DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

DÜNDEN BUGÜNE İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

Cilt 5

KÜLTÜR BAKANLIĞI VE TARİH VAKFI'NIN ORTAK YAYINIDIR

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DÜNDEN BUGÜNE
İSTANBUL
ANSİKLOPEDİSİ

ISTANBUL
ANSİKLOPEDİSİ

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi Barbaros Bulvarı 80 700 Beşiktaş - İstanbul

Baskı: Ana Basım AŞ

İstanbul 1994

Cilt: Numune Mücellithanesi

© 1993, 1994 Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı

Her hakkı saklıdır. Yazılar ve görsel malzemeler, izin alınmadan tümüyle veya kısmen yayımlanamaz, kullanılamaz. Süreli yayınlarda kısa alıntılar, kaynak gösterilerek kullanılabilir.

ISBN 975-7306-00-2 (Takım) / ISBN 975-7306-05-3 (V. Cilt)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DÜNDEN BUGÜNE
İSTANBUL
ANSİKLOPEDİSİ

Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yayınıdır.

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Prof. Dr. İlhan Tekeli

YAYIN KURULU
Prof. Dr. Semavi Eyice (Başkan)
Prof. Doğan Kuban (Başkan)
Nuri Akbayar, Çağatay Anadol
Ekrem Işın, Necdet Sakaoğlu
Orhan Silier, Özkan Taner
Prof. Dr. Zafer Toprak

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Çağatay Anadol

EDİTÖRLER
Nuri Akbayar, Ekrem Işın
Necdet Sakaoğlu, Oya Baydar
Doç. Dr. M. Baha Tanman, M. Sabri Koz
Dr. Bülent Aksoy, Prof. Dr. Afife Batur
Yalçın Yusufoğlu

YAYIN KOORDİNATÖRÜ YARDIMCISI
Ekrem Çakıroğlu

ARAŞTIRMA
Ayşe Hür

SON OKUMA
Sevil Emili İlemre

YAYIN SEKRETERİ
Canset Aksel

GÖRSEL EDİTÖRLÜK
Laleper Aytek, Gül Gülbahar
Cengiz Kahraman

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Sevil Emili İlemre

GRAFİK TASARIM
Haluk Tuncay

DÜZELTİ
Nur Arıkan, Nuray Tekin

BİLGİİŞLEM - DİZGİ - UYGULAMA
Gülderen Rençber, Saliha Bilginer
Filiz Bostancı, Nalan Cevizli, Esma Savaş

PLAN VE HARİTALAR
Prof. Doğan Kuban
Şebnem Kürşat, Zeynep Öncel
Cenk Sönmez

MALİ İŞLER KOORDİNATÖRÜ
Mustafa Yalçın Atalay

İDARİ MÜDÜR
Sayra Öz

TANITIM - REKLAM
Hülya Üstün, Nesrin Balkan

MUHASEBE - TİCARET - ABONE
Pervin Mutlu, Güngör Tekgümüş
Belgin Uçar, Asım Uçar, Fethi Yılmaz

OFİS HİZMETLERİ
Erol Uçar, Hüseyin Özcan
Satılmış Şener

HARİTA BİLGİSAYAR HİZMETLERİ
Ful Ajans

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ YAZARLARI

1 Temmuz 1994 tarihine kadar İstanbul Ansiklopedisi yazı ailesine katılanlar

Panayot Abacı, Aygül Ağır, Prof. Dr. Zeynep Ahunbay, Tanju Akad, Şebnem Akalın, Nuri Akbayar, Dr. M. Rıfat Akbulut, Gökhan Akçura, Fehmi Akgün, Doç. Dr. Günkut Akın, Doç. Dr. Nur Akın, Dr. Semiha Akpmar, Atilla Aksel, Dr. Bülent Aksoy, Hulki Aktunç, İrkin Aktüze, Fatma Akyürek, Prof. Filiz Ali, Prof. Dr. Ali Alparslan, İ. Birol Alpay, Dr. Üstün Alsaç, Haşmet Altınölçek, Yener Altuntaş, Prof. Dr. Metin And, Dr. Robert Anhegger, Çetin Anlağan, Prof. Dr. Ahmet Aran, Mümtaz Arıkan, Hakan Arlı, Prof. Dr. Güven Arsebük, Doç. Dr. Tülay Artan, Cem Atabeyoğlu, Dr. Meral Avcı, Dr. Sedat Avcı, Ruhi Ayangil, Pelin Aykut, Dr. Çiğdem Aysu, Laleper Aytek, Tuna Baltacıoğlu, Rebii Baraz, Prof. Dr. Örcün Barışta, Vedat Başaran, Başar Başarır, Prof. Dr. Afife Batur, Enis Batur, Selçuk Batur, Oya Baydar, Prof. Dr. Turhan Baytop, Cengiz Bektaş, Doç. Dr. Murat Belge, Doç. Dr. Oktay Belli, Doç. Dr. Albrecht Berger, Ercüment Berker, Prof. Dr. Eşher Berköz, Fikret Bertuğ, İncila Bertuğ, Can Binan, Çelen Birkan, Sula Bozis, Ali Esat Bozyiğit, Sevim Budak, Gülay Burgaz, Cengiz Can, Eray Canberk, Prof. Dr. Gönül Cantay, Yar. Doç. Dr. Oğuz Ceylan, Meltem Cingöz, Dr. Filiz Çağman, Serpil Çakır, Raşit Çavaş, Prof. Dr. Kâzım Çeçen, Besim Çeçener, Bünyamin Çelebi, Rezan Çelebi, Doç. Dr. Atilla Çetin, Fahrettin Çiloğlu, Engin Çizgen, Tülay Çobancaoğlu, A. Vefa Çobanoğlu, Prof. Dr. Mehmet Çubuk, Saadettin Davran, Doç. Dr. Jak Deleon, Prof. Dr. Yıldız Demiriz, Prof. Dr. Işın Demirkent, Belgin Demirsar, Celil Dinçer, Doç. Dr. Kriton Dinçmen, N. Esra Dişören, Ayhan Doğan, Yar. Doç. Dr. İsmail Doğan, Atilla Dorsay, Prof. Dr. Emre Dölen, Dr. Mustafa Duman, Seza Durudoğan, Melih Duygulu, Zerrin Ediz, Ergün Eğin, Dr. Müfid Ekdal, Oktay Ekinci, Güldeniz Ekmen, Doç. Dr. Edhem Eldem, Alev Eraslan, Bülent Erdem, Orhan Erdenen, Esra Güzel Erdoğan, Hülya Erdoğan, Kutluay Erdoğan, Nilüfer Ergin, Atay Eriş, Özkan Eroğlu, Konur Ertop, Doç. Dr. Cengiz Eruzun, Jak Esim, Prof. Dr. Ufuk Esin, Burçak Evren, Prof. Dr. Semavi Eyice, Ferruh Gencer, Dr. Sinan Genim, Dr. M. Turgay Gökçen, Cavidan Göksoy, Uğur Göktaş, Gérard Groc, Nejat Gülen, Çelik Gülersoy, Nairn Güleryüz, Gülgün Gültekin, Yar. Doç. Dr. Nergis Günsenin, Mehmet Güntekin, Aykut Gürçağlar, Yar. Doç. Dr. Murat Güvenç, Korel Haksun, Ahmet Hezarfen, Doğan Hızlan, Ayşe Hür, Ekrem Işın, Vartuhi S. İbişoğlu, Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu, Selim İleri, Prof. Dr. Halil İnalcık, Tuğrul İnançer, Doç. Dr. Gül İrepoğlu, Yaman İrepoğlu, E. Nedret İşli, H. Necdet İşli, Erhan İşözen, Arzu İyianlar, Nuri İyicil, Nihal Kadıoğlu, Doç. Dr. Cemal Kafadar, Yegân Kahya, Fahrünnisa (Ensari) Kara, Zafer Karaca, Enis Karakaya, Aynur Karataş, Haluk Kargı, Haluk Karlık, Hâlenur Kâtipoğlu, İ. Gündağ Kayaoğlu, Arslan Kaynardağ, R. Sertaç Kayserilioğlu, Prof. Dr. Haydar Kazgan, Prof. Dr. Ahmet Keskin, Füsun Kılıç, Zülal Kılıç, Gül Kocaaslan, Havva Koç, Hülya Koç, Dr. Orhan Koloğlu, Prof. Dr. Emre Kongar, M. Sabri Koz, Prof. Doğan Kuban, Ayşe Yetişkin Kubilay, Hasan Kuruyazıcı, Mehmet Zeki Kuşoğlu, Turgut Kut, Onat Kutlar, Banu Kutun, Silva Kuyumcuyan, Prof. Dr. Önder Küçükerman, Kuvvet Lordoğlu, Dr. Banu Mahir, Aslı Davaz Mardin, Ahmet Menteş, Herkül Millas, Prof. Dr. Nuri Muğan, Ahmet Mülayim, Prof. Dr. Selçuk Mülayim, Emine Naza, Yar. Doç. Dr. Nevra Neciboğlu, Dr. Eckhard Neubauer, Christoph K. Neumann, Mevlüt Oğuz, Tarkan Okçuoğlu, Prof. Dr. İlber Ortaylı, Silvyo Ovadya, Prof. Dr. Ayla Ödekan, Dr. Nazan Ölçer, Emine Önel, Prof. Dr. Ferhunde Özbay, Nilüfer Zeynep Özçörekçi, Doç. Dr. Mehmet Özdoğan, Prof. Dr. Metin Özek, Ahmet Özel, Zeynep Tülin Özgen, Prof. Dr. Nazmiye Özgüç, Burcu Özgüven, Mevlüt Özhan, Kaya Özsezgin, Fikret Özturna, Atilla Öztürk, Gönül Paçacı, Günay Paksoy, Doç. Dr. İskender Pala, Kevork Pamukciyan, Ali Pasiner, Alpay Pasinli, Yar. Doç. Dr. Sacit Pekak, Ersu Pekin, Faruk Pekin, Brigitte Pitarakis, Dr. Eugenia Popescu-Judetz, Dimitri Rayconovski, Prof. Dr. Günsel Renda, Mustafa Saka, A. Selçuk Sakaoğlu, Necdet Sakaoğlu, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Fatih Salgar, Yıldız Salman, Mert Sandalcı, Turgut Saner, Alparslan Santur, Prof. Dr. Nil Sarı, Kenan Sayacı, Giovanni Scognamillo, Burhanettin Seri, Vağarşag Seropyan, Prof. Dr. Yıldız Sey, Dr. Tanju Oral-Seyhan, Lütfü Seymen, Ziya Nur Sezen, Prof. Dr. Haluk Sezgin, Prof. Dr. Frederick Shorter, Orhan Silier, Selim Somçağ, Mustafa Sönmez, Necmi Sönmez, Prof. Dr. Hande Süher, Hilmi Zafer Şahin, Yüksel Şahin, Mahmut Şakiroğlu, Süleyman Şenel, Prof. Dr. Celal Şengör, Ömer Faruk Şerifoğlu, İlhan Şimşek, Ayten Şan Şölen, Alin Talasoğlu, Nail Tan, Doç. Dr. M. Baha Tanman, Cinuçen Tanrıkorur, Dr. Gülsün Tanyeli, Dr. Uğur Tanyeli, Prof. Dr. Mete Tapan, Tülay Taşçıoğlu, Figen Taşkın, Prof. Dr. İlhan Tekeli, Doç. Dr. Şirin Tekeli, Selcan Teoman, Dr. Hülya Tezcan, Aksel Tibet, Prof. Dr. Taner Timur, Yavuz Tiryaki, Hale Tokay, Fikret Toksöz, Veysel Tolun, Prof. Dr. Zafer Toprak, Zehra Toska, Doç. Dr. Mete Tuncay, Eser Tutel, Prof. Dr. Erol Tümertekin, Nalan Türkmen, Reşat Uca, Esin Ulu, Süha Umur, Ümit Ünkan, Cemal Ünlü, Rasim Ünlü, Prof. Dr. Suat Ürgenç, Ali Suat Ürgüplü, Behzat Üsdiken, Dr. Owen Wright, Asnu Bilban Yalçın, Prof. Dr. Faik Yaltırık, Zeynep Yasa Yaman, Necdet Yaşar, Doğan Yavaş, Prof. Dr. Alaeddin Yavaşça, Doç. Dr. Yıldırım Yavuz, Hasan Yelmen, Mehmet Yenen, Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu, Prof. Dr. Stefanos Yerasimos, Prof. Dr. Şerare Yetkin, Doç. Dr. Nuran Yıldırım, Prof. Dr. Ahmet Yıldızcı, Hulusi Yücebıyık, Prof. Dr. Atilla Yücel, Erdem Yücel, Dr. İ. Aydın Yüksel,

Dr. Thierry Zarcone, Vefa Zat

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KDRKÇEŞME TESİSLERİ

Roma döneminde Konstantinopolis'e.su getiren ilk isale hattının Hadrianus zamanında (117-138) yapıldığı bilinir. I. Constantinus zamanında (324-337) ise Istrancalar'dan gelen çok uzun isale hattının bir bölümü veya tamamı yapılarak tarihi yarımada bol suya kavuşmuştu. Belgrad Ormam'nda bugünkü Kırkçeşme isale hattının bulunduğu yerdeki isale hattı ile sukemerlerinin, I. Theodosius (hd 379-395) tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Geç Roma döneminde İstanbul'a su getiren isale hatlarının hepsi şehri kuşatan kavimler tarafmdan 7. yy'dan itibaren yıkılmıştır. Bizans döneminde bunların bir bölümü onarıldı ise de sonra hepsi harap oldu. Bizans döneminde şehir surlarının dışında çok sayıda sarnıç yapıldı. 1204'teki Latin istilasından sonra şehir şebekesi de tahrip edilince eski suyolları bir daha onarılamadı. İstanbul'un fethine kadar geçen süre zarfında, birkaç önemsiz isale hattının dışında, yeni bir isale hattı yapılmadı, şehrin suyu sarnıçlardan sağlandı. II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481), İstanbul'un fethinden hemen sonra şehre temiz su sağlamak amacıyla, eski suyollarının onarılmasını, genişletilmesini ve yeni suyollarının yapılmasını emretmişti. Fethi takip eden yıllarda Fatih tarafından Fatih, Turunçluk, Şadırvan suyolları ile Beylik Suyolu ve bunların dağıtım şebekeleri yaptırıldı. Ayrıca Bizans döneminde I. Theodosius tarafından yaptırıldığı sanılan ve tamamen yıkılmış olan isale hattının Cebeciköy kolundan Bozdoğan Kemeri(-») altındaki, yine Fatih tarafından yaptırılan sıra çeşmeler arasındaki bölümü yeniden yapılır gibi onarıldı ve Cebeciköy kolu ile Balıklıhavuz'un suyu bu çeşmelere akıtıldı. Daha sonra Mahmud Paşa, Bayezid ve Koca Mustafa Paşa tarafından yeni suyolları yapılarak şehrin su ihtiyacı karşılandı.

I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Osmanlı Devleti'nin sınırları üç kıtaya yayıldı ve alanı çok genişledi. Şehirde su kıtlığı başladı. Atlara yüklenen su tulumlan ile satılan sular çok pahalandı. Kanuni su kıtlığına kesin bir çare bulmak istiyordu. Bir gün av amacıyla Kâğıthane Deresi civarlarında gezinirken eski bir suyolundan sızan suları görünce buradaki suları İstanbul'a getirmenin mümkün olup olmadığını araştırmak için bir komisyon kurdu, ayrıca Mimar Sinan'ı da bu işi incelemekle görevlendirdi. Sinan'ın Belgrad Ormam'ndan Bizans döneminde gelen sulan inceledikten sonra, bunların İstanbul'a akıtılmasının mümkün olabileceğini, fakat çok para sarf etmek gerektiğini bildirmesi üzerine Kanuni derhal inşaata başlanmasını emretti.

Devrin sadrazamı Rüstem Paşa ile bazı ileri gelenler bu suların İstanbul'a getirilmesine muhalefet ettiler. Rüstem Paşa, Sinan'ın emrine verilen su uzmanı Kiriz (Gürz) Nikola'yı hapsettirdi. Rüstem Paşa'nın İstanbul'a bol su getirildiği takdirde Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinden insanların İstanbul'a gelerek şehrin kalabalıklaşacağını, iskân ve beslenme zorluklan çıkacağını, bu yüzden su getirmenin uygun olmayacağını iddia etmesini Kanuni dinlemedi ve inşaatın devam etmesi emrini verdi. İnşaata başlandıktan sonra muhalifler bu defa Sinan'ın bu işi beceremeyeceğini, o bölgede yeterli suyun bulunmadığım, sarf edilen paraların boşa gideceğini ileri sürerek padişahı bu işten vazgeçirmeye çalıştılar. Kanuni Belgrad Ormanı'na baskın yaparak bizzat durumu tahkik ettikten sonra Sinan'a iltifatlarda bulunarak söylentilere son verdi ve inşaatı devam ettirdi.

Kırkçeşme Tesisleri'nin inşası hakkında *Tezkiretü 'l-Bünyan* ve *Tezkiretü 'l-Ebniye* adlı, Sâî tarafından Sinan'dan naklen yazılan eserlerde, ayrıntılı bilgiler vardır. Ayrıca Eyyubî'nin *Menakıb-ı Sultân Süleyman Hân* veya *Risâle-i Padişahname* adlı eserinde **1563**'te yıkılan kemerlerden sonraki onarımlar hakkında 58 sayfalık bilgi verilmiştir. Tezkirelerin yazıldığı sırada Si-

Kırkçeşme İsale Hattındaki Kemerler

No	*Kemerin Adı*	*Göz Sayısı*	*Açıklığı (m)*	*Yi kseklığı (m)*	*Uzunluğu (m)*	*Düşünceler*
1	Kirazlı Kemer	1	*2*	4,5	34	Kirazlı Bent kolu
2	Develioğlu K.	2	6,65-2,60	7,5	62,60	Topuz + Kirazlı
3	Alacahamam K.	1	2.55	7,5	32,50	Topuz + Kirazlı
4	Çeşnigir=Yosunlu K.	1	2,65	7,30	44,70	Topuz + Kirazlı
5	Paşa Kemeri (Balıkzade)	üstte 7 altta 5 1 yüksek	5	yol 12,40 dere 16,40	102	Paşa Deresi
6	Kara Kemer	1	4,20	12,5	61,20	Doğu kolu
7	Kovuk Kemer (Kırık Kemer)	üst 21 alt 10 en alt 4 yan 12	4-5,27	35	408	Üç katlı kemer Doğu kolu
8	Ayvat veya Ortadere K.	5	4,20	8,30	195,15	Batı kolu
9	Kurt Kemeri	1	5,25	14,21	305,40	Bau kolu
10	Uzun Kemer	üst 50 alt 47	4,5-5,5	25	711	Batı kolu
11	Mağlova Kemeri (Muallak Kemer)	büyük 8 küçük 8	üst 13,45 alt 16,75	36	258	İki katlı ana kol üzerinde
12	Güzelcekemer (Gözlüce)	üst 11 alt 8	5,9 (tem.)	29,5 34,5	165	Ana kol
13	Arpacı Kemeri	1	2,5	4,4	13«	Cebeciköy kolu
14	Cebeciköy Kemeri	1	1,5	5	10,50	Cebeciköy kolu
15	Azizpaşa Kemeri	1	1,5	16,5	17«	Cebeciköy kolu
16	Delikkaya Kemeri	1	4,30	5,90	22,25«	Cebeciköy kolu
17	Viran Kemer	1	(3,45) 1,90	7	20«	Anakol Cebeciköy'de Güzelcek.'den sonra
18	Kumrulu Kemer	1	1,90	7,85	24«	Ana kol
19	Sansüleyman Kemeri	1	1.5	5,20	16,10«	Ana kol
20	Çiftlikönü Kemeri	1	6	5,30	18«	Ana kol
21	Kirazdibi Kemeri	1	1	4	17,8«	Ana kol
22	Avludere Kemeri	1	3	5	17«	Ana kol
23	Uzunkoltuk Kemeri	1	3,5	5	16,5«	Ana kol
24	Bulakbaşı Kemeri	1	3.5	2,5	22,5«	Ana kol
25	Çiftekemer no.1	1	2	3.80	• 17,70«	Ana kol
26	Çiftekemer no.2	1	3,40	3,86	15,50«	Ana kol
27	Balıklı Kemer	9	3,70-3,70 3,70-3 3-2,90 3-3-3	9,50	125«	Ana kol
28	Valide Kemeri	4	2,80-3,20	5,10	28,80(*)	Ana kol
29	Dolap Kemeri	1	3,70	4,30	24,70/*)	Ana kol
30	Keçe Suyu Kemeri	1	3,50	3,80	22,5«	Ana kol
31	Koyun Geçidi K. no.1	1	2	4,5	18	Ana kol
32	Koyun Geçidi K. no.2	1	2	6	14	Ana kol
33	Sinekli Kemer	1	2	5,6	16,10«	Ana kol

(*) Engele kadar olan uzunluğu göstermektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

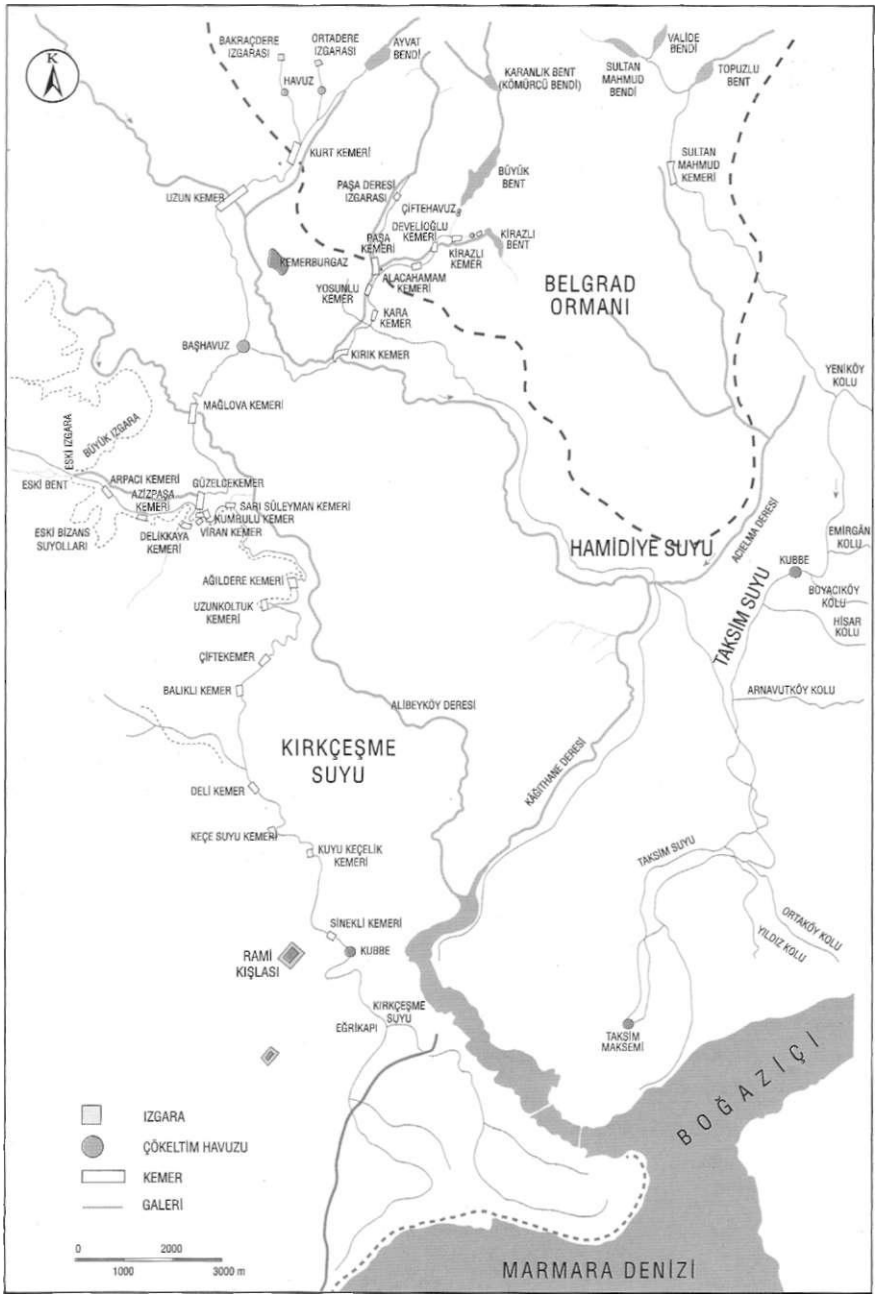

Kırkçeşme, Taksim ve Hamidiye Sulan isale hattı.
Kâzım Çeçen

nan 90 yaşının üzerinde olduğu için bazı kemerlerin kat sayılarını karıştırmıştı. Şehir şebekesi ve dağıtım kollan hakkında ise Sinan'ın yazdığı *Tevzi Defteri*'nde ayrıntılı bilgiler vardır. Kırkçeşme Tesisleri'nin isale hatları yapılırken, Bizans döneminde yapılmış ve tamamen yıkılmış olan bölümler yol gösterici olarak kullanılmış, yalnız iki kemerde eskilerin temelleri kullanılmıştı. Ayncayeni kollar eklenmiş, dağıtım kubbeleri, su terazileri, dağıtım kolları, çeşmeleri ile devrinin en gelişmiş ve teknik yönden kusursuz olan bir su sistemi meydana getirilmiştir. 1554'te başlayan inşaat 1563'te bitirilerek şehre su verilmiştir. 20 Eylül 1563'te İstanbul'a o güne kadar görülmemiş şiddette 24 saat sürekli yağmur yağmış, Mağlova Kemeri ile Kurt Kemeri tamamen, Uzun Kemer'in ise **16** gözü yıkılmış, Kovuk Kemer ile Güzelcekemer'in ayaklan temele kadar oyulmuştur. Bu sırada İskender Çelebi Çiftliği'nde avlanan Kanuni de boğulma tehlikesi geçirmiştir. Yıkılan kemerler onarılarak **1564**'te tesis tekrar hizmete girmiştir. Batılı kaynaklarda Mağlova Kemeri'ne İustinianos Kemeri denmesi hatalıdır. **1563**'te yıkılan Mağlova Kemeri de Sinan yapısıdır, I. İustinianos ile hiçbir ilgisi yoktur. O. Dalman bu Mağlova Kemeri'nin bir tek taşının dahi Bizans döneminden kalmadığını yazar.

Kırkçeşme Tesisleri'nin isale hatları İstanbul'un 25 km kadar kuzeyindeki Belgrad Ormanı'ndan gelir, dereleri birçok kemer üzerinden geçerek şehir sularının dışında Eğrikapı Maksemi'ne ulaşır. Burada debi ölçümleri yapıldıktan sonra şehre iki galeri ile su verilir. Ana galeri Bozdoğan Kemeri'nin altında, Tezgâhçılar Camii karşısındaki Tezgâhçılar Maksemi'ne girer, oradan bir kol Tahtakale'ye, diğeri Gedikpaşa üzerinden Sultanahmet Meydanındaki Ayasofya Kubbesi'ne ulaşır. Eğrikapı Maksemi'nden çıkan ikinci galeri Sulukule üzerinden, Haseki Hastanesi civarından Yedikule'ye gider.

Kırkçeşme Tesisleri, şehrin 34 m'den daha alçakta olan bölgelerini, Halkalı suları ise yüksek yerleri besler. Topkapı Sarayı 34 m'den daha yüksekte bulunduğundan, bugünkü bilet gişelerinin arkasında bulunan biri 22 m, diğeri 26 m derinliğinde, çapları 5,6 m ve 6,50 m olan iki kuyuya su verilir. Kuyular alt taraftan birbiri ile bağlantılıdır. 5,20 m çapındaki kuyunun içerisine bir merdiven ile inilir. Buradaki dolaplar ile su çekildiği için tesise "dolap" adı verilmiştir. 1715'te yapılan dağıtım şemasına göre dolaplara günde 357,5 m^3 su verilir. Kırkçeşme Tesisleri su alma tertibatı, çökeltme havuzlan 55 km'lik galeri şeklindeki isale hatları, debi ölçme tertibatı, dağıtım kubbeleri, dağıtım şebekesi, su terazileri, çeşmeleri ile komple bir su getirme ve dağıtma tesisidir.

Ayrıca Kırkçeşme Tesisleri, Mimar Sinan'ın yaptığı, gerek hacim ve gerekse masraf bakımından da en büyük yapıdır. Aynı zamanda yapılan Süleymaniye Camii tesisleri ile beraber 35.000.000 akçeye, Kırkçeşme Tesisleri ise 50.000.000 akçeye mal olmuştur. Teknik yönden de tesis mükemmeldir. Bilhassa bu tesis içerisindeki Mağlova Kemeri mimarlık ve mühendislik yönünden bir şaheserdir. Bugüne kadar teknik mükemmeliyet ile mimari mükemmeliyeti meze eden böyle bir sukemeri yapılmamıştır.

Kırkçeşme Tesisleri'nin yapımında bütün teknik sorumluluk Sinan'ın üzerindedir. Aynı yıllarda Süleymaniye Camii dahil daha birçok inşaat yine Sinan tarafından yürütülmüştür. Kırkçeşme'nin yapımında bazı kaynaklarda adı geçen Kiriz Nikola'nın, Sinan'ın yanında çalışan bir uzman veya bir kalfa olmaktan ileri gitmediği açıktır.

İsale Hattı: Kırkçeşme Tesisleri'nin isale hattı, esas itibariyle iki koldan teşekkül eder. Bunlardan suyu bol olanı Kâğıthane Deresi'nin kollarından Kirazlı, Topuz ve Paşa derelerinden su alan doğu kolu, diğeri yine Kâğıthane Deresi'nin biraz daha memba tarafında bulunan Ayvat Deresi, Ortadere ve Bakraçdere'den su alan batı koludur. Bu iki koldan gelen sular Kemerburgaz'ın güneybatısındaki Başhavuz'da birleşir ve ana isale galerisine girerek Mağlova Kemeri yardımı ile Alibeyköy Deresi'ni geçtikten sonra, Cebeciköy Deresi'nden gelen bir kolu da alarak güneye doğru devam eder. Balıklıhavuz'un alt tarafında batıdan gelen bir koldan da su alır. Bu kol battaldır ve halen hiç su gelmemektedir. İsale hattı baştan itibaren çok sayıda büyük ve küçük kemer ve delmelerden geçerek Eğrikapı Maksemi'ne ulaşır. İsale

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

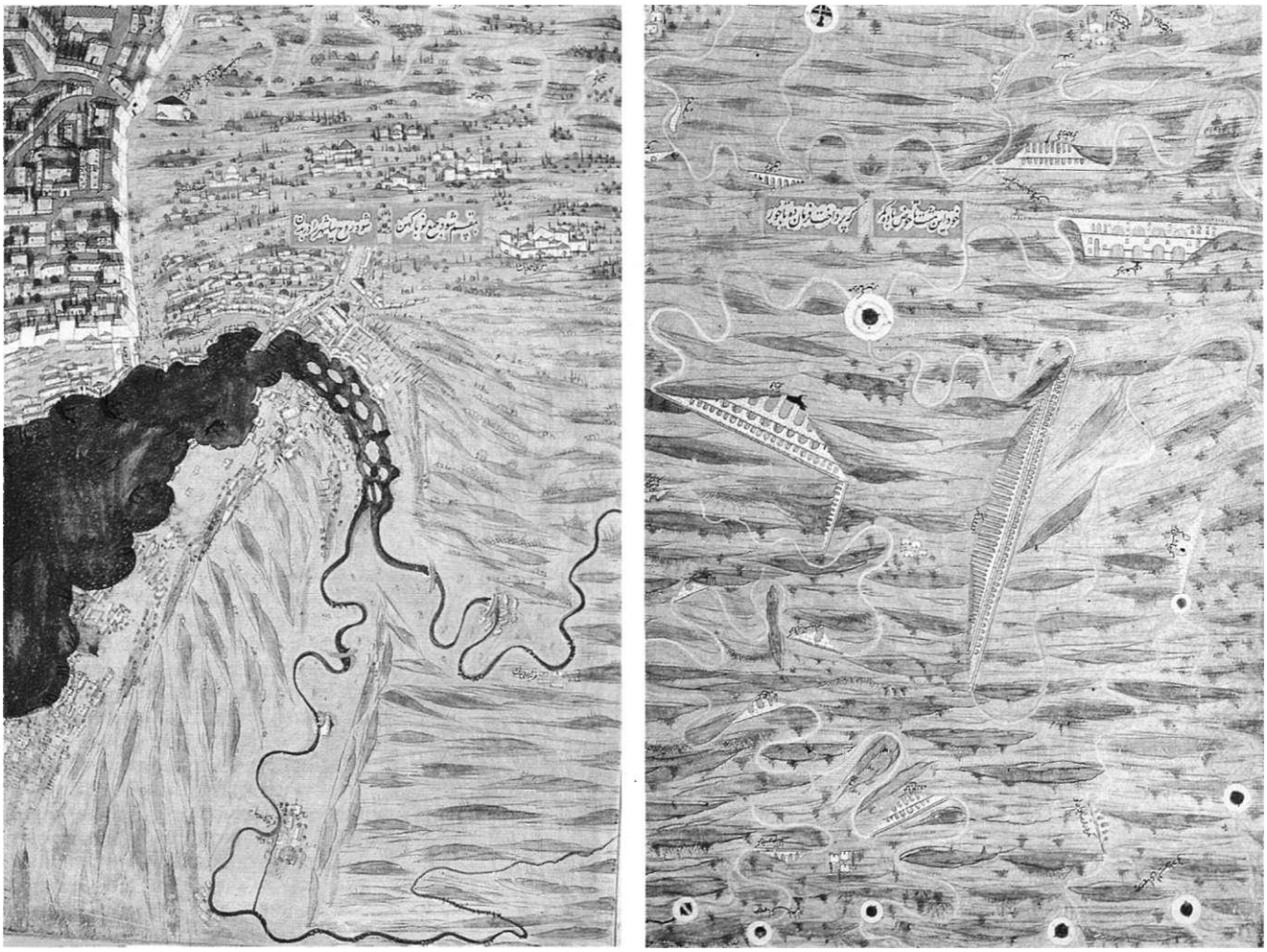

Nakkaş Osman'ın *Tarih-i Sultan Süleyman'da* yer alan minyatüründe Kırkçeşme isale hattı, 16. yy. Çeçen, ***Taksim****-Hamidiye*

hattının üzeri hiçbir yerde açık değildir, su daima üstü kapalı kanal veya galerilerden geçer. Kemerlerde de kanalın üstü çatı şeklinde sal taşları ile kapatılmıştır.

Kırkçeşme Tesisleri'nde irili ufaklı 33 adet sukemeri yapılmıştır. Bunların çoğu küçük ve bir gözlüdür. 5 tanesi ise abide yapılardandır. Sonradan yapılan bentler ise doğu kolu üzerindeki Karanlık Bent, Büyük Bent ve Kirazlı Bent ile batı kolu üzerindeki Ayvat Bendi'dir (bak. Ayvat Bendi; Büyük Bent; Karanlık Bent, Kirazlı Bent).

Kırkçeşme isalesindeki abide sukemerleri, doğu kolunda Kovuk Kemer, Paşa Kemeri; batı kolunda Uzun Kemer, iki kol birleştikten sonra yani Başhavuz'dan sonra Mağlova Kemeri ile Güzelcekemer'dir.

Kırkçeşme isale galerilerinin boyutları, yer yer, çok az farkla değişmektedir. Hepsinin aynı elden çıktığı zemin cinsine göre büyük veya küçük yapıldığı, belki de bir bölümünün eski suyolu olduğu kabul edilebilir.

Tursun Bey'in *Tarih-iEbü'lFeth* adlı kitabında fetihten sonra Fatih'in yaptırdığı suyolları hakkında bilgi verdiği bölümde eskiden yapılmış sukemerlerinin hepsinin yıkılmış olduğu, bunların Fatih tarafından yeniden yaptırıldığı, isaleye yeni membaların katıldığı anlatılmakta ve sonunda "bir büyük kemerin altında Kırkçeşme itti" diye yazılmakta ve bu ifadeden Bozdoğan Kemeri'nin kuzeyinde bulunan Kırkçeşme adıyla anılan sıra çeşmelerin de Fatih tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Fatih tarafından yaptırılan ve tamir edilen isale hattına gelince; Topkapı Sarayı Müzesi'nde Sinan tarafından yapıldığı sanılan krokide Cebeciköy Deresi'nin sağ sahilinden gelen kolun başına "Kırkçeşme Başı", diğerlerine ise Kâğıthane Suyu ve "Resü'l Kâriz" diye yazılmıştır.

Tezkiretü 'l-Bünyan'da. Kırıkçeşme'nin yapımına başlanmadan evvel *Stanbula çekilip suya kıllet / Azaldı Kırkçeşme yaşı gayet,* beyti ile Kırkçeşme Suyu'nun 1554'te aktığı anlaşılmakta, ayrıca Chester Betty Dublin Kütüphanesinde bulunan *Süleymanname*'deki (1579) Kırkçeşme krokisinde Cebeciköy ile Eğrikapı Maksemi arasındaki bütün sukemerlerine "Kemer-i Atik" denmesi, fakat diğerlerinin adlarının yazılması, Sinan'ın padişaha yarım günlük yere kadar suyollarının hazır olduğunu söylemesi, Cebeciköy ile Bozdoğan arasındaki sukemerlerinin ve galerilerinin Fatih tarafından yeniden yaptırıldığını ispatlamaktadır.

Sinan'm Kırkçeşme isale hattında yaptığı galeriler normal inşa debisinin çok üzerindeki debileri de geçebilecek kapasitede inşa edilmiştir. Şahıslar tarafından sonradan bulunan membalar, teker teker veya birçok memba bir isale kolu ile ana galeriye bağlanmak suretiyle isalenin debisi ve dolayısıyla isale hattının toplam uzunluğu da zamanla artmıştır. Bu şekilde sonradan bağlanan sulara "katma" adı verilir. Katmanın debisinden belirli bir miktarı "hakk-ı mecra" yani kanal hakkı olarak bırakılarak diğer bölümü katmayı yapan şahsın şehirdeki vakfına, evine, hamamına veya bahçesine tahsis edilirdi. 1925'te isalenin tüm debisi 210 lüle (10.900 mV gün) olarak verilmiş ise de Vakıf Sular Defteri'nde tahsis edilen su miktarı 334 lüledir (17.413 mVgün). O halde aradaki bu fark, katmaların zamanla ortadan kalkmasından ileri gelmiştir veya 334 lülelik debi, suyun daha bol olduğu devrelere aittir.

Kırkçeşme Tesisleri'nin isale hatlarının surlar dışında kalan bölümü 431 yıldan beri sürekli çalışmaktadır. Çeşitli yıllarda yapılan tadilat ve tamirlerle bazı yerlerin orijinal şekli bozulmuştur. Tesis 1564'te nihai olarak çalışmaya başladıktan sonra, ana galeriye bağlanan katmalar dolayısıyla,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tesisin debisi çok artmış fakat zamanla bu 570'ten fazla katmadan ancak birkaç tanesi çalışır halde kalmış, diğerleri harap olmuş, çoğunun izi dahi kalmamıştır. 1620' den 1818'e kadar isale kollarının başına toplam 4 bent inşa edilerek derelerin suları yağışlı mevsimlerde toplanmış ve şehre verilen debi bu suretle artırılmıştır.

İsale hattı hakkında elimizde bulunan belgeler arasında en önemlisi ve en eskisi Topkapı Sarayı Müzesi **III.** Ahmed Kütüphanesi'nde yer alan 1815 no'lu krokidir. Krokinin kimin tarafından ve hangi tarihte yapıldığı belli değildir. Sinan tarafından yapılmış olması ihtimali büyüktür.

Diğer belgeler *Tezkiretü 'l-Bünyan, Tezkiretü 'l-Ebniye,* Fransız su şirketinin yaptığı harita, Galip Ata, Sadi Nirven ve Osman Nuri'nin yazdığı kitaplardır. Dağıtım şebekesi üzerine ise Sinan'ın *Tevzi Defteri,* 1715 tarihli dağıtım krokisi, İsmail Remzi'nin yaptığı şebeke planı en önemli belgelerdir. Katma isalelerinin bağlantıları hesaba katılmayacak olursa Sinan tarafından Savaklar'a (Eğrikapı Maksemi) kadar yapılan tüm isale galerilerinin uzunluğu, doğu kolu galerileri 13.992 m; batı kolu galerileri 11.592 m; Cebeci kolu galerileri 4.490 m; Başhavuz'dan Savaklar'a kadar olan galeriler ve Küçükköy'deki (Yahudi Katması) ile beraber 25.300 m olmak üzere toplam 55.374 m'dir.

Kırkçeşme Tesisleri'nin galerileri her yerde yaklaşık 55x175 cm boyutundadır. Galerilerin üzerleri tuğla veya taşla yarım daire şeklindeki tonozlarla kapatılmıştır. 20-40 m arasında muayene bacaları yapılmıştır.

İsale hattında 55.374 m uzunluğundaki galerilerin dışında 570 adet katmaya ait isale kolları ile şehir içi galerileri ve dağıtım şebekesi bu hesaba dahil değildir.

Abide Kemerler: Kırkçeşme Tesisleri içerisinde iki veya 3 katlı ve çok gözlü kemerler vardır. Bunların arasında gerek mühendislik ve gerekse mimarlık bakımından en önemli olanı şüphesiz Mağlova Kemeri(->) veya Muallak Kemer'dir. Uzun Kemer(->), Paşa Kemeri(->) Güzelcekemer(->) (Cebeciköy Kemeri) gibi, Kovuk Kemer(->) de abide kemerlerdendir ve bu sonuncunun bir bölümü Bizans döneminden kalmıştır. İki katlı kemerlerden Paşa Kemeri' nin daha sonra yapılmış olduğu ve Sinan ile hiçbir ilişkisi olmayabileceği düşünülürse de Sinan tarafından 1563-1564'te yapıldığı kesindir. Bu kemerlerin haricinde abide sayılamayacak fakat tek katlı, çok gözlü önemli kemerler şunlardır: 62,60 m uzunluğundaki Develioğlu Kemeri, 32,5 m uzunluğundaki Alacahamam Kemeri, 44,70 m uzunluğundaki Çeşnigir Kemeri, 61,20 m uzunluğundaki Kara Kemer, 125 m uzunluğundaki Balıklı Kemer ve 28,80 m uzunluğundaki Valide Kemeri.

Şehir Şebekesi: İstanbul'un yüksekteki semtlerinin içme suyunu Halkalı suları temin ederken, Kırkçeşme Eyüp semti ile surlar içerisindeki bölgenin daha alçakta olan, 34 m kotunun altındaki yerlerini besler. Kırkçeşme'nin tamamlanmasından sonra geçen 430 yıl zarfında meydana gelen yangınlarla şehrin çehresi epeyce değişmiş ise de, **II.** Dünya Savaşı'ndan sonra yeni açılan yollar ve yapılan binalarla şehir büsbütün tanınmaz hale gelmiştir. Çeşmeler, suları akmadığı için, fonksiyonlarını kaybetmişler, yapılan binalar ve açılan yeni yollarla da birçoğu ortadan kalkmış, bu yüzden şehir içi şebekesinin yerinde tespit edilmesi hemen hemen imkânsız hale gelmiştir.

Ana Dağıtım Kubbeleri ve Şebeke: Bunların en önemlisi Eğrikapı Maksemi' dir(->). Eyüp'teki yerlere su vermek için sonradan Eyüp Kubbesi de yapılmıştır. Eğrikapı Kubbesi'ne gelen ana galerinin bir kolu Tezgâhçılar Kubbesi'ne, diğeri Sulukule Kubbesi üzerinden Haseki ve Yedikule'ye gider. Tezgâhçılar Kubbesi'nde galeri yine iki kola ayrılır, biri Tahtakale'ye, diğeri Gedikpaşa, Sultanahmet'ten Ayasofya Kubbesi'ne ulaşır. Ana galeriden ve sondaki kubbelerden künklerle şehre su dağıtılır. Bu' arada küçük taksim yerleri, su kuleleri ve kuyular ile 580 çeşmeye su verilir. Sinan döneminde Kırkçeşme Tesisleri'nden beslenen çeşmelerin sayısı 300 kadardır (bak. Tablo).

Bibi. R. Anhegger, "Eyyubî'nin Menâkıb-ı Sultan Süleyman'ı", *TD,* I (1949); Çeçen, *Su Tesisleri,* 1974; K. Çeçen, "İstanbul'da XVI. yy'daki Su Tesisleri", *II. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi,* III, **1986,** s. 105-**122;** Çeçen, *Kırkçeşme Tesisleri;* O. Dalman, *Der Valens Aquädukt in Konstantinopel,* Bamberg, **1933;** Galip Ata, "İstanbul Evkaf Suları", *Sıhhiye Mecmuası,* S. **16 (1922);** Kuran, *Mimar Sinan-,* Meriç, *Mimar Sinan;* Sâî Mustafa Çelebi, *Tezküretü'l-Bünyan,* İst., **1315;** Tursun Bey, *Tarih-i EbülFeth,* İst., 1977; *Kırkçeşme ve Kâğıthane Suyunun Hicri 976 (1568-69) Senesinde Mimar Sinan Tarafından İstanbul'a Ait Tevzi Defteri,* Atıf Efendi Kütüphanesi, no. 173-

KAZIM ÇEÇEN

KIRKLAMA

Doğumun 40. günü anne ve çocuğu hastalık ve diğer kötülüklerden korumak amacıyla evde ya da hamamda yapılan geleneksel işlemlere verilen ad.

Doğum yapan lohusa kadın 40 gün müddetle sokağa çıkarılmaz, doğumlarından itibaren 40 gün geçmemiş olan çocukların ve lohusaların karşılaşmamasına dikkat edilir, iki Konuşanın karşılaşması halinde çocuklardan birini kırk basacağına inanılırdı. Kırk basması çocuğun büyüyememesi, cılız kalması demektir. Doğumun üzerinden henüz 40 gün geçmemiş lohusaların birbirlerini ziyaret etmemeleri bu yüzdendir.

Eskiden İstanbul'da doğumları üzerinden 40 gün geçmemiş çocukların mecburiyet halinde bir yerde bulunmaları durumunda "kırklan karışmış!' denilerek çocuklar sırt sırta getirilir, lohusalardan her biri, diğerinin çocuğunu alır ve bu suretle çocuklar değiştirilerek kırk basmasının önüne geçilmiş sayılırdı. Ayrıca anneler birbirlerine topluiğne verirlerdi.

İstanbul'da eskiden kırk hamamına(-0 gidildiğinde çocuğu burada kırklama âdeti vardı. Çocuk ve lohusanm kırklanmasıyla dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikenin önüne geçildiği kabul edilir ve bu nedenle doğumun 40. günü kırk hamamında veya evde, kırklama yapılırdı.

Kırk hamamında iki lohusanm karşılaşmaması esastı. Bu nedenle ya önceden hamamcı haberdar edilerek bir başka lohusanm hamama alınmaması temin edilir veya hamama girilmeden hamam içerisinde başka bir lohusanm bulunup bulunmadığına dikkat edilirdi. Durumları elverişli olan aileler kırk hamamı münasebetiyle hamamı tuttukları için böyle bir endişe duyulmazdı.

Kırk hamamında kırklama şu şekillerde yapılmaktaydı: Hamama götürülen çocuk temizlendikten sonra kurna boşaltılır, sıcak ve soğuk muslukların her ikisi birden açılarak kurnaya su akıtılırken çocuğun annesi sağ elini suyun içerisine sokar, 40'a kadar saymak suretiyle suyu eliyle dalgalandırırdı. Bu su, 40 tas olmak üzere çocuğun vücuduna dökülürdü.

Kaplumbağa kabuğunun içine miras kalmış altın konulur; kaplumbağa kabuğu ile altın, 41 kere suya batırılır, kabuğun içerisindeki su çocuğun başından dökülürdü. Hamam tası yüzüstü kapatılarak çocuk üzerine oturtulur, su kalmış olmasın diye kulağı emilir ve tütsülenirdi.

Kırk hamamında ebe, çocuğu şöyle kırklardı: Taze bir ördek yumurtası bir tasın içerisinde çalkalanır, çocuk yumuşak ve sabunlanmış bir tülbentle silinip yıkandıktan sonra bu yumurta çocuğun vücuduna sürülürdü. Bu işlem çocuğu ördek gibi suya alıştırmak amacıyla yapılırdı. Biraz sonra ebe rubiye altınını kurnanın musluğundan akan suya çarpa çarpa üç İhlas, bir Fatiha okuyarak kırklama suyunu kurnaya akıtır, çocuk bu su ile yıkanırdı. Kırklamada esas, işlemin kırk sayılarak yapılmasıydı.

İstanbul'da eskiden başta arpacık ve göze inen perde olmak üzere birtakım hastalıkların iyileştirilmesi amacıyla "kırklama" adıyla başka büyüsel işlemler de yapıldığı bilinmektedir.

Bibi. M. Z. Ora], "İstanbul'da Doğum ve Çocuk Hakkında Âdetler ve inanışlar", *HBH,* S. **23**-24 (Mayıs 1933), s. 251-257; M. H.Bayrı, "İstanbul'da Doğum ve Çocukla İlgili Âdetler ve İnanmalar", *HBH.* X, S. 113 (Mart 1941), s. 97-103; ay, *İstanbul Folkloru,* 1972, s. 108; K. İlgaz, "İstanbul'da Doğum ve Çocukla İlgili Âdetler ve İnanmalar", *TFA,* IV, S. 84, 93 (Temmuz 1956, Nisan 1957), s. 1338-1339, 1481-1482; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 110-114; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* III, 269; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 35.

AYNUR KARATAŞ

KISIKLI

Üsküdar İlçesi'ne bağlı semt ve aynı adı taşıyan mahalle.

İstanbul'un tarihi yerleşmelerinden olan Kısıklı, Büyük ve Küçük Çamlıca tepeleri arasında yer alan vadi içi ile, tepelerin Üsküdar'a bakan batı yönündeki tatlı eğimli yamaçlara yayılmıştır. Bununla birlikte aynı adı taşıyan semt Kısıklı çevresindeki mahallelerin bazı bölümlerini de kapsar. Günümüzde Kısıklı Mahallesi, Altunizade'deki(-») Millet Bahçesi'nin bitiminden başlayıp Ümraniye Telefon Santralı binalarına kadar uzanmaktadır. Kısıklı Mahallesi, güneyde Bulgurlu ve Cumhuriyet, güney-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

batı ve batıda Altunizade, kuzeybatıda Emniyet, kuzeyde Yavuztürk ve Ferah mahalleleri ve Darıcılar Deresi'yle, doğuda ise Ümraniye ilçesi ile çevrilidir. Kısıklı'nm ana ulaşım yollarını, Bağlarbaşı'ndan gelerek I. Çevre Yolu'nu aşan Kısıklı (eski Tophanelioğlu) Caddesi ve bunun devamı Alemdağ Caddesi oluşturur. Kısıklı Meydanı'ndan Büyükçamlıca Tepesi'ne doğru yönelen Kısıklı-Büyükçamlıca Caddesi, tepeyi sarmalayarak Kısıklı'ya ulaşan Çamlıca Caddesi, Alemdağ Caddesi'nden ayrılarak Ferah Mahallesi'ne yönelen Ferah Caddesi ve Nato Yolu Caddesi ile Kısıklı Meydanı'ndan güneye yönelen Bulgurlu ve Küçükçamlıca caddeleri diğer önemli ulaşım arterleridir.

Kısıklı isminin çevrede bulunan çok sayıda su kaynağıyla ilişkisi olduğu söylenir. Buna göre, Kısıklı Türklerin dar kaya oyuklarından çıkan kaynak sularına verdikleri addan gelmedir. Ahmed Vefik **Paşa00**, *Lehçe-i Osmanî'de* bu kelime ile ilgili olarak "kayadan çır çır akan çeşme" demektedir. "Kısık" aynı zamanda "vadilerin dik yamaçlı, dar kesimi" anlamına gelir. *Hadîkatü'l-Cevâmi'ye* göre, burası iki tepe arasında kaldığından Kısıklı denmiştir.

Kısıklı ve çevresinin Osmanlılar öncesinde de şehrin sayfiye alanlarından biri olarak kullanıldığı düşünülebilir. Bizans döneminde Damatris denen bu yörenin Bizans imparatorlarının avlağı olduğu bilinmektedir. Öte yandan Kısıklı'nın şehirden uzak uygun konumu nedeniyle burada manastır benzeri dini yapıların bulunması da akla yatkın görülmektedir. IV. Mehmed'in (hd **İ648-1687)** Büyükçamlıca'nın batı eteklerinde yaptırdığı saray ve çeşmenin daha önceden ayazma olması bu olasılığı güçlendirmektedir.

Kısıklı ve civan, 14. yy'ın ortalarında Osmanlı topraklarına katıldıysa da, bir süre daha el değiştirmeye devam etti. Nihayet I. Mehmed (Çelebi) (hd 1413-1421) tarafından 1420'de kesinlikle fethedildi. Bu dönemde, Kısıklı çevresinin avlak olarak kullanılmaya devam ettiği görülür. Büyükçamlıca Tepesi'nde gömülü olan ivaz Fakih'in bir tür avcı kuş olan laçin yetiştiriciliği ile uğraşmasından anlaşıldığına göre Kısıklı'da saray için avcı kuş yetiştiriliyordu.

Kısıklı'daki en eski köşk Sadrazam Öküz Mehmed Paşa'ya (Ö.1621) ait olup, Kısıklı Camii'nin (-*) üst tarafındaydı. Bununla beraber yörenin asıl iskânı IV. Murad döneminde **(1623**-1640) başladı, IV. Mehmed (Avcı) döneminde (1648-1687) devam etti. Bu dönemde Aziz Mahmud Hüdaî'nin(->) bir süre Bulgurlu'ya yerleşmesi, yörede Celvetî tekkelerinin kurulmasına yol açmış, 17. yy'ın sonlarında Büyükçamlıca'nın Kısıklı'ya bakan yamaçlarında Bektaşî tarikatına ait Tahir Baba Tekkesi'nin kuruluşuyla, civardaki tekke sayısında artış görülmüştü. Daha sonra, III. Selim'in (hd 1789-1807) annesi Mihrişah Sultan'm Sarıkaya mevkiinde bir saray yaptırması ve kasrın sonradan I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) kızı Esma Sultan(->) tarafından yenilenmesiyle Kısıklı'ya yerleşmek bir moda halini aldı. Esma Sultan'm kardeşi II. Mahmud (hd 1808-1839), Sürurâbâd Kasrı denen bu köşkü sık sık ziyaret ederdi. 31 yıl süren iktidardan sonra yaşamı da bu kasırda sona ermişti. II. Mahmud döneminde yapılan ıslahatlar sonucu şehir güvenliğinin sağlanması, ulaşımda öküz ve at koşulu arabaların kullanımının yaygınlaşması, Kısıklı ve Çamlıca gibi nispeten uzak bölgelerin yerleşime açılmasında etkili olmuştu. 19. yy'ın başlarında Kısıklı, Osmanlı bürokratları ve Müslüman burjuvazinin tercih ettiği bir sayfiye ve mesire yeriydi. Kısıklı'ya ilgi, Abdülmecid (hd 1839-1861) ve Abdülaziz (hd 1861-1876) dönemlerinde de devam etti. Tanzimat döneminde buradaki köşk ve kasırlarda siyasi ve edebi nitelikli toplantılar düzenlendiği bilinmektedir.

1916'da Kısıklidan bir görünüm. *Sertaç Kayserilioğlu koleksiyonu*

Kısıklı civarındaki kasırların çoğu II. Mahmud'un gözdelerinden Tiryal Hanım için yaptırılan binalar kompleksinden ayrılmadır. Büyükçamlıca'nın Sefa Tepesi'ne kadar uzanan büyük komşuyla Yusuf İzzeddin Efendi Köşkü ve köşkün solundaki set üzerindeki Camlı Köşk de bu kompleksin birer parçasıdır.

Kısıklının en ünlü konaklarından biri de Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'ya (ö. 1876) aitti. Millet Bahçesi'nin önünden geçen yolun üzerinde bulunan Mustafa Fazıl Paşa Köşkü'nde siyasi ve edebi toplantılar yapılır, maskeli balolar düzenlenirdi. Bugünkü Kısıklı Caddesi'nin üzerindeki görkemli köşk ve kasırlar arasında Hazine-i Hümayun Nazırı Mustafa İzzeddin Efendi'nin, Viyana Sefiri Galib Bey'in, Edirne Valisi Memduh Paşa'nın, Gureba Hastanesi Başhekimi Ahmed Paşa'nın, Topçu Kumandanı Mehmed Said Paşa'nın, Deli Fuad Paşa'mn, Hacı Arif Bey'in, Şehzade Abdürrahim Efendi'nin, Amasya Valisi İsmail Hakkı Paşa'nın, Tunuslu Mehmed Paşa'nın, Yemen Valisi Cemil Paşa'nın, Şeyhü'l-etibba Nafiz Paşa'nın, Ramiz Paşa'nın, Mısırlı Ahmed Paşa'nın, Sami Paşa'nın ve Şehzade Seyfeddin Efendi'nin köşkleri, Yusuf İzzeddin Efendi Köşkü'nün yakınlarında Abdülhak Molla'nın köşkü, Kısıklı'dan Bulgurluya doğru Rıza Paşa'nın köşkü vardı.

Kısıklı'daki en önemli dini yapı, Kısıklı Meydanı'ndaki Kısıklı Camii'dir. Selami Tekkesi Sokağı'na admı veren ünlü tekke

Kısıklida tramvay hatlarının kaldırılarak yeni yol yapımını gösteren **1967** tarihli bir fotoğraf. *Sertaç Kayserilioğlu koleksiyonu*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Günümüzde Kısıklı'dan bir görünüm.
Banu Kutun/Obscura, 1994

ise günümüze ulaşmamıştır. Kısıklı-Çamlıca Caddesi üzerinde II. Mahmud ve Tavaşi Abdullah Efendi vakfının camii, Büyükçamlıca Sokağı'nda Tahir Baba Dergâhı ve Hasanbey Sıbyan Mektebi, Kısıklı'nın, Osmanlı döneminde var olmuş diğer dini yapılarıdır.

Kısıklı'nın bol sulu çeşmelerinden çoğu bugün bakımsız haldedir. Bunlar arasında en ünlüsü Kısıklı Camii'nin hemen altındaki Kısıklı Çeşmesi'dir. III. Murad'ın bostancıbaşısı Abdullah Ağa vakfına ait klasik tarzda, mermerden yapılmış olan çeşme 1914'te onarım görmüştür. Havuzbaşı setinde bulunan çeşme ise IV. Mehmed tarafından 1660'ta yaptırılmıştır. Kitabesine göre II. Mahmud tarafından 1835'te yenilenmişti. Havuzun yıkılması ve setteki ağaçların kurumasıyla eski güzel görünümü ortadan kalkmıştır. Ayrıca Büyükçamlıca Suyu'nun başında bulunan Benlizade Ahmed Raşid Efendi Çeşmesi ile IV. Mehmed Çeşmesi (yapımı 1660), Köse Kâhya Çeşmesi, Zeynel Efendi Çeşmesi, Süleyman Ağa Çeşmesi ve Rafi Efendi Çeşmesi vardır. Yusuf İzzeddin Efendi Köşkü'nün önündeki gazinonun bahçesi içindeki Meryem Kadın Çeşmesi ise III. Selim'in çuhadar ağası Süleyman Ağa tarafından annesi için 1793'te yaptırılmıştı. Çeşme 1975'te Büyükçamlıca Suyu'nun aktığı yere nakledildi. Kısıklı (eski Tophanelioğlu) Caddesi üzerinde bulunan Tophanelioğlu Çeşmesi, Boğaziçi Köprüsü çevre yolları yapılırken Millet Bahçesi'nin içine taşındı. Tophanelizadeler Çeşmesi ise Sarıkaya'da,.Mihrişah Valide Sultan Sarayı'nm yakımndaydı. *Hadîkd* ya göre lezzetli bir suyu olup yakınında bir kahvehane vardı. Küçükçamlıca'dan Altunizade'ye inen yoldaki Yağlıkçı Ayazması da Kısıklı yöresinin su kaynaklarındandır.

Osmanlı döneminde varlıklı ailelerin ve saray mensuplarının sayfiye yeri olan Kısıklı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra ihmal edildi fakat Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeniden ilgi görmeye başladı. 1927'de, Süreyya İlmen'in(->) öncülüğünde Üsküdar-Kısıklı-Alemdağ arasında tramvay hattı açılmasına karar verilerek 7 Haziran 1928'den itibaren tek hatlı seferlere başlandı. Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Halk Tramvayları TAŞ ve İETT tarafından 35 yıl aralıksız sürdürülen tramvay seferleri 3 Ekim 1966' da kaldırıldı, raylar ise 13 Kasım İ966'da sökülmeye başlandı. 1940'larda, o dönemde Ankara yolunun da başlangıcını oluşturan ve Kısıklı'dan geçen yolun Sarıgazf ye kadar olan bölümü asfaltlandı. 1950'lerin başında Kısıklı yolu taş kaplandı. Bu dönemde biri Kısıklı Meydanı'ndan Çengelköy'e uzanan, diğeri ise Altunizade üzerinden Beylerbeyi'ne ulaşacak iki yol yapılması planlandıysa da buna benzer oluşumlar ancak 1973'te I. Çevre Yolu'nun tamamlanmasıyla gerçekleşti. 1966'da tramvay hatları sokulurken, 1970-1973'te çevre yolu için yapılan istimlakler sırasında pek çok yapı tahrip edilmiş, Kısıklı ve çevresinin Kadıköy ve Üsküdar'la olan doğal, tarihsel ilişkisi de büyük ölçüde koparılmıştı. Öte yandan, sağlanan ulaşım kolaylığı sayesinde, etkisi 1980'lerin sonlarından itibaren hissedilen ofis ağırlıklı yeni bir yapılanma ivme kazanır. Günümüzde, eski koruların bir bölümü tümüyle terk edilmiş, bir kısmına da modern villalar inşa edilmiştir. 1960 sonrasında Ümraniye yönünde hızlanan gecekondulaşma ve köşk arazilerinin parsellenerek satışı, Kısıklı Meydanı ve yakın çevresi dışında, tarihi mimari dokunun yok olmasma, çeşme ve kaynaklarının da körelmesine neden oldu. Özellikle yoğunluğu artmış bir yapılanma, Ferah Mahallesi yönünde Büyükçamlıca'nın Sefa Tepesi'ne dek ilerlemiş bulunmaktadır. Buna karşılık, I. ve II. çevre yollarını birleştirecek bir bağlantı yolunun Kısıklı ve Tantavi tünelleri aracılığıyla Kısıklı Meydanı'nın altından geçirilmesi düşünülmektedir. Kısıklı Tüneli batı girişi, Nur Baba Sokağı'na yakın olup, Kısıklı Camii'nin altından geçmektedir.

Günümüzde Kısıklı çevresi, bir yandan Ümraniye yönünde imar ıslah planlarıyla yoğunlaşan yapılanması, diğer yandan da tarihi köşklerden arta kalan yapılanmasıyla ikili karakter gösterir.

Semt yoğun yapılaşmaya izin verilmemesi sonucu eski yeşil dokusunu yer yer korumaktadır. Özellikle Bulgurlu ve Ümraniye gibi kalabalık nüfuslu mahallelere ve Küçük ve Büyük Çamlıca gibi turistik mekânlara giden yollar üzerinde olduğundan trafiği hayli yoğundur. 1990 verilerine göre 7.340 kişinin yaşadığı Kısıklı'nın nüfus artış hızı İstanbul ortalamasına yakındır. Kısıklı Mahallesi'nde, 1952'de kuaılan Çamlıcaspor Kulübü, Büyükçamlıca'nın Sefa Tepesi'nde Aydınlatma ve İsıtma Araçları Müzesi(->), Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü'nün şantiye binalan ve bir ilkokul bulunmaktadır.

M. RIFAT AKBULUT

KISIKLI CAMİİ

Üsküdar İlçesi'nde Kısıklı Meydanı'nda bulunan çeşmenin üzerindeki sette, Büyükçamlıca Caddesi ile Kısıklı Cami Sokağı'nın kesiştiği yerde bulunmaktadır.

Cami III. Murad'ın (hd 1574-1595) bostancıbaşılarmdan Abdullah Ağa tarafından 16. yy'ın sonlarında yaptırılmış, 1927'de de esaslı bir onarım görmüştür.

Bir avlu içerisinde yer alan yapıya üç tane sivri kemerli son cemaat yerinden girilmektedir. Kare bir plan üzerinde taştan yapılmış olan yapının asıl kapısının girişinde, ahşap tavanı kasetli müezzin mahfili bulunmaktadır, iki tane ahşap dikmenin taşıdığı balkon çıkması halinde bulunan kadınlar mahfiline müezzin mahfilinden ahşap bir merdivenle ulaşılır. Bu merdivenin alt kısmı küçük bir oda olarak düzenlenmiştir. Asıl ibadet alanmı sınırlayan duvarlarm alt tarafında dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Bu pencerelerin etraflarında mavi zemin üzerinde beyaz, kırmızı, sarı, siyah ve yeşil renkli bitkisel motifler görülür. Bunların üzerinde bulunan sivri kemerli pencereler ile tavan arasındaki bölge, mavi zemin üzerinde siyah, beyaz ve kırmızı renkli bitkisel motiflerle bezenmiştir. Üst pencere aralarında Allah, peygamber ve halife adlarının yazıldığı madalyonlar sıralanır. Tavan ahşap olup dört köşede ahşap çubuklardan sekiz kollu yıldız motifi bulunmaktadır. Tam ortaya yine ahşap çubuklarla geometrik desenler yerleştirilmiş, bunun dışındaki alan da iç içe geçmiş karelerle kaplanmıştır. Alçıdan mamul mihrabın beş köşeli hücresi, yanlardan sütunçelerle kuşatılmış ve mukarnaslı olarak tasarlanmıştır. Mihrabın dikdörtgen çerçevesi ile mukarnaslı yaşmağın arasında kalan alanlara birer kabara konmuştur. Alınlık kısmı rumî ve palmet süslemelerle hareketlendirilmiştir. Minberi ve vaaz kürsüsü ahşaptır.

Kagir olan son cemaat yerinin iki tarafında ikişer geniş penceresi bulunur. Kapısının üstündeki kitabe 1927'ye ait onarım

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

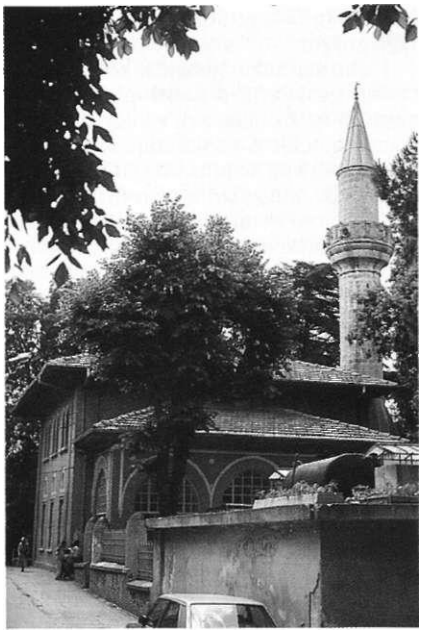

Kısıklı Camii
Banu Kutun/Obscura, 1994

kitabesidir. Bu mekânın da tavanı ahşap çubuklarla kaplanmıştır. Tam ortada sekiz kollu yıldız motifi bulunur. Sivri kemerler kademelendirilmiştir. Üç tane sivri kemer arasında dört tane gülce motifi bulunur. Yapıya, "L" şeklinde camekânlı bir alan eklenmiş, batı duvarındaki minare kaidesi bu ek alanın içinde kalmıştır. Dikdörtgen pabuç üzerinde köşeli ve tek şerefeli olan minare konik külahla son bulmaktadır.

Doğu cephesinde altta üç dikdörtgen pencerenin alınlık kısımları kör sivri kemer halinde bulunur. Bunların üzerinde ikiz pencere sistemi uygulanmış, pencere aralan alçı şebekelerle hareketlendirilmiş, bu kompozisyon bütün cephelerde uygulanmıştır. Mihrap dışarıdan da beş köşelidir. Avluda baninin mezarı bulunur. Güney tarafında küçük bir hazire yer alır. Kırma çatı kiremit kaplıdır. Çepeçevre yapıyı kuşatan saçaklar ahşap olup prizmatik üçgenlerden oluşan bir silme ile donatılmıştır.

ERGÜN EĞİN

KISIRLIK ÂDETLERI

Eski istanbul'da evlendikten az zaman sonra çocuğu olmayan kadın, kocası ve ailesi için bir endişe nedeniydi. Kadın bu durumu dolayısıyla kendini mahcup ve suçlu hissederdi. Kısırlık bir kadın için şifasız bir hastalık, bir felaket olarak görülür; kocası için de hem maddi hem manevi bir yük gibi yorumlanırdı.

İstanbul'da eskiden karısı kısır olan erkek bir daha evlenmek suretiyle aileyi çocuksuzluktan kurtarmaya çalışırdı. İkinci kadın çocuk doğurduğu ve bu çocuk da erkek olduğu takdirde ilk kadın evin içinde varlığı ile yokluğu belirsiz, aciz bir duruma düşerdi. İkinci kadının evdeki itibarı bu durumda daha da artar; sonuçta ilk eş, ya baba evine döner ya da bu işkenceye katlanırdı.

İlk karısından çocuğu olmayan erkeklerin bir kısmı doğuramayan kadınları boşamayı tercih ederlerdi. Bu, çocuk sahibi olmak, soyunu devam ettirmek ve yeni kurulacak aileyi sarsıntıdan kurtaracak en doğru ve çıkar yol olarak kabul edilir; diğer boşanmalara genellikle iyi gözle bakmayan toplumda bir anlamda hoşgörüyle karşılanırdı. Kısır karısıyla yaşamaya devam eden erkeklerden bazıları da anasız babasız, kimsesiz bir çocuğu evlat edinerek büyütüp yetiştirirdi.

Kocasının ve ailesinin yanında itibarını kazanmaya çalışan kadın ilkin "kocakarı" ilaçlarına başvurur ve bunu da çok defa hayatıyla öderdi.

İstanbul'da gebe kalmak, kısırlıktan kurtulmak isteyen kadın şu yollan denerdi. **1.** Hamama gidilerek bel çektirilirdi. 2. Üç gün boyunca hamama gidilir, hamamda sıcak su dolu kurnaya oturtulurdu. 3. Evdeki büyük bir kazana su doldurulur ve bir miktar kül atılarak kaynatılır, su kaynarken kül iyice karıştırılır sonra kazan ateşten alınarak tahammül edilecek kadar soğuması beklenir, çocuğu olmayan kadın ayakları dışarıda olduğu halde kazanın içerisinde oturtulurdu. Kazandaki su aynı zamanda kuru bir sabunla durmadan köpürtülür, kadın bu su içerisinde uzunca müddet kalırdı. 4. Doğuran bir kadının "son"u (plasenta) alınarak hamama gidilir ve çocuğu olmayan kadın bunun üzerine oturtulurdu. 5. Pamuğa sürülmüş beziryağı kullanılırdı. *6.*. Arap saçmdan bir tutam çalınır, saç, kireç ve arsenikle karıştırılarak fındık büyüklüğünde hap haline getirilir; yine buna benzer olarak Arap saçından bir tutam çalınır, biraz hamamotu ile fındık büyüklüğünde yuvarlanır, bu haplardan biri kullanıldıktan sonra 10-15 dakika kurnada oturulur, sonra yatıp dinlenilirdi.

İlaç tedavisinin yanında manevi güçlerden yararlanmak, onların kerametinden medet ummak, eski İstanbullunun çocuk için başvurduğu çarelerdendi. İlk ziyaret yeri Eyüb Sultan Türbesi'ydi. Burada dört rekât namaz kılınır, namaz bitince dua edilerek dilekte bulunulur ve adak adanırdı. Bu adak da çok kere kurbandı.

Çifte Gelinler Türbesi'ne gidilir, türbeden toprak alınır, bu toprak pembe gaz (pamuk ya da ipekten ince saydam kumaş) içinde olur, bunun da ağız tarafı gelin teliyle bağlanırdı. Bu toprak türbedar tarafından bir seneliğine verilir, evde yüksek bir yere veya kadının yastığı altına konurdu. Bu ziyarette de adak adanır, daha sonra kadın gebe kalır ve doğurursa aldığı toprağı türbeye iade eder, adağını da yerine getirirdi. İstenen şey olmazsa, yani kadın hamile kalmazsa, ilk defa alınan toprak geri verilerek yeniden toprak alınır ve bu işlem üç kere tekrarlanırdı.

Merkez Efendi Kuyusu'ndan taş alınarak adak adanması da çocuk sahibi olmak için başvurulan işlemlerden biriydi. Taş evde yüksek bir yerde kıbleye karşı saklanır veya kadınm yastığı altına konur, dilek yerine gelirse adak yerine getirildiği gibi taş da kuyuya bırakılırdı. Sünbül Efendi Tekkesi'nden gül fidanı alınıp bahçeye dikilmesi ve tekkeye adak adanması da bu amaçla başvurulan işlemlerdendi. Ya da Baba Cafer Türbesi'nden mum alınır, adak olunca mum geri götürülürdü. Türbedara vaatlerde bulunulur, devamlı mumlar yakılırdı (bak. Baba Cafer).

Doğan çocuklar, anneleri hangi türbeyi ziyaret etmişse oraya bağlı sayılırlardı. Bazı aileler doğar doğmaz çocuğu yere koymadan o türbeye götürürler, sonra eve getirirlerdi. Bağlı çocuklar, türbede yatan veliye borçlu sayılır ve bu itibarla büyüdükten, hattâ delikanlılık çağma geldikten sonra bile o türbeyi zaman zaman ziyaret etme mecburiyeti altına girerlerdi. Böyle çocuklara "erenlere karışmıştır" denilerek, halk arasında büyük hürmet gösterilirdi.

Bibi. M. Z. Oral, "İstanbul'da Doğum ve Çocuk Hakkında Âdetler ve İnanmalar", ***HBH,*** III, S. 23-24 (Mayıs 1933), 251-257; M. R Bayrı, "İstanbul'da Doğum ve Çocukla İlgili Adet ve İnanmalar", ***HBH,*** X, S. 111 (Ocak 1941), 49-53; Bayrı, ***İstanbul Folkloru,*** 1972, 208.212; H. B. Ülgen, "Eski istanbul'da İnanış ve Adetler", ***Yeni Gazete,*** I-XIV (Kasım 1970); G. A. Olivier, ***Türkiye Seyahatnamesi {1790 Yılında Türkiye ve İstanbul),*** İst., 1977, s. 88-89; Ali Rıza, ***Bir Zamanlar,*** 103-120; Musahibzade, ***Eski İstanbul,*** 1992.

AYNUR KARATAŞ

KIŞLALAR

Özellikle III. Selim döneminde (1789-1807) askeri gereksinimler çerçevesi içinde yoğun bir şekilde inşa edilmeye başlanan kışlalar mimari alandaki Batılılaşmanın ilk fiziksel görüntülerini oluşturmaları yanında ordudaki yenileşmenin bir anlatımı olarak da algılanmaktadır.

Türkçede "kışın oturulan yer" anlamındaki "kışlağ" sözcüğünden gelen kışla, koruma, askerleri topluca barındırma işlevine sahip büyük binalardır. Bu durumlarıyla Roma askeri örgütlenmesinin "castrum" larını anımsatırlar. Plan bakımından kare ya da dikdörtgen biçimindeki "castra", bir çukur ve çakılı kazıklarla yapılmış bir metris tarafından çevrilirdi.

İstanbul'daki ilk kışlalar II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yapılmıştır. Acemi Ocağı'mn(->) ve Kapıkulu Ocaklar^-») kışlaları için ilk olarak Şehzadebaşinda Eski Odalar(-0 yapılmıştı. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Aksaray'da yaptırılan Yeni Odalar(->) da yine aynı amaca hizmet ediyordu. 1826'da yeniçeriliğin kaldırılışı sırasında bütün odalar yıktırıldığı için mimarileri ve mekân düzenleri hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Ancak 16. yy'daki durumunu, konumunu Matrakçı Nasuh'un İstanbul tasvirinden görmek olasıdır.

Hadîka'da verilen bilgilerden de bu kışlaların ortadaki geniş bir avlu etrafında karşılıklı iki sıra halinde dizili odalardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu şemalarıyla Osmanlı medrese planlarını ve Horasan ile Türkistan'daki yaygın konut tiplerini anımsatırlar.

18. yy'da Avrupa ile ilişkilerin sıklaşması sonucu oluşan değişimler ilk olarak mimari ve mimariye bağlı süsleme alanında görülür. Mimaride değişen biçimler, teknik-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Selimiye Kışlası'nm 19. yy'da yapılmış bir çizimi (üstte) ve yüzyıl başında Taksim Topçu Kışlası.
*F. **Muhtar Katırcıoğlu koleksiyonu (üst), İÜMK,** Yıldız **Fotoğraf Albümleri no.** 5009-5010/ **TETTV Arşivi***

ler ve süsleme programlarının yamsıra, şehircilik açısından da farklı bir kent görünümüne bürünen İstanbul'da özellikle 19. yy' da kent görünümüne hâkim olan camilerin yanında heybetli kagir binalar da yükselmeye başlar. Bu dönemde kurumsallaşan birçok yapı arasında bulunan kışlalar aynı zamanda Batı'ya açılmaya başlayan devletin bu dönem için mimari alanda bir simgesi gibidir. Bu değişim ve yenileşim, özellikle I. Abdülhamid (hd 1774-1789) ve III. Selim dönemlerinde daha da hızlıdır. İlk modern kışla olarak Cezayirli Hasan Paşa'mn(->) yaptırdığı Kalyoncu Kışlası(-0 kabul edilmektedir. Gerçi II. Mehmed ve II. Bayezid dönemine indirilen Tophane' deki Topçu, Arabacı kışlaları ile Top Dökümhanesi de vardır, ancak bunlar 1823' te yanmıştır.

Eski sisteme göre sadece kapıkulu askerleri için kışla yapımı gerektiğinden, modern anlamda kışla binaları yoktu. Yeni düzen ile birlikte modem bir askeri sınıfın yetiştirilmesi amaçlandığından yeni kışla binalarına da gerek duyuldu. Batılılaşmanın mimari alandaki tipolojisine bakıldığında, farklılaşma ve değişim III. Selim döneminde olmuştur denilebilir. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte ise bu daha da hızlanmıştır. Bu süreçte yaptırılan en önemli kışla yapıları olarak Gümüşsüyü Kışlası(->), Maçka Silahhanesi(->), Taşkışla(->), Kuleli Süvari Kışlası (bak. Kuleli Askeri Lisesi binası), Davutpaşa Kışlası(->), Humbaracı Kışlası(-0, Topçu Kışlası'nı(->) saymak mümkündür. III. Selim'in adını taşıyan Selimiye Kışlası(->) ise ek binaları ile kendi içinde âdeta bir şehir görünümü verir. Bu dönemde ahşap olarak yapımlarına başlanan kışlalar II. Mahmud döneminde de (1808-1839) kagire çevrilerek kalıcı olmaları sağlanmıştır.

Biçim açısından genelde, kolossal, neobarok ve neorönesans üslupları kullanılmıştır. Büyük boyutlu ve etkileyici yapılar olarak genelde o günkü kent içi alanlarının dışma ya da sınırına inşa edilmeleri sonucu daha önce idari açıdan Eyüp, Üsküdar, Galata ve İstanbul şeklinde ayrılan bölgelerin bütünleşmeye başladıkları görülür. Yer seçiminde ortaya çıkan bir başka sonuç ise, genelde hasbahçelerde ve bu bahçelerin içinde yer alan saray veya köşklerin yerinde yapılmış olmalarıdır. Yeni yerleşim alanları yaratan kışla yapıları, şehrin genel peyzajını ve siluetini de değiştirmiştir. Diğer bir olgu da; sultanlar tarafından yaptırılan dini yapı inşaatının aza indiği, buna karşılık devletin prestij yapısı olarak ele alınabilecek olan büyük saray yapıları yanında kışlaların da yükselmeye başladığıdır. Aynı zamanda hem devletin hem de ordunun prestij yapısı olan kışlalar, İstanbul peyzajının ve sivil binaların ölçülerini aşan ilk yapılardır.

Bibi. Cezar, *Beyoğlu;* M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* Ankara, 1972; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye;* Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I; Kuban, *Barok;* Ayvansarayî, *Hadîka,* I; 1. Ortaylı, "Istanbulun Mekânsal Yapısının Tarihsel Evrimine Bir Bakış", *Amme İdaresi Dergisi,* X (1977); S. Eyice, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Atatürk Konferansları VII,* Ankara, 1980; Tuğlacı, *Balyan Ailesi;* N. Berkes, *Türkiye de Çağdaşlaşma,* Ankara, 1974; E. Z. Karal, *III. Selim'in Hatt-ı Hümayunları,* Ankara, 1988; S. Ünver, "Yeniçeri Kışlaları", *Belleten,* S. 160 (1976).

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

KITLIKLAR

Bizans döneminden beri, büyük bir tüketim merkezi olan İstanbul'un iaşe(->) sorunu her zaman büyük önem taşımış; sık sık da kıtlığa, hattâ açlığa varan bunalımlara yol açmıştır.

Başta gıda maddeleri olmak üzere, çeşitli ihtiyaçların giderilmesi için ülkenin pek çok yöresinden, bazen çok uzak yollardan, çoğunlukla denizaşın yerlerden getirilen ürünlere ve hammaddelere bağımlı olan İstanbul'da, kıtlıkların ülkenin diğer yörelerine ve kentlerine oranla daha büyük sorunlara, toplumsal patlamalara yol açmış olması doğaldır. Osmanlı döneminde, bu gerçeğin farkında olan yöneticiler, kentte büyük kıtlıklar ve darlıklar yaşanmaması için, her dönem sıkı önlemler almaya çalışmışlar, ancak çoğu kez bunu başaramamışlardır.

İstanbul'da tarih boyunca yaşanmış darlık ve kıtlıkları iki ana öbekte toplamak mümkündür. Daha kısa süreli darlıklar ve geçici hammadde kıtlıkları, kenti etkileyen zelzele, soğuk kışlar, yangınlar, su baskınları gibi afetlerin sonucunda çıkmış; kent içindeki stokların tahrip veya yok olması ya da dışarıdan mal akışının geçici olarak kesintiye uğraması sonucunda yaşanmıştır. Bütün Osmanlı dönemi boyunca, özellikle kentin en önemli bölgelerini yıkıp geçen yangınların sıklığı düşünülecek olursa, bu türden sıkıntıların pek de seyrek sayı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lamayacağı anlaşılır. Yine, Bizans döneminde kuşatmalar, Osmanlı döneminde ise savaşlar, iaşesi hemen hemen tümüyle dışa bağımlı olan kentte kıtlık ve açlık yaratan, ama yine de sistemin organik parçası olmayan arızi kıtlık nedenleridir.

Kentin tarih boyunca yaşadığı, belli olaylara bağlı ve geçici (konjonktürel) olmayan, İstanbul'un Osmanlı sistemi içindeki yerinden, Osmanlı tarım ve toprak rejimi ve bunun çözülmesinden, ekonominin örgütlenme biçiminden, yani yapısal nedenlerden doğan ve bazı yüzyıllarda kronikleşen kıtlıklar ise kenti dönem dönem gerçekten sarsmıştır.

Kıtlıkların en temel ve yapısal nedeni olan, kent dışına, özellikle de uzak yerlere bağımlılık; savaşlar, kuşatmalar, ürünün çıktığı yöredeki kuraklık, karayollarının güvensizliği ve kötülüğü, denizyollarında zahire ve hammadde yüklü gemilerin karşılaştığı korsan yağması veya fırtınalar, yine yolları kapayan sert kışlar, seller gibi çok çeşitli nedenler, kentte zaman zaman açlığa varan büyük kıtlıklar çıkmasına neden olmuştur. Öte yandan Osmanlı toprak düzeninin daha 17. yy'dan (hattâ bazı yerlerde **16.** yyin son çeyreğinden) başlayarak çözülmesi, reayanın, hattâ tımarlı sipahilerin topraklarını işleyemez hale gelmeleri, "çift bozmaları", kuraklık vb nedenlerden daha az etkilenen ve tahıla göre daha kârlı sayılan hayvancılık (et üretimi) için bazı yerlerde tarlaların meralara çevrilmesi; **16.** yy'ın sonlarından başlayarak 17. yy' da şiddetlenen ve 18. yy'ın başlarında da devam eden, Anadolu'yu kasıp kavuran, yüz binlerce köylünün topraklarım yurtlarını bırakıp kaçmalarına, tarımsal işgücünün azalmasına neden olan Celali İsyanları ve bunları izleyen "Büyük Kaçgun" dönemi tarımsal üretimi düşürmüş, İstanbul'a tahıl nakli büyük ölçüde aksamıştır.

Bunlara kentin özellikli yapısı nedeniyle nüfusunun zaten her dönem fazla olması; ülkenin diğer yerlerindeki kıtlık, siyasal, toplumsal kargaşa vb nedenlerle bütün engellemelere rağmen İstanbul'a sürekli nüfus akışı bulunması eklenirse, kentin kıtlık ve darlıklarla sık sık ve acı biçimde karşılaştığı anlaşılır.

İstanbul, özellikle gıda maddeleri tüketimi açısmdan bütün Osmanlı dönemi boyunca ülkenin diğer kentlerine göre hep birinci sıradadır. Darlık ve yokluğun en yaşamsal olduğu maddeler ise, doğal olarak tahıl (başlıca buğday), et, yağ, daha sonra da zeytinyağı, sabun, pirinç, kahve vb' dir. İstanbul'a gerekli olan tahılın Eflâk-Boğdan eyaletleri, Tuna iskeleleri, Karadeniz' in Rumeli yakası, Trakya, Anadolu'nun Kocaeli ve Karesi vilayetlerinden geldiği; buralardan sağlanmasında bir aksaklık olursa Kırım, hattâ Mısır'dan sağlandığı bilinir. Bu eyaletlerin savaş alanı veya sefer yolları üzerinde bulunması, buralarda kuraklık veya başka doğal afetlerin ürünü etkilemesi, çeşitli nedenlerle verimin düşmesi yüzünden ortaya çıkan kıtlıklar, **16.** yy'dan başlayıp 18. yy'a gelindiğinde en üst noktaya vararak sürüp gitmiştir.

Kıtlığın ana nedeni olmamakla birlikte üretimi ve malın İstanbul'a ulaşmasını etkileyen her olayda bunalımı şiddetlendiriri bir ek faktör olarak tüccarın, aracının "ihtikâr'), İstanbul'un yaşadığı kıtlıklarda önemli rol oynamıştır. Her şeyin fiyatının narhla saptandığı payitahtla ticareti yeterince kârlı bulmayan tüccarın, başka ürünlerde olduğu gibi buğdayda da ürün yüklü gemileri veya kervanları, çok daha kârlı satabilecekleri başka yerlere çevirdikleri, beklenen malın İstanbul'a bir türlü gelmediği pek sık görülen ve alınan bütün sert önlemlere rağmen önüne geçilemeyen olaylardandır. Harbi kefereye (yabancı ülkelere) buğday ve zahire satılmaması için zaman zaman çıkarılan fermanların da fazla işe yaramadığı, özellikle kıtlık durumunda tüccarın malını daha yüksek fiyatla İstanbul dışına satmaya çalıştığı anlaşılıyor.

Yine, iaşenin en önemli kalemlerinden biri olan et açısından da durum aynıdır. Kesim hayvanlarının zaman zaman çok uzak yollardan İstanbul'a getirilmeleri büyük bir sorundu ve hayvanların yolda telef olması her an mümkündü. Öte yandan düşük sayılan narh yüzünden, tüccar koyunu ve diğer hayvanları İstanbul'a göndermemek için elinden geleni yapardı ve İstanbul'da sık sık bu nedenle et darlığı yaşandığı olurdu. İstanbul, **16.** yy'dan itibaren dönem dönem, çeşitli nedenlerden kaynaklanan ve kendini esas olarak zahire, başlıca buğday darlığı veya yokluğuyla hissettiren kıtlıklar yaşamıştır. Kaynaklarda, 1494-1503 arasında, o tarihlerdeki Osmanlı ülkesinin büyük bir kıtlık yaşadığı, aynı dönemlere rastlayan veba salgınıyla birlikte İstanbul' un bu kıtlıktan büyük ölçüde etkilendiği yazılıdır. 1525-1530 arasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, bu arada İstanbul'a tahıl yollayan Balıkesir Sancağı ve Bursa yöresindeki çekirge istilasının doğurduğu kıtlığın İstanbul'a yansımamış olması düşünülemez. Her ne kadar böyle yöresel durumlarda kentin ihtiyacı başka yerlerden sağlanmaya çalışılıyorsa da, **16.** yy'ın ortalarında ordunun buğday ve diğer gıda ihtiyacının çok arttığı, sefere çıkılan yollar boyundaki sancaklardan, "menziller'den artık eskisi kadar zahire toplanamadığı, bu yüzden ordu ihtiyaçlarının merkezden sağlanması gerektiği, bunun da kentte kıtlığa, darlığa neden olduğu anlaşılıyor. Aynı dönemler tahılda ve ette kaçakçılığın ve ihtikârın çoğaldığı, bu konuda üst üste fermanlar çıkarıldığı yıllardır. 1564'te bütün Anadolu topraklarım saran kıtlık, halkın ot yemesine yol açmış, İstanbul'un temel ihtiyaç maddelerini sağlama alanı, Karadeniz' in sahil sancaklarına doğru genişletilmiş ama bu alanlarda da madrabazların buğdayı ortadan kaldırdıktan görülmüş, İstanbul yeni bir kıtlık tehlikesiyle karşılaşmıştır.

Aynı dönemde 1567-1568'de İstanbul' un nüfusu Anadolu'dan göçen ve kaçanlarla arttığından kıtlık baş göstermiş, üstelik İstanbul'a göç edenlerin toprakları işlenmeden kaldığı için tarımsal üretim de düşmüş ve tahıl sağlanması büsbütün güçleşmiştir. II. Selim döneminde (1566-1574) iaşe darlığı ve kıtlığı artmış, âdeta kronikleşmiş görünüyor. 1573'te İstanbul'un, özellikle de sarayın ihtiyaçları için etlik koyun ve tahıl almak üzere Bursa'ya gelen görevlilerin Bursa kadısının danişmentleri ve naipleri tarafından dövdürüldüklerini, Bolu ve Kastamonu sancaklarından da hiçbir şey alınamadığını belgeler yazıyor. Kıtlık 1573'ten itibaren daha da artarak sürüyor ve payitahtın erzakının sağlanması için dört bir yana başvuruluyor. Ancak kıtlık her yanı kavurduğu için İstanbul'da baş gösteren buğday ve iaşe darlığı, ta Mardin' den tahıl getirilmesine kalkışılmışsa da bir süre kenti kasıp kavuruyor. Tarihler, 1575-1576'da İstanbul'un iaşesinin bütün Anadolu'nun üstüne bir kâbus gibi çöktüğünü; ancak iaşe sorununun yine de çözümlenemeyip bu tarihlerde İstanbul'da kıtlık yaşandığını yazıyorlar. Celali İsyanları'nın başlangıcı sayılması gereken 1595'ten sonra ise altüst olan Anadolu tarırmndaki üretim düşüşü, ardından gelen Büyük Kaçgun' un yarattığı ekonomik çöküş, İstanbul'a iaşe sağlanmasını zora sokarken aynı zamanda devlet orduyu beslemek için de büyük sıkıntıya düşüyor.

Çekirge istilası, kuraklık, fare istilası, sel gibi nedenlerle 1578 baharından başlayarak 1637 baharına kadarki kıtlıkların bir dökümü, bu dönem boyunca hemen hemen sürekli olarak İstanbul'a tahıl yollayan bölgelerin birbiri ardına kıtlık dönemleri yaşadıklarını gösteriyor. Bunların tümü de İstanbul'a bazen uzun bir kıtlık, bazen geçici bir darlık olarak yansıyor.

17. yy'da durum zaman zaman daha da kötüdür. **l621**'de İstanbul'da büyük bir kıtlık ve pahalılık yaşanıyor. Halic'i bile donduran şiddetli soğuklar yüzünden tahıl yüklü gemilerin limana giremeyişleri, denizyolunun kapanmasına neden olmuştur. *Tarih-i Naima,* 17. yyin ortalarına düşen bir kıtlığı "Bu esnada İstanbul'un hali mükedder ve halkın ıztırabı müşkilter olup etmek (ekmek) nadir bulunup lahmin (et) vücudu yok es'ardan ziyade akçeler alınmakla her şey ziyade behaya çıkıp...." diyerek anlatır.

1720'de, bazı sancaklar kıtlık yüzünden istanbul'a tahıl göndermeme kararı aldılar. 1744'teki kıtlıkta Bursa'dan kentin ihtiyacı bir türlü gelmedi. 1755'te İstanbul'da açlık sınırına varan kıtlık sırasında bütün umutların bağlandığı Karadeniz'den gelecek buğday yüklü 70 geminin çoğu, aynı yılın mayısında Karadeniz'de Boğaz'a giremeden batınca son umut da yok oldu. Pahalılık görülmemiş boyutlara varırken halk fırınlara hücum ediyor, çatışmalar oluyordu. Buğday bulunmadığından pirinç tüketimi artınca bu defa pirinç satan dükkânlar yağmalandı. Ardından gelen veba salgını kıtlıkla birleşince, sadece İstanbul'da 15.000 kişi öldü.

Özellikle savaşlar sırasında İstanbul'da darlık ve kıtlıkların önlenmesi pek güç, çoğunlukla da imkânsızdı. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Karadeniz yolu kapanmış, İstanbul'a zahire gönderilememiş, Tuna ve Karadeniz sahillerinin buğdayı İstanbul'a ulaşamadığından kentte büyük sıkıntı yaşanmıştı. 1787-1792 savaş-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

larında da İstanbul halkı yeni bir kıtlıkla karşılaşmış, yiyecek ve hattâ içecek sıkıntısı son hadde varmış, ihtikâr ve her türlü hileli yol mubah olmuş "Etin kıyyesi onsekiz paraya, mumun tanesi bir paraya" çıkmış, ekmekler önce küçülmüş sonra bulunmaz olmuş: 18. yy, İstanbul'da darlık ve kıtlıkla kapanmıştı. 1793'te İstanbul'da kentin ihtiyacı olan zahireyi sağlamak üzere kurulan Zahire Nezareti iaşeyi düzenleme denemesi olmakla birlikte etkin sonuç vermemişti. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında da İstanbul'a tahıl ulaştırılamamış, kentte kıtlık yaşanmıştı. Nisan 1805'te istanbul'da yaşanan görülmemiş soğuk kış sırasında ve o yılın baharında da İstanbul sayılı kıtlıklardan birini geçirmişti.

İstanbul'da zaman zaman kıtlığı çekilen maddeler sadece tahıl ve et değildi. Kentte yakacak odun, kereste, halat, deri, yapağı, iplik gibi ihtiyaç malzemesi sıkıntısı çekildiği de olurdu. Ancak bu türden darlıklar daha çok arızi nedenlere, ulaşımın yapılamamasına veya diğer temel maddelerde olduğu gibi tüccarın irtikâbı vb nedenlere dayanır ve bir süre sonra çözümlenebilirdi.

Yine pirinç, kahve, zeytinyağı, sabun tersanelere gerekli zift, katran, reçine gibi maddelerde de İstanbul dışa bağımlıydı ve zaman zaman yolların kapanması, vurgunculuk, gemilerin batması veya yağmalanması gibi ikincil nedenlerle bu maddelerin darlığının yaşandığı da olurdu. 19- yy'da da, özellikle savaş dönemlerinde yaşanan darlık ve kıtlıklar artık kentin tüm tarihi boyunca alıştığı bunalımların bir uzantısıydı.

İstanbul, tarihinin her döneminde yoğun olan nüfusu, iç göçü kendisine çekme özelliği ve büyük ölçüde dışarıdan gelecek hammaddeye gereksinimiyle, kıtlıkları 20. yy'a kadar sık ve ağır yaşadı. 20. yy'da ve sonraki dönemde, hattâ günümüzde görülen belli malların zaman zaman ortadan kalkması türünden olaylar, farklı nedenlerin yol açtığı, farklı toplumsal ve ekonomik yapıdaki gelişmelerdir.

Bibi. S. F. Ülgener, ***Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi,*** İst., 1951; M. Akdağ, ***Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,*** Ankara, 1975; ay, ***Türkiyenin İktisadi ve içtimai Tarihi,*** I-II, İst., 1974; Y. Özkaya, ***XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumlan ve Osmanlı Toplum Yaşantısı,*** Ankara, 1985; "İstanbul", ***Yurt Ansiklopedisi.*** V-VI, İst. ,1982-1983; "İstanbul", ***İA,*** V/l; ***Tarih-i Naima,*** III; A. Tabakoğlu, ***Türk İktisat Tarihi,*** İst., 1986; (Altınay), ***Onaltıncı Asırda;*** (Altmay), ***OnbirinciAsırda;*** (Altınay), ***OnikinciAsırda;*** (Altınay), ***Onüçüncü Asırda;*** L. Güçer, ***XW-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alman Vergiler,*** İst., 1964; T. Güran, "The State Role in the Grain-Supply of istanbul, The Zahire Nezareti, the Grain Administration 1793-1839", ***International Journal of Turkish Studies,*** c. III, S. 1 (1984-1985); H. inalcık, ***The Ottoman Empire-The ClassicalAge-1300-1600,*** Londra, 1973; M. Kütükoğlu, ***Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,*** İst., 1983; F. Belin, ***Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tedkikler,*** İst., 1931.

İSTANBUL

KIZ KULESİ

Marmara Denizi'nin İstanbul Boğazı ile buluştuğu yerde, Üsküdar kıyısına yakın bir kayalık üzerine oturtulmuş olan yapı. Gerek bu konumu, gerekse masmavi sular üzerinde beyaz badanalı ve kuleli yapısının verdiği özgün görünümü sebebiyle, neredeyse İstanbul'un simgesi haline gelmiş ve pek çok tabloya konu olmuş bulunan bu ilginç deniz istasyonu binası, tarih boyunca çeşitli aşamalar geçirmiştir.

Mitolojide kulenin tarihi, önce efsane ile karışmış olarak görülüyor. İlk hikâye, Ovidius'un bir efsaneyi kaydetmesi ile başlıyor: Sestos'taki Afrodit Mabedi rahibelerinden Hero, Abidos Köyünden genç Leandros'a tutulur. Genç âşık, her gece denizi yüzerek geçer ve sevgilisi ile buluşur. Bir fırtınada rüzgâr, kulenin fenerini söndürünce, yolunu şaşıran genç boğulur. Ertesi sabah cesedi bulunduğunda, Hero da kendini sulara atarak intihar eder.

Küçük Asya'da Sestos ve Abidos, Çanakkale Boğazı'na ait yerler olduğu halde, 18. yy gelip Batı dünyasında, "antikite modası" başlayınca, bu efsane tekrar ün kazanmış, fakat dikkatsiz yazarlar, onu İstanbul Boğazı'na uygulamışlar ve Hero'nun manastırı olarak da Kız Kulesi'ni yakıştırmışlardır. Böylece, İstanbul üzerine yazılmış en fazla literatür Fransız dilinde olduğu için, "Tour de Leandre" olarak adlandırılan kule, efsane ile gerçekte hiçbir ilişkisi olmadığı halde, birkaç yüzyıl, bu isimle ün kazanmıştır. Kule, İstanbul'dan bahseden İngilizce eserlerde "Maiden's Tower", Almanlarda "Mädchen-Turm" olarak aynı doğrultuda şöhret yapmıştır.

Batı edebiyatındaki bu efsaneden başka, Türk edebiyatının masal türünde de Kız Kulesi'ni konu alan, özellikle semai kahvelerinde anlatılması geleneksel hale gelen bir hikâye vardır: Padişahın birinin çok kıskandığı kızını, bir falcının haber verdiği yılan tehlikesinden korumak üzere yaptırdığı bu deniz köşküne kapatması, ama günün birinde üzüm sepeti içinde gelen bir yılanın, sevgili prensesi sokup öldürmesi... Bu masalın bir başka türünü, Evliya Çelebi, Battal Gazi ile bağlantı kurarak nakleder: Bir kralın, Üsküdar'a yerleşen Gazi'den gizlemek istediği Üsküdar tekfurunun güzel kızını buraya kapatması; Gazi'nin Şam taraflarını fethettikten sonra dönüp, 700 serdengeçti ile Kız Kulesi'nin içindeki kızı, kralın hazinesi ile birlikte ele geçirmesi...

Masallar bir yana, tarihte, kulenin değilse de onun üstüne oturduğu kayalığın adının ilk kez geçmesi MÖ 411'de, Atina ile Sparta arasındaki savaş dolayısıyladır: Küçük Bizantion yanlış bir tercihle Sparta'yı tutunca, Boğaz'ın Avrupa kıyısı Sparta, Asya tarafı ise Atina egemenliğinde sayılmış fakat Sparta savaşı kaybedince, Atina, Bizantion'u hemen cezalandırmamış; önce Boğaz'a giriş ve çıkışları kontrol altına almayı ve bunu bir gelir kaynağı haline getirmeyi tercih etmiştir. Alkhibiades, bu kaya parçası üzerine *piv* gümrük istasyonu kurmuştur. Kaynaklar, bu aşamada kule çapında bir binadan bahsetmemektedir.

Bizantion Atina'nın egemenliğine girdikten sonra, bu kez Makedonya Kralı Filip'in saldırı tehdidine uğrayınca, onu bu filodan korumak üzere Atina, 40 gemi ile bir donanmayı yardıma göndermiş; bu filonun komutanı Amiral Hares'in beraberindeki eşi hastalanıp Hrispolis'te (Üsküdar) ölünce, bir sunak yapılarak gömülmüştür. Bu amt-mezar, mermer bir kaide ile bir sütundan ve üzerindeki bir öküz heykelinden oluşuyormuş. İstanbul'u biraz sistematik olarak incelemeye başlayan ilk eserlerde, bu sunağın bulunduğu yer olarak Kız Kulesi kayalığı gösterilir ve amiralin eşinin adına izafeten, burasının antikitede "Damalis ve Arcla" adını taşıdığına dair bilgiler yer alır. Damalis, eski

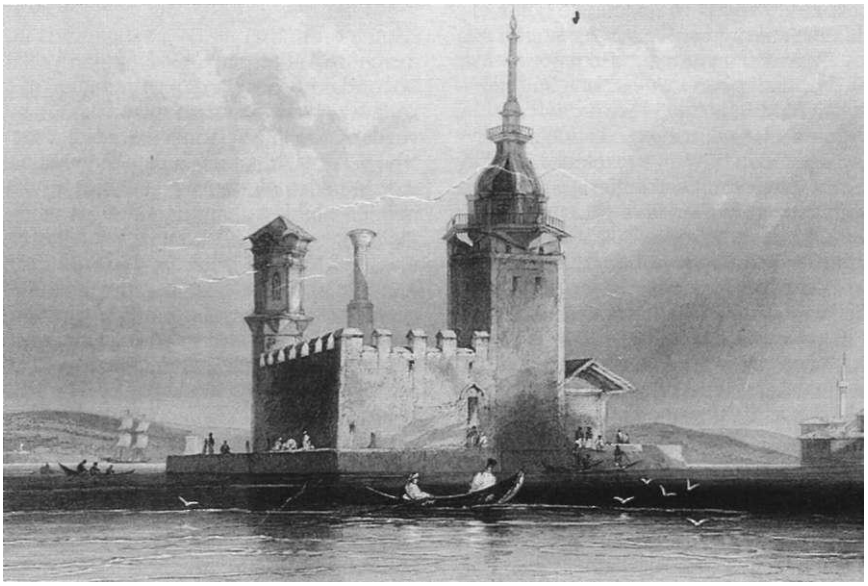

Bartlett'in çizgileriyle Kız Kulesi, 19. yy.
Pardoe, *Bosphoms/ Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Grekçede "öküz", Arcla ise, "küçük kale" anlamındadır.

Boğaziçi'ni semt semt gezerek mitoloji ve şiir karışımı bir eser meydana getirmiş olan bir Levanten (A. Timoni) ise, Damalis Anıtının bu kayalıkta değil Üsküdar kıyısında olduğunu kaydetmiş ve Osmanlı döneminde daha soma Paşa Limanı adını alan koya, başlangıçta Türkçede de "Öküz Limanı" adının verilmesini, buna kanıt olarak göstermiştir.

12. yy geldiğinde, su seviyesindeki bu kayalığın, ilk kez belirgin bir yapıya kavuştuğu ise, kesindir. İmparator I. Manuel Komnenos (hd 1143-1180), sürüp giden savaşlardan bir ara vakit bulup geçici barış dönemini yakalayabildiği bir tarihte, Marmara'ya bakan yeni yazlık saraylar yaptırıp bunları mobilyalarla (ve çok ilginç bir bilgi olarak, savaşlarını tasvir edentablolarla) süslerken artık zayıflayan devletinin başkentine, iki tane de savunma kulesi eklemiştir. Bunların birisi, Mangana Manastırı yakınında (Topkapı Sarayı kıyıları), öbürü Kız Kulesi'nin yerindedir. Bu bilgileri veren dönemin Bizans tarihçisi Niketas Honiates(->) daha önce Damalis adım taşıyan bu yerin, ilk kule böylece dikildikten sonra, "Arcla" (kale) adını aldığını belirtiyor.

Kız Kulesi ile ilgili olarak tarih kaynaklarında bir de zincir meselesi vardır. Kuleleri yaptıran İmparator Manuel Komnenos'un bunları zincirle birbirine bağladığı rivayet edilir. Amacı, hem başkente saldırı halinde, savaş teknelerinin bu noktadan kolayca geçmelerini engellemek, hem de gümrük vergilerini ödemeden kaçmak isteyen ticaret gemilerini hizaya sokmaktır. İki kule arasındaki açıklık oldukça fazladır. Bir zincirin bu arayı kapatabilmesi için, araya ağır sallar atıp bunlara bağlamak çözümü uygulanmış olmalıdır.

14. yy'ın başında kule, bir daha "siyaset sahnesine" çıkıyor. O dönemde Osmanlı, Anadolu'da egemenliğini genişletmekte ve Balkanlar'a yayılma politikası gütmektedir. Sultan Orhan, Bizans prensesi Teodora ile evlenerek "damat" olur.

Bizans tarihleri Sultan Orhan'ın (hd 1327-1361), Anadolu'dan Damalis'e (Üsküdar) kadar geldiğini, kaymbabası İmparator VI. İoannes Kantakuzenosün da Kız Kulesi'ne kadar gelip oradan sahile elçiler gönderdiğini ve görüşmenin bu şekilde cereyan ettiğini kaydetmiştir.

Fatih'in şehri kuşatması sırasında, Bizans'a yardım etmek üzere Venedik'ten gelen bir filonun burada üslendiğine dair, Limnili Francis'in kroniğinde kayıtlı bir bilgi ile adını tarihte tekrar duyuran kule, fetihten sonra, yeni ve güçlü bir devletin güvenli başkentinde yerini alır ve genç Fatih, Manuel Komnenos'un kulesini yıktırarak burada kendi binasını yükseltir. Dönemin tarihçisi Tursun Bey, bu kaydı düşerken, "müstahkem bir kale"den bahsediyor.

İstanbul'un şematik planlarının en eskisi olan, 1400'ler sonunda C. Buondelmonti(->) tarafından çizilip 1520'ye doğru Vavassore tarafından basılan desende, Üsküdar önlerinde bugünkü Kız Kulesi mevkiinde, ufak bir kale figürü yer alıyor. Bu,

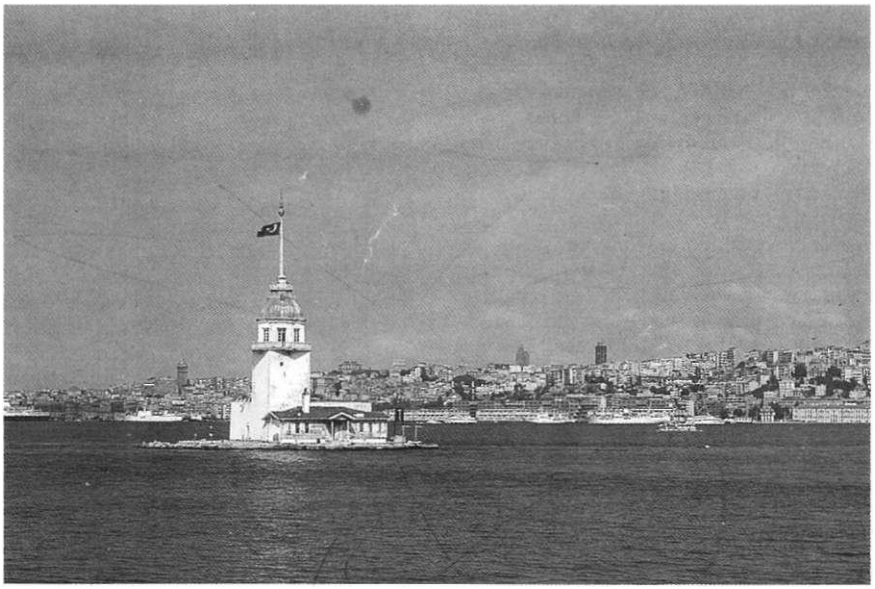

Kız Kulesi
Nazım Timuroğlu, 1993

Fatih'in yaptırdığı bina olmalıdır. Daha sonraki *Hünername* minyatürlerinde de gözüken bu figür, yine bir taş kuledir, etrafı mazgallı duvarlarla çevrilidir. Ancak daha eski tarihli diğer desenlerden farklı olarak, üstünde sivri bir külah taşır ve çepeçevre pencereleri vardır.

1600'ler İstanbul'unun genel görünüşü üzerine en güvenilir resim sayılan, Fransız rahibi G.-J. Grelot'nun(->) yaptığı gravürpanoramada Kız Kulesi, dört köşe ve üstü mazgallı bir kale parçası şeklindedir. Yine 17. yy yazarı olan Evliya Çelebi'nin verdiği bilgi, "kulenin karadan bir ok menzili mesafade, 4 köşe ve 80 sıra yüksekliğinde, 200 adım hacminde ve iki tarafa nazır demir bir kapısı olduğu, içinde dizdarlarıyle 100 adet muhafız neferinin, sahilde dizili 40 pare balyemez toplarının ve mükemmel bir cephanesinin bulunduğu" yolundadır.

Kulenin, 1510 depreminde epey zarar gördüğü ve I. Selimin (Yavuz) (hd 1512-1520) emriyle onanldığı anlaşılıyor. Fatih'ten sonra kulenin üstlendiği hizmetler, artık Roma ve Bizans dönemlerindeki gibi gümrük vezneliği, trafik amirliği ve izinsiz geçecek tekneleri durdurma istasyonluğu değildi. Sınırları Balkanlar üstünden başlayıp İran'a ve Arap Yarımadası'na uzanan yeni bir imparatorluğun tam güvenliği içinde kalan taht şehrinin bir süs biblosu haline dönüşmüş olan kule, bu rolüne uygun, yeni işlevler yüMenrniş bulunuyordu. Bunlardan birisi ve en baştaki, geceleri ve yoğun sisli gündüzlerde, gemilere yol gösterici bir fener olmaktı. İkincisi, fırtınalı günlerde, çevrede zor durumda kalan küçük teknelere çengel atarak onların kayalara çarpmasına veya akıntılara kapılıp sürüklenmesine engel olmaktı. Mellingln geniş bir panoramasında, buna ait bir ayrıntı açıkça görülüyor. Üçüncüsü, merasimlerde top atışıydı. Bu merasimler, şehre önemli bir devlet adamının ziyareti; yeni bir padişahın tahta çıkışı; bayram günleri; hattâ hünkârın bir saraydan öbürüne geçişi veya saltanat kayıkları ile bir dizi halinde Boğaz'da gezintiye çıkışları gibi çeşitli tiptendi.

Kulenin bu fonksiyonlarına uymayan başka bir kullanım ise, yine saraydan çıkmıştı. Kellesi alınacak ya da uzak sürgüne gönderilecek devletlilerin bu yolculuklarında "ön istasyon" olma rolü, Kız Kulesi'ne de maalesef bir-iki kez verilmiş ve bu yolda ilk adımı, I. Mahmud (hd 1730-1754) atmıştır. Önceleri çok yüz verdiği Kızlarağası Beşir Ağa, davranışlarına dikkat etmez hale gelince, bir anda saraydaki odasından alınıp kendini önce Bostancıbaşı teknesinde, sonra Kız Kulesi'nde buluvermiş; ikinci bir "hatt-ı hümayun" geldiğinde, başı kestirilip teşhire konulmuştu. Tarihçiler, "Kızlarağasınm başının, Kız Kulesi'nde vurulmasındaki" "tarih cilvesine" işaret ederler.

İkinci olay, III. Osman zamanında, 1755 Mayısina rastlar. Bu defaki kurban, değerli bir devlet adamıdır. Tahta geçinceye kadar bütün ömrünü bir-iki oda içinde, yan hapis hayatında geçirdiği için sinirleri aşırı bozuk, öfkeli ve kompleksli bir adam olan padişah, bir gün Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'ya sinirlenir ve onun devlet onurunu koruyan bir cevabı üzerine, paşayı Kız Kulesine hapsettirir. Devreye Valide Şehsuvar Kadın girerek vezirin Kıbrıs'a sürgüne yollanmasını sağlar.

Lale Devri'nde 1719'da alevli fenerlerindeki yağların kuvvetli bir rüzgârda tutuşması ile yanıp harap olan kuleyi, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, 1725-1726'da yükseltmiş; bu kez, üstüne camlı bir köşk oturttuğu gibi, kubbeyi de kurşunla kaplatmıştır. 1830'larda kule, kolera salgınında, karantina hastanesi olarak kullanılmıştır. Kulenin (1943'te içten betona çevriliş operasyonu hariç), son büyük onarımı, II. Mahmud dönemindedir (1808-1839). Kapı üzerinde üçgen bir çerçeve i-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

cinde yer alan ve ünlü hattat Rakım'ın yazısı ile mermere oyulmuş 1248/1832-33 tarihini ve padişahın tuğrasını taşıyan kitabe, bunu yeterince belgelemektedir.

Kız Kulesi'ne güzelliğini veren unsur, üstündeki dilimli barok kubbesi ve onun üstündeki uzun bayrak direğidir. Bu üslup, II. Mahmud onarımının işi olmalıdır. T. Allom'un(->) ve W. H. Bartlett'in(->) 1830'lar sonunda çizdikleri gravürlerde ışık elemanı, kubbe dışında kale üstüne ve köşeye oturtulmuş, belki altıgen, ayrı bir büyük fener olarak gözüküyor. Bugünkü durumdan tek farkı, bu "ekstra lamba"dır.

Cumhuriyet döneminde kule artık donanma toplarıyla selamlama gibi saltanata bağlı işlevlerini yitirmiş, sadece bir deniz feneri fonksiyonuyla kalmıştır. Kız Kulesi de, II. Dünya Savaşı'nın sıkıntılı günlerinde bile tamir görmüş, içten çürümüş olan ahşap yapısı yenilenmiş, 1943'te, içerisi betonla çevrilmiştir.

1964'te Ulaştırma Bakanlığı, kuleyi Milli Savunma Bakanlığı'na devretmiş, Milli Savunma, kendisine bağlı bir birim olan Boğaz Komutanlığı'na vermiş ve kule askeri yönetimde 17 yıl kadar kalmıştır. 1982'de tekrar Denizcilik işletmeleri kullanımına bırakılan bina, bir ara siyanür deposu yapılmış ve Deniz Yolları Işletmesi'ne ait siyanür şişeleri, ambarlarda yer kalmayınca buraya yığılmıştır.

Kız Kulesi bu yıllarda, İstanbul Boğazı'ndan geçen gemilerin problemsiz yol almaları amacıyla Denizcilik İşletmeleri tarafından bir "ara istasyon" olarak kullanılmıştır.

1992 sonlarında radarlar, jeneratör sistemi ve diğer aksam sökülüp götürülerek Kız Kulesi tahliye edilmiştir. Halen en üst kat dışındaki diğer bütün hacimler boştur. Bina harap durumdadır.

Çeşitli yönetimlerin kullanımı ve boşaltması sırasında içerisi epeyce tahrip edilen kule, hüviyetine ve saygın kişiliğine uygun yeni bir fonksiyon verilmesini, bunun için önce ciddi bir onarımı ve son 30-40 yılda içeriden eklenmiş olan kaba betonlardan kurtarılmayı beklemektedir. 1990'lar başında bir grup aydın, edebiyatçı ve grafiker, kule ile ilgilenerek şiir günleri gibi çeşitli etkinlikler düzenlemeye başlamışlardır.

ÇELİK GULERSOY

KIZ MESLEK LİSELERİ

İlki 1933'te Cağaloğlu Kız Enstitüsü olarak açılan, daha sonra kız meslek liseleri adını alan İstanbul'daki okullar. 1993'te İstanbul'da hizmete açık olan 24 kız meslek lisesi bulunmaktadır. Cumhuriyet'ten önce İstanbul'da açılmış bulunan kız sanayi mekteplerfnin(-0 yerine açılan kız meslek liselerinin ilki Cağaloğlu Kız Enstitüsü'dür. 1933'ten sonra İstanbul'daki eski kız sanayi mektepleri ile kız sanat okullarının yerine "kız enstitüsü" adıyla ve çeşitli meslek dallarında programlara dönük okullar açıldı. İstanbul'daki ilk kız enstitüsünün programında moda, çiçek, biçki dikiş bölümleri vardı. İlk dönemde ilkokula dayalı 3 yıllık ve ortaokul düzeyindeki kız sanat okulları ile yine ilkokula dayalı 5 yıllık kız sanat enstitüleri bünyelerinde anaokulları da vardı. Milli Eğitim Şûrası kararlarına bağlı olarak bu okulların kız meslek liselerine dönüştürülmesi 1970'li yıllarda hızlandı. Bu okullara bulundukları semt adıyla birlikte "kız meslek lisesi" denildi ve lise eşiti sayıldı. 1980'den sonra bunlardan, atölyeleri uygun olanlarda ayrıca kız teknik liseleri faaliyete geçirildiği gibi bazılarının bünyesinde de Anadolu meslek liseleri açıldı. Bunlar mesleki ağırlıklı ve yabancı dil öğretimi veren kurumlardır. Ortaokul üstü lise düzeyinde kız meslek liseleri, yine ortaokul üstü 1 yıl hazırlık (yabancı dil) ve 3 yıl lise olmak üzere 4 yıllık Anadolu meslek liseleri ile ortaokul üstü 5 yıl süreli Anadolu kız teknik liselerinde çok çeşitli mesleki programlar uygulanmaktadır. Bu programların başlıcaları giyim, grafik, elektronik, ev yönetimi-beslenme, el sanatları, deri hazır giyim, çocuk gelişimi, cam işlemecilik, büro yönetimi ve sekreterlik, bilgisayar, besin teknolojisi (pastacılık, gıda kontrol ve analizleri, kurum beslenmesi), restorasyon, seramik, tekstil-iplikçilik, nakış, örme hazır giyim, kuaförlük (cilt bakımı ve epilasyon, saç bakımı ve yapımı), ciltçilik, iç mekân düzenleme, hazır giyim ve resim branşlarıdır. Branşların belirlenmesinde İstanbul'daki sanayi çevrelerinin görüşleri alındığı gibi kentin yoğun nüfus artışı da dikkate alınmaktadır. Ayrıca okul-sanayi işbirliği programları da yaygın bir biçimde uygulanmaktadır. Örneğin kuaförlük eğitimi veren bir kız meslek lisesinin öğrencileri uygulama çalışmalarını öğretmenlerinin gözetiminde kentteki kuaförlerin yanında yapmaktadır. Adlarında "kız" sözcüğü geçmekle birlikte bu okulların çoğunda karma eğitim vardır ve sınavla erkek öğrenciler de alınmaktadır.

İstanbul'daki kız meslek liseleri ile bunların bünyesindeki kız teknik liseleri, Anadolu kız meslek liseleri ve Anadolu kız teknik liselerinde 1990-1991 öğretim yılından itibaren, ders geçme ve kredi sistemi uygulaması başladı. Buna göre kız meslek liseleri 6 dönemde 27 programda 203, kız teknik liseleri 8 dönemde 4 uygulama programı ile 236, Anadolu kız meslek liseleri 6 dönemde 20 uygulama programı ile 211, Anadolu kız teknik liseleri ise 8 dönemde 5 uygulama programı ile 268 mezuniyet kredisi sağlamaktadır. Bu okulların tümü ortaokula dayalı lise dengi eğitim kurumlarıdır. Anadolu kız meslek ve Anadolu kız teknik liselerinde bir kısım dersler Almanca ve İngilizce yapılır.

1993-1994 öğretim yılı itibariyle İstanbul'da 25 kız meslek lisesinde toplam 7.468 öğrenci mesleki öğrenim görmekte olup bu okullarda 67 idareci ve 947 öğretmen çalışmaktadır. İstanbul'daki kız meslek liseleri şunlardır: Bakırköy Kız Meslek Lisesi, Bahçelievler Siyavuşpaşa Kız Meslek Lisesi, Beykoz Geleneksel Türk Sanatları Kız Meslek Lisesi, Beyoğlu Ayşe Ege Kız Meslek Lisesi, Beşiktaş Levent Kız Meslek Lisesi, Beşiktaş Rüştü Akın Anadolu Kız Meslek Lisesi, Ortaköy Zübeyde Hanım Kız Meslek Lisesi (yatılı), Eminönü Cağaloğlu Kız Meslek Lisesi, Büro Yönetim ve Sekreterlik Anadolu Kız Meslek Lisesi, Fatih Selçuk Kız Meslek Lisesi, Fatih Sultanselim Kız Meslek Lisesi, Eyüp Haydar Akçelik Kız Meslek Lisesi, Kadıköy Kız Meslek Lisesi, Küçükçekmece Kız Meslek Lisesi, Çatalca Kız Meslek Lisesi, Silivri Kız Meslek Lisesi, Maltepe Kız Meslek Lisesi, Sarıyer Kız Meslek Lisesi, Sefaköy Kız Meslek Lisesi, Sultanbeyli Kız Meslek Lisesi, Şişli Nişantaşı Rüştü Uzel Kız Meslek Lisesi, Ümraniye Kız Meslek Lisesi, Üsküdar Mithatpaşa Kız Meslek Lisesi, Yalova Kız Meslek Lisesi, Zeytinburnu Kız Meslek Lisesi. .

Bibi. ***Kız Teknik Öğretimde Gelişmeler,*** II, Ankara, 1993; ***Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü,*** Ankara, 1993; ***Mesleki ve Teknik Öğretim Okulları Rehberi,*** İst., 1994.

KUTLUAY ERDOĞAN

KIZ SANAYİ MEKTEPLERİ

İlki 1869'da Yedikule'de açılan ve yetişkin kızlara el becerisine dayalı sanat eğitimi veren kurs nitelikli okullar. "İnas Sanayi Mektepleri" adıyla da anılmıştır.

Tuna valiliği sırasında Rusçuk'ta başlattığı yenilikçi eğitim uygulamalarını İstanbul'da da gündeme getiren Midhat Paşa'nın önerisi ile 1869'da kimsesiz kız çocukları için Yedikule'de ilk sanayi mektebi a-

Moda'daki Kadıköy Kız Meslek Lisesi. *Banu Kutun/ Obscura, 1994*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çildi. 50 kız öğrencinin alındığı bu okulda Tophane-i Âmire'nin gereksinimi olan elbiseler dikiliyordu. Yedikule'deki Baruthane binasında faaliyet gösteren askeri dikim sanayiine dönük bu okulda okuma yazmadan çok el becerisi kazandırma amaçlı bir program uygulanıyordu. Buna koşut olarak Maarif Nezareti de 1878'de Üsküdar'da, 1879'da da Aksaray'da ve Cağaloğlu'nda yeni birer kız sanayi mektebi açtı. Bunlar yatılı statüde ve okuma yazma eğitimine daha çok önem veren programlara sahipti. 1884'te Yedikule'deki ilk kız sanayi mektebi kapatılarak öğrencileri bu okullara kaydırıldı. Aynı yıl kız sanayi mektepleri için 5 sınıflık ders programı hazırlanarak yürürlüğe kondu ve bir yönetmelik yayımlandı. Programa göre, 1. sınıfta usul-i cedide veçhile elifba, Kuran-ı Kerim, dikiş, el örmesi; 2. sınıfta akaid-i diniye, risale-i ahlak, yazı, nakış, kasnak, resim; 3. sınıfta muhtasar kavaid-i Osmaniye, imla, muhtasar ilm-i hesap, kaneva, biçim, resim; 4. sınıfta muhtasar tarih ve coğrafya, malumat-ı nafia, yazı ve inşa, çiçek, biçim ve dikişin envai; 5. sınıfta, ilm-i tedbir-i menzil, hıfzısıhha, dikiş ve resim, biçimin envai dersleri vardı. Ayrıca sınıflarda elişleri çalışmaları sırasında suzenî, oya ve yazma gibi eski İstanbul el sanatlarına, son sınıflarda ise piyano ve musiki-i Osmani eğitimlerine de yer verilmekteydi. Bu okullara alınan kız öğrencilerde yetim ve yoksul olma koşulu aranıyordu. Öğrencilerin tüm gereksinmeleri okullarca karşılanmaktaydı.

1900'de kız rüştiyeleri ile eşitlenen kız sanayi mekteplerine yeni dersler kondu. O yıl Cağaloğlu Kız Sanayi Mektebi'nde 86'sı yatılı 94'ü gündüzlü 180 öğrenci vardı. Aksaray Kız Sanayi Mektebi ise tamamen gündüzlüye çevrilmiş olup **156** öğrenci okuyordu. 1913 te kız sanayi mekteplerinin programları daha da genişletilerek hesap, Fransızca, musiki, ulum-i diniye, Türkçe, usul-i defterî, hat, terbiye-i bedeniye, tamir, çamaşır yıkama gibi dersler eklendi. 1912'de Üsküdar Kız Sanayi Mektebi kapatıldı, bunun yerine daha modern bir program uygulayan Kız Sanat Mektebi açıldı. Burada Belçika metodu ile konfeksiyon ve beyaz işler şubeleri vardı. Okula Almanya'dan yönetici ve öğretmenler getirilmişti. Bu okul 1920'de Üsküdar İnas Sultanisine dönüştürülmüştür. II. Meşrutiyet'teki yenilikler sırasında Cağaloğlu'ndaki kız sanayi mektebi Sultanahmet'teki Tunuslu Mahmud Paşa Konağı'ndan önce Tevfik Paşa Konağı'na, buradan Çarşamba'daki Said Paşa Konağı'na, daha sonra Çapa'da Derviş Paşa Konağı'na, en son Aksaray'da Sinekli Bakkal'daki bir binaya, son olarak da Saraçhanebaşı'ndaki Kırmızı Konak'a taşındı ve Selçuk Kız Sanat Mektebi adını aldı. Bu okullar, Cumhuriyetin ilanından sonra ilkin kız enstitüleri, daha sonra kız meslek liseleri(->) adını almıştır.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 686 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 80e, 80f, 141, 148, 149.

İSTANBUL

KIZIL HAN

Eminönü'nde Rüstem Paşa Külliyesi yakınında, Hasırcılar Caddesi ile Kalçın Sokağı köşesinde bulunan yapı, Kızılhan Sokağı ile Burmak Han'a(->) komşudur.

Kitabesi olmayan ve ilgili kaynaklarda yer almayan yapıyı, yapı malzemesi, plan kuruluşu, mimari özellikleri göz önüne alınarak **16.** yyin ilk yarısına tarihlemek mümkün görülmektedir.

Kapalıçarşı bölgesi ticaret hanlarından hemen hemen muntazam kare plan semasıyla ayrılan yapının dört yönden sokakla çevrili oluşuyla da özel bir parselde inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Yapının Kızılhan Sokağı'na açılan cephesinde yer alan kapısı, beşik tonozlu geçitle avluya bağlanır. Bu geçidin iki yanında iki yuvarlak, bir sivri kemer görülür. Avlu revakları dörder kemerli açıklıklar şeklinde olup, tuğla-derz dokulu sivri kemerlidirler. Zemin kat revaklarına açılan mekânlar birer kapı ve pencereye sahiptir. Büyük değişikliklerle günümüze gelen zemin katta örtü sisteminin tonoz olduğu anlaşılabilmektedir.

Girişin revak altına açıldığı yerde iki yandaki taş merdivenlerle üst kata ulaşılır. Bu katta revaklar çapraz tonoz örtülü, mekânlar ise kubbe ile örtülüdürler. Ancak mekânların örtü sisteminin zaman içinde değiştiği görülmektedir.

Kızıl Han'ın Kalçın Sokağı'na bakan cephesi dışındaki üç cephesi, zemin mekânları dışında, dış cephelerinde birer sıra dükkân hacimlerine sahiptir. Bu dükkânlar değişikliklerle günümüze ulaşmıştır. Kızılhan Sokağı cephesinde dükkân sırası arasında yer alan profilli taş kapı, diğer ticaret hanlarının girişlerinden farklı bir görünüşe sahiptir. Dükkân sırası üzerindeki cepheler moloz taş ve tuğla-derz duvar dokusuna sahiptir. Bu cephe, yüzeyinde her mekâna ait ikişer pencere açılmak suretiyle ifadelendirilmiştir. Pencereler kesme taş söveli, dikdörtgen şekilli olup, üzerlerinde tuğla-derz dokulu yuvarlak kemerlere sahiptirler. Mekânlara ait birer çift pencerenin orta ekseninde bulunan birer küçük pencere, üçlü pencere kuruluşuna işaret eder. Ana cephe üstten tuğla kirpi saçak bordürüyle sınırlanır.

Yapının Kalçın Sokağı'na bakan cephesi zeminde az derin açıklıklar olmasına rağmen dükkanlı değildir. Bu cephenin Hasırcılar Caddesi tarafında görülen dışa taşma, üst katta **12** konsol taşıyla üst kat ha-

Günümüzde Cağaloğlu Kız Meslek Lisesi olarak kullanılan eski Kız Sanayi Mektebi. *Turgut Erkişi / Obscura, 1994*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kızıl Han
Yavuz Çelenk, 1994

cimlerinin çıkması, iki konsolun üç sıra olarak yer alması ve tuğla kirpi saçak bordum önemli unsurlar olarak görülmektedir. Kalçın Sokağı cephesi ile Büyükbaş Sokağı cephesi üçüz pencere kuruluşunu aynen muhafaza etmekle beraber, tuğla kirpi saçak bordürü pencereler üzerinde kırılarak üçgen yüzeyler meydana getirirler. Bu tür cephe düzenlemesi de yapıyı Rüstem Paşa Külliyesi'nden önceki bir zaman dilimine tarihlemeye yardımcı olmaktadır.

Bibi. G. Cantay, ***Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu,*** İst., 1989; "16. Yüzyıl Külliyelerinin Şehirlerin Tarihî Topografyasını Belirlemesi", ***Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı,*** Konya, 1993, s. 75-85; Güran, ***İstanbul Hanları,*** 102-103.

.. ..

GONUL CANTAY

KIZILTOPRAK

Kadıköy'de bir semt.

Kalamış Koyu'na kuzeyden dökülen Kurbağalı Dere'nin(->) Fenerbahçe Spor Kulübü'ne ait Dereağzı tesislerinin bulunduğu doğu yakasından başlayıp, doğuda demiryolu çevresine, güneyde Feneıyolu ve Kalamış'a kadar uzanan semt ve aynı adlı mahalle Kızıltoprak'tır. Kuzeyinde Soğütİü-_gşme ve Ziverbey yer alırTT^fisTIse-aeniz- "

Kalamış Koyu'nun bu kesiminin Bizans döneminde daha geniş olduğu, denizin şimdiki Bağdat Caddesine değin uzandığı, bugün Kızıltoprak semtinin tam merkezini oluşturan küçük meydanda, Zühdi Paşa Camii'nin bulunduğu yerde Zareta Havuzu adlı bir havuzun bulunduğu, içinde de timsah yavrularının yüzdüğü rivayet edilir. Bizans soylularına ait sarayların, yazlık köşklerin, bahçe ve av alanlarının bulunduğu körfez çevresine bugün Kızıltoprak dediğimiz yörenin demiryoluna yakın kesimi de dahildi.

Osmanlı döneminde de bu çevre geniş çayırların, derelerin bulunduğu bir mesire yeri, aynı zamanda da kentin sebze ve meyve ihtiyacının sağlandığı bağ ve bahçelerle dolu bir yöre oldu. 18. yyin sonlarına doğru bugünkü Kızıltoprakin yer aldığı bölgede tuğlacıların bulunduğu, toprağın öteden beri tuğla ve seramik yapımına elverişli olduğu bilinmektedir. 1850'lerde Kadıköy'ün dört mahallesinden biri de Tuğlacı veya Tuğlacıbaşı Mahallesi adını alıyordu, bu mahalle şimdiki Kızıltoprak ve çevresini içeriyordu.

Semtin ilk önemli iskânının 1800'lerde, tuğlacıların çoğalmasından sonra olduğu anlaşılıyor. Kurbağalı Dere'den Feneryolu ve Kayışdağı'na kadar uzanan bölgeye, toprağının renginden dolayı Kızıltoprak denmeye başladığı, 1839'da admm "Kızıltoprak Mahallesi" olarak geçtiği biliniyor.

1882'de Maarif Nazın Zühdi Paşa buraya bir cami ve yanına bir okul yaptırdıktan sonra, Kızıltoprak "Zühdi Paşa" olarak onun adıyla da anılmaya başlıyor. 1930'da Kadıköy ilçe olurken Kızıltoprak, Zühtü Paşa, Tuğlacıbaşı ve Kızıltoprak mahallelerini içeren bir bucak oluyor.

Daha sonraki dönemlerde **1961**'de Fenerbahçe, **1965**'te Fikirtepe ayrılınca Kızıltoprak Mahallesi'nin sınırları büsbütün daralmıştır. Bir süre idari açıdan Zühtü Paşa Mahallesi olarak amlmışsa da bugün semt, yine eskisi gibi Kızıltoprak olarak bilinmektedir.

Kızıltoprak, İstanbul'un eski semtlerindeki değişmeyi en iyi yansıtan beldelerden biridir.

Daha 1930'larda, 1940'larda Kızıltoprak sakin ve tenha bir köşk ve bahçeler semtiydi.

Haydarpaşa'dan tren kalkınca ilk durak Kızıltoprak, ikinci durak Feneryolu'ydu. Oradan bir makas ile tren yolu Fenerbahçe'ye kadar giderdi. Bir süre sonra, 1930' lann sonunda, araya Söğütlüçeşme İstasyonu yapıldı.

Bu tarihlere kadar, büyük bahçeler içinde köşklerin olduğu Kızıltoprak semtinde, herkes aşağı yukarı birbirini tanır ve sokakta rastlaşmca selamlaşırdı.

Tramvay seferleri başlamadan önceki dönemde Kadıköy Vapur İskelesinden Kızıltoprak'a tek atlı araba veya çift atlı faytonla gidilirdi. Fiyatı da en aşağı 1 mecidiye idi (20 kuruş). Bu çok pahalı sayılır ve genellikle yürünürdü. Gümüş mecidiye kalktıktan sonra bile halk ve arabacılar gene bu terimi kullandılar; iki 10 kumşluk vererek ve seyahat gerçekleşirdi.

Ihlamuryolu üstünde Zühdi Paşa Camii önünde bir çeşme ve meydan vardı. Arabacılar burada müşteri bekler ve atlarını dinlendirirlerdi. Bir nalbant, birkaç arpa ve yem satan dükkân ile arabacılar bu meydancıktaydı. Ondan sonra gelen boş tarlada oduncu odunlarını depolar ve satardı. İstasyona doğm çıkan yokuşun karşı köşesi uzun yıllar Kızıltoprak Fırını olarak mahallenin ekmeğini temin etti. Denize inen küçük yokuşun başında, Arnavut dondurmacı yazın buz da satardı. Kışın dükkân kapanırdı. Caminin karşısında denize kadar bostanlar uzanırdı. Kurbağalı Dere tarafı da bomboş bir tarla idi. Yolun denize varan yerinde kayıkçılar yazın bir salaş iskele yapar ve sandalla denize açılanlara kayık kiralarlardı. O noktada bir de Vecihi'nin hangarı vardı. Pilot Vecihi kendi uçaklarını (tayyarelerini) tahta ve bez ile yapar, tek pervaneli motomnu takardı. Bezlere patates suyu sürerek gerilmesini sağlardı. Ondan sonra bu tayyare ile Kurbağalı Dere'nin yanından bostanlara zarar vermeden havalanırdı. Bazen de bu uçak motomnu söker, özel teknesine takar ve Adalara 5 dakikada gidiverirdi. Bu teknenin adı "Hidro Glisör" idi. Bazen de Vecihi denize çakılır veya bir evin bacasını devirirdi, yıllarca orada uçtu durdu, sonra bu uçaklar ile gazete taşımaya başladı.

Kızıltoprak çarşısı arabacıların durduğu meydandan başlar, Ihlamuryolu'na doğru giderdi. Şimdi Motta dondurması satılan eski Arnavutun dondurma dükkânından sonra Cici Kırtasiye Evi, postane, Lambo' nun pastanesi ve Sabahattin Beyin eczanesi gelirdi. "Kızlar" denen sütçü dükkânı, bir hallaç dükkânı ve birkaç basamak ile çıkılan Berber Bilal buradaydı. Karşı tarafta şimdi ıMigrosün olduğu yerde "Acem' in Dükkâni'nda tütünden gazeteye ve oyuncağa kadar her şey satılırdı. Fırının yanında kasap ve bir tenekeci dükkânı vardı.

Yoğurtçu, kavuncu, yumurtacı, dondurmacı, macuncu, niyetçi, ciğerci, hepsi seyyar satıcı olarak mahalleleri dolaşırlardı. Manav dükkânı ve karpuz kavun yerleri zaman zaman açılırdı. Herkes kendi bahçesinde domates, hıyar, salata, yetiştirirdi. Küfeci denen adamlar meyve ve sebze dolaştırır, satarlardı. Bir de küfeli hamallar olurdu. Bunlar daha ziyade Kadıköy' den alışveriş yapanların erzakını köşklere taşırlardı. Ev hanımı ayda veya iki ayda bir Kadıköy çarşısma iner, bildiği bakkal, manav veya kasaplardan alışverişini yapar ve tamdık bir küfeciye mâlları yüklerdi. Ev hanımı araba ile döner, bir zaman sonra da hamal erzak ile gelirdi.

Fırının yanından çıkan yokuşun başındaki köşkte 1940'lara kadar Kızıltoprak Karakolu vardı. Karşısında 2 köşk yer alır ve 49. İlkokul gene eski bir köşkte barınırdı. Eski köşkler, aileler fakirleşince oda oda kiraya verilir veya ilk veya orta okul olurdu. Tren istasyonuna bir yol sola doğru sapar ve tren köprünün altından geçerek gene sola dört yol ağzına gelirdi. Burada Kızıltoprakin küçük çarşısı vardı. Aşağı, çarşıya gönderecek adamı olmayan orta halli evler, alışverişlerini bu küçük çarşıda hallederlerdi. Pek ihtiyaç olmadan Ihlamur'a inilmezdi. Kadıköy'e veya İstanbul'a inmek bayağı bir seyahat sayılırdı. Tren, va-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

pur, ondan sonra tramvay veya Tünel hepsi kendi başına bir masraf ve heyecan verici hadiselerdi.

Zühdi Paşa Camii'nin yanında Cumhuriyet Halk Partisi merkezi olan bir köşk ile Kızıltoprak Camii'nin imamı Zekeriya Efendi'nin oturduğu küçük bir ev vardı.

Kızıltoprak'ta değişim, 1940'larda ağır ağır başladı, 1960'larda hızlandı. Bostanlar yavaş yavaş inşaat alanı halini aldı. Yoğurtçu Köprüsü yanında pırasa ve lahana yetiştirilen bostanlar 4-5 katlı binalara arsa oldu. Ahşap binalar birer ikişer yıkılıyor, yerine 4-5 katlı apartmanlar beliriyordu. Ondan sonra yap-satçılar köşklere dadandılar. Genellikle ailenin yetişkin çocuklarının evlenip terk ettiği köşklerden apartmana çıkmak yaşlılara cazip geliyordu. Köşkün yerine yapılacak apartman dairelerinin yarısına sahip olmak hayatlarını değiştiriyordu. Ağaçlar kesiliyor, bahçeler tarumar oluyordu. Belediyeden inşaat ruhsatı alınamazsa köşk bir gecede yakılıveriyordu. Yerinde üç-dört tane tuğla baca ve taş bodrum kalmış köşkler tren yolundan geçerken sık görülen manzaralar olmuştu. Bu kıyım gittikçe Kızıltoprakin dokusunu değiştiriyordu. Ihlamur Caddesi zamanla kabuk değiştirdi ve eski dükkânlar ve evler yerlerini apartmanlara bıraktı. Araba durağı benzin istasyonu oluverdi. Otobüs ve otomobil trafiği arttı ve sonunda geliş gidiş olarak Ihlamur Caddesi ikiye ayrıldı ve hiç ıhlamur ağacı kalmadı. Eski Arnavut dondurmacının yerine Motta İtalyan dondurmacısı geldi. Acem'in yerinde Migros bir supermarket kurdu. Oduncunun arsası Vedat Bey Pasajı oldu. Fırın da sonunda bankaya dönüştü. Semtin güneyinde kalan ve yazın piyasaya çıkılan, denize girilen Kalamış Koyu dolduruldu.

Zühdi Paşa'nm köşkü Kızıltoprak Kız Orta Mektebi olmuştu. O köşkten sonra Papazın Bağı denilen alan Kurbağalı Dere Köprüsü'ne kadar uzanırdı. Kızıltoprak Istasyonu'ndan Haydarpaşa'ya giderken önce boş tarlalar, sonra içinde bir köşk yıkıntısı bulunan bir çamlık ve Ziverbey Yokuşu geçilir, yol Acem'in Köşkü denilen bir tarla üe noktalanırdı. Köşk yanmış, yok olmuş, sadece adı kalmıştı. Ziverbey'den Kuyubaşı'na doğru giderken sağ tarafta köşklerin bahçe duvarları ve sol taraf bomboş tarlalardı. Uzakta Sultan Muradin Köşkü diye bilinen yüksek bir bahçe duvannın içinde saraya ait boş bir köşk bulunurdu. Buralarını buğday tarlası olarak birileri eker biçerdi. Yazın da harman yeri kurulur, at ve döven ile mahsul elde edilirdi. Bir de büyük çukur vardı ve buraya çöp arabaları çöp dökerdi. Evlerden ve köşklerden fazla çöp çıkmazdı. Tek atlı çöp arabası gaz tenekelerinde biriken çöpü haftada bir alır giderdi.

Özellikle 1950'li yılların sonunda Bağdat Caddesi yeniden düzenlenirken ve caddenin her iki yanındaki semtlere apartman dikilirken, Kızıltoprak da yukarıda anlatıldığı gibi bu betonlaşma ve yoğunlaşmadan ilk nasibini alan semtlerden oldu.

Bugün Kızıltoprakin kalbi, Bağdat Caddesinin iki çatalı arasında kalan, yoğun trafiğe ve apartmanlara boğulmuş bir mevki halindedir. Kadıköy Altıyol ve Bahariye'den gelip, Kurbağalı Dere'yi aşıp Fenerbahçe Stadinm önünden geçen araçlar, Recep Peker Caddesi üzerinden Bağdat Caddesine ulaşırlar; Boğaz köprülerinin çevre yollarından gelip de Bağdat Caddesi'ne çıkan araçlar da aynı çatalda ötekilerle birleşirler ve güneydeki diğer çatalda, Bağdat Caddesi'ni terk ederek Kalamış-Fenerbahçe Caddesi'ne saparlar. Buna karşılık Göztepe üzerinden kuzey yönünde gelen taşıtlar Kızıltoprak'tan geçerek Fenerbahçe Stadyumunun batısından Kadıköy'e ya da çevre yoluna çıkarlar. Karşılıklı olarak tek istikametli olan bu yolların çift istikametli olduğu tek yer sözünü ettiğimiz iki çatal arasındaki Kızıltoprak mevkiidir ve burasının eski sakin, gözde Kızıltoprak semtiyle bir ilgisi kalmamıştır.

Bununla birlikte, andığımız mevki Bağdat Caddesi üzerindeki canlı alışveriş kesimlerinden birisini oluşturmaktadır. Migros'un 2M işaretli gelişkin mağazalarından birisi de aynı yerdedir. Öte yandan, uzun yıllar yörenin en revaçta yazlık sineması olan İkizler, 1960'ların sonunda kışlık Kent Sinemasina dönüşmüş, ama Kent daha sonra kapanarak Kızıltoprak semtini sinemasız bırakmıştır.

NEZİH NEYZİ

Kızıltoprak'tan bir görünüm.
Banu Kutun / Obscura, 1994

KIZILTOPRAK CAMİİ

bak. ZÜHDİ PAŞA CAMİİ

KIZLARAĞASI HAMAMI

Laleli, Koska'da, Ordu Caddesi üzerinde bugün mevcut olmayan hamam. Burada bulunan Kızlarağası Sokağı, adını bu hamamdan almış olmalıdır.

Kızlarağası Hamamimn, H. Glück tarafından 1916-1917'de yıkıntılar arasında bulunan ve Asım Bey ile P. Wittek tarafından okunan kitabesinden öğrendiğimize göre Kızlarağası Abbas Ağa tarafından 1669'da yaptırılmıştır.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinde İstanbul'da 17. yy'da var olan hamamları sayarken Koska'daki bu hamamı da şehrin büyük ve itibarlı bir hamamı olarak saymıştır. J. von Hammer de, İstanbul hakkındaki kitabında Kızlarağası Hamamı'na küçük bir bölüm ayırmıştır. Stolpe'nin **1866**'da ikinci baskısı yapılan İstanbul planında Kızlarağası Hamamı, Bodrum Camii'nin batısmda olarak işaretlenmiştir.

Kızlarağası Hamamı Maliye Nazırı Ziya Paşa'nın mülkiyetine geçmiş ve 23 Temmuz **1911**'deki Üzunçarşı-Aksaray yangınına kadar işletilmiştir. Hamamın yangından önceki durumu ve çevresinin özellikleri 1877'ye doğru çizilen bir planda görülmektedir. Yangının hamama zarar vermiş olması ihtimali zayıftır. Ancak etrafının yangın nedeniyle tamamen boşalması hamamın gözden çıkarılmasını kolaylaştırmış olmalıdır. 1917'de yayımlanan şehremaneti planında yangın yeri tamamen boş bir arazi olarak gösterilmiş, buradaki sokak ve caddeler dama tahtası sistemine göre çizilmiş ve plan üzerinde hiçbir eski eserin varlığı işaretlenmemiştir. Osmanlı ordusun-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

da görevli bir Alman subayı olan F. C. Endres'in 1916'da basılan kitabında "Şehzade Camii yakınında yangın yeri" altyazısı ile yayımlanan bir fotoğrafta sağda Laleli Camii önündeki III. Mustafa Türbesi, ortada Valide Pertevniyal Sultan Camii, bunun önünde Yolgeçen veya Kemankeş Ahmed Ağa Camii olması muhtemel tek kubbeli, minareli bir cami ve en sol kenarda da Kızlarağası Hamamı'nın erkekler kısmı soyunma yerinin kubbeli yapısı görülmektedir.

F. C. Endres bir Alman dergisine İstanbul hakkında yazdığı makalesinde Amandus Faure adındaki bir ressamın İstanbul tablolarından röprodüksiyonlara da yer vermişti. "Bad in Konstantinopel" (İstanbul' da Bir Hamam) başlığı ile yayımlanan bir yağlıboya tabloda Kızlarağası Hamamı'nın erkekler kısmının soyunma yeri kubbesi ile önündeki revak görülmektedir. Tabloda revağın bir tarafının sütunlu, diğer tarafının payeli olduğu fark edilmektedir.

Endres'in 1911-1916 arasında çekmiş olduğu fotoğrafta hamam sağlam bir halde görülmekteyken, 1916-1917 arasmda İstanbul'da 10 ay kalan H. Glück hamamı ancak yıkılmaktayken görebilmişti.

İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni 25 Eylül 1334/1918'de hamam hakkında bir fiş düzenlemişti. Fişteki nottan öğrendiğimize göre hamam 1332/1916'da yola gittiği gerekçesi ile şehremaneti tarafından yıktırılmıştır. Glück'ün yazdığına göre hamam yeni açılan Aksaray-Beyazıt arasındaki Ordu Caddesi'nin kenarında kalmakta, yani yol güzergâhına rastlamamaktaydı. Şehremaneti 28 Teşrinievvel/Ekim 1915'te gazete ilanıyla Kızlarağası Hamamı'nın yıkılması için ihale açmış ve bir yıkıcı bulunarak hamamın yıkılmasına başlanmıştır. Fakat yıkım işlemi tamamlanamamış ve hamam yarı yıkık vaziyette yıllarca yerinde kalmış ve nihayet 1923'te ortadan kaldırılmıştır. Bugün hamamın yerinde apartmanlar bulunmaktadır.

Glück tarafından çizilmiş plan ile yine onun kitabında basılan üç fotoğraftan ve Endres'in yayımladığı resimden yararlanarak Kızlarağası Hamamı'nın mimari tanımını bir dereceye kadar yapmak mümkündür. Glück, hamamı gördüğü sırada büyük kubbeli iki soyunma yeri tamamen yıkılmış durumdaydı. Kitabe yıkıntıların içinde bir köşeye atılmıştı ve mermer kaplamalarla kurnalar da bir yığın halinde sökülmüş duruyorlardı. Glück iki soyunma yerinin yalnız temel izleri kaldığından bunları taramalı olarak çizmiş ve yıkıntılardan anlayabildiği kadarıyla bu kubbeli kısımların bir sıra muntazam kesme taş ve üç sıra tuğla şeritler halinde örülmüş olabileceğine ihtimal verdiğini yazmıştır. Endres'in fotoğrafı Glück'ü doğrulamakta ve hamamın duvarlarının taş ve tuğla kuşaklar halinde yapıldığını göstermektedir. Fotoğrafta görünen en sağdaki büyük kubbeli soyunma yerinin kubbesi sekizgen bir kasnağa oturmakta ve soyunma yeri önünde bir revak uzanmaktadır. Beş bölümlü olduğunu tahmin ettiğimiz bu revağın ortadaki gözü payelerle, diğer gözleri sütunlarla ayrılmıştı. Endres'in fotoğrafında soldaki iki gözün sütun aralıklarının duvarla kapatılmış oldukları fark edilmektedir. Böylece Kızlarağası Hamamı'nın, Ayasofya karşısındaki Mimar Sinan yapısı Haseki Hamama-») gibi erkekler kısmının girişinde bir revağa sahip, iddialı görünümlü hamamlardan olduğu anlaşılmaktadır.

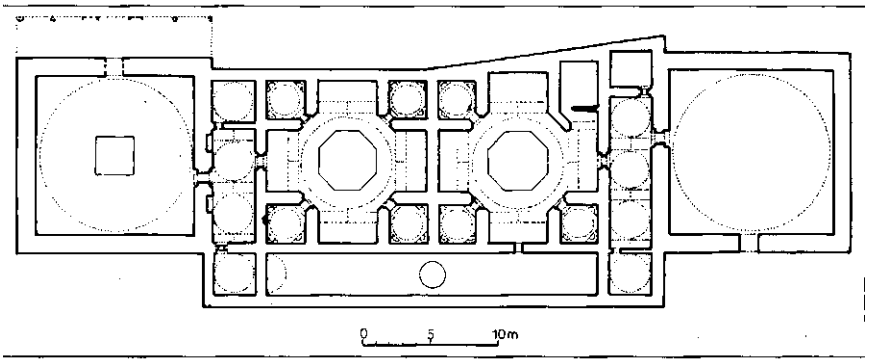

Kızlarağası Hamamı'nın Glück'ten yararlanılarak çizilmiş planı.
TD, S. 27 (1973)

Kızlarağası ile Haseki hamamlan arasındaki benzerlik sadece soyunma yerlerinin taş-tuğla tekniğindeki duvar örgülerinden ve erkekler kısmının önündeki revaktan ibaret değildir. Glück'ün de belirttiği gibi iki büyük hamam arasındaki benzerlik özellikle iki kısmın bir sıra halinde düzenlenişinde kendisini belli etmektedir. Tamamen eş büyüklükte ve tipte olan her iki kısım uç uca bitiştirilmiş ve hamamın batı cephesi boyunca soyunma yerleri ile aym taştuğla tekniğinde külhan inşa edilmiştir. Her kısım, kubbeli kare bölümler halindeki birer soğukluğu takip eden dört eyvan şemasında halvetlerden meydana gelmiştir. Bu sıcaklık kısımları bir avluya açılan dört eyvan düzeninde yapılmış ve köşelerde kubbeli dört halvet hücresi yer almıştır. Ortada göbek taşları bulunmaktadır. Soğuklukların iki yanındaki kubbeli hücreler orta kısımlarından birer duvarla ayrılmıştır. Bunlardan en az birinin helalara mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Glück kuzeydeki kısımda helaları görmüştür. Fakat simetrik olan diğer hücrenin ne işe yaradığını anlamak mümkün olmamaktadır. Hamamın doğu cephesindeki sokak öyle gerektirdiğinden buradaki hamam duvarı kadınlar kısmında bir diş teşkil edecek suretle yapılmış ve ileri çıkmıştır. Bu yüzden de soğukluk daha genişletildiğinden kubbe sayısı beş olmuştur. Halvetlerin 7 m çapındaki kubbelerine geçiş, köşelerde içleri az taşkın mukarnaslar ile dolu pandantiflerle sağlanmıştı. Kubbe başlangıcında da çepeçevre mukarnaslı birer friz dolaşıyordu. Eyvanları örten aynalı tonozlar ile halvet kubbelerindeki tepe camlarının delikleri yıldız biçiminde açılmıştı. Glück, Kızlarağası Hamamı'nı yıkım sırasında gördüğünden, sökülen mermer döşemenin altındaki "cehennemlik" denilen ısıtma sistemini de görebilmiş ve hattâ bu kısmın bir fotoğrafını kitabında yayımlamıştır.

Bibi. *Tarih-i Raşid,* I, 144, 254; *Silahdar Tarihi,* I, 391, 473, 563; *Sicill-i Osmanî,* **III,** 292; Afımed Refik, *Kızlar Ağası,* İst., 1926, s. 125-126; Hammer, *Constantinopolis-Bosporus,* **I,** 536; Evliya, *Seyahatname,* **I,** 333; C. Stolpe, *Carte von Constantinopel und Umgebung,* Berlin, 1866; C. Endres, *Die Türkei,* Münih, 1916, s. 12; ay, "Konstantinopel", *Velhagen und Klasings Monatshefte,* 1/2 (1915), s. 257-272; Glück, *Bäder,* 90-94; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri **II",** *TD,* S. 27 (Mart 1973), 143-156.

SEMAVİ EYİCE

KIZLARAĞASI HANI

Eminönü'nde, Kapalıçarşı hanlar grubunda, Yağlıkçılar, Perdahçılar ve Tığcılar caddelerinin sınırladığı büyük üçgen alanda yoğun şekilde bulunan han yapıları arasın-

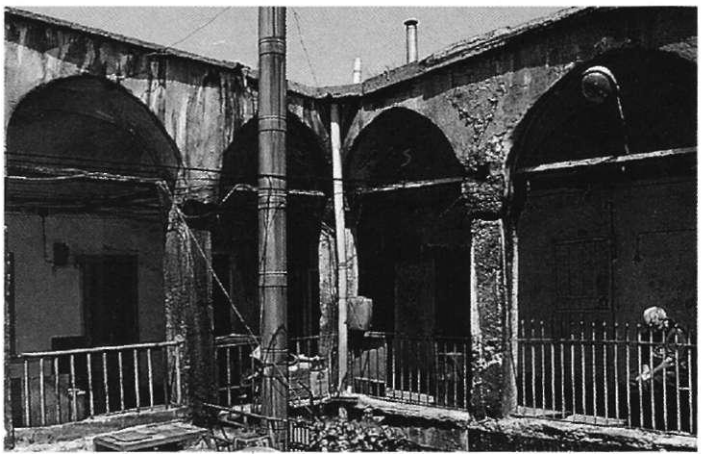

Kızlarağası Hanı
Yavuz Çelenk, 1994

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

da yer alır. Perdahçılar ve Mercan Ağa Hanından Tacirler Sokağı ile ayrılır. Kitabesi olmayan yapıdan bahseden kaynak da yoktur.

Bu alandaki mevcut han yapıları daha önceki bir yapılaşmanın izleri üzerinde yer almakta, bazdan da günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Buradaki Çukur Han(->), Mercan Ağa Hanı gibi yapılarla mimari benzerlikleri görülen Kızlarağası Hanı da 18. yyin içlerine tarihlenebilir.

Yapı iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yamuk planlı avlusunda kenarlardan kısa olanı 10 m, uzun olam 12 m ölçüsünde, genişlik ise 9 m'dir. iki kat boyunca uzanan revaklar günümüze yenilenmiş olarak, sivri kemerli açıklıklar halinde ulaşmıştır. Üst kat revaklan özgün durumlarım korumakta, taş payeler kare kesitli olarak yer almaktadır. Zemin kat revaklarma bir kapı ve bir pencere ile açılan mekânlar da zaman içinde çok değişmiştir. Üst kat mekânları ise revak altına birer kapı ve pencere ile açılmakta, üst örtü sistemi olarak, mekân ve[1] revaklarda çapraz tonozun varlığı tespit edilmektedir.

Tığcılar Sokağı cephesinde, zemin katta taş kemerli giriş kapısı ve tonozlu geçitten avluya ve yan merdivenden üst kata ulaşılır. Yapının üç cephesi yola bağlı, ancak bir cephesiyle bitişik nizamdadır. Buna rağmen zemin mekânlarında cephelerde açılan pencereler bulunmaz. Üst kat mekânları ise birer dikdörtgen şekilli, taş söveli ve yuvarlak kemerli pencere ile cepheye yansırlar. Kesme taş-tuğla-derz doku ile meydana getirilmiş cephelerle ve tuğla kemerler ile cepheleri üstten sınırlayan bir sıra taş silme yer alır.

Yapının serbest üç cephesinde yapı malzemesiyle oluşturulan doku dışında, bezeme amaçlı öğeler görülmez.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 127-128.

GÖNÜL CANTAY

KIZTAŞI

Fatih'te, bulunduğu yöreye ve bir caddeye adını veren dikili sütun. Sütunun yeri, bugünkü röperlerle, Saraçhanebaşından Macar Kardeşler Caddesi üzerinden kuzeybatıya (Edirnekapiya doğru) giderken Fatih Camii'ne gelmeden, solda kalan Dülgeroğlu Camii'nin yanından geçen Kıztaşı Caddesi'nin güney ucunun açıldığı meydandır. Markianos Sütunu olarak da bilinir.

İstanbul'un Bizans döneminde Constantinianae Mahallesi'nde İmparator Markianos (hd 450-457) adına, Praefectus (vali) Tatiatus tarafından dikilmiştir. Bir meydan ortasında yer almış olduğu sanılan sütunun, dikiliş ve üstündeki olası imparator heykelinin kayboluş tarihi hakkında bilgiye sahip değiliz. Mermer bir kaidenin üzerindeki sütun, tek parça gri granit bloktan oluşmaktadır. Üzerinde bulunan Korint nizamlı başlıkla birlikte toplam 17 m yüksekliğe sahiptir. Üç basamaklı bir tabanın üzerindeki kaidenin kuzey yüzünde iki Nike (Zafer Tanrıçası) figürü, girlandlı bir çember içinde bulunan altı kollu bir haçı taşımaktadır. Sütunun Osmanlı döneminde aldığı Kıztaşı adı bu Nike kabartmalarından gelmektedir.

Kıztaşı
Asnu Bilban Yalçın, 1994

Kaidenin üzerinde 8,74 m yüksekliğinde granit sütun yükselir. Tepedeki başlığın üzerindeki diğer küçük kaidenin her köşesinde kartal kabartmaları görülür. Büyük bir olasılıkla bu kaide üzerine İmparator Markianos'un heykeli yerleştirilmişti. Bazı araştırmacılar yanılgıya düşerek, bugün İtalya'nın Barletta şehrinde bulunan dev bronz heykelin bu heykel olduğunu ileri sürerler.

Kaidenin kuzey tarafında bronz veya kurşun harflerle sütunun Praefectus Tatiatus tarafından dikilişi yazılmıştı. Bugün yalnızca metal harflerin tutturulduğu delikler görülmektedir.

Kıztaşı, şehrin Osmanlılarca alınmasından (1453) sonra, kendi haline bırakılmış ve özel mülke ait bir bahçe içinde kaldığından, gezginlerin gözünden kaçmıştır. Sütundan ilk olarak Fransız seyyah Pierre Gilles(->), 1540'ta, tam bilgi vermeden bahsetmiştir. Sütun hakkındaki detaylı bilgiler ise Spon-Wheler tarafından 1679'da bir resmi ile birlikte yayımlanmıştır. 1634'te, Evliya Çelebi'nin de sözünü ettiği sütunu, 1766'da ikinci bir resimle Flachat yayımlamıştır.

23 Ağustos 1908'de mahallede çıkan bir yangın sonucu, sütunun çevresi açılmış ve amt böylece ortaya çıkmıştır. Kıztaşı bugün de orijinal görünüşünü korumakta ve bir meydanın ortasında yükselmektedir.

BibLjanin, *Constantinople byzantine,* 84-85; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 54; Eyice, *Istanbul,* 113; C. Mango, "The Byzantine Inscriptions of Constantinople: a Bibliographical Survey", *American Journal of Archeology,* S. 55 (1951), s. 62; G. Becatti, *La colonna coclide istoriata Problemi storico, iconografici e stilistici,* Roma, I960, s. 287.

ASNU BİLBAN YALCIN

Kıztaşinm kaidesindeki Nike kabartması.
Asnu Bilban Yalçın, 1994

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1930'lu yıllarda bir hastanede yapılan seminerde Kifidis'in teşhir standı. *Kifidis Arşivi*

KIFIDIS ORTOPEDİ

1919'da kurulmuş ortopedik protez kliniği-

İstanbul'da, çeşitli kemik hastalıkları nedeniyle bünyeyi destekleyici cihaz ve parçaların satışına ilk kez Hugo Avellis, 1880'li yıllarda Beyoğlu'ndaki Passage Oriental'de başladı. 1895'te yine Beyoğlu'nda "Rosetto ve Ortağı" adıyla önceleri sadece korse, varis çorabı gibi gereçlerin satıldığı, daha sonra bunlara ortopedik parçaların da eklendiği bir işyeri açıldı. Ancak bu kuruluş Avellis'in piyasadaki konumuna hiçbir zaman erişemedi. 1900'e doğru Hacopulo Pasajı'nda(->) eczacı Giorgio Della Sudda'mn akrabalarından İsabelle Della Sudda ortopedik korseler satan bir işyeri açtı (bak. Faik Paşa). İleride ortopedi alanının tek ismi haline gelecek olan ve Anadolulu bir Rum ailesinin çocuğu olan Tanaş Kifidis (1880-1957) 1907'de İstanbul'a geldi ve demiryolları işletmesinde çalışmaya başladı. Kifidis, demiryolları işletmesinin Fransızlardan devralmmasmdan sonra ortopedinin teknik dalında kendisini geliştirmeye karar verdi.

Kifidis bir süre Dr. Gurneos'un yanında asistanlık yaptıktan sonra 1919'da, Galatasaray'da, bugünkü İngiltere Konsolosluğu karşısında Kifidis Ortopedi adıyla İstanbul'un ilk ortopedik ortez ve protez kliniğini kurdu. Kifidis 20 yıl bu ilk işyerinde çalıştıktan sonra 1939'da İstiklal Caddesi ile Kallavi (eski Glavany) Sokağı'nın kesiştiği yerdeki Sümer Apartmanı'nda (eski Lorando) mesleğini sürdürmeye başladı. Tanaş Kifidis'in oğulları Andrea ve Hristo, Almanya'da eğitim gördüler ve baba mesleğini sürdürdüler. Bu sıralarda, Tünel Meydanındaki Real korseler firması, Varlık Vergisi^) nedeniyle sahip değiştirerek Edmond'a geçmiş ve bu kuruluş da ortopedik parçalar, kasık bağları ve varis çorapları satmaya başlamıştı. Ama Kifidis piyasadaki ağırlığını yine de korudu ve Balyoz Sokağı ile Aşmalı Mezarlık Sokağı'nın çıkışında iki yeni şube açtı.

Andrea Kifidis 1951'de babası ve ağabeyi ile çalışmayı bırakarak Yeni Melek Sineması'nın bulunduğu yerde Modern Ortopedi adıyla kendi firmasını kurdu ve 1957'de Paris'e göç ederek işini Ortho-Static firmasında sürdürmeye başladı. Tanaş Kifidis'in 1967'de, Hristo Kifidis'in 1972'de ölümleri üzerine Kifidis Ortopedi'nin yönetimi torun Atanas Kifidis ile Vasil Vasiliadis'e geçti.

Ortopedik cihazlar alanında birçok teknisyenin yetişmesini sağlayan Kifidis Ortopedi'nin, yine Kallavi Sokağı'nda bulunan merkezinden başka İstiklal Caddesi, Nişantaşı ve Ankara'da şubeleri ile Türkiye'nin çeşitli kentlerinde 314 satış temsilciliği bulunmaktadır.

İSTANBUL

KİLİM VE DÜZ DOKUMA YAYGILAR MÜZESİ

bak. HALI MÜZESİ

KİLİSELER

Yunanca "toplantı" anlamına gelen "eklesia" sözcüğünden türeyen kilise kavramı, Hıristiyanlığın doğuşu ile başlamış, ancak İstanbul'a ulaşması 4. yyin başmı bulmuştur. Filistin'deki Yahudi topluluğu içinde bir akım olarak doğan Hıristiyanlık, Hz İsa'nın yaşamını, kişiliğini ve tanrısal görevini esas olarak alan bir din halini almaya başladığında, İstanbul paganizm dönemini yaşıyordu.

Dünya tarihinin en büyük imparatorluklarından biri olan Roma İmparatorluğu, etnik, kültürel ve sosyal nedenlerle ayrı düşen Latin Batı ve Helenistik Doğu ikilemi içinde 4. yy'a kadar birlikte yaşamıştı. Fakat esasen daha 1. yy'da dahi birleştirilemeyen iki dünya görüşüne sahip olan Roma İmparatorluğu'ndaki ikilem özellikle Hıristiyanlığın yayılmasında da kendini göstermiştir.

Hıristiyanlığı ve Hz İsa'nın öğretilerini kabul eden bir kısım Romalı özellikle komünyon ve vaftiz ayinlerini uygulamaya başladı. Ruhani yetkinin kaynağı olarak benimsenen Havari Petrus ve diğer havariler ile onların temsilcileri Hıristiyan topluluğunun ilk piskoposları olarak, kilise örgütlenmesinin temelini attılar. Aziz Paulus etkinlikleri Roma İmparatorluğu'nun bazı putperest halk gruplarınca da benimsenmeye başladı. Sayılarının artmasına rağmen dinleri meşru olmayan Hıristiyanlara devlet tarafından ellerinden zorla alınan toprakları ve diğer hakları ilk olarak Milano'da 311'de ve daha sonra diğer kentlerde de 313'te geri verildi.

Çok dağınık ve büyük alanlara yayılmış olan Roma imparatorluğu'nun bu dönemlerde yönetimin kolaylaştırılması amacı ile düşünülmüş olan Dörtler Saltanatı (Tetrarkhia) ile yönetimi de çok uzun sürmedi. 305'te tekrar başlayan iç karışıklıklardan. 313'te Hıristiyanlığı kabul ettiği bilinen I. Constantinus(-0 galip çıkarak 324'te Roma'nm tek imparatoru oldu.

Bu dönemde inşa edilen ve bazilika(->) olarak adlandırılan Roma mabetleri yeni din anlayışına çok uyuyordu. Burada, hem Romalı işadamları, hem de yargı kurulu toplanabiliyordu. Yapıya verilen bazilika ismi bu yargı kurulunun kralın otoritesini, yani "basileus"u temsil etmesindendir.

İstanbul'da bilinen ilk kiliseler Havariyun Kilisesi(->), Ayasofya(->) ile Aya İrini'dir(->) ve I. Constantinus tarafından yaptırılmıştır. İlk Ayasofya 5. yy'da yanmış ve II. Teodosios döneminde onarılmıştır. Bugün her iki kilisenin yerlerinde sonraki tarihlerde yapılanları mevcuttur.

I. Constantinus 337'de öldükten sonra, diğer iki kardeşiyle çarpışan oğlu Constantius döneminde de (337-361) putperestler ile Hıristiyanlar arasında anlaşmazlıklar devam etti. Hıristiyanlar kesin zaferlerine ancak 363'te ulaşabildiler.

381 tarihli ikinci konsil, I. Theodosius döneminde (379-395) Aya Irini'de toplandı. Şehrin sınırlarını genişleten ve yeni halkların şehre yerleşmesini sağlayan I..Theodosius pagan mabetlerini tamamen yıktırdı ve Bakırköy'de Ayios loannes Kilisesi (bak. İoannes Pródromos en to Hebdomo), Kadıköy Yeldeğirmeni'nde Ayia Eufemia Kilisesi(-0 gibi kiliselerin yapımını destekledi. Bugün her iki kiliseden de hiçbir iz kalmamıştır.

Kuramsal olarak birlik halinde kalmalarına rağmen, bir daha fiilen hiçbir zaman Batı ile birleşemeyecek olan Doğu Roma, yani Bizans İmparatorluğu, tarih sahnesine 395'te çıktı. Bizans döneminde kilise, devletin ve özellikle imparatorluğun egemenliği altına girdi ve imparator aynı zamanda kilisenin başı oldu.

Batida ise, papalık kendi başına gelişen bir kilise devleti biçiminde idi. Bizans bu gelişmeyi imparatorluğa karşı siyasal bir başkaldırma olarak görüyordu.

Alemdar Yokuşu'nda Osmanlı döneminde Acem Ağa Mescidi'ne(-0 dönüştürülmüş Teotokos Halkoprateia Kilisesi bu ortamda ve II. Teodosios döneminde (480-450) yapılmış önemli bir kilisedir.

451 tarihli Halkedon Konsili'nce saptanan İsa ile ilgili dogmaların reddi Nestorion'un mesih hakkında geliştirdiği ve 431 tarihli Ephesus (Efes) Konsili'nde reddedilen görüşlerin kabulü ve daha sonraları 1054'te Roma Katolik kilisesi ile inanç birliğinin kopması bu dönemlerde Doğu kiliseleri arasından üç ayrı kilise grubunun ortaya çıkmasına sebep oldu: Nesturi kilisesi, Monofizit kilisesi, Ortodoks kilisesi. 1596 Brest Birliği'nden sonra bu değişik kiliselerin mensupları ayin düzenlerini ve ö-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

zel geleneklerini korumak koşulu ile Roma' da Katolik kiliseler grubunu oluşturdular.

428'de II. Teodosios tarafından Konstantinopolis patrikliğine getirilen Nestorionün öğretisi, Sasani İmparatorluğu topraklarında yaşayan bazı Hıristiyan cemaatlerince kabul edildi ve böylece kurulan Nesturi kilisesi, Anadolu ve Suriye'de gelişti. İsa'nın iki doğasının birbirinden ayrı kaldığı ve aslında iki ayrı kişiliğinin olduğu öğretisine dayanan Nesturilik, Ephesus Konsili'nde Ortodoksluk ile ilişkisini kestikten sonra, Halkedon Konsili'ne katılmaması sebebi ile Halkedon karşıtı olarak da anılır. Günümüzde Nesturilik yaklaşık 170.000 üyesi ile genellikle Irak, Suriye ve İran'da yaşamaktadır.

İmparator Markianos (hd 450-457) tarafından İskenderiyeli Dioskorion'a karşı toplanan Halkedon Konsili'nde kabul edilen ve İsa'nın varlığında tanrılık ile insanlığın tek ve aynı öz halinde birleştiği görüşünü paylaşan Monofizit mezhebi; Kopt, Süryani ve Ermeni kiliselerini içennektedir.

Markianos döneminde bugün mevcut olmayan ve Eski Saray içinde bulunan Hodegetria Kilisesi ve Blahernai Kilisesi(->) yapılmıştır. Cibali civarında Şeyh Murad Mescidi olarak bilinen St. Laurent Kilisesi ise harap olmuş ve daha sonra tekke haline getirilmiştir. 918'de yanan binanın bugün yeri dahi belli değildir. Aynı dönemin bir diğer kilisesi olan Kadırga'daki Ayios Anastasios Kilisesi'nin de yerinde bugün Sokollu Mehmed Paşa Camii (1571) vardır. Caminin kitabesinde kilisenin varlığından söz edilir.

Cibali'de Osmanlı döneminde Parmakkapı (ya da Pürkuyu) Mescidi haline çevrilen ve bugün mevcut olmayan kilise de Markianos döneminin bir diğer yapıtı idi. Kurumsal olarak ilk Hıristiyan kiliseleri ile kesintisiz bir süreklilik içinde olan ve aynı kutsal ayinleri benimseyen Ortodoks kilisesi Batı Hıristiyanlığı ile ilahiyat alanındaki anlaşmazlıklardan çok, siyasal ve kültürel nedenlerle diğer mezheplerden ayrı düşmüştür. Bu ayrılık Latincenin egemen dil olduğu Batı Roma ile yazı dilinin Yunanca olduğu Doğu Roma imparatorlukları arasındaki bölünmenin de uzantısıdır.

Konstantinopolis patriği, Ortodoks mezhebinde kilisenin başı olmakla birlikte tüm yetkileri elinde tutan imparator karşısmda hiçbir zaman papamnkine benzer bir bağımsızlık kazanamadı. Ortodoks kilisesi ilk 7 konsilin belirlediği öğreti ve uygulamalara bağlıydı ve I. lustinianos'un (hd 527-565) düzenlemelerine dayanıyordu.

Bu dönemde I. Leon zamanında (457-474) yapıldığı sanılan kiliseler vardır. Bunlardan 458'de Kalvios ile Kanditos tarafından yapıldığı ve Aziz Petros ve Markos Kilisesi olduğu ileri sürülen Ayvansaray'daki yapı, II. Bayezid döneminde (1481-1512) Sadrazam Koca Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiştir. Bugün Atik Mustafa Paşa Camii(->) olarak tanınır.

Yedikule'deki Ayios loannes Prodromos Kilisesi de bu dönemde yapılmıştır. Osmanlılarca İmrahor Camii'ne(->) dönüştürülen kilise bugün harap durumdadır.

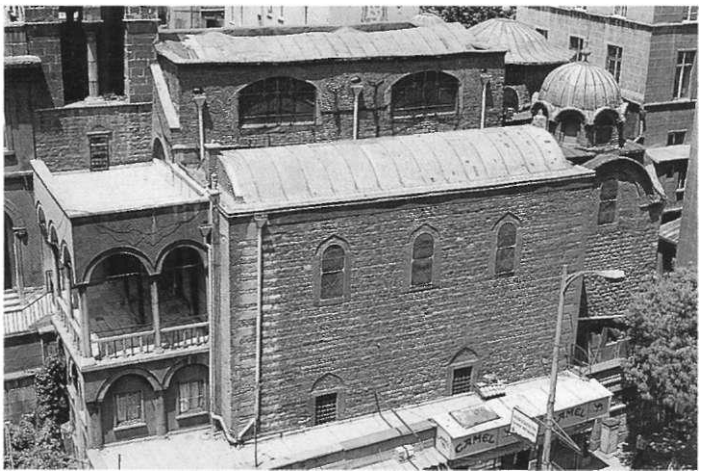

Karaköy Kemeraltı Caddesi'ndeki Saint Benoît Kilisesi. *Banu Kutun / Obscura, 1994*

Panayia Kilisesi, Silivrikapı dışmdaydı ve yakınındaki ünlü ayazmadaki balıklardan dolayı, Balıklı Ayazması(-») olarak da anılır.

Kilise-devlet münasebetleri tarihinde I. İustinianos dönemi, kilise hayatı üzerinde imparatorluk etkisinin zirvede olduğu dönem olmakla dikkat çeker. İustinianos döneminde Bizans devleti bütün kuvvetlerini kullanarak toprak genişliği bakımından bir defa daha bütün Akdeniz dünyasını kapsamak sureti ile yüksek bir noktaya ulaştı. Ancak bu büyük başarılarından sonra İustinianos, ardıllarına iktisadi yönden tamamıyla sarsılmış bir devlet bıraktı.

İustinianos döneminde kiliselerin planında büyük bir değişiklik olmamakla beraber, Bizans mimarisi, Yunan veya Roma mimarisinden çatı örtü sistemi ile ayrılır. Tahrip edici yangınlara karşı tavanların ahşap yerine tonoz örtü şeklinde yapılmasına başlanmıştır. Mozaik süsleme sanatı bir gereklilik halini bu dönemde almıştır. Bu anlayış 6. yy'dan 8. yy'a kadar sürer.

Bizans sanatının ve Doğu kiliselerinin en büyük eseri olan Ayasofya, I. İustinianos döneminde 532'deki yangından sonra 3. kez yeniden inşa edildi.

Kadırga Limanı'nda bulunan Sergios ve Bakhos Kilisesi 527'de yapıldı. Kilise II. Bayezid zamanında Hüseyin Ağa tarafından 1505'te camiye çevrildi (bak. Küçük Ayasofya Camii). Hora Manastırının ilk inşasının da bu döneme rastladığı sanılmaktadır (bak. Kariye Camii). Ayvansaray'da sur yakınında yapıldığı bilinen Aya Tekla Kilisesi de günümüze ulaşamamıştır. Ancak bu yapının Atik Mustafa Paşa Camii ya da Toklu İbrahim Dede Mescidi olduğu yolunda görüşler de vardır.

İkinci Aya İrini Kilisesi, 532 tarihli Nika ayaklanması sırasında birincisinin yanmasından sonra yeniden inşa edilmiştir. Çok önemli sanatsal bir kimliği yoktur.

1964'te başlayan Saraçhane kazılarında gün ışığına çıkarılmış olan Ayios Polieuktos Kilisesi'nin de yapımı gene 5. yy'rn başına rastlar. 10. yyin sonuna kadar kullanıldığı tahmin edilen kilise bugün harabe halindedir. Başlıklar, payeler gibi birçok kıymetli parça Latin istilaları sırasında Venedik'teki San Marco Kilisesi'ne götürülmüştür.

Mavrikios döneminde (582-602) inşa edildiği öne sürülen Meryem Kriotissa Kilisesi'nin 9. yy'da varlığı bilinen Akataleptos Manastırı Kilisesi ile karıştırılarak İL Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) kiliseden camiye çevrilip Kalenderhane Camii(-0 adını aldığı görüşü oldukça yaygındır.

Mavrikios'tan II. İustinianos dönemine (685-695) kadar kayda değer bir kilise inşası söz konusu olmamakla beraber, Anadolukavağf nda bir kilisenin inşa ettirildiği söylenir. Galata'da 13. yy'da Cenevizliler tarafından gotik üslupta yapılan San Paolo Kilisesi fetihten sonra II. Mehmed (Fatih) döneminde camiye çevrilmiştir (bak. Arap Camii).

726'da Doğu Hıristiyan âleminde baş gösteren ve 9- yyin ortalarına değin süren dinsel tasvir karşıtı hareket olan İkonoklazma(->), birçok sanat eserinin tahribine yol açtı. Özellikle III. Leon (hd 717-741) ikonalara karşı açıkça tavır aldı.

Bizans kilise mimarisinde 8. yy'dan 15. yy'a kadar yeni bir mimari akım sürmüştür. Bu dönemde yapılan kiliselerde, kubbe ve bu kubbede ikiz pencereler bulunmakta, ayrıca hem içinde hem de dışında süslemeler ve freskler dikkat çekmektedir. Bu mimari anlayışın altın çağı 9- ve 11. yy'lardır.

II. Bayezid döneminde (1481-1512) camiye çevrilen Ayios Andreas Kilisesi'nin ise ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte 8. yy'da yapıldığına dair bilgiler vardır, (bak. Koca Mustafa Paşa Camii).

İkona kırıcıları ile mücadele, IV. Leon zamanında da (775-780) sürmüştür. 797-802 arasında İrene'nin hükümdarlığı sırasında Büyükada'da Aya İrini Manastırı yaptırılmıştır. Haksız yere öldürülen Teodosia'nın adının azizler arasına karışması nedeni ile Ayia Teodosia adının verildiği kilise Osmanlı döneminde camiye çevrildi (bak. Gül Camii).

VII. Konstantinos döneminin (913-959) önemli bir kilisesi ise Osmanlı döneminde Mesih Paşa tarafından camiye çevrilen ve altında bulunan yüksek bir bodrum yüzünden Bodrum öamii(-<) adı ile anılan Mirelaion Kilisesi'dir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

11. yy in başına kadar kilise inşaatı İstanbul'da çok aşama kaydetmedi. Osmanlılarca Ermenilere verilen Samatya'daki Perivleptos Kilisesi (ya da Ayia Panayia Kilisesi), 1031'deIII. Romanos (hd 1028-1034) tarafından yaptırıldı. Sanat bakımından çok zengin olduğu tahmin edilen kilisenin birçok kıymetli eşyasının, Latin istilaları sırasında Venediklilerce ganimet olarak alındığı bilinir (bak. Surp Kevork Kilisesi).

Çeşitli salgın hastalıkların görüldüğü 11. yy'da yapılmış önemli kiliseler; Fatih-Çarşamba'da Pammakaristos Kilisesi, Fatih-Sarıgüzel'de Pantepoptes Kilisesi, Aksaray'da Lips Kilisesi, Topkapı Sarayı alanı içindeki Mangana Kilisesi, Vefa'da Ayios Teodoros Kilisesi'dir. Bugün bunlardan Osmanlı döneminde Fethiye Camii'ne(-0 çevrilen Pammakaristos Kilisesi daha sonra yapılan ilaveleri ile birlikte müze ve cami olarak kullanılmaktadır. Kilise, camiye çevrilene kadar Rum Patrikhanesi işlevini görmüştür. Osmanlı döneminde Fenarî İsa Camii(-») haline getirilen Lips Kilisesi, 1918'de büyük bir yangm geçirdi. Uzun yıllar kapalı kalan yapı 1967'de tekrar cami olarak ibadete açıldı.

LX. Konstantinos döneminde (1042-1055) yapılan Ayios Yeoryios Mangana Kilisesi 13. yy'm sonlarında yıkıldı. Saray mutfaklarının doğusuna ve denize yakın bir yerde bulunuyordu. Ayios Teodoros Kilisesi, Şeyhülislam Molla Gürani tarafından camiye dönüştürülmüştür ve Vefa Kilise Camii(-») olarak bugün de kullanılmaktadır.

I. Aleksios Komnenos döneminde (1081-1118) Haçlı Seferleri ile Doğu-Batı ikilemi İstanbul'da tekrar kendini göstermiştir. Venedik ile anlaşma yapılarak Cenevizlilerin Galata'ya yerleşmelerine izin verilmiştir. Bu dönemde Fatihin Haliç tarafında inşa edilen Pantepoptes Manastın'mn kilisesi Osmanlı döneminde Eski İmaret Camü(->) adını almıştır.

II. İoannesKomnenos'un(hd 1118-1143) eşi İmparatoriçe İrene tarafından Zeyrek'te yaptırılan Pantokrator Manastırı ve Kilisesinin inşa tarihi 1130'dur. Bugünkü halini 13. yy'da aldığı söylenen yapının altında ayrıca büyük bir sarnıç mevcuttur.

Tepebaşı Aynalı Çeşme Sokağindaki Alman Protestan Kilisesinin ön cephesinden bir görünüm.
Banu Kutun/Obscura, 1994

1204-1261 arasındaki Latin istilası altında kalan Konstantinopolis'te mevcudiyeti bilinen bir başka kilise, Latin hükümdarı Robert döneminde (1219-1228), bazı tarihçilere göre Papa X. Gregorius'un Girolamo d'Ascoli ve bazılarına göre de Francois d'Assise tarafından inşa edildiği iddia edilen, 1696'da yanan ve bugünkü Yeni Caminin yerinde bulunan St. Francesco Kilisesi'dir.

Tarihte yapıldığından beri hep kilise olarak bırakılmış olan Panayia Muhliotissa Kilisesi'nin(-0 de 13- yy yapısı olduğu tahmin edilmektedir. Kanlı Kilise olarak da anılır. Osmanlı döneminde Rum Ortodoks Patrikhanesi İstanbul'da muhtelif manastır ve kiliselerde görevine devam etmiş ve 1601'den itibaren Fener'deki Ayios Yeoryios Kilisesine taşınmıştır.

Bu dönemde Galata ve civarındaki diger kiliseler şunlardır: Yeni Cami civarında ve yangında yok olan Ste. Anna Kilisesi, Karaköy'de bugün mevcut olmayan Havyar Hanimn(->) yerinde St. Michele Kilisesi, Dominiken rahiplerince 1642'ye kadar kullanılan ve 1660'ta yanan St. Jean Baptiste Kilisesi, şimdiki St. George Kilisesi yanında bulunduğu sanılan St. İrene Kilisesi, Tophane civarında veya Beyoğlu'nda bulunduğu tahmin edilen ve 1660'ta yanan St. Sebastian Kilisesi, gene bir yangında yok olan Ste. Clair Manastır ve Kilisesi, 1882'den itibaren Avusturya Hastanesi olarak kullanılan, bugün halen mevcut olan Sankt. Georg Kilisesi, 1660 yangınında yandığı bilinen, Dominikenler tarafından tekrar inşa edilen ve daha sonra Ermeni-Katolik kilisesi olan St. Pierre Kilisesi. St. Pierre Kilisesi 1730'da tekrar yandı ve 1732'de yeniden inşa oldu.

1304'te inşa edilmeye başlanan Galata surları içinde kalan bu bölgede bulunan diğer bir kilise ve manastır da St. Benoît'dir. 1362-1370 arasında Papa V. Urbanus zamanında, Kemeraltı Caddesi'nde inşa edilmiştir. Birkaç defa yanan kilise 1731'de bugünkü halini almıştır.

Galata'da, bugün mevcut olmayan sahil ve kara surlarının içinde kalan bölgedeki kiliseler, Türklerin İstanbul'u almasından çok önceleri yapılmıştı. Buna karşılık Beyoğlu kiliseleri **16.** yyin sonlarında elçilik binaları çevrelerinde oluşmaya başlamıştır. Beyoğlu'ndaki kiliselerin çoğu 19. yy'da yapılmıştır. İstanbul'un fethi sıralarında Galata'da yaklaşık onar adet Ortodoks ve Latin kilisesinin bulunduğu söylenir. Bu kiliselerin ancak bir bölümü bugüne ulaşabilmiştir.

Galata'da bugün de varlığım sürdüren kiliselerin çoğu Karaköy ile Tophane arasındaki bölgededir.

En önemli Ermeni kiliseleri Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Pırgiç Ermeni Katolik kiliseleridir. Kırım'ın Kefe Limanindan gelen bir Ermeni tüccar tarafından 1361'de yaptırıldığı söylenen Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi İstanbul'daki en eski Ermeni kilisesidir. 1950'li yılların imar hareketleri sırasında eskisinin biraz ilerisinde yeniden yapılmıştır.

İoannes Pródromos Kilisesi, Ayios Nikolaos Kilisesi, bir diğer İoannes Pródromos Kilisesi, Türk-Ortodoks Patrikhanesi olan Panayia Kilisesi ve Rus Kilisesi, Galata'nm diğer eski kiliseleridir.

Beyoğlu'nun en önemli kiliseleri İstiklal Caddesi üzerinde ve Tünel-Galatasaray civarında bulunmaktadır. Başlıcaları Fransisken rahiplerinin Ste. Maria Draperis Kilisesi, St. Antoine de Padoue Kilisesi, bugün tadilat dolayısıyla kapalı olan Latin İtalyan Kilisesi, Balyoz ve Kallavi sokakları arasında kalan bölgede Ermeni-Katolik Surp Yerrortutyun Kilisesi ve Gregoryen Surp Yerrortutyun Kilisesi'dir.

Bunlardan Ste. Marie Draperis Kilisas'i'nin tarihi 1584'e uzanır. Clara Bartola Draperis adındaki bir kadın tarafından Fransisken tarikatına bağışlanan evde kurulan bu kilise 1678'de yandıktan sonra şimdiki yerinde yenilenerek 1904'te tekrar açılmış-

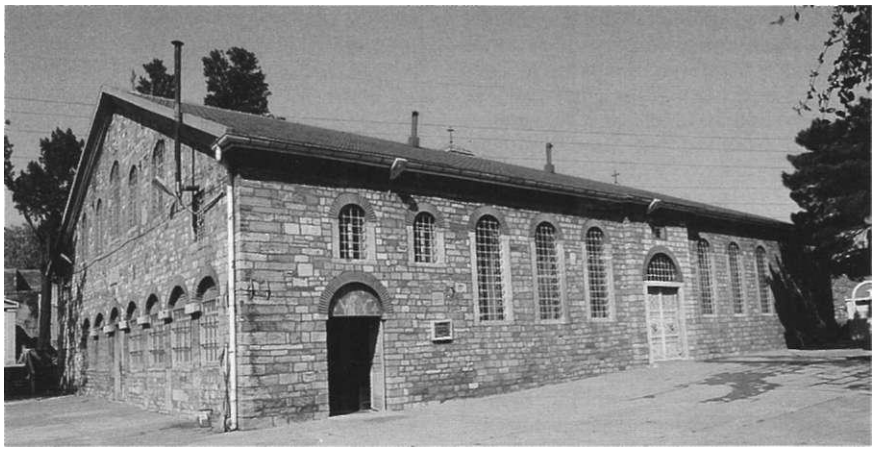

Kurtuluş'taki Ayios Dimitrios Rum Kilisesi
Turgut Erkişi/Obscura, 1994

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tır. Mimarı G. Semprini'dir. Mimar Kampanaki'nin eseri olan Taksim'deki en önemli Rum Ortodoks kilisesi olan Trias (Aya Triada) Kilisesi, 1880'de ibadete açılmıştır.

St. Antoine Kilisesi, G. Mongeri'nin eseri olarak 1905-1908 arasında yapılmıştır. Elçilik binaları yakınında inşa edilen Hollanda Elçiliği Kilisesi, Fransız Sefareti'nde ilki 1581'de, son hali 183 Tde yapılan St. Louis Kilisesi, Fransiskenler tarafından 1670'te ilki, 1871'de bugünkü hali yapılan Terre-Sainte İspanyol Kilisesi ve İngiliz Elçiliği Kilisesi de Katolik kiliseleri olarak ayrı bir yer tutarlar.

Beyoğlu yakasında söylenmesi gereken diğer kiliseler şunlardır: Taksim'de Surp Harutyun Ermeni Kilisesi ve Surp Hovhan Vosgeperan Ermeni Katolik Kilisesi; Pangaltı'da Surp Hagop Şapeli, St. Esprit Katolik Kilisesi ve Rus Kilisesi; Kurtuluş'ta Ayios Dimitrios ve Feriköy'deki Dodeka Apostoli Rum kiliseleri ve yine Feriköy'de Surp Vartanantz Ermeni Kilisesi; Tepebaşı'nda Alman Protestan Kilisesi; Tarlabaşı'nda Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi; Bomonti'de Notre Dame de Lourdes Kilisesi; Ortaköy'de Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Ağa Camii Sokağı'nda Katolik Ermenilerin eskiden patrikhanesi, şimdi ise episkoposluk makamı olan yine aynı isimdeki kilise ve Kırım Kilisesi'dir.

Türkiye'deki Ortodoks Bulgarlar ise, 1872'de Rum Patrikhanesi'nden ayrıldılar ve Fener'de sahilde, daha önce bulunduğu tahmin edilen ahşap kilisenin yerine, parçaları Avusturya'da yapılan demir kiliseyi inşa ettiler (bak. Sveti Stefan Kilisesi).

Bunların dışmda 19. yy'da Rum, Ermeni ve Avrupalı Hıristiyanların o dönemde İstanbul'un sayfiye ve henüz küçük olan yerleşim bölgelerinde yaşayanları buralarda kendilerine ait birer kilise inşa ettirmişlerdir. Örneğin Bebek Rum Ortodoks Ayios Haralambos Kilisesi, Ortaköy Rum Ortodoks Ayios Fokas Kilisesi, Moda'da İngiliz Anglikan ve Fransız Meryem Ana Kiliseleri (Eglise de l'Assomption), Kuzguncuk'ta Rum Ortodoks Ayios Pantaleymon Kilisesi, Kadıköy'de Rum Ortodoks Ayia Eufemia ve Ermeni Gregoryen Surp Takavor kiliseleri, Bahariye'de Surp Levon Kilisesi, Mühürdar'da İtalyan Kilisesi (Ayrıca bak. Bizans sanatı; Ermeni kiliseleri; Protestan kiliseleri; Rum Ortodoks kiliseleri).

Bibi. F. Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a,* Ankara, 1990; Ostrogorsky, *Bizans;* S. Eyice, "İstanbul'un Camiye Çevrilen Kiliseleri", *TAÇ,* S. 2 (1986); Pulgher, *Eglises Byzantines;* M. Maclagan, *The City of Constantinople,* Londra, 1968; Eyice, *İstanbul;* D. T. Rice, *Constantinople-Byzantium-İstanbul,* Londra, 1965; P. Konstantius, "Geçmiş Zaman Haliyle İstanbul", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 4 (1979); S. İzzet, *l'Histoire de Constantinople et de ses monuments,* İst., 1929; R. Ziyaoğlu, *Yorumlu İstanbul Kütüğü,* İst., 1985; Celal Esad (Arseven), *Eski Istanbul-Abidat ve Mebanisi,* lst., 1328; ay, *Eski Galata ve Binaları,* İst., 1329; C. Diehl, *Constantinople,* Paris, 1924; E. Barth, *Constantinople,* Paris, 1903; İnciciyan, *İstanbul;* C. C. Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul,* İst., 1993; P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu),* lst., 1993; Cezar, *Beyoğlu;* S. Eyice, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi,* S. 5 (1985); R. Serhatoğlu, *Büyük İstanbul Albümü,* lst., 1955.

MEHMET YENEN

Kocamustafapaşa'daki Surp Agop Ermeni Kilisesi. *Cengiz Kahraman, 1994*

KİLİSELERİN BİRLEŞMESİ

9-**13.** yy'lar arasında, Katolik Roma ve Ortodoks Bizans kiliselerini birleştirme çabalarını anlatan terim.

Roma ve Bizans arasmda, dinsel doktrinler, kilise disiplini ve ayin usullerine ilişkin konularda yaşanan kutuplaşmalar Hıristiyanlık tarihinin ilk bin yılında yavaş yavaş bir hizipleşme doğurmuş, çatışma, 9- yyin başlarında, politik ve kültürel farklılıkların eklenmesiyle kalıcı hal almıştı.

4. yy'dan itibaren Bizans'ın Hıristiyanlaşması ve kendini Yeni Roma olarak tanımlamasıyla başlayan süreç, 451 Halkedon Konsili'nde(->) Bizans patriği ile papanın görünüşte de olsa eşit statülere sahip kılınmasıyla ve 553 Konstantinopolis Konsili'nden sonra, papalığın itirazlarına rağmen Bizans patriğinin kendini ökümenik (birleştirici) patrik olarak tanımlamasıyla belirginleşmişti. 726-843 arasındaki İkonoklazma(-0 döneminde Bizans İmparatorluğu'nun Batı'daki topraklar üzerindeki talepleri, papalıkla ilişkilerin daha da bozulmasına neden oldu, fakat kiliseler arasındaki ayrılığın ilk aşaması, Patrik Fotios'un(->) başlattığı 867 tarihli bölünmedir. I. Basileios'unO) (hd 867-886) Fotios sorununu halletmek üzere topladığı 869-870 Konsili'nde Fotios azledilmiş ve 864'te Hıristiyanlaştırılan Bulgaristan'ın Konstantinopolis piskoposluk makamına bağlanmasıyla papalığın evrensellik iddialarına da büyük bir darbe vurulmuştu. Bu olay iki kilise arasındaki ilk önemli kopuşu simgelemektedir.

Ruhani amaçlardan ziyade politik amaçlar güden IX. Leon'un papalık makamına gelmesi (1049-1054), çatışmaya yeni bir ivme kazandırdı. Bu dönemdeki Konstantinopolis Patriği I. Mihael Kerularios'un(->) bir yandan imparatora, bir yandan da papalığa meydan okuyan tavn, 1054'te Kerularios'un aforozu ile sonuçlandı. Bizans ve Roma arasmdaki ikinci önemli kopuşu simgeleyen bu olay gene de kiliselerin kesin ayrılığının başlangıcı değildir. Bu süreçte en belirleyici olay 1204-1261 arasında, Haçlı Seferleri(-+) sonucu Konstantinopolis'te kurulan Latin İmparatorluğu'dur(->). Bu dönemde başkentteki pek çok kilisenin yağmalanması, kutsal emanetlerin Batı'ya kaçırılması ve kiliselerin Katolik kilisesine dönüştürülmesi, Bizans

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve Roma arasındaki çatışmayı, fetih yoluyla Romanın lehine halletmiş görünüyordu. Bu olay Konstantinopolis halkının ve ruhanilerinin Roma'ya olan nefretini daha da artırdı.

Katolikler ve Ortodokslar arasındaki çatışmaların görünürdeki yanını, papalığın üstünlüğü ve kilise ayinlerinde uyulacak usuller, ölümden sonraki yaşam ve Filioque doktrini ile ilgili karmaşık sorunlar oluşturur.

Papalığın Hıristiyan dünyasındaki diğer dört piskoposluğa (Konstantinopolis, Aleksandreia, Antiokheia ve Kudüs piskoposlukları) karşı üstünlüğüne ilişkin doktrin, 5- yy'da Bizans'ta yaşanan Akakios(-») bölünmesi sırasında Papa I. Leon ve I. Gelasius tarafından formülleştirilmişti. Bu formülasyonun temel dayanağı, Roma kilisesinin, havarilerden Petrus ve Paulus tarafından kurulduğu, papanın ise Petrus'un halefi olduğu şeklindeki dogma idi. 8. yy' dan itibaren papalar, başta Bizans İmparatorluğu, sonra da Germen kralları üzerindeki üstünlük iddialarını, politik bir içerik kazandırarak yaygınlaştırmaya çalıştılar. 6. ve 7. yy'larda Konstantinopolis patriklerinin ökümenik patrik unvanını kullanmaya başlamaları, 9- yy'da Papa I. Nicolaus ile Patrik Fotios arasındaki çatışma ve 11. yy'dan itibaren Bizans patriklerinin Roma'dan bağımsızlığı vurgulamaları, papalığın üstünlüğü doktrinine vurulan önemli darbelerdi.

Kiliseler arasında tartışma yaratan ikinci konu, Filioque doktrinidir. "Ve oğuldan" anlamına gelen bu Latince kelime, 325 İznik Konsili amentülerine, 589'da gerçekleşen Toledo Konsili'nde eklendi ve sürekli tartışma konusu oldu. İsa'nın kutsal ruhunun yalnızca onun "baba" niteliğinden değil aynı zamanda "oğul" niteliğinden de kaynaklandığını vurgulayan bu dogma ile ilgili tartışmalar 9. yy'da Bulgaristan'da faaliyet gösteren Batılı misyonerler tarafından yeniden başlatılmıştı. 879-880 Konsili'nde Konstantinopolis Patriği Fotios'un doktrinine ilişkin itirazlarını formülleştiren bir karar onaylandıysa da, 1014'te papalık Filioque doktrinini kabul ettiğini resmen açıklayınca çatışmayı yeniden alevlendirdi. Doktrin 1274 Lyon ve 1438-1439 Ferrera-Floransa konsillerinde tekrar onaylandı ama Bizans ve diğer Doğu kiliselerince hiçbir zaman kabul edilmedi.

İki kilisenin ayrıldığı diğer konu, Ermeni ve Latin kiliselerinin ekmek ve şarap ayinlerinde mayasız ekmek, Ortodoksların ise mayalı ekmek kullanmaları idi. İlk kez 591'de Grek ve Ermeni kilisesi arasında çıkan tartışmalar, 1054'te Patrik Kerularios' un azledilmesi sırasında yeniden alevlendi. Bu konudaki tarihsel argümanlar Yeni Ahit'teki "Son Yemek"ten söz eden metinde Grekçede "mayasız ekmek" için kullanılan "azimos" sözcüğünün mü, yoksa "mayalı ekmek" demek olan "artos" sözcüğünün mü geçtiği şeklindeydi. Buradaki "maya", sembolik olarak vücuda yaşam veren ruh misali, ekmeğe can veren bir unsur olarak kabul ediliyor ve İsa'da bir insan ruhunun bulunmasının olanaksızlığını savlayan Latin ve Ermeni kiliseleri tarafından reddediliyordu.

Kiliselerin ayrıldığı bir diğer konu, ölümden sonra geçici olarak günahlann çekildiği yere (İslamiyette Araf adı verilen yer) ilişkindi. Bizans ve diğer Doğu kiliseleri, cennetle cehennem arasında bir üçüncü yerin olduğu fikrine daima karşı çıkmışlardır. 1231'de Bizanslı G. Bardanesile Fransisken tarikatından Bartholomaeus arasında başlayan tartışma, bir dönem için Bizans kilisesini daha tutucu bir konuma getirdiyse de. bu konu 1274 Lyon ve 1438-1439 Ferrera-Floransa konsillerinde değinilmeden geçildi ve ortada bırakıldı.

Kiliselerin birleştirilmesi çabaları Komnenos ve Paleólogos hanedanları döneminde yaşanmıştır. Fakat bu yaklaşımın temeli teolojik olmaktan çok politiktir. Haçlı Seferleri'nin Bizans'a zarar vermeden savuşturulmasını sağlamak isteyen I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118), Selçuklular ve Peçeneklere karşı yardım talep etmek üzere 1089'da Papa II. Urbanus'a bir mektup yazdı. Fakat ricalar karşılanmadığı gibi, 1096'da bir Haçlı ordusu başkent çevresini yağmalayarak Anadolu'ya geçti. Daha sonra, imparatorluğu ciddi biçimde tehdit eden Haçlılardan korunmak amacıyla, Aleksios'un oğlu II. İoannes Komnenos 1141'de Papa II. Innocentius'a bir mektup yazdı. Dünyada iki kılıç olduğundan söz ederek bunlardan dünyevi olanın kendisi, ruhani olanın ise papa olduğunu belirten İoannes, mektubunda tek bir Roma imparatorluğu kurmak için her iki kılıcın da kullanılması gerektiğini belirtiyordu. Ancak Bizans, Normanların saldırısı yüzünden İtalya Yarımadası'm terk etmek zorunda kaldığından, birlik hayalleri de suya düştü.

1204-**1261** arasında İznik'e yerleşen Bizans imparatorlarından III. İoannes Dukas Vatatzes (hd 1222-1254), Papa IV. ınnocentius'a başvurarak yeni bir birleşme önerisinde bulunmuştu. III. İoannes birleşmek için papalığın Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğu'nu gözden çıkarmasını, papalık ise Bizans kilisesinin bağımsızlık iddiasından vazgeçmesini istiyordu. Ama Latin İmparatorluğu'nun yıkılmak üzere oluşu, her iki tarafın da verilecek tavizlerin beklenen karşılığa değmeyeceğini düşünmesine yol açtı ve birleşme gerçekleşmedi.

Kiliselerin birleşmesi konusundaki en önemli girişim Paleólogos Hanedanı döneminde, 7 Mayıs-**l6** Temmuz 1274 arasında toplanan Lyon Konsili'dir. Bizans İmparatoru VIII. Mihael Paleologos(-»), Sicilya Krallığı'mn Bizans'ı ele geçirme planlarını engellemek amacıyla, Papa X. Gregorios'u yaklaşık 10 yıldır birlik vaatleriyle oyalıyordu. VIII. Mihael'i sıkıştırmak isteyen papa, Konstantinopolis'i işgal etmeye hazırlanan Anjou'lu Charles'ı artık durduramayacağını söyleyerek kapalı biçimde tehdit edince Mihael, Bizanslı ruhanilerin yoğun itirazlarına rağmen, papalık ile anlaştı ve bir kısım ruhani lidere birlik düşüncesini kabul ettirdi. 6 Temmuz 1274'te imzalanan anlaşmadan sonra, Charles ve müttefiki Venedikliler, Bizans'la mütareke yapmaya razı edildiler. Fakat bu anlaşma, Konstantinopolis'teki çeşitli çevrelerin Mihael ile ilişkisini bozdu. Mihael'in birlik aleyhtarlarına karşı yürüttüğü acımasız tasfiye politikası, imparatorluk dışında da sorunlar yarattı. İmparatorun kız kardeşi İrene, Bulgaristan'ı imparatora karşı mücadelenin merkezi haline getirdi. Yunanistan toprakları ise Bizans prensleri tarafından neredeyse Charlesin eline teslim edildi, Teselya Prensi İoannes, Ortodoks Greklerin başına geçerek imparatoru sapkın ilan eden bir de konsil topladı (1278).

1281'de, IV Martinus'un papa olmasıyla birlikte, birlik anlaşması tehlikeye düştü. Martinus'un, daha önceki papanın **ak**sine iki merkez arasında bir denge sağlamak yerine Anjou'lu Charles'tan yana tavır almasıyla Mihael'in birlik politikası iflas etmiş oldu. Bizans çevreleri ancak II. Andronikos (hd 1282-1328), Lyons Konsili'ne katılan Bizans patriği İoannes Bekkos'u azlederek birlikten ayrıldığını ilan edince kendini toparlamaya başladı.

İmparatorluğu dört bir yandan saran Osmanlı tehlikesine karşı koymak için Batının yardımına ihtiyaç olduğunu fark edenV. İoannes Paleólogos (hd 1341-1391) papaya bir mektup yazarak askeri yardım karşılığı küçük oğlu Manuel'i papaya rehin vermeyi önermişti. Mektubun ciddiye alınmaması üzerine imparator 1366'da bizzat Avrupa'ya gitti ve kişisel olarak Katolikliği kabul etti. Bu tavizlere rağmen birlik düşüncesi gene hayata geçmedi.

Birlik arayışları VIII. İoannes döneminde (1425-1448) yeniden gündeme geldi. Her bunalımlı dönemde olduğu gibi 1420' lerdeki Osmanlı akınları sırasında da birlik yandaşları güçlenmişti. 1422'de, Konstantinopolis'in Osmanlılarca kuşatılması sırasında İoannes henüz veliaht iken Avrupa saraylarına gitmiş, 1431'den itibaren de birlik görüşmelerine başlanmıştı. Bu görüşmeler 1438-1439'da yapılan Ferrera-Floransa Konsili'nde sonuçlandı. Bizans imparatoru, 1438'de Ferrera'da başlayan fakat veba söylentileri yüzünden Floransa'ya nakledilen konsile bizzat geniş bir delegasyonla katılmıştı. Heyette bulunan Markos Eugenikos'un ateşli karşı çıkışlarına ve imzalamayı reddetmesine karşın birlik yanlıları zafer kazandı. Konsilin sonuç belgesinde her ne kadar papalığın üstünlüğü hakkında belirsiz tanımlamalar yapılarak, Greklerin kilise âdetlerini korumalarına izin verildiyse de tüm konuların Roma'nm istediği gibi formüle edilmesi Bizans halkının şiddetli tepkisine neden oldu. Öte yandan Bizans'ı **Osmanlılardan** korumak amacıyla gönderilen Haçlı ordusunun 1444'te Varna'da yenilgiye uğramasıyla konsilin en önemli vaadi de yerine gelmeyince birlik hayalleri-bir kez daha suya düştü.

Birlik konusundaki son girişim, XI. Konstantinos (hd 1449-1453) tarafından yapıldı. Papalık temsilcisi Kievli İsidoros(->) 12 Aralık 1452'de Konstantinopolis'e geldiğinde Ayasofya'da birliği ilan etmiş, Roma

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

usulü bir de ayin yapmıştı. Fakat bunalımın doruk noktasında bile, başkent halkı birliğe yeniden karşı çıkıyor, hattâ bir yüksek görevli "Latin papazlarının ayin taçları yerine Türk sarığı görmeyi" yeğleyeceğini söylüyordu. Konstantinopolisîn Osmanlılarca alınması ve böylece Bizans devletinin tarihe karışması (1453) ile birlikte kiliselerin ayrılığı ve birleşmesi sorunu da esas itibariyle gündemden kalkmış oldu.

Bibi. S. Runciman, *The Eastern Schism,* Oxford, 1955; F. Dvornik, *Byzantium and the Roman Primacy,* New York, 1966; D. M. Nicol, "Byzantine Requests for an Oecumenical Council in the Fourteenth Century", *Annuarium histariae conciliorum,* S. 1 (1969), s. 69-95; J. H. Erickson, "Leavened and Unleavened: Some Theological Implications of the Schism of 1054", *St. Vladimir's Theological Quarterly,* S. 14 (1970), s. 155-176; H. Evert-Kappesova,"La société byzantine et l'Union de Lyon", *Byzantinoslavica,* S. 10 (1949), s. 128-141; D. M. Nicol, "The Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons 1274", *Studies in Church History,* S. 7 (1971), s. 113-146; D. J. Geanakoplos, "The Council of Florence (1438-1439) and the Problem of Union Between the Greek and Latin Churches". *Church History,* S. 24 (1955), s. 324-346.

AYŞE HÜR

KİLİT HANI

Eminönü'nde, Uzunçarşı Caddesi üzerinde, Tacirhane Sokağı ile Nargileci Sokağı arasındaki ada üzerinde, dar cephesiyle Uzunçarşı Caddesi'ne intibak eder şekilde inşa edilmiştir.

Yerindeki tespitler sonucu Kilit Hanı'nın daha önceki mevcut bir yapının kalıntıları üzerine yeni mimari zevki yansıtır şekilde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapının bulunduğu alan Bizans dönemi yapılaşmasının izlerinin yer yer ortaya çıktığı bir alandır. Kilit Hanı'nm zemin katındaki bazı tonoz örtülü tuğla-derz dokulu hacimlerin varlığı ve zemin seviyesindeki tuğla-derz doku, önceki bir yapının kalıntıları üzerine inşa edildiğini ortaya koymaktadır.

Dikdörtgen plan kuruluşuyla yapı (ana cepheye bitişik yan cephelerde hafif çarpıklık olsa bile) bulunduğu alana intibak ettirilmiştir. Etrafındaki revak sırasıyla yamuk şekilli avlu, kısa kenarı 30 m, uzun kenarı 34 m ve genişliği 17 m olan bir alanı kaplamakta, revakların gerisindeki mekânlar revak altına birer kapıyla açılmaktadırlar. Geçirdiği onarımlarla zemin kat revaklarında kemer şeklinde belirsizleşmişse de üst kat revaklarınm örme taş payeler üzerinde tuğla-derz dokulu sivri kaş kemerli titiz bir işçiliğin ürünü olarak görülürler. Paye üzerinde başlayan bu kemer sistemi dıştan taşkın tek tuğla şeritle plastik bir ifade kazanmış, oralardaki yüzeylerde de muntazam kesme taş sıralar üç sıra tuğla ve derz dokulu hatıllarla avlu cephelerine renkli bir ifade kazandırılmıştır. Kalıntılar, avlu cephesinin tuğla kirpi saçak bordürü ile üstten sınırlandığını gösterir. Üst kat mekânları revak altına birer kapı ve pencere ile açılır.

Kilit Hanı, bulunduğu alanda üç cephesiyle bitişik nizamlıdır, bu nedenle yapı sadece Uzunçarşı Caddesi'ne açılan cephesiyle tanınmaktadır. Cephe ortasındaki kapı taştan yuvarlak kemerli olup, iki yanda dükkânlar yer alır. Cephenin üst kısmında ise, üst kat mekânlarının birer penceresi özgün durumlarını kaybetmiş olarak yer alır. Giriş kapısı beşik tonoz örtülü bir geçit mekânıyla avluya açılır, özgün durumunu kaybetmiş merdivenlerle de üst kata bağlanır.

Kilit Ham
Yavuz Çelenk, 1994

Kilit Hanı bulunduğu alan göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, farklı dönemlerde yapılaşmış olan bu alanda fonksiyonunu devam ettiren yapı özelliğini korumuş, bugünkü çok değişmiş görünüşüyle de olsa, ticari alanın sürekli bir yapısı olmuştur.

Bibi. G. Camay. "16. Yüzyıl Külliyelerinin Şehirlerin Tarihî Topografyasını Belirlemesi", *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı,* Konya, 1993, s. 75-85; Güran, *İstanbul Hanları.* 126-127.

GÖNÜL CANTAY

KİLYOS

İstanbul İlinin Rumeli kesiminde Karadeniz kıyısında, Sarıyer İlçesi'ne bağlı köy. Adı resmen Kumköy biçiminde değiştirilmişse de günümüzde yaygın olarak Kilyos adıyla anılmaktadır.

Sarıyer çarşısına yaklaşık 10 km uzaklıktaki köy, Rumelifeneri'nin 5 km kadar batısında yer alır. İstanbul Boğazının Karadeniz çıkışındaki Rumeli Feneri ile Kilyos arasında bulunan kıyı hemen hemen tümüyle falezli ve kayalıktır. Köyün önünde bu kayalıklar sona erer ve kumsal başlar. Kumsal kıyı boyunca Kısırkaya üzerinden pek fazla kesintiye uğramaksızın Karaburun'a kadar uzanır. Köy yerleşmesi bu kumsalın ardında yükselen sırtta ve onun gerisindeki alanda yayılmış durumdadır.

Kilyos'un eskiden Rumların yaşadığı küçük bir balıkçı köyü olduğu söylenir. Kilyos, 1950'lere değin bu özelliğini büyük ölçüde korudu. Turizm Bankası'nın 1956'da bir otel ve turistik tesisler kurması, bu küçük köyün kaderini önemli ölçüde değiştirdi. Daha sonra burada özel kesim de bazı turistik yatırımlar yaptı. Köyün hemen önünde kabinli ve kafeteryalı büyük bir plaj açıldı. Köyün doğu ve güneyinde bazı askeri alanlar yer alıyordu.

Kilyos Plajının en önemli özelliği denizinin sığ oluşudur. Kuzey rüzgârlarına açık olan bu kıyıda dalgalar çok açıkta kırılmaya başlar. Rüzgârlı havalarda kırılıp köpürerek kıyıya ulaşan deniz suları geriye çekilirken sonraki kınlan dalgalarla karşılaşarak anaforlar oluşmasına yol açar. Şiddetli anaforlar sığ dip kumullarında yer yer çukurluklar oluşturur.

Kilyos Plajı rüzgârlı havalarda bembeyaz köpüren dalgalarıyla çok çekici bir manzara sergiler. Yazın sıcaktan bunalanlar Kilyos'a gelerek bu sığ sularda serinlerler. Ama her yerin sığ olduğunu sanarak açığa doğru gidenlerden bazıları anaforlu çukurluklara düşerek geri dönmeyebilirler. Eskiden beri Kilyos Plajı'nda, özellikle dalgalı havalarda böyle kazalara sık sık rastlanır.

Kilyos, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi kıyılarından denize girmenin güçleşmeye başladığı 1970'lerden itibaren önem kazandı. Bir yandan hızlı nüfus artışı, bir yandan Marmara ve Boğaz'daki deniz kirlenmesi, yazın istanbulluların denize girecek yeni kıyılar aramasına yol açtı. Kirlenmenin yoğunlaşmasıyla birlikte Marmara kıyılarındaki plajların teker teker kapanmaya başlaması da bu döneme rastlar. Ulaşım olanaklarının kolaylaşması ve özel otomobil edinmenin yaygınlaşması, temiz bir çevre arayanların Karadeniz kıyılarına olan ilgisini artırdı.

Önceleri yalnızca yazın hafta sonlarında denize girmek ve piknik yapmak isteyenler Kilyos'a giderdi. Daha sonra birçok motel ve lokanta açılması, eğlenceye düş-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

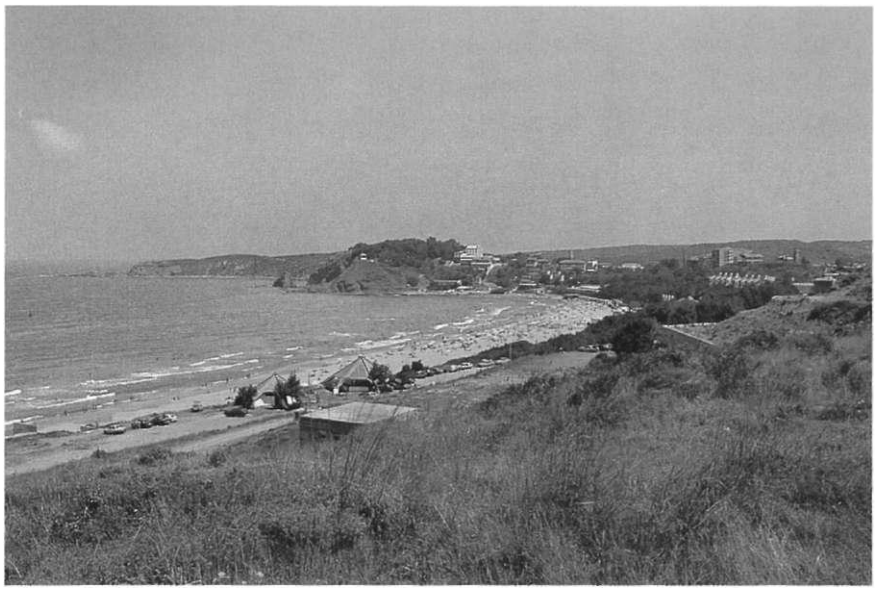

Kilyos sahillerinden bir görünüm.
Tahsin Aydoğmuş, 1992

kün olanların her mevsim tercih ettikleri bir yer haline gelmesine yol açtı.

1990'da yapılan son sayım sonuçlarına göre Kilyos'un nüfusu 902 erkek, 764 kadın olmak üzere 1.666'dır. Köyün nüfusu yazın birkaç kat artar, istanbul'dan Kilyos'a Bahçeköy ve Sanyer üzerinden oldukça düzgün bir asfalt yolla ulaşılır. Sarıyer ile Kilyos arasındaki ulaşım minibüslerle sağlanır. Büyük teknelerin yanaşmasına elverişli olmayan kıyısında küçük bir iskelesi vardır. Batıya doğru uzanan uçsuz bucaksız kumsalda başka plajlar da vardır. Apcak batıdaki Ağaçlı yöresinde açık işletme yöntemiyle yapılan kömür üretiminin alanı kıyıya kadar genişlemiştir. Fırtınalı havalarda dalgaların kıyıdaki kömür üretim alanında yaptığı aşındırma sonucunda zaman zaman Kilyos kıyılarında da denizin kirlendiği görülür.

ATILLA AKSEL

KİNEGİON

Bugünkü Sarayburnu'nun 600 m güneyinde, Değirmenkapı'daki deniz duvarlarının ardında bulunduğu sanılan Bizans dönemine ait amfiteatr. 6. yy'dan önce çok gözde bir eğlence olan vahşi hayvanlarla döğüşler burada yapılırdı.

Ortaçağ kaynakları Kinegion'un inşa tarihini -kendi adıyla anılan surları yaptırmış olan- İmparator Septimius SeverusO) döneminde (193-211) kabul ederler, ne var ki, bulunduğu yer, antik kent Bizantion'un(->) merkezinde olduğundan, yapıldığı tarihi I. Constantinus (hd 324-337) öncesi Roma dönemine götürmek de mümkündür. 425'lerde yazılmış resmi tanıtım kitabı *Notitia Urbis Constantinopolitanae'* de, Kinegion'dan bir keresinde amfiteatr olarak, bir keresinde de büyük olanından ayırmak için "Küçük Tiyatro" diye söz edilmektedir.

6. yy'dan itibaren vahşi hayvanlarla doğuş yasaklandıktan sonra, Kinegion infaz merkezi olarak kullanıldı. 559'da paganist nitelikli kitap ve resimler burada imha edildi. 705'te, tahttan indirilmiş iki imparator Leontios (hd 695-698) ile II. Tiberios (hd 698-705), 718'de ise II. Anastasios (Artemios) (hd 713-715) Kinegion'da idam edildiler.

Harap biçimde, 1453'e kadar varlığını sürdürdüğü sanılan Kinegion'dan günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* **196-**197, 376-377; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 390-391; C. Mango, *Le Développement urbain de Constantinople (IVe-VTIe siècle),* Paris, 1990, s. 19.

ALBRECHT BERGER

KİNNAMOS, İOANNES

(12.yy'ın ikinci yarısı) Bizanslı tarihçi ve I. Manuel Komnenos'un(-») (hd 1143-1180) "basiliskos grammatikos"u (saray kâtibi).

Seçkin bir ailenin oğlu olarak 1140'larda doğdu. I. Manuel'in yanında, Avrupa'ya ve Anadolu'ya düzenlenen seferlere katıldı. Anna Komnena'nm(->) tarih kitabı *Aleksiad'a.* devam niteliğindeki eseri 1118-1176 arasındaki dönemi anlatır. Yazar büyük olasılıkla bu dönemin son 10 yılındaki olaylara bizzat şahit olmuştur. Kinnamos'un *Chronikai* adını verdiği 6 ciltlik eser, Manuel'in ölümünden kısa süre sonra yayımlandı. Kitabın başlık kısmı tahrip olmuştur, son bölümü ise kayıptır. Günümüze ulaşan tek tam nüsha 13. yy'dan kalma bir elyazması olup, büyük olasılıkla aslının hasara uğramış bir kopyasıdır. Bu yazma 16. ve 17. yy'-larda defalarca basılmıştır. Kitapta anlatılanlar birdenbire kesildiğinden, bitirilmemiş izlenimini verir.

Sade bir dille yazılmış eserin baş kahramanı İmparator İ. Manuel'dir. Onun selefi İmparator II. Ioannes Komnenos'a(->) (hd 1181-1143) yazarın yaklaşımı çağdaşı Honiates'e(->) benzerse de, sonraki bölümlerde iki yazar arasında yaklaşım farkı görülür. Kinnamos, Manuel'in hayranı olarak onun dünya imparatorluğu düşüncesini gönülden destekliyordu. Bu nedenle, papalığa ve Haçlılara karşı Honiates kadar toleranslı değildi. İtalya Yarımadası'ndaki hükümdarların "basileus" unvanı taşımalarını tepkiyle karşılayarak, tek egemen gücün Bizans olduğunu söylüyordu. Honiates gibi ateşli bir "Grekofil" (Greksever) olmasına karşın her iki yazar da objektif ve güvenilir kabul edilirler. Öte yandan Kinnamos'un tarih felsefesi Honiates'inkinin aksine, nedenselcidir (determinist). Ona göre hiçbir şey insanoğluna ya da Tihe'ye(->) (iyi talih tanrıçası) bağlı değildir.

Aristokrasiye karşı oldukça mesafeli duran Kinnamos, buna karşın askeri tekniklere büyük ilgi duyar. Manuel'in bu alanda yaptığı yenilikleri coşkuyla karşılar ve "Romalı savaşçılar" dediği Bizans askerlerinin Germenlerden ve Batı Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Çizme'de oluşmuş kent devletlerinin askerlerinden çok daha iyi olduklarım düşünür.

Bibi. C. Asdracha, "L'image de l'homme occidental a Byzance: le temoignage de Kinnamos et de Choniates", *Byzantinoslavica,* S. 44 (1983), s. 31-40; F. Hörmann, *Beitrage zur Sytanx desJohannes Kinnamos,* Münih, 1938.

AYŞE HÜR

KİRA MARTA KADINLAR MANASTIRI

Bugün Fatih Külliyesi'nin(->) yükseldiği tepenin güney yamacında, bugünkü Fenarî İsa Camii(->) yakınlarında geç Bizans dönemine ait kadınlar manastırı.

Kira Marta Manastırı, İmparator VIII. Mihael Paleologos'un (hd 1261-1282) kız kardeşlerinden Maria tarafından kuruldu. Maria, kendini dine adadığında Marta adını almıştı.

Kira Marta Manastırı'nda, aralarında Aleksandreia (iskenderiye) Patriği İoannes Eleemon'un (sadaka veren İoannes, ö. 619) lahtinin ya da Maria, Teodosia gibi azizelere ait eşyaların da bulunduğu birçok önemli rölik saklanıyordu.

Manastır ile Paleólogos ve Kantakuzenos hanedanları arasında sıkı bir bağ var olmuştur. 1354'te, tahttan indirilen İmparator VI. İoannes Kantakuzenos'un (hd 1347-1354) karısı Eirene ve 1358'de kızı Maria burada yerleşmek zorunda kaldılar. 1342'de aynı imparatorun annesi Teodora ve 1440'ta son Bizans imparatoru XI. Konstantinos Paleologos'un (hd 1449-1453) yengesi Zoe buraya gömüldü.

14. ve 15. yy'larda Konstantinopolis'i ziyaret eden bir grup Rus hacmin anlattıklarına göre, manastır Fatih Camii'nin güney yamacında, Lips Manastırı'na (Fenarî İsa Camii) yakın bir yerde idi.

1900'lerde M. Gedeon,'Bozdoğan (Valens) Kemeri'ne 100 m uzaklıkta olan Sekbanbaşı Mescidi'nin Kira Marta Manastırı olduğunu ileri sürmüştür. Bu mescit büyük olasılıkla orta Bizans dönemine ait başka bir yapıdır. Orijinal adı bilinmeyen Sekbanbaşı Mescidi, kare-haç plana sahip, ap-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sis çıkıntısı dışarıda bulunan küçük bir kiliseydi. Yapıya ait tüm kalıntılar, 1940'larda Atatürk Bulvarı açılırken yok olmuştur. Çarşamba semtinde bulunan ve bugün Hiramî Ahmed Paşa Mescidi olarak bilinen loannes Pródromos en to Trullo Kilisesi'ne çok benzeyen bu kilisenin, Kira Marta Manastırı olması olanaksız görülmektedir.

Bibi. V. Laurent, "Kyra Martha", *Echos d'Orient,* S. 38 (1939), s. 296-320; S. Eyice, "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un Tarihi Topografyası Hakkında Bir Not", *Fatih ve İstanbul,* 2 (1954), s. 159-167; Janin, *Constantinople byzantine,* 324-326; G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,* Washington, 1984, s. 306-309.

ALBRECHT BERGER

KİRAZLI BENT

Belgrad Ormanı'nda Kuru Dere'ye birleşen Kirazlı Dere üzerindedir. Kirazlı Bent Kırkçeşme Tesisleri'nin doğu kolu üzerinde bulunur ve tesisteki dört bendin en sonuna yapılanıdır.

II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından yaptırılarak 1818'de hizmete giren bu bent, doğrusal eksenli kagir ağırlık barajı tipindedir. Hidrolojik havzası 2.842 km^2 olup göl hacmi 103-980 m^3'tür. Kret uzunluğu 59,45 m, memba tarafında dere tabanmdan yüksekliği 10,28 m, hava tarafında ise 11,25 m, kret genişliği 7,15 m'dir. Sol sahilde mermer korkuluğun 30 cm aşağısında bulunan dolu savak eşiğinden taşan sular bir tünel vasıtasıyla dereye akar. Bu bendin üzerinde bulunan kitabenin metnini izzet Molla, talik yazısını da Rakım yazmıştır. Yazı devrinin en seçkin örneklerindendir. Tarih beyti, *İzzetâ bendesiyim ben de dedim tarihin / Câları emrine bend eyledi şah-ı devrân 1233/1818* şeklindedir.

Bendin daha fazla su toplaması için memba tarafına konan 15 cm kalınlığında, 105 cm yüksekliğindeki mermer plakalar, yine mermer payandalar ile tahkim edilmiştir. 1 adet 175 mm'lik boru üzerindeki aynı boyuttaki vana vasıtasıyla bentten su alınır. Taştan yapılmış olan ölçme sandığı üzerine yerleştirilen kısa pirinç borular vasıtasıyla alınan suyun debisi ölçülür. Bilindiği gibi ekseni **96** mm su basıncı altında 26 mm iç çapındaki borudan akan suyun debisine 1 lüle denir. 1 lüle=36 İt/dak.=52 mVgündür.

Kirazlı Bent
Kâzım Çeçen

Ölçme sandığı üzerine çeşitli çapta 11 tane boru yerleştirilmiştir. Bunların sayısı ve akıttıkları debiler şöyledir: 2 adet l'lik lüle; 2 adet 2İik lüle; 4 adet 5'lik lüle; 3 adet 10'luk lüle. Toplam ölçülebilen debi 56 lüle=2.912 mVgün olur.

Kirazlı Bent'ten alınan su hemen aşağısmdaki bir bağlama vasıtasıyla kabartılarak ızgaradan geçtikten sonra yan taraftaki galeriye girer ve aradan dairesel çökeltme havuzuna akar. Su alma ağzının hemen yanındaki muayene bacası, Kırkçeşme Tesislerinde değişikliğe uğramamış, orijinal durumunu koruyan tek bacadır. Alınan su içerisindeki kumlar ve katı maddeler çökeltme havuzunda tutulur. **1563**'te Kırkçeşme Tesisleri yapıldığı zaman Kirazlı Bent mevcut olmadığı için böyle bir sisteme ihtiyaç vardı. Halen Kirazlı Bent bütün katı maddeleri tuttuğu için, bugün çökeltme havuzu ancak bent ile havuz arasında akıma karışan katı maddeleri tutmaktadır.

Bibi. Nâzım, *İstanbul Vilayeti Şehremanetine Evkaftan Devrolan Sular,* İst., 1341, s. 5; Nirven, *İstanbul Suları,* 172; Çeçen, *Kırkçeşme,* 138-141.

KÂZIM ÇEÇEN

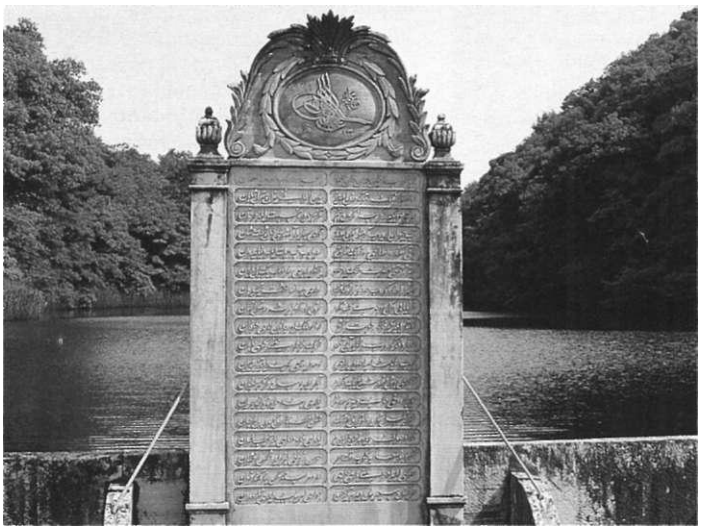

Kirazlı Bent'in II. Mahmud tuğralı kitabesi.
Kâzım Çeçen

KİREÇBURNU

Rumeli yakasında, İstanbul Boğazı'nm altıncı burnunun ve çevresinde gelişen mahallenin adı. Kuzeyinde Büyükdere Körfezi, güneyinde ise Tarabya Burnu vardır. Sarıyer İlçesi'ne bağlı olan Kireçburnu görece genç bir mahalle olup eskiden, bölgedeki asıl yerleşme daha kuzeyde, Büyükdere'ye doğruydu ve Kefeliköy olarak bilinirdi. Kireçburnu-Kefeliköy yerleşiminin sınırlarını kuzeyde Hacı Osman Bayırı ve Bakla Deresi, batıda Cumhuriyet Mahallesi ve Araba Yolu Caddesi, güneyde Tarabya oluşturur. Yerleşimin doğu sınırı ise Boğaz boyunca uzanan Kireçburnu-Tarabya Caddesi ile çizilir.

Tarih boyunca zengin bitki örtüsüyle tanınmış bir sayfiye yeri olan Kireçburnu, sert kuzey rüzgârlarına açık oluşu ve elverişsiz topografyası yüzünden uzun süre iskân edilmemiştir. Antik dönemde, Kireçburnu'nda bulunan bir kayanın, hakkındaki bir efsaneyle ilgili olarak 'Dikaia Petra" (adil taş) diye anıldığı rivayet edilir. İstanbul Boğazı'nın Karadeniz girişi görülebildiği için Bizans döneminde yöreye "Karadeniz'in kilidi" anlamına gelen "Kleides kai kleithra Pontou" denmişti. Bizans döneminde burada Ayia Eufemia adına yapılmış bir kilise ve ayazmanın varlığı bilinmektedir. 18. yy yazarı Inciciyan'a göre, kemeri Ermeni asıllı bir usta tarafından ye-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

niden yapılan ayazma, ziyarete açıktı ve kilisenin kalıntıları da görülebiliyordu. Bazı kaynaklarda Ağaçaltı denen yerde Kiryaki adlı başka bir ayazmadan daha söz edilir fakat hangi dönemden kaldığına ilişkin bilgi yoktur. Bizans döneminde Kireçburnu'nda başka bir yerleşimin varlığı bilinmemektedir.

Osmanlı döneminde aldığı Kireçburnu adının, karşı yakadaki kireç ocaklarından ya da buradaki kireç iskelesinden geldiği yolundaki etimolojik açıklamaların doğruluğu bilinmemektedir. Öte yandan bazı kaynaklarda buraya Kerez (gürz) Burnu dendiği kaydedilir.

Kireçburnu ile Büyükdere Körfezi arasındaki Kefeliköy denen yerin Kırım'ın 1475'te Osmanlılarca fethedilmesinden sonra Kefe'den gelen göçmenlerce iskân edildiği söylenirse de bu dönemde bir Ceneviz kolonisi olan Kefe'den gelen Cenevizlilerin ve Ermenilerin şehirde iskân edildiği bilinirken Boğaz'm bu uzak köşesine yerleştirilmiş olduklarına dair herhangi bir belge yoktur. Öte yandan İstanbul'u ziyaret eden Miss Pardoe'nin 1838'de, de Amicis'in de 1870'lerde Kefeliköy adını kullanmaları bu iskânın, büyük olasılıkla Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) sonra olduğunu düşündürmektedir.

Tarabya yöresini çok seven II. Selim'in (hd **1566**-1574) burada kurdurduğu servi ormanı çevreyi daha da güzelleştirmiştir. Fener beylerinin yalıları ve köşklerinin bulunduğu Tarabya civarı, IV. Murad döneminde (1623-1640) Don Kazaklarının akınları sonucu tümüyle tahrip olunca, Büyükdere'den Yeniköy'e kadar olan bölgenin iskânı bir süre sekteye uğramıştır. 17. yy'da Kireçburnu'na, Gümrük Emini Hasan Ağa'nın yaptırdığı görkemli bahçeden dolayı Hasan Ağa Bahçesi dendiği söylenir. İzmirli Ermenilerden olan Hasan Ağa, İstanbul'da hizmetine girdiği zengin efendisinin ölümü üzerine, onun eşi ile evlenerek mülk sahibi olmuş, daha sonra da padişahın gözüne girerek Hasan Ağa adını almış, 4-14 Mart 1656'da meydana gelen Çınar Olayı(-0 sırasında suçlu bulunarak idam edilmişti. Evliya Çelebi'nin Kireçburnu dolaylarındaki, Gümrük Emini Ali Ağa'nın yaptırdığım söylediği çeşme de aslında Hasan Ağa'nın hayratlarından biri olmalıdır. 17. yy yazarı Kömürciyan'a göre, Kefeliköy'ün hemen bitiminde Kırkağaç denen ağaçlık, ava çıkan padişahların ve daha sonra yerli ve yabancı zenginlerin sevdiği bir mesire yeriydi.

Kireçburnu'ndaki Hasan Ağa Bahçesi'ni imar ederek buraya bir de çeşme yaptıran diğer kişi, I. Mahmud döneminin (1730-1754) gümrük emini İshak Ağa'dır.

1757'de Fransa elçisi Comte de Vergennes'in Büyükdere civarında yabancıların oturması için gerekli izni almasıyla birlikte başta Almanlar, Fransızlar, İtalyanlar ve Ruslar Tarabya-Büyükdere hattında yerleşmeye başladılarsa da Kireçburnu yöresi uzun süre bu gelişmenin dışında kalmıştır. I. Abdülhamid döneminde (1774-1789), Kireçburnu'na uzanan bir araba yolu yapılmış ve Kaptan-ı Derya Hasan Paşa tarafından Kefeliköy'deki çeşme onarılmıştır.

Kireçburnu'nun denizden görünümü.
Banu Kutun/Obscura, 1994

1851'de Şirket-i Hayriye'nin başlattığı vapur seferlerinin Büyükdere ve Tarabya'ya uğraması, ardından Abdülaziz döneminde (1861-1876) Zincirlikuyu-Büyükdere yolunun, Hacı Osman Bayırı-Tarabya şoselerinin yenilenmesi bölgeye büyük canlılık getirmiştir. II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) Kireçburnu ve civarının gerçekten patladığı yıllardır. Büyükdere Köyü ve Çayırı'na arabalarla ulaşımın kolaylaşması, Boğaz'daki tüm köylere telgraf hattının çekilmesi, sosyal yaşamı daha da canlandırmıştır.

Kireçburnu, Keçecizade Fuad Paşa'mn sadrazamlığı sırasında (1861-1863; 1863-1866) Yeniköy adıyla kurulan mahallenin 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Rumeli'den gelen göçmenlere tahsisiyle gelişti. 1914 tarihli *Boğaziçi Salnamesine* göre 150 kadar Müslüman, 10 kadar Rum, 5 kadar da Ermeni hanesinin bulunduğu mahallede ayrıca Kireçburnu setleri diye anılan iki set ile bir iptidai mektep (ilkokul) vardı. İshak Ağa Çeşmesi'nin yakınındaki Kireçburnu Camii, 1882'de, Mehmed Bey tarafından yaptırıldı. Salnameye göre Kireçburnu nda türbe ya da kilise yoktu. 1909'da tepelere tabyalar kuruldu, bir de çeşme yapıldı. *Boğaziçi Salnamesine* göre Kireçburnu'nda, halkın çoğu arabacılık, yoğurtçuluk, sütçülük ve çiftçilikle uğraşıyordu. Günlük vapur yolcusu sayısı ise 84'tü. Başta hamsi olmak üzere her türlü balığın avlandığı Kefeliköy'de bir dalyan ile bir de voli yeri bulunuyordu. Balıkçılar, yakın tarihlere kadar, kurutmak ve çiroz yapmak üzere iplere dizdikleri balıkları sahil boyunca asarlardı.

1940-1950 arasında Bebek-İstinye, Büyükdere-Bentler yollarının genişletilerek asfaltlanması, 1948'de Taksim-Sarıyer otobüs hattının açılması, Kireçburnu-Kefeliköy yöresini şehre daha da yaklaştırdı. 1954'te nâzım plan kapsamında Tarabya-Büyükdere arasındaki sahil şeridi korumaya alındı. Bu plan uyarınca, Tarabya'dan Kireçburnu'na doğru deniz doldurularak kıyı şeridi genişletilecek, vapur iskelesi civarı turistik tesislere ayrılacak, yolun sol yakasındaki balıkçı mahalleri korunup geliştirilecekti. Ayrıca, Kireçburnu'na küçük bir mendirek yapılmasıyla, tabyalardan inen 30 m'lik yolun Büyükdere Fidanlığının arkasına bağlanması kararlaştırıldı.

Bu projeler uyarınca yolun genişletilmesi ancak 1980'lerin sonunda gerçekleşti. Bu tarihten sonra Büyükdere'den Sarıyer'e doğru kazıklı yolun güzergâhındaki birçok gazino, Kireçburnu'na taşındı. Günümüzde sahil lokantaları, gazinoları ile güzel bir sayfiye yeri olan Kireçburnu'nda içerilere doğru gelişen yerleşime karşın, Kefeliköy bölgesinde yerleşim yoktur.

Kireçburnu-Kefeliköy arasında sıralanan tarihi yapılar arasında Kaptan-ı Derya Uluç Hasan Paşa tarafından yaptırılan mescit, Damadzade Ebu'l-Hayr Ahmed Efendinin yalısı, Muzıka-i Hümayun Reisi Miralay Mehmed Beyin yalısı, Memduh Paşa Yalısı, İttihad ve Terakki Fırkasımn ileri gelenlerinden Küçük Talat Beyin yalısı ile Şeyh'ül-Etibba Derviş Paşa'mn yalısı sayılabilir.

Bibi. İnciciyan, *İstanbul,* 119-120; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 43, 227, 266; *Boğaziçi,* 98; O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* III, ist., 1994; Öz, *İstanbul Camileri,* II; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II.

AYŞE HÜR

KİROS (Eparhos)

(?, Panapolis [Mısır'da] - 460'tan sonra, Konstantinopolis) Konstantinopolis belediye başkanı ve imparatorluğun doğu topraklarının valisi. Büyük 437 depreminden sonra Konstantinopolis) yeniden kurdu (bak. depremler). Başarılı bir yönetici, yetenekli bir şair, iyi ve akıllı bir insan olarak ünü tüm Bizans tarihi boyunca sürmüştür.

Kiros'un yaşamının erken devreleri pek bilinmemekle birlikte-, Grek asıllı bir ailenin oğlu olarak Bizans'ın Mısır topraklarında doğduğu sanılmaktadır. İyi bir eğitim görerek Grekçeyi ustalıkla kullanmayı öğrenen Kiros, II. Teodosios(-») döneminde (408-450) Konstantinopolis'e geldiğinde, edebi yetenekleri ile çoktan haklı bir üne

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sahip olmuştu. Büyük olasılıkla kendisi gibi şair olan İmparatoriçe Atenais-Eudokia'nın(->) himayesine girdi ve onun sayesinde, 435'te Konstantinopolis'in "urban prefect"i (belediye başkanı), 439'da ise Doğu topraklarının "praetorian prefect'i" (vali) oldu ve her iki'görevi 4 yıl boyunca birlikte yürüttü.

Kiros'un asıl ünü, başkentin büyük bölümünün ve bu arada Vali Antemios'un(->) 413'te onarttığı surların da yıkılmasına neden olan 437 tarihli şiddetli depremden sonra Konstantinopolis'i yeniden kurmasından gelir. Kiros, mimariden ve güzel sanatlardan anlayan biri olarak, yıkılan sarayları, kiliseleri ve evleri yeniden inşa ettirdi, büyük caddeleri ve çeşitli dükkânları fenerlerle aydınlatarak şehri güzelleştirdi. 439'da Haliç ve Marmara kıyılarında yeni deniz surları yaptırdı. Bütün bu faaliyetin 2 yıl gibi kısa sürede bitirilmesi, başkent halkı arasında kendisine karşı büyük bir sevgi ve saygı yarattı.

İmparatorluğun doğu topraklarının valisi sıfatıyla Efthalites'lerle (Hun kavimlerinin Grek dilindeki genel adı) ve Ermenilerle barış antlaşmaları imzaladı. 439'da yayımladığı bir fermanla, mahkeme kararlarının Grekçe yazılmasını emretmesi, yeni kurulan Konstantinopolis Üniversitesi'nde Grekçe öğretmenlerine, Latince öğretmenlerinden daha fazla kadro ayırması gibi girişimleri nedeniyle Bizans İmparatorluğu'nun giderek Grekleşmesinde önemli rol oynadı.

Kiros, 440'larda, antik Yunan kültürüne ve Helenizme düşkünlüğü yüzünden II. Teodosios tarafından putperestlikle suçlandı ve Kotyaion'a (bugün Kütahya) piskopos olarak sürüldü. Bu sürgünde, imparatorun Ortodoks fanatiği ablası Pulheria'mn da rolü olması muhtemeldir. Araştırmacılara göre, putperestlikle suçlanan Kiros'un, daha önce dört piskoposun katledildiği Kotyaion'a, din görevlisi olarak gönderilmesinin özel bir anlamı vardır. Fakat Kiros'un Kotyaion'a vardığında yaptığı çok kısa ama etkili bir Noel konuşmasıyla bu planı boşa çıkardığı ve halkın gözünde saygınlığını artırarak dinsel önderliğini yıllarca sürdürdüğü bilinmektedir.

Kiros'un dinsel eğilimleri her zaman tartışma konusu olmuştur. Antik Yunan kültürünü yücelten pragmatik bir Hıristiyan olarak putperestlikle suçlanmasının en önemli nedenini kimi kaynaklar İmparator II. Teodosios'un kıskançlığına bağlar. Gerçekten de, dönemin en ünlü Hıristiyan azizlerinden Daniel Stylites(-») için methiyeler yazan, hastalanan iki kızının iyileştirilmeleri dileğiyle Daniel'e teslim edilmelerine izin veren Kiros'un, teolojik sorunlar yerine, dinin pratik uygulamaları üzerine yoğunlaşmış bir Hıristiyan Helenisti olması daha akla yakındır.

II. Teodosios'un ölümünden (450) hemen sonra başkente dönerek hukukçuluğa başlayan Kiros burada hümanist biri olarak yoksullara yardım etmeye ve çeşitli hayır işleri yapmaya devam etti. Bu dönemde, Konstantinopolis'te, daha sonradan Kiros'un adından dolayı Kirou denilen mahallede, Teotokos (Meryem Ana) adına bir de kilise yaptırdığı söylenir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekte, fakat Kiros'un dinsel önderi Ayios Daniel'in Konstantinopolis'e 460'ta gelmesinden hareketle, I. Leon döneminde (457-474) herhangi bir tarihte öldüğü kabul edilmektedir.

Bibi. D. J. Constantelos, "Kyros Panopolites, Rebuilder of Constantinople", *Greek, Roman and Byzantine Studies,* S. 12 (1971), s. 451-464; T. E. Gregory, "The Remarkable Christmas Homily of Kyros Panopolites", *ae,* S. 16 (1975), s. 317-324; N. H. Baynes, "The Vita S. Danielis Stylitae", *English Historical Review,* S. 40 (1925), s. 37; J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian I (395-565),* I, Londra, 1923, s. 227-228.

AYŞE HÜR

KİRYAKİ (AYİA) KİLİSESİ

Kumkapı'da, doğuda Gedik Paşa Caddesi, kuzeyde Çadırcı Camii Sokağı, güneyde Kadırga Limanı Caddesi arasındadır. Yüksek duvarların çevrelediği ve kuzeye doğru merdivenle çıkılan bir avluda yer alan kilisenin güneybatısında, birkaç basamak aşağıda Ayios Vasiliyos Ayazması vardır. Yapının kuzey ve güney cephelerinin batısında, kare kesitli ve baldaken tipi çan kuleleri dışa çıkıntı yapar.

Kilise, 158°3'te Tryphon ve 1604'te Paterakis tarafından hazırlanan listelerde yer almıştır. Kömürciyan, kilisenin 1645 ve 1660 yıllarında yandığım belirtirken, 1652'de İstanbul'u ziyaret eden Antakya patriğinin kâtibi Paulus, kapısı üzerindeki "Yaradılış" sahnesinden söz eder. 1730'da onarılan yapı, 1776 tarihli *Kauffer Haritası*'nda "Aia Kiriaki" adıyla yer almıştır. Kilise, 1865'te tamamen yanmış, 1875 tarihli şehremaneti krokisinde ise "Merdivenli Kilise" olarak belirtilmiştir.

1894'teki depremde yıkılan kilisenin yerinde, 1895'te, Karamanlılar cemaati tarafından bugünkü yapının inşasına başlanmış ve 1901'de tamamlanarak ibadete açılmıştır. Kitabesi bulunmayan kilisenin mimarı Yedikuleli Periklifio Tiadis'tir.

Mimari

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, merkezi tipte bir yapıdır. Doğuda dışta üç cepheli apsis çıkıntı yapar ve merkezi mekânın örtüsü kubbedir. Düzgün kesme taş ile inşa edilen yapıda, cepheler benzerlik ve simetri yansıtır. Silme ve pilastrlarla sınırlanan cepheler, üstte eksende üçgen alınlıklıdır. Kemerlerinde dekoratif amaçlı tuğla kullanılan pencerelerin sütunçeleri ile batıda eksendeki giriş düzenlemesinin sütun ve kemerleri mermerdir. Yapıyı saçak altında, tek sıra tuğladan diş motifi dolanır.

Kilisede naos, doğuda eksendeki daha derin olan yarım yuvarlak üç apsis, batıda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteksle sınırlanır. Narteks üzerinde bulunan galeri, ortada ve yanlarda içbükey kıvrımlı ve merkezi mekâna doğru çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, narteksin kuzey ve güneyindeki geçiş mekânlarında bulunan merdivenler ile sağlanmıştır. Naosta kare planlı mekân; köşelerde duvarlara oturan ikili sütunlar ve bunları bağlayan yuvarlak kemerlerin oluşturduğu düzenleme ile merkezileştirilmiştir. Bu düzenlemeyi sağlayan sekiz sütun, yuvarlak mermer altlıklar üzerinde ve stilize edilmiş kompozit tipi başlıklıdır. Sütun gövdeleri porfir taklidi yeşil renkte boyalı, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Kilisenin örtü sistemi, merkezi mekânda yüksek kasnak üzerindeki kubbe, apsislerde yarım kubbe, bemada apsisler hizasındaki beşik tonozlardır.

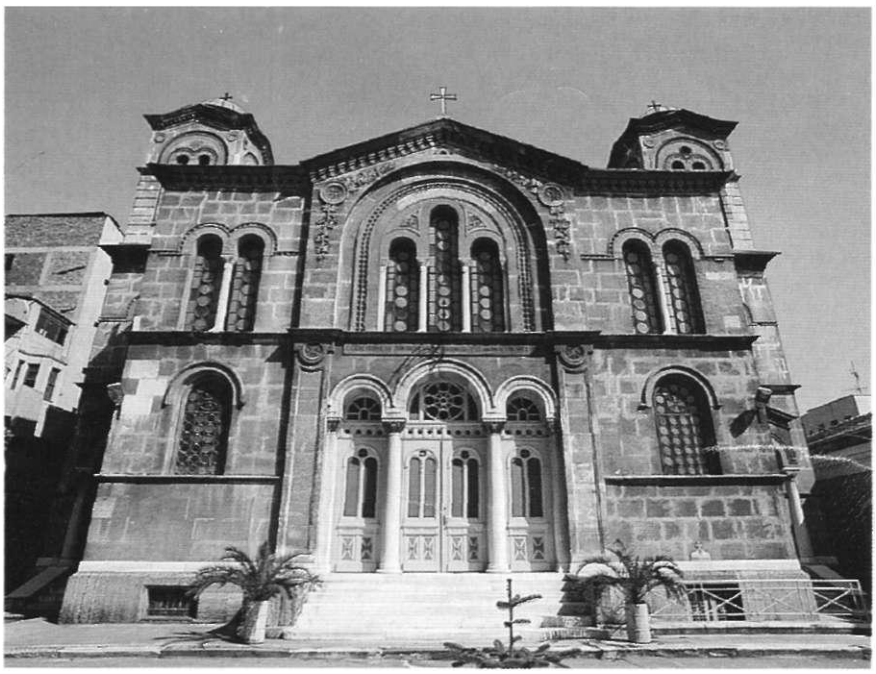

Kumkapîdaki Ayia Kiryaki Kilisesi
Tahsin Aydoğmuş, 1994

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Batıdaki galeri, ortada basık tonoz, yanlarda düz tavan ile örtülüdür. Narteksin örtüsü düz tavandır.

Yapının naosa açılan tek girişi batıda, nartekste eksendeki dikdörtgen açıklıktır. Bemanın kuzey ve güneyindeki birer küçük dikdörtgen giriş karşılıklıdır. Nartekse batı cephesinde açılan üçlü giriş, eksene simetrik sütunlar ve bunları bağlayan yuvarlak kemerler ile düzenlenmiştir. Çan kulelerinin batısında eksende yer alan birer giriş, geçiş mekânlarına açılır. Yapının kuzey, güney ve batısında üstte, biri eksende ve üçlü, ikisi yanlarda simetrik ve ikili pencerelerin oluşturduğu düzenleme görülür. Kuzey ve güneyde galeriye bakan birer ikili pencere daha yer alır. Doğuda apsislerdeki pencerelerden başka, üstte yanlarda birer rozet pencere, kubbe kasnağında ise yirmi dört küçük'pencere bulunur. Batıda girişe simetrik birer pencere ile çan kulelerinde ikili pencereler vardır.

Naosun doğusunda orta apsiste bir, yan apsislerde eksendeki pencereye simetrik ikişer niş yer alır. Doğuda apsis önündeki beyaz mermer ikonostasis, porfir parçaları ile renklendirilmiştir. Naosun kuzeydoğusunda yer alan ahşap ambon, baldaken tipindedir. Naosta kubbe ortasındaki madalyonda "Pantokrator İsa", apsis örtüsünde "Blaherna Meryemi", galeri korkuluğundaki çerçeveler ile kuzey ve güney duvarlarında İncil'den sahneler, nartekste ise Tevrat konulu tasvirler bulunur.

Bibi. Z. Karaca, *istanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata ta 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos PhilologikosSyllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652". *Echos d'Orient,* IV (1901), s. 42-50.

ZAFER KARACA

KİRYAKOS (AYİOS) KİLİSESİ

Edirnekapı-Eğrikapı arasında, sur dışındaki Rum Ortodoks Mezarlığı içinde yer alır.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilisenin doğusundaki, dikdörtgen apsis dışa çıkıntılıdır. Yapı, dışta çift yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Kaba yonu taş ile inşa edilen yapıda, zemine yakın seviyede tuğla sıraları bulunur. Cephelerde yer yer devşirme malzeme kullanılmış, derz araları tuğla tozu ve kumlu harç karışımı ile sıvanmıştır.

Tek mekânlı olan kilisede naos, doğusunda içte yarım yuvarlak apsis ile sınırlanır. Apsis önünde mermer ikonostasis yer alır. Yapının örtüsü, içte beşik tonozdur. Kilisenin tek girişi, batıda eksende yer alan basık kemerli açıklıktır. Kuzey ve güneyde karşılıklı ikişer dikdörtgen pencere, doğu ve batıda üstte karşılıklı birer yuvarlak pencere vardır.

ZAFER KARACA

KİTAP FUARLARI

İstanbul'da kitapçılar eskiden beri, müşteriye kitabı tetkik ettikten sonra almak olanağını tanımayan, küçük dükkânlarda yerleşmişti. Büyük alana yayılmış ve çok kişinin aynı anda dolaşmasına izin verecek kitapçılar bir ya da ikiyi geçememişti. 1970'lerin sonlarına kadar zaman zaman çıkarılan kitap yayın dergileri de hep kısa ömürlü oldu, bu yüzden meraklılar yayınlardan ancak gazete ve dergilerdeki perakende yazılar ve kitapçıların mekânlarının izin verdiği oranlarda haberdar olabiliyorlardı. Kitapçıların rekabeti birbirinin kitabını teşhiri engellediği gibi, 1960'lardan itibaren siyasi eğilimlerin yan yana gelmeme tutkusu da bütüne ulaşma imkânını sınırladı.

Her yıl kasım ayında TÜYAP tarafından düzenlenen İstanbul Kitap Fuarından bir görünüm. *TÜYAP Arşivi*

1930'larda İstanbul Halkevi'nin girişimiyle bir-iki kez Beyazıt'ta üniversite bahçesinde ve Galatasaray Lisesi bahçesinde düzenlenen "kitap panayırları" sayılmazsa ilk kez 1982'de bir sergi alanı içinde çeşitli yayınevlerinin eserlerini sunma fikri belirdi. "TÜYAP" adlı fuarcılık şirketinin girişimiyle ilki 1982'de Etap Marmara (bugün The Marmara) Oteli'nde düzenlenen kitap fuarı, askeri rejimin sona ermesiyle hızlı bir gelişme gösterdi. Katılan yayınevi sayısı 1986'da 63'ten 1988'de 110'a, 1991'de 152'ye, 1992'de 230'a, 1993'te 235'e erişti. Bu artışta, birbirinin en karşıtı eğilimlerin de bir fuar çerçevesinde bir arada bulunmayı hazmetme düzeyine varmalan etkili olmuştur. Bir giriş bedeli ödeyerek fuarı ziyaret eden kitapseverlerin sayısı da aynı şekilde hızla arttı. 1986'da bu sayı 38.000 iken 1988'de 135.000, 1991'de 152.000, 1992'de 204.000, 1993'te 230.000 oldu. İşin sadece kitap satmaktan çıkarılıp, yerli ve yabancı yazarların imza günü yapmaları, dinleyicilerin sorularıyla katıldıkları konuşmalar, açıkoturumlar, paneller düzenlenmesi, fuara gerçek bir kültür şenliği niteliği kazandırdı.

TÜYAP dışında, başka şirketlerce ve Beşiktaş, Şişli gibi belediyelerin de katkısıyla daha küçük çaplı kitap fuarları da düzenlenmeye başladı. *Cumhuriyet* gazetesi de haftalık kitap eki ve kurduğu kitap kulübü ile gelişmeye büyük katkıda bulundu. Bütün bu girişimlerin başarısı, sayıları giderek artan dini kitap yayımcılarını da her ramazanda Sultan Ahmed Camii avlusunda Dini Yayınlar Fuarı açmaya teşvik etti.

ORHAN KOLOĞLU

KİTAP MÜZAYEDELERİ

Eskiden İstanbul'da kitap müzayedelerinin yapıldığı yer Sahaflar Çarşısı'ydı(->). Sahaflar Kapalıçarşı içindeyken ve Bayezid Camii bitişiğindeki Hakkâklar Çarşısı'na taşındıktan sonra tereke yoluyla, mal sahibi ya da esnaf eliyle kitap müzayedeleri düzenlemişlerdir.

Eski kitap müzayedeleri hakkında bilgi veren başlıca kaynaklar, satılacak kitapların listesini ve genellikle ne zaman ve nerede satılacağını gösteren basılı tereke defterleridir. Bu defterler üzerine A. Turgut Kut tarafından yapılan bir araştırmayla 1859-1927 arasında gerçekleştirilmiş 22 kitap

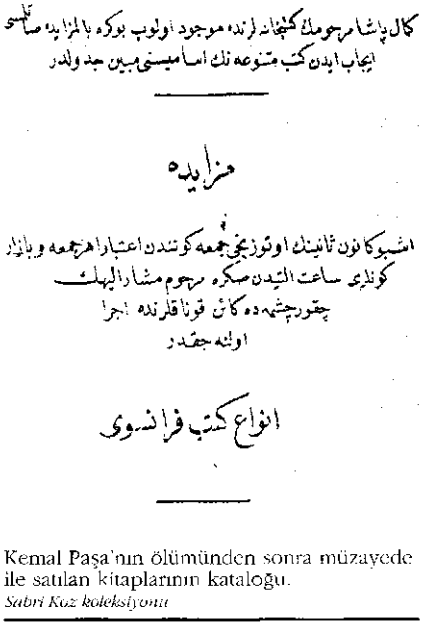
كمال پاشا مرحومك كتبخانه لرنده موجود اولوب بوكره بالمزايده صاتلمسى
ايجاب ايدن كتب متنوعه نك اساميسنى مبين جدولدر

مزايده

اشبو كانون ثانينك اوتوزبنجى جمعه كونندن اعتبارا هر جمعه وباشقه
كونلرى ساعت التيدن صكره مرحوم مشار اليهك
چقورچشمه ده كائن قونا قلرنده اجرا
اولنه جقدر

انواع كتب فرانسوى

Kemal Paşa'nın ölümünden sonra müzayede ile satılan kitaplarının kataloğu. *Sabri Koz koleksiyonu*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

müzayedesi tespit edilmiş, bunların sahipleri ve satış şekilleri hakkında bilgi verilmiştir. Tereke defterlerinden edinilen bilgilere göre müzayede yoluyla kitap satışları yalnızca Sahaflar Çarşısı'nda yapılmaz, mahkeme kararıyla ya da vârislerinin isteği üzerine tereke sahibinin mensup olduğu resmi dairede, bazen de ikametgâhında yapıldığı olurdu. Eski müzayedelerin bir gün içinde yapılmadığı, haftanın belli günlerinde saat de verilmek suretiyle satışa devam edildiği tereke defterlerinden ve gazete ilanlarından anlaşılmaktadır.

Sahaflar Çarşısı'nda müzayedeler salı günü yapılırdı. Bu çarşıdan her zaman alışveriş eden Ibnülemin Mahmud Kemal İnal(-0, her salı buraya uğradığını ve çarşı kâhyasının elinde dolaştırıp pey topladığı kitaplardan hiç olmazsa birkaçını satın aldığını belirtir.

Bugünkü Sahaflar Çarşısı'nda da zaman zaman çarşı esnafı arasında, kitap meraklılarına açık müzayedeler düzenlendiği bilinmektedir. Ancak günümüzde yapılan kitap müzayedeleri tereke satışlarından çok bazı kitabevlerinin bir araya getirdiği kitapları açıklamalı kataloglar hazırlayarak satışa sunması biçiminde düzenlenmektedir. Bu tür kitap müzayedelerini 10 yıl önce Librairie de Pera (Beyoğlu Kitapçılık) başlatmıştır. Kitabevi 1985-1994 arasında 15 "Antika Kitap Müzayedesi" düzenlemiştir.

Bu kitabevini izleyen Alâattin Eser Kitabevi ve Yayınevi, 1988-1994 arasında 9; Liberal Yazılı ve Basılı Eserler Ltd., 1988-1990 arasında **3;** Muhsin Kitabevi, 1990-1991 arasında **3** kitap müzayedesi düzenlemişlerdir. Ayrıca İsis Kitabevi ve Çelik Gülersoy da l'er kez müzayede düzenleyerek bu tür etkinlikler içinde yer almışlardır.

Müzayede geleneğini günümüz kitapçılarından daha önce başlatmış olan eski para, pul ve kartpostal ticaretiyle uğraşan kuruluşlar da eski kitaba ilgi göstermeye başlamışlar, bunlardan Kadıköy Numismatik, Burak Pulevi ve Levant adlı kuruluşlar müzayedelerinde kitaba da yer vermişlerdir.

Bibi. İnal, *Türk Şairleri,* 627-628, 816-817; O. F. Köprülü, "Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesinin Katalogu Hakkında". *Türk Kültürü,* S. 100 (Şubat 1971), s. 306-310; İ. G. Kayaoğlu, "Kitap Müzayedeleri", *Alâattin Eser Kitabevi ve Yayınevi Kitap Müzayedesi Katalogu,* no. 4. İst., 1991, s. 20-21; A. T. Kut, "Terekelerde Çıkan Kitapların Matbu Satış Defterleri". *Müteferrika,* S. 2 (Bahar 1994), s. 3-24.

M. SABRI KOZ

KİTAPÇILAR

Mesleklerin lonca kontrolüne bağlı olduğu Osmanlı döneminde kitap satıcıları Kapalıçarşı-Beyazıt bölgesinde toplu halde bulunuyorlardı. Evliya Çelebi 17. yy'rn ortalarında sahaf esnafının 50-60 dükkândan ve 200-300 neferden oluştuğunu kaydeder. Dükkânlarında "nice bin kitaplar" bulunduğunu ve ayak satıcılarının da torbalar içinde daha çok dini eğitim içerikli kitaplar sattıklanm ekler. Esasen mesleğin ismi de dini bağı içerir.

Basma kitabın piyasayı işgal etmeye başladığı 19- yy'rn ikinci yarışma kadar bu yapı devam etti. Sahaflar, kitapların hat kalitesine, süslemesine (tezyin ve tezhibi) ve nadirliğine göre değerlendirmeyi bilen, çok sürümden ziyade meraklı müşterilerine az bulunur eserler ulaştırarak para kazanan kişilerdi. Âdeta günümüzün antikacıları niteliğindeydiler. Kitap halk kitlelerine yönelik bir tüketim malı olmadığından Kapalıçarşı'nın dışında, şehrin mahallelerinde sahaf bulunması bahis konusu değildi. 19- yy'rn ikinci yarısından itibaren sahaflıkla kitapçılık ayrı meslekler haline gelmeye başladı. Necib Asım (Yazıksız) *Kitap* (1893) isimli eserinde sahafların yazma kitaplarla, talebe-i uluma gerekli (yani dini) kitapların alım satımıyla, kitapçıların ise sadece yeni basmalarla uğraştığım kaydediyor. Sahaflar mesleklerini çarşılarında sürdürürken, kitapçılar İstanbul'un diğer bölgelerine yayılmaya başladılar.

Avrupa kültürünün etkisi arttıkça, Yüksekkaldırım'da çoğunlukla Fransızca kitap satan dükkânlar belirdi. Eminönü, Sirkeci, Babıâli, Beyazıt bölgesinde ise tütüncü vb bazı dükkânlar da kitap satmaya başladı. Kitap üretimi henüz salt kitapla yaşayabilmeye yetecek düzeye varmamış olduğu için kitapçı denecek dükkân yoktu. 1890'h yıllara varılınca yayınevlerinin artmasına koşut olarak Babıâli yokuşunda ve çevresinde kitapçı dükkânları belirdi. Ancak her birinin sadece kendi yayınlarını satması, okuyucuya çeşit sunacak kitapçıların ortaya çıkmasını engelledi. Zaten sansür sebebiyle Babıâli'nin gözü önünde bulunan kitapçılar da kendilerini tehlikeye atmamak için başka yayınlara şüphe ile bakıyorlardı.

II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamı gazetede olduğu gibi kitap yayımına da patlama getirdi. 1908'de bütün İstanbul'da 128 kitapçı bulunuyordu. Bunlarm 55'i Hakkâklar Çarşısı'nda (bugünkü Sahaflar Çarşısı), 18'i Kapalıçarşı'da, 20'si Beyazıt'ta, 32'si Babıâli'de idi. Kadıköy, Üsküdar ve Tophane'de de birer tane vardı. Tabii ki, Yüksekkaldırım ve Beyoğlu'ndaki yabancı dilde kitap satanların sayısı da artmıştı. 1911'den itibaren 10 yıl süren savaşların arkasından nüfusun azalması ve nihayet Latin harflerine geçiş, etkisini bu meslekte de gösterdi. 25 yıl öncesine göre kitapçıların sayısı yarıdan aza düştü: 1933'te 20'si Sahaflar'da, 5'i Beyazıt'ta, 26'sı Babıâli'de olmak üzere 51 kitapçı kalmıştı. Beyoğlu'ndakiler de azalmıştı.

II. Dünya Savaşı'nın sıkıntıları kitap yayımını da etkilediğinden daha da bir küçülme belirdi. Buna rağmen Türkçe kitaplar için ilk şergili kitapçı 1943'te Beyoğlu'nda açıldı. Ziyad Ebüzziya, Osman Nebioğluve ortaklarının GEN Kitap Sarayı, o zamana kadar yalnız Hachette kitapçısının Fransızca kitaplar için uyguladığı sistemi getirdi. Üstelik, dükkânda sürekli müzik çalarak da yenilik yaptılar. Kitap Sarayı 20 yıl sonra kapanmakla birlikte Beyoğlu yakasını da Türkçe kitaba açmış oldu. Savaşı izleyen büyük gelişme zaten kitapçı dükkânlarının kentin her tarafına yayılmasına yol açtı. Babıâli çevresi bu konuda önemi-

1930'lu yıllarda Bâbıâli'de bir kitapçı dükkânı.
50 Yıllık Yaşantımız, 1923-1933, c. 1, İst., 1975

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kitapçıların toplu olarak bulunduğu Ankara Caddesi'nin bugünkü görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

ni korurken Beyazıt bölgesinde Beyaz Saray içinde önemli bir merkez oluştu. Sahaflar Çarşısı 1950 yangınından sonra yeniden yaptırıldı, ancak artık yazma kitap alanından hemen hemen tamamen çekildiler ve bu konu antikacılara kaldı. Sahaflar ise tamamen yeni harfli ve basma kitaplara yöneldi. Bu yüzden, yanı başındaki **Çınaraltı** kahvesiyle birlikte eski kültürün bir toplantı ve sohbet yeri olma niteliğini de kaybetti. Beyoğlu'nda, Tünel'den başka, Taksim'e yakın bölgede bir kitapçı yoğunlaşması belirdi. Şişli'de ise, Necdet Sander' in şergili kitapçısının yarattığı boşluk, 1993 başında Şişli Belediyesi'nin Osmanbey'de inşa ettirdiği Kitapçılar Çarşısı ile bir ölçüde telafi edilmiş oldu.

ORHAN KOLOĞLU

KİTAPHANE-İ EBÜZZİYA

Ebüzziya Tevfik'in(->) kurduğu yaym dizisi, istanbul'da ilk modern kitap yayımcılığıdır. Bu isim altmda genellikle 110 kitaptan oluşan bir dizi anlaşılır. Ebüzziya Tevfik yayımladığı kitaplarda belli bir mesajı vermeye çalıştı ve bu tutumuyla Batı kültürünü Doğu kültürüyle bağdaştırmayı amaçladı. Bu çabalarda 1882'de kurduğu günün en modern basımevi önemli bir rol oynamıştır. O dönemde pek yaygın cilan ve halk arasında "Acem baskısı" diye amlan taşbasmasını bırakıp tipografiye geçmek sayesinde renkli baskı, çinko klişe kullanmakla döneminin en temiz yayınlarını sağladı. Böylece okuyucularına aynı kalitede ve muntazaman kitap ulaştırdı. Bu düzeyi sebebiyle İngiliz *Times* gazetesinden övgü, Fransız cumhurbaşkamndan madalya aldı. Leipzig Dünya Matbaacılık Merkezi de 1891-1899 arasında her yıl ona katalogunda yer verdi.

Basımevinin ilk ürünleri, kendisinin kaleme aldığı bir dizi ünlü adamın yaşamöyküleridir. 1882'de her biri 36'şar sayfa olarak basılan ve "Kitaphane-i Meşahir" (ünlüler kitaplığı) adım taşıyan bu 12 eserlik dizide Batı ile Doğu'nun ünlü ve örnek alınacak kişilerinin kaynaştırıldığı dikkati çekiyor: *Gütenberg, İbniSina. Galile, Napolyon, Diyojen, Benjamen Franklen, Hasan Sahhah, Buffon, Ezop, Yahya Bin HalidBermek, Harun er-Reşid, Janjak Ruso.* Daha sonra Kitaphane-i Ebüzziya serisi içinde *Nikola Şamfor, Süruri-i Müverrih, İmparator Vilhelm, Nefi, Kemal* (Namık Kemal) yayımlanmıştır.

Kitaphane-i Ebüzziya adı altındaki kitaplar, biyografiler dışında 6 grupta toplanmışlardır. Şiir ve edebiyat kısmında, *Hüsn ü Aşk, Divan-ı Şinasi, İrfan Paşaya Mektup, Mukaddeme-i Harabat, Mukaddeme-i Celal, Müntahabat-ı Tasvir-i Ef-* &âryanında Batı edebiyatı ve edebiyatçılan konulu eserler vardır.

"Ahlak ve Hikemiyat" serisinde, *Emsal-i İmam Ali, Tazarruat-ı Sinan Paşa, Cümel4 Hikemiyye-i Telemak, Hayriye-iNâbi, Fezâil-i Ahlâkiye* isimli kitaplar yer alır.

Siyaset konusunda, Reşid Paşa, Büyük Frederik, Akif Paşa, Koçi Bey'in eserleri dışında *Tasvir-i Efkâr*'dan siyasi seçmeler de yayımlanmıştır.

Tarihi eserler içinde, *Eski Romalılar, Engizisyon Tarihi, Kudema-yı Mülûk-ı Mısriye Tarihi, Sefaretnameler* (7 cilt), *Devr-i İstila, Zafername-i Sabit, Hulasatü'l-İtibar, Kanije, Kırım, Kafkas Tarihçesi, Millet-i Israiliye* gibi eserler yer alır.

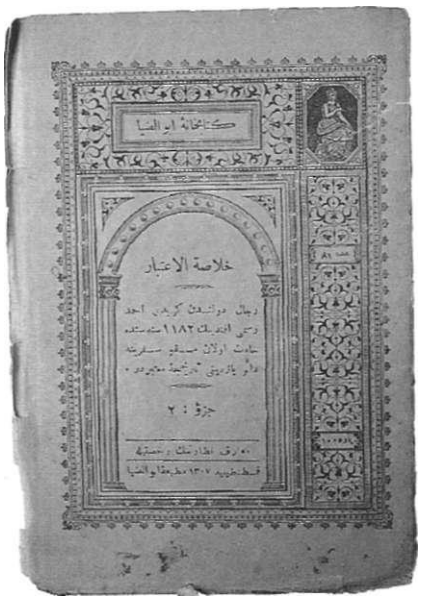

Kitaphane-i Ebüzziya dizisinde yayımlanan Ahmed Resmî Efendi'nin *Hülasatü 'l-ltibar* adlı kitabının kapağı.
Nuri Akbayar arşivi

Tiyatro ve hikâye kitapları 9 cilt oluşturur. "Ulum ve Fünun" dizisinde, *ttlakü '/-Efkâr, Terakkiyat-ı İlmiye ve Medeniye, Ziya ve Hararet, Mizanü'l-Hak fi Ihtiyari'l-Ahak* gibi eserler yer alır.

Bu son derece geniş yelpazeyi salnameler ve takvimler tamamlar. Ebüzziya Tevfik, devletin başlattığı salname uygulamasını özel düzeyde son derece geliştirmiştir. 1873'te yayımladığı *Salname-i Hadika'* dan sonra *Rebi-i Marifet* ve *Takvim-i Ebüzziya* adı altında 23 yaym yapmıştır. *Rusya Müslümanlarına Mahsus Takvim* ile bir de *Takvim-i Nisa* (kadınlar için takvim) yayımlaması, konu zenginliğini gösterir.

ORHAN KOLOĞLU

KOCA MUSTAFA PAŞA ÂSİ I AN ESİ

bak. SÜNBÜL EFENDİ TEKKESİ

KOCA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa semtindedir. II. Bayezid döneminde (1481-1512) bir Bizans manastır kilisesinden dönüştürülmüş cami ve etrafındaki yapılardan oluşur.

Koca Mustafa Paşa Camii olan kilisenin yerinde Bizans halkına Hıristiyanlığı kabul ettirdiğine inanılan havarilerden Ayios Andreas'a adanmış bir manastır bulunuyordu. "Hagios Andreas en te Krisei" adını taşıyan bu manastırın ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Ancak bugünkü binanın içinde ve etrafında 6. yy'a ait olduklan tahmin edilen işlenmiş bazı parçaların ve sütun başlıklarının bulunması, burada 6. yy'a doğru inşa edilmiş bir ibadet yerinin varlığını kanıtlamaktadır. Bizans'ta İkonoklazma(->) akımı sırasında, 20 Kasım 766'da idam edilen Giritli aziz Hosios Andreasin rölikleri buraya gömüldüğünden, zamanla halk manastırın adım bu azize bağlamış ve bu dini yapı "Hosios Andreas ente Krisei" olarak anılmaya başlamıştır. Manastırın İkonoklazma hareketi sırasında bir hayli tahrip gördüğü ve akımın etkisinin azalmasından sonra I. Basileios döneminde (867-886) onanldığı bilinmektedir. 1204'ten 1261'e kadar süren Latin istilasından sonra ise, İmparator VIII. Mihael Paleologos'un (hd 1261-1282) yeğeni Teodora tarafından, 1284'e doğru, âdeta yeniden yapılırcasına büyük değişikliklere uğrayarak ihya ettkilmiştir. Buradaki manastırı o yıllarda bir kültür merkezi durumuna getiren Teodora, hayatının son yıllarında buraya çekilmiş ve 1300'de ölümünde buraya gömülmüştür.

Bu yeniden yapılışın en önemli özelliği inşaat esnasında burada, günümüzdeki Koca Mustafa Paşa Camii'nin esasım oluşturan kilisenin yaptırılmasıdır. Ayios Andreas Manastın'nın Konstantinopolis'in fethine kadar faaliyette olduğu bilinmektedir. 1420'li yıllarda Cristoforo Buondelmon-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ti'nin(->) yaptığı ve istanbul'un en eski planını teşkil eden resimlerde de bu manastırın adı ve yeri belirtilmektedir. Manastırın, Bizans'ın son döneminde faal olduğu 1371, 1400 ve 1401 tarihli belgelerden anlaşıldıktan başka,-Konstantinopolis'ten geçen Rus hacıları da yol anılarında bu manastırı ziyaret ettiklerini ve burasının şifalı hassaları olduğunu belirtirler.

Ayios Andreas Manastırı, etrafı geniş bağlık alanlarla kaplı, az nüfuslu bir bölgede bulunduğundan fetihten sonra hemen camiye çevrilmemiştir.

Koca Mustafa Paşa Camii'nin kitabesinden ve çeşitli kaynaklardan öğrendiğimize göre manastırın kilisesi 891/1486'da Koca Mustafa Paşa (ö. 1512) tarafından camiye çevrilmiştir. Caminin sağ taraftaki kapısı üstündeki kitabe Arapça olup Şeyhülislam Efdalzade Hamideddin Efendi tarafından yazılmıştır. Sol taraftaki kapı üstünde ise Türkçe-Arapça ve kaynaklarda hiç bahsi geçmeyen 896/1490 tarihli ikinci bir kitabe yer almıştır. Âli'nin *Künhü'l-Ahbaf* ında, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'imde* ve Ayvansarayî'nin *Hadîka*sında kopyası verilmiştir. O dönemin ünlü tarihçilerinden İdris-i Bitlisi tarafından yazıldığı bildirilen kitabe ise ortada yoktur.

Kilisenin camiye dönüştürülmesi ve açılışı sırasında II. Bayezid ile devlet ileri gelenleri, hattâ yabancılardan Cenevizli Menovino'nun da katıldığı büyük tören yapılmıştır. Koca Mustafa Paşa 1511'de sadrazamlığa yükselmiş fakat pek az sonra II. Bayezid'in ölümü üzerine gözden düşerek, I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) gazabına uğramış, Bursa'da idam edilerek orada Pmarbaşı'nda Hindiler Tekkesi karşısına gömülmüştür. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde,* Şehit Mustafa Paşa bin Abdülmu'in adıyla kaydedilen vakfiyesine göre külliye cami, imaret, medrese, hanikah ve mektepten oluşuyordu. Bu vakıflara gelir sağlamak üzere yakınında ayrıca bir çifte hamam ile dükkânlar, bahçe ve bostanlar vakfedilmişti. Bunların dışında İstanbul'un çeşitli semtlerinde, Trakya'da, Rumeli'nin Dimetoka, Yanbolu, Filibe, Lofça, Karasu Yenicesi, Drama, Serez, Nevrekop, Usturumça, Selanik, Avlonya gibi şehirlerinde evkaf sağlanmıştı.

Vakıfların tarihinde pek az rastlanan bir olay, Koca Mustafa Paşa Camii'nde cereyan etmiş ve I. Selim'in bu vezire karşı gazabı onun idamı ile sönmemiş, Bursa'dan İstanbul'a döndüğünde camiyi ve imareti de yıktırmak istemiş, fakat gönderdiği adamlar, buradaki tekkede yaşayan Halveti tarikatından Şeyh Yusuf Sinan Efendi veya kısaca Sünbül Sinan Efendinin direnişi ile karşılaşmışlar, bunun üzerine bizzat padişah camiye gittiğinde, kendisini dervişleri ile karşılayan Sinan Efendi'nin önünde bu fikrinden caymıştır. Şeyhin, "Padişahların isteğinin yerine getirilmesi gerekir" sözü üzerine, sadece medresenin bacalarının sembolik olarak yıktırılması ile yetinilmiştir. Padişah, kıyıda yaptırdığı bir kasır için buradan yeşil iki sütunu da aldırmak istemiş, fakat yine şeyh ve yakınlarının direnmeleri üzerine, yine eski bir kilise olan İmrahor İlyas Bey Camiinden ayrı cinsten iki sütun getirtmiştir. I. Selim'in Koca Mustafa Paşa'ya karşı kininin esas sebebi de, onun büyük kardeşi Şehzade Ahmed'in tarafında olması ve Osmanlı tahtına bu şehzadeyi geçirmek isteyişidir.

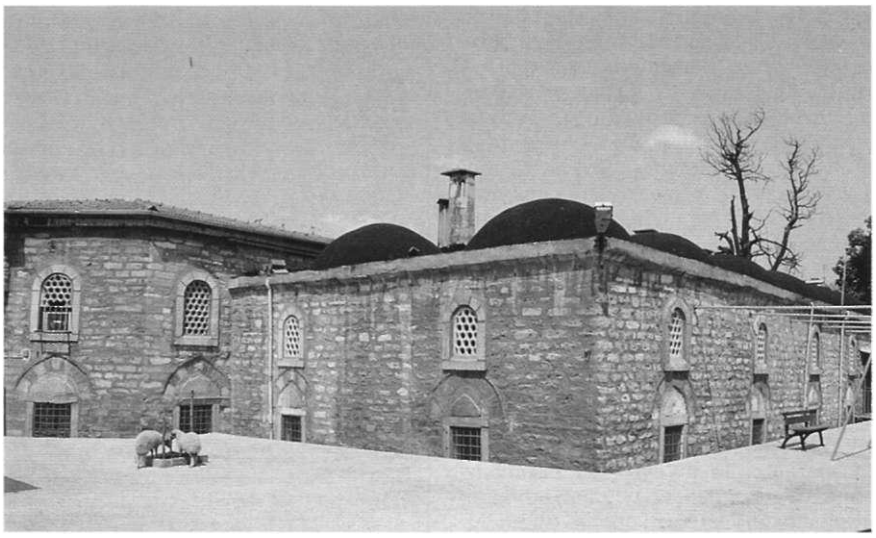

Koca Mustafa Paşa Külliyesinde medrese.
Yavuz Çelenk, 1994

Büyük ihtimal ile eski manastır binalarının içinde veya yerinde inşa edilen bir tekkeden başka, *Hadîka'ya.* göre 17. yy'ın başlarında caminin batı tarafına Defterdar Ekmekçizade Ahmed Paşa (ö. 1027/1618), cami binası kadar bir kanat eklediğinden, minare ortada kalmıştır.

Genellikle yaygın bir görüşe göre, bazı gecelerde cami şerefelerinde kandil yakılması da ilk defa olarak burada uygulanmıştır. Şehrin büyük dini merkezlerinden biri durumunda olan Koca Mustafa Paşa (veya halk arasındaki adı ile Sünbül Efendi) Camii'nin avlusuna Veliyüddin Efendi bir muvakkithane ilave ettirmiş, çevrede içinde birçok tanınmış kişi ve hattatın (Hafiz Osman) mezarının bulunduğu bir hazire oluşmuş, şeyhlerin türbeleri, avluda da Hacı Beşir Ağa'nm 1150/1737 tarihli bir mermer sütun halindeki çeşmesi yapılmıştır. Avlu kapısının iç tarafmda Müşir Rifat Paşa 1271/1854'te bir sebil, karşısında Karasi Mutasarrıfı Behçet Paşa'nın kız kardeşi Hacı Emine Hanım, tarihsiz ikinci bir sebil yaptırmıştır.

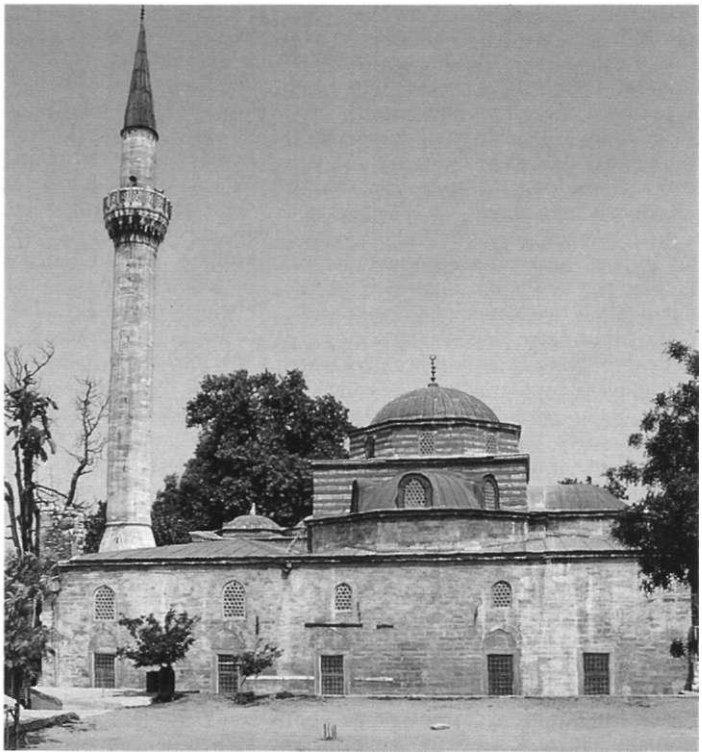

Koca Mustafa Paşa Camii
Yavuz Çelenk, 1994

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hadîka, İstanbul'da çok büyük tahribat yapan 1766 depreminde, caminin kubbesinde ve bazı kısımlarında zararlar olduğunu ve bunların 1767-1768'deki onarımı üzerine Müstakimzade tarafından iki tarih düşürüldüğünü bildirir. Ancak bu zararların nerelerde olduğu pek açıklık kazanmaz. Son cemaat yeri revaklarındaki kitabeden öğrenildiğine göre bir hayli harap durumdaki yapı 1250/1834'te II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından tamir ettirilmiştir.

Yine iki sütun arasında soldaki ikinci kitabede ise 1264/1847'de Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından bir tamir daha yaptırıldığı belirtilmiştir. Fakat bu kitabelerin ifadesinden, bu onarımların daha çok tekke binası ile ilgili olduğu sezilir. Bu onarımlar ile, avluyu çeviren duvarların da yenilendikleri, avlu kapılarından ikisinin üstündeki kitabelerden öğrenilir. Cumhuriyet döneminde, revakların arasındaki bölmeler, caminin etrafındaki müştemilat binaları ve içindeki ahşap aksam kaldırılmış, 1950'lerin başlarında yapılan daha ciddi bir tamirle de kubbe ve yarım kubbeler restore edilmiştir. 1953 yaz aylarında da caminin içindeki sıva ve kalem işi nakışlar yenilenmiştir. 1980'li yıllarda da caminin nakışlarında, minberinde değişiklikler yapılmıştır.

Cami: Bizans döneminin Ayios Andreas Manastırı'ndan bugüne yalnız camiye dönüştürülen kilise yapısı kalmıştır. Manastır binalarının yerinde yükselen çeşitli hayrat binaları ise kısmen ortadan kalkmıştır. İmarette kullanılmış olan Bizans taş plastiğinin değişik ve güzel bir örneği olan bir kapı sövesi, bu bina yıktırıldığında istanbul Arkeoloji Müzesi bahçesine getirilerek, burada yeniden kurulmuştur. Bizans zamanındaki kilise, dışarı taşkın üç apsisi olan, muhtemelen merkezi kubbeli ve narteksli bir binaydı. Girişi batı cephesinin ortasında, şimdi bir pencerenin bulunduğu yerdeydi. Esas mekânın ortasında dört ağır paye bulunmaktadır. Dış duvarlar ile, kubbealtı mekânını ayıran koridor halindeki dehlizlerin, narteks tonozu seviyesinde beşik tonozlarla örtülü oldukları, fakat sonradan bazı değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır. Kubbealtı mekânı bugün, alçak bir beşik tonoz ile örtülü olan batı tarafındaki dehlizden iki sütunla ayrılmış bulunmaktadır. Yarım kubbelerin inşası ile kısmen kesilen güney ve kuzey dehlizlerinin de kubbe kaidesine nazaran alçak beşik tonozlar ile örtülü oldukları, kalan parçalardan anlaşılmaktadır. Bu takdirde, yan dehlizlerin de, aynı batı dehlizinde olduğu gibi evvelce iki paye arasında sıralanan ikişer sütunla, kubbealtı mekânından ayrıldıklarını tahmin etmek zor olmaz. Yani Ayios Andreas Kilisesi ortadaki ana kubbe mekânını bir "U" harfi şeklinde çeviren beşik tonozlu üç dehlize sahipti. Bugün hâlâ duran batı dehlizinden anladığımıza göre, bu dehlizlerin tavan yüksekliği pek fazla değildi. Bu yüzden, orta kubbe mekânı çok daha yüksek bir görünüm kazanıyor ve ana kubbeyi taşıyan dört büyük kemerin iç

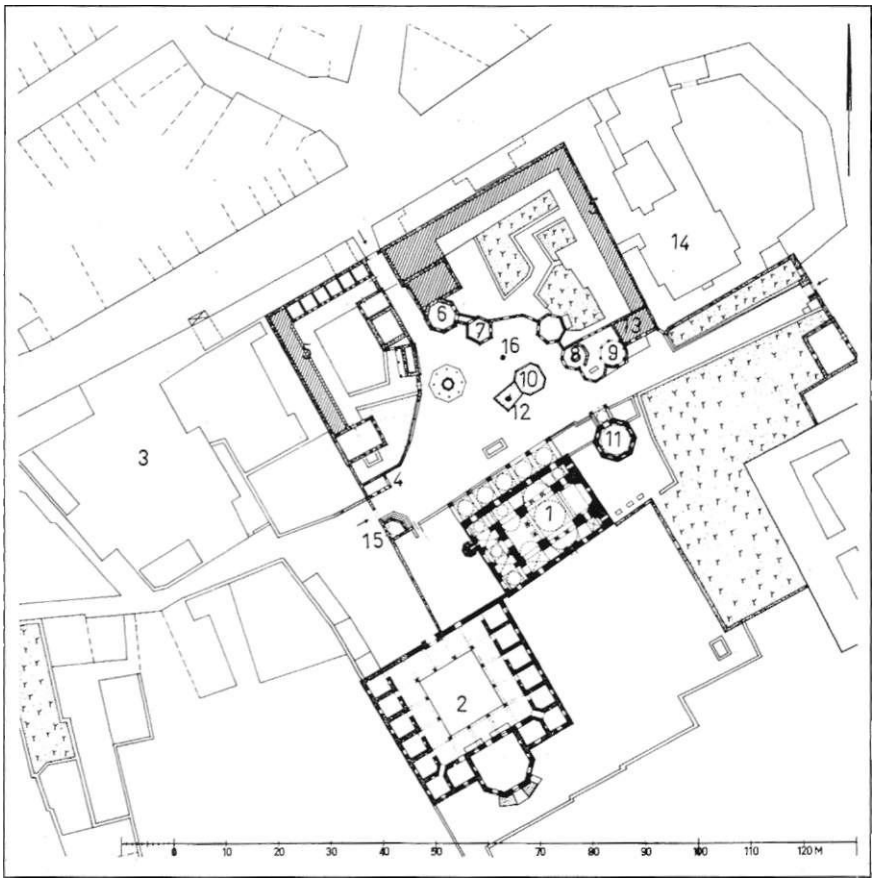

Koca Mustafa Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı.
1. Cami, 2. Medrese, 3. Hamam, 4. Muvakkithane. 5. Deniş hücreleri. 6. Şeyh Razi Türbesi, 7. Şeyh Nureddin Efendi Türbesi. 8. Sünbül Efendi Türbesi. 9. Serasker Rıza Paşa Türbesi, 10. Çifte Sultanlar Türbesi, 11. Safiye Hatun Türbesi, 12. Zincirli Servi ve Dâye Hatun Türbesi, 13. Türbedar dairesi, 14. Harem, 15. Emine Hanım Sebili, 16. Hacı Beşir Ağa Çeşmesi.
Müller-Wiener. *Bildlexikon*

açıklıkları, pencereli duvarlar (timpanon) ile kapatılıyordu.

Bu kilise tipi İstanbul'daki tek örnek değildir. Lips Manastırı'nda (bak. Fenarî İsa Camii) birbirine bitişik olarak inşa edilen iki kiliseden 1280-1300 arasında İmparatoriçe Teodora tarafından yaptırılan güney kilisesi, kubbealtı mekânını üç taraftan çeviren beşik tonozlu dehlizler ve bunlar ile ana mekânı ayıran ikişer sütun ve nihayet kubbe kemerlerini gizleyen yüksek kübik bir kaide ile bu tipin tam bir örneğini oluşturmaktadır. Bu kilisenin inşa edildiği tarihle, Ayios Andreas Kilisesi'nin esaslı surette onarıldığı, hattâ bütünüyle yenilendiği ve yapısında değişikliklerin gerçekleştirildiği tarih 13. yy'a rastladığına göre kilise mimarisindeki bu tipin o sıralarda pek revaçta olması icap eder.

Bizans kiliselerinin çoğu gibi Ayios Andreas Kilisesi de batı-doğu istikametinde uzanan, ince, uzun bir bina idi ve Hıristiyan-Ortodoks litürjisi gereklerine uygun olarak iç mekân birbirinden tecrit edilmiş mekânlara bölünerek, umumun ibadeti için yalnız ortada, kubbealtında bir bölüm bırakılmıştı. 15. yyin sonlarında bu kiliseyi Koca Mustafa Paşa Camii haline getiren Osmanlı mimarı, mihrabı kıble istikametine göre ayarlamak ve ibadet kıble duvarına paralel saflar halinde yapıldığı için mümkün olduğunca her açıdan görülebilir bir hale getirmek zorundaydı. Yani rnimar, bir kilisenin batı-doğu ekseni üzerinde uzanan, ince, uzun ve bölünmüş yapışım, kuzey-güney aksına göre uzanan bir camiye dönüştürmek için, binanın içindeki engellerle, saf halinde ibadeti zorlaştıran ve mihrabın görülmesini perdeleyen bölümleri, binanın stabilitesini bozmadan kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak zorundaydı. Mimar, bu sorunu çözmek için binanın aksını doğudan hafifçe güneye kaydırarak çarpık bir eser meydana getireceğine, binaya, eskisine tamamen dikey olan yeni bir eksen vererek yapıyı kuzey-güney yönüne çeviriTiiştir. Böylece hem istenilen kıble yönü sağlanmış, hem de enine uzanan bir bina halini almış olan yapı, saflar halinde sıralanmaya uygun bir hal almıştır. Yan dehlizleri orta mekândan ayıran kemerler ve sütunlar kaldırıldığı takdirde de ideal bir cami mekânı elde edilecekti. Bunun yapılabilmesi için binanın bütün aksamının yeni eksene uydurulması ve özellikle de örtü sisteminin, bu yeni plana göre uyumlu bir tarzda yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Özellikle de yan dehlizlerin beşik tonozlarının iç taraftaki dayanakları olan sütunlar kaldı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rıldığmda, tonozların ya takviyesi ya da ortadan kaldırılması kaçınılmaz oluyordu. Mimar bu noktada tonozların dayanağa ihtiyaç gösteren kısımlarım yıkarak ve böylece açılan iki yan dehlizin üzerlerine iki yarım kubbe kurarak çözüme ulaşmış olmalıdır. Bu yarım kubbelerin her birinde üçer pencere vardır.

Yapının girişleri yeni aksa göre düzeltilmiş, batı girişi kapatılarak, kıble duvarının karşısındaki kuzey duvarının dışına boydan boya, stalaktikli başlıklı altı sütuna dayanan, beş kubbeli bir son cemaat yeri eklenmiş ve bunun birinci ve beşinci bölümlerinde birer kapı açılmıştır. Minare de tek minareli Osmanlı camilerinin çoğunda olduğu gibi kıble aksının sağında, batı duvarı önünde inşa edilmiştir. Bu zarif minarenin sekiz cepheli kürsü kısmı sadece bir cephesi ile ana binaya eklenmiştir. Binanın doğu tarafındaki Hıristiyan mihrabının yarattığı kavis, tam ortada açılan bir pencere ile hafifletilmiştir. Aynı şekilde prothesis ve diakonikon hücreleri de doğu duvarlarının düzeltilmesi ve buralarda birer pencere açılması sayesinde orijinal şekillerini hayli kaybetmişlerdir. Nihayet binanın dış görünüşüne organik bir yeknesaklık vermek amacıyla bütün duvarlar taş bir duvar kılıf içine alınmış ve Bizans yapısı bir iskeletin etrafında âdeta yepyeni bir bina doğmuştur.

Örtü kısmına gelince, esas değişiklik ortada meydana getirilmiştir. Mimar eski kiliseden sadece dört büyük paye ile bunların arasındaki bağlantıyı sağlayan dört büyük kemeri korumuştur. Bu kemerler doğu ve batı yönlerinde, varlıklan korunan tonozlarla takviye edilmeye devam ediyordu. Kuzey ve güney yönlerinde ise takviye görevi yarım kubbelere yüklenmiştir. Bu kemerler yeni baştan örülen kübik bir kaide içine alınmış ve bunun üstüne de sekiz köşeli kasnağı olan kubbe oturtulmuştur. Binanın güney ve doğu cepheleri tipik Türk kemerleri bulunan muntazam ve düz birer duvar haline getirilerek binanın bir zamanlar kilise olduğunun dışarıdan anlaşılması âdeta olanaksız hale getirilmiştir. Koca Mustafa Paşa Camii'nin dış görünüşünde, daha önce kilise olduğunu belirten tek özelliği, doğu yönünde kurşun kaplı çatı seviyesini aşan ve bema beşik tonozu ile esas apsis yarım kubbesini örten aksamdır. Kiliseden çevrilen diğer camilerin hiçbirinde yapının Bizans karakteri Koca Mustafa Paşa Camiindeki gibi başarıyla gizlenememiştir. Kısacası, bu Bizans yapısı, içten ve dıştan, Türk mimarisine uygun bir kılıf içine alınmıştır. Bu olayın tersinin yabancı ülkelerde kalan Türk eserlerinde görüldüğünü de burada hatırlatmak mümkündür (Sofya'da Sofu Mehmed Paşa, Peç'te son yıllarda eski mimarisine kavuşturulan Kasım Paşa, Zigetvar'da Ali Paşa camileri gibi).

Cami olarak ele alındığında, güneye yönelmiş bir yapı halinde karşımıza çıkan ve ortada bir ana kubbe, mihrap ile giriş dehlizleri üzerinde birer yarım kubbesi bulunan bu mabet, ilk karakteristik örneklerinden birini Bayezid Camii'nin oluşturduğu tipin bir örneğidir. Ancak Koca Mustafa Paşa Camii 1486'da yeni baştan yapıldığına ve Bayezid Camii 1500-1505 arasında inşa edildiğine göre Osmanlı dönemi Türk mimarisindeki bu yeni tipin öncüsü Koca Mustafa Paşa Camii olmaktadır.

Ayios Andreas Kilisesi'nden, Koca Mustafa Paşa Camiini meydana getiren mimarın kim olduğu bugünkü bilgilerimizle meçhuldür. Koca Mustafa Paşa Camii'ndeki mimarın özellikleri örtü şeması bakımından İstanbul'daki Bayezid Külliyesi'ne(->) ait camide, İstanbul'da eşine rastlanmayan minaresinin bir örneği ise Edirne'deki Bayezid Külliyesinde görülür. Sanki İstanbul'daki Bayezid Külliyesini yapan mimar, projesinin ilk tecrübesini Koca Mustafa Paşa Camiinde yapmış gibidir. Edirne'deki Bayezid Külliyesi Mimar Hayreddin'e, İstanbul'daki külliye ise Mimar Kemaleddin'e yakıştırılır. Acaba Koca Mustafa Paşa Camii'nin mimarı bunlardan birisi midir? Bu sorunun aydınlatılabilmesi için yeni belgelerin bulunmasına ihtiyaç vardır.

Medrese: Caminin güneybatı köşesinde yer almakta, kısa bir duvarla cami kitlesine bağlanmaktadır. Girişin bulunduğu kuzey cephesi kesme taşla, diğer cepheler moloz taşla örülmüştür. Medrese, kare planlı, üstü açık bir avluyu çepeçevre kuşatan, yuvarlak kemerli ve kubbeli revaklar ile üç yönde (doğu, batı ve güney) bunların arkasında sıralanan on dört adet talebe hücresi ve giriş eksenindeki dershanemescitten meydana gelir. Kuzey cephesinin eksenindeki girişin basık kemeri, iki renk taşla örülmüş ve yanlarda küçük nişlerin yer aldığı, sivri kemerli bir niş içine alınmıştır. Revaklarda baklavalı başlıklar kullanılmış, revağın sağ (batı) kanadındaki kubbeler yıkıldığı için yerlerine bu kanat boyunca uzanan bir beşik tonoz inşa edilmiştir. Kare planlı hücreler birer ocakla donatılmış, dışarıya açılan birer pencere ile aydınlatılmıştır. Köşe hücrelerinde ise ikişer pencere görülür. Kubbesi yıkılmış olan dershane köşeleri pahlanmış kare bir plan arz eder.

Hamam: Külliyenin kuzeybatı köşesini işgal eden bu yapı çifte haman olarak tasarlanmıştır. Cadde üzerindeki erkekler kısmına ait giriş cephesinin geçen yüzyılda son şeklini aldığı, kapının üzerine ta'lik hatlı, tarihsiz bir onarım kitabesinin yerleştirildiği görülmektedir. Her iki kısımda da kare planlı ve çatılı olan soğukluk (cemakân) bölümlerinin kaim duvarları aslında bu birimlerin kubbe ile örtülü olduğunu düşündürür.

Erkekler kısmında ılıklık, biri büyük, diğeri küçük, kare planlı ve kubbeli iki birimden oluşmakta, sıcaklık bölümünde kare planlı ve kubbeli ana mekânın solunda (doğusunda) biri kubbeli, diğeri beşik tonozlu iki halvet birimi, sağında da kubbeli diğer bir halvet teşhis edilmektedir. Hamam, asimetrik ve alışılmadık plan düzeni ile dikkati çeker. Nitekim kadınlar kısmında, tek bir birimden ibaret olan ılıklığı sivri kemerlerle birbirine bağlanan, kare planlı ve kubbeli üç birimden müteşekkil, "L" planlı bir sıcaklık bölümü izlemekte, ılıklığın solunda kalan birim de sıcaklığa bağlanan bir halvet olarak değerlendirilmiş bulunmaktadır. Erkekler kısmının içinde yer alan manzum bir kitabe, halvetlerden birinin Sünbül Efendi tarafından kullanıldığını belirtir.

Türbeler: Sünbül Efendi Türbesi ile tekke şeyhlerinin gömülü oldukları diğer türbeler Sünbül Efendi Tekkesi'nin(->) mimari programı içinde değerlendirilmelidir. Serasker Rıza Paşa'nın (ö. 1920) Sünbül Efendi Türbesi'ne bitişik olan türbesinde, alt kısmı silindir biçimindeki gövde yarı yarıya giriş bölümünün içinde kalmakta, türbe mekânı, mermer sütunlara oturan dört adet kemerli açıklıkla bu bölüme açılmaktadır. Gövdenin dışa taşkın olan diğer yarısında, köşeleri çeyrek dairelerle donatılmış basık kemerli, mermer söveli ve demir parmaklıklı bir pencere yerleştirilmiştir. Yine bu kesimde, silindir biçimdeki gövdenin üst kesimi sekizgen prizmaya dönüştürülmüş, sekizgenin kenarlarına, beyzi tepe pencereleri konmuştur. Türbeyi örten, içeriden bağdadi sıva, dışarıdan kurşunla kaplı kubbe, ampir üslubunda(->) madeni bir alemle taçlandırılmıştır.

Serasker Rıza Paşa Türbesi'nin doğu kenarına bitişen türbedar dairesi dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve çatılı bir yapıdır. Güneye açılan kapısının yanında, türbedekilerin eşi olan üç adet pencere sıralanır.

Caminin doğusunda, Sünbül Efendi Türbesi'nin karşısında yer alan Safiye Hatun Türbesi, klasik üslupta, sekizgen prizma biçiminde ve kubbeli bir yapıdır. Bütünüyle kesme küfeki taşı ile inşa edilmiş olan türbenin kuzeye açılan basık kemerli girişinin önüne tek kubbeli bir saçak yerleştirilmiştir. Söz konusu kubbe, baklavalı başlıklara sahip yeşil porfirden iki sütunun taşıdığı sivri kemerlere oturur. Türbe kitabesizdir. Devrinden kalma olan, geometrik taksimatlı ahşap kapı kanatlarının tablalarında Arapça ve Türkçe beyitler yer alır. Her cephede altlı üstlü ikişer pencere bulunmakta, alt sıradaki pencerelerin üzerinde Bursa kemeri biçiminde hafifletme kemerleri dikkati çekmektedir.

Hz Hüseyin'in kızlarına ait olduğuna inanılan Çifte Sultanlarin açık türbesi, dikdörtgen planlı, kagir bir kaide üzerine oturtulmuş madeni şebekeler ile soğan kubbe biçiminde madeni bir kafesten meydana gelir. Tepe noktasına "Maşallah" ibaresi içeren madeni bir alem yerleştirilmiş, şebekenin üst hizasına Yesarîzade'nin taliki ile koyu yeşil zemin üzerine yaldızla yazılmış (zerendûd) mısralar içeren bir dizi kartuş konmuştur. Türbenin çevresi ayrıca ikinci bir parmaklıkla kuşatılmıştır.

istanbul'da bir başka benzerine rastlanılmayan Zincirli Servi, devrilmemesi için ahşap desteklerle takviye edilmişken, son yıllarda bunların yerine beton destekler konmuştur. Ağacm gövdesini kuşatan ve Ayvansaray'da yine Koca Mustafa Paşa tarafından kiliseden tahvil edilmiş Atik Mustafa Paşa Camii'nde(->) makamı bulunan sahabeden Hz Câbir'in hanımı Dâye Hatun'a izafe edilen ahşap türbenin cephe-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

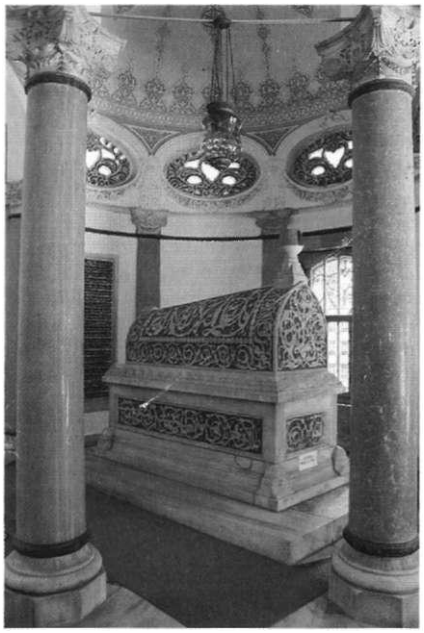

Koca Mustafa Paşa Külliyesi içinde Serasker Rıza Paşa'nm türbesi.
Yavuz Çelenk, 1994

lerinde kafesli dikdörtgen pencereler görülür. Saçak altında sıralanan ve Yesarîzade'nin taliki ile yazılmış on iki beyitlik bir manzumeyi barındıran ahşap levhalar son yıllarda yok edilmiştir. Söz konusu manzume tarihsiz olduğundan türbenin hangi yılda ihdas edilmiş olduğu kesin olarak tespit edilememekte, ancak 1817-1849 arasında yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Hazire: Koca Mustafa Paşa Külliyesi'nin haziresi, içinde gömülü olan kişilerin kültür tarihi açısından haiz olduğu önem ve barındırdığı mezar taşlarının sanat değeri bakımından istanbul'daki hazireler içinde ayrıcalıklı bir mevkiye sahiptir. Başlıbaşına bir monografyaya konu teşkil edecek zenginlikte olan bu hazire üç parçaya ayrılmıştır. En geniş olan kesim avlunun doğu girişini izleyen yolun solunda yer alır. Diğer iki parçadan biri aynı yolun sağında, harem binasının güneyinde (önünde), diğeri de türbeler dizisi ile doğu yönündeki derviş hücrelerinin arasında bulunmaktadır.

Şadırvan, Sebiller ve Çeşmeler: Sekizgen bir tabana oturan şadırvan, söz konusu tabanın köşelerinde yükselen sekizgen kesitli mermer sütunların taşıdığı basık sekizgen prizma biçiminde ahşap bir çatı ile örtülüdür. Aslında kurşun kaplı olduğu tahmin edilen çatı, halen Marsilya tipi kiremitlerle örtülüdür. Sekizgen prizma biçimindeki haznenin her yüzünde, Bursa kemercikleri içine alınmış birer musluk dizilidir.

Şadırvan avlusunun kuzey girişini izleyen tonozlu eyvan ile şeyh türbeleri arasına sıkışmış olan Rifat Paşa Sebili'nden günümüze ancak tezgâha kadar olan alt yapısı intikal edebilmiştir. Bütün cephesi beyaz mermerle kaplı olan sebilin Osmanlı barok üslubuna özgü kavisli bir çıkma yapan alt yapısı ile aynı kavise sahip profilli tezgâhın üstünde, daire kesitli üç tane ince sütuna oturan, tezgâha paralel bir lento yer almaktadır. Lentonun ekseninde kıvrık dal kabartmalarının kuşattığı beyzi bir madalyonun içinde (herhalde baninin adı ile inşa tarihini veren) kitabe yer alıyordu. Sebil pencerelerinde demirden mamul, oldukça basit parmaklıkların bulunduğu anlaşılmaktadır.

Emine Hanım Sebili çeyrek sekizgen prizma biçimindeki gövdesi ve kubbesi ile dikkati çeker. Aslında duvarlar moloz taş ve tuğla ile örülmüş, sebil pencerelerinin bulunduğu doğu kesiminde beyaz mermer kullanılmıştır. Sebilin üç penceresinden ortadaki diğerlerinden daha geniştir. Pencerelerin bulunduğu kesimde sebilin önüne kesme küfeki taşından basamaklar konmuş ve gövdenin tezgâha kadar olan alt kesimi dikdörtgen çerçeveli mermer panolarla kaplanmıştır. Köşelerde yükselen daire kesitli ince sütunlar, Osmanlı ampir üslubunda görülen Toskana tipinde başlıklarla donatılmış ve belirgin profilli bir lento ile taçlandırılmıştır. Pencere açıklıkları yanlarda ve üstte ayrıca sövelerle kuşatılmış, üst söve başlıkları, kilit taşı çıkıntılı basık kemer biçiminde yontulmuş ve Sünbülî tarikatını simgeleyen kabartma sümbüllerle süslenmiştir. Lentodan sonra yüzeyi sıvalı olan bir kuşak uzanır. Hilal biçiminde basit bir madeni alemle son bulan ve halen çimento sıvalı olan kubbenin aslında kurşunla kaplı olduğu bilinmektedir. Pencerelerde görülen madeni şebekelerin, basık kemerin aynasına isabet eden üst kesimlerinde II. Mahmud döneminden beri Osmanlı süsleme sanatında yaygınlaşmış olan ve "Sultan Mahmud güneşi" tabir edilen ışınlı süsleme grupları yer alır. Şebekelerin geriye kalan kısımları ise yatay ve düşey kayıtlar ile dairevi parçalar ve kesişen "C" biçiminde çubuklardan oluşur.

Hacı Beşir Ağa Çeşmesi, yekpare mermerden yontulmuş, silindir biçiminde bir gövde ile günümüzde ortadan kalkmış bulunan bir tekneden meydana gelmektedir. Silindirin tepesi soğan kubbe biçiminde tasarlanmıştır. Musluk, dilimli kaş kemer biçiminde bir silme ile donatılmış olan bir çerçeve içine alınmış, bunun üstüne talik hatlı manzum kitabe yerleştirilmiştir. 1150/1737 tarihini veren son mısraı şöyledir: "Nûş kıl bu çeşme-i zîbâyâ gel mâ-i ma'în".

Kuşların insanlar tarafından rahatsız edilmeden rahatça su içebilmeleri için tasarlanmış olan Kuş Çeşmesi bütünüyle beyaz mermerden mamuldür. Üst hizasında kaval silme biçiminde bir bilezikle son bulan silindir gövdenin üstüne, insanların erişemeyeceği bir yüksekliğe yuvarlak yalak yerleştirilmiş, bunun ortasına da çeşitli musluklarla donatılmış olan, yarım daire bir tepelikle son bulan, silindir gövdeli çeşme oturtulmuştur. Kitabesi bulunmayan bu çeşmenin hangi tarihte kimin tarafından vakfedilmiş olduğu tespit edilememiştir.

Bibi. [Patrik Konstantios], *Constantiniade,* İst., 1846, s. 109-110; A. Paspatis, *Byzantinai Meletai,* 1st., 1877, s. 318-320; Pulgher, *Eglises byzantines,* 30-31; Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte,* Viyana, 1897, s. 243-244; Mordtmann, *Esquisse,* 77; J. Pargoire, "Constantinople-Saint André de Krisis", *Echos d'Orient,* XIII (1910), s. 84-87; Gurlitt, *Konstantinopels,* 40; Millingen, *Byzantine Churches,* 106-121; Ebersolt-Thiers, *Eglises,* 75-89; R. Janin, "Les couverts secondaires de Psamathia", *Echos d'Orient,* XXXII (1933), s. 326-331; Schneider, *Byzanz,* 52; S. Eyice, "Remarques sur deux ancienrés églises d'Istanbul", *Actes du IXe Congrès International d'Etudes Byzantines,* I (1955), s. 184-195; Eyice, *Istanbul,* 92, no. 139; S. Eyice, "Un type architectural peu connu de l'époque des Paléologues à Byzance", *Anadolu Araştırmaları,* I (1959), s. 223-234; Janin, *Eglises et monastères,* 28-31; R. Kautszch, *Kapitellstudien,* Berlin, 1936, s. 135, 179, 200; S. Eyice, "Les églises byzantines d'Istanbul du IXe au XVe siècle", *Corsi di Studi Bizantini e Ravennane Bizantine,* XII (1965), s. 302-306; Eyice, *BizansMimarisi,* 7-14; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 161-166; Evliya, *Seyahatname,* I, 306; N. Köseoğlu, "Sünbül Efendiyi Ziyaret", *TTOK Belleteni,* S. 135 (1953), 11-17; S. Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii ve Osmanlı-Türk MimarisLndeki Yeri", *TD,* V/8 (1953), 152-182; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 172-176; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defleri,* 366-369; H. J. Kissling, "Aus der Geschichte des Chalvetiyye-Ordens", *Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft,* III, (yeni dizi) XXVIII (1953), s. 251-281; T. Yazıcı, "Fetih'ten Sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* II (1956), s. 87-113; T. F. Mathews, *Byzantine Churches,* Londra, 1971, s. 3-14; *Fatih Camileri,* 205-207; H. H. Russack, *Byzans und Stambul, Sagen und Legenden vom Goldenen Horn,* Berlin, 1941, s. 129; Bayrı, *Istanbul Folkloru,* 141; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans,* I, Oxford, 1929, s. 17-18; Tanışık, *Istanbul Çeşmeleri,* I, 15; Kumbaracılar, *Sebiller,* 55; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 128-212; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 92; S. Eyice, "Fetih'ten Sonra İstanbul'daki Kiliselerin Durumu", *Türk Yurdu,* S. 307 (Ocak 1965), s. 33-34; Y. Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetih'ten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adlan", *Hacettepe Beşerî Bilimler Dergisi,* X/2 (Haziran 1979), s. 71-85; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 273-281; İşli, *Sahabe,* 79-84; *Fatih Anıtları,* 61-63; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* 1st., 1993, s. 195, 265, 710.

SEMAVİ EYİCE-M. BAHA TANMAN

KOCA RAGIB PAŞA KÜLLİYESİ

Lalelide, Ordu Caddesi üzerinde Laleli Camii karşısındadır. Koca Ragıb Mehmed Paşa (1699-1763) tarafından 1176/1762'de yaptırılmıştır.

İnşa edildiği yıllarda kütüphane, sıbyan mektebi, sebil, iki çeşme, türbe, hazire, dükkânlar, mahzenler ve tuvaletlerden oluşmuş küçük bir külliye şeklindeki bu yapı topluluğunun sıbyan mektebinin yanında; Koca Ragıb Paşa Türbesi'nin önünde bulunan sebili bugün mevcut değildir.

Külliyenin ana cephesinde (Ordu Caddesi cephesi); alt katta dükkânlar, üst katta bugün çocuk kütüphanesi olarak kullanılan sıbyan mektebi bulunmakta, diğer yapılar sıbyan mektebinin alt katmdaki kapıdan girilen avlu içerisinde yer almaktadırlar. Külliyenin ana cephesinde bulunan sıbyan mektebinin 1957'de yolun yükseltilmesi ile oranları bozulmuş; külliye girişi, basamaklarla inilen bir çukur içinde kal-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mıştır. Dikdörtgen bir yapı olan sıbyan mektebinin üzeri, biri büyük olmak üzere 8 tonozla örtülüdür. Bütün cepheleri bir sıra taş, bir sıra tuğla olmak üzere almaşık bir dokuya sahip olan ve avludan merdivenle çıkılan bu yapı 1952'de çocuk kütüphanesi olarak açılmış ve halen bu amaçla kullanılmaktadır, içinde 7.000 adet kitap mevcuttur.

Girişin hemen karşısında bulunan ve külliyenin ana yapısı olan kütüphane binası avlunun tam ortasında bulunmakta, avlunun sağında çeşme, solunda Ragıb Paşa' mn açık türbesi ve yakınlarının gömülü olduğu bir hazire ve bunun gerisinde bugün de aynı amaçla kullanılan bir görevli evi yer almaktadır.

Kütüphane binası giriş ve bodrum (mahzen) olmak üzere iki kattan oluşmaktadır. Yapıya iki taraftan basamaklarla çıkılan ve üzeri küçük bir kubbe ile örtülü olan bir revaktan girilir. Revağın önündeki iki kademeli havuz, bugün çiçeklik olarak kullanılmaktadır.

Giriş revağından, iki tarafında iki kubbeli oda bulunan ve aynalı tonozla örtülü bir ön mekâna, buradan da okuma salonuna girilmektedir. Günümüzde, ön taraftan camekânlarla bölünerek şekilleri değiştirilmiş ve kütüphane memurları için ayrılmış olan bu odalardan soldakinin okuma salonu duvan ile birleştiği köşede barok süslemeli ve kitabeli bir mihrap bulunmaktadır.

14,40 m kenarlı tam bir kare olan okuma salonu, dört kolonla duvarlara gömülü yuvarlak pilastrlar tarafından taşınan 5,95 m çapında ve 12,30 m yüksekliğinde bir büyük ana kubbe, mekânın köşelerinde dört küçük kubbe ve aralarında dört aynalı tonoz ile örtülmektedir. Okuma salonunun ortasında bulunan ve ana kubbeyi taşıyan kolonlar 3,5 m yüksekliğinde güzel demir şebekeli bir parmaklık ile çevrelenmişlerdir. Burası kütüphanenin orijinal kitap deposudur, burada, camlı ve tel ızgaralı kapakları olan üç ahşap kitap dolabı bulunmaktadır.

Okuma salonu iki sıra halinde toplam 39 pencere ile aydınlanan bol ışıklı bir mekândır. Alt sıradaki pencereler lokma demir parmaklıklı, ahşap doğramalı ve dövme demir kepenkli olup üstteki pencereler dışta revzen, içte alçı, tepe penceresi şeklindedirler. İç dekorasyon sade ve klasiktir. Duvarlar, tepe pencerelerinin altına kadar mavi, gri ve beyaz renkli natüralist çiçeklerden oluşmuş 18. yy çinileriyle kaplanmıştır. Alt pencerelerin üstünde yeşil zemin üzerine sarı yaldızla yazılmış bir ayet frizi salonu çepeçevre dolaşmakta, ayrıca ana kubbede friz ve motif şeklinde ayetler yer almaktadır. Salonun giriş kapısının iki yanında birer dolap nişi bulunmaktadır.

Binamnön cephesi kesme taş, diğer duvarları almaşık olup bir sıra taş, iki sıra tuğla olarak örülmüştür. Giriş revağı ve içerideki sütunların başlıkları, barok dönem özellikleri gösterirler.

Bina bugün yine kütüphane olarak kullanılmaktadır (bak. Ragıb Paşa Kütüphanesi).

Koca Ragıb Paşa Külliyesi sıbyan mektebinin yol cephesinden görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

Sıbyan mektebinin yanma, avlunun caddeye komşu köşesine 1762'de yapılan türbe, altıgen ve açık türbe şeklindedir. Yakın zamana kadar caddede türbenin hemen önünde bulunan sebil bugün mevcut değildir.

Külliyeyi oluşturan elemanların hemen hepsinde klasik mimari şema hâkimdir. Devrin özelliği olan üslup ve yenilikler sadece dekorasyonda görülmekte, mimariyi etkilememektedir.

Bibi. S. Eyice, "İstanbul (Tarihi Eserler)", *İA,* V/2, s. 1214/113; N. M. Öztürkmen, *İstanbul ve Ankara Kütüphaneleri,* Ankara, 1957, s. 26; K. Aftan, "Mimar Mehmet Tahir", *Arkitekt,* S. 7 (1937), s. 193; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 31; Kuban, *Barok,* 76; N. Kalyoncu, "Koca Ragıp Paşa Kütüphanesindeki Ahşap Avizeler". *Türkiyemiz,* S. 37 (Haziran 1982), s. 31.

HALE TOKAY

KOCA SİNAN PAŞA KÜLLİYESİ

bak. SİNAN PAŞA KÜLLİYESİ

KOCA YUSUF PAŞA SEBİLİ

Dolmabahçe-Karaköy yol yapımı sırasında Fındıklı Camii avlusundan sökülüp Kabataş Vapur İskelesi'nin karşısında, set duvarına bitiştirilen Koca Yusuf Paşa Sebili, yarım daire planı ve yedi kanadıyla değişik bir tasarıma sahiptir. I. Abdülhamid' in (hd 1774-1789) veziri Koca Yusuf Paşa tarafından 1201/1786'da yaptırıldığı, kitabesinde belirtilmiştir.

Yusuf Paşa liman reisi Hasan Kaptan' ın kölesi iken 1161/1748'de azledilmiş ve ölümüne kadar ona hizmet etmiştir. Cezayirli Hasan Paşa 1178/1764'te kaptan-ı derya olduğunda Koca Yusuf Paşa'yı kendine

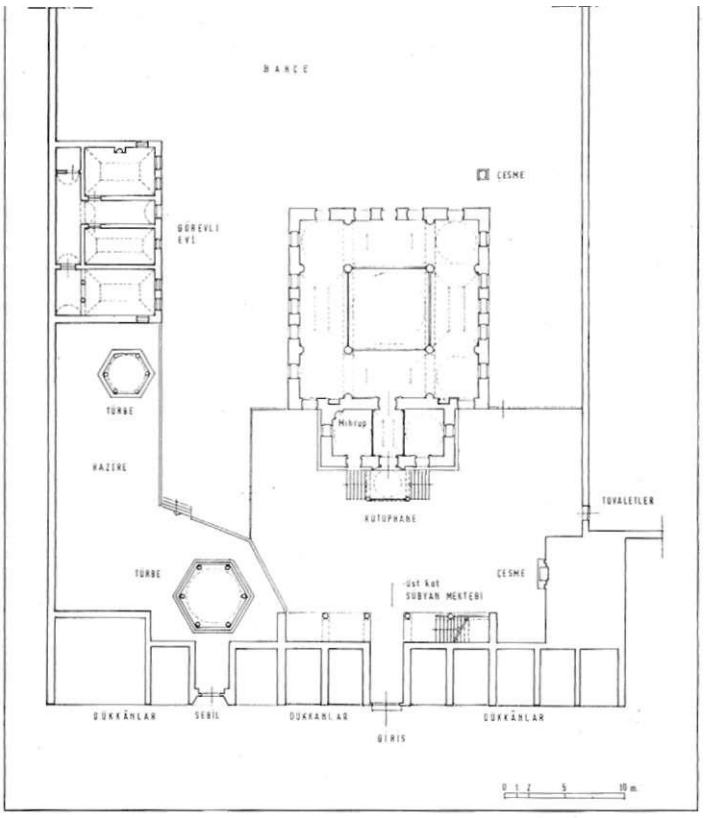

Koca Ragıb Paşa Külliyesinin planı. *Hale Tokay*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Koca Yusuf Paşa Sebili
Yavuz Çelenk, 1994

haznedar yapmıştır. Daha sonra sırasıyla kapıcıbaşı ve kapı kethüdası olan Koca Yusuf Paşa 1199/1784'te vezirlik rütbesiyle Mora valisi, 1200/1785'te sadrazam, 1204/1789'da da kaptan-ı derya olmuştur.

Çeşme ile birlikte tasarlanmış olan Koca Yusuf Paşa Sebili, mermerden yapılmıştır. Ortadaki çeşme kanadının iki yanında üçer kanat bulunmaktadır. Kanatları ince sütunlar ayırır.

Sütun düzenlemesinde volütlü ve konik gövdeli başlıklara iki kademeli baştaban oturur. Sütunun devamında "S" kıvrımlı, yaprak örgeli bir bölüm yukarıya doğru genişleyen yatay silme takımlı bir başlıkla sonlanır. Bunun üzerine yine saçağa doğru genişleyen bir silme takımlı başlıkla sonlanan oval çiçek örgeli bir ikinci bölüm gelir. Sütun düzenlemesi yüksek bir kaideye oturur. Üzeri "S." ve "C" kıvrımlı bir madalyonla bezenmiştir.

Çeşmenin aynataşı 18. yy in ikinci yarısında görülen "S" ve "C" kıvrımlı çizgiler ve istiridye kabuğu örgeleriyle oluşan derinliği az, zarif rokoko biçemiyle bezenmiştir. Çeşme geniş bir yalağa sahiptir.

Gövdeleri içbükey ve dışbükey biçimlenen çeşmenin iki yanındaki ikişer kanat, demir parmaklıklı sebil pencereleri olarak tasarlanmıştır. Sebil açıklıkları "S" ve "C" profilli kemerlerle geçilmiş, kemer ortada madalyon, düşey eksende birer istiridye kabuğuyla oluşturulmuş, ilginç bir kilit taşı düzenlemesiyle taçlanmıştır. Kemerlerin köşelikleri ağ gibi oyulmuş çiziklerle bezelidir. Demir parmaklıklarda da "C" kıvrımlı bezeme dikkati çeker.

Sebil parmaklıkları yanında sağdaki kanatta kapı bulunur. Solda ise "S" ve "C" kıvrımlı az derin bir niş düzenlemesi vardır. Sağ ve sol kanatların üst bölümlerinde kare çerçeve içinde daire biçiminde mermer şebekeli birer madalyon yer alır.

Koca Yusuf Paşa Sebilini ışınsal çıtalarla bezeli geniş bir saçak örtmektedir. Yarım daire planlı iç mekânın örtüsü düzdür, ortada bir kubbe yer alır. Yüksek ve sivri biçimlenen bu kubbe, sekiz köşeli yüksek bir kasnağa oturur. Kubbe kasnağının köşeleri dışarıda yarım yuvarlak sütunlarla dönülmüştür.

Sebil 1960'lardan bu yana kahve olarak kullanılmaktadır. İşlev değişikliği nedeniyle hem içte hem de dışta özgün görünüşünü yitirmiş, örneğin sebillerin ikisinde demir parmaklıklar sökülüp ahşap doğramalı pencereler oluştuaılmuştur. İçeride de duvarlar belli bir düzeye kadar ahşap kaplanmıştır.

Bibi. Kumbaracılar, *Sebiller,* 47; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 380; Kuban, *Barok,* 109; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri.* II, 140.

AYLA ÖDEKAN

KOCAMUSTAF APAŞA

Suriçi İstanbul'un güneybatısında, doğuda Cerrahpaşa(->), kuzeyde Fmdıkzade(->), güneybatıda Yedikule(->), güneyde Samatya(-0 semtleriyle çevrili, Fatih İlçesi'ne bağlı mahallelerden oluşan eski ve gelenekli semt.

Ali Fakih, Abdi Çelebi mahalleleriyle Sancaktar Hayrettin, Arabacı Beyazıt, Davutpaşa ve Cambaziye mahallelerinin bir bölümüne yayılan semtin merkezi, aynı zamanda en önemli yapılarından biri olan Koca Mustafa Paşa Külliyesi(->) (Sünbül Efendi Camii) olarak kabul edilebilir. Doğuda Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Hastanesi binaları ve bahçesi, kuzeyde Hekimoğlu Ali Paşa Caddesi ve onun batıya, surlar üzerindeki Silivrikapiya doğru Silivrikapı Caddesi olarak uzanan devamı, batıda Hacı Piri Caddesi, güneybatıda Hoca Kadın Caddesi, güneyde Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman Caddesi, semtin sınırlarını çizer. Kocamustafapaşa Tren İstasyonu aslında Samatya'dadır ve eski Samatya istasyonuna 1960'lardan sonra verilen addır.

Semt, Kocamustafapaşa adıyla anılmaya, 16. yy'dan itibaren, buradaki eski Bizans manastır ve kilisesinin, II. Bayezidin (hd 1481-1512) vezirazamlarından, 1512' de kafası vurulan Koca Mustafa Paşa tarafından 1489'da camiye çevrilmesinden sonra başlamıştır. Daha önce, fetihten hemen soma burada mescitlerini kurduran ve II. Mehmedin (Fatih) çobanbaşısı olduğu söylenen Ali Fakih'in, yine Fatih'in alemdarbaşısı Sancaktar Hayrettin'in adlarıyla anılan mahallelerden oluşan çevrede, yerleşme tarihi Bizans dönemine kadar gider.

Bizans döneminde, bugünkü Kocamustafapaşa. Fındıkzade ve Cerrahpaşa'nın bulunduğu yörenin genel adı Eksokionion' du. Bu ad, İstanbul'un fethinden sonra da Rumlar tarafından Eksimarmara olarak kullanılmış ve bölgenin küçük bir bölümü de sözcüğün Türkçeye aktarılmasıyla Altımermer(->) olarak adlandırılmıştır.

Bizans'ın en önemli yolu olan Mese' nin Kapitol'den ayrılan ve güneye uzanan kolu, Bous Forumu'ndan(->) geçtikten sonra Constantinus Suru'nun(-0 İsa Kapısı (Ese Kapı) civarında yeniden ikiye aynlır. Güneye inen yol tören yolu olarak Altın Kapı'ya(->) varırken, batıya doğru giden

Kocamustafapaşa Meydanı'nın yeniden düzenlendikten sonraki görünümü (üstte) ve semtten bir görünüm.
Fotoğraflar Cengiz Kahraman, 1994

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

anayol, günümüzdeki Hekimoğlu Ali Paşa Caddesi ve Silivrikapı Caddesi güzergâhını izleyerek Silivri Kapısına varırdı. Bugün Koca Mustafa Paşa Camii'nin bulunduğu yer, Eksokionion bölgesinin mezarlıkların bulunduğu Pelagiu yöresiydi.

Burada, Bizans döneminden kalan yapıların ve yörenin adının tarihi oldukça tartışmalıdır. 5. yy'da burada bir mezarlık bulunduğu, gerek rastlanan bazı kalıntılardan, gerekse yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Ancak, daha soma, yapılan ve Koca Mustafa Paşa Camii'nin yerinde bulunan Ayios Andreas Manastırı'nm tarihi, soru işaretleriyle dolu olduğu kadar, bu bölgede bulunan Aziz Andreas adını taşıyan kilise ve manastırların ayrı ayrı yapılar olup olmadıkları da tartışmalıdır. Çeşitli kaynakların karşılaştırılması, Bizans'm ilk dönemlerinde bölgede, özellikle suçluların ve idam edilenlerin gömüldüğü bir mezarlık bulunduğunu, yine burada Aziz Andreas'ın adını taşıyan bir kilisenin varlığını, bölgeye suçlular mezarlığı yüzünden "yargılama", "mahkeme" anlamına da gelen Krisis adının da verildiğini, Ayios Andreas Manastırı'na Krisis'teki Ayios Andreas Manastırı denmesinin nedeninin de bu olabileceğini düşündürüyor. Janin, Pelagiu ve Krisis'in aynı yer olabileceği ve buranın bugünkü Koca Mustafa Paşa Camii çevresinde bulunduğu görüşündedir.

Ayios Andreas Manastırı'nm 6. yy'da bir erkekler manastırı olduğu, daha sonra bir kadınlar manastırına dönüştüğü de varsayımlardan biridir. Kesin olan, bu kadınlar manastırının adının kaynaklarda ilk kez 792'de geçtiği; Giritli Aziz Andreas'ın röliklerini (kutsal emanet) taşıdığı için önemli sayıldığı, zaman zaman tamir edildiği ve 1204-1261 arasındaki Latin işgalinden sonra VIII. Mihaeİin yeğeni Teodora tarafından 1284'te esaslı biçimde onanldığı; bu sırada Teodora'mn buraya bir de kilise yaptırdığı, bu kilisenin ise şimdiki Koca Mustafa Paşa Camii binasının esasını meydana getirdiğidir.

İstanbul'un fethinden sonra suriçi baştan başa yeniden iskân edilirken bu bölgede de camiler, mescitler etrafında, seyrek de olsa yeni mahalleler oluşmaya başlamıştır. Bugün hâlâ mahalle olarak varlıklarını koruyan ve Kocamustafapaşa semti içinde olan Ali Fakih ve Sancaktar Hayrettin mahalleleri, semtin, tarihleri fethe kadar giden en eski mahalleleridir. 15. yy in sonlarında bu çevrenin bağlar ve bostanlarla kaplı olduğu, bölgede iskânın, II. Bayezid'in vezirazamlarından Koca Mustafa Paşa'nın, Teodora'mn yaptırdığı kiliseyi yeniden cami olarak inşa ettirmesi ve çevresinde medrese, imaret, hamam, çeşme ile bir külliye meydana gelmesinden sonra hızlandığı anlaşılıyor. Cami ve külliye, Bizans döneminden gelen mucizelerle, efsanelerle dolu ününü Osmanlı döneminde de korumuş, uzun zaman bölgenin en fazla ziyaret edilen ve önem verilen dinsel kurumlarından biri olmuştur. Halveti Şeyhi Cemaleddin Halvetî'nin(->) tekkesinin de yerleştiği bu bütünlük daha sonra, şeyhin hem halifesi hem de damadı olan Şeyh Sünbül Sinaneddin Efendi'nin adıyla anılmaya başlanmış, cami de halk arasında Sünbül Efendi Camii diye tanınmıştır. Sünbül Efendi'nin türbesi de caminin karşısında bulunmaktadır. **16.** yyin sonlarında Defterdar Ekmekçizade Ahmed Paşa (ö. 1618), buraya bir medrese, bir zaviye ve mektep yaptırmış; 18. yy'da, Kocamustafapaşa'da konağı bulunan Hekimbaşı Giritli Nuh Efendi buraya yeni binalar eklemiş; Kızlarağası Hacı Beşir Ağa 1737'de, avluya sütun biçiminde bir çeşme yaptırmış; 1766 zelzelesinde zarar gören caminin kubbesi, II. Mahmud tarafından (hd 1808-1839) tamir ettirilmiş; I. Abdülhamid (hd 1839-1861) sebiller ekletmiş, duvarlarını tamir ettirmiş, daha sonra da çeşitli onarımlar yapılmıştır.

16. yy'dan sonra Kocamustafapaşa diye de anılmaya başlanan semtin kalbi Koca Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi çevresinde atarken, bu yüzyıldan itibaren dönemine göre oldukça hızlı bir iskâna da sahne olduğu anlaşılıyor. Semt, güneyinde-

Kocamustafapaşa'mn eski evleri.
ilke İlnkan

K O C A M U S T Â P A Ş A

Koca Mustâpaşa! Ücra ve fakîr İstanbul!
Tâ fetihden beri mü'rnin, mütevekkil, yoksul,
Hüznü bir zevk edinenler yaşıyorlar burada.
Kaldım onlarla bütün gün bu güzel rü'yâda.
Öyle sinmiş bu vatan semtine milliyyetimiz
Ki biziz hem görülen, hem duyulan, yalnız biz.
Manevî çerçeve beş yüz senedir hep berrak;
Yaşıyanlar değil **Allah**'a gidenlerden uzak.

Gizli bir his bana, hatif gibi, ihtar ediyor;
Çok yavaş, yalnız içimden duyulan sesle, diyor:
"Gitme! Kal! Sen bu taraf halkına dost insansın;
Onların meşrebi, iklîmi ve ırkmdansın.
Gece, her yerdeki efsunlu sükûnundan iyi,
Avutur gamlıyı, teskin eder endişeliyi;

Ne ledünnî gecedir! Tâ ağaran vakte kadar,
Bir mücevher gibi Sünbül Sinan'ın ruhu yanar.
Ne saadet! Bu taraflarda, her ülfetten uzak,
Vatanın fâtihi cedlerle beraber yaşamak!...."
Geç vakit semtime döndüm Koca Mustâpaşa'dan
Kalbim ayrılmadı bir an o güzel rü'yâdan.
Bu muammayı uzun boylu düşündüm de yine,
Dikkatim hâdisenin vardı derinliklerine;
Bu geniş ülkede, binlerce lâtif illerde,
Nice yıl, cedlerimiz kökleşerek bir yerde,
Manevî varlığının resmini çizmiş havaya.
-Ki bugün karşılaşan benzetiyor rü'yâya.-

Yafiya Kemal Beyatlı, *Kendi Gök Kubbemiz,* İst., 1974, s. 48-51

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

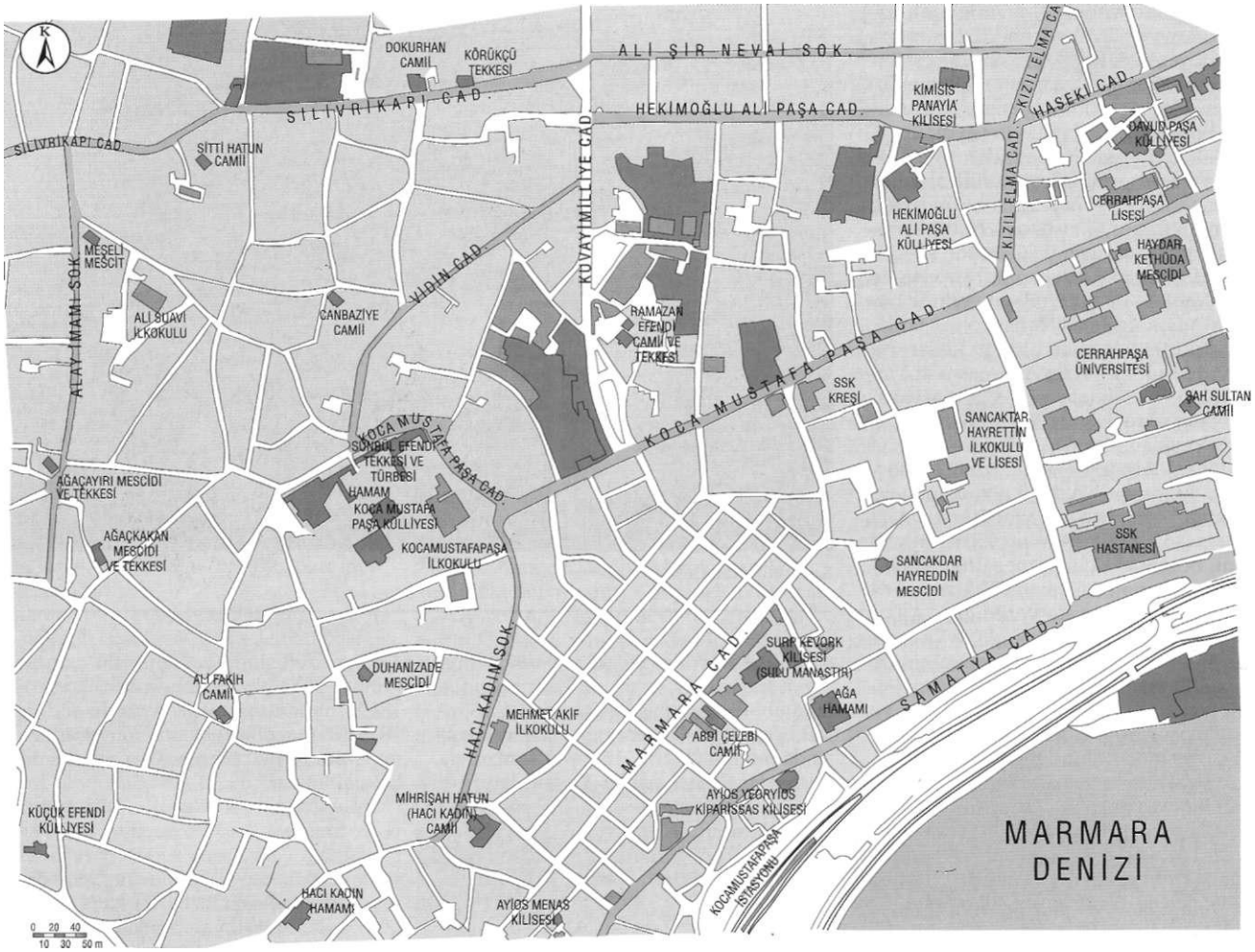

Kocamustafapaşa
İstanbul Ansiklopedisi

ki Samatya ve güneybatısındaki Yedikule'nin aksine bir Müslüman semti olarak görülüyor. İstanbul'un fethinden sonra bu bölgeye, Silivrikapı'ya doğru Arnavutların, güneye Giritlilerin yerleştirildiklerini kimi kaynaklar yazıyor. Bunlar dışında ulemadan, vüzeradan kimselerin burada ahşap konaklar yaptırdıkları, Kocamustafapaşa'nın 17-18. yy'larda Osmanlı döneminin kibar semtlerinden olduğu biliniyor. 18. yy'ın ortalarında semtin kuzeydoğu sınırındaki Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'nin(-») burada yer alması en başta Halveti tekkesi olmak üzere çeşitli tekkelerin, cami ve mescitlerin bulunması, bunun işaretleri sayılabilir. Semtin diğer önemli tarihi yapıları arasında Yedikule'ye doğru, Ağaçayırı Mescidi ve Tekkesi(-*), Ağaçkakan Mescidi ve Sıbyan Mektebi(->), Ağaçkakan Tekkesi(~>), Ali Fakih Camii(->) ve Koca Mustafa Paşa Külliyesi içinde yer alan çeşitli türbe ve yapılar sayılabilir. Türbeler arasında Çifte Sultanlar Türbesinin, kökleri Bizans'a giden, daha sonra Islamileştirilen efsanesiyle, özel bir yeri vardır. İstanbul'un suriçi semtlerinin çoğu gibi Kocamustafapaşa da çeşitli yangın felaketleri görmüş; Sulu Manastır yöresinde 700'e yakın ev yanmıştır. Bu yörede haritada da görülmekte olan ızgara planlı yerleşme dokusu, bu yangından sonra yeniden oluşan sokaklara ve evlere işaret etmektedir.

İstanbul'un gelişip değişmesine bağlı olarak, diğer benzeri semtler gibi Kocamustafapaşa da daha 19. yy'dan başlayarak toplumsal değişim sürecine girmiştir. Öncelikle devlet ricali, yeni ve Batılı yaşam biçimine özlem duyan kesimler, kentin yeni gelişen, modern sayılan semtlerine taşınmışlar; 20. yy'ın başlarından itibaren semt yerliler dışında, daha çok Rumeli'den gelen göçmenler ve Karadeniz'den gelenler tarafından iskân edilmeye başlanmış ve yoksul bir semt olarak tanınmıştır. Semtin içinde kalan bostanlar, bahçeler yavaş yavaş evlerle dolmuş, ancak Kocamustafapaşa'nın iki sıralı eski ahşap evlerin bulunduğu sokakları, geleneksel çarşısı 1960'lara kadar varlığını fazla bir değişiklik olmadan sürdürmüştür. Semtin görüntüsünde ve toplumsal yapısında köklü değişmeler 1960, 1970 sonrasının ürünüdür. En önemli değişiklik eski ahşap evlerin yıkılması, kat karşılığında müteahhitlere verilmesi ve yerlerine çok katlı, çok daireli apartmanların kurulması olmuştur. 1950-1960'larda hızlanan İstanbul'a göçün bir bölümü Kocamustafapaşa'ya yerleşmiş, çoğunluğu semte 1920-1930'larda gelmiş olanlarm bir kısmı da semti terk etmiştir.

Günümüzde Kocamustafapaşa, çevre semtlere göre önemli özellik taşımayan, orta ve orta-alt sosyoekonomik katmanların yoğunlaştığı, küçük esnaf ve tüccarların yanında emeklilerin ve küçük memur ailelerinin yaşadığı; çevredeki tıp fakülteleri ve hastaneler yüzünden öğrencilerin de oturduğu bir semttir.

1990 Genel Nüfus Sayımı'na göre semtin nüfusu Koca Mustafa Paşa Mahallesi 6.721, Ali Fakih Mahallesi 9.357, Sancaktar Hayrettin Mahallesi 8.371 ve semte kısmen dahil olan Arabacı Beyazıt Mahallesi 10.280, Abdi Çelebi Mahallesi 6.222, Davut Paşa Mahallesi 5.267 kişi olmak üzere, semt sınırları içinde, tahminen 40.000 civarıdır.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 38,- 39, 375, 405, 422; Muller-Wiener, *Bildlexikon,* 172-176; S. Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii", 7Ü, Eylül 1953; Ayverdi, *Mahalleler; Fatih Camileri,* 205-207.

İSTANBUL

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Necmeddin Kocataşin Şirket-i Hayriye İdare Meclisi reisi olduğu yıllarda çekilmiş fotoğrafı. *Şirket-i Hayriye, Boğaziçi*

KOCATAŞ, NECMEDDİN

(1875, İstanbul - 6Şubat 1949, İstanbul) Hukukçu, yönetici.

Necmeddin Molla olarak da tanınır. Şeyhülislam TurşucuzadeAhmed Muhtar Efendi'nin (1822-1875) oğludur. 1896'da Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Müddeiumumi (savcı) yardımcısı olarak göreve başladı. 1900'de Selanik İstinaf Mahkemesi müddeiumumisi oldu. Daha sonra İstanbul'da ticaret mahkemesi üyeliği, bidayet mahkemesi müddeiumumiliğinde bulundu. Bomba Olayı(-*) yargılamalarında müddeiumumi olarak görev aldı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından soma dört ay kadar Bağdat valiliği yaptı. Kastamonu mebusu olarak (I-III. dönem 1908-1918) Meclis-i Mebusan'a girdi. Hüseyin Hilmi Paşa (1909-1910) ve İbrahim Hakkı Paşa (1910-1911) kabinelerinde adliye nazırı olarak görev aldı.

Cumhuriyet döneminde de bir dönem (1923-1927) Kastamonu milletvekilliği yapan Kocataş, uzun yıllar Şirket-i Hayriye'nin(->) yönetim kurulu başkanlığında bulundu. Bu yıllarda şirket her bakımdan başarılı bir dönem geçirdi. Onun girişimiyle 1937'de Hasköy Tersanesinde yapılan yolcu vapuruna "Kocataş" adı verildi. *Boğaziçi!-^)* adlı dergi de gene onun girişimiyle yayımlanmıştır. Sarıyer'deki yalısının (bak. Kocataş Yalısı) arkasındaki korudan çıkan ve yalının yanındaki tesislerde şişelenen su da Kocataş Suyu olarak ünlenmiştir.

Bibi. Gövsa, *Türk Meşhurları,* 219; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* II, Ankara, 1989, s. 738, 876; *Boğaziçi;* Y. Mardin, *Kocataş Yalısı Anılarım,* İst., 1988, s. 3-27.

İSTANBUL

KOCATAŞ VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru.

Şirket-i Hayriye'nin(->) 75 baca numaralı buharlı yolcu vapuru olarak şirketin yöneticilerinden Necmeddin Kocataş'ın(->) girişimiyle 1937'de Hasköy Tersanesi'nde inşa edildi. 157 grostonluktu. Yaz, kış 373 yolcu alıyordu. Uzunluğu 33 m, genişliği 6,6 m, sukesimi 2 m idi. Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'mn Nimetullah adlı özel yatından çıkartılan 1913 yapımı 330 beygirgücündeki tripil iki buhar makinesinden biri bu vapurda, öteki de 1 yıl sonra inşa edilen 76 baca numaralı Sarıyer adlı vapurda kullanıldı. Tek uskurlu olup saatte 10 mil hız yapıyordu. Bu iki eş vapur, Şirket-i Hayriye'nin son yolcu vapurları oldu. Türk mühendisinin ve işçisinin emeğiyle meydana getirilen bu iki vapurun her biri 56.369 liraya maloldu ki, eğer yurtdışında yaptırılsalardı 105.000 liraya malolacaklardı. Yıllarca Boğaz hattında, sonraları Köprü-Harem-Salacak, en son olarak da Unkapanı Köprüsü'nün altından geçebilmesi için direği ve bacası kesildikten sonra Haliç'te Eyüp hattında kullanıldı. 14 Kasım 1984'te hizmet dışı bırakılarak Pendik Tersanesi'ne bağlandığı zaman 47 yıllık bir tekneydi.

ESER TUTEL

KOCATAŞ YALISI

Sarıyer'de 19. yy'ın sonunda neoklasik üslupta, ahşap/bağdadi teknikle inşa edilmiş yalı. "Abraham Paşa", "Molla Bey", "Necmeddin Molla Yalısı" adlarıyla da anılır.

Abraham Paşa Yalısı olarak tanınmışsa da asıl Abraham Paşa Yalısı, Kocataş Yalısı'nın yanındaydı ve bir yangın sonucu ortadan kalkmıştır. Kocataş Yalısı, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) kısa bir süre sadrazamlık yapan, daha sonra uzun yıllar adliye nazırlığında bulunan Abdurrahman Nureddin Paşa (1833-1912) tarafından mimar Sarkis Balyan'a yaptırılmıştır. Kocataş Yalısı ve gerisindeki koru 17.123 m^{2}' lik bir arazi üzerinde yer almaktadır.

Yapı ortada üç katlı ana bölümle, her iki yanda ikişer katlı servis binalarından oluşur. Bu binalarla ana bina arasında her iki katta da bağlantı sağlanmıştır. Binaya üç açıklıklı bir portikle girilir. Portiğin dört ahşap kolonu üzerinde iki katlı çıkma yükselir. Çıkmanın son katı kornişli bir fronton ile taçlanmıştır. Cephelerdeki düz ve basık kemerli pencerelerin tümü panjurludur. Kapının yer aldığı platforma, önden ve yanlardan beşer basamaklı mermer merdivenlerle çıkılır. Girişin hemen ardında yer alan taşlığa, ikisi karşıdaki camekânda bulunan dört kapı açılır. Sağ ve soldaki kapılar, her ikisi de şömineli olan odalara açılır. Karşıdaki camekânın hemen ardında sağda ve solda yan binalara geçişi sağlayan koridorlarla, karşıda önce çift sonra tek kollu olarak üst kata çıkan ana merdiven bulunur. Rokoko üslubunda motiflerden oluşan dökme demir korkuluktu merdiven, kartonpiyer bordürlü yağlıboya natürmort panolarla bezeli merdivenevi içinde yükselmektedir. Merdivenin birinci sahanlığından camekânlı geniş bir kapı ile arka balkona çıkılmaktadır. İkinci kattaki sahanlıkta büyük salona ve yanlara açı-

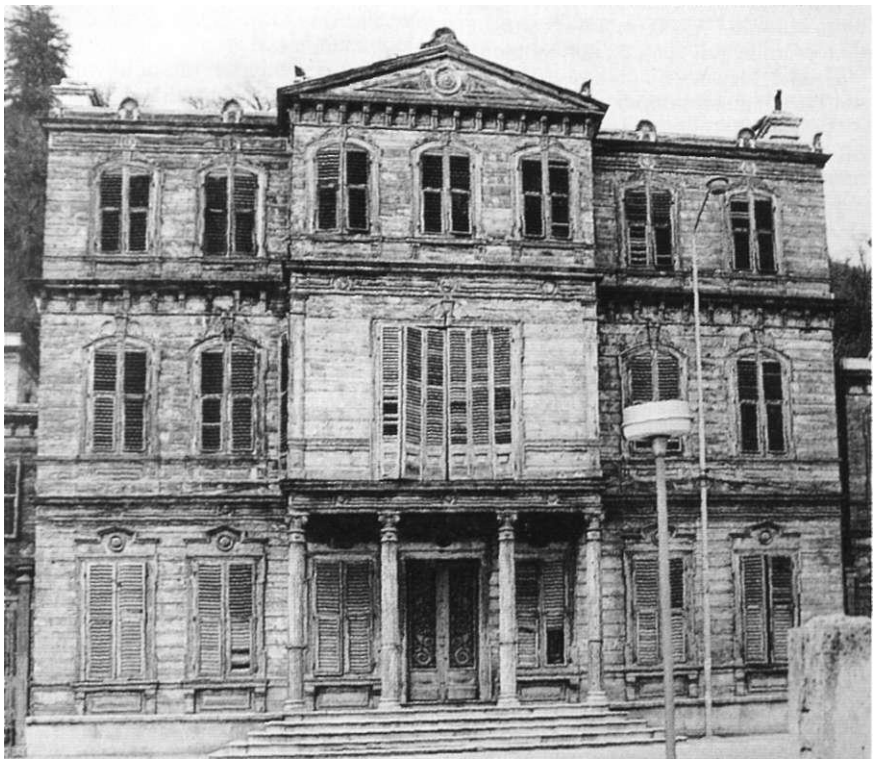

Kocataş Yalısı
Yusuf Mardin, *Kocataş Yalısı Anılarım,* İst., 1988

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Koç Özel lisesi
Koç Özel Lisesi Arşivi

lan kapılar bulunur. Yanlardaki bu kapılardan, alt katta olduğu gibi yan binalara geçilir. Tavan yüksekliği 5 m olan ve kabartma alçılarla zengin rokoko bezemeleri bulunan salonun sol ve sağındaki ikişer kapıdan yan odalara geçilir.

Üçüncü kata bir servis merdiveniyle çıkılır. Basık tavanlı odaların yer aldığı bu bölüm hizmetli katı biçiminde düzenlenmiştir. Yanlardaki servis binalarında ise mutfak, kiler ve diğer küçük servis odaları bulunur.

Bibi. O. Erdenen, *Boğaziçi Sabilhaneleri,* III, ist., 1994, s. 418-427; Y. Mardin, *Kocataş Yahşi Anılarım,* ist.. 1988.

İSTANBUL

KOÇ ÖZEL LİSESİ

Pendik Kurtköy'de bulunan özel ortaöğretim kurumu. 713.000 m^2'lik arazi üzerinde toplam kapalı alanı 22.000 m^2 olan okul binası, lojman ve diğer tesislerden oluşan bir kampusa sahiptir.

Vehbi Koç Vakfı tarafmdan 1984'te kurulması kararlaştırılan okul 1988-1989 öğretim yılında öğretime başlamış ve 1991-1992'de ilk mezunlarını vermiştir. 1993-1994 öğretim yılında okul yüzde 80 kapasite ile orta hazırlık, orta ve lise olmak üzere toplam 774 öğrencisi ile öğrenimini sürdürmektedir.

Okulda öğrencilerin yetenekleri ölçüsünde bedenen ve zihnen sağlıklı yetişebilmeleri için, yaşlarına uygun yeni beceriler kazandırma, modern metotlarla program ve projeler düzenleme, İngilizceyi çok iyi okumaları, anlamaları ve düşündüklerini söz ve yazı ile ifade edecek şekilde öğrenmeleri amaçlanmıştır.

Okula, eşit sayıda kız ve erkek öğrenci akademik yeteneklerine göre kabul edilmekte, öğrenci sayısının yüzde 10'u ücretsiz okumaktadır. Yatılı bölümü de vardır.

Bir kısım derslerin İngilizce okutulduğu okulda 1 yıl süreli hazırlık sınıfı, 3 yıl ortaokul ve 3 yıl da lise bölümleri bulunmaktadır.

İngilizce dışında bir yabancı dilin daha öğretildiği okul, nitelikli Türk ve yabancı öğretmen kadrosuna sahiptir. Öğrenciler ders dışı sosyal, kültürel ve sportif faaliyetlere de yönlendirilmektedir.

Okulda, 1992-1993'ten itibaren başlatılan ders geçme ve kredi sisteminin esnekliğinden yararlanılarak, Uluslararası Bakalorya (IB) programının uygulanabilirliği üzerinde çalışılmaktadır. Bu sistem içinde mevcut diploma alanlarına ek olarak ayrı bir IB alanı ve bu alan için gereken ilave seçmeli dersler verilmesi yoluyla dileyen öğrenci Milli Eğitim Bakanlığı diploması ile birlikte IB diplomasına da sahip olacaktır.

İSTANBUL

KOÇ ÜNİVERSİTESİ

1993'te kurulmuş, İngilizce eğitim ve öğretim yapan, 1.100 öğrenci kapasiteli özel üniversite.

Rumelikavağı sırtlarındaki kampus tamamlanıncaya kadar İstinye'deki geçici tesislerinde faaliyetini sürdürmekte olan üniversite Vehbi Koç Vakfı tarafından desteklenmektedir.

Üniversitenin fen-insani bilimler ve edebiyat fakültesi, iktisadi ve idari bilimler fakültesi, yönetim enstitüsü ve İngilizce dil hazırlığı bölümleri bulunmaktadır. Kampus tamamlandığında mühendislik fakültesinin kurulması planlanmaktadır.

4 yıllık lisans programından mezun olan öğrencilere tarih, sosyoloji, psikoloji, ekonomi, işletme veya uluslararası ilişkilerle matematik, fizik veya kimya alanlarında lisans diploması verilecektir. Yönetim enstitüsünde 2 yıllık sürekli lisansüstü programı ve yarım zaman (part-time) yöntemiyle izlenebilen yönetici (lisans-üstü) programı vardır.

Üniversitenin bütün fakültelerinde matematik, fen ve sosyal bilimler, insani bilimler, felsefe, bilgisayar, iletişim, Türkçe dil ve tarih dersleri zorunlu derslerdir. Öğrenciler, seçtikleri uzmanlık alanlarındaki derslere başlamadan önce, birinci ve ikinci sınıflarda bu "ortak" dersleri tamamlamakla yükümlüdür. Bağlı olduklan danışman öğretim elemanı, öğrencilere ders seçimi, ders programı ve diğer akademik konularda yol göstermektedir.

Üniversite bünyesinde, Avrupa ve ABD'deki başlıca kütüphanelerin bibliyografya ve bilgi kaynaklarına iletişim ağı aracılığıyla ulaşabilen bir kütüphane mevcuttur.

Öğretim üyesi-öğrenci oranının 1/10 olduğu üniversitede 3 öğrenciye bir bilgisayar düşmekte, öğretim üyeleri ve öğrenciler için modern, döşenmiş yurt binaları bulunmaktadır. Üniversitede ayrıca öğrenci sağlık merkezi, yemek, çay ve toplantı salonlan, bir kitapçı dükkânı, bir banka şubesi ve çeşitli spor etkinlikleri için futbol, yüzme, tenis ve atletizm tesisleri vardır.

İSTANBUL

KOÇO

Moda Burnu'nda 20. yy'ın ilk çeyreğinden beri aynı yerde bulunan meyhane-lokanta.

Mahalli resmi kayıtlara göre 1931'de, gerçekte 1928'de ilk sahibi olan ve işletmeye adını veren Konstantinos (Koço) Korontos tarafından açılan Moda Park Lokantası, döneminin Moda'smda önceleri bir kır kahvesi şeklinde idi. Eski Moda İskelesinden yukarı doğru çıkarken sağ kolda bulunan mevcut yapının girişindeki ilk kapalı mekân bu dönemde inşa edildi.

Lokanta, daha önceleri Mühürdar'da da gazinosu olduğu bilinen Koço Korontos'un yönetiminde 1954'e kadar kaldı. Aynı zamanda yaz aylarında bahçesinde de hizmet veren Koço'nun itibar kazanmasındaki en önemli hususlardan birisinin, ilk açıldığı dönemlerde bazı günlerde ücret almadan servis yapması olduğu söylenir.

1954'te Koco Korontos'un ölümünden

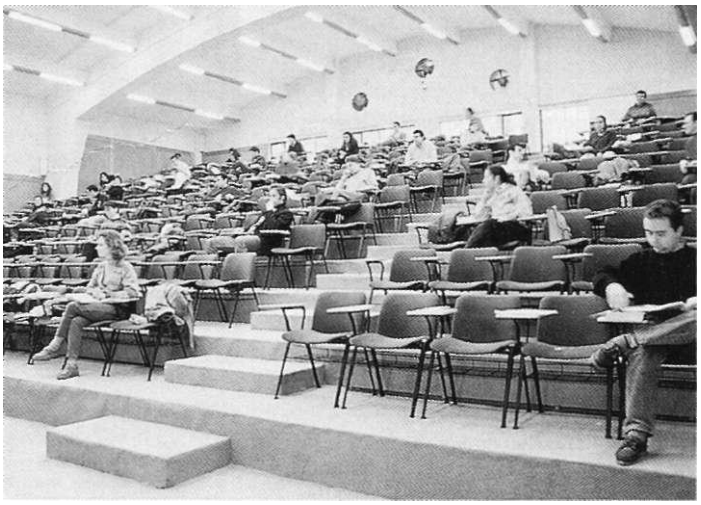

Koç Üniversitesinin bir amfisinde öğrenciler ders sırasında.
Koç Üniversitesi Katoioğu, 1984-1985

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Moda'daki Koço Lokantasının dış görünümü.
Laleper Aytek, 1994

sonra işletmenin yönetimi, kız kardeşi ile lokantanın şeflerinden Atanasios (Atanaş veya Tanaş) Cano ve Stelyo Mavro'ya geçti. 80 kişilik ilk salon önüne bu dönemde inşa edilen diğer 80 kişilik yarım açık salon ile müşteri kapasitesi artırıldı, ilk salonun üstünde bulunan terasta ve bahçede de servise devam edildi. Bu dönemde yaz aylarında müşteri kapasitesi aynı anda 240 kişiye servis verebilecek seviyeye ulaşmıştı.

Bahçesi ile birlikte hizmet veren Moda Park (Koço) Lokantası 1980'lere kadar Tanaş Cano ve Stelyo Mavro yönetiminde İstanbul'un seçkin meyhane-lokantasından biri olarak devam etti. Ancak bu dönemlerde artık yaşlanan ortaklar servisi yetiştiremez olmuşlar, hattâ bahçedeki üst seti yaz aylarında açamaz hale gelmişlerdi.

1985'te işletmeyi devralan Şeref Yavuz, Hilmi Suna, Fahri Şeker ve Mustafa Yılmaz, Koço Korontos zamanının kalitesini ve yemek pişirme şekillerini benimseyerek müessesenin devamlılığını sağlamaktadırlar. Örneğin, Koço Lokantası'nın meşhur iki mezesi, arnavutciğeri ve midye tavası, bugünkü ortaklardan, 1955'te Ayaspaşa'da eskiden mevcut olan Park Otel'de aşçı olarak göreve başlayan ve 1966'da Tarabya Oteli'nde Necip Usta'nın yanında ve maiyetindeki 42 aşçı ile çalışmış olan Şeref Yavuz tarafından hiç değiştirilmeden Koço Korontos'un yöntemlerine uygun şekilde hazırlanmaktadır.

Lokantada 15'i mutfakta, 25'i serviste, 2'si kasada toplam 42 personel aynı anda 800 kişiye hizmet verebilmektedir. Koço Lokantası'nın Kalamış Koyuna bakan manzarasının dışında bir başka özelliği de Kadıköy ve Modalı her dinden insanın halen adak yapmak üzere ziyaret ettiği Aya Katerina Ayazmasının üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Pazartesi günleri Kadıköy Metropolit Kilisesi'nden bir papaz burada bulunur. Koço'nun kendisi gibi bugünkü sahipleri de ayazma ile ilgilenmeyi sürdürmektedirler.

Bibi. A. Yesari, *İstanbul Hatırası,* İst., 1987, s. 133. 134: A. Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy,* İst., 1988. s. 57.

MEHMET YENEN

KOÇU, REŞAD EKREM

(1905, İstanbul - 6 Temmuz 1975, İstanbul) Tarihçi.

Ekrem Reşad Bey ile Hacı Fatma Hanım'm oğludur. Babası Ekrem Reşad Bey (1877-1933), Yemen ve Sivas defterdarlıklarında, son yıllarında İstanbul Şehremaneti muhasebeciliğinde bulunmuş olan Abdullah Reşad Bey ile Osman Paşa kızı Melek Hanım'ın oğlu idi. Ekrem Reşad Bey, İstanbul'da çıkan *Tarik, Malûmat, Ceride-iHavadis* gazetelerinde çalışmış, daha sonra Konya'da Sanayi Mektebi müdürlüğüne atanmış ve Kurtuluş Savaşının sonuna kadar bu görevde kalmıştır. Ekrem Reşad Bey, Konya'da yaşadığı yıllarda, *Babalık* gazetesinde de çalışmıştır. İstanbul'a döndüğünde, 1925'ten ölümüne kadar *Cumhuriyet* gazetesinin memleket haberleri servisinin başında bulunmuştur.

Reşad Ekrem'in annesi ise. şimdi Bulgaristan sınırları içinde kalan Eski Zağra esnafından Emin Paşazade Şevket Bey'in kızı idi. R. Ekrem'in annesine çok büyük sevgi ve saygısı vardı. Bu hislerini yazıları arasmda sıkıştırılmış cümleler ile de belirtirdi. Ayrıca çocukluğunun ilk yıllarının Boğaziçi'nde bir yalıda geçtiğini de bazı yazılarında anlatmıştır. Yazılarında Konya'ya dair bir hatıraya rastlanmaz veya varsa da bizce görülememiştir. Halbuki bütün aile bir süre Konya'da yaşamıştı.

Babası İstanbul'a döndüğünde, Göztepe'de Kayışdağı Caddesi üzerinde, bahçe içinde ahşap bir köşk almıştı. Reşad Ekrem. Fahrettin Kerim Gökayin(->) köşkünün hemen yanında olan bu köşkte uzun yıllar yaşadı. Babasının ölümünden sonra annesi ve ablası Emine Halet Hanım ile burada ömrünü sürdürdü. Pek fazla bir ilişkisi olmayan diğer bir kız kardeşi ise İzmir'de evli bulunuyordu. Reşad Ekrem her gün Göztepe'den İstanbul'a inerek, öğretmenlik yaptığı okullara gitti veya şehir incelemeleri yaptı. Çok sevdiği Ahmed Rasim(->) ile edebiyat fakültesinde hocası Ahmed Refik Altınay(->) gibi o da büyük ölçüde içkiye düşkündü. Muallim Naci'nin mısraları ile: 'Gönlüme sakîyi mimar eyledim meyhanede" felsefesini benimsemişti ve bu görüşe göre de yaşantısını sürdürdü.

Ablasının ölümünden sonra Göztepe'deki köşk satıldı. Fakat Reşad Ekrem o çevreden kopamadı. Önce Ziverbey Caddesine açılan ara sokaklardan birindeki bir apartmana, sonra da eski köşkünün arsasının karşısında ve az yukarıda başka bir apartmanın üst katındaki bir daireye geçti. Yıllardır hasta olduğunu ve artık fazla yaşayamayacağını söylerdi. Eylül 1965'te yani ölümünden tam 10 yıl önce bir gazeteciye "Şu fani dünyadan pek ani göçecekmişim gibi geliyor bana. Eh yaş 60, amma ben bunun çok çok üstünde ihtiyarladım, kendimi hallice hissetmiyorum..." diyordu. Emekli olduktan sonra, bu ufak apartman dairesine kapanmış, kâğıtları, notları, kitapları, dosya ve hatıraları arasında çalışıyordu. Son nefesini de burada verdi. Göztepe istasyonu yanındaki Tütüncü Mehmed Efendi Camii'nden 9 Temmuz 1975 Çarşamba günü kaldırılan cenazesi, Sahrayıcedit Mezarlığı'nda son istirahatgâhına bırakıldı.

Reşad Ekrem, Osmanlı Devleti'nin son, Cumhuriyetin ilk yıllarında, aydın bir babanın oğlu olarak büyüdü ve yetişti. 1931'de İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun olduğunda buradaki Osmanlı tarihi kürsüsü, tarihçi Ahmed Refik Altınay tarafından idare ediliyordu. Genç Reşad Ekrem'in, tarihi herkesin zevk alarak okuyacağı bir şey ha-

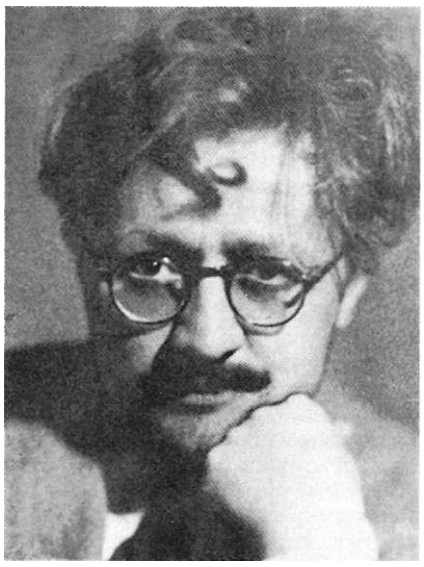

Reşad Ekrem Koçu
Ara Güler

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

üne getirmesinde herhalde hocasının da tesiri olmalıdır. Mezun olduğunda, edebiyat fakültesinin tarih bölümünde asistan olarak görevlendirilmişti. Fakat burada daha ilerlemesi mümkün olmadı. 1933'te yapılan yenilik ile pek çok öğretim üyesi ve yardımcısı Darülfünun dışında bırakıldığında, o da hocası Ahmed Refik ile birlikte üniversiteden ayrıldı.

Reşad Ekrem, emekliliğine kadar İstanbul okullarında, son olarak da Vefa ve Pertevniyal liselerinde tarih öğretmenliği yaptı. Bu görevinin yanmda, İstanbul'un dergilerinde, pek çoğu artık çıkmayan gazetelerinde yüzlerce, hattâ binlerce makale yayımladı. Geçimini büyük ölçüde kalemi ile sağladığmdan, durmaksızın, dinlenmeksizin yazdı. Yazdıklarının tam veya tama yakın bir bibliyografyasını derlemek kolay bir çalışma değildir. Yapılması gerekli olan bu iş için büyük dikkat ve sabır gerekli olduğu da unutulmamalıdır.

Bütün yazdıklarında tarihi gerçekleri degiştirmeksizin, kaynaklardaki bilgi ve tasvirlerin bir araya getirilmesi, bunların bir hikâye örgüsü içinde ustalıkla toplanması suretiyle meydana getirilmiş *Esircibaşı, Forsa Halil* (1962) gibi tarihi romanlar veya belirli bir tarihi şahsiyeti kuru bir tarih halinde değil, canlı bir varlık olarak anlatan romanlaştırılmış tarih *(Patrona Halil[l%7], Kabakçı Mustafa* [1968], *Kösem Sultan)* monografyaları yazdı.

Fakat Reşad Ekrem'in bir özelliği, Osmanlı tarihinin basılı kaynaklarını ve yakın geçmişteki gazeteleri büyük bir dikkatle tarayıp, bunların içinden çeşitli türde meraklı olayları, hikâyeleri pek akla gelmeyecek ayrıntı ve yaşantıları çıkarmış olmasıdır. Bunları yazarlık hayatı boyunca geniş ölçüde kullandı, bazılarını da kitap halinde yayımladı *(Kızlarağasının Piçi* [19333, *Hatice Sultan ve Ressam Melling* [1934], *Eski İstanbul'da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri* [1947], *Erkek Kızlar* [1962], *Dağ Padişahları* [1962] gibi). Bu çeşit yüzlerce yazı dizisi ise, gazete sahifelerinde gömülü kaldı.

Reşad Ekrem, bazı Osmanlı dönemi kaynaklarım bugünkü dile aktarıp, onları herkesin okuyup zevk alabileceği bir hale getirdi. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'*sinin ilk 5 cildini hayli kısaltılmış olarak bu surette özetlediği gibi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki elyazması *Aşçı Dede' nin Hatıraları* in, Seyyid Vehbî'nin *Surname'smi,* Haşmetin *Vilâdetname* 'sini kolay anlaşılır bir dille kısaltarak yayımladı. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nden, evvelce yapılan baskıda bulunmayan, elyazmalarmdan derlediği parçalardan yaptığı çok uzun bir tefrika ise ne yazık ki kitap halinde yayımlanmadan bir günlük gazetenin sahifeleri içinde kaldı. İstanbul ve Türkiye'den bahseden bazı Fransızca seyahatnameleri de kısaltarak resimli ince kitaplar halinde bir dizi olarak bastırdı. Bunlardan ilki İtalyan yazarı Edmondo de Amicis'in(->) kitabı oldu.

Reşad Ekrem, halka zevkle okuyabileceği, ağır bilgiler ve notlar ile yüklenmemiş, fakat ciddi ve hattâ içinde ilgi çekici yeni görüşler de bulunan tarih araştırmaları da sundu. *Fatih Sultan Mehmed* (1965), *Yeniçeriler* (1964), *Osmanlı Padişahları* (1960) ve *Osmanlı Tarihinin PanoramasıÇL* c, 1964) gibi eserleri, bu husta başlıca örneklerdir. Bunların dışında *Cumhuriyet* gazetesi ilavesi olarak basılan "Türk İstanbul" (1953), "Osmanlı Tarihinin Panoraması" (1954), Sümerbank'ın kültür yayınları arasında yayımlanan, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* (1967) gibi, eski dönemin merak edilen pek çok şeyi hakkında merakları kolayca aydınlatan, faydalı ve ansiklopedik eserler de ortaya koymuştur.

Reşad Ekrem büyük, ağır ilmi yayınlara

D A L K A V J J____K____L____A R

Bugün dalkavukluk bir ruh ve tıynet meselesidir; iş, meslek olmaktan çıkmıştır. Tanzimattan evvelki devirde ise, dalkavuklar, kâhyalan, nizamnameleri ve narhları olan bir esnaf zümresi idi. Topkapı sarayı arşivinde Birinci Mahmut devrine ait kime hitab ettiği belli olmayan bir arzuhal bulunmuştur ki bugünkü yazı dilimize çevrilmiş sureti şudur:

"Devletli, inayetli, merhametli efendim,

"Kimsesiz dalkavuk kullarınızın arzuhalidir: Her sene Ramazanı Şerif geldiğinde, İstanbulda, davetli davetsiz iftarlara gideriz; ulemanın, ricali devletin ve sair büyüklerin, mevki sahiplerinin sofralarında çeşitli nefis yemekler, şerbetler, türlü türlü reçeller, tavukgöğüsleri, elmaspareler, helvalar, kaymaklı baklavalar, ekmek kadayıfları, süzme aşureler, hoşaflar yer ve içeriz; üstüne göbek tütünü ve kahve ile ikram görürüz. Lâkin içimizde bazı terbiyesizler bulunup edebe uymayan hareket ve tavırlarıyla velmimetlerimiz efendilerimizi gücendirmekte, zararı da hepimize dokunmaktadır. Dalkavukluk sağlam bir nizama bağlanmazsa cümlemizin açlıktan öleceğimiz aşikârdır. Kadîm nizam ve kanuna göre yeniden bir nizama bağlanmasını, uygunsuzların içimizden tard edilmesini, tavır ve hareketleri hepimizin makbulü olan Şakir Ağanın cümlemize kâhya tayin olunmasını ve eline memuriyetini bildiren bir kıt'a ruhsatname ihsan buyurulmasını niyaz ederiz. Emir ve ferman devletli inayetli efendim Sultanım hazretlerinindir.

Dalkavuk kulları".

Bu kıymetli vesikanın altına da şu şayanı dikkat satırlar yazılmıştır:

"Dalkavuklar kibar ve rical huzuruna girdiklerinde etek öperler. Oturacakları yer, trabzan yanındaki küçük minderdir. Vazifeleri, hane sahibi olan zatın mizaç ve tabiatına uygun şekilde konuşmak, meclise neşe vermek, keder verici sözlerden, zikri müstekreh tabirlerden ve küfürlerden gayetle sakınmaktır. Hane sahibi ne söylerse fevkalâde yardakçılıkla tasdik edecekler ve asla aykırısında söz söylemiyeceklerdir. Verilen ihsanı gizlice alacaklardır, verilen paranın çokluğu ile meslekdaşlan arasında öğünmiyeceklerdir". Yine bu vesikada bulunan bir "dalkavuk narhf'ndan, dalkavukluğun sadece söz ile bir velinimete yardakçılık olmadığım öğreniyoruz. Dalkavuk, vücudunu da eğlence âleti yapmış bir zavallı, bir biçaredir; hattâ dalkavukluk tehlikeli meslektir. Yapılacak çeşitli eğlencelere göre dalkavuklara konulacak narh da şudur:

Dalkavuğun burnuna fiske vurma (fiske başına)	20	para
Başına kabak vurma	20	"
Yüzünü tokatlama (tokat başına)	30	"
Oturduğu minderden ve setten aşağı yuvarlama	30	"
Merdivenden aşağı yuvarlama	180	"
(Bir yeri incinir, kırılırsa tedavi ve cerrah parasını lâtife eden verir)		
Çıplak başına tokat atma (tokat basma)	45	"
Elinde beş on kıl kalmak ve dişlerini leylek gibi çatırdatmak şartiyle sakal zelzelesine	60	"
Sakal boyanmasına	60	"
Sakalm yarısı veya cümlesi arpa boyunca kırkılırsa, latifeyi yapan dalkavuğun üç aylık nafakasmı verir. Bu nafaka ayda 30 kuruştan 90 kuruştur		
Dalkavuğun kafasına iri bir yumruk indirme (yumruk başına)	40	"
Ellerine ve ayaklarına domuz topu bağlama	40	"
Yüzüne mürekkep ve kömür ile kara sürme	37	"
Kuyruğu dışarıda kalmamak üzere bir fındık sıçanını ağzının içine kapatma	400	"
Sakız dolabı (bostan dolabı) na bağlanarak su içinde bir mikdar durdurulmak şartiyle bostan kuyusunda bir devrine	600	"
Bu latifede birden fazla her devir için ayrıca 100 para verilir. Dalkavuk boğulur ölürse cenaze masrafı latifeyi yapana aittir.		
Bir tarafının özengisi olmıyarak haşanca bir hayvana bindirilip temaşasmdan hoşlanılırsa	300	"
Bir salkım üzümün sapı ile beraber yedirilmesi	40	"

R. E. Koçu, *Tarihimizde Garip Vakalar,* İst., 1952, s. 3-5

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

pek heves etmedi. Bilgisi ve yetişmesi bu hususta yeterli olmasına rağmen, sadece kalınca bir cilt teşkil eden *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar*'(1934) ile *İstanbul Enstitüsü Dergisinde Bostancıbaşı Defterlerinden* 1814-1815 yılına ait olan bir tanesini yayımladı. *İslam Ansiklopedisi'* nin Türkçe baskısında da "Ali Paşa Hekimoğlu", "Ali Paşa Sürmeli" maddelerini yazdı. Topkapı Sarayının bölümlerini içlerinde geçen yaşantıları ile anlatan *Topkapu Sarayı* (ty) (1960 ?) kitabı ise herkesin zevkle okuyacağı ve faydalanacağı bir tarihçedir. Aynı konu üzerinde Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu tarafından basılan İngilizce *A Guide to the Topkapı Palace Museum* ise sadece basit bir kılavuzdur.

Reşad Ekrem istediğinde iyi resimler yapan, fakat genellikle nahif üslubu tercih eden bir ressam ve *Acı Su* (1965) başlıklı şiir kitabında da görüldüğü gibi serbest nazmı başarıyla kullanan bir şairdi de. *Çocuklar* başlıklı küçük kitabı ise, romantik, belki bazı kısımları gerçek hikâyelerden oluşmuştu.

Tarihçi olarak yetişmesinde Ahmed Refik'in büyük tesiri olmuştu. Onun büyük şehrin bütün özelliklerini tanımasında ise Türk edebiyatının ünlü kalemlerinden Ahmed Rasim'in geniş ölçüde payı oldu. Reşad Ekrem, onun, İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki hayatını anlatan ve bu şehre olan sevgisini aynen almış, bunu Ahmed Refik'ten kendisine geçen edebi tarihçilik ile zenginleştirerek, İstanbul'un "nev-i şahsına mahsus" bir tarihçisi olmuştur. Bu şehre olan sevgisini, onu her şeyi ile ölümsüzlüğe kavuşturmak isteği. 1944'te *İstanbul Ansiklopedisini* fasiküller halinde yayımlamak ile gösterdi. Reşad Ekrem, dünya yayın hayatında ilk olarak denenen bu girişiminde, bir şehri her şeyi ile ansiklopedi sahifelerine sığdırmayı tasarlamıştır (bak. İstanbul ansiklopedileri).

Ansiklopedi, Ankara Caddesi'nde (Babıâli), vilayetin yanındaki Naili Mescit'in az aşağısında bulunan ve hâlâ duran eski bir binanın zemin katındaki bir büroda hazırlanıyordu. Bu yayın Cemal Çaltı adındaki bir kereste tüccarının maddi yardımıyla gerçekleşmişti. Burada, bilhassa akşamüstleri, İstanbul'un tarih, edebiyat ve eski eserleri ile ilgili aydınları toplamıyor, birkaç saat süren sohbetlerden sonra, hep beraber o yıllarda henüz yıkılmamış Balıkpazarı'na gidiliyor ve konuşmalar içkili akşam yemeğinde de sürüyordu.

Ansiklopedinin maddelerinin çoğunu kendi yazan Reşad Ekrem, bunları kendi adıyla veya takma adla imzalıyordu (Ahmet Bülent Koçu gibi). Maddeleri süsleyen resimlerin bazıları da onun kaleminden çıkmıştır. Başkalarına hazırlattığı resimlerde de önerileri ve katkıları oluyor, hattâ bazen bunların taslaklarını bizzat çizerek ressama veriyordu. İlk *İstanbul Ansiklopedisi* ancak 34. fasiküle ulaşabildi ve durdu. Bu ilk denemeden sonra Reşad Ekrem, tüccarlardan Mehmet Ali Akbay'ın yardımıyla 1958'de ikinci defa girişimde bulundu. Bu defa büro Sirkeci'de bir handaydı. Önceleri hayli hızlı giden yayın, sonra ağırlaştı ve 10. cildinden sonra da hemen hemen durdu. Ecel geldiğinde çok büyük tasarlanan bu eserin 11. cildinden birkaç fasikül çıkmış, ancak "G" harfi maddelerinin ortalarına erişilmişti.

Bu satırların yazarı, 1945 yazında, Beyazıt'ta Kitapçı Nişan'm dükkânında, o sırada Çatalca'da yedek subay olarak ikinci defa askerliğini yapan Reşad Ekrem'le tanıştığında, bu ölçülerde tutulan ansiklopedinin bitirilmesi hususunda ne düşündüğünü sormuş ve "Tabiidir ki bitireceğim, daha gencim" cevabını almıştı. Bazı maddelerin normal ölçülerin dışına çıkması, ansiklopedinin uzamasma ve basımın ağırlaşmasına yol açmış, maddi güçlükler de araya girince, Reşad Ekrem başlardaki iyimserliğini iyice kaybetmişti. Aradan geçen yıllar içinde Hammamizade İhsan, Muzaffer Esen, Sermet Muhtar Alus gibi dostları da birer birer bu dünyadan ayrılmıştı.

Evinde yüzlerce zarfta, ansiklopedide çıkacak maddelerin notları, resimleri ve çeşitli malzemesi toplanmıştı. Son yıllarda ümitsizliğe düşen Reşad Ekrem Koçu, bunları oturduğu apartmanın önündeki küçük düzlüğe yığıp yaktıracağını söylüyordu. Gerilerde kalan bir büyük devletin başkentinde yaşanılan hayatı, geçmişteki her tabaka ve inançtan insanlarını, yapılarını en iyi tanıyanlardan olan Reşad Ekrem çok şey yazdı, fakat ne yazık ki ömrünün eserinin tamamlandığını göremeden hayata gözlerini yumdu. Bir dostuna 1964'te verdiği bir kitabın içine "Hâk-i siyeh içre kaybolacak dâne miyim ben demiş şair" cümlesini yazmıştı. Şurası gerçek ki Reşad Ekrem Koçu, "Hâk-i siyeh içre kaybolacak dâne" değildi.

Reşad Ekrem Koçu hiç evlenmemişti. Bu bakımdan oldukça derbeder bir yaşamı vardı. Son yıllarda Mehmet adındaki Anadolulu bir çocuğu resmen evlat edinmiş, onun kız ve erkek iki kardeşini de yanına getirtmişti. Ölümünden sonra Mehmet Koçu, ansiklopedinin bir depoda duran fasikküllerini tasfiye etti. Arkasından da evde toplanan not ve dokümanları Niyazi Ahmet Banoğlu'nun aracılığı ile *Tercüman* gazetesi arşivine sattı. Bu arşiv de dağıtılıp satıldığına göre bugün ne olduğu bilinmez. Zaten az sonra Mehmet Koçu'nunda öldüğü duyuldu. Böylece Reşad Ekrem Koçu'nun bıraktığı her şey karanlıklarda kayboldu. Onun 19. yy gazetelerinden büyük bir sabırla toplayarak defterlere geçirdiği, inanılmaz bazı polis olayları vardı; hamamlara dair zengin bir arşiv oluşturmuş, hattâ bunu özet olarak bir konferans halinde takdim etmişti. Bunların şimdi nerede ve kimlerin ellerinde olduğu bilinmez.

Reşad Ekrem Koçu, sağlam bir Osmanlı dönemi Türk tarihi formasyonu görmüş, tarihin bilinen tarafını iyice kavramış, fakat bununla beraber, edebiyatçı tarafı da olan bir yazardı. Aynı yıllarda günlük gazetelerde tarihi romanları çıkan M. Turhan Tan ve İskender Fahrettin Sertelli'den, gerek tarihi bilgilere sadık kalmak açısından, gerek üslup bakımlarından kıyaslanmaz derecede üstün idi. Reşad Ekrem Koçu, tarihi kuru bir anlatımdan çıkararak, zevkle okunan bir "anlatım" haline getirmesini bilen, tarif ve tasvirlerinde gerçekleri titizlikle göz önünde tutan ve bütün bunları Türk diline hâkimiyetini belirten bir üslup akıcılığı içinde okuyucuya sunan bir edip-tarihçi ve bunların da üstünde bir İstanbul hayranı idi.

Bibi. S. Eyice, "Aramızdan Ayrılan Bir İstanbul Tarihçisi: Reşat Ekrem Koçu", *Pirelli Dergisi,* XIII. S. 134 (Kasım 1975), s. 8-9; ay, "Tarihçi ve Folklorist Reşat Ekrem Koçu", *TFA,* S. 322 (Mayıs 1976), 7641-7643, (önceki yazının tekrarıdır).

SEMAVİ EYİCE

KODİNOS, GEORGİOS

bak. PSEUDO-KODİNOS

KOĞACI DEDE TEKKESİ

bak. ABDÜSSELÂM TEKKESİ

KOL GEZMEK

"Kola binmek", "kola çıkmak", "sıra kolu" olarak da bilinir. Sadrazamın, yeniçeri ağasmın, İstanbul kadısının, kaptan-ı deryanın, ihtisab ağasının, asesbaşı, subaşı, böcekbaşı gibi kolluk amirlerinin İstanbul'da yaptıkları genel güvenlik ve çarşı pazar denetimlerine deniyordu. Tanzimat'a (1839) kadar süren bu geleneksel denetim, yerini devriye ve belediye zabıtası kontrolüne bırakmıştır.

İstanbul'da başta sadrazam olmak üzere yeniçeri ağası, bostancıbaşı, İstanbul kadısı, sekbanbaşı, asesbaşı, kaptan-ı derya, sadrazamın başkentte bulunmadığı zamanlarda sadaret kaymakamı, kentin genel güvenliğinden ve gereksinimlerinin düzenli biçimde karşılanmasından derece derece sorumluydular. Kent, hemen her gün kol gezme ve kulluk hizmetleriyle taranırdı. Kol gezmek, yaya veya atlı, daha dar bir çevrede yapılan denetimlerdi. Buna karşılık kola binmelerle bütün kent, çoğu kez sadrazamın başkanlığındaki kalabalık bir görevli grubunca denetlenirdi. Geceleri de "sıra kolu" denen kontroller yapılmaktaydı.

Vezirazam, haftada üç gün, kentin belirli semtlerini gezmek ve özellikle narh ve kalite kontrolleri yapmakla yükümlüydü. Yasa gereği çarşamba divanından(->) sonra da kola çıkması zorunluydu. Çoğu padişah ise, sadrazamların kola çıkmalarını yeterli görmeyerek tebdil gezerler, saptadıkları olumsuzlukları hatt-ı hümayunla ilgililere bildirirlerdi. Fakat, istanbul'u asıl titreten, sadrazamın genellikle ayda bir çıktığı büyük kol denetimiydi. İnciciyan, bu denetimlerde şehrin her semtinin gezildiğini, kapı ve daire halkı dışında pek çok görevlinin de sadrazama eşlik ettiklerini yazmaktadır. Büyük kol aynı zamanda bir tür gövde ve güç gösterisiydi. Sadrazamla birlikte yeniçeri ağasının, İstanbul kadısının, ihtisab ağasının da katıldığı büyük kola sabahleyin çıkılırdı. En önde atbaşı giden yoldaşlar ya da kılavuz çavuşları, bunların arkasında kol düzenine göre süpürge sorguçlu subaşı, perişanı sarıklı asesbaşı, süpürge sorguçlu çardak çorbacısı, İstanbul kadısı kethüdası, mücevvezeli dergâh-ı âli çavuşları, selimi kavuklu ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

divan rahtlı atlı çavuşbaşı, örf denen görkemli sarığı ile İstanbul kadısı, selimî kavuklu ve divan rahtlı ata binmiş yeniçeri ağası, kapı kethüdaları, iki yanda ikişer sıralı, üsküflü ve seraser kuşaklı kol oğlanlan ile mumcular, satırlar, aralarında saraçbaşı, terazici, daha geride perişanî sarıklı, orta kuşaklı ve elinde değneği olan ihtisab ağası, bostancılar odabaşısı, selimî kavuklu, erkân kürklü ve divan rahtlı atta sadrazam, yanında süpürge sorguçlu muhzır ağa, ellerinde ve omuzlarında ceza araçları olan muhzır yoldaşları, daha geride kethüdayerleri, cebeciler, topçular bulunur, bu korkutucu kortej, yer yer durur ve sadrazamın buyruklarına göre denetimler yapılır, gerekiyorsa ceza uygulanırdı. Sadrazam bir yerde durunca çavuşlar dışmda atlılar hemen inerlerdi. Yeniçeri ağası, ihtisab ağasından, kolun simgesi sayılan değneği alıp sadrazama verirdi. Ceza belirlemede ve uygulamada sadrazamın yetkisi, idama değin sınırsızdı. Narh kontrolleri, fırın, ekmek, kasap, aşçı, başçı denetimleri, ölçü aletlerinin yoklanması, sokakların, çarşı içlerinin temizliği, esnafın kılık kıyafeti, yük hayvanlarına eziyet edilip edilmediği, saçaklar, mecralar, çeşmeler vb her şey, büyük kol denetimlerinin kapsamındaydı. Kol sırasında sadrazam sormadıkça kimse konuşmazdı. Et ve kasapla ilgili sorulara yeniçeri ağasının cevap vermesi kanundu.

Sadrazam "küçük kol" da denen kola binmelerde, yine erkân kürkü giyer, ağır takımlı ata binerdi. Alayın en önünde subaşı ve asesbaşı kendi maiyetleriyle yer alırlardı. Çardak çorbacısı ile istanbul kadısı kethüdası daha arkada yan yana yürürlerdi. Bunların gerisinde de dergâh-ı âli çavuşları, çavuşbaşı, soma tek başına İstanbul kadısı, divan rahtlı atında yeniçeri ağası, yanlarda ikişer sıralı mumcular, bunların önünde ocak kapı kethüdaları aralarında ise kol oğlanları bulunurdu. Daha arkada da sağında ihtisab ağası ve muhzır ağa, solunda bostancılar odabaşısı, terazici olduğu halde sadrazam yer alır, arkasında muhzır yoldaşları denen muhzır ortası yeniçerileri her biri "alât-ı darb ü ta' zir" denen falaka ve değneklerle yürürlerdi. En geride ise kethüdayerleri, cebeci ve topçu çavuşları, vezirazam ağaları karışık ilerlerlerdi.

Küçük kol ve çarşamba divamnın uzantısı olan kola binmeler genellikle Paşa Kapısı'ndan başlar, Salkımsöğüt-Aydmoğlu Tekkesi-Hoca Paşa Çarşısı-Meydancık-Bahçekapusu-Gümrükönü-Odunkapusu-Unkapanı ve Kovacılar yolu ile Fatih'e çıkılır, Fatih Camii'nde öğle namazı kılmdıktan sonra Saraçhane-Şehzadebaşı-Vezneciler-Hasan Paşa Ham-Divanyolu-Irgat Pazarı-Valide Hamamı-Atmeydanı Başı, Ayasofya Çarşısı içinden geçilerek Paşa Kapısı'nda sona ererdi. Kola binmelerde, kulluklar da denetlenir, yoksullara padişah adma atiyelerde bulunulurdu.

1677'de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa' mn başlattığı bir geleneğe de "büyük kol" denilmekteydi. Dini bayramların 3- günü sadrazamın ziyaret amacıyla yaptığı bu gezi sırasında da denetim söz konusuydu. O gün sadrazam, Eyüb Sultan Camii'nde ikindi namazı kıldıktan sonra kola binme düzenindeki gibi hareket eder, yanında reisülküttab, ocak kethüdası, başçavuş, sadrazam silahdarı, çuhadarı, tezkireci efendi, telhisçi, kapıcılar kethüdası, bölük ağaları ve kethüdaları da bulunduğu halde ilerler, Eski Odalar'ın(-+) önüne gelince 61. cemaat solak ortası odabaşısınm sunduğu şerbeti içer ve odabaşma altın ihsan eder, Veznecilere gelindiğinde yeniçeri ağası ile ocak mensupları ayrılırlar, sadrazam da kendi maiyetiyle Paşa Kapısına dönerdi.

istanbul kadısı ihtisab ağası ile kola çıktığında öncelikli olarak divan kararlarını esnafa tebliğ ederdi. Kol gezerken saptadığı her uygunsuzluğun ya da suçun cezasını hemen uygulayarak ihtisab ağasına ve ilgili esnaf örgütüne havale ederdi. Galata, Eyüb, Üsküdar kadıları da kendi yetki bölgelerinde kola çıkıp fiyatları, üretim koşullarını denetlemekteydiler (bak. Bilad-ı Selase; İstanbul Kadılığı).

İhtisab ağası, sadrazam ve İstanbul kadısı ile çıktığı kollardan ayrıca kendisi de maiyetiyle her gün kol gezerdi. İhtisab kanunnamesinde "ihtisab ağası bulunanlar, ekser evkatda kol ile gezib her ne kadar terazi ve kantar ve arşın ve endaze ile ahz u itâ eder esnaf var ise cümlesinin vezn ve dirhem ve endaze ve arşınlanna bakıb noksan olanları iktizasına göre falaka ve değnek ile ta'zir ve tekdir ve değnek darbından ziyade te'dibe müstahak olanları, ihtisab ağası mahbesine irsal eder..." koşulları yer aldığından buna göre davranılırdı. İhtisab ağasının maiyetini oluşuıran kol oğlanları, zabıta ve vergi memurluğu görevleri yapmaktaydılar. Bunlar da ikişerlüçerli gruplar halinde her gün çarşılarda gezerler, hem denetim yaparlar hem de dükkân ve hanlardan kepenk açma parası, ihtisab akçesi toplarlar, yolsuzlukları da ihtisab ağasına bildirirlerdi.

Kaptan-ı derya, donanma ve Tersane halkından oluşan maiyetiyle Galata, Kasımpaşa semtlerinde kola çıkardı. Kasımpaşa semtinde her zaman çok sayıda gemi ve gemici bulunduğundan, bunların denetimleri ve kent güvenliğini bozucu hareketlerinin önlenmesi için de 35 kaptan, azep, levent ve kalyoncu askerlerle kol gezerlerdi.

Yeniçeri ağasının yanında ocak zabitleri ve yeniçeriler olduğu halde kol gezmesi, kent disiplinini sağlamak amacına dönüktü. Ayrıca ocağın dört yayabaşısı ve dört bölükbaşısı cumadan başka her gece kol gezerler, yakaladıklan suçluları Ağa Kapısına^) teslim ederlerdi. Bu denetimlere "sıra kolu" deniyordu. Yeniçeri yasalarına göre sıra kolu yatsıdan sonra Atpazarı'ndan başlar, 1 yayabaşı ve 1 bölükbaşı yönetimindeki dört ayrı koldan biri Ayasofya Camii ve Topkapı Sarayı cihetine, biri Edirnekapı'ya, üçüncüsü Yedikule'ye, dördüncüsü de Kadırga Limam'na doğru denetim ve yoklama yapardı.

Kol gezmelerde bir gelenek ve gereklilik olarak suçüstü cezası uygulanması söz konusuydu. Bununla halk ve esnaf korkutulurdu. Cezalar, şeri değil örfiydi. Dayak, falaka ve türlü eziyetler uygulanırdı. Geceleri yapılan sıra kollarında, önceden alman duyumlara göre kaçak çalıştırılan meyhanelere, fuhuş yerlerine, yine kaçak insan barındırılan bekâr odalarına baskınlar yapılır, bu yüzden bazen silahlı çatışmalar bile olurdu. Gece fenersiz kola yakalanmak suçtu. Bunlar ve kuşkulu görülenler toplanıp hamamcılara teslim edilir, hamamcı da bunlan sabaha kadar külhanda ücretsiz çalıştırırdı. Ertesi sabah, is, kurum, kül ve kir içinde salıverilenleri görenler alaya alırlar, "külhani", "külhanbeyi", "hamam külhanisi" derlerdi ki külhanbeyi deyimi bundan kalmıştır.

Geleneksel biçimleriyle Yeniçeri Ocağının kapatılmasına kadar uygulanan kol gezmeleri, bu tarihten sonra yerini yeni yöntemlere bırakmıştır. 1827'den sonra İhtisab Nizamnamesi'nin getirdiği esaslara göre denetimler yapılmaya başladığı gibi, 1845'te Zabtiye Müşiriyeti'nin oluşturulması ile zaptiye (polis) denetimleri, 1854'te şehremanetinin kurulmasından sonra da belediye zabıtası kontrolleri başlamıştır. Bununla birlikte sadrazamların İstanbul genelindeki denetim sorumlulukları 19. yy' m sonlarına değin sürmüştür.

Bibi. P. G. İnciciyan, "XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Devleti", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 3 (Nisan 1965), s. 66 vd; S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* ist., 1983, s. 19-20; Z. Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi,* İst., 1987, s. 40, 78 vd, 157 vd; Uzunçarşılı, *Merkez ve Babriye,* 140-144; 1. Birinci, "Emniyet Teşkilatımızın Tarihçesi", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 12 (Ocak 1966), s. 77 vd; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* II, 287.

NECDET SAKAOĞLU

KOLAYLI, TEVFİK (Neyzen)

(14 Haziran 1879, Bodrum - 28 Ocak 1953, İstanbul) Yergi şiirleriyle, kalenderce ve kural tanımaz yaşantısıyla, içki düşkünlüğüyle tanınan şair ve neyzen. "Neyzen Tevfik" diye anılır.

Babası Bafralı Hafiz Hasan Fehmi Efendimin rüştiye öğretmeni olarak görevli bulunduğu Bodrum'da dünyaya geldi. Çocukluğunun bir bölümü Urla'da geçti. Gençlik yıllarında İzmir'de yaşadı. Burada Mevlevi dergâhına devam etti. Edebiyat çevreleriyle tamştı. Yergi ustası Eşref, Tevfik Nevzat, Bıçakçızade Hakkı, Abdülhalim Memduh, Tokadizade Şekib'le dostluk kurdu. 1898'de *Muktebes* gazetesinde ilk şiiri yayımlandı. 1899'da geldiği İstanbul'da da edebiyat ve musiki çevrelerine girdi. Bir süre medrese derslerine, Yenikapı ve Galata mevlevîhanelerine devam etti. Daha sonra Bektaşî muhitlerine de girdi. Yaşamı Sirkeci ve Şehzadebaşı kahvelerinde, Galata ve Beyoğlu meyhanelerinde geçiyordu, Sarhoşken yaptığı konuşmalarla ve yergileriyle II. Abdülfiamid yönetiminin dikkatini çekti ve mimlendi. 1903'te Mısır'a kaçtı. Burada kaldığı 5 yıl boyunca bir süre Bektaşî tekkesinde yaşadı. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilince İstanbul'a döndü. Ölümüne kadar, zaman zaman başka şehirlere gitmekle birlikte, İstanbul'da kendine özgü çizgidışı yaşamını sürdürdü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Neyzen Tevfik Kolaylı
Cengiz Kahraman arşivi

Neyzen Tevfik'in şiirlerinde Eşrefin ve Mehmet Akif'in etkileri görülür. Genelde ayıp sayılan kelimeleri kullanmaktan çekinmez. Dilinin ucuna geldiği gibi yergilerini söyler. Kalenderliği, yönetimleri eleştirmesi, alaycılığı ve haktan yana olması, kendisinin geniş halk yığınlarınca tanınıp sevilmesine yol açmıştır. İçki düşkünlüğü nedeniyle sık sık hastanelerde tedavi gören Neyzen Tevfik birçok şiirini Bakırköy ve Haydarpaşa hastanelerinde yazmıştır.

"Tercüme-i Hâlim" adlı uzun şiirinde 1919'a kadarki yaşamını anlatır. Bu şiirde İstanbul'a gelişi, istanbul'daki yaşamı da yer alır. Sirkeci, Eyüp, Fatih, Fethiye, Langa. Galata, Beyoğlu söz konusu edilir. 1919 tarihli "İstanbul" ise İstanbul'un ve memleketin karanlık günlerini yansıtan, yönetimi eleştiren bir şiirdir. Neyzen Tevfik dörtlüklerinden birçoğunda da İstanbul'un aksayan belediye hizmetlerini yermiştir.

Neyzen Tevfik İstanbul'la ilgili yergilerinden çok, kendi yaşantısıyla bir dönem İstanbul'unun simgesi olmuştur. Kahvelerde, meyhanelerde, bekâr odalarındaki yaşantısı, kendisine gönülden ilgi gösteren varlıklı kişilerden kaçması, şair ve neyzen yanıyla İstanbul'un aydın çevrelerinde gördüğü saygı ile kendine özgü bir yer edinmiştir. Canı isterse dönemin en seçkin devlet, edebiyat ve sanat adamlarıyla aym sofrada içmiş, canı isterse en süfli meyhanelerde berduşlarla, bitirimlerle dostluk kurmuş, yaşamıştır. Elinde neyi, sırtında torbası, arkasında köpeği ile İstanbul'un dilediği semtinde, kâh bir viranede, kâh bir kovukta, kâh bir konakta yaşamıştır.

ERAY CANBERK

Musiki Yönü

Neyzen Tevfik Urla'dayken amatör bir neyzenden dersler alarak başladığı ney çalışmalarını kendi kendine ilerletti. İzmir'de bulunduğu yıllarda İzmir Mevlevîhanesi neyzenbaşısı Cemal Efendi'nin yardımıyla hem neyini hem de musiki bilgisini geliştirdi. II. Meşrutiyet'te artık hem neyzen hem de hiciv ustası bir şair olarak ünü bütün İstanbul'a yayılmıştı. O yıllar içinde en sık gittiği yerlerden biri olan, Şehzadebaşı'nda Direklerarası'ndaki Yakup'un Çayhanesine şehrin tanınmış bütün musikicileri geliyordu. Neyzen Tevfik her türlü çalgının duvarda asılı durduğu burada Hafiz Osman ve Hafız Sami ile fasıllar icra etti. Tepebaşı Tiyatrosu'nda Tanburi Cemal Bey, Kemençeci Vasilaki, Udi Nevres Bey, Hacı Kirâmî Efendi gibi üstatlarla birlikte konserlere katıldı. 1914'te ilan edilen genel seferberlikte mehter takımına alındı. 1928'de İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda görevlendirildi, bu görevini 1943'e kadar sürdürdü. 1942'de istanbul Konservatuvarı arşivi için Münir Nurettin Selçuk'un 18 plağa okuduğu klasik eserlerde sanatçıya eşlik eden ünlü sazlar arasında yer aldı. 6 Mayıs 1952'de 73- doğum yıldönümü dolayısıyla Tepebaşı Şehir Tiyatrosu'nda büyük bir jübile düzenlendi. Kendini "Meyde Bektaşî gölündüm, neyde Mevlevî oldum..." diye tanıtan Neyzen Tevfik ölümünden sonra hem Bektaşî hem de Mevlevî töreniyle Kartal Mezarlığı'na gömüldü. Aynı gün, dost olduğu, Almanya'nın Dresden Şehri Operası Müdürü Kurt Strigler'in kendisi için bestelediği bir parça Dresden Radyosu'nda çalındı.

Kendi açıklamasına göre 100'e yakın plak doldurmuştur. Ancak, bunların pek azı tespit edilebilmiştir. Bunlar çeşitli makamlardan ney taksimleridir. Mızraplı bir çalgıyla tasarlandığı duygusunu uyandıran işlek ezgi örgüsü, taksimlerinin yanısıra, şehnazbuselik ve nihavent makamlarında bestelediği saz semailerinde de görülür. Üslubu geleneksel ney üfleme tarzından bu yönüyle oldukça farklıdır. Neydeki başlıca ustalığı sazını iyi üflemesiydi. Kalıplaşmış kuralların dışına çıkar, ama hep duyarak çalar, dinleyenleri etkilerdi. Çeşitli bestecilerce şimerirnin 6'sı bestelenmiş, kendisinden bir de zeybek derlenmiştir.

Neyzen Tevfik İstanbul'un musiki ve kültür dünyasının en renkli kişiliklerinden biriydi. Konserler ve plakları dışında, evlerdeki özel musiki meclislerinde, Boğaz'daki sandal gezintilerinde, şehrin kahve ve kıraathanelerinde de ney üfledi. Sazını bir geçim kapısı haline getirmemek için direndi, sadece içinden geldiği zaman çaldı.

Bibi. M. S. Çapanoğlu, *Neyzen Tevfik Hayatı ve Eserleri,* ist., 1942; Ş. Kolaylı, "Yakın Tarihten Hatıralar", *Musiki Mecmuası,* S. 258 (1970); M. Ergün, *Neyzen Tevfik ve "Azâb-ı Mukaddes'H,* ist., 198*3; H. Yücebaş, *Neyzen Tevfik,* İst., 1983; Öztuna, *BTMA,* I; O. Akdoğu. *Müzik Yönüyle Neyzen Tevfik,* İzmir, 1991.

M. HULUSİ YÜCEBIYIK

KOLERA SALGINLARI

Kolera, ilk kez Hindistan'ın Ganj sahillerinde, özellikle Bengal Eyaleti'nde görülmüş, önce bütün Hindistan'a ve sonra da Güney Rusya, Yakındoğu ve Afrika'dan bütün dünyaya yayılmıştır. İstanbul'a denizyoluyla gelen kolera ilk salgını 1831 yazında yapmış ve kısa zamanda bütün imparatorluğa yayılmıştır. Bu salgında günlük ölüm 200'e kadar yükselmiş ve 6.000 kişi ölmüştür. Bu sıralarda hekimbaşı olan Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) henüz mikrobu keşfedilmemiş olan kolera-morbüs'ten korunmak ve hastalığın belirtileri ile seyri hakkında bilgi verip halkı uyarmak amacıyla *Kolera Rtsalesi'ni* (1831) yazmış, bu kitapçık devlet tarafından sivil ve askeri görevlilerle mahalle muhtarlıklarına dağıtılmıştır. Salgın sırasında, istanbul'daki hastanelerin kapılarında giriş çıkışı kontrol eden birer karakol kurulmuştur. Karantina(->) teşkilatının kurulması da bu salgın nedeniyle gündeme gelmiştir.

İstanbul'da ikinci kolera salgını, Ekim 1847'de başlamıştır. Bu kez İran'dan başlayan kolera, Arap Yarımadası, İngiltere ve Fransa'ya yayılmıştı. Kafkasya'dan Erzurum ve Trabzon yoluyla da İstanbul'a ulaşmıştı. Koleraya yakalanan 9-237 İstanbullunun 5.275'i ölmüştür.

İstanbul'a üçüncü salgın, 1854'te Fransa'dan gelmiştir. Bu sıralarda devam etmekte olan Kırım Savaşı'nda müttefik Fransız askerleri, Marsilya'da hüküm süren kolerayı İstanbul'a bulaştırmışlar ve salgın 3-500 ölü ile son bulmuştur.

1865'te Hicaz'da başlayıp Akdeniz limanları, Karadeniz ve Irak'tan gelen kolera ile kent dördüncü kez sarsılmıştır. O sıralarda Humbaracı Kışlası'nda(->) bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin bir bölümü Hasköy'e, bir bölümü de Gülhane'ye taşınmış ve boşaltılan kışla, kolera hastanesi olarak kullanılmıştır. Bu salgında, haziran ayında 30.000'i aşkın İstanbullu hayatını kaybetmiştir.

1911'deki kolera salgınında Gülhane Bahçesi'ndeki büyük barakada nekahet dönemini geçiren koleralı hastalar.
Nuran Yıldırım koleksiyonu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

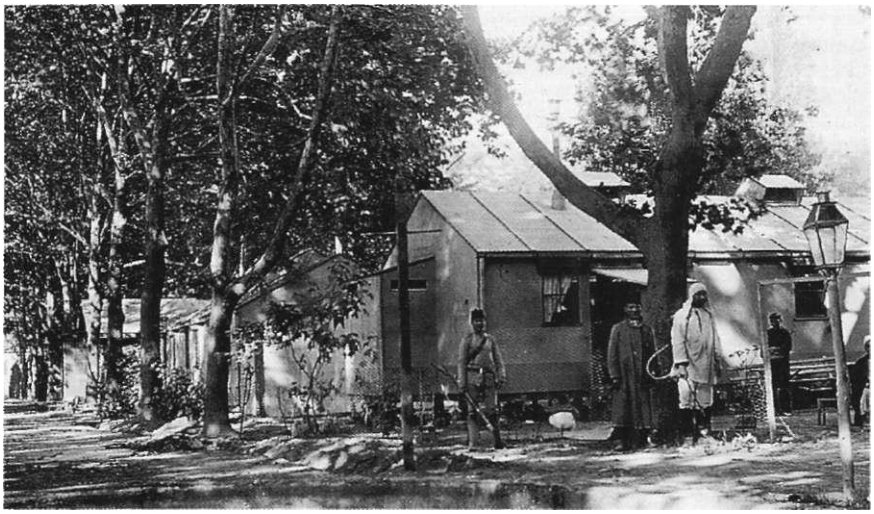

1911'deki kolera salgınında Gülhane Bahçesi'nde kurulan barakalardan oluşan kolera hastanesi. *Nuran Yıldırım koleksiyonu*

Salgın sırasında, İstanbul'a gelmiş olan birkaç St.Vincent de Paul rahibesi Kuledibi'nde bir dükkân kiralayarak sokaklarda düşüp kalan koleralıları tedavi etmişler, salgın bitince rahibelerin yararlı hizmetleri bu bölgede bir hastane açmak fikrini doğurmuş ve Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi(-0 kurulmuştur.

Salgının söndürülmesinde başka bir felaketin, Hocapaşa yangınının büyük rolü olmuştur. Yangından önce, günlük ölümler 1.000'i aşmışken, yangının ertesi günü bu sayı 100'e düşmüş ve bir hafta içinde de salgın tamamen ortadan kalkmıştır.

İstanbul'da 1865'te başlayan bu salgm, Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika'ya yayılan, dünyanın dördüncü kolera pandemisinin bir uzantısıydı. Avrupa'da büyük tahribat yapan koleradan korunmak gayesiyle, 1866'da İstanbul'da Uluslararası İstanbul Sağlık Konferansı düzenlenmiş ve burada bilimsel karantinanın esasları tespit edilmiştir. 1867'deMeclis-i Tahaffuz tarafından Kolera Nizamnamesi hazırlanmış ve uzun süre yürürlükte kalmıştır.

1870'te Rusya'da patlak veren salgm, Kayaklar'da(->) bu ülkeden gelen gemilere şıkı bir karantina uygulandığı halde, İstanbul'a da gelmiş ve bütün şehri etkileyerek 15.000 can almıştır. Bunu izleyen 1876 salgınında ise 7.000 İstanbullu hayatını kaybetmiştir.

1892'de, Osmanlı İmparatorluğu, İsveç, İsviçre ve Yunanistan hariç bütün Avrupa ülkelerinde, oldukça ağır seyreden bir kolera salgını vardı. Koleranın ülkeye girmemesi için limanlardaki tahaffuzhanelere etüvler yerleştirilmesine, dubalara yerleştirilen etüvlerle gemilerin hattâ posta evrakının bile dezenfekte edilmesine rağmen, 25 Ağustos 1893'te Hasköy'de ilk kolera vakası ortaya çıkmıştı. Ardından Üsküdar'da şüpheli ölümler başlamış ve hastalığın kolera olduğu tespit edilmişti. Fakat daha önceki salgınlarda koleradan yüksek rakamlarda ölü veren halk arasmda, hafif seyreden bu hastalığın kolera olmadığı, Şehremini Rıdvan Paşa'nın hükümetten daha fazla para alabilmek için bir kolera salgını uydurduğu yolunda söylentiler dolaşıyordu. Bu dedikodular sınırlan aşarak Rusya ve Avrupa gazetelerine de konu olmaya başlamıştı. Kesin bir teşhis koymak üzere, Pasteur'ün öğrencisi, Fransa Sağlık Daireleri Müfettiş Yardımcısı Dr. André Chantemesse çağrıldı. Chantemesse hastalığın kolera olduğunu onaylayınca gerekli önlemler alınmaya başladı. Belediye daireleri, Sultanselim, Şehremini, Kuruçeşme, Emirgân, Beyoğlu, Sanyer, Üsküdar ve Haydarpaşa'da geçici kolera hastaneleri açarak tedavilerini üstlendi. Belediyede Hıf-,zıssıhha-i Umumiye Komisyonu kuruldu. Galata, Üsküdar ve Tophane'de üç tebhirhane yapımına başlandı. 17 Aralık 1893'te Gedikpaşa, 6 Ocak 1894'te de Üsküdar ve Tophane tebhirhaneleri faaliyete geçerek kolera görülen mekânlar ile buralardan alman eşyaları dezenfekte etmeye başladılar. Cadde ve sokaklar temizlendi, yaş sebze meyve ile midye gibi deniz ürünlerinin satışı yasaklandı.

Kolera, kaynağı su olan bir hastalık olduğundan şehir su şebekesinde yapılan kontrollerde Belgrad Köyü'nün domuz ahırları ile Kömürcü ve Bağçecik köylerinin lağım sularının su bendine aktığı tespit edilmiş ve bu köyler istimlak edilerek halkı başka bir yere nakledilmiştir. Ayrıca Göksu Bendi'ne de kumdan bir süzgeç yaptırılmıştır.

25 Ağustos 1893-4 Nisan 1894 arasında devam eden salgında geçici kolera hastanelerine toplam 2.683 hasta kabul edilmiştir. Bunların 1.537'si ölmüş 1.146'sı da şifa bulmuştur.

Şehremaneti ilk kez bu salgının tam bir istatistiğini hazırlamıştır. Bunlar ilk hastalık istatistiklerimizdir. Bundan soma belediye, her sene şehrin sağlık durumunu gösteren istatistikler tutmuşsa da bunların ilki ancak 1910'da yayımlanabilmiştir.

Bu salgın sonunda belediye hizmetlerine daha çok önem verilerek İstanbul'un çeşitli belediye dairelerindeki hekim sayısı artırılmıştır. Salgm sebebiyle yapılan en önemli işlerden biri de Bakteriyolojihane-i Şâhâne'nin(->) kurulmasıdır.

1894'te şehirde yeniden kolera vakaları görülmesi üzerine bu kez kolera hakkındaki çalışmaları ile tanınan Münih Üniversitesi profesörlerinden Dr. Rudolf Emmerich çağrılmış, Hasköy, Balat ve Ayvansaray'da kanalizasyon bulunmadığını, bazı yiyeceklerin açıkta satıldığını, Yeniköy'deki kuyu sularının içim şartlarını taşımadığını bildiren bir rapor vermiştir. Bu sıralarda Kasımpaşa Deresi civarında yüksek tepelerde bulunan mahallelerin atık suları bu derede toplanmaktaydı. Zaman zaman temizleme çalışmaları yapılmasına rağmen Kasımpaşa bu yüzden bir kolera odağıydı.

1907-1915 arasmda, İstanbul'da zaman zaman kolera salgınları olmuştur. 1910'da koleranın şiddetini artırması üzerine, Demirkapı, Nuhkuyusu, Şişli ve Yenibahçe'de hazırlanan, 24'er yataklı 4 pavyon yetersiz kalınca 4 seyyar hastane daha getirtilerek Demirkapı ve Gülhane Bahçesi'ne kurulmuştur. Ayrıca Cerrahpaşa'da Takiyeddin Paşa Konağı da geçici kolera hastanesi yapılmış, salgın bittikten sonra bu bölgede bir hastaneye ihtiyaç duyulması üzerine 1910'da Cerrahpaşa Hastanesi(->) adıyla bu kez bir belediye hastanesi olarak faaliyete geçmiştir. Balkan Savaşı yıllarında yeniden şiddetlenen kolera 191 Tde 1.583 ve 1912'de 1.277 kişinin ölümüne yol açmıştır.

Bundan sonra uzun yıllar kolera salgını görülmedi. Ancak 1960'lı yılların sonlarında Asya'da "vibrio el tor" enfeksiyonu gittikçe yayılmaktaydı. Dünya Sağlık Örgütü buna önce parakolera adını vermişken sonra kolera olarak adlandırılmasını ve bu hastalığa karşı kolera tedbirleri alınmasını bildirmişti. 1970'te Sağmalcılar'da görülen vakaların bu çerçevede değerlendirilmesi üzerine İstanbul'da kolera gündeme gelmiş ve komşu ülkeler Türkiye'ye karşı kolera tedbirleri uygulamaya başlamıştı. Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat, incelemeleri sonunda bu salgının, "vibrio el tor" dan ileri gelen parakolera olduğunu tespit ederek bu hastalığın gerçek koleradan farklı olduğunu, bu itibarla Dünya Sağlık Örgütünün tutumunun yanlış olduğunu ve karantinaya gerek olmadığmı bildirmiştir. Unat'ın çabaları sonucu karantina uygulaması ve aşı mecburiyeti getiren ülkeler bu tedbirleri kaldırmışlardır.

Bibi. "Kolera Musabînine Mahsus Olmak Üzere Küşâd Edilen Devâir-i Belediye Hastahanelerinin Cedvel-i Mu'âmelâtı ve lstilâ-yı Mezkûr Hakkında Mütâlaât", *Vekâyi-i Tıbbiye,* Sene 14, S. 21 (20 Receb 1311/15 Kânunusani, 1309), s. 2620-2622; S. Kamul, "Kolera İstilaları", *Maarif,* S. 124 (25 Teşrinisani 1309), s. 311; Dr. Chantemesse: "L'Epidémie Chdlérique de Constantinople en 1893", *Gazette Médicale d'Orient,* S. 22, 23, 24 (15, 31 Ocak ve 15 Şubat 1894), s. 282-289; Emmerich, "Le Choléra a Constantinople", *Revue Médico-Pharmaceutique,* 8. yıl, S. 4 (30 Nisan 1895), s. 54-55; Tevfik Vacid, "Dersaadet'te Koleranın Zuhur ve Devamı", *Vekayi-i Tıbbiye,* Sene 16, S. 5 (18 Zilkade 1312/1 Mayıs 1311), s. 3070-3074; Edhem Necdet, *Kolera Tabibi,* İst., 1326, s. 21; *Şehremaneti îdare-i Sıhhiyesi, Dersaadet'in 1324 ve 1325 (1908-1909) Senelerine Mahsus*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sıhhîhtatistiki, İst., 1326, s. 3; Osman Nuri, *Ahdülhamid-i Sanı ve Devr-i Saltanatı,* İst., 1327, s. 530; F. N. Uzluk, "Kolera Risalesi", *Türk Tıp Tarihi Arkivi,* C. 4, S. 1 (1935), s. 45-**156;** ay, "Cholera Asiatica'nın Epidemi Tarihi Üstüne Bir Araştırma", *Türk Ijiyen ve Tecriibî Biyoloji Dergisi,* C. 8, S. 1 (1948), s. 16; B. N. Şehsuvaroğlu, "Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası,* C. 17, S. 2 (1954), s. 282-299; N. Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *TCTA,* V, 1336-1337; A. Yücel, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat,* İst., 1989, s. 8.

NURAN YILDIRIM

KOMAN, MAHMUT MESUT

(1900, Çanakkale - 30 Kasım 1979, İstanbul) Tarihçi.

İlk ve orta öğrenürıini Çanakkale'de yaptı. 1918'de İstanbul'a gelerek Ticaret Mekteb-i Âlisi'ne yazıldı. Bir süre Darülfünun Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne de devam etti. Genç yaşta yazı hayatına atılarak *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası* **(1916-** 1919) ve *Kırım Mecmuası* (1918-1919) gibi dergilerde yazılar yayımladı. Daha sonra gittiği Mersin'de içel Türk Ocağı Hars Encümeni reisliği yaptı. 1928'de *Adana Mıntakası Maarif 'Mecmuası*'nda yayımlanan yazılarıyla yöreden derlenen cönk ve mecmuaların içeriklerini ayrıntılı olarak tanıttı. Bu alanda ilk kez yazılar yayımlayan kişilerden biri oldu.

1930'da Konya Milli Kütüphane Müdürlüğü'ne atandı. Konya Halkevi'nde de çalıştı, *Konya* dergisini yönetti. Bu dergide Konya ve çevresindeki Anadolu Selçuklu dönemi yapılarını, bilinmeyen bazı 13. yy şairleriyle yeni ele geçirilmiş birçok eski yazmayı tanıttı; Konya folkloruyla ilgili derlemelerini yayımladı. 1947-1953 arasında Konya ve Bitlis'te Vakıflar müdürlüğü yaptı. 2 yıl açıkta kaldıktan sonra 1955'te İstanbul Belediyesi'nde çalışmaya başladı ve İmar Müdürlüğü Planlama Dairesi'ndeki "eski eserler tarih uzmanlığı" görevinden 1970'te emekliye ayrıldı. Koman'ın yayımlanmış 8 kitabından 6'sı Konya, Anadolu Selçuklu Devleti, Karamanoğulları Beyliği ile ilgilidir.

İstanbul'da görev aldıktan soma çalışmalarını şehirde bulunan pek çok eski eserin ve özellikle mezarlıkların ve mezar taşlarının tespit, tescil ve onanmana ayırmış; bu alanda birçok yazı yayımlamıştır. Bunlardan *TTOK Belleteni'r\de* yayımlanan "Rumeli Hisarı Şehidliği ve Fetih Şehidleri" (S. 196, Mayıs 1958), "Hassa Baş Mimarı Mehmed Tahir Ağa'nın Hayat ve Eserlerine Dair Mühim Bir Tetkik" (S. 212, Eylül 1959), "Sepetçiler Köşkü'nün Onarılması Münasebetiyle Sirkeci-Narlıkapı Arasında Mevcudiyetini Muhafaza Eden Osmanlı Eserleri" (S. 270, 1964) ve "İstanbul'un Fenerleri" (S. 284, Mart **1966)** ile *İstanbul Belediye Mecmuası'nda* yayımlanan "Tarih Boyunca Türkiye-Tunus İlişkileri I-IV" (S. 36, 37, 39, 40; Eylül 1966-Ocak 1967) başlıklı yazılar İstanbulla ilgilidir.

Eyüp semti ve mezarlıklarıyla ilgili olarak hazırladığı büyük monografi bütünüyle yayımlanamamış, küçük bir bölümü *Eyüp Sultan-Loti Kahvesi Çevresi* (1966, yb 1986) adıyla Türkçe-Fransızca bir kitap haline getirilmiştir. Eserde Eyüp sırtlarında yer alan tarihi Piyer Loti Kahvesi'ne gidiş yolları, kahve ve çevresi, Eyüp semti ve çevrede bulunan Kaşgarî, Karyağdı ve Çolak Hasan tekkeleri, ldris-i Bitlisi tarafından yaptırılan sıbyan mektebi ile Gümüşsüyü Mesiresi kısa fakat ilginç tespitlerle tamtılır.

Kitapta, ele alman yerlerin yakınında bulunan türbe ve mezarlardan da söz edilir. Eserin her iki baskısında da çevreyle ve bazı eski mezar taşlarıyla, çeşitli yapılarla ilgili fotoğraflar da bulunmaktadır. Ancak "Piyer Loti Kahvesi Etrafı" başlıklı ve 1/2.000 ölçekli yollan, mezarlıkları ve önemli mezarlan, tarihi yapıları gösteren bir kroki, yalnızca ilk baskıda yer almaktadır.

Bibi. C. E. Alışık, "Cumhuriyet Dönemi Basım Tarmimizle İlgili Bir Mektup", *TT,* XI, S. 61 (Ocak 1989), 42-44; M. S. Koz, "Adana Mıntakası Maarif Mecmuası ve Halk Kültürü Bakımından Önemi", *II. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu. Bildiriler,* Adana, 1993, s. 426-427.

M. SABRI KOZ

KOMNENA, ANNA

(2 Aralık 1083, Konstantinopolis 1153/1154, ?) Tarihçi.

Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos'un (hd 1081-1118) büyük kızı olup, babasının dönemini anlatan *Aleksiad* adlı eseri ile ünlüdür.

Anna, iyi bir eğitim görerek, edebiyat, felsefe, tarih ve coğrafya okudu. Homeros'u, Aristofanes'i, Tukidides'i, Polibius'i ve Sokrates'i inceledi, antik Yunan uygarlığını araştırdı ve güzel konuşma sanatı konusunda dersler aldı. VII. Mihael Dukas'm (hd 1071-1078) oğlu ve tahtın vârisi Konstantinos ile nişanlandı fakat onun erken ölümü üzerine 1097'de soylu ve tarihçi Nikeforos Bryennios ile evlendi. 1118'de imparatorun ölümü üzerine, annesi İrene Dukaina'nm desteği ile kocası Nikeforos'u tahta geçirmek için mücadele verdiyse de başarılı olamadı ve tahtın gerçek sahibi II. Ioannes Komnenos(->) (hd 1118-1143) tarafından Keharitomene Kadınlar Manastm'na sürgün edildi.

Anna Komnena burada dinle ilgilenmeyip, bilimle uğraştı ve 1148'den sonra tarih kitabı *Aleksiad'ı* kaleme almaya başladı. Kitapta I. Aleksios'un kişiliği aşın yüceltümekte ve onun iktidarı ile I. Manuel Komnenos dönemi (1143-1180) karşuaştırılmaktadır. Anna'mn kronolojisi gerçeğe uymadığı gibi olayların da çarpıtıldığı görülür. Yazarın antik Yunan kültürüne olan yakınlığı eseri güzel yazı sanatının bir örneği yapmış; buna karşılık gerçekler bir ölçüde göz ardı edümiştir. Saraya dahil bir kişi olduğundan, anlatımları birçok ayrıntıyı içeren, canlı ve renkli betimlemelerdir. Eserinde düşgücünü sıklıkla kullanmış ve birçok hayali kahraman yaratmıştır. Bütün bu yönleriyle *Aleksiad,* I. Aleksios'un yaşamı, savaşları ve dış ilişkileriyle, Haçlı Seferlerini Bizans cephesinden anlatan çok değerli bir kaynaktır.

Bibi. C. Diefil. *Byzantium, Greatness and Decline,* New Jersey, 1943, s. 233-236, 242; H. Hunger, *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene,* Alexias XI-XIII, Viyana, 1981; G. Bucler, *Anna Comnena,* Oxford, 1929.

AYŞE HÜR

KOMNENOS HANEDANI

1081-1185 arasında Bizans'ı yöneten hanedan. Komnenos Hanedanı'nın adı, Trakya'daki Konine Köyünden gelmektedir. Dukaslar, Dalassenoslar gibi soylu ailelerle evlilik yoluyla akraba olan Komnenoslar 100 yıl kadar kesintisiz iktidarda kalmayı başarmış nadir Bizans hanedanlarından biridir.

Ailenin tahta çıkan ilk üyesi I. İsaakios Komnenos (hd 1057-1059) olmasına karşın, hanedan, Isaakios'un yeğeni I. Aleksios Komnenos'un (hd 1081-1118) tahta çıkışıyla başlatılır. Hanedanın diğer üyeleri, II. İoanne's Komnenos(-0 (hd 1118-1143), I. Manuel Komnenos(^) (1143-1180), II. Aleksios Komnenos (hd 1180-1183) ve I. Andronikos Komnenos'tur (hd 1183-1185).

Komnenoslar dönemi genellikle çatışmasız geçmiştir. Bu durumu bozan iki olaydan biri, II. Aleksios'un tahta çıktığında 12 yaşmda olmasını fırsat bilen akrabalardan bir başka Aleksios Komnenos'un iktidarı elinde tutmasının doğurduğu huzursuzluk, ikincisi ise çocuk imparatoru devirerek yerine geçen amcazade I. Andronikos Komnenos'un zorbalığıdır.

Komnenoslar, doğuda Selçuklulara ve Sicilya'da Normanlara karşı koymayı, Haçlı Seferlerini savuşturmayı başardılar ve İtalyan şehir devletleri ile yakın ilişkiler geliştirdiler, 1111'de Pisalılar(-0, **1126**'da Venedikliler(->), 1143'te Cenevizlileri-») ve Ankonalılar(->) imparatorluk içinde birçok ayrıcalıklar elde ederek Konstantinopolis'te koloniler kurdular. Bazı kaynaklara göre 1180'lerde başkentte yaşayan Latinlerin sayısı 60.000 civarında idi. Bu durum Bizans ekonomisini canlandırmakla kalmadı, aynı zamanda İtalya Yarımadasf nda bulunan Germenlere karşı bir güçbirliği de yarattı.

Komnenoslar döneminde ekonomik hareketliliğe paralel olarak edebiyat ve sanat da canlandı, bazı araştırmacıların Komnenos Rönesansı diye niteledikleri parlak bir dönem yaşandı. Devrin aydınları arasında, Bizans tarihindeki tek kadın tarihçi olan I. Aleksios'un kızı Anna Komnena'mn(->) seçkin yeri vardır. Kimi yazarlar ise, Komnenos Hanedaninın bazı uygulamalarının Bizans devlet sistemini bozduğunu ileri sürerler. Bu uygulamalar arasında memuriyetlerin yetenek ve eğitime göre değil, hanedana akrabalık esasına göre dağıtılması özel yere sahiptir. Gerçekten de, 12. yy'da yüksek memurların yüzde 90i ya hanedana üyeydi ya da akrabaydı ve bu durum idari yapıda bazı bozulmalara yol açmıştı.

Komnenos Hanedanı döneminde, Konstantinopolis'te, Hora Manastın da (bak. Kariye Camii) dahil birçok kilise onarıldı, II. İoannes Komnenos'un karısı İrene tarafından Pantokrator Kilisesi inşa ettirildi (bak. Zeyrek Kilise Camii).

13- yy boyunca varlığını sürdüren ai-

Kucağında İsa'yı tutan Meryem'e adak kâsesi sunan II. Ioannes Komnenos ve karısı Eirene. *Tahsin Ay doğmuş*

le üyeleri, bu tarihlerde görece önemsiz mevkilerde bulundular fakat Komnenos adının saygınlığı devam etti.

Bibi. F. Chaldon, *Les Comnenes,* II, Paris, 1912; R. Browning, *TheDeath ofJohnllComnenus,* 1961, s. 229 vd; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi,* Ankara, 1975, s. 206-245; A. Comnene, *Alexiade. Règne de l'empereur Alexis l Comnene 1081-1118,* III, Paris, 1937-1945; H. von Kap-Herr, *Die Abendlândicshe Politik Kaiser Manuels,* Strasbourg, 1881; P. Lamma, *Comneni e Staufer. Ricerche sui Rapportifra Bisanzio e l'Occidente nel Secolo XLL,* (Ortaçağ tarih etütleri için İtalyan Tarih Enstitüsü'nün bir araştırma raporu), S. 14-18, Roma. 1955.

AYŞE HtfR

KONAK YAŞAMI

bak. HAREM; SELAMLIK

KONAKLAMA

Bizans Dönemi

Konstantinopolis'te kente gelen yabancıların geçici olarak kalmalarına olanak sağlayan pek çok kuruluş vardı. Bunlar başta kilise ve manastırlar, imparatorlar ya da zenginlerce hayır için yapılmış misafirhaneler, hasta ve yaşlı yoksulların aynı zamanda tedavi gördükleri hastaneler, tüccarevleri ve özel kişilere ait kâr amacı güden hanlardı.

Özel kişilerin sahip olduğu kâr amaçlı hanlara "pandoheion" denirdi. 4-5. yy yazarlarından Ioannes Hrisostomos(->) bu hanlara özellikle ticaret yolları boyunca sık sık rastlandığından söz eder. Bu mekânlar yalnızca yolcuların ve hayvanlarının konaklamaları için değil, aynı zamanda fuhuş ve eğlence için de kullanılırdı. Bir rivayete göre Konstantinopolis'in kurucusu I. Constantinus'un(->)(hd 324-337) annesi Helena, gençliğinde, babasının işlettiği bir handa fahişe olarak çalışmıştı.

Bizans'ta tüccarlara tahsis edilen hanlar değişik anlamları da olan "mitaton" (çadır kampı) sözcüğü ile adlandırılırdı. 536 ve 681'de, dinsel toplantılara katılmak için Konstantinopolis'e gelen din adamlarını barındırmak üzere hazırlanan bu tür misafirhanelerden söz edilir. 10. yy'a ait önemli bir kaynak olan *Eparhos Kitabinde* "mitaton" deyimi, Konstantinopolis'e gelen Suriyeli tüccarların "enoikion" denen bir kira bedeli karşılığında kaldıkları yerler için kullanılmıştır. Öte yandan dokuma tüccarlarına ayrılan "mitatori'larda söz konusu Suriyeli tüccarlardan temin edilen mallara ayrılmış depolar bulunuyordu. Yine aynı kaynaktan anlaşıldığına göre keten tüccarlarının, bu "mitaton'İardan alışveriş yapmaları yasaktı. Bazı araştırmalar söz konusu yerlerin, zamanla ticaret merkezi özelliğini yitirerek yalnızca misafirhaneye dönüştüğünü kabul ederler.

Öte yandan Bizans'ta her iyi Hıristiyan, başta yoksullar, hastalar, yetimler ve yaşlılar olmak üzere ihtiyaç sahiplerine yardımcı olmak, onlan barındırmakla sevap işleyeceklerine inanırdı. Kökeni Hıristiyanlık öncesine dayanan bu yardımseverlik 4-5. yy'lardan itibaren kamu yararına bir hayırseverlik biçimine dönüştü. "Evergesia" denen bu davranış biçimi başta imparator olmak üzere, zengin kişilerce, kiliseler ve manastırlarca yaygın biçimde yürütülmüştür. Özellikle manastırların konaklama işinde yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Buralarda barınmanın yanısıra yemek ve giyecek dağıtılması da âdetti. Kimi manastırda ihtiyaç sahibi dilediği kadar kalabilir, kiminde konaklama süresi sınırlanabilirdi.

Halk yararına kurulmuş bu misafirhanelere "ksenodoheion" denirdi. Bunlar öncelikle hastalar, yoksullar ve yolcular için kurulmuştu. Hıristiyan hayırseverliği doğrultusunda, bu misafirhanelerde sağlanan hizmetler için hanlarda olduğu gibi bir ücret talep edilmezdi. 6. yy'a kadar "konukevi" demek olan "ksenodoheion" ile "hastane" anlamına gelen "ksenon" sözcüklerinin birbiri yerine kullanıldığı görülür. 11. yy'a ait bir yazmada hastaları tedavi eden bir "ksenodoheion"dan söz edilmesi, bu kurumların iki fonksiyonu da yerine getirdiğini düşündürmektedir.

Konstantinopolis'teki hanlara ve kervansaraylara ilişkin ayrıntılı bilgiler yoktur. I. îustinianos(->)(hd 527-565) ve karısı Teodora tarafmdan yaptırılan bir "ksenonun (hastane) varlığı bilinmektedir. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre buradan parası olmayanlar yararlanıyordu. I. Romanos Lekapenos (hd 920-944) başkente, ticaret ya da mahkeme için gelen yolcuların barınması için muhtemelen Domninos Revağf nın(->) yakınlarında bir misafirhane yaptırmıştı. Hanı anlatan yazmaya göre burada odalar ve ahırlar bulunuyor, yolculara yemek ve giyecek veriliyordu. Aynı dönemde bugünkü Beşiktaş yöresinde olduğu sanılan Ayios Mamas Sarayı, güvenlik nedeni ile Konstantinopolis'e girmelerine izin verilmeyen Rus tüccarlara tahsis edilmişti.

"Ksenodoheion" ve "ksenon'larm ortak yöneticisine "ksenodohos" denirdi. Saray protokolünde önemli bir yeri olan bu yüksek görevli kişi, genellikle yerel ruhani reise bağlı idi. 9- yy'da Patrik Fotios(->) dönemin ksenodohos'u Damianos'a yazdığı bir mektupta buralarda kalan ihtiyaç sahiplerinin durumu ile ilgili sitemlerde bulunuyordu. 8-10. yy'lardaki Konstantinopolis ksenodohos'larına ait pek çok mühür günümüze dek ulaşmıştır.

Paleólogos Hanedanı(->) döneminde (1261-1453) Konstantinopolis'te yeni yapılan misafirhanelere ve hanlara ilişkin bilgiler çok azdır. 1339 ya da 1342 tarihli bir belgede ve 1335 tarihli bir fermanda misafirhane sözcüğü nadiren zikredilmiştir. Öte yandan Osmanlı dönemine ait Balkapam Hanı, Çuhacı Han ve Hurmalı Han'ın Bizans döneminde de han olarak kullanıldığı ya da bunların kalıntıları üzerine inşa edildiği sanılmaktadır.

Bibi. D. Constantelos, *Byzantine Philanthrophy and Social Welfare,* New Brunswick, 1968. s. 185-221; E. Kislinger, "Kaiser Julian und die (christlichen) Xenodocheia", *Byzantios,* Viyana, 1984, s. 171-184; J. P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire,* Washington D.C., 1987. s. 46, 62.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

Fetihten sonra Osmanlı Devleti'nin başkenti ve Doğu Akdeniz'in en büyük ticaret merkezi konumuna gelen İstanbul'a önceki döneme oranla daha çok konuk ve yolcu gelmeye başladı. Doğu-Batı ticaret ve diplomasi trafiğinin odağı olan kentte, yabancılar daha uzun bir süre Eminönü ve Galata'daki eski konaklama tesislerinden yararlandılar. Gayrimüslimlere ait konaklarda, elçiliklerde konuk olarak kalma olanağı bulamayanlar eski Bizans hanlarında barınmaktaydılar. 16. yyin sonlarındaki konaklama durumundan söz eden Sanderson ise, Fatih Külliyesi'nin(-->), 100 kadar odayı içeren ve din-milliyet ayrımı gözetilmeksizin yerli yabancı herkesin kabul edildiği büyük kervansarayından söz etmiştir. Sanderson, burada kalan herkese uşakları, binek ve yük hayvanları ile 3 gün boyunca ücretsiz hizmet verildiğini, yatak, yiyecek ve yem parası alınmadığını açıklamaktadır. Külliyenin çevresindeki misafirhanelerde yine yolcular için her türlü olnağm mevcut olduğunu haber verir. 16. yy'da istanbul'a kazandırılan Bayezid, Sultan Selim, Haseki, Şehzade, Süleymaniye, Rüstem Paşa külliyeleri, konaklama gereksiniminin üstünde bir kapasite sağlamış bulunuyordu.

İmaret vakfiyeleri, bu kurumların 16. yy' daki gelişme durumu, olanakları ve kadroları konusunda ayrıntılı bilgiler verir. İstanbul'a gelenlerin en iyi şekilde ve ücretsiz konaklamaları için her türlü önlemin

düşünüldüğü görülmektedir. Örneğin, ayrım yapılmaksızın, kentteki bütün yolculara ramazan, bayram ve kandil günlerinde özel ziyafet verilmesi geleneği bunlardandır. Fatih imaretinde her gün, ebna-yı sebil ve misafir denen yolculara "kırk sofra taam konulup her sofranın dört kişiye ayrılması, her sofrada bir tabak dâne, iki pâre yahni, adamına göre zerde ve dört adet fodla" verilmesi vakfiye gereğiydi. Külliyelerin her birinde "misafirhane", "tabhane", "imaret", "mihmanhane", "kervansaray", "mihmanhane-i misafirin" adları verilen ve işlevleri bakımından bazı farklılıkları olan konaklama bölümleri mutlaka vardı. Külliyeler dışında da doğrudan yolculara açık misafir hanları vardı. Kervansaraylar, kente giriş yapan ağır kervanları, hizmet ve muhafız kadrosu, hayvanları ve tüm yükü ile kabul edecek kapasitedeydi. Buna karşılık küçük çaplı misafir hanlarına daha çok kalabalık olmayan yolcu grupları, Rumeli'den ve Anadolu'dan gelen esnaf, tüccar ve iş sahipleri, davacılar yerleşmekteydiler.

Konaklama tesisleri, Haliç kıyısından Çemberlitaş'a ve Beyazıt'a doğru bir eksen üzerinde ve ticaret merkezleri ile iç içeydi. Ayrıca han ve kervansaraylara yakın birer çarşı hamamı da vardı. Han ve kervansaraylar, Beyazıt'la Edirnekapı arasında, Galata ve Beşiktaş semtlerinde ve Üsküdar cihetinde de daha sıktı. Kervansarayların ve hanların hiçbirinde mutfak ve aşhane düzeni yoktu. İmaretlerden sağlanan olanaklardan dolayı buna gerek duyulmamaktaydı. Yolcular, yiyecek ve temizlik gereksinimlerini en yakın imarette ve hamamda giderebildikleri gibi, han çevresindeki aşçı, başçı dükkânlarından da ücret karşılığı yararlanmaktaydılar. Kimi yolcular ise kaldıkları odanın ocağında kendi yemeklerini pişirebiliyorlardı. Atik Ali Paşa Kervansarayı'nda olduğu gibi, kimi hanlara da imaretlerden bakraçlarla iki öğün yemek götürülüyor, oda kapıları arasındaki nişlere bırakılan bu yemeklerden isteyen herkes alabiliyordu. Şehzade Sultan Mehmed Vakfiyesi'ndeki koşullara göre imaret şeyhi tabhanede konaklayan herkese zili, yatak ve yorgandan ibaret bir yatak takımı vermekle yükümlüydü.

Hans Dernschwam(->), 1553'te geldiği İstanbul'da, yerleştiği ilk kervansarayı terk ederek Tavukpazarı'nda Dikilitaş (Çemberlitaş) denilen sütunun karşısındaki başka bir kervansaraya (Elçi Hanı) taşındığını yazmakta ve buralardaki koşulları anlatmaktadır. Tonozlu 48 hücrenin bulunduğunu, fakat içerisinin bir hapishaneden farksız, can sıkıcı, loş ve pis olan Elçi Hanı'nda(-0 da rahat edemediğini vurgular. Misafir hanlarında ve kervansaraylarda her yolcunun Türk, Yahudi, Rum ayrımı yapılmaksızın kalabildiğini, bu konaklama yerlerinin her birinde, yolcuların kalması için ocaklı odalardan başka ahır ve depo bölümleri bulunduğunu, kalanların oda ve atı için, 1 akçe gibi çok cüzi bir ücret ödediğini, bu paraların ise cami hizmetlerine verildiğini, hanlarda satılık ot ve saman bulunduğunu, imaretlerden yararlanmak istemeyenlerin çarşı pazardan bir şeyler alıp karnını doyurabildiğim, külliye imaretlerinden yiyip içen yolcuların listelerini ise mütevellilerin veya cami imamlarının tuttuğunu, yaz aylarında ise kimsenin havasız han hücrelerinde yatmak istemeyerek revaklı açık sofalara yataklarını serdiklerini yazar. Yine Hans Dernschvvam'm belirttiğine göre kervansaraylara ve misafir hanlarına kadınlar alınmamaktadır. Kente getirilen kadın esirler ise bunlara mahsus handa (Esir Hanı) kalmaktadırlar. İstanbul'a eşlerini, kızlarını ya da kız kardeşlerini getirmek zorunda kalanlar, ancak, hemşeri, akraba ya da bir ücret karşılığı kendilerine kapı açanların evlerinde barınmaktaydılar.

Taş Han'ın avlu içinden bir görünümü.
Turgut Erkişi/ Obscura, 1994

Narh defterlerinde, emtia ve yiyecek fiyatlarının yamsıra hamamdan hamala kadar hemen her türlü hizmete ilişkin ücretler de verildiği halde han ve kervansaraylardaki konaklamalarla ilgili herhangi bir ücretin yer almaması ise 18. yy'ın sonlarına kadar konaklamanın tamamen bedelsiz tutulduğunu düşündürmektedir. Diğer yandan, hemen her gün, Afrika'dan, Mısır'dan, Balkan şehirlerinden, Akdeniz adalarından, Kafkasya'dan, Karadeniz'den ve Anadolu'dan yüzlerle insanın, ziyaret, ticaret, murafaa, iş takibi, görev alma vb gibi nedenlerle İstanbul'a gelmesi, bir müddet kaldıktan sonra kentten ayrılması ise önemli güvenlik ve disiplin sorunları doğurmaktaydı. Bundan dolayı, örneğin denizyoluyla gelenler, özellikle de gemi tayfaları kente sokulmaz, bunlar, gemilerde yatıp kalkarlardı. Ayrıca gemi yolcularının kaldığı, Kasımpaşa, Galata, Tophane hanları, bu cihetteki karakullukçular ve yasakçılar tarafından gece gündüz denetim altında tutulurdu. İstanbul ve Galata surlarının kapıları akşamları kapatılır, gece kente giriş yasağı uygulanırdı. Ayrıca kent sık sık taranır, sebepsiz İstanbul'a gelenler, çift bozanlar, işsiz bekâr uşakları, 5 yıldır İstanbul'da oturduğunu kanıtlayamayanlar memleketlerine gönderilirdi. İş takibi için gelenler, kefile bağlanır veya külliyelerin tabhanelerinde kalırlardı. Misafir hanlarında gerçi gayrimüslimlerin kalmaları için bir engel yoktu, fakat onlar daha çok, kilise ve manastır evlerine, Galata'daki ücretle yolcu alan evlere inerlerdi. İstanbul'a gelen diplomatlar, gezginler ve araştırmacılar ise genellikle elçiliklerde veya yönetimin uygun görmesi durumunda Elçi Hanı'nda kalırlardı. Doğu'dan gelen Müslüman elçiler içinse yönetim, özel konaklar tahsis etmekteydi.

Deniz veya kara yolu ile emtia, yiyecek getirenler, kentte konaklayanlar arasında daima ilk sırayı almaktaydılar. Fakat bunlarm da kente giriş çıkışları izinle olur, mallarını sattıktan ve alacaklarını aldıktan soma kentten ayrılırlardı. Kent güvenliği ve konaklama açısından başlıca sorunu oluşturan bekâr uşakları ise, öncelikle kaçak veya izinli bekâr odalarında(-+) yer bulmaya çalışırlardı. Ancak kefilsiz bekâr uşağının uzun süre İstanbul'da kalması olanaksızdı. Yerleşme amacında olmaksızın, iş ve ziyaret için İstanbul'a gelenler mürur tezkiresi ile giriş yaparlar, kalmaları öngörülen süre sonunda da yine mürur tezkiresi ile kenti terk ederlerdi.

İstanbul'un konaklamaya mahsus han ve kervansarayları, 19. yy'rn ortalarına değin, aym zamanda birer emtia ve ticaret hanı işlevinde olmuştur. Kentte oteller(->) yapılmaya başladıktan sonra bu eski mekânlar, kısa sürede konaklama hizmeti dışında kalmış ve birer iş veya ticaret hanına dönüşmüştür. Eski İstanbul hanları, ortada geniş bir avlusu olan, taş ve kagir, dörtgen planlı, iç avlu çevresinde mahzen, ambar ve ahırları, üst katta, revaklı açık divanhane (sofa) gerisinde ocaklı hücrelerin (oda) sıralandığı klasik konumlu yapılardı. Bunlar, daha çok tüccarların gereksinimlerine göre planlandığından, her tüccarın bir o-

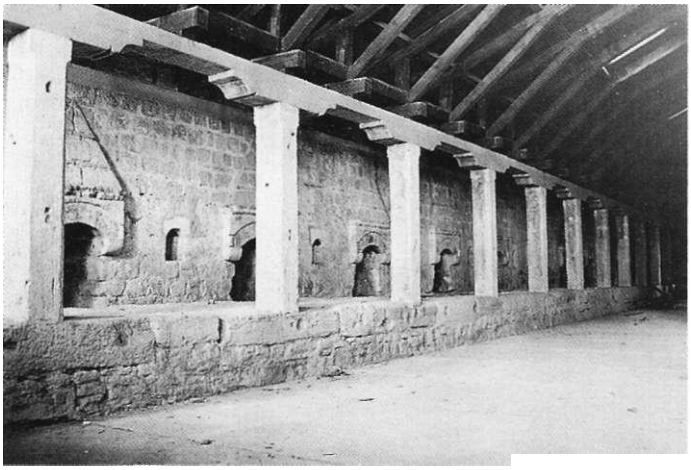

Büyükçekmece Kervansarayinda yolcuların yatmasına mahsus, ocak ve kandil yerleri bulunan revaklı sofa. *Ekrem Isın. 1994*

da ve bir depo tutup işini bitirinceye kadar geçici bir ticaret ve konaklama düzeni kurmasına imkân verecek tarzdaydı. 19. yy'rn ortasında İstanbul'a gelen La Baronne Durand de Fontmagne, eski hanları, manastırlara benzetmiştir. Kare biçimindeki geniş avlunun ortasında bir havuz veya çeşme olduğunu, avluyu çevreleyen kemerler altında duvar boyunca oda kapılarının sıralandığını, odaların her birinde ocak bulunduğunu, kemerlerin, üst katta, oda kapılarının açıldığı uzun ve önü açık koridora desteklik ettiğini, konaklayanların, bir yatak ve birkaç örtü, bir yastıkla yetindiklerini, ama yolcuların rahat ettiklerini ve bir şikâyetlerinin olmadığını yazmaktadır. Fakat, 1875 ya da 1876'da İstanbul'a gelen ve Beyoğlu sırtlarında bir otelde kalan'Edmondo de Amicis'in(->) anlattığı konfor, suriçi İstanbul'un eski hanlarındaki koşullarla kıyaslanmayacak kadar farklıdır. Buraya, günün her saatinde, dünyanın dört bucağından gelen insanlar girip çıkmakta, salondaki yuvarlak masanın etrafında her gün 20 milletten insan oturup yemek yemektedir. Pembe yüzlü leydiler, uzun saçlı sanatkârlar, para edinmeye çalışan serüvenseverler, Rum bakireler, acayip giyimli meşum kişiler ile burası bir Babil Kulesi gibidir. Kenti dolaşma olanağı bulanlar, akşamları gördükleri yerleri anlatmaktadırlar. Edmondo ve Amitisin anlattıklarına göre bu modern konaklama yerinde akşam yemeği ve içki servisi de vardı. Yemekler topluca yenmekteydi. Amicis'e göre tuhaf bir durum ise otel kapısı önünde beliren karışık suratlı adamlann, otelde kalanlann hepsini ressam zannedip "model" getirme talebinde bulunmaları, yabancı konuklara Rum kadını mı, Yahudi, Ermeni, Türk veya zenci model mi istediklerini sormaları olmuştur.

Karadeniz girişindeki Kavaklar'da(->) ise karantinaya alınanların, İstanbul'a girmesine izin verilmeyenlerin ve Boğaz'dan Karadeniz'e açılmak için uygun rüzgâr bekleyenlerin konakladıkları basit ve olasılıkla ahşap küçük yolgeçen hanları ve bekâr odaları vardı. Bunlarla ilgili bir bilgiye *Hadîkatü'l-Cevâmi'âe* rastlanmaktadır. Anadolukavağı'ndaki "iskân-ı misafirin hani'nı 1730'a doğru, Nevşehirli Damat İbrahim Paşanın kethüdası Mehmed Ağa onanmıştı. Aym kaynakta, Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nm da 1750'de bu handa konaklayanlara çorba ve ekmek verilmesi için bir vakıf tesis ettiği bildirilmektedir.

İstanbul'daki Osmanlı dönemi konaklama tesislerinin kervansaray, misafir hanı, mihmanhane, tabhane olarak adları, yerleri, kapasiteleri ve çalışma düzenleri, güvenilir listeler ve sayılarla tespit edilemez. Çünkü bunların pek çoğu yıkılmış, ayakta kalabilenler ise iş ve ticaret hanına, imlathaneye, depoya dönüştürülmüştür. Konaklama tesisleri ve koşulları için güvenilir bilgiler ancak vakfiyelerde bulunmaktadır. Başta Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si olmak üzere bazı gezi ve anı kitaplarında da önemli bilgiler vardır. Evliya Çelebi, "İstanbul'daki Mihmanhane-i Misafirin ve Kervansaraylar" başlığı altında, Elçi Hanı ile birlikte 13 kervansaray adı verir. Bunlar, Ebu'l-Feth Mehmed Han (Fatih), Bayezid Han, Selim Han-ı Evvel, Haseki Sultan, Ahmed Han (I.), Kuyucular, Koca Mehmed Paşa, Kurşunlu Meydan, Baklalı Han, Atpazarı (Pertev Paşa), Sinan Paşa, Ali Paşa-yı Atik kervansaraylarıdır. Konaklama işlevi olan han ve mihmanhaneterin ise 19'unun adlarını ve bazı özelliMerini sıralamaktadır. Mahmud Paşa (Kürkçü) Ham 120 ocaklı (odalı), yakınındaki Hoca Hanı 70 hücreli, Bosna ve Belgrad tüccarlarının kaldığı Kebeciler Hanı 100 ocaklı, Hallaçlariçi'ndeki Piri Paşa Hanı 80 hücreli, Mahmutpaşa civarındaki Tahtalı Han ve Nerdübanlı Han 70'er hücreli, sofçuların oturduğu Engürü Hanı 100 hücreli, Uzunçarşı'daki Kilit Hanı 200 hücreli gösterilmiştir. Kösem Mahpeyker Valide Sultan'ın(->) yaptırdığı Çakmakçılar'daki 3 avlulu, üç bölümlü ve bir bölümünde İranlı tüccarların kaldığı Valide Hanı(->) ise Evliya Çelebi'ye göre altlı üstlü 300 hücresi ile "şeddadi" bir han olup İstanbul'da bundan ve Mahmud Paşa Hanindan daha büyük konaklama yeri yapılmamıştır. Evliya Çelebi, bu hanın develiğinin ve ahırlarının 1.000 at ve katır alabilecek genişlikte olduğunu yazar. İnciciyan 18. yy'm sonundaki durumuyla Valide Hanı'nm 366 odalı olduğunu bildirmektedir. Evliya Çelebi'nin saydığı diğer hanlardan Kâğıd Hanı, Mahmud Paşa Hanina yakın, Katır Hanı ise Tahtakale'dedir. Rüstem Paşa Camii'ne yakın olan ve ilk tesisiyle bir Bizans veya Venedik yapısı olduğu sanılan Balkapanı Haninda Mısır tüccarlarının eğleştiklerini bildiren Evliya Çelebi, Keten Hanı, Kaya Hanı, Rüstem Paşa Hanı ile Zindankapusu Haninin büyük yapılar olduğunu yazar, fakat nitelikleri konusunda bir bilgi vermez. Civankapıcıbaşı Haninin, Uzunçarşının merkezinde kalabalık bir han olduğunu, Kara Mustafa Paşa'nm yaptırdığı Han-ı Cedidin Hocapaşa'da bulunduğunu, Tavukpazarinda Köprülü Mehmed Paşa'nın yaptırdığı hanın (Vezir Hanı) ise 220 odalı olduğunu bildirir. İnciciyan, Vezir Hanı'nm avlusunda bir de sarnıç bulunduğunu haber vermektedir.

19. yy'a kadar, İstanbul'un en işlek misafir hanlarından olan Tahtakale'deki Hurmalı Han'ın fetihten önce de aynı işlevde olduğu sanılmaktadır. Rüstem Paşa Külliyesinin kervansarayı ve misafir hanı da çarşıya ve limana yakınlığı nedeniyle en kalabalık konaklama yerlerindendi. Nuruosmaniye'deki Çuhacı Hanı da olasılıkla eski bir Bizans hanının yerine 15. yy'da yapılmış olup tüccarların kaldığı hanlardandı. Fatih'teki Şekerci Ham ise günümüze ulaşmayan en eski tesislerdendir.

18. yy'da, Osmanlı konaklama tesislerine son iki büyük han daha eklenmiştir. Bunlardan Koska'daki Hasan Paşa HaninınO-») alt katının emtia ambarları, üst katının da han odaları olarak planlandığı görülmektedir. Valide Haninin karşısındaki Büyük Yeni Han'ın(->) ise üç katlı, iki avlulu ve eski hanlardan daha geniş olarak yapıldığı görülmektedir. Galata'daki Rüstem Paşa Kervansarayı, Beşiktaş'taki Deve Hanı, Üsküdar'da bulunan misafir hanları ve kervansaraylar ise büyük ölçüde yıkılmış veya tanınmayacak derecede tadilata uğramıştır. Üsküdar'da, Atik Valide Külliyesi içindeki misafir hanlı büyük kervansaray ise günümüze kadar korunmuştur. İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan "cadde" (karayolu) üzerindeki ilk büyük konaklama yerleri Gebze'deki Öküz Mehmed Paşa Kervansarayı, Edirne yolundaki Büyükçekmece Kervansarayı(->) ve Silivri'deki Piri Mehmed Paşa Külliyesi'ndeki misafirhane ve kervansaraydı.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 145; Evliya, *Seyahatname.* I, 324-326; İnciciyan, *İstanbul,* 33; Dernschwam, *İstanbul,* 53-54, 59-62; T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat,* Ankara, 1983; D. de Fontmagne. *Kırım Harbi Sırasında İstanbul,* İst., 1977, s. 120; Amicis, *İstanbul,* 55-59; Mamboury, *Rehber,* 346-305; Güran, *IstanbulHanları*..

NECDET SAKAOĞLU

KONAKLAR

Yerine göre büyük konut sinonimi olarak kullanılan "saray" (Farsça), "köşk" (Farsça), "kasır" (Arapça), "yalı" (Rumca) sözcüklerine karşın "büyük konut" anlamına kullanılan "konak", "ev'İe birlikte, genel geçer konut anlamına gelen Türkçe kökenli ikinci sözcüktür ve konutun Türk kültüründe "konmak'İa ilişkisini vurgular. Türk gö-

çer yaşamının içinden gelen bu sözcükte konmak ve konaklamak köklerinin giderek yerleşik düzenin büyük konutuna ad olması ilginçtir. Çadırın, yurdun ve evin ötesinde konak her zaman sosyal statüye işaret eden bir anlamda kullanılmıştır. Paşa konağı, bey konağı, eşraf konağı, vali konağı, vilayet konağı, gereğinde kişilerin devlet işlerini de gördükleri, büyük konutlar anlamına gelir. Anadolu Türk edebiyatmda hep bu içerikle kullanılmıştır. Bu terimin karşılığı Batı literatüründe "residence", "residenz", "hotel", "palazzo" gibi sözcüklerle ifade edilen büyük konut tipidir. Geleneksel İstanbul yaşamında konak kent içindeki büyük konuttur. Sayfiyede, yazlık konut için "köşk", kıyılardaki büyük konutlar için "yalı" ve "sahilsaray" sözcükleri yeğlenmiştir. Hanım sultanların, vezirlerin sarayları ya da konakları olur. Fakat padişahın konağı olmaz, sarayı, kasrı ya da köşkü olur. Bu ilginç bir semantik ayrımdır. Yabancı kökenli büyük konut terimleri sultan için uygun görülmüş, fakat Türkçe kökenli konak, belki de göçer geleneğe sırt çevirmiş ve kendini daha eski saltanat imgelerine bağlamak isteyen, iktidar sahipleri tarafından kullanılmak istenmemiştir.

İstanbul tarihinde konak büyük ve hali vakti yerinde bir ailenin, çocuklarını, damat ve gelinlerini, torunlarını, hizmetkârlannı barındıran oldukça büyük bir konuttur. Yakın zamanlara kadar Süleymaniye, Fatih, Cerrahpaşa, Beyazıt, Sultanahmet ve Cihangir'de ilginç örnekleri olan bu büyük konutlar, ailelerin parçalanması, yangın, arsa ve yapı spekülasyonu nedeniyle hemen hemen tümüyle yok olmuşlardır. Süleymaniye ve Zeyrek'teki bir-iki son örnek de sorumlu kurumların ilgisizliği nedeniyle ortadan kalkmak üzeredir. Klasik dönemden kalan ve Evliya Çelebinin saray dediği büyük vezir konakları bugüne kalmadığı için, bunların yerleşim düzenleri hakkında kesin bir fikre sahip değiliz. Fakat bu konutların yüzlerce odası olduğuna ilişkin rivayetler abartılıdır. Topkapı Sarayı(-<), Dolmabahçe Sarayı (-») gibi sarayların bile bu sayıda odası olmamıştır. 19. yy'daki örneklere bakarak, 10-20 odalı küçük, 20-40 odalı büyük konaklardan söz edilebilir. Hizmet yapıları ve hizmetlilerin daireleriyle bu sayı artabilir. Fakat asıl konak, tasarım şeması gereği, daha fazla odalı olamaz. Bunlar, iki ya da üç katlı, tek kütleler olarak düzenlenmiştir. İstanbul'da erken yüzyılların konak tipolojisi hakkında hemen hemen hiçbir bilgimiz yoktur. Fakat Anadolu'daki örneklere bakılacak olursa, konağm boyutsal büyüklüğü kadar, sahibinin sosyal statüsü ona bu adı verdirmektedir. Başka bir deyişle, çok büyük olmayan bir konut da konak adı taşıyabilir. Örneğin Birgi'de Çakır Ağa Konağı, Divriği'de Abdurrahman Paşa Konağı, Vezirköprü'de Köprülü Konağı, boyutlarından çok sahiplerinin öneminden dolayı konaktırlar. Bunlar klasik bir hayatlı evin büyücek örnekleridir. Ege Bölgesi'nin derebeyi ve ayan konakları ise müstahkem, kuleli yapılar, yani bir bakıma küçük ka-

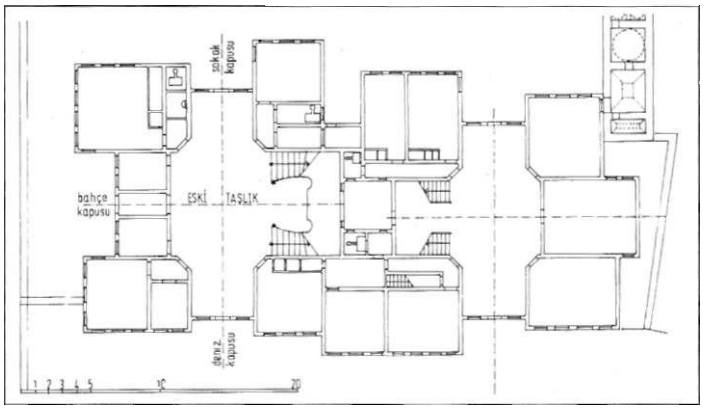

Anadolu-hisarı'ndaki Yasinci Yalısı, 18. yy.
S. H. Eldem 'den

lelerdir. İstanbul'da, bugüne örneği kalmayan eski büyük konutların, Anadolu ve Edirne'deki bazı örnekler anımsanırsa, hayatlı evin daha kompleks örnekleri olduğu söylenebilir. Sa'dâbâd Sarayı'mn harem planı büyük hayatlı bir ev planıdır. Kuşkusuz sahiplerinin sosyal statüleri ve zenginlikleri nedeniyle konaklar, genelde evlere göre büyük boyutlu yapılardır. Burada tanım gereği olarak, çeşitli pavyonlardan oluşan bir konut kompleksine konak denmeyeceğini belirtmek gerekir.

Konakların genel tipolojisini S. H. Eldem tanımlamıştır. Genelde iki ayrı konutun (harem ve selamlık işlevleri görmek üzere) yan yana getirilmesi ya da bir mabeyin bölümü ile birleştirilmesi ya da hayat evinin temel ünitesinin tekrarı ile konak tipolojileri oluşturulmuştur. Büyük konutların planları, harem ve selamlığı birleştiren mabeyin bölümünün düzeniyle biçimlenir. İki bağımsız konut şemasının birleşmesi, araya bir yeni bölüm eklenerek yapılabildiği gibi, selamlığın merdiveninin sahanlığından harem bölümüne bir kapı açarak, orta sofaya açılan ve iki bölümü birleştiren koridorlarla (ki bu yöntem oldukça yaygındır), harem ve selamlık sofalarını ayıran ara duvarda bir kapı ile ya da harem ya da selamlık bölümlerinden birinin bir odasını mabeyin odası şeklinde kullanarak yapılır. Yüzyıllar boyunca pek fazla değişmeyen oda, eyvan, hayat, sofa gibi plan öğeleri, içte ve dışta belirgin

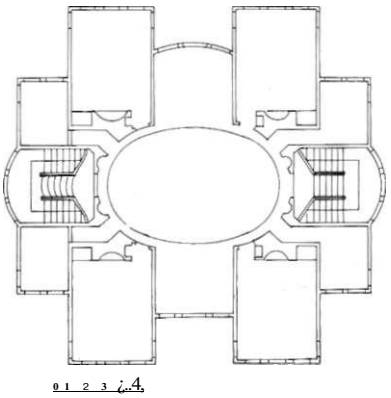

Çengelköy'deki Sadullah Paşa Yalısı, 18, yy.
S. H. Eldem 'deyi

kompozisyon ilkelerine uyan iki odalı hayat evinden, orta sofalı karnıyarık ve haçvari sofalı kent konutlarına ve daha zengin yaşam isteklerine yanıt olarak, konak, yalı gibi büyük konutlara ulaşılmıştır. Boyutlar büyüyüp, plan semalarındaki odaların yerine bazen birkaç odadan oluşan küçük daireler geçmiş, ev şemaları ikili, üçlü gruplar halinde yan yana getirilerek çok odalı konut kompleksleri ortaya çıkmıştır. Iç sofaların biçimlenmesinde merkezi planlı köşk ve kasır geleneğinden esinlenilerek simetrinin giderek daha çok egemen

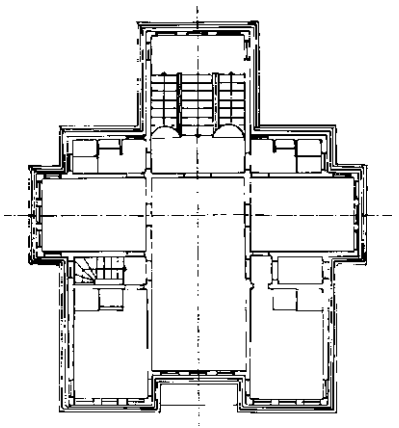

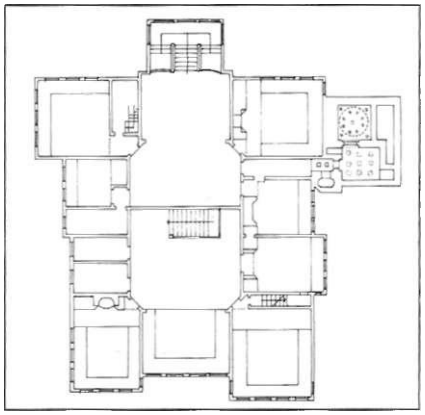

Fatma Sultan Mahallesindeki Agâh Efendi Konağı (solda), Ayasofya'da bir konak, 18. yy.
S. H. Eldem 'den

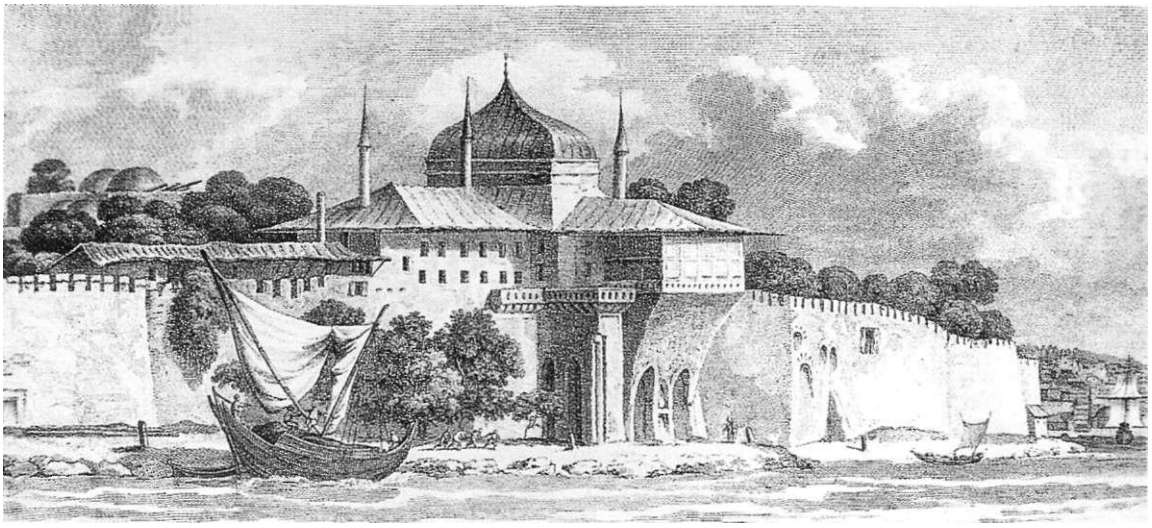

1871'de demiryolu yapımı nedeniyle yıktırılan ve günümüze yalnızca alt yapısı kalan İncili Köşk'ün J. B. Hilair'in betimlemesiyle gravürü. Choiseul-Gouffier. *Voyage Pittoresque de ia Grèce....* Paris, c. II, 1822 *Cengiz Kahraman arşivi*

olduğu büyük konut mimarisi çok tutarlı bir gelişme göstermiştir. İşlev açısından kent içi konutu olan konakla, uzun aylar kullanılan büyük sayfiye köşkü ve sahilsaray ya da yalı arasında pek fark yoktur ve aynı tipolojilerle karşımıza çıkarlar. Sahibinin devlet içindeki statüsü yükseldikçe, zenginliği arttıkça ve aile büyüdükçe konak ve yalılar saraylaşırlar. Köşk ise, başlangıcındaki bahçe pavyonu ölçeğine ters düşmeden büyüyebilir, fakat konak ve yalı boyutlarına ve kompleks bir planimetriye hiçbir zaman ulaşmamıştır. Konak ya da yalıların tek çatı altında, ayrı girişli harem ve selamlık bölümleri, avlu ya da bahçelerinde mutfak, kiler ya da mutfaklar, hareme bitişik, fakat bağımsız kagir hamam, bahçe ya da avluda hizmet yapanlar için daireler, ahır ve arabalıklar, seyisler ve arabacılar için daireler olabilir. Sadrazamların, vezirlerin muhafızları için özel bölümler, ayrı mutfaklar, hattâ özel mescitler de olmuştur. Fakat böyle büyük konutları saray kategorisi içinde düşünmek daha doğru olur.

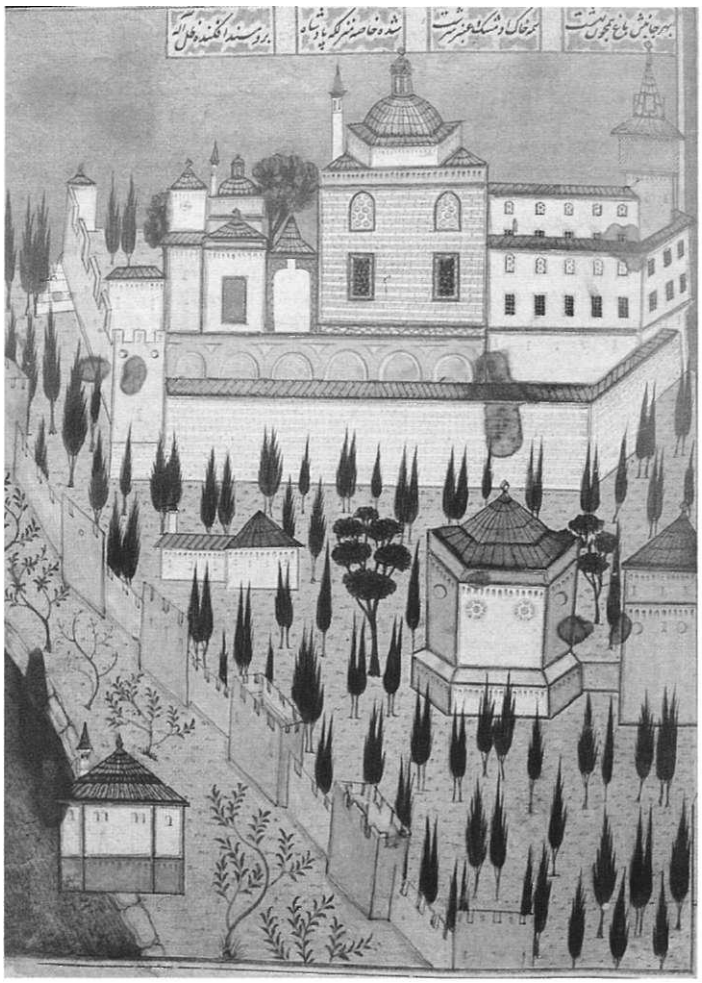

Seyyid Lokman'ın 1581 tarihli *Şehinşahname* adlı eserinde yer alan bir minyatürde Mimar Sinan'ın yaptığı III. Murad Köşkü. *İÜ, F 1404*

Yalıların konaklardan tek farkı, yaz için tasarlanmış olmalarıdır. Bu da genellikle, ısınma sorununun düşünülmemesi anlamına gelir. Fakat planların genel tasarımında konaklardan farkları yoktur. Köşk ve yalılarda, yazlık kullanımın özelliklerine bağlı olarak orta sofalar daha çok kullanılırdı. Sofalar hemen bütün plan tiplerinde bahçe ya da denize, yani manzaraya, bazen birkaç yönden açılırlar ve bu düzen, aynı zamanda sıcak günlerde "cross-ventilation" olanağı sağlardı. Sofanın eyvanları, günün değişik saatlerinde gölgede kalır ve yazın en çok yeğlenen oturma köşeleri oluştururdu. Gerçi orta sofalı kent içi konaklarında da saate ve rüzgârın yönüne göre daima serin olan bir oda bulunurdu. Yazlık köşk ve yalıların konağa göre bir diğer kullanım özelliği, zemin katlarda bahçeye ve denize açılan büyük odaların bulunabilmesidir. Gerçi konaklarda olduğu gibi bunlarda da "piano nobile" daima birinci kat kabul edilmiştir. Yalı ve köşklerin sadece yaz için düşünülmüş olmaları, İstanbul'a özgü bir mevsimlik göç olayına neden olurdu. Boğaziçi'nde, Anadolu yakasında ve Adalar'da ilk yağmurlar başlayıp, havalar serinlediği zaman, özellikle Boğaziçi'nde, kuzey rüzgârını özel olarak almak için yönlenmiş yalıların sakinleri göç hazırlıklarına başlarlardı.

İran kökenli köşk yapısı İstanbul'un saray yaşamında ortaya çıkmış ve İstanbul'da kullanılmıştır. Topkapı Sarayinda II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) köşkleri (Çinili KöşkH, Fatih Köşkü) ve onları izleyen, saray içindeki ve dışındaki bütün köşkler, sultanın yaşamına bağlı pavyon nitelikli yapılardır. Fakat İstanbul dilinde köşk bir sayfiye konağıdır. Köşk sözcüğü küçük, tek katlı pavyon (gazebo) anlamına da kullanılmıştır. Pavyon niteliğinde tek hacimli bir yapının, sonradan büyük konut anlamına kullanılması, İstanbul'un mimari tarihinde ortaya çıkmıştır. Bu se-

mantik değişmenin anlaşılabilir bir geçmişi vardır: Sultanlar ve devlet büyükleri Boğaziçi'nde kendilerine yazlık bahçeler yaptırdıkları zaman, genellikle tek bir hacimden oluşan büyük bahçe pavyonlarıyla onları süslemişlerdir. Bu anlamda bahçe köşkü, geç dönemde Anadolu'da da vardır. Giderek sayfiyenin önemi artıp, buradaki yerleşme birkaç gün geçirmekten, bütün bir mevsimi, hattâ daha uzun bir süreyi kapsadığı zaman, biçimleri, eski bahçe pavyonlarından tümüyle farklı bile olsa, köşk yazlık konut anlamına kullanılmaya başlanmıştır. Anadolu bu sözcüğü benimsememiştir. İstanbul'da ev sözcüğünün ifade ettiği sınırları, boyut, gösteriş, zenginlik ve sosyal statü olarak geçen yazlık konutlara köşk denir. Fakat konağa göre farkı, kesinlikle bahçe içinde olmasıdır. Bahçesiz köşk olmaz. Kent içindeki büyük konuta da köşk denmez. Onun için Aksaray ya da Sultanahmet'te konak, Çamlıca, Erenköy ya da Boğaz koruları içinde köşk olur. Aynı nitelikte bir yapı kıyıda ise yalı ya da sahilhanedir. Saray mensuplarının yaptırdığı sayfiye konutları, kıyıda sahilsaray, içeride kasır ya da köşktür. Fakat sultanlara ait kıyı köşklerine de kasır adı verilebilir (Bebek Kasrı gibi). Arapçada "saray" anlamına kullanılan "kasır" sözcüğü Türkçede sonradan kazandığı anlamla, tek hacimli bir pavyon için de kullanılmıştır. Genelde kasır, küçük boyutta bir sultan konutudur ve geçici amaçlarla kullanılır (Topkapı Sarayı bahçesindeki çok sayıda kasırda olduğu gibi). Köşk deyimine tekabül eden konutlarda sosyal farklılaşma, özellikle geç Osmanlı döneminde belirgin değildir. Geç dönemde köşk, sultanlara ait olduğu kadar halkın varlıklı kesimlerine de ait olabilir. Yalı ile köşk arasmda ise, sadece denizle ilişki açısından fark vardır. Fakat köşkler, hiçbir zaman yalılar kadar ayrıntılı konut yapıları olmamıştır. Genelde bu köşk ve yalıların divanhanelerinde, yani selamlık kabul salonlarında eski köşk mimarisinin sürekliliği görülür. Fakat bu pavyonlara, selamlık ve haremin diğer öğeleri takılmıştır. Örneğin bugüne kadar kalmış tek örnek olan Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı(-») divanhanesi, eski Bebek Kasrı'nın denize uzanan divanhanesi, eski Küçüksu Kasrı'nın(->) divanhanesi geleneksel pavyonun tasarımda hâlâ temel öğe olduğunu gösterir. Bugüne kadar yaşayan ilginç örneklerden biri Aynalıkavak Kasrı'dırf-»). Merkezi planlı tek hacmin çok büyük ölçekli, ilginç bir örneği de Nisbetiye Kasrı idi.

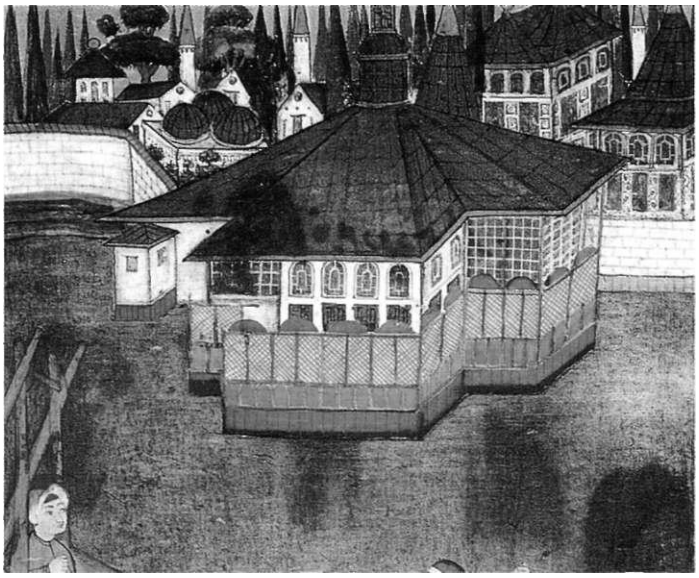

Kafesli Köşk, Levnî'nin minyatüründen ayrıntı. *Sumame-i Vehbî.* TSM, 3593 *Cengiz Kahraman arşivi*

Erken yüzyıllarda konakların büyük duvarlarla çevrili bahçeli yapılar olduğu anlaşılıyor. Fakat 19. yy'da küçük sokaklar içinde, ön cepheleri sokağa açılan ve yanlarda diğer evlere bitişik, daha küçük boyutlu kent konakları da olmuştur. Gerçi bu konakların da diğer evler gibi arka

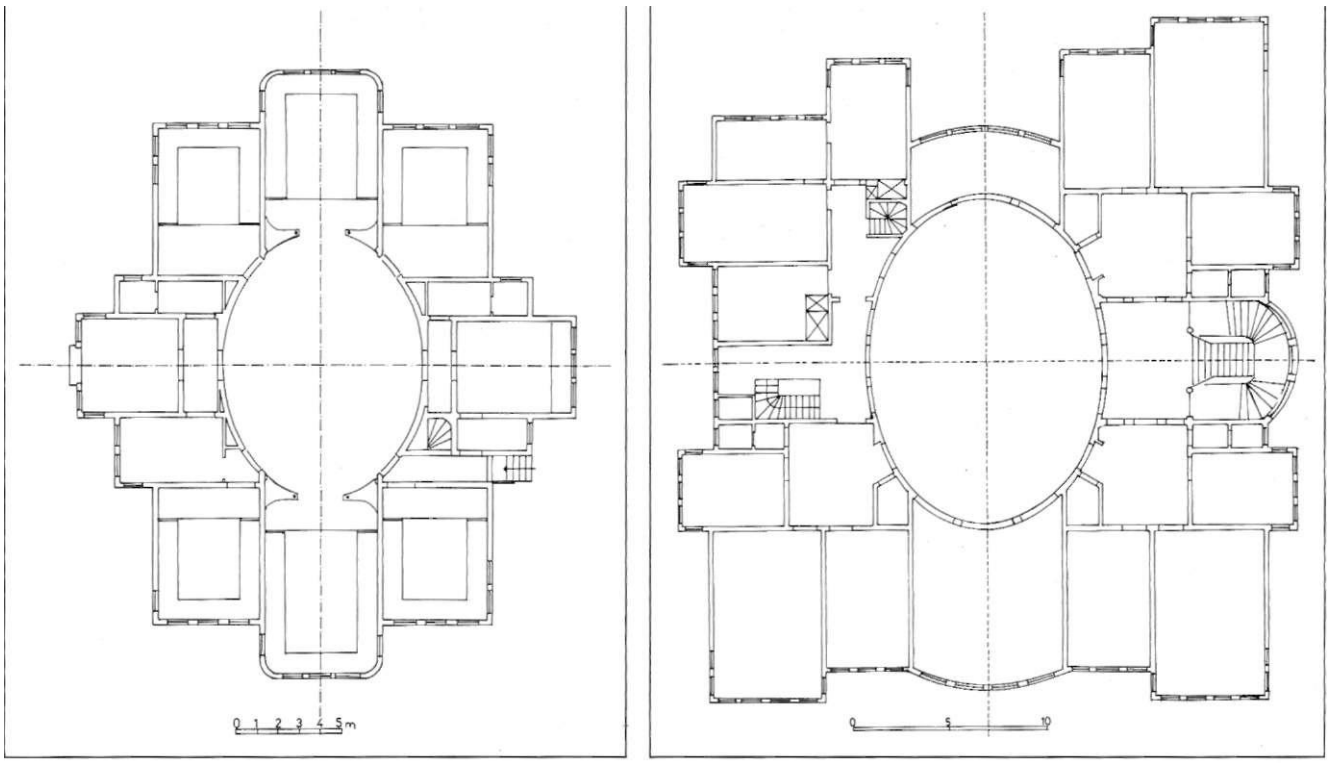

Nisbetiye Kasrı (solda) ve Beylerbeyi'ndeki Hasib Paşa Yalısı.
S. H. Eidem 'den

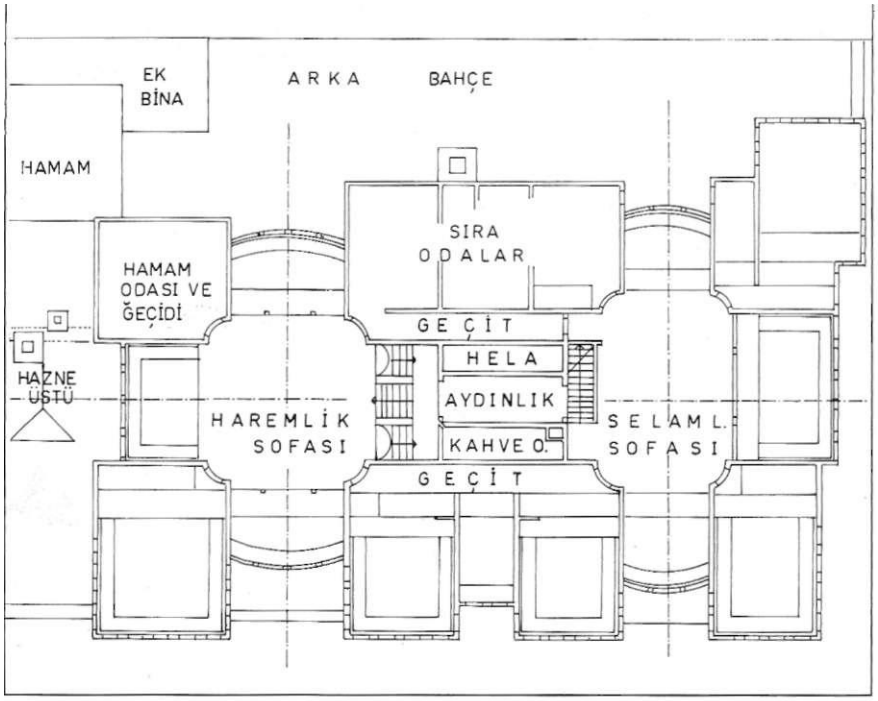

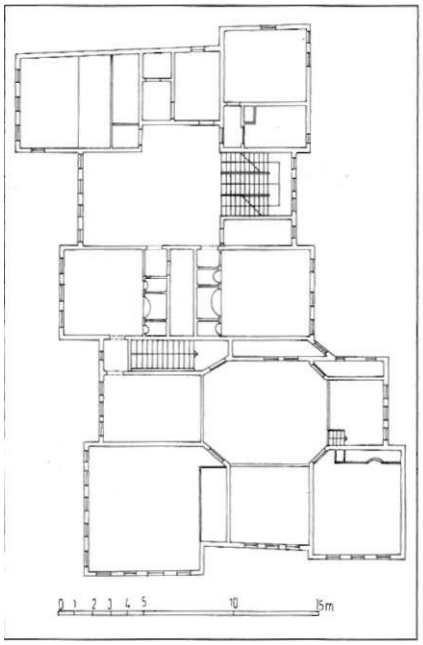

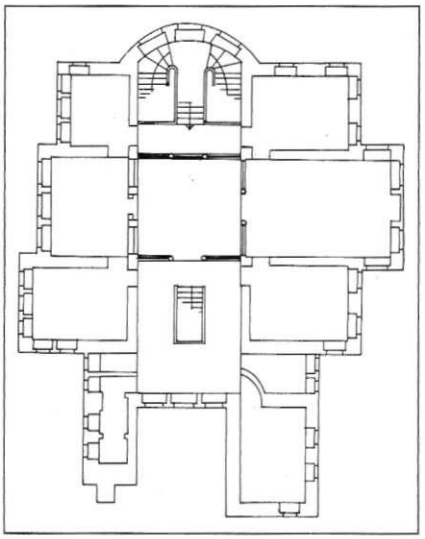

Kaptan Paşa Konağı (üstte), Hasköy'deki Keçeci Piri Mahallesi'ndeki konak (solda) ve Subhi Paşa Konağı.
S. H. Eldem'den

bahçeleri vardı. Kent içinde hali vakti yerinde olanların konak adı verilen büyük evlerine, son dönemde doğrudan sokaktan girildiği gibi, bir ön ya da yan bahçeden de girilebilirdi. Yapının büyüklüğüne göre bu bahçe bütün servis bölümlerini içerebildiği gibi, kapıcıların, bekçilerin bulunduğu bir dış bahçe, ahır, samanlık, arabalık ve yatakhanelerin olduğu bir iç bahçeden de oluşabilirdi. Harem tarafında ise bir iç bahçeye ve hareme girilen bir dış avlu olabilirdi. Mutfak, kiler, odunluk, fırın, hizmet edenler için odalar, genelde hareme bağlı olurlardı. Aslında bu ilişkiler küçük evlerde de uygulanmıştır. Küçük konaklarda orta ya da haçvari sofalı harem bölümüne eklenen ikinci bir sofa ya da bir mabeyin odası selamlığı haremden ayırmaya yeter. Ailenin erkekleri ve erkek misafirler selamlık kapısını kullanırlardı. Genellikle haremin ya da selamlığın zemin katından girilen büyük giriş hacmi "taşlık" diye anılırdı. Zemin katın mermer ya da seramik kaplı olması, bunun Anadolu ev geleneğiyle sürekliliğini belirler. Bu taşlık, harem bölümünde bahçedeki mutfakla ilişkili olurdu. Genellikle bu katta harem mutfağında hazırlanan yemeklerin selamlık tarafına geçirilmesi için, İstanbul evlerinde karakteristik bir dönme dolap bulunurdu. İmparatorluğun son döneminde, özellikle yüzyıl başından sonra mutfaklar ev içinden kullanılmaya başlanınca taşlıktaki hacimler mutfak ve yemek odasına dönüştürülmüştür.

Son dönem evlerinde olduğu gibi, konak, yalı ve köşklerde de plan tasarımına orta sofanın, uzunlamasına (karnıyarık tipi) ya da haç biçimli olarak egemen olduğu görülür. İlginç olan son dönemlerden önce büyük orta sofaların daha çok sirkülasyon alanı olarak kullanılmalarıydı. Fakat Batılı bir yaşam anlayışı yerleşmeye başladığı zaman eski boş sofa, Avrupa konutlarının oturma salonuna dönüşmüştür. Yeni eşyaların, piyanoların girmesiyle geleneksel sofanın mekânsal etkisi de değişmiştir.

Mahalle içlerinde büyük konakların sağır duvarlan ve vurgulanmış kapılarıyla belirgin olan görünümleri, 19. yy'ın ikinci yarısında, özellikle bu yüzyılın başında pek kalmamıştı. İstanbul'da, II. Dünya Savaşı sırasında, geleneksel kent içi görünümü ancak Çamlıca, Kısıklı, Boğaziçi ve Anadolu yakasında sayfiye niteliğini henüz koruyan yerlerde kalmıştı. Kent konakları çokluk sokağa açılmışlar, kendilerini sokaktan ayıran yüksek duvarlarını genellikle yitirmişlerdi. Bugün kent içinde eski bir konak bahçesi duvarı Sultanahmet'te eski Esma Sultan Sarayı'nın bahçesindeki Tunuslu Mahmud Paşa Konağı'mn duvarıdır. Bunun eski sarayın duvarı olması olasıdır. Sayfiyelerde yüksek bahçe duvarı örneklerine Kuzguncuk üzerinde Halife Mecid Efendi Köşkü'nde, Arnavutköy'de, III. Selim döneminin (1789-1807) İzzetâbâd Köşkü'nün ihata duvarlan gibi örneklerde rastlanabilir. Duvarlarla çevrili büyük bahçeler içinde tasarlandığı zaman konakların dış tasarımlarında zemin katların kapalı olmadığı görülür. Eldem'in verebildiği birkaç İstanbul konağı örneğinde (Yerebatan'da Baltacı Konağı, Beyazıt'ta Haznedar Konağı) zemin katlar revak ve pencerelerle bahçeye açılmaktadır. Fakat Melling'in gravürlerinde Sultanahmet Meydam çevresindeki, cepheleri meydana bakan konakların zemin katları sağırdır. Temel tasarım ilkesi konutun içinin görünmemesi olduğu için, bahçeli ve bahçesiz evlerin ve konakların cephe tasarımı birbirinden farklı olmuştur. Yapının genel tasarımında da zemin katları sağır olmak zorunda olan sokak üzerindeki yapıların üst katlarında, bahçe içinde olanlara göre daha abartılı olarak çıkma motifine yer verilmiştir.

Konaklarda geleneksel hayat evinin temel öğesi olan yarı açık galerinin yok olmasına karşın, plan öğelerinin bazı özellikleri yaşar. Bunlar özellikle oda tasarımında, sofa çevresindeki eyvanlarda ve dış mimari biçimlenmede alt katlarm göreceli olarak az delikli, üst katların payandalar üzerinde dışarı taşan ve çok pencereli cephe düzenlerinde görülür. Fakat örneklerini daha iyi bildiğimiz 19. yy'ın ikinci yarısından kalan konak, köşk ve yalılarda boyutlar giderek büyümüş, merdivenler Avrupa geleneğinin etkisi altında, kendi mimarimizde hiç alışmadığımız anıtsal biçimlerde tasarlanmışlar, simetri önemli bir tasarım ilkesi olarak ktıllanılmış, orta sofalar

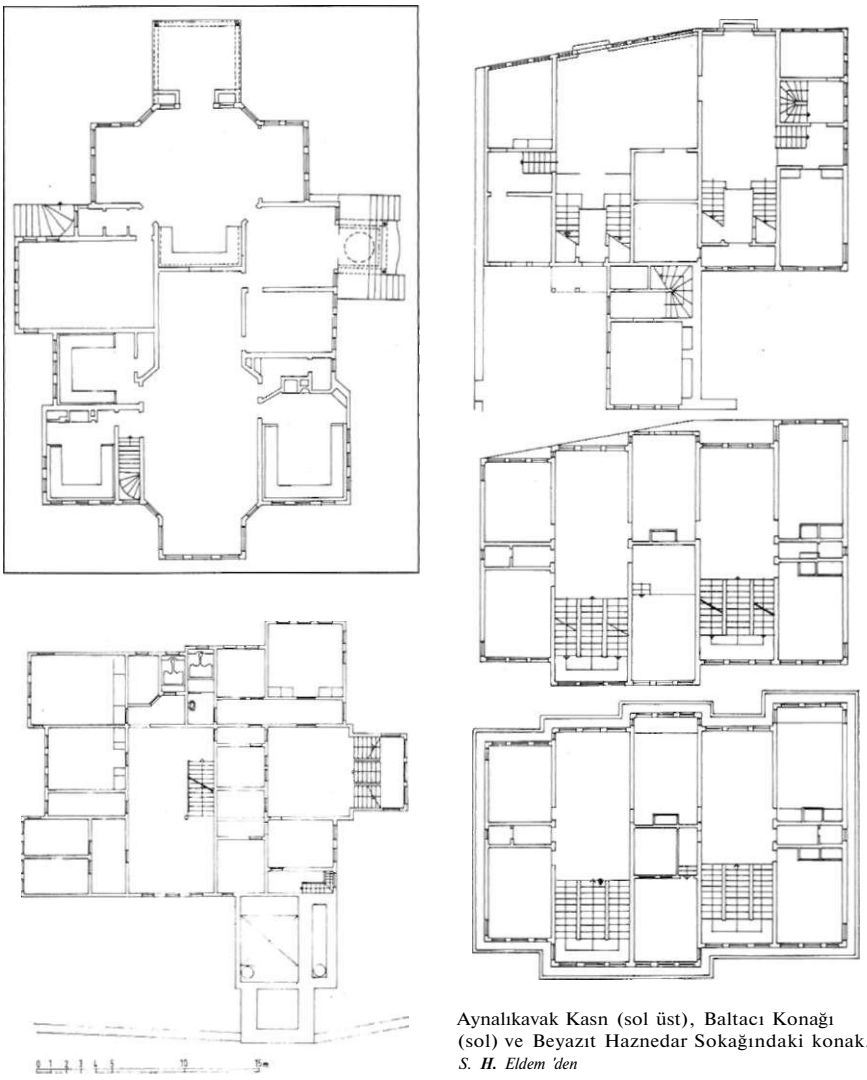

Aynalıkavak Kasn (sol üst), Baltacı Konağı (sol) ve Beyazıt Haznedar Sokağındaki konak. *S. H. Eldem 'den*

tasarımın özenle vurgulandığı öğeler haline gelmiş, iç süsleme ise 18. yy'tn birinci yarısından bu yana başlayan köklü değişmelerle tümüyle Batılı bir bezeme geleneğini yansıtmış, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) peyzaj konulu panolar duvar ve tavanları süslemek için daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Batılı mobilya geleneği ise mimariyle birlikte tasarlanan sedir, dolap, ocak gibi öğelerin ortadan kalkmasına neden olmuş, masalar, büyük karyolalar, gardıroplar, koltuklar, avizeler konakların iç mimarisini Avrupa konutlarına benzetmiştir. Yaratılan bu mimari ortam Osmanlı toplumunun egemen üst tabakaları ve sarayın köklü olarak Batılılaşmak isteklerinin en belirgin tanığı olmuş, bu yeni eşyalar, yabancı dil öğrenmenin, piyano dersi almanın ve Avrupa gezilerine çıkmanın paralelinde yeni bir konut ve yaşam ortamı yaratmıştır. Yine de II. Abdülhamid dönemine kadar güçlü olarak yaşayan geleneksel konut tasarımı konak, yalı ve köşk tasarımına egemen olmuştur. Fakat bugüne kalmış olan yapıların hemen tümü, yukarıda sözü edilen büyük konut tasarımını bir yana bırakarak, genelde yabancı mimarlar tarafından Avrupalı modellere göre tasarlanmışlardır. Anadolu yakasının, Çamlıca ve Kısıkfi'nın bütün köşk ve konakları, II. Abdülhamid döneminin yalıları kesin bir tipolojiye sokulamayacak kadar değişik düzenler ve seçmeci üsluplarla karşımıza çıkarlar. Kent içindeki konaklar da plan özelliklerini yitirmişlerdir. Bugün Kuzguncuk'ta Cemil Molla Köşkü, Büyükada'da Con Paşa Köşkü(-0, Yeniköy'de Afif Paşa Yalısıf-») gibi yapılara bakıldığı zaman, bunların gelenekle ilişkilerini tümüyle kesmiş bir başka dünya görüşünün ürünü oldukları açıkça görülür. Oysa Abdülaziz döneminin (1861-1876) saraylarında bile eski büyük konut geleneğinin temel tasarım ilkelerini bulmak olasıdır. Kent içinde, Süleymaniye'nin, Cerrahpaşa'nın, Fatih'in artık tükenmiş küçük konaklarına bakıldığı zaman, malzemenin getirdiği benzerlik dışında, eski konut mimarisinin özgün niteliklerinden uzaklaştıkları görülür. Yine de, sadece İstanbul'a özgü bu ahşap konut mimarisinin yok edilmesi Cumhuriyet tarihinin unutulmayacak bir tarihi ayıbı olarak kalacaktır.

Bibi. Eldem, *Türk Evi,* I, II, III; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I. II.

DOĞAN KUBAN

KONSİLLER

Kilise doktrin ve disiplinine ilişkin konularda piskoposlar, rahipler, diyakonlar ve keşişler gibi kilise temsilcilerinin katılımı ile yapılan resmi istişare toplantıları.

Bizans tarihi boyunca, konsillerin çoğunun toplanma yeri Konstantinopolis olmuştur. Bütün piskoposlukların, yani Roma, Konstantinopolis, Aleksandreia, Antiokheia ve Kudüs piskoposluklarının katıldığı toplantılara ökümenik (birleştirici) konsiller denir. Patriklikleri ve bölgeleri temsil eden konsiller ise sinod adıyla anılır. Ortodoks kilisesi 7 konsili ökümenik kabul ederken, Katolik kilisesi 1054'teki Doğu-Batı bölünmesinden önce toplanan IV. Konstantinopolis Konsili'ni (869-870) ve onu izleyen 13 konsili ökümenik sayar. Konstantinopolis'te toplanan ökümenik ve lokal konsiller şunlardır:

/. Konstantinopolis Konsili: I. Theodosius(->) tarafmdan ? Mayıs-9 Temmuz 381 arasında toplandı. 325'teki İznik Konsili'nden sonra 2. ökümenik konsil olarak bilinir. 150'ye yakın din adamının katıldığı konsilin temel konusu İsa'nın baba ve oğul niteliklerinin ayrılığını kabul etmeyerek isa'nın tanrılığını reddeden iskenderiyeli Arius'un doktrini idi. Konsilde Ariusçuluk mahkûm edildi, kutsal ruhu Tanri nın kendisi değil, bir armağanı sayan Pnömatomakhoi taraftarları ve İsa'nın insan bedeni ve ruhu taşıdığını öne süren La-

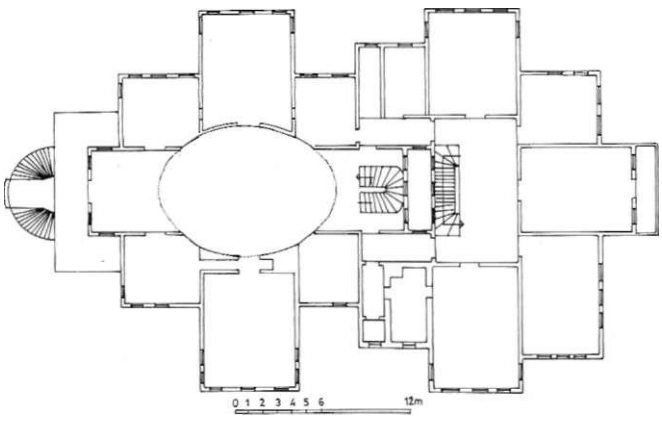

Köçeoğlu Köşkü'nün planı. *S. H. Eldem 'den*

odikia Piskoposu Appolinaris mahkûm edildi. İznik Konsili'nin amentüsü onaylandı, "baba, oğul, kutsal ruh"un eşitliği vurgulanarak "teslis" (üçlü birlik) (Latince: Trinitas) öğretisi tanımlandı. Ayrıca, Konstantinopolis piskoposluk makamı, Hıristiyan dünyasının Roma'dan sonra gelen (ikinci) onur mevkii ilan edildi. Bu saptama, Konstantinopolis'in "Yeni Roma" adıyla edindiği politik öneme dayanılarak yapılıyordu. Konsilin sonuç bildirgesi günümüze ulaşmadığı gibi, büyük olasılıkla hiçbir zaman da var olmamıştır.

Halkedon Konsili(->): İmparator Markianos ve İmparatoriçe Pulheria(->) tarafından, **8-31** Ekim 451 arasında Halkedon'daki (Kadıköy) Ayia Eufemia Kilisesi'nde(->) toplandı.

//. Konstantinopolis Konsili: I. İustinianos(-0 tarafından 5 Mayıs-2 Haziran **553** arasında toplandı. 5. ökümenik konsil olarak bilinir. İustinianos'un amacı, bir yandan Batı'da yürüttüğü fetih politikaları için papalığın desteğini sağlamak, bir yandan da imparatorluğun Doğu topraklarındaki monofizitleri, Halkedon Konsili'nde Nasturiliğe taviz verilmediği ve Efes Konsili'nin kararlarının reddedilmediği konusunda ikna ederek hoş tutmak, böylece Bizans'ın bütünlüğünü korumaktı. Konsilde, monofizitlerin karşı oldukları üç ilahiyatçının, Mopsuestia'lı (Misis) Teodoros'un, Kyrrhos'lu (Kuruş) Teodoretos'un ve Edessa'lı (Urfa) İbasin Nasturiliği savunan yazıları mahkûm edildi. Papa Vigilius bu kararı bazı çekincelerle onayladı. Fakat beklenen uzlaşma sağlanmadığı gibi, konsilin kararları Batı'da tamamıyla tasvip görmedi. Öte yandan, monofizitlerin Konstantinopolis hükümetlerine olan kinleri de devam etti.

III. Konstantinopolis Konsili: IV. Konstantinos (hd **668**-685) tarafından 7 Kasım 680-**16** Eylül 681 arasında toplanan konsil, çeşitli dogmalar arasında uzlaşma sağlamayı amaçladığından 6. ökümenik konsil olarak adlandırılır. Konsilin amacı, **638**'de Herakleios(->) tarafından formüle edilen ve İsa'nın iki iradesinin ve iki enerjisinin tek biçimde tecelli ettiği şeklindeki monoteletik açıklama yüzünden çıkan sorunları halletmekti. Bu amaçla, İsa'nın, biri ruhani diğeri insani iki enerjisinin ve iki iradesinin ayrılamaz bütün oluşturduğu, fakat iki doğa bulunduğuna göre iki de iradenin bulunacağı görüşü konsilde benimsendi ve Herakleios'un Ekthesis (İman) bildirgesine onay veren Papa Honorius (hd **625-638)** ile daha önceki dört Konstantinopolis patriği aforoz edildiler.

Trullo Konsili: 5. ökümenik konsil olan II. Konstantinopolis Konsili ile 6. ökümenik konsil olan III. Konstantinopolis Konsili'nde belirlenen öğretileri tamamlayacak disiplin kurallarını düzenlemek amacıyla, **691**'in sonu ile **1** Eylül **692** arasında, imparatorluk sarayının Trullo salonunda toplandı. Konsile Yunancada "beşinci" ve "altıncı" anlamına gelen "Penthekte" ya da Latince "Quinisextum" adları da verilmiştir. Trullo Konsili'nde alınan kararlar Bizans dinsel yaşamında bir dönüm noktasına işaret eder. Bu tarihten itibaren kilise dünyası, iki daireye bölündü. Biri kilisenin ve manastırların disiplin kurallarını saptıyor, diğeri ise evlilik, fahişelik, kölelik, suiistimaller, tayin ve takdis merasimleri, kilise giyimi, dini mevkilerin alınıp satılması gibi konularda karar veriyordu. Konsilde papalık temsil edilmediği halde II. İustinianos'un (hd 685-695) papayı bu kuralları onaylamaya zorlaması sonuç vermedi ve Trullo kararları Batı kiliselerince tam olarak benimsenmedi.

Hieria Konsili: V. Konstantinos(->) tarafından 10 Şubat-8 Ağustos 754 arasında, Fenerbahçe'deki Hieria Sarayı'nda(->) toplanan konsilin gündemini putperestliğin bir ifadesi olarak kabul edilen tasvirlere tapınmanın yasaklanması oluşturuyordu (bak. İkonoklazma). Konsil kendisini ökümenik (birleştirici) olarak tanımlamaya çalıştıysa da başta Konstantinopolis piskoposluk makamı olmak üzere dört patriğin katılmaması yüzünden bu iddianın dayanağı yoktu. 338 piskoposun bulunduğu konsilde Konstantinos'un tasvirkırıcı ideolojisi onaylandı.

815 Konsili: V. Leon (hd 813-820) tarafından 815 baharında Ayasofya'da toplanan bu yerel konsilin amacı, V. Konstantinos döneminden soma hızını yitirmiş olan tasvirkırıcı harekete yeni bir ivme kazandırmaktı. Konsilin toplanmasından kısa süre önce tasvirsever patrik I. Nikeforos görevinden azledilmiş yerine tasvir düşmanı I. Teodotos atanmıştı. Konsilde 754 Konsili'nin kararları biraz yumuşatılarak tekrarlandı ve İmparatoriçe Eirene'nin(-») tasvirler kültünü canlandırmak amacıyla topladığı II. İznik Konsili'nin kararları reddedildi.

843 Konsili: İmparatoriçe Teodora tarafından 11 Mart 843'te Ayasofya'da toplanan yerel konsilde, İkonoklazma hareketine kesin olarak son verilerek, II. İznik Konsili'nin (787) amentüleri tekrarlandı, tasvirkırıcı patrik VII. İoannes Grammatikos azledilerek yerine I. Methodios atandı. Konsil, tasvirseverlerin kalesi Blahemai Kilisesi'nden başlayan ve daha önce tasvirkırıcıların elinde bulunan Ayasofya'ya doğru yapılan sembolik bir zafer yürüyüşünden sonra açılmıştı. Konsilin toplandığı gün, 9- yy'm sonlarından itibaren "Enkainia" diye amlan bayram günü ilan edildi ve yüzyıllar boyunca bugün panayır ve seromonilerle kutlandı.

869-870 Konsili: I. Basileios(-») tarafından 5 Ekim 869-28 Şubat 870 arasında toplanan konsilin amacı Patrik Fotios'unC-») hizipçiliğini mahkûm ederek, Roma kilisesi ile ilişkileri düzeltmekti. Üç papalık temsilcisinin katılımı ile yapılan oturumlarda Fotios aforoz edildi ve papalığın desteklediği lgnatios(->) patrik olarak atandı, fakat konsil Roma'ya tümüyle teslim olmayarak papalığın itirazlarına karşın Bulgaristan kilisesini, Konstantinopolis Patrikliği'ne bağladı. Ayrıca tasvirlere tapınma konularında bazı düzenlemeler yapıldı. 877'de Fotios'un yeniden patrik olmasından sonra, bu konsil, Katolik (Latin) kilisesinin ökümenik konsiller listesinden çıkarıldı, ancak **11.** yyin ikinci yarısında, Patrik Mihael Kerularios(->) ile papalık temsilcisi Umberto arasındaki çatışmadan sonra listeye dahil edildi.

879-880Konsili: I. Basileios döneminde, 383 piskoposun katılımıyla toplanan yerel konsil, Fotiosü tekrar patriklik makamına getirmek ve 869-870 Konsili kararlarını ilga etmek için toplandı. Konsil Roma ile Bizans kiliseleri arasındaki birliği sağlamak yolunda önemli bir adım sayıldı ve Papa VII. Gregorios'un (1073-1085) reform hareketine kadar ökümenik konsil olarak kabul edildi.

920Konsili: Bu yerel konsil, VII. Konstantinos Porfirogennetos(->) döneminde (913-959) Temmuz **920**'de toplandı. Konsilin gündemini, VI. Leonün(->) (hd 886-912) iki kereden fazla evlenmeyi yasaklayan kilise yasalarını zorlayarak, Zoe Karbonopsina ile dördüncü evliliğini yapması yüzünden 20 yıldır süren tartışmalar oluşturuyordu. İlk iki karısı erken ölen Leon, üçüncü evliliğini kilisenin özel izniyle yapmış, bu eşinin de ölümü üzerine Zoe ile evlenmeye kalkıştığında ise Bizans kilisesini tümüyle karşısında bulmuştu. Leon'un, Konstantinopolis patriğini atlayıp, Papa III. Sergios'tan özel evlenme izni çıkartarak Roma'nın üstünlüğünü kabul etmesi ve evlenmeye karşı çıkan Patrik I. Nikolas Mistikos'u azlederek (907) yerine Euthimios'u geçirmesi, kilisede yıllarca süren yeni bir bölünmeyi başlatmış oldu. Leon, konsilin toplandığı tarihten 8 yıl önce öldüğünden, konsilin temel nedeni Leon'un dördüncü evliliğinden doğan sorunları halletmek değil, 912'de tekrar patrikliğe getirilen Mistikos ve Eutimios'un atanmalarının geçerliliği hakkında karar vermekti.

9 Temmuz **920**'de yayımlanan "tomos" ta (sonuç bildirgesi), çocuksuz ve 40 yaşın altındaki dullar ayrı tutulmak kaydıyla üçüncü evlilikler lanetleniyor, dördüncü evliliğe ise hiçbir biçimde izin verilmiyordu. Konsilde ayrıca bu bölünme sırasında makamlarını kaybeden Nikolas Mistikos'un görevine iadesi kararlaştırıldı ve sorun aşıldı. Konsil yalnızca Bizans kilisesinin birliğini tekrar sağlamakla kalmadı, aynı zamanda Roma ile ilişkilerin düzenlenmesine yardımcı oldu.

1094 Konsili: I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) tarafından 1094'ün sonlarında (bazılarına göre 1095'in başında), Blahemai Kilisesi'nde(->) toplanan yerel konsil, imparatorun Bulgarlarla savaş halindeki devletin ihtiyaçlarını bahane ederek kiliselerin mallarına ve değerli eşyalarına el koymasına karşı çıkan Halkedonlu (Kadıköy) Leon sorununu halletmek için toplandı. Leon'un tepkisi üzerine, Aleksios bir süre için geri çekilmişti. Fakat müsaderenin tekrar başlaması ve kilise çevrelerinin uzlaşıcı tavırlarını protesto için 1084'te kiliseden ayrılan Leon, 1086'da kiliseden atılmıştı. 1094 Konsili, Leon'un kilise ile barışmasını sağlamak için toplanmıştı. Leon materyallere değil, fikrin kendisine tapınıldığım kabul ederek, değerli eşyaların devletin ihtiyacı için kullanılmasını onayladı ve barış sağlandı.

1156-1157Konsili: I. Manuel Komnenos(-») döneminde (1143-1180) 26 Ocak 115ö-12Mayıs 1157 arasında iki oturum halinde toplanan yerel konsilde, Soterihos Panteugenos'un formülleştirdiği, İsa'nın çarmıha gerilmesiyle ilgili öğretileri tartışıldı. İsa'nın bu şekilde öldürülmesiyle tezahür eden Tanrı'nm kurtarıcı eyleminin, gerçekte teslis teorisinde zikredilen "baba, oğul ve kutsal ruh"un her üçünün bütünlüğüyle ilgili olduğu kabul edilerek, "baba"yı öne çıkaran Panteugenos mahkûm edildi.

1166-1167 Konsili: I. Manuel tarafından toplanan yerel konsil, bir dizi oturumdan oluşuyordu. Konsilin temel meselesi, imparatorun yazdığı "İsa Benden Büyüktür" başlığını taşıyan ve İsa'nın "baba, oğul ve kutsal ruh" niteliklerini vurgulayan teslis teorisine yeni yorumlar getiren metnini tartışmaktı. Manuel'in elçisi Demetrios'un, Avrupa'ya yaptığı seyahatlerinden etkilenerek başlattığı bu tartışmanın özünü İsa'nın insansal niteliğinin tanrısal niteliğine göre daha alt düzeyde olup olmadığı oluşturuyordu. Konsilde aıhani niteliğin insani olana, "baba"nın "oğul"a üstünlüğü vurgulandı. Şubat 1170'te toplanan oturumlarda tartışmaya devam edildi. Konsilin kararları mermer bir plakanın üzerine kazılarak Ayasofya'ya asıldı.

1285Konsili: II. Blahernai Konsili olarak da bilinen ve 5 Şubat-Ağustos 1285 arasında toplanan konsile Patrik II. Gregorios başkanlık etti. Oturumlarda, İsa'nın "oğul" niteliğini vurgulayan "Filioque" (ve oğuldan) ifadesi ile eski metinlerde geçen ve savunuculuğunu eski patrik XI. İoannes Bekkos'un yaptığı ifadenin birbirine eşdeğer olup olmadığı tartışıldı. 1274 tarihli Lyon Konsili'nin kararlan ve Patrik XI. Bekkos'un aforoz edildiği konsilin sonuç belgesi daha sonraları bazı kilise çevrelerinin karşı çıkmasına rağmen Ortodoks geleneğinde kalıcı olmayı başardı. Konsil, Bizans tarihinde Filioque doktrini ile ilgili olarak yapılmış tek resmi uzlaşmacı tavır olarak öneme sahiptir.

1341 Konsili: III. Andronikos (hd 1328-1341) tarafından 10 Haziran 134l'de toplanan konsilin amacı, kutsal ruha ulaşmak için katı ve münzevi bir keşiş yaşamını öneren, mistik, hesihastçı Gregorios Palamas (bak. Palamizm) ile Aristotelesçi rasyonalist Calabria'lı keşiş Barlaam arasında süregelen teolojik tartışmayı sonuçlandırmaktı. Konsile sonradan patrik olan XTV. Kalekas ile konsil sürerken Andronikos'un ölmesi üzerine kendisini imparator ilan edecek olan VI. İoannes Kantakuzenos(->) da katılmıştı. Konsilin tek günlük ilk oturumunda Palamas açık bir zafer kazandı ve Barlaam kenti terk etmek zorunda kaldı. Ağustostaki ikinci oturumda Barlaam'ın yandaşlarından Gregorios Akindinos da mahkûm edildi. III. Andronikos'un ölümü yüzünden bu oturuma VI. İoannes başkanlık etmişti. Konsilin yalnızca ilk oturumuna katılan Patrik Kalekas, VI. İoannes'in orada gayrimeşru olarak bulunduğu gerekçesi ile ağustostaki belgeleri imzalamadı.

1347Konsili: 8 Şubat 1347'de toplanan konsilin temel amacı 1341 Konsili'nin kararlarını doğrulamaktı. 1341-1347 arasında meşru imparator V. İoannes Paleologos(->) ile mukabil imparator VI. İoannes Kantakuzenos arasında devam eden iç savaş sırasında, önceki konsilin kararları, meşru olmayan VI. İoannes'in huzurunda alındığı gerekçesi ile V. İoannes'in annesi Savoy'lı Anna tarafından geçersiz sayılmıştı. Fakat Anna başkenti tehdit eden VI. İoannes'e karşı hesihastçılarm (inzivacıların) desteğini sağlamak için alelacele Kalekas'ı ve Barlaam'm yandaşlarından Gregorias Akindinos'u mahkûm ettirerek Palamas'ı hapisten çıkardıysa da, İoannes'in şehre girerek imparatorluğunu ilan etmesini önleyemedi.

1351 Konsili: VI. İoannes Kantakuzenos tarafından, 28 Mayıs 1351'de Blahernai Kilisesi'nde toplanan yerel konsilde, 1341 ve 1347 konsillerinde onaylanan fakat koşullar nedeniyle zaferini ilan edemeyen Palamizm tekrar ele alındı. Palamas karşıtları, Nikeforos Gregoras(->) liderliğinde yeni bir atılım yapmışlar ve söz konusu konsillerin kararlarını kabul etmediklerini belirtmişlerdi. Konsilin oturumlarına tüm taraflar katıldı ve görüşleri tartışıldı. 9 Haziran'da ayrılıkçıların alınmadığı oturumda, Gregoras ve yandaşları lanetlenirken, Palamas'ın fikirleri detaylandırılarak doğrulandı. Konsilin sonuç bildirgesi ağustosta Ayasofya'da kaleme almdı ve o sıralar başkentte olmayan meşru imparator V. İoannes tarafından Şubat ya da Mart 1352'de imzalandı. Böylece Palamizm Doğu kiliselerinde yüzlerce yıl sürecek hâkimiyetini onaylatmış oldu.

Bibi. C. I. Hefele-H. Leclercq. *Histoire des conciles, c.* XI, Paris, 1907-1952; J, N. D. Kelly, *Early Christian Creeds,* New York, 1981, s. 296-331; A. M. Ritter, *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol,* Göttingen, 1965; E. Chrysos, *Die Bischofslisten des V. ökumenischen Konzils (553),* Bonn, 1966; F. X. Murphy-P. Sherwood, *Constantinople II et III,* Paris, 1974, s. 9-130; V. Grumel, "Recherches sur l'histoire du monothelisme", *Echos d'Orient,* 1928, s. 6-16; D. Stiemon, *Constantinople W,* Paris, 1967; J. Meijer, *A Successful Council of Union: A Theological Analysis of thePhotian Synod of879-80,* Selanik, 1975; V. Peri, "ll cocilio di Constantinopoli dell' 879-80 come problema filologico e storiografico", *Annuarium historiae conciliorum,* 1977, s. 29-42; P. J. Alexander, "The Iconoclastic Council of St Sophia (815) and Its Definition (Horos)", *Dumbarton Oaks Papers,* no. 7, 1953, s. 35-66; C. Mango, "The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios", *Iconoclasm,* s. 133-140; P. Gautier, "Le synode de Blachernes (fin 1094). Etude prosopgraphique", *Revue des etudes byzantines,* 1971, s. 213-284; P. Classen, "Das Konzil von Konstantinopel 1166 und die Lateiner". *Byzantiniche Zeitschrift,* S. 48 (1955), s. 339-368: G. Thetford, -The Christological Councils of 1166 and 1170 in Constantinople", *St. Vladimirs Theological Quarterly,* S. 31 (1987). s. 143-161; V. Laurent, "Les signataires du second synode des Blachernes (ete 1285)", *Echos d'Orient,* S. 26 (1927), s. 129-149; J. Bois, "Le synode hesychaste de 1341", *Echos d'Oient,* S. 6 (1903). s. 50-60; J. Meyendorff, *Byzantine Hesychasm,* Londra, 1974, s. 209-227; A. Dold. *Das Geheimnis einer byzantinischen Staatsurkunde aıs dem Jahre 1351,* Beuron, 1958.

AYŞE HÜR

KONSTANTİANAİ

Bugünkü Vefa bölgesinde bir zamanlar var olan erken Bizans dönemine ait saray ve kilise.

Bir ortaçağ efsanesine göre, I. Constantinus (Büyük) döneminde (324-337) Konstantinopolis'e Ayios Stefanos'un vücudunu getiren konvoy, kente bugünkü Unkapanı bölgesinde ulaşmıştı. Rivayet olunduğuna göre, güya cenaze arabasını çeken katırlar ileri gitmemek konusunda inat edince, azizin vücudu indirilerek oraya gömülmüş, üzerine de bir kilise inşa edilmiş. Ne ki, sarayın ve kilisenin adına bakılırsa, bu yapıların I. Constantinus'un oğlu İmparator Constantius dönemine (337-361) ait olması gerekir. Öte yandan, varlığı bilinen tek Aziz Stefanos Kilisesi'nin de İmparator I. Anastasios zamanında (491-518) yapıldığını göz önüne alırsak, söz konusu söylencenin asılsızlığı, hiç değilse adı geçen binalarla ilişkisi olmadığı anlaşılır. Az sayıda da olsa bazı kaynaklarda ise, saray ve kilise için "Constantinus'un yeri" anlamına gelen "Konstantinianai" adı kullanılmıştır.

Konstantianai Sarayı, daha sonraki yıllarda bir manastıra dönüştürülmüştü. Fakat bu olayın, Konstantianai Kilisesi eklendiği zaman mı, yoksa daha sonra mı gerçekleştiği konusunda açık bilgi yoktur. Manastırın 13. yy'da varlığını sürdürdüğü kesinlikle bilinmektedir. Buraya ilişkin son kaynak ise, 1389'da şehri ziyaret eden bir Rus hacıya aittir. Günümüzde saray ve kiliseden herhangi bir parçaya rastlanmaz,

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 219-220, 372-373; Janin, *Eglises et monastères,* I, 3; Prinzing-P. Speck. "Fünf Lokalitäten in Konstantinopel", *Studien zur Frühgeschichte von Konstantinopel,* Münih, 1973, s. 179-185: A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos.* Bonn, 1988, s. 471-475-

ALBRECHT BERGER

KONSTANTİNOS V

(718, Konstantinopolis - 14 Eylül 775, Strongylon [Balkanlar'dal) Bizans imparatoru (hd 741-775).

Hastalık ve kıtlıklarla harap olan Konstantinopolis'i yeniden canlandıran ama İkonoklazma(-») hareketini tırmandırarak sosyal karışıklıklara yol açan bir imparator olarak tarihe geçmiştir.

III. Leon (hd 717-741) tarafından 720'de müşterek imparator ilan edilen Konstantinos 741'de tahtta tek başına kalmıştı. İktidarı 742'de, Armeniakon Teması'nın (eyalet) komutanı Artabasdos'un imparatorluğunu ilan etmesiyle kesildiyse de, 743'te başkente dönen Konstantinos, tahtını kanlı biçimde geri aldı.

747'de çıkan bir veba salgını sonucu nüfusunun büyük bölümünü yitiren başkenti, imparatorluğun Yunanistan topraklarından getirttiği ailelerle iskân ederek canlandıran Konstantinos, 767'de yaşanan büyük kuraklıktan sonra şehre su getiren Valens Kemeri'ni onarttı (bak. Bozdoğan Kemeri). Başkentin de dahil olduğu Opsikion Teması'nı bölerek Bukellarion Teması'nı oluşturdu.

V. Konstantinos'un monogrammi taşıyan sikke (ön ve arka yüz).
H. G. Goodacre, *A Handbookfor the Coinage of the Byzantine Empire,* Londra, 1928-1933

Konstantinos, babası III. Leon'un başlattığı tasvirkırıcı hareketi daha da ileri götürdü. 754'te Hieria Sarayinda (bugünkü Fenerbahçe'de) toplanan bir konsilde tasvirseverlerin ordudan, devlet görevlerinden ve kiliseden atılmalarını onaylatarak, din adamlarına ve kiliselere karşı kanlı bir saldırı başlattı. Konstantinos'un ölümüne dek süren bu acımasız dönemi yermeyi amaçlayan yazarlar ondan söz ederken "Kaballinos" (Seyis) ve "Kopronimos" (Gübre Adlı) gibi aşağılayıcı lakaplar kullanmışlardır.

Kahraman bir komutan olan Konstantinos, Araplara, Slavlara ve Bulgarlara karşı başarılı seferler yaptı. Araplara karşı yürüttüğü mücadele sonucunda 746'da Germamkeia'yı (Maraş) aldı, 747'de Bizans donanması Kıbrıs yakınlarında bir Arap donanmasını yendi. 752'de Melitene (Malatya) ve Teodosiopolis (Erzurum) Ermenilerden geri alındı ve bu seferler sırasında esir edilen Ermeniler Trakya topraklarına iskân edildi. (Konstantinos bu yüzden, Ermeniler arasında yaygın bir Hıristiyan hizbi olan Paulusçuları imparatorluğun içine sokmakla suçlanmıştır.)

763'te Bulgarlara, 773'te ise Slavlara karşı zaferler kazanan Konstantinos, imparatorluğun Sicilya, Calabria ve Illirium toprakların Konstantinopolis Patrikliği'ne bağladı fakat Kuzey İtalya'yı ve Lombardlann tehdit ettiği Ravenna'yı ihmal ettiği için toprak kaybetti. Dinsel politikaları sonucu papalık Franklara yakınlaştı ve bu ittifak uzun vadede Bizans'ın aleyhine oldu.

Konstantinos ilk evliliğini 732'de, Hıristiyanlığı kabul ederek Eirene adım alan bir Hazar prensesi ile yaptı, ikinci karısı Maria ise 750'de öldü. Üçüncü evliliğini yaptığı Eudoksia 769'da imparatoriçe ilan edildi.

775'te Bulgarlara karşı düzenlediği bir sefer sırasında yaşamını yitiren Konstantinos, başkentteki Havariyun Kilisesi'ne(->) gömülmüşse de, 9. yy'da, İkonoklazma dönemi tümüyle aşıldıktan sonra mezarından çıkartılan kemikleri denize atılmıştır. Evliliklerinden 5'i erkek 6 çocuğu olan Konstantinos'un yerine ilk evliliğinden olan oğlu IV. Leon (Hazar) geçmiştir.

Bibi. A. Lombard, *Constantin V, empereur des Romains (740-775),* Paris, 1902; C. Zuckerman, "The Reign of Constantine V in the Minacles of St. Theodore the Recruit", *Bibliotheca hagiographica graeca,* c. IV, Brüksel, 1957; Ostrogorsky, *Bizans,* 153-163; S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V,* Louvain, 1977.

AYŞE HÜR

KONSTANTİNOS VII PORFİROGENNETOS

(17/18 Mayıs 905, ? - 9 Kasım 959, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 913-959).

Makedonyalılar Hanedanı'na(->) mensuptu. Askeri konularda pek başarılı olmamasına karşın, bilim ve sanata verdiği destek ve bizzat yarattığı eserlerle, Bizans kültür yaşamına yaptığı önemli katkılarla tanınmıştır.

VI. Leon(-) (hd 886-912) ile dördüncü karısı Zoe Karbonopsina'nın evlilik dışı doğan oğludur. Porfirogennetos (Mor Oda'da Doğan) lakabı, imparatorların meşru çocuklarının doğdukları odadan gelmekte olup, kendisinin evlilik dışı doğduğu şeklindeki yakıştırmayı silmek için takılmış olmalıdır. Kilise yasalarına göre dul bir erkek ancak ikinci kez evlenebilirken, VI. Leon'un dördüncü evliliğini yapması, ölümünden sonra da sürecek bir çatışmaya neden olmuştu. Leon ve Zoe, Konstantinos'un doğumundan soma, Papa III. Sergios'un özel izni ile evlenebilmişlerdi. İmparator tüm itirazlara karşın tek oğlu Konstantinos'u 15 Mayıs 908'de müşterek imparator ilan etti. 912'de Leon'un ölümü üzerine taht, amcası Aleksandros'a geçtiyse de, onun 1 yıl sonra ölmesiyle Konstantinos'a taht yolu açıldı. Mayıs 919'da, naip Romanos'un kızı Helena ile evlenen Konstantinos, kayınpederini I. Romanos Lekapenos (hd 920-944) adıyla müşterek imparator ilan etmek zorunda kaldı. Yaklaşık 40 yıl süreyle, başta Patrik I. Nikolas Mistikos, İmparatoriçe Zoe ve kayınpederi tarafından etkisiz hale getirilen Konstantinos, ancak 27 Ocak 945'te sabık imparatorun oğullarını saf dışı ettikten sonra tek başına iktidar olabildi ve 6 Nisan 945'te oğlu Romanos'u müşterek imparator yaparak durumunu sağlamlaştırdı.

Konstantinos iktidarını güçlü ve soylu Fokas ailesinin dört başarılı ferdine dayadı ve bunlardan Bardas Fokasi ordu başkomutanlığına atadı. Selefi Romanos' un tüm kadrolarını rüşvetçi ve savaş kaçkını suçlamasıyla görevden aldıysa da, daha ileri gitmedi ve Romanos'un politikalarını, özellikle koyduğu kanunlarda adını anmamakla beraber, onun küçük mülk sahiplerini koruyan yaHaşımını devam ettirdi.

Konstantinos döneminde Bulgaristan sınırı barış içindeydi, fakat Araplarla savaş devam ediyordu. 949'da Girit'i fethetme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Aynı yıl Bizans orduları Geımanikeia'yı (bugün Kahramanmaraş) kuşatıp, 952'de Fırat Nehri'ni geçtiler, ama Araplara yenildiler. Komutanlarından Nikeforos Fokas (II.) ve İoannes Tzimiskes (I.) Doğu topraklarında sınırlı da olsa bazı başarılar elde etmişlerdi.

Konstantinos döneminde yabancı ülkelerle yoğun diplomatik ilişkiler geliştirildi. Kurtuba'daki (Cordoba) Emevi halifesi III. Abd'ül-Rahman ve Alman İmparatoru Büyük Otto (I.) ile elçi mübadelesinde bulunuldu. Rus kayıtlarına göre 954/955'te Hıristiyanlığı kabul eden Rus Kraliçesi Olga'nın 957'de başkente gelişi Bizans-Rus ilişkilerinde yeni bir dönemi başlattıysa da, önemli sonuçlar doğurmamıştır.

Konstantinos asıl ününü, daha sonraki yüzyıllarda "Makedonyalılar Rönesansı" diye adlandırılacak bir dönemin mimarı olarak yapmıştır. Bilimsel ve ansiklopedik çalışmalara büyük ilgi duymuş, tarihle özel bir şekilde ilgilenmiştir. Bazı yazarlar bu çabaların gerçek bir yaratıcılıktan uzak olduğunu ve pratik gereksinimlerden kaynaklandığını ileri sürerler. Onlara göre, Konstantinos'un temel amacı başta oğlu Romanos olmak üzere imparatorluğu yönetecek kimselere yol göstermekti. Niyeti ne olursa olsun Konstantinos, bilgi içeren her türlü belgenin derlenip toparlanmasına, kopyalarının çıkarılmasına önayak olmakla, ileriki kuşaklara aktarılacak zengin bir kültür hazinesi oluşturmuştu. Konstantinos, imparatorluğun idari yapısı hakkında yazdığı eserleri kendi adıyla yayımlamıştır. Bunlardan *De Administrando Imperio* (İmparatorluğun Yönetimi Kitabı) dış politika, Slavlar ve Türk boyları hakkında değerli bilgiler içerir. *De Thematibus* (Eyaletler Kitabı) eski kaynaklardan yapılmış bir derleme, *De Ceremoniis(-0* (Seremoniler Kitabı) ise görkemli tören ve gösterileri ayrıntılarıyla anlatan çok önemli bir yapıttır. Bu kitapta Konstantinos, genelinde ağdalı bir dil kullanmış, ama Bizans halk diline de yer vermiştir. Konstantinos ayrıca, tarih, coğrafya kitaplarının, çok sayıda mektup, konuşma ve dinsel şiirin de yazarıdır. Büyükbabası I. Basileiosf-») (hd 867-886) hakkında bir de biyografi yazmıştır.

Dönemin tarihçilerine göre Konstantinos, imparatorluğa "yeni bir yaşam" ve "yeni bir nah" getirmişti. Aynı yazar, imparatorun, taş işçilerine, marangozlara, altın ve gümüş işleyicilerine yardım ettiğini, pek çok el sanatı ürününün de yaratıcısı olduğunu söyler. Konstantinos zamanında Alman İmparatoru Otto'nun elçisi sıfatıyla başkenti ziyaret eden Kremonalı Liutprand(->) *Antapodosis* adlı eserinde imparatorun bir ressam gibi çalıştığından söz etmektedir.

Bibi. A. Rambaud, *L'Empire grec au dixième siècle, Constantin Porphyrogénète,* Paris, 1870, New York, 1963; A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World,* Londra, 1973; J. Ripoche, "Constantin VII Porphyrogénète et sa politique hongroise au milieu du X siècle", *Südost-Forschungen,* S. 36 (1977), s. 1-12.

AYŞE HUR

VII. Konstantinos'un monogrammi taşıyan sikke (ön ve arka yüz).
H. G. Goodacre, *A Handbook for the Coinage of the Byzantine Empire,* Londra, 1928-1933

KONSTANTİNOS IX MONOMAHOS

(1000'ler, ?- 7/8 Ocak 1055, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 1042-1055).

Konstantinos döneminde kültür ve bilim yaşamı canlanırken, idari yapı, hazine ve ordu ihmal edilmiş, Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki ayrılma kesinleşmiş, askeri alanda başarısızlıklar yaşanmıştır.

Kahraman askerler ve başarılı yargıçlar yetiştiren bir ailenin oğlu olan Konstantinos Monomahos (teke tek dövüşen), IV. Mihael(-0 (hd 1034-1041) tarafından Midilli Adası'na sürülmüştü. 104l'de ölen Mihael'in yerine geçen V. Mihael Kalafates de (hd 1041-1042) tahttan indirilince, iktidar IV. Mihael'in dul kansı Zoe(->) ile kız kardeşi Teodora'ya(->) geçmişti. 64 yaşındaki Zoe sürgündeki Konstantinos'la evlenmeye karar verdi ve 11 Haziran 1042' de yapılan düğünden bir gün sonra Konstantinos tahta geçirildi. (Düğün törenini tasvir eden mozaik portre, halen Ayasofya'dadır.)

Kültüre ve bilime düşkün biri olan Konstantinos, ileride patrikliğe gelecek Konstantinos (III.) Leihudes ve İoannes (VIII.) Ksifilinos gibi ilahiyatçıları, Mihael Psellos(-9 ve İoannes Mauropus gibi entelektüelleri etrafında toplamakla işe başladı. 1045'te başkentte bir felsefe ve hukuk okulu kuruldu ve Konstantinopolis, Grek aydınlanması ile Roma hukukunun yeni merkezi haline geldi.

IX. Konstantinos döneminde senatörlük sadece bir onur unvam olmaktan çıkarılarak işlevsel hale getirildi. Ona destek veren tüccar zümresinin ileri gelenleri senatör yapılarak bu kurum daha geniş tabana yayıldı. Büyük toprak sahipleri yeni muafiyetler elde ettiler. Devlet hizmetinde başarılı bulunanlara "pronia" denilen büyük çiftlikler armağan edildi ve böylece merkezi yönetim aleyhine "pronia" sistemi güçlendirildi. Vergi gelirleri iltizama verilerek devlet hazinesi ihmal edilirken, yüzyıllardır değeri sabit olan nomisma (altın sikke), Bizans tarihinde ilk kez devalüasyona uğradı.

Konstantinos döneminde asıl ihmal edilen kurum ordu oldu. Askeri aristokrasinin gücünü kırmak için ordu küçültülürken, sarayın muhafazası, II. Basileios döneminde (976-1025) oluşturulmuş Varaeg Birliği'ne devredildi. Birlik başlangıçta Rus askerlerinden oluşurken, 11. yy'm ikinci yarısından itibaren sarayın korunması Britanya'dan getirilen muhafızlara verilmişti. Öte yandan, asker köylülerin vergi mükellefi kılınması, "tema" (eyalet) sisteminin bozulması gibi gelişmeler sonucu, 1043'te, Sicilya'daki Varaeg Birliği'nin komutanı Maniakes, 1047'de Makedonya'da Ermeni Tornikios isyan ettiler fakat başarılı olamadılar.

LX. Konstantinos döneminde, Ruslara ve Ermenilere karşı başarılar kazanıldıysa da, Peçeneklerin Tuna boylarını ve Trakya'yı, Tuğrul Bey komutasındaki Selçuklu akıncılarının Anadolu'yu talan etmeleri engellenemedi, Normanlar ise İtalya Yarımadası'mn güneyinde ilerlediler. Bütün bu başarısızlıklar Konstantinos'un çevresindeki seçkinlerin görevlerini kaybetmelerine neden oldu.

LX. Konstantinos Monomahos'un monogrammi taşıyan sikke (ön ve arka yüz). H. G. Goodacre, *A Handbook for the Coinage of the Byzantine Empire,* Londra, 1928-1933

IX. Konstantinos dönemi aynı zamanda Bizans ve Roma kiliselerinin kesinlikle ayrıldığı dönemdir. 1043-1058 arasında patrik olan haris ve cüretli Mihael Kerullarios(-») ile papanın muhteris yardımcısı Umberto arasmdaki çatışma, Hıristiyanlık dogmaları ve kilise âdetleri konularında somuttandı, sonuçta 1054'te Kerullarios'un aforoz edilmesiyle, Doğu ve Batı kiliseleri birbirlerinden kesin olarak ayrıldılar (bak. Kiliselerin birleşmesi).

Ocak 1055'te ölen Konstantinos'a ilişkin bilgiler, özellikle Psellos'un elyazmalarından derlenmiştir. Tarihçiler, Konstantinos'un metresleri Skerlina ve onun ölümünden sonra bir Alan prensesine, devlet işlerinden daha çok zaman ayırdığını, Kios'ta (Sakız Adası) ve başkentteki Mangana Sarayı'nda(~») yaptırdığı büyük kiliseler yüzünden devlet hazinesini boşalttığını ileri sürerler.

Konstantinos'un ölümüyle hükümdarlık tekrar Zoe'nin kız kardeşi Teodora'ya geçtiyse de, ertesi yıl o da ölünce görkemli Makedonyalılar Hanedanı(->) son buldu.

Bibi. J. M. Hussey, *The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations,* Londra, 1950, s. 71 vd; P. Grierson, "The Debasement of the Besant in the Eleventh Century", *Byzantinische Zeitschrift,* S. 47 (1954), s. 379 vd; A. A. Vasiliev, "The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigratin to Byzantium in the Eleventh Century", *Annates de l'Institute Kondakov,* 1937, s. 39 vd; J. B. Bury, "The Roman Emperors from Basil İI to Isaac Komnenos", *English Historical Review,* S. 4 (1889), s. 41-65, 251-285.

AYŞE HÜR

KONSTANTİNOS XI PALEÓLOGOS

(8 Şubat 1405, Konstantinopolis - 29 Mayıs 1453, KonstantinopolisJ'Paleologosla.ı Hanedanı'nın(->) son üyesi ve son Bizans imparatoru (hd 6 Ocak 1449-29 Mayıs 1453).

Bazı kaynaklarda, 1204'te Konstantinos Laskaris'in XI. Konstantinos adıyla tahta geçtiği varsayımından dolayı, XII. Konstantinos olarak zikredilir.

II. Manuel Paleólogos ile Makedonyalı Helene Dragas'ın dördüncü oğluydu. Kimi kaynaklarda doğum tarihi 9 Şubat 1404 olarak geçer. Gençliğinde (1428'den başlayarak) kardeşleri Teodoros (II.) ve Tomas ile Yunanistan'daki Mora Despotluğu'nu (prenslik) yönetti ve burada 20 yıl boyunca gerçekten güçlü bir iktidar kurmayı başardı. Kardeşi VIII. İoannes Paleologos'un 1448'de vâris bırakmadan ölmesi üzerine 6 Ocak 1449'da Mistra'da imparator ilan edildi. Bir Katalan kadırgası ile Konstantinopolis'e gelmeyi başardıktan sonra, Mart 1449'da, Ayasofya Kilisesi'nde yapılan ikinci taç giyme töreninden sonra tahta geçti.

Kısa iktidarı sırasında, 1438-1439 tarihli Ferrera-Floransa Konsili'nin ideallerini gerçekleştirmek amacıyla, papalık ile iyi ilişkiler kurmaya çalışan Konstantinos, Osmanlılara karşı askeri yardım sağlamak için Avrupalı krallara sayısız başvuruda bulundu. Bu girişimleri sonucu, 12 Aralık 1452' de Konstantinopolis'e gelen papalık "legat"ı (elçi) Kiev Metropoliti İsidoros(->), Ayasofya Kilisesi'nde bir ayin düzenleyerek "birlik" antlaşmasını kutsadıysa da, başkent halkının Latinlere karşı onulmaz düşmanlığı burada da kendini gösterdi ve birlik sağlanamadı.

Tarihçi M. Dukas'ın(->) aktardığına göre, imparatorluğun yüksek memurlarından biri "Ben şehrin ortasında Latin papazlarının ayin taçları yerine Türk sarığı görmeyi yeğ tutarım" diyecek kadar ileri gitmişti.

Konstantinos cesur bir asker olarak şehrin savunmasında bizzat görev aldı ve 29 Mayıs 1453'te Osmanlılarla çarpışırken yaşamını yitirdi.

Bibi. M. Caroll, "Constantine XI Paleologus: Some Problems of Image", *Maistor,* Canberra, 1984, s. 329-343; M. Klopf,"The Army in Constantinople at the Accession of Constantine XI", *Byzantion,* 1971, s. 385-392; A. Th. Papadopuîos, *Versuch einer Geneologie der Palaiologen, 1259-1453,* Speyer, 1938, no. 95; D. A. Zakymos, *Le Despotatgrec deMoree,* c. I, Londra, 1975, s. 204-247. AYŞE HÜR

KONSTANTİNOS (AYİOS)-ELENİ (AYİA) KİLİSESİ

Beyoğlu'nda, batıda Kalyoncu Kulluğu Caddesi, kuzeyde Kemerbostanı Sokağı ile çevrelenmiştir. Yüksek duvarlı avlunun ortasında yer alır. 1891 tarihli kitabesine göre, yapımına 25 Mart 1856'da başlanmış, 9 Nisan 1861'de Patrik II. İohakim tarafından ibadete açılmıştır.

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilise, örtü sistemindeki kubbe hizasında kuzey ve güneyde dışa çıkıntılıdır. Doğuda eksende yarım yuvarlak üç apsis, batıda kuzey ve güney köşelerde iki çan kulesi dışa çıkıntı yapar. İçte ve dışta sıvalı olan yapıda, açıklıklar arasındaki pilastrlar ve bunları bağlayan kör kemerler, yapının içteki mekân düzenini cephelere yansıtır. Saçak altında ve açıklıkların alt hizasında silmeler ile hareketlendirilen cepheler, doğu ve batıda üstte yuvarlak alınlıklıdır.

Karma plan tipindeki yapının naosu, üç neflidir. Naos doğusundaki nefler hizasında, apsisler, batısında orta nef hizasında, kuzey-güney doğrultusunda "dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Kuzey ve güneyinde odalar bulunan narteks, avluda

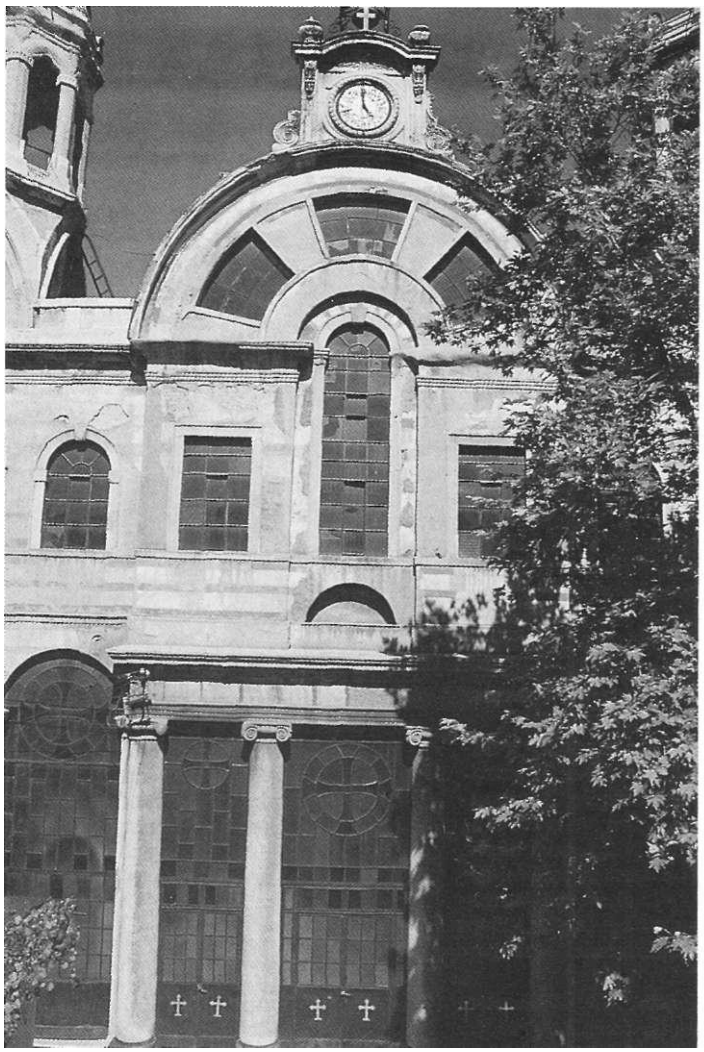

Beyoğlu'ndaki Ayios Konstantinos ve Ayia Eleni Kilisesi'nin batı cephesi. *Yavuz Çelenk, 1994*

İyon tipi sütunlar ve üstte arşitravlı arkad ile ayrılır. Narteks üzerinde yer alan galeri, yan nefler üzerinde naosa uzanarak "U" biçimi plan oluşturmuştur.

Naosta dört haç payenin belirlediği merkezi mekân, kuzey ve güneyde dışa çıkıntılıdır. Merkezi mekânı oluşturan haç payeler hizasında doğuya doğru birer paye, batıya doğru üçer sütun yer alır. Yuvarlak kemerlerle bağlanan ve porfir taklidi boyalı sütunların başlıkları İyon tipindedir. Yan neflerin kuzey ve güneyinde sütunlar hizasında ve aynı yükseklikte yarım yuvarlak pilastrlar bulunur. Yapıda, merkezi mekânın örtüsü pandantiflerle geçilen kasnak üzerindeki kubbe, yanlardaki çıkıntıların örtüsü basık tonozdur. Orta nef beşik tonoz, yan nefler, takviye kemerleri arasında dört haç tonoz ile örtülüdür. Orta nefin tonozu beş takviye kemeri ile dilimlenmiştir.

Naosa açılan ve nefler hizasında nartekste yer alan üç girişten eksendeki yuvarlak kemerli, yanlardakiler dikdörtgen açıklıklıdır. Kuzey ve güneydeki çıkıntıların ekseninde, yuvarlak kemerli dikdörtgen birer giriş vardır. Yapının kuzey ve güneyinde iki sıra halindeki pencerelerden alttakiler büyük, üsttekiler küçük ve yuvarlak kemerlidir. Alttaki pencere sırası apsislerde de devam eder. Doğu ve batıda üstte orta nef hizasında üçlü pencere düzenlemesi, alınlıklar üzerinde dekoratif pencereler ve kubbe kasnağında sekiz pencere vardır.

Naosta, doğuda üç nefi kapsayan ikonostasis, kuzeybatıdaki haç payeye oturan ambon ve güneydeki haç payeler arasında yer alan despot koltuğu mermerden yapılmış, oyma-kabartma tekniğinde bitkisel-geometrik motiflerle bezenmiştir.

ZAFER KARACA

KONSTAJNTITJNrOS (AYİOS)-ELENİ (AYİA) KİLİSESİ

Samatya-Yedikule arasında; batıda Kilise Sokağı, kuzeyde İmrahor İlyas Bey Caddesi, güneyde Feridun Kılıç Sokağı ile çevrelenmiştir. Kilise, kuzeyde caddeye bakan geniş bir avlunun ortasında yer alır. Avlunun kuzeyinde baldaken tipi çan kulesi, güneyinde sosyal mekânlar ve yönetim birimleri vardır.

Bizans döneminde, I. Constantinus (hd 324-337) ve annesi Helena adına kutsanan kilisede, imparatorun sağ kol ve parmak röliğinin saklandığına inanılmıştır. İstanbul'un fethinden sonraki göçler sırasında Karaman'dan getirilen Rumları bu semte yerleştiren II. Mehmed (Fatih), buradaki yıkıntılar üzerinde yeniden kilise inşa etmelerine de izin vermiştir. Yapı, Karamanlılarına) kilisesi olarak bilinir.

1553'te İstanbul'a gelen H. Dernschwam(->) bölgede Karamanlıların yaşadığını, eskiden güzel bir kilise ve manastır bulunan bu yerde inşa edilen küçük kilisenin harap durumda olduğunu belirtir. 1568 tarihli bir patrik fermanında adı geçen kilise, Patrik III. Metrofanos'un yazdığı 1569 tarihli bir mektupta da eski bir yapı olarak ifade edilir. Kiliseyi 1576, 1577, 1578 yıllarında ziyaret eden S. Gerlach(->), her yıl 21 Mayıs'ta kilisenin ithaf edildiği Konstantinos'a ait röliklerin çıkartılarak tören yapıldığını açıklar.

Kilise, 1583 tarihli Tryphon ve 1604 tarihli Paterakis listelerinde yer almıştır. Antakya patriğinin kâtibi Paulus, 1652'de ziyaret ettiği kiliseyi, taştan inşa edilmiş, kubbeli, yüksek ve çok eski bir yapı olarak tanımlar. 1669 tarihli Thomas Smith listesinde bulunan kilise, aynı yıllarda Du Cange tarafından hazırlanan listede de kayıtlıdır.

17. yyin ikinci yarısında Samatya ve çevresinde Karamanlıların yaşadığını Kömürciyan da belirtir ve Yenikapı-Narlıkapı arasında konumlandırdığı kilisenin, 1689'da yandığım, Rumların kilisenin onarımı sırasında para sıkıntısı çektiklerini kaydeder. 18. yy'ın sonunda Baladı S. Hovannesyan, kiliseyi "Karamanlılar Mahallesi'nde Ayios Konstantianos" olarak tanımlamıştır.

Kitabelerine göre, yeniden inşa edilen ve 6 Nisan 1805'te ibadete açılan kilise, 20 Eylül 1833'te Mimar Konstantinos'un nezaretinde restore edilmiş, 1963'te de yenilenmiştir. Avluda bulunan çan kulesi, kitabesine göre 11 Mayıs 1903'te inşa edilmiştir.

Mimari: Kilise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, dokuz cepheli apsis dışa çıkıntılı, kiliseye güneyde bitişik ek yapı, aynı doğrultuda dikdörtgen planlıdır, iki yüzlü kırma çatı ile örtülü kilesede, apsisin örtüsü yarım konik çatıdır.

Dışta sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde devşirme malzeme vardır. Yapıyı saçak altında dolanan iki düz silme arasmda, doğu ve batıda dışbükey, kuzeyde içbükey silme görülür.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç netlidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında içte derin ve yarım yuvarlak apsis, batısmda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Nef ayrımı altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak yüksektir. Naosun doğusunda ilk sütunlar hizasında belirlenen bema, yan netlerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Batıda narteks üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı galeri yer alır. Galeriye çıkış, kilisenin güneybatısında bulunan geçiş mekanındaki merdiven ile sağlanmıştır.

Ayios Konstantinos ve Ayia Eleni Kilisesi, Samatya
Cengiz Kahraman, 1994

Naosta nefleri sınırlayan sütunlar kirişlerle bağlanır. Sütunlar, sekizgen mermer altlıklar üzerindedir ve gövdeleri porfir taklidi yeşil renge boyalıdır. Sütunların Korint tipindeki başlıkları kartonpiyer tekniğindedir.

Kilisenin örtü sistemi betondur. Orta nefin örtüsü basık tonoz, yan nefler ve narteksin örtüsü düz tavandır. Narteksin tavanı, kirişlerle beş parçalı olarak bölünmüştür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Yapıda naosa açılan üç giriş, batıda narteksten nefler hizasındadır. Biri eksende, ikisi yanlarda simetrik olan girişler, eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Bemanın kuzey ve güneyinde birer küçük giriş vardır. Narteksin iki girişi, batıda ve kuzeydedir.

Yapının kuzeyindeki altı, güneyindeki beş pencere aym hizada, eş aralıklı ve basık kemerlidir. Kuzeyde üstte galeriye bakan üç dikdörtgen pencere bulunur. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte yer alan karşılıklı üç pencere basık kemerlidir. Doğuda, yan nefler hizasında alttaki birer pencere ve apsisteki üç pencere yuvarlak kemerli; batıda naosa açılan girişler arasında birer, narteksе açılan girişin yanlarında ikişer pencere basık kemerlidir.

Naosta, apsiste eksene simetrik birer, yan neflerin doğusunda ikişer, bemanın kuzey ve güneyinde birer niş bulunmaktadır. Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan üçüncü sütununa oturan ahşap ambon ve karşısında bulunan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

Bibi. Dernschwam, *İstanbul;* M. Gedeon, *Ehhlesiai Byzantinai Eksakriboumenai,* İst., 1900; S. Gerlach, *Stephan Gerlahs dess Aelteren Tage-Buch,* Frankfurt, 1674; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient,* IV (1901), s. 42-50; Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

KONSTANTİOS I (Patrik)

(1770, İstanbul - 5 Ocak 1859, İstanbul) Rum Ortodoks patriği ve tarihçi.

İstanbul'da ruhban okulunda, sonra da Rusya'da Kiev'deki Ruhani Akademisi'nde öğrenim gördü. Mısır'da ve 6 yıl kadar da Kıbrıs'ta yaşamış, sırası ile rahip sınıfının bütün kademelerini aştıktan sonra 1830'da, Ortodoks patrikliğine yükselmiştir. Konstantios 1830'dan, 18 Ağustos 1834'e kadar bu makamda kalmıştır. Kendi isteği ile bu makamdan ayrıldıktan sonra Burgazadası'nda yaşamış ve burada ölmüştür. Konstantios, Latince, Rusça ve Fransızcayı bilen, kültürlü bir din adamı idi, tarih ve arkeoloji konularında çeşitli yazıları vardır.

Konstantiosü İstanbul tarihi bakımından önemli yapan, henüz başpiskopos olduğu yıllarda C. du Fresne du Cange'm kaynaklardan derleyerek yazdığı *Constantinopolis Christiana...* (Paris, 1682) adlı eserinden geniş ölçüde faydalanmak suretiyle meydana getirdiği İstanbul'a dair kitabıdır.

Bu, *Konstantiniaspalaia te kai motera hetoi perigraphe Konstantinupoleos...* başlıklı VI+198 sahifelik eser Venedik'te 1824'te yayımlanmıştır. Üzerinde yazar adı olmayıp, "Bir filolog ve arkeoloji dostu tarafından" hazırlandığı bildirilir. İstanbul ve çevresinden bahseden esas metin, 172. sahifeye kadar gelmekte, bunu *Dictionnaire desAntiquités*'den çevrilmiş, mimarlık tarihine dair bir bölüm ile başlıca eski yazarların biyografileri takip etmektedir.

Aynı kitap, yine Grekçe olarak, ikinci defa İstanbul'da 1844'te basılmıştır. Bu cilt VIII+274 sahifeden oluşur. İçinde yine mimarlık tarihi bölümü ile biyografiler yer almıştır. Konstantiosün eserinin en yaygın ve tanınmış baskısı, Fransızca olandır: *Constantiniade, ou description de Constantinople ancienne et modeme* başlıklı bu baskıda da, "bir filolog ve arkeolog tarafından" hazırlandığı bildirilmiştir. Çeviriyi yapan da N. R. harfleriyle gösterilmiştir. Bunun N. Rizo olduğu bilinir. 2 sahifelik gayet kısa bir önsöz ile 218 sahifelik metinden ibaret olan kitap 1844'te İstanbul'da basılmıştır. Tercüme, bazı önemsiz farklara ve kısaltmalara rağmen, Grekçe ikinci baskıya dayandırılmış, fakat mimarlık tarihi, biyografiler gibi ekler tamamen kaldırılmıştır.

Patrik Konstantiosün kitabının Yorgaki Efendi tarafından 1277/1860-61'de Türkçe tercümesinin *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin 6-12. sayılarında tefrika halinde basıldığı bilinir (ancak gazetenin bu sayıları görülememiştir). *Heyet-i Sabıka-ı Kostantiniye* başlıklı bu tercüme, 39 sahifelik bir broşür halinde *Tercüman-ı Ahval'm* matbaasında Şaban 1277/Şubat 186i'de basılmıştır. Fakat kitabın bütünü olmadığı açıkça bellidir.

Heyet-i Sabıka-ı Kostantiniye, 1863'te 72 sahifelik ince bir kitapçık halinde İstanbul'da E. Misaelidis Basımevi'nde Grek harfleriyle Türkçe olarak da basılmıştır. Bu son derecede nadir "Karamanlıca" baskının başlığında, "İstanbul Rum patriği esbak faziletlû müteveffa Konstantios Efendi..." tarafından yazıldığı ve *Anatoli* gazetesi "müellifi", Külah Evangelinos Misaelidis ile muavini Fertekli Sullioğlu Nikolaos Teologides tarafından çevrildiği bildirilir. Kitap, orijinalinin tamamı olmayıp sadece ilk kısmıdır.

Birkaç yıl sonra, bir İngilizce tercüme basılmıştır: *Ancient and modern Constantinople.* İstanbul'daki Amerikan Elçiliği sekreteri olan John P. Brown tarafından yapılan bu çeviri, Londra'da 1868'de yayımlanmıştır. İçinde VIII. sahifeye kadar bir önsöz, LX-X. sahifede Konstantiosün biyografisi, XI-XLX. sahifelerde etraflı bir indeksi, 1-164. sahifelerde de esas metni bulunur. Kitabın sonuna (s. 165-179) İstanbul'a gelecek seyyahlara pratik bilgiler ve-

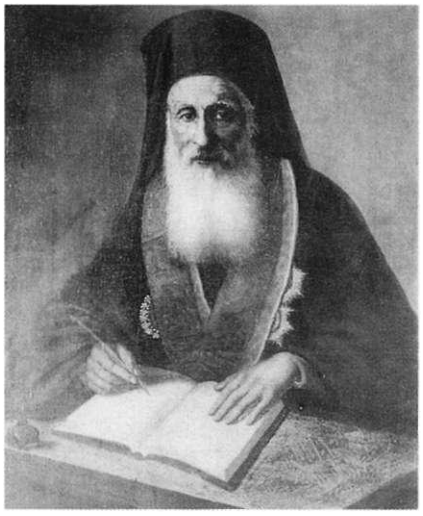

Patrik I. Konstantios
Semavi Eyice arşivi

ren bir bölüm eklenmiştir. *Heyet-i Sabıka-ı Kostantiniye'nin,* Rüsumat Emanet-i Celilesi ketebesinden Şemsi Bey tarafından 15 Muharrem 1289/25°Mart 1872'de küçük boyda 64 sahifelik bir kitapçık olarak bir daha yayımlandığı tespit edilmektedir. Bu, Yorgaki Efendi tercümesinin yeni baskısıdır. Bunlar dışında Prof. Cavit Baysun'un (1899-1968) çok zengin olan fakat ölümünden sonra dağılan özel kütüphanesinde Türkçe bir yazma nüsha daha bulunuyordu.

Konstantios'un kitabının ilgi çekici tarafı İstanbul'un Bizans ve Türk dönemlerine ait bellibaşlı eserlerine dair, o yıllardaki bilgilere göre kısa tanıtmalar yapmasıdır. Bir Rum yazarının Bizans eserlerinin arkasından Osmanlı dönemine ait binalardan da bahsetmesi dikkate değer. Bu arada bazı yerlerde, bugün kaybolmuş arkeolojik hususlardaki notları da, yazıldığından bu yana üzerinden bir buçuk yüzyılı aşkın bir sürenin geçmiş olmasına rağmen bu kitabın İstanbul tarihçilerine hâlâ faydalı olabileceğini gösterir.

Konstantios'un kitabının, geçen yüzyıl içinde çok kullanılan ve aranan bir eser oluşunun bir sebebi de, İstanbul'un eski eserlerine dair bilgileri fazla hacimli olmayan bir cilt içinde toplamış olmasıdır. J. von Hammer'in iki kalın cildi dolduran *Constantinopolis unci der Bosporus* (Pesth, 1822) kitabına nazaran bu bakımdan çok daha kullanışlıdır.

Bibi. Th. M. Aristokleous, *Konstantiou A, tou apo sinaiou aoidimou patriarkhou Konstantinoupoleos tou Byzantiou biographic!...,* İst., 1866; M. Gedeon, *Patriarkhikoi Pinakes,* lst., ty (1885-1890 arası), s. 689-692; C. D. Cobham, *The Patriarchs of Constantinople,* Cambridge, 1911; J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant,* Paris, 1911, s. 221-222; E. Mamboury, *Les îles des Princes, Banlieue maritime d'Istanbul,* lst., 1943, s. 35 (Konstantios'un Burgazadası'ndaki evi hakkında); S. Eyice, "istanbul'un Fetihten Önceki Devre Ait Eski Eserlerine Dair Bir Kitap Hakkında", *TDED,* V (1954), 85-90.

SEMAVİ EYİCE

KONT OSTROROG YALISI

Kandillide, Göksu Caddesinde no. 15'tedir. 19- yy'm birinci çeyreğine tarihlenen yalının ilk sahibi bilinmemekte, ancak 20. yy'm başında yalıyı satın alan Leon Ostrorog'un adıyla tanınmaktadır.

Polonya'nın eski bir ailesi olan Ostrorogların bir bölümü Fransa'ya göç etmişlerdi. Ailenin bu kolundan olan Kont Leon Valeden Ostrorog, İslam hukuku üzerine çalışmış seçkin bir akademisyendi. 1900' lerde Osmanlı hükümetince çağrılmış ve Adliye Nezaretinde hukuk müşavirliği, sonradan da bir ara sadaret hukuk müşavirliği görevlerinde bulunmuştur. İstanbul'a yerleştikten sonra, İstanbullu bir aile olan Lorandolarm kızı ile evlenmişti.

Bina birbirine bitişik iki yalıdan oluşmaktadır. Harem dairesi 19. yy'm ortalarına doğru örneklerini bulduğumuz orta sofalı karnıyarık tiptedir. Sofa muntazam bir dikdörtgen halinde evi ikiye bölmektedir. Dikdörtgenin kısa kenarlarından birinde giriş, diğerinde merdiven bulunmaktadır. Merdiven üç kolludur ve sofanın bütün bahçe cephesini kaplamaktadır. Hem bahçe hem deniz tarafından yalıya girilebilmektedir. Giriş katmda sofa taşlıktır. Köşelerde dört geniş oda yer almaktadır. Bu odaların aralarında daha küçük oda ve helalar yer almıştır. Üst katta aynı plan tekrarlanmaktadır. Pencereler bahçe ve deniz cephelerindedir. Sofa pencereleri daha farklı ve büyüktür. İç mimari geç ampir üslubundadır(->), çok iyi korunmuştur. Deniz tarafındaki odalar ve bunlardan üst kattakiler daha zengin dekorludur. Bu bölümün altmda kayıkhane bulunmaktadır.

Selamlık dairesi olarak bilinen yapı ise daha yenidir ve 20. yy'ın başına tarihlenmektedir. Asimetrik planlı olan bu yapıda merdiven holü ve iki sütunla buraya açılan salonu ve bodrum katındaki havuzu, geç dönem özellikleri taşımaktadır.

Bibi. S. H. Eldem, *Türk Evi,* I, 264-268; Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* II, 212-216.

TÜLAY ARTAN

KONUT

Barınmak ve günlük yaşamı içinde sürdürmek amacıyla kurulmuş ve düzenlenmiş yapı.

Konut, İstanbul'da tarih boyunca önemli bir konu olmuş; çeşitli dönemlerdeki iskân politikalarının ve iç göçlerin neden olduğu nüfus artışları, doğal afetler, savaşlar konut ihtiyacı yaratırken, kentin kültürel ve ekonomik zenginlikleri konut üretiminin belirleyicileri olarak rol oynamıştır.

Bizans Dönemi

II. Teodosios döneminde (408-450), Konstantinopolis'in 14 mahallesini anlatan Latince yazılmış *Notitia Urbis Constantinopo!itanae'de(->)* kentte 4.388 evin (domus) yer aldığı yazılıdır. Şehir alanı, Roma şehir planlamacılığının devamı olarak ev toplulukları oluşturan "insulae'İere (adacıklara) bölünmüştür. Evlerin zemin katı "peristü'İi Roma evlerinde olduğu gibi, bir orta avlunun (atrium) etrafında düzenlenmiştir. Avluyu çevreleyen odalar evin dış duvarını oluşturur. Genelde tek katlı olan erken Bizans evlerinde mutfak, tuvalet, banyo ve ısıtma sistemleri de geliştirilmiştir (bak. ev mimarisi).

7. yy'dan sonra, evin ana yaşam bölümü, "atrium"dan üst katlardaki cumbalı salonlara geçmiştir. Orta halli aileler evlerinin zemin katlarını işyeri (ergasterion) olarak da kullanmaya başlamışlardır. Mal sahipleri evlerinin zemin katlarını ticari amaçlarla kiraya da verirlerdi. Böylece mahalle aralarında ekmek fırınları, hamamlar ve zanaat atölyeleri gelişmiştir.

Bizans'ta evler genellikle tek veya iki katlıdır. Ancak yazılı kaynaklarda 100 Bizans kademini aşan (29,5 m) binalardan ve beş katlı evlerden de bahsedilir. 380'de Havariyun Kilisesi'nden Ayasofya'ya yönelen bir dini alayı anlatan Nazianzus'lu piskopos Gregorios kendisine evlerin ikinci ve üçüncü katlarından bakan seyircilerden söz etmektedir. İnsanların iç içe yaşadığı bu evlerde oturanlar arasında komşu kavgaları da oldukça yoğundu. 6. yy'

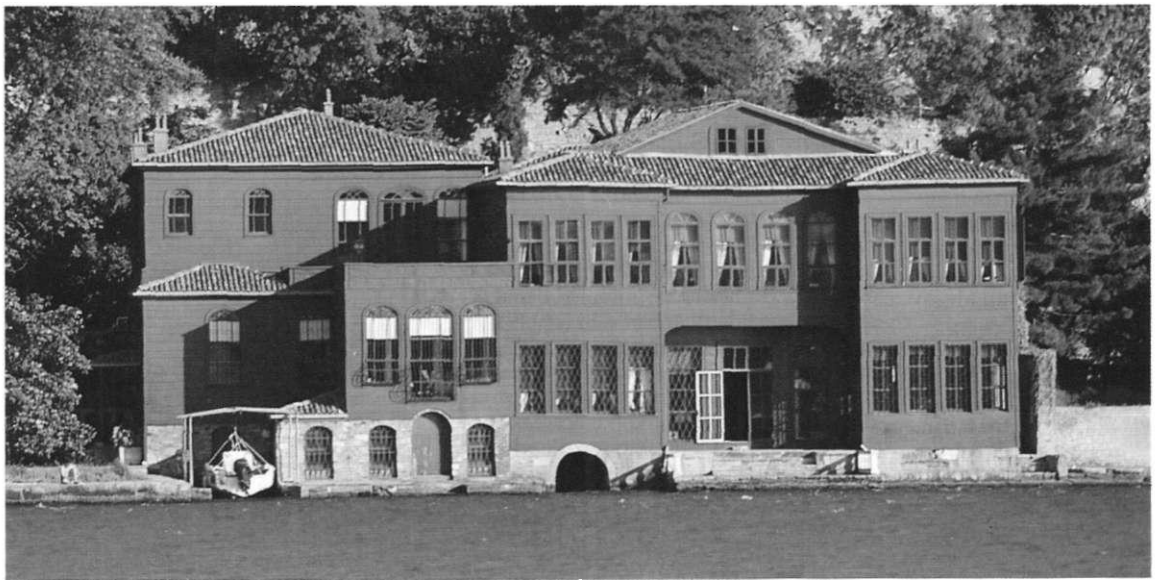

Kont Ostrorog Yalısı
Nazım Timuroğlu

da yaşamış olan tarihçi Agathias, iki komşu Zeno ve Antemiusün kavgalarını anlatır. Geçimsizliklerinin baş nedeni, Zeno'nun yüksek bir cumbalı balkon inşa ederek Antemiusün manzarasını bozmuş olmasıdır. Ayrıca Antemiusün bir odası bu yeni bölümün altına geldiğinden, Zeno'nun gürültülü arkadaş davetleri onu rahatsız etmektedir. Komşusuna laf anlatamayan Antemius bir oyun düşünür. Birkaç çaydanlığı sıcak suyla doldurarak odanın zeminine serpiştirir. Kapak kısımlarına geçirdiği deri boruları tavana tutturur. Suyun altını yakıp deri boruları sıktığında, buharın tazyiği üst katta öyle büyük bir sarsıntı yaratır ki eşyalar yerinden oynar. Zeno deprem korkusuyla evden kaçar.

Eylül 465'te Konstantinopolis'te yaşanan büyük yangında çok sayıda ev harap olmuştur. Mahallelerin görünümünün korunması açısından, imparator I. Leon (hd 457-474) yeni evlerin eski planlara göre inşa edilmelerini şart koşmuş; evlerin manzarasının kesilmemesi için de inşaatların arasında 15 kademlik (4,42 m) asgari bir mesafe olması mecburiyeti koymuştur. Daha sonraki yıllarda, dar sokaklardaki inşaatların fazlalaşması yüzünden evlerin günışığının azalmaması için VI. Leon (hd 886-912) karşılıklı evlerin cumbalarının arasında da 10 kademlik (2,96 m) bir mesafe bırakılmasını istemiştir. Ayrıca 12 kademden (3,5 m) dar bir sokağa cumbalı balkon inşa etmek yasaklanmıştır. Evlerde onarım çalışmaları, ancak orijinal planların değiştirilmemesi suretiyle mümkündür. Sokaktan balkona çıkan bir merdivenin bulunması da yangın tehlikesi yüzünden ve trafiğin aksamaması için yasaklanmıştır.

Halkın yaşadığı bu evler yanında, Konstantinopolis aristokrasisi muhteşem saraylarda yaşamaktaydı. Portikolarla çevrili orta avlular ve bahçeler üst bölümlerdeki kapalı balkonlarla bağlantılıydı. Antiohos ve Lausos sarayları görkemleriyle tanınırken Maksimianosün sarayının etkileyici manzarası şiirlere geçmiştir.

Bunlar dışında taşrada yaşayan nüfuzlu ve zengin ailelerin de Konstantinopolis'te evleri vardır. 11. yy'da yaşamış olan Mihael Attaliates'in mal varlığında Konstantinopolis'teki evinden bahsedilir. Attaliates ortak bir avlunun etrafında birkaç binayı birleştirmiştir. Tanımlamadan, zemin katın üzerinde cumbalı ikinci bir katın mevcut olduğu anlaşılıyor. Bu bina topluluğuna dahil olan küçük bir kilise ve alt katında değirmen bulunan üç katlı bir bina daha vardır.

Bizans döneminde, Konstantinopolis ahalisinin yerleşim alanları, konutlar, daha çok denize yakın mahallelerde, Mese'nin etrafında ve şehrin doğusunda gelişmişti.

Bibi. *Les Nouvelles de Leon VI le Sage,* (yay. P. Noailles-A. Dain), Paris, 1944, no. 113, s. 373; Agathias, *Historia,* (yay. R. Keydell), Berlin, 1967, c. 5. bölüm 6-7; G. Dagron, *Naissance d'une capitale, Constantinople et ses institutions de* **330** *â 451,* Paris, 1974; P. Gautier, "La Diataxis de Michel Attaliate", *Revue des Etudes Byzantines* **39,** 1981, s. 27-29.

BRİGİTTE PİTARAKİS

Bir kartpostalda Bizans döneminden kalma bir konut yıkıntısı. A. Eken, *Kartpostallarda İstanbul*

15. yy'elan Günümüze

Bizans döneminden bugüne kadar, İstanbul'da konut üretim sistemleri incelendiğinde, kullanılan kaynaklar, üretim teknikleri ve elde edilen konutlar açısından büyük bir çeşitlilikle karşılaşılır. Üretimin hareket noktasını oluşturan sayısal ihtiyaç, tüm dönemlerde hızla artan bir özellik taşımıştır. 5. yy'ın başında, kent nüfusu 100.000 civarında iken, İstanbul'un fethi öncesinde ve fethi izleyen günlerde nüfus 50.000'e kadar düşmüş, ancak 25 yıl gibi kısa bir süre sonra yeniden 120.000 e yükselmiştir. Çeşitli kaynaklar İstanbul'da 1535'te 400.000 kişinin, 1855'te 873.565 kişinin yaşadığını belirtmektedir. Cumhuriyet döneminde 1927'de yapılan ilk nüfus sayımına göre, İstanbul'un nüfusu 704.825 olarak saptanmıştır. 1950'lere kadar nispeten ağır bir şekilde artan nüfus, kırsal alanlardan göçün başlamasıyla 1960'ta 1.882.092'ye, 1975'te 3.904.588'e, 1985'te 5.842.985'e ve 1990'da 7.309.190'a ulaşmıştır. Nüfusun 1994'te 10.000.000ü aştığı tahmin edilmektedir (bak. nüfus).

Ülke ortalamasının üstünde bir nüfus artış hızına sahip olan İstanbul'da konut ihtiyacı da paralel bir gelişme göstermiş, ancak üretim bu ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalmıştır. İstatistiklere göre 1966-

Istanbulün giderek yok olan ahşap konutları. *Kadir Aktay7 Onyx, 1993*

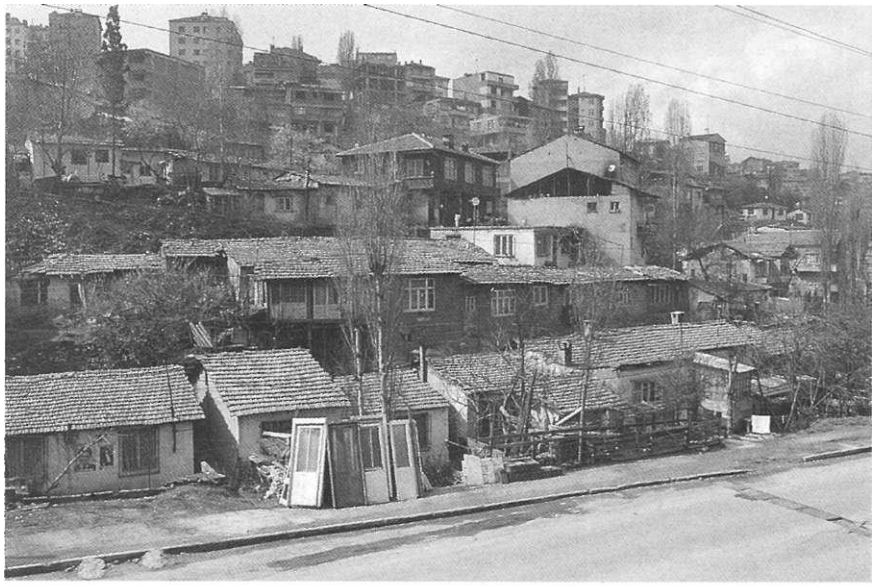

Göçlerle artan konut ihtiyacını büyük ölçüde karşılayan gecekondular, Gültepe.
Yavuz Çelenk, 1994

1988 arasındaki konut ihtiyacı ve kullanma izni verilen yeni konutlarm sayısı Tablo I'deki gibidir.

Tabloda da görüldüğü gibi, yasal çerçevede "izinli" olarak gerçekleştirilen konut sayısı ihtiyacın çok altında kalmakta, aradaki fark, büyük ölçüde izinsiz olarak "kaçak" yapılan konutlarla kapatılmaktadır.

İstanbul'da, özellikle 1980'den sonra ortaya çıkan konut üretimi azalmasının, aynı dönemde gecekondu yapımının hızlanması ile ilişkili olduğu düşünülmelidir. Ayrıca, 1985'te çıkarılan 2981 sayılı yasa ile ruhsatsız yapıların yasallaştırılması yolundaki çalışmalarm da kontrolsüz konut yapımını teşvik ettiği sanılmaktadır.

Tablo I
1966-1988 Arasındaki Konut İhtiyacı .ve Kullanma İzni Verilen Yeni Konutların Sayısı

Yıl	*Konut İhtiyacı*	*Kullanma İzni*
1966-1970	137.800	85.202
1971-1975	177.480	104.599
1976-1980	179.300	128.692
1981-1985	241.000	36.060
1985-1988		42.099

Tablo II
Mevcut Konut Birimlerinin Oda Sayılarına Göre Durumu

Konuttaki Oda Sayısı	*Toplam Konut Birimi İçindeki Oranı*
1 odalı	2,6
2 odalı	17,2
3 odalı	49,5
4 odalı	26,5
5 odalı	4,0
Bilinmeyen	0,2

İstanbul'daki konut stokunun bugünkü durumu hakkında kesin sayılar verilmesi, izinsiz olarak yapılan konutlarla ilgili kayıt bulunmaması nedeniyle mümkün olmamaktadır.

1984'te kentte bulunan 1.391.26i konut biriminin ilçe belediyelerine göre dağılımı şöyledir: Adalar 14.137; Bakırköy 286.990; Beşiktaş 47.826; Beykoz 29.289; Beyoğlu 69.885; Eminönü 19.450; Eyüp 79.083; Fatih 192.884; Gaziosmanpaşa 61.841; Kadıköy 152.178; Kartal 127.501; Sarıyer 31.621; Şişli 132.400; Üsküdar 114.789; Zeytinburnu 31.387.

İstanbul'daki konut stoku ile ilgili bir araştırmaya göre hane halkı büyüklüğü 4,75 kişidir. Mevcut konut birimlerinin oda sayılarına göre durumları ise Tablo II' deki gibidir.

1970'ten bugüne, 3 ve 4 odalı konut sayısında artış vardır.

Türkiye'delstanbul'da gözlenen "mülk konut" edinme eğilimi İstanbul'da da saptanmaktadır. 1970-1985 arasında konut stokunda kiralık konut birimi payı yüzde 47' den yüzde 39,1'e düşmüştür. Araştırmacılar bu durumun özellikle gecekondu sayısının artmasına bağlı olduğunu belirtmektedirler.

İstanbul'da Konut Tipleri: İstanbul'da konut tipolojisi bireysel konuttan toplukonuta; tek evden çok katlı konut bloklarına doğru bir gelişme göstermektedir.

19. yy'm ikinci yarısından itibaren İstanbul'da belirli kullanıcı grupları için örgütlü bir konut faaliyetinin yürütülmeye başladığı görülmektedir. Batılılaşma hareketiyle Batı'daki örneklerden esinlenilerek gerçekleştirilen bu konut grupları, imparatorluktan günümüze kalan küçük ölçekli toplukonut örnekleridir. Müslüman ve Hıristiyan küçük tüccar, küçük esnaf ve sanatkârlarla orta-küçük bürokratlardan oluşan bir kullanıcı kesimini hedefleyen konutlar, eski İstanbul ev tipinden çok farklıdır. Sıra evler olarak adlandırılan bu türün ilginç örnekleri 1890'da yapılan Taksim Surp Agop Evleri ve Sultan Abdülaziz tarafından saray mensupları için 1875'te yaptırılan Beşiktaş Akaretler'dir(->).

19. yy'ın son yıllarının yeni konut tipi ise apartmanlardır(->). Önceleri Müslüman olmayan orta tabakaların konutu olarak ortaya çıkan apartmanlar, giderek yaygınlaşmış, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde modern hayatm simgesi olarak özellikle yüksek gelirli kesimlerin konut tipi olmaya başlamıştır. Apartmanlarla birlikte inşaat sektöründe betonarme yapım tekniği de yaygınlaşmıştır. 1930-1940 arasında modern mimarlık akımının güzel örnekleri İstanbul'daki apartman binaları arasında yer almıştır. Bu dönemde apartmanların yamsıra, kentin gelişmekte olan yeni semtlerinde ve Boğaziçi kıyılarında villa tipi tek evler de ortaya çıkmıştır.

I. Dünya Savaşı nedeniyle Türkiye'yi de etkisi altına alan ekonomik bunalım, konut üretiminin azalmasına neden olmuş; inşaat sektöründeki bu kriz, imar çalışmalarında ve konut yapımında yeni arayışlarla sonuçlanmıştır.

Bu dönemde İstanbul'un imarı ve plan çalışmaları için Elgötz(->), Agache(->), Wagner(->), Prost(-0 gibi yabancı şehirci ve mimarlar getirilmiş, kentin gelişmesi için yasal düzenlemeler yapılmıştır. Ancak 1940' lı yılların sonlarına doğru kırsal alanlardan başlayan göçlerle gecekondulaşma kendini göstermeye başlamıştır. Yeni gecekondu yapımını engellemek ve yapılanları yıkmak için 1948 ve 1953'te yasalar çıkarılmış, fakat hiçbiri sonuç vermemiş, 1970lere gelindiğinde kent nüfusunun yaklaşık yarısı gecekondu alanlarında toplanmıştır. Tek katlı binalar olarak başlayan gecekondular, eklenen katlarla zaman içinde apartmanlaşmış, kendine has, hiçbir yerel veya evrensel özellik taşımayan bir mimari oluşturmuştur (bak. gecekondu).

1950'ler sonrasında ortaya çıkan bu durum karşısında konut yapımını desteklemek için çıkarılan çeşitli yasalarla İstanbul konut mimarisine yeni tipler katılmıştır. Emlak Kredi Bankası Kanunu'nu izleyerek 1947'de Levent(->), 1951'de Koşuyolu(->) mahallelerinin yapımına başlanmıştır. Savaş soması Avrupa uygulamalarından etkilenen bu projelerdeki konutlar, planları ve cephe görünümleriyle eski İstanbul tek evlerinden çok farklı özellikler taşımaktadırlar. Banka tarafından 1950'lerin sonlarında gerçekleştirilen 4. Levent ve Atatürk Bulvarı projeleri ise apartmanları da içermektedir. 1955'te başlayan 50.000 kişilik Ataköy projesinin uygulanması bugün de sürmektedir.

1946'da kurulan Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK) da İstanbul'da çok sayıda yeni apartman yapımına kaynak sağlamıştır. Sigortalılara verilen kredilerle gerçekleştirilen bu apartmanlarda bir mimarlık özeninin bulunduğunu söylemek zordur. Mev-

Yüksek gelir gruplarının konut ihtiyacını karşılayan villalardan bir örnek (üstte) ve 1970'li yıllardan sonra hızla artan çok daireli apartmanlar. *Yavuz Çelenk. 1994 (üst), laleper Ayiek, 1994*

cut imar yönetmeliklerinin sınırlamalarının da katkısıyla birbirine benzer binlerce apartman İstanbul'un her semtinde yer almaktadır.

1960 sonrasındaki planlı dönemde tüm niyet ve programlara karşın konut üretiminde önemli bir değişim olmamıştır. Ancak 1950'lerde başlayan apartmanlaşma süreci 1970'lerde çok daireli tek bloktan toplukonut üretimine doğru değişmeye başlamıştır. Bu aşamada SSK'lı üyelerin oluşturduğu kooperatifler uygulamada önemli bir rol oynamışlardır. Özellikle sendikaların önayak olduğu konut kooperatiflere-*) dikkati çekmektedir (Maden-İş Merter Sitesi gibi). Ordu Yardımlaşma Kurumunun (OYAK) girişimleri de toplukonut yapımının önemli bir kesimini oluşturmaktadır. OYAK Sitesi, I. Ordu Kooperatif Evleri, Harp Akademileri Subay Yapı Kooperatifi bu yolla elde edilmiş büyük ölçekli uygulamalardır. Sözü edilen bu toplukonut projeleri ölçek ve girişim modeli dışında, mimari özellikleri açısından diğer apartman bloklarından bir farklılık göstermemektedirler (bak. .toplukonut).

1960 sonrasındaki yeni uygulamalardan biri de "Gecekondu Önleme Bölgesi" çalışmalarıdır. Türkiye'nin tüm illerinde gerçekleştirilen tip projelerle oluşturulan bu konut blokları her bakımdan yetersiz kalmış ve bir süre sonra uygulanmalarından vazgeçilmiştir.

1980'lerin başında girişilen Toplu Konut Yasası çalışmaları ile, büyük ölçekli projeler için yeni bir ivme getirilmiş, gerek kooperatifler, gerekse özel konut girişimcileri tarafından yeni uygulamalara olanak sağlanmıştır. 10.000 konutluk Büyükşehir Kooperatifinin Beylikdüzü Uydukent Projesi, Soyak Göztepe Projesi bu türün örnekleridir. Ayrıca Emlak Bankası'nın Bahçeşehir, Atakent, Mimaroba, Sinanoba projeleri de ilginç örneklerdir. Sözü edilen bu örneklerde tasarıma özenle yaklaşılması, konut kalitesi açısından olumlu sonuçlar vermektedir. Büyük ölçekli bu projelerde konutun çevre düzenlemesi ile birlikte ele alınması, tüm sosyal donanımına proje kapsamında yer verilmesi dikkati çekmektedir. Toplu Konut İdaresi tarafından yaptırılan "Halkalı" yerleşmesi de kamu sektörü girişimiyle elde edilen aynı nitelikte bir projedir.

1970'li yılların sonlannda başlayarak ortaya çıkan yeni bir yaklaşım ise yüksek maliyetli lüks apartmanlar veya tek evlerden oluşan sitelerdir. "Avrupa Evleri", Alkent, Naciye Sultan Korusu gibi örnekleri bulunan bu siteler, yüksek gelir gruplanmn kullanımına sunulmaktadır (bak. siteler).

Son yıllarda yüksek gelir gruplarının taleplerinin bahçeli tek evlere yönelmesi sonucunda kentin eski yerleşim alanlarından uzak kesimlerinde yeni mahalleler oluşmaya başlamıştır. Zekeriyaköy ve Kemerburgaz'daki uygulamalar halen devam etmektedir.

Bibi. A. Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar,* İzmir, 1982; H. An, "Ekonomik ve Toplumsal Gelişmelerin Apartmanlaşma Sürecinde Konut Birimlerine Etkileri", (İstanbul Teknik Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi), Ekim 1993; F. Yirmibeşoğlu, "2985 Sayılı Toplu Konut Kanunu ve İstanbul'da Toplu Konut Üretimi", (İstanbul Teknik Üniversitesi yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ocak 1990; Anonim, *Türkiye'de Son 10 Yılda Toplu Konut Uygulamaları Sempozyumu,* Yıldız Üniversitesi, İst., 1991; Y. Sey, "To House New Citizens", *Modern Turkish Architecture,* Bölüm VIII, Philadelphia, 1984; A. Türel, "A Study of the Provision and Use of The Low Cost Formal Housing in İstanbul", *Development of Istanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing,* Bölüm 3, İst., 1992.

YILDIZ SEY

KONUT KOOPERATİFLERİ

İstanbul'da konut kooperatifi uygulamalarının, kente göçün başladığı 1950'li yıllarda özellikle işçilerin girişimleri ile ilk örneklerini vermeye başladığı bilinmektedir. 1955'te Etibank'm girişimi ile Etiler Yapı Kooperatifi, 1956'da Ulus Şeker Yapı Kooperatifi, 1959'da Petrol İşçileri Sendikası Yapı Kooperatifi İstanbul'daki uygulamanın ilk örneklerini oluşturmaktadır. Bu yıllarda kurulan kooperatifler, genellikle kent dışında, bahçeli iki katlı konutlar üretmişlerdir.

İstanbul'da konut kooperatifçiliği hareketinin işçilerin önderliğinde başlamış olması rastlantı değildir. Gerçekte, Sosyal Sigortalar Kurumu'nun (SSK) emrindeki sosyal güvenlik fonlarından konut kredisi sağlanması, kurumun kuruluş kanununun (1946), yedek akçelerin işletilmesi ile ilgili 20. maddesinin kabul edilmesi ile başlamıştır. Dolayısıyla, konuta sağlanan en önemli finansman kaynağının SSK emrindeki sosyal güvenlik fonları olması, gerek İstanbul'da, gerekse diğer illerde konut kooperatifçiliğinin işçilerin önderliğinde gelişmesi sonucunu hazırlamıştır.

196OI1 yıllara gelindiğinde Türkiye'deki ruhsatlı konut üretiminin ortalama yüzde 18'i artık İstanbul'da gerçekleştirilmektedir (1960-1970). Bu dönemde İstanbul'da konut kooperatiflerinin üretiminin, toplam konut kooperatifleri üretimi içindeki payı ise yine yüzde 18 dolaylarındadır. Dolayısıyla, bu yıllarda İstanbul'daki kooperatiflerin konut üretimine katkısı, ülkedeki genel gelişmeyle benzerlik göstermekte ve ortalama olarak yüzde 4,5 dolayında bir payı ortaya koymaktadır. Yine bu dönemde SSK tarafından desteklenen konut kooperatifleri, tüm konut kooperatifleri içinde yüzde 68'lik bir pay alırken; yapılaşma

Şekil 1
Türkiye'de Konut Üretimi ve Kooperatiflerin Payı

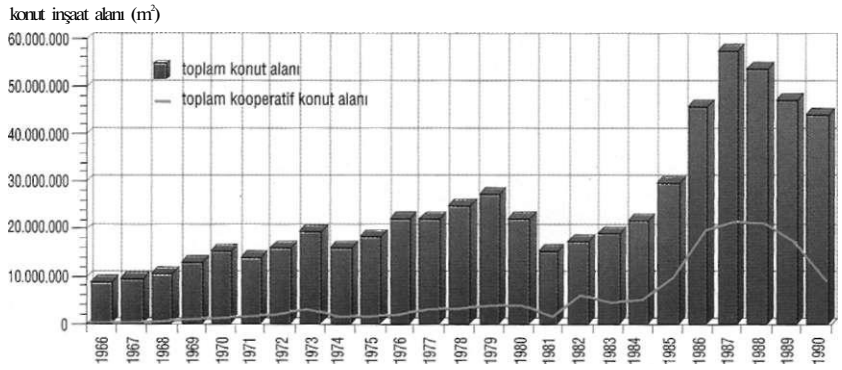

Şekil 2
İstanbul'da Konut Üretimi ve Kooperatiflerin Payı

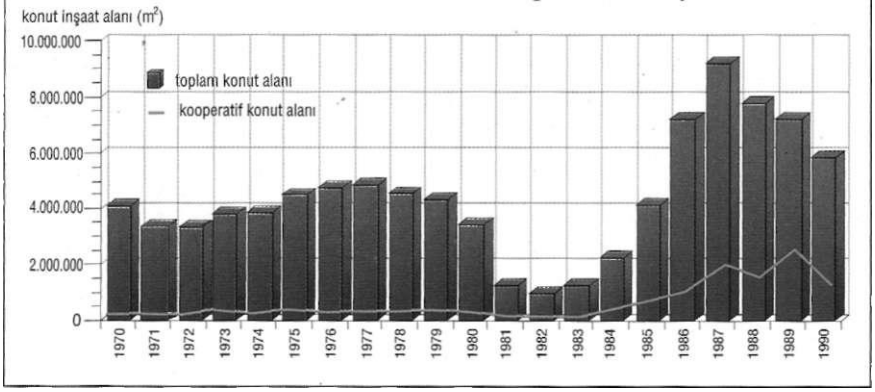

faaliyetlerinin özellikle Bakırköy, Kartal, Kadıköy ve Beşiktaş ilçelerinde yoğunlaşmaya başladığı gözlenmektedir. Bu dönemde kooperatifler tarafından üretilen konutlar, yapı tipi açısından ilk örneklerden ayrılmakta; iki katlı konutlar yerlerini apartmanlara terk ederken, yığma yapıların yerlerini betonarme karkas yapıların aldığı görülmektedir.

1969'da. kooperatifler kanununun yürürlüğe girmesi, tüm yurtta konut kooperatifi girişimlerinde sayısal artışa neden olmuştur. Böylece kooperatiflerin 1970-1980 döneminde ruhsatlı konut üretimi içindeki payları ortalama yüzde 11'e ulaşmış, ne var ki, bu dönemde İstanbul'da genel gelişmeden farklılaşan bir tablo ortaya çıkmıştır (Şekil 1 ve Şekil 2). Kentteki ruhsatlı konut üretimi, ülkedeki ruhsatlı konut üretimi içindeki payını ortalama yüzde 21,8'e çıkarmış, buna karşı, kooperatiflerin İstanbul'daki ruhsatlı konut üretimi içindeki payı, ülke genelinin gerisinde kalmış, ancak yüzde 6'lara ulaşabilmiştir.

Bu dönemde, İstanbul'da finansman desteği ile üretimlerini biçimlendiren kooperatiflerin yüzde 80'ini SSK kooperatifleri oluşturmakta, dolayısıyla kentteki kooperatifçilik hareketinin hâlâ işçi kooperatifleri ile temsil edildiği gözlenmektedir. İşçi kooperatiflerinin büyük bölümü, üretimlerini, Bakırköy İlçesi'nin merkez, Kadıköy İlçesi'nin Erenköy, Kartal İlçesi'nin merkez, Beşiktaş İlçesi'nin Arnavutköy ve Ortaköy bölgelerinde gerçekleştirmektedirler. Bu bağlamda özellikle Bakırköy İlçesi, kooperatifler aracılığı ile konut üretiminin yüzde 45'ini içererek, kooperatif konudan açısından oldukça yoğun bir gelişmeyi ortaya koymaktadır.

SSK tarafmdan uygulanan kredi yönetmelikleri, konut büyüklüğü konusunda iki farklı yaklaşıma sahiptir. Bu yaklaşımlardan biri "sınırlama" niteliğindedir. Kurumun uyguladığı yönetmelikler 100 rm'den büyük konutlara kredi verilmeyeceği hükmünü taşımaktadır. Bu uygulamanın yanısıra; 85 m^2'nin altındaki konutlara göreli olarak düşük faiz ve uzun vade ile kredi sağlanmıştır. Dolayısıyla, ikinci yaklaşımın "sınırlama" olmaktan çok "özendirme" amacına yönelik olduğu düşünülebilir.

Bu dönemde, SSK tarafından kredilendirilen kooperatiflerin tümü İstanbul'da da ilgili kredi yönetmeliği gereğince 100 m^2'yi aşmayan konutlar üretmektedirler. Ancak İstanbul'da, bu dönemdeki üretimin önemli bir özelliği göreli olarak küçük konut üretimine de yer verilmiş olmasıdır. Öyle ki, yapılan bir araştırma bu dönemde SSK kooperatifleri tarafmdan İstanbul'da üretilen konutların yüzde 55,4'ünün 85 m^2'den küçük olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, bu dönemde İstanbul'daki işçi kooperatiflerinin biçimsel dönüşüme uğradıkları da gözlenmektedir. Böylece, aym işyerinde çalışan sigortalı işçilerin (işyeri kooperatifleri), çeşitli meslek grupları veya arkadaşların (bağımsız kooperatifler) ya da aynı sendikanın üyelerinin oluşturduğu kooperatifler (işkolu kooperatifleri), yerlerini büyük bir hızla kooperatifçilik konusunda deneyim kazanan "profesyonel" kooperatiflere terk etmeye başlamışlardır. Öyle ki, 1970-1980 döneminde SSK tarafından kredilendirilen konut kooperatiflerinin hemen hemen yarısının bu tür profesyonel kooperatiflerden oluştuğu anlaşılmaktadır (Şekil 3).

Bu dönemde, profesyonel kooperatifler ile diğerleri arasındaki en büyük farklılık ortak değişiklikleri konusunda ortaya çıkmaktadır. Yapılan bir araştırma, SSK tarafından kredilendirilen İstanbul'daki profesyonel kooperatiflerin yüzde 59'unda, ilk ortakların yandan çoğunun üretimin sonunda yerlerini başka ortaklara terk etmiş olduklarını saptamıştır. Oysa ki bu oran, yine İstanbul'da diğer tür kooperatiflerde yüzde 15-16 dolayındadır. Dolayısıyla, İstanbul'da kooperatiflerin profesyonelleşmesi ile birlikte, kooperatiflerin başarısının ölçütlerinden olan ortakların ortak amaca birlikte ulaşmaları tam gerçekleşememiş ve kooperatiflerin bu tür bir başarıdan uzaklaşmaya başladıkları gözlenmiştir.

1980'li yılların başında işçi koopera-

Şekil 3
İstanbul'da SSK Kooperatiflerinde Örgütlenme Tipleri

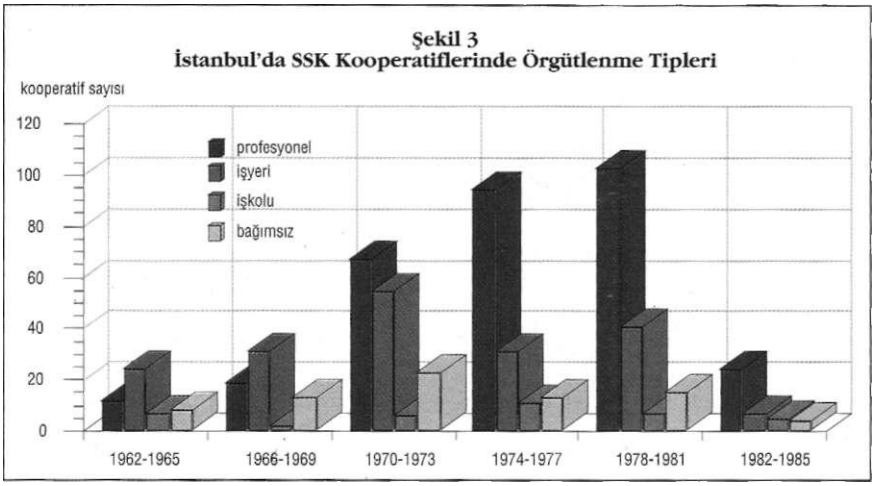

tinerinin tüm kooperatifler içindeki payı, SSK fonlarının yetersizliğine bağlı olarak belirgin bir azalma göstermektedir. Gerçekte, üretimdeki düşüş işçi kooperatifleri ile sınırlı değildir. Ekonomik ve siyasal kriz, yapım sektörünün tümünü ve diğer kooperatifleri de etkilemiştir. Üretimdeki bu belirgin azalma, ilerleyen yıllarda gerçekleşen göreli artışlara karşın 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 1985'e dek sürer. Kanun ile, kredilendirmede önceliğin konut kooperatiflerine verilmesi ile birlikte tüm yurtta kooperatifler bir sayısal patlamaya neden olur. Öyle ki, 1985-1990 arasındaki ruhsatlı konut üretim girişimleri içinde kooperatifler ilk kez ülke düzeyinde yüzde 30,8'lik bir paya ulaşırlar, istanbul'daki durum ülke genelinde ulaşılan oranın gerisinde kalmakla birlikte, bu ilde de kooperatiflerin toplam ruhsatlı konut üretimi içindeki paylarını yüzde 21,4'e ulaştırdıklarını göstermektedir.

19801i yılların ikinci yarısından itibaren konut kooperatiflerinin büyük bölümü, üretimlerini artık toplukonut alanlarında gerçekleştirmektedirler. Üretim özellikle Halkalı, Avcılar, Beylikdüzü, Kartal ve Ümraniye'de yoğunlaşmaktadır.

Üretim, kent içinden kent dışına doğru kayarken ölçekte büyümeyi de beraberinde getirmektedir. Gazetelerde, 100 hattâ 5.000 ortak kapasiteli kooperatiflerin ortak arayışlarını içeren ilanlara sık sık yer verilmektedir. Böylece, SSK kooperatiflerinin hemen hemen tüm kooperatifleri temsil ettiği dönemle belirgin bir farklılaşma başlamaktadır. Geçmişte SSK istanbul kooperatiflerinin yüzde 84'ünün ortak sayısı 100ün altında iken, üretim ölçeğinin üst sınırının, Toplu Konut Fonu'ndan kredi alarak konutların yapımını tamamlayabilen kooperatiflerde bile 1.200'lere sıçrayabildiği görülmektedir.

Ölçekte büyümeye koşut olarak "profesyonel" kooperatiflerin bütün içindeki paylan artmaktadır. Öyle ki 50 İstanbul kooperatifini kapsayan bir araştırma, 1980'li yılların ikinci yarısında, profesyonel kooperatiflerin bütün içindeki payının yüzde 80'lere ulaşmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Ölçekte büyüme ve profesyonelleşme ise iki olumsuz sonucu beraberinde getirmektedir. Birincisi, ortak değişiklikleri hızlanmakta, giderek daha az sayıda "ilk ortak" hedefe ulaşıncaya kadar ortaklığını koruyabilmektedir. İkincisi, kooperatifler ortaklarının sınırlı aylık ödemelerine bağımlı olduklarından, büyüyen ölçeğin gerektirdiği, üretimi hızlandıracak yapım tekniklerini uygulayamamadadırlar. Bu ise, yapım süresinin uzamasına, genel giderlerin artmasına ve yüksek enflasyona bağlı olarak katlanan maliyet artışlarına neden olmaktadır. Maliyet artışları ise, ortakların ödeme güçlüklerine düşmeleri nedeni ile ortaklıklarını devretme olasılıklarını artırmaktadır.

Bir yandan 1989'a kadar konutu olanlara da kredi sağlanmış olması, öte yandan, kooperatif ortaklarının spekülatif amaçlara yönelebilmesi, amaca ulaşan ortakların konut tüketim kalıplarını çeşitlendirmektedir. Dolayısıyla, kimi ortaklar konutlarında otururken, kimileri satabilmekte, kiralayabilmekte veya boş olarak elde tutabilmektedir. 1.328 İstanbul kooperatif konutunu kapsayan bir araştırma, kredi geri ödeme listelerinde isimleri bulunan ortakların yüzde 44ünün konutlarında oturduklarım, yüzde 26,1'inin konutlarını kiraladıklarını, yüzde 11'inin konutlarını sattıklarını, yüzde 18,9'unun ise konuüarını boş bıraktıklarını göstermiştir. Yine aynı araştırma, konutlarında oturan ortakların, yüzde 77, Tinin daha önce kiralık konutta oturmakta olduklarını, kiralık veya mülk gecekondudan gelenlerin bütünün yüzde 8,9ünu oluşturduğunu, mülk konuttan gelenlerin ise, ancak yüzde 1,1 oramnda olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla, konutu olanlara kredi sağlanmış olması, bu dönemde kooperatifler aracılığı ile spekülatif konut üretimine neden olmuştur.

Ne var ki, Toplu Konut Kanunu'nun kredi sağlanabilecek konut büyüklüğü üst sınırını 100 m^2'den 150 m^2'ye çıkarmasına karşın, İstanbul kooperatifleri bu dönemde yine göreli olarak küçük konut üretmeyi tercih etmişlerdir. Bu dönemde üretilen 6.656 İstanbul kooperatif konutunu kapsayan bir araştırma, bu konutların ancak yüzde 22,4'ünün 100 m"den daha büyük olduğunu göstermektedir. Büyük bir olasılıkla, arsa maliyetinin yüksekliği, İstanbul kooperatiflerinin konut büyüklüklerini sınırlamaya çalışmalarına neden olmaktadır.

1990Tı yıllarda, genel olarak kentteki ruhsatlı konut üretiminde bir gerileme göze çarpmaktadır. Bu duruma çok benzer bir tablo konut kooperatifleri tarafından çizilmektedir. Yüksek enflasyon ve ekonomik kriz. uzunca bir süre sektörün eski canlılığına ulaşamayacağmı düşündürmektedir.

Büyükşehir Konut Yapı Kooperatifi'nin Kavaklı'daki uydukent yapıları (üstte) ve aynı kooperatifin genel kurulundan bir görünüm. *Kentbirlik,* S. 2 (Aralık 1993)

Bibi. H. Dülger, "Konut Kooperatiflerinde Konut Üretim Sürecinin Değerlendirilmesi", (İstanbul Teknik Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi), 1987; A. Ş. Özüekren, "İstanbul ve Kocaeli Konut Kooperatifleri Örneğinde Konut Alan Standartları", *Toplu Konutlarda Mekân Standartları Paneli, Bildiriler,* İst., 1987, s. 90-97; ay, "1962-1985 Yılları Arasında Türkiye'de Konut Kooperatifçiliğinin Gelişim Süreci", *Mimarlık*88/1; ay, *Worker'sHousing Co-operatives in Turkey: A Qualitative Evaluation of theMovement,* SAP2. 18/WP 29, *ILO,* Cenevre, 1990; ay, *Nasıl Bir Konut Kooperatifçiliği? Örgütsel Özellikler ve Başarı Göstergeleri Arasındaki İlişkiler,* Toplu Konut İdaresi araştırma raporu, İst., 1994.

A. ŞULE ÖZÜEKREN

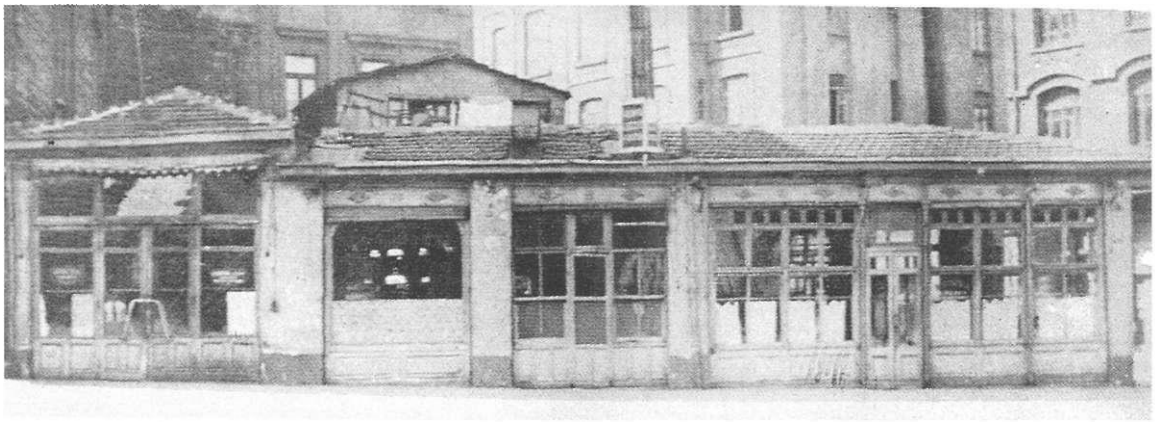

Eski bir fotoğrafta Konyalı Lokantası. *Konyalı İşletmeleri'nin izniyle*

KONYALI

istanbul'un en eski lokanta işletmelerinden biri.

Kısaca Konyalı adıyla ün kazanmış olan Konya Lezzet Lokantası, Konya Doğanbey kökenli Hacı Ahmed Bey (Doyuran) tarafından Sirkeci Meydam'nda bugünkü yerindeki tek katlı binada 1897'de açılmıştır. Daha sonra aynı yerde yapılan çok katlı binada faaliyetini sürdüren ve bugün tadilat görmüş olarak hâlâ aym yerde bulunan lokantanın yönetimini daha sonra Hacı Ahmed Bey'in oğlu Mustafa Doğanbey üstlenmiş, onun oğlu olan Nurettin Doğanbey ise 1945'te babasının yanında başladığı mesleği günümüze kadar sürmüştür ve halen genişlemiş olan Konyalı İşletmeleri'ni oğlu Mehmet Eren Doğanbey ile birlikte yönetmektedir. Böylece, babadan oğula, oğuldan toruna, dört kuşaktır aynı aile tarafından devam ettirilen ve şu anda toplam 350 personelin çalıştığı Konyalı İşletmeleri, Sirkeci'deki merkezinden başka, Topkapı Sarayı'nda (1967), I. Levent'te çarşı içinde (1981), Göztepe Bağdat Caddesinde (1983) ve Bakırköy İncirli Caddesi'nde (1993) açılmış şubelere sahiptir. Bütün bu birimler, sahip oldukları salon ve bahçelerinde toplam 1.450 iskemlelik lokanta kapasitesi dışında, geleneksel mutfağa dayalı ayaküstü yenilen yiyecekleriyle (şimdilerde Türk usulü fast food şeklinde adlandırılıyor) ya da -Batida "take away food" denilen- müşteriye paket yapılarak verilen ürünleriyle ve nihayet İstanbul sakinlerinin "Konyalı ekmeği" diye andıkları kaliteli ekmek türleriyle her gün pek çok sayıda kişiye hizmet sunmaktadır. Konyalı lokantalarında 600'ü aşkın çeşit üretilmektedir. Bütün bu yiyeceklere sabahları yapılan kahvaltı servisleri de dahildir.

Hayatının yarım yüzyılını mesleğine vermiş olan Nurettin Doğanbey, geleneksel mutfağı gelişkin bir düzeyle sürdürmeyi benimsediklerini, bugünkü üretim koşullarında geleneksel Türk mutfağmdaki tatları korumanın hemen hemen olanaksız olduğunu, çünkü suni gübre kullanılarak yetiştirilmiş sebzelerle ve suni yem verilmiş hayvanların etleriyle günümüz pişirme araçlarında (çelik tencere, likit gazlı ocak ya da fırın vb) yapılacak yemeklerin, toprak ya da kalaylı, kalın bakır kaplarda, odunkömürü ateşi üzerinde ağır ağır pişen yemeklerin lezzet düzeyine ulaşamayacağını; buna rağmen, daima kaliteli malzeme kullanılmasına, sebze, meyve, et ve balıklann taze olmasına, pişirme usullerine ve malzeme miktarlarına titizlikle bağlı kalınmasına, satın almadan servise kadar yemeğin hazırlanmasının ve sunulmasının her aşamasında azami özeni göstermeyi elden bırakmayarak, kalite ve lezzetin geriye gitmemesine önem verdiklerini belirtmektedir.

En beğenilen Konyalı ürünleri arasında, toprak güveçte pişirilmiş etli sebze yemeği, -bazı birimlerde müşterilerin paketlettirip evlerine götürebilecekleri şekilde de satılan- iç pilavlı kuzu tandır, ünlü Konyalı talaşböreği, ezme sebze çorbası ya da taneli (ezilmemiş) sebzeden yapılmış çorba, portakallı baklava, bazı geleneksel hamur işi tatlılar, peynirtatlısı, çeşitli hoşaf ya da komposto ile etli ekmek yer almaktadır.

Konyalinm ekmek türleri arasında ise kepek ekmeği, yulaf ekmeği ve sütlü ekmek en tutulanlarıdır.

İSTANBUL

KONYALI, İBRAHİM HAKKI

(1896, Konya - 20 Ağustos 1984, İstanbul) Tarihçi. Asıl soyadı Atis'tir.

Nalbandzade Mustafa Efendi ile Atazade İbrahim Ağa'ntn kızı Hatice Hanimin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Konya'da yaptı. Islah-ı Medaris-i İslâmiye'de okudu. Erzurumlu İbrahim Hakkinin *Marifetname*'sinin etkisinde kalarak Hakkı ismini benimsedi. I. Dünya Savaşı sırasında İzmir'de açılan Şimendifer Mektebi'ni bitirdi. Batum'da istasyon müdürlüğü ile ilk devlet görevine başladı, Konya Sanayi Mektebinde Türkçe öğretmenliği, İstanbul Bab-ı Meşihat'ta ders vekâleti hulefâlığı yaptı. Başbakanlık Arşivi, Askeri Müze ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde uzman olarak çalıştı.

İbrahim Hakkı Konyalı
Cengiz Kahraman arşivi

İlk yazısı, 1913'te Konya'da *Meşrik-i İrfan* gazetesinde çıktı. *Babalık* gazetesinde yazılarını sürdürdü, *Hak Yolu* isimli altı sayısı yayımlanabilen bir mecmua çıkardı (19 Temmuz 1919-27 Eylül 1919). *İntibah'* ta başyazarlık yaptı. Mütareke yıllarında da *Tercüman-ı Hakikatle* tarihi konularda *yazılar* yazdı.

İstanbul'a yerleştikten sonra, *Son Posta'* da başladığı yazılarını *Tan, Vatan, Yeni Sabah, Hergün, Bugün, Yeni İstanbul, İstiklâl* ve *Yeni Asya* gazetelerinde sürdürdü. *Foto Magazin, 7 Gün, Örnek, Tarih Dünyası, Tarih Konuşuyor, Vakıflar Dergisi* ve *Türk Yurdu* dergilerinde de yazılan çıktı. 1950'de *Tarih Hazinesi* isimli bir de tarih dergisi çıkardı.

Yaşamı boyunca topladığı kitap, dergi, belge, fotoğraf ve yazılı basınla ilgili dokümanları 1974'te Üsküdar'da Selimiye Camii Hünkâr Kasrinda Vakıflar Başmüdüriüğü'ne bağlı olarak kurduğu İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi'ne bağışladı.

Konyalı daha çok Anadolu'nun çeşidi il ve ilçelerinin tarihleri hakkındaki kapsamlı eserleriyle tanınır. Bunların yanında İstanbul'daki tarihi eserler üstünde de çalışmıştır. *Üsküdar Tarihi* (2 c, 1976-1977) bu semt üzerine yazılmış en ayrıntılı monografidir. İstanbul'la ilgili diğer eserleri ise *İstanbul Abideleri* (imzasız) (1940), *İstanbul Sarayları* (1942), *Mimar Koca Sinan* (1948), *Fatih 'in Mimarı Azadlı Sinan* (1953) ve *Askeri Müze"âh* (1964).

Bibi. E. Yücel, "İbrahim Hakkı Konyalı ile Bir Konuşma", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 133 (1976), s. 24-29; ay, "Bir İbrahim Hakkı Konyalı Vardı", *Orta Doğu,* 31 Ekim 1991; "Atis, İbrahim Hakkı", *İSTA,* III, 1299-1300.

ERDEM YÜCEL

KOPUZ, FAHRİ

(1882, İstanbul - 7 Ocak 1968, Ankara) Bestekâr ve udi.

Gümrük memurlarından Kadri Bey'in oğlu ve Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası kemancılarından Fethi Kopuzun babasıdır. 1903'te Vefa İdadisi'ni bitirdi. Babası, bestekâr Şevki Bey'in yakın arkadaşı ve amatör bir musikiciydi. Musikiye önceleri babasının uduna sesiyle eşlik ederek ve el armonikası çalarak başladı. Bir süre kanunla uğraştı, en son udda karar kıldı. Musiki hayatı boyunca Tanburi Cemil Bey(->), Hüseyin Saadettin Arel(->), Subhi Ezgi(->), Ahmed Irsoy, Kanuni Hacı Arif Bey, Nazım Bey, Hacı Kirami Efendi, Hoca Ziya Bey, Abdülkadir Töre ve İsmail Hakkı Bey(->) gibi usta musikicilerin öğrencisi oldu. 1908'de Musiki-i Osmani Cemiyeti'nin; 1916'da ise Darü't-Talim-i Musiki'nin(-0 kurucuları arasında yer aldı. 1939'da başladığı Ankara Radyosu'ndaki görevinde, radyonun ilk nota kütüphanesini kurma çalışmalarını yürüttü. O yıllarda yöneticisi olduğu "incesaz" programları, fasıl musikisinin son kaliteli icra örnekleri olarak anıldı. Fahri Kopuz, fasıl musikisi adı verilen icra geleneğinin içinden gelen son ustalardan biriydi. Radyodaki çalışmaları sırasında, binlerce eserin notasını eliyle yazarak radyo arşivine kazandırdı. 1961'de emekli olduktan sonra da radyoevine davet edilerek, kendi bestesi olan "İstanbul Efendisi" adlı eserin seslendirilmesine yardımcı oldu.

Fahri Kopuz, lavta sazını da öğrenmiş, bazı konserlerde hocası Tanburi Cemil Bey'e eşlik etmişti. Mütareke yıllarda Kaptanzade Ali Rıza Bey'in(->) kurduğu İstanbul Operati'nde çalıştı. O dönemin moda akımı olan Türk musikisi ses sistemiyle operet çalışmalarının içinde bulundu. Ölümüne kadar taşıdığı son derece ciddi ve taviz vermez sanat anlayışıyla, içinde bulunduğu musiki topluluklarıyla, "İstanbul halkma nitelikli musiki dinletme" kaygısını temsil etmekle de ün kazandı.

Fahri Kopuz, 1920'li yılların İstanbul'un da vazgeçilmez bir sanat merkezi olan Şehzadebaşı'nın en önemli simalarından biriydi. Musikiyle ilgili hemen bütün faaliyetlerini ve saz yapımcılığım yürüttüğü bir sanat atölyesi halindeki küçük dükkânı, dönemin musikicilerinin de toplandığı önemli bir musiki mahfiliydi.

Fahri Kopuz
İtil VArşivi

20. yy'da Türk musikisinin en dikkate değer bestekârlarından biri olarak kabul edilen Fahri Kopuzun, büyük bir bölümü şarkı olan 60 kadar eserde imzası vardır. Bu eserler arasında Musahibzade Celal'in "Atlı Ases" opereti de bulunmaktadır. Şarkılarının güftelerini, Ömer Bedrettin Uşaklı, İsmail Hami Danişmend, Süleyman Nazif, Yahya Kemal, Halit Fahri Ozansoy, Orhan Seyfi Orhon ve Hasan Âli Yücel gibi yaşadığı dönemin ünlü şairlerinden seçmiş olması dikkat çekicidir.

Şarkılarının büyük bir kısmı, lirik aşk şarkıları kimliğindedir. "Çoban yıldızı gibi canıma kıydm Ayşe", "Eğilmez başın gibi gökler bulutlu efem", "Âşıkım dağlara kurulu tahtım" ve "Uyandı bülbülüm dumanlı dağda" gibi eserlerinde belirgin bir Anadolu duyarlılığının izleri görülür. "Sunar bir câm-ı memlû bin teh-i peymâneden sonra" örneğindeki gibi bazı şarkılarında ise bestekârın rind-meşrep özelliklerinin öne çıktığı görülür. "Sevdiklerimin cümlesi çıktı terelelli", "Gel şu tayyare ile hâk-i kederden kaçalım", "Bana önce sözleri biraz manalı geldi" ve "Karanfil tüfek elde, gümüşlü piştov belde" gibi şarkılarında ise hafif, hayata uçuk renkli bir gözlüğün çerçevesi arkasından bakmaktadır. Yahya Kemal'in şiirinden bestelediği, *Gece Leyla'yı ayın ondurdu/Koyda tenha yıkanırken gördü* şarkısında bir aşk destanı denemesine girişen bestekâr, *Dıştan Viranbağlıyım / İçten yanardagiıyım /Birakmamyâdellere/Ben Tuna'ya bağlıyım* mısralannda bir Rumeli türküsü hassasiyetini terennüm eder. Bazı şarkıları Bayan Şeha ve Hafız Celal Bey gibi sanatkârlar tarafından plaklara da okunmuş olan Fahri Kopuzun, Sedad Öztoprak'la ortaklaşa besteledikleri suzidil saz semaisi, Türk musikisinin önde gelen saz eserleri arasındadır.

Sayılamayacak kadar çok öğrenci yetiştiren Fahri Kopuzun, *Nazari ve Ameli Ud Dersleri* adlı eseri 1920'de, kendi eserlerini derlediği *Külliyat'ı* da 1949'da yayımlanmıştır.

Bibi. İnal, *Hoş Sada;* B. S. Ediboğlu, "Fahri Kopuzla Bir Konuşma", *Radyo,* S. 40 (1 Nisan 1945); M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara. 1989; Y. Öztuna, *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

KORAL, FÜREYA

(1910, İstanbul) Seramik sanatçısı.

1927'de Nötre Dame de Sion Kız Lisesi'ni bitirdi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne devam etti. 1940-1944 arasında *Vatan* gazetesinde müzik eleştirileri yazdı. 1949'da Lausanne'da iken seramik çalışmaya başlayan Koral, 1950'de Paris'te ünlü Fransız seramikçisi Serre'nin desteğiyle bu alanda çalışmalarını geliştirdi. 1951'de Paris'te seramik

Füreya Koral
Ara Güler

ve litografilerinden oluşan ilk sergisini açtı. Aynı yıl Türkiye'ye döndü. O yıllarda İstanbul'da ne kullanabileceği bir seramik fırını ne de gerekli teknoloji vardı. Tüm bu zorluklara rağmen, seramik yapmaya başlayan sanatçı, 1954'te kendi fırınını kurdu ve bir yandan sanatsal çalışmalarını sürdürürken bir yandan da 1975'e dek endüstriyel tasarıma yönelik çalışmalar ve duvar panoları gerçekleştirdi. Koral'ın kullanım ve dekorasyon amaçlı seramik tasarımları Türkiye'de bu alanda gerçekleştirilmiş ilk çalışmalar olarak önemli bir başlangıç noktasını temsil eder. 50'ye yakın kişisel sergi açan ve birçok uluslararası seramik ödülünün sahibi olan Koral'ın sanatta kırk yılı, Maçka Sanat Galerisi'nde düzenlenen geniş çaplı bir sergiyle kutlandı.

Koral'ın seramiklerinde İstanbul 1950-1960 arasında bir esinlenme kaynağı olarak ortaya çıkar. İlk dönem seramiklerinde Batı'da olduğu gibi "formlandırma" amacını değil, geleneksel İznik çinilerinde izlenen "yüzeyselleşme" ve mümkün olduğunca panolaşma eğilimi gösteren Koral, bu amaçla Osmanlı yapılarında araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalarının etkileri sanatçının büyük boyutlu panolarında ortaya çıkar. Koral, Süleymaniye ve Valide camilerinde görülen İznik çinilerinin durgun, ölümsüzlüğü çağrıştıran havasma karşılık, eserlerinde İstanbul'daki güncel yaşamının uzantısı olan bir hareketlilik, kıpırtı yorumu getirmiştir. Sanatçının ünlü "Divan Pastanesi Panosu" (1968) bunun en yetkin örneğidir. 1980-1985 arasında "Mahalle" ismini verdiği birbiri içine girmiş küçük seramik ev kompozisyonlarında ise sanatçının eski İstanbul sokaklarını bu kez "yeniden anımsatma", akılda kalanlarla "yeniden kurabilme" amacıyla ele aldığı görülür. Koral'ın "MahalleTerinde yeniden kurduğu İstanbul, olgunluk dönemini yaşayan bir sanatçının "dünün dünyasi'yla

hesaplaşmanın ürünü olan şiirsel bir basitliğe sahiptir. Bu basitliğin altında Koral'ın ustalığı, kent kültürüyle bütünleşmiş sanat serüveni yatmaktadır.

NECMİ SÖNMEZ

KORM&N, NURI

(1868, İstanbul - 12 Eylül 1951, İstanbul) Sülüs ve nesih hattatı.

Nuri Korman'ın hattıyla sülüs ve nesih kıt'a. tnal, *Son* ***Hattatlar***

Beşiktaşlı Hacı Nuri Efendi olarak tanınmıştır. Abbas Ağa Sıbyan Mektebi'ni, ve Beşiktaş Rüştiyesi'ni bitirdi. Ayrıca cami derslerine devam etti. Bir süre adliye kaleminde çalıştı. Matbaa-i Amire başhattatlığmda bulundu. Beşiktaş'ta Mekteb-i Hamidî'de, Medresetü'l-Hattatin'de(->) ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde(->) hat hocalığı, bir süre de Cağaloğlu'nda bir dükkân açarak serbest hattatlık yaptı. Musikiyle de ilgilenen Korman Beşiktaş'taki Yahya Efendi Tekkesi'nde uzun yıllar zâkirlik ve zâkirbaşılık yapmıştır. Dini musiki formlarında besteleri de vardır.

Korman'ın hat sanatındaki hocaları Alaeddin Bey ile Muhsinzade Abdullah Bey' dir(->). Bu hocalardan sülüs ve nesih. Zeki Dede'den de talik yazı öğrenmiştir. Ustalığı döneminde yalnız sülüs ve nesih yazıyla uğraşmıştır. Kuran, evrat, hilye, dua kitapları ve levhalar dışında Kartaltepe Camii'nin(->) kubbesindeki Ihlas Suresi, Azapkapı'daki Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin yenilenen abdest musluklarının üstündeki yazılar, Cevad Paşa Türbesi'nin(->) kapısındaki yazı ve Üsküdar'daki Yalnız Servi Camii'nin kapısındaki yazı İstanbul' daki bilinen eserleridir. Meşk, kıt'a, levha türünde birçok eseri de özel koleksiyonlardadır. Kızı Tülin Korman Türk musikisi ses sanatçısıdır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar,* 242-245; Rado, *Hattatlar,* **262;** Öztuna, *BTMA,* I, 458-459.

İSTANBUL

KORUK TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Osmanlı dönemindeki adı "Mollagüranî" olan Fındıkzade semtinde, Keçi Hatun Mahallesi'nde, Millet Caddesi ile Molla Gürani Caddesi'nin kavşağında yer almaktaydı.

Halvetî tarikatının İstanbul'daki en eski ve en önemli faaliyet merkezlerinden biri olan Koruk Tekkesi, I. Selim (Yavuz) (1512-1520) ve I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566) dönemlerinin devlet ricalinden Sadrazam Piri Mehmed Paşa (ö. 1532) tarafından 927/1520 civarında kurulmuştur. Bundan başka İstanbul'da ve Silivri'de birçok hayır eseri yaptırmış olan Pirî Mehmed Paşa'nm, söz konusu tekkeyi özellikle, hemşerisi ve mürşidi olan, döneminin ileri gelen âlimlerinden ve Halvetî şeyhlerinden Cemâleddin İshak Karamanî'nin (ö. 1526) irşat faaliyetini yürütmesi amacıyla tesis ettiği bilinmektedir. Pirî Mehmed Paşa aynı amaçla, biri Sütlüce'de, diğeri Zeyrek'te olmak üzere iki tekke daha inşa ettirmiş, C. İshak Karamanî vefat ettiğinde Sütlüce' deki tekkede yer alan türbesine gömülmüştür. 18. yy'm ilk çeyreğinde tekkenin postuna geçen Şeyh Mehmed Fahrî Efendi (ö. 1735) ile damadı ve halifesi Şeyh Mehmed Şeyhî Efendi'nin (ö. 1775) aslen, Mokios Sarnıcı (Çukurbostan) yakınındaki Koruk Mescidi'nin mahallesinden olmaları ve bu yüzden "Koruklu" lakabı ile tanınmaları, o zamana kadar banisinin adıyla anılan tekkenin bundan böyle "Koruklu" ya da "Koruk" adlarıyla şöhret bulmasına sebep olmuştur.

Tekkenin ilk postnişini C. İshak Karamanî'nin vefatından sonra yerine oğlu Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1585) geçmiş, 38 yıl kadar bu hizmeti yürüttükten sonra Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi'nin(->) meşihatını üstlenmiştir. Bundan sonra, ileri gelen Halvetî şeyhlerinden Nureddinzade Mustafa Musliheddin Efendi'nin (ö. 1574) halifelerinden Tırhalalı Şeyh Ali Kemâli Efendi (ö. 1603) ile Kırımlı (Tatar) Şeyh Derviş Efendi (ö. 1621) sırayla Koruk Tekkesi'nin postuna oturmuşlardır. Aynı zamanda Ayasofya'da cuma vaizi (kürsü şeyhi) olan A. Kemâlî Efendi'nin bazı ilahilerinin olduğu, Derviş Efendi'nin de Süleymaniye Camii'nde aynı görevi üstlendiği tespit edilmektedir. Derviş Efendi'yi izleyen üç şeyh Cerrah Mehmed Paşa Camii vaizi Saçlı İbrahim Efendi (ö. 1632) ile oğlu Musa Efendi ve adaşı olan torunu İbrahim Efendi'dir.

Koruk Tekkesi, İbrahim Efendi'nin vefatından (1715) sonra, postuna Koruklu Şeyh M. Fahrî Efendi'nin geçmesi ile Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlanmış, tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar bu bağlılık devam etmiştir. İbrahim Nakşî Efendi adında bir şeyhin halifesi olan Koruklu M. Fahrî Efendi'nin tanınmış bir şahsiyet olduğu anlaşılmakta, vefatına Zîver Ahmed Çelebi'nin tarih düşürdüğü, mezar taşındaki kitabenin ise hattat Taşmektepli Mustafa Rakım Efendi tarafından yazıldığı Hadîka'da nakledilmektedir. Yine aynı kaynakta, M. Fahrî Efendi'nin şair olduğu, divanında yer alan ve "Ez cân û dil Peygamber'e âşık isen" diye başlayan naatının, tekke musikisinin en ünlü simalarından Çâlâkzade Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1757) tarafından bayatî makamında bestelendiği belirtilir. Ayrıca Şehzade Camii vaizi de olan M. Fahrî Efendi'den sonra, ünlü Celvetî şeyhlerinden, "Fazl-ı İlahî" olarak anılan Atpazarî Osman Efendi'nin (ö. 1690) torunlarından olan damadı M. Şeyhî Efendi, M. Şeyhî Efendi'nin halifesi Numan Efendi (ö. 1812), Numan Efendi'nin oğlu Celâleddin Efendi (ö. 1842), Kandilci Mehmed Şakir Dede Efendi (ö. 1847), Melekhocazade el-Hac Mehmed Eşref Efendi (ö. 1852), Mehmed Eşref Efendi'nin oğlu el-Hac Mehmed Atâullah Efendi (ö. 1868), M. Atâullah Efendi'nin oğlu MustafaHüsameddin Efendi (ö. 1886), Koca Mustafa Paşa Camii hatibi Hakkak Hafiz Aziz Mahmud Efendi (ö. 1888), A. Mahmud Efendi'nin oğlu Hatibzade Mehmed Hüsnî Efendi (ö. 1890), M. Hüsnî Efendi' nin oğlu Mehmed Lutfî Efendi (ö. 1902), Merkezzade Mehmed Zekâî Efendi (ö. 1924) ve M. Zekâî Efendi'nin oğlu Nurullah (Kılıç) Efendi (ö. 1977) Koruk Tekkesi'nin meşihatında bulunmuşlardır.

Son dönemin nüfuzlu şeyhlerinden olan M. Zekâî Efendi, Sünbül Efendi Tekkesi'nde^-») sonra Sünbülîliğin en önemli merkezi olarak kabul edilen Merkez Efendi Tekkesi'nin postnişini Nureddin Efendi'nin (ö. 1881) oğludur. 1906'da, Merkez Efendi Tekkesi'nde babasına halef olan ağabeyi Ahmed Mesud Efendi'den hilafet alarak Koruk Tekkesi'ne şeyh olmuş, ağabeyinin vefatı üzerine aynı zamanda Merkez Efendi Tekkesi'nin meşihatını üst-

Koruk Tekkesi'nin haziresinden bir görünüm. *Cengiz Kahraman,* ***1994***

lenmiş, vefatına kadar salı günleri Koruk Tekkesi'nde, perşembe günleri de Merkez Efendi Tekkesi'nde icra edilen Sünbülî ayinlerini idare etmiştir. Tekkenin 1326/1908'de II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından yeniden inşa ettirilmesi, 1918'deki büyük yangında bu yapının ortadan kalkması ve 1341/1922'de C. İshak Karamanî'nin naaşımn Sütlüce'deki türbesinden Koruk Tekkesi'ne nakledilmesi M. Zekâî Efendi'nin şeyhliği sırasında vuku bulan üç önemli olaydır.

Tekkelerin kapatılmasından kısa bir süre önce vefat eden M. Zekâî Efendi'nin yerine oğlu ve halifesi olan Nurullah (Kılıç) Efendi geçmiş, Cumhuriyet döneminde tekkesini ihya etmeye ve Sünbülîliği yaşatmaya çalışan Nurullah Kılıç, aralarında, eczacı Ali Süreyya Kalemcioğlu'nun(->) oğlu avukat Fahreddin Kalemcioğlu'nun da bulunduğu halifeler yetiştirmiştir. Diğer taraftan Koruk Tekkesi'nin son yıllarında, tekke musikisinin son ustalarından Ali Gerçek'in zâkirbaşılık görevini yürüttüğü bilinmektedir.

Günümüzde, naziresinin bir kısmı dışında tamamen ortadan kalkmış bulunan Koruk Tekkesi'nin zaman içinde birçok değişim geçirdiği, bulunduğu çevreyi kasıp kavuran yangınlarda hasar görerek hemen her seferinde yeniden inşa edildiği ya da en azından önemli onarımlara tabi tutulduğu tahmin edilebilir. Özellikle 1660, 1693, 1718 ve 1782 tarihlerinde vuku bulan yangınlardan tekkenin etkilendiği kesindir. Son olarak 1908'de ihya edilen tekke 1918 yangınında tarihe karışmış, M. Zekâî Efendi'nin yangından sonra tekkeyi yeniden inşa ettirme girişimleri tam olarak sonucuna ulaşamamıştır. Tekkelerin kapatılmasından az önce harem dairesinin tamamlandığı ancak tevhidhanenin bitirilemediği tespit edilmektedir. İnşaatı yarım kalan tevhidhanenin yerine 1976'da kagir duvarlı, beşik çatılı Piri Mehmed Paşa Camii inşa edilmiş, hazireden arta kalan mezar taşları düzenlenmiş, ancak bu arada 1326/1908 tarihli ihya kitabesi kaybolmuştur. Sonuçta yerleşim düzeni ve mimari özellikleri tam olarak tespit edilemeyen Koruk Tekkesi'nin, bugünkü camiden pek farklı olmayan bir tevhidhane ile bunun kuzey yönündeki avlunun etrafında sıralanan ahşap bölümlerden (harem, selamlık, mutfak vb) meydana geldiği tahmin edilebilir. Son yıllarda ayrıntılı bir araştırmaya konu teşkil eden hazirede, tekke şeyhlerinden başka bazı önemli ulema ailelerine mensup kişilerin de mezarları yer alır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, ***Tahrir Defteri,*** 427-430, no. 24§1; Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 137-138; Kut, ***Dergehname,*** 233, no. 55; Çetin, ***Tekkeler,*** 587; Aynur, ***Saliha Sultan,*** 36, no. 114; ***Âsitâne,*** 12; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** I, 84-85, no. 134; Münib, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 11; ***thsaiyatll,*** 21; Vassaf, ***Sefine,*** III, 233 vd, V, 273; Zâkir, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 27-28; Öz, ***İstanbul Camileri,*** I, 115; Yüksel, ***Bâyezid'-Yavuz,*** 436; J. L. Bacqué-Grammont-S. Eyice-N. Clayer-Th. Zarcone, "Stelae Turcica, VII. Deux Cimetières Près de Fındıkzade à Istanbul: Molla Gürani ve Piri Mehmed Paşa", ***Anatolia Moderna*** (Yeni Anadolu), S. 5 (1994), 233-318.

M. BAHA TANMAN

Mihrâbâd Korusu'ndan bir görünüm. ***Banu Kutun/Obscura.*** *1994*

KORULAR

Koru, kent içinde veya kentin yakın çevresinde yer alan, etrafı çevrilerek emniyeti sağlanmış, koruma altına alınmış büyük ağaç topluluğu; küçük orman parçası ya da yollarla bölünmüş bir parkın, gezinti yeri olarak düzenlenmiş kapalı ağaçlık kısmına verilen addır.

Ormancılıkta, kütük (çotuk) sürgünlerinden yetişen ve genellikle yalnız yakacak ya da diğer kullanım odunu veren ağaçların oluşturduğu ormanlara "baltalık", tümü tohumdan yetişen ağaçların meydana getirdiği ormanlara da "koru" adı verilir.

Ormancılıktaki koru ormanı ile kent içindeki koru arasında önemli bir fark vardır. Ormancılık açısından, koru ormanını oluşturan ağaçlar tohumdan gelişmişken, kent içi korularda ağaçların tohumdan veya sürgünden gelişmiş olması fark etmez; uzun süre koruma altında tutulmuş olması, rekreasyonal açıdan kentliye hizmet vermesi, ağaçlığın "koru" kabul edilmesi için yeterlidir.

İstanbul Boğazı'nın yeşilliği, doğal bitki örtüsü dışında koruluklar, park ve konut bahçelerinde toplanmıştır. Boğaz'da yeşillik elenince ilk akla gelen anıtlaşmış korulardır.

Avrupa Yakasındaki Korular

Yıldız Korusu: Mülkiyeti İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne aittir. Alam 46,7 hektar kadardır. 1950'de İstanbul Belediyesi'nin kararı ile halka açık park haline getirilen koru, Yıldız Sarayı'nın dış bahçesidir. Burası aslmda, Çırağan Sarayı'nın kara tarafındaki komşudur.

Yıldız Korusu'nun bulunduğu Beşiktaş Tepesi, hazine-i hassaya ait bir yerdi. Manzarası çok güzel olan bu koruluğa ilk olarak I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) ilgi göstermiştir. III. Selim (hd 1789-1807) zaman zaman gelip etrafı seyrettiği bu koruluğun güzelliğine hayran kalmış ve burada annesi Mihrişah Sultan için bir kasır yaptırmış; ismini de "Yıldız" koymuştur.

II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında (1876-1909) hasbahçesi (iç bahçe) ile koruluğu (dış bahçe) Örtaköy sırtlarına kadar genişletilmiş, yüksek duvarlarla çevrilerek emniyeti sağlanmıştır.

Koruda, çoğunluğu yabancı kaynaklı (egzotik) 120'den fazla ağaç ve çalı türü bulunmaktadır. İğneyapraklılardan sedirler, çamlar, göknar ve ladinler, porsuk ve yalancı porsuklar; pul yapraklı kozalaklılardan servi ve ardıçlar, mazılar; yapraklı ağaçlardan ıhlamurlar, akçaağaçlar, dişbudaklar, meşeler, yalancı akasyalar, atkestaneleri ve soforalar, karaağaç ve menengiçler, Çin şemsiyeağacı *(Firmiana simplex),* Amerikan laleağacı *{Liriodendron tulipiferd),* acemdutu *(Broussonetiapapyrifera),* sabunağacı *(Koelreuteria paniculata),* kaymakağacı *{Feijoa sellovviand),* oyaağacı ve daha yüzlercesi yan yana ve bir arada yetişmektedirler.

Naile Sultan Korusu: Ortaköy ile Kuruçeşme arasında, sahil yolundan (Defterdar Burnu'ndan) kuzeybatıya doğru yükselen, oldukça dik eğimli yamaç ve tepeye doğru düzleşen bir arazi parçasıdır. Alanı yaklaşık 4,9 hektar kadardır. Naile Sultan (1884-1957), II. Abdülhamid'in kızıdır. Hanedan mensubu olduğu için Cumhuriyetin ilanından sonra 1924'te yurtdışına çıkmak zorunda kalmış, 1952'de Türkiye'ye dönmüştür. O tarihlerde mülkünü İstanbul'un kumaş tüccarlarından Namık Özsoy'a satmış; 1980'li yılların başında korunun büyük bir kesiminde, iki katlı köşk ve villalar yapılmış, ayrıca Naile Sultan'a ait görkemli köşk restore edilmiştir. Korudan kalan ağaçlar, fıstıkçamları, yaş-

Emin Erkayınlar Korusu'nun (Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Korusu) büyük giriş kapısının solunda yer alan kuru çeşme. ***Yavuz Çelenk, 1994***

lı mavi atlas sedirleri, kızılçamlar, serviler, mahlep (idris), cehri *İRhamnus alaternus),* porsuk *{Taxus baccata),* yalancı akasya, ıhlamurlar, çiçekli dişbudak *İFraxinus ornus)* ve manolyalardır.

Naciye Sultan Korusu (Enver Paşa Korusu): Ortaköy-Kuruçeşme arasında, sahil yolundan (Defterdar Burnu'ndan) batıya doğru yükselen oldukça dik eğimli yamaç ve tepede düzleşen bir arazi üzerindedir. Halide Hanım Korusu ile Naile Sultan Korusu arasında yer alır. Alanı 3,3 hektar kadardır. Adı koru ile bütünleşen Emine Naciye Sultan (1896-1957), Abdülmecid'in oğlu Şehzade Süleyman Selim Efendi'nin kızıdır. 5 Mart 1914'te harbiye nazırı ünlü Osmanlı generali Enver Paşa ile evlenmiştir.

1980li yılların başında, korunun büyük bir kısmında iki katlı köşkler yapılmış, ayrıca Enver Paşa Köşkü olarak bilinen ahşap yapı restore edilmiştir. Köşkün ana giriş kapısının iki* tarafında çok boylanmış, yaşlı şimşirler ile nar ağaçları köşk ile yaşıttır. Binaların yakın çevreleri gösterişli çalılar ve yer örtücüleri ile ağaçlandırılmıştır. Korudan günümüze kalan ağaçlar, anıtsal boyutlara erişmiş yaşlı sakızağacı, mavi atlas ve Himalaya sedirleri, fıstıkçamları, mavi serviler, kızılçamlar, erguvanlar, zeytinler, gülibrişimler, defneler, yaşlı bir alevağacı *(Photinia serrulatd)* ve diğer çalı türleridir.

Vakıf Korusu (Prens Sabahattin Korusu): Kuruçeşme sahil yolu ile Ulus'taki İstanbul TRT binası arasında kalan, oldukça dik eğimli yamaçlar üzerinde, yaklaşık 22 dönümlük bir alana yayılmış girift, kapalı bir korudur. İçindeki ağaçlar fazla boylu değildir.

Bugün İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün mülkiyetinde bulunan koru, II. Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan' m oğlu Prens Sabahattin'e annesinden intikal etmiş, bu nedenle bir süre Prens Sabahattin Korusu olarak da anılmıştır. Koruda mevcut bulunan ağaçlar defne, akçakesme, çitlembik, sakızağacı, kermes meşesi, yalancı akasya, saplı meşe, dişbudak, erguvan, zeytin, ıhlamur vb'dir.

Emin Erkayınlar Korusu (Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Korusu): Kuruçeşme' de Vakıf Korusu'nun bitişiğinde, sahil yolu ile Ulus'taki TRT arazisi arasında, yüksek duvarlarla çevrili, yaklaşık 100 dönümlük bir alanı kaplayan, kesif, kapalı bir korudur. Sahibi ölmüş, vârisleri arasında bir anlaşma sağlanamamıştır; korunun yukarı kesiminde inşa edilmiş bulunan iki eski köşk harap olmuş, biri de yanmıştır. Halk arasında burası Şeyhülislam Korusu olarak da anılmaktadır. Korunun Kuruçeşme tarafındaki büyük giriş kapısının solunda ön cephe taşının üstünde tuğra ve eski Türkçe kabartma yazılar bulunan süslü ve görkemli bir kum çeşme yer almaktadır. Ayrıca korunun Kumçeşme tarafındaki duvarlarına gömülü birkaç adet büyük su sarnıcı vardır. Horasanharcı sıvalı taş ve tuğlalardan örülmüş bu tarihi sarnıçlar, bir zamanlar sahildeki yalı ve saraylara su sağlamak için inşa edilmiştir. Bugün bunlardan biri, duvarlarına pencere ve kapı açılarak eve çevrilmiştir. Koruda bulunan ağaç türleri Vakıf Korusu'ndakilere benzer. Yanmış ve yıkık köşklerin çevresinde oldukça boylu mavi atlas ve Himalaya sedirleri, manolyalar ve alevağaçları vardır.

Amavutköy Roben Kolej Korusu: Kom, Arnavutköy sahilinden Ulus'a doğm yükselen kuzeydoğu ve güneydoğuya bakan yamaçlar, tepecikler ve vadilerden oluşan oldukça dik eğimli bir arazi parçası üzerindedir. Alanı 27,5 hektardır. Manolya, dişbudak, ıhlamur, çınar, saplı meşe, erguvan, yalancı akasya, karayemiş, akçakesme, kermes meşesi, sedir, servi, fıstıkçamı, akçaağaç, ceviz, kokarağaç, defne, sakızağacı, sabunağacı, çitlembik ve daha çok sayıda doğal ve egzotik ağaç ve çalı türlerinden oluşan bakımlı bir komdur. Son yıllarda inşa edilen yemekhane, kapalı spor salonu ve tiyatro binaları, anıtsal niteliğe ulaşmış saplı meşe, Himalaya sediri, gümüşi ıhlamur gibi bazı ağaçların kesilmesine veya kurumasına neden olmuştur.

İpar Korusu: Arnavutköy-Bebek arasında, sahilden güneybatıya doğm yükselen, oldukça dik eğimli ve tepelik bir arazi parçasıdır. Bizans döneminden kalma bazı bina ve duvar yıkıntılarının bulunduğu bu kesif ağaç topluluğunun alam 4,4 hektar kadardır. Komya Etiler tarafındaki büyük kapıdan girilir. Gümüşi ıhlamur, dişbudak, çitlembik, atkestanesi, akçaağaç, defne, erguvan, servi, fıstıkçamı, porsuk, sahil sekoyası *(Sequoia sempervirens),* karaağaç, çınar, manolya *(Manolia grandiflord)* gibi ağaç cins ve türleri komnun tüm alanına dağılmış, tepeleri birbirinin içine girift bir şekilde girmiştir. Kom bugün Emin Hattat ailesinin mülkiyetindedir.

Fransız Yetimhanesi Korusu: Bebek' te, İpar Komşu ile Bebek'i Etiler'e bağlayan dik yolun solunda kalan ağaçlık alandır. Yaklaşık 3,3 hektar yüzölçümündedir. Arazinin mülkiyeti 1909'da Bebek'te açılan Gabriel Fransız Okulu ile kimsesiz çocuklara kol kanat geren Fransız Yetimhanesi'ne aittir. Zaman içerisinde burada görev yapan rahipler Etiler sırtlanndaki çilek tarlalarını satm alarak, araziyi genişletmişlerdir.

Lozan Antlaşmasından sonra bazı diğer Katolik okulları gibi Gabriel Fransız Okulu da kapatılmıştır. Bazı binalar ile arazinin (komnun) bir bölümü, 1583'te İstanbul'a gelen Cizvitlerce açılan ve bugün halen öğretime devam eden Saint Benoît Fransız Lisesi'ne devredilmiştir.

Söz konusu bu kom, Bebek sırtları üzerindeki Kortel, İpar korularının bir devamıdır; ağaç türleri olarak da, gümüşi ıhlamur, çitlembik, kestane, saplı meşe, dişbudak, defne, sakızağacı, menengiç, akçaağaç ve akçakesmeler, atkestaneleri, kermes meşeleri, karaağaçlar, yaşlı serviler ve fıstıkçamları girift bir kapalılıkta koruda bir arada bulunurlar.

Kortel Korusu: Arnavutköy-Bebek arasında, sahilden güneybatıya doğru yükselen, oldukça dik eğimli ve tepelik bir arazi parçası üzerindedir. Kom yaklaşık 2 hektar yüzölçümündedir. Kom ve içindeki daha sonra yanan iki ahşap köşk, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nm kızı Zeynep Hanım'm mülkiyetindeydi. 1935'te, Zonguldak ve İstanbul milletvekili ve Türkiye'nin ilk elektrik mühendislerinden olan Hüsnü Kortel, koruyu Zeynep Hanım'ın vârislerinden satm almıştır. Komnun sırta yakın, kısmen düzlük kesiminde 1978-1984 arasında 20'ye yakın bir veya iki katlı ev ve köşk inşa edilmiştir.

Komdaki ağaç türleri anıtsal boyutlara ulaşmış fıstıkçamı, kızılcam, servi, sakızağacı, saplı meşe, erguvan, defne, mavi atlas sedirleridir.

Ayşe Sultan Korusu(->): Bebek-Rumelihisarı arasındaki sahil yolundan Boğaziçi Üniversitesi Komsu'na ve Kampusu'na doğru yükselen güneydoğu ve kuzeydoğuya bakan yamaçlar, tepecikler ve vadilerden oluşan oldukça dik eğimli bir arazi parçası üzerindedir. Alanı yaklaşık 60-65 dönüm kadardır.

Arifi Paşa Korusu(->): Bebek-Rumelihisarı arasmdaki sahil yolundan Boğaziçi Üniversitesi Komşu ve Kampusu'na doğru yükselen, yamaçları güneydoğuya dönük, oldukça dik eğimli arazi parçasıdır. Tüm alanı yaklaşık 22 dönüm kadardır.

Boğaziçi Üniversitesi Korusu: Bebek-Rumelihisarı sahil yolundan oldukça dik bir eğimle yükselen, kuzeydoğu, doğu ve güneybatı yönlerine bakan yamaçlardan, tepeciklerden ve vadilerden oluşan bir arazi parçasıdır. Alanı yaklaşık 23 hektar kadardır. 17. yy'm ikinci yarısında, Kaptan-ı Derya Deli Hüseyin Paşa Bağı olarak bilinen bu arazi üzerinde, 1871'de Dr. Cyrus Hamlin'in çabaları ile bir bina inşa edilmiş ve Robert Kolej eğitim ve öğretime burada başlamıştır. Koruda bugün anıtsal niteliğe ulaşmış Amerikan orijinli sahil sekoyası Duglaz göknarı *(Pseudotsuga menziesii),* mavi sedirler ve Himalaya sedirleri, fıstıkçamları, atkestaneleri, ıhlamurlar, süs dişbudakları kolejin kumluş yıllarından kalmadır. Çok bakımlı bir komdur. Son 10 yıl içinde komnun açık alanları iğneyapraklı ağaçlar ile ağaçlandırılmıştır. Defneler, karayemişler, erguvanlar ve özellikle kermes meşesi *(Quercus cocciferd)* oldukça uzamış ve kalın çaplara ulaşmışlardır.

Emirgân Korusu(->): Emirgân'm kuzeybatısındaki yamaçlar ve sırtlar üzerinde yer alan koruluk. Yüksek duvarlar ile çevrili olan koruluk 47,2 hektardır.

Said Halim Paşa Korusu (Yapı ve Kredi Bankası Korusu): Yeniköy sırtlarında, yüksek duvarlarla emniyet altına alınmış, bakımlı bir komdur. Sık ve girift bir tepe kapalılığına sahiptir. Alanı 9,2 hektar kadardır. Adı kom ile bütünleşen Said Halim Paşa (1863-1921), Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nm tomnudur. 1908' den sonra Yeniköy'de belediye reisliği yapmış, 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine, hariciye nazırlığından sadrazamlığa yükseltilmiştir. Yeniköy'deki komya büyük olasılıkla belediye reisliği döneminde sahip olmuştur.

Komda, iğneyapraklı ve kozalaklı tür-

lerden mavi atlas sediri, Himalaya ve Toros sedirleri, fıstıkçamları, serviler, Halep çamı, karaçam bulunmaktadır. Yapraklı ağaç olarak gümüşi ıhlamur, dişbudak, atkestanesi, sakızağacı, gladiçya, ova akçaağacı, defne, gürgen, fındık, menengiç ve birçok çalı türü görülür.

Avusturya Elçiliği Korusu: Yeniköy sahilindeki denize cepheli görkemli Avusturya Elçiliği Yazlığı'nın(->) arkasındaki dört set üzerindedir. Yüzölçümü 5,5 hektar kadardır.

Mıgırdıç Cezayirliyan'a ait olan arazi Osmanlı-Avusturya dostluğunun bir nişanesi olarak II. Abdülhamid'in emri ile kamulaştırılmış ve Avusturya-Macaristan İmparatoru II. Franz Joseph'e 1898'de hediye edilmiştir. Koruda bugün yer alan ağaçlar gümüşi ıhlamur, yaz ıhlamuru, akçaağaç, atkestanesi (beyaz çiçekli), erguvan, yalancı servi, Japon kadifeçamı, Çin şemsiyeağacı, mavi servi, Avusturya karaçamı, sahil sekoyası, porsuk, çınar vb'dir.

Fransa Elçiliği Korusu: 1807'de III. Selim tarafından dönemin Fransa Büyükelçisi General Sébastiani'ye, elçiliğin yazlığı olarak kullanılmak üzere verilen Tarabya'daki İpsilanti Yalısı'nın(-0 arkasında iki set halinde yükselen ağaçlık alandır. Yüzölçümü yaklaşık 7,5 hektar kadardır. Yalının arkasındaki tepenin Boğaz tarafına bakan yamacında ve geri düzlüklerde fıstıkçamları, akçaağaçlar *(Acer campestre),* çınarlar, ıhlamurlar, saplı meşe ve atkestaneleri (beyaz çiçekli), defneler, erguvanlar, yalancı akasya, bozkavak, serviler, karaçamlar, sofora ve sarısalkımlar bulunur.

İngiltere Elçiliği Korusu: Tarabya'da, sahil yoluna 300 m cephesi olan yazlık binanın arkasında yükselen alandadır. Yüzölçümü 2,7 hektar kadardır. Ağaç türleri ova akçaağacı, atkestanesi, ıhlamur, çınar, *paulownia tomentosa,* porsuk, defne, şimşir, serviler, saplı meşe, yalancı akasya, gülibrişim, karaağaç, acemdutu, fıstıkçamı, kızılçamdır.

Alman Elçiliği Korusu: Yeniköy-Tarabya sahil yolu üzerinde, denize hayli geniş cephesi olan, yazlık köşklerin içinde yer aldığı bakımlı bahçenin gerisinde yükselen ağaçlık alandır. Yüzölçümü yaklaşık 17 hektardır. Burası eski Tarabya Kasrı' nın bulunduğu yerdir. Koruda gümüşi ıhlamur, saplı meşe, gürgen ve akçaağaç hâkim durumdadır; gövdesi sert kıllı palmiye *(Trachycarposfortunei)* tüm koruluk alanda yaygındır; denize nazır tepe ü-' zerinde I. Dünya Savaşı'nda şehit düşen askerler ile Mareşal von der Goltz için yaptırılan mezarlıkta anıtsal boyutlara erişmiş fıstıkçamları dikilmiştir. Ayrıca yalancı akasya, porsuk, serviler, saplı meşeler, mavi ladin ve Avrupa ladinleri de bulunur.

Huber Korusu (Cumhurbaşkanlığı Yazlık Köşkü Korusu): Tarabya Koyu'nun güneyinde, Yeniköy-Tarabya sahil yoluna cephesi olan Huber Köşkü'nün(->) arkasında yükselen yamaç ve tepe üzerindeki 64.000 m"lik alandadır. Koruluk, İngiliz bahçesi konseptini yansıtan doğal ve pitoresk düzenlemesi, nişli ve grottolu setleri ve çok değerli ağaç türleri ile Boğaziçi'nin en önemli yeşil alanlarından birisidir. Koruda, gümüşi ıhlamur, yalancı akasya, pırnal meşesi *(Quercus ilex),* dişbudak, fıstıkçamları, kızılçamlar, amtsal boyutlara ulaşmış Duglaz göknarı, sahil sekoyası, porsuk *(Taxus baccatd),* atkestaneleri, defneler, saplı meşe, erguvanlar, şimşirler ve çalı türleri bulunmaktadır.

İspanya Elçiliği Korusu: Büyükdere' de, sahil yoluna cephesi olan görkemli ahşap köşkün arkasında uzayıp giden, 0,9 hektarlık küçük korudur.

Rusya Elçiliği Korusu: Büyükdere-Sanyer sahil yoluna cephesi olan görkemli ahşap yalının arkasından batıya doğru yükselen vadi ve tepelik üzerindeki alandadır. Yüzölçümü 16,6 hektar kadardır. Oldukça büyük çap ve uzun boylara ulaşmış ağaçlar sık bir tepe kapalılığı oluşturmuşlardır. Anıtsal nitelikteki ağaçlar arasında Çin yelpazeçamı *(Gingko biloba),* ıhlamurlar, atkestaneleri fıstıkçamları, erguvanlar, dişbudaklar, çitlembikler kayda değer. Ayrıca saplı meşe, Macar meşesi, akçaağaç, çınar, ladin, servi ve porsuklar koruya zenginlik katarlar.

Ayazağa Korusu: Ayazağa yakınında, içinde Ayazağa Kasırları ile Ayazağa Av Köşkü'nün(->) bulunduğu koruluktur. II. Mahmud döneminden (1808-1839) beri hazine-i hassaya ait olduğu ve padişahın sık sık avlanmaya geldiği bilinen Haznedar Çiftliği'nin koruluğudur. 7,8 hektarlık bir yüzölçümüne sahip bulunan koruluğun bugün ayakta kalışının nedeni, içindeki tarihi değerdeki köşk, kasırlar ve arazinin uzun süre Süvari Okulu gözetiminde kalmasıdır.

Koruda, anıtsal boyutlara ulaşmış, İstanbul korularında görülmeyecek boy ve çaplarda dişbudaklar (40 m boy, 2,10 m çap), çınarlar, ıhlamurlar, saplı meşeler, atkestaneleri. akçaağaçlar tepeleri ile girift, kapalı bir orman oluşturmuşlardır; koruda 1.300-1.400 kadar büyük çap ve boyda iyi korunmuş ağaç vardır. Günümüzde büyük bir kültür kompleksinin kurulması amacıyla koru, eski eser binalarla birlikte İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'na verilmiştir.

Anadolu Yakasındaki Korular

Abraham Paşa Korusu(->): Beykoz İlçesi sınırları içindedir. Beykoz ile Paşabahçe arasındaki sırtlardan başlayarak Karadeniz'e, Riva'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır, yüzölçümü 27,9 hektar kadardır. Koruya adını veren Abraham Paşa' nın(-») bu araziyi padişah ile tavla oynarken kazandığı söylenir.

Beykoz Kasn(->) Korusu: Beykoz İlçesi sınırları içindedir. Hünkâr İskelesi'nin hemen güneyinde, bir zamanlar Yalıköy'e uzanan çayır ile sahil arasında kalan tepecikte, yaklaşık 8 hektar büyüklüğünde bir alan üzerine yayılmıştır.

Kasrın koruluğunda Avrupa'dan getirtilmiş mantar meşesi *(Quercus suber),* İstanbul parklarında bugün bile rastlanmayan *Zekkova crenata* gibi nadide ağaçlar, anıtsal niteliğe ulaşmış Himalaya sedirleri, fıstıkçamları, serviler, çınar yapraklı akçaağaçlar vb dikilmiştir.

Hıdiv İsmail Paşa Korusu^) (Çubuklu Korusu): Kanlıca'nın yaklaşık 1,5 km kuzeyindeki dik yamaçları ve sırtın büyük bir bölümünü kaplayan; yaklaşık 17,2 hektar bir alana yayılmıştır

Mihrâbâd Korusu (Mihrâbâd Ormanı): Kanlıca'da, Boğaziçi'ne hâkim batı ve güneybatıya dönük yamaçlar ve tepe üzerinde, 25 hektar bir alana yayılmış ağaçlık sahadır.

Korunun adı, Kanlıca Tepesi'nde Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında III. Ahmed için yaptırdığı, sonradan yıkılan Mihrâbâd Kasrı'ndan gelmektedir. Bu arazi bir süre Vecihi Paşa'nın mülkiyetine geçmiş, sonra terk edilmiş; daha sonra Mısır Prensesi Rukiye'nin mülkü olmuştur.

Korunun bugünkü sahibi Orman Bakanlığı'dır; Alemdağ Orman İşletme Müdürlüğü'nün İdaresi altodadır. Halka açık rekreasyon alanı olarak düzenlenmiştir. Anıtsal boyutlara ulaşmış serviler, fıstıkçamları koruda hâkim ağaç türleridir. Ayrıca defneler, akçakesme ve kermes meşeleri, çınarlar, erguvanlar da vardır.

Amcazade Hüseyin Paşa Korusu: Anadoluhisarı'nın kuzeyine, Köprülü Mehmed Paşa'nın yeğeni Amcazade Hüseyin Paşa (1644-1702) için 1699'da inşa edilmiş, Boğaziçi'nin en eski yalısının arkasındaki ağaçlık alandaki koru, batıya yönelik dik bir yamaç üzerinde 6,**3** hektarlık bir alanı kaplar. Girift kapalı korunun hâkim ağaç türleri gümüşi ıhlamur, dişbudak ve yalancı akasyalar, erguvan ve defneler, akçakesme ve kermes meşeleri, çitlembik ve atkestaneleri, serviler ve akçaağaçlardır.

Cemil Filmer Korusu: Kandilli'nin üstündeki tepelik arazidedir. Düz ve dik meyilli bakıları güneybatıya dönük; tüm alanı **13** hektar kadardır. Koru, içerisinde büyük açık alanlar vardır. Duvarlan yer yer yıkılmıştır. Anıtsal boyutlara ulaşmış fıstıkçamları, serviler, sakızağaçları, defneler, erguvan, kermes meşesi ve akçakesmeler, yalancı akasyalar vb ağaçlara sahiptir.

Kandilli Kız Lisesi Korusu: Kandilli'de, Akıntı Burnu'nun sırtındaki düzlükle II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan(->) için yaptırılmış sarayın içinde yer aldığı ağaç topluluğudur. 1909'dan beri Kandilli Kız Lisesi(->) olarak hizmet gören tarihi bina, 1986' da yanarken, yakın çevresindeki bazı ağaçlarm tepelerinin tutuşmasına neden olmuştur.

Koru yaklaşık 2 hektar büyüklüğündedir. Pek bakımlı sayılmaz; tepeleri kurumuş, hastalıklı ağaçların sayısı az değildir. Korudaki ağaçlar fıstıkçamları, serviler, Himalaya sediri, erguvanlar, ıhlamur ve atkestaneleri, saplı meşe, kermes meşeleri ve akçakesmelerdir.

Vaniköy Rasathane Korusu: Vaniköy' ün Boğaz'a hâkim tepesi ile değişik bakılara dönük yamaçlar üzerinde yaklaşık 9,2 hektarlık alanı kaplayan ağaçlık alandır.

Korunun açık alanları 1970'te sarıçam, karaçam, kızılcam ve sedir fidanları ile ağaçlandırılmıştır. Koruda mevcut ağaç tür-

Boğaziçi Üniversitesi Korusu (üstte) ve Fethi Paşa Korusu.
Yavuz Çelenk, 1994 (üst), Banu Kutun/Obscura, 1994

leri şunlardır: Çok yaşlı, anıtsal boyutlara ulaşmış mavi atlas sedirleri ile Himalaya sedirleri (jeodezi anabilim dalı binası karşısında), yaşlı ıhlamurlar, iğdeler, İspanyol göknarı *(Abiespinsapö),* erguvanlar, serviler, porsular, yalancı akasyalar, defne ve soforalar, çitlembikler, Amerikan orijinli su sedirleri ve çalı türleri.

Vaniköy Korusu (Eski Papaz Korusu): Kandilli Bahçesi'nin güneyinde, IV. Mehmed (hd 1648-1687) tarafından Vanî Mehmed Efendi'ye bağışlanan ve ondan sonra da "Vaniköy Bahçesi" diye anılan 114 m yükseklikte bir tepenin üzerinde yer alır ve Papaz Korusu adıyla da tanınır. Koruya Vanî Mehmed Efendi bir de cami yaptırmıştır. Vaniköy Korusu'nun arkasındaki İcadiye Tepesi, havası ve manzarası ile tanınmış bir yerdir. Ağaç türleri bakımından, Vaniköy Rasathane Korusu'ndaki tür kompozisyonuna benzer.

Vahideddin Korusu: Üsküdar, Kuleli Mahallesi'ndedir. Yaklaşık 5 hektar yüzölçümüne sahip olan korunun topografik yapısı (denize eğimli olması), setli ve kademeli bahçe mimarisini ortaya çıkarmıştır. Korudaki ilk bina 1800'de yapılmıştır (Köçeoğlu Köşkü). Abdülmecid, Köçeoğlu'nun İstanbul'u ve Boğaz'ı panoramik olarak gören köşkü ile bahçesini satm alarak oğlu Şehzade Kemaleddin Efendi'ye vermiştir; köşk daha sonra, II. Abdülhamid döneminde Şehzade Vahideddin Efendi'ye (VI. Mehmed) geçmiştir.

Koruyu oluşturan doğal ve egzotik türlerin sayısı fazladır. Anıtsal boyutlara ulaşmış fıstıkçamları, atkestaneleri, ıhlamurlar, çınarlar; doğal bitkilerden kocayemişler, akçakesme ve kermes meşeleri, yabani fındık ve erguvanlar bunlar arasında sayılabilir. Dikim yolu ile geliştirilen türler ise leylaklar, karayemiş ve çobanpüskülleri, Japon kurtbağrı, maltaeriği, kızılcık, yabani kiraz, yalancı akasya, gülibrişim, kokarağaç, dağ akçaağacı, manolya; iğneyapraklılardan da Toros sediri, Himalaya sedirleri, serviler, doğu mazısı *(Biota orientala),* su sedirleri *(Libocedrus decurrens)* ve çeşitli çalı türleridir.

Cemil Molla Korusu: Üsküdar'da, Abdullah Ağa Mahallesi, Nakkaştepe Mezarlığı ile Gümüşyolu arasında kalan alandadır. Yüzölçümü yaklaşık 9 hektar kadardır. Yaşlı sakızağaçları, serviler, defneler, fıstıkçamları, kızılçamlar, Himalaya sedirleri, kermes meşeleri, yaşlı saplı meşeler, ıhlamurlar, atkestaneleri ve çalı türleri ile kaplıdır.

Münir Bey Korusu: Kuzguncuk'ta Devlet Demir Yolları'nm mülkiyetinde; alanı yaklaşık 2,5 hektar; önemli türleri, fıstıkçamları, serviler, ıhlamurlar, defneler, erguvanlar, kermes meşesi ve akçakesmeler olan korudur.

Fethi Paşa Korusu(->): Üsküdar'ın kuzeyinden başlayarak bütün sırt ve dik yamaçları kapladıktan sonra Kuzguncuk Tepesi'nde nihayet bulan koru, adını Topkapı Sarayı Müşiri Fethi Ahmed Paşa'dan(->) almıştır. Halk arasında "Kuzguncuk Korusu" olarak da anılmış olan bu ağaç topluluğunun yüzölçümü **16** hektar kadardır.

Demirağ Korusu: Üsküdar, Paşalimanı üstündedir. Fethi Paşa Korusu'nun devamıdır ve ondan bir duvarla ayrılmıştır. Girift, kapalı ve bakımlı bir korudur. Özel mülkiyettedir. Yüzölçümü 10 hektar kadardır. Korunun ağaç türü kompozizyonu Fethi Paşa Korusu'nunki gibidir.

Hüseyin Avni Paşa Korusu: Üsküdar, Hacı Hesna Hatun Mahallesi, Paşalimanı Caddesi üzerinde (Paşalimanı üstü); Fethi Paşa ve Demirağ korularının bir devamıdır ve Demirağ Korusu'ndan bir duvar ile ayrılmıştır. Admı, 19. yy'ın ikinci yarısında, Mekteb-i Harbiye nazırlığı (1854), Girit kumandanlığı (1867), seraskerlik (1868), İzmir ve Bursa valilikleri, bahriye nazırlığı (1873) ve sadrazamlık (1874-1875) yapmış Hüseyin Avni Paşa'dan almaktadır.

Korunun bugünkü yüzölçümü 4,45 hektar kadardır ve içerisinde iki eski eser bina (birisi büyükçe bir köşk) kalıntıları, su sarnıçları ve su kuyuları mevcuttur. Bir süre arazi ve köşk Halide Edip Adıvar'm babası Edip Bey'in mülkiyetine geçmiştir. Köşk uzun süre halk arasında, Edip Bey Köşkü olarak isimlendirilegelmiştir. Son 20-25 yıl öncesine kadar bakımlı ve bol ağaçlı bir koruyken, sahiplerinin Amerika'da olması nedeniyle, çevre duvarları yer yer yıkılmış, yakın çevre halkı içinden çıkmaz olmuş; böylece korudaki ağaçlar yoğun baskı altında kalmıştır. Son yıllarda korunun bir parçası üzerinde ağaçlar kesilip, toprak, dozerlerle düzeltilerek spor sahasına çevrilmiştir. Koruda kalan ağaçlar şunlardır: Erguvan, saplı meşe, karaağaç, cehri, kermes meşeleri, defneler, yabani zeytin, mahlep (idris), gümüşi ıhlamur, yalancı akasya, kokarağaç, karaçam, kızılcam (anıtsal nitelikte), yaşlı serviler, fıstıkçamları, porsuk, çok yaşlı sakızağaçları, badem, incir.

Abdülmecid Efendi Korusu: Üsküdar Bağlarbaşı'nda, Nakkaştepe'ye ve Beylerbeyine doğru alçalan hafif meyilli bir ağaçlık alandır. Yüzölçümü 6,5 hektar kadardır. Mülkiyeti halen Yapı ve Kredi Bankası'nındır. Daha önce arazi Hıdiv İsmail Paşa'ya aitti. Sonradan hıdivin oğlu İbrahim Paşa saraya damat olduğunda, kendisi için tasarladığı köşkün, seçilen yerini ve projesini, Şehzade Abdülmecid Efendi(->) çok beğendiği için ona devretmiş, II. Abdülhamid, 1895'te burayı Abdülmecid Efendi için satın almıştır.

Zelkova, sarı çiçekli atkestanesi, saplı meşenin ehrami türü, ladin ve İspanyol göknarları, Avrupa fidanlıklarından getirtilerek koruya dikilmiştir. Ayrıca koruda defneler, erguvanlar, sakızağaçları, sedirler, ıhlamurlar, sarı ve kara çamlar, dişbudaklar ve birçok çalı türleri mevcuttur.

Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi Korusu: Üsküdar, Çamlıca'da (Büyükçamlıca Tepesi eteklerinde) yüzölçümü 2,2 hektar olan korudur. Önceleri II. Mahmud'un hekimbaşısı Abdülkadir Molla bu araziye sahip olmuş ve içerisinde bir köşk yaptırmıştır. Daha sonra, arazi ve köşkün mülkiyeti Abdülmecid'in gözdesi Tiryal Hanım'a geçmiştir. Tiryal Hamm da mülkünü, oğlu gibi sevdiği Abdülaziz'in şehzadesi Yusuf İzzeddin Efendi'ye bırakmıştır. Köşkün kapısındaki, şimdi kurumuş çeşmenin suyu yıllarca "Tiryal Hanım Suyu" diye satılmıştır. Korudaki önemli ağaçlar, su sedirleri, Avrupa ladini *(Picea abides),* Amerikan orijinli *Sequoia sempervirens,* porsuklar, atkestaneleri, sakızağacı, ıhlamurlar, defneler, kara ve sarı çamlar, şimşirler, çmarlar ve saplı meşelerdir. Koru ve köşk bugün belediyenin mülkiyetindedir. Kadıköy Maarif Koleji Mezunları Derneği, köşkü sosyal hizmet veren bir lokal haline getirmiştir.

Küçükçamlıca Korusu: Üsküdar yerleşmesinin 4 km doğusunda, Küçükçamlıca Tepesi üzerindeki ağaçlık alandır. Adalar yönüne daha yakın olan Küçükçamlıca, 227 m yüksekliktedir; Büyükçamlıca'ya nazaran daha yaygın ve geniş yüzeylidir. Koruluk, 1940'ta dönemin valisi Dr. Lütfi Kırdar tarafından sembolik bir bedelle kamulaştırılmıştır; bugün halka açık park ve rekreasyon alanı olarak hizmet vermektedir. Koruyu oluşturan ağaç türleri Büyükçamlıca Korusu'ndan daha zengindir: İspanyol göknarı, akçaağaç *(Acar campestre, A.pseudoplatanus),* çiçekli dişbudak *(Fraxinus omus),* erguvan, sedir, ceviz, defne, fıstıkçamı, karaçam ve kızılcam, servi, doğu çınarı, meşeler *(Quercus ilex, Q. robur, Q. petraed),* yalancı akasya, gümüşi ıhlamur, gürgen *(Carpinus betulus)* koruda bulunan ağaçlardır.

Âdile Sultan Validebağı Korusu: Üsküdar'da, Koşuyolu ile Altunizade arasında oldukça hafif meyilli bir arazi üzerinde insan emeği ile oluşturulmuş ağaçlık bir alandır. Yaklaşık 10 hektarlık bir yüzölçümüne sahiptir. Adını, 1853'te Abdülaziz'in küçük kız kardeşi Âdile Sultan için yaptırdığı Âdile Sultan Kasrindan(->) almaktadır. Koru içinde bu kasırdan başka, Abdülaziz tarafından yaptırılmış, zarif bir av köşkü de vardır.

Koru ağaç türleri açısından pek zengin sayılmaz: Güzel gelişmiş mavi atlas sedirleri, Himalaya sedirleri yaygındır. Ayrıca, kızılcam, fıstıkçamı, sahilçamı ile defneler büyük gruplar halinde dikilmiştir. Kasrın yakın çevresinde *Paulownia tomantosa,* karaağaç, defne, Himalaya sediri, mavi atlas sedirleri, serviler, saplı meşeler görülür. Korunun büyük bir kesimi meyve bahçesidir; yaşlı ve aşılı armut ağaçİarı çoğunluktadır; ak ve mor dutlar ve ayvalar da küçük gruplar halinde bulunur.

Koru içerisinde Milli Eğitim Bakanlığı' na bağlı sağlık tesisleri (sanatoryum, öğretmenler evi, yaşlılar evi) bulunmaktadır.

Bibi. Ç. Gülersoy, *Boğaziçi Koruları,* İst., 1972; Z. T. Özgen, "Tarihi Korulardan Bir Örnek: Vahdettin Korusu", *Peyzaj Mimarlığı Dergisi,* 33 (3), 1992.

FAİK YALTIRIK

KOSKA

Beyazıt'ta eski bir yerleşme alanı.

Beyazıt Meydanından batıya doğru, Aksaray Meydanina inen yokuşun başındaki (Beyazıt-Laleli arasındaki) mahal, Koska adını alır. Şimdiki adı Ordu Caddesi olan söz konusu anacaddenin kuzey yanında eski Zeyneb Hanım Konağının(->) yanmasından sonra 1940'larda yapılan büyük, masif binada İstanbul Üniversitesi' nin fen, edebiyat ve kimya fakülteleri bulunmaktadır. Koska, bu fakültelerin karşısına düşen yerden güneye ve güneybatıya doğru uzanır, batıda Ordu Caddesi'ni güney-kuzey doğrultusunda kesen Koska Caddesi ile son bulur, buradan itibaren Laleli başlar; Koska'nın güneyinde ise Osmanlı döneminin tanınmış semtlerinden Nişanca yer almaktadır. İdari bakımdan Mimar Kemalettin Mahallesi içindedir. Koska adının nereden geldiği kesin şekilde bilinmemekle birlikte, Alman gezgin Hans Dernschwanï ın(-») İstanbul'a 16. yy'm ikinci yarısında yaptığı seyahati içeren günlüğünde Koska Mehmed Paşa'dan söz ettiğini, Bosna' da Mostar'da bir Koski Mehmed Paşa Camii bulunduğunu göz önüne alırsak ve koska sözcüğünün Sırpça olduğunu (kemik) düşünürsek, bu mahal adını muhtemelen bu paşadan almaktadır.

Bugün Koska diye adlandırdığımız mevki, 4. yy'ın ikinci yarısından, 20. yy'ın ortalarına değin kentin seçkin bir yöresinde yer almıştı. Erken Bizans döneminde iskân alanı Septimius Severus Suru'nun içindeyken, burası surlardan kuzeybatıya doğru uzanan bir platonun güneybatı yamaçlarındaydı, batıdan Lykos Deresi'ne (Bayrampaşa Deresi) güneyden ise Marmara Denizi'ne ve Bizans döneminden beri kentin en önemli limanlarından olmuş Eleutherius Limanı'na(->) ve orada o zamanlar var olan körfeze hâkim sırtlardaydı. (Bugünkü ölçümlere göre tepenin en yüksek yeri 60 m kotundadır, Koska mahalli ise 50-40 m kotları arasındadır.)

I. Constantinus(->) (hd 324-337) kentin tek gelişebilme istikameti olan batıya doğru iskânı kolaylaştırmak üzere, şimdiki röperlerle, Etyemez ve Cibali arasına (Marmara Denizi'nden Halic'e kadar) sonradan kendi adıyla anılacak surları yaptırınca, Büyük Saray'ı(->) da 3- Tepe'nin üstüne inşa ettirerek burada yaşamaya başlamıştı. Platonun bu kesimindeki anıtlar ve anıt yapılar asıl I. Theodosius döneminde (379-395) çoğaldı, bunlar arasında Theodosius Forumu (Tauri Forumu), Theodosius Bazilikası, Theodosius Sütunu, büyük bir çeşme (Nimfeum Maximus) (Tauri Forumu Nimfaionu), Teodosios Zafer Takı vb sayılabilir. Kentin en önemli yolu olan Mese(-0 Augusteion'dan(->) başlayıp, Constantinus Forumu'ndan(->) geçip, Tauri Forumu'na varıyor, yukarıda anılan saraylar ve anıtlar Mese'nin kuzeyinde, daha yüksek kotta kalıyorlardı. Mese, Teodosios Zafer Takindan geçerek, Bous Forumu' na(->) doğru devam ediyordu. Bizans röperleriyle verecek olursak, bugünkü Koska mevkii, söz konusu zafer takının bulunduğu yere ya da hemen batısına düşüyordu, bir başka deyişle önemli bir mahaldi.

Kentin Osmanlılara geçmesinden (1453) sonra, II. Mehmed (Fatih) döneminde ilk Osmanlı sarayı da (Eski Saray[->]) bu tepe üzerinde yapıldığına göre, burası kentin en seçkin yerlerinden biri olmaya devam etmiştir. Çevrede daha sonraları sadrazamlar külliyeler yaptırdılar, vezirler ve devrin diğer ileri gelenleri de konaklar inşa ettirdiler.

Bunlardan 18. yy'da Seyyid Hasan Paşa'nm yaptırdığı külliyeye ait Hasan Paşa Hanı(->), Beyazıt Meydanının güneybatısına, bugünkü Koska mevkiine düşüyordu. Kuzeyde, Aksaray'a doğru inen yolun sağ kolunda Mısır prenseslerinden Zeyneb Hanım'ın (eşi Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa ile birlikte) inşa ettirdiği, kendi adını taşıyan konak, Koska'nm önemli yapılarından birisiydi. Konak ve müştemilatı 1909' dan yanana değin (1941) fen ve edebiyat fakültelerinin binası olacaktı. Koska semtinin bugüne değin varlığını korumuş olan önemli binası Koca Ragıb Paşa Külliyesi' dK-0.

1900'lerin başlarmda Koska, Beyazıt'tan gelip Aksaray'a inen ve içinden tramvayın geçtiği daracık bir caddenin her iki yanındaki ve daha çok da güneyindeki ahşap ve **kagir** yapılardan oluşan bir mahaldi. Önce Zeyneb Hanım Konağı yandı ve o ikiüç katlı binaların arasında blok halinde bir fen-edebiyat fakültesi binası yükseldi. 1957-1958'de meydan yeniden düzenlenirken güney kısmı, kuzeye nazaran kazılarak alçaltıldı, oradaki yapılar yıkılarak Ordu Caddesi genişletildi. Hafriyat sırasında çıkan eski eser niteliği taşıyan taşlar, bir açık hava müzesi şeklinde Beyazıt Meydanının açılmış olan güney kesimine, Ordu Caddesi'nin üzerine, meydan ile Koska arasına dizildi. Bu sırada Hasan Paşa Hanı zeminin yükseğinde kaldı. Fakülte binasının karşısına ise tek katlı dükkânlar yapıldı. Bugün o dükkânlar da yıkılmış, kaldırım genişletilmiştir. 1990'larm başlarında Koska'nın tüm sokakları, Laleli gibi baştan başa oteller ve bavul turizmine yöne-

lik faaliyet gösteren dükkân ve işporta tezgâhlarıyla dolmuştur.

Yüzyıllar boyu kentin seçkin bir semtinin gözde bir mahalli olan ve 19. yy'ın sonu, 20. yy'm başlarına ait romanlarda, anılarda ya da diğer anlatılarda Nişanca ve Laleli ile yan yana adı sık sık geçen Koska, bugün ancak helvacısı sayesinde bilinen bir yerdir ya da pek çok kimse için bir helva, tahin, pekmez vb markasıdır.

İSTANBUL

KOSKA HELVACISI

Türkiye'nin özellikle helva çeşitleriyle büyük ün yapmış helva, tatlı ve şekerleme imalatçısı.

İşletme ilk olarak 1931'de bir helvacı dükkânı olarak ve başka bir isimle Sirkeci'de Denizlili Hacı Adil Efendi (Dindar) tarafından açılmıştı. Helvacılık mesleğine küçük yaşta çırak olarak Denizli'de başlayan, daha sonra Manisa'nın Kula İlçesi'nde helvacı dükkânı işletmiş olan Adil Efendi, Sirkeci'deki dükkânını bir süre sonra Beyazıt Meydanı ile Koska(->) sınırında bulunan Simkeşhane Hanı'nın alt katma taşıdı. Eskiden padişahların ve Osmanlı ileri gelenlerinin giysilerindeki simlerin, sırmaların işlendiği, bugünse İl Halk Kütüphanesi olan handaki helva ve tatlıcı dükkânı o denli tutulmuştur ki, dükkân bulunduğu yerin adıyla, Koska Helvacısı diye anılır olmuştur.

1958-1959'da Beyazıt Meydanı ve Ordu Caddesi yeniden düzenlenirken, cadde üzerinde sağlı sollu binaların yıkılmasıyla fen ve edebiyat fakültelerinin karşısına tek katlı dükkânlar yapıldı, Koska Helvacısı da orada genişçe bir yerde faaliyetini sürdürdü. İki firmaya ayrılmış olan Koska Helvacısinm, bugün Beyazıt Meydam'nda Laleli'de Merit Otelinin (eskiden Ramada Oteli'ydi, daha da önce uzunca bir dönem Tayyare Evleri veya Apartmanları denilen ve mülkiyeti Türk Hava Kurumu'na ait olan bina) altında ve Unkapaninda perakende satış yapılan dükkânları vardır. Ayrıca Rami'deki Toptan Gıda Sitesi diye anılan tesislerde yer alan satış yeri ve gerek yurtiçinde pazarlanan, gerekse ihraç edilen tüm Koska Helvacısı ürünlerinin imal edildiği, Merter'deki fabrika işletmeye ait diğer birimlerdir.

Firma 1970'li yıllardan itibaren yoğunlaştırdığı ihracat çabalarında başarılı olmuş, daha önceleri Avrupa'da helva pazarına Mağrip ülkeleri denilen Arap ülkeleri (Fas, Tunus, Cezayir) hâkimken, Koska'nın helva çeşitleri şimdi o ülkelerde aranır olmuştur. Susamın ezilmesiyle elde edilen tahinin şekerle ve çöğenle karışmasından yapılan tahinhelvasının en kalitelisi, gerek en iyi susamın Türkiye'de yetişmesinden, gerekse imalat usullerinde gösterilen özenden dolayı Türkiye'de yapılmaktadır. Koska Helvacısı'mn ürünlerine değin ilginç bir olay da, II. Dünya Savaşı yıllarındaki şeker yokluğunda kuru üzüm ve fındığın ezilmesiyle yapılan helva çeşidinin (fındık helva) halk tarafından çok tutulması olmuştu. Koska Helvacısinm özgün helva türleri arasmda yer alan sakızlı kürek helvası, firmanın en tanınmış ürünüdür.

Koska Helvacısı bugün Hacı Adil Dindar Efendi'nin hayattaki iki oğlu Nevzat ve Mahir Dindar tarafından işletilmektedir.

İSTANBUL

KOSMİDİON

Bugünkü Eyüp'te, Kosmos ve Damianos adlı efsanevi azizlere adanmış Bizans dönemi manastırı.

Kosmos ve Damianos Manastırı olarak da bilinirdi. Günümüze ulaşmış herhangi bir kalıntısı yoktur.

5. yy'da ortaya çıkan tümüyle Konstantinopolis'e ait bir efsaneye göre Kosmos ve Damianos adlı iki hekim mucizeler yaratarak hastaları iyileştirmeleri ile ünlüydü. Kiliseye adlarını veren azizlerin kimliklerine ilişkin üç tez vardır. Bunlardan birine göre Teodote adlı bir Asyalının oğulları olup olağan şekilde ölmüşlerdi. İkinci rivayete göre, Roma'da Carinus (hd 283-284) tarafından idam edilmişlerdi. Son rivayete göre ise, Arabistanlıydılar ve Diocletianus (hd 284-305) döneminde Kilikya'da (Çukurova) öldürülmüşlerdi. Son iki versiyon onları "din şehidi" kabul etmekteydi.

5. yy'dan itibaren sayısız yazar bu şehitlerle ilgili öyküler yazdı. Kosmos ve Damianos'un ünleri 1300'lü yıllara dek sürdü. Efsane Bizans dışına taştı ve söz konusu öyküler Latince, Ermenice, Gürcüce başta olmak üzere çeşitli dillere çevrildi.

Başkentte Kosmos ve Damianos'a adanmış iki kilise vardı. Bunlardan biri Zeugma(->) mevkiinde, diğeri ise Kosmidion'da (Eyüp) idi. Kilisenin adına ilk kez **6.** yy kaynaklarında rastlanır. Buna göre II. Teodosios(->) döneminde (408-450) yapılmıştı. Kilise, şehir surlarının dışında olduğundan, **626**'daki Avar saldırısı sırasında tahrip oldu fakat 8. yy'da yeniden onarıldı. Kosmidion Manastırı 11. yy'da İmparator IV. Mihael Paflagon (hd 1034-1041) tarafından elden geçirildi, mermerler ve mozaiklerin kullanımı ile yeniden inşa edildikten sonra, hamamlar, çeşmeler ve çiçek tarhları ile zenginleştirildi. İmparator, 1041'de geçirdiği ağır bir hastalıktan sonra yaşamının son günlerinde Kosmidion'a taşındı, öldükten sonra da buraya gömüldü.

Kosmidion Manastırina, Paleologoslar dönemine **(1261**-1453) ait kaynaklarda değinilmiştir. Kilisenin 1453'e kadar varlığını sürdürdüğü de bilinmektedir. Öte yandan Kosmidion ile, VIII. Mihael'in karısı İmparatoriçe Teodora'nm yaptırdığı ve aynı azizlere adanmış bir başka kilise sıklıkla karıştırılmıştır.

Bibi. Janin, ***Eglises et monastères,*** 285-289; G. P. Majeska, ***Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,*** Washington D.C., 1984, s. 331-333.

AYŞE HÜR

Laleli'deki Koska Helvacısı'ndan bir görünüm. *Nazım Timuroğlu, 1989*

KOSTANTİN (Kapıdağlı)

(18. yy) Rum asıllı ressam. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor.

Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığında bulunan ve 18. yy'm üçüncü çeyreğine tarihlenen bir albümde birisi genç bir delikanlıyı, ötekisi genç bir kadını gösteren iki yarım boy portrede "Kostantin" imzası vardır. Bu portreler ressamın bilinen ilk eserleridir. Daha sonra III. Selimin (hd 1789-1807) portresini yapmıştır. Topkapı Sarayı Resim Galerisinde bulunan bu büyük boy yağlıboya portrede (no. 17/30) "Kostantiniyye Kapıdağı" imzası ve sol üst köşedeki tuğranın altında 1218/1803 tarihi dikkati çeker. Bu portreyi çok beğenen padişah, ressama I. Osman'dan III. Selim'e kadar tüm

padişahların portrelerini sipariş etmiştir. Kostantin tarafından yapılan bu guvaş portreler bugün Topkapı Sarayindadır. III. Selim'in isteği üzerine, portreler gravürlenmek üzere Londra'ya gönderilmiş, fakat 1807'de tahttan indirilince sipariş durmuştur. Portreler daha sonra II. Mahmud'un emriyle 1815'te J. Young tarafından basılmıştır. Gravürler için hazırlanan bakır levhalar Topkapı Sarayina iade edilmiştir.

Kapıdağlı Kostantin, Osmanlı padişah portreciliğine yenilik getirmiştir. Daha önceki portrelerde, padişahlar bir sedire oturmuş veya ender olarak at üstünde görünürdü. Bu seride ayakta duran padişahlar bir madalyon çerçeveye yerleştirilmiştir. Avrupa tarzındaki yarım boy portreler 3/4 profilden gösterilmiştir. Portrelerin altında başka bir çerçeve içinde padişahların yaşamından sahnelere yer verilmiştir. Bu kalıp 19. yy padişah portresine örnek oluşturmuştur.

Kostantin'in, döneminde ün yapmış, başarılı bir portre ressamı olduğu anlaşılmaktadır. J. Young ondan "İstanbul'da yaşayan taşralı bir Rum ressam" diye söz eder ve sanatını çok över. Kökeni Kapıdağlı olduğu anlaşılan ressamın nerede yetiştiği bilinmemektedir. Ancak portrelerindeki doğal yüz ifadeleri, başarılı fırça tekniği ve kullandığı yumuşak ışık, onun Batı resim tekniklerini iyi bildiğini gösterir. Portrelerinde kıyafet ayrıntılarına büyük özen göstermesi, onun bu dönemde çok yaygm olan kıyafet albümlerini de resimlemiş olabileceğini düşündürür.

Bibi. J. Young, *A Series of Portraits of the Emperors of Turkey from the Foundation of the Monarchy to the Year 1815,* Engraved from Pictures Painted at Constantinople Commended under the Auspices of Sultan Selim the Third and Completed by the Command of Sultan Mahmoud the Second with a Biographical Account of Each of the Emperors, Londra, 1815; T. Öz, "Osmanlı Hükümdarları Resimleri", *Tarih Hazinesi,* S. 2 (1950); N. Anafarta, *Padişah Portreleri,* İst., 1966; G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı,* Ankara, 1977; F. Çağman ve Z. Tanındı, *Portreler,* İst., 1984; G. Renda, *Osmanlı Padişah Portreleri, Bir 19. Yüzyıl Albümü,* Milano, 1992.

GÜNSEL RENDA

KOSTANTİNİYYE

Ortaçağ İslam dünyasında İstanbul'a verilen ad; Konstantiniyye olarak da bilinir. Sözcüğün bir hadiste geçmesi ona kutsal bir anlam kazandırmış bu nedenle de İstanbul'da darbedilen Osmanlı sikkelerine "duribe fî Kostantiniyye" ibaresi konmuştur.

I. Constantinus (hd 324-337) İslamiyetin doğuşundan önce yaşadığı ve paganizme karşı Hıristiyanlığı savunarak resmi din durumuna getirdiği için Müslamanlarca hak dine hizmet etmişlerden sayılır. Ona izafeten kente verilen Konstantinopolis adı ise Kostantiniyye olarak Arapçalaşmıştır. Fakat bu adın Müslümanlarca kutsal sayılması ve benimsenmesi Hz Muhammed'e atfedilen bir hadiste geçmesindendir. Fetih hadisi denen ve "Elbette siz, Kostantiniyye'yi fethedeceksiniz. Ne mutlu ve güzel komutandır o komutan ve ne mutlu, ne güzel askerdir, o askerler" anlamındaki bu kutsal söz, 7. yy'm sonlarından itibaren, önce Arap, daha sonra Türk Müslüman ordularının İstanbul'a yürümelerinde etken olmuştur.

Hz Muhammed'in bir gün Medine'de Ubade İbn Samit'in evinde öğle yemeği yedikten sonra uykuya dalıp uyandığında "ümmetinden bir bölüğün Kayserin şehrine (İstanbul) gazaya gittiklerini gördüğünü" söylediği, sahabeden Enes bin Mâlik tarafından nakledildiği gibi, asıl fetih hadisini de yine sahabeden Bişrü'l-Ganevî, kendi oğlu Abdullah'a aktarmış ve daha sonra İmam Ahmed bin Hanbel tarafından *Müsned'e* yazılmıştır.

İstanbul'un bu İslami adı, 9. yy'dan başlayarak birçok Arap kaynaklarına geçmiştir. Örneğin Vakıdî'nin *Fütuhü'ş-Şam'* mda, Mesudî'nin *Kitabü't-Tenbih'inde,* İbn Cübeyr'de, Kostantiniya, Kustantiniya, Kostantiniyye el-Mevkiyye, Kostantiniyye el-Mahrusâ, Kustantina el-Uzmâ (Kostantin adlı kentlerin en büyüğü) vb imlalarla yer aldığı gibi, İran ve Türk kaynaklarında da Kal'a-i Kostantiniyye-i Rumî, Kostantiniye-i Kübrâ, Mahrusa-i Kostantiniyye, Şehr-i Kostantin deyimleri geçmektedir. Yakut el-Hamavi'nin *Mu'cemü'l-Buldan* adlı eserinde Kostantiniyye, Istanpol ile eş anlamlı ve İbn Hurdadbih'ten alınmış bir ad olarak gösterilmiştir. İbn Battuta, el-Kostantiniyye'yi, biri Astanbul, diğeri Galata iki şehrin ortak adı olarak verir. Anadolu Selçuklularının Mahrusa-i Kostantiniyye dedikleri İstanbul'a fetihten sonra resmen Kostantiniyye denilmiş; hatt-ı hümayunlara, Divan-ı Hümayun'dan çıkan hükümlere, kadı ilamlarına, bu belgelerin İstanbul'dan düzenlendiğini göstermek üzere mutlaka "harrere fî Kostantiniyye", "be-Makam-ı Kostantiniyye", "be-Makam-ı Darü's-Saltanat-ı Kostantiniyyetü'l-Mahrusâtü'l-Mahmiyye" ibareleri konulmuştur. II. Mehmed'in (Fatih) kestirdiği ilk Osmanlı altınından itibaren bütün Osmanlı sikkelerinde 17. yy'ın sonlarına değin, İstanbul darphanelerinde kestirildiklerini gösteren "duribe fî Kostantiniyye" ibaresi yer almıştır. Bununla ilgili bir halk söylencesi ise, İstanbul'un fethedildiği gün, son Bizans imparatoru XI. Konstantinos'un ağır yaralı olarak ölmek üzereyken bir vasiyette bulunduğu ve Osmanlı padişahlarının, kendi admı hiç değilse paraların üzerinde korumalarını istediği, âlicenap Fatih'in de bunun gereğini yerine getirdiği tarzındadır. 17. yy'm sonuna doğru İstanbul'da kesilen sikkelere Kostantiniyye yerine "İslâmbol" adı konulmuş, bu gelenek 18. yy'ın sonlarına kadar sürmüştür. 19. yy'da yeniden Kostantiniyye ibaresi kullanılmaya başlanmıştır.

Kostantiniyye adının, İstanbul'da imal edilen sanat eserlerine de uzun zaman bir damga olarak vurulduğu, daha sonra bunun

Kapıdağlı Kostantin'in betimlemesiyle III. Selim.
Galeri Alfa

yerine "eseri-i İstanbul" damgasının vurulmaya başlandığı bilinmektedir. Yabancı devletlerle imzalanan antlaşmalarm İstanbul'da düzenlenen nüshalarına da daima "be-Makam-ı Darü'l-hilafeti'l-Kostantiniyyeti'l-Mahmiyye" ibaresi konulmuştur.

Osmanlı edebiyatında ise Kostantiniyye adı, İstanbul kadar yaygın kullanılmamıştır. Bunun bir nedeni herhalde bu sözcüğün aruz vezni açısından çıkardığı güçlüktü. 15. yy şairlerinden Aynî, bir murahhasında "Revnakı bu kâinatın şehr-i Kostantindedür" nakaratına yer vermiştir. Taşlıcalı Yahya (ö. 1582) *Şah ü Gedâ'smda* İstanbul'u överken "Adı Konstantiniyyedür ânun" der. Hoca Sadeddin Efendi de (ö. 1599) bir mesnevisinde "Kostantaniye"yi, Yenişehirli Beliğ (ö. 1760) ise bir gazelinde "Belde-i Kostantiniyye"yi zikretmişlerdir.

18. yy'da yazışmalarda ve sikkelerde görülmeyen Kostantiniyye adı, 19. yy'da, yabancıların ve yerli gayrimüslimlerin kullanmaya başladıkları Kostantinopl, Kostantinopolis adlarına koşut olarak yeniden gündeme gelmiş, İstanbul'da yayımlanan gazete ve kitaplarda basım yeri olarak gösterildiği gibi paralarda da yer almıştır. (Ayrıca bak. İstanbul'un adları.)

Bibi. C. Baysun "İstanbul-Şehrin Adı" *İA,* V/1 1143; İ. Galib Edhem, *Takvim-i Meskûkat-ı Osmaniye,* İst., 1307; Âli, *Künhü'l-Ahbar,* V, İst., 1285, s. 260; Evliya, *Seyahatname,* I, 55-56; N. Sakaoğlu, "İstanbul Efsaneleri", *İstanbul,* 9 (Nisan 1994), s. 29 vd; R. Akyavaş, "Hazreti Mufiammed-Hazreti Fatih", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 41 (Mayıs 1953), s. 2217-2219.

NECDET SAKAOĞLU

KOŞAİAY, ÖMER BESİM

(1889, İstanbul- 1956, İstanbul) Atlet, yönetici, spor yazarı.

Beyaz bir anne ile siyahi bir babanın çocuğu olarak dünyaya geldi. Beş yaşında yürüyebildi. Spora, sütkardeşi Sadullah Çiftçioğlu ile birlikte evlerinin bahçesine yerleştirdikleri minderde güreşle başladı. Bu arada futbol da oynadı; Vefa ve Galatasaray takımlarında yer aldı. Daha sonra atletizmde karar kıldı. Galatasaray kulübünde yetişip parladı. Kısa zamanda Türkiye'nin bir numaralı atleti oldu. On üç yıllık (1922-1935) başarılı atletizm hayatında 6 ayrı mesafe koşusunda tam 29 Türkiye rekoru kırdı. 1924 ve 1928 Olimpiyat Oyunlarinda milli forma altında yarıştı. 1924-1935 arasında milli takımda yer aldı. Atletizm Milli Takımimn kaptanlığını yaptı. Bu nedenle "Kaptan" namıyla anıldı. Aktif spor yaşamını kapattıktan sonra Galatasaray Spor Kulübü yönetim kurullannda başkaptan olarak görev aldı. Bu arada spor yazarı olarak çeşitli gazete ve dergilerde çalıştı. 1936 ve 1948 Olimpiyat Oyunlarini gazeteci olarak izledi. *Cumhuriyet* gazetesinde spor yazarlığı yaptı. Ölümünden sonra adına uzun yıllardan beri uluslararası kros yarışması düzenlenmektedir. Türk sporuna eşofmanı ilk sokan sporcu olarak da tanınır.

Ömer Besim Koşalay
Cengiz Kahraman arşivi

CEM ATABEYOĞLU

KOŞUYOLU

Kadıköy İlçesi'nin kuzeybatı ucunda, yine bu ilçeye bağlı mahalle ve semt

Dikdörtgene yakın bir şekle sahip olan Koşuyolu Mahallesi, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanır. Koşuyolu Mahallesi, Kalfa Çeşme Caddesi ve Çiçekçi Mütevelli Çeşmesi Sokağı ile kuzeyde, İbni Sina Caddesi ile de batıda Üsküdar İlçesinden ayrılır. Kuzeyde Validebağ, batıda Karacaahmet Mezarlığı, güneyde İbrahimağa, doğuda ise Acıbadem semtleriyle çevrelenmiştir.

Bugünkü Koşuyolu, daha önceleri güneybatıda İbrahimağa ile kuzeydoğuda Altunizade arasında uzanan, güzergâhını ve adını günümüzde de koruyan Tophanelioğlu ve Koşuyolu caddelerinin belirlediği bir aks çevresinde, Âdile Sultan Kasrı' mn(->) yer aldığı Validebağ ile kısmen İbrahimağa ve Acıbademine) bir parçası olarak bilinirken 1950'lerin başlarında burada "Koşuyolu" adıyla gerçekleştirilen bir toplukonut projesiyle birlikte bu adla anılmaya başlanmıştır. Koşuyolu'nun bugün Ankara Yolu güneyinde kalan kısmı İbrahimağa'yi; bahçeli konutlardan oluşan ve yolun kuzeyinde kalan kısmı ise asıl Koşuyolu olarak bilinen kesimi meydana getirmektedir. Koşuyolu'nu kabaca İcadiye, Acıbadem ve Çamlıca tepeleri arasında yer alan ve Kısıklı(->), Altunizade(->), Bağlarbaşı(->) gibi semtleri de kapsayan bir üçgenin, genel özelliklerini taşıyan bir parçası olarak düşünmek doğru olacaktır. Çamlıca çevresi yerleşmeleri olarak tanımlanabilecek bu alanlar genel olarak İstanbul tarihinde uzun süre şehirden izole olmuş, bağ, bahçe, çayır ve köşklerle kaplı bir mesire, sayfiye ve avlak olarak kullanılmış; ancak 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren yerleşme alanları olarak şehir yaşantısında yerlerini alabilmişlerdir. Bu açıdan, anılan çevre içindeki semtler ve semt adları da oldukça geç ortaya çıkmış; yer adları uzun süre Validebağı, Tophanelioğlu, Gümrükçübağı vb, belirli bir yöredeki büyük mülk sahiplerinin adlarına izafeten verilmiştir. Koşuyolu da bu çevre içinde yer yer bağ, bahçe ve köşklerin yer aldığı yeşillik ve çayırlarla kaplı bir yer olarak varlığını sürdürmüş, yakın zamanlara kadar uzun süre ayrı bir semt olarak görülmemiştir.

Koşuyolu'nun adından da anlaşılacağı gibi, at ve binicilik-sporlarıyla ilgili bir geçmişe sahip olduğu sanılmaktadır. Günümüzde Koşuyolu ve Tophanelioğlu caddeleri ile Acıbadem Caddesi'nin yer aldığı sırtlar arasında kalan ve güneyde Haydarpaşa Çayın'na açılan vadi, muhtemelen daha antik dönemde Halkedonluların at yarışları yaptıkları bir hipodrom veya koşu alanıydı. Bu gelenek ve varsa buradaki yapılar da, Bizans döneminde etkisini yitirmiş ve ortadan kalkmış olmalıdır. Buna karşılık yörenin, Çamlıca tepelerine uzanan geniş bir çevre içinde av köşkleri ve yazlık sarayların yer aldığı bir avlak şeklinde kullanılmış olması daha büyük bir olasılıktır. Bizans döneminde Çamlıca yamaçlarına doğru Koşuyolu veya Acıbadem sırtlarına, bir yazlık saray ya da av köşkünün yaptırılmış olduğu sanılmaktadır. Muhtemelen geniş bir koruluk içindeki bu yapının Koşuyolu'nun kuzeyinde Validebağ' da Âdile Sultan Kasrı civarında olabileceği tahmin edilmektedir.

Osmanlı döneminde de yörenin yazlık saraylar ve av köşklerinin yapıldığı bir avlak ve sayfiye yeri olarak kullanılması geleneği devam etmiştir. Çevrenin temiz havası ve yeşilliği bunda etkili olmuştur. Rivayete göre, bugün Koşuyolu'nun güneyindeki Haydarpaşa Çayın'na bakan sırtlarda Sokollu Mehmed Paşa 1560-1564 arasında bir köşk yaptırarak bir süre eşi İsmihan Sultan ile burada kalmıştır. Yöre 1630'da IV. Murad'ın (hd 1623-1640) 18. yy'ın sonlarında ise III. Selim'in (hd 1789-1807) mülkiyetine geçmiştir. Yine bir rivayete göre, 1812'de Sivas valiliğine atanan Baba Paşa'nın (İbrahim Paşa) burada düzenlediği üç gün süren koşu, yarış, cirit ve kılıçkalkan oyunlarını II. Mahmud tebdili kıyafet ederek Sokollu Köşkü'nden izlemiş, törenlerin ardından Koşuyolu ile Acıbadem sırtları arasında kalan küçük vadiye de Koşu Yeri denmiş; şehzadelerin binicilik eğitimleri de burada yaptırılmaya başlanmıştır. Esasen, Kadıköy'den Çamlıca'ya doğru yükselen yamaç ve sırtların aşağısında yahut arasında kalan ve Haydarpaşa'dan Göztepe'ye dek uzanan çayırlar uzun süre yer yer saray ve ordu atlarının çayıra çıkarıldığı ve atlı yahut yaya birliklerin talim yaptıkları yerler olarak kullanılagelmiştir.

19. yy'ın ortalarında, Koşuyolu ile Altunizade arasmda Validebağ'da 350 dönümü çok aşan bir bahçe içinde Abdülaziz' in küçük kız kardeşi Âdile Sultan için 1853' te bir kasır inşa edilmiştir. Daha sonra, 1856'da bu yapının kuzeyine ahşaptan, tek katlı kır pavyonu şeklinde bir av köşkü yapılmıştır. Kasır ve arazisi Cumhuriyet' ten sonra devlete intikal etmiş ve burada Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey tarafından açılışı 27 Mayıs 1927'de yapılan 60 yataklı bir çocuk prevantoryumu kurulmuş; ertesi yıl buna 100 yataklı, 1939' da da 50 yataklı bir başka pavyon daha ilave

Koşuyolu'ndan bir görünüm.
Banu Kutun/Obscura, 1994

edilmiş; 1971'de yapılan hastane ile yatak sayısı 650'ye ulaşmıştır. Âdile Sultan Kasrı son yıllarda öğretmen evi olarak kullanılmaya başlanmış, arazisinin kuzeyinde yapılan bir binaya da Haydarpaşa Lisesi taşınmıştır.

Koşuyolu'nun yakın çevresindeki ilk sürekli yerleşme çekirdeği İbrahimağa'da ortaya çıkmıştır. Bugün büyükçe bir kısmı Koşuyolu'na bağlı olan İbrahimağa'da, Kızlarağası İbrahim Ağa tarafından 1588' de bir mescit, çeşme ve namazgah yaptınlmıştır (bak. İbrahim Ağa Çayırı Mescidi). İbrahimağa uzun süre Selimiye'ye kadar uzanan oldukça geniş bir çevre içinde tek sürekli yerleşim alanı olarak kalmıştır. 18. yy'ın sonlarına doğru *Kauffer Haritası* hda bugünkü Koşuyolu ve Tophanelioğlu caddelerinin güzergâhlarına yakın ıssız bir yolun bağ ve bostanlar arasından geçerek kuzeye, Altunizade yönüne ulaştığı görülmektedir. Bir yüzyıl sonra ise, bu durumda fazla bir değişiklik görülmemektedir. 19- yy'ın sonlarına doğru *Stolpe Haritası* 'nda Validebağ mevkiinde Âdile Sultan Kasrı ve geniş arazisi dışında bugünkü Koşuyolu, çayırlık boş bir saha olarak görülmektedir. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) daha çok Validebağ kesiminde yer yer köşkler inşa edilmiş olmasına karşın Koşuyolu, İbrahim Ağa Mahallesi'nin bir parçası olarak kısmen tarımsal üretim yapılan, çayırlık, boş bir alan olmaya devam etmiştir.

Koşuyolu 1950'lerin başlarmda gerçekleştirilen toplukonut uygulamasıyla birlikte bir semt ve ayrı bir mahalle olarak tanınmaya ve bilinmeye başlamıştır. 1951-1954 arasında dönemin "ucuz mesken" politikasına koşut olarak, o zamanki Koşuyolu çevresini oluşturan buğday tarlaları ve çayırları ortasında İstanbul Belediyesi ve Emlak Kredi Bankası ortaklığıyla oluşturulan İmar Limited Ortaklığı tarafından 419 konut ve bir çarşı inşa edilmiştir. Projelerini Kemal Ahmet Aru'nun hazırladığı mahalle, döneminin tanıtım yayınlannda "saf hava ve tabii güzellikler ortasında" şeklinde sunulmuştur. Zaman içinde, benzeri birçok projede olduğu gibi hedef kitleden sapılarak orta ve üst gelir gruplarına yönelik bir konut çevresi yaratılmıştır. Koşuyolu'nun çevrede yarattığı ivme, Boğaziçi Köprüsü'nün de açılmasıyla, özellikle 1970'lerden sonra Validebağ ve Acıbadem yönlerinde eski köşk arazileri üzerinde yoğun apartman ve sitelerden oluşan bir konut gelişmesi yaratmıştır. 1990'da nüfusu 5.665 olan Koşuyolu Mahallesi'nin günümüzde Ankara yolu kuzeyinde kalan kısmı çoğunlukla iki katlı, bahçeli, az yoğun ve orta, orta-üst gelir gruplarının yerleştiği konut alanı; güneyinde kalan kısmı ise otomobil tamirhaneleri, atölye ve depolama alanlarından oluşan işyerleri ağırlıklı bir yerleşme desenine sahiptir.

M. RIFAT AKBULUT

KOTANCA, MELİH

(1915, Balıkesir-1986, İstanbul) Atlet ve futbolcu.

Spor hayatına, doğum yeri olan Balıkesir'de başladı. Balıkesir İdman Yurdu'nda yetişti. Komple bir atlet ve golcü bir futbolcu olarak parladı. Daha sonra İstanbul'a gelerek Güneş Spor Kulübü'nde kendini gösterdi. 1939'da bu kulübün kapanması üzerine Fenerbahçe'ye geçti ve bu kulüpte yıldızlaştı. 1948'e kadar Fenerbahçe'de futbol oynadı, atletizm yaptı. 1939-1948 arasında Fenerbahçe birinci takımında 185 maç oynadı, 204 gol attı. Bu arada altı kez "gol kralı" oldu. Onun futbol sahalarındaki en başarılı yılları milli maçların yapılamadığı döneme (1937-1948) rastladığından milli formayı giyemedi. Buna karşın atlet olarak dokuz yıl aralıksız milli forma altında yarıştı. 1940'ta İstanbul'da yapılan Balkan Şampiyonasında 200, 400 ve 4x100 m bayrak yarışlarında üç altın madalya kazandı. Ayrıca 1937 Balkan Şampiyonası'nda 400 m'de gümüş; Balkan bayrak yarışında bronz, 1939 Balkan Şampiyonasinda 4x100 m bayrak ve Balkan bayrak yarışlarında iki bronz madalya kazandı. 1940 Balkan Şampiyonasinda üç altın madalyanın yanısıra 400 m engelli koşuda bir de gümüş madalya aldı.

30 Haziran 1940 günü Fenerbahçe Stadinda yapılan atletizm yarışmalarında üç şampiyonluk kazandıktan sonra rhotorla Şeref Stadinda oynanan futbol maçına yetişerek Vefa'ya iki de gol atması unutulmaz bir olay oldu. Denizyolları gemilerinde kâtip olarak çalıştığından uzun yıllar doğru dürüst antrenman yapmadan maçlara ve yarışmalara katıldı. Olağanüstü bir yetenekti. "Atom Melih" olarak tanındı.

CEM ATABEYOĞLU

KOVUK KEMER

Kırkçeşme Tesislerinin doğu kolu üzerindeki abide kemerlerdendir. Sinan tarafından yapıldığı sanılan Kırkçeşme isale hattının krokisinde, adı Kovuk Kemer diye geçer. Planda kırık hat şeklinde olduğundan sonradan Kırık Kemer de denmiştir.

Tezkiretü 'l-Bünyan ve *Tezkiretü 'l-Ebniyetde* Sinan tarafından yapılan diğer önemli kemerlerin adlan sayıldığı halde bu kemer için "Evvelbent kemeridir, suyolu başına karib yerdedir" denmektedir. Kırkçeşme Tesisleri'nin bütün sukemerlerinin tamamen Osmanlı yapısı olmasına mukabil üç katlı olan bu kemerin en alt katı tamamen, orta katının ise küçük bir bölümü Bizans döneminden kalmıştır. Bu bölgeyi 1542-1550 arasında gezen P. Gilles(->), Bizans döneminde bu bölgede yapılmış olan kemerlerin hepsinin tamamen harap durumda olduğunu yazmaktadır.

Helenistik ve Roma dönemlerinde yapılan bütün sukemerleri düşey yüzlüdür. Çok yüksek kemerlerde duvar kalınlığı kademeli olarak azaltılır veya ayaklar üzerine payandalar yapılarak tahkim edilir. Zelzele ve rüzgâra mukavim olan trapez kesitli kemer ayakları ilk defa Mimar Sinan tarafından uygulanmıştır. Kovuk Kemer' de de alt katlar düşey yüzlüdür. Sonradan bazı yerler temelden genişletilerek trapez kesitli hale getirilmiştir. Üst katlarda ise duvar kalınlığının yukarı doğru inceldiği açıkça görülür.

Kovuk Kemer'de suyun giriş bölümünden itibaren yapılan 12 gözün kemerleri bir katlı tipik Osmanlı kemeri şeklindedir. Cephede ise yalnız 13. göz ile en alt katta sol taraftaki göz sivri kemer olarak yapılmıştır. Üst katta cephedeki 20 gözün, orta kattaki 10 gözün ve alt kattaki 3 gözün kemerleri yarım daire şeklindedir. Kovuk Kemer'deki toplam 47 gözün 90° dönen giriş bölümündeki 12 göz ile cephede 2 gözün dışındaki 33 gözün yarım daire şeklinde yapılmış olması, bu bölümün Bizans döneminden kalmış olduğu kanaatini verebilir. Ancak yapı dikkatle incelediğinde hangi bölümlerin Bizans döneminde, hangilerinin Osmanlı döneminde yapıldığı, gerek taşların şeklinden gerekse yapı tekniğinden anlaşılmaktadır.

Kovuk Kemer'de orta ve üst katlarda yaya geçidi yapılmıştır. Üst kattaki ayaklar içerisindeki geçidin boyutları tamamen birbirinin aynıdır. Orta katta ise yüksekliklerin 170 cm ile 240 cm arasında değiştiği, bazı geçitlerde eski kemerin altına bir kemer daha yapılarak takviye edildiği ve

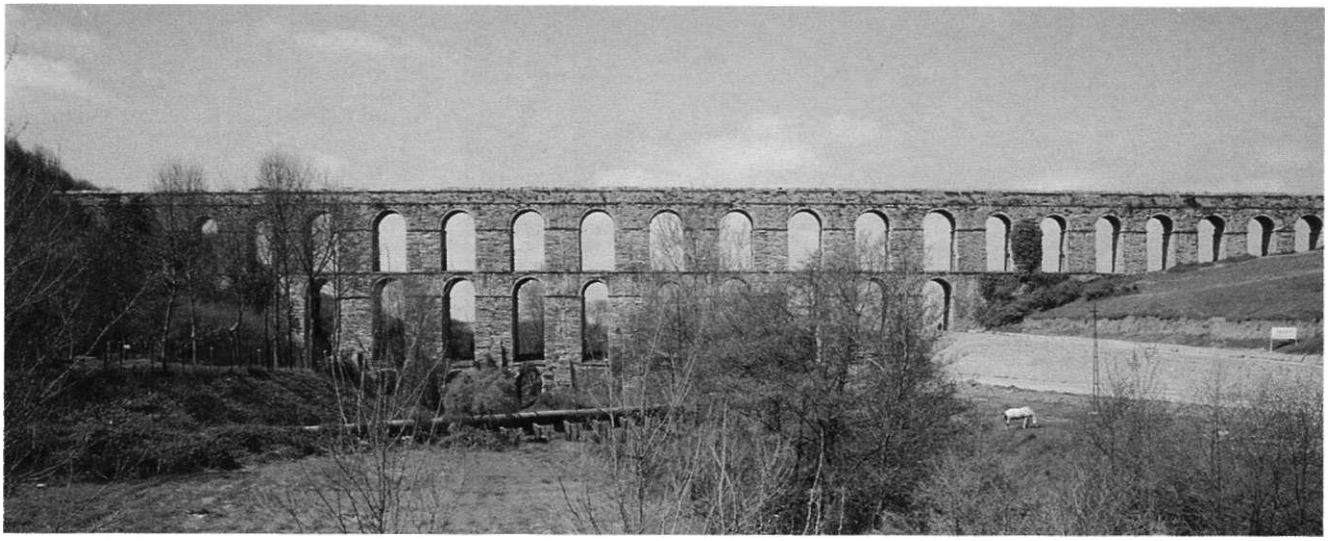

Kovuk Kemer'in genel görünümü.
Kâzım Çeçen

yüksekliğin 240 cm'den 180 cm'e indirildiği görülmektedir. Ayrıca orta katta ayakların cephe taraflarının da Sinan tarafmdan takviye edilerek yeniden örüldüğü ve kemer ayaklarına trapez kesit verildiği tespit edilmiştir. Orta katta Roma döneminden kalan bölümler bellidir. Alt kattaki üç gözün tamamen Bizans döneminden kaldığı ise açıkça görülmektedir. Anlaşıldığına göre Sinan alt katı aynen muhafaza etmiş ve üst katlan da ona uydurmak için gözlerin kemerlerini yarım daire şeklinde yapmıştır.

Alt kattaki 4. sivri kemere gelince, bu kemerin ayakları 20 Eylül 1563'teki selde oyulmuş ve bu gözün kemeri yıkılmıştır. Bu kemer yeniden yapılmış ve gözün içine taşan ayak takviyesi ile beraber kemer sivri kemer olarak inşa edilmiştir. Kovuk Kemer'in duvar kalınlığı alt katta 7 m, üst tarafta ise 3,30 m'dir.

O. Dalman'ın tahmin ettiği gibi Bizans döneminde bu bölgede mevcut olan isale hattı I. Theodosius zamanında (379-395) yapılmış ise Valens zamanında (364-378) yapılan Bozdoğan Kemeri(->) ile zaman bakımından farkı çok azdır. Alt kattaki payandalar Bozdoğan Kemeri'ndekiler gibidir. Kovuk Kemer'in cephe uzunluğu 207 m, toplam uzunluğu ise 408 m'dir.

KÂZIM ÇEÇEN

Kovuk Kemer'den bir ayrıntı.
Kâzım Çeçen

KOYUTURK, NECDET

(28 Ekim 1921, Ankara -19 Ekim 1988, İstanbul) Besteci, orkestra şefi ve aranjör.

Haydarpaşa Lisesini bitirdi. 1949'da İstanbul Radyosu'nda kendi kurduğu orkestra ile programlar hazırlamaya başladı. İlk Türkçe tango bestecilerindendir. Askerliği sırasında bestelediği "Papatya" adlı tango ile üne ulaştı. Sözlerini de kendisinin yazdığı bu tango pek çok sanatçı tarafından seslendirildi, plaklara okundu. "Papatya"nın ilk plağı 1948'de Türkiye'de ve İngiltere'de kaydedilerek satışa çıkarıldı; bu tango müzik basmınca yılın bestesi seçildi.

Necdet Koyutürk
Erdener Koyutürk arşivi

Başta akordeon olmak üzere birçok enstrüman çalan sanatçı İstanbul ve Ankara radyolarında otuz yıl kendi orkestrası ve müzik düzenlemeleri ile binden fazla program hazırlayıp yönetti. Bestelediği tangolar dışında öteki tango bestecilerinin eserlerim de başarıyla seslendirerek Türk hafif müziğinin gelişmesi ve sevilmesi için çaba gösterdi. 1977'de TRT' den emekli oldu. "Dinle Sevgili", "Rüzgâr Gibi Geçti", "Şüphe", "Yıllar Var ki", "Gel Beklediğim Yeter", "Gözlerine Bakarken", "Özlediğim", "Unutmak İstiyorum" "Başbaşa Kalınca" ve "Beyaz Zambak" Necdet Koyutürk'ün sevilen eserleridir.

FEHMİ AKGÜN

KOZYATAĞI

Kadıköy'de bir semt ve aynı adlı mahalle. Kuzey ve kuzeydoğuda Ankara yolu, kuzeybatıda Sahrayıcedit, batıda Erenköy, güneyde Suadiye, doğuda ise Bostancı mahalleleri ile sınırlanmıştır. Kozyatağı Ankara yolu kuzeyindeki İçerenköy Mahallesi ile komşu olduğu gibi, II. Çevreyolu Kozyatağı Kavşağında Atatürk Mahallesi ile de ortak smıra sahiptir. Genç bir yerleşme sayılabilecek Kozyatağı özellikle 1980' ler sonrasında hızlı bir yapılaşmaya sahne olmuştur.

Kozyatağı, Kadıköy'ün Marmara sahillerinin iç kısımlarında, son dönemlere kadar çoğunlukla tarımsal amaçla kullanılan ve yararlanılan bir yer, bir kırsal alan olarak var olagelmiştir. Çevrenin bütünüyle yapılaştığı son birkaç 10 yıla kadar havasının temizliğiyle tanınan Kozyatağinm adımn, yörede bir vakitler bol miktarda olduğu söylenen ceviz ağaçlarından (koz: Ceviz) geldiği sanılmaktadır. Kozyatağı uzun süre, civarındaki Erenköy vb kırsal yerleşmeler gibi yer yer bağ, bahçe ve bostan-

larla kaplı bir tarım arazisi olarak varlığını sürdürmüştür. 1776 tarihli *Kauffer Haritasî*'nda buradaki boş araziler görülmektedir.

19- yy'ın ikinci yarısından itibaren hat boylarında yeni yerleşmeler belirir ve Kızıltoprak'tan Bostanciya kadar geniş araziler içinde köşkler inşa edilirken bile, Kozyatağı, oldukça içerlerde kalması ve demiryoluna uzak olması nedeniyle, tarım arazisi ve çayırlık özelliğini büyük ölçüde korumuştur. **19-** yy'ın sonlarında, Erenköy-Bağlarbaşı yolu ile Şakacı Sokağımn Şemsettin Günaltay Caddesi ile birleştiği noktada basit bir çarşı ve küçük bir yerleşme nüvesi ortaya çıkmış ve burada, 18951e Şeyh Süleyman FJalim Efendi tarafından bir cami inşa edilmiştir. 19- yy'ın ikinci yarısında, Göztepe ve Erenköy kadar olmasa da, Kozyatağı'nda tek tük köşkler inşa edildiği, dönemin önde gelen yöneticilerinin yöreye yerleştikleri görülür. Hassa Mirlivası Seyyid Paşa, 1860'ta İçerenköy-Kozyatağı-Sahrayıcedit yolu üzerinde bir çeşme; II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) maliye nazırlarından Ahmed Reşid Paşa da 1902'de bir başka çeşme yaptırmıştır. Dahiliye Nazırı Memduh Paşa da bu dönemde bir köşk yaptırarak Kozyatağına yerleşmiştir. Kozyatağı'na yerleşmiş bir diğer ünlü kişi de 1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Dömeke kahramanı Gazi Ethem Paşa'dır. Bugün semtte, kendi adını ve Dömeke adlarını taşıyan iki sokak bulunmaktadır. **19-** yy'm sonlarında kırsal karakterli bir diğer yerleşme nüvesi de, Kozyatağının kuzeyinde, o zamanki Üsküdar-lçerenköy yolu yakınlarında ortaya çıkar. Daha kuzeyde ise, Nadir Ağa Çiftliği olarak bilinen geniş araziler uzanmaktadır ki, bu arazinin bir kısmı üzerine daha sonra PTT Hastanesi inşa edilmiştir.

1906'da, Kozyatağı 150 hektar genişlikte ayrı bir mahalle olur. Şehremaneti Kadıköy Dairesi Başkanı Celal Esad Arseven(->) **1913** tarihli *Kadıköy Hakkında Tetkikat-ı Belediyye* adlı çalışmasına göre, o tarihlerde Kozyatağı'nda 5ö7'si erkek, 4701 kadın toplam 1.037 kişi yaşamaktadır ve 317 hane ile 20 dükkân vardır. 1910'da yapılan sağlık taramasına göre de Kozyatağı Kadıköy'de bulaşıcı hastalığa rastlanmayan tek mahalledir.

Kozyatağı 1970'lere kadar geniş çaplı bir yapılaşmanın görülmediği oldukça durağan bir mekânsal yapıya sahip olmuştur. **1973**'te Boğaziçi Köprüsü ve çevreyolunun hizmete girmesi ile Kadıköy'ün bir yerleşme alanı olarak cazibesinin artması ve 1972 tarihli Erenköy-Bostancı Bölgeleme İmar Planı ile de yapı yoğunluklarının artırılması sonucu, Kozyatağı bölgesi de Göztepe ve Sahrayıcedit gibi semtlerle birlikte yoğun bir yapılaşmaya sahne olmuştur. Yüksek yapılaşmaya izin verilmesi, son yirmi yılda Kozyatağı'nda toplukonut siteleri ve apartmanlardan oluşan çok katlı ve yoğun bir yapılaşma deseni ortaya çıkarmıştır.

20. yy'uvbaşında nüfus büyüklüğü açısından Kadıköy'ün **11** mahallesi arasında **9.** sırada yer alan Kozyatağının 1990 nüfusu 63.492'dir ve Kadıköy'ün **26** mahallesi arasında Göztepe'nin ardından 2. sırada bulunmaktadır.

Kozyatağı'ndan bir görünüm. *Banu Kutun/ Obscura, 1994*

Kozyatağı **1989**'da Kozyatağı Kavşağı ve çevreyolu bağlantısının hizmete girişiyle büyük bir ulaşım kolaylığına kavuşmuş ve özellikle ofis ve ticari kullanımlar için yeni, caziptik merkez olmuştur. Ankara yolu boyunca yoğunlaşan büro yapılarına ilave olarak Kozyatağı Kavşağı çevresinde de Metro ve Carrefour gibi geniş alanlara yayılan yeni alışveriş merkezleri inşa edilmiştir. Kozyatağı günümüzde konut ağırlıklı bir yerleşme olmasına karşın, ticari ve ofis türü kullanımlar için de Anadolu yakasında, süratle yeni bir gelişme odağı haline gelmektedir.

M. RIFAT AKBULUT

KOZYATAĞI TEKKESİ

Kadıköy İlçesi'nde, Kozyatağı Mahallesinde, Şakacı Sokağında inşa edilmekte olan Mehmed Çavuş Camii'nin yanında bulunmaktadır.

Rıfaî tarikatına bağlı olan Kozyatağı Tekkesi, Şeyh Süleyman Abdülhalim Efendi (ö. **1896)** tarafından kurulmuştur. Yapıda inşa tarihini veren bir kitabe görülmemekte, ancak vakfiyesinin 1284/1867-68'de düzenlendiği tespit edilmektedir. S. N. Ergun'un *Türk Musikisi Antolojisi'nde* bildirildiğine göre Abdülhalim (Halim) Efendi Beyazıt'ta Soğan Ağa Mahallesi'nde, Tahir Efendi adında bir şahsın oğlu olarak dünyaya gelmiş, Üsküdar'da Kurban Nasuh Mescidi ve Tekkesi'ne(->) Rıfaî tarikatından meşihat koyduran Şeyh Mehmed Nuri Efendi'ye (ö. 1856) intisap etmiş ve bu şeyhin halifelerinden Odabaşı'ndaki Rıfaî tekkesinin banisi olan Şeyh Abdullah Vehbî Efendi'den (ö. 1871) hilafet almıştır. Kozyatağı'nda kendi imkânları ile tesis ettiği, aynı zamanda cami olarak da faaliyet gösteren tekkesinde vefatına kadar imamlık, hatiplik ve şeyhlik görevlerini yürütmüştür.

Şeyh Abdülhalim Efendi 19- yy'm en ünlü neyzenlerinden ve tanburilerindendir. Hamparsum notasına vâkıf olduğu bilinen Abdülhalim Efendi ney çalmayı Galata Mevlevîhanesi(->) neyzenbaşısı Deli İsmail Dede'den (ö. 1858-1863 arası), tanbur çalmayı da önce piyasa sazendelerinden meşk etmiş, sonra ünlü tanburi Oskiyam Efendinin öğrencisi olmuştur. Aralarında Bahariye Mevlevîhanesi(->) Postnişini Hüseyin Fahreddin Dede(->), Cemal Dede (ö. 1899), Subhi Ezgi(->), Tanburacı Osman Pehlivan gibi tanınmış simaların da bulun-

Kozyatağı Tekkesi
Banu Kutun/Obscura, 1994

duğu çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencilerinden aldığı ücretle, ayrıca tekkenin yanındaki bağında üzüm yetiştirerek geçimini sağlayan Abdülhalim Efendinin son derecede cömert ve misafirperver bir kişi olduğu, yaz aylarmda, şehrin çeşitli uzak yerlerinden tekkesine gelenler için beş-on sofra kurdurduğu, hali vakti yerinde olmayanlara vapur, tren ve tütün parası verdiği bilinmektedir. Torununun oğlu olan Hasan Mücteba Yakıtal, Abdülhalim Efendinin aynı zamanda Kadiri tarikatına da bağlı olduğunu nakletmiştir.

Abdülhalim Efendinin vefatından sonra tekkenin postuna, Temyiz Mahkemesi İstida Dairesi hulefasmdan olan küçük oğlu Ali Rıza Efendi (ö. 1930) geçmiştir. Büyük oğlu ise Baytar Binbaşı Tahir Bey'dir. Ali Rıza Efendi'nin oğlu ve halifesi olan Mustafa Nuri Efendi (Yakıtal) (ö. 1976) Cumhuriyet döneminde tekkenin harem dairesinde ikamete devam etmiş ve tekkeyi canlı tutmaya gayret göstermiştir. Günümüzde cami-tevhidhane binası cami olarak kullanılmaktadır.

Tesis edildiği dönemde, meskûn alanların uzağında, münzevi bir konuma sahip olan Kozyatağı Tekkesi'nin adı İstanbul tekkelerine ilişkin hiçbir listede zikredilmemektedir. Nitekim burasının ancak yaz aylarında faaliyet gösteren bir tür "sayfiye tekkesi" niteliğinde olduğu, Abdülhalim Efendinin kışı şehirdeki evinde geçirdiği, ilkbaharda tekkenin harem dairesine taşındığı bilinmektedir. Maliye Nezareti'nin R. 1325/1909 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defterinde* "Abdülhalim Efendi Tekkesi" olarak anılan tesise yılda 3.699 kuruş, Kurban Bayramlarında da 3 adet koyun tahsis edildiği kayıtlıdır. Tekkede cuma namazlarından sonra ayin icra edildiği, cuma günleri tekkenin önüne ziyaretçi arabalarının dizildiği, müdavimler arasında Erenköy'deki Kazasker Camii'nin banisi Kasidecizade Süleyman Efendi, Nafıa Nazırı Zihni Paşa, Maarif Nazırı Zühdî Paşa, şair Kâzım Paşa, Maliye Nazırı Reşad Paşa, Nafıa muhasebecisi Sadi Bey, Refik Halid Karay'ın babası Maliye Nezareti başveznedarı Halid Bey gibi, çoğunluğu civardaki köşklerde oturan, dönemlerinin tanınmış kişilerinin bulunduğu tespit edilmektedir.

Kozyatağı Tekkesi'nin çevresi yakın bir tarihe kadar hemen bütünüyle kırlar ve bağlarla kaplı, tek tük bahçeli ahşap köşklerin görüldüğü bir mesire durumunda iken son yıllarda bu çevre çok hızlı bir yapılaşmaya sahne olmuş ve eski dokusunu büyük ölçüde kaybetmiştir. Günümüzde tekkenin yanındaki parsele, modern bir tasarım sergileyen Mehmed Çavuş Camii inşa edilmektedir.

Şakacı Sokağından avluya girildiğinde solda, son yıllarda yenilendiği anlaşılan bir abdest alma mahalli, sağda, set üzerinde harem binası, karşıda da tevhidhane yer alır. Tevhidhane duvarına yerleştirilmiş olan Osmanlıca kitabede Abdülhalim Efendi ile ailesinin rulılan için Fatiha talep edilmekte, sağdaki sette bulunan, Latin harfli diğer kitabede de bu mescidin Şeyh Abdülhalim Efendi tarafından yaptırıldığı, oğlu Şeyh Ali Rıza ve torunu Mustafa Nuri efendiler tarafından tamir ettirildiği belirtilmektedir.

Tasarım açısından mütevazı bir mescit niteliğinde olan tevhidhane ufak boyutlu, kagir duvarlı ve kırma çatılı bir yapıdır. Doğu ve batı duvarlarında basık kemerli üçer pencere yer alır. Doğu duvarındaki pencereler dışandan, tuğla ile örgülü kademeli nişler içine alınmış, nişlerin üzerine, iki sıra alaturka kiremitten oluşan bir silme konmuştur. Güney cephesinin ekseninde dikdörtgen bir duvar payesiyle desteklenen mihrabın, ayrıca küçük ahşap minberin herhangi bir özelliği yoktur. Mihrap duvarının üst kesiminde görülen, dikdörtgen açıklıklı iki küçük pencere sonradan açılmıştır. Tekkenin faal olduğu dönemde sağır olan bu duvarın, Rıfaî tekkelerinde âdet olduğu üzere çeşitli tarikat eşyası (sancaklar, şişler, el kudümleri vb) ile belirli bir düzen içinde tefriş edildiği bilinmektedir. Aynca tevhidhanenin duvarlarını süsleyen levhaların bir kısmı Cumhuriyet döneminde çalınmış, bir kısmı da H. Mücteba Yakıtal tarafından koruma akma alınmıştır.

Tevhidhanenin kuzeybatı köşesinde bulunan kagir minare, eski ahşap minarenin yerine Cumhuriyet döneminde inşa edilmiştir. Minarenin kare planlı kaidesi bileşik kemerli nişlerle donatılmış, silindir biçimindeki bodur gövde, köşeleri pahlı pabuca oturtulmuştur. Tuğladan testere dişi bir silmenin süslediği şerefenin korkuluklarında baklava biçiminde açıklıklar görülür. Minare koni biçiminde kagir bir külahla taçlandırılmıştır. Tevhidhanenin kuzeydoğusuna bitişik olduğu ve iki oda ile bir kahve ocağından oluştuğu bilinen küçük selamlık bölümü sonradan iptal edilerek yerine aynı zamanda Kuran dershanesi olarak kullanılan geniş bir son cemaat yeri yapılmıştır.

Tevhidhanenin bütün kuzey cephesini kaplayan, üzeri ondülinle örtülü bu mekân, yapının bünyesine ters düşmektedir. Söz konusu mekândan basık kemerli bir kapı ile aynı tür kemerlere sahip iki pencere, tevhidhane harimine açılır. Tavanında, çubuklarla meydana getirilmiş dikdörtgenlerin sıralandığı tevhidhanenin kuzey duvarında, iki ahşap dikmeyle taşman, kafeslerle donatılmış, kadınlara mahsus fevkani bir mahfil vardır.

Tevhidhanenin güneydoğusundaki küçük hazirede tekkenin banisi Şeyh Abdülhalim Efendi, eşi Cemile Hanım (ö. 1906) torunu Avni Bey ve diğer torunu son postnişin Şeyh M. Nuri Efendi gömülüdür. İçerenköy'de gömülü olan Şeyh A. Rıza Efendi ile eşi Emine Azize Hanimin da burada makam niteliğinde kabirleri teşhis edilmektedir.

Günümüzde harap durumda olan harem dairesi, kısmen iki katlı bir yapıdır. Duvarlarının bazılan moloz taş, bazıları da ahşaptır. Anıtlar Kurulu tarafından, tevhidhanenin arkasındaki bahçeye aynı boyutlar ve cephe görünümleriyle yeniden inşa edilmesi kararı alınmıştır.

Bibi. Ergun, *Antoloji,* II, 498, 501, 503, 505.

M. BAHA TANMAN

KOÇEKÇELER

Köçek(-») denilen rakkaslarla çengi(->) adı verilen rakkaselerin toplu olarak oynadıkları oyuna eşlik etmek için bestelenen ve çalman musiki türü.

Bu musiki türü daha çok birbirine ara nağmeleriyle bağlanan sözlü ezgilerle sözsüz oyun havalarından meydana gelir. Belli bir düzen içinde bir araya getirilerek bir dizi oluşturan köçekçelere "köçekçe takımı", oyuncu topluluğuna da "köçek takımı" denir. Köçekçe takımları bestelendikleri makamların adlarıyla anılır; "gerdaniye köçekçe takımı", "karcığar köçekçe takımı", "hicaz köçekçe takımı" gibi. Köçek-

çe ritimlerine uygun bazı Rumeli ve Anadolu türküleri ile, özellikle 19. yy'da tanınmış bestecilerce bestelenmiş kıvrak şarkılar da köçek takımlarının raksında kullanılmıştır. Kıvrak ezgi ve usullerle bestelenen bu şehir folkloru ürünleri şenliklerde, düğünlerde ve eğlencelerde çalınıp söylenirdi.

Bir köçekçe takımı genellikle aynı makamda bestelenmiş, kıvrak ezgilerden oluşur, bu ezgiler uzun ve ritmik ara nağmeleriyle birbirine bağlanır. Ritmin hızını oyuncular belirlerdi. Oyuncubaşı da elindeki zillerle oyuncu takımını yönetirdi. Sazlı ve sözlü bölümleriyle icrası birkaç saat süren köçekçe takımlarında köçekçe türküleri arasında taksimler ile serbest ritimli parçalara da yer verilirdi.

19. yy'ın sonlannda köçekçe takımı "ağırlama" denen, oyun ritmine uygun usullerde bestelenmiş ara nağmeleriyle başlardı, her parçanın kıtaları arasında ve sonunda gene bir ara nağmesi çalınırdı. Köçekçelerin sazlı bölümlerinde "tavşan" denilen ara nağmeleri de kullanılırdı. Bu sırada oyuncular tavşan gibi sekilen figürlerle oynarlardı. Bu raks için çalman havalara "tavşan havası" ya da "tavşanca" denirdi. Takımın icrası genellikle daha ağır havalarla başlar, ritim gitgide hızlandırılırdı. Köçekçelerin yürükçe icra edilmesine "abdal", daha yürükçe icralara da "büyük abdal" denirdi; son ara nağmeleri ise "aydın" denilen daha da hızlı bir tempoyla çalınırdı. Belirli bölümlerde de kemençeyle demli ya da demsiz taksim edilirdi.

Çengilerin köçekçe icrasında oyunun başlaması için işaret verildikten sonra hanendeler bir şarkı okur, ardından dört fasıl sürecek olan musikiye ve oyuna başlanırdı. Kolbaşı ile yardımcısı yaşlı ise, onların "ağır ezgi" denilen birinci fasla çıkmaları bir gelenekti. Başta kolbaşı olmak üzere bütün oyuncular ellerindeki çalparalarla tempo tutarak birbiri ardı sıra ayağa kalkar, kollar yukanda, bedeni fazla oynatmadan epeyce ağır hareketlerle oyun yerini dört kez dolanırlardı. Birinci fasıl böylece raksedilmeden tamamlanırdı.

İkinci fasılda kolbaşı ile yardımcısı oturur, raksı oyuncubaşı yönetirdi. Bu fasılda çalparaların yerine parmaklara zil takılırdı. Üçüncü fasılda tavşan raksı için elbise değiştirilirdi. Çengilerin bu bölümde giydikleri elbiseler tavşan oğlanlarının ya da köçeklerin elbiselerine benzerdi. Aym bölümde oyuncular ile, çengilerin "sıracılar" dedikleri çalgıcılar karşılıklı maniler, koşma ve divanlar da söylerlerdi. Ara nağmeleri son derece kıvrak bir tempoyla çalınır, bu sırada uçarcasına rakseden çengilerin ayakları neredeyse görünmez olurdu. Sıracıların "amman aşağıdan" ve "yallah yallah yallah" nakaratları raksı bir kat daha ateşlendirir, çengilerin ikişer ikişer hora tepmesiyle bu fasla son verilirdi. Dördüncü fasılda raks yoktu. Oyuncuların içinde güzel sesli olanların sıracıların yanma oturmasıyla "küme faslı" başlardı. Bu bölümde ayrıca "kalyoncu" ya da "hamam oyunu" gibi taklitli oyunlar da oynanırdı. Kalyoncu oyunundaki tekerlekli gemi çekilirken "heyamola, yisa yisa, eyyam ola yel esa" tekerlemesinin bir bölümünün bir oyuncu tarafından, nakaratının ise çalgıcıların da katılmasıyla hep bir ağızdan söylenmesi çok eğlenceli olurdu. Her faslın sonunda çengiler bir süre dinlenirlerdi.

Köçekçelerde çifte sofyan, yürük sofyan, mandra, curcuna, oynak, Türk aksağı gibi usuller krıUanılmıştır. Aksak usulünde bestelenmiş daha ağır köçekçeler de vardır. Sofyan, Türk aksağı, devr-i hindi, devr-i turan, müsemmen, düyek, aksak semai ve curcuna usullerinde çoğu zaman bu usullerin daha oynak olan ilk mertebeler kullanılır. Ölçülerin hareketleri orta yürük, yürükçe, yürük ve çok yürük olur.

Köçekçeler geçmişte "kabasaz" denilen, kemence, lavta ve deften kurulu bir saz takımı eşliğinde söylenirdi. Kaba kemence ile lavta yalnız köçekçe takımlarının icrasında kullanılmıştır. Bunlara zurna, çifte nara (nakkare) gibi sazlar da zaman zaman katılırdı. Kadın meclislerinde çalan kabasaz takımlarında zurna, zilli maşa ve çifte nara özellikle bulunurdu. Bir köçekçe takımı en az bir kemence, iki lavta, iki def ve üç-dört hanendeden kurulurdu. Oyuncular da çalpara ve zil çalarlardı. Bu sazlardan kurulu kabasaz takımları zamanla yerlerini keman, klarnet, ud, darbuka gibi sazlara bırakarak İstanbul piyasasında kaybolmuşlardır.

Hicaz, gerdaniye, karcığar, saba, bayati-araban makamlarındaki köçekçe takımları günümüze ulaşmıştır. Hüseyni, hüzzam, tahir, muhayyer, gülizar, uşşak, hicazkâr, suzidil gibi makamlardan da çeşitli örnekler notalanyla günümüze kadar gelebilmiştir. Köçekçe takımlarında birbirine bağlı olarak çalınıp söylenen köçekçeler mutlaka aynı makamdan seçilmezdi, bazen takının adını taşıyan makama yakın makamlardan, seyrekçe de uzak makamlarda köçekçeler seçilebilirdi.

Köçekçe bestecilerinin çoğu bilinmiyor. Bu musiki türündeki eserler şehirli halk musikisine, özellikle de İstanbul musikisine mal olmuş bir repertuvar oluşturur. Bununla birlikte, köçekçe bestelemekle ün kazanmış besteciler de vardır. İsmail Dede Efendi(->) bunlardan biridir. Bazı sazendeler de iyi köçekçe çalmakla tanınmışlardır. Kemençeci Vasil (1845-1907), Kemençeci Nikolaki (19- yy-20. yy), Lavtacı Andon (19. yy-20. yy), Lavtacı Hristo (ö. 1914), Lavtacı Civan Ağa (19. yy-20. yy) icrası büyük ustalık gerektiren bu türün en ünlüleriydi. Tanburi Cemil Bey(->) ile Hafız Osman "Tavlada beslerler..." güfteli karcığar köçekçeyi plağa doldurmuşlardır. Dikran Çuhacıyan'dan(-») başlayarak yerli operetlerin birçoğunda köçekçeler de kullanılmıştır.

Bibi. Sevengil, *Eğlence;* Ezgi, *Türk Musikisi,* III; R. C. Ulunay, *Sayılı Fırtınalar;* İst., 1958; Ali Rıza, *Bir Zamanlar;* Pakalın, *Tarih Deyimleri;* E. Karadeniz, *Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları,* İst., 1983; And, *Şenlikler;* İ. Hakkı Özkan, *Türk Musikisi Nazariyatı ve Usulleri-Kudüm Velveleleri,* İst., 1984; Oztuna, *BTMA,* I.

SÜLEYMAN ŞENEL

KÖÇEKLER

Köçek, kadm kıyafetleri giyerek raks (dans) eden genç erkeklere verilen addır. Köçek yerine "rakkas" da kullanılır.

Bir dönem İstanbul eğlencelerinin vazgeçilmez unsuru olmuştur. Köçekler 7-8 yaşlarındaki kabiliyetli, güzel ve düzgün yapıya sahip erkek çocuklardan seçilirdi. Bunlar özel meşkhanelerde eğitimden geçirilir ve ondan sonra takımlara dahil edilirdi. Eğitimleri müzik, ritim, gerdan-bel kırma, zil vurma, dönme (zembil içine konularak bir iple asılır ve uzun süre döndürülerek alışkanlık kazandırılırdı) gibi temel konularda olurdu. Çengilerde(-0 olduğu gibi köçekler de takımlar halinde teşkilatlandırılırdı. Kız gibi giyinir, saçlarını uzun bırakırlardı. Sırma işlemeli saçaklı ipek kumaştan bir fistan; toka, süslü ipek kumaştan altın suyuna batırılmış kemer; ipek, sıçandişi işlenmiş gömlek, onun üzerine sırma ile işlenmiş kadife veya al çuhadan dilme, başlarında hasır fes, üzerine ipek ve kıyıları sırma ile süslenmiş çevre giyerler, parmaklarına pirinç zil takarlardı.

Köçekler genelde Sakızlı Rum, Çingene, Yahudi, Arap ve Ermenilerden seçilirlerdi. Kol da denilen bir köçek takımı, sayısı üçten bir-iki düzineye kadar çıkabilen köçekten kurulurdu. Müzik grupları en az bir kemence ile iki lavta ve belirli sayıda def, zilli maşa gibi asıl vurma aleti ve iki-üç gür sesli hanendeden oluşurdu. Kol çoğu kez takım başının adı ile tanınırdı; Ahmed kolu, Cevahir kolu, Edirneli kolu, Bahçevanoğlu kolu, Halil kolu, Yahudi kolu gibi. İstanbul'da sarayın, konakların, âlemlerin ve içkili toplantıların vazgeçilmez eğlencelerinden olan köçekler rakslarının yanısıra çalpara (çar-pare) vurmaları ile de ünlenmişlerdir. Bunlardan Mazlum Şah, Küpeli Ayvaz Şah, Saçlı Ramazan Şah, Çaker Şah, Küçük Şahin Şah, Memiş Şah kardeşi Bayram Şah, Şeker Şah, Sülün Şah, Sakız Mahbubu Zalim Şah, Hürrem Şah, Fitne Şah, Yusuf Şah, Mirza Şah, Nazlı Yusuf, Çingene İsmail, Büyük Afet, Küçük Afet, Altıntop, Taze Fidan, Kanarya, Yeni Dünya, Kıvırcık, Tilkinin adları bilinmektedir.

Evliya Çelebi köçekleri anlatırken, "yetmiş taştan, feleğin çemberinden geçmiş, veled-i zina, afitab-misal rakkaslar" gibi deyimler kullanır. Zengin kimseler bunlar uğruna bütün varlıklarını döküp saçarlardı. Bunlar yüzünden kavgalar çıkar, yeniçeriler aralarında dövüşüp kanlı bıçaklı olurlardı.

İstanbul'da köçekler Tahtakale'de Kadm Ham, Üsküdar, Ketenciler Kapısı'ndaki oyuncu kahveleri ile Esir Pazarindan toplu olarak bulunurlardı. Alemdağı civarındaki Paşaköy köçek yetiştirme merkezi idi. Mahmutpaşa Yokuşu'nun alt tarafındaki Çorapçı Haninin içinde bulunan işrethaneler, Lonca, Ayvansaray, Balat, Tekfur Sarayı civarı, Topkapı civarındaki meyhaneler, Üsküdar'ın Selamsız, Yenimahalle tarafları köçeklerin sanatlarını icra ettikleri yerlerdi.

İstanbul'da köçekleri izleyen yabancı

Van Mour'un betimlemesiyle kôçek.
Recueil de cent estampes représentant différent nations du Levant, Paris. 1712
Galeri Alfa

tanıklar, bu dansların hep erotik özellikleri üzerinde durmuşlardır. Köçeklerle ilgili olarak kimi varlıklı Müslümanlar uşakları arasında gönülleri isteyince kendilerini açık saçık danslarıyla eğlendirecek kimseler bulundururlardı. Bu iş için her zaman çok güzel erkek çocukları ve delikanlılar seçilirdi. Sokaklarda, içkili yerlerde sanatlarını gösteren köçekler evlerde de hünerlerini gösterirlerdi. Danslardaki kadın rollerini kadın kılığına girmiş erkekler oynar ve seyircilerin arasında kadınlar da bulunduğu zaman dansçılar daha uslu davranmaya çalışırlardı. Yalnızca erkeklerin bulunduğu toplantılarda ise buna gerek duymazlardı. Köçeklerin tuhaf kılıklarıyla ilgi çekmeye çalıştıkları da bilinmektedir.

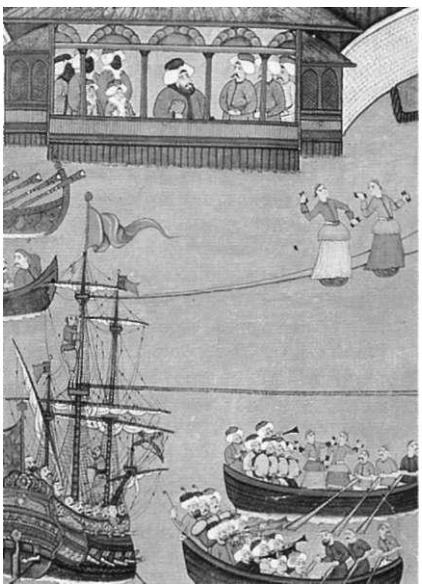

Levnî'nin *Sumâme-i Vehbî'de* yer alan minyatüründen bir ayrıntıda Kafesli Köşk önünde ip üzerinde raks eden köçekler.
TSM, A 3593

Köçekler, bir görüşe göre II. Mahmud döneminde (1808-1839) getirilen yasak üzerine kaçmışlardır. Bir başka görüşe göreyse, 1857'de bir kanunla veya 1856da irade-i seniye ile yasak edilmiştir. İstanbul' da bannamayan köçekler Anadolu'ya geçmiş, çeşitli bölgelerde bu geleneksel yapıyı günümüze kadar yaşatmaya çalışmışlardır.

Bibi. And, *Şenlikler;* M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* İst., 1985, s. 208-225; C. Demirsipahi, *Türk Halk Oyunları,* Ankara, 1975, s. 301-309; M. R. Gazimihal, *Yurt Oyunları Katalogu,* 5. Defter, s. 78-89; Öztuna, *BTMA,* I; Pakalın. *Tarih Devimleri,* II.

YENER ALTUNTAŞ

KÖÇEOĞLU KÖŞKÜ

Çengelköy sırtlarında, istinat duvarları ile oluşturulmuş, manzaraya hâkim bir set üzerinde, geniş bir bahçe içinde yer almaktaydı. İstanbul'un en ünlü Ermeni ailelerinden Köçeoğulları tarafından 19. yy'ın başlarında inşa ettirilmiş, II. Mahmud döneminde (1808-1839) miri emlake dahil olmuş, 20. yy'ın başlarında, o tarihte şehzade olan VI. Mehmed'e (Vahideddin) intikal etmiştir. İlk İnşa edildiğinde Çengelköy sahilindeki Köçeoğlu Yalısı ile bağlantılı olan köşk, Vahideddin'in mülkiyetine geçtikten sonra birtakım değişikliklere uğramış, bu arada kuzey yönünde büyütülmüş, aynca üzerinde yer aldığı setin güney kesimine yeni bir köşk inşa edilmiştir (bak. Vahideddin Köşkü). Vahideddin'in vefatından sonra vârislerine intikal eden yapı Cumhuriyet döneminde yıktırılmıştır.

İki katlı olan köşkün zemin katı kagir, üst katı ahşaptır. Yapının tasarımında geleneksel orta sofalı ve eyvanlı şemanın uygulandığı üst katın sofasında, barok üslup etkilerini yansıtan beyzi (eliptik) planın tercih edildiği, buna karşılık mimari ayrıntılara, ayrıca son derecede yalın tutulan süsleme programına ve cephe düzenlemelerine ampir üslubunun egemen olduğu gözlenmektedir.

Çeşitli hizmet birimlerine ve bendegâna tahsis edilen, basık tavanlı zemin katın merkezinde, sofa niteliğinde, köşeleri pahlı dikdörtgen planlı bir taşlık yer alır. Köşkün, 20. yy'ın başlarında gerçekleştirilen tadilattan önceki asıl girişi bu taşlığın batısındaki eyvana açılmaktaydı. Girişin önündeki sahanlık, üst katta, aym yönde yer alan büyük odanın çıkmasını taşıyan kare kesitli kagir sütunlarla kuşatılmıştır. Sütunlar Dor-Toskana türünde başlıklarla donatılmış, yapı kitlesinin dört cephesinde de bulunan kademeli çıkmaların köşelerine, bu sütunlarla aynı türde pilastrlar çakılmıştır. Zemin kattaki taşlığın kuzey yönündeki eyvan, üst kattaki sofaya bağlanan üç kollu merdivene tahsis edilmiş, söz konusu sofanın döşemesi, ortadaki merdiven kolunun yanlarında kavisli birer çıkma ile genişletilmiştir.

Üst katın merkezinde beyzi planlı sofa yer almakta, bunu kuşatan odalar ve eyvanlar, sofanın merkezinde dik açı ile kesişen iki eksene göre simetrik biçimde tasarlanmış bulunmaktadır. Çatı altında gizlenen basık bir kubbenin örttüğü sofanın güneyinde, merdivenin karşısındaki eyvan sonradan girişe tahsis edilmiş, bu eyvanın önüne, iki taraftan kavisli merdivenlerin kuşattığı fevkani bir sahanlık inşa edilmiştir. Sofanın doğu ve batı yönlerine, eyvanlar gibi cephelerde taşkınlık yapan, dikdörtgen planlı birer büyük oda, bunlarla eyvanlar arasına da daha küçük boyutlu dört oda yerleştirilmiştir. Söz konusu birimler, Vahideddin tarafından yaptırılan onarımda sedir ve yüklük gibi geleneksel tefriş öğelerinden soyutlanmışlardır. Kuzey yönündeki ek bölümde de dikdörtgen planlı bir sofa ile buna bağlanan farklı boyutlarda odalar bulunmaktadır.

Köşkün, yalın olduğu kadar da hareketli olan cepheleri ağırbaşlı oranları ile dikkati çeker. Zemin katın mekânları, üst kattakilere oranla daha küçük boyutlu dikdörtgen pencerelerle donatılmış, üst katta

da çıkmalara ait pencereler diğerlerinden daha büyük tutulmuştur. Kısa bir saçak silmesi ile son bulan cephelerde çıkmaların köşeleri pilastrlarla belirtilmiş, pencereler demir parmaklıklarla donatılmış, sonradan bazılarına ahşap panjurlar konmuştur.

Köşkün asıl girişinin önünde dikdörtgen planlı büyük bir havuz, arka bahçede de sonradan eklenmiş, yalancı kayalarla bezeli ve köprülü küçük bir havuz bulunmaktadır. Kuzeydoğu yönündeki ağalar dairesi de yalıyla birlikte ortadan kalkmıştır.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri,* 145; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 360-369.

M. BAHA TANMAN

KÖÇEOĞLU YALISI

Bebek'te, Amavutköy'den Bebek Koyu'na dönüldüğünde, Beyhan Sultan Sahilsarayından(->) sonra yer almaktaydı. 18. yy'm sonlarında inşa edilmiş olan yalı 1940'larda yıkılmıştır. S. H. Eldem yalının yıkımı sırasında yapılan çizimleri ve eski fotoğrafları kendi gözlemleriyle birleştirerek kapsamlı bir restitüsyonunu hazırlamıştır.

Bostancıbaşı Defterlerinden anlaşıldığına göre, 1791'de Üsküdar mollası oğlu Halid Efendi'ye ait olan yalı, 1809-1814 arasmda Bedesteni Hacı Hüseyin'e, daha sonra da Bedesteni Ahmed Ağa ailesine intikal etmiş, bir aralık Polonya ve Brandenburg sefaretleri de yalıda ikamet etmişti. Kesin tarihi bilinmemekle birlikte II. Mahmud (hd 1808-1839) ya da Abdülaziz döneminde (1861-1876) Köçeoğlu ailesine geçtiği tahmin edilmektedir.

Yalı ve bahçesinin sahil boyunca uzunluğu 100 m'ye varmaktaydı. III. Ahmed döneminde (1703-1730) açılmış olan sahil yolu, bahçeden 4-5 m aşağıda kalırken, arazi yapının hemen arkasında 20 m kotunu bulmaktaydı. Arnavutköy yönünde İzzedâbâd Köşkü'ne çıkan Vezirköşkü Sokağı'ndan girilen alanda, ahır, arabalık, fırın, mutfak gibi hizmet ve hizmetli binaları İle bunların kuşattığı bir avlu bulunuyordu. Bundan sonra gelen harem dairesine rıhtıma açdan bir kapıdan doğrudan girilebiliyordu. Daha sonra da gene rıhtım üzerinde özel giriş kapısı bulunan selamlık dairesi geliyordu.

Rıhtımdaki büyük kapıdan girilen harem dairesinin altı taşlıktı; buraya arabalar da girebiliyordu. Giriş kapısının karşısındaki direklikten taşlığın devamı olan bir avluya, oradan da harem bahçesine geçiliyordu. Giriş katında yer alan alçak tavanlı depolar ve üzerindeki asmakat galerileriyle harem iki kat yüksekliğindeydi. Hizmetlilere ve bazı yatak odalarına ayrılmış olan asmakattan haremin esas katma çıkılıyordu. Asmakatın diğer ucundan da Vezirköşkü Sokağına açılan alandaki hizmetli binasına ulaşılabiliyordu. Selamlık dairesinde de önce küçük bir taşlığa giriliyor, çamaşırlık ve bazı odalar dışında büyük bir bölümü toprak altında kalan giriş katından asmakattaki sahanlığa varılıyordu. Burada hizmetli ve nöbetçi odaları ile bir kahve ocağı ve asıl katta selamlık sofasına ulaşan merdiven yer almıştı. Merdivenin üst başmda selamlığın bahçeye açılan ikinci kapısı bulunuyordu. Arazinin giderek yükselmesi nedeniyle giriş katının tümü kullanılamadığından tek katlı olan selamlık dairesinde, selamlık sofası ile sahilden yaklaşık 6 m yukarıda olan selamlık bahçesi arasmda doğrudan bağlantı kurulmuş oluyordu.

Yalının harem dairesinde bir büyük merkezi ve bir küçük yan sofa etrafında düzenlenmiş 6 oda; selamlık dairesinde de bir merkezi sofa ve 4 oda bulunmaktaydı. Her iki daire bir arada ele alındığında yalının üç sofalı plan tipinin tipik bir örneği olduğu görülmektedir. Harem dairesinin kare plana yakın merkezi sofasının pahlı köşelerinden dört köşe odasına giriliyordu. Bu odalardan bir tanesi haremin büyük divanhanesiydi. Bu merkezi sofanın deniz ve bahçe yönündeki cepheleri birer eyvanla genişletilmişti; üçüncü cepheden de yan sofa ile bu sofanın iki cephesinde yer alan odalara geçiliyordu ki bu odalardan bahçeye bakanı 14 pencereli yazlık divanhaneydi; merkezi sofa dördüncü cepheden selamlık dairesine bağlanıyordu. Dar bir geçit ve merdivenle hareme bağlanan selamlık dairesinin dikdörtgen planlı merkezi sofasının da deniz ve bahçe yönündeki cepheleri birer eyvanla genişletilmişti; pahlı köşelerinden üç köşe odasına giriliyordu, dördüncü ve hareme yakm köşede harem ve selamlık daireleri tarafından ortak kullanılan hamam yer almıştı. Ayrıca karşılıklı iki eyvan da sonradan kapatılarak birer küçük oda daha kazanılmıştı.

Harem bahçesinden bir duvarla aynlan selamlık bahçesi, rampa ve setlerle tepelere doğru uzanıyordu. Fıstıkçamı dizileri-

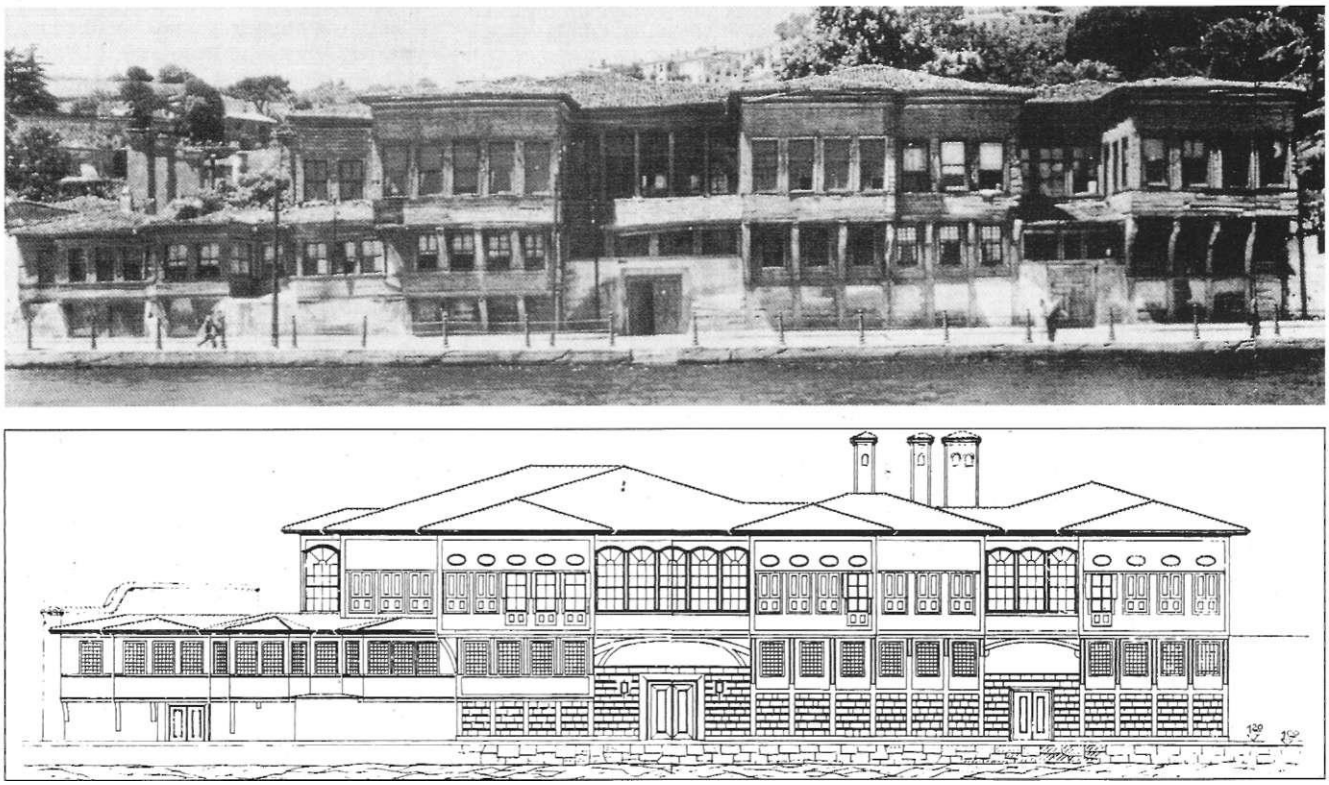

Bebek'teki Köçeoğlu Yalısi-nın yıkılmadan önceki son durumunu gösteren fotoğraf (üstte) ve yalının deniz cephesinin restitüsyonu.
Eldem, *Türk Evi*

nin bulunduğu selamlık bahçesinde denize yüksek çevre duvarının üstünde denize taşar bir konumda bir yalı köşkü bulunuyordu. Bu köşkün temel duvarları ve bazı kalıntıları 1930'larda görülebiliyordu.

Bibi. S. H. Eldem, *Köçeoğlu Yalısı,* İst., 1977; Eldem, *Türk Evi,* II, 68-75; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 359.

TÜLAY ARTAN

KÖÇEOĞLU YALISI

Çengelköy'de yer almaktaydı.

Köçeoğlu Agop tarafından yaptırılmış olan yalı, 1780'e tarihlenmektedir. Harem ve selamlık bölümlerinden oluşan Köçeoğlu Yalısı'nın harem binası hakkında bugün yalnızca uzaktan çekilmiş bir fotoğraftan bilgi edinebilmekteyiz. Buna göre harem cephesi selamlık cephesinden daha geniş, derinliği de daha fazla idi. 1940'larda yalının son kalan selamlık kısmı da yıkılmıştır.

S. H. Eldem'in restitüsyonunu yapmış olduğu iki katlı selamlık binası, merkezi sofalı plan tipindeydi. Kesme taştan yapılmış rıhtım duvarının üzerinde yükselen yapının zemin katı çok pencereli idi. Bu özelliğiyle Köçeoğlu Yalısı daha önceki yalı tiplerinden ayrılmaktadır. Yalının bahçe ile bağlantısı da pencerelerle güçlendirilmişti. Bahçeden yalıya giriş geniş bir camekân biçimindeydi. Buradan mermer döşeli bir taşlığa girilmekteydi. Girişin sağında mutfak ve merdivenevi, solunda kısmen dışarı açılan hizmetli odaları yer almıştı. Girişin tam karşısına gelen büyük salon, deniz üzerine taşıyordu. Üst kat planı alt katı tekrarlamakta, köşeleri pahlı merkezi sofanın köşelerinden girilen değişik büyüklükte ve değişik yönlere açılan dört oda ile alt kattaki salonun üstüne gelen geniş bir sofa, asıl yaşam mekânlarını oluşturmaktaydı. Deniz yönündeki bu geniş sofanm tam karşısında bir eyvan, merdivenevinin karşısında da ikinci eyvan yer alıyordu. Eyvanlar geniş pencereleriyle merkezi sofayı aydınlatıyordu. Üst kat sofasında bir mermer selsebil bulunuyordu.

İç dekorun 18. yy'ın ikinci yarısında yapılmış olduğu tahmin edilmektedir Dış mimari, içerisinin zenginliğine oranla oldukça sade bir görünümdeydi. Bahçe, kara tarafında yol ile kesildikten sonra, Çengelköy sırtlarında geniş bir plato olarak devam ediyordu. Köşkün önünde büyük bir havuz bulunuyordu.

Bibi. S. H. Eldem, *Türk Evi,* I. 190-195.

TÜLAY ARTAN

KÖKDEŞ, NEVESER

(1904, Drama [bugün Yunanistan'da] - 7 Ağustos 1962, İstanbul) Bestekâr ve tanbur sanatçısı.

Babası Mabeyinci Hurşid Bey'in sürgünde bulunduğu Drama'da doğdu. Şarkı ve operet bestekârı Muhlis Sabahattin Ezgi'nin(->) kız kardeşidir. İlk musiki zevkini, ağabeyi gibi, çeşitli klasik ve halk çalgılarını çalabilen bir amatör musikici olan babasından aldı. Doğduğu yıl II. Abdülhamid'in özel izniyle İstanbul'a döndüklerinde, babası sürgünde ölmüştü. İlkokuldan sonra Nötre Dame de Sion'da okudu. İlk eseri, 12 yaşındayken bestelediği bir polka İdi. Tanbur ve piyanodan sonra gitar çalmayı da öğrendi. 1.000'den fazla eser bestelediğini ifade etmiştir. Şarkı, fantezi, zeybek ve köçekçe karakteri taşıyan 80 kadar eseri bilinmektedir. Eserlerinin çok büyük bir bölümü kaybolmuştur. Çoğunluğunun güftesi kendisine ait olan hicazkâr "Gül dalında öten bülbülün olsam", hüzzam "Gül olsam ya sümbül olsam beni koklar mısın", mahur "Bahar pembe beyaz olur", rast "Sevmek seni bir suç ise affet günahım ey sevgili", segah "Bir emele bin ah çeksem" ve "Kuş olup uçsam sevdiğimin diyarına" gibi şarkıları, Türk musikisinde "kadın hassasiyeti'ni kuvvetle duyuran ve İstanbul musikisine mal olmuş ilgi çekici örneklerdir.

Bir süre İstanbul Radyosu'nda tanbur sanatçısı olarak çalışan Neveser Kökdeş, bu camiada pek rahat bir ortam bulamadı. Eserlerinin, geleneksel beste şekillerinin dışında oluşu ve tanburiliğinin çokça eleştirilmesi, giderek sanatının âdeta alay konusu haline getirilmesi yüzünden radyodan ayrıldı.

Neveser Kökdeş
Cengiz Kahraman arşivi

Bibi. M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna. *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

KÖMÜRCİYAN, EREMYA ÇELEBİ

(13Mayıs 1637, İstanbul -15 Temmuz 1695, İstanbul) Ermeni asıllı tarihçi, şair, yazar, mütercim ve matbaacı.

Papaz Mardiros Kömürciyan'm (1608-1681) oğludur. Dedesinin babası Sarkis, Celali İsyanları esnasında, Kemah'tan Batı Anadolu'ya göç etmiştir. Dedesi Nahabed ise, 1600'de Gelibolu'ya gelmiş ve 1612'de orada ölmüştür. Pederi de meçhul bir tarihte oradan İstanbul'a gelmiştir. Eremya Çelebimin bilinen yegâne hocası, Kumkapi da Hisardibi'ndeki bugün mevcut olmayan Surp Sarkis Kilisesinin papazlarından Der Hovannes olmuştur. Kendi ifadesine göre 15 Nisan 1656'da Türkçe de öğrenmeye başlamıştır. Bilahare Rumca, Farsça, Arapça ve İbranice öğrenmeye çalışmış, daha fazla şahsi gayretiyle ilerlemiştir.

Kömürciyan 28 Ağustos 1649'da Kudüs'e gitmiş ve 27 Mayıs 1650'de İstanbul'a dönmüştür. Patrik Kefeli Mardiros'un gününde (Mayıs 1659-Aralık 1660), patrikhanenin başkâtibi ve danışmanı olmuştur. 12 Temmuz 1659'da, Başpatrik Eğyazar (1610-1691) Bursa'ya giderken, kendisine refakat etmiştir. 17 Mart 1660'ta, Patrik Mardiros'la birlikte Edirne'ye giderek, 25 Nisan'da avdet etmişlerdir. 1 Ağustos 1660'ta, yine Patrik Mardiros'la beraber Tekirdağ'ı ziyaret etmiştir. Mayıs 1661'de babasıyla İzmit yakınlanndaki Armaş Manastırı'na gitmiştir. 26 Nisan 1663'te, annesinin ölümü münasebetiyle, tekrar aynı manastırda bulunmuştur. Dönüşte, Bursa'ya ve Marmara adalarına uğramıştır. 14 Eylül 1664'te, Halep'e hareket etmiştir. Halep'ten de ertesi yıl Kudüs'e geçmiş ve paskalya yortusunu orada kutladıktan sonra İstanbul'a avdet etmiştir. Dönüşte Şam'a da uğramıştır.

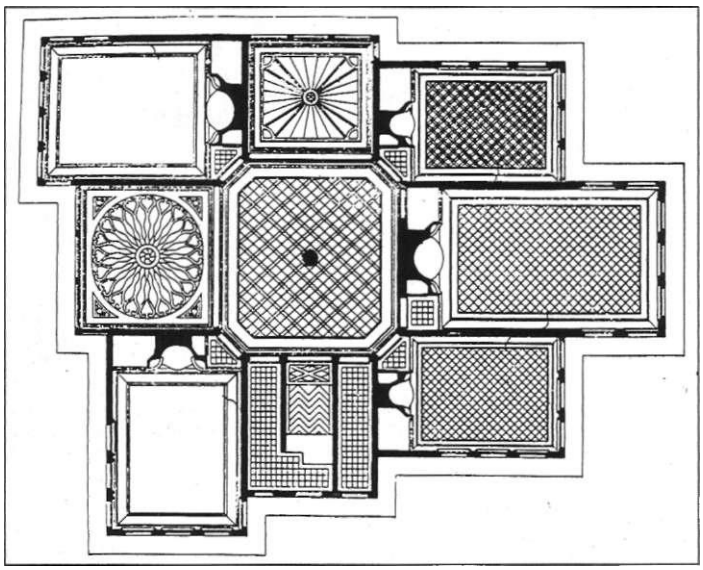

Köçeoğlu Yahşinin üst kat tavan plam.
Eldem, *Türk Evi*

1677'de muhtemelen Batılı Ermeni matbaacılardan, Papaz Tateos Hamazaspyan'ın yardımı ile, istanbul'da bir matbaa açmıştır. Ancak iki küçük kitap basabilmiştir. Bunlardan ikincisi 1678'de basılan, 15 resimli ve 31 sayfalık, Kudüs'teki mukaddes yerler hakkında kendisinin telif ettiği manzum bir methiyedir. Mayıs 1685' te oğlu Rahip Kirkoris'i görmek için Eçmiadzin'e gitmiştir. Bu vesile ile Ani, Kars ve Erzurum'u da ziyaret etmiştir. 1686'da İstanbul'a döndükten sonra, cemaat işlerinden elini çekmiş ve sırf kitap yazmakla meşgul olmuştur.

Eremya Çelebi 1654'te veya 1657'de, ismi meçhul biri ile evlenmiştir. Bu izdivaçtan 3 oğlu ve 1 kızı dünyaya gelmiştir. Birinci oğlu Ampagun'dur (1659-1692) ki, bilahare ruhani hayata intisap ederek, Kirkoris adım almıştır. İkinci oğîu minyatürcü Mağakya'dır (1662-1702'den sonra), üçüncü oğlu Hovsep kısa ömürlü olmuştur (1681-1682). Kızı Soğome ise, 1670'te doğup, 1690'da ölmüştür.

Başlıca eserleri şunlardır: *Orakrutyun* (Ruzname), 1648-1662 arasmı kapsayan bu kitabı, 1939'da Kudüs'te Mesrop Başpiskopos Nişanyan tarafından neşredilmiştir. *Badmutyun Hragizman Gosdantnubolso* (İstanbul'un 1660 yangım tarihi, Kudüs Ermeni Patrikhanesi Kütüphanesinde 892 no'lu ve 1672 tarihli yazması tarafımızdan 1991'de İstanbul'da yayımlanmıştır). *Badmutyun Abro Çelebii* (Abro Çelebinin Tarihi), 1666-1Ö72 arasında kaleme alınmıştır ve halen kayıptır. *Badmutyun hamarod 400 dama Osmantzotz Takavoratz* (400 Yıllık Muhtasar Osmanlı Padişahları Tarihi), 1982'de, J. M. Avedisyan tarafından Erivan'da neşredilmiştir. *Badmutyun Isdanbolo* (İstanbul Tarihi) (1662-1684), 1913, 1932 ve 1938'de Viyana'da, Dr. Vahram Torkomyan tarafından üç cilt halinde neşredilmiştir. Türkçesinin ilk baskısı 1952'de Hrand D. Andreasyan, ikinci baskısı ise 1988'de tarafımızdan hazırlanmıştır. *Darekrutyun* (Vekayiname), 1648-1690 yıllarını kapsamaktadır ve yazma nüshası Venedik Mıkhitharistler Kütüphanesinde no. 509'da bulunmaktadır ve J. M. Avedisyan tarafından baskıya hazırlanmaktadır. *Hikâye-i Faris ve Vena,* 1871'de İstanbul'da Kevork Zartaryan'm matbaasında basılmıştır. *Kitab Hikâye-i Cihangir İskender Zülkarneyn,* yazması Kudüs Ermeni Patrikhanesi Kütüphanesinde no. 988'de kayıtlıdır. *Ekmekçi Arnavut Dimo'nun ve Yahudi Kızı Mırkada 'nın Aşk Hikâyesi,* 1981' de Prof. Avedis Sanciyan ve Dr. Andreas Tietze tarafından Budapeşte'de İngilizce tercümesi ile birlikte neşredilmiştir.

Bunlardan başka Ermenice ve Türkçe şiirleri, mektuplan ve kısa yazıları mevcuttur.

KEVORK PAMUKCIYAN

KÖMÜRCİYAN, KOZMAS KOMİTAS

(1749, İstanbul - 1807'den sonra, İstanbul?) Elçilik tercümam, tarihçi, dilci ve ressam. Cosimo Cosmidos de Carbognano adıyla da tanınır.

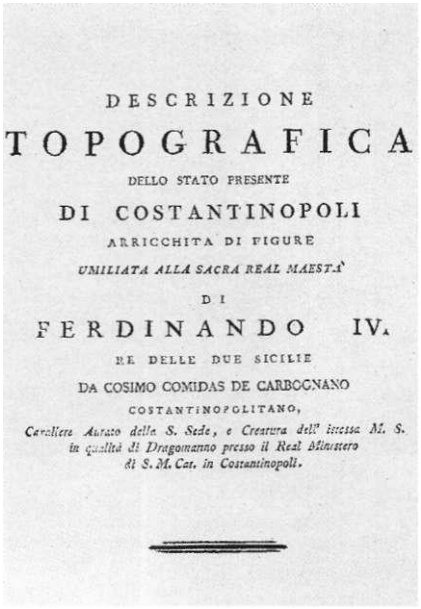
DESCRIZIONE
TOPOGRAFICA
DELLO STATO PRESENTE
DI COSTANTINOPOLI
ARRICCHITA DI FIGURE
UMILIATA ALLA SACRA REAL MAESTA'
DI
FERDINANDO IV.
RE DELLE DUE SICILIE
DA COSIMO COMIDAS DE CARBOGNANO
COSTANTINOPOLITANO,
Cavaliere Aurato della S. Sede, e Creatura dell' istessa M. S. in qualità di Dragomanno presso il Real Ministero di S. M. Cat. in Costantinopoli.

Kozmas Komitas Kömürciyan'ın İstanbul'un topografyasını konu alan eserinin kapağı.
C. C. Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul,* 1993

Papaz Komitas Kömürciyan'ın (1656-1707) torunu ve Sicilya Krallığı İstanbul Elçiliği tercümanı Hovannes Kömürciyan'ın~(1700?-1763) oğludur.

Tarihçi Arsak Alboyaciyan'a (1879-1962) göre, tahsilini İtalya'da tamamlamıştır. İstanbul'a döndükten sonra, Napoli Krallığı Elçiliğimde göreve başlamıştır. Elçi Kont Ludolfun tavsiyesi üzerine, 10 Ekim 1778' de, kral tarafından elçilik diloğlanı veya tercümanı atanmıştır. Aynı zamanda elçinin hususi ressamı da olmuştur. Aym yıl, İstanbul'un tarihi eserlerinin ve abidelerinin gravürlerini hazırlamıştır ki, bunların bir kısmı, "İstanbul'un Topografik Tasviri" adlı İtalyanca eserinin sonuna eklenmiştir. Yine 1778'de, Galata'daki Capucin Manastırında çalışırken, orada vuku bulan bir veba olayını tetkik ettiği sırada, karantina altına alınmıştır. Karantina sona erdikten soma, bu sefer de Beyoğlu'ndaki Capucin Manastırında eğitimine devam etmiştir.

Mayıs 1780'de hastalanmış, Napoliii tabibi D. Antonio Lucci, hava tebdili için, ona Marmara adalarından birine gitmesini tavsiye etmiştir. 20 Haziran'da adı açıklanmayan adaya varmıştır. Kral, elçiye gönderdiği 2 Eylül 1780 tarihli bir talimatla, tedavisi için ihtimam gösterilmesini talep etmiştir. Sıhhati düzeldikten soma, ekimde İstanbul'a dönmüştür. Tedavisi burada devam etmiş ve ancak 1781 veya 1791 yılı temmuz ayında iyileşmiştir. Yaklaşık 1785' te, İspanya Elçiliğine tercüman tayin edilmiştir. 1807'de, henüz bu görevde idi. Ekim 1781'den Mayıs 1786'ya kadar İstanbul'da kalan ve 1787'de Venedik'te basılan, üç ciltlik Türk edebiyatı hakkında çok önemli İtalyanca bir eserin müellifi olan, Rahip Giambatista Toderini (1728-1799), Kömürciyan! İspanya Elçiliğimin tercümanı ve Chevalier unvanım haiz olarak zikretmiştir.

Papa VII. Pius (papalık dönemi 1800-1823), kendisini Saint-Sylvestre nişanının Chevalier rütbesi ile taltif etmiştir.

Kömürciyan İtalyanca üç eser bırakmıştır. Birincisi, *Descrizione Topografica dello stato presente di Costantinopoli*'dir (İstanbul'un Bugünkü Durumunun Topografik Tasviri, Bassano, 1794). Kitap Prof. Erendiz Özbayoğlu tarafından Türkçeye çevrilerek, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul* adıyla 1993'te neşredilmiştir. İkincisi, *Primi Principi della Grammatica Turca* (Türkçe Gramerin Başlıca Kuralları) adını taşımaktadır (Roma, 1794, XII, 730 sayfa). Üçüncüsünün ismi ise *Ristretto della Vita e Mantirio del Servo di Dio D. Cosmo de Carbognano*dir (Allah'ın Kulu Der Komitas Kömürciyan'ın Ömrünün ve Şehadetinin Özeti, Roma, 1807, 40 sayfa). Tarihçi Harutyun Mırmıryan'a (1860-1926) göre, Kömürciyan, **G.** İnciciyan'ın(-») *Coğrafya'sınn* da katkıda bulunmuştur.

KEVORK PAMUKCİYAN

KÖMÜRCÜ BENDİ

bak. KARANLIK BENT

KÖPEKLER

19. yy'da İstanbul'u gezen hemen tüm yazarlar, şehrin köpeklerine anılarında en azından birkaç satır ayırmışlardır. Bu yazarlar sokak köpeklerini İstanbul sosyolojisinin bir parçası sayıyorlar ve onları şehircilik açısından değerlendiriyorlardı.

Aslında İstanbul'un köpeklerinin tarihi çok daha öncelere uzanır. Bu konuya bir açıklık getiremeyen seyyahların 19. yy'da birtakım varsayımlar geliştirdiklerini görüyoruz. Bunlardan, İstanbul köpeklerinin fetihçi Türklerle beraber Türkmenistan'dan geldiği söylentisini nakledenler de çıkmıştır.

1. B. Hilair'in çizgileriyle seyyar ciğerci ve köpekler.
Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Grèce...,* Paris, c. II, 1822
Galeri Alfa

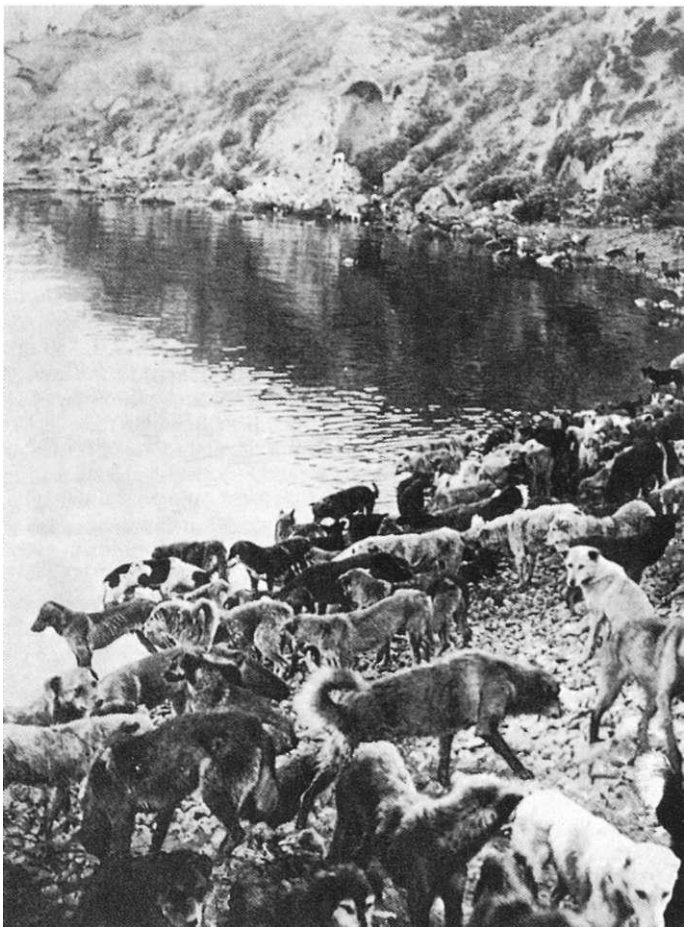

1910'da Sivriada'ya bırakılan köpekler
Nuri Akbayar koieksiyonu

İstanbul köpekleriyle ilgili bilgilere, daha 17. yy'da kaleme alınmış seyahatnamelerde rastlanır. Şehri 1655'te ziyaret eden Fransız seyyahı Jean de Thevenot, halkın köpekleri nasıl koruduğunu; bazı zenginlerin vasiyetnamelerinde bunların beslenmesi için nasıl özel kaynak tahsis ettiklerini not etmiştir. 18. yy'ın başında İstanbul'u gezen ünlü Fransız botanikçisi P. de Tournefort da aynı yönde bilgiler vermiştir. Fakat İstanbul'un "köpek sorunu" asıl 19. yy'da şehrin modernleşmesi sorunuyla birlikte önem kazanmıştır.

Çeşitli gözlemcilerin tahminine göre 19-yy'da İstanbul'da 40-50.000 kadar köpek bulunuyordu. Bunlar mahalle bkimi çerçevesinde âdeta örgütlenmişlerdi ve her mahallenin bir şefi vardı. Köpeklerin şehirde güvenlik, sağlık ve temizlikle ilgili çeşitli toplumsal işlevleri de bulunuyordu.

Yüzyıl başında bir kartpostalda Pera'da köpekler
Nazım Timuroğiu fotoğraf arşivi

İstanbul'un köpekleri geceleri, kendi mahallelerine gelen yabancılara ve şüpheli kimselere saldırarak bir çeşit "zabıta" görevi görüyorlardı. Elbette bu gibi saldırıların şehirde serbest dolaşmayı sekteye uğrattığı da oluyordu. Ahmed Vefik Paşa bir Batılı seyyaha bu konuda şunları söylemişti: "Bizim tehlikeli sınıflarımız köpeklerdir; eğer onlar olmasaydı İstanbul'da gecenin herhangi bir saatinde rahatça dolaşabilirdiniz". Bununla beraber köpekler, kendi mahallelerinin bekçileriydiler.

İstanbul'un köpeklerinin ikinci işlevi şehrin temizliği ile ilgiliydi. Bu işlev, kendilerine kapı ve pencerelerden atılan tüm yemek artıklarını yiyip bitirmeleriyle yerine getiriliyordu. Böylece, çöp sorununun doğru dürüst çözümlenmediği bir şehirde, köpekler çöpçü rolünü üstleniyorlar ve şehir sağlığına katkıda bulunuyorlardı.

İstanbul'da on binlerce sokak köpeğinin varlığına rağmen kuduz hastalığına hemen hiç rastlanmaması yabancıları en çok şaşırtan hususlardan biri olmuştur. Bir İngiliz yazara göre "yiyeceklerinin az oluşu, sınırsız bir cinsel özgürlükle bir araya gelince, (kuduza karşı) düzenli yiyecek ve barınaktan daha etkili bir antidot" ortaya çıkıyordu. Bu yüzyılın başında İstanbul'un köpekleriyle ilgili bir risale yazan saray hekimi Mavroyani Paşa da aynı nedenler üzerinde durmuştur.

Osmanlı Devletinin ve İstanbul'un modernleşme sorunu şehrin köpeklerine farklı bir yaklaşımla eğilinmesine yol açmıştır. Gerçekten 19. yy'da Batı başkentlerinde köpekler evcilleştirilmiş ve "sokak köpekleri" diye bir sorun kalmamıştı. Avrupa'da köpeklerle ilgili zengin bir mevzuat geliştirilmiş ve İngiltere'yi izleyerek Batılı ülkeler köpekleri vergilendirmeye başlamışlardı. Fransa'da, köpeklere özel bir sevgisi olan şair Lamartine, 1845'te makaleler yazarak bu vergiye karşı çıkmıştı. İstanbul'u sokak köpeklerinden temizleme girişimlerine ise II. Mahmud döneminde (1808-1839) başlandı.

İstanbul köpeklerini sürmek fikri II. Mahmud'un aklına ilk kez yeniçeri kırınımdan (Vak'a-i Hayriye) soma gelmiş ve bir vapura doldurulan köpekler Hayırsız Adalar'dan Sivriada'ya sürülmüşlerdi. Fakat ani bir fırtına çıkmış, köpeklerle dolu vapuru karşı sahillere, geldiği yere fırlatmış; bu olgu, daha önce müneccimlerin fikri alınmadığı için, Tanrı'nın bir İhtan olarak yorumlanmıştı.

İkinci girişim Abdülaziz dönemine (1861-1876) rastladı ve İstanbul köpekleri için yine bir sürgün karan çıktı. Bu kez operasyon başarılı oldu ve köpekler bir gemiye yüklenerek Sivriada'ya sürüldüler. Bir süre sonra İstanbul'un çeşitli semtlerinde çıkan yangınlar, köpeklerine bağlı halkın intikamı olarak değerlendirildi ve sürgün köpekler tekrar şehre getirildiler.

1889'da Alman İmparatoru II. Wilhelm İstanbul'a gelmeden önce sorun yeniden gündeme geldi. Bu kez de, köpeklerine pek düşkün olan İstanbullular sayısız protesto dilekçesi ile girişimi püskürttüler.

İstanbul köpeklerine radikal çözüm 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra geldi. Bu kez köpekler, her birine küçük bir para verilen Çingeneler tarafından tahta kıskaçlarla yakalanarak kafeslere yerleştirildilerve yine Sivriada'ya yollandılar. 1910' daki bu toplama ve sürgünün hikâyesini, bir Fransız misyoner kara mizahla dolu bir şekilde anlatmıştır.

Meşrutiyetle Sivriada'ya sürülen köpekler orada'da sanayicilerin ilgisini çekmiş ve bir Fransız sanayici bunlardan elde ettiği deri, kemik tozu, gübre malzemesi, yağ gibi unsurları Marsilya'ya ihraç etmiştir.

1911'den sonra İstanbul sokaklarında köpekler yeniden görünmeye başlamış, hattâ sayıları hızla yeniden on binleri aşmıştır. Şehreminliğe tayin edilen Dr. Cemil Topuzlu, anılarında "bunları yavaş yavaş imha ettirdim" diye yazmaktadır. Bu dönem İstanbul köpeklerinin kitlesel hayatının sonu olmuştur.

Ancak günümüzde de, İstanbul'da evlerde köpek bakma modası hızla yayılırken, özellikle kentin göbeğinde olmayan semtlerde, gecekondu mahallelerinde, koruluklarda başıboş köpekler hızla çoğalmaya devam etmekte; zaman zaman belediyelerin bunları zehirleme, vurma gibi en ilkel yöntemlerle imha etmeye çalıştığı gözlenmektedir.

Bibi. Ch. Hecquard, *La Turquie sous Ahdulhamidll,* Brüksel, 1901, s. 69; N. W. Senior, *A Journal kept in Turkey and Greece,* Londra, 1859, s. 18; Ch. White, *Three Years in Constantinople,* Londra, 1845, c. Ill, s. 292; Mavroyani Paşa, *Chiens errants de Constantinople,* Paris, 1902; H. Delaporte, *Guide Manuel de la taxe sur les chiens,* Paris, 1887; T. Timur, "XIX. yy'da İstanbul'un Köpekleri", *TT,* Eylül 1993; C. Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım,* İst., 1982, s. 100.

TANER TİMUR

KÖPRÜLER

bak. AYVANSARAY KÖPRÜLERİ; BOĞAZİÇİ KÖPRÜSÜ; FATİH SULTAN MEHMET KÖPRÜSÜ; GALATA KÖPRÜLERİ; HALİÇ KÖPRÜLERİ; UNKAPANI KÖPRÜLERİ

KÖPRÜLÜ KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, Çemberlitaş semtinde, Divanyolu Caddesi üzerinde yer alır.

IV. Mehmed dönemi (1648-1687) sadrazamlarından, "Köprülü" lakabı ile tanınan Mehmed Paşa tarafmdan yaptırılan külliye 1072/166l'de tamamlanmış olan dershane-mescit, medrese odaları, dükkânlar, çeşme, türbe ve sebilden oluşmaktaydı. Daha sonra bunlara Köprülü Mehmed Paşa'nın öğlu Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa tarafından 1087/1676'dan önce yaptırılan kütüphane (bak. Köprülü Kütüphanesi) ile Vezir Hanı(->) ilave edilmiştir. Ayrıca türbenin etrafma zamanla ilave edilen mezarlarla bir de hazire oluşmuştur.

1288/1871'de Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında külliyeye ait sebil, türbe, dershane-mescidin revaklı girişi ve medrese odalarının bir bölümü yıktırılmış, bunlardan türbe, dershane-mescidin doğusunda 19. yy'ın mimari anlayışına uygun olarak yeniden inşa edilmiş, yıktırılan medrese odalarının Divanyolu Caddesi'ne bakan cephesi de aynı mimari anlayışa göre yenilenmiştir. Dershane-mescit kapısı üzerinde 1290/1873 tarihini veren tek satırlık Arapça kitabe ile Vezir Hanı kapısı üzerinde 1312/1894 tarihini veren tamir kitabesi bulunmaktadır.

Köprülü Külliyesinin avlusundan bir görünüm.
Yavuz Çelenk, 1994

Divanyolu Caddesi ile Peykhane Sokağı'nm kesiştiği yerde külliye yapılarından dershane-mescit, çeşme, medrese, dükkânlar ve türbe yer alır. Peykhane Sokağı üzerinde dükkânlar, medrese girişi ve çeşme, köşede Divanyolu Caddesi üzerinden girişi bulunan dershane-mescit ile bunun doğusunda türbe bulunmaktadır. Bu yapılar doğu ve güney yönde "L" şeklinde sıralanan medrese odalarıyla çevrelenmiştir. Biraz doğuda ayrı bir ada üzerinde kütüphane binası bulunmaktadır. Aslında Köprülü ailesine ait büyük bir arsa üzerinde inşa edildiği anlaşılan kütüphane binası ile medrese arasında bugün Boyacı Ahmet Sokağı ile yeni binalar vardır. Divanyolu'nun karşı tarafında biraz içeride ise Vezir Hanı diye tanınan yapı yer almaktadır.

Dershane-Mescit: Divanyolu Caddesi ile Peykhane Sokağı'nm kesiştiği köşede yer alan yapı kesme taştan inşa edilmiştir. Sekizgen planlı olan yapı kasnaklı kubbe ile örtülmüştür. Gövdenin köşeleri yuvarlak iri kaval silmelerle yumuşatılmıştır. Çift sıra pencere düzenine sahip yapıda alt sıradaki pencereler sivri boşaltma kemerleri altında dikdörtgen açıklıklı ve mermer sövelidir. Üst sıradaki pencereler ise içten yuvarlak, dıştan sivri kemerli olarak düzenlenmiştir. Yapıda, biri kuzeyde Divanyolu Caddesi'ne açılan, diğeri güneyde medrese avlusuna açılan iki kapı vardır. Kuzeydeki kapı iki yanda mukarnaslı başlıklara sahip taş sütunlara oturan sivri kemerli niş şeklinde düzenlenmiş olup altta basık kemerli bir açıklığa sahiptir. Sütun başlıkları hizasında uçları palmetli bir kartuş içinde 1290/1873 tarihini taşıyan, tek satırlık, sülüs hadi Arapça kitabe yer alır. Medrese avlusuna açılan kapı üstte köşeleri pahlanmış dikdörtgen şeklinde mermer söveli ve basık kemerli açıklığa sahiptir. Burada da kemer üstünde uçları palmetli bir kartuş içinde tek satırlık Arapça kitabe vardır.

Yapıda mihrabın karşısında sonradan ilave edilmiş olan ahşap bir mahfil bulunmaktadır. Mahfilin sağında merdivenlerle ulaşılan üst pencere sonradan 19. yy'da yapılmış olan ahşap cumba şeklindeki minareye geçit vermektedir.

Yapıda geç devirde yapılmış olan mermer mihrap bulunmaktadır. Üstte istiridye kabuğu şeklinde düzenlenen yarım daire şeklindeki nişin iki yanında ve ortasında birer halat silme görülmektedir. Mihrap, yanlarda oval formlu kaidelere oturmuş kare kesitli plastik taşıyıcılarla sınırlanmıştır. Köşeli sütunlar üstünde volütlü başlıklar vardır. Bunların üzerinde düz başlıklara sahip kare kesitli sütunlar devam etmektedir. Volütlü başlıkların üst kısmında sütunlar birer iri yaprakla dekorlanmıştır. Mihrabın taç kısmı yine iki yandaki başlıklar üzerinden çıkan birer iri yaprak ile ortada bir vazodan çıkıp iki yana doğru sarkarak devam eden yapraklarla süslenmiştir. Yapıda bugün mevcut olan ahşap minber yeni olup sade bir işçiliğe sahiptir. Oval formlu bir kaideye sahip olan vaaz kürsüsü, yarım yuvarlak şekilde olup üzerinde ajurlu ahşap korkuluğu bulunmaktadır.

Yapının içi yenilenmiş olan kalem işleri ile süslenmiştir. Kubbe ortasında yazı madalyonunun etrafı rumîli, palmetli bordürlerİe çevrelenmiştir. Kubbe içinde her cepheye bir tane gelecek şekilde sekiz şemse motifi vardır. Bunların içlerinde rumî kompozisyonları bulunmaktadır. Kubbe kasnağında yine içleri ramilerden oluşan bir sıra palmet dizisi ile bunun altında geometrik ve stilize çiçeklerden oluşan birer bordur vardır. Üst sıra pencere aralarında ve alt sıra pencere üstlerinde palmet şeklinde süslemeler bulunur.

Medrese Odaları: Peykhane Sokağı üzerinde yer alan, üstte sivri kemerli olarak düzenlenen, altta ise basık kemerli açıklı-

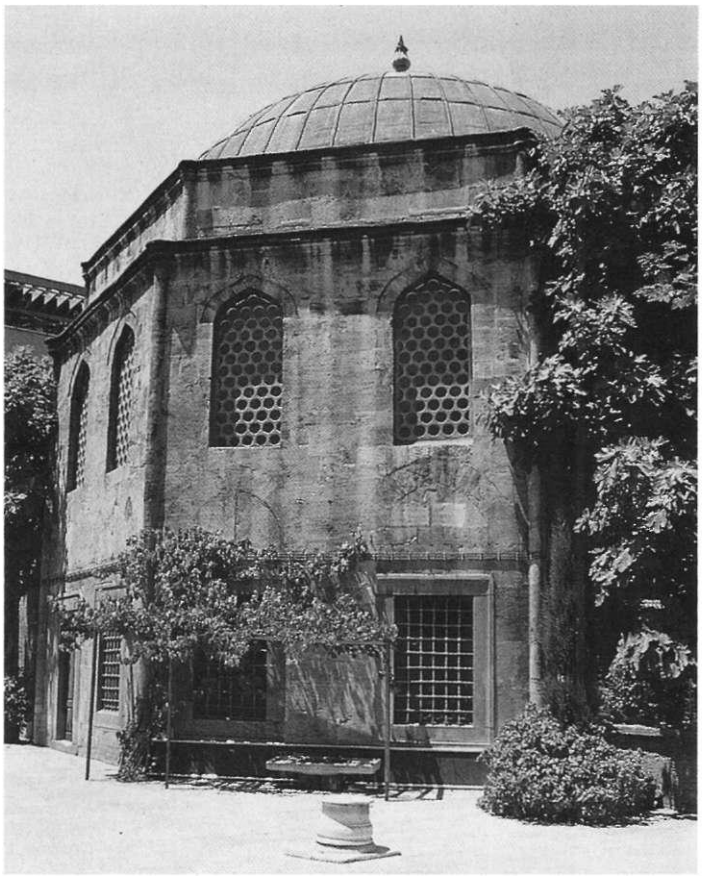

Köprülü Külliyesi'nde dershanenin avludan görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

ğa sahip bulunan kapı ile medresenin avlusuna geçilmektedir. Kapı üzeri kurşun kaplı ahşap bir saçakla örtülmüştür. Medrese odaları Divanyolu Caddesi ile Peykhane Sokağına dik uzanan iki koldan meydana gelen "L" şeklinde sıralanmıştır. Vaktiyle 12 odadan oluşan medresede bugün 9 oda mevcuttur. Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında medresenin bir bölümü yıktırılmıştır. Yıktırılan bu kolda bir oda ortadan bölünmüş olup cephe 19. yy'ın zevkine göre düzenlenmiştir.

Medrese revaklarından doğudaküer sivri, güneydekiler yuvarlak kemerlidir. Mermer sütunlara ve baklavalı başlıklara sahip revaklarla odalarda birimlerin üzerleri pandantifli kubbelerle örtülmüştür. Revaklı avluya dikdörtgen söveli birer kapı ve pencere ile açılan odalarda girişin karşısında ocak nişi bulunmaktadır. Bacalar tuğladan kare gövdeli olup üstte her yüzeyde iki tane duman açıklığı bulunan kesme taş tepelikle sonlanır. Revakların kesiştiği köşede güneyde yer alan bir birim ile medrese odaları kesintiye uğramıştır. Bu birimden basık kemerli bir kapı ile arkadaki küçük bahçeye geçiş sağlanmıştır. Bahçede helalar bulunmaktadır.

Medrese avlusunda bir kuyu ile mermer su teknesi vardır. Tekne üzerindeki üç satırlık kitabeden Mehmed Emin Ağa'nın ruhu için vakfolunduğu anlaşılmaktadır.

Medresede bugün Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı faaliyet göstermektedir.

Türbe: Divanyolu Caddesi üzerinde yer alan türbe dershane-mescit ile medrese odaları arasındadır. Vaktiyle caddenin bulunduğu yerde olduğu tahmin edilen türbe, yolun genişletilmesi esnasında kenara taşınmıştır. Bugünkü yerinde yeniden yapılan türbede 19- yy'ın zevkine uygun at nalı kemerler kullanılmıştır. İlk yapının ne şekilde olduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Bugünkü yapı sekizgen planlı, açık bir türbedir. Sekiz mermer sütunun taşıdığı mukarnas başlıklı ve at nalı kemerli cephelerde madeni şebekeler vardır. Başlıklar hizasında mermer lentolarla cepheler ikiye bölünmüştür. İkisi boş olan lentoların altı tanesi üzerinde, birer kartuş şeklinde düzenlenen ve ta'lik hat ile yazılı bulunan kitabeler yer alır. Kitabelerde türbede yatan kişilerle ölüm tarihleri belirtilmiştir. Bunlar, Köprülü Mehmed Paşa (1072/1661), Mustafa Paşa validesi Ayşe Hanım (1085/1674) ve Fazü Ahmed Paşa'dır (1087/1676).

Türbenin cephesinde altta geometrik kompozisyonlu, üstte at nalı kemer içinde ise rumî kompozisyonundan oluşan madeni şebekeler vardır. Avlu yönünde çift kanatlı madeni şebekeli bir kapısı bulunan türbede gövde, üstte palmetli bir friz ile sonlanmıştır. Yapının üzeri demir çubuklardan oluşan kafesle kubbe şeklinde örtülmüştür.

Çeşme: Peykhane Sokağı üzerinde dershane-mescitin batı cephesine bitişik olarak yer alan çeşme mermerden yapılmıştır. İki renkli taşın alternatif olarak kullanıldığı sivri kemerli niş şeklinde düzenlenen çeşme iki yanda, uçları kum saati şeklinde sonlanan halat şeklinde sütunçelerle sınırlanmıştır. Niş içindeki alınlıkta ramilerden oluşan girift bir kompozisyon görülür. Kemer köşe dolgularında birer iri rozet ve kıvrık dallı süsleme bulunmaktadır. Bunun üzerinde 1072/1661 tarihini veren ve ta'lik hatla yazılmış olan kitabede "merhum Köprülü Mehmed Paşa'nın hayratı" olduğu yazdırır. En üstte üç rozet ile dekorlanan çeşmenin vaktiyle üzerinde bir saçağın bulunduğu, bugün hâlâ mevcut olan demir çubuklardan anlaşılmaktadır. Çeşme aynasında silme ile sivri kemer şeklinde bir düzenleme vardır. Kemer içinde bir rozet bulunmaktadır. Tekne taşı sağlam olan tek musluklu çeşme iyi durumda olup suyu akmamaktadır.

Dükkânlar: Külliyenin Peykhane Sokağı'na bakan cephesi üzerinde medresenin avlu kapısının sağında üç adet dükkân bulunmaktadır. Sivri kemerle dışa açılan dükkânlar, dikdörtgen planlı olup üzerleri aynalı tonozla örtülmüştür. Birer ocak nişi bulunan dükkânlardan iki yandaki birer kapı ile arkada yer alan kare planlı kubbeli mekânlara bağlanmaktadır.

Medresenin avlu kapısının solunda duvarla dershane-mescit arasında dışa sivri kemerle açılan bir mekân daha vardır. Vaktiyle ne için kullanıldığı bilinmeyen bu mekân da bugün dükkân olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 177-188; Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri,* 25; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 82; Eyice, *İstanbul,* 38; Oz, *İstanbul Camileri,* I, 93, 150; Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690),* İst., 1975, s. 186-188, 233; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 349; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 38-39; A. Küçükkalfa, "Köprülü Kütüphanesi", *İlgi,* 39 (1984), s. **16**-18; B. Unsal, *Kütüphaneler,* 98; Güran, *İstanbul Hanları,* 99-101; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst., 1986, s. 355-356; *Eminönü Camileri,* 119, **206**-208.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

KÖPRÜLÜ KÜTÜPHANESİ

Eminönü İlçesinde Divanyolu'nda, II. Mahmud Türbesi'nin karşısındadır.

Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü'ne bağlı olarak hizmet veren kütüphane, İstanbul'daki yazma kütüphanelerinin önemlilerindendir. Kütüphane, Köprülü Mehmed Paşa'mn oğlu Fazıl Ahmed Paşa (1635-1676) tarafından, babasının vasiyetine uyularak yapılmıştır. Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa, 1678'de düzenlettirdiği bir vakfiyeyle kütüphanenin kuruluşunu tamamlamıştır. 3 kütüphaneci, 1 ciltçi ve 1 kapıcı kadrosuyla hizmete açılan kütüphanenin işlevindeki ilginç noktalar, personeline yüksek ücret ödeyişi, çalışma günlerinin artırılması ve o zamana kadar diğer kütüphanelerde de süren ödünç vermenin, burada sağlam koşullara bağlanışı olmuştur. Bunlar ve diğer bazı uygulamalar diğer kütüphanelere de örnek teşkil etmiştir.

Köprülü Kütüphanesi, aileden yapılan bağışlarla hem zengileşmiş, hem de yönetimi sağlam temellere oturtulmuştur. Med-

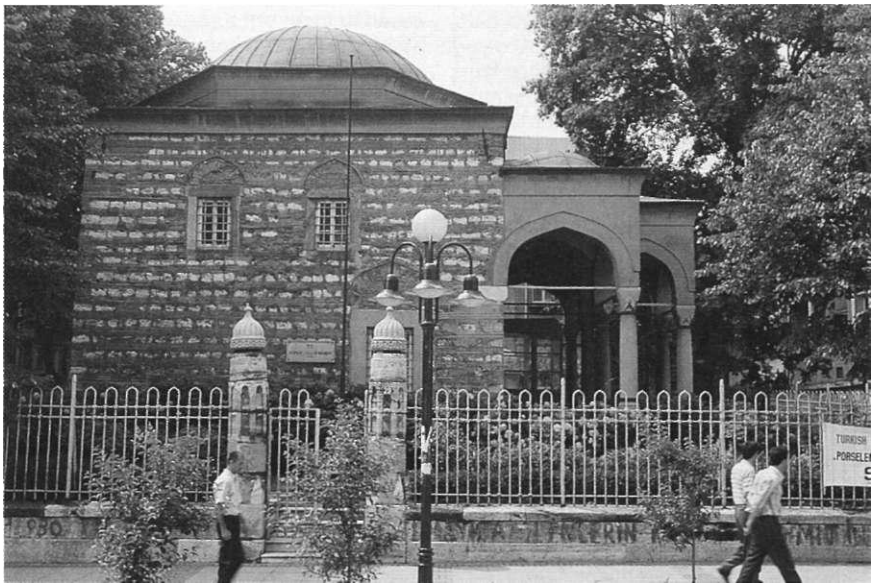

Köprülü Kütüph:
Yavuz Çelenk, 1994

resenin ihtiyacı üzerine, 1805'te 350 kitap satın alarak kütüphaneye bağışlayan mütevelli Mehmed Asım Bey, yeni gelir kaynakları göstermiş; ayrıca kütüphane ihtiyaçları ve personel ücretleri için nakit de ayırmıştır.

Kütüphanede aileden dört kişinin bağış koleksiyonu bulunmaktadır. Bunlar, I. kısımda Köprülü Mehmed Paşa, Fazıl Ahmed Paşa; II. kısımda Hacı (Hafız) Ahmed Paşa; III. kısımda Mehmed Âsim Bey koleksiyonlarıdır. Kütüphanedeki yeni eserler ve başvuru kitapları ise IV. kısımda yer almışlardır.

Kütüphanenin eski harfli basma fihristinde, Fazıl Ahmed Paşa'ya ait birçok kitap Köprülü Mehmed Paşa'ya; Hacı (Hafız) Ahmed Paşa'ya ait olanlar da Fazıl Ahmed Paşa'ya ait gösterilerek, önemli bir yanlışlık yapılmıştır. Ayrıca Köprülü Mehmed Paşa adı Köprülüzade Mehmed Paşa şeklindedir. İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi ve Günay Kut'un yayınlarıyla bu yanlışlıklar ayrıntılı olarak ortaya konmuştur.

Devrinde 2.000'in üstünde kitapla kurulan kütüphanede bugün Türkçe, Arapça ve Farsça dillerde 2.775 yazma, 1.058 de basma eser bulunmaktadır. Yaklaşık 3.000 adet yeni dennenin Gökçeada Halk Kütüphanesine devriyle yer sıkıntısı bir ölçüde çözümlenmiştir.

Yazma ve basmalar için ayrı olarak hazırlanmış alfabetik (yazar, kitap) ve konu (Dewey Onlu Sistemi) fiş ve İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından hazırlanan üç ciltlik Arapça baskılar katalogu mevcuttur.

Kütüphaneye başvurular doğrudan yapılabilmekte; mikrofilm, fotoğraf türü istekler Süleymaniye Kütüphanesinde karşılanmaktadır. Kütüphaneye ait kitapların mikrofilmlerinin alınması ve bilgisayara yüklenmeleri halen Süleymaniye Kütüphanesi'nce yürütülmekte ve sürdürülmektedir.

Üniversite eğitimli bir sorumlu yönetici ve bir yardımcı hizmet personeliyle işleyen kütüphane, pazar ve pazartesi günleri kapalı, diğer günler iş saatlerinde açıktır.

Bibi. *Catalogue of Manuscripts in the KöprülüLibrary,* I-lll, İst., 1986; *Defter-i Kütüphane-i Köprülü Fazıl Ahmed Paşa* (Köprülü Kütüphanesi, 2462, 2463 ve vakfiyeler 19, 20), (yazma fihristler); G. Kut, "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", *TD,* S. 33, (1980-1981); G. Kut-N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri,* Ankara, 1984, s. 76-80; İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi, II, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri,* Ankara, 1988; İl Kültür Müdürlüğü, *İstanbul Kütüphaneler ve Müzeler Rehberi,* İst., 1992; *Köprülüzade Mehmed Paşa'nın Kütüphanesinde Mahfuz Kütüb-i Mevcudenin Defteri,* by, ty, (basma fihrist); N. Malkoç Öztürkmen, *İstanbul ve Ankara Kütüphaneleri,* Ankara, 1957.

HAVVA KOÇ

Mimari

Yapı, tasarım açısından İstanbul'daki ilk bağımsız kütüphane binasıdır. Üç tarafı yol ile çevrili bir bahçe içinde yer alan yapı, taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Yapı kare planlı olup üzeri pandantiflerle geçişi sağlanan, dıştan sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Batısmda yer alan ve dört basamakla çıkılan revaklı bölüm eksende öne alınmış "T" şeklinde bir düzenlemeye sahiptir. Altı mermer sütun üzerinde baklavalı başlıklara oturan sivri kemerli revak, üçü elips biçiminde olan dört kubbe ile örtülmüştür. Eksende yer alan, içten ve dıştan basık kemerli olarak düzenlenen kapı ile kütüphane mekânına geçilir. Yapı yanlarda altta birer, üstte ikişer, girişin karşısında ise altlı üstlü üçer pencere ile aydınlatılmıştır. Pencereler tuğladan sivri boşaltma kemeri altmda dikdörtgen açıklıklı olup dıştan küfeki taşı söveli dir. İçte yalnızca alt pencereler mermer söveli olarak düzenlenmiştir.

Yapıda kubbe ortasında, kubbe eteğinde, pandantiflerde ve içte kapı üzerinde kalem işi süslemeler vardır. Bunlar "C" ve "S" kıvrımlarının belirgin olduğu, kahverengi, siyah ve kırmızı renklerin kullanıldığı geç devir kalem işleridir. Pandantiflerde kırmızı zemin üzerinde bir çiçek demeti altında siyah zemin üstüne sarı ile "Maşallah" yazısı ve 1181/1767-68 tarihi bulunmaktadır. Aynı şekilde içte kapı üzerinde de "Maşallah" yazısı ile 1289/1872 ve 1327/1911 tarihleri yazılıdır. Bu tarihler geç devirde yapılan tamirlere işaret etmektedir. 1181/1767 tarihi mevcut kalem işlerine uygundur. 1289/1872 ve 1327/1911' de de bazı tamirler yapılmıştır. Bunlardan R. 1327/1911 tarihi Evkaf Nazırı Hayri Efendi zamanında başlatılan, kütüphaneleri yenileştirme hareketi çerçevesinde elektriğin getirilmesi, kitap dolaplarının yapılması, minder ve rahlelerin kaldırılarak masa ve sandalyelerin kütüphaneye girdiği tarih olmalıdır.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

KÖPRÜLÜLER

Köprülüzadeler olarak da bilinir. Soy atası Köprülü Mehmed Paşa olan ve 1656-1710 arasında 6 sadrazam yetiştirmiş Osmanlı ailesi.

Köprülü Mehmed Paşa'nın kız kardeşi ile evlenen Kıbleli Mustafa Paşa'nın soyu Kıblelizadeler, Mehmed Paşa'nın evlatlığı ve damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın soyu Merzifonluzadeler, ailenin sonraki kuşaklarından ayrılan Amcazadeler, Puçinlizadeler, Safiye Sultanzadeler de Köprülülerin kollan sayılmıştır. Bu geniş ailenin Osmanlı yönetimindeki etkinliği, İstanbul'un imarını ve kent yaşamım olumlu yönde etkilemiştir. İzlenen güçlü merkeziyetçilik siyaseti nedeniyle İstanbul'daki geleneksel yönetim yapısında önemli değişimler yaşanmış, sadrazam olarak Divan-ı Hümayun'un birçok yetkilerini eline alan Köprülü Mehmed Paşa ve halefleri, İstanbul'da ve taşrada pek çok hayır ve kültür kurumu tesis etmişlerdir. Köprülü Mehmed Paşa (1656-1661), Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa (l66l-l67<5), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1676-1683), Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa (1689-1691), Amcazade Hüseyin Paşa (1697-1702), Köprülüzade Numan Paşa (1710) bu aileye mensup sadrazamlar olup her biri adına İstanbul'da yapılmış cami, han, kütüphane, mektep, yalı, türbe, çeşme vb eserler bulunmaktadır. Ailenin sonraki bireyleri, taşra yönetiminde ve diplomaside görevler almakla birlikte başlangıçtaki etkinliği bir daha elde edememişlerdir. 20. yy'da ünlü edebiyat tarihçisi ve siyaset adamı Fuad Köprülü (1890-1966) de 1950-1957 arasmda İstanbul milletvekili ve dışişleri bakanı olarak Köprülülerin tarihsel kimliğini temsil etmiştir.

Köprülü Mehmed Paşa

(1578 ? Berat-Timoriçe Rudnik Köyü -31 Ekim 1661, Edirne) Gençliğinde İstanbul'a gelerek sarayda aşçı çıraklığı, aşçılık etti. 1628'de Vezirazam Hüsrev Paşa'ya hazinedar oldu. Voyvodalık, İstanbul'da ihtisab ağalığı, Tophane nazırlığı, sipahi ağalığı, ce-

becibaşılık, kapıcılar kethüdalığı gibi görevlerde bulunduktan sonra 1634'te mirahur iken iki tuğlu sancakbeyi olarak Amasya'ya atandı. Köprü kasabasına yerleşmesi ve Köprülü sanını alması olasılıkla bu sıradadır. 1656'ya değin, Trabzon, Şam, Kudüs, Trablus'ta beylerbeyilik, İstanbul'da kubbe vezirliği yaptı. Arada İki kez emekliye ayrıldı ve Köprü'ye çekildi. 1655'te, Şam valisi iken vezirazamlığa atanan Boynuyaralı Mehmed Paşa'nın daveti üzerine onunla İstanbul'a geldi. Yeni vezirazamın başarılı olamaması, başkentte yaşanan kıtlık, güvensizlik, Çanakkale Boğazı'ndaki Venedik ablukası gibi önemli nedenler, saraya yakın çevreleri yeni bir vezirazam aramaya yönlendirdi. Mimar Kasım Ağa'nın konağındaki bir dizi görüşmelerden sonra Turhan Valide Sultan'a ve IV. Mehmed'e (hd 1648-1687), hayli yaşlı olan ve aldığı görevlerde önemli bir başarısı bulunmayan Mehmed Paşa önerildi. O sırada Venediklileri korkutmak için İstanbul surlarım badana ettirmek gibi garip önlemlerle uğraşan Boynuyaralı Mehmed Paşa bu girişimi öğrenince Köprülü'yü Trablusşam beylerbeyliğine atadı. Görevine gitmek için İstanbul tüccarlarından borç bulmaya çalışan Köprülü'nün bir süre oyalanması şansını artırdı.

Köprülü Mehmed Paşa
TETTVArşivi

Sarayda Turhan Sultanla görüşen Köprülü, yönetimde bağımsızlık (istiklal) istedi ve atamalara karışılmamasını, hakkındaki şikâyetler soruşturulmadan görevden alınmamasını koşul olarak önerdi. 15 Eylül 1656'da İstanbul camilerinde hatipler hutbe okumaktalarken IV. Mehmed, Köprülü Mehmed Paşa'ya mühr-i hümayunu verdi. İmparatorluk ve İstanbul için yarım yüzyıl sürecek yeni bir dönem başladı. Atamayı öğrenen ulemanın tepkisi "okumak yazmak bilmez bir cahil", ağalarınki "asi Vardar Paşa'ya yenik düşmüş liyakatsiz âdem", ricalinki de "bu müflis herif, devletin müşkilat-ı maliyesine ne veçhile çare bulur" oldu.

Köprülü, iktidara gelişinin birinci haftası sonunda Kadızadeliler-Sivasîler(->) çekişmesinin teröre dönüşmesiyle karşı karşıya kaldı ve soğukkanlı bir yaklaşımla olayları yatıştırdı. Ardından Defterdar Karagöz Mehmed Paşa'yı, İstanbul'a getirttiği Abaza Hasan Paşa'yı idam ettirdi. Ulufelerini zamanında alamayan kapıkulları, Defterdar Divrikli Mehmed Paşa'nın Süleymaniye'deki konağını taşlayarak camları kırdılar. İstanbul'da yeni bir asker ayaklanması olasıydı. Huzuruna çıkan defterdarı dinleyen Köprülü "Sen ahval-i âlemi bilmez misin? Önceki defterdarlar da birçok defalar camlarının kırıldığını görmemişler midir? Hattâ birkaç takım camları ihtiyaten bulunurdu" dedi ve Mehmed Paşa'yı görevden aldı. Sarayda, ocakta, Paşa Kapısı'nda buyruk dinlemez ne kadar adam varsa hepsini uzaklaştırdı. Önemli görevlere güvendiği adamlarını yerleştirdi ve kentteki en küçük bir kıpırtının kendisine ulaştırılmasını sağlayacak bir düzen kurdu.

4 Ocak 1657'de başlayan sipahi ayaklanmasını, daha önce yemine bağladığı yeniçerilerin eyleme katılmamaları ile kolay bastırdı ve kapıkulu sipaMeririin elebaşlarım yakalattırıp boyunlarım vurdurdu. Çalık Hüseyin, Cebeci Halil Ağa, Kapıcılar Kethüdası Mustafa Ağa gibi ünlü zorbalar idam edildi. Ayaklanmacıların her seferinde yerleştikleri Yeni Cami Hanı ve Elçi Hanı boşaltıldı. İstanbul'un ve Üsküdar'ın tüm hanları, bekâr odaları didik didik arandı, adları listelerde yazılı olanlar ortadan kaldırıldı. Köprülü, yanında yeniçeri ağası, cebecibaşı ve bölük ağalan olduğu halde gece kollarına çıkmakta, yakalanan zorbalan, serserileri boğdurup denize attırmaktaydı. Halktan ve esnaftan haraç alan 20 zorba ise gündüz halkın önünde idam edildiler, aynı günlerde İstanbul'da "ulûm-i garibe ve esrar-ı ilahiye" savı ile halkı aldatan Şeyh Salimi astırdı. Eflâk ve Boğdan voyvodalarım ayaklandırmaya yönlendiren Rum Patriği III. Partenios'u huzuruna getirten ve ele geçen mektubunu okutan Köprülü, 24 Mart 1657'de patriği Parmakkapı'da astırdı. İstanbul'daki operasyonlar, suçlu suçsuz 4.000 kişinin yasanıma mal oldu.

İstanbul'a gelen İran Elçisi Mir Ali'ye Eyüp'te Yusuf Paşa Bahçesi'nde ziyafet veren, Almanya Elçisi Simon Reninger'le ikili ilişkileri görüşen Köprülü Mehmed Paşa, başkente gelen Transilvanya, İsveç, Lehistan elçileriyle de başardı diplomatik görüşmeler yaptı. Transilvanya elçisini Yedikule'de hapsettirdi. Lehistan elçisinin, Rusya'nın İstanbul'daki ve Balkanlardaki Rumlan isyana yönlendirdiği tezini ihtiyatla karşılayarak Rusya ile savaşa yanaşmadı.

13 Haziran 1657'de Venedik ablukasını kaldırmak için, Ankebut Ahmed Paşa'yı İstanbul'da sadaret kaymakamı bırakarak Çanakkale'ye hareket etti. İstanbul'da ise şeyhler, enderun ağalan zafer için fetih suresi okuyup dualar etmekteydiler. Kaptan-ı Derya Topal Mehmed Paşa da donanma İle önceden Çanakkale Boğazina gitmişti. Venedik donanmasını yenen, Bozcaada'yı işgalden kurtaran Köprülü, Edirne'ye IV. Mehmed'in yanma gitti. 1658'de buradan Erdel seferine çıktı. Anadolu'da ise Abaza Hasan Paşa Ayaklanması başladı. Köprülü, Erdel seferini yarıda bırakıp Edirne'ye, buradan da padişahla birlikte İstanbul'a döndü. 30 Ekim 1658'de başkente gelen sadrazam, 13 Kasım'da Üsküdar'da ordugâh kurdu. Kapıkulu askerlerinin 6 aylık ulufelerini dağıttırdı. Anadolu'ya kaçıp ayaklanmacılara katılan sipahi ve yeniçerilerden ulufe almak bahanesiyle İstanbul'a dönen ve kendisine suikastta bulunmaya hazırlanan yüzlercesini öldürttü. Kapıkulu sipahi defterlerinden 7.000 askerin kaydım sildirtti ve bunların nerede yakalanırlarsa idamlarını emretti. İstanbul'a bağlanan yollar sıkı denetime alındı. 350 eylemci sipahi, Üsküdar'da padişahın otağı önünde idam edildi. Sadarette rakip gördüğü Girit fatihi Deli Hüseyin Paşa'yı önce Yedikule'de tutuklatan Köprülü, 29 Aralık 1658'de bu ünlü veziri boğdurttu. Serdar Murtaza Paşa'nın uzun bir mücadeleden sonra Abaza Hasan Paşa'yı ve ona destek veren paşaları Halep'te boğdurtması, Köprülü'nün ülke genelindeki otoritesini daha da artırdı. 1659 ilkbaharında padişah ve valide sultanla Bursa'ya giden Köprülü, İstanbul'da sadaret kaymakamı olarak bıraktığı İsmail Paşa'yı Anadolu'nun tefrişiyle görevlendirdi. İsmail Paşa "Hasan Paşalı" ithamıyla yüzlerce eski sipahiyi, eşkıyayı ya da haklarında suçlama olanları öldürtüp başlarını İstanbul'a gönderdi.

Çanakkale Boğazina yeni istihkâmlar yaptırarak İstanbul'u güvenlik altına alan Köprülü Mehmed Paşa, özellikle Mısır tüccarlarının bu boğazdan mal yüklü gemileriyle İstanbul'a gelebilmelerini güvenceye aldı. Erdel ve Macaristan sorunlan nedeniyle sadrazamlığının son 1 yılını IV. Mehmed' le birlikte Edirne'de geçiren Köprülü Mehmed Paşa'nın yokluğu sırasında İstanbul büyük bir yangın geçirdi. Seferlili Mehmed Halife'ye göre bu yangının nedeni, fetihten 1660'a kadar sürekli imar gören, çok sayıda saray ve konakla bezenen ve zenginleşen kentte, halkın mağrur olması ve hak yolundan şaşmalarıydı! Herkes birbirini aldattığı, biri ötekinin elindekini almaya çalıştığı, ulema, bilimin gereğini yapmadığı, çarşı esnafı binbir hileye saptığı, sadaka ve zekât verilmez olduğu, faiz ve rüşvet arttığı, zina ve livata eğilimi yayıldığı, asker sınıfı ise itaatsizliğe ve isyana alıştığı için kent, her günahkâr beldenin başına gelen büyük bir felakete uğradı. Bu yorumu yapan Mehmed Halife, ilkin salgınların 700-800 insanın ölümüne yol açtığını, ardından yangınlar çıktığını, nihayet bunlar tesir etmeyince Köprülü Mehmed Paşa'nm keskin kılıcının ardından da 1660 yangınının İstanbul'u kasıp kavurduğunu yazmaktadır. Ahî Çelebi Camii'nin(->) yanında 25 Temmuz 1660'ta "bir tütün içici yaramazın elinden" İstanbul'a düşen ateş, Unkapanı, Süleymaniye, Bedesten, Hasbahçe taraflarını kavurdu. Halk canmı kurtarmak için selatin camilerin haremlerine sığındı. Eski Saray yanındaki Kebeciler Hanı, içindeki mallarla kül oldu. Burada kalan Bosnalı ve Acem tüccarlara göre 10 Mı-

sır hazinesi değerinde eşya yandı. Yangın 52 saat sürdü. Unkapanindan Hâsbahçe'ye, Zeyrek'ten Fatih'e, Sarıgüzel'e ve Molla Gürani'ye, Ese Kapısından Samatya'ya, Ağa Hamamı yolu ile Kadırga Limanı'ndaki Siyavuş Paşa Sarayina, oradan Atmeydam'na, Ayasofya altından, Alay Köşkü önünden Demirkapiya kadar her taraf yandı. Bostancıbaşı, yangından kaçanları Atmeydanı'nda toplamıştı. Buradaki yüz binden ziyade insan, sağından soluna dönemez durumda sıkışık kaldı. Fakat yangın İbrahim Paşa Sarayı'na ulaşınca bu kez panik yaşandı. Yangın suyollarım da bozduğundan, bu kez de İstanbul'da susuzluk başladı. Un, buğday, ekmek bulunmaz oldu. Üsküdar, Eyüp ve Tophane'den ekmek getirtildi. Deniz kıyısında evi, yalısı olanlar İstanbul'dan çekildiler. Çoğu aile de sur dışına çadır kurdu. Seferlik Mehmed Halife'nin verdiği sayılara göre bu yangmda 2.700 kişi ölmüş, 120 saray ve konak, 100'den fazla mahzen, 360 cami ve mescit ile 40 hamam yanmış ve zarar görmüştür.

Köprülü Mehmed Paşa, uzun bir hastalıktan sonra 31 Ekim **166l**'de Edirne'de öldü. Vasiyeti gereği oğlu Halep Valisi Fazıl Ahmed Paşa sadrazam atandı. Cenazesi İstanbul'a getirilerek Çemberlitaş'taki açık türbesine gömüldü. Anadolu'da ve Rumeli'de hayır eserleri bulunan Köprülü Mehmed Paşa, Bolu-İstanbul karayoluna kaldırım döşetmiş, İstanbul'da Tavukpazarı'nda Vezir Haninin yanında da bir darülhadis yaptırmıştır.

Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi, Köprü Voyvodası Yusuf Ağa'nın kızı Ayşe Hanım olup, ailenin sonradan Vezirköprü adım alan bu kasabaya mensubiyeti Ayşe Hanım'dan dolayıdır. Mehmed Paşa'nın Ayşe Hanım'dan doğan 2 oğlu Fazıl Ahmed Paşa ve Fazıl Mustafa Paşa ile Ali Bey'dir. Mehmed Paşa'nın bilinen tek kız kardeşi ise Kıbleli Mustafa Paşa ile evlenmiş, Kıblelizadeler denen bu kol da zamanla Köprülülerden sayılmıştır. Mehmed Paşa'nın kardeşi Mevlevi Mustafa Hasan Ağa ise yaşamını Plevne'deki zeametinde geçirmiş olup kendisinden yürüyen kol, Ahmed ve Mustafa paşaların amcası olduğu için Amcazadeler adını almıştır.

Köprülü Mehmed Paşa ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın gömülü olduğu açık türbe. *Yavuz Çelenk, 1994*

Fazıl Ahmed Paşa

(1635, Köprü-3 Kasım 1676, Çorlu) 1642'de İstanbul'a geldi. Medrese öğrenimi gördü ve Şeyhülislam Karaçelebizade Abdülaziz Efendiden(-*) rüus aldı.

Sahn müderrisi iken, babası Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olması üzerine vezirlikle Erzurum beylerbeyi atandı. Şam ve Halep valiliğinden sonra İstanbul'a döndü ve Edirne'de babasının yerine sadrazam (30 Ekim **1661**-3 Kasım 1676) oldu. Bu sırada 26 yaşındaydı. Sadrazamlığının ilk 3 yılı boyunca Avusturya savaşları ile uğraştı ve bu süre boyunca enistesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, IV. Mehmed de Edirne'de olduğundan, sadaret kaymakamı olarak İstanbul'un yönetimini fiilen üstlendi. 1665'te Topkapı Sarayı'mn harem dairesinde nedeni bilinmeyen bir yangın çıktı. Edirne'de bulunan IV. Mehmed ve Fazıl Ahmed Paşa yeni bir harem dairesi yapılması için Merzifonlu'ya emirler gönderdiler. İstanbul'u tehdit eden ikinci bir yangın ise Odun Kapısında bir fıçıcı dükkânında gece yakılan mumlardan çıktı. Fazıl Ahmed Paşa İstanbul'a ancak 1665 yazında dönebildi. Bir dizi toplantı ve görüşmelerden sonra da Kandiye Kalesi'nin fethi için Girit'e sefer düzenlenmesi kararlaştırıldı. Tersane'de donanmanın hazırlanması sürerken IV. Mehmed ve Fazd Ahmed Paşa, Mart 1666'da Edirne'ye hareket ettiler. Merzifonlu yeniden sadaret kaymakamlığına atandı.

Teselya'da Benefşe Limanı'ndan donanmaya geçen Fazıl Ahmed Paşa 3 yıla yakın Girit'te kaldı ve Haziran 1670'te Edirne'ye döndü. Fakat LV. Mehmed burada oturduğu için sadrazamlık görevini İstanbul'dan çok, Edirne'de sürdürdü. Fransa'nın İstanbul'a gönderdiği elçi Marquis de Nointel ile de Edirne'de görüştü. Uzun bir hazırlıktan sonra da 1672'de Lehistan seferine çıktı. Ertesi yıl ikinci Lehistan seferi gerçekleştirildi. Fakat rahatsızlanarak önce Edirne'ye, oradan da İstanbul'a döndü. Aşırı içkiden kaynaklanan hastalığı 1676'da ilerledi. Kışı geçirmek üzere İstanbul'dan Edirne'ye hareket eden LV. Mehmed'i bir konak geriden izlerken Çorlu Karabiber Çiftliği mevkiinde öldü. Cenazesi İstanbul'a getirilerek babasının türbesine gömüldü. Osmanlı tarihinde en uzun süre (15 yıl) sadrazamlığı olan Fazıl Ahmed Paşa, İstanbul'da uzun aralıklarla çok az kalabildi. Kentin sorunları ve yönetimiyle daha çok Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ilgilendi. Babası Köprülü Mehmed Paşa'nın vasiyetine uyan Fazıl Ahmed Paşa, aileye ait külliyeyi tamamlayan bir kütüphane (Köprülü KütüphanesiH), sebil ve çeşme, Vezir Haninin yanma bir mescit yaptırmıştır. I. Ahmed'in kızı Ayşe Sultanin Ayasofya'daki sarayını alarak onartmış ve İstanbul'da iken burada oturmuştur.

Nesih ve sülüs hattatı, fıkıh ve kelam uzmam olan Fazıl Ahmed Paşa'nın çocuğu yoktu. Edindiği büyük servetle İstanbul'da tesis ettiği kütüphaneye değerli kaynak eserler kazandırmış, ayrıca Çorlu, İzmir, Uyvar, Kamaniçe, Kandiye, Yanova, Kisoma, Edirne, Kalkandelen, Şam, Karasu'da pek çok hayır ve eğitim kurumu yaptırmıştır. İstanbullu yazar ve sanatkârları koruyarak onlara çalışma olanakları tanımıştır. ŞairMezakî, *Kamaniçe Fetihnamesini* yazan Nâbî, *Tarih-i Uyvafm* yazarı Zühdî, Şair Fennî, *Cevahirü't-Tevarih* ad-

Köprülüler sülalesinden İsmail Arif Bey'in Hicri 1288 tarihli mezar taşı.
Yavuz Çelenk, 1994

lı Köprülüler'in siyasi tarihinin yazarı Hasan Çelebi, Ahmed Paşa'nm teşvikiyle *Tenkihü't-Tevarih'i* ve *Kanunname-iSultan Mehmed'i* kaleme alan Hezarfen Hüseyin Efendi, Hâlî, Nailî, Talibî, Neşatî bunlardandır.

istanbul'a gelen Fransız Elçisi Marquis de Nointel'in XTV. Louis'ye gönderdiği raporlarda, Köprülü Mehmed Paşa'mn ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın çabalarıyla sağlanan güvenlik sayesinde İstanbul'un kazandığı bakımlı ve canlı görünüm betimlenmiştir. Boğaziçi'ndeki padişaha ve devlet adamlarına ait yalılar, sahilsaraylar, Türk, Arnavut, Ermeni ve Rum mahallelerinin birbirleriyle kaynaşmış ortamları, bunları çerçeveleyen doğal güzellikler, çinilerle bezeli sultan köşkleri, serin bahçelere ve çiçek bolluğuna gömülmüş ahşap evler, Halic'i ve Boğaziçi'ni dolduran peremeler bu raporlarda anlatılmıştır. Bu raporlardaki yorumlara göre İstanbul, Doğu'nun payitahtı sayılmaya hak kazanmış bulunuyordu ve bunun kanıtı da türlü konularda ricalarla kente gelen elçilerin çokluğuydu. Buhara emiri, "Müslümanların halifesi olan padişaha" saygısını bildirmek için elçisini hediyelerle gönderirken, Avrupa imparatorlukları ve krallan da barış arayışlarıyla aynı yöntemi izlemekteydiler. Örneğin, Avusturya imparatorunun elçisi, Fazıl Ahmed Paşa' nın eteğini öperken burnunu o kadar yere sürmüştü ki halıda kan lekesi kalmıştı! Gerçekten de Fazıl Ahmed Paşa, uzun iktidarı boyunca dış dünyada, ülküde ve İstanbul'da mutlak söz ve yetki sahibiydi. Kız kardeşleriyle evli olan, sadaret kaymakamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kaptan-ı Derya Kaplan Mustafa Paşa ve Vezir Seydî Mehmed Paşa'nın da desteğiyle tüm ülkeyi denetim altında tutmaktaydı. IV. Mehmed ise biraz da Köprülülerin teşvikiyle giderek yönetimin uzağında kalmayı ve avlanmayı tercih etmekteydi.

Fazıl Mustafa Paşa

(1637, Köprü-19 Ağustos 1691, Salankamen) Köprülü Mehmed Paşa'nın ikinci oğlu. **1642**'de babasıyla İstanbul'a geldi. Medrese eğitimi aldı. Ağabeyi Fazıl Ahmed Paşaya danışmanlık yaptı. Eniştesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında 1680'de kubbe veziri oldu. Uzun bir süre Edirne'de kaldı ve rikâb kaymakamlığı görevinde bulundu. Özü muhafızı iken, 1683'te bu görevinden alındı ve kubbe vezirliğine döndü. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'mn idamı sonrasında Köprülülere karşı beslenen kırgınlıktan dolayı emekliye ayrıldı. 1685'te Sakız, 1686'da Boğaz Hisarı (Çanakkale) muhafızı oldu. Eniştesi (Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı) Siyavuş Paşa 1687'de sadrazam olunca, ikinci vezirliğe yükseldi ve IV. Mehmed' in tahttan indirilmesinde rol oynadı. Kapıkulu askerlerinden gördüğü tepki nedeniyle İstanbul'dan ayrılmak ve Boğaz Hisarı muhafızlığına dönmek zorunda kaldı. Sakız muhafızı iken, Avusturya cephesindeki Osmanlı ordusunun çok zor durumda bulunduğu ve düşman ordularının Üsküp'e kadar ilerlediği bir sırada, Köprülülerin geçmişteki başarıları dikkate alınarak sadrazamlığa çağrıldı (25 Ekim 1689-19 Ağustos 1691).

Ordunun ve halkın moralini yükseltici, vergi yükünü hafifletici önlemlerle işe başlayan Fazıl Mustafa Paşa, İstanbul'da ve Edirne'de büyük bir seferin hazırlıklarını başlattı. 1690'da çıktığı Macaristan seferinde işgal edilmiş bazı kaleleri kurtardıktan sonra İstanbul'a döndü, Yeni bir hazırlıktan sonra ikinci kez, 169T de Macaristan seferine çıktı. Edirne'de ağır hasta olan II. Süleyman'ın (hd 1687-**169D** ölmesi durumunda yerine Ahmed'in (II.) geçirilmesini ilgililere bildirerek cepheye gitti. Yeni padişah II. Ahmed (hd 1691-1695), cepheye gönderdiği hatt-ı hümayunla Fazıl Mustafa Paşa'yı sadrazamlık görevinde bıraktı. Varadin-Semlin arasında bozguna uğrattığı Avusturya ordusunu izlerken Salankamen muharebesinde şehit düştü. Cenazesi İstanbul'a getirilerek aile türbesine gömüldü. Kimi kaynaklar ise muharebe meydanında cesedinin bulunmadığını bildirir.

Kısa sadrazamlığı sırasında, narh uygulamasının şer'i bir gereklilik olmadığım duyurdu. Fakat İstanbul'da narhı kaldırmaya dönük bir karar almaktan da çekindi. Bu yüzden kentte karaborsa yaygınlaştı. Bayramlarda)liksek kamu görevlilerinin padişaha, sadrazama hediyeler (iydiyye) sunmaları geleneğini kaldırdı. İstanbul'daki sarayı Süleymaniye ile Vefa arasmda olup yanında bir de kütüphanesi vardı.

Köprülülerin soyu Fazıl Mustafa Paşa' nın 3 oğlu Numan, Abdullah ve Esad paşalardan sürmüştür.

Numan Paşa

(1670, Kandiye - 28 Ocak 1719, Kandiye) Medrese eğitimi gördü. 169T de babasının ölümünden sonra Köprülü evkafı mütevellisi oldu. Büyük amcasının oğlu Amcazade Hüseyin Paşa 1697'de sadrazam olunca kubbe vezirliğine atandı. Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde valilik, muhafızlık görevlerinde bulundu. 1708'de Ayşe Sultanla (II. Mustafa'nın kızı) evlenerek damat sanını aldı. Çorlulu Ali Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirildi (16 Mayıs 1710-18 Ağustos 1710). Fakat muhaliflerinin başlattığı yıpratma kampanyası yüzünden bir başarı gösteremedi ve 3 ay sonra azledilerek Eğriboz muhafızlığına gönderildi. Ölümüne değin, Hanya, Kandiye, Yanya, Bosna, Belgrad, İçel, Kıbrıs ve en son olarak da Girit'te muhafızlık, valilik yaptı. Kandiye'de öldü ve burada amcası Fazıl Ahmed Paşa'nın yaptırmış olduğu caminin yanma gömüldü. Ordu içindeki lakabı Hoca Paşa'ydı. III. Ahmed'den aşırı saygı gören Numan Paşa'yı, çağdaşları vezirlikten çok şeyhülislamlık yapması gereken bir bilgin olarak görmüşlerdir.

Ayşe Sultan'dan önceki eşinden doğan kızları Veliyye, Selâme hanımlar ile bir oğlu Mehmed Emin Bey, 1760'ta ziyaret için gittikleri Kandiye'de salgından ölmüşlerdir. Büyük oğlu Hafiz Ahmed Paşa (1699 ?-1769) kubbe vezirliği, Selanik, Girit, Yanya, Eğriboz, Belgrad, Bosna, Vidin, Halep ve Mısır valiliklerinde bulundu, Kahire'de öldü. Atalarının kurduğu kütüphaneyi zenginleştirmiştir. Soyu oğulları Abdülbaki (ö. 1768) ve Mehmed Tayyib'den sürmüştür. Numan Paşa'nın diğer oğlu Abdullah Paşa da (1675?-1735) kubbe vezirliği, eyalet valiliği, seraskerlik görevlerinde bulunmuş ve İran savaşlarında şehit düşmüştür. Arapça *Divan'ı* olan Abdullah Paşa'nm 7 oğlu Abdurrahman Paşa (1701-1726), Abdülhamid Bey, Abdullah Bey (ö. 1749), Ammar Bey (ö. 1759), Mehmed Hamdî Bey (ö. 1771), Mehmed Sâdık Bey (ö. 1765) ve Affan Bey'dir (ö. 1783). Kızlan ise Esma (ö. 1760) ve Hasîbe (ö. 1784) hanımlardır.

Esad Paşa

(1681 ?, Resmo -1726, Resmo) Fazıl Mustafa Paşa'nın küçük oğlu. "Deli" lakabıyla tanınmış olup Hicrî ve Haşim mahlaslarıyla şiirler yazmış, *Yusuf u Zeliha* mesnevisini Türkçeye çevirmiştir. İstanbul'daki yaşamım, Seydî Ali Paşa'dan dul kalan halasının konağında, Kadıköy ve Üsküdar' daki köşk ve yalıda geçirdi. 1718'de vezir ve Musul beylerbeyi oldu. Resmo muhafızı iken öldü.

Köprülüler, ana kol olarak Numan Paşa'nm oğlu Abdullah Paşa'nm soyundan sürerek beylikçilik, âmedcilik, sadaret müsteşarlığı gibi önemli üst görevler alan bir dizi aydınla 19- yy'ın sonlarına kadar temsil edilmiştir. Abdullah Paşa'nın torunu ve Abdülhamid Bey'in oğlu Mehmed Asım Bey (ö. 1816), bunun oğlu Asım Mehmed Bey (ö. 1836) İstanbul'un sayılı aydınları arasında yer almışlardır. Ailenin daha sonraki kuşakları arasında Meclis-i Vâlâ azası İsmail Arif Bey (ö. 1872), bunun oğlu Bükreş Elçisi Ahmed Ziya Bey ve bu sonuncunun torunu Faiz Bey vardır. Fuad Köprülü (1890-1966) Faiz Bey'in oğlu olup Köprülüler ailesinin son ünlü bireyidir.

Amcazade Hüseyin Paşa

(1644, ? - 1702, Silivri) Köprülüler ailesinin diğer bir kolu, Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğlu Amcazade Hüseyin Paşa ile sürmüştür. "Yeğen", "Sarhoş", "Mevlevî" sanları ile de anılan Hüseyin Paşa, 1683'te sancakbeyi, 1684'te beylerbeyi, 1689'da vezir oldu. 1691'de sadaret kaymakamı olarak İstanbul'un yönetimi görevini üstlendi. 1694-1695'te kaptan-ı deryalık yaptı. Belgrad muhafızı iken sadrazamlığa (18 Eylül 1697-4 Eylül 1702) getirildi. Karlofça Antlaşmasını (1699) imzalayarak Osmanlı Devleti'nin daha fazla toprak yitirmesini önlemiştir. Görevden uzaklaştırılmasından 18 gün sonra Silivri'deki çiftliğinde öldü. Saraçhanebaşındaki türbesine gömüldü. İstanbul'da pek çok eser bırakanlardandır. Anadoluhisarında yalısı, Saraçhanebaşında külliyesi vardı (bak. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı; Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi). Naîmâ, geniş ölçüde 17. yy İstanbul yasanımı yansıtan ünlü tarihini Amcazade Hüseyin Paşa adma yazmıştır. Hüseyin Paşa'nın Saraçhanebaşı'ndaki sarayı yanmıştır. İstanbul'da yaptırdığı diğer eserler, Edirne Kapısı dışında mezbaha, Haseki'de sebil, kentin muhtelif semtlerinde 5 çeşme, sukemerleri, suhavzıdır (su deposu). Silivri yakınında Bigados Çiftliği'ni kurmuştur. Oğlu olmayan Hüseyin Paşa'nın kızlarından Rahmiye Hanım, Şeyhülislam Feyzullah Efendiyle evlenmiştir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa

(1634, Köprü - 25 Aralık 1683, Belgrad) Köprülü Mehmed Paşa'nın evlatlığı olup kızı Saliha Hanımla evlenmiş ve Köprülüler ailesinden sayılmıştır. Medreseden yetişen Kara Mustafa Paşa, manevi babası ve kayınpederi Mehmed Paşa'ya telhisçilik etti. 1658'de Silistre beylerbeyi, 1660'ta vezir ve Diyarbekir beylerbeyi oldu. Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı boyunca birkaç kez sadaret kaymakamlığı görevini üstlenerek İstanbul'un iaşe, güvenlik ve yönetim işleriyle ilgilendi. Arada kaptan-ı deryalık yaptı. Fazıl Ahmed Paşa ölünce sadrazamlığa (4 Kasım 1676-25 Aralık 1683) getirildi. Viyana bozgununun suçlusu görülerek Belgrad'da idam edildi.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Sadaret kaymakamlığı ve sadrazamlığı boyunca İstanbul'da önemli hayır eserleri yaptırmıştır. Çarşıkapidaki külliyesi yıkılmıştır. Topkapı dışında köşk, Süleymaniye'de saray ve çeşme, Eyüp Bahariye'sinde Taşlıbuaın'çla ve Beylerbeyi'nde yalılar, Galata'da Yelkenci Hanı ve Mescidi bunlardandır.

Köprülü kızı Saliha Hanım'dan doğan oğulları Yusuf ve Mehmed beyler "Köprülüzadeler", sonraki eşlerinden olan çocukları ve torunlan ise "Merzifonluzadeler" olarak anılmışlardır.

Köprülü Mehmed Paşa'nın büyük kızı Emine Hanımla evlenen Kaplan Mustafa Paşa, adı bilinmeyen bir başka kızıyla evli Seydî Ahmed Paşa, Ayşe Hanım adlı kızının eşi Sadrazam Abaza Siyavuş Paşa, küçük kızı Abide Hanım'ın eşi Puçinli Kara İbrahim Paşa, Köprülü damatlan olarak ailenin 17. yy'm sonu, 18. yyin başındaki nüfuzunu daha da güçlendirmişlerdir. Bu evliliklerden doğanlar arasında Siyavuş Paşa'nın oğlu Damat Abaza Hüseyin Paşa'nın soyuna "Sultanzadeler" denilmiştir. Puçinli Kara İbrahim Paşa'nın oğlu Kaymak Mustafa Paşa ise Lale Devrinde kaptan-ı deryalık yapmıştır.

Bibi. *Silahdar Tarihi,* I-II; *Tarih-i Raşid,* I-III; *Tarih-i Naima,* VI, 217 vd; J. von Hamrrıer, *Osmanlı Devleti Tarihi,* XI, İst., 1947; Ahmed Refik, *Köprülüler,* I-II, İst., 1331; ay, *Felâket Seneleri,* İst., 1332; M. T. Gökbilgin, "Köprülüler", *İA,* VI, 892-908; V. Çabuk, *Köprülüler,* İst., 1988; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* II, İst., 1989, s. 721-728; M. Halife, "Tarih-i Gılmanî", *TOEM,* S. 78-83.

NECDET SAKAOĞLU

KÖRMÜKÇÜ, HAZIM

(1898, İstanbul-1 Nisan 1944, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu.

Şemsü'l-Mekatip'te ve Kabataş İdadisinde okudu. Belediye Meclisi'nde zabıt kâtibi olarak çalıştığı sırada tiyatroya ilgi duymaya başladı. 1915'te Benliyan'm (Arsak Haçaduryan) kurduğu Milli Osmanlı Operet Kumpanyasintn sahnelediği *Clairette'in 28 Günlük Askerliği* adlı oyunda sahneye çıktı. Aynı yıl Darülbedayi'ye (bugün Şehir Tiyatroları) giren sanatçı, oyunlarda bir süre rol almadı. 1917'de Halit Ziya Uşaklıgil'in A. Dumas Fils'den uyarladığı *Füruzan* adlı oyunla sahneye çıktı. O sezon sahnelenen *Kayseri Gülleri* hdeki Yanko rolüyle beğeni kazandı. 1924-1925 sezonunda Muhsin Ertuğrul ve arkadaşları topluluğunun Ferah Tiyatrosu'ndaki(->) oyunlarında rol aldı. 1925-1926 sezonunda da Raşit Rıza (Samako) ile çalıştı. Daha sonra kısa bir süre Şadi Fikret Karagözoğlu'nun kurduğu Milli Sahne ile turne yaptı. 1927'de Şehir Tiyatrolarıma girdi ve bir daha ayrılmadı.

Özellikle, Musahibzade Celal'in oyunlarında, operetlerde ve müzikli oyunlarda büyük ün kazanan Hazım Körmükçü, 1929'da *Kaçakçılar* filmiyle sinemaya başladı. Çoğu tiyatrodan sinemaya uyarlanan *İstanbul Sokaklarında, Karım Beni Aldatırsa, Leblebici Horhor Ağa, Söz Bir Allah Bir, Aynaroz Kadısı, Bir Kavuk Devrildi, Akasya Palas, Tosun Paşa, Nasreddin Hoca, Kahveci Güzeli* adlı filmlerde oynadı.

Hazım Körmükçü'nün, sanat yaşamının büyük bir bölümünü geçirdiği İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları'nda sahneye çıktığı oyunlardan bazıları *Ceza Kanunu, Lokmanzade, Merhametten Maraz, Pembe Köşk, Hanımlar Terzihanesi, Miras Peşinde, Hamlet, Haydutlar, Fermanlı Deli Hazretleri, Aynaroz Kadısı, Kafes Arkasında, Süt Kardeşler, Müraî, Arzuhalci Mehmet Efendi, Topaz, Bir Kavuk Devrildi, Venedik Taciri, Yaşayan Kadavra, Maskaralar, Aptal, Mum Söndü, Ayı, Şarlatan, Onlar Ermiş Muradına, Akın, Yalova Türküsü, Kafatası, Pazartesi-Perşembe, Bir Ölü Evi, Üç Saat, Sarı Zeybek, Lüküs Hayat, Bekârlar, İstanbul Efendisi, Yarasa, Deli Dolu, Saz-Caz, Mırnav, Gülünç Kibarlar, Ayaktakımı Arasında, Hülleci, Yanlışlıklar Komedisi, İkizler, Yalı Uşağı, Kibarlık Budalası, Oyun İçinde Oyun, Boks Şampiyonudur.*

Geleneksel Türk tiyatrosunun anlatım olanaklarını oyunculuğunda buluşturan Körmükçü, genç yaşında ölmesine karşın Türk tiyatrosunun unutulmaz isimleri arasında yer aldı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KÖRÜKÇÜ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Silivrikapının, Osmanlı döneminde "Lalezar" olarak anılan kesiminde, Seyit Ömer Mahallesi'nde, Silivrikapı Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Tarihçesi yeterince bilinmeyen bu tekkenin, tespit edilemeyen bir tarihte Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı "Körükçü" lakabı ile tanınan Şeyh İsmail Zühdî Efendi tarafından kurulduğu söylenmektedir. Tekkenin son postnişini Şeyh Sıdkı Beyin kızı Bedriye Girginin babasmdan naklettiği rivayete göre Şeyh İ. Zühdî Efendi hemen yer yerde "Hû" çekerek dolaştığı için kendisine bu lakap verilmiştir. Diğer taraftan söz konusu tekkenin birtakım kaynaklarda "Kürkçü" ya da "Kürkçüzade", bazı-

Hazım Körmükçü (sağ) ve Talat Artemel 1928 yılında çekilmiş bir fotoğrafta. *Gökhan Akçura koleksiyonu*

larında da "Kökçü" adı ile kaydedilmiş olduğu gözlenmektedir. Eğer yukarıda değinilen rivayet doğru ise bu diğer adlar "körük", "kürk", "kök" kelimelerinin Osmanlıca imlalarmdaki benzerlikten kaynaklanan yanlışların ürünüdür.

Yeri tarif edilirken "Aşmalı Sokak'ta" bulunduğu belirtilen Körükçü Tekkesi'nin postuna geçen şeyhlerin tam bir listesi tespit edilememekte, bu tesisin birkaç kez Halveti ve Kadirî tarikatları arasında el değiştirdiği anlaşılmaktadır. BOA'da bulunan 1199/1784 tarihli tekke listesinde (Çetin, *Tekkeler)* "Aşmalı Sokak'ta Kürkçü Tekkesi (Şeyh Mustafa Efendi Kadiri)" kaydı yer almakta, Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan ve Melekpaşazade Kadri Bey (ö. 1846) tarafından 19. yy'ın ikinci çeyreğinde kaleme alındığı anlaşılan *Hankahname'âe* cuma günü ayin icra edilen tekkeler arasında "Kökçü-Kadirî-der Aşmalı Sokak-arsa" kaydı bulunmaktadır. II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultanin 1249/1834'teki düğününe davetli Halveti şeyhleri arasında "Kocamustafapaşa kurbünde Körükçü Tekkesi şeyhi el-Hac İbrahim Efendinin" adı geçmekte, 1256/1840 tarihli *Âsitâne'de* ise, yine cuma günü ayin yapılan tekkeler arasında "Kadiriyye'den Körükçü Tekkesi der Aşmalı Sokak. Arsadır" kaydı dikkati çekmektedir.

Sonuçta Körükçü Tekkesi'nin kuruluşunda Halvetî-Sünbülî tarikatma bağlı bulunduğu, 18. yy'm dördüncü çeyreğinde (muhtemelen 1191/1777'de) bir müddet Kadirîliğe, 19- yy'ın ilk çeyreğinde tekrar Halvetîliğe bağlandığı, bu arada en az iki kere ortadan kalktığı söylenebilir. Nitekim günümüzde Silivrikapı Caddesi üzerindeki hazire duvarında yer alan 12 Rebiülevvel 1280/1863 tarihli ihya kitabesinde "nice müddetler kalub arsa-yı hâlî" ibaresi göze çarpmaktadır. Tekke, söz konusu kitabenin verdiği tarihte (1863) Kadirîliğin Eşrefi koluna bağlı Şeyh Abdülkadir Efendi tarafından canlandırılmış ve tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar bu tarikata hizmet etmiştir. Bu son dönemde tekkede cuma günleri yerine pazar günleri ayin icra edildiği bilinmekte, Dahiliye Nezareti' nin R. 1310/1885-86'da hazırlattığı istatistik cetvelinde burada 1 erkek ile 3 kadının ikamet ettiği belirtilmektedir.

Tekkenin, günümüze intikal eden son binası ise 19. yy'ın sonlarında Şeyh Hüseyin Bedreddin Efendi'nin damadı olan son postnişin Şeyh Sıdkı Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Tevhidhane, selamlık ve mutfak bölümlerinden oluşan bu son tekkeye harem dairesinin yapılamadığı, aynı zamanda tapu memuru olan Şeyh Sıdkı Bey'in ailesi ile Boğaziçi'nde bir yalıda ikamet ettiği, haftada bir kere, ayin icra edilen pazar günlerinde yalıdan buraya gelindiği anlaşılmaktadır. Tekke binası günümüzde, mal sahipleri olan son şeyhin ailesi tarafından mesken olarak kullanılmaktadır.

Körükçü Tekkesi, tasarımı ve dış görünümü ile çevresindeki ahşap meskenlerle büyük benzerlik gösteren, sivil mimari ile tarikat mimarisinin ortak alanını oluşturan geç dönem tarikat yapılarındandır. Zemin katı kagir, üst katı ahşap olan yapı "L" biçiminde bir alana yayılmış, "L"nin tabam ile cadde arasında kalan küçük saha hazire olarak değerlendirilmiştir. Şeyh Abdülkadir Efendi ile Şeyh Hüseyin Bedreddin Efendi'nin kabirlerini barmdıran hazireyi cadde (kıble) yönünde sınırlayan duvar özgün biçimini kaybetmiştir. Aslında bu duvarda, dikdörtgen açıklıklı ve saçaklı bir kapı ile bunun sağında dikdörtgen açıklıklı iki ziyaret penceresi bulunmaktaydı. Günümüzde ise duvarın yüksekliği azaltılmış, kapı pencereye, en sağdaki pencere de kapıya dönüştürülmüştür. Ortadaki pencerenin içinde farklı tarihlere ait iki kitabe görülür. Üstteki kitabe, sülüs hatla yazılmış olarak Kadirîliğin piri Seyyid Abdülkadir Geylanî'nin adını ve 1191/1777 tarihini taşır. Asıl yerinin tekkenin cümle kapısı olduğu tahmin edilebilen bu kitabedeki tarih büyük bir ihtimalle tekkenin Kadirîliğe intikal ettiği bir ihya ameliyesine işaret etmektedir. Manzum olan ve istifli sülüsle yazılmış bulunan diğer kitabe ise tekkenin Şeyh Abdülkadir Efendi tarafından yeniden inşa ettirildiği 1280/1863 tarihini verir. Tekkenin banisi Şeyh İ. Zühdî Efendi ise arka bahçede gömülüdür.

Servis birimlerini barındıran, basık tavanlı zemin katın Silivrikapı Caddesi'ne açılan kapısı sonradan iptal edilerek pencereye dönüştürülmüştür. Bu kapının solunda, tuğla örgü ile çerçevelenmiş, basık kemerli iki adet pencere sıralanır. Üst katta, sivil mimari kökenli karnıyarık plan uygulanmış, tevhidhane ile selamlık birimleri yapıyı doğu-batı doğrultusunda kat eden, dikdörtgen planlı bir sofanın iki yanma yerleştirilmiştir. Sofanın güney tarafında, caddeye doğru çıkıntı yapan tevhidhane ile buna bitişik şeyh odası, bunlarm karşısında da, ortada kahve ocağı ile yanlarda birer oda bulunmaktadır. Günümüzde evin salonu olarak kullanılan tevhidhane dikdörtgen planlı ve düz tavanlı bir mekândır. Doğu duvan sağır bırakılmış, kuzey duvarının eksenine giriş, bunun tam karşısına mihrap, hazireye komşu olan batı duvarı ile cadde yönündeki mihrap duvarına ikişer pencere açılmıştır. Tekkelerin kapatılmasından sonra tevhidhanenin pencereleri küçültülmüş, ayrıca cephede taşkınlık yapan ve yapıyı herhangi bir ahşap meskenden farklı kılan yegâne öğe olan, yarım daire planlı mihrap iptal edilmiştir. Tevhidhane üe sofanın tavanlarında, paşalarla (enli çıta) meydana getirilen geometrik taksimattan başka süsleme olarak nitelendirilebilecek herhangi bir şey bulunmaz. Diğer mekânların tavanları ise "çubuklu" denilen türdedir. Tekkenin mutfağı ve kileri arka bahçede, bağımsız bir yapı olarak inşa edilmiştir.

Bibi. Çetin, *Tekkeler,* 586; Aynur, *Saliha Sultan,* 36, no. 119; *Âsitâne;* Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 92-93, no. 143; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 8; *îhsaiyat II,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 272.

M. BAHA TANMAN

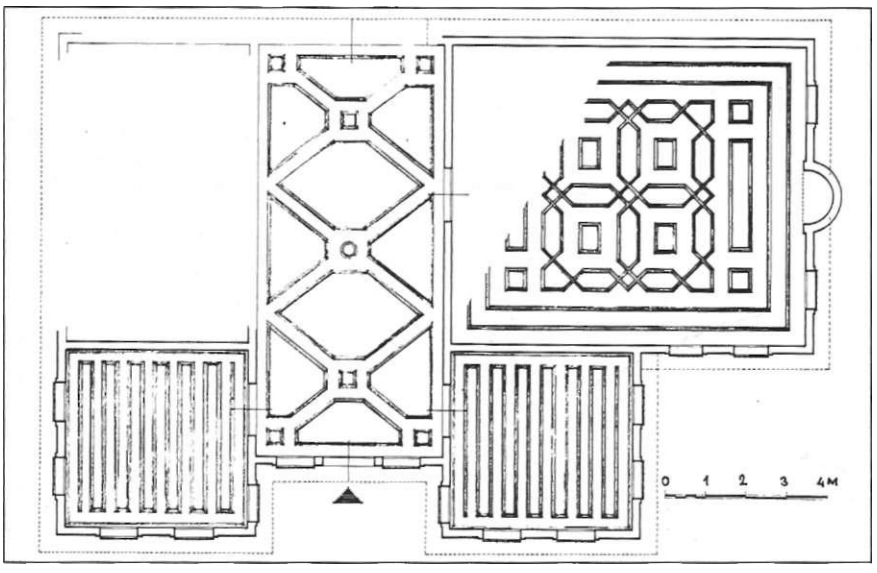

Körükçü Tekkesi'nin üst kat planı.
M. Baha Tanman, 1980

KÖSEM SULTAN

(1589 ?, ? - 3 Eylül 1651, İstanbul) I. Ahmedin(-0 eşi, IV. Murad(->) ve İbrahim'in(->) annesi, IV. Mehmed'in(-») büyükannesidir.

Kösem Valide, Mahpeyker Kösem Sultan, Mahpeyker Sultan, Büyük Valide Sultan, Valide-i Muazzama, ölümünden sonra Valide-i Maktule, Valide-i Şehide adlarıyla da tanınmıştır. Resmi yazılarda "Hazret-i Mahpeyker Sultan dâmet ismütühâ valide-i pâdişâh-ı âlem-penah" unvanlarıyla söz edilirdi.

Osmanlı sarayına girişi ve kökeni konusunda kesin bilgiler yoktur. Bir Rum papazın kızı ve asıl adının da Anastasya olduğu, Bosna beylerbeyinin eline geçtiği, güzelliği, güleçliği, çenebazlığı dikkate alınarak saraya takdim edildiği söylenir. Kendisini "Kösem" adıyla tanıtan ilk kaynak, 1645'te yayımlanan Pietro della Valle'in *Voyages* adlı yapıtıdır. "Kösem" bu ünlü

saray kadınına haremde verilmiş bir lakap olup sürünün önüne geçen kösemen benzetmesiyle tüm cariyelerin ve hasekilerin önünde yer alması biçiminde veya tüysüzlüğü (köse) ile yorumlanmıştır.

I. Ahmed'in (hd 1603-1617) 14 hasekisinden adları saptanan ikisinden teki (diğeri Hatice Mahfiruze) olan Kösem Sultan'a saray geleneklerine göre verilen ad, Mahpeyker'dir. Kösemin, I. Ahmed'in hasekisi oluşu 1605'ten öncedir. Sırasıyla Ayşe Sultan(1605) ve Fatma Sultani (1606), Murad'ı (IV.) (1612), Şehzade Süleyman'ı **(1611),** Kasım'ı (1614) ve İbrahim'i (Sultan) (1625) doğurmuştur. Fakat, I. Ahmed döneminde saraydaki etkinliği konusunda bir bilgiye rastlanmaz. Kösem Sultanin asıl ortaya çıkışı, iki oğlunun ve torununun padişahlıkları dönemindedir. Bununla birlikte I. Ahmed'in sağlığında, biri **6** diğeri 5 yaşındaki iki kızından Ayşe Sultani VezirazamNasuhPaşa, Fatma Sultani da Kaptan-ı Derya Hasan Paşa ile "sûrî" (düğünle sınırlı) nikahlatarak dönemin güçlü devlet adamlarını damat edindi. Padişah kızlarının henüz çocukken devlet adamlarıyla nikâhlanması geleneğinin ilk örneği bu evlilikler olmuştur.

1617'de I. Ahmed ölünce Eski Saray'a(->) gönderilen Kösem Sultan, sarayla ilişkisini sürdürdü. 1619'da üvey oğlu II. Osman (hd 1618-1622) Eski Saray'da verdiği bir ziyafete katılarak üç gün boyunca üvey annesinin konuğu oldu. Bu ilginç olayı, Venedik balyosu bir raporunda anlatmıştır. Topkapı Sarayinda 10 yıldan fazla haseki sultan sanını taşıyan Kösem Sultan, **6** yıl boyunca da Eski Saray'da kaldı ve bu kısa dönemde Osmanlı hanedanının yaşadığı trajik olayları uzaktan izledi.

10 Eylül 1623'te oğlu IV. Murad'ın tahta geçmesi ile Kösem Sultanin, 28 yıl sürecek valide sultanlığı başladı. Mehd-i ulyâ sanını alarak görkemli bir valide alayı ile Topkapı Sarayina döndü ve harem dairesine yerleşti. Resmen olmasa da henüz küçük yaşta olan oğlu adına devlet yönetiminde söz sahibi oldu. Bir tür saltanat naibeliği olan konumunu 1632'de IV. Murad' n saltanat işlerini eline alışma değin korudu. Bundan sonra da oğluna, atamalarda, önemli iç ve dış sorunlarda danışmanlık etti ve onun uzun süren seferleri sırasında İstanbul'un yönetimi ve gelişen yeni durumlar ile ilgilendi. Bunun için de kentin ticaret merkezlerinde, kapıkulu ocağında güvenilir ve yetkin kişilerle işbirliği kurdu. Örneğin, Bursa gezisine çıkan IV. Murad'ın, İznik kadısını idam ettirmesinin İstanbul'daki ulema arasında uyandırdığı tepkiden oğlunu haberdar ederek onun ivedilikle İstanbul'a dönmesini ve olası bir ihtilali önlemesini sağladı. IV. Murad, bu olayın tertipçisi saydığı Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi'yi idam ettirdi. IV. Murad üzerinde pek çok konuda etkili olan Kösem Sultan, onun öz kardeşleri Şehzade Süleyman, Bayezid ve Kasım'ı boğdurmasını önleyemedi. Yeteneksiz ve zayıf kişilikli küçük şehzade İbrahim'i (Sultan) haremin özel koşullarından ve mekânsal olanaklarından yararlanarak aynı akıbete uğramaktan, ayrıca erkek çocuktan yoksun IV. Murad'dan sonra Osmanlı hanedanını da sönmek tehlikesinden kurtardı.

8 Şubat 1640'ta İbrahim'in tahta çıkışı ile Kösem Sultanin valide sultanlığı devam ederken saltanat naibeliği ikinci kez başladı. Bu sefer, yaşmdan dolayı değil, zihinsel yönden yardıma muhtaç bu ikinci oğlu adına, devlet yönetimine ağırlığını koydu. Kösem, bu yeni konumunu yitirmemek için oğlu İbrahim'i, çocuk sahibi olması gerekçesiyle kadınlarla ilişkiye yönlendirdi. Kendisi ise atamalardan rüşvetler almayı, hediyeler kabul etmeyi sürdürerek zenginleşti. Yapıcı ve yetenekli devlet adamlarının bulunmaması, İbrahim'in dengesiz ve düzeysiz siyaseti, kapıkulu askerlerinin, her vesileyle eyleme geçip saraya yürüme alışkanlıkları karşısında da yaşamını güvenceye almayı öngördü ve bu amaçla kapıkulu ocaklarının büyük subayları (ocak ağalan) ile dayanışmaya yöneldi.

Edindiği servetlerin bir bölümünü İstanbul'da ve taşrada hayır işlerine harcayan Kösem Sultan, kent halkı arasında, iyiliksever ve dindar tanınmasına hizmet edecek yatırımlardan da geri kalmadı. Bu amaçla zaman zaman kenti dolaşmakta, adamlarının tespit ettiği yoksullara zekât ve sadaka vermekteydi. Yine, İstanbul hapishanelerindeki borçluları da borçlarını ödeyip kurtarmaktaydı. Her yıl hac mevsiminde küçük saka, büyük saka denen iki görevliyi hacı kafileleriyle yola çıkartıp, bunlara, yol boyunca hacılara soğuk sular, bazı konaklarda da şeker şerbetleri dağıttırırdı. Haremde yetiştirdiği cariyeleri zengin çeyizler hazırlatıp çırak çıkartması ve İstanbullu ailelere gelin vermesi de onun özel bir tutkusuydu.

Önceki harem kadınlarından hiçbirinin bu düzeyde sergileyemedikleri otoritesi nedeniyle de Kösem Sultan, giderek oğlu İbrahim'in baş hedefi oldu. Saltanatının son iki yılında annesinin nüfuzundan kurtulma yolları arayan İbrahim'i haremdeki çok sayıda haseki sultanla harem ağaları da yönlendirmekteydiler. Buna karşılık, Kösem Sultan harem ağalarına hakaretler ediyor, İbrahim'in en sevdiği hasekileri döverek sindiriciliğini sürdürüyor; İbrahim'i ise çılgınca hareketleri ve yanlış tutumu nedeniyle sık sık uyarıyordu.

Ruh sağlığı bozulan İbrahim, hasekilerinin de ısrarı sonucu beklenmedik bir karar aldı ve Kösem Sultani Rodos'a sürdürmeye kalkıştı. Fakat, Tarihçi Naîmâ'nın anlatımıyla "Rodos'a nefyini ferman idüb lâkin yine def olunub taşra bağçelerine" çekilmesine razı oldu. Kösem Sultan bir süre, kendisine ait olan İskender Çelebi Bahçesinde (Florya) kaldı. Oğlu İbrahim'in, hakkında daha tehlikeli bir ferman vermesinden korkarak burada inzivaya çekildi. Bununla birlikte dönemin devlet adamları zaman zaman kendisine başvurarak görüşlerini almaktaydılar. Kösem Sultan da bir kez Vezirazam Salih Paşa ile burada çok gizli bir görüşme yaparak üstü kapalı bir biçimde İbrahim'in tahttan indirilmesini ve torunu Mehmed'in tahta çıkartılmasını konuştuğu gibi, bir sonraki vezirazam Hezarpare Ahmed Paşa ile de yaşamından emin olmadığını, İbrahim'in tahttan indirilmesi yollarının aranmasını müzakere etmişti.

1648'deki kapıkulu eylemleri ve Vezirazam Ahmed Paşa'nm öldürülmesinden sonra ulema-ocaklı işbirliği ile İbrahim'in tahttan indirilmesi gündeme gelince son karan Kösem Sultanin vermesi uygun görülmüştü. Olayların başlamasından önce Topkapı Sarayina dönen ve birtakım önlemler alan Kösem Sultan, harem kapısı önünde ilkin ulemadan Esad Efendi ve Uşşakîzade Fasihi Efendi ile görüştü. Onlardan, İbrahim'in tahttan inrilmesiyle ilgili gerekçeleri dinledi. Oğlunu bir ölçüde savunmayı ve tahtında tutmayı denedi. Bunun için de din ve devlet adamlarından bir danışma kurulunun oluşturulmasını, padişahın kararlarının burada görüşülmesini önerdi. Bu öneriler, Fatih Camii'nde toplanan ulema ve ocaklılarca kabul edilmedi. Buna karşılık Kösem Sultan da Şehzade Mehmed'in Yeni Odalar'a götürülüp Orta Cami'de tahta oturtulmasına karşı çıktı ve hanedan geleneğinde cülusun saraydaki yerinin ve protokolünün belli olduğunu, bunun değiştirilemeyeceğini belirtti. Cülus için devlet erkânı, ulema ve ocak ağaları geldiklerinde ise onlarla Dehliz Kapusu (Araba Kapısı) önünde, başında ipekli siyah bir örtü, yanında yelpaze tutan bir harem ağası olduğu halde görüştü. Bu müzakere karşılıklı çok ilginç çıkışlarla uzun sürdü. Kösem Sultan, Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, Hanefi Efendi gibi dönemin büyük bilginlerine karşı düşüncelerini çekinmeden ve çok güzel bir üslupla açıkladı. Edindiği deneyimle muhataplarını bayağı yordu. Sonunda ikna olunca tam bir soğukkanlılıkla oğlunun tahttan indirilip torunu 7 yaşındaki Mehmed'in tahta oturtulmasını kabul etti ve "İmdi varayım sancağm sardırıb çıkarayım" diyerek hareme girdi.

8 Ağustos 1648'de IV. Mehmed'in tahta çıkışında birinci derecede etkili olan Kösem Sultan, bu tarihten başlayarak "Valide-i Muazzama", "Ümmü'l-Mü'minin" sanlarını aldı ve gerçek anlamda saltanat naibesi oldu. İzleyen günlerde, haremde hapsedilen oğlu İbrahim'in ikinci kez tahta geçirilmesi olasılığı belirince, bunun, kendisinin sonu olacağı düşüncesiyle İbrahim'in hapsedildiği iç köşkün tüm pencerelerini ve kapısını ördürttü. Verilen fetva uyarınca İbrahim'in boğdurulmasına ses çıkartmadı.

Silahdar Tarihi'nde ve *Risale-i Teberdariye'de* anlatıldığına göre, aynı günlerde harem geleneklerinde bir değişiklik öngören Kösem Sultan, zenci hadımağalarınm harem dairelerine girmelerini yasakladı. "Bâ'de'l-yevm, kendü hâlinize olasız. Gerek harem umuruna ve gerek taşra umuruna karışmayasız. Cümleniz azadsız kölesiz. Ancak harem kapısı önünde oturmaktan gayri işiniz yokdur" uyarılarım içeren bir hükümname yazdı ve hareme giren harem ağalarının katledileceğini bildirdi. Bu kararı ile, İbrahim döneminde pek

çok kötülüğün ve yanlış kararın sorumlusu olarak merhametsiz, hilekâr ve cahil harem ağalarını itham etti. Bunlann başlatacakları bir kampanyaya karşılık da ocak ağaları ile olan dayanışmasını daha çok artırma gereğini duydu. Yaşamı boyunca sağduyulu ve dikkatli hareket eden Kösem Sultanın yaşlılık dönemindeki tutumu, IV. Mehmed'in annesi genç Valide Sultan Hatice Turhan'ın da harem ağaları ile anlaşması sonucu beklenmedik bir rekabet doğurdu. Kösem Sultan'm, ocak ağalarından Kara Murad'ı (Kara Murad Paşa) vezirazamlığa getirmesi, Bektaş Ağa aracılığı ile de İstanbul'un tüm ticari muhitlerini, denetim altında tutma çabası, Muslihiddin ve Sarı Kâtib'in, çıkar ve rüşvet işlemlerini kendisi adına yürütmeleri sonucu değiştirmedi. Murad Paşa'dan sonra Melek Ahmed Paşa'yı(->), ardından Siyavuş Paşa'yı vezirazamlığa getiren Kösem Sultan, gelişmelerin hızla aleyhine dönmesini önleyemedi. Melek Ahmed Paşa'nm vezirazamlığı sırasındaki para ve vergi operasyonu yüzünden patlak veren esnaf ayaklanması, saraydaki odaklaşmaları daha da belirginleştirdi. Kösem Sultan, kendisini tutan ocak ağalarının idamlarını güçlükle önleyebildi. Bir komploya uğrayacağını sezerek Turhan Sultan ve onunla işbirliği yapan Başlala Uzun Süleyman, Hoca Reyhan ve Musahip İsmail adlı harem ağalarını, hattâ torunu IV. Mehmed'i ortadan kaldırmayı tasarladı. Bu amaçla saray helvacıbaşısıÜveys'ten, iki kavanoz zehirli şerbet hazırlamasını istedi. Bunu, cariye Melekî Kalfa, Turhan Sultan'a haber verince ramazanın 17. günü (2 Eylül 1651) iki taraf da karşılıklı suikast girişimlerini başlattılar.

Kösem Sultan, gece bir grup ocak askerini saraya alıp IV. Mehmed'i tahttan indirmeyi ve Şehzade Süleyman'ı tahta geçirmeyi planlamış ve bunun için sarayın bazı kapılarını açık bıraktırmıştı. Oysa Tuhran Sultan ve harem ağaları daha önce davranarak zülüflü baltacılarla hasodalıları silahlandırmışlardı. Durumu öğrenen Vezirazam Siyavuş Paşa akşam saraya gelmekle birlikte bu iç hesaplaşmanın sonuçlarından korkarak konağına döndü. Teravihten sonra "Büyük valideyi isteriz!" bağrışlarıyla harekete geçen hasodalılar, kendilerine engel olmak isteyen hasodabaşını yaralayarak hareme yürüdüler. Onlara 120 kadar zülüflü baltacı katıldı. Valide dairesinin kapısını bekleyen kapı gulamlarını öldüren silahlı kalabalığın, beklediği ocak askerleri olmadığını anlayan Kösem Sultan kaçıp saklanmayı denedi. Nihanhane denen gizli odaların birinden ötekine geçti. Gurfe denen çok gizli bir asmakat dolabına gizlendi. Onu burada bulup aşağıya sürükleyen zülüflü baltacılar ve hasodalılar, üzerine çöküp mücevherlerini yağmaladılar. Bu yüzden parmaklarım kırdılar, kulağını yırttılar. Kuşhane Kapısı önüne kadar sopa ve silah darbeleriyle sürüklediler. Öldü sanarak bıraktılar. Fakat kımıldadığını görünce bir kez daha saldırdılar. Zülüflü Kuşçu Mehmed, Kösem Sultani bir perde ipi ile boğdu. Valide dairesi, baskını yapanlarca yağmalandı ve rivayete göre haremdeki cariyelere tasallut edildi.

Kösem Sultanin boğulduğu Kuşhane Kapısı ve ölüsünün bir süre bekletildiği buradaki oturma sekisi, harem halkınca kutsanmış ve Valide Sultan Makteli olarak burada her gece mum yakılmaya başlanmıştır. Ertesi gün Eski Saray'a götürülen cenaze, buradan kaldırılarak I. Ahmed Türbesi'ne gömülmüştür.

Osmanlı tarihinde Kösem Sultan'dan başka öldürülen valide sultan yoktur. Bu da onun, diğerleriyle kıyaslanmayacak kişiliği, Osmanlı sarayındaki yarım yüzyıla yakın otoritesi ile açıklanabilir.

Kösem Sultanin Osmanlı hanedanı ve tarihi içinde özel bir yeri vardır. Hürrem, Nurbânu, Safiye, Turhan ve Gülnûş sultanlara oranla daha yüksek düzeyde ve etkili bir kişilik sergilediği açıktır. Diğerleri salt, eşleri veya oğulları olan padişahları etkileyerek birtakım yönlendirmelerde bulunabildikleri halde Kösem Sultan, IV. Murad, I. İbrahim ve IV. Mehmed'in ilk saltanat yıllarında fiilen devleti yönetmişti. Bu iktidarının toplam 20 yılı bulması ise Osmanlı tarihi bakımından önemlidir. Tarihteki asıl rolü ise iki olayla belirginleşir. İlkin, IV. Murad'ın, kardeşi İbrahim'i boğdurtmasını önleyerek Osmanlı hanedanının devamını sağlamış, ikinci olarak da oğlu İbrahim'in tahttan indirilip yerine torunu IV, Mehmed'in geçmesine izin vererek doğabilecek daha kötü bir sonucu önlemiştir.

Kösem Sultanin, görkemli yaşamı ve trajik ölümü kadar, kazandırdığı eserler de dikkat çekicidir. Zile, Menemen, Gazze, Kilis ve Ezdin paşmaklıklarmdan yılda 250.000 riyal değerinde gelirinin olduğu hesaplanan Kösem Sultanin kethüdalarını ve vergi toplayıcılarını sıkıştırarak tahsil edilmemiş bir kuruş bıraktırmadığı biliniyor. Ölümü sırasında yağmalananlar dışında ortaya çıkartılan mal. varlığından 20 sandık dolusu filorini hazineye alınmış ve o sıradaki para darlığı için bu servet geçici bir çözüm olmuştur. İstanbul'a yaptırdığı tesislerin başlıcalan, Üsküdar'da Çinili Külliyesi(->), Anadolukavağı Mescidi ve Camii, Sultanselim'de Valide Medresesi, Mescidi ve Çeşmesi, Çakmakçılar'daki Valide Hanidır(->). Zengin vakıfları "Evkaf-ı Mahpeyker Sultan" adı altında toplanmıştır.

Bibi. Pietro della Valle, *Voyages,* I, Rouen, **1645,** s. 94; *Tarih-i Naima,* III-IV; Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî,* İst., 1340, s. **21** vd; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 144, 184 vd; Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı,* II, İst., **1332,** s. 147 vd, III, İst., **1923;** ay, *Samur Devri,* İst., 1927; C. Baysun, "Kösem Sultan", *İA,* Vİ, 915-923; *Silahdar Tarihi,* II, 580 vd; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 48-49; Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1985, s. 35 vd;T. Hasırcıoğlu, "Mahpeyker Kösem Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 75-77 (Mart 1956-Mayıs 1956).

NECDET SAKAOĞLU

KÖŞKLÜLER

Eski İstanbul'da yangınlan ilgililere ve halka haber veren görevli.

Köşklülerin güçlü, kuvvetli ve gösterişli, ayağına çabuk kimselerden olması tercih edilirdi. II. Meşrutiyet yıllarına kadar Beyazıt Yangın Kulesi'nde 20, Galata'da 18, İcadiye'de 3, Üsküdar Karakolu'nda 6, Eyüp'te 5 köşklü bulunmaktaydı.

Yangın çıktığı zaman kendisine verilmiş olan bölgenin sınırına kadar gider, nöbetçi olduğu zamanlarda da kulede dolaşarak etrafı gözetlerdi. Gözetleme esnasında bir yangın belirtisi gördüğünde kule ağasını uyandırarak haber verirdi. Daha eski dönemlerde asker gibi kılıç taşır, bellerine toka takarlardı. Kendilerine merkez komutanlığı altında bir koğuş tahsis edilerek barınmaları da temin edilmişti. Önceleri Bâb-ı Seraskeri, sonra da Zaptiye Nezareti tarafmdan senede bir kat elbise, başağaya 6, ikinci ağaya 4, üçüncü ağaya 3, çavuşlara 3, neferlere de birer çift "nefer tayım" verilirdi.

Yangım haber verebilmek için gündüzleri yalnızca resmi daire ve karakollara, geceleri de karakollara ve mahalle bekçilerine uğrarlardı. Ellerinde ucu süngü gibi parlayan bir kargı ve bu kargının koştukça sallanan püsküllleri olurdu. Geceleri ise "işkembe fener" denilen muşambadan akordeon biçiminde bir fener taşıyarak dolaşırlardı. Uğradıkları yerlerde nara atarlar ve yangın yerini kısa bir şekilde haber verdikten sonra yollarına devam ederlerdi. Yolda köşklüye rastlayanların ve yangının nerede olduğunu öğrenmek isteyenlerin ona "uğur ola" demeleri âdettendi. Yanılıp da yangın nerede dediklerinde küfür işitmeleri işten bile değildi. Köşklüler, İstanbul'un semtlerini kız ve oğlan olarak sembolleştirmişlerdi. Kız tarafı Galata ve Boğaziçi, oğlan tarafı ise diğer semtlerdi. Yangının nerede olduğunu öğrenmek isteyenlerin bazısı da "Kızın mı, oğlun mu oldu?" derlerdi.

Vehimli bazı kimseler gece çıkan yangınlardan haberdar olabilmek için köşklülere belirli bir aidat öderler, köşklüler de yangının yerini gece onların kapılarının önüne kadar gelerek haber verirlerdi. .

Köşklülerin son dönemdeki kıyafetleri, başlarında fes, üstlerinde asker biçimi kısa ve kapalı yakalı, parlak düğmeli bir ceket, onun altında da bol siyah paçalı pantolon, ayaklarında "karakaçan" denilen tulumba yemenisinden oluşurdu.

Bibi. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca,* 115; İ. Birinci, "Dünkü İstanbul'da Yangın", *Yeni Tarih Dergisi,* S. 4 (Nisan 1957), s. 127; ay, "Tulumbacılar", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 9 (Ekim 1965), s. 78-82; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, 304-305; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 97-102; Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar,* İst., 1991. s. 43-45.

UĞUR GOKTAŞ

KÖY TİPİ VAPURLAR

Şehir Hatları İşletmesi'nin filosunda, 300-500 grostonluk orta boy yolcu vapurlarına verilen ad.

Köy tipi vapurların ilk üçü, 1951'de Hollanda'da inşa edilen birbirinin eşi Beylerbeyi(-*), İstinye, Yeniköy adlı vapurlar oldu. Bunlar 483 grostonluk, çift motorlu, kullanışlı vapurlardı. Önceleri Köprü, Moda, Kalamış, Caddebostan, Suadiye, Bostancı, Maltepe, Büyükada gibi Marmara'nın

Anadolu hattında ya da Adalar arasındaki seferlerde kullanıldı. Daha sonra Boğaz ve İzmit Körfezi hattında da çalıştırılan bu üç vapur 40 yıldan fazla bir süreden beri aralıksız olarak hizmet vermektedir.

19501i yılların ortalarında bu vapurlara benzeyen beş şehir hattı vapuru daha inşa edilerek filoya kazandırıldı. Bunlar Çengelköy^) (515 grostonluk, çift motorlu, inşa yılı 1956),' Örtaköy (515 grostonluk, çift motorlu, inşa yılı 1958), Vaniköy (512 grostonluk, çift motorlu, inşa yılı 1958), Beykoz (450 grostonluk, çift motorlu, inşa yılı 1955), Hasköy (511 grostonluk, çift motorlu, inşa yılı 1962) adlı vapurlardı. İlk ikisi İsüriye, öteki üçü Hasköy Tersanesi'nde yapılmışlardı.

İ980'li yılların sonunda yine kendi tersanelerimizde inşa edilerek filoya kazandırılan birbirinin eşi 10 adet yeni vapuru da köy tipi vapurlardan saymak yanlış olmaz. Bunlar yazları 900, kışları da 700 kişi alan 307 grostonluk vapurlardır. Onunda da iki adet Pendik-Sulzer yapımı motor olup, saatte 14 mile yakm hız yapmaktadırlar. Bunlardan Mehmet Akif Ersoy, Rumelikavağı, Anadolufeneri, Kilyos III Haliç Tersanesinde; Büyükada, Rumelifeneri, Kızıltoprak İstinye Tersanesinde; Tuzla, Ambarlı, Kumburgaz İzmir'deki Alaybey Tersanesi'nde inşa edilmişlerdir. Ambarlı ve Kumburgaz İzmir Körfez hattında hizmet vermektedir.

„ „

ESER TUTEL

KÖYLER

Türkiye'nin bugünkü idari yapısı içinde köyler, bağlı oldukları illerin, il ve ilçe merkezleri dışındaki kırsal alanlarında yer alan; en küçük yerel yönetim ve yerleşme birimleri, yönetsel bölünmenin ilk ve en alt basamağıdır.

Eskiden beri büyük ve önemli bir kentsel merkez olarak dikkati çeken İstanbul'un çevresinde her zaman geniş bir kırsal ajanlardı.

• ^-feSnbul geçmişte, II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u fethettiği 29 Mayıs 1453-13 Ekim 1923 arasında 470 yıl Osmanlı Devletine başkentlik yapmıştır. Bu süre zarfında padişah, sadrazam, nazır, kadı, ağa, serasker, zaptiye müşiri ve şehremini gibi görevliler ve makamlar başkentin sorunları ile uğraştıklarından, 1909'a kadar İstanbul şehri ile "mülhakat" olarak anılan çevredeki kazalar (ilçe) için ayn bir vali tayinine gerek duyulmamıştır.

1866'da mülki idare ve zabıta işlerine bakması için kurulan Zaptiye Müşirliğinde Çatalca, Şile, Kartal, Gebze gibi "mülhakat" kazalara ait idari ve inzibati işlerle meşgul olmak üzere "Meclis-i İdare-i Liva-i Zaptiye" adlı bir kuruluş oluşmrulmuş; 4 yıl sonra 1870'te buraları da ilgilendiren bir nizamname yayımlanmıştır.

Bu nizamnameye göre Zaptiye Müşirliği idari teşkilatı İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar, Çekmece adlı dört mutasarrıflık (valilikten küçük, kaymakamlıktan büyük bir idari makam) ile Galata, Adalar, Kartal, Eyüp, Yeniköy, Şile, Beykoz, Çatalca adları ile sekiz kaymakamlık ve Küçükçekmece, Suyolu Kurası (köyleri), Terkos, Gebze adları ile dört müdürlükten kurulu hale gelmiş; 1877'ye kadar Zaptiye Müşirliğinin valilik yetkileri sürmüştür.

1908'de Meşrutiyetin ilanıyla şekil değiştiren Osmanlı Devleti'nde, 22 Temmuz 1909 tarihli bir kanunla İstanbul'da ilk kez bir "vilayet" kurulmuştur. Ancak şehir bir başkent olduğu için vilayetin varlığı ve otoritesi hissedilmemiştir.

13 Ekim 1923'te Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti seçildikten sonra, idari bölünüşü yeniden düzenleyen 20 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı (halen yürürlükten kaldırılmış olan) Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile İstanbul, vilayet (il) haline getirilmiştir. Zaman içinde idari bölünüş, ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak üzere çeşitli değişikliklere uğramıştır.

Söz konusu idari değişiklikler içinde köy yerleşmelerinin de zaman zaman bağlı oldukları il, ilçe ve bucak merkezleri değişmiş ya da hızla büyüyen kentsel alan içinde kalıp köy niteliğini yitirmiş, şehrin yeni mahaİllelerine dönüşmüşlerdir.

1935 sayımı sonuçlarına göre İstanbul İlinde 260 köy bulunmaktaydı. Bunlardan 181 Bakırköy, 111 Beyoğlu, 20'si Beykoz, 11 Fatih, 11 Kadıköy, 10'u Sarıyer, 7'si Üsküdar, 73'ü Çatalca, 19'u Kartal, 24'ü Silivri, 46'sı Şile ve 30'u da Yalova'ya bağlıydı.

1950 sayınıma göre İstanbul İli'nde yine 260 köy olduğu görülür. Bunların ilçelere dağılımı şöyledir: Bakırköy 16, Beyoğlu 1, Beykoz 19, Eyüp 20, Kadıköy 1, Sarıyer 10, Üsküdar 7, Çatalca 65, Kartal 19, Silivri 25, Şile 45, Yalova 32. Bu köylerde 1950'de 183.436 kişi yaşıyordu. Bu durum o yıllarda İstanbul'un köylerinde yaşayanların il nüfusunun (1.166.477) yaklaşık 1/6'sını oluşturduğunu gösterir.

Köylerin bağlı oldukları bucak sayısı 47'dir. Bunların 34'ü il ve ilçe belediye sınırları içinde kalan merkez bucağı, 13 adedi de kırsal alanda bulunan belediyesiz bucak merkezleridir.

Tablo I
1970'te Köy Hizmeti Verilen Belediyesiz Yerleşmeler - 2.000 ve + Nüfuslu

Yerleşme	*Nüfus*	*Yönetsel Durum Değişimi*
Halkalı	5.880	1976 Bel.
Bağcılar	6.314	1976 Bel.
Yenibosna	8.775	1972 Bel.
Tokat	2.995	Şehir içi
Kemerburgaz	3.823	1972 Bel.
K.bakkalköy	4.074	Şehir içi
Ayazağa	3.584	Şehir içi
Binkılıç	2.766	Belediye
Mınarsinan	2.296	Şehir içi
Fener	2.334	Köy
Selimpaşa	2.295	1971 Bel.
Çınarcık	2.067	1971 Bel.

19601ı yıllarda çıkartılan ve uygulamaya konulan yasal mevzuata göre nüfusu 2.000'den az olan köy yerleşim birimleri isterlerse belediye teşkilatı kurabiliyorlardı. Buna karşın İstanbul Belediyesi sınırının bitişiğinde ya da yakınında bulunan ve metropoliten gelişme alanı içinde o tarihte halen köy hizmeti götürülen birçok köy, nüfusları 2.000'i aşıp 10.000'e, hattâ 50.000'e ulaştığı halde belediye teşkilatı kurmak için girişimde bulunmuyorlardı (Tablo I, II, III, 1970,1980,1990'da köy hizmeti verilen belediyesiz yerleşmeler). Çünkü sanayi tesisleri, konut yapımı gibi bazı kentsel işlevlere ait yapıların başlatılmasında sadece muhtar ve ihtiyar heyeti izninin yeterli olması gibi veya mali açıdan köy yerleşmelerine uygulanan bazı vergilerden bağışık tutulma gibi konularda 1924 tarihli "Köy Kanunu"nun bazı maddelerinin ayrıcalık tanıyan avantajlarından yararlanmak istemişlerdir.

Tablo H
1980'de Köy Hizmeti Verilen Belediyesiz Yerleşmeler - 2.000 ve + Nüfuslu

Yerleşme	*Nüfus*	*Yönetsel Durum Değişimi*
Firuzköy	3.060	1981'de bel. bağlandı
Atışalanı	42.264	1981'de bel. bağlandı
Güneşli	12.929	1981'de bel. bağlandı
Habibler	4.283	1981'de bel. bağlandı
Kirazlı	11.563	1981'de bel. bağlandı
Çavuşbaşı	2.605	Kentsel alan
Arnavutköy	2.221	Belediye oldu
Cebeci	9.517	1981'de bel. bağlandı
K.bakkalköy	12.752	1981'de bel. bağlandı
Bahçeköy	2.567	Belediye oldu
Ayazağa	9.674	1981'de bel bağlandı
Alemdar	4.044	Ümraniye'nin köyü
A. Dudullu	12.742	1981'de bel. bağlandı
Sarıgazi	2.775	Ümraniye'nin köyü
S.çiftliği	2.035	1981'de bel. bağlandı
Y. Dudullu	8.642	1981'de bel. bağlandı
Binkılıç	3.002	Çatalca'mn köyü
Esenyurt	6.636	Belediye oldu
Gürpınar	2.812	Çatalca'mn köyü
Güzelce	2.111	Silivri'nin köyü
Kumburgaz	2.750	Silivri'nin köyü
Mimarsinan	3.138	Çatalca'mn köyü
Tepecik	4.805	Çatalca'mn köyü
Aydınlı	15.231	1981'de bel. bağlandı
Başıbüyük	5.301	1981'de bel. bağlandı
Güzelyalı	2.017	1981'de bel. bağlandı
Kurtköy	3.246	1981'de bel. bağlandı
Şıhlı	2.592	1981'de bel. bağlandı
Sultanbeyli	2.431	Belediye oldu
Fenerköy	2.147	Silivri'nin köyü
Gümüşyaka	2.084	Silivri'nin köyü
Çiftlikköy	3.289	Çatalca'mn köyü

Anadolu hattında ya da Adalar arasındaki seferlerde kullanıldı. Daha sonra Boğaz ve İzmit Körfezi hattında da çalıştırılan bu üç vapur 40 yıldan fazla bir süreden beri aralıksız olarak hizmet vermektedir.

1950'li yılların ortalarında bu vapurlara benzeyen beş şehir hattı vapuru daha inşa edilerek filoya kazandırıldı. Bunlar Çengelköy(->) (515 grostonluk, çift motorlu, inşa yılı 1956); Ortaköy (515 grostonluk, çift motorlu, inşa yılı 1958), Vaniköy (512 grostonluk, çift motorlu, inşa yılı 1958), Beykoz (450 grostonluk, çift motorlu, inşa yılı 1955), Hasköy (511 grostonluk, çift motorlu, inşa yılı 1962) adlı vapurlardı. İlk ikisi İstinye, öteki üçü Hasköy Tersanesinde yapılmışlardı.

1980'li yılların sonunda yine kendi tersanelerimizde inşa edilerek filoya kazandırılan birbirinin eşi 10 adet yeni vapuru da köy tipi vapurlardan saymak yanlış olmaz. Bunlar yazları 900, kışları da 700 kişi alan 307 grostonluk vapurlardır. Onunda da iki adet Pendik-Sulzer yapımı motor olup, saatte 14 mile yakın hız yapmaktadırlar. Bunlardan Mehmet Akif Ersoy, Rumelikavağı, Anadolufeneri, Kilyos III Haliç Tersanesinde; Büyükada, Rumelifeneri, Kızıltoprak İstinye Tersanesinde; Tuzla, Ambarlı, Kumburgaz İzmir'deki Alaybey Tersanesi'nde inşa edilmişlerdir. Ambarlı ve Kumburgaz İzmir Körfez hattında hizmet vemıektedir.

„ „

ESER TUTEL

KÖYLER

Türkiye'nin bugünkü idari yapısı içinde köyler, bağlı oldukları illerin, il ve ilçe merkezleri dışındaki kırsal alanlarında yer alan; en küçük yerel yönetim ve yerleşme birimleri, yönetsel bölünmenin ilk ve en alt basamağıdır.

Eskiden beri büyük ve önemli bir kentsel merkez olarak dikkati çeken İstanbul'un çevresinde her zaman geniş bir kırsal alan vardı.

İstanbul geçmişte, II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u fethettiği 29 Mayıs 1453-13 Ekim 1923 arasında 470 yıl Osmanlı Devletine başkentlik yapmıştır. Bu süre zarfında padişah, sadrazam, nazır, kadı, ağa, serasker, zaptiye müşiri ve şehremini gibi görevliler ve makamlar başkentin sorunları ile uğraştıklarından, 1909'a kadar İstanbul şehri ile "mülhakat" olarak andan çevredeki kazalar (ilçe) için ayn bir vali tayinine gerek duyulmamıştır.

1866'da mülki idare ve zabıta işlerine bakması için kurulan Zaptiye Müşirliğinde Çatalca, Şile, Kartal, Gebze gibi "mülhakat" kazalara ait idari ve inzibati işlerle meşgul olmak üzere "Meclis-i İdare-i Liva-i Zaptiye" adlı bir kuruluş oluştarulmuş; 4 yıl soma 1870'te buraları da ilgilendiren bir nizamname yayımlanmıştır.

Bu nizamnameye göre Zaptiye Müşirliği idari teşkilatı İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar, Çekmece adlı dört mutasarrıflık (valilikten küçük, kaymakamlıktan büyük bir idari makam) ile Galata, Adalar, Kartal, Eyüp, Yeniköy, Şile, Beykoz, Çatalca adları ile sekiz kaymakamlık ve Küçükçekmece, Suyolu Kurası (köyleri), Terkos, Gebze adları ile dört müdürlükten kurulu hale gelmiş; 1877'ye kadar Zaptiye Müşirliğinin valilik yetkileri sürmüştür.

1908'de Meşrutiyetin ilanıyla şekil değiştiren Osmanlı Devleti'nde, 22 Temmuz 1909 tarihli bir kanunla İstanbul'da ilk kez bir "vilayet" kurulmuştur. Ancak şehir bir başkent olduğu için vilayetin varlığı ve otoritesi hissedilmemiştir.

13 Ekim 1923'te Ankara, Türkiye Cumhuriyetinin başkenti seçildikten sonra, idari bölünüşü yeniden düzenleyen 20 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı (halen yürürlükten kaldırılmış olan) Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile İstanbul, vilayet (il) haline getirilmiştir. Zaman içinde idari bölünüş, ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak üzere çeşitli değişikliklere uğramıştır.

Söz konusu idari değişiklikler içinde köy yerleşmelerinin de zaman zaman bağlı oldukları il, ilçe ve bucak merkezleri değişmiş ya da hızla büyüyen kentsel alan içinde kalıp köy niteliğini yitirmiş, şehrin yeni mahaİlelerine dönüşmüşlerdir.

1935 sayımı sonuçlarına göre İstanbul İli'nde 260 köy bulunmaktaydı. Bunlardan 181 Bakırköy, 111 Beyoğlu, 20'si Beykoz, **11** Fatih, 11 Kadıköy, 10'u Sarıyer, 7'si Üsküdar, 73'ü Çatalca, 19'u Kartal, 24'ü Silivri, 46'sı Şile ve 30'u da Yalova'ya bağlıydı.

1950 sayımına göre İstanbul İli'nde yine 260 köy olduğu görülür. Bunların ilçelere dağılımı şöyledir: Bakırköy **16,** Beyoğlu **1,** Beykoz 19, Eyüp 20, Kadıköy **1,** Sarıyer 10, Üsküdar 7, Çatalca 65, Kartal **19,** Silivri 25, Şile 45, Yalova 32. Bu köylerde 1950'de 183.436 kişi yaşıyordu. Bu durum o yıllarda İstanbul'un köylerinde yaşayanların il nüfusunun (1.**166**.477) yaklaşık 1/6'sım oluşturduğunu gösterir.

Köylerin bağlı oldukları bucak sayısı 47'dir. Bunların 34'ü il ve ilçe belediye sınırları içinde kalan merkez bucağı, **13** adedi de kırsal alanda bulunan belediyesiz bucak merkezleridir. • •

Tablo I
1970'te Köy Hizmeti Verilen Belediyesiz Yerleşmeler - 2.000 ve + Nüfuslu

Yerleşme	*Nüfus*	*Yönetsel Durum Değişimi*
Halkalı	5.880	1976 Bel.
Bağcılar	6.314	1976 Bel.
Yenibosna	8.775	1972 Bel.
Tokat	2.995	Şehir içi
Kemerburgaz	3.823	1972 Bel.
K.bakkalköy	4.074	Şehir içi
Ayazağa	3.584	Şehir içi
Binkılıç	2.766	Belediye
Mimarsinan	2.296	Şehir içi
Fener	2.334	Köy
Selimpaşa	2.295	1971 Bel.
Çınarcık	2.067	1971 Bel.

1960'ıı yıllarda çıkartılan ve uygulamaya konulan yasal mevzuata göre nüfusu 2.000'den az olan köy yerleşim birimleri isterlerse belediye teşkilatı kurabiliyorlardı. Buna karşın İstanbul Belediyesi sınırının bitişiğinde ya da yakınında bulunan ve metropoliten gelişme alanı içinde o tarihte halen köy hizmeti götürülen birçok köy, nüfusları 2.0001 aşıp 10.000'e, hattâ 50.000'e ulaştığı halde belediye teşkilatı kurmak için girişimde bulunmuyorlardı (Tablo I, II, III, 1970,1980,1990'da köy hizmeti verilen belediyesiz yerleşmeler). Çünkü sanayi tesisleri, konut yapımı gibi bazı kentsel işlevlere ait yapıların başlatılmasında sadece muhtar ve ihtiyar heyeti izninin yeterli olması gibi veya mali açıdan köy yerleşmelerine uygulanan bazı vergilerden bağışık tutulma gibi konularda 1924 tarihli "Köy Kanunu"nun bazı maddelerinin ayrıcalık tanıyan avantajlarından yararlanmak istemişlerdir.

Tablo H
1980'de Köy Hizmeti Verilen Belediyesiz Yerleşmeler - 2.000 ve + Nüfuslu

Yerleşme	*Nüfus*	*Yönetsel Durum Değişimi*
Firuzköy	3.060	1981'de bel. bağlandı
Atışalanı	42.264	1981'de bel. bağlandı
Güneşli	12.929	1981'de bel. bağlandı
Habibler	4.283	1981'de bel. bağlandı
Kirazlı	11.563	1981'de bel. bağlandı
Çavuşbaşı	2.605	Kentsel alan
Arnavutköy	2.221	Belediye oldu
Cebeci	9.517	1981'de bel. bağlandı
K.bakkalköy	12.752	1981'de bel. bağlandı
Bahçeköy	2.567	Belediye oldu
Ayazağa	9.674	1981'de bel. bağlandı
Alemdar	4.044	Ümraniye'nin köyü
A. Duduliu	12.742	1981'de bel. bağlandı
Sarıgazi	2.775	Ümraniye'nin köyü
S. çiftliği	2.035	1981'de bel. bağlandı
Y. Duduliu	8.642	1981'de bel. bağlandı
Binkılıç	3.002	Çatalca'nın köyü
Esenyurt	6.636	Belediye oldu
Gürpınar	2.812	Çatalca'nın köyü
Güzelce	2.111	Silivri'nin köyü
Kumburgaz	2.750	Silivri'nin köyü
ıMimarsinan	3.138	Çatalca'nın köyü
Tepecik	4.805	Çatalca'nın köyü
Aydınlı	15.231	1981'de bel. bağlandı
Başıbüyük	5.301	1981'de bel. bağlandı
Güzelyalı	2.017	1981'de bel. bağlandı
Kurtköy	3.246	1981'de bel. bağlandı
Şıhh	2.592	1981'de bel. bağlandı
Sultanbeyli	2.431	Belediye oldu
Fenerköy	2.147	Silivri'nin köyü
Gümüşyaka	2.084	Silivri'nin köyü
Çiftlikköy	3.289	Çatalca'nın köyü

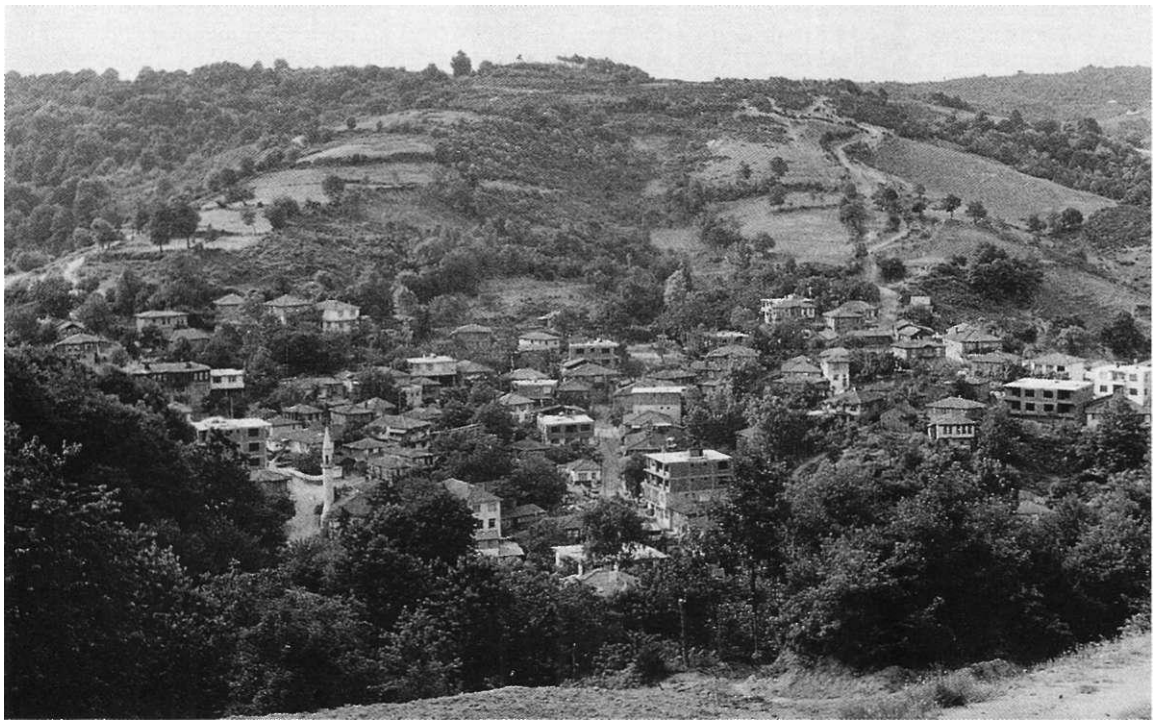

Beykoz'a bağlı Mahmutşevketpaşa Köyü'nden bir görünüm, 1990 *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

Tablo m
1990'da Köy Hizmeti Verilen Belediyesiz Yerleşmeler - 2.000 ve + Nüfuslu

Yerleşme	*Nüfus*	*Yönetsel Durum Değişimi*
Elmalı	2.497	Beykoz'un köyü
Göktürk	3.068	Eyüp'ün köyü
Pirinççi	3.699	Eyüp'ün köyü
Boğazköy	4.495	G.O.paşa'nın köyü
Bolluca	2.409	GO.paşa'nm köyü
Haraççı	2.671	G.O.paşa'nın köyü
Taşoluk	2.527	G.O.paşa'nın köyü
Yeniköy	2.338	G.O.paşa'nın köyü
Kayabaşı	9.191	K.çekmece'nin köyü
Orhanlı	2.735	Pendik'in köyü
Bahçeköy	4.072	Sarıyer'in köyü
Alemdar	6.684	Ümraniye'nin köyü
Çekmeköy	13.523	Ümraniye'nin köyü
Sarıgazi	22.125	Ümraniye'nin köyü
Sultançiftliği	9.747	Ümraniye'nin köyü
Kavaklı	2.170	B.çekmece'nin köyü
Yakuplu	2.841	B.çekmece'nin köyü
Muratbey	2.003	Çataica'nın köyü
Çiftlikköy	2.032	Çatalca'nın köyü
Çanta	3.835	Silivri'nin köyü
Kavaklı	2.323	Silivri'nin köyü
Ortaköy	2.1 13	Silivri'nin köyü
B.çavuşlu	2.721	Silivri'nin köyü
Kadıköy	2.741	Yalova'nın köyü
Esenköy	3.373	Yalova'nın köyü
Komköy	2.050	Yalova'nın köyü
Taşköprü	3.129	Yalova'nın köyü

Kırsal alanda ilçe merkezi olmayan belediyeli yerleşmelere 1985 öncesi "bağımsız belediyeler" denilmekteydi. 1985 sonrasında İmar Yasası uyarmca bunlara "belde belediyesi" denmeye başladı (Arnavutköy, Esenyurt, Sultanbeyli vb).

I Mart 1966'da belediye sınırları içindeki bucaklar yasal bir düzenlemeyle kaldırıldı. 1970 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre İstanbul İli içindeki köy sayısı 283'tür. Buna göre, Bakırköy 19, Beykoz 22, Eyüp 11, Gaziosmanpaşa 11, Kadıköy 1, Sanyer 9, Şişli 2, Üsküdar 9. Çatalca 64, Kartal 23, Silivri 25, Şile 52, Yalova 35 köye sahipti. Aynı yıl toplam bucak sayısı 26'ydı. Bunun 13'ü merkez bucağı, diğer 13'ü de kırsal alanda kalan bucak merkezleriydi.

1970'te İstanbul İli'nde köy nüfusu 815.695'ti. İl nüfusu ise 3.019.032'ydi. Bu sonuca göre köylerdeki toplam nüfus, il nüfusunun 1/4'ünden fazlaydı.

1950'den bu yana Anadolu'dan İstanbul'a yönelen göç, kent içinde ve çevresinde olduğu kadar kırsal alanda da yeni yerleşme birimleri oluşmasma yol açmış, böylece çevredeki kırsal yerleşmeler kentle âdeta bütünleşmiştir.

II Aralık 1980'de Milli Güvenlik Konseyinin 34 no'lu "çevre belediyelerin yeniden düzenlenmesi" karan, 9 Şubat 1981'de İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığının 57 no'lu "25 Çevre Belediyesinin İstanbul Belediyesine Bağlanması Hakkında" bildirisi, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığının 11 Mart 1981'de 81 no'lu "22 Köyün İstanbul Belediyesi'ne Bağlanması Hakkında" karan, 4 Aralık 1981. tarihli 2561 no'lu "Büyükşehirlerin Yakın Çevrelerindeki Yerleşim Yerlerinin Ana Belediyelere Bağlanması Hakkında" kanun, 23 Mart 1984 tarihli 195 sayılı "Büyükşehir Belediyesinin Yönetimi Hakkında" KHK (kanun hükmünde kararname), 9 Temmuz 1984 tarihli 3030 sayılı "Büyükşehir Belediye Yönetimi Hakkında KHK'nin değiştirilerek Kabulü Hakkında" yasa ve diğer mevzuatla İstanbul kenti ve çevresindeki hızlı nüfus artışı ve göç sonucunda oluşan karmaşık kentsel büyüme, yeni bir yönetim ağı oluşturularak kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Yasal başlıklarından anlaşılacağı gibi 1981 sonuna kadar İstanbul çevresinde kurulmuş bulunan 25 çevre belediyesi ile mevcut 22 köyün, merkez belediyeye bağlanması sağlandıktan sonra ülke genelinde büyükşehirler hakkında yapılan yeni düzenlemelerle idari duruma yeni bir biçim verilmiştir.

Yeni düzen 1980 içinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi mücavir alan sınırları İçinde kalan ve muhtarlıkla idare edilen birçok köy yerleşmesini şehirsel hizmet alanı içine almıştır.

1980 Genel Nüfus Sayımına göre İstanbul İli'nde belediyeli, belediyesiz olarak 287 köy vardı. Bunlardan 29'u belediye kuruluşuna sahipti. 1981 köy envanter etütlerine göre ise kırsal alan niteliğinde olup köy hizmeti alabilen birim sayısı ise 234'tü (bu köyler nüfusu 2.000 ve daha fazla olan belediyesiz yerleşme birimlerini kapsar).

1981'de nüfus özellikleri ve yaşam işlevleri farklılaşıp artarak kentsel nitelik kazanmış olan kırsal alanlar, yeni düzenlenen yönetim ağıyla kent alanına dahil edilmişlerdir.

1981 öncesi yönetim ağında İstanbul Belediyesi'ne bağlı 14 şube müdürlüğü ile il sınırı içindeki 35 adet bağımsız belediye yer alıyordu.

1981 yılı öncesinde yönetim ağı şöyleydi:

İstanbul Belediyesi Şube Müdürlükleri: Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Eminönü, Eyüp, Fatih, Gaziosmanpaşa, Kadıköy, Sarıyer, Şişli, Üsküdar, Zeytinburnu.

Bağımsız Belediyeler: Avcılar (Bakırköy), Halkalı (Bakırköy), Küçükçekmece (Bakırköy), Sefaköy (Bakırköy), Esenler (Bakırköy), Güngören (Bakırköy), Kocasinan (Bakırköy), Yenibosna (Bakırköy), bugünkü adı Bağcılar olan Yeşilbağ (Bakırköy), Tokat (Beykoz), Çatalca (Çatalca), Hadımköy (Çatalca), Büyükçekmece (Çatalca), Bayrampaşa (Eyüp), Alibeyköy (Eyüp), Kemerburgaz (Eyüp), Küçükköy (Gaziosmanpaşa), Kartal, Dolayoba (Kartal), Küçükyalı (Kartal), Maltepe (Kartal), Pendik (Kartal), Soğanlık (Kartal), Tuzla (Kartal), Yakacık (Kartal), Yayalar (Kartal), Silivri, Celaliye-Karniloba (Silivri), Değirmen (Silivri), Selimpaşa (Silivri), Şile, Kâğıthane (Şişli), Ümraniye (Üsküdar), Yalova, Çınarcık (Yalova).

Önceki yönetim ağını değiştiren 57 no'lu Sıkıyönetim Komutanlığı bildirisine göre 1981'de İstanbul Belediyesi şube müdürlükleri: Adalar, Bakırköy, Bayrampaşa, Beşiktaş, Beykoz (Tokat), Beyoğlu, Eminönü, Eyüp (Alibeyköy, Kemerburgaz), Fatih, Gaziosmanpaşa (Küçükköy), Güngören (Esenler, Yeşilbağ), Kadıköy, Kâğıthane, Kartal, Kocasinan (Yenibosna), Küçükçekmece (Avcılar, Halkalı, Sefaköy), Maltepe (Küçükyalı), Pendik (Dolayoba, Yayalar, Tuzla), Sarıyer, Şişli, Ümraniye, Üsküdar, Zeytinburnu; bağımsız belediyeler ise Çatalca, Hadımköy (Çatalca), Büyükçekmece (Çatalca), Silivri, Selimpaşa (Silivri), Değirmenköy (Silivri), Celaliye-Kamiloba (Silivri), Şile, Yalova, Çınarcık (Yalova) oldu.

Yine 1981 tarihli ve 81 no'lu Sıkıyönetim Komutanlığı bildirisiyle "kırsal alandaki 22 köyün İstanbul Belediyesi'ne bağlanması" gerçekleştirilmiş; Rumeli yakasındaki Firuzköy, Kayabaşı, Samlar, İkitelli, Habibler, Mahmutbey, Kirazlı, Atışalam, Cebeci, Ayazağa, Gaziosmanpaşa, Güneşli köyleri ile Anadolu yakasındaki Yukarı Dudullu, Aşağı Dudullu, Büyükbakkalköy, Küçükbakkalköy, Başıbüyük, Şıhlı, Güzelyalı, Aydınlı, Kurtköy, Sultançiftliği köyleri İstanbul Belediyesi'ne bağlanmıştır.

1980 sayımı sonuçlarına göre İstanbul köylerinin ilçelere dağılımı şöyledir: Beykoz'da 20, Eyüp'te 8, Gaziosmanpaşa'da 9, Sarıyer'de 9, Üsküdar'da **6,** Çatalca'da **62,** Kartal'da 9, Silivri'de 23, Şile'de 53, Yalova'da 35 köy. Köy birimlerinin dışında 13 adet merkez bucağı, 13 adet de kırsal alan bucak merkezi vardır.

Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü köy yerleşmelerine hizmet götürdüğü gibi mahalle veya daha küçük yerleşme birimlerine de hizmet vermektedir. Dolayısıyla hizmet birimi sayısı bazen nüfus sayımındaki köy sayısından farklı çıkabilmektedir.

1980'den sonra yönetsel ihtiyaçların karşılanabilmesi amacıyla birçok ilçe kurulmuştur. 1980'de 19 olan ilçe sayısı 1994'te 33'e yükselmiştir. 1 Nisan 1994 itibariyle toplam 33 ilçeden tümüyle kentsel alan içinde kalan ilçeler Adalar, Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Bakırköy, Bayrampaşa, Beşiktaş, Beyoğlu, Eminönü, Esenler, Fatih, Güngören, Kadıköy, Kâğıthane, Maltepe, Sultanbeyli, Şişli, Üsküdar ve Zeytinburnu olarak sayılabilir. Bu ilçelerin sınırlan içinde yer alan bazı eski çevre belediyelerinin 1970, 1980 ve 1990 nüfusları ile 1990'da kentsel alan içine dahil edilen kırsal yerleşmelerin durumları Tablo IV'ten izlenebilir.

Tablo IV
Bazı Eski Çevre Belediyelerinin 1970-1980 ve 1990 Nüfusları ile 1990 ve Son Yönetsel Durumu

Belediye Oluş Tar.	*Yerleşme Adı*	*Nüfus 1970*	*1980*	*1990*	*İlçesi (1990)*	*Son Yönetsel Durumu*
1967	Alibeyköy	21.176	45.532	45.532	Eyüp	Kentsel alan
1966	Avcılar	9.850	30.486	21.803	K.çekmece	İlçe merkezi
1963	Bayrampaşa	124.085	165.723	204.882	Bayrampaşa	İlçe merkezi
1958	B. çekmece	3.438	8.121	21.817	B.çekmece	İlçe merkezi
1969	Celaliye	2.394	4.542	5.033	Silivri	Köy
1923	Çatalca	6.804	7.988	11.550	Çatalca	İlçe merkezi
1991	Çınarcık	2.103	6.364	7.629	Yalova	Bucak merkezi
1963	Değirmen	3.214	3.513	4.100	Silivri	Köy
1971	Dolayoba	13.162	27.365	-	Pendik	Kentsel alan
1970	Esenler	31.379	68.509	110.798	Bakırköy	İlçe merkezi
1966	Güngören	20.801	74.761	161.692	Bakırköy	İlçe merkezi
1969	Hadımköy	7.836	4.976	6.486	Çatalca	Bucak merkezi
1976	Halkalı	5.880	17.652	25.199	K.çekmece	Kentsel alan
1963	Kâğıthane	107.347	175.540	272.633	Kâğıthane	İlçe merkezi
1947	Kartal	29.849	68.291	506.477	Kartal	İlçe merkezi
1972	Kemerburgaz	3.548	4.415	4.407	Eyüp	Kentsel alan
1967	Kocasinan	30.371	96.312	169.080	Bakırköy	Kentsel alan
1956	K.çekmece	40.108	81.503	475.887	K.çekmece	İlçe merkezi
1963	Küçükköy	30.293	100.406	-	G.O.paşa	Kentsel alan
I960	Küçükyalı	15.268	46.640	18.849	Kartal	Kentsel alan
1946	Maltepe	32.196	90.439	159.488	Kartal	İlçe merkezi
1926	Pendik	23.860	48.219	289.380	Pendik	İlçe merkezi
1967	Sefaköy	25.393	83.560	-	K.çekmece	Kentsel alan
1971	Selimpaşa	2.243	4.954	8.401	Silivri	Köy
1969	Soğanlık	7.161	34.769	40.983	Kartal	Kentsel alan
1925	Şüe	3.282	4.882	7.872	Şüe	İlçe merkezi
-	Tokat	2.995	5.026	9.652	Beykoz	Kentsel alan
1936	Tuzla	7.010	16.440	27.035	Pendik	İlçe merkezi
1963	Ümraniye	23.065	71.954	242.091	Ümraniye	İlçe merkezi
1966	Yakacık	10.522	30.979	60.419	Kartal	Kentsel alan
-	Yalova	17.662	41.823	65.823	Yalova	İlçe merkezi
1978	Yayalar	1.421	10.821	9.938	Pendik	Kentsel alan
1972	Yenibosna	8.507	40.786	98.835	Bakırköy	Kentsel alan
1976	Yeşilbağ	-	53.594	-	Bakırköy	İlçe merkezi

Geriye kalan 14 ilçe, kırsal alana, dolayısıyla kırsal nitelikli yerleşmelere (bucak, köy, mahalle) sahiptir. Toplam 247 adet kırsal nitelikli yerleşmenin 39'unda belediye örgütü kurulmuştur. Bunlardan 4'ü belediyeli bucak, 35'i belediyeli köydür. Bu belediyelerin ilçelere göre dağılışı, Büyükçekmece 8, Çatalca 3, Eyüp-1, Gaziosmanpaşa 5, Kartal 1, Sanyer 1, Silivri 7, Şile 1, Ümraniye 5, Yalova 7 şeklindedir. Diğer 208 yerleşmenin 6'sı belediyesiz bucak, 202'si belediyesiz köy yerleşmeleridir. Bu yerleşme birimleri Köy Hizmetleri'nin görev alanı içine girer.

1990 sayımına göre 246 adet kırsal nitelikli yerleşmede yaşayanların sayısı 555.261'dir.

İstanbul il nüfusu 7.309-190 olduğuna göre bunun ancak 1/13'ünü kırsal nüfus oluşturmaktadır.

Köylerin Özellikleri

İstanbul İli kırsal alanında yer alan köylerin nitelik ve nicelikleri, konuma, iklime ve doğal yapıya bağlı olarak değişir,_1950-1994 arasında tespit edilen gelişmeler, ulaşım, teknoloji, bilgi birikimi ve aktarımı, ekonomik güç, girişimcilik, yasalar gibi konulara da dayalı olarak yerleşimler arası farklar oluşmasına yol açmıştır.

Uskumru Köyü'nde bir kahvehane (üstte) ve günümüzde hızla çoğalan villalarıyla Zekeriyaköy'den bir görünüm.
Fotoğraflar Cengiz Kahraman, 1994

İklim: istanbul İli alanı Akdeniz ile Karadeniz arasında geçiş karakterli bir iklimin etkisi altında kalır. Dolayısıyla Marmara kıyılarında ve Yalova İlçesi'nde yer alan köyler daha sıcak ve kurak, Karadeniz'e bakan veya kıyıda yer alan yerleşmelerse daha serin ve nemli özellikte iklime sahiptir. Ekonomik açıdan yetiştirilen ürünler bu koşullara uygundur.

İl alanında yıllık yağış ortalaması güneyde daha düşükken, kuzeyde daha yüksektir. Marmara Denizi çevresinde yıllık ortalama yağış miktarı **651** mm'yken Karadeniz'in etkilediği alanlarda bu ortalama miktar 1.074 mm'ye yükselir.

Maksimum sıcaklık **36**,5°C ile 4l**,5**°C, minimum sıcaklık ise 9°C ile **11,1** °C arasında, ortalama sıcaklık da 13**,6**°C ile 15**,1**°C arasında değişir. Sonbaharın ilk don olayları kasım sonu aralık başında, ilkbaharın son don olaylan ise mart başı ve ortalarına kadar devam eder.

Fenolojik açıdan (iklim şartları ile bağlantılı bitki gelişmesi) kışlık ekimde yalnızca tahıl ekilir ve ekim başından kasım ortalarına kadar devam eder. Yazlık ekim ise (tahıl ve baklagiller, yem bitkileri, endüstri bitkileri, yağlı tohumlar, sebzeler) nisan-mayıs ortalarında yapılır.

Kış ekiminin hasadı temmuz-ağustos, yazlık ürünlerin hasadı ise bitki çeşidine göre ağustos, eylül ekim aylarında yapılmaktadır. Bazı sebzelerin hasadı temmuz ayında yapılır.

Topografik Durum: 1980 sayımındaki 287 köyden belediyesiz 234 köye köy hizmeti götürülüyordu. Yüzölçümleri toplam 4.299.198 dönümdür. Bu alanın yüzde **26**'sı düz, yüzde 25'i hafif eğimli, yüzde 20,5'i orta eğimli, yüzde 15,51 dik eğimli, yüzde 9'u çok dik eğimli, yüzde 4'ü sarp arazilerdir. Silivri, Kartal, Gaziosmanpaşa ilçelerinin köy arazileri genellikle düz; Eyüp, Şile, Yalova ilçelerinin arazileriyse çok dik meyilli özelliklere sahiptir.

Beykoz, Üsküdar, Sarıyer ilçeleri köylerinin toplam kırsal alandaki oranı düşük olup, bu alanlarda düz, hafif, orta ve dik eğimli alanların büyüklüğü yaklaşık olarak birbirine eşittir. Çatalca İlçesi'nin 62 köylük alanı da oldukça büyüktür (toplam kırsal alanın yüzde 31,5'i). Bu ilçede de düz, hafif, orta eğimler sırasıyla yüzde 21, 26, 25 gibi oranlara sahiptir. Çatalca'nın Isıranca Dağları üzerindeki köy yerleşmeleri yüzde 17'sidik, yüzde 8,5'i çok dik, yüzde 2,5'i sarp olarak nitelendirilen özelliklere sahiptir.

Ulaşım: İstanbul İli kırsal alanında plaşım durumu ülke geneline kıyasla çok iyi durumdadır. Yolların büyük çoğunluğu devlet yolu olup iyi niteliklidir.

Anadolu yakasında başlıca üç devlet yolu görülür. Birincisi Üsküdar'dan başlayan kuzeyde Karadeniz kıyısındaki Şile'ye uğrayıp Kocaeli sınırlarına ulaşan Üsküdar-Şİle yolu, ikincisi güneyde Pendik'e uğrayıp yine Kocaeli sınırlarına ulaşan Ankara Asfaltı (D-100 Karayolu), üçüncüsü ise Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nü Gebze'den geçerek İzmit'e ulaştıran 0-2 ve 0-4 otoyoludur (E-80).

Rumeli yakasında ise Tekirdağ İli'ne bağlanan yine üç devlet yolundan birincisi Büyükçekmece, Kumburgaz, Silivri üzerinden kıyıyı izleyerek giden D-100 Karayolu'dur. İkincisi Arnavutköy, Çilingir, Yassıören, Aydınlar, Istranca (Binkılıç) üzerinden il sınırları dışında Saray'a ulaşan eski Edime yoludur (D-020). Üçüncü yol ise yine Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nü Silivri'nin batısında kalan Gümüşyaka Köyü yakınlarında sahil yoluna bağlayan 0-3 Otoyolu'dur (E-80). Otoyolun Büyükçekmece, Kumburgaz, Çatalca, Selimiye ve Silivri gibi yerleşmelere bağlantıları vardır.

Böylece devlet yolları çevresinde yer alan köylerin merkezlerle bağlantıları kolay ve hızlı olduğundan ilişkiler artmaktadır. 1966'daki köy envanter etüdünde kısmen ham yol ve patika olduğu tespit edilmiştir. Ancak 1981 köy envanter etüdünde il ve ilçe merkezleri bağlantısında ham yol ve patikaya Çatalca ve Şile'nin çok eğimli alanlarında bile sırasıyla 5 km ve 27 km gibi çok az bir yola rastlanmıştır.

Karayollarının cinsi ve kalitesi açısından İstanbul köylerinin durumu oldukça iyidir. Yolların çoğunluğu asfalttır. 1 Nisan 1994 itibariyle toplam 1.582 km'lik köy yolunun 867 km'si asfalt, 564 km'si stabilize, 116 km'si tesfiye edilmiştir, sadece 35 km'si ham yoldur. Asfalt yolu en fazla olan ilçeler Kartal, Küçükçekmece, Eyüp, Büyükçekmece, Ümraniye, Gaziosmanpaşa, Sarıyer, Pendik, Tuzla'dır. Bu ilçeler İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin mücavir alanı içindeki kentsel alanda kalmaktadır. Diğer uzak ilçelerin özellikle Silivri ve Çatalca'nm topografik nitelikleri ve alan büyüklü-

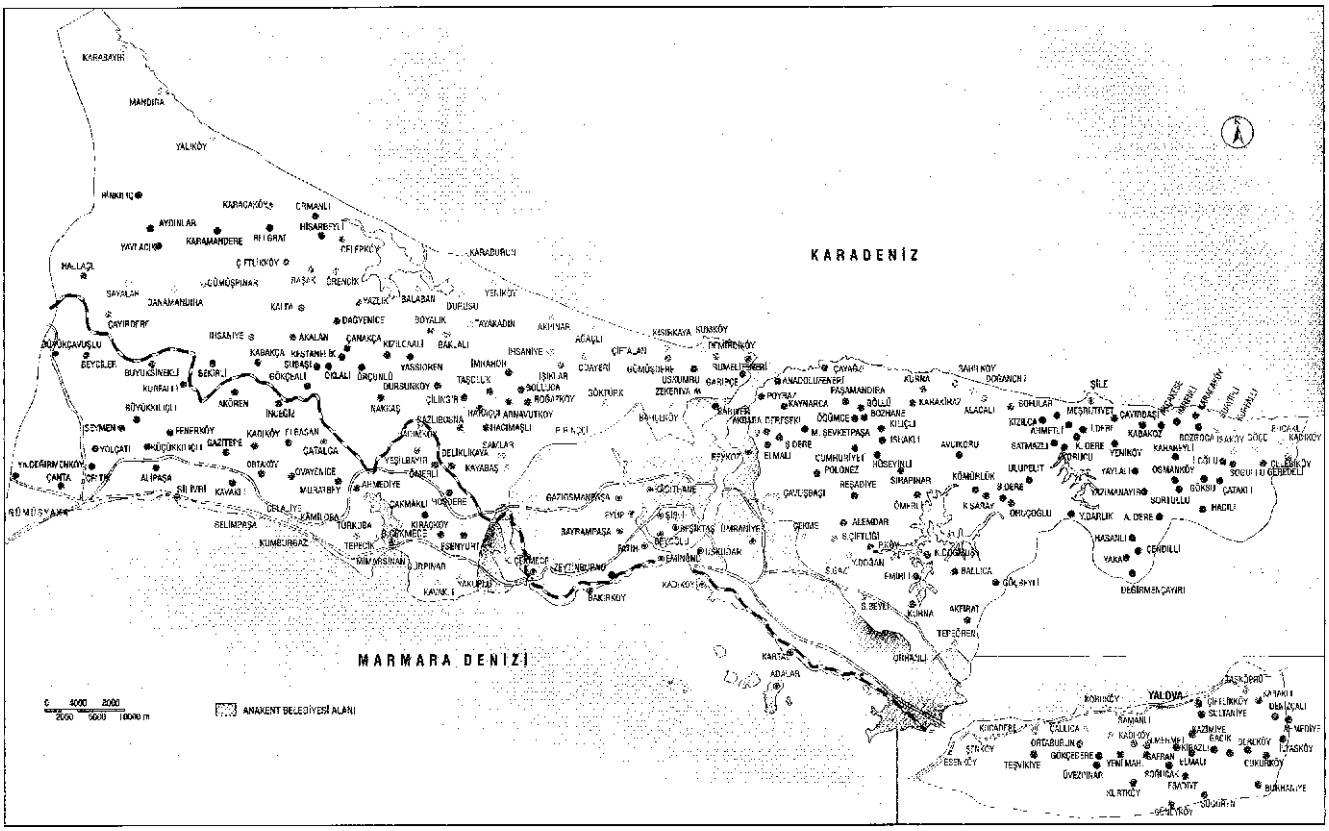

Köyler
Köy Hizmetleri İstanbul Müdürlüğü'nün yayımladığı istanbul İl Haritası'ndan yararlanılarak çizilmiştir.
İstanbul Ansiklopedisi

ğü nedenleriyle asfalt yol miktarı toplam yol uzunluğuna göre fazla değildir (Silivri'de, toplam **262** km'nin 97 km'si, Çatalca' da toplam 324 km'nin 147 km'si asfalt yoldur).

Enerji: İstanbul İli kırsal alanındaki köy yerleşmelerinde yapılan **1966** envanter çalışmalarında **6** köy elektriksiz iken, **1981** çalışmalarında tüm köylerin ulusal sistemden elektrik enerjisi aldığı tespit edilmiştir. Bugün de köylerde enerji sorunu yoktur.

İçme ve Kullanma Suyu: Nisan 1994 itibariyle köy hizmeti götürülen 281 adet köy ve mahalle biriminden, 206'smda yeterli içine suyunun varlığının yanısıra 73 birimde suyun yetersiz olduğu ve 2 birimin de (Beykoz İlçesi'ne bağlı) susuz olduğu tespit edilmiştir.

Suyu olan yerleşme birimlerinden 246 adet köyün içme suyu tesisi şebekeli, 33 yerleşme biriminin (mahalle veya daha küçük) ise çeşmelidir.

1981'de envantere giren 234 köyün yüzde 96'smda içme suyu ve kullanma suyu vardır. İçme ve kullanma suyu olmayan köy sayısı 9 olup ilçelere dağılışı Çatalca' da 4, Beykoz'da 2, Sarıyer'de **1,** Silivri'de 1 ve Yalova'da 1 köydür. Bu yerleşmeler sularını taşıma ile elde etmektedirler.

1981'de suyu olan köylerin çoğunluğu (207 köy) membalardan, bir kısmı (9 köy) dere suyundan, diğerleri de (9 köy) göl ve kuyu sularından yararlanmaktaydı. Bu köylerden sadece 50'sinin içme ve kullanma suları yeterliydi. 212 köyün de içme ve kullanma suyu aynı kaynaktandı. 227 köyde ise hayvanların içtiği su da aynı kaynaktan alınmaktaydı. 155 köyde ise aynca sulama suyu bulunmaktaydı. Sulama Beykoz'un **16,** Eyüp'ün 6, Gaziosmanpaşa'nın 3, Sarıyer'in 4, Üsküdar'ın 4, Çatalca'mn 39, Kartal'ın 5, Sflivri'nin 7, Şile'nin 38, Yalova'nın 33 köyünde yapılmaktaydı.

Tarım: İstanbul İli'nin kırsal alanında yapılan araştırmalarda ulaşılabilen bilgilere göre 1981 itibariyle 234 köy arazisinin yüzde 94,15'i kültüre elverişli, yüzde 5,85'i kültür dışı arazilerdir.

Kültüre elverişli arazide kullanım biçimi oransal büyüklüğüne göre orman, kuru tarım, mera, çayır, fundalık, bahçe, sulu tarım, fındıklık, zeytinlik, bağlık ve kavaklık şeklindedir. Çok az bir oranda da işgalli, boş, ihtilaflı ve vakıf arazileri yer alır.

234 köyde nadaslı kuru tarım yaygındır. Toplam tarla arazisinin yüzde **211** nadaslı kuru tarla, yüzde 75'i nadassız kuru tarladır. Ancak geri kalan yüzde 4'te sulu tarım yapılır.

Temel ürün buğdaydır. Buğday üretimi Beykoz, Eyüp, Gaziosmanpaşa, Sanyer, Üsküdar, Çatalca, Kartal, Silivri, Şile ve Yalova ilçelerine bağlı köylerde sulu ve kuru şartlarda yapılmaktadır. 1 dekardan alman ürün, kuru şartlarda 138-208 kg, sulu şartlarda 160-250 kg arasında değişir.

Diğer önemli tarım ürünü olan şekerpancarı da Çatalca ve Silivri ilçelerine bağlı köylerde sulu ve kuru şartlarda yetiştirilmektedir. 1 dekardan alman ürün kuru şartlarda 2.666-2.839 kg, sulu şartlarda 4.542-5.250 kg arasında değişmektedir.

Diğer tarım ürünleri buğday, yulaf, mısır, arpa, çavdar, pirinç, kuru fasulye, fiğ, kuru ot, yonca, ayçiçeği, fasulye, patates, arpa, soğan, bezelye, biber, domates, patlıcan, kabak, lahana, hıyar, kavun, pırasa, bakla, elma, armut, üzüm, kayısı, şeftali, çilek, kiraz, zeytin, fmdık, kıvırcık, bamya olarak sayılabilir.

1966 köy envanter etütlerine göre il kırsal alanının yüzde 97,81 kültüre elverişli arazi, yüzde 2,2'si ise kültüre elverişli olmayan arazidir.

Kültür arazisinin yüzde 2,3'ünü mera olarak kullanan İstanbul İli kırsal alanları, hayvancılık ve ürünleri açısından pek verimli görülmemektedir. Zira 1950'den 1994' e doğru birçok olumsuz etken il alanında hayvancılığın tercih edilmemesine neden olmuştur. Göç nedeniyle tarım alanlarının büyük bir hızla yerleşime açılması, kentleşen alanlarda Umumi Hıfzıssıhha Kanunu' nun 246'ncı maddesine göre nüfusu 20.000' den fazla olan yerleşmelerde belediyenin tespit edeceği yerler dışında ahır yapılamaması, yem fabrikalarının, ürün depolama imkânlarının sınırlı oluşu, ürün işleme fabrikalarının organize olmayışı gibi nedenlerle hayvancılık gelişememiştir.

Ulaşılan bilgilere göre İstanbul'da 1950' den 1992'ye kadar koyun sayısında yüzde 40'a varan bir azalma görülür. Diğer büyükbaş hayvanlar, kümes hayvanı ve arı kovanında yıllara göre iniş ve çıkışlar ol-

makla birlikte büyükbaşta yüzde 50'nin üstünde, kümes hayvanında yüzde 1.400'e yaklaşan, an kovanlarında da yüzde 100'e yaklaşan oranda artış tespit edilmiştir. 42 yıllık böyle bir gelişmeye karşın 1990-1993 arasındaki 3 yıllık sürede ahır sayısında yüzde 66, büyükbaş hayvan sayısında yüzde 59, küçükbaş hayvan sayısında yüzde 60, at sayısında ise yüzde 46'ya varan azalmalar olmuştur.

Ancak bu artış oranları, 1950-1990 arasındaki 40 yılda nüfusun yaklaşık yedi kat artışıyla karşılaştırılırsa hayvancılığın (kişi başına tüketilen miktarın) gerilediği açıkça ortaya çıkar. İl genelinde mera hayvancılığı, ahır hayvancılığına tercih edilmektedir.

Ekonomik Durum: İl alanındaki köylerin şehre olan uzaklığı, çevrede sanayi alanı ya da tesislerinin bulunup bulunmaması, tarım ya da hayvancılık ürünlerinin işlenebileceği bir kuruluşun varlığı ya da yokluğu, iklimin sıcak, kurak ya da nemli, yağışlı oluşu veya ekstremlerin yaşanması, ulaşım araçları ve ulaşım sisteminin niteliği ve niceliği gibi birçok etkene bağlı olarak farklılıklar gösterir. Buna rağmen 1981'de il köylerindeki ekonomik etkinlikler yüzde 27 işçilik, yüzde 26 tarla ziraatı (tarım), yüzde 25 ormancılık, yüzde 9 hayvancılık, yüzde 6 meyvecilik, yüzde 4 sebzecilik, yüzde 1 su ürünleri, yüzde 1 çiçek seracılığı, yüzde 1 de arıcılıktı. İlçelere göre geçim kaynağı tercihleri Tablo V'teki gibidir.

Görüldüğü üzere, yoğun kentsel yerleşmeye uzak kalan ilçelerde (Şile, Yalova, Çatalca), geçim kaynakları yerel özelliklere, yeraltı ve yerüstü potansiyeline göre çeşitlenmiştir. Çatalca'da işçilik, tarla tarımı, ormancılık ve hayvancılık önde gelen uğraşlar olurken, Silivri'de tarla tarımı ve hayvancılık ağırlık kazanmaktadır.

Şile'deyse işçilik, orman ürünleri, hayvancılık ve meyvecilik öne geçmekte, arazinin topografik hareketlüiğinin fazla oluşundan dolayı tarla tarımı minimum seviyede kalmakta, ayrıca sebzecilik, balıkçılık ve analık da yapılmaktadır.

Yalova'da tarla tarımı birinci derecede geçim kaynağı olamazken, bunun yerine büyük şehirlere yakınlık nedeniyle işçilik, meyve üretimi, ormancılık ve hayvancılıkla aynca yerel özelliğe uygun olarak çiçekçilik ile arıcılık da tercih edilen uğraşlardandır.

Yoğun kentsel yerleşme alanına yakın yerlerde, örneğin Eyüp-Kemerburgaz'da birinci derecede tercih edilen geçim kaynağı tarım, ticaret, işçi ve hizmetler olarak sıralanabilirken, Göktürk Köyü'nde ağırlık hayvancılığa kaymıştır.

Ayrıca, Silivri'nin doğusundaki kıyı yerleşmelerinde, yaz aylarında ikinci konut ve deniz (plaj) kullanımının yoğun oluşu nedeniyle iç turizme hizmet veren yöre sakinleri de artmaktadır.

Yine Çatalca'nın ve Şile'nin Karadeniz sahillerindeki yerleşme çevrelerinde, özellikle yaz aylarında iç turizme hizmet veren çalışan sayısı fazlalaşmaktadır (şilebezi dokumacılığı ve giysi üretimi dikkate değer).

Ekonomik ve Sosyal Tesisler: Kırsal alana sahip olan ilçelerin köylerinde yer alan ekonomik ve sosyal tesisler incelendiğinde, yaşam gereği her yerde aym olan, finn, berber, bakkal, manav, cami, okul, köy odası, kahvehane, kasap, PTT, mandıra, değirmen vb sosyal birimler ya da tesislerin birçok köyde varlığı tespit edilmiştir.

Ancak ilçelerin coğrafi konumlan, alan büyüklükleri, yüzey şekilleri, yükseklikleri, eğimleri, ulaşım sistemiyle ilişkileri, iklim özellikleri, kuruluşunun eski ya da yeni oluşu, şehre yakm, bitişik ya da uzak olmalan, tarımsal ürünü ve özellikleri, kullanılan tarım aletleri, köy arazisinin mülkiyet durumundaki farklılıklar, sanayi tesislerinin varlığı ve istihdam kapasitesi, yeraltı zenginlikleri, yasal orman alanı içinde olup olmamaları vb kriterlerin farklılıkları doğal olarak ekonomik ve sosyal tesislerin cinslerinde de farklılıklar getirmiştir. Buna göre ilçelerin köylerinin farklı karakterlerini yansıtan ekonomik ve sosyal tesisleri kabaca şunlardır:

Beykoz: Taşocağı, tuğla-kiremit imalathanesi, ağaç işleri atölyesi (baston yapımı), demir-metal işleri atölyesi, mobilya imalathanesi, Paşabahçe cam sanayii, karbo kimya, kireç fabrikaları, tarım aletleri imalathanesi, boya imalathanesi.

Çatalca: Çamaşırhane, köy kitaplığı, demirci, lokanta, kaynakçı, motor tamirhanesi, lastikçi, domuz çiftliği, züccaciye, tuhafiye, traktör tamirhanesi, sığır çiftliği, mobilyacı, kunduracı, kitapçı, otel, motel, otobüs işletmesi, soğuk hava deposu, taşocağı, maden ocağı, mensucat, konserve imalathanesi, halı-kilim atölyesi, içki imalathanesi, avizeci, kil tekne imalathanesi, baskül fabrikası, Çekomastik Fabrikası, büst imalat yeri, hasır eşya fabrikası, kâğıt fabrikası, iplik fabrikası, beton fabrikası, yapıştırıcı imalathanesi, alüminyum sac imalathanesi, yağ fabrikası, prefabrik malzeme fabrikası, naftalin imalathanesi, çini imalathanesi, merdiven yapımcısı, düğme fabrikası, çimento fabrikası.

Eyüp: Maden ocağı, dericilik, tuğla-kiremit imalathanesi, reçine sanayii, lastik, kimya, iplik, karton, demir, boya fabrikaları.

Gaziosmanpaşa: Taşocağı, maden ocağı, tuğla-kiremit imalathanesi, demir-metal işleri atölyesi, dökümhane, torna-tesfiye, ateş tuğlası imalathanesi.

Kartal: Düğün salonu, ağaç işleri atölyesi, demir-metal atölyesi, kazan fabrikası, boya fabrikası, demirci, boru sanayii,

Tablo V
İlçelere Göre Birinci ve İkinci Derecede Geçim Kaynağı Tercihleri (%)

İlçeler		*İşçilik*	*Tarım*	*Ormancılık*	*Hayvancılık*	*Meyvecilik*	*Sebzecilik*	*Su Ürünleri*	*Çiçek Seracılığı*	*Arıcılık*	*Zeytincilik*
Beykoz	1.	35		35	10		15	5			
	2.	5		15	55		15	10			
Eyüp	1.		12,5	25	50		12,5				
	2.	12,5		50	25		12,5				
G.O.paşa	1.	22,2	33,3	11,2	33,3						
	2.	11,1	22.2	11,1	55,6						
Sarıyer	1.	33,3		22.2	11,2		22,2	11,1			
	2.	11,2		11.1	44,4		11,1	22,2			
Üsküdar	1.	50	16,7	16,6	16,7						
	2.			16,7	66,6		16,7				
Çatalca	1.	16	53	21	5		5				
	2.	5	16	5	53	3,2	14,5	3,3			
Kartal	1.	22,3	22,2		55,5						
	2.	33,2	11,2		44,4		11,2				
Silivri	1.		87	13							
	2.	13	8,6	4	56,5		18				
Şile	1.	43	2	47	2	2				4	
	2.	25,6	5,6	30	19	9,4	2	2		6	
Yalova	1.	40		14	3	37			6		
	2.	8,6	14,4	6	17	26	20		5		3

yem sanayii, deterjan fabrikası, gıda sanayii, plastik fabrikası, emaye kaplama fabrikası, gresyağı hammadde imalat yeri.

Sarıyer: Otel, motel, plaj kabini, terzi, nalbur, ekmek fabrikası, balıkçı teknesi tersanesi, çocuk arabası fabrikası, ağaç işleri atölyesi.

Silivri: Soğuk hava deposu, tuhafiye, benzinci, nalbur, elektrikli değirmen, oto tamircisi, pastane, lahmacuncu, gofret imalathanesi, bakalit imalathanesi, tuğla-kiremit imalathanesi, ağaç işleri atölyesi, demir-metal atölyesi.

Şile: Otel, motel, otobüs işletmesi, ziraat aletleri bayii, taşocağı, maden ocağı, mensucat, ağaç işleri, demir-metal atölyesi, şilebezi imalathanesi, doğrama atölyesi, bez dokuma atölyesi, el tezgâhı.

Üsküdar: Kitapçı, lokanta, pastane, kunduracı, benzinci, tavuk çiftliği, oto tamirhanesi, mensucat fabrikası, dericilik, tuğla, kiremit imalathaneleri, mandıra, nalbur, elektrikçi, demirci, camcı, halı-kilim atölyesi, ağaç işleri atölyesi, demir-metal atölyesi, boya, kablo, kâğıt kaplama, plastik, suni deri, mobilya, demir doğrama, tutkal, motor, suni kösele, iplik, düğme, tel çekme, porselen fabrikaları, makine torna tesfiyesi, yoğurt, kereste, muşamba, sac kesme fabrikaları ve tavan kaplama işyeri.

Yalova: Hamam, çamaşırhane, han, otel, motel, pansiyon, soğuk hava deposu, dondurmacı, lokanta, restoran, taşocağı, tuğla-kiremit imalathanesi, konserve imalathanesi, halı-kilim atölyesi, ağaç işleri atölyesi, demir-metal atölyesi, ipek ipliği imalathanesi, peynir imalathanesi, elyaf fabrikası, ipek fabrikası, zeytinyağı atölyesi, mermer atölyesi, koltuk-kanape atölyesi.

Eğitim: İstanbul ili kırsal alanında 1981' den bu yana her köyde mutlaka en az 1 ilkokul vardır. Bazı ilçelerde köy sayısından daha fazla sayıda ilkokul bulunmaktadır (örneğin Beykoz İlçesi'nde 20 köyde **29** ilkokul, Eyüp'ün 8 köyünde 10 ilkokul, Üsküdar'da 6 köyde 7 ilkokul, Çatalca'da **62** köyde 64 ilkokul, Kartal'da 9 köyde 11 ilkokul, Şile'de 53 köyde 67 ilkokul, Yalova'da 35 köyde toplam 40 ilkokul).

Ortaokulların, ilçelerin köylerine dağılışı şöyledir: Gaziosmanpaşa'nın, Üsküdar'ın, Kartal'ın 1'er köyünde, Silivri'nin, Yalova'nın 2'şer köyünde, Şile'nin 3 köyünde, Çatalca'nın 7 köyünde olmak üzere toplam 17 ortaokul vardır.

Lise, meslek okulu ve diğer eğitimi almak isteyenler köy yerleşmesi dışına gitmek durumundadırlar.

Sağlık: 1981 envanter çalışmalarında yöresel bir yerleşim hastalığına rastlanmamıştır. Sadece tarımsal ilaçların uygun kullanılmaması sonucu zehirlenme ve ölüm olduğu tespit edilmiştir. Toplam köylerin yüzde 50'si civarındaki yerleşmelerde sadece birisi olmak üzere sağlıkocağı, sağlıkevi, köy grup ebeliği, ana-çocuk sağlığı binaları bulunduğu halde, bunların sadece yüzde 2'si faal durumdadır.

Köylerin ve Köylülerin Sorunları

İlgili kamu kuruluşları tarafından İstanbul İli kırsal alanında yer alan köy yerleşmelerine yol, su, elektrik, çeşitli ekonomik tesisler, cami, köy konağı, sağlık hizmetleri, veterinerlik hizmetleri, eğitim, lojman, telefon, kahvehane gibi sosyal tesisler, tarla, maden ocakları, mezbaha, kanalizasyon, turistik tesisler vb çok çeşitli hizmetlerin götürülmesine rağmen yine de halledilmesi veya desteklenmesi gereken bazı sorunlar vardır. Köylerin yerel, sosyal ve ekonomik farklılıkları sorunlarının da farklı olmasına neden olmaktadır. 1981 köy envanterlerine göre tüm ilçelerin köylerinde, istek oranı az ya da çok olarak, okul, ek dershane ve öğretmen talebi vardır. Yine tüm ilçelerde su, yol, elektrik, kanalizasyon ve sağlık sorunlarının çözümü dile getirilmektedir. Bu talepler ilçelere göre şöyledir:

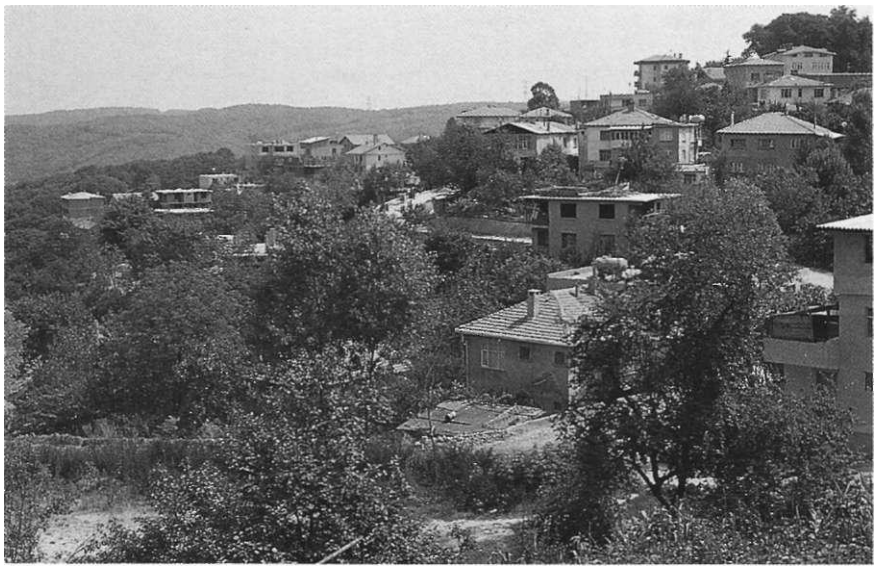

Sarıyer İlçesi'ne bağlı Bahçeköy.
Cengiz Kahraman, 1994

Beykoz: Ekonomik tesis, konserve fabrikası, çamaşırhane, spor sahası, telefon, belediye otobüsü, tarımsal kredi, konut, dere ıslahı, orman ürünlerinden yararlanma.

Eyüp: Lojman, telefon, kahvehane, nakil ve iskân, tarla temini, kömür ocaklarının kalkması.

Gaziosmanpaşa: Cami, lojman, telefon, kahvehane, mezbahanın yeterli hale getirilmesi.

Sarıyer: Turistik tesis yapımı, hayvancılığın geliştirilmesi, lojman ve diğer sosyal tesislerin yapımı, tarım alanı yetersizliğinin çözülmesi, hazinenin kıyıdaki kumluk arazilerinin köylüye dağıtılarak turizmin geliştirilmesi, belediye vasıflarından yararlanmak.

Üsküdar: Telefon, düğün salonu, spor sahası, belediye otobüsü verilmesi.

Çatalca: Spor tesisi, lojman, çamaşırhane, hamam, kooperatif kurulması, derenin ıslahı, mezbaha yapımı.

Kartal: Ekonomik tesis yapımı (turistik vb), tapulama yapılması, kredi verilmesi, belediye otobüsü verilmesi.

Silivri: Cami, köy konağı, ekonomik tesis, telefon, lojman, fundalığın kültür arazisi olarak kullanılması, vakıf arazisinin köy tüzel kişiliğine devri, halıcılık kursu.

Şile: Turistik tesis, yangına karşı su deposu yapımı, kıyının düzenlenmesi, telefon, lojman.

Yalova: Soğuk hava deposu, köy konağı, hamam, telefon, nakil ve iskân, tarım arazisinin korunması, ılıca yapılması.

Bibi. // *Yıllığı 1973, Cumhuriyetin 50. Yılında,* s. 96-116; *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi,* c. 14, s. 7071-7074; *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi,* c. 7, s. 558-**561;** Ç. Aysu, "Boğaziçi'nde Mekansal Değişim", (İstanbul Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1989; R. İzbırak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü,* Ankara, 1964, s. 215; *Köy Envanter Etüdlerine Göre-İstanbul,* Yayın 116, Ankara, 1969; *Köy Hizmetleri İstanbul 11 Müdürlüğü: Bilgi Rehberi-İstanbul, 1993; DİE Nüfus Sayımları,* 1935-1990; L. Suri, "Kırsal Alanların Kentsel Alanlara Dönüşümü-İstanbul ve Kartal Örneği", (Yıldız Teknik Üniversitesi yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1984; "Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarım" *Yurt Ansiklopedisi,* İst., 1983, s. 4003-4007.

ÇİĞDEM AYSU

KREPEN PASAJI

Galatarasay'da bugün yerinde Aslı Han'ın bulunduğu eski ve ünlü bir geçit-çarşı.

İstiklal Caddesi (Grand Rue de Pera) üzerindeki Galatasaray Postanesi'nin de yer aldığı bloğun iki yanında İstiklal Caddesine açılan sokaklardan -halk arasında Balıkpazarı ya da Çiçekpazarı da denilen- Sahne Sokağı ile Ömer Hayyam (ya da Aynalıçeşme) tarafından gelen Hamalbaşı Caddesi arasında uzanan ve Balıkpazarı'nm bir parçasını oluşturan Duduodaları Sokağı'na paralel ve her iki tarafa da açıldıkları için geçit-çarşı da diyebileceğimiz iki pasaj vardı; bunlardan birisi halen onarımı sürdüğü için kapalı bulunan Avrupa Pasajı(->), diğeri ise Krepen Pasajı idi.

Söz konusu her iki binanın ve bir kısım başka binaların da üzerinde bulunduğu alan, İngiltere Elçiliği Binası'ndan(->)

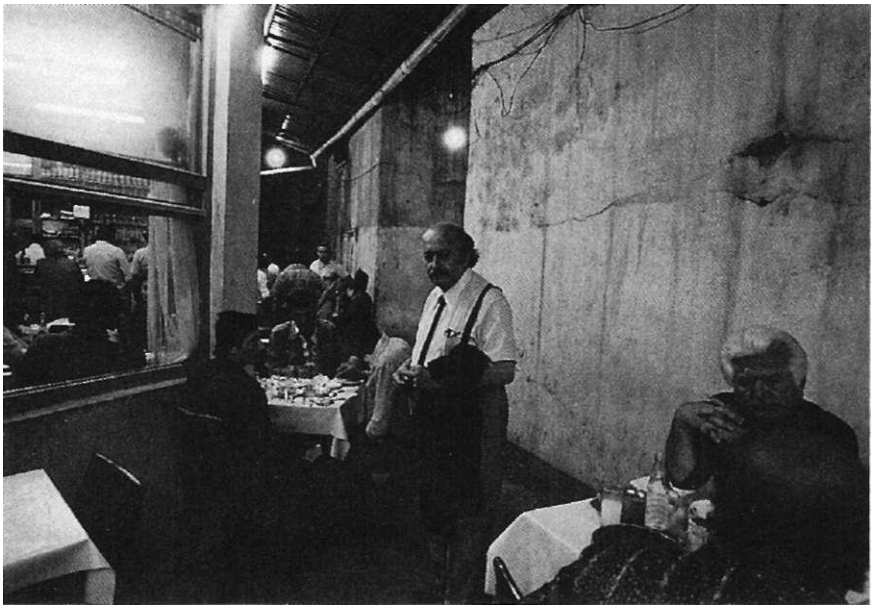

Krepen Pasajînda Cihat Burak (ayakta duran).
Ara Güler, 1972

(bugünkü Birleşik Krallık Başkonsolosluğu) Naum Tiyatrosu'na (bugünkü Çiçek PasajıH) kadar uzanan çok çiçekli bir parktı. Bu arazi üzerinde 1850lerin ikinci yarısından itibaren değişik kişiler tarafından Palais des Fleurs (o zamanın koşullarında bir sirk) ile otel, kafe gibi binalar yapılmıştı. 5 Haziran 1870'te çıkan büyük yangında bunların hepsi yanınca, arazinin bir bölümüne Mr. Scribe bugünkü Avrupa Pasajı'm yaptırırken, aynı yıllarda Crespin adlı Yahudi bir Levanten ailesi de bir başka pasaj inşa ettirdi. Sözcük Fransızcada "krepen" diye okunduğundan, geçit-çarşı Krepen Pasajı olarak ünlendi. 1934'te devlet, Türkçe olmayan bu tür adların Türkçeleştirilmesi mecburiyetini getirince buraya da Krizantem Pasajı denildi (sanki bu sözcük Türkçeymiş gibi), ama yeni ad halk tarafından benimsenmedi, yalnızca resmi kayıtlarda kaldı.

Krepen Pasajı sadece Sahne Sokağı (eski Tiyatro Sokağı) ile Hamalbaşı Caddesi' ne açılmıyordu, aynı zamanda bu geçide dik bir başka koridorun sonunda sonradan açılan bir kapıyla Duduodaları Sokağına da çıkılıyordu (Krepen Pasajinm yerine yapılmış olan Aslı Han'da da aym sokağa çıkan bir ek geçit bulunmaktadır).

Krepen Pasajının ilk dönemlerinde genellikle geçide konfeksiyon dükkânları hâkimdi: Terziler, iplikçiler, dikiş malzemesi satanlar, modistler pasajda çoğunluktaydılar, fakat bir matbaa ile diğer bazı dükkânlar da (örneğin müzik aletleri dükkânı ve tamir atölyesi vb) bulunuyordu. 1900'lerin başlarından itibaren kundura yapan ya da levazımatını satan dükkânlar açılmaya başladı. Pasajda terziler ve dikiş levazımatçıları varken Levantenlerde olan çoğunluk, çarşı değişiklik geçirince Rumlara geçti.

1940larda kundura levazımatçıları biraz ötedeki Hamalbaşı Caddesi ile oradan Tarlabaşı Caddesi'ne bir yay çizerek inen Kalyoncukulluğu Caddesi arasındaki Lütfullah Pasajı'na taşınmaya başlayacaklar ve 1950lerden 1970'lere kadar Krepen Pasajı bazı dükkânları hariç tıpkı Çiçek Pasajı gibi bir meyhane pasajı halinde işlev görecekti.

Daha sonra pasajın bu özelliği de kaybolmaya, buradaki meyhanelere duyulan ilgi azalmaya yüz tuttu, geçit 1981'de tümüyle tahliye edildi, yıkıldı, yerine günümüzün pasajlarına benzeyen betondan bir bina yapıldı. Bugün burası, girişinde Beyoğlu Sahaflar Çarşısı "Second Hand Books" tanıtımı bulunan bir sahaf çarşısıdır.

Pasajm ilk ünlü ve çok tutulan meyhanesi Triandafılo'nunkiydi. Daha sonraki dönemlerde Yorgo ve İspiro kardeşlerin İmroz'u, Bayram Aydındoğan'm Neşe'si rağbet gördü. İmroz'un garsonu Yorgo, bugün Nevizade'de iki ortağıyla birlikte İmroz'u işletmektedir, bir dönem için Dürnev Tunaseü ve Cahide Sonku'nun sürekli müdavimi oldukları Neşe'nin sahibi bugün Çiçek Pasajinda Sevinç Lokantası'mn sahibidir. Krepen Pasajı'ndaki diğer bir meyhane ise gene Nevizade Sokağında aynı sahibi tarafından Kadirin Yeri adıyla açılmıştır. Krepen Pasajı'ndan geriye kalanlar bunlardır.

BEHZAT ÜSTDİKEN

KRİKET

Bir İngiliz sporu olan ve Büyük Britanya Adalarinda doğan kriketi İstanbul'a İngilizler getirdiler. 19101u yılların başlarında, İngiltere Elçiliğimin gemisi olan "Imogene" personelinin Beykoz Çayırinda başlattığı kriketi daha sonra İstanbul'da yerleşmiş bulunan İngiliz ailelerin Kadıköy' deki Union Club sahasında (bugün Fenerbahçe Stadimn bulunduğu yer) devam ettirdikleri görüldü.

Türk kulüplerinden bu spora faaliyeti arasında yer veren Fenerbahçe oldu. Kol kuvveti, göz kararı ve çabukluk isteyen bu sporda Said Salahaddin Cihanoğlu(->), Galip (Kulaksızoğlu), Hasan Kâmil (Sporel), Tevfik Haccar (Taşçı), Kemal Aşkî (Aşkın), Otomobil Nuri, Mehmet Reşat (Pekelman), Hüseyin İzzi, Nüzhet Abbas (Baba), Nasuhi Esat (Baydar), Çerkez Sabri gibi devrin ünlü futbolcuları büyük başarı gösterdiler. Fenerbahçe ile İngilizler arasında 1911-1914 arasında yapılan karşılaşmalar, Türk sporundaki tüm kriket faaliyetini oluşturdu. I. Dünya Savaşinm başlamasıyla (1914) bu spor da tarihe karışmış oldu.

CEM ATABEYOĞLU

KRİKOR LUSAVORİÇ (SURP) KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, Sakızcılar Sokağında, no. 3'tedir. İstanbul'daki en eski Ermeni kilisesidir.

Kilise hakkındaki en eski bilgilere bazı elyazmalarında rastlanmaktadır. Keşiş Asdvadzadur'un 1360'ta kaleme aldığı dilbilgisi yazmasında, bu kiliseden Surp Sarkış adıyla bahsedilmektedir. Isdepanos tarafından **136l**'de tekrar kâğıda dökülen bir başka elyazmasmda da aynı isim kullanılmaktadır. Kilisenin resmi kayıtlarda adının Ermenicedeki Sarkis isminin değiştirilmiş hali olan Cercis olmasını da dikkate alan araştırmacı Kevork Pamukciyan, Surp Şarkisin günümüzdeki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin yerindeki kilise olduğunu savunur.

Armaş (bugün Akmeşe, İzmit) Manastırı elyazması koleksiyonuna ait 1769 tarihli bir yazmada, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin yapım tarihi 1391 olarak gösterilmektedir. Aynı kayıtta Teotoros'un başpatrikliği döneminde Kefe'den İstanbul'a gelen Goms (veya Gozmas) adlı bir kişi Galata'da Surp Krikor Lusavoriç Kilisesini yaptırır. Aved adlı bir demirci ustası da Surp Haç Şapeli'ni inşa ettirir. Buna rağmen Eremya Çelebi Kömürciyan ve önderliğindeki birçok tarihçi, 1391 tarihini kilise arsasının almış tarihi olarak kabul ederler. Daha sonra bulunan birçok kanıtla kilisenin inşa tarihinin 1431 olduğu kesinleşir. Kilisede bulunan biri haçkar, diğeri ise Aziz Bakire Meryem ile İsa tasvirleri nakşedilmiş, iki kitabeli taş 1431 tarihini taşımaktadırlar.

Eldeki kayıtlarda 15. ve **16.** yy'da, Mağakya Apeğa'mn yazdığı kitabenin dışında, bir kayda rastlanmamıştır. 1635'te dönemin sözü geçen Ermenilerinden Şahin Çelebi'nin girişimleri sonucu Sadrazam Bayram Paşa'nın izniyle, Patrik Kayserili Krikor'un naaşı kilise duvarlarından birinin altına defnedilir. Gezgin Polonyalı Simeon, İstanbul'u ziyareti sırasında Surp Krikor Lusavoriç Kilisesini de gezer ve kilisenin yapısı hakkında seyahatnamesinde bilgi verir. Antoine Galland(->) 1672-1673'te kaleme aldığı seyahatnamesinde kilisenin üç bölümden oluştuğunu yazar.

7 Nisan 1660 Galata yangınında kilise hasar görmeden kurtulur. Sarkis Tıbir

Saraf-Hovhannesyan'a göre kilise, 10 Temmuz 1731'de Galata'da çıkan yangmda büyük hasar görür. Harap olan kilisenin onarımı için Patrik Bitlisli LX. Hovhannes Golod(->) Sadrazam Ali Paşa'nın yardımıyla I. Mahmud'dan 15 Aralık 1732 tarihli izni elde eder. Üç ay gibi kısa bir sürede tamamlanan onarım işlerini hassa mimarı Kayserili Sarkis Kalfa yürütür. Saraf-Hovhannesyan ve İnciciyan'a göre kilisenin iç duvarlan Kayserili ressam Yesayi tarafından yapılan resimlerle süslenir. Kilisenin bu büyük onarımının giderleri saray bezirgânbaşısı ve İngiliz Elçiliği çevirmeni Eğinli Seğpos (veya Seğpesdros), AmiraYerevanentz ve Patrik Bitlisli Hovhannes Golod tarafından karşılanır. Bu onarımın sonunda, Aziz Krikor Lusavoriç yortusunda (10 Mart 1733) Patrik Hovhannes Golod tarafından meshedilerek ibadete açılır. Patrik Hovhannes Golod, 12 Şubat 174Tde vefat edince bu kiliseye yaptığı maddi ve manevi yardımlarından dolayı ve vasiyeti gereği naaşı ana giriş kapısının güneyine defnedilir.

7 Şubat 1771'de meydana gelen büyük bir yangında kilise hasar görür. Surp Haç ve Surp Garabed kiliseleri ise tümüyle kül olur. Anlaşmazlıklar nedeniyle 28 yıllık bir beklentiden sonra gerçekleştirilen onarımın (başlangıcı 12 Eylül 1799) mimarlığını hassa mimarı Minas Kalfa üstlenir. Sekiz hafta gibi kısa süreli bir onarımdan sonra "hayranlık uyandırıcı" bir görünüme bürünen kilise, 13 Kasım 1799'da Patrik Taniel tarafından meshedilerek ibadete açılır. Kilise 1834 yazında bir tamirat geçirdikten sonra 11 Aralık 1834'te takdis edilerek ibadete açılır. Kilise 1888'de bir şekil değişikliği geçirir. Üç kilise (Merkezi, Surp Haç ve Surp Garabed) birleştirilir, aradaki duvarlar kaldırılır, cephe geri çekilir.

İstanbul'da ilk kez çoksesli koro kavramı bu kilisede başlamıştır. 1906'da Levon Çilingiryan'ın yönetiminde kurulan koro, ayinde üç sesli olarak okur.

Karaköy'ü Tophane'ye bağlayan Kemeraltı Caddesi'nin genişletilmesi sırasında istimlak sahası içerisinde kalan kilisenin, 1958'de önce bir bölümü, daha sonra tümü yıkılır. Mimar Bedros Zobyan'ın hazırladığı planlar üzerine yeniden inşa edilen kilise, 25-26 Ağustos 1965'te Patrik Yozgatlı Şmorhk Kalustyan(->) tarafından takdis edilerek ibadete açılır.

Mimari: Kilisenin bugünkü şekli karakteristik Ermeni kilise mimarisine son derece uygundur. Doğu-batı yönünde kurulmuş olan plan gereği kilisenin girişi batıdandır.

Batı yönünden girişe bitişik inşa edilmiş olan çan kulesi (4,40x4,80 m) Ermeni kilise mimarisi stilindedir. Dört ayak üzerinde yükselen çan kulesinin ayaklarının arasından (kuzey, güney ve batı yönlerinden) dörder rıhtla çıkılarak, kiliseye girilir. İki katlı olan ve çatı örtüsü bakımından da kilise gibi kubbeli ve geleneksel külah çatdı çan kulesi kilise ile tam bir uyum içerisindedir.

Çan kulesinden sonra, ana kapıdan kilisenin narteksine girilir. 4,50x6,50 m'lik bir alana yayılmış olan narteksin dört köşesinde birer kolonla kuzey-güney doğrultusundaki kemerleri, bunlarla da vernadun'u (galeri kat) taşır. Narteksin kuzey ve güneyindeki merdivenlerle bodrum kattaki Surp Amenapırgiç Şapelime inilir. Güneydeki merdivene güney yönünden verilen girişle vernadun'a çıkış sağlanır. Narteksten hemen sonra 10,10 m genişliğindeki ve 14,20 m uzunluğundaki nef gelir. Nefte her bakımdan tam anlamıyla bir simetri vardır. Dört köşede bulunan çeyrek kolonlar, kuzey ve güney duvarlarındaki ikişer yarım kolon, pencereler bu simetrinin ayrılmaz parçalarıdır.

Netteki ana kolonlar üzerine oturan kemerler, kilisenin merkezi kubbesini taşırlar. Cumhuriyet döneminde inşa edilen sayılı kiliselerden biri olan Surp Krikor Lusavoriç'in, kubbeli dört-beş Ermeni kilisesi içerisinde özel yeri vardır. Bunun yanında kubbe örtüsü bakımından, İstanbul'daki gatoğige'li (külah örtü) bir-iki Ermeni kilisesinden başlıcasıdır.

Kemer ve pandantifler üzerine oturan kubbenin yapıya birleşimi, yapıya kendine has bir hareketlilik sağlamaktadır. Sekizgen planlı başlayan kubbenin silindiri (tambur), onaltıgene dönerek, önce çokkenarlı yükselir, daha sonra yarı küresel yüksek kubbeyi oluşturur. Kubbenin doruğu yer kotundan 23 m yüksektir.

Nefteki ikinci yarı kolonlar arasındaki, yerden bir basamak yükseklikteki "tas", ahşap korkulukla başlar ve "pem" bölümüyle son bulur. Kilisenin doğu ucunda, yerden 1,05 m yükseklikte "pem" bölümü yer alır. Kuzey ve güney uçlarından dörder rıhtla çıkılan pem'in merkezinde ana absid ve sunak yer alır.

Absidin iki yanında, yerden bir rıht yükseklikteki sahanlıklardan sonra, kemerli kapılarla iki odacığa girilir. Bunlardan güneydeki Surp Isdepanos'a (St. Stephan) atfedilmiş, kuzeydeki ise vaftizhane olarak kullanılagelmiştir. Bu odalar, absidin arkasındaki geçitle birbirine bağlanırlar. Yan dairesel planlı ana absidin çevresi boyunca, yine yarı dairesel planlı altı adet niş açılmıştır. Bunlardan dördü dekoratif olarak ImUamlmış, diğer ikisi ise kutsal ekmeği, şarabı ve bazı özel kitapları saklamaya ayrılmıştır. Absidin doğu ucundaki kapı ise, arkadaki geçide açılır.

Kilisenin bodrumu Surp Amenopırgiç'e (Aziz Kurtarıcı: İsa Mesih) ithaf edilmiştir. Narteksin kuzey ve güneyindeki merdivenlerle inilen bodrum, çan kulesinden nefin ilk çeyreğine dek uzanır. Çan kulesinin altı, Patrik Bitlisli Hovhannes Golod'un kabrine ayrılmıştır. Merkezdeki mezarın yan tarafına, Patrik Krikor'un kemikleri de gömülmüştür. Bodrumun merkezi kısmı (5,50x6,50 m) nef olarak göz önüne alınabilir. Bu bölümün güneyine konan küçük sunak ve resim, istimlakler sırasında yıkılan Halıcıoğlu'ndaki Surp Isdepanos Kilisesi'nindir.

Nefin önünde, kuzey-güney yönündeki iki kolondan sonra sunaklar bölümüne girilir. Buradaki merkezi sunak Surp Amenapırgiç'e (Aziz Kurtarıcı), kuzey ve güneydeki sunaklar ise İsa Mesih'in öğrencilerinden, Ermenilere Hıristiyanlığı ilk vaaz eden Surp Tateos (Aziz Taday) ve Surp Partoğomeos'a (Aziz Bartalmay) ithaf edilmişlerdir.

Kilisenin aydınlanması ilgi çekicidir. Geleneksel Ermeni kilise mimarisi kurallarını bozmamak için pencereler çok dar ve

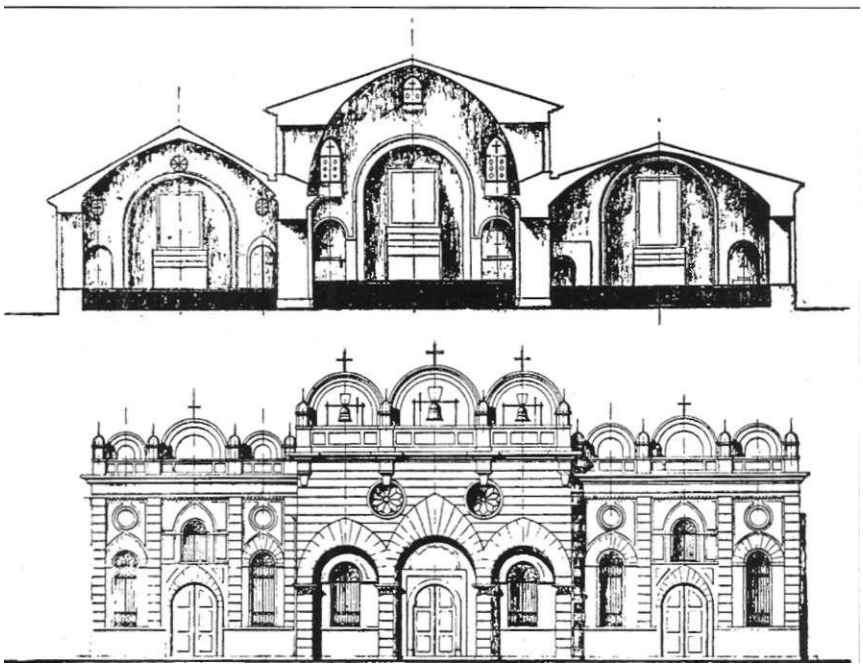

1958'de istimlakler sırasında yıkılan Karaköy'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin yıkım öncesi enine kesiti ve önden görünüşü.
Şoğagat. 1962,' *Vağarşag Seropyan koleksiyonu*

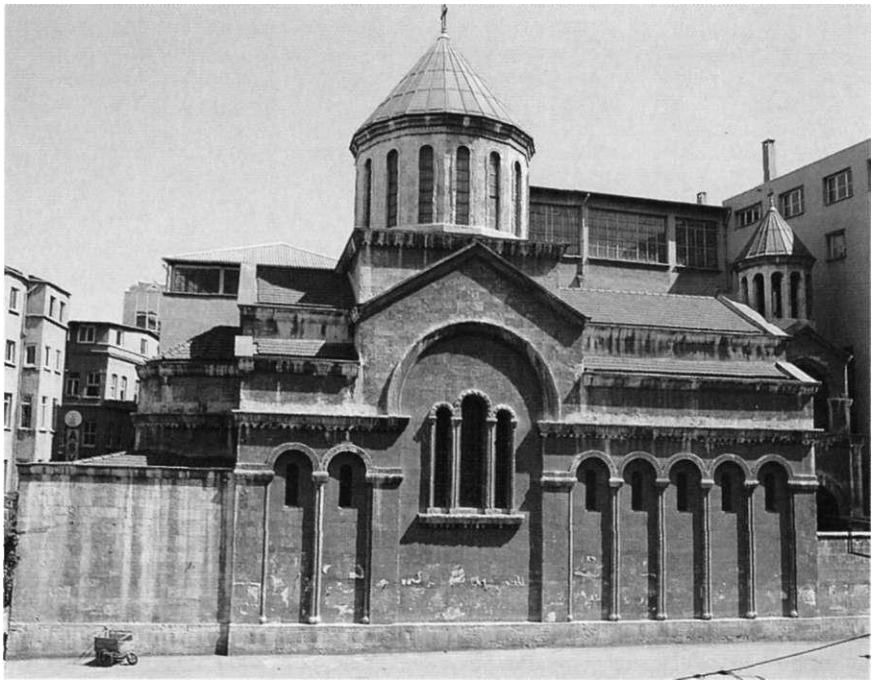

Surp Krikor Lusavorlç Kilisesi, Karaköy
Banu Kutun/Obscura, 1994

yüksek tutolmuştur. Bodrum kata inişte üç pencere, galeri kata çıkışta iki pencere vardır. Nefe girildikten sonra kuzey ve güney yönlerde ikişer pencere vardır. Nefin ortasında, ortadaki geniş, iki yandakiler daha dar olmak üzere kuzey ve güney duvarlarında üçer pencere daha açılmıştır. Nefin ön bölümünde, tas'ı aydınlatan, yine kuzey ve güney duvarlarında ikişer pencere vardır. Nefin merkezinin aydınlanması daha çok kubbeden sağlanır. On altı kenar üzerine açılan 16 pencere kubbe altım ve kısmen de nefi aydınlatır. Oldukça loş bir kilise olan Surp Krikor Lusavoriç'in mistik ortamı, konan ampullerle kısmen bozulmuştur.

Dış görünüşü ve süslemeleri açısından da özel bir yere sahip olan kilise, genel sadeliğinin altında bir zarafet örneğidir. Pencereler üzerindeki kemerler, Ermeni sanatında sık rastlanan üzüm salkımları ve asma yapraklarıyla bezelidir. Bu kemerler sade kolonlar üzerine otururlar.

Çatının bölümlendirilmesiyle, kubbeyi merkez alan haçvari bir plan elde edilmiştir. Kalan bölümlerin çatı örtüleri ise daha düşük seviyede tutulmuştur. Pencere kemerlerinin üstünde ve kubbenin başlangıcında kiliseyi saran kornişler mevcuttur. Aynı korniş, kiliseden ayrı olarak ele alınabilen çan kulesinde de devam ederek bütünlüğü bozmaz. Çatının bölümlendirilmesiyle oluşan haçvari planlı bölümün kollarının cephelerinde sade kemerler, bölünmüş olan kirişleri birbirine bağlar.

Kilisenin içerisi çok yalın bir yapıya sahiptir. Kolon başlıklanndaki taş işçiliği, bu sadeliği bozmadan yapıya belli bir zarafet kazandırır. İç mekândaki kemerler, getirdiği dinamizmin yanında bir süs öğesi olarak görülebilir. Tasarım sırasında duvarlarda büyük çaplı işlemeler düşünülmüşse de daha sonraya ertelenmiş, fakat günümüze dek gerçekleştirilmemiştir.

Kilisenin vaftizhaneye ayrılmış şapelinin duvarları yerden 1 m yüksekliğe dek, yıkılan kiliseden çıkarılan ve Kütahyalı ustalar tarafından elle yapılmış çinilerle bezelidir.

Pemln önü tümüyle eski kiliseden çıkarılan mermer eski haçkarlarla kaplanmıştır. Bunların merkezine ise tüm dünya Ermenileri Başpatriği I. Vazken tarafından armağan edilen haçkar yerleştirilmiştir. Ana sunak son derece sade ve tipik Ermeni üslubunca mermerden inşa edilmiştir.

Kilisede süsleme unsuru olarak kullanılan resim sayısı son derece azdır. Tas'ın iki yönünde Ermeni harflerinin mucidi Aziz Rahip Mesrop Maşdotz'un ve Aziz Başpatrik Sahag Bartevin büyük boydaki resimlerinin dışında, nartekste dört resim daha vardır. Bunlardan en büyüğü, kucağında İsa'yı taşıyan Meryem tasviridir. Kilisenin resimlerine 1980'li yıllarda Erol Sarafyan tarafmdan hazırlanan iki yenisi daha eklenmiştir. Sunağın iki yanında şapellerin girişlerinin üstüne konan resimlerden birinde İsa'nın çarmıha gerilişi, diğerinde ise dirilişi sahnesi tasvir edilmiştir.

Her anlamda asıl kiliseden ayrı olarak ele alınabilen bodrumdaki Surp Amenapırgiç Şapelimin süslemesi de son derece ilgi çekicidir. Ana sunağın çevresi kırmızı tuğlayla örülmüştür. Bu katta duvarların büyük bir bölümü eski kiliseden çıkarılan Kütahya çinileriyle bezelidir. Aynı çiniler Patrik Hovhannes Golod'un kabrinin duvarlarında da kullanılmıştır.

Çinilerin arasında yer yer eski kiliseden kalma haçkarlar kullanılmıştır. Bunların en eski ikisi 1431 tarihlidir. Bodrum kattaki resimler daha yeni ve küçük çapta olup çeşitli üsluplardadır.

Bibi. H. Asadur, "Gostantnubolso Hayeri yev Irentz Badriarkneri" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratzuytz Azkayin Hivantonotzi* (Ermeni Hastanesi Kapsamlı Takvimi), İst., 1901; A. V. Berberyan, *Badmutyun Hayotz*(Ermeniler Tarihi), İst., 1871; M. Çamçiyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeni Tarihi), Venedik, 1786; P. Ğ. İnciciyan, *Aşkharhakruyun ÇoritzMasantzAşkharhi* (Dünyanın Dört Bölümünün Coğrafyası), V, Venedik, 1804; İnciciyan, *istanbul;* E. Ç. Kömürciyan, *Orakrutyun Yeremia Çelebi Kömürciyani* (Eremya Çelebi Kömürciyan'm Günlüğü), Kudüs, 1939; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* E. Ç. Kömürciyan, *Badmutyun Hragizman Gostantnubolso* (İstanbul'un Yangın Tarihi), İst., 1991; M. Ormanyan, *Azkabadum,* I-III, İst., 1912, 1914, Kudüs, 1927; K. Pamukciyan, *Hagop Nalyan Badriark 1706-1764, Giankı, Kordzen Yev Aşagerdnen,* (Patrik Hovhannes Golod 1706-1764, Hayatı, Eserleri ve Öğrencileri), İst., 1981; ay, "Kınnagan Agnarg mı Ğalatio Surp Krikor Lusavoriç Yegeğetzvo Badmutyan Vira" (Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Tarihi Hakkında Bir İnceleme), *Şoğagat,* 15. yıl, S. 1 (1966); S. Sarraf-Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubolis Mayrakağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası, 1800), Kudüs, 1967; L. Simeon (Polonyalı), *Uğekrutyun Darekrutyun YevHişadagarank* (Yolculuğu, Günlüğü ve Kitabeler), Viyana, 1936; H. C. Siruni Hagop, *Bolis Yev İr Teri* (İstanbul ve Rolü), I, Lübnan, 1965; Rahip Kemahlı Krikor, *Jamanagakrutyun* (Kronoloji), Kudüs. 1915; B. Zobyan, "Galatio Surp Krikor Lusavoriç Yegeğetzin yev Paroyagan Bardaganutyun mı" (Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi ve Ahlaki Bir Borç), *Şoğagat.* 15. yıl, S. 1 (1966).

VAĞARŞAG SEROPYAN

KRİKOR LUSAVORİÇ (SURP) KİLİSESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Kuzguncuk'ta, Çarşı Caddesi no. 49'dadır.

İstanbul'un dıştan görülebilen kubbeli az sayıdaki Ermeni kilisesinden biridir. İlk inşası Isdepanos Zakaryan Ağavni'nin patriklik zamanına (1831-1839) rastlar. Tasarımını ve yapımını hassa mimarı Hovhannes Amira Serveryan'ın üstlendiği kilise 11 Mayıs 1835'te ibadete açılmıştır. Daha sonra 4 Mart 1861 tarihli fermanla verilen izne dayanarak Bedros Ağa Şalcıyan'ın ve Ermeni cemaatinin maddi yardımlarıyla büyük bir onarım geçirmiştir. Bu büyük onarımdan yüzyıl kadar sonra, 1967'de bir iç onarım daha yapılmıştır.

Mimari: Girişi batı tarafından olan kilisenin biri ana, diğeri rüzgârlık olmak üzere iki kapısı vardır. Narteks gelenekselleşmiş tiptedir. Kuzey ve güneyde yerden iki rıht yükseklikteki bölümler neften demir kafesle ayrılır. İki köşedeki kolonlar arasındaki kapıdan nefe girilir. Narteksin üzeri tümüyle vernadunla (galeri kat) kaplıdır. Galeri kata çıkış dıştan, kuzey yönündendir.

Nef önce narteks genişliğinde başlar. Kuzeyde Surp Krikor Lusavoriç'in resmi, güneyde ise kilisenin ikincil girişi vardır. Asıl nef kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Köşelerde kalın ayaklar oluşturan taş duvarın iç tarafına kolon görünümü verilmiştir. Köşeli ve yivli kolonlar, Korint yap-

raklı kolon başlıkları ile son bulur. Nefin yanal duvarlarına ve kuzey-güney doğrultusunda atılmış kemerler üzerine Bizans üslubundaki kubbe oturur. Dış görünüş itibariyle tam bir yarım daire oluşturan kubbe penceresizdir. Ahşap korkuluklarla son bulan neften sonra din adamları ve ayine katılan okuyuculara tahsis edilen "tas" bölümü yer alır. Kuzey ve güneyinde açılan kapılarla yanal şapellere girilen "tas"m kuzeydoğu ve güneydoğusundaki basamaklarla "pem"e çıkılır.

Sunak ve "pem"i oluşturan absid, yarı dairesel planlıdır. Absidin merkezindeki sunak, stil bakımından kilisenin binasıyla bir bütünlük teşkil etmemekle birlikte kendine özgü bir güzelliğe sahiptir. Dört kolon üzerinde oturan sunağın tepesi bir gatoğige (külah örtü) ile son bulur. Ahşap sunağın bir bölümü varak kaplıdır. Absid doğu tarafından bir kapıyla arkadaki bir geçide açılır. Bu geçit ise yanal şapellerle absid arkasında oluşan odalara girişi sağlar.

"Tas'ln iki yönündeki şapeller bazilik planlı küçük birer kilisedir. Bunlardan kuzeydeki vaftizhaneye ayrılmıştır. Bu tonozlu şapeller ayrı birer kiliseymişçesine ele alınabilir.

Absidin arkasındaki geçidin üzerinde kilisenin çan kulesi yükselir. Kilise gibi kubbeyle örtülü çan kulesinin ilk katına kemerli pencereler, ikinci katma ise kaim dört ayağın yanma dört kolon konmuştur.

Kilise aydınlanma açısından İstanbul'un en güzel kiliselerinden biridir. Nartekste giriş kapısı yanındaki kemerli iki pencere, galeri kata açılan üç pencere ve daha yukandaki üçgen pencere bu mekânı tümüyle aydınlatır. Nefin aydınlanması ise kuzey ve güney duvarlarında yer alan kubbe genişliğindeki yarı dairesel pencereler ile sağlanır.

Kilisede süsleme değişik tarzlarda ve değişik alanlarda yapılmıştır. Kubbe, pandantifler gibi yerler son derece sade iken, nefteki kolon nişleri, sütun başlıklan, kornişler, yalancı kemerler kiliseyi zarif göstermektedir. Ana sunağın üzerindeki oyma işçiliği de bu konuda yardımcı olmaktadır.

Süsleme açısından kilisedeki en önemli öğe nef-tas arasındaki korkuluklardır. Cevizden el oyması bu korkuluk, başlıbaşına bir sanat eseridir. Sunak üzerinde ise, biraz da süs unsuru olarak kullanılan ve Ermenice bir ilahiden alman şu dize yazılıdır: "Ey Mesih! Tanrılığının nuruyla kutsal kiliseyi aydınlattın. Onu sonsuzluğa dek sabit kıl." Kilise içerisinde süsleme amacıyla yağlıboya tablolar da kullanılmıştır.

Dış görünüş açısından son derece sade olan kilisenin duvarları moloz taştan örülmüş olup tuğla hatıllar da kullanılmıştır.

VAĞARŞAG SEROPYAN

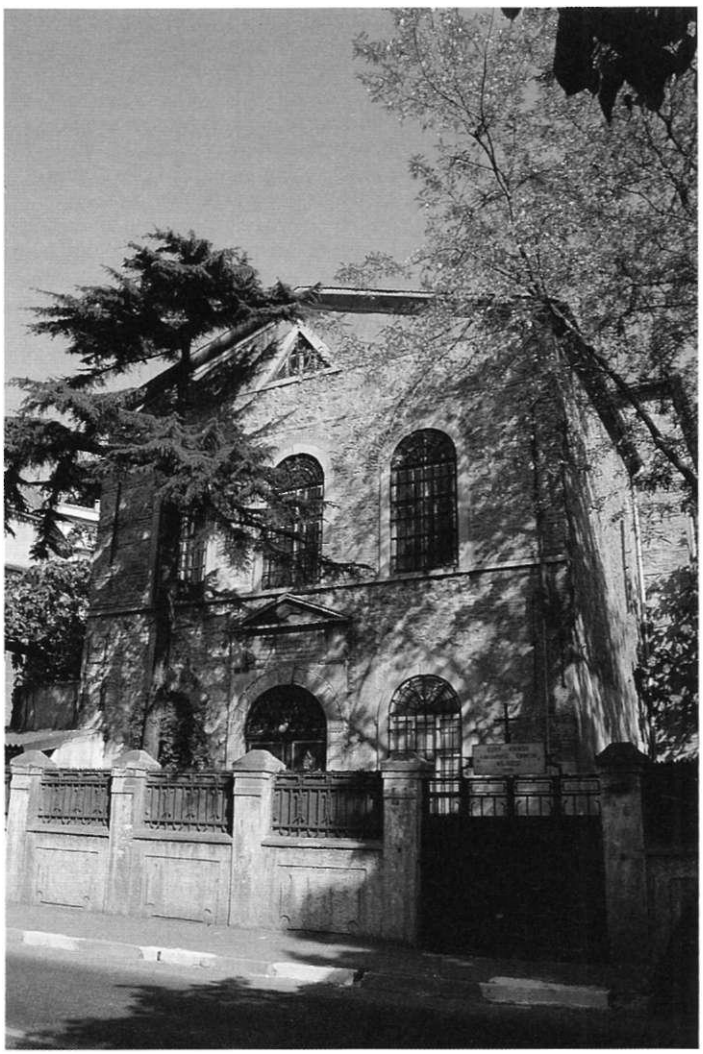

Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, Kuzguncuk
Tahsin Aydoğmuş

KRİTOBULOS, MİHAEL

(15. yy) Bizanslı tarihçi. II. Mehmed (Fatih) döneminin ilk 17 yılım (1451-1467) anlatan eseriyle tanınır.

Yaşamıyla ilgili bilgiler çok sınırlı olup, doğum yeri ve tarihi bilinmez. İmroz (Gökçeada) soylularından olduğu sanılmaktadır. Kritobulos'un adına ilk kez 1444'te, kendisini İmroz Adası'nda ziyaret eden Ankonalı Ciriaco adlı gezginin yazmalarında rastlanır.

Kritobulos, Osmanlıların ilerleyişini ve Bizans İmparatorluğu'nun kaçınılmaz sonunu erken gören tarihçilerden biridir. Bu nedenle Konstantinopolis'in Türkler tarafından alınmasından (1453) önce, Anadolu'nun Ege kıyılarındaki Aydınoğulları Beyliği ile iyi ilişkiler kurmuş, kitabından anlaşıldığına göre, Osmanlıların işgalinden korkan İmroz ve Limni halkının adalardan göç etmesini önleyerek, adanın soylularından oluşan bir heyetin Fatih tarafından kabul edilmesini de sağlamış ve iyi ilişkilerinin ödülü olarak 1456'da Kaptan Yunus Paşa tarafından İmroz Adası'mn subaşılığına (vali) getirilmişti.

1457-1458'de, Papa III. Calixtus'un gönderdiği donanmanın adayı işgal etmesini, Ortodoks ada halkı ile birlikte engelleyen M. Kritobulos, 1458'de Lemnos (Limni) Adasının da yöneticiliğine atandı. Bu görevlerini Venediklilerin adaları işgal ettiği 1466'da İstanbul'a sığınıncaya kadar sürdürdü. Yine yazmalarından anlaşıldığna göre, 1467'de İstanbul'u kasıp kavuran veba salgınından kurtulmayı başardı. Büyük olasılıkla bu olaydan kısa süre sonra İstanbul'da öldü.

Kritobulos'un 5 ciltlik tarih eseri, 1451-1467 arasındaki dönemi kapsar. Tarihin ağırlık noktası Osmanlılar olup, II. Mehmed'in iktidara geçmesinden başlar, Konstantinopolis'in alınması anlatıldıktan sonra, II. Mehmed'in 1464-1465 arasındaki yaşamını ayrıntılarıyla aktarır. Yazar, çağdaşları M. Dukas(->) ve L. Halkokondiles(->) gibi şehrin düşmesine bizzat tanık olmamış, duyduklarını aktarmıştır. Kritobulos Osmanlı sultanının büyük bir hayranıdır. Ondan söz ederken, Bizans imparatorları için kullanılan "basileus" ve "otokrator" unvanlarını benimser ve yaptıklarını, Büyük İskender'inkilerle karşılaştırır. Ayrıca, II. Mehmed'in antik çağa ve klasik felsefeye olan ilgisinden övgüyle bahsederek, onu Bizans imparatorlarının selefi olmaya layık bir lider diye tanımlar.

Mihael Kritobulos, tarih yazıcılığında Fierodotos ve Tucydides'i kendine örnek almıştır. Üslubu, kinayeli ve çok eski zamanlarda kullanılan kalıplarla doludur.

Kritobulos'un eserinin Rumca yazılmış bir kopyası Topkapı Sarayı Müzesi'nde bu-

lunmaktadır. Rumca metin 1870'te Paris'te yayımlanmıştır. Türkçede 1912'de *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani* adıyla yayımlanan kitap 1967'de kısaltılarak ve günün Türkçesine uyarlanarak *İstanbul'un Fethi* adı altında yeniden yayımlanmıştır.

Yazar bazen aynı adı taşıyan ilahiyatçı Mihael Kritovulos'la karıştırılır.

Bibi. V. Grecu, "Kritobulos aus Imbros", *Byzantinoslavica,* S. 18 (1957), s. 1-17; G. Emrich, "Michael Kritobulos, der byzantinische Geschichtsschreiber Mehmeds II", *Materialia Turcica,* I (1975), s. 35-43; C. T. Reinsch, *Mehmed the Conqueror,* Princeton, 1954; F. Babinger, *Mehmed the Conqueror,* Princeton, 1978, s. 136, 172, 174, 241, 254.

AYŞE HÜR

KUBAN, DOĞAN

(8 Nisan 1926, Paris) Mimar, mimarlık tarihçisi, restoratör.

Vahide ve Bahattin Kuban'ın çocuğu olarak babasının görevli olarak bulunduğu Paris'te doğdu. Ortaöğrenimini Ankara Gazi Lisesinde yaptı. 1949'da İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) Mimarlık Fakültesinden yüksek mühendis mimar olarak mezun oldu. Askerlik görevinden sonra İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü'ne asistan olarak atandı. 1952'de başlayan akademik kariyerinin tümünü, 1993'te emekli olana dek aynı fakültede sürdürdü.

Kuban'ın ilk bilimsel çalışması, Prof. Paolo Verzone'nin danışmanlığında 1954'te tamamladığı *Osmanlı Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme* (İst., 1954) başlığını taşıyan yeterlik tezidir. Aynı yıl İtalyan hükümetinin verdiği bursla ve İTÜ Mimarlık Fakültesi'nce görevlendirilerek gittiği İtalya'da Rönesans mimarlığını inceledi ve dönüşünde verdiği *Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü/Rönesansla Bir Mukayese* (İst., 1958) konulu teziyle 1958'de doçent oldu. *1%2'de* Fulbright Bursu ile ABD'de Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde misafir öğretim üyesi olarak ders verdi. 1963'te Harward Üniversitesi'nden burs alarak Washington'da Dumbarton Oaks Bizans Etütleri Merkezinde 1 yıl süreyle "Anadolu'daki Hıristiyan Yapıları Katalogu" üzerinde çalıştı. Türkiye'ye döndükten sonra, 1965'te *Anadolu-TürkMimarisinin Kaynak ve Sorunları* (İst., 1965) adlı çalışmasıyla profesör oldu.

Kuban, 1967'de Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde İslam ve Türk sanatı üzerine ders ve seminerler; 1967-1970 arasmda Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde mimarlık tarihi dersleri ve 1970'te Minnesota Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü ve Yakın Doğu Merkezinde İslam sanatı dersleri vermiştir. Smithsonian Institution Araştırma Bursu ile 1975'te Washigton D.C.'de; 1977-1979 arasında Harward Üniversitesi Fellow'u olarak Dumbarton Oaks Bizans Etütleri Merkezinde Kalenderhane monografisi mimari bölümleri üzerinde çalışmıştır. 1980-1981 arasında Massachussetts Teknoloji Enstitüsü Mimarlık ve Kentsel Planlama Bölümü'nde konuk öğretim üyesi olarak İslam kentleri ve mimarlığı dersleri veren Kuban, 1986-1987 ders yılında, kurum için bir lisansüstü programı hazırlamakla görevlendirildiği Suudi Arabistan Dammam Kral Faysal Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde aynı zamanda İslam mimarisi dersleri de verdi.

Kuban, konuk öğretim üyeliklerinin yanısıra yurtdışındaki birçok bilim kurumunda konferanslar verdi, seminer ve sempozyumlara katddı.

Kuban, doçent olduğu yıldan başlayarak emekli olana dek İTÜ Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü ve son olarak da Restorasyon Anabilim Dalı başkanlığı yaptı. 1974-1977 arasmda İTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanlığı ve 1971-1977'de de İTÜ Senatosu üyeliği görevinde bulundu.

Kuban, 1974'te İTÜ Mimarlık Fakültesine bağlı olarak Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü'nü (MTRE) kurdu ve başkanlığım yaptı. Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyinin (ICOMOS) Türkiye Komisyonu'nun kurulma çalışmalarım yürüttü ve birçok uluslararası toplantıda Türkiye'yi temsil etti, 1979-1980'de Uluslararası İslam Tarihi, Sanatı ve Kültürü Araştırmaları Merkezi (IRCICA) başkanı seçildi ve merkezin İstanbul'da kurulma çalışmalarını gerçekleştirdi. TAÇ Vakfı (1976), Tarihi Evleri Koruma Vakfı (1977) ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı (1991) kurucu üyelerinden olan Kuban, 1973-1975 arasında da Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yönetim Kurulu üyeliği yaptı.

1968-1981 arasmda Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtiar Yüksek Kumlu üyeliği ve 1981-1983 arasında aynı kurulun başkan yardımcılığını yapan Kuban, halen İstanbul III Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu başkanıdır.

Koruma ve restorasyon çalışmaları arasmda İstanbul'da Kalenderhane Camii, Tahtakale Hamamı, Bozdoğan Kemeri ile sürmekte olan kara ve deniz surlan restorasyonları sayılabilir. 1992-1993'ten başlayan Kazakistan'daki Ahmed Yesevi Türbesi restorasyonu proje çalışmaları halen devam etmektedir. Aym çerçevede, Kuban İstanbul, İzmir, Gaziantep, İznik, Kastamonu, Sivas ve Edirne ile Safranbolu İçin kent koruma raporları düzenledi ve Gaziantep, Safranbolu ve Lefkoşa kent merkezi için de koruma imar planları hazırladı.

Kuban, 1990'da I. Ulusal Mimarlık Yarışması kapsamında "TMMOB Mimarlar Odası Mesleğe Katkı Ödülü"nü kazandı. Aynı yıl, Kültür Bakanlığı tarafından "Kültürel Mirasın Korunmasına Hizmet Ödülü" verildi. Yine 1990'da İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü muhabir üyeliğine ve son olarak 1994'te de Amerikan Mimarlar Enstitüsü (AIA) onur üyeliğine seçildi.

Bu döküm öncelikle Kuban'ın bilimsel etkinliklerinin şaşırtıcı sayısını, değişik alanlara yönelişini ve geniş bir coğrafyaya dağılışını işaret etmektedir. Gerçekten de tümü birlikte düşünüldüğünde Kuban'ın ilgi alanının çok geniş olduğu hemen fark edilir. İlgi ve çalışması, mimar-restoratör

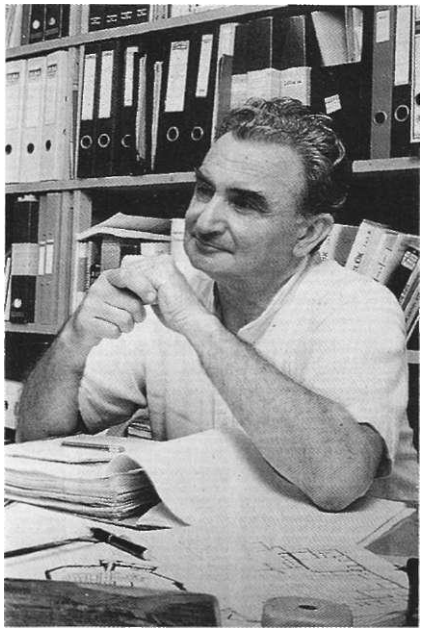

Doğan Kuban
Arredamento Dekorasyon, Ekim, 1990
Fotoğraf Cihan Baykurt

pratiğinden koruma sorunlarına, mimarlık tarihinden kurama, mimarlık ve şehirciliğin güncel sorunlarından eğitime, sanat tarihinden eleştirmenliğe uzanan açık bir yelpazede yer alır.

Mimar formasyonu ile birleşen bu genişlik ve açılım, Kuban'ın akademik anlamda asıl alam olan mimarlık tarihçiliğine daha geniş bir perspektifle ve daha mesafeli ve alanın karmaşık dokusunu ve hattâ işleyişini fark eden bir bilinçle bakmasını sağlamıştır. Süregelen deskriptif söylemin yetersizliğini açığa çıkaran ve terk edilmesini sağlayan bu bilinç ve kavrayış modeli, onun Türkiye mimarlık tarihi yazınına getirdiği en önemli katkı oldu.

İlk çalışması, o güne kadar bir bozulma olarak nitelenen veya en azmdan görmezden gelinen bir dönemi, yeni bir bakış açısıyla inceler. Batılılaşmanın problematiğini mimarlık yapıtlarındaki değişimlerde irdeleyen bu çalışma, son dönem Osmanlı mimarlığı üzerindeki ipoteğin kalkmasını da sağlayan bir ilgi ile karşılandı. İkincisi, Osmanlı mimarisinin klasik ve anıtsal yapılarının mekân kurgusunu Rönesans mimarisini referans alarak yorumlayan ve alışılmış hizanm dışına çıkan bir çalışmaydı. Profesörlük takdim tezinde ise, kronolojik olarak daha erkene giderek, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinin mimarlıktaki sorunlarını, dışavurumlarını ve yeni oluşumların yapısını anlamaya girişti.

Türkiye mimarlığının üç farklı ve önemli döneminin sorunsalını irdelediği bu çalışmaları, bilimsel katkısının yanısıra, Türkiye mimarlık tarihi yazını için devrimci sayılacak yaklaşım önerileri idi. İlk kez, Türkiye mimarlığının karakteristiklerine ilişkin bir kurgu ve mimari gerçekliğini anlamaya yönelen bir irdeleme modeli öneriliyordu. Kuban'ın bu üçlüden sonraki

mimarlık tarihi çalışmaları da ister modem Türkiye mimarlığı, ister İslam sanatı üzerine olsun hep yeni ve özgün düşüncelerle yüklü oldu ve Kuban'ı Türkiye mimarlık tarihçiliğinin yurt içinde ve dışında en önemli temsilcilerinden biri haline getirdi.

Kuban'ın bilimsel etkinliği içinde ikinci önemli alan, mimari mirasın konulmasına ilişkin çalışmalarıdır. Zengin bir bibliyografya oluşturan kentsel koruma raporları, koruma imar planları, makaleler, konferans, seminer ve uygulamalar arasında uluslararası düzeyde bir çalışma olan Kalenderhane kazısı ve restorasyonu ile İstanbul kent tarihi ve koruma raporu anılabilir.

Kuban'ın bugüne kadar referans olarak kullanılan klasik Osmanlı mimarisinde mekân konularını işleyen çalışmaları genelde İstanbul mimarisi üzerinde yazılmış yapıtlardır.

Akademik çalışmalarının Osmanlı mimarisi ile ilgili bölümü anıtsal cami mimarisinin mekânsal analizi üzerinde yoğunlaştığı için İstanbul camileri içinde özellikle Sinan Paşa, Sokollu ve Atik Valide gibi altıgen şemalı yapılar, Sinan'ın mimarisi ile ilgili çok sayıda bilimsel Türkçe ve yabancı dillerde makale, İstanbul kent tarihi ve İstanbul'un kentsel gelişmesi ve kentsel karakteri ile ilgili çok sayıda araştırma yayımlamıştır.

Kuban, Anıtlar Yüksek Kurulu üyesi olarak özellikle SİT koruma sorunlarıyla ilgilenmiş, İstanbul Nâzım Plan Bürosu için hazırladığı ayrıntılı koruma raporu ve koruma bölgelerinin sınırlarını gösteren planlar kentin o tarihte ayakta kalan dokusu üzerinde uzun bir arazi araştırması ile tamamlanmıştır. Bu raporda daha sonraki yayınlarıyla da pekiştirilen, İstanbul için bir koruma metodolojisi de geliştirmiştir.

1970'li yıllarda Boğaziçi'nin özellikleri üzerinde yaym ve konferanslarla, Boğaziçi SİT alanının önemini sürekli olarak vurgulayan Kuban, Boğaziçi Yasası'mn(-») hazırlanmasında da etkili olarak çalışmıştır. Gazete ve dergilere yazdığı çok sayıda makalesiyle İstanbul'un kentsel ve kültürel somnlanna sürekli olarak dikkat çekmiştir.

Eğitici olarak Kuban, genç mimar kuşağı üzerinde derin etkisi olan bir bilim adamı olmuş, özellikle dekanlığı sırasında mimarlık eğitimi konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Mimarlık sorunlarına olduğu kadar ülke sorunlarına ilişkin çok sayıda yaymın da sahibidir.

Atatürk devrimlerinin belirlediği uygarlık ortamında yetişen Kuban, rasyonalist-pozitivist bir dünya görüşünün sahibi olarak mimarlık tarihine de aym yaklaşımı taşımış; "mimari gerçekliği anlamak için inşai, mekânsal, strüktürel ve toplumsal sorunları" dürüstçe belirlemeyi öngören bir metodolojiyi benimsemiştir. Ama, Kuban'ın mimarlık tarihçiliğinin, Osmanlı veya Türkiye mimarlığı ile sınırlı kalmadığı, İslam sanatından modern mimarlığa açılan bir zaman/mekânsal gezi olarak gerçekleştiği ve karşılıklı etkileşime açık olduğu düşünülürse bu rasyonalizmin, düşünsel bir katılığı olmayan, her seferinde daha çok girdi alan ve kendini yenileyen bir yaklaşım olduğu anlaşılır. Yine de Kuban, "akla duyduğu yöntemsel inançla Türk pozitivizminin en özgün temsilcilerinden biri" ve en çok da mimarlık tarihi yazınımızın düşünsel temellerini atan bir düşün ve kültür adamı olarak amlmalıdır.

Bibi. Anonim, *Prof. Doğarı Kuban,* İst., 1994; A. Arel, "Patron Üzerine Antika Laflar: Bir Eğri Doğru Profil Taslağı", *Arredamento Dekorasyon,* S. 6 (1993), s. 116-117; A. Battır, "Kuban Üzerine", *ae,* s. 117-118; S. Özkan, "Kuban'lar", *ae,* s. 118-120; U. Tanyeli, "Bir Tarihçi İçin Portre Taslağı", *ae, s.* 120-121.

AFİFE BATUR

KUBBEALTI

Kubbealtı, Topkapı Sarayı'nın(->) Divan ya da Adalet Meydanı adıyla anılan ikinci avlusunda, sol dipte, Adalet Kasn'ntn batı yönüne bitişik olarak yer almaktadır.

Yapı, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yapılmış olan divanhanenin, zamanla ihtiyaçlara cevap verememesinden dolayı yeniden inşa edilmiştir. Kare planlı, kubbeyle örtülü üç mekân yan yana sıralanmakta ve "L" şeklinde, ahşap tavanlı, geniş saçaklı bir revakla çevrilmekte, yapının özgün halinde revak bölümünün bulunmadığı, yanlızca geniş bir saçak ile çevrelendiği bilinmektedir. Geniş ahşap saçak zengin oyma ve bezemelerle süslüdür. Revakİarı oluşturan sekiz adet mukarnaslı başlıklı mermer sütunun taşıdığı sivri kemerler 18. yy'ın ikinci yarısında günümüzdeki halini almıştır. Yan yana üç birimden Adalet Kasrina bitişik olanı divanın toplandığı Kubbealtı, ortadaki Divan-ı Hümayun kalemi, sonuncusu ise vezirazam dairesidir. Diğerlerine küçük bir kapıyla açılan üçüncü bölüm, içinde resmi belgelerin saklandığı ve yanlızca divan toplantılan sırasında açık olan bir arşivdi. Anahtan, sultanın mührünü taşıyan başvezirde bulunur, toplantı bitiminde onun tarafından belgelenirdi. Kubbealtı iki, Divan-ı Hümayun kalemi ise bir adet büyük sivri kemerle revaklı bölüme açılmaktadır. Söz konusu kemer açıklıkları, çeşitli onarım ve düzenlemeler sonrasında barok ve rokoko tarzında süslenmiş madeni şebekeler ve diz seviyesine kadar yükselen, aplike akantus yapraklı, kıvrımlı mermer şebekelerle kapatılmıştır. Cephe duvarları ve revak kemerleri kalem işleriyle bezelidir. Oval biçimine yakm bir sekiyle çıkılan mermer portaller volütlü sütun başlıkları taşıyan ince pilastrlarla iki yandan sınırlanmaktadır. Divan-ı Hümayun'a ait kapının iki yanında siyah zemin üzerine altın yaldızla yazılmış 21 satırlık iki kitabe III. Selim (hd 1789-1807) ve II. Mahmud (hd 1808-1839) dönemlerinde, 1207/1792 ve 1235/1819'da yapılan onarımları bildirmektedir. Melling'in III. Selim'e ait olan gravürlerinde Kubbealtı'nın barok-rokoko karışımı bezemesi görülebilir. Kubbealtı, 19. yy'ın sonlarında, devlet toplantıları Babıâli'de yapılmaya başlandıktan sonra önemini yitirerek ihmal edilmiş, ancak Cumhuriyet döneminde **16.** yy'ın klasik süsleme zevkine uygun olarak restore edilmiştir.

Kubbealtı'nda haftada dört gün divan toplanır, devlet işleri görüşülürdü. Fatih dönemine kadar padişahların da katıldığı toplantı, sonraları vezirazamın başkanlığında devam etti. Toplantılar sırasında padişah Kubbealtina bitişik olan Adalet Kasn'nda oturur, küçük pencereyle Kubbealtina açılan odasında toplantıyı izlerdi. "Kule Köşkü" adıyla da andan yapı, Edirne Sarayı'ndaki divana açılan kafesli pencere geleneğini devam ettirmektedir. Y'apıya haremden ve avlunun sol köşesindeki kapıdan girilmektedir. Bu pencere, gözle görülmese de sultanm devlet yönetimindeki mutlak egemenliğini ve halkı adilane yönetmekle yükümlü olan devlet ricali üze-

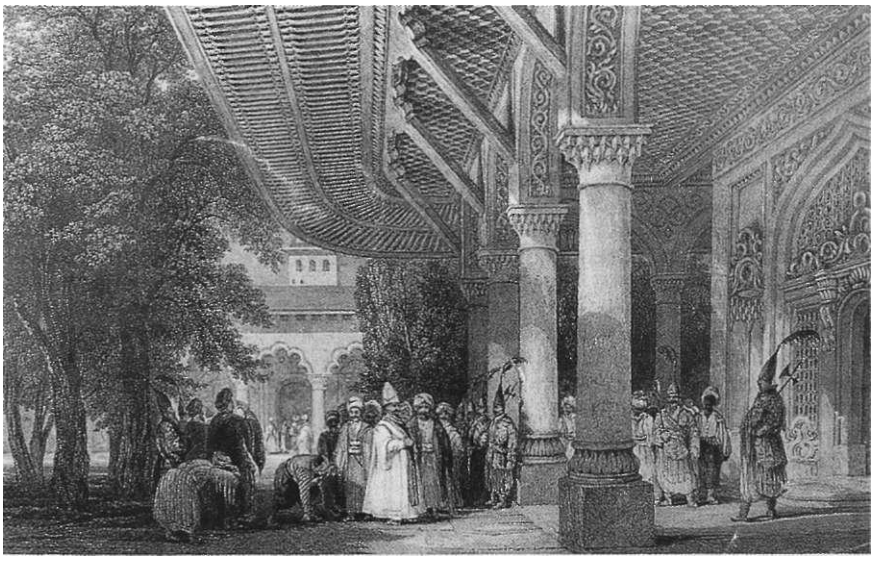

Allom'un bir deseninden gravürde Kubbealtı, 19. yy.
R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor,* Londra, 1838
TETTV Arşivi

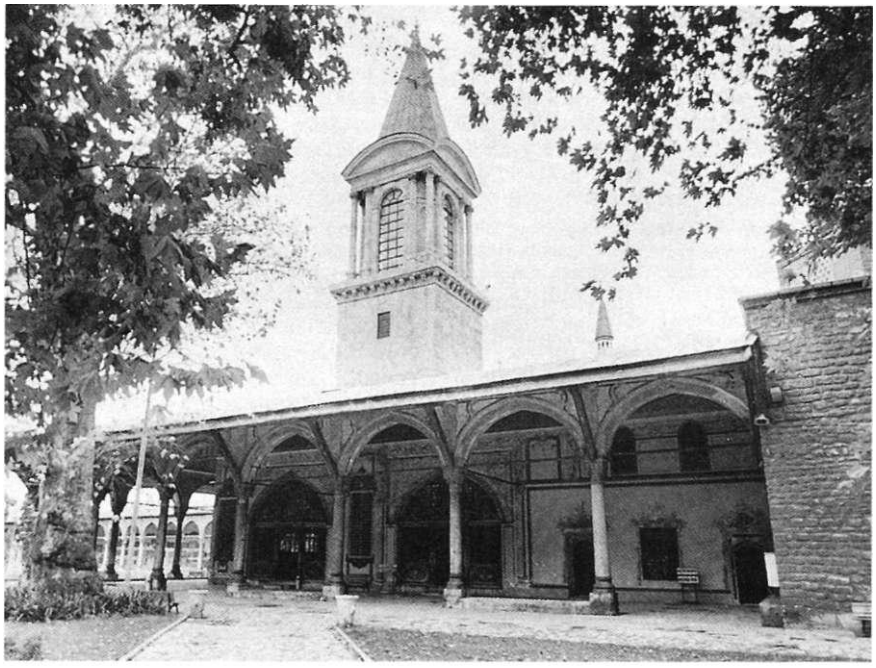

Kubbealtı
Ara Güler

rindeki denetimini simgelemekteydi. Padişahın pencerenin arkasında olup olmadığı ise bilinmez, orada bulunduğu takdirde perdeyi kapamak ya da kafesi tıklatmak suretiyle toplantıyı bitirirdi. Yabancı elçiler burada ağırlanır, kendilerine ikramda bulunulurdu.

Bu mekânda kubbe göbeği, eteği ve kemer içleri rumî ve palmetlerin, salbekli şemselerin oluşturduğu kalem işi bitkisel süslemeyle bezelidir. Kubbe eteğini yaldızlanmış mukarnas dizisi dolaşmaktadır. Bugün yerinde olmamakla beraber tavana zincirle bir kürenin asılı olduğu, vezirazamın toplantılar sırasında kürenin ucuna asılı bir ipi tuttuğu bilinmektedir. Kubbealtında, Adalet Kasrıma bağlı duvar, pandantiflerin başlangıç noktasına kadar, hatayiler, çın bulutları ve hançer yaprakların doldurduğu çinilerle kaplıdır. 1665'teki harem yangınından oldukça etkilenen yapının IV. Mehmed (Avcı) döneminde (1648-1687) onarım gördüğü bilinmektedir. Bu birimden, dışarıya açılan bir kapıyla Divan-ı Hümayun kalemine geçilmektedir. Tamamen rokoko üslubundaki süslemelerle bezeli mekânı, altı adet oval biçimli pencereyle donatılmış bir kubbe örter. Kubbenin içi, canlı renklerle işlenmiş, vazodan çıkan naturalist üslupta çiçekler, dalında gonca güller, soyut bitkisel çerçevelerle bezenmiştir. Kasnak bölümüne ise altın yaldızlı akantus yaprakları ve bitkisel motifler aplike edilmiştir. Kemer içleri de aynı tarzdaki hareketli süslemelerle bezelidir. Kapı eksenindeki duvar ve sağdaki mekâna bağlı duvarlarda, harem dairesinin çeşitli mekânlarında görülen, 18. yy'ın ikinci yarısına ya da 19. yy'a ait yağlıboya manzara betimlemeleri bulunmaktadır. Kapı eksenindeki duvarda, manzara betimlemesinin iki yanına, akantus tepelikli çerçeveler içinde padişah tuğraları yerleştirilmiştir. Duvarlar yalancı mermer boyamalı ahşap levhalarla kaplıdır. Her iki mekân da alçak sedirlerle kuşatılmıştır. Vezirazam dairesi ise, bir kapıyla bitişik mekâna, iki pencere ve bir kapı ile de revağa açılır. 1994'te devam eden restorasyon çalışmaları sırasında kalem mekânının yoğun rokoko süslemeli kubbesinin küçük bir bölümü raspa edilerek altından klasik döneme ait kalem işi bezeme çıkarılmıştır.

Bibi. Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı,* 38, 44.

TARKAN OKÇUOĞLU

KUDSİZADE TEKKESİ

bak. ALTUNCUZADE TEKKESİ

KUDUZ HASTANESİ

Bütün insanlığı tehdit eden kuduz, Osmanlı İmparatorluğu'nda da önemli bir sorundu. Bu nedenle Louis Pasteur un **26** Ekim 1885'te bilim dünyasına tanıttığı kuduz aşısı keşfi, imparatorluğun başkenti İstanbul'da büyük bir ilgi gördü. Salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı çok hassas olan II. Abdülhamid derhal bu yeni buluşu öğrenmek üzere Paris'e bir heyet gönderdi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne seririyat-ı dahiliye (İç hastalıkları kliniği) muallimi (profesörü) Zoeros Paşa başkanlığında ilm-i hayvanat (zooloji) muallimi Hüseyin Remzi Bey ve veteriner Hüsnü Beyin yer aldığı heyet 8 Haziran 1886'da Paris'e vardı. Padişah tarafından gönderilen birinci dereceden Mecidî Nişanı Pasteur'e, 10.000 frank da kurulmakta olan Pasteur Enstitüsü yetkililerine teslim edildi. O zamana kadar yapılan en büyük yardım olan bu bağış nedeniyle heyet kuduz aşısını öğrenmek üzere Paris'e gelen diğer ülkelerin heyetlerine oranla özel bir ilgi gördü. Altı ay kadar Paris'te kalan hekimler, özel dersler alıp laboratuvarlarda çalışarak kuduz aşısının hazırlanmasını, uygulamasını ve yeni bakteriyoloji bilgilerini öğrendiler. Aralık 1886'da İstanbul'a iki enfeksiyonlu tavşan ve bunlarla çalışabilmek için gerekli araç gereçle döndüler, verdikleri rapor üzerine 1887'de Dersaadet Dâülkelp ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi açıldı. Pasteur Enstitüsü'nden sonra dünyanın üçüncü ve Doğumun ilk kuduz müessesesi olan bu kuruluşun idaresi ile Zoeros Paşa görevlendirildi. Pasteur metoduyla hazırlanan ilk kuduz aşısı da 3 Haziran 1887'de uygulandı. Adından anlaşılacağı gibi bu kuruluşun ilgi alanı içine bakteriyolojik incelemeler de girmekteydi. Bu nedenle, İstanbul'da görülen enfluenza ile İzmit yöresinde ortaya çıkan sığır vebası hastalıkları araştırıldı, ayrıca Bentler ve Terkos suları, İstinye'de üretilen sanayi buzlarıyla çevredeki dağlardan getirtilen kar ve buzların bakteriyolojik incelemeleri yapıldı. Bu araştırmaların bazıları Avrupa'da yayımlanmakta olan bilimsel dergilerde yer almıştır. 1894'te Bakteriyolojihane-i Şâhâne'nin(->) açılması üzerine çalışmaları sadece kuduz üzerinde yoğunlaştı ve adı da Dâülkelp Ameliyathanesi oldu. Mart 1899'a kadar Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve imparatorluğun çeşitli yörelerinden başvuran 2.521 kişi tedavi edildi. Bunların 35'i öldü, diğerleri kurtarıldı. Ölenlerin 15 kadarı da çok geç başvuran kişilerdi.

1899 ortalarında Zoeros Paşa müdürlükten alındı, yerine Haziran 1899'da Paris'ten davet edilen Dr. Auguste C. Marie getirildi. Dr. Marie kendi yöntemiyle hazırladığı kuduz serumunu ağır kurt ısırıklarında uyguladı. Fakat aşılanan kişilerde ölüm oranının yüksek olması üzerine Temmuz 1900'de Paris'e izinli olarak gittiğinde kurumla ilişkisi kesildi. 1900'de Dr. Roux'nun teklifi ile bu göreve Dr. P. Remlinger getirildi. Remlinger 1910'da İstanbul'dan ayrıldı, onun yerine 19H'de Dr. Paul Simond ve 1914'ten itibaren de Dr. Haim Naum müdürlük yaptılar. 1922'de Dâülkelp Ameliyathanesi, Bakteriyolojihane-i Şâhâne, Telkihhane-i Şâhâne, Kimyahane ve Sıhhi Müze, Hıfzıssıhha Müessesesi adı altında birleştirildi, başına da Müderris Dr. Refik (Güran) getirildi. Haim Naum'un 193Tde vefatı üzerine müdürlüğe Eşref Tunca atanmıştır.

İstanbul'da kuduz hayvanlarla mücadele 1910'da Şehremini Tevfik Beyin sokaklardaki başıboş köpekleri toplattırmasıyla başlamıştır. Kısa sürede toplanan 80.000 köpek Sivriada'ya gönderilmiş, verilen fetva gereği bunlar öldürülmeyerek aç susuz bırakılmış ve birbirlerini yiyerek telef olmuşlardır. Bu olay iç ve dış basında büyük ilgi görmüş ve tartışmalara neden olmuştur. Daha soma Şehremini Cemil Paşa da (Topuzlu) 30.000'e yakın köpeği yavaş yavaş imha ettirmiştir.

1933'te desantralizasyon usulü kabul edilerek uygulamaya konulmuş ve Refik Saydam Hıfzıssıhha Müessesesi merkez olmak üzere kuduz istasyonları kurulmaya başlamıştır. Vilayet merkezlerindeki devlet

ve memleket hastaneleri ile sağlık ocaklarında kumlan bu istasyonlar daha sonra büyük kaza merkezlerinde de açılmıştır. 1968' de yurdun çeşitli yörelerinde 430 kuduz istasyonu bulunuyordu. Bu istasyonlar faaliyete geçmeden önce kuduz tedavisi sadece İstanbul Kuduz Müessesesi'nin 100 yataklı hastanesinde yapılmaktaydı. İstasyonlar açıldıktan sonra yatak sayısı 50'ye inmiş, fakat ağır ısırık vakaları İstanbul'da tedavi edilmeye başlanınca yükü yine artmıştır.

Kuduz Müessesesi ilk olarak Demirkapı'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin bulunduğu yerde Askeri Kimyahane karşısındaki bir pavyonda faaliyete geçmiştir. 1903 sonlarında Selimiye'de bir binaya taşınmış, 1908'de Sultanahmet'te Dizdariye'deki Mülkiye Baytar Mektebi'nin yanına getirilmiş 1920'de tekrar Demirkapiya taşınmış ve Cumhuriyetin ilanına kadar burada kalmıştır. 1923'ten sonra Beyoğlu'nda Sıraselviler'de Olivo Apartmanina nakledilmiş, 1926'da Çapa'da tütün deposu olarak kullanılan Gureba Hastanesi'nin pavyonlarından birine yerleştirilmiştir. Çapa'da bilimsel faaliyetlere ağırlık verilmiş ve bir histo-patoloji laboratuvarı kurularak şef olarak Prof. Dr. İhsan Şükrü Aksel görevlendirilmiştir.

Kuduz Hastanesi Ekim 1937'de Kızılay tarafından satın alınan Kuledibi'ndeki İngiliz Deniz Hastanesi binasına nakledilmiştir. 1948 yaz aylarında Sıraselviler'deki Beyoğlu Zükûr Hastanesi ile yer değiştirmiş fakat ertesi sene de Tıp Talebe Yurdu olarak kullanılmakta olan Çemberlitaş'taki eski Bakteriyolojihane binasına yerleştirilmiştir. Bu nakiller, müessesenin araç gereçlerine zarar vermiş ve çalışmalarım aksatmıştır. Bugün, Sultanahmet'teki Sağlık Müzesi binasının bir bölümünde Kuduz Tedavi Merkezi adıyla sadece aşı yapan bir kurum olarak faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. A. Zoeros, *Müessesât-ı Nâfi'a-i Hazret-i Padişahîden Daülkelb Ameliyathanesi,* İst., 1317; O. Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri,* İst., 1940, s. 59-65; P. Remlinger, "İstanbul Kuduz Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Geçirdiği Sıkıntılı Safhalar", *Tıb Dünyası,* C. XXJ, S. 6-242 (1948), s. 6178-6185; Z. M. Tunçman, *Kuduz Albümü ve Yapılan Tedaviden Alınan Neticeler,* İst., 1953, s. 7; B. N, Şehsuvaroğlu; "Kuduz Müessesesi ve Bir Hatıra", *Mikrobiologi Dergisi,* c. 20, S. 3-4 (1967), s. 126-128; S. Nezihi, "İstanbul Köpekleri", *Uluslararası Mikrobiyoloji ve Kuduz Symposiumu,* İst., 1968, s. 115-122; "Türkiye'de Kuduz Savaşı ve Kumlan Enstitü ve İstasyonlar", *ae,* İst., 1968, s. 123-142; E. K. Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji,* İst. 1970, s. 30-37; ay, "Osmanlı İmparatorluğunda Aşı ve Semm Hazırlama Müesseseleri", *Türk Tıp Alemi Tıp Dergisi,* S. 2 (1970), s. 144-156. Z. M. Tunçman, *Kuduz Hastalığı Hakkında Bilgiler,* İst., 1973; B. N. Şehsuvaroğlu, "A. Zoeros Paşa, Pasteur, Kuduz Aşısı ve Tıp Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası,* c. 37 (1974), s. 816-827.

NURAN YILDIRIM

KUKLACILIK

Sanatçının parmak uçlarına takıp arkasına saklandığı perdenin üst kenan üzerinde oynattığı bebeklerle gösteri yapma sanatı.

Türk seyirlik oyunlarının en eskilerinden olan kuklanın Anadolu'ya Orta Asya' dan getirildiği sanılmaktadır. Orta Asya'da "korkolçak" (el kuklası), "çadır cemal", "çadır hayal" (ipli kukla) aynı isimlerle yaşatılmaktadır. 13. yy'da yaşamış olan Sultan Veled'in *Divan-ı Türkî-i Sultan Veled* (1925) adıyla yayımlanan Türkçe şiirlerindeki bazı dizeler kuklanın Selçuklular zamanında da bilindiğini ve oynatıldığını göstermektedir.

Eski metinlerde "korkolçak", "kavurcak", "kaburcuk", "kağurcak", "kaurcak", "kıvırcık", "kavur", "kurcak", "lubet", "piyade çadırı", "hayal", "çadır hayal", "çadır cemal" gibi adlarla anılması bazı araştırmacıları yanıltmış ve kuklanın Karagöz(->) oyunuyla karıştırılmasına yol açmıştır. Kukla terimi ilk kez 17. yy'da kullanılmaya başlanmıştır. 1582 şenliklerini anlatan *Sumame'de* ve bir başka yazmada kukla konusunda ayrıntılı bilgiler yer alır.

Osmanlı şenliklerinde kukla gösterileri önemli yer tutardı. Çayırlarda, meydanlarda ve sokaklarda yapılan şenliklerde araba kuklası ve dev kuklalar oynatılırdı. Araba kuklaları arabanın üzerinde, araba hareket ettikçe oynayan kuklalardır. İtalyan gezgin Pietro della Vallein anlattığına göre dev kuklalar kasnaklar üst üste konarak üzerine etek giydirilip yapılıyor ve sokaklarda gezdirilerek oynatılıyordu.

Batılılaşma hareketleriyle birlikte Batı türü kukla da Türkiye'ye girdi. Bu tür kuklanın III. Ahmed döneminde (1703-1730) Paris'e gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin yanındaki bir kişi tarafından İstanbul'a getirildiği ve ilk gösterinin Damat İbrahim Paşa'nın huzurunda düzenlendiği söylenir. Batı kuklasının Türkiye'ye girmesiyle dev kukla, araba kuklası, diz kuklası türlerinin yanısıra iskemle kuklası, el kuklası ve ipli kukla türleri gelişir. İpli kuklalar İstanbul'a gösteriler yapmak üzere gelen Thomas Holden'dan dolayı "Holden kuklaları" olarak tanınır.

İstanbul'a sık sık gelen Holden'dan birçok kuklacı etkilenmiştir. Bunlardan Emin Bey, Tepebaşı Tiyatrosu'nda; Cemil Bey, Concordia Tiyatrosu'nda(->) kukla oyunları sergilemişlerdir. 1898'de Mehmed Bey Bakırköy'deki Goffa Tiyatrosu'nda kukla oynatmıştır. Tepebaşindaki Cafe Bristol'

Türk kuklasının baş kişilerinden İbiş.
Nevzat Açıkgöz koleksiyonu

de, Dimitraki ve Sultanahmet Belediye Bahçesinde de kukla oynatılıyordu. Direklerarasinda kukla tiyatroları vardı. Ayrıca Fevziye Kıraathanesi'nde(-») de ramazan geceleri kukla oynatılırdı.

Kukla sanatçıları usta-çırak ilişkilerine göre yetişirlerdi. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamede* andığı esnaf zümreleri arasında kuklacılar, ortaoyuncular, hokkabazlar, çengiler ve karagözcülerle birlikte "Esnaf-ı hoş-sohbet-i nediman-ı mukallidan" başlığı altında toplamıştır.

Şenliklerde, özel toplantılarda ve esnaf örgütleri tarafından düzenlenen "esnaf teferrücü" adı verilen eğlencelerde de kukla oynatılırdı. Bunlar Haydarpaşa, Kâğıthane, Beykoz, Küçüksu, Çırpıcı gibi mesire yerlerinde düzenlenirdi.

Türk kuklasının baş kişileri kurnaz ve hazırcevap olan İbiş ile varlıklı ihtiyardır. Kukla oyunları konularını Karagöz ve ortaoyunundaki konulardan, halk arasında yaygınlık kazanmış efsanelerden ve aşk hikâyelerinden almıştır.

Kukla 19. yy'dan itibaren önemini kaybetmeye başlamıştır. Cumhuriyet döne-

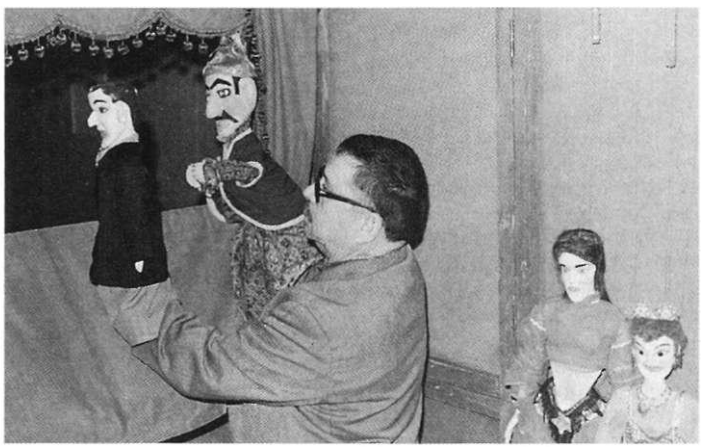

Kukla sanatını yaşatmaya çalışanlardan Osman Çiçekoğlu bir oyun sırasında.
TETTV Arşivi

minde bu gerileyiş devam etmiş; Hadi Poyrazoğlu, Talat Dumanlı, Osman Çiçekoğlu, Nevzat Açıkgöz, Selim Başeğmez, kukla sanatını yaşatmaya çalışmışlardır. Bu sanatçılardan Talat Dumanlı uzun yıllar Gülhane Parkı içindeki bir çay bahçesinde çocuklara kukla gösterisi yapmış ve bu sanatın yaşatılmasında etkili olmuştur. Bugün İhsan Dizdar ve M. Tahir İkiler kukla çalışmalarmı sürdürmektedirler. Son yıllarda Kültür Bakanlığı ve Milletlerarası Kukla ve Gölge Oyunları Birliği (UMMA) Türkiye Milli Merkezi kuklanın yaşatılması için çaba harcamaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 649-656; C. Miroğlu, *Kukla Oyunları,* Ankara, 1948; M. R. Gazirnihal, "Karagöz, Kukla ve Yapma Bebekler", *TFA,* V, S. 119 (Haziran 1959), s. 1926; M. And, *Kırk Gün Kırk Gece,* İst. 1959; ay "Geçen Yüzyıllarda İstanbul'da Kukla", *TFA,* XI, S. 222 (Ocak 1968), s. 4625-4626; And, *Şenlikler,* 195-196; M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* İst., 1985; H. Poyrazoğlu, *Kukla Oyunları,* Ankara, 1960; N. Araz, "Kukla Bizim Malımız';, *TFA,* XV, S. 290 (Eylül 1973), 6741-6742. M. Özhan, "Geleneksel Türk Tiyatrosunda Ahilik", *Türk Folkloru Araştırmaları,* 1988/1.

MEVLÜT ÖZHAN

KUL CAMİİ

bak. ATP AZARI TEKKESİ

KULEDLBI

Galata Kulesi'nin bulunduğu yer ve yakın çevresi.

Bugünkü röperlerle Karaköy Meydanı'ndan Tünel Meydanı istikametinde (kuzeye doğru) çıkan Yüksekkaldırım Caddesinin Galip Dede Caddesi adını aldığı yerde, sola (batıya) açılan iki kısa sokakla (Fırçacı Sokağı ve Şahkapısı Sokağı) kulenin bulunduğu küçük meydana çıkılır. Ya da, Şişhane'deki Türk Hava Yolları terminalinin yanından giden Büyük Hendek Sokağı ile ona paralel Küçük Hendek Sokağı Kuledibi Meydam'na ulaşır. Karaköy Meydanı'ndan, Şişhane Meydam'na yay çizerek çıkan ve yaygın olarak Bankalar Caddesi diye bilinen caddenin birinci bölümünün adı olan Voyvoda Caddesi'nden merdivenler ve dik yokuşlarla kuzeye doğru çıkddığında kuleye vanlır; bu yokuşlar, Ceneviz Sarayının(-0 bulunduğu köşeden ve Sankt George Kilisesi ve Okulu'nun yakınından çıkan Saint Pierre Kilisesi'nden geçen Galata Kulesi Sokağı (ya da kısaca Kule Sokağı), binaları birbirini gören Beyoğlu ve Sankt Georg hastanelerinden geçen Bereketzade Medresesi Sokağı ile ona paralel Hacı Ali Sokağı'nın birleşerek kuleye ulaştıklan Camekân Sokağı'dır. Bütün bu sokaklar yelpazenin kolları gibi Galata Kulesi'nden güneye doğru açılan yollardır. Bugün Kuledibi olarak bilinen yöre, güneyde Voyvoda Caddesinin paralelindeki sokaklara, batıda (Bankalar Caddesinin yukarı bölümünü oluşturan) Okçu Musa Caddesi'ne, doğuda Yüksekkaldırım'a, kuzeyde ise Tımarcı Sokağı ile Şahkulu Sokağı'nın kesiştiği açıklığa kadar uzanan, bir başka deyişle sadece kulenin dikili bulunduğu mevki ile sınırlı olmayan ve en kalın çizgileriyle söylersek, Bankalar Caddesi İle Yüksekkaldırım arasında kalan, yokuş aşağı bir yelpazeye benzeyen genişçe alanı kapsar.

Geç Bizans döneminde bir Ceneviz kolonosi olan ama aynı zamanda başka Latin topluluklarım ve Yahudiliği kabul etmiş bir Türk boyunu da barındıran Galata, surlarla çevrili, sınırları kesin bir yerdi. (Ayrıca bak. Cenevizliler; Karaköy.)

1348'de Bizans'm iç karışıklıklarla meşgul olduğu bir dönemde, yaşlı VI. İoannes Kantakuzenos(-0 ile genç V. İoannes Paleologos(->) tahtı paylaştıkları sırada Cenevizliler kendi sınırlarını genişletmek ve güvenliklerini tahkim etmek için izin istediler; 13l6'dan bu yana inşa edip adım adım güçlendirdikleri kara surlarım (bugünkü Azapkapı-Şişhane-Yüksekkaldırım-Tophane arası) geceli gündüzlü çalışarak istedikleri araziyi de içine alacak şekilde inşa ya da tahkim ettiler, hendekleri genişletip derinleştirdiler, duvarları yer yer güçlendirdiler ve en önemlisi bugün Galata Kulesi'nin bulunduğu yere bir kule inşa ettiler. Daha sonraki yüzyıllarda çeşitli defalar onarılan, deprem ve yangınlarda hasar görüp yeniden yapılan bu kulenin tabanı 35 m kotunda, denize en yakın mesafesi ise 425 m kadardı (bak. Galata Kulesi). (Beyoğlu Platosu'nun burun kısmını oluşturan ve kulenin bulunduğu yerden yokuşla çıkılan bugünkü Tünel Meydanı'na ve oradan İstiklal Caddesi'ne uzanan sırtın denizden yüksekliği 100 m civarındadır.)

Böylece ilk kez 14. yy'ın ortalarında bugünkü yerinde inşa edilen bu yapıya, Cenevizliler ve diğer Latinler Christea Turris (İsa Kulesi) derken, Bizanslılar Megalos Purgos (Büyük Burç) admı takmışlardı, ama daha sonraki yüzyıllarda İstanbul'un Rumları da kuleyi İsa'nın adıyla (Hristos) anacaklardı. Venedik'te bulunan 17. yy'a ait bir yağlıboya tabloda kule İtalyanca Torre di Galata diye adlandırıldığma göre, o dönemde adı artık Galata Kulesi'ne dönüşmüş demekti. (Bununla birlikte, Janin'in Konstantinopolis haritasında kulenin adı Fransızca Grande Tour diye geçmektedir.)

Kulenin dibi bir duvarla çevriliydi ve onun da dışından Galata surlarının hendeği geçiyordu. Bu haliyle kule başlangıçta surların bir burcu, hisarı gibiydi.

İstanbul'un Osmanlılara geçmesinden (1453) hemen sonra, Müslümanlar Galata'ya yerleşmeye başlamışlardı. 12. yy'dan beri çok sayıda Yahudinin de yaşadığı bilinen Galata'nm kuzey surlarının en ucun-

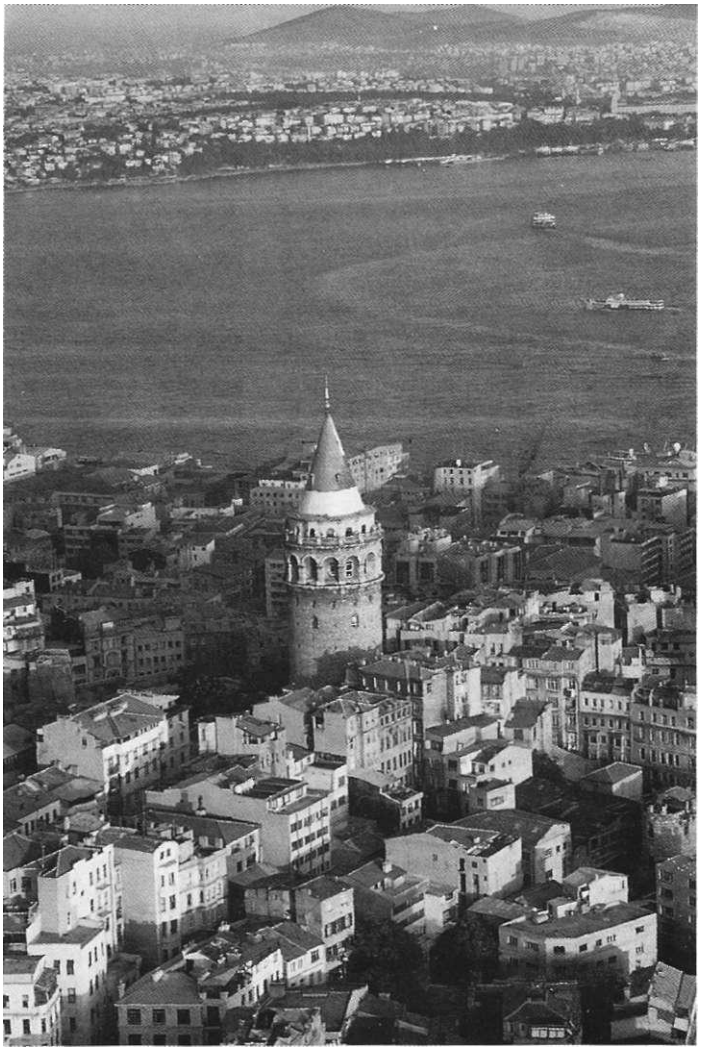

Kuledibi'nin havadan görünümü. *Nurdan Sözgen/ Onyx, 1993*

daki kulenin batısında daha II. Mehmed' in sağlığında Okçubaşı Musa Efendi'nin kendi adına yaptırdığı mescit (bugünkü Okçu Musa Caddesi ile Midilli Sokağı'nın kesiştiği köşede), gene ona yakın ve II. Mehmed döneminden kalma Şehsuvar Bey Mescidi, ayrıca knlenin kuzeyinde, tepenin ucunda, şimdiki Tünel mevkiinde, II. Bayezid döneminde (1481-1512) İskender Paşa'nın çiftliğinin içinde inşa edilerek 14°T'de' açılan Galata Mevlevîhanesi(->), daha sonraki yüzyılda Müeyyedzade (Yazıcı) Mehmed Efendi adına inşa edilen mescit (1582) kule civarındaki Osmanlı-Müslüman yerleşimlerinin o zamanki örneklerindendir. Bununla birlikte, uzunca bir dönem için kulenin kuzeyinden tepeye ve onun iki yanına doğru Müslüman mezarlığı yer almıştır.

1864'te İstanbul Şehremaneti kurulduğunda, ilk şehremini Server Efendi (sonradan paşa unvanını almıştır) 2.800 m'lik Galata surlarım yıktırmış, Azapkapidan Tophane'ye kadar hendekleri doldurmuştur, sadece Galata Kulesi ile buradaki sur kapılarından Büyük Kule Kapısı (bugün Şankapısı Sokağı), Küçük Kule Kapısı adlı kapıların güneyinde, Kuledibi'nin hemen doğusunda uzunca bir süre varlığını koruyan ve yazları üstüne masa, iskemle konularak, genellikle semtin esnafının, Yahudi sakinlerinin oturdukları aşmalı bir açık hava kahvesi olarak kullanılan surlar kalmıştır, sonra onlar da yıkılmıştır.

19. yy'ın ikinci yarısı, Beyoğlu'nun ve onun eksenini oluşturan Grand Rue de Pera'nın (Cadde-i Kebir) kozmopolit ve varlıklı bir yöre olarak büyük bir gelişim gösterdiği dönemdi. O sıralarda Büyük Kule ve Küçük Kule kapılarından başlayarak yukarı doğru çıkan, oradan Galatasaray'a ve Taksim'e doğru uzanan Grand Rue de Pera (daha sonra İstiklal Caddesi'ne dönüştüğünde Tünel Meydanindan başlar, Kuledibi'nin kuzeyindeki bölümü ise Galip Dede Caddesi adım alır) sağlı sollu dükkânlarla dolmaya başlamış, mezarlık peyderpey ortadan kalkmıştır.

Galata-Kuledibi havalisine giren bellibaşlı yapılardan bugüne değin kalmış olanlardan, Ceneviz kolonisinin yönetim yeri olan 1316'dan kalma Palazzo del Comune adlı bina (Ceneviz Sarayı), Kartçınar Sokağindaki Sankt George Kilisesi ve Okulu (bak. Sankt Georg Avusturya Kız Lisesi; Sankt Georg Avusturya Okulu binası; Sankt Georg Kilisesi), Sankt George Hastanesi(->), Galata Kulesi Sokağindaki Saint Pierre Kilisesi!-»), Eski Banka Sokağindaki Saint Pierre Ham(->), Şair Eşref Sokağindaki 18. yy'ın sonlarında İtalyan Levantenlerince yaptırılan Neve Şalom Sinagoğu(->), Terziler Sinagogu (Kartçınar Sokağı), Şehsuvar Bey Mescidi, Çeşme Sokağı Çeşmesi, 19- yy'dan kalma eski İngiliz Bahriye Hastanesi ve İngiliz Başkonsolosluğu binalarında bulunan Beyoğlu Belediye Hastanesin» sayılabilir. Kuledibi ve civarındaki Büyük Hendek, Küçük Hendek, Lüleci Hendek gibi sokakların adları da, Galata surlarının kuzey hendeklerinden kalmadır. Kuledibi, bugün pek çok köhne dükkân, atölye ya da tamirhanenin yer aldığı, çoğunlukla harap bir görünümün hâkim olduğu bir yer olmasına karşın, büyük bir projeyle tarihi dokusuna uygun bir şekilde onardıp, düzenlense, Ceneviz kolonisinden günümüze kültürel mozaiği ve zenginliği kendinde ifade edebilecek ve dünyada bir benzeri bulunmayacak çok önemli bir kent yöresidir.

İSTANBUL

KULEKAPI MEVLEVÎHANESİ

bak. GALATA MEVLEVÎHANESİ

K U L E D İ B İ

Yokuşa [Yüksekkaldınrn] devam edelim: Basamaklar tekrar darlaştıktan sonra az ileride, şimdiki sinemanın sırasından "dalan dalan dalan" kampana sesi yayılır durur; bozuk dilli, kısık bir gırtlak kendini paralar:

"Asker, çocuk yirmi para; başı bozuk 40 para!..."

Kömürcü dükkânı kılıklı, kapışma kırmızı astardan perde gerilmiş, yanındaki delik deşik levhaya da ayı balığı, yılan, inek, kuru kafa gibi resimler yapılmış bu yerde Amerika'nın deniz canavarı, Hindistan'ın ejderhası, beş bacaklı buzağı, konuşan kesik baş... gibi numaralar temelli...

Birkaç adım ötede çipil gözlü, kelkül bıyıklı, pişmiş kelle Avusturya kırmasının dapdaracık barakası... Mostrada renkli birkaç yağlı boya modeli. Meşhur tablolardan kopya tek tük kara kalem resim, tuhafiye eşyasından da bazı ufak tefek...

Gel gelelim, herif erbabını şıppadak çakar, hemen gözünün birini kırpıp (Çok yeniler vağ!) diye içeri çeker, Havva anamız kıyafetli kartları eline dayardı.

Akşam olmadan kepenkleri çatılı. Ağızlık, tarak, kozmetik, esans gibi tefarikler doldurduğu çekmecesini alıp kahve kahve, birahane birahane dolaşır, usulcacık yanaşıp enselere ekşirdi. Baş kâr ve kisbi gene ceplerindeki resimler...

Köhne kitaplar satan büyücek ilk kitapçı, toz toprak, küf kokusu, örümcek ağları içinde, seksenini geçmiş halde hâlâ o dükkânda... Oralarda çorap, mendil satan yerden yapma Yahudi'yi hatırlayanlar var mı bilmem?

Ne de şaklaban şeydi. Akİınca espriler de yapar, bar bar bağırırdı;

"Ben küçükken benim baba bana maymun demiş, 40 yun büyümemişim, benim ana maymun demiş, gene 40 yun büyümemişim; amca, dayı, teyze epsisi yarış etmişler; böyle kalmişim!..."

Kuledibi'ndeyiz. Pirinççi'nin adlı sanlı gazinosu oracıkta, yani Küçükhendek Sokağı'nm başlangıcındaymış. Kaç kere bahsettiğimiz veçhile 60 yıl evvelki İstanbul'un en yüksek kırat eğlence yerlerinden biri. Mabeyincilerin, hünkâr yaverlerinin, mirasyedilerin ve namlı babayiğitlerin de mekânı.

Dilber hanendelerinin yüzünden aşka gelen gelene; para saçan saçana; soyulup soğana dönen dönene... Öyle bir boğuntu yeri ki nice akarlar, hanlar, hamamlar yemiş; nice kimseleri fulûs-ı ahmere muhtaç etmiş.

Pirinççi, Karamanlı bir Rum'muş. İstanbul'a yarım pabuçla gelmiş. Asmaaltinda zahire simsarlığı, Balıkpazarı'nda pastırmacılık etmiş...

Taal zaman, ruh zaman, Kuledibi'ndeki bir kahveci ile ortak oluyor. Hin oğlu hin, işi kavrayınca ortağını atlatıp aksatayı da büyütüyor...

Kemani Ağa, lavtacı Şair Şeririsin oğlu, Kanunî Öseb, Kör Civan gibi devrin en meşhur sazendeleri; Beşiktaşlı Sofi, Yahudi Sara ve Roza gibi güzel sesli, yakıp yıkar nağmeli hanendeler hep orada...

Gazino ağzına kadar hıncahınç; kayış kayış liralar, şakır şukur mecidiyeler yağmada...

Biraz evvel buraya devam edenlerden bahsederken, namlı babayiğit dediklerimiz, öyle palavracı, kurusıkı kişiler değil. Karşıdan görününce, hele bir eli kaldınp tersini gösterince, etrafın kabadayı taslaklarına fare deliğini bir paraya aratanlar...

(...)

Daha sonraları, civar haşaratını bukabil sindirmişler arasında bir Bahriye mülâziminden de bahsederler ki Meşrutiyet senelerinde Ertuğrul yatı süvarisi ve Sultan Reşad'ın yaveri İbrahim Paşa rahmetlidir. Yaşlı vaktinde bile ne de erkek ve tosun halliydi. Kulenin önünden Belediye Dairesinin yokuşunu ortalayan Küçükhendek Sokağı da eski halini aynen muhafaza ediyor.

Kendisi ve etrafı, kamantolaşmışların mahallesiydi. Balat, Hasköy, Ortaköy, Kuzguncuk gibi Musevî semtlerinin en kiban ve lüksü olduğu halde son senelerde pabucu dama atıldı. Mevkiini kışın karşıki tramvay caddesinin önünde ve arkasındaki yeni apartımanlara, yazın da Büyükada'ya kaptırdı(...)

Sermet Muhtar Alus, "İstanbul Kazan Ben Kepçe", *Akşam,* 13 Kânunıevvel (Aralık) 1938

KULELİ ASKERİ LİSESİ

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Çengelköy ile Vaniköy arasında bulunan askeri okul. Amacı, kara ve hava harp okullarındaki eğitim-öğretimi izleyebilecek nitelikte askeri öğrenci yetiştirmektir.

Okulun temeli, zamanın Mekteb-i Harbiye nazırı olan Emin Paşa'nın, Mekteb-i Harbiye öğrencilerinin bilgilerini yeterli görmemesi ve bu sebeple Mekteb-i Harbiye'ye öğrenci yetiştirecek bir okulun kurulmasını istemesi üzerine, kendisinin başkanı olduğu Meclis-i Muvakkat'ta alman

Allom'un betimlemesiyle Kuleli Süvari Kışlası.
R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, Londra, 1838
Galeri Alfa

bir kararla Nisan 1845'te atılmıştır. Bu karar gereğince Mekteb-i Harbiye öğrencileri 1 ay süren sıkı bir imtihandan geçirilmişler, bunlardan orta derece alan 204 öğrenci, 21 Eylül 1845'te Mekteb-i Fünun-ı İdadiye adıyla açılan askeri liseye ayrılmışlardır. Dolmabahçe Sarayı yanındaki Çinili Köşkle açılan Mekteb-i Fünun-ı İdadiye, 1845-1846 öğretim yılını Mekteb-i Harbiye ile burada tamamlamıştır. İdadi, ilk açıldığı zamanlarda bugünkü ortaokullar seviyesinde bir okuldu ve öğrenim süresi 5 yıldı. 1846-1847 öğretim yılmda Dersaadet Askeri İdadisi adını alan okul Maçka Kışlasina taşınmıştır.

Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Maçka Kışlasının müttefiklere tahsis edilmesi üzerine Dersaadet Askeri İdadisi, Üsküdar Yeni Mahalle'de bir binaya taşınmış, savaşın sona ermesinden sonra 5 Ekim 1856' da Maçka Kışlasına geri dönmüştür. 1864' te Bahriye, Mühendishane ve Tıbbiye idadileriyle "Umum Mekteb-i İdadi-i Şâhâne" adı altında Galatasaray Kışlasinda birleştirilen Dersaadet Askeri İdadisi, burada 1 Eylül 1868'de Mekteb-i Sultani'nin (bak. Galatasaray Lisesi) açılması üzerine, 1872' de Kuleli Kışlası'na taşınmış ve artık Kuleli Askeri İdadisi olarak anılmaya başlamıştır.

Okul, Kuleli Kışlası'nda ancak 2 yıl kalabilmiş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle Kuleli Kışlası'nın tekrar hastane yapılması üzerine, 1879'a kadar eğitim faaliyetlerine Pangaltı'daki Mekteb-i Harbiye binasında devam etmiştir. 1879-1912 arasında Kuleli Kışlası'nda kalan Kuleli Askeri İdadisi, Balkan Savaşı sebebiyle kışlanın yeniden hastane olarak kullanılması üzerine taşınmak zorunda kalmış, öğrencilerinin bir kısmı Âdile Sultan Sarayı'na (Kandilli Kız Lisesi), bir kısmı da Beylerbeyi Sarayı'nın yanındaki binalara (Deniz Astsubay Hazırlama Okulu) nakledilmiştir. Kuleli Askeri İdadisi 1913 sonunda yeniden kendi kışlasına dönmüştür.

İstanbul'un 16 Mart 1920'de İtilaf devletlerince işgal edilmesi üzerine, İngilizler tarafından depo ve transit ambarı olarak kullanılmak üzere boşaltılan Kuleli Askeri İdadisi binaları, Ermeni Eytam Mektebi (Ermeni Yetimleri Okulu) olarak Ermenilere verilmiş, Temmuz 1920'de okulun öğrencileri ve eşyaları Kâğıthane'de Sünnet Köprüsü yakınlarında çadırlara yerleştirilmiştir. 1 Ağustos 1920'de Maçka Silahhanesi'nin yamndaki karakola taşınan Kuleli Askeri İdadisi, 26 Aralık 1920'de Beylerbeyi Sarayı yanındaki eski Jandarma Okulu binasına geçmiş, 1923'te tekrar Kuleli Kışlasina dönmüştür. İşgal yıllarında birçok Kuleli öğrencisi çeşitli yollarla Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye iştirak etmiştir.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla 1924-1925 öğretim yılında Kuleli Lisesi adıyla Milli Eğitim Bakanlığıma bağlanarak sivil lise haline getirilen okul, 1925'te tekrar eski statüsüne döndürülmüş ve bu tarihten itibaren Kuleli Askeri Lisesi adını almıştır. II. Dünya Savaşı dolayısıyla Mayıs 1941 'de Konya'ya nakledilen Kuleli Askeri Lisesi, 21 Ağustos 1947'de tekrar İstanbul'a dönmüştür. Ahşap kısımları kaldırılmak ve kuleleri yeniden yaptırılmak suretiyle 1964'te restore edilen okulun bahçesine ihtiyacın artmasıyla 1964-1981 arasında yeni binalar da inşa edilmiştir.

Kuleli Askeri Lisesi'nde eğitim-öğretim süresi, 1975-1976 öğretim yılından itibaren birinci yılı hazırlık sınıfı olmak üzere 4 yıla çıkarılmıştır.

KENAN SAYACI

Günümüzde Kuleli Askeri Lisesi.
Kadir Aktay/Onyx, 1994

Mimari

Kuleli Askeri Lisesi binası kışla olarak ampir üslubunda inşa edilmiştir.

II. Mahmud'un (hd 1808-1839) Yeniçeri Ocağının yerine kurduğu Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin(->) Avrupai usullere göre eğitimi için ilk Kuleli Kışlası

1828'de Kuleli Bahçesi!-») ve yanındaki Nikola ve Atanaş isimli iki Rumdan satın alınan arazi üzerinde inşa edildi. 1839'a kadar süvariler için kışla olarak kullanılan yapının birçok yazara göre ahşap olarak inşa edildiği düşüncesine karşın, 1838'de basılan R. Walsh'in *Constantinople* adlı kitabında görülen T. Allom'un(->) gravüründeki yapı ile bugünkü lise binası arasında, ortadaki Hünkâr Kasrının dışında çok fark olmadığı ve kagir olmasının daha muhtemel olduğu anlaşılmaktadır. Tayyarzade de ilk yapının ahşap değil, kagir olduğunu belirtmektedir.

Kışla, 1837-1842 arasında karantina binası olarak hizmet verdi. Eskiyen kışla, gerekli onarımın yapılabilmesi için 1842'de boşaltıldı ama onarıma başlandığı sırada 1844'te tamamen yandı. 1845-1847 arasında bina bu defa yarı ahşap, yarı kagir ve iki katlı olarak inşa edildi. Yanına bu dönemde bir de hastane binası yapıldı. Bugünkü lisenin giriş kapısı üzerinde bulunan tuğrada 1845 tarihi yer almaktadır. Suyollarının tamiri ile arazide bulunan tek kubbeli hamamın da inşasının bu döneme rastladığı tahmin edilmektedir.

Hastane ve kışla, Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) müttefik askerlerince kullanıldı. Savaşın sonunda müttefik askerleri İstanbul'u terk ederken denize bakan tarafına büyük zarar verecek şekilde Kuleli Kışlası'nı' yaktılar.

Kışla, amacına uygun olarak 1863'te Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından tekrar yaptırıldı. Ampir tarzında olan ve günümüzde Kuleli Askeri Lisesi(-») olarak kullanılan bina bu binadır. "Şeref Kapısı" olarak adlandırılan deniz tarafındaki kapının üzerinde bulunan Abdülaziz tuğrası ve talik kitabesi Abdülfettah Efendi(->) tarafından yazılmıştır. Tarih kıtası Keçecizade Fuad Paşaya aittir. Kışlanın arkasında yine bu dönemde Fuad Paşa tarafından yaptırıldığı bilinen dört tarafı kurnalı büyük çeşme de bugün yerinde değildir.

Okulun öğrenci sayısının artması üzerine mevcut binaya ek olarak 1893'te bir hastane binası ile yeni bir bina daha yaptırıldı. İçinde kimyahane, kütüphane, arziyat müzesi, mütalaa ve şeref salonları ile okul müdürü odalarını barındıran bir ilave bina daha 1909'da Kuleli Kışlası'nın Vaniköy yönünde inşa edildi.

19- yy'da yapılan diğer kışlalar gibi, bu bina da ortası avluludur. Dikdörtgen planlı olan yapının avlusuna kemerli bir alt yapıdan girilir. Bunun üzerinde her katında üçlü gruplar oluşturan dikdörtgen pencerelerin bulunduğu iki kat daha mevcuttur. İki köşesinde bulunan beşer katlı kuleler ve cephenin ortasındaki teraslı Hünkâr Kasrı, yapının en özgün mimari özellikleri olarak 1838'den beri her onarım ve yeni inşada yerlerini almışlardır.

Bibi. Y. Büyükamt, *Kuleli Askeri Lisesi Tarihi,* İst., 1985; C. Kayra-E. Cyepazarcı, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u,* lst., 1993, s. 70; T. Ünal, "122 Yıllık Bir İrfan Yuvası Kuleli Lisesi", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 7, 8 (1968); P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul,* İst., 1993, s. 90; M. Alus, "Anadolu Hisarindan Kuzguncuk'a", *İstanbul Yazf"n,* İst., 1994, s. 52; Şehsuvaroğ-

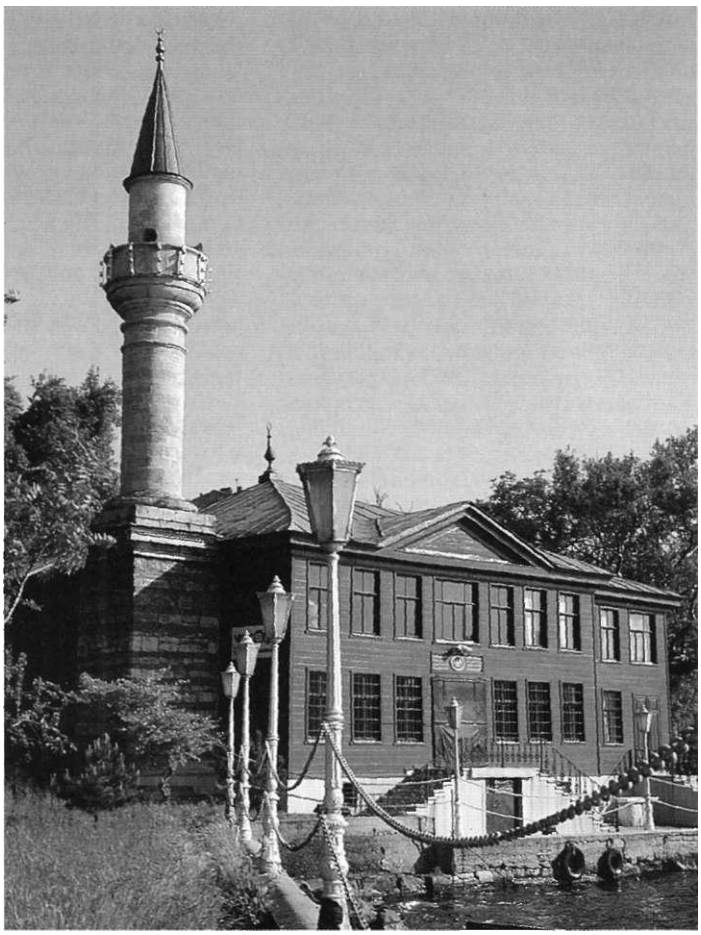

Kuleli Bahçe Camii
Tahsin Aydoğm uş

iu, *Boğaziçi,* 269-270; İnciciyan, *İstanbul,* 130, 131; R. Ziyaoğlu, *Yorumlu İstanbul Kütüğü,* İst., 1985, s. 38, 39; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl).* İst.. 1992, s. 208, 210: Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 317-330; Raif, *Mir'at,* 203-206.

MEHMET YENEN

KULELİ BAHÇE CAMİİ

Çengelköy İle Vaniköy arasında, sahildedir. Kaymak Mustafa Paşa Camii olarak da tanınır. 1133/1720'de III. Ahmed zamanında (1703-1730). Nevşehirli İbrahim Paşa' nın damadı Kaymak Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Son cemaat yerinin kapısı üzerindeki Şair Pertev Paşanın hazırladığı dört satırlık kitabede yer alan 1253/1837 tarihi ise yapıya sonradan eklenen ve II. Mahmud'a (hd 1808-1839) atfedilen hünkâr mahfili ve son cemaat yerlerinin kitabesidir.

Kareye yakın dikdörtgen planlı olan yapı kagirdir. Bir merkezi kubbe ve bu merkezi kubbenin köşe boşluklarında yer alan 4 adet kubbecikle örtülü yapı, ahşap çatılıdır. Yapı mihrap cephesi ve yan cephelerde yuvarlak kemerli pencerelerle aydınlanmaktadır. Yapıya sonradan (denize bakan cephesine) bir son cemaat yeri ve ahşap hünkâr mahfili eklenmiştir.

Yakın zamanda esaslı bir onarım gören yapıda ahşap son cemaat yerinin üst kısmı da kadınlar mahfili olarak kullanılmaktadır. Bu bölüme son cemaat yerinin sağ tarafından, basamaklı bir girişle ulaşılır.

Bu ahşap ilave bölümlerde pencereler mescit binasmdan (kagir bölümden) farklı olarak dikdörtgen sövelidirler. Soldan **9,** sağdan 10 mermer basamakla ulaşılan fevkani caminin girişi her iki yana yerleştirilen birinci katta üçer, ikinci katta ise ikişer pencere ile simetrik olarak düzenlenmiştir.

Caminin sağında yer alan hünkâr mahfili, günümüzde imam evi olarak kullanıldığından özelliğini yitirmiştir.

Minare, caminin solunda, ahşap ilave bölüme taşmamak kaydıyla ana gövdeye bitişik olarak yer alır. Kaidesi iki sıra tuğla, bir sıra taş malzeme ile oluşturulmuştur. Gövdesi ise düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. İç ve dış bükey hatlarla geçilen konsolun ardından, şerefe sadedir.

Caminin mihrabı, onarımlara rağmen anahatları ile ampir üslubunun(->) özelliklerini kommaktadır. Minber ve vaaz kürsüsü orijinal değildir.

REZAN ÇELEBİ

KULELİ BAHÇESİ

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Çengelköy ve Vaniköy arasmda, bugün içerisinde Kuleli Askeri Lisesi'nin bulunduğu bahçe.

Osmanlı döneminde Kuleli Bahçesi veya Kule Bahçesi adı verilen bu yörede, şimdiki Kandilli Rasathanesi») civarında

Kuleli Manastır bulunmaktaydı. Bu manastır İstanbul'un fethinden sonra yeniçeriler için kışla olarak kullanıldı.

II. Bayezid (1481-1512) ve I. Selim (Yavuz) (1512-1520) zamanında bu koruluğun uygun yerlerinde sebze ve çiçek yetiştirilmeye başlanmış ve buraya bostancılar için bazı binalar yaptırılmıştır. Bahçenin içindeki kulede de görevliler bulunuyordu. Evliya Çelebi'ye göre I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) burada birkaç kaüı, çok süslü bir kasır yaptırmıştı.

Kuleli Bahçesi III. Ahmed döneminde (1703-1730) padişaha has olarak verildi. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nınL» damadı olan Kaymak Mustafa Paşa'nm kendi adıyla ya da bahçenin ismiyle anılan camii sahil kenarında inşa edilmişti (bak. Kuleli Bahçe Camii). Caminin yanmdaki çeşmeden başka muhtemelen 18. yy'da yapılmış olan Kuleli Baba Türbesi ise bugünkü Kuleli Askeri Lisesi'nin sağ tarafında ve Kuleli Namazgâhı'mn önünde bulunuyordu. 1217/1802 tarihli *Bostancıbaşı Defte* - ri'nde ayrıca bir bostancı ocağı ve Kasr-ı Cedid'den söz edilmektedir.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) ihtiyaç duyulması sebebiyle iki Rumdan alınan araziyle Kuleli Bahçesi'nin sınırları genişletilerek buraya süvari birlikleri için bir kışla yapıldı (bak. Kuleli Askeri Lisesi).

Bibi. Y. Büyükamt, *Kuleli Askeri Lisesi Tarihi,* İst., 1985; S. Üçer, "Kuleli Askerî Lisesi Tarihçesi", *Türk Kültürü,* S. 70 (Ağustos 1968), s. 76-86; Erdoğan, *Bahçeler,* 198-199; Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri,* 42; Evliya, *Seyahatname,* I, 467-468; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 52; *Boğaziçi,* 120.

TÜLİN ÇORUHLU

KULELİ OLAYI

1859 başlarında cereyan eden, adım komplocuların yargılanmak üzere götürüldükleri kışladan alan olay.

Kuleli Olayı tam olarak aydınlanmış olmamakla birlikte genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı etkisinin giderek artmasına karşı oluşan tepkilerden birisi olarak nitelenmektedir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa olayında zayıflıkları İyiden iyiye ortaya çıkan Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'yla birlikte Batılı güçlere daha fazla yaslanmak gereğini duymuştu. Bu arada Tanzimat Fermam (1839) ve Islahat Fermanı(-0 Batılı güçlerin etkisiyle gündeme gelmiş ve her iki belge de gayrimüslim azınlıklara ve yabancılara tanınan hakları artırmıştı. Gerçi bu haklar bütün halk için geçerliydi ama fiiliyatta Batılıların koruması altındaki Hıristiyanlar lehine işlediği görülüyordu. Nitekim bundan cesaret alan azınlıklar örgütlenmelerini geliştiriyor ve sık sık açık isyan haline geçiyorlardı. Devletin bunları bastırmak için müdahaleleri ise Batılı devletlerin engellemeleriyle karşılaşıyordu. Ayrıca ticaret imtiyazlarının artması, Batılıların bu alandaki etkinliğini de artırıyor, yerli üretim hızla geriliyordu.

Dış borçlanmanın tam da bu dönemde başlaması, devletin Batılılar karşısında elini kolunu bağlayan bir başka faktördü. İşte bu ortamda 15 Temmuz 1857 tarihli Cidde Olayı yabancı nüfuzuna karşı tepkilerin ilk somutlanması olarak görülebilir. Cidde'de büyük bir halk topluluğu Hıristiyanların üzerine yürümüş ve kavgalar çıkmıştı. Bu arada Fransız konsolosu ile İngiliz konsolos muavininin öldürülmesi üzerine bu devletler donanmalarını göndererek kenti bombalamışlar ve ayrıca 10 kişinin idam edilmesini sağlamışlardı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin içişlerine ağır bir müdahale idi. Devletin yabancılar karşısında düştüğü aciz ve kişiliksiz durum ise birçok kişide tepki uyandırmaktaydı.

Bu ortamda İstanbul'da Süleymaniye-11 Şeyh Ahmed'in liderliğinde gizli bir örgüt kurulmuştu. Şeyh Ahmed'in Ferik Çerkez Hüseyin Daim Paşa'yı da örgüte dahil ettiği ve onu bir çeşit ikinci başkan payesiyle yanmda tutarak nüfuz ve parasından istifade ettiği anlaşılmaktadır. Tophane kâtiplerinden Arif Bey'in ise en faal üye olarak bir nevi genel sekreter gibi çalıştığı da ifade edilmektedir. Caferdem Paşa ve Rasim Bey isimli şahsiyetlerin adları da örgüte ilk giren kişiler olarak geçmektedir. Bunların amaçlarına gelince, Batılılara aşırı tavizkâr davrandıklarına inandıkları Abdülmecid'i ve bazı paşaları şeriat adına öldürmeyi düşündükleri ifade edilmektedir. Bunlar daha sonra azınlıklara tanınan ayrıcalıklarm kaldırılması yolunda hareket edeceklerdi.

Konuyla ilgili tüm araştırmacılar içerisinde sadece Engelhardt ve Vambery'nin bu olayı meşrutiyet ve hürriyete doğru ilk hareket olarak addettikleri, tüm diğerlerinin ise Tanzimat'a karşı şeriatçı bir tepki olarak değerlendirdikleri görülür. Engelhardt örgütçülerin herhangi bir programa sahip olmadıkları ve ortak noktalarının tepki olduğu şeklinde bir görüş ileri sürmektedir. Ona göre bu karışık topluluk içinde kimileri Müslümanlığın ve Avrupa müdahalelerinin öcünü almayı amaçlıyor, kimisi de meşrutiyet istiyordu ve şayet ihtilal başarılsaydı ortaya çıkan bunalım çok büyük olacaktı. R. G. Okandan ise Tanzimat, Islahat ve diğer reformların asla halkta var olan bir isteğin yansıması olmadığını ve keza bunlara karşı oluşan tepkilerin de hiçbir zaman kitlevi olmadığını belirtir. O da Kuleli Olayı'nın Hıristiyanlara verilen ayrıcalıklara karşı Abdülmecid'i düşürmeyi hedefleyen bir komplo olduğu kanaatindedir. S. Aksin ise Islahat Fermam'nın yanısıra artan sefalat ve israfın da o günlerde oluşan tepkide rol oynadığını belirtmektedir.

Örgüt üyelerinin yakalanması ise içeriden yapdan bir ihbar sayesinde olmuştur. Üyelerden Hasan Paşa tarafından yapılan bir çağrı üzerine Kılıç Ali Paşa Camii'nde toplanmaya gelenler yakalanmışlardır. Sanıklar Kuleli Kışlası'nda yargılanmak üzere nakledilirken Caferdem Paşa denize atlayıp intihar etmiştir. Şeyh Ahmed ve diğer 3 sanık idama mahkûm edilmiş, ancak cezalar son günlerini yaşayan padişah ve sadrazam tarafından hafifletilmiş ve küreğe çevrilmişti.

Bibi. S. Aksin, "Siyasi Tarih", *Türkiye Tarihi, III. Osmanlı Devleti 1600-1908,* İst., 1988; M. Çulcu, *Osmanlı'da Çağdaşlaşma ve Taassup Çatışması,* İst., 1990; R. G. Okandan, "Amme Hukukunda Tanzimat Devri", *Tanzimat,* I, İst., 1840, s. 97-128; F. Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960,* Ankara, 1968; U. İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma,* Ankara, 1937.

M. TANJU AKAD

KULİS

Ermenice yayımlanan tiyatro, sanat ve edebiyat dergisi.

Türkiye'de yayımını sürdüren en eski tiyatro dergisidir. 1946'da Galata, Billur Sokağı, Gül Ham'nda tiyatro sanatçısı Hagop Ayvaz tarafından kuruldu. Derginin ana konusu tiyatroydu. Başta **16** sayfalık haftalık bir dergi olarak yayımlanmaya başlayan *Kulis,* birkaç sayı sonra 15 günlüğe çevrildi. Dergi 1947 sonunda Perşembepazarı'nda Sinason Hanı'na taşındı. Başlangıçta 500 nüsha basılan derginin tirajı sonraları 1.500'e yükseldi. Yurtdışında da izlenen derginin Halep, Beyrut, Bağdat, Tahran ve Kahire'de okuyucuları vardı. Daha sonra Avrupa ve Amerika'ya da açılan *Kulis* için 1948'de "Mavi Boncuk" adlı basımevi kuruldu. 6-7 Eylül Olayları'nda zarar gören *Kulis* dergisi, daha sonra Cağaloğlu, Cemal Nadir Sokağı, Milas Han'a taşındı. 1963'te Cağaloğlu Yokuşu no. 10/A' ya taşınan *Kulis* idarehanesi ve basımevi **26** yıl boyunca çalışmalarını burada sürdürdü.

1971'de Tahran'da *Kulis'in* kuruluşunun 25. yılı kutlandı. 1986'da ise İstanbul ve Kanada'da 40. yılı kutlandı. İstanbul' daki kutlamalar Şehir Tiyatroları Muhsin Ertuğrul Sahnesi'nde ve Pangaltı Lisesi'nden Yetişenler Derneği Merkezi'nde yapıldı.

Kısa bir süre sonra aylık dergiye dönen *Kulis'in* matbaası Topkapı Litros yolu, 2. Matbaacılar Sitesi'ne taşındı. 1989'dan

Kulis'in ilk sayısının kapağı.
Vağarsag Seropyan arsivi

bu yana ise Beyoğlu'ndaki Nork Dizgievi'nde dizilip, Babıâli'de basılmaya başladı.

10-15 yıldan beri içeriğini sanatın yanında edebiyata ve araştırmalara da açan *Kulisteki* en ilgi çekici yazıların başında İstanbul'da Ermeni Patrikliği'nin kuruluşunun 500. yılı için (196i) Berç Erziyan tarafından kaleme alman "İstanbul Ermenileri Patrikliği" adlı yazı dizisi gelir.

Derginin bugünkü sahibi Garo Ayvaz' dır. Yazı işleri sorumluluğunu ise Mardiros J. Toran yürütmektedir.

VAĞARŞAG SEROPYAN

Kl I.I.l KLAR

Yanlış olarak "kolluk" da denmiştir. 1826' da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar, İstanbul semtlerinde kapıkulu, bostancı, levent, azap askerlerinin güvenlik nöbeti tuttukları karakollardı. 1826'dan sonra bunların yerini, Asâkir-i Mansure-i MuhammediyeC-») erlerinin beklediği karavulhaneler, 1845'te Zaptiye Nezareti'nin kurulmasından sonra ise zaptiye karakolları almıştır. Kulluklar, nöbetçi askerlerin mensup oldukları ocaklara ve sınıflara göre "yeniçeri kulluğu", "kalyoncu kulluğu", "bostancı kulluğu" vb adlarla anılıyordu. Semtlere göre ise Ayazma Kulluğu, Altmışlar Kapısı Kulluğu vb adlar veriliyordu.

İstanbul'un güvenliği açısından birinci derecede önemli olan sur kapılarındaki asıl kulluklarda, kul kethüdasının seçtiği, yaşlı ve deneyimli yeniçeriler, üçer aylık nöbetlerle oturmaktaydılar. Bu nöbete giren her sınıftan askere İstanbul cihetinde "kuliukçu", Galata tarafında "kullukçu" veya "yasakçı" denmekteydi. Çok sayıdaki kulluğun nöbet değişimleri ile diğer işlemlerini kul kethüdası yapmakta; bir kulluk kâtibi de parasal işlemlere bakmaktaydı. 17. yy'da kulluk tevcihlerinde nefer basma 85 akçe tevcih resmi alınmakta, bunun 70 akçesi kul kethüdasına, 10 akçesi kethüda saracına, 5 akçesi de kulluk kâtibine düşmekteydi. Kulluk görevi alanlar ise bu ödemelerine karşılık, gece güvenliğinden sorumlu oldukları semt veya çarşı halkından para ve bahşiş almakta, bununla ulufeleri dışında ek bir gelir sağlamaktaydılar. Bunların iaşelerini de bağlı oldukları ocak temin ederdi. Orta kazanından ayrılan çorbalan, kullukçu neferlerce almır, başkarakullukçunun gözetiminde kulluklar dolaşılarak tevzi edilirdi.

İstanbul'da genel kent güvenliğinin bölge özelliklerine göre başka başka amirlerin sommluluğunda olması nedeniyle, Kasımpaşa, Galata kulluklarını kaptan-ı derya, Tophane ciheti kulluklarını topçubaşı, Boğaziçi, Adalar, Üsküdar ve Kadıköy kulluklarını bostancıbaşı, İstanbul'daki kullukları ise semüere göre, yeniçeri ağası ile cebecibaşı denetlemekteydiler. Kulluklar, çarşı pazar yoğunluğu olan yerlerde daha sık, meskûn bölgelerin ise uzağında veya girişinde olurdu. En büyük kulluklardan biri Ağa Kapısı'nda(->) diğeri ise Yemiş İskelesi'ndeydi. Buradaki Çardak Kulluğu, aynı zamanda suçlu yeniçerilerin idam edilmezden önceki son duraklarıydı. Buradan, kayıkla Rumeli Hisarı'na götürülüp gece boğulurlardı. Kulluk tesisinde, semt halkından ya da esnaftan gelen istekler göz önünde tutulmaktaydı. **Çünkü,** halk ya da esnaf, kulluğun ve neferlerinin giderlerinden bir bölümünü karşılamakla yükümlüydüler. Bunun yanında Kum Kapısı, Aya Kapısı, Yahudi Mahallesi, Balat İçerisi, Balat Dışarısı, Fener İçerisi, Fener Dışarısı, Eyüp Kapısı, Edime Kapısı gibi önemli kapı kullukları, kent güvenliği açısından zorunlu karakol noktalarıydı. Büyükkaraman, Küçükpazar, Hocapaşa kullukları ile ikincil başka bazı kulluklar ise yeniçeri yayabaşılarına, bölükbaşılanna aitti ve buralar kul kethüdasına bağlı kulluklardan ayrıydı. Yine, sekbanbaşının da biri Fatih' te Sarmaşık semtinde, diğeri Vefa'da iki gümrük kulluğu vardı. Bunlar her yıl iltizama verilir, gelirinden sekbanbaşına pay ayrılırdı.

İstanbul'da, adları suyolu haritalarından saptanabilen diğer kulluklar Edirnekapı'da hamam karşısında, Karagümrük girişinde, Fatih Camii avlusunda (aynı yerde şimdi de karakol vardır), Atpazarı'nda, Zeyrek Camii karşısında, Saraçhanebaşında Tezgâhçılar Camii karşısında, Tavukpazarı'nda, Simkeşhane karşısında, Bahçekapı'da bulunmaktaydı. Aynca İstanbul surlarının büyüklü küçüklü bütün kapılarında da birer kulluk vardı. Cebeali (Cibali), Bâb-ı Ayazma, Ayvansaray, Yenikapı, Balıkpazan, Ayasofya-yı Kebir, Acıçeşme, Latifpaşa, Kapan-ı Dakik (Unkapanı), Eğrikapı, Edirnekapı, Topkapı, Bâb-ı Mevlevihane, Bab-ı Silivri, Langa Kapısı, Samatya Kapısı, Bâb-ı Kule-i Ffeft (Yedikule), Fener Kapısı, Zindan Kapısı, Çardak Kapısı, Sultanselim, Mercan, Hacılar Köşkü, Yedikule Tabakhanesi, Kocamustafapaşa, Altımermer, Yenibahçe, Avratpazarı, Alipaşa-yı Atik, Karagümrük, Salmatomruk, Kadıçeşmesi, Saraçhane, Macuncu, Hasköy, Galata, Üsküdar, Sangüz, Parmakkapı, Atpazarı, Eyyub-i Ensari, Altmışbir Kapısı, Kırkdört Kapısı, Elliiki Kapısı, Ellialtı Kapısı, İkinci Kapı, Onüç Kapısı bunlardandı. Galata çavuşu, Galata Kulluğu'nun ve o bölgenin inzibat amiriydi. Karakullukçularla kalyoncuların disiplininden de sonımluydu. Galata, Tophane semtlerinde, kulluk askerlerine "yasakçı" ve "değenekçi" de denmekteydi. Her kullukta başlangıçta bir veya iki nefer varken, sonradan buralarm birer zorbalık ve haraç yuvası olması nedeniyle nefer sayıları da artmıştır. Her kulluğun amirine "kulluk çorbacısı", diğerlerine "kullukçu" veya "nefer" deniyordu.

Kul kethüdası, kullukçuluğu, buna istekli yeniçerilere tevcihte yetkiliydi. Kethüda saracı, kulluk tevcihlerinde aracılık yapar, ocaktan kullukçuluk isteyenleri kul kethüdası ile görüştürürdü. Kul kethüdası sefere çıktığında ise kethüda mührünü alıp ona vekâlet ederdi. Kullukçuluk tevcihinde yaşlı askerler tercih edilmekteydi. Çünkü kulluğa oturan, genç ve yaramaz askerler semt halkını her yönden rahatsız etmekteydiler. Bundan dolayı Acemi Ocağı yayabaşıları, yeniçeri çorbacıları İstanbul'da bulundukları sürece kulluk bekleyemezlerdi. Ancak bütün yeniçeriler sefer için İstanbul'dan ayrıldıklarında, yeter sayıda yaşlı çorbacı bulunamadığı için, Acemi Ocağı yayabaşılarına da kullukçuluk verilirdi. Ayrıca, bayram günlerinde izinli olan acemilerin kent içindeki taşkınlıklarını ve verebilecekleri zararları önlemek için, acemi yayabaşıları kullukçu yeniçerilerle inzibat denetimine çıkarlardı. Doğrudan acemi yayabaşılarının kulluk bekledikleri semtler ise, yine inzibatlık görevleriyle ilgili olarak Galata cihetinde Kalafatyeri, İstanbul tarafında da Gümrükönü ve Odun Kapısı kulluklarıydı.

Kullukçulara, gece devriye gezdikleri için "karakullukçu" da denmekteydi. Kapı kulluklarında oturanlara ise daha çok "yasakçı" denirdi. Bunlar, kapıları sabah açıp akşam kapamakla, girenleri de denetlemekle görevliydiler. Kefilsiz ve izinsiz kente ve semtlere girmek yasaktı. Semtlerde ve kapı çevrelerinde çıkan kavgalara da kullukçular müdahale ederdi. Suçlulan yakalayıp çorbacıya götürmek, suçuna göre değnek vurdurtmak da yasakçı ve kullukçularm görevlerindendi. Kol gezmede(->) sadrazam, yeniçeri ağası, kaptan-ı derya; tebdil gezmede(-») padişah, kullukların durumuna da bakarlar, disiplinsiz buldukları kullukçuları yeniçeri ağasına bildirip cezaya çarptırtırlar, iyi davranışlarını saptadıklarını da ödüllendirirlerdi.

Bir gelenek olarak kulluğun önünden ulemadan bir zat ya da tanınan sayılı birisi geçerken kulluk çorbacısı ve neferleri hürmetle selam verirlerdi. Oysa eski kulluk düzeninin ve Yeniçeri Ocağı geleneklerinin bozulmasından sonra bu gelenek bırakıldığı gibi kullukların önünde kürsü iskemle, hasır üstünde saygısızca oturan, yatan kullukçular, sabahtan akşama kadar tambura çalıp mani destan okurlar, geçenlerle alay ederler, daha kötüsü akşam karanlığına kalan ve kulluk önünden geçme cesaretini gösterenleri çevirip "Senden şüphelendik, buralarda bu vakitte işin ne?" deyip içeriye alırlar, üstünü aramak bahanesiyle saat, kese, köstek neyi varsa soyarlardı. Giderek daha da bozulan kullukların türlü yolsuzluklar ve cinayetler işlenmeye başlandı. Semtlerin Müslüman ve gayrimüslim zenginlerinden haraçlar alınır olmuştu. Katiller ise sığındıkları kullukların kulluk çorbacısına para verip "Bu bizim yoldaşırmzdır. Öldürülenin diyet akçesini orta sandığmdan öderiz" dedirtirler, davacılar ise korkularından kadıya gidemezlerdi. Paskalya ve yortularda ise zengin gayrimüslimlerin önlerine çıkıp izzet ve ikram etmek vaadiyle bunları kulluğa alırlar, zorla rakı ve şarap içirtirler, kendileri de Hz İsa'nın aşkına kadeh devirirler, soma iyice sarhoş olan bezirganın önüne bahşiş tabağını uzatıp üzerinde ne kadar parası varsa alırlardı.

Kullukçularm subayları tören günlerinde ocak urbası, diğer günlerde İse başlarına kalafat denen astarsız kavuk, sırtlarına önü açık, dar yenli kaftan, bunun al-

Kulluk neferi (sol) ve Cebehane karakullukçusu. TSM Kitaplığı, Kıyafet Albümü, A 3690 *Galeri Alfa*

tına mintan ve şalvar giyer, ince kuşaklarının araşma birer bıçak sokarlardı. Kulluk çavuşları ve çorbacıları ise farklı olarak kaftan yerine dolama, bunun altına da entari ve şalvar giyerlerdi. Kuşaklarını dolama üstünden bağlarlar, arasına olay tutanaklarını yazmakta kullandıkları diviti sokarlardı.

Bibi. A. S. Ünver, "İstanbul'da Yeniçeri Kullukları", *Tarih Dünyası,* S. 18 (1951), s. 781-782; R. E. Koçu, "Yeniçeri Rezalet ve Zorbalıkları", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 12 (Aralık 1950), s. 510 vd: Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I, 41 vd, 196 vd, 323 vd; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, 319-320.

NECDET SAKAOGLU

KULOĞLU CAMÜ

bak. BOSTANCI CAMİİ

KUMKAPI

Eminönü İlçesi sınırları içinde yer alan Kumkapı, tarihi yarımadanın Marmara Denizi kıyısındaki semtlerinden biridir. Doğusunda Kadırga, kuzeyinde Gedikpaşa, batısında da Yenikapı ile çevrelenmiştir. Güneyi sahil yolu (Kennedy Caddesi), demiryolu ve Marmara Denizi'dir.

Kumkapı Bizans döneminde "küçük iskele" anlamında "Kontoskalion" adını taşımaktaydı. Bu ad, fetihten soma da Rumlar tarafından bir süre kullanılmıştır. Bizans döneminde kara içine sokulmuş ve önü bir mendirekle korunmuş olan Kontoskalion Limaninda, 1263'te İmparator VIII. Mihael Paleólogos tarafından yaptırılmış olan tersanenin, üst üste koyulmuş iri taş bloklarla inşa edilmiş duvar temeli, 1819'daki bir yangında ortaya çıkmıştır. Eski liman zamanla dolmuş ve yerini, kente kum getiren gemilerin yük boşalttıkları iskeleler almıştır.

Kum Kapısı, Yedikule'den doğuya, Ahırkapı'ya doğru derlendiğinde, Marmara kıyısındaki kent kapılarından beşincisini oluşturmaktaydı. Buna göre Kum Kapısı'nın batısında, batıdan doğuya sırasıyla Narlı Kapı, Samatya Kapısı, Davutpaşa Kapısı, Yeni Kapı, batısında da Çatladısu Kapısı (Çatladı Kapı) ve Ahır Kapı yer almaktaydı.

İstanbul'un Osmanlılara geçmesinden sonra, II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) büyük olasılıkla Rumlara karşı bir denge öğesi olarak kente getirttiği Ermenilerin bir bölümü Kumkapı'ya yerleştirilmiştir. Kısa süre içinde Kumkapı, yakınındaki Samatya'dan sonra Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı önemli semtlerden biri haline gelmiştir. Kumkapı'nm öneminin artmasında, daha önce Samatya'daki Surp Kevork Kilisesinde bulunan patriklik makamının 1641'de buraya taşınmasının da büyük rolü olmuştur. Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi(->) adını taşıyan ve ilk yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen ve Patrikhane Kilisesi olarak da bilinen yapı çeşitli tarihlerde yangın geçirerek, onarılmıştır. Kumkapı Patrikhane Kilisesi, İstanbul Ermenileri İçin bir kültür merkezi olmuştur. Çeşitli tarihlerde burada açılan okul ve kitaplıklardan başka, kilisenin ek binalarında 17. yy'm sonuyla 19. yy'm ilk yansında üç matbaanın faaliyette bulunduğu ve çeşitli dini kitapların basımını sağladığı bilinmektedir. Kumkapı'daki ikinci Ermeni kilisesi Surp Harutyun'dur. Semtte ayrıca iki Rum Ortodoks kilisesi bulunmaktadır. Bunlar Ayia Kiryaki ve Panayia Elpida kiliseleridir.

15. yy'a tarihlenen Kazgancı Mescidi, bir 16. yy yapısı olan İbrahim Paşa Camii, 17. yy'm başından kalan Tavaşi Süleyman Ağa Camii, yine 17. yy'm ikinci yarısından Behram Çavuş Mescidi, Kumkapı'daki önemli dini yapılardır.

Kumkapı, tarih boyunca İstanbul'un birçok semtinde olduğu gibi, sık sık büyük yangınlar geçirmiştir. Önceleri ahşap evlerden oluşan bir sokak dokusu içeren bölge, bu yangınlarla değişen ve özellikle de 19- yy'm ikinci yarısında çıkarılan ebniye nizamnameleriyle yangınlara karşı kâgirleştirilen bir çevreye dönüşmüştür. Ayrıca bu değişim süreci içinde açılan, birbirini dik kesen belirli genişlikteki sokaklar ve aralarındaki yapı adalarıyla bugünkü kentsel düzenine ulaşmıştır. Dar parselasyon üzerinde yükselen 2, 3 ya da 4 katlı, çıkmalı, küçük arka bahçe ya da taşlıklı kagir yapılar ve bunların bir araya gelerek oluşturdukları sıra evler, Kumkapı'da eskiden geniş bahçeler içinde gelişen ahşap konak ya da ev düzeninden farklı bir görünüm yaratmıştır. Ayrıca gayrimüslim ağırlıklı bir semt olma özelliği, bu kagir yapıların üzerinde yer alan ve döne-

Meyhaneleriyle ünlü Kumkapı Meydanı (solda) ve Kumkapı balık halinden bir görünüm.
Nazım Timuroğlu, 1991 (sol), Bünyamin Çelebi

Yüzyıl başından bir kartpostalda Kumkapı.
A.Eken, *Kartpostallarda İstanbul,* 1992

min bezeme anlayışım sergileyen silme, pilastr, söve, balkon korkuluğu vb öğelerde de gözlenmektedir. Bu örnekler arasında özellikle Tavaşi Çeşmesi Sokağı üzerinde yer alan 1890 tarihli sıra ev dizisi, semt için özel önem taşımaktadır.

Semte ulaşım 19. yy'm yarısına kadar daha çok kayıklarla sağlanıyordu. 19. yy'm ikinci yarısında, demiryolunun buradan da geçmesi, Kumkapı'nın fiziksel yapısında önemli değişimlere yol açmıştır.

Semt sakinlerinin ana ekonomik uğraşı ve gelir kaynağı öteden beri kayıkçılık ve balıkçılık olmuştur. Bir ölçüde buna bağlı olarak da, Kumkapı İstanbul'un meyhaneleriyle ünlü semtierinden biridir. Bugün de -semtin en canlı noktası, balık lokantalarının odaklaştığı meydandır. Bu bölge 1990 başlarında yeniden düzenlenmiş, çok sayıda balık lokantası, meydanın çevresinde ve meydana açılan sokaklar boyunca sıralanan geleneksel meyhanelerle İstanbul'un başlıca turistik noktalarından biri haline gelmiştir. Ancak semtte değişen sosyal yapıyla birlikte, fiziksel çevre de geleneksel özelliklerini kaybetmektedir. Dönemin kagir tek, ikiz ya da sıra evleri, yerlerini, gerek parselasyon ve gabari, gerekse de cephe düzeni açısından yöreye hiçbir özgünlük katmayan yüksek yapılaşmaya ya da niteliksiz restorasyon örneklerine bırakmaktadır. Öte yandan semte kendine özgü renklerini katan Ermeni, Rum gayrimüslim nüfus, artık yok denecek kadar azalmıştır. Kumkapı halen, sahildeki balık hali, balıkçı lokanta ve meyhaneleri, küçük dükkânları ile ticaret, hizmet, turizm ağırlıklı bir semttir.

Bibi. Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* İnciciyan, *İstanbul;* İ. Ortaylı, "İstanbul'da Yerleşme Düzeninin Evrimi Üzerine", *İstanbul'dan Sayfalar,* İst., 1986; K. Pamukciyan, "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan'Beri Ermenilerin Elindedir?", *TT,* S. 81 (1990); Tuğlacı, *Ermeni Kiliseleri.*

NUR AKIN

KUMRULU HAN

Eminönü İlçesi'nde, hanların yoğun olarak bulunduğu bir bölgede, Çakmakçılar' da inşa edilmiş olan yapının giriş cephesi Sandalyeciler Sokağı'na açılmaktadır. Bu cephenin karşısında Büyük Yeni Han(->) ile karşılıklı konumlanrmştır. Bitişik nizam olarak da Küçük Yeni Han(->) yer alır. Yapı harap ve pek çok değişikliklerle günümüze gelebilmiştir. Mevcut kısımlar, cephe dokusu, plan kuruluşuyla 18. yy içlerine tarihlenebilir.

Yamuk şekilli plan kuruluşuyla bir avlu etrafında iki katlı olarak inşa edilmiş cilan yapıda yamuk plan şemasının Sandalyeciler Sokağı'na açdan cephesi dar cephedir ve sonradan girişin iki tarafında birer dükkân inşa edilmiştir.

Mekânların açıldığı revaklarm tuğladerz dokulu ve yuvarlak şekilli olduğu anlaşılmakta; avlu cepheleri moloz taş, payeler ise örme taş doku olarak inşa edilmiş bulunmaktadır.

Revaklarm gerisinde yer alan mekânların kapı ve pencere açıklıkları özgün görünüşünü kaybetmiştir. Yapıda dış cepheler taş-tuğla-derz dokulu olarak yapılmış, giriş açıklığı dikdörtgen bir taş kemerle çerçevelenmiştir.

Giriş üzerinde bulunan ve eğriliği düzelten taş konsolların taşıdığı çıkma, cephe genişliğince devam etmektedir. Bu çıkma, sağda beş konsol taşma oturmakta, solda ise taş silme ile taşınmaktadır. Yapıda alt kat mekânlarının dış cepheye açılan pencereleri yoktur. Ancak giriş cephesinde üst kat mekânına ait üç pencere dikdörtgen şeklinde ve taş söveli olarak yapılmıştır. Bu pencerelerin üzerinde duvar dokusu içinde yer alan yuvarlak birer alınlık bulunmakta, tüm cepheyi üstten tuğla kirpi saçak bordürü sınırlamaktadır.

Hanın yapısal elemanları özgün durumunu belirlemeye yardımcı olmakta, ancak yeni yapı malzemesi ve yapılan değişiklikler yapıyı tanımayı zorlaştırmaktadır.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 128-129.

GÖNÜL CANTAY

KÛNOS, IGNÂCZ

(22 Eylül 1862, Hajdûsâmson Köyü, Debrecen - 7Ocak 1945, Budapeşte)'Macar Türkolog.

Debrecen Kalvinist Lisesi'nde ve Budapeşte'de Pâzmâny Peter Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Başlangıçta Hungaroloji'yle ilgilendiyse de Türkolog Ârmin Vâmbery, Hungarolog Jozsef Budenz ve İslami bilimler uzmanı Ignâcz Goldziher gibi tanınmış bilginlerin yönlendirmesiyle Türkoloji dersleri aldı. Anadolu Türkçesini öğrendiği gibi Uygurca, Tatarca ve Çağatayca ile de ilgilendi. Türk halk edebiyatı ve folkloruna da ilgi duyduğu için mezun olduktan (1882) ve doktor unvanını kazandıktan (1884) sonra araştırmalar yapmak amacıyla 1885'te Tuna Nehri yoluyla Adakale, Rusçuk ve Varna üzerinden vapurla İstanbul'a geldi.

Kûnos, İstanbul'da İlk olarak Şeyh Murad Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi ve Ahmed Vefik Paşa(->) ile görüştü. Özellikle bir cuma günü gittiği Ahmed Vefik Paşa'nın Rumelihisarindaki köşkünde bir cariyeden İstanbul'daki ilk derlemelerini yaptı. Aynı gün kayıkla paşanın komşusu bir gençle Göksu Deresi'ne gitti. Kayıklarda genç kız ve erkeklerin karşılıklı mani atmalarını izledi, derlemeler yaptı. Daha sonraki günlerde Kâğıthane'yi, Beyoğlu'nu, Feneri, Şehzadebaşı'nı, Direklerarası'm gezdi; her kesimden yeni dostlar edindi. İstanbul'a yerleşen Macar asıllılardan ve bunların soyundan gelen kimselerden destek gördü. Bunlardan Osman Paşa'mn kızı Nigâr Hanım ile annesi Pakize Hanım'dan masallar derledi. Bu ailenin ve İsmet Bey adında bir ahbabının yardımıyla İstanbul tekkelerini yakmdan tamdı; bu çevrelerden masal, türkü, bilmece, mani, ninni derlemeleri yaptı. Karagöz ve meddah gösterilerini izledi. Derlediği malzemeyi hocası J. Budenz'e gönderdi. *Etârom Karagöz Jâtek* (Üç Karagöz Oyunu, 1886) adıyla yayımlanan bu ilk eser Avrupa bilim çevrelerinde büyük ilgi gördü. İstanbul Türkçesini ve İstanbul'daki dil tabakalaşmasını Karagöz oyunlarında izleyen Kûnos, o ydlarda aydınlar tarafından "kaba lisan" olarak adlandırılan halk dilini yakından tanıma olanağı buldu.

Bir süre Mekteb-i Sultani'ye de devam eden Kûnos, Türk dili ve edebiyaü, Türk tarihi, Arapça ve Farsça dersleri aldı; Fransız dili ve edebiyatı okudu. 1886'da Bursa'ya gitti. Hıdrellez eğlencelerine katılarak geleneklere ve halk edebiyatı örneklerine ilişkin derlemeler yaptı. Daha sonra İzmir ve Aydın dolaylarındaki Türkmen aşiretleri arasında dolaştı; efeleri, zeybekleri tanıdı. Bölge ağızlarına ilişkin derlemeler yaparken Nasreddin Hoca fıkraları, türküler, bilmeceler, halk hikâyeleri, efsaneler de topladı; halk oyunlarını izledi. Kûnos, Anadolu gezilerinde Bursa ve İzmir-Aydm

Ignâcz Kunos
M. Sabri Koz koleksiyonu

dışında Manisa, Kütahya, Ankara, Bilecik, Eskişehir'e de uğramış; buralarda derlemeler yapmıştır. Bu yıllarda Kadir Ferdi takma adını kullanan Künos, Türkiye Yahudileri üzerine de araştırmalar yaptı.

İstanbul ve Anadolu'da bulunduğu 5 yıl (1885-1890) boyunca gerek kendi ülkesinde (Macaristan Bilimler Akademisi ile Yahudi cemaati) ve gerekse Osmanlı devlet ve kültür adamları nezdinde İlgi gören Kûnos, hocaları A. Vâmbery ve J. Budenz' in destekleriyle peş peşe makaleler, kitaplar yayımladı. 1889'da çıktığı son büyük Anadolu gezisini Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademısi'nin desteği ile gerçekleştirdi. Önceki derlemelerini de katarak *Osmanh-Türk Halk Edebiyatı Antolojisi'nin* 3. cildini W. Radloff'un "Proben" dizisinin 8. kitabı olarak Petersburg'da yayımladı (1899).

Kûnos'un İstanbul'dan ayrddıktan sonraki hayatı bilimsel yayımlar, öğretim üyeliği, yöneticilik ve Avrupa ülkelerine geziler yaparak geçti.

1880-1943 arasında yayımlamış olduğu 273 makale ve kitap ile ölümünden sonra kendi ülkesinde, Avrupa ve Türkiye'de basılan çok sayıda kitap, Türk halk edebiyatı ve folklorunun derlenmesinde Türkiyeli ve Avrupalı bilim adamlarına öncülük eden Kûnos'un önemini belirtmeye yetecek ölçüdedir.

Bilimsel çalışmalarma Macar dili üzerine araştırmalarla başlamış ancak asıl ününü Anadolu ve Rumeli Türk ağızlarıyla ilgili çalışmaları; Karagöz, ortaoyunu, masallar, halk hikâyeleri, bazı gelenekler ve inançlar ve Türkçe-Macarca dil ilişkileri gibi konulardaki eserleriyle kazanmıştır.

Osmân-Török Nepköltesi Gyüjtemeny I. Oszmân-Török Nepmesek (Osmanlı-Türk Halk Edebiyatı Antolojisi I. Osmanlı-Türk Halk Masalları, 1887), *Orta-ojunu. Török Nepszinjâtek* (Ortaoyunu, 1887 ve sonraki yıllarda değişik çalışmalar: 1888, 1889, 1908), *Osmân-Török Nepköltesi Gyüjtemeny II. Oszmân-Török Nepmesek es Nepdalok* (Osmanlı-Türk Halk Edebiyatı Antolojisi II. Osmanlı-Türk Halk Masalları ve Türküleri, 1889), *Köroğlu* (1893), *Naszreddin Hodsa Trefâi* (Nasreddin Hoca Fıkraları, 1899), *Türkische Volksmärchen aus Stambul* (İstanbul Türk Halk Masalları, 1905), *Forty-four Turkish Fairy Tales* (Kırk Dört Türk Masalı, 1913), *A Török Hodzsa Trefâi* (Türk Hocasının Fıkraları [Nasreddin Hoca], **1926)** adlı çalışmalarından çoğu büyük ölçüde İstanbul'dan derlenmiş malzemelerden oluşur.

1915-1918 arasında Avusturya-Macaristan'da Rus ordusundan esir edilen Tatarlar arasında da çalışmış ve bir kısmı ancak ölümünden sonra yayımlanabilen malzeme toplamıştır.

Kûnos 1925'te konferanslar vermek üzere hükümet tarafmdan Türkiye'ye davet edilmiş; İstanbul ve Ankara'da yaptığı konuşmalar aydınlar tarafından büyük ilgi görmüştür. Bu konferans metinleri *Türk Halk Edebiyatı* (1925, yb 1978) adıyla aynı yd İstanbul'da basılmıştır. Bu kitap, bilim adamının Anadolu ve Rumeli'de yaptığı gezileri, İstanbul'daki çalışmalarım yer yer hoş bir masal diliyle anlattığı anılar toplamı gibidir.

Türkçe olarak yayımlanmış diğer kitapları arasında *Maniler* (1924), *Türkçe Ninniler* (1925), *Adakale Türk Masalları* (1947) ve Gani Yener tarafmdan çeşitli eserlerinden derlenerek birkaç kez yayımlanan *Türk Masalları* (1987) da bulunmaktadır.

Bibi. H. N. Orkun, "Türklüğe Hizmet Edenler: Kunos, Ignac", *Tanrıdağ,* I, S. 3 (Mayıs 1942), s. 7; G. Hazai, "Ignacz Kûnas ve Nasreddin Hoca", *TFA,* S. 180 (Temmuz 1964), s. 3454-3455; ay, "Ignas Kûnos'un Türk Folklor Araştırmalarındaki Yeri", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,* I, Ankara, 1976, s. 159-162; N. Pekin, "Bir Macar Türkoloğu: Dr. Ignaz Kunos", *Türk Edebiyatı,* S. 8 (Ağustos 1972), s. 24-28; H. Eren, "Kunos, Ignâc", *TA,* XXII, 356; ay, "Türkoloji", *TA,* XXII, 441; I. Kûnos, *Türk Halk Edebiyatı,* (haz. T. Gülensoy), İst., 1978. s. 7-16; V. Csikai, "Ignâcz Kûnos (1860-1945)", *Analecta Linguistica,* VI, S. 1 (1976), s. 178-191; S. Sakaoğlu, "Ignâcz Kûnos'un İstanbul'dan Derlediği Bilmeceler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* S. 12/1, (1980), s. 77-113.

M. SABRİ KOZ

KUNT, RİKKAT

(27Nisan 1903, İstanbul -14 Ocak 1986, İstanbul) Tezhip sanatçısı.

Büyük Türk Lügatinin yazan Hüseyin Kâzım Kadri Bey'in kızıdır. Hüseyin Kâzım Bey *kızma* Rikkat adını Tevfik Fikret'in isteği üzerine vermiştir. Rikkat Kunt, babasının vali olarak sık sık yer değiştirmesi nedeniyle belli bir ilkokul tahsili yapamaz. Özel dersler alarak yetişir. 1918'de İstanbul'a döndüklerinde babasının arzusu üzerine, evlerinde aile dostu olan Mehmet Akif Ersoy'dan(->) edebiyat, ressam Ali Sami Boyar'dan resim dersleri alır. Bu arada piyano çalmayı öğrenir. 1920'de ilk evliliğini yapar ve eşinin tahsili için Almanya'ya giderler. 1926'da ikinci evliliğini yapar ancak bu evlilik de Kunt'a mutluluk getirmez.

Babasının 1934'te vefatı üzerine Kunt üzüntüden içine kapanır. Babasının dayısı olan Prof. İsmail Hikmet Ertaylan onu 1936'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde tezhip hocası olan İsmail Hakkı Altunbezer' e(->) götürür. Kunt burada Türk yazı ve tezhip sanatının üstaüarmdan Necmeddin Okyay(->), Halim Özyazıcı(->), Nuri Koru tan»), Kâmil Akdik(->), Feyzullah Dayıgil, Tahirzade gibi kişilerle tanışır, zaman içinde çini ve tezhip sanatını öğrenerek aym çatı altmda beraber çalışmaya başlarlar. Bundan sonra İstanbul'un cami, türbe, kütüphane ve medreseleri Kunt'un âdeta mekânı olmuştur. Bu yapıları tek tek gezerek inceliyor, çiziyor ve tespit ediyordu. Bu çalışmalar neticesinde arkadaşı Feyzullah Dayıgil ile beraber İstanbul'da 300'ün üzerinde lale motifi tespit etmişlerdi.

Kunt, 1944'te akademinin Türk süsleme sanatları bölümünü bitirir. Akademiden kopmak istemez, ancak boş kadro olmadığı için akademinin kütüphaneciliğine talip olur. Bu sayede sanat ve kültür kitaplarını elden geçirerek bilgisini artırır. 1948'de Necmeddin Okyay'ın emekli olması ile boşalan kadroya atanır. Bu tarihten sonradır ki adı duyulmaya başlar. 1968'de 20 yılını verdiği kurumdan emekli olur.

Rikkat Kunt 16. yy Türk tezhip sanatının, ki bu dönem Türk süsleme sanatlarında zirve kabul edilir, 20. yy'daki en büyük temsilcilerindendir. Kunt o dönemin sanatını, zamanının zevk ve ihtiyaçları ile de bütünleştirerek günümüz tezhip sanatının öncülerinden olmuştur.

M. ZEKİ KUŞOĞLU

Rikkat Kunt
TETTVArşivi

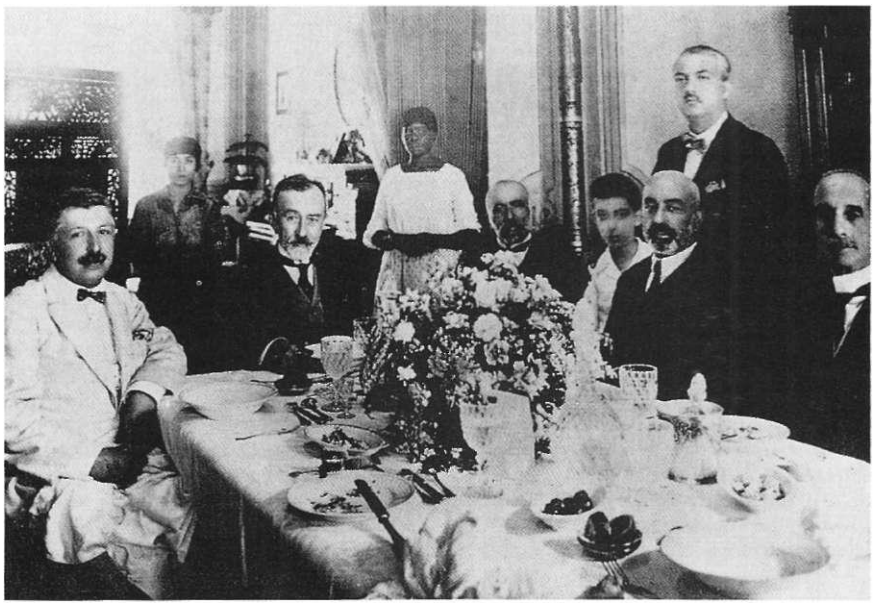

Cenap Sahabettin, Abdülhak Hamit, Süleyman Nazif, Vedat Kuntay, Mehmet Akif, Midhat Cemal Kuntay (ayaktaki), Samipaşazade Sezai (soldan sağa) birlikte bir yemek sırasında.
Midhat Cemal Kuntay, *üç İstanbul,* İst., 1976

KUNTAY, MİDHAT CEMAL

(1885, İstanbul - 30Mart 1956, İstanbul)
Şair ve romancı.

Vefa Idadisi'ni ve Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Burada doktora sınavı verdi (1908). Adliye Nezareti'nde çeşitli görevlerde çalıştıktan sonra Cumhuriyet döneminde noterlik yaptı.

Edebiyata vatan sevgisi konusundaki şiirleriyle başlayan Kuntay'a asıl ününü, roman türündeki tek yapıtı *Üç İstanbul* kazandırmıştır. 1938'de yayımlanan bu roman, adından da anlaşılacağı gibi İstanbul'un üç dönemini, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Mütareke dönemlerini kaleme getirir. Böylelikle istanbul'un hayli kargaşalı bir zaman dilimini pek çok ayrıntıyla işlemek istemiş olan yazarın bu çabası, uzun süre eleştirmenler ve edebiyat tarihçilerince pek anlaşılamamış, *Üç İstanbul'A* yazınsal başarısı kuşku götürür bir roman gözüyle bakılmıştır. Eser, 1976'da ikinci kez yayımlandıktan sonra farklı değerlendirmelere konu olmuştur.

Eserde, 93 Muharebesi'nde (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) babasının şehit düşmesi üzerine küçük yaştayken, annesiyle birlikte İstanbul'a gelen Adnan, şimdi "Yıkılan Vatan" adını verdiği bir roman yazmakta, yüksek zümrelerin evlerinde edebiyat ve tarih dersleri vermektedir. Roman içinde roman yazma fırsatı bulan Kuntay, bir yandan kişisel gözlemlerini, bir yanda da Adnan'ın bakış açısından o günlerin aydın bir Osmanlı gencinin düşüncelerini yansıtma fırsatı bulur. Adnan, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girecek, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra toplumsal mevki edinecektir. Ne var ki payitaht İstanbul bu üç dönemde de "irtikâbın, kirli refahın, haksız fukaralığın" pençesinde yaşamak zorunda kalacaktır. Bir "muaşeret romanı" yazdığını belirten Kuntay, bildiği, tanıdığı kişileri kaleme getirdiğini, pek çok belgeden ve tanıklıktan yararlandığını özellikle vurgulayarak, "istanbul'u ilk softasından son Levantenine kadar tanırım. Beyoğlu'nda konsolos medeniyetini, Fatih'teki kurunuvustâyı yakından bilirim" der.

Üç İstanbul'un kalabalık kadrosu, imparatorluğun son yüzyılından değişik portreler çizerken, eşyaya ayrılmış sayfaları da çöküşle yüz yüze gelmiş bir uygarlığın son dekorunu betimler. Konaklarda, köşklerde avizelerden möblelere bütün eşya alafrangalaşmış, yoksul evlerindeyse eski düzenin yerli yapım eşyası varlığını korumuştur. Kültür-tarih-siyaset üçgeninde yol alan *Üç İstanbul,* yüzyılların birikimi, çubuklardan, çinilerden, tespihlerden vb söz açarak İstanbul uygarlığının dökümünü çıkarmayı denemiştir.

Aynı ayrıntıcı tutum, Kuntay'ın *Mehmet Akif* **(1939),** *Namık Kemal* (1944-1956), *Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi* (1946) monografilerinde de görülür. Bu üç monografide İstanbul hayatını canlandıran pek çok sayfa yer alır.

Bibi. C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman,* II, Ankara, 1970; F. Naci, *On Türk Romanı,* İst., 1971; R. Mutluay, *Üç istanbul'a* önsöz, İst., 1976.

SELIM İLERI

KURAN KURSLARI

İstanbul'un çeşitli semtlerinde, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olarak çalışan, en az ilkokul mezunlarının alındığı 1 yıllık kurslardır. Kurs müdürlükleri ilçe müftülüklerine ve kaymakamlığa bağlıdır.

Kurslarda Kuran'ın usulüne uygun olarak okunması, hıfz (ezber), sure, ayet ve dualaların anlamları ile İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak ilkelerinin öğretilmesi çalışmalan yapılmaktadır. Kurslarda, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanan müfredat programları uygulanır. Eğitim-öğretim, her yıl ekim ayında başlar ve 32 hafta sürelidir.

İlk Kuran kursu 1949'da Nüruosmaniye Camii avlusu içindeki medresede açıldı. Burada, İstanbul'un ünlü hafızlan yetenekli ve istekli gençlere Kuran okuma (tilâvet) ve hıfz (Kuran ezberleme) dersleri vermeye başladılar. 1950'den sonra, Fatih, Eyüp ve Üsküdar'da yeni Kuran kursları açıldı. Giderek sayıları artan Kuran kurslarından bazıları, 12 Mart 1971'den sonra amaç dışı etkiler altında kaldıkları gerekçesi ile kapatıldı. 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu ile vali ve kaymakamlara, 1973'te 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu ile de Milli Eğitim Bakanlığına kursları denetim yetkisi tanındı.

İstanbul'daki Kuran kurslarının bazıları eski medreselerde ve külliyelerin hizmet dışı bölümlerinde faaliyet göstermekle birlikte yatılı, gündüzlü, yalnız kız ve yalnız erkek Kuran kursları için dernekler ve vakıflar aracılığı ile özel binalar da yapılmış bulunmaktadır.

Bugünkü uygulamaya göre, hafızlığa ayrılacak öğrenciler, yıl sonu sınavlarında Kuran'ı yüzünden işlek olarak okuma ve ezber yetenekleri de dikkate alınarak, sınav komisyonlarınca seçilirler. Hafızlık eğitimine başlatılan öğrencilerin, hazırlıklarını tamamlayıncaya kadar, 2 yıllık bir eğitim dönemleri vardır. Bu süre, 1 yıl daha uzatılabilmektedir. Kurslar, üç grupta toplanır: 1) Yüzünden okuma yapılan kurslar (Kuran 18, itikat 1, ibadet 3, siyer 1, ahlak 1 saat). 2) Hafızlık çalışması yapılan kurslar (bütün günlerde Kuran okuma çalışmaları yanında birer saat de öteki dersler okutulur). 3) Akşam kursları (haftada 9 saatlik bir eğitim-öğretim yapılır. Ayrıca Kuran 6, itikat 1, ibadet 1, siyer ve ahlak 1 saattir).

Kurslarda alfabeden başlanarak Kuran yazısı öğretilir. 9 ay sonra kişi, hafızlık eğitimine başlayabilir. Bu, 32 haftalık bir kurs

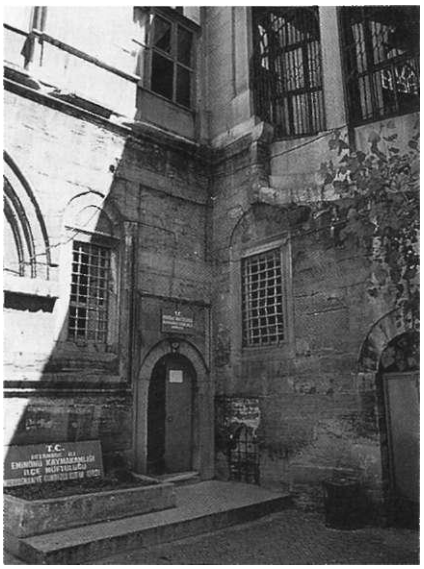

Nüruosmaniye Camii'nin avlusundaki Nüruosmaniye Kuran Kursu'nun girişi.
Turgut Erkişi/Obscum, 1994

süresi demektir. Hafızlık eğitimi için ayrılan 2 ydlık sürenin sonunda imam ve müezzin olunur. Ancak bunun için de imam hatip lisesi mezunu olmak gerekir. İlahiyat fakültesini bitirme durumunda ise, bu eğitimin sonunda vaiz ve müftü olunabilmektedir.

Kurs eğitimleri sırasında Kuran kurslarım tanıtmak, Kuran öğretimini yaygınlaştırmak ve verimi artırmak amacıyla, dersler dışında, ilgili müftülüğün uygun göreceği sosyal ve kültürel faaliyetler yapılabilir.

Bir kursta başarılı olamayan öğrenciye ikinci yıl devam hakkı tanınır. Bunun için velinin isteği ve müftülüğün izni gereklidir. Kuran! yüzünden okuyan ile ezbere o kuyup hafız olanlara, birer belge verilir.

1993-1994 kurs yılında İstanbul İİİ'nde merkezde 296, kasabalarda 5 ve köylerde 15 olmak üzere toplam 316 Kuran kursu olup bunlardan 26'sı öğretime kapalı durumdadır. Gündüz kurslarına devam eden kızların sayısının erkek kursiyerlerin 2 katından fazİa olması dikkati çekmektedir.

1993-1994 kurs ydı sonunda yüzünden okumada belge alan öğrenci sayısı 8.669 kız, 4.183 erkek olmak üzere 12.852'dir. Hafızlık belgesi alanların sayısı ise, 556 erkek, 173 kız olmak üzere 729'dur. Akşam kurslarına devam edenlerden ise 1.699'u kız, 4.049'u erkek olmak üzere toplam 5.748i belge almıştır. Ayrıca, yaygın eğitim kapsamında yetişkinlere yönelik ve camilerde yapılan yaz kurslarındaki öğrenci sayısı da, gene bu öğretim yılı içinde 60.050 kız, 61.937 erkek olmak üzere 121.987' dir. Bu kurslarda görevli öğretici sayıları da 328 kadın, 264 erkek olmak üzere 592' dir. Bunlar arasında imam hatip lisesi mezunu pek az öğretici bulunmaktadır. Öğretmenler, Diyanet İşleri Başkanlığımn yazılı ve sözlü sınavları sonucunda atanırlar.

AYHAN DOĞAN

KURBAĞALI DERE

İstanbul İlinin Anadolu yakasında Marmara Denizi'ne dökülen başlıca akarsulardan biridir. Kaynaklarını Kayış Dağı eteklerindeki Küçükbakkalköy yöresinden alan akarsu, Mimi Deresi ve Küçükçamlıca'dan gelen sularla da büyüdükten sonra Kalamış Koyu'nun kuzeyinde Marmara Denizi'ne ulaşır.

Günümüzden yaklaşık 3-000 yıl önce bu kesimde kıyı çizgisi Kızütoprak'taki tren istasyonunun bulunduğu yerden geçiyordu. O sırada Kalamış Koyu bugünkünden daha geniş bir deniz girintisi oluşturuyordu. Eskiden derenin aşağı çığırı, yani yatak eğiminin iyice azaldığı son bölümü, Haliç'in(->) oluşmasına yol açan deniz basmasına uğradığından günümüzdeki durumundan çok daha derin ve genişti. Boğaziçi'ndeki akarsular gibi Kurbağalı Dere de bir haliçti. O dönemde bu haliç Kalamış Koyu'nun kuzeydoğusunda Fikirtepe önlerine kadar sokuluyordu. Günümüzde İncirlibostan adıyla anılan semtle Fikirtepe arasındaki alana kadar vadinin alçak kesimleri bütünüyle deniz sularıyla kaplıydı. Kadıköy'de») ilk yerleşim izlerine Fikirtepe'de rastlanmasının başlıca nedeni, Fenikeli denizcilerin korunmaya elverişli bir barınak olarak tekneleriyle girerek sığındıkları bu kıyıya zamanla yerleşmiş olmalarıdır. Eskiden bu akarsuda bol miktarda tatlı su canlısı yaşadığı Fikirtepe kültürünü») oluşturan kalıntıların arasında rastlanan buluntulardan anlaşılmaktadır.

Eskiden oldukça geniş olan akarsu ağzındaki halicin, zamanla alüvyon yığılması sonucunda dolduğu sanılmaktadır. Alüvyonların daha çok Küçükçamlıca'dan kısa mesafede önemli bir yükselti farkıyla inen dereler tarafmdan taşındığı düşünülebilir. Zamanla kuruyarak oldukça düz bir vadi tabanı olan eski haliç, somadan verimli bir tarım alanı haline geldi. Ancak akarsuyun ağız bölümünün doluşu uzun zaman aldı. 18. yyln başlarında bu haliç Hasanpaşa'ya kadar uzanıyordu.

Kurbağalı Dere eskiden Kadıköy Deresi ve Kuşdili Deresi adlarıyla anılırdı. Akarsuyun son bölümü, denize döküldüğü yerdeki semtin adıyla Yoğurtçu Deresi olarak da adlandmlır. Suları tatlı olan bu akarsuda 1950'lere değin tatlı su canlılan yaşardı. Önceleri bugün Salıpazarı olarak anılan Kuşdili Çayırı çevresinde göllenen akarsuyun kıyısında yaşayan binlerce kurbağa nedeniyle Kurbağalı Dere adı verilmiştir.

18. ve 19- yy'da Kurbağalı Dere, Göksu ve Kâğıthane derelerinde olduğu gibi sandalla gezintiler yapılan, kıyıları yemyeşil çayır ve bostanlarla kaplı bir mesire yeriydi. Mehtaplı gecelerde Kalamış'tan kayıklarla Kurbağalı Dere'ye girilerek eğlenceler düzenlenirdi. Bu eğlenceler bazen Hasanpaşa'da sandallardan inildikten sonra tırmamlarak çıkılan Fikirtepe'deki gazinoda devam ederdi.

Kurbağalı Dere'nin vadisinde saray mensuplarına ait bazı çiftlikler vardı. Bunlardan biri de Şehzade Selahaddin Efendi'nin yönetimindeki Kurbağalıdere Çiftliğiydi. Daha sonra bu çiftlik hazineye devredildi. Akarsuyun kenarında birçok köşk, konak, kır gazinosu, çay bahçesi, kayıkhane ve kayık imalathanesi yer alıyordu. Bu yapılardan en önemlisi ise, V. Murad'a daha şehzade iken yaptırılan av köşküydü. Kurbağalıdere Sarayı da denen bu köşkte meşrutiyet ilan etmek için çalışan birçok Osmanlı ileri geleninin toplantı düzenlediği bilinmektedir.

20. yyln ilk yarısında sandallarla kürek çekerek Söğütlüçeşme tren köprüsüne kadar gidilebiliyordu. Ama 1950'den sonra kalabalıklaşan çevre semtlerin kanalizasyonlarının Kurbağalı Dere'ye akıtılması, akarsu ve kıyılarındaki canlı yasanım sona erişini başlattı. Önce kanalizasyonlardan gelen deterjanlı sular ve Kadıköy Gazhanesinden gelen kapkara kirli sular, tatlı su canlılarını yok etti. Dereye adını veren kurbağaların vıraklamaları bir süre sonra duyulmaz oldu. Dere yatağının hızla dolmasına yol açan kanalizasyonların yaydığı pis koku zamanla Yoğurtçu civarında kanıksandı. Rüzgârın esiş yönü ve şiddetine bağlı olarak bu iğrenç koku giderek daha uzak semtlerde de duyulmaya başladı. 1970'lere gelindiğinde, dolan, kirlenen, kokan ve kaynak suyu azalan Kurbağalı Dere'de mehtaplı gecelerde yapılan sandal sefaları da, kıyıdaki çay bahçeleri ve kır gazinoları da tarihe karıştı.

Günümüzde Kurbağalı Dere büyük ölçüde kanal içine alınmış durumdadır. Yağışlı günlerin ardından suyu çoğalan akarsuyun yukarı kesimi yazın hemen hemen tümüyle kuru bir dere görünümündedir. Günümüzde Kalamış Koyu'ndan gelen kayıklar ancak eskiden Kasr-ı Ali Köprüsü denen Kurbağalı Dere Köprüsü'nün altından geçip 30-40 m daha gidebilmektedir. Kurbağalı Dere'nin koku ve kirden arındırılabilmesi amacıyla yıllar süren bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma sonucunda

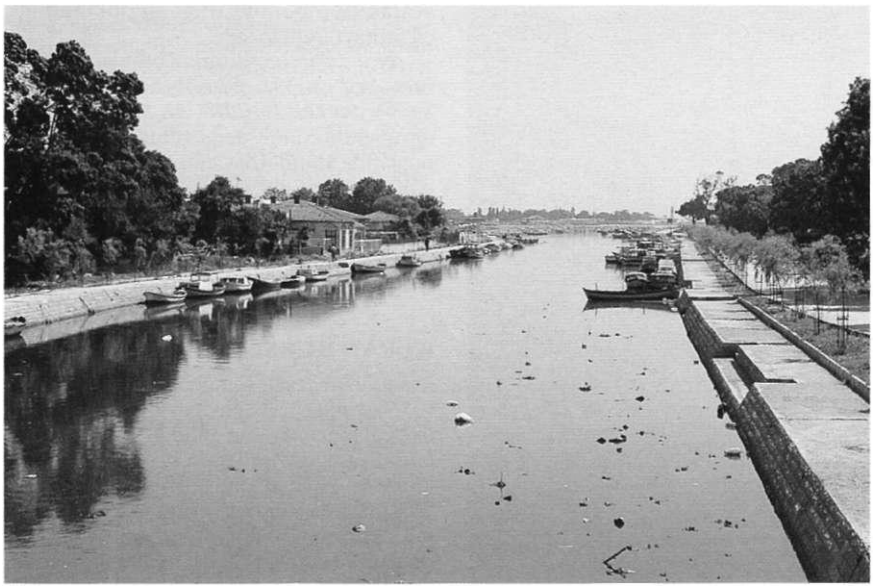

Kurbağalı Dere
Nazım Timuroğlu, 1994

kanalizasyon sularının arıtıldıktan sonra derenin ağız bölümüne akıtılmasını sağlayacak kolektörün yapımı sürdürülmektedir.

ATİLLA AKSEL

KURBAN NASUH MESCİDİ VE TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, eskiden "Debbağlar Meydanı" olarak bilinen semtte, Hayrettin Çavuş Mahallesi'nde, Büyük Selim Paşa Caddesi ile Ayin Sokağı'nm kavşağında yer almaktadır.

Söz konusu tesisin kuruluşuna ve banisinin kimliğine ilişkin aydınlatılmamış birçok husus bulunmaktadır. *Hadîkdda* baninin adı "Kurbağa Nasuh" olarak verilmekte, diğer taraftan Kurbağa Nasuh'un Atik Valide Camii'nin yapımı sırasında Koca Sinan'ın maiyetinde çalışan yardımcı mimarlardan birisi olduğu, kendi mescidim yapabilmek için şantiyeden malzeme aşırdığı ve bu durumun fark edilmesi üzerine katledildiği yolunda bir halk rivayeti tespit edilmektedir. Bu arada adı geçen şahsın mescidin haziresinde yer alan, ancak sonradan yenilendiği anlaşılan kabrinin, 995/1586-87 tarihli kitabesinde ise kendisinden "Kurban Nasuh Baba" olarak söz edilmekte, Hamzavîlerin ileri gelenlerinden ve "dergâhın" banisi olduğu belirtilmektedir.

Yeni belgeler bulununcaya kadar karanlıkta kalacak olan bu hususta iki ihtimalden söz edilebilir: Ya halk rivayetinde nakledilenler büyük ölçüde doğrudur ve bu mescidin tekke olarak kullanılmaya başlandığı 19. yy'm başlarından itibaren, aslında adi bir suçtan ötürü katledilmiş olan baniye daha "saygıdeğer" yeni bir kimlik kazandırılmak istenmiş, bunun için de çoğunluğu yönetimin hışmına uğrayan Hamzavîlerden olduğu iddia edilmiş veya gerçekten, Bayramî Melamîliğinin bir aşaması olan Hamzavîliğe mensup şeyhlerden Kurban Nasuh Baba burada bir mescit-tekke inşa ettirmiş ve birçok yoldaşı gibi katledilerek yaptırdığı hayır eserinin bahçesine gömülmüştür.

16. yy'm son çeyreğinde inşa olunduğu anlaşılan bu ilk tesis zamanla harap düşmüş, yine tespit edilemeyen bir tarihte Hacı Bekir (el-Hac Ebubekir) adında bir hayır sahibi tarafmdan yeniden inşa ettirilmiş, bu arada, bir minber eklenmek suretiyle camiye dönüştürülmüş ve yeni vakıflarla donatılmıştır. Bu yüzden "Hacı Bekir Camii" olarak da anılan yapı, 19- yy'm başlarında Rıfaî tarikatından Şeyh Mehmed Nuri Efendi (ö. 1856) tarafından ihya edilmiş, bu tarihten itibaren bir Rıfaî tekkesi olarak faaliyet göstermiştir.

Kaynaklarda "Şeyh Nuri Tekkesi" veya ayin gününden dolayı "Çarşamba Tekkesi" olarak zikredilen bu tesisin vakfiyesi 1270/1853-54 tarihlidir. Ancak tekkenin bu tarihten epeyce önce kurulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan ve 19- yy'm ikinci çeyreğine tarihlenen *Hankahname'de,* çarşamba günü ayin icra edilen tekkeler arasında Şeyh Nuri Tekkesi'nin adı verilmekte ve -muhtemelen bir yangın sonucunda- ortadan kalkmış bulunduğu, yerinin arsa halinde olduğu belirtilmektedir. Bundan sonraki tekke listelerinin hemen hepsinde adı geçen Şeyh Nuri Tekkesi'nin yeniden inşa edildiği ve tekkelerin kapatılmasına kadar faaliyetini aralıksız sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Kurban Nasuh Mescidi ve Tekkesi'nin güney cephesinden görünümü.
M. Baha Tanman, 1985

Şeyh M. Nuri Efendi'nin vefatından sonra tekkenin postuna oğlu Şeyh Tevfik Efendi (ö. 1899) geçmiş, ancak vakfının tevliyeti, hiç evlenmemiş ve tekkenin vakfını genişletmiş olan kızı Şerife Hediyetullah Hanım'a verilmiştir. Tekkenin son postnişini Şeyh Tevfik Efendi'nin oğlu Şeyh Hayrullah Taceddin (Yalım) Efendi'dir (1883-1954). S. N. Ergun'un *Türk Musikisi Antolojisi*'nde güftesi Şeyh M. Nuri Efendi'ye ait, oğlu Şeyh Tevfik Efendi tarafından dügâh makamında bestelenmiş bir ilahi tespit edilmekte, yine aynı kaynaktan son şeyh H. Taceddin Yalım'm da şair ve bestekâr olduğu, ünlü zâkirbaşılardan "Malak Hafız" lakaplı, aynı mahalledeki Debbağlar (Tabaklar) Mescidi'nin imamı Hüseyin Efendi tarafından yetiştirildiği, gerek tekke, gerekse de cami musikisine vâkıf bulunduğu öğrenilmektedir. Aynca tekkede Üsküdarlı Asım Efendi'nin zâkirbaşılık, İbrahim Efendi'nin de reislik yaptıkları kayıtlıdır.

Tekkelerin kapatılmasından sonra bakımsız kalarak harap düşen mescit-tevhidhanenin yerine, Şeyh M. Nuri Efendi'nin torunlarından bir hanımın eşi olan Prof. Dr. Sabahattin Tonguç tarafından 1974'te yeni bir cami inşa ettirilmiş, türbe de eski şekline uygun olarak onartılmıştır.

İlk inşa edilen mescidin (veya mescit-tekkenin) mimari özellikleri meçhuldür. Mamafih bu yapının kagir duvarlı ve çatılı olduğu tahmin edilebilir. İlk yapıdan günümüze intikal eden minare düzgün kesme taş örgüsü ve mukarnas dolgulu şerefesi ile klasik üslubu yansıtır. Hacı Bekir tarafından yaptırılan ikinci binanın fevkani olduğu *Hadîkdâa* ifade edilmiştir. Vakıflar Arşivi'nde, 19. yy'm ortalarında dördüncü kez inşa edilen yapının mescit-tevhidhanesi ile türbesinin 1965'te alınmış röleveleri bulunmaktadır. O tarihte yarı yıkık durumda olan mescit-tevhidhanenin güney ve batı duvarlarının ahşap hatıllı moloz taş örgüye sahip bulunduğu, avlu yönündeki diğer iki duvarın da ahşap iskeletli olarak inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Yamuk planlı olan harimin doğusunda, yine yamuk planlı ve kapalı bir son cemaat yeri bulunmakta, minare harimin kuzeybatı köşesinde yükselmektedir. Yuvarlak kemerli mihrabın yanlarında dikdörtgen açıklıklı, ahşap pervazlarla çerçevelenmiş birer pencere yer alır. Bugünkü cami ise ilk yapıdan arta kalan minare ile gerek malzeme, gerekse de üslup bakımından tam bir uyum içindedir. Duvarları kesme küfeki taşı ile itinalı bir şekilde örülmüş, üzeri kurşun kaplı bir kırma çatı ile kapatılmış, cephelere iki sıralı pencereler yerleştirilmiş, harimi süsleyen kalem işleri ile çinilerde de klasik üsluba sadık kalınmıştır.

Şeyh Nuri Efendi'nin, kızı E. Hediyetullah Hanım'ın ve oğlu Şeyh Tevfik Efendi'nin gömülü oldukları türbe dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve beşik çatılı, basit bir yapıdır. Türbeye avludan girilmekte, ikisi avluya, biri de caddeye açılan yuvarlak kemerli üç adet pencere mekânı aydınlatmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,ll,* 218; Aynur, *Sa-Hha Sultan,* 37, no. 147; *Âsitâne,* 14; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 62-63, no. 268 (cami), 66-67, no. 113; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 12; Raif, *Mir'at,* 122; *IhsaiyatıI,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 269; Ergun, *Antoloji,* II, 618, 652-653, 662, 671, 709-710; İnal, *Türk Şairleri,* III, 1814-1815; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 28; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 193-205.

M. BAHA TANMAN

KURŞUN DÖKME

Kişiyi sağlığına kavuşturmak ve kem gözlerden korumak için su içine eritilmiş kurşun dökerek yorum yapmaya dayanan ilkel bir uygulama.

Kurşun dökme, İstanbul'da da eskiden beri yapılmaktaydı (bak. halk hekimliği). Özellikle büyü ve nazar sonucu oluştuğuna inanılan rahatsızlıklarda uygulanırdı. Bu işle uğraşanların muhakkak ocaklı veya el almış kişiler olmaları gerekmekteydi. Kurşun dökme daha çok kadınlar tarafından uygulanırdı.

Kurşun dökmek için kurşun eritmede kullanılan madeni çukur bir kepçe; madeni geniş ve derin bir tas; kurşun dökülecek kişinin başım örtmek için kaim bir bez ve 250-300 gr ağırlığında kurşun külçesi gereklidir. Kurşun dökenler, bu malzemeleri yanlarında taşırlar.

Uygulama başladığında kurşun külçesi madeni çukur kepçe içinde eritilir. Hastanın başı ve vücudu kaim bezle örtülür. Geniş madeni tasa su doldurulur. Kurşun döken kadın, erimiş kurşun bulunan kepçeyi sağ eline, su dolu tası sol eline alır. Kurşun önce hastanm başı üzerinde su dolu tasa dökülür. Bu sırada kurşun döken

kadın besmele çekerek, "Benim elim değil, Ayşe, Fatma anamızın eli" der. Tasa dökülen kurşun almarak tekrar eritilir. İkinci defa hastanın göbeği üzerinde ve daha sonra da ayakları, en son olarak hastanın yattığı odanın sağ köşesiyle, oda veya sokak kapısının eşiği üzerinde de kurşun dökülür. Suya dökülen kurşun, tekrar eritilmeden önce kurşun döken kadın tarafmdan incelenir. İnanca göre, kurşun çok kirli ise nazar veya büyü de çok kuvvetlidir. Kurşun üzerinde temiz kısımlar varsa, hastanın yüreğinin temiz olduğuna ve hastalığının çabuk geçeceğine inanılır. Daha sonra kurşun dökülen tastaki sudan hastaya birkaç yudum içirilmesi de geleneğe göre yararlı bulunmaktadır. Aynı sudan hastanın alnına, bileklerine, avuçlarına ve ayaklarının altına sürülür. Son olarak kurşun dökülen suya biraz ekmek doğranır ve bu ekmek, dörtyol ağzmda köpeklere verilir. Bazı hastalara bir kere kurşun dökmek yeterli görülürken, bazılarına ise üç kere tekrarlanması gerektiğine inanılır. Uygulamadan sonra kurşuncu kadına hastanın mali durumuna göre para verilir.

Bibi. O. Acıpayamlı, "Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar", *DTCFD,* XX, **(1963),** s. 1-40; ay, "Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi", *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri,* Ankara, 1988, s. 1-8; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* (1972), 101; P. N. Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru,* İst., 1973; İ. Z. Eyuboğlu, *Anadolu Büyüleri,* İst., 1978; Ş. Aytar, *İstanbul Tıbbi Folkloru,* İst., 1980.

ALPARSLAN SANTUR

KURŞUNLU HAN

İstanbul tarihi yanmadasının karşısında ve Halic'in kuzey kıyısında, Galata surları içinde, kıyıya yakın ve surun iç tarafına paralel olarak inşa edilmiştir. Kuzeybatı köşesinde Galata Bedesteni») bulunur.

S. Eyice'nin *Galata ve Kulesi* adlı kitabında "Ceneviz Katedrali, San Michele (Sen Misel) 1544-1550 yıllan arasında tahrip olmuştu. Mimar Sinan, bu yerde Rüstem Paşa Kervansarayı'nı inşa etti" denilmektedir. Diğer taraftan Rüstem Paşa'mn 1561 tarihli vakfiyesinde de "Kurşunlu Han" adıyla tanınan bu yapıya yer verilmiştir. San Michele Katedrali'nin kalıntıları üzerine inşa edildiği anlaşılan Kurşunlu Han'ın **16.** yy' m ortalarında Sadrazam Rüstem Paşa tarafından iki katlı olarak inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Kurşunlu Han'ın mimarının, Rüstem Paşa'mn diğer vakıflarını planlayıp inşa ettiğini bildiğimiz Mimar Sinan olduğu da anlaşılmaktadır.

Kurşunlu Han batı yönündeki çıkmasıyla birlikte **83x35** m ölçüsündeki bir alanda inşa edilmiştir. Yapının avlulu bölümünün boyutları ise **65x35** m ölçüsündedir. İnce uzun avlu **9x45** m ölçüsündedir. Yapı, doğu-batı yönünde dikdörtgen olarak planlanmıştır. Güney cephesi eski Galata surlarına paralel ve sur hattı üzerinde yer almaktadır. Batı cephesi de bitişik nizam yapı duranın gösterir. Bu nedenle Kurşunlu Han'ın sadece iki dar cephesi, doğu ve batı cepheleri, cephe düzenlemesi özelliklerine sahiptirler.

İki katlı yapının zemin katında paye ve duvarlarda görülen tuğla ve derz dokulu kısımlar, Bizans döneminden bir yapının varlığına işaret eder. Üst kısımlarda duvar ve taşıyıcı destek sistemi bütünüyle **16.** yy Osmanlı mimarisinde görülen inşaat tekniğinin özelliklerini taşımaktadır.

Yapı, doğu ve batıdaki dar cephelerinde bulunan birer kapı ve kapıya bağlı çapraz tonoz örtülü giriş mekânıyla revak altına ve oradan da dar dikdörtgen avluya açılır. Burada genelde Osmanlı şehir ve menzil hanlarmda (kervansaray) gördüğümüz girişin hemen iki tarafında revak altından taş merdivenlerle üst kata çıkış Kurşunlu Han'da görülmez. Bunun nedeni, **16.** yy'ın ortalarında harap durumda olan San Michele Katedrali'nin bulunduğu alanın dışının tamamen daha o yularda yapılanmış olması ve Kurşunlu Han'ın, mevcut kalıntıların yer aldığı alanın sınırları içinde yeniden inşa edilmiş olmasıyla açıklanabilmektedir. Dar avlunun ortasında dört yönlü merdiven düzenlemesi, avlunun dar durumuyla ilgili görülmektedir. Doğu ve batıdaki merdivenlerle avludan çıkılan merdiven sahanlığından kuzey ve güneydeki merdivenlerle üst kat revaklanna çıkılmaktadır.

Kurşunlu Han'da üst örtü sisteminde tuğla-derz kullanılmış, zemin katta mekânlar ve revak sisteminde beşik tonoz; üst katta ise mekânlarda beşik tonoz, revak sisteminde ise kubbe örtü kullanılmıştır. Üst örtü sistemi günümüze çimentolu onarımla ulaşmıştır.

Kurşunlu Han, bulunduğu alanın koşullarına bağlı olarak, doğu ve batıdaki iki dar cephesiyle dıştan tanmabilmektedir. Ancak bu cepheler de günümüze yer yer yapılaşmayla gelebilmiştir. Bu nedenle cephe özellikleri tam yansımamaktadır.

Bu cephelerde yer alan giriş kapıları, taştan yuvarlak kemerli sade açıklıklar şeklinde ve pencereler, taş söveli, dikdörtgen şekilli olarak yer almaktadır. Dış cephelerde varlığı düşünülen tuğla kirpi saçak, avlu cephelerinde yer yer görülebilmektedir.

Kurşunlu Han, **16.** yy'da İstanbul'un ticari potansiyeli yüksek Eminönü ve Haliç kıyılarının karşısında Galata surları içinde inşa edilmiş olmasıyla, Halic'in kuzey kıyılarında da ticari hayatın varlığını ve yoğunluğunu gösteren bir yapıdır.

Bibi. G. Cantay, "Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1975; S. Eyice, *Galata ve Kulesi,* İst., **1969,** s. 53; Güran, *İstanbul Hanları,* 89-91.

GÖNÜL CANTAY

KURŞUNLU MAHZEN CAMÜ

bak. YERALTI CAMİİ

KURŞUNLU MAHZEN KÖŞKÜ

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, Mustafa Paşa Mahallesi'nde, Kemankeş Caddesi üzerinde, bugünkü Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü binasının yerinde bulunmaktaydı.

Tamamen ortadan kalkmış olan bu köşk, Osmanlı kaynaklarında "Kurşunlu Mahzen" olarak anılan, 18. yy'm ortalarında "Kurşunlu Mahzen Camii" veya "Yeraltı Camii"») adlarıyla camiye çevrilen Bizans alt yapısının bir köşesine oturmaktaydı. *Hadîkd*da köşkün Rebiülahir 1128/1716'da Sadrazam Şehit Ali Paşa (ö. 1716) tarafından yaptırıldığı, 1235/1819 başlarında yangın geçirdiği, akabinde Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'mn (ö. 1837) köşkü onarttığı, 1237/1821-22'de ise yanına İstanbul Limanı'na girip çıkan gemilerin yoklaması için bir resmi dairenin (kalemin) yerleştirildiği belirtilmektedir. İstanbul'un en az tanınmış hünkâr köşklerinden birisi olan bu yapının II. Mahmud döneminde özgün kullanımını yitirmeye başladığı ve resmi hizmetlere tahsis edildiği anlaşılmakta, günümüzde aynı yerde bulunan bina da bu geleneği sürdürmektedir.

Baker ile Levvis'in 1813 ve 1824 tarihli litografileri, Meyer'in 1824'te yapüğı desen, son olarak da Robertson'un 1854'e ait bir fotoğrafı köşkün 1819 onarımından önceki ve sonraki dış görünümünü belgelemektedir. İnşa edildiği dönemde yalı konumunda olan ahşap köşk yüksek kagir duvarlara oturmakta, rıhtıma açılan basık kemerli ve saçaklı kapıdan yandaki avluya (veya sete) girilmekte, buradan da çift kollu ve merdivenli bir geçitle arkadan köşke giril-

Kurşunlu Han
Yavuz Çelenk, 1994

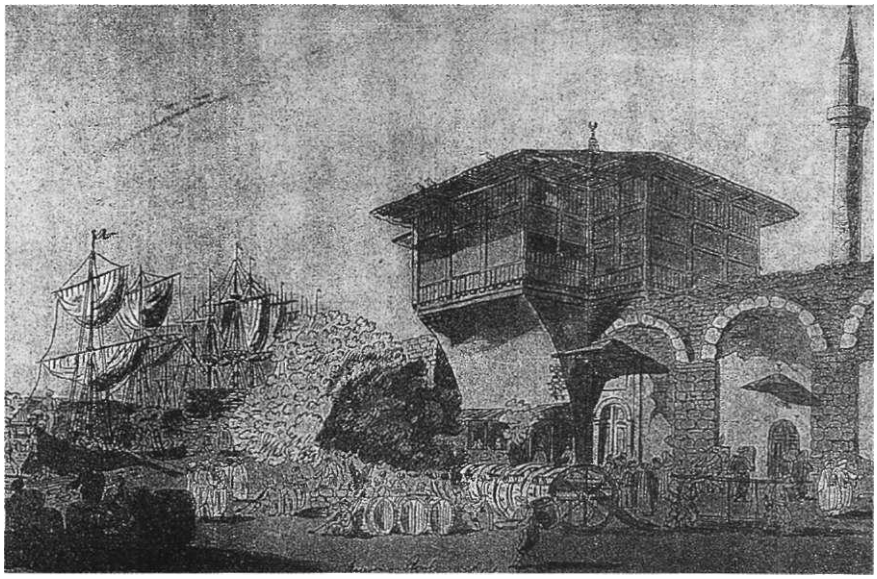

Meyer'in çizgileriyle Kurşunlu Mahzen Köşkü'nün 19- yy başındaki görünümü.
Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

mektedir. Haçvari bir kitleye sahip olan yapının merkezi sofalı ve dört eyvanlı bir divanhane şeklinde tasarlandığı hemen kesin gibidir. Deniz cephesinde ve arka cephede yer alan eyvanlar, uzun ve kavisli eliböğründelerin taşıdığı çıkmalar teşkil eder. Deniz tarafındaki çıkmanın eliböğründeleri ahşapla kaplanarak son derecede ahenkli ve hareketli bir görünüm elde edilmiştir. Köşk çepeçevre, duvarların yarı yüksekliğindeki dikdörtgen pencere sıraları ile kuşatılmış, pencerelerden geriye kalan cephe yüzeyleri düşey ahşap kaplamalarla donatılmıştır. Yangından önce kurşunla kaplı olduğu ve beş adet alemin yer aldığı anlaşılan, geniş saçaklı çatmın onarımdan sonra kiremitle örtüldüğü ve alemlerin ortadan kalktığı gözlenmektedir.

Kurşunlu Mahzen Köşkü'nün tasarımıyla ve özellikle cephe düzenlemesi ile Topkapı Sarayı'ndaki 1754 tarihli III. Osman Köşkü'ne(->) öncülük ettiği, ayrıca S. H. Eldem'e Taşlık'taki Şark Kahvesi'nin biçimlendirilmesinde ilham kaynağı olduğu söylenebilir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 39-41; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 180-187

M. BAHA TANMAN

KURTULUŞ

Şişli İlçesi'ne bağlı büyük bir semt.

Taksim Meydaninm ve semtinin kuzeyinden Harbiye'ye doğru uzanan Cumhuriyet Caddesi'nin (orada yer alan Elmadağ ve Harbiye semtlerinin) batısı, eski bir dere yatağı içinden geçen Dolapdere Caddesine doğru iner, bu caddenin de batısında, yamaç yukarı doğm Kurtuluş semtinin doğu kesimi başlar. Semt kuzeyde (Pangaltı'nın batısına düşen) Feriköy'e değin uzanır, güneyde ise Dolapdere Caddesi (kurumuş dere yatağı) güneybatıya doğru bir yay çizerek Hacı Hüsrev Caddesi'ne ve Mahallesi'ne kavuşur. Bugünkü röperlerle söyleyecek olursak, Pangaltı'nın bulunduğu tepeden güneye doğm önce dik, sonra da yumuşak bir eğilimle inerek, güneybatıya kıvrılan bu eski dere yatağının batıdan ve güneyden çevirdiği tepenin (ve civarındaki tepeciklerin) adı Aya Dimitri Tepeleri idi, oradaki yerleşim birimini de kapsayan bu isim 16. yy'da yapılan Rum Ortodoks kilisesinin adıydı (Ayios Dimitrios). Sonralan orada tavlalar (at ahırlan) yapılınca, semt, ahırları simgeleyen Tatavla adını aldı (Ta Taulon) ve Cumhuriyet'te isimlerin Türkçeleştirilmesine değin öyle kaldı.

Tatavla semti I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1566) kumlmuştur. Tarihçi Hammer'e göre, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Ege adaları, Akdeniz, İyonya Adaları ve Peloponez'den aldığı 10.000 kadar tutsak, bu bölgeye yerleştirilmişti. Ayrıca, Girit ve İyonya Adaları'ndan gelen ve Azapkapı Tersanesi'nde çalışan Yunanlı işçilerin çoğu da bu bölgede toplanmışlardı. Daha soma, Piyale Paşa'nın Yunan adalarından getirdiği tutsaklar da Tatavlaıı olmuşlardı. (Şunu da eklememiz gerekir ki, Piyale Paşa, Peloponez'i işgal ettikten sonra, Tripoli yakınındaki Tegea'ya bağlı bölgeye, o günden bugüne dek Piali adı verilmiştir.)

Tutsaklardan sonra, İstanbul'la ticaret yapan Sakız Adalılar da Tatavla bölgesine yerleşmişlerdi.

Barbaros Hayreddin Paşa'nın koruması altında olduğu ve oradaki halkın bundan yararlandığı söylenen Tatavla'mn sınırları, zamanla Sinemköy'e kadar genişlemiştir. 1802'de, İngiltere hükümetinin önerisiyle ticaret ilişkilerinde bulunmak üzere kimi İngiliz aileleri de bu bölgeye yerleştiler. Bunlar arasında, Osmanlı sarayının mubayaa müteahhitliğini yapan G. Simmans'a, Tatavla'mn kuzeyindeki Kayadere ve Dolapdere bölgeleri bağışlanmış, bu yüzden de bu çevreye Sinemköy adı verilmiştir.

18. yy'ın sonlarına doğm, sayıları 20.0001 bulan Rumlar, yabancıların Tatavla'ya girmelerinin engellenmesini istediler ve bununla ilgili olarak bir ferman çıkarttırmayı başardılar. Yabancıların Tatavla'ya girmeleri yasağı, Cumhuriyet dönemine -çıkan büyük yangından sonra ve bölgeye Kurtuluş adının verilmesine- değin sürdü.

19- yy seyyahı de Amicis(->) 18701erde Pangaltı (tepesi) eteğinden geçen kuru derenin karşısındaki tepede Rum mahallesi olduğunu, burada bolca meyhane bulunduğunu yazar.

Tatavla'mn ilk halkına, Tersane'de işçi olarak çalışmaları nedeniyle Tersineliler denilirdi. Sonralan çeşitli mesleklerle de ilgilenmeye başlayanlar oldu. Örneğin, Ta-

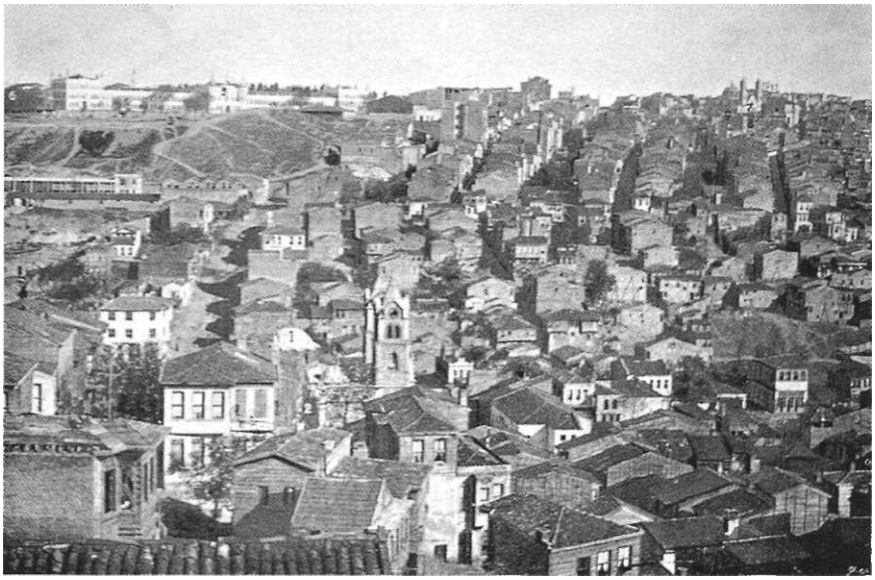

20. yy'ın başmda Kurtuluş.
M. Hristopulos, *Ta Tatavla,* ist., 1913
Nuri Akbayar arşivi

Kurtuluş'tan bir görünüm.
Turgut Erkişi/Obscura, 1994

tavlalı ayakkabı yapımcılarının ünü tüm kente yayılmıştı. Özellikle, Beyoğlu'nda, salt Tatavlalıların ayakkabılarını satan dükkânlar vardı.

Tatavla'nın bir de tulumbacıları ünlüydü. Bu tulumbacıların yangın söndürmekteki becerileri üzerine çeşitli yazılar yazılmış, övgüler yapılmıştır.

Paskalya yortusundan önceki perhiz döneminin ilk pazartesi günü, Tatavla'da ünlü Baklahorani panayırı yapılırdı. Bu panayıra kentin hemen tüm yörelerinden gelenler olur, çeşitli eğlenceler düzenlenir, salt perhiz yemekleri ve özellikle bakla yenirdi. O yüzden panayıra Bakla-Horani denirdi.

Tatavla'yı 12 kişilik bir "ihtiyar heyeti" yönetirdi, ihtiyar heyeti üyeleri, 1884'te hazırlanmış olan bir yönetmeliğe göre ve o yıllarda bölgede bulunan 1.030 evin 53 temsilcisince seçilirlerdi.

Tatavla'da 17. yy'm ortalarında kurulan "Elen Okulu", 1868'de kurulan Tatavla Lisesi (öğrenci sayısı 130), 1887'de açılan ilkokul, 1886'da açılan Merkez Okulu ve 1859'da kurulan kız lisesi (öğrenci sayısı 408) ile bölgede toplam 5 Rum okulu bulunuyordu.

Tatavla'nın spor kulüplerinin ünü, yurtdışında da yaygındı (bak. Kurtuluş Gençlik Kulübü). 1908'de kurulan Astir adlı futbol kulübünün takımı, İstanbul'un önemli takımlarındandı.

Sanat etkinliklerinin de Tatavla'nın yaşamında önemli yeri vardı. 19H'de kurulan Amfion adlı müzik merkezinin mandolin orkestraları ve koroları, İstanbul'un çeşitli sanat merkezlerinde düzenli olarak konserler verirdi.

Cumhuriyet'e kadar sakinlerinin büyük çoğunluğunu Rumların oluşturduğu, ama Ermenilerin ve az miktarda Yahudilerin de yaşadıkları Tatavla, Kurtuluş olduktan sonra da bu özelliğini bir süre korudu; Cumhuriyet döneminde, önce gelir düzeyi genellikle ortanın üzerinde olan avukat, hekim gibi serbest meslek sahibi ya da çeşitli ticaret erbabı Türklerden de bu semte taşınanlar çok oldu. Böylece, Kurtuluş, o dönemlerde rağbet gören bir semt olma kimliğini sürdürdü. Bu durum 1950'li yıllara değin devam etti; ama özellikle **1963-1964**'te yaşanan Kıbrıs gerginliği sonrasında birçok Rum Türkiye'den ayrılırken, Kurtulus'tan da göçen çok oldu, eski mozaik zamanla tamamen dağıldı, ayrıca semt köhneleşti, taşralılığın çeşitli özelliklerine büründü.

20. yyin ilk yarısında Beyoğlu-Taksim'den gelen ve Harbiye'de dağılan yolların doğuya gideni Maçka-Nişantaşı-Teşvikiye'ye, kuzeye devam edeni Osmanbey ve Şişli'ye, batıya ayrılanı ise Feriköy ve Kurtuluş'a giderdi. Kurtuluş saydığımız semtlerden sonra gelen ve İstanbul'un (sadece Beyoğlu yakasının değil, tüm İstanbul'un) muteber bir yöresiydi. 1980'lere, 1990'lara gelindiğinde ise Kurtuluş, adı geçen komşuları gibi ama onlar arasında en fazla erozyona uğrayanı olmuştu.

Bibi. J. von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi;* Melisinos Hristopulos, *Istoria ton Tataulon* (Tatavla Tarihi), ist., 1913.

PANAYOT ABACI

KURTULUŞ BAYRAMI

13 Kasım 1918-2 Ekim 1923 arasmdaki mütareke ve işgal dönemi sonunda, **6** Ekim 1923'te ulusal ordunun İstanbul'a girişi anısına her yıl düzenlenen törenler.

İtilaf Devletleri, Milli Mücadele sonunda işgal ettikleri toprakları terk ettikleri gibi, 2 Ekim 1923'te İstanbul'u da boşalttılar. **6** Ekim 1923 günü düzenlenen tören-

İstanbul'a giren ulusal ordunun Galata Köprüsü'nden geçişi, 6 Ekim 1923.
Eser Tutel koleksiyonu

le Şükrü Nailî Paşa (Gökberk) komutasındaki ulusal ordu birlikleri istanbul'a girdi. Böylece bugün, İstanbul'un kurtuluş bayramı olarak kabul edildi.

İstanbul Valiliği'nce her yıl 6 Ekim günü bu amaçla törenler düzenİenir. Program gereği, resmi ve özel daireler, binalar, ticarethane, kara ve deniz nakil araçları bayraklarla donatılır. Geceleri camiler, hisarlar, kule ve köprüler, meydanlar ışıklandırılır. Camilere günün anlamını yansıtan mahyalar asılır.

Saat 09-00'da Taksim Cumhuriyet Anıtı önünde çelenk koyma töreni yapılır. Bunun ardından da Vatan Caddesi'nde askeri birlik, askeri demek ve teşekküller, mehter bölüğü, bandolar, polis birliği, kız, erkek izci, öğrenci grupları, esnaf ve sanatkârlar, ticaret, deniz ticaret, sanayi, ziraat odaları ve diğer teşekküllerle sporcuların katıldığı geçit töreni düzenlenir.

Ayrıca Şişli'deki Atatürk Müzesi'nde(->), Saraybumu'ndaki Atatürk Heykeli'nde(-»), Edimekapı Şehitliği'nde(-+), geleneksel anma törenleri icra edilir. Öğleden soma, İstanbul'da çeşitli alanlarda halkoyunları gösterileri yapılır, belediye bandolan ve askeri bandolar konserler verir. Geceleyin de Taksim Alanı'nda belediye tarafından su ve ışık gösterisi, Deniz Ticaret Odası'nca da deniz gösterileri yapılır.

KUTLUAY ERDOĞAN

KURTULUŞ GENÇLİK KULÜBÜ

Tatavla (bugünkü Kurtuluş) semtinde oturan Rum gençleri tarafından 1896'da Tatavla Heraklis Jimnastik Kulübü adıyla kuruldu. Galatasaray Lisesi ve Robert Kolej'de öğrenci olan bu gençler, kulübün ilk sporcuları oldular. Jimnastik ile başlayan bu sportif faaliyet daha sonra atletizm, boks, güreş, voleybol ve basketbol ile futbol dallarına da yayıldı.

1906'da Atina'da yapdan "Ara Olimpiyat Oyunları"na bu kulüpten Konstantin Devecis, A. Celepoğlu, M. Murmuris, M. Daricas, A. Kritikas, M. Karuçaris ile Yorgo AlibrantisG» ve kardeşi Niko Alibrantis Osmanlı Devleti'ni temsilen katddılar, atletizm, güreş, eskrim ve jimnastik yarışmalarına katıldılar. Yorgo Alibrantis, o zamanlar jimnastik programına dahil bulunan 10 m'lik ipe tırmanış yarışmasında 11,4 saniyelik derecesiyle dünya ve olimpiyat rekoru kırmak suretiyle birinci oldu. 22 Ocak 1929'da Tatavla'da çıkan büyük yangında 250'ye yakın ev kül oldu. Semtin yangmdan kurtarılabilen bölümü Kurtuluş adım alırken Tatavla Heraklis Jimnastik Kulübü de adını Kurtuluş Spor Kulübü olarak değiştirdi. Kulüp atletizm, futbol ve basketbol dallarında varlık gösterdi. Atletizm ve basketbol dallarında milli takımlara sporcular verdi. Kurtuluş'taki kilisenin bahçesindeki beton zeminli basketbol sahasında birçok ünlü basketbolcu yetişti. Halen Almanya Basketbol Federasyonu'nda teknik direktör olarak çalışan eski milli basketbolcu Yakovos Bilek, Kurtuluş Spor Kulübü'nün yetiştirdiği ünlü sporculardandır.

CEM ATABEYOĞLU

KURUKAHVECİ MEHMET EFENDİ MAHDUMLARI

İstanbul'da kahveyi ilk kez öğüterek tiryakilere sunan asırlık müessese.

19. yy'm ikinci yansında, Hasan Efendi tarafından işletilen baharat ve çiğ kahve satan küçük bir dükkân olarak faaliyete geçti. Hasan Efendi'nin 1857'de Fatih'te doğan oğlu Mehmed Efendi, Fatih Timurhan Mektebi'nde ve daha sonra da Süleymaniye Medresesi'nde okuduktan sonra babasının dükkânmda çalışmaya başladı.

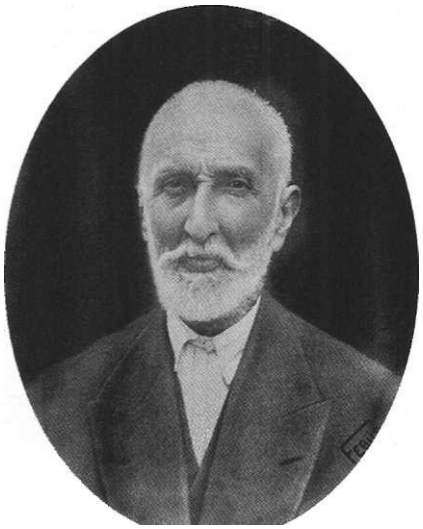

Kurukahveci Mehmed Efendi
Burçak Evren koleksiyonu

O güne kadar çiğ çekirdek olarak satılan kahve, satın alındıktan sonra evlerde kahve tavalarında kavrulup el değirmenlerinde çekildikten sonra içiliyordu. Mehmed Efendi baharat ve çiğ kahve dükMnını babasından devraldıktan sonra çiğ kahve kavurup dibeklerde öğütmek suretiyle hazır çekilmiş olarak tiryakilere sunmaya başladı. Bu yenilik ve tiryakilere sağlanan kolaylık kısa sürede tanınmasına ve kahvecilik alanmda ün yapmasına zemin hazırlayarak "Kurukahveci Mehmet Efendi" olarak isimlendirilmesine neden oldu.

1871'de kumkahveciliği meslek haline getiren Mehmed Efendi 1931'de ölünce, baba mesleğim oğulları Hasan, Hulusi, Ahmet Rıza sürdürmeye başladı. Kurukahveci soyadını da alan ailenin en büyüğü Hasan Selahattin Kurukahveci (1897-1944) baba mesleğini, kahveyi yurtiçinde olduğu kadar, yurtdışına da pazarlayarak tanıtmaya başladı. Hulusi Kurukahveci (1904-1934) ise 1930'lu ydlarm gelişen teknolojisine ayak uydurarak toplu üretimi gerçekleştirdi. Ayrıca İstanbul, Tahtakale'de, mimar Zühtü Başar'a art deco tarzında bir dükkân inşa ettirdi (1932). Bugün hâlâ kullanılmakta olan üç katlı betonarme binanın bodrum katı depolara, zemin kat değişik bir ışıklandırma düzeni ile satış kısmına, diğer katları da idari personele ayrddı.

Genç yaşta ölen Hulusi'nin yerine, firmanın başına Ahmet Rıza Kurukahveci (1912-1985) getirildi. Bir süre Londra'da eğitim gören Ahmet Rıza, müesseseyi çağdaş bir hale getirmek için tanıtım ve reklama büyük önem verdi. 1937'de, bugün hâlâ müessesenin amblemi olarak kullanılan deseni, dönemin en ünlü grafik sanatçısı İhap Hulusi'ye çizdirdi. Ayrıca o yıllarda yenilik olarak tanımlanan afiş ve takvim çalışmaları ile firmanın reklamını yaygınlaştırdı. Özel arabalarla yurtiçinde kahve dağıtımı yaptı.

Ahmet Rıza Kurukahveci'nin ölümünden sonra müessesenin sorumluluğunu Mehmed Efendi'nin torunları Mehmet ve Hulusi Kurukahveci üstlendiler. Genç kuşak Kurukahveciler Eminönü ve Bomonti'de kurdukları yeni ve modern tesislerde 250 gramlık teneke kutu ambalajlı veya 100 gramlık folyo paketlerde kahve hazırlayarak iç piyasada şarküteri, market ve bakkallara girerek kahve satış alanını genişlettiler. Yeni ambalajlan ve özel kahve setleri sayesinde başta Amerika, İngiltere, Almanya, Belçika, İspanya, Avusturya, Danimarka, Avustralya, Yeni Zellanda ve Hong Kong'a Türk kahvesini ihraç ederek tanıttılar.

BURÇAK EVREN

Kurukahveci Mehmet Efendi'nin İhap Hulusi tarafından çizilmiş iki afişi. *Burçak Evren koleksiyonu*

KURUÇEŞME

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Ortaköy' den Defterdarburnu ile; Arnavutköy'den Sarrafburnu ve Çorlulu Ali Paşa Yalısı (bugünkü Robert Lisesi girişi) ile ayrılan sahil boyunca ve arkasındaki sarp kayalık tepelerde yer alan semt. İdari açıdan Beşiktaş'a bağlı bir.mahalle.

"Bithias", "Kalamos", "Amopolos" ve "Kuruçeşme" günümüze kadar aldığı isimlerdir. Semt sakinleri, koruları ve bol akarsulan yüzünden, eski isminin Koruçeşme olduğunu iddia ederler.

Eski çağlarda denizciler, Kafkas bölgesinin zenginliklerini yağmalamak, ticaret yollarına ulaşmak için Boğaziçi'nin iki yakasındaki tepelerde yer alan tapmaklarda çeşitli tanrılara dua eder, sunaklara hediyeler bırakırlardı. Bir görüşe göre bugünkü Kuruçeşme'nin yerinde, sahile kadar uzanan bir kamışlık (Kalamos) ve Medeia'mn defne ağacının bulunduğu Bithias ile bunların yanmda sahile doğru inen Baka Tepesi'nde Meterteon (tanrıların annesi Rea, bazılarına göre Isis) adına bir kült yeri vardı. Boğaziçi'nde önce Bizans sonra da Osmanlı yapılarında yapı taşı olarak kullanılmış işlenmiş mermerler ve Yunan mitolojisi bu konuda ipuçlan veriyor. Kuruçeşme'de bulunan bazı işlenmiş mermer parçalan bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir. Ancak uzmanlar bu konuda görüş birliğine henüz varmamışlardır.

Bizans döneminde Stilit rahipleri, **433'** ten itibaren Simon Stylites 27 yıl, 460'tan itibaren Daniel Stylites(->) **33** yıl, birer sütun üzerinde bu semtte yaşamışlardır. Semte ait çok eski gravürlerde bu sütunlara rastlanmaktadır.

9. yy'da Patrik Tarasias (hd 784-806) Ayios Tarsias Manastırı'nı yaptırmıştır. Bizans hizmetindeki Peçenekler 1048'de isyan ederek, atlar üzerinde Boğazi yüzerek geçip manastır yanından karaya çıkmışlardır. 15. yy'a kadar durduğu bilinen manastırın Defterdarburnu ile Kuruçeşme Koyu arasında olduğu tahmin edilmektedir.

Kuruçeşme yerleşmesinin yüksek bir yerinde Ayios Dimitrios Ayazması vardır. Kaynağına uzun bir yeraltı yolundan gidilir. Tatlı suyunun şifalı olduğuna inanılır. Ayrıca bağlar içinde Ayia Lipsi, Ayios Nikolaos ayazmaları vardır.

17. yy'da köyün sakinleri, semtte cami, hamam, çeşme vb'leri olan daha çok dere içinde oturan Müslümanlar; 11 mahalle, **3** sinagog ile Yahudiler; 2 kilise, **3** mahalle ile Rumlar ve 1 kilise ile az sayıda Ermenidir. Bölgede bedesten, han, imaret binaları yoktur. Ancak 200 kadar dükkân bulunmaktadır.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde bahsettiği cami, II. Mehmed'in (Fatih) tezkirecibaşısı Osman Efendi'nin yaptırdığı bugün de ibadete açık olan camidir. 17. yy'da tamir görmüştür. Alt katında dükkânlar yer alır. Mihrabı bu dükkânlar üzerinde yarım daire cumba ile taşınmaktadır ve dilimli bir kulak ve taç ile nihayetlenmektedir. Yol cephesinde altta demir kafesli, kesme taş söveli dikdörtgen, üstte kemer tarzında alçı pencereleri vardır. Yapı ahşap

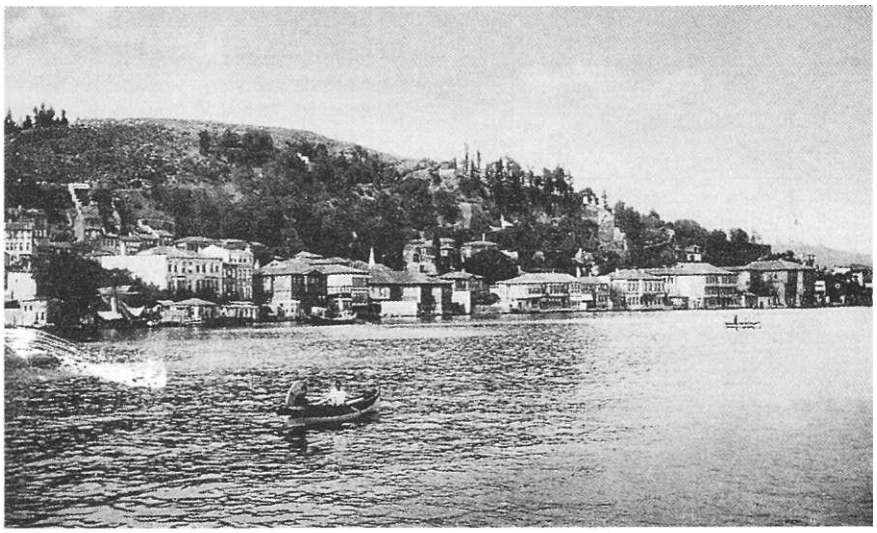

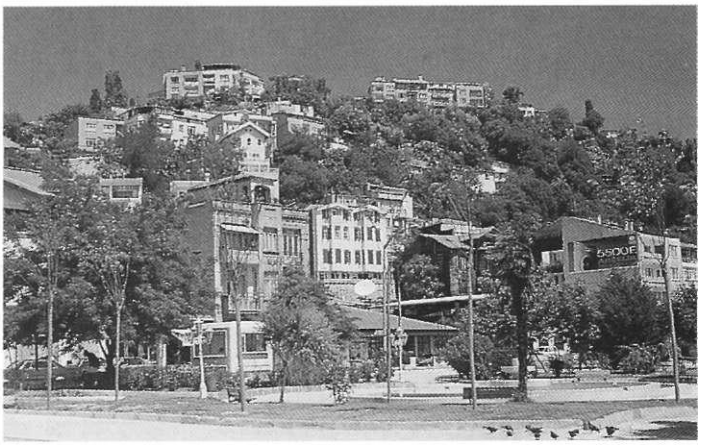

Yüzyıl başında (üstte) ve günümüzde Kuruçeşme'den görünümler. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi (üst), Banu Kutun/ Obscura, 1994*

karkas, çatısı kırma çatıdır. Dolgu duvarları tuğladır. Son cemaat yeri ve iç mahfili vardır. 1953'te bir tamir daha görmüştür. Tezkireci Osman Efendi Camii(->) olarak anılır. Caminin kuzeyinde ve batısında yüksek duvarlar arkasında çınar ve servi ağaçlarının beklediği mermer bezemeli taşları ile iki adet hazire vardır. Kuzeydeki hazirenin doğu duvarındaki yere dayalı blok mermer, caminin eski musalla taşıdır. Batıdaki hazirenin doğu duvarında mermer bezemeli Hamidiye Çeşmesi vardır. Ancak günümüzde su bağlantısı kesilmiştir.

Semte ismini veren çeşme, caminin alt katında ve doğu cephesinde (yol cephesi) harimin altında yer alan klasik Türk mimari üslubunda kesme küfeki taşı ile yapılmış, mermer yalaklı, iki tarafında sekileri, Selçuk yıldızı ve servi motifleri işli mermer aynataşlı, -L095/1683 tarihli çeşmedir. Daha sonra suyoı kaçmış olan çeşmeyi Köprülüzade Fazıl Âhmed Paşa'mn kız kardeşi onartıp yaptırmıştır. Çeşme 1983'te restore edilmiştir. Su deposuna çevre lağım sulan karıştığı için, kaynak suyu ile ilişkisi kesilip şehir su şebekesine bağlanmıştır.

Caminin güneybatı köşesinde, Alay Emini Sokağı'nm hamamın arka bahçe duvarı ile bitiştiği yerde, yazıtı ve su haznesi ile acı sulu bir Osmanlı çeşmesi, günümüzde halen kullanılmaktadır.

Kuruçeşme Hamamı diye bilinen ve yakın zamana kadar orijinal hali ile kullanılan hamam, Bostancı Ocağı'nm Hastalar Ağası Vakfından Bostancı Hamamı'dır. Yol cephesinde 3 katlı ahşap soyunmalığı ile daha çok bir konutu andırır. Arka bahçesinde kubbeli yıkanma mahalleri, külhanı vardır. Bahçesi ağaçlıktır.

Köy içinde Kırbaç Sokağı'nda Surp Haç Ermeni Kilisesi, Alay Emini ve Kırbaç Sokağı'nm kesiştiği yerde Rum Ayios Dimitrios Kilisesi ile Sarrafbumu'ndaki bir Rum ailenin şapeli niteliğinde Aya Yani (İoannes Pródromos) kiliseleri günümüzde faaldir. Sinagoglar ve Yahudi mezarlıklarından hiçbir iz kalmamıştır.

III. Selim zamanında (1789-1807) Rumların açtıklan tıp eğitimi amaçlı, Millet-i Rum Talimgahı denen Kuruçeşme Akademisi(-») I. Dünya Savaşı sonrasında hastane olarak kullanılmıştır.

Kuruçeşme 19. yy'ın başlarında İstanbul' un önde gelen semtlerinden idi. Bu semtte zat-ı şahanenin özel müsaadesi ile oturulabilirdi. Müslüman yapıları aşıboyası, yeşil, beyaz; azınlık yapıları kurşuni, sarı renklere boyanırdı. Yükseklikleri farklı olurdu. Ulaşım, alışveriş kayıklarla yapılır, kayıklar kişilerin sosyal durumlarına göre saptanırdı. Sık iskeleler arasındaki rıhtımda hizmetkârlar dolaşır, balıkçılar ağlarını yayar, kayıkçılar mallarını satarlardı.

Ulaşım kayıklarla olduğu için öncele-

ri tepelere değil kıyılara yerleşilmişti. Daha sonraları, 19- yy'ın ikinci yarısmda buharlı gemiler, karayolu ve tramvay ulaşımı kolaylaştırmış, çevreyi devamlı oturulur, kalabalık bir semt haline getirmiştir. Semtte sultan, vükela ve Sarrafburnu'na doğru da Musevi, Rum sarraf, banker ve hekimlerin yalıları vardı.

Kuruçeşme'de Ortaköy sınırından Sarrafburnu'na kadar, sahilde, sultanların ve devletin ileri gelenlerinin yalıları yer alırdı. Semtin kuzey sınırını meydana getiren Sarrafburnu bu adı, buradaki yalıların gayrimüslim sarraflarına ait olmasından almıştı. Yine aynı yerde hekimlerin de yalıları vardı. Yalılar bazen yolun kara tarafındaki koru ve bahçelere, yol üzerinden geçen köprülerle bağlanırdı.

19. yy'ın başlannda, Ortaköy Defterdarburnu'ndan Kuruçeşme'ye doğru ilk yalı III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) kızı Hatice Sultan'ın Neşetâbâd Sahilsarayı idi (bak. Hatice Sultan Sahilsarayı). Hatice Sultan'm ölümünden sonra diğer sultanların oturduğu yalı 1892'de yıktırılmış, yerine II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) kızları Zekiye ve Naime sultanlara, eş iki saray yaptırılmıştır.

Defterdar İbrahim Paşa Camii'nden sonra Sadrazam Yusuf Paşa'nın kardeşi Süleyman Bey Yalısı gelmekteydi. Hatice Sultan bu yalıyı maiyeti için kiralardı. Çeşitli defalar el değiştiren yalı 1908'de Meşrutiyet'ten az evvel II. Abdülhamid tarafından satın alınarak Adliye Nazırı Arif Hikmet Paşa'mn eşi olan kızı Naile Sultan'a hediye edildi.

Daha sonra Çavuşlar Kâtibi Tahir Efendi'nin yalısı gelirdi. Onu izleyen İstanbul Ağası Sadık Ağa'nın yalısı önceleri Mehdi Efendizade'nindi. Boğaz'ın en eski binalarından biri olan bu yalı pek çok sahip değiştirdikten soma 1894'te Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa tarafmdan yepyeni denecek şekilde tamir ettirildi. Boğaz'ın en süslü yalılarından biri oldu. 26 Aralık 1920 gecesi çıkan yangında yandı. Şah Sultan yalıları, hanedan emlakinden biri büyük, biri küçük, iki yalı idi. III. Selim'in kızı Şah Sultan'dan sonra bu yalıda Hibetullah Sultan oturduğundan yalı bu adla da bilinirdi. Pek çok defa sahip değiştiren yalı, en son Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'a verilmişti.

Ekmekçi Deresi'nden soma gelen, Boğaziçi'nin en meşhur binalarından biri olan Tırnakçı Yalısı, Yemişçi Hasan Paşa'nın idam ettirdiği Tırnakçı Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştı. Burada IV. Mehmed döneminde (1648-1687) Köprülü Fazıl Ahmed Paşa 10 yıl oturmuş; III. Selim zamanında, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın eşi Esma Sultan'a verilmiştir. 1726'da yalının arkasındaki yüksek bir tepenin üstünde Kasr-ı Süreyya Köşkü yaptırılmıştır. Yalının son sahibi Seniha Sultandır. Aşçıbaşı Yetimleri Yalisından çıkan bir yangın ile 1909'da yanmıştır.

19. yy'ın birinci yarısında Tırnakçı Yalısı'mn alt tarafında Hüsrev Paşa'nın kethüdası Emin Efendi'nin yalısı vardı. 1791'de Abdülmecid tarafından satın alınmış ve burada kız kardeşi Âdile Sultan'a(->) bir sahilsaray yaptırılmıştı. Eşi Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın ölümünden sonra Âdile Sultan yalıyı terk etmiş ve sahilsaraya Seniha Sultan gelmiştir.

1791'de burada bulunan yalılardan Aşçıbaşı Yetimleri, Saliha Sultan Kızı Fatma Hanım, Hekimbaşı Arif Efendi, Mollacıkzade Ata Efendi, Ayvazpaşazade yalıları 1820'den sonra çıkan bir yangında yok olmuşlardır.

Sahildeki Enderun-ı Hümayun Pazarbaşısı Mustafa Bey'in yalısı 18. yy'ın sonlarına aitti. Saliha Sultan Kızı Yalısı arsasında yapılan ve 1887'de Amiral Çinçon Hasan Paşa'ya geçen ve çeşitli defalar el değiştirdikten sonra II. Abdülhamid tarafından alımp Doktor Bier'e verilen yalı 1909'da yandı. Hekimbaşı Arif Efendi Yahşinin arsasına yapılan Mollacıkzade Atâ Efendi Yalısı da buradaydı.

Kuruçeşme'de 5 tane iskele vardı. Bunlar: 1. Aralık iskelesi, Kuruçeşme iskelesi (bugün Kuruçeşme Parkı içinde kalan iskele); 2. aralık iskelesi (yine park içinde İSKİ su tankerlerinin durduğu iskele), 2. aralık iskele (vapur iskelesi yapısının olduğu yer), 3- aralık iskele (Galatasaray Adasina kalkan motorların iskelesi); Kuyumcubaşı İskelesi (Sarrafburnu'nun bugün, kazıklı yolun başladığı yer) idi.

Tezkireci Osman Efendi Camii'nin karşısında bostancı karakolu ve yakınında Kızlarağası Ahmed Ağa tarafından yaptınlmış bir mektep vardı. Kuruçeşme İskelesi karşısındaki küçük adacık II. Abdülhamid tarafından Sarkis Balyan'a hediye edilmiş; bir müddet bütün etrafı duvarlarla çevrili biçimde ve bahçe olarak kullanılmış; daha soma kömür deposu yapılan yer Cumhuriyet döneminde Galatasaray Spor Kulübü'ne verilmiş, kürek ve yüzme sporları için kullanılmıştı. Bugün su sporları okulları kapatılmıştır ve kulüp, yüzme havuzu ve diskotek olarak kullamlmaktadır.

Kuyumcubaşı İskelesi'nden Çorlulu Ali Paşa Yalısı önüne kadar olan yer yaklaşık 200 yıldır Sarrafburnu olarak anılmaktadır. Burada, kıyıdaki yalıların arkasından geçen yolun üzerinde, setin üstünde Bizans döneminden kaldığı söylenen mahzen ve sarnıçlar bir süre sarraflar çarşısı olarak kullanılmıştır. Bu bölgedeki, bugün Memduh Paşa Yalısı diye bilinen Ayvazpaşazadelerin yalısının arkasındaki 80 dönümlük koruda bir darphane bulunduğu da bilinmektedir.

Ayvazpaşazadelerin yalısının korusunda darphaneden başka su ile işleyen bir asansör ve paşanın silah müzesi olarak kullandığı yapılar da bulunmaktadır. Ayyazpaşazadeler Yalısı 1980'lerde restore edilmiştir. Rüstem Paşa Yalısı diye anılan Tarakçızade Yalısı, Ağababa Kapıcıoğlu Yalısı, Muhsinzadeler Yalısı bölgedeki yaldarın bazılarıydı.

Bu yaldardan büyük bir kısmı işgal sırasında, 13 Haziran 1919'da Fransızların Kara Todori Paşa Yalısı'ndan çıkardıklan yangının büyümesi ile yok olmuş, ayakta kalabilenler de imar hareketlerinin kurbanı olmuştur. İstiklal Savaşı sonrasında hanedanın ve azınlıkların sahipsiz bıraktığı, arsa haline gelen bu yerler kömür deposu olarak kullanılmış, ayakta durabilenler tütün vb depolarına dönüşmüş veya yıkıntı haline gelmiştir. 1986'dan sonra sahil kömür depolarından temizlenerek yeşillendirilmiş, kısmen park olarak düzenlenmiş, kısmen de Naile Sultan Yalısında olduğu gibi güzel restitüsyonlar yapılmıştır. Sahile 1988'de Prof. Dr. Günel Akdoğan'ın çizmiş olduğu park projesi bizzat kendisinin kontrolü altında uygulanmış ve 1989'da kendi adı ile açılmıştır. Bu park arka plandaki koruyu, görsel olarak, kıyıya bağlayan başarılı bir uygulamadır.

Sarrafburnu 1919 yangınından kurtulan bir yer olarak günümüze kadar gelebilmiş 8 yalısı ile (binalardan 2'si hariç diğerleri restore edilmiştir) dikkati çeker.

Son imar hareketleri sırasında Sarrafburnu yaldan ve Arnavutköy yalıları önünden kazıklı yollar geçirilmiş ve kıyı kısmen doldurularak kıyı hattı ve kotu değiştirilmiştir.

Tarih boyunca yeşil koruları ile anılan Kuruçeşme gravürlerde de böylece resmedilmiştir. Başvekâlet arşivinde Âsâkir-i Mansure-i Muhammediye zamanında sayıları 28 olarak tespit edilen bahçeler arasında adı sayılmaktadır. Sultanlara ve zamanın yüksek rütbeli kişilerine ait olan sahilhane ve köşk bahçelerine çok önem verilmiş, hattâ zaman zaman Avrupa'dan bahçıvanlar getirtilerek bahçeler düzenletilmiştir.

Kuruçeşme'deki bu tür tarihsel bahçelerden birkaçı şunlardır:

1726'da III. Ahmed'e verilecek bir şölen için tepede Kasr-ı Süreyya yapdmıştır.

Muhsinzade Yahşinin arka bahçesinde ise III. Ahmed zamanından kalma hamam ve bahçenin dibinde mermer sofalar, havuzlar, fıskiye ve selsebilli setler bulunmaktaydı. Bu mermer sebilli bahçe ve fıskiyeler zamanla büyütülmüş, kameriyeler ilave edilmiştir.

Tırnakçı Hasan Paşa'nın konağı ise, 1838'de I. Abdülhamid'in kızı Atiye Sultan için yeniden yapılırken güzel bir bahçe de düzenlenmiştir.

18. yy'ın ortalarında Tırnakçı Yahşinin yakmında bulunan ve sık sık sahip değiştiren Endemn-ı Hümayun Pazarbaşısı Mustafa Bey'in yalısının bahçesinde denizden girilen büyük bir kayık limanı vardı. Bu liman rıhtım üzerine inşa edilen yüksek bir duvarla dışandan ayrdmış ilginç bir uygulamadır.

Kuruçeşme'de 19- yy'ın sonlarında Ayvazpaşazadelerin yalısının yerine yapılan Memduh Paşa Köşkümün, zamanmda görkemli olan bahçesinin kalıntılarını hâlâ görebilmek mümkündür. Denizden yüksek olan bahçe, setler üzerinde düzenlenmiştir. Orta sette grotto, kaskatlı bir derecik ve üzerinde köprülerle düzenlenmiş rustik bir bahçe düzeni görülmektedir. Sarrafburnu ve daha sonra da Ali Paşa'nın sahilsaraymdan dolayı bu adı alan Ali Paşa Önü semtinde, birçok bahçe ve bostanlar vardı.

Bugüne kalabilen özel korulardan Naciye Sultan ve Naile Sultan koruları belli dönemlerdeki inşaat izinleri ile önemli öl-

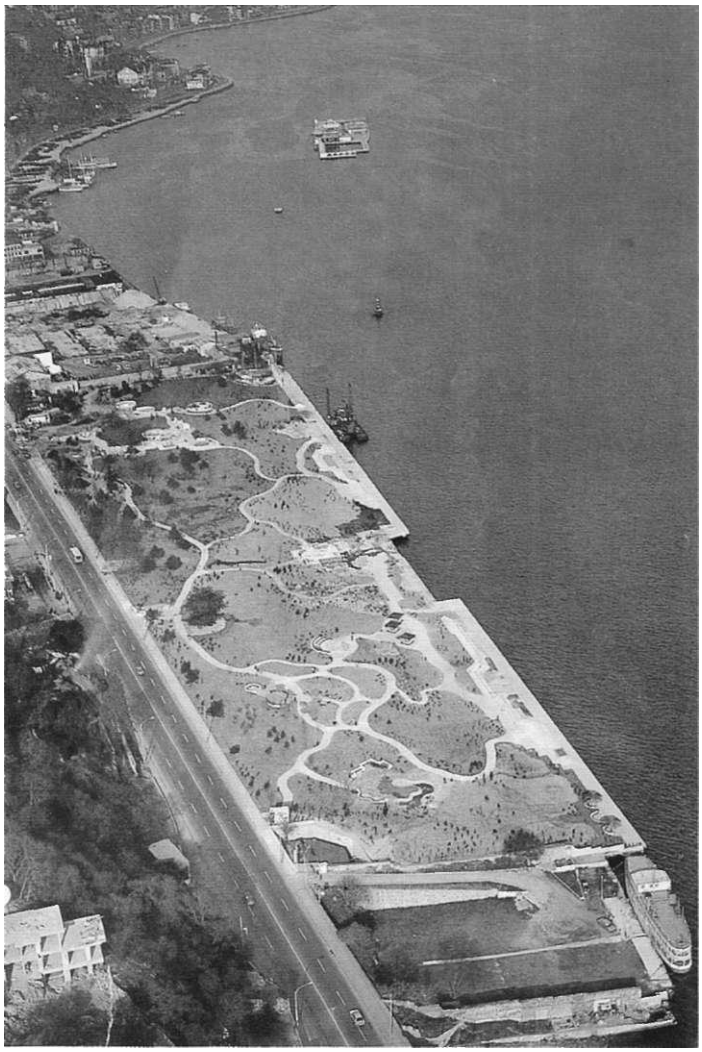

Kuruçeşme Parkı, kıyılan ve Galatasaray Adası.
Peyzaj Mimarisi, S. 3 (Man 1992)

çüde tahrip olmuş; Emin Vafi Korusu ise Memduh Paşa Köşkü etrafında küçülmüş, bahçe ölçeğinde kalmıştır.

Kuruçeşme'de Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı' nm pilot proje çalışması olarak 1994'te yapılan sayımda, özel koru ve parklar hariç, yol kenarları ve ev bahçelerindeki tüm ağaçlar sayılmış, yerleri tespit edilerek bütün fiziksel özellikleri, sağlık durumları, envanter föylerine geçmiş, ayrıca bunlar 1/ 1.000 ölçekli haritalara işlenmiştir.

Ağaç türlerinden ise 538 adedi sayılabilmiş, bunlar içinde Boğaziçi'nin simgesi olan, mezarlık ve hazirelerde korunmuş, 63 adet serviye, sadece 2 adet şemsiye görünüşlü fıstıkçamına *(Pinus pined)* rastlanmış, tohumdan kolayca üreyebilen Boğaz' ın pembe bahar müjdecisi erguvanlar *(Cercis siliauastrum)* bile 24 adet sayılabilmiştir. Yine çok az adette ve çoğunlukla köşk bahçelerinde korunabilenporsuk, sedir, çam ile yapraklı ağaçlardan-çınar, ıhlamur, atkestanesi, çitlembik, yalancı akasya, söğüt, dişbudak, manolya, sakızağacı, kavak sayılabilmiştir. Küçük ev bahçelerinde ise daha ziyade meyve ağaçları dikildiğinden bunlar sayımda çok sayıda görülmüştür.

Bibi. Eldem, *Boğaziçi Anıları,* 66-91; *TA,* c. VII, s. 368; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, 258; R. Serhadoğlu, *Büyük İstanbul Albümü,* ist., 1955, s. 439; S. Ayverdi, *Boğaziçinde Tarih,* İst., 1976; Eyice, *Boğaziçi,* 25; M. Sertoğlu, *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 11 (Kasım 1977), s. 43; *Fatih Devri Mimarisi,* İst., 1953, s. 28; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* 34; C. Kayra-E. Uyepazarcı, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u,* ist., 1992, s. 120-121; O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* c. IV, ist., 1994, s. 792-805; Eldem, *Türk Bahçeleri;* Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri;* Z. T. Özgeç, *Taşınmaz Kültür ve Doğa Varlıkları Kuruçeşme Pilot Projesi, Raporu,* ist., 1994.

TÜLAY TAŞÇIOĞLU-
ZEYNEP TÜLİN ÖZGEN

KURUÇEŞME AKADEMİSİ

Rumlar tarafından 1803'te Kuruçeşme'de kurulmuş yüksek öğrenim kurumu. Kuruçeşme Üniversitesi olarak da anılır.

Okulun dil-edebiyat, hendese-riyaziyat (geometri-matematik) ve tıp bölümleri bulunmaktaydı. Okul hakkında Türkçede ya-' pılmış bazı yayınlarda burada Fener Patrikhanesi'ne bağlı olarak öğrenim yapıldığı öne sürülmüş ise de, kaynaklar incelendiğinde, bu okulun Rum Ortodoks Patrikhanesi'yle organik bir bağı bulunmadığı, tersine laik sayılabilecek bir eğitimi benimsediği (hattâ bu yüzden dindar Rum çevrelerinin tepkilerine maruz kaldığı), tıbbiye bölümünün ise Osmanlı Devleti tarafından resmi tıp mektebi sayıldığı, aynı yerde bir de hastanenin faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır.

Rum Ortodoks Patrikhanesi bünyesindeki Rum mektebi (Rum Mekteb-i Kebiri) adlı dinsel nitelikli okulun öğrencileri yaz olunca derslerini Kuruçeşme'de Patrikhane'ye ait bir binada sürdürürlerdi ve bu nedenle burası bir çeşit yaz okulu işlevi görürdü. 19. yy'ın başlarında bazı Rum aydınları ile tüccarları bir yüksekokul açmak ve orada kilise eğitiminden ayrı, çağdaş öğretim yapmak istediler. Böyle bir isteği ortaya koyanlar 18. yyin Aydınlanma Çağı sonuçlanndan, ileriye dönük fikir akımlarından ve özellikle 1789 Fransız Devrimi' nin tüm Avrupa'da estirdiği atmosferden önemli ölçüde etkilenmişlerdi.

Osmanlı Rum aydınlarının ve yenilikçilerinin çabalan sonuç verdi, Kuruçeşme' deki binada Divan-ı Hümayun tercümanlarından (o sırada Boğdan voyvodasının kardeşi olan) Dimitraşko Morozbeyzade' nin yönetiminde, 1803'te, III. Selim'in (hd 1789-1807) müsaadesiyle, okul Millet-i Rum Talimgahı adıyla öğretime başladı.

Okulun müdürü, Patrikhane'ye değil, bir mütevelli heyetine bağlıydı, bünyesindeki tıbbiye bölümü (tıphane) ve hastanesi Osmanlı Devleti'ne tabip yetiştirmek bakımından da işlev gördü; hastanesinde din ve etnik grup ayrımı yapılmadan hastalara bakıldı.

Kuruçeşme Rum Üniversitesi hakkında 1805'e ait Dimitraşko Morozbeyzade imzalı bir dilekçede, "işe yarar mütercim ve hizmetkâr yetiştirilmek kasıt ve niyyet-i halisesiyle (iyi niyetiyle)" okulun sorumlularının bir hayli masrafa katlanarak ve gece gündüz çalışarak gösterdikleri çabalara rağmen, rahatsız edildikleri, gerek muallimlerin, gerekse şakirtlerin (öğrenci) taarruza uğradıkları belirtilerek, bunları yapanların okula garez besleyen fesat ve kıskanç Rumlar olduğu, bazı Müslümanların da kişkırtıldığı söyleniyordu.

Okulun varlığından rahatsız olanlar bu türlü davranışlanndan vazgeçmediler. Aynı yıllarda Osmanlı Devleti içinde Yunanistan sorunu büyümeye başlamıştı. Sonuçta 1820'deki Mora ayaklanmasıyla ve Rum tercümanların -bu arada Dimitraşko Morozbeyzade'nin- Babıâli'deki görevlerinden uzaklaştırılmalarıyla okul kapandı.

İSTANBUL

KURUÇEŞME CAMÜ

bak. TEZKİRECİ OSMAN EFENDİ CAMİİ

KIRI KAYAK CAMÜ

bak. SEMİZ ALİ PAŞA CAMİİ

KURUYEMİŞÇİLER

Eski İstanbul yaşayışı içinde her sınıf ve yaştan müşterinin en çok rağbet ettiği esnafın başında kuruyemişçiler gelmekteydi.

Aslında kuruyemiş, karın doyurma ve beslenme gayesi taşımayıp vakit geçirmek

için yenildiğinden, halk arasında "eğlencelik" olarak adlandırılmıştır.

Eski dönemlerde kumyemişçiler, birçok esnaf gibi mahalle aralarında dolaşarak mallarını satarlardı. Genellikle Çankırı ve çevresinden gelen kumyemişçiler, sırtlarında kıldan mamul bir elbise, ayaklarında yemeniye benzeyen pabuç, fes üzerine sarılmış yazma çevre, yemeni, ellerinde terlerini silmeye yarayan çaputla bağırarak sokaklardan geçerlerdi.

Kuruyemişçilerin en çok sattıkları malların başında leblebi gelirdi. "Ey leplebu, tezze gettüm, ıscak ıscak" nidasıyla heybelerinin içinden çocuklara para bazen de mal karşılığı satış yaparlardı. Bazı kumyemişçiler ise leblebinin başka bir çeşidi olan, yine çocukların çok sevdiği leblebi şekeri, pestil, fıstık gibi şeyleri de satarlardı.

Gezgin kumyemişçiler meyhane önlerinde ve mesirelerde de satış yaparlardı. Günümüzde de faaliyetlerini sinema, meyhane, okul önleri ve pazarlarda sürdürmektedirler. Bunlar mallarını artık heybeler içinde değil, iki ya da üç gözlü sepete benzeyen camlı kumlarda satmaktadırlar.

Kumyemişçiler, 20. yy'ın başlarında toptan ve perakende satış yapan dükkânlara yerleştiler. Eminönü'nde Yemiş İskelesinin baş tarafında kuruyemişçilerin toptancıları faaliyet göstermekteydi. 1940'lı yıllarda sayıları 100'e yakın olan bu dükkânlar, gittikçe azalmaya ve çeşitlerini de değiştirmeye başlamışlardır. Bu dükkânlarda Anadolu, Suriye ve Rumeli'den gelen çeşit çeşit yemişler satılmaktaydı. Ayrıca, tahta kutular içinde meyve murabbaı denilen marmelatlar, cevizli ve bademli köftürler, cevizli sucuklar, "nardenk" adı verilen nar ve üzüm suyuyla yapılan bir nevi marmelat satılırdı.

Perakendeci kumyemiş dükkânları, ilk önce kışlık sinema girişlerinde veya yalanlarında, daha sonra da semtlerin değişik yerlerinde açılmaya başladı. Bu dükkânların müşterilerinin başında gelen çocukların en çok sevdikleri ve aldıkları şey leblebi unuydu. Leblebi ununu şekerle karıştırarak yedikleri gibi bazen de birbirlerine üfleyerek oyun oynarlardı. Kumyemişçiler, zamanla daha lüks yemişler de satmaya başladılar. Ayıklanmış antepfıstığı, kabak çekirdeği bu lüks yemişlerin en çok sevilenlerindendir. Kuruyemişçilerin sattıkları mallar arasında sadece ramazanlara has hurma ve güllaç da bulunurdu.

Günümüzde kuruyemişçilerin çeşitleri son derece zenginleşmiş ve eskiye oranla hayli farklılaşmıştır. Yemişin dışında değişik şekerlemeler, sakız çeşitleri, kurukahve gibi mallar da müşterilere sunulmaktadır.

Bibi. V. Hiç, "Ayak Esnafı (Leblebici)", *İSTA,* III, 1405; Musahibzade. *İstanbul Yaşayışı,* (1992), 190-191.

UĞUR GÖKTAŞ

KUŞ EVLERİ

Serçe, saka, kırlangıç, güvercin, leylek vb kuşların barınması, konaklaması amacıyla tasarlanmış küçük boyutlu mimari maket niteliğinde konutlar ya da duvar etine oyulmuş yuvalar. Kuş evleri, kuş köşkü, güvercinlik, serçesaray vb isimlerle de bilinmektedir.

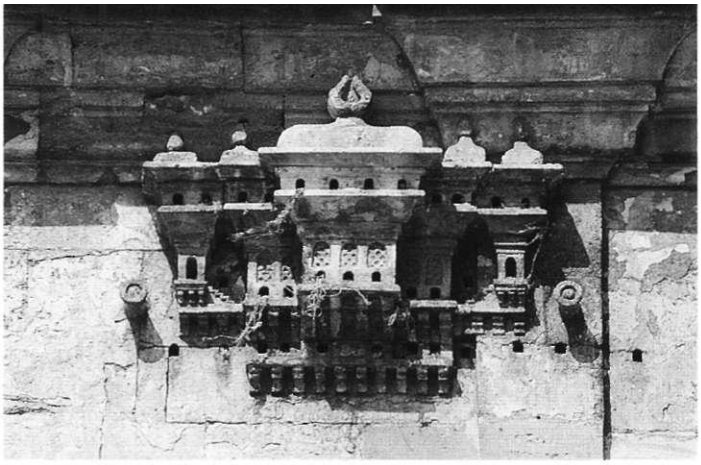

Üsküdar'daki Ayazma Camii'nin kuş evleriyle süslü iki cephesinden görünümler. *Tahsin Aydoğmuş, 1993*

İnsanoğlunun hayvan sevgisinin göstergesi olan bu yapıların Türkiye'de oldukça erken tarihlere indirilen örnekleri vardır. Osmanlı dönemi bu tür yapılar açısından zenginlik arz etmektedir. İstanbul ise 16. yy'dan bu yana sergilediği çeşitlemelerle önemli bir merkezdir.

Kuş evlerinin gerek gösterdiği plastik özellikler, gerek heykel sanatına yaklaşan tasarımlar ve gerekse yitirilen konut mimarisinin üç boyutlu görsel belgeleri olması açısmdan Türk sanatında kendine özgü bir yeri vardır. Ev, kütüphane, medrese, sıbyan mektebi, sukemeri, maksem, çeşme, han ve camilerin yanısıra bazı portalleri taçlayan kuş evleri bu yapılara insanoğluna hizmetin yanısıra ikinci bir fonksiyon eklemiştir.

Kuş evleri taş ya da almaşık duvar etine oyulan yuvalar ya da duvar etine giydirilen, geçirilen, monte edilen yüksek kabartma niteliğinde farklı malzeme ve tekniklerle yapılmış küçük boyutlu mimari tasarımlardan oluşmaktadır. Birinci grupta ya tuğlaları çeşitli yönlere oturtarak yapılmış hücreler ya da taş yüzeyine oyulmuş, küçük kemerlerle girişi sağlanan gözler vardır. Düz yüzeyli olan bu türde bazen pahlı köşeler çökertilerek meydana getirilmiş örneklere de rastlanmaktadır. İkinci grupta ise ya duvar eti arasına yerleştirilmiş bir konsol üzerine oturtulmuş ya da duvar içinden gelen demir çubuk, kelepçe gibi ünitelerle bağlanan mimari maketler vardır. Genellikle küfeki taşından oyulmuş kafes niteliğindeki örneklerin malakâri tekniği ve yer yer tuğla işçiliği ile süslenmiş olanlarına da rastlanmaktadır.

Bazen tek katlı, tek gözlü, bazen tek katlı, çift gözlü ev, köşk olarak tasarlanan bu yapdann iki katlı ve iki-üç üniteli olanları da görülmektedir. Kapı, pencere vb ü-

Bağdat Caddesi 93 no'daki kuş evi. *H. Örcün Barışta*

Darphane'nin iç avlusunda bir kuş evi. *İstanbul,* S. 1 (1992)

niteleri detayları ile işlenmiş örnekler, düz çatı, kırma çatı, tonoz, kubbe vb değişik örtü sistemleri ile taçlandırılmıştır. Genellikle önünde kuşların konabilmesi için bir platform bulunan, saçak altlarına yapının güneş alan ünitelerine oturtulmuş örnekler arasında karışık teknikle yapılmış, yer yer ajur işçiliğiyle bezenmiş parçalar da bulunmaktadır. Çok katlı tasarlanmış yapılar arasında saraylar ve ikişer minareli cami formları, üst düzeyde taş işçiliğinin yanısıra estetikte ulaşılan düzeyi belirler.

İstanbul'un semtlerine dağılmış bellibaşlı kuş evleri kısaca şöyle sıralanabilir. Kuş evlerinin en erken tarihli örnekleri İstanbul Büyükçekmece Köprüsü(-0 üzerindedir.

Benzer düzenlenmiş yuvalar 17. yy'da Yeni Cami duvarlarmda görülmektedir. Bu camide aym zamanda kıble duvarının bulunduğu yöndeki ayağın biri üzerinde ve deniz cephesinde küfeki taşından yapılmış tek katlı, önünde bir platform bulunan, iki gözlü kuş evleri vardır. Kuş evleri ile dikkati çeken bir başka cami 1708-1710 tarihli Üsküdar Yeni Valide Camii'dir. Üç cephesinde de ya küfeki taşma oyulmuş ya da küfeki taşından yapılmış kuş evleri bulunan bu yapıda, günümüze çok iyi durumda ulaşmış bir ev ve ikişer minareli, kubbeli, cami biçiminde tasarlamış iki kuş evi yer almaktadır. Plastik özellikleri bulunan cami formundaki kuş evleri aynı zamanda ajur işçiliğiyle çalışılmış pencereleriyle dikkati çekmektedir. Aym caminin deniz yönündeki portali üzerinde tuğla ile oluşturulmuş bir kuş evi farklı teknikle yapılmış bir örnek oluşturmaktadır.

Kuşkusuz İstanbul'un en zengin kuş evleri koleksiyonuna sahip olan eseri 1760 tarihli Üsküdar'daki, Ayazma Camii'dir(->). Burada tek katlı ev, köşk, çok katlı köşk, saray gibi çeşitlemeler dikkati çekmektedir. Caminin üç cephesi değişik sayıda kubbe ya da tonozla örtülü iki katlı serçesaraylarla göz kamaştırmaktadır. Küfeki taşından oyulmuş yapıların bazı pencerelerinde ajur işçiliği gözlenmektedir. Demir kelepçelerle beden duvarlarına monte edilmiş kuş evleri yüksek kabartma niteliğindedir. Karşılıklı iki portal çok sayıda tek katlı ev, iki katlı köşklerle donatılmış sanki bir kuş cenneti, bir açık hava müzesi niteliğindedir. Portali kuş evleri ile süslü bir başka yapı Eyüb Sultan Camii'nin 1800'de inşa edilmiş kapısıdır. Burada küfeki taşından oyulmuş iki katlı köşk biçimindeki kuş evi bir konsol üzerine oturtulmuştur. Kuş evleri ile ilgi çeken bir başka cami Üskadar'daki 1801 tarihli Selimiye Camii'dir. Caminin iki ayağının üzerinde küfeki taşından yapılmış iki katlı köşkler olarak birbirinden ayn tasarlanmış kuş evleri vardır. Pencereleri ajur işçiliği ile bezenmiş bu evler plastik özellikler arz eden bir örtü sistemi ile taçlandırılmıştır.

Mimari türleri arasında Laleli'deki III. Mustafa ile III. Selim'in türbesi mezar anıtı olarak özgün bir örnektir. Yapı küfeki taşından oyulmuş birbirinden ayrı tasarlanmış iki kuş evi ile bezenmiştir. İki katlı inşa edilmiş kuş evleri yüksek kabartma niteliğindedir. Birinin birinci katmda malakâri tekniği ile çalışılmış gözler fark edilmektedir. Pahlanmış köşelere oturtulmuş bu yapılar örtü sistemleriyle ilgi çekmektedir.

İstanbul'da bazı medreselerde de kuş evlerine rastlanmaktadır. 1745 tarihli Beyazıt'taki Seyyid Hasan Paşa Medresesi diğerlerinden farklı malakâri tekniğiyle almaşık duvar üzerine tasarlanmış kuş eviyle dikkati çekmektedir. Burada iki minareli, çok kadı inşa edilmiş cami formundaki kuş evinin pencerelerinde ajur işçiliği gözlenmektedir. Bir başka medrese Bereketzade Medresesi'dir. Burada küfeki taşından yapılmış iki katlı tonozla örtülü bir köşk bulunmaktadır.

Sivil yapılar arasmda portali karşılıklı iki kuş evi ile bezenmiş 1732 tarihli Taksim Maksemi su yapılarında da kuş evlerinin varlığım ortaya koymaktadır. Küfeki taşından yapılmış tek katlı köşk biçimindeki bu evler hem üç üniteli konut mimarisi hem de örtü sistemleri ve örtüye geçiş elemanlarıyla belge niteliğindedir.

Eğitime yönelik yapılara gelince I. Mahmud döneminde (1730-1754) inşa edilmiş Fatih Camii Kütüphanesi taşıntılı tasarlanmamış, almaşık duvar üzerine açılmış altı yuva ile değişik bir uygulama örneğine sahiptir. Buradaki kuş evi iki katlıdır. Bir başka eser Eyüp'te 1800 tarihli Şah Sultan Mektebi'dir. Mektebin önündeki Şah Sultan Sebili üzerinde yer alan kuş evi, küfeki taşından oyulmuş iki katlı bir köşk olarak tasarlanmıştır. Bir konsol üzerine oturtulmuş yapı örtü sistemiyle ilgi çekmektedir. Bir başka kütüphane Laleli'deki Ragıb Paşa Kütüphanesi'dir. Burada bazı üniteleri yıkılmış bir kuş evi özellikle tuğla işçiliğiyle ve duvar içine oyulmuş mimari bölümleriyle bu yapıların iç mekânı konusunda bilgi vermektedir. Her üç örnek değişik yaştaki gruplara kuş sevgisini aşılaması açısından önemlidir.

Kuş evlerinin sevilerek uygulandığı bir tür de hanlardır. Laleli'deki Taş Han bu konuda güzel bir örnek oluşturmaktadır. Yapı almaşık duvar yüzeyince, küfeki taşından bir hatıla monte edilmiş ve üç üniteli, tek ve çok katlı kuş evleri, kuş köşkleriyle bezenmiştir. Mısır Çarşısı ise küfeki taşına monte edilmiş tek gözlü küfeki taşından yapılmış kuş evleriyle ticaret amaçlı yapılarda da bu tür uygulamaların varlığını ortaya koymaktadır. Almaşık duvar yüzeyine oturtulmuş kuş evleri, deniz cephesinde, saçak altında yer almaktadır. Esnafın her sabah dükkân açmadan yem serptiği kuşlarm barındığı bu evler İstanbul kültürünün ilginç uzantılarıdır.

20. yy'da yeni teknolojik olanaklarla yapılmış modern yapılarda, örneğin Bağdat Caddesi'ndeki 228 no'lu bir ev ve 423 no' lu bir dükkân üzerinde yer alan kuş evleri hâlâ kuş sevgisinin ve bazı geleneklerin süregeldiğini göstermektedir.

Bibi. L. Ş. Merey, "Kuşevleri-Serçesarayları", *V. Uluslararası Türk Sanatı Kongresi,* Budapeşte, 1978, s. 606; M. Aksel, "Kuşevleri ve Kuşlar", *Sanat ve Folklor,* İst., 1971, s. 187-197; ay, "İstanbul Mimarisinde Kuş Evleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası,* S. 5 (1959), s. 33-55; Y. Önge, "Mimar Gözü ile Kuşevleri", *Kültür ve Sanat,* S. 5 (1977), s. 86-91; H. A. Göksoy, "Osmanlılarda Kuş Sevgisi, Kuş Evleri", *İlgi,* S. 24 (1976), s. 13-15; C. Bektaş, "Kuşevleri", *İstanbul,* S. 1 (1992), s. 133-143; H. Ö. Barışta, "Kuşevleri", *Thema Larousse,* c. VI, ist., 1994, s. 292-293

H. ORCUN BARIŞTA

KUŞADALI TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Aksaray Sineklibakkal'da, Kâtip Muslihittin Camii Sokağı ile Sancaktar Müezzin Sokağımn sınırladığı arsa üzerinde idi. Tek bir yapıdan oluşan tekkeden günümüze yalnızca haziresi gelebilmiştir.

Tekke, 1819'da Hacı Halil Ağa (ö. 1820) tarafından dönemin ünlü mutasavvıfı Kuşadalı İbrahim Efendi(-») adma inşa ettirilmiştir. Doğum yerine nispetle "Kuşadalı" lakabıyla tanınan ibrahim Efendi (ö. 1845), Halvetîliğin Şabanîlik koluna bağlı Çerkeşîlikten kendi adına ayırdığı Kuşadavîlik ya da tbrahimîlik olarak tanınan tarikatın kurucusudur.

Tekkenin ilk postnişini İbrahim Efendi'dir. 1819-1833 arasında meşihat görevini sürdüren İbrahim Efendi, 1833'te çıkan bir yangında tekkesinin yanmasından sonra tarikat faaliyetlerini kendi evinde yürütmüştür. Bir süre harap kalan tekke, 1840' tan sonra Halvetîliğin Bekrî koluna mensup Şamlı İbrahim Efendi (ö. 1872) tarafından ihya edilerek faaliyete geçirilmiştir. Kendisinden sonra meşihat makamına Şeyh Safî Efendi ile Mehmed Cemal Efendi (ö. 1893) oturmuşlar ve İstanbul'da yaygın olmayan Bekriliği temsil etmişlerdir. 1925'ten sonra kaderine terk edilen tekke zamanla harap olmuş, 1951'den az sonra ise tamamen ortadan kalkmıştır. Tekkenin ayin günü perşembe idi.

Tekkenin arsası doğuda Kâtip Muslihittin Camii Sokağı, batıda Sancaktar Müezzin Sokağı, güneyde ve kuzeyde ise komşu parseller ile çevrilidir. Tek bir yapıdan oluşan tekke, arsanın hemen bütününü iş-

gal etmektedir. Haziresi de doğuda sokağın karşı yakasındadır. Bölümlerin tek bir yapı içinde toplandığı Kuşadalı İbrahim Efendi Tekkesi'nde selamlık ve tevhidhane doğu yönünde, harem ise batı yönünde yer almaktaydı. Cümle kapısı Kâtip Mus-İihittin Camii Sokağina, harem kapısı ise Sancaktar Müezzin Sokağina açılmaktaydı.

Ahşap iskeletli olan yapı iki katlıdır. Zemin katın doğusunda alt kesimde ahşap dikmelerin arası, tuğla hatülı moloz taş ile örülmüştür. Bunun dışında bütün duvarlar ahşap kaplama, içeriden bağdadi sıva ile teşkil edilmiştir. Döşeme ve tavan kaplamaları ile çatı ahşap olup alaturka kiremitle kaplıdır.

Dikdörtgen ya da kare planlı olduğu anlaşılan tevhidhaneye Kâtip Muslihittin Camii Sokağina açılan cümle kapısından ve selamlığı teşkil eden giriş bölümünden geçilerek varılmaktadır. İki kat yüksekliğindeki bu mekânın üst kesiminde, kafesler ile kapatılmış yarım daire kemerli açıklıklar ile tevhidhaneye bakan kadınlar mahfili görülmektedir. Bunun yanında ahşap korkulukları olan diğer bir mahfil vardır ki hünkâr mahfili olması muhtemeldir. Altta ise selamlıktan tevhidhaneye açılan kapı ile servis penceresi niteliğinde iki adet pencere görülmektedir. Bunların meydan odasına ya da şerbethaye açıldığı tahmin edilebilir.

Yapının cephelerinde cümle kapısmm yer aldığı doğu cephesi, alt kesimindeki kagir örgü ve bunun üstünden başlayıp saçağa kadar devam eden ahşap kaplamalar arasındaki doku farkı ile anlam kazanmış olup, üst katta girişin hizasındaki üçgen planlı çıkma ile de hareketlendirilmiştir. Cümle kapısının sağında ve solunda birer topal pencere görülür. Bunlar kare şeklinde olup demir parmaklık ile donatılmışlardır. Sola doğru bunlar ile aynı ebatta ve görünümde pencereler devam etmektedir. Üst katta ise çıkmanın ortasında alt hizası diğerlerinden daha düşük olan basık kemerli bir pencere ve bunun yanlarında birer dikdörtgen pencere vardır. Sola doğru bu dikdörtgen pencereler devam etmektedir.

Batı cephesi doğu cephesine nazaran çok daha dar olup hareme aittir. Altta üç, üstte iki dirdörtgen pencere; ahşap kafesler ve demir parmaklıklar ile teçhiz edilmiştir. Her iki cephe de tamamen mesken görünümü arz etmektedir. Yapının dini muhtevasını dışa aksettiren hiçbir unsur görülmemektedir. Herhangi bir üslup kaygısından ve süslemeden de söz etmek imkânsızdır. 19. yy İstanbul'unda mahalleleri dolduran ve sade görünüşlü fakat olgun nispetli cepheleri ile sokaklara ananevi perspektiflerini kazandıran ahşap meskenler ile bu tekkenin dış görünüş açısından hiçbir farkı yoktur.

İçeride süsleme olarak dikkati çeken yegâne unsur ise tevhidhanenin zemin kat duvarlarında görülen kalem işleridir. Duvarların sathı dikdörtgen panolara ayrılmış ve bunların içleri kısmen eklektik karakterde renkli bezeme ile doldurulmuştur.

Tekkenin haziresi 1930'larda moloz taş örgülü iki duvar parçası arasında, barok başlıklı iki mermer sütunun meydana getirdiği üç açıklık ile Kâtip Muslihittin Camii Sokağina açılmaktaydı. Sütunların üzerinde ahşap bir hatıl ve aralarında demir parmaklıklar vardı. Halen bu sütunlar ortadan kalkmış ve hazire açıkta kalmıştır.

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan,* 36; *Âsitâne,* 18; *1301 İstatistik Cedveli,* 54; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 86-87, no. 136; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 14; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 39; *Ihsaiyat II,* 21; Vassaf, *Sefine,* IV, 78; Y. N. Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halveti, Hayatı, Düşünceleri, Mektupları,* İst., 1982.

M. BAHA TANIMAN

KUŞAKÇI HANI

Eminönü İlçesi'nde, Kapalıçarşı çevresinde kümelenen hanlardan olup, Eminönü, Mercan Ağa Mahallesinde, Mercan Caddesi ile Örücüler Kapısı Sokağinm sınırladığı alana inşa edilmiştir. Kitabesi olmayan yapının inşa tarihi veya banisi hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Günümüze büyük değişikliklerle gelebilen yapının orijinal plan şemasını ve mimari özelliklerini tespit etmek mümkün değildir. Bugünkü haliyle, düzgün olmayan dikdörtgen bir avlu etrafında gelişen hanın Örücüler Kapısı Sokağina bakan giriş cephesi bütünüyle yenilenmiş, hattâ avluya doğm yeni ilaveler yapılmıştır. Avluya beşik tonozlu bir koridorla ulaşılmakta, avlunun gerisindeki bölüm "U" formunda olup, önde bir sıra revak uzanan iki katlı bir düzenleme göstermektedir. Kare kesitle ayakların taşıdığı sivri kemerli, beşik tonoz örtülü zemin kat revaklarmın gerisindeki mekânların avlu ile bağlantı şekli bütünüyle değişmiştir. Revak altından taş merdivenlerle çıkılan üst kat mekânlarına basık kemerli birer kapı ile girilmekte, kapıların hemen yanında dikdörtgen formlu birer pencere yer almaktadır. Bu mekânların üst örtüsü aynalı tonozdur.

Kuşakçı Hanı
Yavuz Çelenk, 1994

Taş, tuğla ve derz ile inşa edilen hanın avlu ve dış cephelerinde, ilave ve değişikliklere bağlı olarak yeni şekillenmeler söz konusudur.

Mevcut plan kumlusu ve mimari özellikleri dikkate alınarak bir tarih tespit etmek mümkün değildir. Ancak Kapalıçarşı çevresindeki 18. ve 19- yy'larda gerçekleşen ticari yapılanma ve üretime dönük faaliyetlerin artması göz önüne alınırsa, 19. yy'm başlarında inşa edilmiş olduğu düşünülebilir.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 152.

NURİ SEÇGİN

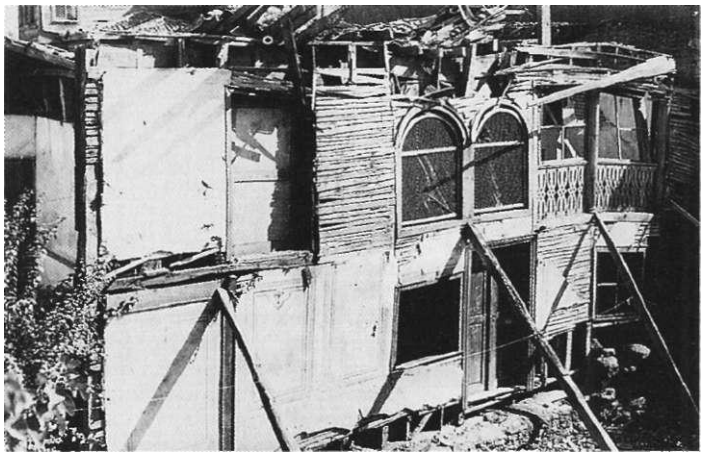

Kuşadalı Tekkesi'nde tevhidhane.
Encümen Arşivi, 1939

KUŞATMALAR

İstanbul Bizantion(->) adıyla küçük bir Yunan kolonisi olduğu zamanlarda da, Konstantinopolis adıyla bir imparatorluğun başkentiyken de stratejik konumu, ticari önemi, zenginlik ve ihtişamı, birbirine muhtaç Doğu ve Batı coğrafyalarını bMeştirmeyi hedefleyen bütün cihan imparatorluğu vizyonlarının önündeki kilit konumu nedeniyle, gerek doğu, gerekse de batı yönlerinden kopup gelen istila tehditlerine maraz kalmıştır. Kent surlarına bu ölçüde büyük önem verilişi ve çeşitli imparatorlar döneminde berkiltilip genişletilmesi bu nedenledir (bak. surlar).

İlk Kuşatmalar: Bizantion'u ilk zapt et-

me girişimi Makedonya Kralı II. Filip'e (hd MÖ 359-336) aittir. MÖ 340'ta gerçekleşen bu kuşatma, kentin şiddetli direnişi ve Yunanlılardan gelen yardım nedeniyle başarılı olamamıştır. Bu kuşatmadan yaklaşık bir buçuk yüzyıl sonra, MÖ 194'te Roma İmparatom Septimius Severus Bizantion'u 3 yıl sürecek bir kuşatma çemberi içine almış ve açlıktan mukavemeti kırılan Bizanslılar kentlerini Severus'a teslim etmişler ama yine de talan ve katliamdan kurtulamamışlardır.

Hun Tehlikesi, Avar-İran ve Bulgar Kuşatmaları-. Hunların 374-375'te Avrupa'nın doğu kapılarında görünmeleri, Volga'yı aşarak Güney Rusya'ya yerleşmeleri ve 5. yy'ın başlarmda Balkanlar'a sokulmaları, Bizans'ı yeni bir tehditle karşı karşıya bırakmıştı. Hunlar II. Teodosios döneminde (408-450) Trakya'ya kadar gelmişlerdir. Hunların yerlerinden kopardığı kavimler Bizans'a sığınmışlar, bu da büyük bir istikrarsızlık kaynağı haline gelmişti. II. Teodosios bu büyük tehlike karşısında kent tahkimatını sağlamlaştırarak, surlara günümüzde de varlığını koruyan biçimini verdi. Yapımı 413'te tamamlanan bu surlar, 1204'teki Latin istilası hariç tutulursa yaklaşık 1.000 yıl boyunca Bizans başkentini dış saldırılardan koruyacaktır. Ama surlar başkentin korunmasında yalnızca bir faktördür. Bizans siyasetinde diplomasi, surlardan ya da askeri güçten daha da fazla belirleyici olmuştur. Bizans İmparatorluğu 4. yy'ın ilk çeyreğinde Hun İmparatorluğu'na tabi olmayı, yılda 350 libre altın tutarında vergi vermeyi, Hun İmparatorluğu'na tabi ülkelerden asker toplamamayı kabul etmişti. Atilla'nın hükümdarlığı sırasında (434-453) vergi iki katına çıkarılmış, Bizans'ın Don Nehri-Adriyatik hattının kuzeyindeki ülkelerle siyasi ve ticari ilişkisi tamamen kesilmişti. II. Teodosios bu barış dönemini Hun egemenliğinden kurtulmanın koşullarını yaratmak için değerlendirmeye çalıştı. Batı Roma İmparatorluğu ile ilişkilerini pekiştirdi ve İran'da Sasanilerle yarım yüzyıldır süregelen bozuk ilişkileri bir antlaşma ile düzeltti. İki imparatorluk arasındaki siyasi ilişkiler zaman zaman askeri yüzleşmelerle sonuçlansa bile Bizans diplomasisi Hun birliklerinin bugünkü Büyükçekmece dolaylarına kadar gelip durmasını sağlamıştır.

Bizans'm batı yönünde karşılaştığı Hun tehlikesi **6.** ve 7. yy'larda yerini Avar tehlikesine bıraktı. Bizans İmparatoru Fokas (hd 602-610), 6. yy'ın sonlarında Çorlu'ya kadar sokulmuş olan Avarları hanlarına yıllık vergi vermeyi kabul ederek durdurmuştu. Ama Avarlar 616'da Konstantinopolis surları önlerinde gölündüler.

Ancak kentin kuşatılması bundan 10 yıl sonra **626**'da gerçekleşti. Bu sırada Bizans'm başında Herakleios (hd 610-641) bulunuyor ve imparatorluk doğuda Sasani tehlikesiyle uğraşıyordu. Herakleios 622**-626** arasında Sasani Hükümdarı II. Keyhüsrev'in ordularına karşı çeşitli başarılar elde etmişti. Ancak **626**'dan sonra durum kötüleşmeye başladı. Sasani Hükümdarı II. Keyhüsrev bir yandan ordusunu güçlendirirken, bir yandan da Bizans'ın Balkanlar'daki hasmı Avadarla temas kurmuş ve Doğu Roma İmparatorluğu başkentinin birlikte kuşatılması için görüşmelere başlamıştı. Sasani kumandanı Şehrveraz Nisan **626**'da Boğaz kıyılarına sokulmuş ve haziran ayının ilk günlerinde Halkedon (Kadıköy) ile Hrisopolis (Üsküdar) arasında karargâh kurmuştu. 30.000 kişilik Avar ordusunun öncüleri 29 Haziran 626'da, I. Anastasios'un (hd 491-518) yaptırdığı ve Marmara ile Karadeniz arasında tüm Trakya Yanmadası'nı enine kat eden Anastasios Suru'nun(->) önlerine kadar geldiler ve temmuz başmda da Boğaz kıyıları ve Galata sırtlarında görülmeye ve karşı kıyıdaki Sasani birlikleri ile işaretleşmeye başladılar. Bizans elçisi iki kez Avar hanı ile görüştü. Hanm kentin kayıtsız şartsız teslimini istemesi nedeniyle bir barış anlaşmasına varılamadı. Avar birlikleri 31 Temmuz'dan itibaren kenti sıkı bir kuşatma altına aldılar ve Haliç'ten Marmara kıyılarına kadar yayılarak çeşitli savaş aletleri yardımıyla surlara saldırdılar. Bizanslıların sur üzerinde sağa sola hareket edebilen uzun bir direğin ucuna bağladıkları geniş bir sepet Avarlann önemli kayıplar vermelerine neden oldu. Sepetin içindeki Bizans askerleri surlara tırmanmaya çalışan Avar askerlerinin başına ateş yağdırıyor ve kuşatma araçlarını yakıyordu. Bizans senatosu kuşatmanın üçüncü gününde yemden barış girişimlerinde bulundu. Elçiler Avar hanının otağına vardıklarında üç Sasani komutanının da orada bulunduğunu gördüler. Denizi geçme olanağma sahip olmayan Sasaniler surların önünde cereyan eden çatışmalara kanlamıyorlardı.

Kara surlarındaki saldırıları başarısız kalan Avar hanı savaş sandallan ve ordusundaki Slav birliklerini kullanarak Haliç'te yeni bir cephe açmayı denediyse de Bizans donanması bu girişimi kolayca bertaraf etti. Avarlar Bebek Koyu'nda küçük bir filo oluşturarak Sasanilerden yardım almaya çalıştılar. Ama Bizans donanması bu filoyu da Boğaz sularına gömmeyi başardı. Avar hanının son girişimi yine Haliç'te gerçekleşti. Kâğıthane Deresi ağzında toplanan Avar filosu, kara yönünden gerçekleşecek hücumla birlikte harekete geçecek ve böylece kent iki yönden ele geçirilecekti.

Ama Bizans donanması bu girişime izin vermeyerek Haliç'teki Avar kuvvetlerini tamamen imha etti. Ayvansaray önlerin-

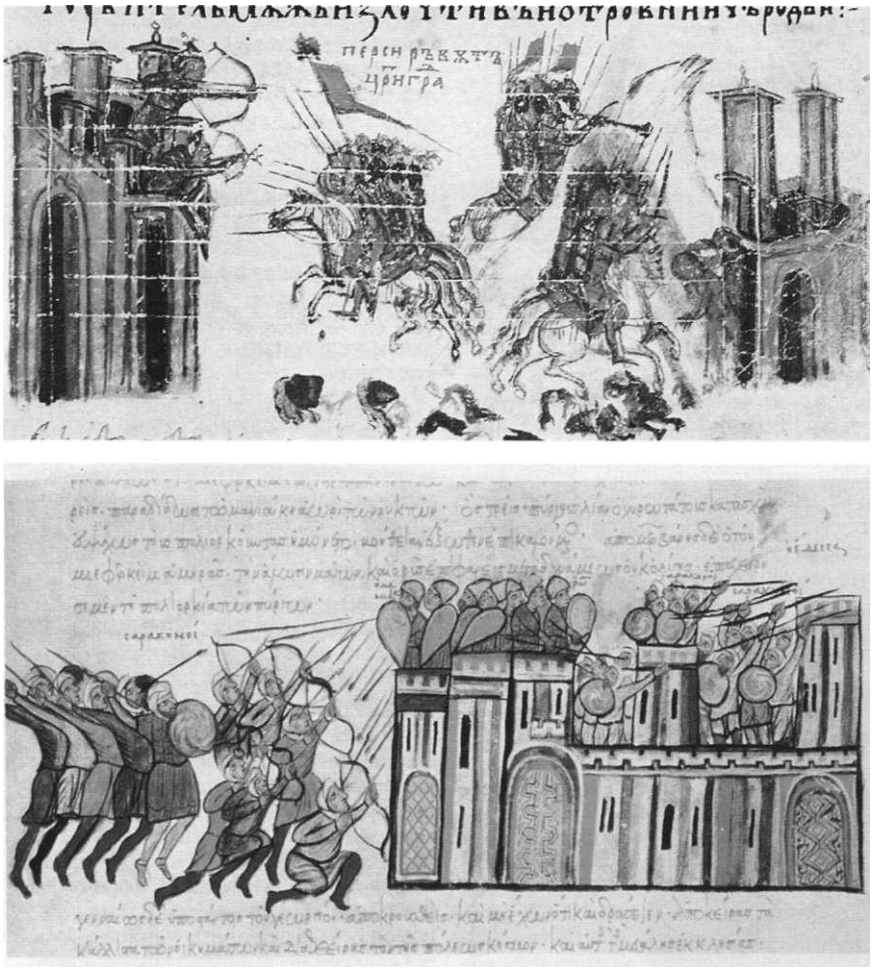

Avarlar ve Sasaniler Konstantinopolis önlerinde (üstte) ve Arapların şehri kuşatmalarını betimleyen bir resim.
Konstantinos Manesses Kroniği, Vatikan / A. Neciboğlu koleksiyonu (üst) Skilitezes Yazması, Ulusal Galeri, Madrid

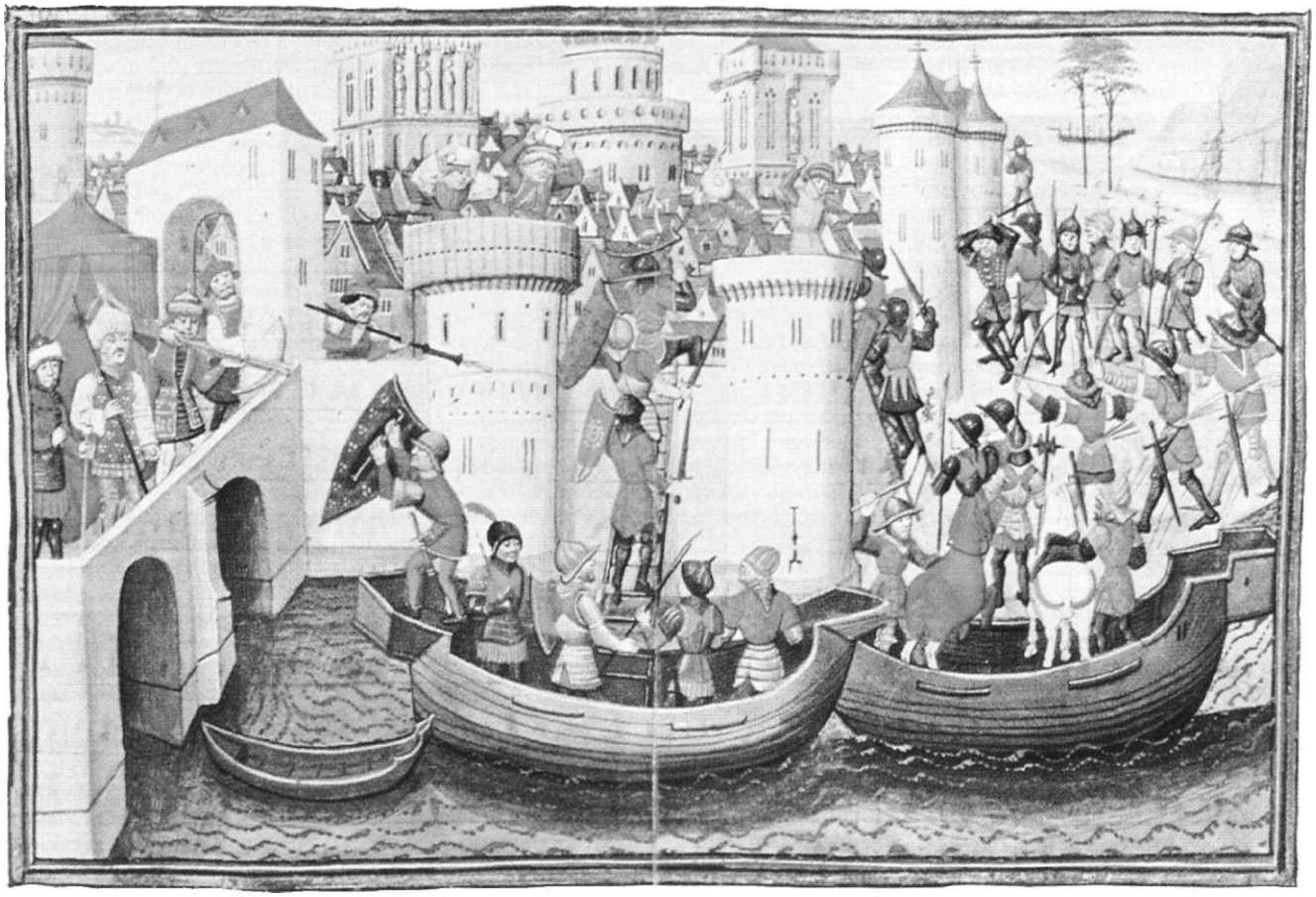

Haçlıların Konstantinopolis surlarına saldırısını betimleyen bir ortaçağ Fransız minyatürü.
Galeri Alfa

de karaya çıkabilen Avar birlikleri ise Bizans ordusundaki Ermeni kıtalarınca yok edildi. Avarlar bu yenilginin ertesi günü 31 Temmuz'dan 13 Ağustos'a kadar süren kuşatmayı kaldırarak geri çekildiler.

1. yy'a kadar Güney Rusya'da yerleşmiş bulunan Bulgarlar Bizans İmparatoru Zenon döneminde (474-475 ve 476-491) Balkanlar'da görünmeye başlamışlar ve 679' da Dobruca'ya gelerek bugünkü Bulgaristan'ın temellerini atmışlardı. Zamanla güçlenen Bulgar devleti 9. yy'da Bizans için büyük bir tehdit oluşturmaya başladı. Bulgarlar için Bizans İmparatorluğu'nu Orta ve Kuzey Avrupa'ya bağlayan ticaret yolları hayati bir önem taşıyordu. Bu yolun iki önemli düğüm noktası olan Belgrad ve Nişi daha önce almışlardı. Konstantinopolis'in ele geçirilmesi söz konusu ticaret yolu üzerindeki Bulgar egemenliğini tamamlayacağı için çok önemliydi. İki devlet arasında Balkanlar'da ve Trakya'da bu nedenlerle beliren çıkar çatışmaları 811 ve 813'te orduların karşı karşıya gelmesi ve Bizans'ın mağlubiyeti ile sonuçlandı. Bulgarlar 813'teki zaferlerini Konstantinopolis! ele geçirerek tamamlamak istediler ve kentin etrafında, Marmara'dan Halic'e kadar uzanan sahada hendekler kazdırıp tahkimat yaptılar. Bulgar Hanı Kurum, Bizans İmparatoru V. Leon'a (hd 886-912) yıllık vergi ve elbiselik kumaş karşılığında barış teklif etti. İki taraf, beşer kişilik heyetlerle barış şartlarını konuşmak üzere Blahernai Sarayı(->) yakınlarmdaki surların biraz ilerisinde buluşmaya karar verdiler. Ancak Leon bu buluşma sırasında Bulgar Ham Kurum'a pusu kurdu. Canım güçlükle kurtaran Kurum, civardaki tüm yerleşim birimlerini yağmaladı ve kentin önünden geçici olarak çekilerek yeni bir kuşatmanın hazırlıklarına başladı.

Kurum Han İlk iş olarak Slavları ve Avarları silahlandırarak kendi birliklerine kâttı. Kuşatmada kullanmak üzere 5.000 araba yaptırarak Bizans'm Arkadiopolis (Lüleburgaz) garnizonunun önüne geldi. Garnizonu ele geçiren Bulgarlar kent surlarının görece zayıf olduğu Ayvansaray önlerinde toplanddar. Bulgar ordusunun gücü kenti savunanların karşı koyamayacağı kadar büyüktü. Ancak bir mucize gerçekleşti ve Bulgar Ham Kurum 13 Nisan 814'te Yedikule'de Altın Kapı önlerinde aniden öldü.

10. yy'da Rusların şehre saldırıları sırasındaki bir deniz savaşını betimleyen minyatür.
Skilitezes Yazması, Ulusal Galeri, Madrid / N. Necibođlu koleksiyonu

Bunun üzerine Bulgarlar kuşatmayı kaldırarak geri çekildiler.

Konstantinopolis 864, 904 ve 936'da Rusların hücumuna da uğramış ancak bu hücumlar bir kuşatma mahiyeti kazanmamıştır.

959'daki Macar kuşatması ise kara surlarıyla sınırlı kalmış ve kısa sürede başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Peçeneklerin 11. yy'da Konstantinopolis'i hedefleyen seferleri ise kente ulaşamadan Bizans ordusunca Meriç Irmağı kıyılarında bozguna uğratılmıştır.

Arap Kuşatmaları: Arapların, Bizans'ın doğudaki rakibi Sasani tmparatorluğu'nu yıkmasından sonra İslamiyet sonrası Arap dünyası ile Hıristiyan Bizans İmparatorluğu karşı karşıya kalmışlardı. Bizans İmparatorluğu bu sırada Mısır ve Suriye'yi kaybederek Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmasına rağmen Islamı kılıç yardımıyla yayma hedefi güden Arapların önünde hâlâ önemli bir engel oluşturuyordu. Bu engelin ortadan kaldırılması ve Konstantiniyye(->) dedikleri Konstantinopolis'in zaptı daha Hz Muhammed zamanında bazı hadislerle İslamiyetin önüne bir hedef olarak konulmuştu. Bu nedenlerle Konstantinopolis'e yönelmiş birçok Arap girişimi ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir bölümü kentin kuşatılması hedefine ulaşamamış ve sadece bir sefer mahiyetinde kalmıştır.

Bazı kaynaklarda 663'te Araplann Konstantinopolis'i kuşattığı belirtilmekteyse de bunu doğrulayacak bir bilgi yoktur. Arapların ilk Konstantinopolis kuşatması 668' de gerçekleşmiştir. Bu sırada Emevi Halifesi I. Muaviye (hd 661-680) İmparator II. Konstans'a (hd 641-668) isyan etmiş olan Ermenistan Valisi Saborios'a yardım etmesi için Fadalet ibn Ubeyd el-Ensari kumandasındaki bir Arap ordusunu Anadolu'ya göndermişti. Ancak bu arada Saborios ölmüş, olaylar yatışmış ve IV. Konstantinos tahta geçmişti. Fadalet, Konstantinopolis önlerine gelerek Kadıköy'de kışladı ve Muaviye'den takviye göndermesini istedi. Muaviye'nin oğlu Yezidin kumandasındaki Arap ordusu Konstantinopolis'e ulaşarak kenti kuşattı. Kuşatma 669'un bahar ayları boyunca sürdürüldü ve yaz aylarında kaldırıldı. Bazı kaynaklar bu kuşatmanın bir Kadıköy kuşatmasından ibaret olduğunu bildirmektedir. Hz Muhammed'in bayraktarlarından Ebu Eyyub el-Ensarî(->) de ilerlemiş yaşına rağmen bu kuşatmaya katılmış, ancak kuşatma sırasında hastalanarak, efsaneye göre Arap ordularının kente sokulabildikleri en ileri noktada toprağa verilmiştir.

Muaviye 673'te Konstantinopolis'e bir donanma gönderdi. Nisan-Eylül 674'te Konstantinopolis önlerine gelen donanma bir başarı elde edemedi ve Kapıdağı civarına çekildi. Araplar 7 yıl boyunca kışları Kapıdağı'nda geçirip, baharda yeniden harekete geçmek suretiyle Bizans İmparatorluğu'nu rahatsız ettilerse de büyük bir başarı elde edemediler.

Arap akınları Muaviye'den sonra da devam etmesine rağmen hiçbiri bir kuşatma mertebesine ulaşamamıştır. 715'te tahta çıkan Süleyman bin Abdülmelik, kendisinden önce I. Velid'in başlattığı hazırlıkları genişleterek kardeşi Mesleme bin Abdülmelik komutasındaki bir Arap ordusu ile Ömer komutasındaki bir Arap donanmasını Konstantinopolis'e yolladı.

İmparatoru. Anastasios'un (hd 713-715) Arap ordularını Anadolu'da karşılamak üzere Teodosios'un komutası altındaki bir Bizans ordusunu gönderme girişimi Teodosios'un isyan ederek III. Teodosios (hd 715-717) adıyla kendini imparator ilan etmesi nedeniyle sonuçsuz kaldı.

Mesleme, Teodosios'un imparatorluğunu kabul etmeyen Bizans'ın Anadolu kuvvetleri kumandam Leon'la işbirliği yapmaya çalıştıysa da ilişki kurmayı başaramadı. Leon kendi kuvvetleriyle Nikomedia (İzmit) üzerinden Konstantinopolis'e yürüdü ve Teodosios'un yerine III. Leon (717-741) adıyla imparator ilan edildi. Bu arada Mesleme Ağustos 716'da Konstantinopolis'i kuşatmış ve bu kuşatmayı Eylül 717'ye kadar sürdürmüştür. Mesleme'yi desteklemek için gönderilen Arap donanması Eylül 716'da kent önlerine ulaşmış, ancak gemilerin çoğu Rum ateşi ile yakılmıştır. Çok şiddetli geçen kıştan sonra Süfyan'ın kumandasındaki Mısır donanması ile Yezid' in idaresindeki bir Afrika donanması Mesleme'ye takviye kuvvetleri getirmiştir. Karadan ilerleyen Mardasan'ın komutasındaki Arap ordusu ise İzmit'te pusuya düşürülerek yok edilmiştir. Arap orduları hava koşullan, açlık ve veba salgını ile Bulgar çetelerinin saldırılarından dolayı da çok zayiat vermiş ve 717'de Süleyman bin Abdülmelik'in halefi Ömer bin Abdülaziz'in geri dönme emri üzerine kuşatmayı kaldırmışlardır. Bir söylenceye göre bu kuşatma sırasında İmparator III. Leon, Mesleme'nin isteği üzerine kentteki Arap esirler için kendi sarayının yakınındaki bir konağı cami olarak kullanılmak üzere tahsis etmiştir. Başka bir söylenceye göre kuşatmanın kaldırılmasına karar verildikten sonra Mesleme'nin kenti ziyaret arzusu imparatorca uygun bulunmuş ve Arap orduları kumandanı kentin güzelliğine hayran kalmıştır.

Arapların Abbasi Halifesi el-Mehdi döneminde (775-785) gerçekleştirdikleri bir Konstantinopolis seferi daha vardır. Bu sefer bazı kaynaklara göre 781'de, bazı kaynaklara göre ise 782'de başlamıştır. Arap ordularının kumandanı el-Mehdi'nin oğlu Harun'du. Bir Arap tarihçi, Harun'un bu sefer üzerine veliaht olup er-Reşid unvanım aldığını kaydeder. Arap ordusu izmit'te Bizans ordusunu mağlup ederek Üsküdar'a kadar ilerledi. Bu sırada oğlu VI. Konstantinos (hd 780-797) adına saltanat naipliğinde bulunan İmparatoriçe Eirene yıllık vergi karşılığında Harun'la barış yapmayı başardı. Bir Bizans tarihçiye göre Harun, Anadolu'daki Bizans kuvvetlerinin Arap ordusunun ricat yolunu kesmeleri üzerine barış yapmaya mecbur olmuştur.

Harun'un bu seferinden sonra gerçekleşen tüm Arap seferleri İstanbul önlerine ulaşamadan geri dönmüşlerdir. Bazı kaynaklarda kuşatma ile Konstantinopolis önlerine bile varamayan Arap seferleri birbirine karıştırıldığı için 7 ya da 9 Arap kuşatmasından söz edilir. Oysa İstanbul önlerine ulaşmış toplam 4 Arap seferi vardır. Bunlardan 668 ve 674'tekiler Muaviye döneminde, 715'teki Süleyman bin Abdülmelik döneminde ve 781 ya da 782'deki sefer de el-Mehdi döneminde gerçekleşmiştir. Bu seferlerden yalnızca ikisinde (668 ve 715) İstanbul fiilen kuşatılmıştır.

Haçlı Seferleri ve İstanbul: Haçlı Seferleri "kutsal toprakları kurtarmak" gerekçesiyle yapıldığı halde bunlardan dördüncüsünde Latinler Konstantinopolis'i ele geçirmişlerdir. Böyle bir şey beklenmediği için Bizanslılar savunma önlemleri almamışlar ve Haçlılar gerçek anlamda bir kent kuşatmasma gerek duymadan birkaç çarpışma ile Konstantinopolis'i ele geçirmişlerdir (bak. Haçlı seferleri).

Osmanlı Kuşatmaları: Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından ilk kez kuşatılması 14. yyin sonlarına rastlar. Ama tüm 14. yy boyunca Osmanlı kuvvetleri İstanbul önlerinde birkaç kez görünmüşlerdir. Bazı kaynaklar 1340'ta Osmanlı kuvvetlerinin İstanbul kapılarına kadar ilerlediğini, Bizans imparatorunun bu tehlikeyi Aydın beyi tarafından gönderilen 4.000 Türkmen askerini hizmetine alarak savuşturduğunu kaydeder. Orhan Bey ise Bizans İmparatoru VI. İoannes Kantakuzenos'un damadı olmasına rağmen Konstantinopolis önlerinde ordusuna manevralar yaptırarak Bizans üzerinde belirli bir baskı kurmuştur. I. Muradin 1375'te Çatalca üzerinden Konstantinopolis'e karşı başlattığı seferin Avrupa'da Osmanlılara karşı bir ittifak oluşması nedeniyle durdurulduğu da bilinmektedir.

Osmanlı padişahları tüm bu dönem boyunca Bizans'ın iç işlerine karışmışlar, iktidar çekişmelerine taraf olmuşlardır. Ama Osmanlıların Konstantinopolis'i ilk kuşatma girişimi I. Bayezid dönemine (1389-1402) rastlar (bak. Bayezid I). Bizans kaynakları bu kuşatma sırasında kentte büyük bir yiyecek ve yakacak sıkıntısı çekildiğini, para darlığı nedeniyle faiz oranlarının çok yükseldiğini, Avrupa'dan yardım sağlayamayan Bizans yönetiminin kentin anıtlarındaki altınları söktürdüğünü ve kent dışına doğru büyük bir nüfus kaçışı olduğunu yazmaktadır.

Konstantinopolis'in Osmanlılarca bundan sonraki kuşatması, I. Bayezid'in oğlu Musa Çelebi döneminde, 1411'de gerçekleşti. Kuşatma sırasında Musa Çelebi'nin donanması Yassıada önlerinde Bizans donanmasınca yok edildi. İmparator II. Manuel Paleólogos (hd 1391-1425) Konstantinopolis çevresindeki tüm Bizans köylerini boşaltmış ve taşınamayan mahsuller yaktınlmıştı. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin üst üste başarılar kazanması Bizans diplomasisini harekete geçirdi ve Musa Çelebi' nin Bursa'da bulunan kardeşi Çelebi Mehmed'in desteği sağlanarak kuşatma kaldırıldı. Çelebi Mehmed bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin tek hâkimi haline geldi ve hükümdarlığı boyunca Bizans'ı rahatsız etmedi.

Fetihten önceki son Konstantinopolis

Bizanslıların Konstantinopolis savunmasında sıkça kullandıkları Rum ateşi.
Skülitezes Yazması, 13. yy, Ulusal Galeri, Madrid

kuşatması II. Murad dönemine (1421-1451) rastlar. 1422'deki bu kuşatmanm dikkat çekici tarafı kendinden öncekilerden daha sağlam bir hazırlık dönemine dayanması, daha tutarlı bir strateji ile yürütülmesidir. Topçu kuvvetleri bir Konstantinopolis kuşatmasında ilk kez bu kadar etkili olarak kullanılacaktı. Kuşatma, II. Murad'm akıncı beylerinden Mihaloğlu Mehmed Bey' in 10.000 akıncısının Konstantinopolis! taşraya bağlayan yolları kesmesi ile 15 Haziran 1422'de başladı. II. Murad da kısa bir süre sonra ordusuyla gelerek kenti tam bir kuşatma altına aldı. Bizans tarihçilerinin bildirdiğine göre II. Murad surlardan bir ok atımı mesafede kalın tahtalardan bir siper inşa ettirip üzerlerini toprakla kapatmıştı. Bu siperler Osmanlı askerlerini Bizans mancmıklarından koruyordu. II. Murad sur yüksekliğinde ahşap kuleler de yaptırmış ve bu kuleleri demir tekerlekler üzerinde surların bitişiğine kadar yaklaştırtmıştı. Osmanlı ordusu harp araçları taşıyan arabalar kullanmak, surların altında lağım açtırmak gibi yöntemlerle savaşıyordu. O dönemde pek büyük bir dini otoritesi olan Emir Buhari de Bursa'dan Konstantinopolis önlerine getirilmişti. Kuşatmanm en şiddetli saldırısı 24 Ağustos'ta gerçekleştirilmiş ama kent ahalisinin büyük gayretleri karşısında başarılı olamamıştı.

II. Murad'ın belki de kentin fethi ile sonuçlanacak bu kuşatma girişimi, kardeşi Şehzade Mustafa'nın isyanı yüzünden kaldırıldı. Artık Konstantinopolis'in fethi II. Mehmed'e(->) kalmıştı (bak. fetih).

Bibi. M. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* S. 2 (1956), s. 185-212; İ. Kafesoğlu, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", *ae,* S. 3 (1957), s. 1-16; N. Necipoğlu, "Yıldırım Bayezid'in Kuşatması Sırasında Bizans Başkenti", *İstanbul,* S. 2 (1992), s. 103-107; Ostrogorsky, *Bizans;* M. T. Gökbilgin, "Şehrin Muhasaraları", *İA,* V/2, 1173-1185.

İSTANBUL

KUŞDİLİ ÇAYIRI

Kadıköy'de, Kurbağalı Dere(->) boyunca uzanan Yoğurtçu Çayırı'nın kuzeyinde ve hemen bitişiğinde yer alan eski mesire yeri ve geniş çayırlık alan. Günümüzde, Söğütlüçeşme Camii'nin ve Tramvay Müzesi diye de anılan İETT Müzesi'nin güneyinde Fenerbahçe Stadı'nın batısında, Salı Pazarının kurulduğu yerde kalan bölge.

19. yyln sonu, 20. yyln başlarında Kurbağalı Dere kıyılarında derenin Kalamış Koyu'na döküldüğü güney tarafındaki Yoğurtçu ve kuzeydeki Kuşdili çayırları Kadıköy'ün bellibaşlı mesireleriydi. Kurbağalı Dere, bu bölgeden geçerken Kuşdili Deresi adını alırdı.

Günümüzde hemen hemen tek bir ağacın ve yeşilliğin kalmadığı, binalar, kalabalık pazar yeri, kavşaklar ve yollarla kaplı olan Kuşdili Çayırı 19. yy'ın ikinci yarısında ağaçlık bir bölgeydi. Bugünkü Salı Pazarimn karşısında halen de bulunan Mahmud Baba Mezarlığı'nm servileri de çayırdaki ağaçların devamı gibi olduğundan, bölge tam bir kuş cenneti halindeydi. Çayır ve mesire adını bu kuş bolluğundan ve kuş seslerinden almış olmalıdır.

20. yy'dan önce de Kadıköy tarafının sevilen bir mesiresi olan, deresinde sandal sefaları yapılan ve derenin karşı yakasındaki Yoğurtçu Çayırı aşılarak Kalamış Koyu'na çıkılan Kuşdili'nin asıl canlanması 1900'lerde, özellikle de 1908'den sonra oldu.

Kuşdili Çayırı, yüzyılın başından itibaren Kadıköy'ün civar semtlerinde oturan ailelerin özellikle perşembe ve cuma günleri akın ettikleri başlıca mesire ve piyasa yeri haline geldi. İstanbul'da araba modasının ve araba sefalarmm en belirgince gözlendiği yerlerden biri de Kuşdili Çayırı İdi. Özel arabaları olan beyzadeler, paşazadeler, konaklarm hanımefendileri, kızları, kendi özel faytonları, arabalarıyla, diğerleri kiralık arabalanyla Kuşdili'ne gelirlerdi. Çevre halkı da ağaçların altına yayılır, yer içer, eğlenir; küçük beyefendiler, küçük hanımefendiler uzaktan birbirlerini süzer, dolaylı ve kibar laf atmalar olurdu.

Çayır şerbetçiler, sucular, muhallebiciler, dondurmacılar, oyuncakçılar vb seyyar satıcılarla tam bir panayır havasındaydı. 1900lerde bunlara bir de yavaş yavaş moda olan bisiklete binmiş tur atan gençler eklenmişti.

Kuşdili Çayırı'nın ünlü ve sevilen bir yeri de Kuşdili Tiyatrosu'ydu. Kuşdili Tiyatrosu 20. yyln başından Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar Kadıköy yakasında, hattâ bütün İstanbul'da tuluat tiyatrosunun merkezlerinden biriydi. Dönemin en önemli ve ünlü komikleri Kel Hasan Efendi, Naşid, Fahri Bey, İsmail Dümbüllü vb Kuşdili Tiyatrosu'nda sahneye çıkmışlardı. Cumhuriyetin ilk yıllarında, tiyatronun yanındaki yazlık bahçede de temsiller verilirdi. Bir ara sinema olarak da kullanılan Kuşdili Tiyatrosu daha soma İETT'nin Tramvay Müzesi haline geldi.

Kır kahvelerinin de bulunduğu Kuşdili Çayırı'nda Hamdi'nin sazlı, içkili 1926' dan sonra danslı gazinosu; bitişiğinde Fenerbahçe kulübünün lokali, tenis kortu ve kayıkhanesi vardı.

20. yy'ın başlarmda çevredeki diğer çayırlarda olduğu gibi Kuşdili Çayırında da, özellikle İngiliz ve Rum gençleri futbol maçı yaparlardı. Yazar Ahmed Rasim'in çok sevdiği ve Mütareke yıllarında bir süre bahçesindeki bir kulübeye sığındığı Papazın Bağı diye bilinen açık hava gazinosu,

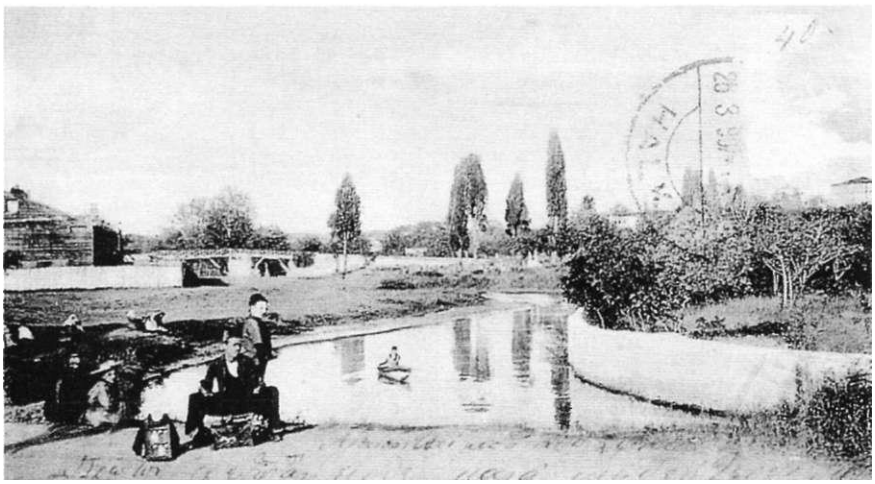

MSmht: • • r i. Couche-Dili

Kuşdili Çayırının yüzyıl başındaki görünümü.
A. Eken, Kartpostallarda İstanbul. İst., 1992

bugünkü Fenerbahçe Stadyumu'nun(->) arkasında, Kuşdili Çayın'mn yakınmdaydı.

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra kurulan Union Club, Papazın Bağı'nı kiralayıp, futbol sahası haline getirdi, saha 1929'da Fenerbahçe Stadyumu'na dönüştü. Kuşdili Çayın'mn yok edilmesi ilk kez böyle başladı, sonra onu yapılaşma izledi.

Bir dönemler Kadıköy yakasının en hareketliye sevilen mesirelerinden olan Kuşdili Çayırı günümüzde hiçbir yeşilin görülmediği bir iskân ve yol bölgesidir. Burada, geniş bir alanda haftanın hemen her günü kurulan Salı Pazarı(->) ise İstanbul'un en geniş ve zengin pazarı sayılmaktadır.

Bibi. S. M. Alus, "Eski Kuşdili, Yoğurtçu, Kurbağahdere", *Resimli Tarih Mecmuası,* c. I, S. 14 (Şubat 1951); A. Giz. *Bir Zamanlar Kadıköy,* İst., 1988.

İSTANBUL

KUTMANİ, İSKENDER

(1876, Şam -1950?, İstanbul) Müzik yayımcısı.

Udcu Şamlı İskender diye de bilinirdi. Kutmani soyadının yamsıra Kazmanizade lakabını da kullandı. Süryani asıllıdır. Babası kanun yapımcısı Davut Efendi'dir. İskender Kutmani, kendisi gibi İstanbul'a gelerek müzik yayımcılığı yapmış Selim ve Tevfik kardeşlerin en küçüğüdür.

Müziğe ud öğrenerek başlayan İskender Kutmani Vezneciler'deki dükkânında çalgı yapımcılığının yamsıra, müzik aletleri ile tel, yay, anahtar gibi aksesuvar da satmıştır. 1910'lu yıllarda başladığı müzik yayımcılığını ölümüne kadar sürdüren Kutmani kısa bir dönem kardeşi Tevfik ile birlikte çalıştı. Oğlu Ferid Kutmani'den (ö. 1966) sonra mağaza, Haçik Öner ve oğlu Dikran Öner'in yönetimine geçti. Bugün torun Haçik Öner, yine Vezneciler'de ama başka bir adreste, yalnızca müzik aletleri ticareti yaparak, "Öner Müzik Aletleri" adı altında faaliyet göstermektedir.

İskender Kutmani, müzik yayınlarını çok değişik diziler halinde yaptı. Ağırlığını Türk müziği notalarının oluşturduğu bu dizilerin dışında, Batı müziği eserleri, müzik kitapları ve çalgı metotları da yayımladı.

Kendisine büyük ün sağlayan küçük boy iki yapraklık Müntehabat dizisinde yaklaşık 1.600 eser yayımladı. Bir bölümü eski harflerle basılan bu dizide, devrin popüler şarkıları, türküler, oyun havaları, tangolar piyasa tavrıyla notaya alındı, bazılan birkaç baskı yaptı. Kutmani ayrıca 50 kadar fasıl ile çok sayıda saz eseri yayımladı. Bunlar da değişik baskılar yaptı. Bimen Efendi (Şen), Leyla Hanım (Saz), Muallim İsmail Hakkı Bey, Tanburi Refik Bey (Fersan), Kanuni Nazım Bey gibi bestecilerin eserlerini külliyat olarak; ayrıca pek çok operet, marş ve okul şarkısı notasını tek yaprak veya toplu olarak yayımladı.

Kitap yayınları arasında kardeşi Tevfik ile yayımladığı *Nuhbe-i Elhan* (saz eserleri külliyatı) dışında, Ali Salahi'nin *İlaveli Ud Muallimi* (1924), Tanburi Cemil'in *Rehber-i Musiki* (1924), Mustafa Sunar'm *Alaturka Keman Muallimi* (1924) adlı eserleri yer alır.

Bibi. E. Borrel, "Contribution a la bibliographie de la Musique Turque au XXe siècle", *Revue des Etudes Islamiques,* defter IV, 1928; E. R. Üngör, "Nota Basımında 100. Yıl". *Musiki Mecmuası,* S. 338 (Aralık 1977); B. Alaner, *Osmanlı İmparatorluğu 'ndan Günümüze Belgelerle Müzik Yayıncılığı* (1876-1986). Ankara. 1986.

FERRUH GENÇER

İskender Kutmani
Ferruh Gençer arşivi

KUTSAL EMANETLER

"Emanat-ı celile", "emanat-ı mukaddese", "emanat-ı mübareke", "teberrükât-ı mukaddese", "mukaddes emanetler" olarak da bilinir.

Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Saadet Dairesi'nde koruma altına alman ve Osmanlı padişahlarının halifelik sanlarıyla da ilgisi olan, Hz Muhammed'e, peygamberlere ve sahabeye ait eşya ve silahlardır. Bunların 'bir bölümüne "emanat". bazılarına da "teberrükât" denir. Hırka-i Saadet Dairesi'ndeki kutsal emanetlerden ayrı olarak Hırka-i Şerif Camii'nde(-t), İstanbul camilerinin birçoğunda, bazı türbelerde ve eski tekkelerde de kutsal emanet sayılan eşya ve parçalar bulunmaktadır. Tarih boyunca halifelerin ve İslam hükümdarlarının korumaları altında tutulan kutsal emanetlere, halifelik ve hükümdarlık alametleri gözüyle bakılmış ve büyük değer verilmiştir. Bazıları 1517'de I. Selim (Yavuz) tarafından Mısır'dan İstanbul'a getirilen kutsal emanetler için Topkapı Sarayı'nın hasoda denen köşkü tahsis edilmiştir. Topkapı Sarayı'nın 1924'te müze olmasından sonra, daha 3 yıl geleneksel düzende korunan kutsal emanetler, sonuncu Hırka-i Saadet Başmemuru Rasim Efendi'nin 1927'de daire anahtarlarını müze müdürlüğüne teslim etmesinden sonra tasnif edilmiştir. Aynı yer günümüzde, müzenin kutsal emanetler seksiyonu olarak teşhire açık bulunmaktadır.

Hasoda ya da Hırka-i Saadet Dairesi, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yapılan, dört kubbeli çevresi revaklı bir saray köşküdür. Padişahın dinlenmesine ve çalışmasına mahsus olan hasodamn, Şadırvanlı Sofa, Arzhane, Taht Odası (Hırka-i Saadet Odası) ve Dest-i Mal Odası denen bölümleri vardır. Halifeliğin kaldırılmasına kadar kutsal emanetler, Taht Odası'nda ve sarayın Hazine Dairesi'nde korunmakta iken seksiyon düzenlemesi ile Şadırvanlı Sofa, Arzhane ve Taht Odası'nda özel vitrinlerde teşhir edilmeye başlanmıştır.

Kutsal emanetlerin bulunduğu Hırka-i Saadet Dairesi ile çevresindeki bölüm ve eklentiler, Osmanlı padişahları tarafından bir ibadet ve dini-resmi tören yeri olarak kabul edilmiş; tahta geçen yeni padişah için "iç biat" burada düzenlendiği gibi, her yıl ramazanın 15. günü hırka-i saadet ziyareti(-») yapılmış, gerektiğinde sancak-ı şerif törenle buradan çıkarılmış, padişahlar kimi zaman günlük çalışmalarını ve ibadetlerini burada yerine getirmişler, hasodalılar, 400 yıl boyunca burada Kuran okumuşlardır. Bu mekânın, Sofa-i Hümayun'a bakan hacet pencereleri arasındaki çeşmenin önünde, ölen padişahların ve şehzadelerin cenazeleri yıkandığı gibi, daire kapısı önündeki taş sekiye de tabut-

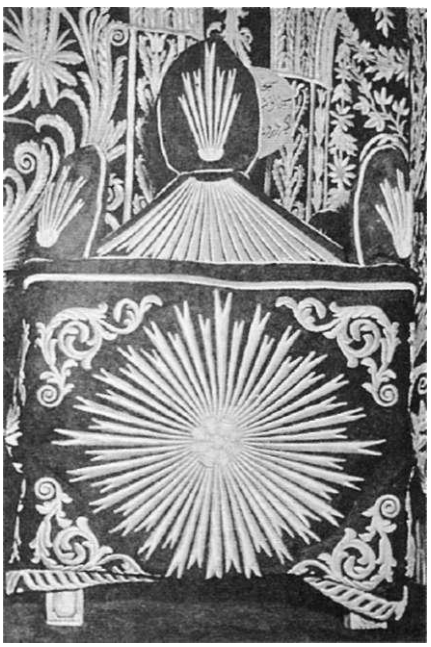

Topkapı Sarayı'ndaki kutsal emanetlerden liva-i şerif-i nebevi (solda) ve nakş-ı kadem-i şerif
Hayal Ansiklopedisi

lan konmaktaydı. Kutsal emanetlerin en değerli parçası sayılan Hz Muhammed'in hırkası, eskiden beri Taht Odası'ndaki özel gümüş şebeke içinde altın kaplı çekmecede saklanmakta, bu odanın duvarlarına da Kabe kuşakları ve kutsal sancaklar asılı bulunmaktadır. Bu mekânın düzenlenmesi ve Arzodası'ndan(->) daha önemli bir makam konumuna getirilmesi III. Murad dönemindedir (1574-1595).

16. yyin başından beri burada toplanan kutsal emanetlerin her birinin ne zaman ve nasıl saraya alındığı bilinmemektedir. 1517'te Mısır'ı fetheden I. Selimin (Yavuz) istanbul'a "emanat-ı şerife ile nevâdir ve nefâis eşya ile" döndüğü, tarihlerde yazılı ise de bunların neler olduğu konusunda bir açıklık yoktur.

Sonraki birikimlerle sayısı artan kutsal emanetlerin bazılarının ise ait oldukları ileri sürülen kişiler ve dönemlerle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bu açıdan, mevcut koleksiyon, farklı yaklaşımlarla manevi, maddi değerlerine, sanat ve teknik özelliklerine, tarih açısından belgesel niteliklerine göre smıflandırılabilmektedir. Gerçekten Hz Muhammed'e ve sahabelere ait olan eşya, silah ve parçalar ise tslami açıdan büyük değer taşımaktadır.

Kutsal emanetlerin en değerli parçası, "hırka-i saadet", "bürde-i nebevî" denen, Hz Muhammed'in, Kâ'b ibn Züheyr'e armağan ettiği kendi hırkasıdır. *Muallâkat-% Seb 'a* hin üçüncü kasidesinin ozanı olan Kâ'b, Mekke'nin alınışına değin, İslamiyete karşı çıkmış, 631'de Medine'ye giderek Hz Muhammed'in huzurunda tövbe etmiş ve Müslüman olmuştu. Bu ziyaret sırasında okuduğu ve peygamberi "Resul-i Ekrem, kınından çıkmış parlak ve ilahi bir kılıçtır. Evren onun ışığıyla aydınlandı" dizeleriyle öven Arapça şiiri Hz Muhammedi duygulandırmış ve sırtındaki hırkayı çıkarıp Kâ'b'a armağan etmişti. İslam tarihinde ve edebiyatında "Kaside-i Bürde" adıyla çok değer verilen söz konusu şiir gibi, bürde de halifelerce Hz Muhammed'in yolunda gitmenin simgesi sayılmıştı. Bu hırkayı, Emevi Halifesi Muaviye'nin (hd 661-680) çok yüksek bir bedel karşılığında satın aldığı, daha sonra da Emevi ve Abbasi halifelerinin, önemli dini törenlerde giydiği rivayet edilir.

Hasodaya ne zaman getirildiği bilinmeyen hırka-i saadet için Osmanlı padişahlarınca her yıl hırka-i saadet alayı düzenleniyordu. Dışı siyah yünlü, içi kaba dokunmuş krem renginde yün kumaştan, geniş kollu, sağ kolunda ve önünde eksiği olan bu hırkanın muhafızlığını Osmanlı padişahları üstlenmişlerdi. Padişah adına bakımını ve korunmasını önceleri tülbendağası, son dönemlerde de hazine kethüdası yapmaktaydı. Hırka-i saadetin bulunduğu hasoda ve buradaki tüm kutsal eşya, hasodalılarca haftada iki kez ve "pars" denen bir gelenekle temizlenmekteydi. Hz Muhammed'in Üveys el-Karanî'ye (Veysel Karanı) verdiği rivayet edilen ikinci bir hırka da Hırka-i Şerif Camii'ndedir.

Manevi ve tarihi değerlerine göre öteki kutsal emanetler ise sırasıyla şunlardır:

Liva-i Şerif-i Nebevi: "Sancak-ı şerif' de denen bu bayrağın, Hz Muhammed'in gazalara götürdüğü Ukab olduğu rivayet edilir. Bir çekmecede saklanan yeşil ibrişimden dokunmuş mevcut sancak-ı şerif 38x 113 cm boyutunda olup sonraki dönemlere aittir. Aynı çekmecede bir torbada bulunan tamamen akmış esmer renkli bir parçanın ise Ukabin kalıntısı olduğu sanılmaktadır. Fakat Osmanlı tarihinde sıkça sözü edilen, yeşil üzerine kırmızı atlas ve sırmalarla işli ve üzerinde fetih ayeti yazılı olan, geç döneme ait sancak-ı şeriftir.

Name-i Saadet: Hz Muhammed'in, Mısır Mukavkası (hükümdar) Câhih bin Mettel Kıbtî'ye gönderdiği 23 Nisan 627 tarihli tslamiyete davet mektubudur. **16x19** cm boyutunda kahverengi deri üzerine yazılmış Arapça ve kufi yazıyla 12 satırlık bu mektup, Mısır'da Saide'de Ahmin yakınlarındaki bir manastırda, eski bir incil'in kapağına yapışık olarak bulunmuş, uzmanlarca yapılan araştırmalardan sonra Hz Muhammed'in mektubu olduğu kesinlik kazanmıştır.

Süyuf-ı Nebevî: Hz Muhammed'e ait olduğu kabul edilen iki kılıçtan, yılan biçiminde olanının, kabzaya yakın tabanında kufi yazıyla "Resulullah" sözcüğü okunmaktadır. Biri **99** cm, diğeri **100** cm olan **i k i** kılıç da **16.** yy'da Osmanlı sanatkârlarmca, kabzaları, kınları yenilenerek balçaklarına gümüş kakma kelime**-i** tevhidler yazılarak zenginleştirilmiştir.

Kemân-ı Peygamberi: Kamıştan 117 cm boyunda, iki ucu sivri bir ağaç olup altın bir mahfazası vardır.

Mühr-i Saadet: Üzerinde "Muhammed Resulullah" yazılı kırmızı akik bir mühür olup Hz Muhammed'den birkaç yüzyıl sonraya aittir. Bağdat'ta bulunmuş ve istanbul'a gönderilmiştir.

Dendân-ı Saadet: Hz Muhammed'in Uhud Savaşı'nda kırılan dişinin parçası olarak kabul edilen bu diş, silindirik bir mahfaza içinde, altın çerçeveli, zümrüt, yakut, zebercet işli bir kutudadır.

Lihye-i Saadet: "Sakal-ı şerif' de denir. Hz Muhammed'in sakal kırpıklarından olup özenli mahfazalarda korunmaktadır. Birinin de Halife Hz Ebubekir'e ait olduğu söylenir. İstanbul camilerinin birçoğunda da özel biçimde saklanan sakal-ı şerifler vardır.

Nakş-ı Kadem-i Şerif: İkisi tuğladan, dördü taştan, üzerlerinde Hz Muhammed' in ayak izi işli parçalardır. Bunlardan taş olan teki, peygamberin, miraç sırasında bastığı, yükselirken ayağının izi kalan taş olarak gösterilir.

Gasl-i Nebevi Suyu: Kırılmış ve boş bir şişedir. Kırılmadan önce içinde, Hz Muhammed'in naaşınm yıkandığı sudan bulunduğu, bir pars (temizlik) sırasında şişenin kırıldığı söylenir.

Na 'lin-i Saadet: Tahtadan, üzerinde "ayete'l-kürsî" yazılı, yakın zamanlarda yapılmış bir nalındır. Bunun tekinin Canik'te

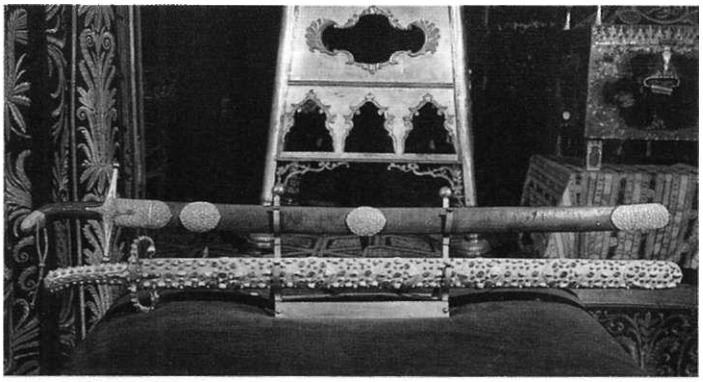

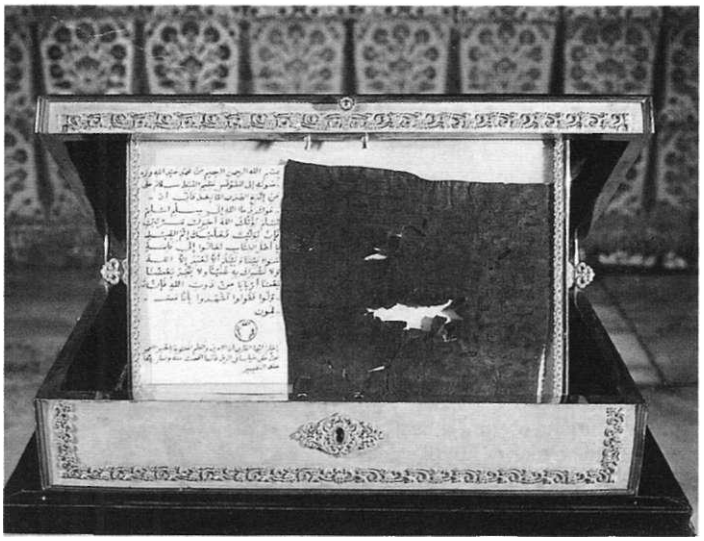

İstanbul'daki kutsal emanetlerden süyuf-ı nebevi ve name-i saadet.
Palais de Topkapı. Les Saintes Reliques

(Samsun) bulunduğu haberi, 1872'de İstanbul basınım günlerce ilgilendirmiş ve Osmanlı tarihinde "Na'lin-i Şerif Vakası" olarak yer almıştır.

Bu parçalar, Hz Muhammed'e ait oluşları veya izafe edilişleri ile daha yüksek manevi değerde olup "emanaf' sayılır. Kutsal emanetleri zenginleştiren diğer parçalar ise şunlardır:

Süyuf-ı Mübareke: Bu ad altında toplanan kutsal kılıçlardan l'i Hz Ebubekir'e, l'i Hz Ömer'e, 2'si Hz Osman'a, l'i de Hz Ali'ye izafe edilmektedir. Ayrıca, sahabelerden Zübeyr ibnü'l-Avvam'a, Cafer Tayyar'a, Halidbin Velid'e (4 adet). Ammar bin Yesrü'l-Muays'a, Ebu'l-Hasan'a ve Zeyne'l-âbidin'e ait olduğu ileri sürülen kılıçlar bulunmaktadır. 2 kılıcın da adları saptanamayan sahabelere ait olduğu kabul edilir. Bunlar da Osmanlı kılıç ustaları ve kuyumcuları tarafından son derece sanatkârane işlenmiş ve birer sanat şaheseri durumuna getirilmiştir. Gerek Hz Muhammed' in, gerekse ilk halifelerden Hz Ebubekir'in ve Hz Ömer'in kılıçları, ayrıca Halid bin Velid'in kılıcı, Osmanlı padişahlarmca kılıç alaylarında(->) kuşamlmıştır.

Mesahif-i Şerife: Aralarında Hz Osman' m ve Hz Ali'nin el yazısı ile olduğu kabul edilen Kuran nüshalarının da yer aldığı, Arap ve Osmanlı hattatlarının imzalarını taşıyan Kuranlar da kutsal emanetler kapsamındadır.

Kabe'de yapılan onarımlardan sonra yerlerine yenileri konulduğu için İstanbul'a getirilen parçalar da vardır. Mizâb-ı saadet denen, tahta üzerine altm kaplı Kabe oluğu, bâb-ı töbe (tövbe kapısı) adı verilen, tahta üzerine demir kakmalı kapı kanadı, Kabe'nin sık sık yenilenen eski anahtar ve kilitleri, hâcer-i esved'in eski altın çerçevesi bunlardan olup kutsal emanetler kapsamında aynı yerde sergilenmektedir.

Teşhirde olan veya hasoda dolaplarında saklanan diğer eşya ve parçalar arasında; Hz Muhammed'in teyemmüm taşı denen bir Asur tableti, peygamberin, Hz Ebubekir'in, Hz Fâtıma'nm, Hz Hüseyin'in seccadeleri, Hz Hatice'nin gömleği, dört halifeye ait imameler (sarıklar), tespihler. Hz Muhammed'in eşlerinin eşyalan da vardır. Ancak bunlardan seccadeler, gömlek ve sarıklar, yakın zamanlara ait parçalardır.

Kutsal emanetlerin son bir grubunu, Kuramı Kerim'de adları geçen peygamberlere ait olduğu ileri sürülen parçalar oluşturur. Hz Davud'un, Calut'un kafasını kestiği kılıcı, Hz İbrahim'in taştan oyulma tenceresi, Musa Peygamberin asası denen 122 cm uzunluğundaki budaklı değnek, Hz Yahya'nın kafatası ve kol kemikleri, Şuayib Peygamberin asası, Hz Nuh'un tenceresi, Hz Yusuf un gömleği, sarığı, Hz Adem' in ayak izi (bir patiskaya çizilmiştir) bunlardan olup hiçbirinin, adlan geçenlerle ilgisi yoktur veya kanıtlanamamıştır.

28 Şubat 1858'de ise, hazine-i hümayun kethüdası bulunan Mehmed Bey'in, kutsal emanetlerden bazılarını kuyulara ve denize attırdığı anlaşılmış, olayı soruşturmak için Topkapı Sarayı'na gelen Abdülmecid, Meclis-i Vâlâ Reisi Şefik Paşa'nın başkanlığında, kazaskerlerden Rüşdi Efendi ve Sadeddin Efendi ile Meclis-i Vâlâ Azası Ziver Efendi'den oluşan bir komisyon gerekli araştırmalan ve sorgulamaları yapmış, kuyulara atılanlar çıkartılıp temizlendikten sonra eski yerlerine konulmuş, Mehmed Bey de Kıbrıs'a sürülmüştür. Düzenlenen tutanakta zayi olan kutsal eşyanın bazılarının, merkad-ı şerife puşideleri, kisâvat-ı makam-ı mübareke, surre-i hümayun develerinin eski takımları gibi önemsiz şeyler olduğu \airgulanarak olay kapatılmıştır.

Bibi. L'çunçarşılı, ***Saray,*** 250-254: T. Öz, ***Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese.*** İst., 1953; Pakalın, ***Tarih Deyimleri,*** I, 524; Y. Öztuna, "Mukaddes Emanetler", ***Hayat Tarih Mecmuası.*** S. 5 (Haziran 1965), s. 39-47; R. E. Koçu, ***Topkapu Sarayı,*** İst., ty. s. 77-85; Reşid Paşa, "Hazine-i Hümayun Kethüdası Mehmed Begin Ba'zı Eşya-yı Mübarekeyi Bahre ve Kuyulara İlka Etdirmiş...". ***Muhaırerat-ı Nâdire.*** İst., ty, s. 210-213.'

NECDET SAKAOĞLU

KUYUCU MURAD PAŞA KÜLLIYESI

Eminönü İlçesi'nde, Vezneciler Caddesi üzerinde, fen fakültesi önünde yer alır.

I. Ahmed döneminde (1603-1617) sadrazam olarak görev yapmış bulunan, "Kuyucu" lakabı ile tanınan Murad Paşa tarafından yaptırılmıştır. Külliyenin kesin yapılış tarihi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Banisinin löll'de ölmesi üzerine kendi yaptırdığı türbesine gömülmüş olmasından dolayı külliye bu tarihten önce yapılmış olmalıdır.

Üçgen bir arsa payı üzerinde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yerleştirilmiş olan külliye medrese, türbe, sebil, sıbyan mektebi ve dükkânlardan oluşmaktadır. 16. yy'm sonlarında başlayıp 17. yy'.da sayıları artarak devam eden, medrese ağırlıklı küçük külliyelerin 17. yy'ın başına tarihlendirilen bir örneğini oluşturan Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'nde caddeye bakan cephe üzerinde girişinin iki yanında dükkânlar yerleştirilmiştir. Kuzeybatıda iki dükkânın üzerinde fevkani olarak sıbyan mektebi yer alır. Güneydoğuda ise türbe ve önünde sebil bulunmaktadır. Dükkânların arka tarafında küçük bir revaklı avlu etrafında "L" şeklinde sıralanmış medrese odaları vardır. Medresenin dershanesi güneydoğu uçta türbeye bitişik olarak yerleştirilmiştir.

Medrese: Vezneciler Caddesi üzerinde yer alan dükkân dizisi arasında basık kemerli kapı açıklığı ile medreseye geçiş sağlanmaktadır. Kapı içte dükkân derinliği boyunca geniş sivri kemerli açıklıkla avluya açılmaktadır. Yamuk dikdörtgen planlı avluda dükkânların arkasına gelen yerde revaklar yoktur. Diğer üç yönde baklavalı başlıklara sahip mermer sütunlara oturan sivri kemerli revaklar avluyu çevrelemektedir. Revakların arkasında güneydoğu yönü hariç diğer iki yönde "L" şeklinde sıralanan medrese odaları bulunmaktadır.

Güneydoğu yönünde dershane-mescit birimi yer almaktadır. Önünde bulunan revak birimleri, diğerlerinden farklı olarak dikdörtgen olup üzerleri aynalı tonoz ile örtülmüştür. Burada revak cephesinde de farklı olarak mermer kaplama görülmektedir.

Dershane-mescit kare planlı olup üzeri pandantifli kubbe ile örtülmüştür. Basık kemerli kapı ve iki yanında dikdörtgen açıklıklı, mermer söveli birer pencere ile revağa açılmaktadır. Girişin karşısında solda altlı üstlü birer pencere ile de bitişiğindeki türbeye açılan dershane-mescitte giriş üstünde üç, yan duvarlarda üstte ikişer pencere ile dışa açılma söz konusudur. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen açıklıklı, mermer söveli, üst sıradaki pencereler ise içten yuvarlak kemerli, dıştan sivri kemerli olarak düzenlenmiştir. Kapının karşısında sağa kaydırılmış mihrap bulunmaktadır. Sivri kemerli ve yarım yuvarlak niş şeklinde düzenlenen mihrabın etrafı mermer kaplamalıdır. İki yan duvarda altta dikdörtgen açıklıklı, mermer söveli dolap nişleri bulunmaktadır. Kapı ve dolap kanatları dikdörtgenlerin farklı yerleştirilmesi ile olu-

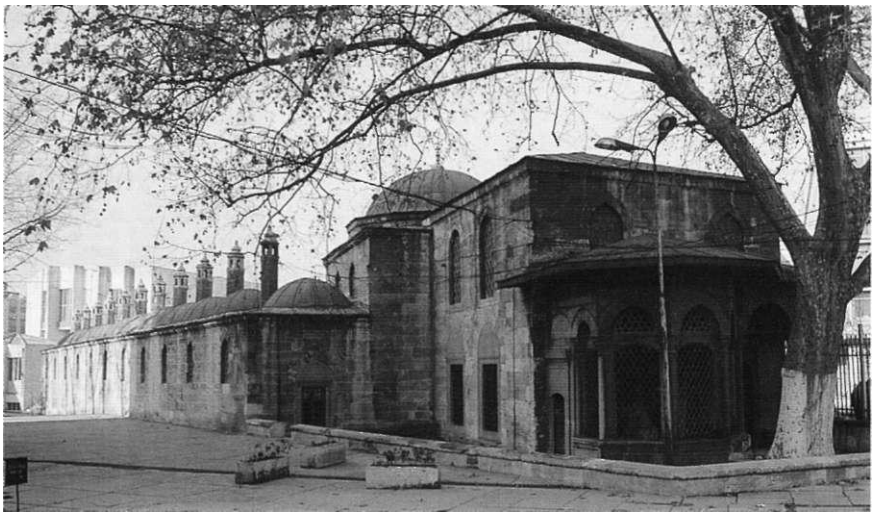

Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'nin genel görünümü.
A. V. Çobanoglu, 1993

şan geometrik kompozisyona sahiptir. Yapıda kubbe ortasında yer alan ve yenilenmiş olan kalem işi süslemede az görülen zikzaklı bir madalyon kompozisyonu vardır.

Medrese odaları 14 tane olup üzerleri pandantifti kubbelerle örtülüdür. Revaklardan dershane-mescit önündeki üç birimden başka uzun koldaki bir birim de aynalı tonoz örtüye sahiptir. Diğer 11 birim pandantifli kubbelerle örtülmüştür. Güneydoğu uçta iki oda ile iki kolun kesiştiği köşe odası dikdörtgen açıklıklı birer kapı ile, diğer odalar ise dikdörtgen açıklıklı birer kapı ve pencere ile revağa açılmaktadır. Güneydoğu uçtaki iki oda önünde yanındaki dershane-mescitten dolayı tonozlu dar bir koridor oluşmuştur. Uçtaki odada giriş karşısında bir alt pencere, yan duvarda bir üst pencere vardır. Girişin sağında ise bir ocak nişi bulunmaktadır. İki kolun kesiştiği köşe odasında ise altlı üstlü birer pencere vardır. Uzun kolda yer alan odaların girişleri karşısında altta bir niş, üstte bir sivri kemerli pencere mevcuttur. Girişin sağında kuzey duvarında vaktiyle ocak nişleri bulunuyordu. Kısa koldaki odalarda giriş karşısında ocak nişleri mevcut olup dışa açılan pencereler yoktur. Bu kolda en uçtaki birim hela olarak düzenlenmiş olup üzeri yüksek bir aynalı tonozla örtülmüştür. Bacalar tuğladan altıgen gövdeli ve her yüzde birer duman açıklığına sahip olup kavuk benzeri taş külahla örtülüdür.

Medrese odalarından uzun kolda revakların kesiştiği köşelerde, kısa kolda ise köşe odası ile bitişiğindeki oda arasındaki duvar vaktiyle kaldırılmış, böylece ikişer birimli üç oda elde edilmiştir.

Medrese avlusunun üzeri günümüzde alçı tavan ve sundurma ile kapatılmış olup yapı İstanbul Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü binası olarak kullanılmaktadır.

Türbe: Vezneciler Caddesi üzerinde medresenin güneydoğusunda yapıya bitişik olarak yer almaktadır. Kare planlı yapının üzeri bugün ahşap tavan ve kurşun kaplı kırma çatı ile örtülüdür. Güneydoğu cephesinde sağa kaydırılmış olan giriş bölümü, mukarnaslı başlıklara sahip dört mermer sütuna oturan, üç sivri kemerli sakıf şeklinde düzenlenmiştir. İki yanda ortada geniş sivri kemerli sakıf, türbe duvarındaki mukarnaslı konsollara yine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Cephede ortadaki büyük kemerin ve caddeye bakan yan yüzeydeki kemerin köşe dolgularmda birer rozet vardır. Bu kemerlerin kilit taşlarında da birer küçük rozet görülür. Sakıf yandaki sebil ile birlikte üstte baklavalı bir friz ile çevrelenmiş olup kurşun kaplı ahşap çatı ile örtülmüştür.

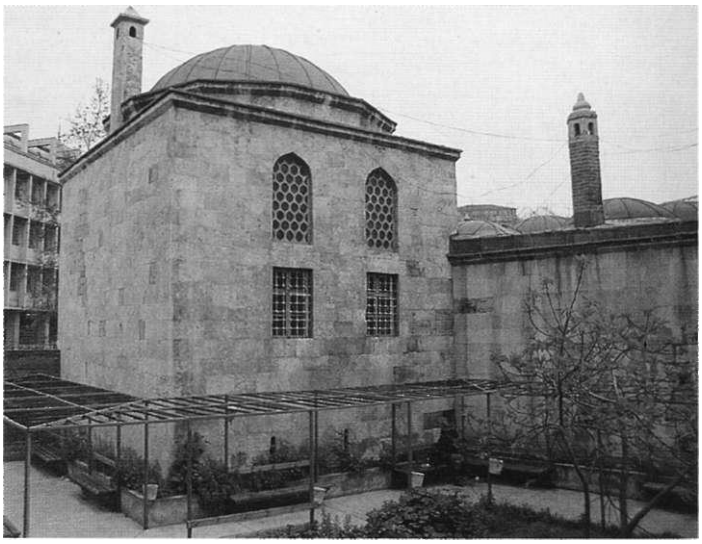

Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'nin sıbyan mektebi. *A. V. Çobanoğlu, 1989*

Türbeye geçişi sağlayan basık kemerli kapı üzerinde tek satır halinde ayet yazılı bir kitabe vardır. Türbe iki yan cephede altlı üstlü ikişer pencere ile dışa açılmaktadır. Kapının bulunduğu duvarda bir alt pencere bitişiğindeki sebile, iki üst pencere de dışa açılmaktadır. Girişin karşısında ise altlı üstlü birer pencere ile bitişiğindeki dershane-mescit mekânına, bir üst pencere ile de dışa açılma söz konusudur. Girişin solunda ve karşısında dikdörtgen açıklıklı mermer söveli birer dolap nişi vardır. Yapıda alt pencereler dışta sivri boşaltma kemerleri altında mermer alınlıklı, dikdörtgen açıklıklı ve içten, dıştan mermer sövelidir. Üst sıradaki pencereler ise dıştan sivri, içten yuvarlak kemerli olarak düzenlenmiştir.

Türbede üç kişinin yattığı bilinmektedir. Bunlar Sadrazam Kuyucu Murad Paşa (ö. **1611),** Abaza Mehmed Paşa (ö. **1638-1639)** ve Cağaloğlu Sinan Paşazade Mehmed Paşa'dır (ö. **1642).** Bugün türbede üç ahşap sanduka, kırılmış halde bir taş lahit ile birkaç tane kırık mezar kitabesi bulunmaktadır.

Sebil Külliyenin güneydoğusunda türbeye bitişik olarak yerleştirilmiş olan sebil dışa taşkın beş cepheli olarak düzenlenmiştir. Mermer malzemeyle yapılmış olan sebil vaktiyle yanından geçen ve bugün mevcut olmayan Nadir Bey Sokağı ile Vezneciler Caddesi'nin kesiştiği yerde bulunan bir köşebaşı sebili idi. Bugün mevcut olmayan bu sokak yönünde basık kemer-

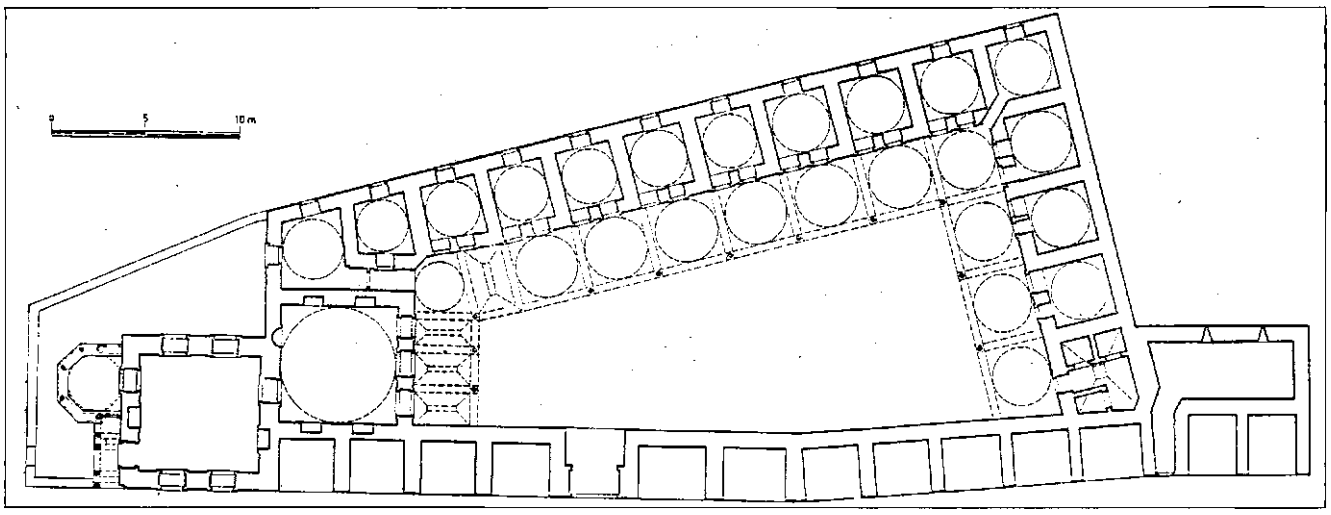

Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'nin planı.
M. Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,* ist., 1975

Kuyucu Murad Paşa Medresesi
Yavuz Çelenk. 1994

li bir kapı ile sebile geçilmektedir. Sebilin türbe ile birleştiği duvarda iki köşede yer alan sivri kemerli tromplarla sekizgen oluşturulmuş ve yapı içten ahşap bir kubbe ile örtülmüştür. Altı tane mukarnas başlıklı mermer sütuna oturan sivri kemerlerle beş cephe oluşturulmuştur. Başlıklar hizasında basık kemerli mermer lentolarla cepheler ikiye bölünmüştür.

Altta "C" kıvrımlarının alternatif dizilmesi ile oluşan ve baklavalı şekilde düzenlenen, üstte ise yıldızlı geometrik kompozisyonlu madeni şebekeler vardır. Beş cepheli sebilde iki yan cephe diğerlerine göre daha dardır. Ortadaki üç geniş cephede kemer köşe dolgularında iri rozetler bulunmaktadır. En üstte baklavalı bir friz, sebil cephelerini ve yandaki türbenin sakıfını dolanmaktadır. Üstte kurşun kaplı ahşap sundurma yine sakıf ile beraber ele alınmıştır. Sebilin içinde türbeye açılan dikdörtgen açıklıklı, mermer söveli bir pencere vardır. Kapının karşısında köşede mermer su haznesi ile kuyu bulunmaktadır.

Sıbyan Mektebi: Medresenin kuzey köşesinde yapıya bitişik olarak yer alan sıbyan mektebi fevkani olarak tasarlanmış, Vezneciler Caddesi'ndeki iki dükkânın üzerinde yer alan yapı pandantifli bir kubbe ile örtülmüştür. Cadde üzerinde dükkânlar arasında bulunan yuvarlak boşaltma kemerli bir kapı ile önce tonozlu koridora, sonra da dükkânların arkasındaki beşik tonozlu mekâna ulaşılmaktadır. Bu alt mekânda dışa açılan iki mazgal vardır. Ahşap merdivenle üst kata geçilir. Mektep kare planlıdır. Caddeye bakan cephe altlı üstlü üç, arka cephe ise altlı üstlü ikişer pencere ile dışa açılmaktadır. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen açıklıklı, üst sıradaki pencereler ise sivri kemerli olarak düzenlenmiştir. Alt sıra pencerelerden caddeye bakanlar içten ve dıştan mermer söveli, arka pencereler ise yalnızca içten mermer sövelidir.

Sıbyan mektebinin medrese ile birleştiği yerde yandaki dükkânların üst örtü hizasında büyük yuvarlak kemerli derin bir niş vardır. Kuzeye bakan cephe penceresiz olup ortada bir ocak nişi ile iki yanında dikdörtgen açıklıklı birer dolap nişi bulunur. Dolap nişleri mermer sövelidir. Ocak bacası dışta küfeki taşından kare gövdelidir. Köşeleri pahlanmış ve dört yönde birer duman açıklığına sahip olup üzeri pramidal külahla örtülüdür. Mektep içinde son yıllarda yapılmış yoğun kalem işi süslemeler vardır. Yapı bugün alttaki bir dükkânla beraber büfe ve kafeterya olarak kullanılmaktadır.

Dükkânlar: Külliyenin Vezneciler Caddesi'ne bakan cephesinde 13 adet dükkân bulunmaktadır. Dışarıya tuğladan yuvarlak kemerlerle açılan dükkânlar beşik tonoz ile örtülüdür. Cephede kemer aralarında taş ve tuğlanın alternatif kullanılmasıyla oluşan almaşık duvar örgüsü görülmektedir.

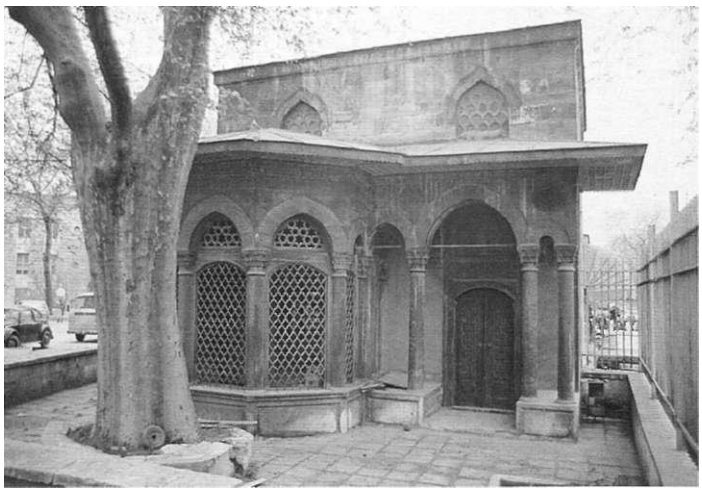

Kuyucu Murad Paşa Küliyesi'nde türbe ve sebil.
A. V. Çobanoglu. 1989

Bibi. Kumbaracılar, ***İstanbul Sebilleri,*** 15; Eyice, ***İstanbul,*** 45; Z. Nayır, ***Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690),*** İst., 1975, s. 170-173; Müller-Wiener, ***Bildlexikon,*** 361-362; Kütükoğlu, ***İstanbul Medreseleri,*** 350; M. S. Kütükoğlu, ***Darü'l-Hilafe,*** 68-69; B. Unsal, "Türk Sebil Anıtları Üzerine Stil Araştırması", ***İstanbul Devlet Mimarlık ve Mühendislik Akademisi Dergisi,*** S. 7 (1981), s. 29; Unsal, ***Türbeler,*** 86; O. Aslanapa, ***Osmanlı Devri Mimarisi,*** ist., 1986, s. 320-321.

AHMET VEFA ÇOBANOGLU

KUYUMCULUK

Altın, gümüş, platin vb kıymetli madenin ya doğrudan doğruya ya da kıymetli taşlarla beraber işlenerek ziynet eşyası haline getirilmesi. Kuyumcuların meydana getirdikleri eserlere mücevher denir.

Osmanlı döneminde İstanbul kuyumculuğunun iki ayrı istikamette geliştiğini görmekteyiz. Birincisi saray kuyumculuğudur. Bunlar Topkapı Sarayı'nda özel olarak yetiştirilen ustaların veya dışarıda yaptıkları eserler ile dikkati çektikten sonra saraya alman sanatkârların meydana getirdiği teşkilattır. Saray kuyumcularını idan eden, onların ihtiyaçlarını karşılayan, saraya her türlü kıymetli taş, altın, gümüş tedarik eden usta sanatkâra "kuyumcubaşı" denirdi. Kuyumcubaşılar genellikle yaşlı, tecrübeli, bilgili ustalardan seçilirdi. IV. Murad döneminin (1623-1640) kuyumcubaşısı ünlü seyyah Evliya Çelebi'nin(-«) babası Mehmed Zillî Efendi'dir. Saray sanatkârları başta padişah olmak üzere hanım sultan, şehzadeler, kadın efendiler, kalfalar ve diğer saray ileri gelenleri için çalışırlardı. Ayrıca dış ülkelere gönderilecek hediyelerle devlete hizmet edenlere, sarayı ziyaret eden yerli ve yabancılara verilen kıymetli eşyaları da bu sanatkârlar yaparlardı.

İkinci grup sanatkârlar ise, özellikle II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yapımına başlanan, zamanla da genişletilerek bir sanat merkezi haline getirilen Kapalıçarşı(-+) içinde ve etrafındaki hanlarda tezgâh kurmuş olan ve halen de bu özelliğini muhafaza eden, ülkenin çeşitli yörelerinden gelip İstanbul'a yerleşmiş olan kuyumculardır. Türklerden başka Rumlar, Ermeniler, Araplar, Acemler, Süryaniler, Dağıstanlılar, Azeriler, Kırımlılar, Kazaklar İstanbul'da bir araya gelip Osmanlı zevkine uygun eserler vererek İstanbul kuyumculuğunu meydana getirdiler. Bu teşkilatın başında ise "kuyumcular kethüdası" bulunur, esnaf ve sanatkâr ile irtibatı ise "yiğitbaşı" denilen kişiler sağlardı. Yiğitbaşılık yakın zamana kadar devam etmişti.

Osmanlı padişahları da güzel sanatlara ilgi duymuşlar, bazılarını öğrenip uygulamışlardır. Özellikle hat, tezhip, musiki, resim, kuyumculuk vb sanatlarla bilfiil uğraşmışlar, güzel eserler vermişlerdir. Ku-

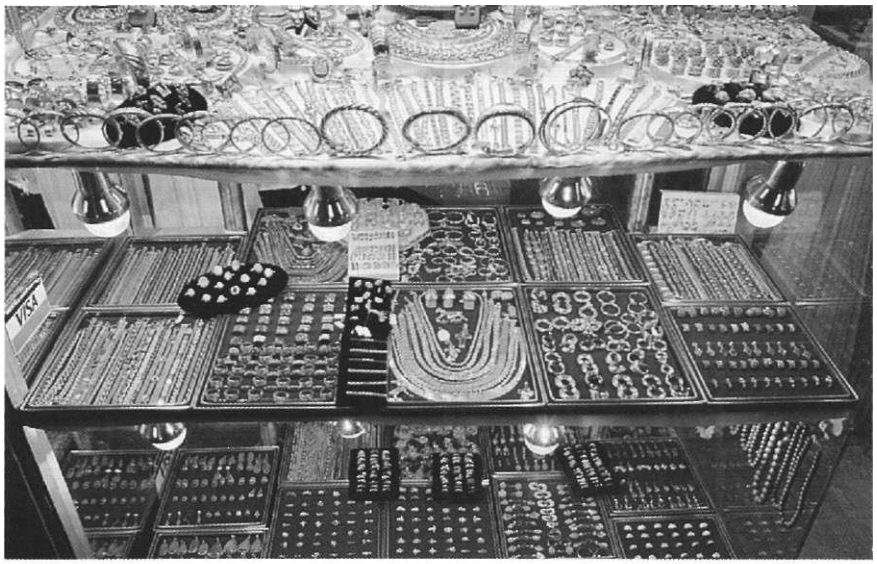

Kapalıçarşı'da bir kuyumcu dükkânı.
Nazım Timuroğlu, 1993

yumculuk alanında I. Selim'i (Yavuz) (hd 1512-1520) görmekteyiz. Evliya Çelebi 5e-***yahatname'de*** Trabzonlu kuyumcu esnafından bahsederken Yavuz'un şehzadeliğinde burada vali iken kuyumculuk öğrendiğini ve babası II. Bayezid adına sikke kazıdığını yazar. Yine padişahlardan I. Mahmud (hd 1730-1754) hakkakti. Kazımış olduğu mühürleri el altından sattırır, gelirini yoksullara sadaka olarak dağıtırdı.

Osmanlıların yükseliş ve duraklama döneminde dünyanın en önemli merkezi durumunda bulunan, gerileme döneminde bile en az ikinci, üçüncü sırada yer alan İstanbul kuyumculuğu, 150 yılı aşkın bir süredir birçok ülkeye usta ihraç etmektedir. Günümüzde Fransa, İngiltere ve ABD'de-

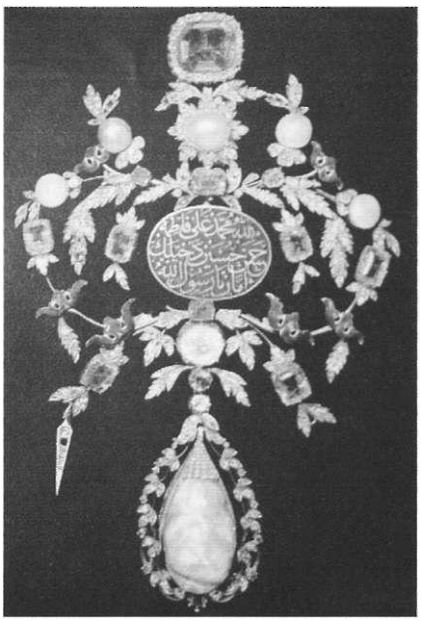

Hz Muhammed'in kabrine gönderilen hediyelerden mücevherli askı.
Türkiye Albümü ve Topkapı Sarayı. İst., 1969

ki ünlü bazı kuyumcular İstanbullu Rum ve Ermeni ustalardır ya da onların yetiştirdiği çıraklardır.

Gerileme döneminde devletin çeşitli giderlerini karşılamak için değişik zamanlarda çıkarılan fermanlarla sarayda, zenginlerde ve halkın elinde bulunan değerli ziynet eşyalan toplanarak eritilmiş ve darphanelerde para basılmıştır. O sebepledir ki bugün elimizde ilk dönemlere ait kuyumculuk eserleri yok denecek kadar azdır.

Müzelerde ve özel koleksiyonlarda bulunan eserlere bakıldığında İstanbul işi denilebilecek başlıca kadın takıları yaka ve göğüs iğneleri, küpeler, bilezikler ve kemerlerdir. Ayrıca kahve kültürü Osmanlı'da çok ayrı bir yer tuttuğu için murassa (kıymetli taş mıhlamak) fincan zarflarına sıkça rastlanmaktadır. Erkekler için olanların başında merasim kılıçları ve murassa kınlar, tütün kutuları, enfiye kutuları gelir. Özellikle II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) yaptırılan çok çeşitli nişanlar da önemli yer tutar.

Kuyumculukta kullanılan en önemli teknik alafranga ve alaturka mıhlama usulüdür. İstanbul kuyumculuğunda bu teknikle en çok pırlanta, zümrüt, yakut gibi kıymetli taş mıhlanmıştır. Kuyumculukta bir iş üzerinde, eserin daha güzel gözükmesi için birden fazla teknik bir arada uygulanmıştır. Üzerine taş mıhlanmış bir parçanın taşları ya "güverse" ya da "tırnak" denilen şekillerle tutturulur, başlıklar ise kalemle süslenir.

Bütün mesleklerde ustalık aşağı yukarı 20-25 yaşmdan başlayıp zaman içinde artar, gelişir ve büyük usta olunurken, mıhlamacılıkta ustalık yaşı 15-30 arasındadır.

Kuyumculukta bir de hiçbir dekoratif unsur katılmadan yalnızca madenin biçimlendirilmesinden meydana gelen bir çalışma çeşidi vardır. Bu yolla yapılan eserlere "sade", ustasına "sadekâr", mesleğin adma ise "sadekârlık" denilir.

M. ZEKİ KUŞOĞLU

KUZGUNCUK

Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında, Üsküdar, Paşalimanı ile Beylerbeyi arasındaki yerleşme. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda oluşmuş, Boğaziçi'ne açılan bir vadi içinde gelişmiştir.

Kuzguncuk'un eski adının "Hrisokeramos" olduğu ve "Altın Kiremit" anlamına gelen bu adın yerleşmeye, II. İustinos (hd 565-578) tarafından yaptırılmış olan, çatısı alün yaldızlı kiremitlerle kaplı bir kiliseden geldiği yazılmaktadır. Kuzguncuk adının kökeniyle ilgili görüşlerden biri, eskiden "Kosinitza" adıyla anılan semtin, bu admm bozularak "Kuzguncuk" olduğu şeklindedir. Evliya Çelebi'ye göre ise bu ad, II. Mehmed (Fatih) zamanında (1451-1481) buraya yerleşmiş "Kuzgun Baba" adlı bir veliden kaynaklanmıştır.

İstanbul'un Asya kesimindeki ilk Musevi yerleşim bölgesi Kuzguncuk'tur. Musevilerin buraya geliş tarihleri bilinmemekle birlikte, 17. yy kaynaklarında Kuzguncuk'un bir Musevi köyü olarak anıldığı görülmektedir. Kuzguncuk'un Avrupa Musevileri tarafından "Kutsal topraklara varmadan önceki son durak" olarak kabul edildiği ve herhangi bir nedenle vaat edilmiş topraklara gidemeyenlerin hiç değilse Kuzguncuk'a yerleşip orada ölmeyi ve gömülmeyi vasiyet ettikleri bilinir. Bu nedenle de, yerleşmede geniş bir Musevi mezarlığı olduğu, 17. yy'dan itibaren sık sık vurgulanır. Bu tarihlerde Kuzguncuk'ta Museviler dışında Rumların da oturdukları bilinmektedir. Ermeniler ise, buraya 18. yy'dan itibaren yerleşmeye başlarlar ve 19- yy'da Kuzguncuk'ta oldukça büyük bir grup oluştururlar. Ermenilerin burada bir basmahane açtıkları; yeni icat nakışlı basmaları dokuyan imalathanelerin Kayserili Sarkis Kalfa'ya ait olduğu, bu yüzden yeni tür basmaya "Sarkis Kalfa basması" dendiği; 19. yy'ın başlarında da söz konusu basmahanenin Üsküdar'a nakledildiği yazılmaktadır.

Daha çok gayrimüslim ağırlıklı bir yerleşme niteliği taşıyan Kuzguncuk, Müslüman Osmanlıların rağbet ettiği bir semt olmamıştır. Buna karşın hemen bitişiğindeki Öküzlimanı (Paşalimanı) kesimi, camii, çeşmesi, kayık iskelesi ve bahçeleriyle yalnız Türkler tarafından iskân edilmiştir. Yörenin adının, Rumeli yakasından getirilen öküzlerin Anadolu'ya götürülmek üzere Beşiktaş'tan kayıklarla buraya nakledilmesinden kaynaklandığı sanılmaktadır.

Kuzguncuk'a ulaşımda, 19- yy'ın ikinci yarısında özellikle Şirket-i Hayriye vapurlarının önemli etkisi olmuştur. 1865-1866'da çıkan ve Kuzguncuk'ta büyük tahribata yol açan yangın sonrası yapılan iskele, deniz ulaşımını kolaylaştırmıştır.

Kuzguncuk'un gayrimüslim ağırlıklı bir semt olması nedeniyle burada, 19. yy'ın sonlarına tarihlenen Üryanizade Mescidi ile 1952 tarihli Yeni Cami olmak üzere, yalnız iki cami bulunmaktadır. Üryanizade Mescidi, II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) şeyhülislamlarından Üryanizade Ömer Efendi tarafından yaptırılmıştır. Şerefesi

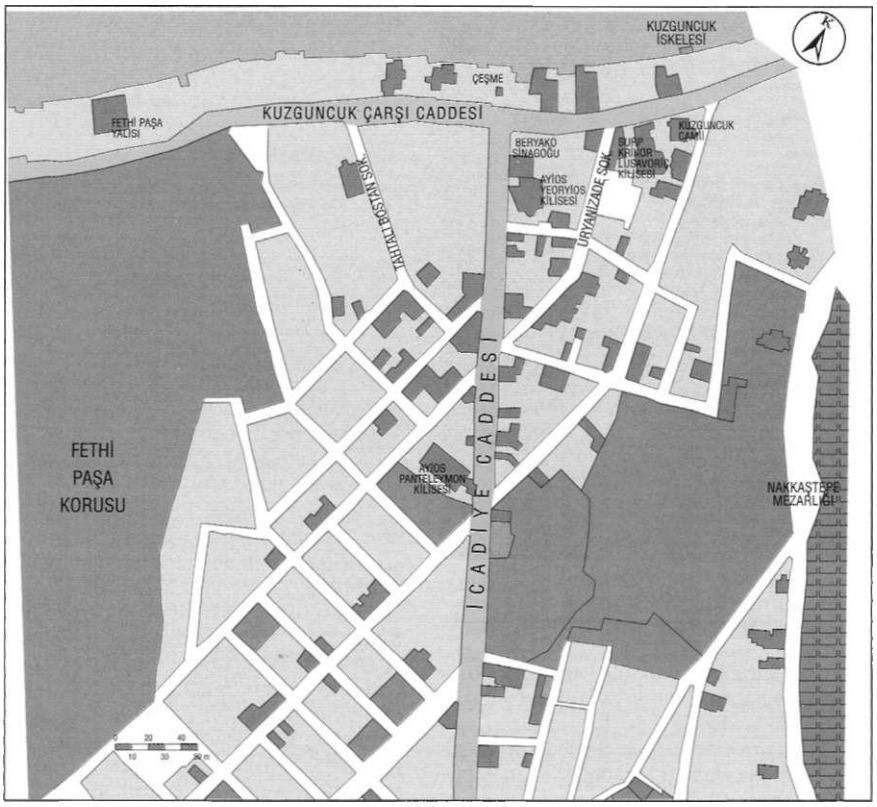

Kuzguncuk
İstanbul Ansiklopedisi

saçaklı minaresi, İstanbul'daki ahşap minarelerin en zengin ve dikkate değer örneklerinden biridir.

Kuzguncuk bir azınlık semti niteliği taşımasına bağlı olarak iki Rum, bir Ermeni kilisesi ve iki sinagog içermektedir.

Bunlardan Ayios Panteleymon Kilise ve Ayazması 186l'de yanmış, 1896'da yeniden yapılmıştır. Kilisenin çan kulesi ise 1911 tarihlidir. Ayazması da 183Tde yapılmıştır. Ayios Yeoryios Kilisesi ise bir Bizans kilisesi üzerine Ayios Panteleymon anısına yapılmıştır. Kuzguncuk İskelesi yanmda yer alanSuıpKıikorLusavoriç Kilisesi(->) 1835 tarihli ahşap kilisenin harap olması üzerine 186l'de yaptırılmıştır. Kal de Abaşo (Aşağı Sinagog) adıyla da anılan Beth Yaakov Sinagogu 1878 tarihlidir. Virane ya da Kal de Ariva (Yukarı Sinagog) adıyla amlan ikinci sinagog ise, 1840larda inşa edilmiştir. Bu anıtsal yapılar dışında, Kuzguncuk'ta Küçük Hamam ve Dağ Hamamı adlı iki hamam, Kuzguncuk-Paşalimanı arasında 1812 tarihli İsmet Bey Çeşmesi ve Kuzguncuk çekek alanındaki 1831 tarihli İskele Çeşmesi semtin tarihi eserleri arasındadır.

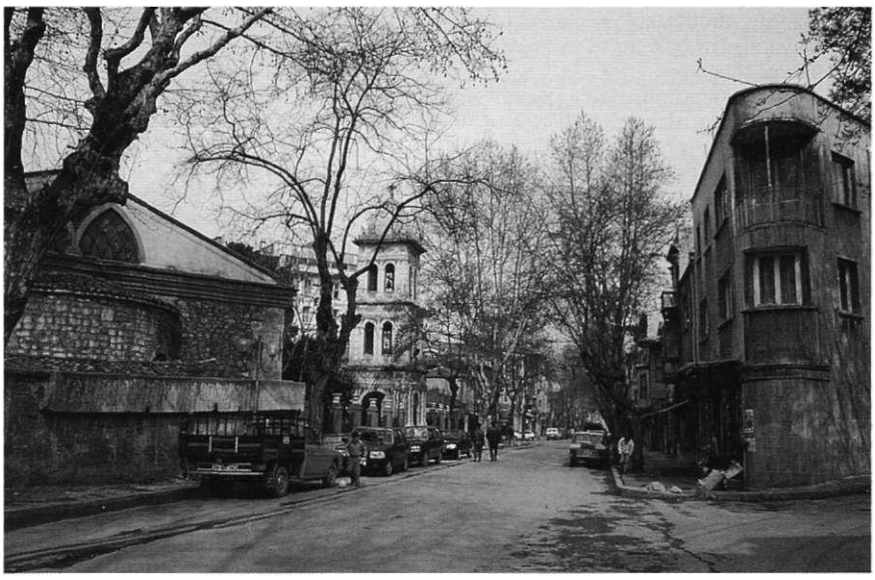

Kuzguncuk'ta İcadiye Caddesinde deniz yönüne bakış.
Nazım Timuroğlu. 1994

Kuzguncuk sahilinde yer alan yalılardan günümüze kalan görkemli örnek, Fethi Ahmed Paşa Yalısı'dırO» . İlk sahibi II. Mahmud (1808-1839) ve Abdülmecid (1839-1861) dönemlerinde önemli devlet görevlerinde bulunan Fethi Ahmed Paşa'dır. Harem ve selamlık olmak üzere iki ayrı kısımdan oluşan yalının ardında çam, çınar, köknar ağaçlarmm çoğunlukta olduğu büyük bir koru bulunmaktadır (bak. Fethi Paşa Korusu). Günümüze yalnız selamlık bölümü kalan yalının korusu, halka açılması ve içinde yapı yapılmaması koşuluyla belediyeye bırakılmıştır.

Kuzguncuk'un köy içi dokusunu, bugüne dek geçirdiği yangınlardan kalabilen ve 19- yy'm ikinci yansıyla 20. yy'ın başına tarihlenen sıra evler, tek evler, köşkler ve son dönem apartmanları oluşturmaktadır. 1864 yangını sonrası yapılan ve semtin özgün dokusunu oluşturan, dar parselasyon üzerinde yükselen sıra evler, iki ile dört kat arasında değişmektedir. Bu yapılar ya tümüyle kagir ya da kagir zemin kat üzerinde yükselen ahşap üst katlardan oluşmaktadır.

Çileğiyle tanınan Kuzguncuk'ta, Musevilerin balıkçılık ve sebzecilikle, Rumların kahvecilik, berberlik ve meyhanecilikle, Ermenilerin de kuyumculuk ve tuhafiyecilikle uğraştıkları bilinmektedir.

1914'te Kuzguncuk'ta 70 Müslüman, 250 Rum, tepede İcadiye'dekiler de dahil **1**.600 Ermeni, 400 Yahudi, 4 yabancı uyruklu hanesi tespit edilmişti. **1933**'te başta Yahudiler, sonra Rum, Türk ve Ermeniler olmak üzere 580 hane ve 4.000 nüfus vardı.

Bugün Kuzguncuk'taki azınlık nüfus çok azalmıştır. Semtten ayrılan geleneksel sakinler nedeniyle evlerin el değiştirmesi, bir kısmının iç ve dış özelliklerinin değişimini de etkilemektedir. 1994 itibariyle asıl Kuzguncuk nüfusu 4.000 kadardır.

Son dönemlerde Kuzguncuk, İstanbullu aydınların, mimarların tercih ettikleri bir semt haline gelmiş ve eski evlerin restorasyonu hızlanmıştır. Kuzguncuk, yine de İstanbul'un, geleneksel Boğaziçi köylerinin özelliklerini bir ölçüde taşımayı sürdüren yerleşmelerinden biridir.

NUR AKIN

KÜÇÜK ABDULLAH BABA TEKKESİ

bak. PERİŞAN BABA TEKKESİ

KÜÇÜK AYASOFYA CAMÜ

Eminönü İlçesi'nde Cankurtaran ile Kadırga semtleri arasında, Marmara surlarının içinde yer alır. II. Bayezid döneminde (1481-1512) Darüssaade Ağası Hüseyin Ağa tarafından Sergios ve Bakhos Kilisesi'nden cami ve zaviyeye dönüştürülmüştür.

Sergios ve Bakhos Kilisesi'nin I. İustinianos (hd 527-565) tarafından, tahta çıkışı-

nın hemen ardından yaptırıldığı bilinmektedir. Evvelce yakınında Hormisdas Sarayı adı verilen, Büyük Saray'ın bir pavyonu bulunuyordu. Ayrıca burada Havari Petrus ile Paulus adlarına sunulmuş bazilika tipinde bir kilise yapılmıştı. İustinianos bu bazilikanın kuzeyine bitişik şekilde Küçük Ayasofya Camii olan kiliseyi 530'a doğru inşa ettirmiştir. Müşterek bir avluya sahip bulunan bu kilisenin bitişiğinde Monofizit tarikatının da bir manastırı vardı. Söylentiye göre I. İustinianos, amcası I. İustinos (hd 518-527) aleyhine bir ayaklanmaya karıştığı için cezalandırılacakken, azizlerden Sergios ve Bakhos'un İustinos'un rüyasına girerek lehinde tanıklık etmeleri nedeniyle kurtulmuş ve imparator olunca da şükran borcunu ödemek üzere bu azizlerin adına kiliseyi yaptırmıştır. Büyük Saray'a(->) yakınlığı nedeniyle bir saray kilisesi olduğu ileri sürülür.

Kilise, cami haline getirilirken üzerinde bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmış, avlusunun etrafına zaviye hücreleri eklenmiş ve kuzey tarafına da kurucusu Hüseyin Ağa'nın türbesi inşa edilmiştir. Küçük Ayasofya Camii'nin, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne* göre, 913/1507 tarihli bir vakfiyesi vardır. Caminin evkafı olarak, yakınındaki çifte hamamla Ayasofya yakınındaki iki han gösterilmiştir. Çeşitli belgeler Hüseyin Ağa'nın Amasya'nın Sonisa Köyü'nde ve Edirne'de evkafı olduğunu gösterir. Hüseyin Ağa bilinmeyen bir sebepten dolayı 1510'a doğru idam edilmiştir. Hüseyin Ayvansarayî'nin *Hadîkatü* 7 *Cevâmi* adlı eserinden öğrenildiğine göre caminin önünde 36 hücreli ve avlusuna üç kapıdan girilen bir zaviye vardır ve caminin şadırvanı ile mektebi Sadrazam Ahmed Paşa tarafından 1153/1740'ta yeniden yaptırılmıştır. Bu şahsın 1740-1742 arasında 1 yıl 10 ay kadar sadrazamlıkta bulunan Nişancı Ahmed Paşa olduğu tahmin edilebilir. Yine aynı kaynakta camiye bitişik olmayan minarenin Sadrazam Mustafa Paşa tarafından yeniden yaptırıldığı, yapının eski ve kullanılmayan kapısının Şehrizade Mehmed Said Efendi tarafından yeniden açtırılarak kapı yakınında duvara bir musluk yerleştirildiği öğrenilmektedir.

Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki belgelerden Küçük Ayasofya Camii'nin 1648 ve 1763 depremlerinde zarara uğradığı anlaşılmaktadır. Yapı 1247/1831'de tamir görmüştür. 1860'larda cami ile surlar arasından tren yolu geçirilmesi nedeniyle burada bazı topografik değişiklikler ortaya çıkmış, cami avlusu bir geçit olarak kullanılmaya başlanmış, cami ile zaviye-medrese bölümleri birbirinden ayrı kalmıştır. Önce tek hat halindeyken sonra çift hata dönüştürülen demiryolu, binaya yakınlığı nedeniyle bu tarihi esere büyük ölçüde zarar vermiştir. Küçük Ayasofya Camii zaviyesi sonradan medrese haline getirilmiştir. *Hadîka'da* 36 hücresi bulunduğu belirtilmişken bugün sadece 24 hücre mevcuttur. Minare yakınında, hücrelerden daha büyük olan bölümün bir sıbyan mektebi olduğu bilinmektedir. Eski fotoğraflarda bu mektebin ahşaptan yapılmış bir ikinci katının bulunduğu görülmektedir. Bir yolla bölünmeden önce cami avlusunun ortasında yükselen ve mermerden sekizgen biçiminde bir havuzu ve göbeği bulunan şadırvan 1938'e kadar yerinde durmaktaydı. Bugün mevcut değildir.

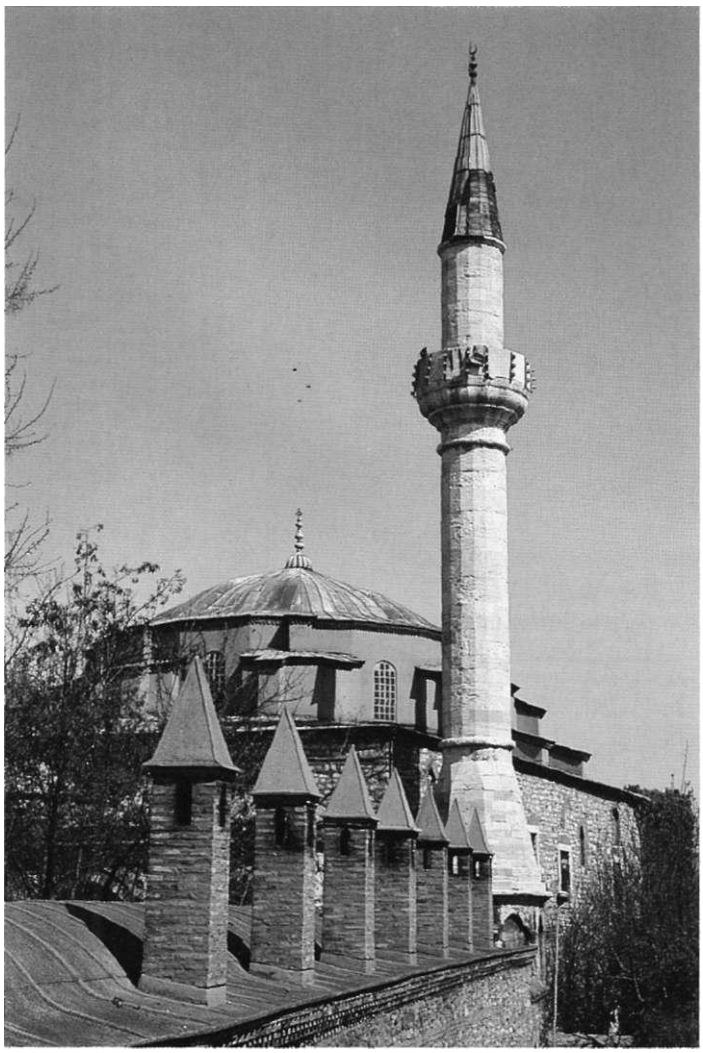

Küçük Ayasofya Camii
Tahsin Aydogmuş

Caminin güneybatı köşesinde, esas yapıdan ayrı olarak duran minare barok üslubun özelliklerine sahiptir. Bu da 1750'lerden sonra yapılmış olduğunu göstermektedir. *Hadîkdda* adı geçen Mustafa Paşa'nın, 1752-1755, 1756-1757 ve 1763-1765 arasında üç kez sadrazamlık yapan Köse Mustafa Paşa olduğu tahmin edilebilir. İlk minarenin nasıl olduğunu ve yenilenmesine neden gerek duyulduğunu bilmiyoruz. Mustafa Paşa'nm 1750'lerde yaptırdığı ve bilinmeyen bir nedenle 1936'da kürsüsüne kadar yıktırılmış olan minare tamamen kesme taştan inşa ettirilmişti. Kürsü kısmı sekizgen biçimdeydi ve köşeleri sütunçeler biçiminde yontulmuş, bunların üstlerine barok profilli kemerler oturtulmuştu. Uzun bir pabuç kısmından sonra yükselen gövde bir bilezikle şerefeye bağlanıyordu. Şerefe korkuluğu düz levhalardan meydana geliyor ve levhaların aralarındaki her volütün üstünde bir sütunçe bulunuyordu. Minare kurşun kaplı klasik bir külahla sona eriyordu. Küçük Ayasofya Camii'nin minaresi uzun süre yıkık vaziyette kalmış ve bugünkü minaresi 1955'te yaptınlmıştır.

Caminin avlusuna üç taraftan açılan kapılarla girilmektedir. Kuzeye açılan kapının kemeri üzerindeki mermer levhaya üç satirli kitabe işlenmiştir. Ancak bu bir inşa tarihi kitabesi olmayıp bir hadistir.

Eski kilise, cami haline getirilirken, narteksin kuzeye bakan yan duvarındaki kapı veya pencere muntazam kesme taş ile kaplanarak klasik üslupta güzel bir giriş olarak şekillendirilmiştir. Buradaki yayvan kemerli kapı açıklığı sivri kemerli bir çerçeve içine alınmıştır. İki kemer arasında kalan alınlığa ise yine bir hadis yerleştirilmiştir. Ahşap bir saçağın koruduğu bu girişin kapı kanatları 16. yy'ın başlarının ağaç işçiliğinin değerli bir örneğini oluşturmaktadır.

Kilise camiye çevrilirken binanın batı cephesinde klasik Osmanlı mimarisine uygun güzel bir son cemaat yeri revağı yaptırılmıştır. Muntazam kesme taştan inşa edilen ve sivri kemerleri altı sütuna dayanan revak, beş bölüme ayrılmıştır. Her bölümün üstü bir kubbe ile örtülmüştür. Ortada kalan bölüm cephede yükseltilerek

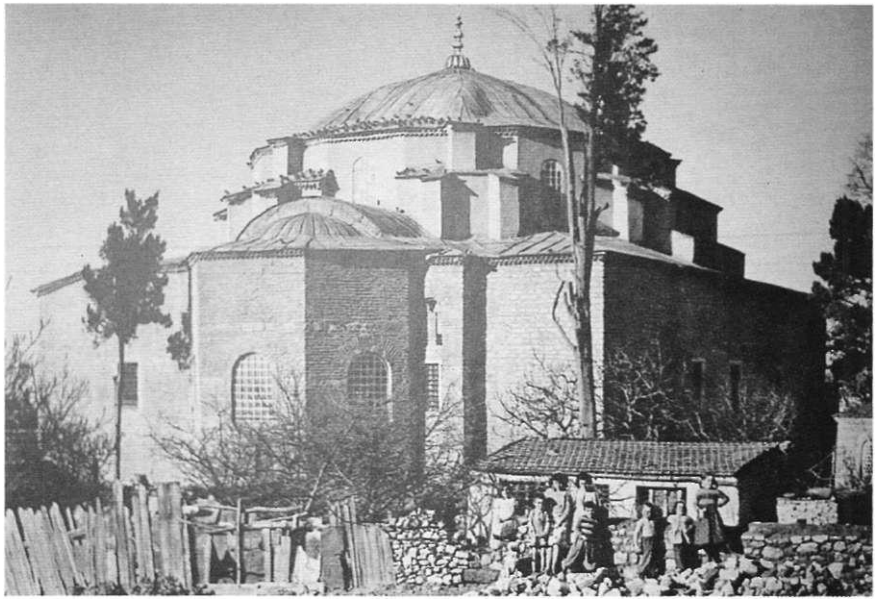

1950 öncesi bir fotoğrafta minaresi yeniden yapılmadan önceki haliyle Küçük Ayasofya Camii. ***Nuri Akbayar koleksiyonu***

hem cephenin monotonluğu giderilmiş hem de esas girişe işaret edilmiştir. Binanın cephesindeki bazı aksaklıklar nedeniyle revak kemerleri aynı açıklıkta değildir ve güneydekiler, kuzeydekilerden daha geniştir. Sütun gövdeleri eski devşirme malzemeden olmalıdır. Mermer kaideleri üzerinde tunç bilezikler bulunan sütunların başlıkları baklavalıdır. Son cemaat yerinden içeriye açılan kapının üstünde bir taç bulunmakta ve bunu bir tomurcuk dizisi süslemektedir. Kapı kemeri üzerinde iki ayrı kitabe vardır. Caminin duvarında *Hadîka'da.* sözü edilen musluk mevcut değildir. Ama kuzey tarafında, türbe hizasında mermerden kabaca yontulmuş bir şadırvan teknesi bulunmaktadır. Geniş cephesinde iki musluk yeri bulunan bu tekne Bizans dönemine ait iki sütun başlığı üstüne oturtulmuştur. Bu teknenin Şehrizade Mehmed Said Efendi tarafından yaptırılan musluk olması mümkündür.

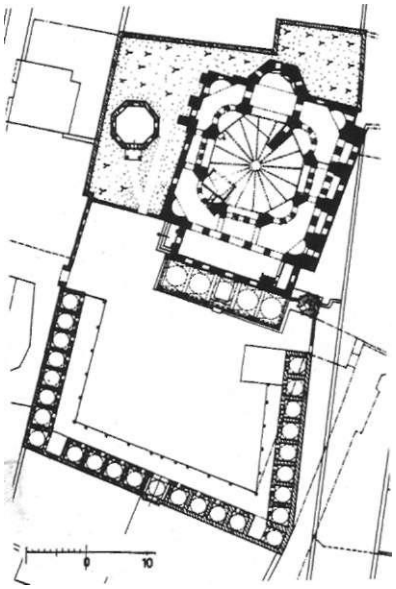

Küçük Ayasofya Camif nin planı.
Müller-Wiener. ***Bildlexikon***

Caminin dış cephelerinde Osmanlı mimari prensiplerine uygun biçimde irili ufaklı pencereler açılmış, bazı pencereler de örtülmüştür. Dış cephenin daha önce sıvalı ve badanalı olduğu bilinmektedir. Ancak 1955'ten sonra tüm cephe tamirden geçirilmiş ve bütün taş ve tuğla örgüleri gösterecek şekilde çıplak bırakılmış, sadece kubbe kasnağı sıvanmıştır.

Eski kilisenin narteks kısmı iki katlıdır. Osmanlı döneminde bu bölümün kuzey tarafına bir yan kapı açılmış veya mevcut bir kapı Osmanlı üslubunda bir kemerle süslenerek yeniden şekillendirilmiştir. Narteksin güney tarafında ise galeriye çıkışı sağlayan bir merdiven vardır. Bu merdivenin Bizans dönemine ait olduğu, ancak Osmanlı döneminde yenilendiği, yan tarafındaki, küçük nişlerin biçimlerinden anlaşılmaktadır. Merdivenin başlangıcında bulunan kapının tacı ise, eski kilisenin kiborion'unun bir parçasıdır. Kabartma bir süsleme ile mermerden işlenmiş olan bu unsurun esas yerinde olmadığı, burada tekrar kullanılmak suretiyle korunduğu anlaşılmaktadır. Narteksten esas mekâna geçilen kapının sol tarafmda ise mermer müezzin mahfilinin kapısı bulunmaktadır. Bu kapı **16.** yy üslubunda işlenmiş bir kemer ve taca sahiptir.

Erken Hıristiyan döneminin merkezi planlı ve çevre dehlizli, galerili yapılarının en güzellerinden biri olan Sergios ve Bakhos Kilisesi, cami haline getirilirken ana mekân, o çağın Osmanlı sanat üslubunda elemanlarla bezenmiştir. Bunlardan mimari bünyeye ait olanlar, yeni açılan pencereler, yeniden biçimlendirilen kapılar, alt katın ve galerinin döşemesrndeki altıgen tuğlalar ve kubbeyi taşıyan büyük payelerin köşelerindeki "kum saatli" sütunçelerdir. Döşemeyi oluşturan altıgen tuğlalarda damgalara rastlanır. Bu damgalar bir madalyon halinde, yuvarlak bir çerçeve içine alınmış altı dilimli rozaslar biçimindedir. Büyük sekiz payenin galeri hizasındaki keskin kenarları da 3/4 sütunçeler biçiminde yontularak süslenmiştir. Bu sütunçelerin gövdeleri bazı yerlerde uzunlamasına yivli olup, alt ve uçlarına birer "kum saati" işlenmiştir.

Sergios ve Bakhos Kilisesi'nin duvarlarn benzerlerinin hepsinde olduğu gibi mozaiklerle kaplı olmalıdır. Bugün böyle bir süslemenin varlığını gösteren bir iz yoktur. Belki de duvarlardaki sıva ve badanaların altında duvar resimlerinin kalıntıları durmaktadır. Fakat taş işçiliği, ilkçağ sanatından öz Bizans sanatına geçiş döneminin izlerini gösterir. Bilhassa alt kattaki sepet biçimli sütun başlıkları, matkapla işlenmiş bezemeleri ile kuvvetli gölge-ışık etkisine sahiptirler. Bunların ortalarında İustinianos' un monogramları görülür. İki katı ayıran mermer frizler de tamamen ilkçağ sanatı üslubundadır. Bunların arasında, binanın içini dolaşan bir friz yüzeyinde kabartma harflerle işlenmiş bu yazı, İustinianos ve eşi Teodora'nın adlarını vererek, kilisenin Sergios'a sunulduğunu da bildirir. Bu yazıyı meydana getiren harfler, 6. yy Bizans hat sanatının güzel bir örneğidir. Bugün iç duvarlar, kemer ve tonozlar ile büyük kubbede kalem işi nakışlar bulunmaktadır. Mihrap bölümünde uzanan hat şeridi klasik karakterdedir; sade biçimli mihrap damarlı mermerden yapılmıştır. Üzerinde, kapı kemerindeki kelime-i tevhidden başka hiçbir süsleme yoktur. Sadece en üst kenarında klasik üslupta güzel ve zarif bir taç işlenmiştir. Minber de tamamen mermerden yapılmış ve güzel bir 16. yy başı eseridir. Burada da sadelik hâkimdir. Alt kapının tacı zarif bir şekilde biçimlendirilmiş, merdiven altındaki kemerler klasik Osmanlı kemerleri şeklinde açılmıştır. Minber köşkünün iki yanına konulan mermerden "ajour'lu olarak işlenmiş iki korkuluk levhası Bizans işidir ve yapının 6. yy süslemelerine aittir. Müezzin mahfili de mermerden ve sade klasik üslupta yapılmıştır. İnce sütunlara dayanan "Bursa kemerleri" üstünde düz korkulukta mahfil balkonu bulunmaktadır. Caminin güney tarafındaki hazirede Osmanlı dönemine ait çok değişik tipte mezar taşları vardır.

Bibi. A. G. Paspatis. *Byzantinai Meletai,* lst., 1877, s. 332-334; Pulgher, *Eglises Byzantines,* 15-18; Millingen, *Byzantine Churches,* 62-84; Ebersolt-Thiers, *Eglises,* 21-51; Gurlitt, *Konstantinopels,* 18; Schneider, *Byzans,* 71-72; Eyice, *İstanbul,* 35-36; Janin, *Eglises et monasteres,* 466-470; P. Sanpaolesi, "La Chiesa dei St. Sergio e Bocco a Constantinopoli", *Rivista deli* ***Istito*** *Nazionale d'Archeslogia e Storia deli' Arte, X* (1961), s. 116-180; F. W. Deichmann, *Studien zur ArchitekturKonstantinopels,* Baden-Baden, 1956, s. 72-76; Mathews, *Early Churches,* 42-51; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 188; S. Eyice, "Fetih'ten Sonra istanbul'daki Kiliselerin Durumu", *Türk Yurdu,* S. 307 (Ocak 1965), s. 33-34; ay, "Kapu Ağası Hüseyin Ağanın Vakıfları", *Atatürk Üniversitesi Edebi-*

Küçük Ayasofya Camii'nin içinden bir görünüm.
Ara Güler

yat Fakültesi Araştırma Dergisi, IX (1978), s. 170-185; W. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel,* Berlin, 1854, s. 41-45; [Patrik Konstantios], *Constantiniade,* Ist., 1846, s. 99-101; A. D. Dethier. "Fac-similé der Inschrift von Sergios-Kirche", *Sitzunsberichte derAkadamie in Wien,* XXVII (1858), s. 164-173; J. P. Richter, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte;* H. Swainson, "Monograms of the Capitals of St. Sergius". *Byzantinische Zeitschrift,* IV (1895), s. 106-108; C. Delvoye, "La date de l'église des Sts. Serge et Bacchus", *Hommages à Leon Herrmann,* Brüksel, i960, s. 263-276; C. Mango. "The Church of Saints Sergius and Bacchus at Constantinople and the Alleged Tradition of Octagonal Palatine Churches", *Jahrbuch der Byzantinisch Österreichlichen Gesellschaft.* XXI (1972), s. 189-193; ay, "The Church of Sts. Sergius and Bacchus Again", *Byzantinische Zeitschrift,* LXVIII (1975), s. 385-392; Jean Lois Bacqué Grammont-Hans Peter Laqueur-Nicolas Vatin, "Stelae Turcicae I. Küçük Ava Sofya", *İst. Mitt.,* S. 34 (1984), s. 441-540.

SEMAVİ EYİCE

KÜÇÜK AYASOFYA TEKKESİ

Eminönü îlçesi'nde, Cankurtaran ile Kadırga semtleri arasında, kendi adım verdiği Küçükayasofya Mahallesi'ndeki Küçük Ayasofya Camii'ne(->) meşihat konulmak suretiyle kumlan tekke.

Bu tekkenin aslı, 527-536 arasında I. Iustinianos tarafından yaptırılan Sergios ve Bakhos Kilisesi'dir. 16. yy'ın başlannda Kapı Ağası Hüseyin Ağa tarafından camiye çevrilmiş, batısındaki "atrium"un çevresine derviş hücreleri ile bir sıbyan mektebi, bunların yakınına aşhane niteliğinde bir imaret, şeyh dairesi, türbe ve çifte hamam inşa edilmek suretiyle külliyeye dönüştürülmüştür. Bu yapılar grubunun merkezini oluşturan cami ise, tevhidhane olarak kullanılmıştır.

Kuruluşunda hangi tarikata mensup olduğu tam olarak tespit edilemeyen Küçük Ayasofya Tekkesi'nin **16.** yy'ın ortalarında Halvetîliğin(->) tasarrufunda bulunduğu ve bu tarikatın ileri gelen şeyhlerinden Nureddinzade Mustafa Musliheddin Efendi'nin (ö. 1573) tekkenin postnişini olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgiden hareketle Halvetîliğin 15. yy'ın sonları ile **16.** yy'ın birinci yarısındaki nüfuzu da göz önünde bulundurularak tekkenin başlangıçta bu tarikata hizmet ettiği tahmin edilebilir. Celvetîliğin(-») kurucusu Aziz Mahmud Hüdaî'nin(->) gençliğinde Nureddinzade'nin sohbetlerine devam ettiği Küçük Ayasofya Tekkesi'ne 1584'te şeyh olması ile tekke Cefvetîliğe intikal etmiş ve **19-** yy'ın sonuna kadar bu tarikata bağlı kalmıştır. **20.** yy'ın birinci çeyreğinde ise Şeyh Kâmil Efendi tarafından Şabanîliğin Kuşadavîlik şubesine bağlanmıştır. Ayin günü cuma olan Küçük Ayasofya Tekkesi'nin tespit edilebilen şeyhleri şunlardır: Nureddinzade Mustafa Musliheddin Efendi, Kırımlı Tatar îsa Efendi (ö. **1621),** Kırımlı İbrahim Efendi (ö. 1632), Aziz Mahmud Hüdaî (ö. **1628),** Filibeli İbrahim Efendi, Filibeli İsmail Efendi (ö. *1642),* ismail Ümidi Efendi (ö. 1694), Ahmed Ümidî Efendi (ö. 1737), Abdî Efendi, Mudanyalızade Abdullah Felahî Efendi (ö. 1850), Tahsin Efendi, Kâmil Efendi.

Tekkenin üzerinde yer aldığı arsa, batıda Küçük Ayasofya Medresesi Sokağı, kuzeyde Bardakçı Sokağı, güneyde Meydanarkası Sokağı ile kuşatılmıştır. Arsanın doğu kesimine kiliseden dönme cami-tevhidhane, bunun batısındaki yamuk planlı şadırvan avlusunun çevresine "U" şeklinde bir kitle içinde derviş hücreleri sıralanır. "U" nun güney kolunun ucuna sıbyan mektebi yerleştirilmiştir. Şadırvan avlusu ile batıdaki Küçük Ayasofya Medresesi Sokağı arasında kalan kesimde günümüze ulaşamamış şeyh dairesi ile tekkenin mutfağı olarak kullanılan imaretin yer aldıkları tahmin edilmektedir. Cami-tevhidhanenin kuzeyinde Hüseyin Ağa'mn türbesi ile çevresinde hazire yer alır. Çardaklı Hamam adıyla da tanman çifte hamam ise kuzeyde, arsadan yaklaşık 40 m kadar uzakta inşa edilmiştir.

Küçük Ayasofya Tekkesi'ndeki kilise kökenli cami-tevhidhanenin her ne kadar tekke mimarisi ile doğrudan hiçbir bağlantısı yoksa da burada uygulanmış olan merkezi planlı tasarım, özellikle de ibadet mekânının, ekseri tarikatların (bu meyanda Küçük Ayasofya Tekkesi'nde faaliyet göstermiş olan Halvetiye ile Celvetiye'nin) "ayin koreografilerine" uygunluğundan ötürü tekkelerde başvurulan sekizgen plana sahip oluşu, ayrıca söz konusu mekânın ayini seyredenler (züvvâr) için, iki katlı maksurelerin yerini tutacak dehlizler ve galeriler ile kuşatılmış olması, bu Bizans kilisesini âdeta ideal bir tevhidhane-semahane yapmaktadır.

Derviş hücreleri cami-tevhidhanenin batı yönündeki yamuk planlı avluyu üç yönden (kuzey, batı ve güney) kuşatan, düzgün olmayan "U" biçiminde bir kitle teşkil ederler. İçeriden güneydeki 25,57 m, batıdaki 38,96 m, kuzeydeki 23,68 m uzunluğunda olan bu kollarda sekizerden toplam 24 adet hücre vardır. Köşelerde kalan iki hücrenin önüne geçişi sağlamak amacıyla küçük eyvanlar yerleştirilmiştir. 80 cm kalınlığında olan duvarlar moloz taş ile örülmüş, üstleri tuğla örgülü mütemadi beşik tonozlarla örtülmüştür. Yaklaşık 3x3 m boyutlarında olan mekânların avluya açılan birer kapı ve pencere ile donatıldığı, sağır olan arka duvarlarının eksenine birer ocağın konduğu görülür. Kapılar ile pencereler dikdörtgen açıklıklı kesme taş söveler ve tuğladan basık tahfif kemerlerine sahiptir. Yarım daire planlı ocaklarm tuğla örgülü, kare kesitli bacaları piramit biçiminde külahlarla son bulur. Hücrelerin önünde 3 m derinliğinde bir kaldırım uzanır. Bunun yakın zamana kadar ahşap direklere oturan bir sundurma (sakıf) ile örtülü olduğu bilinmektedir.

Batıdaki hücre dizisinin ekseninde avlu girişlerinden birisi yer almaktadır. Söz konusu giriş, dışarıya basık kemerle, avluya sivri kemerle açılan, üstü pandantifli ve sekizgen kasnaklı kubbe ile örtülü kare planlı bir birimdir. Hücreler kitlesinden daha yüksek tutulmuş olan bu birimin, dış cephede basık kemeri barındıran kesimi kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Basık kemerin üzerinde boş duran bir kitabe yeri vardır. Cami-tevhidhanenin cümle kapısı üzerinde, esas kitabenin sağında görülen

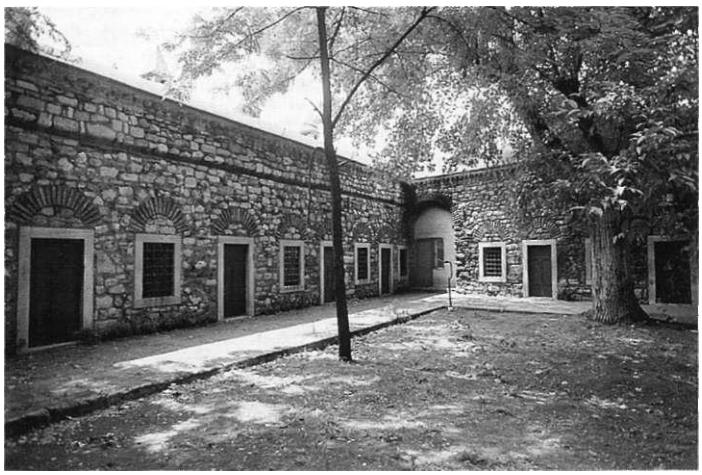

Küçük Ayasofya Tekkesi'nin avludan görünümü.
Surdan Sözgen, 1994/ TETT\Arşivi

Küçük Ayasofya Tekkesi'nin dışarıdan görünümü. *Nurdan Sözgen, 1994/ TETT\ Arşivi*

hadis kitabesinin buradan menkul olduğu anlaşılmaktadır.

Avlunun kuzey ve güney kapıları da kesme küfeki taşından örülmüş payeler ve dışandan basık, içeriden dilimli kemerler ile çerçevelenmiştir. Kuzey kapısının kemeri üzerinde sülüs hatlı diğer bir hadis kitabesi yer alır. Bu kapının hizasında uzanan ve nazireyi sınırlayan moloz taş örgülü çevre duvarında kesme küfekiden sövelerle kuşatılmış, demir parmaklıklı pencereler sıralanır. Duvar kirpi saçaklı, çift meyilli, sıvalı bir harpuşta ile donatılmıştır.

Şadırvan, mermerden sekizgen bir hazne ile sekiz adet ahşap direğe oturan basık piramit biçiminde, alaturka kiremit örtülü bir ahşap çatıdan oluşur. Özgün haznenin daha yayvan oranlara sahip olduğu ve çatının madeni bir alemle taçlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 188; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 16, no. 116; Çetin, *Tekkeler,* 584; Evliya, *Seyahatname,* I, 93; *Âsitâne,* 4; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* 1,14-15, no. 69; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 5; Öz, *İstanbul-Camileri,* I, 95; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 177-183.

M. BAHA TANMAN

KÜÇÜK EFENDİ KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa'da, Hacı Hamza Mahallesi'nde Merdivenli Çeşme Sokağı, Hoca Kadın Sokağı ve Hacı Evhat Sokağı'mn sınırladığı yapı adası üzerindedir. Külliyenin esasını oluşturan cami-tekke nedeniyle daha çok Feyziye Camii, Küçük Efendi, Feyzullah Efendi ya da Feyzî Tekkesi olarak da tanınmıştır.

Külliyenin çekirdeği, Ayasofya vaizi ve reisülkurra Feyzullah Şükrü Efendi (ö. 1814) tarafından 19. yy'm başlarında kurulan cami-tekkedir. Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı olan bu tekkede Feyzullah Efendi' nin oğlu, "Küçük Efendi" lakabıyla tanınan Mehmed Abdürreşid Efendi (ö. 1837) postnişinlik yapmıştır. Kaynaklarda tespit edilebilen son şeyhi, 1890'larda meşihat makamında bulunan Nesib Efendi'dir.

Şeyh Mehmed Abdürreşid Efendi tarafından 1825'te tekkenin yeniden inşa ettirildiği, bu arada cami-tevhidhaneye iki kütüphanenin eklendiği, II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından da çevre duvarlarının kısmen yenilenerek buraya bir çeşme yaptırıldığı bilinmektedk. Yapı, muhtemelen aynı tarihte inşa edilmiş olan selamlık derviş hücreleri kanadı ve 1835'te Hatice Hanım adında bir hayırseverin ilave ettirdiği çeşme ile ufak bir külliye niteliğini kazanmıştır. Külliyenin cami-tevhidhanesi, 1925'ten itibaren yalnızca cami olarak kullanılmış, 1957'de meydana gelen bir yangında iç aksamı ile özgün ahşap kubbesi ve çatısı harap olmuş, daha sonra aslına az çok sadık kalınarak tamir edilmiştir.

Külliye, güneyde Merdivenli Çeşme, batıda Hoca Kadın, kuzeyde Hacı Evhat sokakları, doğuda da komşu parseller tarafından kuşatılmıştır. Cami-tevhidhane ortada çapraz konumda yer alır. Cami-tevhidhaneye bitişik olan kütüphane güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan bir çıkıntı teşkil eder. Arsanın kuzey sınırında, Hacı Evhat Sokağı üzerindeki çevre duvarının, II. Mahmud Çeşmesini barındıran batı kesimi kütüphane ile aynı eksendedir. Arsanın kuzeydoğu köşesinde selamlık mekânları ile derviş hücrelerini içeren bina bulunur. Söz konusu bina ile çeşme arasında şadırvan avlusuna açılan cümle kapısı ile pencereler sıralanır. Avlunun ortasında küçük bir şadırvan, çevre duvarının iç yüzünde, pencerelerin arasında abdest muslukları yer almaktadır. Arsanın güneybatı köşesinde su haznesi yükselir, Muhtelif yerlerde, merdivenlerle inilen üç tahtani birim vardır. Bizans döneminden kalma olduğu anlaşılan bu mekânlardan cami-tevhidhanenin kuzeydoğu köşesine yakın olanı, Hatice Hanım Çeşmesi tarafından işgal edilmiş; batısında yer alan, soğuk hava deposu; arsanın güneydoğu kesiminde bulunan ise çilehane olarak değerlendirilmiştir. Hazire, biri büyük diğeri küçük iki kesime ayrılmıştır. Büyük kesim cami-tevhidhanenin doğu ve güneydoğu yönlerinde, Küçük Efendi'nin gömülü olduğu küçük kesim kütüphane ile çevre duvarı arasında yer almaktadır. Biri hazirenin içinde, biri şadırvan avlusunda, biri de kütüphanede olmak üzere üç adet kuyu bulunmaktadır.

Çevre Duvarı ve II. Mahmud Çeşmesi: Külliyeyi kuşatan çevre duvarının ancak Hacı Evhat Sokağı üzerindeki kuzey kanadı günümüze intikal edebilmiştir. Duvarın doğu kesimi moloz taş ile örülmüş, sonradan üstü sıvanmıştır. Şadırvan avlusuna geçit veren sepet kulpu kemerli cümle kapısı ile yine aynı avluya açılan, dikdörtgen açıklıklı, demir parmaklıklı dört pencere bu kesimde yer alır. Gerek kapı gerekse de pencereler kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiştir. Yakın bir zamanda cümle kapısının solundaki pencerenin iptal edildiği anlaşılmaktadır. Duvarın batı kesimi ise gerek malzeme ve gerek tasarım açısından çok daha özenlidir. Örgü iç yüzde almaşık, dış yüzde kesme küfeki taşıdır. Sokağa bakan dış yüzde ayrıca kapı ve pencere söveleri ile çeşme kitlesinde beyaz mermer tercih edilmiştir.

Çeşmenin orta diliminde aşağıdan yukanya doğru 1. kuşakta dikdörtgen bir çerçeve içinde esas çeşme, 2. kuşakta kitabe, 3. kuşakta beyzi bir çelenk içinde II. Mahmud tuğrası, yan dilimlerde ise 1. kuşakta birer tali çeşme, 2. ve 3. kuşaklarda kıvrık yaprak kabartmaları sıralanır. 3. kuşakla duvarın harpuştası arasındaki köşeler "S" kıvrımı biçiminde köşebentlerle yumuşatılmıştır. 1241/1825 tarihli ta'lik hatlı kitabe Seyyid Mehmed Pertev Paşa'ya (ö. 1837) aittir.

Çeşmenin aynataşında, iki yanda toplanmış perde kıvrımları ile eksende çelenkle kuşatılmış düşey konumda bir beyzi madalyon yer alır. Dışbükey yüzeyi boş bırakılmış olan bu madalyon fiyonklu bir askı ile perdelerin toplandığı tepe noktasına asılmış, alttan da kıvrık yapraklı bir sehpa ile takviye edilmiştir. Zamanla sokak kotu yükseldiğinden çukurda kalmış olan yalağın kenarlarında, dalgalı hattı ile bütüne uyum sağlayan ve tali çeşmelerin hizasına kadar ilerleyen sekiler görülür. Tali çeşmeler yarım daire planlı küçük nişler içine alınmış, nişler kıvrık yapraklardan oluşan hotozlarla taçlandırılmıştır. Bunların üstünde de küçük madalyonlar içinde II. Mahmud tuğraları ile ortada püsküllü kordonu sarkan perde kabartmaları sıralanır. Gerek nişlerin hotozları gerekse de perde kabartmaları yan yüzlerde yer alan ve esas çeşmeye (merkeze) doğru yükselen silmelere paralel olarak asimetrik biçimde tasarlanmıştır. Yan yüzlerin üst kuşaklarında bulunan iri yaprak kabartmalarını bu arada tekrar zikredebiliriz.

Cami-Tevhidhane ve Kütüphane: Birbiri ile bağlantılı bu iki bölümden cami-tevhidhane, ayin mekânı ile maksureleri banndıran 14x10,5 m çaplarında bir elips ile bunun güneyine eklenmiş, mihrabın yer aldığı 6x3,5 m'lik bir çıkıntı, kuzey yönünde bulunan kapalı son cemaat yeri niteliğinde 5,5x3 m'lik diğer bir çıkıntı ile muhtelif yerlerde yapı kitlesinden taşan beş adet halvethane ve minareden oluşur. Son cemaat yeri 20 cm kalınlığında, ahşap karkaslı, içeriden bağdadi sıvalı, dışarıdan ahşap kaplamalı duvarlara sahiptir. Yangını izleyen onarımda bu duvarlar kâgirleştirilmiştir. Cami-tevhidhanenin ve halvethanelerin almaşık duvarları alternatif

olarak bir sıra kaba yontulu küfeki taşı ve ikili tuğla sıraları ile örülmüş, içeriden ve dışarıdan sıvanmıştır. Ahşap çatı halen Marsilya tipi kiremitlerle kaplıdır.

Kapalı son cemaat yerinin girişi iki ahşap sütuna oturan bir sundurma ile gölgelendirilmiştir. Üst katı hünkâr mahfiline ait olan bu mekân altı adet dikdörtgen pencere ile aydınlanır. Harime açılan kapının sağında ve solunda da birer pencere ile üst kattaki hünkâr mahfili ile kadınlar mahfiline çıkan, simetrik konumda birer merdiven vardır.

Merkezde ayinlere tahsis edilmiş olan 9x6 m çaplarında elips planlı alan yer alır. Zemini bir seki ile yükseltilmiş olan 1,5 m derinliğinde maksureler kuzeyde, harim kapısı hizasında kesintiye uğramak kaydıyla, ayin alanını çepeçevre kuşatırlar. Ayin alanı ile maksurelerin sınırını teşkil eden elips üzerinde on adet kare kesitli ahşap sütun sıralanır.

Mihrabı barındıran çıkıntı ile harimin eliptik kitlesinin köşelerine, simetrik konumda birer halvethane yerleştirilmiş, yine bu köşelere birer kürsü ile minber oturtulmuştur. Ahşap sütunlara tespit edilmiş "S" biçiminde konsollara oturan, daire tabanlı, ufak boyutlu kürsülerin çevresi yine "S" kıvrımlı korkuluklar ile kuşatılmıştır. Bunların mevlit ve miraciye kürsüleri olduğu tahmin edilebilir. Mihrap önü bölümünde, karşılıklı yer alan minberler ise herhalde Türk İslam sanatında başka bir benzeri olmayan örneklerdir.

Cami-tevhidhanenin kısmi üst katında kadınlar mahfili ile hünkâr mahfili bulunur. Hünkâr mahfili harim girişinin üstüne isabet eden ve kavisli bir çıkma ile genişletilmiş olan sütun açıklığı ile son cemaat yerinin üst katını işgal eder. Kadınlara tahsis edilmiş olan mahfil iki yarım ay şeklinde ayin mekânını kuşatır.

Son cemaat yerinde, zemin kattaki maksurelerde ve üst kattaki mahfillerde tavanlar çubukludur. Mihrap önü bölümünde tavana çıtalarla kareli bir taksimat yapılmıştır. İki kat yüksekliğindeki ayin mekânını ise çok basık bir beyzi kubbe örter. Çatı altında gizlenen bu ahşap kubbenin ortasına barok üslupta, oymalı büyükçe bir beyzi göbek oturtulmuş, geriye kalan yüzey çıtalarla "Sultan Mahmud güneşi" tabir edilen biçimde taksim edilmiştir. Bu arada maksure ve mahfil tavanlarının da bu ışınsal düzene uygun şekilde dilimlere ayrılmış olduğu göze çarpar.

Cami-tevhidhane ile kütüphane kitleleri arasına sıkıştırılmış olan minare, silindir biçiminde gövdesi ve peteği, kaval silmeli kürsüsü ve şerefe altı, demirden mamul gösterişsiz şerefe korkulukları, soğan kubbe biçiminde, kurşun kaplı ahşap külahı ile oldukça iddiasız bir kuruluştur.

Dikdörtgen (10x6 m) bir alam kaplayan kütüphanenin zemini, kitapları nemden korumak amacıyla yükseltilmiştir. Duvarlar 60 cm kalınlığındadır. Yan duvarlar cami-tevhidhane duvarları ile aynı almaşık örgüye sahiptir. Girişin bulunduğu kuzeybatı cephesi ise kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Bu kanatta da ahşap çatıyı Marsilya tipi kiremitler örter. Sepet kulpu kemerli girişin önünde, iki yandan basamaklarla çıkılan bir sahanlık, kapının yanlarında dikdörtgen açıklıklı, kesme küfeki söveli, demir parmaklıklı birer pencere yer alır. Bunlar gibi diğer pencereler de içeriden basık kemerlerle donatılmıştır. 4,75x2,25 m boyutlarında bir giriş bölümünden sonra 5,5x4,73 m boyutlarında esas kütüphaneye geçilir. İkisi arasındaki duvar, ortada kapısı, yanlarda birer penceresi ile, giriş cephesinin aynıdır. Bu bölümün güneybatı köşesi, minareden dolayı pahlı olarak inşa edilmiştir. Gerek giriş holünde gerekse de esas kütüphanede yan duvarlara birer pencere açılmıştır.

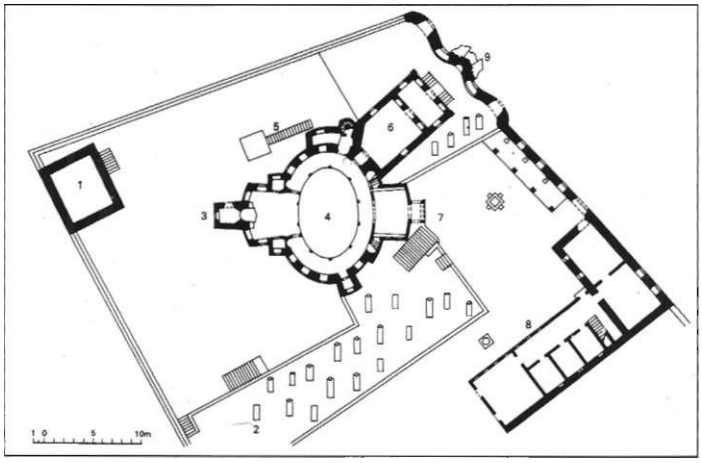

Küçük Efendi Külliyesinin vaziyet planı.
1. Su haznesi.
2. hazire.
3. halvethane.
. cami-tevhidhane.
5. çilehane.
6. kütüphane,
7. avlu.
8. selamlık ve derviş hücreleri.
9. II. Mahmud Çeşmesi.
Goodwin. *Ottoman Architecture*

Selamlık ve Derviş Hücreleri: Kuzey-güney doğrultusunda uzananı 10 m, doğu-batı doğrultusunda uzananı 6 m olan iki kanattan müteşekkil, "L" planlı ve iki katlı bir yapıdır. Zemin kat duvarlarının bir kısmı kagir, bir kısmı ahşap, üst kattakilerin ise tamamı ahşaptır.

Tekkenin kapatılmasını müteakip büyük ölçüde tadil edilerek zamanımızda özgün planını bütünüyle kaybetmiş olan yapının zemin katında üçü büyük, üçü de küçük olmak üzere toplam altı adet mekân ile bunların arasındaki bağlantıyı sağlayan "L" planlı bir koridor bulunur. Şadırvan avlusuna açılan bir kapı ve bir dizi pencere ile donatılmış olan koridor âdeta bir kapalı revak niteliğindedir. Bunun gerisinde yan yana yer alan üç adet ufak mekânın derviş hücreleri olduğu muhakkaktır. Koridora açılan birer kapı ve penceresi, doğu duvarında da birer ocağı olan bu hücrelerin güneyinde, koridorla olduğu gibi avlu ile de irtibatlı, kare planlı, şeyh odası türünden bir mekân olması muhtemel geniş bir birim, hücrelerin kuzeyinde, Hacı Evhat Sokağı üzerinde, aynı şekilde gerek koridor gerekse de avludan geçilebilen iç içe dikdörtgen planlı iki büyük mekân yer almaktadır. Söz konusu mekânlardan arsanın köşesinde yer alanı sokağa açılan iki pencere ile, diğeri avluya açılan iki pencere ile aydınlanır. Bunların mutfak-taamhane ikilisi olması muhtemeldir.

Derviş hücreleri ile mutfak olması düşünülen mekân arasındaki koridorda üst kata çıkan merdiven yer alır. Bir kısmı yıkılmış, geriye kalan kısmı da çok harap olan üst katta birçok dikdörtgen pencerenin sıralandığı çıkmalı odalar tespit edilebilmektedir.

Şadırvan, Abdest Muslukları ve Kuyular: Mermerden yontulmuş olan şadırvan, kenarları 80 cm'lik minyatür bir tekneden ibarettir. Prizmanın köşeleri çeyrek daireler ile yumuşatılmıştır. Her yüzde birer musluk, üstünde yassı bir kapak vardır. Süsleme olarak herhangi bir şey görülmez. Cami-tevhidhaneye bakan yüzünde, içi boş bırakılmış iki kartuş mevcuttur. Kuzeydeki çevre duvarının şadırvan avlusuna bakan iç yüzünde pencerelerin arasına üç tane abdest musluğu yerleştirilmiştir. Bu kesimin üstü, kare kesitli dört ahşap sütuna oturan, kiremit kaplı bir saçakla örtülmüştür. Mermerden yontulmuş alelade bileziklerle donatılmış olan kuyular günümüzde kullanılmamaktadır. Bileziklerde ne süsleme ne de kitabe yer alır.

Hatice Hanım Çeşmesi ve Çilehane: Aslında Bizans dönemine ait bir alt yapının girişleri olduğu anlaşılan üstü beşik tonozlu bu üç mekâna merdivenli dehlizlerden inilmektedir. Hatice Hanım Çeşmesi olarak kullanılan mekân duvarla kapatılarak çeşmenin haznesi haline getirilmiştir. Mermerden mamul dikdörtgen aynataşı dalgalı bir şerit kabartması ile çerçevelenmiş, köşelere rozetler kondurulmuştur. Aynataşrnın üstündeki duvar yüzeyinde küfeki taşından bir levhaya "Feyzüddin" ibaresi yazılmıştır. Dikdörtgen planlı, beşik tonozlu bir birim olan çilehanede kayda değer bir şey görülmez. Bu çilehanenin bizzat Küçük Efendi tarafından kullanıldığı rivayet edilmektedir.

Su Haznesi: Bir kenarı yaklaşık 6 m olan bir küp biçimindedir. Almaşık örgüsü bir sıra kaba yontulu küfeki taşı ve iki sıra tuğladan meydana gelmiştir. Kuzey duvarının dışında haznenin üstüne çıkan bir merdiven mevcuttur.

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan,* 35 no. 67; *Âsitâne,* 4; *1301 İstatistik Cedveli,* 55; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 78-79, no. 124; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 4; Halil Edhem (Eldem), *Nos mosquées de Stamboul,* İst., 1934, s. 128-129; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 250-256; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 94; A. Kuran, "Türk Barok Mimarisinde Batı Anlamında Bir Teşebbüs: Küçük Efendi Manzumesi", *Belleten,* XXVII/

107 (Temmuz 1963), s. 467-470; *İSTA,* X, 5737; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 414-416: M. Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,* İst., 1975, s. 296-333; O. Aslanapa, *Osmanlı Mimarisi,* 1st., 1986, s. 435-437.

M. BAHA TANMAN

KÜÇÜK İSMAİL EFENDİ

bak. İSMAİL EFENDİ (Küçük)

Kemal Küçük
Şehir Tiyatroları Arşivi

KÜÇÜK, KEMAL

(1901, Girit-23 Nisan 1936, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu, oyun yazarı.

Sahneye ilk kez amatör olarak 1920'de Beyazıt'ta Türk Ocağı'nda çıktı. Aynı yıl Darülbedayi'ye (bugün Şehir Tiyatroları) giren sanatçı, *Kalbin Gençliği* adlı oyunda rol aldı.

Darülbedayi'nin 1923-1927 arasında karışıklıklar yaşadığı dönemde, Sahir Opereti'nde, Türk Tiyatrosu'nda, Milli Sahne'de ve Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları topluluklarında çalıştı, turnelere katıldı. Bu arada sinemayla da ilgilenmeye başlayan Kemal Küçük'ün rol aldığı filmlerden bazıları, *Boğaziçi Esrarı, Leblebici Horhor Ağa, Ankara Postası'da.*

1926-1927 sezonunda, kurum içindeki karışıklıkların, sorunların azalması üzerine Şehir Tiyatroları'na döndü ve ölümüne kadar burada sahneye çıktı. Şehir Tiyatrolarında oynadığı oyunlardan bazıları, *Mürai, Bir Komedi, Hamlet, Bir Kavuk Devrildi, Mum Söndü, Bir-İki-Üç, Balayı, Ayı, Şarlatan, Onlar Ermiş Muradına, Hile ve Sevgi, Uçurum, Cürüm ve Ceza, Balaban Ağa, Müfettiş, Ölçüye Ölçü* ve *Mırnav* 'dır.

Kemal Küçük oyunculuğun yanısıra, oyunlar yazdı ya da uyarladı. Sanatçının *Bekârlar, Mürai, Yumurcak, Sarı Zeybek Oteli* adlı uyarlamalarından başka *İç Acısı, Çınar, İnkılS.p Sembolü* ile 1935-1936 sezonunda Şehir Tiyatroları'nda sahnelenen *Çocuklara İlk Tiyatro Dersi* ve *Gülmeyen Çocuk* adlı çocuk oyunları vardır. Küçük'ün çocuk oyunları, Şehir Tiyatroları'nda ve Türkiye'de çocuk tiyatrosu geleneğinin ilk örnekleridir. Ayrıca sanatçı, tiyatro üzerine yazılar yazdı, Alay Köşkü'nde açılan tiyatro kursunda verdiği derslerin notlarını, 1930'da yayımlanan *Tiyatro* adlı kitapta topladı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KÜÇÜK SAHNE

Muhsin ErtuğruPun Yapı ve Kredi Bankası'nın katkısıyla Beyoğlu'nda Atlas Sineması'mn bulunduğu binada kurduğu tiyatro topluluğu. Bu ad daha sonra tiyatro salonu için kullanılmıştır.

1 Mart 1951'de Devlet Tiyatroları genel müdürlüğü görevinden istifa eden Muhsin Ertuğrul(->), Yapı ve Kredi Bankası kurucusu Kâzım Taşkent'in desteği ve Vedat Nedim Torun girişimleriyle kurduğu topluluğa Küçük Sahne adım verdi. Topluluğun ilk oyunu 1 Nisan 1951'de perde açan *Fareler ve İnsanlardır.* Muhsin Ertuğrul'un sahnelediği oyunda, Nuri Altıok konuk sanatçı olarak yer alırken, Nevin Akkaya, Mücap Ofluoğlu, Sadri Alışık, Cahit Irgat, Mümtaz Ener, Münir Özkul, Kâmran Yüce, Şükran Güngör, Saim Giray diğer rolleri paylaştı. Topluluğa daha sonra Agâh Hün, Lale Oraloğlu, Asuman Korad, Altan Karındaş, Şahin Tek, Heyecan Başaran ve Uğur Başaran katıldı.

Muhsin Ertuğrul'un 1954'te yeniden Devlet Tiyatroları genel müdürlüğüne atanmasına kadar topluluk, 1951-1952 sezonunda *Yarış, Kanlı Düğün, Karışık İş, Karakolda, Siyah-Beyaz, Aşağıdan Yukarı;* 1952-1953 sezonunda *Nasıl İsterseniz, On Büyük Yaramaz, Arpa Ambarı, Örümcek, Her Yerde Bulut;* 1953-1954 sezonunda *Babayiğit, Ziyafet, Dünkü Çocuk, Cinayet Var;* 1954-1955 sezonunda *Hamlet-Godot' yu Beklerken, Yaz Bekârı, OyunOlmasaydı* adlı oyunları sahneledi. 1955-1956 sezonunda topluluk oyuncuları, *Keçiler Adası, Çayhane, Erkeklerin Gecesi, Soytarı, İş Becerenin, Yağmurcuve* 1956-1957 sezonunda *Arsenik Kurbanları* adlı oyunlarla çalışmalarını sürdürdükten sonra dağıldı.

Küçük Sahne'nin amblemi.
Hilmi Zafer Şahin arşivi

Küçük Sahne topluluğunun dağılmasından sonra. 1957-1958 sezonundan bugüne Dormen Tiyatrosu, Mücap Ofluoğlu Tiyatrosu, Ulvi Uraz Tiyatrosu, Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu, Ayfer Feray Tiyatrosu, Dostlar Tiyatrosu, Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu, Galeri Tiyatro, Aydemir Akbaş Tiyatrosu, Ortaoyuncular, Nokta Tiyatrosu, Salih Kalyon Tiyatrosu ve Bizim Tiyatro adlı topluluklar Küçük Sahne'nin salonunu kullandı. Binanın tümü 1987'de Kültür Bakanlığı tarafından satm alındı.

1951-1957 arasında çalışmalannı sürdüren Küçük Sahne topluluğu, hem birçok genç yeteneğin tiyatromuza kazandırılmasını sağlamış, hem de tiyatro topluluklarının hep sıkıntısını çektiği yer sorununu çözmelerinde önemli bir adım olmuştur. Topluluk Nisan 1951'den başlayarak Yapı ve Kredi Bankası'nın desteğinde *Küçük Sahne* dergisini 1955-1956 sezonuna ka-

Küçük Sahne'de 1953-1954 sezonunda oynanan *Babayiğitten* bir sahne.
Hilmi Zafer Şahin arşivi

dar yayımlamıştır. Bankanın parasal desteğini çektiği bu tarihten sonra da dergi birkaç sayı daha yayımlandı.

1993'te Kültür Bakanlığı tarafından baştan aşağı elden geçirilen bina, 24 Ocak 1994'te yeniden açıldı. Bina içindeki sahneye, Bedia Muvahhit Sahnesi adı verildi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KÜÇÜK SANAYİ

bak. SANAYİ

KÜÇÜK SANAYİ SİTELERİ

Küçük sanayi siteleri ve bu sitelerin mekânda yan yana gelerek oluşturdukları küçük ölçekli sanayi üretim kompleksleri İstanbul'da sanayi yapısının belki de en önemli bileşenlerinden birisini oluşturur. Ne var ki, gerek küçük sanayi sitelerinin metropoliten alan içerisindeki dağılımları, gerekse küçük ölçekli sanayiyi tüm işkollarını içerecek biçimde tanımlamaktaki zorluklar nedeniyle, küçük ölçekli sanayi üretiminin İstanbul'daki ağırlığının kamuoyunda yeterince bilinmediği söylenebilir. Kentteki küçük sanayi sitelerinin dağılımının, batı ve doğu yönünde uzanan karayolları üzerinde yer seçmiş, geniş arazi kullanan, kampus tipi, sermaye yoğun üretim yapan entegre fabrikaların oluşturduğu görsel etkiye benzer bir izlenim bırakmayışı nedeniyle, İstanbul daha çok bir büyük sanayi kenti şeklinde algılanabilmektedir. Ancak, sanayi yapısı açısından İstanbul, bir büyük sanayi merkezi olduğu kadar belki de Türkiye'nin en önemli küçük sanayi merkezidir.

İstanbul'da küçük sanayi sitelerinin yapısal özelliklerine ve coğrafi dağılımlarına ilişkin, aşağıdaki dört nokta vurgulanabilir:

1. İstanbul'da küçük sanayi siteleri, kentin üç yakası (Anadolu, Beyoğlu, İstanbul) arasında eşit ağırlıkla dağılmamışlardır. Anadolu yakasında Ümraniye, Dudullu, Kartal ve Gebze yakınlarında bazı kayda değer yoğunlaşmalara rağmen, sitelerin büyük çoğunluğu, kentin İstanbul ve Beyoğlu yakalarında, bu yakalardaki yoğun nüfuslu merkezlerin üzerinde veya yakınlarında bulunmaktadır. 1970'lerin sonlarına kadar Beyoğlu yakasında 4. Levent'teki Levent Oto Sanayi Sitesi, Maslak yolu üzerinde Ayazağa'daki Atatürk Küçük Sanayi Sitesi, İstanbul yakasında ise Topkapı Bayrampaşa Topçular ve Davutpaşa Merter (Keresteciler Sitesi) çevresindeki birbirine komşu küçük sanayi siteleri, önemli küçük üretim kompleksleri oluşturmaktaydılar. Kentin 1980'li yıllardaki hızlı büyüme sürecine paralel olarak, küçük sanayi komplekslerinin daha dış çeperlere doğru kaydığı görülmektedir. Beyoğlu yakasında Ayazağa' daki, İstanbul yakasında Çobançeşme'deki sanayi sitelerinin gelişmesi bu döneme rastlar. Bunlar arasında, pek çok sanayi işkolunda kurulan işyeri yapım kooperatiflerinin bir araya gelerek oluşturdukları İkitelli Küçük Sanayi Kompleksi, ölçeği ve barındırdığı işlevsel çeşitlilik açısından dikkat çekicidir.

2. Kentte farklı dönemlerde kurulan küçük sanayi sitelerinin iç yapılarının zaman içerisindeki evrimi incelendiğinde, barındırdıkları işkollarının bileşiminin zaman içerisinde hızla değiştiği; buna karşılık, bu sitelerde işyeri kiracılığının her dönemde çok yüksek oranlara ulaştığı görülmektedir. Bu hızlı işlevsel dönüşüm sonucunda pek çok küçük sanayi sitesinin kuruluştaki adı ile günümüzde barındırdığı işyerlerinin işlevleri arasındaki bağlantı kopmuş bulunmaktadır. Sözgelimi İstanbul yakasında Bakırköy'de E-5 yolunun kuzeyinde kurulu Merter Keresteciler Sitesi, günümüzde başlangıçtaki kuruluş amacına tümüyle yabancı olan tekstil imalat ve satışında uzmanlaşmış işyerlerinin işgaline uğramıştır. Bu açıdan, pek çok küçük sanayi sitesinde karşımıza çıktığı üzere, sitenin kuruluştaki adı ile günümüzde barındırdığı işlevler arasında belirgin bir bağlantı bulunmayabilmektedir. Benzer bir durum, Beyoğlu yakasında Levent Oto Sanayi Sitesi için de geçerlidir. Küçük sanayi sitelerinin işlevlerinin zamanla değişmesi, bu sitelerin yakın çevrelerinde belirli becerilere sahip işgücünün yoğunlaştığı emek havuzlannda da değişmelere yol açmaktadır. Bu biçimde konsolide olmuş bir küçük üretim kompleksine yönelik talep artışı, genellikle bu sitelerde işyeri talebinde büyük artışlara neden olmaktadır. Bu talep, çoğunlukla bir katlı olarak tasarlanıp inşa edilen işyerlerinin üzerine kat çıkılarak karşılanmaya çalışılmıştır. Başlangıçta öngörülmeyen bu yoğunlaşma, İstanbul'da küçük sanayi siteleri içerisinde çok önemli trafik ve araç parkı sorunlarına yol açmıştır. Son dönemlerde bu tür trafik, park ve yükleme boşaltma sorunları, çok katlı iş merkezi bloklarına dönüşmüş küçük sanayi sitelerinin, üst katlarında çözümlenmeye çalışılmaktadır.

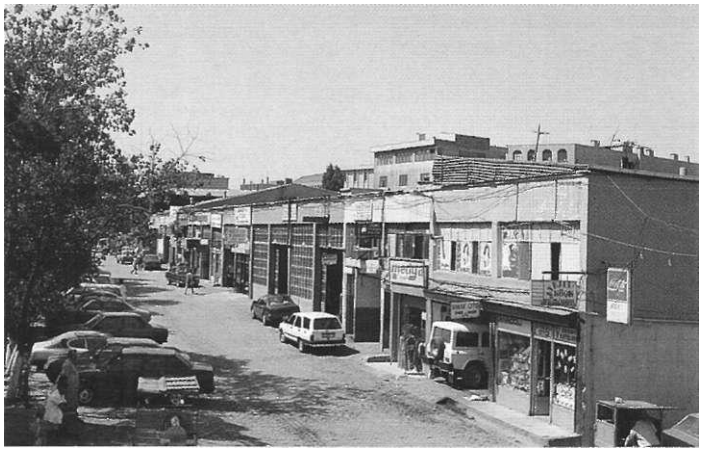

İkitelli Organize Küçük Sanayi Bölgesinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

Bu hızlı işlev ve yapı değişimine karşılık, İstanbul'da küçük sanayi sitelerinde kiracı işyeri sayısının zaman içerisinde yüksek düzeylerde kararlı kaldığı, hattâ bazı sitelerde kiracılık oranının belirgin bir biçimde arttığı gözlenmektedir. İstanbul'da makro ölçekli genel sanayi coğrafyası çözümlemelerinde "kiracılık" değişkeni, kuruluşların küçük ve büyük sanayi kuruluşları şeklinde ayrıştırılmasmda başarılı bir ayırıcı işlev görebilmektedir. Bu ayırıcı değişken kullanıldığında istisnalara her zaman rastlanabilmekle birlikte genelde kiracı işyerlerinin küçük ölçekli olduğu ve küçük sanayi siteleri içerisinde yer aldığı: işyerlerinin sahibi konumundaki kurulu şlarm ise büyük ölçekli oldukları ve küçük sanayi siteleri dışmda bağımsız adreslerde bulundukları görülmektedir. 1988 kapasite raporlarına göre, İstanbul'da sanayi odası üyelerinin yüzde 70i kiracı konumunda idiler. Bunlar İstanbul'daki top-

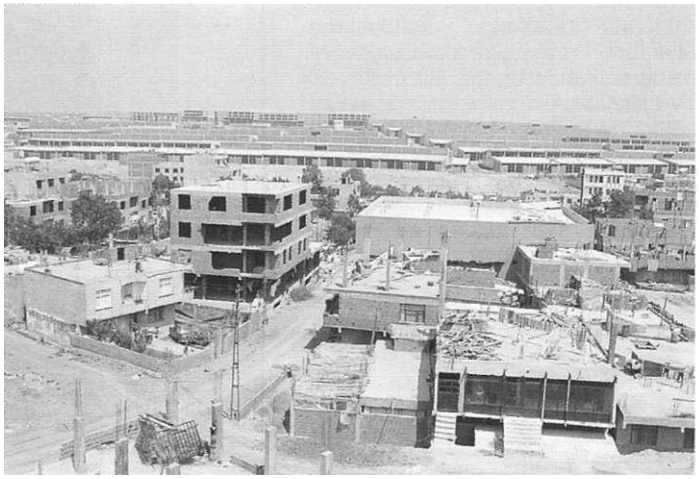

4. Levent'teki Oto Sanayi Sitesi. *Yavuz Çelenk, 1994*

lam sanayi istihdamının yüzde 35'ini kullanan, toplam sanayi sermayesinin ise ancak yüzde 15,23'ünü denetleyebilen kuruluşlardı. Toplam sanayi kuruluşlarının sadece yüzde 30'unu oluşturan mal sahipleri ise istihdamın yüzde 65,10'unu ve sermayenin ise yüzde 84,77'sini denetimleri altında bulunduruyorlardı.

3. Yukarıda da vurgulandığı üzere küçük sanayi siteleri, metropoliten alanın üç yakası arasında eşitsiz bir kalıpta dağılmış bulunmaktadır. İstanbul'da toplam sanayi kuruluşlarının yüzde 70'ini oluşturan küçük ölçekli sanayi kuruluşlarının Beyoğlu yakasındaki oranı yüzde 75, İstanbul yakasında yüzde 70,3, Anadolu yakasında ise yüzde 46 düzeyindedir. Beyoğlu ve İstanbul yakalarında küçük ölçekli sanayi kuruluşlarının toplam kuruluş içerisindeki payları birbirine ve metropoliten ortalamaya yakın, Anadolu yakasındakilerin payları ise hem metropoliten ortalamadan, hem de İstanbul ve Beyoğlu yakasındaki değerlerden kayda değer biçimde farklıdır. Bu coğrafi farklılaşma metropolün üç yakasının birbirinden çok farklı sanayi işkollarında uzmanlaşmış olmasından kaynaklanmaktadır. Anadolu yakası boya-vernik, ilaç, ana kimya, cam, metal, gemi inşa, makine montajı, karayolu taşıtları ve karayolu taşıtları yan sanayi gibi genellikle sermaye yoğun, entegre üretim süreçlerinin hâkimiyeti altındaki işkollarında; Beyoğlu ve İstanbul yakaları ise deri ve deriden mamul eşya, tekstil, plastik, basın-yayın, hazır giyim gibi sermaye yoğunluğu göreli olarak düşük, üretim sürecinin düşey parçalanmasına oldukça elverişli işkollarında uzmanlaşmış bulunmaktadır. Küçük sanayi sitelerinin metropoliten alanın, üç yakası arasında eşitsiz bir örüntüde dağılmış olmaları bu yerel uzmanlaşma ile ilgilidir. Beyoğlu ve İstanbul yakalarının göreli olarak emek yoğun ve üretim sürecinin düşey parçalanmasına elverişli sayılan işkollarında uzmanlaşmış olması, küçük sanayi sitelerini İstanbul'un batı yakasındaki sanayi peyzajının hâkim öğesi durumuna getirmektedir.

4. İstanbul'da küçük sanayi sitelerinin oluşturduğu üretim yapısının bir diğer belirgin özelliği de emek, sermaye ve kapalı alan kullanım yoğunluğu gibi üretim özelliklerinin konuşlanma yoğunluklarında kent merkezine göre kayda değer bir farklılaşma bulunmayışıdır. Nitekim küçük sanayi sitelerindeki kuruluşlara ait sayılan özelliklerin mekânsal dağılım kalıpları, birikimli yüzde eğrileri ile gösterildiğinde sayılan eğrilerin birbirine paralel yörüngeler izlediği görülmekte; bu bulgu, genelde küçük sanayi sitelerinde şekillenen üretim yapısının kent merkezine uzaklıkla ilişkili (duyarlı) olarak farklılaşmadığını ortaya koymaktadır.

Bibi. M. Güvenç, "General Industrial Geography of Greater Istanbul Metropolitan Area: an Exploratory Study", *Development of Istanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing.* lst., **1992;** ay, "Metropol Değil Azman Sanayi Kenti", *İstanbul,* ç. 5, s. 75-81.

MURAT GÜVENÇ

KÜÇÜK YENİ HAN

Eminönü İlçesi'nde, Çakmakçılar Yokuşu'na açılan Sandalyeciler Sokağı üzerinde inşa edilmiştir. Bir tarafıyla Çakmakçılar Yokuşu'na cephelenirken diğer tarafıyla Kumrum Han ile bitişik nizamlıdır. Karşısında Sandalyeciler Sokağı boyunca konumlanmış Büyük Yeni Han bulunur. Küçük Yeni Han'ı yapı malzemesi ve tekniği kadar plan şeması ile de 18. yy'a tarihlemek mümkün görülmektedir.

İstanbul ticari hanları plan geleneğinde, yaklaşık 27x35 m ölçüsündeki bir alana, bulunduğu arsanın şekline uyan bir şekilde inşa edilen yapı, üç katlıdır. 7x10 m ölçüsündeki avluya Sandalyeciler Sokağı'na açılan kapı ve tonozlu dar bir geçitle girilir.

Yapı günümüze çok yıpranmış, özgün durumunu kaybetmiş olarak gelebilmiştir; ancak mevcut görüntüler yapıyı özgün plan yorumu ve cephe düzenlemesiyle tanımamızı sağlamaktadır.

Küçük avluyu üç katlı revak sistemi dolanmaktadır. Revaklarda taşıyıcı payeler ve kemer sistemi tuğla-derz dokulu olarak inşa edilmiştir. Tuğla revak kemerleri her katta yuvarlak şekillidir. Zemin kat mekânları revak altına birer kapı ile, üst katlardaki mekânlar ise birer kapı ve birer pencere ile açılmaktadırlar. Bu mekânların kapıları taş söveli ve yuvarlak kemerli olup, pencereleri tuğla-derz dokuyla meydana getirilmiş, yuvarlak şekilli kemerlere sahiptirler.

Yapının dış cephelerinde muntazam kesme taş ve tuğla-derz doku hâkimdir. İç avlu cephelerinde kare örme payelerde ve kemerlerde tuğla-derz doku dışındaki yüzeylerde moloz taş ve derz kullanılmıştır. Cephelerin özgün şekilleri bir ölçüde tespit edilebilmektedir. Sandalyeciler Sokağı'na açılan ana cephede basit taş kemerli bir kapı açıklığı dışında, zeminde bir sıra dükkân yer alır. Tuğla-derz dokulu yuvarlak şekilli bir kemer açıklığı ile sıralanan dükkânlar üzerinde yükselen cephe dokusu ise muntazam kesme taş ve tuğla-derzdir. Birinci kat mekânlarından bazılarına birer, bazılarına ise ikişer; üst kat mekânlarına ise ikişer pencere açılmıştır. Pencereler dikdörtgen şekilli, taş söveli ve tuğla-derz dokulu yüzeysel sivri kemerlidir. Ana cephede taş bir silme üst katları birbirinden ayırır. Çakmakçılar Yokuşu cephesi ise yolun topografyasına bağlı olarak yükselir. Birinci ve ikinci katlar, zemin kattan profilli konsol taşları ile ayrılmakta, taş konsol sırası köşede taş silme olarak devam etmektedir. Yapının her iki cephesi de üstten tuğla kirpi saçak bordürü ile sınırlanmaktadır.

Üç katlı yapıda her katta hem mekânlarda, hem de revaklarda örtü sistemi tonoz olarak tespit edilebilmektedir. Üst kat tonozları günümüze, aslına uygun olmayan malzeme ile onarılarak gelmiş ve yapı, özgün mimarisinden çok şey kaybetmiştir.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 129-130.

GÖNÜL CANTAY

KÜÇÜKANDONİADİS, LEFTER

(1925, İstanbul) Futbolcu.

Arnavutluk'tan gelip Büyküada'ya yerleşen ve balıkçılıkla uğraşan bir babanın çocuğudur. Futbola Büyükada'da başladı. Taksim kulübünde yetişti. Taksim kulübü yöneticileri kendisine lisans çıkartabilmek için 1941'de mahkeme kararıyla yaşını büyüttüler. Ancak bu sayede takımda oynayabildi. 2 yıl Taksim takımında yer aldı. 1943'te askere gitti. 4 yıl süren askerlikten sonra 1947'de İstanbul'a döndü, Fenerbahçe kulübüne girdi. 1963'e kadar Fenerbahçe forması altında top koşturdu. Bu süre içinde 1 yıl İtalya'nın Fiorentina ve 1 yıl da Fransa'nın Nice takımında oynadı. Yurtdışında da başarılı futboluyla ün yaptı. Türk futbolunun efsaneleşen isimlerinden biri olarak tanındı. Golcülüğünden ötürü "Ver Lefter'e, yaz deftere!" sloganı onun için çıktı. Futboldaki büyük ustalığından ötürü "Ordinaryüs" sıfatıyla anıldı. Başarılı futbol yaşamında 50 kez milli formayı giydi. Türk futbolunda "50. Milli Maç" altın madalyasını alan ilk futbolcu oldu. Milli takımda 22 golle "gol krallığı"nı hâlâ elinde tutmaktadır. 8 kez de milli takımın kaptanlığını yaptı. Fenerbahçe forması altında 605 maç oynadı, 407 gol attı. Ayrıca İstanbul Karması'nda 7 maçta 4 golü, Üç Kulüp Karması'nda 8 maçta 3 golü, Milli Takım Namzet-

Lefter Küçükandoniadis 50. milli maçında Romanya milli takımı karşısında. *Cengiz Kahraman arşivi*

leri Takımı'nda da 60 maçta 54 golü bulunmaktadır. Futbolu bıraktıktan sonra bir süre antrenörlük yaptı, bu arada Yunanistan ve Güney Afrika'da da takımlar çalıştırdı. Halen spor yazarlığı yapmaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

KÜÇÜKARMUTLU

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında Baltalimanı sırtlarında yerleşim yeri.

Boğaziçi'nin batı kıyılarında Bebek Koyu'nun kuzeyine ve Rumelihisarı'nın batısına düşen Hisartepe ve çevresindeki sırtlarda, Boğaziçi Üniversitesi ve Kampusu, Hisarüstü adı verilen mahalle, istanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, Etiler'in doğu kesimleri yer alır. Buranın kuzeyindeki belden Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün çevre yolu geçer. Yolun hemen kuzeyinde arazi yeniden yükselir ve ikinci bir tepeden sonra, doğu-batı istikametinde akan Baltalimanı Deresi'ne iner. Yerleşim öncesinde geneliyle Armutlu denilen yer bugün söz konusu çevre yolunun geçtiği vadinin kuzeyine, Baltalimanı Deresi'nin ise güneyine düşen tepenin yamaç ve sırtlarıdır. Bu yörenin doğu kesiminde Boğaziçi'ne hâkim yamaçlar bulunmaktadır. Buralar hem otoyolun geçtiği geniş açıklığa baktığından, hem de Bebek Koyu'nun kuzeyinde bir burun gibi çıkıntı veren kıyı çizgisinin üst kısımlarım oluşturduğundan güzel bir yerdir ve Boğaziçi sırtlarına dahildir; nitekim resmi deyimle "öngörünüm bölgesi" içinde kabul edilmektedir. Armutlu'nun doğu kesimi bugün adı Küçükarmutlu olan yerleşmedir. (Armutlu adı da yörenin batısına düşen yerleşim mahalline verilen addır.) Küçükarmutlu mevkiinde önceleri yer yer çiçek seraları bulunmaktaydı. Daha sonra burada evsaflı mıcır elde etmeye elverişli kalkerin bulunduğu anlaşılınca, geniş taşocakları açıldı, ocakların işletilmesi Fatih Sultan Mehmet Küplüsü ve ikinci çevre yolu tamamlanıncaya kadar sürdü.

1980'lerin ikinci yarısında taşocakları kapatıldı ve hemen kısa bir süre içinde kaçak yapılaşma başladı.

Kamu arazisi üzerinde ve yasalara aykırı bir biçimde yapılan bu binalar, hem Sarıyer hem de büyükşehir belediyesi tarafından birkaç kez yıkılmak istendi ve bazıları yıkılabildi ise de sonuçta belediye yönetimleri ile Boğaziçi'nin korunmasında, nâzım planında yetkili komisyonlar yenik düştüler, kaçak yapılaşma işlerini çevirerek büyük meblağlar kazanan çevre ya da kişiler kudretlerini göstermiş oldular. Başlangıçta yapılan derme çatma binaların yerine sağlamları inşa edildi, tek katların üstüne ikinci, üçüncü katlar çıkıldı ve Boğaziçi'ne hâkim tepelerden birisinde daha, yasadışı yollardan yapılmış çirkin binalar kondurulmuş, böyle bir yerleşim birimi peydahlanmış oldu.

Küçükarmutlu, henüz bir semt ya da mahalle bile değildir. Sayısız benzerlerinden biri olduğu için kendine özgü hiçbir özelliği de yoktur, ama mevkiiyle, ortaya çıkışıyla İstanbul'da çarpık kentleşmenin, yasal olmayan yapılaşmanın karakteristik örneklerinden biridir; aynı zamanda kentin, ona ait gerek doğal, gerekse insan eliyle yapılmış güzelliklerin nasıl ve niçin korunamadığının bir göstergesidir.

İSTANBUL

KÜÇÜKAYASOFYA HAMAMI

bak. ÇARDAKLI HAMAM

KÜÇÜKBAKKALKÖY

Çok yakın tarihlere kadar, Kadıköy İlçesi'nin tümüyle kentleşmiş mahalleleri arasında yegâne kırsal yerleşim konumunda bulunan Küçükbakkalköy, E-5 ve TEM otoyolları arasındaki bağlantı yolunun hemen doğusunda yer alır. Batıda Kadıköy II-çesi'nin Erenköy semtinin Yenisahra Mahallesi, güneyde Erenköy'ün İçerenköy Mahallesi, kuzeyde Ümraniye Ilçesi'nin Yukarı Dudullu kesimi, doğuda ise Kayışdağı'na batıdan bitişik Kayışdağı Mahallesi ile sınırlanmıştır. Denizden yüksekliği 100 m kadardır. Metropoliten alan içerisindeki konumu dikkate alındığında hızlı bir dönüşüm ve büyüme süreci geçiren bir çevre yerleşmesi örneği olarak ele alınabilir. 1985-1990 arasında nüfusun göreli olarak sabit kalması büyük bir olasılıkla sınır değişmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu sınır değişmeleri hesaba katılmasa bile 1965-1990 arasında Küçükbakkalköy nüfusunun 10 kata yakın bir artış göstermiş olması, bu dönüşümün en belirgin göstergelerinden birisidir (bak. Tablo). Bu göreli hızlı büyüme sürecine rağmen Küçükbakkalköy nüfusu içerisinde İstanbul doğumluların oranı yüzde 40 düzeyinde bulunmaktadır. Bu oranın metropoliten ortalamanın (yüzde 37,6) üzerinde oluşu ilginçtir.

Küçükbakkalköy Mahallesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Nüfus*
1965*	**2.136**
1970"	4.074
1975	7.621
1980	12.752
1985	20.031
1990***	**19.899**

* 1965 Genel Nüfus Sayımı, İdari Bölünüş
** İstanbul Ulaşım Çalışması verileri
*" 1990 Genel Nüfus Sayımı

Göçmen nüfusun doğum yerleri itibariyle dağılımı incelendiğinde Küçükbakkalköy'ün Türkiye'nin neredeyse tüm illerinden göç aldığı ve göçmen nüfus içerisinde metropoliten alan ortalamasını aşan oranlarda temsil edilen il sayısının 19'a eriştiği dikkati çekmektedir.

Mahalledeki göçmen nüfus içinde Sivas ve Kars'tan gelenlerin ağırlığı belirgindir. Ayrıca Çankırı, Çorum, Kars, Muğla, Nevşehir, Ordu ve Sinop doğumlu göçmenlerin, metropoliten alandaki yoğunluklarını burada kayda değer biçimde aşmış olmaları bir diğer dikkati çeken unsurdur.

Nüfusun Toplumsal-Ekonomik Özellikleri: Küçükbakkalköy Mahallesi'nde, kadın ve erkekler arasında kayda değer eğitim düzeyi farklılıkları bulunmaktadır. 6 ve daha yukarı yaşlardaki okul çağındaki toplam nüfus içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı, büyükşehirde yüzde 9,5 iken aym oran Küçükbakkalköy'de yüzde 16,41 düzeyindedir. Bu açıdan erkek ve kadın nüfus ayrı ayrı ele alındığında önemli bir farklılaşma görülmektedir. Erkeklerde, okuma yazma bilmeyenlerin oram yüzde 9,21 olup, büyükşehir ortalamasının (yüzde 4,7) yaklaşık olarak iki kat üzerindedir. Kadınlarda okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde 24,50 olup büyükşehir ortalamasından (yüzde 14,7) 1,66 kat daha yüksektir. Diğer bir deyişle Küçükbakkalköy'de okul çağındaki kadın nüfusun yaklaşık dörtte biri okuma yazma bilmemektedir. Ancak, okullaşma oranlarına bakıldığında büyükşehir ortalamasını aşan değerlere rastlanıyor. Nitekim, büyükşehirde toplam eğitim çağı nüfusunun yüzde 47,7'si ilkokul mezunu iken, aynı oran Küçükbakkalköy'de yüzde 50,76; erkek nüfusta ise büyükşehir ortalaması yüzde 49,4, Küçükbakkalköy ortalaması yüzde 54,91 düzeyindedir. Kadınlarda ilkokul mezunlarının oranı, büyükşehir ortalamasına hemen hemen yakın bir değerdedir (büyükşehirde yüzde 45,9, Küçükbakkalköy'de yüzde 46,10).

Ortaokul mezunları kategorisinden iti-

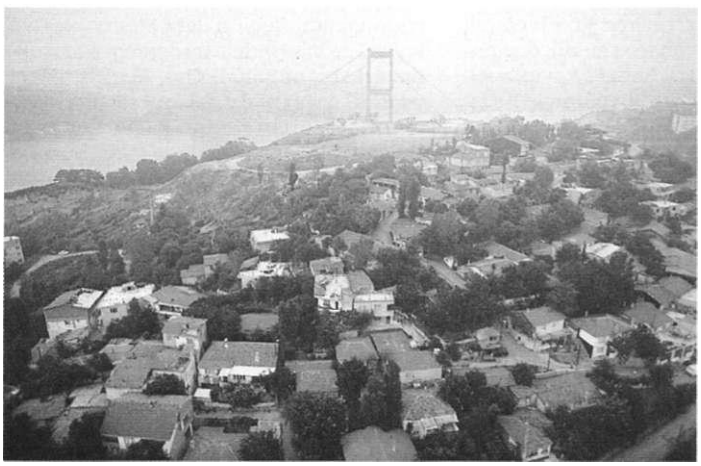

Küçükarmutlu'nun genel görünümü. *Surdan Sözgen/ Onyx, 1992*

Küçükbakkalköy'den bir görünüm. *Banu Kutun/ Obscura. 1994*

baren büyükşehir ortalamalarının oldukça altında kalınıyor. Nitekim, toplam okul çağı nüfus içerisinde ortaokul mezunlarının oranı, büyükşehirde yüzde 11,1 iken Küçükbakkalköy'de yüzde 8,56 düzeyindedir. Ortaokul mezunu erkeklerin oranı (yüzde 10,18), büyükşehir ortalamasının (yüzde 12,5) 2,32 puan altındadır. Kadınlarda ise aynı oran yüzde 6,75 düzeyindedir. Küçükbakkalköy Mahallesi ile büyükşehir eğitim düzeyleri arasında lise, lise dengi ve yüksekokul mezunları göz önüne alındığında kayda değer bir farklılaşma görülüyor. Büyükşehirde toplam okul çağı nüfusunun yüzde 9,8'i lise, yüzde 2,5'i lise dengi meslek okulu mezunu iken, aynı oranlar Küçükbakkalköy'de sırasıyla yüzde 3,99 ve yüzde 1,34'tür. Lise ve üstü eğitim kurumu mezunu kadın nüfusa bakıldığında büyükşehir ortalaması ile aradaki makasın giderek açıldığı görülüyor. Nitekim, büyükşehir genelinde okul çağı kadın nüfusun yüzde 9,3'ü lise mezunu iken, Küçükbakkalköy'de bu oran sadece yüzde 3,43 düzeyindedir.

Son olarak yüksekokul mezunu kadın nüfus açısından Küçükbakkalköy Mahallesi, büyükşehir ortalamasının (yüzde 3,9) yaklaşık 4,43 kat altında bir değere sahiptir. Küçükbakkalköy'de yüksekokul mezunu kadınlar, okul çağındaki toplam kadın nüfusunun ancak yüzde 0,88'ini oluşturmaktadır.

Eğitim düzeyinin göreli olarak düşük oluşunun ve kadın ve erkekler arasında belirgin bir farklılaşma göstermesinin etkilerini mahalledeki aktif nüfusun metropoliten işgücüne katılma biçiminde de izlemek olanaklıdır.

Küçükbakkalköy Mahallesi'nde nüfusun temel iktisadi faaliyet kolları itibariyle dağılımı nüfusun ticaret ve satış işleri ile kişisel hizmet işleri gibi ön hazırlık gerektirmeyen faaliyet kollarında uzmanlaşmış bulunduğunu göstermektedir. Çalışanların yüzde 17,89'u bu alandadır ve bu oran yüzde 13,50 olan İstanbul ortalamasının üzerindedir. İşsizlik oranı da (yüzde 9,99) büyükşehir ortalamasının yüzde 50 üzerindedir. İmalat sanayii dışında kalan işkollarında çalışanların yoğunluğu -tarım dahil- büyükşehir ortalamasının oldukça altındadır. Bu sonuç, Küçükbakkalköy'deki eğitim yapısı ile son derece tutarlıdır.

Aktif nüfusun yüzde 46,46'sının yer aldığı tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makinesi kullananlar kategorisindeki dağılım incelendiğinde kayda değer bir iç farklılaşma göze çarpmaktadır. Mahalledeki istihdamın yarıdan fazlasını oluşturan bu önemli kategorinin iç dağılım kalıbı incelendiğinde, 31 işkolunun sadece 9'unda İstanbul genel ortalamasını kayda değer biçimde aşan yoğunluklara rastlanıyor. Bu işkolları arasında ince iş marangozluğu, sıhhi tesisatçılık, boyacılık, yapı kalfalığı ve inşaat işleri gibi iş alanlarının bulunması özellikle dikkat çekicidir. Bu kategorilerin tümü inşaat işleri ile ilgili olup ön eğitim gerektirmeyen ve yaparak öğrenilen mesleklerdir. Bu işkollarındaki yoğunlaşma, büyükşehir ortalamasının yaklaşık 1,51 kat üzerindedir.

Küçükbakkalköy'deki istihdam yapısının bir diğer özelliği de şoförlük gibi minimum bir ön eğitim gerektiren işkolundaki yoğunlaşmadır. Bu işkolundaki yoğunlaşma, büyükşehir ortalamasının neredeyse iki kat üzerindedir. Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanların en fazla kümelendikleri işler sırasıyla, her çeşit şoförlük, inşaat işçiliği, terzilik, döşemecilik, makine montajcılığı, marangozluk, metal işçiliği, gıda ve içki sanayii işçiliği ve tesisatçılıktır. Bu bulgular birlikte ele alındığında, Küçükbakkalköy'de ekonomik açıdan aktif nüfus -eğitim düzeyinin göreli olarak düşük olması nedeniyle- yeterince yararlanamadığı iş pazarlarındaki kayıplarını, göreli olarak daha az ön eğitim ve beceri gerektiren iş pazarlarında ve küçük mal ve hizmet üreticiliği gibi adlandırabileceğimiz inşaat işleri ve şoförlük gibi alanlarda kapamaya çalışmaktadır. Ne var ki bu alanlar kadın işgücüne genellikle kapalı işkollarıdır. Bu nedenle kadınların sanayi istihdamına katılma oranının metropoliten ortalamanın çok altında oluşu hiç de şaşırtıcı değildir. Makine montajcılığı kategorisindeki yoğunlaşma da bu genel değerlendirme kapsamında ele alınabilir. Bu işkolundaki yoğunlaşmanın İstanbul'da Anadolu yakasında E-5 yolu üzerinde sıralanmış sermaye yoğun (dolayısıyla becerili işgücü gerektirmeyen) çeşitli otomotiv ve montaj fabrikalarında çalışan işgücünden kaynaklandığı söylenebilir.

MURAT GÜVENÇ

KÜÇÜKÇEKMECE

Küçükçekmece Gölü'nün güneydoğu kıyısında yer alan semt. Günümüzde, bu kıyı kesimini içine alan Fatih Mahallesi'ni içerir. Batı ve kuzeyde göl, kuzeydoğuda Kanarya Mahallesi, doğuda Yeni Mahalle, güneydoğuda Bakırköy İlçesi'nin Zümrütyuva Mahallesi (Basınköy), güneyde Marmara Denizi, güneybatıda da Avcılar İlçesi'nin Gümüşpala Mahallesi'yle çevrilidir. Belediyesi eskiden kurulmuş olan Küçükçekmece, göl çevresindeki yerleşmelerin gelişmesi dikkate alınarak 1987'de yapılan yönetsel düzenleme sırasında Bakırköy'den ayrılan ilçeye adını vermiştir.

Adının kaynağı oldukça tartışmalıdır. Genel olarak kenarında kurulduğu gölle ilgili olduğu kabul edilir. "Çekmece" olarak anılan iki gölün boyutlarıyla adları uygunluk göstermez (bak. Küçükçekmece Gölü). Büyükçekmece Gölü'nden daha büyük olduğu halde tam tersi bir ad taşımasının genel kabul gören açıklaması, gölün deniz bağlantısını sağlayan geçit üzerindeki köprünün küçüklüğüdür. Osmanlı döneminde yazılmış birçok Batılı kaynakta bu köprü, "küçük köprü" anlamında "Ponte Piccolo" adıyla geçer. İki göle de verilmiş olan "çekmece" adının, balık tutmak için denize açılan geçitlerde kurulan ve yukarı çekilerek açılan kafesli setlerden geldiği kabul edilir.

Bugünkü Küçükçekmece'nin bulunduğu yerde ya da yakınında kurulmuş olan en eski yerleşmenin Bathonea olduğu sanılır. Ama Bizantion'a bağlı bir "phyle" (mahalle) olan Bathonea'mn yeri kesin olarak saptanamamıştır. Küçükçekmece'nin yüksek kesimlerinde, bazı kaynaklarda Regium olarak geçen Region adlı bir bölge vardı. Region'a ilişkin en eski bilgilere MÖ 2. yy'a ait kaynaklarda rastlanmaktadır. Roma Imparatorluğu'nun en önemli yollarından biri olan ve Bizantion'u Avrupa'ya bağlayan Via Egnatia, Region'dan geçerdi. 6. yy'da önündeki denizde gemilerin demirlediği bilinen Region, bu yüzyılın ortalarındaki şiddetli depremde büyük ölçüde yıkıldı. Region'daki Stratonikos ve Kallinikos kiliselerinin bu deprem sonucunda yerle bir olduğu bilinir. Region, ikinci yıkımı 9- yy'rn başlannda yaşadı. Konstantinopolis surları önüne kadar ilerleyen Bulgarlar Region'u yakıp yıktılar. Buradaki ahşap köprü, İmparator I. İustihianos tarafından kısmen taş olarak yaptırılmıştı. Bu köprünün tümüyle kagir olarak yapılması 9. yy'a rastlar. Bu köprü, I. Basileios (hd 867-886) tarafından yaptırılmıştır. Region'da varlığı bilinen önemli yapılardan biri de Bizans sarayıdır. Seferden dönen imparatorlar ve önemli konuklar Region'da karşılanarak, bu sarayda dinlenirlerdi. Bazı kaynaklara göre 5- yy'da yaptırılan bu saray, Konstantinopolis'i kuşatan Araplar tarafından karargâh olarak kulla-

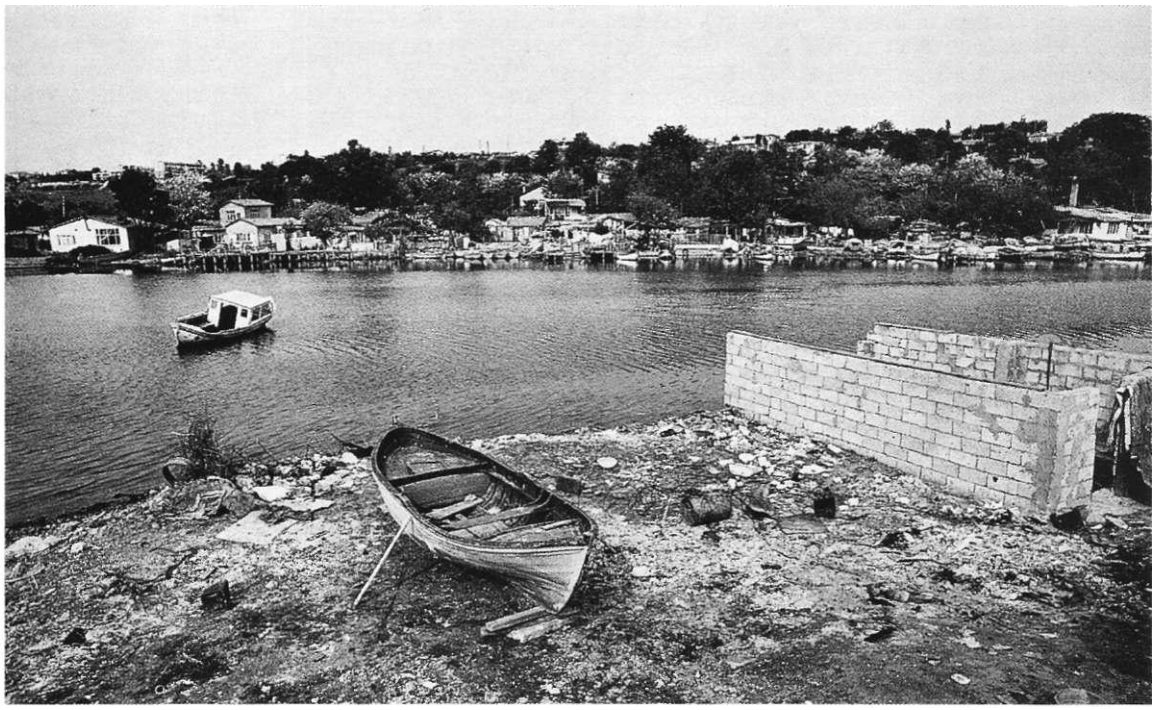

Küçükçekmece'nin bir sayfiye yeri özelliğini yitirmeden önceki hali. *Ergun Çağatay, 1978/Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

nıldı. Region 1204'te Latin imparatorluğu'nun sınırları içinde kaldı. Daha sonra tüm Trakya ve Region, Bulgar istilasına uğradı.

15. yy in ikinci çeyreği Türklerin Trakya'daki etkinliklerinin çoğalmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemde Region'dan geçen gezginler, köprünün harap durumda bulunduğunu, buradaki Rum köyünün Türkler tarafmdan tahrip edilmiş olduğunu belirtirler. Region, Nisan 1453'te Rumeli Beylerbeyi Karaca Bey tarafından ele geçirildi. 1453'ten önce boşaldığı sanılan Region, 1455'te kışı geçirmek için Edirne'den İstanbul'a gelen II. Mehmed'in (Fatih) emriyle imar edildi. Köprü onarıldı, bataklık alandaki yol yeniden yapıldı, han ve kervansaray inşa edildi. Böylece önemli bir konaklama noktası haline gelen Region, İstanbul'un Rumeli'ye açılan kapısıydı. İstanbul'a giriş ve çıkışlar köprü üstünde kurulmuş olan bostancı karakolunda denetlenirdi. Buradaki kolcular İstanbul'a girmesini uygun görmedikleri yolcuları geri çevirebilirlerdi.

Çevresi tarıma elverişli alanlar ve ormanlarla kaplı olan bu eski Rum köyüne Türklerde yerleşti. 16. yy'da Çekmece-i Sagir, daha sonra da Küçükçekmece olarak anılan bu eski köy gelişerek kasaba haline geldi. Bu gelişme yerleşimin göl kıyısına doğru inmesi biçiminde gerçekleşmiş, yüksekte kalan eski yapıların kalıntıları yeni binalarda yapıtaşı olarak kullanılmış; eski ve yeni yerleşimler arasındaki yamaç, zaman içinde mezarlığa dönüşmüştür. 1517'de fethedilen Mısır'dan gelen ve I. Süleyman'a (Kanuni) (hd 1520-**1566)** başdefterdarlık yapan Abdüsselâm Bey, Küçükçekmece'de medrese, zaviye, imaret yaptırmıştır. Küçükçekmece yakınlarında padişahlara ait kasır ve av köşkleri, elçilik heyetlerinin konakladıklan bir de kervansaray vardı.

Bir geçiş ve konaklama merkezi olması nedeniyle Küçükçekmece'de birçok dükkân açılmıştı. Bunlar daha çok saraç, demirci ya da nalbant ve yiyecek satılan dükkânlardı. Pek çok han ve ahır bulunan Küçükçekmece'deki yiyecek dükkânlarında balık ve et pişirilerek satılırdı. Halkının yarısını oluşturan Rumlar, 17. yyin sonlarında Rumca "küçük köy" anlamında "Mikro Horio" derlerdi. Aynı döneme ait bazı kaynaklara göre 12 gözlü olarak tanımlanan Küçükçekmece Köprüsü'nün uzunluğu da yaklaşık 200 m idi. Oysa 19. yy'a ait bazı kaynaklarda bu köprünün tek gözlü olduğu belirtilir. 19. yy'rn ortalarında halkının çoğunluğu Türklerden oluşan Küçükçekmece Kasabası'ndaki 80 kadar evde yaklaşık 300 kişi yaşamaktaydı. Bu sıralarda veba salgınına uğrayan kasaba neredeyse tümüyle boşalmış olup 1847'de yalnızca 3 Türk ve 4 Rum hanesi kalmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların Küçükçekmece Kasabası'm yaktığı söylenir. Daha sonra yine meskûn hale gelen Küçükçekmece Kasabası, 1894 depreminde büyük ölçüde zarara uğradı. Bunların yanısıra ticari mal ve yolcu taşımacılığının 19. yy'rn sonlarmdan itibaren denizyoluna kayması da kervan yolunun önemini yitirmesi ve Küçükçekmece'nin sönükleşmesine yol açtı. Göl kenarında kurulu olması nedeniyle sıtma da Küçükçekmece'ye çok zarar verdi.

20. yyin başlarında Rumların azınlıkta olduğu bir kasaba olan Küçükçekmece'ye Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'dan gelen Müslüman göçmenler yerleşti. 1924'te evlerinden ayrılmak zorunda kalan Rumların evlerine Yunanistan'dan gelen göçmenler yerleştirildi. Küçükçekmece'ye 1935'te yine Yunanistan'dan, 1954'te de Yugoslavya ve Bulgaristan'dan göçmen geldi. 1928'de kıyıya yerleşerek gölde havyar üretimine girişen bir Kazak topluluğu daha sonra buradan ayrıldı.

Küçükçekmece Kasabası 19- yy'da Çatalca'ya(->) bağlı bir köy statüsündeydi. 1908'de aynı statüde Bakırköy'e(->) (Makriköy) bağlanan Küçükçekmece, Cumhuriyetin ilk döneminde de bu konumunu korudu. 1935'te 707 olan nüfusu 1941'de 780'e çıktı. Oysa 1878 tarihli vilayet salnamesinde buranın erkek nüfusu 1.824 olarak gösterilmektedir. 194l'de köy kanununa göre yönetilen Küçükçekmece'de köy konağı, okul, karakol, gümrük, mezbaha, cami, samanlıklar, ahırlar, 8 resmi bina, 43 dükkân ve 105 ev vardı. Eskiden tek hat olan demiryolunun 1951'de çift hatlı olarak yapılmasıyla banliyö treninden düzenli biçimde yararlanması, sonraki yıllarda hemen kenarından geçen Londra Asfaltı adlı karayolunun tamamlanması, Küçükçekmece'nin gelişmesinde önemli roller oynadı.

1950-1955 arasında nüfusu üç kata yakın artan Küçükçekmece'de belediye örgütünün kuruluşu 1956'ya rastlar. Daha sonra gelişimini büyük bir hızla sürdüren Küçükçekmece'nin nüfusu 1970'te 43.385'e ve 1980'de de 81.503'e ulaştı. Ancak bu nüfus yalnızca istasyon çevresindeki eski kasabanın değil, günümüzde her yöne genişleyerek büyüyen geniş anlamda Küçükçekmece'nin nüfusudur. 1990 sayımı sonuçlarına göre eski Küçükçekmece Kasabası'nm çekirdeği niteliğindeki istasyon çevresinde yer alan Fatih Mahallesi'nin nüfusu ise 12.494'tür. Cennet (26.054), Cumhuriyet (26.467), Kanarya (33-990) ve Yeni (13-459) mahaıleleriyle birlikte ele alındığında Küçükçekmece'nin nüfusu 1990'da 112.264'tü.

Eskiden istanbulluların sayfiye ve gezi yerlerinden biri olan Küçükçekmece, kebapçı dükkânları ve kasaplarıyla ünlüy-

PROKOPİOS'TAN KUÇÜKÇEKMECE VE KÜÇÜK ÇEKMECE GÖLÜ

...Şehrin varoşlarında biçimi yuvarlak olduğu için Strongylon denilen bir kale vardır. Buradan itibaren Rhegion'a kadar uzanan yol büyük kısmı düz olmayan bir araziyi aşmaktadır. Bu yüzden de yağmur yağdığında arazi batak oluyor ve yolcuların burayı aşmasını büyük ölçüde engelliyordu. Fakat şimdi imparator bu yolu her biri bir araba genişliği ölçüsünde taş blokları ile kapatarak onu daha kullanışlı ve daha rahat yapmıştır. Bu yol Rhegion'a kadar uzanmakta ve genişliği aksi yönlerde giden iki arabanın rahatça geçişine imkân vermektedir. Döşeme taşları bilhassa iri seçilmiş olup âdeta değirmen taşlarını andırırlar. Dolayısıyla her biri geniş bir toprak parçasını örter ve yerden hayli yükselir. Bunlar itina ile işlenmiş olduklarından düz ve eşit bir satıh meydana getirirler, o kadar ki araları sanki birbirine bitişmiş değil kaynamış gibidir.

Rhegion denilen bu yerin hemen yanında çevredeki yüksek araziden cılız derelerin içine aktığı bir gölün varlığı büyük bir talih eseridir. Bu göl denize doğru o surette uzanır ki, onunla deniz arasında kalan ince bir toprak parçası üzerinde müşterek bir kıyıları vardır. Deniz ve göl, rüzgâr estiğinde karşılıklı olarak dalgalarını bu kıyı şeridi üzerinde çarpıştırırlar. Böylece her ikisi de devamlı bu müşterek kıyı şeridine hücum ederler. Bkbirlerine çok yaklaştıklarında sanki sınırlarını biliyorlarmış gibi sularını geri çekerler. Birbirlerine karıştıkları bu yerde aralarında bir kanal vardır. Fakat bu kanalın içindeki suyun hangisininki olduğu anlaşılmaz. Çünkü ne deniz tamamen göle geçer, ne de göl suyunu tamamı ile denize akıtır. (...) Yalnız küçük bir yerde derinlik çok fazladır. Burada o kadar dar bir toprak parçası vardır ki buna Myrmex (karınca) denilmiştir. Denizi ve gölü birleştiren bu boğazdan evvelce söylediğimiz gibi eski çağlarda ağaçtan bir köprü sayesinde geçiliyordu. Köprü ağaçlarının çürümesi ile sık sık bozulduğundan buradan geçiş büyük ölçüde tehlikeli oluyordu. Fakat şimdi İmparator İustinianos taşlardan kurulmuş geniş bir kemer üstüne köprüyü oturtmak suretiyle buradan geçişin tehlikesini ortadan kaldırmıştır...

S. Eyice, "Tarüide Küçükçekmece", *GDAAD,* S. 6-7 (1978), 61-62

dü. O zamanlar belediye sınırları dışında bulunması nedeniyle buradaki kasap dükkânlarında satılan etler kente göre daha ucuzdu. Her mevsim özellikle hafta sonlarında, çoluk çocuk Küçükçekmece'ye genellikle banliyö treniyle gelenler, kebapçılarda daha çok odun ateşinde pişirilen etlerden yer, evlerine dönerken de kasap dükkânlarından alışveriş ederlerdi. Giderek bu özelliğini yitiren Küçükçekmece günümüzde D-100 Karayolu'nun kenarında aynı adlı bir ilçenin merkezi olan yoğun bir yerleşim alanıdır.

Bibi. S. Evice. "Tarihde Küçükçekmece". *GDAAD.* S. 6-7 (1978), 57-87: "Küçükçekmece", *İKSA,* IV, 2083-2084.

ATİLLÂ AKSEL

KÜÇÜKÇEKMECE GÖLÜ

istanbul'un 15 km kadar batısında yer alan göl.

Küçükçekmece Gölü'nün yüzölçümü **16** km^2, kuzey-güney doğrultusundaki uzunluğu **10** km, en geniş yeri yaklaşık **6** km'dir. Fazla olmayan derinliği güney kıyı yakınlarında **20** m'ye ulaşır.

Marmara Denizi'nin bir kapalı havza olduğu dönemde Büyükçekmece ve Küçükçekmece göllerinin bulunduğu alanda oldukça derin kazılmış akarsu vadileri vardı. Son jeolojik dönemdeki buzullaşma sona erince denizlerin düzeyi yükseldi ve Çanakkale Boğazını yaran Akdeniz suları Marmara çukurluğunu doldurdu. Bu deniz istilası ya da basması sonucunda eski vadi ağızları boğularak "ria'lar ortaya çıktı. Göl dibinde eski dere vadilerine ait olukların günümüzde bile izlenebilmesi, bu küçük girintilerin deniz basması sonucunda oluştuğunu gösterir.

Küçükçekmece Gölü'nün kara içine doğru en çok sokulduğu yer, kuzeydeki Sazlıdere Vadisi'nin ağzıdır. Gölün Sazlıdere ağzına doğru sokulan kuzey kesiminde belirgin bir girinti dikkati çeker. Bir koy biçiminde kuzeye doğru uzanan bu girinti ağzının doğusunda Kurt Burnu, batısında da Köşk Burnu yer alır. Sazlıdere'nin eski vadisi daha sonra göl tabanında güneye doğru derinliği 14 m'ye ulaşan bir oluk biçiminde uzanır. Bu oluğun derinliği daha güneyde 20 m'yi bulur. İşte eski bir vadi kalıntısı olan bu çukurluk, gölün en derin yeridir.

Koyun önü zaman içinde kıyı kordonuyla kapanarak lagüne dönüşmüştür. Kıyı kordonu batıdaki Soğuksu Burnu'ndan doğuya doğru gelişmiştir. Lodos dalgaları Ambarlı kıyısına verev olarak çarpıp kırılarak doğuya doğru ilerleyen bir kıyı akıntısı oluşmasına yol açar. Kıyı kordonunun oluşum süreci bu akıntının eskiden Ambarlı kıyısında çok bol bulunan kumları Soğuksu Burnuna sürüklemesiyle başladı. Daha sonra burada biriken kum yığınları hem akıntı, hem de lodos dalgalarının etkisiyle doğuya doğm ilerleyerek eski koyun önünü tıkayan kıyı kordonunu ortaya çıkardı.

Lagünü denizden ayıran kıyı kordonunun sona erdiği doğuda derinliği ancak 1,5 m olan bir geçit vardır. Denizle göl arasındaki bağlantıyı yakın zamana kadar bu geçit sağlardı. Bu nedenle de göl suları az tuzluydu. Son yıllarda kıyı kordonunda yapılaşmanın artması, gölü besleyen akarsuların cılızlaşması nedeniyle bu geçit ender olarak bağlantı sağlamaktadır.

Küçükçekmece ve Büyükçekmece gölleri arasındaki en önemli fark, lagün oluşumunu sağlayan kıyı kordonunun bulunduğu yerlerdir. Kıyı kordonu Küçükçekmece'de eski koyun ağız bölümündeyken, Büyükçekmece'de hemen hemen koyun orta kesimindedir. Bu nedenle, adında büyük sözcüğü bulunmasına karşın 12 km^2'lik Büyükçekmece Gölü, eskiden Küçükçekmece Gölü'nden daha az bir alanı kaplardı. Ancak İstanbul kentinin su gereksinmesinin bir bölümünü karşılamak amacıyla önünde baraj kurulan Büyükçekmece Gölü'nün günümüzdeki yüzölçümü 43 km^2'ye ulaşmıştır.

Küçükçekmece Gölü'nü, Çatalca Yanmadası'nın iç kesimlerinden kaynaklanan üç küçük akarsu besler. Bunlar Nakkaşdere. Sazlıdere ve Eşkinoz Deresi'dir. Göl, bu dere ağızlarının binlerce yıl önce deniz basmasına uğraması sonucunda oluşmuştur.

Çeşitli tarihsel kaynaklara göre eskiden Küçükçekmece Gölü balık açısından çok zengindi. Lagün ağzı yakınında kurulan dalyanda çok miktarda balık avlanırdı. Ancak özellikle 1970'lerden sonra çevredeki alanların konutlarla dolmaya başlaması so-

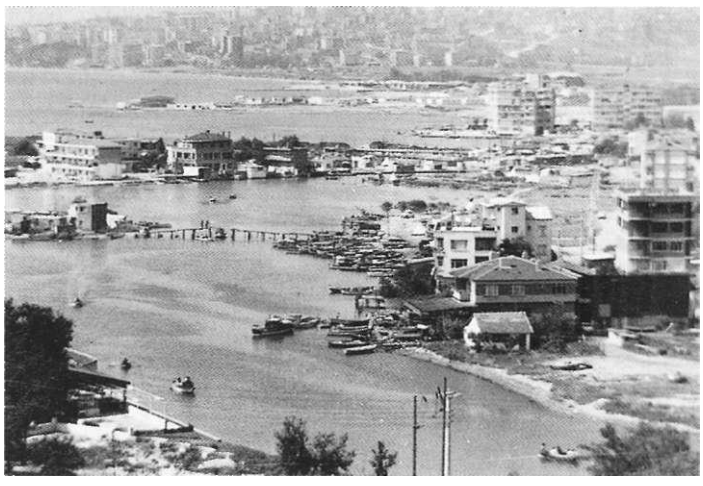

Küçükçekmece Gölü ve çevresi, 1980. *Bora Dörter/ Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

nucunda evsel atıkların göle karışması, derelerin cılızlaşması, denizle ilişkisinin kesilmesi gibi nedenlerle göldeki balık yaşamı büyük ölçüde zarar gördü. 1990da yaşanan kuraklıktan sonra İstanbul'un su sorununun çözüm yollarından biri olarak Küçükçekmece Gölü sularıyla Büyükçekmece Barajı'nm desteklenmesi planlandı. 28 Mart 1991'de bu iki göl arasında su aktarmasını sağlayacak isale hattının temeli atıldı. Ama göl sularındaki aşırı kirlenme nedeniyle 1992 sonlarında bitirilen bu isale hattı bugüne değin kullanılmadı.

Küçükçekmece Gölü günümüzde Avcılar ve Küçükçekmece ilçelerini birbirinden ayırır. Doğu kıyısında 19ö2'de kumlan Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi yer alır. Çeşitli site ve konut alanları gölü kuşatmış durumdadır. Kapıkule ve Eskiköy sınır kapılarına bağlanan demiryolu hattı Küçükçekmece Gölü'nün doğu ve kuzey kıyılarını izler. Eskiden E-5 olarak adlandırılan D-100 Karayolu güneydeki kıyı kordonundan, E-80 de denen 0-3 Otoyolu da gölün kuzeyinden geçer.

İSTANBUL

KÜÇÜKÇEKMECE İLÇESİ

İlin batı yarısında, Marmara Denizi'nin kuzey kıyısına kadar uzanır.

Küçükçekmece İlçesi kuzey ve kuzeydoğuda Gaziosmanpaşa(->), doğuda Bağcılar(-0 ilçeleri; güneyde Bakırköy İlçesi(->), Marmara Denizi ve Avcılar İlçesi(->); güneybatıda yine Avcılar İlçesi ve batıda ise Büyükçekmece İİçesi'ne(->) komşudur. 1992'de yapılan yönetsel değişiklikle Avcıların ilçe olarak ayrılmasından önce Küçükçekmece İlçesi'nin yüzölçümü 152 km²'ydi. Küçükçekmece Gölü, Avcılar ve Küçükçekmece ilçelerini birbirinden ayırır.

Çatalca Yarımadası'nın güneydoğu kesiminde yer alan ilçe toprakları alçak dalgalı düzlüklerden oluşur. Sularını yarımadanın orta kesimlerinden toplayan Sazlıdere ve Nakkaşdere, Küçükçekmece Gölü'ne dökülür. Gölü Marmara Denizi'nden ayıran kıyı kordonunun doğu bölümü ilçe sınırları içindedir. İlçe toprakları bu bölümdeki dar bir kıyı şeridinde Marmara Denizi'ne komşudur.

Kırsal nüfusu da olan Küçükçekmece İlçesi 21 mahalleden oluşur. Bunlar Altınşehir, Beşyol, Cennet, Cumhuriyet, Fatih, Fevzi Çakmak, Gültepe, Halkalı Merkez, Halkalı İstasyon, İkitelli Atatürk, İkitelli Ziya Gökalp, İnönü, Kanarya, Kartaltepe, Kemal Paşa, Mehmet Akif, Söğütlüçeşme, Sultan Murat, Tevfik Bey, Yeni ve Yeşilova mahalleleridir.

Türkiye'nin bilinen en eski yerleşim yerlerinden biri olan Yarımburgaz Mağarası(-»), Küçükçekmece İlçesi'nin sınırları içindedir. Mağaranın değişik kesimlerinde yapılan kazılarda alt paleolitik çağdan Bizans dönemine kadar çeşitli zamanlarda iskân edilmiş olduğuna ilişkin birçok buluntuya rastlanmıştır. Yarımburgaz Mağarası duvarlarında bulunan gemi resimleri, çok eskiden burada yaşayanların denizcilikle uğraştıkları savının ileri sürülmesine neden olmuştur. Buna göre, eskiden fırtınalı havalarda teknelerin sığınmasına elverişli olan Küçükçekmece Gölü'ne giren tekneler, Yarımburgaz Mağarası'nın yakınına kadar sokularak yüklerini buraya boşaltırlardı. Daha sonraları gölü denize bağlayan gediğin darlaşması ve mağaraya doğru sokulan dere ağzının dolmasıyla bu suyolunun önemini yitirdiği sanılmaktadır.

İlçedeki eski yerleşim yerlerinden biri de bugünkü ilçe merkezinin çekirdeği olan Region'dur. MS 4. yyin ilk yarısında İmparator Constantinus tarafından inşa ettirildiği söylenen Via Egnatia adlı iri taşlardan yapılmış yol Region'dan geçerdi. Konstantinopolis'i Avrupa'ya bağlaması nedeniyle bu Roma yolu büyük önem taşıyordu. Bu yol üzerine önemli bir konaklama noktası olan Region'da bir Bizans sarayı vardı. Regionün hemen yanı başında sona eren ormanlar eskiden beri gözde bir av alanıydı.

Osmanlılar, Konstantinopolis'in fethinden önce Regionü ele geçirdiler. Küçükçekmece Gölü ve çevresindeki ormanlar Osmanlı döneminde de gözde av alanlarıydı. Konaklama merkezi olarak da önemini koruyan bu yerleşim merkezine Türkler Küçükçekmece adını verdiler. Osmanlı padişahları, paşaları ve beyleri Küçükçekmece'de köprüler, kervansaraylar, köşkler, camiler ve medreseler yaptırdılar, çiftlikler kurdular.

Tarihsel kayıtlara göre Küçükçekmece kıyısında bazı gemiler yük indirmek ve konaklamak için demirlerlerdi. Kıyı yakınlarında ise zaman zaman padişahların dinlendiği Barutçubaşı Köşkü vardı.

III. Selim, kuzeydeki Resneli Osman Bey Çiftliği'yle güneydeki Yarımburgaz Mağarası arasından yer alan Azadlı ya da Büyükazadlı'da bir baruthane inşa ettirmişti. Yapımı 1796'da tamamlanan baruthanenin su ihtiyacı, Samlar Köyü yakınında inşa edilen bentten gelen kanalla sağlanıyordu. Önceleri mavnalarla, göl yoluyla yapılan hammadde taşımacılığı, sığlaşmanın artmasından sonra develerle yapılmıştır. Baruthane, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus orduları tarafından tahrip edilmiştir. 19. yyin ikinci yarısında bu yörede yeni bir sanayi tesisi kurma girişiminde bulunulduğu görülüyor. Bu Fransız sermayeli kibrit fabrikası 20. yyin ilk yılma değin üretimini sürdürmüştür. Bugünkü ilçe sınırları içinde, eskiden kurulmuş olan önemli kurumlardan biri de Halkalı Ziraat Mektebi'dir(->).

19. yyin sonunda bugünkü ilçe sınırları içindeki en önemli yerleşme merkezi, 1878 salnamesinde "Çekmece-i Sagir" adıyla geçen Küçükçekmece Köyü'ydü. O sırada Çatalca Kazası'na bağlı olan bu yöre 1908'de Makriköy (Bakırköy) Kazası' nm sınırları içine katıldı. Sirkeci-Halkalı banliyö hattının son bölümünün buradan geçmesi, daha sonra "Londra Asfaltı" denen önemli karayolunun yapımı, Küçükçekmece yöresindeki eski çiftlik arazilerinin yatırım aracı olarak değer kazanmasına yol açtı.

1935'te ilçenin bugünkü sınırları içindeki başlıca yerleşme merkezleri Küçükçekmece, Safra ve Halkalı köyleriydi. 1954'te Bulgaristan ve Yugoslavya'dan göçenlerden bir bölümünün bu yöreye yerleşmesiyle nüfusta belirgin bir gelişme gözlendi. İstanbul metropoliten kent alanının oluşmaya başladığı bu dönemde Küçükçekmece Gölü kenarındaki eski çiftlikler parsellenerek arsa olarak satılmaya başladı. Belediye sınırları dışında yer alan bu araziler üzerinde alabildiğine düzensiz bir yapılaşma oluştu. Bu arazilerde sanayi tesisi kurulması da teşvik edildi. Daha sonra kooperatifler yörede birçok site kurdu. İlçe sınırları içindeki yerleşim yerlerinde nüfus 1965'ten 1970'e değin yüzde 100'e varan artışlar göstermiş, 1970-1980 arasında da bu artış sürmüştür (bak. Tablo ı). Küçükçekmece İlçesi'nin 1985'te kentsel nüfusu 336.640, kırsal nüfusu 2.138 olup, toplam nüfusu 338.778'dir. 1990 verilerine göre bu rakamlar sırasıyla 469-431, 9-988 ve 479.419 olup, toplam nüfustaki yıllık artış hızı yüzde 8 düzeyinde gerçekleşmiştir.

İlçe sınırları içinde yeni mahallelerin kuruluşu ve bu bölgenin anakent belediyesi sınırları içine alınması nedeniyle 1980 sonrasında kentsel yerleşimlerin nüfuslarını ayrı ayrı inceleyebilmek güçleşmiştir. 1980'den sonra TEM Otoyolu'nun açılması, eskiden E-5 olarak adlandırılan D-100 (Londra Asfaltı) ile TEM Otoyolu'nu birbirine bağlayan yolun yapılması, bu yolun kenarına birçok sanayi tesisinin yerleşmesi, yöredeki nüfusun olağanüstü bir hızla artmasına yol açtı. Sanayi tesislerinin çevresindeki yerleşmeler, büyük bölümü düzensiz bir görünüm sergileyen konutlarla doldu. Gelişimin önemli nedenlerinden biri de İkitelli'de(->) 765 hektar alan üzerinde yapımı süren İkitelli Organize Küçük Sanayi Bölgesi'nin ve bunun batısında Halkalı Konutları'nın kurulmasıdır. 1985'te nüfusu 300.000'i aşan Küçükçekmece ve çevresindeki mahallelerle Kayabaşı ve Samlar Köyü, 1987'deki yönetsel düzenleme sonucunda Bakırköy'den ayrılarak ilçe yapıldı. 1990'da nüfusu 500.000'e yaklaşan Küçükçekmece İlçesi'nden, bir sanayi ve üniversite kampusu olarak gelişen Avcılar bölümü, 1992'de ilçe yapılarak ayrıldı. Bu ayrılma sonucun-

Tablo I
Küçükçekmece İlçesi'ndeki Başlıca Merkezlerin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*K. Çekmece*	*Sefaköy (Safraköy)*	*Halkalı*
1955	707	674	425
19-ıü	879	1.019	382
1945	1.201	842	444
1950	1.657	862	578
1955	4.573	1.266	1.032
1960	12.086	3.479	979
1965	22.835	10.209	3.959
1970	43.385	25.504	5.880
1975	58.709	47.103	13.481
1980	81.503	83.560	17.652

Tablo n
Küçükçekmece İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kolları	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	77.205	17.493	94.698
Hizmet işlerinde çalışanlar	14.856	2.684	17.540
Ticaret ve satış personeli	19.369	2.092	21.461
idari personel ve benzeri çalışanlar	7.735	4.919	12.654
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	7.855	3.729	11.584
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	3.709	277	3.986
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	1.434	184	1.618
işsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	9.819	2.396	12.215
Genel Toplam	141.982	33.774	175.756

Kaynak: *1990Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34-İstanbul' DİE, Ankara, Temmuz 1993-

da 125-130.000 kadar nüfus yitiren Küçükçekmece ilçesi nüfusunun günümüzde gene 500.000 düzeyine ulaştığı sanılmaktadır.

1990'daki Küçükçekmece ilçesi sınırları içinde 479-419 kişi yaşıyordu. O tarihte nüfus yoğunluğu kilometrekarede 3-154 kişiydi. Bunun ancak yüzde 2'si kırsal nüfustan oluşuyordu. Bu nüfusun yüzde 52' si erkek, yüzde 48i de kadındır. 1990'daki ilçe merkezi halkının yüzde 33'ü İstanbul ili doğumludur. İstanbul doğumluları yüzde 7'yle Kars, yüzde 6'yla Hollanda, yüzde 3'erle Malatya, Sinop ve Tekirdağ doğumlular izler.

1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına, göre Küçükçekmece ilçe merkezinde 6 yaşın üzerindeki nüfusta okuma yazma bilenlerin oranı yüzde 90,7'dir. Bu oran anakent sınırları içindeki okuryazarlık ortalamasının biraz üzerindedir, ilçedeki okuryazarların yüzde 84,5'i bir eğitim kurumundan mezundur. Bunların yüzde 66,7' si ilkokul, yüzde 15'i ortaokul ve dengi okul, yüzde 14'ü lise, yüzde 4'ü de yüksekokul ve fakülte çıkışlıdır.

Küçükçekmece İlçesi'nde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 354.305'tir. Bunun yüzde 53'ü iktisaden faaldir. Geri kalanlardan yüzde 64'ü ev kadınları, yüzde 22' si öğrenciler, yüzde 10'u da emeklilerdir. Nüfusun faaliyet kollarına göre dağılımı Tablo H'de görülmektedir.

İstanbul'u Trakya'nm çeşitli kesimlerine ve Avrupa ülkelerine bağlayan kara ve demir yolları Küçükçekmece İlçesi'nden geçer. TEM ile D-100 bağlantısını sağlayan ve ilçenin Bağcılar İlçesi'yle sınırını da oluşturan karayolu, Atatürk Havalimanı'na ulaşmak bakımından da önem taşır. Çift hatlı banliyö demiryolunun son istasyonu Halkalı'dadır. Bu demiryolu kuzeybatıya doğru uzanarak Bulgaristan'a ve Yunanistan'a geçer. „—

ATİLLA AKSEL

KUÇUKMUSTAFAPAŞA

Unkapam'ndan Eyüp'e doğru Halic'in batı kıyısında Cibali ile Fener arasında yer alan ve Fatih İlçesi'ne bağlı Küçük Mustafa Paşa Mahallesi'nden oluşan semt. Semtin adı Küçük Mustafa Paşa Hamamı'nın banisi Sadrazam Bozoklu Küçük Mustafa Paşa'dan (ö. 1698) gelir. 15-17. yy'larda buradaki ilk mescidin banisi Molla Hüsrev' den dolayı Molla Hüsrev Mescidi Mahallesi olarak anılmıştır. Ayakapı(-0 semti de bugün Küçük Mustafa Paşa Mahallesi sınırları içindedir. Semti güneyden kuzeye doğru bir uçtan diğer uca kat eden Küçük Mustafa Paşa Caddesi, Fatih'ten Haliç kıyılarına uzanan Karadeniz ve Haliç caddeleri arasında yer alır ve Haliç Caddesi ile kesiştiği noktadan itibaren doğuya kıvrılarak, Halic'e doğru Miralay Nazım Bey Caddesi adıyla devam eder. Miralay Nazım Bey Caddesi, I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) sur yıkılarak ya da burada bulunan küçük bir Bizans kapısı genişletilerek oluşturulan Bâb-ı Cedid ya da Yeni Kapı ile Abdülezel Paşa Caddesi'ne(->) bağlanır. Yeni Kapı'nm hemen doğusunda surlara bitişik küçük bir Bizans kilisesi kalıntısı vardır. Bir 17. yy yapısı olan Küçük Mustafa Paşa Hamamı, Kara Sarıklı Sokağı üzerindedir. Gül CamiiG» önündeki Vakıf Mektebi Sokağı'nda ise, sokağa ismini veren Adile Sultan Mektebi(->) bulunur.

Bugün Küçükmustafapaşa semtinin bulunduğu bölge İstanbul'un fethinden 15. yy'ın sonuna kadar daha çok Rumların yaşadığı bir yerdi. Fetihten sonra Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a getirilen Rumlar, daha çok surlarla Haliç kıyısı arasmda kalan bölgeye yerleşmişler, suriçi ise, II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) şeyhülislamlarından Molla Hüsrevin 1465'te burada bir mescit yaptırması, yine Fatih döneminin önde gelenlerinden Ahmed Çelebi' nin sura bitişik olarak, bugün Ayakapı Mescidin) olarak bilinen bir başka mescit yaptırması ve Ayia Teodosia Kilisesi'nin Gül Camii'ne dönüştürülmesi ile Müslüman bir karakter kazanmaya başlamıştır. Sünbülî Şeyhi Mehmed Giysudar Geylani de (ö. 1569) semtte bugün mevcut olmayan Sirkeci Tekkesi'ni kurmuştur. İncebel Sokağı'nda bulunan Bizans döneminden kalma bir kilise 16. yy'da Sinan Paşa Mescidi adıyla camiye çevrümiştir. Semtin batısında yer alan Fatih Külliyesi'nin ve Fatih, Zeyrek, Çarşamba gibi semtlerin de etkisiyle Küçükmustafapaşa'nın Müslüman karakteri güçlenmiş, surlarla Haliç kıyısı arasında yaşayan Rumlar Fener'e ve başka semtlere göç etmişlerdir. Ayakapı İskelesi'nin bitişiğinde bulunan ve Ayios Nikolaos Kilisesi'nin(->) karşısına düşen Rum okulu uzun yıllar kapalı kalmış ve 1980'lerdeki Haliç kıyı düzenlemeleri sırasında yıkılmıştır.

Semt, bitişiğindeki Cibali'den kaynaklanan 1718, 1756 ve 1833 yangınlarından büyük ölçüde zarar görmüş ve bugünkü ızgara planlı sokak yapısına, yangın alanlarındaki düzenlemeler sonucu 19- yy'da ulaşmıştır. Semtteki eski evlerin çoğu, muhtemelen bu yangınlar nedeniyle yeniden kagir olarak yapılmıştır.

Küçükmustafapaşa orta ve yoksul tabakadan insanların yerleştiği bir semt olarak gelişmiş ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında özellikle Doğu Karadeniz bölgesinden göç almış ve giderek bir Karadenizliler semti görünümü kazanmıştır. Bu durum semtteki mesleki yapıyı da etkilemiş ve Küçükmustafapaşa Karadenizlilerin yatkın olduğu fırıncılık, marangozluk, balıkçılık yapan, küçük ticaretle uğraşan insanların yaşadığı, kahvehanesi bol bir semt haline gelmiştir. Semtin iskelesi durumundaki Ayakapı iskelesi, Haliç'teki kıyı düzenlemelerinin yapıldığı 1980'li yıllara kadar balıkçı kayıklarının çekek yerlerinin bulunduğu, semtte yaşayan reislerin takalarının bağlandığı ve özellikle deniz kıyısına sıralanmış kereste, kum ve çimento depolarına, un değirmenlerine denizyoluyla getirilen malzemelerin boşaltıldığı bir konumdaydı.

İSTANBUL

KÜÇÜKPAZAR

Tarihi İstanbul yarımadasının Haliç kıyısında, Unkapanı bölgesinde kurulmuş, bugünkü Eminönü İlçesi sınırları dahilinde yer alan eski bir semt. Kuzeyi sahil olan ve Haliç'e(->) açılan semtin doğusunda Rüstempaşa, batısında Cibali(->), güneyinde ise Vefa(->) ve Süleymaniye(->) semtleri yer alır.

İdari olarak bir mahalle statüsünde olan Küçükpazar'ın bulunduğu bölge Unkapanı adıyla tanınmaktadır.

Osmanlılar zamanında nüfusunun büyük çoğunluğunu Yahudilerin oluşturduğu semtte Türkler ve Rumlar da yaşamakla birlikte, bu bölge hiçbir zaman bir iskân bölgesi olmamıştır. Halic'in doğal bir liman olarak deniz ticaretine elverişli konumu nedeniyle Bizans döneminden bu yana Bahçekapı'dan(->) Balat'a(->) kadar olan kesim daha çok bir ticari bölge olarak gelişmiş ve ünlenmiştir. Bu sahil şeridinde Osmanlı başkentinin önemli başlıca iskeleleri sıralanmakta ve İstanbul gümrüğü yer almaktaydı.

Günümüzde de ticaret bölgesi olma özelliğini devam ettiren yöre, şehrin mimari dokusu içerisinde Osmanlılardan günümüze gelebilen 18. yy'a ait Ali Paşa Hanı(-*) gibi hanların, depoların, dükkânların bulunduğu bir semt olmuştur. Ancak, bu böl-

Küçükpazar'da Kasnakçılar Sokağı'ndan bir görünüm.
Cengiz Kahraman, 1994

gede, üretimden çok transit ticaret ve transit ticarete bağlı ekonomik faaliyeüer yoğunlaşmıştır. Bir yandan iskeleleri ile deniz ulaşımına ve dış ticarete açılan bir kapı durumundaki semt, diğer yandan çevresindeki hanlarla birlikte Ortadoğu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Kapalıçarşı ile bütünleşmekteydi. Bugün gümrük Karaköy'e nakledilmiş olmakla birlikte, Küçükpazarin ticari yoğunluğu aynı şekilde devam etmektedir. Semt eskiden olduğu gibi günümüzde de konut ve yerleşme bölgesi değildir. Oldukça eski ve derme çatma depolar, dükkân ve ticarethaneler yanında Süleymaniye ve Vefa'ya doğru uzanan sırtlarda eski harap ahşap evler, dar taşlı yollar, eski sokaklar görülür.

Bibi. P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu),* İst., 1993; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi-,* Evliya, *Seyahatname;* S. Eyice, "istanbul", *İA,* V; Mantran, *Gündelik Hayat.*

NURİ SEÇGİN

KÜÇÜKSU

bak. GÖKSU

KÜÇÜKSU ÇEŞMESİ

Göksu'da Küçüksu Kasn(->) yanındadır.

III. Selimin (hd 1789-1807) annesi Mihrişah Sultan için 1221/1806'da yaptırdığı bu meydan çeşmesi Boğaziçi yaşamında, Göksu ve Küçüksu dereleri arasındaki ünlü mesirenin varlığına bağlı olarak, İstanbul literatüründe özel bir yer taşır. III. Selim'in, 1792'de Küçüksu Kasrı'nı tamir ettirdikten sonra arkasındaki ağaçlık mesirenin deniz kıyısına yaptırdığı bu pitoresk çeşme, Boğaziçi resimlerini en çok süsleyen yapılardan biridir. Fakat Küçüksu Çeşmesi sadece Boğaziçi'ndeki konumundan dolayı değil, tasarımı ve üslubu ile de İstanbul'un su mimarisinde barok ve ampir üslupları arasındaki geçiş dönemi bezemesi açısmdan da üzerinde durulması gereken bir anıttır.

Deniz kenarında olduğu için yüksek bir sofa üzerinde yapılmış olan çeşme dikdörtgen planlı (3,20x3,90), geniş saçaklı bir merkezi kubbe ve köşe kuleciklerinden oluşan bir kubbeli örtü kompozisyonu ile taçlanmış, elegan proporsiyonları olan bir yapıdır. Çeşmeler düzeyinin altında cepheden dışarı taşan ve çepeçevre dolanan bir kornişten taşan çeşme yalakları "S" biçiminde, akant yapraklarıyla süslü barok konsol tarafından taşmır. Çeşme nişleri üzerindeki talik yazıyla yazılmış uzun şiirler çeşmenin kitabesini oluşturur. Bunlardan çayıra bakan cephedeki son mısrada, "Küçüksu virdi zir-i kıta-i elmasa zib ü fer 1221/1806" şeklinde çeşmenin tarihi verilmiştir. Kareye yakın dikdörtgen planın köşelerinde barok dönemin karakteristik kolonetleri vardır. Çeşmenin ünlü gravürlerine rokoko espirisinde bir hafiflik getiren dışarıya doğru yükselen geniş taş saçak artık ampir üslubuna yönelmiş bir bezeme dönemini yansıtır. Çeşmenin cephelerindeki bezeme tasarımı da III. Selim döneminin "rocaille"dan ampire dönüşen seçmeciliğinin ilginç bir örneğidir. Çeşme aynasının kemerleri barok dönemin "S" ve "C" eğrili modelinden vazgeçilip klasik dairesel biçimde yapılmış, fakat kemer içlerine güçlü bir plastik etkiyle akant ve deniz kabuklarının "rocaille'ln gergin üslubunda yontulmuş kompozisyonları yerleştirilmiştir. Ona karşın kemerler dışındaki yüzeylerde görülen hafif kabartma ve hemen hemen soyut dal ve çiçek desenleri İstanbul'da başka örneği olmayan klasizan bir tutumla yontulmuştur.

Buradaki mesire yerinin önüne yapılan vapur iskelesi ve daha sonra Boğaz köprülerinin yapımı sırasında Küçüksu Çayırı'nın şantiye olarak kullanılması, nihayet eski iskele yerine yapılan kahve ve uzun yıllar süren Küçüksu Kasrı inşaatı, çeşmenin bakımsız kalmasma ve horlanmasına neden olmuş, çeşmenin üzerine oturduğu sofa birkaç kez biçim değiştirmiştir. Küçüksu Kasrı ve arkadaki ağaçlık mesire yeri ile birlikte Boğaziçi'nin en çekici SİT'lerinden biri olan Küçüksu'nun kıyılarına damgasını vuran bu çeşme, İstanbul'un tarihi imgesinin vazgeçilmez bir öğesi olarak, çevresiyle birlikte, itina ile korunması gereken önemli yapıtlarımızdan biridir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 402; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist.. 1993, s. 611-614; Kuban, *Barok,* 110.

DOĞAN KUBAN

Yüzyıl başında Küçüksu Çeşmesi.
Galeri Alfa

KÜÇÜKSU KASRI

Göksu'da, Boğaz kıyısındadır.

Tarihte bu adla anılan iki kasır söz konusudur. Bugün ayakta olan kagir Küçüksu Kasrı, 1856'da Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından inşa ettirilmiştir. Daha önce aynı yerde, I. Mahmud döneminde (1730-1754) Sadrazam Divitdar Mehmed Paşa tarafından padişah için inşa ettirilmiş olan ahşap kasır bulunuyordu (1752). Kasırla birlikte, buraya arka yamaçlardan su getirtilerek fıskiyeler ve havuzlarla süslü bir de bahçe yapılmıştı. Bu ilk kasır Küçüksu Kasrı olarak da bilinmektedir.

İlk Küçüksu Kasrı-. 17. yy kaynaklan Göksu Deresi boyunda saray teşkilatına bağlı bir bahçenin bulunduğuna ve IV. Muradin (hd 1623-1640) buraya itibar ettiğine işaret etmektedir. Ancak aynı dönemde burada kasır olduğuna dair bir kanıt bulunmamaktadır. Diğer yandan III. Ahmed zamanında (1703-1730) yapılan yoğun yenilemeler sırasında Göksu'da bir kasırdan söz edilmemektedir. Göksu ya da Küçüksu Kasrı, III. Mustafa (1757-1774), III. Selim (1789-1807), II. Mahmud (1808-1839) dönemlerinde sık sık onarılmıştır. Yazılı ve görsel belgelerin yardımıyla kasrı restitue etmek mümkün olabilmektedir.

Antoine-Ignace Melling ve Michel François Preault'un, kasrın 19. yy'ın başındaki durumunu gösteren resimleri, yapının Boğaziçi köşklerinin karakteristik bir örneği olduğunu düşündürmektedir. Kasır denizin üstüne doğru taşan tek katlı bir yapı ile arkasında denize paralel iki katlı bölümden oluşmaktadır. Denize taşan kasır "T" biçimindedir. Ahşap kubbe ile örtülü kare şeklindeki orta şahın etrafında birer kol, bir tanesi deniz üstüne doğru olmak üzere, üç yönde çıkıntı meydana getirir. "Üç sofalı oda" diye tanımlanan bu mekân tipi, 17. yy'm sonundan itibaren yalnızca hanedana ait kasır ve köşklerde değil, diğer seçkinlerin ve sıradan insanların evlerinde de revaçtaydı. Bu tipin en son örneklerinden biri de Göksu'daki ilk kasırdır; ayrıca Bebek KasrıG», Beşiktaş Sarayı'nda Çinili Köşk, Aynalıkavak Kasrı(-*), Çırağan Sarayı'nda(-*) Gülşenâbâd Köşkü, Emirgân'daki Şerifler Yalısı(->) divanhanesi de bu tipteydi.

Göksu'daki "T" şeklindeki kasr-ı hümayun ve iki yanma eklenen odaların deniz cepheleri kazıklar üzerine oturtulmuştur. Başodamn arkasında büyük bir sofa ve sofanın iki tarafında simetrik olarak, bir eksen etrafında sekiz adet oda ile ikincil sofalar ve servis mekânları sıralanmaktaydı. Bahçeye doğru uzanan kasrın en arka bölümü iki katlıydı. Esas giriş Aynalıkavak Kasrı'nda olduğu gibi yandaydı. İkinci girişi ise asimetrik bir konumda, arkada ve kasrı boylamasına kesen eksene yakındı.

I. Mahmud, III. Mustafa ve III. Selim'in saltanatları sırasında yapılan onarımlan kaydeden keşif defterlerinde, ayrıntılı bir mekân listesi bulunmaktadır. Yapının iç bölümleri hakkında mekân isimlerini sıralayarak bilgi veren defterler, döşemenin nasıl olacağını, yastık, minder, pencere ve kapı perdelerinin sayısını kaydetmektedir. Odaların kethüda bey, defterdar efendi, reis efendi, çavuşbaşı, yeniçeri ağası, cebecibaşı, darphane nazırı, gümrükçü ve Boğdan voyvodası tarafından döşenmiş olmaları, 18. yy padişahlarının seçkin sınıf ile işbirliği ya da hattâ iktidar ortaklığı konusunda düşündürücü bir ipucunu gündeme getirmektedir.

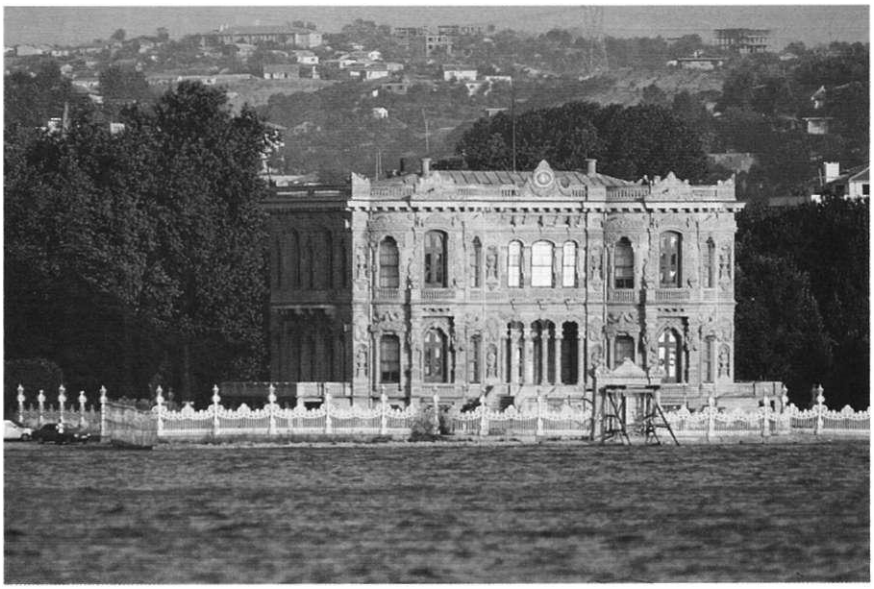

Küçüksu Kasrı'nın deniz cephesinden görünümü.
Bünyad Dinç

Padişahların Topkapı Sarayı(->) dışında giderek daha uzun vakit geçirmeleri 18. yy'da gelenek haline gelmişti. III. Selim ve II. Mahmud'un Küçüksu Kasrı'na yalnızca günlük binişler için değil, bir süre kalıp şiir yazmak, beste yapmak ya da ok veya tüfekle nişan talimi yaparak eğlenmek amacıyla geldikleri bilinmektedir.

İkinci Küçüksu Kasrı: Küçüksu Kasrı' nm ne zaman yıkıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Yerine Abdülmecid döneminde, 1856'da kagir bir kasır inşa edilmiş; bu yapı da Küçüksu Kasrı ismiyle anılagelmiştir. Mimarı, babası ile birlikte Dolmabahçe Sarayı'nı da yapmış olan Nigoğos Balyan'dır. Yüksek bir subasman üzerinde iki katlı olan mermer kaplamalı bu yeni kasır, genel yapı özellikleri bakımından Abdülmecid döneminin Batılı mimari zevkini yansıtmaktadır. Bodrum katı, kiler, mutfak ve hizmetli odaları gibi servis mekânlarına ayrılmış; diğer iki kat ise bir orta mekâna açılan dört adet köşe odası olarak düzenlenmiştir.

Dışa taşan cephe süslemeleri Abdülaziz döneminde (1861-1876) yeniden elden geçirilmiş; çiçek, yaprak ve çelenkler ile rozet ve vazolardan oluşan yüksek kabartma süslemeler bu dönemde eklenmiştir. Gene Nigoğos Balyanın yaptığı Ihlamur Kasn'nda(->) da yinelenmiş olan bu ağır rokoko süsleme repertuvarı, Küçüksu Kasrı'nın genelde barok olan mimari karakterini gizlemektedir. Uzun deniz cephesi üç düşey bölüme ayrılmıştır. İki yan bölüm dışbükeydir; düz olan orta bölümde iki kollu barok merdiven, kucakladığı mermer fıskiyeli süs havuzu ile çeşme ve dört sütunlu giriş portikosu, bu çok hareketli cepheye denge kazandırır.

Her iki katta da pencereler yere kadardır; önleri mermer parmaklıklarla kesilmiştir. Yan cephelerde ve arka orta bölümde, üst katta balkonlar vardır. Arka cephede, subasman katındaki girişin üstünü kaplayan ve ayaklarla taşman mermer teras, yan cephelerde de devam eder. Konsollarla dışa taşan bir parapet, çatıyı gizleyerek kapıyı çepeçevre dolaşır.

İç dekorasyonu tamamen Batılı tarzda olan kasırda, Abdülaziz döneminde, daha sonra tahta geçecek olan İngiliz veliahtı Galler Prensi (VII. Edward) ile Eflâk-Boğdan Prensi (I. Jean Alexandre) ağırlanmıştır. II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) itibar etmediği kasır, V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) ve son halife Abdülmecid Efendi tarafından da kullanılmıştı. Cumhuriyet döneminde de önce Atatürk tarafından, 1970'lere kadar da özel günlerde çeşitli devlet kabullerinde kullanılmış olan kasır, 1983'te müzeye çevrilmiştir.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 238-260; M. Sözen, *Devletin Evi Saray,* İst., 1990, s. 166-173; P. Tuğlacı, *The Role of the Balyan Family in Ottoman Architecture,* lst., 1990, s. 348-373; C. Pertusier, *Atlas despromenades dans Constantinople et sur les rives du Bosphore,* Paris, 1817.

TULAY ARTAN

KÜÇÜKSU PLAJI

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, Küçüksu Deresi'nin denize döküldüğü yerin yanı başında, doğal bir plajdır. Güneyinde Kıbrıslılar Yalısı(-») yer almaktadır (bak. Göksu).

Önceleri bu kıyıda Kabaklı Volisi bulunmaktaydı. Manyat denen üç çifte küreği olan balıkçı kayığından atılan torba biçimindeki manyat ağı, sonraları plaj olan bu kıyıdan karaya çekilirdi. Ayrıca, ya-

km zamana kadar da geceleri plajın önünden karpit lambasının ışığında bol miktarda lüfer tutulurdu.

1930'lu yılların başlarına kadar burası doğal bir kumsaldı. Kumsalda kabinler ve bir de lokanta yaptırılıp plaj olarak halka açılmasında, tıpkı Altınkum Plajı'nda(->) olduğu gibi Boğaziçi'nin gelişip kalkınmasını amaç edinen, Şirket-i Hayriye'nin(-0 yöneticilerinden Necmettin Kocataş ile birlikte Sadi Akant'ın da emeği geçti. Buraya bir iskele yapıldı ve köprüden gelen vapurlar yanaşmaya başladı. Ayrıca Bebek ile Küçüksu arasında küçük yolcu vapurları çalıştırıldı. Plaj, şehre yakın olduğu için kısa zamanda büyük rağbet gördü.

Küçüksu Plajı, uzun süre, Beyaz Ruslardan^) Aleksandr ile eşi tarafından çalıştırıldı. İşini iyi bilen bir kimse olan Aleksandr, lokantasında Boğaz'ın en güzel balıklarım ve deniz ürünlerini bulundurur, bazı müşterilerine, kendileri için özel olarak yaptığı nefis votkadan ikram ederdi. Ayrıca, burada haftanın belli günlerinde genç kadın müzisyenlerden oluşan bir Çigan orkestrası çalardı.

Küçüksu Plajı, suyunun temiz ve serin olmasıyla tanınmıştı. Ön tarafının sığ olmasına karşılık biraz açılınca deniz derinleşirdi. İyi yüzme bilmeyenler fazla açılmamaları için sık sık uyarılırdı. Bir aralar Şirket-i Hayriye İdaresi, halkı Küçüksu'da denize girmeye teşvik etmek için, gidiş dönüş vapur bileti alanlan ayrıca plaj bileti almadan içeri sokmak, parasız bir şişe meşrubat ikram etmek gibi kolaylıklar sağladı. Plaj 1950'lerde büyük kalabalıklar tarafından kullanılmaya başladığından bir süre sonra kirlendi; çevre ile birlikte plaj da eski rağbetini kaybetti. 1970 başlarında sularının mikroplu olduğu gerekçesiyle belediye tarafından yasaklandığında, Göksu(->) çevresi Boğaziçi Köprüsü'nün yapımı nedeniyle, buraya yığılan malzemelerle dolmuş, plaj gibi çayır ve çevre de mesire özelliğini kaybetmişti. 1970lerden sonra tekneler için çekek yeri olarak kullanılmaya başlayınca, bir zamanlar Boğaziçi'ndeki bu önemli plaj da işlevini kaybetti.

ESER TUTEL

KÜÇÜKSU VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Şirket-i Hayriye'ni^-») 64 baca numaralı vapuru olarak 1910'da, Fransa, Dunkuerque'de, Ati. & Chant, de France tezgâhlarında inşa edildi. Sultaniye **(61** no.), Hünkâr İskelesi **(62** no.), Sütlüce (63 no.) adlı üç eşi daha vardı. 521 grostonluk olup yazın 866, kışın da 758 yolcu alıyordu. Uzunluğu 44,2 m, genişliği 7,3 m, sukesimi 3 m idi. Toplam 540 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurluydu. Saatte 12 mü" hız yapıyordu.

Küçüksu da, baş ve kıç tarafı göze hoş gelmeyecek kadar yüksek olması yüzünden daha önceden çalışmaya başlayan öteki üç eşi gibi Boğaz halkı tarafından pek beğenilmedi. 30 Temmuz 1975'te hizmet dışı bırakılan Küçüksu, sonra yemden kadroya alınarak baştan sona yenilendi. 10 yıl kadar çalıştıktan sonra 1985'te yeniden hizmet dışı bırakılınca, Avusturya'daki Victorien Steamship Association kuruluşu tarafından satın alınarak götürüleceğine dair haberler çıktıysa da, gerçekleşmedi. Elden çıkarılmak üzere tersaneye bağlandığında 78 yıllık bir tekneydi.

ESER TUTEL

KÜÇÜKYALI

Anadolu yakasında, Bostancı ile Maltepe arasında Marmara Denizi sahilinde ve sahilden içerilere doğru uzanan semt.

Halen Maltepe İlçesi'nin bir mahalleler topluluğu olan ve asıl Küçükyalı, Altıntepe, Çınar, İdealtepe mahallelerini de içererek genişlemiş bulunan semtin batı ve kuzeybatı sınırını Bostancı Vapur İskelesi yakınlarında denize açılan Çamaşırcı Deresi ve BostancıG» semti; kuzey ve kuzeydoğu sınırını E-5 Otoyolu; doğu sınırını İdealtepe Mahallesi'nin de sınırını belirleyen Büyükyalı Deresi çizer. Güneyinde Marmara Denizi, denize paralel olarak uzanan, 1980'lerin ortalarında doldurulmaya başlanan ve 1990'da açılan sahil yolu (Çetin Emeç Bulvarı) ve tren yolu vardır.

Küçükyalı'nın sahil boyunca uzandığı bölgenin Bizans döneminde Satir adını taşıyan bir liman olduğu sanılmaktadır. Satir Mabedi'nin burada bulunması yüzünden böyle adlandırılmış olduğu düşünülen limanın ve köyün aslında Maltepe'de bulunduğunu iddia eden tarihçiler de olmakla birlikte, Bostancı'nın 2 km kadar doğusunda demiryolu boyunca bulunan harabeler Satirin Küçükyalı yöresi olduğu varsayımını pekiştirmektedir. 1935'te bu sahilde eski bir limana ait olabilecek masif blok taşlar bulunmuştur. Yine bu yörede, Bizans döneminden kalma bir dalgakıranın kalıntıları yakın zamanlara kadar denizin içinde görülebilmekteydi. Satir Limanı'nın adı tarihte 718'de İstanbul kuşatması sırasında buraya sığınan Arap donanmasına ait gemiler vesilesiyle geçer.

Bizans dönemi boyunca küçük balıkçı yerleşmelerinin bulunduğu varsayılabilecek yöre, Osmanlı döneminde de kırsal yapısını korumuş, Rum köyleri burada tarımsal faaliyetlerini ve balıkçılığı sürdürmüşlerdir. Kentin sınırı ve gümrüğü sayılabilecek olan Bostancı'nın Çamaşırcı Deresi'nin doğusunda uzanan kırlıklardan ibaret olan bölgenin, bugünkü Altmtepe mevkiine o zamanlar Kılavuz Çayırı denmesinin nedeni de, Bostancı Köprüsü'nden uğurlanan askerlerin, kervanların, yolcuların burada kılavuz almalarıydı.

Semtin Küçükyalı adının nereden geldiği tam bilinmemekle birlikte, uzun süreler bu yörenin Rumca köy adlarıyla anıldığı; daha sonra, özellikle de Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Küçükyalı, Büyükyalı, Güzelyalı vb adların yerleştiği anlatılmaktadır.

Küçükyalı 1925'e kadar Kartal'ın Başıbüyük Köyü'ne bağlıydı. 1925'te Başıbüyük Köyü'nün sahili ayrılmış ve ayrı bir muhtarlık olmuş; 1933te de Küçükyalı Mahallesi Kartal'a bağlanmıştır. 1920lerde, bugünkü Küçükyalı'nın çekirdeği sayılabilecek olan istasyonun çevresindeki ve Kılavuz Çayırı'nın güneyindeki bölgede biri şair Leyla Hanım'a ait olan sadece 7 köşk vardı. Bunlardan 3'ü sahilde, diğerleri içeride, eski Bağdat Caddesi çevresindeydi. Bu köşkler büyük bakımlı bahçeler içinde ahşap yapılardı.

Küçükyalı'da banliyö trenlerinin durmaya başlaması ve istasyonun yapılması 1934'e rastlar. 1930larda Bağdat Caddesi boyunca, sahilde ve Altmtepe'ye (Kılavuz Çayırı) doğru bahçe içinde iki katlı kagir evler yapılmaya başlamış ve semt bir banliyö istasyonu kaldıracak kadar nüfusa sahip olmuştur. 1936'da Küçükyalı sahiline, İdealtepe'ye doğru bir mezbaha kurulmuştur. 1937'de semte elektrik gelmiş, yollar yapılmaya ve semt planlı biçimde ağaçlandırılmaya başlanmıştır. Daha sonraki yıllarda da bütün muhtarlar ve belediye kurulduktan sonra da belediye başkanları ağaçlandırma işini sürdürmüşlerdir. Küçükyalı'da ilkokul 1940'larm başında yapılmış; Küçükyalı Camii 1942'de kurulmuştur. 1950lerin başında, istasyonun yanında muhtarlığa irat getirmek üzere dükkânlar kurulmuştur. 1953'te bir eczane, 1955'te postane, 1959'da ilk banka şubesi (İş Bankası) açılmış ve Küçükyalı 1960'larda

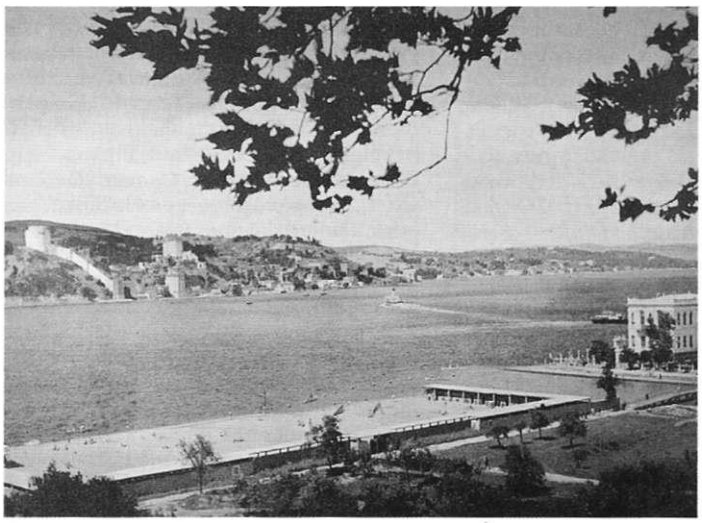

Küçüksu Plajı
Gökhan Akçura koleksiyonu

Küçükyalı
Banu Kutun/ Obscura, 1994

Kadıköy yakasının uzakça ama güzel bir semti olmuştur.

19601ar semtin hızla genişlediği yıllardır. İdealtepe bölgesi de aynı dönemlerde hızlı bir iskâna sahne olmuş ve 1960'ta Küçükyalı Muhtarlığı'na bağlanmıştır. Yine Altıntepe yöresindeki yerleşme genişlemiş; 1963'te Küçükyalı, Altıntepe, Merkez ve İdealtepe muhtarlıklarını içeren bir belediye olmuştur. Daha önce Kartal'a bağlı olan semt halen mahalleleriyle Maltepe İlçesi'ne bağlıdır.

Günümüzde Küçükyalı'da, eski bahçeli ev ve köşklerin hemen hemen tümü yok olmuş, yerlerini, sahil boyu dahil olmak üzere çok katlı apartmanlar, gerilere, E-5'e doğru da site blokları almıştır. Sahil doldurulmuş ve Küçükyalı önündeki bölümü 1989'da bittiği halde halen künk döşemesi ve bu türden altyapı inşaatı sürmekte olan geniş bir sahil yolu açılmıştır (bak. Kadıköy-Pendik sahil yolu). Evler arasında kalan arsa ve bostanlar da 1980'lerden sonra hızla bir yapılaşma sürecine girmiş, Küçükyalı sık bir şehir dokusuna sahip bir yerleşme görünümü kazanmıştır. 1940-1950'lerde özenle dikilmiş ağaçlar bazı sokaklar boyunca halen korunmaktaysa da, denizden bakıldığında görülebilen tek önemli yeşil nokta, Küçükyalı'nın ünlü Çamlık mevkiinde tren yolu ve dolgu yolun üstündeki sette direnen birkaç ulu çamdır. Oysa 1950-1960'larda buradaki Çamlık Gazinosu o dönemlerde bölgenin mehtabıyla ünlü en güzel açık gazinolarından biriydi.

İSTANBUL

KÜLHANBEYİ EDEBİYATI

KülhanbeyleriniÇ-0 hayatını ve maceralarını işleyen ve değişik türlere ayrılmış edebiyatları vardır. 19. yy'ın sonuyla 20. yy'ın başlarmda İstanbul'da âşık edebiyatı sönükleşmiş, bu tarz edebiyat örneklerinin meydana geldiği "âşık kahveleri" yerine "semai kahveleri", başta Tavukpazan olmak üzere İstanbul'un değişik semtlerinde açılmaya başlamıştır. Bunlar, en parlak yıllarını II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) yaşayarak 1920'li yılların sonunda ortadan kalkmışlardır. Bu kahveler zamanla külhanbeyi edebiyatının mekânı haline gelmişlerdir. Bu kahvelerin sahipleri de çoğu zaman külhani bir hayat süren kimselerdi. Külhanbeylerinin devam ettiği çalgılı kahvelerde fasıllara, manilerle başlanır, klarnet, çifte nara, darbuka, zilli maşa ve çığırtmadan meydana gelen saz takımı, mani havasıyla atışmaya giriştikten bir süre sonra münakaşalar, iskemle kavgaları gibi olaylar da hemen başlardı. Burada okunan maniler, konularını külhanbeylerinin değişik hadiselerinden alırdı. Bu maniler, herkesin bildiği 4 mısralı, 7 heceli yerine, 2 mısralı 14 heceli olarak düzenlenirdi. Bunlar "ayaklı mani" diye adlandırılır ve "Adam aman" diye başlar, rast ya da mahur makamlarıyla okunurdu.

Manileri takiben koşma ve semailere, sonra da destanlara geçilirdi. Destanlarda külhanbeylerinin maceralarının anlatılması, onların kullandığı argo kelimelerle değil, diğer destanlarda olduğu gibi edebi bir dille ifade edilirdi. Külhanbeyi destanları arasında Server ile Melek adlı kişilerin nazmettikleri *Yorgancı Sadık Destanı,* Hakkı'nın *Firuzağah Hasan Çavuş Destanı,* II. Abdülhamid dönemindeki Haddehane veya Çarkçı mektebindeki hayatı ve burada bulunanlarla külhanbeylerinin münasebetlerini anlatan *Sıbyan Destanı, Komiser Hüsamettin Destanı* en çok sevilenlerdi (bak. destanlar).

Külhanbeylerinin konularını kendilerinin teşkil ettiği ve kendi muhitlerinde oluşturup çaldığı, dinlediği edebi türlerin dışında, hayatları romancılar tarafından da işlenmiştir. Özellikle Hüseyin Rahmi Gürpınar, külhanbeylerinin yaşayış, âdet ve davranışlarını birçok romanında işlemiştir. *Tesadüfte* (1900) Hayati; *Şıpsevdi'de* (1911) Raci; *Son Arzu'ch* (1922) Raşit ve arkadaşları; *Tebessüm-iElemde* (1923) Dîdar Bey, Yedi Bela Mustafa; *Ölüler Yaşıyor mu'da* (1973) Cemal, külhanbeyi tipinin temsilcisi olarak görülür. Ayrıca Ercüment Ekrem Talu *Kopuk* (1922) adlı romanında bu tip insanları, konuşmalarındaki argoyla, hırsızlık, cinayet gibi davranışlarıyla ve şehir içinde yangın yeri, köprüaltı gibi yerlerdeki yaşayışlarıyla işler. Sermet Muhtar Alus da *Cumhuriyet'te* tefrika edilmiş olan *Onikiler* (1935) romanında İstanbul kabadayı ve külhanbeylerinin hayatım tüm yönleriyle gözler önüne serer. Refi Cevad Ulunay'ın *Sayılı Fırtınalar* (1955) romanı da kabadayı, külhanbeyi dünyasını anlatan eserler arasında yer alır. Muhtelif Karagöz fasıllarında da külhanbeyi ve kopuk tipleri kendilerini gösterir.

Bibi. E. E. Talu, *Kopuk,* İst., 1922; O. C. Kaygılı, *İstanbul'da Semaî Kahveleri ve Meydan Şâirleri,* İst., 1937; T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri,* ist., 1943; Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya,* Ankara, 1969, s. 256-268; F. Devellioğlu, *Türk Argosu,* ist., 1980, s. 32-45.

UĞUR GÖKTAŞ

KÜLHANBEYLERİ

Genellikle sefihane bir hayat süren ve hamamların külhanmda yaşayan kimselere verilen ad. Bunların piri, Külhânî-i Lâyhâr olup, kendisi de hamam külhanında yatar, şarap tortuları içerek yaşarmış.

İstanbul külhanbeylerinin ilk olarak bir araya geldikleri yer, Gedikpaşa Hamamı'dır. 11-15 yaşlarmdaki kimsesiz çocuklar, "Apaş Tekkesi" denilen hamam külhanında "destebaşı" unvanlı amirleri tarafından imtihana tabi tutularak kabul edilirlerdi. Külhanbeyi adayının o gün çarşıdan topladığı erzakla pişen yemek törenle yendikten sonra bir ayin yapılır, bu ayine "kardeşlik merasimi" denirdi. Kardeş olarak iki kişiye bir gömlek giydirilir, Fatiha okunarak merasim bitmiş olurdu.

İlk zamanlar lonca gibi bir teşkilata sahip olan külhanbeyleri, daha sonra dilencilik, hırsızlık yapmak, haraç toplamak suretiyle geçinmenin yolunu buldular. Dilenmeye genel olarak iki kişi olarak çıkmalan da "tarikat-ı külhaniye" nizamı olarak kabul edilirdi. 16-23 yaşları arasındaki yetişkin külhanbeyleri de eskiden İstanbul'da kış mevsiminde "meydan süpürgesi" denilen büyük süpürgelerle çamurlu yolları temizlerlerdi. Kendilerine ait işlerden akşam yurtlarına dönen külhanbeyleri, yemekten sonra bir vakit şarkı, türkü, gazel söylerler, bağlama, çifte nekkare, saz çalarlar, peçiç, aşık, tavla benzeri oyunlar oynarlardı. Kumar oynamak kesinlikle yasaktı. Bazen de kestane pişirir, salep yapar, mısır patlatır, daha sonra da uykuya çekilirlerdi.

19- yy'ın sonlarından itibaren külhanbeyi tabiri genellikle toplum içinde asalak olarak kendi başına yaşayan ve serserilik yapan, ipsiz sapsız, belirli nizama tabi olmayan kimseler için kullanılmaya başlamıştı. Bu gibi kimselere "kopuk" da denirdi. Külhanbeylerinin muhakkak bir lakabı bulunur, birbirlerine bu lakaplarla hitap ederlerdi. Seyrekbasan Osman, Raconcu Cafer, Kavanoz Mehmet gibi lakaplar, onları toplumun diğer insanlarından farklı kılardı. Onların nazarında sarhoşluk, kumarbazlık, yalancılık, sahtekârlık, karmanyolacılık gibi işler sıradan sayılırdı.

Külhanbeylerinin meşguliyetleri ve yapmakla övündükleri çeşitli marifetleri bulunurdu. Cakalı boyun kırmak, omuz vunnak, dirsek çarpmak, çoluk çocuğa laf atmak, kadınlara sarkıntılık etmek, koç çarpıştırmak, kabara kabara gezmek, bazen de dayak yemek bu gibi kimseler için sıradan davranışlardı.

Birbirlerine hitap ederken "İmanım, eyvallah, yakarım, yandan gel, araba mısın tekerlek" gibi kalıplaşmış sözleri kullanırlardı.

Külhanbeyleri, son dönemde de hamamlarda faaliyet göstermekten geri durmazlardı. Hamamlarda zorla gecelerler, müşterinin yükte hafif pahada ağır eşyalarını da çalarlardı. Malını soran müşteriyi de "hamama girerken sende böyle bir şey yoktu" diyerek döverler ve hamamdan kovarlardı. Külhanbeylerinin bir kısmı evlerinde, bir kısmı bekâr odalarında, bazıları da sabahçı kahvelerinde yatıp kalkarlardı.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra külhanbeylerinin azgınlıkları son derece artmış, güvenlik güçleri bunlarla baş edemez olmuştu. Cumhuriyet dönemiyle birlikte toplumsal düzenlemeler de gündeme gelmiş, külhanbeyleri de 1930'lu ve 1940'ıı yıllarda ortadan kalkmışlardır.

Bibi. (Ergin), *Mecelle,* I, 964, 1199; R. E. Koçu, *Patrona Halil,* ist., 1967, s. 54-62; Ahmed Rasim, *Eşkâl-i Zaman,* ist., 1969, s. 57-60; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 91-96; "Külhanbeyi", *TDEA,* VI, 36; R. C. Ulunay "Kabadayı, Külhanbeyi ve Mahalle Tosunları", *İstanbul İçin Şehrengiz,* İst., 1991, s. 127-129; Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar,* ist, 1991, s. 68-79.

UĞUR GÖKTAŞ

KÜLLİYELER

Günümüzde külliye sözcüğü bir cami çevresinde yapılmış medrese, sıbyan mektebi, türbe, tabhane ve başka işlevli yapılardan oluşan bir kompleks anlamına kullanılmaktadır. Oysa Arapça kökenli bu sözcük geçmişte böyle bir amaçla kullanılmamıştır, islam mimarisinde de böyle bir terim yoktur. Vakfiyelerde, Evliya Çelebi' de, *Hadîkddz* bu terim kullanılmamıştır. 1861 tarihli Redhouse sözlüğünde de bu sözcük yoktur. Ferit Devellioğlu "külliye" sözcüğünün, Osmanlı döneminde, bazı Arap medreseleri için kullanıldığım yazar. Büyük bir olasılıkla bu sözcük 20. yy'ın başında bir yapı kompleksi karşılığı olarak uydurulmuş, daha doğrusu bu amaçla kullanılmaya başlanmıştır.

islam mimarlık tarihinde cami, değişik işlevlerle birlikte kavramlaşmış, peygamberin evi olan ilk camiden bu yana birçok işlevi bünyesinde barındırmıştır. Osmanlı mimarları, İslam dünyasının hiçbir ülkesinde olmayan bir kapsamda hemen hemen bütün sosyal işlevleri yan yana getirdikleri ve onları cami çevresindeki farklı yapılara yerleştirdikleri halde, kavram olarak cami, bu işlevleri doğal olarak içeren bir genel ibadet ve kamu yapısı olarak kabul edilmiştir. Onun için Osmanlı yazarları sadece camilerden söz eder ve külliyenin diğer yapılarını saysalar bile, onlar hakkında fazla bir bilgi vermezler. Bazen diğer yapıların admı bile etmezler. Örneğin Evliya Çelebi oldukça büyük ve ilginç bir külliye olan Haseki Külliyesi'nin(->) ya da Piyale Paşa Küıliyesi'nin(->) öğelerinin sadece adlarını saymakla yetinmiştir. Bayram Paşa Külliyesi'ni(->) anlatırken sadece camiden bahseder, medrese, türbe, sebil ve çeşmeden söz bile etmez.

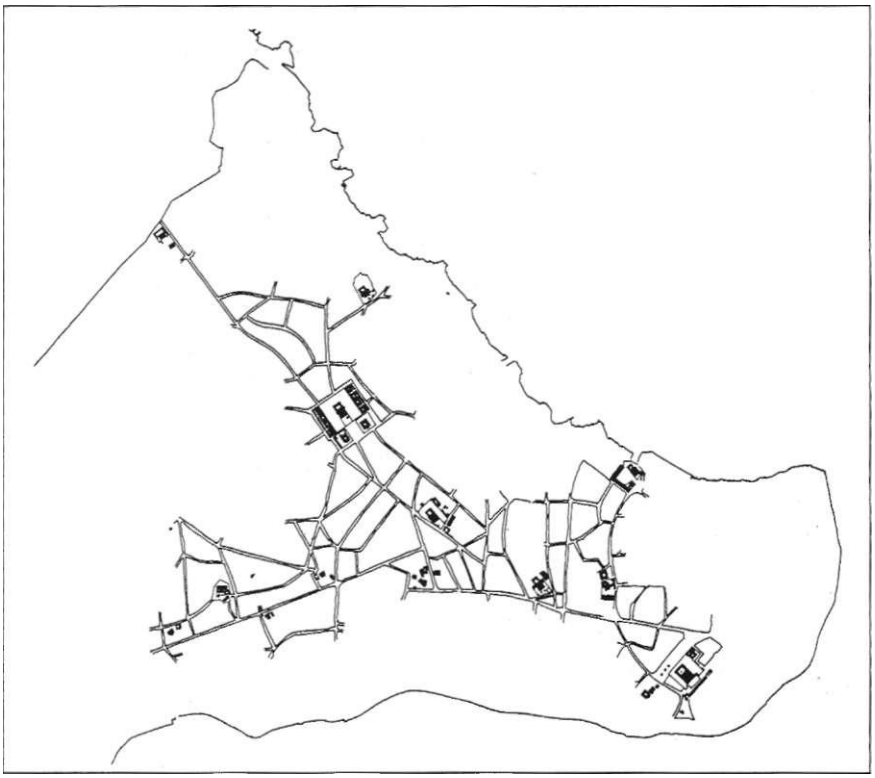

Tarihi yarımadadaki başlıca külliyeler.
Doğan Kuban

Osmanlıların bugün "külliye" dediğimiz yapılar topluluğuna "imaret" dediklerini belirten Osman Nuri Ergin'dir. Gerçi bu sözcüğün, bugünkü anlamda, bir yapı kompleksi anlamı taşıdığı söylenemez. Fakat ona en yakın kavramı belirler. Osmanlı'nın imar kavramı da, kent içinde imaretler yapmak, yani bir yapı eylemi gerçekleştirmek şeklinde anlaşılmalıdır. Geleneksel kültür için karakteristik bir tutumla, fiziksel bir olgu değil, bir işlevsel etkinlik söz konusu edilmiştir. İmaretin külliye anlamına kullanıldığının en açık örneği Süleymaniye Külliyesi(->) ile ilgili olarak inşaat sırasında İstanbul'dan imparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilen malzeme, usta gereksinimini karşılamaya ilişkin emirlerdir. Bunlarda her zaman "Mahruse-i İstanbul'da bina olunan İmaret-i Âmire" terimi kullanılmıştır. Fakat bu genel terimle birlikte "cami-i şerif', özellikle vurgulanmıştır. İkisi birlikte kullanıldığı zaman "cami-i şerif ve "imaret-i âmire", cami ve çevresindeki yapılar anlamına gelmektedir. Ne var ki imaret sözcüğünün, bugün anlaşıldığı anlamda, halka yemek dağıtan ve gelene gidene konaklama olanağı sağlayan yer olarak da kullanıldığı *Fatih Vakfiyesi'nde* görülmektedir. Külliyedeki bellibaşlı hizmetleri ve hizmetlileri tanımlayan bölümde cami, medrese, darüşşifa, darü't-talim ve "imaret-i âmire" ayrı ayrı ele alınmıştır. Burada imaret-i âmire mutfakları, kilerleri, darüzziyafeyi, ahırları, misafirlerin kaldığı hanı

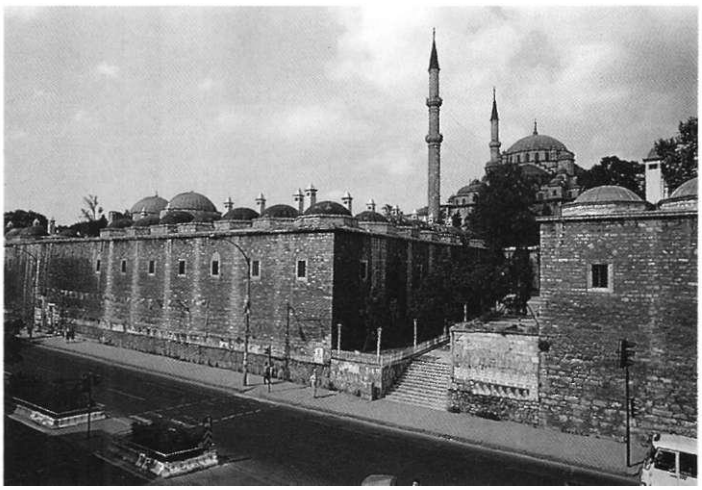

Fatih Külliyesi
Kurdan Sözgen. 1994/TETD7 Arşivi

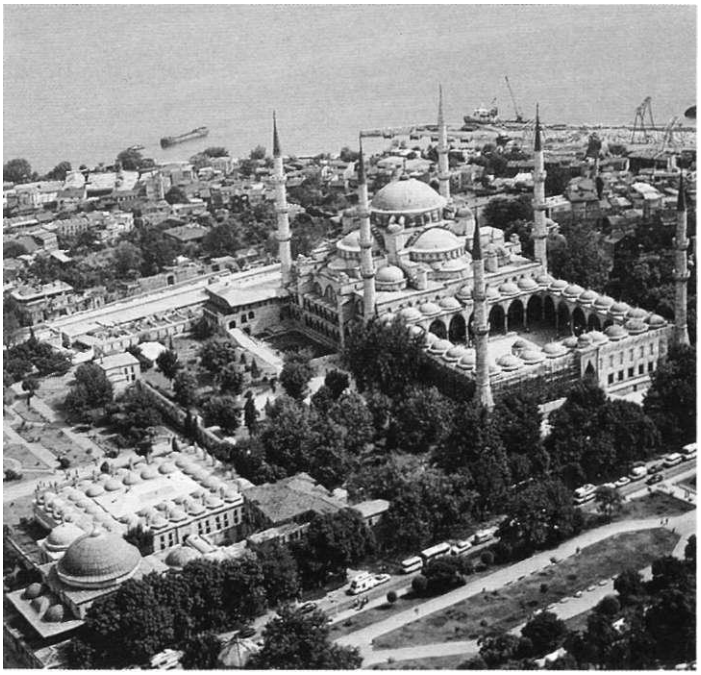

Sultanahmet Külliyesi
M. Sözen-S. Güner, *Sinan. Architects of Ages,* İst.. 1992

içerdiği gibi, müezzinler, kayyumlar gibi imarette hizmet yapmayanlar da, aynı başlık altmda vazifelendirilmiştir. Başından bu yana imaret, yaygın bir şekilde, halk için yapılan bir bayındırlık etkinliği, bir sosyal hizmet olarak kabul edilmiştir. Fakat giderek "imaret" sözcüğü, halk için, külliyenin en önemli işlevi olarak görülen yemek dağıtımında yoğunlaşmış ve imaret, eskilerin "darüzziyafe" dedikleri bölümle eşanlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Birkaç işlevi bir araya getiren ve bazen yaptıranın türbesini de içeren yapılar, İran' da Selçuklular ve Mısır'da Memluklar tarafından yapılmışsa da, bunları tek yapı kavramı içinde düşünmek daha doğru olur. Bir cami çevresinde eğitim ve sosyal amaçlarla bir vakıf olarak kurulan, çok ya da sınırlı amaçlı külliyeler İstanbul'un fethinden önce Osmanlılar tarafından Bursa'da kurulmuştur. Bunların en eskisi I. Bayezid' in (Yıldırım) külliyesidir. Gerçi Hüdavendigâr Camii de medrese ile camiyi birleştiren ve yakınında sultanın türbesini de içeren bir kompleks ise de, kentsel bir düzenleme olarak Yıldırım'ın kent dışında türbe, medrese, köşk, imaret, hamamdan oluşan külliyesini bir öncü olarak sayabiliriz. Çelebi Mehmed'in ve II. Muradin Bursa' daki külliyeleri, yine II. Muradin Edirne' de yaptırdığı Üç Şerefeli Cami ve yanındaki Saatli Medrese, külliye kavramının erken uygulamaları olarak görülebilir. Fakat II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) fetihten hemen sonra inşaatına başlattığı külliye o zamana kadar İslam dünyasında tasarlanmamış bir kentsel vizyonla ve büyük bir işlevsel zenginlikte kurulmuştur (bak. Fatih Külliyesi). İstanbul mimarisinde külliye imgesini ilk oluşturan bu büyük kompleks, kendinden sonra gelen sultan külliyelerine örnek olduğu gibi, bir kentsel tasarım geleneği de kurmuştur.

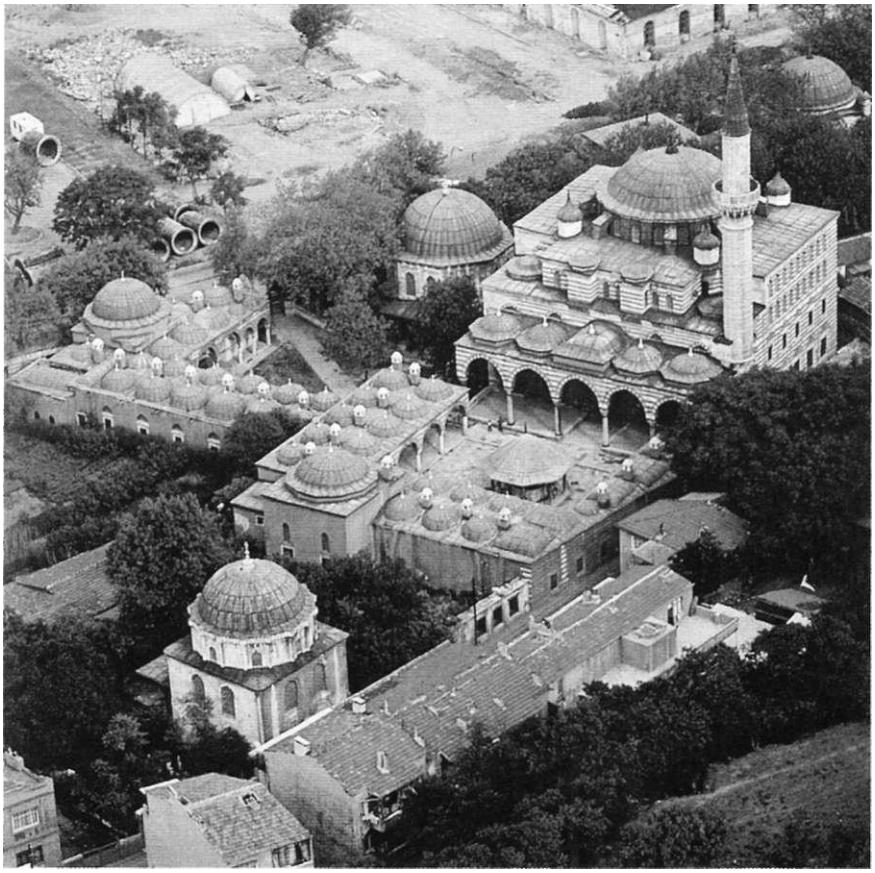

Zal Mahmud Paşa Külliyesi
M. Sözen-S. Güner, *Sinan, Architects of Ages,* Ist., 1992

Külliyeleri İstanbul kent yaşamı içindeki işlevleri açısından iki gruba ayırmak olasıclır: Fatih Külliyesi'nden başlayarak, büyük sultan külliyelerinin çoğu kent bütünü düşünülerek boyutlandırılmıştır. Fatih, Bayezid, Haseki, Şehzade, Süleymaniye, Atik Valide, Sultan Ahmed, Nuruosmaniye, Laleli külliyeleri bu ilk gruba girer. Bunlarda ibadet, eğitim, sosyal yardım (genellikle gezginleri misafir etmek, fakirleri doyurmak ve hastalara ilaç vermek) ve bazen de ticaret bir araya gelmiştir. Ticari amaçlı dükkânları (arasta) bir külliyeye ilk katan Mimar Sinan olmuştur. Bunun ilk örneği de Süleymaniye'dedir. Fatih, Saraçhane Çarşısı'nı yaptırmış, fakat külliyeye dükkân koy durmamıştır. Bayezid Külliyesi'nde(->) de, zaten çarşı ortasında olduğu için, tasarıma dükkân katılmamıştır. Gerçi İslam geleneği için karakteristik bir davranışla, büyük camilerin avlu ve çevreleri, her zaman ahşap dükkânlarla sarılmıştır. Evliya Çelebi Bayezid Camii'nin dış avlusunun üç tarafında dükkânlar ve içinde çok sayıda satıcı olduğunu yazar. Bu gelenek günümüze kadar uzanmıştır. Fatih Külliyesi çevresinde de büyük bir çarşı oluşmuştu. İslam kentlerinin karakteristik özelliklerinden biri olan ulu cami ile çarşının kent merkezini ya da merkezlerini oluşturması İstanbul külliyeleri için de doğrudur. Büyük külliyeler toplumun bütün hizmetlerinin görüldüğü, bazen binlerce hizmetiyle iş dağıtan, sosyal hizmetlerin tümüne yanıt vererek kentsel uygarlığın oluşmasma olanak veren kurumlardır. Süleymaniye Külliyesi ortalama 9 hektarlık bir alan işgal eden ve cami çevresinde öğretimin her kademesi için hizmet verdiği gibi, bir de tıp medresesi içeren, bir bimarhane (darüşşifa), bir darüzziyafe (imaret),

bir tabhane (misafirhane), bir kervansaray, bir hamam, arastalar (çarşılar) ve Kanuni ile Hürrem Sultan'm türbelerinden oluşan çok büyük bir sosyal kuruluştu. 16. yy'da ne İslam dünyasında, ne de dünyanın başka ülkelerinde, böylesine örgütlü, bütün işlevlerin bir araya getirildiği, sistematik olarak kontrol edildiği ve topluma hizmet veren, bir cami çevresinde olmakla birlikte, seküler başka bir sosyal kompleks bilmiyoruz. Abarttığı kabul edilse bile, kendi döneminde imaretlerden beslenenlerin sayısının 30.000 kişi olduğunu yazan Evliya Çelebi, sistemin önem ve yaygınlığına işaret etmektedir.

İkinci grup külliyeler Murad Paşa Külliyesi'nde(->) olduğu gibi birkaç mahalleye hizmet etmek için kurulmuştur. İlk dönemlerde sadrazam ve vezirler, kadın sultanlar tarafından yaptırılanlar (Murad Paşa, Atik Ali Paşa, Davud Paşa, Mihrimah Sultan külliyeleri gibi) bir camiyle birlikte düşünülmüşlerse de sonraları sadece bir medrese ve bir türbe (Gazanfer Ağa, Amcazade Hüseyin Paşa külliyeleri gibi), 18. yy'da ise Koca Ragıb Paşa Külliyesi'nde(->) olduğu gibi sadece bir kitaplık ve bir sıbyan mektebi ve bir türbe ve bir sebil ya da çeşmeden oluşanlar da vardır. Külliye uygulaması, ağırlıklı olarak, Mimar Sinan'ın mimarlık dönemine ve hemen onu izleyen mimarbaşılar dönemine rastlıyor. 18. yy'da klasik dönem geleneğini canlandırma çabası olduğu söylenebilir. Üsküdar'da Yeni Valide, suriçinde Hekimoğlu Ali Paşa, Nuruosmaniye ve Laleli külliyeleri, Osmanlı'nın Batı'yla hesaplaşma döneminde yapılmışlardır. Fakat artık klasik dönemin fetih gelirleri kalmadığı için boyutlar küçülmüştür.

İstanbul'un bütün büyük Osmanlı külliyeleri kentin tarihi aksları, büyük forumları üzerindedir. Fatih Külliyesi Beyazıt-Edirnekapı aksı üzerinde, fakat simgesel bir tutumla, Constantinus'un mezarının ve I. İustinianos'un büyük kilisesinin arsasına kurulmuştur. Evliya Çelebi, Fatih Camii'nin inşasından önce Havariyun (Ayii Apostoli) Kilisesi'nin temelleriyle birlikte ortadan kaldırıldığını ve inşaatta Müslüman olmayan hiçbir işçinin çalışmadığım, hattâ kendi gününe kadar hiçbir Yahudinin külliye kapısından girmediğini, bu yüzden bu külliyenin kutlu bir yer olduğunu yazar. Süleymaniye Külliyesi, inşa edilirken ise, çalışanlar arasında çok sayıda Hıristiyan olduğuna bakarak, böyle bir endişenin olmadığı anlaşılıyor. Bayezid Külliyesi Tauri Forumu üzerinde, Haseki Külliyesi Aksaray'dan Arkadios Forumuna giden Mese'nin(->) hemen kuzeyinde, Şehzade Külliyesi Beyazıt-Edirnekapı yolu üzerindedir. Sadece Süleymaniye Külliyesi Beyazıt'ta . Eski Saray'm(-0 varlığı nedeniyle daha kuzeyde bir platforma yerleşmiştir. Yine de kentin Halic'e paralel tepeler çizgisi üzerindedir. Sultan Ahmed Külliyesi(~») Hippodrome) üzerinde, Nuruosmaniye Külliyesi(->) Constantinus Forumu yanında, Laleli Külliyesi(-0 Beyazıt-Aksaray aksı üzerindedir. Daha küçük külliyeler de Ayasofya-Beyazıt, Beyazıt-Edirnekapı ve Beyazıt-Aksaray, Aksaray-Kocamustafapaşa aksı üzerinde, kısaca eski Mese ve forumlar üzerinde ve civarındadır. Osmanlı döneminin külliyeler- aksı Ayasofya-Edirnekapı arasıdır. Bu kadar kesin ve sürekli bir yerleşme düzeni suriçinin topografik yapısına ve bu yapımn kentin işlevsel düzenini etkilemesine bağlı olduğu kadar Roma döneminden bu yana bazı bölgelerin simgesel bir statü kazanmasının da sonucudur. Roma ve Bizans dönemlerinin forumlanna, Osmanlı döneminde büyük külliyeler tekabül eder. Bu, iki dönem arasında köklü bir toplumsal yapı değişiminin göstergesidir.

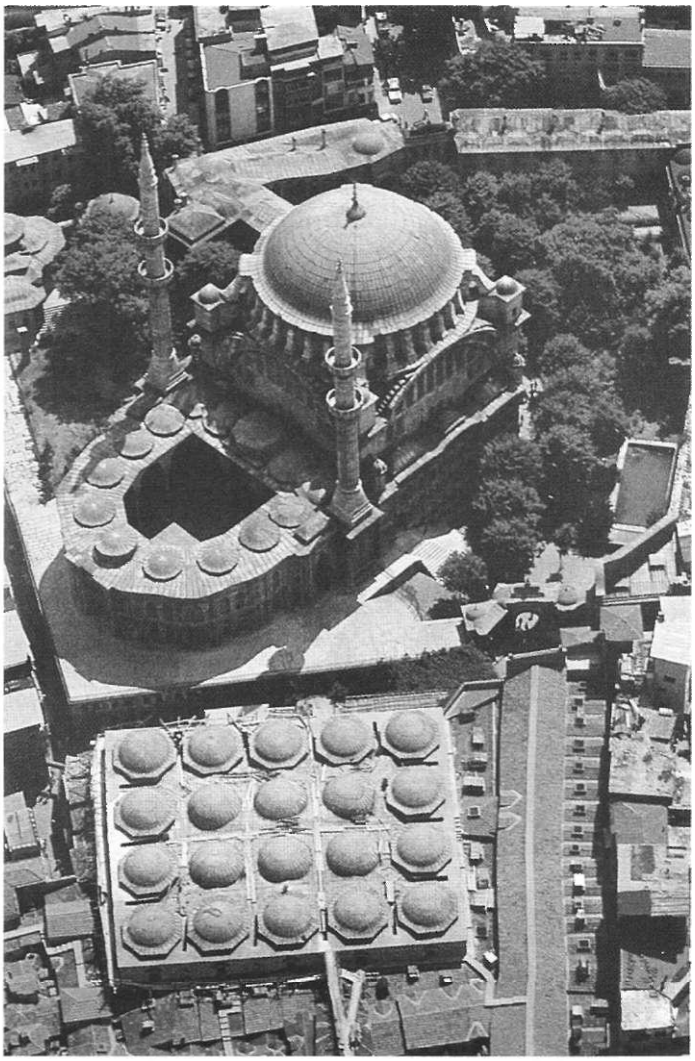

Nuruosmaniye Külliyesi
M. Sözen-S. Güner, *Sinan, Architects of Ages,* İst., 1992

Nuruosmaniye Külliyesi \
M. Süzen-S. Güner. *Sinan, Arcbitecîs of Ages.* İst.. 1992

Külliyelerin toplum içinde nasıl değerlendirildiklerini anlamak için Osmanlı yazarlarının bunları anlatırken hangi özellikleri vurguladıklarını incelemek gerekir. Burada yine Evliya Çelebinin betimlemelerinden bir-iki örnek alınabilir: Cami bütün betimlemenin temel öğesini oluşturur. Camilerin inşaaüarı, özellikle vurgulanan törenlerle başlarken, ulemadan ya da büyük şeyhlerden ve müneccimlerden seçilen, imparatorluğun en büyük dini kişileri dua ederler. Evliya Çelebi, bazı külliye öğelerinin yapım süreci sırasında hangi amaçlarla kurulduğunu da anlatır. Örneğin Fatih Külliyesi yapılırken çalışan işçilerin yıkanması için önce Irgat Hamamı yapılmıştır. Fatih Külliyesi'nin medreseleri ünlüdür ve avlularında kalabalık bir öğrenci ve molla grubu vardır. Camilerin hemen hepsiyle ilgili bir efsane vardır. Örneğin Bayezid Camii'nin kıblesi en doğru yönlenmiş olandır. Çünkü II. Bayezid (hd 1481-1512) bu caım'nin inşaatmdan önce Kabe'yi görmüştür. Bu, camiyi özellikle kutlu bir cami yapar. Yönünün doğruluğundan ötürü muvakkithanesi denizciler arasında ünlüdür. Çünkü kıblesi bir kerametle saptanmıştır. Zaman ve yön açısından en doğru bilgi veren muvakkithane bu camidedir. Her yanı dükkân ve çarşı olan ve avlulan satıcılarla dolu Bayezid Külliyesi'nin imareti esnaf için yapılmıştır. Dış avlusu özellikle dut ağaçlarıyla doludur. Bunların altında Hindistan'dan bile gelenlerin olduğu bir kalabalık barınır. Caminin avlu dışındaki büyük medresesinde dönemin en büyük din adamları ders verir. Çok sağlam vakıfları olan bu külliyeye 2.040 kişi hizmet etmektedir. Bu yapılar hem strüktürlerinin sağlamlığı, hem işçiliklerinin eşsizliği, hem de zenginlikleriyle övülür. Betimlemenin büyük bir bölümü, camiye, onun süslemelerine, içindeki zengin eşyalara ve

Süleymaniye Külliyesi
Ara Güler

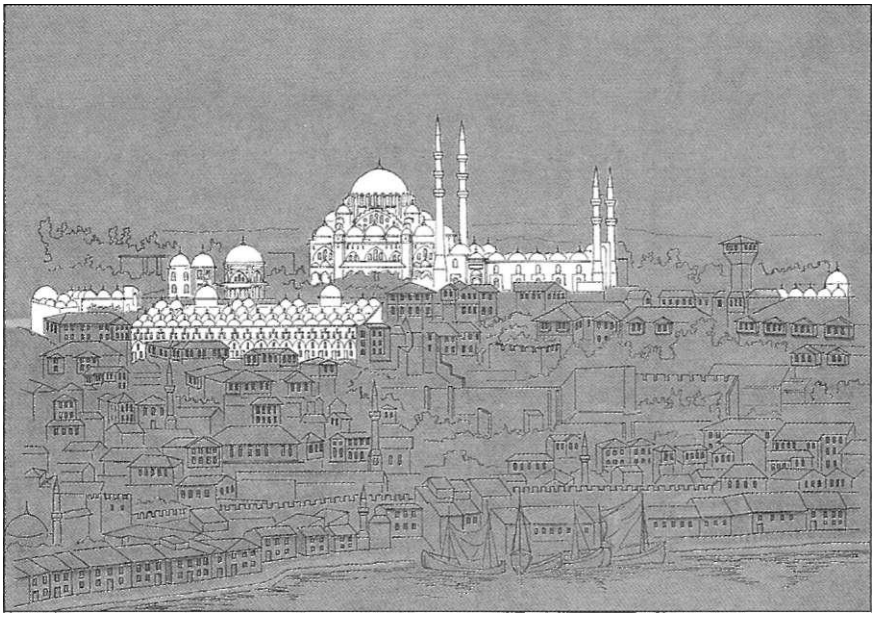

Süleymaniye Külliyesi'nin 18. yy'da kent süuetindeki konumu.
Çizim Nadide Seçkin/Doğan Kuban arşivi

yazılarının ustalarına ayrılır. Evliya Çelebi, bu büyük anıtların methinde, herkesin aciz kaldığını yazar. Süleymaniye dünyanın en sağlam yapısıdır. Caminin büyük avlu kapısı çok sanatlı bir mutluluk kapısıdır. Usta demirci pencere demirlerini yaparken, Davud Peygamber gibi sanat gösterip öyle bir renk vermiştir ki, hâlâ cilasına bir toz konmamıştır. Demirleri Nahçıvan çeliği gibi parlaktır. Evliya Çelebi, caminin çevresinden de kısaca söz eder. Caminin dış avlusu kumluktur. Çınar, servi, ıhlamur ve kuşdili ağaçlarıyla doludur. Kuzeye açılan set duvarı üzerinden bütün istanbul, hattâ bütün cihan seyredilir. Bu caminin 3-000 hizmet edeni vardır. Vakıfları bütün Akdeniz adalarıdır. Mütevellisinin 500 adamı vardır. Evliya Çelebi, külliyenin yapılarını sayar, fakat anlatmaz. Külliye Galata'dan "gömgök" kurşun örtülü bin kubbesiyle etkilidir.

İmparatorluğun başka hiçbir yerinde bu yoğunluk ve büyüklükte külliyeler yapılmamıştır. İstanbul dışında 15. yyin sonu ve 16. yy'da bir-iki örnek sayılabilir. İstanbul külliyelerinin yapımında imparatorluğun bütün ekonomik olanakları seferber edilmiştir. Bunlar inşa edilirken sultanların en öncelikli işleri olmuşlardır. Klasik dönemin ünlü külliyeleri hep fetih mallarıyla yapılmıştır. Evliya Çelebi, örneğin Süleymaniye'nin Belgrad, Malta ve Rodos ganimetleriyle yapıldığını yazar. Fatih'in, Süleymaniye'nin, Nuruosmaniye'nin inşaat süreçlerine ilişkin bilgiler büyük külliyelerin başkent ve Osmanlı yaşamındaki ağırlığını çok açık anlatırlar. I. Mahmud (hd 1730-1754) Nuruosmaniye inşaatını hemen her gün kontrol etmiştir. Donanma, özellikle taşıma, iskele kurma işlerinde görevlendirilmiştir. Acemioğlanları külliye inşaatına yardım eder ve çalışırlar. Süleymaniye şantiyesinde uzun yıllar binlerce işçi çalıştırılmıştır. Bunlara dışarıdan malzeme getirenler dahil değildir. Külliyeler kentin sosyal yaşamının kaburgasını oluşturur. Doğrusu istenirse, içlerindeki etkinlikler açısından, saray ve çarşı ile birlikte külliye İstanbul yaşamının temel sahnelerinden biridir. Simgesel ve fiziksel olarak da camileriyle birlikte toplumun ve kentin en egemen etkinlik ve gösteri odaklarıdır.

Osmanlı döneminde, Batı'yla karşılaştırıldığı zaman, bir kent planlama geleneği olduğu söylenemez. Fakat İstanbul'da

bir kent yaratma iradesi oluşmuştur. Bu, işlevsel olduğu kadar sultanlara ilişkin simgesel bir karakter de taşımıştır, istanbul'u fiziksel olarak tanımlayan, Türk öncesi ve Türk dönemlerine ilişkin birçok veri içinde büyük külliyeler, temel öğeleri oluştururlar, istanbul'un merkezinde Süleymaniye Külliyesi ile taçlanan eşsiz siluet bugüne kadar bu gerçeği vurgulamıştır. Osmanlı kent vizyonunun en büyük gösterisi bu olduğu kadar, Osmanlı mimari kompozisyonunun da en büyük yaratmaları külliyelerdir. Burada tek yapıyı aşıp bir kompleks tasarımına erişmiş bir mimari gelenekten söz etmek gerekir. Süleymaniye'nin, Sultan Ahmed'in, Nuruosmaniye'nin, Gazanfer Ağa'nın, Hekimoğlu Ali Paşa'nın külliye olarak kompozisyonları, istanbul kentinin hem dışarıdan, hem de içeriden en görkemli ve en etkili mimari verileridir.

DOĞAN KUBAN

KÜLLÜK KAHVESİ

Bayezid Camii'nin türbe kapısı önünde ve Beyazıt Meydam'mn Marmara Denizi'ne bakan tarafında, ünlü Emin Efendi Lokantası'mn yanında bulunmaktaydı.

Kahvenin ocak kısmı, ki aynı zamanda kışlık bölümüydü, türbe kapısının hemen karşısındaki Emin Efendi Lokantası'nm mutfak bölümüne bitişik ön cephesi tümüyle camlı ve tek kaüı salaş bir binadan meydana geliyordu. Burası daha çok yaz aylarında şenlenen mevsimlik bir kahveydi. Bahar ve yaz aylarında Bayezid Camii'ni ve meydanı çevreleyen kestane ve çmar ağaçlarının altına kurulan masalar ile kahve sokağa taşardı. Ayrıca eski ve ulu bir caminin çevresinde oluşu nedeniyle mistik bir atmosfere de sahipti. 18. ve 19. yy'da bu civarda yine bu tür salaş ve açık kahvelerin olduğu bilinmektedir. 20. yy'rn başında Beyazıt Meydanı'm ve Bayezid Camii'ni gösteren fotoğrafların, kartpostalların bir kısmında, sokağa kurulmuş masalarda çay, kahve içen tiplere rastlanır.

Küllük Kahvesinin edebi açıdan önem kazanışı Cumhuriyetin ilanından sonraya rastlar. 1920'li yıllarda salaş binasıyla var olduğu sanılan kahve eski Harbiye Nezareti binasının(->) istanbul Üniversitesi'ne verilmesiyle üniversite hocalarının, edebiyatçıların toplandıkları bir yer halini alır. 1939'da Bayezid Medresesi'nin belediye kütüphanesi olarak açılması, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin(->) ve Zeyneb Hanım Konağı'nm(->) (fen ve edebiyat fakültesi) ve Sahaflar Çarşısı'mn(->) bu civarda bulunuşu da eklenince bu yer edebiyatçı, bilim adamı, sanatçı kişilerin sıkça devam ettikleri bir mekân haline gelmiştir. Bayezid Camii'nin güneye bakan ağaçlıklı, kuytu, serin bir kısımda yer alan Emin Efendi Lokantası ve Küllük Kahvesi bütün sanatçı, edebiyatçı ve bilgin kimselerin önce yemek yedikleri, sonra da çay, kahve içip birbirileri ile konuşup tartıştıkları bir edebi mahfil haline dönüşür. Burasının müdavimlerinden Edebiyat Fakültesi Başkâtibi Sıtkı Akozan manzum bir tarihçe yazmış ve bunu *Küllükname* adıyla 1936'da yayımlamıştır. 16 sayfalık bu küçük esere göre Küllük "Beyazıt semtinin mütevazı, fakat çok güzel bir köşesidir ve bilhassa yaz tatilinde üniversite ve lise hocalarıyla memleketin birçok fikir ve sanat adamlarının uğrağıdır." Yine Sıtkı Akozan'a göre bu köşenin "Muallimler Bahçesi", "Akademi" ve "Küllük" olmak üzere üç adı vardır. Bu eserde kahveye gelen kişiler meşhur yanları vurgulanarak birer mısrada sıralanmaktadırlar. *Küllükname* yazan *"Bunda, yükseldi velilik burcuna bay Ercüment/Bunda, olmuştur hayatın sırrına Agâh Levent/Bunda, anlattı Fatinyıldızların esrarını/Bunda atmıştır Niyazi son dübârâ zarını"* şeklinde yazdığı mısralarını mutlaka bir nükte veya ismi geçen kişinin öne çıkan bir yönüne telmih yaparak süslemiştir. 1940'ta kahvenin müdavimlerinden Abidin Dino ve Alaeddin Hakgüder *Küllük* adlı bir edebiyat dergisi çıkarırlar. Bir sayı çıkabilen bu dergide Orhan Veli'nin "Tahattur" isimli şiiri ilk kez yayımlanır. Hattâ derginin bu şiir yüzünden kapatıldığı söylentiler arasındadır. Nevzat Sudi de burada yaşadıklarım *Küllük Anıları* adlı kitabında toplamıştır. 1940'h ve 1950'li yılların edebi ve kültürel olaylarını anlatan Nevzat Sudi, Küllük müdavimleri ve yaşanan olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Abidin Nesimi'nin *Yılların İçinden* isimli anılarında da küçük noüar halinde bilgi bulmak mümkündür.

Küllük müdavinderinin en geniş listesi hiç şüphesiz *Küllükname'de* mevcut olandır. Bu esere ve *Küllükname'de* yer alış şekli ve sırasına göre Küllük müdavimleri İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), Mükrimin Halil (Ymanç), Rıfkı Melûl (Meriç), Doktor Nihad, Şemseddin Reşad, Kâzım Nâmi (Duru), Müderris Macid (Arda), Burhan Ümit (Toprak), Ali Canib (Yöntem), Selim Nüzhet (Gerçek), Ord. Prof. G. Keşler, Ekrem Besim, M. **Sekip** Tunç, Hilmi Ziya (Ülken), Peyami Sefa, Sadettin Nüzhet (Ergun), Ferit Kam, Kilisli Rıfat (Bilge), Haberci Rasim, Kenan Hulusi (Koray), Hüsnü Hamit (Dilgan), Haydar Niyazi, Doktor Bosert, Rıdvan Nafiz (Edgüer), Ali Haydar, Reşad Nuri (Güntekin), Şevket Aziz (Kansu), Avni Başman, Bay Cevad (Mehmed Fuad) Köprülü, Şemseddin Günaltay, Lütfi Ömer (Barkan), (İsmail Hakkı) Uzunçarşılı, Akdes (Nimet Kurat), Sadri Ethem (Ertem), Nurullah Ataç, (Enver) Behnan (Şapolyo), Emin Alî (Çavlı), Galip Bahtiyar, Avni Yağız, Ahmet Refik (Altmay), Mesut Cemil (Tel), (Neyzen) Tevfik, Salahattin Topay, Mahmut Ok, (Reşid) Rahmeti (Arat), Ragıp Özdem, Cafer Kılıç, Safvet Şav, Ziya Fahri (Fmdıkoğlu), Doçent Nusret, Halit Oğuz, İbrahim Alaeddin (Gövsa), Ercüment (Ekrem Talu), Agâh (Sırrı) Levend, Fatin (Gökmen), Niyazî, Necmettin Halil (Onan), Yunus Kazım (Koni), Hamamcıoğlu İhsan, Hikmet Feridun (Es), Tevfik Kut, Muhsin Ertuğrul, Faruk Nafiz (Çamlıbel), Necip Fazıl (Kısakürek), Yusuf Ziya (Ortaç), **Orhan** Seyfi (Orhon), Tahir Kudsi (Makal), Salih Zeki (Aktay), Tevfik Yalıner, Ahmet Muhip (Dranas), Halit Fahri (Ozansoy), M. Behçet (Yazar), Cemal Nadir (Güler), Burhan Felek, Osman Cemal (Kaygılı), (Vâlâ Nurettin) Vâ-Nû, Refik Ahmet (Sevengil), Ethem İzzet (Benice), Abidin Daver, Nizamettin Nazif (Tepedelenlioğlu), Hakkı Süha (Gezgin), Turhan Tan, Mazhar Osman, Ekrem Reşit, Reşad Ekrem (Koçu), Suût (Ebusuudoğlu), Ahmed Caferoğlu, Mazhar, Enver Ziya (Karal), Profesör Vehbi (Eralp), Bay Sabahattin, Kâzım Esat, İsmail Suat (Gürkan), Doktor Saib, Yaşar Nabi (Nayır), Doçent Hıfzı (Velidedeoğlu), Hilmi Ömer (Budda), Yusuf Ziya, Doktor H. Ritter, Çallı İbrahim gibi şahsiyetlerdir. Bu listeye 1940'h yıllarda "Genç Kuşak" adıyla anılan Orhan Veli, Abidin Dino, Fikret Adil, Asaf Halet Çelebi, Rıfat İlgaz, Arif Dino, Hasan İzzettin Dinamo, Lütfü Erişçi, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Ömer Faruk Toprak, Orhon Murat Arıburnu, Oktay Rifat, Celal Sılay, Zahir Güvemli, Şevket Rado gibi aydınlar ve edebiyatçılar da eklenir. Refik Halid *Üç Nesil Üç Hayat* isimli eserinin "Şiirler ve Şairler" bölümünde "Genç Kuşak" grubunun edebi ve siyasi yönlerini alaycı bir üslupla anlatır.

Küllük Kahvesi 1950'den sonra başlayan Beyazıt Meydanı'm genişletme ve Aksaray-Sultanahmet arasındaki yolu düzenleme faaliyetleri sırasında yıkıldı. Kahvenin yıkılışından sonra ısrarlı müdavimler yine Beyazıt Meydanı'na bakan Simkeşhane ile Beyaz Saray Çarşısı arasındaki Marmara Kahvesi'ne devam etmeye başladılar. Eskiye göre sayıları azalan ve "Marmaratör" ismini alan bu kişilerden Rasim Özdenören'in eski Küllük müdavimlerinden dinleyip aktardığına göre Küllük müdavimleri üç sınıfa ayrılıyormuş: 1- Nizam-ı âlem taifesi (dünyaya nizam verenler), 2- esafil-i Şark taifesi (düşkün enteleküeller) 3- şiş taifesi (birinci ve ikinci gruptan olmayan Küllük'e tavla oynamak, çay içmek için gelenler).

Bibi. S. Akozan, *Küllükname,* ist., 1936; Nevzad Sudi (Odyakmaz), *Küllük Anıları,* Ankara, 1987; Çubukçuzade Mehmed Sıtkı (Akozan), *Avengi Yârân,* İst., 1931; R. Özdenören, "Filozof Cemal", *Aile (.Zaman* gazetesi ilavesi), S. 77 (Mayıs-Nisan 1994), s. 6-7; S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* İst., 1975, s. 303-319; Abidin Nesimi, *Yılların İçinden,* İst., 1977, s. 197-201; D. Kuban-Y. Kâhya, *Beyazıt Meydanı Tarihi Gelişimi-Beyazıt Meydanı Kentsel Tasarım Projesi Yarışması,* İst., 1987, s. 22-23; B. N. Şehsuvaroğlu-M. Gökman, *Üğretmen-Edebiyat Tarihçisi- Yazar ve Kütüphaneci Sadettin Nüzhet Ergun,* İst., 1976, s. 8-10; S. R. Kırkpınar, *Salim Rıza'dan Anılar,* İst., 1990, s. 61-64; inal, *Türk Şairleri,* III, 1716; H. Akyüz, *Şebinkarahisar Şairleri,* 1952, s. 27; Refik Halid (Karay), *Üç Nesil Üç Hayat,* İst., (1940), s. 118.

EMİN NEDRET İŞLİ

KÜLTÜR VE TABİAT VARLIKLARINI KORUMA KURULU

Kültür ve tabiat varlıkları ile ilgili hizmetlerin bilimsel esaslara göre yürütülmesini sağlamak üzere Kültür Bakanlığı'na bağlı olarak yurdun çeşitli bölgelerinde kurulmuş karar organı. 2863 sayılı yasanın bazı maddelerini değiştiren 3386 sayılı yasa ile 1987'den beri görev yapmaktadır. Kökeni Gavrimenkul Eski Eserler ve Anıt-

lar Yüksek Kumlu'na dayanır. Daha da öncesinde İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni(->) ve eski eserlerin değerlendirmesinde hükümler içeren "nizamnameler" bulunmaktadır.

Türkiye'de eski eserlerle ilgili yasal düzenlemeye geçilmeden önce korumacılara vol gösteren "nizamnameler" olmuştur. A.sâr-ı atika nizamnamelerinde konu, yeraltında ve yer üstünde bulunan arkeolojik eserler ile taşınır objelerdir. Osmanlı eserlerinin, İslami yapıların korunması ile ilgili değerlendirmeler 1917'de oluşturulan Muhafaza-i Âsâr-ı Atika Encümenince yapılmıştır. İstanbul Vilayeti dahilindeki eserlerle sınırlı kalan encümenin çalışmaları, 1951'de Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun kuruluşu ile önemini kaybetmiş ve giderek son bulmuştur.

Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu 2 Temmuz 1951'de yürürlüğe giren 5805 sayılı yasa ile kurulmuş, korunması gerekli mimari ve tarihi anıtların koruma, bakım, onarım, restorasyon işlerinde uyulacak ilkeleri ve bunlarla ilgili programlan saptamak, uygulamasını izleyip denetlemek, anıtlarla ilgili olarak yöneltilecek veya kendi incelemeleri ile elde edebilecekleri bilgilere göre her türlü konu ve anlaşmazlık üzerinde ilmi görüş bildirmekle görevlendirilmiştir. Tarih, arkeoloji, sanat tarihi, mimarlık, estetik, şehircilik alanlarında eser vermiş olmak koşulu ile tüm üniversitelerden (ve kurulacaklardan) ve ilgili bakanlıklardan seçilen üyelerden oluşan bu kurulun üyeliği daimi idi. İlk kurulda Celal Esad Arseven (başkan), Ekrem Akurgal (başkan vekili). Ahmed Hamdi Tanpmar, Arif Müfid Mansel, Zeki Faik İzer. Tahsin Öz, H. Kemal Söylemezoğlu, Orhan Çapcı, Cahit Kmay. Orhan Alsaç, Behçet Unsal, Osman Turan, Mithat Yenen, Ali Saim Ülgen yer almıştır.

Kabul tarihi 18 Haziran 1973 olan 1741 sayılı yasa ile kurulun oluşumu ve görevlerine ilişkin bazı değişiklikler yapılmış, üye sayısı 21 ile sınırlandırılmış, tabii üye ve seçimle gelen üye tanımları getirilmiş, tabii üyelerin asıl memuriyetleri süresince üyeliklerinin devam etmesi, diğer üyelerin ise bu sıfatlarının 65 yaşına bastıkları tarihte sona ereceği hükme bağlanmıştır. Asıl önemlisi ise kurulun oluşumu ve görevlerine ilişkin özel yasa olmasma karşın 6 Mayıs 1973'te yürürlüğe giren "Eski Eserler Kanunu" ile kurulun görevlerinin yeniden belirlenmesidir. Bu yasada yer alan SİT tanımı (tarihi, arkeolojik, doğal vb) ve kavramı, kurulun çalışma ve yetki alanını genişletmiş, bu tarihten önce aldığı, eski eserlerin yoğun olarak bulunduğu yörelerin (Üsküdar gibi) toplu tescilleri ya da eski eserlerin yanında ve yakınında yapılacak yeni inşaatın koşullarının saptanmasına ilişkin (Beylerbeyi gibi) kararlar, böylece yasal temele oturtulmuştur. Kurulun aldığı kararlarla eski eser ve tabii anıt olduğu (ağaç) tescil edilen taşınmazların tapuya işlenmesi de bu yasa ile gerçekleşmiştir.

1983'e kadar Türkiye sathında görev yapan ve eski eserler konusunda yasal tek yetkili karar organı olarak çalışan kurul bu zaman içinde İstanbul'da aldığı 16.000 dolayında kararla tek yapıdan SİT ölçeğine uzanan tescil işlemini, yeni yapılacak yapıların tescilli eski eserlere yaklaşma sınırı, mimari niteliği vb yapılaşma koşullarının saptanmasını gerçekleştirmiş, restorasyon esaslarını belirlemiş, eski eserlerin bakım, onarım, değerlendirilmesi konularında yapılacak uygulamalar için ilkeler saptamış, en önemlisi koruma kavramını kamunun kabullenmesini sağlamıştır.

Kabul tarihi 21 Temmuz 1983 olan Kültür ve Tabiat Yarlıklarını Koruma Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu görevini Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıktan Yüksek Kurulu ile (çeşitli bölgelerde) Taşınmaz Kültür ve Tabiat Yarlıkları Bölge Kurullarına devretmiştir. Yurtiçinde bulunan korunması gerekli taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları ile ilgili hizmetlerin bilimsel esaslara göre yürütülmesini sağlamak üzere kurulan bu kurullardan 7'si bürokrat olmak üzere 15 kişiden oluşan yüksek kurulun görevi kısaca, koruma ve restorasyon ilkelerini belirlemek ve kültür ve tabiat varlıklarının tescilini yapmaktır. Bölge kurulları ise 4 u bürokrat olarak toplam 9 kişiden oluşmuş ve uygulamaya yönelik kararlar almakla görevlendirilmiştir. Çalışmayı gerek bürokratik gerekse teknik açıdan zorlaştıran ve kurullar arası yetki kargaşasına yol açan bu yasanın bazı maddeleri nihayet 17 Haziran 198~'de yürürlüğe giren 3386 sayılı yasa ile değiştirilmiş ve böylece Kültür ve Tabiat Varlıklarım Koruma Kanunu son şeklini almıştır. Kültür ve Tabiat Varlıklarrnı Koruma Yüksek Kurulu'nun ve koruma kumllannm kuruluşu, görev, yetki ve çalışma şekilleri bu yasa ile saptanmış ve düzenlenmiştir.

14 kişiden oluşan, yılda en az iki defa toplanan yüksek kurul, kültür ve tabiat varlıklarının korunması ve restorasyonu ile ilgili işlerde uygulanacak ilkeleri belirlemek, koruma kurullan arasında gerekli koordinasyonu sağlamak, uygulamada doğan genel sorunlan değerlendirerek görüş vermek suretiyle Kültür Bakanlığına yardımcı olmak amacı ile kararlar almaktadır.

Kültür Bakanlığının seçtiği arkeoloji, sanat tarihi, müzecilik, mimari ve şehir plancılığı konularında uzmanlaşmış kişi ve Yüksek Öğretim Kurulu'nca saptanan konu ile ilgili 2 öğretim üyesinden oluşan koruma kurullarına ise, görüşülecek konularına göre ilgili belediyeler, bayındırlık ve iskân müdürlükleri, vakıflar bölge müdürlükleri ve Orman Genel Müdürlüğü temsilcileri ile katılmaktadırlar.

Kültür ve tabiat varlıklarının tescili, bunların gruplandınlması, SİT alanlarının tescili, SİT alanlarında (geçiş dönemi) yapılanma koşullarının belirlenmesi, koruma amaçlı imar planlarının ve değişikliklerinin incelenip onaylanması, koruma alanlarının saptanması, korunması gerekli taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları ve koruma alanları ile ilgili uygulamaya yönelik kararların alınması ve görevli ve yetkili olan koruma kurullarının sayısı yurt sathında 16'dır. 3'ü İstanbul'da görev yapmakta fakat çalışma alanı sadece İstanbul il sınırları içinde kalmamaktadır.

İstanbul I Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun sorumlu olduğu bölgeler, tarihi yarımada (Eminönü, Fatih ilçeleri), Eyüp, Bakırköy, Zeytinburnu, Şişli, Beyoğlu ilçeleridir. II numaralı kurulun sorumluluğu Çatalca, Silivri, Küçükçekmece. Büyükçekmece, Kartal, Maltepe, Kadıköy, Şile. Yalova ve il sınırı dışına taşarak Gebze ve İzmit'i de kapsamaktadır. III. kurul ise Boğazin iki yakasındaki ilçeler ve Adalar'dan sorumludur.

Kurulların göreve ilk başladığı yıldan günümüze kadar alman kararlarla özellikle İstanbul'un kültür ve doğal değerlerinin korunması ve geleceği açısmdan son derece önem taşıyan (örneğin, Boğaziçi Tarihi ve Doğal SİT Alanı, Süleymaniye, Zeyrek-Cankurtaran, Yedikule vb gibi kentsel SİT alanları, arkeolojik alanlar) SİT bölgeleri saptanmış, Boğaz yalılan ayn bir kararla tescil edilmiş, restorasyonlannın gerçekleştirilmesinde esas olacak müdahalelerin boyutlarım saptamak üzere koruma gruptan tespit edilmiş, aynı özenle Adalarin korunması gerekli tüm öğeleri ahşap ev, cami, çeşme, kilise, ağaç vb tescil edilmiş, aynca tüm Adalar "doğal SİT alanı" olarak tescil edilmekle gelişigüzel yapılanmalara engel olunarak kültür ve doğal verilerin değerlerinin yitirilmesi önlenebilmiştir.

Yasada tanımı yapılan kültür varlıklarının hemen her çeşidinin, gerek doğal, gerek kentsel SİT alanlarının nitelik ve nicelik açısından yoğun olarak bulunduğu kuşkusuz olan İstanbul'da koruma kurullan, yasanın emrettiği şekilde aksatmadan her hafta toplanmakta, kendine iletilen konularda kararlar üretmekte, kültürel ve doğal değerlerin korunması, yaşatılması, gelecek kuşaklara aktarılması amacı ile aldığı kararlarda çalışmalarına yerel belediyelerin katılırmna özen göstermektedir.

YILDIZ TOKER

KÜREK

İstanbul'da ilk kürek yarışlarının fetihten sonra Boğaziçi ve Marmara sularında başladığı bilinir. Modern anlamda ilk kürek yarışlarının 1715'te Thames Nehri'nde İngiliz kayıkçıları arasında yapılmaya başladığı kabul edilirse de bu tarihten 135 yıl önce İstanbul'da kürek yarışlarının yapıldığına dair kesin bilgiler mevcuttur. Topkapı Sarayı arşivlerindeki bir belgede, 1579' da yapılan bir yarışma detaylarıyla anatılmaktadır. Bu belgeye göre sadrazam, vezir ve ağa kayıkları arasındaki yarışmaya 25 kayık katılmıştır. III. Muradin da Sarayburnu Kasrı'ndan izlediği bu yarışmayı Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nm kayığı kazanmış, Vezir Ferhad Paşa'nm kayığı da ikinci olmuştur. Yine aynı belgeden, padişahın birinciliği ve ikinciliği kazanan kayıkların kürekçilerine ihsanlarda bulunduğu ve yarışmayı kıyılara toplanan büyük bir kalabalığın ilgiyle izlediği öğrenilmektedir.

Öte yandan, 1889'da Japonya'ya bir dostluk ziyaretine giden Ertuğrul firkateynine mensup Türk denizcilerinin, yolda uğradıkları Singapur'da düzenlenen kürek yarışlarına katıldıkları ve birincilikler kazandıkları da bilinmektedir.

Modern anlamda ilk kürek yarışlan 7 Eylül 1913'te Moda Koyu'nda, Osmanlı Donanma Cemiyeti tarafından düzenlenmiştir. 1914'te Fenerbahçe kulübü, kürek sporunda önemli bir hamleyi gerçekleştirmiş, bir kayık filosu meydana getirilmiş. Kurbağalı Dere kıyısındaki kulüp binası yanına bir de kayıkhane inşa edilmiştir. Daha sonra Anadolu, Altınordu, Galatasaray, Haliç İdman kulüpleri kürek sporuna eğilmişler ve özellikle Cumhuriyetin ilanını izleyen yıllarda Türk kürek sporu büyük gelişme kaydetmiştir.

İstanbul, kürek sporundaki öncülüğünü günümüze dek sürdürmüştür. Bunda Fenerbahçe, Galatasaray, Anadoluhisarı ve Beykoz kulüplerinin de pek büyük payı olmuştur. Moda Koyu, Yenikapı-Samatya ve Paşabahçe-Beykoz rotaları Türk kürek sporunda çok uzun yıllar büyük faaliyete sahne oldu. Son yıllarda da Küçükçekmece Gölü'nde önemli faaliyete rastlanmaktadır. Öte yandan 19401ı yıllarda düzenlenen ve Kavaklar ile Bebek arasındaki parkurda yapılan; tek çifte, iki çifte, dört tek ve sekiz tek ekipleri arasında bir bayrak yarışı halinde cereyan eden "merhaleli kürek yarışları" da kürek sporuna ayrı bir hareket ve renk katmıştı.

1829'dan beri aralıksız olarak Thames Nehri'nde yapılmakta olan ve kürek sporu dünyasınm en büyük klasiğini teşkil eden Oxford-Cambridge üniversiteleri arasındaki yarışma, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalan'm Halic'i temizleme operasyonu sırasında 1988'de Haliç'te tekrarlanmıştı ki, bu da kürek sporumuz için önemli bir olay teşkil etmektedir.

İstanbul kulüplerine mensup kürekçiler her zaman Türk Milli Kürek Takımının temelini oluşturdular. 1942'de Galatasaraylı kürekçi Şâmi Urallı'nın Cambridge ekibinde yer alıp geleneksel yarışmada Oxford takımına karşı mücadele etmesi; Fenerbahçeli kürekçi Tonguç Türsan'm 1955'te Barselona'da yapılan Akdeniz Oyunları'nda tek çiftede gümüş madalya kazanması ve yine aynı kürekçinin Almanya'da yapılan yarışmalarda en büyük armağan olan "Altın Skiff 1 kazanması Türk kürek sporunun en önemli yurtdışı başarıları arasında yer almaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

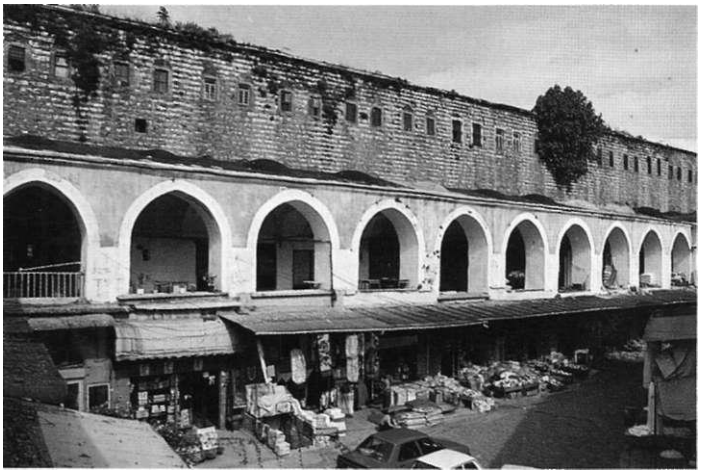

Kürkçü Hanı
Yavuz Çelenk. 1994

KÜRKÇÜ HANI

Eminönü İlçesi'nde, Mahmutpaşa Yokuşu'nun bir tarafındaki ada üzerinde inşa edilmiştir.

15.yyn.Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) han-kervansaray yapıları içinde günümüze ulaşabilen tek örnektir. Banisi Vezir Mahmud Paşa, miman da Atık Sinan'dır.

Mahmutpaşa Yokuşu'nun bir kenarında kuzey-güney yönünde konumlanmış olan yapı, iki avlu üzerine iki katlı olarak inşa edilmiştir. İnşa edildiği alanın şekline bağlı olarak biçimlenmiş yapıda ikinci ***avlu*** etrafında yükselen ikinci kat ile birinci avlu etrafında yükselen ikinci kat arasında görülen uyumsuzluğun nedeni, yapının yapıldıktan kısa bir süre sonra yamuk şekilli ikinci avluyu çeviren ahır mekânı üzerine bir kat mekânlar sırasının inşa edilmesidir. Araştınnalar sonucu yapının inşasından bir süre sonra vakfının Fatih'e geçtiği ve 894/1489'da Ayasofya gelirleri arasında yer aldığı belgelerden öğrenilmektedir. İşte bu yıllarda Mahmutpaşa'da ticari hayatın gelişerek yoğunlaşması, yapıya ikinci avlu etrafındaki ahır mekânları üzerine bir kat daha ilavesini gerektirmiş olmalıdır. Kürkçü Ham'nın bu kanadı özgün durumunu kaybetmiş olarak günümüze ulaşmıştır.

Bütünüyle 128x68 m'lik bir alana konumlanmış olan yapının Mahmutpaşa Yokuşu'na açılan tuğla kemerli kapısı, enine dikdörtgen şekilli ve aynalı tonoz örtülü, eyvanlı bir giriş mekânı şeklindedir. Beşik tonoz örtülü giriş koridoruna iki taraftan kemerle birer mekân açılır. Böylece 41x45 m ölçüsündeki revaklı avluya girilir. Avludaki dikdörtgen planlı, fevkani mescit yapısı ise Silahdar Hacı Küçük Ahmed Ağa tarafından inşa ettirilmiştir. Böylece yapının bütünlüğü içine katılan mescit yapısı, altta beşik tonozlu dükkânlara sahiptir. Zemin kattaki 48 kare mekân, birer kapı ve pencere ile revak sistemine açılır. Bu mekânların üst örtüsü, köşe mekânlarında değişiklik gösteren beşik tonozdur. Avluyu çeviren kare kesitli payeler tuğla-derz, örme dokuludur. Kemerler de tuğladan inşa edilmiş olup, her iki katta da sivri kemer şeklindedir. Avluya giriş ekseninin her iki tarafında yer alan revak altındaki taş merdivenlerle üst kata çıkılmaktadır. Üst kat mekânları da köşelerde değişiklik gösteren beşik tonoz sistemiyle örtülüdür. Bu katta revaklar kubbe ile örtülmüştür. Her iki katta yer alan mekânlar revak altma birer kapı ve pencere ile açdırlar. Kapı kemerleri taştan yuvarlak şekilli olup, pencereler dikdörtgen taş sövelidirler ve tuğla-derz dokulu alınlıklara sahiptirler. Üst kat mekânları birer dikdörtgen pencere ile de dışa açılmakta, Mahmutpaşa Yokuşu boyunca cephede yer alan bir sıra dükkân üzerinde hanın özgün cephesini şekillendirmektedirler.

Kürkçü Ham'nın kuzey kanadını oluşturan ikinci avluya, zemin kat revakları altma açılan kuzeydeki mekânlar arasında, iki taraftan geniş kemerli ve beşik tonoz örtülü bir giriş mekânıyla girilmektedir. Eşit olmayan beş kenarlı ikinci avlu etrafındaki hacimlerin özgün durumuyla günümüze gelmemiş olmasına rağmen ahır mekânları olduğu anlaşılmaktadır.

Kısa süre sonra beşik tonozlu mekân-

Altınordu Kız Kürek Takımı 1925te Boğaziçi kıyılarında bir çalışma sırasında.
Cengiz Kahraman arşivi

lar ve önünde kubbeli revak sistemiyle ilave edilen üst kat, zemin kattaki ahır mekânının genişliği üzerinde yer almakta, bu ölçüyü taşmamaktadır. Bu ilave kattaki mekânlar birer kapı ile revak altına, birer pencere ile de dış cephelere açılmakta ve birer ocak nişine sahip bulunmaktaydılar.

Kürkçü Hanı'nda kare kesitli örme revak payeleri tuğla-derz dokuludur. Bu payelerin taşıdığı kemerler de tuğladan sivri kemer şeklindedir. Zemin kat revakları yarı çapraz, yarı beşik tonoz örtülüdür. Üst kat mekânlarında ocak nişleri bulunur. Kürkçü Hanında cephe düzenlemesi tuğla-derz hatıllı ve dikdörtgen taş söveli pencereler ile bunların tuğladan sivri kemerli alınlıkları şeklindedir. Bu cephe düzenlemesi üstten tuğla kirpi saçak bordürü ile sınırlanmıştır.

Bibi. Ayverdi. *Fatih IV,* 580 vd.

GÖNÜL CANTAY

KÜRKÇÜBAŞI CAMİİ

Fatih İlçesi'nde Topkapı'da Arpa Emini Mahallesi'ndedir. Banisi I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) kürkçübaşısı Ahmed Bey'dir. Vakfiyesi 920/1514 tarihlidir.

Kare planlı cami moloz taşla inşa edilmiş, kiremit çatıyla örtülmüştür. Doğu ve batı cephesinde üç, mihrap duvarında ise iki tane, mermer söveli büyük dikdörtgen pencere mevcuttur. Tuğladan yuvarlak kemerli pencerelerin kemer dolguları da tuğladandır. Son cemaat yerinde dört tane devşirme mermer sütun bulunmaktadır. Harim kısmında mihrap mermerden mukarnaslı, minber ahşaptır, içeride dört sütuna oturan ahşap kadınlar mahfili bulunmaktadır.

Batıda yer alan minare son cemaat yeri ile harim kısmının kesiştiği yerdedir. Kesme taştan kaidesi caminin çatısına kadar uzanmaktadır. İnce uzun gövdeli, tek şerefeli ve sivri kurşun külahlıdır. Şerefe altında rölyefli burmalar bulunmaktadır. Minarenin ayağında duvara kancalarla gömülmüş bir güneş saati yer alır. Kaidede yer alan kitabede, bu güneş saatinin "Endülüs!" diye tanınan Mehmed bin Ebul Kasım adlı usta tarafından 917/1511'de yapıldığı yazmaktadır.

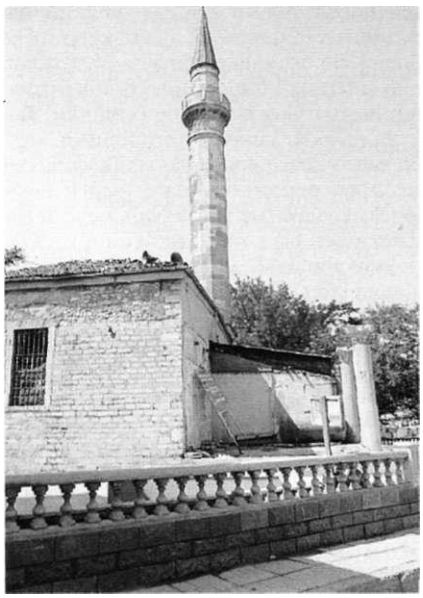

Kürkçübaşı Camii
Turgut Erkişi/Obscura. 1994

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 187; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 92-93, no. 379; Barkan-Ayverdi. *Tahrir Defteri,* 393; S. Eyice, İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I (1Ş63). s. 41; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 282-283; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 95; *Fatih Camileri,* 156.

EMİNE NAZA

KÜRKÇÜBAŞI MESCİDİ

İstinye'de. İstinye Çayırı Sokağı üzerinde bulunmaktadır. Banisi Sadrazam Güzelce Ali Paşa'dır. Yapım tarihi tespit edilemeyen mescit yine bilinmeyen bir tarihte yangın geçirmiş ve adı meçhul bir hayır sahibi tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Son yıllarda kuzey ve batı kesimlerinde yapılan tadilatlar sonucunda mimari özelliği bir ölçüde bozulmuştur.

Kagir duvarlı ve ahşap çatılı mescidin kuzeybatı köşesinde, tuğla örgüsünün üstü sıvalı olan, konik ahşap külahı kurşun kaplı, bodur bir minare yükselir. Sokak üzerindeki doğu cephesinde, diğer cephelere göre daha özenli, moloz taş ve aığladan oluşan almaşık örgü görülmektedir. Güneybatı köşesi bir pahla yumuşatılmıştır. Mescit, altta dikdörtgen açıklıklı ve söveli, üstte tuğladan sivri kemerli iki sıra pencere ile aydınlanır. Tepe pencereleri klasik üslupta alçı revzenlerle donatılmıştır. Söz konusu pencerelerin sivri kemerleri, yapının 18. yyin ortalarından önce yenilendiğini kanıtlar niteliktedir. İki sıra kirpi saçak cepheleri üstten kuşatır.

Harimin düz ahşap tavanı çıtalarla karelere bölünmüştür. İçeride, duvarlar belirli bir yüksekliğe kadar, kuzeydeki mahfilin kare kesitli süaınları. mahfilin alm ve mihrap son onarımda Kütahya çinileri ile kaplanmıştır. Basit ahşap minberin tek süslemesi ajurlu korkuluklarıdır.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîka.* II, 139-140; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 50-51, no. 211; Raif, *Mir'at,* 262; Öz, *istanbul Camileri,* II, 4.

TARKAN OKÇUOĞLU

KÜTÜPHANELER

İstanbul'da Bizans döneminde kütüphaneler daha çok kültür merkezi durumundaki Ayasofya çevresi ve Yerebatan'da, 335' ten itibaren kurulmuşlardı. 476'da yanan bu civarın ikinci kütüphanesinde 20.000 kitap bulunduğu bilinmektedir. Saptanabilen son Bizans kütüphanesi II. Manuelin (hd 1391-1425) kurduğu bir yüksekokul kütüphanesiydi. Kütüphane bir hastane içinde hizmet vermekteydi.

Bizans dönemi kitap koleksiyoncularından biri Hora Manastırı Kütüphanesini kuran Teodoros Metohites(-»), diğeri ise 1463-1472 arasında şeklen de olsa İstanbul kardinali olan bilim adamı Bessarion' dur. Sahip olduğu 800'ü aşkın antik çağ yazması, bugün Venedik'teki San Marco Kitaplığı'nın nüvesini oluşturmuştur.

Bizans'ta ayaklanmalar ve yangınlar kütüphanelerin gelişmesini engellemiş, çoğu uzun ömürlü olamamıştır. Son dönem Bizans aydınları ise, kitapların birçoğunu, başta İtalya olmak üzere dışarı kaçırmışlar; hattâ bu hareketleri Rönesans'ı hazırlayan nedenlerden biri olmuştu. Bunlar kadar değerli olmasa da, bugün Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Rum Ortodoks Patrikhanesi ve Heybeliada Aya Triada (Trias) Manastırı kütüphanelerinde birçok Bizans eseri bulunmaktadır.

Osmanlı döneminde İstanbul'un ilk kütüphanesi. II. Mehmed'in (Fatih) (1451-1481) kitaplarıyla önce Beyazıt'taki Eski Saray'da(->) kuruldu. Sonra Topkapı Sarayı'na taşınan bu ilk koleksiyon daha çok ders kitaplarından oluşmuştu. Sarayın, kullanım alanı sınırlı bu kütüphanesine karşılık, İstanbul'da, halka açık ve ödünç kitap da verebilen ilk kütüphane, 1459'da Eyüb Sultan Külliyesi(->) içinde kuruldu. İlk özel araştırma kütüphanesi ise Visali adlı şeyhin, At İskelesi'ndeki tekkede 20 kitapla kurduğu kütüphanedir. Üniversite kütüphanesi türüne ilk örnekler, Ayasofya ve Zeyrek medreseleri kütüphaneleridir. Fatih Külliyesi'nin(->) dört medresesinde de kütüphanecileri olan kütüphaneler kurulmuş; sonradan, tüm medreselerin dermesi bir araya toplanarak, külliyenin camii içinde, bir kütüphanecisi, bir de kâtibi bulunan kütüphane oluştumlmuştu. Bunlardan başka, 15. yyin sonlarına doğru, Mahmud Paşa'nın Beyazıt ve Hasköy'deki medreselerinde; Şeyh Vefa'nın külliyesinde kurdukları kütüphaneler, Fatih döneminin önemli kültür kuruluşlarıdır.

Kitap tutkunu II. Bayezid (hd 1481-1512), kendisinin ve babasının kitaplarıyla Topkapı Sarayında, özel kütüphanecisi olan zengin bir kütüphane meydana getirdi. Galata Sarayı Ocağı(->) ve ilk sayım ile kataloglama işleminin yapıldığı Bayezid Külliyesi-») kütüphaneleri, II. Bayezid döneminin diğer kuruluşlarıdır.

Kütüphanecilikte durgun bir dönem "olmasına karşın. I. Selim (Yavuz) döneminin (1512-1520) ilgi çeken yanı, dağılmakta olan İstanbul'un özel kütüphanelerinin satın alınarak, saray kütüphanesinin zenginleştirilmesidir.

I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-**1566)** 1534-**1566** araşma rastlayan sürecinde pek çok medrese kütüphanesi kurulmuştur. Hayreddin Paşa, Kasım Paşa, Rüstem Paşa, İbrahim Paşa ve Semiz Ali Paşa ile Mihrimah Sultan, Sekban Kara Ali ve Şehzade Mehmed kütüphaneleri bunların başlıcalarıdır. Draman, Balat ve Ayasofya' da cami ve mescitlerde; mektep, tekke, zaviye ve türbelerde kütüphane kuruluşu sürmüştür. Süleymaniye Külliyesi(->) içinde bir kütüphane kurulmamakla birlikte, devrin müderrisleri için saraydan getirtilen 153 kitap, bugünkü Süleymaniye Kütüphanesi'nin çekirdeği sayılmıştır. Bu kütüphanenin 1583'te görevlendirilen kütüphanecisi ve kâtibi, külliyenin mutfağından ücretsiz yemek yeme hakkına da sahiptiler.

Şehzade Camii içinde kurulan kütüphane başta olmak üzere, devrin diğer kütüphaneleri uzun bir liste oluşturmazlar. Kataloglama ve bununla ilgili bazı kuralların getirilişi; eskiyen ve kaybolan kitapların yerine yenilerinin sağlanması ile ilgili konuların ilk defa Sokollu Mehmed Paşa Vakfiyesi'nde ele alınışı, İstanbul'da Kanuni dönemi kütüphaneciliğinin ilginç özellikleridir. II. Selim'in (hd 1566-1574) başkadını Nurbânu Sultanin Üsküdar'da yaptırdığı Atik Valide Külliyesi'nin(-0 medrese ve darülhadisinde kurduğu kütüphaneler ile III. Muraddöneminde (1574-1595), özellikle tıp ve astronomi dalında kurulan özel araştırma kütüphaneleri, yüzyılın sonlarına doğru, kültür alanında yapılan güzel işlerdir. 17. yy in başlarında, kütüphaneler alanında İstanbul'da görünen, vakıf medrese kütüphanelerinin çokluğu; cami kütüphanelerinin bir kısmının halk, bir kısmının medrese kütüphanesi görevini üstlenişi ve en önemlisi, kütüphanelerin, medreseler için vazgeçilmez köşeler oluşuydu.

17. yyin ortalarına doğru İstanbul'da halkın hizmetindeki cami kütüphanelerine kütüphaneci atanışı hızlanarak; öte yandan ödünç vermede fakir halka öncelik tanınarak; kütüphane sorumluluğunu mahalle halkının tümüne yükleyerek sürdürülen hizmetler hayli ilginçtir. Yüzyılın son çeyreğinde büyük medrese ve ilk örneği Köprülü Kütüphanesi(->) olan bağımsız yapılı halk kütüphaneleri ortaya çıkmıştır. Bunlann 200-400 olan dermeleri 500-1.500'e ulaşmış; atanan kütüphaneci sayısı üçe çıkarken, ciltçi atanışına da başlanmıştır. Çarşıkapidaki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi(-») ile Saraçhanebaşindaki Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesinden) kurulan kütüphaneler, büyük medrese kütüphanelerinin önemli örnekleridir.

III. Ahmed dönemi (1703-1730), kültür hareketleri bakımmdan İstanbul'da önemli bir süreçtir. 1709'da Divanyolu'nda kurulan Çorlulu Ali Paşa Darülhadisi, III. Ahmed'in annesi Emetullah Gülnûş Valide Sultanin(->) Üsküdar'da yaptırdığı caminin kütüphaneleri önemli kurumlardır. Şehit Ali Paşanın 1715'te Vefa'da kurduğu bir kütüphanesi, ayrıca yalısı ve evinde de kütüphanecileri olan diğer kütüphaneleri mevcuttu. Tarih, edebiyat, felsefe ilm-i nücum (yıldız ilmi) gibi, kütüphanelerin o zamana kadar pek de alışık olmadıkları özel dermenin Şehit Ali Paşa'nın ölümüyle saray kütüphanesi için, padişahın emriyle satın alınması, İstanbul kütüphaneciliğinin devlet destekli cesur adımıdır. Dönemin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın(->), matbaanın kuruluşu gibi, kültürel gelecekteki yükselişte payı tartışılamayan büyük bir işi başarması, barış yanlısı tutumuna bağlanmaktadır. Saraydakilerin rahatça yararlanmaları amacıyla bağımsız yapıda kurulan Enderun Kitaplığının 1719-1720'de açılışı; aynı yılda, ciltçi, kapıcı ve temizlikçisi de olan bir zengin kütüphanenin Şehzadebaşinda; 1726'da Yeni Cami Kütüphanesi'nin Valide Sultan Türbesi'nin yanında kuruluşları, İstanbul'un kültürel yapısının önemli yapıtaşlarıdır.

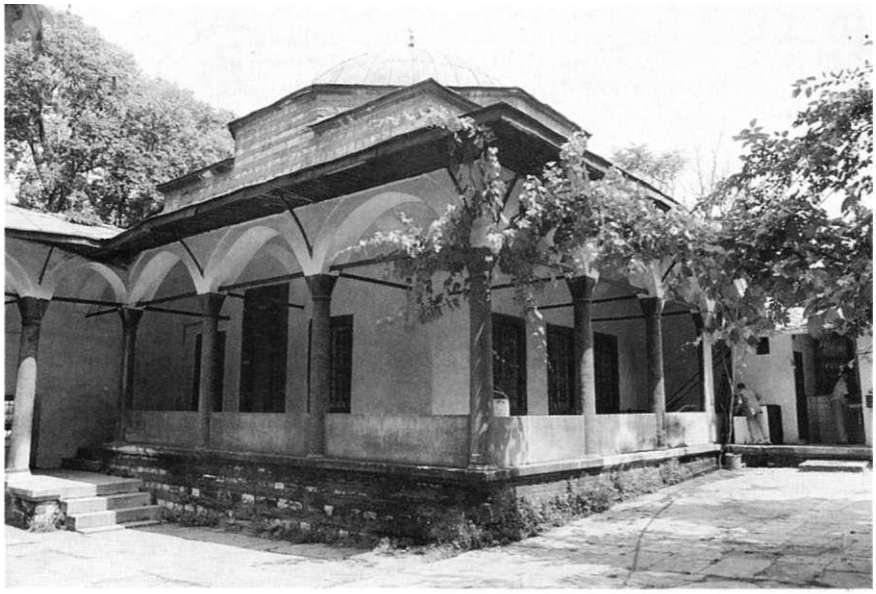

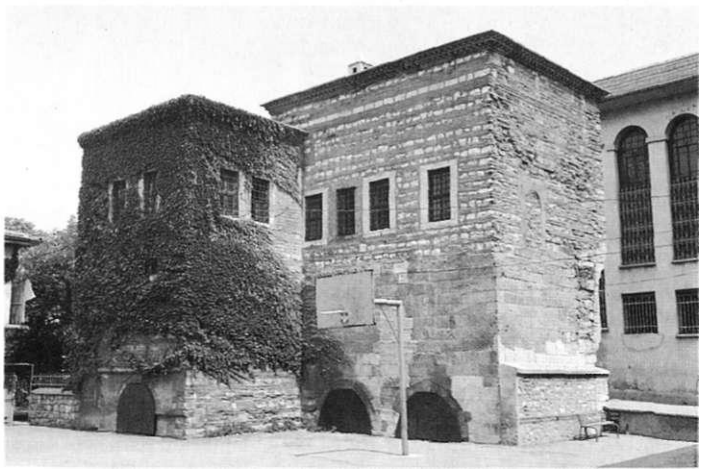

Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi (üstte) ve Şehit Ali Paşa Kütüphanesi. *Fotoğraflar Yavuz Çelenk, 1994*

I. Mahmud döneminin (1730-1754), İstanbul kütüphaneciliğinde özel bir yeri ve önemi vardır. Değerli üç kütüphanenin kuruluşu, matbaanın tekrar açılışı, Yalova'da kâğıt fabrikasının kuruluşu bu hükümdarın sayesinde olmuştur. Yine onun döneminde, Hekimoğlu Ali Paşa, Carullah Efendi, Hacı Beşir Ağa, 1735-1745 arasında, bağımsız yapılı, içinde eğitim de yapılabilen kütüphaneler kurdular. Padişahın 1740'ta kurduğu ilk önemli kütüphane ise Ayasofya Kütüphanesi'dir. Güzel kokması için buhuri kadrosu dahi bulunan bu kütüphane açıldığında, padişah kütüphane görevlilerine pek çok armağan vererek yüreklendirmiş; ayrıca yine gerek kendi merakı, gerekse görevlileri özendirmek için sık sık kütüphaneyi ziyaret etmiştir. 1741 'de Vefa'da Âtıf Efendinin kurduğu bağımsız yapılı kütüphane ile İstanbul'un vakıf kütüphanelerine gelen yenilik, gelir sağlama yolunda arsa ve bahçe bağışı, bir de üç lairüphanecisinin, kütüphane bahçesinde yaptırdığı evlerde oturmalanydı (bak. Atıf Efendi Kütüphanesi). I. Mahmudün 1742'de kurduğu ikinci kütüphane Fatih Kütüphanesi'dir. Kütüphanelerinin koleksiyonu Fatih Külliyesi ve Şehzade Camii kütüphanelerinin kitaplarıyla zenginleştirilip, altı kütüphaneci ve pek çok yardımcı hizmet personeli atandı. Ayrıca içinde eğitim-öğretim de yapıldı. Süleymaniye Camii içindeki kütüphane 1751-1752'de düzenlenerek gerçek anlamda kurulduğunda kadrosunda beş kütüphanecisi, beş de temizlikçisi bulunmaktaydı. I. Mahmudün 1754'te, vakıflar ve kendi koleksiyonuyla kurduğu önemli kütüphane Galata Sarayı Mektebi avlusunda idi. Ayrıca, Revan Köşkü'nde(->) bir kütüphane kurduğu gibi, buradaki Fatih Kütüphanesini satın alma ve bağış yoluyla, ayrıca da kendi kitaplarıyla zenginleştirmiştir.

I. Mahmud, külliyesi için tasarladığı kütüphaneyi kitaplarını hazırladığı halde kuramamış; kardeşi III. Osman (hd 1754-1757) bu kütüphaneyi 1755'te Nuruosmaniye Kütüphanesi(->) adıyla açıp, altısı kütüphaneci 20 görevli atamıştı. Ayrıca burada Ayasofya ve Fatih kütüphanelerinde uygulanan kurallar geçerli kılınmışü. III. Mustafa döneminin de (1757-1774) sadrazamı Koca Ragıp Paşa'nın Laleli'de, külliyesi içinde kurduğu kütüphanede, gece nöbeti ve çalışma günlerinin artırılışı gibi uygulamalarla birlikte, devrin gelişkin kütüp-

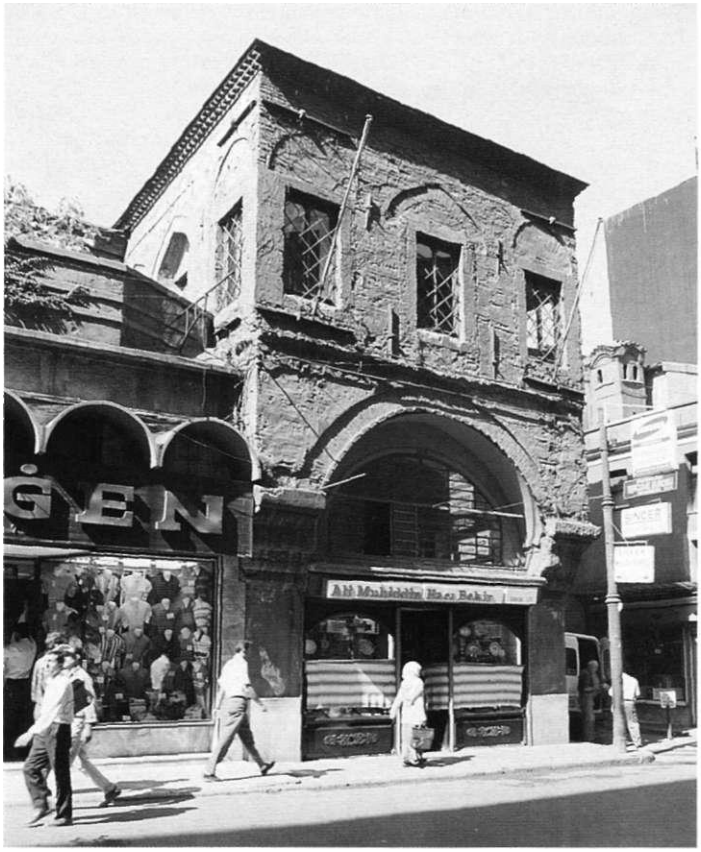

Hamidiye Kütüphanesi
Yavuz Çelenk, 1994

haneciliği adına daha pek çok yeni adını görüldü (bak. Ragıb Paşa Kütüphanesi). Bunun yanında Veliyüddin Efendi, devrin en nadir eserlerinin bir araya toplandığı, çok kullanıcılı kütüphaneyi Bayezid Camii bitişiğinde 1769'da kurdu.

T. Abdülhamid de (hd 1774-1789) bu geleneği bozmayarak, Bahçekapidaki külliyesi içinde bir kütüphane kurdu. Bundan başka, devrin ileri gelenlerinden Murad Molla Çarşamba'da, Hacı Selim Ağa Üsküdar'da, günümüze ulaşabilen değerde bağımsız yapılı kütüphaneler kurdular. Buralarda, korumaya yönelik yeni kadrolar dahi oluşturuldu. Ancak, 18. yy in sonlarına yaklaşıldığında D'Ohsson'un Osmanlı Imparatorluğu'nu konu alan eserinde de belirttiği gibi, kütüphanelei ihtiyaca cevap vermekten çok uzaktı. 1789'da tahta çıkan III. Selimin, bu durumdaki kütüphaneciliğe katkısı, babası III. Mustafa'nın Laleli' deki külliyesinde bir kütüphane yaptırmasından öteye geçemedi. Bahçekapida 1800' de kurulan Âşir Efendi KütüphanesK-»), dönemin önemli özel girişimiydi.

II. Mahmudün (hd 1808-1839) pek çok konuda gerçekleştirdiği idari düzenlemelerden, İstanbul'un kütüphane kurumları da etkilenmiştir. Bağımsız kütüphanelerin sayısı iyice artmış, her cami ve tekkede bir kütüphane kurulmuştu. Medrese kütüphanelerinden daha fazla bağış alan tekke kütüphanelerindeki koleksiyonlar ilgi çekiciydi. Galata Mevlevîhanesi(->) ve Selimiye Tekkesi önemli kütüphanelere sahipti.

1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlanan, kütüphanelerde sayım ve katalog işlerine önem verildi. 1839'da Tanzimat ve 1856'da Islahat fermanlarının başlattığı yeni düzenler, yüzyıllardır geleneklerin ve bazı anlayışların kontrol ettiği, başta İstanbul kütüphanelerine, yeni kavram ve uygulamaların girmesini sağlamıştır. Bu yeni uygulamanın ilk adımı olarak 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre, kütüphaneler, yasal denetim ve gözetim altında, eğitimin temel öğesi olarak ele alınmışlardı. Münif Efendi (Paşa) ve Ethem Pertev Paşa'nın Ali Paşa'ya sundukları layiha ile İstanbul'da halka açık bir genel kütüphane istenmesi; 1879'da bir komisyon kararınca, 69 kütüphanenin 40 cilt halinde kataloglarının çıkarılışı; 1884'te Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin(->) açılışı ve aynı yılda kütüphanelerin işlevini belirleyen talimatnamenin yayımlanışı, yeni düzenlerin kültür alanmdaki çağdaş örnekleriydi. Bu yenilenmeleri hazırlayan etkenler arasmda bazı kurum ve kişilerin payı da vardı. Münif Paşa'nın öncülüğünde kurulan Cemiyet-i Ilmiye-i Osmaniye(->) başta olmak üzere, özel kütüphanelerine Bati dan kitap sağlayan Mühendishane, Tıbhane, Harbiye gibi kuruluşlar ile azınlık okullarının kütüphanelerinde, uluslararası düzeyin izleri görülüyordu. 1861-1867 arasında yaşayabilen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de kütüphaneye değiş tokuş yoluyla dahi yayın sağlanıyordu. Şemseddin Sami, çeşitli yazılarında bir halk kütüphanesi olgusunu vurgulayıp, her basılı yayınımızın böyle bir yerde toplanması gereğini öne sürerken, bir yerde, yıllar sonra uygulama alanına yasayla giren derleme kütüphaneciliğine işaret ediyordu. İlk modern Türk müzesinin kurucularının Batı ile kurdukları kültürel ilişkiler, müze içinde, Bati dan da dermesi olan ve bu şekilde işleyen zengin bir kütüphanenin doğmasına yol açtı (bak. Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi).

II. Meşrutiyetin İstanbul kütüphaneleri alanında önemli adımı, 20. yyin başlarında her yönüyle kütüphanecilikten uzaklaşmış kütüphanelerin durumuyla ilgili olarak, Ahmed Zeki Bey'e 1909'da bir rapor hazırlattırması olmuştur. Raporda, ağırlıklı olarak İstanbul kütüphanelerindeki yazmaların üzerinde durularak, bunların bir merkezde toplanmasının önemi kavranmış; hattâ Süleymaniye Kütüphanesinin böyle bir merkez için uygunluğu benimsenmiştir.

Cumhuriyetin, İstanbul'da devraldığı kütüphaneler, gerçek anlamıyla çağdışıydı. Maarif Vekâleti Hars Dairesi Müdürü Hamit Zübeyr Koşayin hazırladığı öneriler dolu rapor, Cumhuriyet kütüphaneciliği ve İstanbul kütüphaneleri için, çağdaş kütüphaneciliğe ulaşmanın yollarını gösteren önemli bir belge olmuştur.

1924'te, eğitim ve öğretimde birliği öngören yasanın kabulünden sonra tekke, zaviye ve türbelerin de bir kanunla kapatılmasıyla, buralardaki kitaplar Süleymaniye. Millet ve Beyazıt kütüphanelerinde toplanmaya başlandı. Yıldız Sarayindaki koleksiyon İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ne(-*) devredildi.

1926'da, ilk kütüphanecilik kursunun İstanbul'da açılışı, Paris'te kütüphanecilik eğitimini bitirip dönen, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin kurucularından Fehmi Ethem Karatay'm sayesinde gerçekleşti. Tasnif ve teftiş komisyonları durmadan çalışıp, raporlar hazırladılar. Yurt yayınlarının tümüne ulaşımı hedefleyen Derleme Kanunu'nurVl934'te çıkarılmasıyla, Cumhuriyetin en önemli kültür işi gerçekleşti. Bu kanuna göre, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ile tüm kesimlerin başvurduğu Beyazıt Devlet Kütüphanesine yayınların akışı başlatıldı. Böylelikle bibliyografya yayımcılığına da olanak sağlandı. 1932'de Eminönü, 1935'te ise Kadıköy halkevlerinin kurulmasıyla, bunların kütüphaneleri aracılığıyla verdikleri hizmetler ve gerçekleştirdikleri etkinlikler Cumhuriyet kütüphaneciliğinde önemli bir yer tuttu. 1935'te kurulan Tasnif Komisyonu, daha çok katalog çalışmalarına yönelerek kütüphanelerdeki yazmaların kataloglarını hazırladı.

1950İİ yıllarda, İstanbul'daki kütüphaneciler arasında dernekleşme çabaları görülür. Bu yıllarda kurulan İstanbul Kütüphanecileri Cemiyeti günümüze ulaşmamakla birlikte; 196ÖİI yıllarda örgütlenen Türk Kütüphaneciler Derneğinin İstanbul şubesi, yıllarca etkinliğini sürdürerek günümüze ulaşmıştır. Kataloglama kuralları, Celal Esad Arseven, Fehmi Ethem Karatay ve Adnan Ötüken'in çeşitli girişim ve yayınlarında olgunlaşarak, 1950'de uygulanır hale getirildi. Aynı yılda ilk mikrofilm ve

fotokopi servisi Süleymaniye Kütüphanesi'nde hizmete girdi. Diğer yandan, bu kütüphane, 1961'de, Kütüphaneler Komisyonu raporu ile yazma eserler merkezi haline getirildi. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 1962'den itibaren Dewey Onlu Tasnif Sisteminin İstanbul kütüphanelerinde uygulanışında önderlik etti.

İl Halk Kütüphanesi'nin(->) bağlı birimleriyle örgütlenişi, gerçek anlamda 19601ı yıllarda başladı. Bugün İstanbul'da İl Halk Kütüphanesine bağlı 9 ilçe kütüphanesi ve bunlara bağlı 45 küçük kütüphane bulunmaktadır. Büyüklü küçüklü bu kütüphaneler aralarındaki eşgüdüm ve işbirliğini güçlendirmeye çalışmakta; bilgisayara dayalı son teknolojiyi kullanabilmek için, genel örgütlenmedeki hazırlıklarını sürdürmektedirler.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi içinde 1964-1965'te kurulan kütüphanecilik kürsüsü, İstanbul kütüphaneleri için bilimsel anlamda dayanağım sürdürmüştür. Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu (TÜYATOK) Projesi'nin 1978'de çalışma alanına geçişiyle, İstanbul'daki merkez, birçok katalog yayımlayarak, çalışmalarını günümüze kadar sürdürmüştür.

19801i yılların başında, iş çevrelerinin halk kütüphaneceliğine katkısının güzel bir örneği olan, Taksim'de belediyeye bağlı olarak hizmet veren Atatürk Kitaplığı(-»), türleri içinde oldukça ileri düzeyli işleviyle, İstanbul'un büyük bir gereksinimini karşılamaktadır.

Merkez ve bagWanyla İstanbul'daki üniversitelerin kütüphaneleri, uzmanlık dallarındaki gereksinimi karşılamakla birlikte, çevre halkının başvurusunu da almaktadırlar. Birçok üniversitenin, yetersiz dermesi karşısında ise başvuru halk kütüphaneleri veya diğerlerine yapılmaktadır. Bunları göz önüne alan üniversite kütüphaneleri, bağlıları, İstanbul ve dışındaki diğer türleriyle eşgüdüm ve işbirliği yolunda, son teknolojiyi de uygulamaya yönelik projeler geliştirmektedir.

İstanbul'daki özel araştırma kütüphanelerinin hemen hemen hepsi hızlı bir gelişme içindedirler. Ancak, dermelerinin toplamı 50.000'i aşan hastane kütüphaneleri, henüz hastalar yararına değerlendirilememektedir. 40 dolayındaki sanayi ve ticaret kesimi kütüphanesinde 30.000'i aşkın derme mevcuttur. Bellibaşlı ilaç firmaları, bankalar ve ticaret kesimi, kütüphanecilikte en son teknolojiyi yakalama yarışı içindedirler. Gazeteciler Cemiyeti ve gazete kuruluşlarının bünyelerinde oluşturulan kütüphaneler, hizmet yarışlarını sürdürmektedirler. Yıldız'daki İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nin (IRCICA) (-») 25.000'i aşan çeşitli ve zengin dermesi, modern kütüphanecilik teknikleriyle hizmete sunulmakta; kuruluşunun üstünden ancak birkaç yıl geçen Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Bilgi Belge Merkezi Kütüphanesinde, uzman kadroyla yapılan çalışma ve yararlandırma ilgi çekmektedir. Diğer yandan, Türkiye'de türlerinde ilk örnekler olarak, 1990 da her ikisi de vakıf yoluyla kurulan İstanbul Kitaplığı(->) ve

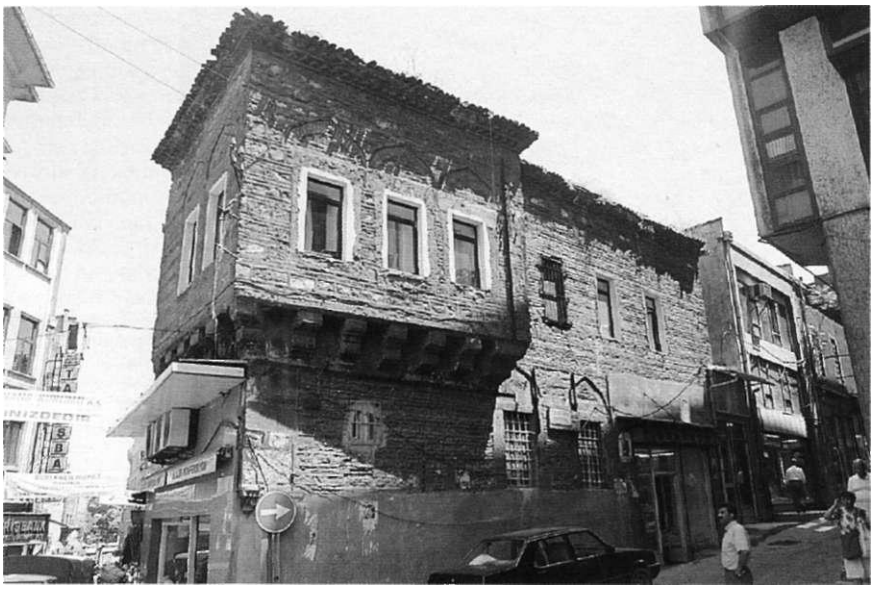

Âşir Efendi Kütüphanesi
Turgut Erkişi/'Obscura. 1994

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi(->) çok özel koleksiyonlarıyla İstanbul halkına kucak açmışlardır. İstanbul'da daha pek çok özel araştırma kütüphanesi bulunmakta; özel kesimdeki bu çoğalış ve gelişme, kütüphane ve belge-bilgi merkezlerinin gereğine inanışın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Tarih, arkeoloji, sanat tarihi ve toplumbilim konularında araştırmalar yapan devletlerin enstitü ve kültür merkezi kütüphaneleri ile azınlıkların bazı kütüphanelerinin İstanbul'daki toplam derme adedi 200.0001 çoktan aşmıştır. 60.000'in üstündeki dermesiyle başta Alman Arkeoloji Enstitüsü(->) olmak üzere, Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü(->), Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü(-0 kütüphaneleri, alanlarının önemli başvuru merkezleridir. Derme sayılan 2.000-15.000 arasmda değişen Amerikan Kütüphanesi, Amerikan Araştırma Enstitüsü, Avusturya Kültür Ofisi(->), İngiliz Kültür Heyeti(->), Fransız, İtalyan, Libya kültür merkezleri kütüphaneleri, İstanbul'da bir kesim kullanıcının sürekli uğrak yerleridir. Rum ve Ermeni patrikhaneleri ile Heybeliada'da 40.000 denmesiyle Trias Manastırı Kütüphanesi yoğun başvuru almaktadırlar.

Geniş bir araştırmanın konusu olabilecek İstanbul okulları kütüphaneleri, gerekli yararı sunabilmede, pek çok sorunun çözümünü beklemektedirler. İstanbul'da halk kütüphanelerinin dermesini ödev yapmak amacıyla kullanan öğrenci sayısı oranı, genel kullanım içinde yüzde 95'tir. Bu gerçek, kütüphane üst yönetimleri ve bilim adamlarının önünde bir tartışma konusu olarak durmaktadır.

İstanbul'un kütüphaneler konusunda da sorunlarının olması doğaldır. Ancak, hızla artan nüfusun, sağlıklı topluma doğru yönlendirilmesi bakımından, kütüphaneler ile olan bağlarının daha da güçlendirilmesi gerekmektedir. Yıllardır bilim adamları ve üst yönetimlerin gündemi olan, İstanbul kütüphanelerinde eşgüdüm ve iyi planlanmış bir işbirliğinin, yararlandırmadan satın almaya, teknik hizmetlerden araç gerecin değerlendirilişine ve yetersiz olduğu görülen personel sayısı ve kalitesi somnlarına kadar pek çok sorunu da çözeceğine inanılmaktadır. Son teknolojinin kütüphanelere uyarlanması konusunda, Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesince 1991'de Beyazıt Devlet Kütüphanesinde düzenlenen sempozyum, bu alanın, akademik düzeydeki en son tartışmasıydı. 1993'te Kültür Bakanlığımn aynı yerde düzenlediği, teknolojiye uygun kataloglamayı konu alan seminerinde, İstanbul'a dağılmış kütüphane çalışanlarının yetiştirilmesi amaçlandı. Bunun ardından, bazı üniversite ve bilgisayar firmaları ortaklığında, İstanbul kütüphanelerinin birkaçına bağış yoluyla sistemler dahi kurulmuştur.

Bibi. A. San, "Profesyonellik Açısından İstanbul Kütüphaneleri", ***Türkiye'de Kütüphane Alanında Teori ile Uygulama İlişkisi Sempozyumu, 1987,*** İst., 1988; B. N. Şehsuvaroğlu, "Kütüphanecilikte Yeni Bir Görüş ve İstanbul Şehir Kütüphanesi", ***Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,*** XXV, S. 1 (1976); İ. Mutlu, "Bizans Devri Kütüphaneleri", ***ae,*** VIII, S. 1 (1959): M. Cumbur, "İlk Dernek Kütüphanemiz", ***ae,*** XVI, S. 1 (1967); N. Bayraktar, "İstanbul 11 Halk Kütüphanesi Çalışmaları ve Gelişme Planı", ***ae,*** XV, S. 4 (1966); Ö. Soysal, "Şemseddin Sami'nin Kütüphane Anlayışı", ***ae,*** XXIII, S. 4 (1974); L. Şenalp, "Cumhuriyet Döneminde Kütüphaneciliğimiz" ***ae,*** XXIII, S. 1 (1974); İ. E. Erünsal, ***Türk Kütüphaneleri Tarihi,*** II, Ankara, 1988; İl Kültür Müdürlüğü, ***İstanbul Kütüphaneler ve Müzeler Rehberi,*** İst., 1993; J. Baysal, "Kütüphanecilik". ***Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,*** V, İst., ty; ay, "Kütüphanelerimizde ve Bilgi Verme Merkezlerinde İstatistik Kayıtlar", ***İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi,*** III, 1992; ***Kütüphane-Enformasyon-Arşiv Alanında Yeni Teknolojiler ve TÜRKMARC Sempozyumu Bildirileri,*** İst., 1991; M. Alpay-S. Özkan, ***İstanbul Kütüphaneleri,*** İst., 1982; M. Cumbur, "Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Et-

Yıldız Üniversitesi'ne bağlı Şevket Sabancı Kütüphanesi. *Cengiz Kahraman. 1994*

kileri", *Belleten,* S. 128 (1964); Ö. Soysal, "Cumhuriyet Kütüphaneciliğimiz, 1923'ten 19ö3'e", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi,* I (1987).

HAVVA KOÇ

Mimari

Osmanlı döneminde, kütüphaneler İslam ülkelerinde olduğu gibi devlet eliyle değil, vakıflarca kurulurdu. Mahalle halkı için, medreselerde müderris ve öğrencilerin yararlanması için kurulan kütüphaneler başlangıçta türbe, tekke gibi hayır kurumları içinde kurulmuş, daha sonraki dönemlerde ise yine vakıf, ancak bağımsız binalar olarak yapılmışlardır.

Osmanlı mimarlığı içinde ilk bağımsız kütüphane yapısı olan, Köprülü Kütüphanesinin yapımına kadar kütüphane ya da kitaplık anlam bakımından, o dönemin anlayışına uygun olarak, cami, medrese ve tekkelerdeki bir kitap dolabını veya kitap odasını içeriyordu.

Müstakil olarak tam anlamıyla kütüphane mimarisi 17. yy'da bağımsız ya da külliyeye bağlı olarak vakıf anlayışıyla yapılan binalarla başlar.

Behçet Unsal, mimari açıdan İstanbul kütüphanelerini 5 grupta toplar; Ayrık ve camiye bitişik gelişen bağımsız kütüphaneler; külliye içi kütüphaneleri; cami, medrese, türbe, tekke içi kütüphaneleri; mektep içi kütüphaneleri ve saray içi kütüphaneleri.

Bağımsız ancak camiye bitişik kütüphaneler kategorisindeki 1739-1740 tarihli I. Mahmud dönemi yapısı olan Ayasofya Kütüphanesi(->) bir koridor boyunca arka arkaya dizilmiş'üç bölümden oluşur. Kütüphanenin cami içindeki tunç parmaklığı ve çinileri dikkat çekicidir. 1742 tarihli Fatih Kütüphanesi ise ortası 4 sütunlu, kare planlı, merkezi kubbeli ve kanatlardan oluşan tipik planı ile 19. yy'ın ortalarına kadar model olarak kullanılan bir şemaya sahiptir. Bağımsız ancak ayrık olarak gelisen kütüphanelere çok sayıda örnek verilebilir. Köprülü başta olmak üzere Âtıf Efendi, Aşir Efendi, Hüsrev Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Üsküdar'daki Selim Ağa, Murad Molla, Ragıb Paşa ve Şehit Ali Paşa kütüphaneleri tipik örneklerdir.

Aşir Efendi ve Âtıf Efendi kütüphanelerinden Şeyhülislam Âşir Efendi tarafından yaptırılan Sultanhamam'daki kütüphane iki katlı ve kare mekânlıdır. Zaman içerisinde farklı amaçlarla kullanılan yapının salonu iki sütunla dikdörtgen hale getirilmiştir. İki sokağın birleştiği köşede yer alan okuma odası taş konsollar ile taşınır. Yapı bu haliyle köşeyi değerlendirme açısından ilginçtir. Türk sivil mimarisi açısından önemli bir örnek olan kütüphanede dört yöne açılan pencereler ışıklandırmayı sağlar.

Defterdar Mustafa Atıf Efendi tarafından Vefa'da yaptırılan kütüphane ise özgün planıyla dikkati çeker. Asıl kütüphane binası ve meşruta evleri olmak üzere iki bölümden oluşur. Bir çeşit lojman niteliğindeki bu yapılar üç kat halinde üç bölümlüdür ve konsollarla dışa çıkma yaparlar. Bodrum üzerinde asıl kattan oluşan kütüphanenin okuma bölümleri eyvan şeklinde olup 5 adettir ve merkezi bir biçimde düzenlenmiştir. Kitap saklama bölümünün havadar olması neme karşı da bir önlemdir. Şehit Ali Paşa tarafından yaptırılan kütüphane ise, bodrum, zemin ve birinci kattan oluşur ve havalandırılmasına önem verilmiştir. Planıyla Âtıf Efendi Kütüphanesi ile benzeşir. Laleli'de aynı adı taşıyan manzume içinde yer alan Ragıb Paşa Kütüphanesi ise, bir bodrum üzerinde, yüksek kubbeli, tonozlu kare mekânıyla klasik bir şema yansıtır.

Külliye içi kütüphaneler ise Çarşıkapi da 1709 tarihli fevkani, iki katlı, aynalı tonozla örtülü dikdörtgen mekânıyla Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi, Şehzadebaşinda 1719-1720 tarihli okuma terası olan, sağır kubbeli, çok pencereli Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Üsküdar'da 1722 tarihli fevkani, kare mekânlı, kubbeli, revzenli, iki katlı, pencere düzeni ile oldukça bol ışıklı Ahmediye Kütüphanesi, Saraçhanebaşindaki 1702 tarihli fevkani, iki katlı, kare mekânlı, kasnaklı kubbeli Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi, 1755 tarihli barok stilde ve kırık çokgen bileşimli, yonca yaprağı şeklindeki örtü sistemi ve kubbesiyle diğerlerinden farklı düzendeki Nuruosmaniye Kütüphanesi ve 1780 tarihli yine barok tarzda, fevkani yapısıyla ve hareketli örtü sistemiyle Hamleliye Kütüphanesi örnek olarak verilebilir.

Üçüncü gruptaki cami, medrese, türbe ve tekke içi kütüphaneler arasında ise, Fatih'te 1700 tarihli Feyzullah Efendi, Eminönü'ndeki 1724 tarihli, kare planlı Valide Sultan Türbesi Kütüphanesi, Tünel'de Halet Efendi Kütüphanesi (1819) sayılabilir.

Saray içi kütüphaneleri arasında bulunan Topkapı Sarayındaki III. Ahmed Kütüphanesi, dikdörtgen planlı olup altı sütun ile üç bölümlü yekpare bir mekândan oluşan bir yapıdır.

Genel olarak değerlendirilecek olursa çoğunlukla kare ve dikdörtgen plan şeması kullanılmış, yerine göre kare plan, içi kolonlu veya çok mekânlı olarak tasarlanmıştır. Son dönemdeki barok etkili yapılarda değişim kendini açıkça belli etmiş ve örtü sistemine de yansıyan özel plan biçimi uygulanmıştır. Kütüphanelerde sessizlik, nemsiz ortam ve bol ışık baş koşul olduğundan yapılar avlu içine yapılmış olup diğer yapılar tarafından kuşatılarak sokağa kapalı bir ortam yaratılmıştır. Çalışma saatleri gün ışığına bağlı olduğundan aydınlatma iki sıra halinde bol pencere boşluğu ile sağlanmıştır. Asıl okuma salonu esas katı oluşturduğundan bodrum katı tonozları üzerinde yer alır. Okuma salonunda dört sütun ile merkezi plan şeması elde edilirken, kare planlı mekânlar çoğunlukla iki sütun ile dikdörtgen şemaya dönüştürülmüştür. Revaklı bir bölüm ile sağlanan yapıya girişte ayrıca bir de pabuçluk vardır. Kitap deposu okuma salonunda yer alırken, meşrutalar avluda, sokağa cephe verecek şekilde yerleştirilmiştir. Tuğla ve taşın kullanımının karakteristik olduğu yapılarda yer yer mermer de görülür. Okuma salonlarının dışa taşkın biçimde konsollarla taşman cumbalar şeklinde yapılmış olması, geleneksel ev şemasını anımsatır ve yapının bütününde hareketlilik yaratır. Örtü sisteminde ise aynalı tonoz ve kubbe kullanılmıştır.

Bibi. İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi,* II, Ankara, 1988; S. Eyice, "İstanbul-Tarihi Eserleri", *İA,* V/2, 1214/112-114; Unsal, *Kütüphaneler.*

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

LÂGA, MEHMET ALİ

(1878, Trablusgarp -Ağustos 1947, İstanbul) Ressam.

Trablusgarpin Zâfirîzade olarak anılan ailesindendir. Kuleli Askeri Lisesi'nde okurken Hüseyin Zekâi Paşa'dan resim dersleri aldı. Zekâi Paşa'nın kardeşi Hasan Rıza'nın da ilgisini çekti, desteğini gördü. Burada yaşamı boyunca dostluğunu sürdürdüğü Sami Yetikle tanıştı. Mekteb-i Harbiye'de eğitim gördü. Burada Hasan Rıza ve Hoca Ali Rıza'mn(->) öğrencisi oldu. "4. askeri ressamlar kuşağı" içinde anıldı. Mekteb-i Harbiye'yi bitirdiği 1898'den başlayarak orduda çeşitli görevlerde bulundu. 1898-1907 arasında Trablusgarp'ta görev yaptı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra 1914'e kadar Kuleli Askeri Lisesi'nde, 1914-1919 arasında Bursa Lisesi'nde 1919'dan emekli olduğu 1924'e dek İstanbul Halıcıoğlu Askeri Lisesi'nde resim öğretmenliği yaptı. Balkan Savaşı sırasında Sami Yetik' le birlikte Edirne müstahkem mevkiinde görev aldı. Edirne'de resim çalışmalarını sürdürdü. Esir düşerek Sofya'ya gönderildiklerinde resimleri Sofya Akademisi Müdürü Mitov'un ilgisini çekti. I. Dünya Savaşı sırasında Harbiye Nazırı Enver Paşa' nın Şişli'de kurduğu atölyede "1914 izlenimcileri" olarak adlandırılan toplulukla birlikte savaş resimleri yaptı. 1918'de Viyana ve Berlin'de düzenlenen savaş resimleri sergilerine katıldı. Emekli olduktan sonra Bursa Işıklar Askeri Lisesi'nde resim öğretmenliğine devam etti.

Şişli atölyesinde çalıştığı yıllarda başta Nazmi Ziya Güran olmak üzere izlenimci biçemi benimseyen sanatçılardan etkilendi. 1927'deki 11. Galatasaray Sergisinde bu sanatçılarla birlikte yapıtlarını sergiledi. Meşrutiyet dönemi ressamları arasında anıldı, kendi kendini yetiştirmiş, sakin bir yaşam sürmesiyle tanındı. Özellikle görünüler boyadı.

Osmanlı Ressamlar Cemiyetinin kurucuları arasında yer alan Lâga, daha somaki dönemlerde Asker Ressamlar Derneği üyesiydi. Yaşamı boyunca kişisel sergi açmadı. Yapıtları Ankara, İstanbul, İzmir Devlet Resim ve Heykel müzelerinde, özel ve kamu koleksiyonlarında bulunmaktadır. İzlenimci estetiğe bağlı kalarak özellikle karlı manzaralara yöneldi. İstanbul, Edirne ve Bursa'nın eski mahallelerini belgeleyen çalışmalarıyla tanındı. İstanbul'la ilgili tablolarından bazıları şunlardır: "Bâli Efendi Türbesi", "Büyükada'dan Heybeliye", "Kanlıca'da Kırmızı Yalı", "Galata Rıhtımı", "Çırçır Mesiresi", "Kireçburnu", "Fatih'te Kahveler", "Sarıyer'de Takalar".

Bibi. N. Berk, *Türkiye'de Resim,* ist., 1943; ay, *İstanbul Resim ve Heykel Müzesi,* İst., 1973; X. İslimyeli, *Asker Ressamlar ve Ekoller,* Ankara, 1965; Boyar, *Türk Ressamları.*

ZEYNEP YASA YAMAN

Mehmet Ali Lâga'nın Kasımpaşa'yı betimleyen tablosu, yağlıboya, 15x36 cm. *Nazım Tınımğlu fotoğraf arşivi*

LAGARI MEHMED EFENDİ TEKKESİ

bak. TAŞLIBURUN TEKKESİ

LAHANALI ÇEŞME

bak. MUSTAFA PAŞA ÇEŞMESİ

LAKERDA

Palamut, torik ya da orkinosun dilimlenip tuzlanmasıyla yapılan salamura.

İstanbul'da daha çok torikten yapılan lakerda için balık, sırt ve göğüs yüzgeçleri ayrıldıktan sonra göğüs yüzgeçleri hizasından ve kuyruk yüzgecinin 10 cm yukarısından kesilir. Böylelikle kafa ve kuyruk tarafları atılarak lakerda yapmaya elverişli gövde bölümü elde edilir. Bağırsaklar ayıklanıp, gövde 4'er parmak genişliğinde parçalara bölünür. Bu parçalar tatlı suda 15'er dakika bırakılmak suretiyle 6-7 kez yıkanarak balığın kanı tamamen giderilir. Yıkama işlemi öncesi, omurganın içinde ve yanında bulunan pıhtılaşmış kan ve murdar ilik bir tel veya süpürge çöpüyle çıkarılır. Kanın tamamen temizlenmesinden sonra parçalar bir süzgece konup, suyu süzülmek üzere dört-beş saat bekletilir.

Bundan sonra kesilmiş parçalar beş kiloluk yağ tenekesine, aralarına 1 mm kalınlığı geçmeyecek şekilde, üstlerini örtecek kadar kaba tuz konup sıkı sıkıya istif edilir. Üstüne tenekenin ağzını kapatacak büyüklükte bir tahta parçası, onun üzerine de 2-2,5 kg ağırlığında bir taş konur. Teneke serin bir yerde saklanır. Bu durumda lakerda 8-10 günde yenecek hale gelir. Bu arada yüzeye çıkan yağ tabakası tahta bir kaşıkla alınır. Lakerda daha uzun zaman saklanacaksa 15 günde bir salamurasını döküp yenilemek gerekir. Sonbahar ortalarında lakerda yapıldığı takdirde tenekeyi buzdolabına koymalıdır. Lakerda uzun süre tenekede kalırsa tuzlu olur. Bu durumda, yenecek kadar tenekeden çıkarılan parçalar, 4-5 saat sık sık değiştirilen suda bırakılmalıdır. Birer parmak kalınlığında kesilen parçalar siyah kısımları ve derisi çıkarıldıktan sonra kırmızı soğan eşliğinde ve üzerine çok az limon sıkılarak sofrada yerini alır.

Düne kadar pırıl pırıl parlayan ampullerin aydınlattığı camekânlı küçük köşe tezgâhlarında pembe pembe dilimlenmiş lakerdalarını satan lakerdacılar İstanbul' un renkli kişileriydi. Ekim ayından itibaren Nişantaşı'nda Akkavak Sokağında, Taksim' de Topçular'da, Beyoğlu ve Beşiktaş balık pazarlarında, Arnavutköy, Küçük Bebek, Kurtuluş. Kumkapı gibi semtlerde kar kış demeden tezgâhlarını kuran lakerdacılara uğranıp satın alman lakerdalar sofraların en nadide mezelerinden biri olarak yer alırdı.

Lakerdanın üretimi İstanbul'da o yılın torik akınına bağlıydı. Torik bolsa lakerdacılar bayram eder, yoksa iri palamuttan lakerda yapılırdı. Ancak daha küçük ve daha az yağlı olduğu için palamut lakerdası torik lakerdasının yerini pek tutmazdı.

Karadeniz'den Ege'ye göç eden torik sürüleri son yıllarda hemen hiç görülmediği için torik lakerdası azalmış, sokaklardaki lakerda tezgâhlan yok olmuş, yerini mezeci dükkânlarında satılan palamut lakerdasına bırakmıştır.

Genellikle Ermeni ve Rum balıkçıların yaptığı lakerda kışın sofralardan balığı eksik etmemek için bulunmuş ilginç bir yöntemdir. Boğaz'da oturan, balığa meraklı keyif ehli kişiler tarafından bugün az da olsa yapılmaktadır.

ALİ PASİNER

LALA HAYREDDİN MESCİDİ

bak. ACEM AĞA MESCİDİ

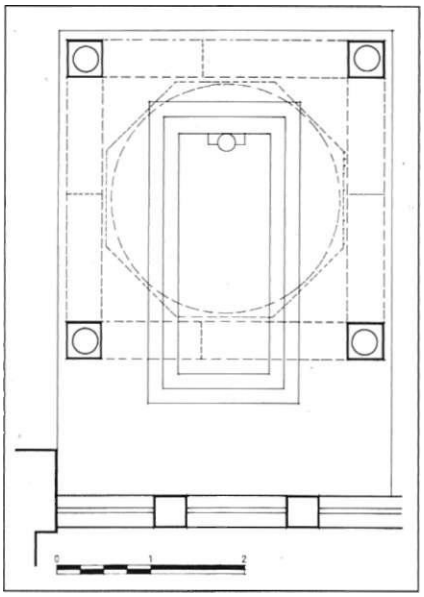

Lala Mustafa Paşa Türbesi'nin planı.
Yıldız Demiriz

LALA MUSTAFA PAŞA TÜRBESI

Eyüb Sultan Camii avlusunda, Eyüb Sultan Türbesi ile caminin Bostan İskelesi'ne açılan kapısı arasındaki, kapının sol iç yanındaki açık türbedir.

Kıbrıs fatihi olarak tanınan Lala Mustafa Paşa, I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566) ve II. Selim dönemlerinde (1566-1574) vezirlik yapmış, ikinci vezirliğe kadar yükselmiştir. III. Murad (hd 1574-1595) sadaret mührünü Sinan Paşa'ya verince üzüntüden vefat ettiği ileri sürülür. Vefatına iki farklı tarih düşürülmüştür. "Hasretkeş 998/1589" ve "Rıhlet-i Lala Paşa 1004/1595". Ancak, lahti üzerinde 988/1580 tarihi bulunduğuna göre ölüm yılı bu olmalıdır.

Kare planlı türbe, sivri kemerler üzerine oturan alçak sekizgen kasnağı ve kubbesiyle tipik açık türbe örneklerindendir. Kemerleri taşıyan silindirik mermer sütunların başlıkları baklavalıdır. Yapının diğer kısımları kesme küfeki taşındandır.

Türbe içindeki tek mezar, Lala Mustafa Paşa'nm kavuklu mermer lahtidir. Girift istifli sülüs kitabesi 988/1580 tarihini verir.

Bibi. Demiriz, ***Türbeler,*** 52-54; Akakuş, ***Eyyûb Sultan,*** 202-203-

YILDIZ DEMİRİZ

LALE

İstanbul'un simgesi kabul edilen çiçek.

"Lale-i rumî" denen kültür lalesinin ve türlerinin anavatanı İstanbul'dur. Bu tür için "İstanbul lalesi", "Osmanlı lalesi" adları da önerilmiştir. 16. yy'ın ikinci yarısından 18. yy'ın ortalarına değin, İstanbul'da soyluluğun ve kent inceliğinin en değerli öğesi sayılan lale etrafında, mimariden edebiyata kadar zengin bir kültür oluşmuş, özellikle de Divan Edebiyatımda lale mazmunu, çini ve kumaş desenlerinde de lale motifleri çokça işlenmiştir. Lale bahçesi olanlara lalezari, lale tarhlarına ve bahçelerine lalezar, lalesar, lale için yazılan risalelere lalename denilmiştir. İstanbul'da bir semt "Laleli", Emirgân'da bir park ve Topkapı Sarayı'nda bir iç bahçe "Lale Bahçesi", kentin muhtelif yerlerindeki "Lalezar Mescidi", "Laleli Külliyesi", bu çiçeğin adını taşımaktadır. 1959'da açılan Lale Sergisinden sonra, Emirgân Korusu'nda(->) İstanbul'a özgü lale yetiştirme geleneğinin canlandırılmasına başlanmıştır. Osmanlı tarihinin 1718-1730 arasındaki kısa yenileşme dönemine ise sonradan, Lale Devri(->) denilmiştir.

Osmanlılardan önce Anadolu Selçuklularında da lale sevgisi ve buna bağlı olarak lale kültürü vardı. Bu kültürün uzantıları, fetihten sonra İstanbul'a da yansıdı. Bunun ilk nedeni ise dindir.

Lale, mistik bir bakışla Tanrinm birliğini simgeler. Her soğan sadece bir sap ve bir çiçek verdiğinden lale tevhit işareti sayılmıştır. Arapça yazılışı da "kelime-i tevhid'ln harfleriyle başlar. Yine Arapça "Allalr'ın başmdaki "elif harfi ile lale arasında bir benzerlik kurulabildiği gibi, laledeki (lâmelif, lâm ve he) harflerle İslamiyetin sembolü olan "hilal" sözcüğü yazılmaktadır. Ebced hesabıyla da 'Allah" ve "lale" sözcükleri aynı sayıyı vermektedir. Tüm bu benzetme ve rastlantıların bir sonucu olarak lale, doğal ve estetik özellikleri bir yana İslami bir yorumlayışla kutsal sayılmış; Tanrının yaratıcılığını en güzel yansıtan varlık kabul edilmiştir. *Yokdur bu âb ü tâb ne mihr ü ne jalede / İzhâr-ı kudret eylemiş Allah bu lalede* dizeleri, bunu ifade eder. İstanbul'da ilk kültür lalelerinden birini yetiştirenin ve laleciliğe öncülük edenin Şeyhülislam Ebussuud Efendi(-0 olması da bu açıdan anlamlıdır. Ebussuud Efendi'den önce, kendisiyle çağdaş ve daha sonra lale yetiştirenler arasında kazasker, müftü, şeyh, imam vb pek çok din ve tasavvuf adamı vardır. Kuşkusuz bunlar da aynı inançla laleye özel bir ilgi duymuşlardı. Ebussuud Efendi'nin yetiştirdiği ilk İstanbul lalesine "nur-ı adn" (adn cennetinin nuru) adının verilmesi de anlamlıdır. Lale için İstanbul'da uygun görülen ortamlar da genellikle tekke ve cami bahçeleriyle hasbahçeler, çiçekçi bahçeleri olmuştur.

Bir kır çiçeği olan lalenin kültür çiçeğine dönüşümü, bununla da yetinilmeyerek yüzlerce türünün yetiştirilmesi, İstanbul çiçekçiliğinin bir başarısı sayılır (bak. çiçekçilik). İstanbul'a gelişi erken zamanlarda olan lale için, Eyüp ve Kâğıthane Vadisinin toprağı çok uygun düşmüş, olasılıkla da ilk yetiştirme çabalan bu semtlerde başlatılmıştı. Uzun bir zaman da İstanbul surlarından Edirne'ye doğru giden yollar boyunca, tarlalarda lale yetiştirilmesi geleneği sürdü. Gezginlerin anlattıklarına göre Lüleburgaz'a kadar lale ve şakayık tarlaları vardı. Lalenin İstanbul'dan Avrupa'ya götürülüşü öyküsü de bu döneme tarihlenir. Augier Ghislain de Busbecq'in(-») 1562'de memleketine dönerken arasında "dülbend lalesi" denen türün de bulunduğu lale soğanları götürdüğü, aynı yıllarda, Âugsburg'da Nerwart'm egzotik bitkilerle dolu bahçesinde *Tulipa turcarum'un* da (Türk tülbendi, Türk lalesi) görüldüğü vurgulanmıştır. Bu, Busbecq'in anılarında sözünü ettiği "tulipa" (tülbent) lalesinden başka bir şey değildi. Lalenin Avrupa dillerine "tulip" adıyla girmesi de buna dayanır.

Lalenin, İstanbul'daki zevk ve eğlence mekânlarını süslemesi ve değer kazanması, kent kültüründeki değişime koşut bir eğri izlemiştir. 16. yyin sonlarına doğru lale düşkünlüğü doruğa çıkarken, 17. yy'ın ilk yarısında, İstanbul'un yaşadığı kanlı ve sıkıntılı ortamda, bu düşkünlük bir oranda yavaşlamış; IV. Muradin (hd 1623-1640) kent ölçeğinde güvenliği sağlaması ile yeniden hız kazanarak Lale Devri sonlarına kadar sürmüştür. Lalenin, İstanbul'daki hasbahçelere ekilmek üzere siparişine ilişkin en eski belge II. Selim dönemine (1566-1574) aittir. Kırım'dan getirtilen 300.000 adet sahraî lale (kır lalesi-*Tulipa schrenkii)* soğanı, daha sonra Kefe lalesi olarak ünlenecek olan, İstanbul kültür lalelerinin ilklerindendir. IV. Murad dönemine kadar, İstanbul'daki lale yetiştiriciliğinin bu sahraî laleye ve Anadolu'dan getirtilen dağlalesi, berrî lale, kara lale, lale-i dağdar, lale-i hamra, beyaz lale, dülbend lalesi, eşek lalesi, lale-i deştî vb türlere dayandığı, arada, Molla Çelebi diye ünlü Veli Mehmed Efendi'nin (ö. 1603) yaptığı gibi, meraklıların "Frengistan'dan" (Avrupa'dan) tohum ve soğanlar getirtip kendi bahçelerinde yeni laleler elde ettikleri anlaşılmaktadır. Çiçek ve lale risalelerinde yazıldığına göre, IV. Muradin Doğu seferlerine katılan tarihçi Hoca Hasan Efendi, İran'dan 7 ayrı çeşit lale soğanı getirerek mevcut kültüre yeni bir zenginlik kattı. 1651'de ise, yüzyıl kadar önce Avrupa'ya götürülen lalelerin soyundan 10 çeşit frengî lale soğanını, Avusturya Elçisi Schmid von Schvvarserhorn İstanbul'a hediye olarak getirdi. Buna, "lalenin İstanbul'a dönüşü" denmiştir. Bu dönüş, İstanbullu lale meraklıları için, tulipomanlığın (aşırı lale tutkusu) başlangıcı sayılır. İstanbul'da seçme ve melezleme yöntemleriyle yeni lale çeşitleri yetiştirme, başka kimsede benzeri bulunmayan lale soğanları-

Piyale Paşa Camii'nin haziresindeki lale kabartması.
Yıldız Demiriz, 1979

na sahip olma, lale için risaleler, kitaplar yazma heveslileri, 17. yy'ın ikinci yarısından başlayarak daha da arttı. Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) Sarı Abdullah'm(->) serşükufeciyân-ı hassa atanmasının ardından IV. Mehmed döneminde (1648-1687) de Meclis-i Şükûfe'nin çalışmaya başlaması, yeni dönemin ilginç gelişmeleri olarak saptanır. "Defter-i Lalezâr-ı İstanbul" adlı yazma eser, 17. yy'ın sonu ile 18. yy'ın başında İstanbul'da yetiştirilen ve revaçta olan 1.108 lale çeşidinin adlarım ve özelliklerini vermektedir. Kentte, Meclis-i Şükûfe dışında, gündemi çiçek ve lale olan söyleşiler ve toplantılar saray ve konaklarda sık sık yineleniyordu. "Çiçek müzakereleri" ya da "çiçek üzerine musahabe" denen bu oturumlarda, sadece çiçek ve lale konuşuluyordu. "Medh-i Lalezâr-ı Kadîm" adlı yazma eser, yazarının ifadesine göre, bu söyleşilere katılan çiçekçibaşı Solakzade Çelebinin, Tezkireci Efendinin, Defterdarzade'nin, Serdar İbrahimzade'nin, Arif Efendi'nin, Zeki Ali Efendi'nin, Eyyubî Efendi'nin, Davudpaşazade'nin, Yıldızzade Çelebi'nin anlattıklarından edinilen birikimle yazılmıştı. Sünbül Efendi Tekkesi Şeyhi Hasan Efendi, laleye öylesine düşkündü ki, her cuma günü, evinde bahçıvanları topluyor, ziyafet veriyor ve söyleşiyordu.

İstanbulluların bir zevki ise boş zamanlarında ve tatil günlerinde fulya, lale tarlalarına, bahçelerine gezmeye çıkmaktı. Laleler açılmaya başlayınca halk "lale küşayişi temaşasına" gitmekten zevk almaktaydı. Özellikle de Eyüp sırtlarına ve Kâğıthane Vadisi'ne gidiliyor, lalezarlardan alınan renk renk laleler, kavukların, sarıklann kıvrımlarına iliştiriliyordu. Bu gezilere İstanbul dilinde "lale seyranına çıkmak" denmekteydi. Şairler ise, her ilkbaharda yeni bir yarış başlatarak yazdıkları bahariyelerde lalelere övgüler sıralamaktaydılar. Bu aşırı ilgi, giderek 18. yy'ın başında bir lale çılgınlığına dönüştü. Rumî lale ve giritlalesi dışında kalan ve birer şakayık türü olan kimi çiçeklere bile "lale-i nu'man", "manisalalesi", "Zağra lalesi" vb adlar veriliyordu. 18. yyin ortalarına doğru İstanbul bahçelerinde ve lalezarlarında yetiştirilen lale çeşidi, "Ferah-engiz" adlı yazma eserdeki kayda göre 1.588'e ulaşmıştı. Serşükûfeciyan (çiçekçibaşı) Şeyh Mehmed Lalezârî ise "Mizanü'l-Ezhar" adlı eserinde bir lalenin değerli sayılmasıyla ilgili özellikleri anlatmıştır. Benzeri risalelerde de sıkça yer verilen lale tanımlan ise uzmanlarınca yapılıyordu. Örneğin, "nize-i rümman" denen çok değerli bir lale çeşidi şu şekilde tanımlanmıştı:*"Rengi dâne-i (e)nar renginde şeffaf, latif, berkleri bârik ve nişteri beraberdir. Tığlaları sülûsâni tığdır. Fitilleri siyah hurda ve tohum hanesinden bâlâ-terdir. Rengi agreb-i garâib nukuş ile mülevvendir..."

Lalenin, başka hiçbir şeyle kıyaslanamayacak düzeyde, İstanbul'da değer kazanması, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın(-*) sadrazamlığında (1718-1730) doruğa ulaştı. Bir hat sanatçısı olan ve Topkapı Sarayindaki özel odasını (Yemiş Odası) türlü

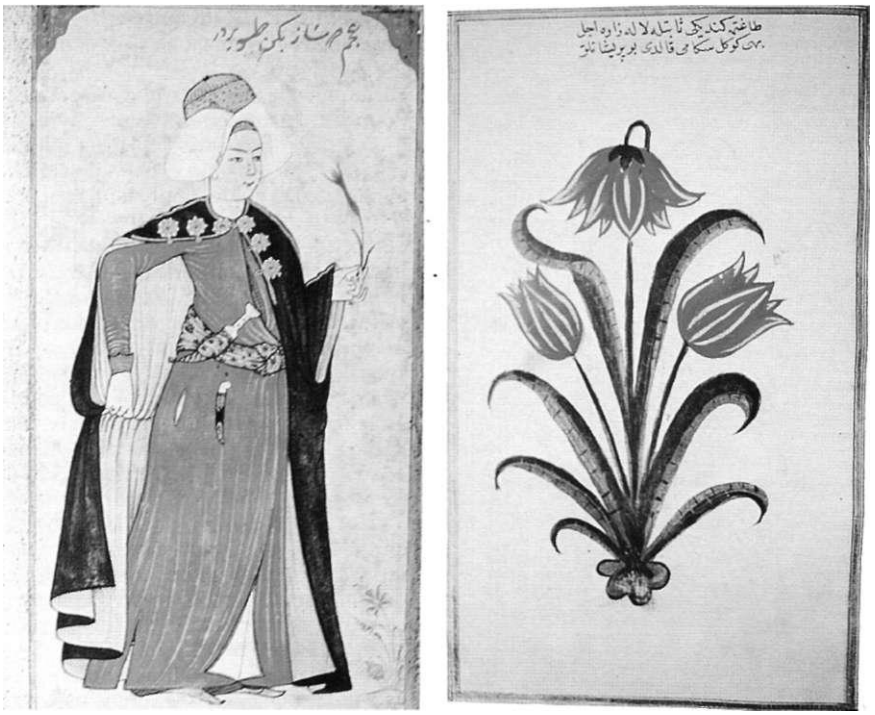

Minyatürde lale (Levnî Albümü, TSM, H. 2164) (sol) ve kitapta lale *(Şükûfename,* 1307, Millet Kütüphanesi).
Çelik Gülersoy, *Lale ve İstanbul,* ist., 1990

çiçek ve lale motifleriyle bezeten III. Ahmed de (hd 1703-1730) İbrahim Paşa gibi lale tutkunuydu. Sonradan, bir döneme adını verecek olan lale, padişahtan kenar halkına kadar herkes için, servet, ziynet ve onur öğesi oldu. İbrahim Paşa'nın sadrazamlığına değin. Osmanlı'da ve Avrupa'da bir çiçeğin bu düzeyde rağbet gördüğüne bir başka örnek yoktur. Kuşkusuz bu tutkuda, uzun bir estetik gelişim sürecine bağlı olarak İstanbulluların eriştiği ince zevk, birinci derecede etkili olmuştu. Kısa zamanda kentin her tarafında lalezarlar düzenlendi. Lale eğlenceleri ve müsabakaları yapılmaya başladı. Bunlan hayale değil gözleme dayalı olarak anlatan yabancılara göre, geniş lale tarhlarına kristal fanuslar, aynalar yerleştiriliyor, yer yer de vazolar ve kâseler içinde en değerli laleler konuyordu. Geceleyin yakılan ışıklarla lalelerin renkleri değişiyor, beride bir müzik faslı geçiliyordu. Lale tarhları arasındaki maketimsi pavyonlarda konuklara inciler, mücevherler, altm, gümüş hediyelikler, ipekliler satılıyor veya armağan ediliyordu. Özellikle zengin muhitler, rical konaklan, yalılar, düzenli bahçeleri ve lale zenginlikleri ile İstanbul'u bir gülistana çevirmişti. İlkbaharda, laleyle birlikte sümbül, fulya, karanfil çeşitleri için müsabakalar düzenleniyordu. "Reyhanî", "İbrahimî", "Hibetullah , "elmaspâre", "dilküşa", "zehebî", "hekimbaşı sarısı" adlı fulya türleriyle "sürh-i nâhid", "şahbânû", "pehlevî", "tutî-peçe", "dûşîze", "hürmüz", "sankız", "ebr-i şefik", "fevvare-i bahar", "şehhûbân", "sim-endam" laleleri arasında, herkesi heyecana boğan derece yarışları yapılıyordu. Lale, önceleri bir gündüz çiçeğiyken, çırağan eğlenceleriyle(->) artık bir gece çiçeği de olmuştu. Bahçesi bulunmayan veya elverişli olmayan evlerde saksı çiçeği ve lalesi revaçtaydı. Boğaziçi ve Haliç sahillerini süsleyen kasr-ı hümayun bahçeleri, Topkapı Sanayinin iç bahçeleri, baştan başa lalezarlarla bezeliydi. Çırağan, Sa'dâbâd, Neşatâbâd bahçelerinde yetiştirilen "lû'lû-i erzak" adlı lalelerin, hava sıcaklığından ve güneşten renkleri uçmasın diye üzerlerine beyaz örtü çekilmesi âdetti. Dünyamn her tarafından İstanbul'a yeni lale soğanları getiriliyordu. İran'ın, lale-i duhterisine İstanbullular, "mahbub lale" adını vermişlerdi. "Tâc-ı kayser" ise soğanı Avrupa'dan getirilmiş bir başka değerli laleydi. Bu türün yitirilmesi üzerine İbrahim Paşa tellallar bağırttırarak, elinde bunun soğanından bulunanları sarayına davet etmişti.

İstanbul bu kısa dönemde dünyanın, alıcısıençok lale pazarı oldu. Meraklılar, yetiştirdikleri laleleri ya kıskanarak soğanından kimseye vermiyorlar veya kendilerinde bulunmayan tür soğanları ile değiştiriyorlardı. Kentteki çiçekçi esnafı ise, bu önlenemez tutkudan yararlanmak için ihtikâr yollarma başvurdu. İbrahim Paşa bunu önlemek için bir hükümle, her bahçede ve her esnafta bulunan lalelerin cins ve sayısının bildirilmesi zorunluluğunu ve lale narhı uygulamasını koydu. Şeyh Mehmed Lalezârî çiçekçibaşı atandı. O gün için lalenin günlük yaşamdaki önemini en doğru vurgulayan belge, III. Ahmed'in ağzından İstanbul kadısına yazılan hükümdür. 1728 tarihli bu hükümde, İstanbullu lann öteden beri çiçekperver oldukları, kentin havasının ve suyunun güzelliğinin ise

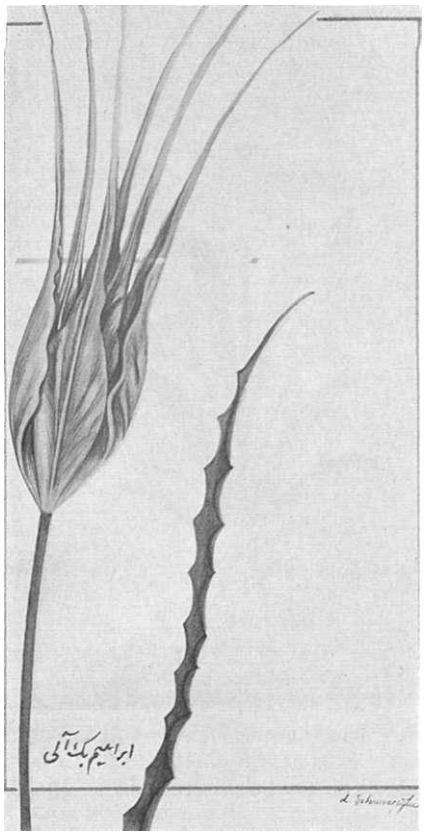

İstanbul lalesi
Turban Bayîop

çiçek zevkini geliştirdiği, halkın, Tanrının sonsuz gücünü doğaya bakarak özellikle de lale-i rumînin güzelliğinde algıladığı, eskiden beri lale yetiştirmenin bir uğraş ve zevk olageldiği, ancak önceki dönemlerde İstanbul'da çiçek alım satımının normal fiyatlarla olmasına karşın, sağlanan barış ve refah sonucu, rağbetin arttığı ve karaborsanın başladığı, bu nedenle de bir narh defteri düzenlenip Serşükufeciyan Şeyh Mehmed Efendi'nin, çiçekçileri toplayarak her bir lale ve çiçek türüne narh koyacakları, bunun üstünde fiyatla satanların sürgüne gönderileceği vb açıklanmıştı.

1725'ten itibaren uygulanan lale narhlarının yıllara göre giderek yükselen bir fiyat çizgisi izlediği görülmektedir. 1726'da 239 çeşit lale arasında en yüksek narh, soğan başına 50 kuruş (günümüzün 7,5 Cumhuriyet Altını olarak hesaplanmıştır) ile nize-i rümmanî'ye konulmuştu. Oysa 1727' ye ait narh defterinde 306 çeşit lale arasında yine ilk sırayı alan aynı lale için 200 kuruş, "sahib-kırari'a 150 kuruş, "gül-rîz"e de 100 kuruş narh verilmiştir. En ucuz lale soğanı ise Kasımpaşalı Boşnak Mahmud Efendi'nin yetiştirdiği 1 kuruş narh konan "âl-i boşnak'ıı. İbrahim Paşa'nın çuhadarı Taşovalı Mustafa Ağa'nın yetiştirdiği "mahbûb-ı zaman" adındaki lalenin 1.000 altına satıldığına ilişkin kaynaklara giren bilginin doğruluğu kuşkuludur. Bu, mor fitilli gülpembe-beyaz bir türdü. Bir süre sonra kayboldu. Yetiştirilen benzerine "mahbûb-ı sânî" denmişti. Üçüncü kez bulunuşunda *(1776) "mahbub-ı atâ" adı verilmiştir.*

İstanbul'da lale fiyatlarının astronomik rakamlara ulaştığı bu dönemde, Avrupa' da da yüksek fiyatların oluşması dikkat çekicidir. Örneğin "van eyck" adlı lale soğanının 25.000 gulden gibi inanılması zor bir fiyatla satılması yanında, "vive le roi" adlı lale de bir meraklısı tarafından 2 ton buğday, 4 ton çavdar, 4 öküz, 8 domuz, 12 koyun, 2.000 litre şarap, 4 ton bira, 2 ton tereyağı, 500 kilo peynir ve birtakım kadın elbisesi verilerek alınmıştı. Zengin Avrupalılar birer lale koleksiyonuna sahip olabilmek için binlerce filorini gözden çıkarmaktaydılar. Örneğin, 40 değişik lale soğanı 100.000 filorine alıcı bulmuş, "semper augustus'ün fiyatı 5.500 filorine kadar çıkmıştı.

Lale Devri'ni kanlı bir şekilde kapatan Patrona Halil Ayaklanmasından sonra, İstanbul genelindeki tahribat ve yaratılan korku sonucu lale tutkusunun da giderek soğuduğu saptanmaktadır. Diğer yandan lalenin İstanbul'daki evrimi. 1730 sonrasında, Hollanda'dan getirtilen türlerin revaç bulmasıyla köken değişimine uğramış, eski lale-i rumî soğanları yitirilmiştir. 200 yıl boyunca İstanbul'da geliştirilen lale kültürü açısından bu olgu olumsuz bir sonuçtur. Avrupa kökenli yeni kırmızı lale *(Tulipa acuminatd),* soğanının bolluğu ve kolay üretimi ile İstanbul lalelerini tamamen unutturmuştur. Risalelerdeki tanımlamalardan ve resimlerden, yitirilen bu özgün türün bütün çeşitleri badem biçimli, çiçek yaprakları mekikvari ince uzundu. Bu nedenle de halk, Avrupa'dan getirtilen laleye "kaba lale" adını vermişti.

Yitirilen İstanbul lalesi için, kütüphanelerde belge nitelikli risaleler ve mecmualar vardır. Bunların en eskisi olan ve Cerrah Mehmed Paşa Camii imamı Mehmed Efendi'nin 1699'da yazdığı "Netayicü'l Ezhar'dır. Bu risale, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'den başlayarak 200 dolayında çiçekçinin ve lalecinin adını, lale ve zerrin türlerini verir. Üçanbarlı Mehmed ise "Lalezâr-ı İbrahim" adlı eserinde 850 lale adından söz etmektedir. 1727'de yazılan bu eserle, aynı yıllarda yazılan Mehmed Remzinin "Defter-i Lâlezâr-ı İstanbul" adlı eserinde, 1681-1727 arasında İstanbul'da yetiştirilen 1.108 lalenin adları ve özellikleri verilmiştir. Şeyh Mehmed Lalezârî'nin 1730 tarihli "Mizanü'l-Ezhar'inda ise iyi bir lalenin 20 niteliği, ekileceği toprağın özelliği, ekim tarzı anlatılmıştır. Şeyh Mehmed 1726'ya değin kendisinin de 100 ayrı çeşit lale yetiştirdiğini, bunların bazılarının adlarını Sadrazam İbrahim Paşa'nın verdiğini yazar. Babası Tefsiri Ahmed Efendi'nin eski bir mescit yerine yaptırdığı mescit ise Mehmed Efendi'nin lakabından ve buraya gömülmesinden dolayı Lalezarî Mescidi olarak ünlenmiştir. Ahmed Kâmil Belgradî'nin 1750 tarihli "Risale-i Esami-i Lâle"si. 1764 tarihli "Fehrengiz", Tabib Mehmed Aşkî'nin 1779 tarihli "Takvimü'l-Kibar fî Miyari'l-Ezhar'i ile tarihsiz "Şükufename-i Musawer"de de İstanbul laleleriyle ilgili önemli bilgiler ve adlar vardır. Ekrem *Hakkı Ayverdi'nin yayımladığı ve* 1725'te hazırlandığı sanılan (aslı 1960'ta yurtdışına çıkartılmıştır) *Lale Mecmuası*'nda ise 49 lalenin resmi ve bunlara verilen isimler vardır. "Enva-ı lale tamam elli tanedir" kaydını taşıyan bu mecmuanın diğerlerinden farkı, İstanbul lalelerini gerçekçi bir üslupla renkli olarak vermesidir. Resimleri bulunan laleler şunlardır: Muhayyiru'l-ukûl, gül-rîz, sahib-kıran, pençe, gülreng-i feyz, zevk-bahş, bahâ-pira-i İsmail, revnak-bahş, hüseynî, ferah-fezâ, subh-i bahar, mir'at, işve-baz, âl-i kadr, turuncu şeyhi, hâlet-efzâ, nûr-i cenan, zîşan, şevk-bahş, âl-i şân, cücemoru, moryusufî, turuncu uşşaki-zâde efendi, fürûzende, nîze-i gül-gûn, nîze-i sinân, nîze-i gül-gûn yek-renk, ibrahimbey alı, dil-sûz, nâz-dâr, şevk-bahş, nâzende al, nîze-i gülgûn, bezm-i efzâ-i ahmed efendi, ferahengiz, nahl-i erguvan, gül-ruhsâr, nergis, buhur-ı meryem, fürûğ-i âsâfî, muattar, lale. Millet Kütüphanesindeki "Risale-i Esâmî-i Lale"de de enteresan lale isimleri vardır. Bu ve diğer risalelerde dikkati çeken lale adları arasında, aşçı moru, kalaycı beyazı, altın sarısı, gülcübaşı, kızıl bıyıklı, keresteci, erik dibi, nar çiçeği, pabuççu vb Türkçe olanlar da bulunmaktadır. Şairlerin, şeyhlerin din bilginlerinin verdikleri lale adlarından bazıları ise berk-i râna, câm-ı gülrenk, câm-ı hurşid, cevher-i zerrin, dürr-i yekta, ârayiş, hümâyun, akik, şûride, yakut, vâlâ, hilâliye, velvele, lânazîr, nâhîd, mah-ı nev, bahşende fâhirdir.

Bolu tarafından hediye gelen bir lale soğanından ilk lale-i rumîyi yetiştiren Ebussuud Efendi'nin buna, "nûr-ı adn", Molla Çelebi diye tanınan Veli Mehmed Efendi'nin (ö. 1603), tohumunu Avrupa'dan

Rüstem Paşa Camii'nin mihrabındaki lale motifli çini.
Çelik Gülersoy, *Lale ve İstanbul.* İst., 1990

getirttiği ve kendi bahçesinde yetiştirdiği lalesine "nûr-bahş" adını uygun gördükleri biliniyor, istanbul lale kültürünün gelişmesinde rolü olan Aziz Mahmud Hüdaî nin(->) zamanında elde edilen yeni lalelere "vusat-ı turuncu", "çemen-ârâ", "dihkânî" vb adlar verilmişti, istanbul'un eski çiçekçilerinden ibrahim Paşazade Mehmed Bey (ö. **1689)** en güzel lale ve çiçek tarhlarına sahip olup 13 yeni lale yetiştirmişti. "Tezkire-i Şükûfeciyan"daki bilgilere göre en ünlü lalesi de "şems-i hâledâr'dı. Fennî Çelebi'nin "Tuhfetü'l-Ihvan"da belirttiğine göre Mahmud Ağa, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın kethüdası olarak gittiği Girit'ten getirdiği. Kandiye kırlarında yetişen ortası siyah tohumlu, beyaz katmerli laleyi, istanbul'da ıslah etmiş ve buna giritlalesi denmişti.

Türk çiçekçilik tarihi üzerinde araştırmaları olan Cevad Rüşdî'nin *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası'nduki* yazılarında belirttiğine göre laleler, özellikleriyle uyumlu veya yetiştiricilerine göre isimlendiriliyordu, ibrahim Çelebi adlı çiçekçinin yetiştirdiği bir türe "alkavuklu lale", Kethüdazade'ninkine "al kebiri", Şeyhî'ninkine "al mergubî", Veli Çelebi'nin ürününe de "al yusufî" adları uygun görülmüştü. "Netayicü'l-Ezhar"da Tezkireci Memekzade'nin, 7 ayn çeşit mmî lale ve **1** çeşit giritlalesi türettiği; "Tuhfetu'l-Ezhar" adlı bir de risale yazdığı açıklanmıştır. İksirci Ahmed, çırağan eğlenceleri için "şeb-renk" adı verilen ünlü laleyi yetiştirmişti. "Ahter-i bahar'in yetiştiricisi bir başka zarif İstanbulluydu. Üsküdarî Mahmud Efendi "sağar-ı şinas'i, ibrahim Efendi "sagar-ı rengîn"i, Çelebi Efendi "sagar-ı sim"i, Kapudan Paşa "sağar şâdî'yi, Hacı Musa "sagar-ı gülşen'l ve "sagar-ı neşat"ı, Beşiktaşî ibrahim Efendi "sagar-ı gülgûn'ü, Hacı Molla "sagar-ı sahbâ"yı, Hacı ismail Lalezârî "sagar-ı garra" yı ve "sagar-ı müstesnâ"yı, Rasih Hisarî "sagar-ı lebriz"i, Eyyubî Kara Mustafa "sagar-ı musaffa'yı, Biraderzade "elmas-pâre"yi, Ataullah Efendi "iksir-i hayat"ı, 18. yy'da yetiştiren ünlü lalecilerdi.

Lale Devrinde çiçek ve lale ile uğraşan yüzlerce aydın vardır. Ataullah Efendi bunlardandır. Yeni çiçek ve lale yetiştiren istanbullular arasında ilk sırayı alan Ataullah Efendi, bu ürünlerine kendi adını çağrıştıran "rağbet-i atâ", "nimet-i atâ", "hüma-yı atâ" vb isimler vermişti. "Şükufe-i Musawere"de açıklandığına göre, ulu şeyhlerden ve bilginlerden, saygıdeğer beylerden pek çoğu, laleyi ve çiçeği yaşamın biricik amacı saymaktaydılar. Lale yetiştiricileri de fulyacılar gibi, Kasımpaşa, Eyüp, Beşiktaş'ta bahçelere sahiptiler. Örneğin, IV Mehmed döneminin sonlarında Kasımpaşalı Ahmed Efendi, gerçek bir lale uzmanıydı. Elde ettiği bir laleye de "ahmediye" denmişti.

istanbul'da **16.** yy'dan 18. yy'ın sonlarına kadar süren lale kültürüne hizmet edenlerden bazıları özgeçmişleriyle, bazıları ise yalnızca adlarıyla unutulmamıştır. Subaşı, imam Salih Efendi, Süleyman Ağa. Tophaneli Hafız Efendi, Kavukçu, Şeyhî Efendi, Küçük Hacı Ahmed, Osman Efendi, Kethüdazade, Lalezârî Abdullah Çelebi, Beşiktaşlı Burak. Keresteci Ali Çelebi, Kanlıcalı Ömer Efendi. Üsküdarî Mahmud Efendi, Kasımpaşalı Saraç Hacı Mustafa, Beşiktaşlı Hacı ibrahim Bey, Sipahi Mehmed Ağa, Üsküdarî İsmail Efendi, Kayserili Hacı İsmail Efendi, Eyüplü Salih Ağa. Eyüplü Yusuf Efendi, Biraderzade. Tanburizade, Kalaycı Hüseyin Beşe, Himmetefendizade, Şeyh Hacı Abdullah Efendi, Pabuççu Mehmed Efendi, Haşim Çelebi. Ramazan Kantanzade, Hacı Alizade. Hamamcı Mehmed Çavuş, Imamzade, Damatzade Fındıklık Bekir Ağa. Şeyh Seyyid Abdüssamed, Berber Hacı Ahmed, Üzün Mustafa Efendi, Fındıklık imam Hasan Cabî, Saçlı Imamzade, Caferbeyzade, Memiş Ağa, Hacı Molla, Pervizzade, Hamidzade. Eyüplü Pastırmacı, Azize Kadın, Gülcübaşızade, Yeşilli Mehmed Çelebi, Eyüplü Hacı İmam Veli Efendi, Eyüplü Berber Abdullah Çelebi, Kasımpaşalı Boşnak Mahmud Efendi, bunlardan olup aralarında, şeyh, imam, hamamcı, berber, her sınıftan ve meslekten İstanbullunun bulunduğu görülmektedir.

Lalenin bir mazmun ve şiir öğesi olarak Divan Edebiyatında da ağırlığı vardır. Lalenin bir taşra çiçeği olarak İstanbul'a ve saray muhitine girişini Şair Necati (ö. 1509) *Taşradan geldi çemen mülküne bigane deyu/Devr-igül sohbetine laleyi iletmediler* dizeleriyle anlatmıştır. Avnî (Fatih Sultan Mehmed) İstanbul'da lalezar keyfini süren ilk padişah olarak duygusunu *Sâkiyâ mey sun ki lalezâr elden gider/Eriştir fazl-ı hazan vakt-i bahar elden gider* dizelerinde özetlemiştir. Bâkî'ye göre lale, kırların ve bahçelerin şahıdır: *Jalelerden takınır tacına gevher lale / Şah olubdur çemen iklimine benzer, lale.* Nâbi ise lalenin içindeki gizli ateşin yapraklarına yansıdığını *Berglerşû'le-işevk olduğunu hep biliniz/Saklasun ister ise dâğ-ı derûnun lale* dizeleriyle anlatmıştır. İstanbul'un baharına "lale faslı" diyen Nedim ise "Lalelerle geldi bağa başka bir hüsn-i cemal" benzetmesini yapmıştır. Çağdaşı İzzet Ali Paşa, bir kasidesine teşbib olarak laleyi almıştır. *Mevlevi olmasa giymezdi külahı başına /Durmayub böyle döner hep felek asa lale. Gülbin-i Hanan'm* yazarı Halım Giray da bir lale tutkunu olup yeni bir türe "necm-i nadir" adını vermiştir: *N'ola bu laleyi elden elegezdirse kibar/'Necm-i*

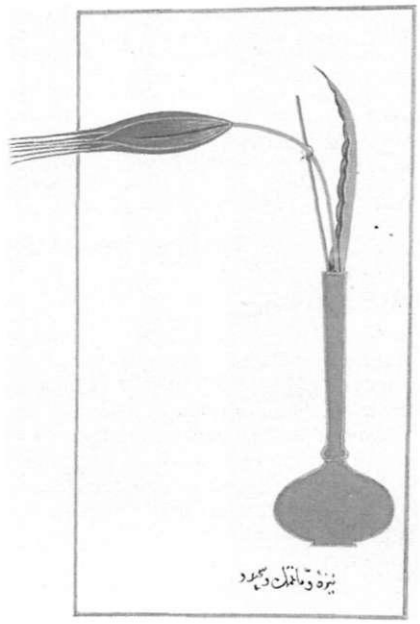

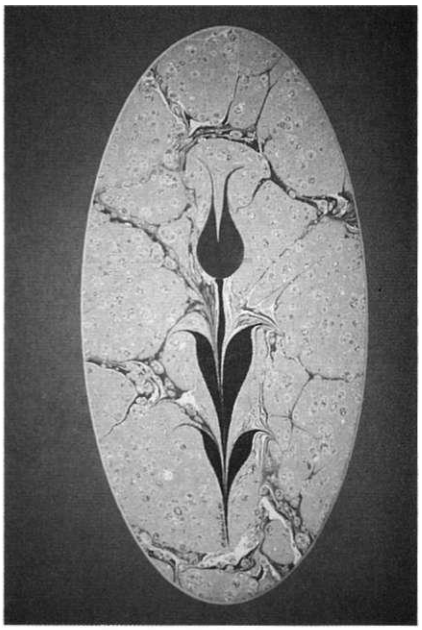

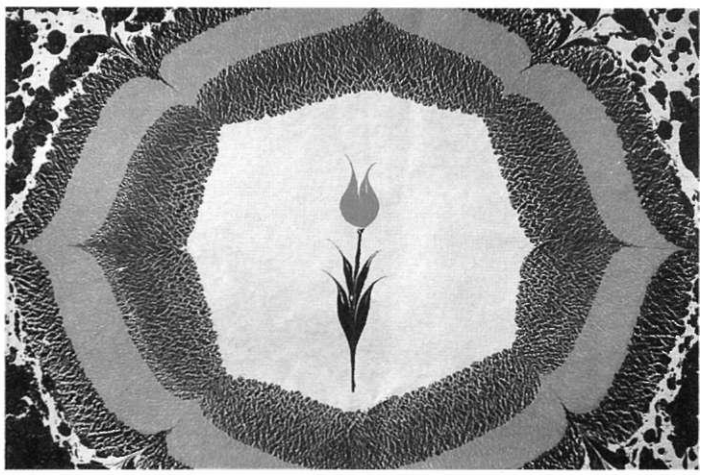

Laledan içinde nize-i rummani (nar çiçeği mızrağı) (üstte solda), Alpaslan Babaoğlu'nun çiçekli ebrusu (üstte sağda) ve M. Fuad Başar'ın hatipli çiçek ebrusu. *Turban Baytop (üst sol), Ali Suat Ürgüplü*

nâdir"dir ânı etmeyelim istiksâr. Yeni bir lalenin yetiştirilmesi şairleri ad verme yarışında heyecanlandırmış, laleyi yetiştiren gibi ona en güzel adı veren de ödüllendirilmiştir. III. Ahmed dönemi lale uzmanlarından Esseyyid Halil Efendi'nin yetiştirdiği "nebâtü'l-levn" için Seyyid Hanif Efendi *Lâle-i rûhân hüsne verdi safâ-yı envâr/Doğdu bugün çemende bir "âfitâb-ı gülzar"* diyerek bu yeni lalenin "anasının" lale-i ruhân olduğunu, göbek adımn "nebatü'l-levn", asıl adının da "âfitabı gülzar" olması gerektiğini vurgulamıştır. Hanif Efendi bir kez aldığı ödülü de ima eden bir ad düşürmede bulunmuştur: *Gülü bülbülden özge zevk verdi hâtır-ı lale / Çerağan rnâyetde Hanif İkram-ı hak'gördük.* Şeyhülislam Veliyüddin Efendi, bir başka lale için "bedi-i çemen" adını yakıştırmıştır:*Mâ'nâ-şinâsehli bilürkadr-i laleyi/Gelmez beyâna vasfı bedi'i-çemen denür.*

Divan Edebiyatı'ndan sonra, lalenin çokça tercih edildiği diğer sanat alanları çinicilik, camcılık, dokumacılık, ciltçilik, tezhipçilik, taş işlemeciliği, kalem işleridir. Çini motifi olarak lalenin en güzel örnekleri **16.** yy yapılarındadır. Topkapı Sarayı harem dairesi ile Rüstem Paşa, Sokollu (Kadırga), Atik Valide (Üsküdar) camilerinde Hürrem Sultan Türbesinde, lale motifleriyle dikkati çeken çiniler egemendir. Kalem işi lale desenleri sıva üstüne uygulandığından, zamanımıza kalan örnekler azdır. Topkapı Sarayı'ndaki III. Ahmed Odası, bu açıdan en iyi korunmuş tek mekân sayılır. Mermer üzerinde lale motifi örnekleri Saliha Sultan, Tophane, III. Ahmed ve Bereketzade çeşmelerinde görülür, istanbul'un eski mezarlıklarında da baş ve ayak uçlarına işlenmiş laleler vardır. Ali Üsküdarî ve Abdullah Buharı, 18. yy'da yazma eserlere lale minyatürleri ve desenleri çizen iki büyük sanatkâr olarak tanınır. Eskiden istanbullular, mevsiminde konuk odalarının köşe raflarına ve nişlerine "laledan" ve "lalelik" denen zarif vazolarla birer lale koymayı incelik gereği saymaktaydılar. Bu nedenle İstanbul'da, Beykoz işi, çeşmibülbül türü laledanlıklar imal edildiği gibi, dışarıdan da kristal ve Saksonya işi laledanlıklar getirilmekteydi.

Bibi. O. G. Busbecq, ***Türk Mektupları.*** İst., 1939, s. 38, 62; Von Diez, ***Tulpen-und Narcissen-Bau in der Türkei aus dem Türkischen des Scheich Muhammed Lâlezâi.*** Berlin, 1815; Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 190; Küçükçelebizade ismail Asım, ***Tarih-i Küçükçelebizade.*** İst., 1282, s. 1414; Ahmed Refik, ***Lâle Devri,*** İst., 1331, s. 43-48; (Altınay), ***Onikinci Asırda,*** 94-95; Cevad Rüşdi, "Sultan Mehmed-i Râbî Devrinde Çiçek Encümen-i Dânişi", ***Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası,*** S. 3, s. 57 vd; ay, "Fulya ve Girid Lâlesinin Tarih-i Zuhuru", ***ae,*** S. 40, s. 228 vd; ay, "Çiçek Edebiyatımız", ***ae,*** S. 35, s. 150 vd; ay, "Meşahir-i Lâle Perverandan Abdullah Efendi", ***ae,*** S. 55, s. 487 vd; ay, "Fenni Mehmed Çelebi", ***ae,*** S. 53; Mehmed Zeki, "Onbirinci ve Onikinci Asırlarda İstanbul'da Bahçeler ve Mesireler", ***ae,*** S. 35, s. 76 vd; E. Ayverdi, ***Onsekizinci Asırda Lâle,*** İst., 1950; M. Aktepe, "Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâle", ***TD,*** S. 7, 8, 9 (1952-1954); ay, "Mehmed Efendi, Lâlezârî", ***İA,*** VII, 579; ay, "Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâleye Dair Bir Vesika", ***Türkiyat Mecmuası,*** S. **11** (1954); A. S. Ünver, "Türkiye'de Lâle Tarihine Bir Bakış", ***Türk Yurdu,*** S. 2 (Mayıs 1960), s. 5; ay, ***Ihe history oftulips in Turkey.*** Londra, **1969;** T. Baytop, ***İstanbul Lâlesi,*** Ankara, 1992; Ç. Gülersoy, ***Lâle ve İstanbul,*** İst., 1980; C. Mackay, "Lâle Deliliği (Tulipomania)", ***TT,*** S. 72 (Aralık 1989), s. 35-39: F. Davıgil, "İstanbul Çinilerinde Lâle", ***VD,*** S. **1** (1938), s. 90, S. 2 (1942), s. 223; O. Ş. Gökyay, "Divan Edebiyatında Çiçekler". ***TT.*** S. 76 (Nisan 1990), s. 30 vd.

NECDET SAKAOĞLU

LALE DEVRİ

III. Ahmed'in(->) son 12 yıllık saltanatını, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın(->) da sadrazamlık (1718-1730) yıllarını kapsayan kısa yenilik dönemi.

İstanbul'da Batılılaşma sürecinin ilk adımları bu dönemde atıldı ve kent halkına dışa açılma, tüketime yönelme alışkanlığı kazandmldı. "Lale Devri" deyimini, dönemin simgesi olan laleden(->) dolayı ilkin Yahya Kemal Beyatlı(->) önermiş, Ahmed Refik Altınay(->) da bu dönemi konu alan eserine *Lale Devri* adını vermiştir. Musahibzade Celal(->) 1914'te yazdığı, III. Ahmedln yaşamını konu alan operetine yine aynı adı uygun görmüştür.

Osmanlı Devleti 1683'teki Viyana bozgununun ardmdan daha bir dizi savaş ve bozgun felaketi yaşadı. Bu olgu, başkent İstanbul'un sosyal ve ekonomik dengelerini olumsuz yönde etkiledi. Hattâ, uzunca bir süre başkentliği bile askıya alındı ve padişahlar Edirne'de oturmayı tercih ettiler. 1703'te Edirne'de tahta çıkan III. Ahmed'in İstanbul'a dönüşü bir anlamda, yarım yüzyıl kadar süren iki başkentlilik durumunu da sona erdirdi. Fakat bunalımlı ortam ve olumsuz koşullar, 1718'de Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasına, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesine değin sürdü.

Tüm yeniliklerin İstanbul'la sınırlı kaldığı gözlemlenen yeni dönemin başlangıç tarihini veren ilk renkli olay 15 Nisan 1719' da, İbrahim Paşa'nm, Padişah III. Ahmed'e Kâğıthane'de verdiği ziyafet oldu. Ertesi yıl ikinci ilkbahar ziyafeti **26** Nisan 1720'de, İbrahim Paşa'nm Beşiktaş'taki sarayında düzenlendi. Bu ise dönemin ilk lale eğlenceleri ya da lalezar seyranı kabul edilmiştir. Padişah, bir hafta boyunca, damadı İbrahim Paşa'nın sarayında harem halkıyla birlikte konuk oldu ve bu süre boyunca türlü eğlenceleri ve gösterileri izledi. 5 Mayıs 1721'de ise aynı yerde 10 gün süren o yılın lale eğlenceleri yinelendi.

Van Mourün III. Ahmed tiplemesi.
Galeri Alfa

Lale Devri'nin başlıca özelliğini oluşturan ve giderek yılın bütün mevsimlerine yayılan coşkulu eğlenceler geleneksel leşirken kent ölçeğinde de birkaç yönlü imar çalışmaları başlatıldı. Boğaziçi'nin iki kıyısı, sayılı kasaba ve köyler dışında kendi doğal örtüsüyle kaplıydı. Elverişli koylara, çeşme ve mescitler yapılarak buraların iskâna açılması öngörüldü. Rical ve ulema için yalı arsaları ayrıldı ve İstanbul kültürünün Boğaziçi'nde yeni bir gelişme alanı bulmasına olanak sağlandı. Korular bakıma alınırken, yalı ve köşk bahçeleri çiçek tarhları ve lalezarlarla bezendi. "Nefs-i İstanbul" denen suriçi semtlerinin yangın alanlarını ve eski hayır kurumlarını onartmaya vakıf bütçeleri yetmediğinden kent zenginlerinden ve rical takımından, hazırlanan bir deftere göre para toplanarak bir onarım kampanyası başlatıldı. Bu kapsamda, Eminönü civarında oturan Museviler, sokak ve çarşıları kirlettikleri, Müslümanlara içki sattıkları gerekçesiyle semtten çıkartıldılar ve kenar mahallelere iskân edildiler. Yangın geçiren Kız Kulesi yeniden inşa edildi. Harap durumdaki Yalıköşkü-Demirkapı kesimi saray surları onarıldı. Akmayan çeşmeler, işlevini yitirmiş imaretler, Hocapaşa'daki eski eserler, Baltacılar Ocağı yenilendi. Depremlerde yer yer yıkılmış olan Yedikule-Eğrikapı arası kara surları onarıldı. Beşiktaş-Kabataş arasına rıhtım inşa edildi. III. Ahmed'in ve İbrahim Paşa'nm bir başka köklü yaklaşımları İstanbul'a daha fazla su temin etmek oldu ve İstanbul'a özgü su mimarisi iki yeni bent, bir suyolu, kentin en güzel anıt çeşmeleri, Haliç ve Kâğıthane havzalarına cetveller, havuzlar, yapay çağlayanlar yapılarak geliştirildi. Tüm bu çalışmalar için, yaşanan barışın sağladığı bütçe olanaklarından yararlanıldı. Fakat, kent ölçeğindeki bu imar kampanyasına verilen önemden daha fazlası, yeni köşk, kasır ve saray yapımlarına dönük oldu. Aynı mekânda sürekli oturmaktan ve eğlenmekten bıkan padişah ve sadrazam, Boğaziçi'nde ve Haliç'te keşfettikleri her güzel noktaya yeni bir köşk, bahçe ve havuz yaptırmak gibi bir tutkuya ortak oldular. Boğaziçi'nin hoşa giden yerleri sahiplerinden zorla almarak geniş bahçeli yalılar, sahilsaraylar yapılmaya başlandı. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'ten getirdiği XIV. ve XV. Louis üsluplarında park, bahçe, köşk ve saray resimleri ve krokileri çok beğenildi. Yine onun sunduğu layihadaki Avrupa'nın teknik ve toplumsal gelişmişliğine ilişkin açıklamalar da İb-

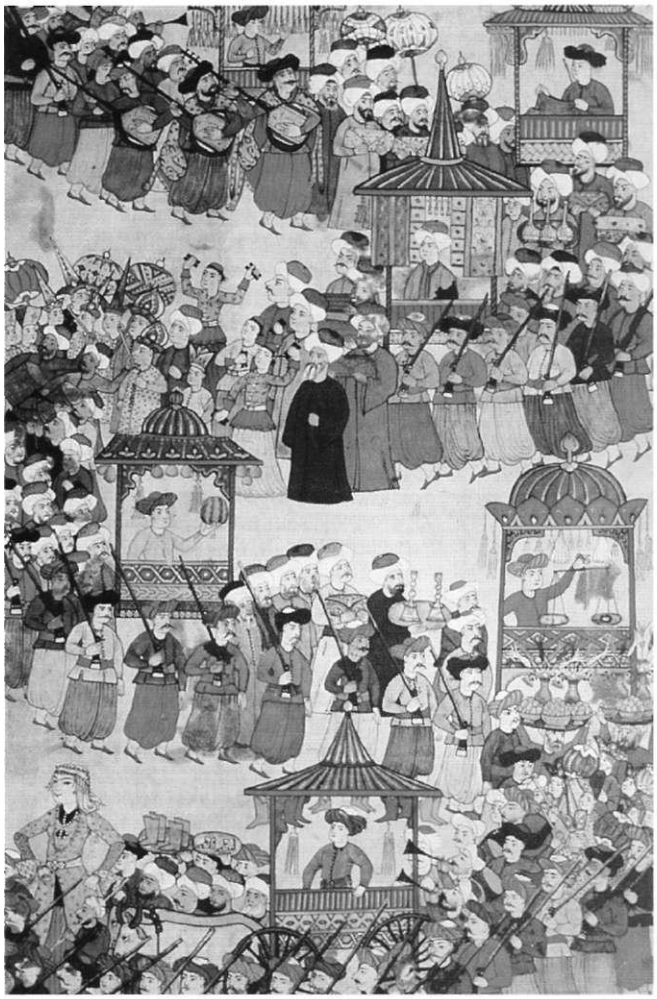

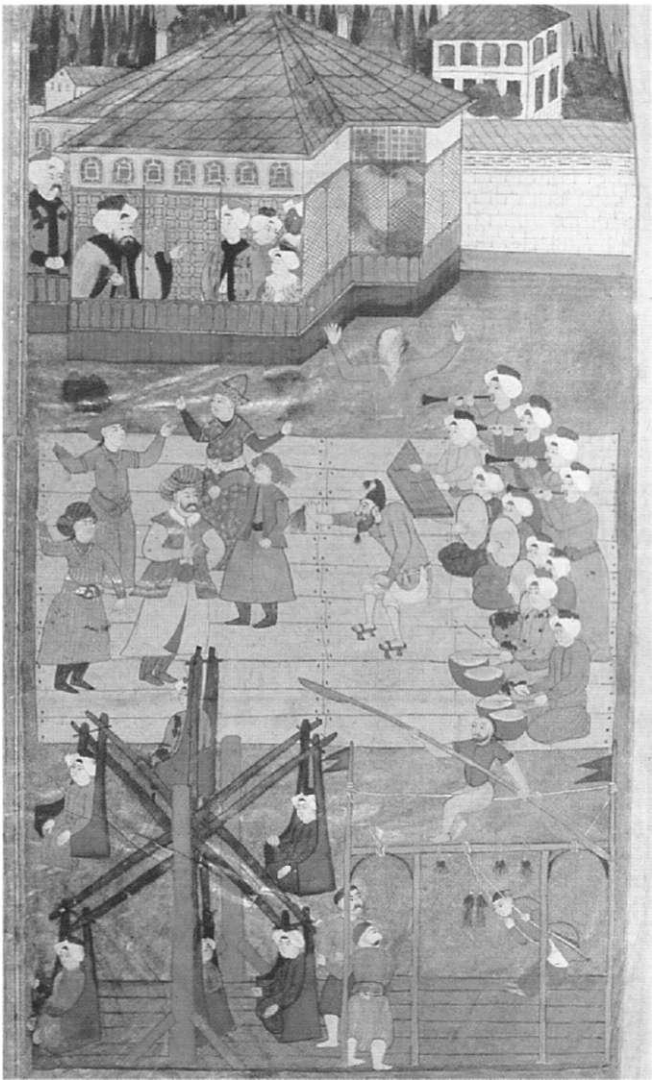

Surname-i Vehbî'de geçit töreni (solda) ve III. Ahmed ve maiyeti Tersane Kasrı'nda sünnet şenliklerini izlerken.
Galeri Alfa

rahim Paşa'yı etkiledi. Versailles'i, Fontainebleau'yu örnek alan projeler uygulamaya konuldu. Avrupa'dan, Anadolu'dan ve iran'dan gelen mimarlar, mermer ustaları, tezyinatçılar Versailles üslubundan İsfahan tarzına değin çok değişik eserler ortaya koymaya başladılar. Devlet adamları, ulema ve zengin soylular, Boğaz'da ve Haliç'te kendilerine tahsis edilen arsalara yalı ve köşk yapmaya teşvik edilmekteydiler. İbrahim Paşa'nın damatları Kethüda Mehmed Paşa Ortaköy'de, Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa Anadoluhisarinda, oğlu Mehmed Paşa Hocapaşa'da yeni saraylar yaptırdılar. Çubukluda, Vefa bahçelerinde çok özenli mekânlar inşa edildi. Zeyrek'te Ayşe Sultan, Paşakapısında Fatma Sultan sarayları, Boğaz'da Kandilli Sarayı yenilendi. Bunların iç dekorları ve örgütleri, Fransız saraylarını andıracak tarzdaydı. Topkapı Sarayı resmi kimliğini ve kışlık mekân olma özelliğini korurken padişah ve haremi için, Salıpazan'nda Emnâbâd, Ortaköy-Kuruçeşme arasında Hümayunâbâd, Kuruçeşme'de Kasr-ı Süreyya, Defterdar'da Neş'atâbâd, Kâğıthane'de Hüsrevâbâd, Çengelköy'de Bağ-ı Ferah, Üsküdar'da Şerefâbâd köşkleri inşa edildi. Bunlar da Doğunun ve Batinin tezyinat modalarına göre kalem işi resimler, mermer kaplamalar, yaldızlı ahşaplarla bezeniyordu. Karağaç, Eyüp Valide Sultan yazlık sarayları da onarıldı. En iddialı proje ise iki ayda tamamlandığı yazılan Sa'dâbâd(->) oldu. Buradaki dere, bir cetvele alınarak çevresinde bahçeler düzenlendi ve büyüklü küçüklü köşkler yapıldı. Havuzların, çağlayanların, çeşmelerin de yer aldığı bu eğlence yerinin bir an önce bitirilmesi için işçiler ramazanda ve bayram günlerinde de çalıştırıldılar.

Birkaç yıl içinde doğan bu renkli ortamın büyüleyiciliğinde İstanbul'da yeni yaşam başladı. Lale eğlenceleri ve lale seyranına çıkma geleneği, Boğaziçi'nden Kâğıthane'ye, sur dışındaki Vezir Bahçesinden Eyüp sırtlarına, hattâ bentlere kadar çok geniş bir mekân buldu. III. Ahmed bazen de Çiftehavuzlar'a gidiyordu. Kirve eğlence tutkusu umulmadık bir yaygınlıkta İstanbul'u sardı. Herkeste dışa açılma, seyrana çıkma hevesi doğdu. Fakat çırağan eğlenceleri(-») ve helva sohbetleri(->) padişahın ve sadrazamın başım çektiği çok seçkin ve yüksek bir zümreye mahsustu. İbrahim Paşa'nın, padişahın damadı olması, kendi damatlannın ve oğlunun da önemli görevlerde bulunmaları, ayrıca III. Ahmed'in kalabalık haremi nedeniyle akraba yöneticiler topluluğunun herhangi bir yerde bir araya gelmeleri, büyük bir düğün ve şenlik havası uyandırıyordu. Damat paşaların sık sık yineledikleri ziyafetler, gösteri, müsabaka ve söyleşilerle günlerce sürüyordu. Örneğin bir seferinde III. Ahmed, İbrahim Paşa ile Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'nın Bahçekapfdaki sarayında bir hafta, Kethüda Mehmed Paşa'nın Uzunçarşfdaki konağında ise aralıksız bir ay kaldı ve helva sohbetlerine katıldı. Tersane Bahçesi'nde, İbrahim Paşa'nın Ortaköy'deki yalısında da günlerce süren eğlenceler yapılıyor, bu arada küme fasılları dinleniyor, ortaoyunları izleniyordu. Dönemin önde gelen ozanları ve yazarları, Nedim, Seyyid Vehbi, Neylî, Nahifi, Rahimî, tarihçilerden Raşid, Samî, Şakır, Çelebizade Âsim, Osmanzade Tâib, bu şölenlerin davetlileri arasında yer almaktaydılar. İçeride verilen ziyafetlerde salonun çiçek vazoları, meyve tepsileri ile süslenmesi âdetti. Bu ziyafetlerde özel giyimli enderun ağaları hizmet etmekteydiler. Ziyafet boyunca da hanende ve sazende

III. Ahmed, sadrazam ve maiyeti.
Galeri Alfa

grupları fasıl geçerlerdi. Sa'dâbâd şölenleri ise genelde resmi ve diplomatik amaçlı olur, devletin gücü ve zenginliği sergilenmeye çalışılır, yabancı elçiler mutlaka çağrılırdı. Padişahın da katılmak istediği ziyafetler öncesinde devlet erkânı Imrahor Köşkü'nde(->) toplanarak kendisini karşılardı. Yemek sonrasında Kâğıthane Vadisi'nin geniş ortamında at yarışları, ayı ve köpek boğuşmaları, pehlivan güreşleri, top ve tüfek atışları yapılır, şairler her etkinliği gazel ve kasidelerine konu seçerler; padişahın ve sadrazamın gündelik yaşamlarım örneğin, ağaçlar altında ya da kayıkla Haliç'te gezişlerini bile *Bindi bir zevrakla dâmâdı ile hazret-i şah / Burc-ı âbîde kiran eyledi san mihr ile mah* gibi dizeleri içeren şiirlerle anlatırlardı.

Sa'dâbâd sefaları, özellikle de buraya düzenlenmeye başlayan beylik gezmeleri(->) istanbul halkını da evden dışarıya çıkmaya, tatil günlerinde Kâğıthane'ye gitmeye heveslendirdi. Erguvan ağaçlarmın kokulu gölgelikleri altında "meclis-i uşşaklar kurulması, "sûr-ı baharlar" düzenlenmesi, saz fasılları, gün boyu süren eğlenceler, alışkanlık oldu. Sa'dâbâd seyranına çıkanlar, karadan, yaldızlı, kafesli arabalara, Haliç suyolundan ise çiçek sepetleriyle süslü kayıklara binmekteydiler. Haliç sularında "gavvaslık" da (yüzme yarışları) bu devrin bir geleneği olarak doğdu. Seyrana gelenler ise çoğu zaman, sınıf ayrımlarına göre, kürkçüler, kuyumcular vb gruplar oluşturarak oturmaktaydılar.

1720'de III. Ahmed'in şehzadeleri için yapılan ve 5.000 çocuğun da sünnetlendiği büyük düğünle II. Mustafa'nın kızı Emetullah Sultan'ın, Mısır Valisi Sirke Osman Paşa ile düğünü, her sınıftan halkın da kendi düğünlerini daha renkli ve pahalı düzenlemelerine örnek olmuştu. İstanbul'daki yabancı elçilerin yaşamlarım bile etkileyen Lale Devri'nin sanat ve eğlence ortamında, çiçekçilik ve lale tutkusu doruğa ulaştı. İstanbul'da kısa süren bir lale çılgınlığı yaşandı. Erkeklerin laleye düşkünlüklerine koşut olarak kadınlar da giyime ve süslenmeye, moda izlemeye, endamlarını ve güzelliklerini dışa vurduracak kıyafetlere ilgi duymaya başladılar. Fakat bu, taassup odaklarını harekete geçirdi. İbrahim Paşa, israfı ve tepkileri önlemek için sınırlamalar getirme gereğini duydu ve bir nizamname yayımladı. Sıkma feracelerin biçimi, yakalarının eni ve uzunluğu, kadınların feslerine sardıkları yaşmakların incelik derecesi, esnaf kesiminden kimselerin kakum kürk giymemeleri, üç değirmiden fazla yemeni, enli kurdele bağlanması vb esaslara bağlandı.

Lale Devri'nin bir başka özelliği İstanbul'a gelen kalabalık maiyetli elçilerdir. Bunlar ve kentteki daimi Fransız, İngiliz, Venedik, Avusturya elçileri ve kapı kethüdaları da lüks yaşam ve şölenler vermede yarış halindeydiler. Gelen elçiler içinse görkemli elçilik alayları düzenleniyordu. Osmanlı devlet adamları ile elçiler arasındaki samimi diyaloglar da ilk kez bu devirde yaşandı ve bunun doğal sonucu olarak birtakım görenekler benimsendi. Fransa siyasetinin Babıâli'de etkin olması süreci ve alafrangalık bu yıllarda başlamıştır.

Lale Devri'nin Divan Edebiyatı'na getirdiği hava en olgun biçimiyle Nedim'in(->) şürlerindedir. Bu kısa dönem, edebiyat ve sanat için Osmanlı neoklasizminin doruğu sayılır. Dönemin edebiyat, sanat ve bilim hareketliliğini Nedim'den başka, Seyyid Vehbi(-»), son büyük minyatür ustası olup 1720'deki sünnet düğününü, saray eğlencelerini, şölenleri, Haliç'teki ateş oyunlarını, esnaf geçitlerini, İstanbul yapılarını betimleyen Levnî(-») de en ileri düzeyde temsil etmişlerdir. Encümenlerce yürütülen çeviri, araştırma çalışmalarına Mirzaefendizade, Mehmed Salim, Nahifi gibi aydınların katıldıkları görülmektedir. Kente yeni kütüphaneler kazandırma öncülüğünü III. Ahmed'in yaptığı görülmektedir. 1719'da inşa edilen saray kitaplığında (bak. Ahmed III Kütüphanesi) toplanan yazma eserler, cilt sanatının birer harikası olarak ciltlendi, istanbul'daki sahafların yabancılara kitap satmaları yasaklandı.

Paris'te iken buradaki matbaaları inceleyen Yirmisekiz Çelebizade Said Mehmed Efendi, İbrahim Müteferrika(->) ile İstanbul'da basımevi açma girişiminde bulundu. Bu amaçla İbrahim Paşa'ya sundukları risalede, yazma kitaplardaki yanlışlık ve noksanlıkları, bunların sayıca yetersizliğini, medrese öğrencilerinin kitap edinemediklerini açıklamışlardı. İbrahim Müteferrika'nın kaleme aldığı "Vesiletü't-Tıbaa" daki bilgi ve uyarılar, İbrahim Paşa'yı harekete geçirdi. Şeyhülislam Abdullah Efendiden sözlük, tarih, felsefe içerikli eserlerin basılmasına fetva alındı. İbrahim Müteferrika'nın Sultanselim'deki evinde ilk Arapça harfli ve Türkçe basım yapan matbaa açıldı.

1727de Üsküdar'da açılan ve Avrupa usulü askeri eğitim vermeyi amaçlayan Hendesehane ise yeniçerilerin karşı çıkması ve yakaladıkları Hendesehane öğrencilerini öldürmeleri sonucu kapanmıştır. Kütahya ve İznik çiniciliğinin canlandırılması amacıyla Tekfur Sarayı'nda bir çini imalathanesi açılması, eski çuha fabrikasının yanında, hatayî kumaş dokumaya mahsus

bir dokuma ünitesinin faaileyete geçirilmesi, Gerçek Davud Ağa'mn(->) başına getirildiği Tulumbacı Ocağı'nın kuruluşu da Lale Devri'ndedir.

Şeyhülislam Esad Efendinin *Atrabu'/-Asârfî Tezkireti Urefâi'l-Edvâr*'adlı eserinde belirttiğine göre dönemin ünlü bestekârları Ebubekir Ağa, Enfî Hasan Ağa, Molla Mehmed Efendi, Kara İsmail Ağa, Kaptanzade Ahmed Efendi, Tosunzade Abdullah Efendi, Hafız Rıfat Efendi, Parsazade Bakî Efendi, Şehla Mustafa Çelebi, Amidî Ahmed Çelebi, Çorbacızade Mustafa Efendi, Tesbihçizade Mehmed Emirî Çelebi, Hasanefendizade Ahî, Çarşeb Mustafa Ağa, Reşid Çelebi'ydi. Bunlardan Ebubekir Ağa, fasl-ı hümayun reisi, Enfî Hasan Ağa da koro şefiydi. III. Ahmed ve İbrahim Paşa, dönemin müzisyenlerini, hattatlarını himaye etmekteydiler. Felemenk elçisinin maiyetinde İstanbul'a gelen ressam Van Mour ise sayısı 100'ü aşan tablolarıyla günlük yaşamdan ayrıntıları, İstanbul manzaralarını, giyim kuşam ve protokol alışkanlıklarını yansıtmıştır.

Lale Devri boyunca İstanbul'un çok yönlü denetim altında tutulmaya çalışıldığı gözlemlenir. Bir yangının, esrar içen bir kişinin dikkatsizliğinden çıktığı saptanınca 1721'de afyon yasağı konulmuş, tulumbacı örgütü, çıkan yangınlan, geniş bir çevreye yayılmadan söndürme başarısını göstermiştir. Fransa'dan ithal kumaşların İstanbul'da pek makbul olması ve yılda yaklaşık 5.000 balya kumaş gelmesi, Lyon'un sırma işlemelilerine, Marsilya'nın boyalı kumaşlarına, kozmetiklere her yıl ödenen 15.000.000 altm dikkate alınarak yerli üretimin teşviki öngörülmüştür. Kahve ticaretinin düzene konması da bu sıradadır. Yemen'den, Cidde ve Mısır yoluyla getirtilen kahvenin, Mısır'dan Avrapa'ya da kahve gönderilmesi sonucu yaşanan kahve yokluğu, Yemen imamına elçi gönderilerek çözümlenmiş ve Avrupa gemilerine kahve satışı yasaklanmıştır.

III. Ahmed'in hasisliğini, servet düşkünlüğünü ve bayındırlığa olan tutkusunu iyi değerlendiren İbrahim Paşa, buna yatkın bir politika izleyerek en aza indirilen askeri harcamalara karşılık, padişahın ilgi duyduğu yatırımlara ağırlık vermiştir. Piyasadaki gümüş ve altın paraların ayar ve vezin sorunlarının giderilmesi için de önlemler alınmış ve sarrafların Hazine-i Amire'ye her ay 55.000 dirhem halis gümüş vermeleri yükümlülüğü getirilmiştir. Serbest para piyasasında 1 dirhem halis gümüş 20 akçeden 22 akçeye çıkınca bir para operasyonuna gidilmiş, bedesten ve sarraf kethüdalarının da katıldığı mecliste, gümüşün dirhemi için 22 akçe, yeni darbedilen zoka için 90 akçe, zer-i mahbub altını için 400 akçe ve yeni kuruş için de 120 akçe fiyat belirlenmiştir.

Tüm bu önlemlere karşın, İstanbul piyasalarında giderek ağırlığını hissettiren Musevi tacirlerin gücü kınlamadığı gibi, bunların, devlet adamları katındaki nüfuzları da giderek artmıştır. Gedik nizamının kontrole alınması çabaları ise küçük esnafı rahatsız etmiş, bu yüzden ve yeni vergilendirmeler nedeniyle bahçıvandan aşçıya, çömlekçiye kadar durumundan şikâyet etmeyen kalmamıştır. Esnaf örgütlerinin 1729-1730'da sık sık yineledikleri başvurular bunu gösterir. Seferlerin durması nedeniyle de "ordu esnafı" denen ve orduyla birlikte giden külünkçü, harbeci, nalçacı, kazancı gibi pek çok esnaf kesimi neredeyse işsiz kalmışlar ve bunlar, yönetime karşı eylem girişiminde ilk sırayı almışlardır.

Anadolu'nun iktisadi durumu büsbütün çöktüğünden, iş umuduyla İstanbul'a kaçak girenler ise bir ayaklanmaya katılmak için fırsat kollamaktaydılar. İbrahim Paşa'nın sıkça yinelenen törenler vesilesiyle bahşişler ve saçkılar dağıtması, bir anlamda, her an patlayabilecek bir olguyu ertelemeye dönüktü. 1726'da yayımlanan bir fermanla istanbul'da din adamlarından, aydınlardan başlayarak her sınıftan toplulukların yaşadığı; bir kesimin, öteki kesimi örnek almasının doğru olmayacağı, gerek geçim, gerekse giyim kuşam konularında herkesin kendi düzeyini aşmaması gerektiği vurgulanırken "yaramaz" kadınların halkı azdırmak ve ahlaksızlığa yöneltmek için açık saçık kıyafetlerle sokaklarda gezmelerine de izin verilmeyeceği açıklanmış, herkese "kâr-ı kadim" üzere giyinmeleri önerilmişti.

Venedik Balyosu Françesco Gritti, 1726'da yazdığı raporlarda, İstanbul halkının para azlığı, işsizlik ve pahalılıktan şikâyetçi olduğunu, sadrazamın siyasetini onaylamadığını, Balyos Daniele Dolfin ise 1729'da Venedik'e gönderdiği raporunda, Üsküdar'daki saray inşaatım teftişten dönen İbrahim Paşa'nın, halkın dilekçeler sunması üzerine ertesi gün dükkânlara bolca mal verdirip camilerde de parasız ekmek dağıttırdığını yazmışlardır. Fransız Elçisi Marquis de Villeneuve ise, son yıllarda İbrahim Paşa'nın giderek daha gergin ve kararsızlık içinde olduğunu, devlet işlerine yeterince eğilemediğini, birçok kez girişimde bulunmasına karşılık kendisiyle bir kez görüşemediğini anlatır. Kentte işsizlik ve zaman zaman da açlık hüküm sürerken İbrahim Paşa'nın ve yakınlarının yaşayışları kuşkusuz nefret uyandırmaktaydı. Gerçi İbrahim Paşa'nın eğlence dünyası, eskiye oranla daha parlaktı. Fakat, tepkiye yol açan, eğlencenin dışa yansıtılmasıydı.

Önceki dönemlerde, kent halkı, yüksek saray duvarlarının gerisinde veya uzak biniş yerlerinde neler olup bittiğini bilmezken, şimdi, halkın ortasında her türlü eğlence icra ediliyordu. Bu yüzden İbrahim Paşa aleyhine doğru veya yanlış haberlere, gözlemlerle dayalı pek çok dedikodu yayıldı. Örneğin, Sa'dâbâd kasırları yapılırken işçilerin her türlü rezaletine göz yumduğu, Yahudi kadınlarla düşüp kalkmalarına izin verdiği, kendisinin, Zülalî Hasan Efendi'nin nikâhlı karısı ile ilişkisinin olduğu, Kâğıthane'de, kadınların yaşmağı arasmdan göğüslerine zer-i mahbub (altın) düşürdüğü halkın dilindeydi. Son ciddi skandal. İran'a savaş ilan edilmesi, padişahın ve sadrazamın birlikte sefere çıkacaklarının açıklanması ve Üsküdar'da ordugâh kurulmasının ardından, bundan cayılması oldu. Daha önce işgal edilen Tebriz ve Hemedan'm, İranlılarca geri alınmasımn gizlendiği de öğrenilince ortam büsbütün gerginleşti. Tüm bu nedenlerle Lale Devri'nin 1726'dan sonraki 4 yılı, önceki 8 yıldan farklıdır, ibrahim Paşa'nın olumsuz gelişmeyi kırmak ve bir ayaklanmayı önlemek için 1726'dan sonra matbaayı gündeme getirmesi anlamlıdır. Ancak bu tür girişimlerin sonucu almamadan Patrona Halil Ayaklanması(->) başlamış 28-30 Eylül 1730'da, İstanbul, tarihinin en korkunç ayaklanmalarından birini daha yaşamıştır. Bu ayaklanma, Lale Devri'nin tüm kadrolarını tasfiye etmekle kalmamış, İstanbul'a kazandırılan sanat eserleri, köşkler, bahçeler de bilinçsizce tahrip edilmiştir.

Bibi. *Tarih A Raşid.* V; Küçükçelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Küçükçelebizade,* İst., 1282; Ahmed Refik, *Lale Devri,* İst., 1331; (Altınay), *Onikinci Asırda-,* M. Aktepe, *Patrona isyanı,* İst., 1958; *Mür'i't-Tevârih,* I, 1-22; Lady Montagu, *Şark Mektupları,* İst., 1933; Mehmed Zeki, "Sultan Ahmed-i Sâlis, Sa'dâbâd Resm-i Küşadmda", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası,* S. 103 (18 Kânunısani 1919), s. 1290 vd; H. Yenigün, "Lâle Devri Bestekârları", *Türk Yurdu,* S. 4-5-6-7 (Temmuz-Ekim i960).

NECDET SAKAOĞLU

LALE SİNEMASI

1940'larda İstanbul'un en şık ve modern sinema salonlarından biri. 1939'da Beyoğlu İstiklal Caddesi no. 85'te açıldı. Karaköy'ün ünlü börekçilerinden Safranbolulu Hüseyin Çeyrekoğlu'na ait olan sinema salonunu, açılışından 1959'a dek Cemil Filmer işletti. Filmer, İpekçilere rakip olarak işletmesini üstlendiği bu salonda o yıllara göre çağdaş reklam ve promosyon olanaklarının tümünü denedi. Gazetelere dört filmlik bir liste vererek halkın bunlardan birini açılış filmi seçmesini istedi. Sinema, Nisan 1939'da Tino Rosi'nin oynadığı *Paris Işıklarıyla,* açıldı. Uzun süre Warner Bros ve Paramountün filmlerini oynattı. 1950'lerin başlarında *Samson ve Dalila,* Maureen O'Hara'lı *Bingazi Korsanları,* Gary Cooper'li *Mağlup Edilemeyenler,* William Holden'li *Kanun Fedaileri,* Burt Lancaster'li *Aslanlar Kalesi* gibi serüven filmleriyle Vivien Leigh ile Marlon Brando'nun oynadığı *İhtiras Tramvayı,* Gary Cooper'li *Şahane İntikam,* Barbara Stanwyck'li *Ölüm Yolcuları,* Elizabeth Taylor ile Montgomery Clift'in oynadıkları *İnsanlık Suçu* gibi sosyal içerikli ve iddialı filmleri de gösterdi.

1950'lerin ortalarında Fitaş'a karşı atağa geçen Lale Sineması o yıllar için büyük bir yenilik olan renkli sinemaskop filmlere ağırlık verdi. *Aslan Yürekli Rişat; Talih Revüsü,* bu tekniğin ülkemizde gösterime giren ilk örnekleri oldu. Yaz aylarında ise Warner Bros ve Paramountün eski klasik filmlerinden *Kazablanka, Altın Hazineleri, Moby Dick, Denizin Altında 20 Bin Fersah,* James Dean'li *Asi Gençlik, Devlerin Aşkı* başta olmak üzere birçok filmin ikinci vizyonunu yaptı.

Lale Sineması'nda 1950'lerin başında oynayan *İnsanlık Suçu* (solda) ile *Samson ve Dalila* filmlerinin afişleri.
Burçak Evren koleksiyonu

1958'de, Beyoğlu'ndaki değişimden nasibini alarak lüks ve modern sinema olma özelliğini yitirdi. Lale Film'in programından çıkarak yerli filmler göstermeye başladı. 1970'lerin başında Ekran Film'in işletmesine geçerek tekrar yabancı filmlere dönüş yaptı. *Baba, Kadın Affetmez, Ya Sen Ya Ben, Yasak Yol* başta olmak üzere 1972-1973 sezonunun en iddialı yabancı filmlerini gösterdi.

1975'lerde sinema ortamındaki krizden etkilenerek tekrar yerli filmlerin gösterimine döndü. İrfan Ünal'ın işletmesinde, istanbul'da vizyona giren Türk filmlerinin Beyoğlu'ndaki en önemli ayaklarından biri oldu. Birçok Türk filminin galası bu salonda yapıldı. Salonun giderek yıpranması seçkin seyircinin kaçmasına zemin hazırladı. Bunun sonucu da sinema salonu 1980'lerin ortalarında kapanmak zorunda kaldı.

1987'de salonda tadilat yapılarak sadece balkon kısmı Lale Sineması adıyla Arnold Schwarzenegger'in *RatvDeal* filmiyle tekrar açıldı. Bunu 1988'de yine balkon kısmından oluşturulan Lale 2 izledi. Avşar Film'in yönetimindeki bu salonlarda UIP ve Yeni Tual Film'in filmleriyle ara sıra da yerli filmler gösterildi.

Lale Sineması gösterdiği filmler kadar, bu filmlere ilişkin tanıtım yöntemleriyle de öncü oldu. Bu sinemada gösterilen filmlere ilişkin Amerikan baskılı, iki yapraklı, renkli ve çizgi roman tekniğinde hazırlanmış ilanlar büyük ilgi gördü. Ressam Hasan Mithat Ağakay'm yaptığı dev panolar ve dekupajlarm en özgün örnekleri bu sinemanın önünde sergilendi. Lale Sineması'nın girişine *Vatan Kurtaran Aslan, Denizler Aslanı, Gönüllü Kahramanlar* filmleriyle ilgili yapılan devasa dekupajlar bu tanıtımın en özgün örneklerini oluşturdu.

Beyazıt'ta 1940'ta açılan ve bugün yerinde Beyaz Saray tşham bulunan sinema ile 1930da Kadıköy'de Hilal'in yerine yapılan sinemalar da Lale adını taşıyordu.

Bibi. N. Özön, *Türk Sineması Tarihi,* 1st.. 1962; C. Filmer, *Hatıralar,* İst., 1984; A. Dorsay, *Benim Beyoğlu m,* 1st., 1991; G. Scognamillo. *Cadde-i Kebirde Sinema,* 1st., 1991; B. Evren, *Türk Sinema Sanatçıları Ansiklopedisi,* 1st., 1982.

BURÇAK EVREN

LALE VE NERKİS HANIMLAR

Lale Hanım *(1898, Selanik - 1 Şubat 1971, İstanbul)* Nerkis Hanım *(1895, Selanik - 12Mayıs 1975, İstanbul)* Ses sanatçıları.

Rumelili bir ailenin kızları olup liseyi Selanik'te bitirdiler., Balkan Savaşı'nın yol açtığı yıkımdan sonra aileleriyle istanbul'a yerleştiler. Doldurdukları plaklarda Lale ve Nerkis takma adlarım kullanan kardeşlerin asıl adları sırasıyla Lebibe ihsan Sezen ve Neyyire Ipekçi'dir. Birlikte birçok plak doldurdukları için adları çoğu kez birlikte anılır. 1920'lerin başlarında, o yıllarda istanbul'da yaşamakta olan Petersburg Konservatuvarı öğretim üyesi Bayan Monçanova ile Fransız uyruklu Madam Namer' den Batı müziğinde piyano ve şan; Udi Nevres Bey ile Dünü Turan'dan da Türk musikisi dersleri aldılar, ayrıca zamanın değerli musiki adamlarının katıldığı özel musiki meclislerine devam ederek Türk musikisi meşk ettiler.

Lale ve Nerkis hanımlar İstanbul'da plak dolduran ilk kadın sanatçdar arasındadırlar. 1928-1933 arasında Columbia, Sahibinin Sesi ve Pathe şirketleri için Udi Nevres, Mesut Cemil, Nubar Tekyay ve Sadi Işılay eşliğinde ayn ayrı ve birlikte 100'ü aşkın plak doldurdular. Sahneye hiç çıkmadıkları, radyoda da okumadıkları halde, 78 devirli taş plakların yayımlandığı yıllarda İstanbul'un musiki çevrelerinde büyük ilgi uyandırmışlardı. Yerinde süslemelerle örülü, sade ve temiz okuyuş üslupları günümüzde de zevkle dinlenebilecek musiki değerleri taşır. Birlikte doldurdukları plakların en çok dikkati çeken özelliği bir kişi tarafından okunmuşçasma belirgin bir uyum ve ses birliği göstermesidir.

Lale-Nerkis hanımlar zamanın ünlü piyanisti Voskovi ile ünlü kemancısı Zirkln eşliğinde Batı müziği plakları da doldurmuşlar, mezzosoprano ve soprano sesleriyle ve Türkçe sözlerle Türkiye'de ilk kez plaklara opera aryaları ile liedleri başarıyla okumuşlardır. Küçük kardeşleri Aliye Belkıs da (1905-1981) ayrıca Türk musikisi plakları doldurmuş, 1940' larda İstanbul Radyosunda okumuştur.

BÜLENT AKSOY

Lale Hanım (solda) ve Nerkis Hanım.
Marie daire, no. 38 (Aralık 199T)/Gökhan Akçura koleksiyonu

LALELİ

Beyazıt ile Aksaray arasında, tarihi kentin ana aksı olan eski Mese, bugünkü Ordu Caddesi etrafında uzanan semt. Güneydoğusunda, Koska(->) diye adlandırılan, bugün semt adı artık pek kullanılmayan bir bölgeyi de içerir.

Eski belgelerde Laleli adı 18. yy'dan önce pek görülmemektedir. Fakat Laleli Camiine ilişkin Ahmed Refikin yayımladığı III. Mustafa dönemine (1757-1774) ait iki divan kaydında "Asitane-i saadetimde Laleli Çeşme kurbünde bina ve ihyasına irade-i hümayunum tealluk iden cami-i şerif denildiğine göre, Laleli adı bu çeşmeden kaynaklanmaktadır. 1718'deki büyük yangında, yangının Laleli Çeşme ve Çukur Çeşme'ye kadar uzandığı söylendiğine göre bu çeşmenin 18. yy'ın başında tanınan bir yapı olduğu anlaşılıyor. Bu çeşme hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Fakat değişik kaynaklarda Lalelideki bir Mezardan (lale bahçesi) ve Lalezar Mescidi'nden söz edilmektedir. Bütün bu olguların Lale Devri(->) ile ilişkisi olduğu tahmin edilebilir. Laleli semtine ad verdiği sanılan Laleli Baba ise İstanbul evliyaları içinde çok önemli bir ad değildir (bak. Laleli Baba Türbesi). Semte ad verme açısından çeşmenin ya da Laleli Baba'nın öncelikleri konusunda kesin bir bilgimiz yoktur. Evliya Çelebi böyle bir evliyadan söz etmediği gibi, ***Hadîka'da.*** da bu dervişe ilişkin bir kayıt yoktur. III. Mustafa Türbesi ve Sebili'nin Aksaray'a doğru 15 m kadar aşağısında yoldan oldukça yüksek bir set üzerinde bulunan Laleli Baba'nın türbe ve çeşmesi 1957'de Beyazıt-Aksaray yolu açılırken yıktırılmıştır. Bugün Laleli Baba'nın mezar taşı Laleli Külliyesi'nin(-0 kuzeybatısındaki Kemal Paşa Camii haziresindedir.

Laleli'nin, Laleli Külliyesi'nin yapılmasından önce Koska olarak anıldığı anlaşılıyor. Örneğin Sekbanbaşı Yakub Ağanın mescidi Koska'dadır. Onun yanında, 1745'te yapılmış olan Bayezid Hamamı karşısındaki Hasan Paşa Hanı(-*) Koska'dadır. Hattâ Kemaleddin Bey'in(->) Harikzedegân Apaıtmanlarimn yerindeki eski Laleli Medresesi de yazılı belgelerde Koska Medresesi olarak geçer. Bugünkü fen ve edebiyat fakültesinin yerindeki Zeyneb Hanım Konağı(-»), Koca Ragıb Paşa Külliyesi(->), Laleli Camii'nin karşısında bulunan ve Ordu Caddesi'nin açılışı sırasında yıkılan Mimar Kemaloğlu Mescidi de Koska'da sayılmıştır.

Laleli yöresi, Roma ve Bizans dönemlerinde Osmanlı dönemine göre daha önemli bir kent bölgesiydi. Çünkü kent merkezinden Yedikule'ye giden anayol (Mese) bölgenin ortasından geçiyordu. Türk döneminde ağırlık Beyazıt-Edirnekapı yoluna geçince, Laleli bölgesi önemini bir ölçüde yitirmiştir. Taun Forumu(->) ile Bous Forumu(->) arasındaki bu semtte, Mese üzerinde, kesin yeri saptanamamış olmakla birlikte, Kapitol bulunuyordu. Bunun büyük bir olasılıkla Koska'da olduğu düşünülebilir. Mese üzerinde ve yolun kuzeyinde olduğu düşünülen Amastrianon ForumuÇ-») da Laleli semtinin sınırları içinde önemli bir kent odağıydı. Varlığım en az 10. yy'a kadar korumuş olan Amastrianonün güneyinde önemli yapılar vardı. Bunların da güneyinde Marmara kıyılarında, Heptaskalon Limanı(->) bulunuyordu. Mese'nin güneyinde dıştan dışa 41,80 m'lik çapı ile Roma döneminin Panteondan sonra en büyük "rotonda"sı bugünkü Laleli semtinin sınırları içindeydi. Bu rotonda'nın gerçek işlevi saptanamamıştır. Böyle bir yapınm büyük yankılar bırakmadan yaşamış olması düşünülemeyeceğine göre büyük olasılıkla inşaatı bitmemiş ve sonradan bir sarnıca çevrilmiştir (bak. Bodrum Camii Sarnıcı). Bugün, yapının tarihi niteliğini bozan bir restorasyonla çarşı olarak kullanılan bu rotonda'nın yakınında 8. yy'da İmparatoriçe Eirene'nin sarayı bulunuyordu. Anlaşıldığı kadar Bous Forumunun hemen yakınında bulunan bu meydan oradaki etkinliklerin bir bölümünü de üzerine almıştı. 10. yy'da Mirelaion Manastır ve Kilisesi'nin bunun arsası üzerinde yapıldığı söylenir (bak. Bodrum Camii). İmparator I. Romanos Lekapenosün (hd 920-944) sarayı da burada yapılmıştır.

Bizans döneminden günümüze kadar gelebilmiş iki önemli anıt, Bodrum Camii (Mirelaion Manastırı Kilisesi) ile rotonda'nın zemin katı ve sarnıca dönüştürüldüğü dönemde içine yapılan tonoz örtülü sistemdir. Bodrum Camii çevresindeki bu Bizans dönemi kalıntıları dışında, Türk döneminde, 1911 yangınına kadar bir mescit olarak yaşamını sürdüren Balaban Ağa Mescidi(->) de bir geç Roma mezar yapısı üzerine kurulmuştu. Bu bölgenin her noktası, birinci sınıf bir arkeolojik SİT niteliğindedir. Fakat yerleşmenin bu kadar yoğun olduğu, deprem ve yangınlarla sık sık yanıp yıkılmış, yüzyıllar boyu üzerine yeni inşaatlar yapılmış böyle bir bölgede arkeolojik araştırma yapma olanağı da her zaman çok sınırlı kalmıştır.

II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) mahalleleri arasmda bugünkü Laleli semtine tekabül eden ve hepsi mescitleriyle bilinen Alem Bey (ya da İğciler), Balaban Ağa (bu mahallenin mescidi bir geç Roma mezarı üzerine yapılmış ve çeşitli tamirlerle 1911'e kadar yaşamıştır), Çakır Ağa (bu mahallenin mescidi aynı zamanda Nerdübanlu ve Mercimek mescitleri olarak da bilinir; 1934'te yıkılmıştır), Mesih Paşa, Mimar Kemaloğlu, Molla Kestel mahalleleri E. H. Ayverdi tarafmdan saptanmıştır. Bu mahallelerin adları uzun süre yaşamışsa da, mescitlerin hiçbiri özgün haliyle kalmamış, büyük bir kısmı da yangın, deprem ya da imar hareketleri sırasında ortadan kalkmıştır. Eski Odalar yakınında bulunan Molla Kestel Mescidi bugün mevcut değildir. II. Bayezid döneminde (1481-1512) Sadrazam Mesih Ali Paşa tarafmdan camiye çevrilen; büyük olasılıkla altındaki bodrum ve büyük sarnıçtan ötürü Bodrum Camii denen Mirelaion Kilisesi 1911 yangınına kadar kullanılmıştır. (1964-1965'te restorasyon görmüş olan kilise 1987'debirkez daha restore edilerek ibadete açılmıştır.) Bodrum Camii'nin 1501 tarihli vakfiyesinde cami ile birlikte odalar, evler ve işyerlerinden söz edilir. Bu da, Mirelaion Manastırımn bazı bölümlerinin o sırada yaşadığı kanısını uyandırmaktadır. II. Bayezid'in, "küçük kıyamet" denen 1509 depreminden sonra giriştiği imar etkinliklerinden Laleli Camii'nin yapılışına kadar geçen uzun dönemde, bu bölgede önemli bir yapı kurulmamıştır. II. Bayezid döneminde Bali Efendi tarafından yaptırılan Kızıltaş Mescidi ve buna ek olarak oğlu Şehzade Korkudün kızı Ferahşah Sultanin yaptırdığı bir mektep ve türbe ile sonradan onlara eklenen bir çeşme, bir küçük külliye meydana getirmişse de, bunun yeri bile belli değildir. ***Hadîkdda,*** Kızıltaş adının eskiden burada sırt hamallarının dinlendikleri kızıl bir somaki seki taşından kaynaklandığı anlatılır. Büyük olasılıkla Roma dönemine ait olan böyle bk fragmanın Türk döneminde bir mescide ad vermiş olması, İstanbul kent tarihinin ilginç özelliklerinden biridir. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Koska'daki bir fildamının (Osmanlılar çok taşıyıcılı büyük yeraltı sarnıçlarına fildamı demişlerdir) sultan tarafından Hekim Çelebi'ye verilerek üzerine bir tekke yapılması da, bu türden, anlam değiştiren süreklilikleri gösteren başka bir örnektir. Bu yapı üzerine ya da yanına Mimar Sinan tarafından bir medrese yapılmıştır. Hekim Çelebi Medresesi Balaban Ağa Mahallesi'ndeydi (1911'de yanmış olmalıdır). Kanuni döneminde yapılmış olan Papazzade Mustafa Çelebi Medresesi de yine Koska'da Koca Ragıb Paşa İlkokulunun yerindeydi.

16. yy'ın ortasında İstanbul'da bulunan Pierre Gilles, Mirelaion Kilisesi'ni ve Rotonda Sarnıcını görmüştür. Gilles, kilisenin yüksekçe bir tepe üzerinde olduğunu yazar. Bu da o sıradaki topografik durumun şimdikinden oldukça farklı olduğunu göstermektedir. 18. yy'da deniz kıyısına göre hâlâ belirgin bir yükseklikte olan Mirelaion'un oturduğu yükselti *Kauffer Haritası* yapılırken nirengi noktası olarak kullanıldığına göre **16.** yy'daki topografyanın, bugünkünden farklı olarak 18. yy'ın sonunda da bir ölçüde bozulmadığı söylenebilir. Laleli Camii platformunda da görüldüğü gibi, kentin yapısal karakterini tanımlayan özellikler içinde Marmara'ya inen teraslara yerleşen yapılar ve bu terasları birbirlerine bağlayan büyük merdivenler kent fizyonomisinin önemli öğeleriydi. Beyazıt-Aksaray arasında kalan eski yapıların, örneğin Hasan Paşa Haninin, Ragıb Paşa Külliyesi'nin, Laleli Külliyesi'nin platformlar üzerine oturdukları ve deniz taraflarında yüksek istinat duvarları ve bodrumlar olduğu görülmektedir.

Laleli, 18. yy'a gelene kadar, İstanbul tarihi içinde adı fazla geçmeyen semtlerden biridir. Belgelerde sözü edilen, fakat anlaşıldığı kadar önemli olmayan birçok yapı, deprem ve yangınlarda yok olmuştur. 1718 yangınından sonra Fatih'in kiremitçibaşısının yaptırdığı ve Laleli Çeşmesi civarında olan Kızıl Minare Mescidi'nin, III. Ahmed'in (hd 1703-1730) ilk olarak onarttığı camilerden biri olduğunu biliyoruz. Ne

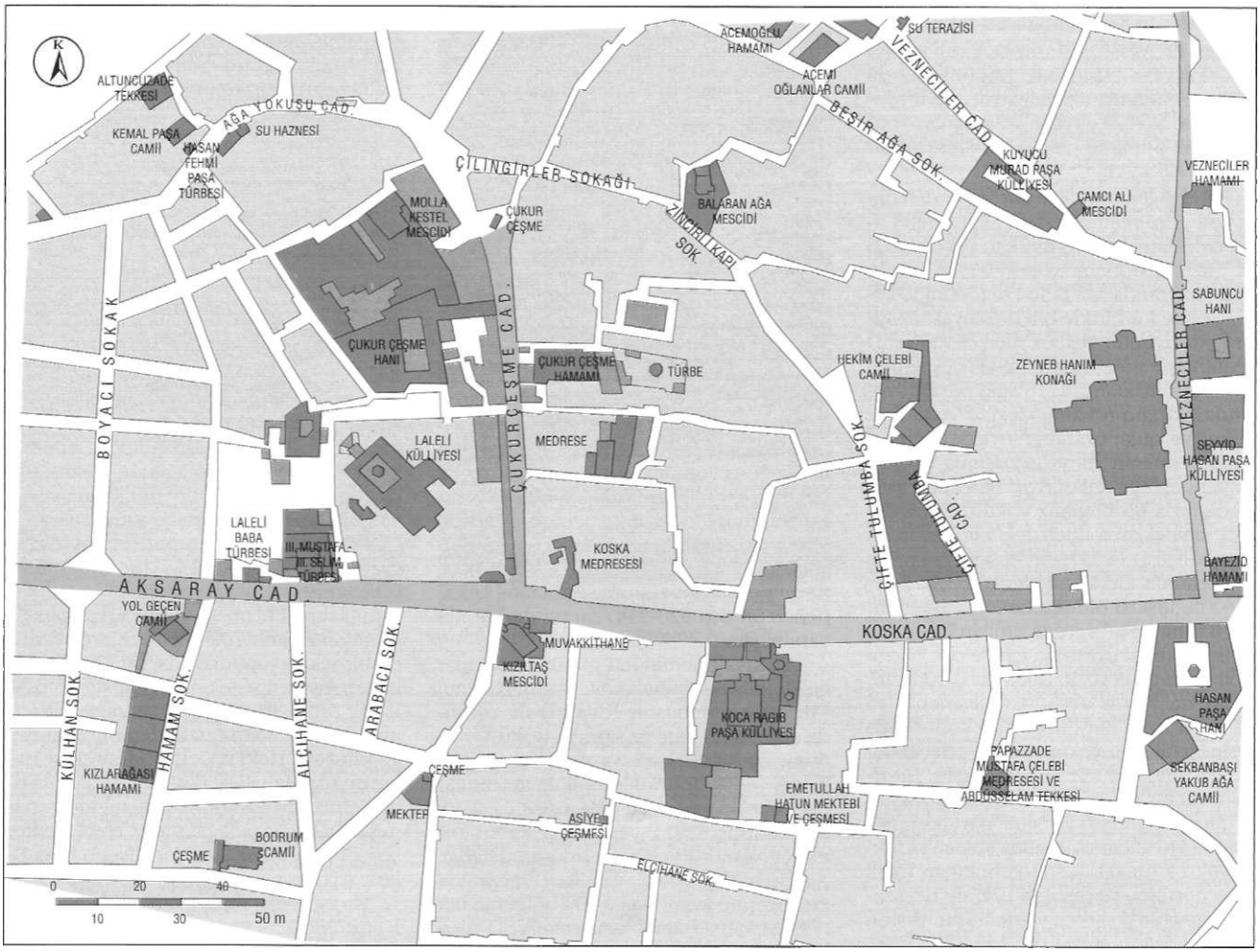

Laleli, 1875
Taşbasma haritalardan yararlanrlarak 1964'te İstanbul Belediyesi tarafından hazırlanan haritalardan çizilmiştir.
İstanbul Ansiklopedisi

var ki yangın, istanbul gibi, Laleliyi de birkaç kez yok etmiştir. 1732 Koska yangını, 1782'de Laleli Külliyesi'nin vakıf dükkânlarını harap eden yangın, 1855 Koska-Laleli yangım ve nihayet yerleşmenin büyük bir bölümünü yok eden 1911 yangım semtin tarihini belirleyen birçok yapıyı ortadan kaldırmıştır. Yeri saptanamayan, fakat bu bölgede var olduğu anlaşılan bir lale bahçesi yakınında olduğu için Lalezar Mescidi denen yapı, Ragıb Paşa Kütüphanesi(->) önünde olan ve Ordu Caddesinin açılışı sırasında ortadan kalkan, kurucusunun Mimar Kemaleddin olduğu söylenen Mimar Kemaloğlu Mescidi, Molla Kestel Mescidi yanında olduğu için Molla Kestel Medresesi denilen Hekimzade Medresesi, 15-16. yy in birçok küçük boy yapısı ile birlikte yok olmuştur. Evliya Çelebi de Laleli'deki bir-iki yapıya değinir. 1649 tarihli Kızlarağası Abbas Ağa Sebili bunlardan biridir (Laleli Çeşmesi yakınında, Mesih Paşa Mahallesinde bulunan bu sebil, 1909 yangınında yanmıştır). *Hadîka,* aynı ağanın bu civarda bir de tek hamam yaptırdığını yazar. Bölgenin büyük yangınlar ve Patrona Halil Ayaklanmasından sonra 18. yy in ortalarına doğru Hasan Paşa Haninin inşasıyla birlikte yeni bir yapılanma dönemine girdiği düşünülebilir. Bu dönem, Laleli Külliyesi'nin büyük katkısı ile Laleli'ye son dönem öncesine kadar uzanan mimari karakterini kazandırmıştır. Külliye ile birlikte Taş Han'ın (diğer bir adı Çukur Çeşme Hanidir) yaptırılması da Şehzadebaşı ile Aksaray arasında ikincil bir ticaret alanının varlığını ortaya koymaktadır.

Laleli'de Ordu Caddesi ile Büyük Reşit Paşa Caddesi'nin kesiştikleri köşe. *Nazım Timuroğlu, 1994*

Lalelinin Osmanlı dönemindeki kentsel görünümüne farklı bir boyut ve semte önem kazandıran eser, III. Mustafa'nın Laleli Külliyesidir. 1763'te biten külliye, Nuruosmaniye'den sonra İstanbul'un son büyük sultan külliyesidir. Caminin boş bir bostana yapılmış olması, İstanbul'daki yangınların kentin anayolu üzerindeki mahalleleri bile tümüyle yok ettiğini gösteren ka-

rakteristik bir olaydır. Lalelinin, 18. yy'da geçirdiği iki büyük yangından sonra yeniden yapılanması sırasında, külliyenin inşası gündeme getirilmiştir. Cuma namazlarını değişik camilerde kılan III. Selim (hd 1789-1807), sık sık Laleli Camiine gelerek cuma namazını kıldıktan sonra babasının mezarım ziyaret etmeyi âdet haline getirdiği için, onun döneminde Laleli özel bir önem kazamnış olmalıdır. III. Selim öldükten sonra babasının türbesine gömülmüştür.

Sultanın külliyesinin inşaatı başladıktan kısa bir süre sonra çağının aydın devlet adamlarından biri olan Koca Ragıb Paşa, Mısır ve Suriye'deki görevleri sırasında topladığı değerli kitaplarını korumak ve topluma mal etmek için Laleli'de küçük bir külliye yaptırmıştır. Büyük depremden sonra, bu külliye de tamir görmüştür. Özellikle 17. yy'dan başlayarak yaygınlaşan bu tür camisiz kültür kurumları İstanbul için karakteristiktir. Bunlar mimarilerinin mütevazı boyudan, fakat incelmiş mimari özellikleriyle istanbul'a karakter kazandıran yapılardır.

18. yy'm sonundaki yangın tamirlerinden sonra I. Dünya Savaşina gelene kadar Laleli'nin kent içi işlevlerinde bir değişiklik olmamıştır. Fakat 1918 yangınından sonra bölge ortogonal (ızgara planlı) bir sokak sistemine göre planlanmıştır. Bu yeni adalarda Cumhuriyet döneminin ilk apartmanları yapılmış ve kentin orta sınıfına, eski ailelerine ve profesyonel sınıflarına mensup aileler bu semtte oturmuşlardır. Laleli'nin 20. yy'ın birinci çeyreğindeki en önemli yapısı Mimar Kemaleddin Bey'in 1918 Cibali yangınında açıkta kalmış aileler için yaptığı Harikzedegân Apartmanlaridır (bak. Tayyare Apartmanları). Bağış yoluyla sağlanan paralarla 1919-1922 Mütareke yıllarında Laleli Külliyesinin o dönemlere yıkılmış bulunan medresesinin arsasına inşa edilen bu toplukonutlar 1980' lerde restore edilerek otele dönüştürülmüştür. Kemaleddin Bey'in bu gösterişli yapıları çevredeki yeni kagir apartmanlarla birlikte Beyoğlu bölgesinin, Nişantaşı ve Şişli'nin yeni mimari üsluplara bağlı prestijini suriçine taşımışlardır. Semtin sosyal statüsünde ortaya çıkan bir başka değişiklik Koska'daki Zeyneb Hanım Konağı'nın Darülfünun'a verilmesi ve önüne büyük bir konferans salonu yapılmasıyla başlamıştır. Böyle büyük bir konutun üniversite işlevine tahsisi, semtin yaşayışını da etkilemiş, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu konağın yerine Sedat Hakkı Eldem ve Emin Onat tarafından şimdiki İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat fakültelerinin yapılması ve onu izleyerek yapılan yeni Ordu Caddesi çalışmaları, geleneksel Laleliyi tümüyle ortadan kaldımıştır. Fen ve edebiyat fakültesi, alışılmamış boyutları ve yeni ulusal üslubu ile. eski İstanbul'a, eskiyi yadsımamaya çalışan yeni bir görsel dünya önerisi getirmiştir.

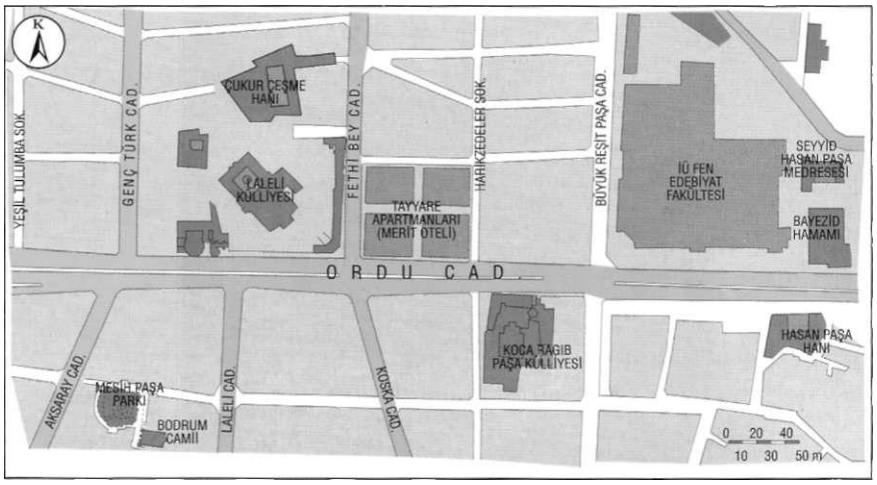

Lalell, 1994
İstanbul Ansiklopedisi

Osmanlı döneminde. Beyazıt ve Aksaray gibi önemli ticaret merkezleri arasında ve Edirnekapı, Saraçhane, Şehzadebaşı. Beyazıt büyük kent aksına hemen hemen yapışık olan Laleli, yakın zamanlara gelene kadar bir ticaret merkezi olmamış, hep bir konut alanı olarak hizmet görmüştür. Hattâ Menderes imarları döneminde Beyazıt'tan Aksaray'a çok sayıda tarihi yapıyı tahrip ederek inen büyük bulvarın (Ordu Caddesi) açılışına karşın, Laleli'nin bir ticaret ve turizm alanına dönüşmesi ancak 1970'lerden sonra olmuştur. Ordu Caddesinin genişletilmesi ve eski anıtları kesip biçerek ve bir bölümünü çukurda, bir bölümünü havada bırakarak motorlu araç trafiği için düzenlenmesi, daha sonra da tramvayın ortadan kalkması (1992'de yeniden konmuştur), Laleli Camii'nin altındaki büyük subasmanların bir çarşı olarak düzenlenmesi, Beyazıt ticaret alanının Ordu Caddesi boyunca Aksaray'a uzanmasına neden olmuştur. Beyazıt ve Sirkeci yöresine girişi Aksaray-Laleli güzergâhı üzerinden olan yeni sur dışı mahallelerin giderek büyümesi ve bunun sonucunda trafik sıkışıklığının tahammül edilmez ölçülere varışı, ticaret alanlarının artması, buradaki konut bölgelerini ortadan kaldırmıştır. 1919 yangınından sonra yeniden planlanan; ilk Cumhuriyet dönemi apartmanlarıyla eski suriçinin saygın konut alanlarından birini oluşturan Laleli, günümüzde bu statüsünü yitirmiş, ticaret ve turizm merkezi olmuştur. Eski apartmanlar yıkılarak yerlerini işhanları ve giderek çok sayıda orta sınıf otel almıştır. Bugün Laleli, Sirkeci'den Topkapf ya kadar uzanan ve kentin en eski ulaşım kaburgasını oluşturan yol üzerindeki büyük ticaret ve turizm etkinliklerinin gözde merkezlerinden biridir. Kemaleddin Bey'in Harikzedegân Apartmanlarının lüks bir otele dönüştürülmesinden sonra, Laleli'nin mimari karakteri, kentsel işlevi ve mekânsal özellikleri değişmiştir.

DOĞAN KUBAN

Laleli'de Tayyare Apartmanları ve çevresi.
Yavuz Çelenk. 1994

LALELİ BABA TÜRBESİ

Eminönü ilçesinde, Laleli Külliyesi'nin(->) güneyinde, caminin 15 m kadar ilerisinde, Ördu Caddesi üzerinde yer alıyordu.

Laleli Baba, İstanbul'un, 18. yy'da yaşamış ve kerametleri ile ün salmış meczuplarındandır. III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) hayır eseri olan ve tabii olarak bu padişa-

Laleli Baba Türbesi
Yavuz Çelenk, 1994

hin adını taşıması gereken camiye adını vermiş, vefatında söz konusu caminin yanındaki, üstü açık mütevazı türbesine gömülmüş ve türbesinin önüne bir çeşme inşa ettirilmiştir. İstanbul halkının en çok rağbet ettiği ziyaretgâhlardan olan bu türbe ile önündeki çeşme 1957'de kaldırım genişletmek amacıyla yıktırılarak tarihe karışmıştır.

Laleli Baba'nın bu cami ile ve camiyi yaptıran hükümdarla olan ilişkisine dair, günümüze kadar intikal eden ve birkaç varyantı bulunan şöyle bir rivayet tespit edilmektedir. III. Mustafa, ileride "Laleli Baba Camii" ya da "Laleli Camii" olarak anılacak yapıyı ve çevresindeki diğer hayır eserlerini inşa ettirdiği sırada Laleli Baba'mn şöhretini duyar ve kendisini saraya davet ederek görüşmek ve hayır duasını almak ister.

Huzuruna girdiğinde, padişahın şahsı için bir hayır duada bulunmasını rica etmesi üzerine Laleli Baba "Padişahım hayatın müddetince afiyetle ye, iç ve yellen" diye dua eder. Saray teşrifatına pek uygun düşmeyen bu garip dua hünkârı sinirlendirir ve Laleli Baba'yı azarlayarak huzurundan uzaklaştırır. Bu esnada Laleli Baba "Peki öyleyse yiyin, için lakin asla yellenmeyin" yollu ikinci bir niyazda bulunur. Bu olaydan sonra III. Mustafa'nın karnı her gün biraz daha şişmeye başlar. İstanbul'da hazakatine güvenilen ne kadar hekim ve nefesinin gücüne inanılan ne kadar hoca varsa sırayla saraya çağnlır ancak hiçbirisi padişahın gazını defetmeye muvaffak olamaz... Sonunda bu durumun Laleli Baba'mn kalbinin kırılmasından kaynaklandığı anlaşılır ve hazret tekrar saraya davet edilir, padişah kendisini affetmesini ve acilen bu beladan kurtarmasını rica eder. Laleli Baba da ancak şu şartla padişahı şifaya kavuşturacağını söyler: Yaptırılmakta olan camiye kendi adı verilecek ve yanına bir türbe inşa ettirilecektir. Padişah can havliyle bu şartı hiç tartışmadan hemen kabul eder ve sağlığına kavuşur.

Bu arada III. Mustafa İstanbul'da üç tane selatin cami yaptırmış olmasına rağmen hiçbirisine adını vermek nasip olmamıştır. Yine bir rivayete göre ömrünün sonlarına doğru yakınlarından birisi padişaha, kendi adına bir cami inşa ettirmesi, bu suretle vefatından sonra adının hayırla yad edilmesini sağlaması yolunda tavsiyede bulunur. III. Mustafa da şu cevabı verir: "Üç tane cami yaptırdım. Gelgeldim birini ecdadımıza hediye eylemek icap etti (Fatih Camii), birini keşişler zapt etti (Ayazma Camii), birini de meczuba kaptırdık (Laleli Camii)". Diğer taraftan Laleli Baha'nın eşine dostuna "Koskoca camiyi bir yele satın aldım" şeklinde latife ettiği rivayet olunur... Bütün bu rivayetlerin tarihi gerçekleri ne ölçüde yansıttığı bilinmese de, eski toplum hayatımızda ve dini folklorumuzda çok önemli yerleri olan meczuplardan Laleli Baba'nın (veya onun adına İstanbul halkının) III. Mustafa'nın camiine sahip çıktığı kesindir.

Laleli Baba'nın, ufak boyutlu, üstü açık türbesi Ordu Caddesi'nden 2,50 m kadar yüksekte kalan bir setin üzerinde yer almakta ve yamuk planlı bir alanı işgal etmekteydi. Çevresi korkuluk duvarları ve parmaklıklarla kuşatılmış olan türbenin cadde (kıble) tarafında, sırtını türbeye çevirmiş bir çeşme bulunmaktaydı. Kabrin zaman içinde sıvanarak bir miktar değişime uğradığı ancak yine de 18. yy üslubunu yansıttığı bilinmektedir.

Bibi. Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 26-27.

M. BAHA TANMAN

LALELİ KÜJJLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, Laleli semtinde, Ordu Caddesi ile Fethi Bey Caddesi'nin kesiştiği köşede konumlanır.

Adını yakırundaki Laleli Baba Türbesi'nden(-*) ya da Laleli Çeşme'den alan külliye, cami, imaret, çeşme, sebil, türbe, han, medrese, muvakkithane, imam ve müezzin konutları ve dükkânlardan oluşur. Kimi yeni yayınlarda bir hamamdan da söz edilmekle birlikte, özgün kaynaklar (örneğin, *Hadîkatü 'l-Cevâmı)* külliye bünyesinde böyle bir yapının var olduğunu doğrulamazlar. Ancak, Çukur Çeşme Hamamı(->) halk arasında Laleli Hamamı olarak anıldığı için böyle bir yanılgı ortaya çıkmış olabilir. Sayılan diğer yapıların bazılarının camiyle yaklaşık olarak aynı tarihlerde yapıldıkları için külliyeye ait oldukları ileri sürülmüştür. Yine de külliyenin bileşenleri konusu tam kesinlik göstermez.

Cami: III. Mustafa döneminde (1757-1774) Koca Ragıb Paşa'nın sadrazamlığı sırasında 1760-1763 arasında inşa edilmiştir. Yapımından kısa bir süre sonra İstanbul'un geçirdiği en şiddetli sarsıntılardan biri olan 1766 depreminde yaşanan hasarın büyük olasılıkla çok önemli olmayıp sadece son rötuşların gecikmesine neden olduğu düşünülebilir. Ayrıca, bazı kaynaklara göre sol minare camiye altı yıl sonra eklenmiştir ve yapı üzerindeki veriler bunu doğrular. Kapısı üzerindeki 1197/1783 tarihli Arapça onarım kitabesi Ağustos 1782'de geçirdiği büyük yangın sonucu ortaya çıkan hasarın giderilmesiyle ilgili olmalıdır. Aynı yangında caminin vakfı olan dükkânların da yandığı bilinir.

Avluya üç yönden merdivenle ulaşılır.

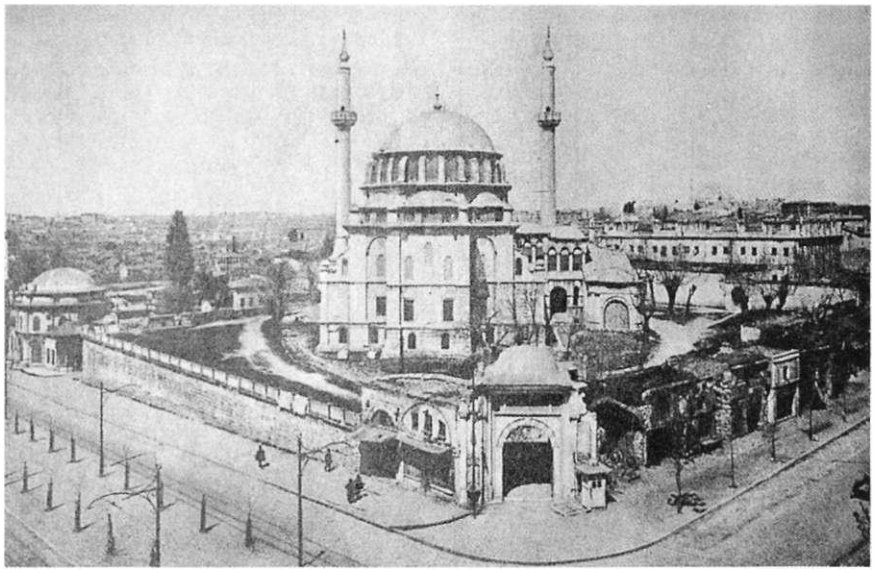

Eski bir fotoğrafta Laleli Külliyesi.
Hayat Tarih Mecmuası, S. 9 (Ekim 1967)

Beşi son cemaat yerini örten toplam on sekiz kubbeli avlunun ortasında şadırvanı bulunur. İki yanda yer alan minarelerden güneybatıdaki, avlu duvarıyla bütünleşirken, diğeri yukarıda da vurgulandığı gibi yapıya sonradan eklenmiştir. Hünkâr mahfiline çıkan rampa da yapıya bu kritik noktada eklemlenir. Caminin zeminden yükseltilmiş ana kitlesi sekizgen şemanın değiştirilmesiyle bugünkü biçimini almıştır. Kubbe, dışa çıkıntı yapan mihrap üstünde ve karşı yöndekileri büyük olan altı yarım kubbeyle desteklenir. Kubbe ve yarım kubbelerin yüklerini aktaran sekiz ayaktan sadece mihrabın karşısına gelen ikisi serbest, diğerleri dış duvarlarla bütünleşik olarak şekillendirilmiştir. Kıble duvarının yanlara uzatılmasıyla avlu duvarı arasında kalan iki yandaki dar uzun mekânlar dışa açık olarak biçimlendirilmiştir. Yapının bezeme programındaysa, D. Kuban ve A. Arel'e göre, dönemin önceki örnekleri olan Nuruosmaniye ve Ayazma camilerine göre daha yalınlaştırılmış barok etkilerden söz edilebilir. Oysa, caminin gerek plan şeması, gerekse de bezemesiyle baştan hedeflenenden epeyce farklı bir görünüm kazandığı, hattâ özellikle son dönem onarımlarıyla bunun daha da çarpıtıldığını söylemek olanaklıdır.

III. Mustafa döneminin en önemli mimari ürünlerinden biri olan Laleli Camii'nin yapım süreci, Osmanlı mimarlık pratiğinin 18. yy'da ulaştığı düzey hakkında bilgi veren en aydınlatıcı örnek durumlardan biri sayılmalıdır. Ayazma ve Nuruosmaniye camileri hakkında bilinenlerle birlikte yorumlanırsa, 18. yyin ortalarında Osmanlı mimarlığının tam bir dönemece ulaşmış olduğu sonucuna da varılabilir. Üstelik, bu dönemeçte, çoğu kez vurgulandığı gibi yalnızca üslupsal nitelikte değil; ondan çok daha hayati bir teknik ve örgütsel değişimin belirdiği de anlaşılıyor.

Laleli Külliyesi'nin yapımının ilk aşamasına ilişkin bilgileri Vasıf verir. Tarihçi, yeni bir caminin yapımı için karar verildikten sonra, mimarbaşmdan bir proje hazırlamasının istendiğim belirterek, onun önce mevcut alanın keşif ve mesahasını yaptığını, ardından da bir proje, "bir resm-i hoş-ayende tarh" ettiğini yazar. Bu projenin ne nitelikte olduğu bilinmiyor. Ancak, çiziminde beş yardımcı mimarın emeğinin geçtiği ve onların da temel atma töreninde ödüllendirildiği düşünülürse, oldukça karmaşık bir teknik betimleme aracının söz konusu olduğu açıktır.

Laleli Külliyesi'nin sözü edilen tasarım çalışmalarının kim tarafından ya da kimin önderliğinde gerçekleştirildiği sorusu yanıtsızdır. Çoğu yaymda mimarının Mehmed Tahir Ağa olarak verilmesine karşın, bunu doğrulayan özgün bir belge yoktur. Tam aksine, yapının inşaatının ilk aylarmda mimarbaşılık görevini Hacı Ahmed Ağa'nın yaptığı biliniyor. İnşaatın neredeyse bitirilmek üzere olduğu 1176 Cemaziyelevvel'i ortalarında (1762 Aralık başında) bile hassa başmimarı olarak yine Ahmed Ağa'nın adını veren bir belge vardır. Dolayısıyla, Vasıf ın belirttiği mimari çalışmaları gerçekleştirenin değilse bile, yönetenin o olduğu düşünülmelidir.

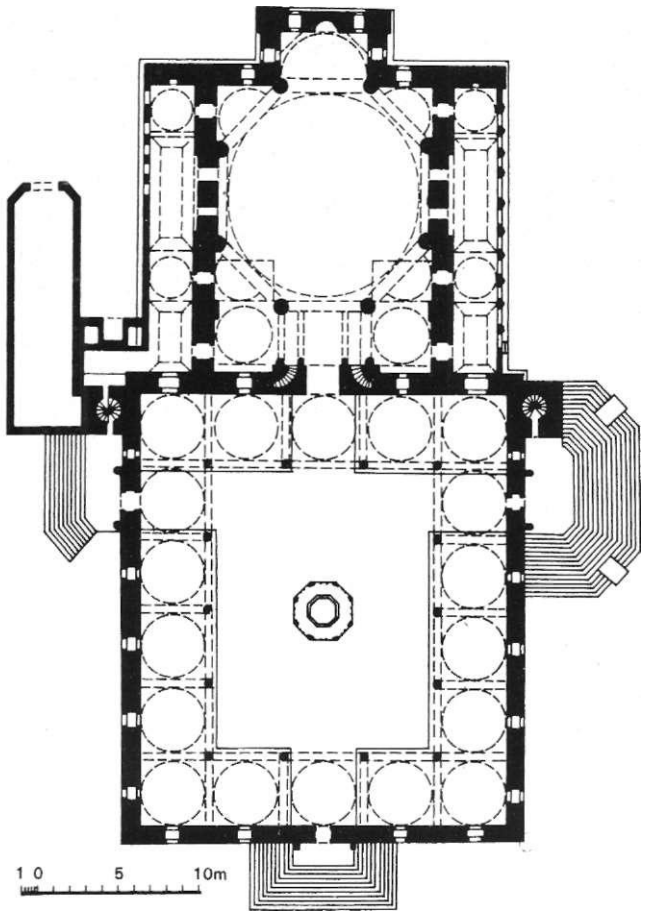

Laleli Camii'nin planı. *G Tanyeli*

Külliyenin üzerinde yükseleceği alan istimlakler yapılarak hazırlanmaya başlanmıştır. İstimlaklerin kısmen tamamlanmasının ardından, caminin temeli 23 Şaban 1173/5 Nisan 1760'ta mihrap noktasından başlanarak atılmıştır. Fakat, Topkapı Sarayı Arşivindeki birkaç belge, temelin atımından sonra da küçük çaplı bazı istimlakler yapılıp yayılma alanının genişletildiğini belirtmektedir. İnciciyan'dan öğrenildiğine göre, yıkımlardan çıkan molozlar ve temellerin kazı toprağı kira arabalarıyla Langa Bostanının deniz tarafına dökülmüş ve oluşan kara parçasıysa daha sonra Ermeni ve Rumlara yerleşim alanı olarak kullanılmak üzere satılmıştır. Bu bölge bugün Yenikapı Tren İstasyonu'yla sahil yolu arasında kalmaktadır.

Külliyenin inşası için hafriyatı yapılan alan, bilindiği gibi geniş bir bodrum niteliğini taşıyan bir alt yapıyı içermektedir. Bir benzeri Nuruosmaniye Camii'nin altında bulunan bu tür alt yapılarla 18. yy öncesinde karşılaşılmıyor. Bugün çarşı olarak kullanılan söz konusu Laleli alt yapısının özgün işlevinin ticari olmadığı ise açık. Çünkü, 1956-1957'deki yol genişletme çalışmasına kadar bodrum dışa tümüyle kapalıydı ve cadde tarafındaki dükkân dizisi de mevcut değildi. Dükkânlardan sadece Fethi Paşa Caddesi tarafındakiler özgün tasarıma aittir.

Yapının temel kazısının yapılışı sırasında uygulanan plan düzeninin bugününden büyük oranda farklı olduğu anlaşılıyor. Yine Vasıf m verdiği bilgiye göre, plan "bed-i nazarda Sultan Selim Camiine müşabih ve müşakii'di; bugünkü deyişle, "ilk bakışta Selimiye'ye benzer ve onu andırıcı" nitelikteydi. Ne var ki, şimdiki caminin planimetrisi sekizgen bir ayak sistemini içermekle birlikte, mekân kurgusu açısından Selimiye'ye ancak oldukça uzaktan benzemektedir. Daha da önemlisi, caminin üzerinde yükseldiği alt yapı üstteki planimetrik düzene uygun değildir. Caminin ana kitlesinin yan duvarları, altta çok şaşırücı bir biçimde ana taşıyıcıların eksenlerinden uzakta kalır. Doğal olarak bu çok masraflı ve karmaşık alt yapının üstteki plan düzeniyle uyum içinde olması gerekirdi. Bu planimetrik çelişki bugüne dek dikkat çekmiş değildir. Oysa, Laleli Camii'nin yapım sürecini benzerleri içinde dikkate değer kılan en ilginç sorun söz konusu çelişkiden kaynaklanıyor olmalıdır. Laleli'de, bu çaptaki hiçbir Osmanlı yapısında görülmeyen ya da veri yetersizliği nedeniyle gerçekleştirildiği fark edilemeyen köklü bir karar değişikliği bulunmaktadır.

Yapmm mekân düzenini tümüyle farklüaştıran bu karar değişikliğinin kamtı, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunmaktadır. Bu bağlamda daha önce değerlendirilmemiş bel̇geye göre özgün planda iç mekân genişlikleri yaklaşık olarak bugünkü

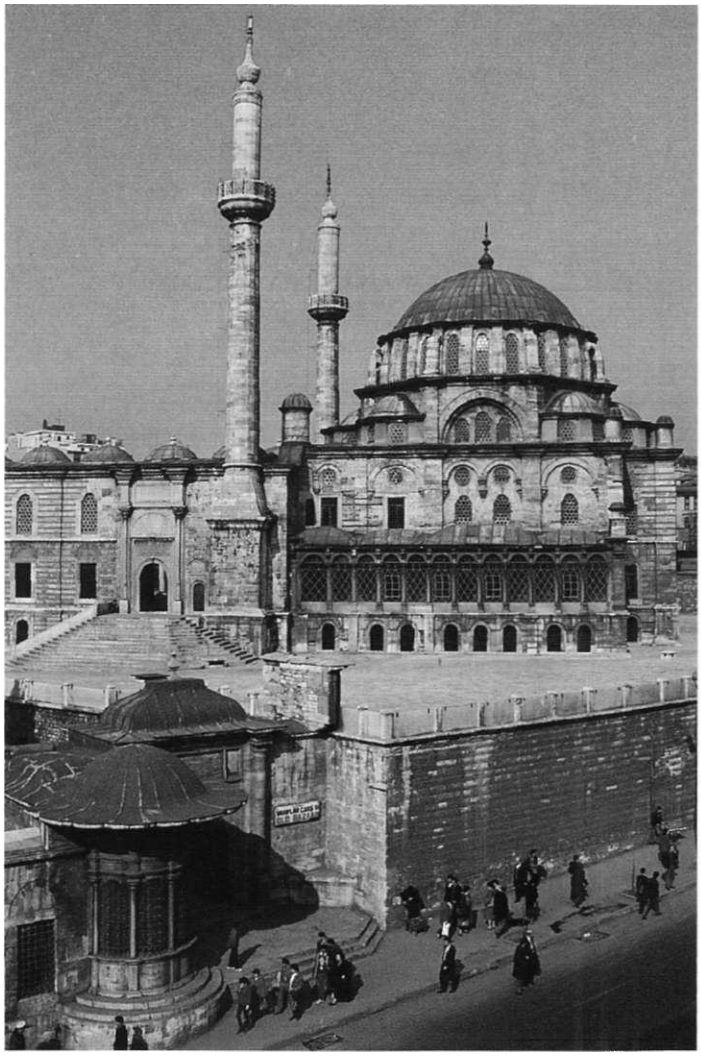

Laleli Camii ve Sebili.
Erdal Yazıcı

mevcut yapmm dış yan sofalarını içerecek kadardır ve yan cephelerdeki pencere sayısı da bodrum kat pencerelerinin düşey eksen hizalarında konumlanmak üzere dokuz adet olarak saptanmıştır. Vasıfin Selimiye Camii benzeri diye nitelediği plan bu olmalıdır. Nitekim, bodrum katın plan düzeni de bu savı doğruluyor. Alt yapmm ana taşıyıcı ayakları doğrudan doğruya yukarıdaki sekizgen sistemin izdüşümlerine denk geliyor. Oysa, daha sonra içe çekilerek sekizgenle bütünleştirilen yan duvarlar alt yapıyla bağlantılı düşünüldüklerinde tesadüfi konumda gözüküyorlar. Bunun nedeni, özgün planda içteki sekizgen sistemin yanlarda tıpkı Selimiye'de olduğu gibi dış duvarlardan bağımsız olarak konumlandırılışı olabilir.

Belge tarihsiz olduğu için tam olarak kestirilemeyen bir zamanda ilk yapının değiştirilmesi doğrultusunda bir karar alınmıştır. Yapının yanlardan ve az bir miktar son cemaat yeri tarafından daraltılması anlamına gelen bu karar, eski alt yapının inşaatının kısmen bitirilmiş oluşu nedeniyle, iki dış yan sofanın yapımını zorunlu kılmış olmalıdır. Bu sırada içe çekilen yan duvarlar üzerindeki pencere sayısı da belgede öngörüldüğü biçimde beşe düşürülmüştür. Ancak, söz konusu yeni yan duvarlann mevcut alt yapıyla taşınması mümkün olmadığından ilk tasarımda birbirlerine dikey doğrultuda uzanan kemerlerle bağlı kalın ayaklardan oluşan bodrum katın örtü sisteminde bazı değişiklikler yapmak da zorunlu hale gelmiştir. Bazilikal bir düzen gösteren alt yapının en dıştaki netlerinin örtüsü, mihraba paralel uzanan yarım kemerler tarafından taşınan yardımcı kemerlerle bu nedenle berkitilmiştir. Caminin alttaki ayakların üzerine oturmayıp açıkta kalan yan duvarları bu eklenti kemerlerle taşınmaktadır.

Gerçekleştirilen haliyle cami üslupsal açıdan döneminin bir başyapıtı sayılmaktan uzaktır. Hattâ bu karar değişikliklerinin bezeme programını da esaslı biçimde etkilemiş olduğu ileri sürülebilir. Ancak, yine de bazı teknik özelliklerinin önemli olduğu söylenebilir. Strüktürel demir kullanımı konusunda o yüzyılın genel çizgisini izlemektedir. Örneğin, cami duvarlarının en azından mahfil döşemesi kotunda çifte bir kuşaklamayla berkitildiğini gösteren ipuçlarına sahibiz. Diğer bir kuşaklamaysa, ana kubbenin oturduğu kottadır. Yarım kubbelerin üzengi kotundaki gergilerin de bir kuşaklama oluşturduğu ihtiyatlı bir biçimde öne sürülebilir. Hünkâr mahfiline ulaşan rampanın örtüsüyse, tüm 18. yy Osmanlı mimarlığında volta döşeme diye nitelenebilecek demir kirişli kagir örtülerin en geniş açıklıklı örneğidir. Yine de mimarlıkta demir kullanımı alanında Ayazma ve Nuruosmaniye gibi iki doruk yapının yanında ikinci planda kaldığı kabul edilmelidir.

Yapı malzemesi sağlanması açısından da yine klasik döneme oranla belirgin bir gelişme gözlemleniyor. 18. yy'da sık rastlanan bir durum Laleli için de söz konusu olmuştur. İstanbul Tersanesi kimi teknik araçlar açısından bir tür malzeme deposu olarak işlev görebilmektedir. Başka bir önemli gelişmeyse, örneğin, şahıs elinde olan eski sütunlar gibi değerli inşaat malzemelerine bedava el koyma yaklaşımının terk edilmiş oluşudur. Bunların tek tek para ödenerek özel ellerden toplandığı anlaşılmakta. Tuğlanm ve küfekinin de mesleği satış ve işleme olan kişilerden alındığı anlaşılıyor. Ahmet Refik'in yayımladığı bir belgedeyse, Bandırma'dan Laleli Camii gereksinmesi için renkli mermerler kestirilmesi işi, yörenin yöneticilerine havale edilmektedir.

Caminin yapımı örgütsel bir çerçevede yorumlanırsa, kısmen geleneksel pratiklere uygun, kısmense bugünküne daha yakın yöntemlerle yürütülmüştür. Her şeyden önce, harcamaların bina emini aracılığıyla yürütülmesine dayanan geleneksel, klasik sistem burada da geçerlidir. Belgeler, önce Saliha Sultanin kethüdası Ali Ağa'nrn, sonra da Yusuf Efendi'nin bu görevde bulunduklarını gösteriyor.

Medrese-. Harikzedegân (Tayyare) Apartmanlarimn üzerinde bulunduğu adada bugünkü adı Kurultay Sokağı olan eski Derbend Sokağı tarafmdaydı. Kapısının bulunduğu sokak söz konusu apartmanlar yapılırken ortadan kalkmıştır. 1894 depreminde harap olan yapı 1911'deki büyük yangında yanarak geriye dört duvar kalmış ve yerine adı geçen binalar yapılmıştır.

Han: Taş Han, Çukur Çeşme ve Sipahiler Hanı adlarıyla bilinen han iki katlı, biri büyük, ötekisi küçük iki avlulu bir yapıdır. Laleli Camii vakıf kayıtlarına göre caminin vakfından olduğu ve ulufelerini almaya gelen sipahilerin burada barındırılması için yapıldığı görüşünün yanısıra *Hadîkatü -l-Cevâmi'de* adının Katırcıoğlu Hanı olarak verilmesi, yapının külliyenin esas yapılarından biri olduğu konusunda kuşku uyandırır.

Türbe: Öndeki yapıda III. Mustafa, III. Selim (hd 1789-1807), Heybetullah, Mihrimah, Mihrişah ve Fatma sultanlar gömülüdür. Bu türbenin yanında Haseki Sultanlar Türbesi ve caminin haziresinde üzeri bronz şebekeli Âdilşah Kadirim açık türbesi vardır. Laleli Türbesi'nin parmaklık detaylarının 1818 tarihli Nakşıdil Sultan Türbesi'yle benzerlikler göstermesinden ötürü yapının bu tarihe yakın bir dönemde onarım geçirmiş olduğu ileri sürülür.

Sebil: Beş açıklıklı bir düzeni olan sebil dekorasyonu bakımından dönemin benzer yapılarına göre daha sadedir. Hasan

Paşa ve Beşir Ağa sebilleriyle benzer biçimlenme özellikleri gösteren yapının bronz parmaklık detaylarında Nuruosmaniye Sebili'nin etkileri görülür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka.* I, 23-24; Kuban, *Barok,* 30-31, 107-108; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 375-376; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975, s. 69-72; Güran, *İstanbul Hanları,* 138-139.

GÜLSÜN TANYELİ

LÂ'LÎ HACI MUSTAFA EFENDİ ÇEŞMESİ

Fatih İlçesf nde, Edirnekapı semtinde Münzevi Kışla Caddesindeki Lâ'lî Mescidi'nin yanında inşa edilmiştir.

Banisi IV. Mehmedln (hd 1648-1687) kızı Hatice Sultanin kethüdası hattat Lâ'lî Hacı Mustafa Efendi'dir (ö. 1741). Ruznâmce-i evvel görevinde bulunduğu dönemde yazılarında kendi hazırladığı kırmızı mürekkebi kullandığı için bu lakabı alan Mustafa Efendi, adı geçen çeşmeyi hanımı adına 1148/1735'te inşa ettirmiştir.

Tamamı kesme taştan yapılmış olan bu çeşme iki yüzündeki sivri kemerleri, aynataşlarındaki süslemeleri ve rozetleri ile klasik Osmanlı çeşmelerinin sadeliğine güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Dar bir saçakla nihayetlenen çeşmenin günümüzde suyu akmamaktadır. Birinci cephede aynataşını çerçeveleyen sivri kemerli nişin üzerindeki dikdörtgen alana kartuşlar içine yerleştirilen birinci kitabe yedi satırlıktır ve diğer dört kitabe gibi 1148/1735 tarihlidir. Kemerin tek süslemesi kilit taşındaki rozettir. Her iki yanına birer gülbezek işlenmiştir. Aynataşmın içinde ise tek satırlık ikinci bir kitabe daha mevcuttur. Haznesi ise çukurda kalmıştır. Çeşmenin aynı düzenlemeye sahip olan ikinci cephesinde de kemer üstünde yedi satırlık üçüncü kitabe, kemer içinde ise çok silik bir halde günümüze ulaşabilmiş dördüncü kitabe yer almaktadır. Lâ'lî Mescidine bakan cephesindeki kitabe, çeşmenin beşinci ve son kitabesidir.

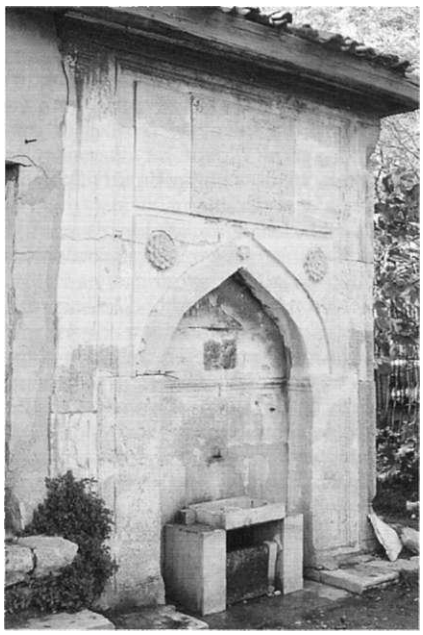

Lâ'lî Hacı Mustafa Efendi Çeşmesi
Arzu îyianlar

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* 148-149; A. Egemen, *İstanbul'un Cesme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 637-639; Haskan, *Eyüp Tarihi,* II, 121-123.

ARZU ÎYİANLAR

LA'LÎZADE ABDÜLBÂKİ

bak. ABDÜLBÂKİ (La'lîzade)

LA'LÎZADE ABDÜLBÂKİ EFENDİ TEKKESİ

bak. KALENDERHANE TEKKESİ

LAMARTINE, ALPHONSE DE

(21 Ekim 1790, Mâcon - 28 Şubat 1869, Paris) Fransız yazar ve devlet adamı.

Edebiyatta romantiklerin pirlerinden ve politikada liberallerin öncülerinden olan Lamartine, politik hayatındaki başarısızlıklarının tesellisini Doğu'da arayacaktır. 1820'de yayımladığı *Meditations* (Tefekkürler) adlı yapıtı ile meşhur olan Lamartine, 1831 milletvekili seçimlerinde yenilince, ailece ve büyük bir tantana ile Doğu yolculuğuna çıkar. Marsilya'da 1 Temmuz 1832'de gemiye biner ve Malta'ya uğradıktan sonra, o dönemde yeni kurulmuş olan Yunanistan devletinin basketi olan Nauplion'a ve hâlâ Osmanlı yönetiminde bulunan Atina'ya gelir. Ancak, asıl amacı Cebel-i Lübnan ve kutsal yerlerdir. Beyrut'ta karaya çıktıktan soma Suriye, Lübnan ve Filistin'i gezer. Oralarda iken 1833 ara seçimlerinde milletvekili seçildiğini öğrenir ve 23 Aralıkla açılacak olan mecliste hazır bulunmak üzere İstanbul üzerinden Fransa'ya dönmeye karar verir. 20 Nisan 1833'te Beyrut'tan denizyolu ile yola çıkarak, İzmir ve Midilli'ye uğradıktan sonra 20 Mayısla İstanbul'a varır.

Lamartine'in İstanbul anlatımı, edebi, ancak bugünkü okuyucuya epey abartılı ve hattâ sığ gelebilecek bir üslubun dışında pek fazla bir özellik taşımaz. Başta, dönemin hemen hemen tüm gezginlerinin birkaç sayfa ayırdıkları, kentin denizden görüntüsünün haşmeti ile sokaklarındaki pislik ve tıkanıklığı arasındaki çelişki anlatılır. Karaya, rıhtımında topların sıralandığı, yeni Tophane Kışlası'nın yanından çıkılır. I. Mahmut Çeşmesi "hint pagodu(!) biçiminde yapılmış çok güzel bir mağrip çeşmesi" olarak tanımlanır, çevresindeki görüntünün anlatımı ise gözlemden çok Mellingln aynı konulu gravürüne dayandığı izlenimini verir.

Beyoğlu'ndaki Fransız Elçiliği 1831 yangınında yanmış olduğundan, Lamartine, Sardunya Elçiliğinde kalır ve sık sık binanın çatısındaki terasa çıkarak kenti oradan seyrederek anlatır. Fransız Elçisi Roussin'le birlikte Ayasofya'ya giden yazar, Boğaziçi gezisine de çıkar, Beylerbeyi ve Beşiktaş saraylarından. Tarabya ve Büyükdere'den söz eder. 29 Mayısla oryantalist edebiyatın önemli ilham kaynaklarından biri olan esir pazarını, 21 Haziran'da da Topkapı Sarayı'nı gezer. Genellikle, padişahın Beşiktaş Sarayinda yaşadığı o dönemde, birinci ve ikinci avlular yabancılara gezdiriliyordu. Lamartine üçüncü avluyu ve köşkleri ziyaret eden ilk Avrupalı olduğunu yazar, ancak anlatımından buralarını gerçekten gezip gezmediğim anlamak güçtür. Saraydan Gülhane Bahçesine inerken, harap bir durumda olan Çinili Köşk'ü görür.

Alphonse de Lamartine
Cengiz Kahraman arşivi

25 Haziran'da Büyükdere'de bir villaları ve Belgrad Ormaninda bir- av köşkleri olan Fransız asıllı banker Alléon ailesinin yanında Belgrad Ormanını ve 29 Haziran'da Kâğıthane'yi gezer. 3 Temmuz'da Yedikule'yi gördükten sonra ayın geri kalanını Tarabya'daki Fransız Elçiliği'nin yazlığında geçirir. Aynı ayın 23'ünde Eyüp'teki arabacılardan kiraladığı hayvan ve arabalarla İstanbul'dan karayoluyla ayrılır. Edirne, Sofya, Niş üzerinden Belgrad'a ve oradan Viyana'ya gidecektir.

Bu ilk yolculuğun notları 1835'te *Voyages en Orient* adıyla 4 cilt halinde basılır. 1848 devriminden sonra Lamartine İkinci Cumhuriyetin ilk geçici hükümetini kurar, ancak liberal fikirleriyle büyük sermayeyi karşısında bulur ve giderek politik hayatın dışına itilir. Aynı zamanda mali sıkıntılarla kıvranan yazar Anadolu'da bir çiftlik işletme hayaline kapılır. İzmir yakınlarında kurulacak bu çiftliğin işletme iznini almak için Marsilya'dan 21 Haziran 1850'de yola çıkarak 1 Temmuz'da İstanbul'a varır. Mustafa Reşid Paşa ve Âli Paşa ile görüşerek padişahın onu Ihlamur Kasrinda kabul edeceğini öğrenir. Bu arada Boğaz'dan geçerken Dolmabahçe Sarayı inşaatını ve Reşid Paşanın Baltalimanindayaptırdığı sarayı görür.

Padişahla görüşme günü Fransız Elçiliğinden yola çıkarak Beyoğlu. Taksim ve Harbiye yoluyla Ihlamur'a giden Lamartine, ününü duymuş olan halkın onu görmek için sokaklara döküldüğünü yazar. Bugünkü haliyle 1853'e doğm inşa edilen Ihlamur Kasrı o tarihte, yazarın anlattığına göre, tek katlı, tek odalı, düz damlı bir av köşkü halindeydi. Odanın içi, beyaz pamuklu bezle örtülü çepeçevre bir sedir ve ortasında bir şadırvandan ibaretti. Orada, Abdülmecid'İe görüştükten sonra yazar Harbiye Kışlasında Mekteb-i Harbiye öğ-

LAMARTİNE'İN GÖZÜYLE BOĞAZİÇİ

... Tophane burnundan dönüp Avrupa kıyısı önünde demir atmış olan Türk donanmasının büyük savaş gemilerinin gölgesinde ilerlemeye başlıyoruz. Bu iri gemilerin kitleleri bir göl üstünde uyur gibi hareketsizdir. Piyade erleri gibi kırmızı ya da mavi cepkenler giymiş olan denizciler halatların üstüne uzanmışlar, ya da teknelerin çevresinde yürüyorlar. Er dolu büyük sandallar kıyıdan gemilere gidip gelmektedir; yirmi kürekçinin çektiği, Kapudan Paşa'mn zarif kayıkları yanımızdan ok gibi geçiyorlar. Amiral Tahir Paşa ve subayları kahve rengi redingot giymişler, başlarında da fes var; asil ve zarif sarığı kaybetmiş olmanın utancım duyuyor gibi kırmızı yünden bir çeşit büyük takkeye benzeyen feslerini alın üstünden gözlerine kadar indiriyorlar. Gönülleri üzgün, kadere boyun eğmiş görünen bu adamlar amber saplı uzun çubuklar içiyorlar. Sağlam, güzel yapılı otuz kadar savaş gemisinin hemen yelkenleri açıp denize açılacaklarmış gibi bir görünüşleri var; ama yeteri kadar ne subay, ne de deniz eri görülüyor, anlaşılıyor ki bu haşmetli donanma Boğazın bir süsünden başka bir şey değildir.

Padişah, karşıda Asya kıyısındaki Beylerbeyi Köşkünden donanmayı seyrederken İbrahim Paşa'nm üç-dört kadırgası banş içinde Akdeniz'i elinde tutar, Sisam'ın sandalları da Adalar Denizine hâkimdir. Savaş gemilerinin az ötesinde ve bulunduğum Avrupa kıyısında kayığım, şimdi içinde oturulmayan, harikulade güzellikte bir sarayın pencereleri önünden geçiyor. Bu sanki denizden fışkırmıştır; rüzgârdan biraz kabaran deniz suları pencereleri yalar, köpüklerini zemin katının dairelerine kadar yürütür; rıhtım merdivenlerinin basamakları sulara gömülüdür; denizden içeriye, saray bahçelerine kadar uzanan oyukların önünde parmaklılar bulunur; buralarda kayıklar barındınlmakla beraber sultan efendiler dışandan görünmeden denize girebilirler. Deniz kıyısından ötede küçük ağaçlar, leylaklar ve güllerin ardından bahçeler set set yükselirken taraçalarda altın yaldızlarla bezenmiş, kafesli, parmaklıklı köşkler görülür. Bu setlerdeki çiçekli çimenler gitgide iri meşe, çınar ve tefne ağaçlarından yapılı ormanlar, kayalıklar içinde tepelerde kaybolur.

Padişah dairelerinin açık pencerelerinden tavanların altın yaldızlı kabartmalarım, kristal avizelerini, ipek sedir ve perdelerini görüyorum. Harem dairelerinin pencereleri ince oyulmuş kaim kafeslerle örtülüdür. Bu büyük saraydan hemen sonra saraylar, yalı, ev ve bahçeler sonsuz bir dizi halinde kıyıda sıralarırnıştır. Bunlar, nazırlarının, paşaların ve bendelerin oturdukları yerlerdir. Bütün bu yapılar, serinliğini içlerine çekmek ister gibi deniz kıyısında uyurlar. Pencereler açıktır; evlerin efendileri ipek ve yaldız pırıltıları içinde büyük salonlarda sedirler üstüne oturmuşlardır; bize bakarken sohbet eder, tütün içer, şerbetierini yudumlarlar. Daireleri denizden başka, parmaklıklar, kameriyeler, küçük ağaçlar ve çiçeklerle süslü set set taraçalara da açılır. Zengin giysileri içinde bir çok uşak rıhtımların denize inen merdivenlerinde oturmuşlardır; merdivenlere yanaşık bulunan kayıkların kürekçileri, yalı sahiplerini bindirip denize açılmak için emir beklemektedirler. Harem daireleri, her yerde, bahçe ve avlularla selâmlıklardan ayrılmıştır. Bütün pencereleri kafeslidir. Yalmz, ara sıra, sarmaşıldı çiçeklerle süslü bir kafesin aralığından denize bakan güzel bir çocuk başı, bir pancuru aralayan ya da kapayan bir kadımn beyaz kolunu görüyorum.

Hepsi ahşap olan bu saraylar, yalılar çok zengin oymalarla bezenmiştir; sayısız saçakları, galerileri, parmaklıkları bulunur; bu yapılar büyük ağaçlarm gölgesinde, sarmaşıklar içinde, yasemin ve gül dalları arasında gömülüdür. Boğazın akıntıları bu yalıların tümünü yalar; sular iç avlularına kadar yürür, boyuna tazelenir ve kayıkları banndırır...

Ç. Gülersoy-N. Berk, *Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazılan,* İst., 1971, s. 96-98

rencilerinin imtihanlarına padişahla birlikte katılır.

Birkaç gün sonra, temmuzun ilk yansında İstanbul'dan ayrılan Lamartine, İzmir'deki çiftliğine gider, ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlandığından Fransa'ya döner. Geriye, bir gelir kaynağı olarak, bu yolculuğu anlatan *Nouveaux Voyages en Orient* kitabını yayımlamak kalır (2 c, Paris, 1852-1858). Aynı biçimde, geçimini sağlamak için 1854 te 8 ciltlik *Histoire de la Turquie* (Türkiye Tarihi, 8 c, 1974-1875) yazacaktır.

Bibi. L. Fam (yay.), *Lamartine, Voyage en Orient,* Paris, ty (1959); R. Mattlé, *Lamartine Voyageur,* Paris, 1936; Ahmed Refik (Altmay), *Lamartin-Türkiye'ye Muhaceret Kararı-Izmir'deki Çiftliği 1849-1859,* İst., 1925; Ç. Gülersoy-N. Berk, *Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazılan,* lst., 1971.

STEFANOS YERASİMOS

LAMBERT, JACQUES H.

Fransız şehir plancısı.

1933'te İstanbul'un planlanması için açılan uluslararası yarışmaya diğer Fransız plancılar Alfred Agache(->), Henri Prost(->) ve Alman plancı Herman Elgötz(->) ile birlikte davet edilmiştir. Türk hükümetine Fransız İçişleri Bakanlığı tarafından tavsiye edilen Lambert, o sıralarda New York, Chicago ve Paris metropoliten planlama çalışmalarında görev almış bir uzmandır. Lambert'in, İstanbul'un Doğu'nun en önemli transit, sanayi, kültür, spor ve turizm merkezi olduğunun kabulüne dayandırdığı önerilerinin en dikkat çekici olanlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Lambert, İstanbul'un yeni limanının Marmara sahillerinde, Kumkapidan başlayıp, Bakırköy'ün batısına kadar uzanan geniş bir sahada kurulmasını önerir. Böylelikle 20 km'yi aşkın bir rıhtım uzunluğu elde edilecektir. Sur dışında limanın gerisindeki saha ise Lambert'e göre sanayiye ayrılmalıdır. Sarayburnu ve Sultanahmet çevresi, müze, akademi, kütüphane gibi kültürel kullanımlara tahsis edilmelidir.

Benzeri önerilere Bouvard ile Prost gibi diğer Fransız şehircilik uzmanlarında da rastlanması ilginçtir.

Galata ve Beyoğlu arasındaki seviye farkından dolayı araç bağlantısının helezoni rampaya sahip bir kule vasıtasıyla sağlanması ya da Moda ile Küçükmoda arasında motorlu araçlar için bir viyadük inşa edilmesi, Lambert'in oldukça renkli ve fantezili önerileri arasında sayılabilir.

Yarışma jürisi Lambert'in önerilerini genelde olumlu değerlendirmemiş, bazı durumlarda da zayıf ve yetersiz bulmuştur. Lambert'in muhtemelen daha önceki metropoliten planlama tecrübelerinin etkisiyle, sorunlar karşısında tek bir çözüm üzerinde ısrar etmek yerine, diğer yarışmacılardan farklı olarak, değişik seçenekler ortaya koyup nihai tercihin daha ayrıntılı etütlerle yapılması yönünde bir tavır geliştirdiği görülür. Günümüz anlayışına daha yakın ve daha profesyonelce denebilecek bu tavrın, dönemin kesin ve hızlı çözüm arayışlarına yeterince hitap etmediği ve Lambert'in önerilerinin pek fazla dikkate alınmadığı, sonuç olarak Lambert'in İstanbul ile olan kısa süreli ilişkisinin fazla bir iz bırakmadan sona erdiği söylenebilir.

Lambert'in İstanbul'a ilişkin önerilerinde, kendisinden önceki ve sonraki Fransız uzmanlarda görülen bazı genel yaklaşımlara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Görsel-estetik yam ağır basan, kimi zaman anıtsal düzenlemeler ve ülkenin şartlarını zorlayacak ölçüde büyük yatırımlar gerektiren pahalı çözümler bu tür yaklaşımlar arasında sayılabilir.

Döneminde İstanbul'da bir iz bırakmamış olmasına karşın Lambert, Üsküdar-Kadıköy arasında Bağdat Caddesi'ne bağlanan bir sahil yolu inşa edilmesi, yine suriçinde bugünküne oldukça yakın bir yol strüktürünün inşası ve en önemlisi planlama için belediye bünyesinde "nâzım plan bürosu" ve buna bağlı bir "danışma kumlu" oluşturulması gibi zamanında gereğince değerlendirilememiş, ancak çok sonraları gerçekleşmiş önerilerde de bulunmuştur.

Lambert'in, önerilerine bakarak, bugün Türkiye'deki resmi kent planlama yöntemi ve söylemi olan ve 1930'larm dünyasında çok önemli bir yenilik sayılan "kapsamlı planlama" içinde değerlendirilebilecek bir yaklaşıma sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Lambert'in İstanbul için önerileri kabul edilmemiş olmasına karşın, kendisine 1939 ve 1941'de Erzurum ve Trabzon kentlerinin planlan yaptırılmıştır.

M. RIFAT AKBULUT

LANGA

Bugünkü Yenikapı bölgesinde bulunan; Aksaray'dan Marmara sahiline dik inen Namık Kemal Caddesi ile doğuda ona paralel Mustafa Kemal Caddesi'nin iki yanında ve arasında yer alan eski semt. Bizans döneminde Marmara kıyısında, bugünkü Yenikapı sahillerinde uzanan kıyı şeridi ve Eleutherius Limanı(->) ile hemen yanındaki Theodosius'un Limanı'nm(->) bulunduğu yöre.

O zamanlar iç kesimleri "Vlanga", "Ulanka" veya "Langa" adlarıyla bilinen yöre, antik Theodosius'un Limam'na dökülen Bayrampaşa Deresi'nin(->) (Lykos Deresi) taşıdığı alüvyonlardan oluşan verimli topraklar yüzünden her zaman bostanlarıyla ünlüydü.

Burada bulunan ve bugün tümüyle dolmuş olan liman ise 4. yy'dan itibaren önemli bir limandı. Tarihçiler bu limanın, daha çok Mısır'dan gemilerle gelen buğdayın boşaltılması için kullanıldığı ve Vlanga'da buğday ambarları bulunduğu görüşündedirler.

Vlanga'mn kelime anlamı Yunanca "dışarı" demektir. Bu da Langa'nın sur dibinde, Marmara'nın güney surlan dışına taşan bir semt olduğunu anlatmaktadır. Vlanga adının ilk kez 12. yy'da kullanılmaya başlandığı sanılmaktadır. I. Andronikos Komnenos (hd 1183-1185) bu yörede bir köşk yaptırmıştır. 13. yy'ın ikinci yarısında Langa bölgesine Konstantinopolis'in Yahudileri yerleştirilmiştir.

Osmanlıların İstanbul'u almalarından soma, semtin surların içinde kalan bölümü Küçüklanga Bostam, sur dışı bölümü Büyüklanga Bostanı olarak anılırdı. 15- yy'da sur dışında kalan Büyüklanga Bostam'mn doğusu ve batısı da duvarlarla çevrildi. 16. yy'da yeni bir sur daha yapıldı. Bugün Yenimahalle İstasyonu'nun yer aldığı bölge ise denizin doldurulmasıyla elde edilmiştir.

Bugün batıdaki Küçüklanga'yı doğudaki Büyüklanga'dan Mustafa Kemal Caddesi ayırmaktadır. Bir zamanlar bostanlan ve sebzevatıyla tanınmışken, günümüzde Büyüklanga yoğun bir yapılaşma ve geçiş bölgesi özellikleri göstermektedir. Küçüklanga ise bostanların anısını sadece sokak isimlerinde barındıran, yeşil saha bile denemeyecek bir mekândır. Burada sadece salaş yapılar ve eski bostan arazisi bulunur. Langa'nın idari sınırları küçülmüş; son 30 yılda eski kozmopolit ahalisi ve mimari yapısı süratle değişmiş; çirkinleşen ve konut bölgesi özelliklerini hızla yitiren bir semt olmuştur.

Bugün Yenikapı Istasyonu'ndan itibaren Mustafa Kemal Caddesi'nin ikiye ayırdığı Büyüklanga ve Küçüklanga birbirinden kopuk iki mahalle haline gelmiştir. Küçüklanga doğuda Mustafa Kemal Caddesi, kuzeyde Küçüklanga Caddesi, güney taraftan da demiryolu hattıyla çevrili, halen bostan artıklanyla dolu bir sahadır. Bazı depo ve salaş binalarla kötü bir yapılaşma görüntüsü sergiler. Buradaki eski bostanları, Langa Bostanları Sokağı, günümüzde sadece adıyla yaşatmaktadır. Eski meşhur Langa marulu ve hıyarı ise artık yetiştirilmemektedir.

1500'lü yıllarda Kadırga Limanı, Tersane ve Langa Bölgesi'ni gösteren bir gravür. Müller-Wiener, *Bildlexikon*

Semtin meskûn kesimi olan, Mustafa Kemal Caddesi'nin doğusundaki Büyüklanga büyük değişiklik geçirmekte ve halen konut semti olmaktan çıkıp, "bavul ticareti", Doğu Avrupalı turistlerin barındığı oteller, ucuz lokantalar, büfe ve birahanelerle, giderek şehrin asayiş bakımından da sorunlu olmaya aday semtlerinden birine dönüşmektedir. Otellere, büfelere vb' lerine ilaveten, işporta vb dükkânlar, gıda ve giyim mağazaları, birkaç atölye, Büyüklanga'nm manzarasını değiştirmiştir.

1950'lerde Büyüklanga Rum, Ermeni ve Müslüman Türk grupların bir arada yaşadığı bir esnaf ve işçi mahallesiydi. O günleri bilenlerle yapılan mülakatta, bu üç grup arasındaki ilişkilerin istanbul'a ve Langa'ya İstanbul dışından göçün arttığı yıllarda bozulmaya başladığı, bilhassa mahalle gençleri arasında kavgaların çıktığı ifade edilmiştir. Yeni sakinler eski komşulara alışana kadar, mahallenin her sınıf halkı ya başka semtlere ya da yurtdışına göç etmiş ve semt sürekli bir nüfus değişimi geçirmiştir. Bugün eski sakinlerin pek azı burada oturmaktadır.

Büyüklanga'nm sınırı batıda Mustafa Kemal Caddesi ve Aksaray Caddesi; kuzeyde Hayriye Tüccarı Caddesi, doğuda da Koska'ya(->) doğru uzanan Asya Sokağı ile çizilebilir. Büyüklanga'nm doğu komşusu Kumkapı Nişanca Mahallesi'dir.

Langa, bir zamanlar deniz tarafındaki surlarla bitermiş. Bugün bu surların yerinde Langa Hisarı Sokağı bulunmaktadır. Daha güneyde ağır bir trafik yükü taşıyan dolgu saha ve yolu gelir. Burada bulunan banisi Malkoç Süleymanzade Ebubekir Efendi olan 17. yy yapısı Malkoç Süleyman Ağa Camii 1868'de Sahaflar Şeyhi Ali Hoca tarafından yeniden yaptırılmış ancak bu cami sahil yolu yapımı sırasında büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Semtin eski camilerinden biri olan ve Mermerciler Sokağında bulunması gereken I. Ahmed'in muhasebecilerinden Ahmed Efendi'nin yaptırdığı Muhasebeci Camii de böyle ortadan kalkan, yerini küçük bir meydan ve bir "cafe"nin aldığı yapılardandır. Langa'nın cami, mescit ve kiliselerinin pek azı bugüne kadar gelebilmiştir. Vatan ve Millet caddeleri ekseni ve sahil yolunun suriçi İstanbul'da teşvik ettiği beton yapılanmanın ve yoğun trafiğin yarattığı tahribatın en çok vurduğu semtlerin başında Langa ve Lalelinin geldiği söylenebilir.

Langa'da, ünü günümüze kadar gelen ve semti etkilemiş olan bir isim, Kâtip Kasım'dır. Yaptırdığı halen yaşayan cami kendi adını taşır (bak. Kâtip Kasım Camii). Bu

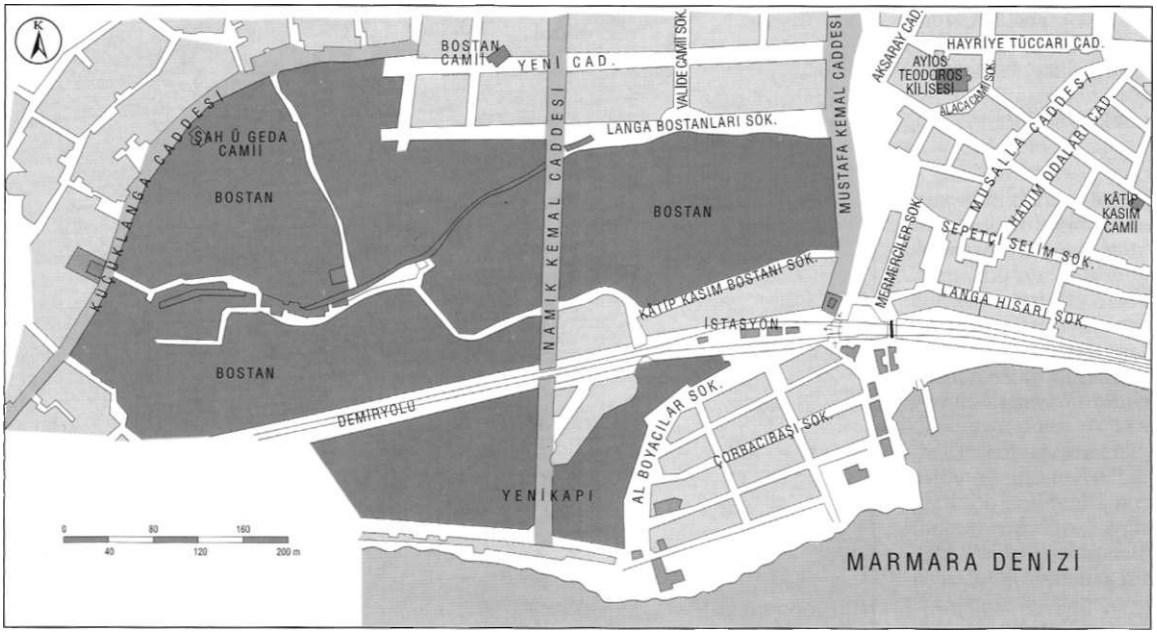

Langa, 1936 Pervititch haritasından yararlanılarak hazırlanmıştır. *İstanbul Ansiklopedisi*

cami Büyüklanga tarafmdadır. Ancak hem Küçüklanga'yı hem de Büyüklanga'yı boydan boya kat eden yol da (Küçüklanga tarafında Kâtip Kasım Bostanı Sokağı, Büyüklanga'da, Kâtip Kasım Camii Sokağı) onun adını taşır. Bazı kaynaklarda **16.** yyin başlarında II. Bayezid'in (hd 1481-1512) sır kâtibi olarak geçen Kasım Bey semtte bostanı, evleri, emlaki, akarı ve bir de camii olan önemli bir zat olarak semtin bazı yörelerine admı venniştir. Bu, İstanbul'da sıkça rastlanan bir tarihselleşme biçimidir. Bazı semtlerde emlak akarı olup, orada mektep, çeşme, cami veya mescit yaptıran bir kişi ne siyasi ne de kültür tarihi bakımından rehberde yeri olmasa da imar etmiş ve yaşamış olduğu semtle şehrin ebedi simaları arasına girmektedir.

Langa'nın sokak isimleri belediye meclisleri tarafından değiştirilmemiş ve tarihi aksettiren isimlerdir. Hadım Odaları Sokağı, burada hadımağalarımn bir vakıf veya emlaki olup olmadığını araştırmayı gerektirir. Sonra Sepetçi Selim Sokağı, Beşikçi Sokağı, Mermerciler Sokağı, Hayriye Tüccarı Caddesi gibi esnaf isimleri; Natırkızı Sokağı, onun yanmda Paşazade Sokağı semtin eski atmosferini yansıtan sokak isimleridir.

Bugün Ayios Teodoros Rum-Ortodoks Kilisesi'nin bulunduğu Alaca Camii Sokağına adını veren mescit de 18. yy'daki yangınlardan birinde ortadan kalkmıştır. Bizans'tan kalma kiliselerden biri olan Ayios Teodoros'la aynı sokakta, avlusunda aynı adı taşıyan ve Ayios Yeoryios kabartmasıyla tanınan bir ayazma vardır. Ayios Teodoros 1830'da tamir görmüş ve bugünkü haliyle yeniden inşa edilmiştir. Kilisenin sol tarafında yakın zamanlara kadar bir Rum ilkokulu da vardı. Büyüklanga Sepetçi Selim Sokağındaki loannes Pródromos Ayazması da, semtte Rum Ortodokslarından kalan ikinci bir anıttır. Ayazmaya bir evin girişinden geçerek girilir. İnciciyan'a göre Langa'da 2 Ermeni kilisesi de vardı. Bunlardan biri Çinili Hamam yakınında olan Surp Sarkis, diğeri Yenikapı'ya doğru Hisardibi'nde Surp Niğoğayos'tu. Her ikisi de bugün kaybolmuştur.

Bibi. *İstanbul Şehir Rehberi,* İst., 1934; "Ayios Ioanis Ayazması", "Ayios Teodoros Rum Ortodoks Kilisesi", "Ayios Teodoros Ayazması", *İSTA,* III; İnciciyan, *İstanbul;* Kömürciyan, *İstanbul Tarihi; Eminönü Camileri;* Öz, *İstanbul Camileri,* II.

ILBER ORTAYLI

Langa'da bir ara sokak. *Hazım Okurer, 1994*

LATİFİ

(1491, Kastamonu - 23 Ekim 1582, Kızıldeniz) Divan şairi ve tezkire yazarı.

Asıl adı Abdüllatîf tir. II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) şairlerinden Hamdî Çelebi'nin oğludur. Kastamonu'da eğitim gördü. Şiir ve inşada başarı gösterdi. Çeşitli muhasebe ve kitabet görevlerinde bulundu. Bir ara Belgrad ve Rodos imaret kâtipliklerini yürüttü. Son görevi Mısır' davdı. Buradan Yemen'e giderken bindiği geminin Kızıldeniz'de batması sonucunda boğularak ölmüştür.

En önemli eseri *Tezkire-i Latifi* (İst., 1896) olarak tanınan *Tezkiretü'ş-Şuarâ'sidir.* Diğer eserleri arasında *Divan, Füsûl-i Erbaa, Subhatü J-Uşşâk, Nazmü 7-Cevâhir, Enisü'l-Füsehâ* ve *Esmaü's-Suverü'l-Kur'an* sayılabilir.

Latifinin istanbul'la ilgili eseri manzum ve mensur olarak kaleme aldığı *Evsâf-ı İstanbul'dur* (İst., 1577). Eser İstanbul'un **16.** yy'daki durumunu geniş açılımlarla anlatır. Pek çok semt, kurum ve mekân hakkında önemli bilgiler içeren risale, devrin sosyal hayatını ve fikri platformunu da detayıyla ele almıştır. 1 mukaddime, 6 bölüm ve 1 hatimeden oluşan eser, denilebilir ki İstanbul'un bir kütüğüdür. Latifi, Tacizade Cafer Çelebi'den(->) sonra İstanbul hakkında hususi bir bilgi kaynağı olmak üzere yazdığı bu eserinde öncelikle İstanbul'un paha biçilmezliği ve eşsizliğinden uzun uzun bahseder *{Letafetten naziri yoktur elhak/Nazirin çeşm-i evvel görmüş, ancak irem bağı budur der her görenler / Ki çıkmak istemez ana girenler).* İstanbul'u pek çok diyardan üstün tutması *{Övme ey hâce bize Hind ü Hatâ vü Huten 'i /Bundadır lutf u şeref buna Sitanbul der-*

lef) şehre bağlılığının da bir göstergesidir. Zaman zaman buradaki mahbuplardan da şikâyette bulunan *{Uşşâkı müflis eyledi simin-bedenleri/Soydu kefensiz eyledi gülpirehenleri)* Latifi, şehirdeki sosyal hayatı, orta tabaka insanı gözüyle kaleme almıştır. Küçük memuriyetlerde geçen ömrünün önemli bir kısmını İstanbul hasretiyle geçirmiş olması, şehre karşı tutkusunu da artırmıştır. Bunun içindir ki *Evsâf-ı istanbul'da* şehrin hiçbir güzelliği göz ardı edilmemiştir. Saray bahçesi, Ayasofya, Fatih Camii, Bedesten, Galata, Kâğıthane, Göksu vb insan yığınlarının günlük hayatına sahne olan mahaller, özel bölümler halinde şiire dökülmüştür. Eser **16.** yy sanatlı nesrinin bir örneği olduğu kadar İstanbul'un sanatkâr kaleminden çıkmış önemli bir vesikasıdır. Yer yer müellifin ruh halini, kişiliğini, fikirlerini de belirten bu küçük ama önemli eserde yaşadığı dönemin İstanbul'unun her türlü sosyaİ, siyasal, kültürel ve mimari çehresini bulmak mümkündür. Zaten Latifi, eserini okuyucuya İstanbul'u her yönüyle öğreten bir şehir rehberi olması amacıyla yazmıştır.

Bibi. N. Suner (Pekin), *Latifi, Evsâfı İstanbul,* İst., 1977, s. VII vd; Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul,* 38 vd.

İSKENDER PALA

LATİN İMPARATORLUĞU

IV. Haçlı Seferi sonucu, 13 Nisan 1204-25 Temmuz 1261 arasında Konstantinopolis'te Bizans İmparatorluğunun yerine kurulan imparatorluk.

Çağdaşları tarafından "Romania" ya da "Imperium Constantinopolitanum" adıyla anılmıştır. Latin İmparatorluğu Bizans'ın hâkim olduğu tüm topraklarda egemenlik iddiasında bulunmakla beraber gerçek anlamda ancak başkent çevresinde hâkim olabildi ve Trebizond (Trabzon), Nikaia (İznik) ve Epiros'ta (Yunanistan) odaklanan Bizans muhalefeti Latin İmparatorluğu'nu sürekli tehdit etti.

Fransız ve Flaman şövalyelerininin önderliğindeki çeşitli ülke askerlerinden oluşan ve Bizans'tan nefret eden Venediklilerin daha sonra katılımıyla güçlenen IV. Haçlı ordusunun hedefi Mısır, amacı ise Suriye Hıristiyanlarının güvenliğini sağlamaktı. Fakat Venedik Doju Enrico Dandolo'nun etkisiyle orduların yönü Konstantinopolis'e çevrilmişti. O sıralar tahttan indirilmiş olan II. İsaakios Angelos (hd 1185-1195 ve 1203-1204) ve oğlu IV. Aleksios Angelosün haklarını geri verme iddiasıyla şehri işgal eden Haçlılar, Konstantinopolis'i tarihin gördüğü en acımasız yağmalardan birini gerçekleştirerek talan ettiler, Ortodoks kiliselerini Katolik kilisesine çevirdiler, kutsal emanetleri ve kenti süsleyen binlerce eseri kendi ülkelerine kaçırdılar. Bu tarihte Venedik'e götürülen eserler arasında, San Marco Katedrali'nin önünde halen görülebilen Dört Atlı Heykeli de (Quadriga) bulunmaktaydı.

Haçlılar, şehri 12 kişilik bir komite **(6**'sı Venedikli, **6**'sı diğer Haçlı ülkelerinden) ile yöneteceklerdi. Latin imparatorları herşeye rağmen Grek geleneklerini ve kurumlarım muhafaza etmeyi tercih ettiler. Örneğin mor ayakkabı giyerek Ayasofya'da taç giydiler, Grek unvanlarının Latince şekillerini (kayser, sevastokrator, protovestiarius gibi) kullandılar.

Latin İmparatorluğu bir çeşit feodal beylikler toplamı idi. İmparatorluğun yönetimi ise ilkeleri daha önceden belirlenmiş üç anlaşma uyarınca yürütülecekti. Bunlardan birincisi Mart 1204'te Venediklilerle Haçlılar arasında yapılan ve imparatorun seçimi konusunu içeren antlaşma metni idi. İkincisi Eylül-Ekim 1204'te imzalanan ve toprağın taksimi ilkelerini belirleyen "Partitio Romaniae" antlaşması, üçüncüsü ise Venediklilerin imparatorla ilişkilerini düzenleyen bir anlaşma idi.

9 Mayıs 1204'te Fiandre Kontu Baudouin (hd 1204-1205) konsey tarafından imparator seçildi ve imparatorluğun paylaşımına geçildi. Daha önce yapılan antlaşma uyarınca imparator devlet arazisinin dörtte birini alıyor, kalan dörtte üçün yarısı Venediklileri, yarısı da diğer şövalyeler arasında paylaşılıyordu. Venediklileri özellikle kendi ticaret yolları üzerindeki adalar ve limanlarda egemenlik kurmayı tercih ettiler. Konstantinopolis'in sekizde üçü de Venediklilere bırakıldı. Böylece Venedik Doju Dandolo kendini "Roma İmparatorluğu'nun dörtte birinin ve diğer dörtte birinin yarısının efendisi" olarak tanımlama hakkına sahip oluyordu. Boğazların kontrolü ve Ayasofya da onlara bırakıldı ve her türlü vergiden muaf tutuldular.

Baudouin'in 1205'te Bulgar Kralı Kaloyan tarafından yenilgiye uğratılarak hapsedilmesinden sonra kardeşi Henry (hd **1206-1216)** yönetimi ele aldı ve Baudouin'in öldüğü kesinleşince imparator oldu. Latin yöneticilerin en yeteneklisi ve uzak görüşlüsü olan Henry zamanmda, imparatorluğun çeşitli yerlerindeki prenslikler ve dukalıklarla ilişkiler iyileştirildi. O sıralar Kaloyan'ın ölümü bir fırsat olarak değerlendirildi ve Bulgarlarla akrabalıklar kurularak uzlaşma sağlandı. Öte yandan Atina ve Akhaia dukalıklarında yaşayan Grek halkın desteği de alındı. Adaletli ve uzlaşmacı tavrıyla Grek tebaa arasında büyük saygınlığı olan Henry'nin **12l6**'da ölümü üzerine Latin baronlar Henry'nin kız kardeşi Jolande'ın kocası Pierrel (hd 1217) imparator yaptılarsa da, Pierre 1217'de Bizans soylusu Teodore Komnenos Dukas tarafından tutsak edilince **1219**'a kadar karısı Jolande iktidar oldu. Bundan sonra bazı kesintilerle Jolande'ın yerine oğlu Robert (hd **1221**-1228) ve ardından onun kardeşi II. Baudouin (hd 1228-**1261)** başa geçti. Ancak Baudouin çok genç olduğundan devleti **1231-1237** arasında Jean idare etti. Fakat bu imparatorlar zamanlarının çoğunu Batı Avrupa'da geçirdiler.

Latin İmparatorluğunun en önemli unsuru olan Venediklileri Konstantinopolis'te bir "podestà" ve bir "konsüle yönetildiler. Bizans ticaret yaşamında neredeyse bir tekel gibi davranan ve donanmayı da kontrol eden Venediklileri bu durumdan aldıkları güçle imparatorluk kararlarını veto edebiliyorlardı.

Mart 1204'te işgalden hemen önce yapılan antlaşmaya göre Venediklileri ya da diğer Haçlı güçleri arasında imparatorluk makamını elinde tutmayanların Konstantinopolis patriğini seçme hakkı vardı. Bu hak uyarınca Venediklileri, Ayasofya'da kendilerine ait bir katedral ve bunun kadrosunu, sonra da patrik olarak Thomas Morosini'yi seçtiler. Papa III. Innocentius bu seçimi onayladı fakat daha sonra papanın kendisi ve halefleri Konstantinopolis patriklik makamını Venediklilerden kurtarmaya çalıştılar ve patrikleri bizzat atadılar. Bizans kilisesinde yüksek görevlerin Latinlerce yürütülmesine karşın daha aşağı düzeylerde Grek din adamlarının hâkimiyeti sürdü ve bunların çoğu Latin patriklere tabi olmayı reddederek İznik'teki Ortodoks patriğe bağlı olmayı tercih ettiler. Bu dönemde Konstantinopolis'teki Dominikenler(->) ve Fransiskenler(-0 gibi Katolik azınlıklar bazı ayrıcalıklar elde ettiler.

Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğu'na karşı yürütülen Grek muhalefetinin merkezleri, I. David Komnenos'un egemen olduğu Trebizond, I. Teodoros Laskaris'in hüküm sürdüğü Nikaia ve Mihael Angelos Dukas'ın yönetimindeki Epiros bölgeleriydi. 1208'de Nikaia'da Bizans imparatoru olarak taç giyen Laskaris zamanında (1204-1222) Bizans ile Haçlılar arasındaki ilişkiler görece yumuşak oldu. Fakat 124l'de Bulgaristan Kralı II. John Asen'in ölümünü fırsat bilen yeni Bizans imparatoru III. İoannes Dukas Vatatzes (hd 1222-1254), Bulgaristan topraklarım ele geçirerek Latin Imparatorluğu'nu dört bir yandan kuşatmayı başardı. Bu tarihten itibaren Haçlıları koruyan unsurlar Venedik donanması, papalık desteği ve Batı Avrupa'dan gelen parasal yardımlardan ibaretti. Böylece Papa IV. Innocentius, İmparator Vatatzes'in papalığın üstünlüğünü kabul etmesi koşuluyla Konstantinopolis! Bizans imparatorlarına bırakmayı kabul edecek duruma gelmişti (bak. kiliselerin birleşmesi). Bu tarihlerde Latin İmparatorluğu öylesine yoksullaşmıştı ki, II. Baudouin oğlunu borç karşılığı Venedik tacirlerine rehin vermişti. 13 Mart **126l**'de, Venediklier tarafından ticari imtiyazları ellerinden alınan Cenevizlileri-») Nikaia imparatorlarından VIII. Mihael Paleólogos (hd 1259-1282) ile Nif'te (bugün Kemalpaşa) bir antlaşma imzalamışlardı. Fakat Latin İmparatorluğuna nihai darbe tümüyle rastlantı sonucu vuruldu. Temmuz 1261'de Bulgar sınırlarını kontrol etmek için Trakya'ya gönderilen Bizans Birliği'nin komutanı Aleksios Strategopulos, Konstantinopolis önlerinden geçerken, kentin neredeyse korumasız olduğunu görmüştü. Venedik donanmasının da Karadeniz'e sefere çıkmasını fırsat bilen Strategopulos, ani bir kararla başkente bir baskın düzenledi ve hemen hiç mukavemet görmeden 25 Temmuz 126İ sabahında Latin İmparatorluğu'na son verdi. Son Latin kralı II. Baudouin ve adamları ise batıya kaçtılar.

15 Ağustos **1261**'de VIII. Mihael Paleólogos törenlerle şehre girdi. İmparator, İn-

cilci Lukas'ın eseri olduğuna inanılan mucizevi Hodegetria ikonası (bak. Hodegetria Manastırı ve Kilisesi) ile karşılandı, önce Studios Manastırına (bak. İmrahor Camii), sonra da Ayasofya'ya gitti. Aynı yılın eylül ayında imparator ve karısı Teodora patriğin elinden bir kez daha taç giydiler. Bu arada meşru imparator IV. Laskaris olayların dışında bırakılıyor, birkaç ay sonra gözlerine mil çekilerek saf dışı ediliyor ve böylece Paleólogos Hanedanı'nın(->) iktidarı başlıyordu.

Bibi. J. Longnon, *L 'empire latin de Constantinople et la principante de Morée,* Paris, 1949; B. Hendrickx, "Les institutions de l'empire latin de Constantinopi (1204-1261)". *Byzantina.* S. 6 (1974), s. 85-154; ay, "The Main Problems of the History of the Latin Empire of Constantinople (1204-1261)", *Revue belge dephilologie et d'histoire,* S. 52, 1974, s. 787-799; R. L. Wolff, *Studies in the Latin Empire of Constantinople,* Londra, 1976; ay, "A New Document from the Period of the Latin Empire of Constantinople; The Oath of the Venetian Podesta", *Annuaire de l'institut dephilologie et d'histoire orientales et slaves,* S. 12 (1953), s. 5239-573; Ostrogorsky, *Bizans,* 387-416; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi,* Ankara. 1975, s. 288-342.

AYŞE HÜR

LATİNLER

Latince "Latini" sözcüğü, erken Bizans döneminde, yaşamlarını özgür olarak sürdüren fakat öldükten soma köle hukukuna tabi tutularak malları efendilerine devredilen bir grup halkı anlatıyordu. 531'de I. İustinianos(->) tarafından bu statünün kaldırılmasıyla uzun süre bu terime rastlanmaz. Grekçe Latinos deyimi ise 11. yy'dan itibaren değişik bir anlamda ortaya çıktı. 1054 tarihli bir patriklik belgesinde, Grekçe "Latinoi" sözcüğü, italyan dili ve karakterinin yerine kullanıldı. A. Komnena(->). I. Kinnamos(->) ve N. Honiates(-*) gibi yazarların sık sık zikrettiği terim, zamanla Bizans topraklarında yaşayan Batılıların tümü için kullanılır oldu.

Latinler gerek ticaret yapmak, gerekse askeri hizmetlerde bulunmak amacıyla geldikleri gibi evlilik yoluyla da imparatorluk ailesine katılmışlar, iktidara ortak olmuşlardır. Belgelerde Konstantinopolis'te ve diğer Bizans şehirlerinde yaşayan pek çok Greko-Latin ailenin adı (Frangopuloslar, Varangapuloslar, Umpertopuloslar, Raoullar ve Rogerioslar gibi) zikredildiği gibi, saraya gelin gelen pek çok Avrupalı soylunun adı da bilinmektedir.

Konstantinopolis'te Latinlerin koloni kurduğu ilk bölge Haliç sahillerinde idi. Bugünkü Sarayburnu ile Eminönü arasındaki gemiciliğe çok elverişli bu bölgede her koloni, etrafı duvarlarla çevrili özel mahallelerde yaşardı. 13. yy'dan itibaren başta Cenevizliler ve Venedikliler olmak üzere pek çok Latin topluluğu Galata ve Pera'ya (Beyoğlu) yerleşmeye başladı. Diğer kolonilerde olduğu gibi Latin kolonilerinin de kendilerine ait kiliseleri, iskeleleri, tüccar evleri, depolan ve açık pazar yerleri vardı. Koloniler Konstantinopolis'te yaşayan cemaatin seçtiği danışma meclisine başkanlık eden ve anavatandan atanan "legaf'lar (elçi) tarafından yönetilirlerdi. Denizcilik ve ticarette uzmanlaşmış Latinler, zenginlikleri yüzünden başkentin Grek halkının kıskançlık ve öfkesine maruz kalmışlar, bu yüzden de sık sık taciz edilmişlerdir.

Konstantinopolis'e yerleşen ilk Latinler, 10. yyin sonlarında İtalya Yarımadası'ndan gelen Amalfililer(->) ve Venedikliler^-») olmalıdır. Bunları, Komnenos Hanedam'mn(->) ilk üyesi I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) tarafından verilen imtiyazlarla Konstantinopolis'e yerleşen Cenevizlileri-») ve Pisalılar(->) izler. I. Manuel Komnenos'un(->) (hd 1143-1180) kadim Roma İmparatorluğunu yeniden kurmak amacıyla İtalyan şehir devletleri ile yakm ilişkiler kurma politikası uyarınca verdiği imtiyazlarla kurulan diğer bir koloni ise Ankonalılara(->) aittir.

Bu yıllarda Konstantinopolis'te yaşayan Latinlerin sayısının 60.000 kadar olduğu sanılmaktadır. Manuel zamanında kenti ziyaret eden seyyah Tudelalı Benjamin Konstantinopolis'in dünyanın en canlı alışveriş merkezlerinden olduğunu kaydeder. Manuel'in ölümünden sonra tahta geçen II. Aleksios zamanında (1180-1183) ordunun en iyi unsurları Latinlerden oluşuyordu. Fakat 1182'de Grek halkın başlattığı ayaklanma sonucu şehirdeki Latinler büyük bir kırıma kurban gittiler.

Angelos Hanedanı dönemi (1185-1204) Latin kolonilerinin yeniden parladığı yıllardır. 1204-**1261** arasmda Konstantinopolis'te kurulan Latin İmparatorluğu, İtalyan kolonilerinden Venediklilerin ve kısmen de onlarla ittifak kuran Pisalıların politik ve ekonomik açıdan güçlendiği, buna karşılık Cenevizlilerin ve müttefiklerinin saf dışı olduğu dönemdir.

13-14. yy'da Venedik ve Cenova'mn himayesi altında Konstantinopolis'te faaliyette bulunan diğer Latin asıllılar arasında, Barililer, Tranililer. Sicilyalılar, Provanslılar (Marsilyalılar, Montpellierliler ve Narbonnelular), Katalanlar (Valensiyalılar, Barselonalılar) vardı. Bunlardan Katalanlar 1268' de Konstantinopolis'te konsolos bulundurma hakkını elde etmişler, 1302-1305 arasında Roger de Flor komutasındaki bir büyük Katalan bölüğü başkenti özellikle Osmanlılara karşı korumak amacıyla Konstantinopolis'te bulunmuştu. 1352'de bir Katalan donanmasının, Osmanlılarla ittifak kuran Cenevizlilere karşı Bizans'ın yanında Konstantinopolis önlerinde savaştığı bilinmektedir.

1327-1347 arasında çeşitli tarihler taşıyan Ceneviz dokümanlarına göre, Pera' da faaliyet gösteren Montpellier ve Narbonne kolonileri Bizans sularında yoğun biçimde ticaret yapıyorlardı. Bu tarihten sonra bilgilerin azalmasının nedeni 1348' de Avrupa'yı kasıp kavuran veba salgınında kolonilerin anavatanlarının neredeyse yok olması olabilir.

Konstantinopolis'e görece geç yerleşen diğer Latin halkı ise Floransalılardırf-»). 1422'de başkentte bir konsolosları olmasına karşın ticari ilişkileri ancak 1453'ten sonra Osmanlılar döneminde gelişebilen Floransalılar, aynen Cenevizliler ve Venedikliler gibi İstanbul'da kalıcı olmayı başaran nadir Latin cemaatten biriydi.

Konstantinopolis'in Osmanlılarca alındığı 1453'e kadar varlığmı koruyabilen Latin kolonilerinden Ankonalılar, Cenevizliler, Venedikliler ve Floransalılar bu tarihten sonra "Frenkler" olarak adlandırılmışlardır. Kentin Osmanlılarca kuşatılması sırasında Venedik birliklerinin Bizans saflarında çarpışmasına karşın, tarafsız kalmayı tercih eden Cenevizliler bu davranışlarının ödülünü, II. Mehmed (Fatih) tarafından kendilerine tanınan çeşidi ayrıcalıklarla aldılar ve 17. yy'a kadar varlıklarını sürdürdüler. Aynı yüzyıla dek İstanbul'da yaşayan diğer bir Latin kolonisi Floransalılardır.

Bibi. A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328),* Cambridge, Mass., 1972; D. M. Nicol, "Symbiosis and Integration. Some Greco-Latin Families in Byzantium in the 11th to 13th Centuries", *Byzantinische Forschungen,* S. 6/7 (1979), s. 113-135; G. W. Day, "Manuel and the Geneose: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century", *The Journal of Economic History,* 1977, s. 289-301; D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XII au XVsiècle,* Londra, 1979; R. S. Lopez, *Storia délie colonie genovesi nel Mediterraneo,* Bologna, 1938; G. I. Baratiuanu, *Actes des notaires génois de Péra et de la fin du treizième siècle (1281-1290),* Budapeşte, 1927, s. 102-104, 250-251, 342; F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt,* Darmstadt, 1964, P. Lamma, *Oriente e Occidente nell'alto medioevo,* Padua, 1968; K. Setton, *Europe and the Levant,* Londra. 1974, s. 388-430.

AYŞE HÜR

LAUSOS SARAYI

Erken Bizans dönemi sarayı. Kalıntıları, Divanyoluf-») üzerinde Firuz Ağa Camii' nin(-0 yakmlarmda halen görülmektedir.

Saray 415-420 arasında, hadım mabeyinci Lausos tarafından yaptırıldı ve daha sonra imparatorluk mülkleri arasına katıldı. Lausos Sarayı, Büyük Saray(->) ve Constantinus Forumu(->) arasındaki merkezi konumu yüzünden yangmlarda büyük zarar gördü. Bu yangınlardan ilki 461'de yaşanmıştı. 476'daki ikinci yangında ise saraydaki antik eserler koleksiyonu tümüyle yok oldu. Bunlar arasında Knidos'tan gelen Afrodit heykeli, Samos'tan gelen Hera heykeli. Lindos'tan gelen Athena heykeli ile çeşitli mitolojik hayvan figürleri vardı. Lausos Sarayı aynı şekilde 498, 512, 532 ve 603 yangınlarında da zarar gördü.

Orijinal plana göre, Lausos Sarayı'na sekiz küçük nişle çevrelenmiş daire şeklinde bir kabul salonundan giriliyordu. Bu salon, yaklaşık 20 m çapında bir kubbe ile örtüİüydü ve Hippodrom'a açılan yarım daire biçiminde revağı vardı (bak. Sigma). Bu kubbeli salon, kalıntılarından bir bölümü günümüzde de görülebilen civardaki Antiohos Sarayı'nın 7. yy'da Ayia Eufemia Kilisesi'ne(->) dönüştürülmesi sırasında, kiliseye eklenen gömüt odalarından birinin yapımından önce yıkılmış olmalıdır.

Daire şeklindeki kabul salonunun ardında, iki yanında apsis çıkıntıları olan küçük bir hol ve bunun arkasında da batı yö-

nündeki apsisiyle 52,5 m uzunluğunda dar bir mekân uzanıyordu. Bu uzun bölüm, büyük olasılıkla dairevi giriş salonundan sonra da varlığını sürdürmüş ve ileriki dönemlerde çeşitli onarım faaliyetleri sırasında değişikliğe uğramış olmalıdır. Söz konusu değişikliklerden biri koridorun, iki ucuna eklenen üçer nişle uzatılması, diğeri ise ana bölmeyi kaplayan tonozun yapılmasıdır. Öte yandan Lausos Sarayı'nın ne zamana dek ayakta kaldığı ya da onarım çalışmalarının tarihi bilinmemektedir.

Sarayın giriş salonu ve uzun, dar mekânı bilinmeyen bir tarihte sarnıca dönüştürüldü ve hem Bizans döneminde, hem de Osmanlı döneminde sarnıç olarak kullanıldı.

Sarayın kalıntıları 1952 ve 1963'te, yeni Adliye Sarayı'nın yapımı ve çevre yollarının düzenlenmesi sırasında bulundu. Lausos Sarayının kuzeyinde bulunan tonozlu küçük bölmelerin, Bizans döneminde Konstantinopolis'in en önemli caddesi olan Mese(->) üzerinde sıralanan dükkânlar olduğu tahmin edilmektedir.

Bibi. P. Gyllius, *De topographia Constantinopoleos,* Lyon, **1561,** s. 129-132; R. Duyuran, "İstanbul Adalet Sarayı İnşaat Yerinde Yapılan Kazılar Hakkında İkinci Rapor", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı,* S. 6 (1953), s. 21-27; R. Naumann, "Vorbericht über die Ausgrabungen zwischen Mese und Antiochospalast 1964 in Istanbul", *Ist. Mitt.,* S. 15 (1965), 135-148; Janin, *Constantinople byzantine,* 379; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 284-287; P. Gilles, *The Antiquities of Constantinople,* New York, 1988, s. 121-124.

ALBRECHT BERGER

LAZZARO FRANCO

Beyoğlunda ünlü mefruşat ve buna bağlı aksesuvarları satan büyük mağaza.

Sahibi Lazzaro Franco her ne kadar, Pera'da ünlenmişse de, mağazasını ilk açtığı yer, Pera'da değil, İstanbul yakasında idi. Sözü edilen mağazanın açılışı 19- yy' m ikinci yarısından ve Tanzimat'la yaşanan Batılılaşma hareketinden sonraya rastlar; Lazzaro Franco, üretilecek mobilyalar için kumaş ve ayrıca perde satan ilk mağazasını Kalpakçılarbaşı'nda ve 1862'de açmıştı. Bu tarihten sonra ve 1880'li yıllar içinde, Rızapaşa Yokuşu üzerinde bir mağaza daha açmış, Kalpakçılarbaşı'ndaki mağazasını da ileride ve daha büyük bir dükkâna taşımıştı.

Lazzaro Franco ve Mahdumu firmasının ilanı.
Burçak Evren koleksiyonu

Zaman içinde, Rızapaşa Yokuşu'ndaki mağazasını kapattı ve Fincancılar Yokuşu üzerinde bulunan Şark Haninin karşısında oldukça büyük bir mağaza açtı. Ayrıca, yurtdışından büyük partiler halinde getirdiği kumaş ve mobilya için gerekli aksesuvarları koyabilmek için de gene aynı yerde büyük bir depo kiraladı. Bu arada, Grand Rue de Pera (Cadde-i Kebir) üzerinde bulunan Hayden mağazalarının yeri, Mabeyinci Sarıcazade Ragıb Paşa tarafından satın alınarak buraya ünlü Anadolu Pasajı(->) yapılınca, Lazzaro Franco, İstanbul yönündeki mağazalarından sonra ilk kez yapımı henüz bitmiş olan Anadolu Pasajı' nın girişini kiralayarak buraya yerleşti.

Döneminde, mefruşatçılıkta âdeta tek isim haline gelen Lazzaro Franco, gittikçe büyümüş ve oğlunu da firmasına ortak ederek, unvanını "Lazzaro Franco ve Mahdumu" olarak değiştirmişti. Cadde-i Kebir üzerindeki bu yerde uzun süre kalan "Lazzaro Franco ve Mahdumu" firması, ülkemizde, kazanç vergisinin yeniden şekillenmesi üzerine, şimdiki Mısır Apartmanı'nın altındaki dükkâna taşınmış, bu arada Kalpakçılarbaşı'ndaki işyerini de daha önce tasfiye ettiğinden, merkez olarak, Mısır Apartmanı'nm altındaki yeri seçmiş, Fincancılar Yokuşu üzerindeki depo ve şubeyi de çalıştırmayı sürdürmüştü.

O zamanlar (1928) Lazzaro Franco ve Mahdumu firmasının bulunduğu yerin bitişiğinde ve Acara Sokağı ile köşe yapan yerde İş Bankası'nm Beyoğlu şubesi bulunmakta idi. Bu bölüm daha, Lazzaro Franco firmasına geçmemişti. Ancak işleri çok iyi bir mefruşatçı olmasma karşılık, Lazzaro Francoya, 1942'de yürürlüğe giren Varlık Vergisi dolayısı ile biçilen büyük tutardaki vergi firma tarafından ödenememişti. Ama araya Osmanlı Bankası girerek istenen verginin tümünü devlete verdi. Ancak Lazzaro Franco ve Mahdumu firmasının kapısına, borç bitinceye kadar, "Osmanlı Bankası Deposudur" yaftası da yapıştırıldı. Bu sırada firma bu durumdan kurtulmak için, yeni bir yol denedi. Önce Lazzaro Franco ve Mahdumu firmasını kapattı. Yerine, "Ekrem Kulen ve Ortağı" firmasını kurdu (bu kişi Lazzaro Franco'nun yanında çalışıyordu). Borç bitinceye kadar, firma yaşamını bu adla sürdürdü. Borç bitiminden sonra, firma eski adına dönüş yaptı ve "Lazzaro Franco ve Ortağı" adıyla yeniden doğmuş oldu.

Bu arada, İş Bankası Beyoğlu Şubesi yeni yerine gidince, boşalan yeri de Lazzaro Franco firması aldı (bu satm alma işlemi daha Ekrem Kulen ve Ortağı firmasının varlığı döneminde yapılmıştı).

Bu arada Lazzaro Franco bilinmeyen bir nedenle öldü, Firma Lazzaro'nun oğlu Lazzar'a kaldıysa da, mağaza bu dönemden sonra (1970ler) kısa bir süre daha yaşadı ve ondan sonra da kapandı. Yalnız bu arada, firmanın Fincancılar Yokuşu'ndaki mağazası, Ekrem Kulen'e kaldı. O da bu firmayı bir süre daha yönetebildi, sonra o da kapandı.

BEHZAT ÜSDİKEN

LEBLEBİ, MEHMET

(1908, Pmarhisar- 1972, İstanbul) Futbolcu.

Futbola, Galatasaray Lisesi'nde başladı. Çocuk sayılacak yaşta Galatasaray kulübüne girdi. Üçüncü takımda pek kısa bir süre oynadıktan sonra 15 yaşındayken birinci takım kadrosuna alındı. Ufaklığından ötürü "Leblebi" namıyla anıldı. Bu nedenle "Pınar" olan soyadını mahkeme kararıyla değiştirip Leblebi soyadını aldı. 1924 Paris Olimpiyat Oyunlarinda, henüz **16** yaşındayken milli formayı giydi. 11 yıl aralıksız olarak Galatasaray birinci takımında sağaçık oynadı. 1924-1934 arasında **16** kez milli formayı giydi, milli takıma iki de gol kazandırdı. Galatasaray'ın Vefa'yı 20-0 yendiği maçta tek başına 14 gol atmakla büyük bir rekora sahip oldu. Futbolu bıraktıktan sonra Galatasaray yönetim kurullarında da çeşitli görevler aldı, başkaptanlık yaptı. Uzun yıllar Taksim Belediye Gazinosu ile Liman Lokantası'm işletti. Türkiye'nin ilk "gazinocular kralı" olarak da tanındı.

CEM ATABEYOĞLU

Mehmet Leblebi
Cengiz Kahraman arşivi

LEBLEBİCİ HANI

Eminönü İlçesi'nde, Tahtakale'de, hanların yoğun olduğu bir ada üzerinde, Fincancılar Yokuşu ile Sabuncu Hanı Sokağimn kesiştiği köşede iki tarafıyla bitişik nizam olarak inşa edilmiştir.

İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni Arşivindeki bilgiler yapının Hürrem Sultan'm vakfı olduğunu yazmakta, böyle ise **16.** yy'm ortalarına tarihlemek mümkün görülmektedir. Ancak yapmın cephe özellikleri 18. yy'a işaret etmektedir. Bu ise 18. yy'da yapının onarıldığma işaret eder.

Günümüze harap ve çok değişmiş olarak ulaşan yapı, plan semasıyla bulunduğu alana uyum göstermektedir. Bir avlu etrafında iki kat olarak inşa edilen yapının kemerli kapısı 13x17 m ölçüsündeki avluya beşik tonoz örtülü geçit mekânıyla açılır.

Leblebici Hanından bir görünüm. *Hazım Okurer, 1994*

Yaklaşık 32x36 m'lik bir alanda yer alan yapının, avlusu iki katlı revak sistemiyle çevrilidir. Revaklarm tuğla-derz dokulu kemerleri yuvarlak şekillidir. Kemer sistemini taşıyan kare kesitli payeler ise örme taştandır. Üst kata çıkan, revak altındaki merdiven özgün durumunu kaybetmiştir.

Zemin kat mekânları revak altına birer kapı ile, üst kat mekânları ise birer kapı ve pencere ile açılırlar. Pencereler dikdörtgen taş söveli, üzerleri yuvarlak kemerlidir. Üstteki mekânlarda ocaklar günümüze ulaşmamıştır. Zemin kat mekânları ile revak sisteminde beşik tonoz olan örtü sistemi üst kattaki mekân ve revaklarda çapraz tonozdur.

Hanın ana cephesi Sabuncu Hanı Sokağına açılmakta ve çok değişmiş bulunmaktadır. Muntazam kesme taş ve tuğla-derz hatıllı cephe dokusu taştan yuvarlak kemerli kapı ile kesilmiştir. Üst kat cephesinin kapı açıklığı üzerinde taş konsolların taşıdığı çıkması vardır. Dikdörtgen şekilli, taş söveli pencereler bu cepheyi teşkilatlandırırken tuğla kirpi saçak üstten sınırlar. Harun Fincancılar Yokuşuna açılan cephesi ise aym özellikleri göstermekle beraber yol kenarına uyum gösteren az derin birkaç dükkânla şekillenmiştir.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 92.

GÖNÜL CANTAY

LEBON

İstanbul'un Beyoğlu'ndaki eski, seçkin ve ünlü pastanelerinden.

Bir zamanlar İstanbul'un toplumsal yaşamında önemli bir yer tutan ünlü Lebon Pastanesi, 19- yy'rn ikinci yarısında Beyoğlu İstiklal Caddesi üzerindeki Passage Orientalin (Şark Aynalı Çarşı) köşesinde, 362 no'lu dükkânda hizmet vermeye başlamıştır. Burası, günümüzde, aslına sadık kalınarak yeniden açılma çalışmaları yapılan tarihi Markiz Pastanesi'nden(->) başka bir yer değildir.

Lebon Pastanesi, 1940'ta hemen karşı sırada, İstiklal Caddesi ile Kumbaracı Yokuşu'nun kesiştiği yerde bulunan 459 no'lu dükkâna taşınmış ve 20. yy'm ikinci yarısında kapanana dek müşterilerine burada hizmet vermeye devam etmiştir. Lebon kapandıktan sonra, bir süre mobilya mağazası olan bu dükkânın yerinde bugün ABC Kitabevi bulunmaktadır.

Pastanenin kurucusunun, 1806'da İstanbul'da göreve başlayan 33. Fransız büyükelçisi Général Horace Sébastiani'nin maiyetindeki Edouard Lebon olduğunu belirten kaynaklar yanında, bu konuda kuşku belirten ve pastanenin kurucusunun Edouard Lebonün oğlu Mösyö Lebon olabileceğini ileri süren kaynaklar da vardır. Edouard Lebon, sefaretten ayrılıp İstanbul'da kalmaya karar verdikten sonra Osmanlı sarayının başşekercisi M. Vallaury'nin Galatasaray Sahne Sokağı köşesinde ve Hıristaki Pasajı yanındaki dükkânında çırak olarak çalışmıştır. Bu usta-çırak ilişkisi, Lebonün bir süre sonra Vallaury'nin kızıyla evlenmesi sonucu akrabalık ilişkileri haline dönüşmüştür.

Lebon, Vallaury'nin yanından ayrıldıktan sonra Şark Pasajı'ndaki Tremas Bakkaliyesi'ni (eski Dimitrakopoulos) almış, orada "Cafe-Restaurant de Saint Petersburg" adını verdiği bir kafeyi çalıştırmıştır.

İşleri yolunda giden Lebon, bir süre sonra Şark Pasajı'mn bitişiğindeki 362 no'lu dükkâna taşınmış ve kendi adını verdiği pastaneyi açmıştır.

Mimar Alexandre Vallaury(->) tarafından iki katlı olarak yapıldığı bilinen bu dükkânın üst katı lokanta, alt katı ise pastane ve şekerci olarak hizmet vermiştir. İçi XVI. Louis tarzmda döşenmiş olan dükkânın duvarlarındaki ünlü fayans panolar ise 1920'li yılların başında getirtilerek buraya monte edilmiştir. 1905 tarihli ve Arnoux imzalı bu art nouveau tarzı panolarda, dört mevsim tasvir edilmiştir. Ancak,

Sonradan Markiz Pastanesinin açıldığı Lebon'un ilk yerindeki "Sonbahar" adlı fayans pano. *Burçak Evren fotoğraf arşivi*

kış mesimini tasvir eden pano. ya imalat ya nakliye ya da montaj esnasında hasara uğramış ve bu nedenle hiçbir zaman duvardaki yerini alamamıştır.

Fenerbahçe'de, 79 no'lu, Villa Mon Plaisir adlı yapının ön ve arka cephelerinde bulunan dört mevsim panoları da aynı sanatçının, aym tarzda yaptığı eserlerdir. Bunlar da, Lebon'daki benzerleriyle birlikte. İstiklâl Caddesi'nde dükkânı bulunan, seçkin Fransız gümüşçü-kristalci Degugis tarafından getirtilmiştir.

Bu arada, Lebonün pastaneyi açmadan önce Paris'teki Leumenier ustaya yaptırdığı pasta-mutfak fırınının da eşi benzeri yoktu. Ancak 1888'de Alman İmparatoru II. Wilhelm'in II. Abdülhamid'i ziyareti nedeniyle aynı ustaya, Osmanlı Devleti tarafından bu fırının bir eşi daha yaptırılmış ve Dolmabahçe Sarayı'nın mutfağına yerleştirilmiştir.

Mösyö Lebon, 1938'de pastanenin idaresini yanında çalışan Kosti Litopoulos aclmdaki bir Ruma bırakmıştır. Kosti Litopoulos, ustasının yanında büyümüş ve bütün tatlıcılık sırlarını ondan öğrenerek "Chez Lebon, tout est bon" (Lebon'da her şey güzeldir) geleneğini sürdürmüştür. Yani Kosti Litopoulos döneminde de Lebon hem pastane hem de az çeşitli ama seçkin bir lokanta olarak eski düzenini bozmadan devam ettirmiştir.

Lebon müessesesi, 1940'ta Litopoulos ailesinin karşı sıradaki dükkânına taşınmış ve Kosti Litopoulos'un damadı Yahna tarafından işletilmeye başlanmıştır. Bu esnada, boşalan eski Lebon'un yerinde Bay Avadis Ohanyan Çakır tarafından açılan Markiz Pastanesi, Lebon Pastanesi'yle centilmence ve ciddi bir rekabet içinde, İstanbul'un elit tabakasına hizmet vermiştir.

Lebon Pastanesi, yeni yerinde de bütün özelliklerini uzun süre korumuş, ancak 1960'larda eski canlılığını yitirmiş ve bir süre sonra da kapanmıştır. 1992'de eskiden bulunduğu, bugün ABC Kitabevi olan yerin bitişiğinde Hotel Richmond'un altında, otel işletmesine bağlı olarak yeniden aynı adla açılmıştır.

Resmi unvanı "Cafeierie, patisserie, glacier et restaurant Lebon" olan bu pastane-restoranın başta gelen özelliği, Avrupa üslubunda "cafe'lere benzemesiydi. Burada nefis şekerlemeler, pastalar, kahvaltı ve yemekler yenerek damak zevki tatmin edilirken diğer yandan sanatsal, siyasal, edebi ve akademik sohbetler yapılırdı.

Salah Birsel, *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu* adlı eserinde Lebonün dört tür müşterisi olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, içlerinde Yahya Kemal'in de bulunduğu bir gruptur. Bu tür müşteriler, özellikle sabah keyfi yapmak için Lebon'a gelenlerdir. İkinci grup müşteriyi işadamları oluşturur. Bunlar öğle yemeğine gelirler ve genellikle sahanda yumurta ve ızgara et gibi çabuk hazırlanan yemekleri tercih ederler. Üçüncü grubu Beyoğlu'na alışverişe çıkmış hanımlar oluşturur. Bu hanımlar, Lebon'dan pasta ya da şekerleme alır, yarımşar saatlerini de bir masada oturup çay içmeye ayırırlardı. Dördüncü ve son gmbu oluşmran müşteriler ise devlet adamı, edebiyatçı ve sanatçılardı. Bunlar, ülke sorunlarını konuşur, sanat ve edebiyat tartışmaları yaparken bir yandan da çaylarını yudumlarlarcıı.

Lebonün müdavimleri arasında, Namık Kemal, Şinasi, Ebüzziya Tevfik, Pierre Loti, Claude Farrère, Said N. Duhani, Salah Birsel. Yunus Nadi, Nurullah Berk, Nuri Bey (Şatonöf), Kenan Yontuç, Yahya Kemal gibi birçok ünlü isim sayılabilir. Ünlü sanatçı Sarah Bernhardt bile Lebon' un ürünlerinden tatmadan İstanbul turnesini sona erdirmemiştir.

Bibi. S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler,* İst., 1982; ay, *Beyoğlu'nun AdıPeraİken,* İst., 1990: Cezar, *Beyoğlu,* 413-415. 426; S. Birsel, *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu.* İst.. 1989. s. 39-56; J. Deleon. *Pera Hatıratı.* İst.. 1933; ay, *Eski İstanbul'un (Yaşayan) Tadı.* İst., 1989. s. 30; G. Scognamillo, *Bir Levanten'in Beyoğlu Anıları,* İst., 1990, s. 132; R. Ziyaoglu, *21. Yüzyıl Yaklaşırken Beyoğlu,* İst., 1989, s. 65-67; V. Dökmeci-H. Çıracı, *Tarihsel Gelişim Sürecinde Beyoğlu,* İst., 1990, s. 42-45; Ç. Gülersoy, "Markiz", *Cumhuriyet,* 13 Kasım 1989; ay, "İstanbul'un Avrupası", *Şehir,* Mart 1987, s. 62-73; Ö. A. Kaptan, *Beyoğlu, Kısa Geçmişi, Argosu,* İst., 1989, s. 66-68; H. Taner, "Dünkü Bevoğlu Bugünkü Beyoğlu", *Milliyet Sanat,* S. 97 (1 Haziran 1984), s. 12; M. Baler, "Anılarla Eski Beyoğlu", *Milliyet Sanat,* S. 97 (1 Haziran 1984), s. 17; A. Yesari. *İstanbul Hatırası,* ist., 1987, s. 16-18; *İKSA,* III, 1250; *Büyük Larousse,* c. 12, s. 7401; *İSTA,* V, 2713-2837; M. Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı.* İst., 1987, s. 121-126; M. Elitok, "Bevoğlu Markiz! Bekliyor", *Milliyet Fiesta,* S. 42 (8 Mayıs 1994). s. 24-25.

HALUK KARGI

LEON m

(6851er, Germanikeia [bugün MaraşJ - 18 Haziran 741, Konstantinopolis) İsauria Hanedanı'nm(->) kumcusu, Bizans imparatoru (hd 717-741).

Başta Konstantinopolis olmak üzere tüm imparatorluğu tehdit eden Arap akınlarını başarıyla savuşturmuş, fakat dinsel politikaları yüzünden imparatorluğu yaklaşık 120 yıl sürecek bir kargaşa dönemine sokmuştur.

Vaftiz adının Konon olduğu sanılmaktadır. Bazı araştırmacılar Leonün kariyerine doğu topraklarında başladığım, bazıları da (8. yy yazarı Teofanes'e dayanarak) batıdaki Mesembria'da (Batı Karadeniz kıyılarında) yetiştiğini ileri sürerler. Teofanes'e göre Leonün ailesi, II. İustinianos(->) döneminde (685-695, 705-711) Mesembria'ya yerleştirilmişti. Leon 705'te 500 koyun bağışlamak suretiyle İustinianos'un maiyetine girmiş ve onun ikinci kez tahta çıkmak üzere Konstantinopolis'e gelişi sırasında yanında bulunmuştu. Bunun sonucu İustinianos Leonü saygın bir mevki olan "spatharios'luğa atadıysa da bir süre sonra güvenini kaybederek geri dönemeyeceğini umduğu Kafkasya'ya gönderdi. Leonün buradaki görevi Araplarca kışkırtılan Abhazların tehdit ettiği Alanları korumaktı. Görevini tamamlayarak sağ kalmayı başaran Leon, dönemin imparatoru II. Anastasios (hd 713-715) tarafmdan Antolikon Eyaleti'nin (Afyon-Konya yöresi) komutanlığına atandı ve III. Teodosios (hd 715-717) tarafından tahttan indirilen Anastasiosü desteklemek amacıyla Armeniakon Eyaleti'nin (Orta Karadeniz havalisi) komutanı güçlü Artabastos ile işbirliği yaparak başkente yürüdü. Bu sefere çıkarken Anadolu'yu işgal eden Arap birliklerinin komutanı Mesleme'yi işbirliği sözüyle kandırmış ve Konstantinopolis'e bir engelle karşılaşmadan gelmişti. Teodosios direnmeden tahtı bıraktı ve Leon 25 Mart 717'de imparatorluğunu ilan etti.

İlk işi kandırıldığım anlayan Mesleme' nin kuşattığı başkenti Araplara karşı kahramanca savunmak oldu (bak. kuşatmalar). Bir yıl süren kuşatmanın püskürtülmesi, Arapların Avrupa'ya doğru yayılmasını önlerken Leonün da saygınlığını artırmıştı.

Leon, 718'de Sicilya'da patlak veren bir isyanı bastırdıktan sonra 719'da bazı komutanlarca desteklenen sabık imparator Anastasiosün yeniden tahta çıkmasını önledi. Armeniakon Eyaleti'nin maceraperest komutanı Artabasdosü, kızı Anna ile evlendirdi ve şerefli "kuropalates" unvanı vererek kontrol altına aldı. 718'de karısı Maria'yı imparatoriçe, 720'de oğlu Konstantinosü (V.) müşterek imparator ilan etti.

Kuzeyde Bulgarlarla iyi ilişkiler kurarak askeri olanaklarını Anadolu'daki Arap tehlikesine karşı kullanan Leon, 733'te oğlu Konstantinosü bir Hazar prensesi ile evlendirerek, akraba olduğu Hazarlar ve Gürcülerle ittifak kurdu ve Arapları 740'ta Akroinon'da (Afyon yakınları) yendi. Böylece Araplann ilerlemesi ikinci kez durduruldu. İmparatorluğun Sicilya, Calabria ve İllirium gibi batı topraklarının papalığın yetki alanından çıkarılarak Konstantinopolis patrikliğine bağlanmasının Leon döneminde mi, yoksa oğlu V. Konstantinos döneminde mi gerçekleştiği konusunda değişik görüşler vardır.

III. Leon tüm gücünü başkenti ve imparatorluğu askeri, idari ve mali açıdan güçlendirmeye adamıştı. Bu amaçla, imparatorluğu daha küçük eyaletlere bölerek komutanların taht iddiacısı olmalarının önüne geçmeye çalıştı. Deniz gücünü yeniden düzenleyerek Ege Denizi'nde seyredecek yeni bir donamna kurdu. O sıralar oldukça kötü durumda olan Konstantinopolis surlarının onarımına kaynak yaratmak amacıyla vergileri artırdı. Sık sık depremler ve yangınlar yaşayan başkentin imarına çalişü.

Leonün hukuk alanındaki çalışmaları da önemlidir. I. İustinianosün(->) (hd 527-565) yasalarını halkın anlayacağı bir dilde

III. Leonün monogrammi taşıyan sikke (ön ve arka yüz).
H. G. Goodacre. *A Handbook for the Cohage of the Byzantine Empire,* Londra, 1928-1933

düzenleyerek *Ekloga* adıyla yayımladı. Aile, miras ve ceza hukukuna ilişkin bu derlemelerle kadınların ve çocukların hakları artırılıyor, buna karşılık ceza hukukuna Iustinianosün dahil etmediği Doğu âdetlerinden uzuv kesme, kör etme, saç kesme ve yakma gibi acımasız cezalar ekleniyordu. Leon ayrıca başta "quastor'lar (yargıç) vb memurların rüşvet almasının önüne geçmek için hepsine maaş bağladı.

İsa'nın tek doğası olduğuna inanan bir monofizit olarak 726'da tasvirlere tapınmayı yasaklayan İkonoklazma(->) dönemini başlatan Leon, imparatorluğu bir asırdan fazla sosyal ve ekonomik kargaşa içinde yaşatacak dönemin mimarıydı.

18 Haziran 741'de öldüğünde yerine oğlu V. Konstantinos geçti. Mezarı Havariyim Kilisesi'ndeydi(->).

Bibi. G. Ostrogorsky, "Über die vermeintllche Reformatâtigkeit der Isaurier", *Byzantinische Zeitschrift,* S. 30 (1929-1930), s. 394-400; Ostrogorsky, *Bizans,* 145-153; V. Grumel, "Cause et date de l'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat byzantin", *Recherches de science religieuse,* S. 60 (1952), s. 191-200; S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Léo LLL* Louvain, 1973; K. Schenk, *Kaiser Leon III,* Halle, 1880.

AYŞE HÜR

LEON VI

(19 Eylül 866, Konstantinopolis ? - 11 Mayıs 912, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 886-912).

I. Basileios(^) (hd 867-886) ile ikinci karısı Eudoksia Ingerina'nın oğlu olan Leon, "Bilge" ya da "Filozof" lakaplanyla anılmış, derin kültürü yüzünden daha sonraki kuşaklarca peygamber gibi kabul edilmiştir. Verimli bir kanun yapıcı, ateşli bir hatip, güçlü bir ilahiyatçı idi.

Leonün en önemli faaliyetlerinden biri I. Basileios'un hazırladığı "Prokherion" ve "Epanogoge" adlı yazılı yasaların geliştirilerek *Basilika* adı altında toplanmasıdır. Büyük olasılıkla 888'de tamamlanan yasa derlemesi 60 kitaptan oluşuyordu. Tam şeklini ancak 13. yy'da kazanan *Basilika,* kilise hukuku ve medeni hukuk alanlarında ortaçağ Bizans devletinin en büyük kanun koleksiyonu olmakla beraber tarihsel bilgiler açısından yetersizdir. Leon'un 113 fermanını kapsayan *Novella'lan* ise günün koşullarını aktarması açısından daha iyi kaynaklardır.

Leon'un *Taktika'sı* olarak tanınan bir taktik ve strateji kitabı ise Arap tehlikesine karşı, karaların ve denizlerinin savunması konulannda alınacak askeri ve diğer tedbirleri içeriyordu. *Taktika,* 10. yy'dan itibaren askeri konularda en önemli referans kitabı haline geldi ve başka taktika'lara kaynaklık etti. Leon'un yayımladığı kitaplardan biri de Konstantinopolis'teki ticaret ve zanaat yaşamı hakkında en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilen *Eparhos Kitabidir* (bak. Eparhos tes Poleos). Ayrıca, Fileteos adlı biri tarafından 899'da yazılan ve saray seremonileri ve ziyafetleriyle, unvanlar hakkında değerli bilgiler içeren *Kletorologion* adlı kitap da Leon döneminin yazım faaliyetlerine örnektir.

Buna karşılık Leonün dış politikaları pek başarılı olmadı. 896'da Bulgar Kralı Simeon, Bizans ordusunu yendi. 902'de Bizans'ın Sicilya'daki son üssü Taormina kaybedildi, 31 Temmuz 904'te Trablus Emiri Leon, Teselya'yı (Selanik) işgal etti. Araplar şehri terk ederken büyük bir katliam yaptıktan sonra çok sayıda esir ve ganimetle ayrıldılar. 907'de Rus Prensi Oleg bir donanma ile başkenti sardı ve Konstantinopolis'te yaşayan Rus tüccarlarının durumunu düzelten bir antlaşma imzalattı. Son olarak 911 ve 912'de Himerios komutasındaki Bizans donanması Trablusslular karşısında başarısızlığa uğradı. Rus askerlerinin Varaeg Birlikleri adıyla Bizans ordularında görev almaya başlamaları bu seferin sonucudur.

Dış siyasette uğranan başarısızlıklara Leonün dört kez evlenmesinin doğurduğu dinsel konular da eklenmiştir. Leon genç yaşta evlendiği Teofano'nun 897'de ölümü üzerine, 898'de dönemin güçlü adamı Zautzes'in kızı Zoe ile, onun da 899'da ölmesiyle, 900'da Eudoksia Baiana ile evlendi. Bu sonuncu evlilik Bizans kilisesinin kurallarına ve devletinin geleneklerine açıkça aykırı idi. Fakat Leonün talihsizliği devam etti ve Eudoksia da 901'de veliaht bırakmadan öldü. Bunun üzerine Leon, Zoe Karbonopsina ile dördüncü evliliğini yapmaya kalkınca kilisenin ve devlet ileri gelenlerinin tepkisi büyük oldu. Zoe 905'te bir erkek çocuk doğurunca, Patrik N. Mistikos çocuğu, ancak Leon'un Zoe'yi terk etmesi koşuluyla vaftiz etti. Fakat Leon vaftizin hemen ardından Zoe'yi imparatoriçe ilan etti. Bizans kilisesine karşı destek sağlamak amacıyla Papa III. Sergios'tan bir izin belgesi alan Leon'un, Patrik Mistikos'u istifa ettirerek yerine Euthimiosü geçirmesi Bizans kilisesinde önemli bir ayrılığa neden olmuştu (bak. konsiller).

Vi. Leon dönemini betimleyen en kapsamlı eser, Madrid'deki *Skilitzes Yazmalarida.* Öte yandan Leon'a ait olup olmadığı konusunda tartışmalar yaratan en ünlü mozaik pano, Ayasofya'mn merkez kapısı üzerinde görülebilir.

İoannes Skilitzes kroniğinde yer alan bir minyatürde ölüm döşeğindeki VI. Leon.
Dictionary of Byzantium

Bibi. A. Vogt, "La jeunesse de Léon VI le Sage", *Revue historique,* S. 174 (1935), s. 389-428; C. Mango, "The Legend of Leo the Wise", *Zbomik radova Vizantoloskog Instituta,* S. 6 (1960), s. 59-93; J. Irmscher, "Die Gestalt Leons VI. des Weisen in Volkssage und Historiographie," *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11• Jahrhundert,* Prag, 1978, s. 205-224; R. Cormack, "Interpreting the Mosaics of S. Sophia at Istanbul", *Art History,* S. 4 (1981), s. 138-141; M. Mitard, "Le pouvoir imperial au temps de Leon VI", *Melanges Diehl I,* Paris, 1930, s. 215-23; V. Grumel, "La chronologie des événements du regne de Leon VI", *Echos d'Orient,* S. 35 (1936), s. 5-42; P. Noaille-A. Dain, *Les Novettes de Leon VI le Sage,* Paris, 1944; Ostrogorsky, *Bizans,* 217-242.

AYŞE HÜR

LEON (Matematikçi)

(790 Jar, ? - 869 'dan sonra Konstantinopolis) Filozof Leon olarak da bilinir.

Eğitimini Yunan adalarından Andros'ta tamamladıktan ve çeşitli seyahatlerden sonra Konstantinopolis'te öğretmenliğe başladı. Çalışmalarından etkilenen Halife Me'mun tarafından Bağdat'a çağrıldıysa da, Konstantinopolis'te kalmayı tercih etti. Bu yıllarda, Leon Arap akınlarını ateş aracılığıyla başkente bildiren bir haberleşme sistemi kurdu.

Tasvir düşmanı Patrik VII. İoannes Grammatikosün yeğeni ya da kuzeni olan Leon, 840-843 arasında Tessalonike (Selanik) metropolitliğine atandı fakat 843'te İkonoklazma(->) döneminin sona ermesini takiben tekrar başkente döndü. Büyük Saray'ın Magnaura Salonu'nda Kayser Bardas(-») tarafından açılan okulda öğretmenliğe başladı.

Yazmalarından anlaşıldığına göre Leon burada bir kitaplık oluşturdu, antik çağların gözde bilimleri matematiği ve felsefeyi yeniden ele aldı. İleriki tarihlerde Leon'dan gelecekten haberler veren güçlü bir astrolog olarak söz edilmiştir.

Bibi. N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium,* Baltimore, 1983, s. 79-84; P. Lemerle, *Byzantine Humanism: The First Phase.* Canberra, 1986, s. 171-204.

İSTANBUL

LEONARDO (Sakızlı)

(1395, Sakız Adası - 1459, Genova) Ceneviz asıllı, Dominiken keşiş.

Öğrenimim İtalya'da yaptı. Cenova ve Perugia (1426) üniversitelerinde öğretim üyesi olduktan sonra, din bilimi profesör-

lüğüne ve 1428-1431 arasında, Dominiken tarikatının, Levant (Doğu) enkizitörlüğüne atandı. Temmuz 1444'te ise, Ceneviz Gattilusi ailesinin yönetiminde olan Midilli Adası'nın Katolik başpiskoposu oldu. 1449' da I. Dorino Gattilusio tarafından Cenova'ya elçi gönderildikten soma, Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birliğini yürütmek için Kiev Metropoliti İsidoros(->) ile birlikte 1452'de Konstantinopolis'e geldi. Böylece kentin kuşatmasında hazır bulunan Leonardo, fetihten sonra İstanbul'u terk eden Cenevizlilerle birlikte Sakız'a döndü ve oradan Papa V. Nikola'ya **16** Ağustos tarihli meşhur mektubunu yazdı. Bu mektup İstanbul'un fethine dair en önemli Batılı kaynaklardan biridir. Leonardo'nun kıssadan çıkardığı hisse, Bizanslıların Katolik kilisesiyle birleşmeyi reddetmelerinden dolayı Tanrı'nın gazabına uğradıklarıdır.

1458'de Niccolö Gattilusio tarafından yeniden Cenova'ya elçi olarak gönderilen Leonardo ertesi yıl orada ölmüştür. Mektubu Latince olarak ilk defa 15. yy'ın sonlarında basılmıştır; 16. yy'da yapılmış İtalyanca ve Fransızca çevirileri vardır.

STEFANOS YERASİMOS

LEONE, LUIGI

(1852, Napoli - 1936, İstanbul) İtalyan asıllı dekoratör-ressam.

Babası Giuseppe Luigi ile birlikte 1871' de önce İzmir'e, oradan da İstanbul'a gelerek yerleşti. Burada bulunan İtalyan asıllı sanatçılara katıldı ve zamanla tanınarak birçok yapının dekorasyonunu gerçekleştirdi. Atölyesi 20. yyin başlarında Tepebaşı'nda Kabristan Sokağı (günümüzde Meşrutiyet Caddesi) no. 43'teydi. Öldüğünde Feriköy Latin Katolik Mezarlığı'na defnedildi. Mezarlık arşivinde, burada bulunan aile mezarına 1967'ye kadar definler yapıldığı kaydedilmiş olduğundan, Leone ailesinin yakın geçmişe kadar İstanbul'da yaşadığı anlaşılmaktadır.

İstanbul'da uzun yıllar önemli yapılarda çalışan Leone'nin tespit edilen uygulamaları sınırlıdır. Leone 1870 Beyoğlu yangınında hasar gören ve 1872-1873'te onarılan İngiltere Elçiliği binasınınf-») son kapsamlı restorasyon ve dekorasyonunu İstanbul doğumlu İtalyan asıllı Levanten mimar Giorgio Domenico Stampa ile birlikte gerçekleştirdi. Büyükdere Çayırbaşı Caddesindeki Santa Maria italyan Katolik Kilisesi' nin dekorasyonunu yaptı.

Mısır hıdivlerinin ve çocuklarının da dekoratörü olan Leone, bu yapılarda, hıdivin inşaat ve onarım işlerini yürüten istanbul doğumlu italyan asıllı Levanten mimar Delfo Seminati ile çalıştı.

Osmanlı hanedanına ait önemli yapıların da dekorasyonunu yapan Leone'nin tespit edilen eserleri arasında Ortaköy ve Kuruçeşme sahilsaraylarından II. Abdülhamid'in kızı Zekiye Sultan Sarayı ve II. Abdülhamid'in kardeşi Süleyman Selim Efendiye tahsis edilen saray vardır.

Leone'nin bu yapılardaki etkinliklerinin sınırını bugün için tam olarak belirlemek güçse de, seçmeci anlayış içinde yer bulan farklı üslupları ve art nouveau stilinin özgün tasarımlarını kullanarak döneminin görkemli yapılarının tezyinatını gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

CENGİZ CAN

Letafet Apartmanı
Salâhattin Giz/Eser Tutel koleksiyonu

LETAFET APARTMANI

Şehzadebaşında, Atatürk Bulvarı ile Şehzade Caddesi'nin kesiştiği ve bugün Belediye Sarayının yerinde bulunan, İstanbul' un ilk apartmanlarından biridir.

Serasker Rıza Paşa tarafından 20. yy'ın başlarında yaptırılan konak, paşanın her yıl ramazan ayı boyunca hanımlarıyla birlikte yaşadığı üç katlı bir bina idi.

Binanın sokak kapısından girildiğinde geniş bir avluya ulaşılıyor, merdivenlerden birçok kapının açıldığı ve dar koridorlarla birbirine bağlı sahanlıklara çıkılıyordu. Her katı geniş kornişlerle belirtilmiş olan binanın cephelerinde çok sayıda pencere açıklığı bulunmaktaydı. Üçüncü kat pencereleri yuvarlak kemerli olup diğer katların pencereleri düz sövelidir. Çatı dışarı taşkın bir saçakla nihayetleniyor, bu saçak üçüncü katın köşelerinde çıkıntı yapan yuvarlak şahnişinlerde ve ön cephede simetrik olarak inşa edilmiş olan kare çıkmalarda kademeli olarak devam ediyordu.

Sermet Muhtar Alusün naklettiğine göre birkaç ay içinde inşa edilen bina, yine kısa bir süre içinde yol genişletme çalışmaları sırasında yıktırılmıştır.

Darülbedayi (bugün Şehir Tiyatroları) 1914'te o yıllarda şehremanetinin malı olan bu binada kurulmuştur. Darülbedayi genel müdürlüğüne atanan A. Antoine(->) notlarında bina hakkında şunları nakletmektedir: "Kurulması düşünülen konservatuvar için 20 sınıfı ve 300 kadar öğrenciyi içine alacak olan bir bina bulmak gerekiyordu. Belediye başkanı, bir paşa tarafından eski bir mahalle içinde yaptırılmış bir konak buldu. Bu binayı temizlemek tam 15 gün sürdü. Artistik ve edebi komitelerin her biri ayrı bir toplantı salonuna sahip oldu. Bu arada ben de kullanışlı bir tatbikat sahnesi kurdum, kendim de güzel salonlardan birine yerleştim; güzel ve küçük bir cami, Şehzadebaşı Caddesi, Marmara'ya dek uzanan güzel bir manzara bu odanın balkonlarından görülebiliyordu."

Darülbedayi'nin ilk binası olan Letafet Apartmanı, Haziran 1914'ten 1917 sonuna kadar tatbikat sahnesi olarak kullanılmıştır.

Bibi. S. M. Alus, *İstanbul Yazıları,* İst., 1994, s. 30; B. Arpad. *Yokedilen İstanbul,* İst., 1983, s. 178-179; Sevengil, *Meşrutiyet,* 179-180; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I, 1934, 87-103; V. R. Zobu, *O Günden Bu Güne,* İst., 1977, s. 15-16.

YASEMİN SUNER

LETÂİFNAME

Olayları, IV. Murad döneminde (1623-1640) yaşanılan İstanbul halk hikâyelerinden biridir. Bu hikâyeleri P. N. Boratav "realist halk hikâyesi", Ş. Elçin "kitabi, mensur realist halk hikâyesi" olarak adlandırmaktadır. Ö. Nutku ise, meddahların yararlandıkları kaynaklar arasında sayarken, "Meddahın gördüğü, yaşadığı, duyduğu ilginç bir olay" olarak vermektedir. Bu hikâyenin sonunda da, önce Tıfîî, daha sonra IV. Murad ikinci derecede kahramanlar olarak yer alırlar.

"Letâifname"nin, yazma nüshasına te-

Letâifname (1268'de istanbul'da basılmış nüshanın ilk sayfası).
Nuri Akbayar koleksiyonu

sadüf edilememiştir. 1268/1851-52'de taşbaskısı olarak bir defa basılan hikâyenin özeti şöyledir:

Yusuf, Sultan Murad dönemi zenginlerinden Hoca Dursunün oğludur. Babasının ölümü üzerine, Yusuf'un etrafını kuşatan serseriler, güzelliği dillere destan olan delikanlıya önce hikâyeler anlatarak, sonra da Galata Mevlevîhanesi'ne götürerek ona yaklaşırlar; daha sonra da Aynalı Meyhane'ye düşürüp bütün malını ve parasını bitirirler. Sağlığında oğlunu dostu Bekir Odabaşina emanet eden baba, oğlunun durumunun kötüleşmesi halinde bir kışlaya götürüp karakullukçu etmesini söylediği için Yusuf, karakullukçu edilir. Gördüğü Letâif adlı bir cariyeye âşık olan delikanlı, kızın hanımının İstinye'deki yalısına davet edilir. O, hem hanımla, hem de cariyeyle murat alıp vermektedir. Bu durumu öğrenen Raiye Hanım, Letâif i dövdürtüp denize atılmasını emrederse de kıza kıyamayan kayıkçılar ormana bırakırlar. Durumu öğrenen Yusuf, kızı kurtarır.

Yusuf'u da ortadan kaldırmak isteyen Raiye, o, konağa gelince duruma uygun bir hikâye anlatarak kızı kaçırdığım söyler. Yusuf böyle bir şey olmadığını inkâr ederse de kâhya kadının yardımıyla Letâif in evde olduğunu öğrenir. Öfkeli hanım, Yusuf'un boğularak denize atılmasını emrederse de kâhya kadın ipi çıkarıp suyolu na attırtır.

Tıflî, Miriâlem adlı birisinin yalısında hikâye anlatarak eğlenmektedir. Lağımdan çıkan Yusuf u dinleyen Tıflî, onun derdini sultana anlatacaktır. Ertesi gün anlattığı hikâyede sözü Yusuf un macerasına getiren Tıflî, böylelikle olayı sultana arz etmiş olur. Sultan, mirasyedi serserilerle Raiye'yi cezalandırır; kimisi sürülür, kimisi öldürülür. Kadının malları Yusuf a verilir; o, Letâif ile evlendirilir. Yusuf a mansıp verilirken yalı da yaktırılır. Yusuf ile Letâif in çocuklarından söz edilmesi de hikâyenin ileriye doğru devamını göstermektedir.

"Letâifname", benzeri hikâyelerden Hançerli Hanım Hikâyesi'nin(->), M. N. Özön'e göre, bazı değişiklikler gösteren diğer bir nüshasıdır. Özön, *Türkçe de Roman'da* "Letâifname"nin özetini verirken, bir yerden sonra devam eden olayların "Hançerli Hanım'la aynı olduğunu, ortak olan olayları sıralayarak belirtir. Bunlar, her iki hikâyede de yer alan güzel delikanlıya âşık olan zengin bir hammın ev alması, annesinin oraya taşınması, hanımın delikanlıdan şüphelenmesi, kızın cezalandırılması hep ortak olan olaylardır.

"Letâifname", benzer hikâyelerin yapışma büyük ölçüde bağlılık gösterir. Mirasyedi oğulun etrafındaki serseriler, iflas eden bir mirasyedi, işe yerleştirme, bir görüşte âşık olan delikanlı, batakhaneye düşme, ev, konak alma gibi motifler, dönemin beklentilerinin hikâyemize yansımış izleridir. "Hançerli Hanım" Hikâyesi'ndeki Gümüşhalkalı Meyhaneci'nin, benzeri "Letâifnâme"de Ayvalı Meyhane olarak geçmektedir.

1957'de "Hâce Azizoğlu Hasanşah Hikâyesi'nin baş tarafını yayımlayan İ. H. Danişmend'e göre hikâye, 1194'ten önce telif edilmiştir. Ona göre, "Bir Alay Hikâyât-ı Garibe" başlığı altında verilen bu hikâye, incelenen ilk epizodundan anlaşıldığına göre "Hançerli Hanım" ve "Letâifname" hikâyelerinden başka bir hikâye olmamalıdır.

"Tıflî hikâyeler çemberi" olarak adlandırılabilen bu hikâyelerin tamamına yakınında anılan Tıflî ile Sultan Murad, hikâyelerin sonunda, duruma uygun bir şekilde anlatılan hikâyeyle olayları sonuçlandırırlar. Hikâye, daha önce de, yakışıklı delikanlıyı konağında alıkoyan yaşı geçmiş, fakat gözü civanlarda olan kadınlar tarafından da anlattırılır.

"Letâifname"de, bütün bunlardan başka, mirasyedi delikanlıyı baştan çıkarmak isteyen serseriler, onu eğlendirmek için hikâyeler anlatırlar. Boratav, "Letâifname" nin de içinde bulunduğu bu hikâyelerin kitaba geçmeden önce, tıpkı diğer halk hikâyelerimizde olduğu gibi, sözlü gelenekte yaşadığı görüşündedir.

Hikâyedeki bütün olaylar İstanbul'da geçmektedir. Şehir semtleriyle, meyhaneleriyle, iskeleleriyle, burunlarıyla dikkatimizi çekmekte, devrin eğlence ve sefahat hayatının örneklerini vermektedir.

Bibi. M. N. (Özön), *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme,* İst., 1936* s. 104-106; P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği,* Ankara, 1946; 1. H. Danişmend, "Küçük Hikâye Çığın", *Türk Ruhu,* S. 1 (Aralık 1957); Ş. Elçin, "Kitabî, Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi.* S. 1 (Mart 1969), s. 74-106: ay. *Halk Edebiyatı Araştırmaları.* II. Ankara, 1988, s. 56-80; Nutku, *Meddahlık.*

SAİM SAKAOĞLU

LEVANTENLER

"Levante", (Doğulu) kelimesiyle Doğu Akdeniz limanları, bir anlamda bütün Doğu Akdenizliler kastedilir. Ancak bu daha çok hem Bizans hem Osmanlı döneminde yerli ahaliden çok buralara yerleşen İtalyan, Katalan, Fransız gibi Batı Akdenizliler için kullanılmış; 18. ve **19.** yy'da Orta ve Kuzey Avrupa'dan gelip kente yerleşen yabancıları da kapsayan ve betimleyen bir terim olmuştur. Osmanlı idaresinin gözünde, Roma-Katolik ritine bağlı Latin milletinin geniş halk yığını arasında bu terimle anıldığım söylemek mümkündür (bu arada Şark-Katolik cemaatlerini buna karıştırmamalıdır), fakat yeterli değildir. Çünkü **19.** yy'da Osmanlı ülkesine yerleşen Protestanlar veya yerli Şark Katoliklerinden bu gruplarla bütünleşenler de "Levanten" diye anılmıştır. Genelde yabancı pasaportlu olup; önceleri İtalyancayı, sonra Fransızcayı özgün şiveleriyle konuşup benimseyen Hıristiyanlar ve bu sosyal gruba girenlere Levanten denir, onların tarz-ı hayatını benimseyenlerle birlikte İstanbul ağzında "tatlı su frengi" diye isimlendirilirlerdi. Şüphesiz bu tuzlu su balığı yanında tatlı su balığını küçükseme gibisinden yarı müstehzi bir tabirdir ve özellikle Batı-Doğu kültürü çatışmasının yaşandığı **19-** ve 20. yy'da bu anlamıyla kullanılmıştır.

Levantenlerin Fransızcası, çoğun bu topraklarda öğrenildiğinden, son dönemde bile dikkati çekerdi. Eski gramer kitaplarında ve antolojilerde kalan Fransızca biçimler ve deyimler kullanılırdı. İstanbul ta-

Nicolas de Nicolay in betimlemesiyle 16. yy'da Frenk kadim.
Les Navigations Pérégrinations et Voyages Faicts en la Turquie..., Lion, 1568
Galen Alfa

rihi içinde Levanten denilen Batı Akdenizli zümre, Bizans günlerine kadar uzanan bir cemaatti.

Kuşkusuz Venediklileri-») 991'de Bizans'tan aldıkları ticari imtiyazlarla bugünkü Bahçekapı, Eminönü (Zindankapı) ve sonra Fener'de oturdukları gibi asıl Galata'da(->) yaşarlardı ve Venedik ile Ceneviz kolonisinin oturduğu bu kesime Rumlar "Pera" (karşı) derdi. Şehirde bugün Langa(->) denen yerde de bir Venedik yerleşmesi olduğunu ileri sürenler vardır. Bunun gibi Pisalılara(->) 1112'de I. Aleksios Komnenos tarafından ve daha önce Amalfililere(-») imtiyazlar verilmişti. 1142'de II. İoannis Komnenos tarafından da Cenevizlileref-*) benzer imtiyazlar bahşedilmiştir.

Bütün bu imtiyaz ve yerleşmeler hadisesiz ve sakin bir biçimde gerçekleşmedi. 1182'de Bizanslılar ve Venedikliler arasındaki gerilim bir faciaya dönüştü. Doğulu-Batılı arasındaki bu gerilimin yarattığı kavganın intikamını, Venedik 1204'te IV. Haçlı Seferi'ni İstanbul'a yönelterek aldı. Şehir yağmaya uğradı ve yarım asrı geçen bir Latin hâkimiyeti başladı. Şehirde Batılı yerleşmesi ve kalıntıları bu dönemde daha çok yayılıp kökleşti. 1261'de şehri yeniden alan Paleologos Hanedanı Venediklilerin Pera'daki imtiyazlı durumunu Cenevizlilere verdi ve onlara özerk idare (magnifica communita di Pera) bahşedildi. Başlarında Cenova elçisi bir "podestà" (yönetici) olarak yer aldı. 1453'te fetihten sonra podesta'ya "kethüda" veya "protegeros" (eldermen) denirdi. Şehirde Latin nüfus ve aristokrasi de kaldı, ileride Fenerli beyler arasında adı geçen Petrasilia ailesi gibi. Fenerli soylular arasına İtalyanlardan katılan aileler sonraki dönemde de görüldü. Napolili Marosiniler gibi saray hekimi Mavroyeni Paşa bu ailelerdendir.

Fetihten sonra Galata'daki Latinlerin statüsü konusunda H. İnalcıkin açıklamaları şöyledir; Ocak 1453 tarihli ahitname ile II. Mehmed (Fatih) daha kuşatma başlamadan Galata Cenevizlilerini belirli ölçüde bertaraf etme politikası izledi. Bu bir Galata özerkliği değildir. Zira Haziran 1453 ahitnamesinde bu özerkliğin verilmediği açıktır. Ama Ceneviz ahalisine zımni statüsünde belirli haklar tanındı. Mart 1478'de yapılan Galata tahriri ile Galata'da 332 hane Avrupalı yaşadığı görülür. Buna Kefelilerin 267 hanesini de ilave etmelidir. 1540'ta 70 hane görülüyor: 1581'de Pietro Cedidini Osmanlı uyruğu yani zımni statüdekileri (500-600 kişi), harbi Statüde olan tüccar vb (500-600), köle statüsünde olarak (forsa vb) 2.000'in üstünde bir ilave ile nüfusu 3.500 tahmin ediyor. D. Tarillon da 1714'te zımni statüdekilerin sayısını aşağı yukarı 400 civarında veriyor ve diğerleriyle birlikte Galata'da 5.000 Latin-Katolikten söz ediyor. 1927 nüfus sayımı ise Galata-Beyoğlu semtinde 19-793 Katolik olduğunu gösteriyor (bölgenin toplam nüfusunun yüzde 7'si). Bu artış normal bir seyir izlemiş görünüyor. Bu dununda bugünkü sayısal azalmayı izah eden küçük bir cemaat yapısı söz konusudur.

Fetihten sonra yapılan tahrirde Galata'da Drapoza (Draperi) Lankaşko, Daryovas, Luis, Opeıta gibi zengin aileler görülüyor. Mandarina gibi bir zengin, zımni statüde Osmanlı uyruğuna geçmişti. Bu arada şehri terk edenler de vardı.

Hubanname-Zenanname'de yer alan Frenk erkeği ve kadını betimlemesi. *Galeri Alfa*

Galata'da Latin milletinin St. Anne, St. Benedict, St. Giovani Ospedale, St. Sebastiano, St. Antonio. San Giorgio, St. Maria, San Nicolo. St. Pietro et Paulo gibi kiliseleri vardı. Bu kiliseler pratikte yabancı elçiliklerin ve misyonların himayesinde idi.

Latin cemaati veya Latin milleti imparatorluğun Rum-Oıtodoks, Ermeni, Ermeni-Katolik ve Yahudi millet teşkilatı gibi değildir, İstanbul'da yaşayan Levantenler (yani Latin cemaati) yabancı diplomatik misyonlara ve dini gruplara ait kiliselere devam eder ve dini hizmet ve hakları yabancı tebaalı ruhban tarafından yerine getirilirdi. Bu nedenle tebaa-i şahaneden olan gayrimüslimlerin aksine bunların günlük işleri için gereğinde vekilleri aracılığıyla hükümetle temas edilirdi. Latin vekâleti bu bakımdan hukuki bir temsil ve bir mahalle idaresinden, muhtarlıktan farklı bir şey değildi.

Levantenlerin içinde ticaretle zengin olanlar kadar özellikle sefaret tercümanlığı, dragomanlıkla diplomatik muhitlere girenler. Testa ailesi gibi bu sayede unvan ve rütbe sahibi olanlar vardır. Levanten denilen sosyal grup içinde bu rekabet, rütbe farkının getirdiği tavırlar, gelen ecnebilerin de dikkatini çekmiştir. Ama bu sayede Osmanlı antlaşmalarım toplayarak tarihçiliğe ve hukuk literatürüne katkıları olan Baron Testa gibi simaların da bu gruptan çıktığını hatırlamak gerekir. Kuşkusuz son zamana kadar Giovanni Scognamillo'nun hatıralarında zikrettiği ihtiyar hizmetçi Caterina gibi İtalya'nın bir köyünden gelip Galata Köprüsünden karşı İstanbul'a bile geçemeden ve Türkçe öğrenemeden bir odada yaşayıp ölenleri de bilmek gerekir. Levanten muhitin kendi "cafe'leri, baloları ve Katolik yortuları öncesi bilinen karnavalları da vardı. Union Française'deki veya Coutea, Livadari, Kristisch gibi ailelerin tertiplediği balolar kadar sokak karnavalı İstanbul'da bu zümrenin getirdiği âdetlerdendi. Bugün hayatın bu safhaları artık yok. Ahmed Rasim'in *Fıuhş-i Atikte* taaccüp ve keyifle anlattığı, bize pek renkli gelmese bile o asrın Osmanlısı için yeni bir âlem sayılan bu karnavalları İstanbul hayatına Levanten muhiti soktu.

Beyoğlu'nda Tepebaşı ile İstiklal Caddesi arasında; Corpi, Decugis, Tubini, Nomico, Schneider, Berger, Kristisch, Barry, Boudouy. Peıpignani gibi ailelerin konakları vardı. Modayı iskâna açan ünlü İngiliz aile Whitliall'dür. Altıncı Daire-i Belediye reisliği yapan Edouard Blacque(->) ailesi, ünlü banker Alleon ailesi(—Balladurlar. Thalasso ve Livadariler son dönemin tanınan Levanten aileleridir. Beyoğlu sem-

Abdullah Biraderler'in bir fotoğrafında Beyoğlu'nda Levantenler, 1890.
Imagesd'Empire, İst.. 1993

ti, Türk aydınının kitap ve gazete almak için, paralılarının ise hem alışveriş, hem eğlence için ilgisini çekince Levanten muhitle Türk Müslümanları, yani bu iki grubun yarattığı bir kültürel hayat da başladı. Franz Lizst'ten, Sarah Bernhardf a(->) kadar Avrupa'nın ünlü sanatçdarının resital ve temsilleri bazı ünlü ve ünsüz trupların gelişi 19. yy'm Beyoğlu hayatım renklendirdi. Ama Beyoğlu bunun yanında kendi salaş ve fakir hayatım da barındırıyordu. Bu tarz-ı hayat bazı Türkler kadar, Pera'daki Levanten kültürünü hafife alan Avrupalıların da istihza ve tenkidine sebep olmuştur.

Levantenler Batılı yazar, araştırmacı ve seyyahların kaleminde pek olumsuz biçimlerde tasvir edilir. Ünlü Avusturyalı tarihçi J. Hammer(->) İstanbul rehberinde, Levantenlerin günlük yaşam tarzı ve giyimlerini, davranışlarını adamakıllı alaya alır. Beyoğlu'nu tasvir ederken de Levantenleri iğnelemekten kendini alamaz. Benzer iğneleme ve küçüksemelere İstanbul'a gelen birçok Avrupalı seyyahta da rastlamak mümkündür.

Levanten grubu ve kültürü hele 18-19. yy'ları ele alınca ilginç bir sosyokültürel olaydır..İmparatorluğa özgü bu grup kendi kozmopolit yapısı, etraftan izole hali, kendi sosyal katmanlaşmasıyla tarih olmuş ve bugün kaybolmuştur. Bu grubu bir değil, birçok etnik gruptan yabancılar oluşturmuştur. Başkente gelişleri de muhtelif tarihlere, muhtelif sebeplere dayanır. 19. yy içinde bu çekirdek gruplar içinde en ilginci İtalyanlardır.

Şüphesiz büyük şehrin İtalyanları, Bizans'tan kalma değildi sadece. Böyleleri sayı olarak bir azınlık teşkil ederdi. 18. yy'ın sonundan beri İtalya'nın muhtelif bölgelerinden ve meslek grubundan iş aramaya, hayat kurmaya gelen İtalyanlar vardı. Bunların kültürel hayatını ve dillerini Edmondo de Amicis(-0 pek güzel hikâye eder.

Şüphesiz ressam Zonaro ve Preziosi'den, Cihangir ve Tarlabaşı'ndaki binaları yapan kalfa ve mimarlara kadar bu kalabalık koloni diğer Hıristiyan gruplarla ve hattâ Müslümanlarla kanşıp eridi, bazısı ülkeyi terk etti. Peder Palazzo ve Peder Raineri 1943'te Galata'daki San Pietro Kilisesi cemaati için, "Bu kilise cemaatine mensup ruhlar geçen asırda 5-6.000 kadarken bugün 2.000'e indi" diye yakmıyorlardı. 4 yıl önce bu kilisenin papazının kendisi ile yapılan mülakatta, "15 yıldır hiçbir çocuğu vaftiz edemedim" diye yakındığını belirtelim. Gelen işçi, usta, dülger kalabalığının bir kısmının işi iyi gitmeyince, devletin onları iane ile Amerika ve Avustralya'ya gönderdiği de oluyordu. Başkentteki İtalyan fukarasına yardım için çıkan böyle bir irade var. Bugün ise İtalyanca artık az sayıdaki İtalyan ailelerin çocukları tarafından öğrenilmiyor ve İstanbul'a gelen Süryani-Katolik ailelerle birlikte şehrin az sayıdaki İtalyan Katoliği Türkçe ibadete başladı. Yakın gelecekte Türk-Katolik bir cemaatten söz edilebilecek galiba.

Şehirde fetihten beri yaşayan ünlü İtalyan aileler, Perone, Fornetti, Negri, Doria, Novoni, Sansoni, Oliveri gibi Cenevizliler; Draç Arnavutlarmdan olup İtalyanlaşan Brutti ailesi, sonra Grillos, Cavalorsa, Salvago, Chiavarilerünlü dragoman ailesi (son zamanda Alman Elçiliğinde Testalar), Gritti ailesi(-0 ve Contariniler, İngiliz sefareti dragomanı Pisani ailesi (Testa ve Pisaniler evlilik yoluyla yakın akrabadırlar), Galante, Alessio, Venedik asıllı Dhe, Braziano, Paterio, Sanguinazzo, Sassi, Damarcoa, Beneventio, Poletti, Carrazzo, Cudrano ve Orlandi gibi hanedanlardı.

1925'te Fransız ve İtalyan okullarının bir kısmının kapatılmasına rağmen II. Dünya Savaşı'na kadar bunların sayısı bugünkünden fazlaydı. Şehirde argoya ve halk diline yerleşen İtalyanca kelimeler vardı: "Montinato" (aslı "mantenuta", "metres, dost" anlamında), "faça" (aslı "faccia", "yüz, gösteriş" anlamında), "racon" (aslı "ragion" "düzen, âdet" anlamında) bunlardan en yaygınlarıdır. Bununla birlikte İtalyanca yerini anonim kamu dili olarak veya Osmanlı Levantenlerinin "lingua franca"sı olarak Fransızcaya bıraktı. Fransızca bu yeri bir tür Fransızlıkla birlikte tuttu. Bunda ecnebi himaye alanında Fransa ve Avusturya pasaportunun makbul olması rol oynadı. Zira kapitülasyon hakları ve yargı alanında Fransız mahkemeleri en etkin işleyeniydi. Levantenlerin bir-iki tebaalı olanı veya aile fertlerinin muhtelif tebaadan olanları çoktur. Bu uygulamada önemli etken; Osmanlı tebaalı kadınların hangi dinden olursa olsun, yabancı tebaalıyla evlenememesidir. Bu durumda eşler arası tebaa birliği yoktu; zevç yabancı tebaalıydı veya bazen Osmanlı tebaalı kadm zevcininkinden ayrı bir tebaaya geçerek onunla birlikte kapitülasyon haklarından istifade edebiliyordu. Genelde Levanten muhit zamanla ya Avrupa'ya göç etti veya yerli Rumlar ve hattâ Ermenilerle karışık evlilik yaparak, nüfusça erimeye başladılar. Bu süreç sonunda bugün bu kozmopolit eski zümre, hem nüfus hem de özgün yaşayış biçimleri itibariyle toplum hayatımızdan silinmektedir.

İtalyacanın yerini İtalyanlar arasında da hızla Fransızca aldı. İtalyan okullarının 1925'te 9ü kapanınca, İtalyanca eğitim daha da geriledi.

Son iki asırda İstanbul Levanten muhiti için Fransızcanın en yaygın dil olduğu basının kompozisyonundan da anlaşılmaktadır. Mesela 1900'de en yaygın İngiliz gazetesi *The Times'm* İstanbul'daki abone sayısı 95 idi. Ama Fransız gazetelerin en makbulü *Le Temps'in* sadece İstanbul'daki abonesi 4.000 idi. Ayrıca Pera ve Kadıköy'de her gazete bayiinde satılırdı. İngilizce gazetelerin toplam okuyucusu 600 olarak görünürken Fransızca gazete okurlarının sayısı bunu kat be kat aşıyordu. (Almanca gazete az okunurken, İtalyan gazeteleri Avusturya postanesi üzerinden geldiğinden gerçek rakam belli değildir.) Yabancı dillerdeki gazete, mecmua nüshası 1874'te 60.000 civarında olup, 1900'de 100.000 nüshayı geçmişti. 1874'te ülkede 15.000 nüsha olarak basılan Fransızca gazete ve mecmualar, 1900'de 20.000'i aşmış, 1795-1900 arasında 139 adet Fransızca gazete ve derginin çıktığı ve içlerinde hayli uzun ömürlü olanların bulunduğu G. Groc ve İ. Çağlarin araştırmasından anlaşılmaktadır. Açıktır ki son iki asırda Levanten dediğimiz grubun yayın hayatındaki ve kamu hayatındaki dili Fransızcadır. *Journal de Constantinople* gibi bazı alanlarda eklerde olan yayın organları *Le Courrier d'Orient, Stamboul va La Turquie* gib: â a S

Fransızca gazeteler ile *Levant Herald* ve *Levant Times* gibi İngilizce gazeteler de vardı. Bunlardan daha uzun ömürlü olanların birkaçında yabancı himaye dolayısıyla daha serbest yazılar çıkabiliyordu, ama tabii güdümlü haber ve yazılar da sütunlardaydı. Bu gazeteler yakın tarihin ilginç kaynaklarıdır.

Fransa, Levantenlerin dini hayatını da etkinlikle düzenleyen bir kuvvetti. Roma'dan tayin edilen patrik vekili görevindeki din adamları (vicaires apostoliques patriarcaux) "Latin milleti"nin başındaydı. Bunlar genellikle Fransızlardı. Şehir üç "parish" (papazlık) (paroisoes se'culierus) denilen bölgeye ayrılmıştı: Le St. Esprit denen Pera bölgesi, Kadıköy ve Üsküdar. Dominiken, Fransisken, Lazarist tarikatına mensup rahip ve biraderler İstanbul'daki Katolik din adamlarını oluştururdu. Latin milletine ait kumruların gerilemesinde din adamları sayısının azalması ve buralarda görevlendirilememelerinin de rolü vardır. Bugün Roma-Katolik mezhebinin İstanbul'daki temsilcileri Türkçeyi de iyi bilen ve burada yerleşmiş sayılabilecek din adamlarıdır.

1935 sayımı itibariyle şehirde Roma-Katolik kilisesine bağlı olanların sayısı 19.609 (yüzde 2), dil itibariyle Fransızca konuşanlar 3.785, İtalyanca konuşanlar 3.528, Almanca konuşanlar 3.641 ve İngilizce konuşanlar 948 kişidir. Rakamlar da bu kozmopolit topluluğun erimekte olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz kültürel hayattan söz ettiğimizde Protestanları Levanten zümreye dahil ediyoruz.

Levantenlerin tarihi, hatırat ve sözlü miras dışında bir sistematik araştırma konusu olmamışken, A. Belin gibileri de daha çok Türkiye'deki Katolik kilisenin tarihini yazmışlardır. Soy araştırmaları (geneologie) iktisadi, sosyal yaşam, kültürel faaliyetler; zamanın gazete, dergi koleksiyonları ve konsolosluk arşivlerinden istifade ile yapılmak zorundadır.

Bibi. S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler.* İst, 1984; G. Scognamillo, *BirLevantenin Beyoğlu Anıları,* İst., 1990; H. İnalcık, "Ottoman Galata 1453-1553", *Recherches sur la ville Ottomane,* İst., 1991; Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos,* II, Pesth, 1822; Belin, *Latinité;* R. Mayer, *Byzantion-Konstantinupolis-İstanbul,* Viyana, 1943; P. B. Palazzo-P. A. Raineri, *La Chiesa di S. Pietro in Galata,* İst., 1943; M. Sturdza, *Grandes familles de Grèce. dAlbanie et de Constantinople,* Paris, 1983; O. Koloğlu, "La Formation des Intellectuels a la Culture Journalistique dans l'empire Ottoman et l'influence de la presse étrangère", *Presse Turque et presse de Turquie,* İst., 1992; G. Groc-L Çağlar, *La presse Française de Turquie de 1795 à nosjours.* İst., 1985; J. B. Piolet, *La France au dehors les missions catholique Françaises,* I, Paris, ty.

İLBER ORTAYLI

LEVENT

Büyükdere Caddesi'nin(-») doğusunda, Zincirlikuyu Mezarlığı'nın karşısından başlayıp Sanayi Mahallesi'nin karşısına kadar uzanan semt. Halen, Beşiktaş İlçesi'ne bağlı mahalleler bütünlüğü.

1950'lerde ilk kurulduğu sırada, Etiler^-») doğru giden Nisbetiye Caddesi'nin kuzeyinden başlayıp Levent Caddesi'ne kadar uzanan ve günümüzdeki Levent'in altıda biri kadar bir alanı kapsayan semt, 1994 başında ilçe olması gündeme gelen geniş ve kalabalık bir yerleşimdir. 1. Levent'ten 4. Levent ve Yeni Levent'e kadar zaman içinde bölüm bölüm kurulup gelişmiş olan semtin günümüzdeki sınırları batıda Büyükdere Caddesi, doğuda Ebulula Caddesi, güneyde Nisbetiye Caddesi, kuzeyde Orgeneral İzzet Aksular Caddesi'dir. 4. Levent'in güneyinden, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nü Büyükdere Caddesi'ne bağlayan bağlantı yolu geçer.

Levent'in güneybatısında, Büyükdere Caddesi'ne göre karşısında. Zincirlikuyu Mezarlığı, daha sonra cadde boyunca sıralanan Roche, Eczacıbaşı, Philips, Renault-Mais, Deva, Fako, Sandoz vb fabrika ve tesisleri, İETT Levent Otobüs Deposu ve Sanayi Mahallesi vardır. Bu hattın gerisinde, kuruluş tarihi açısından ilki Gültepe olan Kuştepe, Çeliktepe, Harmantepe, Ortabayır gibi bir zamanların ünlü gecekondu mahalleleri yer alır. Güneyde, 1965 sonrasında kurulmaya başlanan ve günümüzde çeşitli lüks apartman ve sitelerle Ortaköy sırtlarını bütünüyle kaplamış olan Nisbetiye Mahallesi; semtin doğu sınırı olan Ebulula Caddesi'nin doğusunda da yine İstanbul'un lüks ve seçkin konut topluluklarından sayılan Maya Sitesi'ni de içeren Akatlar Mahallesi vardır. Levent bütünlüğünden farklı bir yapılaşma olan daha çok subayların üye oldukları konut kooperatifleri veya özel şirket ve müteahhitlerin yaptırdığı konut ve sitelerle dolmuş bulunan kuzey ve kuzeydoğu kesimi, Konak Mahallesi'dir ve Harp Akademileri'nin geniş arazisine ve tesislerine komşudur. Levent, kent dışı bir toplukonut yerleşmesinin, İstanbul'da, 40 yıl içinde yoğun bir kent içi yerleşmeye dönüşmesinin belirgin örneklerinden biridir.

Levent Mahallesi, admı, Osmanlı döneminde, 18. yy'da bu yörede bulunan Levent Çiftliği'nden almıştır. 18. yy'da da hemen hemen bugünkü güzergâhını takip eden Büyükdere yolunun doğusundaki geniş arazi I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından Kaptan-ı Derya Hasan Paşa'ya irat olarak verilmiş, oda burada bahçeler, binalar, kasırlar yaptırmış ve buraya deniz leventlerinden meydana getirdiği bir muhafiz bölüğü yerleştirmiştir (bak. leventler). III. Selim döneminde (1789-1807) padişahın bu civarda en fazla uğradığı yerlerden biri olduğu, *Ruzname'den* de anlaşılan Levent Çiftliği, bir yandan Baltalimam, Tarabya, Büyükdere, Belgrad Köyü ve Beşiktaş, öte yandan Kâğıthane, Haliç, Okmeydanı'na ulaşmak için bir kavşak noktası niteliğinde de görünmektedir. *Ruzname'de,* III. Selimin Levent Çiftliği'nde yiyip içtikten, askerleri denetleyip merasimlere katıldıktan sonra buradan Beşiktaş Sarayı'na veya Boğaziçi kıyılarına ya da Tersane Sarayına veya Okmeydanı'na indiği yolundaki tarih düşmelere sık sık rastlanır.

Yine III. Selimin Levent Çiftliği'ndeki kasırda dinlendiği, bazen buraya haremiyle birlikte de geldiği, burada pehlivan güreştirip ok talimleri yaptırdığı, musiki dinlediği, köçekleri seyrettiği anlatılır. İstanbul'a da gelmiş olan Fransız bilim adamı, hekim ve gezgin Olivier, 1790'larda İstanbul'u anlattığı seyahatnamesinde Levent Çiftliği'nde Avmpa usulü tüfek ve kasatura yapan

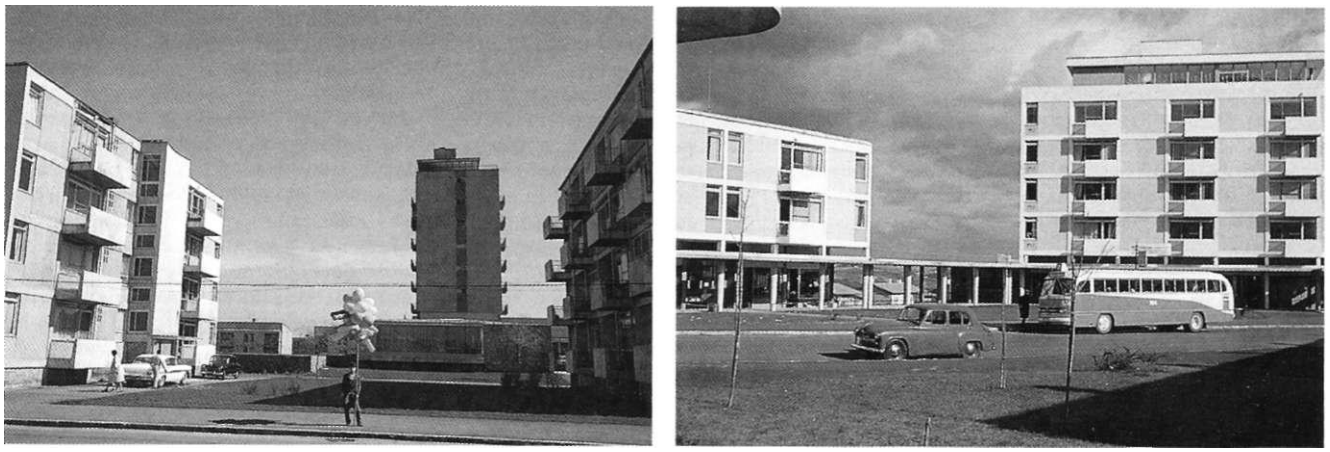

4. Levent'ten iki görünüm, 1960'lar
Kemal Ahmet Anı arştın

Levent'in panoramik görünümü.
Bekir Baki Aksu

bir imalathanenin varlığından söz eder. Ayrıca geniş arazi üzerinde pek çok güzel yapı olduğunu, modem eğitim ve donanımlı 1.200 bostancıdan kurulu bir piyade kıtası ile topçu ve süvari birlikleri olarak toplam 4.000 kişilik bir askeri birlik bulunduğunu anlatır. III. Selim'in, Nizam-ı Cedid askerlerinin ilk birliklerini burada Levent Çiftliği kışlasında yetiştirip örgütlemeye başladığı anlaşılmaktadır. Levent'te son yıllara kadar harabeleri görülebilen, 1950'lerde ise içi yıkılmış ancak duvarları oldukça iyi dummda olan Perili Köşk diye bilinen eski bir yapının bu kışla binalarından biri olduğu düşünülebilir.

Levent'in ilk kısım evlerinin yapımına Emlak Kredi Bankası'nm toplukonut projesi çerçevesinde 1947'de başlanmış, 1950'de 1. Levent bitmiştir. Projesini mimar Kemal Ahmet Aru'nun yaptığı ilk 400 kadar ev (1. Levent), küçük bahçeler içinde tek veya iki katlı, ikiz veya tek evlerdir. Ortalama aylık ücretin 500 lira olduğu bir dönemde Levent'in en mütevazı konutunun peşin fiyatı 14.000 lira; en büyük, iki katlı villa tipi konutlar da 60.000 lira civarındaydı. Bu bedeller düşük bir faizle 20 yıllık taksitlere yayılmıştı.

1. Levent'in gördüğü rağbet üzerine ve proje gereği yapımına hemen başlanan daha kuzeydeki 2. Levent ve 3- Levent'teki konutlar, biraz daha büyük ve villa tipine daha yakın olmakla birlikte yine de orta gelir gruplarını hedefliyordu. Yapımına 1950 sonlarında başlanıp 1960'tan itibaren yerleşilen en kuzey kesimdeki 4. Levent ise o döneme göre lüks sayılabilecek villaların yanında Levent'te ilk kez birkaç katlı apartman tipi yapıları ve 4. Levent çarşısı civarında da daha yüksek ve çok daireli blokları içermekteydi.

Emlak Kredi Bankası'ndan bağımsız olarak başka konut kooperatifleri veya özel şirket ve müteahhitler 4. Levent'in kuzeyinde ve kuzeydoğusunda 1960i izleyen yıllarda çok çeşitli apartman siteleri ve konutlar yapmaya başladıktan sonra, Levent'in görünümü de büyük ölçüde değişti. Ancak, asıl Levent evlerine kat çıkma izni verilmediğinden, bu kesimlerdeki binalar ve bahçeler, ilk görünümlerinden çok şey kaybetmekle birlikte, en azından apartmanlaşmaktan kurtulup yakın zamanlara kadar eski görünümlerini korudular.

1950'lerde Levent, 2.000 nüfuslu, tüm sakinlerin birbirlerini tanıdıkları, ancak eski İstanbul mahallerinde rastlanan sıkı komşuluk ilişkilerinin sürdüğü küçük ve orta memur, subay, öğretmen, sanatçı, yazar, bilim adamı, küçük ve orta tüccar ve işadamlarının yaşadıkları bir orta sınıf semtiydi. 1950 başlarında semt tümüyle İstanbul dışı sayılırdı. Yerleşmenin yakın çevresinde başka bir yerleşme yoktu ve ulaşım Taksim veya Beşiktaş'a seyrek seferler yapan otobüslerle sağlanırdı. Bütün çevre kırlık, Ayazağa'ya doğru komluk olduğundan 1954 kışı gibi soğuk geçen kışlarda Levent'in üstünde kurulduğu tepelere, hattâ mahallenin çevresine kadar kurtlar inerdi. Levent evleri küçük bahçeler içindeydi ve herkes bahçesine özen gösterir, çiçek ve meyve yetiştirmeye çalışırdı. Bütün sokaklar kuş ve çiçek adlarıyla adlandırılmıştı. Bugün iyiden iyiye betonlaşmış olan Nisbetiye Mahallesi'nin bulunduğu Ortaköy sırtlarına kadar inen bölge bütünüyle tarla ve kırlıktı. Buradan akan derenin ve dutlukların etrafında piknikler yapılırdı. Mahallenin doğu kesimindeki son evlerinin karşısından başlayarak o zamanlar inşaat halinde olan Etiler evlerine kadar yine ıssız kırlar uzanırdı. Şimdiki Nispetiye Caddesi Levent'i güneyden sınırlayan toprak bir kır yoluydu. 3. Levent'in bulunduğu yörede Perili Köşk denen kışla veya kasır harabesi vardı. Mahallenin, karşısındaki mezarlık dahil dört yanı öylesine ıssız ve boştu ki çocukların buralara gitmeleri aileler tarafından yasaklanır, yine de, semtin asfalt ve iki tarafı ağaçlıklı yollarında bisikletle gezmek en büyük eğlenceleri olan çocuk grupları bu yasakları çiğneyerek kırlara daldıklarında, kendileri de çekinir ve pek fazla ilerilere gidemezlerdi.

Levent'in çevresindeki değişim 1950 ortalarında, karşısında ilki Gültepe olmak üzere gecekondu mahallelerinin kurulmasıyla başlar. Yine aynı dönemde Etiler Mahallesi kurulmuş, Nisbetiye yolu düzenlenmiş ve güneyi yapılaşmaya açılmıştır. Levent 19601ar, hele de 1970'lerden sonra, çevresini kuşatan yüksek beton binalar arasmda sıkışmış bir görünüme bürünmeye başlamıştır. Aynı dönemlerde çevrenin nüfusu hızla artmış, dört bir yanında kumlan gecekondu veya lüks site mahalleleriyle bütün Levent kentle birleştiği gibi, trafik açısından da İstanbul'un en yoğun ve sorunlu bölgelerinden biri haline gelmiştir.

1980 sonrasında Levent Mahallesi, 1. Levent'ten başlayarak konut bölgesi olma niteliğini de kaybetmeye yüz tutmuş, küçük villa tipi evlerin üstüne izinli bir kat ve kaçak katlar yapılarak, eski konutlar küçük şirketlerin idare merkezlerine, lokanta, kebapçı, diskotek, gece kulübü veya

otomobil galerisine, ticarethane ve butiklere dönüşmüş; Levent, konut ağırlıklı olmaktan, ticaret ve eğlence ağırlıklı olmaya doğru evrimleşmeye başlamıştır. 1. Levent çarşısı, önlerinde kemerli yollar bulunan iki sıralı dükkânlarla eski görünümünü korumakla birlikte, semtin, orta sınıf memur, aydın semtinden orta-üst ve yüksek gelir gruplarının oturduğu bir semte evrimi sırasında, bu dükkânlar da yapı değiştirerek İstanbul'un en tanınmış ve seçkin pastacılarının, kebapçılarının, lokantalarının, ayakkabıcılarının, butiklerinin vb'lerinin şubelerine dönüşmüştür.

Kentin iş bölgesinin bu civara kaymasından sonra, orta ve küçük şirketlerin 1. Levent'e yerleşmelerine karşılık büyük holdingler 2., 3. ve 4. Levent'in Büyükdere Caddesi'ne bakan kesimlerini tercih etmişler ve gökdelenlerini buraya kurmuşlardır. Yapı Kredi Plaza, Sapana Center vb gökdelenleri bu bölgede yükselmektedir. Semtin güneydoğusunda, Nisbetiye Caddesi ile Ebulula Caddesi'nin kesiştiği köşede yer alan Otelcilik Yüksekokulu, hemen arkasındaki Polis Koleji, Şişli Terakki Lisesi, Levent Camii'nin(->) de üzerinde bulunduğu, 1. Levent'le 2. Levent'in sınırı olan Levent Caddesi üstündeki Türk Spor Yazarları Derneği'nin tesisleri ve yüzme havuzu, aynı sıradaki İstanbul'un önemli özel hayvan hastanelerinden Animalia, 4. Levent'te 1970'lere kadar sinema salonu olarak kullanılan Levent Kulübü ve kulübün tenis kortları semtin ilk akla gelen tesisleridir.

Kuruluş yıllarından başlayarak pek çok yazar, sanatçı, bilim adamı Levent'te oturmuş veya Levent'ten yetişmiştir. Çalıkuşu Sokağında evi olan romancı Reşat Nuri Güntekin Levent'in ilk sakinlerindendi. Gazeteci Rakım Çalapala ve pek çok okul kitabında imzası olan öğretmen Nimet Çalapala, Türkolog Profesör Ahmet Caferoğlu, yazar Şükûfe Nihal, siyaset adamı General Sadık Aldoğan. müzikçi Doktor Bülent Tarcan, kardeşi piyanist Haluk Tarcan ve gerek o dönemin, gerekse günümüzün pek çok ünlü kişisi, yazarı, aydını, sanatçısı Levent'te otururlardı. 1950lerdeyazar Aziz Nesin, Levent çarşısının ilk kitapçı-kırtasiyecisini açmıştı. Günümüzde, 1950'lerdeki ev ve dükkân sahiplerinin yüzde 90'ı bulan bir oranı Levent'ten taşınmış ve evler çoğunlukla ticari bürolara, dükkânlara ve eğlence yerlerine vb dönüştürülmek üzere el değiştirmiş: Levent'in çiçek adları taşıyan birkaç ara sokağında hâlâ yaşayan eski havası gibi sakinleri de büyük çoğunluğuyla değişmiştir.

OYA BAYDAR

LEVENT CAMİİ

Beşiktaş ilçesinde, 1. Levent Caddesi üzerinde, Levent Mektep Sokağı ile Sümbül Sokağımn kesiştiği yerdedir. Afet Yola Camii olarak tanınan yapı, İbrahim Yola tarafından genç yaşta kaybettiği kızı adına yaptırılmıştır. 1954'te Mimar Vasfi Egeli tarafından projesi çizilip yapımına başlanan cami 1961'de ibadete açılmıştır.

Levent Camii
Yavuz Çelenk. 1994

Sokak seviyesinden yukarıda inşa edilen cami, tesviye edilmiş ve üç yandan merdivenlerle çıkılan bir plaftform üzerinde yer alır. Caminin son cemaat yeri dışında kalan cepheleri mozaik kaplıdır. Dört mermer sütunlu son cemaat yeri cephesindeki üç açıklıkta sivri kemerler kullanılmış, mekânı örten üç küçük kubbeye geçiş Türk üçgenleri ile sağlanmıştır. Mermer sütun başlıkları klasik dönem Osmanlı mimarisinde görülen üç sıra mukarnas ile bezelidir, ince bir işçilik gösteren son cemaat yeri cephesi kesme taştan olup açıklıklar metal ve cam konstrüksiyon ile kapatılmıştır. Caminin ana beden ve kubbe kornişleri yine klasik dönem Osmanlı mimarlığında görülen sadelik ve inceliktedir.

Caminin giriş kapısı basık kemerli ve mermer sövelidir. Ana mekân kare planlı olup dört kemer tarafından taşman pandantifli bir kubbe ile örtülüdür. Girişin iki yanında kadınlar mahfiline çıkışı sağlayan merdivenler bulunmaktadır. Caminin köşe sütunları ile mukarnas nişli, rumî ve palmet kabartmalarla süslü mihrabı mermerden yapılmış, kapısı ise tablalı tekniğinde kündekâri sistemle çalışılmıştır. Mermer pencere sövelerinde oldukça sade olan caminin mihrap duvarlarındaki pencerelerde çiçek motifleri ile kutsal kişilerin isimlerinin işlenmiş olduğu revzenler bulunmaktadır.

Kubbenin dört köşesine yerleştirilmiş olan sekizgen tabanlı ağırlık kuleleri, estetik amaçlarla üst örtüde vurgulanmıştır.

Tek şerefeli minare, cami beden duvarına kuzeybatıdan bitişiktir. Kare planlı kürsüden gövde kısmına geçişi sağlayan prizmatik Türk üçgenlerinin bulunduğu pabuç kısmı kesme taştandır. Diğer bölümleri mozaik kaplı olan minarenin şerefesine geçişte beş sıralı mukarnas dizisi kullanılmıştır.

YASEMİN SUNER

LEVENTLER

1772'de "levend" deyiminin yasaklanmasına değin Tersane'de ve donanmada istihdam edilen deniz piyadeleri. "Levendat-ı bahriye" de denmiştir. Sözcüğün, Venediklilerin Doğu halklarından paralı asker ve tayfa olarak istihdam ettikleri gençlere verdikleri "levantino" deyiminden Türkçeye girdiği veya "levee" (asker yazma) sözcüğünden türemiş olduğu ileri sürülmüştür. *Burhân-ıKâtı'du,* "bekâr, tembel, ayyaş, hizmetkâr, ırgat, allahtan korkmaz, serseri" olarak, *Sultan Süleyman Kanunnamesi'nde* "yaramaz, hırsız", *Kamus-ı Bahrî'de* "gemici" anlamları verilmiştir. 16. yy'a değin denizcilikte harp gemisine sahip korsanlara "levend", sonraki yüzyıllarda ise karasal bölgelerde soyguncu çetelere "levendat eşkıyası" denmiştir.

16. yy belgelerinde "levend gemileri" deyiminin sıkça geçtiği ve bununla korsanların anlatıldığı görülmektedir. Aynı yüzyıla ait Divan-ı Hümayun hükümlerinde ise "levend", "levend ırgat keferesi" sözcükleri geçer. *Tarih-i Peçevîde,* "deryada korsanlık eden levend kapudanlan" anlatılmaktadır. Kâtip Çelebi'nin *Tuhfetu'l-Kibâr fiEsfarü'l-Bibâr'mda,* Barbaros'un Ege adalarına dönük bir harekâtı anlatılırken leventlerin gösterdiği başarıya da değinilmiştir. Agehî (16. yy) ise bir kasidesinde "İlevend oldu gönül tıflı senün derdünden" demektedir. Zamanla donanma ve Tersane'nin savaşçı sınıfı askerlerine verilen levent adı, erkeklere mahsus fiziksel güzelliğin ve yalın giyimin de adı olmuş "levend yapılı", "levendane kesim" deyimleri yerleşmiştir. Nedim'in (ö. 1730) bir şiirindeki "Çık levendane dolaş kuşelerin gülzârın" dizesi buna bir örnektir.

Bir levent tiplemesi.
Türkische Gewänder und Osmanische Geselschaft, Avusturya, 1966
TETTVArsivi

Korsan gemicilerinden ayrı olarak Osmanlı donanmasında tüfenkçi sınıfında levent yazımına ne zaman başlandığı konusunda bilgi yoktur. Ancak, **16.** yy'ın başlarından itibaren Aydın ve ¡Viéntese yörelerinin korsan leventlerinin, talep olduğunda donanma ve bey gemilerine levent yazıldıkları bilinmektedir.

Barbaros Hayreddin Paşa'nın da 1533'te İstanbul'a geldiğinde Cezayir'den leventler getirdiği bilinmektedir. Bunlar, Batı Akdeniz sularında cenge alışık, deneyimli denizcilerdi. Daha önceleri ise II. Bayezid (hd 1481-1512) vel. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) dönemlerinde gerektiğinde donanma hizmetine giren leventler, fırkataları ile Ege ve Akdeniz sularında gezmekte, İstanbul'a gelmemekteydiler. Kemal Reis ve Burak Reis ile Barbaros Hayreddin Paşa ve Kılıç Ali Paşa, bunlar arasından sivrilen levent reisleridir.

Donanmaya doğrudan levent yazımı, İstanbul'a yakın yerlerden, öncelikle de Çanakkale Boğazı'nın Anadolu yakasından yapılmaktaydı. Bunların bir bölümü eğitim için İstanbul'a getirilir, bir kısmı da Boğaz hisarları denen Çanakkale'de bırakılırdı. Ayrıca Müslüman-Türk nüfusun bulunduğu Ege adalarmdan da donanmaya levent alınmaktaydı. Çanakkale yöresinden gelen Türk asıllı leventlere "Kazdağlı", Hıristiyan yerlilerden yazılanlara ise "levend-i Rumî" deniyordu. Levent yazılmak isteyenlerin, sağlıklı, dayanıklı ve genç olmaları, yanlarında kılıç, mızrak, tüfek türünden bir de silahlarının bulunması koşuldu.

Sefer zamanı gelip donanmaya yazılan leventler, hizmet bitiminde serbest kalırlar, asıl işleri olan korsanlığa dönerlerdi. Bu sırada, yabancı gemileri veya Osmanlı gemilerini soymaları doğaldı. 1571 tarihli bir hükümde, Donanma-yı Hümayun'da kayıtlı leventlerin, Şaban Reis adlı birisinin buyruğunda, Nakşa Adaları'nı soydukları için şikâyet edildikleri aynı hükümde, reislere, levent gemileri yapıp gazaya varmaları için buyruklar verildiği de görülmektedir. Bir levent kapudam, gemi donatıp leventlerini yanma aldıktan sonra başvurduğunda Osmanlı donanmasına kabul edilmekte ve sefere katılmaktaydı.

İstanbul'daki etkinliklerini ve donanmanın deniz piyadesi sınıfını oluşturmaları 17. yy'a kadar devam eden leventler, Kont Marsigli'nin belirttiğine göre donanmanın 5 sınıftan (leventler, mensuhatlar, tayfalar, kürekçiler, sanat erbabı ve ustalar) oluşan kadrosunda ilk sırayı almaktaydılar. Bunlar, gemilerde karakol hizmeti, muhafızlık, deniz savaşlarında da muhariplik yapmaktaydılar. 18. yy'm başında Osmanlı donanmasmdaki 64 kadırgada toplam 7.300 levent vardı. *Silahdar Tarihi'nde* ise, leventler, bulundukları gemilerin tiplerine göre "fırkata levendi", "çekdiri levendi", "kalyon levendi" adlarıyla anılmaktaydılar. Bunlara "tüfenk-endaz levend" de deniliyordu. Yine, her gemide, teknenin büyüklüğüyle orantılı sayıda levent görev alıyordu. Örneğin, 18. yy'm sonuna doğru, donanmanın İstanbul'da bulunduğu bir sırada 4 kalyonda toplam 1.100 levent sayılmıştı. Her gemideki leventleri, kendi gelenekleri uyarınca "şah-levend" denen bir reis disiplin altmda tutmaktaydı. İstanbul tersanelerinde oturan ve "yerli levend" denenlerin kışlaları Kasımpaşa' daydı. 1704te onarılan bu kışlada, kalyon ve çekdiri leventlerinin kalmaları yasaktı. Deniz savaşı olasılığı belirdiğinde, barış kadrolarının birkaç katı fazla levent yazımı yapılır, bunlar da kendi gemilerinde veya "miri gemi" denen donanma gemilerinde barmırlardı. 1711'de İstanbul'dan Karadeniz'e açılan donanmada 3.300'ü baştarde-i hümayunda olmak üzere 35.000 dolayında levent bulunduğu yazılmıştır. İnanılması güç bu mevcuttan az olsa bile İstanbul'dan çıkışta ve dönüşte leventlerin kente dağılmalarına izin verilmez, memleketlerine gönderilir veya kıyı kalelerine, hattâ iç kalelere dağıtılırlardı. Savaş olmadığı zamanlarda ise karakol hizmeti için bir miktar levent hizmette tutulur, ayrıca Akdeniz ve Karadeniz suyollarının güvenliğinden sorumlu filolorda da leventler bulundurulurdu.

Donanmada ve Tersane'de hizmete alınan, Kazdağlı ya da Rumî leventlerin iaşesi önemli bir sorundu. Bunlar için İstanbul toptancılarından sefer süresince gereksinimi karşılayacak yiyecek ve peksimet alınıp Tersane ambarında saklanırdı. İstanbul'dan çıkıştan itibaren de erzak veren iskeleler vardı. İstanbul'da biri Tersane Zindanı yakınında, diğeri Bebek'te 2 miri fırında leventler ve diğer donanma mürettebatı için peksimet hazırlanırdı. Donanma İstanbul'da iken de bu fırınlarda leventler için ekmek pişirilmekteydi. Her levente günde 200 dirhem ağırlığında bir çift ekmek, aynca "çorbalık" denen sıcak yemek malzemesi veriliyordu. Bu malzeme, çerviş yağı, pirinç, zeytin, buğday, mercimek, zeytinyağı, soğan, sirke vb'den oluşmaktaydı. Leventlere "mevacib" denen aylık da ödenmekteydi. Deniz leventlerine ödenen mevacib, kara leventlerine ödenenlerden fazla olduğu gibi ayrıca bahşiş de veriliyordu. Miri donanma leventlerine hazineden, bey gemilerindekilere ise miri mukataa bedellerinden ödeme yapılıyordu. Müslüman tüfenkçi leventleri için öngörülen kıyafet, İtalyan baratalarına benzeyen kırmızı barata, kenarlan siyah harçlı kırmızı yelek, mavi kısa şalvar ve kırmızı yemeni ile sarı kuşaktan ibaretti. Yelek altına beyaz gömlek giyen leventlerin, kenarları ve ek yerleri kırmızı harçlı, başlıklı birer yağmurluktan da olurdu. Kuşaklarına ise bıçak sokarlardı. Levend-i nımîler ise arkalarına sarı harçlı yeşil yelek, bacaklarına kısa şalvar giyer, başlarmdaki yemeni ile aym cinsten bir kuşağı da bellerine sarar ve araşma bıçak sokarlardı.

Leventlerin "oturak zamanı" denen savaşsız dönemlerdeki yaşamları meyhanelerde içki içmek, iskele ve gemilerde rezalet çıkarmak, forsaları ayaklandırmak gibi anormalliklerle geçerdi. Bu nedenle pek çoğu ve çetin deniz savaşlarında ölen leventlerin bazıları da bu tür yaşantı içinde öldürülmekteydi. Yaşlananlara "levend ihtiyarı" denir, bunlar gemi reislerine danışmanlık ederlerdi. Leventlerin İstanbul'da sebep oldukları olaylara ilişkin en eski örnek 1528 tarihli olup Celâlzade Mustafa Çelebi'nin *Tabakatü J-Memalik Derecâtü 'l-Mesâlik* adlı eserinde yer almıştır. Anlatıldığına göre, Sultanselim'de bir evi basan ve aile bireylerini katleden leventler, genellikle suçlarını gizlemek için gündüzleri İstanbul semtlerinde ırgatlık ve mumculuk etmekteydiler. Söz konusu olay üzerine kentte, leventlere karşı büyük bir tepki doğdu. Alman karar uyarmca "Konstantiniyye çarşılarında, meyhanelerinde, bozahanelerinde, bîkâr ve bî-sanat levendlik üzere olan ne kadar kefere-i fecere var ise" asesler, kapıcılar ve çavuşlar cümlesini topladılar. Bunlar grup grup, bayram yerlerinde, pazar ortalarında ve halkın gelip geçtiği yerlerde siyaseten idam edildiler. Bu şekilde öldürülenlerin sayısı, adı geçen kaynakta 800 olarak verilmiştir. Kömürciyan, leventlerin en çok zarar verdikleri semtlerin Kasımpaşa ve Tophane olduğunu, levent dayılarının buralara racon koyduklarını anlatır. 1685 kışını İstanbul'da geçiren donanmadaki leventlerin, Beşiktaş'tan Kavaklar'a(->) kadar yaptıkları kötülükler, korkularından sokağa çıkamayan kadınların ve erkek çocukların durumu, Fransız elçisini getiren kalyonların müretteb atı ile leventler arasında çıkan büyük kavganın yarattığı ciddi sorun da tarihe geçmiştir. Osmanlı donanmasının eski gücünü ve disiplinini yitirmesi ise leventleri 18. yy'a doğru, İstanbul'un en belalı ve tehlikeli zümresi durumuna getirmiş bulunuyordu. 1687'de daha geniş kapsamlı bir taşkınlık sergileyen leventler İstanbul'u teröre boğdular. Kasımpaşa'dan Karadeniz çıkışına değin yayılıp Boğaz köylerini soydular. *Silah dar Tarihi* 'ndeki deyimle "avret ve oğlanları çeküb" yüzlerce kadını öldürdüler. Bunlara öncülük edenlerden Fındıklık Kanlı İbrahim ile bir yandaşı yakalanıp Alay Köşkü'nde(->) padişahın huzurunda boyunları vuruldu. Bu ikisi, 14 kadım öldürdüklerini itiraf etmişlerdi. Yine, leventlerin pek çoğu da aracı kadınları kullanıp soylu ve zengin hanımları, bunların cariyelerini hamama, düğüne götürmek bahanesiyle evlerinden çıkarıp ırzlarına geçmekte, sonra da öldürüp kaldıkları yerlerin bir köşesine gömmekteydiler. Bu nedenlerle leventlere dönük olarak başlatılan büyük operasyon sonunda, yakalananlar idam edilirken Anadolu'ya kaçma olanağı bulanlar ise "levend eşkıyası" adı altında çeteler kurmuşlardır.

Mezomorta Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryalığı sırasında (1695-1701) çıkarılan Donanma Kanunnamesinde, leventlerin disiplin altına alınmaları ile ilgili maddelere de yer verilmişti Bu amaçla, kalyon a-ğalannm özellikle de başağanın güçlü, dindar, sözünü yürüten kimselerden atanması öngörülmüştü. Fakat bir sonuç alınamadığı, 1718'de leventlerle ilgili yeni bir ıslah girişiminin gündeme gelmesinden anlaşılmaktadır. O yıl Kaptan-ı Derya Süleyman Paşa, aralarından yetiştiği leventlerin eğitimi için, Eyüp, Hasköy, Beşiktaş, İs-

tanbul ve Üsküdar'da yerli levent kullukları yaptırttı. Fahişelerle metres yaşamı sürdüren leventleri hanlardan ve bekâr odalarından çıkardı. Bunların en azılılarını şekavet ve fesat suçlamaları ile idam ettirdi. Kaptan-ı deryalığa gelişinin 10. gününde leventler disiplin altına alındılar ve İstanbul halkı bir büyük beladan kurtulmuş oldu. Uzunca bir süre olay ve eylem çıkarmayan leventler, 1759'da, İstanbul'dan hareket eden karakol filosunda üzerlerine düşen görevi yapmadıkları için, Malta korsanları İstanbul suyolunu keserek Mısır tüccar gemilerini soymaya başladılar. Bu yüzden başkentte önemli yiyecek sıkıntısı başladı. Kaptan-ı derya da görevinden azledildi.

Leventlerle ilgili son bir girişimde bulunan Cezayirli Gazi Hasan Paşa'dır. 1770'e doğru Levent Çiftliği'ni kuran Hasan Paşa, İstanbul'daki leventleri, burada eğitimden geçirdikten sonra Karadeniz kıyılarının ve Boğazların korunmasında istihdamı öngördü. Bunlardan tarassut birlikleri kurulması, leventlerin Tersane ve donanma ile olan ilgilerine de son verilmesi kararlaştırıldı. Levent Çiftliği içinde yapılan kışlaya, İstanbul'da serseriyane yaşayan leventlerin toplanmasına çalışıldı. Fakat bunların ıslah edilmelerinin olanaksızlığı görülerek bu girişimden vazgeçildi. 1772'de çıkarılan bir fermanla "levend'lik kaldırıldı ve "levend" deyimi de yasaklandı.

Bibi. M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler,* İst., 1965, s. 4-17, 170-185; G. Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti,* Ankara, 1934, s. 147 vd; *Silahdar Tarihi,* I, 152 vd, II, 221 vd, 5öl; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 43; *Tarih-i Raşid,* III, 137, 245 vd, IV, s. 150 vd; *Tarih-i Peçevî,* I, 345; Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat veKıyafeti Askeriyesi,* İst., 1326, s. 91; H. Tezel, *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi,* I, İst., 1973, s. 684-685; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye,* 389-390; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II. 358-360; Şükrî Bey, *Esfar-ı Bahriye-i Osmaniye,* İst., 1306, s. 151.

NECDET SAKAOĞLU

LEVİ, MOŞE

(1826, İstanbul - 21 Temmuz 1920. İstanbul) Hahambaşı.

Her kuşakta haham yetiştirmiş bir ailenin çocuğu olarak Hasköy'de doğdu. Haham olarak yetiştirildi. Hahambaşı Yakir Geron 1872'de istifa edince Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın tezkeresi üzerine toplanan Meclis-i Cismani ancak iki oturumda ve sert müzakerelerden soma oy çokluğu ile Moşe Levi'yi hahambaşı kaymakamı (locum tenens) seçti.

Görevinin başlarında Moşe Levi, başarılı bir icraatla, Kuzguncuk İlkokulu'nu ve Protestan misyonerlerin propagadasının yoğunlaştığı Hasköy'de Piri Paşa Okulu'nu açtırdı. Alliance Israelite Okulları(->) İstanbul Komitesi çalışmalarına hız ve düzen getirdi. Amacı muhtaç olanların giyim ihtiyaçlarını karşılamak olan Malbise Arumim hayır kurumunun çalışmalarım teşkilatlandırdı. Ancak, cemaat giderlerindeki savurganlık, halka açıkça hesap verilmekten kaçınılması, ariha (katkı payı) toplanmasındaki başarısızlık dolayısı ile ücret ve yardım ödemelerinin aksaması İstanbul Yahudilerinde ve aydınlarında huzursuzluk yarattı. Ünlü gazeteci David Fresko'nun 17 Ocak 1873 tarihli *El Tiempo* gazetesinde yayımladığı cemaatin 1872 yılı ikinci yarısı bütçesi bardağı taşıran damla oldu. Tartışmalar şiddetlendi ve olaylar, gazetesinde bütçenin ve hesapların yanlışlığını kanıtlayan David Fresko'nun aforoz edilmesine kadar vardı. Levi sarayla yakın ilişkileri sayesinde muhaliflerini sindirmeyi başardı.

Moşe Levi
Nairn Güleyüz koleksiyonu

1893'te II. Abdülhamid Moşe Levi'yi huzuruna çağırarak Yahudilerin de askere alınmasını ve bu arada Yahudi askerlerin dinsel gereksinmeleri için lüzumlu düzenlemeleri yapmayı düşündüğünü bildirdi. Bu görevin kendileri için bir onur kaynağı olacağını söyleyen Moşe Levi derhal Meclis-i Cismani'yi toplayarak bu yönde karar aldı ise de II. Abdülhamid daha sonra bu projeyi gerçekleştirmedi.

1902'de Theodor Herzl Filistin projesini görüşmek üzere II. Abdülhamid'in huzuruna çıktığında, randevu alınmasına Moşe Levi'nin aracılık etmesine kızan padişah önce kendisine darıldı ise de daha sonra kendisini taltif etti. Moşe Levi, II. Meşrutiyet'in ilanını takiben 12 Ağustos 1908'de görevinden istifa etmek zorunda kaldı.

NAİM GÜLERYÜZ

LEVNÎ

(?, Edirne-1732, İstanbul) Nakkaş ve şair.

Asd adı Abdülcelil Çelebi'dir. II. Mustafa döneminde (1695-1703) Edirne'de tanınmış bir nakkaştı. III. Ahmed ile birlikte 1718'de İstanbul sarayına geldi. Saray nakkaşhanesinde çalıştı ve önemli siparişler aldı. Şairliği ve âşıklığı da olan Levnî'nin III. Ahmed için yazdığı kasideler ve çeşitli konularda destanları vardır.

Nakkaşın ilk büyük çalışması Kantemiroğlunun(->) Osmanlı tarihine ilişkin kitabı için yaptığı ve II. Mustafa ile son bulan 22 padişahın portresidir. Bu portrelerin orijinalleri bugüne kalmamıştır, ancak Kantemiroğlu'nun kitabındaki gravürlerinden tanınır. İstanbul'a geldikten sonra yaptığı ilk büyük iş, III. Ahmed'e kadar 23 padişahın portresini içeren albümdür. Son portrede III. Ahmed'in yanında Şehzade Süleyman'ın bulunuşu, bu albümün 1720'li yıllarda yapıldığını gösterir. Levnî çeşitli kıyafetler sergileyen **21** erkek, 20 kadın portresi yapmıştır. İçlerinde içağalar, bostancılar, peykler, çengiler, hattâ Avrupalıların bulunduğu bu tek figür çalışmaları bir albümde toplanmıştır. Bu minyatürlerin çoğunda köşedeki bir çiçek sapma imzasını atmıştır.

Levnî'nin en önemli eseri *Surname-i Vehbî'dir.* Dönemin ünlü şairi Seyyid Vehbî'nin yazdığı bu eserde, şölenler, gösteriler, esnaf loncalarının geçişi, havai fişek oyunlan gibi etkinlikler çift sayfa 137 minyatürle canlandırılmıştır. Minyatürler, Lale Devri Osmanlı toplumuna ışık tutması ve sosyal yaşamdan bir kesit vermesi bakımından önem taşır. Levnî'nin ölüm yılı olan 1732'de eserin henüz bitmemiş olduğu anlaşılır. Levnî iyi bir kompozisyon ustası ve başarılı bir portrecidir. İrice, dolgun yüzlü, kıvrak figürler çizmiş, yüz ifadelerine önem vermiştir. Kalabalık kompozisyonlarda, zeminde yüksek ufuk çizgisi kullanmış ve üst üste dizili veya dolanarak ilerleyen figür gruplarıyla farklı düzlemler yaratmıştır. Levnî'nin üslubu geleneksel özellikler taşımakla birlikte, Osmanlı minyatür sanatına yenilikler getirmiştir. Özellikle zeminlerdeki doğa kesitlerinde, yüksek tepelerin aralarına serpiştirilmiş, gölgeleri yere vuran ağaçlar, uçuşan kuşlar kompozisyonlara boyut kazandırırken, Levnî'nin ışık, gölge ve renk değerleri gibi minyatür tekniklerinden farklı denemelere giriştiğini gösterir. Bu yenilikler, yaptığı padişah portrelerinde yer alan dolanmış perde motiflerinde, yastıklarda ve giysi ayrıntılarında da görülür. Levnî eserleriyle, 17. yy'da duraklayan Osmanlı minyatür sanatını canlandırmış, yenilikler getirmiştir. Levnî'nin üslubu birçok 18. yy minyatür ustasını etkilemiştir. Padişah portreleri, ikonografyası ve kalıplarıyla, **19-** yy'ın ortalarına kadar portrecilere esin kaynağı olmuştur.

Nakkaşlığı yanında Divan tarzı şiirleri ve destanları da bulunan Levnî özellikle "Atalarsözü Destanı" ile tanınmıştır. "Demişler" redifli bu destanla atasözleri nazma çekilmiş; böylece yeni bir destan çeşidi ortaya çıkmıştır. Âşıkların 18. yy'da ve sonraki yüzyıllarda bu destana nazire söylemeleri ya da yeni atasözü destanları oluşturmaları gelenek haline gelmiştir.

Levnî'nin Selanik'ten İstanbul'a yaptığı bir deniz yolculuğunu anlatan uzun bir destam ile "uymuş" redifli mizahi bir tekerleme-destanı daha vardır. 18. yyin başlarına kadar yaşamış olan Âşık Ömer'in portresini de yapan Levnî'nin usta bir âşık olmasına karşm az sayıda şiiri ele geçmiştir.

Bibi. D. Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire,* Londra,

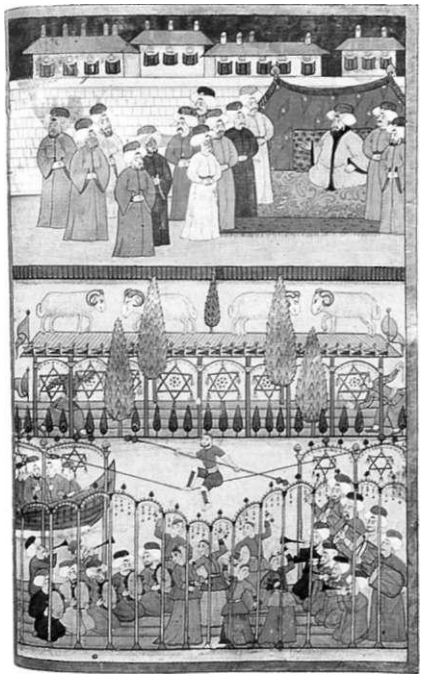

Levnî'nin betimlemesiyle gece gösterisi.
Surname-i Vehbi TSM A 3593
Giiusel Renda fotoğraf arşivi

1734-1735; S. Ünver, *Ressam Levnî: Hayatı ve Eserleri,* lst., 1940; C. Öztelli, "XVIII. Yüzyılın Büyük Sanatçısı Ressam Levnî", *Türk Dili,* VI, 1957; E. Atıl, "Surname-i Vehbî. An Eighteenth Century Ottoman Book of Festivals", (basılmamış doktora tezi), Michigan, 1970; G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı,* Ankara, 1977; And, *Şenlikler;* M. F. Köprülü. *Türk Sazşairleri.* III, Ankara, 1962. s. 395-396. 426-429; C. Öztelli, "Levnî Abdülcelil Çelebi", *IDEA,* VI, 86.

GÜNSEL RENDA

LEWIS, JOHN FREDERICK

(1805, Londra - 15 Ağustos 1876, Walton-on-Thames) İngiliz ressam.

Gravürcü Frederick Christian Lewis'in oğludur. Çocukluğunda gravür sanatını babasından öğrenen Lewis 15 yaşında resim yapmaya başladı ve hayvan ressamı olarak ünlendi. Özellikle köpek ve at portrelerinde uzmandı. Ünlü ressam Thomas Lawrence'in portrelerinin arka planlarındaki hayvanları ve Windor Sarayı'nda av sahnelerini resimledi. Aynı zamanda suluboyada uzmanlaştığından 1829'da Kraliyet Suluboya Ressamları Cemiyeti'ne kabul edileli.

1827'de ilk İtalya yolculuğuna çıkan Lewis, 1832-1834 arasmda İspanya'yı gezdi ve bu sefer "İspanyol" Lewis olarak Londra ve Paris'te ün yaptı. 1835 *ve* 1836'da İspanya çizimlerinin taşbaskılarını yayımladı. Bundan 1 yıl sonra Londra'da *Illustration of Constantinople, made during a residence in that city in the years 1835-36. Arranged and drown on stone from the original sketches of Coke Smyth by fohn F. Lewis* adlı albümü basıldı. Bu başlıktan anlaşıldığı gibi, bugün Lewis adıyla bilinen İstanbul çizimleri, ressamın, İstanbul'a gelmeden önce Coke Snıith'in eskizlerinden düzenleyip taşbaskı haline getirmiş olduğu resimlerdir. Bununla birlikte 28 adet olan bu resimler Batılılaşmanın eşiğindeki İstanbul'un en güzel görüntüleri arasındadır.

Lewis'in Doğu ile ilgisi 1838'den sonra başlar. Bu tarihte Roma'da yaşayan ressam 1840'ta Korfu Adası'na ve ondan sonra Arnavutluk ve Epir'e gitti. Bu dönemden kalan Yanya'ya ait çizimleri vardır. İstanbul'a 1841 dolaylarında geldi. 1842 yazında Anadolu'yu dolaştı ve oradan Kahire'ye gitti. 1844'te dostu Thackeray onu Kahire'nin Arap mahallelerinde bir Doğulu gibi yaşarken buldu. 10 yıl kadar süren bu Doğu seyahatinden sonra Lewis'in oryantalist dönemi başlar ve 12 yıl bir aradan sonra 1850'de sergilediği "Harem" adlı tablosuyla büyük bir ün kazanır. Ancak bu dönemin ilham kaynağım İstanbul ya da Anadolu'dan çok Mısır ve Arap dünyası oluşturur.

Lewis'in 1850'de sergilediği "Harem" adlı tablosu.
S. Germaner-Z. inankur. *Oryantalizm ve Türkiye,* ist., 1989

Bibi. M. Lewis, *fohn Frederick lewis, 1805-1876,* Leigh on Sea. 1978; S. Germaner-Z. inankur, *Otyantalizm ve Türkiye,* lst., 1989.

STEFANOS YERASİMOS

LEYLA HANIM

(?, Istanbul -1848, Istanbul) Divan şairi.

Kazasker Moralızade Hamid Efendinin kızıdır. Küçüklüğünden itibaren dayısı Keçecizade İzzet Molla'dan(-+) dersler aldı. Gençliğinde başından bir evlilik geçti. Daha sonra hiç evlenmedi ve kendini şiire verdi. Rindane şiirleri ve serbest tavırları ile dedikodulara neden oldu. Mevlevîliğe intisabı vardı. Ömrünün sonlarına doğru çektiği geçim sıkıntısı II. Mahmud'un kendisine maaş bağlamasına vesile oldu. Mezarı Galata Mevlevîhanesi haziresindedir. Şiirlerini topladığı *Divan'mdan* (Bulak, 1844, lst., 1852, 1882) başka eseri yoktur.

İstanbul, Leyla Hanimin şiirlerindeki bellibaşlı konular arasında yer alır. Gerek rindane eda ve tavırlarıyla gerekse kadın olmanın getirdiği duygusallıkla o dönem İstanbul konaklarındaki kadın eğlencelerini, mesirelerindeki aşk ve alaka ortamını, sosyal hayatın kafes arkasındaki tezahürlerini canlı biçimde anlatmıştır. Eğlenceye düşkün kişiliği, şiirlerine de yansıyan Leyla Hanım aristokrat zümrenin mesire eğlencelerini de zaman zaman yâd eder. Özellikle şarkılarında Boğaziçi, Kâğıthane, Bahariye. Küçüksu gibi muhitlerin sazlı sözlü meclislerini tecrübeleriyle şiire aktarmıştır *(Sürdügiyçün pâyine rûy-ı niyaz /Reşk-i me'vâdır Bahâriyye bu yaz/Dinle bülbül çaldırup ney ince saz/Kasr-ı Kâğıthane'de eyle safa).* Mensubu bulunduğu Mevlevî muhitinde devam eden tasavvufi hayatın da yer aldığı manzumelerinde İstanbul'un mistik dünyasını detayıyla anlatır. Özellikle o dönem ıslahat hareketlerinin İstanbul'a kazandırdığı yeni çehre ve değişim süreci de zaman zaman onun beyitlerine konu olmuştur. Yeni inşa edilen yapılar için düşürdüğü birkaç tarih de bu arada anılabilir. Özetle, Leyla Hanım 19. yy İstanbul'una kadın gözüyle bakışın temsilcisidir.

İSKENDER PALA

LEYLA HANIM

bak. SAZ, LEYLA

LİOTARD, JEAN ETTENNE

(1703, Cenevre - 1 789. Cenevre) İsviçreli ressam.

İsviçre'de yerleşmiş bir Fransız ailenin çocuğu olan Liotard, yaşamının büyük bölümünü Cenevre'de geçirdi. İlk çalışmalarım Paris'te rokoko ressamları ile yapan Liotard'ı üne kavuşturan çeşitli ülkelere yaptığı geziler ve bu ülkelerde çizdiği ilginç desen ve portreler oldu. 1738'de bir grup İngilizle Doğu Akdeniz gezisine çıkan Liotard İstanbul'a geldi ve 1742'ye kadar kentte kaldı. Bu süre içinde geniş bir Türk dost çevresi edindi, Türkçe öğrenmeye çalıştı, sakal bıraktı ve Türk giysileri giydi. Burada birçok kişinin portresini yaptı ve öncelikle Türk kıyafetlerini belgeleyen sayısız desen çizdi. İstanbul'da geçirdiği 5 yıl kendisine "peintre turc" (Türk ressam) unvanını kazandırdı.

İstanbul'dan ayrıldıktan soma Viyana'da İmparatoriçe Maria Teresa'nın sarayına kabul olundu. Bundan sonra kısa sürelerle İtalya'da, İngiltere'de, Hollanda ve Fransa'da bulunan Liotard Türk kıyafetiyle gezdi, çevresinde Türk modasını yaydı ve yanında götürdüğü Türk giysilerini modellerine giydirerek portreler yaptı. Avnıpa'da "Turquerie" akımının yayılmasına büyük katkıda bulundu. 18. yy rokoko ressamları arasında portreciliği ile dikkat çeken Liotard, portrelerinde modellerinin gerçek kişiliğini vermeye çalıştı. Yağlıboya, suluboya, pastel, emaye üzerine guvaj ve desen gibi farklı tekniklerde ürün verdi. Özellikle pastel tekniğinde canlı renkler ve yumuşak, serbest fırça vuruşları, parlak ve yaygın bir ışık kullandı. Sanat yaşamının son yıllarında portreden çok natürmort yapan sanatçı, giderek daha dengeli kompozisyonları ve belirgin çevre çizgilerini yeğledi ve 18. yy'ın sonlarında Avrupa resminde yaygınlaşacak neoklasik üslubun habercisi oldu.

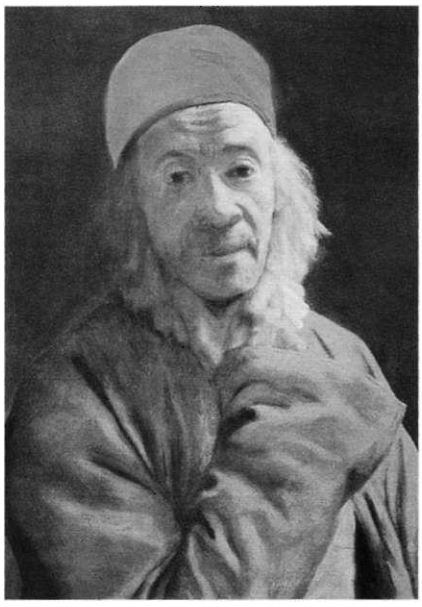

Jean Etienne Liotardin otoportresi.
Galeri Alfa

Liotardin eserleri, Cenevre'de, Paris'te, Londra'da ve Amsterdam'daki birçok müzede ve özel koleksiyonlardadır. İstanbul'da yaptığı eserler arasında Defterdar Sadık Ağa, kardeşi Mehmed ve İbrahim Ağa gibi Türk dostlarının portreleri vardır. Humbaracı Ahmed Paşa'nın(->) da portrelerini yaptı. Eserleri arasında bir de vezir portresi vardır. Araştırmacıların Koca Ragıb Paşa, İvazzade Ahmed Paşa, Nişli Hacı Şehla Paşa veya Hacı Ahmed Paşa gibi farklı vezirlere yakıştırdıkları bu pastel portre Londra National Gallery'dedir. Liotard, Türk kadın kıyafetlerini belgeleyen birçok çizim yaptı. Cenevre Müzesi'nde "Peralı Frenk Hanım" portreleri, "Tef Çalan Genç Kadın". "Hamamda İki Kadın". "Sokağa Çıkan Kadın", "Kürklü Kadın" gibi birçok resmi vardır. Kadınları iş işlerken, kitap okurken, müzik aleti çalarken, dans ederken gösteren çok sayıda deseni ve pasteli Louvre Müzesi'ndedir.

Eserlerinde, doğal Türk dekorlarını kullandı ve kendine özgü yumuşak fırça tekniğiyle kıyafetlerin tüm ayrıntılarını titizlikle yansıttı. Gerek İstanbul'da gerekse Avrupa'ya döndükten sonra birçok yabancının Türk kıyafetiyle portresini yaptı. Bunların en ünlüsü Cenevre Müzesindeki Richard Pococke portresidir. Pococke, 1738-1739'da Anadolu'da dolaşarak incelemelerde bulunmuş bir İngiliz arkeolog ve teologudur. Bu yağlıboya portrede Pococke Türk giysileri giymiş ve antik lahit türü bir kaideye dayanmıştır. Elinde yazma bir eser tutar. Arkada, Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii ve karşı kıyıda Sarayburnu ve Topkapı Sarayı görülür. Yanında taşıdığı Türk kıyafetlerini giydirerek yaptığı kadın portrelerinin en ünlüsü Coventry kontesine ait olandır. Cenevre Müzesi'ndeki bu pastel resimde, yerde serili Uşak halısı ve kontesin giydiği beyaz saten entari ve şalvar tüm ayrıntılarıyla betimlenmiştir.

Bibi. A. Boppe, *Les peintres du Bosphore au XVIIIe siècle,* Paris. 1989: F. Fosca. *La vie, les voyages et les oeuvres de Liotard.* Lausanne-Paris, 1956; G. Previtali,/ean *Etienne Liotard,* Milano, 1966; G. Renda, "Türk Ressam Diye Anılan Jean Etienne Liotard". *Sanat Dünyamız,* S. 13 (Mayıs 1978). s. 12-21: R. Loche-M. Rothlisberger, *L'Oeuvre complète de]. E. Liotard.* Milano. 1978; A. de Herdt. *Dessins de Liotard. Genève Musée d'art et d'histoire, 17Juillet-20 Septembre 1992.* Genève-Paris, 1992.

GÜNSEL RENDA

LİMAN HANI

Eminönü İlçesinde, Sirkecide, Yalıköşkü Caddesi no. ll'dedir. I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin önde gelen mimarlarından Vedat Tekin eseridir. Yapım tarihi kesin olarak bilinemeyen bina 20. yy'm başına tarihlendirilebilir.

Dönemin üslup özelliklerini taşıyan Yalıköşkü Caddesi cephesi, iki yanında lacivert ve turkuvaz renkli çiniler ile bezeli mukarnaslı başlıkları olan büyük kemerli giriş kapısı üzerinde eğrisel çıkmalı, her iki yanda ise düz olarak devam eden üç bölüme ayrılmıştır. Beş katlı olan binanın sivri kemerli zemin kat cephesinde iki katlı dükkânlar bulunmaktadır. Dükkânların üzerinde bina cephesi boyunca devam eden ve eğrisel bezemeli demir konsolların taşıdığı bir saçak bulunmaktadır. Binanın pencereleri, birinci ve ikinci katlarda düz atkılı, üçüncü katta basık kemerli ve son katta da sivri kemerli olmak üzere farklı biçimsel özellikler göstermektedir. Binanın cephesi zemin kat kemerleri üstünde ve diğer kat pencereleri çevresinde laciveıt-turkuvaz renkli çiniler ile bezelidir. Ayrıca yan yana iki pencerenin oluşmrduğu düşey akslar arasında ve giriş kapısı kemeri üzerinde çini kabaralar bulunmaktadır. Büyük kemerli ve arabesk motiflerle bezeli giriş kapısından sonra, binaya bir diğer camlı kapı ile girilmektedir. Tam giriş akşındaki birilik merdivenin orta boşluğunda dökme demir asansör kovası yer almaktadır. Bunun yanısıra zemin kat dükkânlarının üst katma girişin her iki yanında yer alan merdivenlerle ulaşılmaktadır. Merdiven kovası da basamak hizasından başlayan ve 60-70 cm yükselen sürekli bir çini bant ile bezelidir. Binanın üst katları günümüzde iç mekanlardaki bazı değişikliklerle büro olarak kullanılmaktadır.

Liman Haninin ön cephesinden bir görünüm.
Nurdan Sözgen, 1994/TETTV Arşivi

YILDIZ SALMAN

LİMAN LOKANTASI

Bir dönem için İstanbul'un en seçkin lokantalarından olan Liman Lokantası, 1940'lı yıllarda Galata Limanı kapsamında yeni yolcu salonu binası projesiyle birlikte düşünülmüş ve Kemankeş Caddesi üzerindeki bu salonun üst katında Şebinkarahisarlı Hüseyin Bey tarafından açılmış, 1948'de el değiştirmiş, 1953'te ise doğmdan

Denizcilik İşletmeleri'nin yönetimi altına alınmıştı.

Lokantanın Galata Rıhtımı üzerinde bulunması nedeniyle, Halic'in girişinden ve karşıdaki Topkapı Sarayı, Sultan Ahmed, Bavezid, Süleymaniye camileri, Saraybumu'ndan Marmara Denizi ufuklarına, Adalara, Anadolu sahillerinde Selimiye Kışlası, Karlık Bayırı (Harem-Salacak arası), Kız Kulesi ve Üsküdar'a, Boğaziçi'nin başlangıcına kadar geniş bir panoramaya sahip olması onu revaçta tutan özelliklerinin başında gelmekteydi. Lokantanın bu nefis manzarası nedeniyle, deniz tarafındaki pencerelerin önündeki masalar için rezervasyon yapmak şarttı ve bu masalar günlerce önceden ayırtılırdı. Mevkiinden kaynaklanan avantajının yanısıra, yemeklerinin de lezzetli oluşu lokantaya gösterilen rağbetin bir diğer nedeniydi.

Lokanta öğle servisleri için açıktı, akşamları ise çeşitli kuruluş ya da kişiler tarafından ziyafet, düğün, nişan vb gibi amaçlarla tutulmaktaydı. Liman Lokantasının personelinin çoğunluğunu, ilk açıldığındaki işleticisinden dolayı, babadan oğula ya da kuşaktan kuşağa usta-çırak ilişkileri içinde Şebinkarahisarlılar oluşturmaktaydı.

Lokanta, aynı zamanda Denizyolları İşletmeleri'nin yolcu vapurlarına aşçı ve garson yetiştiren bir kurum olarak işlev gördü. 1930'lardan beri Türkiye'de çalışan İtalyan Signor Fontana, Liman Lokantasında da görev almıştı ve onun yanında yetişen çok sayıda servis elemanı, daha sonradan gemilerde mesleMerini sürdürdüler.

Liman Lokantası en parlak dönemini Karaköy, Galata ve Bankalar Caddesi (Voyvoda Caddesi) ve Perşembepazarı'nın oluşturduğu alanın İstanbul'da bellibaşlı iş merkezi olma özelliğini henüz sürdürdüğü 1950'li yıllarda yaşadı. Zamanın iktidarının da lokantadan çokça yararlandığı bu dönemde, Liman Lokantası personeli yabancı devlet konuklarının ağırlanmasında, onlar onuruna verilen resepsiyonlarda ya da diğer üst düzey devlet davetlerinde görev yaptı. Kamu ya da özel kuruluşların davetlerinde 3.000 kişiye kadar hizmet sunulduğu bile olmuştu. Denilebilir ki, Liman Lokantası, kendi salonları dışında da misafir ağırladığı birkaç gözde İstanbul lokantası arasında yer almıştır.

1970'li ve özellikle 1980'li yıllarda Karaköy'ün iş merkezi olma özellikleri azalıp, hepten yitmeye yüz tutunca ve kentin başka yörelerinde başka lokantalar önem kazanınca, Liman Lokantası büyük ölçüde eski müdavimlerinin ya da yemek meraklılarının müşteri oldukları itibarlı bir lokanta halinde varlığını sürdürdü, kendi salonları dışında da servis yapmayı devam ettirdi, ama müşterileri gitgide azaldı; bu durum, lokantanın kötüleşmesi sonucu değil, o lokanta türünü tercih edenlerin azalması nedeniyle ortaya çıkmıştı.

Sonuçta, Liman Lokantası 27 Haziran 1994'te son servisini yaparak kapandı ve İstanbul tarihinin yaprakları arasına katıldı.

İSTANBUL

LİMANLAR

Bir deniz kenti olan İstanbul'da limanlar, çeşitli kentsel işlevler açısından her zaman birinci derecede öneme sahip olmuştur.

Bizans Dönemi

Kentin doğal limanı öteden beri Haliç'tir. En sert havalarda bile korunaklı olan ve teknelerin barınması için elverişli koşullar hazırlayan Halic'in ağzındaki kıyı şeridi, eski dönemlerde günümüzdeki gibi düz olmayıp küçük koyların bulunduğu girintili çıkıntılı bir yapıya sahipti. İulianus dönemine (361-363) kadar, Bizantiumün, Haliç ağzmda bugünkü Sirkeci ve Bahçekapı mevkiinde bulunan Neorion ve Prosforion limanları kullanılıyordu. Prosforionün Boğaz'dan, Karadeniz ve Anadolu kıyılarından gelen malların boşaltıldığı ticaret ağırlıklı bir liman olmasına karşılık, hemen yanındaki Neorion Limanı'nın savaş gemilerinin yapıldığı veya onarıldığı bir tersaneyi de barındıran askeri ağırlıklı bir liman olduğu sanılmaktadır. Bu limanda bir kürek imalathanesinin (koparia) olduğu da bilinir. Daha sonraki dönemlerde, çeşitli Latin kolonileri bu limanların bulunduğu kıyı şeridinde ve karşıda Galata'da kendilerine iskeleler yapmış, sıra sıra küçük limanlara sahip olmuşlardır.

Haliç girişindeki bu limanların rıhtımlarının 750-1.500 m arasında uzandığım ileri süren Mango, daha sonraki dönemlerde bunların yetersiz kaldığını ve Marmara Denizi kıyüarında yeni limanlar kurulması zorunluluğunun doğduğunu söyler. Bizans döneminde Marmara kıyısında ilk kurulan önemli liman, Kumkapı ile Çatladıkapı arasında yer alan; yapımına İulianus zamanmda başlanan; I. Anastasios (hd 491-518) tarafından dibi temizlettirilip onartılan ve nihayet II. İustinos (hd 565-578) tarafından genişletilip eşi İmparatoriçe Sofia'nın adı verilen İulianus veya Sofia'nın Limanıdır. II. İustinos'un limana kendisinin ve aile bireylerinin heykellerini diktirdiği de kaynaklarda yazılıdır. *Notitia'da* bu limanın adı Portus Novus (Yeni Liman) olarak geçer. Daha sonra, Osmanlı döneminde liman, kadırgaları barındırdığı için Kadırga Limanı adını almış ve ardındaki semt de Kadırga olarak anılmıştır. Günümüzde, tümüyle dolup yok olmuş olan bu limanın üstünden demiryolu ve sahil yolu geçmektedir. Bizans döneminde, Marmara kıyısında herhalde bu İlk liman dışında irili ufaklı başka limanlar da kurulmuştur. Haliç gibi kentin kuzeydoğu kıyısı boyunca uzanan korunaklı bir doğal liman bölgesi varken Marmara kıyısında limanlar kurulmasının nedeni, bunların daha kolay savunulabilir olmasına bağlanabilir.

Marmara kıyısında, daha Roma döneminde kurulmuş ikinci önemli liman, Lykos (Bayrampaşa Deresi) ağzındaki I. Theodosius dönemine (379-395) ait olduğu sanılan limandır. Bu limanın gerek adı, gerekse mimarisi tartışmalıdır. Janin, bu adın hiçbir kaynakta liman için kullanılmadığım belirtmekle birlikte, limanın muhtemel yerinin ardındaki mahallenin adının Eleutherius olduğunu, bu yüzden bazı araştırmacılar tarafından Eleutherius Limanı(-t) olarak anıldığım kaydeder. Bazı kaynaklar limanın yapılış tarihini Constantinus dönemine (324-337) kadar götürürlerse de bu liman kaynaklarda Theodosius' un Limanı(->) adıyla geçer. Diğer limanlarda olduğu gibi revaklarla çevrili bu limanın iç içe iki bölümü (temeli) olduğu eski haritalarda görülmektedir. Büyük olasılıkla Lykos Deresi'nin ağzında olduğu için çabuk dolan liman, çeşitli imparatorların dönemlerinde onarılmış, genişletilmiş, yeni bölümler eklenmiş, bu yüzden de tarih boyunca farklı adlarla anılmıştır.

Lewis'in betimlemesiyle İstanbul Limanı.
Lewis's illustrations of Constantinople, Londra, 1838

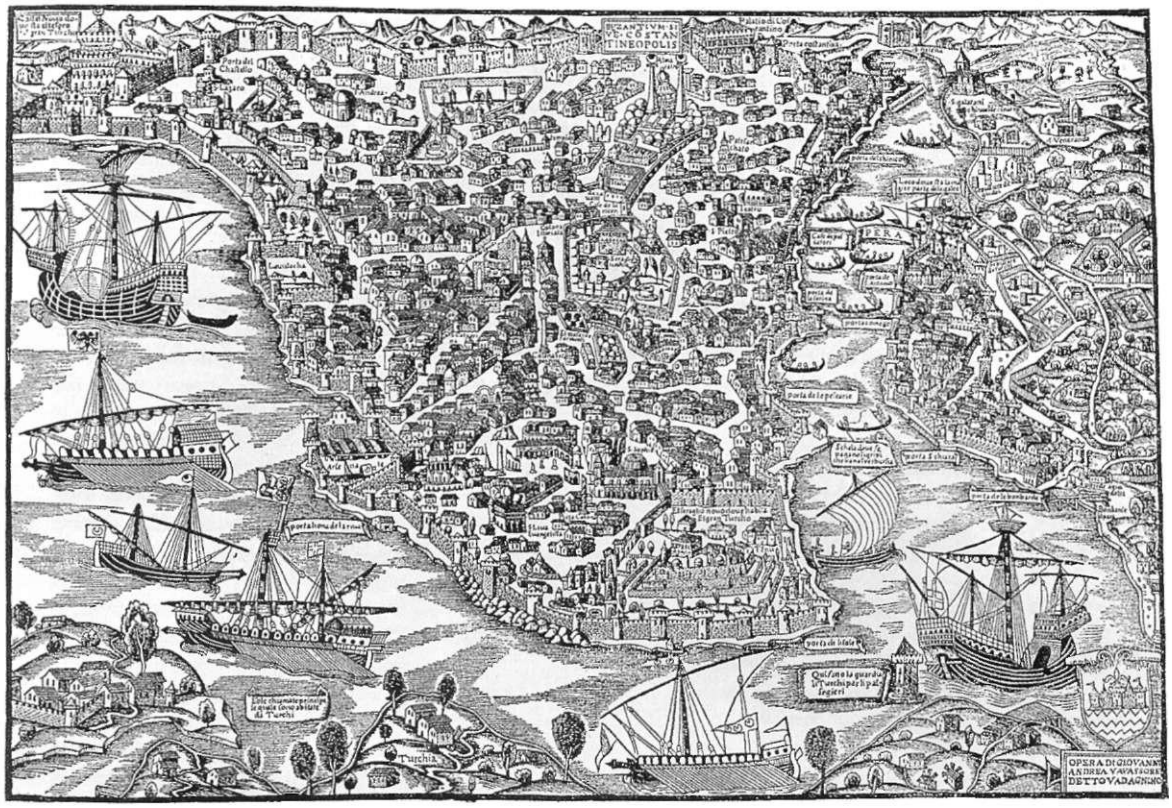

İstanbul'un fetihten sonra bilinen en eski haritasında G. A. Vavassore'nin çizimiyle İstanbul limanları. *Universalis Orbis Descricto*, Venedik, 1558 *Galeri Alfa*

Çabuk dolan ve kullanılmaz hale gelen bu limanın küçük bir bölümünün Paleologlar dönemine kadar kullanıldığım ve bu küçük limanın VIII. Mihael Paleólogos'un (hd 1259-1282) Kontoskalion Limanı'ndan başkası olmadığını iddia eden Guilland gibi kaynaklar da vardır.

Bizans döneminde Marmara kıyısı limanlarının gerek yerleri, gerekse kuruluş tarihleri oldukça tartışmalıdır. Bizans dönemi limanlarının, kara surlarının güneybatıda Marmara'ya ulaştığı noktadan başlayarak doğuda Ahırkapiya doğru sıralanışları, belli kuşku paylarıyla, Janin'e göre şöyledir:

Porta Aurea (Altın Kapı) Limanı, Marmara kıyısında kara surlarının denize vardığı noktada daha çok askeri amaçlarla kullanılan küçük bir limandı. Daha sonra hakkında bilgi olmayan, belki de Bizans döneminde bulunmayan, Osmanlı döneminde de küçük tekneler için kullanılmış daha çok iskele niteliğinde Narlı Kapı Limanı, aynı nitelikte Samatya Limanı, daha sonra Theodosius'un Limanı ve Eleutherius Limanı gelirdi.

Kumkapı yöresinde bulunduğu söylenen Heptaskalon Limanı'nın(->) yapısı hakkında bilgi yoktur. Bu limanın aynı yörede olduğu bilinen Kaisarios Limanı ile aynı yer olduğunu düşünen tarihçiler vardır. Kaisarios Limanı, 673'te Araplar Konstantinopolis'i kuşattıkları sırada Bizans donanması tarafından üs olarak kullanılmıştır. Kaisarios Limanı adı 7. yy'dan soma geçmez. Hattâ bazı Bizans araştırmacıları Kaisarios Limanı'nm Theodosius'un Limanı'na verilmiş bir başka ad olduğunu da ileri sürerler (Guilland). Heptaskalon semtinin adı ilk kez lO.yy'da anılır, Heptaskalon Limanı'nın adına ise ancak 14. yy kaynaklarında gemi tamiri için kullanılan bir yer olarak rastlanır.

Hakkındaki bilgiler oldukça yetersiz kalan Heptaskalon ve/veya Kaisarios limanlarından sonraki önemli Bizans limanı Kontoskalion'dur.

Heptaskalon'dan daha doğuda olması gereken Kontoskalion Limanı'nın yeri de tartışmalıdır. Mardtmann ve Millingen bu limanı Kumkapı'ya (Kontoskalion) yerleştirirlerken Guilland Langa'da, belki de Kaisarios Limanı ile aynı liman olduğunu ileri sürer. Janin ise, "VIII. Mihael Paleólogos'un Kontoskelion'ü' diye adlandırdığı bir başka limanın Kumkapı'da sanılmasının Kontoskalion'la tek bir harf yüzünden doğan karıştırmadan ileri geldiği; VIII. Ioannes Paleologosün 1427'de onarılmasını sağladığı Kumkapı'daki Kontoskalion Limanı'nın yerinin ve varlığının ise kesin olduğu görüşündedir. Bu limanın önünde bir mendirek olduğu, 300 gemi barındırabilecek kapasitesi bulunduğu bazı kaynaklarda yazılıdır. İlk kez ne zaman yapıldığı konusunda ise kesin bilgi yoktur.

Hemen doğusunda İulianus veya Sofia'nın Limanı yer almakta, daha doğuda Çatladıkapı yöresinde ise Bukoleon Sarayı'nın(-0 kıyısında sarayın limanı olan küçük Bukoleon Limanı(->) bulunmaktaydı. Bir boğa ile bir aslanı tasvir eden heykel, limanın rıhtımı üzerindeydi. Limanın rıhtımının yekpare mermerlerle kaplı olduğu, VII. Konstantinos'un (hd 913-959) yakalanan balıkların canlı kalması için buraya bir de büyük havuz yaptırdığı kimi kaynaklarda yer alır.

Sarayburnu yakınındaki Ahırkapı'da, 9. yy'da küçük bir liman daha olduğu sanılmaktadır.

Bizans döneminde Konstantinopolis'in sur dışında, kimisi ticari amaçlarla kullanılan, kimisi o bölgedeki sarayların özel limanı veya iskelesi durumunda olan başka limanlar da vardı. Avrupa yakasında bugünkü Beşiktaş civarındaki Ayios Mamas ve Bakırköy-Yeşilköy civarındaki Hebdomon limanlan, Anadolu yakasında ise Üsküdar'daki ünlü Damalis Limanı (Osmanlı döneminde Öküz Limanı); Kadıköy'de MÖ 2. yy'da bile varlığı bilinen, biri bugünkü Haydarpaşa'da bulunan iki liman; Kalamış Koyunun batısında Kurbağalı Dere'nin denize döküldüğü yerde, daha sonra alüvyonlarla dolan küçük bir liman ve yine Kalamış Koyunda bulunduğu sanılan Eutrope Limanı, Fenerbahçe yöresindeki Hieria Sarayı'mn limanı, Kartal'a doğru sahil boyunca sırasıyla Rufinianes, Poleatikon, Satir, Brias limanlan ve nihayet Kartal'daki Kartalimen (Büyük Liman), kuruluşları çok daha eskilere gitmekle birlikte varlıkları en azından 7. ve 8. yy belgelerinde kesinlikle işaret edilen limanlardır. Ayrıca İstanbul adalarındaki küçük limanların yanında, Prinkipo (Büyükada) Limanı'nm adı Bizans kaynaklarında sık sık geçer.

İSTANBUL

Osmanlı Dönemi

Bu limanların önemli bir bölümü zaman içinde dolmuş, terk edilmiş ve unutulmuştur. Ancak tek bir liman olarak düşünülmesi gereken Halic'in ağzından içerilere doğru sıralanan iskele ve limanlar ile Ga-

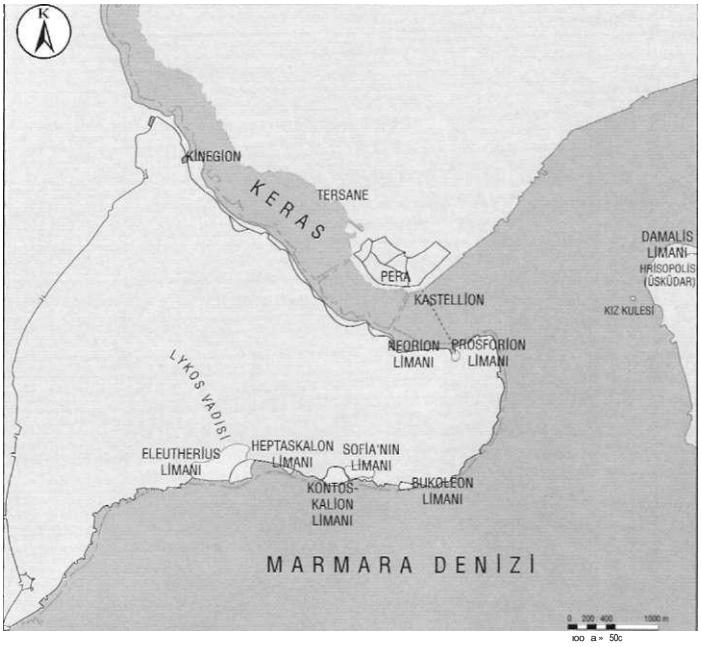

Bizans döneminde limanların yerleşimi. Müüer-Wiener. *Bildle.\jkon'dan* yararlanılarak hazırlanmıştır. *İstanbul Ansiklopedisi*

lata yöresindekiler önemlerini her zaman korumuşlardır.

Marmara kıyısındaki Bizans limanlarından Sofia'nın Limanı, Kadırga Limanı adını alarak Osmanlı döneminde de kullanılmıştır. 17. yy'da istanbul Limanı konusunda bilgi veren gezginler Halic'in çevresinin ortalama 6 mil, genişliğinin de 1 mil olduğunu yazarlar. Yine. bu limanın 500 kadar büyük tekne, 500 de kadırga alabildiğine işaret edilir. Halic'in liman olarak en elverişli yanlarından biri de, Mantran'a göre, gerek Eminönü gerekse Galata yakasında, suyun kıyıda bile, gemilerin yanaşabileceği kadar derin olmasıdır.

17. yy'ın ikinci yarısında İstanbul'un ana ticari limanı olan Halic'in kuzey kıyısında Karaköy ve Tophane daha çok Avrupa' dan gelen yabancı gemilerin uğrağıydı, ingilizler, Fransızlar, Hollandalılar, Venedikliler, Cenevizliler bu limanları kullanırlar, Türkler ve Rumlar bu iskelelere istisnai olarak çıkarlardı. Galata 13. yy'da Cenevizlilerin(->) burayı ticari üs haline getirmelerinden beri İstanbul'un uluslararası deniz ticaretinin iskelesiydi. Halic'in güney kıyısında ise, Bahçekapidan Balat'a kadar Türklerin ve Rumların kullandıktan sıra sıra iskeleler vardı.

Özellikle Kasımpaşa Tersanesi, Mantran'a göre İstanbul Limam'na bir askeri liman görüntüsü vermekteydi (bak. Tersane-i Amire).

Ancak 19. yy'a gelindiğinde mevcut limanların gelişen deniz teknolojisine ayak uyduramadığı da gözlenmektedir. 1853'te Kırım Savaşı başladığı zaman, Osmanlı Devletinin müttefikleri olan İngiltere ile Fransa, gerekli asker ve savaş malzemesini gemilerle istanbul'a getirmişler, ama liman tesisleri ve düzenli rıhtımlar olmadığı için, malzemeyi karaya çıkarmakta büyük zorluk çekmişlerdi. Kaldı ki, İstanbul kıyıları boyunca gemilerin geceleri güvenlik içinde seyretme olanaklarını sağlayacak modern deniz fenerleri de yoktu.

Savaşın sonunda 1856'da toplanan Paris Kongresi'nde, Osmanlı Devleti'nde liman hizmetlerinin yetersizliği ve seyir güvensizliği söz konusu edildi. Modern rıhtımlar inşası ise ancak 1879'da ciddi bir şekilde ele alındı. Limanın gerekli yerlerine rıhtım inşa etme hakkı, 75 yıl boyunca işletme imtiyazıyla birlikte, asıl adı Maıius Michel olan, ama bizde Misel Paşa olarak tanınan Fenerler İdaresinin umum müdürüne verildi.

1891'de, Fransız bankalarından alman mali destekle İstanbul Rılıtımları Şirketi kuruldu. Rıhtım inşaatına ise ancak Nisan 1892' de başlanabildi. Şirket, gümrük, sıhhiye ve liman daireleri için binalar, dok ve antrepolar da yapacak, buna karşılık, palamar, rıhtım, ardiye ve gemilerden abonman vergileri toplayacaktı.

Karşılaşılan çeşitli zorluklara rağmen, Tophane-Karaköy, Sarayburnu-Sirkeci arasında çalışmalar sürdürülüyor, biten bölümler kısım kısım hizmete açılıyordu. 1912-1914 arasında. Karaköy'de, rıhtım üzerinde büyük bir servis binası (bugünkü Türkiye Denizcilik İşletmeleri Genel Müdürlüğü) ile bugün Liman Başkanlığı binası olarak kullanılan bina inşa edildi.

Cumhuriyet Dönemi

İstanbul Rıhtımlan Şirketi, Cumhuriyetin ilanından sonra ileri sürülen ağır şartları kabul etmeyince, iflasa sürüklenmemek için tesisleri 24.000.000 liraya devlete satmak zorunda kaldı. 29 Temmuz 1925 gün ve 2256 sayılı kararname ile İstanbul Liman İnhisarı TAŞ kunıldu. Bu kuruluşta, Sanayi ve Maadin Bankası (sonradan Etibank), Türkiye İş Bankası. Türkiye Seyr-i Sefain idaresi, Bahrî Muamelât TAŞ, istanbul Mavna ve Salapuryacılar Tahmil ve Tahliye Şirketi yer alıyordu. Bu şirket, İstanbul Limanına giren gemilere tatlı su verilmesi, yakıt sağlanması, ticaret eşyasının yüklenmesi ve boşaltılması, kılavuzluk, dalgıçlık ve tahlisiye işlerini de yapmakla mükellefti.

Hükümet, yabancı şirketlerin devletleştirilmesi çalışmaları sırasında, "İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi'ni satın alarak kuruluşu 23 Kasım 1934 ve 2665 sayılı kanunla Maliye Vekâleti'ne bağlı, tüzel kişiliği olan, istanbul Liman işleri Umum Müdürlüğü haline getirdi. Daha sonra, 10 Haziran 1936 tarih ve 3023 sayılı kanunla Liman İşleri inhisarı Anonim Şirketi de satın alındı ve daha önceden kurulan İstanbul Liman İşleri Müdürlüğü ile birleştirilerek İktisat Vekâleti'ne bağlı, İstanbul Liman İşleri Umum Müdürlüğü kuruldu. Böylece limandaki kara ve deniz hizmetleri aynı statü altında birleştirilmiş oldu.

Daha verimli sonuçlar almak amacıyla, deniz ulaştırmacılığı ile liman işlerinin tek bir bünye içinde birleştirilmesinin gerekli olduğu görülerek 1 Ocak 1938 tarih ve 3295 sayılı kanunla İstanbul Liman İşleri Umum Müdürlüğü, Denizbank'a devredildi. 1 Temmuz 1939 günü de 3633 sayılı kanunla Denizbankin kaldırılması üzerine, bu hizmetler yeni kurulan Devlet Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğüne devredildi, dolayısıyla bütün bu işler Münakalât Vekâleti tarafından görülmeye başlandı.

Bu kuruluş daha sonra Devlet Denizyolları ile birleştirildi. 30 Nisan 1944'ten itibaren de Devlet Denizyolları ve Limanları Umum Müdürlüğü adıyla yeni bir statüye bağlandı. 10 Ağustos 1951'de, 5842 sayılı kanunla umum müdürlüğün kaldırılması üzerine, 1 Mart 1952'de kurulan Denizcilik Bankası TAŞ bünyesi içinde İstanbul Liman İşletmesi olarak yer aldı. Aynı zamanda Türkiye limanlarında kılavuzluk hizmetini yürütmek hakkı da Denizcilik Bankası TAŞ'ye verildi. Kuruluş, 1983'te Türkiye Denizcilik Kurumuna, ertesi yıl da Türkiye Denizcilik İşletmesi Genel Müdürlüğü'ne bağlandı.

Liman, 30 Nisan 1986'da önce şileplere, 19 Eylül 1988 günü de karadan kamyon trafiğine kapatddı. Limandaki şamandıralar da kaldırılarak gemilerin limanın ortasına bağlanmalarına son verildi. Günümüzde istanbul Limam'na yalnız yolcu ve turist gemileri yanaşmaktadır. Ticaret eşyasi getiren gemiler artık Haydarpaşa Limam'm(->) kullanmaktadır.

İstanbul Limanı, kuzeyde Anadolu ve Rumeli fenerleri arasını birleştiren çizgi ile, güneyde Büyükçekmece'nin Bababurnu mevkiinin 2 mil kadar güneyinden Anadolu kıyısında Yelkenkaya Feneri arasında çekilecek çizgilerin arasında kalan deniz alanıdır. İç, orta ve dış liman olarak üç bölümden oluşmaktadır:

İç liman, Karaköy Köprüsünden itibaren Kâğıthane Deresi'ni de içine alan, kısacası Haliç adı verilen bölümdür.

Orta liman, Karaköy Köprüsü, Dolmabahçe Saat Kulesi, Kız Kulesi ve Ahırkapı Feneri'ni birleştiren dört çizginin içinde kalan bölgedir.

Haydarpaşa Limanı
Ara Güler

Dış liman, orta liman sınırları dışında kalan bölgedir. Boğaziçi ile kısmen Marmara suları, dış limanı oluşturur.

İstanbul Limam'nda büyük gemilerin yanaşabileceği rıhtımlar, Karaköy, Salıpazarı, Sarayburnu, Kuruçeşme ve Haydarpaşa rıhtımlarıdır.

Karaköy Rıhtımı, 600 m uzunluğundadır. Su derinliği 7-10 m arasında değişmektedir. Aynı anda 6 gemi bağlanabilmektedir. Yolcu salonu binasında yolcu gümrüğü ve kısa süre önce kapanan Liman Lokantası(-0 yer almaktadır.

Salıpazarı Rıhtımı, Kuzey ucundaki mendirek dahil, 627 m uzunluğundadır. Su derinliği 10 m'yi bulmaktadır. Kargo ve yük rıhtımı olarak kullanılmaktadır.

Sarayburnu Rıhtımı, iç hatlarda çalışan gemilerin yanaştığı rıhtımdır. 300 m kadardır.

Kuruçeşme Rıhtımı, 670 m uzunluğundadır, fore kazık üzerine inşa edilmiştir. Su derinliği 5 m kadardır. Rıhtımın hemen arkasındaki, uzun zaman kömür deposu olarak kullanılan saha temizlendikten sonra Cemil Topuzlu Parkı adıyla park haline getirilmiştir.

Haydarpaşa Rıhtımı, 650 m uzunluğunda olup, iki mendirekle lodosa karşı korunmaktadır. En sığ yeri 6,5 m kadardır. Silolar inşa edilmiş, vinçler kurulmuş, demiryolları döşenmiştir.

İstanbul Limanı olarak tanımlanan alanın dışında Pendik'te 1980'lerde Pendik Limanı tüm tesisleriyle kurulmuştur.

ESER TUTEL

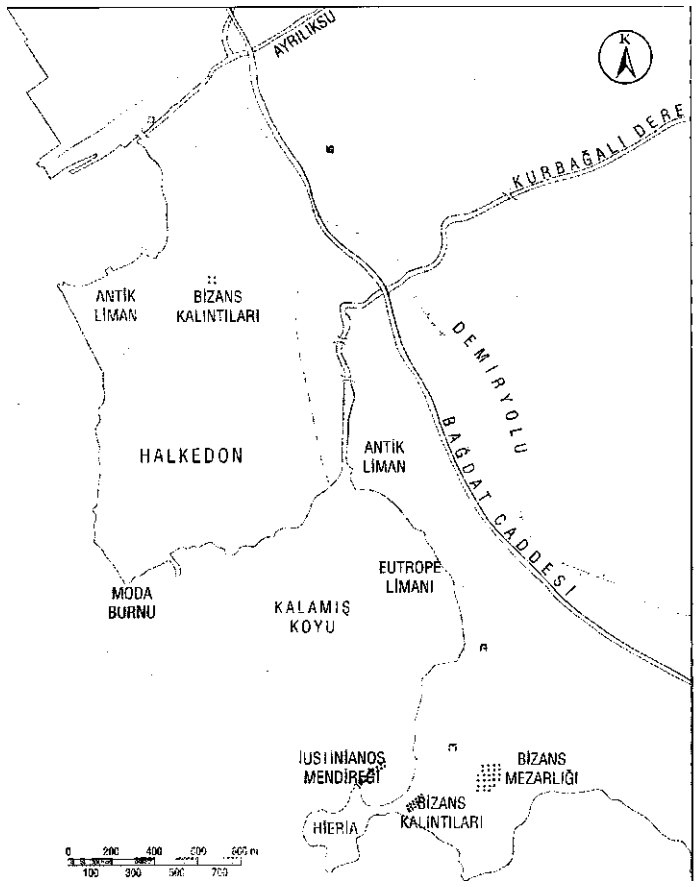

Halkedon ve Hieria'da limanlar. Janin, *Constantinople byzantine*'den yararlanılarak hazırlanmıştır. *İstanbul*

LİMONCİYAN, HAMPARTZUM

(1 768, İstanbul - 29 Haziran 1839, İstanbul) Nota mucidi, bestekâr ve musiki hocası.

Sarkis isminde Harputlu Katolik bir Ermeninin oğludur. Annesinin adı ise Gadarine'dir. Çocukluğunda tahsilden mahrum kaldı. Sonra bir müddet terzilik öğrendi. Müteakiben, musikişinas Zenne Boğosün (1746-1826) talebesi oldu. Bir müddet sonra, musikiye aşina olan, Darphane Emini Hovhannes Çelebi Düzyan (1749-1812), Kuruçeşme'deki yalısında ona bir oda tahsis etti. Burada, alaturka musikiye vâkıf olan kardeşi Andon Çelebi Düzyan'dan (1765-1814) ve alafranga musikiyi çok iyi bilen, Hovhannes Çelebi'nin oğlu Hagop Çelebi Düzyan'dan (1793-1847) istifade etti. Müteakiben, Mıkhitharist rahiplerin yönetiminde bulunan, Galata'daki Lusavorçyan Mektebi'nde bir müddet musiki hocalığı yaptı. Aynı zamanda, Hassa Başmimarı Krikor Amira Balyan'ın (1764-1831) nezdinde kâtiplik görevini ifa etti. Bundan sonra, Fener Rum Patrikhanesinde vazifeli, Tatavlalı (bugün Kurtuluş) Onofriosün talebesi oldu. Aynı zamanda tekkeleri de ziyaret ederek, buralarda icra edilen beste ve peşrevlerden de faydalandı. Bu sıralarda III. Selimin huzuruna da kabul edildi.

Aynı zamanda, Rumların solfejini de öğrenmeye başladı. Bir müddet sonra, Kayseri'ye yakın bulunan Surp Garabet Manastırında, Ermenilerin "manır usmunk" (ufak öğretim) dedikleri, ağır ilahilerin eski notalarının kullanıldığını işiterek oraya gidip onları da öğrendi. Burada ünlü müzikolog Kayserili Krikor Kabasakalyan'ın (1736-1808) talebesi olmuş olması çok muhtemeldir. Müteakiben yolculuğuna devam ederek, doğu vilayetlerine ve Ararat bölgesine vardı. Oradan İran'ın Şiraz şehrine gitti. Burada İranlıların kullandıkları makamları da öğrenerek İstanbul'a döndü.

1813-1815 arasında, Aziz Nerses Şınorhali Katoğikos'un (1102-1173) ilahilerini notaya almaya çalışırken, Batı notasında "mi" ve "si" diezlerinin bulunmaması sebebiyle, yeni bir nota sistemi meydana getirdi. Yedi sesten mürekkep olan notasını, eski Ermeni notalarının isimleriyle, puş, egorc, vernekhağ, pengorc, khosrovayin,

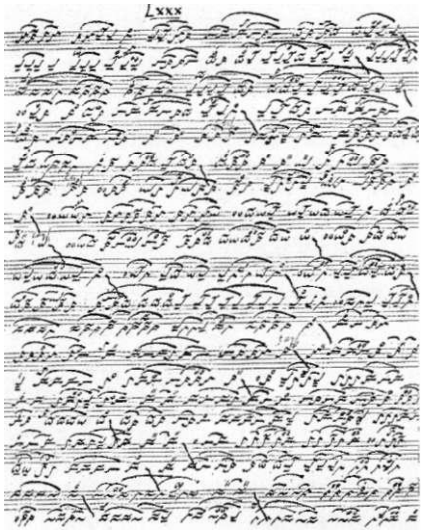

Hampartzum notasıyla yazılmış bir müzik parçası.
Vağaı-şag Seropyan koleksiyonu

nerknakhağ ve baruyk olarak adlandırmışsa da ancak bunların baştaki ilk hecelerini kullanmıştır. Karşılıkları, Grek notasında, pa, vu, ğa, di, ke, zo ve ni'dir. Batı notasında ise re, mi, fa, sol, la, si ve do' dur. Bizzat Limonciyanin ifadesine göre, icat ettiği nota kaba olduğu için, Andon Çelebi Düzyan'la, yeğeni Hagop Çelebi kendisine yardım ederek, onun tekâmülüne imkân sağlamışlardır. Notasının ilk defa kullanıldığı beste, Tanburi İzakin(-0 bayati peşrevidir. Bir müddet, Hammamîzade İsmail Dede Efendi'yi(->) dinlemek üzere, Yenikapı Mevlevîhanesi'ne giderek, orada dervişlerin ayinlerini notaya almıştır.

Limonciyan bazı Ermeni ileri gelenlerin önerisine uyarak, notasını dört seçkin talebesine öğretti. Ancak, kendisi hayatta iken, bunları başkalarına öğretmeyeceklerine dair ellerinden taahhütname aldı. Talebelerinden birincisi Aristakes Hovannesyan (1812-1878), ikincisi ise Apisoğom Ütüciyan (1818-1847) olmuştur. Diğer taraftan, ilahileri notaya alırken, bazı aksaklıklar meydana çıkmıştır. Bunlar, talebelerinden Batı müziğine aşina olan Kapriel Eranyan (1827-1862) tarafından bertaraf edilmiştir.

1819'da Düzyan ailesinin(->) uğradığı büyük felaketten sonra, Limonciyan'ın yıldızı da sönmeye başlamıştır. Zira Düzyanlar kendisine hem maddi, hem de manevi destek sağlamakta idiler. Bu sıralarda, Ermeni kiliselerinde kullanılan Bizans makamlarını değiştirmek istediği için, bir kısım Ermeni başmuganniler de ona karşı cephe almışlardır. Bunlara öncülük edenler, Diratzu Yeğise (1770-1833), Mineci Hovhannes (1795-1842) ve Kartallı Harutyun (1779-1859) olmuştur. Limonciyan bunun üzerine gücenerek, musikiyi terk edip, tekrar Hassa Mimarı Krikor Balyanin kâtipliğini ifa etmiştir. Az sonra, Kazaz Artin'in (1771-1834) emriyle, Tatavlalı Onofrios'un yerine, Ermeni Patrikhanesi'nin karşısında bulunan ve bilahare Bezciyan adını alan mektebe musiki hocası tayin edilmiştir. Bundan sonra bir müddet oğlu Neyzen Zenop'la birlikte, ticari işlerle meşgul olmuştur. Bu meyanda, önce Galata'da bir depo açmışlar, soma da Trabzon ve Samsun'dan gıda maddeleriyle tütün ve Batum'dan da zift getirmişlerdir. Ancak, kendi hesaplarına Trabzon'dan mal yükleyen bir gemi, Karadeniz'de fırtınadan battığı için büyük zarara uğramışlardır. Limonciyan bu sebeple Galata'daki depolarını kapatıp, tekrar musiki dersleri vermeye başlamıştır.

1834'te, Hasköy'e yerleşerek, ünlü sarraf Mıgırdiç Cezayirliyanin(->) maddi ve manevi himayesi altına girmiştir. 1837'de de, burada Ermeni harfleriyle Türkçe olarak otobiyografisini kaleme almıştır. Cezayirliyan, onu buranın Ermeni mektebine musiki hocası atamıştır.

Düzyanlar, onun portresini de hazırlatmışlardır ki, ilk defa *Hanende* adlı şarkı külliyatında basılmıştır.

Limonciyan. musiki aleti olarak tanbur çalmış ve onunla talebelerine ders vermiştir. Aynı zamanda kemani olarak da bilinmektedir. Gençliğinde kiliselerde mugannilik de yapmıştır, ancak sesinin kalın olduğu söylenir. Oğlu Neyzen Zenop ve talebesi Kemani Bedros Çömlekciyan'la (1785-1840) birlikte çaldıklan besteler, halk tarafından büyük bir ilgi ile dinlenmiştir.

Limonciyanin bestelediği Ermenice ilahi ve şarkılarının sayısı, Hisarlıyan'a göre 20 kadardır. Bunlar arasında bulunan "Haryav Kristos" (Hazret-i İsa kıyam etti) adlı ilahiyi, 20'den fazla makamdan bestelemiştir. Türk musikisine ait eserleri ise, Yılmaz Öztuna'ya göre 27 şarkı, 11 peşrev ve 9 semaiden ibarettir. Öztuna, bu besteler için, "Onun yüksek bir bestekâr olduğunu ispat etmektedir" demektedir. Birkaç yıl önce, Ermeni harfli Türkçe yazma bir şarkı mecmuasında, şedd-i araban, ferahnak ve neva makamlarında bestelenmiş 3 adet meçhul şarkısı da tarafımızdan meydana çıkarılmıştır.

Limonciyan, Venedik Mıkhitharist rahiplerinden, tarihçi Trabzonlu Minas Pıjişkyan'la (1777-1851) beraber, Ermeni musikisi hakkında bir taslak hazırlamıştır ki, yanılmıyorsak bugüne kadar basılmamıştır.

Limonciyanin bilinen diğer üç talebesi de şunlardır: Tanburi Aleksan (1815-1864), oğlu Neyzen Zenop (1810-1866) ve daha fazla matbaacı olarak tanınan Hovhannes Mühendisyan (1810-1891).

Bibi. R. Y. Hürmüz. "Diratzu Hampartzum", *Pazmavep,* Venedik, 1873, s. 52b-54a; B. V. Manguni, *Gensakrutyun Kevork Çoırott Katoğikosi* (Dördüncü Kevork Katoğikosün Biyografisi), Eçmiadzin, 1880, beşinci bab; P. A. Hisarlıryan, *Badmutyun Hay Tzaynakmtyan* (Ermeni Musikisi Tarihi), İst., 1914, s. 7-33; ay, "Hedakırkrakan Hınutyun Mı" (İlginç Bir Antika), *Kırbani Daretzuytz*(Cep Takvimi), İst., 1925, s. 110-118; M. Kavukciyan, "Arevelyan Hay Yerajisdner u Nivakadzuner 1768-1930-i Sırcanin" (1768-1930 Döneminde, Ermeni Alaturka Musikişinasları ve Çalgıcıları), *Yerçanik,* İst., 1931, s. 197-200; R. Atayan, *Tzemark Haykakan Tzaynakmtyan* (Ermeni Notacıhk Taslağı), Erivan, 1950; ay, *Haykakan Sovetakan Hanrakidaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), IV, Erivan, 1978, s. 617b-c; R. Y. Boğosyan, "Baba Hampartzum", *Jamanak,* 27 Aralık 1965; H. C. Sinini, "Baba Hampartzum", Lraper, S. 10 (1972), s. 77-83; ay, "Baba Hampartzum", *Kulis,* S. 649-652 (1 Ocak 1974-15 Şubat 1974); K. Istepanyan, *Gensakrakan Pararan* (Biyografik Sözlük), II, Erivan, 1981, s. 29; Öztuna, *BTMA.* I, 325b-326a, II, s. 139b-140a; K. Pamukciyan, "Ermeniler Hakkında Biyografik Kotlar", (Ermenice, basılmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCÎYAN

LİON MAĞAZASI

Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi'nde(->) Saka Salim Çıkmazı ile Kallavi (eski Glavany) Sokağı arasında kalan blokta büyük bir mağaza idi.

Bu mağazanın yerinde 1870'li yıllarda Sarrafidis kardeşlerin büyük bir mağazası bulunuyordu. Bu mağazada, yerinde sonradan kurulacak "Atlas Freres" firması gibi, her türlü ipekli ve yünlü kumaşlarla, bu kumaşlara bağlı aksesuvar ve ayrıca şemsiye, eldiven ve danteller de satılıyordu. 1870'li yıllardan başlayarak, 1886'ya kadar, burada yaşamını sürdüren "Sarrafidis Kardeşler" firması, Bu yılda "Atlas Freres" firmasına devredildi. Bu firmanın unvanı, her ne kadar "Atlas Freres" olarak geçiyor idiyse de unvanında ayrıca "Au Lion" ibaresi görülüyordu.

1920'ye doğru, "Au Lion-Atlas Freres" firmasının yönetimine ve genel müdürlüğüne Rudolph Heilpern getirildi. Rudolph Heilpern'in gelmesi Cumhuriyetten sonra kurulacak olan Lion Mağazasının belki de temelini oluşturuyordu.

Nitekim zaman içinde, "Au Lion-Atlas Freres" firması el değiştiriyor ve Rudolph Heilpern, "Atlas Freres" ibaresini kaldırarak, günümüze kadar gelmiş olan ünlü Lion Mağazasını hizmete açıyordu.

Lion Mağazası, eski dönemdeki geleneğini bozmuyor ve gene ipek ve yünlü kumaşları ana malzeme olarak satıyor, di-

Salâhattin Giz'in objektifinden 1930'lu yıllarda Lion Mağazası.
Beyoğlu, 1930, ist., 1991

ger gereksinmeleri de, özellikle kadın elbiseleri için gerekli her türlü aksesuvar ve buna bağlı olarak da, eldiven, şemsiye ve şapka satımını da sürdürüyordu.

Heilpern 1943'te Varlık Vergisi'nden(->) nasibini alacak ve ödeyemeyeceği bir vergi yükümlülüğü altına sokulacaktı. Nitekim, Rudolp Heilpern, vergiyi ödeyemediği için, devreye Osmanlı Bankası girecek ve verginin tümünü devlete ödeyecekti. Gelgelelim, Lion Mağazasrnın kapısına da (hem de üç yere) "Osmanlı Bankası Deposudur" tabelası yapıştırılmasından kurtulamayacaktı. Bu tabela veya yafta, sokak adlan tabelası büyüklüğünde olup kırmızı zemin üzerine beyaz harflerle yazılmış, ayrıca çok rahatça görülebilecek yerlere asılmıştı. Tabii ki borç uzun senelere yayılmış olduğundan, diğer Osmanlı Bankası borçluları gibi Lion Mağazası da belini doğrultamadı, ister istemez de eski kalitesini düşürmek zorunda kaldı.

Bunun sonucunda mağaza daha çok ve çabuk satılabilen mallara yöneldi, reyonlarını artırdı. Bu reyonlara da kaliteden çok, sürümü çok olan mallar konuldu. Tabii ki, bu da mağazanın eski özelliğini yitirmesine yol açtı. Ayrıca 1955'ten, daha doğru bir deyişle Altı Yedi Eylül Olayları ndan(->) sonra, büyük sarsıntı geçiren ve düzey yitirmeye başlayan Beyoğlu'nda uzun süre hizmet vermiş böyle güzel bir mağazanın yaşamasına da olanak yoktu. Mağaza yaşamını sürdürür gibi göstermesine karşılık yavaş yavaş kayboldu. Bugün var olan Lion Mağazasrnın ise eski Lion Mağazası ile -adından başka- yakından uzaktan bir ilgisi olduğunu iddia etmek olanaklı değildir.

BEHZAT ÜSDİKEN

LİPS MANASTIRI KİLİSESİ

bak. FENARÎ İSA CAMİİ

LİSELER

1923'te İstanbul'daki eski idadi ve sultaniler; yeni programa bağlandığında 8 resmi lise oluştu. 1993-1994 öğretim yılına gelindiğinde ise genel lise öğretimi veren 153 kuruma ve 162.614 öğrenci mevcuduna ulaşılmış bulunmaktadır.

15 Temmuz-15 Ağustos 1923 arasında toplanan I. Heyet-i İlmiye'nin kararı gereği sultaniler liseye dönüştürüldüğü gibi, 3 Mart 1924te de Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile de resmi, özel, azınlık ve yabancı liselerde program değişiklikleri gerçekleştirildi. Bu köklü yenilikten sonra İstanbul'daki Galatasaray, İstanbul Erkek, Kabataş, İstanbul Kız, Kandilli Kız, Çamlıca Kız, Nişantaşı ve Bezmiâlem idadileri lise adını aldılar.

Galatasaray Lisesi(->) Cumhuriyet'in ilk yıllarında da programı ve verdiği eğitimle Türkiye genelindeki öncülüğünü korudu. 1930'da öğrenci sayısının artması ile ilk kısım sınıfları Fer'iye Sarayları'nda(->) açılan şubesine taşındı. Erenköy Kız Lisesi(-0 1924-1925'te iki devreli 11 yıl öğretim süreli liseye dönüştü.

Eski İstanbul Kız Sultanisi 1923-1924'te İstanbul Kız Lisesi(->) adını aldı. İstanbul

Cumhuriyet döneminde yapılan Nişantaşı Kız Lisesi. *Turgut Erkişi / Obscura, 1994*

Lisesi(->) ise 1933'te, Beyazıt'taki Fuad Paşa Konağı'ndan Düyun-ı Umumiye binasına(->) taşındı. Kabataş Lisesi programı yenilenerek 1923-1924'te Kabataş Erkek Lisesi(-») adını aldı. Haydarpaşa Lisesi(->) 1 Haziran 1934'te Kadıköy Lisesi adı ile açılmış iken aynı yıl Haydarpaşa Lisesi adını alarak öğretime başlamıştır. 1923'te kapatılan Kandilli Kız Lisesi(->) 1931-1932 öğretim yılından itibaren yeniden öğretime açıldı. Pertevniyal Lisesi(->) 5 Eylül 1928'e kadar ortaokul iken o yıl yatılı liseye çevrildi. Vefa Lisesi(->) de yine yatılı ve gündüzlü olarak 1933'te açılmıştır.

İstanbul'daki bu ilk liselerin öğrenci başarısı bakımından özel bir yeri vardı ve bu nedenle taşrada okuma olanağı bulamayanlar veya kendi yörelerindeki liseleri yeterli bulmayanlar yatılı ya da gündüzlü lise öğrenimi için İstanbul'a gelmekteydiler. Bu durum 1960'lara kadar sürmüştür. Bu yıllardan sonra İstanbul'a iç göçlerin yoğunlaşması sonucu lise sınıfları kalabalıklaştığı gibi okul adedi de arttı. 1923-1970 arasında lise adedi 6'dan 56'ya ulaşabilmişken son 20 yılda üç katı bir artışla 153'ü buldu. Bundan dolayı da İstanbul liselerinin eğitim düzeyi taşra liseleriyle eşitlendi.

İstanbul'un eski liseleri, Cumhuriyet öncesi dönemden günümüze kadar sürdürdükleri gelenekleri, kentte yeni açılan liselere de ilham verdi. Buna koşut olarak eski mezunlar tarafından dernekler, vakıflar, kulüpler kuruldu. Özellikle okul vakıfları, örneğin Galatasaraylılar Vakfı, Kabataşlılar Vakfı gibi kuruluşlar, hizmet verdikleri liselerin fiziksel sorunlarına çözümler bulmada da başarılı çalışmalara yöneldiler.

İstanbul'daki yabancı okullardan Alman

Son dönemde açılan liselerden Yıldız'daki Sakıp Sabancı Lisesi. *Turgut Erkişi / Obscura, 1994*

Lisesi, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji, Üsküdar Amerikan Kız Koleji, Saint Benoit Erkek Lisesi, Nötre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi, Sen Lui Papas Lisesi, Saint Michel Lisesi, Saint Josef Fransız Erkek Lisesi, italyan Lisesi ile Avusturya Kız ve Erkek liseleri de aynı süreçte programlarım yenilediklerı gibi, azınlık okullarından Bakırköy Bezciyan, Getronagan ve Pangaltı liseleri; Musevi Lisesi, Fener Rum Erkek, Yuvakimyon Rum Kız, Zapyon Rum Kız ve Zoğrafyon Rum Erkek liseleri de 1924'ten 1994'e değin çalışmalarını aralıksız sürdüren okullardandır.

Öğrenci mevcudu yönünden bakıldığında 1926-1927 öğretim yılında 6 lisede 252 kız, 506 erkek olmak üzere toplam 758 öğrenci, 111 öğretmen varken; 1934-1935'te 9 lisede 549 kız, 921 erkek, toplam 1.570 öğrencinin okuduğu, 371 öğretmenin görev yaptığı; 1944-1945'te ise 14 okulda 2.269 kız, 7.164 erkek, toplam 9.433 öğrenci, 434 öğretmen; 1954-1955 öğretim yılında 11 lisede 2.683 kız, 5.686 erkek, toplam 8.369 öğrenci, 462 öğretmen; 1964-1965 öğretim yılında 22 okulda 5.452 kız, 9.121 erkek, toplam 14.573 öğrenci, 680 öğretmen; 1972-1973 öğretim yılında ise 56 lisede **16**.268 kız, 24.647 erkek, toplam 40.915 öğrenci ve 1.589 öğretmen bulunduğu saptanmaktadır. 1993-1994 öğretim yılında ise 153 resmi genel lisede 6.675 öğretmen görev yapmakta, 85.524 erkek, 77.090 kız, toplam **162**.614 öğrenci okumaktadır. Bu liselerden 14'ünde, 46 erkek, **266** kız paralı; 121 erkek ve 480 kız parasız yatılı okumaktadır.

1993-1994 öğretim yılında İstanbul İli genelinde "ağırlıklı yabancı dil programı" uygulayan süper liseler, Bakırköy Hasan Polatkan, Bayrampaşa Rıfat Canayakm, Kabataş, Sakıp Sabancı, Çatalca, Çamlıca Kız, Çemberlitaş Kız, Şehremini, Pertevniyal, Fenerbahçe, Kenan Evren, O. Cemal Fersoy, Kadir Has, Pendik, Behçet Kemal Çağlar, Çağlayan, Kurtuluş, Yunus Emre, Haydarpaşa, Halide Edip Adıvar, Ümraniye ve Yalova liseleridir. Toplam 21 lisede, Anadolu liselerine**(-0** denk öğretim amacına dönük olarak ortaokul mezunlarından diploma derecesi yüksek olanlar sıralama ile alınmaktadır. 37 özel Türk lisesinde ise 1993-1994 öğretim yılında 1.062 öğretmen, 3.537 erkek, 2.931 kız, toplam 6.468 öğrenci; 11 özel yabancı lisede 332 öğretmen, **1**.518 erkek, 1.788 kız, toplam 3.306 öğrenci; 12 azınlık lisesinde 82 öğretmenle 373 erkek, 546 kız olmak üzere toplam 919 öğrencinin öğretim gördüğü tespit edilmiştir.

Bibi. H. Â. Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim,* İst., 1938; Ergin, *Maarif Tarihi,* V; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964; İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü İstatistik Şubesi verileri.

KUTLUAY ERDOĞAN

LİLTPRAND (Cremona'lı)

(yak. 920, Pavia, İtalya - 972, ?) Lombard asıllı devlet adamı ve tarihçi, Cremona (İtalya'da) piskoposu.

Konstantinopolis'i üç kez ziyaret ettiği sanılan Liutprand'm *Antapodosis* adlı kitabı, 10. yy'ın ortalarındaki Bizans günlük yaşamı, diplomasisi, saray yaşamı ve seremonileri açısından çok değerli bir kaynaktır.

Liutprand (Liuzo adıyla da bilinir; adı gerçekte Liutprando'dur, ama Fransızca, İngilizce ve Almanca kaynaklarda bu İsim Liutprand diye yazıldığından, Türkçe literatüre de böyle geçmiştir), Pavia veya yakınlarında, 10. yy'ın ilk yıllarında doğdu. 927'de babası ölünce, ona Latin ve Grek dilinin ilk eğitimlerini veren üvey babasının yanında kısa süre kaldı. 93Tde, Kral Ugo'nun (hd 926-947) sarayına girdi ve küçük yaşından itibaren onun güvenini kazandı. Daha soma Pavia Kilisesi'nde, önce çömez, arkasından da papaz oldu. Kral Ligo dönemi sona erince, bu kez de II. Berengario'nun (hd 950-961) himayesine girdi, ama durumu eskisi kadar parlak değildi. 946'da Berengario'nun emriyle, VII. Konstantinos Porfirogennetos**(-0** döneminde (913-959) Konstantinopolis'e geldi. Bizans başkentinde Grekçeyi öğrendi. Germen Kralı Büyük Otto'nun (I.) yanına girdi. Kralın oğlunun, genç Bizans imparatorlarının kız kardeşlerinden biriyle evlenmesini, drahoma olarak da Güney İtalya'daki arazilerin alınmasını önerdi. Ama bu teklifi kaba bir alay kabul edilerek geri çevrildi. Liutprand, 17 Eylül 949-31 Mart 950 arasında Konstantinopolis'te kaldı ve başkentteki yaşamla ilgili, özellikle imparator ve Büyük Saray**(-0** hakkındaki gözlemlerini sonradan *Antapodosis* adlı kitabında nakletti. VII. Konstantinos, Liutprand'ı yemeğe davet etmiş ve ona hediyeler vermişti. Görevi başarısızlıkla sona ermesine rağmen, Liutprand Bizans imparatorunun yakın davranışından dolayı başkentten memnun ayrılmıştı.

Liutprand bu başarısız yolculuk yüzünden kralın gözünden düştü. Hayatı da tehlikeye girince, Almanya'ya Kral Otto'nun yanma kaçmak zorunda kaldı. Burada birkaç sene kalan Liutprand, 958'de, günümüze dek ulaşmış az sayıdaki eserlerinden ilki olan *Antapodosis'i* yazmaya başladı. Bu eserinde Konstantinopolis anılarının yamsıra, italya ve Avrupa'nın 887-95Ö arasındaki bellibaşlı olaylarını yazdı. Bu arada I. Otto, Bizans İmparatorluğuna bağk olan Roma kentini fethedip, Papa XII. Johannes'e kendisini Kutsal Roma-Germen imparatoru ilan ettirmişti (962).

Kral Otto'ya birçok seyahatinde refakat eden ve onun tarafından Cremona piskoposluğuna tayin edilen Liutprand, Roma'da yapılan, Otto'nun imparatorluk (taç giyme) törenine de katıldı; bu tarihten itibaren politik alanda daha aktif olmaya, İtalya'nın ve imparatorluğun işlerinde daha çok rol oynamaya başladı, papa ile Berengario arasında çıkan uyuşmazlık sonucu, 963 sonlarında, imparator tarafından Roma'da toplanan sinoda katıldı, İmparatorun, XII. Johannes'in yerine Leone'yi papalık tahtına oturtması ile ilgili Otto'nun mektubunu Almanca'danLatinceye çevirdi. **965'** te gene imparator tarafından yeni papanın seçiminde bulunmak üzere Roma'ya gönderildi ve 967 Noel'inde, Roma'da I. Otto'nun oğlu II. Otto'nun ortak naip imparator olarak taç giyme töreninde bulundu.

Liutprand'm Konstantinopolis'e yaptığı ikinci diplomatik seyahat, 4 Haziran 968-2 Ekim 968 arasında gerçekleşti. II. Nikeforos Fokas'm hükümdarlığı zamanında **(963-969)** yapılan bu ziyaretin amacı, I. Otto'nun oğluna eş olarak Bizanslı prenses Teofano'yu istemekti. II. Otto'ya sunulan bir rapordan anlaşıldığına göre, Liutprand ve heyeti hiç de hüsnükabul görmemiş, tersine kendilerine kötü davramlmıştı. Bizanslılar I. Otto'yu imparator olarak tanımamaktaki ısrarlarım sürdürüyorlardı. Liutprand ise tuttuğu elçilik güncelerinde Bizanslıları yererek, kendisine konut olarak sunulan mermer sarayın duvarlarının olmadığını, yemeklerin zeytinyağlı, yenilemez, şarabın içine zift, balmumu, alçı karıştırılmış olduğunu söyler; elçi, Nikeforosü "cüce, koca kafa, çipil gözlü, korkunç bir canavar" vb gibi sıfatlarla niteler.

Liutprand'dan söz eden az sayıdaki belgelerden anlaşıldığına göre, kendisi daha sonra, 970'te Fenera'da (İtalya'da) bir mahkemeye katılmış, hukuk dalında çalışmalar yapmıştır. 970'ten sonra onun hakkındaki bilgilerimiz azalmaktadır. Aziz İmerio'nun röliklerinin naklini anlatan bir kaynağa göre, Liutprand, 9711e Nikeforosün ölümünden sonra, üçüncü kez Konstantinopolis'i ziyaret eder. İmparator I. İoannes Tzimiskes'in(->) (hd **969-976)** akrabalarından Prenses Teofano'yu II. Otto'ya gelin götürmek üzere gelen Liutprand, bir daha Cremona'ya dönemedi. Muhtemelen yolculuk sırasında veya İtalya'ya ayak basar basmaz ölmüştü.

Liutprand'm eserlerinde gelişmiş Grekçesi, derin bilgisi ve edebi yetenekleri ile, alaycı ve polemikçi dili bir aradadır. *Antapodosis,* tamamlanmamış bir eserdir. Kitaptaki bilgilerin çoğu anekdot türünden olup, VII. Konstantinosün yakın çevresinden ya da yalnızca Bizanslı tarihçilerin sahip olduğu değerli kaynaklardan derlenmiştir. Liutprand'm diğer kitabı *Relatio de legatione Constantinopolitana,* yazarın Konstantinopolis'i ikinci ziyaretini anlatır. Burada II. Fokas'm tahta çıkışı, günlük yaşamı, maiyeti, saray seremonileri ve ziyafetler hicvedilerek, fakat doğru biçimde nakledilmiştir.

Bibi. C. Colini Baldeschi, *Liutprando vescovo di Cremona,* Giarre, 1889; S. Pivano, *Stato e Chiesa da Berengario I ad Ardnino,* Torino, 1908; P. Fedele, "Ricerche per la storia di Roma e del Papato nel sec. X.", *Arch. della R. Soc. Rom. di St. Pat.,* 1910/10; Ostrogorsky, *Bizans,* 198, 270; Liutprando, *Vescovo di Cremona,* Opera, a cura di I. Bekker, (3. bas. Hannover-Leipzig, 1915); J. Koder-T. Weber, *Liutprand von Cremona in Konstantinopel,* Viyana, 1980; M. Rentschler, *Liutprand von Cremona,* Frankfurt, 1981.

ASNU BİLBAN YALÇIN

LOKANTALAR

Lokanta, kökeni İtalyanca olan (locanda: Küçük han, otel, misafirhane) bir sözcüktür.

Lokantalar, İstanbul'da ve Anadolu-Ru-

meli'de genel çizgileri ile iki biçimde ortaya çıkmışlardır: Birinci biçim, önceleri daha çok aşçı dükkânı olarak bilinen, para karşılığı yemek satılan yerlerin bir bölümünün ve aşçı dükkânının yemek verme işleviyle, içkiyi ve keyfi bağdaştıran yerler olan meyhanelerin bir bölümünün, lokanta biçimine dönüşüp (müşterinin orada karın doyuracağı şekilde düzenlenip), lokanta işlevi görmeye başlamasıdır.

Lokantaların ortaya çıkıp, İstanbul'un günlük yaşamına girmesinin ikinci biçimi, Batı dünyasındaki lokantaların (restoran), kimi zaman yabancı adlar da taşıyan, iyi ya da kötü benzerlerinin, İstanbul'da kurulması ile oluşmuştur.

Her ne kadar, 13. yy'ın ilk yarısında, Konya'da, adına lokanta denilen ve Hıristiyan tüccarların gittiği yemekli, içkili ve çalgılı eğlence yerlerinin bulunduğu yolunda - ciddiye alınabilecek- bazı iddialar varsa da, lokanta sözcüğünün, biçiminin ve işlevinin, Anadolu-Rumeli'de ve İstanbul'da, günlük yaşama girip, yaygınlaşması oldukça yenidir. Bu dönem, Batılılaşma eylemleri ve dolayısıyla Tanzimat ile başlar.

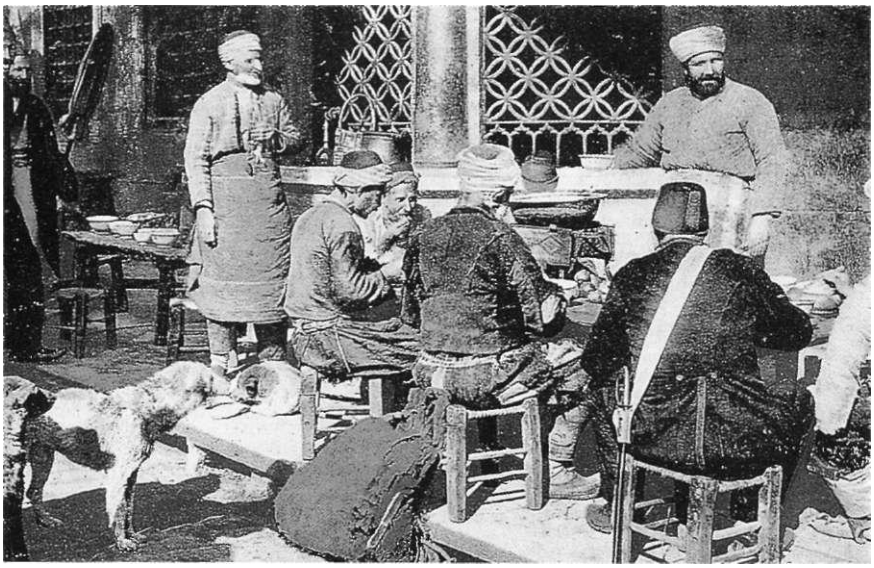

Yüzyıl başında bir sebil önünde çalışan seyyar aşevi.
Nuri Akbayar koleksiyonu

Bizans Dönemi

İstanbul'da para karşılığı yemek satılan yerlerin geçmişi oldukça eskidir. Bizans'ın erken dönemlerine dayanan bu yerleri, çağdaş anlamda lokanta diye nitelememiz olanaksız olmakla birlikte dünya ölçülerine vurduğumuz zaman, dönemlerindeki benzeri yerlerden hiç de geri kalmadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunlar, kente gelen Bulgar, Rus, Arap, Acem, Cenovalı (Cenevizli), Venedikli vb yabancı gezgin tüccarların, onların refakatinde bulunanlarrn ve gemicilerin yemek, içki, kimi zaman da eğlence gereksinimlerini karşılayan yerlerdi.

Bilindiği gibi, o dönemlerde, yarı haydut, yarı tüccar sayılan bu kişiler geldikleri kentlerde genellikle çok uzun süreler, hattâ aylarca kalırlardı. Tüm Avrupa'da, böyle gezgin tüccarların kent surları içine girmelerine ve orada barınmalarına çoğu zaman izin verilmez, anakentin yanıbaşmda ve surlar dışında, yabancıların kalabildiği uydu kentlerde veya hanlarda ya da dış kasabalarda ve mahallelerde konaklarlardı.

Bizans döneminde, Konstantinopolis'te Katolik İtalyan kentlerinden gelen kişiler, örneğin Cenevizliler ve Venedikliler, Bizans'ın son yüzyılları dışında, kendilerine ayrılmış özgün liman mahallelerinde yaşarlardı. Söz konusu İtalyan kentlerinden gelen tüccarlar ve gemiciler de, Konstantinopolis'te geçirdikleri süre içinde, bu liman mahallelerinde konaklarlardı. Aynı dönemde, Rus, Bulgar, Arap vb yabancı gezgin tüccarların barındığı yerler ise; Konstantinopolis'in karşısında yer alan, bugünkü Galata ve çevresiydi. Daha sonra, İtalyan kentlerinden gelen kişiler de, Konstantinopolis'in surları dışında, Galata'da barınmak zorunda kaldılar ve Cenevizliler giderek burada Katolik ve özerk bir kent devleti kurdular.

İşte İstanbul'da, özellikle yabancıların, gemicilerin, gezgin tüccarların ve adamlarının yaşadığı bölgelerde, her dönemde, bunların barınma gereksinimlerini karşılayan hanlar, han ve pansiyon karışımı konaklama yerleri ve bekâr odası benzeri yerler vardı. Bu konaklama yerlerinin bir bölümü konuklarına barınma olanağının yanısıra. yemek ve içki veriyor, kimi zaman da eğlence sunuyordu. Hiç kuşkusuz, bu konaklama binaları çağdaş anlamda lokantalardan çok farklıydılar. Farkların en önde geleni, müşteriye sunulan yemekleri, mönüden seçmenin olanaksızlığıydı, müşteri tabldot denilen biçimde hazırlanan çeşidi çok sınırlı yemekleri, hattâ kimi zaman tek çeşit hazırlanmış yemeği yerdi. Hiç kuşkusuz, buralarda, yemeğin yanında şarap bulmak ve içmek mümkün idiyse de, bu yerleri, meyhanelerle karıştırmamak gerekir (bak. meyhaneler).

Osmanlı Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki İstanbul'da, loncalara bağlı olan aşçılar, esnafa ve bekârlara yemek verirlerdi. Onların dükkânlarını masalı, sandalyeli lokanta türü yerler sanmamak gerekir. Bu dükkânların lokantalardan çok önemli farkları vardı. Anılan dükkânlar yemeğin pişirilmesi ve müşteri tarafından satın alınıp götürülmesi amacı ile kullanılmaktaydı, yemeğin hemencecik orada yenmesine uygun mekânlar değillerdi. Aşçılar yemek satar, ancak yemeğin orada yenmesi için zorunlu en basit hizmetleri vermezlerdi.

Bu noktada, Tanzimat'a kadar İstanbul'da, Müslüman Osmanlıların orta ve alt katmanlarının, çok eski dönemlerden gelen alışkanlıkları ile bugün, çabuk yemek (fast food) diye adlandırdığımız türe yakın biçimde yemek yemeye yatkın olduklarını belirtmemiz gerekir. Dışarıda yemek yemek zorunda olan ya da zorunda kalan kişilerin, bu amaçla hazırlanmış ve sürekli bu amaçla kullanılan açık ya da kapalı bir mekânda; birbirleriyle sohbet ederek, önlerine getirilen yemekleri yediklerini düşünmemeliyiz.

Ev dışında yenilen yemek, bu amaçla hazırlanmış ve sürekli bu amaçla kullanılan kalıcı mekânlarda değil; örneğin, bir çarşının ya da pazar yerinin bir köşesinde kurulmuş bir yemek tezgâhının yanında ayakta durarak ya da yanına çömelerek yeniliyor, bir başka deyişle "atıştırılıyordu". Yenilen yemekise, günümüzde yaşayan kimilerinin yakıştırdığı gibi kuzu dolması, beğendili piliç, baklalı enginar değil, genellikle, tezgâhta satılan pilav, nohut, açık havada pişirilmiş et ve benzeri yiyeceklerdi.

İstanbul'da, çağdaş dünyadakilerin benzeri ilk lokantalar, Tanzimat ve Batılılaşma ile açıldı. Bunların ilk açıldığı yer, Galata olmuş; Galata'yı daha sonra, o dönemdeki adı ile Pera olan, Tünel ile Taksim arasındaki alan; bu alanı da, liman bölgesi olmasından kaynaklanan özellikleriyle, Sirkeci ve Bahçekapı izlemiştir.

Daha önce, genellikle yere ya da hamur tahtası üzerine konulan bir tepside yenilen yemek artık bir masa çevresinde, sandalyeye oturularakyenilmeye başlanmıştı. Masa, sandalye, çatal, bıçak gibi lokantalarda kullanılan araçlar, Osmanlılara, 19. yy'ın ilk çeyreğinde girmeye başlamıştır.

Bu lokantaların, daha önceki aşçı dükkânlarından ve bu arada, kebapçı, işkembeciye benzeri tek tip yemek satan yerlerden temel farkı, pişirdiği yemeği satmak amacıyla sınırlı olmamalan, yemek yemeye uygun ve hoş bir ortama sahip bulunmaları idi. Lokantaların, ayrık durumda olan birkaçı dışında, hemen hemen tümü içki satmakla birlikte, meyhanelerden de farklı bir işlev taşıyorlardı. Meyhaneye gidenler için içki ana amaç, yemek yeme ikincil amaç ve tercih nedeni olmasına rağmen lokantaya gidenler için içki başlı başına bir amaç olmayıp, yemeğin tamamlayıcısı gibi işlev görmektedir.

Tanzimat dönemi romanlarında ve anılarında sık sık, yabancı adlar taşıyan lokan-

1930'lu yıllarda Konyalı Lokantası (üst) ve Sirkeci'deki Cemal Bey Lokantası. *Salahatîin Giz/ Çağdaş Şehir* S. 8 (Ekim 1987)

talardan söz edilir. Türkçede yazılan ilk roman olarak kabul edilen, *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-u Cefakeş'te,* kitabı Karaman Türkçesi ile yazan Evangelinos Misailidis, Beyoğlu'nda, Rumeli, Flam ve Konkordia gazinolarının işletmeye açılmasından önce, Apollon Lokantası adlı bir lokantanın varlığından ve buradayemekyediklerinden söz etmektedir. *Yeni Osmanlılar Tarihi* adlı anıların sahibi ise, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in Fransa Elçiliği'nin yardımı ile Avrupa'ya kaçtıkları 17 Mayıs 18ö7'de, şimdiki Odakule'nin(->) yerinde bulunan Valori Lokantası'nda buluşarak, kaçma eylemlerini gerçekleştirdiklerini ileri sürer.

Tanzimat dönemi ile birlikte istanbul'un Beyoğlu yakasında açdmaya başlanan lokantaların hemen tümü, yabancı adlar taşımıştır. O kadar ki, ünlü Abdullah Efendi Lokantası(->) 1888'de Galata'da ilk açıldığı zaman,"Viktorya Lokantası" adını taşıyordu, istanbul yakasında açılan lokantalar arasında, 1897'de Hacı Ahmed Bey tarafından kurulan Konya Lezzet Lokantası gibi Türkçe adlar taşıyan lokantalar da vardı (bak. Konyalı).

Ancak, bu dönemde açılan lokantaların adları, hangi kökene dayanırsa dayansın; tümü, İtalyanca kökenli "lokanta" sözcüğü ile tanımlanıyordu, istanbul halkının, yine italyanca kökenli, "balo", "gazino", "banka" ve birtakım benzeri sözcükler gibi; "lokanta"- sözcüğünü de benimsemiş olduğu anlaşılmaktadır. Hiç kuşkusuz, benimseyiş, yüzlerce yıl, kentin özellikle Galata bölgesinde, neredeyse Latin kültürünün en doğu noktasını oluşturarak yaşayan İtalya kökenli kolonininbıraktığı, silinmesi zor, kültürel izlerden kaynaklanmaktadır. Bu yerlerin bir bölümünün, Fransızca "restaurant" sözcüğü ile tanımlanması daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacaktır. (Oysa Türkçede kullanılan anlamda lokanta sözcüğünün İtalyanca karşılığı ristorante'dir.) ingilizce kökenli, "grill house", "pub". "snack bar" gibi sözcüklerin bu tür yerleri tanımlamak için kullanılmaya başlanması içinse, çok daha uzun süre beklemek gerekmiştir.

Tanzimat döneminde açılmaya başlanan Galata, Beyoğlu, Sirkeci ve Bahçekapı lokantalarını, kentte özellikle azınlıkların yoğun biçimde yaşadığı ve yazlığa gittiği yerlerde açılan lokantalar izledi. Sanıldığının aksine, Tanzimat, II. Abdülhamid (1876-1909) ve II. Meşrutiyet dönemleri İstanbul lokantaları mönü ve servis olarak dünyadaki benzerlerinden hiç de geri kalmıyorlardı. Bunlar, büyük bir imparatorluğun yarattığı kozmopolit kültür birikiminin sonucu, o dönemde yeryüzünün pek çok bölümünde rastlanan benzerlerinden çok daha çeşitli ve zengin bir mutfağın lezzetlerini sunuyorlardı. Bu lokantalarda, uluslararası mutfağın yemeklerinin yanışını, Osmanlı aristokrasisinin Rum, Ermeni ve Yahudi mutfaklarının yemeklerini, bu arada balık ürünlerinden hazırlanmış geniş mönüleri bulmak olasıydı. Ayrıca, yalnız kebap, işkembe vb yemekler satan lokantalar da vardı. 1917 Ekim Devriminden sonra, İstanbul'a gelen Beyaz Ruslar'm açtığı lokantalar bu mönülere Rus yemeklerini de kattı. İstanbul'da, geçmişi yüzyılımızın basma dayanan lokantaların sayısı oldukça azdır. Bunun temel nedeni, 6 Ekim 1923'te, İstanbul'a, Ulusal Kurtuluş Savaşı Birlikleri'nin girmesi ile uygulanmaya başlayan içki yasağıdır. Bu yasak, gerçi çok uzun sürmemiştir ama; aynı yasağın, Anadolu'da üç yılı aşkın bir süredir uygulandığını, gerek İstanbul'da, gerek Anadolu'da daha uzun süreler uygulanacağını düşünen lokanta, meyhane, birahane vb yer sahipleri, kuruluşlarını kapatmak zorunda kalmışlardır, İçki yasağı kalktıktan sonra, bunların çoğunun, eski yerlerinde, eski kadroları ile yeniden çalışmaya başlama şansları olmamıştır. Örneğin, yalnızca Tünel ile Taksim arasındaki bölgede bu yasakla birlikte kapanan Beyaz Ruslara ait lokantaların sayısı on beştir.

Bugün, istanbul'da bulunan iki Rus lokantasından ilki olan Rejans'ın(->) kuruluşu 1930'a uzanır. Bu da Rejans'ı Beyoğlu'nda, geleneklerini kesintisiz sürdüren lokantalardan en eskisi yapmaya yetmektedir. Beyoğlu bölgesinde bulunan meyhanelerden ruhsatı en eski olanı ise, 1981'de Krepen Pasajı'nın(-0 kapanmasını izleyen dönemde Nevizade Sokağına taşınmış olan İmroz'dur ve İmroz'un ruhsatı, 1 Şubat 1941 tarihini taşımaktadır.

Dünyada, otomobilin yaygınlaşması, kent dışında yemek yenilen lokantaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İstanbul'da ise, Boğaziçi'nin konumu ve iskeleler arasında çalışan gemiler, kentte otomobilin yaygınlaştığı dönemlerden çok önce, kent dışındaki lokantalarda yemek yeme alışkanlığının yerleşmesine yol açmıştır.

19501i yıllarda, özellikle Beyoğlu'nda, bugün olduğundan çok fazla lokanta vardı. Bunlar, uluslararası mutfağın, Rum mutfağının ve Osmanlı aristokrasisinden kalma mutfağın (Arap-Fars-Türk-Ermeni vb öğelerinden müteşekkil) özelliklerini taşıyan yemeklerden oluşan çeşitleriyle, hizmet veriyorlardı. 19ö0'lı yıllarda, bunların pek çoğu kapandı. Söz konusu ünlü lokantalar arasında, İstiklal Caddesi'ndeki Abdullah Efendiyi ve Yordan'ı, Tepebaşf ndaki Ananiadis'i sayabiliriz.

Gene 1950'li yıllarda, Amerikan tipi hazır yiyecek sunan yerler açıldı. Bu yıllarda, Beyoğlu'nda çabuk yemek (fast food) ile birahane kırması; sosis, sandviç ve birayı ayakta sunan yerler oldukça gözdeydi. En ünlüsü "Atlantik", bir diğeri "Pasifik" adını taşıyordu.

6-7 Eylül 1955'te Kıbrıs sorunundan kaynaklanan Türkiye-Yunanistan gerginliği sırasında İstanbul'da Hıristiyanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde başlayan olaylar, azınlıkların İstanbul'u terk etmesi sürecini başlattı (bak. Altı-Yedi Eylül Olayları). 1964'teki bir diğer Türk-Yunan gerginliğinde bu süreç doruğuna ulaştı. O dönemdeki İstanbul lokantalarının kişiliğinin oluşmasına gerek işletmeci, gerek personel, gerekse müşteri olarak çok etkide bulunan azınlıkların (çokça da Rumların) göçü üzerine, özellikle orta sınıfın gittiği lokantalarda, yemek kültürü açısından önemli bir boşluk oluştu. Kapanmayan lokantaların yeni işletmecileri ve çalışanları eski düzeni sürdürmekte zorlanmaya başladılar. Müşteriler, eski düzenin bozulması karşısında, bilinçli ve ortak bir eyleme girmemekle birlikte, kendilerine yeni seçenekler ve tatlar aramaya başladılar. Derken, daha önceki İstanbul lokantaları içinde önemli bir yeri olmayan kebapçılar ile evvelden ortada hiç var olmayan, "ocakbaşı'lar yaygınlaşmaya başladı. Kentte yaşayan orta sınıfın alışmış olduğu mutfak kültürü açısından doğan boşluğu Güneydoğudan gelen, oldukça değişik, eski, özgün -ama çok kısıtlı- bir mutfak kültürü doldurmaya başlamıştı.

Özellikle 1974'ten sonra, bu süreç daha da hızlanırken kentin üst gelir düzeyine sahipsınıfları, adlarının yanında "lokanta" sözcüğünü değil, "restaurant" sözcüğünü taşıyan yerlerde yemek yemeye başladılar. Bu yerlerin tümünün sahip olduğu özellikler arasında, uluslararası mutfağın ortak mönülerindeki yemeklerden bazılarını hazırlamaları, müşterilerini masaya almadan önce, bir süre barlarında oturtmaları, önceden rezervasyon yapılmasını istemeleri vb yer alıyordu. Buralara gitmek, yalnızca iyi yemek ve servis arayışına yanıt sağlamakla kalmıyor, ayrıca, gidenlerde, toplum içinde bir üst statü ayrıcalığına kavuştukları duygusunu uyandırıyordu.

1980'li yılların ikinci yarısından 19901 arın ortalarına kadar, pizza satan ve çeşitli çabuk yemekler hazırlayan lokantalar ve bunlara ait kimi uluslararası zincirlerin (Mc Donnald's, Pizza Hut, Kentucky Fried Chicken, Whimpy, Seven Eleven, Dairy Queen vb) yerel halkaları da devreye girdi.

1990'lı yılların ilk yarısında, İstanbul' daki lokantaları türlerine göre ayırmak gerekiyorsa, bu ayrımı şöyle yapmak olasıdır: 1) Balık lokantaları, 2) balık ve ızgara etlerin bir arada sunulduğu lokantalar, **3)** et lokantaları, 4) kebapçılar, 5) ocakbaşları, 6) köfteciler, 7) geleneksel yemeklerin sunulduğu lokantalar, 8) kendilerini "restaurant" diye niteleyen ve müşterilerine, orada yemek yemenin ayrıcalık olduğu duygusu vermek çabasında olan lokantalar, 9) uluslararası otellerin, uluslararası mönülere sahip lokantaları, 10) yabancı bir ülkenin özelliklerini taşıyan yemekler sunan lokantalar (örneğin; Çin, Japon, İtalyan, Meksika), 11) daha çok öğlenleri dolan ve çalışan kişilere tencere yemeği hazırlayan içkisiz lokantalar, 12) pizzacılar, **13)** adlarına meyhane denilen, ama gerçekte lokanta olan. yemekten önce önemli ölçüde mezeler verip, ana yemeği daha sonra sunan lokantalar, 14) işkembeciler, 15) çabuk yemekler (fast food) hazırlayan ve genellikle müşterilerin kendi kendilerine servis yaptıkları lokantalar. 16) kentin dört bir yanında çokça bulunan aşevleri. Lokantacılar Esnaf Odasının verilerine göre 1994'te İstanbul'da yaklaşık olarak 3-000 içkisiz, 2.000 de içkili lokanta, 1.000 köfteci, 1.500 kebapçı ve 800 kafeterya bulunmaktadır.

ÖZDEMİR KAPTAN ARKAN

LOKMACI TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Sultanselim'de. Hatip Muslihittin Mahallesi'nde, Çukurbostan'ın yanında, Lokmacı Dede Sokağı'nda yer almaktadır.

LokmacıTekkesi, Sebzehane Kâtibi Mehmed Efendi tarafından inşa ettirilen mescide Rumeli Kazaskeri el-Hac Hasan Refet Efendinin meşihat koydurması suretiyle kurulmuştur. "Sebzehane Kâtibi Mescidi" ya da "Oymakapı Mescidi" olarak anılan yapının ne zaman inşa ettirildiği, ayrıca banisinin hangi tarihte vefat ettiği ve nereye gömüldüğü bilinmemekte, ancak *Hadîka'da* söz konusu mescidin vakfına bostancıbaşı olan ağaların nezaret etmelerinin şart koşulduğu kaydedilmektedir.

"Lokmacı Dede" ve "Hasan Re'fet Efendi" adları ile de anılan tekkenin tam olarak hangi tarihte tesis edildiği belli değildir. Ancak ilk postnişin Keçecizade Hafız Ali İzzet Efendi'nin (ö. 1855) 1267/1850'den sonra bu mescitte imamlık görevini devralmış olması tekkenin de aşağı yukarı aynı tarihlerde faaliyete geçtiğini gösterir. Şeyh A. İzzet Efendi, 19. yy'ın en önemli Halveti şeyhlerinden, bu tarikatın ana kollarından Şabanîliğe(->) bağlı Kuşadavî (Kuşadalı/İbrahimî) kolunun kurucusu Kuşadalı İbrahim Efendi'nin(->) halifelerindendir. Bu makamda A. İzzet Efendi'yi, yine Kuşadalı İbrahim Efendi'nin halifelerinden Sahhaf Şeyh Mehmed el-Kırımî (ö. 1856) ile Şeyh Ahmed İzzet Efendi (ö. 1875) izlemiş, daha sonra Ahmed İzzet Efendi' nin oğlu Şeyh Hayri Bey (ö. 1893) posta geçmiştir. Sonuna kadar Halvetîliğin bu koluna bağlı kalan tekkenin ayin günü çarşamba idi. Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/ 1885 tarihli istatistik cetvelinde tekkede 11 kişinin ikamet ettiği belirtilmiştir.

Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra Lokmacı Tekkesi'nin mescit-tevhidhanesi kaderine terk edilerek harap düşmüş, harem ve selamlık birimlerini barındıran ahşap bölümlerin bir kısmı günümüze kadar mesken olarak kullanılmış, onarım gören türbe ise ziyarete açık tutulmuştur.

Tekkenin arsası doğuda Çukurbostan' m istinat duvarı, batıda Lokmacı Dede Sokağı, diğer yönlerde komşu parsellerle çevrilidir. Tekke avlusunun girişi Lokmacı Dede Sokağı'nın dik açı teşkil eden dirseğinde yer almakta, girişin sağında, sokak üzerinde türbe, arkasında, ona bitişik olarak mescit-tevhidhane, bu yapının karşısında, arsanın kuzeydoğu köşesinde iki katlı bir yapı, kuzeybatı köşesinde de tek katlı diğer bir yapı bulunmaktadır.

Tekkenin banisine ve şeyhlerine ait ahşap sandukaları barındıran türbe dikdörtgen planlı, kagir duvarlı, beşik çatılı, basit bir yapıdır. Sokak üzerindeki cephesinde dikdörtgenaçıklıklıüç adet pencere sıralanmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı mescit-tevhidhanenin harap durumdaki kagir duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, pencereleri tuğladan yuvarlak kemerlerle taçlandırılmıştır. Yapının kuzey cephesindeki girişin önünde yer alan ahşap sundurma ve üzerini örten kırma çatı orta dan kalkmıştır. Mescit-tevhidhane ile türbe arasında,birçoktarikat yapısında görüldüğü gibi, pencerelerle ilişki kurulmuş olması muhtemeldir. Türbenin 19. yy'ın ikinci yarısında, tevhidhane olarak da kullanılmaya başlayan mescide bitişik konumda inşa edildiği, ancak bu arada mescidin de yenildiğini anlaşılmaktadır. Mescit-tevhidhanenin karşısında yer alan ve harem dairesi olduğu tahmin edilebilen, zemin katı kagir, üst katı ahşap olan bina sıradan bir mesken niteliğindedir. Avluda tespit edilen, kesme küfeki taşından yontulmuş, dikdörtgen prizma biçimindeki abdest teknesinin üzerinde, talik hatla yazılmış olan kitabe bunun 1272/1855'te, kazaskerlerden Yahya Beyefendizade İsmet Beyefendi'nin ruhu için "sadaka-i cariye" olmak üzere yaptırıldığım belgeler.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* ı, 48; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 12; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ.* 60; Öz. *İstanbul Camileri,* ı, 113; Y. N. Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halveti' Hayatı-Düşünceleri ve Mektupları,* İst., 1982, s. 47, 50; *Fatih Camileri,* 187, 286.

M. BAHA TANMAN

Lokmacı Tekkesi'nde türbenin sokak cephesi. ***M. Baha Tanınan, 1983***

LOKUMCULUK

Kestirilmiş şeker şurubunun, içine yavaş yavaş nişasta katılıp koyu ağda kıvamını alıncaya kadar bir ince tepside pişirilmesiyle hazırlanan lokum, 17. yy'da Osmanlı ülkesinde yaygınlık kazanmış bir şekerleme çeşidiydi.

"Rahatü'l-hulkum" (boğaz rahatı) sözünün önce "lati lokum" soma da bugünkü biçimini almasıyla ortaya çıkan lokum, lezzet ve yeme kolaylığı sebebiyle yurtdışında da "Türk lokumu" adıyla ün yapmıştır.

Lokum, eski bir şekerleme çeşidi olmakla birlikte Osmanlı şekerciliğinde önemli bir yeri olan Hacı Bekir'in 1777'de İstanbul'da ilk dükkânını açmasıyla yaygınlık kazandı (bak. Hacıbekir). Hacı Bekir, başlangıçta geleneksel lokum üretimini sürdürmüş; tatlandırıcı olarak bal ve pekmez, katılaştırma maddesi olarak da un kullanmıştı.

18. yy'ın sonlarına doğru Güney Amerika'dan getirilen şekerkamışından Avrupa'da bol miktarda şeker üretimi yapılmaya ve İstanbul'da da akide ve lokum üretiminde gerçek şeker kullanılmaya başlandı. 1811'de nişasta da keşfedilip şekercilikte yararlanılmaya başlanınca Türk lokumu Hacı Bekir eliyle kazandığı lezzet ve nefaset yüzünden Avrupa ülkelerinde yaygınlık kazandı.

İstanbul lokumculuğunda Hacı Bekir ve onun yetiştirdiği diğer şekerciler, zamanla başta Bahçekapı olmak üzere şehrin değişik semtlerinde dükkânlar açtılar.

19. yy'ın başlarında istanbul'da Hacı Bekir'in dükkânından aldığı lokumları ingiltere'ye götüren bir İngiliz turist, bunların, "Turkish delight" adıyla tüm Avrupa'da tanınmasına yol açtı.

istanbul'da lokum üretiminin zamanla değişik çeşitlere yönelmesiyle sade lokum yanında içine fındık, fıstık, badem gibi kuruyemişler konulmuş ya da meyve özü, susam, hindistancevizi talaşı ve sakız katılmış lokumlar da yapılmaya başlanmıştır.

Ayrıca "kuşlokumu" adıyla bilinen ve lokumdan çok kurabiyeyi andıran bir şekerleme de istanbul çocuklarının gezgin sokak şekercilerinden severek satın aldıkları farklı bir damak zevkinin ürünüydü.

Hacı tehniyesi(->) için gelenlere ikram edilmek üzere özel olarak çörek hamurundan üretilen hacılokumları da bu şekerleme çeşidinin bir İstanbul geleneği içinde ve değişik biçimde hazırlanmış örneklerini teşkil ederdi.

Bibi. N. Tan, "Türkiye'de Şekerciliğin Gelişmesinde Hacıbekir Müessesesinin Rolü", *Geleneksel Türk Tatlıları Sempozyumu Bildirileri.* Ankara, 1984, s. 21-44.

İSTANBUL

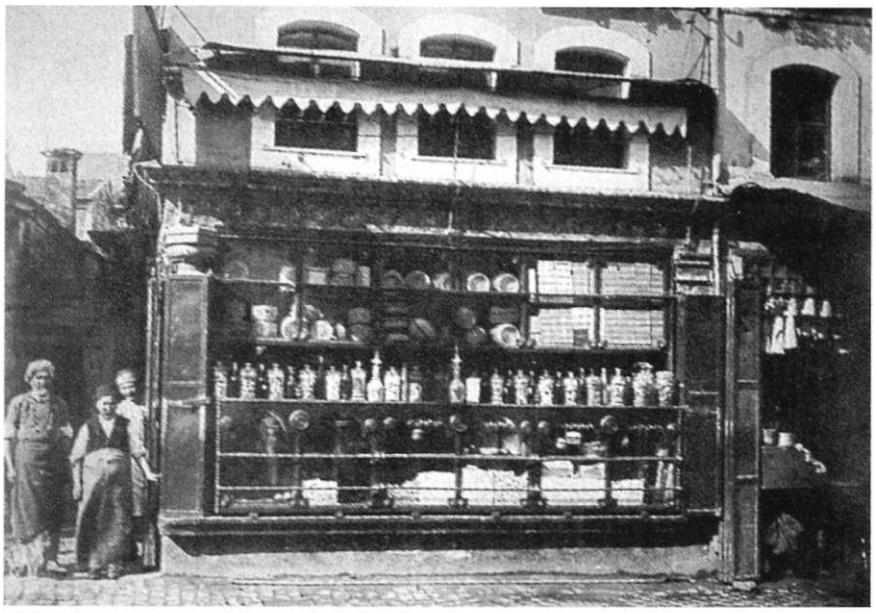

Abdullah Biraderler'in bir fotoğrafında İstanbul'un en eski lokumcularından Hacıbekir'in dükkânı (soldaki üç kişiden ortadaki Hacıbekirzade Mehmed Muhiddin Efendi).
E. Ihsanoğlu, *İstanbul, Geçmişe Bir Bakış,* İst., 1992

LOMELLİNO, ANGELO GIOVANNI

(15yy) Cenevizli yönetici.

Cenova'nm bellibaşlı ailelerinden Lomellinilere mensuptu. 1452-1453 arasında Ceneviz kolonisi Galata'nm yöneticisi (podestà) olmakla, kolonının II. Mehmed'e (Fatih) teslim olduğu anda işbaşında bulunan kişidir. 1451 baharında Francesco Cavallo'nun yerine atanan Lomellino görevine 1 yıl sonra başlamış, Haziran 1452de ise 1 yıl sonra onun yerini alacak Franco Giustiniani seçilmiştir.

Lomellino hakkında bildiklerimiz bunlardan ibarettir. Bir de 23 Haziran 1453'te Galata'dan, Cenova'ya yazmış olduğu mektup vardır. Burada Kostantinopolis'in kuşatmasından ve alınmasından çok Galata'nın teslimine ait bilgiler verilmektedir. Lomellino 1 Haziran'da Fatih'i ziyaret etmiş ve ertesi gün padişah Galata'ya gelerek kenti teslim almıştır. O arada surların büyük bir kısmı ve Galata Kulesi'nin savunmaya yarayan müştemilatı yıktırılmıştır. Kentte oturan tüccarların mallarının sayımı yapılmış ve kaçanlara, geri dönerlerse mallarının geri verileceği, dönmezlerse el konulacağı hakkında Sakız'a ve diğer Ceneviz kolonilerine haber salınması istenmiştir. Lomellino'nun mektubundan bu işlemin yalnız Cenevizlilere uygulandığı, Venedik tüccarlarına ait mallara ise doğrudan el konduğu anlamı çıkarılıyor.

Mektupta Fatih'in Venedik ve Katalan balyoslarını öldürdüğü bildirildiğine göre padişahın Cenevizlileri diğer Akdeniz devletlerine karşı kollamak istediği sonucuna varılabilir. Gene mektuba göre Fatih 22 Haziran'da Edirne'ye doğru yola çıkmadan önce Galata'yı bir kez daha ziyaret etmiştir.

Bibi. A. Pertusi, *La caduta di Costantinopoli,* I, 1976, s. 39-51 (Latince metin ve İtalyanca çevirisi); (Fransızca çevirisi) Sylvestre de Sacy, "Pieces diplomatiques tirées des Archives de la République de Genes", *Notices et extraits des manuscrits de la bibliothéque du Roi,* XI/1827, s. 74-79; (İngilizce çevirisi), R. M. Jones, *The siege of Constantinople 1453-Seven Contemporary Accounts,* Amsterdam, 1972, s. 131-135.

STEFANOS YERASİMOS

LONCALAR

Bizans Dönemi

Başta Konstantinopolis olmak üzere imparatorluğun bellibaşlı kent merkezlerinde esnaf, zanaatkar ve tüccarların mensubu olduğu ve Grekçe "systemata" veya "somateia" adlarıyla anılan Bizans loncaları, Bizanslıların Roma İmparatorluğu'ndan devraldığı, ancak zaman içerisinde birtakım değişimlere uğramış olan iktisadi kurumlardır.

Geç Roma ve erken Bizans dönemlerinde daha henüz "collegia" adını taşımakta olan loncalar arasında özellikle Konstantinopolis ve Roma gibi büyük kentlerin iaşesini(->) sağlamakla, yahut ordu, bürokrasi ve sarayın ihtiyaçlarım karşılamakla yükümlü birtakım organizasyonlar üzerinde devletin sıkı bir denetim gücüne sahip olduğu bilinmektedir. Ancak bununla birlikte, başkent Konstantinopolis'in erken dönemdeki lonca teşkilatma İlişkin bilgiler oldukça kısıtlı ve yetersizdir.

Buna karşın *Eparbos'un Kitabı* adlı 10. yy'a ait Bizans resmi belgesi bu konuda en teferruatlı bilgileri içerir. Her biri başkentin bir loncasına ayrılmış 22 bölümden oluşan bu nizamnamede söz konusu edilen kurumlar sırasıyla şunlardır: Noterler (taboullarioi), gümüşçüler (argyropratai), banker veya sarraflar (trapezitaç), ipek ticareti ve ipek üretiminin değişik safhalarıyla ilgili beş ayrı lonca (vestiopratai, prandiopratai, metaxopratai, katartarioi, serikarioi), keten tüccarları (othoniopratai veya mithaneis), parfümcüler (myrepsoi), mum imalatçıları (keroularioi), sabuncular (saponopratai), bakkal ve manavlar (saldamarioi), saraçlar (lorotomoi), kasaplar (makellarioi), domuz satıcıları (choiremporoi), balık satıcıları (ichthyopratai), ekmek fırıncıları (artopolai), meyhaneci ve perakende şarap tüccarları (kapeloi), e-

Bir 9. yy minyatüründe Bizanslı noter ve demirci.
Paris. Bibliothèque National. 923

parhos'a bazı teftiş ve denetim görevlerinde yardımcı olan "legatarios" adlı memurların loncası, sığır pazarlarının müfettişleri (bothroi), aralarında marangoz, mermer ustası, çilingir, duvarcı, boyacı ve benzerlerinin bulunduğu çeşitli inşaat ustaları (technitai).

Oldukça kapsamlı olmasına rağmen, bazı önemli meslek ve zanaatlara -örneğin demirci, çanak çömlekçi, ayakkabıcı, terzi, berber, hekim, vb gibi- yer verilmemiş olmasından dolayı, *Eparhos'un Kitabı* denilen belgenin 10. yy'da kentteki loncaların tümünü değil, sadece "eparhos tes poleos"un direkt denetimi altında olardan yansıttığı düşünülmektedir. Ayrıca bu loncaların idari teşkilatları açısından 4. yy'da görülen Roma tarzı collegia'dan çok ortaçağ Avrupa'sında, özellikle de Paris'te görülen korporasyonları andırdıkları bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür.

11. yy'da da kentte bu tip loncaların varlıklarını sürdürdüklerine dair veriler olmakla beraber, 12. yy'dan itibaren devletin bu teşkilatlar üzerindeki kontrol ve denetim gücünün kaybolduğu tahmin edilmektedir. 14. ve 15. yy belgelerinde karşımıza çıkan loncaların ise İtalya'daki benzer kurumların etkisinde geliştiğini, yani artık birer devlet denetim aracı olmaktan çıkıp, esnaf ve tüccarlar tarafından salt kendi iktisadi menfaatlerini korumak amacıyla kurulmuş kurumlar haline dönüştüklerini iddia eden araştırmacılar bulunmaktadır. Ancak kaynak ve belgelerin yetersizliği nedeniyle bu iddialar kesinlik kazanamamıştır.

Bibi. L. C. Ruggini, "Le associazoni professionali nel mondo Romano-Bizantino", ***Settimane di Studio del Centro İtaliano di Studi sull'altomedioevo,*** c. 18/1,1971, s. 59-193; A. Graeber, ***Untersuchungen zum spâtrömischen Koiporationswesen,*** Frankfurt, 1983; Sp. Vryonis, "Byzantine Demotratia and the Guilds in the Eleventh Century", ***Dumbarton OaksPapers,*** c. 17 (1963), s. 289-314; G. Mickwitz, "Un probleme d'influence: Byzance et l'économie de l'Occident médiéval", ***Annales d'histoire économique et sociale,*** 1936; E. Frances, "La disparition de corporations byzantines", ***Actes du XIf Congrès international des Etudes Byzantines,*** II, Ohrid, 1964, s. 93-101; N. Oikonomidès, ***Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIf-XV' siècles),*** Montreal, 1979, s. 108-114; ***To Eparchikon Biblion,*** I. Dujcev (haz.), Londra, 1970; A. E. R. Boak, "Notes and Documents: The Book of the Prefect", ***Journal of Economie and Business History,*** c. 1/4, 1921, s. 577-619.

NEVRA NECÎPOĞLU

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde lonca örgütlenmesinin ne zaman ortaya çıktığı, gediklerle(->) loncaların nerede iç içe geçip nerede ayrıldıkları ve Anadolu'da kökleşmiş bir toplumsal, dini ve ekonomik örgütlenme olan Ahilikle İstanbul loncalarının etkileşim ve bağları, üzerinde değişik görüşler olan bir konudur.

İstanbul'un fethinden sonra kısa bir süre, esnafın oldukça dağınık ve belki de bir ölçüde başına buyruk olduğu; Bizans loncalarının dağıldığı, yerlerine hemen yeni bir düzen kurulamadığı; bu yüzden de kentte zaman zaman mal darlığı çekildiği çeşitli belgelerden anlaşılmaktadır. Bazı tarihçiler II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) İstanbul'da lonca örgütlenmesi olmadığını yazar. Ancak bu, kentte esnafın bütünüyle başıboş ve örgütsüz olduğu anlamına gelmez. Büyük olasılıkla, bir yandan Bizans lonca örgütlenmesi öte yandan Ahiliğin gelenekleri ve örgütlenme biçimlerinin etkisi altında yeni bir yapı 15. yy'ın ortalarından itibaren oluşmaya başlamıştır.

Anadolu'da kol salmış olan, kimi tarihçilere göre dini tarikat niteliği ağır basan, kimi yazarlara göre ise doğrudan doğruya Avrupa'daki korporasyonların Doğu'da aldığı biçim olan Ahiliğin en fazla etkisinde kalmış olan esnaf kollarından debbağlığın, fetih sonrasında İstanbul'da en örgütlü esnaf kesimi olduğu sanılmaktadır. II. Mehmed debbağların merkezi otoriteye karşı bağımsızlıklarını bir ölçüde koruyabilmeleri için onlara ayrıcalıklar tanıdığına göre. debbağlar mesleki anlamda örgütlü olmalıdırlar.

R. Mantran, Osmanlılarda fetihten önce var olan ve dinsel karakteri ağır basan bir esnaf örgütlenmesinin, geleneksel Bizans loncalarından geriye yapı ve insan olarak ne kalmışsa derleyerek, hattâ belki de, tek tük kalmış Bizans loncalarını olduğu gibi kabullenerek kısa sürede kurulduğu görüşündedir.

Yine de, 18. yy'a gelene kadar kaynaklarda ne "gedik" ne de "lonca" terimlerine rastlanmaz. 1720'lere kadar esnaf ve zanaatkar toplulukları için kullanılan "taife", "erbab-ı hirfet" (sanat), "ehl-i sanat" gibi terimler yanında "esnaf" sözcüğü de, aynı zamanda esnaf ve zanaatkar topluluklarını da ifade eden bir anlam kazanmış görünmektedir. 17. yy'ın ortalarında Evliya Çelebi *Seyahathaname'de* bütün meslek gruplarını ve örgütlenmesini "esnaf sözcüğüyle adlandırır.

15. ve **16.** yy'larda, İstanbul'da sürekli bir iskân yaşanırken, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler de kendi esnaf örgütlerini (adı henüz bu olmasa da loncalarını) kurup güçlendirmişler; bazı iş alanlarında sadece gayrimüslimler yoğunlaşırken bazı mesleklerde Müslüman-gayrimüslim karma esnaf örgütleri ortaya çıkmıştır. İstanbul'daki esnaf örgütlenmesi üzerinde Ahiliğin etkisinin altını çizen bazı araştırmacılar, başlangıçta, 17. yy'a kadar Müslüman ve gayrimüslim ayrımının daha belirgin olduğunu, bundan sonra çeşitli dinlerden kimselerin aynı lonca içinde birlikte çalışmalarının yaygınlaştığını yazmaktadırlar. Bu yapı değişikliği sürecinde Müslümanların esnaf toplulukları ve loncaların yönetiminde ağır basmaya ve üstünlük elde etmeye bir devlet politikası olarak da önem verdikleri anlaşılmaktadır.

İstanbul'da lonca örgütlenmesinin kendine özgü yanlarını kavrayabilmek için, kaynaklarda resmi olarak ilk kez 1727'de geçen "gedik" terimi ve düzenlemesinin loncalarla ilişkisine ve İstanbul'da gediğin neden öne çıktığına değinmekte yarar vardır. Bir örgütlenmeden çok, bir tekel ve ayrıcalık (imtiyaz) olan gedik, aynı zamanda devletin ticari hayatın örgütlenmesi üzerindeki güçlü denetiminin de ifadesidir. Gedik, belli bir kişiye verilmiş olan belli bir işi yapma, bir dükkânı işletme ayrıcalığıdır. Sözcük zamanla, o işin yapıldığı yer, dükkân, araç gereç anlamını kazanmış ve daha da geniş olarak bu tekel ve ayrıcalık düzeninin adı haline gelmiştir. Her ticaret ve sanat alanında kaç gedik olacağı önceden belirlenmiş ve yeni gedikler açılması belli ve sıkı kurallara, en önemlisi de yönetimin karar ve onayına bağlanmıştır. Böylece Batı'da korporasyonların, loncaların elindeki tekel ve imtiyaz verme hakkı İstanbul'da merkezi otoritenin denetimine alınmıştır.

Lonca sözcüğüne de gedik gibi ilk kez 18. yy'ın başlarında rastlanır. Büyük olasılıkla İtalyanca "loggia" (büyük toplantı salonu) sözcüğünden gelen ve önceleri esnaf birliklerinin toplandığı yer anlamında kullanılan terim, daha sonra orada toplanan heyet anlamında kullanılmaya başlanmış, hattâ aradaki ayrımı belirtebilmek için "lonca heyeti" ve "lonca dairesi" diye iki farklı terim kullanıldığı olmuştur. 19. yy'dan sonra ise sadece "lonca" sözcüğü,

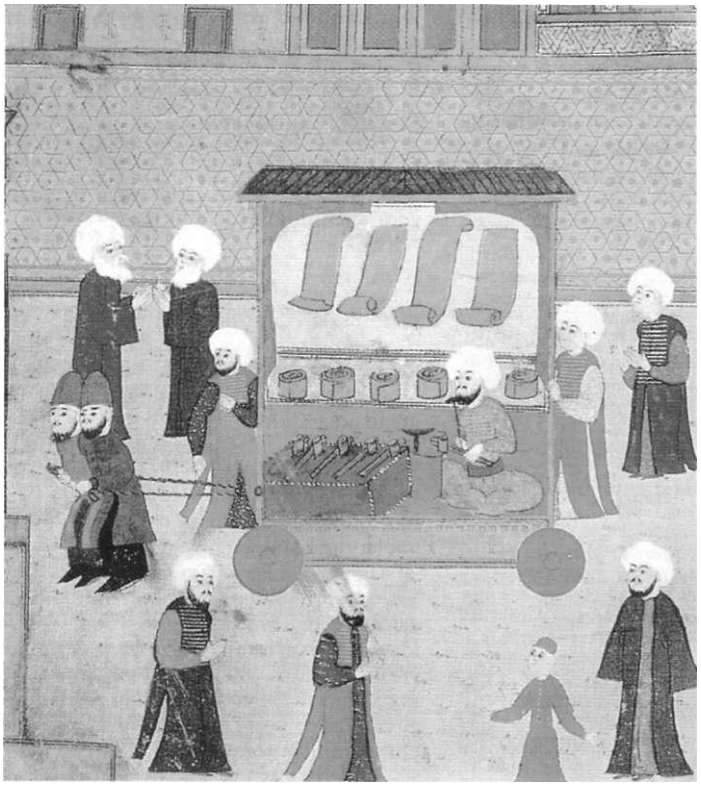

III. Muradın oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü alayında divitçi loncasının geçişi. Surname-i Hümayun *TSM Kütüphanesi/ TETTV Arşivi*

örgütlenmenin bütününü ifade eden bir anlam kazanmış ve esnaf loncaları terimi sık sık kullanılmıştır.

İstanbul'da esnaf örgütlenmesi ve loncaların bazı karışıklıklara yol açan bir başka özelliği, zaman zaman ordu ve Yeniçeri Ocağı ile iç içe girmiş görünmeleridir. Bunun, biri askeri, diğeri ekonomik alandaki iki farklı örgütlenme arasındaki organik bir bağ olmadığı, ancak yeniçerilerin, hele de ocağın güçlü, merkezi otoritenin ise zayıf olduğu dönemlerde lonca ustalarına mahsus olması gereken gedikler elde ederek veya loncaların diğer imtiyazlarından yararlanarak gelir sağladıkları, iç içelik görünümünün buradan doğduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, bazı esnaf loncalarının ordu savaşa giderken yan hizmetler için çağrılmaları da böyle bir iç içelik görünümü yaratmış olabilir.

Surname-i Hümayun 'da kuyumcu loncasının geçişini gösteren minyatür *Galeri Alfa*

İstanbul'da 17. yy'da kaç esnaf loncası bulunduğuna dair kesin sayılabilecek bir belge yoktur. Var olan kaynakları gözden geçirmiş olan R. Mantran, Evliya Çelebi'nin verilerini öne çıkarmak eğilimindedir. Buna göre, 17. yy'm ortalarında, 1.100 loncada örgütlenmiş 57 esnaf grubu vardır. Yine Evliya Çelebinin verdiği bilgiler diğerleriyle tamamlandığında, bu esnaf gruplarının her birinin içinde bazen 100'ü aşan ve her biri bir lonca olan birlikler olduğu anlaşılır. Her grubun başmda, o meslek grubunun niteliğine, önemine, geleneksel bağlantılarına göre kazaskerden subaşına, emine kadar çeşitli unvanlar taşıyan ve o gruba bağlı tüm loncalarm başı sayılan bir şef vardır. Örneğin 40 loncaya (birliğe) ayrılan cambaz grubu pehlivanbaşma; 50 birlikten oluşan içki yapımcıları, meyhaneciler, bozacıbaşma; 138 loncalı dini ve hukuki meslekler grubu kazaskere; 5 loncadan oluşan Darphane esnafı grubu Darphane eminine, 31 loncaya ayrılmış kasaplar, peynir ve yoğurtçular, kandil ve balmumu imalatçıları, kasapbaşına bağlıdırlar.

Esnaf loncalarma kayıtlı olanlar arasında, Evliya Çelebi yankesicileri, hırsızları, fahişeleri de saydığına göre, İstanbul'da lonca örgütlenmesi sadece üretici faaliyetleri ve ticareti değil Yeniçeri Ocağı ve diğer askeri gruplar dışında kalan faal nüfusun hemen tümünü, en azından kayıt düzeyinde kapsar görünmektedir. Bu da merkezi otoritenin başkentteki denetim kaygısının bir belirtisidir. İstanbul'da lonca örgütlenmesinin en önemli özelliği buyandan gedik uygulaması öte yandan hemen herkesin bir loncaya kayıtlı olması ile merkezi otoritenin loncaların bağımsızlığını kısıtlayan denetimidir.

Loncaların iç örgütlenmesi ve hiyerarşisi yüzyıllar boyunca önemli değişiklikler göstermemiştir. Çırak, kalfa, usta hiyerarşisi temelinde örgütlenmiş olan loncalarda, ustaların kendi aralarından seçtikleri bir yönetici organ ve yöneticiler vardır. "İhtiyarlar" denilen ve herhalde loncanm ilk yönetim kademesini meydana getiren İonca seçkinleri yanında, bazen seçim, bazen atamayla gelen ve her lonca veya lonca grubunda farklı adlar taşıyan yöneticiler de vardır. 17. yy'm sonlanna kadar yöneticiler için kullanılan "nakib" unvanına daha sonra rastlanmasa da, onun yerine geçen yiğitbaşı, şeyh, kethüda veya kâhya, loncayı merkezi otoriteye karşı da temsil eden yöneticilerdir. İstanbul'da bazı loncalar, en başta da debbağlar loncası şeyhlerini Ahilik geleneklerinin bir devamı olarak Ahî Baba diye adlandırmışlardır. 17. yy'dan itibaren, İstanbul'da loncaların başındaki kişiye genel olarak "kethüda" dendiği, yiğitbaşının da onun yardımcısı olduğu anlaşılmaktadır. Lonca üyelerinin kendi kethüdalarını seçmeye önem verdikleri kethüdayı devletin dışardan ataması halinde huzursuzluklar olduğu; kethüda seçimi sırasında Müslüman ve Hıristiyanların karma loncalarında çekişmeler yaşandığı; 18. yy'dan sonra, gayrimüslimler ayrı loncalar halinde örgütlenmeye başladıklarında bu sorunun çözüldüğü bilinmektedir.

İstanbul'da lonca örgütlenmesinin ve gedik uygulamasının çözülmesi 19. yyin ikinci yarısından sonra hızlanmıştır. İmparatorluğun toplumsal, ekonomik yapı değişikliğinin zorunlu sonucu olan bu çözülme, 1860 ve 1861'deyeni gedik verilmemesi, boşalan gediklerin satılamaması yolundaki irade-i seniyelerle resmileştikten sonra, 1913'te çıkarılan, gediklerin ilgasına dair kanunla noktalanmış; loncalar ise, aynı süreç içinde dağılmışlar ve yerlerini yeni esnaf kuruluşları almıştır (bak. esnaf).

Bibi. N. Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik,* Ankara, 1974; G. Baer, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi", *TAD,* S. 14-23 (1975); Mantran, *İstanbul,* I, 327-367; (Ergin), *Mecelle,* I; Musahipzade, *İstanbul Yaşayışı-,* Evliya, *Seyahatname,* I; Kömürciyan. *İstanbul Tarihi.*

İSTANBUL

LONDRA OTELİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kallavi Sokağfnın köşesindedir.

Adını, Avrupa'da daha 18. yy'da başlamış olan bir turizm modasından alır. 1700'

lü yıllardan itibaren Batı'nm ilk turistleri olarak İngilizlerin, İsviçre'yi ve Riviyera'ları görmek üzere gezilere başlamaları, bu ülkelerde onlar için açılan ilk görkemli otelere de, İngiliz isimlerinin verilmesine yol açmıştı. Beyoğlu'nun 1800'lü yılların son çeyreğinde en makbul yerleşim ve gezinti yeri olan Tepebaşı Meydanı'nda İstanbul'un da ilk otel binaları dizilmeye başlayınca, bunlardan biri, "Grend Hotel de Londres", az ötedeki ise "Bristol" adını aldı.

Londra Oteli 1891'de, yan sokağa adı verilen Glavany'lerin ahşap konağının yerinde, L. Adamopoulos ve N. Aperghis adlı iki ortak tarafından otel olmak üzere, zamanm bütün konforu ile kagir olarak inşa ettirildi. Ağır mobilya ve külfetli perdelerle döşeli banyolu odalar ve hidrolik asansörü vardı. Karşısı park olduğu için, Haliç manzarasını ve akşamları yabancıları büyüleyen gurup renklerini, panoramik olarak seyrediyordu. Otel başlangıçta Londra adını taşıyor, bu ismin hemen altında güzel görünümüne bir reklam olarak, "Belle Vue" klişesini veriyordu. Fakat bir süre sonraki antetli kâğıtlarında ve adres kartlarında, Londra adı kaldırılmış olarak, açıkça "Hotel Belle Vue" ismini aldığı görülür. Bu süreç içinde hem mülkiyet, hem işletme, birkaç kez daha el değiştirmiştir. 1926 tarihli *İstanbul Rehberi*'ndeki ilana göre, o tarihlerdeki sahibi, Moulatich'dir. 1930'larda ve 1940'larda mülkiyet, tapu kaydına göre, d'Andria ailesine geçmiştir. Ceneviz kökenli bu Levanten aile, meydanın Asmalımescit tarafında yer alan pasaj-apaıtmana (günümüzdeki Sosyal Sigortalar binası) sahipti.

Otelin mülkiyeti Giovanni d'Andria, İvon ve Maria arasında paylaşılmış, işletme ise, aynı aileden John adlı bir kişiye verilmişti. Günümüzdeki malikler, 1950'lerin Beyoğlu nüfus dokusuna getirdiği büyük değişimin buraya bir yansıması olarak, Seyfettin, Zeynep, Süleyman, Ali İhsan ve İbrahim Hüzmeli'dir.

Londra Oteli, Pera Palas ve arkasından Tokatlıyan gibi. yine kendisine oranla çok daha konforlu rakip işletmelerden fazla etkilenmedi. Çünkü fiyatları onlara göre her zaman daha ucuzdu. Karşıda otelin kendi bahçesi gibi bir park-kahveye ve kesintisiz bir peyzaja sahipti.Yapılışmdan çeyrek yüzyıl sonra yaşanan iki büyük olay, Beyaz Rusların akını ve işgalde İngiliz ve Yunan askerinin gelişleri, Beyoğlu'na genel bir hareketlenme ve bereket getirirken, sahiplerinin Rum kökeni, Londra Oteli'ne ayrı bir coşku kazandırdı. 2-3 yıl, bu İstanbul köşesinde, milli tarihimiz bakımından hazin görünümler yaşanmış ve sergilenmiştir.

1930'larda otel, artık eski parlaklığını kaybetmiş, 1940'larda ise, II. Dünya Savaşı'nın yokluk ve sıkıntı şartları içinde daha da sönükleşmiş durumdadır. 1950'ler girdiğinde, Türk otelciliğinde açılan yepyeni dönem, Hilton ve Divan gibi modem konforlu tesisleri devreye sokunca, Londra Oteli büsbütün kalite kaybetti.

ÇELİK GÜLERSOY

Londra Oteli
Nazım Timuroğlu, ***1994***

Mimari

Geniş bir alana yayılan yapı, beş katlıdır. Bugün de eski cephe düzenlemesini koruyabilmiş olması önemlidir. Betonarme yapı, giriş katında taş kaplanmıştır. Yapıya, birkaç basamakla ulaşılan ve iki yanında İyonik sütunların yer aldığı bir kapıyla girilir. Girişin iki yanında, aralarında pilastrların yer aldığı kemerli pencereler vardır. Diğer katlardaki farklı pencere düzenlemeleri ilgi çekicidir. Yapının her katında orta bölümde yer alan balkonlardan ikinci kat balkonunda taşıyıcı olarak iki karyatid görülür. Cephe düzenlemesinde katlar arasında görülen farklı düzenlemeler ve kullanılan çeşitli mimari elemanlar bizi yapının eklektik bir anlayışla düzenlendiği fikrine götürür.

Yapının içine girildiğinde, ortadaki holden, kemerli kapılarla sağda bürolar ve asansöre, solda ise dikdörtgen fuayeye geçilir. Girişin karşısındaki merdivenle, dört katta da aynı planı tekrarlayan üst katlara ulaşılır. Sahanlıktan, kemerli kapılarla üç yönden odaların açıldığı koridorlara geçilir. Her katta, düzgün olmayan dörtgen biçimli on iki banyolu oda bulunur. En üstte ise, altı oda ve asansör dairesinin yer aldığı bir yarım kat ile teras vardır.

PELİN AYKUT

LORICHS, MELCHIOR

(1527 ?, Flansburg [bugün Almanya 'da] - 4Nisan 1583'ten sonra, Kopenhag ?) Danimarka asıllı ressam, haritacı, gravürcü.

Soyadı Lorch, Lorich, Lorck olarak da yazılır. Asil bir aileden olan Lorichs, Lübeck'li bir kuyumcunun yanında sanat öğrendikten sonra Kuzey ülkelerini gezer ve 1547'den başlayarak bazı Alman prenslerinin hizmetinde İtalya'da bulunur. Büyük bir olasılıkla Viyana'dan 18 Kasım 1554'te yola çıkıp 20 Ocak 1555'te İstanbul'a varan Augier Ghislain de Busbecq'in(->) elçilik heyetine katılır. Çünkü 1559'un ikinci yarısında Viyana'ya dönen Lorichs, Osmanlı başkentinde dört buçuk yıl kaldığını yazar ve birinci elçiliğinden Viyana'ya ağustos sonu 1555'te dönen Busbecq in yanında Arkadios Sütunu'nun bir çizimi vardır. Ancak Mart-Haziran 1555 arası Busbecq'i Amasya'ya kadar götüren yolculuğa katılmamışa benzer, çünkü eserlerinin arasında Anadolu'ya ait çizimler görünmez.

Bu dört buçuk yıl içinde Lorichs, **16.** yy İstanbul'u ve Osmanlı İmparatorluğu hakkında en önemli görsel malzemeyi oluşturan çizimleri gerçekleştirmiştir. Bunların arasında kuşkusuz ön planda gelen İstanbul panoramasıdır. 11 m 27,5 cm uzunluğunda ve 45 cm eninde olan bu siyah-beyaz ve sepya çizim, Sarayburnu'ndan Eyüp'e kadar İstanbul'un Haliç'ten görüntüsünü tasvir eder. Ön planda Galata surlan ve Kasımpaşa Tersanesi, ikinci planda her türlü gemileri ve yoğun trafiği ile Haliç, üçüncü planda ise suriçi kent, kara surları ve Eyüp yer alır. Önemli binaların dışında konutlar ve Bizans kalıntıları ayrıntılı bir biçimde çizilmiştir.

Paris, Bibliothèque Nationale'de 1566-1582 arasında çizilmiş olanla Viyana Österreichische Nationalbibliothek'teki 8626 no'lu yazmanın içinde bulunan 1590 tarihlerinde yapılmış panoramalarla yapılacak karşılaştırmalar, bize bugün yabancı gelebilen ve alışmış olduğumuz Osmanlı konut mimarisine oldukça aykırı düşen binaların asıllarına uygun olarak çizilmiş olması gerektiğini gösterir. Panoramanın içinde, ressam kendisini de Galata surlarının Azap Kapışma yakın bir kuleden yapıtını çizerken göstermiş ve tarihini 1559 olarak atmıştır. Ancak resmin tümü tek bir görüş açısından değil, en az dört yerden bakılarak çizilmiş olup, yerinde yapılmış olan eskizler, sonradan tek bir panorama haline getirilmiş olmalıdır. Kâğıdın filigranı 1561 civarı bir tarihlenmeye de uygun olduğuna göre asıl çizimin, ressamın dönüşünden sonra yapılmış olması gerekir. Haziran 1559'da Osmanlı Devleti ile Alman İmparatorluğu arasında ilişkilerin bozulması üzerine Busbecq ve maiyeti Elçi Hanı'nda(->) kapatıldıklarına göre, çizimler bu yılın birinci yarısında yapılmış olmalıdır. 1597-1598 yıllarında İstanbul'u ziyaret eden Hollandalı Joris van der Does (Georgius Dousa), panoramanın o tarihte, 1575'te kurulmuş olan Leiden Üniversitesi'nin kütüphanesinde bulunduğunu yazar ve 1610 tarihli J. C. Weudanus tarafından yapılmış bir gravürde panorama, kütüphanenin okuma salonunun sol duvarında asılı görülür. 1869'da epeyce yıprandıktan sonra 21 parçaya bölünen resim bugün hâlâ aynı kütüphanede muhafaza edilmektedir.

Lorichs'in çizmiş olduğu ikinci önemli seri, sonradan kendisi tarafından gravüre dönüştürülmüş olan portrelerdir. Bunlar arasında en önemli yeri I. Süleyman'ın (Kanuni) büstü ve boy resmi alır ki ikincisi birincisinden hareket edilerek yapılmıştır.

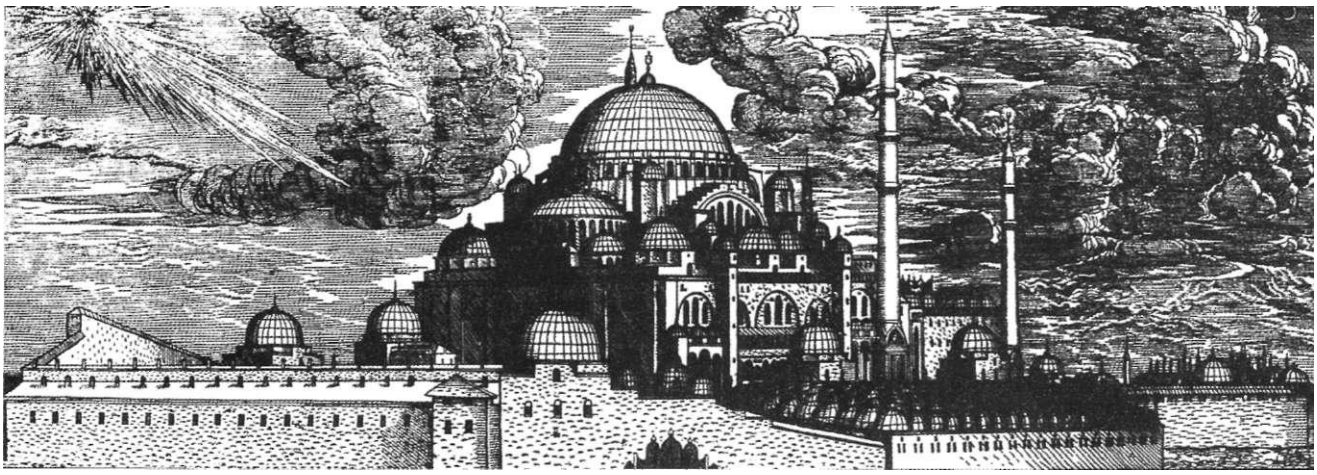

Lorichs'in 1557 tarihli Süleymaniye Külliyesi gravürü.
Galeri Alfa

Portrenin üstündeki Latince yazı bunun 15 Şubat 1557'de yapılmış olduğunu belirtir. Bu konuda söyleyebileceğimiz tek şey Kanuni'nin bu tarihte İstanbul'da bulunduğudur. Aynı biçimde birbirinden çizilerek büst ve boy resimleri haline getirilen İran ŞahıTahmasb'm elçisinin resimleri ise 1557 tarihlidir. Üstündeki yazıda İsmail adı verilen elçinin, aslında Süleymaniye Camii' nin açılışı münasebetiyle gönderilen ve adı Osmanlı kaynaklarında Tabit ya da Tebet olarak geçen kişi olduğu anlaşılıyor. Süleymaniye'nin açılış töreni ise 8 Ekim 1557'de yapıldığına göre çizim de bu tarihe yakın olmalıdır. Lorichs, bu dört portreyi 1571-1574 arasında gravür haline getirerek 21 Nisan 1574'te Anvers'te yayımlayacak ve bu yayım Danimarka Kralı II. Fredericik'e ithaf edecektir. Bu portreler 16. ve 17. yy'da onlara başka isimler yakıştırılarak, bastırılmıştır. Kanuni portresine Nasuh Paşa (1611-1614 arasında sadrazam) ya da Sultan İbrahim (hd 1640-1648) ismi, İran elçisine ise Rüstem Paşa ya da IV. Murad (hd 1623-1640) isimleri yakıştırılmıştır.

İstanbul dönemine ait iki diğer portre Elçi Busbecq ve elçilik maiyetinden Franciscus Zay'e aittir. Birincisi 24 Eylül 1557 tarihlidir, yani İran elçisinin portresine yakın bir tarihte yapılmıştır. Zay'e gelince, 1553 Anton Wrancic ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve 1557'de kentten ayrılmıştır. Bunlardan başka saray kadınlarına ait olması gereken birkaç portre vardı, ancak bunların belgesel değeri hakkında bir yorum yapmak güçtür.

Üçüncü önemli bir seri İstanbul'un çeşitli binalarına ve görüntülerine aittir. Bunların arasında Süleymaniye Külliyesi'nin görkemli bir gravürü vardır ki, caminin açılış tarihini tam olarak (8 Ekim 1557) verir. Ayrıca Atik Ali Paşa Camii'nin bir gravürü, Elçi Ham'ndan yapılmış kentin yakın bir görüntüsü önemli çizimler arasındadır.

Dördüncü bir grup, kıyafet (özellikle yeniçeri ve diğer ordu mensupları), alet ya da günlük hayat sahnelerine ait çizim ve gravürlerdir. Genellikle nitelikleri gibi belgesel değerleri de çok büyük olan bu resimlerin önemli bir bölümünü Lorichs yedi grup halinde ve büyük bir olasılıkla profesyonel gravürcüler kullanarak 1570, 1575, 1576, 1579, 1581, 1582 ve 1583'te gravür haline getirmiştir. Birinci grup mimari çizimlere, diğerleri çeşitli eşya ve kıyafetlere aittir ve toplamı 128 gravür eder. Baskıya hazırlanan bu gravürler, ancak ressamın ölümünden çok sonra 162ö'da Hamburg'da yayımlanmıştır, aynı kentte yapılmış 1641 ve 1646 baskıları vardır. Bunların dışında gravür haline getirilmiş ya da getirilmemiş çok sayıda çizimler çeşitli kütüphane ve özel koleksiyonlarda bulunur ki bunların tam katalogunun yapılmış olduğu söylenemez.

Bibi. S. Eyice, "Avrupalı Bir Ressamın Gözü ile Kanunî Sultan Süleyman, İstanbul'da Bir Safevî Elçisi ve Süleymaniye Camii", *Kanuni Armağanı,* Ankara, 1970, s. 129-170; E. Fischer, *Melchior Lorck: drawings from the Evelyn Collection at Stonor Park England and from the Department ofPrints and Drawings of the Royal Museum of fine arts Copenhagen,* Kopenhag, 1962; H. Harbeck, *Melchior Lorichs,* Hamburg, 1911; M. Y. Libman, "Risunski Melkhiora Lorikhsa v Gosudartsvennom Ermitaje v Gosudartsvennom muzee izobrazitelnih iskussty im A. S. Puşkina", *Trudy Gosudartstvennogo Ermiaja,* VI, 1961, s. 213-223; E. Oberhummer, *Konstantinopel under Sultan Suleiman dem Grossen,* Münih, 1902; P. Sherrard, *Konstantinopel: Bild einer heiligen Stadt,* Lausanne, 1963; P. Ward-Jackson, "Some rare drawings by Melchior Lorichs in the collection of Mr. John Evelyn of Wotton, and now at Stonor Park, Oxfordshire", *The Connoisseur,* 1955, s. 83-93; K. Wulzinger, "Melchior Lorichs Ansicht von Konstantinopel als topografische Quelle", *Festschrift G. Jacob,* Leipzig, 1932, s. 355-368; Yerasimos, *Voyageurs,* 242-243.

STEFANOS YERASİMOS

LOTI, PIERRE

(14 Ocak 1850, Rochefort - 10 Haziran 1923, Hendaye) Fransız yazar.

Asıl adı Louis-Marie Julien Viaud'dur. Deniz subayı olarak askeri gemilerle Ortadoğu ve Uzakdoğu'da bulundu, buralardaki gözlemlerini aşırı romantik ve gizemli üslubuyla kitaplarına yansıtarak üne kavuştu. Selanik ve İstanbul'da harem içinde bir aşkı anlatan İlk romanı *Aziyade* (1879) ile dikkati çeken Loti, *İzlanda Balıkçısı* (1886), *Madam Krizantem* (1887) gibi romanlarıyla ününü pekiştirdi, 1891'de Fransız Akademisine seçildi. Mesleğinde albaylığa kadar yükselen yazar, ömrünün sonuna kadar eser vermeye devam etmiştir.

İlk kez 1876'da genç bir subayken Türkiye'ye geldi. Daha sonra 1887 ve 1890 ziyaretlerinin arkasından 1903-1905 arasında elçiliğin koruma gemisinin komutam olarak İstanbul'da yaşadı. Avrupa'nın makineleşen, aşırı maddileşen yaşamına karşı Doğu, hele İslam ülkelerindeki çekişmesiz, hoşgörülü yaşama özlem duyuyordu. Bu sebeple yerli giysileri giyip Eyüp gibi İstanbul'un en sakin ve dine bağlı bir bölgesinde yaşamayı yeğledi. Kendisini tanıyan II. Abdülhamid bütün polis teşkilatına resmini dağıttırdı ve rahatsız edilmeden koruma altmda tutulması emrini verdi. Bu sayede İstanbul'un en tehlikeli Galata meyhanelerine girebiliyor, diğer yandan İstanbul sosyetesinin en önünde geliyordu. Gemisinde verdiği ziyafetler, balolar olay oluyor, Avrupa basmı bile bunları aktarıyordu. Nitekim kendisini vaftiz etmek için düzenlediği toplantı büyük yankılar yaptı ve hem İstanbul'dan, hem de Avrupa'dan kadınlardan "Kedin olayım Loti" itfiaflı mektuplar aldı. Yine bu dönemde kendisini protokolün gerektirdiği şekilde selamlamayan bir kişiyi düelloya davet edişi de Avrupa basınının baş konularmdan biri oldu.

Kadınlara ilgi duymadığı bilindiği halde kadınlar tarafmdan paylaşılamayan Loti, bu İstanbul ikameti sırasında, hayatının en eğlenceli ve ona en çok ün kazandıran olayıyla karşılaştı. Osmanlı hariciyesinin yüksek rütbeli, Fransız kökenli bir memurunun kızları, Fransızca öğretmeni olan kadınla birlikte Loti'ye mektup yazıp harem hayatının sıkıntılarını aktardılar ve zorla evlendirilme hikâyesi ile onu etkilediler. Hattâ biri bu yüzden verem olmuş diye anlatıldı.

İstanbul'daki görevi bitip Fransa'ya dönüşünden sonra yazar bu konuyu *Les Désenchantées* (Mutsuz Kadınlar, 1906) ro-

manında işledi. 220.000 nüsha basılarak döneminde en çok okunan kitaplar arasına giren eser, Avrupa'da da İslam toplumlarında da büyük etki yarattı ve pek çok dile çevrildi. Daha sonraları olayın sahte olduğu, bu tür bir haremin bulunmadığı ortaya çıktıysa da, yarattığı ilgi gerçeği örttü. Türkiye ve Doğu toplumlarında Loti'nin "dost" ünü daha da pekişti. Diğer yandan kendisindeki Doğu'ya hayranlık da daha kökleşti.

Hızla değişen Batı'ya tepkisi o hale geldi ki, 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde bunu kendisine müj deleyen bir Türk dostuna, ileri toplumlar düzeyine gelmenin mutluluk olmadığını, bu yüzden Türkleri dünyada eşsiz yapan bütün çekici özellikleri, bütün sevimli güzellikleri kaybedeceklerini hatırlatıyordu. Avare ve tasasız yaşamak, ihtirassız ve idealsiz yaşamak, büyük fincanlarla kahve içmek, nargile höpürdetmek, uzunuzun rüya ve daima rüya görmek, üzüntüsüz, şikayetsiz ölmek varken uygar olmaya özenmenin umutsuzluk ve keder getireceğini ileri sürdü.

Jön Türkler'in bu sevmediği değişmeyi zorlamalarına karşı olmakla birlikte, Türklere olan sevgisi asla azalmadı. 1911' de ve Balkan Savaşı ertesinde 1913'te iki defa daha istanbul'a geldi. Balkanlılara ve Avrupa devletlerinin Osmanlı'yı paylaşma politikalarına karşı sürdürdüğü basın kampanyası sebebiyle büyük törenlerle ve "Büyük Dost" diye adlandırılarak karşılandı. *Can Çekişen Türkiye* (1913) kitabıyla cesaretle ortaya çıktı. 1915'te de Fransa'nın I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin karşısında yer almasını açıkça eleştirdi ve bu yüzden kendi ülkesinde sevilmeyen adam durumuna geldi. Ancak büyük ünü ona dokunulmazlık sağladı. 1918'de Mondros Mütarekesi'nin ilanından hemen sonra Osmanlı Devleti'nin paylaşılma planları yapılırken yine gazetelere makaleler yazarak ve konferanslar vererek Türk savunuculuğuna devam etti.

istanbul'da anma törenleri yapıldı ve 1920'de "İstanbul'un fahri hemşerisi" ilan edildiği gibi, adına bir dernek kuruldu, Divanyolu'nda bir caddeye de adı verildi, istanbul'daki 80 kadar aydın bir ortak mektupla yardımlarını isterken, Cenevre'deki Türk öğrenciler de sürekli olarak kendisiyle ilişki kurarak Türk davasını daha iyi savunmasını sağlamaya çalışıyordu.

1920'de *Sevgili Fransamızm Doğu'da Ölümüve* 1921'de *Doğu'dan Ulvi Hayaller* adlı kitaplarıyla savaşını sürdürdü. Bu çabalar, temel görüşlerine aykırı olduğu halde Ankara hükümetinin de takdirlerini topladı ve 1922'de Mustafa Kemal Paşa kendisine bir değerli halı göndererek teşekkürlerini bildirdi.

Bugün Eyüp'teki Piyer Loti Kahvesi bir ziyaret merkezi olduğu gibi, Divanyolu'nda bir süre oturduğu binaya da bunu belirten bir kitabe konulmuştur. Abdülhak Şinasi Hisar da *İstanbul ve Pierre Loti* (1958) adlı kitabında yazarın istanbul'a ilgisini işlemiştir.

ORHAN KOLOĞLU

Pierre Loti hizmetkârı Hasanla. *Istanbul le Regard de Pierre Loti.* Tournai, 1992

LOUISA BOTTER KÖŞKÜ

bak. JEAN BOTTER KÖŞKÜ

LUTFÎ EFENDİ

(1817, İstanbul - 17Mart 1907, İstanbul) Tarihçi.

Tam adı Ahmed Lutfî Efendi'dir. Eminönü'nde Alacahamam Mahallesi'nde doğdu. Nalıncı ustası Mehmed Ağa'nın oğludur. Ilköğrenimden sonra bir süre Mühendishane-i Berr-i Hümayun'a devam etti. Ardından Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi'ne girdi. Burada 8 yıl okuduktan sonra 1831 de müderris oldu. 1836'da istanbul müderrisliği rüusunu elde etti. 1837'de Takvimhane mukabeleciliğine getirildi. 1841'de sadaret mektebi kalemi mümeyyizliğine atandı. 1845-1852 arasında çeşitli kâtiplik görevleriyle Rumeli ve Anadolu'da bulundu. 1852'de Takvimhane'deki görevine döndü.

1861 'de ek olarak Mekteb-iTıbbiye Türkçe inşa hocalığına ve Meclis-i Tıbbiye üyeliğine getirildi. 1864'te Takvimhane ve Matbaa-i Âmire Matbuat Nezareti adıyla yeniden örgütlenince nazırlığa atandı. Ayrıca Meclis-i Maarif üyesi oldu. Aynı yıl istanbul'da yapılan nüfus sayımında görev aldı ve Boğaziçi'nin Rumeli yakasında Yeniköy'den Kilyos'a uzanan bölgenin nüfus yazımını gerçekleştirdi. 1865'te Matbuat Nezareti'nin kaldırılması üzerine emekliye ayrıldıysa da Mart 1866'da Cevdet Paşa'nın(-*) yerine vakanüvisliğe getirildi. Bu arada ilmiye sınıfındaki rütbesi İstanbul kadılığına, ardından da Anadolu kazaskerliğine yükseltildi. 1881'de Rumeli kazaskerliği payesini de alan Lutfî Efendi Ocak 1888-Nisan 1889 arasında fiilen Rumeli kazaskerliği yaptı. 1889'dan ölümüne kadar 1877'de atandığı Şûra-yı Devlet üyeliğiyle birlikte vakanüvislik görevini de sürdürdü.

Lutfî Efendi, Osmanlı Devleti'nin Abdurrahman Şeref ten(->) önceki vakanüvisidir ve Osmanlı tarihinde bu görevde en uzun süre bulunmuş kişidir. *Tarih-i Cevdet'* in zeyli olarak kaleme aldığı 1825-1879 arasını kapsayan tarihi büyük ölçüde İstanbul'da meydana gelen olayları anlatması bakımından dönemin İstanbul'u için önemli bir kaynaktır. *Tarih-i Lutfî olmak* tanınan eserin ilk 7 cildi sağlığında basılmıştır (İst. 1290/1873-1306/1889). 8. cilt 1328/1912'de Abdurrahman Şeref tarafından yayımlanmıştır. 9-15. ciltler ise Münir Aktepe tarafından yayımlanmıştır (9. c. İst., 1984,10-15. c, Ankara, 1988-1993).

Bibi. M. Aktepe, "Vak'a-nüvis Ahmed Lutfi ve Tarihi Hakkında Bazı Bilgiler", *TED,* S. 10-11 (1981), 121-152; ay, "Ahmed Lutfi Efendi", *DİA,* II, 97-98; İnal, *Türk Şairleri,* 896-901; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 417-419; Cemaleddin, *Âyine,* 121-125; *Osmanlı Müellifleri,* III, 136-137; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 230.

İSTANBUL

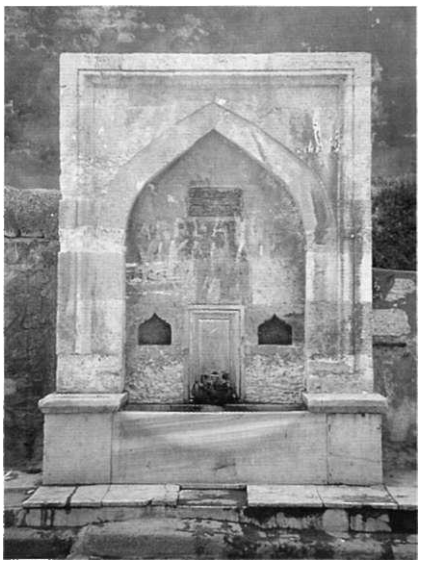

Lutfıllah Efendi Çeş:
Yauuz Tiryaki, 1993

LUTFULLAH EFENDİ ÇEŞMESİ

Fatih Ilçesi'nde, Müftü Ali Mahallesi'nde, Çırakçı Çeşmesi Sokağında yer alır. Küfeki taşından inşa edilen bu çeşme, kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla Lutfullah adındaki bir şahıs tarafından 1129/1716' da yaptırılmıştır.

Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri* kitabında bu çeşmeyi oldukça harap bir vaziyette tanıtmaktadır. Saçaklı, yalağı ve musluğu kırık, suyu akmaz bir halde iken, günümüzde restore edilmiştir.

Klasik tarzda inşa edilen Lutfullah Efendi Çeşmesi sivri bir kemere sahip olup cephesinde ince bir silmeden başka hiçbir süsleme öğesi yer almamaktadır. İki beyitlik kitabesinde döneminin kıvrık dallı stilize çiçek motifleri yer almaktadır.

Mermer aynataşmm üzerinde günümüzde ilave edilmiş bir musluk yer alır. Aynataşmm sağında ve solunda kaş kemerli tas yuvaları, üzerinde ise kitabesi bulunmaktadır. Mermerden inşa edilen testilikler ve yalak, restorasyon sırasında yenilenmiştir.

Lutfullah Efendi Çeşmesi aynı mahalledeki Tiftik Sokağı'nda iken yerinden sökülerek restore edilmiş, yalağı ve testilikleri yenilenmiş, saçaksız olarak Çırakçı Çeşmesi Sokağı'na taşınarak şehir şebekesinden su bağlanmıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 114; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 488.

YAVUZ TİRYAKI

LÜFER

Pomatomidae familyasından, *Pomatomus saltatrix* bilim adıyla tanınan balık.

Küçüğünden büyüğüne, sırasıyla; defneyaprağı **(10** cm'ye kadar), çinakop (11-15 cm), kabaçinakop (15-**16** cm), sarıkanat (17-20 cm), lüfer (21-25 cm) ve kofana (30 cm'den fazla) diye adlandırılırlar. Ağustos sonunda Karadeniz'den istanbul Boğazı' na ilk inişi yapan lüferlere "koruk lüferi" ya da "odak balığı" denir. Bunları takiben tam boy lüferler ve kofanalar eylül ortasından itibaren Boğaz'a girmeye başlarlar. Burada bir süre oyalanıp av verdikten sonra Marmara'ya yayılırlar. Yıllar önce Halic'e bile girdikleri bilinmektedir. Bir kısmı Marmara'da kalan lüferlerin büyük bir bölümü göçlerine devam ederek Ege Denizi'ne inerler. Göç aralık ayma kadar devam eder. Mayıs ayında Ege ve Marmara'dan Karadeniz'e doğru çıkış yaparlar. Balıkların iniş ve çıkışları Boğaz balıkçıları tarafından "anavasya" ve "katavasya" diye adlandırılır.

Lüfer Marmara'ya iniş yaparken en verimli av mahalleri Karadeniz'de Kilyos önlerinde Kalafatya taşı açığı, Uzunya önleri, Anadolu Feneri yukarısında Yom Burnu, Anadolu ve Rumeli fenerleri önü, Plavkaya, Anadolukavağı'nın üst tarafında kale arkası, Umuryeri, Kireçburnu, Tarabya, Kandilli, Bebek, Vaniköy. Çengelköy koyları, Kuruçeşme'de Büyüktaş ve Küçüktaş (Büyüktaş Galatasaray Adası, Küçüktaş Kuruçeşme Feneri'dir), Ortaköy sahili. Dolmabahçe-Fındıklı arası ve balık yatak yaptığı zamanlar Dike ile Haliç'tir. Marmara'da Yenikapı önünden Yeşilköy'e kadar uzanan sahil boyu. Anadolu yakasından Yeşilköy'e kadar uzanan sahil boyu, Anadolu yakasında Kız Kulesi civarı ve Moda önleridir.

Her iki çenesinde de ustura gibi keskin dişlere sahip olan lüfer, kıvrak ve saldırgan bir balıkür. Bu nedenle avı kolay değildir. Lüfer balığının boylarına göre kıyıdan ve sandaldan yapılan av sırasında kamışla veya elle kullanılan 24 çeşit olta takımı vardır. Bunlar değişik renkte tüylerle donatılmış çapariler, çeşitli zokalı takımlar, kaşıklar, seğirtmeler, çarpmalar, uzun oltalar, yünlüler, yüksükler ve yapay yemli takımlardır. Uzun olta ve zokalı takımlarda canlı ve cansız yem olarak kraça, istavrit, izmarit, kolyoz ve uskumru vonozu, hamsi, zargana, gümüş, istrongilos ve ilarya gibi balıklar kullanılır.

Ayrıca profesyonel balıkçılar tarafından gırgır, voli ve dip ağlarıyla avcılığı yapılır. Boğazın akıntılı sularında av sırasında kürek tutmak da oldukça maharet isteyen bir iştir. İtinayla hazırlanan Boğaz'a özgü lüfer takımları ve ustalıkla tatbik edilen bu av teknikleri Boğaziçi'nin balık kültürüne girmiş ve en önemli yeri işgal etmiştir.

Sonbahar başlangıcında, meraklı ve usta balıkçılar Boğaz'm Karadeniz ağzında saatlerce sabredip bekleyerek mevsimin ilk balığını kollarlar. Boğaz'a giren "turfanda" balığı tutmak ustalar arasında büyük bir prestij konusudur.

Yıllar önce Boğaziçi'nde, güve girmesin diye servi ağacından yapılmış, içleri mis gibi kokan takım kutuları açılır, gözlerine binbir itina ile yerleştirilmiş, at kılından bükülmüş lüfer oltaları çıkarılıp elden geçirilir, zokalar dökülür ve mazgallanırdı. Gece avmda kullanılan lüks lambaları kontrol edilir, sandallar bakıma alınır, renk renk muşambalar dolaplardan çıkarılıp havalandırılarak mevsime hazırlanırdı.

Akşam yenilisinde kullanılan büyüklü küçüklü lüfer zokalarının kalıplarını yapmak da maharet isteyen bir işti. Sakıztaşı ve kırmızı maltataşmdan oyulan bu kalıplar paket kâğıtlarına sarılıp saklanır, pek çoğu yıllarca kullanılır ve babadan oğla intikal ederdi. Örneğin Ahırkapı'daki Bahriyeli Ahmed'in, Bebekli Angeli'nin kalıpları daima aranırdı. Beylerbeyi'nin kalıbı denince bunu dönemin bütün balıkçıları bilirdi. Kandilli'de Edib Efendi Yalısı'nın(->) o günkü sahibi Asaf Muammer Bey'in zoka kalıpları ise dillere destandı. Bazıları günümüze kadar intikal eden bu kalıplardan dökülen "sülük" ve "sarımsak" zokaların boy ve ağırlıkları Boğaz akıntılarına göre ayarlanmış olup, biçimleri itibariyle de âdeta birer sanat eseriydiler.

Eski devlet adamlarından, ünlülerden birçok lüfer avı meraklıları arasında Abdülaziz'in başmabeyincilerinden Nevres Paşa, Ahmed Rasim, Recaizade Ekrem Bey, Sahip Molla Bey ve Said Halim Paşa'nın isimleri sık sık geçerdi. Padişahlar arasında da Abdülaziz lüfer tutmaya merak sardıranlardandı.

Büyükdere'de oturan Abraham Paşa^), av sırasında üşümemek için özel bir sandal yaptırmıştı. Sandalın üst kısmını camekânla kapattırmış, iç kısmın ambarında da oltasını denize rahatça sallandırmak için etrafı küpeşteli büyük bir delik açtırmıştı. O dönemde, ağzında gümüş zokayla yakaladığı lüferi, balığa son derece meraklı saray erkânından birine sunan bir balıkçı bir kese altınla ödüllendirilmişti.

Uğruna gümüş zokalar dökülmüş, Boğaz ve istanbul'un eski yaşamıyla bütünleşmiş bir balık olan lüfer, eti en lezzetli balıklar arasında sayılır. Başta ızgarası olmak üzere buğulaması ve köftesi yapılır. Kofananın sadece yanaklarından haşlanarak yapılan salatası Abdülhamid'in sofrasından eksik olmazmış.

Bugün diğer pek çok balık türü gibi lüferin de deniz kirlenmesi ve aşırı avlanma gibi nedenlerle gün geçtikçe azaldığı görülmektedir.

ALİ PASİNER

LÜLECİLİK

Eskiden çubuk ve nargilenin ucuna takılıp içine tütün, tömbeki doldurmaya mahsus olan, ağzı fincan gibi açık, dibinde bir delik bulunan, pişmiş topraktan imal edilmiş, üzeri çeşitli motiflerle süslenmiş kaba "lüle", bunları imal eden ustalara da "lüleci" denirdi.

Lülenin yaygınlık kazanması tütün içimiyle ilişkilidir. I. Ahmed (1603-1917), IV. Murad (1623-1640), IV. Mehmed (1648-1687) dönemlerinde çıkarılan, bazen sıkı bazen de yumuşak yaptırımlarla uygulanan tütün yasağı, uzun müddet devam ettiğinden tütüncü esnafı ve ona bağlı olan ticari kolların bir müddet loncaya kavuşamadığını görmekteyiz. Ancak III. Ahmed döneminde (1703-1730) tütüncüler, lonca halinde örgütlenmiş, III. Mustafa döneminde (1757-1774) lüleci esnafı da örgütlenmiş ve başlarına bir kethüda tayin edilmiştir. Bu tarihlerden itibaren tütün içimi,

büyük bir yaygınlık kazanmış, nargile ve çubuk girmeyen ev, kahve kalmamış olduğundan lülecilik sanatının güzel örnekleri de görülmeye başlanmıştır.

Kırmızı topraktan pişmiş olarak imal edilen lüleler, tütünün doldurulduğu "tütün çanağı", dumanı tütün çanağından çubuğa götüren yol olan "duman yolu" ve çubuğun lüleye sokulduğu "çubuk ağzı" denilen üç kısımdan meydana gelir.

Lülenin yapımındaki ilk aşama, ağaçtan bir numunenin hazırlanmasıdır. Bu numunenin içine çamur doldurularak lüle yapıldığı gibi eskiden Okmeydam'ndan alman ve nemli yerlerde muhafaza edilen lüleci çamuru, el tornasında şekillendirilerek de yapılabilirdi. Lüleler, tam kurumadan şimşirden yapılmış, ucu istenilen desenin dişisi olarak oyulmuş kalemlerin astarlı çamur üzerine bastırılmasıyla değişik motiflerle süslenir ve bir sanat eseri haline getirilmiş olurdu. Aynca zenginler için, gümüş kakmalarla süslenmiş lüleler de yapılırdı. Lüleleri yapan ustaların ismi mühür şeklinde vurulurdu. Bazı lülelerin üzerinde ise hem lüleyi yapan ustanın hem de ustanın isminin kalıbını zarif bir yazıyla hazırlayan hattatın mühürleri bulunurdu. Bazen de ustanın adı, eski yazı mührün yanında bir de Fransızca olarak basılırdı. Nadir olarak üzerlerinde resimler, beyitler ihtiva eden lüleler de yapılmıştır. Hattâ, lüleyi yapan ustanın dükkânının adresini, kapı numarasını içerenler dahi imal edilmiştir.

Lüleler, bu işlemlerden geçirildikten sonra Van'dan getirilen ve "gülbahar" ismi verilen kırmızı toprakla astarlanır ve fırınlanmaya hazır hale getirilirdi. Kendine has odun ateşiyle fırınlanan lülelerin çatlayarak bozulmalarını önlemek için en son olarak yapılan bir işlem de "püf noktası" dır. Günlük hayatımızda sık olarak kullanılan bu deyimin kökeni lülecilik sanatmdadır. Fırınla dışarısı arasındaki sıcaklık farkından dolayı lülelerin çatlamaması için ustalar, lülelerin üzerine "püf diyerek ılık bir nefes verir, böylece sıcaklığın yavaş yavaş değişmesini sağlamış olurlardı.

En güzel lüleler Tophane'deki çarşıda yapıldığından bu sanat "Tophane lülecili-

Tophane'de üretilmiş çeşitli lüleler.
E. Bakla, *Tophane Lüleciliği,* ist.. 1993

ği", ürünler de "Tophane lülesi" ismiyle anılmıştır. Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii'nin yanından başlayan Lüleciler Çarşısı, Hendek denilen yere, Kumbaracılar Yokuşumun aşağılarına kadar devam ederdi. Burası sonradan Lüleci Hendek Sokağı adım almıştır. Buradaki çarşıda 60 kadar dükkân faaliyet gösterirdi. Alışverişe gelenler, satılan lülelerden en az bir düzine alırlardı. Çünkü gayet ince ve zarif olan lüleler, çok kısa zamanda temizlenirken zedelendiğinden ve zedelenmiş lüleyle tütün içmek ayıp sayıldığından alışveriş düzine hesabıyla olurdu.

Sigaranın fabrikalarda seri olarak imal edilmeye başlamasıyla çubuk içme âdeti ortadan kalktığı için lüleci esnafı nargile imame ve ateşliği, aynı teknikle "evanî" denilen tiryaki fincanları büyüklüğünde fincan ve tabaklar, mürekkep, hokka kutuları, şekerlikler, askı topları imal ederek bir süre daha geçimlerini temine çalıştıktan sonra dükkânlarını teker teker kapamak zorunda kalmışlardır. 1921'de tek örnek olarak kalan Ömer Usta'nın dükkânını 1928' de kapamasıyla beraber bu sanat dalı da tarihe karışmıştır. En son ustanın malzemesi ve aletleri bugün Yıldız Sarayı'nda bulunan İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Şehir Müzesi'ne intikal etmiştir.

Bibi. H. Kocabaş, "Tophane Lüleciliği", *Türk Etnografya Dergisi,* S. 5 (1962), s. 12-13; Pakalrn. *Tarih Deyimleri,* II, 372; Büngül, *Eski Eserler,* II, 11; Arseven, *Sanat Ansiklopedisi,* III, 1245-1247; E. Bakla, "Unutulmuş Bir Halk Sanatı; Lülecilik". *Antika.* S. 5 (Ağustos 1985), s. 4-8: ay. *Tophane Lüleciliği.* İst.. 1993; M. Z. Kusoğlu. "Dünkü Sanatlarımızdan Lülecilik", *İlgi,* S. 56 (Kış 1986), s. 32-35; N. Bayraktar, "Tütün Lüleleri-Tophane İşi Eserler", *Tiirkiyemiz,* S. 62 (Ekim 1990). s. 16-25: Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı.* (1992), 194.

UĞUR GÖKTAŞ

LÜTFİ KIRDAR SPOR SALONU

bak. SPOR VE SERGİ SARAYI

LÜTFİ PAŞA MESCİDİ

Fatih Ilçesi'nde, Çapa-Fmdıkzade'de Ördek Kasap Mahallesi, Lütfi Paşa Sokağın dadır.

Mescidin asıl banisi Defterdar Ahmed Çelebi'dir. Lütfi Paşanın mescidin civarında bulunan hamam ve çeşmesinden dolayı, Lütfi Paşa Mescidi olarak tanınmıştır. Mescidin inşa tarihi belli değildir. Fakat vakfiye tarihinden önce olduğu tahmin edilebilir. Minare kapısında yazılı olan ve bazı kaynaklarda geçen 1518 tarihinin nereden çıktığı belli değildir. 900/1494 tarihli vakfiyesinde ismi "Ahmed Beğeddefteri" olarak kaydedilen Defterdar Ahmed Çelebi'nin, Zağanos Ahmed Paşa'nın oğlu olduğu ve II. Bayezid (hd 1481-1512). I. Selim (1512-1520) dönemlerinde iki defa defterdarlık yaptığı bilinmektedir. Yenibahçe'deki bu mescidi için evler, hücreler, fırın, değirmen, bostan ve araziler vakfetmiştir. Ayrıca bir mektebi olduğu da anlaşılmaktadır. Mescidin yanındaki medresesi 1911'de harap olarak durmakta idi. Ahmed Çelebi'nin kabri, *Hadîka* 'ya göre Sofular Camii karşısında Ekmel Tekkesi kabristanında olup, 931/1524 tarihlidir.

Lütfi Paşa Mescidi
Nurdan Sözgen . 1994, TETTVArşivi

Mescit, zaman içinde çeşitli tamirlerden sonra 1958'de cemaat tarafından yeniden yaptırılmıştır. Bugünkü mescit, kagir, çatılı ve geniş saçaklı, iç ölçüleri 7,40x 12,50 m olan bir yapıdır. Son cemaat yeri yoktur. Pencereleri uzun ve tuğladan yuvarlak kemerlidir. Sağ ve sol duvarlarında üçer ve diğer duvarlarında ikişer pencere ve mihrap duvarında da yuvarlak bir pencere vardır. Mihrap kısmen eski izler taşımaktadır. Minaresi sağ taraftadır ve oluklu olarak yapılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I. 189; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 125; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 98; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 397; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 293, 312; Kütükoğlu, *Darii'lHilafe,* 162.

İ. AYDIN YÜKSEL

LYKOS DERESİ

bak. BAYRAMPAŞA DERESİ

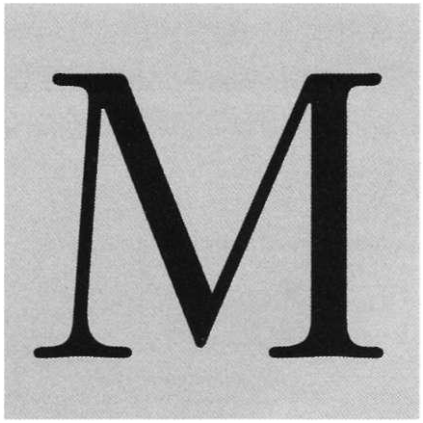

MAARİFİ TEKKESİ

Kartal İlçesi'nde, Çavuşoğlu Mahallesi' nde, Ankara Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Rıfaîliğin(-+) Maarifi kolunu kuran Şeyh Seyyid Mehmed Maarifi (ö. 1824) tarafından tesis edilmiştir. Günümüzde kısmen mevcut olan tekkenin 1234/1818'de inşa ettirildiğine dair bazı kayıtlar bulunduğu gibi tevhidhane binasının mimari özellikleri de bu tarihlere ait olduğunu destekler niteliktedir. Diğer taraftan Şeyh Mehmed Maarifî'nin 1785 civarında Mısır'dan İstanbul'a geldiği ve tekkesini kurduğu rivayet edilmektedir. Birçok tarikat yapısının tarihçesinde görüldüğü gibi, burada da şeyh efendinin, başlangıçta yaşadığı evi tekke gibi kullandığı, daha sonra aynı yere tam teşekküllü bir tarikat tesisi inşa ettirdiği tahmin edilebilir. Nitekim 1808'de tahta geçen II. Mahmud' un (hd 1808-1839) Şeyh Mehmed Maarifî'ye ve tekkesine yakınlık gösterdiği, zaman zaman yardımlarda bulunduğu bilinmektedir.

Rıfaîliğin piri Seyyid Ahmed Rıfaî'nin neslinden geldiği rivayet edilen ve "Fethü'l-Maarif" lakabı ile tanınan Şeyh Mehmed Maarifi'nin bazı tasavvufi şiirleri tespit edilmektedir. Yapmış olduğu içtihatlarla Rıfaîliğin Maarifi kolunu kurmuş, hayatının sonuna kadar bu yeni kolun âsitanesi ve pir makamı olan tekkesinde irşat faaliyetinde bulunmuş ve tekkenin türbesine gömülmüştür. Rıfaîlik ile Bektaşîliğin karışımından meydana çıktığı iddia edilen Maarifi kolunun kökeni ve niteliği yeterince araştırılmamıştır. Esasen İstanbul'da pek yaygın olmayan, Kartal'daki âsitane dışında Kasımpaşa'daki iki zaviyede faaliyet gösteren Maarifî kolunun, Vak'a-i Hayriye' den (1826) sonra tarikatları lağvedilen, tekkeleri kapatılan ya da yıktırılan ve sıkı bir takibata maruz kalan Bektaşîlerden bir kısmının Rıfaî kisvesine bürünmesi sonucunda ortaya çıktığı bile ileri sürülmüştür. Ancak tekkenin Vak'a-i Hayriye'den önce tesis edilmiş olması bu iddiayı geçersiz kılmaktadır. Aslında bütün Rıfaîlerde mevcut olan, ehl-i beyte ve On İki İmam'a bağlılığın Maarifî kolunda muhtemelen daha da ileri düzeye vardırılmış olması, bu kolun mensupları ile Bektaşîlik arasında belirli bir yakınlığı doğurmuş ve bu tür iddiaların ortaya atılmasına sebep teşkil etmiş olabilir. Tevhidhanenin tasarımında on iki sayısının kullanılmış olması da bu ihtimali güçlendirmektedir.

Şeyh Mehmed Maarifî'den sonra tekkenin meşihatı oğlu Şeyh Seyyid Ali Sabit Efendi'ye (ö. 1863) intikal etmiştir. Sabit Efendi'nin Kasımpaşa'da, günümüzde Kulaksız Mahallesi'ne katılmış bulunan İbadullah Mahallesi'nin sınırları içinde, Kartal'daki âsitaneye bağlı bir Maarifî zaviyesi tesis ettiği ve bu zaviyenin postuna oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Efendi'yi (ö. 1892) oturttuğu anlaşılmaktadır. "Maarifî-i Sânî" olarak anılan Şeyh Mehmed Efendi babasının vefatı üzerine Kartal'daki âsitanenin meşihatım üstlenmiş, Kasımpaşa'daki zaviyenin meşihatını da oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin Tâhâ Efendi'ye bırakmıştır. Kartal'daki âsitanenin son şeyhi ise Maarifî-i Sânî'nin diğer oğlu olan Şeyh Seyyid Hasan Tâsîn Efendi'dir (ö. 1927). Sonuçta Maarifîliğin bir aile tarikatı şeklinde örgütlendiği anlaşılmakta, Kartal'daki ve Kasımpaşa'daki tekkeler arasında devamlı bir geliş gidişin söz konusu olduğu, Kasımpaşa'daki zaviye şeyhinin, yaz aylarında, kardeşinin postnişin bulunduğu Kartal'daki âsitanenin harem dairesine taşındığı, ancak pazartesi günleri ayine başkanlık etmek amacıyla Kasımpaşa'daki tekkesine gittiği tespit edilmektedir.

Kasımpaşa'daki diğer Maarifî zaviyesi ise Şeyh Mehmet Maarifî'nin halifelerinden Şeyh Ali Kuzu (ö. 1815) tarafından Çürüklük semtinde tesis edilmiştir.

Kuruluşunda mimari programının geniş tutulduğu ve tevhidhane, türbe, harem, selamlık, derviş hücreleri, mutfak vb bölümlerden oluştuğu bilinen Maarifî Tekkesi'nin binaları 1894 depreminde hasar gör-- müş, bu tarihten hemen sonra onarım geçirmiştir. Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra, son şeyhin ailesi tarafından mesken olarak kullanılmaya devam eden harem dairesi dışmda kalan bölümler kaderine terk edilerek harap olmaya yüz tutmuş, 1940'tan sonra tevhidhane ve türbeden başka diğer bölümler tarihe karışmıştır. Baninin torunlarından olan Mehmed Maarifî Yalvaçtorunları 1964 civarında tevhidhane ile türbeyi tamir ettirmiş, çevre sakinlerinin yardımları ile 1976'da tekrar onarılan tevhidhane bu tarihten itibaren cami olarak kullanılmaya başlamış, son olarak da 1980'de türbe onarım geçirmiş, ayrıca tevhidhaneye son cemaat yeri, minare ve şadırvan eklenmiştir.

Eski İstanbul'un uzak banliyölerinden Kartal'ın güney sınırında, Kartal-Pendik yolu üzerinde, meskûn alanların uzağında inşa edilen ve yakm zamana kadar çevresi bostanlarla kaplı olan Maarifî Tekkesi günümüzde oldukça yoğun bir yerleşme bölgesi ile kuşatılmış bulunmaktadır. Tekkenin yerinde, daha önce, Orhan Gazi döneminin savaşçı dervişlerinden, bu semte adını vermiş olan Kartal Baba'nın makamının bulunduğu rivayet edilir. Tevhidhane arsanın batısında, Ankara Caddesi üzerinde yer almakta, bunun kuzeyinde türbe ile küçük hazire bulunmakta, ortadan kalkmış olan diğer bölümlerin ise konumları tespit edilememektedir.

Dikdörtgen bir alanı (10,30x8,80 m) kaplayan, iki katlı tevhidhanenin duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, üzeri kırma çatı ile örtülmüştür. Aslında alaturka kiremitlerle kaplı olduğu tahmin edilebilen çatı günümüzde çinko levhalarla kaplanmıştır. Yapı, aynı zamanda ardiye olarak kullanılan bir bodrumun üzerine oturur. Tevhidhanenin planı, duvarların sınırladığı dikdörtgenin içine yerleştirilmiş 6,30 m çapında bir daireden meydana gelmektedir. Ayinlere tahsis edilmiş olan bu yuvarlak planlı kesim, mihrap cümle kapısı ekseni üzerine ve mihraba teğet olarak yerleştirilmiştir. Çatı altında gizlenen, bağdadi sıvalı bir kubbe, iki kat yüksekliğinde bu bölümü taçlandırmakta, dikdörtgen ile dairenin arasında kalan ve ayin mekânım üç yönden (batı, doğu, kuzey) kuşatan iki katlı mahfillerin sınırında, eşit aralıklarla on ikişer adet ahşap sütun sıralanmaktadır. Her iki katta da ikisi mihrap duvarına gömülmüş bulunan bu sütunlar daire kesitli olup Dor nizamında başlıklarla donatılmıştır. Erkeklere mahsus zemin kat mahfilinin sınırında, sütunların arasında yer alan korkuluklar ile kadınlara aynlan fevkani mahfilde, aynı şekilde sütunların arasına yerleştirilen kafesler ortadan kalkmıştır. Zemin katta, kuzey duvarının ekseninde sepet kulpu biçiminde bir kemere sahip olan giriş, güney duvarının ekseninde yuvarlak kemerli ve yarım daire planlı mihrap yer alır. Bu katta güney ve kuzey duvarlarında ikişer, batı ve doğu duvarlarında üçer, üst katta ise her duvarda ikişer pencere açılmış, bütün bu açıklıklar sepet kulpu biçiminde kemerlerle taçlandırılmıştır. Kadınlara ait fevkani mahfilin, doğu cephesine açılan bağımsız bir girişi bulunmaktadır.

Dış görünümü ile tek katlı bir meskeni andıran türbe kagir duvarlı ve çatılı, basit bir yapıdır. Dikdörtgen planlı (7,60x 6 m) esas türbe mekânının kuzeyinde yine dikdörtgen planlı (2,75x1,60 m) bir giriş bölümü yer alır. Küçük bir mihrapla donatılmış ve sepet kulpu biçiminde kemerleri olan toplam sekiz adet pencere ile aydınlatılmış bulunan türbede tekkenin dört postnişini, ayrıca ikinci postnişin Şeyh A. Sabit Efendi'nin eşi Enise Hanım (ö. 1834), kızı Şerife Hadiye Hanım ve oğlu Şeyh Seyyid Ahmed-i Sayyâd (ö. 1856) gömülüdür. Türbenin hemen yanındaki küçük hazirede tekkenin bazı mensuplarına ait kabirler vardır.

Tekkenin, ortadan kalkmış olan bölümlerinin, konumlan gibi mimari özellikleri de tespit edilememekte, ancak padişahlardan, tekkenin zengin mensuplarından ve Evkaf Nezareti'nden gelen yardımlar sayesinde mutfağın bir imaret ölçeğinde faaliyet gösterdiği, şeyh dairesinin, büyük taş merdivenli geniş kapısı üzerinde "Âsitane-i Maarifiyye" yazılı bir kitabenin bulunduğu bilinmektedir.

Ampir üslubunun(->) özelliklerini yansıtan tevhidhane ve türbe binalarında her-

hangi bir süslemeye rastlanmaz. Maarifî Tekkesi'nin mimari açıdan en ilginç yönü tevhidhanede ayin alanının yuvarlak planlı olarak tasarlanması ve on iki adet sütunla kuşatılmasıdır. On İki İmam'a bağlanan aynı sembolik düzenleme Rıfaî tarikatının on iki terkli (dilimli) tacında görüldüğü gibi, Bektaşîliğe ilişkin hemen her türlü tarikat eşyasında, ayrıca Merdivenköy'deki Şahkulu Sultan Tekkesi'nde(->) meydanevinin tasarımında da karşımıza çıkar.

Bibi. Vassaf, *Sefine,* V, 270; N. Tarkan, *Kartal'da Kurulmuş Bir Tarikat: Ma'rifiye,* İst., 1964.

M. BAHA TANMAN

MAC FARI ANF. CHARLES

(1799, İskoçya - 1858, ?) İngiliz gezgin.

1816-1827 arasında İtalya'da yaşadıktan sonra 1827-1828'de ilk İstanbul yolculuğunu yaptı ve gözlemlerini ertesi yıl Londra'da yayımlanan *Constantinople in 1828* kitabında topladı. 1847-1848'de yapmış olduğu ikinci Türkiye yolculuğunun gözlemleri ise *Turkey and his destiny* adıyla iki cilt halinde 1850'de Londra'da basılmıştır.

Mayıs 1827'de İtalya'dan yola çıkan Mac Farlane İzmir'e gelir ve yörede 1 yıl kadar kalarak Çeşme Yanmadası'm, Sakız'ı, Bergama, Soma, Manisa ve çevrelerini gezer. 21 Mayıs 1828'de ise denizyoluyla İstanbul'a ulaşır. Osmanlı-Rus Savaşı'mn kızıştığı bir dönemde yapılan bu yolculuğun gözlemleri daha çok politik mahiyettedir. Kentte önemle anlatılan binalar bile kışlalardır. Yazar, II. Mahmud'un bugünkü haline getirmiş olduğu Selimiye ve inşaatı henüz bitmiş olan Davud Paşa kışlalarından söz eder. Ayrıca Dolmabahçe sırtlarında süvari bölükleri için yeni bir kışla yapılmıştır. Aksine III. Selim tarafından Levent Çiftliğinde yapılmış olan kışlalar harabe halindedirler. Padişahın cuma namazını Eyüp'te ve Kurban Bayramı kabulünü Topkapı Sarayı önünde seyreden Mac Farlane, ekimde İstanbul'dan ayrılır. Bu ara yazın bir kısmını Büyükada'da bir Rum ailesinden kiraladığı evde geçirir. Bu münasebetle İsa Tepesi (Hristos) ve Ayios Nikolaos (Aya Nikola) manastırlarından ve Adalıların Macar adını verdikleri deniz kıyısındaki gezinti yerinden söz eder.

Memleketinde tarihçi ve yazar olarak ün kazanan Mac Farlane 20 yıl sonra, yanına 16 yaşındaki oğlunu da alarak ikinci bir İstanbul yolculuğuna çıkar. Bu yolculuğun gözlemleri çok daha ayrıntılı ve ilginç olmalarına rağmen aynı zamanda da son derece olumsuzdur. Yazara göre son 20 yıl içinde hemen her şey kötüye girmiştir. Türklerin Tanzimat reformlarını yürütebileceklerine inanmayan Mac Farlane, Ermeni ve Rumların bu konuda katkıda bulunacaklarından da şüphe eder. Diğer yabancıların etkisinden de kuşkulandığı gibi çoğu zaman kendi vatandaşlarını da esirgemez. Örneğin 1831'de yanan İngiltere Elçiliği binasını yeniden inşa etmek için kraliyetin korular ve ormanlar müdürlüğü İstanbul'a, memleketinde adı sanı bilinmeyen Smith adında bir mimar göndermişti (aslında W. J. Smith, İngiliz Parlamentosu mimarı William Bary'nin çizmiş olduğu planlar üzerine inşaatı yürütmek için gönderilmişti). Oysa 7 yıldan beri, binanın inşaatı bitmediği gibi maliyeti giderek yükselmekte ve bunun yanı başında Smith başka inşaatlarda çalışmaktadır. Beyoğlünda ahşap tiyatronun yerine yenisini yapmakta (1847'de yanan Naum Tiyatrosu), büyük mezarlığın yanında tıbbiye okulunu (Gümüşsüyü Hastanesi) inşa etmekte, padişah, paşalar ve Ermeni bankerleri için birçok binalar planlamaktadır.

Mac Farlane, genellikle Osmanlı gözlemlerinde II. Dünya Savaşı ertesine kadar görülecek bir yorumun ilk temsilcilerinden biridir. Ona göre Osmanlılar ziraatlerini geliştirmeli sanayi kurma fantezilerine girmemelidirler. Ermeni bankerlerinin, özellikle Dadyan Ailesi'nin(->) girişimi ile kumlan fabrikalar, Hereke İpek ve Halı Fabrikası, Bakırköy Baruthanesi ve Zeytinburnu'ndaki dökümhane, gemi tezgâhları ve dokuma tezgâhları, ki bunlar için ilginç ve ayrıntılı bilgiler verir, Mac Farlane'e göre Osmanlı maliyesini dolandırmak için uydurulmuş girişimlerdir.

20 Temmuz 1847'de Plymouth'dan yola çıkıp 7 Ağustos'ta İstanbul'a varan Mac Farlane'e göre İstanbul 20 yıl öncesi kadar pis, hattâ sokaklar eskisinden beter bir haldedir ve kaldırımlar yapılmamıştır. Batı kolonisi ve Levantenlerin en önemli gezinti yeri olan Tepebaşı (Petits Champs), 20 yıl öncesi gibi zemini düzeltilmemiş, çukurlarla dolu ve toz toprak içindedir. Tek yenilik gezinti yerini mezarlıktan ayıracak biçimde bir demir parmaklığın yapılmasıdır. Fakat her zamanki gibi. kahve, dondurma ve limonata dükkânları kalabalıktır ve bir orkestra valsler, polkalar ve Rossini ile Bellini'nin operalarından parçalar çalmaktadır.

Mac Farlane'in karşılaştığı en önemli yenilik Haliç köprüleridir. Ağır taş köprüler yerine hafif, ahşap, yüzen ve açılabilir köprüler yapılmasını olumlu karşılar ve Galata Köprüsü'nün bir Rum tersane kalfası tarafından yapılmış olduğunu yazar. Paralı olan ve ücretin az olmasına rağmen kalabalıktan dolayı önemli bir gelir sağlayan köprülerden dolaylı iki sahil arasında gidiş geliş çoğalmış, özellikle yabancılar İstanbul yakasına daha sık ve kolay gider olmuşlardır. Eskiden bir yabancının suriçine gitmesi için resmi makamlardan izin alması gerekirken şimdi Avrupalı hanımlar bile tek başlarına Kapalıçarşı'ya alışverişe gitmektedir. Böylece Türk halkı yabancılara alışmış ve çok daha hoşgörülü olmuştur. Bununla birlikte bu durum daha çok Kapalıçarşı'nın ve büyük camilerin dolaylarında geçerlidir ve kentin içerilerine doğru ilerlemeye cesaret edenler halkın tepkileriyle karşılaşabilirler. Yazara göre kentin iç mahalleleri yangınlardan harap bir hale gelmiş ve çoğu zaman terk edilmiş bir durumdadır. Mahalle aralarını ve yangın yerlerini bahçe ve bostanlar kaplamış, kent birbirinden

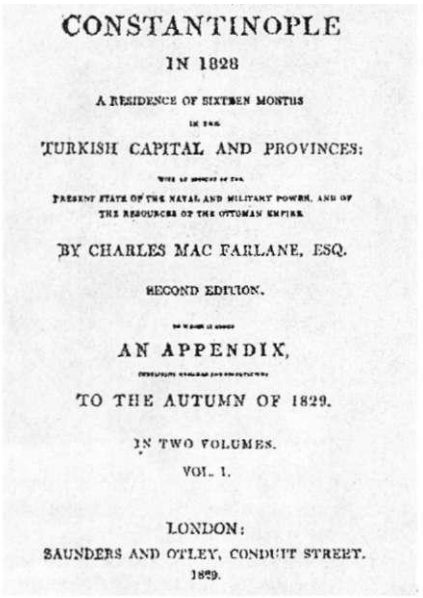
CONSTANTINOPLE
IN 1828
A RESIDENCE OF SIXTEEN MONTHS
IN THE
TURKISH CAPITAL AND PROVINCES:
WITH AN ACCOUNT OF THE
PRESENT STATE OF THE NAVAL AND MILITARY POWER, AND OF
THE RESOURCES OF THE OTTOMAN EMPIRE.
BY CHARLES MAC FARLANE, ESQ.
SECOND EDITION.
IN WHICH IS ADDED
AN APPENDIX,
INCLUDING SOME INFORMATION
TO THE AUTUMN OF 1829.
IN TWO VOLUMES.
VOL. I.
LONDON:
SAUNDERS AND OTLEY, CONDUIT STREET.
1829.

Mac Farlane'in *Constantinople in 1828* adlı kitabının kapağı.
Nuri Akbayar koleksiyonu

ayrılmış 6-7 köy haline gelmiştir. Yangınlar bir Rum ya da Ermeni mahallesinde olduğu zaman yanan evler hızla yeniden yapılmaktadır, ancak merkezin dışındaki Müslüman mahallelerinde inşaat emareleri pek görülmez. Mac Farlane'in izlenimi suriçi İstanbul nüfusunun azaldığı ve bu azalmanın özellikle Müslüman nüfusta meydana geldiğidir.

İstanbul yakasının tenhalaşmasına karşılık Galata ve Beyoğlu yakası giderek kalabalıklaşmakta ve o ölçüde güvenliksiz olmaktadır, 20 yıl öncesine nazaran kentte güvenlik çok azalmıştır ve Mac Farlane'in bunun nedeninin majestelerinin Maltalı ve İyon adalı uyruklarının olduğunu kabullenmek istememesine bağlar ve bunların da bu duruma katkıda bulunduklarını itiraf etmek zorunluluğunda olduğunu belirtir.

Yazarın 20 yıl önce yaşamış olduğu Büyükada da çok değişmiştir. Buraya buharlı gemi ile ulaşma olanağı birçok Rum ve Ermeni ailenin yazlığa gitmelerine neden olmuştur. Köyün arka taraflarında Galata bankerleri tarafından birçok bahçeli ev inşa edilmiş, Macar adı verilen gezinti yeri bile yer yer binalarla işgal edilmiştir. Buharlı gemiler Ayastefanos Köyü'ne de (Yeşilköy) işlemektedir ve orası da sayfiye yeri olmuştur.

Amerikan Elçisi Mr. Carr ve Abdülmecid, Örnek Çiftliği müdürü, Güney Carolinalı Mr. Davis burada oturmaktadır. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nm Mısır'daki pamuk üretimi girişimlerinden esinlenen Osmanlı hükümeti, böyle bir çiftlik kurmaya ve ABD'nin güney eyaletlerinden uzman getirmeye karar vermiştir. Ancak Ermeni bankerlerin parasıyla kurulacak olan bu çiftliğin başarısızlığım, kitabının iki ayrı yerinde Mac Farlane uzun uzun anlatmaktadır.

1 Eylül'de İstanbul'dan ayrılan Mac Farlane Batı ve İç Anadolu'da, özellikle Kütahya ve Bursa yörelerinde bir gezintiye çıkar ve 23 Aralık'ta başkente döner. İkametinin bu ikinci yarısında askeri okullardan söz eder. Harbiye'deki askeri okulun kütüphanesini gezer ve orada bulunan kitapların çoğunlukla Fransızca olmalarından yakınır. 29 Şubat'ta Ambarlı Köyü yakınlarında Reşid Paşa Çiftliği'ni, 10 Nisanda Polonezköy'ü gezer, 15 Nisan'da ise İzmit ve Hereke fabrikasına bir gezinti yapar. Mayısta ise Edirne ve Meric'in doğusundaki Trakya'yı gezer. 17 Haziranda Beyoğlu'nda büyük bir yangına tanık olduktan sonra 10 Temmuz 1848'de kentten ayrılır.

STEFANOS YERASİMOS

MACAR BURNU

bak. ARGİRONİON

MACAR ECZAHANESİ

Adolphe Matcovich (Matkoviç) tarafından 1860'larda Sultan Beyazıt Caddesi'nde açılmıştır. Aynı aileden Jean Matcovich (1806-1879) eczaneyi aynı isim ile Beyoğlu'na (Pera Caddesi no. 55) taşımıştır. Adolphe Matcovich ise 1891'de Beyoğlu'nda (Pera Caddesi no. 465) "Avusturya-Macaristan Eczahanesi" (Pharmacie Austro-Hongroise) adını verdiği bir eczane açmıştır.

Adolphe Matcovich Cemiyet-i Eczacıyanve Asitane-i Aliye'nin (Société de Pharmacie de Constantinople) kurucularından olup uzun süre ikinci başkanlığını yapmıştır. Aynı zamanda Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'de, eczacı üye olarak görev almıştır. Adolphe Matcovich'in 1900'de *vefatı* üzerine eczane, Almanya'da kimya öğrenimi yapmış ve kimya doktoru unvanını almış olan, oğlu Dr. Adolphe Jean Matcovich'e geçmiştir.

Cumhuriyet döneminin başlangıcında eczanenin adı "Avusturya Eczahanesi" olarak değiştirilmiş ve eczacı Necib Ced tarafından satın alınmıştır. Necib Ced aslen Suriye uyruklu ve Katolik olup ilk eczanesini "Kanun-ı Esasi Eczahanesi" ismiyle Aksaray'da açmıştır. Sahibi olduğu "Avusturya Eczahanesi" 1928'de, eczanelerin tahdidini öngören yasa uyarınca kapatılmıştır. Necib Ced, eczaneyi ve kadrosunu muhafaza etmiş ve 1934'te aym cadde üzerinde bulunan ve eczacı Celal Ergun'un 1932'de açtığı eczaneyi satın alarak bu yere taşınmıştır.

Necib Ced'in 5 Ağustos 1948'te vefat etmesi üzerine eczaneyi eczacı Muhtar Günaydı devralmış ve adını Tünel Eczanesi olarak değiştirmiştir. Bu eczane de 1968'de kapanmıştır.

TURHAN BAYTOP

MACAR ENSTİTÜSÜ

1917-1918 arasında faaliyette bulunmuş bilim kurumu.

Macarların İstanbul'da bir enstitü kurmak istemiş olmalarının ana nedeni Türk-Macar ilişkilerinin eskiliğine dayanmaktadır. Bilimsel bakımdan Macarların Türklere gösterdiği ilgi oldukça erken tarihlerde başlamıştır. Bu ilgi daha ziyade Macarların kendi kültürlerinin kaynaklarını Orta Asya kültür dairesi içerisinde görmelerinden doğmuştur. Bu nedenle Macar araştırmacıları Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar olan bölgelerde Türk dili, sanat ve arkeolojisi üzerine çeşitli çalışmalar yaptılar.

Macarlar! Dünya Savaşı sırasında (1914-1918), Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun müttefik olmalarından da yararlanarak 1917'de İstanbul'da bir enstitü kurdular. Çalışma konularından ikisi Türk-Macar dil araştırmaları ile Türk sanatı araştırmaları olarak tespit edildi. Bununla birlikte Prof. Anton Hekler'in yönettiği enstitüde Anadolu'nun klasik arkeoloji devreleri ile Hıristiyanlık dönemi arkeolojisi ve sanatı da çalışma konuları arasındaydı.

Macar Enstitüsünde basılan eserler arasında, ünlü Avusturyalı sanat tarihçisi J. Strzygovvski'nin yetiştirdiği Heinrich Glück'ün(->) "Türk Sanatı" başlıklı eseri önemlidir. Aslında bu araştırmacının enstitüde verdiği bir konferansın metni olan bu küçük kitap (25 s.) bir Batı dilinde "Türk Sanatı" başlığıyla yayımlanmış ilk eserdir.

S. Eyice'nin aktardığına göre Macar Enstitüsünde bu kitaptan başka Türk mimarları hakkında monografilerin yazdırılması, Gelibolulu Mustafa Alî'nin "Menakıbı Hünerverân" ile Cafer Efendi'nin "Risale-i Mimariye" gibi eserlerinin Macarca yayımlanması tasarlanmıştı.

Enstitüde bir seri olarak basımı gerçekleştirilen eserlerden Yunan sanatı ve Budin'in Türklere banş yoluyla teslimi konulu iki kitap (J. H. Mordtmann. *1526 Yılında Budin'in Teslimi Hakkında,* 1918; Hekler Antal [Anton Hekler], *Yunan Sanatında İlah İdeali ve Portre,* 1917) dışında, doğrudan doğruya İstanbul ile ilgili Kos Karoly'nin (Kari Kos) *İstanbul Şehrinin Tarihi ve Mimarisi* (1918) adlı eseri ile Gyula Moravcsikîn bir eseri *(Aziz Ladislaus'un Kızı ve İstanbul'da Pantokrator Manastırı,* 1923) yayımlanabilmiştir.

I. Dünya Savaşının Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlanması üzerine, Ekim 1918'de kapatılan enstitünün çoğunluğu İstanbul üzerine olan kitapları önce Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde muhafaza edilmiş, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Macar hükümetinin bağışı olarak Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ne intikal etmiştir.

Bibi. O. Aslanapa, 'Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişmesi", ***Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Cumburiyet'in 50 Yılma Armağan,*** Ankara, 1973. s. 120-127; S. Eyice, "Arkeoloji Enstitüleri", ***İSTA*** II, 1021-1025: G. Feher, "Macar Sanatında Görülen Türk Etkisi", ***Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,*** II, İst., 1969, s. 205-213; H. Glück, "Türk Sanatı", ***Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi,*** Ankara, 1974, s. 151-162; A. Hekler, ***Institut scientifique Hongrois de Constantinople,*** Budapeşte, 1921.

YAŞAR ÇORUHLU

MACUNCULAR

Macuncular, eski İstanbul'un en ilginç esnaflarındandı. Başlarının üzerinde yuvarlak olarak yapılan ve dilimlere aynlmış, koni biçiminde bir kapakla örtülmüş macun tepsisini taşırlardı. Satış yapacakları yerde tahtadan tepsi altlığını açarlar, başlarının üstündeki tepsiyi de bunun üzerine koyarak "Haydi... Tatlı macunlar yiyelim, tatlı şarkılar dinleyelim" diye bağırarak çoğunluğu çocuk olan müşterilerini toplamaya çalışırlardı.

Macunların sakızlı, bergamotlu, tarçınlı. güllü, naneli, erikli, limonlu olmak üze-

Eski bir kartpostalda macuncu (sol) ve günümüzde sayıları çok azalmış olan macun satıcılarından biri.
Nuri Akbayar koleksiyonu (sol), Ahmet Kuzik, 1994

re yedi çeşidi bulunurdu. Macun, ince bir tahtanın ucuna "macun mablağı" denilen bir nevi ıspatulayla döndüre döndüre sarılarak müşteriye verilirdi. Macun tepsileri çoğu zaman ışıl ışıl kalaylı olurdu. Ama büyükler, çocuklarına ekşimtırak bir tadı olan erikli ve limonlu macunu almamalarını söylerlerdi.

Macuncular, mahalle aralarından başka bayram günlerinde bayram yerlerinde, diğer zamanlarda Yeni Cami ve Galata Köprüsü çevresinde bulunurlar, ramazanın gelmesiyle diğer seyyar satıcıların yaptığı gibi Şehzadebaşı'na taşınırlardı.

Macuncuların çoğu Çingeneydi. En önemli özellikleri, sıradan bir gezgin satıcı olmaktan çok belki de İstanbul'da müzik eşliğinde satış yapan tek esnaf olmalarıydı. Macuncu âdeta bir incesaz takımıyla gezer, malını satacağı yere geldiğinde arkadaşlarıyla bilinen şarkıları çalarak geldiğini herkese duyurmuş olurdu. Macuncuların en çok rağbet ettikleri saz klarnet olmakla beraber, ud, keman, kanun gibi sazlar da bulunurdu. Eskileri, daha çok klasikleşmiş fantezi havalan çalarlardı. Daha yakın dönemlerde incesaz ve Türk müziği çalgıları, yerini "bugle" denilen üç anahtarlı pirinç boruya bırakmıştır.

Askeri bandolardan çıkmış bazı kimseler, macunculuk yaparlar ve buralarda öğrendikleri genellikle halkın kulağına yabancı olan havalan çalarlardı. Bazen de Cezayir, İzmir, Selanik, islahiye marşlanm, birtakım polkaları ve kantoları da çalarak macunlarını satmaya uğraşırlardı.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamede,* macuncu esnafının 300 dükkân, 500 usta olduğunu yazar. IV. Murad'ın Bağdat seferi dolayısıyla düzenlenen ordu esnafı alayının geçişinde macuncular, belki de birçok ticaret sahasında olduğu gibi kendilerince önemli olabilecek "sekiz" çeşit macunla geçiş yapmışlardır. Besbase, kebabe, tarçın, darıfilfil, kakule, havlıcan, ödülkahir ve zencefil cinsi macunlarını gümüş hokkalar içine koyarak isteyenlere vermişlerdir. Son dönemlere kadar faaliyet göstermiş olan ve müşteri olarak da çocuklan seçen macuncuların 17. yy macuncularryla bağlantıları yoksa da mesleğin sürdürücüleri olmuşlardır.

Macuncular, 19601ı yılların sonlarına kadar eskisi gibi rağbet görmeseler de yine görülebiliyorlardı.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 532; O. C. Kaygılı, "İstanbul'un Artık Kaybolan Tipleri: Macuncu", *Yedigün,* I, S. 24 (23 Ağustos 1933), s. 12; Şehsuvaroğlu, *İstanbul, 217;* S. M. Alus, "Ayak Esnafi (Macuncu)", *İSTA,* III, 1406; "Nerede O Eski Macuncular", *Hürriyet-Kelebek* eki, 9 Mayıs 1982, s. 3.

UĞUR GÖKTAŞ

MAÇKA PALAS

Şişli ilçesi Harbiye Mahallesi'nde, Maçka Caddesi ile Bronz Sokağı'nm kesiştiği yerde, no. 35-41'de bulunan apartman.

Teşvikiye'den Maçka'ya doğru inerken sağ kolda bulunan yapının yerinde geçen yüzyılda, Abdülmecid'in (hd 1839-1861) torunu Münire Sultan'ın sarayı bulunmaktaydı. Maçka Palas 1922'de Türkiye'ye demiryolu müteahhitliği yapmak üzere gelen Vincenzo Caivano tarafından, İtalyan asıllı mimar Guilio Mongeri'ye yaptırılmıştır. 1849'da İstanbul'a göçen İtalyan Levanten bir ailenin torunu olarak bu kentte doğan Mongeri, I. Ulusal Mimarlık Dönemi olarak tanımlanan mimarinin öncü mimarlarındandır. Milano Brera Akademisi'nde öğrenim gören Mongeri, Maçka Palas'ı Milano palazzolarınt andıran bir mimari anlayışın etkisinde inşa etmiştir. Bu yapıda, bütün dekoratif elemanları ön cephede toplamıştır. Kuzey cephesi, 1993'te Türkiye İş Bankası Milli Reasürans TAŞ Genel Müdürlüğü binasının inşa edilmesiyle artık görülememektedir.

Maçka Palas
Nurdan Sözgen/ TETTV Arşivi, 1994

50 m'ye varan anıtsal ve simetrik cadde cephesi, yapıldığı dönemde teras olarak kullanılan bölüm ile birlikte yedi katlıdır. Birinci bodrum katı ve zemin kat iri kesme taş kaplama kullanılarak belirtilmiştir. Yapıya, bu iki kat uzunluğunca açılmış olan yuvarlak kemerli dört kapı ile girilmektedir. Bu dört giriş dışında Bronz Sokağı'ndan geçilen bir yan kapı daha mevcuttur ve buradan ikinci bodrum katının bahçe kapılarına ulaşılmaktadır. Sıvalı olan diğer kat cephelerinde çeşitli dekoratif bezemeler kullanılmıştır.

Volta döşemeli kagir sistemde inşa edilen yapının cadde cephesi, pencere ve balkon düzenlemeleri ile kabara ve çiçek salkımlarından oluşan bitkisel bezemelerle belirginleşen, dört modüle ayrılmıştır. Bronz Sokağı'na doğru arazinin eğimli olması nedeniyle, giriş kapılarından farklı sayılardaki mermer basamaklarla karo mozaik döşeli küçük antrelere, buradan yine farklı sayılardaki basamaklarla sağdaki camlı küçük resepsiyon mekânlarına ulaşılır. Maçka Palas'a gelen ziyaretçilerin karşılandığı ve sürekli bir görevlinin bulunduğu bu mekânlardan dördüncü blokta, dairelerinde telefonu olmayan kiracıların kullanımına ait bir de telefon bulunmaktaydı. Günümüzde bu mekânlar çöp odaları olarak kullanılmaktadır. Resepsiyonların karşısındaki kapılardan, dar merdivenlerle inilen kapıcı dairelerine ulaşılmaktadır. Bu küçük antrelerden mermer basamaklarla merdiven holüne geçilir. Burası, soldaki merdivenlerle üst katlara, sağdakilerle alt katlara açılmaktadır .Dönemeçli merdivenlerin ortasına yerleştirilmiş olan asansör kabini çift kapılıdır. Apartmanın yapıldığı dönemde, içinde koltuğu bulunan pirinç korkuluklu asansör, şık bir bölüm oluşturmaktaydı.

Blokların her katında ikişer daire vardır. 64 geniş dairede salonlar cadde cephesine,uzun bir koridora açılan çeşitli büyüklükteki dört oda aydınlıklara, iki yatak odası ise arkaya bakmaktadır. Bodrum katlarındaki daireler daha farklı planlanmış olup birkaçı günümüzde işyeri olarak düzenlenmiştir. Bronz Sokağı'na cephesi olan dördüncü bloktaki üst iki katın daireleri ise diğerlerinden daha büyüktür. Apartmanın antreleri ve daire tavanları orijinal kartonpiyer dekorasyonludur. Kiracılar tarafından genelde yenilenmiş olan mutfak ve banyo bölümleri, bazı dairelerde halen mevcut mutfak davlumbaz ve kuzineleri ile banyo küvetleri gibi detaylarla yapıldığı dönemi yapsıtmaktadır. Oldukça gelişmiş bir teknoloji kullanılarak inşa edilmiş olan yapının, radyatörleri, havagazı ile çalışan bakır şofbenleri, su tesisatında kullanılan armatürleri, kapı ve pencere ispanyoletleri gibi birçok malzemesi İtalya'dan getirtilmiştir.

Maçka Palas'ın arka bahçesi, çocukların kapıcılar nezaretinde günün belli saatlerinde oyun oynadıkları bir alandı. Meyve ağaçları, çiçek tarhlan, tenis kortu ve bir serası bulunan bu bahçede ayrıca apartmanın her ihtiyacını karşılayan görevlilerin yaşadığı müştemilat binaları da bulunmaktaydı. 1972'de İbrahim Polat tarafından satın alınan bahçede Polat Palas, tenis kortunun bulunduğu yerde ise bir otopark yapılmıştır.

Yapı cadde cephesinde üç bölüm olarak düzenlenmiştir. Taş kaplama ilk iki kat, ikinci bölümden kabartmalarla bezenmiş ince bir bordürle ayrılmıştır. Birinci bodrum katlarının dikdörtgen söveli pencereleri oldukça sadedir. İşyerine dönüştürülen bazı dairelerde bu pencereler kapı açıklıkları olarak düzenlenmiştir. Giriş katlarının yuvarlak kemerli pencereleri ise küçük kabartmalarla bezeli profilli sövelerle üç bölüme ayrılmıştır. Kapıların yuvarlak kemer-

lerinde olduğu gibi kemerli pencerelerinde de iri kilit taşları kullanılmıştır, ikinci bölüm dört kat yüksekliğinde olup üstte dekoratif taş konsollarla desteklenen geniş bir kornişle sınırlanmıştır. Bu bölümün ilk üç katı yalın dikdörtgen söveli, son katı ise yuvarlak kemerli balkon açıklıkları ile belirtilmiştir. Küçük taş konsollara oturan balkonlar üçüncü katta taştan korkuluklarla, diğerlerinde sade, dökme demirden parmaklıklarla açılmaktadır. Taş korkuluklar profilli olarak işlenmiş olup kapı üzerlerine gelen bölümlerde, etrafı kabartmalarla süslü oval kartuşlar mevcuttur. Balkonların arasında çiçek ve yaprak kabartmalı pilastrdan oluşan düşey bantlar kullanılmıştır. Bu bantlar 4-5. katların aralarında kabaralarla zenginleştirilmiştir. Altıncı katın balkon kemerleri hizasında, gül motifli ince bir bordur bütün cephede izlenebilmektedir. Cephenin üçüncü bölümü biraz geri çekilmiştir; düz başlıklara sahip kırmızı mermer sütunlarla ayrılan dikdörtgen söveli ikiz pencere dizileri ve bunların arasındaki çiçek salkımlı düşey ince bordürlerle süslü, tek bir kattan oluşur. Günümüzde dairelere dönüştürülen en üst kat çamaşırlık ve teras bölümüdür. Cephesi, düz sütunlarla bölünen pencere dizileriyle oluşturulmuştur.

Hiçbir dekoratif elemanın bulunmadığı arka cephe oldukça sadedir. Her dairenin, dışarı çıkan dökme demir korkuluklu birer balkonu ve dikdörtgen düz söveli birer penceresi mevcuttur.

Maçka Palas'ta yaşayan tanınmış kişiler arasında Abdülhak Hamid Tarhan, Kerime Nadir, Celal Bayar, Turgay Seren sayılabilir.

Bibi. M. Ayaşh, *Dersaâdet,* İst., 19"7 5: C. Can. "istanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993.

YASEMİN SUNER

MAÇKA PARKı

Beyoğlu İlçesi Harbiye Mahallesi sınırları içindedir.

Maçka, Dolmabahçe sırtları, Teşvikiye ve Beşiktaş arasındaki alanı kaplar. Bugün çevresinde AçıkhavaTiyatrosu, Askeri Müze, İstanbul Teknik Üniversitesinin gösterişli taş binası (Maçka Silahhanesi). Cemal ReşitReyKonser Salonu, Hilton, Maçka ve Swiss otelleri. İnönü Stadyumu gibi tesisler yer almaktadır.

1940'lara kadar bir bölümü bostan, Dolmabahçe yakınında ise gazhanenin havagazı deposu ile yanında Küçük Çiftlik Gazinosu'nun yer aldığı bir arazi görünümündeki alan H. Prost'un hazırladığı planda "2 No'luPark"olarakyeralmıştı. Ancak parkın düzenlenmesi uzun yıllar gerçekleştirilemedi. 1966'da Belediye Başkanı Haşim İşcan(->) parkın ilk çekirdeğini oluşturmak üzere Park ve Bahçeler Müdürlüğünde görevli, park ve bahçe tanziminde uzmanlaşmış, orman yüksek mühendisi ve peyzaj mimarı Doğan Bayraktarı görevlendirdi. Park. Dolmabahçe'den Harbiye ye doğru yükselen Kadırgalar Vadisinin yukarı kısmında, kısmen ağaçlık olan bir yerde kurulmuştu. Çevresi üç taraftan, Kadırgalar Caddesi, Küçükçiftlik Park YoluveOperatörM.Kemal Öke Caddesi ile çevriliydi; yaklaşık 4-5 hektar yüzölçümlünde bir alana sahipti. Çok kısa bir sürede bitirilen parkta kademeli oturma mekânları, gezi yolları, çocuk bahçeleri, bisiklet parkuru, taşlarla örülmüş kademeli havuzlar vardı. Ayrıca çocuklar için bir tren rayı döşetildi, lokomotifi getirilemediği için çalıştırılamadı.

Park çok güzel düzenlenmişti ve önceleri çok bakımlıydı ve çevrenin rekreasyonel gereksinimini büyük ölçüde karşılamıştı. 1970-1971'de İstanbul Hayvanat Bahçesi'niplanlamaküzere Bonn Üniversitesinden davet edilenProf. Dr. Gustav Allinger, incelemeleri sırasında Maçka Parkı'nı dagömıüşveson derecede beğenmişti. Ancak park zamanla kendi haline terk edilmiş, bakımsız kalmış, halkın içinde dolaşmaya korktuğu bir yer haline gelmişti.

1985'te Büyükşehir Belediyesi Başkanı Bedrettin Dalan'ın girişimi ile Maçka Parkı, ingiliz peyzaj mimarı Mr. R. Sturdy ve ekibi tarafından. Kadırgalar Vadisinin iki yamacına yayılacak genişlikte yeniden planlanmış; ancak uygulanması mümkün olamamıştır. Daha sonra, istanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesinden Prof. Dr. Hande Suher'in başkanlığında oluşturulan bir ekibin hazırladığı park alanı, Büyükşehir Belediyesi Başkanı Nurettin Sözen döneminde (1989-1994) uygulanmaya konmuş ve 1993'te "Maçka Demokrasi Parkı" adı ile halka açılmıştır. Parkın kuzey, güney, doğu ve batı olmak üzere dört giriş kapısı vardır. Parkın genel yüzölçümü yaklaşık 18-20 hektar kadardır; iyi işlenmiş taş duvar ve demir parmaklıklarla çevrelenerek emniyet altına alınmıştır. Çevre duvarlarının uzunluğu yaklaşık 2,3 km kadardır. Parkın ortasından Kadırgalar Caddesi geçmektedir; parkın iki yakası Kadırgalar yaya köprüsü ile birbirine bağlanmaktadır.

Parkın güneyi, İnönü Stadyumu'ndan kıvrılarak Maçka'ya çıkan Bayıldım Caddesine kadar uzanır; doğu sınırı ise Maçka Caddesi ve Operatör M. Kemal Öke Caddesine dayanmıştır; kuzey kapısı ise Kadırgalar Caddesi ile Operatör M. Kemal Öke Caddesinin birleştiği yerdedir. Parkın batı sınırı da Açıkhava Tiyatrosu, Hilton Oteli ile İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi binasının (Taşkışla) eteklerine kadar dayanır. Parkın güney kenarında boş havagazı deposu ile Küçük Çiftlik Gazinosu'nun yerine kurulmuş lunapark bulunmaktadır.

Park içerisinde kapalı kahveler (Boğaziçi Kahvesi, Dolmabahçe Kahvesi, Sera Kahvesi ve Çam Kahvesi), spor ve çocuk oyunalanları;gösterihavuzları, koşu parkurları, ilkyardım ve spor kulübü, sanatçılar avlusu (sanat galerisi, sanat işlikleri, açık sergiler) bulunmaktadır. Parkın doğu ve batı yamaçları üzerinde tesis edilen teleferik hattıyla Kadırgalar Vadisi üzerinden geçilerek, park havadan da izlenebilmektedir.

Park, ağaç ve çalı türleri açısından oldukça zengindir: Oldukça büyük boy ve çaplara ulaşmış ağaçlar, örneğin gladiçya, gümüşi ıhlamur, atkestanesi, çınar, dişbudak ve sófora, erguvan, gülibrişim ve yalancı akasya, karakavak ve akkavak, sakızağacı, Japon kurtbağrı, çitlembik, kızılcam, fıstıkçamı,ehramiservi,maviseıvi, Toros sediri, Himalaya sediri, kokar-ağaç, dağ akçaağacı 1966'da tesis edilen Maçka Parkı'ndan kalan ağaçlardır.

Bunlardanbaşka, son yıllarda geniş alanlar üzerinde büyük gruplar halinde çok pahalı, kıymetli ve nadide ağaç ve çalı türleri, bodur ardıçlar, porsuklar, mavi ladinler, mavi sedirler, orman gülleri *(Rhododendr*ow'lar), Amerikan sığla ağaçları, konik ladinler, zakkumlar, bodur pittosporumlar, kartopunun değişik türleri, yalancı servilerin kültivarlan, kırmızı yapraklı süs erikleri, ateş dikenleri, dağ muşmulaları *(Cotoneaste f\er),* huşlar, ılgınlar, Avrupa fidanlıklarından getirilerek dikilmiştir.

Ancak bunların büyük çoğunluğu sulanmadığı, gerekli şekilde bakılmadığı için kurumuştur; kurumaya terk edilmiştir. Birçokları otlar arasında kaybolmuştur. Parkta piknik yapanların, genç fidanların dikildiği alanlarda top koşturanların sayısı fazladır. Bir an önce parkın denetim altına alınması, dikilen genç fidanların her türlü bakımı ve korunması için çaba gösterilmesi gerekmektedir.

FAİK YALTIRIK

Maçka Demokrasi Parkı'ndan bir görünüm. *Hazım Okurer. 1994*

MAÇKA SİLAHHANESİ

Şişli İlçesi'nde, Maçka'da, Maçka Caddesi üzerindedir.

1955'te İstanbul Teknik Üniversitesinin (İTÜ) kullanımına verilen bina, bu üniversitenin Maçka Kampusunun ana binasıdır. Önce kimya, metalürji ve maden fakülteleri için kullanılan bina, yine İTÜ'nün ilgili birimlerince kullanılmak üzere 1993'ten bu yana onarılmaktadır. Binada ayrıca İTÜ'nün kullanımı ile sınırlı olmayan ve çeşitli kültürel ve sosyal etkinliklere açık olan Prof. Nezih Eldem'in tasarımı büyük bir oditoryum (Maçka G" Amfisi) bulunmaktadır.

Günümüzde İTÜ'nün kullanımında bulunan Maçka Silahhanesi binası. *Nurdan Sözgen/ TETTV, 1994*

Maçka Silahhanesi, 1873'te Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından mimar Sarkis Balyana yaptırılmıştır. 1875'te Peıtevniyal Valide Sultan tarafından açılan bina Cumhuriyet döneminde bir süre askeri müze deposu olarak kullanılmıştır. İTÜ'nün kullanımına geçip eğitim yapılarına dönüştürülürken dış duvarları korunup içi bütünüyle değiştirilmiş ve bu değişim ne yazık ki rölevelerle belgelenmemiştir. Yapının ilksel durumuna ait proje, plan vb bir görsel belge de henüz bulunamamıştır. Dolayısıyla yapının iç düzeni, plan şeması ve strüktürü hakkında bilgi edinilememektedir. Yalnızca bazı sözel anlatımlardan yapıda dönemin ileri inşa tekniklerinin kullanıldığı, içeride dökme demir ve çelikten bir strüktür sisteminin kurulduğu ve buna kagir bir dış cephe giydirildiği öğrenilmiştir. Bu anlatımı doğrulayıp ayrıntılandıran bir belge yoktur.

Yapı için tek görsel belge. Venedik'te Prof. Güreğyan arşivinde bulunduğu belirtilen bir cephe çizimidir. Silahhanenin güney cephesini gösteren bu çizim, gerçekleştirilmiş olan yapıya büyük ölçüde uymaktadır. Mevcut yapıyla çizim arasındaki tek ayrım, çizimde giriş ekseni üzerinde ve iki yanında bulunan kubbelerdir. Silahhanenin neoklasik tasanmına pek de uymamış olan bu kubbelerin uygulamada kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü gerek İstanbul Üniversitesi Arşivi *Yıldız Albümleri*'ndeki, gerekse *Servet-i Fünun*'da.-ki diğer fotoğraflarda bu kubbeler mevcut değildir ve yine yapının. 1892de geçirdiği bilinen onarımında da büyük bir değişiklik yapılmadığı sanılmaktadır.

Maçka Silahhanesi, yalnız yapıldığı dönemin değil, bugün bile İstanbul'un sayılı anıtlarından biridir. Büyük boyutu, pahalı ve özenli yapımı, tasarımındaki seçkin sadelikle ayırt edilen bir yapıdır. Dönemin yayın organlarında İstanbul'un bu ilk ve tek silahhanesinin yapımı ile Abdülaziz'in doğrudan ilgilendiği nakledilmektedir.

Silahhane binası, büyük bir dikdörtgen zemine oturmaktadır. Kitlenin içerde de büyük bir değişikliğe uğramadığı varsayılırsa. planda ana girişe göre orta aksın iki yanında simetrik bir çift orta avlu çevresinde biçimlenen bir ana şemadan söz edilebilir.

Maçka Caddesi'ne bakan güney cephesinde yüksek bir bodrum kat üzerinde iki katlı olan yapı, eğim farkından ötürü arkada kuzey cephesinde bodrum üzerinde üç katlıdır. Tümüyle kâgirmalzemeden inşa edilmiştir. Kitlesinin ve cephelerinin aksiyal ve simetrik bir kurgusu vardır. Simetrik kurgu, köşeleri tutan üç kat yüksekliğinde kule kitleleriyle vurgulanmıştır. Yapının halen kullanılan güney ve batı girişleri geniş ve yüksek merdivenleriyle simetri eksenini belirtirler. Yapının uzun kenarı üzerindeki güney cephesinde giriş bölümü de öne doğru çıkmalaryaparakve iki yanda birer akslık yükseltilerle belirtilerek ekseni bir kez daha işaret ederler. Bu işaret, girişin tam üstündeki bayraklı ve tuğralı armalarla güçlendirilir.

Aslında güney cephesi, bu büyüklük ve uzunlukta bir cephe düzeninin kurgulanması konusunda mimarlık açısından önemli dersler içermektedir. Silahhane örneği, bu tür anıtsal yapıların, özellikle o yıllarda İstanbul'un büyük, uzun ve sürekli cephe içermeyen kentsel dokusuna entegrasyonunu sağlamada, cephede ve kitlede küçük ileri geri oynamaların son derece önemli rolüne işaret eden bir uygulamadır.

Güney girişi, dört çift farklı yüzeyle oluşturulmuştur. Yüzeyler, köşelerde kullanılan geniş derzli taşlardan pilastrlarla belirlenmektedir. Düşey bir çizgileme yapan bu pilastrlar, cepheyi boydan boya kat eden yatay kornişlerin bağlayıcı çizgisini tutarlar ve dikkatli ve ölçülü bir öne çıkışla yatay sürekliliği dengelerler.

Giriş, en ön plandaki yüksek kolosal kapısı, yüksek pencereleri, armaları ve balkonu ile resmi görkemi biçimlendirir. İkinci kattaki balkona açılan ve özgün kullanımında muhtemelen padişaha ayrılmış olan salonun pencereleri, cephenin bütün diğer pencerelerinden farklı olarak profilli yatay kemerlerle işaret edilmiştir.

Cephede, giriş bölümü ile köşe kuleleri arasında tam ortada üç pencere aksını içeren bir bölüm, öne doğru bir çıkma yapmaktadır. Uzun cepheyi bölen bu çıkma da, kitledeki diğer çıkmalar gibi, dairesel kemerli yüksek pencerelerle ayırt edilmiştir. Cephenin geride kalan ana bölümünde pencereler, birinci katta kemerli, ikinci katta düz atkılı ve üstte sade bir kornişle belirtilmiş öğelerdir.

Aslında belirtilen kurgu özelliklerinin yamsıra, bu anıtsal yapıda daha pek çok tasarım özenine rastlanmaktadır. Örneğin taş kaplama düzeninde dekoratif biçimlenmeler dışında başlıca iki teknik kullanılmış; cephenin geri çekilmiş yüzeyleri yanaşık derzli taşla kaplanırken, tüm pilastr ve pencere söve ve kemerleri derzlendirilmiş taşla işlenerek belirginleştirilmiştir. Bu ayrım, kaplamanın veya taş kullanımının binanın düşey akslarını vurgulama işlevine katılmasını sağlamaktadır. Taşların derzlenme oyukları düz ve temizdir.

Bir diğer özen ve dikkat noktası da korniş kullanımına ilişkindir. Düşey aksların belirli malzeme ve tekniklerle belirtilmesine karşılık yapının yatay çizgileri, birbirine eklenerek genişletilmiş, zenginleştirilmiş profilleri olan kornişlerle biçimlendirilmiştir. Kornişler aşağıdan yukarıya doğru bir genişleme ve zenginleşme eğilimi gösterirler. Belirli profil birimleri yinelenerek veya yeni birimlerle birleşerek genişleyen yatay şeritler meydana getirirler. Bu korniş hiyerarşisi, sıradan veya amatörce olmayan programlı ve akademik bir biçimlendirmeyi gösterir.

Aynı akademik nitelikli düzenlemeyi, binanın pencere biçimlerinin programlanmasında da görmek olasıdır. Pencere biçiminin seçimi, binanın iç gerekleri ve işlevi yerine cephe düzenlemesine bağlı görünmektedir; mimari elemanlardaki çeşitlenme için de öğretici örnekler vermektedir. Giriş katı pencereleri yüksek ve daire kemerlidir. Aynı pencere tipi üst katta köşe kulelerinin çıkma yapan yüzlerinde de kullanılmıştır. Kulelerin geri kalan yüzlerinde ise üstü kornişli düz, küçük ve dikdörtgen pencereler vardır. Bu tip ayrıca, üst katın geri çekilmiş bütün yüzeylerinde kullanılmaktadır.

Pencereler, mimari ve dekoratif elemanlardaki çeşitlenme için de zengin örnekler oluşturmaktadır. Örneğin daire kemerli pencereler giriş katında derzlendirilmiş kemer taşlarıyla örülmekte, üst katta ise profilli şeritlerle çevrelenmektedir.

Maçka Silahhanesi, neoklasik üslubunun ötesinde Abdülaziz döneminin belki de en akademik nitelikli mimari örneklerinden biridir.

Bibi. S. Eyice, "İstanbul", ***İA.*** V/2, 1214/110-111: Tuğlacı, ***Balyan Ailesi,*** 324.

AFİFE BATUR

MADENLER

İstanbul İli sınırları içinde kalan bölge maden bakımından hayli fakirdir. Cevher olarak, Sarıyer'in Maden semtinde pirit (demirsülfür), bakır, hattâ altın ve gümüş ihtiva eden seriler bulunmakla birlikte, bunların işletilmesi rantabl olmadığından maden yatağı olarak kabul edilemezler.

İstanbul İli alanı sedimanter (tortul) formasyonlardan ve onların yüksek ısı-basınç altında başkalaşıma uğramalarıyla oluşmuş kimi metamorfik serilerden (özellikle killi şistler) meydana gelmiştir. Manganez sayılmazsa, metal cevheri anlamında madenleri yoktur; buna karşılık yüksek evsafta olmayan kömüre (turba, linyit) sahiptir. Kentte elde edilen maddeler, esas olarak inşaat malzemesi sayabileceğimiz türdendir. Bu bakımdan çok miktarda taşocağı vardır.

Kalker, kumtaşı, kuvarsit, mermer, kil, kaolen, döküm kumu, perlit doğadan elde edilen, ya doğrudan kullanılan veya bir miktar işlendikten sonra (kiremit, briket, kireç, çimento vb halinde) inşaatlara sevk edilen malzemelerdir. Mavi kalker denilen ve paleozoik devirden (yaşı 600-230 milyon yıl) kalma kireçtaşı türünün dayanıklılık düzeyi yüksek olduğundan özellikle mıcır elde edilmesinde aranan bir taştır. İnşaatlarda doğrudan ya da dolaylı (kısmen işlenmiş olarak) kullanılan kum ve çakıllar çoğunlukla neogen devre **(26** ile 2,5 milyon yıl) aittir. Aranan bir başka kalker türü de, gene neogenin kaim plakalar halinde çıkartılan maktralı kalkerleridir. Kuvars taşı da denilen kuvarsitler kırıklı olduğundan, daha çok öğütülerek izolasyon malzemesi olarak kullanılmaktadır.

İstanbul'un iskân edilmemiş yörelerinde kontrolsüz şekilde açılan çok sayıdaki taşocağı, peyzajın bozulmasına yol açmıştır. Boğaziçi sırtlarının orada-burada tıraşlanmasıyla (floranın toprak örtüsünün ve doğal yamaç eğiminin yok edilmesi) yapılan çirkinleştirmeler ya da Haydarpaşa ikinci mendireğinin inşaatı sırasında taş elde edelim diye Sivriada'nın profilinin sorumsuzca tahrip edilmesi bu örnekler arasındadır.

İstanbul'un sanayide kullanılan yer zenginliklerine gelince, bunlar arasında cam ve seramik endüstrisini, dolayısıyla kuvarsit ve kaoleni başta saymak gerekir. Arnavutköy, Şile ve Ağaçlı yörelerindeki kil ve kaolenler, 1990'lara değin ülkenin bellibaşlı rezervleri arasında idi. Bu rezervlerden çıkarılan hammaddeler esas olarak tuğla-kiremit fabrikalarında işlenmiş, üretilen malzemenin de büyük çoğunluğu İstanbul'da harcanmıştır. 1990'lı yılların ilk yarısında İstanbul nüfusunun yılda 500.000 arttığı düşünülürse, sözü edilen rezervler artık eskiden olduğu kadar bol değildir.

Yapılaşmanın büyük boyutları nedeniyle İstanbul'da inşaat sektörü, bellibaşlı endüstri dallarından birini oluşturur. Kentin çevresinden elde edilen kaolen, kil, marn, alçıtaşıve tras, çimento fabrikalarında ana madde, aynca kâğıt, cam, şeker, metalürji ve kimya endüstrilerinde çoğunlukla da küçük işletmelerdeki üretimde yardımcı madde olarak kullanılmaktadır.

Kuvarsit ise cam sanayiinin hammaddesi olan kuvarsın elde edildiği sedimanter kayaç türü olarak tüm Türkiye'de olduğu gibi İstanbul'da da boldur.

İstanbul'da mermer yakın yıllara değin çok az da olsa (iki ocakta) çıkartılmaktaydı, şimdi yok denilecek kadar azalmıştır, buna karşılık il dışından gelen mermeri işleyen üniteler çoğalmıştır.

Yeraltı kömürü diyebileceğimiz turp (turba) ya da linyit yatakları ise daha çok kentin batısında, kuzeybatısında ve kuzeyindedfr. Kemerburgaz, Eyüp ve Şile'de çeşitli linyit ve diğer doğal kömür ocakları bulunmaktadır. Yalova'da da bir miktar linyit vardır.

İstanbul İli'nin, metalik cevher anlamındaki işletilir yegâne madeni olan manganez ise Çatalca ve Silivri'de elde edilmektedir.

İSTANBUL

MÂDİYÂN OĞLU YANKO EFSANESİ

Mâdiyân Oğlu Yanko (Yanko İbni Mâdiyân), Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'de anlattığına göre İstanbul'u Hz Süleyman ve oğlu Rehboam'dan (Rehoboam) sonra üçüncü kez bina eden hükümdardır.

Hz Âdem'in yeryüzüne düşmesinden 4.600 yıl sonra hükümdar olan Yanko, Hz İshak'ın soyundan gelir. Rivayete göre kısraktan (mâdiyân) doğduğu ya da kısrak sütüyle beslendiği için bu adla anılmıştır.

Evliya Çelebi, Mâdiyân Oğlu Yanko'yu yeryüzünü hükmü altına alan dört eski padişahtan birisi olarak kabul eder. Buna göre, mümin olmayıp "edyân-ı bâtıla" üzre amel eden ve 600 yıl yaşayan Yanko, yeryüzünde yeni şehirler kurmaya istekli bir hükümdarmış. Kâh Arz-ı Mukaddes'te (Filistin) kâh Makedonya'da kalan Yanko, bir gün tahtında oturup yiyip içerek sarhoş olmuş ve uykuya dalmış. Sabahleyin kendisini tahtı ile birlikte Saraybumu'nda bulup orada günlerce vakit geçirmiş. Cümle vezir, vükela ve komutanlarını basma toplamış ve Saraybumu'nun "âb ü hevâ"smdan çok hoşlandığı için buraya bir kale yapılmasını istemiş.

Kürdistan'a hükmeden Bahtnasr, Yanko'ya başkaldırıp Suriye, Filistin ve Mısır'da bulunan pek çok şehri yakıp yıkmış ve ahaliyi kılıçtan geçirmiş, Hz Ermiya (Yeremiya) ve Hz Danyali Safed şehrinde esir etmiş. Yanko, kardeşi Yenvan ve başveziri Kantor'u Bahtnasr üzerine göndermiş. İki tarafın askeri Karaman Sahrası'nda tokuşup Bahtnasr yenilmiş ve olağanüstü güzellik ve değerdeki hazinesi, malı ganimet olarak Yanko'ya gelmiş.

Mâdiyân Oğlu Yanko da, bu hazine ve mal ile ilk kurucusu Hz Süleyman'ın hatırasına hürmeten İstanbul'un surlarını yaptırmış. Kardeşi Yenvan ise Tuna Nehri'ni şehrin içinden geçirmeye çalışmış. Beşveziri Kantor'a Yedikule'yi, diğer vezirlerinden Silivrice'ye Silivri Kalesi'ni, Burgazice'ye Burgaz Kalesi'ni, Boğados'a Boğados Kalesi'ni, Erekliye'ye Ereğli Kalesi'ni, iki kardeş vezirlere Çekmece kalelerini (Büyükçekmece ve Küçükçekmece), Terkozice'ye Karadeniz Boğazı yakınlarındaki Terkos Kalesi'ni ve Yoroz adındaki patriğe Anadolu yakasında Kavak kasabasının ensesinde bulunan Yoroz (Yoros) Kalesi'ni inşa ettirmiş.

Yazdıklarını görüp işittiklerine, başka kaynaklardan derlediği bilgilere dayandıran Evliya Çelebi, Mâdiyân Oğlu Yanko'dan sonra da İstanbul'un kuruluş ve gelişmesine hizmet eden hükümdarları ve yaptıklarını anlatmış, yarı tarih yarı efsane özelliği taşıyan bu metinlerle şehrin kuruluşunu Hz Süleyman'a bağlamaya çalışmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 33-37.

İSTANBUL

MAGAKYAN, BEDROS

(1826, İstanbul - 1891, İstanbul) Ermeni asıllı tiyatro oyuncusu ve yönetmeni.

İlk işi kunduracılık olmakla birlikte Avrupa'dan gelen yabancı topluluklan izleyerek kendini geliştirdi. Yetişmesine ünlü yönetmen ve eğitici Nestor Noci de yardım etti. İlk Ermeni tiyatro topluluklarının kuruluşu sırasında o da vardı. Şark Tiyatrosu'nun ilk temsilinde de oynamış, daha sonra da Güllü Agop'un(->) topluluğuna girmiştir. Şark Tiyatrosu'nun 1864'te *Tercüman-ı Ahval* gazetesine verdiği bir ilanda, "makaddema komedya ve emsali oyunlar icra etmiş olan birinci derece oyuncularından Magakoğlu Bedros'ün bir grup kurarak Goldoni'den iki oyun oynayacağı yazılıdır.

Magakyan daha sonra Üsküdar'daki Aziziye Tiyatrosu'nda Serope Benliyan'la çalıştı. 10 kadar oyunda oynamış ve bunlardan çok azı ilgi çekmişse de asıl klasik sahne biçimine bağlı bir yönetmen olarak dönemine damgasını basmıştır. Özellikle 1872-1874 arasmda AtamyanveHratçya gibi seçkin sanatçılarla Ortaköy ve Beyoğlu'nda gerçekleştirdiği çalışmalar onun yönetmen ve yönetici olarak en parlak günleridir. Aznif Hratçya, anılarında Bedros Magakyan olmasaydı birçok seçkin Ermeni sanatçının yetişmeyeceğini söylemektedir.

1880'de topluluğunu hâlâ ayakta tutmaya çalışan Magakyan, daha sonra dönemin kanşık durumu ve rekabet yüzünden kunduracılığa geri dönmek zorunda kaldı. 1888'de son kez bir tiyatro topluluğu kurduysa da artık Ermeni tiyatrosu için ortam çok değiştiğinden tiyatro alanından çekildi. Yetiştirdiği yetenekli oyunculardan Atamyan yararına bir temsil düzenlemeye çalışırken öldü.

Magakyanin eğiticiliği yalnızca Ermeni sanatçılar üzerine olmuştur. Ermeniceye bağlılığı yüzünden Türkçe oyunlar sergilediği için Güllü Agop'a da karşı çıkmıştır.

Bibi. N. Akı, *Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi,* I, İst., 1989, s. 157-161; And, *Osmanlı,* 247-248; And, *Tanzimat,* 177; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989, s. 538-555; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I, İst., 1985, s. 389; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967.

RAŞİT ÇAVAŞ

MAĞLOVA KEMERİ

Kemerburgaz'ın 4 km kadar güneybatısındadır.

1554-1563 arasında İstanbul'a bol su temin etmek amacıyla inşa edilen Kırkçeşme Tesisleri'nin(->) en önemli yapısı Mağlova Kemeridir. İsale hattının doğu ve kuzey kolları başhavuzda birleştikten sonra tesisin ana galerisi Mağlova Kemeri'nin üzerinden geçer.

Mağlova Kemeri'nin adı hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Sadi Nirven bu adın Moğol Ağa'dan geldiği kanısındadır. 1542-1550 arasında İstanbul'u ziyaret eden P. Gilles'in(->) yazdığı Latince kitapta Mağlova Kemeri'nin bulunduğu Kydaros Deresi'ne (Alibeyköy Deresi) halk tarafından Mahleva dendiği belirtilir. *Tezkiretü'l-Ebniyeâe* ise, Mimar Sinan'ın yaptığı kemerler sayılırken, bu kemerden Mağlova veya Muğlava diye bahsedilir. *Tezkiretü 'l-Bünyan'da.* bu kemere Muallak Kemer denmektedir. 1563'te meydana gelen sel felaketinde yıkılan kemerler için tutulan resmi zabıtta ise kemerin adı Mağleve diye geçer. O halde kemerin adının Mahleve'den türetilmiş olduğunu kabul etmek gerekecektir.

Her önemli yapıyı Romalı veya Bizanslılara mal etmek eğiliminde bulunan bazı Batılı bilim adamları, Mimar Sinan'ın şaheseri olan bu kemere de İustinianos Kemeri adını takmışlardır. En küçük bir inceleme sonunda bu kemerin tamamen Osmanlı yapısı olduğu anlaşılır.

Olof Dalmanin 1933'te yayımlanan *Der Valens Aquädukt in Konstantinopel* adlı eserinde bu kemerin tamamen Osmanlı yapısı olduğu, bir tek taşının dahi eski dönemlerden kalmadığı belirtilmektedir. Zaten Mağlova Kemeri'nin konstrüksiyonu, kemerlerin mukarnasları, taş örgüsü, tezkirelerde kemer hakkındaki kayıtlar, sarf edilen paraları gösteren ayrıntılı bilgiler, tarihçilerin yazıları, şairlerin yazdığı şiirler bu kemerin Mimar Sinan tarafından yapıldığını, hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermektedir.

20 Eylül 1563'te İstanbul'da 24 saat sürekli, o güne kadar görülmemiş şiddette yağmur yağmış, meydana gelen sel felaketi büyük tahribat meydana getirmiştir. Hattâ I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) Halkalı civarında avda iken İskender Çelebi Çiftliği'ne sığınmış ve boğulma tehlikesi geçirmiş, selden Kırkçeşme Tesisleri'nin kemerleri de büyük hasar görmüştür. Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Arşivi'ndeki E. 12205 numaralı zabıtnamede bu sel baskınında Mağlova Kemeri ile Ayvat Kemeri'nin tamamen, Uzun Kemer' in ise 16 gözünün yıkıldığı, bütün ayrıntıları ile açıklanmaktadır. Buradan Sinan tarafından Mağlova Kemeri'nin ikinci defa tamamen ve yeni bir sistemle yapıldığı anlaşılmaktadır. Mimar Sinan'ın yaptığı Mağlova Kemeri'nin dünyada gerek mühendislik ve gerekse mimarlık bakımından eşi yoktur ve bu kemer Sinan'ın yaptığı en meşhur üç eserden biridir.

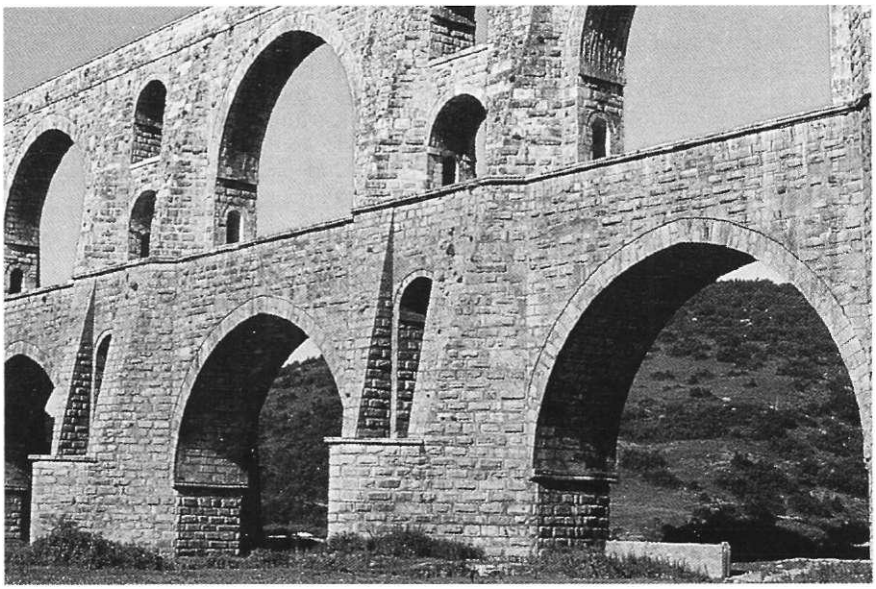

Mağlova Kemeri'nden bir görünüm.
Kâzım Çeçen, 1977

Kırkçeşme isalesinin ana galerisi Mağlova Kemeri'nin en üstünden geçer. Galerinin su ile temasta bulunan bölümü geçirimsiz bir sıva ile kaplanmış, üstü dairesel tonozla örülerek sal taşları ile çatı şeklinde örtülmüş, yanlarına saçaklar yapılmıştır. Suyun kemere giriş yerinden itibaren 50,65 m'lik bölümü trapez kesitli duvar olarak inşa edilmiş, fazla suların taşabilmesi için dolu savak da tertiplenmiştir. Mağlova Kemeri'nin tepe uzunluğu 258 m'dir. Orta bölümünde, alt katta **4** ve üst katta 4 olmak üzere 8 büyük göz, yanlarda ise dörderden 8 küçük göz vardır. Yapısı çok ilginç olan 5 ayağın üzerinde üçerden 15 hafifletme gözü yapılmıştır. Ayrıca yaya geçidinin giriş ve çıkış yerleri olan iki küçük gözle beraber Mağlova Kemeri'nin üzerinde toplam 33 göz bulunmaktadır. Alt taraftaki büyük gözlerin sivri kemerlerinin oturdukları üzengi taşının üstünden galerinin çatısının tepesine kadar olan yükseklik 28,21 m'dir. *Tezkiretü'l-Bünyan'da* Mağlova Kemeri'nin temelinin derinliği 13**,6** m olarak verilmektedir. Ancak dere yatağı zamanla dolduğu için bu derinliğin hangi noktadan itibaren alınacağı belli değildir. Temeldeki son genişleme üzengi taşmdan itibaren 5,30 m aşağıda olduğuna göre, temel derinliği bu noktadan itibaren alınacak olursa, Mağlova Kemeri'nin temelden yüksekliği **47,11** m olur. Bu yükseklik **16** katlı bir binamn yüksekliğine tekabül eder.

Roma ve Bizans dönemlerinde yapılan sukemerlerinin hepsinde duvar kalınlığı sabit alınmış ve dolayısıyla kemerlerin cepheleri düşey olarak inşa edilmiştir. Çok yüksek olan kemerlerde duvar kalınlığı kademeli olarak azaltılmış fakat yine düşey yüzlü yapılmış, bazı kemerlerde payandalarla yatay kuvvetlere dayanıklılık sağlanmıştır. Roma ve Bizans dönemlerinde yapılan kemerlerin yatay kuvvetlere mukavim olamayacağı aşikârdır. Nitekim bu kemerlerin yüksek olanlarından zelzele bölgesinde bulunanların hemen hepsi yıkılmıştır. İstanbul'da Roma İmparatoru Valens zamanında (364-378) yapılan Bozdoğan Kemeri'nin(->) de Şehzade Camii karşısındaki bölümü zelzelede harap olmuştur.

Sukemerlerinde trapez kesitli duvarlar ve ayaklar ilk defa Mimar Sinan tarafından yapılmış, yatay kuvvetlere hem dayanıklı hem de zarif bir sistem geliştirilmiştir.

Mağlova Kemeri'nde ise alınan tedbirler çok daha ilginçtir. Üst kemerlerde duvar kalınlığı 3,05 m, alt kemerlerde ise 4,5 m'dir. Bu yükseklikte biryapının zelzele ve rüzgâr gibi yatay kuvvetlere dayanması imkânsızdır. Mimara Sinan, kemerin ayaklarım aşağıya doğru iki ayrı piramit şeklinde genişleterek hem stabiliteyi sağlamış hem de ayakların ortalarına üçer kemer yerleştirerek bunları hafifletmiş, zarif fakat sağlam bir şaheser meydana getirmiştir. Alttaki dört büyük kemerin açıklığı İ6,75 m, üsttekilerin ise 13,45 m'dir. Bu konstrüksiyon tarzı da bugünkü statik bilgilerimize tamamen uygundur. Ayrıca kemerlerin üzengi noktasındaki yatay kuvvetler ayaklar içerisinde yapılan bağlantılarla karşılanmıştır. Yanlardaki kemerlerin açıklıkları 4,5 m civarındadır. Ayak kalınlığı aşağı doğru piramit şeklinde genişleyerek üst katta 7,70 m, selyaranların üzerinde 10,70 m olmakta, temelde ise 17,70 m'ye ulaşmaktadır. Buna rağmen yapılan genişleme kemerde hiçbir hantallık meydana getirmemiş, fevkalade zarif, dantela gibi görünen eşsiz bir mühendislik-mimarlık abidesi ortaya çıkmıştır. Küçük kemerlerin bulunduğu bölgede de duvar kalınlığı aşağıya doğru artırılarak zelzele ve rüzgâr kuvvetlerine mukavim trapez kesitli bir konstrüksiyon uygulanmıştır.

Sinan, yüzlerce eserini yapmayıp yalnız Mağlova Kemeri'ni yapmış olsaydı yine döneminin en büyük mühendisi ve mimarı olurdu. Bu kemer dünyadaki bü-

Mağlova Kemeri
Kâzım Çeçen. 7977

tün sukemerlerinin hiçbiri ile kıyaslanamayacak seviyede büyük bir abidedir.

Bugün Mağlova Kemeri alt tarafta yapılan Alibeyköyü Barajı dolayısıyla üzengi taşma kadar su altında kalmaktadır.

Bibi. O. Dalman, ***Der Valens Aquädukt in Konstantinopel,*** Bamberg, 1933; Meriç, ***Mimar Sinan;*** Nirven, ***İstanbul Sulan;*** Çeçen, ***Kırkçeşme.***

KÂZIM ÇEÇEN

MAHALLE BAŞKENT

Eski istanbul'un günlük hayatında mahalle düzeninin korunması, özellikle fuhuşla mücadele bakımından, bazı şartlarla mahalle halkına bırakılmıştı. Mahallelinin, "mahalle namusunu koruma" uğrunda şüpheli evlere yaptığı baskın yalnızca "fuhuş'ü "cürm-i meşhud" halinde tespite yönelikti.

Halk gözünde erkeksiz kadın ya da kadınlardan oluşan "hane halkı" hele hele doğma büyüme o mahalleden değilse her zaman şüphe ile karşılanır, gece gündüz gözetlenirdi.

Eve yabancı bir erkeğin girdiği tespit edilirse, mahalleli harekete geçerdi. Başlarında mahalle imamı(-0, yanında dönemine göre zaptiye ya da bekçiler olduğu halde mahallenin bir alay büyüklü küçüklü insanı, şüphenin derecesine ve hadisenin büyüklüğüne göre gürültü çıkararak eve yönelirdi. Maksat gürültüyü işiten mahalle halkının da kalabalığa katılmasını ya da en azından pencereye, kapı önüne çıkmasını temin etmekti.

İmam efendi önce yumuşak fakat yüksek sesle kapının açılmasını ev sahibesinden isterdi. Genellikle baskına uğrayan ev sahibesi ilk seslenmede kapıyı açmaz, duymazlıktan gelirdi. Gürültünün duyulduğu ya da başka belirtilerden kuşkulanıldığı anda ışıklar söndürülmüş olduğundan dışarıdakilere uykudaymış izlenimi verilmeye çalışılırdı. İkinci, üçüncü seslenmeye diğer baskıncıların da sesi karışır ve kapıya yumrukla, sopayla vurulmaya başlanırdı. Kadının, içeride gerçekten erkek varsa, zaman kazanmak için başvurduğu bu yollar nedeniyle dışarıdakilerin sabrının taştığı da olur ve kapı kırılarak içeri girilirdi.

Eve gelen erkeğin de kendine göre. şüpheyi çekmemek, yakalanmamak için başvurduğu yollar vardı. Bunlardan en çok bilinenler gece karanlığında gitmek, eve yaklaşınca feneri söndürmek, etrafı kolaçan etmek; gündüz ya da akşamüstü ise en etkili yol kadın kılığına girmekti. Baskın sırasında kaçarak ya da saklanarak yakayı kurtaran çapkın, ev sahibesinin de kalabalığa karşı güç kazanmasına sebep olur. evde olan bitenden haberli dadı. kalfa varsa onlarda gece yarısı ev basmanın ayıp ve yakışıksız olduğunu, kalabalığa ve özellikle imam efendiye çıkışarak dile getirirdi.

Çapkının yakalanması baskın olayının en ilgi çekici yönlerinden birini oluştururdu. Her türlü sözle sataşmanın, hattâ tükürük ve hafif yollu yumruğun daha sert tepkilere dönüşmesi, kolluk kuvvetlerince önlenirdi.

Ancak erkeğin yakalandığı şekilde karakola götürülmesi ve giysileri koltuğunda karakol karakol dolaştırılarak teşhir edilmesi de âdettendi. Baskınla yakalanmış çapkına karakolda dayak atılması, daha sonra Bâb-ı Zaptiye'ye götürülüp bir gece. birkaç gün ya da bir hafta göz altında tutulduktan sonra salıverilmesi, uygulanan cezalandırma şekliydi. Yakalanan kişi hatırı sayılı kimselerden ise hadise resmen örtbas edilse ve suçlu hemen salıverilse de mahalle uzun süre bu hadisenin dedikodusuyla çalkalanır dururdu.

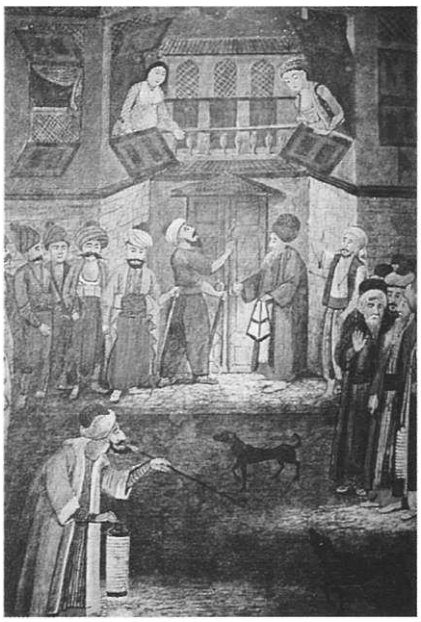

Hubanname-Zenanname de mahalle baskınını betimleyen bir minyatür.
Hayat Tarik Dergisi. S. 1 (Şubat 1965)

Kadın eğer çıplak ya da yarı çıplak bir durumda yakalanmışsa giyinmesine, yaşmaklanıp feracelenmesine izin verilirdi. Zina yapan anlamına gelen "zaniye" sıfatını kazanan bir kadının özellikle o mahalleden uzaklaştırılması âdetti. Hatırı sayılır kimseler tarafından konmuyorsa sessiz sedasız başka bir semte göçmesine göz yumulur, hamisi yoksa en kısa sürede İstanbul dışına çıkarılırdı.

II. Âbdülhamid döneminin (1876-1909) sonlarında baskın âdeti yasaklanmış, bunun yerine kolluk kuvvetlerinin her türlü ihbarı değerlendirerek fuhuşla mücadele etmesi yoluna gidilmiştir.

Eski dönemin ahlak anlayışının kurumlaşmış bir uygulaması olan mahalle baskını Ahmed Rasim(->), Hüseyin Rahmi Gürpınar(->), Sermet Muhtar Alus(->), Reşat Nuri Güntekin ve Refi Cevat Ulunay(->) gibi İstanbul yazarlarının kalemiyle edebiyata aktarılmış; Beşiktaşlı Gedâî(->), Niyazı ve Üsküdarlı Râzî'nin yazdığı baskın destanlarıyla da âşık edebiyatına girmiştir.

Bibi. Ahmed Rasim. ***Şehir Mektupları,*** IV, İst.. 1913: ay. ***Fuhş-iAtîk,*** I-II, İst., 1922; ay, ***Muharrir Bu Ya,*** İst., 1926; ay, "Yarım Asır Evvelki İstanbul'da Bir Baskın", ***Resimli Tarih Mecmuası,*** VII, S. 81 (Eylül 1956), s. 568-570: S. M. Alus. "Eski Mahalle Baskınları", ***Akşam.*** (3 Temmuz 1932). s. 7; S. N.Ergun, ***XIX'uncu Asır Sazşâirlerinden Beşiktaşlı Gedâî,*** İst., 1933; "Baskın" ve "Baskın Destanları", ***İSTA,*** IV. 2141-2147. 2148-2152.

İSTANBUL

MAHALLE İMAMI

Eski İstanbul'da âdeta özerk bir kimliği olan mahallenin yönetim kadrosunun başında mahalle imamı bulunurdu. Mahallelerde bulunan ve "pazvant" denilen bekçiler, 16. yy'dan itibaren idari yönden imamlara bağlanmıştı. Mahalle imamı beratla atanır ve "vazife" denilen ücretini genellikle bir vakıftan alırdı.

İmam mahallenin mülki, adli ve beledi işlerinin başı olarak görev yapardı.

Bir minyatürde mahalle imamı.
Türkische Gewänder und Osmanischc Gesetscbaft, Graz, 1966
Ihl 1 V Arşivi

Bunların dışında en önemli asli görevi ise din adamlığıydı. Mahalle sakinlerinin sicillerini tutmak; doğum. ölüm. evlenme, boşanma gibi sosyal olaylarda üzerine düşenleri yapmanın yanında, mahallelinin huzurunu bozanlarla mücadele ve ev basmaya kadar varan ahlaki denetimi yerine getirme işini de üstlenirdi (bak. mahalle baskını).

Bunun yanında mahalle halkına manevi yönden örnek olması ve her yaşta insana rehberlik etmesi de beklenirdi. Mahallelinin aralarındaki sorunların çözülmesinde, herhangi bir olay neticesinde arası bozulan kişileri barıştırmada imamlar etkili rol oynarlardı.

Mahalle imamları, mahalledeki eğitim ve öğretim işlerinden de sorumluydu (bak. mahalle mektepleri).

1829da yeni mahalle örgütlenmesine gidildiği zaman seçimle gelen iki muhtar "muhtar-ı evvel" ve "muhtar-ı sanr'ye mahalle imamlarının kefil olmaları kuralı getirildi. Muhtarlar mahalle halkına, mahallenin ileri gelenleri de birbirlerine kefil oluyorlardı. Muhtarlar mahellenin vaktiyle imam tarafından görülen din dışındaki hizmetlerinden, özellikle güvenliğinden sorumlu idiler. Mahalle halkı "mahalle defterime kayıtlı idi. Bu bilgiler "defter nazırıma bildirilir ve Defterhane arşivinde saklanırdı. Mahalleye dışarıdan gelip yerleşmek isteyenler bir mürur tezkeresi getirmek zorunda idiler. Yeni gelenin mahalleye yerleşebilmesi için muhtarın kefaleti gerekliydi. Fakat izin defter nazırı tarafından verilirdi. Mahalleden ayrılanlar, ölümler de benzer prosedürlerle defter nazırına bildirilirdi.

Mahalle imamları, roman, hikâye ve tiyatroda değişik yazarlar tarafından bolca işlenmiş ve edebiyatımızda belli bir yer edinmiştir. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Deli Filozof* "(1964) adlı romanında "Hoca Sadık"; "Lakırdı Aramızda" hikâyesinde "İmam" tipiyle; Semiha Ayverdi, *Mesih Paşa İmamı* (1948) adlı romanında. "İmam Halis Efendi"yle; Halide Edip Adıvar, *Sitıekli Bakkal* (1928) adlı romanında "İmam İlhamî Efendi'yle mahalle imamlarına değişik tipte örnekler vermişlerdir. Reşat Nuri Güntekin de *Hülleci* (1926) adlı piyesiyle gerek imam, gerekse mahalle baskınlarını ve eski usul evliliği geniş olarak işlemiştir. Geleneksel Türk tiyatrosunun bir unsuru olan Karagöz fasıllarında da imam, şahıslar arasına dahil olmuş, bilhassa *Ters Evlenme* oyununda yaptığı enteresan dua ile tanınmıştır.

Bibi. S. Ayverdi, *Mesih Paşa İmamı.* İst., 1948; ay, "Mahalle", *Hey Gidi Günler Hey,* İst.. 1988. s. 227-230; ay, "İmamlarımız". *Küplüce'deki Köşk.* İst., 1989. s. 250-254; H. E. Adıvar. *Sinekli Bakkal,* İst., 1976: J. Thevenot. *1655-1656'da Türkiye,* İst., 1978. s. 133; H. R. Gürpınar, "Laf Aramızda", *Kadınlar Vaizi.* İst.. 1981, s. 246-252; U. Göktaş, "İmam", *Karagöz Terimleri Sözlüğü,* İst., 1986, s. 36; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, 60; E. Işın, "İstanbul'da Modernleşme Öncesi Gündelik Hayat", *İstanbul İçin Şehrengiz,* İst., 1991, s. 73; M. Sertoğlu, "Ve İmam Efendi Tef Koltuğunda Namaza Durdu", *İstanbul Sohbetleri,* İst., 1992, s. 51-55.

UĞUR GÖKTAŞ

MAHALLE MEKTEPLERİ

Mahalle mektepleri Osmanlı eğitim sisteminde ilk aşamayı teşkil eden sıbyan mekteplerinin(->). özel olarak inşa edilmemiş küçük yapılarda, herhangi bir cami ya da mescidin yakınındaki odalarda, evden bozma yapılarda faaliyet gösteren, halk tarafından açılmakla birlikte devlet tarafından denetlenen daha küçük örnekleriydi.

Bu mekteplerde hocanın öğrenci üzerinde kesin hâkimiyeti vardı. 4-5 yaşında âmin alayı(->) ile mektebe başlayan çocuk "eti senin kemiği benim" deyimiyle hocaya teslim edilirdi. Çocuklar genellikle tabanı hasır döşeli dershanede evlerinden getirdikleri minderlere diz çökerek otururlar, önlerinde ise yüksekliği boylarına uygun rahleler bulunurdu.

Hoca, dershaneye hâkim yüksekliketeki şiltede oturur, onun da önünde rahlesi olurdu. Bazı mekteplerde hocanın özel olarak yapılmış sediri de vardı. Bir yanında değişik büyüklükte falaka, diğer yanında deste halinde değnekler, elinin uzanabileceği bir yerde de en uzaktaki çocuğa bile ulaşabilecek uzunlukta bir sopa bulunan hoca hep bir ağızdan ders okuyan çocukların gürültüsü eşliğinde önüne gelen çocuğun dersiyle ilgilenirdi. Mahalle mekteplerinin alışılmış dershane görünüşünü tamamlayan öğelerden biri de giriş kapısında asılı duran "geldi-gitti" levhasıydı. Bir yüzünde "geldi", diğerinde "gitti" yazan bu levha herhangi bir çocuğun dışarı çıkıp dönmesiyle ters çevrilir ve böylece hoca da dershaneyi deneüerdi.

Bu mekteplerin hocadan sonra gelen ve öğrencilerin okuyup yazmasında hocaya yardım eden kalfa ya da kalfaları da dayakta, kulak çekmede hocayı aratmazlardı. Bazı mekteplerde çocukların mektebe alışmalarında ve eve gidiş gelişlerinde yardımcı olan bevvap (kapıcı) adı verilen görevliler de vardı.

Mahalle mekteplerinin herhangi bir yönetmelik ve programı yoktu. Az çok medrese öğrenimi görmüş hocalar, kendilerince geliştirdikleri öğretim yöntemlerini uygular, yazmadan, çok okumaya önem verir, çocuklara İslam dininin temel kurallarıyla namaz surelerini ezberletirlerdi.

Mahalle mektepleri resmi özellikleri bir yana çoğunluğu mahalle camiinin imamlığını ya da müezzinliğini de yürüten hocaların yönetimindeydi. Halkın, kız ve erkek çocukları belli bir yaşa kadar aynı hocada okutmada bir sakınca görmediği kuruluşlar olan mahalle mektepleri her öğrencinin haftadan haftaya ho-

Tanzinıat'tan sonra bir mahalle mektebi.
Xafi Atuf. ***Türkiye Maarif Tarihi,*** İst.. 1931

caya ödediği ücretle ayakta durmaya çalışırdı. Yoksul ailelerin çocuklarına mahalle mekteplerine ücretsiz devam etme hakkı tanınmıştı. İstanbul'un bazı semtlerinde erkek ve kız çocuklarının erkek ve kadın hocalardan ders aldığı karma olmayan mektepler de vardı.

Ahmed Rasim(-+), *Gecelerim* (1898, yb 1987) ve *Falaka* (1927, yb 1987) adlı eserlerinde İstanbul'un çeşitli semtlerindeki mahalle mekteplerinden söz eder. Ahmed Rasim'in anıları, bu mekteplerin hocası, kalfası, bevvabı, dershanesi, falakası, dayakları, öğrencileri ve oyunlanyla, 19. yy'ın ikinci yarısında ne durumda olduğunu gözler önüne sermesi bakımından belge değeri taşır.

Mahalle mekteplerinin ıslahı zamanla bir zorunluluk olarak kendini hissettirmiş, Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından hazırlanan 1254/1838 tarihli bir ıslahat projesinde mahalle (sıbyan) mektepleri için yeniden düzenleme önerilerinde bulunulmuştu. Projede hocaların her bakımdan denetlenmesi, öğrencilerin sınıflara ayrılması, yoksul çocuklar için yatılı okullar açılması, mahalle aralarındaki küçük okulların daha çok Kuran okumayı öğretmeye ayrılması ve kulak dolgunluğu olmak üzere bazı basit dersler okutulması, devam mecburiyeti konulması, mahalle mekteplerinde bir iki kez hatim indirmiş çocukların "sınıf-ı sâni" de denilen büyük sınıflara geçirilmesi öngörülüyordu. Bu öneriler Tanzimat'm ilanıyla (1839) birlikte büyük ölçüde resmiyet kazanmış ve uygulamaya konulmuştur.

19- yy'tn son çeyreğinden itibaren mahalle mektepleri fonksiyonunu yitirmeye başlamış, yerini zamanla iptidailere(->) bırakmıştır.

Bibi. Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi,* I, ist., 1931, 27-32; A. Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim,* Ankara, 1945, s. 8-12; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri,* Ergin, *Maarif Tarihi,* I-II (1977), 82-96.

İSTANBUL

MAHALLELER

Bizans Dönemi

Erken dönemlerde Konstantinopolis'in idari bölünmesi ve mahalleleri hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. 425'te yazılmış bir tür resmi tanıtım kitabı olan *Notitia urbis Constantinopolitanae'den* anlaşıldığına göre erken Bizans döneminde, Konstantinopolis idari açıdan 14 bölgeye ayrılmıştı. *Notitia'yi* göre bunların 12'si Constantinus Suru içinde yer alıyordu. XIII. Bölge Sykai (daha sonraları Galata/Karaköy), XTV. Bölge ise etrafı ayrı duvarlarla çevrili olan Blahemai (bugün Ayvansaray) idi. *Notitiddzk* bilgilerle, bu mahallelerin sınırları ancak yaklaşık olarak saptanabilmektedir. Konstantinopolis'teki her bölge, "curator" denen memurlar tarafından yönetilir, bölgeler kendi itfaiye teşkilatlarım ve gece bekçilerini istihdam ederlerdi.

Notitia'âzn sonra Konstantinopolis'in bölgelerine nadiren değinilmiştir. Bu tarihten sonra böylesi bir bölünmenin idari açıdan pek önemli olmadığı görülmektedir.

Notüia'ya. göre ayrıca Konstantinopolis'te 322 tane "vici sive angiportus" (yapılar kompleksi ya da dar sokak) vardı. Ancak "vici"ler, Osmanlı dönemi İstanbul'unun mahalleleriyle aynı şey değildir. Bizans döneminin vici'si bir avlu etrafında toplanmış evler ve birkaç küçük sokaktan ibaretti. 6. yy'dan itibaren bu Latince sözcük kullanılmaz olmuştur.

Ortaçağ Bizans kaynaklarındaki topografik betimlemeler, mahalleden çok civardaki tek bir binayı, genellikle de bir kiliseyi ya da sarayı işaret ederler. Metinlerde binaların yerini göstermekte kullanılan Örekçe "en" sözcüğünün hem "yakınında" hem de "orada, içinde" anlamına gelmesi yüzünden yer tespiti oldukça zordur. Janin gibi modern araştırmacılar, mahallelerden söz ederken civarda belirtilen önemli yapıların adlarından hareket ederler. Fakat aynı yapının değişik kaynaklarda farklı "mahalleler" içinde zikredildiğine de rastlanır. Bu durum mahallenin aym zamanda bir başka önemli binaya yakın olmasından kaynaklanmakta ve bu yüzden de binaların yer belirlemede kullanılması sakıncalı olmaktadır. Aynı nedenden dolayı bir nirengi noktasından hareket ederek mahallenin gerçek boyutlarını saptamak da mümkün değildir. Bizans döneminde, Osmanlı dönemindeki türden mahalle oluşumu hiçbir zaman yaşanmamıştır. Bizans kaynaklarında binalar topluluğundan ziyade gerçek bir mahalle olarak zikredilen yerler, yalnızca Blahernai ve Psamatia'dır (Samatya).

Bibi. A. M. Schneider, "Regionen und Quartiere in Konstantinopel", *Istanbuler Forschungen,* S. 17, Berlin, 1950, s.149-158; Janin, *Constantinople byzantine,* 303; G. Prinzing-P. Speck, "Fünf Lokalitäten in Konstantinopel", *Studien zur Frühgeschichte von Konstantinopel,* Münih, 1973, s. 184; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 166-173.

ALBRECHT BERGER

Osmanlı Dönemi

Gelişmiş İslam kentlerinde işlevsel ve sosyal bütünlüğü olan birimler şeklinde karşımıza çıkan mahalleler, İslam tarihinin erken dönemlerinden bu yana kent tanımında önemli yeri olan fizikososyal olgulardır. Devletin sultanın iradesine ve örfe dayalı işleyişi içinde, mahalle şeriatın kontrolüne bırakılmış bir toplumsal varlıktır. Bir mahalleyi diğerlerinden ayıran bir fiziksel sınır ve biçim olmasa da, kent toplumunun idari ve sosyal tanımında belirgin bir kimliği vardır. Bir "commune" olarak örgütlenmemiş olan ve insanların bağımlılıkları sadece kendi yöresinden, tarikatından, inancından, ailesinden ve etnik grubundan olanlarla tanımlandığı İslam kentlerinde sosyal dayanışma ve katılım, temelde sadece mahalle düzeyinde etkili olmuş sayılabilir. Bir Bizans kenti üzerinde gelişen İstanbul'un Osmanlı döneminde diğer İslam kentlerine göre farklı bir dokuda olabileceği düşünülebilirdi. Ne var ki konut tasanmı, iklim ve Türk göçerinin yerleşme mekanizmalarına bağlı bazı ayrılıklar olsa bile, kesin konuta tahsis edilmiş işlevi ve genelde bir mescit çevresinde oluşan fiziksel yapısı, konut ve yol ilişkileri, çıkmaz sokakları ile İstanbul da İslam kentlerinin genel özelliklerini taşımıştır. Bu, genel geçer İslami ilkelere yüzyıllar boyu uyulması ile ortaya çıkmıştır. Bunların başında Mşinin yaptıklarıyla baş-

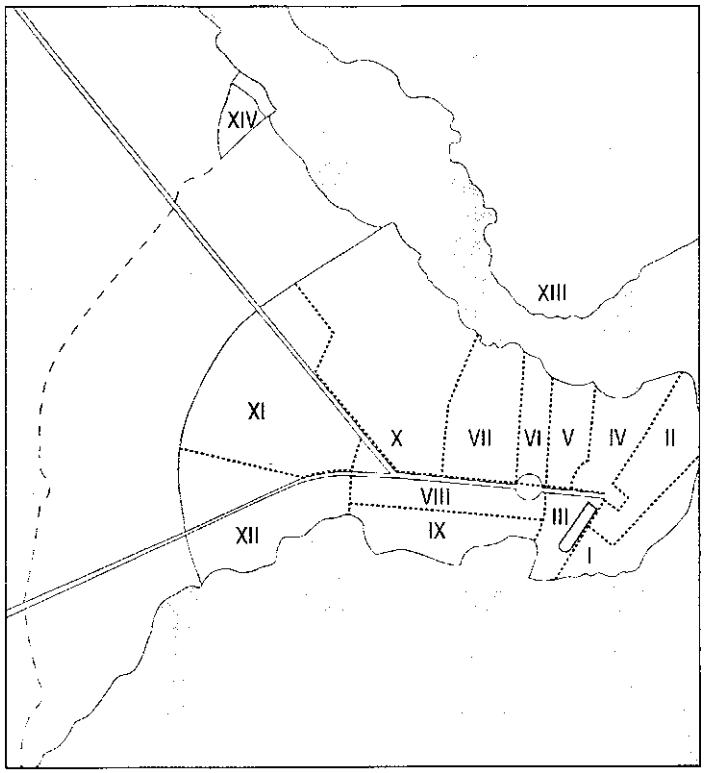

Bizans döneminde şehirdeki idari bölge sistemi. *A. Berger*

ka kişilere zarar ve ziyan vermemesi gelir. İkincisi ailenin mahremiyetine hürmet edilmesi, üçüncüsü öncelik hakkıdır. Çıkmaz sokak ve eğri büğrü sokak dokusu da kent mekânlarının ortak kullanılmasını kontrol eden hukuksal ilkelerle ortaya çıkmıştır. İslam hukukunda iki tür sokak vardır: "Tarik-i nafiz" ve "tarik-i gayri nafiz". Bunlardan birincisi herkesin geçiş hakkı olan sokaktır. Buralarda kişiler kamu alanına kuramsal olarak tecavüz edemezler. Mahalle içindeki sokak ve çıkmaz yollar ise ikinci gruba girer; başka bir deyişle o sokakta oturanların yarı özel malları olan bir alan sayılır. Her evin önü, İslam hukukuna göre, diğer sokak sakinleri şikâyetçi olmadıkça, o ev tarafından kullanılabilir. Çıkmaz sokağın oluşumu da, ilk kuruluş aşamasında, bir evden çıkanın ortak yola varmasını sağlayan bir özel yol niteliği taşır. Bu özel yol bir evin olabildiği gibi, birkaç evin ortak yolu da olabilir. Hattâ bir sokağın ortasına bir ev yapıp sokağı kapatmak, sokağın üzerine çıkmak, evin önüne sundurma yapmak gibi müdahaleler, başkalarına ziyan vermedikçe ya da başkaları şikâyet etmedikçe İslam hukukunca kabul edilir sayılmıştır. Ortaçağ İslam kentlerindeki sayısız kapılar da bu sokakların, sokakta oturanların bir tür ortak malı olduğu ilkesinden kaynaklanmıştır. Sokağın bu tanımı İstanbul'u bütün İslam kentlerine benzeten temel davranışlardan biridir.

İstanbul'un 18. yy'dan önceki yol dokusuna ilişkin hiçbir belgeye sahip değilsek de, yangın yerlerine ortogonal sokak düzenlerinin tatbik edilmeye başlandığı 18. yyin sonlarına kadar İstanbul'un genel kent dokusunun herhangi bir İslam kentinin sokak dokusundan farklı olmadığını biliyoruz. Mahallelerin birbirlerinden duvarlarla ayrılması, geceleri kapılarının kapanması gibi ortaçağ kentlerinde gördüğümüz uygulamalar İstanbul'da olmamıştır. Hattâ Müslüman olmayan mahallelerin bile diğerlerinden herhangi bir duvarla ayrılmadığını biliyoruz. Vakfiyelerde Müslüman evlerini Hıristiyan ve Yahudilere ait mülklerin izlediği ve divan kayıtlarında camilerin yakınına Hıristiyan evi yaptırılmamasına ilişkin emirler bulunduğu görülür. Gerçi Müslümanlar gibi Hıristiyan ve Yahudilerin de ayrı semtleri olmuştur. Fakat erken yüzyıllardan başlayarak bunun dışında durumlar vardır. Son 2 yüzyılda ise böyle bir pratiğe kentin birçok bölgesinde itibar edilmemiştir.

Mahremiyet ilkesi İslam hukukçuları için büyük önem taşımıştır. Evlerin birbirlerinden yüksek olarak diğerlerinin iç hayatım seyretme olanağına sahip olmaması, pencerelerin komşunun ev hayatım rahatsız etmeyecek şekilde açılması, ev kapılarının birbirlerinin karşısına gelmemesi gibi düzenlemeler bu ilkenin varlığından kaynaklanmaktadır. Hattâ minareye çıkan müezzinin gözlerini kapamaya çalışarak, iyinin kötüye egemen olmasını sağlamaya çalışan muhtesipler olmuştur. Öncelik hakkı ise her zaman eskinin yeniye yeğlenmesinin, başka bir deyişle, değişmeye karşı

Yüzyıl başında bir kartpostalda İstanbul'dan bir sokak görünümü
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

oluşun ilkeleşmesidir. Bu mahallenin biçimlenişinde ilk yapı yapanın ötekilere göre daha haklı olduğu kuralım getirmiştir. Kamu için zararlı olmadıkça, yeni bir ev kendisinden önce var olanın yol hakkını, manzarasını, mahremiyetini bozacak şekilde yapılamazdı. Bu temel ilkeler, bütün Müslüman ülkelerde şeriatın onaylayıp kontrol ettiği ve kent yapışma, sokak dokusu, mahalle yapısı ile evrensel benzer davranışlar getirmiştir. Erken dönemde yapı alanı kontrolü kadı ve muhtesip tarafından yapılmıştır. Fakat Osmanlı döneminde İstanbul'da ihtisab ağası daha çok ticaret hayatım kontrol etmiş, yapı işleri ise kadınlardan çok, Divan-ı Hümayunun örfe dayalı, fakat şeriatın evrensel uygulamalarım da anımsayan kararları ve mimarbaşımn kontrolleriyle gerçekleşmiştir.

İstanbul'un II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) sonundaki mahalleleri üzerinde E. H. Ayverdi'nin titiz çalışmaları Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde Anadolu'da da gördüğümüz mahalle olgusunun devam ettiğini gösterir. Savaşla alman kentte fetih mülkiyeti kurallarına göre sultan fethe katılanlara tahsisler yapmıştır. 1470'ten sonra arazi "mukataa" olarak ve-

I S T A N B U L K A Y M A K A M ı O S M A N P A Ş A ' Y A H Ü K Ü M K I

İstanbul tevabünde vaki büyüt ve dekakin ve sair ebniye müstaid-i afet-i harik olan elvah ve ahşap ve pedavra ile bina olunduğundan nüşi bikazaillahi teala defa bedefa ekseri muhterik olmağla badelyevm İstanbulda müstaiddi harik olan ecza ile hane ve dekakin bina olunduğuna nza-i hümayunum olmayub Halep ve Şam ve sair Anadoluda olan ebniye gibi taş ve kireç ve çamur ile bina olunmasına fermanım olmağın... her kes haline göre kaşi ve kireç ve çamur ile bina eyleyüb ve kirpi saçak yapub...

(Altınay), *Onaltıncı Asırda,* ***21***

H A S S^A M I M A R B _ A _ Ş ı Y A H Ü K Ü M K I

Bazı kimesneler menzillerinin sakflan üzerine âdeti kadimeye mugayir mürtefi tahtapuşlar ihdasına mübtelâ olub olmakule tahtapuşun hariklerde civarında olan menazile sirayeti sebebile zaran uzmâ olduğuna binaen memnutdan oldığından maada etrafında olan tahta sütreler zemanı kalilde fena bulmağla civarında olanlar ile birbirlerinin nisvanına nezaretleri menhi ve münker olub ve birbirlerile niza' ve husumete müeddi oldığı zahir ve müteayyin ve müteaddiden vaki olmağla fimabaad bu misillû sakf üzerinde tahtapuş ihdas olunmamak emri savab oldığı cihetle alâ vechi't-te'kid sabıka istanbul kadısının ilâmı mucibince fimabaad sakf üzerine tahtapuş ihdas olmıyub hilâfına haraket idenler... **1156**/1743

(Altınay), *Onikinci Asırda,* 158

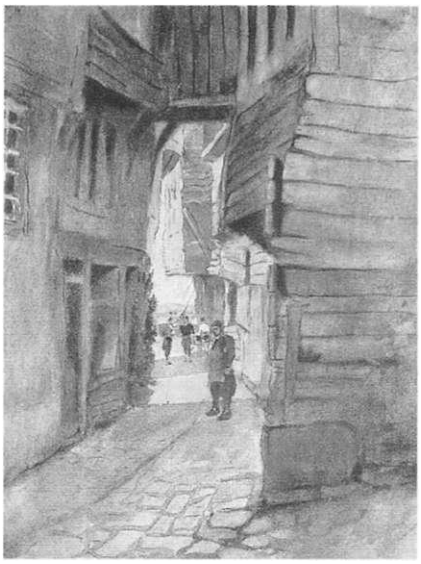

Goble'nin fırçasından Rumelihisarı'ndan bir sokak.
Doğan Kuban fotoğraf arşivi

rilmiştir. Başka bir deyişle arazi verilenler bunun kirasını ödemişlerdir. Fakat aradan 10 yıl geçtikten sonra, bu sistem yerine kent arazisi parasız ya da bir bedel karşılığı kişilere temlik edilmiştir. Yeni gelenler kendilerine tahsis edilen konutlara, eski kilise ve manastırlara yerleşmişler ya da boş arsalara yeni binalar yapmışlar, kente Anadolu ve Rumeli'den getirilerek yerleşenler de, kısa bir sürede, mescitle çevresinde oluşan mahalleleri iskân etmişlerdir. Bu mescitler fetihte önemli rolleri olan ya da yeni başkentte özel görevlere getirilen komutanlar, devlet erkânı ve ulema tarafından yaptırılmıştır. Ayverdi'nin Fatih dönemi sonu ve II. Bayezid dönemi (1481-1512) başı için verdiği mahalle listesinde suriçindeki 181 mahalleden 154 tanesi kişiler tarafından yaptırılmış bir mescide göre adlandırılmıştır. Bunların içinde kiliseden çevrilenler de vardır. Geri kalan 27 mahalleden 11 tanesi o sırada ayakta duran sur kapılarından ad almıştır. Kişi adma bağlı 2 mahalle vardır. Ne var ki fetihten sonraki ilk yıllarda mahalle adları, 1472 tarihli Fatih vakfiyesine göre doğrudan kişi adlarıyla ilişkilidir. Yerleştirilen etnik gruplara göre sadece Edirneli Yahudiler mahallesi belirtilmiştir. Bizans döneminin ünlü semt adlarım koruyan Langa, Blahernai mahalleleri dışında Haliç kıyısında Unkapanı, Cibali ve Balat mahalleleri vardır. Diğer ilginç mahalleler Can Alıcı Kenisası (16. yy'da yok olan Fatih civarında bir kilise) Mahallesi, Lips Manastırı Mahallesi (sonradan camiye çevrilen Fenarî îsa Camii bu manastırın kilisesidir) ve Fildamı (Atatürk Bulvarı üzerindeki büyük Bizans sarnıcı) Mahallesi'dir. Bir manastır, sarnıç ya da çarşı adına mahalleler olması fetihten sonra mahallelerin bulundukları yerdeki en önemli fiziksel yapının adıyla anıldığını, mescitler çoğaldıkça, mahallelerin mescit adıyla tanınmaya başlandığını göstermektedir. Balıkpazarı ve Bozhane de mescitsiz mahallelerdir. Kırkçeşme Mahallesi'nin de o sırada mescidi yoktur. Eyüp ve Kasımpaşa'daki 10 mahalleden sadece biri, Otakçıbaşı Mahallesi mescitsizdir. Galata'daki 61 mahallenin ise sadece 6 tanesinde mescit vardır. Üsküdar'ın 3 mahallesinin mescidi vardır. Boğaz'da sayılan 7 mahallenin de 5'inde mescit vardır. Ayverdi'nin belirttiği gibi İstanbul'da nüfusun yerleşmesi ve kentin gelişmesini mescitlerin kuruluşunun kronolojisini izleyerek yapmak mümkündür. İlk mescitler Haliç kıyısında Tahtakale ve Unkapam'nda kurulmuştur (Ayverdi'ye göre el-Hac Hace Halil Attar'ın İ454'te kurduğu iki mescit). Bunlardan sonraki ilk önemli cami ise bir selatin camisi olan 1459 tarihli Eyüb Sultan Camii'dir. İlk Eyüp mahallesi bunun etrafında gelişmiştir. Mescitlerin kuruluş tarihlerine bakılacak olursa, fetihten sonraki ilk 20 yılda halk daha çok eski konutlarda oturmuştur. Fatihin kenti iskân için getirdiği nüfus İstanbul'a 1466'dan sonra yerleşmeye başlamıştır. Bunlar da ilk önce var olan konutlara yerleştirilmiş olmalıdır.

Bütün mahalleleri içermese bile Ayverdi'nin listesi İstanbul'un yeni gelen Müslüman nüfusunun, fiziksel olarak mescitler çevresinde örgütlendiğini göstermektedir. İlginç olan. 1934'te belediye tarafından yeni mahalle bölünmesi ve yeni ad verilmesine kadar, aradan geçen bütün doğal felaketlere, yangınlara ve kentsel gelişmelere karşın, bu ilk mahalle adlarının ve yerleşim alanlarının bütün Osmanlı tarihi boyunca varlıklarını korumuş olmalarıdır. Bu süreklilik kent tarihi boyunca bir sosyoekonomik sürekliliğe işaret eder. Bunun temelinde de mescitlerin vakıflar yoluyla yaşatılması önemli bir yer tutar. Bir bakıma Osmanlı hanedanının kesintisiz yaşamı kadar, başkentin sosyal dokusuna fiziksel bir çerçeve oluşturan mahallelerin sürekliliğinin de devletin stabilitesini koruyan faktörler olduğunu söyleyebiliriz.

Fener Mahallesinde bir sokak.
Doğan Kuban. 1980

İstanbul'da ilk mahallelerin kurulduğu dönemle son yüzyılların mahalleleri arasında, özellikle sosyal açıdan farklar vardır. Son yüzyıllara doğru giderek, etnik mozaik daha karmaşık hale gelmiş, kaçgöç azalmıştır. Fakat İstanbul'da Cumhuriyet dönemine kadar yer yer devam eden Müslüman mahalle olgusunun hem fiziksel, hem de sosyal olarak gerçekten özgün ve kenti tanımlayan nitelikleri vardır. Bir mescitle ilişkili olarak tanımlanan mahalle, mescidin etrafında gelişmez. Bu ilişki geometrik olarak değil, işlevsel olarak belirlenmiştir. Mescidi kullananların ve kent içinde bir köyün halkı gibi birbirlerini tanıyanların, cuma namazında, öğle namazında, bayram namazında buluşanların, mahalle imamının (bugünün kentlisi için artık söz konusu olmayan) bir tür spirituel liderliğini kabul edenlerin (Arap ülkelerinde daha büyük bir benzer ünitenin başına şeyh adı verilir), aynı sıbyan mektebine gidenlerin ve büyük bir olasılıkla ülkenin aynı yöresinden gelenlerin bir araya geldikleri bir mahalle ünitesinde, genellikle, mahalley kent merkezine özellikle çarşıya bağlayan bir anayol vardır. Fakat bunun dışında konutlar arasındaki sokak (Arapça: Zukak) dokusu bir bölümü çıkmaz sokak, bir bölümü herhangi bir şekilde planlanmamış düzensiz sokaklardan oluşur. Bu sokaklarda son yüzyıla gelene kadar ticaret yapılmaz, dükkân açılmazdı. Nasıl bir ev, avlu kapısından girildiği zaman bir içe kapalı mikrokozmos ise, mahalle de sade mahallelinin içine girebildiği bir nıikrokozmostur. Mahallede dışarıdan görenler için pek fark edilmeyen bir hiyerarşi vardır. Bu mimari karakter açısından birbirine benzese bile boyutsal olarak farklılaşan konutlarla belirgindir. Fakir evler arasında konaklar bulunur. Bu konakların bir bölümü, diğer evlerle aynı sokağa cephe veren yan yana yapılar olsalar bile, bir bölümü bahçeler ve yüksek duvarlar içinde daha büyük yapılardır. Konaklarda oturan büyük memurlar, zengin tüccarlar mahallelinin hamisi, bayramlarda kapıları mahalleliye açık, zekâtını cömertçe veren, mahalle imamının özel olarak hürmet gösterdiği kimselerdir.

Mahalle kentin en küçük idari ünitesidir. İmam mahallelinin örf, âdet ve din kurallarına göre yaşayıp yaşamadıklarını kontrol eden, nikâh kıyan, yazılı belgeler hazırlayan, mahallenin temizliğinden ve düzeninden sorumlu olan, mahalleli arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için yargısına başvurulan ve bir bakıma devletle kişi arasındaki ilişkiyi kuran tek otorite idi (bak. mahalle imamı).

19. yy'm sonunda gelişmiş ve yerleşmiş bir mahallenin başlıca fiziksel öğeleri cami, çeşme, sıbyan mektebi, bakkal ve fırın, belki bir kahve ve başka mahallelerle ortak kullanılan hamamdır. Fakat her mahalle için bir hamam söz konusu değildir. Halk civar mahallelerdeki en yakın hamama gider. Örneğin Cerrahpaşa'da

oturanlar Davutpaşa, Haseki ya da Murad Paşa hamamına giderler. Bir mahalle biçimi yoktur. Yollar kent oluşumunun uzun tarihi içinde, boyuna değişen, organik bir dokuya sahiptir. Mahalle ekonomik olarak tanımlanmış bir bütün de değildir. Fakat sosyal açıdan oldukça tutarlı bir gruptur. Fakat burada ekonomik açıdan değişik konumlardaki insanlar yaşayabilir. İlk kuruluşuna bağlı olarak etnik, dinsel homojenlik söz konusu olabilir. Bugün de görüldüğü gibi, Lazlar, Kürtler, Karamanlılar, Eğinliler, Sivaslılar ya da Boşnaklar aynı mahallelerde oturmaya gayret ederler. Konutlar yol cephelerinde birbirinin yanındadır ve arkalarında küçük bir bahçeleri olur. Bazen Anadolu kentlerinde olduğu gibi, yol üzerinde de bahçe duvarları vardır ve evlere bahçeden girilir. Harem ve mutfak bu bahçeye açılır. Selamlık için doğrudan sokaktan girilen bir başka giriş de olabilir. Fakat küçük evlerde bu lüks pek olmaz. İstanbul'da mahallelerin büyüklükleriyle ilgili çok ayrıntılı çalışmalar yapılmamış olsa bile, E. H. Ayverdi, R. Mantran, S. Aktüre gibi araştırmacıların gözlemlerine dayanarak büyüklükleri 1 ile 10 hektar arasında (ortalama 5 hektar) ve nüfusları 150-2.000 arasında değişen mahalleler olmuştur. Hektar başına nüfus ilk yüzyıllarda 50-100. yapı yoğunlaşması çok artan **19.** yy'da bölgelere göre, bazı semtlerde 250-400 arasında tahmin edilmiştir. Yüksek yoğunlukları ancak yeni mahallelerde ya da Galata gibi semtlerde, ortalama yoğunlukları ise, bahçeli dokuyu bir ölçüde koruyan Kocamustafapaşa gibi semtlerde buluyoruz. Bütün İstanbul nüfusunun 1950 başında 1.000.000 civarında olduğu düşünülürse, 6.000 hektardan daha az bir alan işgal eden suriçinde hektar başına ortalama nüfus yoğunluğunun 100 civarında olduğu anlaşılır. Ortalama mahalle nüfusunun da 500 ile **1**.000 arasında olduğu söylenebilir. Mahalleler aynı kaldığı halde, nüfus yangınlar, göçler ve başka sosyal nedenlerle çoğalıp, azalabilir.

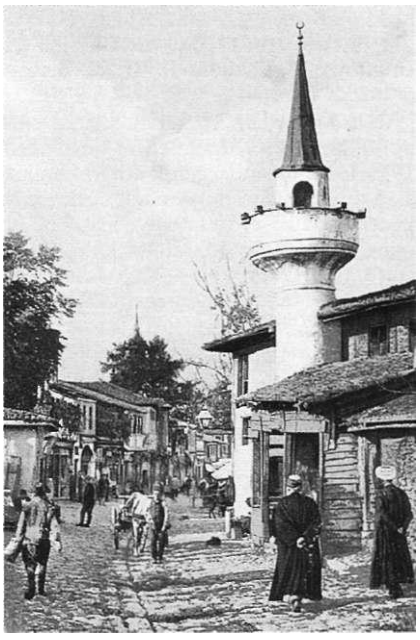

Bir kartpostalda mescit çevresinde kurulan bir mahalle.
Nazım Timuroğlıt fotoğraf amil

Son 2 yüzyılın köklü değişimlerini bir yana bırakırsak konut mahalleleri ticari bölgelerden ayrıdır. Zanaatkarın evi, örneğin İtalya'da görüldüğü gibi, dükkânının üstünde ya da arkasında değildir. Konut bölgesinin kesin bir işlev tanımı ile diğer alanlardan ayrılması, İslam toplumunda kadının konumu ile ilişkilidir. Ailenin ve kadının mahremiyetini en iyi sağlayabilecek yöntem, kentin bu kesin işlevsel ayrımı idi. İstanbul'un başkent olması nedeniyle hemen her mahallenin yakınında büyük ya da orta boy bir külliye bulunur. Bu külliyeler bütün bir semtin imgesi gibidirler ve büyük semtleri tanımlayan, kentin ortak olarak benimsediği ve bütün kente hizmet veren odaklardır.

Bu dönemdeki kent fizyonomisinin bizim gravürlerden bildiğimiz ve 19. yy'ın ikinci yarısı ile 20. yy'ın başından kalan fizyonomi ile ilişkisi yoktur. 15-**16.** yy'larda İstanbul evlerinde ahşap kullanılışı yaygın değildir. 16. yy'da İstanbul'u ziyaret eden gezginler evlerin çoğu kez tek katlı, kerpiçten olduğunu yazarlar. Fatih'in vakfiyesinde kendisine ait mülklerin içinde iki katı geçen yapı yoktur. Çok sayıda da tek katlı (beyt-i süfli) ev vardır. Bunların iki katlı olanlarının, özellikle **16.** yy in ikinci yarısından sonra ahşap çatkı ile yapılmış olduğu söylenebilir. Bunlarda sonradan karakteristik bir mimari öğe olan çıkmalar (şahnişin) olduğu anlaşılıyor. Bu çıkmaların anayollar üzerinde yapılmamasına ilişkin 1559 tarihli bir divan kaydı vardır. İstanbul'da evler genel olarak iki katlı olmuştur. Bu ev yüksekliği kent içinde **19.** yy'a kadar devam etmiştir. Zemin katlarına pencere açılmış, üç katlı büyük kent konutları 19- yy'da yaygınlaşmıştır. Melling' in ya da Fossati'nin resimlerinde görülen Atmevdanı'ndaki yüksek konutlar en üst düzeydeki idarecilerin konaklarıdır.

İstanbul bütün yaşamı boyunca yangınları bol bir kenttir. Fakat bunun, ahşap inşaatın artmasıyla birlikte çoğaldığı görülür. Bu devletin ve başkentin başlıca sorunlarından biridir. Yangma karşı tedbir alınması I. Süleyman (Kanuni) döneminden (1520-**1566)** başlayarak sayısız divan kaydında emredilmiştir. Galata kadısına bir yangından sonra yazılan 1559 tarihli divan emrinde saçak yapılmaması ve saçakların tuğla kirpi ile bitirilmesi emredilmektedir. 17-18. yy'daki büyük yangınlardan sonra ahşap konut ve dükkân yapılmaması için birçok karar alınmış ve kadılara tebliğ edilmiştir.

Büyük külliyeler ve onların çevresindeki mahallelerden oluşan kent dokusu iki değişik türde biçimlenme sürecinin ifadesi olarak karşımıza çıkar. Külliye ya da cami bir yer seçimi, bir düzenleme iradesinin ifadesidir ve toplumu idare eden sınıfların toplum düzeninin temelini oluşturan dini ve sosyal görevlerinin yerine getirilmesini yansıtır. Bunun karşısına spontane oluşumu ile mahalleler çıkar. Bir mescidin ulaşılabilir çevresinde, ilk yerleşenin başlattığı ve yönlendirdiği, kendisinden sonra gelenlerin iradesiyle bütünleşen bir "concensus" içinde, fakat önceden bilinemeyen, doğal çevrede topografyaya uyarak kendiliğinden meydana gelen yolların ortaya çıkışına benzer bir oluşum süreci sonucunda biçimlenen bir mahalle dokusu gerçekleşmiştir. Önceden var olan bir kentin bazen yeni bir binaya temel oluşturan, bazen bir sarnıca kuyu açılmasını sağlayan, bazen bir eski forum duvarının ya da bir mescide dönüştürülmüş kilisenin yönlendirdiği, zaman içinde depremler, yangınlar, su baskınları ile bozulup, küçük ötelemelerle yeniden oluşan, bir sosyal tesis kurmak isteyen güç sahiplerinin daha rijid çerçevelerinin araya zorla girdiği bu mahalle dokusu, eğer, dönem dönem belgelere dayandırılarak restitüe edilebilseydi, Osmanlı toplumsal yaşamının bütün eğilip bükülmelerini İstanbul mahallelerinde okuyabilirdik. Burada yaygın toplum katında gerçekleşen ve gerçekleşemeyen bütün potansiyeller dile gelmiştir. Örneğin büyük yangınlardan sonra kent içi inşaatları kontrol altına almak için sayısız divan emri vardır.

Bir kartpostalda Tepebaşı ve Kasımpaşa mahallelerinin görünümü.
Nuri Akbayar koleksiyonu

İstanbul'un değişik bölgelerinde mahalle dokusunda farklılıklar vardı. Bu farklılaşmayı erken yüzyıllar için bilmiyoruz. Galata'nın suriçindeki ilk yapısının Cenova gibi, Sirkeci'deki ilk Yahudi mahallelerinin Granada ya da Kordova gibi olmaması için bir neden yoktur. Nitekim 18-**19**-yy'dan kalan dokularda da gerek sokak dokusu, gerek mimari açıdan Müslüman, Hıristiyan ya da Yahudi mahalleleri arasında fark vardır. Bir mescitle ilişkili olarak oluşmuş, hemen tümü ahşap konutlu Müslüman mahalleleri suriçi, Eyüp ve Üsküdar'da benzer nitelikler taşırlar. Buna karşın Galata kurulduğundan bu yana yer yer

M A H A L L E

Bu dar arka sokak bulunduğu semtin adım almıştır: Sinekli Bakkal. Evler hep ahşap ve iki katlı. Köhne çatılar; karşıdan karşıya birbirinin üstüne abanır gibi uzanmış eski zaman saçakları. Ortada baştanbaşa uzanan bir aralık kalmış olmasa, sokak üstü kemerli karanlık bir geçit olacak. Doğuda batıda bu aralık, renkten renge giren bir ışık yolu olur. Fakat sokağm yanları her zaman serin ve loştur.

Köşenin başında durup bakarsanız: her pencerede kırmızı toprak saksılar ve kararmış gaz sandıkları görürsünüz. Saksılarda al, beyaz, mor sardunya, küpe çiçeği, karanfil. Gaz sandıkları da öbek öbek yeşil fesleğen ile dolu. Ta köşede bir mor salkım çardağı, altında civarın en işlek çeşmesi vardır. Bütün bunların arkasında tiyatro dekorunu andıran beyaz, uzun, ince minare.

Sürülü kafeslerin arkasmda kocakarı başlan dizili. Arada dikişlerini bırakır, pencereden pencereye bağıra bağıra dedikodu yaparlar. Sokakta ayağı takunyalı, başı yazma örtülü, eli bakraçlı kadınlar çeşmeye gider gelirler. Saçları iki örgülü kız çocukları kapı eşiklerinde sakız çiğner; çakşırı yırtık, yalınayak, başı kabak oğlanlar kırık taşlar arasındaki su birikintileri etrafında çömelmiş kağıttan gemi yüzdürürler.

Burası dünyanın herhangi yerindeki bir fukara mahallesinden çok farklı değildir. Bir geçitten ziyade toplantı yeri: Mahalleli orada muhabbet eder, konuşur, kavga eder, eğlenir. Hayatm orada geçmeyecek safhası yok gibidir...

Eğer bir yabancı durur, su dolduran kadınlarla ahbablık ederse bir kınalı parmak ona mudaka iki yer gösterir. Biri Mustafendinin "istanbul Bakkaliyesi", öteki, arka pencereleri çeşmenin üstüne açılan imamın evi. Birincisi sokağın ortasındaki evlerden birinin altına kara kovuk gibi gömülen dükkân, öteki sokağm biricik üç katlı binası. Gerçi kapısı öteki sokağa açılır, fakat küçük Sinekli Bakkal onu benimsemek ister. Çünkü zengin, fakir bütün civar halkı ölüm, doğum, nikâh gibi hayati meselelerde o eve gelmek mecburiyetindedir.

H. E. Adıvar, *Sinekli Bakkal*

kagir ve çok katlı yapının egemen olduğu, karanlık ve sıkışık bir Akdeniz liman kenti özelliklerini taşımıştır. 18. yy'ın sonunda ve 19. yy'ın başında Kuzguncuk üzerinde Icadiye'de ve Selimiye mahallelerinde uygulanan ortoganal sokak düzeni üzerinde geleneksel konutlarla oluşan mahalleler, eski mahallelerden çok farklı bir Batılı görünüm yaratmışlardı. Özellikle Selimiye Mahallesi İstanbul tarihi için çok önemli ve belki de başka örneği olmayan bir yerleşim alanıydı. Bunun 1960'lı yıllarda giderek yok olması, kent tarihi için büyük bir kayıp olmuştur. 19- yy'ın Balat, Fener, Kumkapı, Beyoğlu yakasında Tatavla (Kurtuluş), Kadıköy'de Yeldeğirmeni, Bahariye, Moda gibi semtlerindeki mahalleler de, o dönemde İstanbul mimarisine egemen olan Batılı üsluplarla inşa edilmiş yapılarıyla, İstanbul'un Avrupa kent tarihine katıldığı örneklerdir. Suriçinde de, özellikle son dönemin büyük yangınlarından sonra, benzer karakter gösteren Laleli, Fatih gibi semtler ortaya çıkmıştır. Fakat bunlarda geleneksel İstanbul'un özgün nitelikleri, hattâ sosyal dokusundaki homojenlik ortadan kalkmış, daha genel bir kent burjuvazisinin ikamet ettiği yerler olmuşlardır.

Boğaziçi mahalle dokusu olarak değişik bir karakter sergiler. Buradaki ilk mahalleler kaleler içinde kurulan küçük yerleşmelerdir. Bunların en ilginç örneği Rumeli Hisarı içindeki mahalleydi. Mescidinin minaresi hâlâ duran bu mahalle, kalenin restorasyonu sırasında ortadan kaldırılmıştır. Boğaz'daki Türk öncesi balıkçı ya da tarımla uğraşan köylerin niteliğini bilmiyoruz. Fakat Boğazın egemen dokusu yazları kullanılan yalılarla oluşuyordu. Kıyı boyunca dizilen bu aristokratik, büyük bir bölümü sultanlara ve vezirlere ait geniş sahilhaneler bir mahalle dokusu oluşturmamışlardır. Ulaşımlan da denizden oluyordu. Arkalarındaki küçük köyler tarımla ve balıkçılıkla uğraşırlar ve yalılara hizmet verirlerdi. Bu köylerin bir bölümü **19-** yy'm ikinci yarısında büyüdükleri zaman geleneksel dokuya uygun bir gelişim göstermişlerdir. Fakat kent içine göre çok daha geniş bahçe olanakları olduğu için, daha yeşil ve serbest bir düzende kurulmuşlardır. Fakat giderek, 20. yy'm başında, eski ailelerin hizmetlileri ya da sultanın hizmetinde çalışanlar, eski büyük mülklerin parçalanmış parselleri üzerinde geleneksel dokuyu anımsatan sokaklar yaratmışlardır.

Sayfiye yerlerinde Boğazda, Çamlıca, Kısıklı, Acıbadem, Bağlarbaşı, Kızıltoprak, Feneryolu, Çiftehavuzlar, Erenköy gibi semtlerde, hattâ yeni yeni kent dokusuna katılan Teşvikiye, Nişantaşı, Şişli gibi semtlerde büyük bahçeli konak, yüksek sağır duvarlar, tümüyle Batılılaşmış mimarileriyle, gelenekle ilişkisi tümüyle kesilmiş yeni bir kent fizyonomisi yaratmışlardır. Bunlar Abdülmecid döneminden (1839-1861) başlayarak Beşiktaş'tan sırtlara doğru ya da Büyükdere yolunu izleyerek Taksim'den Şişliye doğru uzanmışlardır. Bu bölgelerde konakların apartmanlarla yer değiştirmesi ise daha çok 20. yy'ın başında yoğunlaşan bir gelişmedir. Apartmanla birlikte eski kent yapısını anımsatan bütün özellikler de ortadan kalkmıştır. Bugün eski kent içi dokusu ne kadar yok edilmişse, bu zengin ve yarı burjuva, yan aristokratik kent görüntüsünün öğeleri de çağdaş gelişmenin baskısı altında, 1970'li yıllardan başlayarak ortadan kalkmıştır.

DOĞAN KUBAN

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet'in ilanından sonra, kentin idari yapısındaki değişikliklere bağlı olarak mahallenin tanımı kadar yapısmda da değişiklikler olmuştur. Günümüzde mahalle, kentsel veya kırsal alandaki yerleşmelerde yerel yönetim amacıyla ayrılan en küçük birim ya da il, ilçe, nahiye veya köyün, idari olarak bölündüğü parçalardan her birine verilen addır. 1994 yerel seçimlerine esas olan muhtarlık listelerine göre, İstanbul'da Büyük Şehir Belediyesi sınırları içinde kalan 27 ilçede 606, Büyük Şehir Belediyesi sınırları dışındaki ilçelerde de 57 olmak üzere toplam 663 mahalle vardır. 1955'ten 1994'e kadar belediye sınırları içinde kalan ilçelerdeki mahalle sayısı tabloda gösterilmiştir.

İstanbul'un idari yapısında ve ilçelerde gözlenen değişiklikler mahallelerin dağılımını, sayısını ve sınırlarını etkilemiştir. 1927'de 7 olan ilçe sayısı 1950'de 16 olmuş, 1965'te **19**'a, 1990'da 25'e, 1992'de 32'ye, 1994'te **33**'e yükselmiştir.

1994'te, Büyük Şehir Belediyesi sınırlarn içinde sayılan 606'ya ulaşan mahalleler, kapladıkları alan ve içerdikleri nüfus miktarı ile, İstanbul'un Türkiye'nin en fazla göç alan kenti olduğunu ve bu göçün sürekliliğini bir kez daha kanıtlarlar. Büyük Şehir Belediyesi sınırları içindeki 27 ilçenin mahalle sayıları şöyledir: Adalar 5, Avcılar 9, Bağcılar 22, Bahçelievler 11, Bakırköy 15, Bayrampaşa 11, Beşiktaş 22, Beykoz 20, Beyoğlu 45, Eminönü **33,** Esenler 13, Eyüp 19, Fatih 69, Gaziosmanpaşa 29, Güngören 13, Kadıköy 28, Kâğıthane **16,** Kartal 27, Küçükçekmece 21, Pendik 18, Maltepe 17, Sarıyer 22, Şişli 28, Ümraniye 18, Üsküdar 52, Tuzla 10, Zeytinburnu **13-**

Listede görülen ilçelerden sadece Eminönü'nün tüm mahalleleri **(33** mahalle), 1955-1994 arasında gerek adları gerekse alan büyüklükleri ile aynı kalmıştır. Fatih İlçesi mahalleleri açısından da durum aynıdır. Aynı adlarla günümüze kadar gelen Fatih mahallelerinden sadece ikisi, Kazlıçeşme ve Merkez Efendi mahalleleri, Zeytinburnu 1957'de ilçe olduğu zaman bu ilçeye bağlanmıştır. Her iki ilçenin de kentin suriçinde ilk yerleşilen alanlar olması dikkat çekicidir. Adalar İlçesi'ne yeni yerleşmeler eklenmişse de, muhtarlık, yani mahalle sayısı aym kalmıştır. Bakırköy İlçesinde 1994'te var olan mahallelerden 8'i 1955'te de aym ad ve sınırla vardı. Bu ilçenin 5 mahallesi ise 1957'de ilçe olan Zeytinburnu'nun alanı içinde kalmıştır. Beşiktaş'tan 13, Beykoz'dan 11, Beyoğlu'ndan 37, Eyüp'ten 8, Kadıköy'den 14, Sarıyer'den 12, Şişliden 13, Üsküdar'dan 36 mahalle günümüze kadar eski adlarıyla ulaşabilmişlerdir.

Ancak yaklaşık 40 yıl önceki adlarını ,

1955'ten 1994'e Kadar Belediye Sınırları İçinde Kalan İlçelerdeki Mahalle Sayısı

Yıllar	*Belediye Sınırları İçi İlçe Sayısı*	*Belediye Sınırları İçi Mahalle Sayısı*
1955*	12	268
1965*	14	313
1983**	14	497
1985*	15	551
1991*	220	569
1994***	27	606

* Genel Nüfus Sayımı geçici sonuçları, mahalle listesi
** 1983 seçimlerine esas olan mahalle listeleri
*** İl Özel Idaresi verileri ve 1994 yerel seçimlerine esas olan muhtarlık listeleri

korumaları eski ya da yeni mahallelerin niteliklerinde değişim olmadığı anlamına gelmez, istanbul'un her yıl aldığı büyük miktardaki göç, kentin istanbul Büyük Şehir Belediyesi sınırı yakınlarındaki alanlara yığılırken, aynı zamanda kentin eski yerleşim bölgelerine de gelmektedir. Bu bölgelerde, eskiden yapılmış, tek evlerin veya az kadı binaların yıkılıp çok katlı olarak yeniden yapımı ile yeni konut veya işyeri açılmakta, alan değişik işlevlerde kullanılmaktadır. Fatih ve Üsküdar ilçeleri böyledir.

Kente evvelce göç etmiş ve çevre alanlarda oturanlar, zaman içinde aşama yaparak kent içindeki değişim geçiren bu bölgelerde yaşamaya başlamakta; bu durumda, kentin eski mahallelerinde nüfus yoğunluğu artmaktadır.

Ancak ticari işlev kazanan; kısa, orta veya uygun vadeli (günlük, aylık veya yıllık) alışverişlerin yapıldığı; işyerlerinin konutların yerini aldığı mahallelerde ya da eğitim, sanayi, atölye tipi imalat, merkezi iş alanı ile ilgili irtibat bürolarının çoğaldığı mahallelerde, aksine bir eğimle, nüfus yoğunluğu azalmaktadır.

Örneğin Fatih'te çoğunlukla iskân alanı olan mahallelerden Hoca Üveys Mahallesi'nin 1965'te km^2 basma düşen nüfus yoğunluğu 444 iken, 1990'da bu sayı 536'ya yükselmiştir. Keza bu sayı Hüsam Bey Mahallesi'nde 65'ten 90'a, Uzun Yusuf ta 36,5'ten74,8'e yükselmiştir. Eyüp Ilçesi'nde de, nüfus yoğunluğu Düğmeciler Mahallesi'nde 1965'ten 1990'a 105,5'ten 330,5'e, Nişanca Mahallesi'nde ise 276,7' den 430,1'e çıkmıştır.

Buna karşılık Eminönü nüfus yoğunluğunun azaldığı bir ilçedir. Örneğin Alemdar Mahallesi'nin 1965'teki nüfus yoğunluğu 30,8 iken 1990'da 4,8'e, Emin Sinan Mahallesi'nin nüfus yoğunluğu 1965'te 70,9 iken 1990'da **32,**l'e, Molla Fenari Mahallesi'nin de aynı yıllarda nüfus yoğunluğu önce 24,9 iken, sonra 2,9'a gerilemiştir.

istanbul'un Büyük Şehir Belediyesi sınırları içinde 1955'ten 1994'e 338 yeni mahalle kurulduğu görülür. 1955'te belediye sının içindeki ilçeler olan Bakırköy. Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Eminönü, Eyüp, Fatih, Kadıköy, Sarıyer, Üsküdar ilçelerinin mahalle sayılarındaki artış oranları, toplam artış 338 mahalleye göre, Kadıköy'de yüzde 4,24, Üsküdar'da yüzde 4,73 olmuştur. Diğer eski ilçelerdeki artışlar yüzde 4'ün altındadır. Hattâ Adalar ve Eminönü'nde mahalle sayısında hiç artış yoktur. Fatih IIçesi'nin, 2 mahallesi de (sur dışı olması nedeniyle) Zeytinburnu Ilçesi'ne eklenmiştir.

1955'ten 1994'e kadar geçen zaman içinde eski belediye sınırı dışındaki bitişik kırsal alanda nüfus artışı ve göç nedeniyle meydana gelen yerleşmeler yoğunlaşarak 19801i yıllarda bir dizi yasal düzenlemeyle İstanbul Büyük Şehir Belediyesi sınırlan içine alınmışlar ve yeni ilçe kuruluşları gerçekleşmiştir. Zeytinburnu İlçesi Bakırköy'den ayrılmıştır. Geri kalan 17 ilçe 1955'ten 1994'e kadar geçen 39 yıllık süre içinde fakat ağırlıkla 1980den özellikle 1987'den sonra büyüyen yeni yerleşme alanlarında kurulmuşlardır.

Bu yeni ilçelerden Gaziosmanpaşa 29 mahalle, Kartal 27 mahalle, Bağcılar 22 mahalle, Küçükçekmece 21 mahalle ile önde gelmektedir. Bu yeni ilçeler en az 10 mahalleye sahiptirler (Tuzla).

Yıllara göre İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırı içi ilçelerin mahalle sayılan ve mahalle sayısındaki artışlar, şehirsel nüfus artışı ve göçle paralellik göstermektedir (bak. göç; nüfus).

istanbul Büyükşehir Belediyesi sınırı içindeki ilçelerin mahalle sayılanndaki yıllık artışların yüzde olarak ifadesi şöyledir: 1955-1965 arasında yüzde 1,7; 1965-1983 arasında yüzde 3,2; 1983-1985 arasında yüzde 5,4; 1985-1991 arasında yüzde 0,5; 1991-1994 arasında yüzde 2,2.

Aynı yıllar arasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırı içindeki ilçelerin nüfus artışı ve göç oranları, aşağı yukarı bu oranlarla paralellik göstermektedir.

Bibi. E. H. Ayverdi; *İstanbul Mahalleleri;* DİE, 1950, 1955, 1960, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990 Genel Nüfus Sayımları; DİE, 1955, 1965, 1975, 1985, 1990 Genel Nüfus Sayımları geçici mahalle nüfusları listeleri; "İstanbul", *Yurt Ansiklopedisi,* V-VI, İst., 1982-1983.

ÇİĞDEM AYSU

M Al IMl D I

(2 Ağustos 1696, Edirne-13 Aralık 1754, İstanbul) 24. Osmanlı padişahı (30 Eylül 1730-13 Aralık 1754).

II. Mustafa(->) ile Saliha Sultanin oğludur. Doğum tarihini 10 Nisan **1696** olarak veren kaynaklar da vardır. Arapça şiirlerinde "Sebkatî" mahlasını kullanmıştır. İstanbul'un imarına ilgi duyan, Galata yakasının su gereksinimi için tesis ve çeşmeler yaptıranı. Mahmud, çağdaşı tarihçilerce "Muammeri bilâd Sultan Mahmud Han" olarak nitelendirilmiştir. Lale Devrinde^) başlayan İstanbul'un imarı çalışmalarını, kişisel girişimiyle sürdürmüş, kentin sonuncu selatin külliyesi olan Nuruosmaniye Külliyesi'nin(->) yapımını başlatmıştır. Taksim, buraya yaptırdığı su makseminden dolayı bu adı aldığı gibi, Galata Sarayı Ocağı'nın(->) da ikinci kurucusu sayılır. Döneminde kesilen 20'lik altınlara mahmudiye denmiştir.

Babası II. Mustafa'nın, daha çok Edirne'de oturması nedeniyle Mahmudün çocukluğu da bu kentte geçti. 18 Mayıs 1702' de Edirne Sarayı'nda düzenlenen bed-i besmele töreni ile özel eğitimi başlatıldı. Fakat 23 Ağustos 1703'te babası tahttan indirilince onunla birlikte İstanbul'a getirilip Topkapı Sarayı'nda Kafes Kasrı'nda göz hapsine alındı. Tutukluluğu 30 Eylül 1730' a değin aralıksız 27 yıl sürdü. Bu uzun zaman boyunca ne düzeyde bir kültür edinme olanağı elde ettiği bilinmemektedir. Satranç oynamayı, lale yetiştirmeyi, şiir yazmayı ve müzikle uğraşmayı padişahlığı sırasında da sürdürdüğüne göre hapis yaşamında bunlarla oyalandığı tahmin edilir.

Kafes Kasrı'nın ağır ve tehlikelerle dolu koşullarından dolayı kısırlaşmış ya da amcası III. Ahmed'in gizli buyruğu ile kısırlaştırılmış I. Mahmud ve kardeşi III. Osman'ın tahta geçtikten sonra çocukları olmamıştır.

Lale Devri'nin renkli yasanımdan tamamen uzakta çeyrek yüzyıl geçirdikten sonra, Patrona Halil Ayaklanması'nda(-0 tahttan çekilmeye zorlanan III. Ahmed, 30 Eylül 1730 gecesi, yeğeni Mahmudü Kafes

Günümüzün karakteristik mahalle görünümüne bir örnek, Göztepe. *Banu Kutun / Obscura, 1989*

Kasn'ndaki dairesinden getirtip önce alnından öptü. Saltanata ilişkin öğütlerde bulundu ve kendi şehzadeleriyle birlikte biat edip padişahlığını tanıdı. I. Mahmud, ilkin Hırka-i Saadet Dairesi'ne giderek dua etti ve gece yansından sonra iç biat denen törenle Enderun halkının tebriklerini kabul etti. 1 Ekim 1730'da İstanbul' da cülus(->) topları atıldı. Bâbüssaade önüne kurulan tahta oturan! Mahmudün padişahlığı resmen başladı.

30 Eylül günü idam edilen Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'mnf-») yerine atanan Silahdar Mehmed Paşa da görevine aynı gün başladığı için cülus sırasında geleneksel protokol tam uygulanamadı. "Rüesa-yı eşkıya" denen Patrona Halil, Muslu Beşe ve diğerleri, uygunsuz kıyafetleri ve kuşandıkları silahlarla en önde yer aldılar. I. Mahmud, kente egemen olan ayaklanmacıların istekleri doğrultusunda, kürsü şeyhlerine (vaiz) varıncaya değin bir dizi atamayı zorunlu olarak yaptı. 6 Ekim 1730'da kılıç alayı(->) düzenlendi. Edirnekapı'dan Eyüp'e inen yeni padişah burada Hz Muhammed'in kılıcını kuşandı. Patrona Halil ve kafadarları bu törende de süslü atlarda fakat yalınayak boy gösterdiler. Kent halkı, bu silahlı serdengeçtileri hayretle izledi. I, Mahmud. asilerin, Sa'dâbâd'daki köşkleri yakma isteklerine izin vermemekle birlikte tahrip etmelerine engel olamadı. Patrona Halil'i ve öteki önderleri birer görevle İstanbul'dan uzaklaştırmayı da başaramadı. Halil, yeniçeri ağasının, 10.000 altın bahşiş alıp dilediği yere gitmesi önerisini reddetti ve İstanbul'un tüm mal varlığının avucunun içinde olduğunu ama amacının, mal. mülk, unvan edinmek olmadığını, kentteki adaletsiz düzeni ortadan kaldıracağını bildirdi.

Patrona'nm İstanbul'da estirdiği başına buyruk yönetim günlerce sürdü. Başta İstanbul Kadısı Abdullah Efendi, ocak ağaları, önemli mevkilerde bulunan herkes, kendisinden yana gözükmekteydiler. Bununla birlikte I. Mahmud, güvenilir adamlar aracılığı ile yeniçeri, sipahi, cebeci ve silahdar ocaklarından pek çok askeri kendi safına çekmeyi denedi ve bunda başarılı oldu. Şeyhülislam ile kazaskerlerin kefil olmasıyla da Patrona Halil, başındaki yüzlerle serseri kalabalığım büyük ölçüde dağıttı. Bununla birlikte Etmeydanı'ndaki(->) karargâhından çarşı pazar denetimini sürdürmekteydi. Sık sık da silahlı olarak I. Mahmud'un katma çıkıp önerüerde bulunuyordu. Bu durum 1 ay devam etti. Kasım ayı başında çoğunluğu Arna\aat asıllı olan ayaklanmacılarla kapıkulu askerleri arasında sürtüşmeler başladı. Patrona Halil, bunu önlemek için sadaret kaymakamı olmak istedi. I. Mahmud ise Kaptan-ı Derya Canım Hoca Mehmed Paşa'nın planını onayladı. 23 Kasım günü Divan-ı Hümayundaki genel gündemli toplantıya rüesa-yı eşkıya da çağrıldı. Burada, 25 Kasım 1730'da, sarayda çok gizli bir toplantının yapılması kararlaştırıldı. Patrona ve arkadaşları o gün, muhafızlarından ve silahtan arındırılarak Sünnet Odası'na alındılar, bir baskınla da öldürüldüler. Sarayın iç kapı aralarında bekletilen diğer adamları da ikişer üçer çağrılarak öldürüldü. O gün, Topkapı Sarayı'mn Enderun avlusu ve Sofa-i Hümayun denen bölümü savaş meydanına döndü. Asilerin parçalanan cesetleri ve kesik başları arabalarla saraydan çıkarılınca, zorba kalabalıkları korkup dağıldılar. Pek çoğu da Anadolu'ya kaçtı.

I. Mahmudün gerçek saltanatı bu olaydan sonra 25 Kasım 1730'da başlayabildi. Öncelikle İstanbul sıkı bir denetime alındı. Çoğu hamamlarda çalışan ve barınan Arnavutların, kundaklamalarla kentte yangın çıkarmalarından korkulduğu için önlemler alındı. 2.000 dolayında kuşkulu kişi yakalanıp kimi idam edildi, kimi sürgüne gönderildi. 22 Ocak 1731'de Kabakulak İbrahim Paşayı sadrazamlığa getiren I. Mahmud, padişahlığının altıncı ayında 27 Mart 1731 günü, venibir ayaklanma ile karşı karşıya geldi. Etmeydam'nda kazan kaldıran cebecilerle yeniçeriler harekete geçmeden önlem almdı. Devlet adamları, saray kapılarında biriken esnaf ve halkın önüne düşmek isteyen I. Mahmud'u. bunun yanlış olacağı gerekçesiyle engellediler. Sadrazam, kaptan-ı derya ve yeniçeri ağası, sancak-ı şerifin altında toplananlarla birlikte Etmeydam'na yürüdüler. Yer yer sokak çatışmaları oldu ve asiler dağıtıldı. İzleyen günlerde de yüzlerle Arna**Tit.** Boşnak ve Kürt yakalanıp sürgüne gönderildi.

I. Mahmudün minyatür portresi, 18. yy. *Kebir Musavver Silsilename.* Ahmet III Kitaplığı, no. 3179
Cengiz Kahraman arşivi

I. Mahmud, yıllardan beri sarayda nüfuz kazanmış bulunan Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın(->) etkisinde ve onun önerileri doğrultusunda kararlar almaktaydı. Beşir Ağa. kendisini uzaklaştırmak isteyen Kabakulak İbrahim Pasa'vı azlettirdi. Ovsa sadrazam. Ağustos 1731de, Lazlarla Arnavutların "Bu gece hunıcumuz var!" diyerek karakullukçuların, debbağ, terzi esnafının, işsizlerin katılımıyla başlattıkları ayaklanmayı, anında bastırtmıştı. Bundan dolayı ödüllendirilmesi gerekirken sürgüne gönderildi. 10 Eylül 1731'de atanan, Sadrazam Topal Osman Paşa da yine Beşir Ağayla uzlaşamadığmdan azledildi ve 12 Mart 1732'de Hekimoğlu Ali Paşa, Beşir Ağa'nın tavsiyesiyle sadrazam oldu. Topal Osman Paşa, kısa sadaretinde, Lale Devri'nde yerleşen "haylazlıklar'in kaldırılmasıyla uğraştı. "Başlarına onar-yirmişer değirmi yemeniyi mücevveze gibi bağlayıp ince tülbentten yaşmakla ve bellerine kadar açık yakalarla şehvet uyandırıcı sıkma giysilerle sokağa çıkan, Müslümanlara yolunu şaşırtan kadınlara" savaş açtı. Bu tür kıyafetleri yasakladı. Ama İstanbul kadınları, "Fermanın hükmü üç gündür!" deyip dördüncü gün yine açık saçık sokağa çıkmaya başladılar. Sadrazam. "Şeytan Eminesi" denen yosmayı yakalatıp Bahçekapı'da denize attırdı. Birkaç fahişe daha boğdurulunca bu kez kadınlar, dışarı şöyle dursun ev içinde de örtünür oldular. Osman Paşa, bir ekmekçi ile bir kasabı da astırıp kendince narh işlerine çözüm buldu. Öte yandan kılıçbalığının okkasına 4 para narh vermesi yüzünden balıkçılar avlanmaya çıkmadılar. İstanbul'da soğan ve sarmısak karaborsası vardı. Osman Paşa kola binip Yemiş İskelesi'ne indi, mahzenlerde soğan bulunup bulunmadığını sordu. Yok cevabını almca bütün mahzenlere denizden su bastımı, dükkân çatılarının kiremitlerini toplattı.

Y~eni sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa ise yine Beşir Ağa'nın öngörüsü gereği İran elçisini İstanbul'a sokturmayarak Bozcaada'da tutuklattı. 1731-1732 kışında Galata, Kasımpaşa, Tersane semtlerinde yangınlar çıktı.

Dindar padişah I. Mahmud 1732'de kendince çok önemli bir hayra öncülük ederek Hazine-i Hümayunda saklanan taştan nakş-i kadem-i şerifi, Eyüb Sultan Türbesi'ne astırttı ve İstanbullular için türbe içinde ikinci bir ziyaret olanağı sağladı (bak. kutsal emanetler). 1733'te ise asıl büyük hayrını, annesi Saliha Sultanla birlikte gerçekleştirdi. Susuzluk çeken Tophane semtine, Taksim Maslağı'ndan suyolu döşettiği gibi Tophane İskelesi'ne de ünlü meydan çeşmesini yaptırttı. Annesi Saliha Sultanin. Azapkapı'daki sebil ve çeşmesi, Kabataş, Fındıklı, Kazancıbaşı, Tepebaşı, Selkapısı, Karanlık Mescit, Yahya Kethüda, Kürkçükapısı, Tomtom Mahallesi, Ağa Mahallesi, Kurşunlumahzen, Kulekapısı semtlerinde de musluklu 40 çeşmeye su verildi. Bu hizmetlerin açılışı için, I. Mahmud "alay-ı azim" ile Taksim'e çıktı. Valide Sultan ve harem halkı da koçularla Taksim'e geldiler. Padişah, annesinin koçusunu karşıladı. Saliha Sultan dua ile, maksemden çeşmelere su saldı. O gün büyük bir ziyafet verildi.

İstanbul'da sorun yaratan dışarıdan gelme "kesik" ve "züytıf ' akçelerin girişini engellemek için Üsküdar, Tophane, Beşik-

taş, Galata, Kasımpaşa ve Eyüp'te birer sarraf görevlendirildi. Bu sarraflar. İstanbul'dan halis akçenin çıkarılmasını, kente ayarı düşük para sokulmasını önleme işini üstlendiler.

İran cephesi savaşlarını özellikle de Tebriz'in işgali ile Bağdat'ın geri almışım dikkatle izleyen I. Mahmud, İncili Köşk'te sık sık toplantılar düzenlemekteydi; "Müşavere-i Acem" denen bu otunımlarda alman bir kararla "gazi'lik sanını kazandı. Kentte de zafer şenlikleri ve şehir donanmaları düzenlendi. Ancak 1733-1735 savaşlarının kesin olmayan sonuçları yeni sürprizler getirdi; Tebriz ve Bağdat, yeniden İranlılara geçti. Bu gelişmeler nedeniyle I. Mahmud, ordunun teknik açıdan eğitimini öngören kararlara yöneldi. 1734'te Humbaracı Ahmed Paşa'nın(->) yönetiminde Üsküdar'da Hendesehane ve Humbarahane(->) açıldı. Fakat bu çağdaş karar alınırken diğer yandan, Bayezid Camii avlusundaki küçük dükkânlarında ressamlık yapanlar, buradan çıkartıldılar ve çalışmaları yasaklandı; bunun da nedeni, bir ressamın, evli bir kadını ayartmasıydı. 1734 ilkbaharında ve yazında sıkça binişler(->) düzenleyen I. Mahmud, bir seferinde de çekdiri ile Anadolukavağı'na gitti ve Hz Yuşa'nm mezarını ziyaret etti. Ocak 1735'te Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'mn yaptırttığı camiye cuma selamlığı düzenlendi. Ramazan Bayramı'nın 4. günü olan 27 Şubat 1735'te sadrazam, I. Mahmud'a Bahariye Yalısı'nda ziyafet verdi. Padişahın yapımını başlattığı, Sinan Paşa Köşkü'ne bitişik yazlık Topkapı Sahilsarayı, köşkleri, fevkani bir hamamı, taraçalı bahçeleri ile tamamlandı. O yılın ilkbaharında harem-i hümayun yukarı saraydan buraya taşındı.

İran Seraskeri Abdullah Paşa'nm, Arpaçayı Savaşında yenilip şehit düşmesi haberi İstanbul'a gelince I. Mahmud, Ali Paşa'yı sadaretten azletti. 13 Temmuz 1735'te bu göreve Bağdat Valisi Gürcü İsmail Paşa atandı. Fakat İstanbul'a gelişinden 3 ay sonra 28 Kasım 1735'te yerine Silahdar Seyyid Mehmed Paşa atandı. 1736'da İran' la barış imzalanınca bu kez Rusya ile savaş olasılığı doğdu. İran cephesindeki Osmanlı ordusu Kuban'a doğru sevk edilirken İstanbul'daki Fransız, İngiliz, Hollanda elçileri, I. Mahmud'u etkilemeye çalıştılar. Fransız Elçisi Marquis de Villeneuve, Rusya'ya savaş ilanını sağladı. Sadrazam, sancak-ı şerif verilerek İstanbul'dan orduyla Babadağı'na gönderildi. Donanma da Karadeniz'e çıktı. Bu gelişmeler olurken, 1 Temmuz 1736'da Topkapı Sarayı'nda gözhapsinde bulunan eski padişah III. Ahmed öldü. 1737'de Avusturya'nın da savaş açması ile 20 yıllık bir barış dönemi sona erdi ve savaş koşullarının sıkıntıları öncelikle İstanbul'da yüz gösterdi. Rusya'nın Özi'yi zapt etmesi, Avusturya ordularının Niş, Banyaluka ve Bükreş'e üç ayrı koldan ilerlemesi sonucu 6 Ağustos 1737'de sadrazam azledilerek Muhsinzade Abdullah Paşa sadrazam ve serdar-ı ekrem atandı. Yılın sonuna doğru ateşkes sağlandığından ordu İstanbul'a döndü. I. Mahmud, sancak-ı şerifi karşılamak üzere Da-\"utpaşa'ya gitti. Padişah, Eyüp'ten saltanat kayığı ile saraya dönerken sadrazam da alay göstererek İstanbul'a girdi. Saraya gelip sancak-ı şerifi teslim etmesinden hemen sonra azledildi. 19 Aralık 1737'de Yeğen Mehmed Paşa sadrazam oldu. Tekirdağ'da oturmakta olan II. Rakoczi Ferenc' in oğlu Erdel Prensi Rakoczi Jozsef İstanbul'a getirtilerek I. Mahmudün huzurunda krallık kürkü giydirildi ve Erdel'e gönderildi. Niş'e kadar ilerleyen Avusturya ordusunun önünde, İstanbul'a kadar önemli hiçbir savunma noktasının kalmaması nedeniyle ateşkes antlaşmasına güvenilemeyeceği, ordunun ivedilikle hareket etmesi kararlaştırıldı. 18 Mart 1738'de ve izleyen üç gün boyunca Davutpaşa'da, ordu, yeniçeri, cebeci, topçu ve arabacı alayları düzenlendi. Sadrazam sancak-ı şerif ile Topkapı Sarayından çıkıp ordugâha gel-

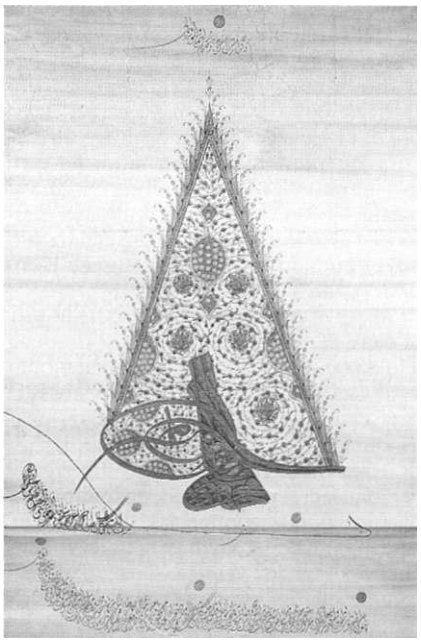

I. Mahmudün tuğrası.
Nazım Timuroglu fotoğraf arşivi

di. 3 Nisanda I. Mahmud, orduyu cepheye uğurladı. Avusturya ve Rusya cephelerinde başarılar kazanan ordu için, dönüşte büyük bir zafer alayı düzenlendi.

Yeğen Mehmed Paşa, İstanbul'a gelişinin ertesi günü, Fransız ve Avusturya elçileri, Rusya grandükü ile görüştü. İzleyen günlerde de Ordu Kadısı Esad Efendi, Reisülküttab Mustafa Efendi, Mektubî Ragıb Efendi, Dolmabahçe'de Mehmed Emin Yalısında elçilerle yapılan altı ayrı oturumda barış koşullarım görüştüler. Fakat bir sonuç alınamadı.

Cepheden başarıyla dönen Yeğen Mehmed Paşa da çok geçmeden Beşir Ağa'nın hışmına uğradı ve Ramazan Bayramı'nın 2. günü (22 Mart 1739) şeyhülislamla Gülhane'ye rikâb töreni için geldiğinde sadaret mührü alındı ve sürgüne gönderildi. Olay İstanbul'da üzüntüye neden oldu. Çünkü halk, Yeğen Mehmed Paşa'yı Adakale fatihi olarak içten saygıyla karşılamıştı. Yeni sadrazam Vidin Seraskeri İvaz Hacı Mehmed Paşa cephede, sadaret kaymakamlığına atanan Aydın Muhassılı Hacı Ahmed Paşa ise henüz İstanbul'a gelmemişti. Kaptan-ı Derya Süleyman Paşa sadaret kaymakamı vekili oldu. Ordunun yeniden toplanıp cepheye gönderilmesi gerekiyordu. Sadaret kaymakamı, **10** Nisan 1739'da Davutpaşa'dan hareketle birlikleri Edirne'ye kadar götürdü.

Uzayan seferler yüzünden Anadolu'da levendat eşkıyası köylere ve kasabalara göz açtırmıyordu. Her gün İstanbul'a yağan şikâyetler yankı bulmazken Aydın taraflarında ise Sarıbeyoğlu adlı Celali neredeyse yarı bağımsızdı. Bu nedenle bir ordu da Anadolu'da görevlendirildi. O yılın sonbaharında Sarıbeyoğlu'nun ve başka azılı eşkıyanın kesik başlarının gönderilmesi, Batıda ise Belgrad'm geri alınması haberi İstanbul'da sevinç yarattı. Avusturya ve Rusya ile Belgrad antlaşmalarının imzalanması yeni bir barış dönemi getirirken Fransız Elçisi Marquis de Villeneuve de I. Mahmud'dan kapitülasyonların sürekliliği için yeni bir ferman elde etti.

Ordunun İstanbul'a dönüşü çok parlak oldu. Silivri'de iken sancak-ı şerif sandığından çıkarılıp sırığına asıldı. Davutpaşa'ya yaklaşıldığında padişah orduyu karşıladı ve "alay-ı azim" ile İstanbul'a girildi. Sadrazam İvaz Hacı Mehmed Paşa'ya öylesine saygı gösterildi ki Osmanlı tarihinde ilk kez, bir sadrazamın, sarayın orta kapısmdan (Bâbüsselam) atla içeri girmesine ve Bâbüssaade'ye kadar ilerlemesine izin verildi.

I. Mahmudün annesi Saliha Sultan **21** Eylül 1739'da öldü. O yılki ramazanın son gününde İstanbul bir sürprizle karşılaştı ve arife günü sabahı **(31** Aralık 1739) "şevval hilâli" göründüğüne ilişkin "sübut ilâmı" gelince toplar atılıp bayram ilan edildi. Herkes oruçtu. Kentte tam bir keşmekeş yaşandı. Halk bayram namazı için camilere koşuştu. Fakat imamı, hatibi bulunamayan camilerde namaz kılınmadı. Halkın bir bölümü orucunu açıp bayrama girerken bazıları iftar saatini beklediler. I. Mahmud da verilen fetva üzerine, öğle namazı vakti girmeden alayla Sultan Ahmed Camii'ne gidip önce bayram namazı, ardından da öğle namazı kıldı. Muayede töreni ise öğleden sonra yapıldı (bak. bayram alayı). İstanbul camilerinin birçoğunda ertesi sabah da bayram namazı kıldırıldı.

O gün yağmaya başlayan kar, kısa aralıklarla 3 ay sürdü. İstanbul, tarihinin ender ağır kışlarından birini yaşadı. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'mn sarayında oturan İvaz Mehmed Paşa, aynı zamanda Paşa Kapısı olan binanın, bir hafta arayla harem ve selamlık dairelerinin yanması üzerine eski Paşa Kapısı'na taşındı. I. Mahmud, geniş bir alanı kaplayan saray arsasına o zaman Yeni Hamam adı verilen Cağaloğlu Hamamı'nm(-») yapımını 1740 ilkbaharında başlattı. Geriye kalan

boş arsalara da vakıf evler yaptırtarak bir mahalle kurdurdu.

1740'ta, ispanya'nın da istanbul'da daimi elçi bulundurmasına izin veren, I. Mahmud, istanbul'da tesis ettiği üç kütüphaneden ilki olan, Ayasofya Camii avlusundakini törenle hizmete açtı ve buraya 4.000 cilt değerli eser vakfetti. Bunlar arasında Halife Hz Osman'ın Kuranı ile Hz Ali'nin el yazısı ile olduğu kabul edilen bir başka Kuran, ayrıca Yakut, Ibn Şeyh, Hafız Osman hattıyla Kuranlar da vardı. Padişah, bu kütüphanede, her gün 10 muhaddisin *Sahih-i Buharı* okumasını da vakfiyesindeki koşullarda belirtmişti. Kendisi de birkaç kez, Ayasofya'nm Tespihçiler Kapısı'ndan gelip kütüphanede oturdu ve tefsir takriri dinledi.

Geçirilen ağır kış nedeniyle İstanbul'da yüz gösteren kıtlık, ilkbahar sonunda büsbütün ağırlaştı. 6 Haziran 1740'ta birkaç soyguncu Sipahi Pazarını basıp mal yağmaladılar. Çevrelerine topladıkları serserilerle Bitpazarı'na, oradan Kazancılar'a yürüdüler. Amaçları Etmeydanı'na inip yeniçerilere kazan kaldırtmaktı. "Sadâ-yı hay huy ile" Bayezid Camii avlusunda epeyce bir kalabalık oluştu. Esnaf, dükkânlarını kapatıp evlerine çekildi. Sadrazam, Sa'dâbâd'da, I. Mahmud Beykoz'da binişteydi. Nişancı Ahmed Paşa ile Yeniçeri Ağası Seyyid Hasan Paşa, olay yerine gelmektelerken Bayezid Kulluğu (bak. kulluklar) çorbacısı Hasan Ağa, sopa kapıp kulluk neferleri ve cesur birkaç esnaf ile yağmacılara saldırdı. Bayraktarları öldürülen eylemciler, nişancı ve yeniçeri ağası paşaların da gelmesiyle dağıldılar, pek çoğu da öldürüldü. Beykoz'daki ziyafetten ivedilikle dönen I. Mahmud, Kanlıca'da Bahaî Körfezi'nde iken olayın yatıştığını öğrendi ve doğruca saraya gitti. Sadrazamı ve yeniçeri ağasını kol gezmekle(->) görevlendirdi. Yağmacılara destek veren Arnavutlar hamamlarda yakalanıp idam edildiler. Çarşılarda tellallar gezdirilip böyle olaylar çıktığında esnafın dükkân kapatmaması, kapatanların cezalandırılacağı duyuruldu. Kentte geniş kapsamlı bir arama tarama yapıldı. 10 yıldan daha az zamandır istanbul'da bulunan ne kadar bekâr uşağı ya da aile varsa memleketlerine gönderildi. Bu operasyonlar sürerken, alışveriş yüzünden bir Yahudi ile Müslüman müşterisi arasında çıkan kavga, yeni yağma girişimi zannedildi. Kol gezen sadrazamın salma çuhadarı, kaçan müşteriyi yakalamak isterken Mercan Çarşısı esnafı adamı soyguncu zannedip sırık darbeleriyle öldürdüler. Sadrazam ise I. Mahmud'a ivedi olarak "Yeni bir Bayezid vak'ası zuhur etmiştir!" haberini gönderdi. Fakat olayın aslı öğrenilince padişah kızdı ve 23 Haziran 1740'ta sadrazamı azletti. Ertesi gün Yekçeşm Ahmed Paşa sadrazamlığa getirildi.

Ağustos ayında istanbul'a gelen Avusturya elçisine Davutpaşa'da yemeklik verildi. Çavuşbaşı elçiyi alıp Beyoğlu'nda hazırlanan konağına götürdü. Ulufe divanı günü de namesini padişaha sundu. Sadrazamın, bu elçiye Sa'dâbâdda verdiği ziyafet ise çok görkemli oldu. Yeniköy İskelesinden alman elçi için yer yer karşılama ve uğurlama törenleri yapılarak türlü gösteriler sergilendi. Ziyafet sırasında ise "**diba** kaftanlu, elmas kuşaklu, yaraşıklu yüz civan içoğlam bellerinde mücevherlü hançerleri ile" hizmet ettiler. 400 içağası cirit oynayıp hoş sesli mutripler konser verirken top ve tüfekler atıldı, ayılar, samsunlar, pehlivanlar güreştirildi, çengi ve rakkas oyunları sergilendi. Ziyafet sofrasında türlü yiyecekler ve meyveler eksik değildi. Bunun gibi, Bahariye Yaksı'nda Fransız elçisine, Tırnakçı Yalısı'nda yine "gümüş müştalu aşçılar ve nev-civan tosun karakullukçular ve çorbacılar hizmetiyle" Avusturya elçisine, Çırağan Yalısı'nda İngiliz, Venedik, Felemenk, İsveç ve İtalya bayloslarına, sadrazam tarafından beş hafta boyunca, haftada 1 gün ziyafet verildi.

26 Aralık 1740'ta Ramazan Bayramı' nm 7. günü, I. Mahmud'a Paşa Kapısı'nda ziyafet veren sadrazam, "saz ve söz ve lu' be-bâzlar ile, envâi meyve ve çiçekler ile" padişahı mutlu kıldı. Diğer yandan onca sıcak ilgiye ve ağırlamaya karşm İstanbul'daki elçilerin, Divan-ı Hümayun tercümanı İskerletzade Aleksandr ile gizli ilişkilerinin olduğu anlaşılmca gergin bir ortam doğdu. Avusturya ve Rusya elçileri ile ilişkiler kesildi. îskerletzade'nin boynu vuruldu, Reisülküttab Mustafa Efendi de Kastamonu'ya sürüldü.

Mart 174l'de, Iran Hükümdan Nadir Şah' m elçisi Hacı Han, aradaki banşı uzatmak için 3.000 kişilik maiyeti ve muhafız birliği ile İstanbul'a geldi. Hediyeleri arasında üzeri eşsiz mücevherlerle işli akmişe (ipekli) kumaşlar, 10 fil, değerli silahlar da vardı. Hacı Han'a Fener Bahçesi'nde ziyafet verildi. Hacı Han, yemeklik eınininrn, kendisinin sağında yürümesini, protokol açısından bir hakaret saydı ve sofrada yoğurttan başka bir şey yemedi. Ona bakan maiyeti de ellerini kaşığa görülmediler. Elçinin getirdiği filleri İstanbul'a geçirmek de sorun oldu ve mavnaların üzerine geniş sallar, bunların çevresine de filler ürkmesin diye tahta perdeler döşendi. Çırpıcı Çayırı'na götürülen filleri İstanbul halkı günlerce seyre gitti. Hacı Han'ın onuruna Tophane'den 300 top atılarak gönlü alınmaya çalışıldı. Gümrükçü Çiftliği ve köşkü de kendisine tahsis edildi.

Elçinin geliş nedeni, I. Mahmud'a, Caferiliği, beşinci mezhep olarak kabul ettirmek ve hac sırasında Kabe'nin çevresindeki dört mezhep minberlerinin yanma bir de Caferilik minberi konulmasıydı. Bu yüzden, görüşmeler sıkıntılı geçti. Bu olay, Osmanlı tarihlerinde "Beşinci Mezhep Kavgası" olarak yer almıştır. Iran elçisi İstanbul' da iken Rusya ve Avusturya elçileri de geldiler. Bunlara da birbiri ardınca, Sa'dâbâd'da ve Boğaziçi yalılarında ziyafetler verildi. "Nişana top ve humbara ve tüfenkler atılıb cirid ve samsun ve pehlivan güleşleri, canbaz ve sâz ü söz safâları" eksik edilmedi. "Beşinci mezhep" sorununa İstanbul'da bir çözüm bulunamayınca 1742' de, İstanbul ulemasının görüşlerini açıklamak üzere, Nazif Mustafa Efendi ile Münif Efendi "nâme-ber" atanarak İran'a gönderildiler. Şalım, "Beş mezhep kabul olmayınca barış da olmaz!" cevabıyla döndüler. I. Malımudün huzurunda yapılan uzun görüşmelerden sonra Yekçeşm Ahmed Paşa ani bir kararla sadaretten uzaklaştırıldı. **21** Nisan 1742'de İran'la ilişkileri iyi bilen Hekimoğlu Ali Paşa, ikinci kez sadrazamlığa getirildi.

26 Temmuz 1742'de yapılan bir törenle, I. Mahmud'un, Ayasofya Külliyesi'ne ilave ettiği imaret hizmete açıldı. O yaz boyunca binişlerini sıklaştıranı. Mahmud, geceleri de saltanat kayığı ile Boğazda ve Haliç'te mehtap gezilerine çıkmaktaydı.

Giderek gerginleşen İran'la ilişkiler Şubat 1743'te yeni bir boyuta ulaştı ve Şah Hüseyin'in şehzadelerinden olup Sakız Adası'nda "mihman" (rehin) tutulan Şah Safî İstanbul'a getirtilerek Nadir Şah'ın meşru İran hükümdarını tanımadığı duyuruldu ve başına şahlık tacı olmak üzere sorguçlu selimi destar konuldu. Yanına katılan birliklerle İran sınırına gönderildi. 23 Eylül 1743'te azledilen Hekimoğlu Ali Paşa'nm yerine Seyyid Hasan Paşa sadrazam oldu.

Kent imarına özel ilgi duyan I. Mahmud, 4 Aralık 1743'te, Atmeydam'na yakın Çatalçeşme'de yaptırttığı Defterdar Kapısı'nı (Defterdarlık binası) hizmete açtı.

1744 boyunca Doğu'da İran sınırı boyunca olagelen savaşlar giderek şiddetlendi ve ekim ayında Osmanlı güçlerinin üstünlüğü ile sonuçlandı. İstanbul'a gelen Hint elçisinin Nadir Şahi şikâyet etmesi, banş olasılığım geriletti.

Yapımı I. Mahmud tarafından başlatılan "resm-i lâtif bir kebir top kârhânesi" (yeni top fabrikası), topçubaşının çabasıyla tamamlandığı gibi Tophane Meydanı da denize kazıklar çakılıp doldurularak genişletildi. 1745'te Mısır malı getiren bezirgan kalyonlanndan Atbaşlu Kalyon, gece karanlığında Kumkapı ile Çatladıkapı arasında karaya vurdu. Yüzdürülemediği gibi ambarları da su ile doldu. Pirinç ve kahve yükü ıslandı. Bunlar kurutulup kahvenin okkası 20, pirincin kilesi 10, ketenin okkası 4 paradan İstanbullulara satıldı. I. Mahmud, gemi kaptanına, Tersane'den yeni bir kalyon bağışladı. Aynı günlerde İran seferi için İstanbul'a gelen 5.000 kişilik ordusu Büyükdere'de tutulan Kırım Ham Kasım Giray'a, padişah tarafından Beykoz'da, Eyüp'te ve İstanbul'da ziyafetler verildi. Sonraki günlerde 8.000 kişilik ikinci ordu ile gelen Kırım nureddin sultanı (şehzade) ile birlikte Kasım Giray, Doğu cephesine uğurlandılar. Ancak, savaşa gerek kalmadan 1746'da İran'la barış imzalandı.

Boğaziçi'nde pek ender görülen yangınlardan biri 1746'da Rumelihisarı dışında çıktı. Hacı Kemaleddin Camii yandı. I. Mahmud, II. Mehmed (Fatih) döneminden (1451-1481) kalma bu eski caminin yerine daha büyük, kagir bir cami yaptırttı. Buraya bir de cuma selamlığı düzenledi.

Dine ayları konularda, Türkçe ve Latince mektupları ele geçirilen ve peygamberlik iddiasında bulunan Bosnavî ibrahim Efendi adlı kadı, İstanbul'a getirtilip önce tövbe ettirtildi. Fakat inancından caymadığı anlaşılınca "mülhid"liğine fetva verilerek Bâb-ı Hümayun önünde boynu vuruldu. Yıllardan beri saray ve yönetim üzerinde nüfuzunu koruyan Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa 3 Haziran 1746'da öldü ve yerine Hazinedar Beşir Ağa(-0 atandı. 1 yıl önce bir infilak sonucu yanan Tersanedeki mahzen-i sürb (mühimmat deposu) yeniden yapıldığı gibi, yanındaki çöp mahzeni de eski planına göre yenilendi. Yine, Beykoz'daki Tokat Bahçesi ve Köşkü, uzun bir bakımsızlık döneminden sonra "hoş tarh ile binâ" edildi. I. Mahmud, açılış için buraya biniş düzenledi. Gümrükçü İshak Ağa'nın yenilediği çeşmeden de o günün şerefine su akıtıldı. 3 yıldan beri sadrazamlık görevini sürdüren Seyyid Hasan Paşa, kentte narh işlerine yeterince ilgi göstermediği gerekçesiyle 9 Ağustos 1746'da azledildi ve kethüdası Tiryaki Mehmed Paşa sadrazam oldu. Ümmi, kabasada, halk şivesiyle konuşan ve bu nedenle de Galatat Hasan Paşa diye tanınan eski sadrazamın bir kabahati ise, Beyazıt'ta Vezneciler Kapısı'na yaptırdığı mektep ve çeşmenin yaşaması için bir de han yaptırtmış olmasıydı. Oysa, I. Mahmud İstanbul'a yeni hanlar yapılmasını yasaklamıştı (bak. Hasan Paşa Hanı). Padişah, kendisinden özel izin alan Hasan Paşa'ya başlangıçta göz yummuş, mektep, çeşme ve han yapımları biter bitmez azletmişti.

20 Ekim 1746'da Galata'da Sandıkçılar içinde, Balat'ta iki ayrı yangın çıktı ve geniş bir çevreyi etkilediğinden bunlara "harik-ı kebîr" (büyük yangın) denildi. Sonbaharda, İran elçisinin, izleyen günlerde de Kırım Hanı Selim Girayin İstanbul'a gelişleri nedeniyle karşılama törenleri, resmikabuller ve ziyafetler düzenlendi. Kırım hanını sarayda ağırlayan I. Mahmud, belindeki murassa hançeri Selim Giray'a hediye etti. Revan Köşkümde dinlenen ve kahve çubuk içen Selim Giray, padişahın hediyesi atla, Paşa Kapısı'na oradan da kendisine tahsis edilen konağa gitti. Devlet erkânının onuruna verdiği ziyafetler günlerce birbirini izledi. Padişahla birlikte Tersanede bir kalyonun denize indirilişi törenine katıldıktan sonra Selim Giray Kırım'a döndü.

Beşiktaş semtine özel ilgi gösteren I. Mahmud, buradaki sarayı, 1747'de yeni köşkler ve bahçelerle genişletti. "Bir Mısır hazinesi kadar para sarfı ile ve 22 sütun üzerine" denize çakılan kazıkların üstüne çok güzel bir mabeyin köşkü yapıldı. Bu sırada Yalı Köşkü de onarıma alındı. İçine, 4.000 dirhem halis gümüş ile kaplı bir de taht konuldu. Yine Hırka-i Saadet Odası'na da gümüşten bir taht ve gümüş sandık yapıldı. Bunlar için de 78.000 dirhem gümüş kullanıldı. Haremiyle birlikte ilk kez Beşiktaş Sarayı'na taşınan I. Mahmud, 24 Ağustos 1747'de sadrazamlığa Boynueğri Abdullah Paşa'yı getirdi. Uzaklaştırdığı Tiryaki Mehmed Paşa, çok sinirli bir devlet adamı olup tepkileri ve kararları da garipti. Örneğin, harmlaşan atını "Hayvanı kalebend etmek değirmene koşmaktır!" diyerek İstanbul'un nonoşlarından (değirmen) birine bağlatmıştı. Eski bir kızgınlığından dolayı da yeniçeri ocağı ile iş gören ve bundan dolayı ocak bezirganı diye ünlenen sarraf David'i, suçsuz yere boğdurtmuş, İstanbul'daki Rum, Ermeni, Musevi sarraflara da türlü hakaretlerde bulunmuştu.

Nadir Şah'a dostluk elçisi olarak gönderilen Kesriyeli Ahmed Paşa Hemedan'da iken şahm bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine güçlüklerle karşılaşarak Bağdat'a geçebilmiş, yanındaki hediyeleri de götürmeyi başarmıştı. Nadir Şah'ın İstanbul'a göndermek üzere yola çıkardığı elçi de yanındaki değerli hediyelerle Bağdat'taydı. Bu hediyeler arasında ünlü "Taht-ı Tavus" ile ibrişim tınablı çadır da bulunuyordu. (Günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenen Taht-ı Tavus, III. Mustafa döneminde [1757-1774] İstanbul'a getirilebilmiştir.)

1748 kışı çok şiddetli oldu. İstanbullular, 1 m'ye yakın kar yüzünden günlerce dışarıya çıkamadılar. İlkbaharda ise, Şehremini Yusuf Efendi'nin gözetiminde yapımları tamamlanan, Beşiktaş Sahilsarayı'nın yeni köşkleri, oda, divanhane ve daireleri I. Mahmud tarafından çok beğenildi. Arap İskelesi (Dolmabahçe) başındaki cami de bu sırada yenilendi. Yamaçta yapılan köşke ise İstanbul hanımları, güzelliğinden dolayı "bayıldım!" dedikleri için bu ad verildi (bak. Bayıldım Köşkü)".

Temmuz 1748'de çarşı bekçiliği, Üsküdar'da bağ bekçiliği yapan çok sayıda Kürt, silahlanıp çarşıları bastılar. Herkes dükkân kapatma telaşına düştü. Kollar ve kulluk çorbacıları harekete geçti. Sadrazam Abdullah Paşa da dairesi halkıyla olay yerine gitti. Fakat sadrazam gelinceye değin, Bitpazarı, Beyazıt, Parmakkapı kullukları, neferleri, çarşı salmacıları ve esnaf yiğitleri, kepenk sırıkları ile yağmacı kalabalığı dağıtmışlardı. Bunlara ödüller verildi.

Eylül aymdaki sağnaktan, İstanbul sokakları birer ırmağa döndü. Göksu taşıp köprüsünü götürdü. Kâğıthane'nin bağ ve bostanları, meyveleri Kasımpaşa Koyu'nu doldurdu. Denizdeki bir gemi sürüklenerek koydan bir mil içerideki bahçeye oturdu.

I. Mahmud'un İstanbul'a kazandırdığı en büyük yapı kompleksi olan Nuruosmaniye Külliyesi'nin temeli 1749'da atıldı. Temel kazılarında çıkan toprağın kış mevsiminde hayvanlarla taşınması ve denize boşaltılması sorun olduğundan büyük bir kısmı Atmeydanı'na serildi ve buranın zemini daha da yükseldi. 1749 Şubat ve Mart aylarmda İstanbul'a aralıksız kar yağdı. Yaşam koşulları görülmemiş düzeyde ağırlaştı. Rüzgârdan ve kar birikmesinden ağaçlar devrildi, minarelerin külahlan uçtu. Üsküdar'da iki minare kaidesinden yıkıldı. Bu sırada ilginç bir de olay yaşandı: İstanbul'a rütbe ve mansıp alma umuduyla gelen Kürt beylerinden İbrahim, amacına ulaşamayınca Fatih Camii avlusundaki arzuhalcilerden birine sahte ferman yazdırıp tuğra çektirdi. Üsküdar'a geçti. 30 kadar adamı ile ve "paşa" sanını takmarak Balıkesir'e, oradan da İzmir'e gitti. Durum öğrenilince Kürt beyi İzmir'de, arzuhalci İstanbul'da idam edildiler.

I. Mahmud, İstanbul'a kazandırdığı ikinci kütüphanesini Fatih Camii yanında yaptırttı ve 1749'da hizmete açtı. Ayrıca uzun yıllardan beri örtüsü yenilenmeyen Ravza-i Mutahhara için, İstanbul tezgâhlarında atlas dokutturup üzerini sırma ve mücevherle işletti. Örtü, nadide kandiller, levha, halı ve rahlelerle Medine'ye gönderdi. 1750'ye değin, Tophane'deki çeşmelerin sayısı 40'tan 100'e çıkarılırken bu semtte de nüfus artışı görüldü. Fakat, semte verilen su, çeşmeleri beslemeye yetmediğinden, I. Mahmud Büyükdere'de yeni bir bent yaptırttı. Tophane, Fındıklı, Kasımpaşa, Galata ve Beşiktaş bol suya kavuştu.

Ocak 1750'de Ayazma Kapısı'nda başlayan yangın 19 saat sürdü. Vefa'ya, Süleymaniye Bimarhanesi'ne varıncaya kadar sayısız dükkân, ev ve konak yandı. I. Mahmud, yangından sorumlu tuttuğu Boynueğri Abdullah Paşa'yı azlederek 9 Ocak 1750'de Divitdar Mehmed Emin Paşa'yı sadrazam atadı. 31 Mart'ta ise Bitpazarı'ndaki bir hallaç dükkânından çıkan yangın, Salih Ağa Konağı'nı, kagir Bitpazarı'nı, Abacılar'ı, Yorgancılar!, Yağlıkçılar!, Haffaflari tamamen yaktı. Parmakkapı ve Tatlıkuyu'ya yayıldı. I. Mahmud, hazineden yardımda bulunarak yanan dükkânları yeniden yaptırttı. Yanan Ağa Kapış^-*) da kısa bir sürede yenilendi. 30 Mart 1751'de Tersane Zindanı'ndaki mahkûmlar tünel kazıp firar ettiler. Çevresinde birkaç kat duvar, dışarıda, içeride bekleyen çok sayıda paspan varken zindanın bir anda boşalması herkesi şaşırttı. Kentteki taramalarla yakalanan mahkûmlar tekrar zindana atıldılar. Tophane semtine ayrıca önem veren I. Mahmud, Ağa Kapısı'nın yapmamdan sonra buradaki kışlayı da onarttı. 21 Temmuz 1751'de Karaman Mahallesi'nde ekmekçi fırınından başlayan yangın, rüzgârın etkisiyle Atpazarı, Kıztaşı, Yeniodalar semtlerine yayıldı. Yeniodalar'da, bölük, cemaat ve sekbanlara ait 162 orta kışlası yandı. Sadece 11 kışla kurtuldu. Etmeydanı'ndaki Orta Camii de yandı. Bu yangından sonra da hazineden her bölük kışlası için para yardımında bulunuldu ve yeni kışlalar yapıldı. Yeniçeriler 689 kese tutan yardım parasını, ulufe keseleri gibi, İstanbul sokaklarında nümayişler yaparak götürdüler. 4 Ağustos 1751'deki sağanakta her taraf suyla doldu. Köhne binalar çöktü. Kasımpaşa Deresi'ne sığmayan sular, yan kaldırımlarda birkaç kulaç yükseldi. 165 ev, 6 fırın, 60 dükkân yerle bir oldu. Yağan yağmurun suyu tuzluydu. Bu felaketi, halkın "taun-ı kebir" dediği veba ve kolera salgınları izledi. Ölenler o kadar çok-

tu ki, bir evden birbiri ardınca, sonraki bir öncekinin vârisi 4 ölünün çıktığı oldu. O yıl 25 Ekimde (ruz-i kasım girmezden önce) İstanbul'a kar yağdı. Rüzgârla birlikte ulu ağaçlar devrildi. Saray bahçelerindeki servilerin yüzlercesi kırıldı. Karın kalınlığından damlar çöktü. Fırtınadan, Karadeniz'de 200, İzmit Körfezinde 40 gemi battı. İstanbullular bu fırtınaya da "ağaç kıran" dediler.

1752 başında, Malatya yöresinde, Kalenderi tarikatına mensup olup yeni bir mezhep kurmaya uğraşanlardan idam edilen 53 kişinin başları İstanbul'a getirildi ve ibret taşlarma kondu.

Sadrazam Divitdar Mehmed Emin Paşa, bakımsız kalmış olan Küçüksu Mesiresi'ne yeni bir kasır ve bahçe yaptırttı. Bahçede havuzlar, köprüler vardı. Padişah için bu yeni bahçede verilen ziyafette elliden fazla şair "nüzhet-gâh-ı safâ" denen burası için yazdıkları kasideleri okudular. Yine hadaik-i hassadan olan Kandilli Bahçesi'ndeki saray harabesi de yıkılarak arsası evkaf-ı hümayuna katıldı. Halktan ihtiyacı olanlara ev arsaları dağıtıldı. Bir hamam ile dükkânlar yapıldı ve hem Nev' âbâd, hem Kandilli denen kasaba oluşturuldu. 1752'de çıkan Gedikpaşa yangını. Kumkapı'ya kadar büyük zarar verdi. 20 saat süren bu yangmdan sonra, Beyazıt'ta. Koska'da da yangınlar çıkınca halk arasında "Bugün de falan yer yamyormuş!" asılsız haberleri eksik olmadı. Yaygın kanıya göre yangınlar, kundaklamalar sonucu çıkmaktaydı.

I. Mahrnud, 1 Temmuz 1752'de yine ani bir kararla o sırada Paşa Kapısı'nda ulufe sergisi başında olan Sadrazam Divitdar Mehmed Paşa'yı görevden aldı ve Bahir Mustafa Paşa'yı atadı. Başlatılan soruşturma sonunda da tarihe "Saray Ağaları Vak' ası" olarak geçen olay ortaya çıkarıldı. Kızlarağası Beşir Ağa'nın, Sadrazam Divitdar Mehmed Emin Paşa'yı, padişahı ikna edip görevden aldıramayınca yeniçeri ağası ile gizlice anlaşıp yer yer yangınlar çıkarttığı ve bu yangınlardan birinde sadrazamın Süleymaniye'deki konağının da yandığı, Mehmed Paşa'nın yeniçeri ağasına, sık sık yangın çıkmasının nedenini sorduğunda ise ondan "Elimden bu kadarı gelir!" cevabını aldığı anlaşıldı. Yeniçeri Ağası Macar Hasan Paşa sürgüne gönderildiği gibi, sarayda da soruşturma başlatıldı.

Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın adamları olan Hazinedar Süleyman, Arnavut Mehmed, kethüda ve Hasan Efendi bir şebeke kurmuş, herkesten haraç almaktaydılar. Mansıpları satmakta, nüfuz ticareti yapmaktaydılar. Hiç kimse sadrazama başvurmaz olmuştu. Herkes işini bunlarla ve Beşir Ağa aracılığı ile görmekteydi. Beşir Ağa, her gün padişaha da hediyeler, paralar sunuyordu. Gerçi kendisi hadımdı. Fakat adamları, edindikleri cariyelerle yetinmeyip "Rum kızları ile zinâ, dilrübâ oğlanlar ile livata" etmekteydiler. Yine darüssaade ağasının çuhadarları, baltacıları da aynı yoldaydılar.

I. Mahmud, bunları saptadıktan sonra tebdil gezip halktan da bilgiler aldı ve şeyhülislamın konağına gitti. Durumu ondan da dinledi ve Beşir Ağa'nın adamlarının Üsküdar kadısına yaptıkları hakaretleri öğrendi. 11 Temmuz 1752'de Beşir Ağayı Kız Kulesi'nde tutuklattı. Hazinedar Süleyman Beşiktaş'taki sarayından alındı. Ötekiler de bulundukları yerlerde yakalandılar. Beşir Ağa'nın kesilen başı Bâb-ı Hümayun önünde teşhir edildi. Ö gün Divan-ı Hümayun toplantısına gelenler görüp ibret aldılar. İdam edilen Hazinedar Süleyman ile Sarraf Agop'un, Beşiktaş. Sütlüce. İstanbul ve Üsküdar'daki malları müsadere edildi. Soruşturma sürdükçe Arnavut Mehmed, Köstendilli Hasan, Rahtvan Çerkeş Hasan, Çuhadar Arap İsmail, Gürcü Mustafa gibi daha pek çok soygun işbirlikçisi ortaya çıktı. Bunlar da idam edildi. Beşir Ağa'nın adamlarından olan eski Galata kadısı, cerrahbaşı, birkaç hekim, meşk hocası, imam-ı sani vb de sürgüne gönderildiler.

1753 ilkbaharında, bostancıbaşının Üsküdar'da İbrahim Ağa Çayırında verdiği geleneksel "mirî mandıra çemen-safâ-i sahra" ziyafetine, ardından mirahor ağanın, Imrahor Köşkü'ndeki ziyafetine katılan I. Mahmud, İstanbul kültürüne yeni bir hizmeti daha gerçekleştirdi ve Galata Sarayı Ocağında yaptırttığı 2 çeşme ile dershane ve kütüphaneyi, Ekim 1754'te açtı. Buraya bağışladığı kitaplar saraydan alınıp sepetlerle kayıklara yerleştirildi. Tophane İskelesi'den de yukarıya taşındı. Ö gün, halka şerbetler ikram edildi ve Galata Sarayı Ocağında bu tarihte yeni bir eğitim ve öğretim düzenine geçildi. I. Mahmud da ocağı ziyarete geldi. Nakşibendî Şeyhi Mehmed Muradî'nin önerisi üzerine, Kurşunlu Mahzeni tahtani bir cami olarak onartan I. Mahmud, Galata Gümrüğü duvarı üzerindeki ziyaretgâh olan mezarları da caminin içine aldırttı (bak. Yeraltı Camii).

Yapımı iki yıldan fazla süren üç ambarlı kalyon, padişahın ve devlet erkânının gönderdiği, bohçalar, askılar ile süslendi ve büyük bir törenle de denize indirildi. Aynı günlerde bostancılar tulumbacısı Mehmed Ağa "hezar-fen'lik edip kuyudan su çeken ve püskürten yeni bir tulumba geliştirdi. Bununla gösteriler yaptı ve çok takdir topladı. Tophane'deki top dökümü törenine de katılan I. Mahmud, sadrazamın Dolmabahçe'de. Gümrükçü İshak Ağa' nın Beykoz'da verdikleri ziyafetlerde canbaz gösterilerini izleyerek hanende ve sazendeleri dinleyerek eğlendi. 3 Eylül 1754' te gece saat 330'da deprem oldu. Fatih ve Bayezid camilerinin kubbeleri, bazı camilerin minareleri ve pek çok kagir ev yıkıldı. Aynı gece Beşiktaş'ta Yusufefendizade'nin "kırk pencereli" denen yalısı ile çok nadir yazmalardan oluşan kitaplığı yandı.

Uzun zaman fistülden rahatsız olan I. Mahmud. kış mevsimine girerken hastalandı. Birkaç hafta süren hastalığı sonunda 13 Aralık 1754'te cuma selamlığı için saraya yakın Ağa Camii'ne gitti. Dönüşünde Demirkapı'dan girerken atının üstünde yığılı kaldı. Rikâb ağaları kucaklarına aldılar ve öldüğünü gördüler. Taht sırası gelmiş bulunan kardeşi III. Osman (hd 1754-1757) için cülus hazırlıkları yapılırken, kış gününün kısalığı hesaplanarak I. Mahmud'un cenazesi de ivedilikle kaldırıldı ve yaptırttığı caminin avlusundaki türbesine değil, III. Osman'ın buyruğu ile Bahçekapı'daki türbede babası II. Mustafa'nın yanma gömüldü. I. Mahmudün, uzun bir baygınlık ya da kriz geçirdiği, ölü sanılıp gömüldüğü, gömülmesi ardından başucunda Kuran okuyan hafızların boğuk sesler duyup kaçıştıkları İstanbul'da uzun zaman konuşuldu.

Zayıf bünyeli, hastalıklı ve kambur olan I. Mahmudün **6** kadın efendisi ile 4 ikbalinden çocuğu olmamıştır. Harem yaşamını seven bu padişahın kadm efendileri ve gözdeleri ile sık sık halvet eğlenceleri düzenlediği bilinmektedir. Saray Şimşirlik bahçesinde sık sık yinelenen bu halvetlerden, nevruz münasebetiyle yapılanını anlatan Fransız Flachat, tahta perdelerle çevrili galerinin içinin çiçek ve lale vazoları, kuş kafesleri, su dolu renkli kâseler, askı ve kandillerle süslendiğini, kadınlardan başka harem ağalarının da katıldıklarını anlatmıştır.

Yabancı kaynaklara geçen gözlemlere göre halvet yapılan bahçe kesiminin çevresi yüksek paravanlarla kapatılıyor ve padişah "sofa" denen perdelerle kapalı özel bir locada, harem cariyelerinin oynaşmalarını, rasklarını izliyor, şarkilannı dinliyordu, Bunlardan hangisine fazla ilgi duyarsa işareti üzerine kâhya kadın onu getirip sofasına sokuyor ve ön perdeyi de kapatıyordu. Saray haremindeki cariyelerin sayısı konusunda en eski listeler I. Mahmud dönemine ait olup bunlara göre 17'si kiler, **6**'sı külhan, 23'ü diğer hizmetlerde, 79'u şehzadelerin, 98'i kadın efendilerin dairelerinde olmak üzere Topkapı Sarayı'nm harem dairesinde 456 cariye vardı. Bu dönemde haremdeki Kafes Kasrı'nda tutuklu bulunan ve hepsi de yetişkin olan **6** şehzade Osman (III.), Mehmed, Mustafa (III.), Bayezid, Numan ve Abdülhamid (I.) idi. Saray hareminin yaz mevsiminde Beşiktaş Sahilsarayı'na göçmesi de ilk kez I. Mahmud zamanındadır.

İstanbul'un sorunlarına ilgi gösteren ve saltanatı boyunca başkentten ayrılmayan I. Mahmudün en büyük zevki, sık sık binişe çıkmaktı. Hastalığında, mehtap sefasına doyamadığım ve çocuğunun olmamasından duyduğu mutsuzluğu açıkladığı tarihlere geçmiştir.

Kafes Kasrı'ndaki şehzadelik yıllarında daha çok mücevhercilikle uğraşan I. Mahmud, törenlerde selimi kavuğuna, mücevherlerle işli üç sorguç takar, omzu, yaka ve kenarlan siyah kürklü kumaşı murassa işlemeli üstlük giyerdi. Kent güvenliğine çok önem verdiğinden, kapıkullarının ayaklanma çıkartmamaları için önlemler almış, İstanbul'a göçleri ve kaçak girişleri önlemiştir. 24 yıllık saltanatı İstanbul için bir huzur dönemi sayılabilir. Arapça şiirleri olan ve besteler de yapan I. Mahmud, diplomatik belgelere imzasını Arapça ola-

rak "el-Müeyyedü'l-Müsteîh Billâhi'l-Meliki'd-Deyyân" veya "Hâdimül-Haremeyni'l-Muhteremeyn es-Sultanü'l-Gazi Mahmud Han İbnü's-Sultanü'l-Gazi Mustafa Han" diye atardı.

Bibi. *Mür'i't-Tevarih,* I; *Tarib-i Samî-Şakir-Subhi,* ist., 1198; *Tarih-i Vâsıf,* I; M. Aktepe, "Mahmud I", *LA,* 158-165; Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1985; Uluçay, *Padişahların Kadınları;* G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi? Osmanoğulları,* Ankara, 1969.

NECDET SAKAOĞLU

Bayıldım Caddesi'ndeki I. Mahmud Çeşmesi.
Banu Kutun / Obscura, 1994

MAHMUD I ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi. Harbiye Mahallesi'nde, Taşlık mevkiinde, Bayıldım Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından 1161/1748de yaptırılan bu çeşme tek yüzlü olduğu halde bağımsız kitlesi ile meydan çeşmelerini hatırlatır. Kesme küfeki taşı ile örülmüş olan kübik hazne, kısa bir saçak ve sıvalı bir korkuluk duvarı ile son bulmaktadır.

Cadde üzerindeki cephe mermerle kaplanmış, iki yandan, pilastr görünümünde iki gömme paye ile kuşatılmıştır. Payelerin yüzeyi, ortada birer dikdörtgen, altta ve üstte ikişer kare çerçeve ile hareketlendirilmiştir. Söz konusu cephenin ekseninde, aynataşmı barındıran niş yanlardan pilastrlar ile kavranmış, Osmanlı barok üslubuna özgü bir bileşik kemerle taçlandırılmıştır. Gerek aynataşı, gerekse de kemerle bunun üzerindeki kitabe arasında kalan saha barok üslupta bol miktarda kullanılan motiflerle ("S" ve "C" kıvrımları, kıvrık dallar, beyzi madalyonlar) bezelidir.

Bu arada pilastrların üzerinde yer alan ve meandrı hatırlatan bezemeler ile minyatür alem görünümündeki kabartmalar, ayrıca kemerin kırılma noktalarına yerleştirilmiş olan nar kabartmaları dikkat çekicidir. Bu bezeli alan ile saçak silmesi arasında kalan kitabe levhası yanlardan yivli pilastrlar ile sınırlandırılmıştır. Talik hatlı ve 1161/1748 tarihli manzum kitabenin metni "Ni'met" mahlaslı bir şaire aittir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 108; Yüngül, *Taksim Suyu, 41-48;* A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri.* İst., 1993, s. 510.

M. BAHA TANMAN

MAHMUD I ÇEŞMESİ

Eminönü İlçesinde Cağaloğlu'nda, Prof. Kâzım İsmail Gürkan Caddesi'nin (eski Hilali Ahmer Caddesi) Cağaloğlu Hamamı Sokağı ile kesiştiği köşededir. Bir cephesi. Prof. Kâzını İsmail Gürkan Caddesi'ne, diğer cephesi ise Cağaloğlu Hamamı Sokağı'na bakan bir çatal çeşmedir.

Büyükçe bir su haznesinin önünde yer alan çeşmenin her iki cephesinde de basık birer kemeri vardır. Bu kemerlerden Cağaloğlu Hamamı Sokağı'na bakanının içindeki kitabeden anlaşıldığı kadarıyla çeşmeyi 1155/1742'deI. Mahmud (hd 1730-1754) yaptırmıştır. Fakat, çeşmeyi sonradan hangi padişahın onarttığı belirtilmemiştir.

Çeşmenin kitabesi, talik bir hat ile taş üzerine hakkedilmiştir. Günümüzde suyu akmayan çeşmenin caddeye bakan cephesindeki lülesi yerinde durmakta ancak diğer cephesindeki lülesi bulunmamaktadır. Çeşmenin hemen hemen tamamı çimento ile sıvanmış ve böylece orijinal hali bozulmuştur. Yer yer dökülen sıvaların altından görüldüğü kadarıyla çeşme, kesme taştan yapılmış olmalıdır. Çeşmenin, sonradan yapılmış olduğu görülen çimento sıvalı teknesi ve testi setleri normalden daha yüksekte kalmıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri.* I. 170; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 507-510.

HALUK KARGI

I. Mahmud Çeşmesi, Cağaloğlu
Haluk Kargı

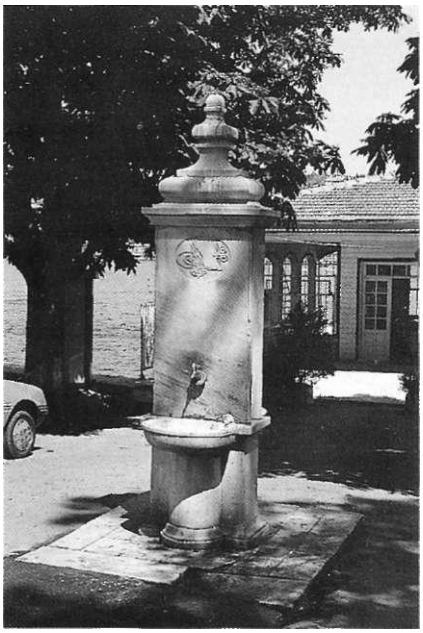

I. Mahmud Çeşmesi, Kandilli
Banu Kutun / Obscura, 1994

MAHMUD I ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Kandilli'de vapur iskelesinin hemen önünde yer almaktadır.

Çeşmenin güzel bir sülüs hat ile hakkedilmiş olan kitabesi klasik dönemde olduğu gibi kemerin üzerindedir.

İki satır üzerine hakkedilen 1165/1751 tarihli kitabeden anlaşıldığı üzere çeşmeyi I. Mahmud (hd 1730-1754) yaptırmıştır.

Üstü ve yan tarafları çimento ile sıvanmış oldukça büyük bir su haznesinin ön yüzüne mermer kaplama olarak yapılmıştır. Son derece sade bir cephesi olan çeşmenin aynası, yapıldığı dönemin üslup özelliğini yansıtan "C" kıvrımlı bir kemerin içindeki az derin nişte yer alır.

Çeşmenin cephesini üst kısımda hafif dışa taşkın bir korniş sınırlamakta olup, sahip olduğu üslup özellikleri gereği, bir zamanlar mevcut olma olasılığı yüksek olan saçağı günümüze ulaşmamıştır.

Çeşmenin menilerden yapılmış olan teknesi ve testi setleri, günümüzde orijinal halini korumaktadır. Buna karşın, çeşmenin lülesi koparılmış, yerine şehir su şebekesine bağlı bir musluk takılmıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 350-352; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 513-514; *İSTA,* VII, 3863.

HALUK KARGI

MAHMUD I KÜTÜPHANESİ

bak. FATİH KÜLLİYESİ

MAHMUD I SIBYAN MEKTEBİ

bak. AYASOFYA SIBYAN MEKTEBİ

MAHMUD II

(20 Temmuz 1785, İstanbul - 1 Temmuz 1839, İstanbul) 30. Osmanlı padişahı (hd 28 Temmuz 1808-1 Temmuz 1839).

I. Abdülhamid(->) ile Nakşidil Sultan'ın oğludur. Fermanlarında, adına kesilen

paralarda ve yaptırdığı binaların kitabelerindeki tuğralarının yanına, şiirlerinde kullandığı "Adlî" mahlasını koydurmuş; döneminde açılan yeni kurumlara da Adlî sanı verilmiştir. Hattat ve bestekâr olan II. Mahmud, tanbur ve ney çalıyordu. Bilinen 26 bestesinden hicaz divanı ünlüdür. Hattatlıkta hocası Mustafa Rakım'dıG». Osmanoğullarmın son 6 padişahı, oğulları ve torunları olduğundan hanedanın Osman Beyden ve Sultan îbrahim'den(->) sonra 3. atası sayılır, istanbul'da ve Osmanlı Devleti'nin genel yapısında gerçek anlamda Batılılaşma çığırını açmış; kurumlardan kıyafete ve müziğe kadar birçok alanda köklü yenilikler gerçekleştirmiştir. Buna karşılık, yargısız idam yetkisini kullanan son padişahtır.

Yenilikçi III. Ahmed'inf-») torunu, I. Abdülhamid'in oğlu olan II. Mahmud'un henüz 5 yaşında iken babası öldü. Annesi Nakşidil Sultan ise Eski Saray'a(->) gönderildi. III. Selim (hd 1789-1807) kendi çocuğu bulunmadığı için Mahmud'un eğitimine özel ilgi duydu ve yenilikçi fikirler aşılayarak yetiştirdi. II. Mahmud, görece saray hapsinde olmakla birlikte farklı bir özgürlük ortamında din, edebiyat, müzik, yazı ve topçuluk eğitimleri aldı. Kabakçı Mustafa Ayaklanması(->) ile III. Selim tahttan indirilince tahta çıkan ağabeyi IV. Mustafa'nm (hd 1807-1808) bir yıllık kısa saltanatında, saray hareminde korkulu anlar geçirdi.

Alemdar Mustafa Paşa'nın III. Selim'i yeniden tahta geçirmek amacıyla İstanbul' a gelmesi ve saraya girişi, IV. Mustafa'yı, III. Selim'i ve Mahmudü öldürtmek gibi bir önleme yöneltti. Savunmasız Mahmud, öldürülmekten, Çevri Kalfa'nın ve hizmetine bakan cariyelerin yardımıyla kaçarak kurtuldu. Saklandığı halı ve hasır yığınlarının arasından çıkarılarak Alemdar Mustafa Paşa'nın önüne götürüldüğü zaman perişan halde ve korku içindeydi. Alemdarın gösterdiği saygı ile toparlandı ve tahttan indirildiği bildirilen IV. Mustafa'nın yerine, Bâbüssaade önünde alelacele kumlan tahta oturdu. Öldürülenin. Selimin kanlar içindeki cesedi ise hemen arkadaki Arzodası'nın(->) önüne bırakılmıştı. 28 Temmuz 1808'deki bu manzara, Osmanlı tarihinde taht uğruna göze alınan cinayetlerin sonuncusudur.

Alemdar Mustafa Paşayı, isteğine uyarak sadrazam atayan II. Mahmud, 29 Temmuzda III. Selimin cenazesi büyük bir törenle kaldırılırken saraydaki 33 katili de idam ettirdi. IV. Mustafa'nın cariyeleri de denize atıldı. Böylece daha saltanatının ilk gününde işe idamla başlamak zorunda kaldı. Ayrıca kendisini 30 yıl boyunca uğraştıracak Rusya ile savaşlar, Sırp ve Yunan ayaklanmaları, Vak'a-i Hayriye(->), Navarin baskmı, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ayaklanması, Mısır, Boğazlar, Arabistan, Cezayir sorunları, Rumeli'de ve Anadolu'da isyan çıkartan derebeylerinin eylemleri beklemekteydi.

İstanbul'daki karışıklıklar ve güvensizlik nedeniyle kılıç alayı(->) 13 Eylül'e değin yapılamadı. O gün Topkapı Sarayı'

n. Mahmud
TSM7Galeri Alfa

ndan çıkarılan seyf-i nebevi (peygamber kılıcı) silahdar ağa tarafından alayın önünde taşınarak, ayrıca Enderun müezzinlerinin tekbirleriyle manevi bir koruma öngörülürken Alemdar in seğmenleri de muhafızlık ettiler. II. Mahmud, Eyüp'te Hz. Muhammed'in halifesi olduğu için ona izafe edilen kılıcı, sağ tarafına, atası Osman Gazi'nin kılıcını da -Osmanoğullarının yeni soy atası olması umut edildiği için- sol tarafına kuşandı. Alemdar Mustafa Paşa'nın 3,5 ay süren başına buyruk yönetimi boyunca geri planda kalmayı yeğledi. Bu kısa dönemin en önemli olayı, milis güçleri ile İstanbul'u doldurmaları ve aralarında, Serezli İsmail Bey, Kalyoncu Mustafa, Cebbarzade Süleyman Bey, Karaosmanoğlu gibi en namlı derebeylerinin de bulunduğu ayanlarla Kâğıthane'deki Çağlayan Kasrı'nda yapılan "meşveret-i amme" denen toplantıdır. Bu toplantıda, Alemdar Mustafa Paşa, ayanlara, Yeniçeri Ocağına karşı ortak hareket çağnsmda bulunurken merkezi yönetimin de ayanların kendi yörelerindeki yönetimlerini meşru tanıyacağı sözünü verdi. Görüşmelerden soma, ayanlar, padişahın her buyruğuna uyacaklarına ve istenildiğinde onun yardımına koşacaklarma söz verdiler ve "Sened-i İttifak" denen belgeyi imzaladılar. II. Mahmud 29 Eylül 1808 tarihli, kendi mutlak otoritesine gölge düşürücü ve İstanbul'da bile yeterince güçlü olâmadığım açığa vuran bu belgeyi onaylamak zorunda kaldı.

14 Ekim 1808'de Sekban-ı Cedid adı altında ve dağıtılan Nizam-ı Cedid'i çağrıştıran modern bir ordunun oluşturulması gündeme geldi. Umur-ı Cihadiye nazırı atanan Behiç Efendi, bir yandan Sekban-ı Cedid için parasal kaynaklar bulmaya çalışırken bir yandan da "esame" denen, yeniçerilere mahsus eski ulufe cüzdanlarını, bedellerini ödeyip toplamaya başladı. Çünkü, bu cüzdanları para karşılığı elde eden herkes 3 ayda bir kamu hazinesinden ulufe alma hakkını kazanıyordu. Toplanan esameler yakılarak görece yeniçeri mevcudunda önemli bir azalma gerçekleştirildi. Bundan kaygılanan ve Alemdar Mustafa Paşa ile onun milislerine diş bileyen yeniçeriler 16 Kasım 1808'de ayaklandılar. İstanbul'da, 4 gün boyunca Alemdar 01ayı'nm(->) korkunç sonuçları yaşandı. Gelişmeleri, sarayda aldığı sıkı savunma önlemlerinin gerisinde izleyen II. Mahmud, 18 Kasım 1808'de ayaklanmacıların saraya yönelip kendisini tehdit etmeleri ve IV. Mustafa'yı yeniden tahta geçirmek istemeleri üzerine, ağabeyini boğdurtarak hayattaki tek Osmanoğlu kaldı. Saray avlusundaki sekbanlarına da çıkış emri vererek bir şehir savaşı başlattı ve ayaklanmacıların yüzlercesi öldürüldü. Padişaha bağlı donanma ise, Haliç'ten, Beyazıt'taki Ağa Kapısı'm topa tuttu. Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümü ve yeniçerilere indirilen büyük darbe ile bir anda güçlenen II. Mahmud, Memiş Paşa'yı sadrazam atadı. Yaşanan olaylar nedeniyle İstanbul'da tahribe uğramamış semt yok gibiydi. Sokaklar yeniçeri ölüleriyle doluydu. Saraya yakın Cebeciler Kışlası yakılmış, çıkan yangınlarda, Ayasofya, Sultanahmet, Divanyolu semtleri kül olmuştu. İstanbul bu durumda iken 19 Kasımda Kandıralı Mehmed'in önderliğinde Galata ve Kasımpaşa'da yeni bir ayaklanma başladı. Asi döküntülerini çevresine alan Mehmed Tersane'ye ve Tophane'ye elkoydu. İstanbul'a geçerek Etmeydanına geldi. Birer ayaklanmacı grup ise Levent ve Selimiye kışlalarını zapt etti. Kentin daha fazla tahribine razı olmayan II. Mahmud, Sekban-ı Cedid'in dağıtılacağı sözünü vererek ayaklanmayı bastırdı. Fakat İstanbul'da evler, dükkânlar yağmalanmış, ırz ve namuslara tecavüz edilmiş, kışlalar yakılmıştı. Öldürülen yeniçeri sayısı 5.000, sekban sayısı 300-400 dolayındaydı. Saraydaki sekbanların bir bölümü uzaklaştırılarak kurtarılırken birçoğu da asilerin eline geçerek öldürüldü ya da sokaklarda hakaretlerle gezdirildi.

1 Ocak 1809'da Yusuf Ziya Paşa'yı sadarete getiren II. Mahmud, 5 Ocak 1809' da da İngiltere ile bir savaş durumunda Boğazlar! kapatmak konusunda, bu devletin güvencesini içeren bir antlaşma imzaladı. Fakat asıl sorun İstanbul'daydı. Asayişin söz konusu olmadığı başkentte yeniçeriler, yeniçeri kılığına girmiş soyguncular, sekbanlar, milisler ve alelade hırsızlar ve yağmacılar herkesi tehdit etmekteydiler. Kentte yaşam durmuş gibiydi. Çarşılar açılmıyor, kimse evinden çıkmaya cesaret edemiyordu. Kenar mahallelere kadar dağılan soyguncular herkesten haraç almaktaydılar. Kalyoncu ve bekâr odalarına kaldırılan masum insanlar büyük paralar ödeyerek canlarını kurtarabilmekteydiler. Kendisini yeterince güçlü hissedenler ise gözlerine kestirdiklerini herkesin önünde soymaktaydılar. II. Mahmud, istanbul'u bu acı tablodan kurtarmak için öncelikli çözümün, asker sanını kullanan kalabalıkları kentten uzaklaştırmak olduğuna karar verdi ve Davutpaşa'da oluştu-

rulan karargâha giderek Rusya seferi için asker toplama kampanyası başlattı. Yusuf Ziya Paşa'yı serdar-ı ekrem olarak görevlendirdi. Küçük gruplar halinde ve "Allah yolunda gaza için" Davutpaşa'ya sevk edilen yeniçeriler ve milislerle temmuz ayına kadar 30.000 kişilik bir ordu oluşturuldu. Yusuf Ziya Paşa'nm komutasında bunlar ivedilikle Edirne'ye gönderildi. İstanbul'da bırakılan 7.000 kişilik topçu askerinden ise muhtemel bir yeni ayaklanmada yararlanılması düşünülmüştü. II. Mahmud bir ferman yayımlayarak, kimilerinin halkı aldatıcı giysilerle dolaşmalarını yasakladı. 1810'dan itibaren de kent içi gezilerini sıklaştırdı. Öncelikle de kendisini İstanbullu gayrimüslim halkın ve kadınların görmelerine olanak verecek semtlere gitmekte, onların güven ve sempatisini kazanmaya çalışmaktaydı. Alemdar Cilayı sırasında yanıp yıkılan yerlerin süratle onarımını başlattı. Bâbıâli(->) binalarının temeli 15 Şubat 1810'da atıldı. Kentte yaşanan kıtlık sebebiyle yönetim, buğday ve arpa unu karışımından yapılma ekmeğin fırınlarda yarı fiyatına satılmasını kararlaştırdı. Fırınların önündeki kalabalıklar ve kavgalar önlenemeyince un ithal edildi ve 50 dirhemlik ekmek, 1 paraya satılarak kıtlık giderildi.

2 Nisan 1810da, İstanbul'da kalmış bulunan 25. ve 71. yeniçeri ortalarının mensupları arasında Galata'da büyük bir kavga çıktı. Taraflar varillerden, un çuvallarından siperler yapıp savaşmaya başladılar. "Orta gayreti" nedeniyle benzeri bir çatışma da Tahtakale'de başladı. Olayları kışkırttığı anlaşılan sekbanbaşı idam edildi. 17 Nisan'da ise Yeniçeri Ocağı'na kayıtlı birkaç hamal, Balıkpazarı'nda bir kadını güpegündüz Melekgirmez Mahallesindeki bekâr odalarına götürmeye kalkıştılar. Esnaf, taş ve sopalarla hücum ederek kadını kurtardı. İzleyen günlerde Balıkpazarı, Mısır Çarşısı ve çevre çarşıların esnafı işyerlerine silahlı gelmeye başladılar. Yeniçeri zorbalarının önü alınmazsa, bir-iki demeden kendilerinin zorbaları temizleyeceklerini duyurdular. Bu çıkış etkili oldu, korkan yeniçeriler birkaç zorbabaşını kendi yöntemleriyle yargılayıp idam ettiler. II. Mahmud ise sekbanbaşıya sıkı buynıklar verdi. Yeniçeri geçinenlerden çoğu, İstanbuhdan kaçmak zorunda kaldılar. Bu gibi olaylar yinelendikçe cepheye sevk edilen yeniçerilerin İstanbul'a dönmelerinin daha vahim gelişmelere neden olacağını gören II. Mahmud, Ordu'nun Sırbistan cephesinde oyalanmasını uygun gördü ve bunun gerektirdiği masraflara katlandı. 1811'de Rikâb-ı Hümayun kethüdalığına atanan Halet Efendi(-») giderek artan bir nüfuzla II. Mahmudü, tüm kararlarında yönlendirmeye başladı.

Haziran ayı ortasında yağan şiddetli sağanaktan Beşiktaş zarar gördü. Kasaba içindeki taşköprü çöktü, değirmenler, dükkânlar, bostancı kışlası, Üsküdar'da ise Balaban İskelesi civarındaki evler yıkıldı. Bu felaket, Üsküdar'da Debbağhane semtindeki serserilerin barındığı bekâr odalarının da yıkılıp ortadan kaldırılması için bir bahane oldu. Pek çok serseri ve kaçak yakalanıp idam edildi. 1811'de Medine'nin Vehhabilerden kurtarıldığı haberinin gelmesi İstanbul'da sevinç yarattı. O yıl, serdengeçti ağası Kerim adlı zorbanın, Boğaz köylerinden haraç aldığı ve ondan izinsiz kimsenin ev yapamadığı öğrenilince, topçubaşı tenkiliyle görevlendirildi. Kerim, yakalanıp Rumeli Hisarı'nda idam edildi. Kendisine ait kahvehanede, kent düzeyinde birçok kundaklamanın, işlenecek cinayetin planlandığı ortaya çıktı. Fakat, İstanbul'da Kerim benzeri zorbaların henüz kökü kazınmamıştı. Bu nedenle II. Mahmud, öncelikle bekâr odalarını yerle bir etmeye başladı. Her harekette yer alan hamallarla serserilere de göz açtırılmayarak çoğu, türlü bahanelerle idam edildiler. Tüm bu yıpratıcı gelişmelerden sonra II. Mahmud ancak 1812'de, en azından İstanbul'da otoritesini hissettirebildi. Olasılıkla da bu başarısından ötürü 1812 yazında Arnavutköy'deki İzzet Paşa Kasrı'na giderek onuruna verilen ziyafet ve düzenlenen eğlencelerle bir süre dinlendi. Benzeri eğlenceler Mustafa Paşa Köşkünde, Alibeyköyü binişinde de yinelendi. Benzeri binişlerin sıkça Göksu'ya, Sultan İskelesi'ne, Sultaniye'ye ve Dolmabahçe'ye de yapılması, kent ölçeğinde güvenliğin ve huzurun sağlandığının işaretiydi. Fakat bu kez de veba salgını başladı. İzmir den gelen bir ticaret gemisinden yayıldığı sanılan veba, ilkin Beyoğlu, Tatavla (Kurtuluş) semtlerinde etkili oldu. Buradan yine gayrimüslimlerin yoğun olduğu Fener ve Kumkapı semtlerine yayıldı. Herkes evlerine kapandı. Sokaklar ölülerden geçilmez oldu. Salgın Müslüman mahallelerinde de yayılınca halk camilerde dualara çağrıldı. Temmuz ayı boyunca İstanbul'un bütün çöplükleri, sokaklan temizlenip yıkandı. II. Mahmud, herkesi kendi evinin önünü ve çevresini temiz tutmakla yükümlü kılan bir ferman yayımladı. Bununla birlikte, eylül ayında, sur kapılarından günde ortalama 1.000-1.500 cenaze çıkarılıyordu. Salgınların genellikle bekâr odalarından yayıldığı gerekçesiyle bir kez de bu nedenle Galata ve İstanbul'daki bekâr odaları yıkıldı. Bahçekapı'daki ünlü Melekgirmez Mahallesi de aynı gerekçeyle yerle bir edildi ve İstanbul'un bu en tehlikeli, bakımsız ve karışık semti tarihe karıştı. II. Mahmud buraya "Hidayet" adını verdiği bir mahalle kurdurdu ve aynı adda ahşap bir cami yaptırdı (bak. Hidayet Camii). Veba salgını, 1812 sonlarına doğru öldürücülüğünü yitirdiği gibi 1812-1813 kışında çok kar yağması da salgının önlenmesinde etkili oldu.

Mart 1813'te yeni Cebeciler Kışlası'mn temeli atıldı. Bu yıl içinde de kentin mesirelerine binişlere çıkan II. Mahmud, yaz mevsimi boyunca Beşiktaş Sahilsarayı'nda oturdu. 1814'te ordu İstanbul'a dönerken, Rus Elçisi İtalinski de Bükreş Antlaşması'nın tüm koşullarının yerine getirilmesini, Boğazdan geçen Rus gemilerinin Osmanlı memurlarım ziyareti yükümlülüğüne son verilmesini Babıâli'den istemekteydi. II. Mahmud 1814 yazını da binişlerle ve daha çok Beşiktaş Sahilsarayı'nda siyasi konularla ilgilenerek geçirdi. Yıkılan Sa'dâbâd Sarayı'nın yerine yapılan saray da bu yıl tamamlandı. Hurşid Paşa'nın sadrazamlığına rastlayan bu sırada, ocak zorbalarına karşı mücadele veren yeniçeri ağasının birkaç yeniçeri tarafından tabancayla öldürülmesi, yeni bir ayaklanma olasılığını doğurdu. Fakat, katil yeniçerilere karşı bir harekette bulunulmayarak 30 Mart 1815'te Hurşid Paşa azledildi. Yerine Mehmed Emin Rauf Paşa atandı. Yaz başında yayımlanan bir fermanla da özel izinli, hasta ve yaşlı olanlar dışında gayrimüslimlerin İstanbul ve Bilad-ı Selase'de(-0 atla, hayvanla dolaşmalan yasak edildi. Bundan dolayı, Galata ve Beyoğlu taraflarında hamalların taşıdığı sedyeler bir tür taşıt olarak kullanılmaya başlandı (bak. Beyoğlu sedyesi). 25 Eylül 1815'te Beşiktaş Sahilsarayı'nda çıkan yangında II. Mahmudün 1 yaşındaki kızı Emine Sultan ve dadısı da yandı. Haremağalarmın çabasıyla sarayın değerli eşyası kurtarılarak Çinili Köşk'e taşındı. II. Mahmud, bir süre Yıldız Köşkümde kaldı.

II. Mahmudün çocukluğunu betimleyen ve arkasmda "Rafeil kullan" tarafından yapıldığı belirtilen bir yağlıboya tablo.
TSM/ Cengiz Kahraman fotoğraf arşivi

II. Mahmudün üzerinde etkinliği olan ve onu yenilikçiliğe teşvik eden annesi Nakşidil Sultan 29 Temmuz 1817'de öldü. Topkapı Sarayı'ndaki onarımlar 1817'de tamamlandı. II. Mahmud da haremiyle birlikte buraya taşındı. O yaz boyu, yoğun bir biçimde okçuluk talimlerine ve müsabakalarına, at yarışlarına katılan II. Mahmud, muharrem ayında sarayda pişirilen aşureden^) halka da dağıtılmasını istedi. İstanbul, Galata, Eyüp taraflarına haberler gönderilerek halk, 11 Ivluharrem günü aşure almaya çağrıldı. Çinili Meydanı'nda sıralanan kazanlardan aşure dağıtılması bundan sonra bir gelenek oldu.

İstanbul'un ünlü sarraflarından Tıngıroğlu Agop ile Davudoğlu Andonün, misyonerlerle işbirliği edip Ermeniler ara-

sında Katolikliği yaymaya çalıştıkları şikâyet edilince, adı geçenler Limni ve Rodos adasına sürüldüler. İstanbul'a ailesiyle gelen ve Bahçekapı'da tahsis edilen konakta oturan Buhara elçisi, eşi ve çocukları vebadan öldüler. 1717'de İstanbul'da 73 yangın çıktı. Halk, kundaklama ve dikkatsizliklere karşı, mahallelerde nöbet tutmaya başladı. İsveç Elçiliği'nde çıkan yangın, Galata Mevlevîhanesi dahil, geniş bir semti kül etti. 17-Nisan 1817'dekiyangında ise Tarabya'daki İpsilanti Yalısı içindekilerle birlikte yandı Ramazan içinde Odun Kapısı'nda çıkan yangın, yakındaki barutçu dükkânlarına sıçradı ve infilaklar oldu. Halktan ve tulumbacılardan 80-100 kişi öldü.

1818'de Yıldız Kasrı'na, İzzet Paşa Yalısı'na, Göksu'ya, Gümrükçü Osman Ağa'nın bahçesine binişlerde bulunan II. Mahmud, Okmeydam'ndaki kabza ziyaretine de katıldı. Şubat 1819'da Mekke-ve Medine'nin Vehhabilerden kurtanlması müjdesiyle birlikte Vehhabilerin önderi Abdullah ve çocukları da tutuklanarak İstanbul'a getirildi. Abdullah, Bâb-ı Hümayun önünde idam edildi. Mayıs aymda Tersane halkı ile humbaracılar arasında sokak kavgası çıktı. Vardiyanlar bir humbaracı kahvehanesini basıp birkaçını öldürdüler. Lağımcılar da humbaracılarm yanında yer aldılar. Toplar çıkartarak Tersane'yi basmaya karar verdiler.

II. Mahmud, kaptan-ı deryayı giderek büyüyen kavgayı yatıştırmakla görevlendirdi ve taraflar caydırıldı. İki ay sonra bu kez Karaköy Kapısı ile Meyyit İskelesi arasında nöbet tutan 25. ve 71. orta yeniçerileri arasında kavga çıktı. Etmeydam'ndan yeniçeriler, orta arkadaşlarının yardımına geldiler. Kavga bir savaşa dönüştü. Askerlerden bir bölümü, limandaki bir tüccar gemisine binip kıyıyı tüfek ateşine tuttular. Bir bölüm asker ise Galata Kulesi'ne çıkarak karşı ateş açtılar. Askerlerin pek çoğu ise kavgadan yararlanıp yağmaya koyuldular. Ramazan olmasına karşın, meyhaneleri açtınp içmeye başladılar. II. Mahmud, bunu da sabırla göğüsledi ve olaylar yeniçeri ağasının çabasıyla bastırıldı. Başka bir kavga 1820'de Kumkapı'da çıktı. Bunun nedeni ise hem yeniçeri geçinen hem İstanbul'da ırgatbaşılık yapan zorbalar, inşaatların işçilik işlerini tekellerine aldıklarından, işçi gündeliklerinin yarısına ortaktılar. Buna karşılık rençber, ırgat ve amelelerin küreklerinin, kazmalarının saplarında orta işaretleri bulunur, işaretsiz kazma kürekle kimse işçi çalıştıramazdı. Irgat başları, inşaatlara "yiyim yerleri" demekteydiler. Bunlarla kulluk neferleri arasında Kumkapı'daki Ermeni kilisesinin onarımı sırasında kavga çıktı. Kulluk neferleri dağıldılar. Bu olayı izleyen günlerde ise Kumkapı'nın Katolik ve Gregoryen Ermenileri arasında kavga başladı. Bunun nedeni ise, Ermeni patriğinin Katolikliğe geçen Ermenilerden ölenlerin Ermeni mezarlıklarına gömülmelerine izin vermesiydi Gregoryenler bu yüzden Patrikhane'ye saldırdılar. Kulluk neferleri saldırganları dağıttılar ve patriği öldürülmekten kurtardılar.

13 Kasım 1820'de çıkan fırtınada camilerin minare külahları uçtu. Şehzade Camii avlusundaki tarihi çınar ağacı devrildi. Haliç'teki yabancı bir tüccar gemisi battı. Salıpazarı, Ortaköy kıyılarında birçok ev hasar gördü.

28 Şubat 1821'de ulufe divanı için çeşitli kollardan saraya yönelen yeniçeriler sokaklarda naralar atarak türlü rezaletler çıkarddar. Sağa sola ateş açtılar. Onlar buna "tüfenk şenliği" demekteydiler. Fakat bu kez, bir gövde gösterisi düzeyinde taşkınlıklarını artırdılar. Halktan 10 kişi suçsuz yere öldü. Yeniçerilerin bu disiplinsizliğine de göz yumuldu. O yıl, Boğdan'da büyük bir ayaklanmanın başladığı ve önderinin İpsilanti olduğu haberlerinin İstanbul'a gelmesi kentin düzenini altüst etti. Yönetim bir duyuru ile herkesin silahlanmasını, sokaklarda mutlaka silahlı gezilmesini emretti. İstanbullular, silah edinme telaşma düştüler. Fakat, İrinlilerinin elinde bunlar birer kaza aracı oldu ve her gün, cami avlularmda, meydanlarda sözde atış talimleri yüzünden pek çok insan öldü veya yaralandı. Kaza kurşunu ile kendi yakınlarını vuranlar da çoktu. Bağımsız Yunan devleti kurma amacını güden ve Avrupa devletlerinden destek uman İstanbul'daki Fenerlilerden(->) pek çoğu ayaklanma nedeniyle kentten kaçtı, bazıları da Boğazdaki Rus gemilerine sığındı. Divanı Hümayun tercümanı Yanko Kalimahi ise istifa etti. Halk ve yeniçeriler İstanbul sokaklarında gösterilere başladılar. Ruslara "imansız bütün Frenklere, padişahın gözde adamı Halet Efendi'ye" küfürler yağdırmaktaydılar. Fener bölgesi güvenlik kordonuna alındı. Elçiliklerin çevresinde de önlemler artırıldı. Bostancılar, Boğaziçi'ndeki kolluk kontrollerini daha da sıklaştırdılar. Patriğe, ayaklanmacılara destek veren Ortodoksları aforoz etmesi bildirildi. Kentte, her gün çok sayıda insan, yapılan ihbarlar gereği tutuklanıyordu. Fenerli beyzadelerden, ileri gelen Rumlardan, ayaklanmaya destek verdikleri saptananlar birer-ikişer kent meydanlarında asılmaktaydılar. Yüzyıllardan beri İstanbul'un başlıca özelliğini oluşturan dinler ve topluluklar arası dostluk, bir anda düşmanlığa dönüştü. Oysa, İstanbullu Rumlar arasında, İpsilanti'nin peşinden gitmeyi ve eski Bizans'ı diriltmeyi içtenlikle isteyen Rum veya Hıristiyan yoktu. Patrik Gregorios, Aleksandros İpsilanti'nin kendisine gönderdiği mektuplar yüzünden devlete ihanetle suçladı. Kethüdasıyla birlikte 23 Nisan 1821'de "büyük paskalyanın pazar günü" Patrikhane Kilisesi'nin Petro kapısında asıldı. Ölüsü, halkın seyretmesi ve ibret alması için 3 gün süreyle bekletildi. Daha sonra İstanbullu Yahudiler, cesedini sürükleyerek denize attılar. Tercüman Kostaki Murusi'nin boynu vuruldu. Yorgi Mavrokordatos, darağacında can verdi. Kayseri, İzmit, Tarabya metropolitleri Balıkpazarı Kapısı'nda, Kaşıkçılar önünde, Okçularbaşı Parmakkapısı'nda asıldılar. Rum cemaatinin önde gelenleri ve ayaklanmayla ilgileri bulunanlar da aynı akibete uğradı. Fakat, kentli Rumlara karşı bir katliam düşünülmedi. II. Mahmud, bugünlerde Sadrazam Seyyid Ali Paşa'yı, 9 gün sonra da Benderli Ali Paşa'yı azletti ve 30 Nisan 1821'de Hacı Salih Paşa'yı bu göreve getirdi. Bundan sonra da 1824'e değin kısa aralıklarla sadarette 4 kez daha değişiklik yaptı.

İstanbul'da, aynı ayaklanma heyecanına bağlı olarak kontrolsüz olaylar da yaşandı. Örneğin, halk arasında, başka yerlerde sözde Rumlara karşı soykırıma başlandığı konuşulduğu için, bazı kopuklar ve külhanbeyleri, etraflarına topladıkları erkek çocuklar ve mekteplilerle Hıristiyan mahallelerine saldırmaya kalkıştılar. 26 Nisan günü böyle bir kalabalık Eğrikapı Kilisesi'ni basıp yağmaladı. Kuşkusuz, bu tür eylemlerin asıl amacı soygundu. Yeniçeri ağası duruma el koydu ve yağmalananları iade etti. Başka bir kalabalık, 27 Nisan günü. Beyoğlu'ndaki Ermeni mahallesine saldırdı. Bu semtteki topçu kulluğunun "salma" (seyyar) neferleri, bu eylemi zarar verdirmeden önledi. Beyoğlu'ndaki Rum ve Levanten dükkânları önüne nöbetçiler konuldu. II. Mahmud 5 Mayıs 1821'de yeni bir ferman yayımlayarak kentte, Yunan ayaklanmasının konuşulmasını, sokaklarda tabanca ve silahla dolaşılmasını yasakladı. Bu kez askeri kolluk yetkililerince silah aramaları ve toplatılması başladı. Darphane sarrafı Arfendoli Efendi ise, ayaklanmacılara el altından yardım ettiği gerekçesiyle 11 Mayıs günü tutuklandı ve Örtaköy'deki yalısı mühürlendi. 7 Haziranda alman bir kararla aslen Morali olan ve İstanbul'da bakkallık, yağcılık edenlerin kenti terk etmeleri duyuruldu. Boğaz'da, Büyükdere'deki yazlık Rus Elçiliği önünde demirli bulunan iki Rus gemisinin de Karadeniz'e açılmaları bir nota ile elçiye bildirildi.

Yaz aylarını, Beşiktaş Sahilsarayı'nda geçiren, büyük şehzadesi Abdülhamid'in (1813-1825) ilk saç tıraşı için resmi bir tören düzenleten ve berberbaşının kestiği saçları alayla Babıâli'ye gönderen II. Mahmud, bu mutlu olay için kentte şenlikler düzenlenmesini istedi.

Müslüman kılığında casusların yakalanması üzerine İstanbul'a karadan ve denizden giriş çıkışların sıkı bir kontrole alınması gereği düşünülerek Ekim 1821 sonunda ilk kez mürur tezkiresi uygulaması başlatıldı. Küçükçekmece Köprüsü ile Bostancı Köprüsü'ne de bu amaçla memurlar atandı. Ellerinde, yerel mahkemelerce onaylı geçiş izni bulunmayanların İstanbul'a girmelerine ya da kentten ayrılmalarına izin verilmemeye başlandı.

II. Mahmud 1822'de bir fermanla vezirlerden ve ulemadan gayri kimselerin bol yenli kakum kürk giymelerini, Hint şalı kuşanılmasını, lüks avadan ve eşya kullanımını, süslü silahları yasakladı. Gümüş ve altın eşyanın bedeli karşılığında Darpfiâneye teslimini emretti. Bu tasarruf önlemlerine bağlı olarak saray hazinelerinde saklanan gereksiz ve eski birçok eşya da satılığa çıkarıldı. Yunan ayaklanmasını önleyecek tek güç olmasına karşın, kendisinden bu yönde yararlanılmayarak Halet Efendi'nin tahrikleri sonucu isyana sap-

tınlan Tepedelenli Ali Paşa'nın kesik başı da bu yıl İstanbul'a getirildi. 2 Mart 1823'te, Tophanede çıkan yangında Arabacılar Kışlası, Firuz Ağa Mahallesi, dökümhane, bir Ermeni kilisesi, Cihangir Camii ve birçok mescit yandı. II. Mahmud, yanan Arabacılar Kışlası'nın yerinde bir cami yapımını başlattı. Yıllardır yönetimde etkin olan Halet Efendi ve işi gücü herkesi hicvetmek olan Keçecizade İzzet Molla(->) sürgüne gönderildi. 26 Nisan 1823'te Abdülmecid'in(->) doğumu nedeniyle İstanbul'da şenlikler ve şehir donanması düzenlendi. Topkapı Sarayı'nın Enderun koğuşlarında, içoğlanlarınm gece sazlı sözlü âlem yapmalarından dolayı çıkan yangın kısa sürede söndürüldü ve saray büyük bir tehlike atlattı. 10 Kasım 1823'te Ayazağa'da büyük bir ok atışı yarışması düzenlendi. Buna atıcı olarak padişah da katıldı. Daha sonra Havuzbaşı Köşkü'nde dinlendi.

4 Nisan 1824'te İran, 27 Haziran 1824'te Fransa elçileri İstanbul'a geldiler ve bunlar için geleneksel elçi kabul törenleri düzenlendi. Bu yılın ramazanında İstanbul yeni bir geleneğe daha kavuştu. 1824'e değin ramazan topu yalnızca Rumeli Hisarı'ndan atılagelirken, II. Mahmud'un buyruğuyla ve herhalde dünyaya karşı İstanbul'un büyük bir İslam başkenti olduğunu daha iyi hissettirmek için, Anadolu Hisarı'ndan ve Yedikule'den de iftar ve imsak topları atılmaya başlandı. Nisan 1825'te İstanbul'da çiçek salgını görüldü. II. Mahmud'un bir oğlu ve bir kızı da çiçekten öldü.

1 Nisan 1826'da padişahın da katıldığı dini bir törenle yapımı tamamlanan, Tophane'deki Nusretiye Camii ibadete açıldı. Bu yüki ilk ulufe divanı nedeniyle alışkanlıklarını sürdüren ve kentte rezaletler çıkaran yeniçerilere karşı, II. Mahmud harekete geçti. Esasen ocağın elebaşıları önceki yıllarda birer bahane ile temizlenmişti. Yapılan bir dizi toplantıdan sonra ilkin yeniçerilere tüfek eğitiminin kabul ettirilmesi denendi. Ağa Kapısı'nda senetler imzalandı. Atmeydam'nda devlet adamlarının ve ulemanın önünde ilk tüfek atışını yeniçeri ağası yaptı ve sözde eğitim başlatıldı. Fakat askerlikle ilgileri bulunmayan yeniçeriler disiplinli bir eğitime yanaşmadılar. II. Mahmud, bu kez, ortalardan aday yazdırtarak Eşkinci Ocağı(->) adı altında yeni bir çekirdek birlik kurma girişiminde bulundu. Bundan 3 gün sonra 15 Haziran 1826'da İstanbul'un tanık olduğu "kul ayaklanmaları"mn sonuncusu olan ve tarihe Vak'a-i Hayriye(-*) diye geçen son kazan kaldırma olayı patlak verdi. Sancak-ı şerif çıkarılarak halk yeniçerilere karşı savaşa çağrıldı. II. Mahmud'a, bu ölüm kalım mücadelesinde en büyük desteği, yönetime sadık askerleri toplayan Boğazlar Muhafızı Hüseyin Paşa verdi. Vak'a-i Hayriye'yi izleyen günlerde İstanbul'da neredeyse hiç yeniçeri kalmadı. Katliamdan kurtulabilenler kentten kaçtılar. Çoğu kimliğini değiştirmeye çalıştı. Ahmediye Meydanı'nda toplanıp tutuklananlara bir daha yeniçeri adını anmamak üzere yemin ettirildi. Uzun zaman, Osmanlı askeri gücünü onurla temsil eden bu ordu örgütü, bir bozguncu kalabalığı ve Islamiyetin düşmanı ilan edilerek dağıtıldı. Kollarına dövme haçlar işletmiş ve gizli Hıristiyan gibi yaşayanları, sokaklarda gezdirilerek lanetler yağdırıldı. II. Mahmud, yeniçerilerle içli dışlı olmuş Bektaşî tarikatı şeyhlerini ve denişlerini de kentten sürdürttü ve bunların tekkeleri Nakşibendîlere verildi. Padişah vakit yitirmeksizin bir ferman yayımlayarak yeni askeri eğitimi gündeme getirdi.

Seçtiği 400 gençle kendisi de bir asker gibi askerlik eğitimine başladı. Piyade ve süvari olarak atış talimleri yaptı. İçindeki yaşlı harem halkını Topkapı Sarayı'na aldırttıktan sonra Eski Saray'da kurulan Bâb-ı Seraskerî'nin açılışını yaptı. Donanmanın Karadeniz'e çıkması münasebetiyle düzenlenen tören sırasında ise yeni yapılan ve "Kûh-i Revan" adı verilen bir kalyon, kaptanm acemiliğinden Kız Kulesi'nin yanında karaya oturdu ve donanma için bu, bir yüzkarası kabul edildi. Eski saray geleneklerinden olan tomak, cirit, bamyacılahanacı oyunlarını son kez 1826'da izleyen II. Mahmud, 1827'de bunları yasakladı. Gülhane Köşkü'nü talim amacına dönük olarak onarttığı gibi, Davutpaşa sahrasında da askeri eğitim başlattı. Serasker Hüsrev Paşa, İstanbul'u bir askeri karargâh yapma hevesiyle kentin her köşesinde yeni talim alanlan aramaktaydı. Padişah, süvari askeri kıyafetine soktuğu Enderunlu gençlerle Davutpaşa'da, Atmeydam'nda, Silahtarağa'da. Levent'te askeri eğitimlere ve atışlara katılmaktaydı.

2 Ağustos 1826'da çıkan Hocapaşa yangını, Demirkapı. Salkımsöğüt, Cağaloğlu, Çiftesaraylar, Babıâli semtlerine zarar verdi. 36 saat süren bu yangında sayısız ev, dükkân ve han yandı. Yangının bir kolu Kapalıçarşı'ya girdi: buradan. Okçularbaşı. Simkeşhane, Beyazıt, Yenikapı ve Kumkapı'ya kadar genişledi. Tulumbacı Ocağı'nın da yeniçerilerle birlikte lağvedilmiş olması yüzünden söndürme önlemleri yetersiz kaldı.

1826'da tahrir memurları görevlendirilerek İstanbul'un ve Bilad-ı Selase'nin Müslim ve gayrimüslim erkek nüfusu saptandı. Buna göre. "Nefs-i İstanbul" denen suriçinde 45.000 Müslüman, 30.000 Ermeni, 20.000 Rum saptanmıştı. Bunlar, yetişkin erkek nüfustan ibaretti. İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar için ilk nüfus defterleri (esame) hazırlandı ve her aile için bir hane"açıldı. 1827'de her mahallede halkın saygısını kazanmış kişilerden birinci ve ikinci muhtarlar seçildi. Hıristiyan mahallelerinde ise bir kâhya ile bir muhtar seçimi öngörüldü. Bunlara resmi mühürler verildi. O yıl İstanbul'da İsmail Ferruh Efendi ilk mason locasını kurdu. Bu locaya, kentin önde gelen aydınları yazıldılar. Fakat kısa süre soma masonlara mezhepsizlik ve Bektaşîlikle ilişkili ithamlar yöneltildi ve üyelerin birçoğu sürgüne gönderildi. Bunlar arasında hekimbaşı ve tarihçi Şânizade Atâullah Efendi(->) de vardı.

1827'de yanan Babıâli'nin yerine yenisinin temeli atıldı. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendimin önerisi üzerine kuruluş aşamasındaki Asâkir-i Mansure-i Muhammediyef-») için hekim ve cerrah yetiştirmek üzere Şehzadebaşı'nda Tıbhane-i Âmire(->) ve Cerrahhane-i Mamure(->) ile Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'ye sivil memur, din görevlisi yetiştirilmek üzere Talimhane açıldı. Asakir-i Mansure-i Muhammediye askerlerinin fes(->) giymeleri fermanı da bu yıl çıktı. Eyüp'te Taşlıburun'da İplikhane-i Âmire(-0 adı verilen iplik fabrikası faaliyete geçti.

1828de II. Mahmud askeri eğitime daha çok önem verdi. O tarihe kadar "binbaşı" rütbesiyle eğitimlere katılmakta iken, komutanların ricası üzerine "başbinbaşı" (albay) rütbesini aldı. Alay denen törenlerde, pırpırı sarığı, pırpırı baratası, haseki, aşçı, baltacı külahları giyilmesi, cuma selamlıklarına hasekilerin kaba barata ile katılmaları yasaklandı. Bunlar için de fes giyme zorunluluğu getirildi. İstanbul'daki Ermeni cemaati arasında süregelen mezhep ayrılığı huzursuzluğu nedeniyle, çoğu Ankaralı olan Katolik Ermenilerin kentten çıkarılmaları, bunlara öncülük eden papaz ve marabetlerin de sınır dışı edilmeleri, eski mezheplerine dönen Ermenilerin Beyoğlu ve Boğaziçi'nde oturmalarına izin verilmeyerek Kumkapı, Samatya ve Hasköy'de iskan edilmeleri için bir ferman yayımlandı. Bu yılın en ilginç olayı, İngiltere'den satın alman ilk buharlı geminin İstanbul'a getirtilmesi, halkın "buğu gemisi" dediği bu tekneyle II. Mahmud'un geziler yapması oldu. İstanbul'un birçok semtinde çoğu askeri amaçlı tesislerin yapımı hızlandırıldı. Rami Kışlası Heybeliada'da Hendesehane-i Bahrî, Kasımpaşa'da Bahriye Merkez Hastahanesi(-Ç), Ortaköy, Kuzguncuk, Rumelihisarı, Çakalburnu. Yuşâ tepelerine dikilen işaret ve haberleşme sütunları, bunlardandır. Eylül ayında Rami Kışlasına giden II. Mahmud bir süre burada kalarak Rusya seferine hazırlanan birliklerin eğilimleriyle ilgilendi. Davutpaşa sahrasındaki süvari eğitimlerine de katıldı. Cuma selamlıkları için Eyüb Sultan Camii'ne indi ve burada ordunun zafere ulaşması için dualar yapıldı. Baruthaneleri denetleyen padişah, savaş aleyhtarı şiirler söyleyen, söyleşilerde bulunan İzzet Molla'yı önce öldürtmek istedi, fakat Sivas'a sürgüne göndermekle yetindi.

İstanbul'da gizli faaliyet gösteren Halidî tarikatı mensupları bir gece toplanarak Kartal'a oradan da Sivas'a sürgün edildiler. Kentte görülen yakıt, yağ ve erzak kıtlığı, bunların satıldığı yerlere halkın hücum etmesi ve giderek yaygınlaşan karaborsa, yönetimin aldığı sert tedbirlere karşın önlenemedi. Rusya ile olan savaş yüzünden Boğazlar ablukada olup İstanbul'a deniz yolundan zahire şevki neredeyse durmuştu. Anadolu'dan ise yeterince zahire gelmemekteydi. Bu yüzden, İstanbul'un günlük ekmek gereksinimini ve bunun düzenli dağılımını sağlamak amacıyla yeni bir sayıma ihtiyaç duyuldu. İstanbul, Galata ve Üsküdar'da 359.089 nüfusun bulundu-

Lewis'in çizgileriyle II. Mahmudün bir cuma selamlığı.
Lewis's Illustrations ofConstantinople. Londra, 1838

ğu saptandı. Kentteki miri *zahire* ambarlarından da fırınlara mısır, dan, çavdar verildi. Ancak bunlar, uzun zamandır depolanmış olduğundan çürümüş ve kurtlanmıştı. Buna rağmen öğütülüp ekmek yapıldı, istanbullulara, sabah akşam ve adam başı hesabıyla taş gibi sert, esmer ekmekler dağıtılmaya başlandı. Sıkıntıyı azaltmak için istanbul'a yakın zamanda gelmiş bulunan 4.000 bekâr uşağı memleketlerine gönderildi. Rusların Kırkkilise'yi (Kırklareli) işgal ettikleri haberi İstanbul'da panik nedeni oldu. Eskiden beri askerlikten muaf olan istanbulluların gerektiğinde kentin savunmasında görev almaları için yeni bir sayımla 12-40 yaş arası Müslüman erkekler yazıldı. Bunlardan seçilenlere askerlik talimleri yaptırıldı. Bir kısmı Karaburun'a gönderildi. 4.000-5.000 kadarı da İstanbul'un savunmasıyla görevlendirildi, istanbul'a ulaşan yenilgi haberleri üzerine, bir kez daha halkın silahlandırılması gündeme geldi. Fakat, bunun sakıncaları görülerek yeniden silah taşıma yasağı kondu. Kentte türlü dedikodular yaygındı. Yönetim ve ordu aleyhine konuşulanları önlemek için 20 kişi kentin kalabalık noktalarında idam edildi. Buna karşın Rusya ordusunun İstanbul'a gireceği, yeniçeriliğin yeniden kurulacağı yine de konuşulmaktaydı. Bir Yahudinin idamı infazını yapan bir cellat, gelenek gereği dükkânları dolaşıp "hamaliye" toplarken para vermek istemeyen bir başka Yahudi ile kavga etti. Kaçan Yahudiyi gören Mahmutpaşa esnafı, yeniçerilerin ortaya çıkıp ayaklandıklarını sandılar. Herkes dükkânını kapatıp kaçmaya başladı. Ortalık güçlükle yatıştırıldı. Serasker Hüsrev Paşa, her gün kol gezerek olası eylemleri önlediği gibi, esnaf kethüdalarından bazılarını da gözdağı için şurada burada idam ettirdi.

II. Mahmud, Tersane önünde gemiye binip Tekfurdağı'na (Tekirdağ) kadar gidip döndü. Büyükçekmece palangasını inceledi ve göl kıyısındaki balıkçılara, göldeki on binlerce kuşu göstererek kuş avcılığı da yapmalarını önerdi. İstanbul'a dönünce 3 Şubat 1829'da, yenilenen Selimiye Kışlası'nın(->) açılış törenine katıldı. 3 Mart 1829'da yayımladığı bir fermanla da kavuk ve sarığı yasakladı. Ancak ilmiye sınıfından olanların sarık ve biniş (cüppe) giyebileceklerini, tüm kamu görevlilerinin ve ordu mensuplarının ise fes, harvanı, setre pantolon ve kaput giyebileceklerini duyurdu. Bu fermana bağlı olarak bir de nizamname çıkarıldı. Kendisi de bu fermana ve nizamnameye uygun kıyafet benimsedi ve ordu birliklerinin, kamu görevlilerinin, halkın giyimlerini denetlemeye başladı. İstanbul bir anda alışık olmadığı bir kıyafet değişikliği ile şaşkına döndü. Ayrıca herkes, savaş koşulları gereği, giyim kuşamdan çok, 60 dirhemlik arpa, buğday unu karışımından yapılma 4 paraya satılan ekmeğin peşindeydi. Bir başka fermanla çekirdek kahve satışı yasaklandı. Bundan amaç, tahmishanede kavrulup öğütülen kahveden alman ihtisap vergisindeki düşüşü önlemekti.

13 Nisan 1829'da Kalenderde yeni bir ordugâh kuran II. Mahmud, Rami Kışlası'ndan buraya geçti ve bir "liva-i şerif' de buraya dikildi. Yanındaki süvarileri için Boyar Bibika'mn yalısı tahsis edildiği gibi kendisi de Kalender'deki yeni yalıya yerleşti. Ertesi gün Boğaz kalelerini denetledi. O yılın Kurban Bayramı muayedesi de Büyükdere Çayırı'nda yapıldı. Temmuz ayında Büyükdere'deki Divan-ı Ali toplantısına çağrılan İngiltere büyükelçisi ile II. Mahmud da görüştü. O yaz, İngiltere ve Fransa elçileri, elçilik gemilerinde düzenledikleri balolara Osmanlı devlet erkânım da davet ettiler. Rusya elçisinin, bindiği gemiden toplar attırarak İstanbul Boğazı'na girişi ise halkı korkuttu. Rusların Edirne'ye girdikleri haberinin gelmesi üzerine II. Mahmud yeniden Rami Kışlası'na döndü ve buradaki çalışmalar yoğunlaştırıldı. Bir çare olur umuduyla eylül ayında Eyüp'e çağrılan dervişler, şeyhler, Eyüb Sultan Camii'ndeki tevhid-i şerif dualarına katıldılar. Her hafta başka bir şeyh ve tarikat grubu benzeri dualara iştirak ettiler. Edirne'yi istila eden Rus ordularının başkomutanı General Orlof, Rami'ye gelerek II. Mahmud'la görüştü.

Kırklareli, Lüleburgaz, Tekirdağ, İpsala ve Enez'in düşmesi, Rus kazak birliklerinin Trakya'ya yayılmalarına karşın II. Mahmudün, manevi korumasına sığındığı sancak-ı şerifle Rami'den ayrılmaması ve gösterdiği soğukkanlılık halkı ve İstanbul'daki yabancı elçileri hayran bıraktı. 14 Eylül 1829'da imzalanan antlaşma ile Ruslar, işgal ettikleri topraklardan çekilmeye başlayınca, İstanbul, tarihinin en ciddi tehlikelerinden birini daha atlatmış oldu. II. Mahmud yıl sonuna doğru birkaç kez Büyükçekmece'ye avlanmaya gitti. Bindiği gemide ilk kez Batı tarzı marşlar çaldırttı. Kasaba ve köylere giderek halkla görüştü ve onlara ihsanlarda bulundu. 10 Şubat 1830'da Abdülaziz'in doğumu nedeniyle İstanbul'da şenlikler yapıldı. O yıl, Fransa elçisinin ricası üzerine İstanbul'dan sürülmüş bulunan Katolik Ermenilerin tekrar İstanbul'a dönmelerine ve ayrı bir statü tanınmasına izin veren II. Mahmud 183Tde de *Tcıkvim-i Vekcıyi'nin* yayımlanması için bir ferman çıkardı. Baba Cafer Zindanı'ndaki(-0 kadınlar hapishanesi kapatılarak buraya bir karakol kuruldu ve kadm mahkûmlar için de Ahmediye Meydam'ndaki Tabhane ayrıldı. Bir başka fermanla da ilk karantina(->) uygulaması başlatıldı.

3 Şubat 1832'de yürürlüğe giren narhlarla İstanbul'da 1 okka şehriye 68, 1 okka un 40, 1 okka zeytinyağı 96, 1 okka sabun 100, 1 okka yağ mumu 158, 1 yumurta da 5 paradan satılmaya başlandı. Kente su ulaştıran isale şebekeleri, bentler ve havuzlar bakıma alındı. Yeni bir bent yapıldı ve İstanbullular daha bol ve temiz suya kavuştular. Fakat giderek ciddiyet kazanan Mısır sorunu ve Kavalalı ordularının Kütahya'ya kadar gelmesi üzerine II. Mahmud, Rusya'nın yardım önerisini kabul etti. 8 savaş gemisiyle 11 taburluk bir Rus kuvveti Boğaziçi'ne geldi. İstanbul halkı 20 Şubat 1833'te Visamiral Lazaref in komutasındaki güçlü ve gösterişli Rus filosunun Boğaziçi'ne girişini izledi. Gemiler Büyükdere açığında demirledi. Askerler ise Hünkâr İskelesi'ne yakın Serviburnu'nda kurulan çadırlı ordugâha yerleştiler. Kütahya'da ve İstanbul'da yoğun diplomatik girişimler sürerken kentte de yeni bir pahalılık yaşandı ve karaborsa başladı. II. Mahmud, Hünkâr İskelesi Antlaşması^) ile İstanbul'a gelen Rus askerlerinin resmi geçidini olabileceğince memnun gözükerek Büyükdere'de izledi. İstanbullu Rumlar ise bu "kurtarıcı ve dost" din-

daşlarını büyük paskalya şenliklerinde yanlarında görmekten memnun oldular, alkışladılar. İstanbul sanki Rusların istilasına uğramıştı. Fakat bir süre sonra, varılan antlaşma gereği İstanbul'dan ayrıldılar.

II. Mahmud o yıl yaz mevsimini geçirmek üzere, yapımı tamamlanan Beylerbeyi Sarayı'na geçti. 11 Eylül 1833'te çıkan Saraçhane yangınında Saraçhane, Kavafhane çarşıları tamamen yandı. Fatih semti büyük zarar gördü. 15 Mayıs 1834'te II. Mahmud'un kız kardeşi Saliha Sultan Tophane Müşiri Halil Rıfat Paşa ile evlendi ve görkemli bir düğün yapıldı. Aynı yıl içinde padişahın isteğiyle Kasımpaşa, Üsküdar, Galata mevlevîhaneleri, Sünbül Efendi Tekkesi onarıldığı gibi, son yangında harap olan cami ve mescitler de yenilendi. Istanbul-İzmit posta yolunun açılması ve kilometre taşlarının konması, İstanbul'daki ilk postanenin tesisi de bu yıl içindedir. Mekteb-i Harbiye'nin(->) açılış törenine II. Mahmud'da katıldı 1835'te, İstanbul'daki tüm sahabe kabirleri onarıma alındı. Hasköy'deki Fişekhane'nin infilak etmesi ile burada çalışanların çoğu öldü. Sırp Prensi Miloş, "çar" saydığı II. Mahmud'un davetine uyarak 1835'te İstanbul'a geldi ve padişaha değerli hediyeler sundu. 29 Nisan-5 Mayıs 1836 tarihleri arasında II. Mahmud'un büyük kızı Mihrimah Sultan ile Damat Said Paşa'nın, bundan bir hafta sonra da şehzadelerin sünnet düğünleri pek parlak oldu. II. Mahmud bir irade yayımlayarak devlet dairelerine kendi resminin asılmasını istedi. Padişahın resminin dairelere asılması münasebetiyle dualı törenler yapıldı. Babıâli'deki tören sırasında Sütlüce Sadî Tekkesi Şeyhi Hasırcızade Süleyman Sıdkî Efendi dua etti. Gerici kesimler ise, II. Mahmud'un bunu yapmakla kâfir olduğunu gizli olarak yaymaya başladılar. Halk arasında ise hem giyim kuşamı hem de resmini astırması yüzünden II. Mahmud'a "gâvur padişah" denmekteydi. Dairelere asılan resimleri 1839'da ölümünden sonra sorun olmuş, indirilememiş fakat üzerlerine birer örtü örtülmüştür. II. Mahmud, tüm girişimlerinde, artık sadece Müslümanların padişahı olmadığını, sırtındaki mavi pelerini, siyah çizmeleri, başındaki sorguçlu ve fırdolayı püsküllü fesi ile Hıristiyanların da dostu ve hükümdarı olduğu fikrini yaymak amacındaydı.

19 Ağustos 1836'da Beyazıt'ta Kâğıtçılar Çarşısı'nda çıkan yangında tülbentçi, mürekkepçi dükkânları tamamen yandı. İlk kez padişahın doğum yıldönümü şenliği yapılması da 17 Eylül 1836'da gerçekleşti ve gündüz, gece donanmalar şenlikler düzenlendi. Bu âdet sonraki yıllarda da İstanbul'un geleneksel kutlamaları arasında yer aldı. Babıâli memurlarına perşembe gününün tatil olarak konması da bu yıl başladı. "Hayratiye" adıyla Azapkapı-Unkapanı arasındaki ilk köprünün açılış töreni 18 Ekim 1836'da II. Mahmud tarafından yapıldı. Bu törende padişah, köprüyü saltanat arabasıyla geçerken devlet erkânı da iki yanında ve arkasında yaya yürüdüler. Padişah, kendisi ile sınırlı bir ayrıcalık olan kent içinde atlı arabaya binmeyi yaygınlaştırdı ve İstanbul'da fayton modası başladı. Ancak bunun için bir nizamname yayımlayarak kimlerin ne tip arabalara binecekleri belirlendi. Halkın yargı işlerinin kolaylaştırılması için de İstanbul'daki tüm şer'iye mahkemeleri şeyhülislamlıkta toplandı. 1836-1837'de İstanbul başka yeniliklerle de tanıştı. Geleneksel ramazan mahyaları, minarelerden başka limandaki gemilerde, resmi dairelerin cephelerinde de yakılmaya başlandı. Kent nüfusu bir kez daha sayıldı ve karantina usulü yaygınlaştırıldı. Halk sağlığı için önlemler alındı. İstanbul'un ilk planının hazırlıkları ve haritasının yapılması gündeme geldi.

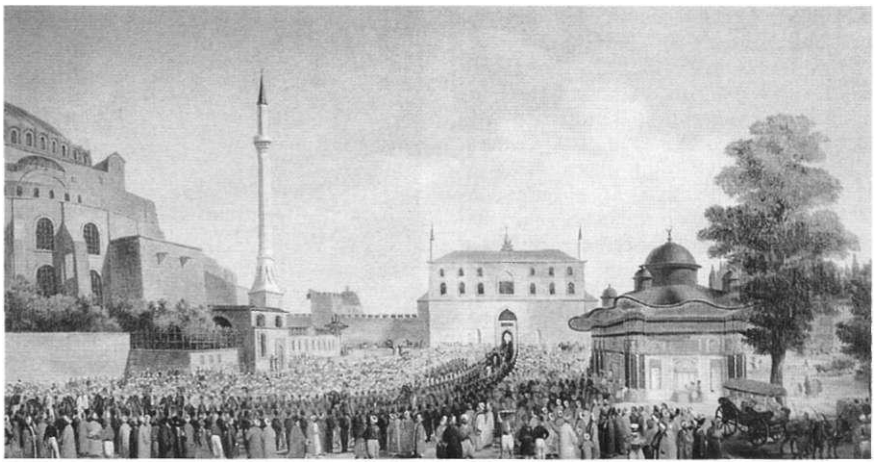

F. Dubois'nın II. Mahmud'u selamlık alayında gösteren yağlıboya tablosu.
İstanbul Resim Heykel Müzesi

21 Ocak 1837'de II. Mahmud tarafından kabul edilen Moltke, Beşiktaş Sarayı ve padişahın buradaki yaşamı konusunda önemli bilgiler verir. Mabeyne girdiğinde ilkin bir soytannm kendisiyle dalga geçtiğini anlatır. Beşiktaş Sarayı'nın, Avrupalı sıradan bir zenginin evinden farksız olduğunu, önünde açılan perdeden bakınca padişahla karşılaşışmı. onu 3 kere yere eğilerek selamladıktan sonra geri geri çekilişini, II. Mahmud'un başında kırmızı fes, arkasında mor çuhadan ve elmas bir toka ile tutturulmuş bir pelerin olduğu halde mücevherli yasemin çubukla oturuşunu, yerdeki Fransız halısını ve salonu ısıtan büyük mangalı anlatır ve aralarında geçen konuşmaları aktarır. Moltke İstanbul sokaklarında plan çizimleri yaparken kadınların ve çocukların kendisini muhallebici sandıklarına değinir. Feraceli kadınların yanaşıp resim yaptırmak istediklerini de anlatır.

Moltkeye göre o yıllarda İstanbul'da henüz veba salgını sürmekteydi. Bu salgın daha çok Bitpazarı'ndaki eski eşyalardan yayılmaktaydı. Sokaklarda vebadan ölenler ya da can çekişenler her zaman görülebiliyordu. İstanbullu Levantenler ve gayrimüslimler ise kendilerini bir oranda bu salgından koruyabilmekteydiler. Ama, hastalığı kapan yabancılar ve Levantenler, Müslümanlardan daha çabuk ölmekteydiler.

Moltke, II. Mahmud'un 29 Nisan 1837'de Varna'ya yaptığı geziyi de anlatmıştır. Mesudiye firkateyni ile çıktığı bu gezide padişah, altın kordonlu kırmızı husar üniformasını, ayaklarına da siyah kadife çizmelerini giymişti. II. Mahmud bu gezi dönüşünde aleyhine bir komplonun ortaya çıkarılmasının ardından birçok zanlının idamını emrettiği gibi, devlet yapısında ikinci olarak da eğitim alanında pek çok yeniliği birbiri ardınca gündeme getirdi. Babıâli'nin Batı ölçülerine göre bir hükümet merkezi olması için yeni meclisler ve nezaretler kurdu. Son iki yılı bu çalışmalarla geçti. Meclis-i Valâ-i Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Tophane-i Amire, Meclis-i Umur-ı Nâfia, Mekatib-i Rüşdiye Nezareti, Meclis-i Şûra, Meclis-i Sıhhiye, Dâr-ı Şûra-yı Askeri, Umur-ı Hariciye Nezareti, Umur-ı Maliye Nezareti, Umur-ı Mülkiye Nezareti vb merkezi örgütler, II. Mahmud'un son yıllarında kuruldu. Saltanat işlerini ise "Mabeyn-i Hümayun" adı altında sarayın özel yaşamından tamamen ayırdı.

Verem olan II. Mahmud, kız kardeşi Esma Sultanin Çamlıca'daki köşkünde 1 Temmuz 1839'da öldü. Sağlığında türbesi için saptadığı yerde çok şiddetli yağmur altında gömüldü ve üzerine büyük bir çadır kuruldu. Daha sonra buraya büyük türbesi yapıldı.

31 yıl süren saltanatı boyunca Sırbistan'da, Eflâk'ta, Boğdan'da, Mora'da silaha sarılanlar, Vehhabilerin başkaldırısı, Rusya'nın giderek artan baskısı, Rumeli, Vidin, Bağdat, Trabzon, Akkâ, Şam, Halep, Lazkiye, Yanya, Mısır paşalarının ayaklanmaları, başkentteki yeniçerilerin zorbalıkları karşısında direncini yitirmeyen II. Mahmud, ülke genelinde ve özellikle de İstanbul'da büyük işler başarmıştır. Osmanlı padişahları arasında kendisinden en çok söz edilen ve izlediği siyasetin etkileri günümüze kadar ulaşanlar arasmda yer alır.

II. Mahmud'a kadar saray haremindeki kadınların feraceleri bile yokken, onlara yeni birtakım özgürlükleri II. Mahmud tanımış ve gezilere çıkabilmeleri için feraceler diktirmiştir. Bunu tepkiyle karşılayan yobazlar "Harem-i padişahîde olan cevâri setr-i avret olacak don telebbüs et-

meyüb Firengâne fistan ve libas-ı mahsusa-i kâfiristan giydiler" demişlerdir.

Kendisinden önceki iki padişahın (III. Selim ve IV. Mustafa) hanedan vârisi bırakmadan ölmeleri II. Mahmudü 1812'de ilk erkek çocuğu oluncaya kadar Osmanlı hanedanının tek erkek bireyi olmak gibi tehlikeli bir konumda tutmuş, bir nedenle de annesi ve saray mensupları, onun olabildiğince çok çocuk sahibi olabilmesi için çaba göstermişlerdir. Kadın efendi sanını alan eşleri Aşubcan, Bezmiâlem, Hoşyar, Nevfidan, Nuritab, Pertevniyal, Piruz-ı Felek, Vuslat ve Zernigâr'dır. İkbal denen gözdeleri ise Hüsn-i Melek, Zeyn-i Felek, Tiryal, Lebriz-i Felek, Misl-i Nâyab, Kerime, Gülcemal, Perestu, Ebureftar dı.

Kadın efendilerinden doğan şehzadelerinden Bayezid, Murad, Abdülhamid, Osman, Ahmed, Mehmed, Süleyman, Ahmed, Abdullah, Mehmed, Mehmed, Ahmed, Ahmed, Abdülhamid, Nizamüddin ve Kemalüddin kendi sağlığında ölmüşler, Abdülmecid(-0 ve Abdülaziz(->) ölümünden sonra sıra ile tahta çıkmışlardır. Fatma, Ayşe, Fatma, Saliha, Şah, Mihrimah, Şah, Emine, Zeyneb, Hamide, Atiye, Hatice. Cemile, Münire, Adile, Hayriye, Emine, Esma adlı kızlarından da yalnızca dördü kendisinden sonra yaşamışlardır.

Bibi. *Tarih-i Şânizade.* I-IV; *Tarih-i Cevdet.* XI-XII; *Tarih-i Lutfi,* I-IV Cevdet, *Tezâkir,* I-IV; Uluçay, *Padişahların Kadınları;* Yorga, *Osmanlı Tarihi,* V, Ankara, 1948; Hızır İlyas Ağa, *Vekayi-iLetaif-iEnderun,* İst., 1276; H. von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar,* Ankara, 1960; Karal, *Osmanlı Tarihi,* V-VI; M. Sertoğlu. "İstanbul", *LA,* V/2, 1214/24-33.

NECDET SAKAOĞLU

MAHMUD II BENDİ

Bahçeköyde Arabacı Mandırası Deresi'nin batı kolu üzerinde bulunan bu bent II. Mahmud tarafından yaptırılarak 1839da hizmete girmiştir. "Bend-i Cedit" diye de adlandırılan bu bent Taksim Tesisleri'ne ait üç bentten en son inşa edilenidir.

Bent kagir ağırlık barajı tipinde olup kemer şekli de verilerek ek emniyet sağlanmıştır. Hidrolojik bölgesi 830.000 m^2dir. Mansap tarafındaki zemin seviyesinden, su tarafındaki mermer plakların üstüne kadar olan yüksekliği 15.45 m, hazne hacmi 343.325 m^3, göl alanı 49.000 nT'dir. Çok yağışlı yılların dışında bent gölü dolmadığı için, Valide Bendi'nden pompalarla su aktarılır. Valide Bendi'nin ise, göl hacmi gelen suya oranla küçük olduğundan, ekseri sular dolu savaktan taşar.

Bendin yapısı Avrupada bu dönemde yapılanların aynıdır. Bendin tepesi mansap tarafına doğru az meyillidir ve üzeri mermer plaklarla kaplıdır. Yağışlı yıllarda bent gölünde daha fazla su depolamak için su tarafındaki tepesine 16 cm kalınlığında, 93 cm yüksekliğindeki mermer plaklar yine mermer ayaklarla tutturulmuştur. Bendin tepe noktasındaki kalınlığı 5,64 m, zemin seviyesindeki kalınlığı ise 9,40 mdir. Sağ ve sol sahilleri istinat duvarları ile korunmuştur. Sol sahilde 1x0,48 m boyutlarındaki dolu savağın eşik kolu

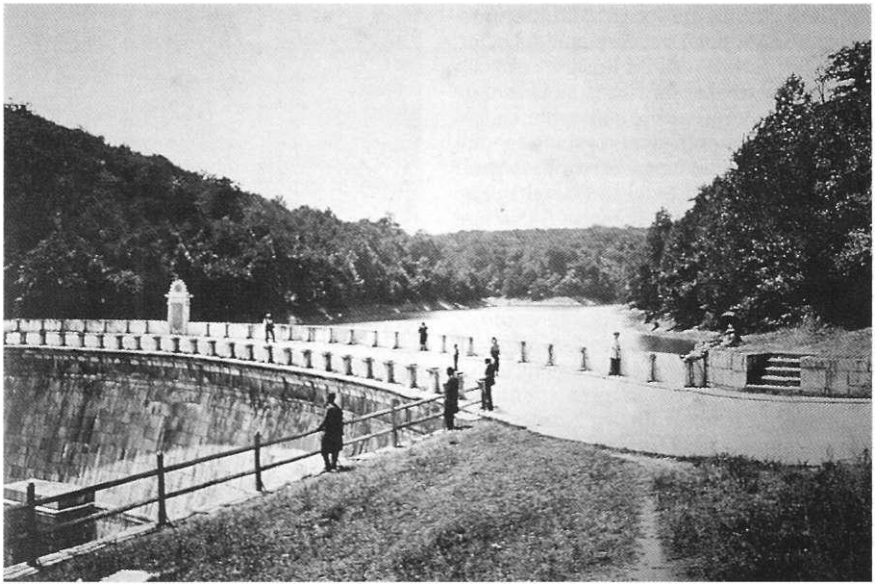

n. Mahmud Bendi
Istanbul. Geçmişe Bir Bakış, İst., 1992

mermer plakların üst seviyesinden itibaren 28 cm aşağıdadır. Taşan sular bir kanal ile dereye verilir. Bendin tepesinde tam ortada mermer plak üzerinde bir kitabe vardır. Kasidesini Ziver'in, hattını ise meşhur Yesarizade Mustafa İzzetin yazdığı kitabenin üzerinde, elips şeklindeki tuğranın kenarlarında ışın şeklinde mermer çubuklar konmuştur.

Bendin eteğindeki vana odasındaki debi ölçme sandığının üzerine yerleştirilen lüleler, emsallerine göre çok daha itina ile yapılmıştır. Vana odasmm tavanı kubbelidir. Ön yüzüne 11 lüle yerleştmlmiştir. Debi birimi olan 1 lüle=36 lt/dak=52 mVgün olduğuna göre. 1 adet İlik lüle, 1 adet 2lik lüle, 4 adet 5lik lüle, 5 adet 10luk lüle olmak üzere 11 lüleden sağlanan toplam debi 73 lüle (3-796 mVgün) su alınabilir.

Bendin dip savağında 1 adet 200 mm' lik boru üzerine aynı çaptaki vana konmuştur. Ayrı bir 200 mmlik boru üzerindeki aynı çaptaki vana ile de su almır.

İstenilen debi, lülelerin ağzındaki tıkaçları açmak suretiyle ayarlanır. Ölçmenin doğru olabilmesi için cephedeki dolu savak üzerinden taşan suyun ancak bir saman çöpünü sürükleyecek kadar savaklanması, yani yaklaşık 1 mm kadar yükseklikte olması gerekir.

Bibi. Yüngül, *Taksim Suyu,* 27-30; Nirven, *İstanbul Suları,* 185-188; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 57-61.

KÂZIM ÇEÇEN

Mimari

Gölet hacmi, uzunluk ve yükseklik bakımından Osmanlı İmparatorluğu döneminde inşa edilmiş ikinci büyük benttir. Yalnız boyutuyla değil mühendislik konsepti açısından da öncekilerden daha' gelişmiş bir çizgiyi işaret eder. Geniş bir yay çizerek sırtını gölete veren payanda kulesiz durdurma duvarının büyük bir kemer gibi çalıştığı düşünülmelidir. Durdurma duvarı, vadinin yamaçlarına birleşirken dönerek gölet tarafındaki daire planlı hacme bağlanır. Tasarımın bu biçimi, büyük kemere âdeta takviye edilmiş bir üzengi desteği sağlar.

Durdurma duvarı, kurşuni renkte taşla ve yanaşık derzle örülmüştür. Genişliği zeminde 9,40 m, bent üstünde 6 m'dir. Bu şev, duvarın yüksekliği ve çizdiği yayın uzunluğu nedeniyle, olduğundan daha küçük olarak algılanmaktadır. Duvar üzerinde biri yüksekliğinin ortasından, diğeri bitiminin 1 m kadar altından geçen birer silme takımı vardır. Silmeler, bent duvarının geniş açılımını görsel olarak belirginleştirmektedir. Duvarın bitimindeki korniş

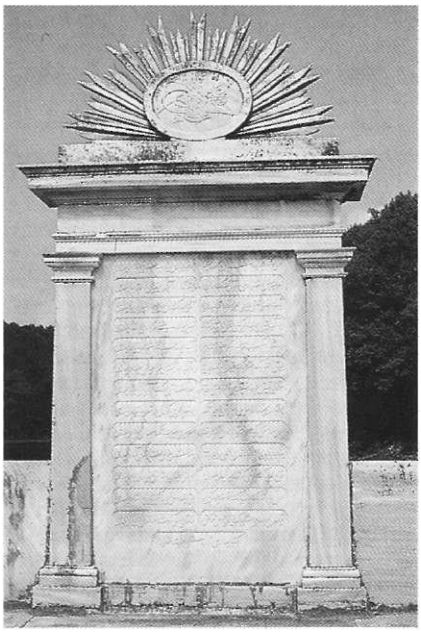

II. Mahmud Bendi üzerindeki kitabe.
Kâzım Çeçen, 1992

ve demir korkuluk panolarının bağlandığı dikmeler de yatay bir bant oluşturarak bu görsel etkiye katılmaktadır. Çok sade bir biçimi olan korkuluk dikmeleri, dikdörtgen kesitli ve üstte tablalıdır; demir korkuluk panoları ise, iç içe geçmiş dairelerden oluşan sade ampir bir motif şeması gösterir.

Durdurma duvarının gölet tarafında küçük payanda öğeleriyle desteklenmiş alçak bir set vardır. Kare tabanlı ve eğri yüzeyli payandalar ile iç taraftaki korkuluk panoları, durdurma duvarının dolaşılan üst yüzeyini iki yandan ritmik bir süreklilikle çevrelemektedir.

Bendin, kitabe taşı, gölete ait korkuluğun ortasına yerleştirilmiştir. Tarih kasidesini de içeren kitabe taşı karakteristik ampir özelliklere sahiptir. Kare kesitli bir kolon ile üstündeki tablası, kitabe panosuna bir çerçeve oluşturmaktadır. Öğelerin olabildiğince yalmlaştırıldığı, mühürlerin en aza indirildiği klasik öğelerin üstünde oval bir madalyon vardır ve içine alçak kabartma ile II. Mahmud'un tuğrası işlenmiştir. Tuğranın sağ üst yanında padişahın "Adlî" mahlası yazılıdır. Sol alt köşede de hattat Haşim imzası bulunmaktadır. Madalyonun çevresi, II. Mahmud dönemine özgü ampir ışın demeti ile çevrelenmiştir. Tarih kitabesi 13 beyittir ve çok sade çizilmiş çerçevelere her sırada ikişer adet olmak üzere düzgünce istif edilmiştir. Bütünün ampir çizgilerine uyumludur.

Kontrol odası, durdurma duvarının içindedir ve daire planlıdır. Taştan örülmüş bir kubbe ile örtülüdür. Dip savağımn bulunduğu hacim ise yarım daire bir beşik tonoz içindedir. Dip savağına, durdurma duvarının önünde bulunan ve öne çıkan bir kapıdan girilmektedir. Bu kapı, yüksekçe bir tabana oturan geniş ve masif görünümlü bir çift ayak ile üzerine oturan bir tablanın çerçevelediği, düz ve bezemesiz bir saçaklığı olan portal niteliğinde bir çerçevenin ortasında bulunmaktadır.

Kapının kendisi demir parmaklıklı ve yarım daire kemerlidir. Kilit taşı kemer taşlarından büyüktür ve öne çıkarılmıştır; üzerinde stilize bir akant yaprağı motifi vardır. Bütünüyle ampir üslubunda bir düzenlemedir.

AFİFE BATUR

MAHMUD H ÇEŞMESİ

Beylerbeyi Sarayı'nın(->) arka bahçesinde II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından yaptırılmıştır. İnşa tarihi 1245/1829 olup tamamen mermerdendir. Restore edilen çeşme bugün kullanılmamaktadır.

Şair Hasan Hilmi Efendimin söylediği kitabenin hattatı da Yesarizade Mustafa İzzet'tir, kitabenin tarih beyti şöyledir: *Hilmiyâ târihini cevherle tahrîr eyledim / Hân Mahmûd eyledi icra bu 'ayn-ı kevseri 1245/1829.*

Su teknesi toprak seviyesinden aşağıda kaldığı için restorasyon sırasında merdivenle iniş sağlanmıştır. İki yanda sütun şeklinde pilastrların sınırladığı aynataşı, içeri doğru çekilerek oluşturulan nişin içine yerleştirilmiştir. Aynataşı. dört köşesinde rozetler olan örgü motifli pilastrlar ile çerçevelenmiştir. Aynataşmın üzerinde bulunan frize, girlandlı dört adet kare kartuş işlenmiştir. En üst sırada, iki yanda büyük akant yaprağı kabartmalarının arasına alınmış kitabe panosu bulunmaktadır.

Beylerbeyi Sarayı'nm arka bahçesindeki II. Mahmud Çeşmesi.
AbmedKuzik, 1994

II. Mahmud döneminde ampir üslubunda inşa edilmiş çeşmelere en güzel örneklerden biridir.

Bibi. A. Egemen. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri.* İst.. 1993. s. 519: Konvalı. *Üsküdar Tarihi.* 11, 98; Raif, *Mir'at,* 190; M. Şimşek, "Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da II. Mahmud Dönemi İmar Faaliyetleri". I. (Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1993, s. 476.

DOĞAN YAVAŞ

MAHMUD H ÇEŞMESİ

Beylerbeyi Sarayı'nın(->) giriş tünelinin duvar yüzeyine. II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından tamamen mermer malzeme ile yaptırılmıştır.

Yanlarda pilastrların çevrelediği aynataşı derin bir niş içine yerleştirilmiştir. Nişin içinde su teknesi de vardır. Son derece sade olan aynataşının üzerinde silme ve pilastrlarla çerçeve içine alınmış kitabe taşı bulunmaktadır. Şair Hilmi'nin nazm edip, meşhur hattat Yesarizade Mustafa Izzef in ta'lik yazı ile yazdığı kitabenin tarih beyti şöyledir: *Cevher-i târihi mervîdir Hızırdan Hilmiyâ/ Cedvel-i âb-ı hayâtı kıldı Mahmûd Hân revân 1245/1829-*

Çeşme, yalın cephe tasarımı, pilastr ve silmeleriyle tipik bir II. Mahmud dönemi yapısı olup, ampir üslubundadır(->). Restore edilmiştir, ancak bugün kullanılmamaktadır.

Bibi. A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst.. 1993. s. 522; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* 11, 104; Raif, *Mir'at.* 190; M. Şimşek, "Batılılaşma Sürecinde istanbul'da II. Mahmud Dönemi İmar Faaliyetleri", I (Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1993, s. 477.

DOĞAN YAVAŞ

MAHMUD H ÇEŞMESİ

Eminönü İlçesi'nde, Çemberlitaş'ta, Emin Sinan Camii'nin ön avlu kapısının yanındadır.

1235/1819 tarihli kitabeye göre çeşme II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından moloz taş. tuğla ve horasanharcı ile inşa edilen büyük bir su haznesinin önüne küfeki taşından yaptırılmıştır. Çeşmenin bugün mevcut olmayan teknesi ve testi setleri, bağlantı yerlerindeki kalıntılardan anlaşılacağı üzere mermer malzemeden yapılmıştı.

Çeşmenin aynası, dikdörtgen formda yivli bir pilastr ile çerçeve içine alınmış olup, küfeki taşından yapılmış olan aynataşı ise bugün oldukça harap durumdadır. Ayrıca, aynayı çerçeveleyen dikdörtgen şeklindeki bu pilastrın sağ ve sol üst köşelerinde, güneş kursunu andıran birer küçük rozet de vardır.

Çeşmenin cephesini sağ ve sol tarafta kare kesitli, az derin iki pilastr sınırlamakta olup, bunların üzerinde, yalın silmeli bir korniş bulunmaktadır. Bu kornişin üzerindeki geniş alınlıkta ise çeşmenin mermer malzemeden yapılmış olan kitabesi yer alır. Ta'lik hat ile hakkedilmiş iki kıtalık bu kitabenin tam ortasında, dönemin özelliğini yansıtan, çelenk çerçeveli bir tuğla vardır. Günümüzde lülesi mevcut olmayan çeşmenin suyu da akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 336, 339; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 519.

HALUK KARGI

MAHMUD II ÇEŞMESİ

Eyüp'te Nişancılar Camii'nin giriş kapışırım solundaki duvara bitişiktir. Çeşmenin sadece cephesi görülür. Çeşmeyi II. Mahmud (hd 1808-1839) kızı Mihrimah Sultan için yaptırmıştır.

Mermerden yapılmış kare çeşmenin sağ ve solunda kırmızı beyaz kesme taş malze-

n. Mahmud Çeşmesi, Eyüp
Enis Karakaya

meli küçük alanlar vardır. Eskiden iki mermer sütunun taşıdığı revak günümüze gelmemekle birlikte kaideleri halen çeşmenin önünde mevcuttur. Çeşmenin üst kısmı sağ ve soldan hafif taşarak düz şekilde nihayetlenmektedir. Bu düzlüğün üstünde ise caminin asıl malzemesi olan tuğladan yapılmış bir kemer bulunmaktadır.

Çeşmenin içe taşkın olan aynası rokoko süslemeleriyle dikkat çeker. Aynataşı iki ince sütunun taşıdığı bitki ve spirallerle çerçevelenmiştir. Çeşme aynası üzerinde bulunan kitabe 1254/1838 tarihini verir. Celi sülüs bir yazıyla dörder mısralık dört satır üzerine hakkedilen kitabenin üstünde II. Mahmudün tuğrası vardır. Kitabenin yazarı Rıfkı Mahmud Efendi'dir.

Teknesi ve testi setleri de mermer olan çeşmenin teknesinin kırık olan kısmı harçla düzleştirilmiştir. Bugün lülesi mevcut olmayan çeşmenin suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* I, 258.

* ALEVERARSLAN

MAHMUD n ÇEŞMESİ

bak. KÜÇÜK EFENDİ KÜLLİYESİ

MAHMUD H MEYDAN ÇEŞMESİ

Beylerbeyi Camii'nin(->) yanında, rıhtımda.'II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından annesi için 1811'de yaptırılmıştır.

Tamamıyla mermerden inşa edilen çeşme dikdörtgen bir kaide üzerine oturmaktadır. Sadrazam Fuad Paşa'nın babası Şair İzzet Mollamın yazdığı üç kıtalık kitabesinin dörder beyti deniz ve kara cephelerinde, birer beyti ise yanlardadır. Kitabenin tarih beyti şöyledir: *Bi-hakk-ı Merveyokdır sözüm İzzet bu târihe/Safâ-yı bâl ola iç zemzeminden Hân Mahmûdun 1226/1811.*

Beylerbeyi Camii'nin yanındaki II. Mahmud Meydan Çeşmesi.
Eanu Kutun / Obscura, 1994

Çeşmenin dışbükey cepheleri, yanlarda pilastrlar ile sınırlandırılmıştır, yatay silmelerin aralarına kitabe kuşakları alınmıştır.Ana cephelerin üst bölümlerinde akant yapraklı alınlıklar bulunmaktadır. Alınlığın köşelerinde yine birer vazo içinden çıkan akant yaprakları yer almaktadır. Alınlığın ortasındaki oval biçimli II. Mahmud tuğrasını minik yapraklardan oluşan bir çelenk çevrelemektedir.

Aynı süslemeye sahip olan cephelerin yalnızca tekne taşları değişiktir. Kara tarafında altta ve üstte "S" şeklinde kavis oluşturan dikdörtgen tekne taşı bulunur. Deniz tarafında ise, hamam kurnası şeklinde ayaklı bir tekne taşı vardır. Çeşmenin gayet sade olan diğer iki cephesinde, sadece kitabenin birer beyti yazılıdır.

1987'de, içinde bulunduğu kahvenin sahibi tarafından tamir ettirilen çeşmenin su tesisatı da bağlanmış fakat suyu akıtılmamıştır.

Bibi. A. Egemen. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst.. 1993. s. 513-516; Konyalı, *Üsküdar Tarihi.* 11. 21-22; Raif. *Mir'at.* 195: Tayyarzade Ahmed Atâ. *Tarih-iAtâ,* III, İst., 1293, s. 176; M. Şimşek. "Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da II. Mahmud Dönemi İmar Faaliyetleri", I, (Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), ist.. 1993, s. 410.

DOĞAN YAVAŞ

MAHMUD II MEYDAN ÇEŞMESİ

Sarıyer İlçesi'nde Emirgân-Boyacıköy'de Hekim Atâ Caddesi ile Boyacı Çeşme Sokağı'nın birleştiği yerdedir. II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından yaptırılmıştır. Yapı günümüze ulaşmışsa da bugün kullanılmamaktadır.

Bir set üzerinde yer alan dört yüzlü anıtsal bir meydan çeşmesidir. Düz bir çatıyla örtülü olan çeşmenin saçak hizasında silmeler dolaşmaktadır, cephe köşeleri dar kesitli başlıkları olan profilli pilastrlar ile belirginleştirilmiştir. Kesme taştan yapılmış olan çeşmenin bir yüzüne, cephenin ortasına mermerden bir çeşme taşı yerleştirilmiştir. Düz bir dikdörtgen levha olan aynataşı yanlarda ikişerli pilastrlar ile sınırlandırılmıştır. Su teknesinin yanlarında seki kısımları mevcut olup. önde içbükey olarak kavislenmektedir, teknenin ön yüzüne baklava motifi işlenmiştir.

Deniz tarafındaki cephesinde düz dört adet sütun, ikişer ikişer, büyük fakat çok sade olan aynataşını çerçevelemekte ve kitabe taşını taşımaktadır. Kitabenin metni Akif Mehmed Paşaya aittir, Yesarizade Mustafa İzzet tarafından ta'lik hatla yazılmıştır, tarih beyti şöyledir: *Su gibi bir mısra '-t berceste akdi hâmeden / Yapdı bu çeşme-ipâkizeyi Mahmud Hân* 1253/1837. Bir kornişle sonuçlanan kitabe levhası beş satır halinde beş bölüme ayrılmıştır.

Kornişin üzerine, o dönem çeşmeleri arasında tek örnek olarak görülen ilginç bir II. Mahmud tuğrası oturtulmuştur. Oval bir madalyon halindeki tuğranın çevresi çeşitli motiflerle bir dantel gibi sarılmıştır. Tuğrayı, altta hançer formları, onların üzerinde ikişer trompet ve zigzaglı kıvrımlı dallardan oluşan bir çerçeve çevrelemektedir.

Boyacıköy'deki II. Mahmud Meydan Çeşmesi.
Ertan Uca. 1994.

II. Mahmud döneminin sonlarında inşa edilen anıtsal ölçülerdeki çeşme, hem mimari tasarımı, hem de süsleme unsurlarında karakteristik ampir üslubu(->) özelliklerini aksettirmektedir.

Bibi. A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist. 1993, s. 532; M. Şimşek, "Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da II. Mahmud Dönemi İmar Faaliyetleri", I, (Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), İst. 1993, s. 437-438; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II. 187; Yüngül. *Taksim Suyu,* 43.

DOĞAN YAVAŞ

MAHMUD II SEBİLİ

Fatih İlçesi'nde Fatih Camii'nin Çörekçiler Kapısı karşısındadır.

I. Mahmudün **(h d** 1730-1754) başkadını Hâce Âlicenâb Kadın tarafından 1158/1745'te yaptırılmış ve II. Mahmudün (hd 1808-1839) emriyle, 1245/1829'da Ebniye**-i** Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi'ye tamir ettirilmiştir. Yapının başkadm efendi tarafından yaptırılıp, II. Mahmud tarafından onartıldığı, kitabenin, "Eylemiş çeşme Mah**m u d** Hân-ı evvelin başkadını" ve "Bu sebili eyledi tecdîd-i ı h y a âb iç" mısralarmdan da anlaşılmaktadır.

Bir köşe sebili özelliği gösteren yapı, barok üsluptadır. Beş bölümlü olan cephede, bölümler içeri doğru kavislidir, yuvarlak sütunlar ile birbirlerinden ayrılan bölümlerin araları dekoratif dökme demir şebekeler ile kapatılmıştır. Şebekelerin ortası kabartma çiçek motiflidir ve alt kısımlarında su vermek için gişeler bulunmaktadır. Şebekelerin üst kısmında yine içbükey korniş üzerinde ikişer sıra halinde kitabe kuşağı yer alır. Yeşil zemin üzerine altın yaldızla boyanmış olan kitabe harap vaziyettedir. Şair Aynî tarafından düzenlenen kitabenin tarih beyti şöyledir: *Aynıya dildâdedir târihine mâ-i hayât/Bu sebili kıldı Hân Mahmud âb iç 1245/1829.*

Dışa taşkın saçak kısmı ahşap bağdadi sıvalıdır, saçağın iç yüzündeki kalem işleri zorlukla seçilebilmektedir. Yıkılmak üzere olan çatının kurşun kaplı bir kubbeyle örtülü olduğunu biliyoruz.

Sebilin hemen sol tarafındaki basık kemerli ahşap kapıdan içeri girilmektedir. Sebilin içi bugün tamamıyla harap olmuş durumdadır.

Bibi. Kumbaracılar, *Sebiller,* 53; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 95-96; M. Şimşek, "Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da II. Mahmud Dönemi îmar Faaliyetleri", I (Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1993, s. 543-544; D. Yavaş, "İstanbul'da Osmanlı Mimarisi Üzerine Bir Kaynak: Hadîkatü'l-Cevâmi", I (Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisan tezi), İst., 1988, s. 9-

DOĞAN YAVAŞ

MAHMUD II SIBYAN MEKTEBİ VE MUVAKKİTHANESİ

Üsküdar İlçesi'nde Beylerbeyi'nde Beylerbeyi Camii'nin(->) güneybatı tarafında yer almaktadır.

I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) yaptırdığı Beylerbeyi Camii'nin (1192/1778) son cemaat yerinin üst kısmında bir sıbyan mektebi bulunmaktaydı. II. Mahmud zamanında (1808-1839) caminin kuzey tarafına hünkâr mahfili eklenince, mektep binası son cemaat yerinden hünkâr mahfiline geçit veren bir koridor olarak kaldı. II. Mahmud caminin güneybatısına 1236/1820 tarihinde muvakkithane ile birlikte yeni bir mektep yaptırdı.

Geniş bir saçağın çevrelediği iki katlı bu bina kuzey-güney doğrultusunda inşa edilmiştir. Muvakkithaneyi ve üst kısımdaki dershane bölümünü içine alan kuzey kanadı daire planlı; alt katında büyük bir salonu, üst katında ise iki büyük bir küçük üç odası bulunan yapının güney kanadı dikdörtgen planlıdır.

Giriş kapısıyla birlikte mermerden inşa edilmiş kuzey kanadını iki katlı dikdörtgen söveli, köşelerini küçük çiçek rozetlerinin süslediği pencere çevrelemektedir. Alt kısımdaki pencerelerin üzerini muvakkithaneye ait, dikdörtgen çerçevelere alınmış iki mısralık ta'lik hatlı kitabe kuşağı dolanmaktadır. Pencerelerin aralarında Dor tarzındaki sütun başlıklarının bulunduğu iki katlı yarım payeler yer almaktadır. Sütun başlıklarının ortalarında istiridye kabuğu süslemesi bulunmaktadır.

Yapının güney kanadında yer alan dikdörtgen planlı bölüm, bir sıra kesme taş, iki sıra tuğladan almaşık düzende inşa edilmiştir. Sokağa bakan batı cephesinin üst katında, üç tane büyük dikdörtgen pencere yer almaktadır. Kuzey köşesinde bir pencerenin bulunduğu alt kısım ise tuğladan basık bir kemerle sokağa açılmaktadır.

Kuzey-güney kanadının birleştiği batı cephesinin ortasında giriş kapısı bulunmaktadır. Kapmm üzerinde ortada, defne çelenginin çevrelediği oval bir kartuş içerisinde II. Mahmudün tuğrası yer almaktadır. Tuğranın yanlarında bulunan ta' lik hatlı 1236/1820 tarihini veren kitabenin manzumesi Şair İzzet tarafından kaleme alınmıştır.

n. Mahmud Sıbyan Mektebi ve Muvakkithanesi
Rebii Baraz fotoğraf arşivi, 1985

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 303-304.

EMİNE NAZA

MAHMUD II TÜRBESİ VE SEBİLİ

Eminönü İlçesi'nde, Çemberlitaş'taki II. Mahmud Türbesi ve ona bağlı yapılar grubu, Divanyolu Caddesi üzerinde yer alan cephenin ardındaki mezarlık ile birlikte bütün bir yapı adasını kaplamaktadır. II. Mahmud (hd 1808-1839) 1 Temmuz 1839' da ölmüş, türbe yapımı için resmi görevlendirmeler 5 Temmuz 1839'ta yapılmış ve açılış 11 Kasım 1840'ta gerçekleştirilmiştir. Türbenin mimarları, Ebniye-i Hümayun kalfalarından Ohannes Dadyan ve Boğos Dadyan'dır. Yapının mali ve idari işlerinin sorumlusu (bina emini), Bekir Abdülhalim Efendi'dir. Kitabelerdeki yazılar Haşim Efendi'ye aittir.

Divanyolu Caddesi üzerindeki cephenin Beyazıt yönündeki köşesini oluşturan sekizgen türbe, boyutları ve cadde üzerine taşan konumuyla vurgulanmıştır. Türbeden başlayarak, Sultanahmet yönünde küreli çeşmeyle son bulan cephe simetrik olarak düzenlenmiştir. Ortada yarım daireye yakın bir çıkıntı yapan sebil ve onun iki tarafmdaki bölümlerin ortalarında ise, birbirinin aynı olan birer anıtsal kapı bulunur. Türbe, kapılar ve sebilin araları hep eşit uzunlukta ve dörder pencerelidir. Sebilin her iki yanındaki pencereler arkada-

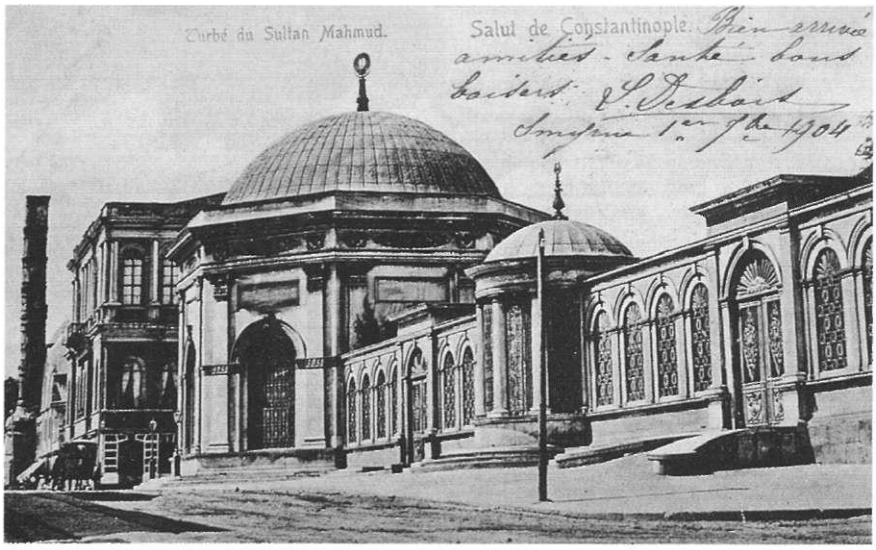

Yüzyıl başından bir kartpostalda II. Mahmud Türbesi ve Sebili.
Burçak Evren koleksiyonu

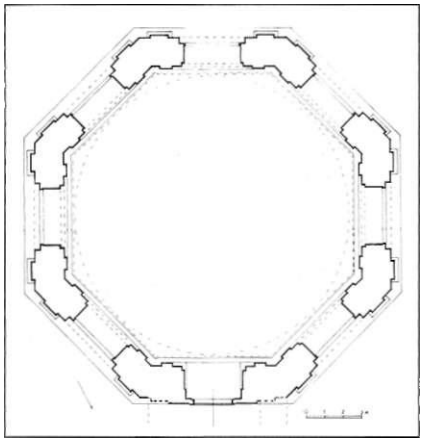

II. Mahmud Türbesi'nin planı.
Osmanlı Hanedan Türbeleri. Ankara. 1992

ki birer mekâna ait oldukları için, madeni şebekeleri arkasında ayrıca doğrama bulunmaktadır. Bu odalardan biri muvakkithanedir. Türbenin arkasında bitişik tek katlı yapı, saraydan yapılan ziyaretlerde kullanılan hünkâr dairesidir ve türbe girişi bu yapının içindendir.

Üslup açısından bakıldığında II. Mahmud Türbesi ve ona bağlı yapılar, Batı' dan gelen ikinci üslup dalgası olan klasisist eğilimi yansıtır. Yüzyıl önce başlayan ilk Batılı dalga Avrupa'nın barok ve rokoko üsluplarının biçim dünyasını İstanbul'a taşımıştı. Osmanlı başkentinde 19. yy'm başından itibaren görülen klasisist üslup dalgası ise çok daha yalındır ve geçmişteki Yunan/Roma mimarlığının biçimlerini yeniden canlandırmayı amaçlamıştır. Ancak bu klasisist üslup Fransa'da aldığı özel bir uygulama biçimiyle ithal edilmiştir. Fransa'da I. Napoleón döneminden (1804-1815) başlayarak 1830'lara kadar süren ve III. Napoleón döneminde (1852-1870) yeniden canlanan bu klasisist üslup türüne verilen ampir adı İstanbul'da Tanzimat (1839) sonrası dönemin benzer özellikler gösteren yapıları için de kullanılır. II. Mahmud Türbesi, ampir üslubunun İstanbul'daki en önemli temsilcilerinden biridir.

II. Mahmud Türbesi ve bağlı yapıların Divanyolu cephesi, onun girinti ve çıkıntılarını izleyen, kesintisiz basamak çizgilerinin oluşturduğu bir kaide üzerine oturur. Yapının basamaklarla yerden koparılması, 18. yy'dan itibaren Osmanlı dünyasma giren Batılı bir yaklaşımdır, ancak ilk kez burada bütün bir külliyeye, tek bir kaide oluşturacak büyüklükte uygulanmıştır. Basamaklı kaidenin üzerindeki alçak subasman ve onun üst bitimindeki silme de aynı yükseklikte yatay bir bant olarak bütün cepheyi kuşatır.

Sekizgen türbenin yan yüzeyleri, kenarlardan biraz içeri çekilmiş birer pilastra sahiptir. Subasman üzerindeki silmeden başlayıp, saçak altındaki enli attikanın alt silmesine kadar uzanan bu pilastrlar antik Korint/kompozit düzeninden yola çıkılarak oluşturulmuş daha stilize birer başlığa sahiptirler. Pilastrların arasındaki yüzeyler yarım daire kemerli iri birer pencere ve üzerlerindeki yatay dikdörtgen, boş kartuşlarla doldurulmuştur. Pencere kemerlerinin üzengi hizasındaki bir silme türbeyi kuşattıktan sonra yandaki uzun cephenin pencereli duvarlarının üst bitimini oluşturur. Bu silmenin türbe pilastrlarınm üzerine rastlayan bölümlerinde birer palmet frizi vardır. Saçak altındaki attikanın her yüzeyinde pilastrların üzerlerine rastlayan çifter kılıçlı birer kalkan kabartması bulunur. Kalkanların üst bitiminden meşale alevleri yükselir. Kalkanlar arasındaki enine bezeme ise, gerek Fransız gerekse Osmanlı ampiri için tipik olan bir biçime sahiptir. Her iki eksende de simetrik düzenlenmiş olan ve merkezinde iri bir rozet taşıyan bu kompozisyon stilize bitki betimlerinden oluşur. Attika üzerindeki saçak Yunan/Rönesans üslubunda bir kornişe oturur. Bunun da üzerinde biraz geri çekilmiş bir tanbur ve kurşun kaplı kubbe bulunur.

Türbedeki yalınlık ve biçimsel özellikler Sultanahmet'e doğru uzanan cephede de sürer. Dörder pencereli duvar birimlerinin pencere aralarmda birer pilastr ve yarım daire biçimli kemerlerin üzerinde, türbeden farklı olarak bu kez yalın tutulmuş olan birer kilit taşı bulunur. İki yanındaki pilastrlar ve yarım daireli kemeriyle çevre duvarım hem öne, hem de yukarı doğru biraz aşan kapılar, üzerlerinde birer kitabe taşırlar. Yapı grubunun türbeden sonraki en dikkat çekici öğesini oluşturan sebil, Toskan sütunları ve yalın bir arşitrav bandı olan, dairesel bir antik tapınak biçimindedir. Avrupa da özellikle parklarda ve saray bahçelerinde çok sayıda örneği bulunan bu tür yapıların İstanbul'daki ilk ve tek örneğidir.

Bütünüyle mermer kaplı cephenin tasarım ve uygulama düzeyi, madeni parmaklıklarda ve türbe ile sebilin alemlerinde de görülür. Tüm parmaklıkların ilk uygulamada kurşundan dökülüp, altın varakla kaplandığı, sonradan hazire pencerelerindekilerin demirden dökülmüş olan parmaklıklarla değiştirildiğine ilişkin bir bilgi bulunmaktadır. Türbe parmaklığında altın yaldız izleri hâlâ görülebilmektedir. Ancak asıl vurgulanması gereken, birbirinden farklı olan türbe, sebil ve hazire parmaklıklarının her üçünün de yine ampir özellikler gösteren yüksek düzeyli bir tasarımın ürünü olmalarıdır. Aynı şekilde ay üzerinde birer güneş betimi olan her iki alem de çok özenli bir tasarıma sahiptir. İki anıtsal kapının demir kanatları, alt bölümlerinde türbe attikasmdaki kalkanların tekrarıdır. Üst bölümlerinde çapraz meşaleli ve bitkilerle bezeli birer motif taşırlar. Kemer içlerinde ise, bulutlardan çıkan güneş ışınları betimlenmiştir.

İç çapı 17 m'ye yaklaşan türbe kubbesi alçı kasetli dekorasyonuyla, Rönesans'la birlikte Avrupa'da görülen Panteon benzeri uygulamaların bir tekrarıdır. Geleneksel kalemisi kubbe bezemelerinden farklı olarak ilk kez boyanmamış ve arma, çelenkler, çiçek sepeti kabartmalarıyla süslenmiştir. Pencerelerin üzerinde, tüm iç mekânı mermer bir ayet kuşağı çevreler. Kubbenin ortasında büyük bir kristal avize ve pencere aralarında kandiller bulunmaktadır. İçerdeki 18 sandukadan üçü II. Mahmud, Abdülaziz (hd 1861-1876) ve II. Abdülhamid'e (hd 1876-1909) aittir. Sırma işlemeli kadife örtüleri özenli bir el işçiliği gösterir ve yine ampir biçim dünyasını yansıtır. Türbenin açılışında var olan perdeler, halılar, sanduka üzerine atılmış şallar, II. Mahmud'un fesi üzerinde bulunan "güneş

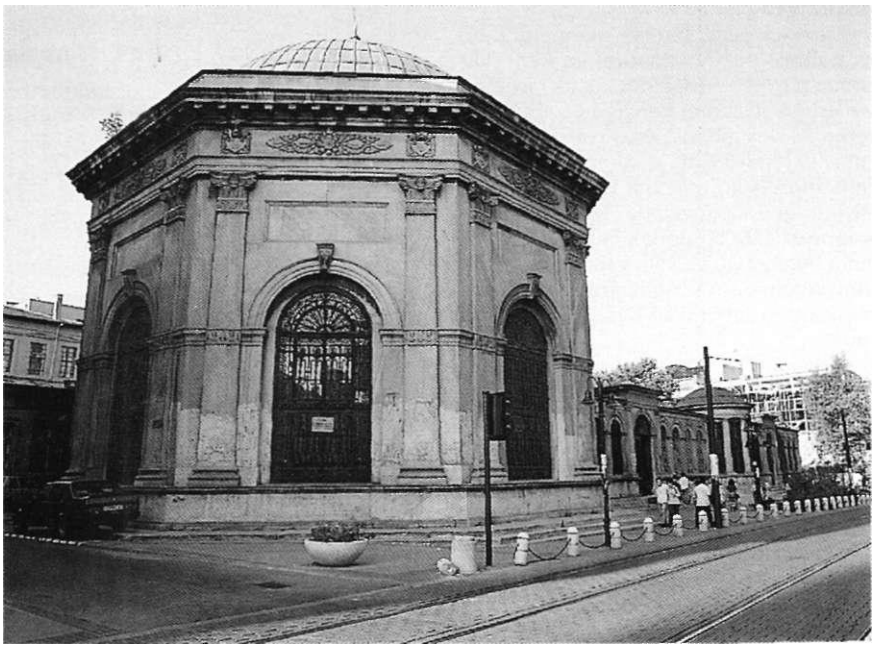

n. Mahmud Türbesi ve Sebili
Nurdan Sözgen. **1994 / TETTVATŞUH**

resmindeki pek ağır mücevher sorguç", sanduka çevresindeki "gayet âlâ sedeften parmaklık", sekiz adet büyük gümüş şamdan artık yerinde yoktur. Muvakkithanenin "üç tane pek nefis tam saati", sebilin "yarım karpuz şeklindeki güzel yapılmış taşları" da günümüze gelememiştir.

II. Mahmud Türbesi, Tanzimat'ın ilk büyük ölçekli resmi yapı uygulamasıdır. Her ne kadar padişahın ölümünü izleyen günlerde inşaatın gerçekleştirilmesi için resmi görevlendirilmeler yapılmışsa da, türbenin projelendirilmesi Tanzimat'ın hazırlıklarıyla birlikte yürütülmüş, inşaata Tanzimat'ın ilanından hemen önce veya soma başlanmış ve yaklaşık 1 yıl gibi çok kısa bir sürede yapım bitirilerek, Tanzimat'ın birinci yıldönümünden 8 gün sonra açılış yapılmıştır. II. Mahmud, Osmanlı İmparatorluğunun gerileme döneminde, uzun bir aradan soma, hükümdarın mutlak gücünü ve önderliğini tekrar egemen kılmış ve radikal uygulamalarıyla Tanzimat reformları için gerekli ortamı hazırlamıştır. Bu nedenle türbe ve bağlı yapıların Tanzimat kadroları için, yeni dönemin anlatımı açısından özel bir önemi olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Büyük boyutlu padişah türbelerinin sonuncusu ve en büyüklerinden biri olan türbe aynca cami veya medrese yerine türbenin odak oluşturduğu ilginç bir külliye uygulamasıdır. Tarihi yarımadanın en önemli caddesi üzerindeki konumu ve caddeye taşan tasarımıyla, Batılılaşma döneminde artık yol kenarına yapılan III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) Laleli'deki veya I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) Eminönü'ndeki türbelerinden çok daha fazla dikkat çekicidir.

19- yy'ın ortalarında Divanyolu, Osmanlı aydınlarının Müslüman kesiminin oturduğu seçkin bir cadde niteliği taşımaktaydı ve sarayın Halic'in karşı kıyısına taşınmasından sonra da, yüzyılın sonuna kadar, önemli devlet törenlerinin yapıldığı yer olma niteliğini sürdürmüştür. Türbe, Pera ve Galata'daki Batılı çevrenin tersine, o tarihte bütünüyle ahşap olan bir dokunun içine ve Esma Sultanin kışlık sarayının yerine; tarihi yarımadada kısa bir süre sonra başlayacak imar uygulamalarında öngörülecek olan hiza göz önünde bulundumlarak inşa edilmiştir.

II. Mahmud Türbesi ve bağlı yapılar yalnızca ahşap dokuya getirdiği karşıtlıkla değil, mimari ve bezemesel özellikleriyle de yeni bir dönemin habercisidir. Bezemenin azaltılarak, çerçevelenmiş belirli alanlar içine alındığı, geometrik kütle biçiminin keskin konturlarla vurgulandığı ve böylece soyut anıtsallık arayışına yanıt veren, ancak yalın klasisizmden farklı olarak alegorik bezeme motifleriyle, imparatorluk görkemini yansıtan ampir üslubu, Fransa'da olduğu gibi Tanzimat için de resmi bir üslup niteliği taşımaya uygundu. Bu açıdan Tanzimat şemsesinde olduğu gibi, Osmanlı dünyasına ilk kez giren armalar ve alegoriler; alemlerde, kapı üzerindeki kemer içlerinde ve padişah sorgucunda tekrarlanan güneş motifleri, meşaleler, olasılıkla Fransa'da olduğu gibi, bilimi ve ussal devrimi simgeleyen köşedeki çeşmenin küresi, Divanyolu aydınları için anlamlı mesajlar iletme işlevi taşırlar.

Mahmud Ağa Camii
Tahsin Aydoğmuş. 1994

Ayrıca, türbe yanındaki büyük hazirede bulunan 140'a yakın mezarın bir bölümü, dönemin düşünce dünyasındaki eğilimleri yansıtan biçimleri ve özenli işçilikleriyle kültür tarihi açısından özel bir önem taşırlar. Burada Tanzimat kadrolarından -mezarını mimar Arif Hikmet Koyunoğlu'nun tasarladığı- Ziya Gökalp'e kadar Osmanlı aydınlarının birçok önemli adına rastlama olanağı vardır. Özellikle türbe ile sebil arasındaki kapıdan girince solda yer alan Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nm demirdöküm mezarı, gerek tasarımı, gerekse de yukarıda değinilen alegoriler dünyasını sürdürmesi açısından çok ilginçtir.

Bibi. G. Akın. "Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi". *Osman Haindi Bey ve Dönemi,* ist., 1993. s. 123-131: Şehsuvaroglu, *İstanbul,* 221-223; Tuğlacı, *Balyan Ailesi,* 159-161.

GÜNKUT AKIN

MAHMUD AĞA CAMÜ

Eminönü İlçesi'nde, Ahırkapı'da Fenerli Sokağımda bulunmaktadır. Kapı Ağası Camii olarak da tanmır.

Banisi Bâbüssaade Ağası Hadım Mahmud Ağa'dır. Mimar Sinan tarafından 961/1553'te inşa edilmiştir. Cami, medrese, mektep ve çeşmeden oluşan yapılar topluluğundan günümüzde ayakta kalan, cami ve harap bir şekilde bulunan mektep duvarlarıdır. Cami 1895 Hocapaşa yangınında zarar görmüş ve yeniden inşa edilmiştir.

Fevkani cami, düzgün kesme taştan inşa edilmiş, kuzeyinde mahzen, güney kısmında ise sarnıç bulunan bir bodrum üzerinde yer almaktadır. Kare planlı ana mekânın güneyinde iki katı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Camiyi ince uzun sivri kemerli büyük pencereler çevrelemektedir. Kiremit çatıyla örtülü cami, 1,50 m kalınlığındaki duvarları ve kare planlı harim kısmı ile daha önce kubbeli olarak inşa edildiği izlenimini vermektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 51-53; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 19; Kuran, *Mimar Sinan,* 282, 341; *Eminönü Camileri,* 105.

EMİNE NAZA

MAHMUD AĞA TÜRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Merkez Mahallesi'nde, Silahtar Caddesi'nin batı yakasında, Eyüp Lisesi karşısında, mezarlığın içinde yer almaktadır.

Türbenin barındırdığı iki lahitten birisinin şahidesinde 922/1522'de vefat etmiş bulunan Mahmud Ağa adında bir kişinin burada gömülü olduğu belirtilmekte, ancak kişiliği ve mesleği hakkında bilgi verilmemektedir.

Söz konusu yapı, Osmanlı mimarisinde Orhan Gazi döneminden itibaren varlıklarına tanık olunan açık türbeler grubuna girmektedir. Kare bir tabanın köşelerine "L" kesitli birer paye yerleştirilmiş, içerden pandantiflerle, dışardan sekizgen bir kasnakla donatılmış bulunan kubbe bu payelere oturan sivri kemerlerle desteklenmiştir. Taşıyıcı öğelerde kesme küfeki taşı, kubbede ise tuğla örgü kullanılmış, kemerlerin üzengi hizasına demir gergiler konmuştur. Harap durumdaki türbenin içindeki lahitlerden biri ortadan kalkmak üzeredir. Mahmud Ağaya ait olan diğerinin ise baş ve ayak taşlarında kitabeler bulunmaktadır.

Bibi. Demiriz, *Türbeler,* 54-55; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I. 218-219.

İSTANBUL

MAHMUD CELALEDDİN EFENDİ

(?, Dağıstan - 1829, İstanbul) Celi sülüs yazıda ekol sahibi hattat.

Eyüp Nişanca'sında Şeyh Murad Tekkesi mensuplarından Mehmed Efendi'nin oğludur. Eğitimi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Sert mizaçlı olduğundan yazı öğrenmek için gittiği Yamakzade Salih ve Ebubekir Raşid Efendiler kendisine ders vermemişler. Buna kızarak eve kapanmış ve eski ustaların yazı örneklerine bakıp onları taklit ederek ilerlemiş ve yazının esas temelini kurmuş olan Şeyh Hamdullah(-») ile Hafiz Osmani(-0 örnek tutarak kendine has bir ekol kurmuştur. Bir bakıma bu iki üstat ile celi sülüsü kemale erdiren çağdaşı Mustafa Rakım(->) gibi yazamayınca yazısı biraz farklı bir yolda gelişmiştir. Bu yeni üslubun ana hususiyeti sertliktir. Kendi tabiatının sertliği âdeta yazısına aksetmiştir. İmzalarını diğer hattatlar gibi yazılarının altına attığı gibi bazen onlara uymayıp muhtelif yerlerine attığı da olurdu. Çok değerli bir hattattır.

Üslubunu takip eden az kişi vardır. Bilinenler Abdülmecid(->) ve Tafur, Salih ile Hüseyin adındaki şahıslardır. Eşi Esma İbret Hanım(->) da usta bir hattattır.

Mahmud Celaleddin Efendi'nin celi sülüs levhası. U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şahaserleri,* İst.. 1982

Eyüb Sultan Camii İmareti'nin iç kitabeleri ve Mihrişah Valide Sultan Türbesi'nin yazıları Mahmud Celaleddin Efendi'nin eseridir. Mezarı Şeyh Murad Tekkesi haziresindedir.

Bibi. Habib, *Hat veHattatan,* İst.. 1306, s. 166: C. Huart, *Les cattigraphes et les miniaturistes de l'orientMusulman,* Paris, 1908, s. 191-192; inal, *Son Hattatlar,* 183-88; U. Derman. "Mahmud Celaleddin Efendi", 7l4, XXIII, s. 174-175; ay, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982, 21. levha; ay, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı,* İst., 1992, 95 ve 98. levhalar, s. 205-206; Rado, *Hattatlar,* 199-200; Alparslan. *Ünlü Türk Hattatları.* Ankara, 1992. s. 102-109.

ALİ ALPARSLAN

MAHMUD CELALEDDİN EFENDİ TÜRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Merkez Mahallesi'nde, Bostan İskelesi Sokağı'mn güney yakasında, Hüsrev Paşa Türbesi ile Halil Rıfat Paşa Türbesi'nin arasında yer almaktadır.

Eyüp türbelerine ilişkin bazı kaynaklarda yanlışlıkla ünlü hattat Mahmud Celaleddin Efendiye (ö. 1829) atfedilen bu türbe, Abdülmecid'in kızlarından Seniha Sultanin (ö. 1912) eşi Adliye Nazırı Damat Mahmud Celaleddin Paşaya (ö. 1903) aittir. M. Celaleddin Paşa 1877'de adliye nazırı olmuş ancak II. Abdülhamid yönetimini eleştirdiği için görevinden azledilmiş ve oğulları Sultanzade Sabahaddin (Prens Sabahaddin) ve Lütfullah beyleri yanma alarak Avrupa'ya kaçmıştır. Avrupa'da, II. Abdülhamid aleyhindeki faaliyetlere katılan, bu yüzden gıyabında rütbeleri geri alman ve idama mahkûm edilen paşa çeşitli Avrupa başkentlerinde yokluk içinde yaşamış, vefatında Brüksel'deki geçici kabrine gömülmüş, II. Meşrutiyetin ilanından hemen soma naaşı oğulları tarafından İstanbul'a getirilerek bu türbeye defnedilmiştir.

Söz konusu türbenin aslmda, doğu duvarına bitişik olan Hüsrev Paşa Türbesi'nin türbedar odası olarak tasarlandığı, M. Celaleddin Paşa'nm buraya gömülmesi üzerine türbeye dönüştürüldüğü bilinmektedir. Nitekim bu iki türbe gerek kare planlı ve kubbeli tasarımları gerekse de üç pencereli cephelerinin, ampir üslubundaki süsleme düzeni ile birbirlerinin hemen aynıdır (bak. Hüsrev Paşa Külliyesi). Bu arada M. Celaleddin Paşa'nm, Hüsrev Paşa'nm (ö. 1855) yetiştirdiği Halil Rıfat Paşa'nm (ö. 1856) oğlu olduğu da unutulmamalıdır. Türbenin barındırdığı üç ahşap sandukadan birisi M. Celaleddin Paşa'ya, diğeri 1948'de İsviçre'de vefat eden ve naaşı daha sonra İstanbul'a getirilen Prens Sabahaddin Bey'e aittir.

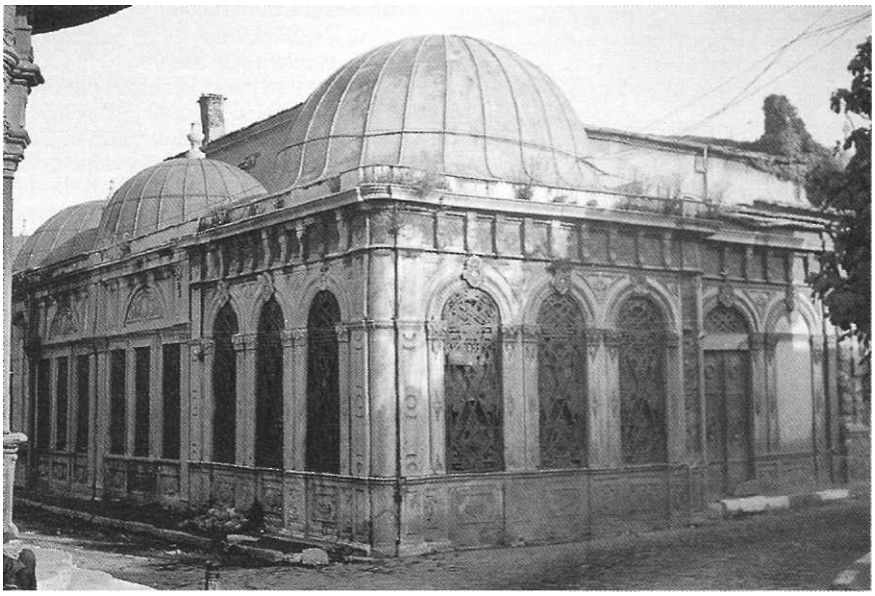

Mahmud Celaleddin Efendi Türbesi
Yıldız Demiriz

Bostan İskelesi Sokağı ile Boyacı Sokağı'mn kavşağında, M. Celaleddin Paşa Türbesi'nin batı duvarına bitişik olarak yer alan türbe ise II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultanin (ö. 1843) eşi, kaptan-ı deryalık ve tophane müşirliği görevlerinde bulunan Damat Halil Rıfat Paşa'ya (ö. 1856) aittir. Gürcü asıllı olan H. Rıfat Paşa, Hüsrev Paşa'nm yetiştirdiği ve devlet hizmetine soktuğu kölelerindendir. Türbesi de Hüsrev Paşa'nın kendisine bağışladığı arsa üzerinde inşa edilmiştir.

Kare planlı ve kubbeli asıl türbe mekânının gerisinde (güneyinde), Boyacı Sokağı'na açılan giriş ile türbedar odasına ait, halen örülmüş bulunan bir pencere yer alır. Girişi izleyen dikdörtgen planlı holden, kuzey duvarındaki kapı aracılığı ile asıl türbe birimine girilmektedir. Bu mekânın Bostan İskelesi ve Boyacı sokakları üzerindeki cepheleri birbirinin eşidir. Her iki cephede de üçer adet, yuvarlak kemerli pencere açrimış, bütünüyle mermer kaplı olan cepheler, ampir ve barok üsluplarını yansıtan mimari öğelerle ve bezeme ayrıntıları ile donatılmıştır. Köşeler, yüzeyleri yuvarlak ve dikdörtgen kartuşlarla bezeli pilastrlar ile belirtilmiş, zeminden saçak silmesine kadar uzanan bu pilastrlar üç adet silme ile bölünmüştür, Söz konusu silmeler pencerelerin alt hizasında, ayrıca kemerlerin üzengi ve üst hizalarında yer almaktadır.

Pencere açıklıkları, Korint başlıklı, yüzeyleri bezeli pilastrlar ile yanlardan kuşatılmıştır. Çubuklarla bezeli olan kemerlerin kilit taşları, ampirden ziyade barok üsluba bağlanan, beyzi madalyonlu, istiridye kabartmalı, yaprak kıvrımları ile çerçevelenmiş bezeme öğeleri şeklinde tasarlanmıştır. Pencerelerle zemin arasında kalan kesimde, pencerelerin altına ve aralarına isabet eden alanlar dikdörtgen çerçeveli panolarla kaplanmış, bu panoların ortasına beyzi bezeme grupları oturtulmuştur. Pencere kemerleri arasında kalan üçgen yüzeyler de benzer biçimde süslenmiştir. Kemerlere teğet geçen silme ile saçak silmesi arasında kalan yüzey oymalı konsollarla eşit parçalara bölünmüş, konsolların arasına süslemeli panolar yerleştirilmiştir.

Boyacı Sokağı üzerinde, asıl türbeden geriye çekilmiş olan, girişin ve türbedar odasının bulunduğu cephe kesimi de aynı özelliklere sahiptir. M. Celaleddin Paşa Türbesi ile irtibatlı olan H. Rıfat Paşa Türbesi'nde dört adet ahşap sanduka bulunmaktadır.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 209; Demiriz, *Türbeler,* 56-57; İlaskan, *Eyüp Tarihi,* I, 196-198.

M. BAHA TANMAN

Mahmud Celaleddin Paşa
TETTV Arşivi

MAHMUD CELALEDDİN PAŞA

(1839, İstanbul - 18 Ocak 1899, İstanbul) Bestekâr, tarihçi, devlet adamı.

ÇorluluzadelerO-») ailesinden Aziz Efendi'nin oğludur. Vefa'da doğdu. İlk mektep ve rüştiyeden sonra Dârü'l-Maarif'ten mezun oldu. 17 yaşından ölümüne kadar devlet görevinde bulundu. Ölümünde Ticaret ve Nafia nazırlığı, Rumeli Vilayetleri Islahat Komisyonu reisliği, Bütçe Komisyonu reisliği ve Ziraat Bankası genel müdürlüğü görevlerini bir arada yürütüyordu. Mezarı, Hacı Arif Bey'in de gömülü bulunduğu Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergâhı'nın haziresindedir.

Mahmud Celaleddin Paşa, ilk musiki zevkini amatör bir musikişinas olan annesi Fatma Zehra Hanımdan aldı. Kabiliyeti keşfedilince, musikiyi çok iyi bir biçimde öğrenebilmesi için Dellalzade İsmail Efendi'ye(->) talebe olarak verildi. Okuyuş üslubu çok iyi ve doğru olan bir hanende idi. Herhangi bir saz çalmamış, şarkılarından birçoğunun güftesini "Celal" mahlasıyla kendisi yazmıştı. Birçok güftesi başka bestekârlarca da bestelenmiştir. Musikide önemli bir özelliği de, devrinin büyük musikicilerini himaye etmiş olmasıdır. Ölümünden iki yıl önce sattığı Aksaraydaki konağıyla Nişantaşı'nda yeni yaptırdığı konak kışın, Çubuklu ve Büyükadadaki evleri de yazın, dönemin büyük musikicilerinin toplandığı birer merkez kimliğindeydi. Tanburi Cemil Bey(->), Kemençeci Vasilâki, Lem'i Aüı(-*) gibi o dönemin büyük sanatkârlarının üretici olmalarında, Mahmud Celaleddin Paşa'nın sağladığı imkânların büyük rolü olmuştur. *Mirat-ı Hakikat* (3 c. 1910-1911, yb 3 c. 1979-1983) adlı tarihi 19. yy Osmanlı tarihi için değerli bir kaynaktır.

Bestelediği 200 kadar eserden bugünkü klasik Türk musikisi repertuvarma ancak 30 kadar şarkı ulaşabilmiştir. Mahmud Celaleddin Paşanın eserlerinde, Hacı Arif Bey ile Şevki Beyin etkileri açık biçimde görülür. Isfahan makammdan "Dil-i bîçâre seninçün yanıyor", rast "Fitneler gizlemiş mahmur gözüne", hicaz "Âfet misin ey hüsn-i mücessem bu ne halet", hüseyni "Sevdiğim cemâlin çünki göremem", karcığar "Vâh me'yûs-i visalindir gönül" ve kürdili hicazkâr "Sen beni bir buseye ettin feda" gibi olağanüstü güzellikte ve yüksek bir musiki anlayışının ürünü olan eserleri çok tanınmıştır. Çocuklarından Şemseddin Ziya Bey de, Türk musikisinin büyük şarkı bestekârlarındandır.

Bibi. İnal, *Hoş Şada-*, Ezgi, *Türk Musikisi,* IV; İnal, *Türk Şairleri;* M. Cemil, *Tanburi Cemil'in Hayatı,* Ankara, 1946: İ. H. Uzunçarşılı, "Mahmud Celaleddin Paşaya Dair", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 49 (1954); M. Rona, *50 Yılın Türk Musikisi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989; Y. Öztuna, *BTMA,* II; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı,* İst., 1993.

MEHMET GÜNTEKİN

MAHMUD CEMALEDDİN HULVÎ

(1574, İstanbul - 1654, İstanbul) Gülşenî şeyhi, şair ve biyografi yazarı.

Ailesi hakkında yeterli bilgi yoktur. Babası saray helvacıbaşısı Ahmed Ağa'dır. İlk eğitimini babasından aldı ve gençlik yıllarında bir süre helvacılık yaptı. 14 yaşında hacca gitti. İstanbul'a döndükten sonra Divan-ı Hümayun çavuşu olarak saraya girdi. Bu sırada kendisine III. Murad (hd 1574-1595) tarafından 36.000 akçelik bir zeamet verildi. Fakat kişiliği bu görevle bağdaşmadığı için 1601'de ayrılmak zorunda kaldı. Bu tarihten itibaren kendini tasavvufa verdi. 1619 da ikinci defa hac yolculuğuna çıktı. Bir süre Davud Paşa Camii'nde vaizlik yaptıktan sonra kendi adıyla anılan tekkesinin meşihatini üslendi ve vefatma kadar bu görevde kaldı. Mezarı, Şehremini'deki Hulvî Efendi Tekkesi haziresinde iken bu tekkenin Cumhuriyet döneminde yıktırılmasıyla birlikte günümüze gelememiştir.

Hulvî Efendi, devlet görevinden ayrıldıktan sonra Kocamustafapaşa Âsitanesi Postnişini Necmeddin Hasan Efendi'ye (ö. 1610) intisap ederek Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlanmıştır. Necmeddin Hasan Efendi, 1579'da vefat eden Yusuf Sinan Efendi'nin yerine Kocamustafapaşa Âsitanesi meşihatini üstlenmiş ve bu arada Haşan Zarifi Efendi'den (ö. 1576) Gülşenî icazeti almıştır. Hasan Zarifî Efendi, Kahire'nin önde gelen Gülşenî şeyhlerinden olup **16.** yyin sonlarında İstanbul'a gelerek Kumkapı'da kiliseden dönme bir mescitte tarikat faaliyetlerini sürdürmüş, daha sonra Maktul İbrahim Paşa'nın eşi Muhsine Hatun burada kendisine bir tekke yaptırmıştır. Muhsine Hatun Tekkesi olarak bilinen bu merkez. Hulvî Efendimin Gülşenîliğe bağlanmasında önemli rol oynamıştır.

Hasan Zarifî Efendimin oğlu İbrahim Efendi'den Gülşenî hilafeti olan Hulvî Efendi, 1625'te Şehremini'de kendi adına bir tekke kurarak meşihatini üstlenmiş ve vefatına kadar faaliyetlerini İstanbul'un bu tanınmış Gülşenî merkezinde sürdürmüştür. Bu tekkenin yetiştirdiği ünlü isimler arasında Sinan Efendi'den (ö. 1659) sonra posta geçen bestekâr Ali Şîrû Ganî Dede de (ö. 1714) vardır.

Şeyhliğinin yanısıra şiirleriyle de tanınan Hulvî Efendi'nin en tanınmış eseri 1609-1621 arasında kaleme aldığı *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye'&it.* Halveti şeyhlerinin biyografilerini kapsayan bu kitap, tarikatın tarihini aydınlatmak bakımından büyük bir öneme sahiptir. Hulvî mahlasını kullandığı şiirlerini de ayrıca *Divanında,* toplamıştır.

Bibi. Şeyhî, *Vekayiüi-Fuzalâ,* I, 551-552; *Osmanlı Müellifleri,* I, 61; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 12; Mahmud Cemaleddin el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye,* İst., 1993.

EKREM IŞIN

MAHMUD NEDİM PAŞA TÜRBESİ

Eminönü İlçesi'nde Cağaloğlu'nda Babıâli Caddesi üzerinde, eski İstanbul Reklam binası arasında, üç yüzü mermerden türbe.

Türbede medfun olan Mahmud Nedim Paşa (1818-1883) sadaret mektubi kaleminden yetişmiş, nezaret müsteşarlıklarında, valiliklerde, nazırlıklarda bulunmuş, Eylül 1871-Temmuz 1872 ve Ağustos 1875-Mayıs 1876 arasında iki kez sadrazamlık yapmıştır. Dış siyasette Rusya yanlısı olarak tanındığından muhaliflerince "Nedimof" diye anılmıştır.

Mahmud Nedim Paşa Türbesi'nde 19. yy'da yapılmış Mustafa Reşid Paşa, Kâmil Paşa, Cevad Paşa ve Edhem Paşa türbelerinde olduğu gibi, kare plan tercih edilmiştir. Kuzey cephesinin dışındaki diğer üç cephe, birbirinin eşi olarak ortada yarım daire kemerli büyük pencere ve iki ya-

Mahmud Nedim Paşa Türbesi
Nurdan Sözgen, 1994/ TETTV Arşivi

nında az derin birer niş ile teşkilatlandırılmıştır. Cephelerin kenarlarında kompozit başlıklı pilastrlar yer alır. Kapının bulunduğu giriş cephesi ise küfeki taşından düzgün ve sade bir işçiliğe sahip olup bu kısımda kitabe bulunmamaktadır. Kitabeler bu cephenin karşıtı olan güneydoğu cephesindedir. Kasnakta KuraninAl-i İmran, Enbiya ve Fecr surelerinden ayetler, yarım daire biçimindeki pencere kemeri alındığında ise, "Necîb Paşa-zâde Sadr-ı Esbâk Mahmud Nedim Paşa merhumun rûhiyçün Li'llâhi'l-Fâtiha. Sene: 1300 fî Receb" yazıları okunmaktadır.

Türbede kimlik levhası taşımayan iki ahşap sanduka bulunmaktadır. Kubbeye geçişler içeride pandantiflerle sağlanmıştır ve yüzeyleri eklektik üslupta kalem işleri süslemektedir.

Bibi. İ. G. Paksoy, "İstanbul Rical Türbeleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış lisans tezi), İst., 1979, s. **123.**

İ. GÜNAY PAKSOY

MAHMUD NEDİM PAŞA YALISI

Üsküdar İlçesi'nde, Vaniköy'de, Vaniköy Caddesi no. 76-78'dedir. Tapuya ada 926, parsel 9 ile kayıtlıdır.

İki ayrı yapı olarak inşa edilen harem ve selamlık bölümleri dışmda, cadde yönünde 78/1 no'lu ağalar odası bulunmaktadır. Selamlık bölümünün bahçesinde, yalının müştemilat binası olarak yapılmış, daha sonra Doğan Tekeli tarafmdan mimari kimliği değiştirilerek restore edilmiş bir yapı da bulunmaktadır. Bu yapının sokaktan girişi yoktur.

19. yy'm ikinci yarısında Viyana Sefiri Mahmud Nedim Paşa tarafından, daha önce burada bulunan büyükbabası Selim Sabit Efendi'ye ait yalı yıkılarak ve civardaki bazı yalıların da arsaları satın alınarak, eklektik tarzda büyük bir sahilsaray yaptırılmıştır. Yalının su ihtiyacını karşılamak amacıyla Rasathane sırtlarından, toprağın altından ve üstünden geçen borulardan oluşan bir su tesisiyle, kaynak suları getirilmiştir.

Günümüzde harem ve selamlık bölümlerinin mal sahipleri farklıdır. No. **76,** yalının harem bölümüdür. Kızılay'a ait olan yapı, uzun yıllar Kızılay Hemşire Yurdu olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise bu yapıda bir bekçi ailesi yaşamaktadır. Geleneksel Türk ev mimarisinin plan tiplerinden iç sofalı tipin bir örneğidir. Klasik tarzda bağdadi sıvalı ahşap karkas sistemle oluşturulmuş yapının on üç odası ve iki sofası bulunmaktadır. İki katlı haremin bir bölümü olan ve haremle içerden bağlantısı bulunan, üç katlı, piramidal külahlı kulenin her katmda bir oda mevcuttur. Harem odalarında tavanlar pasalı ve geometrik desenlidir. Döşeme geniş ve uzun tahtalardan oluştumlmuştur. Üst katlara çıkıldıkça mimari detaylarda daha özenli bir işçilik görülmekte, odalar büyümekte, tavanlar yükselmektedir.

Deniz kıyısında bir rıhtımı olan yapının cephesinde, iki katı birbirinden ayıran sade bir silme mevcuttur. Cephelerindeki ikişer pencere açıklığı tahta kepenklerle örtülü olup konsollar üzerine oturan kornişler bu pencereleri üstten sınırlamaktadır. Üç katlı kule yapısının üçüncü kat pencerelerinin üstünde ise işlemeler görülmektedir. Günümüzde kulenin çatısı, saçak kaplamaları, pencere kepenkleri ve bağdadi sıvaları dökülmekte, yapı yavaş yavaş yok olmaktadır.

Hamam ve mutfak mekânları, harem bölümü zemin kat sofası ile bağlantılıdır. Hamam iki bölümlü olup kurnaların bulunduğu mekân dökme mozaik zeminlidk. Düz tavanı ise camlı, kesik koni biçimli petek sistemle aydınlatılmaktadır. Hamam bölümü giriş mekânının günümüze ulaşan hiçbir özelliği yoktur. Mutfak bölümü birçok değişikliğe uğramış, orijinal olarak davlumbazı kalmıştır.

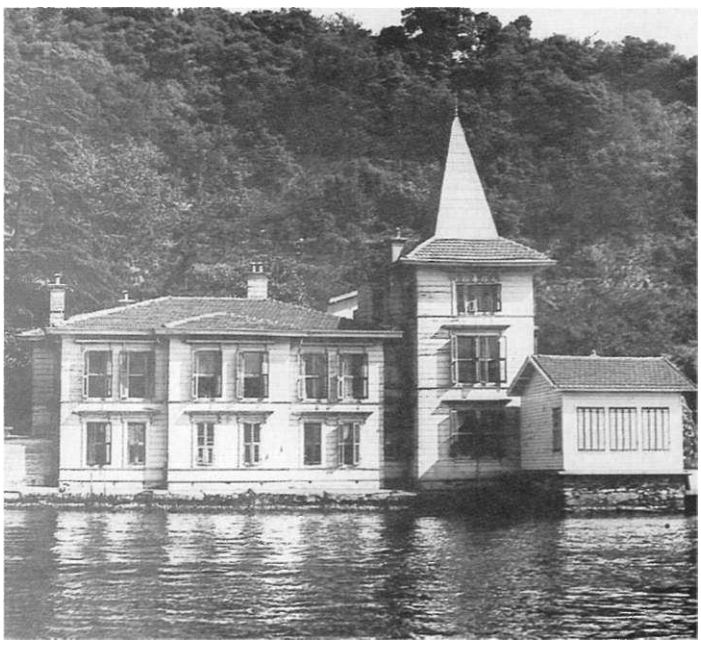

Mahmud Nedim Paşa Yalısı
O. Erdenen. *Boğaziçi Sahilhaneleri,* II. İst., 1993

No. 78, yalının selamlık bölümüdür. **1960**'h yıllarda yanmış, Sedat Hakkı Eldem tarafından, orijinal yerinden geri çekilerek yeniden inşa edilmiştir. II. grup tarihi eser uygulamasıyla, denize bakan cephe ve çatısı dışında mimarisi bütünüyle değiştirilmiştir. İffet Evinin anılarından Mahmud Nedim Paşa Yalısının, iç taraflara kadar uzanan geniş kayıkhanesinde iki saltanat kayığı bulunduğunu ve denize açılan kemerin tahta kapısının her zaman kapalı olduğunu öğreniyoruz. Kayıkhane bazı özelliklerini kaybetmekle birlikte günümüzde mimari bütünlüğünü korumaktadır.

Bakımlı olan bahçesinde bir selsebil bulunmaktadır. Bu bahçenin, harem bölümüne bitişik, denize doğru bir çıkma yapan, küçük bir yapı daha bulunmaktadır. Günümüzde onaranlarla değişikliğe uğramış olan yapının, Mahmud Nedim Paşa'nın oğlu Prof. Nebil Bilhan'm kütüphanesi olduğu söylenmektedir. Selamlık bölümünün oldukça derin bir livarı da bulunmaktadır.

Bibi. İ. Evin, *Yaşadığımız Boğaziçi,* İst., 1987; C. Kayra-E. Üyepazarcı, *Kandilli-Vaniköy-Çengelköy Mekânlar ve Zamanlar,* İst., 1993; H. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi;* Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* II, **261-263-**

YASEMİN SUNER

MAHMUD PAŞA KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, Nuruosmaniye Külliyesi'nin(->) kuzeydoğusunda, Malımutpaşa Mahkemesi Sokağı, Mengene Sokağı ve Şeref Efendi Sokağının çevrelediği yapı adası üzerindedir.

Fetih sonrasının ilk büyük vezir külliyesi olan Mahmud Paşa Külliyesi, Fatih Külliyesi'nden(->) sonra 15- yy'm en önemli yapı grubudur. Yerleşmenin en yoğun olduğu çarşı bölgesinde çevresi yüzyıllarca başka yapılarla sarıldığı ve birçok öğesini kaybettiği için diğer külliyeler gibi göze çarpmayan ve sadece cami, türbe ve onlarla bütünleşmeyen hamamı ve diğer hanlar içinde kaybolan Kürkçü Hanı(->) ile bilinen bu külliye, yapıldığı dönemde sultanmkinden sonra en zengin vakfiyeleri olan büyük bir sosyal kompleks olarak hizmet vermiştir. Özgün programı ve tasarımını irdelemek İstanbul'un imarı ve Osmanlı kent imgesinin ve kent yapısının oluşumunu anlamak açısından aydınlatıcıdır.

Camisi ve diğer yapılarının tamamlanması on yılı aşan bir süre içinde **(1463-**1474) gerçekleşen külliye bir cami, bir medrese, bir imaret, bir hamam, bir sıbyan mektebi, kurucusunun türbesi, büyük bir handan oluşmakta ve yapısal niteliği pek bilinmeyen bir de mahkeme içermekteydi. Bu büyük külliye, gelirleriyle yaşamasını sağlayan yüzlerce dükkân ve hücre arasında zor bir arazi üzerinde inşa edilmişti. Çarşı bölgesi birçok yangınlar geçirdiği için külliye yapılarının birkaç tanesi iz bırakmadan yok olmuştur. Özellikle 1753 büyük çarşı yangınından harap olan bu külliyenin medresesinin sadece dershanesi kalmış (geri kalan bölümün yerine bir il-

kokul yapılmıştır), imareti, sıbyan mektebi ortadan kalkmıştır. Buna karşın külliye ile birlikte yapılan ve Kürkçü Ham diye bilinen kervansaray, 15. yy'dan kalan tek han örneğidir.

Mahmud Paşa Külliyesi'nin bugüne kadar kalan öğeleri olan cami, han, hamam ve türbe genel tasarım özellikleriyle fetih öncesi mimarisinin İstanbul'daki uzantılarıdır. Fakat türbe dışında, büyük ölçüde bezemesel özelliklerini ve mimari öğelerinin özgün biçimlerini kaybetmişlerdir. Oysa *Tarih-iSultanMehmed Hant Sani* (1912; yb *İstanbul'un Fethi,* 1967) adlı eserin yazarı Mihael Kritobulos(->) Mahmud Paşa'nın külliyesi ve diğer imar etkinlikleri hakkında ayrıntılı bilgi verir.

16. yy'ın ortasında Pierre Gilles(-») İstanbul'a geldiğinde Çemberlitaş çevresini anlatırken Atik Ali Paşa Camii'nin biraz altında, yarımadanın ikinci vadisine egemen bir yükselti üzerinde bir başka cami olduğunu ve bunun girişinde bulunan iki porfir, iki mavi çizgili beyaz mermer ve iki tane de beyaz lekeli yeşil sütunlu bir giriş revağından söz eder.

18. yy yangınlarından sonra bir taş gömlekle kapanmış olan bu ilginç sütunlar Mahmud Paşa Camii'nin son cemaat mahalli sütunlarıdır. Evliya Çelebi, yeni bedesten yakınındaki bu caminin en eski vezir camisi olduğunu, üç kubbesi (!) ve üç kapısı ile büyük bir bahçesi bulunduğunu yazar. Bu konuda fazla bir şey söylememesi ve söylediği kubbe sayısının da yanlış olması, idam edilmiş bir vezir hakkında fazla bir şey söylemek istememesine ve bu camiyi pek tanımadığına yorulabilir. *Hadîkatü l-Cevami'de* caminin inşa edildiği arsada vaktiyle bir kilise olduğu ve bu kilisenin yıkılarak yerine cami yapıldığı yazılıdır. Fakat bu konuda herhangi bir bilgi yoktur.

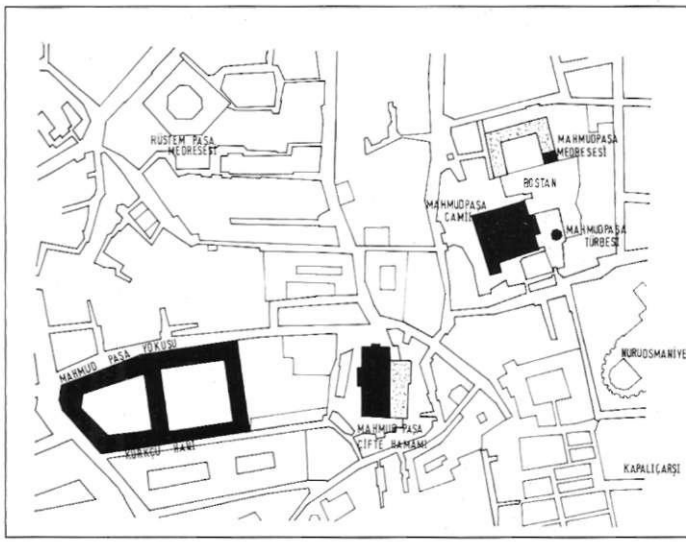

Mahmud Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı
Doğan Kuban

İstanbul'un fethinden hemen sonra birçok yeni yapının yıkılan Bizans binalarının yerine yapılması doğaldır. Fatih Camii de Havariyim Kilisesi yıkılarak yapılmıştır. Gerçi simgesel nedenlerle özellikle kiliseyle yer değiştirerek cami yapılması konusunda belirli bir tavır alındığını gösteren bir belge şimdiye kadar ortaya çıkmamıştır. Ne var ki Fatih Camii'nde bu simgesel tavır açıktır. Sadrazamının da aynı gösteriyi yapmak istemesi düşünülebilir. Topkapı kitaplığındaki *Menakıb-i Mahmud Paşa* adlı yazmada 'Mahmud Paşa Camii'nin yeri ol zamanda bir azim kilise imiş, Ayasofya menendi.." diye abartılmış bir rivayetten söz edilmektedir. *Hadîka,* külliyenin öğeleri olarak "medrese ve mahkeme ve mektep ve çeşme ve çifte hamam ve sair hayratı vardır. (Mahmud Paşa) Müstakil türbesinde medfundur" diye yazar.

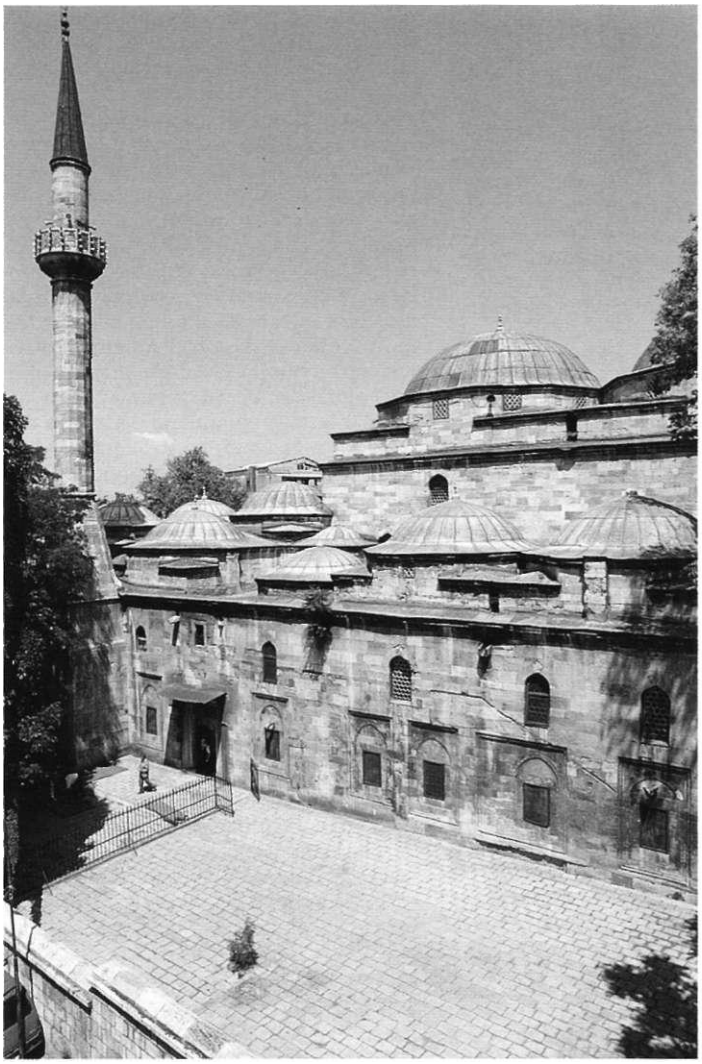

Mahmud Paşa Camii'nin bir görünümü.
Nurdan Sözgen, 1994 / TETTV Arşivi

Birçok öğeleri özgünlüğünü yitirmiş olan bu külliye yapıları, çok kez tamir edilmiş ya da yenilenmiştir. Cami, giriş kapısı üzerindeki Arapça kitabesine göre 867/1462'te tamamlanmıştır. İnşaatın bundan bir-iki yıl önce, yönetimin İstanbul'a taşınmasından kısa bir süre sonra yapılmasına başlandığı anlaşılmaktadır. Hamam 1466-1467'de, medresesi 877/1472'de, türbesi ise 1473'te tamamlanmıştır. Mahmud Paşa 1474'te idam edilmiştir. Bu külliyenin parçası olduğu söylenen mahkemenin ayrı bir yapı mı, yoksa caminin içinde ne işe yaradıkları kesin olarak bilinmeyen odalarda hizmet gören bir kurum mu olduğu şimdiye kadar anlaşılmamıştır. O dönemde bağımsız mahkeme yapıları olduğuna ilişkin bilgimiz olmadığı gibi, kalan bir yapı örneği de bulunmadığı için *Hadîka'da* sözü edilen mahkeme-

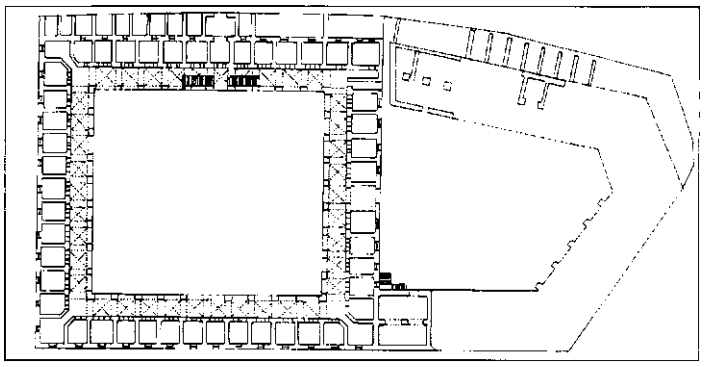

Mahmud Paşa Külliyesi ile birlikte yapılan ve 15. yy'dan kalan tek han örneği olan Kürkçü Hanı'nın planı.

nin yapı olarak niteliği anlaşılmamaktadır. Fakat muhtelif divan kayıtlarında özellikle loncalara ve ticarete ilişkin kayıtlarda Mahmud Paşa Mahkemesi'nin adı geçmektedir. Bu külliye ile birlikte yapılmış olduğu kabul edilen Kürkçü Hanı'nm inşaatının bittiği tarih belli değildk. Fakat büyük bir olasılıkla Mahmud Paşa'nın birinci sadrazamlığı sırasında (1453-1467), hamamla birlikte yapılmış olduğu düşünülebilir.

Cami III. Osman döneminde (1754-1757) ya da ondan önceki yıllarda İstanbul'u kavuran yangınlardan soma tümüyle tamir edildiğinden genel strüktürü dışında, yapılış döneminden bir şey kalmamıştır. Pierre Gilles'in özellikle belirttiği son cemaat mahalli sütunları, büyük bir olasılıkla yangında çatladıkları için kaim bir taş gömlekle çevrilmiştir. Mihrap ve minberi o tamirle birlikte yenilenmiştir. Caminin avlusundaki çeşme ve sebilin Darüssaade Ağası Mustafa Ağa, mahfel-i hümayunun ise II. Mahmud tarafından yaptırıldığı *Hadîkdch,* yazılıdır. Minaresi, 1936 restorasyonundan sonra bugünkü şeklini almıştır.

Cami: Mahmud Paşa Camii, tabhaneli ya da zaviyeli cami denilen erken dönem Osmanlı camileri tipinde yapılmıştır. Fakat kendinden önce yapılan bu tür camilerden bazı plan özellikleriyle farklılaşır. Bu da bize bu tür camilerin gerçek işlevleri konusunda yeterli bilgi sahibi olmadığımızı göstermektedir. Cami hizmeti gören yapı akşındaki iki büyük kubbeli bölümüne (ortalama 25,45x11,90 m) doğrudan son cemaat mahallinden değil, fakat Bursa'daki Yeşil Cami'de olduğu gibi, bir vestibülden üç basamakla girilir. Fakat birbirlerinden büyük bir taçkemerle ayrılan iki kubbe altındaki hacimler, Bursa camilerinde olduğu gibi, bir seki ile ayrılmamışlardır. Aralarında bir basamaklık kot farkı vardır. Başka bir deyişle bu hacim sadece namaza ayrılmıştır. Bu bölümdeki hiçbir litürjik öğe ve bezemesel ayrıntı 18. yy'dan önceye ait değildir. Büyük bir olasılıkla küresel üçgen olan kubbe geçit öğeleri de bu geç dönem tamirlerinde sadeleşmiştir. Hünkâr mahfeli ise, 1828 tarihlidir.

İbadet bölümünü üç taraftan çevreleyen koridorlar, açıkça bilmediğimiz, fakat planın düzenlenmesinde belirgin olan değişik işlevli hacimlere bağlanmaktadır. Koridorlar üzerinde iki tarafta simetrik olarak yerleştirilmiş ve ortada kubbeyle örtülü bir eyvana açılan kubbeli iki oda bir ünite oluşturmaktadır. Bugünkü biçimleriyle bu hacimlerin bu tür yapılarda daha önce görülen tabhane işlevi için tasarlandığını söylemek zordur. Odalarda ocak olmaması ve bkbirlerinden farklı biçimleri ve belgelerde herhangi bir tabhaneden söz edilmemesi bunların başka bir işlev için yapılmış oldukları kanısını uyandırmaktadır. Ne var ki Afyon'daki Gedik Ahmed Paşa Camii'nde (1472), ortadaki iki kubbeli cami hariminin iki yanında dışa açık eyvanlar etrafındaki odalardan oluşan tabhane bölümleri, burada bulunan ve içerdeki koridora açılarak cami ile ilişkileri kesilmiş hacimleri yorumlamamıza yardımcı olabilir. KüUiyerin ayn bir medresesi ve sıbyan mektebi olması bu bölümlerin bu amaçla kullanılmış olmaları olasılığını azaltır. Burasının bir zaviye olarak kullanıldığına ilişkin herhangi bir belge de yoktur. Bu üç kubbeyle örtülü iki yanında odalar bulunan eyvanlı klasik plan öğesi, restorasyonlar sırasında özgün plan niteliklerini değiştirmiş olabilir. Tabhane olarak yapılmış olması da çağın bütün eğilimlerine uygundur.

Yapının giriş bölümünde son cemaat mahallinden girilen ve 15. yy örtü öğelerinin mukarnaslı ve yivli karakteristik kubbeleriyle örtülü, Bursa'daki Yeşil Cami vestibülüne benzeyen zengin bezeme yan bölümlerde yoktur. Dolayısıyla tıpkı son cemaat mahallinin tahrip olması gibi, yan bölümlerin de, işlevleri hakkında ipucu verecek özelliklerini yitirmiş oldukları düşünülebilir. Girişteki ilginç vestibülün giriş duvarında ikişer basamakla çıkılan sofalar vardır. Bu sofalarm döşemeleri vestibülün iki ucundaki kubbeli oda döşemeleriyle birleşmektedir. Bunların oturmak için yapıldıkları ve işlevlerinin yandaki odalara hizmet vermek olduğu düşünülebilir. Vestibül yanlardaki koridorlara bağımsız bir giriş de sağladığı için yapının üçlü işlev alanlarını birleştirmek amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bölüm koridorlarla diğer yan bölümlerden ayrıldığına göre bağımsız bir işleve tahsis edilmiş olmalıdır. Bunun kuzeydeki odasının sözü edilen Mahmud Paşa Mahkemesi işlevini gördüğü bir olasılık olarak ileri sürülebilir. Yan bölümler başlangıçta tabhane odaları olarak düşünülmüş olsa bile, bugünkü düzenlemeleriyle, belgelerden saptayamadığımız bir işlevleri (büyük bir olasılıkla yine dini eğitim) olmalıdır. Bu iki bölümü ayıran koridorlar burada oturanların dış avluya çıkmalarını sağlamak için yapıldığına göre, bu bölümde insanların yaşadığını düşünmek gerekir. Dış avluda olması gereken özgün helaların nereye yerleşmiş olduğunu bilmiyoruz. Caminin özgün bezemesi 15. yy mukarnaslı mermer kapı nişlerinin İstanbul'daki ilk örneklerinden olan caminin esas giriş kapısı ve vestibülün üç orta kubbesidir. Cümle kapısı, yapının 15. yy'dan kalma en eski parçasıdır. Caminin minaresi vakıf restorasyonlarında klasik minare tasarımına dönüştürülerek özgün biçimini yitirmiştir.

Türbe: Kasnaksız 7,37 m çapında bir kubbe ile örtülü sekizgen planlı bir türbe, her kenarmda, dikdörtgen bordürler içinde çift sıra pencereler olan eski ve basit bir şemaya göre inşa edilmiştir. Üzerinde kitabe olan giriş kapısı gösterişsizdir. Mermer söveli birinci sıra pencerelerin üst düzeyine kadar küfeki taşı ile kaplı olan türbenin bu kot üzerinde mozaik çini bezemesi vardır. Bu geometrik bezeme alttaki kaplamadan geri çekilmiş üst taş kaplama üzerinde 5 cm kalınlığından firuze

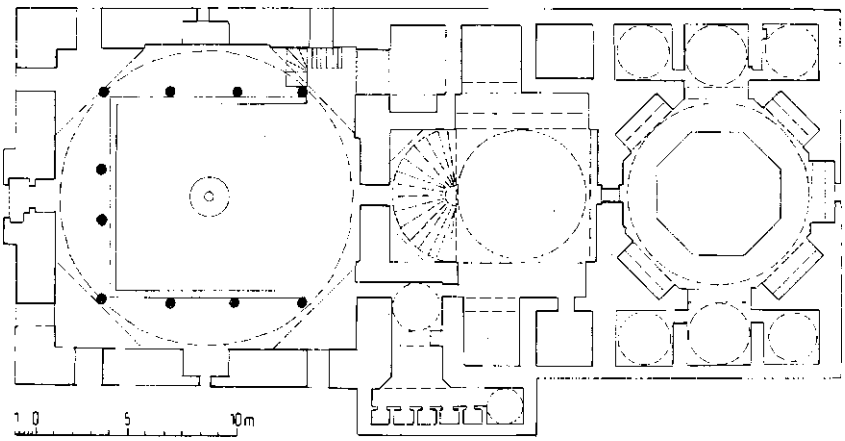

Mahmud Paşa Hamamı'nın planı.
Doğan Kuban

ve lacivert renkli, yıldız biçiminde ve poligonal öğelerle geometrik desenli klasik bir mozaik çini kaplama oluşturur. Üslup olarak fetih öncesi çini geleneğini sürdürür. (Bu kaplamalar 1949-1950'de restore edilmiştir. Fakat mozaik çinilere dokunulmamıştır.) Türbenin özgün döşemesi yok olmuşsa da o dönem için karakteristik pişmiş yer tuğlalarıyla kaplı olması olasıdır. Türbenin restorasyonu sırasında döşeme altında mezar odası bulunup bulunmadığı araştırılmamıştır.

Medrese. Mahmud Paşa'nm son sadrazamlığı sırasında bitirildiği anlaşılan medresenin sadece dershanesi kaldığı için biçimini bilmiyoruz. İstanbul'un büyük ve önemli medreselerinden biri olduğunu önce ellili ve 1652'de altmışlı medrese yapılmasından anlıyoruz. Ayverdi medresenin, vakfiyede öğrencilere verilecek 30 akçeye göre on beş öğrencisi olabileceğini söyler.

Hamam: Caminin kuzeyinde bulunan hamam 1466 tarihi ile İstanbul'daki en eski hamamlardan biridir. Bu hamamla yakın tarihlerde yapılmış olmaları gereken Tahtakale Hamamı'nm erkekler bölümü birbirlerine yalan büyüklükte ve planimetride tasarlanmıştır. Soğukluğun 17 m çapındaki kubbesi mukarnaslı nişlerle duvarlara oturur. Ortasında bir aydınlık feneri vardır. Ilıklık yan eyvanlan, odalan, ayakyoluna geçen küçük kubbeli geçişi ve özellikle yivli yarım kubbesi ile ilginç bir mekân düzenlemesidk. Bu hamamda soğukluktan helalara geçiş sağlayan giriş de az rastlanan, fakat işlevsel bir uygulamadır. Bu dönemde yapılan hamamların büyük bir çoğunluğu gibi sıcaklık dört köşesinde nişler olan bir sekizgene açılan yan eyvanlar ve köşe halvetiyle oluşturulmuştur. Hamam 18. yy'daki büyük yangından sonra tamir görmüştür. Aslen bir çifte hamam olan yapının kadınlar kısmı 19-yy'da tahrip olmuştur. Soğukluktaki iki katlı ahşap soyunma galerileri 18 ve **19.** yy' larda yenilenmiş olmalıdır. 1953'te büyük bir tamir görmüş olan yapı kısa bir süre hamam olarak kullanılmaya devam edilmiş, sonradan terk edilerek bir depo haline dönüşmüş, doksanlı yıllarda ise görkemli mimarisiyle hiç uyuşmayan niteliksiz bir tamirle çarşıya dönüştürülmüştür.

Mahmud Paşa Külliyesi'nin yapıldığı büyük alanın fetihten sonra II. Mehmed tarafından Mahmud Paşa'ya verildiği söylenebilir. Mahmud Paşa'nm özgün kopyası bulunmayan, fakat vakıf tahrir defterinde bir özeti bulunan 1473 tarihli vakfiyesinde külliye için yapılan vakıfların oldukça büyük bir bölümü külliye yapılarının çevresindedir. Mahmud Paşa Külliyesi'nin çevresindeki arazide kendine ait ortalama 100 dükkân, 27 ev, tek ve çift katlı 50 kadar hücre, mahzen ve ahır vardır. Vakfiyede cami bahçesindeki tek katlı hücrelerden söz edildiğine göre, dış avlunun pazar çevresinin karakterine uygun, fazla düzenli bir alan olmadığı söylenebilir.

Tarihçilerin övdüğü, halkın "veli" sıfatı verdiği, "Adnî" mahlasıyla şiir yazan Mahmud Paşa, çağının kültürlü devlet adamlarından biriydi. İmparatorluğun birçok kentinde yapıtlar bırakmıştır. Fatih tarafından idam ettirildiği zaman halkın gerçekten üzüldüğü devlet adamlarından biri olan Mahmud Paşa hakkında mersiyeler yazılmıştır. Halkın bu sadrazama olan özel ilgisini Mükrimin Halil Yinanç'a atfen-nakledilen şu hikâye ile belirtebiliriz: "Halk Enderun'dan çıkan ilk sadrazam olan Mahmud Paşa'yı devletin devamlı sadrazamı sayarmış. Devlet kapısında işi olanlar, özellikle işinden ayrılmış olanlar, iş için dilekçe yazdıklarında, dilekçeyi, Mahmud Paşa Türbesi'nin türbedarına, küçük bir ücret vererek, bir gece türbede bırakırlarmış. Böylece onun yardımını sağlayacaklanna inanırlarmış." Fetihten sonra İstanbul'u şenlendirmek için yapılan bu görkemli külliye kendi yapılarının yaygınlığı, işlev çeşitliliği ve çevresinde kendi vakfını oluşturan yüzlerce yapı ile İstanbul'un en ünlü semtlerinden biri olan xMahmutpasa'yi oluşturmuştur. Bugün gerek çevresi, gerek yapılarıyla bakıma ve yeni bir restorasyona ve çevre düzenlemesine gereksinme duymaktadır.

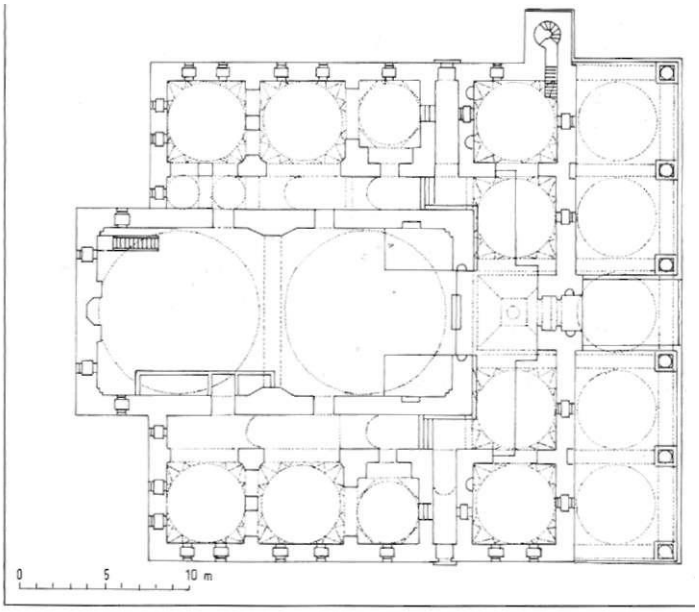

Mahmud Paşa Camii'nin planı.
Doğan Kuban

Bibi. M. Ayaşlıoğlu, "İstanbul'da Mahmut Paşa Türbesi", *Güzel Sanatlar.* S. 6 (1949), s. 148-158: Ayverdi, *Fatih III,* 443-451: P. Güles, *The Antiquities of Constantinople,* New York, 1988. s. 145; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 109-113; Muller-Wiener. *Bildlexikon,* 433-435; S. Ünver, "Mahmut Paşa Vakıfları ve Ekleri", *VD,* IV (1958), 65-76.

DOĞAN KUBAN

MAHMUD RESMÎ EFENDİ TEKKESİ

bak. ÂBİD ÇELEBİ TEKKESİ

MAHMUD ŞEVKET PAŞA SUİKASTI

Sadrazam ve Harbiye Nazın Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi İstanbul'da bomba etkisi yapmış ve aynı zamanda ülkenin kaderini değiştirmiş bir olaydır. Ne var ki, birçok olay gibi bu suikastın da henüz aydınlanmamış yanları bulunmaktadır.

1909'daki 31 Mart Ayaklanması'nı bastıran Hareket Ordusu'nun komutanı olan Mahmud Şevket Paşa döneminin iyi eğitim görmüş ve meşrutiyet yanlısı komutanlarından birisiydi. Balkan Savaşı'ndaki büyük yenilgiler üzerine Enver Bey (Paşa) ve arkadaşlarının gerçekleştirdiği Babıâli Baskını(->) sonrasında, 23 Ocak 1913' te sadrazamlığa getirildi. Bu konumu ile bir yandan son derece bunalımlı bir ortamda savaşı ve diplomatik girişimleri sürdürmeye çalışıyor, bir yandan da İttihad ve Terakki ile gizli bir güç mücadelesi içerisinde bulunuyordu.

Suikast 11 Haziran 1913 günü, saat 11.30'da meydana geldi. Olay o güne kadar İstanbul'da görülmemiş, âdeta Avrupa'daki anarşistleri taklit eder bir şekilde cereyan etmişti. Mahmud Şevket Paşa yanında yaverleri Eşref ve İbrahim beyler ve uşağı Kâzım Ağa olduğu halde Beyazıt'taki Harbiye Nezareti'nden çıktıktan son-

Malımud Şevket Paşa kurmaylarıyla birlikte.
Cengiz Kahraman arşivi

Mahmud Şevket Paşa, içinde suikaste uğradığı zırhlı otomobilde. *Burçak Evren koleksiyonu*

ra otomobili Çarşıkapı'da yolun daraldığı yerde, bozulmuş süsü verilen bir otomobil yüzünden durmak zorunda kalmıştı. O anda sözde tamir edilen otomobilin yanında duran Ziya ve yandaki duvarda mevzilenen Topal Tevfik isimli şahıslar tarafından çapraz ateş açılmış, yaverler ve Kâzım Ağa da karşı ateş açmışlar fakat paşa ve maiyetinin hepsi vurulmuştu. Katiller arabalarına atlayıp kaçarken 5 kurşunla vurulan Mahmud Şevket Paşa hemen Harbiye Nezareti'ne götürülmüş ama kurtarılamamıştı.

Olay üzerine İstanbul'da büyük bir insan avı başlamış ve komplocuların otomobiline yetişemeyen Topal Tevfik Gedikpaşa'ya doğru kaçarken girdiği Çakır Ağa Hanı'nm tuvaletinde yakalanmıştı. Bkaz sıkıştırılınca suç ortaklarının Ziya, Nazmi, Bahriyeli Şevki ve Abdurrahman olduğunu itiraf etmişti. Katiller Aksaray-Taşkasap yoluyla sur dışma kaçmışlar, sonra da Kâğıthane-Şişli yoluyla kente dönüp dağılmışlardı. Araba kısa bir süre soma Şişlide Osmanbey Gazinosu karşısındaki bir garajda bulundu. Suikastçılar arasında bulunan Hakkı da Galata'da yakalandıktan sonra aklı sıra bir kurnazlık yapıp arkadaşlarına haber vermek isterken onların kaldığı yeri polislere göstermiş oldu. Beyoğlu Pire Mehmet Sokağı'ndaki evde suikastın esas planlayıcıları olan Yüzbaşı Çerkez Kâzım, Bahriyeli Şevki ve Mehmet Ali Efendi bulunuyordu. Azmettiren Çerkez Kâzım'dı. Tetikçiler arasında bulunan Abdurrahman babasına İttihatçılar tarafından haksızlık yapıldığına inanan bir gençti. Çerkez Ziya ise başhafiye Fehim Paşa'nın külhanbeylerinden maceracı bir kişiydi ve birkaç gün içinde kendiliğinden teslim oldu. Ev sarıldıktan sonra büyük bir çatışma çıktı ve gazeteler Beyoğlu'nun harp meydanına döndüğünü yazdılar. Bunun üzerine İstanbul Muhafızı Cemal Bey (Paşa) sonradan Teşkilat-ı Mahsusa'nm şefi olacak Kuşçubaşı Eşref, Enver'in yaveri olarak bilinen İzmitli Mümtaz, Sami ve Topçu İhsan gibi silahşörleri toplayarak işi halletmelerini istedi. Eşref ve arkadaşları evin damını deldikten sonra içeri seslenip Çerkezlik bağını da kullanarak suikastçıları teslim aldılar ve işin gürültülü yanı böylece halledilmiş oldu. İş komplonun genel çerçevesini ortaya çıkarmaya kalmıştı.

Polis ve İstanbul Muhafızı Cemal Bey' in emrindeki askeri istihbarat Hürriyet ve İtilaf Fırkasının komplosu olarak niteleldiği bu olay öncesinde Prens Sabahaddin, Gümülcineli İsmail Hakkı, Damat Salih Paşa, Abdullah Sefa ve Miralay Fuad beylerden oluşan bir grubu izlemekteydi. Nitekim suikastın hemen ertesinde kendisini âdeta Fransa'nm koruyuculuğu altında hissederek konağmda oturan baş sanık durumundaki Damat Tunuslu Salih Paşa tutuklanmıştı. Bunun için Salih Paşa'nın Fransız Elçiliği'ne sığınmadan emniyete getirilmesi için polis epey ter dökmüş, ama kısa sürede İstanbul'da bulunan bütün sanıklar ele geçirilmişti. Rıza Nur. Ali Kemal ve Satvet Lütfi (Tozan) beylerin de olayda parmağı olduğu anlaşılıyordu. Prens Sabahaddin'in adamı Dr. Nihat Reşat da (Belger) takip altındaydı. İşte bu noktada İstanbul kamuoyunda suikasttan değilse de komplodan haberi olan hükümetin Mahmud Şevket Paşa'yı niye koruyamadığı sorusu yaygın şekilde tartışılmaya başlandı. İstanbul'un İttihatçı emniyet müdürü Azmi Bey ile Cemal Bey bunları niçin daha önce tutuklamamışlardı? Yoksa İttihatçılar hem önlerinde bir engel olarak gördükleri Mahmud Şevket Paşa'dan hem de komplocu muhaliflerden kurtulmak için ipleri kasıtlı olarak mı gevşek bırakmışlardı? Bunların yanıtları hiçbir zaman net bir şekilde anlaşılamadı. Muhalefetin askeri kolu olan Halaskar Zabitan grubunun liderleri Nâzım Paşa'nın intikammı almak üzere bu olaya giriştikleri de dedikodu halinde konuşulan bir konuydu. Yine bir başka rivayete göre Sabahaddin Bey Çatalca'da 4. Kolordu Komutanı Ahmed Abuk Paşa ile anlaşmıştı ve suikasttan sonra paşa kendi kuvvetieriyle İstanbul'a gelerek hükümeti devirecekti. Suikastçıların yakalanmamaları halinde İttihatçı mebus Emmanuel Karasu ile İstanbul Muhafızı Cemal Bey'i vuracakları söylentisi de bunu destekliyordu. İttihatçılar komplocuların İstanbul'daki en kıdemli yabancı sefir olan Avusturya elçisine ihtilalin başlangıcını haber veren bir takrir sunduklarını da ileri sürüyorlardı: Ancak olayı muhalefetin hazırladığı ve işin örgütlü bir şekilde işlendiği kesindi. Bütün bu toz duman içerisinde yargılama başlamış ve 37 sanıktan 81 beraat ederken 14 kişi gıyabında, 12'si de yüzlerine karşı olarak idama mahkûm edilmişlerdir. İdamlar infaz edilirken Fransa Elçiliği sözde Tunus'ta büyük olayların çıkabileceği bahanesiyle Damat Salih Paşa'nm idamını engellemek için büyük çaba göstermiş fakat sonuç alamamıştır. Salih Paşa, Albay Fuad, Tevfik, Kâzım ve tutuklu bulunan sanıklar idam edilmiş, kaçak bulunan Prens Sabahaddin, eski dahiliye nazırı Reşad Bey, Kürt Şerif Paşa ve Gümülcineli İsmail Hakkı kurtulmuşlardır. Bu olaydan sonra birtakım muhalifler veya muhalif olduğuna inanılan kişiler Sinop ve Bodrum'a sürgün edilmişlerdir.

Bibi. F. Belen, ***XX.*** *Yüzyılda Osmanlı Devleti.* İst., 1973; Ş. S. Aydemir, *Enver Paşa,* II, İst.. 19[7]1; *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü,* İst., 1988; M. R. Esatlı. *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi,* İst., 1975; G. Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler,* İst., 1960.

M. TANJU AKAD

MAHMUD ŞEVKET PAŞA TÜRBESİ

Şişli İlçesi'nde, Âbide-i Hürriyet'in(->) 50 m kadar kuzeybatısındadır. Son dönem sadrazamlanndan Mahmud Şevket Paşa, yaveri Halil Bey ve uşağı Kâzım Efendi için yaptırılmıştır (bak. Mahmud Şevket Paşa suikastı).

Türbenin içinde bulunduğu Hürriyet-i Ebediyye Tepesi 1909'da 31 Mart olaylarında ölenlerin anısına bir şehitlik olarak düzenlenmiştir. Ortadaki Âbide-i Hürriyet ise 1908 Devıiım'ttin oluşturduğu özgürlük ortamını simgeleyen bir yapıdır. Bu devrimde büyük yararlılıklar gösteren ve 31 Mart olaylarında 3. Ordu komutanı olarak İstanbul'daki ayaklanmayı bastırdığı için halk arasında hürriyet kahramanı olarak tanınan Mahmud Şevket Paşa'nın Âbide-i Hürriyet yakınında yapılacak bir türbeye gömülmesi hükümetçe kararlaştırılmış, ölü-

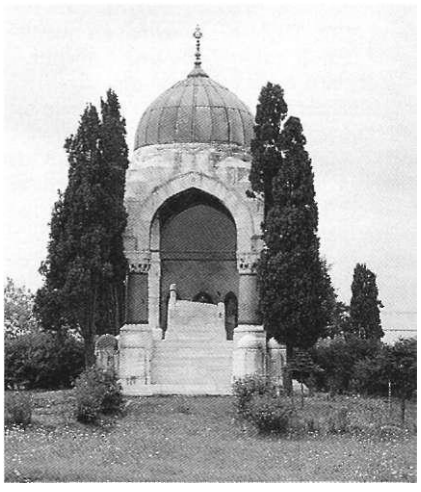

Mahmud Şevket Paşa Türbesi *Yıldırım Yavuz*

mimden hemen sonra Evkaf Nezareti Başmimarı Kemaleddin Bey tarafından tasarlanan türbenin yapımı aynı yılın sonlarına doğra tamamlanmıştır.

Üç yanından merdivenlerle çıkılan, kare planlı, üzeri çift cidarlı bir kubbe ile örtülü, üç yönü açık, baldaken biçiminde bir bölüm ile buna bitişik yarım sekizgen planlı, üzeri yarım kubbeli bir eyvandan oluşan türbe kesme küfeki taşı, beyaz ve siyah mermerlerle inşa edilmiştir. Mezar odası, yükseltilmiş olan türbenin altında bulunmaktadır. Kısa, dairesel bir kasnak üzerine oturtulmuş olan kubbe dört adet sivri kemer tarafından taşınmaktadır. Köşelerdeki pandantiflerin dış yüzleri üçgen pahlarla kademelendirilerek kubbe geçişleri dışarıdan belirlenmiştir. Tabanı mermer döşeli türbenin ortasında Mahmud Şevket Paşa'nın büyük boy mermer sandukası bulunmaktadır. Yaver İbrahim Halil Beyle Kâzım Efendi'nin sandukaları ise gerideki eyvanın içine yerleştirilmiştir.

Eyvan aksına göre simetrik bir biçimde düzenlenmiş olan türbenin ön bölümünde kubbeyi taşımaya yardımcı olan bir çift kısa, kalın, siyah mermer sütun bulunmaktadır. Merdivenlerin kenarları ise, kare pabuçları üzerine oturtulmuş, sekizgen gövdeli, üzerleri külahlı, iri mermer babalarla belirlenmiştir. Yapının eyvan bölümünde, sivri kemerli nişler içinde demir şebekeli dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Türbenin cephelerinin bezenmesine özen gösterilmiştir. Eyvan kubbesinin hemen altında, ana kubbeyi taşıyan örme ayakların iç yüzlerine de dönen, enli ve sürekli bir yazı kuşağı bulunmaktadır. Kubbe kasnaklarının dış cepheleri Türk üçgenleriyle bezenmiş, öndeki sütunların üzerlerine mukarnaslı başlıklar yerleştirilmiştir. Kemer eğrilerini izleyen profilli silmeler üzengiler düzeyinde birbirlerine yatay olarak bağlanarak tüm yapı çevresinde dolaştırılmışlardır. Merdiven babalarının külah kenarları ve bunların önündeki korkulukların yüzleri kabartma rumî motiflerle bezenmiş, kubbeyi taşıyan kemerlerin kilit taşlarına gülçeler yapılmıştır.

Mahmud Şevket Paşa Türbesi, Anadoluda ender görülen Baldaken türbe türünün, bu yüzyıl başında, I. Ulusal Mimarlık Dönemi ilkelerine göre gerçekleştirilmiş ilginç bir örneğidir.

Bibi. *İSTA,* I, 169-170; Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 142-146.

YILDIRIM YAVUZ

MAHMUDİYE KÖPRÜSÜ

bak. UNKAPANI KÖPRÜLERİ

MAHMUTPAŞA

İstanbul da Kapalıçarşı ile Mısır Çarşısı arasmda yer alan ünlü bir alışveriş caddesi ve civarındaki semt.

Kapalıçarşı'nın(-Ç) iki ana kitlesinden büyüğünü oluşturan Cevahir Bedesteni'nin (İç Bedesten) kuzeyinden geçen Kapalıçarşı caddelerinden Halıcılar Çarşısı Caddesi'nin, doğuya doğru devamı olan Aynacılar Sokağı, çarşının beilibaşlı kapılarından birisine ulaşır; Mahmutpaşa Kapısı adındaki bu kapıdan bir yay çizerek, kuzey istikametinde inen ve çevresindeki birtakım karmaşık sokaklarla birlikte Sultanhamam mevkiine açılan cadde, büyük çoğunluğu tuhafiye üzerine çalışan dükkânlarıyla, sayısız işportacısıyla ve yokuş yukarı Kapalıçarşı'ya doğru çıkan ya da Kapalıçarşı'dan aşağıya doğru inmekte olan günün her saatinde mevcut alışverişçi kalabalığıyla ve dolayısıyla bol gürültüsüyle ünlü Mahmutpaşa Yokuşudur.

Mahmutpaşa denilince esas olarak bu yokuş akla gelir, ama aynı zamanda yokuşun sağında ve solundaki inişli çıkışlı sokaklar ile buralarda yer alan çok sayıda han, dükkân, ardiye, atölye vb hep birlikte Mahmutpaşa'yı oluştururlar; bu bakımdan, Mahmutpaşa hem bir alışveriş caddesidir, hem de, orada çalışan bazı hamalların ya da çırakların, kimi bekâr işçilerin kaldıkları küçük odalar ya da "gurbetçi yurdu" denilen bazı toplu barınaklar sayılmazsa, içinde yaşayanı olmayan (konutu yok) ama çalışanı ve gelip geçeni pek çok olan (hanı, dükkânı çok) bir semttir.

Kapalıçarşı'nm ikinci önemli kitlesini oluşturan Sandal Bedesteni'nin doğusunda, çarşının çıkışında Nuruosmaniye Camii bulunur ve bu mevki caminin adıyla anılır; buranın kuzeyine düşen yörede Mahmutpaşa semtine adını veren kişinin cami ve türbesi yer almakla birlikte, Nuruosmaniye'nin kuzeyinden başlayan ve Mahmutpaşa Yokuşu'nun doğusunda ona paralel olarak inen bu yöre bugün Yeşildirek diye bilinmektedir ve bu isim Yeşil Direkli Bakkal'dan gelmektedir. Mahmutpaşa'ya komşu bulunan, hem semt olarak, hem de işlev bakımından onun bir çeşit tamamlayıcısı sayılabilecek Yeşildirek'in özelliği, çok sayıda küçük konfeksiyon atölyesini, iplikçiyi, hattâ bazı küçük dokuma tezgâhlarını ya da dikiş malzemesi toptancılarını veya perakendecilerini barındırmasıdır. Denilebilir ki, pek çok giysi, çamaşır vb Yeşildirek'te dikilip, Mahmutpaşa'da satılırdı. Bugün kentin başka yerlerinde de (örneğin Şişli'de) kat kat apartmanları konfeksiyon atölyeleriyle dolu sokaklar bulunmakta ya da Yeşildirek esnafının bir kısmı kent dışında kendilerine gösterilen organize sanayi sitelerine taşınmış olmakla birlikte, 1990ların ortasında Yeşildirek hâlâ eski niteliğini sürdürmektedir.

Kent topografyası açısından bakarsak, 2. tepenin (Nuruosmaniye) kuzey yamacında Mahmutpaşa yer alır, arada bir belden sonra 3. tepenin (Beyazıt) doğu-kuzeydoğu yamacındaki Mercan ve sonra Tahtakale gelir. Sözünü ettiğimiz topografik tanımlama, Mahmutpaşa'nm bulunduğu mevkinin, Bizans'tan başlayarak önemini de ortaya koyar. Konstantinopolis'in merkezini 1., 2. ve 3- tepeler ile buralardan geçen Mese(->) kesimi oluşturmaktaydı. Kentin kalbi diyebileceğimiz 1. tepe üzerinde Ayasofya(->) Hippodrom(-»), Büyük Saray(->) vb vardı. Augusteion(->) denilen bu mahalden hemen sonra gelen Constantinus Forumu'ndan (bugünkü Çemberlitaş) kuzeye, deniz kıyısındaki Neorion Kapısı'na (bugünkü Bahçekapı) inen yamaçlar (şimdiki Mahmutpaşa) Tauri Forumunun, Constantinus ve I. Leon saraylarının, Nimfeum Maximus denilen çeşmeli büyük havuzun, agoramn vb bulunduğu 3. tepeden inen yamaçlarla birlikte kentin soylularının, ileri gelenlerinin konutlarının yer aldığı, denize hâkim, kent merkezine çok yakm yörelerdi.

Mahmutpaşa semtinde, Bizans döneminden günümüze kalmış tek mimari yapıt, bugün Valide Hanı(-») bünyesinde yer almakta olan Eirene Kulesi'dir(->).

Yörenin özellikleri, Osmanlılar'm da dikkatini çektiğinden, kentin onlara geç-

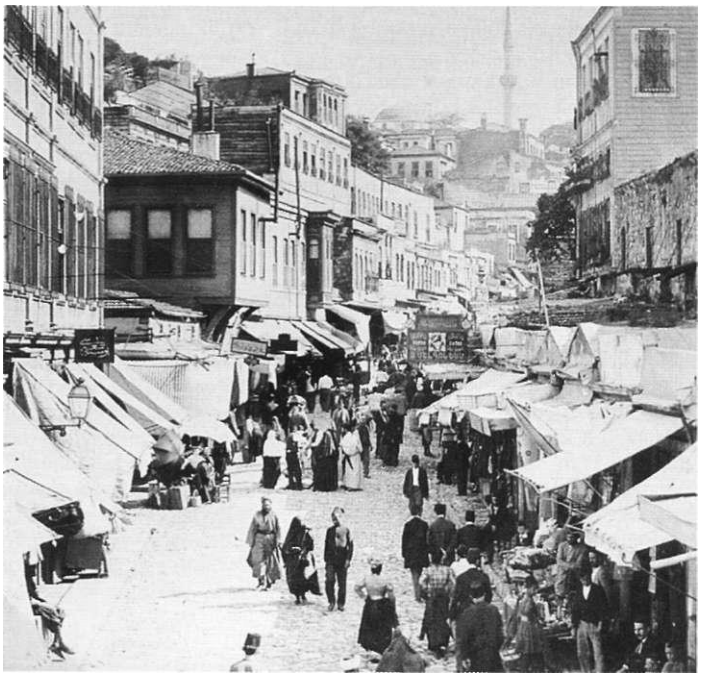

Yüzyıl başında Mahmutpaşa. *Burçak Evren koleksiyonu*

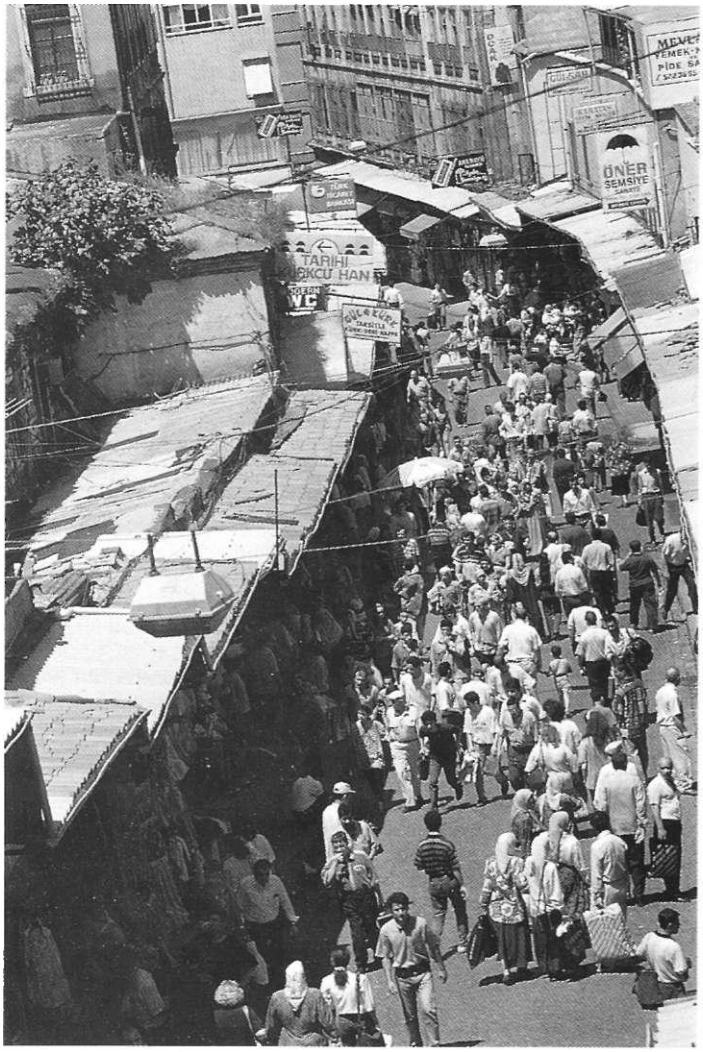

Mahmutpaşa çarşısından bir görünüm
Nurdan Sözgen, 1994 / TETTV Arşivi

meşinden (1453) hemen sonra, II. Mehmed'in (Fatih) ünlü sadrazamlarından Mahmud Paşa tarafından buraya 1463-1474 arasında büyük bir külliye yaptırıldı (bak. Mahmud Paşa Külliyesi).

Sırp beyinin bir akrabası olan, küçük yaşta annesiyle birlikte Edirne Sarayına getirilmiş, Müslüman olarak eğitilmiş (annesi hep Ortodoks kalmıştır), sonra da II. Mehmed'in sayılı komutanlarından olmuş, kuşatma sırasında daha da sivrilerek, Rumeli beylerbeyliğine, sonra da vezirliğe, kazasker vekilliğine ve nihayet sadaret makamına ulaşmış, bu görevde iki kez bulunmuş ve Mahmud Paşa-yı Veli adıyla nam salmış olan bu devlet adamı, ilk sadareti sırasında kendi adını verdiği camiyi inşa ettirdi; onu 1466-I467de yapılan hamam ve camiye gelir getirmesi için kurulan 100 odalı, büyük kervansaray (bir dönem için Kurşunlu Han adıyla anılmış bugünkü Kürkçü HanıH), bir hamam, bir medrese, bir imarethane ile şimdiki röperlere göre Cağaloğlu tarafına düşen günümüze ulaşmamış bir saray, caminin avlusuna gene kendi adıyla bilinen ve çoktan yıkılmış bulunan *mahkeme binası ve halen yerinde duran çeşmeyi* inşa *ettirdi. Bu geniş* kompleks Osmanlı döneminde İstanbul'da ilk kurulmuş iki büyük külliyeden birisi idi. xMahmud Paşa, ikinci sadareti sırasmda cami avlusuna kendisi için bk de türbe koydu, ikinci kez azledildikten kısa bir süre sonra, öteden beri ihtilaflı olduğu Şehzade Mustafa'nın (Şehzade Bayezid'in küçük, Cem'in büyük kardeşi) ölümünden soma padişahın (II. Mehmed) emriyle Yedikule Zindanlarına kapatıldı, bir süre sonra da idam edildi ve yeni yaptırmış olduğu türbesine defnedildi.

Böylece Mahmud Paşa'mn külliyesinin yer aldığı semt günümüze değin o sadrazamın adıyla anıldı. İstanbul'un merkezinde Mese'nin yerini alan -Beyazıt Sultanahmet (Topkapı Sarayı) arasındaki- Divanyolu'ndan Eminönü-Bahçekapı-Sirkeci mevkilerine inen yamaçların ve yokuşların Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki evrimlerini paylaştı. Uzunca bk dönem, Halic'e nazır konumuyla, kimi seçkinlerin konutlarını taşıdı (Yanık Saraylar, Çifte Saraylar vb gibi mevki ve sokak adlarının işaret ettiği gibi, buralarda konak ve saraylar vardı). Fakat limanın hemen üstünde yer aldığı için zamanla burada ticaret *artmaya, hanlar, ardiyeler, dükkânlar çoğalmaya başladı. Semtteki* konut/ar azaldı, sık sık çıkan her yangından sonra, oralardaki saraylarda, konaklarda oturanlar başka tarafa göçüyorlar, yerlerine ise hanlar, dükkânlar, inşa ediliyordu. 19. yy'da Mahmutpaşa'nın ticari özelliği büsbütün belirginleşti. 20. yy'da bu üç tepenin Haliç sırtlarını oluşturan Cağaloğlu Yokuşu ile Mercan Yokuşu (devamı Çakmakçılar Caddesi), Rızapaşa Yokuşu (bugün İsmetiye ve Vasıf Çınar Caddesi) arası tümüyle ticaret merkezi haline dönüşmüştü. Bu geniş alan üzerinde sayısız handa ya da dükkânda, atölyede büyük bir canlılık yaşanıyordu. Yöre İstanbul'un ve dolayısıyla tüm ülkenin en önemli ticaret merkeziydi. Sözünü ettiğimiz yörede, Mahmutpaşa'nın önemi, Kapalıçarşı ile Mısır Çarşısı gibi iki önemli alışveriş biriminin arasında yer almasıydı. Mahmutpaşa, Yeşildirek, Sultanhamam, Mercan, Tahtakale gibi yerleri içeren alan, sadece perakende ticaretin değil, tüm Anadolu'ya mal sevk eden toptancı ticaretinin de kalbiydi, aynı zamanda Valide Hanı, Kürkçüler Hanı dahil atölye ve dikim evi yöresiydi.

Gerek İstiklal Caddesi'nin, gerekse Karaköy ve Galata'mn kazandığı ticari önem, buraları öne çıkarınca, Mahmutpaşa zamanla, iyiden iyiye, dar gelirli insanların giyim gereksinimlerini karşıladıkları bir yokuş olarak temayüz etti, dükkânlardakinden bile ucuza satış yapan seyyar satıcıların da o caddede üstlenmeleriyle, Mahmutpaşa, semt pazarlarlarmdaki giysi, iç çamaşırı, trikotaj ürünleri, kundura, çorap, mendil vb türü malların satıldığı bölümlere benzedi; fiyatları da çoğu zaman onlardan bile daha ucuz kaldı. Kuşkusuz ki, bu ucuzluk, kalite düşüklüğü anlamına da gelmekteydi, ne var ki, Yeşildkek'teki aynı giyim atölyesinde ve aynı evsafta dikilmiş giysi, gömlek vb gibi ürünlerin İstiklal ya da Halaskârgazi caddelerindeki fiyatlarıyla Mahmutpaşa Caddesindeki fiyatlar arasında da hayli fark vardı, bu fark. tabi ki, Mahmutpaşa müşterisi lehineydi. Dikimevlerinin her iki tarafa da verdikleri aynı giysiler Beyoğlu ve Şişlide daha yüksek rakamlarla etiketlenmekteydi. Ama gene de "Mahmutpaşa" sözcüğü, alışveriş kapsamında kalite düşüklüğünü simgeleyen pejoratif bir semantik taşımaktaydı. Bugün kent çok büyüdüğü için "Mahmutpaşa işi" gibilerinden küçümseyici bir niteleme terimi de artık yitmeye yüz tutmuştur, hattâ İstanbul'da mukim 10 milyonu aşkın kişiden kaçının Mahmutpaşa'nın neresi olduğunu bildiği bile bir soru olarak akla gelmektedir.

Mahmutpaşa Caddesi üzerinde, yokuşun üst taraflarına rastlayan Mahmud Paşa Hamamı, 1990'larm başlarında onarım geçirmiştir ve küçük bir kapalıçarşı haline dönüştürülmektedir. Yokuşun batısına düşen, Osmanlıların en eski hanı olan Kürkçü Hanı, onun da arkasındaki (1760'lardan kalma) Büyük Yeni Han, Küçük Yeni Han, yokuşun doğusuna düşen Sultan Odaları, onun güneyindeki Çuhacı *Han, Çakmakçılar Yokuşundaki Valide* Hanı(-0 (semtin *200 odalı* en büyük hanıdır, Mahperker Kösem Valide Sultan tara-

fından yaptırılmıştır), Çorbacı Han, karşısındaki Hacopulo Hanı, Kefeli Han Mahmutpaşa'mn geçen yüzyıldan kalmış ünlü hanlarındandır.

Mahmutpaşa, kentte, olumlu ya da olumsuz, çeşitli yönleriyle eski özelliklerini sürdüren yörelerden birisidir.

İSTANBUL

MAHYACILIK

Ramazan ve bayram gecelerinde çift minareli camilerde iki minare arasına gerili iplere kandiller asarak (günümüzde elektrik ampulleri asılır) yazı yazma ya da şekil yapma sanatı.

Bu gelenek, İslam dünyasında yalnızca Türklere mahsus olup, özellikle İstanbul'da geliştirilmiş bir sanattır. Yalnızca ramazan ayında geçici bir süre için kurulduğundan "aylık" anlamına gelen "mahiye" kelimesinden gelmektedir.

Rivayete göre 1614'te Fatih Camii müezzinlerinden Hattat Hafız Ahmed Kefevî'nin işlediği iki minare ve mahyaya benzer şekiller içeren bir çevreyi, I. Ahmed (hd İ603-1617) çok beğenmiş ve böyle yazı ve şekillerin dini adaba uygun olması şartıyla ramazanlarda minareler arasına kurulmasını istemiştir. Ramazan, kandil ve bayram gecelerinde minarelerin ve tekkelerin kandillerle donatılması eski bir gelenek olmakla birlikte İstanbul'da ilk mahya 1617'de yapımı biten Sultan Ahmed Camii'nde, ikincisi 1683'te Süleymaniye Camii ve Yeni Camide, üçüncüsü ise 1755'te Atik Valide Camii'nde kurulmuştur. Bugüne kadar gelen yerli rivayet böyle olmakla birlikte, 1578'de İstanbul'a gelen Salomon Schweigger'in seyahatnamesindeki bir çizimde minareler arasına asılmış kandiller açıkça görülmektedir.

III. Ahmed (hd 1703-1730) 1723 ramazanında geceleri yakılıp bayram gecelerinde söndürülen minare kandillerinin bayramlarda da yakılmasını emretmiştir, Aynı dönemde Sadrazam Nevşehkli Damat İbrahim Paşa'nın yalnız iki minareli selatin camilerinde mahya kurulabileceğini emretmesiyle Ayasofya, Fatih, Bayezid, Sultan Selim, Şehzade gibi büyük camilerde mahya kurulmasına başlanmıştır. Eyüb Sultan Camii'nin mahya kurulamayacak kadar kısa olan Fatih döneminden kalma minareleri yıktırılmış, bunların yerine ikişer şerefeli ve daha uzun minareler yaptırılmıştır. Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camii tek minareli olduğu için mahya kurulamadığından halkın isteği üzerine bir minare daha yapılmıştır. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) mahyada da sansür uygulanmış, ramazanın on beşinde padişahların Topkapı Sarayı'na gelirken görmeye alışık oldukları "Padişahım Çok Yaşa" mahyasının yerine başka bir mahya görülmesi üzerine Zaptiye Nazırı Şefik Paşa, bütün mahyacıları sorgulamıştır. Cumhuriyet'ten sonraki yıllarda elektrik kullanımının yaygınlaşmasıyla gerek yazı ve şekillerin biçim ve içeriğinde, gerekse bunların tekniğinde birtakım değişiklikler görülmüştür.

Çifte minareli camilerin minarelerinin arasına "dış mahya"; Ayasofya, Sultan Ahmed, Süleymaniye, Nuruosmamiye camilerinin içine de "iç mahya" kurulmuştur. İç mahyalar bir de dış mahya kurulamayan tek minareli camilerde kurulmuştur. Mahyaların en çok maharet isteyen çeşidi "gezdkme mahya" denilenidir. Bu tür mahyada örneğin, altta balıklar, ortada Unkapanı Köpıüsü ve Azapkapı Camii, üstte ise araba resimleri yapılır; mahya iplerinin değişik şekillerde hareket ettirilmesiyle üst ve alt taraftaki resimler, minareler arasında gidip gelir, bu manzara, seyredenleri şaşırttığı kadar neşelendirirdi. II. Mahmud döneminin (1808-1839) meşhur mahyacısı Abdüllâtif Efendi (ö. 1876), bu cins mahyanın en meşhur kurucularmdandı.

Yalnız kadir gecelerinde minarelerin külahlarından şerefelerin alt kısımlarına kadar aydınlatılmasına "kaftan giydirmek" denilir ve bu süsleme özellikle Bekk Paşa, Davud Paşa, Koca Mustafa Paşa camilerinde gerçekleştirilirdi. Teravihten sonra kandil ipinin şerefeden cami avlusuna gönderilmesiyle "kandil uçurtma" yapılır, "uçurtmacı"nm salıverdiği iplere şekerlemeler konarak yukarıya hediyeler gönderilirdi. Kandil uçurtma tek minareli camilerde, minare ile avlu arasında ya da birbirine çok yakın camilerin minareleri arasında da olurdu.

Her sene şaban ayının on beşinden itibaren camilerde kandil yağları, balmumları hazırlanırdı. Bir mahya için tahmini olarak 7-8 kg yağ harcanırdı. Mahya takımına "bocurgat", kandillerin sıralanmasına ve düzenlenmesine yarayan araçlara da "boncuk" adı verilirdi.

Mahya kurulmadan önce kareli bir kâğıt üzerine kalıbı hazırlanarak kandillerin yerleri belirlenir, yukarıdan aşağıya doğru bir hizaya düşen kandillere göre sıra sıra ipler hazırlanırdı. İki minare araşma bir ana ip gerilerek bunun üzerine bağlanan başka ipler aşağıya sallandırılın!!. Tahta kutular içinde bulunan cam kandiller, yazıdaki sıraya göre bu sarkıtılan iplere bağlanır, sonra bu takımın hepsi aşağıya indirilir arkasından ip çekilerek ve boşlukta ilerletilerek iki minare arasına sıralanır, böylece mahya kurulmuş olurdu. Her akşam değiştirilen yazılara ait ana ipler, gündüz takımıyla alınarak şerefelere çıkartılır, mahyanın kurulacağı akşam namazından sonra yerinden birer birer alınarak kandillere takılırdı. Mahyaların iplerini, takımlarını düzenlemek ve kurmak özel bk yetenek istediğinden her büyük caminin bir mahyacısı olur ve bunlar güzel ve görülmemiş mahyalar kurmada birbirleriyle rekabet içinde bulunurlardı.

Mahyalarda ramazanın on beşine kadar yazılar, on beşinden sonra ise değişik resimler asmak âdetti. Yazıların birçoğu dini içerikli olduğu gibi özlü sözler de seçilirdi. Ramazanın ilk gününden itibaren, "İnna fetahnâleke fethan mübina", "Hoş Geldin Ey Şehr-i Ramazan", "Merhaba" daha sonra da "Ya Allah", "Ya Rahman", "Ya Ganî", "Ya Kerim", "Ya Sübhan", "Maşallah", "Tebâvekâllatı" vb yazılır; on beşinden sonra ise gemi, kayık, balık, köşk, karanfil, lale, Kız Kulesi, iki minareli cami, fiskiye, köprü vb resimler asılırdı. Son gece ramazandan ayrılmanın üzüntüsü "el-Firak" ya da "Elveda" yazılı mahyalarla ifade edilirdi. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı yıllarında dönemin durumuna uygun olarak "Hilâl-i Ahmeri Unutma", "Hubbü'l-Vatan Mine'l-İman", "Muhacirlere Yardım Ediniz", "Muhacirleri Unutma"; Kurtuluş Savaşı'nı izleyen dönemde ve Cumhuriyet'ten sonra ise "Yaşasın İstiklâl", "Yaşasın Gazimiz", "Hakimiyet Milletindir", "Tayyareye Yardım", "Yetimleri Unutma" gibi sözler yazılmıştır.

Günümüzün mahyalarında ramazanla ilgili eski sözlere devam edildiği gibi "On Bk Ayın Sultanı", "Zekât Malı Artırır", "İçki Kötülüklerin Anasıdır" sözleri de yazılmakta; İstanbul'un fetih günü olan 29 Mayıs'ta ve Vakıf Haftası'nda da günlerin anlamına uygun mahyalar asıldığı görülmektedir.

Mahyanın kandillerle kurulmasında yazılar peyderpey oluştuğundan seyircilerin kandillerin titreşimleri arasında çıkacak yazıları talimine çalışmaları da ayrı bir eğlence olurdu. Arap harflerinin kullanıldığı dönemde yazılar genellikle celi sülüs olur, nadir olarak ta'lik de görülürdü.

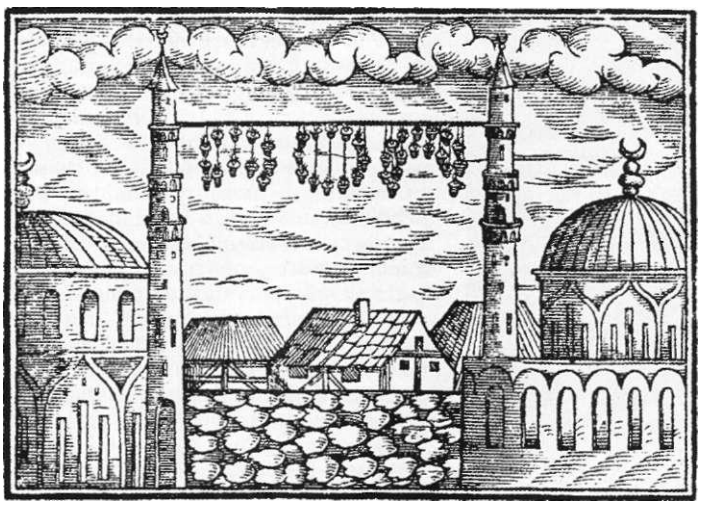

1578'de İstanbul'a gelen Schweigger'in seyahatnamesinde yer alan mahya resmi. S. Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem,* Nürnberg, 1608 *Galeri Alfa*

Sultan Ahmed Camiinde ramazam karşılayan bir mahya.
Nazım Timuroğlu. 1994.

Sanatına düşkün olan mahyacıların kendilerinin kurdukları ve ustalarından öğrendikleri mahyaları yazdıkları, resmettikleri bir nevi katalog sayılabilecek defterleri olurdu. Babadan oğula geçen, usta-çırak ilişkisiyle devam ettirilen bu sanatın devamlı olabilmesi için Fatihte Merkez Karakolunun karşı köşesindeki sıbyan mektebinde ayrılmış odalar bulunur, meraklılara bu sanat öğretilmeye çalışılırdı.

Mahyacılık son yıllarda İstanbul Vakıflar Bölge Başmüdürlüğünce yaşatılmaya çalışılmakta, Mahya Yapım Atölyesi elemanları, İstanbul'un bellibaşh camilerine mahya kurdukları gibi Edirne, Eskişehir ve Bursa'da da bu geleneği sürdürmektedirler.

Bibi. Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm.* II, İst., 1908, s. 413-417; "Gökte Yazı Nasıl Yazarlar?", *Resimli Ay,* S. 16 (Mayıs 1341), s. 36-38; A. S. Ünver, *Mahya Hakkında Araştırmalar,* İst.. 1940; av. "Mahya ve Mahyacılık", *TFA,* S. 186 (Ocak İ965), s. 3636; S. M. Alus, "Eski Günlerde Mahyalar, Sahurlar", *Akşam,* no. 7551 (28 Teşrinievvel 1939), s. 6; D. Karamanoğlu, "Minare, Mahva ve Kandilin Tarihi", *Tarih Hazinesi,* S. 8 (Mart 1951), s. 406-408; A. K. Tecer, "Mahyalar ve Kandiller". *TFA,* S. 163 (Şubat 1963X s. 2965-2967; H. F. Ozansoy. *Eski İstanbul Ramazanlan.* İst.. 1968. s. 34-36; Bayn, *İstanbul Folkloru,* (1972), 144-145; E. Yücel, "Eski İstanbul Ramazanlan ve Mahyalar". *TFA,* S. 303 (Ekim 1974). s. 7111-7112; Ali Rıza, *Bir Zamanlar.* 121-122; S. Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı,* İst., 1982, 90-92; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 118; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* II. 387-391; M. Ş. Ülkütaşır, "Mahva ve Mahyacılık", *TA.* XXIII. 190-191; "Mahya", *TDEA.* VI, 120-121; Arseven, "Mahva". *Sanat Ansiklopedisi,* III, 1262-1263; "Mahya, Mahvalar". *İKSA.* IV, 2118-2119.

UĞUR GÖKTAŞ

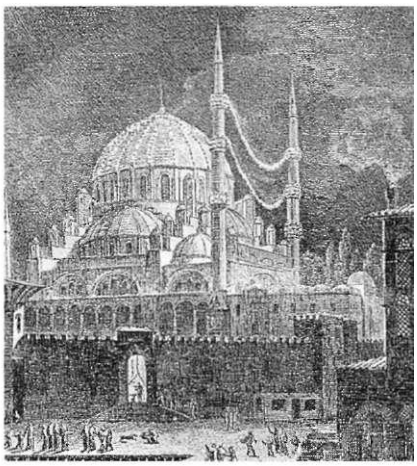

Yeni Cami'de mahya.
A. L. Costellai!, *Leltres sur le moree,* Paris, 1808-1811

MAISON PSALTY

Beyoğlu'nda mobilya ve mefruşat mağazası.

İlk olarak 1867'de. Yunan kökenli Jean (Yani) Psalty tarafından Beyoğlu'nda Müellif Sokağımda açılan mağaza, kendine özgü ve Avrupa tarzı mobilyanın Osmanlıya uyarlanmış şekilleriyle ve hattâ zaman zaman Avrupa mobilyalarım tamamen taklit ederek imalatını sürdürdü. Bünyesinde 30 kişinin çalıştığı bilinen Maison Psalty özellikle Avusturya'dan ithal ettiği yemek odası takımları (büfe, kontrbüfe, yemek masası ve sandalyeleri), salon takımları, yazı masaları, kartoniyerler ve benzerleri ile dönemin zenginlerinin ve sarayın dikkatini çekmişti.

Psalty başka mobilya ithalatçıları ve imalatçıları ile rekabetini, saray için ithal ettiği mobilyalarda da devam ettirdi. Örneğin, Maison Narlian gibi Maison Psalty'nin de, hem ithal ettiği mobilya evinin (Thonet~Wien) hem de kendi etiketinin (Maison Psalty-Constantinople) bulunduğu muhtelif mobilyaları bugün Dolmabahçe Sarayında Camlı Köşk'teki 51 no'lu odada görmek mümkündür.

1893'te Psalty Freres adı altında Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir (bugün İstiklal Caddesi) no. 532'de bir satış mağazasının olduğu, 1913'te Maison Psalty olarak aynı anda Tepebaşı'nda Küçük Kabristan Sokağı no. 14 ve 26da, Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir no. 146'da ve Galata'da Kara Molla Sokağı no. 20'de dört ayrı mağazanın bulunduğu bilinmektedir.

1940'lı yıllarda Beyoğlu'nda İlk Belediye Sokağı no. 12'de ikinci kuşak Psalty'lerden Kosta Psalty ile Marcel Castro isimli bir dekoratör ve sermayedar olarak da Nejat Eczacıbaşı'nın(->) katılımı ile kumlan "Psalty Mobilya Dekorasyon Kolektif Şirketi" mobilya üretimine 1952'nin ikinci yarısına kadar devam etti.

Son olarak Kosta Psalty'nin, dükkânın kapanmasından sonra bir müddet daha evinde mobilya ve dekorasyon çizimleri yaptığı, sonraları Yunanistan'a yerleşerek orada öldüğü, Kosta Psalty'nin oğullarının da başka ortaklarla birlikte Şişlide bugünkü Site Sinemasının karşısında Pallas adında bk dükkân açtığı fakat başarılı olamadıkları bilinmektedir,

"Maison Psalty"nin ürünleri daha 1950'li yıllarda antika sıfatına bürünerek, İstiklal Caddesi no. 353'te bulunan "Dekorasyon" mağazasmda (bugünkü Ziraat Bankası'nm yerinde) ikinci el olarak satılmaya başladı. Bugün de halen bazı antikacılarda Psalty mobilyalarının çok iyi korunmuş durumda olanlarına ve günümüzün dekorasyonuna hitap edebilenlerine rastlamak mümkündür.

Bibi. S. N. Duhani, *Vieilles gens vieilles demeures, Topographie sociale de Beyoğlu au XI-Xemesiecle,* İst., 1947, s. 2; F. İrez, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası,* Ankara, 1989, s. 65; ay, "Milli Saraylarımızın Mobilya Yönünden Tanıtılması". *Milli Saraylar Sempozyumu, Bildiriler.* İst., 1985, s. 161; R. Ziyaoğlu-H. Lokmanoğlu-E. R. Erer, *Turistik İstanbul Rehberi,* İst., 1950, s. 288; G. Scognamillo, *Birlevantenin Beyoğlu Anıları,* İst., 1990, s. 60; R. C. Cervati. *Annuaire Oriental.* İst., 1893-1894, s. 580; *ae,* İst., 1913, s. 935, A. G. Ökçün, *Osmanlı Sanayii-1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistik!,* Ankara, 1971, s. 118-119.

MEHMET YENEN

MAJİK SİNEMASI

Beyoğlu'nda, Sıraselviler Caddesi no. 39-47'de bulunan sinema.

1914'te (kimi kaynaklara göre 1920'de) açıldı. İstanbul'da sinema salonu olarak yapılan ilk binadır. Bundan önceki sinema salonları mevcut yapıların şekil ve işlev değiştirmesi sonucu gerçekleştirilmiştir.

Majik Sineması'nın 8 Nisan 1914'te İsviçre'nin Glaris kentinde kurulan Majik Uluslararası Film ve Sinema Şirketi ile bağlantısının olup olmadığı kesinlik kazanmamıştır. Buna karşılık, bu şirketin 16 Kasım 1924'te merkezi İstanbul'da olan Majik Sinema ve Film Anonim Şirketi'ne dönüştüğü ve amacının sinema filmleri ile ilgili her türlü sanayi ve ticaret işleri yap-

mak ile sinema ve tiyatro işletmek olduğu bilinmektedir.

Majik Sineması 1933'te Türk, 1938'de Taksim, 1946'da Yeni Taksim, 1960'ların ortalarında Venüs adını aldı. 1974-1975'te tiyatroya dönüştürüldü. Sonra tekrar sinema oldu. 1970'li yılların sonunda ise Devlet Tiyatroları tarafından kiralanarak Devlet Tiyatroları Taksim Sahnesi adıyla hizmete devam etti.

Mimarlığını Giulio Mongeri'nin yaptığı binanın ilk sahibi Sarıcazade Ragıb Paşadır. Sinemayı uzun süre Ha-Ka Film sahibi Halil Kâmil işletti. İlk dönemde müdürlüğünü Fernando Franco yaptı. 1933'te Majik hem adını hem de sahibini ve işletmecilerini değiştirdi. Türk adım alan sinemanın yeni sahibi Hasan Tahsin Aker, işletmecileri ise Cevat Boyar, Mehmet Rauf Sirmen, Cemal Ahmet Pekin, Osman Rauf Sirmen oldular.

1923'te *Sinema Postasinda* çıkan bir ilanda Majik'in 2.000 kişilik olduğu, 35 özel locasının bulunduğu, Rus ve Alman profesörlerden oluşan senfonik orkestraların filmlere eşlik ettiği, Menichelli, Bertini, Jacobini, Manzini gibi en ünlü İtalyan sanatçıların yapıtlarına yer verdiği, seanslarının normal günlerde **16**.00 ve 18.00'de, pazar, cuma ve bayram günlerinde 15.00, 17.00 ve 22.00'de olduğu belirtilmektedir. Ayrıca yine bu yıllarda kimi sessiz filmlere Valantine Taşkin'in piyanosu ile eşlik ettiği söylenmektedir.

1935'te Türk film stüdyosunun ürünü olan kısa filmlerle Fox Movietone haftalık haber filmleri yalnızca bu sinemada gösterime girdi. 1946dan sonra Türk filmleri göstermeye başladı. Lütfi Akad'ın *Vurun Kahpeye, 6 Ölü* Var filmleri bu sinemada gösterildi. Ayrıca Yusuf Vehbi'li, Abdülvahap'lı ticari amaçlı Mısır melodramlarının kalesi oldu. Venüs adını aldıktan sonra Ulus Filmin gösterişli Amerikan filmlerine yer verdi. 1970'li yılların sonunda Erden Kıralin *Bereketli Topraklar Üzerinde ve* Zeki Ökten'in *Sürü* başta olmak üzere çizgi dışı Türk filmlerini de gösterdi.

Bibi. Gökmen, *Sinemalar;* G. Scognamillo, *Cadde-i Kebir'de Sinema,* lst., 1991; A. Dorsay, *Benim Beyoğlum,* İst., 1991; C. Aslantepe, *Eski Tahviller ve Hisse Senetleri.* İst.. 1993-

BURÇAK EVREN

MAKBUL İBRAHİM PAŞA CAMİİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, Fermeneciler Caddesi'nde, Arap Kayyum ve Dikişçi sokaklarının kesiştiği köşede yer almaktadır.

Caminin, giriş kapısının bulunduğu meydana da "Mahtum Meydanı" denilmektedir. Cami, önce Makbul İbrahim Paşa diye bilinen ve daha sonra Maktul İbrahim Paşa olarak anılan, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) damadı ve sadrazamı olan Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılmış ve 1536'da ibadete açılmıştır. Daha sonra II. Mahmud zamanında (1808-1839) yenilenen cami, geçirmiş olduğu bir yangından sonra 1913'te yeniden inşa edilmiştir.

Fevkani olan caminin birinci katında

Makbul İbrahim Paşa Camii
Turgut Erkişi / Obscura, 1994

dükkânlar yer almaktadır. Camiye giriş ve üst kat merdivenleri mermerle kaplanmış olup kuzeybatıda yer alırlar. Merdivenlerle önce son cemaat yerine ulaşılır. Buranın karşısına gelen yerdeki kapı ile ana mekâna girilir. Sağ taraftaki ahşap merdivenlerle de yukarı kadınlar mahfiline çıkılır ve imam odası bu mekânın batı tarafındadır. Son cemaat yeri sonradan ilave edilmiştir. Burasının düzgün bir planı olmayıp, üçgenvari bir şekil gösterir. Son cemaat yeri yedi tane dikdörtgen şeklinde pencere ile aydınlanmaktadır. Bunlardan üç tanesi doğuda, dört tanesi de kuzey cephededir. Tavanı ahşap ve düzdür. Ana mekân dikdörtgen planlı olup, iki sıra halinde dizilen pencerelerle aydınlanmaktadır. Güney cephesinde, ortada dikdörtgen üzeri yarım yuvarlak kemerli niş şeklinde mihrap bulunur. Mihrabm iki yanında altta ve üstte birerden toplam dört pencere açılmıştır.

Yapıdaki bütün pencereler aynı özelliği gösterirler. Bunlardan alttakiler daha büyük, dikdörtgen bir niş şeklinde olup, üsttekiler sivri kemerle son bulmaktadır. Doğu cephesinde, eşit aralıklarla altta ve üstte üçerden toplam altı pencere açılmıştır. Batı cephesinde ise altta iki tane, üstte gene iki tane pencere bulunur. Üçüncü pencerelerin yerlerine dikdörtgen şeklinde alt katta ana mekâna giriş kapısı, üstte ise kadınlar mahfiline giriş kapısı açılmıştır. Kuzey cephesinde yapının ana mekânına asıl giriş kapısı olup, bunun iki yanında birer tane pencere açılmıştır. Bunların son cemaat yerine bakan tarafları demir parmaklıklıdır. Kapının iki yanında mahfiller olup, soldaki camekânla kapatılmıştır. Yapıdaki vaaz kürsüsü güneydoğu köşede, duvara bitişik olarak yapılmıştır. Minberi ve vaaz kürsüsü ahşaptır. Ana mekânın tavanında ortada sekiz kollu yıldız, bunun da ortasında bitkisel motifli göbek bulunmaktadır. Buradan da avize çıkmaktadır. Kadınlar mahfili ana mekânda düz balkon çıkması şeklinde olup, mahfillerin üstüne gelmektedir. Kadınlar mahfili dikdörtgen şeklinde olup, kuzeyinden ve batısından giriş sağlanır. Kuzeydeki kapının iki yanında birer tane ufak kare şeklinde, doğuda ise dikdörtgen üzeri sivri kemerli pencereler yapılmıştır. Sonradan eklenen kadınlar mahfili ise doğuda üç, kuzeyde beş, batıda üç tane dikdörtgen üzeri sivri kemerli pencerelerle aydınlanmaktadır.

Yapının içinde sonradan yapılmış olan kalem işleri bulunur. Bunlar sonradan eklenen son cemaat yeri, kadınlar mahfili ve ana mekânda pencerelerin arasında kalan duvarlarda görülmektedir. Bunlar sarı, yeşil, mavi ve kahverengi kullanılarak yapılmış bitkisel süslemelerdir. Mihrabın içinde iki kenara toplanmış perde motifi, ortada ise sarkan kandil motifi görülür. Etrafı üç yönden bitkisel motifle çevrelenmektedir.

Yapının dıştan giriş cephesi mermerden olup, kapının üstünde sundurma vardır. Güney cephesindeki mihrap, yarım yuvarlak niş şeklinde dışarı taşkındır. Minare ise kuzeybatı köşede, ahşaptan olup çatının üstünden başlar. Kalın, yivli gövdeli ve güdüktür. Tek şerefeli olarak yapılan minarede, şerefenin altında konsollar görülür. Yapının üstü çift meyilli çatı ile örtülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 39; Öz, *İstanbul Camileri.* II, 22.

N. ESRA DİŞÖREN

MAKEDONYALILAR HANEDANI

867-1056 arasında 189 yıl iktidarda kalan Bizans hanedanı.

Yaklaşık 120 yıl süre İkonoklazma(->) olarak anılan dinsel çatışmalar döneminden sonra imparatorluğun yeniden canlandığı ve güçlendiği Makedonyalılar Hanedanı döneminin ilk yarısında Bizans'ın yayılması sürmüş, hukuk ve kültür alanlarında atılımlar yapılmış, ikinci yarısında ise imparatorluğun hazinesi boşalmış, yönetim mekanizması zayıflayarak devlet sistemi çözülmeye başlamıştı.

Grek kaynaklarına göre hanedanın kökeni Trakya ya da Makedonya'ya iskân edilmiş bir Ermeni aileden gelmektedir. Arap kaynakları ise ailenin Slav asıllı olduğunu söylerler. Hanedanının kurucusu I. Basileiosün(->) (hd 867-886) babası sıradan bk köylü olduğu halde, kendisinin soyluluğu konusunda efsaneler uydurulmuştur. Aşırı cesareti, güçlü bedeni ve at eğitimindeki maharetiyle İmparator III. MihaeI'in(-0 (hd 842-867) dikkatini çeken Basileios, rakipleri Kayser Bardas(->) ile koruyucusu İmparator Mihael'i saf dışı ettikten sonra Mihael'in metresi Eudokia İngerine ile evlenerek tahta geçmişti.

Makedonyalılar Hanedanı'nın en başarılı üyelerinden biri Basileiosün oğlu,"Bilge" ya da "Filozof lakaplı VI. Leon'dur(->) (hd 886-912). Onun ölümü üzerine başa geçen kardeşi Aleksandros'un (hd 912-913) kısa iktidarından sonra, kültür ve sanata büyük ilgi gösteren oğlu VII. Konstantinos Porfirogennetos(->) (hd 913-959) tahta çıkmıştır. Konstantinos'u gölgede bırakarak, müşterek imparator sıfatıyla iktidara gelen kayınpederi I. Romanos Lekapenos (hd 920-944) ise, hanedan dışı imparatorlardan biriydi. Yerine geçen Konstantinos'un oğlu II. Romanosün (hd 959-963) geride çocuk yaşta iki oğul bırakarak ölmesi üzerine, dul imparatoriçe

Teofano ile evlenerek tahtı ele geçiren II. Nikeforos Fokas (hd 963-969) ve onu Teofano ile işbirliği içinde kanlı bir şekilde tahttan indiren I. İoannes Tzimiskes(->) (hd 969-976) aile dışından gelen komutanlar olarak sivrilmişlerdi.

Makedonyalılar Hanedanı'nm soydan gelen diğer üyesi "Bulgar Celladı" olarak ün yapan II. Basileios'tur(->) (hd 976-1025). II. Romanosün oğlu olan Basileiosün döneminde imparatorluk en güçlü ve görkemli düzeye ulaşmıştı. Yerine geçen kardeşi VIII. Konstantinosün ölümü üzerine, tahtın sırasıyla Konstantinos'un kızı Zoe'nin ilk kocası III. Romanos Argiros'a (hd 1028-1034), ikinci kocası IV. Mihael'e (hd 1034-1041) ve üçüncü kocası V. Mihael'e (hd 1041-1042) geçmesi suretiyle hanedan devam etti. Mihael'in ölümünden sonra bir süre iktidarı elde tutan dul imparatoriçe Zoe'nin(-») (1042) dördüncü kocası kültür ve sanat adamı IX. Konstantinos Monomahos(->) (hd 1042-1055) imparator oldu ve onun da ölümü üzerine tahta çıkan Zoe'nin kız kardeşi Teodora'nın (1042, 1055-1056) çocuk doğurmadan ölmesi üzerine Makedonyalılar Hanedanı sona ermiş oldu. Zoe ve Teodora adlı imparatoriçeler, Eirene'den(->) (hd 797-802) sonra Bizans tahtına imparatorluk yetkileriyle çıkan son kadın hükümdarlardır.

Bibi. Ostrogorsky, *Bizans,* 217-316; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* I, Ankara, 1943. s. 379-471; *Dictionary of Byzantium,* 1262.

AYŞE HUR

MAKJRUHYAN ERMENİ OKULU

Beşiktaş İlçesi'nde Şehit Asım ve İlhan sokakları arasındaki dar yapı adası üzerinde ve Beşiktaş'ın önemli anıtlarından biri olan Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin karşısındadır. 1864'te yanan eski ahşap okul binasının yerine Sarkis Balyan tarafından 1866'da ve genç yaşta ölen eşi Makruhi'nin anısına inşa edilmiştir.

Çok eğimli bir arsa üzerine yapıldığı ve

Makruhyan Ermeni Okulu
Nurdan Sözgen, 1994 / TETTVAı-şivi

aynca iki sokak arasmda da önemli kot farkı olduğu için yapı, İlhan Sokağı üzerinde iki, Şehit Asım Sokağında üç katlıdır. Eğimler, ayrıca her iki sokak üzerinde yüksek bodrum bölümleri yapımını gerektirmiştir. Bu yüksek subasman katları, yemekhane, müstahdem ve servis hacimleri ile depo alanları için kullanılmaktadır.

Okul olarak sade ve rasyonel bir şeması vardır. Ana biçimi dikdörtgen olan planda, sınıflar iki merdiven çekirdeğini birleştken koridorun iki yanına yerleştirilmiştir. Düz bir cephe üzerine yerleştirilmiş iki sıra penceresiyle İlhan Sokağı'ndaki cephesi olabildiğince sadedir. Bezemesiz taş sövelerle çevrili pencerelerinin basit geometrik biçimli demir parmaklıkları vardır. Şehit Asım Sokağı'ndaki cephesi, yol çizgisine bağlı olarak küçük kırılmalarla subasman katı üzerine iri konsol taşlarıyla desteklenen üçgen çıkmalar yapar ve sokağın perspektifine yine sade çizgileri olan ama son derece hareketli bir doku ile katılır.

Tümüyle kagir olarak inşa edilmiş olan yapı, üstte sade, klasik bir kornişle bitirilmiştir.

Bibi. Kömürcivan. *İstanbul Tarihi,* 254-255.

AFİFE BATUR

MAKSEMLER

Aslı Arapça "maksim" olan sözcük Türkçede genellikle "maksem" olarak kullanılır. Maksim, suyun dağıtıldığı, kollara ayrıldığı yer anlamındadır. Maksemler için kalıplaşmış bk yapı şekli yoktur, büyük veya küçük olabilirler. Suyolcular maksem savak veya kubbe de demişlerdk. Halen tamamen sağlam durumdaki Taksim Maksemi'nin(->) dışında, Kırkçeşme sularının ana maksemi olan Eğrikapı Maksemi'nin(-0 bütün lüleleri çalınmış, Üsküdar'da İbrahim Paşa Suyolu'na ait Doğancılar Maksemi'nin ise yalnız duvarları kalmıştır.

Maksemlere gelen sular mermer plaklardan yapılmış olan küçük bk havuzun içerisine alınır. Havuzun düşey duvarlarının üstüne, fazla suyun taşması için savak yapılmıştır. Savağın bulunduğu düşey mermer plağın üzerine, savak eşiğinden itibaren, eksenleri 96 mm'den aşağıda olan çeşitli çapta pirinçten yapılmış kısa borular yerleştirilir. Bu borulara lüle denir. Ancak iç çapı 26 mm olan borudan akan suyun debisine de lüle adı verilir. 1 lülelik debi 36 İt/dakika veya 52 mVgün olarak belirlenmiştir. Lülelerin iç çapları akıttıkları debiye göre 36,7 mm olursa çift lüle, 45 mm olursa üçlü lüle, daha büyüklerine sekizli ve onlu lüle adı verilir. Çap küçüldükçe debiler kamış, masura, çuvaldız ve hilal olarak adlandırılır. 1 lüle=36 İt/dakika veya 52 mVgün olduğuna göre 1 lüle=4 kamış=8 masura=32 çuvaldız=64 hilaldir.

İstanbul'daki maksemlerin en büyüğü surların dışındaki Eğrikapı Maksemi veya Savaklar Kubbesi'dir. Taksim Maksemi'nin ölçme sandığından 24 adet değişik çaptaki lülelerle ölçülen sulardan 18 lülelik debi (936 mVgün) Beyoğlu ve Galata'ya, 18 lülelik debi Fındıklı ve Tophane'ye, 5 lülelik debi (260 mVgün) Kasımpaşa'ya gider.

Üsküdar-Doğancılar'daki İbrahim Paşa Suyolu'na ait harap maksemin üzerinde 1141/1728 tarihli ta'lik hatla yazılı Şair Nedim'in kasidesi vardır.

Kırkçeşme isale galerileri üzerindeki Eyüp Kubbesi, Sulukule Kubbesi, Esekapı Taksimi, Tezgâhçılar Taksimi, Samanveren Taksimi, Langa Taksimi, Ayasofya Kubbesi gibi maksemlerden yalnız Tezgâhçılar Taksimi kalmıştır. Süleymaniye ve Beylik sularına ait olup Bozdoğan Kemeri(->) üzerinde bulunan kubbelerin hepsi son zamanlarda kaldırılmıştır.

Diğer suyollarına ait taksim yerleri ise tamamen ortadan kalkmıştır.

Bibi. Çeçen, *Kırkçeşme;* Çeçen, *Halkalı;* Çeçen, *Üsküdar;* Çeçen, *Taksim-Hamidiye.*

KÂZIM ÇEÇEN

MALALAS, İOANNES

*(490'lar, ? - 570'ler, ?)*Suriye asıllı Bizanslı tarih yazıcısı.

Malalas adı Suriye dilinde "hatip" ya da "öğretmen" anlamına gelir. İoannes Malalas eğitimini Antiokheia'da (Antakya) tamamladı ve aynı şehirde memur olarak çalıştı. Konstantinopolis'e 530'larda ya da 540'tan hemen sonra geldiği sanılmaktadır. 18 ciltlik *Kronografyd*da "yaratılış"tan I. İustinianos döneminin (527-565) sonuna dek yaşanan olaylar anlatılır. Eldeki tek Grekçe elyazması, 565'e ya da bk olasılıkla 574'e kadar olan dönemi kapsamaktadır. Eserde Antiokheia kenti ayrıntılarıyla yer almıştır. I. İustinianos dönemini anlatan 18. kitap ise, diğer kitaplardan farklı olarak Konstantinopolis üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bölümde yazarın, İsa'nın tek doğasını vurgulayan Hıristiyanlık hizbi Monofizitliğe duyduğu sempatiye ilişkin bazı ipuçları da vardır. Kimi araştırmacılar söz konusu 18. kitabın, kullanılan farklı üslup ve yaklaşım yüzünden, başka bir yazar tarafından yazılmış olabileceğini ya da Malalasin mekân değişikliği ile birlikte görüşlerini de değiştirdiği ileri sürerler.

Kronografya, Bizans tarihindeki ilk dünya tarihi yapıtı olması açısından önemlidir. Diğer 5-6. yy yazarları gibi Malalas da, antik Yunan kültürüne ve Helenizm düşüncesine büyük yakınlık duyar. Bunun sonucu olarak da eserini imparatorluğun Doğu topraklarındaki eğitimsiz halk tabakasının kullandığı kaba ve basit bir Yunanca ile yazmıştır. Malalas, Grek mitolojisini rasyonelleştkmeye çalıştığı eserinde, efsanelerle gerçekleri, asıl olanlarla tali olanları birbirine karıştırmakla birlikte, çok değerli bilgiler verir.

Malalasin eserinin diğer önemli yanı, özellikle ilk 14 ciltte, yararlanılan yazılı kaynakların ismen ve düzenli bir şekilde zikredilmesidir ki, bu tutum o dönemler için pek alışılmış değildir. Geri kalan diğer 4 cildin (15-18. kitapların) çoğu sözel kaynaklardan derlenmiştir ve yazarın kişisel

deneyimlerini içermektedir. Konstantinopolis'i ve I. Iustinianos dönemini anlatan sonuncu bölüm ise, neredeyse resmi propaganda metnidir.

Dili ve olaylara yaklaşımı nedeniyle daha çok kilise mensupları ile halk kesimleri için yazılmış izlenimi veren eser, Slav ve Gürcü kiliseleri tarafından tercüme edilmiştir; bu tercümeler sayesinde eser yeniden oluşturulabilmiştir.

Bazı araştırmacılar, Malalas adıyla antik Yunancadaki "sholarios" sözcüğü arasındaki anlam benzerliğini de göz önüne alarak, daha önceleri Antiokheia'da dava vekilliği yapan ve 565-577 arasında Konstantinopolis patriği olan III. İoannes Sholariosün tarihçi Malalas ile aym kişi olduğunu ileri sürerler.

Bibi. /. *Malalas,* (yay. haz. L. Dindorf), Bonn, 1831; M. Jeffreys-R. Scott, *The Chronicle of John Malalas,* Melbourne, 1986; *Studies in fohn Malalas,* (yay. haz. E. Jeffreys-B. Croke- R. Scott), Sydney, 1990; E. Jeffreys, "The Attitudes of Byzantine Chroniclers Towards Ancient History", *Byzantion,* S. 49 **(1979),** s. **199**-238; A. J. Festugiere, "Notabilia dans Malalas", *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes,* S. 52 (1978), s. 221-241, S. 53 (1979), s. 227-237; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* I, Ankara, 1943, s. 230-231.

AYŞE HÜR

MALATYALI İSMAİL AĞA CAMÜ VE TEKKESİ

Üsküdar ilçesi, Tavaşî Hasan Ağa Mahallesinde Şair Naili ve Dönmedolap sokaklarının Gündoğumu Caddesi ile kesiştiği köşede yer alır.

Vaktiyle cami, çeşme, hamam, tekke ve cemiyethaneden oluşan yapı topluluğuna daha sonra bir de mektep ilave edilmiştir. Cami ve bitişiğindeki çeşme ile caniirin kuzeybatısında Gündoğumu Caddesi üzerinde yer alan çifte hamam günümüze ulaşmıştır (bak. Ağa Hamamı). Cami karşısında olduğu bilinen tekke, çeşmeyle birlikte yapıldığı anlaşılan cemiyethane ve varlığı bilinen mektep ise bugün mevcut değildir.

Cami: Yapının banisi I. Ahmed'in (hd 1603-1617) iç kiler kethüdası olan ve daha sonra Darüssaade ağalığı yapan Malatyalı Derviş İsmail bin Mehmed'dir. Kabrinin kıble önündeki küçük hazirede olduğu, kitabeli mezar taşından anlaşılmaktadır.

Cami kapısı üzerinde yer alan ve talik hat ile yazılmış olan dört satırlık mermer kitabeden yapının 1018/1609 tarihinde yapılmış olduğu ve 1320/1902de de Şevket Paşa tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. 1926'da yıldırım düşmesi sonucu minare şerefeye kadar yıkılmış ve daha sonra yeniden yapılmıştır. Son olarak 19501i yıllarda tamir gören yapı halen ibadete açıktır.

Bugün üzeri sıvalı olan kesme taş duvarlı cami, kare planlı harim kısmı ile bunun kuzeyinde yamuk dikdörtgen planlı son cemaat yerinden oluşmaktadır. Doğu cephesinde kuzey köşeye yakın yerde bulunan mermer söveli ve dikdörtgen açıklıklı çift ahşap kanatlı kapı ile son cemaat yerine geçilir. Doğu ve kuzey yön-

Malatyalı İsmail Ağa Camii ve Tekkesi
Banu Kutun/Obscura, 994

de dikdörtgen açıklıklı pencerelere sahip son cemaat yeri ahşaptan olup çift katlı olarak düzenlenmiştir. Kapının karşısında üst kata geçişi sağlayan merdivenler bulunmaktadır.

Son cemaat yerine ortada bir kapı, iki yanda birer pencere ile açılan harim mekânı kare planlı olup çift sıra pencerelerle de dışa açılmaktadır. Alt sıra pencereler içten ve dıştan, üst sıra pencereler ise yalnızca dıştan küfeki taşı söveli olup dikdörtgen açıklıklıdır.

Mihrap yuvarlak kemerli ve yarım yuvarlak niş şeklinde düzenlenmiştir. Nişin dış kenarları kalın yivlerle çevrelenmiş olup üstte kemer köşelerinde iri kabarık rozet çiçekler vardır.

Yapıda bulunan mermer minber oldukça sadedir. Basık kemerli açıklığa sahip olup üzerinde baklava firizli üçgen alınlık şeklinde taç bulunmaktadır. Korkuluklar ve yan aynalar düz mermerdir. Altta sivri kaş kemerli ikişer pabuçluk vardır. Köşk kısmı köşeli dört mermer ayak üzerinde ahşaptan sekizgen kasnaklı bk külah ile örtülmüştür. Camide yer alan vaaz kürsüsü ahşap olup oldukça yeni ve üzeri yağlıboyalıdır.

Harimde kapının iki yanında ahşap korkuluklu birer mahfil ile dört ahşap sütunla taşman ve son cemaat yerinden ulaşılan bir üst mahfil bulunmaktadır. îki yanda öne doğru biraz çıkma yapan üst mahfilden batıda yer alan dikdörtgen açıklıklı bir kapı ve koridorla minareye bağlantı sağlanmıştır.

Dıştan dört tarafa meyilli üzeri kiremit kaplı bk çatı ile örtülü olan yapı içten ahşap tavanlıdır. Tavanın ortasındaki kare göbek içinde sekiz kollu bir yıldız motifi vardır. Etrafındaki çıtaların çakılması ile dikdörtgen ve karelerden oluşan bir kompozisyon görülür.

Caminin içinde kuzeydoğu köşede son döneme ait olduğu anlaşılan çok küçük bk parça kalem işi süsleme bulunmaktadır. 1320/1902'de Şevket Paşa'nm yaptırdığı tamir sırasında yapılmış olması muhtemel olan bu kalem işleri 19501i yıllardaki tamirlerde ortadan kaldırılmış ve yapı beyaz badana ile boyanmıştır.

Caminin batı duvarı ortasında dıştan yapıya bitişik olarak yer alan minare kesme küfeki taşından inşa edilmiştir. Tek şerefeli olan minarede şerefeden yukarısı 1926' da yıldırım düşmesi sonucu yıkılmış ve uzun süre yıkık kalmıştır. 1950'li yıllarda yapılan tarmrlerde üst kısmı yenilenen minare kurşun kaplı külah ile örtülmüştür. Minare kare kaideli olup kaidesi altta beşik tonozlu bir mekân şeklinde düzenlenmiştir. Küçük dikdörtgen açıklıklı bk kapı ile cami içine açılan bu kare planlı, tonozlu mekân aym zamanda kare bir pencere ile de dışa açılmaktadır. Vaktiyle içinde bir sandukanın var olduğu bilinen bu mekânın bir türbe olduğu anlaşılmaktadır.

Çeşme: Caminin doğu duvarı üzerinde yer alan çeşme mermer malzemeden yapılmış olup sivri kaş kemerli niş şeklinde düzenlenmiştir. Kemer üzerinde üç satır halinde yazılı olan kitabede çeşmenin cemiyethane ile birlikte Malatyalı Derviş İsmail bin Mehmed tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Çeşme aynasında yer alan yedi satırlık diğer kitabeden de 1026/1617'de yapılmış olan çeşmenin 1118/1706'da saray kethüdalarından Gülnûş adında hayırsever bir kadın tarafından tamir ettirildiğini öğrenmekteyiz.

Kemer köşe dolgularında birer ki rozet bulunan çeşme iki yanda kaval silmelerle, üstte ise rumîli-palmetli bk dizi ile sınırlanmıştır. Bugün suyu akmayan çeşme, zeminin yükselmesi sonucu musluk deliği hizasına kadar yere gömülmüş durumdadır.

Çeşmenin vaktiyle camiden ayrı yapıldığı ve daha sonra 1320/1902'de Şevket Paşa tarafından caminin tamiratı sırasında cephe duvarına alındığı tahmin edilmektedir.

Hazire: Caminin mihrabı önünde birkaç mezardan oluşan küçük bir hazire vardır. Yapının banisi Malatyalı İsmail Ağa'ya ait olduğu anlaşılan 1050/1640 tarihli kitabeli ve bakımlı bir mezar bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda ise baninin Malatya'da yattığı hakkında bilgiler vardır. Hazireye geçişi sağlayan kapı üzerinde altı satırlık talik hatla yazılı ve 1285/1868 tarihi bulunan mermer bk kitabe vardır. İçerde hazirenin yanında üzeri sivri tonozlu bir su haznesi bulunmaktadır. Son zamana kadar abdest muslukları burada iken Haziran 1994'te tuvalet yaptırılmak amacıyla musluklar kaldırılmış, tonozlu haznenin bir bölümü yıktırılmıştır.

Tekke: Kaynaklarda çok çeşitli adlarla (Kapı Ağası, Kapı Ağası İsmail Ağa, Malatyalı İsmail Ağa, İsmail Ağa, Kovacı, Koğacı Efendi, Koğacı Dede, Fethi Efendi, Şeyh Fethi Efendi, Şeyh Keçi) anılan tekkenin başlangıçta hangi tarikata bağlı olduğu tespit edilememekte, ancak 19.

yy'ın başlarından itibaren Sa'dîliğe(->) intikal ettiği anlaşılmaktadır. Ayin günü salı olan tekkenin R. 1325/1910 tarihli Maliye Nezareti Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde günde 1 okka et istihkakı olduğu kayıtlıdır. Postuna geçmiş olan şeyhlerin tam bir dökümü ele geçmemiştir. Tekkeye adlarını vermiş olan "Koğacı Dede" ve "Şeyh Keçi" lakaplı şeyhlerin adları ve kimlikleri aydınlatılmaya muhtaçtır. 19. yy'ın ilk çeyreğine ait bir yazmada İstanbul'daki Sa'dî şeyhleri arasında "Üsküdar'da, İnadiye kurbünde Mehmed Emin Efendi hulefâsından Kovacı Dergâhı Şeyhi Hasan Efendi'nin" adı geçmekte, tekkeye adını veren diğer bir şeyh olan Seyyid Mehmed Fethullah Efendi'nin adı da, II. Malımudün kızlarından Saliha Sultan'm 1249/1834'teki düğününe davetli Sa'dî şeyhleri arasında zikredilmektedir. Bandırmahzade A. Münib Efendi'nin 1307/1889-90 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'smda,* tekkenin o tarihteki postnişini Şeyh Şemseddin Efendi olarak gösterilir. H. Vassaf'm *Se-*/me'sinde verilen son şeyhin adı da Şemseddin Efendidir. Caminin aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanıldığı tahmin edilebilir. Tekkenin, muhtemelen ahşap olan bütün diğer bölümleri ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Bibi. Çeçen, *Üsküdar,* 123; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 439; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 214; Konyak, *Üsküdar Tarihi,* I, 83-84, 7-8; Öz. *İstanbul Camileri.* II, 296; Raif, *Mir'at,* 97.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

MALTA KÖŞKÜ

Beşiktaş İlçesi'nde, Yıldız Parkı içerisinde, Yıldız Sarayı'm(->) ayıran duvarm doğu yönünde yer alan iki pavyondan biridk.

Beşiktaş sahilindeki Çırağan Sarayı(-0 Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından kagir olarak yeni baştan yaptırıldığında, onun yüzyıllar boyunca arka bahçesini oluşturmuş olan büyük koruluğun içerisine günübirlik kullanımlar için iki tane de seyir ve istirahat köşkü yaptırılmıştı. Bunlardan kuzey yönünde geniş manzaralı bir terasa oturan iki katlı güzel binaya "Malta Köşkü" adı verilmiştir. Bu ismin nereden geldiği bilinmemektedir, Osmanlı hanedanının, fethedilen ya da buna teşebbüs edilen diyarlarının adını saray içerisinde bir binaya (Topkapı Sarayı'ndaki Bağdat ve Revan köşkleri gibi) verme geleneği hatırlanacak olursa, Malta Köşkü'nün de eski bir saray âdetiyle bu ismi taşıdığı kabul edilebilir. Binada banyo ve üst katta tuvalet bulunmayışı, burasının sadece, günlük geziler için kullanıldığının açık kanıtıdır. Hekim İsmail Paşa'nın kızı olan Leyla Saz Hanım, hatıralarında, "Harem takımının koruya hava almaya çıkarılması için yapılan gezileri", II. Abdülhamid'in°(hd 1876-1909) kızı Ayşe Sultan da hatıralarını topladığı kitabında, "Cuma selamlıklarından sonra padişahtan alman izinle buralara piknik yapmaya gelişlerini" anlatır.

Binanın bu iç kullanımlar dışında tarih sahnesine çıkışı, 19. yy'da sadece iki kere olmuş, ikisi de, genç Abdülhamid'in saltanatının ilk dönemlerine rastlamıştır.

Çırağan Sarayı'nda hapsedilen V. Muradı (hd 1876), tekrar tahta çıkarabilmek üzere, Ali Suavi'nin(-0 garip bk organizasyonla düzenlediği saray baskını, 1878'de başarısızlıkla sonuçlanıp, isyancıların pek çoğu öldürülünce, tahta henüz oturmuş olan genç yaştaki hükümdar, ağabeyini deniz kenarındaki güvensiz ve korumasız sarayda bırakmayı uygun bulmadı, dışarıyla haberleşmede ve bu gibi tertiplerde parmağı olduğu anlaşılmış bulunan eski valide sultanla oğlunu, gözünün önünde bir yerde muhafaza edebilmek üzere, Malta Köşkü'ne kapattı. Ruhsal bunalımlar geçken sabık hükümdarla validesinin, burada ne kadar kalabildikleri belli değildir. Ancak bu zorunlu ikamet, herhalde uzun da sürmemiş ve ana-oğul, tekrar Çırağan'a iade edilmekle beraber, bu kez görkemli hünkâr dakesine değil, haremin bulunduğu fer'iye binasına kapatılmışlardır (bak. Çırağan Olayı).

Malta Köşkü'nün tarih sahnesine tekrar çıkışı, bundan bkkaç yıl sonra, Midhat Paşa'nm tevkifi, tutaıklanması ve yargılanması dolayısıyladır. Hazırlık sorgulaması, parkın batı ucundaki Çadır Köşkümde yapılan Midhat Paşa ve kader arkadaşlarının yargılanması için, yine padişahın gözünün önünde, özel bir mahkeme kurulmuş ve duruşmalar Malta Köşkü arkasındaki düzlüğe kurulan büyük bir çadırda yapılmıştı. Duruşmalar arasında Sadrazam Midhat Paşa, Malta Köşkü'ne alınmış, kaygılı ve üzüntülü saatlerini, koruluk içerisindeki bu güzel binada geçirmiştir.

Bu olaydan sonra, harem gezileri için birkaç saatliğine kullanılan köşk, Abdülhamid'in düşürülmesinden ve sürgüne yollanmasından itibaren, 40 yılı aşkın zaman boş kaldı. 1941'de Yıldız Sarayı'nı ayıran büyük ara duvarın deniz tarafına düşen geniş koruluk "Yıldız Parkı" adı verilerek, Maliye Bakanlığı tarafından İstanbul Belediyesi'ne devredildikten sonra halkın kullanırmna açıldı ancak Malta Köşkü ödenek yokluğundan ve ziyaretçi azlığından ele alınamadı. 1950'deki büyük politik değişiklikten sonra, Ankara'daki yeni iktidarın yönetici sınıfı, İstanbul'u ziyaretlerinde, deniz banyoları için, Kilyos gibi o zamana kadar kapalı kalmış olan plajları, bir avuç meraklısının hizmetine açarken, Malta Köşkünü de davetler için kullanmaya uygun buldular. Hilton Ote-

Malta Köşkü'nün giriş cephesinden görünümü. *Nazım Timuroğlu, 1994*

li'nin 1955'teki açılışına gelen sinema yıldızlarının ziyaretinde olduğu gibi, burası belirli vesilelerle, davetler ve ağırlamalar için kullanılmaya başlandı. Ancak köşkün bünyesinde, bu dönemde bir değişiklik yapılarak, gece kalışlar için de ortam hazırlamaya çalışılmış ve üst katta merdivenden akılınca, sol tarafta bahçeye bakan oda, parkeleri sökülerek ve tavan işlemeleri tahrip edilerek, içinden bir duvarla ayrılıp, banyo haline sokulmuştur. Yine aynı dönemde, bina bir onarımla elden geçirilmiş, ancak Batılı ressamların elinden çıkmış ve dönemin Avrupa boyalarıyla yapılmış, natürmort ve peyzaj gibi resimler, yerli malzemeyle ve acemi ellerle onarılmaya çalışılarak, resim kalitelerine çok zarar verilmiştir. El değmeden kalan iki tavan, sadece alt kattaki orta taşlık ile, üst kattaki büyük salonun tavanlarıdır. Kısa süreli bu kullanımlardan ve özellikle 1960'tan sonra, köşk tekrar kapalı kaldığı 15-20 yıl içinde, tavandan sızan yağmur suları ve onarılmayan su borularının neden olduğu tahriplerle, çok zarar gördü. 1979'da, köşkün arka bahçesine park şefi için beton bir villa yapılmış, köşk içinde de zemin katında bir oda bekçiye verildikten sonra, onun karşısındaki odaya, bekçi tarafından koyunları ve keçileri yerleştirilmiş bulunuyordu.

1979'da Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu ile İstanbul Belediye Başkanı Aytekin Kotil'in imzaladığı ilk işbirliği protokolünde, öncelikle, çok bozuk durumdaki bu değerli yapı ele alınmış, aynı yılın ocak ayında başlatılan onarım çalışmaları, 5 ay gibi kısa bir sürede bitirilerek, tamamen boş halde devralman tarihi bina, onarım sırasında piyasadan toplanan, dönemine ait mobilyalar, avizeler, aynalar ve yağlıboya tablolar ile dekore edilmiştir. Üst katın büyük orta sofasına asılan bakara avize ile zeminin tavanındaki renklere uyacak büyük yeşil halısı, Meşrutiyet döneminin ünlü karikatüristi Cemin Modadaki evinden satın alınmış, aynı salona, binanın ilk sahibi Abdülaziz'rn özgün bir yağlıboya portresi de konulmuştur. Yapılan döşemenin kayda değer diğer eşyaları, alt katın iki yan odasındaki Küçüksu Kasrı'yla, Kâğıthane'ye ait iki anonim Türk tablosu, üst katın büyük sofasmdaki Fransız sanatçı Félix Ziem imzalı hayali İstanbul peyzajı, Prieur Bardin'in İstanbul yakınında bir köy tablosu ve dönemin Fransa elçisi ile 19- yy'ın sonunda İstanbul'a gelmiş olan bir rahip ressamın, İstanbul Limanı'm gösteren, çok seçkin ve değerli büyük tablosudur.

ÇELİK GÜLERSOY

Mimari

Mimarı bilinmemektedir, ancak yapının üslup özellikleri dikkate alınırsa, 1866'da Abdülaziz'in Beylerbeyi Sarayı(->) için getirtmiş olduğu İtalyan mimar G. Stampa'nın Fossati etkili bir projesi veya bir Fossati projesi uygulaması olabilir. Malta Köşkü ilk yaptıran Abdülaziz tarafından çok az kullanılmıştır. II. Abdülhamid'in parkı Yıldız Sarayı'na bağlaması, özellikle harem halkı tarafından kullanımını artırmıştır. Ancak II. Abdülhamid'in saray iç bahçesinden çıkıp bu parkı ve yapıları kullandığına dair hiçbir delil yoktur.

Çadır Köşkü'ne göre daha sade bir dış mimariye sahip Malta Köşkümün, yarım daire kemerli yüksek pencereleri, bunların arasındaki İyonik kolonlar şeklindeki pilastrları ve pencere kemerleri üzengi seviyesinde çepeçevre yapıyı dolaşan korniş, belirleyici dış mimari öğeleri olarak görülmektedir. Yapının iç mimarisi ise özellikle alt katın havuzlu orta sofasında çok zengindir. Bu sofa ve iki tarafındaki odaları, üst kat merdiveni girişinin sağ ve solundaki selsebilleri ile 1979 öncesinde, terk edilmiş olduğu dönemde bile görkemini korumakta idi. Yapının plan şeması simetrik olup üst katında aynı orta sofa ve her iki tarafmda odalar düzeni devam etmektedir. Yapılmış olan 1979 restorasyonu, çevre ve iç düzenlemelerde her ne kadar kişisel tercihlerin etkili olduğu bilimsel yanı çok ağır olmayan bir müdahale olmasına rağmen, bu restorasyon sonrasında verilen işlev ve bunu yürütmede ve tanıtmada gösterilen becerinin, Malta Köşkünün korunmasında ve yaşatılmasında en önemli bir unsur olduğu unutulmamalıdır.

CAN BİNAN

MALTEPE İLÇESİ

İstanbul İli'nindoğu yarısında yer alır. Maltepe İlçesi kuzeybatıda Kadıköy, kuzeyde Ümraniye, doğu ve güneyde Kartal ilçeleri, batıda da Marmara Denizi'ne komşudur. İstanbul İli'nin yeni ilçelerinden biri olan Maltepe'nin kapladığı alan yaklaşık 52 knr'dir.

Kırsal alanda herhangi bir yerleşmesi bulunmayan Maltepe İlçesi 18 mahalleden oluşur. Bunlar Altayçeşme, Altıntepe, Aydınevler, Bağlarbaşı, Başıbüyük, Büyükbakkalköy, Cevizli, Çınar, Esenkent, Ferhat Paşa, Feyzullah, Fındıklı. Gülensu, Gülsuyu, İdealtepe, Küçükyalı, Yalı ve Zümrütevler mahalleleridir.

Kuzeybatıdaki Çamaşırcı (Bostancı) Deresi ile güneydeki Dragos Çayı (Bülbül Deresi) arasında uzanan ilçe topraklarının kıyı kesimi düzlüklerden oluşur. Doğuya ve kuzeye doğru gidildikçe yer yer yumuşak eğimlerle yükselen ilçenin orta ve doğu kesimlerinde engebelenmeler görülür. Çamaşırcı Deresi Kadıköy İlçesi'yle, Dragos Çayı da Kartal İlçesi'yle yer yer doğal sınır çizer.

Bugünkü ilçe sınırları içindeki bilinen en eski yerleşme yeri Brias'tır (Bryas). Bizans kaynaklarına göre Dragos Tepesi'nin kuzey eteklerinde yer alan Brias'ın Maltepe ve Cevizli arasında bulunduğu sanılmaktadır. Bizans döneminde oluşan depremler Brias'a büyük ölçüde zarar verdi. Daha sonra burada yeni bir yerleşim kuruldu ve bu yeni köye Pelekanon adı verildi. 1080lerde batıya doğru ilerleyen Kutalmışoğlu Süleymanşah Pelekanonü da ele geçirerek İstanbul Boğazı kıyısına kadar ilerledi. Bizanslılarla anlaşmaya varan Süleymanşah bir süre sonra geri çekildi. Bu anlaşmaya göre Anadolu Selçukluları ile Bizanslılar arasındaki sınır Dragos Çayı'ndan geçiyordu. Ama bu topraklar 1090'da Bizanslılar tarafından geri alındı. Pelekanon ün Bizans İmparatorluğu tarihinde önemli sayılabilecek bir yeri vardır. Batıya doğru yürüyen Orhan Gazi 29 Haziran 1329'da Bizans İmparatoru III. Andronikos Paleologos'la Pelekanon önlerinde karşı karşıya geldi. Bu savaşta ordusu büyük bir yenilgiye uğrayan ve bacağından yaralanan imparatorun hayatı, bir halıya sarılıp kaçırılarak kurtarıldı. Pelekanon Savaşı'ndan sonra yapılan bir anlaşmaya göre Türkler bu yöreye yerleşmeye başladı.

İlçeye admı veren Maltepe semtinin ve çevresinin tarihine ilişkin başka bilgiye rastlanmamaktadır. Maltepe adının kaynağı da tam olarak bilinmemektedir. Burada bulunan bir tümülüsün, adına kaynak olduğu sanılır. Türkler eskiden içinde hazine ya da define bulunan küçük höyük biçimindeki toprak yığıntılarını Maltepe olarak adlandırırdı. 1728'de Kazasker Feyzullah Efendi'nin burada bir külliye inşa ettirdiğine bakılırsa Maltepe'nin eskiden beri meskûn olduğu anlaşılır. Feyzullah Efendi'nin Maltepe'de bir çiftliği vardı; künk döşeterek Kayış Dağı'ndan Maltepe'ye su getirtti. Feyzullah Efendi Külli-

Maltepe'den bir görünüm. *Bann Kutun/ Obscura, 1994*

yesi'nden(->) günümüze yalnızca çeşme ulaşmıştır. Cumhuriyet dönemine kadar Rumlar'm yaşadığı Maltepe'de kilise kalıntıları da bulunmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Maltepeli Rumlar Yunanistan'a göç etmek zorunda kaldılar Rumlar'm bıraktığı yerlere Yunanistan'ın Drama, Kavala ve Selanik yörelerinden gelen Müslüman göçmenlerden 1.500 kadarı yerleştirildi. 1928'de Maltepe büyük bir yangın felaketine uğradı. Bu yangında Feyzullah Efendi Külliyesi tahrip oldu. Yeniden imar edilmesi planlanan Maltepe'de belediye örgütü de 1928'de kuruldu. Maltepe'de ilk kez imar planı yapılması 1945'e rastlar. Bu imar planına göre tren istasyonu ve demiryolu hattı çevresi yerleşme alanı olarak belirlenmişti. Ancak gelişme böyle olmadı. Maltepe'deki yerleşme alanı 1960'tan sonra yeni açılan Ankara Asfaltı yönünde doğuya ve kuzeydoğuya doğru hızlı bir gelişme gösterdi. Bu hızlı gelişmeden Küçükyalı da nasibini aldı. Küçükyalı'nın 1950' de yalnızca 859 olan nüfusu, 1955'te 1.845' e, 1960'ta 5.071'e ve 1965'te de 12.888'e yükseldi. Hızla kalabalıklaşan Küçükyalı'da belediye 1960'ta kuruldu.

Eskiden bağlık, bahçelik ve seyrek evlerle kırsal bir yerleşme görünümü veren Küçükyalı ve Maltepe kıyısında doğal kumsallar uzanırdı. Süreyya İlmen(-»), Küçükyalı Deresi'nin Marmara Denizi'ne döküldüğü alandaki kumsalda plaj tesisleri yaptırdı. Süreyya Paşa Plajı olarak anılan bu tesis, yalanda kurulan banliyö tren istasyonuna ve daha sonra da onun çevresinde gelişen semte adını verdi. Maltepe'de Süreyya İlmenin yaptırdığı başka bir tesis de sanatoryumdur. Başıbüyük'ün güneyinde eskiden Narlıdere Çiftliği olarak anılan topraklarda inşa edilen bu sağlık kurumu Süreyya Paşa Sanatoryumu' dur. Günümüzde burada göğüs hastalıkları konusunda uzmanlaşmış değişik hastanelerden oluşan bir sağlık kompleksi ve bir hemşire koleji vardır. Daha güneydeki topraklar ise bazı haritalarda Süreyya Paşa Çiftliği olarak geçer.

Maltepe ve Küçükyalı belediyeleri 1981' de feshedilerek anakent belediye sınırları içine alındı. 1980'de Maltepe Belediyesinin sınırları içine Küçükyalı dışında oldukça geniş bir alan girdiğinden nüfus 90.439 olarak görülmektedk. Oysa Maltepe semtinin kapsadığı alanın içine Bağlarbaşı, Feyzullah ve Yalı mahalleleri girmektedir. Buna göre Maltepe semtinin 1990'daki nüfusu (Bağlarbaşı Mahallesi 29.890, Feyzullah Mahallesi 14.713, Yalı Mahallesi 12.183) 56.786 olarak hesaplanabilir.

Maltepe'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Nüfus*	*Yıllık Nüfus Artış Oranı (%)*
1935	3.131	-
1940	3.714	3,7
1945	?	-
1950	4.797	-
1955	**7.391**	10,8
1960	11.052	9.9
1965	**16.626**	10,1
1970	32.196	18,7
1975	**66**.343	21.2
1980	90.439	7,3

Ankara Asfaltı kenarındaki sanayi tesislerinde çalışanların kurdukları gecekondu yerleşmelerinin zamanla gelişmesi, İstanbul'daki birçok semt gibi Maltepe'nin de üçe yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Eskiden E-5 ve Ankara Asfaltı denen D-100 Karayolunun doğu ve kuzeyinde kurulan gecekondular kısa zamanda Başıbüyük. Gülsuyu ve Gülensu mahallelerini doğurdu. Bu kesimde Aydmevler, Zümrütevler ve Esenkent gibi mahalleler de oluştu. Büyükbakkalköy de bu süreçten etkilendi ve kırsal yerleşme statüsünü yitirdi. Büyükbakkalköy'ün güney kesiminde askeri alanlar yer alır. Yerleşme alanlarının sınır tanımaz bir hızla genişlemesi sonucunda Maltepe yöresindeki makilikler ve ormanlar büyük ölçüde tahrip edildi. Böylece yörenin eski yeşil görünümünden eser kalmadı. Hazine ve vakıf arazilerinin bu biçimde yerleşme alanına dönüşmesi 1990' lara gelindiğinde yönetsel sorunlara yol açmaya başladı. Bunun sonucunda 1992' deki bir yönetsel düzenlemeyle Kartal İlçesinden^) ayrılan Maltepe ilçe yapıldı.

Maltepe İlçesinde oturanların bir bölümü çevredeki işyerlerinde çalışırken, bir bölümü de her gün değişik araçlarla kentin farklı semtlerindeki işlerine gidip gelkler. Bu gidiş gelişler demir ve kara yollarıyla yapılır. Banliyö tren seferlerinin ulaşımda önemli bir yeri vardır. Maltepe'yi kentin öbür merkezlerine üç önemli karayolu bağlar. Bunlardan başlıcası ilçenin orta kesiminden güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda geçen D-100 Karayolu'dur. Maltepe'yi Anadolu'daki merkezlere de bağlayan bu karayolunun iki yanındaki semt ve mahalleler arasındaki ilişki köprülü kavşaklarla sağlanır. Bir başka karayolu, yakın yıllarda inşa edilen ve kıyı çizgisini izlediğinden Sahil Yolu da denen Çetin Emeç Bulvarıdır. Otoyol biçiminde yapılan bu bulvarın bazı kesimlerinde, kentin öbür semtlerinde pek rastlanmayan bisiklet yolu bulunmaktadır. Çetin Emeç Bulvarının açılmasıyla artık denize girilenleyken bu kıyıdaki plajlar da tarihe karışmıştır. Öbür önemli ulaşım kanalı ise halkın Minibüs Yolu dediği Bağdat Caddesi'dir. Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'ne bağlanan Anadolu (0-2) Otoyolu ise Büyükbakkalköy'ün kuzeyinde ilçe sınırı yakınından geçer.

Maltepe İlçesi sınırları içinde bulunan mahallelerin 1990'daki toplam nüfusu 266.094 olarak hesaplanmaktadır. Bazı kaynaklara göre 1994'te ilçe nüfusunun 700.000'e ulaştığı sanılmaktadır. Aynı zamanda önemli bk sanayi bölgesi olan ilçede yaşayanların büyük bk bölümü işçi, esnaf ve memurdur.

ATİLLÂ AKSEL

MALTEPE YOLCU VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru.

1914'te, Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi tarafından Almanya, Danzig'deki J. W. Klanvitter tezgâhlarına ısmarlanan dört yolcu vapurundan biriydi. Sonradan bu dört vapurdan adı Bostancı konulacak olanının siparişinin iptal edilmesi üzerine adları Kınalıada, Pendik ve Kartal olan birbirinin eşi üç vapur yaptırıldı. Bunlardan Kartal'ın adı sonradan Maltepe olarak değiştirildi. Maltepe 504 grostonluk olup 50,9 m uzunluğunda, 7.9 m genişliğindeydi. Sukesimi 3,4 m kadardı. 650 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurlu olup satte 12 mil hız yapıyor, 930 yolcu alabiliyordu. Ne var ki vapur, I. Dünya Savaşı yüzünden 1921'de teslim alınabildi.

Daha çok Köprü-Kadıköy, Köprü-Adalar-Yalova hatlarında çalıştırılan Maltepe 1954'te İstanbul-Yalova posta seferini yaparken Yelkenkaya mevkiinde karaya oturduktan sonra hizmet dışı bırakıldı. Kazanı ve makineleri o sıralarda yapılmakta olan Kartal adlı araba vapurunda kullanıldı, teknesi de sökülmek üzere satıldı.

Günümüzde, şehir hatlarında çalışmakta olan bir Maltepe yolcu vapuru daha vardır. 1962'de İstinye Tersanesi'nde motorlu yolcu vapuru olarak inşa edilen 589 grostonluk yeni Maltepe'nin uzunluğu 67 m, genişliği 12,5 m, sukesimi 2,6 m'dk. İtalya, Fiat yapımı, her biri 750 beygirgücünde 2 adet dizel motoru olup çift uskurludur. Saatte 14 mil hız yapmakta, 2.100 yolcu almaktadır. Suadiye adında bir de eşi vardır.

ESER TUTEL

MALULZADE MEDRESESİ

Fatih İlçesi'nde, Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin batısında, Fatih Nişanca Caddesi ile Müezzin Bilal sokaklarının kesiştikleri köşede yer almaktadır.

"İnckli Medrese" olarak da anılan bina 990/1582'de III. Murad dönemi (1574-1595) şeyhülislamlarından Malul Emirzade Mehmed Efendi (ö. 1585) tarafından yaptırılmışta'. *Tezkiretii'l-Ebniye, Tezkiretü'l-Bünyan* ve *Tuhfetü 'l-Mimarin'e* göre Mimar Sinan'ın eseri olan medrese eski İstanbul'un önemli caddelerinden biri üzerinde, Efdalzade Mescidi ve Sebili, Keskin Dede Türbesi, Üçbaş Mescidi ve Medresesi, Ürnnı-i Veled Medresesi gibi anıtların bulunduğu bk yörede yapılmıştır. Bugün yerinde Nişancı Mehmed Paşa İlkokulu bulunan medreseden geriye çok az iz kalabilmiştir.

19. yy haritasında girişi Nişanca Caddesi üzerinde gösterilen medresenin dershanesi köşededir; hücreler Müezzin Bilal Sokağı'nm doğrultusuna uyarak, kırık bir çizgi üzerinde tek sıra olarak dizilidir. 1914'te yapılan tespitlerde medresenin dokuz ahşap odası, küçük bir dershanesi, çamaşırhane, gusülhane, kuyu ve müştemilatı olduğu belirtilmiş; aydınlanma ve havalandırma açısından uygun görülmeyen yapının arsasının yeniden bir medrese yapımına yeterli boyutta olmadığı, ihyasının da münasip bulunmadığı

ileri sürülmüştür. 1915'te onarılan yapıda 1918'de yangmzedeler barınmışlardır. 1933 tarihli Pervititch haritasında yaklaşık 7x7 m boyutlarında gösterilen dershane kütlesi, doğu yönünde hücre dizisinden öne doğru çıkıntı yapmaktadır. Bugün görülmeyen bu ayrıntı 1934'te ilkokula çevrilen yapının dershane duvarları yenilenirken değiştirilmiş olmalıdır. Revaklarm belirtilmediği haritada duvarlar kagir, örtü kırma çatılı olarak gösterilmiştir.

Eski haritalarda medrese avlusunda oldukça geniş yer tutan (yaklaşık 18x25 m) bir hazire yer almaktadır. Tarihi mezarların bulunduğu hazire bugün bakımsız bir durumdadır; batısına yeni bir sokak açılmıştır. 1930'larda çekilmiş olan bir fotoğrafta medresenin cadde üzerindeki duvarının taş-tuğla almaşık örgülü olduğu, gkişin kesme taştan kemerli yalın bir kapıyla sağlandığı, kapının güney yanında iki çift alt pencere olduğu görülmektedir. Kapının diğer yanındaki pencereler ise moloz taşlarla doldurulmuştur. Bu tarihte duvarların üst kısmı haraptır; buna bağlı olarak binanın çatısı da yıkılmış olmalıdır. Cumhuriyet döneminde ilkokul olarak kullanılmak amacıyla yeniden ele alınan binanın hücrelerini ayıran duvarlar kaldırılarak, iç mekân derslik boyutlarına göre yeniden bölünmüş; Pervititch haritasında avlu olarak görünen kısırım üstü kapatılarak ilkokulun koridoruna dönüştürülmüştür. Üzerine geniş pencereler açılan doğu duvarı içten ve dıştan sıvanmış olduğundan özgün dokusu görülememektedir.

Bibi. *Tezkiretü'l-Bünyan,* Dersaadet, 1315, s. 36; Z. Ahunbay, "Mimar Sinan Eğitim Yapılan", *Mimarbaşı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İst., 1988, s. 265; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 185; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* D5; Baltacı, *Osmanlı Medresesi,* 572; S. Çelikhan, *Şehir ve Bölge Planlaması Yönünden İstanbul İlk ve Orta Dereceli Okulları,* İst., 1994, s. 153; Danişmend, *Kronoloji,* V, **116**-117; Evliya, *Seyahatname,* II, (1969), 20; Kuran, *Mimar Sinan,* 342; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 352; Kütükoğlu, *Dam'l-Hilafe,* 151; Meriç, *Mimar Sinan,* 34, 96; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 447.

ZEYNEP AHUNBAY

MALUMAT

1894-1903 arasında yayımlanmış resimli haftalık dergi.

22 Şubat 1894'te matbaacı Artin Asadoryan'm başlattığı dergi, 1880'lerin ikinci yarısından itibaren II. Abdülhamid'in yakın adamları arasına katılan Mehmed Tahir'in yönetimine geçtikten sonra büyük gelişme gösterdi. Yeni sahibiyle ilk sayısı 23 Mayıs 1895'te çıkan dergi, resimli ve edebi yayın alanında bir devrim yapan *Servet-i Fünun'u* örnek aldı. Fen alanındaki yeni buluşlar, Avrupa basınından aktarmalar, şiir yayınları gibi konularda aynı çizgiyi izlemesine karşılık, *Servet-i Fünun'da* toplanan *Edebiyat-ı Cedide* grubunun yeni bir düşünce oluşturma çabasından yoksun olduğu için etkisi sınırlı kaldı. Özelliğini, İslam dünyasına Araplara ve Orta Asya'ya ait daha fazla haber vermesi oluşturur. Hattâ resim altları genellikle üç dilde yazılıyordu: Türkçe, Arapça, Fransızca. Saraydan

Malumat dergisinin 11 Mayıs 1311 tarihli ilk sayısının kapak sayfası.
N. Akbayar Arşivi

gelen talimatlara uygun olarak İslamcı bir politika izliyordu. Bu amaçla *Malumat'm* Arapça, Farsça ve Fransızca ekleri çıkmıştır. Başlığındaki "Ümmet-i celile-i İslamiye ve millet-i necibe-i Osmaniye'nin her veçhile menafiine hadim âsâr-ı kalemiye'ye" sayfalarının açık olduğu kaydı bu amacını gösterir. Fikri yanı olmayan, sadece saraya dayandığı için korkulan ve bu yüzden "Baba" lakabı takılan Mehmed Tahir, başkalarının yazılarını izinsiz yayımlamaktan çekinmediği gibi, jurnaller vererek de bir korku havası yaratıyordu. *Servet-i Fünuri* un kapatılması ve Edebiyat-ı Cedide grubunun dağıtılması onun eseri olmuştur. Öyle korkusuz hale gelmişti ki, matbuat dakesi *Malumatı* kapatsa sadaret açıyor, sadaret kapatsa saray açıyordu. Korkusuzluğu, yabancılardan para alıp II. Abdülhamid adına nişan dağıtma sahtekârlığına kadar vardı. Bâlâ rütbesi, 1. dereceden Osmani, Mecidi, Sanayi-i Nefise ve Liyakat madalyalarına sahip olan Baba Tahir, 1903'te suçüstü yakalanıp 15 yıl küreğe ve sürgüne mahkûm olunca, *Malumat da.* kapandı.

ORHAN KOLOĞLU

MAMAS (AYİOS) SARAYI VE HİPODROMU

Bugünkü Beşiktaş'ta, saray, yarım daire şeklinde bk revak, hipodrom ve kiliseden oluşan Bizans dönemine ait yapılar kompleksi. Günümüze hiçbir kalıntısı ulaşmamıştır.

Ortaçağa ait kaynaklara göre, Mamas Sarayı İmparator I. Leon (hd 457-474) tarafından yaptırılmıştır. Leon, 46l'de Konstantinopolis surları içinde çıkan büyük bir yangından sonra, 6 ay süre ile Beşiktaş yöresine taşınmıştı. İmparatorun bu bölgeye gelmesinin rastlantısal olmadığı, burada en azından bir imparatorluk villasının ya da Aziz Mamas adına yapılmış bir kilisenin daha önceden var olduğu sanılmaktadır. Sarayın önündeki liman ve revak ise Leon'un eseri olabilir. Saray kompleksinin yakınındaki Ihlamur Deresi'nin üzerinde, 12 kemerli büyük bir taş köprü vardı.

Kaynaklara göre, Mamas Sarayı 8. ve 9. yy'larda yazlık saray olarak kullanıldı. 813'te başkente dek gelen Bulgar akıncıları, Mamas Sarayı'nı talan ettiler ve yakıp yıktılarsa da yapı sonradan onarıldı. Sarayda kaldığı ve hipodromda yarışlar düzenlediği bilinen son imparator ise III. Mihael'dk (hd 842-867). İmparator I. Romanos Lekapenos döneminde (920-944) Mamas Sarayı, yazlık ikametgâh olmaktan çıkarılarak, güvenlik nedeniyle kente girmelerine izin verilmeyen Rus tüccarları için misafirhane olarak kullanıldı.

Aziz Mamas Kilisesi'ne ilişkin son bilgi ise, 12. yy'ın ortalarına aittk. 1147'de, II. Haçlı Seferi'ne katılan orduların, Asya yakasına geçmek üzere buradan gemilere bindikleri bilinir.

Mamas Sarayı'na ait son kalıntı, Diplokionion(->) diye anılan çifte sütunlardı. Bugünkü Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi'nin(->) olduğu yerde, 16. yy'a kadar varlıklarını sürdüren sütunların, türbenin temeline katıldığı sanılmaktadır.

Bibi. J. Pargoire, "Les Saint-Mamas de Constantinople", *İsvestiya Russkaga Arkeologiçeskaga instituta v Konstantinopole,* S. 9 (1904), s. **261-316;** Janin, *Constantinople byzantine,* 195-**196;** A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 695-701.

ALBRECHT BERGER

Mamas Sarayı'nın adandığı Ayios Mamas'ı (ayaktaki) gösteren bir minyatür.
Patrikhane Kütüphanesi, MS 16

MAMBOURY, ERNEST

(1 Nisan 1878, Nyon - 23 Eylül 1953, İstanbul) İsviçre asıllı araştırmacı.

İstanbul'un bilhassa Bizans dönemi eski eserleri hakkındaki yayınları ile tanınmış amatör bir araştırmacısı olduktan baş-

ka. İstanbul'un en etraflı seyyah rehberlerini hazırlamış bir yazardır.

Ernest Mamboury, İsviçre'nin Wand (Waadtland) Kantonunda, Cenevre Gölü kıyısındaki Nyon'da dünyaya geldi. Nyon Koleji'nde, Lausanne'da "école normale" öğretim gördükten sonra, Cenevre'deki Ecole des Arts Industriels'den 1905'te diploma aldı. Kısa bk süre Paris'te Güzel Sanatlar Akademisi'nin seramik bölümüne devam etti. 1906'da yurduna döndüğünde, resim öğretmeni olarak Lausanne'da görev aldı.

Mamboury 1909'da izinli olarak geldiği İstanbul'dan bk daha ayrılamadı. Burada bir taraftan eski eserleri incelerken bk taraftan da İstanbul'un yağlıboya ve akuarel olarak manzara resimlerini yaptı. Çoğu 1909-1910 tarihli olan bu resimlerde, Ayasofya, III. Ahmed Çeşmesi, türbeler, Beyoğlu sırtlarından İstanbul'da büyük bir yangın gibi konular işlenmişti. İsviçre'ye görevi basma dönmesi gerektiğinde, izninin uzatılması isteği olumlu karşılanmayınca Lausanne'daki görevinden istifa ederek İstanbul'da kaldı ve burada yerleşti.

Mamboury ressam ve topograf olarak. Türkiye'de çalışan arkeologlara yardım ederek bazı önemli eserlere katkıda bulundu. İç Anadolu'da Göreme dolaylarında, oyma kilise ve manastırlarda incelemeler yapan rahip ve misyoner Guillaume de Jerphanion (1877-1948) 1907 ve 1911 de burada çektiği siyah-beyaz resimlerin yetersiz olması üzerine bunlarm renkli kopyalarını almak için 1912'de beraberinde Mamboury'yi de götürdü. Böylece arkeoloji alanındaki ilk çalışması, Ağustos-Eylül 1917'de, Kapadokya'nm kilise ve manastırlarının duvarlarındaki fresko resimlerin renkli kopyalarını meydana getirmek suretiyle belirlendi.

1912'de Sultan Ahmed Camii ile Marmara kıyısı arasındaki İshakpaşa semtindeki ahşap evleri kül eden büyük yangın ile bu bölge bütünüyle açılmıştı. Bu yangın Büyük Sarayin(-0 henüz ayakta kalabilen kalıntılarını meydana çıkardığı gibi, evlerin altlarında olan pek çok bodrum ve mahzeni erişilebilir duruma getirdi. Ünlü Alman arkeologu Th. Wiegand (1864-1936), Şubat 1918 başlarında Mamboury ile bu bölgeyi gezerek, hiç değilse tekrar bina blokları arasında kaybolmadan, kalıntıların fotoğraf ve planları alınmak suretiyle tespit edilmelerini uygun görmüştü. Şubat ortasında Berlin'e dönen Wiegand, Alman imparatorundan, İstanbul' daki Büyük Saray yerinde yapılacak araştırmalara harcanmak üzere 25.000 marklık bir ödenek sağladı. Çalışmalara 29 Mayısla başlandı. Mamboury, yer üstünde veya yeraltındaki kalıntıların ölçülerini alıp, Mekteb-i Sanayi'de kendilerine ayrılan bir odada bunların plan ve kesitlerini çizmekle görevlendirildi. I. Dünya Savaşının kısa süre sonra bitmesi ve Almanların İstanbul'dan ayrılması üzerine, İsviçre uyruklu olduğu için Mamboury burada kalabildi, hattâ 28 Kasım'a kadar çalışmaları sürdürdü. Sonraki yıllarda da ufak bazı sondajlar yapıldıktan sonra hazırlanan ve toplanan malzemenin yayımlanması ancak 1934' te gerçekleşti. "Hippodrom ile Marmara Denizi Arasında İmparatorluk Sarayları" *{Die Kaiserpalâste von Konstantinopel, zıvischen Hippodrom und Marmara-Meer,* Berlin-Leipzig, 1934) başlıklı, büyükçe boyda bol resim ve rölöveli kitap Mamboury' ve Th. Wiegand'in müşterek imzaları ile Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün yayını olarak basıldı.

I. Dünya Savaşının arkasından gelen işgal döneminde Fransız askeri kuvvetleri, Topkapı Sarayı eteğinde, eski Gülhane bahçeleri yerinde sıralanan askeri depo binalarına el koydular. Burada Bizans döneminde birçok kilise, manastır ve sarayın bulunduğu kaynaklardan biliniyor, bunlara ait oldukları sanılan bazı kalıntılara da rastlanıyordu. Fransız işgal ordusunun şarap stokunu sıcağın etkisinden koruyacak bir yer aranırken, bu bölgede eski mahzenlere rastlanması üzerine, General Charpy'nin emri ile ciddi araştırmalara başlandı. Bu arada Mamboury'ye de başvurularak, onunla gerek desinatör, gerek ilmi danışman olarak işbirliği sağlandı. Aralıklarla 1921den 1923 yazma kadar süren bu çalışmaların önemi dikkate alınarak, kazıların idaresi ile arkeolog R. Demangel görevlendirildi. İstanbul'un kurtuluşu ile duran araştırmalar 1933'te ufak bazı sondajlarla devam etti. Mamboury'nin çizdiği plan, kroki, kesit ve resimlerle, Demangel'in yazdığı metinden oluşan "Manganalar Mahallesi ve İstanbul'un Bkinci Bölgesi" *{Le Quartier des Mangarles et lapremiére región de Constantinople.* Paris, 1939) başlıklı büyük boydaki eser. müşterek imza ile II. Dünya Savaşı'nm başladığı yıl içinde yayımlandı.

Çizdiği plan ve rölöveler yerli ve yabancı arkeologlarca beğenildiğinden Mamboury, Beyazıt'ta Sırmakeş (Simkeşhane) Hanının iç avlusunda müze idaresi ile S. Casson tarafından yapılan kazının planını çizdi (S. Casson, *SecondReport upon the Excavations corried out in and near the Hippodrom of Constantinople in 1928.* London, 1929). Ayrıca Fatih'in aşağısında Yenibahçe'de Lips Manastırı'nm kilisesi olan Fenarî İsa Camii'nde de araştırmalar yapıldığında, elde edilen bilgilere göre yeni bk plan meydana getirdi. Müzeler Müdürü Halil Edhem Eldem'in(-0 Yedikule hakkındaki küçük kitabına, bu hisarın planını çizmek suretiyle katkıda bulundu *{YedikuleHisarı,* İst., 1932). Sonraki yıllarda, Küçükçekmece'de rastladığı kalıntıları müzeler idaresine haber vererek, buradaki Región şehrinde Türk Tarih Kurumu adına, müze müdürü Aziz Oğan başkanlığında 1937'de yapılan kazının planlarının bir kısmını çizdi (A. Oğan, "Regium Hafriyatı", *Belleten,* III. 1939. s. 437 vd). Aynı müzenin müdür muavini Arif Müfit Mansel'in Mudanya'da Alçakbayır'da 1942de antik çağa ait bir mezar binasında Türk Tarih Kurumu adına yaptığı kazının da plan ve kroki işlerini üstlendi.

Mamboury'nin katıldığı garip bir çalışma ise 1929-1930'da K. Wett adındaki Danimarkalı bir teosof ile birlikte, Çemberlitaş'ın Osmanlı dönemi takviye kılıfının içindeki esas kaidesinde saklandığına inanılan rölikleri bulmak için yaptıkları araştırmadır. Civardaki bir binadan tünel açmak suretiyle Çemberlitaş'ın kaidesine ulaşılmak istenmiş, fakat bk sonuç elde edilememiştir. Bu acayip metotlu kazıya dair etraflı bk yayın yapılmamış, Mamboury ancak öldüğü yıl buna dair bk bildiri vermişti ("Le forum de Constantin: la Chapelle de St. Constantin et les mystères de la Colonne Brûlée, Résultats des sondages opérés en 1929 et 1930", *LK. Congrès Int. d'EtudesByzantines-Thissalonique 1953).*

Mamboury, İstanbul'da devamlı dolaşıyor ve Bizans dönemine ait önemli bk kalıntının izlerine rastladığında bununla yabancı arkeologların ilgilenmesini sağlıyor, onlar tarafından burada araştırma yapıldığında, plan ve rölöve işlerini üstleniyor ve hazırlanan kitabın üstüne adının yazılmasını da sağlıyordu. İngiltere'nin St. Andrews Üniversitesi'nden Prof. H. Baxter idaresinde 1935'te Sultan Ahmed Camii'nin güneyinde, külliyenin çarşısı (arasta) içinde ve çevresinde, Büyük Saray'a ait bk avlunun döşeme mozaiklerini meydana çıkarma çalışması da böyle başladı. Mamboury, Wiegand ve Demangel ile olduğu gibi çizim işlerinin kendisinden isteneceğini ve dolayısıyla işler bitince basılacak kitabın başında adının yer alacağım umuyordu. Fakat işbirliği yalnızca bir yıl sürdü, açıklanmayan bir sebepten kazı heyetinden ayrıldı (G. Brett-W. Macanley-R. Stefenson, *The Great Palace of the Byzantine Emperors,* Londra, 1947).

Mamboury'nin İstanbul için en önemli hizmeti, öncekilerden çok üstün olan seyyah rehberleri oldu. İlk rehberi 1925'te Fransızca olarak yayımladı *{.Constantinople, guide touristique,* İst., 1925). Büyük bir emek ürünü olan 565 sahifelik cilt içinde, İstanbul'un coğrafyası, tarihi, sanatı, etnografyası tanıtıldıktan başka, turistler için gerekli bilgiler veriliyordu. Kitabın esasını şehrin bellibaşlı Bizans ve Türk anıtlarının, çoğunun resim ve planları ile yeri, tarihçesi ve tarifi teşkil ediyordu. Kitabın aynı yıl eski harflerle Türkçesi de *{İstanbul Rehber-i Seyyahın.* İst., 1925) basıldı. Somaki yıllarda ufak değişiklikler ile Fransızca ikinci baskı (1929) ve üçüncü baskılar (1934) yapıldıktan başka, Almancası J. Ahlers tarafından çevrilerek basıldı *{Stambul-Reiseführer,* İst., 1930). Aynı yıl içinde İngilizcesi de yayımlandı. Mamboury' nin bu rehberi yalmz basit turistler tarafından değil, ilim adamlarınca da beğenilmiş, daima aranan bir kitap halini almıştı. Bulunması imkânsız olan bu rehberi Mamboury yeni bir biçime sokarak yeniden hazırladı ve Fransızca olarak yayımladı *{Istanbul touristique,* İst., 1951). İki yıl sonra da M. Burr tarafından çevrilen İngilizcesi basıldı *{The tourist's istanbul,* İst., 1953). Fakat düzeni ve konularm çeşitlilik ve zenginliği bakımından bu yeni baskılar öncekiler kalitesinde değildi. Birçok yeni bilgi olmakla beraber, yaza-

ka, İstanbul'un en etraflı seyyah rehberlerini hazırlamış bir yazardır.

Ernest Mamboury, İsviçre'nin Wand (Waadtland) Kantonu'nda, Cenevre Gölü kıyısındaki Nyon'da dünyaya geldi. Nyon Kolejinde, Lausanne'da "ecole normale" öğretim gördükten sonra, Cenevre'deki Ecole des Arts Industriels'den 1905'te diploma aldı. Kısa bir süre Paris'te Güzel Sanatlar Akademisi'nin seramik bölümüne devam etti. 1906'da yurduna döndüğünde, resim öğretmeni olarak Lausanne'da görev aldı.

Mamboury 1909'da izinli olarak geldiği İstanbul'dan bir daha ayrılamadı. Burada bir taraftan eski eserleri incelerken bir taraftan da İstanbul'un yağlıboya ve akuarel olarak manzara resimlerini yaptı. Çoğu 1909-1910 tarihli olan bu resimlerde, Ayasofya, III. Ahmed Çeşmesi, türbeler, Beyoğlu sırtlarından İstanbul'da büyük bir yangın gibi konular işlenmişti. İsviçre'ye görevi başına dönmesi gerektiğinde, izninin uzatılması isteği olumlu karşılanmayınca Lausanne'daki görevinden istifa ederek İstanbul'da kaldı ve burada yerleşti.

Mamboury ressam ve topograf olarak, Türkiye'de çalışan arkeologlara yardım ederek bazı önemli eserlere katkıda bulundu. İç Anadolu'da Göreme dolaylarında, oyma kilise ve manastırlarda incelemeler yapan rahip ve misyoner Guillaume de Jerphanion (1877-1948) 1907 ve 1911'de burada çektiği siyah-beyaz resimlerin yetersiz olması üzerine bunların renkli kopyalarını almak için 1912'de beraberinde Mamboury'yi de götürdü. Böylece arkeoloji alanındaki ilk çalışması, Ağustos-Eylül 1917'de, Kapadokya'nm kilise ve manastırlarının duvarlarındaki fresko resimlerin renkli kopyalarını meydana getirmek suretiyle belirlendi.

1912'de Sultan Ahmed Camii ile Marmara kıyısı arasındaki İshakpaşa semtindeki ahşap evleri kül eden büyük yangın ile bu bölge bütünüyle açılmıştı. Bu yangın Büyük Saray'ın(->) henüz ayakta kalabilen kalıntılarını meydana çıkardığı gibi. evlerin altlarında olan pek çok bodrum ve mahzeni erişilebilir duruma getirdi. Ünlü Alman arkeologu Th. Wiegand (1864-1936), Şubat 1918 başlarında Mamboury ile bu bölgeyi gezerek, hiç değilse tekrar bina blokları arasında kaybolmadan, kalıntıların fotoğraf ve planları alınmak suretiyle tespit edilmelerini uygun görmüştü. Şubat ortasında Berlin'e dönen Wiegand, Alman imparatorundan, İstanbul'daki Büyük Saray yerinde yapılacak araştırmalara harcanmak üzere 25.000 marklık bir ödenek sağladı. Çalışmalara 29 Mayısla başlandı. Mamboury, yer üstünde veya yeraltındaki kalıntıların ölçülerini alıp, Mekteb-i Sanayide kendilerine ayrılan bir odada bunların plan ve kesitlerini çizmekle görevlendirildi. I. Dünya Savaşı'nm kısa süre sonra bitmesi ve Almanların İstanbul'dan ayrılması üzerine, İsviçre uyruklu olduğu için Mamboury burada kalabildi, hattâ 28 Kasım'a kadar çalışmaları sürdürdü. Sonraki yıllarda da ufak bazı sondajlar yapıldıktan sonra hazırlanan ve toplanan malzemenin yayımlanması ancak 1934' te gerçekleşti. "Hippodrom ile Marmara Denizi Arasında İmparatorluk Sarayları" *(Die Kaiserpalâste von Konstantinopel, zıvischen Hippodrom und Marmara-Meer,* Berlin-Leipzig, 1934) başlıklı, büyükçe boyda bol resim ve rölöveli kitap Mamboury ve Th. Wiegand'm müşterek imzaları ile Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün yayını olarak basıldı.

I. Dünya Savaşı'nm arkasından gelen işgal döneminde Fransız askeri kuvvetleri, Topkapı Sarayı eteğinde, eski Gülhane bahçeleri yerinde sıralanan askeri depo binalarına el koydular. Burada Bizans döneminde birçok kilise, manastır ve sarayın bulunduğu kaynaklardan biliniyor, bunlara ait oldukları sanılan bazı kalıntılara da rastlanıyordu. Fransız işgal ordusunun şarap stokunu sıcağın etkisinden koruyacak bir yer aranırken, bu bölgede eski mahzenlere rastlanması üzerine, General Charpy'nin emri ile ciddi araştırmalara başlandı. Bu arada Mamboury'ye de başvurularak, onunla gerek desinatör. gerek ilmi danışman olarak işbirliği sağlandı. Aralıklarla 1921'den 1923 yazma kadar süren bu çalışmaların önemi dikkate alınarak, kazıların idaresi ile arkeolog R. Demangel görevlendirildi. İstanbul'un kurtuluşu ile duran araştırmalar 1933'te ufak bazı sondajlarla devam etti. Mamboury'nin çizdiği plan, kroki, kesit ve resimlerle, Demangeî'in yazdığı metinden oluşan "Manganalar Mahallesi ve İstanbul'un Birinci Bölgesi" *(Le Quartier des Manganes et lapremiére región de Constantinople,* Paris, 1939) başlıklı büyük boydaki eser, müşterek imza ile II. Dünya Savaşı'nm başladığı yıl içinde yayımlandı.

Çizdiği plan ve rölöveler yerli ve yabancı arkeologlarca beğenildiğinden Mamboury, Beyazıt'ta Sırmakeş (Simkeşhane) Hanı'nm iç avlusunda müze idaresi ile S. Casson tarafından yapılan kazının planını çizdi (S. Casson, *SecondReport upon the Excavations corried out in and near the Hippodrom of Constantinople in 1928.* London, 1929). Ayrıca Fatih'in aşağısında Yenibahçe'de Lips Manastırının kilisesi olan Fenarî İsa Camii'nde de araştırmalar yapıldığında, elde edilen bilgilere göre yeni bir plan meydana getirdi. Müzeler Müdürü Halil Edhem Eldem'in(->) Yedikule hakkındaki küçük kitabına, bu hisarın planını çizmek suretiyle katkıda bulundu *(Yedikule Hisarı,* İst., 1932). Somaki yıllarda, Küçükçekmece'de rastladığı kalıntıları müzeler idaresine haber vererek, buradaki Región şehrinde Türk Tarih Kurumu adına, müze müdürü Aziz Oğan başkanlığında 1937'de yapılan kazının planlarının bir kısmını çizdi (A. Oğan, "Regium Hafriyatı", *Belleten,* III, 1939, s. 437 vd). Aynı müzenin müdür muavini Arif Müfit Mansel'in Mudanya'da Alçakbayır'da 1942'de antik çağa ait bir mezar binasında Türk Tarih Kurumu adına yaptığı kazının da plan ve kroki işlerini üstlendi.

Mamboury'nin katıldığı garip bk çalışma ise 1929-1930'da K. Wett adındaki Danimarkalı bir teosof ile birlikte, Çemberlitaş'ın Osmanlı dönemi takviye kılıfının içindeki esas kaidesinde saklandığına inanılan rölikleri bulmak için yaptıkları araştırmadır. Civardaki bir binadan tünel açmak suretiyle Çemberlitaş'm kaidesine ulaşılmak istenmiş, fakat bir sonuç elde edilememiştir. Bu acayip metotlu kazıya dair etraflı bir yayın yapılmamış, Mamboury ancak öldüğü yıl buna dair bir bildiri vermişti ("Le forum de Constantin: la Chapelle de St. Constantin et les mystères de la Colonne Brûlée, Résultats des sondages opérés en 1929 et 1930", *IX. Congrès Int. d'Etudes Byzantines-Thissalonique 19531*

Mamboury, İstanbul'da devamlı dolaşıyor ve Bizans dönemine ait önemli bir kalıntının izlerine rastladığında bununla yabancı arkeologların ilgilenmesini sağlıyor, onlar tarafından burada araştırma yapıldığında, plan ve rölöve işlerini üstleniyor ve hazırlanan kitabın üstüne adının yazılmasını da sağlıyordu. İngiltere'nin St. Andrews Üniversitesi'nden Prof. H. Baxter idaresinde 1935'te Sultan Ahmed Camii'nin güneyinde, külliyenin çarşısı (arasta) içinde ve çevresinde, Büyük Saray'a ait bk avlunun döşeme mozaiklerini meydana çıkarma çalışması da böyle başladı. Mamboury, Wiegand ve Demangel ile olduğu gibi çizim işlerinin kendisinden isteneceğini ve dolayısıyla işler bitince basılacak kitabın başında adının yer alacağını umuyordu. Fakat işbkliği yalnızca bk yıl sürdü, açıklanmayan bir sebepten kazı heyetinden ayrıldı (G. Brett-W. Macanley-R. Stefenson, *The Great Palace of the Byzantine Emperors,* Londra, 1947).

Mamboury'nin İstanbul için en önemli hizmeti, öncekilerden çok üstün olan seyyah rehberleri oldu. İlk rehberi 1925'te Fransızca olarak yayımladı *(Constantinople, guide touristique,* İst., 1925). Büyük bir emek ürünü olan 565 sahifelik cilt içinde, İstanbul'un coğrafyası, tarihi, sanatı, etnografyası tanıtıldıktan başka, turistler için gerekli bilgiler veriliyordu. Kitabın esasını şehrin bellibaşlı Bizans ve Türk anıtlarının, çoğunun resim ve planları ile yeri, tarihçesi ve tarifi teşkil ediyordu. Kitabın aynı yıl eski harflerle Türkçesi de *(İstanbul Rehber-t Seyyahın,* İst., 1925) basıldı. Sonraki yıllarda ufak değişiklikler ile Fransızca ikinci baskı (1929) ve üçüncü baskılar (1934) yapıldıktan başka, Almancası J. Ahlers tarafından çevrilerek basıldı *(Stambul-Reiseführer,* İst., 1930). Aynı yıl içinde İngilizcesi de yayımlandı. Mamboury' nin bu rehberi yalnız basit turistler tarafından değil, ilim adamlarınca da beğenilmiş, daima aranan bir kitap halini almıştı. Bulunması imkânsız olan bu rehberi Mamboury yeni bir biçime sokarak yeniden hazırladı ve Fransızca olarak yayımladı *(istanbul touristique,* 1st., 1951). İki yıl sonra da M. Burr tarafından çevrilen İngilizcesi basıldı *(The tourist's istanbul,* İst., 1953). Fakat düzeni ve konuların çeşitlilik ve zenginliği bakımından bu yeni baskılar öncekiler kalitesinde değildi. Birçok yeni bilgi olmakla beraber, yaza-

rın gözünden kaçmış birçok hata kitabın ihtiyatla kullanılması gerektiğini belli ediyordu.

Mamboury'nin rehber yazarı olarak tanınması sonucu İçişleri Bakanlığı ile Ankara Belediyesi tarafından ona bir Ankara ve dolaylan rehberi ısmarlandı ve bu cilt 1933' te yayımlandı. II. Dünya Savaşı'ndan az önce, Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü, İtalyan Turizm İdaresi'nin 18 ciltlik İtalya rehberleri gibi birçok ciltten meydana gelecek bir Türkiye rehberleri dizisi gkişiminde bulundu. Bunlardan yalnız 94 sahkelik bir İstanbul Adaları rehberi basılabildi *(Les Iles des Princes, Banlieue maritime d'Istanbul,* İst., 1943). Üzerindeki "cilt 2 B" işareti bunun büyük bir dizinin bir bölümü olduğunu gösterir. Basm-Yayın Genel Müdürlüğü'ne bitmiş halde 1944'te teslim edilen Yalova ve dolayları *(Guide Yalova les Bains et ses environs)* ile 1947'de teslim edilen İzmir ve Batı Anadolu şehirleri *(Guide touristique d'Izmir, Manisa, Aydın, Denizli et les villes anciennes de la région)* rehberleri ise bugüne kadar basılmadan kalmıştır. Tamamlandığı bildirilen Bursa, İznik ve Uludağ ile Galata rehberlerinin ne oldukları bilinmez.

Ölümünden bir süre önce Mamboury iki rehber işini daha üstlenmiş bulunuyordu. Bunlardan biri iki cilt halinde basılması tasarlanan büyük bir Türkiye rehberinin bazı bölümleri idi. Mamboury'nin 1953 yılı içinde teslim etmesi gerektiğinden, ölümüne kadar üzerinde büyük bir gayretle çalıştığı ikinci rehber ise Paris'te Hachette Yayınevinin yayımladığı "Guides Bleues" dizisinde çıkacak olan yeni bir Türkiye cildi idi.

Mamboury, bıkmadan yorulmadan İstanbul'u dolaşır, gözüne çarpan veya herhangi bir tesadüfün bir an için ortaya çıkardığı eski eserleri derhal not ederek bunların vaziyet krokilerini çizerdi. Araştırmalarının ilk ürünlerini Assomption tarikatı rahiplerinin dergisinde yayımladı. Bunların ilki 2 Temmuz 1919'da Salmatomruk yangınında yanan Kemankeş Mustafa Paşa veya Odalar Camii hakkında idi ("Ruines byzantines: Autour d'Odalar Djamissi à Stamboul", *Echos d'Orient,* XIX, 1920, s. 69-73). Büyükada'nın kuzeybatısında Maden mevkiinde olan İmparatoriçe Ekene'nin 8. yy'ın sonlarında yaptırdığı Kadınlar Manastırı'nın kalıntılarının Kamares veya Mağaralar denilen yerde olduğunu bildiren yazısı ("Le couvert byzantin des femmes à Prinkipo", *Echos d'Orient,* XIX, 1920, s. 200-206) ve Bostancı ile Maltepe arasında Küçükyalı'daki Bizans harabesine dair makalesi ("Ruines byzantines de Mara entre Maltépé et Bostandjik", *Echos d'Orient,* XLX, 1920, s. 322-330) bu türden çalışmalarının ilk örnekleridir.

Mamboury, şehrin içinde tesadüfen ortaya çıkan ufak buluntuları daima not etmesine rağmen ne yazık ki bunlardan pek azını yayımladı. "Eski Bizans Topografyasına Yeni Bir Eleman" başlığı ile çıkan yazısında, Ayasofya ile Yerebatan arasında 1934'te ortaya çıkan kalıntıları bir plan üzerinde işaretlemiş ("Un nouvel élément pour la topographie de l'antique Byzance", *Archäologischer Anzeiger,* [1934], sütun 49-62); "Çiftesaray'da Bir Bizans Sarnıcı" başlıklı makalesinde, yine 1934'te Divanyolu Caddesi kenarında bir inşaat sırasmda bulunan 24 sütunlu bir Bizans sarnıcını planı ve kesitleri ile tamtmıştır ("Une nouvelle citerne byzantine de Tchifté-Sérail". *Byzantion,* XI, 1936, s. 167-180). Mamboury bu yoldaki araştırmalarını sürdürerek, bazen tesadüflerin, bazen de ilmi kazıların ortaya koyduğu Bizans kalıntılarını. 'İstanbul ve Yakın Çevresinde Bizans Kazılan" başlıklı üç makalede tanıttı ("Les fouilles byzantines à Istanbul...", *Byzantion,* XI, 1936, s. 229-283; "Les fouilles byzantines... en 1936-1937", *ae,* XIII [1938] s. 301-310; "Les fouilles byzantines...", *ae,* XXI. 1951, s. 425-459).

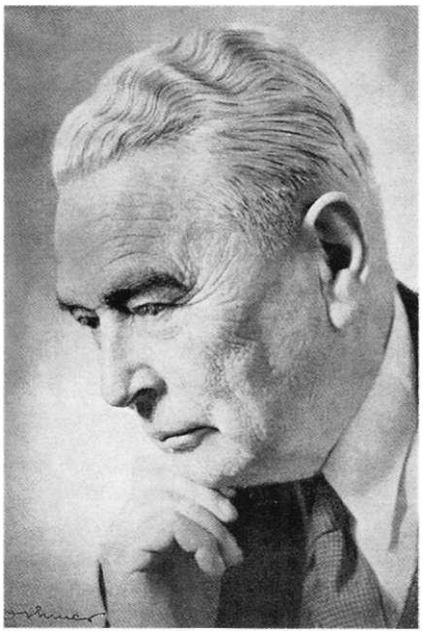

Ernest **Mamboury**
Belleten, S. 67 (1953)

Bunlardan başka Bizans araştırmaları kongrelerinde Ayasofya'nm bazı bölümlerine dair ("Topographie de Ste. Sophie, le Sanctuaire de la Soléa, le Mitatorion, le puits sacré, le Passage de St. Nicolas, etc.", *Atti del V. Congresso Int. di Studi Bizantini, Roma, 1936.* Roma. 1940. II. s. 197-209) ve İstanbul'un Bizans döneminde teraslar halinde olduğunu ileri sürdüğü ("Contribution à la topographie generale de Constantinople", *Actes du VIe Congrès Int. d'Etudes Byzantines-Paris 1948,* Paris, 1951, II, s. 243-253) bildirilerini sunmuştur.

Mamboury, Beyazıt'ta üniversite merkez binası ek inşaatmdaki kazıda bulunan geç ilkçağa ait mezar lahitleriyle ilgili polemiğe katılarak bu konuda bir yazı yazmış ("Bizans mezarlıkları", *Cumhuriyet,* 28 Haziran 1948, aynı yazı Fransızca olarak "Les nécropoles de Byzance", *TTOKBelleteni,* S. 79 [Ağustos 1948] s. 27-30), Adliye Sarayımın yapımı sırasında Sultanahmet Meydanı'nın yanında yapılan temel kazısında faal bir rol oynamak istemiş, fakat kazının İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin kontrolü altında yürütülmesi yüzünden sadece bir makale yayımlayabilmiştir ("Nouvelles fouilles archéologiques sur l'emplacemant de l'Hippodrome", *TTOK Belleteni, S.* 107 [Aralık 1950], s. 24-28; aynı yazı Türkçe olarak, "Adalet Sarayının Arasındaki Eserler", *ae,* S. 108 [Ocak 1951], s. 17-19).

Mamboury ile Müzeler Müdürü Halil Edhem Eldem arasında yakın bir dostluk kurulmuştu. Topkapı Sarayı'nda harem dairesinin açılması üzerine bol resimli bir makale yazmış ("Le Harem des Sultans", *L'Illustration,* yıl 88, no. 4553 [Paris, 7 Haziran 1930], s. 226-232), Topkapı Sarayinda restore edilerek kütüphane haline getirilen Ağalar Camii'ne dair de bir yazı yayımlamıştır ("Die Moschee Mehmeds des Eroberers und die neue Bibliothek im Serail des Sultans von Stambul", *Die Denkmalpflege,* S. 5 [Berlin-Wien 1931], s. 161-167).

Mambouıy'nin İstanbul'un Türk eserlerine dair başka bir yayını ise Halil Edhem Eldem'in *Camilerimiz* (İst., 1933) başlıklı kitabının, Fransızca tercümesi oldu *(Nos mosquées de Stamboul,* İst., 1934). İyi cins bir kâğıda yapılan bu baskı, metin bakımından aslından daha zengin olduktan başka, resimleri de daha kalitelidir. Bunların dışında Mamboury, İstanbul'a geldiği ilk yıllarda *Revue de Turquie* adlı bir yabancı derginin muhabirliğini yapmıştı. Burada çıkan makalelerinden biri "Boğazın iki yakasının bağlanmasi'na dairdir (Ağustos 1918, s. 132-135). Türkiye'deki bazı Fransızca gazetelerde de Bizans ve Türk sanatları ile ilgili veya daha değişik konularda yazıları çıktı.

Mamboury, İstanbul'daki ilk yıllarında Mekteb-i Sanayide öğretmenlik yaptı. 192T den itibaren otuz yıla yakın süre boyunca Galatasaray Lisesi'nde geometrik desen ve küçük sınıflarda Fransızca öğretmeni olarak çalıştı. Ayrıca bazı yabancı veya azınlık okullarında da görev yapmış, Alman ve Saint Benoît liselerinde, Musevi okulunun öğretim kadrolarında yer almıştır. Tam bk İstanbul eski eserleri uzmanı olan Mamboury, 5 Ağustos 1953'te yatağa düştü ve 23 Eylülde hayata gözlerini yumdu.

Evinde oldukça zengin bir eski eserler koleksiyonundan başka güzel bir de kütüphane vardı. Bunlar dışında ömür boyu toplanan not, kroki ve planlardan oluşan bir de arşivi bulunuyordu. Kitaplarından az bir bölümü İstanbul'daki Amerikan Araştırmalar Kurumu'na (ARİT) geçti, arşivi ise Washington'daki Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Merkezi'ne, vasiyeti gereği bağışlandı.

Bibi. Anonim. "Le jubilé d'Ernest Mamboury", *TTOK Belleteni,* S. 76 (Mayıs 1948), s. 28-30; Ph. Schweinfurth, "Nachruf auf einen Schweizer Byzantinisten", *Neue Zürcher Zeitung,* 19 Ekim 1953, Fernausgabe, no. 287; Anonim, "Ernest Mamboury, Professeur et savant archéologue n'est plus", *Courrier de la Côte,* 10-11 Ekim 1953: S. Evice, "Ernest Mambourg (1878-1953)". *Belleten,* S. 67 (1953), s. 393-411.

SEMAVİ E Yİ CE

MANAS AİLESİ

Balyan ailesi(->), Dadyan ailesi(->) ve Düzyan ailesinden(->) sonra, İstanbul'un dördüncü önemli Ermeni ailesidir.

Soyadları, saray ressamı Rafayel'in ikinci ismi Manase'den gelir. Balyanlar gibi aslen Kayserilidirler. Ailenin en eski şahısları bilinmediği gibi, İstanbul'a ne zaman yerleştikleri de belli değildir. Rahip Y. G. Çark'a göre, Manas Ailesi'nin ortaya çıkışı, 16. yy'm ortalarına kadar uzanır. İstanbul'a göçleri ise, muhtemelen 16. yy'm sonlarında veya 17. yy'm başlarında, Celali isyanları zamanında vuku bulmuş olmalıdır.

Aileden İstanbul'da tanınan en eski şahıs Rafayel'dir. D'Ohsson'a göre Manasse soyadını taşımıştır ve ismini zikretmediği saray ressamı olan babasının yerini almıştır.

Manas ailesi mensupları saray ressamlığından başka, diplomatik görevlerde de bulunmuşlardır. Aralarından bir de ünlü musikişinas yetişmiştir. Bazılarının soyadı Manasyan şeklinde de geçen ailenin önemli şahısları alfabetik sırasıyla şunlardır.

Aleksandr ve Aleko Manas: Zenop Manas'ın en küçük oğludur. 1838'de, Viyana'daki Osmanlı Elçiliği'nde ataşe idi. Diğer bir kaynağa göre de, 1839'da, Viyana'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun olmuştur.

Aleksi Manas: Devlet görevlisi; 1845-1850 arasında, Paris'teki Muradyan Koleji'nde okumuştur. 1870'te, Altıncı Daire-i Belediyede mütercim ve evrak müdürüydü.

Antuan Manas (1827-1899): Devlet görevlisi; önce Yeniköy Sekizinci Daire-i Belediye'de şef olmuştur. 1870'te, Şehremaneti Meclisi azası olarak adı geçmektedir.

Boğos Manas (? -1888): Hariciye görevlisi; 1855-1859 arasında, Paris'teki Osmanlı Elçiliği'nde ataşe olmuştur.

Edgar Manas (12Nisan 1875-9Mart 1964): Bestekâr, maestro ve musiki hocası; Aleksi Manas'm oğludur. Babasının ölümünden sonra 13 yaşında İtalya'ya gidip, beş sene Venedik'teki Murad-Rapayelyan Koleji'nde okudu. Padova Konservatuvarı'mn kontrpuan ve füg bölümlerinden mezun oldu ve maestro unvanını aldı. 1905'te İstanbul'a dönerek, Union Française'in yeni teşekkül eden Gallia korosuna yönetmen atandı. 1912-1921 arasında, Dârü'l-Elhân'da(->) armoni, kontrpuan ve piyano hocası oldu. 1923-1933 arasında ise, Belediye Konservatuarı'nda(->) armoni ve kompozisyon dersleri verdi. Konservatuvarın kadınlar korosunun ve orkestrasının yönetmenliğini de yaptı. 1937'de, Patrikhane Meryem Ana Kilisesi'nin Koğtan Korosu'nun yönetmeni oldu ve yirmi yıl bu görevde kaldı. 1954'te, Atlas Sineması'nda, musiki hayatının 60'mcı yıldönümü kutlandı. Ermeni okullarında solfej dersleri de verdi. İstiklal Marşı'nm orkestrasyonu da Edgar Manas'ındır.

Eserlerine gelince, ilk bestesi "Menue

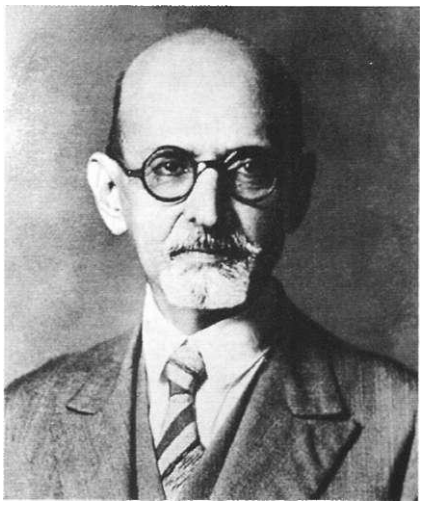

Edgar Manas
Cengiz Kahraman arşivi

Valsi"dir (1905). Diğer besteleri arasında, "Kuddas-ı Şerif Ayini", "Oratorya", çocuklara mahsus iki operet, "Andante Symphonique", "Tantum Ergo", "Quartette", "Prens Adaları" (piyano için), "Suite" (üç kısımlı), prelüdler ve füg ler, "Rapsodie de l'Orient", "Symphonique Allegro", beş Ermenice ve 1934'te neşredilen "Ahmet", "Kara Tavuk", "Aşkın", "Yalı Havası" ve "Dama Çıkma" adlı beş de Türkçe şarkısı vardır.

Edvar Manas (? -14 Ocak 1927): Gazete yönetmeni; Antuan Manasın oğludur. 1900'de, Fransızca *Servet* dergisinin yazı işleri yönetmem idi ve Ulâ Sanisi rütbesini haizdi. İstanbul'da neşredilen Fransızca *Stamboul* gazetesinin de yazı işlerini yönetmiştir. Fransız Akademisi tarafından da ödüllendirilmiştir.

Greguar Manas (? - Selanik, 11 Ekim 1885): 1870'te, Altıncı Daire-i Belediye'de sır kâtibi muavini ve muhakeme mümeyyizi idi. 8 Mayıs I860 tarihli bir mektuba göre, uzun yıllar bu görevde kaldı.

Jozef Manas (1835-1916): Manas ailesinin son saray ressamıdır. Zenop Manas'm kardeşi Mıgırdiç'in oğludur. Abdülmecid döneminde (1839-1861) Avrupa'da öğrenim görmüştür. Saray ressamı olarak, Sebuh Manas'ın yerine geçmiştir. Birçok eser bırakmıştır. Bunlar arasında, Almanya İmparatoriçesi Augusta Viktorya'nın minyatürü kayda değer. Tabloları arasmda ise, Deli Fuad Paşa'nın yağlıboya portresi önemlidir.

Kasbar Manas (? - 1885?, Paris): Hariciye görevlisi ve saray ressamı; Zenop Manas'm üçüncü oğludur. Önce. 31 yıl Osmanlı Devletinin Viyana Elçiliği'nde bkinci kâtiplik ve tercümanlık yapmış, sonra da aym vazifeyi Paris'te sürdürmüştür.

Manase Manas: Saray ressamı Rafayel'in oğludur. I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) gününde saray ressamı olmuştur. Sultanın büyük boy birkaç tablosunu çizmiştir. Yaklaşık 1785'te. Giambatista Toderini (1728-1799) Fener'deki atölyesini ziyaret etmiş ve Kantemiroğlunun(->) Osmanlı tarihiyle ilgili kitabı için, sultanların portreleri hususunda ona müracaatta bulunmuştur.

Raf ay el veya Rapayel Manase (1710?-2 7 Ocak 1780): Ünlü saray ressamı ve musikişinas. Kilisede'muganni olduğu için, "Diratzu" (Çelebi) lakabı ile anılmıştır. Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'nda medfundur.

Resim eğitimini İtalya'da yapmıştır. I. Mahmud (1730-1754), III. Osman (1754-1757) ve III. Mustafa (1757-1774) dönemlerinde saray ressamı olmuştur. Toderini'ye göre, bu padişahların portrelerini de çizmiştir. Son zamanlarda bulunan ve tarihçi Sarkis Sarraf-Hovannesyan (1740-1805) tarafından kaleme alınan, 25 Mart 1778 tarihli, Balat Ermeni Kilisesi'nin muganniler heyetinin elyazma tüzüğünün isim sayfasında, başmuganni olarak adı geçmektedir. "Diratzu" denilmesinin sebebinin de bundan ileri geldiği anlaşılmaktadır. Binaenaleyh, Toderini'nin sitayişle bahsettiği Tanburi Rafayel ile aynı şahıs olması muhtemeldir. Zira Rapayel veya Rafayel Ermeniler arasında nadir olarak kullanılan bir isimdir. Sarraf Hovannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubolso* (İstanbul Tarihi) adlı eserinde, 1747'de vefat eden Taniel Episkopos'un mezar taşının kitabesini hakkettiğini de yazmıştır ve bu vesile kendisini "dahi ressam" tesmiye etmiştir.

Diğer eserleri de şunlardır: "Hamamda anne ve kızı" (1745), "Sağ elinde yaylı ve sırtında tirkeşli kadın" (1747), "Mahşer günü" (1758), "Sağ elinde bir ok ve sol elinde bir salkım tutan kadın" "Nedime", "Gülabdan tutan delikanlı", "Küçük Venüs", "Karpuz dilimi tutan saray kadını".

Rupen Manas (1810?-1875'ten sonra): Hariciyeci ve saray ressamı; Zenop Manas'm büyük oğludur. Mayıs 1850'de, **Ba**bıâli Tercüme Odası azalığında bulunduğu esnada, Abdülmecid'in emriyle, resim tahsilini ikmal etmek üzere Paris'e gönderilmiştk. Daha soma Paris Elçisi Süleyman Paşa'nın tercümanı olmuştur. 1869'da, Milano başkonsolosu idi. 1 Temmuz 1875'te Darülfünunda açılan ikinci resim sergisine katılmıştır.

Eserleri arasında, II. Mahmudün resmi dakelere- asılan portreleri, Fatma Sultanin minyatür resmi (1850), Damat Fethi Ahmed Paşa'nın gravür portresi, oğlu Mehmed Besim Paşa'nın ve kızı Yegâne Hanimin yağlıboya portreleri zikredilebilir. Paris'te iken Avrupa elçiliklerine gönderilen padişah tasvirlerinin bir kısmını da hazırlamıştır. Eserlerini Rubens Manasse şeklinde imzalamıştır.

Sebuh Manas (1816-1889): Hariciyeci ve saray ressamı; Zenop Manas'm ikinci oğludur. Avrupa'da öğrenim görmüştür. Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz'in (1861-1876) dönemlerinde saray ressamı olmuştur. Kasım 1852'de, Paris'teki Osmanlı Elçiliği'nin baştercüman olarak adı geçmektedk. 30 yıl kadar bu görevde kalmıştır. 1854 sonlarında, Çırağan Sarayı'ndan kendisine çekilen bir telgrafta, Abdülmecid'in minyatürü için

Manas ailesinin üyelerinden Refayel Manas'm yaptığı ok ve yaylı kadın tablosu, 1947, yağlıboya 25x15 cm,
TSM 2143, fol. 2b.
Kevork Pamukciyan arşivi

memnuniyet izhar olunmakta, beş adet daha sipariş edilmektedir. 1858'de, Abdülmecid'in portresini İsveç-Norveç kraliçesine sunması münasebetiyle, bir nişanla taltif edilmiştir.

Eserleri arasında, 1833'te, II. Mahmud tarafından Kazaz Artin'e sunulan Tasvir-i Hümayun nişanını ihtiva eden fildişi minyatür, bir Türk subayının portresi (1857) ile Abdülmecid'in ve Abdülaziz'in (1868), yağlıboya tabloları bilinmektedir.

Srapion Manas (183 7- ?): Tiyatro yönetmeni, mütercim, müellif ve aktör; Türkiye Ermenileri arasında ilk defa müzikli tiyatro eseri yazan ve temsil eden şahıstır.

Hagop Baronyan'a göre, İstanbul'da bk Fransız tiyatrosunun kurucusudur. 7 yıl burada yönetmenlik yapmıştır. Daha sonra Mısır'a giderek, Kahire'deki tiyatroların yönetmenliğini deruhte etmiştir. Oradan da Paris'e geçerek, Dejazet Tiyatrosu'nun müdürü olmuştur. Ancak Paris'te başarı elde edemediğinden, İstanbul'a dönmüştür. 1874' te, tekrar bk Fransız tiyatro heyetine yönetmen ve Beyoğlu'ndaki Palais de Cristal Tiyatrosuna müdür tayin edilmiştir. 1883'te, bugünkü Tokatlıyan Hanı'nm yerinde inşa edilen Yeni Tiyatro'ya 1886'da yönetmen atanmıştır.

Eserleri arasında, *Değirmencinin Kızı* ve *Pamela* adlı vodviller (Ermenice) ile, *La Vie d Milan* adlı bir kitap ve Victor Hugo' dan çevirdiği *Angelo* ismindeki dram kayda değer.

Bibi. R. Çervati, *Tarif A Dar-el Saadet* (Ermeni harfli Türkçe yıllık), İst., 1870; A. Sakızyan, "Dasminnerort Tanı Sultannerun Hay Manranıgaricneri" (Ondokuzuncu YüzyiT Sultanlarının Ermeni Minyatüristleri), *Yedihule Ermeni Hastanesi Yıllığı,* İst., 1932, s. 144-148; ay, "Manasnen, Hay Nıgariçneru Harısdutyun mı" (Manaslar, Bir Ermeni Ressamlar Hanedanı), *YedikuleErmeni Hastahanesi Yıllığı,* İst., 1932, s. 52-57; ay, *Pages d'Art Arméien,* Paris, 1940, s. 97-101; ay, "Manasnem Goğme Nıgarvadz Gayserakan Gentanakirner Topkapui Tankaranin Meç" (Topkapı Müzesinde Manaslar Tarafından Çizilmiş Sultan Portreleri), *Kidakan Darekirk* (İlmi Yıllık). İst., 1944, s. 33-36: Y. G Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler,* İst.. 1953; O. Avédissian, *Peintres et Sculpteurs Arméniens,* Kahire, 1959; V. Köseyan, "Prof. Edgar Manas", *famanak,* 18 Ocak 1990; B. Şigaher, "Edgar Manas", *Marmara,* 29 Ocak 1990; G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı,* Ankara, 1*977, s. 51-57 ve 187; K. Pamukciyan, "Ünlü Hassa Ressamı Rapayel ve Eserleri", *Tarih ve Toplum,* S. 40 (Nisan 1987), s. 28-33; ay, "Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar" (Ermenice, basılmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN

MANASTIR MESCİDİ

Topkapı'da Millet Caddesi'nde İETT Garajı'nın yanında bulunan küçük bir kilise kalıntısıdır. Mustafa Çavuş Mescidi olarak da tanınır. Eski adı bilinmeyen bu Bizans yapısının hangi tarihlere ait olabileceği de bilinmez. Ayios Romanos (Topkapı) Kapısı dolaylarında olduğundan başka hakkında hiçbir şey bilinmeyen Metrodonas, Nimfotadoras (Nymphotodoras) ve Menodonas adlarındaki azizeler adına yapılmış kilisenin burası olduğu yolundaki iddia bütünüyle dayanaksızdır.

Bu satırların yazarı, değişik bir görüş ortaya atarak, herhalde büyük bk manastır kompleksinin parçası olan bu yapının, Latin işgalinden (1204-1261) sonraki yıllarda ortaya çıkan Kira Marta Kadınlar Manastırına^) ait olabileceğini ileri sürmüştür. Bu manastır, Bizans İmparatorluğunu 1261'de ihya eden VIII. Mihael Palaeologosün (hd 1261-1282) kız kardeşi Maria (rahibe adı ile Marta) tarafından 13. yy'm sonlarında kurularak, buraya Bizans imparator soyundan kişiler gömülmüştür (Teodora, ö. 1342; Zoe, ö. 1440). Kudüs'e hacca giderken İstanbul'a uğrayan ve buradaki kutsal yerleri ziyaret eden Rus hacılarının yol hatıralarından, Kka Marta Manastırınm Fatih semtinden aşağıya inildikten sonra tekrar tırmanılan yüksek bir yerde olduğu öğrenilir. Bu da Çapa-Topkapı arasıdır. C. Buondelmonti'nin(->) 1424'e doğru çizdiği İstanbul manzaralarında da surların iç tarafında, Topkapı dolaylarında Kira Marta Manastırı işaretlenmiştir. Bu veriler, Manastır Mescidi denilen Bizans yapısının, bu manastırın bir kalıntısı olabileceğini hatıra getirir.

Fetihten sonra, herhalde çok harap durumdaki manastırın bir parçası Mustafa Çavuş adına mescide çevrilmiştir. Mustafa Çavuşun II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yaşadığı ve bu eski manastır veya kilise kalıntısının onun adına teberrüken mescide dönüştürüldüğü tahinin edilir. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defte*n'nde adına rastlanamamıştır. Ayvansarayî, *Hadîka'&à* mescidin gelirinin Fatih vakfmdan sağlandığını bildkk. Aslmda minaresi yokken, herhalde *Hadîkz'mn* yazıldığı dönemde (18. yy'm ikinci yarısı) tahtadan bir minare yapılmıştır. Manastır Mescidi 1955'teki istimlaklere kadar küçük, mütevazı bir Türk mahallesinin içinde bulunuyordu. Buraya büyük sevgiyle bakan imamı, mescidin etrafını çiçeklendirmişti. Yıkımlar ile Manastır Mescidi ortada kaldı. Arkasından da burada kurulan otobüs garajının duvarları içinde bırakıldı. Mülkiyeti Vakıflar İdaresi'nde olmasına rağmen, garajın malzeme deposu olarak kullanıldı ve sonunda tarihi bir binaya bir parça saygı borcu olduğu hatırlanarak, garaj personeline ibadet yeri olarak açıldı.

Manastır Mescidi, apsis çıkıntısı ile beraber 12,20 m uzunluğundadır. Batı tarafındaki çapraz tonozlarla örtülü üç bölümlü, 2 m kadar genişlikteki narteks iki sütuna dayanan üç kemerli ana mekâna açılır. Bugünkü durumu ile ana mekân, üstti kkemit kaplı ahşap bir çatıyla örtülü dikdörtgen basit bir salondan ibarettir. Binanın doğu tarafında içten yarım yuvarlak, dışarıdan ise yedi cepheli bir ana apsis vardır. Bunun iki yanındaki küçük apsisler de çokgen bk plana sahiptirler.

Manastır Mescidi olan şapelin evvelce şimdiki gibi yine tek nefli bir bina olması mümkün olduğu gibi, küçük bir bazilika biçiminde olması da mümkündür. Apsis çıkıntılarında açıkça görüldüğü gibi bina gerçek yüksekliğinden bir hayli kaybetmiştir. Esasında çok daha yüksek olduğu anlaşılır.

Bu bina hakkında etraflı bir araştırma yapmış olan A. Pasadaios, evvelce etrafında sütunlu revakların olması gerektiğini ileri sürmüş, ayrıca ana mekânın biçimi hususunda da iki ayrı hipotez teklif etmiştir. Bunlardan birincisi binanın içinde dört sütunlu bir haç planı olabileceği ve ortada yüksek kasnaklı bir kubbenin varlığıdır. İkinci hipotezde ise, ana mekân iki ayrı sıra halinde ikişer sütunla küçük bir bazilika biçiminde oluşmuş, üstü ise pencereli yüksek tonozla örtülmüştür. İstanbul'da hiçbir benzeri olmayan, ancak İç Anadolu'da uygulandığı görülen bu ikinci sistemin bu yapı için geçerli olabileceği çok zayıf bir ihtimaldir. Birinci hipotez daha inandırıcı olabilir.

Manastır Mescidi'nde ne Bizans ne de Türk dönemlerine ait herhangi bir bezeme vardır. Yalnız narteks bölümünü ana mekândan ayıran sütunların başlıkları kesik pkamit biçimindedir. Bunların bir yüzlerinde birer çiçek kabartması, diğer yüzlerinde ise birer madalyon vardır. Bu madalyonların içlerindeki monogramlar kazındığından bir çözüm elde edilemez.

Yapının evvelce etrafında görülen bazı duvar kalıntıları, çevrenin garaj olarak düzenlenmesi sırasında kaybolmuştur. Binanın dış cepheleri, kaba yontulmuş taşlar ile aralarda üç sıra tuğladan oluşan hatıllardan yapılmıştır. Tuğla dizilerinin arasındaki harç tabakasının dış yüzünün üst kenarı geriye doğru meyilli olarak düzlenmiştir.

Bibi. A. Paspatis, *Byzantinai Meletai,* İst., 1877, s. 376-377 (bir gravürü ile); B. de Khitrowo. *Itinéraires Russes en Orient,* Cenevre, 1889, s. 122, 163, 205, 234; G. Gerola, "Le ve-

duda di Constantinopoli di Cristoforo Buondelmonti", *Studi Bizantini e Neoettenici,* V (1931), s. 249 vd; O. Ergin, *Fatih İmareti Vakfiyesi,* İst., 1945, faksimile s. 42, satır 9; Millingen, *Byzantine Churches,* 262-264; Schneider, *Byzanz,* 62; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 205; S. Eyice, "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un Tarihi Topografyası Hakkında Bir Not, (Kyra Martha Manastırı)", *Fatih ve İstanbul,* S. 7-12 (1954), s. 139-168; J. Lafontaine, "Fouilles et découvertes byzantines à Istanbul", *Byzantion,* XXIX-XXX (1959-1960), s. 368-370; Eyice, *Bizans Mimarisi,* 34-38, lev. 55-61; A. Pasadaios, *Epi duo Byzantinon mnemeion tes Konstantinoupoleos agnostou onomasias (sur deux monuments byzantins d'Istanbul de nom inconnu),* Atina, 1965; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 184-185; T. F. Mathews, *Byzantine Churches,* s. 195-199; *Fatih Camileri,* 180; Janin, *Eglises et monastères,* 319, 544, ayrıca bak. s. 336.

SEMAVİ EYİCE

MANASTIRLAR

Bizans döneminde şehrin içinde ve yakın çevresindeki manastırlara dair toplu bir araştırma henüz yapılmamıştır. R. Janin bu hususiaki malzemeyi derlemiş fakat bir sentez yapmamıştır. İlk manastırın Satorninos tarafından 382'de kurulduğu ve bunun Konstantinopolisln bütün manastırlarının öncüsü olarak kabul edildiği bilinir. Dalmam Manastırı(->) olarak adlandırılan bir dini tesis, Suriye'den İmparator Valens döneminde (364-378) gelmiş İsaakios adında, sonra aziz payesi verilen bir kişinin isteği üzerine, kendi arazisini ona bağışlayan Satorninos tarafından yaptırılmıştır. İsaakios 406'da ölmüş ve manastırın idaresi Dalmatos'a (veya Dalmatiuos) geçmiştir ki, tesis de onun adıyla tanınmıştır.

Bundan sonra manastırların hızla çoğaldığı ve 448'de 23, 518'de 53, 536'da 7'3 manastırın varlıkları bazı belgelerden öğrenilir. Zaman içinde bunlardan bazılan kaybolmuş ve yeni manastırlar kurulmuştur. R. Janin bütün tarih boyunca şehrin içinde ve Batı banliyösünde, 345 kadın veya erkek manastırı tespit etmiştir. Ancak bunlardan bir kısmınm, harap olmuş ve boşalmış bazı tesislerin yeni adlar altmda ihya edilmesiyle kuruldukları anlaşılır. Yani bu sayı aslında daha eksik olmalıdır. Yine Janin'e göre, 1453'te şehir fetholunduğunda faal durumda 18 manastırın varlığı tespit edilmektedir.

Bizans manastırlarının tarikatlara göre düzenlenmediği, her birinin kendi kumcularının koydukları nizamlara göre idare edildikleri bilinir. Bu nizam vaktiyle Kayserili Basileios'un öngördüğü şekildeydi. Yalnız Dalmatu Manastırı başrahibi, bütün manastırların başı olarak kabul edilmişti. 9- yy'dan itibaren de "tipikon" denilen bir çeşit vakfiyeye benzeyen ve manastırın nasıl yönetileceği hususunda kurucunun isteklerini dile getiren belgeler ortaya çıkmıştır. Bu belgeler manastırlardaki rahip veya rahibe sayısının pek yüksek olmadığını gösterir. Bunların sayıları birçoklarında 30-401 aşmaz. Bazı manastırların ise onları kuran veya ihya eden ailelerin mülkiyetinde kaldıkları görülür. Manastırların yakın çevrelerindeki arazilerinden başka, şehrin içinde, yakın dolaylarında, hattâ uzak bölgelerde toprakları ve mülkleri vardı.

Etrafı duvarla çevrili bir arazi içinde olan manastırların katolikon denilen bir baş kiliseleri vardı. Bundan başka, manastır sınırları içinde daha küçük çapta ibadet yerleri, şapeller de bulunuyordu. Manastırların genellikle ince uzun bir mekân biçiminde bir yemekhaneleri de vardı. Keşişlerin barındıkları hücrelerin, Aynoroz manastırlarında bugün hâlâ görüldüğü gibi ahşaptan oldukları tahmin edilir. Zaman içinde iz bırakmadan yok olmaları belki de bu yüzdendir. Manastırlardan bilhassa büyük olanlarda bk kütüphanenin varlığı bilinirse de, bunun mimarisi hakkında bir bilgi yoktur. İstanbul'da merkezi planlı iki Bizans yapısının (Balaban Ağa ile Şeyh Süleyman mescitleri) birer manastır kütüphanesi oldukları yolundaki görüşün dayanaksız olduğu anlaşılmıştır. Bu her iki bina da mezar yapılarıdır. İstanbul manastırlarının bazılarında, bilhassa son dönemde kurucusunun özel dakesi de bulunuyordu. Kurucu burada dostları ile görüşüyor, çeşitli konularda tartışmalar yapılıyordu. Nihayet her manastırın altmda, üstleri kapalı su sarnıçları vardı. Bunlar üstlerindeki yapılara teras sağlıyordu.

Aşağıda, şehrin surlar içinde kalan manastırlarından tarihte iz bırakanlar ve kalıntıları olanlar hakkında kısa bilgi verilecektir.

Konstantinopolis'teki manastırların en önemli ve büyüklerinden bki, Samatya ile Yedikule arasmda bulunan Studios Manastırı idi. 461'de kurulan ve inşa edilen bu manastırın keşişleri vardiyalar halinde hiç durmaksızın ilahiler okuduklarından, bunlara "akometoi" (uykusuzlar) deniliyor ve sayıları 400'ü buluyordu. Kaynaklardan öğrenildiğine göre, bu manastırın keşişleri, dini görevleri dışında elyazmaları istinsah etmek, tezhip, minyatür yapmak, ikonalar meydana getirmek gibi işlerle de uğraşıyorlardı. Studios Manastırı'nm dokunulmazlığı da vardı. Buraya sığman bir kişi, suçu ne kadar ağır olursa olsun, ömür boyu keşiş olarak kalmak şartıyla teslim edilmezdi. Ancak, Bizans tahtına çok kısa süre sahip olan V. Mihael, 1042'de aleyhine ayaklanan halktan kaçarak buraya sığınmasına rağmen, manastırın kilisesinden sürüklenerek dışarıya çıkarılmış ve gözlerine mil çekildikten sonra sürgüne yollanmıştır. Fetihten sonra manastırın Ayios İoannes Prodromos adına olan kilisesi camiye dönüşmüştür (bak. İmrahor Camii). Manastır yapıları kaybolmuş ise de, kilisenin yakınındaki büyük su sarnıcı kalmıştır. Bu da atölye olarak kullanılırken bir patlama sonunda yalan yıllarda büyük ölçüde yıkılmıştır.

İsa'nın göğe çıkışına sunulan (Anastasis), Anastasios Manastırı'nda Aziz Auksentios'un mezarı bulunuyordu. 13. yy'da Latinler burayı işgal ederek içindeki değerli kutsal eşyayı yurtlarına götürmüşlerdi. Sonra ihya edilen manastır fethe kadar yaşamıştır. Yanında Ayia Anastasia Kilisesi olan manastır sonra kaybolmuştur. A. G. Paspatis, Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin altmda ve çevresinde rastladığı bazı eski kalıntıların bu eski dini tesise ait olabileceğini ileri sürmüş, ancak sonraları bu görüşün yanlış olduğu anlaşılmıştır. Anastasis Manastırı ile Anastasia Kilisesi'nin Büyükçarşı (Kapalıçarşı) ile Bayezid Camii arasındaki alanda olduğu kabul edilir. Nitekim 16. yy'da Pierre Gilles de burada bk kilise harabesi görmüştür.

Aziz Andreas adına kurulan ve İmparator I. Basileios'un (hd 867-886) restore ettirdiği manastır, Latin istilasının arkasından VIII. Mihael'in yeğeni Teodora Raulena (ö. 1300) tarafından 1285'e doğru yeniden yaptırılmış ve kendisi de bu sarayı bir "salon" gibi kullanarak ölümüne kadar burada yaşamıştır. II. Andronikosün (hd 1282-1328) kızı ve Sırp Kralı II. Stefan Uroş Milutin'in eşi Simonida da kocasının ölümünden (1321) sonra buraya çekilerek burada ölmüştür. Giritli Andreas'm adını alan (en te Krisei) kadınlar manastırı, fetihten sonraki yıllarda bir süre daha Ortodoksların elinde kalmış, ancak kilisesi II. Bayezid döneminde (1481-1512) Koca Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiştir (bak. Koca Mustafa Paşa Külliyesi). Manastırın kalıntıları üstünde ise imaret, medrese ve Sünbül Efendi Tekkesi olarak tanınan bk tekke yapılmıştır.

Sağlam dayanağı olmayan bir efsaneye göre Kudüs'ten kutsal yerlerden bazı gü-

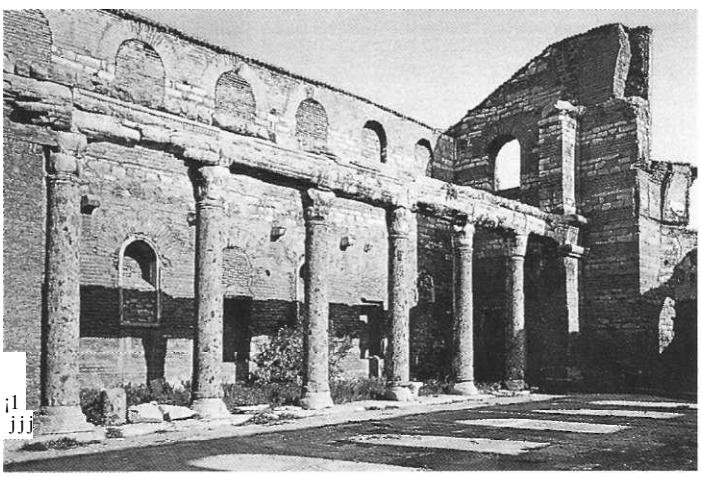

Studios Manastırından bir gölünüm
Media for the Arts

zel kokulu bitkiler getiren. I. Constantinusün annesi Helena, bunlan kurduğu bir manastıra koymuştur. Bu saksı veya testilerden dolayı Gastria Manastırı olarak adlandırılan bu dini tesis gerçekte İmparator Teófilos döneminde (829-842), onun eşi Teodora tarafından yapılmış olmalıdır. İmparatoriçe ile kızları Tekla, Anastasia, Pulheria ve annesi Teoktista ile kardeşi Petronas'ın mermer lahitleri burada idi. Genellikle ileri sürüldüğüne göre, Samarya (şimdi Kocamustafapaşa) semtindeki Sancaktar Hayreddin Mescidi bu manastırın bir kalmtısıdır. Altıgen biçiminde bir plana sahip olan bu küçük bina, aslında geç Roma dönemine ait bir mezar yapısı (mausoleum) olup, Bizans döneminde şapele dönüştürülmüştür. Gastria Manastırfna ait olabileceğini gösteren kesin bir dayanak yoktur. Mescit 1894 depreminde yıkılmış, hemen hemen kaybolmak yolunda iken, 1975-1980 arasında restore edilmiştir.

Sarayburnu-Gülhane arasındaki kesimde olan Mangana semtinde bulunan Ayios Yeoryios Manastırı, İmparator IX. Konstantinos Monomahos (hd 1042-1055) tarafından yaptırılmıştı. Burada ayrıca bir saray (bak. Mangana Sarayı) ile manastırın eki olarak bir de hastane inşa edilmişti. 1055 başında ölen IX. Konstantinos'un mezarı burada idi. Yanında da daha önce ölen sevgilisi Sklerena'nın mezarı bulunuyordu. Mangana'daki Ayios Yeoryios Manastırı, Konstantinopolisin en başta gelen dini müesseselerinden biri oldu. Bitişiğindeki sarayda I. Aleksios 1118'de ölürken, oğlu II. İoannes Komnenos bu manastırda imparator ilan edilmişti. Fakat II. İsaakios Angelos (hd 1185-1195), Boğaz kıyısında yaptırdığı Ayios Mihael Kilisesi'ni süslemek için manastırın bazı parçalarını söktürerek oraya taşıttı.

Latin işgali yıllarında Katolikler tarafından kullanılan manastır, şehir tekrar Bizans devletinin başkenti olduğunda ihya edilmiş, 1356'da İoannes Kantakuzenos keşiş olarak buraya çekilmiştir. Şehrin fethine kadar faal durumda kalan Ayios Yeoryios Manastırı kısa bir süre tekke olmuş, fakat II. Mehmed'in (Fatih) Saray-ı Cedidi yaptırması ile Sur-ı Sultani içinde kalarak ortadan kaybolmuştur. **1921**-1923 arasmda Fransız işgal ordusunun R. Demangel idaresinde yaptığı kazı ve temizlik çalışmalarında, bk kısmı demiryolu tarafından tahribe uğramış olan önemli Bizans yapı kalıntıları meydana çıkarılmıştır. Bunlardan birinin Ayios Yeoryios Kilisesi olduğu sanılır. Çevresindeki mahzen veya sarnıçların da manastırın bodrumuna ait oldukları genellikle kabul edilk. Manastırda yazılan veya kütüphanesine ait birçok yazma esere çeşitli ülkelerdeki kütüphanelerde rastlanmıştır (Atina, Aynoroz, Eskurial-Madrid, Vatikan, Oxfard, Paris). Kazılar sırasında burada çok güzel bir Meryem kabartması bulunmuştur. Bazı kısımları ve başı eksik olan bu mermer levha şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir.

İkinci ve önceki kadar önemli olmayan bir Ayios Yeoryios Manastırı Deuteron Mahallesi'nde bulunuyordu ve 9- yy'dan itibaren adı geçiyordu. Edirne Kapışımın iç tarafmda **16.** yy'da Mihrimah Sultan adına Mimar Sinan tarafından yapılan caminin bu manastırın yerinde inşa edildiği iddia edilk ise de bu iddianın sağlam bk desteği yoktur.

13. ve 14. yy'laıda Bizans devletinin başındaki Paleólogos hanedanının ecdadı olan Yeoryios Paleólogos, 12. yy'm ortalarında Ayios Demetrios Manastırımı kurmuş, Latin işgalinin arkasından aynı soydan VIII. Mihael, harap haldeki manastırı 126l'den sonraki yıllarda ihya ettkmiş, yeni gelir kaynakları sağlamıştır. Başlangıçta patriğe bile sorumluluğu olmayan bu bağımsız manastır sadece imparatorun kontrolünde idi. Yönetmeliğine göre **36** keşişten yalnız 151 ayinle meşgul olacak, geri kalan 211 hizmet işleriyle meşgul olacaktı. Fetihten sonra ortadan kalkan bu manastırın Sarayburnu'nda olduğu sanılır. Nitekim burası ortaçağda "angulus sancti Demetrii" olarak adlandırılmış ve buradaki bir sur kapısına Ayios Demetrios Kapısı denilmişti.

Ayios Diomedes Manastırı **6.** yy'dan itibaren bilinir. 9. yy içinde, I. Basileios (hd 867-886) daha tanınmamış bir kişi olduğu sırada, bu manastırın kilisesinin başrahibi ona ileride imparator olacağını bildirdiği için, Bizans tahtının sahibi olduğunda Diomedes Manastırı'na zengin bağışlarda bulunmuş, birçok mülk vermiştir. Meryem adına bk Teotokos Kilisesi üe bkleşik olan Diomedes Manastırı ve Kilisesi Jerusalem veya Nea Jerusalem (Kudüs, Yeni Kudüs) olarak şöhret bulmuş ve burada yapılacak ayinlerin şehri büyük felaketlerden kurtaracağına inanılmıştı. Diomedes Manastırının Yedikule'de surların iç tarafmda demiryolunun kuzeyinde olduğu kabul edilk. Fakat günümüze hiçbir izi gelmemiştir.

Olibriu (Olybrius) Mahallesindeki Ayia Eufemia Manastırı, II. Teodosios'un kızı Eudoksia tarafından yapılmaya başlanmış, kızı Placidia ile eşi Anikius Olibrius tamamlatarak tezyin ettirmişler, onların da kızı Anikia İuliana(->), manastırın bezemesi işini sona erdirmiştir. Ancak bu manastırın Bizans döneminin içlerinde ortadan kalktığı sanılır. İmparatorlar fetihten sonra Fatih Camii'ne çevrilen Havariyun Kilisesinden Büyük Saray'a giderken, Ayios Polieuktos Kilisesi ile Olibriu Mahallesinden geçtiklerine göre bu manastır, Şehzadebaşı semti dolaylarında olmalıydı. Burada Haşim İşçan Altgeçidi yanında Anikia İuliana'nın yaptırdığı Polieuktos Kilisesinin kalıntıları meydana çıkarılmış, belediye sarayının önündeki havuz ve otoparkın olduğu yerde 8-10 m derinde Anikia'nm sarayına ait olması muhtemel döşeme mozaikleri bulunmuştur. Trakya'nın çeşitli ürünlerini getiren köylü figürleri ile bezenmiş bu güzel mozaikler maalesef korunmamıştır.

Petrion Mahallesi'nde olan ikinci Eufemia Kadınlar Manastırı, **9.** yy'da mevcut idi. I. Basileios dört kızını buraya kapatmıştı. 11. yy da da Zoe, kız kardeşi Teodora'yı buraya rahibe olarak kapatmış, fakat 1055'te manastırdan çıkan bu kadın Bizans tahtma geçmiştir. Manastırın kilisesinde, Basileiosün annesi ile Sembatios ve Marianos adlarındaki erkek kardeşlerinin, kızları Anastasia, Anna ve Helena ile VII. Konstantinos Porfirogennetos'un (hd **913-959)** annesi Zoe Karbonopsina'nın mezarları bulunuyordu. Genellikle inandıncı bulunan bir hipoteze göre kilise sonra Ayia Teodosia adını almış ve fetihten sonra Gül Camü(->) olmuştur. Çevrede yakın tarihlere gelinceye kadar Bizans kalıntıları görülüyordu. Belki manastıra ait olan bu kalıntılar yoğun ve plansız yapılaşma sonunda görünürden kaybolmuştur.

Komnenos hanedanının kurucusu I. Aleksios Komnenosün (hd 1081-1118) eşi Eirene Dukas'ın 12. yy'm başlarında kurduğu, Meryem'e sunulmuş, Teotokos Kekharitomenes Manastırı, metni bilinen uzun ve ayrıntılı yönetmeliği (tipikon) sayesinde tanınır. Son derecede ilgi çekici bilgiler veren bu yönetmelik, aynı zamanda bir vakfiye durumundadır. Manastırın içinde olan ve hamamı da bulunan imparatoriçenin özel dairesi, kızı Eudoksia'ya, onun ölümünden sonra diğer kızı Atina'ya, onun ölümünde de torunu Anna'ya kalacaktı. Bu manastırın bitişiğinde arada yüksek bir duvarla ayrılmış olarak İsa Filántropos (Philantlıropos) Manastırı da bulunuyordu.

Lips Manastırı'nın kilisesinden bir görünüm (bugün Fenarî İsa Camii). *Media for the Arts*

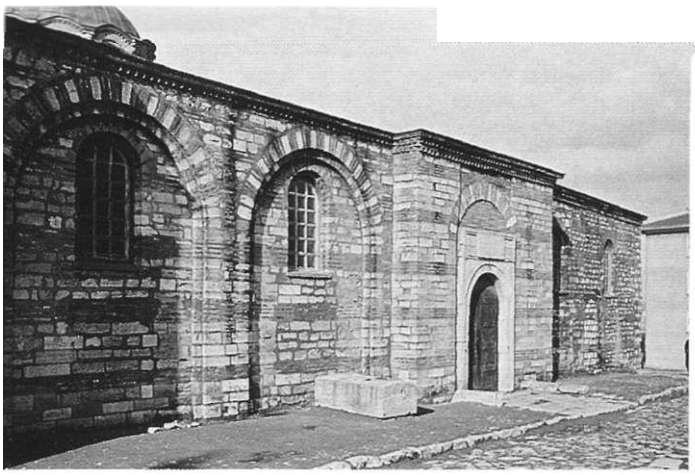

Pammakaristos Manastırı'nın dış narteksinden bir ayrıntı
Media for the Arts

Bu dini tesisler 15. yy'a kadar durmakla beraber, soma ortadan kaybolmuştur.

Şehrin en önemli manastırlarından biri Meryem'e sunulmuş Hodegetria (veya Hodegon) Manastırı idi (bak. Hodegetria Manastırı ve Ayazması). Kutsal bir su (kaynak veya ayazma?) yanında kurulan manastır ve kilisesinin ne zaman yapıldığı kesinlikle bilinmez. Burada Havari Lukas tarafından yapıldığına inanılan, Meryem'in bir ikonası vardı. Hodegon veya Hodegetria adı ise "yol gösterici" anlamına geliyordu. Nitekim Latin işgalinin arkasından VLII. Mihael, Bizans devletini ihya ederek şehre girdiğinde, Hodegetria Meryemi ikonası zafer alayının başında yer almıştı. 13. yy'ın sonları ile 14. yy'da imparatorlar Meryem'e şükranlarını dile getirmek için bu kilise ve manastırı ziyaret etmişlerdi. Fethe kadar faal olan manastır az sonra, ortadan kalkmıştır. Şehri koruyacağına inanılan Meryem ikonası ise surlara yakın olması için 1453'te Khora (Hora) Manastırı Kilisesi'ne götürülmüştü (bak. Kariye Camii). Fethin ilk günlerinin kargaşasında orada parçalanmıştır.

1921-1923 arasında eski Gülhane arazisinde Fransız işgal kuvvetleri tarafından yürütülen kazı ve araştırmalar sırasında R. Demangel ile E. Mamboury tarafından demiryolundan Topkapı Sarayı mutfaklarına doğru uzanan arazide Hodegetria'nın kutsal havuzu bulunmuştur. Önünde revaklı yarım yuvarlak bir avlu bulunan bu mermer havuz altıgen bir plana göre yapılmış olup, içine merdivenlerle iniliyordu. Çevresindeki kalıntılar herhalde Hodegetria Manastırı ve Kilisesf ne ait olmalıdır. Bu manastırın keşişleri elyazmalarını istinsah etmekle ünlenmişlerdi. Burada 11-15. yy'lar arasında hazırlanmış **16** yazma eser tespit edilmiştir.

Geç Bizans döneminin ünlü bir manastırı olan Pammakaristos'un kurucusu ise II. Andronikos döneminde (1282-1328) yüksek mevkilerde bulunan Mihael Tarkoniotes Glabas'tır. Belki aynı yerde II. İoannes Komnenos (hd 1118-1143) ile eşi Anna'nın yaptırdıkları bir kilisenin yerinde Latin işgalinin arkasından, 1293'e doğru Tarkaniotes yeni bir kilise ile yanında bir manastır yaptırmıştır. O çağın ünlü şairi Manuel Files bu hususta manzum bir methiye yazmış olup bu şiir. kilisenin dışını dolaşan mermer bir silme üzerine de işlenmiştir. Sonra eşi Maria 1315'te esas kilisenin güney tarafına bir mezar şapeli ilave ettirmiştir. Son Bizans döneminin en başta gelen dini tesislerinden olan Pammakaristos Manastırı bazı olaylara sahne olmuş, hattâ "Düzmece" denilen ve II. Murad'm kardeşi olduğunu iddia eden Mustafa'nın bir taraftarı 1418'de Bizanslılara sığınmış ve buraya kapanmış ise de, aralarında bir *Müsiümanı görmek istemeyen keşişlerin* direnişleri üzerine Osmanlı Beyliği'ne geri yollanmıştır. Fetihten sonra kilise ve manastır Ortodoksların elinde kalmış ve Fatih'in Rumlara patrik olarak atadığı II. Gennadios Sholariosf-»), patrikhane olarak tahsis edilen On İki Havari Kilisesi'nden 1455'te buraya taşınmıştır. Patrikhane olan Pammakaristos Manastuı'm, bizzat II. Mehmed (Fatih) ziyaret ederek, burada Sholarios ile Hıristiyanlık hakkında tartışmalar yapmış ve ünlü "Hıristiyanlık itikamafnesi" burada hazırlanmıştır. Patrikhane buraya taşındığında, içindeki rahibeler de komşu bir manastıra geçmişlerdir. I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) İoannes Paleólogos buraya gömülmüştür. Kilise III. Murad döneminde (1574-1595) 1590'a doğru camiye dönüştürülerek Fethiye Camii(->) admı almış, manastırın yapıları yerinde de Sadrazam Sinan Paşa bir medrese inşa ettirmiştir. Manastırın Rumların elinden çıkmasından az önce 1578'te Stephan GerlaclıÇ-»), Martin Crusius'a yazdığı bir mektupta kilise ve manastırın bir anlatımını kaleme almıştır. 1581'de bir elçilik heyeti ile İstanbul'da bulunan Salomon Schweigger'in(->) seyahatnamesindeki tahta oyma gravürler arasında kilise ve manastırın bir resmi bulunmaktadır.

Panagiotissa Meryem Manastırı VIII. Mihael'in dayısı İsaakios Dukas tarafından, şehrin Latinlerden **126l**'de geri alınışının hemen arkasından kurulmuştu. Yerleşmiş bk kanaate göre, VIII. Mihael'in kızı Maria, 1265'te İç Asya'ya Moğal hükümdarı Hülagu Han'a gelin gönderilmiş, fakat onun ölümü üzerine oğlu Abaka Han (1234-1282) ile evlenmiştir. Maria, kocasının 1282'de ölümü üzerine Bizans'a geri dönerek, şehrin Halic'e hâkim yamacında Akropolitissa ailesine ait kilise, hamam, bahçeler ve bağları satın alarak burada bir kadınlar manastırı tesis etmiştir. Burada, Fener sırtlarındaki Panagiotissa Meryem Kilisesini restore ettkmiş, rahibeler için hücreler yaptırmış, şehrin içinde iki bağ bağışlamış ve kurduğu manastır Muhliotissa, Moğolların Meryemi olarak tanınmıştır. Bütün bu işlemlerin tahrif edilmiş bk belgeye dayandığı sonraları anlaşılmış ise de, manastırdan günümüze kadar gelen kilise hâlâ bu ad ile bilinir (bak. Panayia Muhliotissa [Kimisis] Kilisesi). Fetihten sonra manastır ortadan kaybolmuş, Fatih tarafından Ortodokslara bırakılan kilisesi ise günümüze kadar gelmiştir. Esasında dört yapraklı yonca biçiminde geç Roma dönemine ait bir mezar binası (mausoleum) olduğu anlaşılan bu yapı sonra kiliseye dönüştürülmüştür. Bugün hâlâ kilise olarak kullanılmakla beraber, geçen yüzyıl sonlarında yapılan eklemelerle mimarisi çok değişmiştir. Manastırdan ise hiçbk iz yoktur.

İmparator III. Romanos Argiros (hd 1028-1034) Samatya dolaylarında Meryem için Perivleptos adında büyük bir manastır kurdurmuş ve muhteşem surette bezenen bu kilisede 12 Nisan 1034'te gömülmüştü. III. Nikeforos Botaniates bu dini te-

Günümüzde hiçbir kalıntısı kalmamış olan Pantepoptes Manastırı'nın kilisesi Eski İmaret Camii olarak ayaktadır.
Media for the Arts

sisi restore ettirdi. Fakat 1081'de iktidardan düşürüldüğünde keşiş olarak bu manastıra kapatıldı ve ölümünde de buraya gömüldü. Bu manastır fethe kadar yaşamıştı. Fetihten sonra kilise ve manastır Ermeni cemaatine bağışlanmıştı. Fetihten pek az önce İspanyadan Timur'a elçi olarak gönderilen Ruy Gonzales de Clavijo(-0, 1403'te Bizans'tan geçtiğinden bu kilise ve manastırı ziyaret etmiş ve seyahatnamesinde bir tarifini yapmıştır. O sırada burada Romanos ile Nikeforos Botaniates'in mezarları bulunuyordu. Manastırın belgelerine ait çok sayıda kurşun mühür günümüze kadar geldikten başka, manastırın kütüphanesinden çıkmış bazı elyazmaları bilinir (Oxford, Vatikan, Aynoroz). Türk döneminde Sulu Manastır olarak bilinen Perivleptos Manastırı üstündeki kilise, **19.** yy'ın sonlarında Ermeni cemaati tarafından modern bir kiliseye dönüştürülmüştür (bak. Kevork [Surp] Kilisesi). Fakat çevredeki evlerin altlarında manastıra ait pek çok kalıntı bulunduktan başka kilisenin altında da (kalorifer dairesinde) Bizans kilisesinin temel kalıntıları hâlâ durmaktadır.

Azizlerden Karpos ve Papilas (veya Babilas) adlarına, Kudüs'teki İsa'nın mezar makamının bir benzeri olarak belki 4. yy' da yapılan kilisenin yanında daha sonraları bir manastır inşa edilmişti. 1935'te Yedikule'ye ulaşan anacaddenin kenarında Ayios Menas Ortodoks Kilisesi'nin altında tespit olunan yuvarlak planlı bir kilise alt yapısının adı geçen dini yapının kalıntısı olabileceği ileri sürülmüştür.

İmparator VI. Leon'un (hd 866-912) önce babası I. Basileiosün yaptırdığı Ayios Lazaros Kilisesi yanında inşa ettirerek, vakıflarla zenginleştirdiği manastır, Bizans sarayı hizmetindeki hadımlara tahsis olunmuştu. Leonün üçüncü eşi Eudoksia 900'e doğru öldüğünde kocası onu buraya gömdürmek istemiş fakat manastırın başrahibinin şiddetli direnişi ile karşılaşmıştı. Latin işgalinde Katoliklerin kullandığı kilise ve manastır, Bizans devleti 126l'den sonra ihya olunduğunda bazı dini çekişmelere sahne olmuştur. Fethe kadar faal olan manastır, saray-ı hümayunun sınırları içinde kaldığından, 15. yy'dan itibaren kaybolmuştur. Bu dini müessesenin Gülhane'de, belki de yakın tarihe kadar burada mevcut hastanenin yerinde olduğu sanılır.

Bizans donanmasının komutanı (drungarios) Konstantinos Lips İn (ö. 917) yaptırdığı ve 907'de İmparator VI. Leonün da katıldığı bir törenle açılışı yapılan kilise ve manastır, Libos veya Lips adıyla tanınır. Sonraları bakımsız duruma giren bu dini tesis ancak Latin işgalinin arkasından VI-II. Mihael Paleologos'un eşi İmparatoriçe Teodora tarafından ihya edilerek, Meryem adına olan önceki kilisenin bitişiğine İoannes Prodromes adına ikinci bir kilise inşa ettirilmiştir. Paleologos hanedanının mezarları burada idi.

1303'te Teodora, 1306'da oğlu Konstantinos, 1324'te III. Andronikos'un eşi Ekene ve İmparator II. Andronikos 1332'de buraya gömüldükleri gibi, 1417'de ölen Rus prensesi Anna'nm mezan da burada idi. Manastır fethe kadar faal kalmış ve ancak II. Bayezid döneminde (1481-1512) kilisesi Fenarîzade Alâeddin Efendi tarafmdan camiye ve manastır da zaviyeye çevrilmiştir (bak. Fenarî İsa Camii). Manastırın İmparatoriçe Teodora tarafından düzenlenen yönetmeliği eksik halde günümüze kadar gelmiştir.

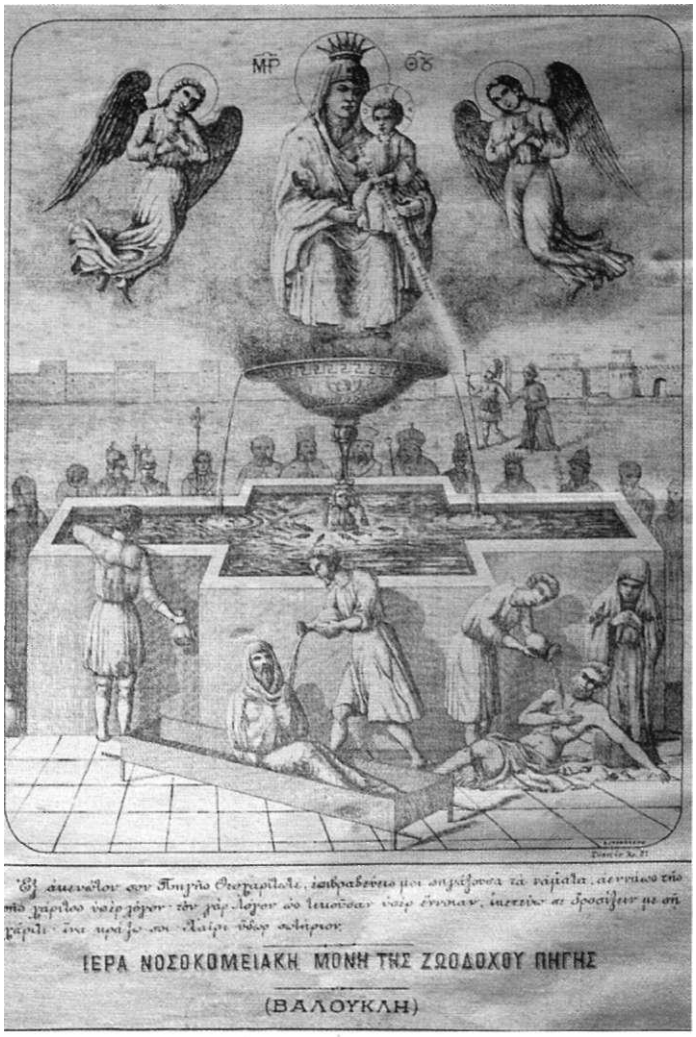

Zoodohos Piyi Manastın'nın ayazması (Balıklı Ayazma) için 19. yy'da ipek üzerine basılmış bir resim. *Semavi Eyice Koleksiyonu*

Manastır bağımsız olup, 50 rahibeyi barındırıyordu. Bunun 30ü ibadetle, geri kalan 20'si hizmetle görevli idi. Manastırın, Makedonya, Silivri, İzmir çevresinde, İzmit'te, Üsküdar ve İstanbul içlerinde gelir sağlayan arazileri vardı. Yine aynı belgeden öğrenildiğine göre manastırın eki olarak küçük bir de hastane bulunuyordu. Türk döneminde manastır ortadan kalkmış, cami olan kilisesi, Vatan Caddesi kenarında günümüze kadar gelmiştir. 1918' de Cibali-Fatih yangınında harap olan cami uzun yıllar bakımsız kaldıktan sonra 1958'de ihya edilmiştir. Harabe halinde olduğu yıllarda, 1929'da içinde yapılan araştırmalarda döşemesinin altında, bir kısmı Paleologos hanedanına ait kişilerin mezarları olan 22 lahit bulunmuştur.

Latinlerden şehri 1261'de geri alarak Bizans devletini ihya eden VIII. Mihael'in kız kardeşi Maria, rahibe olarak Marta adını almış ve kurduğu manastır Kira Marta (Kyra Martha) Manastırı olarak tanınmıştır (bak. Kira Marta Kadınlar Manastırı). 14. yy'da Paleologos ve Kantakuzenos soyundan birçok kişi buraya gömüldü. Fethe kadar durduğu tahmin edilen Kira Marta Manastırı kalıntısının, Atatürk Bulvarı kenarında, Gazanfer Ağa Medresesi yanındaki 1950' lerde yıktırılan Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi olduğu ileri sürülmüştü. Fakat bu görüş inandırıcı bulunmamıştır. Daha yeni bir görüşe göre ise Kira Marta Manastın'nın Fatih'ten Yenibahçe Vadisi'ne (Vatan Caddesi) inen yamaçta bulunması gerekir. Bu satırların yazarı tarafından ise bu manastırın Topkapı'da Manastır MescidiG» olarak tanınan yapı ve çevresinde olabileceği yolunda bir hipotez teklk edilmiştir.

VIL Konstantinosün ortağı olarak kendisini de imparator yapan I. Romanos Lekapenos (hd 920-944), özel sarayı Mirelaionü (Myrelaion) manastıra dönüştürmüş ve başta 922'de ölen eşi Teodora olmak üzere ailesinin birçok ferdi buraya gömülmüştür. 932'de ölen büyük oğlu Kristoforos, 948'de kendisi, 961'de VII. Konstantinos'un eşi olan kızı Helena buraya gömüldüler. Oğulları ile birlikte öldürülen İmparator Mavrikios'un (hd 582-602) ve çocuklarının lahitlerinin de Romanos'un emri ile buraya taşındıkları söylenir.

1059'da tahtı bırakarak Studios Manas-

tirina çekilen I. İsaakios Komnenosün eşi Kateria ile kızı Maria da Mirelaion Kadınlar Manastırına kapanmışlardı. Fetihten bir süre sonra manastırın kilisesi, Mesih Paşa tarafından camiye çevrilmişti (bak. Bodrum Camii). 1911'de Mercan yangını ile harap olan bu eski kilise uzun yıllar bakımsız kaldıktan sonra 1986'ya doğru restore edilerek yeniden cami olarak açılmıştır. Binanın yanında, Roma dönemine ait 40 m kadar çapı olan muazzam bir yuvarlak bina kalıntısı vardır. Bu yapı, Romanos sarayını yaptırdığında ve manastır kurulduğunda içine sütunlar dikilerek sarnıç haline getirilmişti. 1993-1994'te sarnıç, içi temizlenip gerekli restorasyon yapıldıktan sonra çarşıya dönüştürülmüştür.

Bazı efsaneler antik çağın bir mabedi (Zeus veya Herakles) üzerinde I. Constantinusün azizlerden Mokios (Mocius) adına bk kilise yaptırdığını bildirirler. Bu söylenti tam gerçek olmasa bile Iustinianos henüz iktidara geçmeden burada bulunan bir kiliseyi, muhteşem biçimde yeniden yaptırmış ve bezemesine özen göstermişti. Fakat kilise 9. yy'da harap olmuş, yıkılmış ve I. Basileios burayı yeniden yaptırarak ihya ettirmiştir. Kilisenin yanındaki Hagios Mokios Manastın'nm da bu onarım sırasında yapıldığı tahmin edilir. I. Manuel Komnenos (hd 1143-1180) manastırın yemekhanesini yeniden yaptırarak, burayı dedesi I. Aleksios, babası II. İoannes ve kendi resimleri ile süsletmiş, yalnız tavanın yaldızlanmasına 100 altın harcanmıştır. Kilise ve manastır, Latin işgaline kadar duruyordu. Bizans'ın son dönemlerinde bunların harabe halinde oldukları anlaşılıyor. V. loannes Paleólogos (hd 1341-1391) Altmkapı (Yedikule) çevresindeki surları onarabilmek için 1390'da kilise ve manastırın taşlarını kullanmıştır. Komşusu olan açık su haznesi (Çukurbostan), Hagios Mokios adıyla tanındığına göre kilise ve manastır buna yakın, herhalde haznenin batısında idi.

Söylenti çok eski bir tarihi göstermekle beraber Petra'daki Ayios İoannes Pródromos Manastırı Bizans tarihinde İmparator I. Manuel Komnenos döneminde (1143-1180) belirir. Buraya Latin işgali yıllarında Katolikler yerleşmişler, Bizans yeniden kurulduğunda manastır şehrin önemli dini merkezlerinden biri olmuş ve 14. yy'da da bazı dini çekişmelere sahne olmuştur. 138l'de patrik tarafından sinod toplantılarında üçüncü kademeye çıkarılmıştır. 1395'te Manuel manastıra zengin bağışlar yapmış ve kaymbabası Sırp prensi Konstantin'in ruhu için yapılacak ayinleri bir ferman ile düzenlemiştir. Despot Demetrios Paleologosün annesi Maria Laskaris **16** Ocak 1450'de öldüğünde, cenazesi manastırın kapısı yanındaki kaymbabasının mezarına kaldırılmıştır, 12 Aralık 1452'de Ayasofya'da yapılan iki kilisenin birleşmesi toplantısında Petra Manastırı başrahibi de hazır bulunmuştur. II. Mehmed (Fatih) bu manastırı, Sadrazam Mahmud Paşa'mn Hıristiyan olarak kalan annesine 1462'de bağışlamıştı. 16. yy'ın ikinci yarısı içlerinde Stephan Gerlach, kapatılmış olan kilisenin harap halde olduğunu, fakat manastırın bazı hücrelerinde rahibelerin yaşadığını, Martin Crusius'a yolladığı 7 Mart 1578 tarihli mektubunda bildirir. O yıllarda manastırın etrafım kesme taştan muntazam bir duvar çeviriyordu, içinde ise hâlâ bazı ikonalar bulunuyordu. **16.** yy'ın sonunda Pammakaristos Manastırı patrikhane tarafından boşaltıldığında, Petra Manastırı da bütünüyle terk edilmiş olmalıdır. Sırp Kralı Milutin (hd 1275-1321) manastırın yanında bir misafirhane ve hastane yaptırmıştı. Petra Manastın'nm oldukça zengin bir kütüphanesi olduğu, buradan çıkmış ve çeşitli ülkelere dağılmış, 6-14. yy'lara ait 28 elyazması eserden anlaşılır. 'Kaya'' anlamına gelen Petra adının, Türk döneminde Karagümrük'ün kuzeyindeki Kesmekaya semt admda yaşadığı bellidir. Aynca bu manastır kütüphanesindeki elyazmalarında Aetios Sarmcı(->) yakınındaki Petra Prodromos Manastırına ait olduğunu bildirir bir kayıt bulunmaktadır. Bu bölgede Boğdan voyvodalarının sarayı yapılmış ve birçokları, bu arazi içinde görülen küçük şapel kalıntısının Petra Manastırf nın bir parçası olduğunu ileri sürmüşlerdir (bak. Boğdan Sarayı ve Şapeli). Fakat bu hipotezin zayıf tarafları vardır. Belki de Petra Manastın, şimdi gecekondular tarafından yok edilen Odalar ve Kasım Ağa camileri yerinde idi. Bizans tarihinde ilk defa adı 1094'te geçen Soteros (veya Kristos) Akataleptos Manastırı. Latin işgalinde Katolikler tarafından kullanılmış, 14. yy'da da faal olmuştur. Bozdoğan (Valens) Kemeri yanında olan Akataleptos Manastırı, fetihten sonra Fatih'in vakıfları arasında Kalenderi dervişlerine zaviye olarak tahsis edilmiş ve kilisesi Kalenderhane Camii olmuştur. Bu binanın 598'de yapılan Teotokos Diakonissa Kilisesi olduğu görüşü uzun süre hâkim olmuş, sonra Akataleptos hipotezi tercih edilmiştir (bak. Kalenderhane Camii).

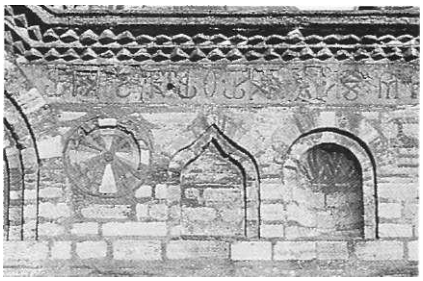

Son Bizans döneminin ünlü manasürı olan Pammakaristos'tan bir ayrıntı. 1590'a doğru camiye dönüştürülerek Fethiye Camii admı almıştır.
Media For the Arts

1967'den itibaren burada yapılan kazı ve araştırmalarda, Katolik mezhebinin ünlü azizlerinden Assisi'li Franciscusün fresko resmi ile adım gotik harflerle veren Latince bir yazı bulunmuştur. Fakat manastıra işaret eden herhangi bir kalıntı ile karşılaşılmamıştır.

imparator I. Aleksios'un (hd 1081-1118) annesi Anna Dalassene. Halic'e bakan yamaçta İsa adına Kristos Pantepoptes Manastırını yaptırmıştı. Bu tesisin 1087'de bitmiş durumda olduğu sanılır. Kısa Latin işgalinden sonra yeniden Ortodokslar tarafından idare edilen Pantepoptes Manastırı fetihten sorira, II. Mehmed (Fatih) tarafından imarete çevrilmiş, kilisesi de mescit yapılmıştır. Eski vakıflar defterindeki kayıttan manastır hücrelerinin kullanılmakta oldukları anlaşılır. Eski İmaret Camii(->) olan kilise bugün hâlâ durmakta ise de manastırdan günümüzde bir iz yoktur. Çevresindeki evlerin aralarında ve altlarında bazı kalıntılara rastlanmıştır.

Bizans İmparatorluğu'nun başkentinin en büyük manastırlarından biri Kristos Pantokrator Manastırı yine şehrin kuzeyinde, Halic'e hâkim bk yerde İmparator II. İoannes Komnenos (hd 1118-1143) tarafından inşa ettirilmişti. Bu kuruluşta, ilk eşi, Macar Kralı Lazslo'nun kızı Ekene'nin de rolü olmuştur. Manastırın günümüze kadar metni gelmiş olan 1136 tarihli yönetmeliği, buranın kadrosu ve düzeni hakkında son derecede ilgi çekici bilgiler verir. Mimar Nikeforos tarafından inşa edilen tesis içinde bir erkekler manastın ile bunun İsa'ya sunulmuş kilisesi vardı. Bitişiğinde Mihael adına bir mezar şapeli inşa edilmiş, bunun da bitişiğine Eleusa Meryem adına üçüncü kilise yapılmıştır. Manastırın 50 yataklı, çok kalabalık hizmetli kadrolu bir hastanesi, bir ihtiyar düşkünler yurdu, şehrin başka bk yerinde bir cüzamhanesi bulunuyordu.

İmparator Manuel Komnenos'un eşi, Alman İmparatoru III. Konrad'm baldızı Berthe von Sulzbach (Bizans'ta adı Ekene) Mihael Şapeli'ne gömüldüğü gibi, Manuel Komnenosün da cesedi 1180'de, siyah mermerden bir lahit içinde aynı şapele konulmuştur. Daha önce de aynı yerde manastır ve kilisenin kurucuları II. İoannes ile eşi Ekene'nin de mezarları bulunuyordu. Latin işgali sırasında Venedikliler genel karargâhlarım burada kurmuşlardı. Bizans devleti 126l'den sonra ihya edildiğinde Paleólogos hanedanından II. Andronikosün ikinci eşi Ekene 1317'de buraya gömüldü. Sonra Sırp kralı olan Stefan Decanski, iki oğlu ile birlikte 1313'ten 1320'ye kadar Partokrator Manastırı'nda enterne edildiler. Bizans'ın son döneminde. 14-15. yy'larda, Manuel Paleólogos (hd 1391-1425), oğlu Selanik Despotu Andronikos (ö. 1426), VIII. İoannes'in üçüncü eşi Trabzon Prensesi Maria (ö. 1439), VII. İoannes'in eşi Eugenia Gateluzzi (ö. 1440), Silivri'de vebadan ölen Manuel Paleólogos (ö. 1448), İmparator VIIL İoannes Paleólogos (ö. 1448), Manuel Paleologosün dul eşi Ekene (ö. 1450) Pantokrator Manastırına gömüldüler. İki kilisenin birleşmesine karşı olan II. Gennadios Sholarios, son Bizans imparatoru tarafından buraya kapatılmıştı. Fetihten sonra Gennadios, Fatih tarafından İstanbul Ortodoks patrikliğine atanmıştır. Manastır, Fatih Külliyesi inşa edilinceye kadar medrese olarak kullanılmış, camiye dönüşen kilise burada ders veren Molla

Zeyrek'in adını alarak Zeyrek Kilise Camii(-») olmuştur. Yönetim belgesi, buradaki yaşantının çok sıkı esaslarını açıklar. Manastırın idaresinden tek sorumlu doğrudan doğruya imparatordur. Manastırın, İstanbul çevresinde, Trakyada, Makedonya, Peloponnes'te, Ege adalarında, Anadolu'da gelir sağlayan arazileri vardı. Bunlardan İzmir yakınındaki Bare Köyü'ndeki arazi köylülerle uzun süre sürtüşmelere yol açmıştı. Birbirine bitişik üç yapıdan oluşan kilise bugün hâlâ durur. Manastırın altında bulunan çok sayıdaki su sarnıcı, eskiden kilise olan caminin batısındaki evlerin altında bulunmaktadır. Fakat mimari bakımından gerçekten muhteşem bir eser olan büyük sarnıç, modern Atatürk Bulvarının kenarında bulunmaktadır (bak. Zeyrek Sarnıcı). Caminin batı tarafında sokak içinde bulunan merkezi planlı küçük binanın, Partokrator Manastırı'mn kütüphanesi olduğu ileri sürülmüş ise de, bunun doğru olmadığı anlışılmıştır (bak. Şeyh Süleyman Mescidi).

Son Bizans döneminde tanınan Kristos veya Soteros Filántropos (Khristos Philanthropos) Manastırı ise II. Andronikosün yakın adamlarından Nikeforos Kumnosün kızı Eirene tarafından kurulmuştur. Ekene 1308'de **16** yaşında dul kaldıktan sonra Eulogia adıyla rahibe olmuş ve 'insanların dostu" İsa'ya sunduğu bu manastırı kurarak, yarım yüzyıl idare etmiştir. Bu arada annesi ile babası da manastırın yapılışına yardımcı olduktan başka, her ikisi de rahip ve rahibe olarak bu manastıra çekilmişlerdir. Sarayburnu ile Ahırkapı arasında, Marmara surları üstünde 16. yy'ın sonunda Sinan Paşa'nm yaptırdığı İncili Köşkün yanında görülen surlardaki tuğla süslemeli mimari Filántropos Manastırı Kilisesi'nin alt yapısının cephesi olarak kabul edilmiştir. İncili Köşkün alt yapısının kemerleri altında İstanbul Rumlarının 1821'deki Yunan ayaklanmasına kadar senede bir defa 6 Ağustos'taki yortu gününde ziyaret ettikleri ve şifa dağıttığına inanılan bir ayazma bulunmaktadır. Kilise ve belki de manastırın mahzeni demiryolunun altından yukarı uzanmaktadır. Surlardaki cephe ise, Bizans mimarisindeki 14. yyin tuğla süslemeleri (çark-ı felek, yürek biçiminde niş, meander motifli friz ve tuğladan bir yazı şeridi) ile bezenmiştir.

Şehrin önemli bir manastırı da, kuzeybatı köşede surlara yakın bk yerdeki Khora (Hora) Manastırı idi. Bu da İsa'ya (Khritos veya Soteros) sunulmuştu. Daha eski bir kilisenin harap olması üzerine Maria Dukaina kiliseyi yeniden yaptırmış, I. Aleksiosün küçük oğlu İsaakios Komnenos, 12. yy'da bu kiliseyi genişletmiş herhalde manastırı da yaptırmış veya ihya ettirmiştir. Latin işgalinin arkasından II. Andronikos döneminde (1282-1328) Bizans sarayında önemli yeri olan Teodoros Metohites 1303'te bu kilise ve manastırı geniş ölçüde restore ettirmiştir. Gözden düştükten sonra da bu manastıra çekilerek 1332' de burada ölmüştür. Fetihten sonra kilise II. Bayezid dönemi sadrazamlarından Atik Ali Paşa tarafından camiye çevrilmiş ve Kariye Camii(->) adıyla tanınmıştır.

Surlar dışındaki manastırlardan bki, Piyi Meryem'i idi. Zoodohos Piyi (hayat verici pmar) olarak tanınan bu manastır, kutsal bir suyun başında, büyük ihtimal ile İustinianos tarafından yaptırılmıştı. Bir kaynak kilisenin, Ayasofya'dan artan malzeme ile 559-560'ta inşa edildiğim bildirir. Bir depremden sonra 790'a doğru İmparatoriçe Eirene, 869 depreminden sonra I. Basileios kiliseyi restore ettirmişler, hattâ bu restorasyon kiliseyi öncekinden daha da güzel duruma sokmuştur. Bulgarlar Konstantinopolis'i tehdit ettiklerinde, Çar Simeón, 7 Eylül 924'te burayı yakmış ise de kilise hemen onarılmış, I. Romanos Lekapenosün küçük kızı Maria ile Çar Peter'in nikâhları 927'de burada yapılmıştır. 966'da II. Nikeforos Fokas burada bir törene katılmış, manastır ve kilise Latin işgalinde Katolik rahiplerinin ellerine geçmiştir. İoannes Kantakuzenosün kızı Helena, V. İoannes Paleólogos ile burada nişanlanmıştır. Prenses bu nişan için karayoluyla Edirne'den gelmişti. Protokole göre Zoodokos Piyi'de durması gerekiyordu. Şehrin 1422'de kuşatılması sırasında II. Murad bu manastırda konaklamıştı. Bundan sonra bu dini merkezin harap bir halde kaldığı anlaşılır. **16.** yy'da kilise yıkılmış olmakla beraber, halk şifa verici olduğuna inanılan kutsal suyu ziyaret ediyordu. 1727'de Derkos (Terkos) Metropoliti Nikodemos burada küçük bir şapel yaptırmış, Rumlar ile Ermeniler arasında çıkan mülkiyet çatışması. Rumlara verilen fermanlar ile çözümlenmiştir. Yunan ayaklanması sırasında, 1821'de şapel tahrip edildi ise de Patrik I. Konstantinos 1833'te padişahtan aldığı fermanla tekrar yapılmasını sağlamış ve yeni kilise 2 Şubat 1835te açılmıştır.

Çok geç bir dönemde yaratıldığı anlaşılan bir efsaneye göre, 1453'te şehrin fethi sırasında, manastırda balık kızartmakla meşgul olan birinin "tavadaki bu balıklar nasıl dirilemez ise, şehir de alınamaz" demesi üzerine balıklar suya sıçramıştır. Hâlâ ayazmasının havuzunda balıklar bulunduğundan Türkler arasında burası Balıklı Manastırı adıyla tanınmıştır. Bugün manastır faaldir ve halk tarafından (Müslümanlar da) ziyaret edilir. Manastırın avlusundaki mermer döşeme, Ortodokslara ait mezar taşlarından meydana gelmiştir. Bunlardan bir kısmı "Karamanlı" denilen anadilleri Türkçe olan Hıristiyanlara aittir. İç Anadolu'dan göç ederek, Samatya-Yedikule bölgesine yerleşen bu Hıristiyanların mezar kitabeleri Grek harfleriyle Türkçedir. Çoğu manzum olan bu kitabelerde açıklanan duygular ve bunların ifade edilişi de Türk karakterine yakındır (bak. Balıklı Ayazması).

Surlar dışındaki ikinci ve büyük manastır, kuzeybatıda, Haliç kıyısında Kosmidion'da Kosmas ve Damianos Manastırı idi (bak. Kosmidion). Paulinus adında bk kişiye ait arazide, II. Teodosius döneminde (408-450), büyük ihtimalle 439'a doğru bir kilise yapılmış, az sonra bunun yanında bir manastır inşa edilmiştir. 6. yyin ilk yarısı içinde bu manastırın varlığı kesinlikle bilinir. İustinianos kiliseyi restore ettirmiş, fakat 5 Haziran 626'da Avariar kilise ve manastırı yağma etmişler, 3 yıl sonra da şehrin önünden çekilirken kiliseyi ateşe vermişlerdir (bak. kuşatmalar). Tehlike geçtikten sonra onarılan kilise ve manastır, 822'de asi komutan Tomas tarafından karargâh olarak kullanılmıştır. II. Basileios ün 966'da makamından aldığı Antakya Patriği Agapios'a Kosmidion Manastırı'mn idaresi verilmiştir. Paflagonyalı lakabı ile tanınan IV. Mihael (hd 1034-1041) buradaki bütün binaları yenilemiş, etraflarını bahçe halinde düzenlemiş, mozaik ve değerli mermerler ile süslediği kiliseyi yeniden yaptırmış ve bir hamam inşa ettirmiştir. 10 Aralık 104l'de tahttan çekildiğinde, keşiş olarak bu manastıra kapanmış ve az sonra burada ölmüştür. Gangres (Çankırı) Metropoliti Nikalaos, Amastris (Amasra) metropoliti olmadan, bir süre Kosmidion Manastırı başrahipliğinde bulunmuştur. **126l**'de şehri Latinlerden geri almadan önce, 14 Ağustos'ta surlar önüne gelen VIII. Mihael Paleologos, geceyi Kosmidion Manastırı'nda geçirmişti. 1303'te Bizans'taki yabancılar, manastıra yerleşerek, Cenevizlilere karşı buradan harekât düzenlemişlerdir. 1304'te de Béranger d'Entença, Katalanların başında birkaç gün burada barınmıştır. Kosmidion Manastırı'mn çevresinde bağları vardı. 14. yy'da, Kudüs'e giderken Bizans'a uğrayan Rus hacıları manastırı ziyaret etmişler, burada azizlerden Kosmas ve Damianos'un altın kaplamalı baş röliklerini görmüşlerdir. Fethe kadar duran Kosmidion Kilise ve Manastırı sonra ortadan kaybolmuştur. Oldukça dik bir yamaç üzerinde bulunduğuna göre manastırın Eyüp semtine hâkim bir yerde bulunduğuna ihtimal verilk. Fakat kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Haliç üzerinde Hasköy Köprüsü yapılırken, Ayvansaray tarafındaki ayaklar ve buradaki çevre yolları için yapılan kazıda, çok değişik bezemelere sahip, büyük ölçüde bazı sütun başlıkları bulunmuştur. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne taşınan bu başlıkların Kosmidion Manastırı'na ait olabilecekleri uzak da olsa bir ihtimal olarak düşünülebilir. Ayrıca Eyüp Külliyesi'nin bulunduğu yerde de Bizans dönemine ait tonozlu bir dehliz vardır. Bunun için de bir şey söylenemez.

Surlar dışında önemli bir manastır ise Hebdomon'da (Bakırköy) bulunuyordu. İncil yazarı (Teologos) İoannes'e sunulan kilise, daha 4. yy'da mevcut idi. Bina I. Basileios (hd 867-886) tarafından onarılmış, sonra II. Basileios (hd **976**-1025) da aynı kiliseyi tezyin ettirmiştir. Yanındaki manastır ise Hebdomon Manastırı olarak tanınmıştı ve o da oldukça erken bir döneme ait idi. Ancak II. Basileos 15 Aralık 1025'te öldüğünde vasiyeti uyarınca yeni baştan yapılırcasma onarımını yaptırdığı bu manastırın kilisesine gömülmüştür. III. Nikeforos Botaniates (hd 1078°-1081),

Ahırkapı dolaylarında Soteros Filántropos Manastırının kalıntısı. *Nurdan Sözgen, 1994/ TETTV Arşivi*

Hebdomon Manastırını önceki imparator VII. Mihael Dukas'ın (hd 1071-1078) eşi Maria'ya bağışlamıştır. Bu sırada manastırın çok zengin gelirleri vardı. 5. yy'dan 10. yy'a kadar, Havari İoannes'in yortu günü olan 8 Mayıs'ta. imparatorun bütün saray erkânı ile buradaki törene ve ziyafete katılması usuldendi. Latin işgali sırasında kilise ve manastır harabe halinde bulunuyordu. O derecede ki, İmparator II. Basileios'un cesedi bile mezarından çıkarılarak ortada bırakılmıştı. Durumu öğrenen VIII. Mihael cesedi buradan kaldırarak Selimbriadaki (Silivri) bir kiliseye koydurmuştur. Hebdomon Manastırı ve Kilisesi bir daha ihya edilmemiştir. 1922'de Fransız işgal ordusu tarafından R. Demangel idaresinde yapılan kazıda. Yeni Mahalle Tren İstasyonumdan sahile uzanan caddenin kenarında, zemini mozaik kaplı sekizgen biçiminde bir yapının kalıntıları bulunmuştur. 1960'lara kadar cadde kenarında görülebilen bu kalıntılar, Sosyal Sigortalar Kurumu binası yapılmak üzere yok edilmiştir. Manastırdan ise hiçbir iz tespit olunmamıştır. Yuvarlak planlı kilisenin İoannes Pródromos adına inşa edilmiş bir yapı olduğu kabul edilmiştir (bak. İoannes Pródromos eu to Hebdomo).

Bu maddede, surlar içindeki tarihi şehrin, Bizans döneminde varlığı bilinen ve bazı kalıntı veya kiliseleri camiye dönüşmüş olarak bugüne kadar gelen manastırları hakkında özet halinde bilgi verilmiştir. Buna sur dışında Trakya yönündeki biriki önemli manastır da eklenmiştir. Fakat Boğazin iki yakasındaki bugün hiçbir izleri görülemeyen manastırlar üzerinde durulmamıştır. Aynoroz Yarımadası gibi çok sayıda manastırı barındıran Auksentios Dağı (Kayış Dağı) ise askeri bölge içinde kaldığından, burada etraflı bir inceleme yapılamamıştır. Buradaki tesisler yapılmadan dağın zirvesinde bir manastırın kalıntıları görülebiliyordu. Dağın güney tarafındaki daha alçak bir tepenin üstünde de yine bir Bizans manastırının temelleri duruyordu. Bizans döneminde tüm sakinleri manastır mensuplarından ibaret olan adalar da bu maddenin çerçevesi dışında bırakılmıştır (bak. Adalar). Bu vesile ile şuna da işaret edilmesi gerekir ki, son yıllarda İzmit Körfezrne komşu kıyı şeridinde ve az arkalarındaki arazide de bazı manastırların kalıntıları, inşaat için yapılan kazılarda meydana çıkmış (Tuzla, Kurtköy vb), fakat bunların adları tespit olunamamıştır.

Bibi. R. Janin. *Eglises et monasteres.*

SEMAVİ EYİCE

MANAVLAR

İstanbul'da manavlık eskiden beri bazı mesleklerde olduğu gibi gezgin ve dükkânda olmak üzere iki biçimde yapılmıştır. Bunlara kendi bostanında ya da bahçesinde yetiştirdiği sebze ve meyve satanları da eklemek gerekir.

Gezgin manavların, sayısı sebze ve meyvenin bollaştığı yaz aylarında çoğalırdı. Sırtlarına aldıkları küfelerle mahalle aralarında dolaşan gezgin manavlar, mallarını dükkân sahibi olan manavlardan daha ucuza sattıklarından halk tarafından da tercih edilirlerdi.

Evliya Çelebi. *Seyahatnamede* "Sebzevatçı Esnafı "mn 500 kişi ve 500 tabla olduğunu yazmakta; 1638 tarihli esnaf alayında tablalarını maydanoz, kereviz, hıyar, patlıcan, turp, şalgam ve kabakla süsleyerek geçtiklerini ve sattıkları taze sebzelerden halkın üzerine attıklarını belirtmektedk.

Gezgin manavlar, eskiden, şimdi el arabasıyla dolaşanlarda olduğu gibi, küfelerinde her çeşit sebze ve meyveye yer vermezler, genellikle tek çeşit mal satarlardı. En çok satışı yapılan meyve ve sebzeler ise patlıcan, portakal, kavun ve karpuzdu. Gezgin manavların çoğu mevsimlik olarak Anadoludan gelen kişilerdi. Konya, Akseki, Ürgüp, Balıkesir civarından gelen bu kişiler, pazarlarda, şehrin işlek yerlerinde, camilerin, medreselerin, çarşıların, sebillerin çevrelerinde köprü girişinde, Uzunçarşı, Eminönü civarında dolaşırlardı.

Gezgin manavların hemen hemen hepsi eğilip kalkarken veya hareket ederken büyük kolaylık sağlayan şalvar giyerler, başlıklarının üzerine de renkli çevre sararlardı. Alacalı mintanlarının üzerine camedan veya cepken giyerlerdi. Bazılarının baldır üzerine takılmış kalın tozluklar ve ayaklarında kalın nalçalı kunduralarla dolaştıkları görülürdü.

Gezgin manavların taşıdıkları büyük küfelerin ağırlıkları yüz kilodan aşağı olmazdı. Bir ellerinde tartıları ve bir sopanın ucuna taktıkları ağırlıkları diğer ellerinde de yassı sepetler içindeki meyveleriyle yüksek sesle bağırarak dolaşan meyve satıcıları da vardı. Bu satıcıların yüksek seslerinden mahalle kadınları rahatsız olurlar, uyuttukları çocuklarının uyanmasından veya korkmasından dolayı satıcılarla münakaşa, hattâ kavga bile ederlerdi. Manavlar boğazlarından aşağıya sarkan gümüş kösteklerinin yanında bir de ip sarkıtırlar, bu ipin ucunda da bir kese bulundurlardı. Sattıkları malın parasını bu keseye koyarlardı. Saatlerini ve keselerini de bellerine sardıkları kuşaklarının arasına sokarlardı. Bazı satıcılar da feslerinin içine kalınca bir kesekâğıdı veya bir asma yaprağı yerleştirir, paralarını üst üste koyarak burada muhafaza ederlerdi. Bazı gezgin manavlar, iki kişi dolaşırlar, küfeyi de nöbetleşe taşırlardı. Patlıcan ve portakal satıcılarının arasında Yahudiler veya Rumlar da vardı.

Avrupalı ressamlar, istanbul'daki gezgin manavların gravürlerini çizerek seyahatnamelerinde bol bol kullanmışlardır.

Ahmed Rasim, sebze ve meyve satıcılarının sokaklarda dolaşırken tıpkı bir şair tavrıyla ve değişik şiirlerle mallarını sattıklarını; *Üç kuruşa domates /Dört kuru-*

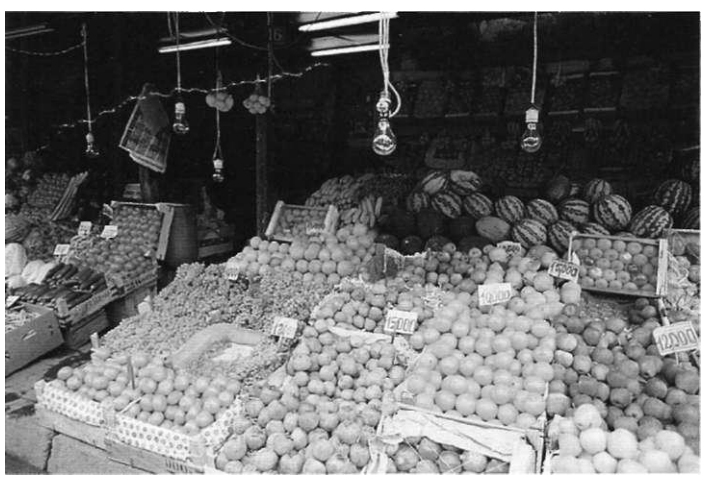

Günümüzde bir manav dükkânı. *Hazım Okurer 1994*

19.yy'm sonlarında İstanbul'da gezgin bir manav.
Nuri Akbayar arşivi

şa patates, Gül yapraklı ıspanak/ Süt beyaz sakız kabak gibi kafiyeli sözlerle mallarını cazip hale getirdiklerini belirtk (bak. satıcı sözleri).

Eski manavların bk kısmı bazen sürekli bazen de mevsimlik olarak dükkânlarda faaliyet gösterirdi. Yaz aylarında mevsimlik kavun-karpuzcular, geceleri de yattıkları bu yerlerde ticaretlerini yürütürlerdi. Marmara Bölgesi'nde yetişen sebze ve meyveler, Meyvehoş Gümrüğü'ne getirilir ve manav esnafı da bir nevi hal olan bu yerden mallarım alırdı. 1560'ta yayımlanan bir fermanda da İstanbul'a gelen yaş sebze ve meyve kayıklarının iskeleye uğramadan satış yaptıklarını, bu usulün yasaklandığını ve mal getiren kayıkların iskeleye girerek belirli kanunlara göre satış yapmalarının gerekli olduğu emredilmiştir.

Günümüzde de el arabası ya da kamyonetle satış yapan sebze ve meyve satıcıları İstanbul'u semt semt, sokak sokak dolaşmakta ancak bunlara "manav" denilmemektedir. Manav sözü bugün için sabit dükkânlarda sebze ve meyve satan esnaf için kullanılmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* II, 55-536; (Altınay), *Onikinci Asırda,* 173-174; (Altmay), *Onaltıncı Asırda,* 81; V. Hiç, "Ayak Esnafı (Manavlar)", *İSTA,* III, 1407-1408; M. S. Çapanoğlu, "Ayak Esnafı (Manavlar)", *İSTA,* III, 1409-1411; S. M. Ahıs, "Ayak Esnafı (Manavlar)", *İSTA,* III, 1411; Ahmed Rasim, "Eş'ar-ı Nâbite", *Eşkal-i Zaman,* İst., 1969, (haz. O. Ş. Gökyay), s. 170-173; R. Schiele-W. Müller-Wiener, *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı,* İst., 1988, s. 40-43; Mantran, *Gündelik Hayat,* 109; Musahipzade, *İstanbul Yaşayışı,* 191.

UĞURGÖKTAŞ

MANGANA SARAYI

Sarayburnu ile Değirmen Kapısı arasında, sonradan yapılan Osmanlı sarayının (Topkapı) Marmara kıyısına inen yamacmda Bizans döneminde savaş gereçlerinin depolandığı bir yer bulunuyordu. Mangana olarak adlandırılan bu yerde bk saray ile Ayios Yeoryios Manastırı vardı. 9. yy'da İmparator I. Mihael'in (hd 811-813) burada bk köşkü veya pavyonu bulunuyordu. Patrik olan oğlu İgnatios babasından kalan bu evde inzivada yaşarken, I. Basileios (hd 867-886) onu buradan çıkararak patrik yapmıştır. Halbuki VII. Konstantinos Porfkogennetos (hd 913-959) Mangana Sarayinm, dedesi I. Basileios tarafından yaptırıldığını bildirir. Bu çelişkili duruma, aynı yerde mevcut küçük bk binanın, Basileios tarafından genişletilmesi veya yeniden yaptırılmasını ileri sürerek bk çözüm bulmak mümkündür.

Bizans imparatorları 10-11. yy'larda artık ihmal edilmekte olan Büyüksaray yerine Mangana Sarayı'nı tercih etmeye başlamışlardı. IX. Konstantinos Monomahos (hd 1042-1055), 30 Kasım 1054'te burada son nefesini vermiş, Malazgirt Muharebesinin mağlubu IV. Romanos Diogenes'ten sonra tahta çıkan VII. Mihael Dukas (hd 1071-1078) ile bir sonraki imparator III. Nikeforos Botaniates'in (hd 1078-1081) ölümüyle dul kalan İmparatoriçe Maria Dukama, tahtın yeni sahibi I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) tarafından Mangana Sarayı'na kapatılmışlardı. Komnenos Hanedam'nın(-0 kurucusu Aleksios da 15 Ağustos 1118'de aynı sarayda öldü. İdareyi ele geçirmek için, Andronikos Komnenos (hd 1183-1185), tahtın gerçek sahibi olan çocuk imparator II. Aleksios'u. annesi Maria ile birlikte burada öldürtmüş, 1184'te I. Andronikosün iki danışmanı yine Mangana Sarayı önünde öldürülmüşlerdi.

Ancak Mangana Sarayı 12. yy'm sonlarına doğru, büyük ihtimalle II. İsakios Angelos zamanında (1185-1195) yıktırılmıştır. Bu imparatorun, başka inşaatlarda kullanılmak üzere Büyük Saray'ın yapı malzemelerini de söktürmüş olduğu bilinir. 13. yy'daki Latin işgalinden sonra Mangana Sarayimn ne durumda olduğu bilinmez. Kentin Osmanlılarca alınması sıralarında burada bazı kalıntılar hâlâ ayakta olmalıdır. Nitekim Dukas'm yazdığına göre, Mangana'da dervişler yerleşmiş, yani burası bir tekke veya zaviye olmuştur. Ama böyle bir durum herhalde kısa bir süre için varit olmalıdır. Saray-ı Cedid (Yeni Saray) denilen şimdiki Topkapı Sarayı yapıldığında ve etrafı Sur-ı Sultanî ile çevrildiğinde bu bölge de saray sınırları içinde kalmıştır. Kısmen sarayın Gülhane denilen bahçesinin ve cirit meydanının bulunduğu yerdeki kalıntılar zamanla kaybolmuş, 19. yy içinde de buraya, bugün hâlâ görülen dört büyük askeri depo inşa edilmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrasında, İstanbul işgal edildiğinde, Fransız ordusu buradaki depolara el koymuştu. Ordunun şaraplarını sıcaktan korumak için serin bir yer arandığında buradaki Bizans mahzen ve sarnıçları akla gelmiş ve bunların içlerindeki toprak ve molozlarm temizlenmesine girişilmiştir. Çalışmaların bir arkeolog nezaretinde yapılması uygun görülerek, R. Demangel bu işle görevlendirilmiş, planı ve rölöveleri çizmeyi de E. Mamboury(->) üstlenmiştir. 1921-1923 arasındaki incelemeler sonunda Mangana bölgesinde toprak altındaki bütün kalıntıların planları elde edilmiştir. Kazı ve incelemeleri yapan Demangel ile Mambouıy, bunlara bazı adlar vererek, Ayios Yeoryios Kilisesi ile manastırının ve Mangana Sarayimn mahzenlerini teşhis ettiklerini ileri sürmüşler ise de, bu tahminler kesin değildir. Ayrıca 18601ı yıllarda buradan geçirilen demiryolu, kalıntıların bir kısmının tahribine yol açmıştır.

Fransız işgal ordusu 1923'te İstanbul'

Mangana Sarayimn planı.
Müller-Wiener.
Bildlexikon

dan ayrıldıktan sonra bu mahzen ve sarnıçlar sahipsiz kalmış ve içlerine girilemez durumda bırakılmıştır. Halbuki Mamboury, bunları İstanbul hakkındaki turist rehberinde ayrıntılı olarak tanıtmıştır. Demangel ve Mamboury'nin görüşlerine göre, Mangana Sarayimn altyapısına ait olduğu sanılan büyük mahzen, batıdan itibaren ikinci askeri deponun hizası ile kıyıdaki İncili Köşk arasında ve demiryolu kenarında bulunmaktadır. Burası yaklaşık 65 m kadar uzunlukta ve 40 m genişlikte bir mahzen olup kıyıya paralel şekilde uzanır. Ortada payeli ve sütunlu büyük bir mekân, yanlarda ise daha dar mekânlar vardır. Bölümlerinin üzerleri ise kubbeli tonozlar ile örtülmüştür. Mahzenin içi kemer ve tonozlara kadar toprak ve moloz dolu idi. Tabandan tonoz merkezine kadar yükseklik 9 m olarak ölçülmüştür.

Mangana Sarayı diye bilinen yapının, beş katlı olduğunu, İmparator I. Aleksiosün kızı Anna Komnena(-0 yazar. Yine onun ifadesine göre bu saray son derecede muhteşem idi. Bizanslıların, başkentte Tekfur Sarayı, Nifte (Kemalpaşa) Laskarisler Sarayı örneklerinde olduğu gibi, çok katlı saray binalarından hoşlandıkları görülür. Bu bakımdan Mangana Sarayimn beş katlı oluşu şaşırtıcı sayılmaz.

Bibi. Dr. Mordtmann, *Esquisse topographique de Constantinople,* Lille, 1892, s. 51; J. P. Richten. *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte,* II, Wien, 1897, s. 401-403; E. Mamboury, *Constantinople, Guide touristique,* (2. baskı), İstanbul, 1929, s. 183-184; R. Demangel-E. Mamboury, *Le Quartier des Manganes et la premiere Region de Constantinople,* Paris, 1939, bilhassa s. 39-47 (Mangana Sarayı) ve lev. VIII; Janin, *Constantinople byzantine,* 131-132, 355-356; H. Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi,* İst., ty [19891

SEMAVİ EYİCE

MANGO, LEONARDO DE

(1843, Bisceglie-1930, İstanbul) İtalyan ressam.

20 yaşına kadar herhangi bir eğitim görmeden resim çalıştı. 1862de bir desen yarışmasında birincilik ödülü kazandıktan sonra Napoli Akademisine girdi. 8 yıl süren eğitim döneminde Mancinelli, Dominico Morelli gibi önemli hocalardan dersler aldı. 1867'de ikinci kez desen dalında büyük ödül kazanan sanatçı bilgisini genişletmek ve yeni yerler tanımak amacıyla dönemin moda eğilimleri doğrultusunda Doğu ülkelerine seyahate çıktı. 1874'te Beyrut'a yerleşti. 9 yıl burada kalan sanatçı birçok portre, peyzaj ve dini konulu kompozisyonlar yaptı. Bu dönemdeki eserlerinde ("Şam'da Midan Sokağı", "Midan Sokağı Arkası" vb) ünlü oryantalist ressam Decamps'ın etkileri belirgindir. Mango Mısır ve Trablus'a da gitmiş, Kahire, Nil Nehri, çöl, vaha ve tarihi kalıntılar konulu Afrika'nın ışıklı mistik atmosferlerini yansıtan resimler yapmıştır.

Leonardo de Mango 1883'te İstanbul'a gelmiş ve ölümüne kadar kısa birkaç yolculuğunun dışında burada yaşamıştır. Gezgin yabancı ressamlar gibi (Bello, Valeri, Zonaro) Mango'nun da İstanbul'a olan hayranlığı gerçekleştirdiği tablolarda görülür. Genellikle şeffaf boya katmanlarından oluşan eserlerinde belgesel arayış belirgindir. Kümeler halinde resmedilen figürlerinde etnografik özelliklere titizlikle uyulmuştur. İstanbul'un günlük yaşantısını yansıtan, "Bayramyeri", "Dilenci" vb resimlerinin dışında Fener, Eyüp, Adalar, Göksu gibi çok sayıdaki peyzajı İstanbul'da yaşayan yabancıların ilgisini çekmiş ve çoğu döneminde satılmıştır. Yirmiden fazla eserini de İstanbul'daki İtalyanların kurduğu Società Operiaia'ya hediye etmiştir. "Büyükada'dan Deniz Görünümü" adlı resmi Roma'da Chigi Sarayı için alınmıştır. İstanbul'da açılan sergilerin dördüne katılan Mango'nun "Bayramyeri", "Küçüksu Çeşmesi'ndeki Cuma", "Fenerde Gece" önemli eserlerinden bazılarıdır.

Bibi. S. Germaner-Z. İnankur. *Oıyantalizm ve Türkiye,* İst.. 1989.

AHMET ÖZEL

MANİFATURACILAR

Mankaturacılar, 19- yyln sonlarmda ortaya çıkmış bir esnaf türüdür.

Mankatura ticaretine konu olan malların çoğu yurtdışından getirtildiği için Türkler bu ticaret dalından önceleri uzak kalmışlardır. Mantfaturacıların birçoğu bu sahanın ilk örneklerinden itibaren Yahudi ve Rumdur.

Evlerde büyük sıklıklarla kullanılan dokuma ürünlerini satan manifaturacılar, İstanbul'da başlangıçta gezgin olarak satış yapan basmacılar şeklinde ortaya çıkmışlardır. Basmacı esnafmı *ve* diğer kumaş satıcılarını tanıtan Evliya Çelebi, bu esnaf grubunun ayrıldığı dallardan ve yaptıklan işlerden söz eder. Basmacılar, yelken bezinden yapılmış büyük bir bohçaya koydukları mallarını genellikle pazar kurulmayan semtlerde satmaya giderler, çağrıldıkları yerlerin kapı girişlerinde bohçalarını açarlar, uzun pazarlıklardan sonra tabii ki büyük bir kârla mallarını satarlardı. Bazı gezgin manifaturacılar, fabrika malı kumaş yanında makara, iğne, firkete gibi tuhafiye malzemeleri de satarlardı.

Avrupa mallarının Osmanlı ülkesine akmaya başlamasıyla manifaturacılara da yeni ve geniş bir pazar doğmuş, Sultanhamam ve Mahmutpaşa'da bkçok dükkân faaliyete geçmiştir. O zamana kadar evlerde üretilen işlemeli örtüler bile fabrika imalatı olarak çok da ucuz bir fiyatla satılmaya başlamıştır. Yatak örtüsü, çarşaf, yastık kılıfı ve değişik amaçlı işler için kullanıma hazır olarak satılan birçok kumaş cinsi, manifaturacıların çeşitlerinin başında gelkdi.

İstanbul'da insan hayatının doğum, sünnet, okula başlama, evlenme ve ölüm gibi bütün aşamalarında törenler için manifaturacılardan alınan malzemelere ihtiyaç duyulurdu. Gelin olacak kızlar için gerekli olan çeyiz malzemeleri de buralardan temin edilirdi. Bu maksatla yapılacak alışveriş için gerekli hazırlıklar, bu dükkânları bir bir dolaşarak amaca en uygun malzemeyi arayıp bulmak da müşkülpesent İstanbul hanımları için ayrı bk meşgale olurdu. Manifaturacılar içinde lüks ithal malı satanlar mallarını müşterilere; bu mağazalardan alışveriş edenler, aldıkları malları tanıdıklarına gösterirken övünürlerdi.

1910'lu yıllarda Sultanhamam'da bulunan İstanbul sosyetesinin alışveriş yaptığı Hacopulo Mağazası, pahalı mallarının yanısıra dönemine göre zevk üstünlüğünün de sergilendiği yerdi.

1950'li yılların sonunda Atatürk Bulvarı(->) üzerinde de manifaturacılar çarşısı kurma düşüncesi oluşmuş, 1960'ta projesi hazırlanan çarşının 1967'de ilk bölümü hizmete açılmıştır. Günümüzde bu çarşıda tüm manifatura çeşitlerini topluca bulabilmek mümkündür (bak. Manifaturacılar Çarşısı).

Bibi. M. Esen. "Ayak Esnafı (Basmacı)". *İSTA,* III, 1393: S. Ayverdi, *Ne İdik Ne Olduk?,* İsı. 1985. s. 171.

UĞUR GÖKTAŞ

MANİFATURACILAR ÇARŞISI

Unkapanı ile Saraçhanebaşı arasında, Saraçhanebaşına çıkarken, Atatürk Bulvarimn(->) sol yakasında 1 km'lik şeritte uzanan çarşı.

Sultanlıamam ve civarında yayılmış olan mankaturacı ve kumaşçı esnafını daha uygun koşullarda bir araya getirmek amacıyla, Remzi Peker öncülüğünde 1954' te oluşturulan "Sınırlı Sorumlu İstanbul

Yüzyıl başında manifaturacı ve müşterilerini gösteren bir çizim. *Burçak Evren koleksiyonu*

Manifatura ve Kumaşçılar Çarşı Yapı Kooperatifi"nin girişimleriyle kuruldu.

Çarşının, uygun ulaşım koşulları yüzünden Haydarpaşa'da kurulması düşünülmüşse de, dönemin İstanbul valisi Fahrettin Kerim Gökay'ın(->) önerisi ile, Bozdoğan Kemeri(->) ile Unkapanı Köprüsü arasındaki alanın istimlak edilerek çarşı inşaatına tahsis edilmesi kararlaştırıldı. 1 Eylül 1955'te toplanan kooperatif genel kurulu söz konusu alanın alınması için belediye tarafından çıkarılan tahvillerden 30 milyon liralık bir bölümü satm almaya karar verdi, fakat işlemlerin tamamlanması ve bazı hukuki sorunlar yüzünden ancak **6** Ağustos **1959**'da, A bloğun bulunduğu yer hariç olmak üzere bugünkü arsa satın alındı.

Çarşı yeri olarak seçilen arsanın üst başında Bozdoğan Kemeri ve Şehzadebaşı Camii, geride Süleymaniye Külliyesi!.-»), bunların arasında Vefa Kilise Camii(-»), Atatürk Bulvarı üzerinde Şebsafa Kadın Camii(-»), Unkapam'na doğru Hacı Kadın Camii(->) ve Hamamı, Atlama Taşı ve Yavuz Sinan Camii ile arsanın içinde Kâtip Çelebi(-») ve Hızır Bey Çelebi'nin(->) mezarları bulunmaktaydı. Bu tarihi bölgenin imar planının olmaması yüzünden belediyenin isteği üzerine kooperatif tarafından 27 Ağustos 1958'de bir "Mevzi İmar Planı" yarışması düzenlendi. Yarışmaya katılan 14 proje arasından Yüksek Mimar Cihat Fındıkoğlu, Yüksek Mimar Kâmil Bayur, Yüksek Mimar Tarık Aka, Yüksek Mühendis Niyazi Duranay ve Yüksek Mimar Özdemir Akverdi'nin hazırladığı proje birinciliği kazandı. Proje semtin tarihi çevresi ve Süleymaniye Camii ile olan ilgisi açısından ve özellikle Prof. Luigi Piccinato'nun önerileri göz önüne alınarak tadil edildi ve bu haliyle 1960'ta belediye tarafından onaylandı.

19 Şubat 1960'ta bölgenin imarı ve çarşı binalarının inşası için yeni bir yarışma düzenlendi ve katılan 1**1** büro arasından Site Mimarlık Bürosu'ndan Yüksek Mühendis Mimar Doğan Tekeli, Yüksek Mühendis Mimar Sami Sisa ve Yüksek Mühendis Mimar Metin Hepgüler'in projesi birinciliğe layık görüldü. Bu tarihten sonra belediye projeye bazı eklemeler yaparak Hızır Bey ve Mustafa Kâtip Çelebi nazirelerinin korunmasını istedi ve 15 Mart 196l'de, Hıfzısıhha Enstitüsü ile Şebsafa Kadın Camii arasında 1-4. blokları kapsayan ilk kısmın inşaatına başlandı. Bunu 5. ve **6.** blokların inşaatı izleyerek ilk kısım 19ö7'de, ikinci kısım ise 1968'de tamamlandı.

Mankaturacılar ve Kumaşçılar Çarşısı, **6** kapalı avlu ve biri şadırvanlı avlu, diğeri de mezarlıklar avlusu olan 2 açık avlu ile birbirine bağlanan **6** bloktan oluşmaktadır. Projede 80-90 m^2'lik 1.117 dükkân yapılması planlandıysa da, bu sayı günümüzde **1**.194'tür.

Modüler bloklar arasında 5+5 m'lik aks sistemi kullanılmış, döşemeler, korkuluklar, merdiven ve doğramalar az sayıda tiplere bindirilmiştir. Cephelerde yatay taşıyıcılar brüt beton olarak bırakılmış, dolgu duvarlar ise beyaz traversle kaplanmıştır. Galeri ve avlu döşemelerinde dökme mozaik kullanılmıştır.

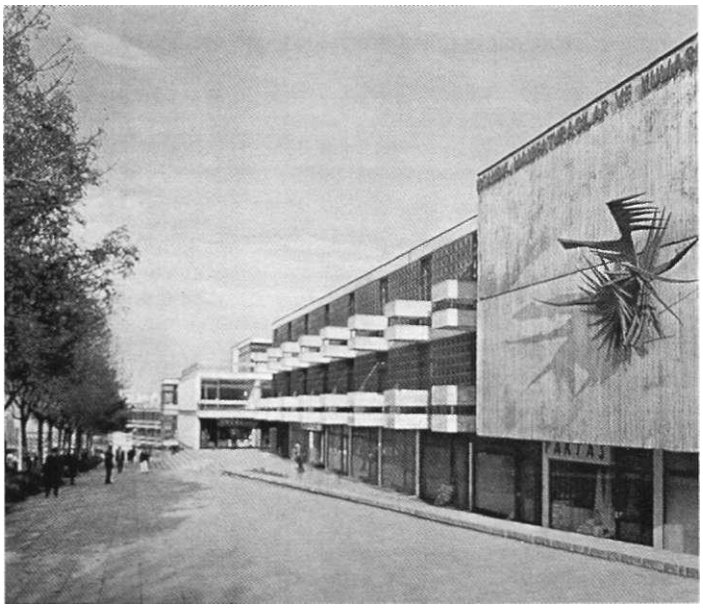

Atatürk Bulvarı üzerindeki İstanbul Manifaturacılar Çarşısından bir görünüm. *İstanbul Manifaturacılar ve Kumaşçılar Çarşısı,* İst., 1969

Çarşı ayrıca plastik sanatlardan seçkin örneklerle süslenmiştir. Bunlar Füreya Koral ve Sadi Direnin seramik panoları, Eren ve Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun 3 mozaik panosu, Nedim Günsür'ün mozaik panosu, Ali Teoman Germaner'in doğal taştan bas-relief'i, Yavuz Görey'in çeşme plastiği ve Kuzgun Acar'ın işlenmiş çarşı amblemidir.

Bugün. 1. blokta mefruşatçılar ile tıbbi malzeme satıcıları, 2. blokta sanayi ve konfeksiyon makineleri satanlar, 3- blokta merkezi yönetim büroları, 4. blokta yine sanayi ve konfeksiyon makineleri satanlar, 5. blokta tesettür giyim eşyalan satanlar, 6. blokta ise plak, kaset satıcıları ile ses kayıt stüdyoları bulunmaktadır.

Çarşının 200 araçlık bir katlı otoparkı bulunmakta, 250 araçlık ikinci otoparkın inşaatı ise sürmektedir. 10 banka şubesi ve bk üniversiteye hazırlık dershanesi faaliyet göstermekte, PTT şubesi için girişimler ise sürmektedir. Merkezi sistem ile ısınan çarşı kendi özel güvenlik örgütüne sahiptir. Çarşıyı tanıtan bir fuarın açılması çalışmaları sürmektedir. Dükkân sahipleri tarafından seçilen yönetim kurulu ve buna bağlı müdürlükçe yönetilen çarşıda yaklaşık 10.000 kişi faaliyet göstermektedir.

Bibi. *İstanbul Manifaturacılar ve Kumaşçılar Çarşısı.* İst.. 1969.

' ' İSTANBUL

MANİLER

Halk edebiyatında bir nazım türü olan mani genellikle yedişer heceli dört mısradan kuruludur. Üçüncü mısraın dışındakiler kendi aralarında kafiyelidir. Birinci ve üçüncü mısralarm serbest, ikinci ve dördüncü mısraların ise kafiyeli olduğu maniler daha çok Karadeniz Bölgesi'nde görülür. Az olmakla birlikte beş, altı, sekiz, on bir vb heceli olanlarının yanında beş, altı vb mısradan kurulanları da vardır.

Çeşitli cönklerde tek tük rastlanılan manileri saymazsak, bu alandaki ilk basılı eser, 22 sayfalık taş baskısı *Mecmua-l Manlyâfta.* M. H. Bayrı tarihsiz olan bu eseri, manilerin düzenlenmesi ve yazılış şekillerinden hareketle, 1868-1875 arasına bağlamaktadır. Bu manilerin büyük bir bölümün İstanbul'da derlendiği, yapılarının incelenmesinden anlaşılmaktadır. İlk sayfa kaydında 250'den fazla maninin yer aldığı belirtilen eserdeki örnekler, dört mısralı klasik yapı yerine, daha çok semaî kahvelerinde ya da çalgılı kahvelerde meydan şairleri tarafından söylenen manilerin güzel örnekleridir. Bayrı'nın bu tür maniler için "ayaklı mani" demesi doğru ise de on dört heceli iki mısradan kurulduğunu söylemesi yanlıştır. Mısralar ortalarından bölünerek, "ayaklı mani" yapısına uydurulmalıdır. "Ayak" kısmı ise, "Adam aman" söyleyişinden sonra gelen ve cinasa kaynaklık edecek olan bir-iki kelimelik bir ibareden oluşmaktadır: *Taş ise, / Vur başıma yarılsın, /Elindeki taş ise. / Yiğide şan değil mi, / Yanında yâr taşısa.*

Ahmed Rasim de manileri, Bayrı'nın anlattığı şekilde vermekte, ancak o, "Adam aman" tekerlemesini de eklemektedir: *Adam aman (düzgün eş), /Bu ne hikmet Yaradan, /Gece ay gün, düz güneş. / Dolaştım Şam i, Bağdadi, /Bulamadım düzgün eş.*

Bu tür söyleyişte, "ayak" mısraını yedi heceye tamamlamak için bazen tam kelimelerle başka bir kelimenin hecesi de söylenebilirdi. Üsküdarlı Kayıkçı İbrahim'in bir manisi örnek olarak verilebilir: *Adam aman ... ne ... yedir?/Namerdin lokmasını, /Ne kendin ye, ne yedir. /İhvanın toplanması, /Seneden seneyedir.*

Macar Türkoloğu I. Künosün(->) 1885-1890 arasında İstanbul'da bulunduğu ve Anadolu'da yaptığı geziler sırasında maniler de derlediği bilinmektedir. Bu manileri daha sonra yayımlayan Kûnos, ayrıca 1925'te İstanbul ve Ankara'da verdiği

konferanslarda da maninin değeri ve derlenmesi üzerinde durmuştur. Göksu Deresi'nde dolaşan kayıklardaki kadın ve erkeklerin birbirlerine "mani atmaTarım örneklerle veren bu konferansta, bir bölümü bugün de bilinen maniler söylenmiştir. Bir erkeğin okuduğu bir maniye bir kadın başka bir mani ile cevap vermektedk: *Şu gelen kimin kızı, /Feracesi kırmızı, /Şakağında gül açmış / Sandım seher yıldızı. * Ay aydındır varamam, /Bir demet gül olamam, /Ay buluta girerse /Bağlasalar duramam.*

Kûnos'un derlemesinde yer alan 401 maniden 328 tanesi *Maniler* adıyla 1924' te yayımlanmıştır.

Ahmed Rasim, ikinci cümlesi "Biz İstanbul çocukları" diye başlayan bir yazısında, Ahmed Vefik Paşa'nm *Lehçe-i Osmânî'deki* mani tanımını vererek paşanın maniyi bilmediği şeklinde bir değerlendirme yapmakta ve bu türü tam bir milli nazım örneği olarak göstermektedir. Ancak o, manilerin "edebî tedrisat" kitaplarında kendilerine birer yer bulabilmesine de, az da olsa şaşmaktadır. Ahmed Rasim. maniyi sadece edebi bir tür olarak ele almamakta, onun musiki yönüne de dokunmaktadır. Manicilerin, "kafiye ve redif' verine "ayak"; benzer kafiyeyi hazırlıksız olarak bulmaya da "ayak bulmak", "ayağı ayağa getirmek" diye adlandırdıkları da bu arada yer almaktadır.

İstanbul'un 20. yy in başlarmdaki hayatının en canlı şahitlerinden biri olan Ahmed Rasim, Beyazıt'ta Merdivenli Kahve' de, Eski Saraçhanebaşında Yüksek Kahve'de, Unkapam'nda, Çeşme Meydanı' nda, Firuzağa'da, Kasımpaşa'da, Üsküdar' da, Yenimahalle'de, Selamsızda özellikle ramazan aylarında kurulan kahvelerde "Semai imtihanları" gibi "mani imtihanları"nında yapıldığını yazmaktadır. Döneminin en iyi semai okuyucusu olan Zibidi Raşid, aynı zamanda iyi bir mani atıcısı idi. Onun, meşin kabı üzerine iki kat kalın muşamba kaplı defterinde, ayak ayağa dizili 2.000 civarında mani yazılı olduğunu yine Ahmed Rasim'den öğrenmekteyiz.

Gerek Ahmed Rasim, gerek Osman Cemal Kaygılı(->) "mani okuma" ve "mani atma"da usta olan pek çok maniciyi savmaktadırlar. Meşhur musikişinas ve hanende Kel Ali Bey, "çingene ağzı" denilen manilerde Muhsin Bey, hanende Nasib Hanım, Zibidi Raşid, hanende Gülistan ünlü okuyucular olarak sayılırken Çiroz Ali, Acem İsmail, Bakırköylü Zil İzzet, Üsküdarlı Vasıf, Perişan Halil, Ahmed Derûnî de mani atıcıları olarak sayılmaktadırlar. Bunlar arasında Dolmacı Mihran. Balıkçı Agop, Balatlı Kesim gibi gayrimüslim olanlar da önemli birer yere sahiptirler. Maniler, "Çingene ağzf'ndan başka, "külhanbey ağzı", "çağnaksız", "sallı" gibi tarzlarda da söylenirdi.

Mani atma işi, topluluk huzurunda, kahvehanelerde gerçekleştirilirdi. Kahvehanelerde, kılarnet, çığırtma, çifte nara, darbuka ve zilli maşadan meydana gelen muzıka ile alafranga bir marş, nihavent makamından kıvrak türküler söylenir, çiftetelli gibi oyun havaları çalınır, sonra "mani faslı"na girilirdi. Ancak günlük hayatın çeşitli safhaları da mani atılması için uygun ortamı sağlayabüirdi.

Daha çok İstanbul'a has olan bk mani söyleme usulü de, birkaç maninin arka arkaya getirilerek bir katar oluşturmasıdır. Bu maniler bir olayı anlatan; bir yer, kişi, hayvan veya eşyayı tanıtan ve her dörtlüğü kendi arasında kafiyeli olan bk destanı meydana getkir. Böylece anonim edebiyatın ürünü olan maniden, âşık edebiyatının ürünü olan destana geçilmiş olur. Bu tür mani katarlarından meydana gelen destanlar arasında İstanbul'un semtlerini anlatanların sayısı oldukça fazladır. Bedesten. Sandal Bedesteni, Saraçhane, Ayazma, Simkeşhane. Kız Kulesi, yalılar, seyran yerleri, Eyüp vb bu destanlarda anlatılır. Yalıların anlatıldığı destanda âdeta adım adım Boğaziçi dolaşılmaktadır: *Istinye körfezin dolaş, 7 Yeniköy'de etme savaş, / Tarabya'da eğlenilmez, / Var Büyükdereye yanaş.*

Bedesten faslında ise, bir bölümü bugün çoktan unutulan meslek erbabı anlatılmaktadır: *Bir kapıda fincancılar, / Etrafında kolancılar, / Kuyumcular bir kapıda, /Dolaşmada meyancılar* (bak. bekçi manileri).

İstanbul manileri arasında semt adlarıyla ilgili olanları, daha çok cinaslı olarak görülür. Yer adları, bazen gerçek şekliyle, bazen de halk dilindeki şekliyle yer alır: *Bağlarbaşı, / Üsküdar Bağlarbaşı, / Senin sinen ayna mı, / Her gelen bağlar başı. *Iyi bin, /İşte meydan işte at, /Biner isen iyi bin. /Dört köşede meşhurdur, /Dilencisi İyib in* (Eyüp un).

Kişi adlarının da cinaslı olarak yer aldığı İstanbul manileri vardır. Bunlar, günlük hayatta az kullanılan, fakat cinaslı söyleyişe uygun olan adlardır: *Didede, / Bak okuyup yazmadan, / Kalmadı fer didede. /İhvanın arzusunu, /Kıramaz Ferdi Dede.*

Bir maninin belirli bir yere bağlanabilmesi için oranın vazgeçilmez ve değiştirilmez özelliklerini yansıtması gerekir. Bir yerin adını çıkarıp yerine bir başkasını koymakla mani ikinci yere bağlanmış olamaz. Bu sebeple bir mani pek çok yerde derlenebilir.

Ancak bazı manileri her yere bağlamak da mümkün değildir. Şu örnekte yer alan "Urum" ve "Ermeni" kelimeleri ancak Rum ve Ermeni asıllı vatandaşlarımızın da yaşadığı İstanbul gibi illerde derlenebilir: *Adam aman (Yakam az), / Terzi elin kırılsın, / Beden büyük yakam az. /Ermeni de çok güzel, / Urum gibi yakamaz.*

İstanbul manileri günümüzde de değişik şekillerde söylenmektedk. Ancak eskisinin özel mekânları tarihe karışmıştır. Söylenilenler de yeni maniler olmayıp eskilerin hafızalarda kalabilenleridir.

Bibi. *Mecmûâ-iManiyât,* İst., ty, s. 22; I. Künos, *Oszmân-Török nepköltesigyüjtemeny* II, Budapeşte, 1889, s. 182-252; ay, *Türk Halk Edebiyatı,* ist., 1925 (2. bas. 1978); av, *Halk Edebiyatı Örnekleri: I. Maniler,* İst., 1924; O. C. Kaygılı, *IstanbuVda Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri,* İst., 1937: B. Güneri, "Çatalca'da Derlenmiş Maniler", *HBH,* S. 80 (Haziran 1938). 176-178; N. Tezel, "İstanbul Manileri", *HBH,* S. 89-90 (Mart-Nisan 1939), *124-128,* S. 100 (Şubat 1940), 102-112, S. 101 (Mart 1940), 127-130, S. 102 (Nisan 1940), 159-160; N. Eset, *Mukayeseli ve Neşredilmemiş Maniler,* Ankara, 1944; Bayrı, İstanbul Folkloru, 60-72; M. H. Bayrı, "*Eski Bir Mani Mecmuası', TFA,* S. 66 (Ocak 1955), 1043-1045, S. 68 (Mart 1955), 1083-1084; S. 69 (Nisan 1955), 1102; T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri,* İst., 1943, s. 39-59; M. Y. Dağlı, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları,* İst., 1948; A. R. Meriç, "İstanbul Manileri", Erzurum, 1982, (Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, basılmamış bitirme tezi); A. E. Bozyiğit. "Eski İstanbul Semai Kahvelerinde (Çalgılı Kahvelerde) Söylenen Ayaklı Maniler", *Türk Folkloru Araştırmaları,* 1986/1, Ankara, 1986, s. 73-122; A. Çelik, "Ahmed Rasim'm Eserlerinde Halk Kültüm Unsurları", I-II c, Erzurum 1993. (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi).

SAİM SAKAOĞLU

MANİSALI MEHMED PAŞA CAMİİ

bak. ATP AZARI TEKKESİ

MANLIEL I KOMNENOS

(28 Kasım 1118, Konstantinopolis - 24 Eylül 1180, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 1143-1180).

Cesur ve dirayetli bir asker, iyi bir diplomat, cüretkâr bir devlet adamı olmasına rağmen, Roma İmparatorluğunu yeniden kurmak amacıyla yürüttüğü politikalar başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat İkinci Haçlı Seferi, onun ustalığı sayesinde Konstantinopolis'e zarar vermeden savuşturuldu (bak. Haçlı seferleri).

II. İoannes Komnenos'la(->) (hd 1118-1143) Macar Prensesi Eirene'nin oğludur. İoannes'in büyük oğulları Aleksios ile Andronikosün 1142'de ölmüş olmaları nedeniyle taht babasının vasiyeti üzerine Manuel'e kalmıştı. O sıralar Kilikyada (Çukurova) bulunan Manuel 27 Haziranda başkente ulaşmasına rağmen, ağabeylerinden İsaakiosün muhalefeti yüzünden ancak 28 Kasım'da taç giyebildi. Cesareti, şövalye ruhu ve yeniliklere açık oluşuyla Komnenos Hanedanı'mn(->) en özgün üyelerinden bki olan Manuel, Avrupa tarzı eğlenceler ile spor karşılaşmalarına düşkünlüğü ve Batılı prenseslerle yaptığı evlilikler yüzünden Latinofil (Latinsever) diye nitelendirilmiştir.

I. Manuel, Alman Kralı III. Konrad'ın baldızı Bertfia von Sulzbach (sonra Ekene) ile evlenerek Normanlara karşı bir ittifak kurmayı denedi. 1147'de Alman Kralı III. Konrad ve Fransa Kralı VII. Louis'in komutasında başlayan İkinci Haçlı Seferi, bu evlilik sayesinde başkent Konstantinopolis talan edilmeden atlatıldı. Alman tahtına I. Friederich Barbarossa'nın (Kızılsakallı Friedrich) geçmesiyle ittifak planları geri tepti. Çünkü Barbarossa da Manuel gibi bir dünya imparatorluğu kurmayı düşlüyordu. Manuel'in 1155-1157 arasında İtalya Yarımadasını işgal girişimleri de boşa çıktı Macar taht kavgalarına karışan Manuel, Macar veliahtı Bela'yı, Aleksios adı ve o dönemde imparatordan hemen sonra gelen "despotes" unvanı ile şereflendirdiyse

I. Manuel Komnenosün monogrammi taşıyan sikke (ön ve arka yüz).
H. G Goodacre, A Handbook for the Coinanage of the Byzantine Empire, Londra, 1928-1933

de, bir oğlunun doğması yüzünden unvanı geri aldı. Sonraki yıllarda Macar tahtına oturacak olan Bela-Aleksios sayesinde Bizans'ın bu topraklardaki etkisi güvence altına alınmış oluyordu. Barbarossa'ya karşı Lombardlara para yardımında bulunan Manuel, 1170'te İngiltere Krallığı ile de diplomatik ilişkiler geliştirdi.

Selçuklularla da dostane ilişkiler oluşturmayı amaçlayan Manuel, II. Kılıç Arslan'ı 1162'de 3 ay süreyle Konstantinopolis'te misafir etti ve Bizans ordusunda Selçuklu askerlerine yer verdi. Fakat iyi ilişkiler uzun sürmedi ve 1176'da Miriokefalon'da Bizans ordusu Selçuklu ordusunca kılıçtan geçirildi.

Manuel zamamnda Venedik'le ilişkiler de kötüye gitti. Buna karşılık Cenevizlilere.-») 1169'da, Pisalılar(->) ise 1170'te başkentte koloni kurma hakkını elde ettiler. 12 Mart 1171'de Konstantinopolis'te yaşayan Venediklilerin tümü tutuklandı ve malları müsadere edildi. Venedik'in bu olaya gösterdiği tepki Kios (Sakız) ve Lesbos (Midilli) adalarım yakıp yıkmak oldu, böylece yaklaşık 10 sene boyunca Bizans-Venedik ilişkileri kesintiye uğradı.

Manuel'in iç politikaları bazı güçlükler yaşadı. Bizzat yakın akrabaları tarafından muhalefete uğrayan Manuel, kardeşi İsaakios, bir başka kardeşinin dul karısı Eirene Komnene ve gelecekteki imparator Andronikos (I.) tarafından tahttan edilme gayretlerine maruz kaldı. Manuel Ortodoks kilisesini bazı hiziplere karşı destekleyerek arkasına almaya çalıştı ve hattâ 1166 konsilinin bir belgesine göre kendisi de rahip oldu. İsa'nın adlarından biri olan Emmanuel ile kendi adı arasındaki benzerlikten yararlanarak bir sözcük oyunu yapıp bastırdığı paralarda Emmanuel adını kullandı. Fakat Patrik III. Mihael, ondaki Batı hayranlığını ve Müslümanlarla uzlaşma gayretlerini onaylamayınca, Manuel geri çekilmek zorunda kaldı.

Manuel, ilk karısı Bertha'nm ölümünden sonra ikinci evliliğini Antiokheia'lı Maria ile yaptı. Sanatçıların ve felsefecilerin koruyucusu olarak "hipatos ton filosofon" unvanını yeniden ihdas etti. Başkentteki Ayios Mokios Manastırı'nın yemekhanesinde olduğu gibi birçok binayı mozaiklerle süsledi. Blahemai Sarayı ve Büyük Saray'da bker triklinium inşa ettirdi. Bu yapılar tarihi olayları betimleyen sahnelerle resimlendi.

Manuel'in ölümüyle yerine 12 yaşındaki oğlu II. Aleksios geçti. Böylece görünüşte de olsa parlak bir dönemi, Bizans devletinin çöküş evresi izleyecekti.

Bibi. P. Lamma, *Comneni e Saufer,* c. 2, Roma, 1955-1957; R. Hiestand, "Manuel I. Komnenos und Siena", *Byzantinische Zeitschrift,* S. 79 (1986), s. 29-34; P. Magdalino-R. Nelson, "The Emperor in Byzatine Art of the Twelfth Century", *ByzantinischeForschungea,* S. 8 (1982), s. 132-151, 162-177; Ostrogorsky, *Bizans,* 351-364; V. Grumel, "Au seuil de la deuxième croisade: deux lettres de Manuel Comnene au pape", *Etudes byzantine,* S. 3 (1945), s. 142.

AYŞE HÜR

MANUEL H PALEÓLOGOS

(27Temmuz 1350, Konstantinopolis - 21 Temmuz 1425, Konstantinopolis)'Bizans imparatoru (hd 1391-1425).

Aydın ve eğitimli kişiliğiyle sivrilen Manuel, aynı zamanda enerjik bir yönetici ve diplomattı. Sıklaşan Osmanlı akınlarına karşı Avrupa ülkelerinden yardım toplamak amacıyla yoğun faaliyette bulunduysa da, yoksullaşmış ve tenhalaşmış Konstantinopolis'ten ibaret kalan Bizans imparatorluğunu yeniden ihya etmeyi başaramadı.

Manuel, İmparator V. İoannes Paleólogos^) (hd 1341-1391) ile Helena Kantakuzene'nin ikinci oğluydu. 1373'te ağabeyi TV. Andronikos'un Cenevizlilerle birleşerek babası V. İoannes'e karşı isyan etmesinden soma müşterek imparator ve tahtın vârisi ilan edildi, fakat Andronikos'un ikinci kez isyanı sonucu 1376-1379 arasında babası ve kardeşi Teodoros (I.) ile birlikte hapse atıldı. 1379'da, babası V. İoannes'in Osmanlıların desteği ile tahtını tekrar elde etmesinden sonra, bu yardım karşılığında Manuel, her yıl Osmanlı sarayına gitmekle ve sultanın seferlerine katılmakla yükümlü kılınmıştı. 1381de V. İoannes, asi Andronikosü tahtm vârisi olarak tanımak zorunda kalınca, Manuel 1382-1387 arasında Teselya'da hüküm sürdü. Osmanlı akınlarına karşı Tessalonike'yi (Selanik) savunduysa da, 1387'de geri çekilerek Midilli'ye kaçmak zorunda kaldı. 1390'da iktidarı birkaç aylığına gasp eden ve IV. Andronikos'un oğlu olan VII. İoannes'i(->) (hd 1390) imparatorluk naibi yaparak tesirsiz hale getiren Manuel, 139T de imparatorluğunu ilan etti ve bir yıl sonra da Sırp Prensesi Helena Dragas'la evlendi. 1391'de I. Bayezid'inÇ^) (hd 1389-1402) yanında Anadolu'ya seferlere katıldı.

II. Manuel'in hükümdarlık dönemi, artan Osmanlı tehlikesine karşı yardım toplamak amacıyla Avrupa devletleri nezdinde yaptığı girişimlerle şekillenmiştir. Bu girişimlerinin sonucunda, Fransız mareşal Boucicaut(->) komutasında 1.200 kişilik bk bklik başkente gelmişse de, önemli bir varlık gösterememişti. Manuel, Boucicaut ne bklikte 1399-1403 arasında Avrupa ülkelerinde dolaştı ve 2 yıl kadar Paris'te yaşadı. Ancak I. Bayezid'in 1402'de Timur'a yenilmesinden sonra Konstantinopolis'e döndü ve imparatorluk naibi Ioannes'in (VII.) öncülüğünde Osmanlılarla 1403'te bir antlaşma imzalayarak Teselya topraklarım geri aldı. Uzunca bir çatışma döneminden sonra Osmanlı tahtma tek başına hâkim olan Mehmed (Çelebi) (I.) zamanında (1413-1421) Bizans-Osmanlı ilişkileri barışçı geçti. 1410'lann ilk yarısında Tessalonike'ye ve Peloponnes'e gitti, kültürel faaliyetlerde bulundu. Bu dönemde Korint Boğazına Heksamilion diye bilinen surları inşa ettirdi.

II. Manuel'in yokluğunda Konstantinopolis tahtının sahibi oğlu İoannes'ti (VIII.)(->). Ioannes'in Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden Düzmece Mustafa ile bir ittifak kurmasına kızan II. Muradin 1422'de Konstantinopolis'i kuşatmasından soma geçirdiği bir beyin kanamasını takiben devlet işlerinden tümüyle elini çeken Manuel, keşiş olarak Mattaheos adını aldı, 1425'te gene keşiş olarak öldü.

II. Manuel edebiyat ve eğitime büyük eğilim duyan biri olarak kayda değer miktarda mektup, dinsel risale, hitabet çalışmaları, kardeşi Teodoros için yazdığı cenaze söylevi vb gibi elyazmaları bırakmıştır.

Günümüze dek ulaşan 68 mektubu, kendisinin Avrupa gezileri, Türk boylarının Anadolu'da ilerlemeleri, Bayezid'in seferleri ve o dönemin edebi yaşamı hakkında çok değerli bilgiler içermektedir.

II. Manuel'i yanında eşi Helena Dragas, oğulları ioannes (VIII.), Teodoros ve Andronikos ile birlikte gösteren fildişi kakmalı bir eser Paris'te Louvre Müzesi'ndedir.

Bibi. J. Barker, *Manuel IIPalaeologus (1391-1425),* New Brunswick, 1969; G. T. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387,* Roma, I960; Ostrogorsky, *Bizans,* 498-518; E. Trapp, *Manuel II Palaiologos, Dialoge mit einem "Perser",* Viyana. 1966.

AYŞE HÜR

MARCHEBEUS

(19. yy) Gezgin.

"Paris'ten istanbul'a Seyahat'in (*Voyage de Paris â Constantinople,* Paris, 1839) yazarı hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Kendisine, belli bir göreve karşılık olmayan, "hükümet mimarı" (Architecte du gouvernement) unvanını veren ve yalnız Marchebeus adıyla imza eden kişiye ait herhangi bir bilgi hiçbir biyografi sözlüğünde yoktur. Yalnızca aynı kişi 1842-1845 arasında bastırdığı üç risalenin birincisinde Louvre Müzesi önünde Caroussel Meydam'nda bir opera ve bir kütüphane projesi, diğer ikisinde ise örnek hastane projeleri önermektedir. Bunlardan, özellikle hastane projeleri konusunda 1840'tan beri Paris Belediye Meclisi ve valisi ile yazıştığı ortaya çıkmaktadır. Ancak, büyük bir olasılıkla bu projelerin hiçbiri gerçekleşmemiştir.

Marchebeus'nün İstanbul ziyareti, 1833'te ilk buharlı gemi seferi münasebetiyle olmuştur. Napoli Krallığı'nm bir şirketine ait "Francois Ier" gemisinin bu yolculuğuna başta Bavyera veliahtı ve Yunanistan Kralı Otto'nun kardeşi Maximilian olmak üzere seçkin bir grup katılmıştır, ki bunların listesi kitapta verilmiştir. Ancak Marche-

beus'nün bunların arasındaki yerini kestirmek zordur. Listede başka bir mimar adı, Fransa'da bir o kadar meçhul, ancak İstanbul'daki Fransa elçisi Roussin'in o tarihlerde 1831'de yanmış olan sefaretinin yeni binasının projesini ısmarlamış olduğu, Pierre Laurécisque vardır. Oysa Laurécisque bugünkü Fransız Sarayı'nm mimarı olarak bilinmekte ise de Marchebeus'yle herhangi bir ilişkisi bulunamamıştır.

Tüm bu sorunların dışında sıradan bk İstanbul yolculuğu kalıyor. Nisan 1833'te Marsilya'dan yola çıkan grup, Napoli'ye uğradıktan sonra Yunanistan'ın antik şiflerini gezip ancak 6 Hazkan'da İstanbul'a varıyor. Orada Bavyera veliahtı kentin tüm camilerini ziyaret etmek için bk ferman alıyor ve mimar Marchebeus ona refakat ediyor. Sultan Ahmed'den başlayan ziyaret Nuruosmaniye, Bayezid, Süleymaniye, Fatih ve Sultan Selim ile devam eder, ancak yazarın kısa anlatımlarına herhangi ilginç bir gözlem ya da yorum eşlik etmez. Topkapı Sarayı'nm birinci ve ikinci avlusu geziliyor, oysa aynı anda İstanbul'da bulunan Lamartine üçüncü avluyu ve köşkleri de gezdiğini iddia etmektedk. Buna karşılık deniz kıyısındaki İncili Köşk ziyaret ediliyor.

14 Haziran'da II. Mahmud'un Beylerbeyi Camii'ndeki cuma namazmı seyreden Marchebeus çevredeki saray ve yalıları görür ve kentteki önemli binalann Rum, Fransız, İngiliz ya da İtalyan mimarlar tarafından çizildikleri ya da yapıldıklarını yazar. Ertesi gün gemiyle Boğaziçi gezisine çıkılır ve Beylerbeyi Sarayı önünden geçilir. Yazara göre bu saray kısa bir zaman önce 4 ay içinde inşa edilmiştir. "Beyaz çam (köknar) kerestesinden yapılmış ve arası kerpiçle doldurulmuş sarayın ahşap direk kalınlığı beş-altı parmağı geçmez ve üstü yalı baskısı tahta ile kaplanmıştır. Bu tahtalar sarıya, pancurlar yeşile ve kapı ile pencere tahtaları beyaza boyanmıştır. Böyle çerden çöpten bir binaya saray adı verildikten sonra padişahm Boğaziçi boyunca bunca saraya sahip olması ve bunların bir o kadar yanmasına şaşırılmamalıdır".

Üç katlı olan bu asıl binanın yambaşmda ve onun devamı olarak denize doğru çıkıntılı, bir galeri oluşturacak biçimde sıralanmış, on iki köşkten meydana gelen harem dairesi vardır.

Gemi Büyükdere'ye vardıktan sonra II. Mahmud Kemeri ve Kemerburgaz'daki kemerler ziyaret edilir. 17 Hazkan'da Binbirdirek Sarnıcı ve ertesi gün Kapalıçarşı gezildikten sonra grup aym 23'ünde kentten ayrılır.

Kitabın sonunda yazar tarafmdan çizilmiş birkaç gravür vardır. Bunlardan ikisi İstanbul'a aittir, ancak Fransız Sarayı'nm bahçesinden Topkapı'yı gösteren resim Choiseul-Gouffier'nin(-0 albümünde bulunan gravürden esinlenilerek yapılmıştır, çünkü sağda gösterilen elçilik binası o tarihte yanmıştı. İkinci gravürde ise kentin kara surlarının bk parçası ve bk türbenin yan yana montajı yapılmıştır.

STEFANOS YERASİMOS

MARKİ NECİB BEYYALISI

Beykoz İlçesi'nde, Anadoluhisarinda, Körfez Caddesi üzerinde yer almaktadır.

19. yy)n sonuna tarihlendirilen yapının, İtalyan bk mimar tarafından inşa edildiği bilinmektedir. Yalıyı yaptıran bir Fransız markisidk. Marki, İslamiyeti kabul etmiş ve Ahmed Necib ismini almıştır. Yalı, Marki Necib Bey Yalısı olarak anılmaktadır.

Yapıda çeşitli dönemlerde restorasyonlar yapılmıştır. 1983'teki yangında sadece cadde ve deniz yönündeki duvarları kalmıştır. Bu yangından sonra yalı yeniden inşa edilmiş ve bugünkü durumunu almıştır. 1977'den beri, yalıda ve yanındaki daha sonra yapılan binalarda Erdoğan Demköreh ve ailesi oturmaktadır.

Yapı dört katlıdır ve bk de çatı katı vardır. Cadde yönündeki kapıdan yapının dördüncü katma girilmektedk. Bu katta giriş holünden soma tonoz örtülü küçük bir mekâna geçilir. Burada alt katlara inen merdivenler yer alır. Bu katta deniz cephesine açılan bir salon bulunmaktadır. Salonun önünde geniş bir teras vardır. Bundan sonraki üç katm düzenlemesi hemen hemen birbirinin aynıdır. Bkinci ve ikinci katlarda deniz cephesine doğru dik gelişen birer büyük salon yer alır. Üçüncü katta, ikinci katın salonuna balkon şeklinde bir açılış vardır. Bu katlarda bahçe ve cadde yönlerinde odalar bulunmaktadır. Salonların tavanları bitkisel ve geometrik motifli kabartmalarla bezenmiştir. Bazı bölümlerde de yazılar ve bitkisel motifli boyamalar kullanılmıştır.

Zemin katın üzerindeki katta deniz cephesi boydan boya balkonludur. Balkona kemerli beş pencere açılır. Yapının hisar tarafma bakan yan cephesinde küçük balkonlar bulunmaktadır. Eskiden kayıkhane gkişi olan geniş açıklık vitrayla kapatılmıştır. Önü de rıhtım olarak düzenlenmiştir. Zemin kattan bahçeye geçiş vardır. Bu geçişin bulunduğu bölüm yapı boyunca yükselen bk çıkma şeklinde düzenlenmiştir. Bahçeye bakan cephede zemin kata, iki tarafta renkli taşlardan yapılmış ince sütunlu ve dilimli, kemerli strukturier yerleştirilmiştir. Gerek bu kemerlerin ve gerekse pencere ve yapının içindeki üçüncü kat balkon düzenlemesinin iki ucunda yer alan dilimli kemerlerin yapıya bir Kuzey Afrika İslam mimarlığı etkisi verdiği söylenebilir.

Bibi. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* I, 132-134; L. Yazıcıoğlu, "Boğaziçi Yalı Yaşamı", *TAÇ, U/5* (Nisan 1987), s. 30.

EMİNE ÖNEL

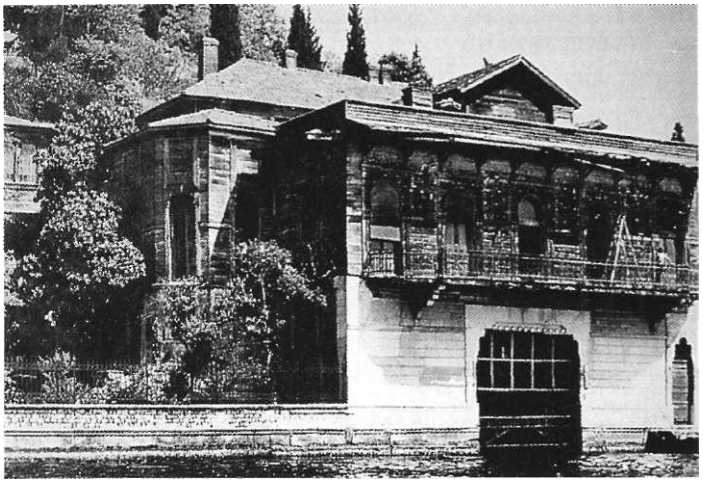

Marki Necib Bey Yalısı
O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri, 1.* İst., 1993
Fotoğraf Perihan Balcı

MARKİANOS SÜTUNU

bak. KIZTAŞI

MARKİZ PASTANESİ

Beyoğlünda İstiklal Caddesi'nde bulunan tarihi pastane-kafe-restoran.

Lebonün(-+) Passage Orientalin (Şark Pasajı) girişindeki eski yerinde Avedis Ohanyan Çakır (Çaktroğlu) tarafmdan 1940'ta açılmıştır. Kurucusu, Paris'te bulunan Marquise de Sevigne çikolata firmasının kalitesinde ürün imal etmeyi düşündüğünden işletmesine Marquise (Markiz) adım vermiştk.

Markiz Pastanesi de Lebon gibi edebiyatçıların, üniversite hocalarının ve İstanbul'un yeni kentsoylularının yeğlediği bir mekân olmuştur. Salah Birsel, bu sürekliliği Yeni Osmanlılardan sonra Servet-i Fünuncularm, Fecr-i Aticilerin ve son olarak da 40 kuşağının Lebon-Markiz anılarında anlatır. Bu ilgide ortamının ve mamullerinin kalitesi kadar mimari düzenlemesinin ve dekorasyonunun da büyük payı vardır.

Edouard Lebonün pastanesinin mimari çizgileri ve iç düzeni hakkında ayrıntılı bir bilgi veya görsel belge yoktur. Ancak günümüzdeki düzenlemenin gerisindeki strüktürün, boyutların ve asıl önemlisi bazı dekoratif öğelerin değişiklik geçirmediği bilinmektedir. Pastanenin içinde yer aldığı pasaj ve handa da, bilindiği kadarıyla bir rökonstrüksiyon yapılmamıştır.

Pastane, Passage Orientalin girişinin güney kesiminde, İstiklal Caddesi'ne bakan yaklaşık 7 m'lik bk cephesi olan uzun dikdörtgen planlı, yüksek tavanlı bk mekândır.

Küçük bk antre ile gkilen mekânın dip kısmında servis hacimleri vardır. Yan taraftan gösterişsiz bir merdivenle bir ara lo-

Markiz Pastanesi (üstte) ve içinden bir görünüm. *Nazım Timuroğlu, 1994 (üst), Merian,* S. 2 (Şubat 1975)

kanta olarak kullanılmış olan üst kata çıkılmaktadır. Güneydeki beden duvarı, üçlü bir kemer dizisiyle bölümlenmiştir. Bu. profillendirilmiş alçıdan büyük yarım daire kemerler ve aralarındaki pilastrlarla son derece sade çizgileri olan bir geç ampir düzenlemedir. Kemerlerin içinde Markizin artık markası olan büyük fayans panolar vardır. "L'Automne" (Sonbahar) ve "Le Printemps" (İlkbahar) adını taşıyan bu panolar, Ch. Boulanger Choisy-Le-Roi firmasının ürünü ve ressam J. A. Arnoux imzalı ve 1905 tarihlidir. Panoların montajının pastanenin Lebon-Bourdon dönemine ait olduğu kesindir. İmalatının yüksek kalitesi ile tanınan Boulanger-Choisy Seramik-Porselen Fabrikaları, I. Dünya Savaşı'nda yıkıldığından bu panolar yüksek değerde antik parçalar sayılmaktadır.

"Belle Epoque" (19- yy sonu) döneminin sembolizmini, dekorativizmini, artnouveau'nun(->) çiçeksi çizgileri ve renk skalası içinde sunan bu panolar, ayrıca boyut ve marka olarak kendi türünde İstanbul'da bilinen ünik parçalardır. Bu tabloların dört mevsimi simgeleyen bir bütünün parçaları olduğu bilinmektedir. S. N. Duhani üçüncü tabloyu görmüştür ama "L'Hiver" (Kış) tablosunun nakledilirken veya yerine konurken kazaya uğradığını sanmaktadır.

Seramik panolarla birlikte Markizin özgünlüğüne ve görsel zenginliğine katılan ikinci öğe, Mazhar Resmolün vitray çalışmasıdır. Art nouveau'nun bitkisel motifleriyle art deco'nun(-0 geometrik soyutlaması arasında dikkate değer bir sentez oluşturan bu çalışma, görünürdeki benzemezliğine karşın, boyutu ve teması ile seramik panolara bk replik oluşturmaktadır. Vitraylar, seramik panolardan yalnız teknik ve malzeme değil desen ve figür anlayışı hattâ üslup özellikleri bakımından farklıdır ama dekorativizmi ve sembolizmiyle aynı çizgidedir.

İbrahim Safi'nin peyzajı, pano ve vitrayların renkli dünyasına biraz uzak düşen hüzünlü bir atmosferi yansıtır.

İstiklal Caddesi'ne bakan vitrini de yuvarlak köşeli camlarıyla yüzyıl sonu çizgisini taşır.

Bütünüyle bakıldığında, düzenlemede mimari bk bütünlükten çok amatör bk seçmecilik vardır. Ancak panoların kalitesi ile Resmol'ün gerçekten incelikli vitrayları mekâna umulmadık bir düzey getirmektedir.

Markiz, yüksek kaliteli eşyası ve mamulleri ile de tanınmaktaydı. Meunier patentli çikolata fırını, dünyaca ünlü Limoges porselenleri, gümüş ve Christofle yemek takımları ve özgün ürünleri vardı.

Binanın 1970'lerde bir oto yedek parçacısına satılması Markiz için sonun başlangıcı oldu. Hukukçuların, mimarlık tarihçileri ve korumacıların ve Haldun Taner başta olmak üzere yazarların çabasıyla kamuoyuna mal olan Markizi kurtarma girişimleri sonucunda, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından önce 1977'de özgün dekorasyonu ile korunması kararı, ardından 1979'da da özgün işlevinin bağlayıcı olduğu kararı alındı. Ancak bu arada bağımsız olarak açılmış tahliye davası da sürdü ve Avedis Çakır, Markizi terk etmek zorunda kaldı. Markiz kapandı.

Halen boş olan bina Hotel Ricmond tarafından satın alınmıştır ve onarım geçirdikten sonra, Markizin de tıpkı karşısındaki Lebon gibi hizmete gireceği söylenmektedir.

Bibi. A. Batur, "Markiz Dosyası-1 ya da Korumada Hile-i Şer-iye", *Çevre,* S. 3 (1979), s. 57-58; S. Birsel, *Ah Beyoğlu, Vah Beyoğlu,* İst., **1947;** M. Cezar, *XIX. YüzyılBeyoğlusu,* ist., 1991, s. 413-415; S. N. Duhani, *Eski İnsanlar, Eski Evler,* İst., 1982; Ç. Gülersoy, *Beyoğlu'nda Gezerken,* İst., 1990."

AFİFE BATUR

MARKO PAŞA

(1824, Sira Adası/bugün Yunanistan' da Siros - 3 Kasım 1888, İstanbul) Rum asıllı hekim.

Tam adı Marko Apostolidis'tir. İlk ve orta öğrenimini Sira Âdası'nda yaptı. Daha sonra geldiği İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de (Askeri Tıbbiye) okudu. 1851'de mezun olur olmaz okulun seririyat-ı hariciye (cerrahi kliniği) muallim muavini oldu. Cerrah olarak büyük ün kazandı ve Osmanlı tarihinde mirliva (tuğgeneral) rütbesi alan ilk hekim oldu. Abdülaziz 1861'de tahta geçince Marko Paşa'yı hekimbaşı yaptı. 1871'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne nazırlığına getirildi. Bu görevdeyken Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin(->) kurulması çabalarında önemli rol oynadı. 1877'de I. Meşrutiyetin ilanından sonra

Marko Paşa *Hayat Tarih,* S. 5 (Haziran 1968)

Meclis-i Ayan üyesi oldu. Mekteb-i Tıbbiye nazırı iken öldü. Mezarı Kuzguncuk'tadır.

Marko Paşa hekimliği kadar sosyal faaliyetleriyle de tanınmış bir kişiydi. Herkesin her türlü derdini dinlemesi, yardımına koşmasıyla bir dönem İstanbul'un "dert babası" olmuştu. Bu kimliği ona "derdini Marko Paşa'ya anlat" deyiminin yerleşmesine yol açacak denli yaygm bir ün kazandırmıştır.

İSTANBUL

MARKOPAŞA

İsmini, çözemeyeceği sorunları bile sabırla dinlemesiyle ün yapmış Rum asıllı Osmanlı hekimi Marko Paşa'dan(->) alan haftalık mizah gazetesi.

Yakınmayı dinleyecek kimsenin olması anlamındaki "Derdini Marko Paşa'ya anlat" deyimi atasözü haline gelmişti. 1946'da çokpartili düzene geçildiği ortamdaki durumu yansıttığı için öncelikle bu isim okuyucu tarafından çok mmlmuştur. İlk sayısı 25 Kasım 1946'da çıktı. Sahip ve yöneticisi Sabahattin Ali idi. Sunuş yazısında "alışılmışın ötesinde bk mizah anlayışı" getirileceği belirtilmişti. Tek parti dönemini izleyen II. Dünya Savaşı ortamıyla bunalmış topluma, gerçekten o güne kadar rastlanmamış canlılıkta mizah ve eleştiri sundu. Rıfat İlgaz ve Aziz Nesinin yazıları, Mim Uykusuz'un karikatürleri ve daha birçok yazar ve çizerin katkısıyla kısa zamanda on binlerce satış yapan bir yaym haline geldi. Sol çizgide yer alan yazarlar, ekonomideki çıkmaz, fakir halk ve işçinin durumu, iktidarın baskıları, başlamış olan soğuk savaşta izlenecek tutumla ilgili konuları işleyerek basında yeni bk çığır açtılar. Yazarları hemen her sayıda kovuşturmaya uğradı. Gazeteyi basan matbaalar engellenmek istendi. Bkçok kez kapatıldı. Bunun sonucunda sık sık ismini değiştirmek zorunda kaldı. *Malumpaşa, Merhumpaşa, Bizimpaşa, Yedi-Sekiz Hasanpaşa* gibi adlarla çıktı. Son sayısı 10 Temmuz 1950'de *HürMarkopaşa* adıyla yayımlandı.

Markopaşa, sadece bir gülmece gazetesi değildi. Dili çok başarılı bir şekilde kullanıyor ve aynı zamanda -1870'lerdeki ilk mizah yayınlarında görülen- ciddi, düşündürücü konuları alaycı bir üslupla sunuyordu. Böylelikle 1923 sonrasındaki *Karagöz-Akbaba* çizgisine karşı yeni bir üslup yarattı. Temel ilkelerinden biri, dünyanın iki bloğa ayrıldığı bir dönemde bağımsız kalmak ve kendi yolunu kendi seçmek düşüncesiydi.

ORHAN KOLOĞLU

MARKUS, DAVİD

(1870, Novgorod - 1944, İstanbul)'Yahudi asıllı eğitimci, fkozof, psikolog ve din adamı.

Yoel adk yoksul bk terzinin 3 oğlundan biri olarak Prusya-Polonya sınırındaki Novgorod'da dünyaya geldi. Lomza yeşivasında (Yahudi din okulu) okuduktan soma **16** yaşında eğitimini Marianpol yeşivasmda sürdürdü. Burada haham olmaya hak kazanan Markus, ailesinin Hollanda'ya göç etmesiyle önce Köln Friedrich Wilhelm Lisesinde, ardından da Bonn Üniversitesi'nde psikoloji, pedagoji ve felsefe okudu. Üniversite yıllan boyunca Dusseldorf ta bk sinagogda haham olarak görev aldı ve bazı Hıristiyan okullarında Latince, Yunanca ve matematik dersleri verdi.

Alman Yahudi basınında hakkında çıkan yazılar İstanbul'daki Aşkenaz cemaatinin dikkatini çekti ve Aşkenaz Musevüerine dini lider ve yine İstanbul'da bulunan Godschmidt Lisesi'ne müdür olmak üzere İstanbul'a davet edildi. 30 Aralık 1900'de İstanbul'a gelen Markus derhal görevinin başına geçti. İstanbul'a geldiğinde bir yandan Yahudiler arasmda Sefarad-Aşkenaz ayrıntıyla karşılaşırken, diğer yandan büyük yoksulluk içindeki toplumun genç kuşağı ihmal ettiğim gördü. Hıristiyan misyonerler bundan yararlanarak Yahudi gençleri etkilemeye ve dinlerini değiştirmeye çalışıyorlardı. Markus kısa bir süre soma Goldschmidt Lisesi'ndeki müdürlük görevini bıraktı ve tüm Yahudi gençlerinin entelektüel gelişmesini ve eğitimini sağlamak üzere bk dini eğitim kurumunu, "Or-Tora" diye adlandırdığı bir okul haline dönüştürdü.

Bk süre soma okula müdür oldu. İbraniceyi çağdaş yöntemlerle öğretmeye çalıştı. En önemli ilkesi eğitimin hem Osmanlı, hem de Yahudi zihniyetine uygunluğunun gerekliliğiydi. Bu nedenle okulda hem İbranice, hem Türkçe öğretiliyordu. Markusün İstanbul'daki çalışmaları Hüfsverein der Deutschen Juden'in (Alman Yahudileri Yardımlaşma Derneği) ilgisini çekti. Markus kısa zamanda bu kuruluşun güvenlik adamı oldu. Elde ettiği önemli fonlarla üç Yahudi okulu daha kurdu ve her üçünün de müdürlük görevini üstlendi.

Yahudi okullannın hep Alliance Israelite Universeke, Hüfsverein gibi yabancı Yahudi kuruluşlarının desteğiyle ayakta kaldığını gören ve eğitimin ilköğretimden ileri gidememesinden rahatsızlık duyan Markus 1911'de İstanbul'da faaliyet göstermeye başlayan Bene-Berit kuruluşunun maddi olanakları ve başta başkanı Joseph Nie-

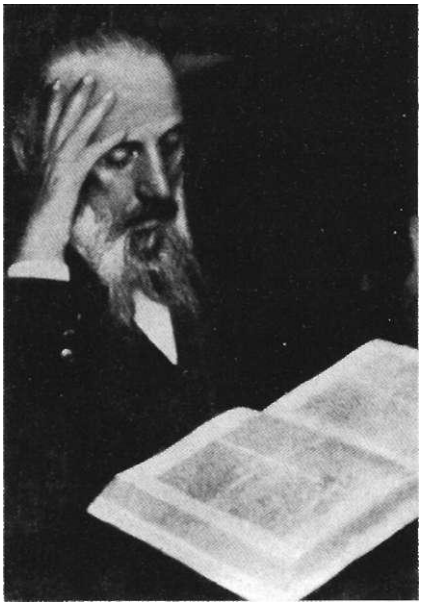

David Markus
Moşe Grosman arşivi

go olmak üzere, kuruluştaki tüm çalışma arkadaşlarının desteğiyle 1916'da Musevi Lisesi'nin kurulmasına büyük katkıda bulundu. **1916**-1917 ve 1922-1940 arasmda okulun müdürlük görevini üstlendi.

Markus bunların yamsıra kültürel faaliyet olarak çeşitli tarih, felsefe ve psikoloji kitaplan yazmış, Hilfsverein kuruluşunun mecmuasmda 1903-1920 arasında birçok psikolojik çalışması yer almıştır. Ayrıca İstanbul'daki Bene-Berit kuruluşunun yayın organı *Hamenora'rım* yazı işlerini yürütmüş ve Yahudilerle ilgili çok sayıda deneme ve yazı yazmıştır. *Judisches Lexison* ile *die Welt* (Viyana), *Israelit* (Frankfurt), *Zentral Zeitung* (Berlin) gazeteleriyle *Mevasser* mecmuasmda haber ve çalışmaları da yer almıştır.

Markus 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı tabiyetine geçmek, için müracaatta bulundu ve vatandaşlığı elde ettikten sonra kurduğu kuruluşla Türk dilini yaygınlaştırmaya çalıştı. Bu amaçla gece kursları düzenledi. İstanbul'daki evi devamlı olarak ziyaretçilerle dolup taşardı. Konuklarının çoğu Almanya'dan gelen mültecilerdi. Türkiye'ye sığman bu kültürlü din adamları, bilim adamları ve üniversite öğretim üyeleri mutlaka Markus'u ziyaret ederlerdi.

Markus, İstanbul'da elektrik hatları tesis edildiğinde, Hüfsverein der Deutschen Juden'e başvurarak, Yahudi elektrik işçileri yetiştirmelerini sağladı. 1911'de Balat'ta çıkan yangm çok büyük felakete yol açmıştı. Markus, Hüfsverein'i burada da yardıma çağırdı. 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında İstanbul'a sığman 3-100 Yahudiyi barındırmak için kurulan uluslararası Yahudi yardım kumlusu yine Markus'a güvenerek hareket etmişti. I. Dünya Savaşı'nda "Merkezi Kurtarma Komisyonu"nun faal başkanı yine Markus idi. Bu komisyon Joint Distribution Commitee (ABD) ve Hilfs-

Fırsat bulabildiği zamanlarda çıkar siyasi mizah gazetesi
Marko paşa
Haftalık Mizah Gazetesi
YIL. : 1 SAYI : 16 '(36)

Markopaşa gazetesinin başlığı. *Cengiz Kahraman arşivi*

verein (Almanya) kuruluşlarından büyük destek gördü.

İbranice, Rusça, Lehçe, Almanca, Felemenkçe, Yunanca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca, Yidiş ve Esperanto dillerini bilen Markusün ünü Yahudi cemaatinin dışına da taşmıştı. Nitekim Atatürk, onu Floryadaki köşke davet edip, din felsefesi üzerine uzun uzun tartışmıştır.

1889'da teyzesinin kızı Sarah Hinda ile evlenen David Markusün 7 çocuğu oldu. Kızı Rifka Berta'nın oğlu Teo Grünberg felsefe profesörü olup, halen Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyesidir.

Derin bir dini bügiye sahip olan Markus İstanbul'a geldiği günden itibaren Aşkenaz cemaatinin başhahamı olarak görev yaptı. Musevi Lisesi'nden emekli olduğu İ940'ta hahambaşılığm ruhani meclisine üye oldu. 1933'te Hahambaşı Rav Becerano'nun ölümüyle boşta kalan ve yeri doldurulamayan hahambaşılık makamına da aday gösterilen Markus bu göreve seçilmediyse de öldüğü yıla kadar ruhani meclisin üyesi olarak çalışmalarını sürdürdü.

Türk Yahudilerinin tarihinde önemli bir yer işgal eden, eğitim hayatına büyük katkılarda bulunan, uzun bir dönem Sefaradlarla (İspanya kökenli Yahudiler) Aşkenazlar (Alman kökenli Yahudiler) arasında süregelen anlaşmazlıklara bir çözüm bulmaya çalışan Dr. David Markus ile ilgili en kapsamlı yapıt 1992'de gazeteciyazar Moşe Grosman tarafından yazılmış olan *Dr. Markus (1870-1944) Osmanlı' dan Cumhuriyete Geçişte Türk Yahudilerinden Görünümler* adlı tarihi araştırmadır.

SILVYO OVADYA

MARMARA

Ermenice günlük siyasi gazete.

30 Ağustos 1940'ta gazeteci Suren Şamlıyan (1900-1951) tarafından kuruldu. Kısa bir süre haftada iki gün yayımlandıktan sonra, günlük gazeteye çevrildi. Suren Şamlıyan'm ölümünden sonra gazetenin yayımı kızı Seta ve damadı Bedros Zobyan'm sorumluluğu ve imtiyazı altında devam etti. 1967'de gazetenin yazı işleri müdürlüğünü Rober Haddeler üstlendi. 1976'da ofset sistemiyle basılmaya başlanan ve pazar günleri hariç her gün yayımlanan gazetenin imtiyaz hakkı 1992'de Rober Haddeler'e ve iki oğlu Ari ve Ayk Haddeler'e devredilmiştir. Halen gazete Ari Haddeler' in sorumlu müdürlüğü altında yayımına devam etmektedir.

Gazete ilk kez Galata, Eski Gümrük Sokağı no. 52deki basımevinde yayım hayatına girmiştir. Daha soma Tünel, Şark Aynalı Çarşı'ya taşınmıştır. Ofset baskıya geçerken İstiklal Caddesi'nde Tokatlıyan Hanı'na taşınan gazete, günümüzde yayımını Tokatlıyanin yanısıra Solakzade Sokağı no. 5'teki yerinde yürütmektedir. Gazetede çıkmış en önemli yazı dizisi, Hagop Martayan-Dilaçar'ın (1895-1979), "Hamaynabadger Hay Mışaguyti" (Ermeni Kültürü Panoraması) adlı çalışmasıdır.

Marmara gazetesi dört sayfadan ibaret olup, genellikle günlük önemli siyasal olayları, Ermeni toplumununun kiliselerine, okullarma, kültürel derneklerine ve bu tür sosyal kuruluşlarına ait ilanları, haberleri yayımlamakta, ayrıca Ermeni edebiyatına ve kültürüne geniş yer ayırmaktadır.

İstanbul'daki Ermeni toplumunun yaşantısını yansıtması nedeniyle gazete yurtdışında da ilgiyle okunmaktadır.

VAĞARŞAG SEROPYAN

MARMARA tİNİVERSİTESİ

20 Temmuz 1982'de 41 Saydı Kanun Hükmünde Kararname ile çeşitli fakülte, yüksekokul ve enstitülerin tek bk üniversite çatısı altında birleştirilmesiyle kurulan üniversite. 28 Temmuz 1983 tarihli ve 2809 sayılı yasayla yeniden düzenlenmiştir.

Marmara Üniversitesinin çekkdeği, halen bu üniversitenin rektörlük makamının bulunduğu Sultanahmet'teki binada, 1959' dan itibaren İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi(->) adıyla eğitim veren kurumdur. 1982'de kuruluşunda 10 fakülte, 2 yüksekokul ve 3 enstitüden oluşan üniversite **1993**-1994 öğretim yılında 12 fakülte, **11** enstitü, 8 yüksekokula sahiptir. Üniversitenin, ayrıca çeşitli dallarda 23 araştırma ve uygulama merkezi bulunmaktadır.

Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, İlahiyat Fakültesi, Diş Hekimliği Fakültesi, Eczacılık Fakültesi, İletişim Fakültesi, Teknik Eğitim Fakültesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Hukuk Fakültesi, Tıp Fakültesi, Mühendislik Fakültesi'nden oluşmaktadır. Bunlardan ilk 8 fakülte, Marmara Üniversitesi'nin kurulduğu 1982'den önce yüksekokul statüsündeydi. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi eski İktisadi ve Ticari İlimler Akademisinin; Atatürk Eğitim Fakültesi, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Atatürk Yüksek Öğretmen Okulu'nun; Güzel Sanatlar Fakültesi, Tatbiki Güzel Sanatlar Okulu'nun; İlahiyat Fakültesi, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nün; Diş Hekimliği Fakültesi, 1971' de devletleştirilen İstanbul Özel Diş Hekimliği Yüksekokulunun; Eczacılık Fakültesi, 1971'de devletleştirilen Özel İstanbul Eczacılık Yüksekokulunun; Teknik Eğitim Fakültesi, İstanbul Yüksek Teknik Öğretmen Okulu'nun dönüştürülmeleriyle fakülte haline gelmiş, Fen-Edebiyat ve Hukuk fakülteleri 1982'de, Tıp Fakültesi 1983'te, Mühendislik Fakültesi de 1987'de kurulmuştur. Tıp Fakültesine bağlı Marmara Üniversitesi Hastanesi, İstanbul'un Anadolu yakasında Koşuyolu-Altunizade yöresinde önemli bir sağlık kuruluşudur.

Marmara Üniversitesine bağlı, lisansüstü (master) ve doktora düzeyinde eğitim veren enstitüler Fen Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Topluluğu Enstitüsü, Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Nörolojik Bilimler Enstitüsü, Gastroenteroloji Enstitüsü'dür.

Üniversiteye bağlı yüksekokullar ise Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu (bak. Anadoluhisarı Gençlik ve Spor Akademisi), Hemşirelik Yüksekokulu, Haydarpaşa Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu; Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu; Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, İlahiyat Meslek Yüksekokulu, Zeynep Kâmil Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokuludur.

Marmara Üniversitesi'nde 1993-1994 öğretim yılı itibariyle önlisans, lisans, lisansüstü düzeyde 33.348 öğrenci bulunmaktadır. Üniversitenin çeşitli fakültelerinde ve bölümlerinde yabancı dilde eğitim yapılmaktadır. İngilizce eğitim yapan Tıp Fakültesi'nden sonra, Mühendislik, Diş Hekimliği ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinin bazı bölümleri, Atatürk Eğitim Fakültesinin matematik, fizik, kimya ve biyoloji bölümleri ve Teknik Eğitim Fakültesinin bazı bölümleri de İngilizce eğitime geçmiş; kamu yönetimi bölümünde Fransızca eğitime başlanmış; enformatik ve işletme programlarında da 1991'den itibaren Almanca eğitime geçilmiştir.

Marmara Üniversitesi'nin fakülte, yüksekokul ve enstitüleri İstanbul'un iki yakasında 16 bölgeye dağılmıştır.

İktisadi ve İdari Büimler Fakültesi Bahçelievler'de; Atatürk Eğitim Fakültesi Göztepe'de; Güzel Sanatlar Fakültesi Acıbademde; İlahiyat Fakültesi Bağlarbaşf nda; Dişhekimliği Fakültesi Nişantaşı'nda; Ec-

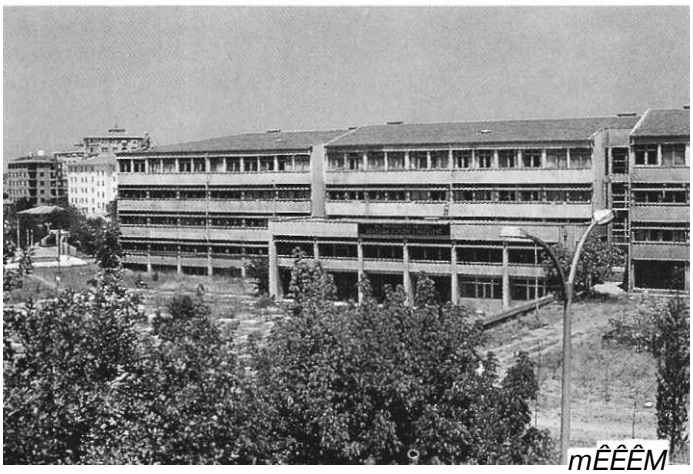

Marmara Üniversitesi'nin Göztepe'deki Atatürk Eğitim Fakültesi. *Bamı Kutun / Obscura, 1994*

zacılık Fakültesi Haydarpaşa'da; İletişim Fakültesi Nişantaşı'nda; Teknik Eğitim Fakültesi Göztepe'de; Fen-Edebiyat Fakültesi Göztepe'de; Hukuk Fakültesi Haydarpaşa'da; Fen Bilimleri Enstitüsü Göztepe'de; Sağlık Bilimleri Enstitüsü Haydarpaşa'da; Sosyal Bilimler Enstitüsü Bahçelievler'de; Tıp Fakültesi Haydarpaşa'da; Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Beyazıt'ta; Avrupa Topluluğu Enstitüsü Göztepe'de; Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü Anadoluhisarında; Mühendislik Fakültesi Göztepe'de; İlahiyat Meslek Yüksekokulu Bağlarbaşında; Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Haydarpaşa'da; Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu Göztepe'de: Türkiyat Araştırma Enstitüsü Göztepe'de; Haydarpaşa Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Haydarpaşa'da; Hemşirelik Yüksekokulu Haydarpaşa'da; Zeynep Kâmil Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Bağlarbaşında; Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu Anadoluhisarı'ndadır.

İSTANBUL

MARPUÇÇULAR MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Tahtakale ile Sultanhamam arasındaki Marpuççular mevkiinde, Çelebioğlu Alaettin Mahallesinde, Marpuççular Sokağının güney yakasında yer almaktadır.

İstanbul'un en eski mescitlerinden olan bu yapı fetihten az sonra, ulemadan Hoca (Hâce) Alaeddin bin Çelebi tarafından inşa ettirilmiştir. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde özeti verilen vakfiyesinin tescil tarihi 866/1462 Ramazanının başlarıdır. *Hadîka'âa*. Mehmed Ağa adında bir hayır sahibinin mescidi, minber koydurmak suretiyle camiye dönüştürdüğü, mihrap duvarı önünde gömülü olan baninin yanmda, şair olan ve 1141/1729'da vefat eden "Şeyh Şükrî Mehmed Uşşakî el-Tahmîs'in" kabrinin bulunduğu belirtilir. Divan Edebiyatı Müzesinde (Galata Mevlevîhanesi) bulunan C. S. Revnakoğlu arşivindeki ilgili dosyada da Halvetîliğin(-0 Uşşakî kolundan Şeyh Hacı Mehmed Şükrî Efendi'nin 1100/1688 civarında mescide meşihat koydurarak burasını bir Uşşakî zaviyesi haline getirdiği kayıtlıdır. 19. yy m başlarından itibaren sayıları artan. İstanbul tekkelerine ilişkin listelerin hiçbirisinde bu mescit-tekkenin adma rastlanmamakta, Marpuççular Mescidi'ndeki Uşşakî meşihatının 18. yy in ikinci yarısında kesildiği anlaşılmaktadır.

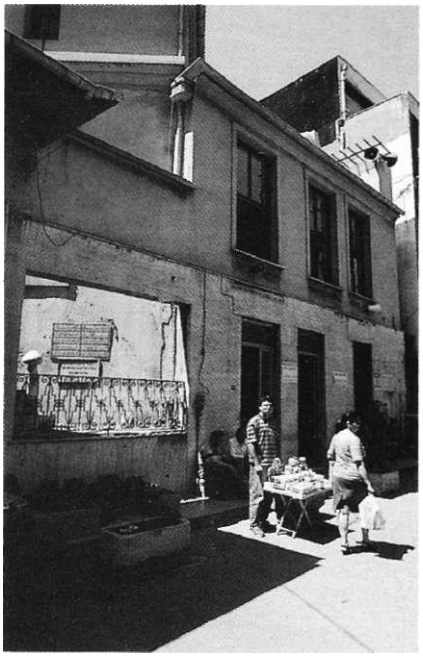

Marpuççular Mescidi
Nurdan Sözgen, 1994 / TETTVArşivi

Kaynaklarda çeşitli adlarla (Alaca Mescit, Çelebioğlu Alaeddin Mescidi, Ketenciler Mescidi) anılan bu mescidin mahallesi de İstanbul'da günümüze kadar aynı adla varlığını sürdüren en eski mahallelerdendir. Çkişin üzerinde yer alan ayet levhasındaki 1320/1902 tarihi, bir onarıma işaret eder. Mescit Cumhuriyet döneminde, 1945' te Türkiye Anıtlar Derneği İstanbul Şubesinin delaletiyle yeniden inşa edihrcesine onartılmışlar. Kuzey yönünde Marpuççular Sokağı, diğer yönlerde ticaret yapıları ile kuşatılmış bulunan mescidin harimi fevkanidir. Mihrap duvarının önünde yer alan, Şeyh M. Şükrî Efendiye ait kabrin yanında, sokak yönünde dikdörtgen bk açıklık bulunmaktadır. Şahidesi bir Uşşakî tacı ile donatılmış olan kabrin manzum kitabesi mihrap duvarına yerleştirilmiştk.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 104; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 573; Öz, *İstanbul Camileri, î.* 21: Ayverdi, *Fatih III,* 327; "Alaca Mescid ve Tekkesi", *İKSA.* I, 579: *Eminönü Camileri,* 133-

M. BAHA TANMAN

MASA TENİSİ

Ping-pong adıyla da anılan masa tenisinin ilk kez 1927-1928'de İstanbul'da, Robert Kolejde oynandığı bilinir. Bu sporun yaygınlaşması pek hızlı olmuş ve kısa zamanda "ping-pong" tüm İstanbul'u sarıvermişti. 1930 başlarında İstanbul'da Fenerbahçe. Galatasaray, İstanbulspor, Altmordu, Arnavutköy ve Ortaköy kulüplerinde masa tenisi faaliyeti başlamıştı. O yıl Altmordu kulübü tarafından düzenlenen ilk şampiyonada İstanbulsporlu futbolcu Samih Duransoy'u yenen Fenerbahçeli boksör ve yüzücü Raşit Bey İstanbul'un ilk masa tenisi şampiyonu oldu. 1936'dan sonra Beyoğluspor, Vefa, Kurtuluş, Tarabya ve Şişli kulüplerinde de masa tenisi faaliyeti başladı. Ancak II. Dünya Savaşı yıllarında ping-pong topu bulunmayınca bu faaliyet de kendiliğinden kesildi. 1948'de Fenerbahçe kulübünde yeniden başlayan faaliyetle masa tenisi canlandı. 1957'ye kadar Fenerbahçe'nin elinde tuttuğu üstünlük daha soma Galatasaray'a geçti.

Masa tenisi sporu 1956'da bağlı bulunduğu tenis federasyonundan ayrılıp müstakil bk federasyon haline gelince daha büyük ve daha hızlı bir gelişme kendini gösterdi. Başta Eczacıbaşı olmak üzere çeşitli müessese kulüplerinin de masa tenisi faaliyetine katılmaları bu spor dalmda önemli bir canlanma meydana getirdi. Masa tenisinde İstanbul yine lider durumunu korumaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

MASALLAR

Halk anlatmaları arasında; eğlendirmeyi amaçlaması açısından en önde gelen tür ö- ~ lan masallar, fıkra ve efsane gibi kısa anlatmalardan farklı bir yapıya sahiptir. Öbür türlere göre daha süslü bir anlatım üslubuna sahip olan masallar, ayrıca kuruluş itibariyle de modern hikâyeleri hatırlatmaktadır. Kendine has dünyasında, yine kendine has kahramanlarla iş gören masallar, sanıldığı gibi çocukları eğlendirmek, onları eğitmek amacına yönelik değildir. Batıdan gelen bk terimle "fabl" olarak adlandırılan "hayvan masallarf'nda eğiticilik özelliğinden söz edilebilir; ancak "asıl halk masalları" diye adlandırdığımız ve masalların büyük bir bölümünü oluşturan örnekleri yalnızca eğlendirme aracı olarak düşünmek gerekir, içlerinde, gerçekçi olaylarla örülmüş olanların varlığı da unutulmamalıdır.

istanbul masalları, bütün özellikleriyle Türk masallarına benzemektedir; Anadolu'nun herhangi bir yerinde anlatılan bir masalı, istanbul'da da aynı yapı ile dinlemek mümkündür. Bu da masalın vazgeçilmez bir özelliğidir. Aralarında görülebilecek farklar anlatıcıdan kaynaklanan, bütün anlatmalarda görülebilen değişmeler olacaktır.

İstanbul masallarını ilk derleyenler Mehmed Tevfik(->) ile Ignâcz Kûnos(-») olmuştur. M. Tevfik'in, bir kısmı tarihsiz olan, geçen yüzyılın ikinci yarısında yayımlanan eserlerinde fıkra-latife türü anlatmaların yanında masallara da yer verilmiştir. *İstanbul'da Bir* Senenin (1299) ilk 3 ayını içine alan cüzlerinde Türk masallarının en güzellerinden birkaç tanesi yer almaktadır. Bunların derlenip-dinlenip yayımlanması, I. Kûnosün İstanbul'a gelmesinden üç yıl öncesine rastlamaktadır.

Künos Türkiye'de kaldığı 1885-1890 arasında İstanbul'da da pek çok masal derlemiş ve bunların bk bölümü o yıllarda değişik dillerde yayımlanmıştır. *Oszmân-Török Nepköltesi Gyujtemeny* (Osmanlı Türk Halk Edebiyatı Külliyatı) adlı eserinin bi-

I. Kúnos'un *Boszporuszi Tündérvilág* (Boğaziçi Perileri, Budapeşte, 1923) adlı kitabının kapağı. *M. Sabri Koz koleksiyonu*

rinci cildi (1887) bütünüyle masallara ayrılmış, ikinci cildin başında da (1889) yine masallara yer verilmiştir. Her iki ciltteki toplam 98 masalın kaçının İstanbul'dan derlediği pek belli değilse de, I. Kûnos'un 1925'te Ankara ve İstanbul'da verdiği konferanslarından meydana gelen *Türk Halk Edebiyatı* (1925) adlı eserinden anlaşıldığına göre o, İstanbul'da pek çok masal derlemiştir. Şair Nigâr Hanimin evindeki bir toplantıda Recaizade Mahmud Ekrem, Münif Paşa gibi dönemin ileri gelenlerinin de hazır bulunduğu bk meckste, ev sahibesinin annesiyle bir bestekârın anlattığı masalların metinleri de konferansında yer almaktadır. Hepsinden önemlisi Kûnos'un 1905'teyayımladığı *Türkische Volksmärchen aus Stambul* adlı eseridir. "İstanbul" adıyla "masal" kavramının ilk defa bk araya getirildiği bu eserde 51 masal metnine yer verilmiştir. Bu kitaptan önce de, I. Künosün külliyatından yapılan aktarma ve tercümelerle bazı İstanbul masalları kitaplara ve dergilere girmiştir. I. Kûnos'un *Boszporuszi Tündervilâg* (Boğaziçi Perileri, 1923) adlı eserinde de İstanbul'dan derlenmiş masallar bulunmaktadır.

İstanbul hayatının her safhasını sık sık ele alan, hattâ en yakın dal olan fıkra konusunda pek çok örnek veren Ahmed Rasim'de ise masalm pek yer almadığını görüyoruz. Hattâ onda "hikâye", "fıkra" ve "masal" kavramları bugünkü anlayışımızdan oldukça farklıdır. Ahmed Rasim Köroğlu'nu, Kesikbaş'ı, Kerem ile Aslı'yı, Leylâ ile Mecnûn'u, Keloğlana ve İki Başlı Devi hep "eski masallar" olarak adlandırmaktadır. Ancak onun çeşitli eserlerinde, İstanbul'a ait olmaktan çok, bütün Türk toplumunda anlatılan, "Aslan ile Kedi", "Boyalı Çakal", "Evlendirilen Kelebek" vb masalların yer aldığı görülmektedk.

İstanbul masallarını derleyenler arasında Naki Tezel'in de önemli bir yeri vardır. Onun, *Halk Bilgisi Haberleri(-o* dergisinde aralıklı olarak 3 yıl süresince yayımladığı **(1936**-1938) 72 masal, daha sonra aynı ad altında kitap olarak da yayımlanmıştır. Bu kitaptaki masallardan bazıları daha sonraki yıllarda yabancı dillere de tercüme edilmiştir.

İstanbul masaUarı konusunda Naki Tezel'le birlikte *Halk Bilgisi Haberleri*'nde metin yayımlayanların başında dörder masalla Aliye Muazzez (Tomris) (1934) ve Sabahat Yergün (1935-**1936)** gelmektedir. Hasibe Nazif ile Nahit Tarhanin da birer derlemesi vardır.

1940Tı yılların ortasından itibaren Türk masallarına eğilen Pertev Naili Boratav, hocası Wolfram Eberhard'la birlikte yayımladığı *Typen türkischer Volksmärchen* (Wiesbaden, 1953) adlı masal tipleri katalogunda, çoğunluğu basılı olmayan 5.000 kadar masal metnini incelemiştir. 1947'de ilk 60 masallık bölümünün incelendiği bu katalogda değerlendirilen masalların bazıları, Boratav'm *Zaman Zaman İçinde* (1959), *Az Gittik Uz Gittik* **(1969),** *Contes Turs* (1945) ve *Türkische Volksmärchen* (1967) adlı eserlerinde yayımlanmıştır.

Batıda ve Türkiye'de yabancı dillerde yayımlanan pek çok Türk masalı antolojisine alınan örneklerin çoğu I. Künos, Tezel ve Boratavin eserlerinden seçilmiştir: O. Spies, *TürkischeMarchen* (Köln, 1967); A. Uzunoğlu-Ocherbauer *Türkische Marchen* (Hamburg, 1982); Barbara Pflegerl, *Es war Einmal es war Keinmal/Türkische Marchen* (İstanbul, 1992).

M. H. Bayn, *İstanbul Folkloru'nâz* (1947, yb 1972) masallara da küçük bir bölüm ayırmışsa da herhangi bk metin vermemiştir. Sadece masalların baş tarafında bulunan tekerlemeleri uzunluk-kısalıklarma göre üçe ayırmış ve birer örnek vermekle yetinmiştk. Bayn, 1947'de, tespit edebildiği masal sayısını 200'e yakın olarak bildirmektedir. Ancak, onun herhangi bk masal yayınının olmaması, bu sayının yalnız ad olarak tespit edildiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Bayrı, kitabında İstanbul masallarının, *Masal Zinciri* adıyla yayımlanacağını bildiriyorsa da, bu seride çıkan fasiküllerin pek azında İstanbul masalı yer almaktadır. Onlar da, M. Cahit Gündoğdu tarafından İstanbul'da derlenip Zahk Güvemli tarafından masal üslubuyla yazıldığı bildirilen ve "işleme masal" havasını veren metinlerdir. "Gülmeyen Sultan", "Kadın Fena Olmasın" ve "Zümrüdüanka" adlı masallar, derleme masalların tabii özelliklerinden biraz uzaklaşmış gibidir. Zaten kitaptaki pek çok masal için verilen, masalın Vasfi Mahir Kocatürk tarafından yazıldığını belirten not da bu noktayı aydınlatmaktadır.

1949'da yayımlanmaya başlanan *Türk Folklor Araştırmaları(->)* dergisinde İstanbul masalları yok denecek kadar azdır. Sadece Girizan Tunara'nm 2 masal metni yayımlanmıştır.

Türkiye üniversitelerinde hazırlatılan bitirme tezleri arasında İstanbul masallarına yer verenlerine rastlanılamamıştır; ancak İstanbul'un en uzak ilçesi olan Yalova' da birkaç masal derlenmiştir.

İstanbul masalları genel Türk masallarının yapılarının özelliklerini gösterir. Buna göre anlatıcının ustalığına bağlı olarak masalın basma eklenebüen bir tekerleme, olayların belirli plan çerçevesinde anlatıldığı, masalın kendisi ve yine anlatıcının yeteneğiyle orantılı olarak sonuna getirilebilecek olan bitiş tekerlemesi bilinen yapı özellikleri arasındadır (bak. tekerlemeler).

BİR MANZUM İSTANBUL MASALI

Ya hak dede, ya hak dede,
Geldi kapıya "tak" dedi.
İçerden bir güzel çıktı,
Evde kimseler yok, dedi...
Erkek:
Evde kimseler yok ise,
İki şeftali var ise,
O da dedenin hakkiyse,
Aç kapıyı hanım kızım!..
Kız:
Haydi dedem, git işine
Ateşler yakma başına
Ben söylerim kardeşime;
O gelir senin hakkından...
Erkek:
Karlı dağı aştım geldim,
Sevdalara düştüm, geldim.
Babana danıştım, geldim;
Aç kapıyı hanım kızım...
Kız:
Karlı dağı aşan çoktur;
Sevdalara düşen çoktur;
Senin gibi bir hak dede,
Ömrümde gördüğüm yoktur...
Erkek:
Benim adını. Ali, Veli;
Her bir odam ipek halı;
Bende çoktur dünya malı,
Aç kapıyı hanım kızım!..
Kız:
Benim adım Havva kadm
Bir bakışım yüz bin altm
Sen bk dede, ben bir kadm;
Haydi, dedem, git işine!..
Erkek:
Öyle olsun, öyle olsun;
Kaftanın inciden olsun;
Cebimdeki yüz bin altun,
O da hanım kızın olsun...
Kız:
Haydi hatırın kalmasın;
Akşamdan erken yatalım;
Sabahtan erken kalkalım;
Bu işi anam duymasın...
Anası kızına:
Anm arım arattırdım,
Aramadık yer koymadım;
Akşam namazı kılmadım;
Nerde yattın a evlâdım?..
Kız:
Erme, benden işkil olma!
Başıma geleni sorma.
Dün gece yerimi sorarsan
Teyzemin evinde yattım...
Anne:
Arım arım arattırdım;
Aramadık yer koymadım;
Teyzene haber yolladım;
Orda yoktun a evlâdım..!
KlZ:
Anne benden işkil olma,
Aşk u sevdaları sorma...
Dün gece yerimi sorarsan;
Bir dede koynunda yattım...
Anne:
Ha kızım şöyle, ha kızım böyle
Bu işin doğrusunu söyle...
O yiğitle gönlün eğle;
Ezelden biz de öyleydik...
KlZ:
Atılsın toplar atılsın;
Ay ile güneş rtıtulsun...
Konu, komşular toplansın.
Nikâhımız da kıyılsın...

M. Önüs, "İstanbul'da Kullanılan Yamltmacalar, Ölçülü Fıkralar", *HBH,* S. 101 (Mart 1940), s. 122-124

İstanbul masalları arasında hayvan masallarının, asıl halk masallarının, fıkraların ve dini masalların örnekleri görülür. İçlerinde anlatma yoluyla günümüze kadar geiebiienlerin yanında, kitaplardan okunmak suretiyle bize kadar ulaşabilenler de vardır.

Türk masalları arasında örneğine pek rastlanılamayan türlerden biri de, olayların şiir yoluyla ve karşılıklı, konuşmalar şeklinde anlatılanıdır. Muammer Önus, "ölçülü masal" olarak adlandırılan böyle bir metni derlemiştir.

Anadolu masallarında kahramanların çeşitli sebeplere bağlı olarak sıkça İstanbul'a gönderildiği görülür. "Padişah'a Armut Veren Köylü", "Ev Salkbinin İşine Karışılmaz" vb masallarda sıradan insan olan kahraman İstanbul'a gider. Bu durum, masalın anlatılması sırasında hatırlanır ve İstanbul'da anlatılan bk masalın kahramanı tabii olarak bu şehre gönderilmez.

Bugün bir İstanbul masalmdan söz edilemez. Yenibosna'da, Erzurum Mahallesinde, Sultanbeyli'de masal anlatacak kişileri bulmak mümkündür; ancak onlar geldikleri yerlerin masallarım anlatacaklardır. İstanbul, "masalın sahibi" değil, "masalın anlatıldığı yer" olmaktadır. Geçtiğimiz yıllarda, şehrin gecekondu bölgesine giden derleyiciler, masal derlemede oldukça zorluk çekmişlerdi; çünkü masal anlatanların doğum yerleri, masalın dinlendiği yerler ve kişilerin İstanbul'la ilgileri yakın zamanda göçmüş olmalarıyla ilgiliydi.

Bibi. I. Kunos, *Oszmân-Török nepköltesi Gyüjtemeny,* I-II. Budapeşte, 1887-1889; ay, *Türkische Volksmärchen aus Stambul.* Leiden, 1905; ay, *Türk Halk Edebiyatı,* (haz. Tuncer Gülensoy), İst., 1978, s. 87-114; ay, *Türk Masalları,* (haz. G. Yener), İst., 1987; W. Radloff -1. Kunos, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme VIII,* St. Petersburg, 1899; N. Tezel, *Istanbul Masalları,* Ist., 1938; ay, "Türk Halk Edebiyatında Masal", *Türk Dili,* S. 207 (1 Aralık 1968), s. 447-457; ay, *Türk Masalları,* I-II, İst., 1971; M. Önus, "İstanbul'da Kullanılan Yanıltmacalar, Ölçülü Fıkralar". *HBH,* S. 101 (Mart 1940), 122-124; Bayrı, İstanbul Folkloru, 72-74; M. H. Bayrı, *Masal Zinciri,* ist., (1948); W. Eberhard - P. N. Boratav, *Typen türkischer Volksmärchen,* Wiesbaden, 1953; O. Acıpayamlı, "Türkiye Folklorunda Hikâye ve Masallar Bibliyografyası", *Antropoloji,* S. 2 (1964), s. 121-140; S. Sakaoğlu, *Gümüşhane Masalları,* Ankara, 1973, s. 50-60; Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* İst., 1991, s. 10-20, 30-40, 50-60; A. Çelik, "Ahmet Rasim'in Eserlerinde Halk Kültürü Unsurları", I-II, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum, 1993, s. 500-510.

SAİM SAKAOĞLU

MASLAK

bak. AYAZAĞA

MASLAK KASIRLARI

Sarıyer İlçesinde, Büyükdere Caddesi'nin İstinye ve Tarabya kavşaklarıyla sınırlanan kesimi üzerindedir.

Maslak Kasırları'nın bulunduğu çevrede ilk yapılaşma II. Mahmud döneminde (1808-1839) başlamıştır. II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) veliahtlığı sırasında ise bir av ve dinlenme alanı olarak önemli bir konumdadır.

Kasırların oluşturduğu yapıların kesin yapım tarihleri bilinmemekle beraber büyük bir bölümünün Abdülaziz döneminde (1861-1876) yaptırıldığı sanılmaktadır. Kasrın bölümleri Kasr-ı Hümayun, Mabeyn-i Hümayun, Çadır Köşkü, Paşalar Dairesi ve Limonluktur. Yapılar 170.000 m²'lik bk orman arazinin ortasındaki koruda yer alırlar.

Kasr-ı Hümayun: Arazinin eğiminden yararlanılarak yapılmıştır. İki katlı inşa edilen binanın çatı katı ve bodrum katları vardır. Yarı kâgk olarak inşa edilen kasrın birinci katına kadar olan bölümü taştan, geri kalanı ise ahşaptır. Ana girişin üstünde yer alan görkemli sütunlara oturan balkonla, üst kata çıkan barok formlu ahşap merdivenin üstünde yer alan doğa ve mimari tasvirli süslemeler dikkati çeker. Tüm cephelerde pencere dizilerinin fazlalığı ve çatı pencereleri uyumlu bir düzen gösterir.

Katlar arasındaki saçaklar silmek ahşap kaplıdır. Cepheler, duvar köşelerindeki pilastrlar ve geniş pervazlarla çevrelenmiştir. Tüm odalar ve salondaki tavan ve duvarda bezemeler yepyeni dekoratif zenginlikler sağlar. Tavanlar kalemisi, natürmort, kır, dağ ve bahçe peyzajlarıyla süslenmiştk.

Resim niteliği açısından pek özgün oldukları söylenemez. Bu tasvirlerin oldukça yakın bir zamanda ele alındığı anlaşılmaktadır. Mevcut renklerin ne derece aslına uygun olduğu konusunda bir yorum yapmak zordur. Bu binada II. Abdülhamid'in çalışma ve yatak odaları bulunmaktadır. Haluk Şehsuvaroğlu, *Tarihi Odalar* adlı kitabında, bu odalarda Abdülhamid'in kendi eliyle yaptığı ve üzerinde A. H. markası taşıyan aynalı kapıdan yattığı yere geçildiğini, odanın kullanılmayan bir köşesinde ceviz bk karyola, bunun önünde sedefli bir masa, karşısında lavabo ve diğer karşı köşede iki pencere arasında bir şezlong, yine sedefli bk masa ve az ilerde bir koltuk bulunduğunu yazmaktadır. Bugün Milli Saraylar'a ait olan Kasr-ı Hümayun bir müze-saray olarak gezilebilmektedir.

Mabeyn-i Hümayun: Kasr-ı Hümayun'un kuzeybatısında yer alan küçük, zarif, tek katlı kâgk bk yapıdır. Mermer basamakla çıkılan girişin sağ ve solunda birer oda ve arkada büyük bir salon bulunmaktadır. Bu salon geniş bir kapıyla içinde bir kaskatın ve çok değerli bitki örtüsünün yer aldığı büyük bir seraya açılır. Kasrın pencerelerini çevreleyen tuğla malzemeyle cephelere dekoratif bir görüntü kazandırılmıştır. Basık kemerli ve kepenkli yüksek pencereler, giriş kısmındaki iki mermer sütunun taşıdığı ve döküm korkuluklu balkon cepheye özel bir hareket kazandırır. Tavan süslemelerinde hayvan figürlü kompozisyonlar yer almaktadır. Bunlar kare kartuşlar içinde, altı adet figürlü tasvirlerdir. İlk bakışta eskiz havasmda yapılmış izlenimi vermektedir. Mabeyn-i Hümayun'da kafeterya hizmetleri verilmektedir.

Seraya açılan odanın tavanları kalem işleriyle süslenmiş, duvarlar altın varaklı büyük kristal aynalar ile porselen şömine ve ayaklı kristal şamdanla döşenmiştir. Oda kapılarının önündeki korniş ve aynanın taç kısımlan ile seranın kapısı üzerine Abdülhamid'in A. H. markası işlenmiştir. Seraya açdan kapının yanında somaki mermer sütrunlar üzerine konulmuş mavi mine üzerine ahin nakış ile işlemeli saat ve bir barometre odaya ayrı bir ihtişam verir.

Çadır Köşkü: Kasr-ı Hümayunun kuzeybatısında yer alır. Alt katta ocaklı bir mekân ve üstte tek bir odadan oluşan sekizgen planlı bir yapıdır. Üstteki odaya çift kollu mermer basamaklı, demir korkuluklu merdivenlerle çıkılır. Köşkün etrafı balkonla çevrilidk. Balkon korkulukları, çatı saçakları ve direkleri ahşap süslemenin en güzel örneklerini sergiler. Çadır Köşkünde kafeterya hizmetleri verilmektedir.

Maslak Kasırlarindan Kasr-ı Hümayun.
Ertem Uca, 1994

Paşalar Dairesi: Kasr-ı Hümayunun kuzeydoğusunda yer alan Paşalar Dairesi setli bahçenin bir ucunda, Kasr-ı Hümayuna paralel konumda yapılmıştır. Bu binanın korumaya yönelik yapıldığı sanılmaktadır. Mabeyn-i Hümayun'u tarihi su deposuna bağlayan bahçe duvarı Paşalar Dairesi'yle sınır oluşturur. Tek katlı, kagir olarak inşa edilen binanm, yolda ve setli bahçe yönünde olmak üzere iki gkişi vardır. Ana girişin iki kanadında koridorlara açılan odalar mevcuttur. Girişin sağ tarafında külhanlı bir Türk hamamı bulunur. Hamamın bahçe yönünde ayrı bir girişi vardır. Yapı basık kenarlı pencere dizilerine sahip cephe düzenlenmesi ile Mabeyn-i Hümayun'la benzerlik gösterir.

Limonluk: Cumhuriyet döneminde Birinci Ordu ve Gülhane Askeri Tıp Akademisi tarafından tıbbi amaçla prevantoryum ve malzeme deposu olarak kullanılmıştır. 1981'de Müzeler Birliği'ne devredilmiştir. Günümüzde müze olarak hizmete açıktır.

Abdülhamid'in Fransa'dan getirttiği kamelya ağaçlan burada yetiştirilmiştir. Ayrıca burada üzeri çeşitli çiçeklerle kaplı grolto ve antik cycos ağaçlan bulunmaktadır. O dönemde ağaç, çiçek ve sebzelerin bakım ve yetiştirilmesine, Avrupa'dan getirilen tarım ve ormancılık uzmanları nezaret etmekteydi. Maslak Kasırları'nın bulunduğu arazide havuzlar ve büyük çaplı göletler de vardır.

CAVİDAN GÖKSOY

MASONLUK

istanbul'da ilk masonların belirmesi bir efsane bulutu içinde kaybolmaktadır. Kurumun yandaşlarının bütün ünlüleri, karşıtlarının ise bütün sevmediklerini listeye sokmaları işi karıştırmıştır. 1856 öncesine ait az sayıdaki belgeden masonluğun önce, Galata-Pera bölgesinde yaşayan Avrupalı tüccarlar ve diplomatlar arasında görüldüğü anlaşılıyor. Hattâ, simgesel masonluğun 1720'lerde ingiltere'de belirmesinden önce, Fransız tüccarlarının mensup olduğu bir tarikatın İstanbul'da da bk kürsüsü bulunduğu ileri sürülmüştür. Bunların Türk dervişlerle dostça ilişkileri olduğu, Hollandalı tüccarların şikâyeti üzerine işe el koyan kadının bu dostlukta sakıncalı bir husus görmediği belgelenmiştir.

Onlardan şikâyet gelmedikçe gayrimüslim cemaatlerin iç işlerine karışmamayı ilke edinmiş olan Babıâli, daha çok Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin uyarıları üzerine masonlara karşı harekete geçmiştir. Avrupalı tüccarlar tabii ki ilişkide bulundukları gayrimüslimleri daha kolay yanlarına çekebiliyorlardı. 1748'de bir Fransızm düzenlediği ve İngiliz tercümanının evinde yapılan farmason buluşmasının engellenmesi ve evin yakılması emri de böyle bir isteğin sonucu olmalıdır. İngiltere elçisinin isteği üzerine karardan vazgeçilmiştir. Özellikle Rumların hedef alındığı 1785'te idam edilen Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın ölümüne düşürülen tarihteki kayıtta görülür: *Kâtib-i Istavraki far mason-ı bed-neseb / Sadrı telvis etmek için mucip oldu zillete.*

Osmanlı vatandaşlarından ilk masonlar, görev ya da iş icabı Avrupalılarla yakın ilişkide bulunan ya da Avrupa'ya seyahat edenler arasından çıkmıştır. Lale Devri'nin ünlü isimleri Yirmisekiz Mehmed Çelebi ile ibrahim Mütefenika'nın(->) masonluğu kanıtlanmış değildir. 19. yy'm başında Tophaneli Yusuf Çelebi, Londra'da elçilik yapmış olan İsmail Ferruh Efendi ile kâtibi Yusuf Efendi mason oldukları bilinen kişilerdir, ismail Ferruh'un 1820'lerde Ortaköy'deki evinde dönemin alim ve aydın kişileriyle yaptığı toplantılar ilk mason locası diye nitelenmişse de, doğru değildir (bak. Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi).

Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasına kadar İstanbul'da örgütlü bir masonluktan bahsedilemez. 1842'ye ait bir tanıklık bunların loca açacak sayıya ulaşamadığım ve hiçbir loca bulunmadığını gösteriyor. Ünlü kişiler arasında Mustafa Reşid Paşa'yı sayabiliriz.

Kırım Savaşı'ndan Avrupa devletlerinin sultan/halife ile birleşip bir Hıristiyan devlete karşı (Rusya) savaşmaları ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa Birliği'ne dahil edilmesi örgütlü masonluğun gelişmesini kolaylaştırmıştır. 1909'a kadar İstanbul'da en fazla 25 loca kurulduğu anlaşılmaktadır. Bunların üyeleri 50 üe 150 arasında değiştiğine göre -aym isimlerin çeşitli localarda bulunmasını dikkate alarak- toplam en fazla 2.500 kişinin kuruma katıldığı ileri sürülebilir.

Başlangıcından itibaren localar bağlı oldukları (obediyans) ülkeden ve dilinden etkilenmişlerdir. Fransız Büyük Doğusu'na bağlı olan Boğaziçi Yıldızı (kuruluş 1858), ingiliz Obediyansı'ndaki Bulwer Locası ve Büyükelçi Bulvver'in Türkiye Büyük Locasının "muhterem üstadlığf'na getirilmesi bu eğilimin işaretidir. Almanlar, Hamburg Büyük Locası'na bağlı olarak Germania'yı, İtalyanlar da İtalyanca konuşulan İtalia'yı kurmuşlardır. Rumlar Arete (1865) ve Sen Jorj (1867), Ermeniler de yalnızca kendi dillerinin konuşulduğu Seri kurdular. Toplumlar arası kaynaşmayı hedefleyen bir kurumun böyle ayırıcı bir nitelik taşıması dikkatleri çektiğinden Türkçenin kullanılacağı bir loca ihtiyacı belirdi. Aslında Rumca için kurulmuş Proodos (Gelişme) Locası'nın 1868'de bunu başlatmasıyla Türklerin masonluğa ilgisi arttı. Fransız Doğu Birliği Locası'nm 1864'te 59 üyesinden sadece 3ü Türkken bu sayı 1869'da 143'te **53**'e yükselmiştir. Proodosün 1873'teki 89 üyesinin 19ü Türk'tü. Bunlar genellikle vali, yüksek dereceli memur gibi kimselerdi. Bazıları sonra nazır hattâ sadrazam olmuşlardır.

Babıâli, özellikle Âli Paşa, kendisi mason olmadığı halde Osmanlı milleti kavramı içinde "Ittihad-ı anasır'l güçlendireceği inancıyla masonluğa engel çıkarmamıştır. Bu yüzden basında da masonlukla ilgili haberler açıkça yer almıştır. Tepki daha çok azınlıklardan gelmiştir. Mesela 1862'de Yahudi cemaatinin içindeki bir çekişmenin sonucunda 5.000 kadar Hasköylü, hahamlarının kışkırtmasıyla Eyüp'e giden Abdülaziz'in kayığını çevirip dilekçe vermiştir. Babıâli yenilikçi ve muhafazakâr iki kanadı bağdaştırıcı bir çözümle işi tatlıya bağlamıştır.

Kısa süre sonra 1 Temmuz 187Tde Hasköy'de Osmanlı toprakları ve Doğu dünyasında ilk mason mabedinin temelinin açık bir törenle atılması, bu tepkinin kısa zamanda aşıldığını gösterir. Bu tören için 150 kişi büyük üniformalarım giymiş olarak Okmeydanı'ndan Hasköy'e yürümüşler, ingiltere elçiliğinin rahibi dua etmiş, fakirlere yardımda bulunulmuştur.

O yıllarda Fransa'da başlayan "evrenin yüce mimarı ve ruhun ölmezliği"ni kabul ya da red tartışması İstanbul localarını da etkiledi. Bir yandan da Mısır'da başlayan locaları siyasi amaç için kullanma eğilimi yansıdı. Veliaht Murad Efendi'nin (V.) 1872'deki tekris'ini (masonluğa kabul töreni) bu çerçevede düşünmek gerekiyor. Onu Şehzade Nureddin ve Kemaleddin efendiler izlemiştir. Namık Kemal de aynı dönemde masonluğa girdi. Böylelikle masonluk günün aktüalitesi haline geldi ve ilk Türkçe antimason yayınlar da (Pertev Paşa'nın *Habname* ve *Lahika'sî)* bu dönemde yayımlandı.

Mason Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet dönemindeki (solda) ve 1934'teki mühürleri. O. Kologlu, *İttihatçılar ve Masonlar,* ist.,1991 (sol), *Türkiye Milli Büyük Meşrıkı ıun 25. Yıldönümü Münasebetile Fevkalâde Celse,* İst., 1934

V. Murad'ın tahta çıkması (1876) kuruma ilgiyi hayli artırdıysa da hastalığı sebebiyle yerine II. Abdülhamid'rn geçmesi bu gelişmeyi frenledi. Yeni hükümdar politikaya karışmamak koşuluyla, locaların bir hayır ve eğlence kurumu gibi çalışmasına karşı değildi. Saltanatın hemen başında yayımlanan *Esrar-ı Farmason* kitabı bu tezi savunuyordu. V. Murad'ı tekrar tahta geçirmek için bazı masonlarca yapılan bireysel kaçırma girişimlerine karşılık masonların büyük çoğunluğu bu eylemlere katılmadılar ve saltanatı boyunca localar, politikaya karışmadıkça, hükümdardan maddi yardım görerek yaşadılar. 1888'de yapılan, II. Abdülhamid'in de 100 lira vererek desteklediği bir balodan elde edilen kazancın dağıtımı bu "hayır/eğlence cemiyeti" anlayışını yansıtmaktadır: Beşiktaş-Balat fakirlerine 20 bin okka kömür, Galata-Pera fakirlerine para, iki hastane, iki okul, bir yetimhaneye para.

II. Meşrutiyetin ilanını hazırlayan eylemlerin Selanik'te bazı locaların gizliliği içinde hazırlanmış olduğu öğrenilince masonluğa büyük bir ilgi doğdu. Bir yandan Avrupa'daki merkezler, ulusal masonluğunu kurmamış bu ülkedeki potansiyeli kendi kurumlarına kanalize etmek için çabalamaya başladılar. Bütün azınlıkların hattâ Mısırlıların kendi bağımsız kurumları varken Osmanlı'da bulunmaması İttihatçıları rahatsız ediyordu. Hemen Ağustos 1908'de bu yolda girişimlere başladılar. "Eski ve Kabul Edilmiş İskoç Biti" üzerine bir "Yüksek Şura" kurmak, böylece, uluslararası mason örgütlenmesinde onaylanmak istiyorlardı. İtalyan ve Fransızlar bunu desteklemediler, İngilizler ise Mısır masonluğunun İttihatçılara yakınlaşmasının sömürgeyi kaybetmeye sebep olabileceği düşüncesiyle karşı çıktılar. Bu engellemelere rağmen 3 Mart 1909'da "Şûra-yı Âli-i Osmani" kuruldu ve 9 Mart 1909 ilk Türk locası "Vatan'ln arkasından "Muhibban-ı Hürriyet", "Vefa" ve "Şafak" locaları faaliyete geçti. 1 Ağustos 1909'da da (Maşrık-ı Azam-ı Osmani) faaliyete geçti. "Resne", "İttihat ve Terakki Hakiki Muhipleri", "Uhuvet-i Osmaniye", Meşrutiyet", "Ziya-ı Şark", Hilal-i Osmani", "Bizansiyo Rizorta" locaları kuruldu ve yabancı obediyanslılarm birçoğunu içinde eritti. Ayrıca Mısır da dahil olmak üzere Osmanlı topraklarında bağlı localar açıldı.

İttihad ve Terakki içinde beliren muhalefet, ilk kez çok yoğun şekilde masonluğun açık tartışma konusu olmasına yol açtı. Fırkanın Talat Bey (Paşa), Cavit Bey gibi ileri gelenlerinin aynı zamanda Maşrık-ı Azam-ı Osmani'nin başında bulunmaları ve Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin masonluğu, muhalefet için iyi bir kozdu. Ama onların da aralarında masonlar bulunduğundan Avrupa'daki kampanyalara uygun şekilde, önce masonlukla Siyonistlik birleştirilerek saldırılar yapıldı, sonra da masonluğa saldırılar ikinci plana itildi. Bu kampanyada özellikle İngiliz çevreleri de muhalefete destekçi oldu. Bu yüzden localara ilgi de frenlendi. Yukardakilerin dışında 1914-1918 arasında İstanbul'da sadece dört yeni loca kuruldu: "Sebat", "Necat", "Selamet", "İntibah".

Mütareke döneminde, localardaki İttihatçı temizliği bir durgunluk getirdikten sonra Cumhuriyetle yavaş ama düzenli bir yerleşme dönemine girildi. Besim Ömer Akalın(->), Servet Yesari, Edip Servet Tör gibi başarılı örgütleyiciler sayesinde yeniden canlandı. Bu sırada Türk Mason Cemiyeti'nin yanısıra Türk Yükseltme Cemiyeti de aym alanda faaliyette bulunmuştur. Ancak tek parti iktidarı kendisi dışında fazla aktif bir örgütlenmeye taraftar değüdi. Ülkenin yapısı yeniden düzenlenirken bütün dernekler kapatılınca 14 Ekim **1935**'te localar da kapatıldı ve malları halkevlerine devredildi. Masonluk kendi deyimiyle "uykuya gkdi". Türkiye Büyük Şûrası varlığını korudu ve gizlice çalışmaya devam ettiyse de etkili olamadı. 5 Şubat 1948'de Türkiye Mason Derneğimin yasal olarak kuruluşuyla yeniden örgütlenme dönemine geçildi. Şimdiki halde temeldeki benzerliğe karşılık ilkelerde farklılık gösteren dört örgüt bulunmaktadır: Türk Mason Derneği, Türk Yükseltme Derneği, Türkiye Kültür ve Fikir Derneği, Türkiye Büyük Mason Mahfili Derneği. Türkiye Cumhuriyeti yasalan derneklerin faaliyet ve üyelerinin açıklanmasını emrettiği cihetle locaların gizli çalışması artık bahis konusu değildir. Faaliyetlerini İçişleri Bakanlığı'na bildirmektedirler.

Bibi. O. Koloğlu, *Abdülhamit ve Masonlar,* İst., 1991; ay, *İttihatçılar ve Masonlar,* İst., 1991; K. Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi.* İst., 1958; İ. Soysal, *Dünyada ve Türkivede Masonluk ve Masonlar,* İst., 1980.

ORHAN KOLOĞLU

MATBAALAR

Avrupa'da 15. yy'da beliren matbaa, kısa sürede bütün kıtaya yayılmış ve ük kez 14901ı yıllarda, İspanya'dan sürülüp Osmanlı topraklarına sığman Yahudiler tarafından İstanbul'a getirilmiştir.

Ermenilerin 15ö7'de İstanbul'da kurdukları basımevi de yarım düzine kadar ürün vermiş, sonra 100 yıl kadar kapalı kalmıştır (bak. Ermeni basımevleri). 1Ö27'de Rum Patrikhanesi'nin basımevi de çalışmaya başlamış ama o da sınırlı ürün vermiştir. Bu kısırlığın temel sebebi, basımevinin -Avrupa'dakinin aksine- din örgütlerinin kontrolünde olmasıdır. Zaten bütün bu azınlık basımevleri hemen tamamen dini kitap yayımlamışlardır.

İstanbul'da ilk Türk matbaası İbrahim Mütefenika(-0 tarafından, Zilkade 1139 ortalarında (1727 Temmuz başları) İstanbul'da Yavuzselim semtindeki evinde kuruldu. Matbaanın yeri bugüne kadar tespit edilememiştir.

İbrahim Müteferrika, önce baskı sanatının yararlarını anlatan "Vesiletü't-tıbâ'a" adlı layihasını hazırlayıp Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya(->) sundu.

Bu layihasında kitap çoğaltmanın hem halk için hem de yüksek zümre için yararlı olduğunu, böylelikle basılan eserlerin İslam dünyasında yayılma olasılığının artacağını, kitap basılırken düzeltme safhasından geçeceği için öğretenler ve öğrenenlere bir güven vereceğini, yazma eserlerin sudan ve nemden mürekkepleri dağıldığı halde baskı işinde kullanılan mürekkebin kalıcı olması yüzünden daha iyi olduğunu, çoğalan kitabın ucuza mal olacağı için basılı kitabı elde etmenin kolay olduğunu, basılan kitaplar sayesinde ilim öğrenenlerin sayılarrnm artacağını, kitap basmanın İslamiyete bir hizmet olduğunu belirterek, aynca layihasınm başmda Endülüs'ün Avrupalıların eline geçmesiyle kitapların nasıl tahrip edilip yok edildiğini de kaydederek matbaa kurmak için izin istedi. Bu isteği tutucu kesim tarafmdan engellenmek tehlikesiyle karşılaşınca, Damat İbrahim Paşa'nın da kendisini desteklediğini bilen İbrahim Mütefenika bu defa bu tür engelleri ortadan kaldırmak için sadrazama bir arzuhal sundu.

Mühür, imza ve tarihi olmayan bu arzuhalde kitap basabilmek için III. Ahmed(->) tarafmdan bk ferman, şeyhülislam tarafından da bir fetva verilmesini istedikten sonra, ük iş olarak çok önemli bir lügat olan *Sıhah-ı Cevheri'vim.* Vankulu tarafından yapılmış tercümesini basmak istediğini ve bunun için de örnek olarak bu lügatten birkaç sahifenin basılmış şeklini gönderdiğini söyleyerek matbaa hakkında bilgi verk. Tashihlerin nasü ve kimler tarafından yapılacağını da kaydederek musahhihlerin adlarım arzuhalin kenarına ekler. Daha soma 8 yıldan beri bu işte gayret sarf ettiğini, bundan böyle artık korunmaya ve yardıma muhtaç olduğunu, 2 yıldan beri de Said Efendi'nin kendisine gerek masrafta, gerekse işte yardım ettiğini kayıtla hiçbk yerden geliri olmadığını da belirtir. Arzuhalin sonunda da her kitabın basımdan soma kitapların fiyatlarının belirlenip, gerekli işlemin yapümasmı rica eder.

Said Efendi'nin ısrarı ve Damat İbrahim Paşa'nın araya girmesiyle III. Ahmed'in fermanı ve Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin verdiği fetva üe matbaa "Dârü't-tıbâati'l-Ma'mure" adıyla açılır. Halk arasında ve bazı resmi kayıtlarda matbaanın adı, "basmahane", "tabhane" ve "kârhane-i basma" adlarıyla da anılmıştır.

Dizgisine Aralık 1727'de başlanan *Vankulu Lügati'nin* basımı Evasıt-ı Recep 1141/31 Ocak 1729'da bitti. 1141/1729'dan İbrahim Müteferrika'nm hastalanma tarihi olan 1156/1743'e kadar 17 eser basılmıştır.

1730'daki Patrona Halil Ayaklanması(->) matbaayı etkilememiş, hattâ o yıl içinde kitap basılmıştır. Aynı yıl tahta geçen I. Mahmud, III. Ahmed'in vermiş olduğu fermam bu kez yalnız İbrahim Müteferrika adma yenilemiş, Said Efendi de ortaklıktan ayrılmıştır. Matbaa 1147/1735-1153/1743 arasmda faaliyetini durdurmuştur.

İbrahim Müteferrika bu 17 kitaptan başka 4 de harita basmıştır. 1) 1132/1719 tarihinde hazırladığı "Marmara Haritası". Muhtemelen Damat İbrahim Paşa'ya sunulan bu ilk harita örneğinin sağ alt köşesinde "Benüm devletlü efendim eğer fermanınız olursa daha büyükleri yapılır se-

ne 1132/1719" ibaresinden ve tarihinden matbaa kurma çabalarının 1728'den çok önce başladığı anlaşılıyor. Bu haritanın bir örneği henüz ele geçmemiştir. 2) 1137/1724-25 tarihli "Karadeniz Haritası". 3) 1142/1729 tarihli "Memalik-i İran Haritası". 4) "Iklim-i Mısr Haritası". Üzerinde herhangi bir tarih bulunmayan bu harita da muhtemelen 1142/1729'da basılmıştır. Nüshasına pek rastlanmayan harita aslında *Tarih-i Mısri'-Cedid'in* arkasında bulunmaktadır.

İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra matbaanın imtiyazı, I. Mahmudün Muharrem llöO/Ocak 1747 tarihli fermanıyla, müştereken işletilmek üzere Müteferrika'nın yetiştirdiği Rumeli Kadısı İbrahim Efendi ile Anadolu kadılarından Ahmed Efendi'ye geçti. Ancak bilinmeyen nedenlerden ötürü matbaa faaliyet gösteremedi. Bk süre sonra III. Osman'ın Rebiülahir 1168/Ocak 1755 tarihli fermanıyla matbaanın imtiyazı yenilenerek tekrar İbrahim Efendi ile Ahmed Efendi'ye verildi ve *Vankulu Lügati*'nin ikinci baskısı yapıldı (2. c, 1169-1170/1755-1757). Kadı İbrahim Efendi'nin ölümü üzerine matbaa yeni bir duraklama dönemine girdi. Bu durum Halil Hamid Paşa'nın sadaretine kadar sürdü.

1785'te Fransız Sefiri Choiseul-Gouffier'nin(->) girişimleriyle Beyoğlu'nda Fransa Elçiliği binasmda(->) bir matbaa kurulmuş, 2'si askerliğe dak Türkçe, 1'i de gramere ait Fransızca 3 eser basılmıştır. Bu arada Fransız Sefarethanesinin, matbaanın bütün levazımatını Kadı İbrahim Efendi'nin terekesinden satın almak girişiminde bulunduğu duyuldu. Bunu önlemek için Vakanüvis Ahmed Vasıf Efendi ile Beylikçi Raşid Efendi, Kadı İbrahim Efendi'nin veresesinden matbaayı satın alıp birlikte işletmek üzere Babıâli'den izin istediler. Bu hususta Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın I. Abdülhamid'e sunduğu takrir ile 1198/1784'te ferman çıktı. Oldukça eskimiş aletler tamir ettirilerek matbaaya yeni bir düzen verildi. Hangi semtte bulunduğu bilinmeyen matbaa faaliyete geçtikten bir süre sonra Vask Efendi'nin musahhih Gelenbevi İsmail Efendi ile arası açıldığı gibi matbaanın gelir payı yüzünden de Raşid Efendi ile anlaşmazlığa düştü. Ortaklıkları Vasıf Efendi'nin İspanya'ya elçi olarak atanmasına (15 Ramazan 1201/1 Temmuz 1787) kadar sürdü. Daha sonra matbaayı tek başına işleten Raşid Efendi bir süre sonra işletmekten vazgeçince matbaa kapandı. Vasıf ve Raşid Efendi toplam 6 kitap basmıştır.

III. Selim 1792'de Nizam-ı Cedid hareketini başlattıktan sonra 1795'te Hasköy'de Mühendishane-i Benî-i Hümayun'u(->) kurdu. Bünyesinde bir matbaanın gerekli olduğu anlaşılınca Raşid Efendi'nin matbaası satın alındı. Raşid Efendi'nin basmahane takımları ve basılmış 316 cilt kitap, 27 Şaban 1211/25 Şubat 1797'de 7.500 kuruşa satın alınıp mühendishaneye nakledilerek bir de defteri yapıldı. Matbaa nazırlığına mühendishane hocalarından Abdurrahman Efendi getirildi. Gerekli yeni malzeme ile yabancı dilde basılacak kitaplar için Fransız hurufatı satın almdı.

İstanbul'daki ilk Türk matbaası Dârü't-tıbâatü'l-Âmire'nin kitabesi.
Cengiz Kahraman arsivi

Napoleon Bonaparte'm Temmuz 1798'de Mısır'a saldırması üzerine Osmanlı Devleti ile Fransa'nın arası açıldı. 2 Eylül 1798'de Fransa ile bütün ilişkiler kesildi. Fransız konsoloslarının ve tebaasının mallan ve binaları zaptedildi. İstanbul'daki elçilik binasına da girilerek maslahatgüzar Pierre Jean Ruffin ve diğer elçilik mensupları Yedikule Zindam'na hapsedildi, elçilik arşivine el konuldu. Buradaki matbaa takımına da tahmini 3.095 kuruş değer biçilerek Hasköy'e gönderildi. Ancak 25 Haziran 1802 tarihli Paris Antlaşması ve Pierre Ruffin'in girişimleriyle mallar ve matbaa takımları geri verildi.

Mühendishanenin zemin katındaki bir odada faaliyete başlayan matbaa yer darlığı yüzünden 1802'de İstanbul'da Kapalıfırın semtine taşındıysa da burada bir faaliyet gösteremedi. 11 Muharrem 1218/3 Mayıs 1803'te Üsküdar'da Harem İskelesi Yokuşunun başında Boyacı Hanı'nda yeniden Dârü't-tıbâatiTCedidetiTMa'mure adıyla açıldı. Yeni açılan Üsküdar matbaası genel yayınlara, mühendishane matbaasında bırakılan bazı takımlar da bu okulun yayınlarına tahsis edildi. Matbaa nazırlığına yine Abdurrahman Efendi getirildi.

1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanması'nda(-»)Üsküdar matbaası da hasar gördü ve matbaanın çalışmaları aksadı. Gizli olarak faaliyet gösteren bazı azınlık matbaaları buranın ustalarını kendi matbaalarına çekmeye başladı. Bunun üzerine Üsküdar'da kurulan matbaanın dışında kitap basımı yasaklandı.

30 Haziran 1823'te. bugünkü İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ninf-*) yerindeki metruk Kaptan İbrahim Paşa Hamamı 20.000 kuruşa satın almdı. Cebehane-i Âmire Nazırı İbrahim Saib Efendi'nin 16 Muharrem 1239/22 Eylül 1823 tarihli takriri ile matbaanın İstanbul tarafına taşınması teklif edildi. Üsküdar matbaası 7 Şaban 1239/7 Nisan 1824'te buraya taşındı.

Kaptan İbrahim Paşa Sebili'nin karşı köşesinde bulunan Bursa mütesellimi Musa Ağa'nın konağı 6 Rebiülevvel 1247/15 Ağustos 1831'de 100.000 kuruşa satın alınıp gazetehane haline getirildi. Ertesi yıl *Takvim-i Vekâyi* ve Tabhane-i Âmire'nin yönetimi Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi'ye verilerek takvimhane ve matbaa birleştirildi. Esad Efendi'ye Takvim-i Vekâyihane-i Amire ve Tabhane-i Mamure nazırı unvanı verildi.

Bir süre sonra matbaanın iş hacminin artması üzerine başka bir yer aranmaya başlandı. Topkapı Sarayı surları içinde banknot basmak için buharlı makineleri, çeşitli presleri ve gerekli aletleriyle tamamlanmamış bir şekilde duran Kavâim-i Nakdiye Fabrikası uygun görülerek matbaa 1268/1852'de buraya taşındı. Maarif Nazırı İbrahim Edhem Paşa'nın gayretleriyle bina onarılarak genişletildi. Yönetimi de Müneccim-i Sani Tahir Efendi'ye verildi. Açılış gününde Lutfî Efendi'nin(->) bir kıtası buharlı baskı makinelerinde basılarak açılışa katılanlara dağıtıldı.

II. Meşrutiyet'e kadar matbaanın adı Matbaa-i Âmire olarak kaldı; daha sonra Matbaa-i Milli ve Matbaa-i Devlet şeklini aldı. Cumhuriyet döneminde ise Devlet Matbaası'na çevrildi. 1939'da devlete ait matbaaların yönetimi Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilince Milli Eğitim Basımevi denildi.

Alois Senefelder'in (1771-1834) 1796'da keşfettiği, 1814'te gelişen taşbasmacılığı (litografya) 35 yıl gibi kısa bk süre sonra İstanbul'da tatbik edildi. Marsilyalı Henry Cayol (1805-1865) ve kuzeni Jacques Caillol Serasker Hüsrev Paşanın himayesinde Harbiye Nezaretimin müştemilatında yeri kesin olarak tespit edilemeyen bir binada litografya matbaası kurdular. Gerekli malzeme Paris'ten sipariş edildi. Cayol'lerin yanında çalışmak ve bu sanatı öğrenmek için 50 nefer tahsis edildi. 5 yıl süreyle askerlik ve talimle ilgili kitaplar bastılar.

Hüsrev Paşa'nın görevden alınmasıyla, Cayol'ler, 1836'da Beyoğlu Kulekapısı'na taşınarak II. Mahmud'dan aldıkları bir fermanla kendi özel matbaalarını kurdular. Henry Cayol 27 Rebiülahir 1267/29 Şubat 1851'de Meclis-i Vâlâ riyasetine yazdığı bir istida ile her dilde kitap basmak ve *Panacer* (Filolog) adlı Ermenice aylık bir mecmua çıkarmak ruhsatını aldı. Ocak 1852'de yalnız bir sayı çıkan *Journal Asiatique de Constantinople*ü çıkardı. Matbaa hurufat dökümü sırasında 1852 ortalarında yandı. Cayol'ler matbaalarını 1 Kasım 1855'te Beyoğlu'nda Fransa Elçiliğine inen sokağın köşesinde yeniden açtılar. Henry Cayol, Marsilya'ya giderken 18 Ağustos

1865'te koleradan öldü. Ölümünden sonra 1869'a kadar kendi adına Antoine Zellich'in idaresinde matbaayı ailesi çalıştırdı.

Bibi. *BOA,* MC, Maarif, no. 2493/1, 2905, 3425, 4600, 6347 ile MAD, no. 7917, s. 14; G. B. Toderini, *De la littérature des Tures,* Paris, 1789; *Tarib-i Peçevî,* I, 107; *Tarih-i Vâsıf,* XXVI-XXVII ile 132-133; *Tarih-i Lutfi,* X. 110-112; Aynî, *Divan,* ist., 1258/1842; L. Pingaud, *Choiseul Gouffier. La Prance en Orient sous Louis XVI,* Paris, 1887; F. Babinger, *Stambuler Buchıvesen im 18.fahrhundert,* Leipzig, 1919; ihsan (Sungu), "Mahmud Raif Efendi ve Eserleri", *Hayat Mecmuası.* S. 16 (1927), s. 9-12; İhsan (Sungu), "İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar", *ae,* S. 73 (1928), s. 9-15; S. N. Gerçek, *Türk Matbaacılığı,* I, İst., 1939; (Altınay), *Onikinci Asırda;* Fevzi (Kurtoğlu), "Türkiye'de Matbaacılığın Nasıl Başladığını Gösteren Bir Vesika", *Resimli Şark,* S. 42 (1934), s. 14-15; S. İskit, *Türkiyede Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış,* İst., 1939; H. Dehérain, *La vie de Pierre Rufin, Orientaliste et diplómate (1742-1824),* Paris, 1929; O. Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler,* Ankara, 1959; N. Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", *Belleten.* S. 104 (1962), s. 715-737; W. J. Watson, "İbrahim Müteferrika and Turkish Incunabula", *Journal of American Oriental Society,* c. 78 (1968), s. 435-441; J. Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar,* İst., 1968; S. N. Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı,* İst., 1939; G. Zellich, *Notice historiaue sur la lithographie et sur les origines de son introduction en Turquie.* Ist., 1895; Hayreddin Nedim, *Vesaik-i Tarihiyye veSiyasiyye,* İst., 1328/1908, s. 73-74; X. Bianchi, "Bibliographie", *fournal Asiatique.* seri IV, c. 20 (1852), s. 248-249; J. Rohnström; "The Turkish Incunabula", *Turcica et Orientalia,* I (1988), s. 121-138; K. Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedid'e Dair Risalesi", *TED,* S. 13 (1987). s. 387-429; İ. E. Erünsal, *Kütüphanecilik İle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler,* II. İst.. 1990; T. Kut, "Dârüttıbâa", *DİA,* LX, 10-11;

TURGUT KUT

Tanzimat'tan Bugüne

1839'da Tanzimat'ın ilanıyla Türkçe dışındaki dillerde baskı yapan özel basımevlerinin hızla arttığı görülür. 1840'ta kurulan Ceridehane, yarı resmi bir gazete olan *Ceride-i Havadis*'i basmak için kurulmuştur. Basımevi kurmak Babıâli'nin iznine bağlı olduğundan, Türkçe kitap, dergi basacak matbaalara izin çıkmıyordu. Bunun yerine, Matbaa-i Âmire'de masrafını ödeyenlerin kitaplarını basması yöntemi getirildi. Böylelikle ilk elden kontrol sağlanmış oluyordu. Ama Türkçe dışı basımevlerinin kontrol haricinde kalması, siyasi rahatsızlık yarattığından, basın sansüründen önce basımevi kontrolü yasalaştırıldı. 26 Ocak 1857 tarihli ilk matbaa nizamnamesi, 1888 ve 1894'teki düzenlemelerle daha da sertleştkildi.

Kırım Savaşı'ndan sonra (1856) İstanbul'da basımevlerine artan ilgi, bunların ürünlerinin de artmasına ve büyük bir yoğunlukla taşraya akmasına yol açtı. Teknik açıdan da elle çalıştırılan baskı makinelerinin yerini yavaş yavaş buharla çalışan makineler almaya başladı.

1831'e kadarki baskı makineleri, Avrupa'dan ithal edilen ve Gütenberg'in bulduğu teknolojiden pek farklı olmayan makinelerdi. Yerli katkı daha ziyade harf kesme ve dökme alanmda oluyordu. Bu alanda Osmanlı baskı ustalarının Avrupa'yı aştıkları bile söylenebilir. Taşbasmacılığı bu dönemde de yaygınlığım sürdürdü. İstanbul'daki İranlıların basımevleri de genellikle taşbasması yöntemini kullanıyordu. 1899'da bile Defter-i Hakani Basımevi için bir litografi makinesinin getirilmesi, bu yöntemin Avrupa'da gözden düşerken bizde benimsendiğini kanıtlar. 1874'te yapılmış ve Harbiye Nezaretinin harita baskıları için Almanya'dan getirtilmiş bir taşbaskı makinesi de orada 1980'lere kadar kullanılmıştır. Bu araç halen Basın Müzesi'nde(->) teşhir edilmektedir.

Ebüzziya Tevfik'in(->) 1882'de kurduğu Matbaa-i Ebüzziya, II. Abdülhamid'in maddi desteğiyle kurulan *Servet-i Pünun* dergisinin de yayımlandığı Ahmed İhsan Matbaası ile *Malumatın* yayımlandığı Tahir Bey Matbaası gibi basımevlerinin dönemin en son model makinelerini ithal etmesiyle, istanbul'dan dünya standartlarına yakın nitelikte baskılar çıkmaya başladı. Bu yıllarda elle dizmenin yerini yavaş yavaş linotip dizgi makineleri de almaya başlamıştır.

1908'de II. Meşrutiyetle bareber gelen hürriyet havası, basımevlerinin de gelişmesine yol açtı. Bk yandan İstanbul'a yeni makineler ithal edilkken diğer yandan İstanbul'un eski makineleri taşraya gönderilmeye başlandı. Baskı makinelerinin elektriğe geçme süreci de hızlandı. Bu gelişme 191Tden sonra birbirini izleyen savaşlar ve I. Dünya Savaşı sırasındaki malzeme kıtlığı sebebiyle frenlenmiş, matbaaların üretimleri de azalmıştır. Mütareke dönemindeki geçici canlanmanın ardından, İstanbul'un kurtuluşuyla başlayan azınlık göçü yeni bk durgunluk devri yaratmış ve Galata-Beyoğlu bölgesi, basımevleri açısından önemini yitirmiştir.

Cumhuriyet sonrasında harf devrimi, basımevleri için yeni bk dönem açtı. Devletin mali desteği basımcılığın gelişmesine ortam hazırladı. Elle dizmenin yerini tamamen linotiplerin alması ve düz baskıdan rotatife geçiş hızlandı. Böylece İstanbul bir kez daha matbaacılıkta ülkenin öncülüğünü aldı. II. Dünya Savaşı sonrasındaki durgunluğun ardmdan çokpartili sisteme geçiş ve liberal ekonomiye yöneliş, basımevlerinin sayıca ve kalitece yükselmesini sağladı. Bir yandan ofset sisteminin bütün gazetelerce benimsenmesi, diğer yandan dünya standartlarına uymak üzere ambalaj sanayiinin gelişmesine paralel olarak Avrupa'da çalışan vatandaşlarımızın perakende işler için en son model baskı makineleri getirmeleri, bu sanayinin kökten değişmesi sonucunu verdi. Dizgide, renk ayrımında, baskıda elektronik sistemlere geçilmesiyle elde edilen üstün kalite, reklamcılık ve dergicilik alanlarında dünya düzeyine erişilmesini sağladı.

Sayısal döküme gelince, 1729-1875 arasında 90,1876-1892 arasmda 110,1892-1907 arasında 100,1908-1917 arasmda 250, 1918-1928 arasında 170, 1928-1938 arasında 115 matbaanın faaliyet gösterdiği tespit edilmektedir. 1973'te 685'e, 1979'da 800'e ulaşan bu sayı günümüzde 1.000'i aşmıştır.

Bibi. O. Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları,* İst., 1987; M. Alpay, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması,* İst., 1976; S. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri,* İst., 1939; ay, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış,* İst., 1939.

ORHAN KOLOĞLU

ım - h-....-j üssss
Taşbasması tekniğiyle bir forma kalıbı.
Nurdan Sözgen, 1994/ TE7T\T Arşivi

MAVRİANOS REVAĞI

bak. DOMNİNOS REVAĞI

MAVİLER VE YEŞİLLER

4. yy'dan itibaren Konstantinopolis Hippodromünda(->) yapılan ve başkent halkıyla saray mensuplarmm en gözde eğlencesi olan, Roma tarzı araba yarışlarının takımlarından (Latince "factio", Yunanca "demos") en çok taraftara sahip olan ve siyasi açıdan en önemli ikisinin adı.

Özellikle 5-7. yy'lar arasında başkent politikasında çok önemli rolleri olan bu takımlar, Roma döneminde Beyazlar (Leukoi), Kırmızılar (Rousioi), Mavüer (Venetoi) ve Yeşiller (Prasinoi) adıyla dört gruba ayrılmışlarsa da, Bizans'ta ilk iki grubun zamanla etkinliğini ve taraftarlarını kaybetmesi ya da diğerlerinin içinde erimesi sonucu, Maviler ve Yeşiller şeklinde iki ana grup olarak kalmışlardı.

Söz konusu yarışçı takımların asıl fonksiyonları, spor etkinliklerinde bulunarak halkı ve saray mensuplarını eğlendirmekti. Zamanla buna eklenen sosyal ve siyasal işlevler sonucu Maviler ve Yeşiller Konstantinopolis başta olmak üzere tüm imparatorlukta siyasi bk hüviyet kazandılar ve halk kitlelerini yönlendirme özelliği edindiler. Bu takımlar aynı zamanda kuşatmalar sırasında kentin savunmasına yardımcı olurlar, surların onarımında çalışırlar ve bir çeşit şehir milis gücü gibi davranırlardı

Konstantinopolis Hippodromü, Roma'daki forum ve Atina'daki agora gibi halkın imparatorla karşılaşabileceği neredeyse tek mekân olarak, kitlelerin siyasi tutumlarını açıkladığı yerlerdi. Söz konusu siyasal gruplar kendi yarışçılarım hazırlar,

yarışları izleyen halk da bunlardan birini desteklerdi. Gösteriler sırasında yapılan tezahüratın biçimi ve şiddeti halkın saray politikalarına tepkisi hakkında önemli bir fikir verir ve merkezi iktidar bu siyasal grupları ve bunların oluşturdukları kampları birer güç odağı olarak göz önüne almak, birini desteklemek zorunda kalırdı. Böylece Maviler ve Yeşiller bazen iktidarı, bazen de muhalefeti temsü ederlerdi. Siyasi parti olgusu, feodalitenin yıkılmasından (burjuva sınıfının devrimlerinden) sonra açılan çağla yani siyasi tarih dediğimiz partili siyaset dönenknin başlamasıyla ortaya çıkmış olmakla birlikte, Maviler ve Yeşiller, çağdaş anlamda olmayan, o zamana özgü, bir çeşit siyasal parti şekillenmeleriydi. Bu siyasal gruplara devlet hazinesinden para yardımı yapıldığı gibi, Teofilos(-0 (hd 829-842) ve III. Mihael(->) (hd 842-867) gibi imparatorlar da yarışlara bizzat araba sürücüsü olarak katılmışlardı.

Yarışlar zamanla imparatorluğun her tarafına yayıldıysa da, büyük ölçüde başkente ve yakın çevresine has bir faaliyet olarak kaldı. Sabah ve öğleden sonra iki bölüm halinde yapılan yarışlarda genellikle dört atın çektiği hafif arabalar kullanılırdı. Sık sık şehk ve grup değiştiren yarışçılar, mesleklerine 10'lu yaşlarda başlar ve bu işi yaklaşık 30 sene kadar sürdürürlerdi. Sirk gruplarının en gözde olduğu 6. yy'da şampiyon yarışçıların heykellerinin Hippodrom'a dikildiği, portrelerinin şeref locası olan Katisma'ya asıldığı bilinmektedk. I. Anastasios dönemi (491-518) yarışçılarından Porfiriosün ünü bütün Bizans dönemine yayılmıştı. 6. yy yazarı Prokopios(->), Maviler ve Yeşiller hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Buna göre yarış grupları kendi renklerini taşıyan baş bantları takarlar, sakal ve bıyıklarına dokunmazlar, saçlarını Hun tarzında şakaklarda kalacak kadar kısaltıp geri kalan kısmın uzun bırakılması şeklinde kestirirlerdi. Halka göre çok şık sayılan yarışçılar omuzları geniş tutulduğu için onları olduğundan heybetli gösteren, yine Hun tarzı gömlekler giyerlerdi. Akşamları karanlık basınca pelerinleri altında sakladıkları kılıçlarıyla tehdit ettikleri soyluları soyar, hattâ sustunnak için öldürürlerdi. Prokopios'un biraz da yanlı anlatımlarından anlaşıldığına göre, I. İustinianos döneminde özellikle Maviler kent yaşamı için önemli bir tehdit haline gelmişti. Hippodrom'da taraftarları kendilerine ayrılan özel yerlerde oturan bu yarış ekipleri kendi müzik aletlerine, korolarma, kendi ahırlarına sahiptiler. Bazı kaynaklarda Maviler ve Yeşillerin Konstantinopolis'te ayrı mahallelerde yerleştikleri kaydedilir.

5-7. yy'larda Konstantinopolis'te siyasal ve toplumsal yaşama damgalarını vuran Maviler ve Yeşiller, öylesine güç kazanmışlardı ki, imparatorları tahttan indiriyor ya da sıradan kişileri Bizans tahtına çıkarabiliyorlardı. Bu grupların Yeşil ya da Mavi olarak ün yapmış imparator ve imparatoriçelere atfen, imparatorluk ailesinin yeni doğanlarına isim konulurken bazı baskılar yaptıkları bilinmektedir. Yeşiller erkek çocuklarında Teodosiosü, kız çocuklarında Eufemia ve Anastasia'yı, Maviler erkeklerde İustinianos, kızlarda ise Helena adını tercih ederlerdi.

7. yy'dan itibaren yalnızca Konstantinopolis'te düzenlenen Hippodrom yarışları, önemi giderek azalmakla beraber, 12. yy'm sonuna dek monarşinin ayrılmaz bir unsuru olarak varlığını sürdürdü. 4. ve 5. yy devlet takvimlerine göre başkentte yarışlar için senede 66 tatil günü ve günde 24 yarıştan söz edilirken, 10. yy'a ait *De CeremoniisC--)* kitabı senede ancak bir düzine kadar tatil günü ve günde 8 yarış zikreder. Öte yandan tarihçi Simokattes'in 602' de sözünü ettiği 1.500 Yeşil, 900 Mavi yarışçı sayısı 10. yy'da birkaç 100'e inmiştir. (Ayrıca bak. Hippodrom.) 11. yy'da tekrar parlayan araba yarışları 12. yy'da Batı tarzı spor turnuvalarının moda olmasıyla önemini yitirdi, 1204-1261 Latin işgali sırasında ise tümüyle yok oldu.

Araba yarışçıları 8. yy'dan itibaren "demarhoi" ya da halk arasında "dioiketai" denen liderler tarafından yönetildiler. Bazı kaynaklarda bu unvanın koro ya da teşci edenler (tezahüratçı) grubunu yönetenlere, diğer bazılarında ise "demoi" denen birliklerin komutanına ait olduğu ileri sürülür. "Demarhos'lar bir dizi yardımcı ve halkı coşturmakla görevli şair ve koro şefiyle birlikte seremonilere katılırlardı. 899' da Filoteosün yazdığı *Kletorologion* adlı kitaba göre "faktionarioi" denen Maviler ve Yeşiller ile "mikropanitai" denen Kırmızılar ve Beyazlar imparatorluk törenlerinde önemli rol oynuyorlardı. *De Ceremoniis'e* göre bu grupların kendilerine has törenleri de vardı. Taşra ya da kent kökenli oluşuna göre bu grupların üyelerinin "pretikoi" ve "politikoi" diye ikiye ayrıldığı görülür. Kent kökenli olan "politikoi" grubundaki Mavilerin başına "domestikos ton sholon". Yeşillerin liderine "domestikos ton ekskubiton" deniyor, diğer grup (pretikoi) ise geleneksel şefleri "demarhos'larca yönetiliyordu. 13. yy'dan itibaren adı geçen siyasal grupların yok olmasına karşın, demarhos'lar varlıklarını devam ettirdiler. Görevlerinin niteliği pek kesin olmamakla beraber, belgelerde Konstantinopolis'teki hububat ticaretini ve ekmek üretimini kontrol ettikleri kaydedilir. 1453'te başkent Osmanlılarca kuşatıldığında savunmaya katıldıkları, imparatorun Latinlerden Guistiniani Longo'yu demarhos olarak atadığı görülür.

Eski tarihçiler Mavilerde daha çok aristokratlar ve büyük arazi sahiplerinin, Yeşillerde ise ticaret ve zanaat erbabı ile devletin özellikle Doğu eyaletlerinden gelen saray ve maliye kökenli bürokratlarının toplanmış olmasından hareketle bunların birini aristokrasinin, diğerini ise daha ziyade orta katmanların ve halk kesimlerinin (kölelik ve serflik düzeninden dolayı halk sayılanlar, yurttaşlık haklarına sahip olanların alt katmanlarıydılar) sözcüsü olarak görürler. Kimi araştırmacılar da Mavileri Grek Ortodoksluğunun, Yeşilleri de bk Doğu hizbi olan Monofizitliğin temsilcisi kabul ederler, fakat günümüz araştırmacıları bu ayrımlara pek katılmazlar. Onlara göre, anılan grupların (Maviler ve Yeşiller) esas işlevleri spor faaliyetleri ve yarışlar olmakla beraber, onları, taraftarlarının o dönemdeki sosyal, siyasal ve dinsel çatışmalara ilişkin görüşlerini yansıtan, bir çeşit sivil kurumlar gibi görmek mümkündür. Her iki kampta da, halkın değişik kesimleri yer aldığı gibi, ne Monofizitlerin hepsi Yeşillere bağlı idi, ne de bütün Yeşiller Monofizitti. Öte yandan, bu siyasi gruplar, grup olarak dinsel çatışmalarda doğrudan taraf değildiler, bu nedenle partiler arasındaki çatışmanın niteliğini yalnızca dinsel motiflerde aramak yanlış olurdu.

II. Teodosios(->) ile Herakleios'un(->) hükümdarlık dönemleri arasında (408-641) tahtta bulunmuş 14 imparator içinde Yeşil olarak bilinenler, Teodosios (hd 408-450), Zenon (hd 474-475, 476-491), Mavrikios (hd 582-602) ve Herakleios (hd 610-641) olup, Markianos (hd 450-457), I. İustinianos^) (hd 527-565) ve Fokas (hd 602-610) Mavi olarak kabul edilmişlerdi. Ayrıca kısa süreler iktidarda kalan Leontios (hd 695-698) Maviler tarafından, halefi ıı. Tiberios (hd 698-705) ise Yeşiller tarafından tahta geçirilmişti. Bunlar arasında Yeşil ve Monofizit olan Zenon idi. Döneminde Yeşillerin büyük güç kazandığı I. Anastasiosün (hd 491-518) politikaları ise her iki tarafın da şiddetle tepkisini çekmişti. (Tarihçi Malalasj-»] Anastasiosün gerçekte Kırmızıları desteklediğini söyler.) Öte yandan I. İustinianosün açıkça Mavileri tutmasına karşılık, bir süre sonra bu siyasal grupların nüfuzundan tümüyle kurtulmak için her iki gruba karşı ceza tedbirlerine başvurduğu, karısı Teodora'nın ise el altından Yeşilleri desteklerken bir yandan da kocasının en sadık yandaşı olduğu bilinmektedir. 532'de I. İustinianosün politikalarım protesto eden halk Yeşillerin öncülüğünde ünlü Nika Ayaklanması'nı(->) başlatmış, olaylar Mavilerin de katılmasıyla doruğa ulaşmıştı. Ortodoks Fokas'm tahta Yeşiller tarafından çıkarılması, buna karşılık ileriki dönemlerde Mavilerce desteklenmesi ya da Monofizitlerle Ortodoksları uzlaştırmaya çalışan Yeşil Herakleios ile Fokas arasındaki çatışmalar sosyal, siyasal ve dinsel nedenlerden kaynaklanmış olmalıdır. Yine bazı araştırmacılara göre, Ortodoks Mavilerin desteğini almaya çalışan IV. Leon (hd 775-780) ya da Mavilerin desteği ile Monofizit eğilimli taht gaspçısı Basiliskosü (hd 475-476) deviren "Yeşil" Zenonün durumu da partiler arasındaki çatışmanın temelde Ortodoks-Monofizit çatışması olmadığına işaret etmektedir. Bir başka görüşe göre ise çatışma ılımlı Ortodokslarla (Maviler) aşırı Ortodokslar (Yeşiller) arasındaydı. 9- yy'da tasvirkırıcı İkonoklazma(->) hareketinin ikinci evresinde, tasvirkırıcı fanatikler arasında her iki grup şeflerinin de aktk rol oynadıklarına bakılırsa, bu ayrım da pek kesin değildir.

İki siyasal grup arasında Yeşiller şiddete daha yatkın görünürler. 498, 502, 507 ve 532'deki olaylar Yeşiller tarafından

başlatılmıştı. Maviler 524-525 olaylarında ateşleyici olmuşlar, 512, 532, **583** ve 820' de Konstantinopolis'te yaşanan olaylarda ise iki grup birlikte davranmışlardır.

Bibi. Al. Cameron, *Circus Factions,* Oxford. 1976; G. Vespignani, "Il Circo eel e fazioni deel Circo nella storiografia bizantinistica récente", *Rivista di studi bizantini e slavi,* S. 5 (1985), s. 61-101; G. Prinzing, "Zu den Wohnvierteln der Grünen und Blauen in Konstantinopel", *Studien zurFrithgeschichte Konstantinopels,* Münih, 1973, s. 27-48; R. Guilland, "Etudes sur l'Hippodrome de Byzance", *Byzantinoslavica,* S. 30 (1969), s. 1-17; Al. Cameron, *Porphyrius the Charioteer.* Oxford. 1973; Prokopios, *Gizli Tarih.* İst., 1973, s. 92-99; S. Vryonis, "Byzantine Circus Factions and Islamic Futuwwa (Neaniai, Fityan, Ahdath)", *Byzantinische Zeitschrift,* S. 58 (1965), s. 46-59; Ostrogorsky, *Bizans.* 67, 76-79, 131, 234.

AYŞE HÜR

MAY, ŞEVKİYE

(1915, Istanbul - 23 Mart 1973, Istanbul) Tiyatro ve operet oyuncusu.

Tiyatro oyuncusu ve Eğlencehane-i Osmani Kumpanyası'nm(->) yöneticisi Komik Şevki Beyle kantocu Mari Ferah Hanimin kızıdır. İlk kez 1927'de Cemal Sahir Kehlibağcıoğlu'nun(->) topluluğunda *Kontes Martça* oyununda sahneye çıktı. Dahasonra Hâle Opereti'nde, Süreyya Opereti'nde, Ses Opereti'nde oynadı. 1933'e Şehir Tiyatroları'na girdi. *Üç Saat* (1933), *Lüküs Hayat* **(1933),** *Deli Dolu* (1934), *Saz-Caz(V)35), Yarasa(\93S)* operetlerinin yanısıra *PeerGynt* (1933), *Yalancılar(1935), Madame Sans-Gêne* (1935), *Macbeth* **(1938),** *Othello* **(1940),** *Kral Oidipus* (1947) gibi dramlarda, *Tosun* (1938), *Pazartesi-Perşembe*(1938), *Hindistan Cevizi(1939), Paşa Hazretleri* (1940), *Kibarlık Budalası* (1941), *Mum Söndü* (1944), *Hacı Kaptan* **(1945),** *İpekçi Merhum* (1947), *Kaş Yapayım Derken* **(1948)** gibi komedilerde rol aldı. 1952'de Şehir Tiyatroları'ndan ayrıldı. Yeni Ses, Tevhit Bilge, Münk Özkul topluluklarında, Bulvar Tiyatrosunda ve Dormen Tiyatrosu'nda(->) oynadı. **1963**'te yeniden Şehir Tiyatroları'na döndü.

1933'ten başlayarak Muhsin Ertuğrul' un(->) yönettiği *Cici Berber, AynarozKadm, Söz Bir Allah Bir* ile Adolf Kornerin yönettiği *Duvaksız Gelin* ve Vedat Ar'rn yönettiği *Üçüncü Selim'in Gözdesi adlı* filmlerde de oyuncu olarak çalıştı.

Şevkiye May
Cengiz Kahraman Arsivi

1972'de bir jübile ile sanat yaşamını noktalayan May, ertesi yıl kendi eliyle yaşamına son verdi.

İSTANBUL

MAYER, LUIGI

(?, ? -1803, Londra) İtalyan asıllı ressam.

Almanya'da doğdu, İtalya'da yetişti. Sanat yaşamı hakkında pek fazla bilgi yoktur. 1771'de St. Luc Akademisinden desen dalında ödül aldığına ilişkin bir kayıt vardır. 1776-1794 arasında İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Sir Robert Ainslie' nin maiyetinde çalıştı. Büyükelçinin çevkmeninin ressam olan kızı Chiara ile evlendi. Ainslie ile birlikte İngiltere'ye dönüp, ölümüne kadar orada yaşadığı sanılır.

Osmanlı ülkesinin çeşitli yörelerinden görüntüler sunan, arkeolojik sitleri ve önemli yapıları belgeleyen resimler yaptı. Büyükelçi Ainslie'ye ilişkin tören ve kabul sahnelerini çizdi. Resimlerinin çoğu sulu-boya ve guvaş tekniğindeydi. Çok sayıda desen yaptı. Kimi desenlerinde "Aloysius Mayer, Romano" imzasına rastlanır. Yaptığı resimlerin çoğu kendisinin ve ölümünden sonra karısının girişimi ile yayımlanan kitaplarda gravürlendi. Özgün suluboyalarının çoğu bugün Londra Victoria and Albert Museum'daki Rodney Searight koleksiyonundadır. Sir Robert Ainslie için yapmış olduğu 27 resim, Thomas Milton tarafından gravürlenerek *Views in Egypt from the Original Drawings in Possession of Sir Robert Ainslie Taken During His Embassy to Constantinople* adlı kitapta basıldı (1801-1804). Mayerln öteki resimleri *Views in the Ottoman Empire Chiefly in Caramania* (1803), *Views in Palestine* (1804) ve *Views in the Ottoman Dominions in Europe and Asia* (1810) adlı kitaplarda gravürlendi.

Mayerln eserleri arasında İstanbul'un çeşitli açılardan çizilmiş panoramaları, Belgrad Ormanı, Silivri ve Rumeli görüntüleri ve Büyükelçi Sir Robert Ainslie'nin sadrazam tarafından Davutpaşa Kışlası'nda(->) kabulünü gösteren resimler önemli belgesel kaynaklardır. 18. yy'm "Boğaziçi ressamlan"ndan olan Mayer, figürü ikinci plana iten fakat yöresel özellikleri belgeleyen resimleri ile dikkati çeker.

Bibi. A. Boppe, *Lespeintres du Bosphore au XVLUe Siecle,* Paris, 1989; S. Searight, *The British in the Middle East,* Londra, 1979; C. Juler. *Les Orientalistes de VEcole Italienne,* Paris, 1986.

GÜNSEL RENDA

MAZHAR OSMAN

bak. USMAN, MAZHAR OSMAN

MAZHAR PAŞA

(1836, İstanbul -1892, İstanbul) Şehremini (2 Nisan 1881 - 21 Eylül 1890).

Belediyecilik II. Abdülhamid döneminde belirli bir düzen içerisine girdi. Şehreminliği giderek kurumsallaştı; işlerin yürütülmesi belirli kurallara bağlandı. Emanet, resmi bir dairede bulunması gereken nüfuz, kudret ve onura sahip oldu.

Şehremanetinin kurulduğu 1855'ten Mazhar Paşa'mn göreve geldiği 1881'e kadar

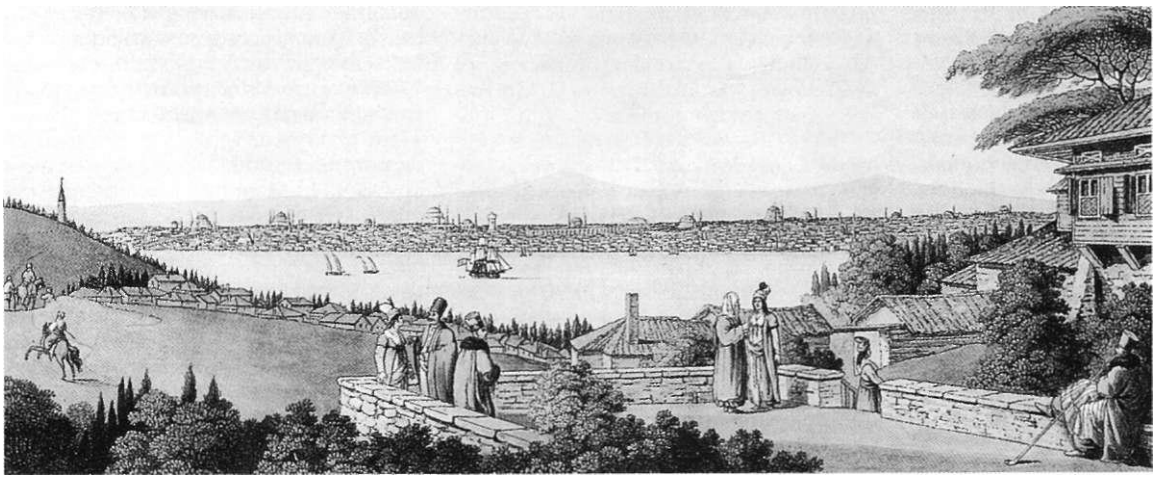

Luigi Mayer'in çizdiği bir İstanbul panoraması.
Levant Koleksiyon 3. Kartpostal - Kitap ve Gravür Müzayedesi Katalogu, 1993

geçen 26 yılda İhtisab Ağası Hüseyin Efendinin toplam 7 yıl süren şehreminliği dışında, emanet makamında 27 kez değişiklik olmuş ve her defasında hizmet görenlerin görev süresi 2 yıla ancak ulaşabilmişti. Kimi kez bk ayı bile dolduramadan görevden ayrılanlar oluyordu. Daha önceleri, kadılık döneminde de bu böyleydi. İstanbul Kadılığı'nda 2 yıldan fazla kalanların sayısı pek azdı. Mazhar Paşa ük kez 10 yıla yakın görevde kalarak hizmette süreklilik sağladı.

I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ının eseri olan Belediye Kanunu Mazhar Paşa'mn döneminde, onun çabaları ve dkayetiyle uygulanabildi. Göreve başlar başlamaz Babıâli'ye kanun gereği alınması gereken önlemleri gösteren bir rapor verdi. Sayıları 20'yi bulan belediye dairelerini yarıya indirdi. Maaşları düzenledi. Memur fazlalığını yeni açtığı dairelerde yeni görevlere kaydırdı. Dersaadet Vergisi'ni belediyelerin tahsil etmesini; Dolmabahçe Gazhanesinin, emanetçe idaresini ve hasılatının emanete devrini sağladı.

Bu yıllarda mülki yapıda önemli değişikliklere gidildi. Belediye görevi ile mülki görev şehremanetinde toplandı. 1870'ten beri Zaptiye Müşirliği tarafından yönetilen İstanbul civarındaki kazalar ve Çatalca, İzmit, Biga sancakları şehremanetine katıldı. Şehreminine İstanbul ile bu mutasarrıflıkların ve kazaların valisi sıfat ve yetkisi verildi. Bu doğmltuda emanet meclisinden ayrı vilayet üyelerinden oluşan bk idare meclisi kuruldu. Vilayet jandarma kumandanı da şehremaneti bünyesinde yer aldı. Bu değişiklikler sonucu bir kısım emanet memurları ek görev edindiler; hükümetten de bir miktar maaş aldılar.

Mazhar Paşa döneminde İstanbul Defterdarlığf mn ve maliye tahsil şubelerinin ilk şekli olan vergi daireleri belediye ile bkleştirildi. Vergi tahsilatı hükümet adına ve hesabına belediyece sağlandı ve Maliye Nezaretine verildi. Öte yandan, İstanbul ve kazalarmda Evkaf Nezareti'nce toplanan bazı vergilerin ve gelirlerin tahsili de şehremanetince üstlenildi. İstanbul'a su sağlayan Su Nezareti şehremanetine bağlandı. Şehremini, Jandarma Kumandanlığı'nrn da mercii oldu; asayişin sağlanmasıyla görevlendirildi.

Çağdaş belediyecilik hizmetleri Mazhar Paşa döneminde geliştirildi. Temizlik işleri belirli bir düzene bağlandı. İstanbul Gazhanesi ve Terkos Su Şirketi Mazhar Paşa'nın şehreminliği sırasında gerçekleşti. O yıllarda Beyoğlu'nun su sorunu had safhadaydı. Bu semtte İstanbul yakasındaki gibi çeşmelerin ve sakaların olmayışı sürekli sorun doğuruyordu. Terkos şirketi buna önemli ölçüde çözüm getirdi.

Mazhar Paşa kentin çevre sorununa da eğildi. Divanyolu'nda, Beşiktaş ve Beyazıt gibi yörelerde cadde ve sokaklar ağaçlandırıldı. Beşiktaş-Yıldız Caddesi ile Ihlamur ve Nişantaşı yöresindeki yollar yine onun zamanında açıldı.

Tarih boyunca İstanbul'un iaşesinde ana sorun ekmekti. Ekmek buhranı sık sık baş gösteriyor; halk galeyana geliyordu. Ülkedeki iktisadi ve mali buhran nedeniyle fırınlar kapanma tehlikesi ile karşı karşıya kalıyorlardı. Nitekim bir önceki şehremini Rıza Paşa, halkın aç kalma tehlikesiyle karşılaşması üzerine istifa etmek zorunda kalmıştı. Ekmek sorunu Mazhar Paşa'nın şehreminliği döneminde büyük ölçüde giderildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında çıkanlmış olan, kaime adlı kâğıt paralar neredeyse değerce sıfırlanmıştı. Halkın elinde altın ve gümüş para yoktu; olan ise gömüdeydi. Mazhar Paşa duruma el koymuş; paralar arasındaki farkı her akşam kontrol memurları aracılığıyla saptatıp emanet veznesinden ödemek suretiyle firmaları tatmin etmişti. Böylece belediyenin devreye gkişiyle açlıkla karşıya kalan halk ekmek ihtiyacını giderebümişti.

Mazhar Paşa yöneticiliği sırasında sorumluluk gerektirecek kararlar almaktan çekinmedi. Ancak keyfi denebilecek durumlar yaratmaktan da geri kalmadı. Bu nedenle döneminde zaman zaman yolsuzluk söylentileri çıktı.

Mazhar Paşa maiyetini gözetirdi. Cömert, fakirsever, gururlu bir kişiydi. Eğlenceye düşkündü. Ramazan aylarında Beşiktaş'taki konağının yarısı ziyafet sofralarıyla dolar boşalır; yarısında ise aşevi gibi, fakire yemek dağıtılırdı. İftara gelenlerin sayısı yüzden aşağı düşmezdi. Diğer bir deyişle, israftan kaçmmazdı. Bu nedende sıkıntıya düştüğü dönemler oldu.

Mazhar Paşa kalp hastasıydı. Bu nedenle emanet kimi kez vekâleten yönetildi.

ZAFER TOPRAK

MAZUL KEMER

Mahmutbey ile Atışalanı (Avasköy) arasındaki çizginin ortasından 750 m kadar kuzeyde Uzuncaova Deresi üzerinde bulunur. Halkalı sularınm(->) ilk kemeridir.

Kemerin üst kotu denizden yaklaşık 80 m yüksekliktedir. Su Nazın Davud Ağa tarafından yapılan 1584 tarihli haritada II. Mehmed (Fatih) zamanından (1451-1481) beri sarayın suyunun bu kemer üzerinden geçtiği kayıt edilmiştir. Fetihten sonra eski suyolları tamir edilerek ve genişletilerek şehre su getirilkken, Fatih Suyunun da Mazul Kemer üzerinden geçirildiği, sonra I. Mahmud zamanında (1730-1754) ilaveler ve tamklerle bu suyun Beylik Suyu haline dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. 1557'de hizmete gken Süleymaniye suyollarının künkleri de bu kemer üzerinden geçirilmiştir. Bugüne kadar Mazul Kemer'in bir rölevesi yapılmamıştır. Tarafımızdan yapılan röleve ise ancak kemerin ana boyutlarını vermektedir. Zira kemerin birinci katının üstüne ve tepesine çıkmak mümkün olamamış, duvarların kalınlıkları ile gözlerin açıklıkları ölçülmüş, uzaktan fotoğraflar çekilerek büyütülmüş, ölçülemeyen boyutlar kıyas suretiyle bulunmuştur. Bu yüzden meydana gelen hatalar en çok 10 cm civarındadır. Tabanda ve erişilebilen yerlerdeki duvar kalınlıklarımn hepsi ölçülmüştür. Hassas bir röleve ise ancak fotogrametrik yol ile elde edilebilecektir.

Suyun kemere gkiş yeri Uzuncaova Deresinin sağ sahilindedir. Buradan itibaren gözlere 1'den 13'e kadar numaralar verilmiştir. Gözleri takip eden ayaklar da aynı numarayı alırlar. Mazul Kemer'in gözlerinin açıklıkları 1. gözden itibaren 2,08 m, 2,90 m, 4,30 m, 4,35 m, 4,35 m, 4,45 m, 4,35 m, 5,80 m, 6,65 m, 5,80 m, 4,35 m, 3,90 m ve 3,35 m olarak ölçülmüştür. 9, 10, 11, 12 ve 13. üst gözlerin içerisine sonradan ayaklar örülerek açıklıkları darlaştırılmış, yeni kemerler bu ayaklara oturtulmuştur. Bu ayakların kalınlıkları da çok değişiktir. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. üst gözlerde ise darlaştırma yapılmamış, tepesi orijinal kemerden daha aşağıda olan yeni kemerler örülmüştür. Bütün bu değişikliklerin sebebine gelince, geç Roma döneminde inşa edilen Mazul Kemer üzerinden fetihten sonra su geçirilmek istenmiş ve yeniden bulunan memba suları künklerle kemerin başına getirilince künklerin seviyesi gözlerin kemerlerinin tepesinden 1 m kadar aşağıda kalmış, bu kemerlerin mansap tarafındaki bölümünün tepesini yıkabilmek için 1'den 8'e kadar gözlerde üstü orijinal kemerlerden 1 m kadar alçakta olan yeni kemerler, mevcut ayaklar üzerine, 9'dan 13'e kadarki gözlerde ise yeni ayaklar yapılarak açıklıklar darlaştırılmış ve kemerler bu ayaklar üzerine oturtulmuştur. Darlaştırmaların duvar kalınlıkları 1,70 m civarındadır ve her kemerde değişiktir. Sonradan yapılan bu darlaştırmalarda kemerler taş ve tuğla, bazen de moloz taş kullanılmak suretiyle inşa edilmiş, mansap tarafları kuzey cepheye göre daha düzgün örülmüştür. Sonradan yapılan kemerler arasında yalnız 6. kemerde kesme taş kullanılmıştır. 1, 2, 3 ve 4. gözlerde yapılan yeni kemerler zamanla yıkılmış, bunların ayaklar üzerine oturdukları yerlerin izleri kalmıştır.

Bugün Mazul Kemer'in üzerinden değişik seviyelerden geçen 3 künkün kalıntıları açıkça görülmektedir. Bunlardan ikisinin Beylik (Fatih) ve Süleymaniye suyollarma ait olduğu kesin ise de üçüncüsünün bir katmaya ait olması ihtimali büyüktür. Her üç künk de kemerin mansap cephesine çok yakın geçirilmiştir. Geç Roma döneminde Mazul Kemer'in memba tarafına yakın bir bölgede üstten eni 0,86 m olan bir galerinin geçirildiği, sol sahildeki çıkış yerinde açıkça gözlenmektedir. Anlaşıldığına göre Roma döneminde bu galeriden su geçirilmiştir. Osmanlı döneminde tadilata uğrayan mansap tarafında da tadilattan önce Roma döneminde ikinci bir galerinin mevcut olup olmadığı bilinmemektedir.

Önce de belirtildiği gibi Fatih zamanında Fatih'in sarayının suyu bu kemerin üzerinden geçirilmiştir. Mazul Kemer üzerinde yapılan değişikliklerin Fatih döneminde çok kısa zamanda yapılmış olması ihtimali büyüktür. Zira yapı tekniği acele bir inşaatı kanıtlamakta, ayrıca 1557'de tamamlanan Süleymaniye suyolları künklerinin de yine aynı seviyelere yakın, orijinal kemerlerin tepe noktalarından daha aşağıda geçirilmiş olması da tadilatın daha evvel, yani Fatih döneminde yapıldığını kanıtlamaktadır. Memba tarafından alman fotoğ-

raflarda Mazul Kemer'in üst gözlerinin orijinal şekilleri görülmekte ve yapılan değişiklikler sırasında künklere daha fazla eğim verebilmek için çıkış yönündeki kemerlerin daha alçakta tutulduğu anlaşılmaktadır.

Künkler Mazul Kemer üzerinden geçtikten sonra güneye yönelmektedir. Aynı yerlerde görülen basık galerilerin geç Roma döneminden kaldığı tahmin edilmekte ise de bunların maslak olması ihtimali daha fazladır. Bu hususta kesin bir hüküm verebilmek için kazı yapmak gerekecektir. Beylik ve Süleymaniye suyollarına ait haritalardan bu isale hatlarının Mazul Kemer'e giriş ve çıkışlarının ne şekilde olduğunu ve sonradan yapılan katmaları da görmek mümkündür.

Köprülü suyolları isale hattı ve Ayşe Sultan katması Uzuncaova Deresi'nin sol sahilinde bulundukları için Mazul Kemer' in üzerinden geçmezler.

Mazul Kemer blok şeklinde çok sert kalker taşları ile inşa edilmiştir. Örgü tabakaları 30-50 cm arasında değişmektedir. Üzengi taşları kemer içerisine doğru çıkıntı teşkil ederler. Kemer taşları gayet düzenli işlenmiş ve dış cepheden 5 cm kadar içeride örülmüştür. 8, 9 ve 10. kemerlerin temelleri sonradan yapılan takviyelerle, oyulmalarına karşı korunmuştur. Takviyeler kademelidir ve talvegden 1,10 m yüksektedir. Mazul Kemer'in alt gözlerinin duvar kalınlıkları, orta kemerlerde yukarı doğru gözle zor fark edilecek şekilde incelmektedir. Her iki baştaki yamaçlar üzerindeki kemerlerin ise duvar kalınlıkları sabittir. Duvar kalınlıkları 3. ayakta 4,03 m, 4. ayakta 4,20 m, 5. ayakta 4,30 m, 6. ayakta 4,46 m, **7.** ayakta 4**,61** m, 8. ayakta 4,65 m'dir. Üst gözlerin ayakları da 3,95 m ile 4,10 m arasında değişmektedir. Orta ayaklar üzerindeki üst ayaklar ölçülememiştir. Üst ayakların altındaki kornişte, mansap yani güney cephesinde 24 cm, kuzey cephesinde ise 28 cm' lik bir kademe yapılarak üst ayaklar düşey cepheli ve daha ince örülmüştür. Mazul Kemer'in üst bölümü çok harap olmuş, bkçok yerinin taşları dökülmüştür. Ancak Roma galerisinin üstünü örten taşlar henüz durmaktadır. Osmanlılar tarafından yapılan tadilat Roma dönemindekilere göre çok daha fazla yıkılmıştır. Kemerin kuzey cephesi yani memba tarafı hava şartlarından müteessir olmuş, taşları düşmüştür. Kuzey cephesinin yamaçlardaki bölgesinin kesme taşları ise tamamen düşmüş veya sökülmüştür. Gözlerin kemer taşlarının kemer yarıçapı yönündeki boyutu 48 cm ve 5 cm kadar cepheden içeridedk.

Kemerin üzerinden geçen her üç künkün de iç çapları 21 cm'dir. İki tanesi güney cephesine çok yakındır. Mazul Kemer ile Bozdoğan Kemeri'ninG» üst kotları arasında yaklaşık 20 m fark vardır. Buna göre künklerin eğimi 1/1.000 civarındadır.

Mazul Kemer'in inşa tarihi hakkındaki bilgilerimiz çok eksiktir. O. Dalman Mazul Kemer hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermekte, Mazul Kemer'in V. Konstantinos(->) (hd 741-775) tarafından tamk ettirildiğiniyazmakta, S. Eyice ise bu hususun ispatlanmadığını, ancak kemerin yapı tekniği bakımından geç Roma dönemine ait olması gerektiğini, belki 4. yy'da yapıldığı kanaatinde olduğunu açıklamaktadır. Dalman, Mazul Kemer'in üst gözlerinin sayısını 11, alt gözlerinin ise 5 olduğunu yazmakta ise de üst gözler 13 ve yıkılan 2 alt göz de hesaba katılırsa alt gözler 7 tanedk. Yaptığımız ölçmelere göre ise Mazul Kemer'in boyu 110 m'dk. Gerçi kemerin nerede başlayıp nerede bittiğini hassas bk şekilde tespit etmek oldukça zordur. Zira zamanla yamaçlar toprakla dolmuş, bazı yerler ise yağmurlarla aşınmıştır. Sağ yamaçta toprak içerisindeki üç künkün kalıntıları da görülmektedir. Mazul Kemer çok harap durumdadır. Bu çok ilginç kemerin yapılış tarihinin tespiti ve fotogrametrik hassas rölevesinin çizilmesi için araştırmaların bk an önce yapılması lazımdır. Kemerin üzerinden geçmek tehlikelidir. Mevcut basık galerinin, Bozdoğan Kemeri (Valens) üzerinde tespit ettiğimiz galeri ile ilgili olması ihtimali vardır. Mazul Kemer'den geçen Süleymaniye ve Beylik sularına ait künkler Bozdoğan Kemeri üzerinde de aynı boyutta künkler olarak görülmektedir. Mazul Kemer İmparator Valens zamanında (364-378) yapılan Bozdoğan Kemeri ile aynı tarihlerde mi yapılmıştır? Bozdoğan Kemeri üzerinden geçirilen sular eskiden nereden gelmekte idi? Bütün bu sorulara cevap verecek durumda değiliz. Bu konu ayrı bir araştırma olarak yürütülmektedir. Mazul Kemer'in, İstanbul'un en eski yapılarından biri olması ihtimali büyüktür.

Bibi. O. Dalman, *Der Valens Aquädukt in Konstantinopel,* Bamberg, 1933; Çeçen, *Halkalı,* 123-129.

KÂZIM ÇEÇEN

Mazul Kemer
Kâzım Çeçen, 1989

MECİDİYE CAMÜ

Beşiktaş İlçesi'nde, Çırağan Sarayı'nm(->) arkasında, Yıldız Parkı gkişine doğru uzanan kısa yolun yanında yer alır. Biri avluya, diğer ise doğrudan camiye açılan iki kapısı vardır. Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından 1265/1848'de yaptırılmıştır. Mimarı Garabet Amira Balyan'dır.

Mecidiye Camii, üzeri tek bir kubbeyle örtülü kare planlı bir harim bölümü, bunun kuzeyinde yer alan, genel biçimlenişiyle simetrik bk son cemaat yeri, doğu cephesinde yer alan minare ve son cemaat yerinin batı yanına eklenen gkiş hacminden oluşur.

Kütle düzeni, minarenin tek oluşu ve batı yanma eklenen giriş hacminin dışında, ana girişten ve mihraptan geçen aksa göre simetriktir. Harim dışında kalan bölümlerin üzerleri basık tuğla tonozlar ve bazı yerlerde de ahşap çatı ile örtülüdür. Kubbe ve tonozlar kurşunla kaplıdır. Birçok caminin değişmez elemanlarından olan kubbe kasnağı bu yapıda mevcut değildir. Kubbeden askı kemerine bir profil takımı ve küçük dekoratif konsollarla inümektedir. Harim bölümü ile son cemaat yeri ve hünkâr mahfili kütlelerinin cephe yüzeylerinde aynı profiller yer almakta ve bunlar yapıyı dolanarak kütleler arasındaki ilişkiyi artırmaktadır.

Caminin kuzey tarafında, duvarlarla çevrüi küçük bir avlu vardır. Bu avlunun doğu tarafmda müezzin konutu olarak kullanılan hacimler sıralanmıştır. Bu hacimlerin gerisinde yüksek bir istinat duvarı bulunmaktadır. Avludan yapının zemin kotuna dört basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. Üç açıklıktı bir giriş kapısından, yaklaşık olarak 6,75x11,80 m boyutlu bir hole geçilmektedir. Girişin hemen önünde bulunan camekân sonradan eklenmiştir. Bu giriş holünün sağında ve solunda üst kata çıkan merdivenleri ve odaları barındıran yan bölümlere geçişi sağlayan iki kapı bulunmaktadır. Giriş holünün harim bölümüyle ilişkisi, yine üç açıklıklı bir geçişle sağlanmıştır. Holün ortasında, üst kattaki düzenlemenin ve tavan kirişlemesinin gereği olan iki kolon vardır.

Holün yanlarındaki, her iki ucu da dairesel olarak sonuçlanan uzun dikdörtgen bölümlerin harim bölümüne yakın olan uçlarına üst kata götüren merdivenler yerleştirilmiştir. Bunlardan batı tarafındaki, dışarıdan da ulaşılabilen merdiven iki kollu döner bir merdivendir. Doğu tarafındaki merdiven ise, yine iki kollu olmakla birlikte daha dardır ve ayrıca ortasında bir sahanlığa sahiptir. Bu merdiven evlerinin tam karşısında birer oda bulunur. Düzenlenişlerinden, tavan ve duvarlarmm ele alınışından hünkâr mahfili ile bir ilişkilerinin olmadığı, cami personelinin gereksinmelerine cevap verdiği anlaşılan bu odalardan batı tarafmdaki, dışarıdan ulaşılan girişin önündeki hole de yer ayrıldığı için, doğu tarafındaki odadan daha küçüktür. Batıdaki girişin önünde, üç taraftan kemerli açıklıklarla çevrelenmiş, basamaklarla ulaşılan bir giriş platosu yer almaktadır.

Caminin harim bölümünün planı, yaklaşık 12,50 m boyutlu bir kare biçimindedir. Kuzey tarafındaki üç açıklıkla son cemaat yerine bağlanmaktadır. Zemin kotunda, doğu ve batı cephelerinde üçer pencere, güney cephesinde ise, ortalarında mihrap bulunmak üzere iki pencere yer almaktadır. Yapının diğer bölümleri, her noktasında iki katlıdır. Batıdaki merdivenden küçük bir ön odaya varılmakta; bu oda bir yandan abdest alma yeri olması muhtemel küçük bir hacme, öte yandan da kare planlı bk hole bağlanmaktadır. Merdivenin tam karşısında yer alan, iki ucu dairesel olarak sonuçlanan odanın hem abdest alma yeriyle, hem bu kare holle bağlantısı vardır. Ayrıca batı cephesi üzerinde, tam giriş platosunun üzerine rastlayan bir küçük oda daha bulunmaktadır. Son cemaat yeri ve hünkâr mahfili kütlesinin en özenle biçimlendkilmiş yeri olan ve iki ucu dairesel olarak sonuçlanan odanın, padişaha ayrıldığı anlaşılmaktadır. Kare planlı mekânın güney tarafının batı ucundan hünkâr mahfiline geçilmektedk. Mahfilin tam ortası dairesel planlıdır. Burası küçük bir ahşap kubbe ile örtülüdür ve yine daire parçası biçiminde bir uzantıyla harim bölümüne açılmaktadır. Doğudaki merdivenden daha geniş bk sahanlığa çıkılmaktadır. Bu sahanlıktan minareye, kuzey tarafındaki odaya ve kare planlı hole açılan kapılar bulunmaktadır. Yine aynı sahanlığın güneybatı ucundan, hünkâr mahfilinin yanında yer alan kadınlar galerisine geçilmektedir. Bu galerinin harim bölümüyle iki açıklıktan ilişkisi vardır. Bunlardan doğudakinde, hünkâr mahfilindekinin simetriği olan, daire parçası biçiminde bir konsol yer almaktadır. Sahanlığın kuzeyinde kalan oda, altındaki odayla birlikte, muhtemelen cami personeline ayrılmıştır; yani bir çeşit "meşruta" olarak kullanılmaktadır. Mecidiye Camii'nin plan tasarımı açısından en önemli özelliği, açık mekân ile kapalı mekân arasında bir geçit karakteri taşıyan son cemaat yerinin bulunmayışıdır. Tasarıma dairesel biçimlerin katılması da ilgi çekicidir.

Camide yüzeylerin biçimlendirilişinde kullanılan en belirgin eleman pencereler-

Mecidiye Camii, Çırağan
Selçuk Balur

dir. Harim bölümünün güney, doğu ve batı cepheleri ile kuzey tarafındaki hünkâr mahfili ve meşruta kütlesinin her iki katında ve her cephe diliminde üçer pencere vardır. Bunlardan zemin kattakiler, birbirleriyle aynı yükseklikte ve biçimde pencerelerdk. Sadece harim bölümünün üst sıra pencerelerinde farklı bir düzen uygulanmıştır. Burada askı kemerinin zorlamasıyla orta pencere, yanlardaki pencerelerden daha yüksektir. Tüm pencere kemerleri daireseldir. Kemerlerin profili, üzengilerin yatay profilleri tarafından kesilmekte, pencere yanlarında devam etmektedir.

Harim bölümünün güney, doğu ve batı cephelerinin düzenlenişi, yapının öteki

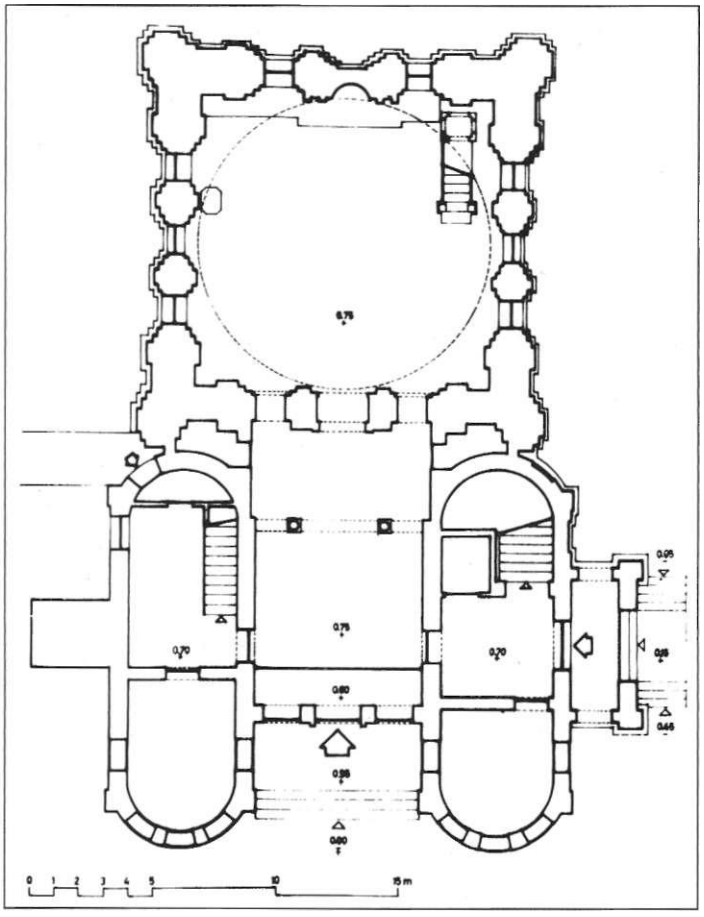

Çırağan'daki Mecidiye Camii'nin alt kat planı.
Selçuk Batur

cephelerine oranla, daha parçalı bir görünüm ortaya koymaktadır. Bunun nedeni, bu cephelerin yatay ve düşey profiller ve sağır bölümlerde yer alan kabartma çerçeveler yönünden, ötekilere oranla daha zengin oluşudur. Zeminden askı kemerlerinin üzerine kadar, yedi profil takımı bulunmaktadır. Bunlar zeminde, zemin kat pencerelerinin altında ve üstünde, yapının birinci katının başlangıç hizasmda, üst sıra pencerelerin altmda ve üstünde ve üst kat orta pencere kemerinin üzengisi hizasmda yer almaktadır. Bunlardan dördüncü ve yedinci profiller ötekilere oranla cepheden daha fazla öne çıkmaktadırlar. Üzerleri kurşunla kaplanmış olan bu iki profilden ilki hünkâr mahfili ile meşruta kütlesinin iki katını birbirinden ayırmakta, ikincisi ise bu kütlenin saçağım belirlemektedir. Her iki profil de yapıyı çepeçevre dolanmaktadır. Dışa bakan cephelerdeki düşey profil ve kapalı çerçeve bolluğuna avluya bakan cephede rastlanmamaktadır.

Harim hacminin köşeleri üzerinde yer alan ağırlık kuleleri yapının en plastik elemanlarıdır. Aşağıdan başlayarak ilk çıkıntıların üzerinde palmet yapraklarını andıran kabartmalar vardır.

Minarede, gövdeden şerefeye, anahatlarıyla mukarnası andıran, fakat gerçekte mukarnas olmayan, dört sıra küçük konsolla geçilmektedir. Şerefenin çevresinde on iki küçük kolon yer almaktadır. Bu kolonların araşma yerleştirilen demk parmaklıklar parapet görevini karşılamaktadır. Kolonların arasında, yukarıda üç loplu gotik kemerler vardır. Kemerlerin içine süslemeler oyulmuştur. Minare bundan soma külaha kadar, daha çok neoklasik olarak adlandırılabilecek süsleme ayrıntılarıyla, bu arada örneğin "yumurta ve ok" motifleriyle devam etmekte; kolonlar arasında görülen bu gotik esinlenme, yapı bütünlüğü içinde tek başına kalmaktadır.

Harim bölümünün iç yüzeylerinin düzenlenişi, zeminden askı kemerlerinin üstüne kadar, dış düzenlemenin hemen hemen aynıdır. Aradaki tek ayrılık, içeride, kapalı panoların içinde alçı kabartma süslemelerin yer almış olmasıdır. Bu panoların kabartma olmayan bölümleri yakın bk tarihte yeşile boyanmıştır. Özgün halinde de renkli olup olmadığım, renkliyse ne renk olduğunu bilmiyoruz. Aynı anlamda bir kabartma pano düzenine geçit elemanlarında ve kubbede de rastlanmaktadır.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri,* II, 46; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I, ist., 1963, s. 72. S. Batur, "Mecidiye Camisi", *Prof. H. Kemali'Söylemezoğlu'na Armağan,* İst., 1982, s. 61-78.

SELÇUK BATUR

MECİDİYE CAMÜ

Yeşilköy'de, Gazi Evrenos Caddesi ile Mühendis Ziya Sokağı'nın kesiştiği köşenin güneydoğusunda bulunmaktadır.

1909'da YMehmed'in (Reşad) (hd 1909-1918) emriyle ve Mimar Kemaleddin Bey'in tasarımına göre, Evkaf Nezareti tarafından yapımına başlanan cami, ancak Cumhuriyet döneminde tamamlanabilmiştir.

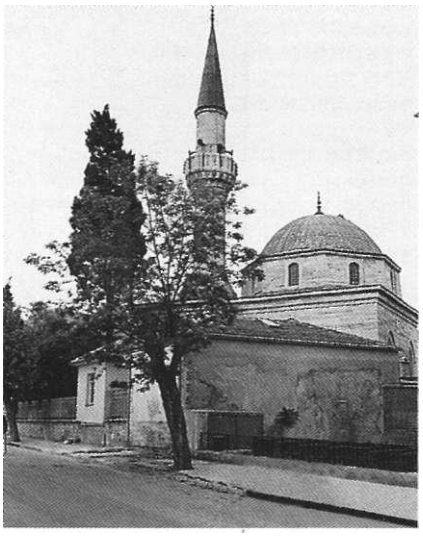

Yeşilköy'deki Mecidiye Camii. *Yıldınm Yavuz*

Giriş eksenine göre simetrik bir biçimde planlanmış olan caminin kare biçimli harim bölümünün önüne, harimin enini aşan, dikdörtgen planlı, kapalı bk son cemaat yeri yerleştirilmiştir. Bunun üst katı kadınlar mahfili olarak harime açılmakta, ayrıca buradan ufak bk kapıyla minareye çıkılmaktadır. Mihrap nişi, harim duvarında dairesel bk çıkıntı oluşturmaktadır.

Kubbenin sonradan tamamlandığı, geleneksel köşe bingileri yerine yatay beton plaklar üzerinde yer alan sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuş olmasından anlaşılmaktadır. Son cemaat yerinin üzeri ise, inşaat Cumhuriyet döneminde tamamlanırken, kubbeli bir üst örtü yerine düz bir betonarme plakla örtülmüştür.

Plana uygun olarak, cepheleri de simetrik bir biçimde düzenlenmiş olan caminin giriş portali cepheden dışarı ve saçak düzeyinden yukarı doğru taşırılarak vurgulanmıştır. Girişin iki yamnda, her iki katta da birer pencere bulunmaktadır. Harimin yan duvarlarının orta akslarmda, tüm cephe boyunca yükselen, sivri kemerli, demk şebekeli büyük pencereler yer almaktadır. Arka cephede, mihrap çıkıntısının iki yanında ise ön cephedeki pencere düzeni yinelenmiştir. Yapı saçak düzeyinde, çepeçevre kesintisiz dolanan, kademeli bk silme ile bitirilmiştir.

Caminin cephelerinde bezemeler için hazırlık yapılmış ancak bunlar gerçekleştirilememiştir. Portalin tepeliğini çevreleyen palmetlerin dış çizgileri belirlenmiş, içleri bezenmeden düz olarak bırakılmıştır. Alt bölüm pencerelerinin kilit taşları sonradan gülçeler oyulmak üzere çıktntm olarak bırakılmış ancak bu oymalar yapılmamıştır. Ayrıca, ön cephenin sağ üst köşesinde, üst başı kum saati motifli, alt başı tamamlanmamış bk köşe sütunçesi görülmektedir.

Yeşilköy Mecidiye Camii, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nde tasarlanan küçük dini yapılar arasında, özellikle iki katlı son cemaat yerinin biçimlenmesindeki özgün yaklaşım nedeniyle dikkati çekmektedir.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri,* I, 156; Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 94-98.

YILDIRIM YAVUZ

MECİDİYE KÖŞKÜ

Topkapı Sarayı'nda(->), sarayın doğu ucunda, Ahırkapı ile Sarayburnu arasında kalan alanda yer almaktadır.

Abdülmecid zamanında (1839-1861) Sarkis Balyan (ö. 1899) tarafından inşa edilen bu köşk, Topkapı Sarayı'nda yapılan en son padişah köşküdür. Köşk, 19- yy'da Osmanlı hanedanının terk ettiği Topkapı Sarayı'nda yapılan törenlere katılan sultanlar için kabul ve dinlenme yeri olarak kullanılıyordu.

15. yy'dan kalma bir köşkün tonozlu alt yapısı üzerine inşa edilen köşk, dikdörtgen planlı 15x38 m boyutlarında tek katlı bir binadır. Doğu-batı doğmltuda denize paralel konumdadır. Yapının kuzeyinde üç gkişi bulunmaktadır. Kuzeydoğuda yer alan, ikişer yandan mermer basamaklarla girilen kısım padişah girişidir. Girişte yer alan geniş holden iki kolonun ayırdığı üçer açıklıkla köşkün büyük salonuna ulaşılır. Dikdörtgen biçimli salonun ortası denize bakan yönde dışarıya taşkındır. Köşkün ortasında yer alan mermerden yuvarlak kemerlerle girilen ikinci giriş kapısıyla tuvaletlere ve servis mekânlarına ulaşılır. Kuzeybatı tarafında yer alan üçüncü kapının bulunduğu bölüm ise bk hol, güneyde dışarı taşkın kare planlı büyük bk oda ile bu holü çevreleyen küçük odalardan oluşmaktadır. Ampk üslubunda(->) bezemelerin yer aldığı köşkün cephelerini büyük pencereler çevrelemektedir. Pencere ve kapılar dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Pencereler iki yanda Korint düzeninde başlıkları bulunan yarım payelerin taşıdığı basık kemerli; kapılar ise yine iki yanda birer kaide üzerinde yer alan ve gövdelerini sivri uçlu akantus yapraklanmn oluşturduğu vazoların üzerinde yükselen Korint başlıklı sütunların taşıdığı yuvarlak kemerlidir. Yumurta frizinin süslediği pencere ve kapı kemerlerinin kilit taşında çeşitli sekmenle yerleştirmiş akantus yapraklarının çevrelediği madalyonlar yer almaktadır. Kemer dolguları ise aynı şekilde akantus yapraklarının "S" ve "C" kıvrımlanyla düzenlenmesinden oluşan bitkisel bezemelerle dolgulanmıştır. Yapının denize bakan güney cephesi daha gösterişlidir. Büyük salona ait pencerelerin bulunduğu kısım, pencere aralanna sütunlar yerleştirilerek kuvvetle belirtilmiştir. Köşkün kısa kenarlı doğu ve batı cephelerinde ise yanlarda birer pencere, ortada ise duvara gömük, gövdesi akantus yapraklarıyla bezenmiş, payelerin çevrelediği bir niş içerisinde, köşelerinde "S" ve "C" kıvrımlı bir kaidenin üzerinde yer alan çok süslü bir vazo bunun da üzerinde aşağıya doğru bakan bk istiridye kabuğu motifi bulunmaktadır. Yapıyı yukarıdan, triglifler ve aralarında istiridye kabuğu ve akantus yapraklarının oluşturduğu geniş metoplarm yer aldığı bir friz, bunun üzerinde ince bir friz

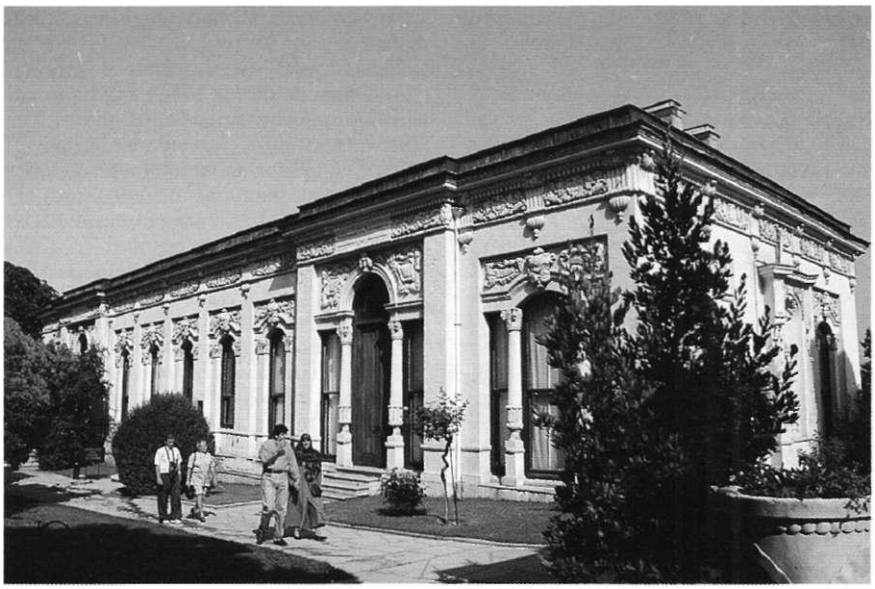

Mecidiye Köşkü
Ali Hikmet Varlık, 1994

ve en üstte ise akantus yapraklarının süslediği bir diğer friz çevrelemektedir.

Köşkün kuzeybatısında köşkle birlikte inşa edilmiş esvap odası yer almaktadır. Kare planlı esvap odasının batı cephesi düz bırakılmıştır. Kuzey ve güney tarafında birer tane büyük dikdörtgen pencere yer almaktadır. Doğu cephesinde ise ortada bir. kapı yanlarında ise birer tane büyük dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Bezemeleri köşke göre daha sade olmakla beraber giriş kısmı oldukça gösterişlidir.

Topkapı Sarayı yapılar topluluğuna en son eklenen bu köşk, Fransız bahçe köşklerini çağrıştıran bir örnektir. Yapı, istiridye kabuğu, uçları sivri akantus yapraklarından oluşan vazolar, yumurta frizi, akantus yapraklarının çeşitli şekillerde kullanılmasıyla oluşan bitkisel formlar gibi ampir üslubunun sık kullanılan öğelerini bünyesinde barındırmakla beraber bu öğelerin zenginleştirilmesiyle, sütunları ve nişler içerisinde yer alan vazoların üzerini süsleyen özellikle gül ve çeşitli çiçek motifini de uyumlu bir şekilde taşımaktadır. Mecidiye Köşkü, Sarkis Balyanın kardeşi Nigoğos Balyan (ö. 1858) tarafından yapılmış Ihlamur Kasrı(->) ile büyük benzerlik göstermekle beraber daha büyük ölçekte olup cephe süslemeleri ile daha sadedir.

Bibi. Tuğlacı, *Balyan Ailesi,* 531-533; D. Dişbudak, "Milli Saraylar ve 19. Yüzyıl Mimarlığı". *STAD,* (1990), s. 37-44.

EMİNE NAZA

MECİDİYEKÖY

Şişli ile Esentepe semtleri (daha ileride Zincirlikuyu Mezarlığı) arasında, Büyükdere Caddesi'nin(Y) iki yanında, ağırlıklı olarak da kuzey kesiminde yer alan semt. idari bakımdan Şişli flcesi'ne bağlı bir mahalle.

Mecidiyeköy Mahallesi, güneyde Büyükdere Caddesi ve Fulya Mahallesi, batıda Kuştepe Mahallesi, kuzeyde dar bir boyunla Gültepe Mahallesi, doğuda Esentepe'nin batısında bulunan Gülbahar Mahallesi ile sınırlıdır.

Mecidiyeköy Mahallesinin de üzerinde bulunduğu bu bölge, İstanbul'un Avrupa yakasının, 1950'lerden sonra hızla iskâna açılan ve 40 yıl içinde kentin en yoğun konut, iş ve trafik merkezlerinden biri haline gelen bölgelerindendir. 1934 tarihli *İstanbul Şehir Rehberi,* bugün Şişli Camii'nin bulunduğu yöreden itibaren, günümüzün Mecidiyeköy, Esentepe, Zincirlikuyu. Levent semüerinin kurulduğu geniş bölgenin, Mecidiyeköy'deki küçük bir köy yerleşmesi hariç, bomboş kırlardan ibaret olduğunu göstermektedir. 1930'larda Büyükdere Caddesi'nin sağ (güneydoğu) tarafında şimdi yerinde büyük bir otel olan eski İETT garajı ve daha kuzeyde, halen aynı yerde bulunan likör fabrikasından başka kayda değer bina yoktu (bak. Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası) . Bu görünüm 1950'lere kadar sürmüş; Mecidiyeköy'ün istanbul'un en kalabalık, en yoğun trafikti, hava kirliliği oranı en yüksek birkaç noktasından biri haline gelmesi, 1970'lerden sonra gerçekleşmiştir.

Boğaziçi'nin güneybatısında yükselen tepeler, 19. yy'ın ortalarına kadar çiftlikler, çok seyrek olarak av köşkleri ve kışla binalarıyla ve göz alabildiğine tarlalarla, kırlarla kaplıydı. Padişahların bu bölgedeki bahçelere, bağlara, çiftliklere ve kasırlara rağbet etmeye başlamaları 18. yyin ortalarına kadar giderse de, çevrede ilk iskân Abdülmecid döneminde (1839-1861) muhacirlere bugünkü Mecidiyeköy'de toprak verilmesi ve buraya iskân edilmeleriyle başlamıştır. Mecidiyeköy'ün adı da Abdülmecid'den gelmektedir.

Bölgenin bu ilk iskânı sırasında, çevrenin dutluklarla dolu olduğu ve buraya özellikle dut yemek için gelindiği bilinmektedir. Dutluklar 1930'lara, hattâ yer yer 1950 sonlarına kadar varlıklarını sürdürmüştür. Yine 20. yy'm ilk yarısına kadar, Mecidiyeköy ve çevresindeki Fulya, Esentepe gibi mahallelerin bulunduğu sırtlar veya yamaçlar çiçek, özellikle de karanfil tarlalarıyla ünlüydü, istanbul'un Avrupa yakasında, hafif ve serin rüzgâra ve kırmızı toprağa ihtiyaç duyan karanfil yetiştirmeye en elverişli olan yöresi, Mecidiyeköy çevresiydi.

Mecidiyeköy, 1950'den sonra, önce yavaş yavaş 1970 lerden itibaren de büyük bir hızla yapılaşarak bir yandan Şişli(-*), öte yandan Levent(->) ile kesintisiz ve yoğun şekilde birleşti. Mecidiyeköy'deki ilk köy yerleşmesi dışında, daha kuzeyde kalan Levent'in ilk evleriyle hemen hemen aynı zamanda, Esentepe'de Zincirlikuyu Mezarlığının güneyinde tek ve bitişik evler,

Mecidiyeköy Meydanından bir görünüm.
Yavuz Çelenk. 1994

villalar tarzında yeni yerleşmeler kurulmaya başlandı. Şişli'den gelip Esentepe'ye, Zincirlikuyu ve Levent'e uzanan Büyükdere Caddesi'nin iki yanı ise 1950'lerde, hâlâ hemen hemen boştu. 1955'ten itibaren, bir yandan tek veya kooperatif tarzında konutlar, öte yandan Mecidiyeköy'ün üzerinde kurulu olduğu tepenin kuzeybatı eteklerinde gecekondular oluşmaya başladı. Bu süreç içinde karanfil tarlaları, dutluklar, bahçeler ve kırsal yapı hızla yok olurken, yerlerini Büyükdere öaddesi'nin iki yanından başlayarak, yüksek beton binalar, işyerleri, ticarethaneler, banka ve şket merkezleri aldı. 1970'lerin başlarında Boğaziçi Köprüsü'nün ve çevre yolunun Mecidiyeköy bölgesinden geçmesiyle, bir konut ve yerleşim bölgesi olan semt, özellikle çevre yolu ve ona paralel uzanan Büyükdere Caddesi çevresinde tümüyle bir iş merkezine dönüştü ve semtin kentsel işlevlerinde ticaret ve trafik ağırlıklı bir dönüşüm meydana geldi.

Günümüzde, kimi villa tipi, kimi gökdelen benzeri, çoğu 1960'larda yapılmış konut sitelerinin iş ve şkket merkezlerinin iddialı binaları arasında sıkışıp kaldığı Mecidiyeköy, günün her saatinde, çevre yolunun da etkisiyle çok gürültülü ve yoğun bir trafiğin düğüm noktası üzerindedk. Büyükdere Caddesi Mecidiyeköy boyunca bir bankalar caddesi görünümü taşımaktadır. 1964'te açılan Ali Sami Yen Stadyumu(->) idari birim olarak Fulya Mahallesi içinde kalmakla birlikte Mecidiyeköy'ün bir parçasıdır. Büyükdere Caddesi'nin iki yanmda sıralanmış 20 kadar banka şubesi ve bunların oldukça iddialı yapıdaki binaları dışında çeşitli holding ve şkket merkezleri, işhanları, matbaalar, yayınevleri, oteller, restoran ve kafeler, Mecidiyeköy çevresinde toplanmıştır.

İSTANBUL

MECİDİYEKÖY LİKÖR VE KANYAK FABRİKASI

Mecidiyeköy'de, Büyükdere Caddesi üzerinde 1930'da kurulmuş, halen üretimini sürdüren fabrika.

1930'da 48.000 m^2 alana sahip olan işletme arazisinin **13**.000 m^2'si, Ali Sami Yen Stadyumunun yapılabilmesi için 1960'larda Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü'ne, 11.0000 m^2'si de çevre yoHan yapımı için Kara Yolları Bölge Müdürlüğü'ne devredilmiş, böylece fabrikanın alanı daralmıştır.

Fabrikanın kuruluş yıllarında, üretim, ambarlar ve kazan dakesi için 1.850 m^2'lik bir ana bina, bir de 120 m^2'lik yönetim binası bulunmaktaydı. Genişletme çalışmaları sonunda (sosyal tesisler, lojmanlar, ambarlar gibi) yapılan binalarla, bugün binaların toplam alanı 4.600 m^2'ye ulaşmıştır. Geniş bir bahçe içinde yer alan ana bina, kübizm estetiğine uygun olarak inşa edilmiştir.

Fabrika 1930'da Büyükdere Caddesinde, o dönemdeki adıyla Maslak Yolu üzerinde, bağ ve bahçelerle çevrili 108 rakımlı tepede kurulmuştu. 1940'lı yıllarda bu daracık yolun her iki tarafında sıra halinde çam ağaçlan bulunmaktaydı. Yolun sağ tarafındaki Galatasaray Spor Kulubü'nün antrenman sahasının bitişiğinde, fabrikanın bahçesi yer almaktaydı. Antrenman sahası ile bahçeyi bir tel örgü ayırırdı. Fabrikanın gkiş bölümüyle Maslak Yolu arasında küçük bir patika vardı. Fabrika görevlileri bu patikayı kullanırlar; bahçenin antrenman sahasına bakan bölümünde, adaçayı, nane, kekik gibi tonik nebatlar yetiştirilir; bu tonik nebatlar ve ön bahçede yetiştirilen güller likör imalinde kullanılırdı.

Fabrikanın tam karşı tarafmda bahçeler arasında kır kahveleri, kır kahvelerine giden yolun başında bk Hamidiye Suyu çeşmesi bulunuyordu. Kır gezilerine gelenler bu çeşmeden yararlandığı gibi fabrika personelinin içme suyu da buradan temin edilkdi. Çeşmenin yanından gküen sokağın başındaki tek katlı, bahçeli ev Vasfi Rıza Zobu'nun eviydi. Bir zamanların ünlü baritonu İhsan Balkırin evi, Vasfi Rıza Zobu'nun evinin hemen yan tarafmda, kır kahvelerinin arasındaydı. Fabrikanın sağ tarafı ise tamamen dutluktu. Duduğun ortasından akan küçük bk dere, aşağıda Fulya Deresi'yle bkleşirdi. Fabrikanın arka tarafında, bk prensese ait olduğu rivayet edilen terk edilmiş bir köşk, köşkün aşağı kısmında da bir amirale ait bina bulunmaktaydı. İki bina da tamamen dut ağaçlarıyla çevriliydi. Fabrikanın arka tarafmdan bakıldığı zaman, karşı yakada Üsküdar, İstanbul yakasında ise Sarayburnu'ndan Eminönü'ne kadar uzanan bölüm görülürdü.

Fabrikanın kuruluşundan 1939'a kadar Türk teknisyen ve işçilerle çalışan Fransız uzmanlar hakkında ayrıntılı bilgiler olmamasına rağmen, bu uzmanların Fransa'da üretici bir kuruluştan, dönemin hükümeti aracılığıyla getkildikleri büinmektedk. 1930'dan 1939'a kadar üretim tamamen Fransız uzman ve teknisyenlerin kontrolü altında gerçekleştirilmiştir. Fransızların üretimin her safhasında uyguladıkları yoğun gizlilik çabalarma karşın, Türk usta ve teknisyenleri bu çalışmaları en ufak ayrıntılarına kadar öğrenme başarısını göstermişler, böyle olunca da 1939'da Fransızlar ülkelerine geri dönmüşlerdk. Bu tarihten sonra üretim tamamen Türk uzman, usta ve işçileriyle günümüze kadar başarıyla sürdürülmüştür.

Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası'mn hizmete girdiği **1930**'da fabrika müdürlüğüne, aynı zamanda Bomonti Bira Fabrikası müdürü olan Hikmet Barlan getirilmiştir. Hikmet Barlan, bu görevi, Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası'nm bağımsız müdürlüğe dönüştüğü **1943**'e kadar sürdürmüştür.

Fabrika üretime başladığı yıllarda likör türleri özgün dizaynlarda hazırlanmış şişelerde piyasaya sürülüyor, likörler için taşbaskı etiketler kullanılıyordu. Bu türlerden, Sarı Likör, Kümmel ve Katran (Goudron) daha sonraki yıllarda üretimden kaldırılmıştır.

Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası kurulmadan önce, Tekel İdaresince, o dönemlerdeki adıyla **"1.** Meşrubat-ı Kuûliye İdaresi'nce suni konyak üretilmiş, bu konyağın etiketi İhap Hulusi tarafından çizilmişti. Bu konyak için bir dönem altın varak taşbaskı etiketler kullanılmıştı. Yine, "İspirtolu İçkiler İnhisarı İdaresi" tarafmdan üretilmiş olan bir tür kanyağa "Rus Konyağı" adı verilmişti. "Rus Konyağı" "Kamchatka" türünde bk kanyak olmalıdır. Dünya içki piyasasında bu kanyak "Tatlı Çimen Kanyağı" (Sweet Grass Brandy) olarak bilinir.

Fabrika kurulduktan sonra üretimine başlanan "Hennessy" tipi kanyağa, konyak adı verilmesi istenince Fransızlar bunu bir dava konusu yapmışlar; bk söylentiye göre, Fransızlar dava açınca zamanm ilgilileri durumu Atatürk'e bildirmişler, Atatürk de kam yakar derecede bir özelliğe sahip olan bu içkiye "kanyak" admı vermişti.

Yine bu fabrikada 1950'li yıllarda üretilmiş olan kahve likörü, Hollanda'nın Tilburg kentinde Andros Firması tarafından şişelenmiş ve ABD'de Seagrems Firması'na ihraç edilmişti. Bakır renkli bir şişede sunulan Paşa Likörü de dünya içki piyasasındaki en kaliteli üç kahve liköründen biriydi. Diğerleri ise "Kahlua" ve "Tia Maria"dır. Paşa Likörü **1960**'h yıllarda üretimden kaldırılmıştır.

Bugün Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası'nda, cin, kanyak, brandy, vermut ve kınakına şarabının yanısıra, ahududu,

Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası.
Haluk Özöz/ü. 1994

kayısı, çilek, moka, acıbadem, limon, vişne, mandalina, bindallı, gül, turunç, altın, kakao, beğendik, muz, nane ve portakal likörleri olmak üzere 17 tür likör imal edilmektedir. Yalan bk zamana kadar bu likörler hammaddelerinin değerlerine göre, birinci ve ikinci sınıf olarak sınıflandırılıyordu. Bugün sınıflandırılma kaldırılmıştır.

Ihlara Brandy ve acıbadem likörü görece yeni ürünlerdir. Fabrikada sürekli olarak deneme içki üretim çalışmaları yapılmaktadır. Şeftali, kızılcık likörleri ve Kirş (Kircsfı) bunlardan bazılarıdır. Üretimde esans kullanılmaz. Likörler doğrudan doğruya meyveden yapılır. Bu nedenle likörler üstün kaliteye sahiptir. Bu likörler çeşitli uluslararası yarışmalarda, dönem dönem altın ve gümüş madalya almışlardır.

Üretilen likörlerden çilek ve ahududu İstanbul'a özgü likörlerdir. Çilek likörü, eskiden Boğaziçi'nin Arnavutköy ve İstinye sırtlarında yetiştirilen fevkalade nefis kokulu çileklerden imal edilirdi. Buralarda artık çilek tarlası kalmadığından ve yöre yoğun yapılaşmaya açıldığından, osmanlıçileği artık Zonguldak Ereğlisi'nde yetiştirilmektedir. Ahududu likörünün üretiminde kullanılan ahududu ise Tarabya sırtları ve Kilyos'a giderken Zekeriya Köyü civarında yetiştirilmekteydi. Bu alanlar da günümüzde inşaat alanına dönüştüğünden, osmanlıçileği gibi ahududu da yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

VEFA ZAT

MECMUA-İ FÜNUN

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin(-») yaym organı olarak Osmanlı Devleti'nde yayımlanan ilk Türkçe bilim ve kültür dergisi.

Yöneticiliğini Münif Paşa yapmıştır. Aylık olan derginin ük sayısı Temmuz 1862 tarihlidir. İstanbul'da çıkan kolera salgını sebebiyle Ocak 1865'te 33. sayıda yayımını kesmiş, Mayıs 1866'dan itibaren 14 sayı daha çıkarıldıktan sonra Haziran 1867' de tatil edilmiştir. 15 yıl aradan sonra Ocak 1883'te 48. sayısıyla yeniden yayına konmuşsa da, içindeki "Yıldız Böceği ve Yolcu" hikâyesindeki *Her ne gelür ise sana senden gelür/Sen anı zannetme ki benden gelür* satırları II. Abdülhamid'i tedirgin ettiğinden kapatılmıştır.

Çoğu, Batı bilimi ve bilimsel düşüncesiyle ilk tanışıklıklarını *Ceride-i Havadis* 'e yaptıkları çevirilerle kazanan bir kadrodan gelen Ahmed Vefik, İbrahim Edhem, Karateodori, Mehmed Cemil, İngiliz Said, Halil paşalarla Rıfat Bey, Ohannes, Vahan, Mehmed Şerif, Mehmed Emin, Kınmlı Aziz, Yağlıkçızade Rıfat efendiler mecmuaya katkıda bulunmuşlardır. Tanzimat'ın ilk ansiklopedistleri denilebilecek bu kadro, bütün bilim alanlarında geleneksel Osmanlı-İslamyaldaşrmmdan ayrılarak, Batılı düşünceleri topluma aktarmaya çalışmışlardır. Tarih, coğrafya, arkeoloji konularında evrensel bir bakışa yönelinmiş, eski Mısır, Yunan, Pers, Bizans uygarlıkları incelendiği gibi, Yunan ve Eflâk-Boğdan ayaklanmaları da coğrafi ve etnolojik (sosyal) özellikleriyle anlatılmıştır. İktisat bilimi perakende yaklaşımlardan çıkarılarak ilk kez

مجموعۂ فنون

اثر

جمعیت علمیۂ عثمانیه

اسکنجی پسنه

شعبان

نومرو ۲۰

اسـتانبول

جمعیت علمیۂ عثمانیه مطبعه سنده طبع اولنمشدر

۱۲۸۰

Mecmua-i Fünun'un Ocak 1864 tarihli 20. sayısının kapağı.
Nuri Akbayar koleksiyonu

yoğun ve bankacılık, sigortacılık gibi bütün cepheleriyle ele alınmıştır. Fen bilimlerinde astronomi, jeoloji, fizik, kimya, zooloji en son buluşlara göre anlatılmıştır. Tıp alanında intihara psikolojik bakış, çocuk düşürme, tıp eğitimine ilişkin yazılar yer almıştır. Felsefe ve eğitim alanında eski Yunan düşüncesi, Darülfünun'dakif-») eğitim, çocuk terbiyesi, *Telemak* tercümesi gibi alanlarda yayınlar yapılmıştır. Şehkcilik ilk kez ele alınmış, ayrıca "Hulasa-i Politikiyye" köşesiyle dünya politikasının olayları objektif bir şekilde aktarılmıştır. Ne gününün Batı düzeyiyle, ne de bugünle karşılaştırılırsa *Mecmua-i Fünun* bir temel katkı niteliği taşımamaktadır. Ancak, Tanzimat'la başlayan büyük değişmenin bilim alanındaki dönüm noktası ve kendisinden sonraki nesilleri etkileyen girişimi olmakla büyük öneme sahiptk.

Bibi. E. İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri,* İst., 1987, s. 200-220; D. Akünal, "İik Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun", *TCTA,* I, 117-118; E. Işın, "Osmanlı Bilim Tarihi; Münif Paşa ve Mecmua-i Fünun", *TT,* S. 11 (Kasım 1984), 349-354; Y. Işıl, "Mecmua-i Fünun'da Bilimsel Zihniyet", *TT,* S. 46 (Ekim 1987), 45-48.

ORHAN KOLOGLU

MECZUPLAR

Alışılmışın dışındaki hareketleriyle ilgi çeken değişik tip insanlar. Bunlara İstanbul' un her semtinde rastlanırdı. Bilhassa hafta tatilinin cuma günü olduğu dönemde, kandil, hıdrellez, bayram gibi kalabalık insan gruplarının gezmeye çıktıkları özel günlerde Eyüp'te toplanırlardı. Akgömlek Mehmed Efendi'nin mezarı ile Beşir Ağa Türbesi'nin civarı, meczupların merkeziydi. Giyimlerine dikkat etmezler, bazısı paraya önem vermezken bazısı da etraftan para toplamaktan çekinmezdi. Hepsinin ayrı bir sembolü, kıyafeti, parola haline gelmiş sözleri bulunur, halk uzaktan onları bu tanınmış oldukları unsurlarıyla fark ederdi.

Meczupların ortak özelliklerinin başında etrafa zarar vermeyişleri ve kötülük yapmayan bir yapıya sahip olmaları gelmektedir. İrade ve teşebbüs isteyen işlerde bulunmadıklan, karakterli ve dürüst insanların himayeleri altında yaşamlarını sürdürmüş olmaları da yine ortak özelliklerindendir.

İstanbul'un en eski meczuplarından biri fetih sırasında II. Mehmed'in (Fatih) ordusu içinde bulunan Horoz Dede'dir. Evliya Çelebi, Horoz Dede'nin sultanın ordusuyla istanbul'a gelirken gece gündüz asker arasında horoz gibi kanat çırparak ve öterek "kalkın ey gafiller" diye bağırdığı için askerlerin kendisine bu ismi verdiklerini söylemektedir. Yine Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre bir başka meczup da Unkapanı'nda Horoz Dede'nin yanında gömülü olan ve alev alev yanan bir fırının içinde rahatlıkla uyuyabilecek yapıya sahip olan Sefer Dede'dir.

Eyüplü Yatalak Efendi, tahta sedye üzerinde Eyüb Sultan Camii şadırvanında bulunurdu, istanbul halkı, onunla konuşmayı uğur saydığından etrafı daima insanlarla dolardı. Yatalak Efendi, güzel söz söylemede ve Eyüp civarında gömülü meşhurlar hakkında bilgiler vermekte mahirdi.

Sultanhamamlı Muharrem, başında her telinin ucuna eski ayakkabı ve sarmısak asılı bir şemsiye, boynunda anormal büyüklükte bir kravat ve elinde boy boy yelpazelerle eşeğe ters binmiş olarak Edirnekapı taraflarında dolaşırdı.

ikisi de aynı şekilde giyinen ve birlikte gezip tozdukları için Çiftekumrular denen hanımlar çeşitli seyk yerlerinde dolaşırlardı. Kendilerine halk tarafından koca olarak onlar gibi meczup olan Âşık Ethem, Turşucu Şâkir Bey, Deli Hidayet yakıştırılırdı. Kurabiyeci Nuri, peltek konuşması, yollarda kendi kendine yaptığı zikirlerle tanınırdı. Sallabaş Emine Hanım ise 70 yaşlarında Eyüp'ü mesken edinmiş meczuplardandı. Düzgün konuşması, gün görmüş tavırlarıyla insanlara sokulur, onlarla hemhl olur, daha sonra da fakirliğinden söz açarak etrafındakilerden para talebinde bulunurdu.

Pazarola Hasan Bey de esnaf arasında dolaşarak her birine ayrı ayrı "Pazarola" der, esnaf da onun bu sözünü uğur sayardı. Aşırı büyük başıyla dikkati çeker, herkesten hürmet ve ikram görürdü. Âşık Ethem, abani sarık, beyaz haydari ve elifi şalvarla mesire yerlerinde su satardı. Mektebe başlama törenlerinde de ilahicibaşılık görevini kimseye bırakmazdı. Turşucu Şâkir, Eyüp'te turşuculuk yapardı. Gayet nükteci ve ensesine dokunulduğu zaman olduğu yerde üç kere zıplamasıyla tanınan bir meczuptu.

Bilinen ve herkesçe tanınan bu meczuplardan başka Çıplak Mustafa, Oturak-

lı Salih, Torbalı Hüseyin, Düğümlü Baba, Deli Hidayet Efendi gibi yüzlercesi de her gün şehrin sokaklarında dolaşırdı.

Bibi. O. C. Kaygılı, "istanbul'un Meşhur Mısırtarlası ve Bazı Meşhur Tipler". *Tarihten Sesler,* S. 1 (15 Birincikanun 1943), s. 40-41; **1.** A. Gövsa, "Uysal Tipler. Sallabaşlar", *Yedigün.* S. 709 (6 Ekim 1946), s. 5; M. Aksel, "Pazarola Hasan Bey", *İstanbul'un Ortası,* Ankara, 1977, s. 147-153; Ali Rıza, *"Meczuplar, Sebilciler", Bir Zamanlar,* s. 81-83; Meczup, *TDEA.* VI, 177.

UĞUR GÖKTAŞ

MEDDAHLIK

Denebilir ki bir gösterim niteliğinde dramatik hikâye anlatmak özellikle islam ülkelerinde hem tarihçe çok eskidir hem de çok yaygındır. Meddahın yanısıra "kıssahan", "nakkal", "bakşi", "risaleci", "ravi" vb sözcükler kullanılmıştır.

Meddahlık tek kişinin gösterimidir. Bir yanda hikâyesini epik biçimde üçüncü kişide anlatırken, bir yandan da hikâyenin kişilerini onlardan beklenecek şive söyleyişleriyle konuşturur. Yalnız Acem, Anadolulu, Çerkez, Arnavut, Yahudi gibi çeşitli kişileri değil, çeşitli hayvan ve doğa seslerini de çıkarırlardı. Meddahın iki aracı vardı, biri boynuna doladığı veya omzuna astığı mendili, diğeri de elindeki sopası. Bu ikincisi ile döşemeye vurarak gösterimin başladığını ya da kapıya vurulduğunu belirtir, kimi kez kullanıma göre tüfek, baston gibi nesnelerin yerini tutardı. Mendille terini siler, kişilerden birinin elindeki mendil olarak kullandığı gibi başına koyup çeşitli başlıkları yapardı.

Meddahlık en çok istanbul'da gelişmiştir. Karagöz, ortaoyunu, cambazlık, hokkabazlık, tiyatro ile ilgili sokak adları olduğu gibi meddahlıkla ilgili sokak adları da vardı. Günümüze kalan iki sokak adından biri Beşiktaş'ta Meddah ismet Sokağı, öteki Millet Caddesi'ne yakın Hikayeci Sokağıdır. Evliya Çelebi'ye göre 17. yyin ortalarındaki istanbul'da meddahların sayısı 80'di. Esnaf alaylarında bunlar sedye üzerinde ellerinde çevgân, bellerinde hikâye dergileri olmak üzere geçerlerdi. Evliya Çelebi bir çeşit meddah sayılabilecek mukallitlerin sayısının ise 500 olduğunu yazar.

Meddahların hikâye dağarlarına gelince bunlar arasında *Antarname, Hamzaname, Şehname, Binbir Gece Masalları* gibi zincirleme hikâyelerin yanısıra istanbul'a özgü *Hançerli Hanım Hikâyesin), Tayyarzade Hikâyesi(->j, Letâifname(->)* gibi hikâye kaynakları bulunmaktadır. Ayrıca meddahların kendilerinin yarattıkları ve başkahraman olarak kendilerini koydukları hikâyeler de vardır; örneğin 17. yy meddahlarından Tıfli'nin hikâyeleri gibi. I. Bayezid (Yıldırım) döneminden (1389-1402) günümüze kadar pek çok meddah adı biliyoruz. Bunlar arasında şunları sayabiliriz; 16. yy'da Meddah Eğlence. Lâ' lin Kaba adıyla bilinen Bursalı Mustafa Baba, Derviş Hasan; 17. yy'da Kurbâni Ali Hamza, Meddah Şerif Çelebi, Tıfli Ahmed Çelebi; 18. yy'da Şermi Seyyid Mehmed Çelebi. Sandalcı Halil Ağa. Şekerci Salih Efendi, Meddah Hasan Ağa. xMeddah Madih Efendi; 19. yy'da Meddah Sadık Efendi, Meddah Emin Efendi, Kız Ahmed, Camcı ismail, Çadri Sürüri, İsmet, Aşkî, Lüleci Mehmed vb.

16. yy meddahı Lâlin Kaba adıyla bilinen Bursalı Mustafa Baba.
Museum of Fine Arts, Boston/Metin And fotoğraf arşivi

Bibi. M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* İst., 1985, s. 218-241; ay, "Eski Meddahlar ve Hayalciler Üzerine", *Forum,* 1 Temmuz 1961; ay, "Meddah, Meddahlık, Meddahlar", *Türk Dili,* S. 195 (Aralık 1967); ay, "İslam Ülkelerinde Gösterim Niteliğinde Hikâye Anlatımı", 77^ S. 24 (Aralık 1985); Köprülüzade Mehmed Fuad, "Meddahlar", *Türkiyat Mecmuası,* I (1925), s. 1-54; ay, "Meddahlar Makalesine Aid", *ae,* II (1926), s. 430-434; S. N. Gerçek, *Türk Temaşası,* İst., 1942; G. Jacob, *Vortrâge türkischer Meddahs,* Berlin, 1904; T. Menzel, *Meddah, Schattentheater und Orta Ojunu,* Prag, 1941; W. Radloff, *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stâmme,* VIII, Berlin, 1903; Ö. Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri,* Ankara, 1977.

METİN AND

19. YY'DA İSTANBUL'UN BELLİ BAŞLI MEDDAH KAHVELERİ

19. yy'da özellikle ramazanda meddah gösterimleri verilen istanbul'un bellibaşlı kahveleri şunlardı;

Aksaray: Dilkuşa Kıraathanesi (Yeşil Tulumba), Giritli Necati Efendi Kıraathanesi (Yeşil Tulumba), İhsan Bey Kıraathanesi (Olanlar Dergâhı), Merkez Kıraathanesi (Tramvay Durağı). *Ali Paşa Caddesi:* Ahmet Baba Gazinosu. *Beyazıt:* Afitab Kıraathanesi (Tramvay Caddesi), Mısır Lokantası Bahçesi (Maliye karşısında). *Fatih:* Reşadiye Kıraathanesi (cadde üzerinde). *Hekimoğlu Alt Paşa:* Halûk Efendi'nin Yeni Kıraathanesi (Bostan Caddesi). *Saraçhanebaşi:* Nuri Baha'nın Kıraathanesi (cadde üzerinde). *Yusuf Paşa:* İhsan Efendi Kıraathanesi. *Çemberlitaş:* Osman Ağa Kahvesi. *Divanyolu:* Arif Bey Kıraathanesi, Hürriyet Kıraathanesi (Esir Pazarı), Trabzonlu Şükrü Efendi Kıraathanesi, Türkiye Kıraathanesi (Parmakkapı Caddesi). *Kıztaşi:* Hamdi Efendi Kıraathanesi (cadde üzerinde). *Babıâli Caddesi:* Bahçeli Gazinosu *(Yeni Gazete* bitişiği). *Sultanahmet:* Köşebaşı Kıraathanesi. *Şehremini:* Hacı Salim Ağa'nın Kahvesi. *Nuruosmaniye:* Letafet Kıraathanesi (cadde üzerinde), Nuruosmaniye Kıraathanesi (cadde üzerinde). *Kadırga:* Mustafa Efendi Lokantası, Kutucu Mustafa Efendi Kıraathanesi. *Kumkapi:* Kâzım Ağa'nın Bahçeli Kahvesi (Nişancı Caddesi), Şefik Kıraathanesi (istasyonda). *Samatya:* Coü Efendi Kâgk Tiyatrosu (Kayıkhane bitişiği). *Bakırköy:* Enistin Tiyatrosu (Sakızağacı). *Kocamustafapaşa:* Dimitraki Kıraathanesi (cadde üzerinde, Çınar'da), Yani Kıraathanesi (cadde üzerinde). *Eyüp Sultan:* iskele Gazinosu. *Kasımpaşa:* Bahriye Kıraathanesi (Koltukçular'da). *Tophane:* Arnavut Ahmet Efendi Kahvesi (Tramvay Caddesi), Beşir Efendi Kahvesi (Boğazkesen Caddesi), Cıhanyandı Kahvesi (Boğazkesen Caddesi), Selâhattin'in Kahvesi (Türbe-i Şerif karşısı). *Fındıklı:* Kadı Efendi Kahvesi (hamam karşısı). *Dolmabahçe:* Yüksek Kahve (Gazhane Caddesi). *Beşiktaş:* iskele Gazinosu, Lazaru'nin Kahvesi (Köprübaşı, hamam karşısı). *Büyükdere:* iskele Gazinosu. *Üsküdar:* ismail Efendi Kıraathanesi (Çarşı yolu), Taşçıbaşı Kıraathanesi. *Kadıköy:* Kurbağalıdere Kıraathanesi (Söğütlüçeşme).

METİN AND

MEDRESELER

Arapçada "kim öğrenilen yer" ya da "öğrencilerin içinde otump ders okuduğu bina" anlamına gelen medrese, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı eğitim düzeninde de orta ve yüksek öğretimi örgütleyen bir kurumdu.

Medrese eğitimi, verilen bilgilerin kapsam ve düzeyine göre iki kümede toplanmaktaydı. Birincisi, sıbyan mektebinden sonraki eğitim basamağı olarak köylere kadar yayılan genel medreselerdi. Programlarında İslam diniyle ilgili konular yanında "ulum-ı dahile" olarak anılan dindışı bilimlerin de yer aldığı bu eğitim aşamasını tamamlayanlar müftü, müderris olabilmekteydi, ikincisi, özel eğitim programları olan "darülkurra", "darülhadis" ve "tıp" medreseleriydi. Sıbyan mektebi ya da ona eşit düzeyde eğitim gördükten sonra devam edilen darülkurralarda Kuran ezberleti-

lir, kıraat ve maharici'l-huruf öğretilirdi. Eğitim konularından anlaşıldığı gibi, bu kurumlar, din görevlileri (imam, müezzin) yetiştirmekteydi. Darülhadislere gkebilmek için, genel medrese çıkışlı olmak ya da eş düzeyde ön eğitim görmüş olmak gerekiyordu. Bu medreselerde hadis ve ilgili konularda derinleşmeye yönelik, üst düzeyde din eğitimi veriliyordu.

16. yy'ın ortalarına dek, darüşşifalar aynı zamanda tıp eğitim merkezleriydi. Süleymaniye tıp medresesinin yapımıyla, bu konudaki dersler, darü't-tıbda(->) verilmeye başlanmıştır. Yerli ve yabancı hekimlerce yazılmış tıp kitaplarının okutulması şeklinde olan kuramsal eğitim, dariişşifadaki hastalar üzerinde yapılan uygulamayla desteklenmekteydi.

Medreselere verilen eğitimin düzeyine uygun nitelikte müderris atanır; medreselerin derecesi müdderrisin aldığı gündelikle belirtilirdi. Örneğin "ellili" medrese denildiğinde, müderrisin gündeliğinin 50 akçe olduğu anlaşılırdı. Özellikle sultan külliyelerinde ve vezklerce yapılan medreselerde yüksek ücret ödenerek dönemin en iyi müderrisleri istihdam edilmiştir.

Medrese öğrencisi eğitim kademelerinin her basamağını tamamladığında müderristen başarısını belgeleyen bir yazı alır ve üst kademede bir medreseye girme hakkını kazanırdı. Ortaöğrenim niteliğinde olan medrese basamaklarmdaki öğrencilere "softa" denir, Fatih medreseleri düzeyine gelenler "danişmend" olurlardı. Her medresenin bir müderrisi bulunurdu; ancak birden fazla ve aralarında derece farklılığı bulunan müderrislerin eğitim yaptığı medreseler de vardı. Danişmendlerin çalışkan olanları arasından müderrise yardımcı, dersi öğrencilere tekrarlayan "muidTer seçilkdi. Medrese eğitiminin bütün basamaklarını bitiren kişi müderris olmak isteğinde, "Ruznamçe Defterime kaydını yaptırır ve sıra beklerdi. "Mülazım" olarak geçkilen bu süre içinde yetenek gösterenler müderrislik ruusu alırlardı. Müderrisler medrese hocalığının en alt basamağından başlayarak yukarıya doğru ilerlerdi. İstanbul medreselerinde müderris olmak, önemli devlet görevleri için bir basamak sayılmaktaydı. Müderrislikten kadılığa geçilerek, kazaskerliğe, giderek şeyhülislamlığa yükselinebiliyordu.

Dini öğretim için önce camiler ve hocaların evleri kullanılırken, ayrı medrese binalarına gerek duyulmasının nedenleri, başka kentlerden gelen öğrencilerin barındırılması ve camilerin sesli çalışan öğrencilerin gürültüsünden kurtarılması olarak gösterilmektedir. Vakıf yapıları olan medreselerde öğrenciler parasız öğrenim görür, yiyecekleri imaretten sağlanır, ayrıca günlük alırlardı. Vakfiyelerden öğrenildiğine göre selatin medreselerinde her öğrenciye bir hücre veriliyor, ayrıca bazı durumlarda müderris, muid ve medrese hizmetlileri olan "bevvap" (kapıcı) ve "ferraş" (temizlikçi) için birer hücre aynlıyordu. Yaptırdıkları medreselere birçok değerli kitap vakfeden vakıflar, bunların ödünç verilmesi ve korunmasıyla ilgilenmek üzere hafız-ı kütübler görevlendirmekteydiler. Fatih Külliyesinde olduğu gibi ayrı kitaplığı olmayan medreselerde bu kitaplar dershanedeki dolaplarda korunurdu.

Kaynaklar ve Araştırmalar. Fetih sonrasından başlayarak 19. yy'm sonuna kadar İstanbulda 500'ü aşkın medrese yapıldığı, tarihi kaynaklardan öğrenilmektedk. Bu yapılardan günümüze ancak 80 gibi çok düşük bk oram ulaşabilmiştir.

İstanbul medreselerinin 15. *yy* ve **16.** yyda yapılanları ile ilgili temel kaynaklardan biri 1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* dir. Toplam 27 medrese, 1 daıülkurra. 1 darülhadisin adının geçtiği, mahallelerin belirtildiği, müderris, talebeler ve medrese hizmetlilerine ödenen miktarların yazılı olduğu bu belge, medreselerin yapım tarihi, büyüklükleri hakkında ancak yaklaşık bilgiler verebilmektedir. Defter yalnız İstanbul Kadılığı sınırları içindeki vakıfları almakta, Eyüp, Galata ve Üsküdar'dakileri kapsamamaktadır; bu nedenle belirtilen sayılar tüm İstanbul için geçerli değildir.

16. yy'ın yarısını mimarbaşılık görevinde geçiren Mimar Sinan'ın yaptığı medreseler için başlıca kaynaklar *Tezkiretü* 7-*Ebniye, Tuhfetü 'l-Mimarin* ve *Tezkiretü '/-Bünyan'dır.* A. Kuran tarafından bu belgelere dayanarak yapılan listeye göre, Mimar Sinan İstanbul'da 56 medrese, 1 darü't-tıb (tıp medresesi) ve 7 daıülkurra inşa etmiştir. Bu medreselerden 281, darülkurralardan ise 4'ü günümüze ulaşmıştır.

15. ve **16.** yylarda Osmanlı medreselerini, kurumun örgütlenmesi, işleyişi ve tarihi gelişimi açısmdan ele alan C. Baltacı, söz konusu dönemde yapılan medreseleri, maliye, mühimme, ruus, tapu, vezaif defterlerine, kanunnameler, vakfiyeler ve diğer arşiv belgelerine başvurarak incelemiştir. Bu araştırma İstanbul'da 16. yy'm sonuna kadar toplam 125 medrese. 13 darülhadis, 7 darülkurra ve 1 tıp medresesi yapıldığını ortaya çıkarmıştır.

17. yy'm başlarına ait bir Rumeli Kazaskerliği Ruznamesi'nde, o tarihte İstanbul' da mevcut (yalnız Rumeli yakası; suriçi, Eyüp, Beşiktaş, Kasımpaşa) medreseler, isimleri ve müderrislerine verilen gündeliklerle yer almaktadır. M. K. Özergin tarafından yayımlanan bu belgeye göre, 17. yy' m başında İstanbul'un Rumeli yakasında 131 medrese bulunuyordu. Bu medreselerden ancak 30ü günümüze ulaşabilmiştir.

17. yy için önemli bir tarihi kaynak olan *Tarih-iNaima'da.* medreselerle ilgili açıklamalar, günlük olaylar veya yaptıran kişinin ölümü nedeniyle verilen bilgiler arasmda kısaca yer almaktadır. İstanbul'da o sırada mevcut 86 medrese, 6 darülhadis, 15 darülkurra hakkında isim belirleyerek veya daha ayrıntıya inerek gözlemlerde bulunan Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'* si, her zaman güvenilir olmamakla birlikte, zengin bir kaynaktır. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği yapılardan günümüze 35 medrese, 2 darülhadis ve 5 darülkurra ulaşabilmiştir. Evliya Çelebi ile aynı dönemde yaşayan Hezarfen Hüseyin Efendi, *Tehlisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman* adlı eserinde, İstanbul'da Köprülüleri-») döneminde 126 medrese ile 100 darülhadis bulunduğunu belirtmektedir.

18. yy eserlerinden Şemdanizade Fındıklık Süleyman Efendi'nin *Mür'i't-Tevarih* ve İnciciyan'm *18. Asırda İstanbul'u,* o dönemde İstanbul'da mevcut ve yeni yapılan medreselerden bir kısmı üzerine açıklamalar içermektedir. 18. yy'ın sonunda Hüseyin Ayvansarayî(->) tarafından hazırlanan ve es-Seyyid Ali Satı tarafından ek ve notlarla geliştirilen *Hadîkatü'l-Cevâmi* **19.** yy'a kadarki dönem için önemli bir kaynaktır. Aslında İstanbul camilerini tanıtmayı amaçlayan bu yapıtta, camilerin yanısıra çevrelerindeki diğer yapılar, hazirede gömülü önemli kişiler ve yaptırdıkları eserler konusunda da bilgi verilmektedir. *Hadîkatü 1-Cevâmi'de* adı geçen 175 medreseden bazıları yalnız adı ve yeri belirtilerek, bk bölümü ise yapıldıkları tarih, yaptıran ve bulundukları yer ile birlikte, daha ayrıntılı biçimde tanıtılmıştır. Ayvansarayî, o tarihte başka bir amaçla kullanılmakla birlikte, ilk yapılışında medrese olan veya tersi bir işlev değişikliği gösteren yapılar hakkında da açıklamalarda bulunmuştur.

Osmanlı tarihi üzerinde ayrıntılı bir çalışma yapan Hammer, *Hadîkatü'l-Cevâmi'* ye ek olarak Şeyhî Mehmed Efendi, Uşşaki, Nev'izade Ataî, Baldırzade, Taşköprü-

Damat İbrahim Paşa Medresesi'nin avlusundan bir görünüm. *Nurdan Sözgen, 1994/TETV Arşivi*

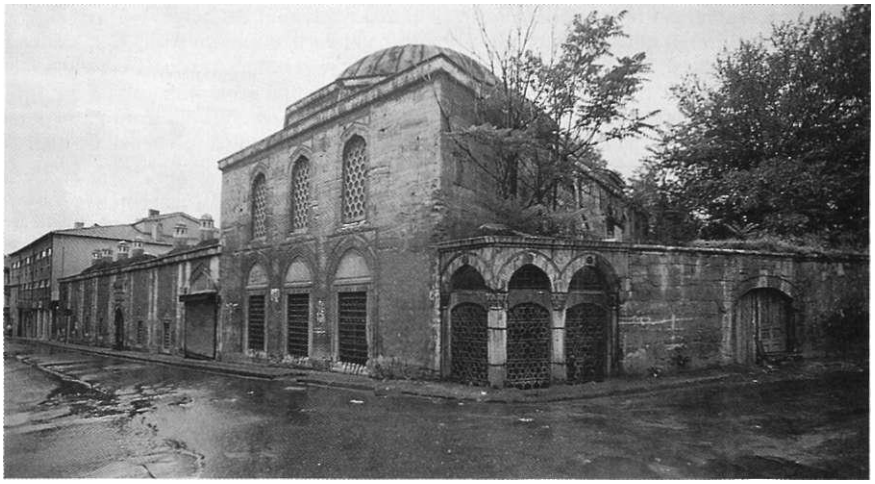

Ekmekçizade Ahmed Paşa Medresesi
Nurdan Sözgen, 1994/TETTVArşivi

lüzade'nin eserlerine dayanarak, İstanbul medreseleri için iki liste hazırlamıştır (1841). Toplam 275 medresenin sıralandığı ilk liste kronolojiktir; *Hadîkatü'l-Cevâmi'nin* ve diğer kaynakların yanlış çevirisinden ileri gelen isim, tarih ve yer hataları, tekrarlar bulunmaktadır. Alfabetik olan diğer listede *Hadîkatü'l-Cevâmi'ye* atıflar yapılmış fakat diğer medrese adlarının kaynakları belirtilmemiştir. İlk listedekine benzer yanlışlıklar alfabetik dizinde de yer almaktadır.

19. yy'ın ikinci yansı ile 20. yy'ın ilk çeyreğinde hazırlanmış olan İstanbul medreseleri listeleri, mevcut medreselerin yerlerinin belirlenmesine ve doğru teşhis edilmelerine yardımcı olmaktadır. Bu listelerden 1869'da, dönemin şeyhülislamının emriyle hazırlanmış olan *Cetvel-i Medaris-iÂsitane ve Bilâd-ı Selâse,* M. S. Kütükoğlu tarafından yayımlanmıştır. Belgede 1869da İstanbulda bulunan medreselerin tam sayısı belirtilmemekte, işler durumda olan 166 medresenin adları, "ders-i am" sayısı, okutulan dersler ve her dersi izleyen öğrenci sayısı verilmektedir. Listede yer alan medreselerden 160'ı suriçinde, l'i Eyüp'te, l'i Tophane'de, l'i Beşiktaş'ta, 3'ü Üsküdar'dadır. Bugün mevcut oldukları halde listede yer almayan Üsküdar'daki Mihrimah Sultan, Çinili, Eyüp'teki Beşir Ağa, Zal Mahmud Paşa, Galata'daki Valide Kethadüsı Mehmed Efendi medreselerinin 1869'da harap durumda oldukları veya başka bir nedenle kullanılmadıkları anlaşılmaktadır.

İstanbul'da Mevcut Medreselerin Esamisive Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de Vaki Medaris ve Derununda Sakin Nüfusun Mikdarını Mübeyyin Hülâsa, 19. yy'm sonu-20. yy'm başında işler durumda olan medreselere ait listelerdi.

Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye Medresesi(->) kurulmadan önce, 1914'te İstanbul'da mevcut medreseler dolaşılıp, durum saptaması yapılmıştır, İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivinde *Ders Vekâleti Medrese ve Müderris Defteri* adıyla kayıtlı olan ve M. S. Kütükoğlu tarafından yayımlanan bu belgeye göre, 1914'te İstanbul'da 185 medrese bulunuyordu. İlk yapıldığında medrese olup, daha sonra tekkeye çevrilen medreseler bu sayımda ele alınmamış, buna karşılık başka amaçla yapılıp daha sonra medreseye dönüştürülen ve medrese olarak kullanıknakta olan yapılar katılmıştır.

Defterdeki ayrıntılı saptamalarda medreselerin hücre sayısı ve şadırvan, hela, çamaşırhane, gusülhane gibi işlevsel birimleri belirtilmiş, aydınlanma, havalanma, nem sorunları hakkında gözlemlerde bulunulmuştur. Çevresi açık, gerekli donatılan bulunan, sağlam medreseler ile onarım sonunda iyi duruma gelebilecek medreselerin korunması; yapılar araşma sıkışmış, avlusu dar, iyi aydınlanmayan, sağlık koşulları uygun görülmeyen, donatıları yetersiz, harap medreselerin yıkılması önerilmiştir. 1914 tespitlerine dayanarak hazırlanan ve Darü'l-Hilafetü'l- Aliyye öğretiminin hangi medreselerde, kaç öğrenci alınarak yapılacağını gösteren diğer bir liste *Ceride-i İlmiye'*nin "Islah-ı Medarise Dak Nüsha-i Fevkalâde" adlı sayısında yayımlanmıştır. 1918'de *Ders Vekâleti Medrese veMüderrisDefteri'*ne yapıların o tarihteki durumlarım açıklayan gözlemler yapılarak işlenmiştk. Saptamalardan anlaşıldığına göre, 1918'de birçok medrese yanmış, sağlam olanların çoğuna yangınzedeler sığınmıştır.

Medreselerin plan ve görünüşleriyle ilgili olarak, Osmanlı döneminden kalan grafik belgeler çok sınırlıdır. Minyatür tekniğinde yapılmış olan kent görünümleri ve suyolları haritaları özellikle bugün yıkılmış veya değişmiş olan medreseler hakkında genel bk fikir vermektedk. *Köprülü Suyolları Haritası* 1950'lerde yıkılmış olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve 19-yy'da yol genişletilmesi sırasında kesilen Köprülü Medresesinin eski durumları hakkında bilgi sağlamaktadır.

Üzerinde medreselerin gösterildiği kent planlarının yapımı geçen yüzyıldan geriye gitmemektedir. F. Kauffer'in(->) 1776 tarihli haritasında külliye ve yapı adalarının belirtilmesiyle yetinilmiştk. 1863 tarihli Stolpe haritası medreselerin konumları açısmdan yardımcı olmamaktadır.

1870'lerde hazırlanan ve E. H. Ayverdi tarafından yayımlanan taşbaskı *19. Asırda İstanbul Haritası'nâz,* geçen yüzyılın üçüncü çeyreğinde suriçi İstanbul'unda mevcut medreselerden 91'i yerleri ve sınırları belirtilerek gösterilmiştir. Halen mevcut medreselerden bazılarının (örneğin Mehmed Ağa, Siyavuş Paşa, Kuyucu Murad Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Cedid Mehmed Efendi) bu haritada yer almaması, söz konusu haritanın yapıldığı dönem için tam bk tespit niteliği taşımadığını düşündürmektedir. Türkiye Sigortacılar Daire-i Merkeziyesi'nce J. Pervititch'e hazırlatılan *İstanbul Sigorta Haritasî*'nda medreseler 1/500 ve 1/1.000 ölçekte, yapım malzemeleri (ağaç, kagir) "belirtilerek gösterilmiştk. Haritalar 1920' herden başlayarak 1940'ların sonlarına kadar uzanan bk süre içinde yapıldığından, kimi yok olan birçok medreseyi veya izleri göstermesi bakımından değerli bk kaynaktır. Ayrıca bugün mevcut olmakla birlikte kendileri veya çevreleri çok değişikliğe uğrayan birçok medrese (örneğin Kepenekçi Sinan, Ankaravî Mehmed Efendi) Pervititch patfalarında bozulmadan önceki durumlarıyla incelenebilmektedir.

Medreselerin Kent İçindeki Dağılımı

Bugün İstanbul'da mevcut medreselerin kent içindeki dağılımlarına genel olarak bakıldığında, suriçinde büyük bk yoğunluk kazandıkları, sur dışında ise daha az sayıda olmakla birlikte Eyüp ve Üsküdar yörelerinde toplandıkları gözlenmektedir. Medreselerin kent içindeki dağılımı kronolojik yönden irdelendiğinde, İstanbul'un fetih sonrası yerleşmesiyle ilgili bazı özellikler bulmak mümkün olmaktadır. Medreseler, camiler gibi yeni yerleşmeleri teşvik edici bir öğe olmamakla birlikte, bir külliye programında yer aldıklarında bu amacm etkisi kaçınılmazdır. 15. yy'da en yoğun yerleşme Fatih yöresindedir. Medreselerin Fatih çevresinde bu denli yoğunlaşması M. S. Kütükoğlu'na göre Fatih medreselerinin bu çevrede olması ve yakınlığın medreseler arası hoca değişimi ve öğrenci ulaşımına kolaylık sağlamasıyla açıklanmaktadır. İshak Paşa, Mahmud Paşa, Murad Paşa (Aksaray), Davud Paşa ve Koca Mustafa Paşa medreseleri iskân merkezi olma niteliği taşıyan külliyelere bağlı olarak yapılmışlardır. 15. yy'da sur dışında Eyüp'te Eyüb Sultan ve Üsküdar'da Rum Mehmed Paşa medreseleri yapılmıştır.

16. yy'da Fatih'teki medrese sayısı daha da artmış ve yayılma alanı Draman, Fethiye, Edirnekapiya doğru uzanmıştır. Vefa, Süleymaniye çevresi ikinci yoğun bölgedir. Divanyolu'nun güneyi, Bayrampaşa Deresi (Yenibahçe), Topkapı yeni medreselerin yapıldığı alanlardır. Aksaray-Kocamustafapaşa ekseninde mevcutlara eklemelerle halkaları daha sık bk medrese zincki oluşturulmuştur.

16. yy'da yapılan medreselerin konumları kent sınırlarının genişlediğini göstermektedk. Sur dışında Kasımpaşa, Sütlüce,

Tophane, Atik Valide (Üsküdar), Kanlıca ve Beşiktaş yeni medreselerin yapıldığı alanlardır. **16.** yy'ın sonunda Beşiktaş'ta olduğu bilinen medreselerden Hayreddin Paşa, Yahya Efendi ve Emin Mustafa Çelebiye ait olanlar yok olmuş, geriye yalnız Sinan Paşa Medresesi kalmıştır. **16.** yy'da Kanlıca'da İskender Paşa tarafından yaptırılmış olan medrese de günümüze ulaşamamıştır.

17. yy'da yoğunlaşma Fatih, Şehzadebaşı, Divanyolu çevresindedir. Sur dışında Merkez Efendi, Eyüp'te Nişanca, Üsküdar'da Çinili, Boğaz'da Vaniköy medreselerin uzandığı uç noktalardır.

18. yy'da yoğunlaşma gene suriçinde Fatih, Şehzadebaşı, Divanyolu üzerindedir. Ayrıca Skkeci-Bâbıâli yörelerinde gelişme görülmektedir. Galata, Eyüp, Üsküdar, Çapa, Topkapı, Kocamustafapaşa tek uygulamaların yer aldığı bölgelerdk.

19. yy'da yeni medrese yapımı fazla değildir, fakat daha önce yapılmış medreselerle kentte yoğun bir birikim vardır. Tarihi yarımadanın kuzey kesimi medrese ağıyla örülmüş gibidir. Fatih, Vefa, Beyazıt, Mahmutpaşa, Babıâli, Ayasofya yöreleri günümüze ancak yüzde 40i ulaşabilmiş bir medrese yoğunluğuna sahiptir. Saraçhane, Karagümrük, Fener ve Unkapam'yla sınırlanan alan içinde **19-** yy'da 60'a yakın medresenin faal olduğu, yapılan saptamalardan bilinmektedir. Medreseler açısından yoğun olan diğer bölgeler Şehzadebaşı-Vefa-Süleymaniye, Zeyrek ve Divanyolu çevresidir. Sur dışında Defterdar-Eyüp arasmdaki yörede yoğun sayılabilecek bir kümelenme gerçekleştirilmiştir. Bugün mevcut olmayan Defterdar Nazlı Mahmud Çelebi, Cezeri Kasım Paşa, Taşköprülü ve Behram Kethüda medreseleriyle birlikte bu yörede toplam **11** medrese bulunuyordu. Günümüze ulaşanlar, 2'si Zal Mahmud Paşa Külliyesinde olmak üzere, Sokollu Mehmed Paşa, Cafer Paşa, Kazasker Mustafa Efendi, Beşk Ağa medreseleridk. Eyüp'ün önemli bir dini merkez olması bu yoğunlaşmayı etkilemiş olmalıdır. Kasımpaşa, Galata, Beşiktaş, Boğaz, Müslüman nüfusun yoğunluğuna karşın, medreselerin az sayıda bulundukları alanlardır. Kasımpaşa'da **19-** yy'da Güzelce Kasım Paşa ve Piyale Paşa medreselerinin varlığı bilinmektedir. Galata'da ise 16-18. yy'larda yapıldığı bilinen ve günümüze ulaşan 2 medrese vardır: Kılıç Ali Paşa ve Valide Kethüdası Mehmed Efendi medreseleri.

BUGÜN VAR OLAN MEDRESE YAPILARI

İstanbul'da bugün (1994) var olan medreselerin yapım tarihleriyle ilgili veri eksiklikleri kesin bir kronolojik sıralamayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, inşaat defterleri, vakfiyeler, külliye içinde yazılı bulunan cami ve diğer yapıların varlığı, yaptıran kişinin yaşadığı yıllar, medreseye müderris atandığı tarih gibi somut verilerden yararlanılarak medreseler kronolojik olarak şöyle sıralanmaktadırlar: 1-8. Fatih Sahn-ı Seman medreseleri (867-875/1462-1470-71); 9- Mahmud Paşa Medresesi (877/1472-73) (yalnız dershanesi mevcut); 10. Zeyni Mehmed Efendi Medresesi (yalnız dershanesi mevcut); 11. Davud Paşa Medresesi (890/1485) 12. Koca Mustafa Paşa Medresesi (1490); 13. Atik Ali" Paşa Medresesi (902/1496-97); 14. Efdalzade Medresesi (15. yy'ın sonu); 15. II. Bayezid Medresesi (913/1507-08); **16.** Üçbaş Medresesi (939/1532); 17. Haseki Hurrem Sultan Medresesi (946/1539-40); 18. Şehzade Mehmed Medresesi (954/1547); **19-** Kepenekçi Sinan Medresesi (952/1545-46); 20. Rüstem Paşa Medresesi (954/1547); 21. Mihrimah Sultan Medresesi (Üsküdar) (954/1547); 22. Sultan Selim Medresesi (1548-49); 23-24. Süleymaniye Evvel ve Sani medreseleri (1552-53); 25. Süleymaniye Tıp Medresesi; **26.** Sinan Paşa Medresesi **(963**/1555**-56);** 27. Süleymaniye Darülhadis Medresesi **(964/1556**-57); 28-29. Süleymaniye Salis ve Rabi medreseleri **(966**/1558-59); 30. Cedid (Semiz) Ali Paşa Medresesi **(966**/1558**-59);** 31. Cafer Ağa (Soğukkuyu) Medresesi (967/1559-60); 32. Esekapısı (Hadım İbrahim Paşa) Medresesi (1560?); 33- Şah-ı Huban Medresesi (971/1563-64) (yalnız dershanesi mevcut); 34. Nişancı Mehmed Bey Medresesi (1566'dan önce); 35. Kara Ahmed Paşa Medresesi (16, yy'm ikinci yarısı); **36.** Mihrimah Sultan Medresesi (Edirnekapı) **(976**/1568**-69);** 37. Sokollu Mehmed Paşa Medresesi (Eyüp) (976/1568**-69);** 38. Haydar Paşa Medresesi (977/ 1569) (yalnız dershanesi mevcut); 39- Sokollu Mehmed Paşa Medresesi (Kadırga) (979/1571-72); 40. Şemsi Paşa Darülhadisi (980/1572-73); 41. Zal Mahmud Paşa (tahtani-alt) Medresesi (987/1579-80); 42. Zal Mahmud Paşa (fevkani-üst) Medresesi (1579-80); 43. Atik Valide Medresesi (987/1579-80); 44. Cafer Paşa Darülhadisi (990/1582); 45. Mehmed Ağa Medresesi (990/1582-83); 46. Siyavuş Paşa Medresesi (1590-91 ?); 47. Gevherhan Sultan Medresesi; 48. Kılıç Ali Paşa Medresesi **(996**/1587-88 ?); 49. Gazanfer Ağa Medresesi (999/1590**-9D;** 50. Koca Sinan Paşa Darülhadisi (1001/1592-93); 51. Hadım Hasan Paşa Medresesi (1004/1595**-96);** 52. Hafız Ahmed Paşa Medresesi (1004/1595-96); **53.** Kuyucu Murad Paşa Medresesi (1019/1610); 54. Ekmekçizade Ahmed Paşa Medresesi (1027/l618'den önce); 55. Sultan Ahmed Darülhadis Medresesi (1609-1620); **56.** Bayram Paşa Medresesi (1044/1634-35); 57. Çinili Darülhadisi (1050/1640); 58. Mu'id Ahmed Efendi Medresesi (1057/1647) (kalıntı halinde); **59.** Köprülü Mehmed Paşa Medresesi (1071-72/1660-61); 60. Minkarizade Yahya Efendi Medresesi (kalıntı halinde); **61.** Kazasker Mustafa Efendi Medresesi (1088/1677); 62. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Darülhadisi (1681**-1691); 63.** Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi (1112/1700-01); 64. Feyzullah Efendi Medresesi (1112/1700), 65. Valide Kethüdası Mehmed Efendi Darülhadisi (1117/1705); 66. Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi (1119/1707); 67. Çorlulu Ali Paşa Darülhadisi (1120/1708); 68. Damat İbrahim Paşa Darülhadisi (Acımusluk) (1717'den sonra); 69- Damat İbrahim Paşa Darülhadisi (Şehzadebaşı) (1132/1719-20); 70. Ahmediye Medresesi (1134/1721-22); 71. Şeyhülislam Esad Efendi Darülhadisi; 72. Hacı Beşir Ağa Darülhadisi (Eyüp) (1157-58/1744-45); 73. Hacı Beşir Ağa Medresesi (Babıâli) (1158/1745); 74. Seyyid Hasan Paşa Medresesi (1158/1745); 75. Nuruosmaniye Medresesi (1169/1755-56); 76. Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi **(1160**/1747); 77. Cedid Mehmed Efendi Medresesi; 78. Kaba Halil Efendi Medresesi (1181/1767'den önce); 79. Hamidiye Medresesi (1192-1195/1778-1781); 80. Hasodabaşı Hasan Ağa-Horhor Medresesi (çok harap durumda).

ZEYNEP AHUNBAY

Medreselerin Tarihi GeUşimi

İlk Osmanlı medresesinin açılışından İstanbul'un fethine kadar olan dönemde İznik, Bursa ve Edirne başta olmak üzere Osmanlı kentlerinde birçok medrese yapılmış ve klasik dönem mimarlığına doğru aşamalar kaydedilmiştir. İstanbul'un fethiyle, en üst düzey eğitim kurumlarının başkentte toplanması ve yoğunlaşması konusunda bir eğilim gözlenmektedir. Özellikle Fatih tarafından yaptırılan külliye içinde yer alan ve sahn-ı seman olarak adlandırılan 8 medrese ve tetimmeleri (Fatih medreselerinde hazırlık okulları), Osmanlı yükseköğretiminde önemli bir aşamayı belirlemektedirler. Bu dönemde medreselerde yeni bir düzenleme yapılarak, eğitim kademeleri aşağıdan yukarıya doğru "haşiye-i tecrid" (yirmili), "miftah" (otuzlu), "telvih" (kırklı), "hariç" ve "dahk" (ellili) ve "sahn-ı seman" olarak sıralanmıştır.

Sahn-ı seman medreseleri İslam bilimleri ve Arap edebiyatı konularında yükseköğretim yapan ve üst düzey kurum olma özelliğini 16. yy ortalatma kadar sürdürmüşlerdir. Süleymaniye Külliyesi'ndeki medreselerde Fatih döneminde oluşturulan sistem tıp, matematik ve hadis eğitimi yapan medreselerle geliştirilmiş; sahn-ı semanla biten medrese kademelenmesine üst basamaklar eklenerek, tümü **12** derece olan yeni bir sıralama ortaya çıkmıştır. Medreselerin son dönemine kadar süren bu düzenleme şöyledir: "İptida-i hariç", "hareket-i hariç", "iptida-i dahil", "hareket-i dahil", "musıla-i sahn", "sahn-ı seman", "iptida-i altmışlı", "hareket-i altmışlı", "musala-i Süleymaniye", "hamise-i Süleymaniye", "Süleymaniye" (dört medrese: Evvel, sani, salis ve rabi) ve "Süleymaniye Darülhadisi".

Fatih Külliyesi'ndeki Karadeniz Çifte Kurşunlu Medresesi'nden bir görünüm (üstte) ile Karikatür ve Mizah Müzesi olarak kullanılan Gazanfer Ağa Külliyesi'nin medresesi. *Fotoğraflar Nurdan Sözgen, 1994/TETV Arşivi*

16. yy'ın sonunda Osmanlı devlet yönetiminde aksaklıklar ve disiplin dışı uygulamalar sonunda medrese eğitiminde de bozukluklar baş göstermiştir. Medreselere giriş ve müderris olma kuralları, çiğnenerek iltimasla payeler verilmesi, usulsüz atamalar yapılması, öğretimin niteliğini düşürmüştür. Ayrıca tutucu çevrelerin baskısı sonucu, pozitif bilimler yönünden yetersiz olan eğitimin içeriği daha da kısıtlanarak yozlaştırılmıştır. 18. ve 19- yy'larda medreselerin düzene sokulması yolunda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. 1750' de I. Mahmud iltimas ve kayırma ile müderris olanların yerlerinden alınarak "ehl-i ilim" ulemanın bu görevlere getirilmesi yolunda şeyhülislama "hatt-ı hümayun" göndermiştir. Benzer çabalar III. Selini döneminde de (1789-1807) sürdürülmekle birlikte, istenen sonuç elde edilememiştir. Medrese eğitimiyle ülkenin Batı'yla eş düzeye erişemeyeceğini düşünen II. Mahmud (hd 1808-1839) Avrupa'dakine benzer bir eğitim düzeni kurulması girişiminde bulunmuş ve böylece Batıdan aktarılan bilgilerle öğretim yapan tıp, mühendislik ve harp okullarıyla, medreseler dışında yeni bir eğitim sistemi oluşturulmuştur. Tanzimat'la (1839) medreselere yeni bk program getirilmemiş, kendi kapalı düzenlerini sürdürmeye bırakılmışlardır. Kadı gereksinimi karşısmda medreselerin yetersiz kalması sonunda, 1854'te kadı yetiştkmek için "Muallimhane-i Nüvvab" adıyla yeni bir okul açılmıştır (bak. Medresetü'l-Kuzat).

II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra medreselerin denetlenmesi konusu yeniden ele alınmıştır. 1914'te çıkarılan "Islah-ı Medaris Nizamnamesi" ile İstanbul medreseleri "DarüTHkafetüTAliyye" adı altında toplanmıştır. Her biri 4 yıllık bölümler halinde olmak üzere üç kademesi olan bu yeni eğitim programında pozitif bilim ve yabancı dil eğitimine de yer verilmiştir. Bu düzen içinde faaliyetlerini sürdüren medreseler Cumhuriyet döneminin başında "Tevhid-i Tedrisat" (Eğitimin Birleştirilmesi) ilkesine bağlı olarak 16 Mart 1924' te kabul edilen yasa ile kapatılmışlardır.

Tipolojlk Özellikler

15-19. yy'lar arasında İstanbul'daki 500'ü aşkın medresenin mimari özellikleri hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Kaynaklardan medreselerin adı, yapım tarihi, yaptıranı ve konumlarıyla ilgi bilgiler sağlanabilmekte, buna karşılık malzeme, boyut ve mimari biçimleniş konularına açıklık getkecek veriler edinilememektedir. Böylece İstanbul medreseleri konusundaki araştırma ve değerlendirmeler günümüze ulaşabilen 80 kadar medreseyle sınırlı kalmaktadır. İstanbul yangınları ve medreselerin tümünün dayanıklı kagir yapılar olmaması, söz konusu yapıların çok düşük oranda komnabilmesinin başlıca nedeni olarak gösterilebilk. Diğer bir önemli neden, vakıf yapısı olan medreselere gelir sağlayan mülklerin Osmanlıların son döneminde kaybedilen topraklarda olması ve gelirlerin eksilmesi sonucu bakım onanm çalışmalarının yerine getirilememesidir. 1914' te var olan 185 medreseden ancak yüzde 40'ının günümüze ulaşabilmesi verilen kaybın boyutunu açıkça göstermektedir. I. Dünya Savaşı'mn çıkması 1914'te önerilen onarımların gerçekleştirilmesini engellemiş Fatih'in büyük bk bölümünü harap eden 1918 yangını ve ertesinde hazırlanan planla açılan yeni yollar kayıpları artırmıştır. 1924'te medreselerin kapatılması sonucu boşaltılan binalarda bozulmalar hızlanmış, harap durumda olan birçok medrese yıkılarak yerlerini ilk ve orta öğretim yapılarına bırakmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra Ayasofya, Eski İmaret, Zeyrek kiliseleri ve onlara bağlı yapılar bk süre medrese olarak kullanıldılar. Fatih'in İstanbul'da yaptırdığı ilk medrese Eyüb Sultan Camii'yle aynı avluyu paylaşan bir yapıydı (1458-1459). 18. yy' m sonlarına doğru depremden zarar gören caminin yeniden yapımı sırasında bu medrese yıkılmıştır (1798-1800). Fatih'in Ayasofya yanında yaptırdığı medrese (yaklaşık 1466) ise II. Bayezid döneminde (1481-1512) bir kat eklenerek büyütülmüş, daha sonra onarım ve değişimler geçirmiştir. II. Selim döneminde (1566-1574) Mimar Sinan'ın Ayasofya'da yaptığı 2 medrese bu yapının yerini almış olmalıdır. 1935'te Ayasofya'mn batı yönünde, gkişte yapılan kazı çalışmaları öncesinde yıkılan Ayasofya Medresesi ise 19. yy'm ikinci yarısına ait iki katlı bir yapıydı.

Osmanlı medreselerini mimarlık özellikleriyle ele alan ilk genel çalışma Semavi Eyice'ye aittir. Eyice 14-18. yy'lar arasında yapılmış medreseleri, sultanların yaptırdıkların külliyeler içinde yer almaları, bir cami ile birlikte veya bağımsız olarak tasarlanmalarına bağlı olarak üç kümede incelenmiştir. Günümüze ulaşan ük Osmanlı medresesi olan İznik Süleyman Paşa Medresesi bk külliyeye bağlı olmadan yapkan tek, bağımsız medrese türüne bir örnektir. İstanbul'da bu türü izleyen birçok medrese vardır (Cedid Ali Paşa, Rüstem Paşa, Gevher Sultan, Ankaravî, Hasodabaşı Hasan Ağa). Cami ile aynı avluyu paylaşan medrese modeli İstanbul'da Mimar Sinan tarafından sık uygulanan bir düzenlemedir (Beşiktaş'ta Sinan Paşa, Kara Ahmed Paşa, Kadırga'da Sokollu, Zal Mahmud Paşa). Merkezinde bk medrese olan, sebil, türbe, kitaplık ve dükkânlarla bütünleşen, "küçük külliye" olarak nitelenebüecek programlar, İstanbul'da 16. yy'dan

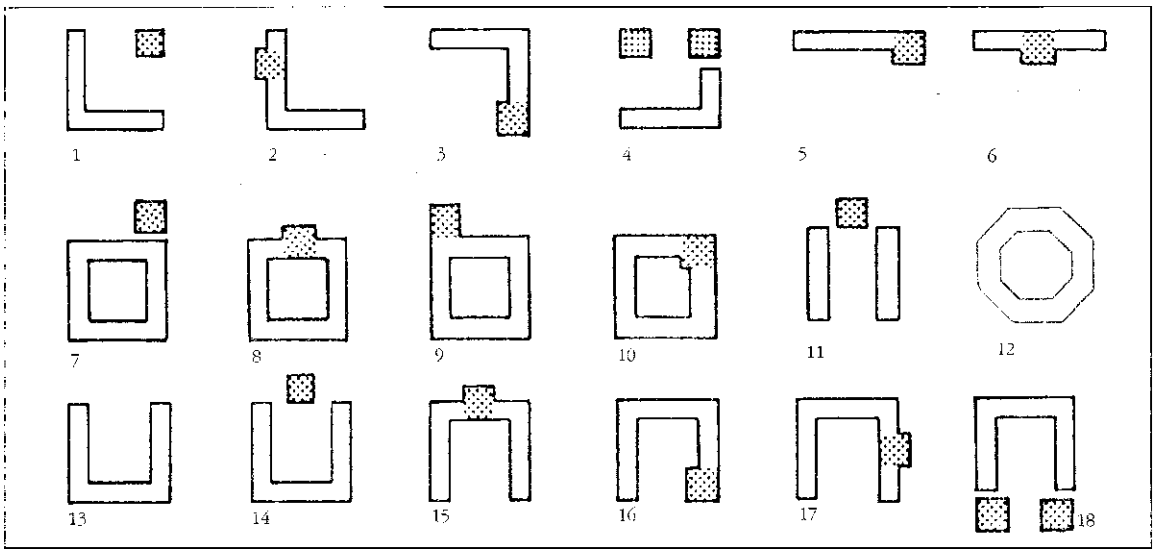

Hücrelerin dizilişleri ve dershaneyle ilişkilerine bağlı olarak medrese düzenlemeleri; 1-4. "L" plan, 5-6. yan yana tek dizi, 7-10. dikdörtgen plan, 11. karşılıklı iki dizi, 12. sekizgen plan, 13-18. "U" plan. *Zeynep Ahunbay*

sonra çok uygulanmıştır (Gazanfer Ağa, Kuyucu Murad Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa, Seyyid Hasan Paşa, Beşir Ağa).

Medreseler İstanbul'da sultan ve vezirler tarafından yapılan külliyelerinin temel bileşenlerinden biridir (Davud Paşa, Mahmud Paşa, Şehzade, Sultan Ahmed, I. Abdülhamid, Nuruosmaniye). Fatih Külliyesi 8 medresesiyle bir külliye için en üst sayıyı gerçekleştiren örnektir; genel yerleşme planında medreselerin konumları, yan yana geliş düzenleri, Süleymaniye Külliyesi'ndeki medreselerin tasarımına ilham kaynağı olmuştur. Mimar Sinan çift medrese motifinden caminin kuzeydoğu ve güneybatı yönlerindeki evvel ve sani, salis ve rabi medreselerinin yerleşim ve düzenlerinde yararlanmıştır. Medreseler külliye içinde olup olmamalarına bağlı olmadan değişik kompozisyonlar ve tipolojik özelliklerle tasarlanmışlardır. Arazinin eğimi, fevkani medreselerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kadırgada Sokollu, Atik Valide). Bazı medreseler ise yer darlığı nedeniyle zeminden yükseltilmiştir (Cağaloğlu'nda Hadım Hasan Paşa).

Medreselerin temel bileşenleri derslerin yapıldığı dershane ve öğrencilerin barındığı hücrelerdir. Şadırvan, gusülhane, hela gibi donatımlar hijyenik yaşam için gerekli diğer öğelerdir. İstanbul medreselerinde dershaneler genellikle kare planlıdır. Dikdörtgen (Süleymaniye evvel ve sani) ve sekizgen planlı (Kara Mustafa Paşa, Köprülü) olanlara da rastlanmaktadır. Mimar Sinan Süleymaniye salis ve rabi medreselerinde cumbalı dershane modelini oluşturmuş; benzer bir uygulama Davud Ağa tarafından Koca Sinan Paşa Darülhadisi'nde uygulanmıştır. Dershane örtüsü klasik dönemde kubbedir, 18. yydan sonra aynalı ve tekne tonoz örtü de kullanılır olmuştur. Hücreler genellikle kare planlıdır ve kubbeyle örtülüdür. Bazı medreselerde hücre dizileri arasında eyvanlara da yer verilmiştir (II. Bayezid, Şehzade, Mihrimah Sultan-Edirnekapı). Şadırvanlar en görkemli biçimlerinde, sütunlarla taşman bir saçaklı çatı altında fıskiyeli mermer hazne düzenlemesiyle ortaya çıkmaktadır (Koca Sinan Paşa, Feyzullah Efendi). Mimar Sinan Şehzade, Rüstem Paşa medreselerinde alışılmışın dışına çıkarak, kümbet biçimli şadırvanlar uygulamıştır. Daha mütevazı uygulamalarda şadırvanlar bir veya daha fazla sayıda musluğu olan sandık biçiminde mermer hazneler biçiminde tasarlanmıştır (Cafer Ağa-Soğukkuyu, Sokollu-Eyüp). Medreselerde helalar genellikle küçük bir geçitle girilen arka bahçelerde yer alırlardı. Helalar ender olarak medresenin asıl kütlesi içinde düşünülmüş ve kalıcı bir malzemeyle yapılmıştır (Kuyucu Murad Paşa, Sultan Ahmed).

Medrese planları incelendiğinde, düzenlemelerin hücrelerin diziliş düzenlerine ve dershanenin hücrelerle olan ilişkilerine bağlı olarak çeşitlendiği gözlenmektedir. İstanbul'da mevcut medreselerde, hücrelerin dizkiş biçimleri ve oluşturdukları kütlenin dershaneyle olan ilişkileri aşağıda sıralanan düzenlerde gerçekleştirilmiştir:

1. Yan Yana Tek Dizi: Tek dizi hücreden oluşan medreselerde dershane hücrelerin ucunda (5) veya aralarında (6) yer almaktadır. Mevcut İstanbul medreseleri arasında "5" tipinin uygulaması Süleymaniye Darülhadis Medresesinde görülmektedir. Bugün çok değişmiş olan Malulzade Medresesi'nin planı da dershanenin hücrelerin ucunda yer aldığı tek sıra hücre şemasına uymaktadır.

2. Karşılıklı İki Dizi: Hücrelerin karşılıklı iki sıra halinde dizildikleri bu plan düzeninde dershane genellikle simetri ekseni üzerinde, hücrelerden bağımsız olarak yer almaktadır. İstanbul'daki en erken uygulaması Eyüb Sultan Medresesi (1458-1459), 16. yy'dan diğer bir örnek Sokollu Mehmed Paşa Medresesi'dir (Eyüp) .

*3. "L"Plan:*Hücrelerin "L" oluşturacak biçimde iki kol üzerinde dizildikleri bu plan düzeninde, dershane-hücre ilişkileri aşağıdaki çeşitlemeleri göstermektedir: a. Dershane hücrelerden ayrı olarak avlunun boş kalan köşesinde yer almaktadır: Nişancı Mehmed Bey, Köprülü Mehmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa medreseleri, b. Dershane "L"nin bir ucuna bitişiktir: Galata'da Valide Kethüdası Mehmed Paşa, Eyüp'te Hacı Beşir Ağa medreseleri, c. Dershane kendisine eş değerli ikinci bir kütle ile birlikte, hücrelerden ayrı olarak avlunun bir kenarını sınırlayacak şekilde yerleşmiştir: Feyzullah Efendi Medresesi.

4. "U" Plan: Hücrelerin "U" oluşturacak düzende, üç kol üzerinde dizildiği bu plan tipinin çeşitlemeleri genel olarak hücre-dershane ilişkilerine göre oluşmaktadır, a. Yalın "U": Bu durumda medrese ya cami ile aynı avluyu paylaşmaktadır ve dersler camide yürütülmektedir veya medrese cami üe aynı külliye içindedir fakat ayrı bir avlusu vardır. Her iki durumda da dersler camide yapıldığına göre bu dizilişi dershanesiz kabul etmemek gerekir; ancak aynı avluyu paylaşan ve dershaneli olan "U" plandan ayırmak için "yalın U" deyimi kullanılmıştır: Sinan Paşa Medresesi (Beşiktaş), b. Dershane "U"nun açık olan kısmmdadır. Bu tipin uygulamalarında dershane genel olarak simetri ekseni üzerinde yer almaktadır (II. Bayezid, Sultan Selim), fakat Koca Sinan Paşa Darülhadisi'nde olduğu gibi asimetrik yerleşmiş olan dershane örneği de vardır, c. Dershane "U"nun simetri ekseni üzerinde, hücreler arasında yer almaktadır: Kara Ahmed Paşa, Sokollu Mehmed Paşa (Kadırga), Bayram Paşa. Mevcut en erken Osmanlı medresesinde ilk örneğini gördüğümüz bu plan tipi aynı zamanda en sık kullanılan plan semasıdır, d. Dershane "U"nun bir ucuna birleşmektedir: Cafer Paşa (Eyüp), Kazasker Mustafa Efendi, Cedid Mehmed Efendi, Damat İbrahim Paşa Daıülhadisi (Acımusluk). e. Dershane "U"nun yan kenarlarından biri üzerinde yer almaktadır: Şehzade, Cedid Abdürrahim medreseleri, f. Dershane yaklaşık olarak aynı boyutta olan ikinci bir kütle ile birlikte "U"nun açıklığı üzerinde yer almaktadır: Damat İbrahim Paşa Darülhadisi (Şehzadebaşı).

5. *Dikdörtgen Plan:* Hücrelerin ve

dershanenin avlunun dört kenarını çevreleyecek biçimde sıralandığı bu düzenin alt bölümlerinde, a. dershane hücreler arasında yer almamaktadır. Bu durumda kütlesi hücrelerden koparılmış bir cami veya mescit-dershane bulunmaktadır: I. Abdülhamid Medresesi, b. Dershane kenarlardan birinin ortasında yer almaktadır: Mehmed Ağa, Kılıç Ali Paşa, Nuruosmaniye medreseleri, c. Dershane dikdörtgenin bir köşesinde, dışa çıkıntılı olarak yer almaktadır: Sultan Ahmed Medresesi.

6. Sekizgen plan: Hücreler ve dershanenin sekizgen planlı bir avluyu çevreledikleri plan düzenidir. Osmanlıların iki kez uyguladıklan bu şemanın ilk örneği Amasya'daki Kapı Ağası (1488), ikincisi İstanbul'daki Rüstem Paşa (1547-1550) medreseleridir.

Yapı adasının biçimi, boyudan gibi arsa koşullan ile zorlanan bazı uygulamalarda (Mihrimah Sultan-Edirnekapı), Siyavuş Paşa, Kuyucu Murad Paşa, Çinili vb) belirli bir şemaya girmeyen planlar ortaya çıkmıştır. Bazı yapıların planları ise belirli bir şemaya yaklaşmakla birlikte, tam şemalaştırılamayan, örneğin "L" veya "U" tiplerine girmeyen, arada kalan uygulamalardır. Örneğin Efdalzade, Şemsi Paşa, Beşir Ağa (Babıâli), Kaba Halil Efendi medreseleri.

İstanbul, Osmanlı medreselerinin tarihi gelişimini, klasik ve barok dönemin mimari tasarım açısından en seçkin örneklerini barındıran açık bir müze niteliğindedir. Ne yazık ki depremler, bakımsızlık, gecekondulaşma, yapılan kötü onarımlar birçok özgün ayrıntının yok olmasına, değiştirilmesine neden olmaktadır. Davud Paşa, Esekapısı, Nişancı Mehmed Bey, Kepenekçi Sinan, Siyavuş Paşa, Beşir Ağa (Eyüp) medreseleri bu zengin mirasın acil yardım bekleyen örneklerinden yalnız birkaçıdır.

Bibi. Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İst., 1988, s. 239-309; *Mür'i't-Tevarih,* I; Ayvansarayî, *Hadîka,* I-II; Ayverdi, *İstanbul Haritası;* C. Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri,* İst., 1976; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defleri,* M. C. Baysun. "Osmanlı Devri Medreseleri", *İA,* VIII, 71-77; Evliya, *Seyahatname,* 1-2, (1969); S. Eyice, "Galata", *İA,* V/2, 1214/144-1214/157; ay, "İstanbul'un Tarihi Eserleri", *İA,* V/2, 1214/44-1214/144; ay, "Osmanlı Medreselerinin Mimarisi", *İA,* VIII, 116-118; J. de Hammer, "Liste des medreses ou houtes écoles de Constantinople d'après l'ordre chronologique de leur fondation", *Histoire de l'Empire Ottoman,* XVIII, Paris, 1841, s. 110-128, 129-136; înciciyan, *Istanbul;* İstanbul Müftülüğü Arşivi, *Ders Vekaleti ve Müderris Defteri,* 1330; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY no. 8869, *İstanbul'da Mevcut Medreselerin Esamisi;* İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY no. 9069, *Dersaadet ve Bilâd-ı Selâsede Vaki Medaris ve Derununda Sakin Nüfusun Mikdarını Mübeyyin Hülasa;* Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 287-295; Kuran, *Mimar Sinan;* Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri;* Kütükoğlu, *Darü 'l-Hilafe;* Müller-Wiener, *Bildlexikon;* Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690),* İst., 1975; M. K. Özergin, "Eski Bir Rûznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *TED,* S. 4-5 (1974), 263-290; J. Pervititch, *İstanbul Sigorta Haritası,* (Türkiye Sigortacılar Daire-i Merkeziyesi tarafından telif edilmiştir), lst., 1922-1941; Uzunçarşüı, *İlmiye;* M. Ş. Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat,* I, lst., 1940; Demircanlı, *Evliya Çelebi.*

ZEYNEP AHUNBAY

MEDRESETÜ'L-EİMME VE'L-HUTEBA

İmam ve hatip yetiştirmek amacıyla 1913' te kurulan okul.

II. Meşrutiyet döneminde medreseleri yenileştirme politikası çerçevesinde açılan okul, köy ve mahalle camilerine bilgili müezzin, imam ve hatip yetiştirmeye yönelik olarak açıldı. Cumhuriyet döneminin imam-hatip okullarının öncüsü sayılan okulda öğretim süresi 2 yıldı. Bir süre medrese öğrenimi görmüşlerle iptidai ve rüştiye mezunlarının sınavla alındığı okul imam ve hatip ile ezan ve ilahi olarak iki şubeye ayrılmıştı. İmam ve hatip bölümünde Kuran nazariyatı ve tatbikatı, malumatı kanuniye, ilm-i kelam, ahkâm-ı nikâh ve talak, hitabet-i Arabiye nazariyatı, Türkçe hitabet, ahkâm-ı ibadet; ezan ve ilahi bölümünde ise Kuran nazariyatı ve tatbikatı ile ezan ve ilahi nazariyatı ve tatbikatı dersleri okutuluyordu. I. Dünya Savaşı koşullarında fazla öğrencisi olmayan okul gelişme gösteremedi ve 1919'da Medresetü'l-Vaizirile(-0 birleştirilerek Medresetü'l-İrşad(->) adını aldı.

İSTANBUL

MEDRESETÜ'L-HATTATİN

Hat sanatmı öğretmek amacıyla 31 Mayıs 1914'te kurulan okul.

Hat sanatı Osmanlı döneminde de geleneksel olarak usta-çırak ilişkisi içerisinde öğrenilirdi. Bu alanda okul sayılabilecek ilk girişim 19. yy'tn sonunda Ahmed Cevad Paşa'dan geldi. Ahmed Cevad Paşa sadrazamlığı sırasında (1891-1895) Babıâli'de çalışan memurlar için "Talim-i Hat" adı verilen bir kurs açtı. Ünlü hattat Sami Efendi'nin(->) yönetimindeki kurs Ahmed Cevad Paşa'nın sadrazamlıktan alınmasından sonra kapandı. II. Meşrutiyet döneminde evkaf nazırı ve şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi bu yönde yeni bir adım atarak Medresetü'l-Hattatin'in kurulmasını sağladı. Babıâli Caddesi'ndeki (bugün Ankara Caddesi) Yusuf Efendi Sıbyan Mektebi'nde Evkaf-ı İslamiye Müzesi'ne (bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi) bağlı olarak faaliyete geçen okulda İsmail Hakkı Altunbezer(->), Kâmil Akdik(->), Hulusi Yazgan(->), Nuri Korman(-0 gibi dönemin ünlü hattatları hocalık yaptı. Bu okuldan yetişenler arasında Macid Ayral(-»), Necmeddin Okyay(->), Halim Özyazıcı(->) gibi son dönemin ünlü hattatlan da vardır. 1924'te medreselerin kaldırılması üzerine Hattat Mektebi adım alan okul 1928'de harf devrimi sonucu kapanmak zorunda kaldı. Hocalarından bir kısmı Şark Tezyini Sanatlar Mektebi'nde görev aldılar. Bu okul da daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi'nin(->) bir şubesi halinde öğretime devam etti.

İSTANBUL

MEDRESETÜ'L-İRŞAD

1919'da Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba(->) ile Medresetü'l-Vaizin'in(->) birleştirilmesiyle kurulan okul.

Darü'l-Hikmetü'l-İslamiye(->) tarafından yönetilen okul 2 yıl süreli imam ve hatip şubesi ile 3 yıl süreli vaizlik şubesinden oluşuyordu. Vaizlik şubesi yüksek, imam ve hatip şubesi idadi öğrenimine karşılıktı. Vaizlik şubesini bitirenler vilayet, liva ve kaza merkezlerine atanabilecekler, askeri ve sivil imam ve hatiplik için de bu okul mezunu olma şartı aranacaktı.

Vaizlik şubesinin programında tefsir, hadis, kelam, fıkıh, usul-i fıkıh, feraiz, ahkâm-ı evkaf, mezahib, tarikatlar, dinler tarihi, ahlak, siyer, islam tarihi, felsefe tarihi, Türk ve Fars edebiyatı, hitabet ve mev'iza gibi dersler yer alıyordu. İmam ve hatip şubesinde ise tertil-i Kuran, fıkıh, tevhit, hadis, tefsir, hitabet, malumat-ı kanuniye, usul-i inşa ve musiki dersleri okutuluyordu. Bu okul da Mütareke dönemi koşullarında öncülleri gibi fazla bir gelişme gösteremedi. 1924'te tevhid-i tedrisat yasasıyla Maarif Vekâleti'ne bağlandı. Kısa bir süre sonra da kapatıldı.

İSTANBUL

MEDRESETÜ'L-KUZAT

Kadılar Medresesi anlamına gelen Medresetü'l-Kuzat, Beyazıt'tan Süleymaniye'ye giden Besim Ömer Paşa (eski Takvimhane) Caddesi'yle Kaptan-ı Derya Sokağı'nın kesiştiği köşedeki arsa üzerinde inşa edilmiştir.

İstanbul'da seriye mahkemelerine kadı ve naip (vekillerini) yetiştirmeyi amaçlayan ilk medrese 1854'te, Muallimhane-i Nüvvab adıyla açılmış, bu okul 1884'te Mekteb-i Nüvvab, 1908'de Mekteb-i Kuzat, 1910'da Medresetü'l-Kuzat adını almıştır. Bu tarihte okulun iki yıl olan öğretim süresi dört yıla çıkarılmış ve eğitim programı yenilenmiştir. 1915'te seriye mahkemelerinin kalem hizmetleri için memur yetiştirmek amacıyla iki yıllık "sınıf-ı mahsus" açılmıştır. İlk mezununu verdiği 1856'dan 1915'e kadar okul 977 öğrenci yetiştirmiştir. Binası 1910-19H'de Evkaf Nezareti Başmimarı Kemaleddin Bey(->) tarafından tasarlanmış, yapımı 1913'te tamamlanmıştır. Medresenin yerinde daha önce, bitişikteki Kaptan İbrahim Paşa Külliyesi'nin hamamı bulunmaktaydı. 20. yy'm başlarında hamam yıkık bir durumda olduğundan, yerine medresenin yapılması için Evkaf Nezareti'nce izin verilmiştir. Cumhuriyet'ten sonra medreseler kapatılırken, Medresetü'l-Kuzat binası da 1924'te İstanbul Üniversitesi'ne merkez kütüphanesi olarak verilmiş, yapının bu yeni kimliği kapı üzerindeki özgün kitabenin orta bölümünün kazınıp yeniden yazılmasıyla belirlenmiştir.

Bodrumla birlikte dört katlı olan yapı taşıyıcı tuğla duvar sistemiyle yapılmış, temel duvarları, pencere kemerleri, katları ayıran kuşaklar ve diğer silmeler taşla gerçekleştirilmiş, döşemeler, demir putrel ve tuğla tonozlardan oluşan volta döşeme sistemi ile inşa edilmişlerdir. Yapının üzeri

kiremit kaplı, kırma, ahşap bk çatı ile örtülüdür.

Bir bacağı kısa bk "U" biçiminde planlanmış olan yapının zemin katmda, "L" biçimli bk koridor üzerine dizilmiş üç büyük derslikle bir büyük oda, giriş holü ve helalar bulunmaktadır. Katlar arasındaki bağlantı dışarıya doğru kavislenen mermer bk merdivenle sağlanmıştır. Giriş holünden koridora altı basamak yükselerek erişilmektedir. Merdiven kovası ise, sepet kulpu kemerlerle geçilen geniş açıklıklarla koridora bağlanmıştır. Üst katlarda zemin kat planı aynen yinelenkken, bu katlarda, giriş holünün bulunduğu yere yöneticüer için üçer oda yapılmıştır.

Yapının çok yalın görünümlü cepheleri zemin ve birinci kat döşemelerinin hizasından geçen sürekli taş kuşaklarla yatay olarak üçe bölünmüş, üst iki katın pencereleri, yüzeyden girinti yapan panolar içine yerleştirilmiştir. Zeminde ve birinci katta, panolar içindeki üçlü pencereler penci kemerlerle, üst kattakiler ise düz lentolarla geçilmiştir. Pencere kemer ve lentolarmm üzerine profilli silmeler geçilmiş, en üstteki silmeler tüm yapı çevresince dolaştırılarak bunlara süreklilik kazandırılmıştır. Duvarları sıvanarak kesme taş izlenimi verecek biçimde yatay çizgilerle derzlenmiş olan yapının cephelerinde, yalnızca girişin bezenerek vurgulanmasına özen gösterilmiştk. Besim Ömer Paşa Caddesine bakan cephenin orta aksına yerleştirilmiş olan giriş, iki yanındaki pencerelerle birlikte, enli, içbükey profilli bk sümeyle çerçevelenmiş, kapı ve pencereleri geçen penci kemerlerin köşelerine gülçeler yapılmış, üzerlerindeki silmelerin bkleşme noktalarına ters püsküller yerleştirilmiştir. Yapının yüzey düzenlemesi demir payandalarla taşman, geniş, ahşap saçaklarla tamamlanmıştır.

II. Meşrutiyet dönemine damgasını vuran I. Ulusal Mimarlık Döneminin ilginç yapılarından olan Medresetü'l-Kuzat, günümüzde, Cumhuriyet'ten soma istanbul Üniversitesine devredilen, çok değerli Yıldız Sarayı kitap koleksiyonunu da barındırmaktadır (bak. istanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi).

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* IV, 135; İbnülemin Matımud Kemal (İnal)-H. Hüsameddin (Yasar), *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçemi Teşkilâtı,* İst., 1335, s. 234; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 82; Yavuz, *MimarKemalettin,* 232-239.

YILDIRIM YAVUZ

MEDRESETÜ'L-MÜTEHASSİSİN

Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye Medresesi(->) bünyesinde Kasım 1914'te kurulan uzmanlık medresesi.

II. Meşrutiyet döneminde medreseleri yenileştirme politikası doğrultusunda istanbul'daki medreseler tek bir öğretim programına bağlanırken bunun da üstünde temel Islami ilimler alanında uzmanlık öğretimi yapılan bir medrese açılması öngörüldü. Bu amaçla kurulan Medresetü'l-Mütehassisin Sultan Selim Külliyesi içindeki medresede öğretime başladı. Okula yüksek dereceli medrese mezunları kabul ediliyordu. 1917'de Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye Medresesi programının yeniden düzenlenmesi sırasında Medresetü'l-Mütehassisin'in de tefsir ve hadis, fıkıh ve usul-i fıkıh ile kelam, tasavvuf ve felsefe olarak üç ihtisas şubesine ayrılması kararlaştırıldı.

1918'de Medrese-i Süleymaniye adını alan okulun şubeleri de tefsk ve hadis, fıkıh ve usul-i fıkıh ve hikmet ve kelam olarak yemden belklendi. 1924'te medreselerin kaldırılmasıyla kapanan okulun öğretim kadrolarından bk bölümü yeni kurulan Darükünun İlahiyat Fakültesi bünyesinde yer aldılar.

İSTANBUL

MEDRESETÜ'L-VAİZİN

Vaiz yetiştirmek amacıyla 1913'te kurulan okul.

II. Meşrutiyet döneminde medreseleri yenileştirme politikası çerçevesinde Islamiyeti yenilikçi bk din olarak tanıtacak, pozitif büimlerden de anlayan bügüi vaizler yetiştirmeyi amaçlayan okula her yıl smavla 40 seçkin öğrenci almıyordu. 4 yıl süreli okulun eğitim programında dini ilimlerin yanmda tarih, coğrafya, edebiyat, matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji, felsefe, sosyoloji, mantık, iktisat, maliye gibi dersler de vardı. Evkaf Nezareti'ne bağlı olan okulun öğretim üyeleri arasında Ahmed Refik Altınay(->), Yusuf Akçura, Mehmed Ali Aynî, Fatin (Gökmen), Hüseyin Dâniş (Pedram), Ziya Gökalp, Selim Sırn (Tarcan) gibi ünlü isimler de yer alıyordu. Okul I. Dünya Savaşı koşullarında fazla öğrencisi olmadığından gelişemedi ve 1919'da Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba(->) ile birleştirilerek Medresetü'l-Irşad(->) adını aldı.

İSTANBUL

Medresetü'l-Kuzat'ın güneyden görünüşü. *Yıldırım Yavuz, 1970*

MEHMED H (Fatih)

(1 Nisan 1430, Edirne - 3 Mayıs 1481, Tekürçayırı - Gebze) 7. Osmanlı padişahı (1. kez Ağustos 1444-Ağustos 1445, 2. kez 19 Şubat 1451-3 Mayıs 1481).

"Fatih", "Fatih Sultan Mehmed", "Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han", "Fatih-i Kostantiniyye" adlanyla da tamnmıştır. II. Murad ile Hümâ Hatunun oğludur, iki kez tahta çıkmıştır. Doğum tarihini 8 Receb 832/13 Nisan 1429, 26 Receb 835/29 Mart 1432 olarak veren kaynaklar da vardır. "Hatun" sanını taşıyan annesinin, Türk-Müslüman bir bey hanedanına mensup olduğu kabul edilir. Bazı kaynaklarda annesi, Isfendiyar oğlu İbrahim Beyin kızı Hatice Hatun adıyla verilir.

Fatih'in, Edkne'deki ilk saltanatında da tam bk açıklık olmayıp 1 yıl boyunca "Sultan Mehmed Çelebi" unvanı ile Rumeli topraklarımn yönetiminde babasına niyabet ettiği, II. Murad'rn Edirne'ye gelip tahta oturmasından soma bu kez "Mehmed Çelebi Sultan" olarak Manisa sancakbeyliğine döndüğü de ileri sürülmüştür.

İstanbul'u fethederek (bak. fetih) burayı Osmanlı Devletinin payitahtı yapan II. Mehmed, Doğu-Batı, Islam-Hıristiyan uygarlıkları için, daha toplayıcı bir yaklaşımla Akdeniz havzası için, İstanbul'u bir merkez haline getirmeye çalışmış, bu açıdan da I. Constantinus'tan(->) sonra kentin ikinci kurucusu sayılmıştır.

II. Muradin (hd 1421-1451) dördüncü oğlu olan II. Mehmed, 1443'te lalaları ile Manisa sancakbeyliğine gönderildi. O yıl, büyük kardeşi Alaeddin Ali Çelebi'nin ölmesi üzerine Osmanlı tahtının vârisi oldu. 1444-1445 arasında Edirne'de saltanat naibi ya da doğrudan hükümdar olarak 1 yıl tahtta oturdu. II. Muradin Manisa'da dinlendiği bu kısa dönemde Hurufîlik akımı, art arda eylemlerle toplumu etkilerken Edirne'de bir de yangın çıktı, istanbul'a sığınmış bulunan Şehzade Orhan'ın (Süleyman Çelebi'nin torunu) taht varisliği savıyla İnceğiz'e kadar ilerlemesi üçüncü bir sorun oldu. Nihayet, Macar ve Eflâk ordularının harekete geçmesi üzerine, Vezir Çandarlı Halil Paşa, II. Mehmed'i, uzun sürecek bir av partisine gönderdikten sonra II. Muradi Edirne'ye davet etti. II. Murad ordu ile savaşa giderken II. Mehmed de Edirne'nin muhafazası görevini üstlendi. Varna Savaşı'mn kazanılmasından sonra

Müslüman devletlere II. Mehmed adına fetihnameler gönderildi. Yeniden Manisa'ya çekilen II. Murad, Halil Paşa'nın ısrarı ve 1445'te çıkan yeniçeri ayaklanması sonucu Edirne'ye döndü ve ikinci kez tahta oturdu. II. Mehmed ise yeniden Manisa sancakbeyliğine gitti. 5 yıl süren bu ikinci sancakbeyliğinde siyasi, edebi çalışmalarla geleceğe hazırlandı. Babasıyla birlikte 1448'de ve 1450'de Arnavutluk seferlerine katıldı. 1450'de Dulkadiroğulları Beyi Süleyman Bey'in kızı Sitti Mükrime Hatun ile evlendi.

10 Şubat 1451'de babasının ölümü üzerine Edirne'ye döndü ve 19 Şubat 1451' de ikinci kez tahta oturdu. Fakat birinci saltanatında bir başarı sergileyemediğinden, Balkanlarda, Anadolu'da ve Bizans'ta hareketlenmeler görüldü. II. ıMehmed, başlangıçta bazı ödünleri göze alarak konumunu güçlendirmeyi gözetti. Ülkesine dönen üvey annesi Mara Sultan için, Alacahisar ve çevresini Sırbistan'a bıraktığı gibi, Bizans imparatoruna da Şehzade Orhan'ın giderleri için yılda 300.000 akçe ödemeyi kabul etti. Ordusu ile Anadolu'ya geçerek Akşehir'e yürüdü. Karaca Paşa'yı da Sofya'ya gönderdi. Bizans imparatoru, Orhan Çelebiyi bir kez daha serbest bırakmak isteyince yeni ödünlere katlandı. Edirne' ye dönünce Yeniçeri Ocağı'nm ıslahını, vergi gelirlerinin artırılması işini ele aldı. Halil Paşaya da Rumeli Hisan'mn(->) yapımı hazırlıklarım emretti. 1452'de bu hisarın yapılması ile İstanbul'a Tuna'dan ve Karadeniz'den yardım ulaştırılması olanağı kalmadı. Venedik, Macaristan, Bosna hükümdarlarıyla kısa süreli barışlar yapıldı. II. Mehmed, bundan sonra Bizans imparatoruna, kenti teslim etmesini resmen bildirdi ve Haziran 1452'de savaş durumu ilan etti. Çandarlı Halil Paşa'nın birtakım gerekçelere dayalı muhalefetini ise dikkate almayarak saltanatını, İstanbul'un fethiyle başlatmak ve mutlak egemenlik kurmak yönündeki kararlılığından dönmedi.

6 Nisan-29 Mayıs 1453 arasmdaki kuşatma boyunca İstanbul halkının isteksizliği yüzünden savunma ağırlığı daha çok kentteki Venediklilerle Cenevizlilerde, Fransız güçlerinde ve imparatorluk ordusunda kaldı. Bu nedenle de "feth-i mübin" denen İstanbul'un düşmesinin, "anvaten" (savaşla) ya da "sulhen" olduğu konusu daha ilk günden başlayarak tartışıldı. Fakat, yerli halkın tutumu nedeniyle kent sulhen alınmış gibi davramlarak Rum halka ve soylulara pek çok haklar tanındı. Fethi izleyen günlerde de Galata, Kumburgaz, Bigatos, Silivri ve Ahyolu alındı.

II. Mehmed kente ilk girdiği gün önce Ayasofya'yı gezdi. Burada ezan okuttурdu. İkindi namazını kıldı. Mabedin camiye çevrilmesini, fakat hiçbir tarafına zarar verilmemesini istedi. İmparatorluk saraylarını, Hippodromü da ilgiyle gezen II. Mehmed son Bizans imparatoru XI. Konstantinos Paleologosün(->) cesedini buldurtarak dini törenle gömdürttü. Kentin her semtinde tellallar, saklananların ortaya çıkmalarını, evlerine dönmelerini, din, can, mal

Bellini'nin betimlemesiyle II. Mehmed'in portresi.
TETTVArşivi

ve ırz güvenliğinin sağlandığını duyurdular. Fatih'in emriyle yapılan seçim sonunda, Gennadios II. Sholariosf-») patrik oldu. Onuruna verilen ziyafette, kendisine Osmanlı vezirine eşit bk protokol uygulandı. Makam olarak Havariler Kilisesi tahsis edildi.

1 Haziran 1453 Cuma günü Ayasofya' da ilk cuma namazı kılındı ve hutbeyi de Akşemseddin(->) okudu. İlk üç gün boyunca süren karışıklıklara son verildi. Askerlerin kentte silahlı gezmeleri yasaklandı. İstanbul "Mahrusa-i Saltanat" (başkent) ilan edilmekle bklikte Edirne de aynı konumda kaldı. Kentten kaçan İtalyanların evleri, gerekli mal ve eşya sayımlan yapıldıktan sonra mühürlendi. Bursa Subaşısı Karıştıran Süleyman Bey subaşı, Hızır Bey Çelebi(->) kent kadısı atandılar. Bir kısım tutsakların fidyelerini kendisi ödeyerek serbest bıraktıran II. Mehmed, kendi payına düşen tutsakları da Haliç semtlerine yerleştirdi ve buralardaki evleri bağışladı. İstanbul'da İslami bir yaşayışın asgari koşullarına da önem vererek Ayasofya' dan başka, bazı kilise ve manastırları da kendisi ya da devlet adamlan ile komutanlar camiye ve mescide çevirttiler. Böylece, İstanbul'da yerli Hıristiyanlarla, fetihten sonra yerleşecek Müslüman Türklerin bir arada yaşamalarına izin verilmiş oldu.

20 gün kadar İstanbul'da kalan Fatih, gazilerine Okmeydam'nda ziyafetler verdi. Buraya okçular için bir tekke ve mescit yapılmasını emretti. Ayasofya'dan çıkarttığı "put'ları da buraya diktirterek okçuların haftada iki gün talim yapmalarım *ve* bunlara nişan almalarını buyurdu. Okmeydanı'na ölü gömülmesini, ev yapılmasını, bağ bahçe diMmini de yasakladı.

Fakat İstanbul'un fethi, Batı dünyasında ciddi üzüntüye neden oldu ve günlerce kiliselerde kentin kurtulması için ayinler düzenlendi. Alman İmparatoru III. Friedrich, Venedik Doçu Francesco Foscari ile buluştuktan sonra Papa V. Nicolaus'a bir mektup yazarak kaygılarını belirtti. Kısa bir süre sonra da papanın bir endülüjansı ile her Hıristiyana kutsal savaş vergisi konarak sözde bir savaş kampanyası başlatıldı.

II. Mehmed, kentten ayrılmazdan önce surların onarılması, hendeklerin temizlenmesi, kentte düzenin ve günlük yaşamın güvenceye alınması yününde bir dizi buyruklar verdi. Korkarak kaçanların İstanbul'a dönmeleri için kolaylıklar sağlandı. Bunlara, çeşitli semtlerde özel yerleşme sahaları gösterildi. Ayrıca tüm vergi ve yükümlülüklerden de bağışıklık tanındı. Bu arada, daha önce birkaç kez, karşısına bir saltanat rakibi olarak çıkartılan Orhan Çelebi'yi buldurtarak boğdurtan Fatih, yine başlangıçtan beri İstanbul'un alınmasına muhalif kalan, bu nedenle de Bizans'la arasında gizli bir anlaşma olduğundan kuşkulanılan Çandarlı Halil Paşa' yı tutuklattı, daha sonra da Edirne'de boğdurttu. Bu olay, Osmanh tarihinde ilk kez bk vezkazamın katli olduğu gibi, devletin kuruluşundan beri ikinci hanedan konumunu muhafaza eden Çandarlıların da sonu oldu.

21 Hazkan 1453'te büyük bir törenle İstanbul'dan ayrılarak Edirne'ye hareket eden Fatih, kentin güvenliği için 1.500 yeniçeri bıraktı. O günlerdeki gelişmeleri izleyen Jacopo Languschi'nin gözlemlerine göre Bizans'ı ortadan kaldıran Fatih'in tek amacı dünyayı (Akdeniz havzası) bir idare akma almak ve bir "iman" (kültür) birliği kurmaktı. Bunun için de en uygun merkez olan İstanbul'u elde etmiş bulunuyordu. Buraya sahip olduktan sonra Hıristiyan dünyasını da hükmü altma almanın zor olmayacağı inanandaydı. Bu nedenle kendisini Roma imparatoru görmekteydi. O yıl yayımlanan bk fermanla eylül ayma kadar, İstanbul'a 5.000 ailenin "sürgün" gönderilmesi, beylerbeylerinden ve sancakbeylerinden istendi. Bursa'dan da İstanbul'a sürgün çıktı. Kendi yurdundan ve geçiminden memnun bir kısım halk, toprağından ayrılmak istemedi. Bunun üzerine, Fatih, Edirne'den Bursa'ya geçerek sert önlemler aldırttı. Ayrıca fethedilen her yeni yerden, zengin, sanatkâr, tüccar zümrelerinden kalabalık grupları göç ettirdi. Yine, şehrin iaşesine yardımı olur düşüncesiyle çevredeki arazileri has çiftlikler kapsamına alıp çktçi tutsakları "has kul" olarak buralara iskân etti. 1453'ten 1475'e kadar art arda çıktığı Batı ve Doğu seferlerinde, Anadolu'dan Sırbistan'dan, Foça' dan, Mora'dan, Argos'tan, Taşoz'dan, Samadirek'ten, Amasra'dan, Trabzon'dan, Kefe' den sürgün yöntemleriyle İstanbul'a nüfus göçürttü.

İstanbul'u ekonomik canlılığa kavuşturmak ve olası bir Haçlı seferini önlemek için de 18 Nisan 1454'te Venediklilerle her türlü ticari serbestiyi öngören bir antlaşma imzaladı. Diğer yandan, sürekli savaş siyaseti izleyerek Bizans'la bağlantısı olan Trabzon'daki Pontos Rum İmparatorluğu' nu, Karadeniz ve Ege'deki Ceneviz kolonilerini, Sırp ve Mora despotluklarını orta-

Constanza da Ferrara'mn betimlemesiyle II. Mehmed'in yaşlılığını gösteren yağlıboya tablo.
Galeri Alfa

dan kaldırdı. Karadeniz'deki fetihler için Kadırga Limanı'nda bir tersane kurdurdu. Memluk sultanına gönderdiği İstanbul fetihnamesinde ise "gaza ve cihad yolundan ayrılmayacağını" vurguladı. Böylece, Doğu'da İslamiyet, Batı'da Hıristiyanlık için kendisini tek ve meşru otorite, İstanbul'u da biricik merkez saydığını ilan etti. Ortodoks patriğinin yanısıra, kentte Ermeni patrikliğinin, Yahudi hahambaşıhğmm kurulmasına izin vererek İstanbul'un "cihanın payitahtı ve semavi dinlerin merkezi" olmasını öngördü. **1456**'da ise yine bu amaçla G. Amiratzes'**eC-»)** dünyanın haritasını yaptırttı. İstanbul'da, eskiden olduğu gibi bir Venedik balyosunun oturmasına da müsaade etti.

Fatih'in bir diğer yaklaşımı eski Bizans soylusu aydın gençleri sarayına alması ve onlara önemli görevler vermesi olmuştur. Rum Mehmed Paşa, Has Murad Paşa, kardeşi Mesih Paşa bunlardandır. Paleologos, Kantakuzenos ailelerinden seçtiklerini özellikle mali işlerde görevlendirdi. Pontos Rum imparator ailesini ve bu kentin nüfuzlu ailelerinden pek çoğunu, aynca Trabzon civarından 1.500 seçme genci İstanbul'a getirtti. Sonraki yıllarda İstanbul'a geri dönen Rum bilginler de Fatih'in hizmetine girdiler. Temelini Fatih'in attığı Enderun'da(-*) da ilkin bu soyluların istihdam edildiği söylenebilir. Ünlü tarihçi Mihael Kritobulos(->) bu sırada kaleme aldığı eserinde II. Mehmed'i "Yunan kültürünün koruyucusu ve dostu" olarak tanıtır. Divanda ise, bazı hükümlerin Rumca veya Batı dilleri ile yazılması gerektiğinden bu hizmetlerde de Rum aydınlarından yararlanıldı. Bütün bu yaklaşımları nedeniyle kendisinin Hıristiyanlığa eğilimi olduğu sonucunu çıkartan Papa II. Pius, **1460**'tan sonra yazdığı fakat Fatih'e ulaşmayan mektubunda onu Hıristiyanlığa davet ederek dinini değiştirirse Hıristiyanlık âleminin meşru imparatoru ve dünyanın en kudretli hükümdarı olacağını yazmıştı. Buna karşılık Fatih, İstanbul'a getirttiği Pontos Rum imparatorluk hanedanı bireylerini, papalığın Haçlı seferi girişimi gündemdeyken 1 Kasım 1463'te ortadan kaldırdı. İstanbul'un güvenliği için de Çanakkale Boğazı'nda Sultaniye ve Kilitbahir kalelerini yaptırttı.

Kul sistemine dayalı merkeziyetçi bir yönetim kurmayı öngören Fatih'in üzerinde durduğu konu. Anadolu'yu ve Rumeli'yi İstanbul merkezli bir devlet bütünlüğünde toplamaktı. Bu maksatla da İstanbul'un ticari ve kültürel açılımına, kara ve deniz güvenliğine önem verdiği gibi, çok harap ve durağan devraldığı kenti, bayındır, işlek ve kalabalık nüfuslu bir imparatorluk başkenti yapmayı da hedeflemişti. Bunun için, uyguladığı siyasi kararlar ve yaptırımlar dışında, eski "Levant (Doğu) ticaret geleneğini yeniden canlandırmaya, liman, bedesten, han yapımlarına önem verdi. Yedikule Hisarı, surların onarımı, Ayasofya'nın camiye çevrilmesi ve İstanbul'un ilk külliyesi konumuna getirilmesi, Eski Saray'ın(->) Topkapı Sarayı(->) ve çevresindeki Sur-i Sultani'nin, İç Bedesten'in, Galata Bedesteni'nin, çuha kârhanesinin yapımları bunlardandır. Kemalpaşazade, Fatih'in önayak olduğu yatırımları anlatırken şehrin imarını bir dakika aksatmadığını, Kırkçeşme denen suyu akıttığını, şehrin geçimine medar olacak bağ, bostan ve bahçeler yeşerttiğini, bir cami-i cedid (bak. Fatih Külliyesi) ve çevresine sekiz medrese, darüşşifa, hankâh, ahır ve misafirhane ile hamam yaptırdığını, Zeytinlik denen yere bir saray, yanma da sırça saray (bak. Çinili Köşk) inşa ettirdiğini ve 30 yıl şehrin imarından el çekmediğini yazmaktadır. İstanbul'dan uzak olduğu zamanlarda da ilgisini sürdüren Fatih, örneğin, 1454'te Filibe'de iken emirler gönderdiği gibi dönüşünde de denetimlerde bulunmuş, Hızır Bey Çelebi, Fatih'e, Yalı Kapısı'ndan başlayıp Top Kapısına kadar uzayan kıyı surlarının onarımlarını, kuşatma sırasında açılan gediklerin kapatılmasını göstermişti. Fatih, Theodosius Forumu'nun bulunduğu sahada bir saray (Eski Saray), Yaldızlıkapı'da bir iç kale (Yedikule) yapılmasını emretti. Bu inşaatlarda, esirlerin **6** akçe gündelikle çalıştırılmalarına olanak tanıdı. Böylece tutsaklıkları sürenler kurtuluş parası edindiler.

Fetihten sonraki bir yıl zarfında, sürgün buyruklarına karşın şehre fazla bir göç olmadığı gibi gelenlere de ev bulunamamıştı. Fetihten önce 50.000 dolayında nüfusa sahip olduğu tahmin edilen kentte, Türkler, verilen izinle diledikleri biçimde evleri, hanları, dükkânları, hattâ saray ve konakları sahiplenmişlerdi. Kemalpaşazade daha sonra sürgünle gönderilenlere hallerine uygun mekânlar bulunamadığını, ilk gelenlerin büyük binalara, saraylara yerleştiklerini sonradan gelen varlıklılara ise harap ve küçük evlerin kaldığını, herkesin kendi konumuna uygun evde iskân etmesi için de mukataa konduğunu, böylece hazineye de yılda "20 kez 100.000 filori" gelir sağlandığını anlatmaktadır. Bu maksatla Cebe Ali Bey(->) ve Tursun Beğ'e(->) sayım yaptırıldı. Fakat Rum Mehmed Paşa'nın önerisiyle Fatih'in ev, dükkân ve arsalar için mukataa bedeli koydurtması, buna karşılık yerli Rumların mülkiyet hukukunu korumaları tepkilere neden oldu. Türk halkı, bu girişimi, Rum Mehmed Paşa'nın şehri yeniden Rumlara bırakmak istemesi olarak yorumladılar. Sonuçta herkes kendi mali gücüne ve aile yapısına uygun evlere yerleşmek ve ona göre mukataa bedeli ödemek yolunu seçti. Bu karışıklık geçtikten sonra mukataa sisteminden bir süre vazgeçildi. Fakat Rum Mehmed Paşa konuyu ikinci kez gündeme getirdi ve 1471'de yeniden mukataa bedeli kondu. Gerekçe olarak da artan sefer masrafları gösterildi. Halkm duyduğu kaygıyı paylaşan Nişancı Karamani Mehmed Paşa, Fatih'i etkiledi, Rum Mehmed Paşa idam edilmekle birlikte İstanbul'a yerleşenlerin taşınmazlar için mukataa bedeli ödemeleri değişmedi.

İstanbul'un şenlendirilmesi için Fatih, Türk-Müslüman ve Hıristiyan bütün sanatkârlardan yararlanmayı da gözetti. Kendi adına yapımına başlanan külliyenin temelleri ise ancak 1463'te atıldı. Öte yandan, fetihten sonra Fatih tarafından kendilerine mülk olarak evler ve arsalar tahsis edilen din adamları ve şeyhler, küçük mescitler ve zaviyeler kurarak İstanbul'a özgü mahallelerin çekirdeklerini hazırlamaktaydılar.

Diğer yandan hangi tarihte kesin olarak payitaht (başkent) konumunu kazandığı bilinmeyen İstanbul'un, 1457'de Edirne'nin büyük bir yangın geçirmesinden sonra önemi daha da arttı, 1470'li yıllarda Fatih Külliyesi'nin ve Topkapı Sarayı'mn yapılması ile de artık asıl başkent olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, fetihten hemen son-

Sinan Paşa'nın karanfilli II. Mehmed portresi.
Galeri Alfa

ra, "mihmandar-ı Resulullah" olarak bilinen ve bir Arap kuşatmasında şehit düşen Ebu Eyyub el-Ensarî'nin(->) Akşemseddin'in "murakabesi" ile saptanan merkadi üzerine bir türbe ve cami yaptırılarak burasının, İstanbul'un manevi merkezi haline getirilmesi, Ayvansaray-Eğrikapı, Galata semtlerinde sahabeden diğer kişiler için mezarlar ve ziyaretgâhlar yaptırılması, Şeyh Vefa için, bir cami inşa ettirilmesi, kente İslami ve uhrevi bir kimlik kazandırmaya dönüktü.

Fatih'in başlattığı imar çalışmalannı destekleyen devlet adamları arasında ük sırayı, kuşkusuz Vezir Mahmud Paşa almıştır. Adını taşıyan camisi, hamamı ve çarşı semti günümüzde de ayaktadır. Yine, Rum Mehmed Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Karamani Mehmed Paşa, Mesih Paşa, Davud Paşa ile aralarında Molla Gürani'nin, Molla Hüsrev'in, Akşemseddin'in, Molla Zeyrek'in ve daha birçok din bilgininin yer aldığı kişiler imar hareketine katılmışlardır. Aşıkpaşazade, Fatih dönemi ricalinin İstanbul'a yaptırdıkları eserleri sayarken, Kemal Paşa Türbesi, Mahmud Paşa'nm imareti, medresesi, cuma mescidi, Hasköy'deki diğer medresesi, Rum Mehmed Paşa'nm Üsküdar'daki imareti ve camii, Mağnisa Çelebi'nin mescidi, Cezeri Kasım Paşa'nm mescidi ve muallimhanesi, Davud Paşa'nm medresesi, mescidi ve akıttığı su, Halil Paşa'nm cuma mescidi ve medresesi, Ali Paşa'nm külliyesi, akıttığı su ve yaptırdığı çeşmeler, İskender Paşa'nın mescit, medrese ve bir hamamı kapsayan külliyesi ile sofî-hanesi ve yaptırdığı suyolu özellikle vurgulanmıştır.

İstanbul'un, bir iş ve ticaret merkezi olmasını sağlayan İstanbul, Galata ve Üsküdar bedestenleri, geleneksel pazar, kapan, mizan, mengene ve çardak sistemlerinin kuruluşu da Fatih dönemindedir. Yine, İstanbul ve çevresinin 1 "şehir" (Nefs-i İstanbul, Mahsura-i Kostantiniyye) ve 3 "belde" (Bilad-ı Selase; Galata, Eyüp, Üsküdar) olarak 4 ayrı kadılığa ve ihtisab(-0 bölgelerine ayrılması da bu erken dönemdedir.

FATİH'İN BİR GAZELİ

Bağlamaz Firdevse gönlünü Galatayı gören
Servi anmaz anda ol serv-i dil-ârâyı gören

Bir firengî şivelü İsâî gördüm anda-kim
Lebleri dkilmişi der idi İsâyi gören

Akl ü fehmin din ü imânın nice zabteylesün
Kâfir olur mı müselmanlar ol tersâyı gören

Kevseri anmaz ol içdüği mey-i nâbı içen
Mescide varmaz o vardığı kilisâyı gören

Bir firengî dilber oldığın bilirdi Avniyâ
Beli vü boynunda zünnâr ü çelipâyı gören

Fatih Divanı, s. 66

Constanza da Ferrara'nın yapmış olduğu II. Mehmed'in madalyonunun ön ve arka yüzü. *Galeri Alfa*

Başkentliği, ferman ve hükümlere "bemakam-ı Konstantiniyye", kesilen paralara da "duribe fi Kostantiniyye" (bak. Kostantiniyye) ibarelerinin konmasıyla vurgulanan kentte, Fatih'in uzun süreli seferler sebebiyle ayrılışlarında bir şehzadesinin saltanat naibi olarak oturduğu saptanmaktadır. Örneğin, 1472'de Akkoyunlu-Osmanlı ilişkilerinin giderek gerginleşmesi ve İstanbul'a gelen elçinin oyalama çabalarına karşın, Üsküdar'da otağ kurduran Fatih'in Rum Mehmed Paşa'nm yerine Mahmud Paşa'yı ikinci kez vezkazam yaptıktan sonra, Şehzade Cem Sultani, "Edirne ve Kostantiniyye'ye taht naibi" bırakıp sefere çıktığı bilinmektedir. Akkoyunlu seferiyle ilgili yanlış bilgiler İstanbul'a ulaşınca, Cem Sultanin yakın adamları Süleyman ve Nasuh beyler harekete geçip Cem'i tahta oturtma girişiminde bulunmuşlar; İstanbul'a dönen Fatih, bu kişileri idam ettirip oğlunu da sancağa göndermiştir. Bu sırada Venedik Senatosu'nun da İstanbul'a bir donanma gönderme tasavvurunda olduğu öğrenildiğinden deniz surlarının onarımı ve tahkimi bir daha gündeme gelmiştir.

Fatih'in son yıkarına kadar, fethedüen her yerden İstanbul'a nüfus göçünün devam ettiği, bunlardan Müslüman ve Türk olanlara "İstanbul sürgünü Müslüman" dendiği, örneğin 1473'te Otlukbeli Savaşı'nda tutsak olan Akkoyunlu ve İran ulema ve sanatkârlarının da İstanbul'a getirildikleri, bunlara mülknameler verildiği, devlet adamlarının ve varlıklı kimselerin, edindikleri mülklerin etrafına yeni binalar yaptırdıkları, bazı eski harap küise ve manastırları onartıp camiye dönüştürdükleri ve kendi semtlerinde Müslüman nüfusun artmasına çaba gösterdikleri de anlaşılmaktadır. Belli bk bölgeden, kasaba ve köyden göç ettirilenler ise ekseriya kentin ayrı bir semtine yerleşmeyi tercih etmekte ve böylece doğan yeni mahalleler, örneğin Üsküp'ten gelenlerin iskân ettikleri Unkapanı-Cibali arasında "Üsküplü Mahallesi", Yenişehk'den gelenlerin yerleştikleri "Yeni Mahalle" vb gibi adlar almaktaydı. Yine Mora'da Yenişehr-i Fenar'dan gelenlerin oluşturdukları mahalle de daha o zaman Fener adım almıştı. Aksaraylıların yerleştiği semt, "Aksaray" adını alırken, Balat'tan gelen Kiptiler Balat Mahallesini kurmuşlardı. Arnavutlar Silivrikapiya, Amasra, Bayburt, Karaman, Tokat ve Sivas'tan gelen Ermeniler Sulumanastır, Langa, Kumkapiya, Karamanlı Hıristiyan Türkler Yedikule civarına, Manisalılar Macuncu Mahallesi'ne, Bursalılar çoğunlukla Eyüp'e, Karamanlı Müslüman Türkler Büyükkaraman'a, Konyalılar Küçükkaraman'a, Çarşambalılar, Çarşamba Mahallesi'ne, Kastamonululular Kazanciya, Gelibolululular Tersane civarına, İzmirliler Büyükgalata Mahallesi'ne, Frenkler Küçükgalata'ya, Sinop ve Samsun göçmenleri Tophane'ye, Argoslular Samatya'ya, Trabzon'dan özel olarak seçilip getkilen gençler Fener'e, Akkâ, Gazze, Remle Arapları Tahtakale'ye, Anadolu Türkleri Üsküdar'a yerleşmişlerdi. Pek çok mahalle ise semtin kurucusunun veya orada türbesi, zaviyesi bulunan ulu kişinin yahut bir eserin ve tesisin adını almıştı.

Ahmed Paşa Mahallesi, Defterdar Sinan Mahallesi, Arslanlu Mahallesi, Aya Kilisesi Mahallesi, Can Alıcı Kilisesi Mahallesi, İsa (Ese) Kapısı Mahallesi, Odun Kapısı Mahallesi, Kırkçeşme Mahallesi, Batrik (Patrik) Mahallesi bunlardandır. Tüm bu mahallelerin oluşumunda, fetihten sonraki ilk iskândan itibaren nüfusun Müslim ya da gayrimüslim olmasına bağlı olarak mescit, cami ya da kilisenin düzenleyici rol oynadığı, imamların ve papazların da bir tür muhtar sorumluluğu üstlendikleri, 5-10 mahalleyi kapsayan nahiyelere de İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılarının birer naip atadıkları bilinmektedir.

Müslümanlar için cami ve mescitlerin bünyesinde mektep ve medreseler açıldığı da saptanmaktadır. Fatih İmareti ve Fodlahanesi ise talebelere, yolculara ve yoksullara yemek ve ekmek dağıtmaktaydı. Ayrıca Fatih döneminde, Kalenderhane'de, Kocamustafapaşa ve Eyüp'te de birer imaret hizmete girmişti. Fatih vakfiyelerindeki kayıtlara göre ise İstanbul'a gelenlerin konaklamalan için, Odunkapısf nda Eski Han, Yemişkapanı Hanı, Bey Kervansarayı, Bodrum Kervansarayı başta olmak üzere önemli tesisler yapılmıştı. Başlıca alışveriş merkezleri ise Eski Ayasofya Çarşısı, Bakkpazarı Çarşısı, Dikilitaş Çarşısı (burada Fatih'in yaptırdığı dükkânlar ve meşruta odalar vardı), Debbağhane Çarşısı, Ayasofya Yeni Çarşısı, Bakırcılar Çarşısı, Acemioğlanlar Çarşısı, Darphane Çarşısı, Elvanoğlu Çarşısı, Hoca Pirî Çarşısı, Hanatlar Çarşısı, Kirişhane Çarşısı, Mahmud Paşa Çarşısı, Saraçlar Çarşısı, Odunkapısı Çarşısı, Sarı-Demirci Çarşısı ile muhtelif semtlerdeki miri dükkânlar ve ayrıca Ağaç Pazarı, Aksaray Pazarı, Atpazarı, Bitpazarı, Halayık (Esir) Pazarı, Silahhane Pazarı, Sultan Pazarı (Malta Çarşısı), Karaman Pazarları, Tahıl Pazarı gibi pazarlardı.

Yine Fatih vakfiyelerine ve aynı döneme ait belge ve kaynaklara göre birçok hamam da İstanbul halkınm hizmetine girmiş bulunuyordu.

Şehre su akıtmayı önemli bir hayır ve hizmet gören Fatih'in, Belgrad Ormanı su havzasındaki kaynakları toplatıp eski Bizans kemerlerinden de yararlanarak İstanbul'a çeşmeler yaptırttığı bilinmektedir (bak. Kırkçeşme Tesisleri). Bu tesisten, camilere su verildiği gibi mahallelere ve çarşılara da çeşmeler yapılmıştı. Ayrıca Fatih Külliyesi için de Ramideki su kaynağın-

dan ayn bir suyolu döşenmiş, Turunçlu Suyu ise Mevlevihane Kapısı'ndan şehre sokularak güney semtlerine çeşmeler yapılmıştı. 1459'da yapılan Mahmud Paşa Su Tesisi de Sulukule'den kente girmekte, Aksaray, Laleli semtlerini beslemekteydi.

Fatih'in inançlı bir Müslüman olmasına rağmen evrensel kültüre ilgi duyduğu, bütün dinlere eşit mesafede durmaya özen gösterdiği, daha Manisa sarayındaki şehzadeliğinde Grek ve Latin kültürleriyle ilgilendiği bilinmekteydi. İstanbul'un alınmasından sonra italyan hümanist Cyriaco d'Ancona'yı ve birçok yabancı aydını çevresine aldığı gibi, Cenevizli, Venedikli, Raguzalı, Napolili nedimelerine geceleri Roma tarihi okutturmaktaydı. Floransalılarla(->) ilişkisi ise Galata'da düzenledikleri bir şenliğe katılıp onlarla birlikte yemek yiyecek kadar ileri düzeydeydi. Yakın çevresinde Bizanslı, iranlı, Arap ve Türk uzmanlar, aydınlar ve sanatçılar da çoktu. Patrik Gennadios, itikatnamesini kendisine ithaf ettiği gibi, Trapezuntios da "Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasında önemli farklar bulunmadığı" savını onun döneminde özgürce açıklayabilmişti.

Fatih, görüşlerinden sıkça yararlandığı Hocazade'nin, Molla Gürani'nin, Molla tyas'ın, Siraceddin Hâlebi'nin, Molla Abdülkadir'in Hasan Samsunî'nin, Molla Hayreddin'in, Ali Kuşçî'nin Akşemseddin'in yanısıra Georgios Amirutzes'le de felsefi konuları tartışmaktaydı. Batı kültürüne ilgisi Avrupa'da da etkiler uyandırmıştı. Örneğin, eserlerini Fatih'e ithaf eden Latinler arasında, Francesco Berlinghieri ve Roberto Valturia ilk sırayı alırlar. Ozan Stefano Emiliano ise ölümüne bir mersiye yazmıştır.

Fatih istanbul'u aldığı zaman, kentin yüzyıllarca süren kültür merkezi kimliği, II. Manuel'den(hd 1391-1425) sonra tamamen sönmüş bulunmaktaydı. Hattâ filozoflar için bile burada eski ortam kalmamıştı. Patrik Gennadios'a göre fetihten 8 yıl önceki durumu ile İstanbul'un bilim ve kültür çehresi bir harabeden ibaretti. Bununla birlikte bazı felsefe ve din konuları yine de tartışılabiliyordu. Her iki alana da ilgi duyan Fatih, fetihten sonra ilk akademik oturumu bir çevirmen yardımıyla Patrik Gennadios'la Pammakaristos Manastırı'nda (Fethiye Camii) yaptı. Buradaki hoşgörülü yaklaşımı, dinleyenlerde hayranlık uyandırdı. Hattâ, kendisinin Hıristiyanlığa eğilimi olduğu sanıldı. Oysa Fatih'in amacı, her dinden ulemayı "lamine sof, lamine çuha ve kimine akçe verip" hoşnut etmekti. Kavim ve din farkı gözetmeksizin sanatçıları, düşün ve bilim adamlarını istanbul'a toplamayı amaç edinmişti, islam bilimleri için medreseler yaptırtarak bu kurumun çalışması amacıyla da büyük bir vakıf tesis etmişti. Vakfiye, Fatih medreselerinin çalışma sistemi, tıp dahil, çeşitli dallara ait öğretim çalışmaları konularında ayrıntıları da içermekteydi. Örneğin Darüşşifa'da din ve ırk ayrımı yapılmaksızın herkesin tedavi edilmesi koşuldu. Fatih Külliyesi'ndeki medreseler temel eğitimden uzmanlık öğretimlerine kadar basamakları ve programları

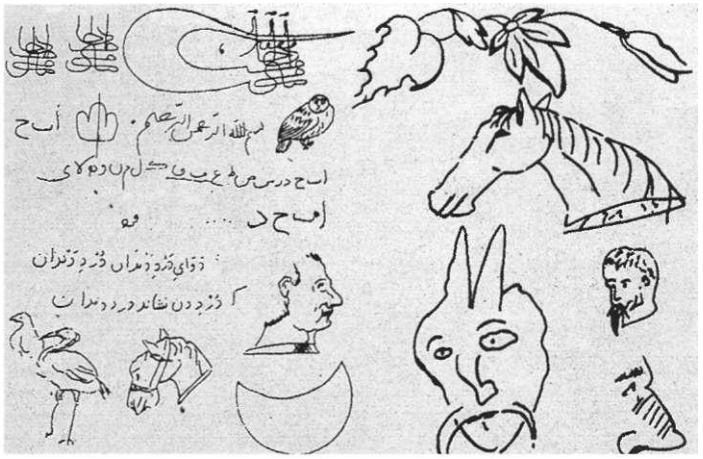

Topkapı Sarayı'nda bulunan II. Mehmed'in çocukluk defterindeki yazı ve resimleri. *Cengiz Kahraman arşivi*

kapsamaktaydı. Mahmud Paşa ile Ali Kuşçî'nin bu aşamaları saptarken Patrikhane Ruhanî Mektebi sisteminden de yararlandıkları, Fatih'in kendilerine verdiği direktifin de tüm pozitif bilimlerin bu kurumlarda gösterilmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Semerkant'tan gelen Ali Kuşçî'nin istanbul'da matematik öğretiminin temelini atmış olması bu açıdan anlamlıdır. Amasyalı hekim ve bilim adamı Sabuncuzade Şerefeddin, 1465'te *Cerrahnametü'l-Hani'* yi İstanbul'da çevirdi. İşlerini ve memleketlerini bırakıp İstanbul'a gelen İslam bilginleri arasında Hekim Kutbeddin-i Acemî, Hekim Arab, Mehmed Şükrullah Şirvanî, Hoca Ataullah, Hekim Larî, Hekim Yakub Paşa, izmitli Muhyiddin Mehmed, Kaysunîzade Bedreddin, Hocazade Muslihiddin, Molla Mehmed Zeyrek ve Fatih'in hususi kütüphanesine bakan Molla Lutfî sayılabilir.

Resmi en çok yapılan Osmanlı padişahı olan Fatih için Venedik Senatosu 1479'da Gentile Bellini'yi(-») göndermişti, istanbul'a geldiklerinde Venedik balyosu kendilerini Fatih'e takdim etti. Bellini padişahın portrelerini ve madalyonlarım yaptı. Fatih'in, Müslüman sanatkârlar tarafından da yapılan minyatürleri vardır. Mehmed Siyahkalem'e hazırlattığı albüm de günümüze ulaşmıştır.

Antik çağ eserlerine ilgi duyan Fatih, İstanbul'daki dikilitaşları muhafazaya aldırmış, ancak bunların üstündeki heykelleri indirtmiştir. Sarayda tesis ettiği hususi kütüphaneye Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerin yanında Yunanca, Latince eserleri de koyduran Fatih, bunlardan bazılarını, örneğin Ptolemeios'un *Coğrafya* 'sını 1464-1465'te Trabzonlu Amyntaes'e çevirttirmiştir. Bu eserlerden birçoğu günümüze kadar korunmuş olup Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. Fatih'in, kendi kütüphanesi ile Ayasofya, Eski imaret, Sahn-ı Seman medreseleri kütüphanelerine 800 dolayında özgün eser kazandırdığı biliniyor.

istanbul'la ilgili olarak II. Mehmed adına tescilli vakfiyelerden biri 877/1472 tarihli olup Fatih Imareti'ne vakfedilen mukataaya bağlı bina ve arsalarla Üsküdar'daki vakıf hanı, şehir dışındaki arazi ve bah-

HİKÂYE-İ İBTİDÂ-İ İMARETİ KOSTANTİNİYYE

Rivayettir ki Sultan Mehmed, çünkü İstanbul'u feth etti, subaşılığı Süleyman Bey kuluna verdi. "Şehri imaret etmek ardınca ol" dedi. Andan Sultan Mehmed İstanbul'un ma'mur olmasını isteyip cümle Osman vilâyetlerine adamlar gönderip "isteyen gelip İstanbul'da mülk tutan tutsun" diye etrâf-ı âlemde çağırttılar. Bu haber âleme çav olup hatırı olan gelip mülk tutmadı. Gördüler ki, istanbul bir veçhile imarete yüz tutmadı. Andan hünkâr buyurdu ki her vilâyetin ganisinden ve fakirinden süreler. Kadılara ve subaşılara hükümler varıp "her taraftan adamlar sürüp getirip İstanbul'a dolduralar, her taraftan adamlar sürüp istanbul'a dolduncak, şen olmağa başladı. Andan bu gelen kişilerin evlerine mukataa va'zettiler. Bundan halk nefret ettiler, eyittiler: "Evlerimizi bize sattırıp vatanımızdan âzmend edip bizi bunda bu kâfir evlerine kira vermeğe mi getirdiniz?" diye ekser halk avratmı ve oğlanını bırakıp başım alıp gittiler. Andan Kula Şahin derlerdi, Sultan Mehmed'in atasından ve dedesinden kalmış kişiydi. Padişaha bir gün eyitti: "Hay devletli sultanım, atan deden zamanından kalmış eski kişiyim. Bunca memleket ki atan, deden feth ettiler. Mukata va'zetmediler. Bu nesne sultanıma dahi lâyık değildir" deyip sükût etti. Padişaha bu söz tesir edip mukataayı götürdü. Hemen istanbul yine imarete yüz tuttu. Ta şuna değin-kim, Rum Mehmed Paşa vezir olup ol yine Sultan Mehmed'i iğvâyile tama'a düşürüp yine mukataa va'zettirdi. Kendi zira İstanbul oğlanıydı. Müslümanlar gelip kendi şehri evlerini müft tasarruf ettiklerine hased edip bu şimdiki mukataa aran iğvasıyle olmuştur.

Neşrî, *Kitab-ı Cihannûma,* II, s. 709-711

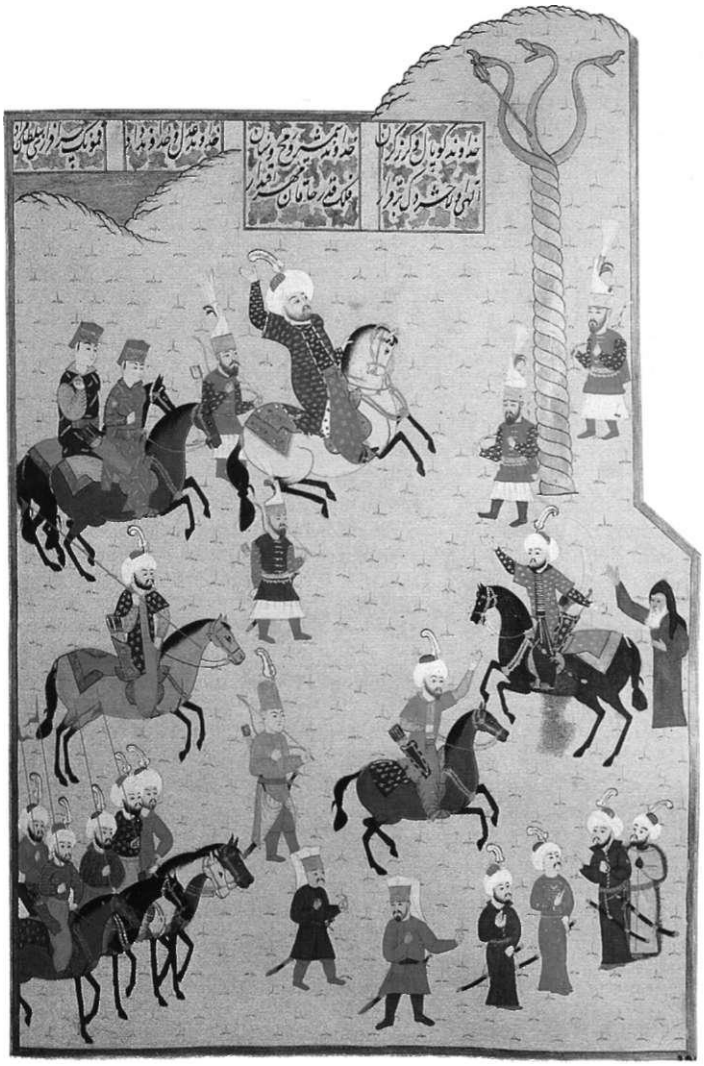

II. Mehmed'in Yılanlı Sütun'a şeşper atışını betimleyen minyatür. *Hünername,* 1584 *TSM Kütüphanesi, H. 1523 Ara Güler fotoğraf arşivi*

çeleri kapsamaktadır. Büyük bir defter olan bu vakfiyede 1.130 ev, 2.466 dükkân, 4 hamam, 7 birgos, 3 han, 54 değirmen, 57 oda, 26 mahzen, 2 kapan, 9 bahçe yer almaktadır. Ayrıca bu vakfiye. İstanbul'daki yerleşimin taassuptan uzak, her dinden insanın iç içe olduğunu gösteren bir belge niteliğindedir. Pek çok mahalle ve semte daha o zaman Türkçe adlar verildiği de görülür. Nitelikleri sayılan evlerin çoğu tek katlı, bazıları iki katlıdır. Üç katlı binalar ise az da olsa Galata cihetindedk.

Nüfusun artmasına bağlı olarak evlerin damlarına "gurfe" denen çekme katlar da yapılmıştır. Bizans'tan kalan evler için "kâfiriyü'l-bina" denildiği görülmektedir. İkinci vakfiyede, Fatih'in İstanbul'da ve Galata'da vakfettiği hamamlar, bilginlerin ve papazların çalışmalarına bıraktığı camilerle kiliseler de yer almıştır. Üçüncü bir vakıf, Fatih'in ölümünden sonra oğlu II. Bayezid tarafından babası için düzenlenmiş olup Fatih Külliyesi'ne aittir. Bunda da 7 kilise, 1.063 ev, 2.300 dükkân, 17 hamam, 227 oda, 148 mahzen, 5 han, 48 değirmen sayılmıştır. Fatih'in, Eyüb Sultan Külliyesi ve Ayasofya için iki ayrı ek vakfiyesi daha bulunmaktadır.

II. Mehmed, kendisinden önceki padişahların koydukları kanunları daha geniş kapsamda ve İstanbul merkezli bir imparatorluğa göre yeniden düzenlemiş, buna "Fatih Kanunnamesi", "Atik Kanunname", "Kanunname-i Âl-i Osman" adlan verilmiştir. Diğer yandan ilk altın Osmanlı dinarı da İstanbul'da II. Mehmed'in adına kesilmiştir. 1478'de çıkartılan bu altın paranm iki yüzünde birbirini tamamlayan Arapça ibarelerle "Şanı yüce Sultan Mehmed Han bin Murad Hanin, karaların ve denizlerin hakanı" olduğu ve paranın Kostantiniyye'de darp edildiği yazılıdır. Dönemin Venedik dukasına eşit bu paradan başka İstanbul Darphanesi'nde Fatih adına 10 dkhemlik gümüş para. akçe ve bakır mangırlar da kesilmiştir. 1479'a ait bir belge ise, İstanbul'un 3 yıllık gümrük vergisi hasılatının 13.000.000 akçeye ulaştığını gösterir ki bu, Bursa gümrüğünün 20 katıdır. İstanbul'a, İran'dan ve Bursa'dan ipek, Batı ülkelerinden yünlü kumaş ve sanayi ürünleri. Mısır'dan şeker, pirinç, Hint baharatı. Anadolu'dan ve Balkanlar'dan tahıl, canlı hayvan, kürk vb gelmekte olup aynı yıllarda İstanbul'daki kamu hazinesinde 2.500.000 altm ve 48.000.000 akçelik bk fazlalık oluşmuştu.

Bu refahın ve İstanbul'daki yüzlerce yıllık yaşam alışkanlıklarının Osmanlı sarayına da yansıdığı kuşkusuzdur. Kalabalık saray kadroları, zenci köle istihdamı, imparatorluk protokolünün uygalanmaya başlanması, giyim kuşam konusunda lükse yöneliş Osmanlı yaşamına Fatih döneminde girmiştir. 1470'li yıllarda saray mutfağına giren yiyecekleri gösterir defterlerde hemen her gün balık, istiridye ve karidesin de yer alması ilginçtir.

Avnî mahlasıyla şiirler yazan II. Mehmed, *Divanı* olan ilk Osmanlı padişahıdır. Mehmed daha çocukluğundan itibaren İstanbul'un fethini hayal edecek denli bu şehrin âşığıydı. Şehrin maddi ve manevi imarına önem veriyor ve şiirlerinde de sık sık bu güzel kentten bahsediyordu. Fetih tarihini bizzat kendisi söylemişti *(Feth-t İstanbul'a fırsat bulmalıdır evvelûn / Feth edip Sultan Mehemmed dedi tarih "âhirûrf).* Çağında şiirin değeri yükselmiş ve İstanbul'daki şairlerin sayısı artmıştı. Himaye ettiği ilim ve sanat erbabının, İstanbul'un bir kültür merkezine dönüşmesinde büyük tesiri olmuştu. Özellikle döneminin şairlerine gösterdiği iltifatlar ile yaşadığı şehri edebi bir muhite dönüştürmüştür.

II. Mehmed şiirlerinde özellikle Galata'dan sıkça bahsetmiştir. Yabancı ve serbest bir hayatın yaşandığı ve hemen sarayın karşısında yer alan Galata, onda bir şiirsellik uyandırıyor ve Divan şiirinin klasik özellikleri Galata güzellerine, güzelliklerine uygun düşünüyordu. Ünlü İran şairi Hafız'ın *Eger ân Türk-i Şirâzî be-dest âred dil-i mârâ / Be-hâl-l Hinduyeş başem Semerkand u Buhara ra* (Şirazlı o Türk güzeli gönlümü elimden aldı, onun siyah benine Semerkand ve Buhara'yı bağışladım) şeklindeki Farsça beytini küçük değişikliklerle tekrarlayacak kadar *(Eger ân gebr-i Efenci be-dest âred dil-i mârâ/Be-hal-i Hinduyeş bahşem Sitanbul u Galata rd)* Galata'ya önem veriyordu.

Galata'ya dak yazdığı iki müstakil gazelinden birinde buranın güzellerini İstanbul'a tercih ederken *(Karalargiymiş mehi tâbân gibi ol serv-i nâz/Mülk-i Efrencin meğer kim hüsn içinde şahıdır//... //Avniya kılma gümân kim sana râm ola nigâr/Sen Sitanbul şâhı isen ol galata şahıdır),* Galata nasıl Cenevizliler zamanında Rum kayserini tanımadrysa, Galata'da güzellik sultam olan Frenk dilberinin de İstanbul padişahına ram olmayacağını itiraf eden II. Mehmed, diğer şiirinde Galata'yı bir cennet olarak tasvir eder ve buradaki güzellerin insanı dinden imandan çıkaracak denli işveli olduğunu söyler *(Bağlamaz Firdevse gönlünü Galatayı gören / Servi anmaz anda ol serv-i dil-ârâyı gören //...//Kevseri anmaz ol içdüği mey-i nâbı içen /Mescide varmaz o vardığı kilisâyı gören).* İstanbul'a hükümran olmuş bir şair padişahın kendine yeni hedefler edinmesi, şiirinde bu yönde kadeler bulmuştur. II. Mehmed saray nakışhanesini kuran Baba Nakkaş'ı. Mehmed Siyah Kalemi, hat sanatının İstanbul'da yeni bir ekol oluşturmasına öncülük eden çağdaşı hattatlardan Yahya Sofi'yi ve Ali Sofiyi de korumuştur.

Fatih'in fiziksel özelliklerini, onu tanıyan yerli ve yabancı birçok sanatkâr ve yazar betimlemişlerdir. İtalyan Zorzo Dolfin. onun az gülen, zeki, çalışkan, cömert, amacına ulaşmada inatçı, her gün kitap okuyan, Roma tarihini, Herodotos'u ve daha pek çok tarihi okutup dinleyen, araştırmalar, incelemeler yapan eşsiz bir insan olduğunu anlatır. Yine bir başka İtalyan Langusto da onun ince yüzlü, uzunca boylu, asil tavırlı, korku uyandıran, az gülen, öğrenmeye aşırı istekli ve cihan devleti kurmayı ideal edinmiş bir hükümdar olduğunu açıklar.

Osmanlı tarihçilerinden Neşri, Fatih'i, adaletli, yiğit, bilgin, dindar, bilginleri ve erdemlileri koruyan, nerede bir olgun kişinin varlığını haber alsa İstanbul'a getirtip aylık bağlatan bir sultan olarak tanıtır. Ali Kuşcî'yi Semerkant'tan getirttiğini, katma çıkanları iyiliğinden yoksun bırakmadığını, gezmeye çıksa dilencilere dinarlar verdiğini, İstanbul fukarasından onun florisini yemedik bir kişinin bulunmadığını, şairlere eğiliminin kendisinin de şair olmasıyla ilgili bulunduğunu yazar.

İlk Osmanlı padişahları için yakıştırılan "ermişlik", Fatih için de geçerli olmuş ve kendisi "veli hükümdarlardan" sayılmıştır. Bu nedenle de adı etrafında pek çok menakıp ve efsane vardır. Bunlar genellikle, gerçek bazı olayların halk inancı ve anlatımıyla biçimlenmiş versiyonlarıdır. Fatih'in yanısıra. özellikle fetihte bulunan "nime'lceyş"ten(->) çoğu için de benzeri efsaneler unutulmamıştır. Örneğin Buhurî Şeyh Yakub'un, Horos Efendi'nin. Hızır Bey'in, Şeyh Lutfullah'ın, Akşemseddin'in adları etrafında İstanbulluların yaşattıkları efsaneler vardır. Bunların mezarları, bazılarının şehit düştükleri yerler, sahabelerin murakabe yöntemiyle saptanan toprakları birer ziyaretgâh olmuştur. Eyüp semti bu yönden zengindir. Kentin Türkleşmesi ve Islamlaştırılması sürecinde, adlarına türbeler, ziyaret yerleri yapılan sahabeler Fatih döneminde ortaya çıkarılmıştır (bak. sahabe).

1481 ilkbaharında yeni bir sefere çıkmışken Maltepe'de hastalanan Fatih, Gebze yakınlarındaki Tekür Çayırı'ndan ileri gidememiş, hekimler tedavisiyle uğraşırlarken İstanbul'da karışıklıklar başlamıştır. Karamam Mehmed Paşa, Fatih'in ölümünü gizlemeyi başardığı gibi Amasya'daki Şehzade Bayezid'le Konya'daki Ceme ulaklar göndermiş, hangisi daha önce gelirse tahta onun geçmesini öngörmüştü. Âşıkpaşazade, Fatih'in ölümünü şüpheli görür ve hekimleri suçlayıcı bir ifade kullanır. Ölümünün nikris (goutte) ya da damla denen hastalıktan olduğu sanılır. Tarihçi Neşri ise kendi gözlemine dayanarak Fatih'in cenazesinin İstanbul'a gizlice nakledilişini, askerin İstanbul'a geçmemesi için alınan önlemleri, sur kapılarının kapatılmasını, yeniçerilerin ayaklanmasını ve İstanbul sokaklarına dökülmelerini. Bayezid lehine yapılan gösteriler sonunda Karamam Mehmed Paşa'nın konağının basılmasını ve öldürülmesini, başının bir mızrağa takılarak sokaklarda gezdirilişini, aslen Yahudi olan hekim Yakup Paşa'nın da aynı akıbete uğramasını, Yahudi mahalleleri ile Venedik ve Floransalı tüccarlara ait mağazaların yağmalanmasını, 20 Mayıs 1481'de İstanbul'a gelen Bayezid'in tahta çıkışını anlatır. Venedik balyosu ise 19 Mayıs 1481 tarihli mektubu ile Fatih'in ölümünü "La Granda Aquila e morta!" (Büyük Kartal öldü) diye bildirmiştir. Bu haber, Roma'da duyulunca şenlikler düzenlenmiş papanın buyruğuyla da Avrupa kiliselerinde şükür ayinleri yapılmıştır.

II. Mehmed'in oğullarından Mustafa 1474'te, Cem Sultan ise İtalya'da 1495'te ölmüştür. Kızı Gevherhan. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed Mirza ile evlenmiştir. Fatih'in adları saptanan eşleri ve hasekileri Gülbahar Hatun, Gülşah Hatun, Sitti Hatun, Çiçek Hatun ile Akide, Tamara, Esmihan, İren, Eleni. Anna. Anna (II.) ve Maria'dır.

Bibi. Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma,* II, Ankara, 1957, s. 683 vd; Âşıkpaşazade. *Tevarih-i Âl-i Osman.* ist.. 1332.'s. 139 vd: F. Gieese (yay.), *Die altosmanischen Anonymen Chroniken-, Tevarih-i Âl-i Osman,* Breslau, 1922, s. 65, 73 vd; Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l Feth.* İst., 1977, s. 47 vd; Bostanzade Yahya. *Duru Tarih (Tarih-i Saf/Tuhf etıTl-Ahbab).* İst.. 1978. s. 63 vd; Lutfi Paşa. *Tevarih-i Âl-i Osman,* İst., 1341, s. 170 vd: Kemalpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman,* VIII, Ankara. 1991; Kritovulos, *Tarih-i Sultan MehmedHan-ı Sâni,* İst., 1328; A. Adıvar, "İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti", *TD,* S. 9 (Mart 1954), 1-14; H. İnalcık. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar.* Ankara, 1954: A. S. Ünver, *İlim ve Sanat Bakımından Fatih Devri Notları,* İst.. 1947; O. Ergin, *Fatih İmareti Vakfiyesi,* İst., 1945; S. Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti,* Ankara. 1953: İ- Artuk-C. Artuk. *Fatih'in Sikke ve Madalyaları.* İst.. 1946; H. İnalcık, "Mehmed II". *İA,* VII. 506 vd: Ş, Tekindağ, "İstanbul". *İA.* V/2, 1199-1214; F. Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi,* İst., 1949; Danişmend, *Kronoloji,* I, 252 vd; Saffet Sıtkı (Bilmen), *Fatih Divanı,* İst., 1944; K. E. Ünsel, *Fatih'in Şiirleri,* Ankara, 1946; G. Jakob, *Der Divan des Sultan Mehmed des Zweiten, des Eroberers von Konstantinopel.* Berlin. 1904: A. Avmutlu. *Fatih ve Şiirleri,* İst., 1992.

NECDET SAKAOĞLU

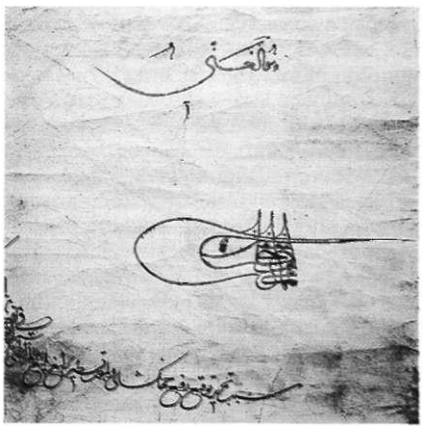

II. Mehmed'in tuğrası.
Galeri Alfa

MEHMED H TÜRBESİ
bak. FATİH KÜLLİYESİ

Kapıdağlı Kostantin'in betimlemesiyle III. Mehmed.
Cengiz Kahraman arşivi

MEHMED m

(16Mayıs 1566, San Ovası/Manisa - 21 Aralık 1603, İstanbul) 13. Osmanlı padişahı (hd 27 Ocak 1595-21 Aralık 1603).

"Mehmed-i Sâlis", "Sultan Mehmed Han-ı Sâlis bin Murâd-ı Sâlis", "Eğri Fatihi" olarak da tanınır. Şiirlerinde Adnî mahlasım kullanmıştır. III. Murad(->) ile Safiye Sultanin oğludur. Sancaktan gelip tahta çıkan sonuncu Osmanlı şehzadesidir. Tahta çıktığı gün 19 erkek kardeşini boğdurtarak olumsuz bir iz bırakmıştır. Buna karşılık İstanbul'da ya da taşrada adını taşıyan bir eser yoktur. Vefa'da bir medrese yaptırmayı tasarladığı döneminin tarihçileri tarafından belirtilmiştir. Davutpaşa Bahçesi'ndeki(->) sarayı yıkılmıştır. Topkapı Sarayı hareminde bazı tadilat ve yeni bir hamam, III. Mehmed döneminde yapılmıştır. Avusturya savaşları, Eflâk-Bogdan ve Erdel sorunları, doğuda İran'la olan sınır savaşları genişleyerek sürdüğü gibi. Anadolu'daki Celali ayaklanmaları da İstanbul'u tehdit edici boyutlara ulaşmış, tüm bu sorunlar başkenti ekonomik yönden de etkilemiştir. Saltanatı boyunca sık sık para değeri belirlenmiş, arada iç hazineden gümüş ve altın çıkartılarak kamu hazinesi açığı kapatılmaya çalışılmış, ancak 1599'da 1 dirhem gümüşten 9,5 akçe kesilerek geçici bir istikrar sağlanabilmiştir. Uzun bir aradan sonra ve III. Murad Türbesi'nin yapım masrafları nedeniyle İstanbul'da bakır para (mangır) kesimi de III. Mehmed dönemindedir. Yine, İstanbullu gayrimüslimlerin, belli koşullarla köle ve cariye edinimlerine de gümrük gelirini artırmak için izin verilmiş; Fransa, İngiltere, İspanya, Hollanda, Venedik, Lehistan'dan gelen elçilerle ticari antlaşmalar imzalanmıştır.

II. Mehmed'in "İstanbul Fatihi" olması gibi, Avusturya seferinde Eğri (Eger, Erlan) Kalesi'nin alınması üzerine III. Mehmed'e de "Eğri Fatihi" sanı verilmiştir.

III. Mehmed, babası Şehzade Murad'ın sancakbeyi olduğu Manisa'da, Sart Ovası'nda doğdu. Çocukluğunu geçirdiği Manisa'da hocalığını Cafer Efendi yaptı. 1574'te dedesi II. Selim'in(->) ölümü üzerine padişahlık sırası gelen babasıyla istanbul'a gel-

di. Saraydaki eğitimini Haydar Efendi ve Pir Mehmed Azmî Efendi üstlendiler. Mehmed'e aşın ihtimam gösterildi. III. Murad da bu oğluyla farklı biçimde ilgilendi. Onun için Boğaz gezileri düzenletti, eğlensin diye istihkâmlardan 200-300 pare toplar attırdı. 1582de Atmeydanı'ndaki(->) sünnet düğünü ise Osmanlı tarihinin en görkemli şenliği oldu. Kent, bu vesileyle olağanüstü günler yaşadı ve yüzlerce yabancı konuk ağırlandı. 1 Haziran-30 Temmuz arasında 2 ay süren sur-ı hümayun içinde, 16 yaşındaki Mehmed'in sünnetini Cerrah Mehmed Paşa 7 Temmuz günü yaptı. Mehmed, daha 1,5 yıl İstanbul'da kaldıktan sonra Aralık 1583'te, aralarında müderris, sipahi ağası, divan çavuşu, divan kâtibi gibi her sınıftan yetkin kişilerin bulunduğu kalabalık bir eğitim-öğretim kadrosu, hocası Nasuh Nevali Efendi ve Lala Mehmed Paşa ile sancağa çıktı. Saruhan sancakbeyi olarak Manisa'ya gitti. Burada aralıksız 12 yıl kaldı. Bu dönemde Mehmed'e hükümdarlığın incelikleri, siyaset bilimi, protokol, binicilik, silah kullanma, din, edebiyat ve müzik öğretildi. III. Mehmed, 9 yıl İstanbul'da, toplam 13 yıl da Manisa'da olmak üzere 22 yıl eğitim gördü. Bu düzeyde eğitim olanağı başka hiçbir Osmanlı padişahma sağlanmamıştır.

III. Murad'ın beklenmedik bir anda ve İstanbul'da çok şiddeüi bk kış hüküm sürerken ölmesi üzerine, Safiye Sultan, sarayda önlemler aldı ve Murad'ın ölümünü kimseye duyurmadı. Darüssaade ağası Ue anlaşarak Bostancıbaşı Ferhad Aga'yı gizli ve ivedi olarak Manisa'ya gönderdi. Mehmed, tarihçi Mustafa Selanikî'nin deyimiyle "yarar atlara binüb güzide yedekler uydurub kar ve tufanda çıkub" güçlükle Mudanya'ya, oradan da Ali Reis'in kadırgasına binerek İstanbul'a geldi. O sırada camilerden cuma salası okunmaktaydı. Saraya çıkınca hemen cülus toplan atıldı ve padişahlığı ilan edildi. Haberin ulaşabildiği camilerde hutbe III. Mehmed adına okundu. Halk şaşkına döndüğü gibi, devlet erkânı da karda kışta saraya koşuştu. Matem giysileri ve siyah şemlelerle gelen vezkler, ulema ve ocak ağaları, çaprastlı siyah atlas kaftan giymiş, siyah semle bağlamış III. Mehmed'e, Bâbüssaade önünde biat ettiler. Vezirazam Sinan Paşa cephedeydi. Şeyhülislam Bostanzade Mehmed Efendi ile bazı ocak ağaları törenin sonuna yetişebildiler.

III. Mehmed için ilk sorun, hepsi de sarayda olan 19 erkek, 27 kız kardeşinin, 8-10'u hamile 200 dolayındaki haseki ve cariyelerin ivedilikle tasfiyesiydi. Erkek kardeşlerinin en büyükleri henüz 8-13 yaşlarında, bazıları ise daha memedeydi. O gece tüm hazırlıklar tamamlandı. Şehzadeler, dairelerinden toplatıldı. Devlet erkânma "seherde sarayda bulunmaları" tezkkeleri ulaştırıldı. Herkes nedenini anlayamadıkları bu çağrıya uyarak erkenden geldiler. Verilen buyruk üzerine haremin "dinsiz ve insafsız" dilsizleri, büyük bir maharetle, göklere yükselen anne, dadı feryatları arasında III. Murad'ın şehzadeleri Mahmud'u, Mustafa'yı, Abdullah'ı, Bayezid'i, Cihangk'i, Ahmed'i, Abdunahman'ı, Alâeddin'i, Alemşah'ı, Ali'yi, Davud'u, Hüseyin'i, Ishak'ı, Korkudü, Murad'ı, Osman'ı, Ömer'i, Yakubü ve Yusuf u boğuverdiler. Şehzadelerin körpe ve soğumamış cesetleri ivedilikle yıkanıp kefenlendi, tabutlar, puşide, kavuk ve sorguçla donatıldı. Her tabutu dört baltacı ve içoğlanı Bâbüssaade'den çıkanp Matbah-ı Amke revaklan altında bekleyen devlet erkânının önlerine getirdi. Helvahane kapısmdan aşağı mutfak kapışma kadar, tahtabender üzerine sıraladılar. Şeyhülislam Bostanzade her bki için ayrı ayrı namazlar kıldırdı. "Dideler giryân ve diller püryân" olarak cenazeleri götürüp III. Murad'ın ayakucuna defnettiler. Bu büyük kadiam için dönemin bk ozam "Şüheda-ı Âl-i Osman" tarihini düşürdü. Bu olay, Osmanlı tarihinde, "nizam-ı âlem" ve "Kanunname-i Âl-i Osman" gerekçesiyle işlenen en korkunç saray cinayeti sayılmıştır.

Aynı gün, yoğun kar yağışı altmda, sarayın tüm arabaları, koçuları ve hayvanlan, Saraçhane'den getirtilen mafraçlar, sandıklar, sepetler, İstanbul'un hamal beygkleri seferber edilerek III. Murad'ın haremi saraydan çıkarıldı. "Ürnm-i veled" (doğurmuş) ya da hamile cariyeler, III. Murad'm gözdeleri, hasekileri, 27 kızı, bunların dadıları, harem ağalan, ünlü harem kethüdası Canfeda Kadm, o gün Eski Saray'a(->) nakledildiler. İzleyen günlerde de III. Murad'ın pek düşkün olduğu ve oyalandığı saray cüceleri, maskaralar, dilsizler, Mısır'a sürüldü. Haremde, III. Mehmed'in annesi Safiye Sultanin, yeni bir düzen ve oğlunu yönetmesine elverecek bk ortam kurması böylece hazırlandı.

Saray operasyonunu başarıyla sonuçlandıran III. Mehmed 16 Şubat 1595'te, cephedeki Sinan Paşa'yı, "ölü padişahın mührü ile sadaret olmaz" gerekçesiyle azletti ve Sadaret Kaymakamı Ferhad Paşa'yı vezirazam yaptı. İstanbul'daki askere cülus bahşişi dağıtılırken cephedekilere de gönderildi. Saraym, Tersane'nin İstanbul esnafma olan borçları, iç hazineden çıkanlan paralarla ödendi. Kaptan-ı deryalığa Halil Paşa'yı atayan III. Mehmed, Yedikule'de tutuklu bulunan İbrahim Paşa'yı boğduran ve 3 Mart 1595'te ilk kez cuma selamkğrna(->) çıkarak Ayasofya'ya gitti. Devlet kadrolarında, ilmiye sınıfında ve eyalet yöneticileri arasmda geniş çaplı bir değişiklik sürerken bağlı beyliklere, emekliklere de "ahkâm-ı şerife" gönderildi.

Giderek artan soğuklar, karayel ve kıble fırtınaları nedeniyle İstanbul'a ne gemi, ne de kervan gelebiliyordu. Başlayan ekmek kıtlığı, işlenen cinayetler ve halk arasında yayılan asılsız söylentiler, kışın giderek ağırlaşması yeni padişahın uğursuzluğuna yorumlandı. Bir somun 2 akçeden 3 akçeye fırladı. Halk; "ne zaman padişah değişse kıtlık oluyor" demekteydi. Esnaf narhlara uymaz oldu. III. Mehmed'in Fatih Camii'ne yapılacak ikinci cuma selamlığı, yolların karlarla dolması ve don nedeniyle yapılamadı. Kentte ne at, ne de araba işlemekteydi. Mart sonuna kadar koşullar değişmedi. III. Mehmed'in kılıç alayı(->) ise "türbeler ziyareti" adı ile nisan ayı başında yapılabildi. III. Murad'ın ölümünün 40. gününde saray mutfağında aşlar pişirilip yoksullara dağıtıldı.

Vezklikle kendisine danışman yaptığı Lala Mehmed Paşa'nm, fakat daha çok annesi Safiye Sultan'm güdümünde hareket eden III. Mehmed, ilkbaharda, her hafta bir başka camiye cuma selamlığı düzenleyerek halkın sempatisini kazanmaya, uyandırdığı nefreti unutturmaya çaba gösterdi. Bk seferinde Ayasofya'dan çıktığında, istanbul'a dökülmüş bulunan Rusçuktu, Silistreli Müslümanların, atının ayaklanma kapanmalarıyla şaşkına döndü. Bu sırada divan çavuşlan üe yeniçeriler arasında taşlı sopalı kavga çıktı. III. Mehmed, yeniçeri ağasını azletti. Cepheden istanbul'a hareket eden eski vezkazam Sinan Paşa'ya da istanbul'a girmemesi, Malkara'da oturması için buyruk gönderdi. Fakat Sinan Paşa "maruzatım var" diyerek Halkalı'ya kadar geldi. Buradan, Malkara'ya sürgüne gönderildi. Nisan ayının sonlannda Vezkazam Ferhad Paşa'nm konağında yapılan toplantıda, sefer hazırlıkları ve dış ilişkiler tartışıldı. 22 Nisan günü Divan-ı Hümayun'dan konağına dönen Ferhad Paşa'nm yolunu Haseki Hamamı önünde kesen sipahiler ve bekleyen kuloğulları isteklerini açıkladılar. Sinan Paşa'nm bir tertibi olan bu mizanseni, Ferhad Paşa sert bk çıkışla dağıtmak istedi. Askerle arasında tartışma başladı. Buradan şeyhülislam konağına yönelen sipahiler, istekleri doğrultusunda bir fetva için direttiler. Ertesi gün de eyleme geçip dağıtılan ulufeleri almadılar. III. Mehmed, yeniçerileri, sipahileri tepelemekle görevlendirdi. Sipahi toplulukları dağıtıldı. Bu olaydan bir gün soma da Ferhad Paşa, sefer hazırlıkları için Davutpaşa ordugâhına çıktı.

Nisan ayının son günleri istanbul'un geleneksel "şek-buk eyyamı" olduğundan, Sadaret Kaymakamı ibrahim Paşa, III. Mehmed'e Valide Safiye Sultan'a, Yenihisar'daki Feridun Bey Bahçesinde ziyafet verdi. Aynı günlerde istanbul'a dökülen Babadağlılar, tbrail, Varna, Bender, Kili, Akkerman, Cankerman, Isakçı, ismail Geçidi, Silistre, Yergöğü, Rusçuk ve Tutrakan'daki, Eflâklı, Boğdank, Rus ve Macar istilacıların zulümlerini, istila ve kıyımlarını, yetkililere anlatmaya ve yardım istemeye çalışmaktaydılar. Haremiyle Yalova'ya dinlenmeye gitmek üzere olan III. Mehmed bunu öğrenince vazgeçti. Divanda ordunun Eflâk'a gitmesi kararı alındı. Ferhad Paşa Mayıs 1595 başında Edirne'ye hareket etti. Bu arada, sürgündeki Sinan Paşa, yandaşı vezirler aracılığı ile istanbul'da, Ferhad Paşa aleyhine başlattığı kampanyayı sürdürmekteydi. Kentteki iktidar çekişmeleri, saraydaki cüce Cafer'den, sefere gitmemek için bahaneler arayan yeniçeri ağasına ve ulemaya kadar herkesi ilgilendiriyordu. Donanma, Yedikule açıklarında kurustkı toplar atıp oyalanmaktaydı. III. Mehmed, 7 Temmuz 1595'te, cephedeki Ferhad Paşa'yı azletti. Sinan Paşa yeniden vezirazam oldu ve cepheye hareket etti. İstanbul'a gelen Ferhad Paşa ise idam edildi.

O yaz, Topkapı Sarayı harem hamamı-

nın yıkılması nedeniyle Üsküdar Bahçesi'ne göçen III. Mehmed, Eflâk'ta ve Avusturya sınırında savaşan orduların başarısı için "ulema-yı izâm ve meşayih-i kiram" ile devlet adamlarını ve "halk-ı âlem"i Okmeydanı sahrasına duaya çağırdı. Duayı, Ayasofya Kürsü Şeyhi(->) Muhyiddin Efendi yaptırdı. Bir yandan da eyalet paşaları, kapı halklanyla cephelere sevk edilmeye çalışılıyordu. Ciğalazade Sinan Paşa Budin cephesi serdarlığına atandı.

22 Eylül 1595'te istanbul'da aralıklarla devam eden bir deprem oldu. Başkentte nöbetçi kalan, fakat seferberlik kararı gereği cepheye gitmeleri gereken yeniçeriler "padişah ile sefere çıkanz" diyerek eylem başlattılar. Ulufe divanında çorba içmediler. Ayasofya'da toplanıp kendi aralarında, Kuran'a el basıp yeminler ettiler. Süleymaniye Camii'nde ise vaiz Emir Abdülkerim bir hadisi açıklarken orada bulunan müderris ve kadılar ayağa kalkıp "Bunda niçe bir söylersin? Padişahınız ve erkânı sefere çıkıp gazaya gitmezler!" diyerek vaizi kürsüden indirdiler. "Nefir-i âmmdır, Müslümanlar kalkın!" deyip halkı nümayiş ve bağırışlarla sokaklara döktüler, istanbul kanştı. III. Mehmed Üsküdar Bahçesi'nden Eski Saray'a göçtü. Topkapı Sarayı'ndaki onarımlar tamamlanıncaya kadar burada oturdu ve olayları yakandan izlemeye çalıştı.

Öte yandan, savaş durumu ve sevkıyat yetersizliği nedeniyle istanbul'da arpanın kilesi 50, unun kilesi 100 akçeye çıkmıştı. Kimse orduya katılmak ve savaşa gitmek istememekteydi. Hazine açığı giderek arttığından, cebecilik, topçuluk, sipahilik, birer mansıp gibi şuna buna satılmaya, böylece para toplanmaya çalışılıyordu. Büyük eyaletlerden gelmesi gereken irsaliyeler kesilmişti. Eflâk seferinden başarısızlıkla dönen Sinan Paşa 19 Kasım 1595'te azledilerek, Lala Mehmed Paşa vezirazam oldu; birkaç gün sonra ölünce Sinan Paşa tekrar sadarete getirildi. III. Mehmed hazine açığını kapatabilmek için iç hazineden gümüş ve altın çıkartılmasına izin verdi. Bununla donanmanın zorunlu gereksinimleri karşılandı. Onanmlar tamamlandığından kasım ayı sonunda III. Mehmed Topkapı Sarayı'na taşındı.

Aralık ayında, istanbul'da bir cinayet ortaya çıkarıldı. Gençliğinde Forsa Halil diye ünlenen, cebecibaşılıktan emekli Halil Ağa'nm, bir sapık olduğu, adamları ile uygunsuz ve ahlakdışı işler yaptıkları, Yenikapı'daki bahçelerinde, elde ettikleri gençleri, ırzına geçip öldürdükleri ve kuyulara attıkları, cariyelerini fuhuşta kullandıkları, Halil Ağa'nm bulunmadığı bir sırada, mahalle halkının naiple yaptıklan baskında saptandı. Baskın sırasında, odalardaki cariyeler yakalandı. Kuyulardan ve gösterilen yerlerden 10'dan fazla kadın, erkek cesedi çıkarıldı.

19 Aralık 1595'teki Divan-ı Hümayun toplantısında, padişahın sefere çıkması gerekliliği konuşuldu. III. Mehmed isteksiz olmasına karşın hazırlık için emir verdi. Bu amaçla iç hazineden de ikinci kez 750.000 altın çıkarttırdı. **16** Mart 1596'da istanbul esnafı, sınıf sınıf yol üzerine çıkıp divandan dönen vezirazamla vezirleri selamladılar. Yıllardan beri ödeyegeldikleri yasadışı vergilerden ezildiklerini, son kez, "kassâb ziyanı" adlı vergi yüzünden büsbütün iflasa sürüklendiklerini, Yahudi ve Hıristiyan ribahorlardan yüksek faizle para aldıklarını, böylece devletin kendilerine kötülük, kefereye de iyilik yapmakta olduğunu yakındılar. Kalabalığı yatıştıran Sinan Paşa, 4 Nisan 1596'da da eceliyle öldü. Rüşvete düşkünlüğü ile tanman Sinan Paşa, vezirlerin en kıdemlisi olup III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde beş kez sadarete getirilmişti, istanbul'da Tevekkül Çeşmesi'nde bir mektep ve darülhadis yaptırtan Sinan Paşa'nın müsadere edilen akıl almaz terekesi arasında 600.000 sikke (gümüş ve altın), 29 yük murassa ve mücevherli altın kılıç, hançer, miğfer, bozdoğan, altından türlü eşya ve paha biçilmez cevahir, pek çok kürk, kumaş, mutfak ve kiler edevatı da vardı.

15 Nisan **1596**'da saraya çağrılan şeyhlerin dualarıyla sefer için gelenek üzere yedi parça sancak biçilip dikildi. III. Mehmed, bir kez daha, ordu giderleri için iç hazineden 62 kese (620.000) halis flori çıkarttırdı. Sefer hazırlıkları hızlandı. 10 Mayıs'ta padişahın davetiyle bütün ulema ve şeyhler istiska namazı (yağmur duası) için Okmeydanı'na toplandılar, istanbullular da kuraklık ve susuzluk son bulur umuduyla Okmeydanı'na koştular, ikinci istiska namazı 25 Mayıs'ta Fatih Camii'nde kılındı. Ramazan Bayramı'nm ikinci gecesine rastlayan 30 Mayıs'ta ise Galata surları dışında, gemi levazımatı satılan çarşıda yangm çıktı. Sur dışındaki tüm yapılar kül oldu. III. Mehmed, kentte eksik olmayan belaların nedenini türlü olgulara bağlayanlara inandı ve şarap içenlerin yakalanıp idam edilmelerini, meyhanelerin kapatılmasını buyurdu. Aym günlerde, Tameşvar Eyaleti'nde yakalanıp idam edilen Erdel eşkıyasının kelleleri ve yüzülen derileri, çok sayıda tutsakla birlikte istanbul'a getirildi. Bunlar, Divan-ı Hümayun önünde teşhir edildi. 15 Haziran'da bu kez Odunkapısı'ndaki mum imalathanelerinde yangm çıktı. Tüfekçi barutlarının hazırlandığı yerlere de ateş sıçrayınca korkunç patlamalar oldu.

21 Haziran 1596'da türbeler ziyaretine çıkan III. Mehmed, 23 Haziran'da "Üngürüs (Macar) niyetine" sefer için istanbul'dan ayrıldı. Bu, I. Süleyman'ın (Kanuni) 1566'daki seferinden 30 yıl sonra ilk kez bir padişahın sefere çıkışıydı. Bu nedenle de istanbul'da heyecan uyandırdı. Davutpaşa ordugâhına geçen padişahın önünde sırasıyla alay gösteren top arabacıları, topçular, altı bölük halkı, yayalar ve diğerlerinden oluşan muazzam bir ordu, tabur tabur yola koyuldular. Donanma da Haliç'ten çıkıp ilkin Beşiktaş iskelesi önüne geldi. Buradan hareketle Yedikule önünde demirledi, istanbul'da ise daha ilk günden kıtlık belirtileri görüldü. Bunun nedeni, yeni mahsulün kente getirilmemesi, geçen yılki stokların tükenmesi ve kalanın da orduya verilmesiydi. İstanbul'a navlun getiren gemilere zorla cephane, tahta ve urgan yüklenip Tuna yalılarına angarya yükümlülüğü uygulandığı duyulduğundan bezirganlar başkente navlun almamaktaydılar. Esnafın çoğu ise ordu esnafı olarak kentten ayrılmıştı. Akdeniz ve Ege'de, levent kalyeteleri korsanlık ettiğinden istanbul'a zahire sevkıyatı durmuştu.

Sadaret Kaymakamı Hasan Paşa ve İstanbul Kadısı Abdülhalim Efendi toplantılar yaparak önlemler aldılar. Valide Safiye Sultan ise oğlunun zafer kazanması için borçluların borçlarını ödemek, yoksullara sadaka dağıtmak gibi hayırlara yönelmişti. Aynca Âşıkpaşa Mahallesi'nde İmam Gazali soyundan bir zatın üstüne türbe yaptırttı. Bostancıbaşı Ferhad Ağa, Boğaziçi'nde ve Anadolu yakasında güvenlik ve kolluk hizmetlerini kusursuz yapmaktaydı. Ama, kentteki karaborsacılar kıtlıktan yararlanmayı çekinmeden sürdürmekteydiler. Ot, saman, arpa, yenecek her şey bulunmaz olmuştu. Gücü yetenler, ordu dönünce her şeyin daha da pahalılaşacağı kaygısıyla stok yapmaya başladılar. Kaymakam paşa, çare olur umuduyla şeyhleri, seyitleri Okmeydanı'na çıkartıp bereket duası yaptırttı. Benzeri bir dini yakarış da Şehzade Camii'nde yinelendi.

Ağustos ayında çıkarılan hükümlerle İstanbul'a gelmesi gereken buğday, arpa, siyah üzüm, sabun, zeytinyağı, pamuk, pirinç, mercimek, biber, karanfil vb yüklü izmir ve Mısır gemilerinin Avrupa limanlarına gidip kaçak mal satmalarının önlenmesi iskele kadılarından istendi. Eylül ayında Mısır'dan 4 kadırga ile miri şeker gelmesi bir sevinç nedeni oldu. Ekim ayı sonunda III. Mehmed'in, Eğri'nin fethini müjdeleyen hatt-ı hümayunu da gelince kentte şenlikler düzenlendi. İran Safevi Şahı I. Abbas'ın elçisi Zülfikâr Han da ağır hediyelerle geldi ve görkemli bir törenle karşılandı. Elçi ve maiyeti için Pertev Paşa Kervansarayı hazırlanmıştı.

III. Mehmed'in "Eğri fatihi" sanı ile İstanbul'a dönüşü için bir aydan fazla süren bir hazırlıkla 1596'nın son günlerinde büyük bir zafer alayı yapıldı. Büyükçekmece'de başlayan alay ve gösteriler, Kanuni dönemindeki zafer alaylannın benzeriydi. İstanbul şairleri kasideler yazdılar. Tellallar sokaklarda, çarşılarda dolaşarak şehir donanması yapılacağını duyurdular. Bedestenler ve dükkânlar "fâhir kumaşlarla" donatıldı. Şair Kemal bu renkliliği *Zeyn olub dükkânları şebriin serâserzâr ile/Herbirisi san münakkaşpûş-i dildâr oldular* dizeleriyle anlattı. Iran elçisine, daha sonra gelen Fransız ve Venedik balyoslarına ziyafetler verildi.

15 Şubat 1597'de geceyarısı şiddetli bir deprem oldu. III. Mehmed, aynı günlerde yeni bir seferin hazırlıkları için iç hazineden 20 kese altın çıkarttırdı. Fakat o yılın resen ulufesinin dağıtılmasına yetecek para bulunmasında güçlük çekildi. Anadolu'dan da Celali eylemlerinin ve soygunların giderek köyleri ve kasabaları yaşanmaz duruma soktuğu haberleri geliyordu. Padişahın ve ordunun İstanbul'da bulunmasına rağmen kent güvenliği yeterince

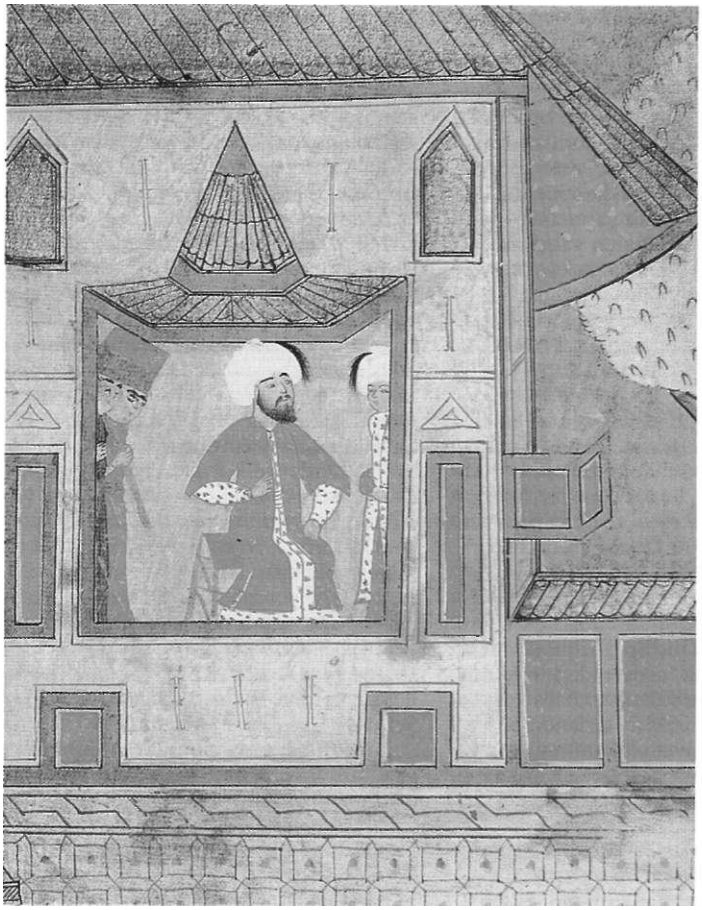

III. Mehmed şehzadeliğindeki sünnet düğününde İbrahim Paşa Sarayı'ndan babası III. Murad'la birlikte şenliği izlerken. *Surname-i Hümayun,* TSM Kütüphanesi, H. 1344

sağlarıamıyordu. Örneğin, yeniçeriler. Galatalı, Tophaneli kabadayılar, Tersane azapları, .şurada burada, özellikle de meyhanelerde sık sık kavga çıkarmaktaydılar. 20 Nisan günü Çizmeci Tekkesi'nde toplanıp içen kabadayılar arasında çıkan kavgada 20 kişi yaralandı, 3 genç öldürüldü.

Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem İbrahim Paşa, sefer için 15 Haziran 1597de otağa çıktı. Fakat hastalığını üeri sürerek hareket etmedi. 3 Kasım 1597de azledildi. Hasan Paşa vezirazam oldu. III. Mehmed ise, annesinin telkini ile tehlikeli zamanlarda kaçıp sığınmak düşüncesiyle Davutpaşa Bahçesinde yaptırdığı sarayında aylarca kalmakta ve İstanbul sorunları ile ilgilenmemeyi yeğlemekteydi. Devlet adamlarına burada verdiği ziyafetlerden sonra kışa doğru Eski Saray'a göçtü. Bir süre de burada kaldı. Onuruna sehrayinler düzenlendi.

1597'nin ilginç bir olayı ise bir düzmece mehdinin ortaya çıkması oldu. Yaşlı ve okuryazarlık düşkünü bir meczup "Ben mehdiyim!" diyerek çevresine bk sürü alık ve serseri topladı. İstanbul kahvehanelerinde çok şeyler konuşulmaya başlandı. Bunun üzerine kazaskerler huzurunda sorguya çekilen yalancı mehdi, Balıkpazarı'nda idam edildi.

Valide Safiye Sultanin, cami, imaret ve ribattan kurulu bir külliye yaptırmak istemesi üzerine Ocak 1598'de III. Mehmed'in buyruğuyla Eminönü civarında kamulaştırma başlatıldı. Yahudi mahalleleri ve sinagogu kaldırıldı. Taşınmazların bedelleri iki kat ödendi. Pek çok kagir yapı yıkıldı. Darüssaade ağası kethüdası, bina emini atandı. Mart ayı sonunda "şek-buk eyyamı" nedeniyle divan çalışmaları tatil edüdi. Herkes ramazan hazırlığına başladı. İstanbul'da her şey bulunmakla birlikte pahalılık vardı. Narhı dikkate alan yoktu ve fiyatlar neredeyse iki katma çıkmıştı. Bunun da nedeni, esnafın büyük çoğunluğunun "hünkâr kulu", yani yeniçeri olmaları, kendüerine kimsenin müdahale edememesiydi. Altın 150-200 akçeye fırladığı gibi, ayarı bozuk olan akçe ile de kimse alışveriş etmemekteydi. Pahalılığa koşut olarak irsaliyeler durmuş; cizye, bedel-i hamr, ziyade-i cedid, avanz, bedel-i nüzul, kürekçi bedeliyesi vb vergiler de toplanamaz olmuştu.

Şeyhülislam Bostanzade Mehmed Efendi ile görüştükten sonra sadaret değişikliğine karar veren III. Mehmed, 6 aydır görevde bulunan Hadım Hasan Paşa'yı azledip 8 Nisan 1598'de Cerrah Mehmed Paşa'yı vezkazam yaptı. Buna gerekçe olarak da Hasan Paşa'nm, Safiye Sultani rüşvet almakla suçlar tarzda "Valide sultan beni taksiide bağlamıştır!" demesi gösterildi. Hasan Paşa 14 Nisan günü Yedikule'de boğduruldu. Aym günlerde Eminönü'nde Yeni Cami'nin temel kazımına başlandı. Bu vesileyle Tersane ve Tophane önündeki gemilerden toplar atıldı. 28 Nisan 1598'de İstanbullular teravih kılmaktalarken Büyükkaraman Pazarı'nda semercilerde çıkan yangın kısa zamanda geniş bir çevreyi kül etti. Arasta dükkânları, mücellithaneler yandı. Yağmacı yeniçeriler ise yangını fırsat bilip her yeri talan ettiler. Halk, evsiz eşyasız kül fukarası oldu.

O yıl, "gül ve kkaz mevsimi"ni geçirmek üzere Safiye Sultanla III. Mehmed, Davutpaşa Bahçesi'ne göçtüler. Fakat bu, giderek yaygınlaşan kolera ve veba salgınlarından kaçıştı. Din adamlarının "mübarek maraz" dediği salgın, Temmuz 1598'de yüzlerce ocağı söndürdü. Şairin deyimiyle "Meclis be meclis sâki-yi ecel gezdi". İstanbulluların çoluk çocukları birer ikişer ölmekteydi. Eski Saray'daki III. Murad ailesinden 11 kız ve kadın, birçok hadımağası ve cariye öldü. Ağustos sonuna kadar Eski Saray'dan 150 cenaze çıktı. Bunlar arasında III. Murad'ın 16 kızı da vardı. Salgında Mimarbaşı Davud Ağa(->) da öldüğünden yerine Dalgıç Ahmed Ağa(->) atandı. Üsküdar'da köşesine çekilmiş bulunan Kutbü'l UlemaiTÂnîin Murad Efendi, devlet adamlarına haber gönderip "bu belalar, salgınlar, fesadın ve yönetim bozukluğunun her zamankinden ziyade oluşundandır. Ulemayı, seyyidleri, şeyhleri bir yere toplayıp dua ve senaya yönelin" dedi. III. Mehmed de dua ve tövbe emri verdi. Okmeydanı'nda üç hafta üst üste tövbeye çıkıldı. Ayasofya kürsü şeyhi Okmeydanı minberinden vaaz ve nasihatte bulundu. 20 Ağustos 1598'de III. Mehmed'in tüm devlet erkânının katıldığı bir törenle Yeni Cami'nin temeli atıldı.

Eylül aymda İstanbul Gümrüğü Yahudi mültezimleri, Başdefterdar Mahmud Efendiye giderek 10 ayda 12.000 altın rüşvet verdiklerini açıklayıp Divan-ı Hümayun'da şikâyetçi oldular. Sözde bir soruşturma başlatıldı. Fakat, rüşvet zinckinin bir ucunda Safiye Sultan bulunduğundan III. Mehmed'in emriyle konu örtbas edildi. Öte yandan salgının devam etmesi yüzünden bir süre de Kandilli Bahçesi'nde oturan padişah, Ekim 1598'de bir ferman yayımlayarak Eflâk üzerine sefer açtı. Çarşılarda, bedestenlerde tellallar bağırtınlrp "ata binmeye, don cebe kuşanmaya muktedir olanlar" ile dirlik isteyen kuloğulları ve garipler askere çağrıldı. Fakat kimse asker olmaya istekli değildi. Serdar Mahmud Paşa toplayabildiği ordu ile "tabi ü nekkâre çaldırıp" Eflâk'a hareket etti.

24 Kasım 1598'de, yeniçerilerin ulufesini dağıtmaya yetecek para bulmakta güçlük çekildi. Çinili Köşkle kesilen yeni akçeden 40 yük akçe istikrazda bulunuldu. Düzmece mehdiden sonra düzmece bir şehzade ise bu yıl ortaya çıktı. İstanbul dışındaki köy ve kasabalarda değerli giysilerle ve süslü bk atla dolaşan, daha sonra İstanbul'a gelen, kimilerine göre malihulyaya müptela bu genç, kendisinin, II. Selimin oğlu Şehzade Süleyman olduğunu, III. Murad tahta çıktığında boğdurulan şehzadeler arasından, yerine bir benzeri genç konulup kaçırıldığını, uzun zaman gizlendiğini, saltanat hakkının kendisine ait olduğunu ileri sürmekteydi. Onu görenler, III. Murad'a ve II. Selim'e benzetmekte ve söylediklerine inanmaktaydılar. İs-

tanbullular epeyce bir zaman bu düzmece şehzadenin öyküsüyle oyalandılar. Sonunda, düzmece şehzade III. Mehmed'in huzuruna çıkarıldı ve boynu vuruldu.

1598 sonuna doğru İstanbul'da yeni bir pahalılık yaşandı. Bunun bir nedeni kalpazanların piyasadaki halis akçeleri el altından çekip ayarı düşük akçeleri piyasaya sürmeleriydi. Ayrıca, uncudan zahireciye, balıkçıya kadar bütün esnaf, kendi işiyle değil faizcilikle geçinmeye yönelmişti. Bunların çoğu, gemicilerle de ortaklık etmekteydiler. Gelen mallar gizlice ve kapanlara indirilmeden stoklamıyor, fahiş fiyatlarla satılıyordu. Divan-ı Hümayun'da alman kararla altına 120, kuruşa 70 akçe fiyat konuldu. Oysa altm, piyasada 160, kuruş da 110 akçeydi. Ekonomik bunalım ve pahalılık, cephelerden gelen kötü haberlerle bir araya gelince III. Mehmed 8 Ocak 1599'da Vezirazam Cerrah Mehmed Paşa'yı görevden aldı. ibrahim Paşa vezirazam oldu. Savaş giderleri için bir kez daha iç hazineden 20 yük filori çıkarıldı. Kaptan-ı Derya Ciğalazade Sinan Paşa'nın ganimet malları yüklü donanma ile Akdeniz'den dönmesi ve denizyolu güvenliğini sağlamış olması başkenti ferahlattı. 20 Şubat 1599'da Saraçhane'nin ortasında bulunan mescit ile çevresi yandı.

istanbul'da ve genel olarak da ülkede yaşayan tüm gayrimüslimlerin can, mal ve ırzlarını korumak padişahların üstlendiği bir görev sayılageldiğinden, Nisan **1599'** da bir sipahinin, sakalından tutarak alacağını isteyen Boyacı Kâfir diye ünlü zimmiyi hançerle öldünnesi, III. Mehmed'i öfkelendirmişdi. Sadrazama yazdığı tezkire-i hümayunda "Senin kapunda sipahiler bir zimmiyi öldürmüşler. Sebeb nedür? Cevap veresün" diyerek bölük ağalarının sıkıştırılmasını ve suçlunun yakalanmasını istedi. Fakat, katil sipahi bulunamadı. Sadrazam ibrahim Paşa 18 Mayıs 1599'da Macaristan seferi için hareket etti. Yaz başında, Davud Paşa Sarayı'ndan Bentler'e geziye giden padişah, Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'mn Tersane Bahçesi'nde onuruna verdiği ziyafete katıldı. Yeni yapılan, fenerler ve bayraklarla süslenen baştardeye, Kasr-ı Âli'den binerek Boğaziçi gezisine çıktı. Donanma gemilerinin eşliğindeki bu gezide Karadeniz'e doğru gidildi. Bir ziyafet de Istinye'de verildi.

Temmuz **1599**'da Mısır'dan gemilerle "sükker-i mükerrer" denen şeker geldi. Anadolu'da ise açlık ve eşkıya korkusu hüküm sünıiekteydi. Celali ayaklanmalan nedeniyle her gün Divan-ı Hümayun'a yüzlerce şikâyet ulaşmaktaydı. Celaliler üzerine serdarlar atandı. Kentte bir kez daha tellallar gezdirilerek "ata, dona, silaha kadir olanlar" asker yazılmaya çağrıldı. Eylül **1599**'da ulemanın ve devlet adamlarının katıldığı meşveret meclisinde, Anadolu'daki eşkıya zulmü konuşuldu. Karayazıcı ile nasıl baş edilebileceği, Mehmed Paşa'mn az bir askerle gittiği, İstanbul'da herkes rüşvete ve faize alışıp bulaşmışken kimsenin asker olmak istemeyişi tanışıldı. Yakalanıp İstanbul'a gönderilen Celali başbuğlarından Kara Murad'm, lû Aralık **1599'**

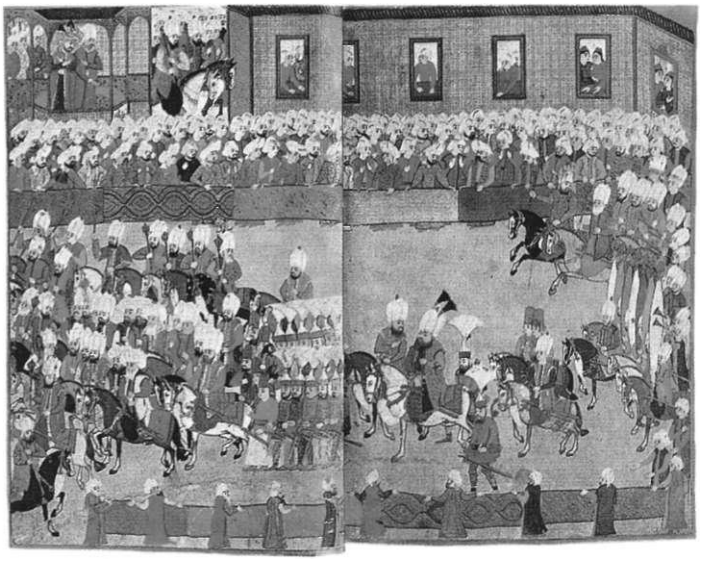

III. Mehmed'in Eğri seferinden İstanbul'a dönüşünü betimleyen minyatür. *Eğri Fetihnamesi,* TSM, H. 1609 *Cengiz Kahraman arşivi*

da Divan Meydanı'ndaki çeşme önünde elleri arkadan bağlanıp bir saat oturtulduktan sonra padişahın Kasr-ı Adil'den verdiği işaretle cellat kellesini uçurdu. Ardından ölüsü çengele vuruldu. 7 Şubat löOO'de de eski Anadolu müfettişi olup Karayazıcı'ya katılan Hüseyin Paşa, zincirlere vurulmuş olarak divana getirildi. Burada yargılandıktan sonra soyulup çarmıha gerildi, işkence edilip Odunkapısı'nda çengele vuruldu.

İstanbullular **16** Mart löOO'de başlayan ramazana yine "şiddetli ihtiyaç ile muhtaç" olarak girdiler. Tarihçi Mustafa Selanikî'nin deyimiyle "ahlak-ı halk yaramaz olmuştu". Narh geçerli değildi. "Yağ ve bal ve buğday ve pirinç ve nohut vesair hububat ve et ve etmeği, ehl-i pazar", diledikleri fiyata satmaktaydılar. Etin okkası 20 akçeye çıktı. Yenmez yutulmaz ekmek, 100 dirhemden noksandı. Yenebilir ekmek ise 5 akçeye çıkmıştı. Giysiye ve kumaşa para veriştirmek olanaksızdı. 60 çile çuha 400 akçeye, adisi ise 200 akçeye satılıyordu. Akçe pazarda geçmediğinden herkes altın ve gümüşle alışveriş yapmaktaydı. 1 altm 160 akçe sayılmakta, asker ulufesi ise **1**

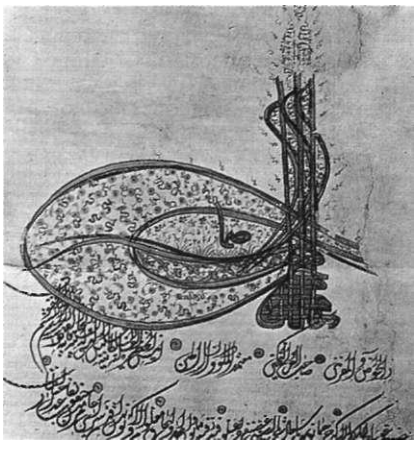

III. Mehmed'in tuğrası.
TSM, E. 11572
Süha Umur. *Osmanlı Padişah Tuğraları,* İst., 1980

altın 118 akçe hesabıyla dağıtıldığından yeniçeriler bundan ayrıca kazanç elde etmekteydiler.

Bu ortamda bir de Ester Kira Kadın olayı yaşandı. Kanuni döneminde saraya nüfuz etmiş bir Yahudi olan Ester Kira, türlü dolaplar çevirmiş en son Safiye Sultanin rüşvet işlerini yürütmeye başlamıştı. Bütün mansıpları rüşvet karşılığı vermek ve almak Kira'nın elindeydi. İstanbul gümrüğü iltizamını da almıştı. Kira'nın iltizam bedeli olarak hazineye ödediği ayarı bozuk akçeler sipahilere ulufe olarak dağıtılınca **1** Nisan löOO'de ayaklandılar; Sadaret Kaymakamı Halil Paşa'nın sarayına yürüdüler. Kira Kadın'm kendilerine teslimini istediler. Halil Paşa Ester Kira'yı yakalayıp getirtti. Kadın, divanhane merdivenlerini çıkmakta iken sipahiler hançerle saldırıp parçaladılar. Ertesi gün oğulları da idam edildi. Bunların cesetleri birkaç gün Atmeydam'nda asılı kaldı. Kira'nın muhallefatı sayıldı. Onca cevher ve akardan başka tüccar eşyası olarak 500 yük akçeye ulaştığı görüldü. Olay sonrasında Halil Paşa sadaret kaymakamlığından uzaklaştırıldı. Yerine Hadım Hafiz Paşa atandı. Hafiz Paşa ise Eflâk voyvodasının elçisi Dimo'yu daha önce kendisi Niğbolu muhafızı iken bir hilesine maruz kaldığı için, şeyhülislamdan fetva alıp böğründen çengele vurdurdu. Olay, benzeri görülmemiş diplomatik bir skandal oldu. İstanbul'daki elçilerin can güvenliklerinin sağlanamadığı gerekçesiyle diğer devletler protestolarda bulundular. Hafiz Paşa azledilip yerine Yemişçi Hasan Paşa sadaret kaymakamlığına getirildi.

Anadolu'daki etki alanım giderek genişleten Karayazıcı Abdülhalim, Kayseri yakınında 20.000 kişilik Osmanlı ordusunu yenip "Halim Şah" sanıyla bağımsızlığını ilan etmişti. Tuğra çekip fermanlar yazmaktaydı. Bir bakıma, III. Mehmed'in, istanbul'un doğusunda hükümleri geçersiz olmuştu. Avusturya cephesinden de felaket haberleri gelmekteydi. Belgrad kışlağına çekilen Vezirazam ve Serdar-ı Ekrem Damat İbrahim Paşa 10 Temmuz 1601'de

ölünce yeni vezirazam Yemişçi Hasan Paşa, onun dul kalan eşi Ayşe Sultan'a namzet olduğu gibi, konağma, serdar-ı ekremliğine, hattâ servetine de vâris oldu. Fakat, Istolni-Belgrad önünde Almanya ile müttefiklerinin ordusuna yenildi. Bu haberin üzüntüsüne karşılık, Tiryaki Hasan Paşa'nın Kanije savunması, İstanbul'da sevinç yarattı.

istanbul'da kesilen yeni halis akçe ile filori, 200 akçeden 120 akçeye kadar düştü. III. Mehmed bir fermanla da kentte içki yasağı koydu ve hamr emanetini kaldırdı. Mart 1602'de istanbul'a pek çok Celali başları ile Karayazıcı'mn öldüğü haberi ulaştı. Yerini alan Deli Hasan'm üstüne Hafiz Paşa serdar atandı. 1602 seferleri için de donanmanın yeni teknelerle takviyesi öngörüldü. Tersanedeki çalışmalardan ayrıca Amasra'da 8, Bartın'da 7, Gerze'de 7, Sinop'ta 30 kadırga yapılması için kadılara hükümler yazıldı.

Ekim 1602'de istanbul'da, Kanuni dönemindeki Kabız olayını anımsatan yeni bir çıkış yaşandı. Nadajlı denen ve bk Macar dönmesi olan Sarı Abdurrahman Efendi, istanbul'da Behram Kethüda Medresesi'nde müderrisken kıyamet, mahşer, cennet, cehennem, günah ve sevabın asılsız şeyler olduğunu uluorta ileri sürmeye başladı. Çevresindekilere "Bu kârhanenin (dünyanın) zevali yoktur" demekteydi. Mülhidlikle suçlamp Divan-ı Hümayunda yargılandı. Dönemin kazaskerleri kendisiyle münazarada bulundular. Nadajlı ayetlerin anlamlarım tevillerle açıkladı. Kazaskerler, Sarı Abdurrahman'ı, bk ilmiye sınıfı mensubu olduğu için tövbe ettirmeye ve hile-i şeriyelerle idamdan kurtarmaya çalıştılar. Nadajlı, görüşlerinde ısrar edince cinnet getirdiğine karar vermek istediler. Fakat sonunda "mülfiid ve zındık" olduğu hükmünde bulundular. Nadajlı Topkapı Sarayı'nda idam edildi.

1603 başında istanbul'daki "kul taifesi" arasında başlayan huzursuzluk nedeniyle Sadaret Kaymakamı Saatçi Hasan Paşa ve Yeniçeri Ağası Ali Ağa azledildiler. Güzelce Mahmud Paşa sadaret kaymakamı oldu. Şeyhülislamlığa Sunullah Efendi, istanbul kadılığına Mısır Kadısı Abdülvehhap Efendi getirildiler. Sipahiler, Anadolu'daki Celali olaylarını gündeme getirip 5 Ocak 1603'te saraya yürüdüler. III. Mehmed'den ayak divanına çıkmasını istediler. Padişah Bâbüssaade önüne kurulan tahtına oturarak sipahi Hüseyin Halifeden, Poyraz Osman'dan, Kâtip Cezmi'den şikâyetleri dinledi. Sipahilerin suçladığı Kapı Ağası Gazanfer ile Darüssaade Ağası Osman'ı oracıkta idam ettirdi. Biri "ak", bki "kara" iki baş.düştükten sonra III. Mehmed saraya girdi.

Durumunu tehlikeli gören Vezirazam Yemişçi Hasan Paşa, orduyu Lala Mehmed Paşa'ya bırakıp İstanbul'a döndü. Hakkındaki idam fetvası gereği 7 Şubat 1603'te sipahiler konağını sardılar. Hasan Paşa, Ağa Kapısı'na(-») gidip yeniçerilere sığındı. Burada karşı ihtilali örgütledi. Yeniçeri, cebeci, topçu ve Tersane askerleri ertesi gün Süleymaniye Camii avlusunda toplandılar. Şeyhülislam Sunullah Efendi azledildi. Sadaret Kaymakamı Güzelce Mahmud Paşa'nın idamına ferman çıktı şehk kapıları kapatıldı. Yeniçeri Ağası Ferhad Ağa'nın yönettiği karşı eylemde, Kurşunlu Han'daki sipahkere saldırıldı. Pek çoğu öldürüldü. Poyraz Osman ile Öküz Mehmed'in boyunları vuruldu. Bk süre ilişilmeyen sipahi önderi Hüseyin Halife ramazan boyunca istanbul kahvehanelerinde yandaşları ile "zevk-i nihanî ve sohbet-i kâmrânî üzere iken" bir gece kahvehaneden kaldırılıp III. Mehmed'in huzuruna götürüldü ve boynu vuruldu. Bu olaylar istanbul'da sürüp gidecek olan sipahi-yeniçeri düşmanlığının başlangıcıdır.

III. Mehmed'in son aylarında Yemişçi Hasan Paşa, istanbul'da tam bk diktatör gibi davrandı. Muhalk gördüklerini birer-ikişer idam ettirdi. Bir gece, eski yeniçeri ağasını, ertesi gün divan toplantısı sonrasında arzdan çıkarken Tırnakçı Hasan Paşa'yı Bâbüssaade önünde öldürttü. "Tüccar akçesi" adı altında yeni bir vergi koydu. Deli Hasan'm İstanbul'a gelen kethüdası Şahverdi'nin önerisini kabul ederek bu ünlü Celali başbuğunu, Bosna beylerbeyliğine atadı. Diğer yandan sipahilerin önünde ayak divanına çıkan III. Mehmed, bundan ve Yemişçi Hasan Paşa'nm başına buyruk yönetiminden etkilendi. Büyük oğlu Şehzade Mahmudü, taht için bir şeyhle gizli temasta olduğunu öğrenince, 7 Hazkan 1603'te boğdurttu. Yemişçi Hasan Paşa'yı ise uzun bk kararsızlıktan sonra, ikinci bk yeniçeri eylerriinin hazırlandığını öğrenince, 4 Ekim 1603'te tutuklattı. Atmeydanı'ndaki Ayşe Sultan Sarayı'ndan Sütlüceye götürülen Hasan Paşa burada boğuldu. Vezirazam atanan Mısır Beylerbeyi Malkoç Ali Paşa istanbul'a gelmezden önce III. Mehmed Topkapı Sarayı'nda öldü. Aynı gece oğlu I. Ahmed(->) iç biatla padişah oldu. III. Mehmed'in cenazesi ertesi gün Ayasofya'da babası III. Murad'ın türbesi yanına gömüldü ve daha sonra üzerine türbesi yaptırıldı.

Bilinen eşleri Handan Sultan (I. Ahmed'in annesi) ile Mahpeyker adında bk başka cariyedir. Mirahor Mustafa, Kara Davud, Ali ve Hasan paşalarla evlenen kızlarının adlan büinmemektedk. Oğullanndan Mahmudü boğdurmuş, Cihangir ile Selim ise kendi sağlığında ölmüşlerdk. I. Ahmed ve I. Mustafa(->) ise padişah olmuşlardır.

Bibi. Mustafa Selânikî, *Tarih-i Selânikî,* II, (haz. M. Ipşirli), ist., 1989, s. 433-864; *Tarih-i Naima,* I, 106-373; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 6 vd; Bostanzade Yahya, *Duru Tarih (Tarih-iSaf-Tuhfetu'l-AhbaB)* (haz. N. Sakaoğlu), ist., 1978, s. 111 vd; M. T. Gökbilgin, "Mehmed III", *İA,* 535-547; Danişmend, *Kronoloji,* III, 142-228

NECDET SAKAOĞLU

MEHMED m TÜRBESİ

Ayasofya'nm bahçesinin güney köşesinde, Bâb-ı Hümayun Caddesi'ne açılan kapının yanındadır.

Aynı yerde bulunan ve II. Selim, III. Murad ile Şehzadeler türbelerini de içeren (eski Vaftizhane'nin yeniden işlevlendkilmesiyle oluşturulan I. Mustafa Türbesi de bunlara eklenebilir) Osmanlı mezar anıtları grubunun son bileşenidir. III. Mehmed (hd 1595-1603) için oğlu I. Ahmed (hd 1603-1617) tarafından yaptırılmıştır. Türbede ondan başka altı kızı, I. Ahmed'in annesi Handan Sultan, III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan, I. Ahmed'in üç oğlu ve on dört kızı gömülüdür. Giriş revağmın iki yanındaki mekânlarda da yine III. Murad'ın kızları yatmaktadır.

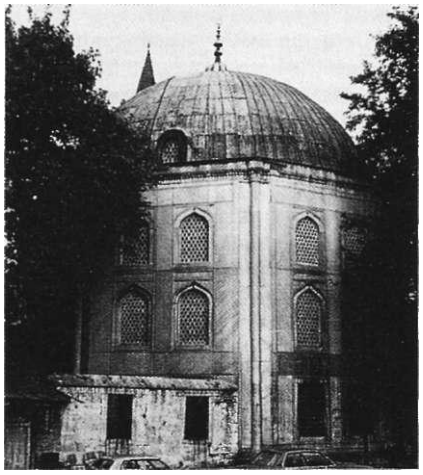

III. Mehmed Türbesi'nin güneydoğu cephesi.
H. Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri, Ankara,* 1992

Türbenin bki kapı üstünde, diğeri Bâb-ı Hümayun Caddesi cephesinde olmak üzere iki kitabesi vardır. Yapımı Dalgıç Ahmed Ağa'nın(-0 mimarbaşıkğı döneminde gerçekleşmiştir. Bu yapı için Marmara Adası'ndan mermer talep eden 3 Eylül 1604 tarihli bk hükümden yapımının o sırada yeni başladığı ya da başlamak üzere olduğu anlaşılmaktadır. Kitabesinde 1017/1608 tarihi verilirse de, kimi işçilik eksiklikleri nedeniyle, türbe üzerindeki inşai etkinliğin kesin bitiş tarihi bilinmez. Ancak, Ayasofya'nm ana kitlesinde gerçekleştirilen ve bir inşaat masraf defteri sayesinde çok kapsamlı olduğu anlaşılan 1607-1609 ona-

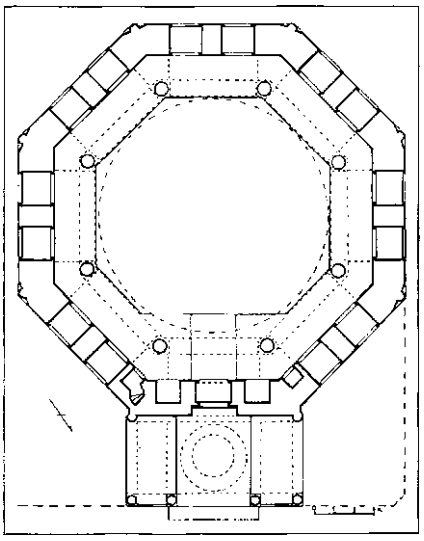

nı. Mehmed Türbesi'nin planı.
H. Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri,* Ankara, 1992

rımı bitirilince türbenin yapımının da durdurulmuş olması akla yakın gelmektedir. 1609 sonlarında Sultan Ahmed Camii'nin yapımına başlandığı için, ağırlıklı çabanın oraya yöneltilmiş olduğu düşünülebilir.

Türbenin özellikle dış yüzeylerindeki mermer işçiliğinin ayrıntılarda tamamlanmaksızın bırakıldığı gözlemlenir. Yapının bazı kesimlerinin hiçbir zaman özgün tasarımına uygun olarak tamamlanmadığım düşündürten veriler de vardır. Örneğin giriş revağımn örtü sisteminin ilk planimetrik kararlar sırasında öngörüldüğü anlaşılan, ortada bir kubbe ve iki yanda birer tekne tonoz düzeninde uygulandığını kanıtlayan bir ipucu mevcut değildir. Büyük olasılıkla, yapının hâlâ özgün niteliklerini koruyan iç mekânı tamamlandıktan sonra inşaata ara verilmiş, hemen aym dönemde de revağm iki yanındaki alan duvarla çevrelenerek III. Murad'm kızları için birer küçük türbeye dönüştürülmüştür. Ahşap çatılı olan bu eklentilerin örtü sistemi ve revak 18. yy'ın sonlannda dönemin barok anlayışı doğrultusunda bezenip kısmen değiştirilmiştir.

III. Mehmed Türbesi, ilk örnekleri Sinan çağından başlayarak ortaya konan ve I. Süleyman, II. Selim ve III. Murad türbeleri gibi önemli mezar yapılarım içeren bir tipolojik grubun son temsilcisidir. Söz konusu gruba giren tüm yapıların biri yalmz dış, diğeri de yalnızca iç mekândan algılanabilen iç içe iki ana kubbesi vardır. Bu yapılarda dış kubbe ana duvarlar tarafından taşınır, iç kubbe ise çokgen planlı bir baldaken oluşturur. Dolayısıyla, Osmanlı mimarlığının alışılagelmiş tasarım pratiklerinin bir oranda dışında kalırlar. III. Mehmed Türbesi gerek iç mekânı, gerekse de kitle biçimlenişi açısından, ait olduğu bu grubun en başarısız üyesidir. Dışta mermer bloklarla içte küfekiyle yapılmış ana yapı kitlesi bir sekizgen prizma oluşturur. Onun üzerine dört pencereyle delinmiş kasnaksız bir kubbe oturur. Iç mekânsa, sekiz sütunla onları birbirlerine bağlayan bir kemer sisteminin taşıdığı bir kubbeli strüktürdür.

Bibi. 2. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690),* İst., 1975, s. 293; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 93; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 30.

UĞUR TANYELİ

MEHMED IV

(1 Ocak 1642, İstanbul -17 Aralık 1692, Edirne) 19. Osmanlı padişahı (hd 8 Ağustos 1648-8 Kasım 1687).

"Sultan Mehmed-i Râbî", "Avcı Mehmed", "Sultan Mehmed bin Sultan İbrahim" olarak da büinir. Sultan İbrahim(->) ile Turhan Hatice Sultanin oğludur. Ölüm tarihini 6 Ocak 1693 veren kaynaklar da vardır. 7 yaşında iken tahta çıkması 40 yıla yaklaşan padişahlığı, ava düşkünlüğü ile ünlenen IV. Mehmed, padişahlığının yaklaşık 25 yılını İstanbul dışında, genellikle de Edirne'de geçirmiş, bu süre boyunca Divan-ı Hümayun çalışmaları da Edirne'de yapıldığından, İstanbul'un payitahtlığı bir anlamda ikinci sıraya düşmüştür. Âsitane(-») kaymakamı ya da sadaret kaymakamı(-0 denen vezirlerin yönettiği İstanbul'un sorunlarıyla IV. Mehmed'den çok Köprülüler(->) ilgilenmişlerdir.

İbrahim'in ilk oğlu olan IV. Mehmed'in doğumu, Osmanlı hanedanının süreceğine bir kamt olduğundan sarayda ve İstanbul'da sevinç uyandırdı. Naîmâ, bunu anlatırken İstanbul, Galata ve Üsküdar'da üç gün üç gece donanma yapıldığını, halkın coştuğunu ve sıkıntılardan kurtulduğunu, şairlerin de şehzadenin doğumu için kasideler söyleyip tarih düşürdüklerini aktarır. Fakat İbrahim'in, oğlundan çok ona sütannelik eden kadının çocuğunu sevmesi, Şehzade Mehmed'i, bir kızgınlığmda havuza fırlatıp yaralanmasına neden olması ilginçtir.

Mehmed ve kardeşleri Süleyman (II)(->) ve Ahmed (II)(->) İmam-ı Sultam Sami Yusuf Efendi'den, Şâmi Hüseyin Efendi'den ilk dersleri alarak sarayda eğitim görmeye başladılarsa da 8 Ağustos 1648'de İbrahim'in tahttan indirilmesi üzerine Mehmed tahta çıkınca, kardeşleri de sarayın Şimşirlik Kasrı'nda göz hapsine alındılar.

IV. Mehmed'in Macaristan'da yapılmış bir portresi.
Cengiz Kahraman arşivi

F/. Mehmed'in cülusunda, Şeyhülislam Abdürrahim Efendi, Sadrazam Sofu Mehmed Paşa ve vezirler hazır bulundular. Korkacağı düşünülerek geniş kapsamlı cülus protokolü uygulanmadı. Törenden soma, sadrazam ve şeyhülislam, çocuk padişahı büyük valide Kösem Sultan(->) ile bostancıbaşına teslim ettiler. Buradan, Sultan İbrahim'in bulunduğu daireye geçerek tahttan indirildiğini bildirdiler.

IV. Mehmed için ilk sorun kıyafetiyle ilgili olarak ortaya çıktı. Bu yaşta bir padişaha uygun giysiler kararlaştırıldı. Törenlerde "kibriti zer-baft" üzerine benli "ergu-van! zer-baft" giymesi, selimi mücevvezesine iki adet a'rûze sorguç takılması, ayrıca tepe sorgucuna yarım yumurta büyüklüğündeki "zümrüd-i hızır"ın konması, alnına da cülustaki gibi "Allah'ın ilk harfi olan "elif'in çizilmesi uygun görüldü.

Sarayda bu kıyafet sorunu gündemdeyken istanbul'da da benzeri görülmedik olaylar yaşanıyordu. Cülustan bir gün önce öldürülen, Vezirazam Ahmed Paşa'nm Atmeydanı'na asılan yağlı cesedi, yeniçeri kıyafetine girmiş bir açıkgöz tarafından doğranmış, küçük parçalar halinde ve mafsal ağrılarına iyi gelir diye satılmaktaydı. Bu yüzden halk, Ahmed Paşa'ya ölümünden sonra "Hezarpare" (bin parça) adını takmıştı.

16 Ağustos 1648'de düzenlenen kılıç alaymdan(->) dönüşünde Edirnekapı'dan kente giren çocuk padişahı, istanbullular ilgiyle izlediler. Atının dizginini mirahur ağanm tuttuğu IV. Mehmed de saraya kadar uzayan yol boyunca muazzam bir kalabalık oluşturan kent halkını ilk kez görmekteydi. 18 Ağustos günü, Sultan İbrahim'in verilen fetva uyarınca sarayda boğulmasından sonra IV. Mehmed için saltanat hakkı güvenceye alınmış oldu. Ertesi gün de babasının haremine mensup kadınlar ve cariyeler Eski Saray'a(->) göç ettirildi. Aynı gün Hezarpare Ahmed Paşa'nm konağına, Topkapı dışındaki bahçesine ve mallarına el konuldu. Padişah adına halktan zorla alıp konağına sakladığı 30'dan fazla çengi, sazende ve hanende cariye ortaya çıkarıldı ve bunlar sahiplerine iade edildi.

Hazinedeki para yetersizliğinden cülus bahşişi dağıtılması olanaksızdı. Cinci Hoca'dan(->) para istendi. Vermeyince mallan müsadere edildi. Diğer yandan, çocuk padişahın yetkilerinin kullanımı konusunda da çekişmeler başladı. Vezirazam Sofu Mehmed Paşa başına buyruk olmak, Kösem Sultan ise ocak ağalarına dayanarak saltanat naibeliği yapmak istiyordu. Ocak ağalarının her işe karışmaları, "çıkma" bekleyen acemi oğlanlarının ocağa alınmamaları ve genel hoşnutsuzluklar sonucu, 25 Ekim 1648'de kent tarihinin en korkunç ayaklanmalarından olan Atmeydanı Olayı(->) başladı. Günlerce süren bu olaydan kent çok yönlü zarar gördü. Atmeydam olayından soma bir tür oligarşi kuran ocak ağalan, rüşvetle iş görmeyi ilke edindiler. Sipahilere ve onlara yandaşlık edenlere karşı kıyımı sürdürdüler. Girit Savaşı'nın getirdiği koşullar, Anadolu'daki Celali olaylan ve başkaldıran eyalet paşaları, Çanakkale Boğazı'nm Venedik donanmasının ablukasında oluşu da kent yaşamını olumsuz etkilemekteydi. Abaza Hasan Ağa'nın Göller yöresini naraca kesen Celali Haydaroğlu'nu yakalayıp istanbul'a getirmesi ve bu azılı Celalinin Parmakkapı'da asılması, halkı heyecanlandırdı (bak. Abaza Hasan Paşa Olayı). 11 Kasım 1648'de istanbul'a dönen donanmanın toplar atarak Boğaziçi'ne girişi de coşku uyandırdı. Fakat şiddetli lodos yüzünden bir kadırga Dolmabahçe önünde battı.

Devlet aleyhine çalışmaları saptanan Venedik balyosu 30 Nisan 1649'da tutuklanıp Rumeli Hisarı'nda zincire vurulurken donanma da Çanakkale'deki ablukayı kırmak için hareket etti. Fakat, Boğaz savaş-

larında donanmadaki yeniçerilerin dövüşe yanaşmamaları yüzünden büyük kayıplar verildi. Bu yüzden 21 Mayıs 1649 da Sofu Mehmed Paşa görevden alınarak ocak ağalarından Kara Murad Ağa, vezirlik verilerek sadarete getirildi. Öte yandan. Atmeydanı Olayı'na bir tepki olarak Anadolu'da ortaya çıkan Gürcü Abdünnebi Olayı(->) nedeniyle İstanbul'da kritik günler yaşandı. Tüm ocak ve kolluk güçleri Üsküdar'a geçirildi. 17 Temmuz 1649'daki Üsküdar çengini kazanan Kara Murad Paşa, giderek ağırlaşan sorunları çözecek deneyimde değildi. İbrahim'in tahttan indirilmesinde ve boğdurulmasında etkin olan Şeyhülislam Abdürrahim Efendi!-*), bir din adamı olmaktan çok, siyasetçi ve iktidar ortağı gibi davranmaktaydı. Kendisi ve özellikle de oğlu Galata Kadısı Mehmed Çelebi İstanbul'da lüks yaşamı temsil etmekteydiler. Naîmâ'nm deyimiyle "ihtişama mail ve yetmiş seksen at ve otuz kırk nevcivan hizmetkâr" sahibiydiler. Koçularla çiftliklerine gidişlerini, halk "Sultan geçiyor!" diyerek alkışlamaktaydı. Mehmed Çelebi'nin sayısız yolsuzluğu vardı ve babasının sayesinde yargı dışı tutuluyordu. Neticede bu baba oğul, zorla hacca gönderilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldılar. 15 Ekim 1649'da ise ulufelerini alamayan sipahiler yeni bir ayaklanma başlatıp kendi ağalarını taşladılar. İstanbul ve Galata esnafından avârız(->) akçesi toplanması için ferman çıkarıldı. Galata cihetindeki 1591 avarız hanesinden beş günde toplanan paralarla sipahi ulufeleri dağıtıldı. Bu sıkıntı yaşanırken divan toplantılarında da vezirlerle ilmiye mensupları arasında protokol sorunu nedeniyle itiş kakışlar yaşanmakta, bazen ulema, bazen vezirler arasında yakışıksız tartışmalar geçmekteydi.

IV. Mehmed'in sünneti 22 Ekim 1649' da kardeşleri şehzadelerle birlikte sarayda yapıldı. IV. Mehmed'in çok kan kaybetmesi nedenivle bunun suçlusu görülen Darüssaade Atrası Celali İbrahim Ağa azledildi.

İktidara ortak olma hevesindeki ilginç bir başka tip Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'ydi. Kendisini "vekil-i kâinat" gören Hüseyin Efendi, yıldız bilimine göre ve "tarik-i ta'miye" dediği yöntemle her şeye karışmak istiyor; örneğin İstanbul'a gelen elçilerle ilişkilere, patrik atanmasına dahi müdahale ediyordu. "Vezirlerin müsteşarı, halkın maslahatgüzarı" sayılan Hüseyin Efendi, Kara Murad Paşa'mn vezirazam olmasında da birinci derecede etkin olmuştu. Şeyhülislam, kazasker ve kadı olmak isteyenler de kendisini aracı edinmekteydiler. Fakat iktidara getirdiği Kara Murad Paşa, akıl hastası bir kadının "geceleri içerisinde mumlar yandığını" söylediği Çukurbostan' ın duvarlarını binbir güçlükle yıktırıp define aratacak kadar safdildi. Hüseyin Efendi'nin, Kösem Sultanin, ulemanın müdahalelerine özellikle de giderek şımaran ocak ağalarının baskısına daha fazla dayanamadı ve "bir memlekette dört vezirazam olmaz" diyerek 5 Ağustos 1650'de istifa etti. Melek İbrahim Paşa'mn 1 yıl süren vezirazamlığında ise gerçi Hüseyin Efendi, İstinye'de saklandığı yalıdan kaçarken yakalanıp boğuldu ama, ocak ağalarının her işe müdahaleleri devam ettiği gibi, hazine açığına da çözüm bulunamadı. Kadızadeliler-Sivasîler(->) çatışması ise bu dönemde doruğa ulaştı.

Bu sorunlar gündemdeyken, Enderun ağaları da henüz 10 yaşındaki rv. Mehmed'i ilkin saray bahçelerinde, daha sonrada Kâğıthane'de av eğlenceleri ile oyalamakta, tazıya tavşan kovalatıp usta doğanlara ve şahinlere av kaldırtmaktaydılar.

IV. Mehmed'in Young Albümünde yer alan bir resmi, Londra, 1815.
Galen Alfa

13 Haziran **l651**'de, 30 kalyon. **38** kadırga. **6** burton. **6** mavna ve çok sayıda ateş gemisinden oluşan donanma Tersane önünden kalkıp şenliklerle Saraybumu'na geldi. Kaptan-ı Derya Ali Paşa'mn Yalı Köşkü'nde IV. Mehmed'in elini öpmesinden soma Beşiktaş İskelesi'nden gemilere yeniçeriler bindirilip savaş aletleri, şişeli top daneleri, çengeller yüklendi. Donanma, bir kez daha Çanakkale Boğazı açıklarındaki Venedik donanmasıyla savaşmaya uğurlandı. Öte yandan, ulufeleri geciken sipahiler yine ağalarını taşlayıp defterdarın konağına hücum ettiler. Yakalanan birkaç sipahi gece boğduruldu. Ertesi günlerde sipahiler, boğulan yoldaşlarının kan davasını güderek Üsküdar'a geçtiler. Eylemler ve sipahi taşkınlığı günlerce sürdü.

Girit'ten gelen kötü haberler kentte konuşulurken ilk kez bir esnaf ayaklanması 21 Ağustos **l651**'de yaşandı. Nedeni ise yönetimin düşük ayarlı, meyhane akçesi denen paraları esnafa zorla bozdurtmak istemesiydi. IV. Mehmed ayak divanına çıkmak zorunda kaldı ve bir hatt-ı hümayunla kanunlara aykırı vergilerin alınmayacağını duyurdu. Melek Ahmed Paşa(-») azledilerek Siyavuş Paşa vezirazamlığa getirildi. Bunu, Kösem Sultanın 2 Eylül **1651'** de öldürülmesi izledi. Bu tarihe kadar valide sultanlığını yapamayan Turhan Hatice Sultan, oğlunun vesayetini üstlendi. Ertesi gün, saray aviusuna çıkarılan sancak-ı şerifin altına, ulema, esnaf, halk ve askerler davet edildi. Atmeydam'nda toplanan yeniçeriler ocak ağalarına ihanet edip saraya, sancağın altına koştular. Ocak ağaları oligarşisi böylece yıkıldı ve kaçan ağalar şurada burada yakalamp idam edildiler. Siyavuş Paşa'mn vezirazamlığı ise ancak 19 gün sürdü. 20 Eylül 1651'de Gürcü Mehmed Paşa göreve getirildi. Fakat bu yaşlı vezir de hiçbir başarı gösteremeden 27 Haziran 1652'de yerini Tarhuncu Ahmed Paşa'ya bıraktı.

Yeni vezirazam, hazine açığını kapatmak, para değerlerindeki istikrarsızlığı ortadan kaldırmak için, gümrük gelirlerinin artırılmasını, Tersane ve saray harcamalarının azaltılmasını, yolsuzlukları önleme[1]yi amaçladı. Fakat bu siyaseti, İstanbul'daki rüşvetçi çevreleri ve çıkarcıları rahatsız etti. Aziller ve atamalar da devam ettiğinden, Tarhuncu bir yığın düşman kazandı. İlkin ulemadan bir kesim harekete geçti. Çarşı esnafı ile her olumsuz eyleme katılmayı gelenek edinen sipahiler de ortaya atıldılar. Bahaî Efendi şeyhülislamlığa getirilerek kısa bir süre için olaylar yatıştırıldı. Fakat Ahmed Paşa, köklü uygulamaları sürdürmeye kararlıydı. Kamu görevlilerinden "irsaliye" adı altında bir vergi almaya kalkışması düşmanlarını daha da çoğalttı. Sipahiler, kışkırtmalar sonucu Üsküdar'a geçerek gösterilere başladılar. Bazı vergiler kaldırıldı. Bununla birlikte devletin gelir ve gider hesaplarının çıkarılması için bir kurul oluşturuldu ve ilk kez bir bütçe defteri hazırlandı. Bu defterle bir yılda eyaletlerden toplanan cizye, avarız, mukataat bedellerinin 5.007 yük ve 11.492 akçe, yeniçeri, acemi ocakları ile bostancı, baltacı ulufelerinin, saray, Tersane, donanma, ıstabl-ı âmire, cebehane, Tophane vb giderlerinin ise 4.833 yük ve 93-150 akçe olduğu ortaya çıktı ve gelirler düzenli ve tam toplanamadığı için de sürekli bütçe açığı doğduğu anlaşıldı. 20 Kasım 1652'de Esir Hanı'nda başlayıp Tavukpazarı, Bedesten, Gürcü Paşa Sarayı, Valide Hamamı, Elçi Hanı, Mahmud Paşa Çarşısı, Mercan Camii, Sultan Bayezid, Sorguççular, Kalpakçılar, Şahkulu Medresesi, Sedefkârlar Çarşısı, Gedikpaşa civarlarını kül eden ve halkın "ihrak-ı azîm" dediği yangından sonra da gündeme yine para darlığı geldi. 1653'ün ilk aylarında en önemli sorun askerin ulufesine yetecek parayı temin etmekti. Oysa İstanbulluların büyük bir bölümü geçirilen yangından dolayı aşırı yoksulluk ve sıkıntı içinde, kış soğuğunda ve sokakta kalmışlardı. Defterdar, borç harç para toplamaya çalışırken mum eminliğini, Devletoğlu denen rüşvetçi bir Ermeniye, 15 kese peşinle vermek zorunda kaldı. İlk kez bir kamu görevi bir gayrimüslime verildiğinden tepkiler doğdu. Devletoğlu, başına alaca mendil sarıp yanına bakıkulları alarak Paşa Kapısı'na gelip gitmeye başladı fakat her gün saraydan ve rical konaklarından gelen baltacıların kahve, mum, şeker vb isteklerinden bıktı. Vermeyince

dayak yedi. Bu işten yılıp kaçan Devletoğlu'nun yerine, hazineye bir miktar peşin ödemeyi kabul eden Ali Bey mumhane emini oldu. Yöneticiler, para bulma konusunda öylesine şaşkın idiler ki bir gün divana gelip "Diyarbekirde define var. Oranın kadıları yıllardır çıkartıp çıkartıp zengin olurlar!" diyen bir sahtekâra kanıldı ve divanda alınan kararla kapıcılar kethüdası Diyarbekir'e gönderildi. Doğal olarak bir şey bulunamadı.

Şubat 1653'te IV. Mehmed "ok ile kumm vurub" vezirazama gönderdi. Padişahın bu başarısı yöneticileri pek sevindirdi ve saraya hediyeler yağdı. Ozanlar da bu üstün nişancılığı öven uzun kasideler yazdılar. Fakat yolsuzluklar, başarısızlıklar sürmekteydi. Devlet erkânı çocuk padişahın katında birbirleriyle kıyasıya kavga etmekte, örneğin, aralarında rekabet olan Kaptan-ı Derya Derviş Paşa ile Tarhuncu Ahmed Paşa, donanma harcamaları yüzünden uzun tartışmalar yapmaktaydılar. Sonuçta, Tarhuncu Ahmed Paşa onca çabasından bir sonuç alamadığı gibi, tahtta değişiklik yapmak istediği iftirasına uğradı ve 20 Mart 1653'te idam edildi. Yerini Derviş Paşa aldı.

23 Şubat günü İstanbul'da duyulan deprem Anadoluhisarı'nda etkili oldu. Bu küçük köyün hemen bütün binaları yıkıldı. 17 Mayıs 1653'te gece Odunkapısı'nda başlayan yangın ertesi gün kuşluğa kadar sürdü. Başhane, Sebzehane, Yemiş İskelesi, Ketenciler, Zindan Kapısı dışındaki dükkânlar, Hasır İskelesi, Çinicüer, kagir arpa ambarları, Ahi Çelebi Camii(->), Çardak İskelesi ile sur dışındaki yapıların çoğu yandı. İskelelerde yığılı hububat ve pkinç çuvalları gemilere alınıp kurtarılmaya çalışıldı. Bunu fırsat bilen karaborsacılar, pirinci 40 akçeden satmaya başladılar. Mercimeğin kilesi 2 kuruşa kadar çıktı.

Mayıs 1653 sonunda İstanbul'a gelen Hindistan Babürlü Hükümdarı Cihanşah'ın elçisi Seyyid Hacı Muhammed için olağanüstü karşılama yapıldı ve devlet erkânınca art arda ziyafetler verildi. İstanbul'a gelen Şeyh Mahmud adlı saçlı derviş ise "halvet ve erbain" çıkardıktan sonra padişah adına kararlar veren Valide Sultan'm bir kadın olduğunu, bir koca bulunup devlet işlerinden el çektirilmesi gerektiğini, aksi halde uğursuzlukların ve kötü gidişin önlenemeyeceğini, uluorta her yerde açıklamaya başladı. Delidir diye Süleymaniye Darüşşifası'na kapattılar. Fakat hem müritleri, hem onda ermişlik arayanlar, her gün ziyaretine gitmekteydiler. Sonunda, gizlice memleketine gönderildi.

Ağustos 1653'te sipahilerin ulufe tarihi yaklaşırken yine Üsküdar'da toplandıkları ve olay çıkartacakları, Abaza Hasan'ın da başına topladığı sipahilerle İstanbul'a gelmekte olduğu dedikoduları yayıldı. Sipahi zorbalarından Yusuf Ağa'nın Üsküdar'a geldiği öğrenilince, Kızılbayrak Ağası Şaban Ağa 300 askerle gönderilip adamlarıyla yakalattırıldı. Boğdunılan Yusuf denize atılırken gürültüsüz biçimde ve birkaç adamıyla gelen Abaza Hasan, devlet adamlarından saygı gördü.

Naîmâ'nm anlattığına göre 10 Ekim 1653 günü akşamı İstanbul semasında bir mızraktan uzun ve kol kalınlığında bk "ak ateş" peyda oldu. Ortalığı gündüz gibi ağarttıktan sonra ufka inip kayboldu. Halk bununla, o sırada kentteki veba salgını arasında bk bağlantı kurdu. Kimileri de pek yakında bir büyük adamın öldürüleceğini ya da ayaklanma çıkacağını ileri sürdüler. Aynı günlerde İstanbul kadılığına atanan ve bu görevde ancak 3-4 gün kalabilen Şeyh Sinanzade Mehmed Efendi, çarşamba divanından(->) çıkıp kola çıktı (bak. kol gezmek). İster parmak, ister başka cins üzüm için 2 akçe narh ilan ettirdi. Arkasından gelen koloğlanları ise kadının duymayacağı biçimde "Siz aldırmayın, üç akçeden satın, çünkü azledildi, haberi yok!" demekteydiler.

Mart 1654'te "kâfir gemilerinin gelib temaşalık önünde yattıkları" haberi İstanbul'a ulaşmca birden yiyecek fiyatları yükseldi. Donanmadan bir filo Çanakkale'ye gönderildi. 29 Mart 1654'te İstanbul'a gelen Lehistan elçilik heyeti arasında, daha sonra Lehistan kralı olarak Viyana kuşatması sonrasında Osmanlı ordusunun bozulmasında etkin olan Jan Sobieski de bulunuyordu. Haziran ayında Kazakların Karadeniz'e çıkıp Varna'dan Ereğli'ye kadar kıyıları vurmaları ve Boğaziçi'ni tehdit etmeleri üzerine korku yaşandı. Donanma seferde olduğu için "Üsküdar kayıkları"na bindirilen yeniçeriler, Mahmud Paşa'nm serdarlığında Karadeniz'e gönderildi. Oysa bu gidenler, kıyı halkına yaptıklan zulümlerle "Bre meded! Kazak kâfiri neredesin?" dedirttiler. Dönüşte bk kayık, içindeki yeniçerilerle battı. Mahmud Paşa, zafer kazanmış gibi Sarayburnu açıklarında şenlikler yapıp top ve tüfekler attırdı. Oysa kendilerinden önce İstanbul'a gelen yüzlerce şikâyetçi, yeniçerilerin yaptıklarını anlatmak için Üsküdar'da toplanmışlardı.

Temmuz ayında Paşa Kapısı'ndaki ulufe dağıtımında sipahiler "Biz bu kızıl akçeleri almazız!" diyerek eyleme geçtiler. Dağıtılan akçelerin ayarı düşük ve noksan olduğunu bildirdiler. Sorumlu dunımdaki defterdara, kendi adamları "Kavga kabardı, tez arka kapıdan tabanı kaldır!" dediler. Kaçan defterdar Tersaneye giderek durumu vezirazama aktardı. Sipahiler ise defterdarın konağını taşa tutup, eşyasını yağmaladılar. Konağm iç duvarlarındaki çinileri söktüler. Giderek hükümdarlığının farkına varan IV. Mehmed ise saray köşklerinde ve bahçelerinde çoğunca eğlenceler düzenletiyor, vahşi hayvanların boğuşmalarını, içoğlanlarının oyunlarını izliyordu.

Ağır bir felç geçiren Vezirazam Derviş Paşa 28 Ekim 1654'te azledildi. Yeni vezirazam Halep Valisi İpşir Mustafa Paşa ise olabildiğince oyalanarak ve İstanbul'da kendisi hakkında herkesi sindkecek bk dizi dedikodunun yayılmasını sağladıktan sonra 25 Şubat 1655'te geldi. Üsküdar'a ulaşınca İstanbullular paniğe kapkdılar. Çünkü, arkasında, kenti talan etmeye yetecek sayıda milisleri vardı. 2 gün sonra görkemli bk alayla İstanbul'a gkdi. 11 Mayıs 1655'e kadarki kısa sadareti bunalımlı geçti. So

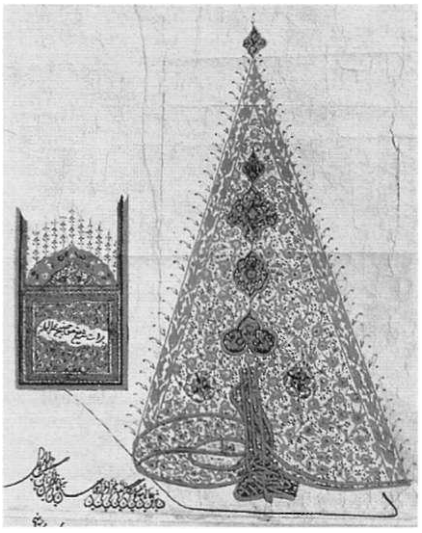

IV. Mehmed'in bir fermanında yer alan tuğrası.
TSM/Cengiz Kahraman arşivi

nuçta, Kara Murad Paşa'nm tahrik ettiği sipahiler, İpşir Paşa sekbanlarının kendilerini ortadan kaldıracakları kaygısıyla Atmeydanı'nda toplandılar. İpşir Paşa idam edildi (bak. İpşir Mustafa Paşa Olayı). Kara Murad Paşa ikinci kez vezirazam oldu. Fakat o da sipahilerin ulufelerini ödeyemediğinden 19 Ağustos 1655'te istifa etti. Ermeni Süleyman Paşa'nm sadareti 28 Şubat 1656'ya değin sürdü. Yerine atanan Gkit Serdarı Deli Hüseyin Paşa, sadaret haberi kendisine ulaşmadan, İstanbul Kaymakamı Zurnazen Mustafa Paşa'nın kışkırttığı sipahiler ve acemi oğlanları ayaklandılar. Çınar 01ayı(->) denen korkunç karmaşa yaşandı. Zurnazen'in vezirazamlığı 4 Mart 1656'da sadece 4 saat sürdü. İstanbul'da yaşam günlerce durdu. Ayaklanmacılar her tarafa egemen oldular. Siyavuş Paşa da ikinci vezirazamlığını ancak 2 ay yürütebildi. 26 Nisanda Şam Valisi Boynueğri (Boynuyaralı) Mehmed Paşa sadarete getirildi. O gelinceye kadar Yusuf Paşa sadaret kaymakamı oldu. Fakat gerçekte, yönelime, ayaklanmacı önderlerinden Şamlı Mehmed, Karakaş Mehmed, Hasan Ağa egt ^endiler. Bunlar şeyhülislamı, kaymakam paşayı yanlarına alıp ikide bir IV. Mehmed'in katına çıkmakta, diledikleri atamaları yaptırmaktaydılar. Bir seferinde ise ansızın cellatları karşılarında buldular ve öldürüldüler.

15 Mayıs 1656'da IV. Mehmed'in katına çıkan Babürlü Elçisi Kaim Bey, Ahmedâbâd'a bir Türk mimarının gönderilmesini istedi. Aynı günlerde İstanbul'da Lehistan ve Kazak elçileri de bulunuyordu.

İstanbul'a gelen Boynueğri Mehmed Paşa, Çanakkale Boğazı'ndaki Venedik ablukasını çözmekle görevlendirildi. Kaptan-ı Derya Kenan Paşa, Lazaro Mocenigo'nun komuta ettiği Venedik donanmasına yenik düştü. Venedik kuvvetlerinin İstanbul'u işgal etmemeleri için bir neden kalmamıştı. Boğaz yolu kapandığından kentte korkuyla bklikte kıtlık da yaşanmaktay-

dı. IV. Mehmed'in, annesi Turhan Sultan' la Üsküdar Sarayı'na göçmeleri tepki uyandırdı. Herkes "Üsküdar'da işi ne? İstanbul'a gelsin ve sefere çıksın!" demekteydi. IV. Mehmed saraya döndü. Yalı Köşkü çevresinde günlerce gösteriler yapıldı. Ancak ordunun ve donanmanın yeni bir sefere hazırlanmasına yetecek para yoktu. Boynueğri Mehmed Paşa ise Bozcaada ve Limni'yi işgal eden düşman istanbul'a da gelir korkusuyla "hisarların derya canibinde olan duvarını seraser badana ile ağartmayı ferman eyledi". Böylece düşmanın, uzaktan surları yüksek görüp yaklaşmayacağını düşlemekteydi. Ayrıca Ahırkapı'dan Yedikule'ye kadar surlar üstündeki binaları yıktırdı. Halk, büsbütün korkuya kapılıp "Düşman gelmek ihtimali var ki vezir böyle yapar!." demeye başladılar. Kimi hacca niyet ederek, kimi başka bahanelerle Üsküdar'a canını atan çoktu.

Bu bunalım içerisinde IV. Mehmed'in tahttan indirilip yerine Şehzade Süleyman' ın geçirilmesi amaçlı bir komplo da ortaya çıkartıldı. Bunu hazırlayan ise Çınar Olayı'nda ve Boynueğri Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesinde etkili olan Şeyhülislam Hocazade Mesud Efendi'ydi. Olay ortaya çıkartılınca ilkin Bursa'ya sürülen Mesud Efendi orada idam edildi. Olaya karışan vezirler, ocak ve harem ağaları da İstanbul'da öldürüldü.

15 Eylül 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın özel koşullarla sadrazam olması ile İstanbul'da Köprülüler dönemi, ava ve Edirne'de oturmaya yönlendirilen IV. Mehmed için de istanbul'dan uzakta, Mora'ya, Teselya'ya Balkanlar'a değin uzayan alanlarda yıllarca sürecek seferler ve avlanma dönemi başladı. Köprülü Mehmed Paşa, torunu yaşındaki padişaha avın yararlarını anlattı ve onu av peşinde istanbul'dan uzaklaştırmayı kendi mutlak egemenliği için gerekli gördü.

Köprülü Mehmed Paşa'nın gücünü denemek isteyen sipahiler 4 Ocak 1657'de Atmeydanı'nda toplandılar ve geleneksel yöntemleriyle ayaklanma başlattılar. Yeniçeri Ocağı'nı kazanmış bulunan sadrazam, bunları derhal dağıttı ve 100 kadar elebaşıyı idam ettirdi, ihanetini saptadığı Rum patriğini de astırdıktan sonra ordu ve donanmayla Çanakkale'ye yöneldi. Mehmed Paşa Boğaz yolunu ablukadan, Limni'yi de işgalden kurtardığı sırada IV. Mehmed de alayla İstanbul'dan ayrılıp 5 Ekim 1657'de Edirne'ye hareket etti. Bu göçte, Avusturya mukim elçisi, Divan-ı Hümayun tercümanı Panayoti, özel kapalı arabalarında IV. Mehmed'in kardeşi şehzadeler Süleyman ve Ahmed ile harem halkı da vardı. IV. Mehmed, 3 günlük Edirne yolunu 10 günde aldı ve yol boyunca av partileri düzenlendi, istanbul'a 1 Kasım 1658'de döndü. Davutpaşa'dan, Kâğıthane'de kurulan ordugâha, oradan da kar altında gemiyle Üsküdar ordugâhına geçti. Burada iken Anadolu'daki Celali harekâtıyla ilgilendi, isyan eden valilerden Abaza Hasan Paşa' nm, Ahmed Paşa'nın, Kenan Paşa'nın, Ali Mirza Paşa'nın, Ferhad ve Mustafa paşaların, çok sayıda yandaşlarının istanbul'a gönderilen kelleleri IV. Mehmed'e de gösterildikten sonra mızraklara takılıp çarşılarda dolaştırıldı.

Temmuz 1659'da Bursa'ya giden IV. Mehmed, burada avlandıktan sonra kış boyunca Edirne dolaylarında avlandı. 4 Temmuz 1660'ta İstanbul'da Ayazma Kapısı'nda çıkan yangmda, Unkapanı'ndan Süleymaniye'ye, Bedesten'e doğru yayılan ateş, kenti mahşere döndürdü. 2.700 kişi öldü. 120 saray, 100 mahzen, 360 cami, 40 hamam, buna göre de medrese, han, hankâh ve binlerle ev yandı. Yangından sonra kentte kıtlık ve veba salgını başladı. IV. Mehmed kışa doğru İstanbul'a döndü. Kendisi, annesi ve haremi sıtmalı idiler. Kış içinde İstanbulluları heyecanlandıran garip bir olay ise Tersane Kethüdası Frenk Ahmed Paşa'nın bir akşam bk bey gemisinde adamlarıyla içki içip sızmasını fırsat bilen forsaların zincklerinden kurtulup mürettebatı öldürdükten sonra gemiyle kaçmaları oldu. Bunların izine bir daha rastlanmadı. 31 Mart 1661'deki tam güneş tutulması üzerine kent halkı, özellikle çarşı esnafı, kandiller ve mumlar yaktılar. O yılın baharında Üsküdar Sarayı'na göçen IV. Mehmed mayıs sonunda Edirne'ye gitti.

22 Temmuz 1661'de, yapımına 1598' de başlanmış olup yarım kalan Yeni Cami Külliyesi'nin tamamlanması işine girişildi. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa ise, Ayazma Kapısı yangınında açılmış olan Yahudi mahallelerini kamulaştırdı. Yahudiler, kendi "kaza bela sandıklarından" Köprülüye rüşvet vermek istedilerse de sadrazam kabul etmedi. Kamulaştırılan arsaların bir bölümü külliyeye, bir kısmı da Müslümanların iskânına ayrıldı.

31 Ekim 1661'de, Köprülü Mehmed Paşa'nın Edirne'de ölmesi üzerine oğlu Fazıl Ahmed Paşa sadrazam atandı. IV. Mehmed ve Ahmed Paşa kışı Edirne'de geçirdiler. **1662**'de istanbul'a dönerek büyük bk seferin hazırlığım başlattılar. **16** Mart 1663'te orduyla bklikte Edirne'ye döndüler. Bu tarihten sonra IV. Mehmed, istanbul'la ilgisini giderek azalttı. Yarımdan ayırmadığı Vani Efendi de padişaha bu yönde telkinde bulunuyordu. Kendisine, İstanbul'a dönmesini öneren bir kazaskere, "istanbul'da ne yapayım? Orada oturmak babamın hayatına mal oldu. Atalarım, istanbul'da zorbalara yenik düştüler. Gitmektense orayı kendi elimle ateşe verir kentin ve sarayın yanışını acılar içinde seyrederim!" dediğini, Osmanlı tarihleri değil, bir Neron benzetmesiyle yabancı kaynaklar yazar. Mehmed Halife ise *Tarih-i Gılmanî'de* "Edirne'de gezip dolaşmaktan o derece hoşlanmıştı ki istanbullular bir daha payitahta dönmesinden umutlarını kesmişlerdi... Padişah olmayınca istanbul köylük yerine döndü" diye yazar.

Edirne'yi seven ve **1664** boyunca Islimye'ye, Yanbolu'ya, Aydos'a doğru sürek avlarına çıkan IV. Mehmed, bir seferinde kendi başına ava çıkan saray kâhyasına, bin değnek vurdurdu. Diğer zamanlarda ise av köpekleri ile bir fili boğuşturuyor veya pehlivanlann, canbazlarm hünerlerini, içoğlanlarmm oyunlarını izliyordu.

15 Şubat **1665**'te Tersane zindanındaki mahkûmlar ve Kazak tutsaklar boşanarak 20 kişiyi öldürdüler. Yakalananlar yeniden zindana kondu ve kaçışı hazırlayanlar idam edildi. 24 Şubat 1665'te Mehmed Lârî adlı bk dehrî, "haşr ü neşri, farzları inkâr ettiği için" istanbul kadısının verdiği fetva ile idam edildi. 24 Temmuz **1665**'te ise IV. Mehmed, harem ve Enderun halkları Edirne'de iken bir cariyenin kundaklaması sonucu Topkapı Sanayinin harem dairesi, Adalet Kasrı, divanhanesi, Hazine ve Defterhane bölümleri, Darüssaade Kapısı'ndan valide sultan dairesine kadar olan yerler, iç matbah tamamen yandı. Saraydaki harem ağalan ve cariyeler Eski Saray'a nakledüdiler. **12** Ekim **1665**'te Edirne'den İstanbul'a dönen IV. Mehmed, Haramidere' de törenle karşılandı. 31 Ekim **1665**'te annesiyle birlikte Yeni Cami'nin açılış törenınde bulunan IV. Mehmed, sarayın yanan bölümlerinin de yapılması için buyruklar verdi. Yeni harem dakesi ve diğer bölümler 1668'de tamamlandı, istanbul'a gelmiş bulunan Avusturya elçisi, padişahın özel izniyle istanbul camilerini, Tersane'yi, yalı saraylarını gezdi, istanbul'daki elçileri kabul eden IV. Mehmed 13 Nisan **1666**'da Edirne'ye gitti. 1667 ilkbaharında istanbul'a dönerek sefer hazırlıklarını bekledi. Boğaz köylerine binişler düzenledi. Cebehane'yi gezerek süahlar hakkında bilgi aldı. 5 Haziran **1667**'de Davutpaşa ordugâhına çıktı. Buradaki camiyi onarttı ve iç süslemelerini yeniletti. Hutbe için de bir minber koydurttu. Fazıl Ahmed Paşa Girit'te iken, Mora'ya kadar gidip bu seferde bulunmak istedi. Fakat 1668'de Kandiye fetihnamesi gelince Selanik'e geçerek kış mevsimi boyunca orada kaldı. 1670'te Edkne'de iken hamr emanetini kaldırdı ve istanbul'daki meyhanelerin yıkılmasını emretti. Buna uyularak kentteki bütün meyhaneleryerle bir edildi. 1670'in sonuna doğru, Kaptan-ı Derya Kaplan Mustafa Paşa, Akdeniz'de kazandığı zaferin coşkusuyla istanbul'a döndü. Donanmayla birlikte Malta gemileri ve pek çok esir de getirildi.

IV. Mehmed, 1672'de ve 1673'te, Serdar-ı Ekrem ve Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa ile birlikte iki Lehistan seferine çıktı. Mayıs-Haziran 1675'te oğlu Şehzade Mustafa'nın sünneti, kızı Hatice Sultanin evlenmesi münasebetiyle ünlü Edirne şenliği düzenlendi. Uzun bk aradan sonra 22 Mayıs 1676'da istanbul'a geldi. Fakat saraya gitmeyerek Hasköy'de Okmeydanina çıktı. Otağından, donanmanın Akdeniz'e ve Karadeniz'e çıkışlarını izledi. Divanı da otağında toplattı. Burada askerin ulufesi sorunu konuşuldu. Okmeydanindan Çeri Çayrrina, oradan da 30 Ekim günü Edkne'ye hareket etti. Kendisini bk konak geriden izleyen Fazü Ahmed Paşa yolda öldüğü için, Edirne'ye çağrılan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadrazamlığa atandı.

1677-1Ö78 kışım İstanbul'da geçiren IV. Mehmed, 30 Nisan 1678'de Mustafa Paşa ile birlikte Rusya seferine çıktı. Hacıoğlupazarindan ileri gitmeyerek Silistre'de avlanıp Edirne'ye döndü.

1679'da, şeriata aykırı nikâh kıyıldığı

ve belgeler düzenlendiği saptanan Balat Mahkemesi kapatıldı. İstanbul kadılarının da bundan böyde dindar ve dürüst naipler görevlendirmeleri için ferman çıktı. IV. Mehmed, havasım ve manzarasını beğendiği Beşiktaş semtinde kendisi için bir sahilsaray yapımını başlattı. Sermimar İsmail Ağa'nın inşa ettiği sarayı, padişah beğenmeyerek hiç oturmadı. O yıl, Fener Kapısı'na yakın Petre Kapısı'nda çıkan yangın, semtin tamamını kül etti. Eğrikapı çöplüğünde oval bir taş bulan bir kişi, bunun ne olduğunu bilmediğinden kaşıkçıya verip üç kaşık aldı. Kaşıkçı da bir kuyumcuya 10 akçeye sattı. Kuyumcu, başka bir kuyumcuya gösterdi. Elmas oluğu anlaşıldı. İki kuyumcu arasında çıkan münakaşaya kuyumcubaşı müdahale ederek ellerindeki elması aldı. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'mn görmek istediği elması IV. Mehmed bir hatt-ı hümayunla saraya getirtti. İstanbul kuyumcularının işlediği 84 kratlık bu değerli parça, Kaşıkçı Elması adıyla saray hazinesine konuldu.

1680'de İstanbul'da kalan IV. Mehmed iki önemli olayı izleme olanağı buldu. Canbaz Şahin, padişahtan aldığı izin ve yapılan yardımla Tersane yanındaki Şahkulu İskelesi ile Fener Kapısı burcu arasına ip çekti. Halic'in üzerinde de 7 gemi dizilip bunların serenlerine ip, belli aralıklarla bağlandı. Şahin, Şahkulu tarafından eline terazisini alıp ip üzerinden yürüyerek Fener'e geçti. Padişah, Şahin'i ve yardımcılarını ödüllendirdi. İkinci olay, Osmanlı tarihinde bir kez yaşanmış olan bir kadının recm edilmesidir. Aksaray'da Haffaf Abdullah'ın karısı ile o semtte bezzazlık eden bir Yahudinin aşkları mahalle halkını ayağa kaldırdı. Gerçi, şeriatın öngördüğü tarzda bir tanıklık yoktu ama, herkes bu konuda tanıklık etmeye hazırdı. Rumeli Kazaskeri Beyazizade Ahmed Efendi tanıklan dinleyip zina eyleminin gerçekleştiğine kanaat getirip hüccet yazdı. Kadının taşlanarak öldürülmesi Yahudinin de boynunun vurulması gerektiğinden, Atmeydanı'nda infaz hazırlığı yapıldı. Kadın ve Yahudi 29 Haziran 1680'de hapisten çıkarılıp getirildiler. Kadın, "ejderha tasviri olan mahalde" (Burmak Sütun) kollarına kadar çukura gömüldü. Meydanı dolduran herkes bir taş atıp kadım öldürdüler. Bir gün önce kurtulurum umuduyla Müslüman olan Yahudinin de boynu vuruldu. Padişah, infazları Fazlı Paşa Sarayı'ndan seyretti.

IV. Mehmed, 29 Ekim 1680'de İstanbul'dan ayrıldı. Avlanarak 10 Aralık'ta Edirne'ye ulaştı. Rusya seferi sonrasında 1681-1682 kısmı İstanbul'da geçirdi. Yaz sonunda yine 56 günlük bir av yolculuğundan sonra Edirne'ye döndü. Kışı Edirne'de geçirip 1 Nisan 1683'te Avusturya seferine çıktı. Belgrad'da kalarak Kara Mustafa Paşa'yı serdar-ı ekrem olarak cepheye uğurladı. Viyana bozgunu üzerine Edirne'ye döndü. 15 Aralık 1683'te Merzifonlu için idam fermanı verdi.

1683 içinde İstanbul'da da önemli olaylar yaşandı. Mart ve nisan aylarında Tavşantaşı'nda, Galata'da, Kurşunlu Mahzen'

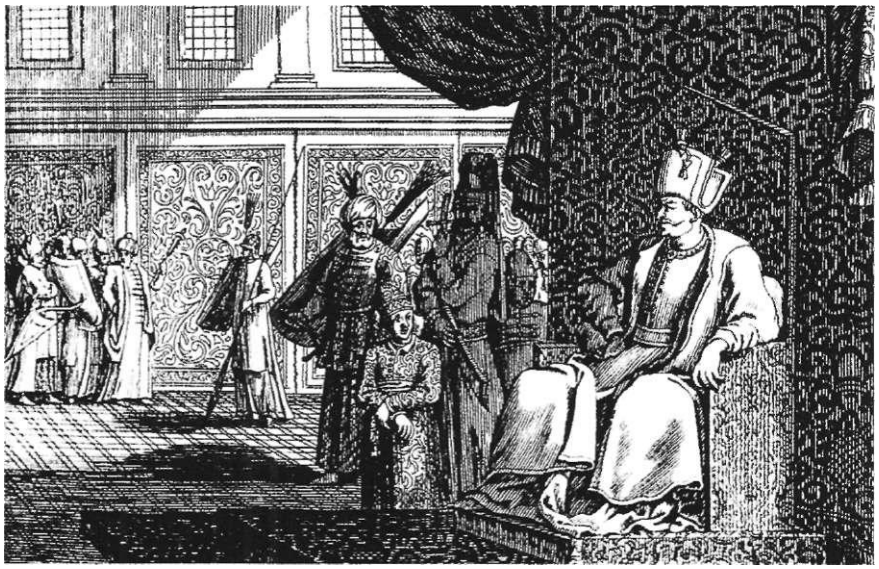

Ricaut'un çizgileriyle IV. Mehmed, 26 yaşındayken.
Galeri Alfa

de ve Odunkapısı'nda yangınlar çıktı, Tavşantaşı ve Odunkapısı yangınlarında yüzlerce ev, dükkân, han ve cami yandı. Sağlığı giderek bozulan ve dinlenmesi için Eyüp'te bir yalı yaptırtılan Turhan Valide Sultan 4 Temmuz'da öldü. Osmanlı-Venedik ilişkilerinin bozulması ve savaş durumu nedeniyle İstanbul'dan kaçmak isteyen balyos, gerekli hazırlıktan yaptıktan soma, elçiliğe yakm yerdeki çatısı ve cepheleri tahta kaplı Tophane Kârhanesi'ni, yağlı paçavralarla tutuşturttuktan soma, herkes yangını söndürmeye çalışırken kayığına binip kaçtı.

1684'te Tersane'de yapılan 2 büyük 8 orta çapta kalyon denize indirildi. 1685'te ise İstanbul'da kalafata çekilen donanma gemilerinin leventleri Kavak hisarlarına kadar Boğaziçi köylerine dağılarak türlü karışıklıklara ve kötülüklere neden oldular. Fransa elçisinin korumaları ile kavga ettiler. Fransa kalyonundaki askerlerle leventler ve onlara destek veren topçular arasında toplu tüfekli savaş oldu. Leventlerden ve Fransız askerlerinden ölenler oldu. Leventler donanma reislerinden Baba Hasani savaşa çağırdılarsa da adı geçen, kent içinde bir savaşın halka zarar vereceğini söyleyerek leventleri yatıştırmaya çalıştı. Elçi, bu olaydan kaygdanarak kaptan-ı deryaya ricada bulundu. Taraflar sözde barıştırılarak kavgaya son verildi.

Cephelerden gelen bozgun haberleriyle giderek sinirleri bozulan IV. Mehmed, 1685'te huzurunda vaaz veren Atpazan Tekkesi Şeyhi Osman Efendi'yi, değindiği konulardan almarak Şumnu'ya sürdü. 18 Aralık 1685'te Sadrazam İbrahim Paşa'yı azlederek San Süleyman Paşa'yı atadı. 1686'da Macaristan topraklarının hızla yitirildiği sırada, İstanbul'a döndü ve bir süre Davud Paşa Sarayinda kalarak avlanmayla oyalandı. Cuma selamlığma çıktığı camilerde vaaz ve ders veren hocaların "Memleket elden gitti. Şikârdan nice bir feragat etmez; halktan utanmaz, Allah'tan korkmaz mı?" yollu eleştiri ve uyarılarına tepki gösterdi ve namaza gittiği camilerde vaaz verilmesini yasakladı.

Şeyhülislam ve kazaskerler de IV. Mehmed'i av tutkusundan vazgeçirmeye çalıştılar. Budin'in düştüğü haberi İstanbul'da üzüntü yarattı. IV. Mehmed, Davud Paşa Sarayı'nda meşveret meclisi toplamak istedi. Çağrışma uymayan Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'yi azletti.

5 Eylül 1687'de cephedeki ordunun Serdar-ı Ekrem Süleyman Paşa'ya karşı ayaklandığı ve İstanbul'a doğru yürüyüşe geçtiği haberi geldi. Süleyman Paşa ise gizlice kaçıp İstanbul'a gelerek saklanmıştı. Serdar-ı ekrem ve sadrazam atanan Abaza Siyavuş Paşa, orduyu disiplin altına alacak yetkinlikte değildi. Askerleri yönlendiren sipahilerden Küçük Mehmed, mülazimbaşı Ahmed, kethüda yerleri Çolak Hüseyin, Ebu Yusuf oğlu Hamsa, Baltacı Kürt Hüseyin, levent bölükbaşılan, Siyavuş Paşa'yı diledikleri gibi yönetmekteydiler. Ordu, tam bir keşmekeş içinde Edirne'ye döküldü. İstanbul'da ise Sadaret Kaymakamı Recep Paşa korkusundan kaçmıştı. IV. Mehmed, yakalanan Süleyman Paşa'nın başını kestirip orduya gönderdi. Boğaz Muhafızı Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'yı da İstanbul'a çağırdı. Orduya gönderdiği hatt-ı hümayun ile de kendisi hal' edilirse yerine oğlu Mustafa'nın geçirilmesini istedi. Edirne'den hareket eden ordu Silivri'ye gelince Siyavuş Paşa, Sadaret Kaymakamı Fazıl Mustafa Paşa'ya askerlerin FV. Mehmed'i istemediklerini ve Şehzade Süleyman'ın tahta çıkartılması gerektiğini bir ordu mahzarı ile bildirdi. Fazri Mustafa Paşa, 8 Kasım 1687 günü sabahleyin vezirleri ve ulemayı Ayasofya'da toplayıp durumu açıkladı. Topkapı Sarayinda önlemler alınmıştı. Camiden saraya gidilerek Sofa Köşkü önündeki havuz başında kurulan tahta oturtulan II. Süleyman'a biat edildi. IV. Mehmed de Şimşirlik dairesinde göz hapsine alındı.

Tahttan indirilmesinde en önemli neden ava düşkünlüğü olan IV. Mehmed, bu tutumunun giderek daha çok tepki çekmesi üzerine cuma günleri ava gitmemekte, diğer günlerde ise seherden önce çıkıp akşam karanlığında dönmekteydi. Yakm çevresini ise canbazlar, pehlivanlar, doğancılar, tazı yetiştiriciler, seyisler almıştı. Edebiyattan, müzikten fazla hoşlanmayan IV. Mehmed, bazen haftalarca süren büyük av partilerinde, yöre halkmı da hizmete koştururdu. Filibe civarındaki bir sürek avında 35.000 kişiye büyük bir orman sürdürmüştü. Vani Mehmed Efendi'ye güveni olan IV. Mehmed, yakm adamlarından olan Abdi Ağaya, günlük yaşamını aynen yazmasını emretmiş, bazen de onun, her olayı yazıp yazmadığını kontrol etmiştir. *Vekayiname-i Abdi* denen eser, IV. Mehmed'in av serüvenlerini, eğlencelerini de ayrıntılarıyla vermektedir. Enderunlu Mehmed Fîalife'nin kaleme aldığı *Tarih-i Gılmanîde* IV. Mehmed'in 1665'e kadarki padişahlığını anlatır. Bu eserde, IV. Mehmed'in istanbul'daki çalgıcı ve oyuncu kollanılın faaliyetlerini yasakladığı, Ahmed Kolu, Petko Kolu, Cevahir Kolu gibi, dönemin en yetenekli halk sanatçısı ekiplerini dağıtıp bireylerini küreğe koydurtması, yine halk kültürünün oluştuğu kahvehaneleri kapattırması, kimi zaman amcası IV. Murad'ın örnek alarak içki, tütün yasakları uygulatması, kent yaşamını etkilemiştir. İstanbul'da olduğu zamanlar çoğu kez Alay Köşkü'nde oturup Paşa Kapısı'na girip çıkanları izlediği, bir seferinde kırmızı kalpaklı, sarı mest pabuçlu bir gayrimüslimin girdiğini görünce soruşturduğu, Eflâk voyvodasının kapı kethüdası olan bu adamı subaşına yakalattırıp dövdürdüğü, sonra da başı ve ayağı çıplak evine gönderttiği bilinir. Yeniçerilerin ipekli serpuş kullanmalarını, kuşaklarına hançer sokmalarını da yasaklamıştır.

IV. Mehmed dönemi İstanbul'u ile ilgili betimlemeleri, günlük yaşamdan kesitleri, kentin topografyasını ve tarihi eser zenginliğini veren yerli ve yabancı kaynaklar arasında ilk sırayı kuşkusuz, bu padişahla çağdaş olan Evliya Çelebi'nin(->) ünlü *Seyahatname*'si alır. Eremya Çelebi Kömürciyan(->) da *İstanbul Tarihi* adlı eserinde kentin tüm semtlerini ve eserlerini tanıtmıştır. Yabancı gezgin ve sanatçılardan Antoine Gallandin(->), 1672-1673 arasına ilişkin olarak tuttuğu günlük anılar, özellikle İstanbul'un kültür ortamı konusunda önemli bir kaynaktır. Ayrıca gelenekler, yabancıların ve gayrimüslimlerin yaşamlarından kesitler de eserde yer almıştır. Jean de Thevenot ise 1655-1656 İstanbul'unu *Relation d'un voyagefait au Levant* adlı eserinde anlatmıştır. Jean-Baptiste Tavernier (1605-1680) ise *Nouvelle Relation de l'interiur de serrail du grand seigneur* adlı eserinde İstanbul'u ve saray çevresini betimler. 1678-1680 arasında İstanbul'da bulunan ve İstanbul gravürleri yapan Cornelius de Bruynin(->) *A Voyage to the Levant* adlı eseri de önemlidir.

1689'da, II. Süleyman'ın Edirne'ye gidişi sırasında kapalı araba ile İstanbul'da Edirne Sarayı'na nakledilen IV. Mehmed, burada ölmüş, cenazesi İstanbul'a getirilerek Yeni Cami Türbesi'ne gömülmüştür.

Bilinen hasekileri Emetullah Gülnûş Valide Sultan(->) Hatice, Afife, Gülbeyaz, Gülnar ve Güneş'tir. Gülnûş'tan doğan iki oğlu II. Mustafa(->) ve III. Ahmed(->) olup kızlarından Hatice Sultan, ilkin Sarıkçı Mustafa Paşa (1675), daha sonra da Morali Hasan Paşa (1691) ile evlenmiştir. Adı bilinmeyen bir kızı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1675) ile Ümmügülsüm Sultan, Küçük Osman Paşa (1694), Fatma Sultan Tırnakçı İbrahim Paşa (1695) ve adı bilinmeyen bir kızı da Kasım Mustafa Paşa (1687) ile evlenmişlerdir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani* (haz. K. Su). İst., 1976: Abdi, *Vekayiname,* Topkapı Sarayı Ktp. K. no. 915; *Silah dar Tarihi,* I, 473 vd; *Tarih-i Naima.* IV, 7, 326 vd. V. VI; *Tarih-i Raşid.* I; J. vorı Hamıner. *Osmanlı Devleti Tarihi,* XI, İst., 1947; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,* II, Ankara. 1979. s. 169 vd: C. Baysun. "Mehmed İV", *İA,* VII, 547-557; Danişmend, *Kronoloji,* III, 412-464; A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar,* I-II. Ankara, 1949-1973; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Uluçay, *Padişahların Kadınları.*

NECDET SAKAOĞLU

MEHMED V (Reşad)

(2 Kasım 1844, İstanbul - 3 Temmuz 1918, İstanbul) 35. Osmanlı padişahı (hd 27 Nisan 1909-3 Temmuz 1918)/

"Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis". "Sultan Mehmed Reşad", "Sultan Reşad bin Sultan Abdülmecid", "Sultan Reşad" olarak da bilinir. Abdülmecid(->) ile Gülcemal Kadirim oğludur. İttihad ve Terakki Fırkasının iktidarda olduğu II. Meşrutiyet yıllarına rastlayan saltanat dönemi halk arasında "Sultan Reşad zamanı", "devr-i meşrutiyet", "hürriyet" olarak anılmıştır.

Mehmed Reşad, 18 oğlu, 24 kızı olan Abdülmecid'in, yaş sırasına göre 3- oğluydu. Annesi Gülcemal Kadın 1851'de öldü. Çırağan Sarayı'nda doğan Mehmed Reşadin eğitimine fazla ilgi gösterilmedi. Babasının ve amcası Abdülaziz'in(->) saltanat yıllannda özgür bir yaşam sürdü ve ilk eşi olan Kâmres Kadın ile 1872'de evlendi. Aile kuran ilk Osmanlı şehzadeleri arasmda yer aldı. Fakat, II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle başlayan 1876-1909 arasındaki veliahtlık dönemi. Dolmabahçe Sarayı'nın Veliaht Dairesinde, ağabeyi V. Muradin Çırağan'daki tutukluluğuna koşut biçimde kapalı geçti. Çok seyrek Balmumcu Çiftliği'ne çıkabildi. İstanbul'da gezmesine, başkalarıyla görüşmesine izin verilmedi. Kendisi hakkında verilen jurnallerden dolayı, ağabeyi II. Abdülhamid onu sürekli izlettirir: ayrıca gözlerinin mavi oluşundan da nazarı değer diye görüşmekten kaçınırdı. Veliaht Reşad Efendi, vaktini eşleri Kâmres. Dürriadn, Mihrengiz kadınlar, oğulları Ziyaeddin. Necmeddin, Ömer Hilmi efendilerle geçirdi. Genellikle de Fars edebiyatıyla, Mevlevîlikle ilgilendi ve *Mesnevi* okudu. Dış dünyadan ve olaylardan habersiz geçen 32 yıldan soma 1908'de Meşrutiyetin ilanıyla "Devletlû Necabetlû Veliaht-ı Saltanat Reşad Efendi Hazretleri" sanı ile törenlerde görünmeye başladı. Daima güleç ve sıcak bakışlı çehresiyle halk arasmda sempati topladı. Yıldız Sarayı'na davet edildiğinde ise, II. Abdülhamid, öfkeyle yakasına yapışıp "Bu işler senin başının altından çıkıyor!" diye azarlamıştı.

Otuz Bir Mart 01ayının(->) ardından, Meclis-i Milli'de, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi. Veliaht Reşad Efendi'nin de asıl adıyla değil "Mehmed" adıyla tahta çıkarılması kararlaştırıldı. Bu ad değişikliğinin gerekçesi, II. Mehmed'in (Fatih) istanbul'a girişi ile Hareket Ordusu'nun girişi arasmda bir benzerlik kurulmasından kaynaklanmış ve bu öneriyi ayandan Ferik Sami Paşa yapmıştı. Hanedanın "ekber evladı" olduğu için esasen hakkı olan padişahlığı ancak Meclis-i Millinin karan ile elde eden ve V. Mehmed unvanını alan Reşadin cülus töreni de Harbiye Nezaretinde düzenlendi. Cülus töreni için, Dolmabahçe Sarayindan ihsan İstimbotu ile hareket edildiğinde gemilerden atılan cülus toplarından korktu. Sirkeciden Beyazıt'a çıkılırken İstanbullular coşkun gösterilerde bulundular. Biat duasından soma bir konuşma yaptı ve "Hürriyetin ilk padişahı benim ve bundan müftehirim" dedi ve daha ilk günden "meşrutiyet padişahı" olarak anılmaya başlandı.

İç ve dış olayların birbirini izlediği, genç ve dinamik İttihatçıların yönetime egemen oldukları bir sırada tahta çıkan 65 yaşındaki, yumuşak huylu, iradesi zayıf yeni hükümdarın bir sembol olmaktan öteye herhangi bir etkinliğinin söz konusu olmadığı ilk günden belli oldu. İttihatçıların zorlamasıyla II. Abdülhamid'in son sadrazamı Tevfik Paşa 5 Mayıs 1909'da istifa etti ve Hüseyin Hilmi Paşa'mn başkanlığında yeni hükümet teşkil edildi.

V. Mehmed'in kılıç alayı 10 Mayıs 1909 günü düzenlendi. Söğüt yatı ile Dolmabahçe'den Eyüp'e giden padişaha, türbede Şeyhülislam Sâhib Beyefendi ile Konya Mevlevî Dergâhı Postnişini Abdülhalim Çelebi kılıç kuşattılar. Buradan saltanat arabasıyla İstanbul'a gelen V. Mehmed türbe ziyaretinde bulunup saraya döndü. Bu olay İstanbul'da görülmemiş bir heyecan uyandırdı. Çünkü İstanbullular uzun bir aradan sonra ilk kez bir padişahı güleç yüzüyle kendilerini selamlarken görmekteydiler. Fakat padişah için kılıç alayında ve cuma selamlıklarında kullanılacak araba bulmak bile sorun olmuştu. II. Abdülhamid döneminde kullanılmayan landolar çürümüş; kent içi yollara alışık koşum atları da yoktu. Mevkib-i hümayunda görev alacak görevlilerin üniformaları ise ayrı bir sorun olmuştu. Sonuçta İstabl-ı Amire'deki saltanat arabalarının en sağlamları onarılmış: atlar temin edilmiş; seyis ve arabacılar için de sırma işlemeli cepkenler, kaşıklı apoletler hazırlanmıştı. İlk alaylarda kortej protokolü de güçlükle düzenlendi. Padişahın karşısına en kıdemli müşir, saygın bir asker olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa oturtuldu.

II. Abdülhamid'in terk ettiği Yıldız Sarayında oturmak istemeyen yeni padişah,

babası Abdülmecid'in yaptırdığı Dolmabahçe Sarayina yerleşti. Fakat burası da yıllardan beri bakımsız kaldığı için haraptı. Kısa sürede onarım çalışmalarına başlandı ve saraya elektrik ve kalorifer tesisatları da yapıldı. Ancak yangm korkusu ve V. Murad'ın elektrik ışığını sevmemesi, sobayı tercih etmesi yüzünden iki tesisat da kullanılmamıştır.

Otuz Bir Mart Olayı'nı izleyen günlerde İstanbulluların sıkça gördükleri bir manzara, meydanlardaki darağaçlarmda can veren siyasi ve adi suçlulardı. V. Mehmed ise, siyasi suçlular için onay vermeyeceğini mabeyin mensuplarına ısrarla belirttiği halde daha saltanatının ilk günlerinde İttihatçı muhalifi kişiler için onay vermek zorunda kaldı ve görüntüler değişmedi.

Halkın, "Sultan Reşad zamanı" dediği kısa döneme girilirken İstanbul, henüz savaş yılları öncesinin normal ekonomik koşullarını yaşamakta olup kıvırcık koyun etinin okkası 6 kuruş, 1 okka (1.280 gr) has ekmek 40 paraydı (1 kuruş). Mülazim (teğmen) 250 kuruş, müşir 10.000 kuruş aylık almaktaydı. Öğrenciler ve çalışanlar ayakta karınlarını doyurmak için "beş ekmek beş peyniri (5 paralık ekmek, 5 paralık peynir) yeterli görmekteydiler. Fakat İstanbul, en zaruri ihtiyaç maddelerini dahi dışarıdan alan kalabalık bir kent olarak her an kıtlığa ve karaborsaya mahkûmdu. Kent fırınlarında işlenen francala unu Odessa'dan gelmekteydi. Çarşı pazar düzenleri de eski geleneksel yapıyı korumaktaydı. Balkapam'nda, Müslüman tüccarlar, yağ iskelesindeki armatörler, eskiden olduğu gibi, Akdeniz ve Anadolu pazarlarıyla iş gören abanili. elifi şalvarlı zenginlerdi. Asmaaltı bir Müslüman ticaret semtiydi. Büyük depolar, mağazalar vardı. Tütün tüccarları, Kavala'mn, Drama'mn, Gerede'nin, Samsun ve Bafra'nın tütünlerini Rüstem Paşa Camii çevresinde pazarlamaktaydılar. Haliç kıyılarına Romanya'dan getirdikleri keresteleri yığan gemici tüccarlar da Müslümandı. Kent içi ulaşım henüz manda arabaları, at, eşek ve mahdut yerlerde fayton, atlı tramvay ve en geniş çapta da Şirket-i Hayriye vapurları ve banliyö treniyle yapılmaktaydı. 1909'da Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey, Bakırköy'deki evinden Maçka'daki resmi konutuna eşyasını iki manda arabası ile naklet mişti. Fakat buradan Kuruçeşme'ye taşınırken eşya yüklü manda arabası sayısı 4'e çıkınca dedikodu başlamış ve başkanın bu kadar eşyayı nereden edindiği basma da yansımıştı.

İstanbullular V. Muradın padişahlığıyla birlikte evlerinin dışındaki dünyaya açılmaya istek duymakla birlikte bir kısım geleneklerini de yaşattıkları için kentte ilginç tezatlar görülüyordu. Örneğin, gündüz redingot giyip göreve giden kimi erkekler akşam gecelik entarisi, hırka ve takke ile kahvehaneye gitmekteydiler. Kentte havagazı vardı ama, bundan köşklerde, konaklarda oturanlar yararlanıyor; bir de işlek caddelerdeki fenerlere veriliyordu. Bir köy görünümündeki Kartal'da ise mum,

V. Mehmed
Nuri Akbayar koleksiyonu

kandil ve gazyağı kullanılmaktaydı. Ailelerin kadın erkek, çoluk çocuk bir arada mesirelere gitmeleri Çırpıcı, Veliefendi, Beykoz çayırlarında ilk piknikleri yapmaları da V. Mehmed'le başladı.

Beyazıt'taki Sarafim Kıraathanesi, aydınların istifadesine sunduğu zengin gazete koleksiyonları ve kitapları ile gençlerin ve aydınların özellikle perşembe günleri öğleden sonra buluştukları, siyasete ısındıkları yerlerin başında geliyordu. İstanbul'a yabancı basın mensuplarının ilgi duymaları ve âdeta akın etmeleri de aynı yıllardadır. Nihayet, tahta geçtiği günlerde doruğa ulaşan siyasi keşmekeşle birlikte V. Mehmed. padişahlık otoritesi ile hiçbir şekilde müdahale edemediği köklü değişimlere, askeri yenilgilere ve düzensizliklere yol açan sayısız yasayı, hükümet kararnamesini, irade-i seniyeyi de "Mehmed Reşad" imzasıyla yürürlüğe koymaya başladı Herkesin "hümyet" gerekçesiyle bağırıp çağırdığı, görevine zamanında gitmediği, vapurların, tramvayların vaktinde gelmediği, mebusların bile "teneffüshane'de oturup celselere katılmadıkları bir dönem açıldı.

Padişahı çok seviyor ve sayıyor gözüken İttihad ve Terakki Fırkası liderleri, onun admı taşıyan "reşad altını"nı piyasaya sürdükleri gibi; zırhlılara, gemilere, yeni mahallelere. Anadolu kasabalarına da "Reşadiye" adları verilmesi moda oldu.

Fakat asıl yönetim yükünü üstlenen Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, İttihatçıların aşın müdahalelerine uzun süre dayanamayarak 28 Aralık 1909'da istifa etti. Roma sefiri iken sadrazamlığa atanan İbrahim Hakkı Paşa 12 Ocak 1910'da kabinesini kurdu ve "adi ü ihsan siyaseti" izleyeceğini duyurdu. Ama çok geçmeden o da başta kabinesinde harbiye nazırı olarak yer alan Mahmud Şevket Paşa olmak üzere ordu ile İttihad ve Terakki Fırkası yöneticilerinin güdümüne girdi.

1910 yılının İstanbul için ilk uğursuz olayı 19 Ocak günü Çırağan Sarayı'mn(->) yanması oldu. Amcası Abdülaziz tarafından yaptırıldığı için bu sarayı sevmediği ve oturmak istemediği rivayet edilen V. Melımed'in yangına üzülmediğini mabeyin başkâtibi Halid Ziya Bey (Uşaklıgil) *Saray ve* Öfcsî'nde anlatır.

Arnavutluk'ta ayaklanma, Girit Meclisi'nde Yunan kralına bağlılık yemini edilmesi gibi iki sorunun ardından, Kozmodi Efendinin çıkardığı *Sadâ-yı Millet gaze*tesi başyazarı Ahmed Samim'in(->), Patrikhane lehine çalıştığı iftirası yayıldıktan soma **9** Haziran 1910 günü vurulup öldürülmesi. İstanbul'da gerilime neden oldu. Bununla birlikte o yılın mayıs-haziran ayları boyunca ayan ve mebusan ile devlet erkânı için birbiri ardınca şölenler düzenleniyordu. Tokatlıyan Oteli'ndeki bir başka ziyafetten sonra V. Mehmed de Beylerbeyi Sarayı bahçesinde bir ziyafet verdi. Yemekten sonra Boğaz dışına vapur gezisi yapıldı. Padişah, meclis reislerini, sadrazamı, nazırları, ulemayı, elçileri de saray ziyafetlerinde ağırladı. Bu davetlerde alafranga usulde tertip ve alafranga müzik yeniliği kurallaşmıştır.

6 Şubat **19u** gecesi Babıâli binalarının büyük bir bölümünün yanması, İstanbul'da heyecana neden oldu. Çırağan yangınına üzülmeyen V. Mehmed, bu yangına herkesten fazla üzüldü. Padişah, 42 yıl aradan sonra özel bir ziyaret için İstanbul'a gelen eski Fransız kraliçesi Eugenie'yi, Türk dostu ve İstanbul hayranı bilinen Pierre Loti'yi(->) bu yü içinde kabul etti ve 5 Haziran günü Barbaros zırhlısı ile İstanbul'dan ayrılarak Rumeli gezisine çıktı. Selanik, Üsküp, Priştine kentlerini ziyaret eden, Kosova sahrasında 100.000 kişilik bir cemaatle cuma namazı kılan padişah ve yanındakiler **26** Haziranda İstanbul'a döndüler.

İtalyanların Trablusgarp'ı işgal etmeleri üzerine 29 Eylül 19H'de isttfa eden Hakkı Paşa'mn yerine sadrazamlığa getirilen Said Paşa, hükümeti kurmakla bklikte, İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin Divan-ı Ali'

Bir kartpostalda V. Mehmed.
Galeri Alfa

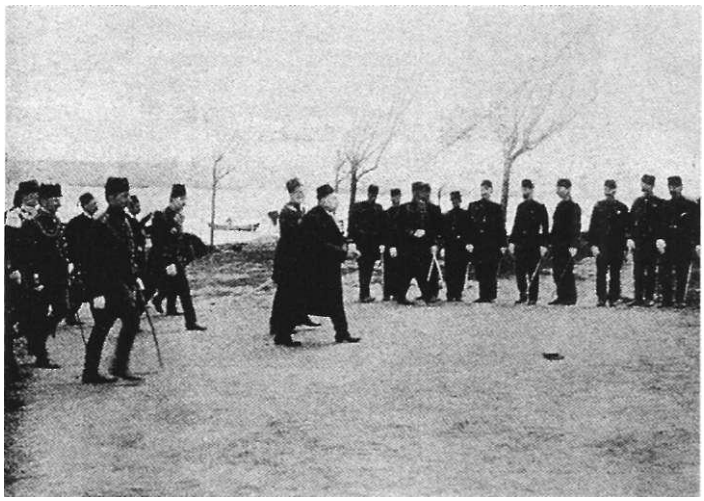

V. Mehmed'in ilk cuma selamlığı için Saraybumu'na çıkışı. *Nezih Başgelen koleksiyonu*

de yargılanması sorunu yüzünden 30 Aralık **19i**l'de istifa ile kabinesini yeniledi. Bu sırada Ittihad ve Terakki Fırkası'mn, İbrahim Hakkı Paşa'yı yargılanmaktan kurtarmak için Meclis-i Mebusan'ı feshetme girişimi, meclisle hükümetin uyuşmazlığı gerekçesiyle Kanun-ı Esasi'ye uyduruldu ve V. Mehmed 18 Ocak 1912'de mecksi kapattı.

1909da Türk Derneği'nin, 1911'de Türk Yurdu'nun kuruluşundan sonra gençlere milli kültür vermek için oluşturulan Türk Ocağı, 26 Mart 1912de açıldı. Türk Ocağı, özeUikle ilk Balkan Savaşı sonrasında Hamdullah Suphi'nin (Tannöver) başkan olması ile güçlenmiş, burada, başta Askeri Tıbbiye öğrencileri olmak üzere yüzlerle genç, Türkçülük üzerine bilimsel, düşünsel fakat daha çok duygusal faaliyetlere yönelmişlerdir.

1912'de İstanbul'u çok yönlü tehdit eden büyük bunalım ise temmuz ayında başladı. On İki Ada'yı işgal eden İtalyanlar Çanakkale Boğazı'nı topa tutarak ilk gözdağını verdüer. Öte yandan Arnavutluk'a yeni ordu bklikleri sevk edilmesi üzerine, kendilerine "Halaskâran" ya da "Halaskar Zabitân" adını veren siyasi-askeri bir grup, bir yandan dağa çıkarken, bir yandan da İstanbul'daki mensupları aracılığı ile hükümeti istkaya zorlamaktaydılar. Kabinedeki harbiye ve bahriye nazırlarının istifasından soma **16** Temmuz 1912'de Said Paşa istka etti. Gazi Ahmed Muhtar Paşa "büyük kabine" olarak anılan yeni bk hükümet kurdu (bak. Katırcıoğulları). Kimileri de bu kabineye "baba-oğul hükümeti" dedi. Çünkü, Ahmed Muhtar Paşa, yeni hükümete, eski sadrazamlardan Kâmil, Hüseyin Hilmi ve Avlonyalı Ferid paşaları aldığı gibi oğlu Mahmud Muhtar Paşa'yı da bahriye nazırı yapmıştı. İstanbul'da yıllardan beri devam eden sıkıyönetimi kaldıran "büyük kabine", partiler ve siyasi görüşler üstü bir yaklaşım sergilemekle bklikte umulan başarılan elde edemedi ve Osmanlı Devleti, bu hükümet işbaşındayken Balkan Savaşı'na gkdi (bak. Balkan Savaşı'nda İstanbul). Balkan Savaşı çıkmadan önce Dolmabahçe Sarayı bahçesinde yapılan mitingi, V. Mehmed, saray pencerelerinden izledi. Talat Bey (Paşa) ve Halaçyan Efendi, kalabalığın en önünde Osmanlı bayrağı taşımakta ve "Harp isteriz!" diye bağırmakta, kalabalık ise hep bir ağızdan "Filibe'ye hücum, Sofya'ya hücum!" demekteydiler. O günlerde İstanbul gençliği de kent meydanlarında gösteri ve mitingler düzenlediler. V. Mehmed de bk şûra-yı saltanat toplamış, burada savaş kararı almıştı. Savaşın Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmesi üzerine Selanik'te sürgünde bulunan eski padişah II. Abdülhamid İstanbul'a getirtilerek Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirildi.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa 29 Ekim 1912'de istka etti. Bu kabinenin işbaşmda bulunduğu 3 aylık kısa sürede Cemil Paşa (Topuzlu) 21 Ağustos 1912'de istanbul vak vekilliğine ve şehreminliğine atandı.

Cemil Paşa, anılarında, Ahmed Muhtar Paşa'nm kendisini bu göreve getirmesini, Çiftehavuzlar'daki modern köşkünü görmesine bağlar ve "kendi evini böylesine bakımlı ve özenli tutan bk adam, kenü de Avrupai bk görünüme kavuşturur" dediğini açıklar. 1912'deki durumu üe istanbul'un harap, sokakların kaldrnmsız, dükkânların camekânsız, fınnlann pis olduğunu; ekmek hamurlarının ayakla yoğrulduğunu anlatan Cemil Paşa, manavın, aşçının, sütçünün, şekercinin, seyyar satıcıların sırtlarında kesilmiş koyun taşıyan hamalların, sırıkta ciğer, keke, işkembe satanların, kent içinde koyun otlatanların, at, merkep sürüleri Üe inşaat malzemesi taşıyan Acemlerin neden olduğu ilkel görünümleri, hiçbiri hizmet vermeyen sebilleri, yolların pisliğini, lağımların sokaklarda akışını, herkesin çöpünü kapıdan veya pencereden dışarıya atma alışkanlığını, süprüntü taşıyan arabaların yaydığı kokuyu, dilencileri ve onca iüaf girişimlerine karşın sayüarı 30.000 dolayında olan köpekleri, cenazelerin evlerden uzak mezarlıklara kadar omuzlarda taşınmasını, papaz ve patrik ölülerinin giyimli olarak dört kollu iskemleye oturtulup kent içinde gezdirüişini, itfaiye hizmetlerinin yetersizliğini, tulumbacıların hallerini, istanbul'un herhangi bk semtinde bir evde yangın çıkınca, atılan toplar, yaküan mahyalar üe bütün bk kent halkının sabaha kadar korku içinde uykusuz kalışını da anlatır.

Batı kentleri örnek alınarak başlatılan belediyecüik çalışmalan kapsamında ük iş olarak şehir planının hazırlanması, Fatih ve Kadıköy belediye daireleri binalarının yapımına başlanması, yolların parke döşenmesi, Topkapı Sarayı bahçelerinin bir bölümünün Gülhane Parkı(->) olarak halkın hizmetine sokulması, Fatih, Doğancılar, Sultanahmet park ve meydanlarının düzenlenmesi de bu yıllardadır, istanbul'da sokaklara ad verilmesi de ilk kez Cemil Paşa'nın 1914'e kadar süren şehreminliği sırasındadır. 1912'de Ayasofya ile Sultan Ahmed camileri arasındaki ahşap evlerle örülü mahallenin yanması, bu alandaki meydan ve park düzenlemelerine kolaylık sağlamışsa da bu yangını Cemil Paşa' nrn çıkarttırdığı veya itfaiye gönderip söndürtmediği dedikoduları yayümıştır.

Balkan bozgunu üe birlikte istanbul'a başlayan göç ve koleralı askerlerin şevki, kenti büsbütün yaşanümaz duruma soktu. Muhacirlerin hepsi aç, sefil ve hastalıkkydı. Yelkenli gemüer, trenler, iskele ve istasyonlara her gün yüzlerle göçmen boşaltırken İrimüeri de koştukları kağnüarla İstanbul'a gelmekteydiler. Muhacirin Müdüriyeti bunlara yatacak, barınacak yer bulmaya ve sıcak çorba dağıtmaya çalışıyordu. Savaş yaralıları; özellikle de ordu birliklerinden, koleralı oldukları saklanarak "züefa ve ma'lûlin" denilerek gönderilen askerler, Ayasofya, Sultan Ahmed ve Şehzadebaşı camüerine alınmaya başlandı ve bu camiler ibadete kapatüdı. Çatalca'daki çarpışmaların top sesleri istanbul'un her tarafından duyulmakta iken 3 Aralık 1912'de Bahşayiş Köyünde ateşkes imzalandı. Halk uykusuz, perişan ve korku içindeydi. Hükümetin izin vermesi üzerine tarafsız büyük devletlerin savaş gemileri kentin düşmesi olasılığına karşı, kendi uyruklarım ve elçilik mensuplarını korumak içki istanbul'a gelmişti.

İttihatçüara karşıtlığı üe tanman ve ağır savaş koşulları altında sadrazamlığa atanan Kıbrıslı Kâmil Paşa, 29 Ekim 1912'de devraldığı görevi ancak 2,5 ay sürdürebildi. 23 Ocak 1913'te gerçekleştirilen Babıâli Baskım(->) ile istka etti. V. Mehmed ittihatçıların baskısıyla Mahmud Şevket Paşa'yı sadrazam atadığım üan etti. Aynca Cemal Bey (Paşa) istanbul muhafızlığına, Azmi Bey İstanbul polis müdürlüğüne, Enver Bey'in (Paşa) amcası Halil Bey (Paşa) de merkez komutanlığına atanmışlardır. Talat Bey (Paşa) ise daha kabine kurulmadan kendisini dahiliye nazırı vekili ilan ederek vilayetlere emkler göndermeye başladı.

O günlerde yönetimi en çok uğraştıran konu ise istanbul'daki yolsuzluk iddialanydı. Bunlann başmda, eski sadrazamlardan Said Paşa'nın Beyazıt-Şişli tünel projesi için Deutsche Banktan 15.000 altın rüşvet istemesi vardı. Ortaya çıkardan bk hırsızlık ise Tophane'de çalışanların martini tüfek parçalarını ceplerinde dışanya taşıyıp Kürtlerle Lazlara satmalarıydı. Soruşturma sonunda 100.000 altın değerinde bir hırsızlığın bu yoldan gerçekleştirildiği

anlaşıldı. Savaş koşullarının da etkisiyle İstanbul'da özellikle kamu görevlileri arasında irtikâp yaygındı. Bunun nedenleri, pahalılık, geleceğe güvensizlik ve aylıkların yetmemesiydi.

V. Mehmed'in bütün bu olanlara müdahalesi söz konusu olmadığı gibi, yetişkin şehzadelerinin Beyoğlu'nda ikide bir rezalet çıkarmaları, hattâ karakollara düşmeleri, siyasi otoritesini yitiren hanedanın giderek saygınlığını da yitirmesine neden olmaktaydı. Osmanlı hanedanının iki kolunu temsil eden "Mecid evladı" ile "Aziz evladı" arasındaki düşmanlık düzeyine ulaşmış rekabet de gündemdeydi. Abdülaziz'in şehzadeleri (Yusuf İzzeddin ve Abdülmecid), İttihatçıların V. Mehmed'in saflığından yararlanıp cumhuriyeti ilan edeceklerini, hanedanın yıkılacağım ileri sürerek taraftar kazanma çabasmdaydılar.

1913'ün İstanbul'u heyecana boğan olayı 11 Haziran günü Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi oldu (bak. Mahmud Şevket Paşa suikastı). İttihatçılar, suikastı İstanbul genelinde geniş çaplı bir "muhalif temizliği" için gerekçe edindiler. Prens Saki Halim Paşa'nın sadrazamlığı altında oluşturulan yeni kabinede fırka yanlısı ve üyesi nazırlar yer aldı. Birkaç gün içinde tutuklanan 350 kişiden **29**'u, ivedilikle yargılanıp meydanlarda asıldı. Beyazıt Meydanı'nda asılanlar arasında, eski sadrazamlardan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu ve V. Mehmed'in yeğeni Münire Sultanin eşi Salih Paşa da vardı. V. Mehmed, İttihad ve Terakki liderlerinden çekindiğinden Salih Paşa için af yetkisini kullanmadı. Hükümet, rejim muhalifi saydığı tüm kamu görevlilerini azletti ve Reşad'ın giderek padişahlık yetkilerinden arındırılan kukla hükümdarlığı altında gerçek parti iktidarı başladı. Hükümet içinde ise asıl yetkiyi Enver-Talat-Cemal Paşa üçlüsü temsil etmekteydiler.

Mahmud Şevket Paşa suikastından 18 gün sonra **29** Haziran 1913'te II. Balkan Savaşı başladı. **21** Temmuz'da Edirne'nin geri alınması sevinç uyandırdı. İstanbul'a "mücahid-i hürriyet" ve "Edirne fatihi" sanları ile dönen kaymakam (yarbay) Enver Bey büyük üne kavuştu.

13 Aralık **1913**'te Liman von Sanders'rn başkanlığında 71 subaydan oluşan Alman askeri heyeti İstanbul'a geldi ve Osmanlı silahlı kuvvetlerinin ıslahı çalışmaları başlatıldı. Buna koşut olarak İngiltere'den, Amiral Limpus Paşa donanmanın, Fransa'dan Baunmann Paşa da jandarma örgütünün ıslahı için İstanbul'a geldiler.

3 Ocak 1914'te Enver Bey, mirliva (tümgeneral) rütbesiyle Harbiye nazırlığına atandı. Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultanla evlenerek "damat" oldu. 1914'te İstanbul'daki başlıca yenilikler, Darülbedayi'nin. Gülhane Parkimn açılması oldu. Uzun bir düzenlemeden sonra açılışı yapılan parka, veliaht Yusuf İzzeddin Efendi ve nazırlar da gelmişlerdi. Mutaasıp gözükmeyi seven Enver Paşa, parkta kadınlarla erkeklerin karışık gezmelerinden rahatsız olmuş, Şehremini Cemil Paşa'ya direktif vererek kadınlar için

Yüzyıl başından bir kartpostalda kılıç alayı için Dolmabahçe Sarayından çıkan **V.** Mehmed.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

ayrı gün belirlenmesini istemişti. I. Dünya Savaşı öncesinde hükümetin aldığı bir kararla 9 Eylül 1914'te kapitülasyonlar kaldırıldı. 21 Ekim 1914'te ise Harbiye Nazırı Enver Paşa, V. Mehmed'in, Kanun-i Esasideki başkumandanlık yetkisini "başkumandan vekili" olarak fiilen üstlendi. 11 Kasım 1914'te Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları ile Üçlü İttifak antlaşmasının imzalanması ve 14 Kasım'da da Cihad-ı Ekber ilanından sonra, V. Mehmed'in son 4 yıllık saltanatı boyunca süren I. Dünya Savaşına girildi (bak. Birinci Dünya Savaşında İstanbul).

Bu dönemde, İstanbul hem işgal korkusu, hem açlık ve sefalet çekti. Bu sıkıntı sa-

V. Mehmed'in Çanakkale savaşları için yazdığı şiir ve üzerindeki portresi.
Galeri Alfa

rayı da etkiledi. Gerçi V. Mehmed'in sağlığına uygun bir beslenme rejimi aksatılmadı ama, harem daireleri ve saray personeli, pirinç bulunmadığı zamanlarda bulgurla yetinmek zorunda kaldılar. Kendisine ulaşan yakınmalardan dolayı V. Mehmed arada bir "Biz de fukara olduk, bulgur yiyoruz" demekteydi. İstanbul'un zengin evlerinde bile bulunabildiği zaman pirinçle pişirilen pilav, çocuklara, hastalara yediriliyordu. Memurlar ise vesika ile "iaşe" alma ayrıcalığına sahiptiler. Kentte yiyecek fiyatları alabildiğine yükseldi. Yiyecek nakli, dışarıya yiyecek ve manifatura çıkarmak yasaklandığından yeni yolsuzluk ve vurgun yöntemleri ortaya çıktı. Vagon ticareti, koli ticareti bunlardandır. Kimi subaylar vagon kiralayıp İstanbul'a zahire getirmeye ve elaltmdan tüccarlara devretmeye başladılar. Geziler, hattâ kentin bir semtinden uzak bir başka semtine gitmek bile izne bağlandığından İttihatçı yakınları aracılığı ile izin koparabilenler Bandırma'dan, Bursa'dan yiyecek maddeleri getirip vurgun vurmaktaydılar. Kısa zamanda, şekerin okkası 12 kuruştan 300 kuruşa çıktı. -Bir teneke gazyağı 30 lira gibi inamlmaz bir fiyata alıcı bulmaktaydı. Mebuslardan, yüksek kamu görevlilerinden, subaylardan vurgun yöntemiyle "harp zengini" olanlar çoktu. Yeni zenginler İstanbul'a ilk özel otomobilleri getirdiler. Yürürlüğe giren Tekalif-i Harbiye Kanunu ise öylesine maddeler içermekteydi ki bir mülazim (teğmen) peşine taktığı birkaç askerle dilediği mağazayı basabilir, her şeyi alır, karşılığında bir tutanak vermek gereğini bile duymazdı. İstanbullular, harp vergisi olarak havyarın, kadın çamaşırlarının, bebe zıbınlarının, mutfak ve sofra takımlarının, şampanya ve konyakların da alındığına tanık oldular. Yokluk ve kıtlık, İstanbul'da ilginç pazarların kurulmasına da neden olmuştu. Galata'da Wiener Bank Fere'in arkasındaki sokakta, Köprü'nün İstanbul cihetindeki girişinde gümrük binaları önünde kadınlar, eski giysilere sarıp sakladıkları, şuradan buradan getirtilmiş kaçak yiyecekleri satmaktaydılar. Esnaf ise daha farklı bir yöntem bulmuştu. Bir malı getirten veya başkasından alan tüccar, bunu müşteriye değil belli bir kârla başka bir tüccara, o ötekisine devretmekte, böylece tüccar malı, gerçek değerinin birkaç katı fiyatla satmaktaydı. Bazen bu zincir öylesine uzamaktaydı ki bir malın, aynı tüccarın elinden ikinci kez geçtiği olmaktaydı. Tüm bu yolsuzluklar ve vurgunlar, basını, kamuoyunu ayağa kaldırdığı için Dahiliye Nazın Talat Bey'in başkanlığında, yolsuzlukların önlenmesine dönük bir komisyon kurulmuştu.

Sosyal yaşam ise olanca sıkıntılara, hattâ İtilaf donanma ve ordularının İstanbul'u işgal edeceği olasılığına karşın gelişmeye devam ediyordu. İstanbullular, Kalamış'a, Fenerbahçe'ye akşam yürüyüşlerine çıkmayı, sinema matinelerine, pastaneye gitmeyi, Kuşdili Çayırı'nda kadınlı erkekli ortaoyunu ve tuluat seyretmeyi, folklorik gösterilerin yamsıra kantoya da yer veren sünnet düğünlerini bu karabasanda gele-

V. Mehmed'in tahta çıkması nedeniyle *Şehbal* mecmuasının yayımladığı kapak. *Cengiz Kahraman arşivi*

nekleştirdiler. Rum halk ise geleceğe dönük gizli umutlarla apukuryalar, karnavallar, paskalyalar düzenlemekte, laternalar çalıp şarkılar söylemekteydiler. Hora tepen palikaryalar ise "Yaşa Venizelos" diye bağırmaktaydılar.

Kentte Alman hayranlığı, Alman dostluğu yayıldı. Alman modası, V. Mehmed'in bıyıklarını bile etkiledi ve "Wilhelm-kâri" bıyık, erkeklerin simgesi oldu. Yerli gayrimüslimler ise birer-ikişer fesleri atıp şapka giymeye başladılar. Şapkayı sevimli bulan Müslümanlar da vardı. İstanbul'a gelen, İstanbul'dan cephelere sevk edilen binlerle asker, her gün yolları, köprüleri, iskele ve garları doldurmaktaydı. Bunlar, kara vagonlarla "Kafkasya dağlarında çiçekler açar" veya "Sancağımız şanımız". "Çanakkale içinde aynalı çarşı" havalarını söyleyerek giderlerken, Filistin'i, İzmit'in yanında sanan İstanbullu yaşlı kadınlar, arkalarından dualar etmekteydiler. Çanakkale savaşları sürerken gündemdeki en önemli konu İstanbul'un boşaltılmasıydı. Halk ise basının bu konuya abartılı ve çok ciddi bir yaklaşımla yer vermesi yüzünden tedirgindi. En önemli sorun da saraylara, kasır, köşk ve konaklara yerleşmiş hanedan mensuplannın nereye ve nasıl taşınacaklarıydı. Yetişkin şehzadelerden çoğu. bir işgal olsa bile İstanbul'dan ayrılmayacaklarını söylüyorlardı. Mecliste ise hanedan mensuplarının kaçmaya hazırlandıklarını ileri sürenler vardı.

1 Şubat 1916'da veliaht Yusuf İzzeddin Efendinin intihar etmesi, babası Abdülaziz'in ölümüne benzerliği nedeniyle heyecan uyandırdı ve söylentilere neden oldu. Kimilerine göre, kanser olduğuna ya da tahta çıkartılmayıp tutuklanacağına inandırıldığı için intiharı seçmişti. Şehzade Vahideddin, ağabeyi Reşad'ın veliahtı oldu. Aynı yıl V. Mehmed, onarttığı Yenikapı Mevlevîhanesi'nin(->) *Miraciye* okunarak açılmasını istedi ve heyet-i vükelâ ile buradaki törende bulundu. Edirnekapı Şehitliğine girerek Çanakkale savaşlarında ölen İstanbullu gençlerin mezarlarını ziyaret etti. Yüzlerle mezarın üzerinde henüz ot bitmemişti. Şehitlik girişinde seccade üzerinde Kuran okuyan hafız, padişahı ve kalabalığı ağlattı.

1917'nin sonlarından başlayarak İstanbul'a Beyaz Rus göçmenleri gelmeye başladı. Dekolte kıyafetleriyle herkesin ilgisini çeken Rus kadınlarının başlarına sardıklan veya saçlarını örttükleri torbaması eşarp İstanbul'da moda oldu ve örme saç torbaları satılmaya başlandı. Ruslar, İstanbul'a, kumar oyunlarım, tombalayı da getirdiler (bak. Beyaz Ruslar).

V. Mehmed döneminin bir yeniliği "iyd-i milli" denen bayramlar oldu. Bayramlarda bando çalınması da bir başka yenilikti. Okullar ise "mektep seyirlerine"(->) çıkmaya başladılar. Almanya'dan gelen opera ve operet grupları da kente farklı bir sanat zevkini aşıladı. "Çardaş Fürstin" öylesine tuttu ki genç kızlar bu operetten parçalar çalmaya başladılar.

10 Şubat 1918'de eski padişah II. Abdülhamid öldü. Ailesi Fatih Türbesine gömülmesini istediği halde Sultan Mahmud Türbesi'ne gömülmesi uygun görüldü. V. Mehmed, padişahlara mahsus cenaze alayı(->) düzenlenmesini irade etti. Devlet erkânının, şehzadelerin ve halkın katıldığı törenin bitiminde hünkâr imamı Suzî Efendinin, dili sürçüp "Sultan Mehmed Reşad Han hazretlerinin ruh-ı şeriflerine fatiha" demesi kadar, buna kahkaha ile gülen Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin hafifliği de herkesi şaşırttı.

II. Meşrutiyetin istanbul'a getirdiği uğursuzluklardan sayılan ve sık sık yinelenen yangınlar, kenti harabeye çevirdi ve geniş yangın alanları ortaya çıktı. Harikzedegân denen yangın yoksulları için kampanyalar açıldı, yardım cemiyetleri kuruldu. Yangınların çoğalmasmda ve söndürülmemesinde başlıca neden ise "hürriyet" ile birlikte gelen sorumsuzluktu. Yönetim, basının yangınları ayrıntılı yazmasına izin vermediğinden, bir semti kül eden bir yangın, gazetelerde "birkaç evin yandığı" biçiminde yer alıyordu. Çırçır, Aksaray, Mercan, Tophane yangınları, dönemin en korkunç felaketlerinden oldu. 10 Haziran 1918'deki Fatih yangmı, Küçükmustafapaşa'dan Samatya'ya kadar suriçini silip süpürdü. Bu yangında 7.500 yapı, içlerindeki tüm eşya ve aile birikimleri ile kül oldu. Yetimlerin barınıp okuduğu Darüşşafaka'nın zarar görmemesini ise halk, Tanrinm bir mucizesi saymıştır.

V. Mehmed döneminin bir başka olgusu halkın "istiaf" (parlama) dediği infilaklerdi. Hasköy'deki bir infilakte 600 kişinin öldüğü konuşuldu. En büyük infilak ise 6 Eylül 1917'deki, dumam ve gürültüsü Kartal'da bile izlenen Haydarpaşa Garı(->) infilaki oldu. Bunun da cephane yüklü bir vagona yapılan sabotajdan meydana geldiği, gardaki lokomotif ve vagonların yanması yanında bir tabur askerin ve banliyö yol-

culanmn can verdiği halk arasında konuşuldu, fakat resmi bir açıklama yapılmadı.

V. Mehmed zamanında İstanbuPda 1913-1914'te Bulgaristan ve Sırbistan ile antlaşmalar imzalandığı gibi, Bulgaristan Kralı I. Ferdinand ve Sırbistan Prensi Pierre Karageorgevitch, ayrı ayrı İstanbul'a geldiler ve padişah tarafından ağırlandılar. Ferdinand'a Yıldız Sarayı'nda verilen ziyafete, padişahın yanında yer alan Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey, usulen kadeh kaldırdığını fakat saygı nedeniyle içmediğini, bunu fark eden V. Mehmed'in "Yuvarlayıver!" dediğini anılarında anlatır. 1917-1918'de ise İstanbul'a resmi ziyaret için Avusturya, Almanya, Bulgaristan prensleri, Alman Mareşali Meckensen, Eylül 1917'de Almanya İmparatoru II. Wilhelm, Mayıs 1918'de de Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl ve eşleri geldiler. Almanya imparatorunun gelişinde ilk kez kız mektepleri talebeleri bir örnek formalarla Köprü üzerinde dizilip konuğu alkışladılar. Son olarak Mayıs 1918'de gelen Avusturya imparatoru ve imparatoriçesi onuruna ise Dolmabahçe Sarayı'nın elektrikleri yakıldığı gibi, Boğaziçi'nde de aydınlatma yapılmıştı.

Yaşlı, hasta ve yorgun V. Mehmed, İttihad ve Terakki yöneticilerinin her törene katılmasını istemelerinden sağlığını büsbütün yitirdi. 3 Şubat 1917'de Said Halim Paşa'nın istifası ve Talat Paşa'nın vezirlikle sadrazamlığa atanmasının ardmdan, çoğu siyasi gelişmelerden ve kararlardan haberi dahi olmadı. Son kez katıldığı Topkapı Sarayı'ndaki hırka-i saadet ziyaretinde fenalaşan V. Mehmed, 9 gün sonra 3 Temmuz 1918'de Yıldız Sarayı'nda öldü. Cenazesi Çırağan İskelesi'ne indirilip istimbotla Topkapı Sarayı'na götürüldü. Cenaze namazını Bâbüssaade önünde Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi kıldırdı. Buradan görkemli bk alayla Sirkeci İskelesi'ne indkilen cenaze, istimbotla Eyüp'e götürüldü ve sağlığında yaptırttığı türbesine gömüldü. İstanbul'da padişah cenaze alayı son kez V. Mehmed Reşad için yapılmıştır.

Hasisliğiyle tanınan V. Mehmed, Eyüp'teki türbesinin yanına bir mektep yaptırtmış, Donanma Cemiyeti'ne, hayır kurumlarına yardımlarda bulunmuş, yangınlarda iane dağıtmıştır. Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dairesi ile Enderun koğuşlarının bir bölümü de döneminde onarılmıştır. Fazla bir kültürü bulunmamakla birlikte boş zamanlarında *Mir'at-ı Hakikat, Maruzat* ve *Netayicü'l-Vukuat* gibi eserlerden bölümler okutturup dinlemesi ve çevresindekilerden yorumlar alması, tarihe olan ilgisini gösterir. Başmabeyinci Lûtfî Simavî, mabeyin başkâtipleri Halid Ziya (Uşaklıgil) ve Ali Fuad (Türkgeldi) beylerin kaleme aldıkları anılar, V. Mehmed dönemi saray yaşamım, padişahın kişiliğini ayrıntılarıyla veren önemli eserlerdir. Halid Ziya, *Saray ve Ötesi'nde,* hanedan mensuplarının yaşam tarzlarını, bunların kalabalık ailelerinin neden olduğu sorunları ve olayları ilginç anekdotlarla aktarır. Şehzadelerin bilgi ve kültür noksanlıklarına örnekler verir. V. Mehmed'in Edirne gezisine katılan bir şehzadenin, kendisine "Başkâtip Beyefendi, Meriç Fırat'a karışır, değil mi?" diye sorduğunu, Rumeli gezisine gidilirken de bir başka şehzadenin, Çanakkale Boğazı'ndan çıkışta "Şimdi Marmara'ya giriyoruz, öyle mi?" dediğini, genç şehzadeyi bozmamak için "Selanik'ten döndüğümüzde Çanakkale'yi geçip Marmara'ya gireceğiz" cevabım verdiğini anlatır. V. Mehmed'in yetişkin şehzadeleri Ziyaeddin ve Necmeddin efendilerin, İstanbul'da birer kabadayı gibi hareket etmeleri her gün bir başka rezalet çıkartmaları, hovardalıkları, kayıkta içki içmeleri, saz çalmaları, Meclis-i Mebusan'da bile ağır eleştkilere sebebiyet vermiş, V. Mehmed, şehzadelerinin uyarılmalarını Mahmud Şevket Paşa ile Ali Rıza Beyden rica etmiştir.

İslami kurallara uyarak 4 kadın efendi ile yetinen, ikballeri (gözde) bulunmayan V. Mehmed'in kızı da yoktur. Şehzadeleri Mehmed Ziyaeddin (1873-1938), Mahmud Necmeddin (1878-1913) ve Ömer Hilmi (1886-1935) efendilerdir.

Bibi. E. Z. Karal, "Mehmed V", *İA,* VII, 557-562; A. F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* Ankara, 1987; H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* İst., 1965; Lutfî Simavî, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim,* I-II, İst., 1340; *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın Günlüğü,* İst., 1988; H. C. Yalçın, *Siyasi Anılar,* ist., 1976, s. 119 vd; Ruşen Eşref (Unaydm), *İki Saltanat Arasında,* İst., 1334; C. Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım,* İst., 1982, s. 66-153; *Mehmet TevfikBey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* II, İst., **1993,** s. 59-128; *Ahmed Rıza Bey'in Anıları,* İst., 1988; **1.** H. Danişmend, *Kronoloji, W,* 380-440, G. Oransay, *Osmanlı Devleti'nde Kim Kimdi, I, Osmanoğulları,* Ankara, 1969, s. 112-113, **216**-217.

NECDET SAKAOĞLU

MEHMED V TÜRBESİ

Eyüp İlçesinde, Bostan İskelesi civarındadır. Müli Mimarlık Akımının seçkin eserlerinden olan türbe V. Mehmed (Reşad)(->) tarafından, ölümünden kısa bir süre önce yaptırılmıştır.

Mimar Kemaleddin Bey'in(->) eseri olan türbenin ana kitlesi içten ve dıştan sekizgen prizma olmakla birlikte, giriş tarafındaki eksedralar bu kitleden taşarlar. Küfeki taşından yapılan türbe, yarım küreyi aşkın, yüksekçe bir kubbe ile örtülüdür. Yapı zeminden oldukça yükseltilmiş bir kaideye oturur. Giriş amtsal bir merdivenle sağlanmıştır. Dış görünüşü, köşelerdeki yarım silindir duvar payeleri, pencere üzerindeki rumî bezemeli akroterler, palmet ve rumî motifleri ile süslü korniş gibi elemanlarla hareketlendkilmiştir. Kemerlerin, klasik Osmanlı mimarisindeki örneklere göre daha abartılmış sivrüiği dikkati çeker. Portaldeki yazılar ayet kitabeleridk. Yapı genel görünüşü ile Fatih'teki, Mimar Sinan'ın eseri olan Hüsrev Paşa Türbesini hatırlatır.

Iç dekorda da klasik Osmanlı yapılarından esinlenilmiştir. İç yüzey, kalem işleri ve çinilerle hemen tamamen kaplıdır. Kubbe içinin kalem işleri ve özellikle çinilerde klasik dönem desenleri hemen hemen aynen tekrarlanmıştır. Çiniler, Kütahya'da **16.** yy çimlerinin kopyalan olarak hazırlanmıştır. Duvarların alt bölümleri, çoğunluğu bitkisel dekorlu çini panolarla, yukarı bölümler ise yazının hâkim olduğu çinilerle kaplanmıştır.

V. Mehmed Türbesi
M. Baha Tanman

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 234-237; Demiriz, *Türbeler,* 75-77; Yavuz, *MimarKemalettin,* **136**-141; Unsal, *Türbeler,* **91;** Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, **260-262.**

YILDIZ DEMİRİZ

MEHMED VI (Vahideddin)

(2 Şubat 1861, İstanbul - 15Mayıs 1926, San Remo/Italya) **36.** ve son Osmanlı padişahı (hd **3** Temmuz 1918-1 Kasım **1922).**

"Sultan Vahideddin", "Vahdettin", "Sultan Mehmed Han-ı Sâdis", "Sultan Mehmed Vahideddin bin Sultan Abdülmecid" olarak da bilinir. Abdülmecid(->) ile Gülüştü Kadın Efendimin oğludur.

Henüz yaşmı doldurmadan annesi ve babası ölen Vahideddin'e bir süre 2. hazinedar Mihrifelek Hanım baktı. Onun saraydan ayrılmasından sonra Abdülmecid'in kadın efendüerinden Şayeste Kadın yetiştirdi. İlk çocukluğu ve gençliği amcası Abdülaziz'in(->) saltanat yıllarında geçti. Kendisiyle daha çok ağabeyi Abdülhamid (II) ilgilendi. Bu ilgi Abdülhamid'in padişahlığı boyunca da sürdü. Tahsin Paşa'nın antlartında belirttiğine göre, bu padişah, kardeşleri arasında yalnız Vahideddin! seviyordu. Bu nedenle onu sık sık Yıldız Sarayı'na çağırırdı. Vahideddin akşam yemeğine kaldığı günlerde Abdülhamid'le bklikte saray tiyatrosunu izler, onunla siyasi konuları görüşürdü. Olasılıkla hanedan bireyleriyle ilgili bilgiler taşır, hafiyelik de yapardı. Abdülhamid, eski padişah V. Muradi(->) ve veliaht Reşad'ı (V. Mehmed) acrmasızbirgöz hapsinde tutarken Vahideddin'e özgürlük tanımış, refah içinde yaşaması için olanaklar sağlamıştı.

Vahideddin, Çengelköy'deki köşkünde şehzadeliği ve veliahtlığı boyunca yaklaşık 40 yıl sıkıntısız bir yaşam sürdü. Fıkıhla Ugüendi.-okuyup yazarak Prens Sabahaddin'den, Kayserili Şaban Efendi'ye kadar her sınıftan insanla görüşerek, nota kolek-

siyonu yaparak vakit geçirdi. Yetişkin şehzadeler arasında, okuduğunu anlayan, yazısı ve imlası düzgün, düşündüklerini yazıya geçirebilen bir taht adayı olarak sivrilmeyi önemsedi. Özel yaşamında nazik, yumuşak, resmi temaslarında ise olabildiğince ciddi görünüşlü, iltifatsızdı. Az konuşur, hattâ bazıları onu hiç konuşmayan şehzade olarak tanırlardı. İnadı ve ısrarı ile ünlenen Vahideddin, Osmanlı hanedanı ve hanedana yakın kişiler hakkında ilginç saptama ve yorumlarda bulunurdu. "Bizim hanedanımıza her türlüsü gelmiştir: Sarhoşu, delisi, aptalı vardır. Fakat dinsizi gelmemiştir. İçimizde en mübalatsızı olan Sultan Abdülaziz bile son nefesinde Kuran'a sarılmıştı", "Dünyada üç melun vardır: Bunlar bir sacayağıdır. Biri hemşirem Mediha Sultan, ikincisi eşi Ferid Paşa, üçüncüsü de oğlu Sami'dir" sözleri onundur.

Sadrazam Mahmud Şevket Paşa, anılarında 8 Mart **1913**'te Çengelköy'deki köşküne giderek Vahideddin'i siyasetle uğraşmaması konusunda uyardığım anlatır. Nitekim Vahideddin, **1909**'da V. Mehmed'in (Reşad) tahta geçmesi ile Abdülaziz'in büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin veliaht olması, kendisinden **6** ay büyük kardeşi Şehzade Süleyman'ın da o yıl ölmesinden sonra, tahtın ikinci vârisi oldu ve törenlerde ikinci veliaht gibi yer almaya başladı. Halid Ziya (Uşaklıgil) *Saray ve Ötesi'nde,* hanedan içindeki soysuzlaşmaları ve Vahideddin'in ikinci veliaht olma girişimlerini anlatırken "Her tarafım kurt yemiş, çökmeye hazır bir tahta, her taşı paslanmış bir taca göz dikenlerin" gizli mücadelelerine de değinir. Abdülmecid ve Abdülaziz kollarından gelen şehzadelerin her gün, taht adaylığında kendilerinden öncekileri sayarak vakit geçirdiklerini alaylı bir biçimde vurgular.

Vahideddin'in ikinci veliahtlık savı, kendince makul bir nedene dayanıyordu. Ona göre veliaht bir değil iki olmalıydı. Çünkü hanedan geleneği ve Kanun-i Esasi, tahta çıkma hakkını "ekber" ve "erşed" evlada tanımıştı. Vahideddin'e göre, Yusuf İzzeddin Efendi "ekber" fakat babası gibi "deli" idi. Kendisini ise "erşed" saymaktaydı. Yusuf İzzeddin Efendi'nin küçük vücuduyla ters orantılı kibirliliği, zehirlenme korkusunu her zaman açığa vurması, ruhen sağlıksız oluşu da Vahideddin'in savını haklı çıkarmaktaydı. Bu nedenle V. Mehmed bile, onun ikinci veliahtlığına sıcak bakmış, resmen bu sanı vermemekle birlikte bütün törenlere ayrı bir arabayla ve protokolde yer alarak katılmasına izin vermişti. İttihad ve Terakki yönetimi ise Vahideddin'in temaslarım daha yakından izleme gereğini duymuş ve istemediği halde yanma fazladan iki yaver katmıştı. Vahideddin'in her vesileyle işlediği konu ise "memleketin büyük bir tehlikeyle karşı karşıya bulunduğu ve bu tehlikenin farklı bir siyasetle önlenebileceği" idi. Oysa, kendisini tanıyanlar, kuruntulu, inatçı ve kararsız olduğunu "acemi cinci hoca gibi cinleri başına toplayıp dağıtamadığını" söylemekteydiler.

1916'da Yusuf İzzeddin Efendi intihar edince, İttihatçıların kendisini veliaht yapamayacakları dedikodusundan dolayı kaygılandı. O sırada Beylerbeyi Sarayı'nda gözetim altında olan eski padişah II. Abdülhamid de gazetelerin, kardeşinin veliahtlığını yazmadığını, onu kendi oğlu gibi sevdiğini, devlet ve millet için çalışacağına inandığını, zeki ve bilgili olduğunu yakınlarına anlatarak telaşlanmıştı. Şubat 1916'da resmen "Devletlû Necabetlû Veliahd-ı Saltanat Mehmed Vahideddin Efendi Hazretleri" sanını alan Vahideddin, 1917' de bu sıfatla Almanya gezisine çıktı. Kendisine eşlik edenler arasında Mustafa Kemal Paşa da (Atatürk) vardı. 1918'de ise Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz-Joseph'in cenaze töreni için Viyana'ya gitti ve padişahı temsil etti.

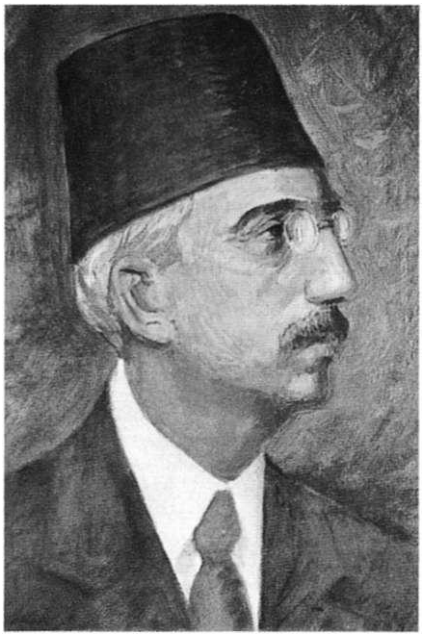

VI. Mehmed
Galen Alfa

3 Temmuz 1918'de V. Mehmed'in ölümü üzerine, Sadrazam Talat Paşa. yanında harbiye nazırı ve şeyhülislam olduğu halde Çengelköy'e giderek kendisine durumu bildirdiler ve padişahlığım kutladılar. Ertesi gün Topkapı Sarayı'nda geleneksel cülus töreni ile V. Mehmed'in cenaze alayı aynı saatlerde yapıldı. VI. Mehmed sanı ile tahta çıkması kararlaştırılan Vahideddin' den önce saraya gelen devlet erkânı Mustafa Paşa Köşkü'nde toplandı. İstimbotla Sarayburnüna gelen yeni padişah buradan saraya çıktı ve Bâbüssaade önünde törenle karşılandı. Yanında Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa vardı. Bağdat Köşkü'ne doğru yürünürken bastonunu istedi. Çengelköy'de unutulduğunu öğrenince "Bu bir felaket!" dedi. Yorumcular, yeni padişahın ilk sözünün "felaket" olmasını, yakın bir tehlikenin kanıtı saydılar. Vahideddin, bir süre dinlendikten sonra, yeni veliaht Abdülmecid EfendiC-») ile hrrka-i saadeti ziyaret etti. Bu sırada V. Mehmed'in cenazesi de Hırka-i Saadet Dairesi önünde hazırlanmış bulunuyordu. Buradan, Bâbüssaade önüne gelindi. Kısa bir duadan soma tahta oturdu. Veliaht, şehzadeler, devlet erkâm, ayan ve mebuslar, komutanlar, ulema ve ruhani reisler biat ettiler. Cülus sırasında Muzıka-i Hümayun marşlar çaldı. Fakat yıllardır Bâbüssaade önünde cülus töreni yapılmadığından gelenekler unutulmuştu. Eski usul alkış yapılamadı. Törenden sonra Vahideddin, V. Mehmed'in cenaze namazında bulundu ve Eyüp'e kadar giderek defnini izledi. Ertesi gün istifasını veren Talat Paşa kabinesini görevde bıraktı.

Büyük acılar ve kayıplarla biten bir savaşın sonunda tahta çıkan Vahideddrn'den herkes başarılar bekliyordu. Vahideddin de kendisinden çok şeyler bekliyor ve "Ben devlet ve memleketime hizmet ümidinde bulunmasaydım Çengelköy'de rahat rahat oturur, bu bâr-i azîmi kabul etmezdim. Bu yaştan sonra mezarıma padişah diye yazdırmak hevesinde değilim" diyordu. Memleketi İttihatçıların mahvettiğine, V. Mehmed'in de onlara oyuncak olduğuna inanıyordu. İlk iş olarak Enver Paşa'nın başkumandan vekili sanını, başkumandanlık erkân-ı harbiye reisi olarak değiştirdi. Kendi adının, irade-i seniyyelerin altına değil, eski devirde olduğu gibi yukarısına yazılmasını emretti.

Kısa sürede İstanbul halkı arasında yeni padişahla ilgili bir dizi söylenti yayıldı. Yıllardır sıkıntı içinde, aç ve hastalıklı yaşam süren halk, Vahideddin'in tebdil gezip kötülükleri tek tek saptadığını, her şeyi düzelteceğini konuşmaktaydı. Bu nedenle cülus gününde olduğu gibi 31 Ağustos 1918'deki kılıç alayında da İstanbullular sokaklara döküldü. O gün on çifte filika ile denizden Eyüp'e giden yeni padişahı iskelede şehzadeler ve devlet erkânı karşıladı. Buradan türbeye yaya yüründü. Vahideddin, Yeniçeri Ocağim kaldıran büyükbabası II. Mahmudün pelerinini omzuna almıştı. Herkes bunu İttihad ve Terakki Fırkasını kaldıracağına bir işaret saydı. Kılıcı kimin kuşatacağı da sorun olmuş, Vahideddin sonunda, o sırada İstanbul'a gelen Şeyh Sünusi'yi tercih etmişti. Dört atlı saltanat arabası ile dönüşte, Edirne Kapısı'ndan geçilirken kendisine bu kapının anahtarı takdim edildi. Henüz Eyüp'te iken, Talat Paşa, Boğaz'dan düşman tayyarelerinin geçtiğinin öğrenildiğini bildirdiğinde, düşmanların medeni olduklarını, böyle dini bir tören sırasında taarruzda bulunmayacaklarını söyledi. İzleyen günlerde düşman tayyare filoları İstanbul'un çeşitli semtlerine bombalar attı.

Ertesi gün mabeyn-i hümayunda çalışırken, İstanbul'u çok harap bulduğunu bildirdi ama, kendi döneminde bayındır olması dileğine ses çıkartmadı. İzleyen günlerde de kabir ziyaretlerinde bulundu ve yangın yerlerim inceledi. 21-27 Ağustos arasındaki tayyare hücumlarında ölen ve yaralananlar oldu.

Vahideddin'in tahta çıktığı günlerde I. Dünya Savaşı hemen her cephede Osmanlı ordularının da yenik düşmesiyle bitmek üzereydi. Almanya ve Avusturya ateşkes is-

temişti. Bu öneriye katılmak gereğini duyan Vahideddin, Talat Paşayı istifaya zorladı. 8 Ekim 1918'de kabine çekildi. Yeni hükümeti kurmak için bir hafta çalışan Tevfik Paşa'dan mühür alınarak Ahmed İzzet Paşa sadrazam atandı. Yeni hükümette Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan gelen nazırlar çoğunluktaydı. 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkesi imzalandı. Bununla Boğazların savaş gemilerine açılması, ordunun derhal terhisi, silah ve cephanenin müttefiklere teslimi gibi çok ağır koşullar kabul edildi. Buna karşın halk, barış geleceği için umutluydu. 2 Kasını 1918 gecesi, İttihad ve Terraki liderleri İstanbul'dan gizlice kaçtılar. Bunlar, Enver, Talat, Cemal Paşa üçlüsü ile Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir beylerdi. 8 Kasım 1918'de de İzzet Paşa kabinesi istifa etti. Yeni kabineyi Tevfik Paşa kurdu ve Osmanlı tarihinin son sadaret alayı 11 Kasımda düzenlendi. 13 Kasım günü, İtilaf devletlerinin 55 parçadan oluşan donanması İstanbul'a geldi. 22 İngiliz, 12 Fransız, 17 İtalyan ve 4 Yunan gemisinin bulunduğu donanmadan, aynı gün karaya asker çıkarılmaya başlandı. Boğaz'ın Anadolu yakasının yukarı kesimine Yunan birlikleri çıktı. İstanbul Rumları, ellerinde Yunan bayrakları olduğu halde Averof zırhlısı karşısında sevinç gösterileri yaptılar. İngilizler ise Haydarpaşa'dan başlayarak demiryolu güzergâhını işgale öncelik verdiler. Bu olayla İstanbul'da işgal devri ya da mütareke dönemi denen 4 yıllık acı günler başladı. Daha ilk günden halk arasında azınlıkların Müslümanlara işkenceler uyguladıkları, Senegalli askerlerin ise sokaklarda kadınları yakalayıp ısırdıkları, çocukları kesip yedikleri gibi asılsız şeyler konuşulur oldu. Ancak, tutuklamalar devam ettiği gibi işgalcilerin oluşturdukları merkez ve karakollarda da işkenceler yapılıyor, evler zorla sahiplerinden alınıyordu. Kadınların peçelerinin yırtılması ise ilk günden olağanlaştı. Sansür uygulanan basın, olayları ayrıntılı veremediğinden halk arasında yanlış ve abartılı haberler konuşulmaktaydı.

Vahideddin, tüm bu gelişmeler karşısında hiçbir varlık gösteremediği gibi, saltanat değişikliği nedeniyle toplanan Meclis-i Mebusan'da ilk ve son kez göründü. 21 Aralık 1918'de çoğunluğu İttihatçılardan oluşan Meclis-i Mebusan feshedildi.

30 Ocak 1919'da İstanbul'da tutuklamalar yoğunlaştırıldı ve başta İsmail Canbulat, Hüseyin Cahid (Yalçın), iaşeci Kara Kemal ve Ziya Gökalp olmak üzere 27 İttihatçı da gözaltına alındı.

8 Şubat günü, İstanbullular âdeta bir tiyatro sahnesi izlediler. Fransız.general Franchet d'Esperey, Romalı komutanların zafer alaylarım andıran bir törenle ve azınlıkların çılgın alkışları arasında Galata'dan Beyoğlu'na çıkarak Fransa Elçiliği'ne gitti. Bu, güya, 1453'te Türklerin eline geçen İstanbul'un kurtarıldığını ima eden bk gösteriydi. 3 Mart günü Tevfik Paşa istifa etti ve 4 Mart günü oluşturulan Damat Ferid Paşa kabinesi savaş suçlularının yargılanması işine öncelik verdi. Bu amaçla Divan-ı Harb-i Örfî Kararnamesi yayımlandı. Oluşturulan Divan-ı Harb, eski sadrazam Said Halim Paşa'yı, eski şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'yi ve İttihatçı eski nazırları tutuklattı. Bunların sayıları **601** buldu. 8 Mart günü ise Ermeni taktil ve tehcirinden sorumlu tutulan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Beyazıt Meydam'nda askdı. Bu yargılamasız idam, İstanbul'da üzüntü yarattı.

VI. Mehmed'in biat töreni.
Galeri Alfa

İznik başta olmak üzere Ege Bölgesinde Yunan işgalinin başlaması üzerine Damat Ferid Paşa istka etti. **16** Mayıs 1919'da ise, Mustafa Kemal Paşa, bir gün önce Vahideddin'le yaptığı görüşmeden sonra 9. Ordu Kıtaatı müfettişi olarak Bandırma Vapuru ile İstanbul'dan ayrıldı (bak. Atatürk ve İstanbul).

19 Mayıs günü yeni kabinesini kuran Ferid Paşa, padişahm isteği üzerine Şûra-yı Saltanatı toplantıya çağırdı. **26** Mayıs günü Yıldız Sarayı'nda Vahideddin'in kısa söyleviyle başlayan oturumda genel durum görüşüldü. Fakat burada alman kararların uygulanması olanağı yoktu. 28 Mayıs'ta Bekirağa Bölüğü ride(->) tutuklu bulunan **67** kişi İngiliz kuvvetlerince Malta' ya sürgüne gönderildiler. Kentte, Türk Ocağı'nın ve başka kuruluşların düzenlediği mitingler sürmekteydi (bak. Fatih Mitingi; Kadıköy Mitingi; Sultanahmet mitingleri). Divan-ı Harb tarafından tutuklatılanlar arasmda Milli Kongre Reisi Dr. Esat Işık(->) ile *Tevhid-i Efkâr* gazetesi sorumlu müdürü Talha Ebüzziya da vardı Vahideddin, 15 yıla mahkûm olan eski şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'yi affetti.

6 Haziran 1919'da Yıldız Sarayı'nın, V. Mehmed'e ait harem dairesinde yangın çıktı ve sarayın bazı bölümleri yandı. Bu yangım söndürmeye belediyeden, kolluk güçlerinden ve işgalci birliklerden gelen olmadı. Vahideddin'in, üstüne pardösü giyindiği gecelik entarisi, arkasında yalandan ağlayan bekçibaşı ile yangını izlerken "Milletimin ocağı yanarken benim evim yanmış ne ehemmiyeti var?" dediği rivayet edilir.

Ali Fuad Beyin (Türkgeldi) *Görüp İşittiklerim*'de anlattığına göre Vahideddin basını yakından izliyor ve bazı konularda duyarlılık gösteriyordu. Örneğin 7 Kasım 1919 günü Çit Kasrı'nda, elinde Said Molla'nın çıkardığı *İstanbul* gazetesi olduğu halde "Kadın Zihniyeti" ve "Kütüphanelerdeki Küflü Kitaplar" başlıklı yazıları göstererek bunlarla İslami geleneklere saldırıldığım ve haltfe skatıyla protesto ettiğini bildirmiş, Babıâli'ye, Bâb-ı Meşihat'a bker tezkire yazılmasını istemişti. Fakat, sözde kalan bu müdahalelerinin arkasını izlemek gücünde değildi. Temsil ettiği devletin yalnız siyasi ve askeri değil, parasal gücü de kalmamıştı. İstanbul'da satılığa çıkarılan kum torbaları ile balta, kazma, kösele, dekovil rayı, nal demiri, eğe, hurda demir vb şeylerden elde edilecek paralarla aylıkları ödenemeyen kamu görevlilerine avans verilmesi düşünülmekteydi.

21 Temmuz 1919'da üçüncü kabinesini kuran Damat Ferid Paşa, Anadolu'daki Kuva-yı Milliye hareketine karşı, Kuva-yı İnzibatiye'yi etkili kılmak için çaba gösterdi. Ferid Paşa'nm istifası ile 2 Ekim 1919'da sadrazam olan Ali Rıza Paşa, Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılmasını sağladı. İstanbul'da seçimlere katılım yüksek oldu. Saltanat hükümeti ile Kuva-yı Milliyeciler arasmda ilişkiler yumuşadı ve Bahriye Nazırı Salih Hulusi Paşa görüşmeler için Anadolu'ya gitti. En önemli konu ise meclisin nerede toplanacağı, hükümet merkezinin İstanbul'da kalması veya taşınması sorunuydu. Meclis-i Mebusan 10 Ocak 1920' de Fındıklı Sarayı'nda toplandı. Vahideddin, sözde hasta olduğu için açılışta bulunmadı. Söylevini Damat Şerif Paşa okudu. Kuva-yı Milliye'yi temsil eden Rauf Bey (Orbay) İstanbul'a gelerek saltanat hükümetiyle temaslarda bulundu.

VI. Mehmed'in İstanbul'daki son günleri. *Galeri Alfa*

Diğer yandan özellikle istanbul'daki Rum ve Ermeni patriklerinin, bütün Türkiye'nin işgal edilmesi yönündeki başvuruları üzerine İngiliz işgal kuvvetleri istanbul'u tamamen ellerine geçirmek siyasetine yöneldiler. Bunun için de "barışı ve sükûneti korumak" gibi bir gerekçeye ihtiyaçları vardı. Türklerle azınlıklar arasında sürtüşmeler, kanlı olaylar çıkmasını elaltından tahrik ettiler. Azınlıkları olabildiğince şımarttılar. O derecede ki Karaköy'deki bir Rum kebapçı, dükkânım denetlemek isteyen Şehremini ve Vali Vekili Cemil Paşa'yı (Topuzlu) değnekle kovabilecek kadar korkusuzdu.

3 Mart 1920'de istifa eden Ali Rıza Paşa'mn yerine Salih Hulusi Paşa sadrazamlığa atandı ve yeni bir kabine oluşturuldu. 15 Mart günü istanbul'da yeni bir tutuklama başlatan işgalciler 150 aydını hapsettiler. 16 Mart 1920'de bir bildiri yayımlayarak üç uluslu (İngiliz, Fransız, İtalyan) bir işgal ordusu oluşturulduğunu bildirdiler. Aym gün ingiliz Generali Wilson'm emrindeki bu ordu, belirlenen noktaları işgal etti. Durum Vahideddin'e bildirildiğinde sessiz kalmayı tercih etti. Yüzbaşı John G. Benett, Meclis-i Mebusan'a gidip Rauf Bey (Orbay) ile Kara Vasıf'ı tutukladı. İstanbul sokakları İngiliz üniforması giyinmiş azınlıklarla doldu. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevad Paşa (Çobanlı), Dr. Esat Paşa (Işık) yatak kıyafetleriyle ve elleri bağlanarak sürüklenip götürüldüler. Milliyetçiler, italyan gemilerine sığınmaktaydılar. Hilal-i Ahmer Cemiyeti(->) merkezini 30 kişilik bir müfreze işgal etti. Harbiye, Bahriye nezaretleri, Tophane-i Âmire, kışlalar, karakollar teslim alındı. Şehzadebaşindaki Mızıka Karakolu'nda 6 er şehit edildi. Beyazıt'taki çarpışmalarda yaralananlar oldu. Gedikpaşa'daki tüm işyerleri ve evler arandı. 17 Mart günü, Müttefik Pasaport Bürosundan vize almayanların Anadolu Fenerinden ve Pendik'ten öteye geçmeleri yasaklandı. Tutuklananların Malta'ya sürgün edilmeleri de devam ediyordu. Kentte sıkıyönetim ilan edildi. İşgalcilerin, Kuva-yı Milliye'ye ilişkin isteklerini yerine getirmeyen Salih Paşa 2 Nisan günü istifa etti. 5 Nisan'da Ferid Paşa yeniden sadrazam atandı ve işgal kuvvetlerinin güdümünde bir hükümet kurdu. Saray ve Babıâli, İngiliz, Fransız, İtalyan yüksek komiserlerinin ve işgal ordusu komutanının taleplerini yerine getirmekle durumu idare etmekteydiler. 11 Nisan 1920'de Meclis-i Mebusan, Vahideddin'in "esbab-ı zaruriye-i siyasiyeden nâşi feshi iktiza" ettiğini bildiren irade-i seniyyesiyle kapatıldı. Dağılan meclisin birçok üyesi çeşitli yollardan Ankara'ya giderek 23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılmışlardır.

İstanbul için öngörülen statülerin başında uluslararası bir yönetim düşünülüyordu. Bunu savunanlar, kentte "yerli" Türk bulunmadığını, sadece kamu görevlilerinin ve askerlerin Türk olduklarım ileri sürmekteydiler. İngiliz resmi çevreleri ise Vahideddin'in İstanbul'dan uzaklaştırılmasının doğru olup olmadığım tartışmaktaydı. Vahideddin'in sürgüne gönderilmesinin sömürge Müslümanlarını incitebileceği düşünülüyordu. Lord Curzon ise padişahın uzaklaştırılmasında ısrarlıydı. Vatikan önerisi diye bilinen bir yaklaşım ise istanbul'u bütün islam dünyasının başkenti yapmaktı. Cemiyet-i Akvam'a götürülen bir başka öneri, şehir halkının özerk yönetiminin geçerli olacağı "serbest şehir" sözleşmesi idi. Sonuçta, ingilizler Vahideddin'in daha bir süre istanbul'da oturmasının uygun olacağına karar verdiler.

Kentteki yaşam giderek daha gerilimli bir ortama sürüklenirken hemen her gün yeni olaylar yaşanmaktaydı. Karakol Cemiyeti(-0 ve Müdafaa-i Milliye Teşkilatı başta olmak üzere birçok direniş örgütü işgalcileri yıldırıcı eylemler gerçekleştirmekteydiler. Kentte silahla dolaşma yasağı olmasına karşın, Fatih, Aksaray yangın yerlerinde, tenha semtlerde ve çoğu zaman da geceleri faili meçhul cinayetler işleniyordu. Polis şefi Benett, Büyükdere'den otomobili ile dönerken pusuya düşürüldü. Karaköy'de bir Türk askerim kamçılayan ingiliz trafik askeri öldürüldü. Gülhane Parkı'nda Türk kadınlarına saldırmaya yeltenen 3 Fransız askeri bıçaklanarak öldürüldüler, işgalciler, hapishanelerdeki azınlıkları serbest bırakarak silahlandırdılar ve Türklere karşı cinayetlere yönelttiler. Her gün bir başka semti silah araması gerekçesiyle didik didik etmekte, evlere ve konaklara el koymaktaydılar.

Fransız birlikleri Gülhane Parkim karargâh yeri seçerek buranın bir bölümünü de hayvanları için otlak ve ahır yapmışlardı. Tophane'deki Arabyan Hanı tutuklanan Türklerle doluydu. İstanbul'un geleneksel alayları, törenleri unutulmuştu. Buna karşılık, İngiliz kralının doğum günü, Fransız Devrimi'nin yıldönümü kutlanıyor, futbol maçları yapılıyordu. Şehreminliği ise İstanbul ve Türk dostu bilinen Pierre Loti(->) için bir dernek kurulmasına öncülük ettiği gibi kaldığı eve de plaket koydu. Caddelere Claude Farrere, Pierre Loti adlan verildi. 22 Temmuz 1920'de Sevres Antlaşması'nın esaslarını görüşmek üzere Yıldız Sarayı'nda Şûra-yı Saltanat toplandı ve barış koşulları kabul edildi.

Sadrazam Damat Ferid Paşa, 31 Temmuz 1920'de beşinci kabinesini kurduktan soma 10 Ağustos 1920'de Sevres Antlaşması imza edildi. Ferid Paşa, 2,5 ay soma istifa etmek zorunda kaldığından 21 Ekim 1920'de Tevfik Paşa son kabineyi kurdu ve bu dördüncü sadaretinde Osmanlı Devletinin sonuncu sadrazamı oldu.

Balkan Savaşı'ndan beri yoğun göç alan istanbul'a işgal öncesinde ve sonrasında da Balkanlar'dan, Trakya'dan, Yunan işgal bölgelerinden sürekli göçmen gelmekteydi. Bunların sayısmm 150.000 dolayında olduğu tahmin edilmiştir. Hilal-i Ahmer ise 50.000 Müslüman, 40.000 Rus, 4.000 Ermeni göçmen bulunduğunu saptamıştı. Bu kuruluş, 85.000 dolayında göçmene yardım yaptığı gibi, istanbul'daki birçok dayanışma ve yardım dernekleri de gelenlere barınak ve yiyecek bulmaya çalışıyordu. 5-15 Kasım 1920 arasmda İstanbul'a Wrangel ordusu döküntüleri denen yeni göçler akmaya başladı. 15 Kasım'da 45 gemi dolusu 70.000 asker ve sivil Rus İstanbul'a

geldi. 40.000 kişi ise Kırım'da gelmek için bekliyordu (bak. Beyaz Ruslar).

Yabancı göçmenlerle ilgilenme olanağı olmayan son saltanat hükümeti, İstanbul'a sahip çıkma konusunda ilginç bazı girişimlerde bulundu. Örneğin, ölü gömülmeyen eski Kasımpaşa ve Beyoğlu mezarlıklarının kamulaştırılıp iskâna açılması, Tevfik Paşa'nm son sadareti sırasında gerçekleştirilmiştir. İstanbul Darülfünunu'na ilk Türk kızlarının öğrenci yazılmaları da 1921'dedk. Kentte, eğitim, sağlık, ulaşım, basın faaliyetleri olumsuz koşullara karşm yine de sürmekteydi. İstanbul'da bir yılda **16**.500 ölümün **1**/6'sı veremdendi. Koleranın kaynağı olan Hasköy'de ise bazı evler kamulaştınlıp yakıldı. İstanbul'da, 1918' de 1.475, 1919'da 158, 1920'de 747, 1921' de **600,** 1922'de de 100 evi kül eden bkçok yangm çıktı. 1921'deki Üsküdar yangınında 694 ev, 31 dükkân yandı. Kentte fiziksel bir gelişme söz konusu olmadığından göçlerle artan nüfus, aynı çatı altında birkaç ailenin birden barınması ile kaldırılabiliyordu. Bu nedenle de yangınlar sonrası açıkta kalan aile ve nüfus, yanan evlerle orantılı olmayıp çok yüksekti. Ulaşım hizmetleri neredeyse durmuştu. Yıldız Sarayı'na çağrılan eski sadrazamlar, nazırlar, araba yokluğundan, Beşiktaş'tan saraya kadar olan yokuşu yaya inip çıkmaktaydılar. Mayıs 1919'da ikinci kez şehreminliğine atanan Cemil Paşa (Topuzlu) kömürsüzlükten duran gazhaneleri çalıştırmakla işe başlamış, sokakları kadın işçilere yıkattırmıştı. Piyasada bozuk para bulunmadığı için, Darphane'de köprü parası olarak jetonlar bastırmış, halk bunları "cemilpaşa meteliği" adıyla günlük alışverişte de kullanmaya başlamıştı. İşgalcilerin haczettikleri 250.000 liralık Harikzedegân parasından 50.000 lirası da belediye bütçesine aktarıldığı gibi, Sandal Bedestenin-de de bir mezat yeri açılmıştı. Haliç kıyısında kerestecilerin işgal ettiği alanların kamulaştırılıp hal yapılması girişimi de bu yıllardadır. Ferid Paşa ise, İstanbulluları madenkömürüne alıştırmanın gerekliliğine inanmış ve Kuruçeşme'deki yalı arsasından başlayarak Boğaziçi'nin birçok yerine kömür depoları yapılmasına izin vermişti.

Fransız sermayesi ile kurulan İstanbul Emlak Şkket-i Osmaniyesi'ne satılmış olan Taksim Kışlası ile Taksim Bahçesinin ve Talimhane Meydanı'nın kapladığı alan içindeki vakıf yapıların iadesi bu sırada gündeme gelmiş ve Taksim Kışlası avlusunda bulunan, askerlere mahsus caminin yerine, Safraköy'de bir cami yapılması uygun görülmüştü.

İstanbul hükümeti, kamu görevlilerinin aylıklarını ödeyemediği gibi veliaht Abdülmecid Efendi de sadrazama tezkireler gönderip aylık ödeneğinin yetmediğini ve ödenmediğini, sarayının giderlerini karşılayamaz duruma düştüğünü, hiç olmazsa haftalık ödenekler ayrılmasını rica ediyordu. İstanbul'daki memurların bir aylık maaş tutarı 2.320.000 lirayı bulurken toplanabilen gelir, 1.540.000 lira düzeyindeydi. Kent yaşamı farklı koşullarda devam ediyordu. İstanbul'un Müslüman semtleri akşam

VI. Mehmed'in Malta'ya ayak basması.
Galeri Alfa

erkenden uyumayı tercih ederken Beyoğlu'nda meyhaneler, sinemalar, gazinolar, dolup taşıyordu. Garden Bar, Vinter Palas, Royal Bar, kumarbazların başlıca uğraklarıydı. Öte yandan Vahideddin'in, 21 Hazkan 1922'de yayımlanan bir kade-i seniyyesi ile kadınların ev içi kıyafetlerine karışılamayacağı, ancak sokağa çıkılırken İslamiyete uygun ve vücudu örten elbiseler giymeleri, "makarr-ı hilafet" olan İstanbul'da edebe aykırı, açık saçık giyimlerin pek çok sakınca doğurabileceği belirtilmekteydi. Oysa, İngilizler ve öteki işgalciler, İstanbul'da kadınların devam ettiği içkili yerlerin açılmasını teşvik etmekteydiler. Buralarda sivil-asker, işgalci-Türk-azınlık karışık eğleniliyordu. Personelin çoğu ise Beyaz Ruslardı.

İstanbul'da yayımlanan 11 Türkçe gazete vardı. Bunların en etkilileri Ankara yanlısı *Tevhid-i Efkâr, İleri, Vakit, Akşam* ve *İkdam'dı. Tercüman-ı Hakikat* yansızdı. *Tarım,* antikemalist ve milliyetçiydi. Saltanat yanlısı gazeteler *Pey a m-ı Sabah, Alemdar* ve *Serbestî'ydi.* Türkçe gazetelere hem hükümet, hem işgalciler sansür uygulamakta, sansür edilen yazı yerleri beyaz olarak çıkmaktaydı. Kentte 5 Ermenice, 7 Rumca, 4 Jodeo-İspanyolca, **6** Fransızca, 1 İngilizce gazete yayımlanmaktaydı.

Talat Paşa'nın Berlin'de (15 Mart 1921), Said Halim Paşa'nın Roma'da **(6** Aralık 1921), Cemal Paşa'nm Tiflis'te (21 Temmuz 1922) Ermenilerce öldürülmeleri, Enver Paşa'nm Buhara'da, Kızılordu birlikleri ile çarpışırken (4 Ağustos 1922) vurulması, İstanbul'da heyecan uyandırdı. Anadolu' daki Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması ise Vahideddin'den önce Ferid Paşa'yı tedirgin etti ve eşi Mediha Sultanla birlikte 22 Eylül 1922'de Fransa'ya kaçtı.

19 Ekim 1922'de Ankara hükümetinin temsilcisi Refet Paşa (Bele), Mudanya'dan Gülnihal Vapuru ile İstanbul'a geldi ve coşkun gösterilerle karşılandı. Refet Paşa, halka söylevinde "İstanbul büyük vatanın kalbi, dimağı, ruhu ve ziyasıdır. Onsuz Türklük yoktur ve olamaz!" dedi. Yönetime el koyan Refet Paşa, Vahideddin'le de görüştü. Galata Borsası ve gümrükler geçici olarak kapatıldı. Türklerle yabancıların ticareti yasaklandı. Ankara'ya da İstanbul hükümetinin bir işlevinin kalmadığını, İtilaf devletleriyle ilişkilerin derhal kesilmesini önerdi. Sadrazam Tevfik Paşa'nın, barış konferansına delege göndermek üzere Ankara'ya telgraf çekmesi ise TBMM'de saltanatın kaldırılması kararının ivedilikle alınmasını gündeme getkdi. 31 Ekim 1922'de "Kavanin-i esasiyeye mugayir harekette bulunan İstanbul'daki eşhas ve heyetlerin hıyaneti vataniye" kapsamında cezalandırılmaları, 1 Kasım 1922'de de "saltanatın millete, hilafetin ise Âl-i Osman'a ait olduğu, halifeliğe bu hanedanın ilmen ve ahlaken erşed ve eslâh olan bir mensubunun intihabı" kararları yasalaştırıldı. Bu yasalar, İstanbul basınında da yayımlandı.

2 Kasım 1922'de Tevfik Paşa, Vahideddin'e istifasını verdi. 5 Kasım 1922'de Refet Paşa bk beyanname yayımlayarak İstanbul'un yeni konumunu "İstanbul, Çatalca, Beyoğlu mutassarıflıklarım kapsayan" bir vilayet olarak ilan etti ve bunun geçici olduğunu duyurdu. Divanyolu'ndaki Şark Mahfilinde bütün nezaretlerin müsteşarlarım toplayarak her türlü işleme son vermelerini bildirdi. Halife sıfatı ile daha 15 gün Yıldız Sarayinda oturan VI. Mehmed Vahideddin, son cuma selamlığına 10 Kasım 1922'de çıktı. 16 Kasım günü işgal orduları başkumandanı Harrington'a yazdığı mektubu "Halife-i Müslimin" sanıyla imzaladı ve istanbul'da hayatını tehlikeli gördüğünü, ingiltere devletine sığınmak, bk an önce istanbul'dan bir başka yere gitmek istediğini bildirdi. Aldığı olumlu cevap üzerine gece boyunca hazırlandı. Gerekli bütün eşya ve belgeler bavullara yerleştirildi. 17 Kasım sabahı 06.00'da Basma-

beyinci Ömer Yaver Paşa, otomobillerin hazır olduğunu haber verince Vahideddin yakası kürklü paltosunu giyinip çıktı. Kendisine eşlik edenlerle 4 otomobile binildi ve Harrington'la Dolmabahçe'ye inildi. Burada bekleyen muşa binilerek Malaya gemisine geçildi. Vahideddin'in yanında tek oğlu Mehmed Ertuğrul Efendi, Ömer Yaver, Sertabib Reşad paşalarla Kaymakam Zeki Bey, Esvabcıbaşı Küçük İbrahim Bey, ikinci Musahip xMazhar Ağa da vardı. O günkü selamlık alayı için hazırlıkların başlaması ile Vahideddin'in kaçtığı anlaşıldı ve durum Refet Paşa'ya bildirildi. TBMM'de, "düşmanla işbirliği etmiş bir sultanın bu hareketinden sonra da ecnebi himayesinde iltica ederek makam-ı hilafeti terk ve firar ile hilafetten bilfiil feragat etmekle şer'an hal' edilmiş olacağı" na ilişkin Konya Mebusu Vehbî Efendi' nin fetvası okundu. Meclis de halifelikten hal' kararı aldı.

Vahideddin ve yanındakiler İngilizce, gemi mürettebatı da Türkçe bilmediği için, Malaya'daki yolculuk büsbütün sıkıntılı geçti. Vahideddin yanına **3-000** altın almıştı. Londra Bankası'nda da **20.000** İngiliz lirası vardı. Malta'da kimsenin bulunmadığı rıhtıma çıkılmca otomobillerle tenha yollardan bir konağa götürüldüler. Burada **37** gün kaldı. Melik Hüseyin'in çağrısı üzerine gittiği Mekke'de "âlem-i Islama hitaben" bir beyanname yayımlandı. Bu bildiri **16** Nisan **1923** tarihli *el-Abram'da* çıktı. Bu uzun metinde, Kemalistlerin İstanbul'u Ruslara teslimi öngördüklerini ve bunun için Bolşeviklere yaklaştıklarını, fakat İstanbul'un hilafetin siyasi merkezi olmasını önleyemeyeceklerini ileri sürmekteydi. Bu bildirinin bir etkisi olmadığı gibi Hicaz'da umduğu desteği de elde edemedi. San Remo'ya giderek orada yerleşti. İstanbul'da kalan kadınlarından Nevzad ve Müveddet de yanma gittiler. San Remo'daki yaşam, parasal sıkıntılar yüzünden giderek çekilmez hale geldi. 15 Mayıs **1926**'da ölen Vahideddin'in cenazesi de sorun oldu. Türkiye kabul etmeyeceğini İtalyan hükümetine bildirdi. Borçlu öldüğünden tabutuna haciz kondu. Ancak kaçırılarak Suriye'ye götürüldü ve Şam'da Sultan Selim Camii haziresine gömüldü. Burası **1965'** te park haline getirildi. Halen mezar yeri belli değildir. Kızı Ulviye Sultan Türkiye' de yaşamış, Sabiha Sultan, Halife Abdülmecid'in oğlu Ömer Faruk Efendi ile evlenmiştir.

İstanbul'da adına kesilen son Osmanlı Lirası "Vahid altını" olarak bilinir.

Bibi. H. Y. Şehsuvaroğlu, "Padişah Mehmed Vahdettin'in Hayatı ve Firarı", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 11 (Kasım 1950), s. 404-407: A. F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* Ankara, 1987, s. 138 vd; *Mehmet Tevfik Bey 'in (Birenj II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* II, İst., 1993, s. 173 vd; B. Criss, *işgal Altında İstanbul,* İst., 1993; Danişmend, *Kronoloji,* IV, 441-**469;** Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 184-187; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi, I, Osmanoğulları,* Ankara, **1969,** s. 114, 115, 217; E. Z. Karal, "Mehmed VI", *İA,* VII, **562**-566; Lutfi Simavî, *Sultan Mehmed Reşad Han ve Halefinin Sarayında Gördüklerim,* II, İst., 1340; C. Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım,* İst.. 1982, s. **160** vd; Hüseyin Kâzım Kadri. *Meşnıtiyet'ten CumhuriyetleHatıralanm.* İst.. 1991; "Topkapı Sarayında Cülûs-ı Hümayun", *Harb Mecmuası,* S. 27 (Haziran 1334) s. 418-419; Y. Cetiner. *Son Padişah Vahdettin.* İst.. 1993.

NECDET SAKAOĞLU

MEHMED (Şekerzade)

(?, Manisa - 1752, İstanbul) Aklâm-ı sitte hattatı.

Babası şekerci olduğu için imzalarında daima "Şekerzade" lakabını kullanmıştır. Hattatlar arasında da "Şekercizade" diye ün salmıştır. Yazıyı İbrahim Kırımî'den meşk etmiş, fakat icazetini İmrahor Camii imamı Yedikuleli Abdulah'tan(->) almıştır. III. Ahmed'in (hd 1703-1730) musahibi Çavuş Ahmed Efendinin teşviki ve padişahın emriyle Medine'ye giderek orada bulunan Şeyh Hamdullah(-0 tarafından yazılmış bir Kuran'ın tıpkısını yazmaya memur edildi. Kuran'ı taklit ederek tamamladı. Ayrıca bir de delâil-i şerif yazdı. Dönüşünde tezhip ettirdiği Kuran'ı I. Mahmud'a (hd 1730-1754) hediye etti. Bu Kuran 1874'te Maarif Nezareti tarafından taşbasması olarak bastırıldı. Ayrıca 70 adedi aharlı kâğıt üzerine bastırılarak devlet ileri gelenlerine hediye edildi. Bunları hakikaten yazma Kuran'dan ayırmak müşküldür. Vefatında Karacaahmet Mezarlığı'nda Şeyh Hamdullah'ın civarına gömüldü. Yazıları fevkalade güzeldir. Üslubu şeyhinkine yakındır.

BibL Müstakimzade. *Tuhfe,* 419-420; Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devhatü1-Küttab,* İst., 1942, s. 68; Habib, *Hat veHattâtân.* İst., 1306, s. 139; Rado, *Hattatlar,* 151-152; Sami, *Kamus,* V, 2664: U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri.* İst.. 1982. resim 17: av, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı,* İst.. 1992. s. 201-202.

ALİ ALPARSLAN

MEHMED AĞA (Sedefkâr)

(?, ? -1622 ?, İstanbul ?) Mimar.

Sultan Ahmed Külliyesi'nin(->) mimarı. **1606-1622** arasında hassa mimarbaşısıdır. Mehmed Ağa ve yaşamı ile ilgili bilgileri, Cafer Efendi tarafından yazılan *Risale-i Mimariyye'de* bulmaktayız.

1562'de Rumeli'den devşirilerek İstanbul'a getirilmiştir. Hangi şehirden ve kaç yaşında geldiği bilinmemektedir. Evliya Çelebi Mehmed Ağa'nın Arnavutluk'un İlbasan kentinde 40 tane çeşme yaptırdığını yazar. Mimarın bu yere gösterdiği ilgi onun bu kentten devşirilmiş olabileceğini gösterir. 5 yıl ulufesiz olarak devşirme acemi oğlanlık yapmış, altıncı yıl ise ulufeye yazılarak I. Süleyman'ın (Kanuni) türbesinde 1 yıl bahçe bekçisi olmuştur. Daha sonra Hasbahçe'ye girmiştir. Burada saz çalan bir üstadı dinleyerek müziğe heveslenmiş ve bir sazendeden ders almıştır. Kendisini yetiştirmek için gece gündüz saz çalışan Mehmed Ağa bu arada gördüğü bir düşü yorumlayan şeyhin önerisiyle müzikten vazgeçmiştir. Bu sıralarda sedefkârlar kerhanesinde çalışan bir gençle karşılaşmış, elindeki kitabı çevresindekilere okuyarak hendese ilmini anlatan, hendese şekilleri hakkında bilgi veren bu genci dinlerken hendesenin sedefkârlık ve mimarlıkta ne kadar önemli bir bilgi kaynağı olduğunu anlamıştır. Sedefkârlığa ilgi duyduğu anlaşılınca hemen bir deneme sınavına tabi tutulmuş ve saz çalışırken elini doğru sallamaya alışan Mehmed Ağa keseri sallarken de çok başarılı olmuşaır. Bu olay üzerinde Mehmed Ağa, gene şeyhi görmeye gitmiş, şeyh de yeni mesleği olan sedefçiliği onaylamıştır.

Mehmed Ağa böylece 1579-1580'de sedefkârlığa başlar. Mimar Sinan Hasbahçe' ye geldikçe ondan ve diğer mimarlardan da mimarlığı öğrenir. Mimar Sinan, Mehmed Ağa'ya sedefkârlık örneği bir eseri III. Murad'a hediye etmesini öğütler. Mehmed Ağa bu dileği Mimar Sinan'ın ölümünden sonra yerine getirir ve 1589-1590'da ince işlemeli bir tilâvet iskemlesini III. Murad'a hediye eder. Hediye padişah tarafından çok beğenilince kendisine dergâh-ı âli bevvablığı (saray kapıcılığı) görevi verilir. 1591-1592'de "külle sofisi" olur. Bu sırada Mısır Beylerbeyi Üveys Paşa'ya yardım eder ve bu nedenle Arabistan'ı ve kutsal toprakları ziyaret eder. istanbul'a döndükten sonra Rumeli'nin teftişine gönderilir. Sınır boylarındaki kaleleri ve içindeki askerleri resmi sıfatla denetler. Böylece Balkanlar, Orta Avrupa, Makedonya ve Kırım kalelerini de tanır. Aynı yıllarda, sedefin yanısıra kıymetli taşlar ve altınla işlenmiş bir kemandan (yaylık) yaparak III. Murad'a hediye eder. Bunun üzerine istanbul Kadılığı'na muhzırbaşı (ilgilileri mahkemeye çağıran ve götüren kimse) tayin edilir. Ardından Diyarbakır Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya müselfim olur. Bir süre Hüsrev Paşa'nın kapı kethüdalığını yapar. Paşanın Şam beylerbeyi olması ile Şam'da müsellimlik görevlerinde bulunur ve Havran'da idarecilik yapar.

Cafer Efendi, Mehmed Ağa'nın Mimar Sinan'dan ölünceye kadar "sanat" öğrendiğini, sonra Davud Ağa(-0 ve yerine gelen Dalgıç Ahmed Ağa'dan(-») yararlandığını yazar. 1597-1598'de Hassa Mimarları Ocağı(->) içinde su nazırlığına atanan Mehmed Ağa'nın, Dalgıç Ahmed Ağa zamanında yapılan tüm yapılarda çalıştığı belirtilmektedir. 1606'da hassa mimarbaşı olan Mehmed Ağa, görevde kaldığı süre içinde birçok yapı inşa eder. En önemli yapı faaliyeti, inşaatı 11 yıl süren Sultan Ahmed Külliyesi' dir.

Risale-i Mimariyye her ne kadar Sedefkâr Mehmed Ağa ve Sultan Ahmed Külliyesi'nin inşasıyla ilgili bir metin gibi gözükse de bu konularla ilgili verdiği bilgiler sınırlıdır. Sedefkâr Mehmed Ağa'nın daha çok hayatı ve görevleri anlatılır. Yapıtları ve onların üslupları hakkında yorumlara ender olarak rastlanır.

Mehmed Ağa'nın inşa ettiği diğer yapılar tarihi kaynaklardan ve belgelerden çıkarılarak risaledeki bilgilere eklenmiş, böylece bir liste oluşturulmuşttır. Ancak Mehmed Ağa'nın mimarbaşı olduğu dönemde inşa edilen bu yapılarda ona özgü belirgin ve özgün bir üslup özelliği bulabilmek zordur. Kendisine atfedilen yapıların çoğu günümüze ulaşmamıştır.

Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından veya

onun hassa mimarbaşı olduğu dönemde İstanbul'da inşa edilen yapılar şunlardır: Vefa Mescidi, İstavroz Camii (1613), Kurt Çelebi Camii (1611), Kadıköy Osman Ağa Mescidi (1612). Kürkçübaşı Mescidi (1613), Arabacılar Mescidi (1614), Kara İmam Mescidi (1615), Halil Paşa Camii (1617), Gedik Abdi Mescidi (1621), Gülşenî Tekkesi Mescidi (1622), Sormagir Odaları Mescidi (1622), Kavak Sarayı Mescidi. Türbeler: Kuyucu Murad Paşa, Ekmekçi Ahmed Paşa, III. Mehmed, Sadrazam Halil Paşa, Nakkaş Hasan Paşa, Güzelce Ali Paşa ve Destâri Mustafa Paşa. Medreseler: Kuyucu Murad Paşa ve Ekmekçioğlu. Saray ve köşkler: Topkapı Sarayı haremi I. Ahmed Odası, Haliç Tersane Bahçesi (Kasr-ı Âli), Beylerbeyi İstavroz Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı onarımı. Hamamlar: Sultan Ahmed Külliyesi içinde yer alan hamamlardır. Çeşmeler: Tophane, Mimar Ağa, Haydarpaşa, Tersane-i Amire Divanhanesi, Üsküdar Bahçesi Has Fırın, Üsküdar Bahçesi Tazıcılar Odası, Topkapı Sarayı Gülhane, Üsküdar Aziz Mahmud Hüdaî, Kabataş Esad Mahmud Efendi, Edirnekapı-Rami arasında Mehmed Paşa. Sebiller: Kuyucu Murad Paşa, Üsküdar Halil Paşa, Saraçhanebaşı Canfeda Kadın, Eyüp, Sultan Ahmed, Musanna, Çinili ve Ayşe Sultan.

Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından yapıldığı kabul edilen köprüler İstanbul dışındadır. Tüm bu yapılar içinde mimarbaşına atıf, bir tek Sultan Ahmed Külliyesi dış avlusunda birinci kapı altındaki sebilde yer alır. Sedefkâr Mehmed Ağa'nın ölüm tarihi ve yeri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak en son 1622 tarihli bir belgede adı geçmektedir. Aynı yıl Kasım Ağa hassa mimarbaşılığına atandığına göre Sedefkâr Mehmed Ağa'nın bu yıl içinde öldüğü kabul edilir.

Bibi. O. Ş. Gökyay, "Risale-i Mimariyye-Mimar Mehmed Ağa-Eserleri", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,* Ankara, 1988, s. 113-217; Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690),* İst., 1975; H. Crane, *Risale-i Mimariyye,* Leiden, 1991: T. Öz, *Mimar Mehmed Ağa ve Risale-i Mimariye,* İst, 1944.

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

MEHMED AĞA

(?, Kayseri -1742, İstanbul) Mimar.

Hassa Mimarları Ocağı'nda(->) yetişti. 1116-53/1704-41 arasında, aralıklarla hassa başmimarlığı görevine getirildi, ilk olarak, 1116/1704'te, Ebubekir Ağa'nın yerine hassa başmimarı oldu. Ancak. 1 yıl sonra görevinden ayrıldı ve yerine Hacı İbrahim Ağa atandı. Bu dönemde, Hatice Sultan'ın kethüdalığını üstlenmesinin yanısıra, yıldırım düşmesi sonucu zarar gören Eyüb Sultan Camii'nin minarelerinin onarımını da gerçekleştirdi.

1120/1708'de, mimarlık alanında üstün bilgi ve deneyiminden ötürü tekrar hassa başmimarı olmasına karar verilmesi, bu göreve ikinci kez getirilinceye kadar önemli mimarlık faaliyetlerinde bulunduğunu düşündümıektedir, ancak bu konuyla ilgili detaylı bilgiye rastlanmamıştır. 1148/1735'te "sürre emini" olarak hac görevini yerine getirmek üzere İstanbul'dan ayrıldığında, yerine Hacı Mustafa Ağa vekâleten atandı. 1150/1737'de görevine dönen Mehmed Ağa, 1153/1740 sonlarına doğru İstanbul'da Bayezid Camii yakınlarında yanan ahşap dükkânların kagir olarak yenilenmesi ile ilgili karara uymadığı ve dükkân sahiplerinden rüşvet alarak padişah buyruğu aleyhine yapılan davranışlara göz yumduğu gerekçesiyle görevinden uzaklaştırıldı, idam edilmesi düşünülürken, araya girenlerin çabalarıyla Kırım'a sürüldü. Ancak, daha sonra İstanbul'da kalmasına izin verilerek cezası hafifletildi. Bu dönemde, Hacı Mustafa Ağa, daha önce vekâleten yürüttüğü hassa başmimarlığı görevine asaleten atandı. Kayserili Mehmed Ağa, görevinden uzaklaştırılmasından bir süre sonra öldü ve Edirnekapı Mezarlığına gömüldü.

Sa'dâbâd mimarı olarak Kayserili Mehmed Ağa, Lale Devri'nin(->) bellibaşlı kişiliklerinden biri kabul edilir ve özellikle Sadrazam Damat İbrahim Paşa(->) tarafından desteklendiği bilinir. 1720-1721 arasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin, Fransa'yı ziyareti sırasında edindiği Fransız sarayları ile ilgili izlenimleri, İstanbul'da oldukça yankı uyandırmıştır. Bunun sonucunda, özellikle III. Ahmed ve Damat İbrahim Paşa'nın istekleri doğrultusunda, Paris'ten birçok saray ve bahçe çizimi getirtilmiştir. Kayserili Mehmed Ağa'nın. Sa'dâbâd olarak bilinen Kâğıthane'nin düzenlenmesinde bu çizimlerden de faydalandığı düşünülmektedir. Afife Batur, Kâğıthane düzenlemesinin program olarak, derenin ıslahını, saray ve çevre yapılarını, sultana ait dış köşkleri, ayrıca hazine arsalafi üzerinde devlet erkânına ait köşkleri ve hasbahçeyi içerdiğini belirtmektedir. Bu dönemde yapılan tasarımlarda, plan şemalarında klasik tarzdan uzaklaşılmamış ancak bezemede genelde Batılı estetik anlayış, özellikle barok üslup etkili olmuştur. Bunun dışında, hassa başmimarlığı sırasında, birçok çeşme ve sebilin inşa edilmiş olması, Osmanlı mimarlığında. Batı etkileriyle dış mekânın da önem kazanmaya başladığını kanıtlar.

Mehmed Ağa'mn katkısının olduğu sanılan eserleri üç grupta toplamak mümkündür.

1. Yapımına doğrudan katkısının olduğu bilinen eserler: Kâğıthane arazisinin imara açılması ve Kâğıthane Deresi'nin ıslahı: Kâğıthane Sarayı ve çevre yapıları; Kasr-ı Hümayun, İmrahor Köşkü; Kâğıthane'de devletin ileri gelenlerine ait köşkler; Kâğıthane'de hasbahçe ve çeşmeler; Bahçeköy Kemeri ve sularının getirilmesi projesi.

2. Başmimarlığı sırasında inşa edilen, kaynaklarda adı geçmekle birlikte, mimarı olduğunu belirtecek herhangi bir kanıtın olmadığı eserler: Üsküdar ve Sultanahmet'teki III. Ahmed çeşmeleri, Azapkapr daki Saliha Sultan Sebili ve Çeşmesi, Bereketzade Çeşmesi, Tophane Çeşmesi.

3. Başmimarlığı sırasında inşa edilen, kaynaklarda adının geçmediği, buna karşın mimari katkısının olduğu düşünülebilecek yapılar: Sırmakeş Hanı, Çorlulu Ali Paşa Külliyesi, Kaptan ibrahim Paşa Camii, Yeni Valide Camii, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, Çınarlı Çeşme Mescidi, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi, İbrahim Paşa Külliyesi, Mehmed Kethüda Camii, Ahmediye Külliyesi, Kuleli Bahçesi Mescidi, Darphane, Kaptan Paşa Camii, Fatma Sultan Camii.

Ayrıca, Kayserili Mehmed Ağa zamanında İstanbul içinde ve dışında çok sayıda onarımın gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Bibi. A. Batur "Batılılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *TCTA,* 1038-1067; M. Erdoğan, *Lale Devri Başmimarı Kayserili Mehmed Ağa,* İst.. 1962: Kuban, *Barok;* (Altınay), *Mimarlar,* 103.

AYGÜL AĞIR

MEHMED AĞA KÜLLIYESI

Fatih İlçesi'nde, Çarşamba'da, Kâtip Muslininin Mahallesi'ndedir. Cami, tekke, hamam, çeşme ve türbeden oluşan küçük bir külliye halinde tasarlanmıştır.

Cami avlusuna açılan doğu kapısı üzerindeki kitabede, 993/1585'te Darüssaade Ağası Habeşi Mehmed Ağa (ö. 1598) tarafından Mimar Sinan'ın çıraklarından Davud Ağa'ya (ö. 1619) yaptırıldığı okunmaktadır.

Cami: Üç sıra tuğla ve bir sıra taş ile almaşık duvar örgülüdür. Kare planlı harim mekânının önünde, sivri kemerlerle altı adet mukarnaslı başlıklı sütun üzerine oturan, kesme taştan, beş gözlü son cemaat yeri bulunmaktadır. Sekizgen tabana oturan 11 m çapındaki kubbeye dayanan kemerler sekiz adet duvar payesine oturmaktadır. Mihrap eksenindeki payeler kare kesitli, doğu ve batı duvarındakiler ise iri mukarnaslı başlıklı ve silindir gövdelidir. Kubbe, köşelerde tormplara oturmuş, dışarıya taşkın mihrap ise bir yarım kubbeyle örtülmüştür. Trompların altındaki kemerlerin araları mukamasla doldurularak, düşey ifadede görsel ve statik değerler ortaya konmuştur. Alt yapının sekiz dayanaklı taşıyıcı sistemi, üst yapıda kasnağın etrafını dolaşan sekiz adet daire kesitli ağırlık kulesiyle vurgulanmaktadır. Harim kapısının iki yanından iki mermer kapıyla hanımlar mahfiline çıkılır. Caminin mihrap ve minberi özenli bir taş işçiliği göstermektedir. Mukarnaslı yaşmaklı mermer mihrap iki yandan iri sütunlarla sınırlanmakta ve üzerinde üçgen bir tepelik bulunmaktadır. Minber de mihrap gibi geometrik geçmeler ve mukarnaslaria klasik dönemin zevki yansıtılmaktadır. Yapı iki sıra pencere dizisiyle aydınlanır. Üsttekiler sivri kemerli ve revzenli, alttakiler ise düz mermer söveli, demir parmaklıklı ve sivri hafifletme kemerlidir. Yapının pencere düzeninde bir farklılık olarak, mihrap duvarına iki adet yuvarlak pencere açılmıştır. Cami ve türbeyi avlu duvarları kuşatmaktadır. Kitabeli doğu kapısının sağında, klasik üslupta sivri kemerli bir çeşme oldukça yıpranmış bir halde yer almaktadır.

Son cemaat yeri ve harim mekânı ölçülü çini kullanımıyla zenginleştirilmiştir. Alt

Mehmed Ağa Külliyesinde cami ve hamam. MüUerAVİener. *Bildlexikon*

kat pencere alınlıkları çinilerle taçlandırılmış, mihrap ise iki yandan çini levhalarla çevrilmiştir. Sıraltına boyama tekniği kullanılan çiniler farklı dönemlere aittir. **16.** yy İznik ve Kütahya çinileri ve 18. yy'da Tekfur Sarayı'nda imal edilen çiniler, caminin çeşitli yerlerinde kullanılan süsleme öğeleri olmuşlardır.

Kesme taş minare kuzeybatıda son cemaat yeri ile harim bölümünün birleştiği yerdedir. Dikdörtgen kesitli bir kaide üzerinde, küçük bir pabuçluk ile çokgen kesitli gövdeye geçilmiştir. Geometrik geçmeli şerefe korkuluklarının altı mukarnas dolguludur.

Türbe: İçinde banisinin gömülü olduğu türbe, caminin güneydoğusuna inşa edilmiştir. Kare planlı türbe, sekizgen kasnak üzerine oturan bir kubbeyle örtülüdür. Yapının köşeleri yuvarlak sütunlarla yumuşatılmıştır. Türbe, günümüzde mevcut olmayan ancak kemer izleri belli olan ahşap çatılı revaklarıyla harim bölümüne bağlantılıydı. Kesme taşla inşa edilen yapı iki sıra pencere ile aydınlanmaktadır. Pencereler üstte sivri kemerli ve revzenli, altta ise söveli ve demir parmaklıklıdır.

Tekke: Tekkenin, külliyenin mimari programı içinde başından beri mevcut olduğu ve cami ile fonksiyon açısmdan bir bütün teşkil ettiği, Osmanlı dönemindeki tabirle "caminin derununda" yer aldığı anlaşılmaktadır. Halveti ve Bayramı tarikatları arasmda birçok kere el değiştirdikten sonra 19. yy'ın ortalarında kısa bir süre Kadirîliğe, son olarak da Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlanmıştır. İlk postnişin Yayabaşızade Şeyh Hızır Efendi'dir (ö. 1586). Bu yüzden tekke bazı kaynaklarda "Hızır Ilyas" adı ile anılır. Daha sonra posta oturan ünlü şeyhler arasında Abdülmecid Sivasî(->) ile yeğeni Abdülahad Nuri(->) bulunmaktadır.

Tevhidhane olarak kullanılan camide cumartesi günleri ayin icra edilmekte, diğer tekke bölümleri camiden bağımsız bir kitle meydana getirmekteydi. Halen Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi'nde (eski Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'nde) bulunan, manzum metni Bahaî'ye ait ta'lik hatlı kitabe, cami dışında kalan tekke bölümlerinin 1312/1894'te II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından yenilendiğini belgelemektedir. Söz konusu kanat tamamen ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Hamam: Mimar Davud Ağa'nın, camiden 1 yıl sonra tamamladığı çifte hamam caminin kuzeybatısmda yer alır.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** 197; Öz, ***İstanbul Camileri,*** I, 100-101; Goodwin, ***Ottoman Architecture,*** 257, 293, 304, 335; O. Aslanapa, ***Osmanlı Devri Türk Mimarisi,*** İst., 1986, s. 304; Kuran, ***Mimar Sinan.*** 222-228: ***Fatih Anıtları,*** 94; ***Fatih Camileri,*** 161, 243, 263, 287, 357.

TARKAN OKÇUOĞLU

MEHMED AĞA MEDRESESİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, güneyde Divanyolu, batıda Hoca Rüstem, kuzeyde Çatal Çeşme ve doğuda Bestekâr Osman sokakları ile sınırlanan yapı adası üzerinde bulunmaktadır.

Semte adını veren Hoca Rüstem Mescidi karşısmda bulunması dolayısıyla "Hoca Rüstem Medresesi" olarak da anılan eserlll. Murad dönemi (1574-1595) darüssaade ağalarından Hacı Mehmed Ağa (ö. 1590) tarafından yaptırılmıştır. Yapı, Mehmed Ağa'nın Divanyolu üzerinde yaptırdığı sebil ve mekteple küçük bir külliye oluşturuyordu. Medrese **16.** yy karakterini büyük ölçüde koruyarak günümüze ulaşmış, muhtemelen 20. yy'ın başında yenilenmiş olan sebil ve mektep ise Osmanlı klasik dönem özelliğini yitirmiştir.

Külliyenin genel yerleşme düzeninde, mektep ve sebil Divanyolu üzerinde, medrese kuzeye doğru kıvrılarak uzanan Hoca Rüstem Sokağı'nm eğrisine uyarak geride yer almaktadır. Sebil ve mektebin 1580'de yapıldığı, medresenin daha sonra tamamlanarak 990/1582'de kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. III. Murad tarafından 11 Safer 988/28 Mart 1580'de Suyolu Nazırı Davud Ağa'ya gönderilen bir hükümde Mehmed Ağa'nın sebil ve mektebine su getirmek için izin aldığı, ancak sağlanan yarım lüle suyun ihtiyacı karşılamaması nedeniyle kaynağa iki kamışlık su eklenmesine izin verildiği açıklanmaktadır. Mehmed Ağa'nın Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan 999/1590 tarihli vakfiyesinde medresenin Hoca Rüstem Paşa Mahallesi'nde bulunduğu, 10 hücre ve 1 dershaneden oluştuğu belirtilmiştir. *Hadîkatü 'l-Cevâmi'de* medresenin yalnız konumuna değinilmiş, mektep ve sebil üzerinde bulunan kitabenin tam metni verilmiştir. Günümüze ulaşamayan bu kitabe muhtemelen yenileme sırasında indirilmiş ve kaybolmuştur. *Hadîka'âa.* 16. yy sonu musahip ağalarından Anber ve Abdullah ağaların sebil içinde gömülü oldukları belirtilmiştir. Sebilin yenilenmesi sırasında bu mezarlar yerlerinden kaldırılmış olmalıdır; bugün medrese ile Divanyolu üzerindeki binalar arasındaki dar alana sıkıştırılmış olan bir mezar vardır. Sebil-mektep kütlesiyle medrese arasında bulunan ve aslında küçük bir bahçe niteliği taşıdığını sandığımız alanda ise bugün dört katlı bir bina yükselmektedir. Görünüşünden 20. yy'da yapıldığı anlaşılan bu bina külliye birimleri arasındaki ilişkinin kopmasına neden olmuştur. Vakıflar tarafından kiraya verilen mektep ve sebil günümüzde pizza salonu olarak kullanılmaktadır.

İ. Kumbaracılar kaynak belirtmeden sebilin, o sırada suyolları nazırı olan mimar Davud Ağa'nın eseri olduğunu ileri sürmektedir. Medrese *Tezkiretü'l-Ebniye'* de Mimar Sinan'ın eserleri arasında yer almaktadır.

1869'da yapılan tespit çalışmasında işler durumda olan medrese, zamanla harap olmuştur. 1914'te içinde öğrenciler barınmakta, fakat ders yapılmamaktadır; gusülhane. çamaşırhane ve abdesthaneleri ha-

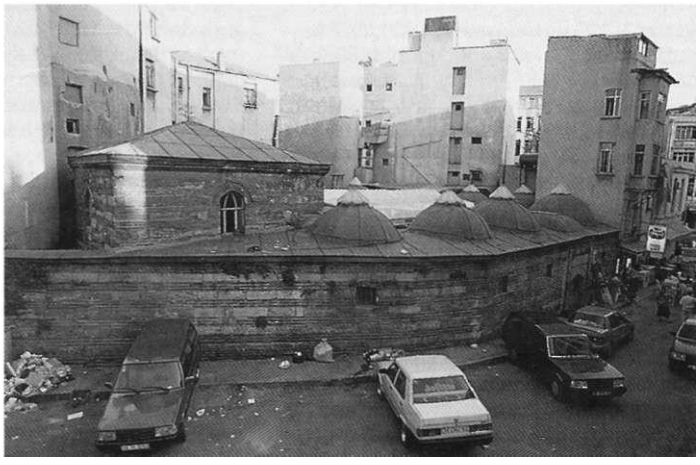

Mehmed Ağa **Medresesi** *Surdan Sözgeu. 1994/TETTVArşivi*

rap durumdadır. Yapı muhtemelen 1894 depreminde zarar görmüş ve kubbesi yıkılan dershane, ahşap bir çaü ile örtülmüştür. 1918'de Kadınlar Yurdu olduğu belirtilen medrese Cumhuriyet döneminde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na tahsis edilmiş, 1986'ya kadar Çocuk Esirgeme Kurumu'nca gündüz bakımevi olarak kullanılmıştır. 1989'da Türkiye Yazarlar Birliği'ne tahsis edilen binada, Birlik Kültür Merkezi olarak kullanılmak üzere onarım çalışmaları sürmektedir. Onarım çalışmalarıyla binanın daha önce kapatılmış bazı ayrıntıları ortaya çıkmakta, değiştirilmiş malzemeler aslına uygun olarak yenilenmektedir; bu kapsamda hücre kubbelerinin tepelerine açılmış olan delikler kapatılmış, büyük bir kısmı sökülmüş olan kurşun örtü yenilenmiş, sıvalı olduğu için dokusu gözükmeyen hücre ve dershane kapı ve pencere sövelerinin, revak kemerlerinin üstü temizlenerek özgün yüzeyleri ortaya çıkarılmıştır.

Çevredeki zemin kotunun yükselmesiyle yaklaşık 60 cm çukurda kalan medreseye Hoca Rüstem Sokağı'ndan üç basamak inilerek girilmektedrir. Basık kemerli girişin üstündeki kitabe yeri işlenmeden bırakılmıştır. Aynalı tonozla örtülü bir geçitten revaklara ulaşılmaktadır. Geçidin yan duvarlarında bulunan ve önleri kapatılmış olan çokgen planlı nişler restorasyon sırasında açığa çıkarılmıştır.

Uzun ekseni kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda olan dikdörtgen planlı avlu (yaklaşık 5,50x10 m) kısa kenarında iki, uzun kenarında dört açıklıklı bir revak düzeniyle çevrilidir. Gömük durumda olan sütun kaidelerinin yalnız pirinç bilezikleri görülebilmekte, yükseklik ve biçimleri anlaşılmamaktadır. Marmara mermerinden yapılan sütun ve mukarnaslı başlıklar, üzerlerindeki yatay ve düşey çatlaklar nedeniyle demir çemberlerle takviye edilmiştir. Üstten teğetli kemerlerle oluşturulan revak aynı yükseklikte avluyu çepeçevre sarmaktadır. Geniş küfeki bloklarıyla yapılan kemerler gergilerle birbirlerine bağlıdır. Revaklar Şemsi Paşa Medresesi'nde olduğu gibi avluya doğru yönlendirilen tek eğimli çatıyla örtülüdür. Revak saçaklarında bir düz ve bir pahlı şeritten oluşan taş silme hafif çıkıntı oluşturacak biçimde yerleştirilmiştir.

Restorasyon sırasında zemini mermerle kaplanan avluda şadırvan ve benzeri özgün bir ayrıntı kalmamıştır. Toplantı salonu gibi kullanılması düşünülen avlunun üstü şeffaf bir tonozla örtülmüştür.

Avlunun simetri ekseninden biraz kuzeybatıya kaydırılarak yerleştirilen dershanenin basık kemerli kapısı profillerle oluşturulan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Zemini sonradan yükseltilen mekânın güneydoğu duvarında, önceden mihrap nişi olduğunu sandığımız bir girinti bulunmaktadır. Medrese ve çevresini içine alan 1913 tarihli şehir planında dershane ile sokak arasında küçük bir alan görülmektedir. Dershanenin bu aralığa açılan alt pencereleri olup olmadığı, kuzeyde duvarına yapılan müdahaleler nedeniyle anlaşılamamaktadır. Revaklara açılan iki alt penceresi bulunan dershanenin duvarlarının üst seviyesinde her cepheye açılan birer küçük pencere vardır. Kubbe yıkılmış, geriye geçiş öğeleri kalmıştır. Kubbe boşluğu içten ahşap levhalarla kapatılmıştır; dıştan kırma çatıyla örtülüdür.

Arsanın düzensiz geometrisi nedeniyle, medrese planı herhangi bir şemaya uymamaktadır; hücreler avlunun dört yönünü de çevirecek şekilde arsanm sınırlarına bağlı olarak yerleştirilerek biçimlendirilmiştir. Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından kullanımı sırasında hücrelerde değişiklikler yapılmış, avluya açılan bazı kapı ve pencereler iptal edilmiş, hücreler arasındaki duvarlara kapılar açılmış veya duvarlar kaldırılarak geniş mekânlar elde edilmiştir. Kubbeyle örtülü olan hücrelerin ocak, niş gibi iç donatıları kalmamıştır. Yalnız kapı ve pencerelerin küfeki taşından yapılan söveleri ile pencerelerin demir parmaklıkları korunmuştur.

Vakfiyede medresenin 10 hücresi olduğu belirtilmesine karşın bugün binada 11 oda bulunmaktadır. Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından kullanımı sırasında yapılan değişiklikler nedeniyle hela, gusülhane gibi servis mekânlarının yerlerini anlamak zorlaşmıştır. Dershaneye batı yönünde bitişik olan ve bir kısmı üstte filgözleriyle aydınlatılan mekânın özel durumu nedeniyle gusülhane olabileceğini düşünmekteyiz. Avlunun güneybatısında bulunan ve restorasyonda kapısı yenilenen küçük bahçede ise helaların yer alması mümkündür.

Dış cepheler tümüyle sağırdır. Girişin kuzeyindeki üç hücrenin içten mazgal pencere, dıştan dörtgen biçimli pencerelerin özgün olmadığı, taş-tuğla almaşık örgü içine sonradan açıldığı bellidir. Dershanenin doğusundaki iki hücrenin sonradan kapatılmış veya değiştirilmiş olan pencerelerin üstünde **16.** yy'dan kalma, tuğla kemerli özgün pencerelere ait izler görülebilmektedir. Hoca Rüstem ve Çatalçeşme sokakları üzerindeki duvarlarda kornişler bir düz, bir planlı şeritten oluşmaktadır. Yalnız kuzeydoğuda hücre ve dershane köşelerinde iki sırası korunmuş olan kirpi saçak izi görülebilmektedir. Medresede özgün baca, alem gibi ayrıntılar kalmamıştır.

Mehmed Ağa'nın küçük ölçekli külliyesi kentin en önemli caddesi üzerinde **16.** yy'da yapılan sayılı eserlerden biridir. Üst katı mektepli sebil düzenlemesinin erken bir örneği olan sebil-mektep kütlesinin günümüze özgün durumuyla ulaşamamış olması Osmanlı mimarlık tarihi açısından önemli bir kayıptır. Anacaddeden geride yer alan medresenin bozulan ayrıntılarının iyi bir restorasyonla düzeltilmesi ve sebilin uygun bir işlevle değerlendirilmesi, bu eserlerin tarihi kimliklerini kazanmaları açısından gerekli görünmektedir.

Bibi. Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapılan", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İst., 1988, s. 265; (Altınay), *Mimarlar,* 142; Ayvansarayî *Hadîka,* I, 97-98; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevarih,* 385; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* B 3; Ayverdi, *Fatih Devri III,* 420; M. Bahçekapılı, "Mehmet Ağa Külliyesi Restorasyon Projesi", (İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Restorasyon Programı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Haziran 1990; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 299-300, 595; (Konyalı), *İstanbul Abideleri,* 64-65; *İstanbul Haritası* (Havestadt u. Contag, Berlin-Wilmersdorf, 1913); C. Kayra, *İstanbul, Mekânlar ve Zamanlar,* İst., 1990, s. 64; Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri,* 11; Kuran, *Mimar Sinan,* 343; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 352-354; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 39; Meriç, *Mimar Sinan,* 99; *Sicill-i Osmanî,* IV, 128-129; *Mehmed Ağa Vakfiyesi,* Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, Emanet Hazinesi, no. 3023.

ZEYNEP AHUNBAY

MEHMED ALİ HİLMÎ DEDEBABA

(1842, İstanbul -1907, İstanbul) Bektaşî şairi ve dedebaba.

Sultanahmet yakınlarındaki Güngörmez Mahallesi'nde doğdu. Aynı mahallenin imamı Nuri Efendi'nin oğludur. Anne ve babası gibi o da Merdivenköyü Şahkulu Sultan Tekkesi(->) Postnişini Hacı Hasan Baha'ya intisap ederek 14 yaşında Bektaşî oldu (1856).

1863'te Hacı Ali Baba'nın ölümü üzerine Şahkulu Sultan Tekkesi'ne postnişin olan Mehmed Ali Hilmî Baba, aynı yıl Hacı Bektaş Veli Dergâhı'na gitti ve Hacı Turabî Ali Dedebaba'dan ikrar alarak "mücerred" oldu. 6 yıl sonra yeniden Hacı Bektaş Veli Dergâhı'na giderek Selanikli Hacı Hasan Dedebaba'dan, Türbedar Mehmed Yesarî Baba'nın rehberliği ile halifelik aldı. Tarikat yaşamındaki bu gelişmeleri *Hamdûlillah devrim itmam eyleyüb devrâneden /Pîrim ihsan etdi doğdum Hilmî dört kez âneden* beytiyle dile getiren Mehmed Ali Hilmî Baba, Bektaşîlikteki "yol babalığı", "yol evlatlığı" ve "doğum" geleneğini anlamlı bir biçimde özetler.

Mehmed Ali Hilmî Baba, daha önce Kazlıçeşme'deki Perişan Baba Tekkesi'nin postnişini olan Perişan Hafız Ali Baba'nın dedebabalıktan uzaklaştırılması üzerine 3 yıl kadar Hacı Bektaş Veli Dergâhı'nda dedebabalık yaptı ve daha sonra geri dönerek Şahkulu Sultan Tekkesi'ndeki postnişinliğine devam etti.

Mehmed Ali Hilmî Dedebaba
Nuri Akbayar koleksiyonu

Bundan sonra "dedebaba" olarak anılan Mehmed Ali Hilmî Baba, Anadolu'daki muhip, derviş ve babaların yardımıyla toplanan paralarla Şahkulu Sultan Tekkesi'ni yeniden inşa ettirdi, satın aldığı arazide bağ ve bahçeler kurdu. Bu yüzden Şahkulu Sultan Tekkesi'nin "bâni-i sanf'si olarak da anılır. Onun döneminde bu tekke "mücerredlik erkânı" da uygulanan önemli bir Bektaşî merkezi durumuna geldi. Ölümünde, önce Tekke'nin kış meydanı yanma gömüldüyse de daha sonra kabri akrabaları tarafından aynı semtte sağlığında yaptırmış olduğu Gözcü Baba Bahçesi'ndeki sofaya taşındı. Ölüm tarihi mezar taşma göre 22 Ocak 1907, basılı *Divanının* önsözündeki açıklamaya göre 21 Şubat 1907' dir.

Bektaşîliğin şiir geleneğini sürdüren Mehmed Ali Hilmî Dedebaba'mn Hilmî mahlasıyla yazdığı ve gazel, muaşşer. müseddes, muhammes, murabba, tahmis, mersiye, nasihatname, tarih, kıt'a, müfred ve koşma tarzı nefeslerden oluşan bir *Divanı (Merhum Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'mn Divanı,* 1909) vardır. Şahkulu Sultan Tekkesi'nde aşçılık yapan Ahmed Mehdî Baba'mn bastırdığı bu eser, Bedri Noyan tarafından, kendisinde bulunan orijinal yazmadan da yararlanarak, şiirlerin düzyazı çevirileriyle birlikte *Mehmed Ali Hilmi Dedebaba Divanı* adıyla yeniden yayımlandı (ty) [1986]. Divanında da bulunan iki "mersiye"si biri tarihsiz, diğeri 1899 tarihli olmak üzere sağlığında risale halinde basılmıştır. Yoğun ehl-i beyt sevgisi ve coşkulu söyleyişiyle dikkati çeken nefesleri tekkelerde bestelenerek okunmuş, 19. yy'ın sonlan ile 20. yy'ın başlarında tutulmuş cönk ve mecmualarda çok sayıda eserine yer verilmiştir.

Bibi. ***Merhum Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'mn Divanı*** (haz. Ahmed Mehdî Baba), İst., 1909; Saadettin Nüzhet (Ergun), ***Bektaşi Şairleri,*** İst., 1930; ay, ***Ondokuzuncu Asırdanberi Bektaşî-Kızılbaş Alevî Şairleri ve Nefesleri,*** İst.. 1956; M. Tevfik Oytan, ***Bektaşiliğin İç Yüzü,*** I-II, İst., 1949; A. Gölpınarlı, ***Alevî-Bektaşîlik Nefesleri,*** İst., 1963; B. Noyan, ***Bektaşîlik Alevîlik Nedir,*** Ankara, 1987; "Le Tekke Bektachi de Merdivenköy", ***AnatoliaModerna,*** II, Paris, 1991; T. Koca, ***Şevkî. Hayatı ve Şiirleri,*** İst., 1967; ay, ***Bektaşi Alevi Şairleri ve Nefesleri.*** İst., 1990, s. 414-415, 510-524, 570-576.'

M. SABRİ KOZ

MEHMED ALİ PAŞA

bak. ÇALIMLI. MEHMED ALİ

MEHMED CELAL

(1867, İstanbul - 26 Ocak 1912, İstanbul) Şair, hikayeci ve romancı.

Jandarma Dairesi reislerinden Hakkı Paşa'nın oğludur. Düzenli bir öğrenim görmedi. Babasının görevli bulunduğu dairede tahrirat kaleminde çalışmaya başladığı sırada 15 yaşındaydı. Bu sıralarda şair Kâzım Paşa ve Muallim Naci'nin çevresinde bulundu ve *Tercüman-ı Hakikat*'te yazmaya başladı. Şiirle ilişkisi ise 12 yaşlarındayken saz şairliğiyle başlar. Tahrirat kaleminde mümeyyizliğe kadar yükseldi. Ama içkiye düşkünlüğü, düzensiz yaşamı nedeniyle genç yaşta emekli edildi. Bir süre özel okullarda edebiyat ve yazı dersleri verdi.

Mehmed Celal
Nuri Akbayar koleksiyonu

Sık sık âşık olan Mehmed Celal beş kere evlendi. Eşlerinden birinin doğum yaptığı sırada ölmesi yazara *Küçük Gelin* adlı romanı esinledi. Anna adlı bir Ermeni kızıyla ve Hasan adlı bir Çerkez genciyle olan ilişkileri yaşamını etkilemiştir. Bu son ilişkisi nedeniyle babası ile arası açıldı. Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa tarafından gözetim altında tutulduğu sırada evi arandı ve II. Abdülhamid ile Gazi Osman Paşa için yazdığı hicivler ortaya çıktı. Hasan Paşa, Mehmed Celal'i kurtarmak için deli olduğunu ileri sürdü ve bu yüzden 2 ay kadar Taksimdeki Fransız Hastanesi'nde tedavi altında tutuldu. Bundan sonraki yaşamı yine içki tutkunluğu ve derbederlik içinde geçti ve gerçekten delilik belirtileri gösterdi. Yeniden hastaneye yatırıldı. Tedaviden sonra aynı yaşamı sürdürdü. Karaciğer hastalığından öldü. Mezarı Yenikapı Mevlevîhanesi Mezarlığı'ndadır.

Mehmed Celal, edebiyatta eski-yeni çatışmasının gündeme geldiği, 19. yy'm son çeyreğinde Muallim Naci'nin yandaşı olarak gözükür. Eski şiiri savunan ve bu yolda örnekler veren Mehmed Celal güçlü ve verimli bir şairdir. Eski anlayışı sürdürmekle birlikte şiirlerinde yeniliğe açık, yeniliği yaşatan yanlar vardır. Sayısı 20'yi aşan uzun hikâye ve romanlarıyla da döneminin en çok yazan ve en çok okunan yazarıdır. Mehmed Celal'in şairliği konusunda Ahmed Rasim(-0 "Celal ki her zaman, her vesileyle söylerim, bu asrın en tabii şairidir" ya da "Bu asrın en hassas anadan doğma bir şairi idi" der. Nesirleri konusunda ise Kenan Akvüz "niceliğin niteliği boğmadığı" m ileri sürer.

Mehmed Celal'in şiir ve yazıları *Gülsen, Gayret, Mürüvvet, Maarif, İrtika, Mektep, Musavver Terakki, Hazine-i Fünûn* gibi süreli yayınlarda yayımlandı. Şiirlerini *Ada' da Söylediklerim*'(1886), *Gazellerim* (1892), *Elvan-ı Şairane*(1894), *Zâde-i Şair*(1895), *Süı-ûd* (1896), *Asâr-ı Celâl* (1896) adlı kitaplarda topladı. Bunların dışında bazı Os-

AHMED RASİM'İN KALEMİNDEN MEHMED CELAL

...Bîçâre Celâl, bütün hayatında babasından şikâyet edip dururdu. Zannederim ki birkaç defa evlenmişti. Eserlerinin içinde talihsizliği apaçık görünür.

Sevdiği "Anna"nm aşkının hâtırasını ölünceye kadar unutamamıştı. İşrete şiddetli düşkünlüğü neticesinde bazan cinnete benzer işaretler gösterdiği olurdu. Hattâ birgün Fevziye Kıraathanesi'nde Ali Ulvi Bey'in fesini kapıp Saraçhane tarafına doğru kaçmış, beni de Galata'da Havyar Hanı önünde aynı muamelede bulunacağım söyleyerek tehdit etmişti.

Kitapçılarla açtığı câri hesaptan da kırma kırdırma suretiyle bedbahttı. Büyükada'da oturduğum senelerde birgün Andelîb (Faik Esad) ile beraber çıkageldiler. Eyvah!.. Burada ben bu iki deliyi nasıl idare edeyim? Derhal merkepleri çağırdım. Bindik "Diyaskalos" (ah vah) deyip yürüdük. Çamların altında oturduk. Bununla beraber bir saat sonra ikisi birden ayaklandılar. Celâl bağırıyor, Andelîb bağırıyordu.

- Sus!

demek onlara:

- Sesinize ne oldu kısıldı mı? Bağırsanıza! mânâsına geliyordu.
- Yapmavın!
- Bunu söyleyen sen misin?

Bırakıp gitmek de elimden gelmiyordu. Gelen geçen bize bakıyor, hattâ kadınlardan, çocuklardan pek çoğu korkuyorlardı. En sonunda, bilmem ne oldu? İkisi birden ağlamaya başladılar. Buhran sona eriyor. Fransızlar "ufak bir rüzgâr yağmuru dindirir" derler ama, burada beş on damla göz yaşı fırtınayı dindirdiydi. Meğer Celâl "Atina'yı hatırlamış. Andelîb de onun ağladığını görünce kendisini zaptedememiş imiş. Bana da bu hâl dokundu. Pek müteessir oldum. Gözlerim sulandı. Bîçâre Celâl beni de hazır görünce yerinden fırladı. Anna'nın evine doğru dönerek irticâlî olarak:

"Ada!.. Ey mesken-i dildâr!.. Sende sonbahar ağlar
Celâl ve Râsim ağlar, Andelîb-i dil-fikâr ağlar"

diye avazı çıktığı kadar bağırdıydı.

Şükürler olsun ki, geceyi pek sakin bir hâlde geçirdikti. Onları bağlayacak zinciri elde etmiştim! Bol, sık sık rakı!

Ahmed Rasim, ***Muharrir, Şair, Edib,*** İst., 1980, s. 126-127

manii padişahlarının hayatlarını manzum olarak kaleme almıştır. 20'den fazla roman ve hikâye kitapları içinde *Dâmen-âlûde* (1887), *Bir Kadının Hayatı* (1890), *Küçük Gelin* (1892) en önemlileridir. 1910'da çıkan *Kuşdilinde* adlı romanı Mehmed Celal'in yeni harflerle ve günümüz diline uyarlanarak yayımlanan tek eseridir (1st., 1990). *Osmanlı Edebiyat Numuneleri* (1894), *Ahmed Rasim Bey* (1910), *Sevda Lügati* diğer kitaplarından bazılarıdır.

Ahmet Rasim basın hayatıyla ilgili anılarını topladığı *Muharrir, Şair, Edib* (1924, yb 1980) adlı eserinde Mehmed Celal'in yazarlığı, şairliği ve günlük yaşayışı konusunda oldukça geniş bilgi verir. Ahmed Rasim'in anlattıklarından Mehmed Celal'in günümüzün deyişiyle "çizgidışı" ya da "marjinal" bir edebiyatçı olduğu anlaşılmaktadır. Yine Ahmed Rasim, Muallim Naci'nin Mehmed Celal'i "Osmanlı şairleri içinde iki meşhur deli vardır: Biri Deli Birader, diğeri Celal-i hayal-perver" diye nitelediğini yazar.

Mehmed Celal'in sevdiği kızın (Anna) Büyükada'da oturması şairin sık sık buraya gitmesine ve bir şiir kitabına *Ada 'da Söylediklerim* adını vermesine yol açmış, böylece Mehmed Celal "Ada şairi" olarak tanınmıştır. *Kuşdilinde* adlı romanında 20. yy'ın başlarındaki İstanbul hayatından bir kesit verir, istanbul'un suriçi bölümünde yer alan Cerrahpaşa semtinde oturan iki arkadaşın aşk serüveni, istanbul'un Kadıköy yakasındaki sayfiye yerleri (Fenerbahçe, Kuşdili), Beyoğlu yakasındaki eğlence yerleri romanda konu edilir. O dönem İstanbul'unda ulaşım, değişik kesimlerden halkın yaşayışı; romanın akışı içinde yer alır. İstanbul hayatında azınlıkların yeri ve toplumsal hayata etkileri romanın dikkate değer diğer bir yönüdür.

Bibi. Ahmed Rasim, *Muharrir, Şair, Edib,* İst., 1980; İnal, *Türk Şairleri; TDEA,* V; K. Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi,* Ankara, 1970.

ERAY CANBERK

MEHMED EFENDİ ÇEŞMESİ

Eminönü İlçesi, Küçükayasofya Mahallesi'nde, Küçükayasofya Camii Sokağı'nda yer alır. 1118/1706'da yapıldığı ta'lik hat ile yazılı olan kitabesinden anlaşılan çeşmenin banisinin Mehmed Efendi olduğu bilinmekle beraber hakkında başka bir bilgi yoktur.

Duvarları moloz taş örgülü, üzeri tonoz örtülü bir hazne önünde yer alan ve kesme küfeki taşından yapılmış olan çeşme sivri kemerli bir niş şeklinde düzenlenmiştir. Yol seviyesinin yükselmesi ile biraz aşağıda kalan mermer teknenin önü kırık olmayıp oval şekilde kesildiği anlaşılmaktadır. Aynataşı sade olan çeşmede, kemer kilit taşı üzerinde bir çarkıfelek motifi vardır. Kemerin üzerinde şairHamdi'ye ait dört satır halinde ta'lik hatla yazılı dört beyitlik mermer kitabe bulunmaktadır. Kitabenin son satırında iki kartuş arasında 1118/1706 tarihi yazılıdır. Üstteki satırlarda kartuş aralarında rozet çiçekleri, dallar ve stilize yapraklardan oluşan süslemeler vardır.

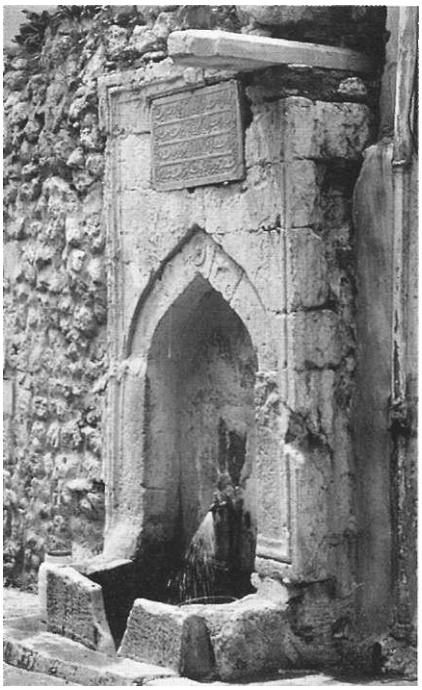

Mehmed Efendi Çeşmesi
Hülya Erdoğan

Çeşmenin sağ üst köşesinde yarısı dışa çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilmiş bulunan bir mezar taşı dikkat çekmektedir. Muhtemelen geç bir tarihte yapılan tamirde yerleştirilmiş olmalıdır. Üstte ve yanlarda silmelerle çerçevelenmiş olan çeşmenin bugün suyu akmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 106; A. Egemen. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst.. 1993, s. 556.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

MEHMED EMİN AĞA ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Fevzi Paşa Caddesi üzerinde Fatih Külliyesi'nin Akdeniz Medresesi cephesinin köşesinde yer almaktadır.

Banisi sipahi ağalarından Hacı Hüseyin Ağa'nm oğlu Hacı Mehmed Emin Ağa'dır. İri mermer bloklardan oluşturulmuş bir yüzeye monte edilmiş olan bu çeşme 1154/1741'de inşa edilmiştir. Tamamen beyaz

Mehmed Emin Ağa Çeşmesi
Nurdan Sözgen, 1994/TETTVArşivi

mermerden yapılmıştır. İki yanında ince kum saati sütunçeler ve silmeler ile sınırlanan çeşmenin üst kısmında, dikdörtgen bir yüzey içine işlenmiş olan tek satırlık sülüs hatlı kitabe yer alır. Bu kitabenin hattatı Mehmed Said'dir. Bu bölümün hemen altında sivri kemerli aynalık yer almaktadır. Kemerin kilit taşına ufak bir gülbezek, kemerin üstünde, sağ ve solunda ise, birincisine oranla daha büyük yapılmış iki tane gülbezek daha yerleştirilmiştir. Aynalığın alt kısmında silmelerle teşkilatlandırılmış olan dikdörtgen bir kısım daha mevcuttur. Bu bölümün üstünde, kartuş içine bir satırlık kitabe yerleştirilmiştir. Hemen altında, kırık kaş kemerle nihayetlendirilmiş olan kısımda, günümüzde yerinde olmayan lülenin yuvası vardır. Bunun iki yanma, dallar üzerinde lale motifleri işlenmiştir. Bu bölümde boydan boya oluşmuş çatlağı kapatabilmek amacıyla sıva kullanılmış, bu da motiflerin büyük bir kısmını tahrip etmiştir. Kırık kaş kemerin iç kısmında, ortadaki bir diğer gülbezek sağlam halde mevcuttur. Kemerin üstünde, iki yan bölümü kaplayacak şekilde karanfilli dallar işlenmiştir. İri kesme blok taşlardan yapılmış olan teknesi zemine gömülü durumdadır.

Döneminin örneklerine göre hayli sade ve iddiasız olan Mehmed Emin Ağa Çeşmesi günümüzde (1994) onarıma alınmıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 166; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 562; *Fatih Camileri,* 318.

ARZU İYİANLAR

MEHMED EMİN AĞA SEBİLİ

Beyoğlu İlçesi'nde Ayazağa Caddesi'yle Dolmabahçe Caddesi'nin kesiştiği köşede, Dolmabahçe Camii'nin karşısmdadır. Dolmabahçe Meydaninm düzenlenmesi sırasında, aynı konumda geriye çekilmiştir.

Sebil; türbe, hazire, sebil, çeşmeden oluşan küçük bir 18. yy külliyesinin egemen öğesidir. Bu yapı topluluğunun bitişiğinde bir sıbyan mektebi ve tekkenin bulunduğu ve yine yol yapımı sırasında bu iki yapının kaldırıldığı bilinmektedir. Sebilin cephesindeki tarih kitabesinde 1154/1741'de Sipahi Ocağı ağalarmdan Hacı Mehmed Emin Ağa tarafmdan yaptırıldığı yazılıdır. Porfir, mermer, bronz gibi değerli malzemelerden yapılmış olan sebil, 18. yy'ın ilk yarısının en zarif sebillerinden biridir. Günümüzde çayhane olarak kullanılmaktadır.

Altı sütunla oluşan beş açıklıkla dışarı açılan sebil, planda ongenin yarısı bir çıkıntı geliştirir. Yüksek bir kaideye oturan sütunların başlıkları ve baştabandaki uzantıları ilginç bir biçimlenme göstermektedir. Sütun başlıklarında, iki dizi akant yapraklarından ikinci dizinin köşelerindeki akant yaprakları başlığın üst bölümüne kadar uzanır ve iyon başlığı gibi kıvrılarak son bulur. Üzerinde nokta şeklinde küçük kabartılar dizilidir. Köşe kıvrımları arasında yine akant yaprağı-istiridye kabuğu karışımı bir örge ile tamamlanan bir bezeme düzenlemesi görülür. Başlıkların üzerindeki kare kesitli pilastrlar iki küçük sütun ve kemerden oluşan bir örgeyle bezenmiştir.

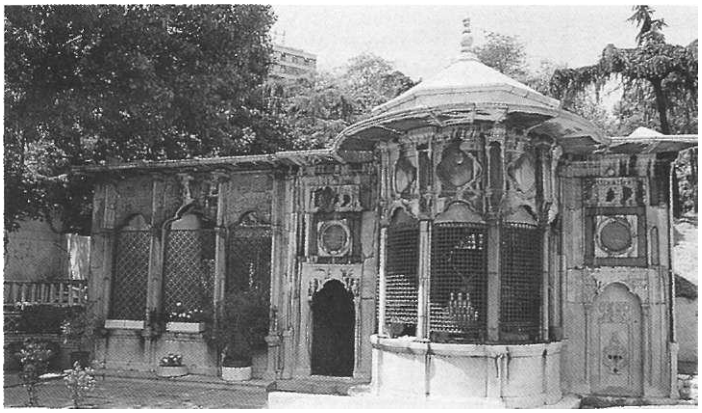

Mehmed Emin Ağa **Sebili**
Nurdan Sözgen, 1994/TETTV Arşivi

Pilastrlar sebilin geniş saçağını desteklemek üzere kütlesel olarak genişletilmiştir. Sütunlar arasındaki açıklıklar içbükey-dışbükey profilli kemerlerle geçilmektedir. Açıklıklar dört köşeli demir şebekelerle örtülmüştür. Demir şebekeler alttan kesiktir. Özgün durumunda su verme amacıyla yedi açıklığın bulunduğu, kaynaklarda belirtilmektedir. Taş duvar içindeki demir izlerinden de bağlantılar olduğu anlaşılmaktadır. Demir şebekelerden birinin tümden kaldırılmış olduğu görülür.

Sebilin bir yanında çeşme, öteki yanında kapı düzenlemesi vardır. Çeşme düzenlemesi, 1740'larda gelişen çeşme üslubuna uymaktadır. Çeşme nişi simetri ekseni üzerinde üç adet "C" profilli kemerle oluşmaktadır. Köşelikler üçgen bezeme alanına uygun bir bezeme düzenlemesiyle doldurulmuştur. Köşeliği önce bir yazı şeridi, sonra yeşil porfirden kare taş levhanın ortasında üzeri almaşıklı kartuş ve yaprak örgesi dizisiyle bezenmiş çelenk ve yazı levhası izler. Çeşme aynasında sütun-kemer-sütun örgesi yinelenmiştir. İçbükey-dışbükey hareketli kemer profilinin birleşme noktası üzerinde topuza benzer öğenin bu dönemde ortaya çıktığı görülmektedir.

Kapı düzenlemesi çeşme düzenlemesini yineler. Kapıdan içeri girildiğinde beşik tonozla örtülü koridora geçilir. Sağda bulunan alçak kapıdan geniş bir kemerle ayrılan iki bölümlü mekâna girilir. Birincisi kubbeyle örtülüdür ve geçiş öğesi olarak Türk üçgeni kullanılmıştır. İkincisi ise aynalı tonozla örtülüdür. İkinci bölüm yine geniş bir kemerle hazireye açılmaktadır. Birinci bölümde kapının karşısındaki musluğun niş örtüsü şaşırtıcıdır, çünkü niş örtüsü 16. yy'm mukarnas öğeleriyle oluşmuştur. 18. yy'da **16.** yy mukarnas öğesinin geçerli olmadığı açıktır. Bu örtünün özgün olmaması gerekir.

Koridorun sağında ve karşısında bulunan kapılardan açık türbe ve hazireye geçilir. Soİ kapının arkasında baninin açık türbesi bulunmaktadır. Kapı düzenlemesine bitişik açık türbe dört kolon ve "S"-"C" kıvrımlı kemerlerle yola açılır. Kolonlar üzerinde yaprak örgesiyle taçlanmış musluklu küçük nişler vardır. Bunların kuşların su içmesi için düşünülmüş olması gerekir. Açık türbenin şebekeleri iç içe geçen çemberlerden oluşmuştur. Kemerlerin üzerindeki duvar alanı yazı alam olarak değerlendirilmiştir. Türbe, nazireden bir kolon dizisiyle ayrılmıştır. Kolonları destekleyen kiriş üzerinde yanlarda 18. yy bezeme üslubuna uymayan ve 19. yy'rn sonlarım anımsatan bir bitkisel bezeme düzenlemesi dikkati çekmektedir.

Bibi. Kuban, ***Barok-,*** A. Arel, ***18. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Batılılaşma Süreci,*** İst., 1975; Unsal, ***Eski Eser Kaybı,*** 57.

AYLA ÖDEKAN

MEHMED EMİN EFENDİ TEKKESİ

Beykoz İlçesi'nde, Serviburnu mevkiinde, Yaİıköy Mahallesinde, Serviburnu İskelesi Sokağı'nda, Mobil Serviburnu Tesisleri'nin yanında yer almaktadır.

Nakşibendî tarikatından Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1829) tarafından 19. yy'm ilk çeyreği içinde tesis edilmiş, vakfiyesi 1239/1820'de düzenlenmiştir. İstanbul tekkelerinin dökümünü veren kaynakların hiçbirisinde adı geçmeyen bu tekkenin 19. yy'm ikinci yarısında kısmen yenilendiği, bu arada 1288/187T'de Başçavuş Abdülkadir Efendi adında bir hayır sahibi tarafından bir çeşmenin yaptırıldığı, daha sonra 1321/1903'te bu çeşmenin yanında bir namazgahın düzenlendiği anlaşılmaktadır.

Tekkenin postuna Şeyh Mehmed Emin Efendi'den sonra kimlerin geçtiği, meşihatın Nakşibendîliğin hangi koluna bağlı bulunduğu, burada haftanın hangi günü ayin icra edildiği tespit edilememiştir. Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra, 1940 civarında baninin neslinden gelen ve tekkenin harem dairesinde ikamet edenler Mısır'a göç etmiş, bu tarihten sonra sahipsiz kalan tekke binaları harap düşmüş, tevhidhane ile harem bölümleri ortadan kalkmıştır. İncelendiği 1983 yılında harap durumda olan derviş hücreleri ile selamlık binası mesken olarak kullanılmaktaydı.

Tekkeyi oluşturan binalar geniş ve ağaçlı bir bahçenin içine dağılmıştır. Serviburnu İskelesi Sokağı üzerindeki çeşmenin haznesi moloz taş ve tuğla İle örülmüş, üzeri sıvanmıştır. Basık bir beşik tonozun örttüğü haznenin sokak cephesindeki aynataşı, yuvarlak bir madalyon ile bunu taçlandıran yaprak motiflerini içerir. Yaprak demetinin ortasında tuğ biçiminde bir kabartma dikkati çeker. Madalyonun alt kesiminde, iki yana açılan dal kıvnmlan, bunun üzerinde, içi boş bırakılmış (veya kazınmış) iki kitabe kartuşu bulunmakta, madalyonun altında, musluğun yanlarında ikişer adet küçük yuvarlak kabartma yer almaktadır. Aynataşmın üzerine yerleştirilmiş olan dört beyitlik manzum kitabe istif - li sülüsle yazılmış, 1288/1871 tarihini taşıyan bu kitabede çeşmenin Serçavuş Abdülkadir Efendi tarafından, "asâkirden Hasan Usta yediyle" yaptırıldığı belirtilmiştir. Tekkenin bahçesindeki bostan havuzunun yanında, yerde bulunmuş olan, ta'lik hatlı ve 1288/1871 tarihli diğer bir kitabede de yine suyun Abdülkadir Efendi tarafından getirtildiği ifade edilmektedir. Çeşmenin yakınında teşhis edilmiş olan namazgahın mihrap taşı, sivri kemerli herhangi bir şahide görünümündedir. İki satır halinde düzenlenmiş olan, sülüs hatlı kitabesi "hazâ mihrap" ve "sene 1321" ibarelerinden oluşmaktadır. Kitabenin üzerinde dört adet kabartma rozet, altında da, zincirle asılmış bir kandil kabartması dikkati çeker.

Derviş hücreleri, Serviburnu İskelesi Sokağı'na paralel uzanan, dikdörtgen planlı (27,50x3,70 m), beşik çatılı ahşap bir kanat içinde toplanmıştır. Moloz taş örgülü bir tabanın üzerine oturan bu yapmm sokağa bakan ön cephesinde dikdörtgen açıklıklı kapılar ve pencereler sıralanır. Derviş hücrelerinin arkasındaki küçük hazire Şeyh Mehmed Emin Efendi ile eşi Fatma Hatun'a (ö. 1825) ait iki mezarı barındırmaktadır. Şeyh M. Emin Efendi'ye ait şahide sivri kemerli olup ta'lik hatlı manzum bir kitabeye sahiptir. Söz konusu kitabede M. Emin Efendi'nin Nakşibendî tarikatın-

Mehmed Emin Efendi Tekkesi'nin derviş hücreleri.
M. Baba Tanman, 1993

dan ve bu tekkenin banisi olduğu, 1245/1829'da vefat ettiği belirtilmektedir. Fatma Hatun'un, üçgen bir alınlıkla son bulan şahidesindeki 1241/1825 tarihli kitabe ise mensur olup sülüs hatla yazılmıştır.

Derviş odalarının arkasında, bostan havuzu ile donatılmış bir bahçenin gerisinde yer alan ve dış görünümü ile sıradan bir ahşap meskeni andıran, tek katlı yapının selamlık birimlerini, misafirhaneyi ve taamhaneyi (yemekhane) barındırdığı bilinmektedir. Bu yapıya bitişik olan ve aynı özelliklere sahip olduğu bilinen harem dairesi ile aynı sırada, bağımsız bir yapı olarak tasarlanan, ufak boyutlu ahşap tevhidhane 1950'lerin ikinci yarısında çökerek ortadan kalkmıştır.

" M. BAHA TANMAN

Mehmed Emin Efendi Tekkesi, Aksaray
Nedret İşli fotoğraf arşivi

MEHMED EMİN EFENDİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Aksaray'da Gureba Hüseyin Ağa Mahallesi'nde, Şekerci ve İmam Murat sokaklarının birleştiği köşede, 183 pafta 892 ada 15 parselde kayıtlı, Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün mülkiyetinde iki katlı ahşap bir binadır. Kırkağaçlı Mehmed Emin Efendi, Aksaray Uşşakî Tekkesi, Şekerci Sokağı Tekkesi olarak da tanınır.

Bugün apartmanlar araşma sıkışmış bulunan mevcut yapı 17 Ramazan 1307/ 7 Mayıs 1890'da meydana gelen Aksaray-Horhor yangınından sonra yaptırılmıştır. Bu büyük yangın tekkenin de bulunduğu Şekerci Sokağından çıkmış bütün Aksaray semtini ve çevresini yakmıştır. Yangın öncesinde tekkenin 22 Zilkade 1272/13 Temmuz 1855 tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre bir semahane, bir şeyh odası, bir kahve ocağı, bir abdesthane ve hela, "bir'i ma" ve havuz, bir miktar açıklık ve sokak kapısından meydana gelen bir binası olduğu anlaşılmaktadır. 1885'teki nüfus sayımında tekkede 1 kadın, 2 erkek olmak üzere 3 kişi oturmaktadır. Tekkeyi tüccardan Kasap Hoca Niyazi Efendi yaptırmıştır.

Tekke aslen tarikat olarak Nakşî-Kadirî iken ikinci banisi sayılan Şeyh Fahreddin Efendi'nin Uşşakî tarikatına mensup olması nedeniyle Uşşakî Tekkesi olarak bilinmektedir. Tekkenin vâkıfı ve ilk şeyhi Kırkağaçlı Mehmed Emin Efendi, Nakşîliğe bağlı Üsküdar Alacaminare Tekkesi Şeyhi Erzincanî Sadık Efendi'nin, Kadirîlikten de Kadirîhane Tekkesi Şeyhi Şerif Alımed Efendi'nin halifesidir. Üsküdar'da Alacaminare Tekkesi haziresinde gömülüdür. Tekkenin ikinci şeyhi Mehmed Emin Efendi'nin oğlu İbrahim Efendi olup Eyüp'te Şeyh Murad Tekkesi'nde gömülüdür. Üçüncü şeyh Hacı Hafiz Efendi (Ö.1890) Şeyh Emin Efendi'nin halifesidir. Hacı Hafız Efendi'nin Agâh Efendi isminde bir halifesi olmasma rağmen halifesini Haseki'de Erdik Baba Zaviyesi'ni ihya etmekle görevlendirmiş, bu tekkenin meşihatını da kendi rızasıyla Kadirîlikten Nişancı-yı Cedid Tekkesi Şeyhi Abdülhalim Efendi'nin halifesi ve damadı Şemseddin Efendi'ye terk etmiştir. Dördüncü şeyh Şemseddin Efendi 5 Şaban 1307/27 Mart 1890 Perşembe günü "berat kandili" gecesi "mevlit" ve hırka cemiyeti yapılarak tekkenin şeyhliğine tayin edilmiştir. Şeyhlik süresi çok kısa süren Şemseddin Efendi'nin şeyhliği sırasında tekke 17 Ramazan 1307/7 Mayıs 1890'da meydana gelen Aksaray-Horhor yangınında yanmış ve arsa haline gelmiştir. Kırkağaçlı Mehmed Emin Efendi Tekkesi'nin beşinci şeyhi Nazillili Fahreddin Efendi'dir. Tekkenin ikinci banisi sayılan Şeyh Fahreddin Efendi Yedikule Tekkesi Şeyhi Aydınlı Şeyh Mehmed Emin Tevfik Efendi'nin halifesidir. Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü kâtipliği görevinde bulunan Fahreddin Efendi, Uşşakî tarikatına mensuptur. Temmuz 1849'da Nazilli'de doğan Fahreddin Efendi çeşitli devlet memuriyetinden sonra 11 Şevval 1332/2 Eylül 1914'te Balkan Savaşı yenilgisi nedeniyle duyduğu üzüntü neticesi felç gelerek ölmüştür. Mezarı tekkenin tevhidhane kısmına bakan küçük bahçenin içindeki özel bölümdedir. Tekke arsasının bir kısmı yangından sonra yola dahil edilmiş, bazı kısılman ise civardaki kimselerin tecavüzüne uğramıştır. Şeyh Fahreddin Efendi bütün bu olumsuzluklara rağmen 4 Nisan 1903 Pazar günü tekkenin yeniden inşası ve ihyası için Meclis-i Meşayih'e verilen dilekçe ile yapım faaliyetlerini başlatmıştır. Tekke binası 43.120 kuruş harcama ile 13 Mart 1904 Pazar günü tamamlanmış ve zamanın önemli şeyhlerinin katılımıyla bir açılış töreni düzenlenmiştir. Tekkenin yapımında Dülger Asadur, Dülger Kirkor, Silmeci Tatyos, Rençber Yusuf Ağa, Silmeci Nikoli, Rençber İsmail Ağa gibi ahşap yapı ustaları çalışmıştır. Tekkenin altmcı ve son şeyhi ise Şeyh Fahreddin Efendi'nin oğlu ve halifesi Mehmed Emin (Candan) Efendi'dir (ö. 1938). Tamamen ahşap olan tekkenin sonraki büyük yangınlardan etkilenmediği anlaşılmaktadır.

İki katlı olan tekkenin tevhidhanesi ikinci katta ve arka taraftadır. İçinden bağdadi sıvalı, kubbeli tevhidhaneye İmam Murat Sokağı'na açılan kapıdan çıkılır. Tekkenin Şekerci Sokağı'na açılan kapısı haremlik kısmının kapısıdır. 1980'li yıllarda Vakıflar İdaresi tarafmdan restore ettirilen tekkenin bahçesinde bir tek mezar vardır. Vakfiyesine göre tekke mutlaka Nakşî-Kadirî tarikatından hulefaya meşruttur. Uşşakîlikten olmasma rağmen meşihat görevinin Şeyh Fahreddin Efendi'ye verilmesinin sebebi, şeyhin çok sevilen, sayılan biri olması ve Kırkağaçlı Mehmed Emin Efendi Tekkesi'ni ihya ve yeniden inşa etmiş olmasındandır. Meclis-i Meşayih Reisi ve Kadirîhane Şeyhi Ahmed Muhiddin Efendi çeşitli yazılarında Şeyh Fahreddin Efendi'yi övmüş ve bu yeri mükemmelen ihya ettiğim, şeyhin de sulehâdan, musalli, müstakim, âlim, gayyur bir zat olduğunu yazmıştır. Şeyh Fahreddin Efendi'nin yaşadığı devrin bilgin ve kültürlü şeyhlerinden oluşu nedeniyle Kırkağaçlı Tekkesi İstanbul'un önemli Uşşakî merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Bibi. İ. Ateş, "Vakfiyelerde Dua ve Beddualar", *VD,* XVII (1983), s. 9; *İSTA,* I, 539; E, Nedret İsli, "Bir Şeyh Efendinin Not Defterinden", *Dergâh,* S. 45 (Kasım 1993), s. 22-23; Şerif Ahmed Muhiddin Efendi, *Tomâr-ı Tekâya* (M. Erkmenkul Arşivi), vr 120a; *Mahşer-i Meşayîh,* (M. Erkmenkul Arşivi), vr UOb-1lla; Şeyh Fahreddin Efendi, *Aksaray Şekerci Sokağı Uşşakî Dergâhı İnşaat ve Mesârifat Defteri,* 1321, (Nedret-Necdet işli Arşivi); Şeyh Fahreddin Efendi, *Hatıra ve Not Defteri,* (E. Nedret İşli Arşivi); *Kırkağaçlı Mehmed Emin Efendi Vakfiyesi,* Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, no. 583, s. 1; Münib, *Mecmuai Tekâyâ,* 5; *İhsaiyat III,* 109; *İhsaiyat IV,* 78; *1301 İstatistik Cedveli,* 57.

E. NEDRET İŞLİ

MEHMED ESAD YESARÎ

(?, İstanbul - 19 Aralık 1798, İstanbul) Ta'lik hattatı.

Anadolu Kazaskerliği mübaşirlerinden Kara Mahmud Ağa'nın oğludur. Ş. Rado' nun yazdığına göreyse, yazı meraklılarından Hasan Fehmi Efendi'nin evrakı arasından çıkan bir kayda bakılırsa Şeyhülislamlık Dairesi memurlarından Kara Abâdî Ahmed Efendi adında bir kişinin oğlu olarak gözükmektedir. Mehmed Esad sağ tarafı felçli ve eli çolak olarak doğduğu için sol eliyle yazardı. Bu yüzden kendisine solak anlamına gelen "Yesarî" denmiştir. Hattatlar arasında genellikle bu unvanla anılır. Yazı öğrenmek için devrin ta'lik üstatlarından Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi'ye müracaat ettiğinde felçli diye kabul edilmemesi üzerine gene tanınmış hattatlar-

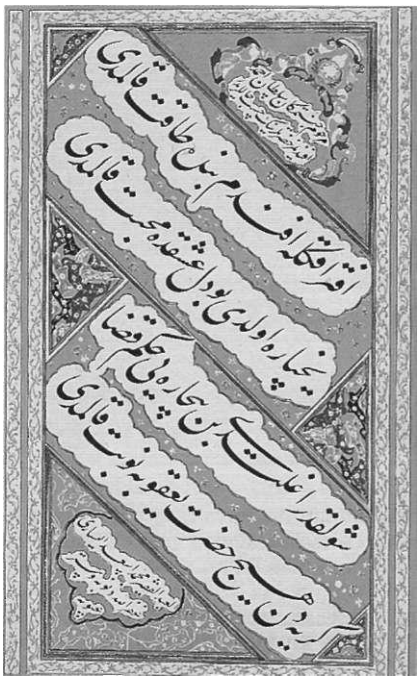

Mehmed Esad Yesarî'nin talik bir levhası.
TETTV Arşivi

dan Seyyid Mehmed Said Dedezade'ye rica ederek meşk almaya başladı. Rivayete göre bir müddet sonra yazdıklarını götürünce Dedezade, kendi yazısı üzerinden kopya çekildiği zannıyla, "Oğlum, bunları bir kere de burada yaz göreyim" demiş, o da aynı yazıları aynı güzellikte yazmca hocası şaşırmış. Mehmed Esad kısa zamanda icazet almaya hak kazanınca icazet merasimine davet edilen Veliyyüddin Efendi, Yesarî'nin yazılarını hayranlıkla seyrettikten sonra gözlerinden yaşlar akarak "Bu çocuğun hocası olmak şerefi bana gelecekti bilemedim" diyerek üzülmüştür. 1753'te aldığı bu icazetname hocası dışında, Kâtibzade Mehmed Refî' ve İsmail Refik adlı ünlü hattatlar tarafından da imza edilmek suretiyle tasdik edilmiştir.

III. Mustafa döneminde (1757-1774) büyük bir itibar gören Mehmed Esad kadılığa yükseldi ve saraya yazı hocası oldu. Ölümünde Fatih'ten Âşıkpaşa'ya giden Gelenbevi Caddesi'nin sol tarafındaki setin üstünde toprağa verildi. Sonradan burası caddeye gittiğinden kitabesi Fatih Camii bahçesine taşındı. Yesarî, İran ekolünde en kudretli hattat olan İmâd'ın üslubunu takip etti ve hakkıyla "İmâd-ı Rûm" (Anadolu'nun İmâdı) unvanmı kazandı. Maharetiyle İranlı ustalara parmak ısırttıran bu dahi sanatkâr 1775'ten İtibaren bazen harflerini büyülterek, bazen küçülterek âdeta yeni bir üslup arayışı içine girdi ve bu yazıda bir Türk zevki ortaya koymaya çalıştı. Harflerde ölçüleri aynı tutmaya gayret etti ve biraz küçülttü. Bunun en güzel örneği, Üsküdar'da Selim Ağa Kütüphanesi'nin kitabesidir.

Yesarî'nin eserleri çoktur. Büyük bölümü müze ve özel koleksiyonlardadır. Bahçekapida Ticaret Borsası'mn kitabesi de onun elinden çıkmıştır. Kendisi gibi ünlü bir hattat olan oğlu Yesarîzade Mustafa İzzet(->), babasının bir yere kadar öncülük ettiği Türk ta'lik üslubuna hakiki hüviyetini kazandırmıştır.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe,* 717; Habib, *Hat ve Hattatân.* ist., 1306, s. 243; *Tarih-i Cevdet.* VI, 314-315; C. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient Musulman,* Paris, 1908, s. 291-292; İnal, *Son Hattatlar.* 531-536; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982, 19. ve 25. levhalar; Rado, *Hattatlar.* 182-184; U. Derman. *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı.* İst.. 1992. 100. 102. 103. 108 numaralı levhalar (s. 206-209).

ALİ ALPARSLAN

MEHMED KEMÂLİ

(19. yy sona - 20. yy başı) Destancı âşık.

II. Meşrutiyetle (1908) birlikte gazete, dergi ve kitap yayımcılığında görülen hareketlenme bu dönemin destancı âşıklarında da etkili olmuştur. Destancılığı meslek edinmiş âşıkların sayısında artış olmuş; çok sayıda destan yazılıp basılmıştır (bak. destancılık; destanlar).

Mehmed Kemalî, bu dönemin destancı âşıkları arasında, eserlerinde güncel olaylara yer veriş biçimiyle dikkati çeker. Zaman zaman Kemalî, Abdülgaffar Kemalî ve Abdülgaffar Mehmed Kemalî mahlaslarını da kullanan âşık, tek yaprak halindeki destanlarının boyutlarını bir gazete sayfası büyüklüğüne çıkarması, konuyla ilgi resimlere yer vermesi ve haber metni öncesinde verilen giriş cümleleri biçiminde başlıklar atmasıyla da yenilik getirmiştir.

Destanlarında güncel olayları yansıtırken dönemin günlük gazete haberlerinden büyük ölçüde yararlandığı, yabancı ülke devlet adamları ve komutanlarından söz etmesinden, olayları sıcağı sıcağına destanlaştırmasmdan anlaşılmaktadır. Uzun başlıklı destanlar, halk tarafından ilgi gördüğü için o dönemden günümüze kadar örneklerine bolca rastlanmaktadır.

Yer yer ölçü bozuklukları ve dil yanlışları görülse bile bir dönemin olaylarım, kişilerini ve değer yargılarını yansıttığı için Mehmed Kemalî'nin destanlarına yarı edebi ve toplumsal belgeler olarak önem vermek gerekir.

Saptanabilen 15 destanından birkaçının başlığı şöyledir: "65 Yaşında Arslan Yürekli Bir Türk Kadınının Moskof İngilizden İntikam Şarkısı" (ty), "Çanakkale Önünde Düşmana Kan Kusturan Arslan Yürekli Kahraman Mehmed Çavuşun Müdafaa-i Vatan Destanı" (1915). "Çatalca-Hadımköy-Lüleburgaz-Edirne-İşkodra Hücumlarında Kahraman Osmanlı Ordusundan Kurşun Baklavası Yiyip Kapelasmı Atıp Kaçan Yunan-Karadağ-Sibirya-Yakası Kirli Domuz Çobanı Beş Yumurta Bir Kurşuna Satan Kapı Köpeği Bulgarların Matem Hazinengiz Yas Destanı" (1912-1913); "Edirne-Kırk Kilise'nin Şanlı Muzafferiyet Destanı" (1913-1914), "'Millet Vatan Düşmanı Hain Fehim Paşaların Destanı", "Pazarola Hasan Bey'in Destanı" (1922), "Sevgili Bursa, İzmir, Edime ve Trakyamızm Selâmet-i Vatan Destanı", "Seyahat-ı Şahane Şanlı Manevra Destanı" (1911-1912), "Yaşasın Hamidiye Kruvazörünün Kaptanı Rauf Beyin Şanlı Muzafferiyet Destanı".

Bibi. M. S. Özeğe, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu.* I-V, İst., 1971-1979.

M. SABRİ KOZ

MEHMED KETHÜDA ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Merkez Efendi Mahallesinde, Mevlanakapı Caddesi'nin üzerinde ve Mevlevihane Kapısimn çıkışının sol tarafında bulunmaktadır.

Mehmed Kethüda tarafından yaptırılan çeşme 1034/1624 tarihlidir. Bu kitabenin altmda, solda bulunan kemer boşluğundaki üçgen alana yerleştirilmiş olan ve taşa kazınarak yazılmış olan onarım kitabesinde ise bu çeşmenin 1929'da Kavaf Ahmed Rüşdi Efendi'nin ruhu için tamir ve ihya edildiği kaydedilmiştir. Oldukça güzel bir sülüs hatla ve manzum bir dille yazılmış olan inşa kitabesinde mısralar kartuş içine alınmış, aralarda kalan boşluklar bitkisel motiflerle bezenmiştir.

Bir haznenin önünde, düzgün kesme taştan, klasik üslupta yapılmış olan bu çeşme oldukça sade bir görünüme sahiptir. Çeşme nişi ve kitabeler çift sıralı bir silme ile dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Üzerinde çatı ve saçak olmayan çeşmenin bozulmuş olan aynataşımn iki yanında birer tane küçük tas yuvası vardır. Kemerin kilit taşında yer alan rozet, çeşmedeki yegâne süsleme elemanı olarak gösterilebilir.

Çeşme günümüzde oldukça harap bir durumdadır. Lülesi koparılan çeşmenin suyu, teknesinin kenarına takılan yeni bir musluk vasıtasıyla akıtılmaktadır. Çeşmenin teknesi ve bunun iki yanında bulunan testi koyma setleri de oldukça hırpalanmış bir görünümdedir.

Mehmed Kethüda Çeşmesi süslemesiz, sade bir tek kemerden ibaret, basit, iddiasız bir mimariye sahip olmasına karşılık, İstanbul'un günümüze ulaşabilmiş çeşmeleri içinde en eski örneklerden biri olmasından dolayı önemli bir yere sahiptir.

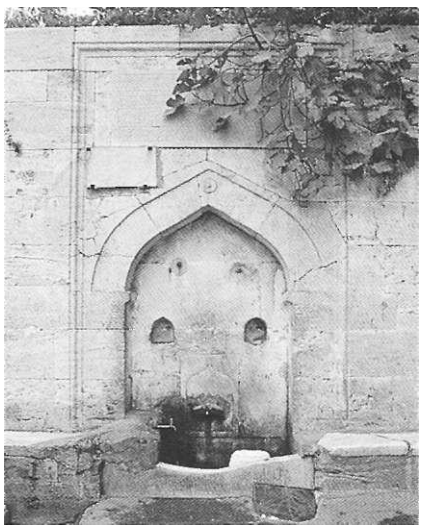

Mehmed Kethüda Çeşmesi
Ertan Uca, 1994

Bibi. *Fatih Camileri,* 324; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 568-569; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 68-69.

HÜLYA KOÇ

MEHMED NAFİ EFENDİ TEKKESİ

bak. AFİFE HATUN TEKKESİ

MEHMED NAZİF BEY

(1846, Rusçuk [bugün Bulgaristan 'da] - 8 Mart 1913, İstanbul) Hattat.

Kırım'dan Rumeli'ye göç etmiş Mustafa Efendi'nin oğludur. Ailece İstanbul'a geldikten sonra Enderun'a girdi. Burdurlu Hafiz Vahdeti Efendi'den biraz ders gördükten sonra, dönemin ünlü hattatı olan Sami Efendi'ye devam etti. Ondan celi sülüs, divani, celi divani ve tuğra dersleri aldı. Bu derslere 40 yaşından sonra başlamasına rağmen çok ileri gitti. Ayrıca 60 yaşından sonra gene aynı hocadan ta'lik icazetnamesi aldı.

Mehmed Nazif Bey, Enderun'dan ayrıldıktan sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Harita Dairesi hattatlığına geçti. O dönemin haritalarındaki yazılar onun eseridir. Bu arada bazı okullarda da yazı dersleri veren hattat, hocası tarafmdan çok takdir edilmiş bir sanatçıdır. Hocası Sami Efendi'den sonra zamanın en usta hattatı idi. Celi sülüs yazıları tek kurşunkalemle resim yapar gibi çizmesi ve bunu yaparken harflerin ölçülerini kaybetmemesi ustalığına bir delildir. Aklam-ı sittede Hafiz Osman'ın, celide Mustafa Rakımın, talikte Yesarîzade Mustafa İzzetin yolunu izlemiştir.

Deve derisinden Karagöz takımı yapmakta da usta olan hattatın, elinin gücünü korumak için baltayla odun kırdığı söylenir. Bir felç sonu vefat eden Mehmed Nazif Bey, Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı haziresinde toprağa verildi.

Yıldız'daki Orhaniye Kışlası kapısında, Yıldız Camii önündeki saat kulesi kaidesindeki yazılar ve Topkapı Sarayı'nda hrrka-i saadetin örtüleri üstündeki yazılar da onundur.

Bibi. Ahmed Süreyya, "Üstad-ı Ekrem Hattat Nazif", *Sebilürreşad,* S. 244 (1331), s. 159-161; İnal, *Son Hattatlar,* 232-235; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982, 29- levha; ay, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı,* İst.. 1992, 144, 157, 163, 178. levhalar (s. 219, 223, 225, 228); Rado, *Hattatlar,* 242-244.

ALİ ALPARSLAN

MEHMED PAŞA CAMÜ

Eminönü İlçesi'nde, Süleymaniye'de, Hoca Gıyaseddin Mahallesi'nde, Mehmed Paşa Yokuşu'nun devamında yer almaktadır.

Caminin banisi, Akşemseddin'in(->) yeğeni Gıyaseddin Mehmed Efendi'dir (ö. 1521). İlmiye sınıfından olan, Eyüp müderrisliği ve Amasya müftülüğü görevlerini üstlenen Gıyaseddin Mehmed Efendi "Paşa Çelebi" lakabı ile tanındığı için yaptırdığı bu hayır eseri de "Mehmed Paşa Camii" olarak şöhret bulmuştur.

Vakfiyesinin tescil tarihi olan Receb 924/ 1518'den önce 16. yy'rn başlarmda inşa ettirildiği anlaşılan yapının banisi mihrap

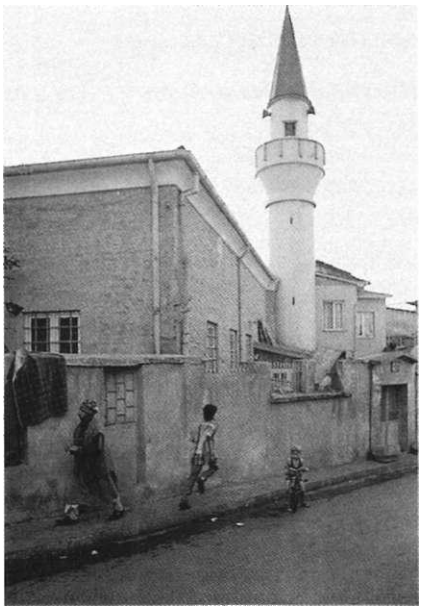

Mehmed Paşa Camii
Nurdan Sözgen, 1994/ TETTVArşivi

duvarının önünde gömülüdür. Başlangıçta mescit olarak tasarlanan binaya, 18. yy'ın ünlü darüssaade ağalarından Hacı Beşir Ağa(-0 minber koydurmuştur. Cami zaman içinde çeşitli onarımlara tabi tutulmuş, bugünkü şeklini **19.** yy'ın ikinci yarısında almış, Cumhuriyet döneminde de 1958, 1982 ve 1994 yıllarında onarımlar geçirmiştir.

KAGIR duvarlı, kırma çatılı olan caminin duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüştür. Mermerden avlu girişinin üzerinde Latin harfleri ile "Hoca Gıyaseddin Camii" yazılıdır. Ufak boyutlu avlunun sağ tarafında imam meşrutası ve abdest muslukları yer alır. Caminin girişi doğu cephesinden olup burada, iki tarafı camekânlı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Bu bölümün sağ tarafından kadınlara mahsus fevkani mahfile çıkılmakta, sol tarafından ise harime girilmektedir. Dikdörtgen planlı harimde, girişin karşısma gelen yerde müezzin mahfili bulunur. Güney duvarının ekseninde, mermerden, yarım daire planlı, dikdörtgen çerçeveli mihrap, mihrabın yanlarında yuvarlak kemerli birer pencere yer almaktadır. Doğu duvarında, girişin yanısıra üç adet pencere, batı duvarında da, halen dolap olarak kullanılan iki tane pencere sıralanmaktadır. Ahşap minber ile vaaz kürsüsü özgün değildir. Bir balkon şeklinde harime doğru çıkma yapan kadınlar mahfili, ikisi kuzey, biri batı duvarında bulunan, ufak boyutlu, yuvarlak kemerli pencerelerle aydınlanmakta, minareye de mahfilin doğu duvarından girilmektedir.

Herhangi bir süslemenin bulunmadığı iç mekânda duvarlar, son onarımlarda pencerelerin alt hizasına kadar mermerle kaplanmış, geriye kalan yüzeyler beyaz badana ile boyanmıştır. Yapının dış cephelerinde de süsleme öğesi görülmemekte, doğu cephesinde harimdeki mermer kaplama tekrarlanmaktadır. Pencereler demir parmaklıklarla donatılmış, silindir gövdeli, tek şerefeli, güdük minare konik bir külahla taçlandırılmıştır. Kırma çatı kiremitlerle kaplıdır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 178-179, no. 1025; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 201; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 96-97, no. 391; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 101; *Eminönü Camileri,* 85-86.

N. ESRA DİŞÖREN

MEHMED RÂİF BEY

(1863, İstanbul - 8 Şubat 1917, İstanbul) Tarihçi.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda şehit düşen Yüzbaşı Mehmed Efendi'nin oğlu ve Askeri Müze'nin kurucusu Ahmed Muhtar Paşa'nın(->) sütkardeşidir. Davutpaşa'da dünyaya geldi, iptidai ve rüşdi öğretimini İstanbul'da, idadi öğretimini Şam' da yaptıktan sonra babası gibi asker olmak üzere İstanbul'da Mekteb-İ Harbiye'ye geçti. 23 Haziran 1882'de piyade müİazim-i sanisi (teğmen) olarak Mekteb-İ Harbiye' den mezun olan Mehmed Râif, 3. Kolordu' nun 24. piyade alayının 4. bölüğüne atandı. 1885'te Halep Askeri Rüştiyesi coğrafya öğretmenliğine, 1888'de Kuleli Askeri İdadisi beden eğitimi öğretmenliğine getirildi. Bu okuldaki görevi 27 yıl sürdü. Tarih, kitabet, mantık dersleri de verdi. Çok sevildiği için burada kendisine öğrencileri "Baba Râif adını taktılar.

Mehmed Râif, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na katıldı, 1908'de II. Meşrutiyetle 4. Ordu nizamiye alayı bölük komutanlığına atandı. 1909'da Muş'ta **16.** Liva komutanlığında bulundu. 1912'de Balkan Savaşı' na 91. piyade alayı komutanı olarak katıldı. Bu savaşm arkasından, sağlık durumu sebebiyle kaymakam (yarbay) rütbesinde emekliye ayrıldı. 54 yaşında vefat etti ve Yedikule dışındaki aile kabristanına defnedildi. Yeni harflerle yazılı olan mezar taşında eşi Ayşe Revnak Ayyıldız (1873-1954) ile oğulları Mehmed Zühdü (1896-1920) ve Rüştü Ayyıldız'ın (1899-1960) da adları okunur.

Oğlu Tuğgeneral Hakkı Râif Ayyıldız' dan (ö. 1969) sağlanan nota göre, Râif Bey' in Osmani ve Mecidi nişanları, gümüş liyakat ve Yunan Savaşı madalyaları vardı. Arapça, Farsça ve Fransızca da bilirdi. Yine oğlu tarafmdan anlatılan bir olaya göre, Eminönü'nde Yeni Cami arkasındaki, İş Bankası yanındaki sebil bir yangın sonunda harap olduğunda kitabesi de parçalanmıştı. Kitabeyi aynen yeniden yazdırabilmek için Raif Bey'e başvurularak, ondaki kopyadan sağlanan metin, hattat Sami Bey'e yeniden yazdırılmış ve taşa işlenmiştir.

Mehmed Râif Bey, *Nükât-ı Edebiye* (1307), *Hattrat-ıEslâf'*(1310), *Mi'yâruİ-Efkâr'YiVo)* gibi ancak birkaç formalık kitapçıklar yayımladıktan başka. Mehmed Cemil ile birlikte *Yüz Sene Yaşamak Çareleri* (1332) başlıklı bir de tercüme bastırmıştır. Fakat onun önemli yayın ve çalışmaları İstanbul tarihi hakkında olanlardır. *Topkapı Sarayı ve Parkının Tarihi* (İst., 1332) ile *SultanahmedParkı veAsâr-ıAtîkası* (İst., 1332), birkaç formalık, ufak boy-

Mehmed Râif Bey
Semavi Eyice arşivi

da kitaplardır. Râif Bey bu yayınları ile, I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda İstanbul'da araştırmalar yapan, kitaplar, makaleler yayımlayan, esas meslekleri dışmda bu konularla ilgilenen yabancı veya azınlıklardan amatör "arkeolog" ve "sanat tarihçileri" kuşağına katılan bir Türk oldu.

Râif Bey'in İstanbul ile ilgili en önemli yayını *Mir'at-ıİstanbul'dur* (İst., 1314). Birinci cildin tamamı ve ikinci cildin 48 sayfalık üç forması çıkan bu eserin takdim sahifeleri değişik, iki ayrı baskısma rastlandığını da belirtmekte fayda vardır. 1314 baskısında "Muharriri Mehmed Râif' kaydının bulunmasına karşılık, *Mir'at-ı İstanbul Birinci Cild, Boğaziçi ve Havalisi* başlıklı olan diğer baskıda (İst., 1316) "Muharrirleri Mehmed Râif ve Ahmed Bahrî" kaydı görülür. Her ikisi de kolağası rütbesindedir. Her iki nüshanın 576 sahifeden ibaret olan esas metinleri aynı olmakla beraber, önsözler (mukaddime) değişiktir. 1314 baskısı 2 sahife ve tek imzalı, 1316 baskısı ise 5 sahife ve çift imzalı ve değişik ifadelidir. İkinci ciltte ise yazar olarak Mehmed Râif in yanında Kolağası Halil Rüşdî adı da yer alır.

Kitabın bu birinci cildinde Mehmed Râif, İstanbul'un Anadolu yakasında Kadıköy ve dolaylarmdan başlayarak, Bulgurlu, Üsküdar, Boğaz'm Anadolu kıyılarında bulunan cami, mescit, çeşme, sebil, mektep gibi yapılar hakkında kısa açıklamalar ile birlikte bunların kitabelerinin kopyalarını da verir. Arada bazı mezarlıkları da ihmal etmez. Vakıf binalara dair verdiği bilgiler, genellikle Hüseyin Ayvansarayî'nin(->) *Hadîkatül-Cevami'*sini pek aşmaz. Kitabe metinleri kopyalan da bu konunun uzmanlarına göre hatasız sayılamaz. Fakat ne olursa olsun, eser İstanbul tarihi bakımından değerli bir kaynaktır.

Boğaz'm Rumeli yakasında da eserler ve kitabeleri kaydedildikten sonra, Fındıklı, Tophane ve Galata'ya geçilir. Kitabın gayesinin, İstanbul'un Türk dönemi eserlerinin kitabelerinin bir "corpus"unu meydana getirmek olmakla beraber, aralarına başka bilgilerin de katıldığı görülür. Galata bölümünde, kuleye ayrılan sahifelerde, buradaki pencerelerin her birinde şehrin hangi kesiminin görüldüğünün ayrıntılı olarak anlatılması bu hususta bir örnek teşkil eder.

Râif Bey, *Mir'at-ı İstanbul'un,* ikinci cildini de hazırlamıştır. Bunda şehrin surlar içindeki kısmında bulunan eserlerin kitabeleri derlenmişti. Bu cildin büyük bölümü yayımlanamadan müsvedde halinde kaldı. Râif Bey'in oğlu Askeri Okullar Şubesi Başkam General Hakkı Râif Ayyıldız, bu elyazma müsveddeyi Türk Tarih Kurumu'na vermekle, birçok benzeri gibi yok olmaktan kurtardı. Bugüne kadar birkaç kişi bu cildi yayımlamak üzere girişimlerde bulundular ise de bir sonuç alınamadı. Son yıllarda yeni bir girişim yapılmış ve basılı olan birinci cilt bütünüyle yeni harflere çevrildiği gibi, ikinci cilt de aynı şekilde yeni harflerle yazılarak baskıya hazırlanmış ve yayımlanmak üzere Kültür Bakanlığına teslim edilmiştir. Bu yeni baskı yapılırken, adları geçen eski eserlerin bugünkü durumlarına dair bilgiler verilmesi, kitabelerden hâlâ duranların karşılaştırılması çok faydalı olurdu. Ancak böyle bir çalışma hiç de kolay olamayacağından ve bir kişinin gayretini çok aşacağmdan, hiç değilse ikinci cildi olduğu haliyle kazanmak yoluna gidilmiştir.

Râif Bey'in eserinin ikinci cildi, metin bakımından oldukça dağınıktır. İçinde bu türden bir kitapta yer alması gerekli görülmeyecek uzun bazı bölümler vardır. Bazı eserlerden hiç bahsedilmemiş, bazılarının ise yalnızca adı verilmiş ancak içindeki kitabe hiç anılmamıştır. Bu duruma göre eserin ikinci cildinin, yazar tarafmdan son şekli verilmemiş bir ön müsvedde olduğu anlaşılır. Ne olursa olsun *Mir'at-ı İstanbul,* bu şehrin tarihi için yapılmış çok büyük bir hizmettir. Mehmed Râif Bey'in basılmadan kalmış başka müsveddeleri daha vardır. Bunlardan *Heyâkel-i Kemâlât yahut Abide-i İnsâniyeflen* başka üç eseri de İstanbul'a dairdir: İstanbul'un fethi hakkında, *Feth-i Celîl-i Konstantiniyye,* camiye çevrilen eski Bizans kiliseleri hakkında, *Ba 'de'l-feth Cevâmi-i Şerifeye Tahvil Olunan Kenâis,* şehrin kuruluş ve gelişmesi hakkında, *İstanbul'un Ahval-i Kadime-i Temeddün ve Ümranı.*

Bibi. *Osmanlı Müellifleri,* III, 62-63; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 434-435; H. T. Dağlıoğlu, "İstanbul Bibliyografyası", *Yenitürk,* S. 64; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 311; G. Kut-H. Aynur, "Mir'at-ı İstanbul Üzerine", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* S. 5 (1989), s. 271-282.

SEMAVİ EYİCE

MEHMED RASİM (Eğrikapılı)

(1687?, İstanbul - 1755, İstanbul) Aklam-ı sitte ve talik hattatı.

İlk yazı derslerini hattat olan babası, Eğrikapidaki Molla Aşkî Camii imamı Yusuf Efendi'den meşk etti. Babasınm görevi dolayısıyla Mehmed Rasim de "Eğrikapılı Çelebi" veya "Hoca Mehmed Rasim" olarak anılırdı. Ayrıca, saray hattatı olan ünlü hattat Yedikuleli Abdullah'tan(->) da yazı dersleri meşk ederek 18 yaşında iken 1705' te aklam-ı sitteden icazetname aldı. 1714' te Sadrazam Şehit Ali Paşa tarafından Galata Sarayı Ocağı(->) yazı hocalığına getirildi. Mehmed Rasim Efendi, ayrıca ünlü talik hattatı Hekimbaşı Kâtipzade Mehmed Refi' Mehmed'den(->) de ders görerek talik yazıdan icazetname almış, kendisi de Mehmed Refi' Efendi'ye aklam-ı sitteden ders ve icazetname vermiştir.

Hafiz Osman okuluna bağlı usta bir hattat idi. "İlmi pazartesi günü arayın; o gün öğrenciye kendini daha kolay gösterir" hadisine uyarak, öğrencilerine o gün ders verirdi. Yedikuleli Abdullah, Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nm oğlu Mehmed Paşa'ya yazı hocası olarak tayin edildiği zaman sadrazamın kendisinden gubârî yazıyla bir Kuran yazmasını istemesi üzerine tereddüt etmeden öğrencisi Mehmed Rasim'e "Ben sana güvenerek söz verdim; bizi bu müşkil işten kurtar" deyince o hemen işe koyularak 3 ay içinde Kuran'ı tamamlayıp hocasına götürmüş ama onun imzasını atmış olduğundan da utanmış.

Eserleri çoktur: 60 Kuran, 1.000 kadar en'am, delâil-i hayrat, evrâd, vakfiye, murakka ve kıt'a, ayrıca hurda talik ile de birçok risale yazmıştır. Azapkapf daki Salina Sultan Sebili, Çeşmesi ve Sıbyan Mektebi'nin tarihleri, Beşiktaş Sarayı karşısındaki çeşmelerin ve Eyüp civarında Hekimbaşı Mustafa Efendinin mezar taşı yazıları onundur. İmzalarını önce "Mehmed min tilâmîz-i es-Seyyid Abdullah" yahut "İmamzade" diye atardı. Galata Sarayı yazı hocalığına geldikten somaki imzaları ise "Mehmed Rasim" veya "Mehmed Rasim İmamzade" şeklindedir. Çok öğrenci yetiştiren hattatın mezar taşını öğrencilerinden Mestçizade Ahmed Efendi yazmıştır. Şiirleri de vardır.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe, 465-470;* Habib, *Hat ve Hattatân,* İst., 1306, s. 145-147; Rado, *Hattatlar,* 155-156; M.C. Baysun, "Eğrikapılı Rasim Efendi", *TD,* S. 10 (1954), 1-16.

ALİ ALPARSLAN

MEHMED RAUF

(1875, İstanbul - 23 Aralık 1931, İstanbul) Romancı ve hikayeci.

Balat'ta, Kesmekaya Mahallesinde doğdu. Sırasıyla Balat mahalle mektebinde, Eyüp Rüştiyesi'nde, Soğukçeşme Rüştiyesinde okudu. Küçük yaşta edebiyat ve tiyatroya merak sarması üzerine babası onu sivil okuldan alarak Heybeliada Bahriye Mektebi'ne verdi. Okuldaki askeri düzene önceleri alışamadı. Ama bir süre sonra uyum sağladı. Bu arada, dönemin yazarlarına öykünerek yazdığı *Gaskonya Korsanları* adlı ilk eseri okul yönetimi tarafından elinden alındı. Mehmed Rauf okul yıllarında Fransız romancılarından Alphonse Daudet, Octave Feuillet, Emile Zola'yı asıllarından okudu. Bu arada Halid Ziya'yı eserlerinden tanıdı.

1893'te okulu bitirdikten sonra Girit'te (1894), Almanya'da Kiel'de deniz subayı olarak görev yaptı. İstanbul'a dönüşünde bir sefaret gemisine irtibat subayı olarak atandı. Boğaziçi'nde demirli bu gemideki 6 yıllık yaşantısı eserleri için malzeme oluşturdu. İ908'de emekliye ayrılarak kendini tümüyle edebiyat çalışmalarına verdi.

Roman ve hikâyelerinde ana konu olarak aşkı, kadın-erkek ilişkisini işleyen Mehmed Rauf'un kendi hayatında da aşk ve kadın önemli bir yer tutar. Yaşadığı birçok gönül serüvenin yanısıra üç kez evlendi. İlk eşi Tevfik Fikret'in halasının kızıdır, ikinci evliliğini İzmir'de yaptı. 1926'da üçüncü kez evlendi. 1927'de hastalandı ve hastalığı gittikçe ağırlaşarak sürdü. Cerrahpaşa Hastanesi'nde öldü.

Mehmed Rauf'un yayımlanan ilk hikâyesi "Düşmüş", İzmir'de *Hizmet* gazetesinde yer aldı. Yazarın Halid Ziya ile tanışması da bu yolla olmuştur. Daha sonra *Mektep* ve *Servet-i Fünun* dergilerinde yazdı. Türk edebiyatmda ilk büyük psikolojik roman diye nitelenen *Eylül* de *Servet-i Fünun'da* tefrika edildi (1900-1901). *Garâm-ı Şebab* (Gençlik Aşkı, 1896), *Serâb* (1909), *Genç Kız Kalbi* (1912), *Bir Aşkın Tarihi* (1912), *Menekşe* (1913), *Ferdâ-yı Garâm* (1913), *Yara* **(1921),** *Karanfil ve Yasemin* (1924), *Böğürtlen* (1926), *Son Yıldız* (1927), *Define* (1927), *Ceriha* (1927), *Kan Damlası (Define*'nin devamı, 1928), *Halâs* (1929) öteki romanlarıdır. Hikâyelerini *îhtizâr,* 1909), *Âşıkane* (1909), *Son Emel* (1913), *Hanımlar Arasında* (1914), *Kadtn İsterse* (1919), *Üç Hikâye* (1919), *İlk Temas İlk Zevk* (1919), *Pervaneler Gibi* (1920), *Safo ve Karmen* (1920), *Gözlerin Aşkı* (1924), *Eski Aşk Geceleri* (1927) başlıkları altında topladı. Oyunları ve edebiyat üzerine yazıları da (anılar, kişiler) yayımlanmış olan Mehmed Rauf mensur şiirlerini *Siyah İnciler* (1901) adıyla çıkarmıştır. 1908'de *Mehâsin* adlı bir kadın dergisi de çıkaran yazarın *Zambak'idlı* açık saçık eserinden başka bu tarzda hikâyeler yazdığı da bilinmektedir.

Mehmed Rauf un romanlarında çoğunlukla varlıklı ya da yaşama düzeyi ortanın üzerinde olan kesimler konu edildiğinden olaylar konaklarda ya da köşklerde geçer. Olayların kahramanları varlıklı ailelerden ya da yüksek memur ailelerindendir. Olaylar Boğaziçi'nde ya da Adalar'da (özellikle de Büyükada'da) yaşanır. Bunun dışındaki semtler İstanbul'un "asri", Batıya açık semtleridir (Beyoğlu yakası). Sözgelişi *Eylül* Yenimahalle'de (Boğaziçi); *Ferdâ-yı Garâm* Yeniköy ve Beykoz'da (Boğaziçi); *Genç Kız Kalbi* 'nin bir bölümü İstinye'de (Boğaziçi); *Böğürtlen* Büyükada, Burgazadası ve Tarabya'da (Boğaziçi) geçer. Mehmed Rauf eserlerinde İstanbul'un öbür semtlerinden kalıplaşmış yargılarla ve kısaca söz eder. Eserlerine konu olan semtler şehrin tarihsel ve toplumsal yapısının yarattığı örgüden çok doğal yapısıyla, doğal güzelliğiyle anlatılır. Bu açıdan İstanbul Mehmed Rauf için bir artgörünüm, bir "manzara "dır.

Mehmed Rauf un İstanbul'a bu anlayış

Mehmed Rauf
Nuri Akbayar koleksiyonu

içinde bakışının en belirgin yanları, en önemli eseri olan *Eylül'de* neredeyse anahatlarıyla ortaya çıkar. Karı-koca-âşık üçgeni içinde sınırlanan bu psikolojik romanın baş kahramanları ve ikinci derecedeki kahramanlan aracılığıyla İstanbul zaman zaman değerlendirilir. 1900'lü yıllara göre İstanbul'a (Boğaziçi ve Beyoğlu) uzak, trenle gidilip gelinebilen kırsal (bağlık) bir bölgede yaşayan *Eylül'ün* karı-koca kahramanlan, Suad ve Süreyya'nın düşleri Boğaz'da bir yalıda yazlıkta kalmaktır. Romanın hemen başında Süreyya, yaşadıkları çorak yöreden şikâyet eder ve büyükbabalarını suçlayarak "...ne olurdu şu İstanbul'u İstanbul eden güzel yerlere gitselerdi..." der. Boğaziçi'nde ya da Adalar'da olmayı düşler. Eşi Suad'ın düşünceleri de bu doğrultudadır. Yahya taşındıktan sonra, gözler önüne serilen görünüme duyulan hayranlık dile getirilir: Anadolukavağı, Beykoz, Paşabahçe, Çubuklu, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere, Mesarburnu. Âşık kimliğiyle romana giren kahraman Necib, İstanbul'un bir başka semtinin, Beyoğlu' nun insanıdır. Yazar, Necib aracılığıyla bu semti değerlendirir. Roman boyunca Boğaz'ın çeşitli yerlerine yapılan yürüyüşler, gezintiler anlatılırken doğal güzellikler betimlenir.

Bibi. L. Sami Akalın, ***Mehmet Rauf/Hayatı-Sanatı-Eserleri,*** İst., 1953: E. Coşkun. ***Mehmed Rauf,*** İst., 1976.

ERAY CANBERK

MEHMED REFİ' (Kâtipzade)

(1682, İstanbul - 8 Eylül 1769, İstanbul) Ta'lik hattaü ve hekim.

Divan-ı Hümayun Çavuşları Kâtibi Mustafa Efendi'nin oğludur. Bu yüzden "Kâtipzade" diye anılır. Tıp eğitimi görürken Kevkeb Hafız Mehmed Efendi'den aklam-ı sitteyi meşk etti ise de icazetnamesini Eğrikapılı Mehmed Rasim'den(->) aldı. Bu yazılarla iktifa etmeyerek ayrıca devam ettiği Kazasker Abdülbâki Arif Efendi'den(->) ta'lik yazı dersleri gördü. Durmuşzade Ahmed'le(-0 bu yazının incelikleri hakkında görüşmelerde bulundu. Mehmed Refi', bilhassa ta'lik yazı üzerinde durdu ve çok değerli bir hattat oldu; hattâ icazetname aldığı Mehmed Rasim'e, talikten icazetname verdi.

1714'te hekim olarak girdiği sarayda yükselerek 1757'de III. Mustafa'nın hekimbaşısı oldu. Bir müddet sonra önce Anadolu, daha sonra Rumeli kazaskerliğine getirildi. Aynı zamanda şairdi. Çok öğrenci yetiştirdi. Talikte İran, aklam-ı sittede Hafiz Osman ekolüne bağlıdır.

Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'nin(->) ön cephesinde Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi'nin yaptırdığı çeşmenin tarihi, Şeyhülislam Mehmed Efendi'nin medrese, şadırvan ve mektebinin tarihleri, Nuruosmaniye Külliyesi medresesinin tarihi onun tarafından yazılmıştır. Refi' mahlasıyla şiirler de kaleme almıştır.

Bibi. Müstakimzade, ***Tuhfe,*** 717-718; Habib, ***Hat ve Hattatân,*** İst., 1306, s. 243-244; U. Derman, ***Türk Hat Sanatının Şaheserleri,*** İst., 1982, 24. no'lu resim; Rado, ***Hattatlar,*** 99; S. Ünver, ***Hekimbaşı ve Hattat Kâtipzade Mehmet Refi' Hayatı ve Eserleri,*** İst., 1950.

ALİ ALPARSLAN

MEHMED SÜREYYA BEY

(1845, İstanbul - 12 Ocak 1909, İstanbul) Tarihçi.

Darü'l-Maarif Rüşdiyesi'ni bitirdi. Özel ders alarak Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. 1863'te Babıâli Tercüme Odası'na girdi. Bir süre *Ceride-i Havadisi^)* gazetesinde çalıştı. 1886'da getirildiği Meclis-i Maarif üyeliğini 1907'ye kadar sürdürdü.

Mehmed Süreyya Bey İslam kültüründe önemli bir yeri olan "teracim-i ahval" (biyografi) alanmda benzersiz bir çalışma meydana getirmiştir. Kısaca *Sicill-i Osmanî* olarak anılan, tam adı *Sicill-i Osmanî yahut Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye* olan bu 4 ciltlik (I, İst., 1308, II, 1311, III, 1311, IV, ty) eser Osmanlı döneminde yetişmiş her alandan 20.000'e yakın kişinin kısalı uzunlu biyografisini kapsar. Eser biyografileri başka kaynaklarda bulunan devlet ricali, ulema, şeyhler, şairler, hattatlar gibi ünlüler dışında kalan, özellikle alt görevlerdeki devlet adamları için tek başvuru kaynağıdır.

Mehmed Süreyya Bey, eserini yazma ve basma kaynakların dışında, özellikle bugün büyük bölümü ortadan kalkmış olan İstanbul'daki mezarlıkları dolaşarak, mezar taşlanndaki biyografik bilgilerden yararlanarak hazırlamıştır. Bu yönüyle eser daha önce örneği görülmemiş bir çalışmadır. Yıllarca yaz kış, yağmur çamur demeden mezarlıkları dolaşmış, bu yüzden de adı "Hırpani Süreyya Bey"e çıkmıştır.

Mehmed Süreyya Bey, eseri basıldıktan soma da çalışmalarını sürdürerek bir "tekmile" ve ona bir "zeyl" (ek) hazırlamış, söylentiye göre bu notları 1916'daki Cihangir yangınında yok olmuştur. Ayrıca 1831-1875 arasındaki Osmanlı Devleti'ndeki resmi atamaları ve azilleri kapsayan

Nuhbetü'l-Vekayi adlı eserinin de 1852'ye kadar gelen birinci cildi basılmıştır (İst., ty). İkinci cildi yazma olarak Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndedir. Bunların dışında 1808-1861 arası Osmanlı tarihine ilişkin 9 ciltlik tarihi ile *Mir'at-ı Tarih-i İslam* adlı 4 ya da 10 ciltlik çalışması ve 6-7 ciltlik sözlüğü olduğu kaynaklarda yazılıdır. Bunların ne olduğu bilinmemektedir.

Bibi. *Osmanlı Müellifleri,* III, 36; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 419-421; O. F. Akün, "Süreyya", ¿4, XI, 247-248; *Nevsâl-i Osmani,* I, 184; *Salname-i Servet-i Fünûn,* I, 196; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 361.

İSTANBUL

MEHMED SAKİR PAŞA TÜRBESİ

Fatih İlçesi'nde, Fatih Külliyesi'nde(->), caminin haziresinde bulunan küçük bir mezar anıtıdır. Madeni konstrüksiyonlu bir tür açık türbe olarak nitelendirilebilecek bu anıt 1905'te tanınmış İtalyan mimar Raimondo D'Aronco(->) tarafmdan tasarlamp uygulanmıştır.

İstanbul kaynaklarında, arşivlerde ve yayınlarda, bu küçük mezar anıtına ilişkin bir belge henüz bulunamamıştır. Buna karşılık Udine (İtalya) Kent Müzesi Arşivinde biri suluboya çalışması olan üç adet çizim vardır.

II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) ve sarayın en önemli kişiliklerinden biri olan Mehmed Şakir Paşa ile ilgili çok sayıda belge ve bilgi bulunmaktadır.

M. Şakir Paşa (1847 Arapkir-1905 İstanbul) 1868'de İstanbul Harbiye'sinden erkân-ı harb yüzbaşısı olarak mezun olduktan soma bir süre orduda çalıştı. 1871' de gönderildiği Paris'te Mekteb-İ Osmanî' de kalarak eğitimini sürdürdü. Jeodezi eğitimi gördü ve aynı kentte ataşemiliter olarak bulundu. 1877'de yurda döndükten sonra askeri jeodezi öğretmenliği yaptı. Önemli bayındırlık çalışmalarına katıldı; köprü, yol, demiryolu, özellikle harita yapımlarında çalıştı. Askeri, politik ve diplomatik görevler yaptı. Doğu Rumeli Tahdid-i Hudud komiserliğinde (1880), Ege adalarımn devren teslimi görevinde (1881); Anadolu Tahkim-i Hudud Komisyonu rida (1882) bulundu.

1888'de Maiyet-i Seniye Erkân-ı Harbiyesi'nde görevlendirildi. 1891'de başkanlığa getirildi. Bu görevi sırasında dürüstlüğünün yanısıra çalışkan, bilgili ve iyi yetişmiş bir kişilik olarak tanmdı. İki kez II. Abdülhamid'in özel temsilcisi olarak Alman İmparatoru IL Wilhelm'le görüşmeye yollandı. İstanbul'u ziyaretinde ve Kudüs gezisinde II. Wilhelm'e refakatle görevlendirildi. 1896'da mareşal oldu. Maiyet-i Seniye Mülukane Erkân-ı Harbiye müşiri iken 2 Ocak 1905'te öldü.

Bu görevinde iken yalnız sultanın kurmay başkanlığını değil, güvenilir kişiliği ve bilgisi ile birçok kez saray inşaatlarıyla ilgilenmek görevini de üstlendi. R. D'Aronco ile Yıldız Sarayindaki çalışmaları sırasında yakın ilişkisi oldu. D'Aronco, M. Şakir Paşa'nm mezarını, II. Abdülhamid'in isteği üzerine tasarlamış olmalıdır.

Küçük mezar anıtı için R. D'Aronco iki

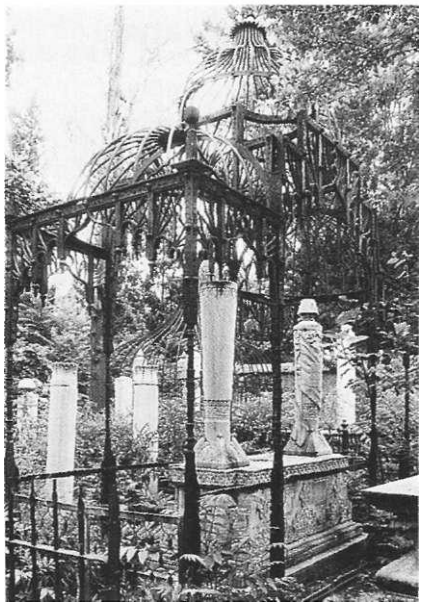

Mehmed Şakir Paşa Türbesi
Afife Batur fotoğraf arşivi

öneri hazırlamıştır. Barok bir bezemenin egemen göründüğü öneri veya etüt değil, daha özgün bir tasarım olan art nouveau(->) çizgisindeki önerisi uygulanmıştır.

Mezar, 1 m yüksekliğinde ince bir korkulukla çevrili 3,67x1,65 m boyutunda dikdörtgen bir alan üzerindedir. Mehmed Şakir Paşa'nm mezan, 17. yy'ın sonrasında görülmeye başlanan ve genellikle oldukça sade olan demir parmaklıklı veya kafesli mezar örtüsü geleneğinin bir yorumudur. Şakir Paşa'nm mezarında kafes, sekiz tane demir dikme ile başlar ve üstte, 2,80 m yükseklikten sonra, iki tarafından yarım kubbelerle desteklenmiş bir merkezi kubbe kompozisyonu ile sonlamr. Yarım kubbelerle desteklenen merkezi kubbe motifi, Ayasofya örneğinden beri var olan ve Süleymaniye Camii örneğinde olduğu gibi Osmanlı mimarlığında da benimsenip kullanılan bir örtü geleneğidir. R. D'Aronco, İstanbul'un en köklü geçmişine gönderme yapan bu simgesel motifi, çizgisel bir strüktüre dönüştürerek ve neredeyse model boyutuna küçülterek kullanmıştır. Kubbelerin geçiş kesimlerini bile göz ardı etmemiş, tromp öğesine gönderme yaparak buraya çeyrek daire kesitli parçalar yerleştirip basamaklandırrmştrr.

"Yarım kubbe/kubbe/yarım kubbe" strüktüründen aşağıya doğru perde gibi inen dekoratif bölüm ise art nouveau bir desen oluşturan eğrisel çizgilerden ve minik kemerciklerden oluşmuştur. Projesinde küçük gül motiflerinin de bu desene eklenmiş olduğu, ancak uygulanmadığı görülmektedir. Art nouveau bezeme, strüktiirü taşıyan dikmelerde de vardır. Dikmeler 2 m'ye kadar bilezikli dökme demirdendir. Üstlerindeki NP I'den yapılma parçaların yüzeylerinde dalgalı şeritler halinde dizili küçük daire motifleri vardır.

Lahit 2,10x1 m boyutunda mermer bir sokl üzerindedir. Lahtin zemin taşı, yuvarlatılmış profili üstünde dolaşan meandr motifli bir şeritle bezelidir. Üç büyük mermer bloktan oluşan lahtin gövdesi, köşeleri basamaklandırılmış bir dikdörtgen kitledir. Köşelerinde, eskiden sulukların oturtulduğu anlaşılan ortası boşluklu ve yivli parçalar vardır. Lahit gövdesinin yüzeyi büyütülmüş bir tepelik motifi oyularak bezenmiştir. Uzun yüzde üç, dar yüzde bir motif vardır. Motif araları üçlü bir profil takımının çizdiği panolarla doldurulmuştur. Lahit kapağı kenarda bir rumî şeritle çevrilidir. Üst yüzeyinde ise stilize bir geçme şeridi baş ve ayak taşlarım çevreler.

Baş ve ayak taşlan, lahte piramidal bir tabanla oturur. Aslında ters çevrilmiş bir sütun başlığı biçimindeki taban, D'Aronco tasarımının öznellik özelliğine işaret eden bir buluştur. Taban, art nouveau'ya dönüştürülmüş bir rumî oyma ile bezelidir. Benzer anlayışta bir desen taşların üzerinde şerit olarak da işlenmiştir. Baş taşı, art nouveau üslubunun bir mezar taşında ve bir yontu estetiği ile kullanımının ender örneklerinden biridir. Taşm silindirik yüzeyine serbestçe dolanan bayrak, bayrak sopasının ucundan çıkarak dalgalanan kurdeleler, figürlerin asimetrik pozisyonu ve dalgalamşı ilginç bir stilistik yoruma işaret eder.

Bayrağın figür ve simge olarak ve heykelsi bir tasarımla mezar taşında kullanımının bu erken örneği herhalde özel bir ilgi ile karşılanmış olmalıdır.

Bibi. DAronco, *Architetto,* Milano, 1982, s. 161-163; V. Freni-C. Varnier, *Raimondo D'Aronco/l'opera completa,* Padova, 1983, s. 168; Z. Nayır, "Raimondo DAronco and Ottoman Revivalism", *Atti del Congresso Internationale di Studi R. DAronco e il suo tempo,* Udine, 1982, s. 141; M. Nicoletti, *DAronco e Tarchitettura liberty,* Roma-Bari, 1982, s. 151.

AFİFE BATUR

MEHMED ŞEFİK BEY

(1819, İstanbul - 1879, İstanbul) Hattat.

Divan-ı Hümayun memurlarından Süleyman Mahir Bey'in oğludur. İlköğreniminden sonra babasının çalıştığı kaleme girdi. Önce Ali Vasfi Efendi'den meşk aldı. Onun vefatı üzerine teyzesinin kocası olan büyük hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye(->) devama başladı. Bu zatın, Abdülmecid'rn ikinci İmamlığma tayini üzerine onun yerine Muzıka-i Hümayun ve Hademe-i Hümayun hat öğretmenliğine getirildi ve emekli oluncaya kadar bu görevde kaldı.

Değerli bir hattattı. Aklâm-ı sitte dışında celi sülüs, celi divani ve siyakat yazısında ustaydı. Taliki Melek Paşa torunu Ali Haydar Bey'den yazdı ise de üzerinde fazla durmadı. Eseri çoktur. İki Kuran, sekiz delâil-i hayrat ve sayısız kıt'a ve levha yazmıştır. Bir Kuran'ı Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndedir. Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi merkez binası bahçesinin dış kapısı üstündeki "Daire-i Umûr-ı Askeriye" ibaresi ile iki yanındaki Fetih suresi ayetleri onun eseridir.

Vefatında Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı haziresinde toprağa verilen hat-

tat, celi sülüste tamamen Kazasker Mustafa İzzet yolundadır. Nesih yazıda Hafiz Osman'a bağlıdır.

Bibi. Habib, *Hat veHattatân,* İst., 1306, s. 177; İnal, *Son Hattatlar,* 384-389; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982,' 27. levha; ay, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı,* İst., 1992, 115, 122, 123, 130 no'hı levhalar (s. 211, 213, 215); Rado, *Hattatlar,* 220-221.

ALİ ALPARSLAN

MEHMED ŞEMSEDDİN EFENDİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Hırkaişerif'te, Mimar Sinan Mahallesi'nde, Keçeciler Caddesi üzerinde, Akşemseddin Mescidi'nin(->) yakınında yer almaktadır.

Şeyh Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 1812) tarafından 18. yy'ın son çeyreğinde tesis edilmiş, vakfiyesi 1203/1788'de düzenlenmiştir. Şeyh M. Şemseddin Efendi Bayramîliğin(-») Şemsî kolunu kuran Akşemseddin'in(->) tomnlarından ve Kadirîliğin(-») Resmî kolunu kuran Şeyh Mustafa Resmî Efendi'nin (ö. 1793) halifelerindendir. Vefatından sonra tekkenin postuna oğulları Şeyh Ahmed İzzeddin Efendi (ö. 1813) ile Şeyh Mehmed Muhyieddin Efendi (ö. 1862) geçmiş, daha sonra Şeyh Hayrullah Efendi postnişin olmuştur. Tekkenin son şeyhi olan ve yaşı küçük olduğu için kendisine Şeyh Mehmed Sadreddin Efendi'nin naip olduğu Hayrullah Efendi de bu şeyhin torunu olmalıdır. Ayin günü perşembe olan tekke kaynaklarda, 'Akşemseddin" ve "Şeyh Muhyî Efendi" adları ile de zikredilir. Dahiliye Nezareti' nin R. 1301/1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde tekkede 8 erkek ile 7 kadının ikâmet ettiği belirtilmiştir. Müşir Asaf Paşa tarafından 1311/1893'te yeniden inşa ettirilen tekke 1925'ten sonra bakımsız kalmış, önce tevhidhane, 1970'lerde de harem ve selamlık bölümlerini barındıran ahşap bina ortadan kalkmış, günümüze yalnızca onarım gören türbe bölümü intikal edebilmiştir.

Tekkenin, Akşemseddin tarafından II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) vakfedilen bir mescidin yanında, Akşemseddin neslinden gelen bir şeyh tarafından yaklaşık üç yüzyıl sonra inşa ettirilmesi dikkat çekicidir. Her iki yapının da, Fatih tarafından Akşemseddin'e temlik edilen geniş bir arsanın parçaları üzerinde tesis edilmiş olmaları muhtemel görünmektedir. Diğer taraftan, bu tekkenin yapımından bir buçuk yüzyıl kadar önce Evliya Çelebi'nin *Seyabatname'sinde,* İstanbul' daki tarikat yapılan arasmda "Alipaşa kurbünde" bulunan "Tekke-i Akşemseddin' den" söz edilmektedir. Akşemseddin tarafından, mescidin yakmında (veya "derûnunda") bir Bayramî zaviyesinin tesis edilmiş olması, torunlarından Kadirîliğe mensup Şeyh M. Şemseddin Efendi'nin, zamanla ortadan kalkan ya da meşihatı kesilen bu zaviyeyi ihya etmiş olması da ihtimal dahilindedir. Ancak kaynaklarda bu hususu aydınlatacak herhangi bir ipucu bulunmamaktadır.

Vakıflar Arşivi'nde bulunan 1966 tarihli rölövede tekkenin türbe ve harem-selamlık bölümleri tespit edilmiştir. Kagir duvarlı, kısmi bir bodrum katı üzerine oturan iki katlı ahşap harem-selamlık kanadı Keçeciler Caddesi üzerinde, türbeye bitişik olarak yer almaktadır. Tasarımı ve cephe düzeni ile bir konak yavrusu niteliğinde olan bu yapının caddeye açılan iki girişi vardır. Soldaki harem bölümüne, sağdaki ise, türbeye komşu olan selamlık bölümüne aittir. Orta sofalı plan tipinin görüldüğü harem bölümünde, her iki katın da ekseninde dikdörtgen planlı sofalar uzanmakta, sofaların dibindeki üç kollu merdiven katlar arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Harem girişi zemin kat sofasına açılmakta, üst kat sofası, cadde yönünde, girişin üzerine isabet eden yerde bir çıkma ile genişletilmiş bulunmaktadır. Sofaların yanlarında ikişer oda ile bunların arasında birer hela-abdestlik birimi sıralanır. Sofaların sağındaki hela-abdestlik mekânları selamlık bölümüne açılmakta, arka bahçeye bakan köşe odaları mabeyin odası niteliğinde olup harem-selamlık bağlantısını kurmaktadır. Hareme göre daha ufak boyutlu olan selamlık bölümü ise yamuk planlı sofalara açılan, zemin katta bir, üst katta iki odadan ibarettir.

Yamuk planlı türbenin Keçeciler Caddesi üzerindeki cephesinde, solda dikdörtgen açıklıklı ufak bir kapı, bunun sağında, basık kemerli, çok geniş bir ziyaret penceresi yer alır. Tekkenin banisi Şeyh M. Şemseddin Efendi ile neslinden gelen postnişinlerin ve aile fertlerinin gömülü oldukları türbenin bu cephesi yatay ahşap kaplamalarla, ziyaret penceresi de demir parmaklıklarla donatılmıştır. Parmaklık, kemerin üzengi hizasına kadar yatay çubuklardan oluşmakta, basık kemerin aynasında ise, eksendeki yarım daireden dağılan ışınlar görülmektedir. Türbe girişinin üzerine konmuş olan, ta'lik hatlı ve düz yazılı kitabede tekkenin 1311/1893-94'te "müşirân-ı izamdan Asaf Paşa hazretleri tarafından müceddeden inşa edildiği" belirtilmiştir. Ortadan kalkmış bulunan tevhidhanenin türbe ile selamlık bölümlerinin arkasında bulunduğu belli olmaktadır.

Mehmed Şemseddin Efendi Tekkesi'nde türbenin Keçeciler Caddesi üzerindeki cephesi. *M. Baha Tanman, 1983*

Bibi. Çetin, *Tekkeler,* 585; Aynur, *Saliha Sultan,* 38, no. 180; *Âsitâne,* **16;** Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 8-9, no. 8, 96-97, no. 148; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 14; *İhsaiyat II,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 272; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 71; "Akşemseddin (Şeyh Şemseddin, Şeyh Muhyi Efendi) Tekkesi"", *İKSA,* I, 568-569.

M. BAHA TANMAN

MEHMED TAHİR AĞA

(18. yy) Mimar.

Doğum tarihi ve yeri bilinmemektedir. I. Mahmud döneminde (1730-1754) 12 yaşındayken babası ile birlikte Rusya ve Avusturya seferlerinde (1736-1739) bulunmuş olması çocukluğuna ilişkin tek bilgidir.

Kaynaklarda yer alan bilgilerden Mehmed Tahir Ağa'mn hassa başmimarı olmadan 1 yıl önce, bu görevde bulunan Hacı Ahmed Ağa'ya vekâlet ettiği saptanmıştır. Mehmed Tahir Ağa, hassa başmimarlığı görevine üç kez getirilmiştir. İlk ikisi III. Mustafa dönemine (1757-1774), sonuncusu ise I. Abdülhamid dönemine (1774-1789) rastlar. Görevinden ayrılma ve tekrar dönme nedenlerine ilişkin bilgiye henüz rastlanmamıştır.

17ö7'ye kadar süren ilk dönem hassa başmimarlığı görevinin ne zaman başladığı konusunda kesin bilgi yoktur. Osmanlı mimarlık tarihi açısından önemli yapıların inşa edildiği bu ük dönemle ilgili bazı belgelerden, hassa başmimarlarmın görevleri hakkında fikir edinmenin yanısıra, 18. yy'da yapılaşma koşulları ve bazı yapı malzemelerinin üretim yerleriyle ilgili bilgi almak da mümkündür. Bu belgelerden birinde mimar, sur yakınlarında yangınların yayılmasına neden olan cihannüma ve saçak gibi mimari elemanların yapılmamasına ilişkin bir karar alındığını açıklamakta ve hassa başmimarlarmın değişmesiyle öteden beri var olan bu kurala uyulmadığının anlaşıldığını, bundan böyle bu kurala uyulması için azami dikkat gösterilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu dönemde rastlanan bir başka belgede de, 18. yy'da kiremit üretim yerleri ile ilgili bilgi yer almaktadır. Bu belgede, Şehirköyü civarındaki üç köyde üretilen kiremitlerin satışmda yolsuzluk yapıldığı söylenmekte, bunun önlenmesi için Mehmed Tahir Ağa'dan girişimde bulunması istenmektedir. Sözü edilen belgeler ışığında, Mehmed Tahir Ağa'mn hassa başmimarı olarak yapı inşa etmenin yanısıra, çeşitli imar faaliyetlerine ilişkin denetim görevlerini de üstlendiği söylenebilir.

Mehmed Tahir Ağa'mn ilk görev dönemi sırasında inşa edilen bazı yapıların

kendi tasarımı olup olmadığı konusunda kuşkular vardır. Söz konusu yapılardan biri de, 1762'de inşa edilen Ragıb Paşa Kütüphanesi'dir. Bu dönemde inşa edilen bir başka önemli yapı da III. Mustafa'nın annesi Mihrişah Kadın için 1757-1760 arasında Üsküdar'da inşa edilen Ayazma Camii'dir(->). Birçok araştırmacı, bu caminin tasarımının Mehmed Tahir Ağa'ya ait olduğunu kabul eder. Nitekim, caminin klasik mekân örgütlenmesiyle barok dekorasyonunun kaynaştırılmış olması, Mehmed Tahir Ağa'nm tasarım anlayışıyla uyumlu bir özelliktir.

Tasarımının Mehmed Tahir Ağa'ya ait olduğunu birçok araştırmacının kabul ettiği, dönemin en büyük anıtsal yapısı ise, III. Mustafa'nın kendi adına yaptırdığı Laleli Külliyesi'dir(-»). Külliyenin ana yapısı camiyi çok beğenen III. Mustafa, başansından ötürü Mehmed Tahir Ağa'ya hilat giydirmiştir. Caminin inşasma gösterilen özen külliyenin diğer yapılarına da gösterilmiştir. Yapı, **1766**'da yaşanan büyük depremden sonra Seyyid Mustafa Ağa tarafından onarılmıştır.

ilk dönemde inşa edilen 1763 tarihli Paşabahçe Camii'nin ise Mehmed Tahir Ağa tarafından tasarlandığına ilişkin kesin bir bulguya henüz rastlanmamıştır. Mimarın ilk göreve getirilişi sırasında çok sayıda yapının onarımının da gerçekleştirildiği, onarım keşif bedellerini bildiren belgelerle doğrulanmaktadır. Kız Kulesinin 1763'teki onarımı da bu dönemde gerçekleştirilmiş önemli yapı faaliyetlerinden biridir.

Mimarının tartışıldığı bir başka yapı, 1767-1771 arasmda inşa edilen Fatih Camii' dir. K. Altan, T. Öz, M. Cezar, O. Aslanapa gibi bazı araştırmacılar yapının tamamının Mehmed Tahir Ağa tarafından gerçekleştirildiğini iddia etmişlerdir. Mayer ise, bu büyük yapının yeniden inşa edilmesinde Mehmed Tahir Ağa'nın yalnız olmadığını, Kör Yani Kalfa ve Hacı Anmed Boyazade' nin de yapıya katkılarının olduğunu öne sürmüştür. Ancak, yapının inşa edilmekte olduğu ilk iki yıl Mehmed Tahir Ağa'nm görevinden ayrıldığı göz önünde bulundurulursa bir başka mimarın yapının sorumluluğunu üstlendiği düşünülebilir. Mehmed Tahir Ağa, bilinmeyen bir nedenden ötürü, 1767'de görevden alınmış, yerine Abdi Ağa atanmıştır. 1769'da görevine tekrar dönen Mehmed Tahir Ağa, yapıyla ilgisini yeniden kurmuş olmalıdır ki, caminin inşaatının tamamlanmasında gösterdiği özen nedeniyle kendisine Ayasofya Kürsü Şeyhi Abdülkadir tarafından soft ferace giydirilmiştir. Kuban da, caminin Mehmed Tahir Ağa tarafından inşa edilmiş olduğu düşüncesine katılmamış ve sadece Fatih Türbesi'nin tasanmımn Mehmed Tahir Ağa'ya ait olduğunu kabul etmiştir.

Mehmed Tahir Ağa'nm 1769-1775 arasındaki ikinci dönem hassa başmimarlığı sırasında gerçekleştirilen yapılardan biri de, III. Ahmed'in kızı Zeyneb Sultan'ın 1769'da yaptırdığı Zeyneb Sultan Camii' dir. Öz ve Cezar, yapının tasarımının Mehmed Tahir Ağa'ya ait olduğunu kabul ederlerken, Kuban bu konuda kuşkulan olduğunu belirtmiştir. Yeniliklerin pek benimsenmediği Zeyneb Sultan Camii, kesme taş ve tuğla kullanılarak klasik üslupta inşa edilmiş, tek kubbeli bir yapıdır.

Mehmed Tahir Ağa, yine bilinmeyen bir nedenden dolayı 1775'te görevden alınmış, yerine Hafiz İbrahim Ağa, hassa başmimarı olmuştur. 1777'de görevine dönen Mehmed Tahir Ağa, 1784'e kadar I. Abdülhamid'in hassa başmiman olarak önemli mimarlık faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri de Valide Rabia Şermi Kadın adma inşa edilen Beylerbeyi Camii'dir;(->) birçok araştırmacı tasarımının Mehmed Tahir Ağa'ya ait olduğunu kabul eder, bununla beraber, bu konuda kuşkuları olan araştırmacılar da vardır. Cami, deniz kıyısında inşa edilmiş ilk büyük barok yapı olarak bilinir. Barok özellikler daha çok, 15 m çapında tek bir kubbenin örttüğü mekânın dekorasyonunda görülmektedir. Bu yapının bir başka özelliği de, şişkin bir kaide üstünde yükselen ince minareleridir.

Son dönem hassa başmimarlığı sırasında yapılan bir başka yapı da I. Abdülhamid Külliyesi'dir(->). Medrese, imaret, sıbyan mektebi, kütüphane, sebil, çeşme, arasta, türbe ve hazireden oluşan külliye, Osmanlı sultanları tarafından yaptırırmış son külliye olarak tanınır. Külliyenin ana yapısı oİan medrese, şadırvanlı avlunun etrafında tasarlanmış iki katlı hücrelerden oluşan bağımsız bir yapıdır; bu yapıda da görülen klasik mekân anlayışının barok detaylarla kaynaştırılma özelliği, Mehmed Tahir Ağa'ya özgü tasarım ilkelerinden biridir.

Mehmed Tahir Ağa'nın, 176l'den 1784'e kadar aralıklarla sürdürdüğü hassa başmimarlığı görevi sırasında Anadolu'da ve Rumeli'de çok sayıda askeri yapının onarımı da gerçekleştirilmiştir. Bu onarımlar içinde, özellikle kale onarımları önemli bir yer tutar.

Mehmed Tahir Ağa'nm hassa başmimarlığı görevinde bulunduğu sırada inşa edilen veya onarımları yapılan yapıların hangilerinin doğrudan kendisi tarafından gerçekleştirildiğinin araştırılması ayrı bir konudur. Ancak, Mehmed Tahir Ağa'nm Osmanlı mimarlığına önemli katkılarının olduğu tüm araştırmacılar tarafmdan kabul edilmektedir. Mehmed Tahir Ağa'nın mesleki faaliyetlerini gerçekleştirdiği 18. yy'da barok ve rokoko üslup, daha çok dekorasyonda görülmüş ve klasik Osmanlı mimarlığı, bu üslupların katılmasıyla yeniden yorumlanmıştır. Nitekim, Mehmed Tahir Ağa da bu döneme özgü mimari anlayışın gelişmesinde katkıda bulunmuş ve bu özelliği yapılarına yansıtarak Osmanlı mimarlık tarihinde ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Mehmed Tahir Ağa'nm görevde bulunduğu sırada çok sayıda yapının gerçekleştirilmiş olması, özellikle III. Mustafa'nın imar faaliyetlerine ağırlık vermesiyle de ilişkilidir. Mehmed Tahir Ağa, belki III. Mustafa gibi bir hamisinin olması nedeniyle de İstanbul'un mimari dokusuna katkıda bulunma fırsatını elde etmiş bir mimardır.

Bibi. K. Altan, •'Mimar Mehmed Tahir", ***Arkitekt,*** S. 7/7 (1937), s. 193-195; (Altınay), ***Mimarlar;*** A. Arel. ***Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,*** lst., 1975; O. Aslanapa, ***Osmanlı Devri Mimarisi,*** lst., 1986; A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", ***TCTA,*** IV; M. Cezar, ***Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,*** lst., 1971; M. Erdoğan, "Mehmed Tahir Ağa, Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri", ***TD,*** S. 10 (1954), 157-180, S. 11-12 (1955), 159-178; Goodwin, ***Ottoman Architecture,*** Londra, 1971; Kuban, ***Barok;*** Öz, ***İstanbul Camileri;*** Sözen, ***Mimar Sinan.***

AYGÜL AĞIR

MEHMED TEVFİK (Çaylak)

(Eylül 1843, İstanbul - 1893, İstanbul)
Gazeteci, yazar.

Basın dünyasında çıkardığı mizah dergisinin adından dolayı "Çaylak" lakabıyla tanınır. Yeniçeri Ocağından yetişme, kapı çuhadarlığı ve gümrük tahsildarlığı görevlerinde bulunmuş Mustafa Ağa'nın oğludur. Düzenli bir öğrenim görmedi. 1853' te girdiği Beyazıt Rüştiyesi'nde 4 yıl okuduktan soma Bâb-ı Seraskeri nizamiye kaleminde memurluğa başladı. 1859'da hazine-i hassa mektubi kalemine geçti. Bir yandan da özel dersler alarak Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. 1867'de *Muhbir'* de gazeteciliğe başladı. Bu gazete kapatılınca *İstanbul'da* çalıştı. Bu arada yine memurluğunu sürdürdü. Bursa ve İzmit'te bulundu. 18ö9'da Bursa'da vilayetin resmi gazetesi *Hüdavendigâr'ı* çıkardı. 1870'te istifa edip İstanbul'a döndü ve 5 Temmuz' da *Asır* adlı gazeteyi çıkarmaya başladı. *Asır'm* haftada bir kez yayımlanan *Asır-Eğlence* adlı nüshası Türk mizah basınının öncüsüdür. Gazeteyi memurlukla birlikte yürütemediğinden üç ay sonra kapattıysa da Ekim 1870'te *Terakki* gazetesini çıkarmaya başladı. 1871-1872'de 1 yılı aşkın bir süre memurlukla Bosna'da bulunduktan sonra İstanbul'a döndü ve şehremaneti tanzifat müdürü oldu. Haziran 1872' de kısa bir süre *Letaif-i Asar* gazetesinde çalıştı. 1875'te *Letaif-iÂsâr'ı* 10 sayı daha çıkardıktan sonra *Basiret* gazetesinde yazarlık yaptı. 1 Şubat 1876'da da asıl ünü-

Mehmed Tevfik
TETTV Arşivi

nü sağladığı *Çaylak* adlı mizah dergisini çıkarmaya başladı. 162 sayı çıkan bu derginin 25 Haziran 1877'de kapanışının ardından *Osmanlı* adlı siyasi gazeteyi yayımladı. Bunun da 14 Ocak 1878'de kapatılması üzerine *Basiret'te,* ardında da *Vakit* ve *Tercüman-ı Hakikat'te* çalıştı. 1884'ten ölümüne kadar da *Tarik* gazetesinde fıkra yazarlığı yaptı. Bu arada Mekteb-i Mülkiye idadisinde hocalık ve Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye'de başkâtiplik görevlerinde bulundu. Vefatmda Çamlıca'da Çakaldağı (Yalmzservi) Mezarlığı'na defnedildi.

Mehmed Tevfik tarih, edebiyat konularında eserler kaleme almış, eski inşa örnekleri, metin ve fıkra derlemeleri yayımlamıştır. İstanbul bakımından en önemli çalışması ise *İstanbul'da Bir Sene* (5 kitap, İst., 1299-1300; yb İst., 1991) adını taşır.

Mehmed Tevfik *Tandırbaşı* adlı ilk kitabının başında İstanbul halkının yılı genellikle yaz ve kış olarak ikiye ayırdığını söyleyerek kendisinin de eserini buna göre iki cilt olarak düzenlediğini, her kitapta bir ayın özelliğini anlatacağını ve altı ayın bir cilt olacağını ifade eder. Ama yalnızca *Tandırbaşı, Helva Sohbeti, Kâğıthane, Ramazan Geceleri* ile *Meyhane yahut İstanbul Akşamları* başlıklarını taşıyan beş kitabı yayımlanmıştır.

İstanbul'da Bir Sene 19. yy'rn ikinci yarısında etkisini hissettiren Batılılaşma karşısında İstanbul'da terk edilmeye yüz tutan eski yaşam tarzını, unutulmaya başlayan halk geleneklerini yansıtan, belgesel değerde bir çalışmadır. *İki Gelin Odası* (İst., 1301-1302) adlı romanı da İstanbul halk geleneklerini izlemek bakımından dikkate değer özellikler taşır.

Bibi. Th. Menzel, "Tevfik Mehmed", ***İA,*** XII/1, 212-213; Ö. F. Akün, "Çaylak Tevfik", ***DİA,*** VI-II, 240-244; Gövsa, ***Türk Meşhurları,*** 92-93.

İSTANBUL

MEHMED ZİYA (İhtifalci)

(1865?, İstanbul - 27 Mart 1930, İstanbul) Tarihçi, yazar.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti hulefasmdan Osman Vasfi Efendimin oğludur. Süleymaniye'de dünyaya geldi. İ. A. Gövsa'nın doğum tarihi olarak gösterdiği 1865, yanlış olabilir. Bu hususta daha yetkili olması gereken oğlu Celal Ergun babasının 1871'cle doğduğunu bildirdiğine göre, bu tarih gerçeğe daha uygun gibi görünür. Fakat mezar taşında doğum tarihi olarak 1282 yazılıdır ki, bu eğer Hicri ise karşılığı 1865-1866, Rumi ise 1866-1867'dir. Ceddi İsmail Ağa'nın saray baltacılar kethüdası olduğunu, dedesi Rikab-ı Hümayun peyklerinden aym zamanda şair Eyyubî Civan Mehmed Arif Ağa'nın ise, III. Selim öldürüldüğü sırada (1808) Şehzade Mahmud'un kurtarılmasında gayreti görülen saray görevlilerinden olduğunu, Mehmed Ziya Bey'in oğlu Celal Ergun yazmaktadır. Mehmed Ziya Bey, Mekteb-i Sultani'den (Galatasaray Lisesi) yetişerek 1886'da mezun olmuştur. Bu bakımdan Fransızcayı mükemmel surette öğrenmiş bulunuyordu. 1890'a doğru Sanayi-i Nefise Mektebi'ni de bitiren Mehmed Ziya öğretmen olarak hayata atılmıştır. Edirne, Halep ve Konya'da öğretmenlik yapmış, 1892'de Bursa İdadisi'ne müdür olmuştur.

Mehmed Ziya Bey **1911**'de İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti'nin(-») kurucuları arasmda yer almış ve **19** kişilik idare kuruluna seçilmişti. Esas sevdiği dalda çalışma imkânına, 1917'de resmen kurulan istanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'ne(->) yukarıda adı geçen kurumun temsilcisi olarak katıldığında kavuştu. Bu encümende büyük şevk ve gayretle çalışmış, dosyalardaki fişlerin birçoğunu kendi eliyle doldurmuştur. Bu tescil fişlerini hazırlamak için bahis konusu eski eserleri inceliyor, resimlerini çektiriyor, varsa kitabelerinin kopyalannı alıyordu. Böylece istanbul'un eski eserlerine dair elinde hayli not toplanmıştı.

Mehmed Ziya Bey, tarihçiliğe *Tarih-i Sınayi* (İst., 1309) başlıklı bir kitap ile başlamıştı. Bunu *Vesaik-i Kadime-i Edebiyye* (Bursa, 1313) ile *İlm-i Nebatat (ist.,* 1314) başlıklı kitapları takip etti. Hollandalılar tarafından işgal edilip bir sömürge yapılıncaya kadar güçlü bir İslam devleti olan Sumatra'nın kuzeyindeki Açe Sultanlığı'na dair bir eseri ise *Alem-i Islamtyet-Açe Ta*n'/n'başlığı ile basılmıştır (İst., 1316). Galatasaray Lisesi'nin geçmişini anlatan *Mekteb-i Sultani* (İst., 1918) adlı kitapta da okulun tarihçesini yazmıştır. *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 'nın tek fasikül halindeki 63-77. sayısında (1339/1923) basılmış "Bursa'daki Türbelerimizde Gayr-i Mektub Kitabeler" başlıklı bir makalesinde Bursa'mn bazı kitabelerini tanıtmıştır. Nihayet okullar için bir de 191 sahifelik, *Siyer-i Nebi* (İst., 1340/1921-22) başlıklı kitap yazmıştır.

Mehmed Ziya Bey'i 20. yy'ın ilk çeyreğinde İstanbul'da meşhur eden bir özelliği, Türk tarihinin önemli olaylarının yıldönümlerinde veya yine Türk tarihinin önemli kişilerinin ölüm yıldönümlerinde ihtifaller, yani anma törenleri düzenlemesi, konuşmalar yapmasıdır. Bu yüzden kendisine "İhtifalci" lakabı takılmıştı. Bu lakap âdeta onun adının bölünmez bir parçası olmuş ve her vesile ile hattâ bibliyografiarda bile "İhtifalci Ziya Bey" olarak anılmıştı. Üst üste gelen felaketlerin çökerttiği maneviyatı ayağa kaldırmak, halkın biraz da olsa kendine güvenini artırmak için, milli tarihin çeşitli konularım anma törenleri bir dereceye kadar fayda sağlıyordu. Balkan Savaşı günlerinde Türklerin tarafını tutan yazılar yazan ünlü Fransız yazar Pierre Loti'nin(-0 İstanbul'a son gelişlerinden birinde, onun için Boğaziçi'nde Kont Ostrorog Yalısı(->) önünde bir gece sandallarda şarkılı bir programın düzenlenmesi de Mehmed Ziya Bey'den istenmişti. Barbaros Hayreddin Paşa'nın, Sokollu Mehmed Paşa'nın, Mimar Sinan'm ölüm yüdönüımerinde, İstanbul'un fethi, hattâ İstanbul'un kurtuluşu yıldönümlerinde anma törenleri düzenleyen Mehmed Ziya Bey için de ölümünden sonra Eyüp'teki mezarı başında birkaç defa anma konuşmaları yapıldı ve sonra her şey unutuldu gitti.

Mehmed Ziya Bey
Semavi Eyice arşivi

Mehmed Ziya Bey daha lise öğrencisi iken Mevlevîliğe büyük ilgi duymuş ve istanbul'un iki büyük Mevlevî dergâhmı, Galata ve Yenikapı mevlevîhanelerini zaman zaman ziyaret etmiştir. 1884'te o sıralarda Üsküdar'da misafir olarak bulunan Eskişehir Mevlevîhanesi Şeyhi Hasan Dede ile tanışmış, sonra Edirne'de bulunduğu yıllarda da Aydınlı Şeyh Eşref Dede ile 3 yıl kadar beraber olmuş, nihayet Konya'ya atandığında da Mevlevîliğe daha fazla yaklaşmak imkânını bulmuştur. Bu tarikat ile yakınlığının bir ürünü olarak *Bursa'dan Konya 'ya Seyahat* başlıklı, kendi ifadesine göre 600 sahifelik büyük bir eser yazmış, bunun içinde bütün Mevlevî büyüklerinin biyografyalarını da tanıtmıştır. Ancak Malûmat Basımevi'nde baskısına başlanan bu kitabın tamamlanmadan kaldığını M. Ziya Bey yazmaktadır. Bugün kütüphanelerimizde "Mahmudiye Rüşdiyesi coğrafya muallimi" Mehmed Ziya tarafından yazılarak, 1328/1912'de İstanbul'da Vatan Matbaasinda basılan 368 sahifelik resimli bir *Bursa 'dan Konya 'ya Seyahat* başlıklı kitap vardır. Bu, basımevinde kalan ve kendisinde sadece düzeltmeli tek nüsha bir prova baskısı bulunan esas seyahatname değildir. Maarif Nezareti içinde Mehmed Ziya Bey'in de bulunduğu bir komisyona, ünlü Arap seyyah İbn Battuta'mn(->) seyahatnamesinin Türkçeye çevrilerek açıklamalarla bastırılması görevini vermişti. İçinde 14. yy Anadolu Türklüğü hakkında çok değerli bilgiler bulunan bu Arapça eserin Damat Mehmed Şerif Paşa tarafından yapılan bir tercümesi varsa da, bu eserin yeniden tercümesine niçin lüzum görüldüğünü bilmiyoruz. Zaten bu çalışmalar da yürütülmemiş ve İbn Battuta seyahatnamesinin yeni bir baskısı yapılamamıştır.

Gençliğinde Sanayi-i Nefise Mektebindeki öğreniminin verdiği alışkanlıkla ola-

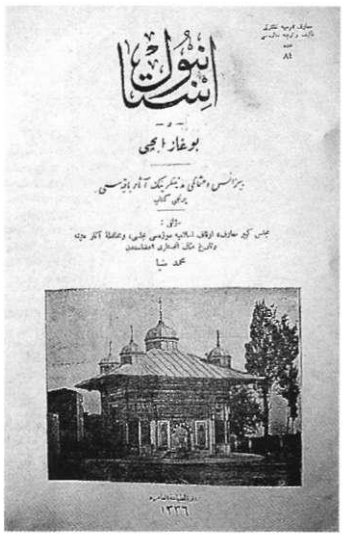

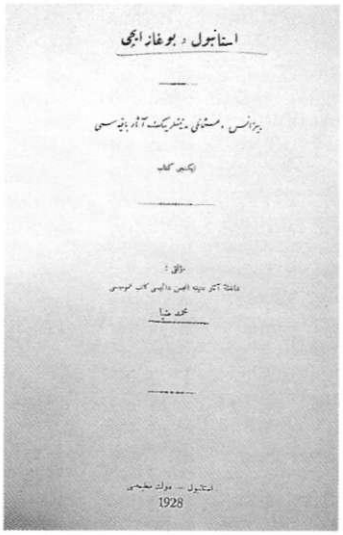

Mehmed Ziya Bey'in *İstanbul ve Boğaziçi* adlı eserinin I. (solda) ve II. ciltlerinin kapak sayfaları. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

• BHBflBHHİ H

cak Mehmed Ziya Bey'in oldukça başarılı resim çizme yeteneği de vardı. Nitekim İstanbul hakkındaki büyük kitabında bu çizimlerden bazı örnekler görülebilir.

Mehmed Ziya Bey, çeşitli sebeplerle ortadan kaldırılan tarihi mezarları da bütünüyle yok olmamaları, kaybolup gitmemeleri için başka yere taşıtmaya da özen gösteriyordu. Bozdoğan Kemeri dibinde olan ve cadde genişletilirken yıktırılan Tamışvar Beylerbeyi Payzen Yusuf Paşa'nın türbesindeki mezarını (içinden kemik çıkmamıştır), yanındaki Revânî Çelebi Camii'nin haziresine hatim okutarak taşıttığını bildirir. Hattâ yeni mezarların üstüne birer de servi diktirmiştir. Ancak ne var ki, bu cami ve hazire sonraları ortadan kaldırılarak yerine Hrfzıssıhha Enstitüsü yapılmıştır.

Mehmed Ziya Bey'in İstanbul ile ilgili 3 eseri vardır. Bunlardan ilki Kariye Camii(->) hakkındadır. *Kariye Cami-i Şerifi* (İst., 1326) başlıklı küçük boyda bu 119 sahifelik kitapta yazar, bu eski binanın tarihçesi ve sanat değerini belirtmekte, Türk dönemi boyunca cami olarak kullanılmasına rağmen üzerleri örtülmeyen mozaiklerinin konularını anlatmaktadır. Tabiidir ki, somaki araştırmalarda bulunan duvar resimlerinin (mozaik ve fresko) yer almadığı, ancak o tarihlerde görülebilen resimlerinin tariflerinin yapıldığı bu küçük eser, İstanbul'un Bizans dönemine ait bir eski eseri hakkında bir Türk tarafmdan yazılmış olması bakımından kültür tarihimizde özel bir yere sahiptir.

İkinci monografyası ise, kendisinin de mensup olduğu Mevlevi tarikatının İstanbul'daki önemli merkezlerinden Yenikapı Mevlevîhanesi hakkındadır. *Yenikapı Mevlevîhanesi* (İst., 1329), 306 sahifelik, küçük boyda bir kitap olup Osmanlı dönemi Türk kültür tarihinde çok önemli bir yeri olan bu kuruluşun tarihçesini ve şeyhlerinin kısa biyografyalarını anlatmaktadır. Kitapta ne yazık ki hiçbir resim olmadığı gibi, çeşitli dönemlerde yapılmış binaları ile geniş bir külliye meydana getiren bu mevlevîhanenin toplu bir planı da yoktur. Bu kitap son yıllarda yeni harflerle, bugünkü dile de çevrilerek tekrar yayımlanmıştır *(Yenikapı Mevlevîhanesi,* Y. Senemoglu, İst., ty).

1928 *^sE&mSk* *Nuri Akbayar koleksiyonu*
HHHflM

Mehmed Ziya Bey'in İstanbul hakkındaki en büyük eseri ise *İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Asâr-ı Bakiyesi* başlığı ile yayımlanandır. Devlet matbaasında, Maarif-i Umumiye Nezareti, Telif ve Tercüme Dairesi neşriyatı (no. 84) olarak büyük boyda basılan bu eserin ilk cildi 1336/1920'de XXII+528 sahifelik bir kitap halinde çıkmıştır. İstanbul'un tarihi ve bu şehrin Bizans dönemindeki tarihi topografyası hakkında etraflı bilgi veren bu cilt, birçok resimle de süslenmiştir. Bunların bir kısmı, evvelce başka kitaplarda basılmış, gravür, plan veya desenler olmakla beraber, aralarında o sıralarda çekilmiş fotoğraflar da bulunmaktadır. Ziya Bey, kitabının yabancılar tarafmdan kolay kullanılması için bölüm başlıklarım ve resim altlarını ayrıca Fransızca olarak da dizdirmiş, Batılı yazarlar ile Bizans adlarını Fransızca, bazı Bizans terimlerini Grekçe olarak da koydurmuştur. Cumhuriyet döneminde bu büyük eserin ikinci cildinin basılmasına da başlanmış ve yine resimli olarak 257 sahife tutan bu ikinci kısım, daha ince bir cilt halinde 1928'de satışa çıkarılmıştır. Sonunda, içindekiler listesi bile olmadığına göre bu ikinci cildin, harf inkılabı yüzünden baskısının yarım kaldığı anlaşılır. Ziya Bey toplamış olduğu malzemeyi yemden değerlendirmeye veya başlamış olduğu işi sürdürmeye bir daha girişemediğinden, *İstanbul ve Boğaziçi,* böylece bitmemiş durumu ile kalmıştır. Bu büyük eserin istanbul'un Bizans dönemindeki tarihi ile tarihi topografyası, o sıralarda elde bulunan Batı dillerinde yazılmış araştırmalardan ve hattâ bazen kaynaklardan faydalanmak suretiyle hazırlanmıştı. Böylece Ziya Bey Türk dilinde yazılmış çok büyük ve oldukça iddialı bir eserle, şehrin eski tarihi yapısını inceleyenler arasına katılmış oluyordu. Şunu da belirtmemizde fayda var ki, *İstanbul ve Boğaziçi,* o tarihe kadar yabancıların yazdıkları kitaplardan pek fazla ileri gitmemiştir. Ziya Bey'in Eski Eserleri Koruma Encümeni üyesi olması, şehrin şurasında burasında tesadüflerin ortaya çıkardığı bazı arkeolojik buluntuları görüp incelemesine imkân veriyordu. Kitabın başka bir önemli bir tarafı da çok etraflı bazı dipnotlardır. Esas metinde bahsi geçen yer, bina veya olaylardan bahsedilirken, bir ilişki kurularak o konularla ilgili birtakım ek bilgiler bu dipnotlarda verilmiştir. Genel olarak bu notlar, Osmanlı dönemi Türk eserleri ile ilgilidir. Ziya Bey, encümen için yaptığı araştırmaları bu notlarda âdeta küçük makaleleler halinde derlemiştir. Böylece bu büyük ve bitmemiş eserde, belki aranılan çok şey bulunamamakta fakat bu kitapta aranılması belki hatıra gelmeyecek, bazen çok değerli bilgiler ile karşılaşılmaktadır. Osmanlı dönemi Türk eserleri ile ilgili bu notlar, bu eserlerin çoğu bugün ortadan kalktığından bugün birer belge değerindedir. Mehmed Ziya Bey, bu eseri ile, istanbul'da geçen yüzyılın sonlarmda Bizans döneminin tarih ve eski eserleri üzerinde çalışmalar yapan çok sayıdaki yabancı ve çoğu da amatör olan araştırmacıların arasına katılmış oluyordu. O yıllarda Mehmed Raif Bey(->) ve Celal Esad Arseven(-+) ile birlikte Ziya Bey, bu konuda eser veren Türk üçlüsünü oluşturmuştur. Fakat onun eserini değerli yapan, içine kattığı kendi görüşleri ve Türk eserleri hakkında verdiği notlardır. Bunlar arasında mezar taşı ve bina kitabelerinin kopyaları da önemli bir yer tutar.

Yıllar sonra, Ziya Bey'in oğlu eczacı Celal Ergun, *İstanbul ve Boğaziçi'nin* ikinci cildini yeni harflerle tekrar yayımlamaya çabaladı. Baş tarafında C. Ergun'un babası ve eseri hakkında bir önsözünden başka, o yıllarda oldukça ünlü bir tarihi romanlaryazarı olan M. Turhan Tan'm da (Samih Fethi, 1886-1939) bir sunuş yazısının yer aldığı bu yeni baskı 1937'de küçük boyda **16** sahifelik fasiküller halinde, İstanbul'da haftada bir çıkmaya başlamıştı. Böyle bir eserin, haftalık bir dergi gibi yayımlanmasına ve satılmasına imkân olamazdı. Nitekim az sonra 10. fasikül İle bu yayın **l60.** sahifede kalmıştır. Eski harfler ile basılan metnin 127. sahifesindeki dördüncü paragrafm ilk satırmda yer alan "... mezarın baş" kelimesinde kesilmektedir. Bütün stokları hurda kâğıt olarak imha edildiğinden bugün son derecede az nüshası görülebilen bu ikinci baskı, önsözünde açıklanan bütün iyi niyete rağmen son derecede kötüdür. Metin inanılmaz derecede yanlışlar ile dolu olarak, aralarda atlamalar yapılarak dizilmiştir. Bu arada dipnotlar esas metin ile karıştırıldığından, yazarın düşüncelerinde ve neyi anlatmak istediğinde bir açıklık kalmamıştır. Ziya Bey'in doğru yazılmasına büyük özen gösterdiği yabancı adlar yanlış dizilmiş ve bütün bunlar yetmiyormuş gibi, berbat edilen metnin içine, metinle hiçbir bağlantısı olmayan ve Ziya Bey'in dosyalarından çıkarılmış, gelişigüzel seçilmiş birçok resim yerleştirilirken, metinle ilgili resimler konmamıştır. Yazarın ruhuna azap verecek olan bu baskıya devam edilmemesi bir kazançtır denilebilir.

Celal Ergun babasından kalan zengin malzemeden başka türlü de faydalanmış, yayımladığı bazı haftalık dergilerde (*Yenigüri),* onun bırakmış olduğu eski eser fotoğraflarını ve notlarını kendi imzası ile çıkan yazılarda kullanmıştır. Sonra arkasından büyük bir sessizlik başlamış ve birçok şeyin unutulmaması için çırpınmış olan ve bu şehrin tarihine dair bugün hâlâ kullanılan eserler bırakan Mehmed Ziya Bey unutulanlar kervanına katılmıştır.

Mehmed Ziya 27 Mart 1930'da hayata gözlerini yummuş ve cenazesi. Eyüp'te Dedeler Mezarlığı adı verilen yerdeki aile sofasına gömülmüştür. Bu mezarlık, Bahariye Mevlevîhanesi'nin(->) tam karşısında idi. Mevlevîhanenin semahanesi 1935'te yıktırılmış, 1939'a doğru harem bölümü yanmış, 1952'lere kadar duran selamlık da sonra yıktırılmış ve tekke arazisi üzerine bir tuğla-briket atölyesi, bir fabrika ve depolar yerleşmiştir. Caddenin karşı tarafında olan ve Eyüp mezarlıklarının en son ucunu teşkil eden yerdeki hazire ise 1960'lara kadar çevredeki fabrika ve atölye işçilerinin öğle tatillerinde üzerinde oyun oynadıkları alan haline gelmişti. Burada tekkeye mensup Mevlevîlerin mezar taşları arasında, Mehmed Ziya Bey ailesinin demir pannaklık ile çevrili aile sofası bulunuyordu. Etrafındaki demir parmaklık yüzünden pek fazla tahribe uğramayan bu hazire içinde mezarlar belirli durumda idi. Haziran 1988 günü aynı yere gidildiğinde, bu İstanbul tarihçisinin mezarı inanılmaz bir perişanlık içinde idi. Yeni yapılmış bir duvar, sofanın demir parmaklığını hemen hemen ortadan kaldırmış, taşlar ise ot ve dikenlerin arasına gömülmüştü. Mehmed Ziya Bey'in mezar taşındaki, bir vakitler pek moda olan porselen üzerine çıkarılmış resmi ise kırılıp yok olmuştu. Daha eski, silindir biçiminde büyük bir mezar taşının kitabesi kazınmak suretiyle yazıldığı anlaşılan Ziya Bey'e ait mezar kitabesi, yeni harflerle Türkçeyi doğru yazmasını bilmeyen bir taşçı tarafından anlaşılmaz bir imla ile kazılmıştı.

Aynı sofada Mehmed Ziya Bey'in eşi Pakize Hanım, kardeşi Prof. Dr. Neşet Usman (1875-1949) ile oğlu Eşref Neş'et (1905-1931) ve torunu Güney Ergun'un (ö. 1957) da mezarları bulunduktan başka, aynı ailenin atalarının bitkilerin arasında gömülmüş mezar taşları vardır. İstanbul'un eski eserleri üzerinde çalışmalar yapmış ve tarih hatıralarını unutulmaktan kurtarmak için büyük çabalar göstermiş bir insanın mezarının bugünkü durumu gerçekten hazindir.

Bibi. 1. A. Gövsa. *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi,* İst., 1933-1936, IV, s. 1601; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 413; C. Ergun, "Ihtifalci Mehmet Ziya Bey", *Galatasaray Dergisi,* S. 3 (Ağustos 1947), s. 21-22, 32; ay, "Merhum Babam ve Eseri Hakkında Birkaç Söz", *İstanbul ve Boğaziçi,* I. fas., İst., 1936; ölüm haberi, *Cumhuriyet,* 28 Mart 1930; Nizameddin Nazif (Tepedelenlioğlu), "İhtifalci Ziya Bey Merhum", *Yenigün,* S. 3 (25 Mart 1939) s. 4-5; S. Eyice, "Bir İstanbul Tarihçisi: İhtifalci Mehmed Ziya Bey", *İstanbul,* S. 6* (1993), s. 121-126.

SEMAVİ EYİCE

MEHTERHANE

Mehter, Farsça "mihter" kelimesinden gelmekte olup, "en büyük" ve "pek ulu" anlamını taşır. Bazı İslam devletlerinde "saray teşkilatında görevli memur veya vezir" anlamında da kullanılmıştır. Mehter teşkilatının geçmişi, daha eski dönemlere dayanırsa da "mehter" ve "mehterhane" terimleri Osmanlı döneminde kullanılmıştır.

Osmanlılarda "mehter" adıyla anılan resmi görevlilerden askeri musiki kurumu veya takımı olan mehterlere "Çalıcı Mehterler" veya "Mehterân-ı Tabi ü Alem" denirdi. Padişahm çadırlarına muhafızlık etmek, çadırları nakletmek, kurmak ve toplamakla görevli olanlara ise "Çadır Mehterleri" veya "Mehterân-ı Hayme" denirdi. Sarayda, vezir ve paşaların konaklarında iç hizmetlerini görmekle yükümlü olanlara da "İç Mehteri" denilmekteydi.

Mehterin ilk icra örnekleri "nevbet vurma" ile ortaya çıkmıştır. Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile başlayan bu gelenek Anadolu Selçuklularında devam etmiştir. Bağımsız her Türk devletinde bu geleneğe titizlikle uyulmuştur. Bu gelenek, Osmanlı İmparatorluğu içinde genişleyerek başlıbaşına bir kuruluş olarak yüzyıllarca yaşamıştır.

Mehterin savaştaki en önemli görevi, tuğu (sultanın gücünü, yüceliğini simgeleyen, bir tutam at kuyruğu takılmış alem) taşımasından ileri gelmekteydi. Osmanlı Devletinde mehter takımı ile sultan arasındaki sıkı bağ. Türklerin mehtere karşı, neredeyse dini bir saygı beslemelerine yol açmıştır. Ordunun bütün hareketlerini izleyen bu askeri musiki takımı, savaş sırasında vezirin yanında durur, birliklerin çarpışma heyecanını kamçılamak amacıyla savaş bitinceye kadar, hiç durmadan çalardı.

Evliya Çelebi bu musikicilerin "gayet muazzez kimseler olup ağır ulufe aldıklarını" belirttikten sonra, mehter esnafının geçit alayında, mimar esnafının önünde yer almasını sağlamak üzere açılan davada söz alan mehterbaşı, "bizim hizmetimiz padişahımıza her an lazımdır, cenk yerinde, cenk davuluna ve Hakaanî kuşlara tokmaklar vurmaya başlayarak, İslam askerini cenge kaldırmaya sebep oluruz. Nerede peygamberimizin sancağı olsa, orada Âl-i Osman davulu da bulunması gerekir" diyerek sultana kendi işlevlerini hatırlattığını, sonunda da davanın kazanıldığını anlatır.

Osmanlı Devleti'nde padişaha mahsus mehtere "Mehterhane-i Hümayun" veya "Mehterhane-i Hakanı denirdi.

Mehterhane'ye alman gençler daha çok acemioğlanları arasından seçilirdi. Bu yüzden, Mehterhane, Yeniçeri Ocağimn bir parçası sayılmıştır. 17. yy'da İstanbul'daki Mehterhane-i Hümayun'da 300 aylıklı sanatçı vardı.

Mehter takımı, padişah seferde ise çadırının önünde, değilse Topkapı Sarayı'nm Demirkapı mevkiinde ikindi vakti nevbet vururdu. Yedikule'nin bir kale olmasından ötürü burada 40 kişilik bir mehter takımı vardı. Bu takım günde 3-4 nevbet vurarak halka askeri musiki dinletirdi. Ayrıca Eyüp, Kasımpaşa, Galata, Tophane, Rumeli rlisarı, Yeniköy, Kavak Yeni Hisarı, Beykoz, Anadolu Hisan ve Kız Kulesi'nde de mehter takımları vardı. Her gece yatsı namazından sonra üç fasıl, semt halkını namaza uyandırmak için, sefer vaktinde de üç nevbet vurulurdu. Sadrazamın, kaptan-ı deryanın, vezirlerin, beylerbeylerinin, sancak beylerinin ve yeniçeri ağasının da mehter takımları bulunurdu.

Mehterler çember biçiminde dizilerek zurna, davul, boru ve zil çalanlar ayakta durarak, nakkarezenler yere bağdaş kurarak çalarlardı. Çavuşlar çevgânları ile ritim tutarlardı. Mehterbaşı ise halkanın ortasında takımı yönetirdi. Bayram törenlerinde, iki bayram arasındaki donanma şenliklerinde, sultanların tahta çıkışlarında, vezirler ile elçilerin atanmasında, elçilerin karşılanmasında, bir savaştan zafer haberi geldiği zaman, bir şehzadenin doğumu gibi bütün sevinçli, şenlikli günlerde mehterlerin nevbet vurması gelenekti. Mehterler bütün bu yönleriyle sadece bir askeri musiki takımı değil, aynı zamanda eğlence musikisi parçaları çalan bir açık hava musiki topluluğuydu.

Mehter takımı "kat'lardan oluşur. Takımda her sazdan eşit sayıda bulunur. Aynı sazlardan oluşan gruba "kat" denir. Beş katlı mehter denince o takımda her saz-

Schweigger'in kitabında yer alan mehter takımı resmi. S. Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem in Jare, 1577,* Nürnberg, 1608 *Galeri Alfa*

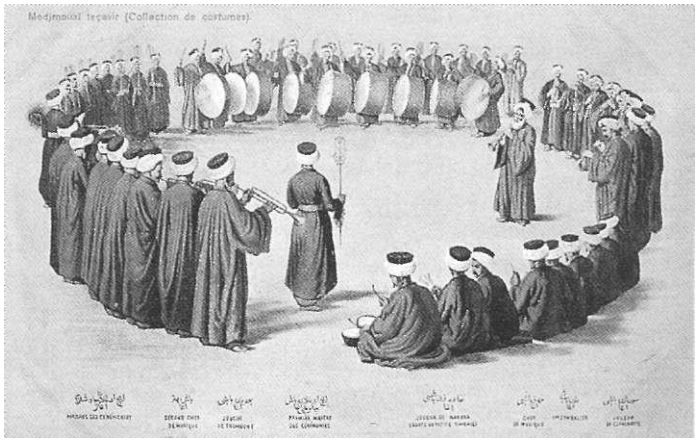

Yüzyıl başından bir kartpostalda mehter takımı. Arifi Paşa, ***Mecmua-i Tesavir/ Nuri Akbayar koleksiyonu***

dan beş tane bulunduğu anlaşılır. Mehterler genellikle 3, 5, 7, 9 katlı kurulurdu. 9 katlı mehter padişahlara özgüydü. İmparatorluğun parlak dönemlerinde bu sayı 12'ye çıkarılmıştır.

Sancaklan koruyan "alemdar'lar ile musikiyi temsil eden tabi mehterler, "Tabi ü Alem Mehterleri'ni teşkil eden resmi devlet memuru idiler. Mehter teşkilatının başında "emir-i alem" denilen bir memuriyet makamı vardı. Mehterhane ve ondan sorumlu olan mehterbaşı, emir-i aleme bağlıydı. Emir-i alem, Osmanlılarda saray teşkilatında "birun ağaları"ndan sayılırdı. Bu ağalar padişahın atının yanında yürüme ayrıcalığı taşıdıklarından bunlara "üzengi ağası" da denirdi. Emir-i alem, mehter bölüklerine tayin işlerini yapar, elçilerin kabulü törenlerinde hazır bulunur, sancak beyliklerine tayin edilen kimseye sancağı iletir ve mehter takımı gönderirdi. Mehter bölüklere ayrılmıştı, aynı sazı çalanlar, alemdarlar birer bölük teşkil ederlerdi. Her bölüğün başına "ağa" denirdi. Mehterleri yöneten musikişinaslara "mehterbaşı ağa" denirdi. Bu kişi aynı zamanda mehterlerin yetişmesi ile musiki icrasından sorumluydu.

Mehter teşkilatına bağlı iki türlü mehterhane vardı. Bunlar resmi teşkilata dahil olan çalıcı mehterler ile esnaf mehterleriydi. En başta gelen resmi mehter padişah mehteriydi. Bu mehtere "Tabi ü Alem-i Hassa Mehterleri" denirdi. Evliya Çelebi padişah mehterlerinin 12 kat olduğunu yazar. Padişah sefere çıkacağı zaman, Tabi ü Alem Mehterlerine, esnaf mehterleri de eklenerek, mehterin sayısı iki katma çıkardı.

Tabi ü Alem Mehterleri'nin bölüklerinde Mehterhane'de aym sazları çalanlar, alemdarlar ve Mehterhane'ye giren şakirtler (mehter öğrencileri) birer bölük teşkil ederlerdi.

II. Bayezid döneminde (1481-1512) bölükler şöyleydi: Nakkarenzenân bölüğü (nakkare çalanlar bölüğü), surnazenân bölüğü (zurnacılar bölüğü), tabbâlin bölüğü (davulcular bölüğü), alemdârân bölüğü (alemdarlar bölüğü), zeçciyân bölüğü (zil çalanlar bölüğü), nefîriyan bölüğü (boru çalanlar bölüğü), şâkirdan bölüğü (mehter talebeleri).

Esnaf mehterleri ise çarşı esnafından kurulu olup maaşlı ve kadrolu değillerdi. Mehterbaşıları vasıtası ile Mehterhane'ye bağlıydılar. Esnaf mehterleıiriin, resmi yerlerin dışında kalan nevbethanelerde günde üç kez "nevbet" vurmaları "Fatih yasalarf' ile belirlenmiştir. Esnaf mehterleri eğlence musikisini de iyi bilirlerdi.

II. Mahmud 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırınca ona bağlı olan Mehterhane'yi de eski düzenin bir parçası sayarak kapattı. Yerine Batı'daki bandoları örnek alan Muzıka-i Hümayun(-*) kuruldu. 1914'te Askeri Müze Müdürü Ahmed Muhtar Paşa(->) tarafmdan Askeri Müze bünyesinde yeniden mehter kurulmuş, müzenin açık bulunduğu günlerde nevbet vurmaya başlamıştır. Askeri Müze mehter takımı, Milli Müdafaa Vekili Zekâi Apaydın tarafından, aslına göre yetersiz görülerek 1935'te tekrar ortadan kaldırılmıştır.

Tarihe kanşmaya yüz tuttuğu bir sırada, 1952'de zamanın genelkurmay başkanı Nuri Yamut'un İngiltere'de İskoç gayda takımım görmesi tarihi mehterin hatırlanmasına vesile olmuş, böylece mehter takımı üçüncü kez, 6 katlı olarak kurulmuş ve İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü olan 29 Mayıs 1953'te düzenlenen kutlama törenine katılması sağlanmıştır. 1968'de dönemin Askeri Müze müdürü Albay Sabahattin Doras'm teklifi ve Genelkurmay Başkanlığının onayıyla 9 katlı mehter aslına tam uygun kıyafetiyle kurulmuştur. Kültür Bakanlığı'na bağlı olarak yeni kurulan İstanbul Tarihi Türk Müziği Topluluğumun, mehter bölümü de bu kültür mirasım yaşatmak için çalışmalarım sürdürmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname, I;* H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* İst., 1936; Konyalı, *İstanbul Sarayları;* Uzunçarşılı, *Saray;* Ç. Uluçay, "Mehterhane ve Sazendelere Dair Birkaç Vesika", *Musiki Mecmuası,* S. 41 (1951); M. R. Gazimihal, *Türk Askeri Muzikaları Tarihi,* İst., 1955; E. B. Şapolyo, *Osmanlı Sultanları Tarihi,* İst., 1961; H. Sanal, *Mehter Musikisi,* İst., 1964; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* Ankara, 1965; E. Üngör, *Türk Marşları,* Ankara, 1965; K. Signell, "Mozart and the Mehter", *The Consort,* XXIV, 1967; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II; S. Doras (yay. haz.), *Mehterhane,* İst., 1971; P. Tuğlacı. *Mehterhane'den Bandoyu.* İst., 1986.

HAŞMET ALTINÖLÇEK

MEHTERANE KASRı
bak. İBRAHİM PAŞA SARAYI

MEKTEBI HARBIYE

Osmanlı Devleti'nde 19- yy'da subay yetiştirmek amacıyla kurulan okul.

II. Mahmud 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(-0 adı ile yeni bir ordu kurmuştu. Bu orduyu yönetecek eğitim görmüş ve bilgi sahibi subaylar yetiştirmek istiyordu. Bu nedenle Müşir Ahmed Fevzi Paşa'yı Selimiye Kışlası'nda(-0 bir okul açmakla görevlendirdi. Ahmed Fevzi Paşa Selimiye Kışlası'ndaki genç askerler arasından istekli olan birkaç yüz kişiyi seçerek, bunları teşkilatlandırdı ve bu okulun adını da "Sıbyan Bölükleri" koydu (1831). Sıbyan bölüklerine ayrılan gençlere bir taraftan askeri eğitim yaptırılırken, diğer yandan da okuma yazma öğretiliyordu. Bu gençler Mekteb-i Harbiye'nin de ilk öğrencileri oldular.

1831'de Sıbyan Bölükleri kurulduğu zaman II. Mahmud Mehmed Ali Paşa'nın 1816'da Mısır'da kurduğu harp okulunda yetişen subaylardan birkaçının öğretmenlik yapmak için İstanbul'a yollanmasını istemişti. Fakat Mehmed Ali Paşa bunların çoğunun askerlik konusunda sanıldığı gibi yeterli bilgi ve donanıma sahip olmadıklarını ileri sürerek II. Mahmud'un emrini münasip bir şekilde reddetmiştir.

Bu arada Maçka Kışlası okul olacak şekilde tadil ve tamir ettirilmiş, 400 öğrenci alabilecek sınıflar, 1 kütüphane, 1 cami, 1 hamam, mutfaklar, hastane ve eczane gibi üniteler de kışlaya eklenmiştir. Laboratuvar için İngiltere ve Fransa'ya aletler ısmarlanmış, sınıflara kara tahtalar ve sıralar yaptırılmıştır. 1834'te Sıbyan Bölükleri buraya taşınmıştır. Okul Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye adıyla açılmış ve 1 Temmuz 1835'te II. Mahmud Mekteb-i Harbiye'yi ziyaret etmiştir. Açılış günü belli olmadığı için II. Mahmud'un bu ziyareti bugün Kara Harp Okulu'nun kuruluş yıldönümü olarak kutlanmaktadır.

O dönemde 9 yıl süreli olan okulda öğrencilere yaklaşık 20 kadar ders okutulmaktaydı. Son sınıfa geçenler ise matematik, geometri, resim, harita gibi derslerin yanında hafif ve büyük tahkimat, topçu, piyade ve süvari talimi derslerini görüyordu. Mekteb-i Harbiye öğretime başladıktan bir süre sonra bu okula öğrenci yetiştirmek üzere askeri idadi ve askeri rüştiyeler kuruldu (bak. askeri okullar).

İlkin Mekteb-i Harbiye 1841'de ikiye ayrılarak idadi kısmı (Mekteb-i Fünun-ı İdadiye) kurulmuştur. Bu sırada Pangalti da Tophane-i Âmire Hastanesi olarak yapılan ve inşaatı bitmek üzere bulunan tek katlı binanın Mekteb-i Harbiye'ye tahsisi kararlaştırıldı. Binaya dershaneler, kütüphane, okuma salonu ve ahırlar ilave edildi. İdadi kısmı ise, Maçka Kışlası esaslı bir tamirden geçirildikten soma burada açılacaktı. Binaların hazırlanması bitinceye kadar Mekteb-i Harbiye eski Beşiktaş Sarayinm Çinili Köşk(-») diye anılan binasına taşındı. Temmuz 1847'de Mekteb-i Harbiye öğrencileri Pangalti daki binaya, idadi öğrencileri ise Maçka Kışlasina yerleştirildi. Mekteb-i Harbiye yeniden örgütlendi

ve öğrenim süresi 4 yıl olarak tespit edildi. Programı da askerlik bilgilerine ağırlık verecek biçimde yeniden düzenlendi. Mekteb-i Harbiye içinde 1848'de Erkan-ı Harb sınıfı (kurmay sınıfı) oluşturuldu. Aynı yıl mezun olan ilk 5 öğrenci bu sınıfa alınarak 1849'da kolağası (ön yüzbaşı) rütbesi ile ilk kurmaylar mezun oldu. Daha sonra bina bir yangm neticesinde harap olunca okul 1853'te Taksim'deki Taşkışla'ya, 1858'de de Gülhane'deki Mekteb-i Tıbbiye binasına taşındı. 1862'de inşası biten Pangaltı'daki yeni binasına geçti. 1868'de Avrupa'daki örneklerine göre programı değiştirilen okulun öğretim süresi 3 yıla indirildi. II. Meşrutiyet döneminde kıta eğitimine ağırlık verilmesi amaçlanarak öğretim süresi 2 yıl olarak belirlendi. Mütareke döneminde öğrencilerinin büyük bölümü Milli Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçtiklerinden okul kapalı kaldı. 1923'te Harbiye Mektebi olarak yeniden açılan okul 1936'da Ankara'ya taşmana kadar Pangaltı'daki binasında öğretimi sürdürdü. Erkan-ı Harb sınıfı ise okulun gelişmesine koşut değişmeler geçirdikten sonra günümüzde Harp Akademileri(->) adıyla eğitim, öğretim faaliyetini sürdürmektedir.

Mekteb-i Harbiye binası
Salâhatîin Giz/'Eser Tutel koleksiyonu

Mimari: Taksim-Pangaltı arasında, Cumhuriyet Caddesi(->) üzerinde bulunan Mekteb-i Harbiye bugün 54.000 m^2'lik bir alan üzerinde kurulu 18.600 m^2'lik binası ile ayaktadır. Alan ve yapılar kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Mekteb-i Harbiye binası bir yapılar kompleksi olup, Cumhuriyet Caddesi, Valikonağı Caddesi, Maçka Parkı, Darülbedayi Caddesi, Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu ve Harbiye Orduevi ile sınırlanan geniş bir alana yayılır.

Yapı 1862'de inşa edilmiştir. Ancak başlangıcından bugüne kadar yapıda mekânsal ve işlevsel değişiklikler meydana gelmiştir. Mekteb-i Harbiye asıl okul binası, 1887'de II. Abdülhamid tarafından yaptırılan yemekhane ile jimnastikhaneden oluşmaktadır.'

Asıl okul binası yüksek bir bodrum üzerinde iki katlıdır ve kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Bu bina ortadaki büyük, yanlardakiler küçük olmak üzere toplam üç orta avlu etrafında gelişmiştir. Binanın dört yönünden gelen kapılar orta avluya açılmaktadır. Yapının asıl girişi Cumhuriyet Caddesi'ne paralel olan duvarın ortasmdaydı. Bu bölüm 1950'lerin sonlarında yıktırılmış ve 1936'da revağın üstüne konulan Atatürk heykeli de yıkımdan bir müddet sonra binanın güney girişine getirilmiştir. Yapı 1936'ya kadar okul olarak kullamlmıştır. Okulun Ankara'ya taşınmasından sonra önce Yedek Subay Hazırlık Okulu, daha sonra I. Ordu karargâhı olmuştur. **1964**'te ordu karargâhı Selimiye Kışlasina taşınınca 3. Kolordu karargâhı, kolordu 1973'te Maslak'a taşınınca boşalan kısma merkez komutanlığı yerleştirilmiştir. Bu arada güney bölümü Harbiye Orduevi inşa edilene kadar orduevi olarak kullanılmıştır. 1978'de merkez komutanlığı da Orhaniye Kışlası'na taşınınca bina tamamen boşaltılmıştır.

1964'te asıl binanın Askeri Müze(->) olarak kullanımına karar verilmiş ve restorasyonunu İstanbul Teknik Üniversitesi'nden mimar Prof. Dr. Nezih Eldem yapmıştır. **1966**'da başlayan restorasyon çalışmalarının **1986**'da bir bölümü (çadır, kıyafet, bayrak ve sancak seksiyonları), **1991**'de ise kalan kısımları bitirilmiştir.

Bina okuldan müzeye çevrilene kadar gerek iç, gerekse dış görünümü itibariyle birçok değişikliklere uğramıştır. Öncelikle öumhuriyet Caddesi'ne bakan cephe tamamen değiştirilmiş ve bu cephenin arkasında kalan mekânlar müze için kullanılabilir hale getirilmiştir. Orta avlunun güneyine mehter konserleri için 500 kişilik bir amfi eklenmiştir. İç mekânlarda yapının İşlevine bağlı olarak bölümler değiştirilmiştir. Yıkılan bazı bölümlerin yerine iki katlı otopark yapılmıştır.

Havuzlar ve bahçeler yeniden tanzim edilip, orijinaline uygun olduğu düşünülerek arnavutkaldırımı taşlarla kaplanmıştır.

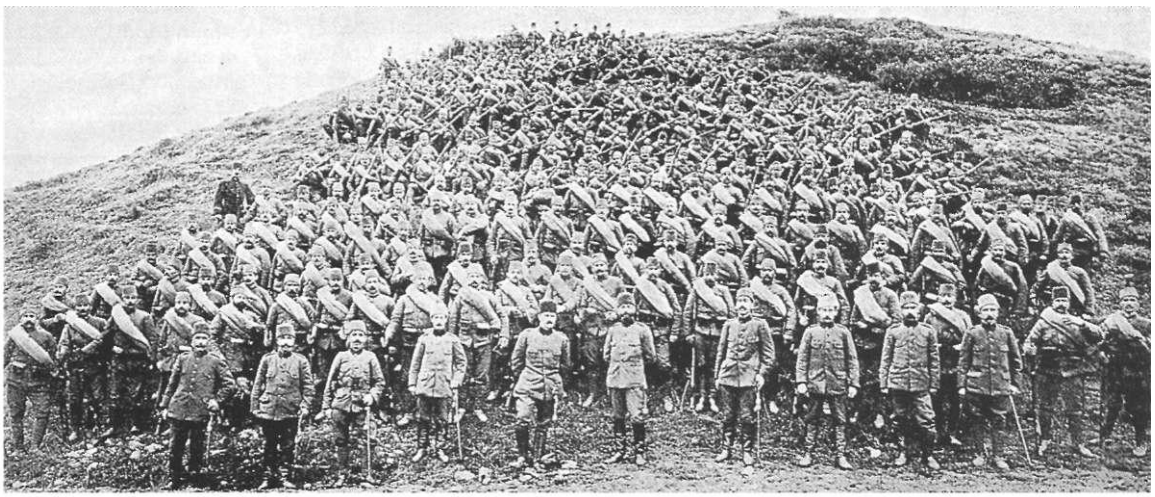

1911'de Mekteb-i Harbiye son sınıf öğrencileri Yıldız'daki talimgâhta. *Şehbal*, S. 38 (15 Nisan 1327)/ *Nuri Akbayar koleksiyonu*

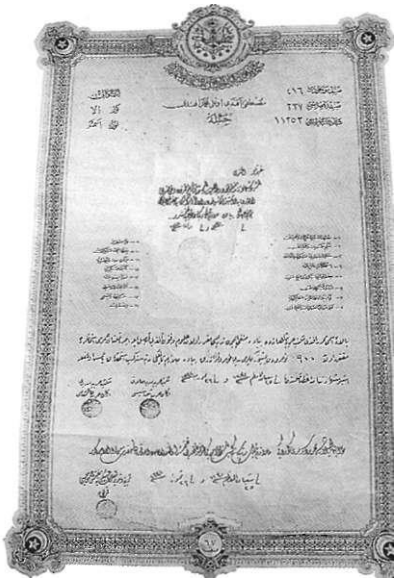

Mekteb-i Harbiye'den mülazim-i sâni (asteğmen) rütbesiyle mezun olan subaylara verilen şehadetname.
AhmetKuzik fotoğraf arşivi

Güney kısmı kültür sitesi olarak çeşitli kongre, fuar ve gösterilerde kullanılmak üzere düzenlenmiş mekânlara sahiptir. Bu kısmın merdivenli yüksek bir girişi ve giriş üzerinde kitabesi ve arması vardır. Aynı giriş, simetriği olan kuzey cephede de vardır. Bu kısımdan müze sergi salonlarına ve idari bölümlere girilir.

Yemekhane binası da uzunlamasına dikdörtgen bir plana sahip olup, bodrum üzerinde tek katlıdır. Valikonağı Caddesi'ne bakan ana girişteki kapı alınlığında bugün bir kısmı düşmüş olan mermer kitabesi vardır. Yapı kırma çatı ile örtülü olup, içten üç kubbelidir. Ortadaki kubbe tam yuvarlak, yanlardakiler elips şeklindedir. Özellikle kubbelerin içinde yer alan kalem işi tavan resimleri dönemin önemli örnekleridir. Bina Askeri Müze'ye verildikten sonra bir bölümü kütüphane, diğer bölümü mehterin çalışmaları için meşkhane olarak kullanılmıştır. 1986'da kütüphane, 1991'de mehter ana binadaki bölümlerine taşınınca başlayan restorasyon tamamlandıktan sonra Askeri Müze'nin resim galerisi olması düşünülmektedir.

Jimnastikhane 1951'de Askeri Müze'ye tahsis edilmiş iki katlı bir binadır. Ana girişi Cemal Reşit Rey Konser Salonu karşısındadır. 1959'da Askeri Müze sergi salonu olarak açılmış, 199 T de ana binanın restorasyonu bitince eserler oraya taşınmış ve bina boşaltılmıştır. Halen restorasyonu devam etmekte olup Askeri Müze'ye bağlı fuar merkezi olarak kullanılması tasarlanmaktadır.

TÜLİN ÇORUHLU

MEKTEBİ MAARİFİ ADLİYE

Mekteb-i İrfan adıyla da bilinir. Osmanlı döneminde açılan ilk rüştiyedir.

Sivil kamu görevlileri yetiştirmeyi amaçlayan okul 11 Şubat 1839'da Sultan Ahmed Camii hünkâr kasrında öğretime başladı. Mektebin öğrencilerinden bir bölümü çeşitli nezaretlerde çalışan genç memurlar olduğu için okulun bu iki daireye yakın bir yerde bulunmasına dikkat edilmişti. Okul 1844'ten başlayarak da Babıâli'nin küçük bir köşesinde öğretimi sürdürdü. Nizamnamesine göre okula her yıl 50'si yatılı olmak üzere 100 öğrenci alınacak ve mezunlarından sınavda başarılı olanlar Babıâli'de, Maliye ve Hariciye nezaretlerinde görevlendirilecekti. Yatılı öğrencilerin elbise ve çamaşırları ile yiyecek ve içecekleri sağlanacak, bunlara ayrıca harçlık da verilecekti. Öğrencilerin kıyafetleri üniforma biçiminde olacaktı. Ancak yer darlığı yüzünden okula yatılı öğrenci alınamadı.

Okula genç memurlardan başka 18 yaşını doldurmuş, sıbyan mektebi mezunu ve sivil memuriyete elverişli öğrenciler de alınmıştır. Okulun ilk mezunlarını verdiği 1841'de ilk sınıfında 30'u genç memur olan toplam 123 öğrenci bulunmaktaydı. Mekteb-i Maarif-i Adliye'de cuma günleri dışmda her gün iki ders veriliyor ve öğrenciler derslerden sonra yazı ve rakam talim ediyorlardı. Okulun öğretim kadrosunda Arapça ve Farsça öğretecek ikişer hoca, bir sülüs hocası ile divani ve rık'a yazmaya, matematik öğretmeye muktedir birer efendi bulunuyordu. Mekteb-i Maarif-i Adliye, rüştiyelerin açılmasından sonra önemini yitirmiş ve 1862'de Mahrec-i Aklâm'm açılması üzerine de kapatılmıştır.

İSTANBUL

MEKTEBİ MÜLKİYE

Kamu yöneticileri yetiştirmek amacıyla kurulan okul. 12 Şubat 1859'da açıldı. İlk adı Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye'dir.

Nizamnameye göre okula rüştiye mezunlarından giriş imtihanını kazananlarla. 30 yaşmı geçmemiş memurlar öğrenci olarak alınacaklardı. Bu Osmanlı yönetiminin bir yandan yeni kamu yöneticileri yetiştirmeyi, bir yandan da mevcut kamu yöneticilerini geliştirmeyi hedeflediklerini göstermektedir. Mekteb-i Mülkiyemin öğrenim süresi başlangıçta 2 yıldı. Mezun olanlar imtihanda başarılı olmak kaydıyla Dahiliye Nezareti'nde memurluğa atanacaklardı. 50 öğrenci ile Ticarethane binasında eğitime başlayan okul ilk mezunlarını 1861'de verdi. Bu ilk mezunlar kaymakamlık ve kaza müdürlükleriyle mal müdürlüklerinde görevlendirildiler.

Okul 1863'te Divanyolu'ndaki Nuri Efendi Konağı'na taşmdıysa da binanın ertesi yıl yanması üzerine Vefa'da Saib Paşa Konağıma nakledildi. Mekteb-i Mülkiye'nin öğrenim süresi 1869'da 3, 1870'te de 4 yıla çıkarıldı. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) okulun adı Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne olarak değiştirilerek öğrenim süresi de 3 yıl idadi, 2 yıl yüksek kısım olmak üzere 5 yıl olarak saptandı. I. Meşrutiyet sonrası düzenlemelerine göre okula imtihanla Mekteb-i Sultani son sınıf öğrencileri ve mezunları ile Mahrec-i Aklâm (Mekteb-i Aklâm) öğrencileri alınmaya başlandı. Bu okuldan mezun olmayanların kaymakamlık, kaza müdürlüğü gibi görevlere getirilmeyeceği de hükme bağlandı.

Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne 1 Aralık 1877'de, günümüzde Cağaloğlu Anadolu Lisesi'ne ait olan binada öğretime açıldı. 1883'te yatılı öğrenci kabul edilmeye başlandı. Aynı okul bünyesinde yalnız Fransızca öğreten "Lisan Mektebi" de öğretime geçti. 1897'de Aşiret Mektebi(-0 mezunları için bir özel sınıf açıldı. Okulun idadi bölümü 1900'de ayrılarak Mercan İdadisi'ne dönüştürüldü.

Okulun adı 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeniden Mekteb-i Mülkiyeye dönüştürüldü. Bir süre Darülfünun'un bir şubesi haline getirildiyse de 1912'de yeniden ayrıldı. Aynı yıl ders programları değiştirildi ve öğretim süresi 4 yıla çıkarılarak 3- yılda öğrencilerin mali, idari ve siyasi şubelere ayrılması kararlaştırıldı. Cağaloğlu'ndaki Hasan Fehmi Paşa Konağıma taşman okul, I. Dünya Savaşı'nm sıkıntılı yıllarında, ödenek yetersizliği nedeniyle 1915-1918 arasında kapalı kaldı. 1918'de 3 yıl süreli bir okul olarak yeniden açıldı ve aynı yıl Yıldız Sarayı Yaveran Dairesine taşmdı. **1919**'da Kabataş'ta Ethem Paşa Konağına, 1923'te Redif Paşa Konağı'na, 1922'de Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi binasına (bugün Devlet Güvenlik Mahkemesi) nakledilen okul zorluklarla öğretimi sürdürdü.

Cumhuriyet döneminde yeniden Yıldız Sarayı'na taşınan okulun idari ve mali şubelerinin 3, siyasi şubesinin ise 4 yıl öğretim vermesi kabul edildi. İlk 2 yıl bütün şubelerde ortak öğrenim yapılacaktı. 1930'daki düzenlemelerde ise okulun tüm bölümleri için eğitim süresi 3 yıl olarak tespit edildi.

Mülkiye Mektebi 16 Haziran 1935'te çıkarılan 2777 sayılı yasayla Siyasal Bilgiler Okulu adını aldı. 1936'da öğretim süresi 4 yıla çıkarılan okul Ankara'ya taşındı. Adı 1950'de Siyasal Bilgiler Fakültesi olarak değiştirildi ve Ankara Üniversitesi'ne bağlandı.

İSTANBUL

MEKTEBİ TIBBİYE-İ MÜLKİYE

Fransızca öğretim yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ninG-») yeterli hekim yetiştirememesi ve ayrıca sivil hekim ve eczacılara duyulan ihtiyaç üzerine, 18ö7'de bu okulun bir bölümünde Türkçe öğretim yapmak üzere kurulan sivil tıp okulu.

İdari bakımdan önce, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezaretine, daha soma da Maliye, Dahiliye ve Maarif nezaretlerine bağlanmış ve bir müdür tarafmdan yönetilmiştir. Bilimsel açıdan ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin denetiminde kalmış, her iki okuldaki dersler, genellikle aynı hocalar tarafından yürütülmüştür. İlk müdürü Kırımlı Aziz Bey'dir.

Zamanla öğrencilerin sayısı artınca 1873'te Ahırkapı'da yaptırılan yeni binaya geçilmiş ancak bir süre sonra burası da ihtiyaca cevap veremez hale gelince, öğretim, 1894'te satın alınan Kadırga'daki Menemenli Mustafa Paşa Konağında sürdü-

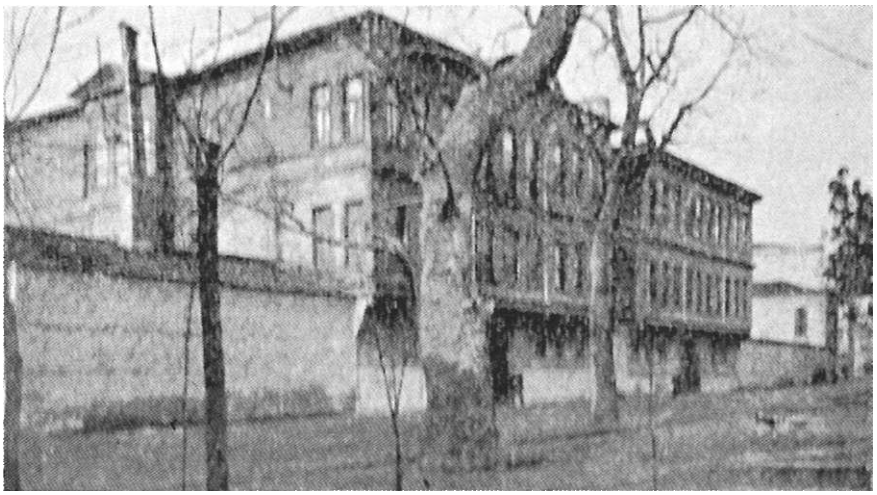

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin bir süre bulunduğu Kadırga'daki Menemenli Mustafa Paşa Konağı.
Nuri Akbayar koleksiyonu

rülmüştür. Onarılarak klinik, poliklinik, teşrihhane ve laboratuvarlar yerleştirilmiş, okul 1909'da, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ile birleştirilince Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binasına nakledilmiştir. Okulun bünyesinde bulunan, eczacılık sınıfı ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin eczacı sınıfı ile birleştirilmiş ve Kadırga'da kalmıştır (bak. Eczacı Mektebi).

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den yetişen hekim ve eczacılar belediye dairelerinde görevlendiriliyor veya serbest olarak mesleklerini icra edebiliyorlardı. Öğretim süresi 5 yıl olan okula rağbeti artırmak için, öğrenciler, önceleri doktora sınavlarından ve taşralılar da askerlik kurasından muaf tutulmuşlardır. Öğrenci sayısı artınca doktora sınavları mecburi olmuş, ilk mezunlar verildikten soma 1872'de öğrenim süresi 6 yıla çıkarılmıştır, Lise öğrenimi görmeyenlerin de kaydedilebilmesi için bir idadi sınıfı eklenmiş ancak sivil liseler açılmca bu sınıf kaldırılmıştır. Zamanla okulda gayrimüslim öğrenciler çoğalınca, 1897'den itibaren 2. sınıf programına fıkıh ve 2 sene soma da bütün sınıflara din dersleri konmuştur.

1908'de II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul'a iki tıp okulunun gereksiz olduğu ve bunların birleştirilmesi düşünülmüştü. Fakat pek çok hoca açıkta kalacağından öğretim üyeleri bu konuda anlaşamıyorlardı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de bu anlaşmazlık devam ederken Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de de ders vermekte olan Süleyman Numan ve Asaf Derviş paşalar Maarif Nezareti'ne başvurarak, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de ıslahatın daha kolay yapılabileceğini dile getirmişlerdi. Nezaret bu fikri benimsemiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ile Şam Mekteb-i Tıbbiyesi Maarif Nezareti'ne bağlanarak okulun yeni kadrosu kabul edilmiştir. Yeni kadronun oluşturduğu ilk Meclis-i Muallimin (Profesörler Meclisi), 18 Kasım 1908'de Kadırga'da toplanmış ve okula, Darülfünun'un bir şubesi olarak Mekteb-i Tıbbiye "Tıp Fakültesi" adı verilmiştir. Fakülte riyasetine de (dekan) Cemil Paşa (Topuzlu) seçilmiştir.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne hocaları, okulunTıp Fakültesi adını almasını kabul etmeyince, Maliye Nazırı Cavit Bey, 1909 yılı bütçe müzakereleri sırasında, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin tahsisatını bir emrivaki ile Tıp Fakültesi bütçesine ekleyince Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ortadan kalkmıştır. Böylece sivil ve askeri tıp okulları birleştirilmiş ve Dârülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi adıyla faaliyetine devam etmiştir.

Bibi. Tahsin, *Tıbbiye,* I; Galip Ata, *İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi,* İst., 1341; Mustafa Münif, "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Tarihi", *Sıhhat Almanağı;* İst., 1933, s. 67-71; O. Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri,* İst., 1940; E. K. Unat, "Kadırga'daki Tıp Fakültesi". *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi,* c. 12 (1981), s. 210-220; E. K. Unat-M. Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867-1909,* İst., 1990.

MİRAN YILDIRIM

MEKTEBİ TTBBİYE-İ ŞAHANE

Askeri hekim yetiştirmeyi amaçlayan öğretim kurumu.

14 Mart 1827'de öğrenime başlayan Tıbhane-i Amire'nin(->) bulunduğu Otlukçu Kışlası ihtiyaçları karşılayamaz hale geldiğinden 1837'de yeni bir bina ve hastane yapılması istenmiş, ancak bunun çok masraflı olduğu düşünülerek, Galatasaray'da bugünkü Galatasaray Lisesi'nin(->) yerinde bulunan Enderun Ağaları Mektebi'nin yeniden düzenlenmesi ve öğretimin burada sürdürülmesi kararlaştırılmıştır.

Ekim 1837'de başlayan onarım ve tadilat çalışmaları, İngiltere Elçiliği binasını yapmış olan ve daha sonra da Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'nin(-0 mimarlığını üstlenen W. J. Smith'in çizdiği plana göre yapılmıştır. Hekimbaşı İsmail Efendi'nin önerileri doğrultusunda bütün hijyenik kurallar özenle uygulanarak, tıp öğrenimi için gereken bütün birimlerin eklenmesiyle yenilenen bina, Mayıs 1838'de tamamlanmış ve Ekim 1838'de de Tıbhane-i Amire'nin öğrencileri yerleştirilmiştir.

II. Mahmud, yaptığı reformlara bir yenisini eklemek amacıyla Tıbhane-i Âmire'nin öğretim programının da yeniden düzenlenerek çağdaş bir düzeye ulaştırılmasını istemiş, bunun için Avusturya'dan genç bir hekim, Kari Ambros Bernard(->) davet edilmiştir. Bernard, 1838'in son günlerinde İstanbul'a gelmiş ve yeni okul, 1839'da, Mekteb-i Adliye-i Şâhâne der Âsitane-i Aliyye (Ecole Âdliyee Imperiale de Médecine) adıyla öğretime başlamıştır. Adliye sözcüğü II. Mahmud'un Adli mahlasına izafeten verilmiştir. Bunu izleyen yıllarda, diplomalarda; Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne, Ecole Imperiale de Médecine, Faculté de Médecine de Constantinople adları kullanılmıştır. Özellikle yabancılar okula, bulunduğu yere atfen, Ecole de Médecine de Galata-Sérai (Galatasaray Tıp Okulu) veya Ecole de Médecine Imperiale de Galata-Sérai (Galatasaray Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanesi) adlarını vermişlerdir.

Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'nin ilk nazırı (dekan), Hekimbaşı Abdülhak Molla'dır.(->) Öğretimin, Galatasaray'daki binada sürdürüldüğü yıllarda İstanbul'da çıkan ve şimdiye kadar okul hakkında yayımladığı yazılar bir- bütün olarak değerlendirilmemiş olan *Journal de Constantinople'un* taranmasıyla ulaşılan bilgiler, tıp tarihimizde çok özel bir yeri olan bu kurumun önemini ve uyguladığı çağdaş tıp öğretimini gözler önüne sermiştir.

Okul binası, büyük bir iç avlu çevresinde iki kattan oluşan paralelkenar biçiminde görkemli bir yapıydı. Botanik bahçesi ile birlikte geniş bir alana yayılmaktaydı. Ön cephede, iyon ve Korint üslubuna göre yapılmış iki sıra sütuna yaslanan büyük kubbesiyle görkemli bir ana giriş kapısı vardı. Girişte, ana cephenin ortasında, yuvarlak biçimde geniş bir kütüphane salonu ile bunun sağında ve solunda, anatomik preparatlar ve doğa tarihi koleksiyonlarının komnduğu salonlar yer almaktaydı. Yan cephelerden birinin ortasındaki büyük merdivenle padişahın özel dairesine çıkılmaktaydı. Aym cephede hekimbaşı ve görevlilere ayrılmış odalar, diğer yan cephede ise bir klinik bulunmaktaydı. Boğaz'a nazır arka cephede, 300 öğrencinin barınabileceği oda, yatakhane ve yemekhaneler, iç avluya bakan ve bütün binayı çepeçevre dolaşan geniş ve güzel bir koridora açılmaktaydı. Okulun matbaasında, hocaların yazdığı Fransızca ve Türkçe eserler, halkı aydınlatmak için de salgın hastalıklar ve aşı hakkında risaleler basılıyordu.

II. Mahmud'un ölümünden sonra Abdülmecid de, yeniliklerin bir simgesi olarak kabul edilen okulun gelişmesini desteklemiştir. Her sene sonunda yapılan bitirme sınavlarını bizzat izlemesi onun bu öğretim kurumuna verdiği önemin göstergesidir. Padişahın izniyle bu sınavlara yabancı devlet görevlileri de katılmaktaydı. İstanbul'a gelen yabancı bilim adamları ve devlet erkânı da okulu ziyaret ettiklerinde gördükleri karşısında duydukları hayranlığı bildiriyorlardı.

Her cemaatten, belli seviyede öğrencinin alındığı kurumda öğretim dili Fransızca idi. 1842-1843 öğretim yılında, 3 yıllık ilk ve idadi sınıfların ardından 4 yıllık bir tıp ve cerrahi dönemi ile toplam 7 yılda mezun veriliyordu. 1845-1846'da her iki bölümün **5** er yıla çıkarılmasıyla öğrenim süresi 10 yıl olmuştur. Ayrıca askeri eczacı yetiştiren eczacı sınıfı 1 yıllık eğitimle ebe ile cerrah yardımcısı ve yardımcı sağlık personeli yetiştiren bir bölüm de bulunmaktaydı.

1841'de, prangalı mahkûmların cesetlerinin kullanılması şartı ile disseksiyon izni alınmış, ancak Tersane Hapishanesinden getirilen kadavralar ihtiyacı karşılayamadığı ve kadın kadavraları bulunmaması üzerine, Hekimbaşı İsmail Efendimin girişimleriyle esir pazarında ölen kölelerin, cinsiyet ayrımı yapılmaksızın okula gönderilmesi sağlanmıştır. Bazı gayrimüslim kadınların, ölen çocuklarının cesetlerini okula vermeyi kabul etmeleriyle her cins ve yaştan kadavra üzerinde çalışma olanağı elde edilmiştir.

Hasta başında Minik öğretime önem verilmiş, Dr. Bernard, pek çok dalda başarılı ameliyatlar yapmıştır. Cerrahi Muallimi Konstantin Karateodori(->) de ameliyatları ile ün kazanmıştır. Son sınıf öğrencileri tarafından gerçekleştirilen çeşitli ameliyatlarda da yüksek bir başarı oram elde edilmiştir.

1847'de, Abdülmecid'in isteği üzerine, Avusturya'ya gönderilen, okuldan mezun hekimler, Viyana Tıp Fakültesinde ünlü hocaların yaptığı dinleyicilere açık bir bitirme sınavına girmişler, elde ettikleri başarı, İstanbul'da Avrupa'daki tıp fakülteleri ile aynı düzeyde tıp eğitimi aldıklarını kanıtlamıştır.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne askeri bir okul olmasına rağmen sivil halkın sağlığı ile de yakından ilgilenmiş, toplum hayatını tehdit eden salgınlarda öğretim kadrosu ile öğrencileri aktif mücadeleye katılmışlardır. Üsküdar, Beyazıt, Eyüp ve Gureba Hastanesi'nde birer muayenehane açılmış, buralarda öğretim üyeleri ve yardımcıları ücretsiz hasta muayene etmişler, yoksul hastaların ilaçları okul bünyesindeki Merkez Eczanesi'nden verilmiştir. Eczacılık öğrencilerinin pratik yaptığı bu eczanede üretilen ilaçlar askeri hastanelere gönderilmekte ve çiçek aşısı ile de her yıl binlerce çocuk aşılanmaktaydı.

11 Ekim 1848 günü, Beyoğlu'nda çıkan ve güneyden esen rüzgârın yardımıyla da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'ye ulaşan yangın, 300 ev ve okulu mahvetmiştir. Bu yangınla, okulda yıllardır özenerek yapüan her şey kaybedilmiştir.

Yangından sonra okul, Halıcıoğlu'nda, daha önce Mühendishane-i Berri-i Hümayun olarak kullanılan Humbarahane Kışlasina taşınmıştır. 1865'teki kolera salgınında, kışla hastaneye çevrilince, idadi bölümü Topkapı Sarayı içindeki Kırmızı Kışla'ya, tıp ve cerrahlık bölümü de Hasköy'deki Gergeroğlu Konağina ve 1866'da da Sirkeci'deki Demirkapı Kışlasina yerleşmiştir. 1874'te yangında harap olan binanın onarılması üzerine tekrar Galatasaray'a nakledilmiş ancak 1876'da Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) buraya taşınınca yeniden Demirkapı Kışlasina dönülmüştür. Artık okulun adındaki Adliye sözcüğü kullanılmaz olmuştur. Bu tarihlere ait diplomalarda okulun adı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Ecole Imperiale de Médecine-Faculté de Médecine de Constantinople) olarak yer almaktadır. Başbakanlık Arşivindeki belgelerde 1893'te Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Askeriye, 1900'e ait Askeri Tıbbiyenin umumi imtihan cetvelinde ise, Mekteb-i Tıbbiye-i Fünun-ı Şâhâne adı geçmektedir.

Kırım Savaşı'nda (1853-1856) ordu, hekim yetersizliği nedeniyle yabancı hekimler çalıştırmak zorunda kalmca, her yıl mezun olan hekim sayısının düşük olduğu ve ihtiyaca yetmediği anlaşılmıştı. Hekim sayışım artırmanın Türkçe öğretim ile mümkün olduğunu düşünen Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nazırı Cemaleddin Efendi 1856'da bir 'mümtaz sınıf açarak seçilen ehliyetli öğrencilere Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri verdirmeye başladı. Amacı bu dilleri çok iyi öğrenenlere tıp kitaplarını Türkçeye çevirtmekti. 6 sene soma kapatılan "mümtaz sınıf ' öğrencileri, tıp biliminin Türkçe okunabileceğini savunarak, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye yi(->) kurdular ve tıp kitaplarını Türkçeye çevirmeye başladılar. Diğer taraftan da derslerin Fransızca okutulmasını şiddetle savunan bir kısmı yabancı ve azınlık hocalara karşı mücadele etmekteydiler.

Öğrencilerin bütün ihtiyaçlarının karşılanmasına, ara sınıflarda ve mezuniyette başarılı olanların ödüllendirilmesine rağmen derslerin Fransızca olması yüzünden mezun sayısı bir türlü artırılanıamıştı. Diğer taraftan sivil halk da ehliyetsiz yabancı hekimlerin elinde kalmıştı. İşte bu sebeplerle. 1867'de okulun bir bölümünde, derslerin Türkçe olduğu, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmıştır. Türkçe öğretimin başarılı olması, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de de Fransızca öğretimin terk edilmesini zorunlu hale getirmiş ve 1870'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de de dersler Türkceleştirilmiştir. Bunun üzerine iyi Türkçe bilmeyen hocalar ayrılmak zorunda kalmışlar, onlann yerine yetişmek üzere 1871'den itibaren Paris ve Viyana'ya hekim gönderilmeye başlanmıştır. Uzmanlık öğrenimi gören bu hekimlerin çoğu dönüşlerinde askeri ve sivil tıp okullarında ders vermeye memur edilmişlerdir.

1870'te, askeri hekimlerin daha iyi yetiştirilmesi amacıyla, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den mezun olan hekim, cerrah ve eczacıların, Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde 2 sene süreyle her klinikte üçer ay staj gördükten soma tabur ve hastanelere tayin edilmeleri esası getirilmiştir. 1898'den itibaren mezunlar aynı yıl açılan, Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesinden) staj yapmaya başlamışlardır.

Nakillerin yarattığı zorluklara rağmen okul bünyesinde, 1887'de Dâülkelp Ameliyathanesi, 1888'de Telkihhane, 1893'te Bakteriyolojihane-i Şâhâne(->), 1894'te de Vilâdethane (doğumevi) açılmıştır.

Demirkapı Kışlasinm, gelişen tıp öğretimi için yetersiz kalması yeni bir binanın yapımını gündeme getiimiş ve 1895'te Haydarpaşa'da görkemli bir binanın yapımına başlamış, 1901 de ise karşısında okulun hastanesi olmak üzere 5 pavyonun yapımına girişilmiş, bazı eksikleri olmasına rağmen 1903'te yeni binalarda öğretime geçilmiştir.

1909'da askeri hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ile sivil hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi adı altında birleştirilmiş, daha sonra İstanbul Darülfününu Tıp Fakültesi, 1933'te üniversite reformuyla da İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi adını almıştır.

Bib. A. Altıntaş, "Tıphâne-i Amire ve 14 Mart Tıp Bayramı", *TT,* S. 117 (Eylül 1993), 45-56; T. Baytop, "Sultan Mahmud Döneminde İstanbul'da Eczacılık", /. *Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri,* Ankara, 1988, s. 141-148; ay, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Toplu Eczacılık Öğretimine Geçilmesi ve Sonuçlan", *Türk Eczacılık Tarihi Katkılar-I,* İst., 1992, s. 1; "Ecole de Médecine", *Gazette Médicale de Constantinople,* Sene 1 (Ekim 1849), s. 38-39; Ergin, *Maarif Tarihi,* 1-11; S. Eyice, "Dr. K. A. Bernard ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye Dair Birkaç Not", *Türk Tıbbının Batılılaşması,* İst., 1993, s. 97-124; R. J. Gasser, "Profesör

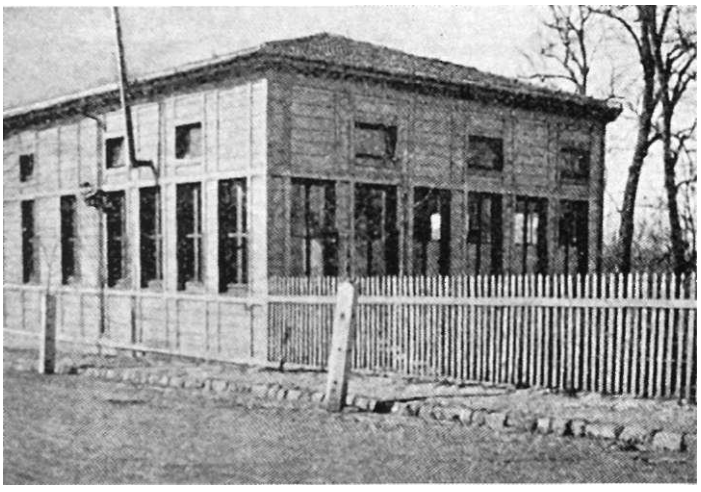

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanenin Demirkapfdaki hariciye ve cerrahiye kliniği. *Nuri **Akbayar** koleksiyonu*

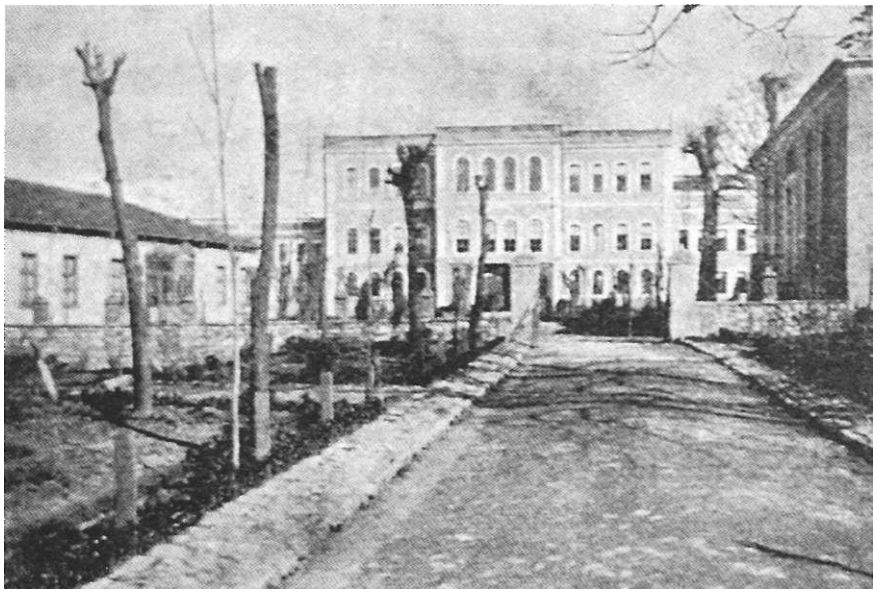

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Haydarpaşa'ya taşınmadan önce bulunduğu Demirkapı'daki binası.
Nuri Akbayar koleksiyonu

Dr. Joseph Hyrtl und seine beziehungen zur Kaiserlichen Medizinschule in Istanbul", *Türk Tıp Tarihi Yıllığı (Acta Turcica Historiae Medicinae),* I, İst., 1994, s. 91-121; F. İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi,* İst. 1952: A. Kernbauer, "Sigismund Spitzer und die Medizinische Schule in Istanbul", *Mekteb-i Tibbiye-i Adliye-i Şâhâne ve Bizde Modem Tıp Öğretiminin Gelişmesine Katkıları,* İst., 1993, s. 70-81; "Rapport sur les Travaux de l'Ecole Imperiale de Médecine de Constantinople", *Gazette Médicale de Constantinople,* Sene 2 (Haziran 1850), s. 13-20; Tahsin, *Tıbbiye,* I: M. Skopec, "Zu Leben und Werk von Karl Amros Bernard dem Schöpfer und der Seele der medicinischen Schule zu Galata Serai", *Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri,* İst., 1987, s. 100-104; B. N. Şehsuvaroğlu, "Muallim-i Evvel Dr. C. A. Bernard", *Türk İstanbul'da Tıp Öğretiminin 500. Yıldönümü,* İst., 1971. s. 62-70; ay. *Türk Tıp Tarihi,* Bursa, 1984; A. Terzioğlu, "Başlangıcından Bugüne Kadar Türk-Avusturya Tıbbi İlişkilerine Bir Bakış", *Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri,* İst., 1987, s. 21-25; ay, "Dr. Kari Ambros Bernard ve Onun Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Hakkındaki Fransızca Raporu", *TT,* S. 103 (Temmuz **1992), 16-**23; ay, "Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'ye Dair Şimdiye Kadar Bilinmeyen Almanca Kaynaklar", *TT,* S. 100 (Nisan 1992), 17**-26;** ay, "Hekimbaşı Salih Efendi ve Onun Prof. Dr. Joseph Hyrtl'e Yazdığı Fransızca Bir Mektup", *TT,* S. 118 (Ekim 1993), 30-36; ay, "Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Tesisi ve Bizde Modern Tıp Öğretiminin Gelişmesinde Önemi", *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne ve Bizde Modern Tıp Öğretiminin Gelişmesine Katkıları,* İst., 1993, s. 11-23; H. Trittfiart, "Lorenz Rigler und seine Verdienste für die Entiwicklung der Medizinschule Galatasaray", *ae,* s. 82-87; E. K. Unat, "Türkiye Cerrahisinde Dr. K. A. Bernard ve Muallim Dr. Konstantin Karateodori", *Haseki Tıp Bülteni,* 24, S. 3 (1986), s. 241-243; F. N. Uzluk, "Bir Sertifika", *Türk Tıp Tarihi Arkivi,* c. 6, S. 21-22 (1943), s. 1-8; Y. I. Ulman, "Journal de Constantinople'e göre Mekteb-i Tibbiye-i Adliye-i Şâhâne'nin Galatasaray Dönemi", (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İst., 1994; S. Ünver-M. Belger, "Tam Bir Asır Evvel İstanbul Tıbbiye Mektebinde Bir Avusturyalı Muallim-i Evvel: Dr. C. A. Bernard", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası,* c. 3 (1940), s. 1420-1425; S. Ünver, "1838'de Dr. Bernard'm Memleketimize Gelişi", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası,* no. 3-4 (1956), s. 494-510.

NURAN YILDIRIM

MEKTEBİ TIBBİYE-İ ŞÂHÂNE BİNASI

Kadıköy Haydarpaşa'da, Tıbbiye Caddesi üzerindedir.

Kısaca Mekteb-i Tıbbiye veya Haydarpaşa Tıbbiyesi olarak anılan bina/binalar grubu, yakınındaki Selimiye Kışlası ile birlikte İstanbul'un Anadolu yakasının siluetinde varlığını öncelikle duyuran yapılardandır. Silueteki yerini ve damgasını, yalnız günümüzde bile ölçek dışı sayılabilecek boyutlarıyla değil, mimarisinin özgün biçimiyle çizmiş bir anıttır.

Yapımı için ilk girişimler 1893'te başlamıştır. *BOA*'da 20 Muharrem 1311 (3 Ağustos 1893) tarihli Seraskerlik yazısında, mevcut Tıbbiye (Gülhane) binasının artan öğrenci ve hoca kadrosuna dar geldiği, aynca harap durumda ve bilimin gerektirdiği düzeyde yapılmasını sağlayacak donanımdan yoksun olduğu belirtilerek geniş, yeni ve mükemmel bir kuruluş olarak yenilenmesi gerektiği, Gülhane'de genişleme ve yenilenme olanağı bulunmadığı belirtilmiş ve Rumeli demiryolunun hemen yanında oluşunun sakmcalarma değinilerek uygun bir yer olarak Haydarpaşa'da mevcut askeri hastanenin yanındaki arazi önerilmiştir. Yazı, arazinin genişliği, temiz havalı oluşu ve manzaraya egemen konumu vb diğer avantajları yanında bir botanik bahçesinin kurulmasına da olanak verdiği belirtilerek sürmektedir. Seraskerliğin gerekçeli önerisi, plan ve keşifler daha sonra eklenmek üzere Serasker Rıza Paşa tarafından sadaret makamına sunulmuştur.

Cemil Paşa (Topuzlu) anılarında, yeni bir tıbbiye binası tasarısının ilk kez kendisi tarafından II. Abdülhamid'e açıldığını belirtmekte ve padişahın da "Size mükemmel bir Mekteb-i Tıbbiye yaptırmayı vaat ediyorum" dediğini nakletmektedir. Gerçekten de bir süre sonra Serasker Rıza Paşa, padişahın iradesi üzerine hemen çalışmaya başlamış ve işi mimar A. Vallaury'ye havale ettiğini Cemil Paşa'ya ifade etmiştir. Yukarıda belirtilen Seraskerlik önerisi büyük olasılıkla bu görüşmelerle ilintilidir.

Proje çalışmalarının oldukça uzun sürdüğü anlaşılmaktadır. 27 Kasım 1894'te *Moniteur Oriental* 'de yayımlanan iradede yeni tıp okulunun plan ve keşiflerinin kabul edildiği, Avrupa'daki benzer kurumlar düzeyinde, hattâ daha ileri olması istenen okul için hemen çalışmalara başlanacağı bildirilmektedir.

10 Kasım 1894'te mabeyin başkâtibi tarafmdan Seraskerliğe bir tezkere ile tebliğ edilen iradede tıp okulu için hemen çalışmalara başlanması emrediliyor. Çalışma, Maiyet-i Seniye Erkân-ı Harbiye Reisi Müşir Şakir Paşa başkanlığındaki bir komisyonun hazırladığı projeye göre yapılacaktır. Çalışmalar Seraskerlik kontrolünde olacak, parası da yine Seraskerlik tarafından ödenecektir.

Yeni tıp okulunun ilk taşı koyma töreni 11 Şubat 1895 günü padişah adına Müşir Şakir Paşa'mn katılımıyla yapıldı. Mekteb-i Tıbbiye binasmm mimari tasarımı dönemin en tanınmış mimarları olan Alexandre Vallaury(->) ve Raimondo D'Aronco'ya(->) aittir. Ancak pek çok yayında, genellikle mimarlık tarihi çalışmalarında, tasarım için yalnızca Vallaury'nin adı verilmektedir. Vallaury, o dönemde Sanayi-i Nefise Mektebinde hocadır ve İstanbul'da D'Aronco'ya oranla daha çok tanınmıştır. Ayrıca Serasker Rıza Paşa'mn başta "İşi mimar Vallaury'ye havale ettim" tümcesi ve projenin de Vallaury konseptine daha yakm duruşu, tasarımın tek basma ona mal edilmesinde rol oynamıştır. Raimondo D'Aronco'nun proje ve yapım çalışmalarına ne zaman ve hangi aşamada katıldığına dair resmi bir belge henüz bulunamamıştır. Tıp tarihi kaynaklarında D'Aronco'nun adı Vallaury ile birlikte anılmaktadır. Askeri arşivler incelenmeden kesin görüş verilemezse de D'Aronco'nun büyük olasılıkla -zaten Yıldız Sarayı kadrosunda olduğundan- Şakir Paşa başkanlığındaki komisyon içinde projeye katıldığı söylenebilir. Uygulama projesi ise bu iki mimarinin yönetiminde geniş bir mühendis subaylar kadrosu tarafından hazırlanmıştır.

Mekteb-i Tıbbiye Şâhâne binası, daha önce yapılmış (1845) olan Haydarpaşa Askeri Hastanesi(->) ile Selimiye Kışlası(->) arasmda Kavak Deresi'nin sol yamacındaki tepe üzerinde ve Marmara'ya bakan alanda inşa edilmiştir. Yaklaşık 80.000 m^2'ük bir arsa üzerine 140x80 m boyutunda dikdörtgen bir orta avluyu çevreleyen bir bina olarak kurulmuştur. 19. yy kışlalarını anımsatan planı, sade ve işlevseldir. Orta avlu dört kenarı boyunca sürekli koridorlarla çevrelenmiş; üç kenarda, güney,

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binası
Afife Batur

batı ve kuzey kenarlarında sınıflar ve okulun diğer birimleri yapının dış yüzüne gelmek üzere koridorlar boyunca sıralanmışlardır. Doğu kenarında, binanın Tıbbiye Caddesi'ne bakan yönünde ise beş ayrı kitle, planın iskeletini oluşturan koridora eklenmektedir. Bu ayrıksı düzenleme cepheye beklenmedik bir kitle hareketi kazandırırken taşanım da kışla tipolojisinden çıkarmaktadır.

Arazisinin eğiminden ötürü bina batıda deniz cephesinde dört, doğu cephesinde üç katlıdır, ayrıca doğu cephesi giriş katı, deniz tarafında üçüncü kata tekabül etmek üzere topografyaya uyumlandırılmıştır.

WC ve hamam gibi ıslak hacimlerle çamaşırhane, mutfak vb servis birimleri kapalı koridorlarla ana binaya bağlanan yan eklentiler olarak düzenlenmişlerdir. Dolayısıyla Marmara Denizi'ne bakan cephesi dışında monoblok cephesi yoktur.

Okul, büyük bir özenle ve para esirgenmeden inşa edildi. İnşaat alanı toplam 24.000 m^2 civarındaydı. Duvarlarda Hereke ve Bilecik ocaklarından özel olarak getirtilmiş renkli granitler kullanılmış, harçlar için Marsilya'dan en iyi su kireci getirtilmişti. Yapıda kullanılan metal strüktür öğeleri Belçika'dan (Fokkeril firması) alınmış, putrelli volta döşeme yapılmıştı. Metal çerçeveli pencereler, Viyana'da hazırlatılarak getirilmiş ve birçoğu renkli camlarla bezenmişti. Udine Kent Müzesi Arşivinde bu metal pencere doğramalarından bir ayrmtı çizimi bulunmaktadır. Okulun orta avlusu öğrenciler için bahçe olarak düzenlenmiş, botanik bahçesi için Marmara'ya bakan batı platosu ayrılmış, bahçe için gereken nadir bitki ve ağaçlar Fransa'dan getirtilmişti.

Bu bahçenin önünden uzanan bir yolla Kavak Iskelesi'ne inmek ve denize girmek olanağı sağlanmıştı.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binası, büyüklüğüne karşın oldukça hızlı bir biçimde inşa edilmiştir. Şubat 1895'te başlayan yapım çalışmalarını hızlandırmak için Haydarpaşa İstasyonu ile şantiye arasında malzeme naklini kolaylaştırmak ve hızlandırmak amacıyla dekovil kurulması bile düşünülmüştü. Mayıs 1896'da duvarların zeminden 2 m kadar yükselmiş olduğu gazete haberlerinden anlaşılmaktadır. Mart 1900'de yine gazetelerde tıp okulunun 2 ay içinde tamamen bitirileceği yazılmaktadır. Okul gerçekten de II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümüne yetiştirilmiş ancak olasılıkla eğitim donanımı tamamlanmamış olduğu için açılamamıştır. Deniz cephesindeki orta pavyonun üzerindeki altın yaldızlı saltanat armasının altına yapımın bitimi için 18 Cemaziyelevvel 1318/13 Eylül 1900 tarihi işlenmiştir.

Okulun açılış ve eğitime başlama töreni ise II. Abdülhamid'in yaşgününde 15 Şaban 1321/6 Kasım 1903'te yapıldı.

Mekteb-i Tıbbiye binası, genel olarak oryantalist karakteri belirgin bir eklektisist tasarım olarak tanımlanabilir.

Oryantalist karakter, özellikle Tıbbiye Caddesi'ne açılan doğu cephesinde egemendir. Arkadaki koridora bağlanan dik konumlu beş kitleden oluşan bu cephede ortadaki anıtsal giriş bölümü, hem daha geniş tutularak hem de iki yanındaki kitlelerden biraz daha öne çıkarılarak cephede simetrik bir vurgu öğesi olarak biçimlendirilmiştir.

Bu bölüm kendi içinde üçlü bir kitle düzeni içerir. Merkezi bölüm, zeminde üç açıklıklı bir giriş portikosu ile başlar. Portikonun ortadaki daha geniş tutulmuş olan üç kemeri, dikdörtgen tabanlara oturmuş kolon çiftleriyle ayrılmıştır. Bu üçlü düzen diğer katlarda da sürdürülür. Sade profilli bir kornişle ayrılan birinci katta ortadaki geniş ve yüksek kemer, iki renkli taşla almaşık düzende örülmüştür. Kolon çiftleri iyice yükseltilmiş tabanlara oturur ve üstte başlıktan sonra yine yüksek tutulmuş düşey parçalarla devam eder. Kolonun strüktür öğesi olarak varlığının ve işlevinin sınırlarını değiştiren ve düşey etkiyi güçlendiren Elhamra/Magrip kökenli bu öğeler, oryantalist repertuvarın çok kullanılan biçimlerindendir. İki yandaki yüksek ve dar dikdörtgen pencerelere, Bursa kemeri türevi olan profilli ahşap çerçeveler yerleştirilmiştir.

İkinci katta merkez aksında, ortadaki yandakilerden daha geniş ve yüksek olan üçlü bir kemer grubu vardır. Yine üstüne düşey parça eklenmiş birer kolon/pilastr ile ayrılmış bu üçlü, Osmanlı revivalist tasarımlarında çok görülen ve görülecek olan bir cephe motifidir. Bu merkez bölüm, yan bölümlerden ayrılıp yükselerek geniş saçaklarla ve bir kubbe ile sonlanın Önde dairesel bir eğri ile yükselip küçük bir beşik tonoz gibi biçimlenen saçak, eliböğründelerle desteklenip yanlara doğru olabildiğince açılır. Üstte dar bir kasnaktan sonra çan biçiminde bir kubbe ile örtülür.

Yan açıklıklarda, ince kayıtlarla kafes biçiminde bölümlenmiş geniş pencereler vardır.

Giriş bölümünün yan hacimleri, ilk iki katta ana kitleye bağlı olarak, somaki katta ise ayrı birer kuleli mekân oluşturarak yükselir. Giriş katının üstündeki mekânlar, yüksek taban ve başlık üstü parçalarıyla düşey etkisi vurgulanmış kolonlarla bölünen büyük cam açıklıklarına sahiptir. Kuleli hacimlerdeki benzer geniş açıklıklar ise Bursa kemeri biçimindedir. Kule, soğan biçimli bir dekoratif kubbeyle bitirilmiştir. Dört köşeye yerleştirilmiş yine soğan biçimli ve alemli dekoratif motifler, ortadaki kubbenin oryantalist etkisini yansılar.

Simetrik konumdaki iki yan kitlede de benzer motif ve biçimler yinelenir.

Oryantalist repertuvarı genişleten bir diğer düzenleme de ana kitleye iki yandan eklenen kitlelerin örtü öğeleridir. Dikdörtgen pencere dizilerinden oluşan oldukça sade cephe düzeninden soma, birbiri üzerinde az yüksek servis hacimlerini barındıran ve gittikçe küçülen mekânların üç katlı örtüsü bir Uzakdoğu tapmağı çağrışımı verir.

Bu oryantalist referanslar dışında, çok parçalı kitleler, her katta değişen, düşey etkisi belirgin öğeler, geniş cam yüzeyleri ince taşıyıcılarla bölen hayli saydam cephe düzeni, uzun doğu cephesinin sürekliliğini hafifletip canlandıran biçimlendirmelerdir.

Deniz cephesinde daha homojen ve daha kitlesel bir düzenleme yeğlenmiştir. Ortada amtsal giriş bölümü ile daha alçak ve cepheye homojen karakterini veren yan kanatlar ve iki uçta köşeyi tutan bitiş bölümleri, ön cepheden farklı olarak aynı çizgi üzerinde sıralanır.

Giriş bölümü anıtsal bir merdivenle başlar. Zemin kata kemerli bir giriş veren ama asıl girişe üç sahanlıklı bir dolaşımla ulaşan merdiven, büyük kabul salonuna açılır.

Bu girişin üstü, bir dizi iri konsol taşıyla desteklenen bir çıkma yapmaktadır. Çıkma, sivri kemerli beş açıklıklı bir cephe motifini sunmak üzere tasarlanmış gibidir. Asıl cephe, duvar yüzeyi ve pencereler bu yapıntı (fiktif) cephenin gerisindedir. Çıkmanın üstü oldukça geniş bir saçaklıkla örtülüdür.

Aynı çizgi üzerinde süregiden uzun deniz cephesine derinlik, gölge ve hareket kazandıran bu düzenleme iki uçtaki bitiş bölümlerinde de kullanılmıştır. Yalnız bu bölümlerde açıklıklar, a/b/a/b/a dizilişinde dar ve geniş kemerlerden oluşmaktadır.

Gerek giriş gerekse yanlardaki bitiş bölümlerinde çıkmaların üstündeki katta Osmanlı sivri kemeri biçiminde ve tüm açıklığı kapsayacak genişlikte büyük cam yüzeyler oluşturulmuştur. Büyük sivri kemerin sırt çizgisi, Osmanlı geleneğine referansı güçlendiren bir ayrmtı olarak bir silme takımı ile belirgin bir biçimde çizilmiştir. Bu geniş açıklıkların bulunduğu mekânlar, merkezde camiye, bitiş bölümlerinde vaka takdim amfilerine aittir.

Giriş bölümünün betimlenen cephe düzenlemesini, iki yanından yükselen saat kulelerinin gövdeleri çerçeveler. Biri alaturka, diğeri alafranga ayarlı olan bu saat kuleleri, köşeleri pahlanmış kare kesitli gövdelerinin üstünde kübik bir kitle olarak biçimlenmişlerdir. Geniş bir silme takımı ile gövdeye oturan, köşeleri alttan pahlı, üstünde küçük gölgelikler olan bu küp biçimli öğe, yapının siluetinde etkin bir biçim olarak var olur. Küçük bir sivri kemeri çevreleyen dekoratif bir barok kemerimsiden sonra soğan biçimli bir tepelikle son bulur. Saat kulelerinin arasındaki barok alınlıkta bayrak motifi ile bezeli saltanat arması vardır.

Saat kulesi çiftleri, deniz cephesine olanca saydamlıkla açılan büyük sivri kemerli pencereyle birlikte, Selçuklu medreselerinin çifte minareli anıtsal girişlerini anımsatan bir referans motifi olarak değerlendirilebilir. İki yandaki bitiş bölümlerinde saat kulesinin yerini alan şerefeli kulelerle bu referans bir kez daha yinelenir.

Binanın deniz cephesinin geri kalan kesimi ve yan cepheler, profilli kornişlerle ayrılmış ve her biri farklı biçimde pencere dizilerine sahip katlardan oluşmaktadır. Pencereler, aşağıdan yukarıya doğru kare, dikdörtgen, sivri kemerli ve eliptik kemerli olarak sıralanır. Bu sade cephe tasarımını canlandıran, "opus reticuiatunf tekniğindeki sarımsı taştan duvar dokusu ile bunun üzerine yerleşen sivri ve eliptik kemerli pencerelerin düz, ortogonal işlenmiş beyaz taş kaplı pencere çerçeveleridir. Son katlarda eliböğründeli saçakların gölgelediği küçük dikdörtgen yatakhane pencereleri vardır.

Mekteb-i Tıbbiye binasının baskın oryantalist karakteri yalnız cephelerinde değil iç düzenleme ve dekorasyonunda da gözlenir. Yalnız iç düzenlemede neoottoman çizgi biraz daha önde görünmektedir veya sivri kemerin içeride daha çok kullanılmış olması böyle bir etki vermektedir. Örneğin kara tarafmda Tıbbiye Caddesinden girişteki büyük hol, eskiden Meclis-i Umur-ı Tıbbiye üyelerine ait olan odalara geçilen açık koridordan sivri kemerlerle ayrılmaktadır. Büyük vaka takdim amfilerinde de sivri kemerli geniş eyvanlar kullanılmıştır. Buna karşılık üst katta ortasında amtsal merdivenin bulunduğu büyük hol, stuka tekniğinde almaşık boyanmış iki renkli ayak dizileri, yüksek sivri kemerli yarım tonozları ile Magrip kökenli biçimleri ve Vallaury'nin bir başka yapıtını. Pera Palas tören salonundaki kimi biçimleri çağrıştırmaktadır.

Büyük giriş holündeki dökme demir parmaklıklı anıtsal merdiven elbet oryantalist repertuvarın dışında bir tasarımdır. Tümüyle İtalya'dan getirildiği belirtilen bu metal strüktürün korkuluklarının floral deseni çeşitli ayrıntılarıyla Raimondo DAronco tasarımının özelliklerine işaret eder. Benzer bir yaklaşım cami mekânının korkuluklarında da gözlenir.

Özetle dönemin en yetenekli iki mimarının ve çok sayıda yardımcılarının ortak çalışması olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binası, dönemin en ileri yapım tekniklerinin uygulandığı, egzotik motiflerden yerel olana kadar zengin bir oryantalist repertuvarın sergilendiği ve asıl önemlisi yetkin bir kompozisyonla birleştirildiği gerçek bir kültür ve mimarlık mirasıdır.

Büyük olasılıkla o yıllarda Kadıköy'de olduğu için kent dışı sayılan ve öğretim kadrosuna ulaşım zorlukları getirdiği söylenen bina, yapıldığı yıllardan başlayarak bu kadro tarafından uzun koridorları, büyüklüğü veya kışlaya benzediği gibi gerekçelerle çok da benimsenmemiş ve Tıbbiye'nin İstanbul tarafına taşınması eğilimi hep var olmuştu. Öğretim kadrosunda hattâ buna bağlı olduğu söylenen ikilikler belirmiş, önce, Haydarpaşa'da yeteri kadar hasta ile karşılaşılmadığı öne sürülerek 1917'de Cağaloğlu'nda yeni bir poliklinik açılmış, bu kez öğrenciler için ulaşım zorlukları başlamıştır.

Okul, 1919'da İngiliz işgal kuvvetlerinin denetimine girmiş, büyük zorluk ve baskılar yaşanmıştır.

Tıbbiyenin İstanbul yakasına taşınması yanlılarının istekleri ancak 1933'teki üniversite reformu sırasında gerçekleşmiş, büyük harcama ve özveriyle yaptırılan bina Milli Eğitim Bakanlığına bırakılmış ve Haydarpaşa Lisesi'nin(->) kullanımına geçmiş, klinik pavyonları da Haydarpaşa Numune Hastanesi adıyla Tıbbiye'den bağımsız hale getirilmiştir. Uzun yıllar yeterli bakım göremeyen bina, nihayet 1990'da Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesine verilerek yeniden üniversiter bir kuruluşa bağlanmıştır.

Bibi. M. S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury", (Hacettepe Üniversitesi, basılmamış doktora tezi). Ankara, 1991, s. 126-130; A. Batur. "19 Yüzyıl İstanbul Mimarlığında bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallury/R. D'Aronco". *Osman Hamdi Bey ve Dönemi,* İst., 1933. s. 152; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları",

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binasının salonlarından biri.
Afife Batur fotoğraf arşivi

(Yıldız Üniversitesi, basılmamış doktora tezi) İst., 1993, s. 229-230; M. Ekdal, *Tıbhane'den Nümune'ye,* İst., 1982, s. 35-37; Freni-Varnier, *Raimondo D'Aronco, Vopera completa,* Padova, 1983, s. 120-121; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 309-314; A. Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine Bir Deneme", (İstanbul Teknik Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), İst., 1991. s. 72; Z. Nayır, "Raimondo D'Aronco and Ottoman Revivalism", *Atti del Congresso Intemazionale di studi su Raimondo DAronco e ilsuo tempo,* Udine, 1982, s. 137; av. "İstanbul'da İtalyah Bir Mimar Raimondo D'Aronco". *TTOKBelleteni,* S. 69/348 (Kasım 1982). 12-13: M. Nicoletti, *D'Aronco e Tarchitettura liberty.* Roma-Bari, 1982. s. 70: Özbay, *Asker Hekimliği,* II, 99-130; T. Saner, "İstanbul 19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Orientalist Akım", (basılmamış yüksek lisans tezi) lst., 1988, s. 70-76: H. Schadewaldt, "Professor Dr. Rieder Pasha and the Merits of His Founding of the Medico-Military Academy Gülhane and the Western Approaches to Turkish Medicine", *Türk Tıbbının Batılılaşması Sempozyumu Bildirileri,* lst., 1993, s. 19; Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı,* s. 5, 10-14; C. Topuzlu, *Istibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım,* İst., 1982, (2. bas.), s. 43-46; Y. Yavuz, "The Final Years of the Ottoman Empire", *Modern Turkish Architecture,* Penn. Pr., 1984; N. Yıldıran. "İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi", (Mimar Sinan Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), lst., 1989? s. 164-179.

AFİFE BATUR

MEKTEBİ ULÛM-I EDEBİYE

Osmanlı döneminde kumlan rüştiyeleri-») düzeyinde öğretim yapan ikinci öğretim kurumudur. İlki Mekteb-i Maarif-i Adliye' dir(-0.

II. Mahmud'un mahalle mektepleri(->) ile sıbyan mekteplerinin(->) yeniden düzenlenip iki sınıfa ayrılması ve ikinci kısma rüştiye denilmesi yolundaki 5 Şubat 1839 tarihli ferman uyarınca 11 Mart 1839' da Evkaf-ı Hümayun Nezareti bünyesinde Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kuruldu. 19

Mart 1839'da da bu nezarete bağlı olarak Süleymaniye'de Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye açıldı. Sıbyan mektebini bitirenlerin alındığı okulun amacı Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye gibi daha yüksek seviyedeki öğretim kurumlarına öğrenci yetiştirmekti. Okula kaydolmayı özendirmek amacıyla öğrencilere her yıl artan aylık bağlandığı gibi, mezunlara da devlet dairelerinde iş garantisi verildi. Öğretim süresi 3 yıl olan okul ilk mezunlarını 1842' de verdi. 1850'den sora rüştiyelerin yaygınlaşmasıyla özelliğini yitiren okul 1862'de Mahrec-i Aklâmin açılması üzerine kapatıldı.

İSTANBUL

MEKTEP SEYİRLERİ

Sıbyan mekteplerinin talebelerini yılda bir kez bir seyir yerine götürmeleri geleneği.

Sıbyan mektepleri vakfa bağlı kurumlar olduğu için, vakıf sahibi başta hoca ve yardımcıları ile talebelere yönelik her türlü uygulamayı vakfiyede belirtirdi. 18. yy' m ortalarından kalma iki vakfiyeden Rami Kadmin vakfiyesinde **(1166**/1752) hocaların öğrencileri bahar günlerinde mesireye götürüp yemek yedirmeleri; Şeyhülislam Esad Efendi vakfiyesinde (1168/ 1754) ise her yıl 1.200 akçe ile hoca ve kalfaların öğrencileri seyre götürmeleri ve yemek pişirip birlikte yemeleri öngörülmüştür.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Maarif Nezareti'nce her aşamadaki okulların, gruplar halinde geziler yapmalarına izin verilmemişti. II. Meşrutiyet ilan edilince, daha eskilerde bir gelenek olan mektep seyirleri de yeniden yapılmaya başlandı. Rüştiye üstü idadi ve sultaniler, bu gezileri daha çok "tetkik ve tetebbu" amaçlı olarak müzelere, kentin anıtlarına ve tarihi çevrelerine yapmaktaydılar. İptidai öğrencileri ise eski geleneğe uygun olarak folklorik öğeleri de içeren mektep seyirlerine çıkmaya başladılar.

Mektep seyirleri de eski sıbyan ya da mahalle mekteplerince, masrafı vakıf ya da başka hayır sahiplerince karşılanan, günümüzün okul gezilerine benzer eğlenceli bir gelenekti.

Mektep seyri, baharın yaza yakın günlerinde mektebe yakın bir mesirede ya da elverişli bir yerde gerçekleştirilen bir eğitim ve eğlence yoluydu. Seyre gidileceği genellikle iki gün önce mektebin hocası tarafından çocuklara haber verilir; ailelerine söylemeleri, o gün cüz kesesi ve sefer tası (yemek çıkmayan mektepler için) getirmemeleri öğütlenirdi.

Seyir yeri, ancak yürüyerek gidilebileceği için mektebe yakm olurdu. Çocuklar, dua ve ilahilerle ve alay halinde yola çıkar; başlarında hoca, kalfa, bevvap, mahalle sakası ya da hayrına su dağıtanlar ve yemekle meşgul olacak aşçılar olmak üzere seyir yerine giderlerdi. Bu yüzden çoğu zaman İstanbul'un asıl mesirelerine değil de sur dışındaki çayırlık yerlere, mezar aralarına ya da seyir için elverişli herhangi bir yere gidilirdi.

O gün öğrenciler, "yabanlıklarını giyip başlarına da birer sivri külah geçirerek ellerinde kamıştan bayraklarla okulda toplanırlardı. Külah ve bayrak zorunluydu. Külahlan ve bayrakları çoğunca Eyüp oyuncakçıları yapıp satmaktaydılar. Mektep seyrine "tabur" olup gitmek de âdetti. Çocukları coşturmak için, taburun önünde eşeğe ters binmiş bir "İstanbul efendisi" bulundurmak da gelenekti (bak. İstanbul Kadılığı). İstanbul efendisi olarak mahallenin hoş sözlü, şakacı, yaşlı bir adamı seçilirdi. Cüppe ve büyük bir kavuk giydirilir, boynuna soğanlardan yapılma bir tespih asılır, eline de kaim bir çubuk verilirdi. Yol boyunca İstanbul efendisi rastlanan her esnafa, tablakârlara, küfecilere, sakalara, ne sattıklarını, kaça sattıklarım sorar; suçlu gördüklerini peynir, şeker vb vermeye mahkûm ederdi. Hattâ şakacıktan falakaya yatırdığı da olurdu. Halk, geleneğe alışık olduğu için bu tür işlemlere severek katlanırdı. İstanbul efendisi tütüncülere rastladıkça çubuğunun lülesini doldurturdu. Disiplinsiz giden grupların ise sitnitçi, lokumcu tablalarım yağmalamaları önlenemezdi. Mektep hocası bu gibi durumlarda esnafın parasını öderdi.

Mektep seyirlerinin ikinci tipi "tımarhane delisi" idi. Mahalle delikanlılarından biri deli kıyafetine bürünür, boynuna zincirler takılır, güllabicisi zincirin ucunu tutardı. Göğsüne iple bir de lazımlık asılırdı. Bunun içine, leblebi unundan hazırlanmış hamurumsu bir madde de konurdu. Deli, yol boyunca saçmalıklar yapar, kadınlara, yoldan geçenlere sataşır, esnafm yüzüne lazımlıktaki leblebi hamurundan "b.k" atardı. Bütün bu olaylan izlerken çılgına dönen çocuklar arada bir topluca "Ala Yusuf Paşa, sen binler yaşa" diye bağırırlardı. Seyir yerine gelindiğinde eğer orada başka bir okul varsa karşılıklı "Bizim tayfa huu! Karşıki taraf tıss!" diye bağrışılırdı. Bu tür mektep seyirleri 1864'te görülen lüzum üzerine kaldırılmış; eğlence ve eğitim amacına yönelik geziler düzenlenmesi öngörülmüştür.

Ahmed Rasim, okul anılarım topladığı *Falaka* (1927, yb 1987) adlı eserinde "Mektep Seyri" başlığıyla böyle bir geziyi anlatırken ilginç gözlemlere, bilgilere yer verir. Burada anlatılan mektep seyri, Tezgâhçılar'daki (Fatih) sıbyan mektebinden Eğrikapı'ya kadar toplu halde gidişi ve yol boyunca olanlarla seyir yerinde yapılanlardan ibarettir. Sabahın erken saatlerinde yola çıkılıp belli yerlerde başka mekteplerin de katılmasıyla büyük bir alay oluşmuştur. Sağ ve soldan hocalar, diğer mektep görevlileri, su dağıtanlar; kuşlokumu, kâğıthelva, macun, şeker gibi çocukların çok sevdiği yiyecekleri satanlar da alaya eşlik ederler. Seyir yerine varıldıkta herkesin yorgunluk atmak için yerlere serildiği ve çok kısa bir süre geçtikten soma oyunların başladığı görülür. Kalfanın yemeğe çağırması üzerine herkes yer sofralarına çömelir, lengerler içindeki yemekler kaşıklanır. Yemekten sonra oyun faslı yemden başlar. Mekteplerin hocaları çocuklardan ve kalfa, hafız, bevvap gibi yardımcılardan uzak bir yere çekilir, kendi aralarında sohbet ederler. Çocuklar başlarında alacalı külahlar olduğu halde uçurtma uçurma, esir almaca, körebe, birdirbir, uzuneşek, koşmaca, saklambaç gibi oyunlar; kalfa, hafız ve bevvaplar ise ayrı bir küme oluşturarak "tura" oynarlar. Dönüş, gidiş kadar renkli olmasa da aynı yoldan gerçekleştirilir.

Bibi. Ergin, ***Maarif Tarihi,*** I, 68-82, IV, 1147-1152; Ahmed Rasim, ***Falaka,*** İst., 1987, s. 69-76.

İSTANBUL

MELAMÎLİK

8. yyin sonlarında Horasan'da ortaya çıkan, 9- yy'dan itibaren Nişabur merkez olmak üzere önce Irak'a daha soma Anadolu'ya yayılan tasavvuf akımı. İstanbul'un gündelik hayatına **16.** yy'm başlarında İsmail Maşukr(->) tarafından sokulmuştur.

Melamilik, tarihi boyunca birbirini izleyen üç ayn devre halinde gelişmiştir. Birinci devre Melametîlik ya da Kassârîlik, ikinci devre Bayramî Melamîliği ve üçüncü devre Nurîlik olarak adlandırılır. Bunlardan son iki devre, Türk tasavvuf kültürünü ve İstanbul'un gündelik hayatını yakından ilgilendirmektedir.

Birinci devre Melamîliği, Abbasiler dönemi (750-1258) başlarında Horasan'ın esnaf tabakası arasında bir karşı tasavvuf hareketi olarak doğmuş, eski Hint-İran kültürleriyle beslenerek fütüvvet teşkilatının içinde gelişimini sürdürmüştür. Bazı araştırmacılar ise, bu tepki hareketinin önce Bağdat tasavvuf ekolü bünyesinde şekillendiğini ve Ebu Hâşim Sûfî (ö. 767) ile Sufyân Sevrî (ö. 777) gibi mutasavvıflar tarafından temsil edildiğini belirtirler. Diğer yandan 8. yyin sonlarında İbrahim Edhem (ö. 777) ve Şakîk-i Belhî'nin özellikle "fakr" ve "tecerrüd" anlayışı bakımından Melametîliği etkiledikleri bilinmekle beraber bu tasavvuf hareketine asıl kişiliğini 9. yy'da Hamdûn Kassâr (ö. 884) vermiştir. Başlangıçta "fakr" ve "tecerrüd" gereği, kendilerini her türlü dünya ihtiyacından uzak tutmaya çalışan Meİametîler, Hamdûn Kassâr'm sistemieştirdiği ilkeler doğrultusunda Allah'a ulaşmak için kendilerini aşağılayıp kınamayı, dışarıya karşı yalnızca kusurlarını gösterip yaptıkları iyilikleri gizlemeyi temel hayat felsefeleri kabul etmişlerdir. Arapça "levm"den türetilen ve "ayıplama, kınama" anlamına gelen "melamet" sözcüğü böylece bu hareketin ismi olmuş, kurucusundan ötürü de ayrıca Kassârîlik şeklinde tanınmıştır.

9. *Yy'da* Hamdûn Kassâr başta gelmek üzere Ahmed bin Hadraveyh (ö. 854), Ebu Türâb-ı Nahşebî (ö. 859), Ebu Hafs Haddad (ö. 873) ve Şah Şucâ-i Kirmanî (ö. 883) gibi Horasanlı mutasavvıfların temsil ettiği Melametîlik, 10. yy'da Ebu Osman HM (ö. 910), Yusuf bin Hüseyin Râzî (ö. 916) ve Abdullah bin Münâzil (ö. 940) tarafından sürdürülmüş, Nişabur, Herat, Merv, Belh ve Kabil'de odaklanan hareket, zamanla Bağdat-Basra merkezli Irakîler ve Muhammed Maşuk-i Tûsî aracılığıyla da Türkmen boyları arasında taraftar bul-

muştur. Klasik anlamda bir tarikat yapılanmasına dayanmayan, daha çok bir düşünce oluşumu halinde varlığını sürdüren Melametîlik, Anadolu'nun fethinden sonra özellikle heterodoks nitelikli Kalenderi dervişlerinin faaliyetleriyle kırsal kesimde, Kübrevîlik aracılığıyla yerleşik bir şehir tarikatı olan Mevlevîlik(->) bünyesinde ve fütüvvet teşkilatı ile de esnaf tabaka arasında etkisini göstermiştir.

İstanbul'un mistik hayatı üzerindeki ağırlığı 16. yy'dan itibaren hissedilmeye başlayan Melamîliğin Türk tasavvuf kültürü içindeki asıl oluşum dönemi, 15. yy boyunca Bayramîliğin hâkim bulunduğu Orta ve Batı Anadolu'da gerçekleşir. Horasan kökenli Halvetîlik(-0 ve Nakşibendîliğine-») fütüvvet teşkilatına dayalı Ahî gelenekleriyle kaynaşmasından meydana gelen Bayramîlik(->), bu dönemde ikinci devre Melamîliğini şekillendiren bir mistik kurum olarak dikkati çekmektedir.

Hacı Bayram Veli'nin 1429'da vefat etmesiyle Bayramîlik iki ana kola ayrılmıştır. Bunlar Şemsîlik ve Melamîliktir. Hacı Bayram Veli'nin halifelerinden Akşemseddin(->) kendi adına kurduğu Şemsîlik ile klasik Bayramîliği devam ettirmiş ve bu koldan ayrılan Tennûrîlik, 15. yy'ın sonlarında İstanbul'a girerek ilk Bayramî tekkesini faaliyete geçirmiştir. Hacı Bayram Veli'nin diğer halifesi Bıçakçı Ömer Dede (Ömer Sıkkını) ise (ö. 1475), Akşemseddin'in tersine bir yol izleyerek her türlü tarikat ritüelini reddetmiş, özel giysi ve sembollerde ifadesini bulan mistik kurumlaşma anlayışını terk ederek fütüvvet geleneklerine bağlı; "zikr"in şekilciliğini değil, "sohbet"in olgunlaştırıcı özelliğini ön plana çıkartan ikinci devre Melamîliğinin temellerini atmıştır. Bıçakçı Ömer Dede'ye ait menkıbelerin özünü oluşturan tipik bir olay, onun bu muhalif tavrını çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır: Hacı Bayram Veli'nin vefatından sonra Akşemseddin, eskisi gibi zikir meclisleri düzenlemekte, fakat Bıçakçı Ömer Dede bu ayinlere katılmamaktadır. Bunun üzerine Akşemseddin kendisine zikre girmesini, aksi takdirde tarikattan çıkarılacağını söyler. Ömer Dede ise kendisine hilafet sembolü olarak verilen tarikat tacı ile hırkasını iade edeceğini belirterek bu daveti reddeder. Ertesi gün emanetleri almak için gelen Akşemseddin ve müritleri, bahçede büyük bir ateşin yandığını görürler. Ömer Dede hiç çekinmeden ateşe girer ve üzerindeki taç ile hırka yandığı halde kendisine hiçbir şey olmaz. Bayramî Melamîleri arasında yaygın olan bu rivayet, bir bakıma Melamî adap ve erkânım şekillendiren temel bir kuralı da gözler önüne sermektedir. Bu kural, dünya malına düşkünlük ve kendini halktan soyutlayacak her türlü ayrıcalıktan uzak durma gerçeğini dile getirir. Böylece Melamiler, benlik duygusunu artıran ve kendilerini halktan ayıran özel giysi ve sembollere itibar etmemişler, klasik tarikat organizasyonları oluşturmamışlar, görkemli ayinler düzenlememişlerdir.

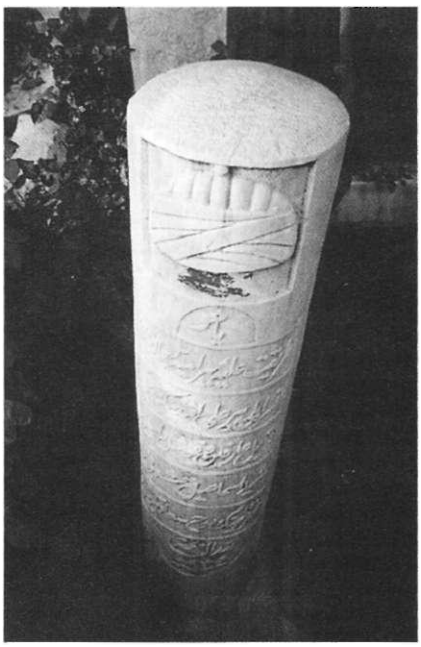

Melamî kutuplarından ismail Maşukî'nin 19. yy'da yeniden yaptırılan 935/1529 tarihli mezar taşı, Kayalar Mescidi haziresi.
Ekrem Işın, 1992

Bayramî Melamîliğinin kurucusu Bıçakçı Ömer Dede, aynı zamanda ikinci devre Melamîleri tarafından tanman ilk kutuptur. Melamîlerin kullandıkları "kutup" kavramı, diğer tarikatlardaki kurucu şeyhlere verilen "pir" unvanından daha kapsamlı bir içeriğe sahip olup bu mistik organizasyonun idaresini üstlenen manevi otoriteyi temsil eder ve tarihsel süreklilik gösterir. Bu açıdan "sahibü'z-zaman" sayılan Melamî kutupları, diğer geleneksel tarikatların "şeyh" ya da "halife" gibi yöneticilerinin üstünde bir konuma sahip bulunup toplumsal saygınlık bakımından Bektaşîlikteki "dedebaba" ve Mevlevîlikteki "çelebi" makamına eşdeğer bir statüyü işgal ederler. Diğer yandan Bıçakçı Ömer Dede'nin "kutup" tanınmasıyla Melamîlik, tasavvuf içinde muhalif bir düşünce hareketi olma özelliğini korumakla birlikte hiyerarsik yapılanmaya doğru yönelen ve sonuçta tarikatlaşma sürecine giren bir oluşumun da başlangıcındadır.

Tasavvufun şekle ait düzenlemelerini reddeden fakat idari açıdan kurumlaşmaya başlayan Melamîliği 15. yy'dan itibaren kendi yönetim mekanizmasını şekillendirmiş bir tarikat olarak nitelendirmek mümkündür. Ancak bu yönetim mekanizması hiçbir zaman diğer tarikatlardaki gibi ayrıntılı görev dağılımım esas alan kadrolaşmaya izin vermemiştir. Buna göre Melamîliğin yönetim piramidi, başta tarikatı temsil eden bir "kutup" ve onun çevresindeki belli sayıda "kalbe bakıcı" ya da "rehber" denilen görevlilerden meydana gelir. Bu yapılanmanın içinde, tekke organizasyonunu esas alan geleneksel tarikatlardaki şeyhlik kurumu yoktur. Genellikle Melamî şeyhi denilen mutasavvıflar ise, aslen Melamî olmakla birlikte kendilerini başka bir tarikattan gösteren ve bu tarikatlara ait tekkelerde postnişinlik yapan kişilerdir. Fakat bu anlayış da zamanla değişmiş, 19- yy'da üçüncü devre Melamîliğiyle birlikte "şeyh" kavramı tarikata girmiştir.

Bıçakçı Ömer Dede'nin vefatıyla önce Bünyamin Ayaşî (ö. 1519), ardından Pir Ali Aksarayî (ö. 1529) kutupluk makamına geçmişler ve her ikisi de Melamîliğin İstanbul'a girmesinden önceki dönemde faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Diğer yandan bu dönemde klasik Bayramîliğe bağlı Tennûrîlik, Yavsî Baba lakabıyla anılan Şeyh Muhyieddin İskilibî (ö. 1514) aracılığıyla 15. yy'rn sonlarında İstanbul'a girmiş ve II. Bayezid'in (hd 1481-1512) desteğini alarak Suİtanselim'de ilk tekkesini kurmuştur. Muhyieddin Efendi'nin saraydan gördüğü bu destekle Bayramîliği güçlü bir siyasi temele oturttuğu ve daha sonra tarikatın muhalif kanadını oluşturan Melamîlerin İstanbul hayatına girmeleriyle belirginleşen ilk ciddi tepkilerde bu siyasi gücün önemli rol oynadığı açıktır. Nitekim Şeyh Muhyieddin Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Ebussuud Efendi(->) tarafından verilen fetva üzerine Melamî kutbu Hamza Bâlî'nin katledilmesini, Bayramîliğin kendi içindeki tarihsel hesaplaşmayı bu siyasi güce dayanarak devlet eliyle çözme girişimi şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Pir Ali Aksarayî, Anadolu Melamîliğinin başlıca temsilcilerindendir. Mehdilik iddiasıyla ortaya çıktığı ve bu yüzden faaliyetlerinin saray tarafından sürekli izlendiği bilinmektedir. Ancak Melamîlik tarihinde bir dönüm noktası sayılabilecek rolü, oğlu İsmail Maşukî'yi İstanbul'a göndererek tarikatın burada yaygınlaşmasını sağlamasıdır. Yetiştirdiği halifelerinden Nalıncı Mehmed Dede ve Ahmed Edirnevî (ö. 1591) **16.** yy'da Melamîliğin gelişmesine hizmet etmişler, Şeyh Yakub Efendi (ö. 1588) ile Şeyh Hasan Efendi ise, İstanbul' daki ilk Melamî merkezi sayılan Helvaî Tekkesi'ni(-») faaliyete geçirmişlerdir.

İkinci devre Melamîliği olarak da adlandırılan Bayramî Melamîliği, Pir Ali Aksarayî'nin oğlu ve halifesi İsmail Maşukî (ö. 1529) tarafından **16.** yy in başlarında İstanbul'a sokulur. Bu dönem aynı zamanda Osmanlı-Safevi mücadelesinin sürdüğü, Anadolu'daki Batınî zümrelerin devlete karşı ayaklandığı ve heterodoks akımların dini hayat üzerinde etkili olduğu bir zaman kesitidir. Geleceğe karşı duyulan güvensizlik ve adalet duygusunun zedelendiğine olan inanç, bir yandan Pir Ali Aksarayî örneğinde görüldüğü gibi nüfuz sahibi mutasavvıfların mehdilik iddiasıyla ortaya çıkmalarına, diğer yandan da Şah Kalender ve Molla Kabız öncülüğündeki toplumsal ayaklanmalara meydan vermiştir. Bütün bu olumsuz koşulların, Melamîlik gibi resmi tasavvuf anlayışına muhalif bir hareketin üzerine devlet baskısını davet edeceği de açıktır. Nitekim İsmail Maşukî'nin İstanbul'da çok kısa süren faaliyetleri özellikle ulema tarafından yakından izlenmiş, hakkında çıkarılan "zındıklık" ve "mülhidlik" suçlamaları dikkate alı-

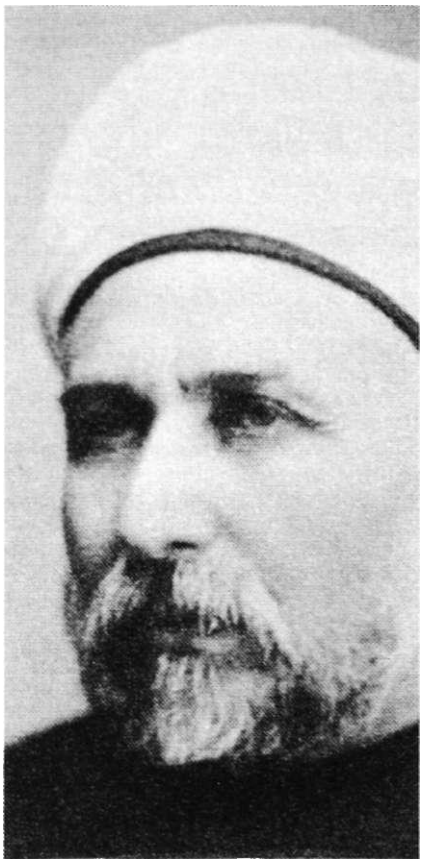

Üçüncü devre Melamîlerinden Abdülaziz Mecdî Tolun.
TETTV Arşivi

narak 25 Ağustos 1529'da sorguya çekilmiş, Ebussuud Efendi'nin de katıldığı bu sorgulama sonunda Şeyhülislam İbn Kemal'in verdiği fetva üzerine Atmeydanında 12 müridiyle birlikte idam edilmiştir.

Henüz 21 yaşında iken katledilen ve bu nedenle Oğlan Şeyh lakabıyla tanınan İsmail Maşukî, babası Pir Ali Aksarayî'den sonra kutup tanınmakla birlikte bu sıfatla İstanbul'da sürdürdüğü faaliyetleri çok kısa bir dönemi kapsamaktadır. Önce Ayasofya ve Bayezid camilerinde verdiği vaazlarla dikkati çekmiş, ardmdan Edirne'ye giderek bir süre burada kalmıştır. İsmail Maşukî aracılığıyla yürütülen bu faaliyetlerin sonucunda Melamîliğin orta ve üst tabaka arasında taraftar bulduğu, özellikle İstanbul'un esnaf kesiminde fütüvvet ahlakını ön plana çıkaran bir kültürel zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Fakat daha önemlisi, Melamîliğin bu dönemde Sipahi Ocağı bünyesinde gerçekleştirdiği örgütlenmedir. Tarikatın kendisine yönelik siyasi baskılara karşı bir bakıma destek bulduğu bu zümre, aynı zamanda İstanbul'daki Melamî örgütlenmesinin de çekirdeğini oluşturmaktadır. Buna benzer bir yapılanma, Bektaşîler tarafından Yeniçeri Ocağı'nda gerçekleştirilmiş ve siyasi olayların merkezindeki bu askeri odakların gündelik hayatta kurdukları ittifaklar ile çatışmalar, her iki tarikat arasındaki ilişki boyutunu da gözler önüne sermiştir.

Melamîliğin İstanbul'da yaygınlaşmasında İsmail Maşukî'den soma en önemli rolü, onunla birlikte şehre gelen Yakub Helvaî Efendi oynar. Pir Ali Aksarayî'den hilafet alan ve kızıyla evlenmek suretiyle mürşidine damat olan Yakub Efendi, 1529'da İsmail Maşukî'nin katledilmesinin ardından Akka'ya sürülmüş, fakat bir süre sonra I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından bağışlanarak İstanbul'a dönmüştür. Yakub Efendi'nin İstanbul'a bu ikinci gelişi, Melamî örgütlenmesi açısından büyük önem taşır. 1548-1555 arasında Bozdoğan Kemerimde kendisine ait odalarda İstanbul'un ilk Melamî merkezini faaliyete geçiren Yakub Efendi, "kitmana riayet" gereği tarikatını gizlemiş ve çevresinde daha çok bir Bayramî şeyhi olarak tanınmıştır. Helvaî Tekkesi adıyla ünlenen bu Melamî merkezi, Yakub Efendiden sonra yine aynı aileye mensup şeyhler tarafından idare edilmiştir. Tekkenin ikinci postnişini Hasan Efendi, Pir Ali Aksarayî'nin kızından torunu ve Yakub Efendi'nin de damadıdır. Yerine oğlu Ahmed Efendi (ö. 1644) geçmiş ve vefatıyla Helvaî Tekkesi'ndeki Melamî meşihaü son bulmuştur.

1548-1644 arasında yaklaşık bir yüzyıllık Melamî faaliyetine tanıklık eden Helvaî Tekkesinin aslında geleneksel anlamda bir tarikat merkezi olmadığım, somadan diğer tarikatlarca tekkeye dönüştürüldüğü düşünülebilir. Aile kurumuna öncelik veren ve kan bağına dayalı hilafet geleneğini sürdüren Anadolu Melamîliğinin bu ilk merkezi, bir yandan da faaliyetlerini şehir dışında sürdürmek zorunda kalan Hüsameddin Ankaravî (ö. 1556), Hamza Bâlî (ö. 1561) ve Hasan Kabadûz (ö. 1601) gibi Melamî kutuplarının İstanbul'daki temsilciliğini yapmış, tarikat içi haberleşme ağmda kilit noktalarından birini oluşturmuştur.

İsmail Maşukî'nin 1529'da katledilmesinden Helvaî Tekkesinin 1548'de faaliyete başlamasına kadar geçen dönemde Bayramî Melamîliği İstanbul dışında, özellikle Rumeli'de yaygınlaşmış ve bu yeni sosyokültürel oluşum 16. yy'ın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un tasavvuf hayatına damgasını vurmuştur. 1529-1548 dönemi bir bakıma, Melamîliğin İstanbul'da karşılaştığı dini-siyasi muhalefet nedeniyle kendi içine kapandığı ve örgütlenme faaliyetlerini şehir dışına kaydırarak Rumeli kökenli tasavvuf akımlarıyla ilişkiye girdiği bir zaman kesiti olarak değerlendirilebilir. Nitekim İsmail Maşukî'den sonra Melamî kutbu olan Ahmed Sarbân (ö. 1546), Balkanlar'daki Bedreddinî zümreleri arasmda yaşayan heterodoks eğilimler ile Kalenderî-Bektaşî mistisizmini, kendi temsil ettiği Şiî-Batmî tasavvuf anlayışıyla bütünleştirerek bu dönemde Rumeli Melamîliğinin temellerini atmıştır. Melamîliğin Rumeli coğrafyasında geçirdiği bu dönüşüm, daha sonraki yüzyıllarda tarikatın gerek idari yapılanmasında, gerekse felsefesinde belirleyici bir rol oynayacaktır. Diğer yandan bu dönemde Melamîliği geçici bir süre şehir hayatından soyutlamayı başaran klasik Bayramîlik, Sultanselim'deki YavsîBaba Tekkesi'nde Sünnî akideye dayalı tasavvuf anlayışını, medrese kültürüyle bütünleştirerek sürdürmektedir. Muhyieddin İskilibî ailesine mensup şeyhlerin geliştirdikleri bu resmi tasavvuf anlayışı, **1566**'ya kadar tekke meşihatını üstlenen Musliheddin Sirozî (ö. 1519), Abdurrahim Müeyyidî (ö. 1537), Bahaeddinzade Muhyieddin Mehmed (ö. 1545), Abdurrahman Hatıfî ve Nasrullah Efendi (ö, **1566)** tarafından temsil edilmiştir.

Rumeli Melamîliğinin önde gelen mutasavvıflarından Ahmed Sarbân, İsmail Maşukî'den hilafet almış ve mürşidinin idamından sonra tarikat içinde kutup olarak tanınmıştır. Melamiler üzerindeki yoğun baskı nedeniyle tarikatı Hayrabolu'dan yönetmek zorunda kalan Ahmed Sarbân, yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla İstanbul'un mistik kültürünü derinden etkilemiş, özellikle Rumeli Melamîliğinin şehir hayatında kökleşmesini sağlamıştır. On İki İmam'a olan bağlılığı, onu aynı zamanda Rumeli Bektaşîleri arasında da yaygın bir üne kavuşturmuş, şiirleri Bektaşî edebiyatının en seçkin örneklerinden sayılmıştır. Ahmed Sarbân'ın faaliyetlerine zemin hazırlayan ve Melamîliği Balkan coğrafyasına yayan mistik etkilerin kökenini, İsmail Maşukî'nin **16.** yy'ın başlarında gerçekleştirdiği Edirne seyahatine kadar geri götürmek mümkündür. Ahmed Sarbân'ın bu sırada İsmail Maşukî'ye intisap ettiği ve aldığı hilafet gereğince tarikatı asker-esnaf zümre arasında yaygınlaştırdığı açıktır.

Ahmed Sarbân'ın yetiştirdiği halifeler, birbirini izleyen iki kuşak halinde faaliyet göstermişlerdir. Bunlardan birinci kuşağa mensup "Tap Tap" lakaplı Şah Ali

Üçüncü devre Melamîlerinden Bursalı Tahir Bey.
Şehbal, S. 7 (Temmuz 1909)
Awn *Akbayar arşivi*

ve Vizeli Alaeddin (ö. 1562), daha sonraki kuşağın temsilcilerinden Gazanfer Efendi (ö. 1566) ile Osman Haşimî Efendi'nin (ö. 1594) yetişmesini sağlayan mutasavvıflar olarak tanınırlar. Şah Ali, 17. yyin ünlü Melamî/Halvetî şeyhlerinden İbrahim Efendi'nin dedesi olup hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Vizeli Alaeddin ise Melamî edebiyatının önde gelen isimlerindendir. Ahmed Sarbân'm ikinci kuşak halifelerinden Gazanfer Efendiyi yetiştinniş ve Rumeli Melamîliği, bu mutasavvıfa intisap eden Osman Haşimî Efendi aracılığıyla İstanbul'da güçlü bir örgütlenme ve tekke organizasyonu kurmuştur.

İstanbul'un gündelik hayatı, **16.** yyin ortalarında Helvaî Tekkesinde odaklanan Anadolu Melamîliğinin ardından bu yüzyılın sonlarına doğru Rumeli Melamîliği İle de tanışır. Hareketin temsilcisi Osman Haşimî Efendi olup faaliyetlerinin merkezi Kasımpaşa'da kendi lakabıyla anılan Saçlı Emir Tekkesi'dir(->). Osman Haşimî Efendi, İstanbul'da devam ettiği Sahn-ı Seman Medresesi'ni yarıda bırakarak Vize'ye gitmiş ve burada Ahmed Sarbân'm halifelerinden Alaeddin Efendi ile tanışmıştır. Bu tanışma, Rumeli Melamîliğinin İstanbul'da temsili yolunda atılmış en önemli adımlardan birisidir. Vizeli Alaeddin'in halifesi Gazanfer Efendi'den hilafet alarak ona damat olması ise, tıpkı Helvaî Tekkesi Postnişini Yakub Efendi'nin Pir Ali Aksarayî ile kurduğu aile bağlarıyla güçlendirilmiş tarikat ilişkisine benzemektedir. Böylece Anadolu ve Rumeli Melamîliği, **16.** yy'dan itibaren zincirleme olarak önce Helvaî Tekkesi, ardından da Saçlı Emir Tekkesi'nde iki ayrı şeyh ailesi tarafından temsil edilebilme şansına kavuşmuştur.

Kendisini dışarıya karşı Bayramî şeyhi olarak gösteren Osman Haşimî Efendi, Kasımpaşa Kulaksız'da kurduğu tekkesini kısa sürede Rumeli Melamîlerinin merkezi durumuna getirmiş ve gerek buradaki faaliyetleri, gerekse "Haşimî" mahlasıyla yazdığı tasavvufi şiirlerindeki Batınî düşüncelerinden dolayı ulema zümresini karşısına almıştır. 156l'de Melamî Kutbu Hamza Bâlî'nin İstanbul'da katledilmesiyle zaten tarikat üzerinde var olan baskı böylece daha da artmış ve Osman Haşimî Efendi aynı akıbete uğramak korkusuyla dönemin nüfuzlu Halveti şeyhlerinden Filibeli Nureddinzade'ye (ö. 1573) sığınarak üzerindeki kuşkuları dağıtmaya çalışmıştır. Bayramîliğinin yanısıra Halveti olarak da tanınması, bu intisap nedeniyledir.

Saçlı Emir Tekkesinde 1594-1700 arasında devam eden Rumeli Melamîliğinin meşihat dönemi, Osman Haşimî Efendi ailesine mensup şeyhler tarafından yürütülür. 1644'te Helvaî Tekkesi'nde son bulan Melamî meşihatının ardından Saçlı Emir Tekkesi, İstanbul'daki tek Melamî merkezi olma özelliğini 18. yy'a kadar korumuş, sırasıyla Cafer Efendi (ö. 1630), Tavîl İbrahim Efendi (ö. 1687) ve Gazanfer-i Sânî ö. 1700) bu tasavvuf anlayışının sözcülüğünü yapmışlardır. İstanbul'un gündelik hayatı üzerinde önce Ahmed Sarbân'm dolaylı etkisiyle başlayıp ardından Osman Haşimî Efendi aracılığıyla kurumlaştırılan Rumeli Melamîliği, Saçlı Emir Tekkesinden sonra Kasımpaşa'daki Paşmakçı Tekkesi'ni de içine alan bir toplumsal ilişki ağı oluşturmuş, fakat en ilginç ve kapsamlı örgütlenmesini Lale Devri'nde(->) Topkapı Sarayı Helvacı Ocağında gerçekleştirmiştir.

İkinci devre Melamîliği, 17. yyin başına kadar Anadolu ve Rumeli kökenli tasavvuf geleneklerini İstanbul'daki iki ayrı tekkede yaşatırken, tarikatın merkezi idaresi şehir dışında faaliyet gösteren kutupların karizmatik kişiliklerinde somutlaşmaktadır. Tarikat bu dönemde tam anlamıyla merkeziyetçi bir yapıya sahip bulunmakta, özellikle İstanbul'daki örgütlenme şekli diğer tarikatlarda da görülen klasik tekke organizasyonuna dayalı bir idari yapılanmayı esas almaktadır. Söz konusu bu dönemde Ahmed Sarbân'm yönetim geleneğini izleyen Hüsameddin Ankaravî (ö. 1556), Hamza Bâlî (ö. 156i) ve Hasan Kabâdûz (ö. 1601) gibi Melamî kutupları, tarikatı İstanbul dışından idare etmişler, Saçlı Emir Tekkesi postnişinleri de meşihat dönemleri boyunca bu dış merkeze bağlı birer temsilci şeklinde faaliyet göstermişlerdir.

Ahmed Sarbân'dan sonra yerine kutup olarak Hüsameddin Ankaravî geçer. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Ankara'da yaşamış, Kutlu Han'da düzenlediği sohbet meclisleri nedeniyle saray tarafından sürekli izlenmiş ve sonunda hapsedildiği Ankara Kalesinde vefat etmiştir. Kendisinin yerine geçen Hamza Bâlî ise, Melamîlik tarihinde özel bir öneme sahiptir. Hüsameddin Ankaravî'nin halifelerinden olan Hamza Bâlî, mürşidinin vefatından sonra kutup ilan edilmiş ve tarikat faaliyetlerini memleketi Bosna'da sürdürmüştür. Aşırı vahdet-i vücutçu fikirlerinden dolayı Bosna kadısı tarafından saraya yapılan şikâyet üzerine yakalanıp İstanbul'a getirilen Hamza Bâlî, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin verdiği fetva gereğince Süleymaniye'deki Deveoğlu Yokuşu'nda müritleriyle birlikte idam edilmiştir. Hamza Bâlî'nin katlinden soma Melamîlik, onun tarikat içindeki nüfuzu nedeniyle adına izafeten Hamzavîlik olarak da tanınmıştır. 17. yyin başında Melamîliği temsil eden bir diğer kutup, Hamza Bâlî'nin makamına getirilen Bursalı Hasan Kabâdûz'dur. Terzilik mesleğini icra ettiği için "Kabâdûz" lakabıyla tanınmıştır. Hamza Bâlî'nin katlinden sonra meydana gelen karmaşık siyasi ortam nedeniyle kendini ve Melamîliği gizleyen bir politika yürütmüş, daha çok yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla İstanbul'un tasavvuf hayatı üzerinde etkili olmuştur.

Hasan Kabâdûz'un iki önemli halifesi vardır. Bunlardan Abdullah Bosnavî (ö. 1644), "Füsûs şârihi" olarak tanınır. Döneminin tanınmış Halvetî şeyhlerinden Abdülmecid Sivasî'ye(->) de intisabı bulunan Abdullah Bosnavî'nin Melamîlik adına yürüttüğü faaliyetleri daha çok İstanbul dışında gerçekleşmiştir. İkinci halifesi Hüseyin Lâmekânî (ö. 1624) ise, İstanbul'un mistik hayatında derin bir iz bırakmıştır. Mutasavvıf kişiliğinin yanısıra Melamîliği toplumun üst tabakasında yaygınlaştırması, onun aynı zamanda nüfuzlu bir şeyh olduğunu da kanıtlamaktadır. Davutpaşa'daki Şah Sultan Camii'ni, İstanbul'un sayılı Melamî merkezlerinden birisi haline getiren Hüseyin Lâmekânî, başta III. Mehmedin (hd 1595-1603) sadrazamlarından Ferhad Paşa'yı kendine bağlamış ve aralarında dönemin ünlü şairlerinin de bulunduğu seçkin bir çevre oluşturmuştur. Melamîlik, Lâmekânî'nin çabalarıyla genişleyen bu aydın çevrede özellikle 17. yy'dan itibaren hızla yaygınlaşacak, pek çok tanınmış şair, yazar ve tarihçinin katılımıyla aydm zümrenin rağbet ettiği bir tarikata dönüşecektir. Yetiştirdiği en önemli halifesi "Olanlar Şeyhi" lakabıyla da tanınan İbrahim Efendi'dir(->). Aziz Mahmud Hüdaî(->) ve Abdülahad Nurî(-0 gibi 17. yyin tanınmış mutasavvıflarından feyz alan İbrahim Efendi (ö. 1655), asıl kişiliğini Lâmekânî'ye intisap ettikten sonra bulmuş ve Ahmed Sarbân halifelerinden olan dedesi Tap Tap Şah Ali'nin Melamî mirasına sahip çıkmıştır. İbrahim Efendi, Melamîlik ile Halvetîlik arasındaki başlıca köprülerden birisi sayılmaktadır. Kendisinden önce Filibeli Nureddinzade bu ilişkinin başlıca kilit isimlerinden olup 17. yyin sonlarında da Sarı Abdullah'ın müritlerinden Hüseyin Dede, Halvetîlik bünyesindeki Melamî neşeyi temsil edecektir. İbrahim Efendi'nin en tanınmış halifesi şair Sunullah Gaybî'dir. 1649-1655 arasında İbrahim Efendi'nin Aksaray'daki Gavsî Tekkesi'nde (bak. Oğlanlar Tekkesi) düzenlediği sohbetlere katılan Gaybî, kaleme aldığı *Sohbetname* adlı eserinde bu çevreyi ayrıntılarıyla anlatır. İbrahim Efendi'den başka Hüseyin Lâmekânî'nin müritleri arasındaki şairlerden Va'dî (ö. 1649), Husamî ve Hâdî'nin adlarını da burada belirtmek, Melamîliğin bu dönemdeki sosyal topografyasını netleştirmek açısından gereklidir.

17. yyin başında vefat eden Hasan Kabâdûz'un ardından İdris-i Muhtefî(-*) kutup olarak tanınmıştır. Çevresinde Hacı Ali Bey adıyla bilinen İdris-i Muhteiî'yi (ö. 1615) ikinci devre Melamîliğin yatay örgütlenme modeline göre yeniden düzenleyen kişi olarak değerlendirmek mümkündür. Muhtefi, aynı zamanda İstanbul'da faaliyet gösteren ilk Melamî kutbu özelliğini taşıması bakımından da ayn bir öneme sahiptir. İdris-i Muhtefî'den önceki Melamî örgütlenmesi, daha çok İstanbul dışındaki tarikat kutbuna bağlı şekilde faaliyet göstermeyi esas alıp kan bağına dayalı meşihat modelini benimserken, bu özellik onun tarafından büyük ölçüde değişikliğe uğratılmıştır. Melâmîliğin Muhtefî'ye gelinceye kadar idari açıdan İstanbul dışında merkezileşmesi, bir bakıma ismail Maşukî ve Hamza Bâlî gibi kutupların katledilmeleriyle yakından ilgilidir. Ancak idari merkezin şehir dışında oluşması, kutba ait yetkilerin büyük ölçüde İstanbul'da faaliyet gösteren Melamî ileri ge-

lenlerine devredilmesi sonucunu doğurmuş ve bunun doğal bir uzantısı olarak da aslen tarikatın yapılanmasında mevcut bulunmayan geleneksel şeyhlik kurumu güçlenmiştir. Helvaî Tekkesi ile Saçlı Emir Tekkesi'ndeki şeyhlik kurumuna dayalı ve aile bağlarını ön plana çıkaran klasik örgütlenme, bunun tipik bir örneğidir. İdris-i Muhtefî döneminde Saçlı Emir Tekkesi'ndeki klasik meşihat modeli sürmekle birlikte Melamîliğin İstanbul hayatında belirginleşen asıl merkezi, tarikatı temsil eden kutbun çevresinde şekillenmeye başlamıştır. Böylece kutup ile müritler arasındaki ilişkilerin doğrudan sağlanabileceği tekke dışındaki mekânlar önem kazanmıştır. İdris-i Muhtefînin Sultanselim'deki konağında gerçekleştirilen ve Melamîliğin ruhuna çok daha uygun olan bu örgütlenme anlayışı, Kırkçeşme'deki Peştemalcılar Haninda esnaf kesimini kuşatan geniş bir zümreyi de içine alarak tarikatın şehir hayatına köklü bir şekilde nüfuz etmesini kolaylaştırmıştır. Diğer yandan İdris-i Muhtefî'nin başlattığı bu yatay örgütlenme çalışmasının sonucunda-Melamî mistisizmi ile esnaf ideolojisi tam anlamıyla kaynaşmış ve vakıf gelirleriyle geçinen geleneksel şeyh tipinin yerine belli bir zanaat koluna mensup mutasavvuf tipi İstanbul hayatında yerini almıştır.

Peştemalcîar Ham'ndaki Melamî örgütlenmesi, tarikatın Sipahi Ocağından sonra İstanbul'da dayandığı ikinci önemli toplumsal kesimi gözler önüne sermektedir. Sipahi Ocağı'nda askeri ve Peştemalcîar Hanı'nda iktisadi gücü yanma alan Melamîlik, 18. yy'da Helvacılar Ocağı'nda gerçekleştirdiği örgütlenme ile de siyasi gücü ele geçirecektir.

İdris-i Muhtefî'nin Melamîlik bünyesinde uyguladığı bu yeniden yapılanma modeli, kendisine bağlanan farklı toplumsal statü gruplarına mensup kişilerin temsil ettikleri değerler toplamı açısından tarikatı İstanbul'un gündelik hayatını şekillendiren başlıca dinamiklerden birisi durumuna getirmiştir. İdris-i Muhtefî'ye intisap edenler arasında I. Ahmed'e (hd 1603-1Ö17) kılıç kuşatan, ulemaya mensup İznikli Fazıl Ali Efendi (ö. 1609) ve San Abdullah'ı Melamîliğe sokan Hacı Hüseyin Ağa gibi isimlerin yanısıra Sadrazam Halil Paşa (ö. 1630) ve Ebulmeyamin lakabıyla tanınan Şeyhülislam Mustafa Efendi de (ö. 1604) vardır. Diğer yandan 17. yy'm tanınmış meddahlarından Tıflî Ahmed Çelebi (ö. 1659), Muhtefî'nin müntesiplerinden olup Melamîlik bünyesinde sanat ile zanaatı birleştiren mistik ideolojinin önde gelen temsilcilerindendir. İdris-i Muhtefî iki önemli mutasavvıf yetiştirmiştir. Bunlardan Bezcizade Muhyieddin Efendi (ö. 1611) aslen Halvetî olup Muhtefî'ye intisabından soma Melamîlikte önemli bir makam sayılan "kalbe bakıcılık" görevini üstlenmiş, Fatih Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesi'ndeki postnişinliğinin ardından Üsküdar'da kendi tekkesini kurmuştur. Salı Tekkesi olarak da tanınan bu merkez, Muhyieddin Efendinin vefatıyla 17. yy'm sonlarında İstanbul'a giren klasik Bayramîliğin Himmetîlik koluna geçmiştir. İdris-i Muhtefî'nin ikinci ve en önemli mutasavvıf halifesi, San Abdullah'tır(->).

Bürokrasi içinde reisülküttablığa kadar yükselen Sarı Abdullah (ö. 1660), Melamîliğin İstanbul'da Nakşibendîlik ve Celvetîlik(->) üzerindeki etkisini oluşturan mutasavvıf sayılır. *Cevâhir-iBevâhir-iMesnevi*'adlı eserinde kendisini Bayramî mensubu şeklinde gösteren Sarı Abdullah, ayrıca Sadrazam Halil Paşa ile birlikte Celvetîliğe de intisap etmiş, böylece bu tarikat içinde özellikle somadan Haşimîlik kolu tarafından temsil edilen Melamî kültürünün de ilk tohumlarını atmıştır. Sarı Abdullah Melamî kutbu olmadığı halde çevresinde pek çok ünlü şair ve mutasavvıfı toplamış ve bu kişiler aracılığıyla diğer tarikatlar üzerinde Melamîliğin derin izlerini bırakmıştır. Bu kişiler arasında Neşatî Ahmed Dede ile Cevrî İbrahim Çelebi gibi Mevleviler ve La'lîzade Abdülbakî(->) gibi Nakşîler ilk anda dikkati çekmektedirler. Gelibolu ve Beşiktaş mevlevîhaneleri şeyhi Ağazade Mehmed Dede'nin müritlerinden olan Neşatî Ahmed Dede (ö. 1674), Edirne Mevlevîhanesi postnişinliği yapmış, Sarı Abdullah'tan aldığı Melamî kültürünü Mevlevîlik ile bütünleştirerek 17. yy Divan şiirinin seçkin örneklerini vermiştir. Galata Mevlevîhanesi(->) Postnişini İsmail Rüsuhî Dede'nin dervişlerinden olan hattat ve şair Cevrî İbrahim Çelebi ise Sarı Abdullah'a intisap ederek İstanbul Mevlevîliği içinde şekillenen Melamî neşenin önemli temsilcilerinden birisi sayılır. Melamîliğin Sarı Abdullah tarafından Mevlevîlik üzerinde başlayan bu etkisi daha sonra 18. yy'da Yenikapı Mevlevîhanesinde(->) Peçevî Ahmed Dede ve Ebubekir Dede'nin kişiliklerinde net bir şekilde ortaya çıkacak, 19. yy'da ise Beşiktaş, Bahariye ve Galata mevlevîhanelerini de içine alan kapsamlı bir tasavvuf ekolüne yol açacaktır.

Melamîliğin, Sarı Abdullah aracılığıyla Mevlevîlik üzerindeki etkisinin yanısıra, İstanbul'un Nakşî çevrelerinde de derin izler bırakan ve bir bakıma İstanbul'a özgü bir Nakşibendîlik anlayışının doğmasına zemin hazırladığı görülmektedir. Her iki tarikatın birbiri içinde kültürel açıdan erimesini sağlayan mutasavvıf ise, Sarı Abdullah'ın müntesiplerinden La'lî Mehmed Efendi'nin oğlu La'lîzade Abdülbakî Efendidir. İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği gibi devlet görevlerinde bulunan La'lîzade Abdülbakî (ö. 1746), Nakşibendîliğin Müceddidî koluna bağlı bulunan Şeyh Murad Buharî'nin (ö. 1719) müritlerindendir. Melamîlik ile Nakşîlik arasmda oynadığı bütünleştirici rol, Lale Devri'nde şekillenen ve tamamıyla Osmanlı üst tabakasına özgü tasavvuf anlayışını geliştirmeye yöneliktir.

17. yy'da Melamî kutbu olarak İdris-i Muhtefî'yi üç kişi daha takip etmektedir. Bunlardan ilki aslen Gürcü olan Hacı Bayram Kabayî'dir (ö. 1617). Özellikle Kapalıçarşı esnafı arasmda Melamîliği örgütlediği bilinmektedir. Böylece tarikat Hacı Bayram Kabayî'nin döneminde, Beyazıt merkez olmak üzere, Unkapam ve Eminönü'nü kapsayan ticaret bölgesinde esnaf zümreyi büyük ölçüde kendine bağlayabilmiş, dolayısıyla iktisadi ahlak üzerinde şekillendirici rol oynamıştır. Vefatından soma yerine Bostancı Ocağı hademelerinden Sütçü lakabıyla tanınan Beşir Ağa geçer. Koniçeli olup hem yeniçerilerle hem de Arnavut Bektaşîleri ile yakından ilişkisi vardır. Melamîlik ilk defa Beşir Ağa' nm döneminde Topkapı Sarayı(->) halkı arasında bir yöneticisi tarafından temsil edilmiştir. 17. yy'm sonundaki bu gelişme 18. yy'm başlarında daha da hızlanacak ve saray görevlileri içinde Melamîliğe bağlı çekirdek bir zümre oluşacaktır. Beşir Ağa'nın saraydaki siyasi entrikalara ne ölçüde karıştığı bilinmemektedir. Ancak bu hassas dengeleri sarsacak yönde faaliyette bulunmuş olacak ki Sadrazam Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'nm Avusturya seferine karşı muhalefet etmesi fırsat bilinerek 40 müridiyle birlikte Fenerbahçe'de boğdurularak cesedi denize atılmıştır. 17. yy'da kutupluk makamına geçen son kişi Bursalı Seyyid Haşinidir (ö. 1677). Sütçü Beşir Ağa'nın idamının ardından kutup olduğu için kendini gizlemek zorunda kalmış, ancak halifesi Habeşîzade Abdurrahim Efendi (ö. 1727), Melamîliği hem saray içinde hem de İstanbul'un önde gelen tarikatları arasında yaygmlaştırmış, özellikle 18. yy'm başlarında şehrin üst tabakasında şekillenen seçkin bir Melamî zümresinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Abdurrahim Efendi'nin kendisi kutup olmadığı halde, bu makamı temsil eden Şeyhülislam Paşmakçızade Ali Efendi(->) ve Sadrazam Şehit Ali Paşa (ö. 1715) dönemlerinde oynadığı bu belirgin rol dikkat çekicidir.

İkinci devre Melamîliği, 17. yy'm sonlarından itibaren ilk defa devletin üst bürokrasisine mensup kutuplar tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Aslında daha önce Sarı Abdullah ve Sadrazam Halil Paşa gibi kutup olmadıkları halde tarikatı üst bürokrasi içinde temsil eden Melamiler vardır. Fakat Şeyhülislam Paşmakçızade Ali Efendi (ö. 1712) ve onu izleyen Sadrazam Şehit Ali Paşa gibi Melamî kutupları, tarikatı yönetenler arasındaki sosyal topografyanın da değişmeye başladığını göstermektedirler.

Melamiler tarafından Seyyid Ali Sultan olarak da tanınan Şeyhülislam Paşmakçızade Ali Efendi, Bursalı Seyyid Haşim'den sonra kutupluk makamına atanmıştır. Şeyhülislamlık görevine üç defa getirilen Ali Efendi, Bursalı Seyyid Haşim'in müritlerinden olup Melamîliğe Şair Gedayî Ali Efendi tarafından sokulmuştur. Paşmakçızade'nin III. Ahmed (hd 1703-1730) üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Özellikle bu nüfuzunu kullanarak Melamîliği bürokrasi içinde bir baskı grubuna dönüştürdüğü, kendisinden sonraki siyasi gelişmelerden anlaşılmaktadır. Nitekim Sadrazam Şehit Ali Paşa'nm kutupluk döneminde bu baskı grubu iyice güçlenmiş ve Lale Devri boyunca Sadrazam Nevşehirli İbrahim

Paşa'nın (ö. 1730) himayesi altmda bürokrasinin üst kademelerine yapılan atamalarda söz sahibi olmuştur.

18. yyin başlarında Şeyhülislam Paşmakçızade Ali Efendi'den sonra Sadrazam Şehit Ali Paşa kutupluk görevine getirilir. III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan ile evlenmiş ve padişaha damat olmak suretiyle devletin en üst kademesinde Melamîliği temsil etmiştir. 1715'te Petervaradin'de şehit düşmesi üzerine dul kalan Fatma Sultan, III. Ahmed'in gözde vezirlerinden Nevşehirli İbrahim Paşa ile evlendirilmiş ve böylece Melamîlik, Lale Devri bürokrasisi içine iyice yerleşmiştir. Bu dönemde tarikatın önde gelen isimlerinden Habeşîzade Abdurrahim Efendi ve La'lîzade Abdülbâkî'nin faaliyetlerinden de aynca söz etmek gerekir. Her ikisi de, Melamîliğin Lale Devri'nde oluşturduğu dışa kapalı seçkinci grubun mimarı sayılmaktadır.

Habeşîzade Abdurrahim Efendi, şiirlerinde kullandığı mahlasından ötürü daha çok Şair Rahimî adıyla tanınmıştır. Silahdar İbrahim Paşa'nın divan hitabetinde bulunmuş, Sadrazam Şehit Ali Paşa'nın kutupluk döneminde maliye tezkireciliği ve cizye muhasipliği yapmış, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından da baştezkireciliğe atanmıştır. Abdurrahim Efendinin Melamîlik açısından önemi, tarikatın Mevlevîlikle doğrudan ilişkisini sağlamış olmasıdır. Yetiştirdiği Seyyid Halil Ağa (ö. 1721) ve ZaimAli Ağa (ö. 1764), Yenikapı Mevlevîhanesi postnişinleri üzerinde Melamîlik açısından kalıcı bir etki bırakmışlardır. Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Peçevî Ahmed Dede (ö. 1724), Seyyid Halil Ağa'nm müntesiplerindendir. Aynı tekkenin daha sonraki postnişinlerinden Ebubekir Dede (ö. 1775) ise, Zaim Ali Ağa'nm sohbetlerine katılmış ve ondan aldığı Melamî kültürü, kendi ailesine mensup şeyhler tarafından tekkelerin kapatıldığı İ925'e kadar Yenikapı Mevlevîhanesi'nde yaşatılmıştır.

Abdurrahim Efendi'nin Melamîliği, Mevlevî zümreleri arasından yaygınlaştırmasına paralel olarak 18. yyin başlarında La'lîzade Abdülbakî Efendi de Nakşibendîlik üzerinde aynı etkiyi bırakmıştır Nakşî/Müceddidî Şeyhi Murad Buharî'ye intisap eden La'lîzade, Eyüp'te Kalenderhane Tekkesi'nin(->) kurucusu ve postnişinidir. Nakşîliğin Müceddidî koluna bağlı bulunmakla birlikte tekkesinde Horasan Nakşîliğinin mücerredlik (bekârlık) erkânım uygulamış ve aralarında Kaşgarî Tekkesin) ile Şeyh Murad Tekkesi'nin de bulunduğu tarikat merkezlerinde Melamî meşrep Nakşîlik anlayışının kökleşmesini sağlamıştır. Nitekim ikinci devre Melamîliğinin son kutbu olarak tanınan Abdülkadir Belhî, Şeyh Murad Tekkesi'nde postnişinlik yapmıştır. La'lîzade Abdülbâkî'nin Melamîlik adına gerçekleştirdiği bir diğer olay da Lale Devri'nde şekillenen üst bürokrasinin tarikat bünyesine katılmasıdır. Bu seçkin grup içinde Reisülküttab Mustafa Efendi, Ahmed Arifî Paşa, Defterdar Sarı Mehmed Paşa gibi devlet adamlarının yanısıra Mehmed Raşid, Mustafa Samî, Osmanzade Tâib ve Nedim gibi döneminin tanınmış tarihçi ve şairleri de vardır.

"Bî ser ü pâ" (başsız ayaksız) Melamî/Hamzavî mezar taşları. Hayatta iken kendilerini gizleyen Melamiler ölümlerinden sonra bu mezar taşlarından tanınırlardı.
Üst sıra (soldan sağa): Sarı Abdullah'ın mezar taşı. 1071/1660, Topkapı/Maltepe Mezarlığı; Şair Nedim'in 1143/1730 tarihli mezar taşı, Karacaahmet Mezarlığı; Damat Nevşehirli İbrahim Paşa'nın 1143/1730 tarihli mezar taşı, Nevşehirli İbrahim Paşa Külliyesi haziresi. Ait sıra (soldan sağa): El-Hac Ali Efendinin 1166/1752 tarihli mezar taşı, Edirnekapı Mezarlığı; Ayşe Kadının 1161/1748 tarihli mezar taşı, Yeni Valide Camii haziresi; Abdülbaki Gölpınarlı'nın 1402/1982 tarihli mezar taşı, iranlılar Mescidi haziresi.
Fotoğraflar Ekrem Işın, 1992

Lale Devri'nde Melamîlik, bir yandan devletin üst kademelerinde yaygınlaşırken, bir yandan da Topkapı Sarayindaki Helvacılar Ocağında örgütlenmiştir. Bu ocaktan yetişen Melamîlerin en tanınmışı, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'drr.

18. yy'da Sadrazam Şehit Ali Paşa'dan sonra Melamî kutbu olarak tanınan Şeyh Abbas Efendi ve Hafız Ali Efendi hakkında yeterli bilgi yoktur. 19. yy'da ise İbrahim Baba-i Velî (ö. 1847), tarikatın yönetimini üstlenmiş, Kırkçeşme'deki Peştemalcılar Haninda İdris-i Muhtefî'nin 17. yy'da temellerini attığı Melamî örgütlenmesini tarikat geleneklerine uygun şekilde yaşatmıştır. İbrahim Baba-i Velî, hem bir Melamî mürşidi, hem de Peştemalcı esnafının kâhyası olarak kişiliğinde tarikatın fütüvvet anlayışını temsil eden son mutasavvıflardandır. Vefatıyla boşalan makamına Seyyid Bekir Reşad Efendi (ö. 1875) geçmiştir. Aslen Morali olup Üsküp. Manastır, İşkodra ve Selanik'te çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş, İstanbul'a gelerek İhtisab Ağası Hüseyin Beyin kâhyası olmuştur. Fatih'teki konağında inziva hayatı yaşayan Bekir Reşad Efendi'nin en tanınmış halifesi, daha sonra kendisinin yerine geçecek olan Abdülkadir Belhî' dir(->). 1855'te Belh'te çıkan Afgan ayaklanması üzerine babası Nakşî/Müceddidî Şeyhi Süleyman Efendi (ö. 1877) ile birlikte Konya'ya, ardından da İstanbul'a gelmiştir. Süleyman Efendi Eyüp'teki Şeyh Murad Tekkesi'nde 1867-1877 arasında postnişinlik yapmış, vefatından sonra yerine oğlu Abdülkadir Belhî (ö. 1923) geçmiştir. Belhî, La'lîzade Abdülbâki'den sonra Nakşîlik ile Melamîliği kaynaştıran en önemli mutasavvıf olarak kabul edilir. Nakşî/Müceddidî icazetini babasından, Melamî/Hamzavî hilafetini ise Bekir Reşad Efendi'den almıştır. Postnişinliğini yaptığı Şeyh Murad Tekkesi, Horasan ve Rumeli kökenli tasavvuf anlayışlarının Nakşî-Melamî kültürü içinde kaynaştığı bir merkez sayılmaktadır. Melamî/Hamzavî kutbu olarak Mevlevîlik üzerinde de derin bir etki bırakmış, son dönem Mevlevî şeyhlerinden pek çoğu kendisine intisap etmişlerdir. Bunlar arasında başta Abdülhalim Çelebi (ö. 1925) olmak üzere Yenikapı Mevlevîhanesi postnişinlerinden Mehmed Celaleddin Dede (ö. 1908)

ve Abdülbâki Dede (ö. 1935), Galata Mevlevîhanesi Postnişini Ahmed Celaleddin Dede (ö. 1946) ve Bahariye Mevlevîhanesi Postnişini Hüseyin Fahreddin Dede(->) bulunmaktadır. Abdülkadir Belhî'nin vefatından sonra oğlu Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1933), tarikat çevrelerince kutup olarak tanınmış ve kendisi Cumhuriyet'in ilk yıllarında kısa bir süre Melamî/Hamzavî tasavvuf anlayışının sözcülüğünü yapmıştır.

19. yy'ın ikinci yarısında Rumeli'nin çeşitli vilayetlerinde yaygın şekilde bulunan Nakşibendîler arasında Seyyid Muhammed Nur tarafından sistemleştirilen farklı bir Melamîlik anlayışı yaygınlaşmaya başlar. Daha sonra üçüncü devre Melamîliği olarak adlandırılacak bu tasavvuf hareketine, kurucusundan ötürü Nurîlik de denilmiştir.

Üçüncü devre Melamîliğinin temellerini atan Seyyid Muhammed Nur (ö. 1887), aslen Arap olup Mısır'da doğmuştur. Babası Kudüslü Seyyid İbrahim'dir. Tasavvuf eğitimini ailesinden almış. Camiü'l-Ezher'de Şeyh Hasan Kuveysî'nin derslerine devam etmiştir. Bu sırada Şeyh Yusuf Efendi aracılığıyla Nakşibendîliğe bağlanır. Bir süre sonra hocası Şeyh Hasan Kuveysî tarafından Anadolu'ya gönderilmiş ise de burada fazla kalmamış, Rumeli'ye geçerek Selanik ve Serez'deki Nakşî-Melamî zümreleriyle ilişkiye girmiştir. 1833'te Koçine'de müderrislik yapmış ve adım ulema kesiminde duyurmuştur. 1839'da Üsküp'e gelen Muhammed Nur. bölgenin tanınmış mutasavvıflarından Kazamı Abdülhâlik Efendi'ye intisap ederek halifesi Trabzonlu Mustafa Efendi'den ikinci defa olmak üzere Nakşîlik icazeti alır.

1839-1870 dönemi, Muhammed Nur'un Rumeli Nakşîliği ile Melamîlik arasında bir tasavvuf sistemi kurmaya çalıştığı zaman kesitidir. Bu süre zarfında Rumeli'nin çeşitii şehirlerinde görev yapan Osmanlı asker-sivil bürokratlarını kendi etrafına toplamayı başarabilmiş ve bu zümre, üçüncü devre Melamîliğinin çekirdeğini meydana getirmiştir. Bu dönemin bir diğer özelliği de, Muhammed Nur'un kısa aralıklarla İstanbul'a yaptığı ziyaretler ve bunların sonucunda şehrin gündelik hayatında kendi tasavvuf anlayışını yaygınlaştırmasıdır.

Muhammed Nur'un etrafında şekillenmeye başlayan Nakşî-Melamî zümrenin ilk üyeleri, Ûsküp Valisi Hıfzı Paşa ile aynı görevi daha sonra üstlenen Selim Paşa'dır (ö. 1872). Daha sonra bu gruba 1852'de Müşir İsmail Paşa, Topal Osman Paşa (ö. 1874) ve Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa gibi üst tabaka bürokratlar da katılmışlardır. Muhammed Nur, bu müritlerinin daveti üzerine 1839-1870 arasında birkaç defa İstanbul'a gelmiştir.

Nakşîliğin yanısıra Halvetî, Ekberî ve Üveysîliğe de mensup bulunan Muhammed Nur'un bu tarikatlara ait silsilesi bilinmekle beraber Melamîliği konusunda aynı açıklık yoktur. 1870'te Tikveş'te iken kendisine "kutbiyet" verildiğini açıklamış ve bu tarihten itibaren üçüncü devre Melamîliğinin resmen kurucusu sayılmıştır. 1871'de aslen Bektaşîliğe mensup bulunan Şeyhülislam Ahmed Muhtar Efendimin (ö. 1882) daveti üzerine İstanbul'a gelerek aralarında Müreftеli Abdullah Hulusî Efendi, Evkaf Müfettişi Hacı Tevfik Efendi, Mısır Mollası Kâmil Efendi, Pazar Tekkesi Şeyhi Ahmed Safî Efendi. Tarsus Tekkesi Şeyhi Abdülkerim Efendi ile Harirîzade Kemaleddin Efendinin de bulunduğu aydın bir zümreyi kurduğu tarikata kabul etmiştir. Bu zümre daha soma İstanbul'daki üçüncü devre Melamî faaliyetlerinin odak noktasını oluşturmuş. Muhammed Nur'un ikinci kuşak halifeleri bu grubun içinden çıkmıştır.

Diğer yandan 1877'de Şeyh Murad Tekkesi postnişini olan ve ikinci devre Melamîliğini temsil eden Abdülkadir Belhî ile ilişki kurmak isteyen Muhammed Nur, birkaç defa İstanbul'a gelerek bu ünlü Melamî/Hamzavî kutbuyla görüşmüştür. Abdülkadir Belhî'yi kendisine bağlayarak Melamîliğin tek temsilcisi olmayı arzulayan Muhammed Nur'un bu amacı, Belhî tarafından reddedilmiş ve böylece Bayramî Melamîliği bağımsız çizgisini korumuştur. Bunun sonucunda 1880'lerden itibaren İstanbul'da iki ayrı Melamî zümresinin faaliyetine tanık olunmaktadır. İkinci devreye mensup Bayramî Melamîleri daha çok esnaf tabaka arasında güçlü bir organizasyona dayanırlarken, üçüncü devre Melamîleri de Nurîlik adıyla aydın çevrelerde rağbet görmüşlerdir.

Üçüncü devre Melamîliğini İstanbul'un gündelik hayatında yaygınlaştıranlar, Muhammed Nur'un halifeleridir. Şehremini'deki Pazar Tekkesi ile Mevlanakapidaki Tarsus Tekkesi, aslen birer Rıfaî merkezi oldukları halde Muhammed Nur'a intisap eden Ahmed Safî Efendi ile Abdülkerim Efendi tarafından üçüncü devre Melamîliğine bağlanmış ve tarikatın İstanbul'daki en etkin faaliyet odaklarını meydana getirmişlerdir. Bunların dışında Muhammed Nur'un halifesi Abdurrahim Fedaî'ye (ö. 1885) intisap eden Bayezid Camii vaizi Hafız Abdürrauf Efendi'(ö. 1921), Müreftеli Abdullah Hulusî Efendi (ö. 1884), Balat Tekkesi Şeyhi Kemal Efendi (ö. 1913), Kamer Hatun Camii İmamı Vehbî Efendi (ö. 1905). Tarsus Tekkesi Şeyhi Abdülkerim Efendi'nin halifelerinden Kantarcı Aziz Baba (ö. 1925), Terlikçi Salih (ö. 1922) ve bundan hilafet alan Şair Ahmed Bey (ö. 1916) ile Tarsus Tekkesi müntesiplerinden Manastırlı Seyyah Ahmed Baba (ö. 1890), Muhammed Nur'un oğlu Şerif Efendi'ye bağlanan xMehmed Bey (ö. 1924). Osman Şadî Efendi (ö. 1919) ve Kaymakam Ahmed Bey (ö. 1922) İstanbul'daki üçüncü devre Melamîlerinin önde gelen temsilcileridir. Ayrıca tarikat Osmanlı aydınları arasında da geniş taraftar bulmuş, *Tibyân* adlı eseriyle tanman Harirîzade Mehmed Kemaleddin Efendi (ö. 1881) ile *Osmanlı Müellifleri'nin* yazarı Bursalı Mehmed Tahir Bey (ö. 1925), üçüncü devre Melamîlerinin önde gelen isimleri olmuşlardır.

Nakşibendîliğin yanısıra Halvetîlik bünyesinde de taraftar bulan üçüncü devre Melamîliğinin bu zümre içindeki izlerine Fatih Türbedarı lakabıyla tanınan Ahmed Amiş Efendi'de (ö. 1920) rastlanmaktadır. Kuşadalı İbrahim Efendi'nin(->) halifelerinden Ömer Halvetî'ye mensup bulunan Amiş Efendi, Bosnavî Tevfik Efendi'den icazet alarak ayrıca Muhammed Nur'a da bağlanmıştır. Fakat Amiş Efendi'nin Melamîliği, Muhammed Nur'dan çok, Kuşadalı İbrahim Efendi (ö. 1845) tarafından temsil edilen Halvetî-Melamî mistisizmine dayanır. Amiş Efendi'nin etrafına toplanan Bursalı Mehmed Tahir, Babazade Ahmed Naim, İsmail Fennî (Ertuğrul), Ahmed Avni (Konuk) ve Balıkesirli Abdülaziz Mecdî'den (Tolun) meydana gelen Osmanlı aydın zümresi, aynı zamanda Melamî meşrep Halvetîlik ile Nurîlik arasındaki ilişkiyi sağlamada önemli rol üstlenmişlerdir. Üçüncü devre Melamîliği Cumhuriyet döneminde Muhammed Nur'un halifelerinden Hulusî Maksud Efendi (ö. 1929) ile oğlu Mahmut Sadettin Bilginer (ö. 1983) tarafından sürdürülmüştür.

Bibi. *CSJR, Dosya/62,* 188, 229; Müstakimzade, *Menâkıb-ı Melâmiye-i Şuttariye-i Bayramiye,* Süleymaniye Ktp, Abdurrahman Nafiz Paşa, no. 1164: Müstakimzade. *Tuhfe.* 280-281; Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb,* İst., 1982, s. 281 vd; Kuşeyrî, *Risale,* İst., 1981. s. 142-143; Seyyid Şerif Cürcanî, *Ta'rifât,* İst.. 1300, s. 156; Lalîzade Abdülbâki, *Sergüzeşt,* İst., ty; Lâmîî, *Nefehât,* 20; Mahmud Cemaleddin el-Hulvî, *Lemezât,* İst.. 1993. s. 591-593, 599-601; Sarı Abdullah, *Semerâtü'l-Fuâd.* İst.. 1288: Kâtib Celebi, *Fezleke,* II. İst., 1268, s. 373-374; Ataî,*'Hadaiku'l-Hakaik,* I, 65; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* I, 553; Uşşakizade, *Zeyl-i Şakaik, 346-541;* Vicdanî, *Tomar-Melâmilik;* Vassaf, *Sefine,* II, 227-230; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 41-48; (Ergin), *Mecelle,* I, 552-556; R. Hartmann, "Sülemî'nin Risâletü'l-Melâmetiyyesi", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 111/2* (1340), s. 291-314; Gölpmarh, *Melamilik;* A. Gölpmarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlei;* İst., 1969, s. 246-269; ay, *Tasavvuf,* ist., 1985, s. 110-132; ay, *Kaygusuz Vizeli Alaeddin,* İst., 1932; F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* İst., 1966, s. 297-299; O. Nuri Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti,* İst., 1942; Ö. Rıza Doğrul, *İslâm Tarihinde İlk Melâmet,* ist., 1950; S. Ateş, *Sülemîve Tasavvufî Tesiri,* İst., 1969, s. 67-68; C. Sunar, *Melâmîlik ve Bektaşîlik.* Ankara, 1975; Y. Ziya İnan, *İslâmda Melamîliğin Tarihi Gelişimi,* İst., 1978; A. Cerrahoğlu, *Dünkü ve Bugünkü Melâmiler,* İst., 1984; Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din,* İst., 1981, s. 80-87; H.J. Kissling, "Zur Geschichte des Dersvishordens der Bajrâmijje", *Dissertationes Orientales et Balcanicae Collectae: I. DasDeruischtum,* Münih. 1986, s. 237-268; M. Kara, "Melâmetiye", *Prof. Dr. Sabri F. Ülgener Armağanı,* 43/1-4 (1987), s. 561-598; A. Yaşar Ocak, "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Seyh tsmail-i Maşûkî", *OA,* X (1990), 49-58; M. Tatçı, "Hayatı, Hatıratı ve Mektuplarıyla Çağdaş Bir Melamî: Mahmut Sadettin Bilginer", *Dergâh,* IH/29

MELEK HATUN MESCİDİ

Mevlanakapı'da Melek Çeşme ve Melek Hatun Camii sokaklarının kesiştiği köşededir. Karaağaç Mescidi olarak da bilinen yapının, bu ismini bir zamanlar önünde bulunan büyük bir karaağaçtan almış olduğu rivayet edilmektedir.

Melek Hatun Mescidi
Ertati Uca, 1994

Mescit, Melek Hatun adında bir hanını tarafından yaptırılmıştır. Kitabesi yoktur. 953/1546 tarihli tahrir defterinde, bu mescide 902/1496'da yapılan bir vakıfta mescit imamına ait maaş ve nezaret kaydından mescidin bu tarihlerde yapıldığı anlaşılmaktadır. Zamanla bakımsız ve harap olan mescit 1957'de cemaat tarafından tamir ettirilmiştir.

Mescit iç ölçüleri itibariyle 7,35x7,60 m ebadındadır ve 1 m duvar kalınlığına sahiptir. Çatılı ve üstü kiremitlerle örtülüdür. Son cemaat yeri 4,90 m derinliğindedir ve tavanı iki yan duvara ve iki ayağa oturmaktadır. Basık kemerli olan cümle kapısı son cemaat duvarının sağındadır. Her duvarda iki adet penceresi bulunmaktadır. Tavanı ahşaptır. Mihrap yuvarlak bir oyuk halindedir. Taş ve tuğla ile inşa edilmiş fakat şimdi sıvalı olan minare kaidesinin altı kenarı görülmektedir. Kaideden gövdeye çok uzun üçgenlerle geçilmektedir ve saçak hizasmda bir bileziği mevcuttur. Gövde sıvalı ve sekiz köşelidir. 1953'te gövdesinde açılmış olan pencereleri ve şerefesiz haliyle nadir görülen minarelerden olarak dikkati çekmekteydi. 1957'deki tamirde bir şerefe ve petek eklenmiştir. Mescidin karşısındaki kitabesiz çeşmenin de mescide ait olduğunu *Hadîka* söylemektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I. 161; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 387; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I (1963), s. 63; S. Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescid Minareleri", *TM,* X (1953), 256; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 284.

İ. AYDIN YÜKSEL

MELEK SİNEMASI

bak. EMEK SİNEMASI

MELLLNG, ANTOLNE-IGNACE

(26 Nisan 1763, Karlsruhe - 25 Ağustos 1831, Paris) Alman asıllı mimar, peyzaj mimarı, ressam ve dekoratör. Asıl adı Anton-Ignaz Melling'dir, ancak eserleri Fransızca basıldığından bu adla tanınır.

Batılılaşma dönemi Osmanlı mimarisi içinde çok önemli bir yeri olan Melling sanatçı bir aileden gelmektedir. Babası Christophe Melling heykeltıraş, amcası Joseph Melling ressamdı, ayrıca ailenin diğer üyeleri de sanatın çeşitli dallarıyla uğraşmaktaydı. İlk sanat eğitimini babasının heykel atölyesinde gördü. Daha soma Strasbourg'da bir desen atölyesi açan amcasının yanma gitti, burada resme yönelerek mekân, hacim, çizgi ve perspektif bilgisi edindi. Ardından Klagenfurt'ta mühendis ve öğretim üyesi olarak görev yapan kardeşinin yanma yerleşerek matematik ve mimarlık eğitimi gördü ve henüz 19 yaşındayken sanatçı olarak tam bir yetkinliğe ulaştı.

Melling 1782'de Mısır'a kadar ulaşan uzun bir Doğu yolculuğuna çıktı. Muhtemelen bir diplomatın himayesindeki bu yolculuğun sonunda İtalya'ya döndü. Rusya Elçisi Bulgakov'un himayesinde, 1784 sonlarında. 18 yıl süreyle kalacağı İstanbul'a geldi, istanbul'daki yasanımın ilk 10 yılım Rusya elçisinin hizmet ve himayesinde geçirdi. Elçi, Melling'i İstanbul'da görev yapan başta Fransa Elçisi Choiseul-Gouffier(->) ve İsveç Elçiüği'nde görevli d'Ohsson(-0 olmak üzere Avrupalı pek çok diplomat ve sanatçıyla tanıştırdı. Melling' in bu ilişkileri isminin kısa zamanda İstanbul'daki Avrupalılar arasında duyulup çevresinin genişlemesinde yardımcı oldu. Melling'in ilk yılları, başta Rusya'nın Pera ve Büyükdere'deki elçilikleri olmak üzere Boğaziçi'ndeki yazlık elçilik binalarında geçti, elçilerin çocukları ve yakınlarına resim dersleri verdi, konutların bahçe düzenlemelerinde çalıştı.

Melling Osmanlı sarayıyla III. Selim'in (hd 1789-1807) kız kardeşi Hatice Sultan kanalıyla tanıştı. Danimarka Maslahatgüzarı Baron de Hübsch'ün aracılığıyla Hatice Sultanin Ortaköy Defterdarburnu'ndaki sahilsarayınm bahçe düzenlemesini, bazı inşaat faaliyetleri ve sarayın iç dekorasyonunu gerçekleştirdi (bak. Hatice Sultan Sahilsarayı). Melling'in Hatice Sultan Sahilsarayindaki çalışmaları bunlarla sınırlı kalmadı, hanım sultan için kostümler, şallar, kemerler; sarayda kullanılmak üzere gümüşten sofra ve yemek takımları, mobilyalar tasarladı.

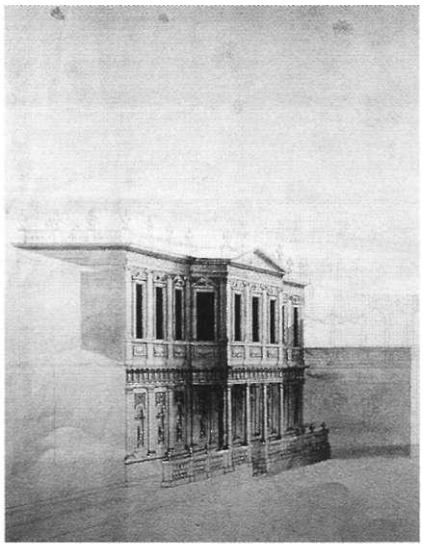

Melling'in çiziminde Hatice Sultan Sarayı, karakalem ve suluboya, 34x40 cm,
Necla Arştan arşivi

Melling'in Hatice Sultan Sahilsarayindaki çalışmalarından çok etkilenen III. Selim onu kendi saray mimarı yaparak yaz aylarının büyük bölümünü geçirdiği Beşiktaş Sarayinın(->) genişletilmesi ve yeniden düzenlenmesi işiyle görevlendirdi. Çok geniş bir arazi üzerine denize paralel olarak kurulan sarayın hasoda ile Çinili Köşk(-0 arasında kalan bölümü Melling'in eseridir. Özellikle İyonik başlıklı altı mermer sütun tarafından taşman valide sultan dairesi, iki katlı bahçe duvarı ve galeri ile mermer korkuluklu rıhtım, sanatçının Hatice Sultan Sahilsarayindaki uygulamaları ile büyük bir benzerlik göstermektedir.

III. Selim 17901ı yılların sonlarında Melling'i Topkapı Sarayı'mn sahil bölümünde yeni bir saray yapımıyla görevlendirdi. Melling, plan şeması, malzeme, dekorasyon ve bahçe düzenlemesi açısından

Vigneron'un çizimiyle Antoine Ignace Melling.
Necla Aislan arşivi

bütünüyle Fransa'daki krallık saraylarına benzemesi istenen bu sarayın projesini, o yıllarda ikinci kez İstanbul'a gelmiş olan Fransız mühendis ve haritacı F. Kauffer'le birlikte gerçekleştirdi. Ancak Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi nedeniyle çalışma 1800'ün sonlarında yarım bırakıldı ve proje tamamlanamadı.

Melling'in İstanbul'da gerçekleştirdiği bilinen son büyük kapsamlı işi Çırağan Sarayidır(->). Beyhan Sultana ait olan ve üzerinde Yorgi Kalfa tarafından 1791-1792'de inşa edilmiş büyük bir saray bulunan arazide III. Selim Melling'e 1802'de yeni bir saray inşa ettirmiştir. Bu sarayların yanısıra Emirgân'da Şerifler Yalısı ve Kandillide Prens Cemaleddin'in "Mavi Sarayi'nın da Melling'e ait olduğu kabul edilmektedir.

Bibi. A. Boppe, *Les peintres du Bosphore,* Paris, 1911; Ziya, *Istanbul ve Boğaziçi* II; C. Boschma-J. Perot, *Antoine-Ignace Melling (1763-1831) Artiste-Voyageur,* Paris, 1991; N. Arslan, "Osmanlı Sarayı ve Mimar Antoine-Ignace Melling", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi,* İst., 1994, s. 113-122.

NECLA ARSLAN

Ressam Yönü

Melling İstanbul'da bulunduğu yıllarda mimari etkinliklerinin yanısıra, kenti ve çevresini görüntüleyen birçok suluboya ve guvaş resim yaptı. Pera tepelerinden, Galata Kulesi'nden, Üsküdar sırtlarından, Haliç'ten çizdiği İstanbul panoramaları, Boğaziçi'nde ve Haliç'te çoğu bugün yok olmuş sarayları, yalıları, sefarethaneleri, çeşitli köşkleri ve anıtları belgelemesi açısından önem taşır. Ayrıca bu resimlerde her tür kesimden insanı günlük uğraşları içinde göstermiştir. Saray mensuplarına yakınlığı dolayısıyla birçok özel çevreye girebilen, ayrıca sokak insanını da tamyan Melling'in resimleri 18. yyin sonunda İstanbul'un günlük yaşamına ilişkin önemli belgelerdir.

Sağlam bir gözlemci olan Melling'in aynntıcı üslubu resimlerinin belgesel yönünü güçlendirmiştir. Ancak kullandığı doğal renkler, yumuşak ışık içinde eriyen çevre çizgileri, kendisinin usta bir manzara ressamı olduğunu gösterir. 1803'te Paris'e giden Melling, resimlerinin bir bölümünü 1805'te gravürleterek bastırmıştır. Çizimlerinin çoğu Barbie de Bocage'm metni ile 1819'da yayımlanan *Constantinople et des rives du Bosphore d'après les dessins de M. Melling, architecte de l'empereur Selim III et dessinateur de la Sultane Hadidge, sa soeur* adlı kitapta yer almıştır. 48 gravürle 3 haritanın bulunduğu kitap, 1969'da İstanbul'da 1/2 oranında küçültülerek yeniden basılmıştır. Ayrıca çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda özgün guvaş çizimleri vardır. Fransa'da başarılı bir "Turqueri" ressamı olarak ün yapan Melling, XVLII. Louis'nin hizmetinde çalışmıştır.

Bibi. A. Boppe, *Les peintres du Bosphore au XVLLL*[ème] *siècle,* Paris, 1989; J. Perot, "Un artiste Lorrain a la cour de Selim III Antoine Ignace Melling 1763-1831", *Bulletin de la société de l'histoire de lartfrançaise,* 1989-

GÜNSEL RENDA

MELUDİON SARAYI

Konstantinopolis yakınlarındaki bir saray ya da av köşkü.

Bizans döneminde bir sayfiye sarayı; daha yerinde bir adlandırmayla, sayfiye ve av köşkü olduğu anlaşılan Meludion (Meloudion) sadece 12. yy yazarlarından Niketas Khoniates'in verdiği kısa bir bilgiden tanınır. Çok maceralı bir hayat geçirerek, sonunda tahtın sahibi olan I. Andronikos Komnenos (hd 1183-1185), kendi aleyhindeki ayaklanmanın ilk belirtisi patlak verdiğinde, şehrin dışındaki bu sayfiye köşkünde bulunuyordu. İleri gelen idarecilerinden birinin ayaklanan halk tarafından öldürüldüğünün haberini gece burada alan imparator, halkı sükûnete çağıran bir bildiri yollamış, ertesi gün, imparatorluk kayığı ile şehre dönmüştü. Bastırılamayan bu ayaklanma, Andronikos'un korkunç bir şekilde öldürülmesi ile sonuçlandı.

Niketas'ın kısa notundan imparatorun denizyoluyla şehre döndüğünün anlaşılması, bu köşkün, denizaşırı bir yerde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak gene de binanın mevkii hakkında kesin bir şey söylemek zordur; sanıldığına göre, köşk Boğaziçi'nin Anadolu yakasında bulunmahydı. Patrik Konstantios bu binanın Hünkâr İskelesi'nde olabileceğini tekrarlamış ise de bu görüş de İnandırıcı görülmez.

16. yy'da İstanbul ve Boğaziçi topografyalan hakkında iki eser yazan Albili Pierre Gilles(-0 ise, Meludion'un Beylerbeyinin arkalarmda olabileceğini talimin etmiştir. Janin ise bu hususta daha da ileri giderek, Andronikos'un ava düşkünlüğünü göz önünde tutmakta ve köşkün Alemdağı dolaylarında olabileceğini ileri sürmektedir.

Bibi. [Patrik Konstantios], *Constantiniade,* s. 183: Skarlatos Byzantios, *Konstantinoupolis...,* Atina, 1862, II. s. 208, 213; P. Gyllius, *DeBosporo Thracio,..,* Lyon, 1561, böl. III, 8, s. 235; Janin, *Constantinople byzantine,* (1. bas.), 149-150, 443; S. Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi,* lst., 1976, s. 106.

SEMAVİ EYİCE

MENDEL, GUSTAVE

(29Haziran 1873, Reims-1938, /9Fransız arkeolog.

Yükseköğrenimim 1893-1897 arasında Ecole Normale Superieure'de yaparak, 1897'de edebiyat doktoru unvanını aldı. Atina'daki Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nde asistan olan Mendel, 1898'den 1903'e kadar burada çalıştı ve bu enstitü tarafından Yunanistan'da yürütülen kazılara katıldı. Mendelin Atina'daki asistanlığı 1903'e kadar sürdü. Bu tarihte Yunanistan'dan ayrıldı ve çok kısa bir süre Bordeaux Üniversitesinde klasik arkeoloji öğretim üyeliği yaptı.

İstanbul'da Müze-i Hümayun'un (bugün Arkeoloji Müzeleri) müdürü Osman Hamdi Bey6->), Fransız Eğitim Bakanlığı'na başvurarak, Âsâr-ı Atika (Arkeoloji) Müzesini düzenleyip idare edecek bir eleman istediğinde, bakanlık G. Mendeli önerdi. Böylece 1904 başlarında Mendel, müzedeki görevine başladı.

Daha Yunanistan'da iken Anadolu'da geziler yaparak, bilhassa antik çağa ait kitabelerin kopyalarını çıkaran MendePin bu araştırmalarının ilk ürünü, 1902'de basılan Konya Müzesi'nin katalogu oldu. Bunu, Bitinya ve Paflagonya bölgelerindeki gezisinde derlediği kitabelere dair yazısı (1903), Batı Anadolu'da Sardes (1905) ve Afrodisias'daki (1906) araştırmalara dair yazılan takip etti Müze-i Hümayun'da görevlendirildi. Daha sonra, 1908'de Bursa Müzesindeki antik çağ eserlerine dair güzel bir katalog yayımladı.

Mendel'in en önemli eseri ve onun adını ölümsüzleştiren çalışması İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin katalogudur. Daha önce bu müzedeki pişmiş toprak Yunan heykelciklerine dair bir katalog yayımlamıştı *(Catalogue des figurines grecques de terre cuite,* İst., 1908). Bu X+663 sahifelik kitapta Mendel, katalog hazırlamak hususunda yeteneğini ortaya koymuştu. Osman Hamdi Beyin 1910'da ölümünden soma müdür olan kardeşi Halil Edhem Eldem(->) onu desteklemeyi sürdürdü. 1904'ten itibaren Mendel, müzede o tarihlere kadar toplanan eserlerini, hiçbirini ihmal etmeksizin, kusursuz çizimler halindeki resimleri, son derecede ayrıntılı tarih ve tasvirleri, şaşılacak derecede zengin bibliyografya ile yazdığı katalogda derledi. *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines* başlığı altında büyük boyda üç kaim cildi dolduran bu katalog Fransa'da Mâcon'da Protat Kardeşler Basımevi'nde, Asâr-ı Atika müzelerinin yayını olarak basıldı. Başta Türk müzesinin iyi bir tarihçesinin yer aldığı birinci cilt, XXÏÏ+594 sahife olup 1912'de yayımlandı. İkinci cilt (593 sahife) ile üçüncü cildin ise

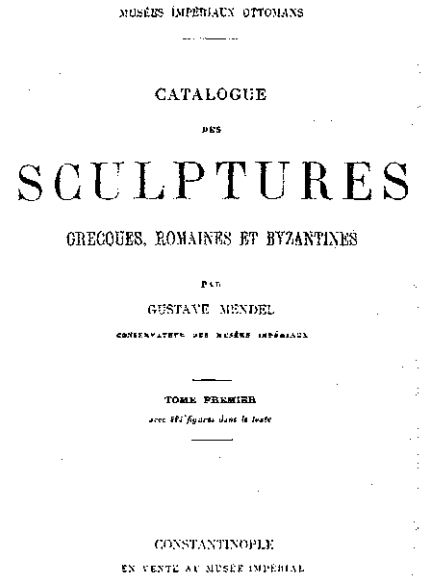
MUSÉES IMPÉRIAUX OTTOMANS

CATALOGUE

DES

SCULPTURES

GRECQUES, ROMAINES ET BYZANTINES

PAR

GUSTAVE MENDEL

CONSERVATEUR DES MUSÉES IMPÉRIAUX

TOME PREMIER

avec 181 figures dans le texte

CONSTANTINOPLE

EN VENTE AU MUSÉE IMPÉRIAL

Gustave Mendel'in İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Yunan, Roma ve Bizans heykellerine dair katoloğunun kapağı. *İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi*

(668 sahife) I. Dünya Savaşinm patlak vermesinden pek az önce **1914**'te basımları tamamlandı. Mendel'in katalogu, gerek düzeni, gerek yazılışı ve bibliyografyası bakımından o derecede mükemmel bir eserdir ki dünya müzecilik tarihinde kendi türü içinde örnek olarak gösterilir. **1914**'ten sonra gelen pek çok eserle daha da zenginleşen İstanbul Arkeoloji Müzesinin katalogunun aynı ölçülerde devam ettirilmesi bugün için imkânsızdır denilebilir.

Mendel **1914**'te I. Dünya Savaşimn başlaması ile yurduna dönmüş, söylendiğine göre 1919'da bir deniz kazasında notlarının bir kısmını kaybetmiş ve herhalde başka sebeplerle de arkeoloji bilimine küserek, hayatmı başka yerlerden kazanma yolunu seçerek ticarete atılmış ve ilim âleminde unutularak 1938'de sönüp gitmiştir. 1900'lü yıllarda Anadolu'da çektiği fotoğraflar ise Paris'te Bibliothèque Nationale'dedir.

Bibi. H. Metzger, "Arkeoloji Müzelerinin Çeşitli Kataloglarının Yazarı: Gustave Mendel (1873-1938)", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı,* S. **15-16** (1969), s. 311.

SEMAVİ EYİCE

MENDERES VE İSTANBUL

1950'de Demokrat Parti'nin iktidarı almasından sonra başbakan olan ve bu konumunu, Demokrat Parti 27 Mayıs i960 askeri harekâüyla iktidardan düşürülene kadar sürdüren Adnan Menderes, İstanbul'un fiziksel çehresini en fazla etkilemiş kişilerden biridir. Cumhuriyet tarihinde kent planlaması ve kentlerin gelişmesi açısından Menderes dönemi, olumlu ve olumsuz etkileri ne olursa olsun, çok önemli bir dönüm noktasıdır. Bu köklü girişimlerin harekete geçirip yönlendirdiği yapılanma eğilimleri, İstanbul'da demografik gelişmenin baskısıyla birleşerek tarihi kent dokusunu yok etmiş; sorunlarını çözmekte büyük zorluklar çekilen bir megapolis hazırlamıştır (bak. metropoliten İstanbul). İstanbul kent tarihi içinde önemli bir yeri olan Menderes imarı dönemi, aynı zamanda yeni bir İstanbul imgesinin oluşturulması dönemidir.

1950-1960 Demokrat Parti iktidarı yıllarında, İstanbul açısından en önemli kentsel olgu, dönemin başbakanı Adnan Menderes'in doğrudan kontrol ettiği ve belki de yaşamının en önemli etkinliği haline dönüştürdüğü 4 yıllık imar çalışmalarıdır. Bu konuya, bir süre sadece politik açıdan bakılmış, tarihi kent dokusunu büyük bir hoyratlıkla yok eden bir kişisel eylem olarak görülmüş; fakat II. Dünya Savaşı'ndan çıkan bir ülkenin, Cumhuriyet ile birlikte başlattığı modernleşme tutkusu içinde, bu imar etkinliğinin nasıl bir dünya imgesine tekabül ettiği, bu imgeyi Türk aydınına ve politikacısına empoze eden tarihi ve güncel koşullar ve İstanbul'un içinde bulunduğu fiziksel durum, yeterli bir değerlendirme konusu olmamıştır. Bu konunun bir etkinlikler kronolojisi ve hikâyesi olmaktan öteye, Türk kent tarihi açısından simgesel bir konumu

Menderes dönemi imar hareketleri sırasında yeniden düzenlenen Eminönü Meydanı (üstte) ile Sirkeci-Florya sahil yolu inşaatı. Hans Högg, *Istanbul Stadtorganismus und Staderneurung,* Ludwigsburg, 1967

vardır. Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılarak Demokrat Partiyi kuran kadrolar ve Anadolu eşrafı, iki miras devralmışlardı: Modern dünyanm parçası olmak şeklinde tanımlanabilecek geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi ideolojisi ve ideolojik içeriği ekonomik istekler içinde bulanıklaşmış Anadolu taşralısının dünya vizyonu. Kuşkusuz bunlara II. Dünya Savaşı galiplerinin kamuoyuna empoze ettikleri demokratik ve kapitalist modeli de eklemek gerekir.

Anadolu taşralısının kent vizyonunda tarih, sadece bir figüran olarak anlam taşır. İdeolojik amaçlarla kullanılabilir, fakat kültürel içeriği sınırlıdır. Türkiye kentlerinin son yarım yüzyıl içinde tarihi kimliğini acımadan yok eden tavır bu kültürel boşluğun sonucudur. Gelenekseli politikalarına temel almış gibi görünenler, geleneksel fiziksel çevrenin tek bir taşma bile hürmet etmemişlerdir. Bu olumsuz tavır, tarihin maddi boyutlarının bilinçlendirilmemesinden kaynaklanır ve toplumun kültürünün davranışsal bir bileşenidir.

Demokrat Parti'nin idarecileri için politik etkinliğin başında ülkenin savaş sırasında susamış olduğu imar etkinlikleri yatıyordu. Bu imar etkinlikleri için model de, 18. yy'dan bu yana hiç değişmemiş olan Batılı modeldi. Sorun yeni imar etkinliğinin nerede ve nasıl yoğunlaştırılacağıydı. Cumhuriyet Halk Partisi ideolojisine karşı çıkan Demokrat Parti için, Cumhuriyetin başkenti Ankara'ya karşı, Osmanlı başkenti İstanbul, imar hareketlerinin yoğunlaşacağı yer olabilirdi. Kaldı ki İstanbul, Cumhuriyet döneminde, ilk kuruluş yılları ve II. Dünya Savaşı gibi nedenlerle, Lütfi Kırdar döneminin sınırlı etkinlikleri bir yana bırakılırsa, el değmemiş bir kentti. Üstelik büyük bir oy potansiyeli vardı. Menderes, iktidarının beşinci yılında İstanbul'u imar etme tutkusuna kapılmış görünüyor. Bu tutkunun kendisi eleştirilecek bir nitelik taşımaz. An-

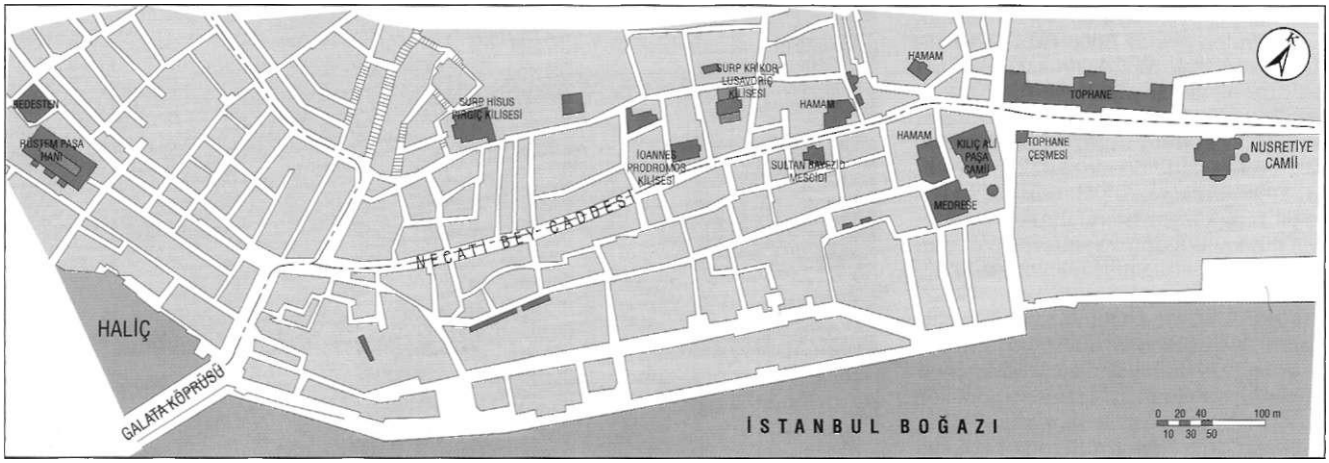

Menderes imarından önce Karaköy-Tophane arası.
Doğan Kuban

kara'ya gösterilen bütün ilgiye karşın, İstanbul Türkiye'nin her açıdan en büyük potansiyeline sahip kentiydi. Başka bir deyişle İstanbul'a gösterilen ilginin objektif temelleri vardır. Eleştiriler bu imar etkinliğinin kişisel bir gösteriye dönüşmesinden, planın hep sonradan geldiği, daha doğrusu hiç yapılmadığı otokratik ve bilimdışı bir keyfilik içinde gerçekleştirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Turgut Cansever, H. Prost'un nâzım planında önerilen yolların, belediyede, masa başında, yerinde hiçbir incelemeye tabi tutulmadan ve katlarca büyültülerek, sadece o günlerde çok gözde olan karayolu mühendislerinin fikri alınarak imar planı haline getirildiğini anlatır. Behçet unsal Güzel Sanatlar Akademisi önündeki yolun genişliğini soran uzmanlara, Menderes'in yerden aldığı bir taşı atarak ölçü verdiğini nakleder. Bütün bunlar, sürecin daha başında bilimsel yöntem yokluğunu gösterir. Menderes, imar etkinliklerinin amacım trafiği rahatlatmak için yollar ve meydanlar açmak, kenti güzelleştirmek ve dini yapılan restore etmek olarak tanımlamıştı. Bu amaçlar, planlamanın niteliğine göre çok iyi ya da çok kötü sonuçlanabilirdi. Fakat uzun bir süre ekonomik olanaksızlıklarla el değmemiş bir kent olan ve nüfusu 10 yılda ikiye katlanan İstanbul'un imarım bu basit kavramlarla ifade etmek bir vizyon yokluğunu ortaya koymaktadır.

Menderes imarları sırasında açılan Kemeraltı Caddesi.
Hans Högg, *istanbul Stadtorganismus und Stademeurung.* Ludwigsburg. 1967

Politik ve pratik motivasyonlar İstanbul imarının nedenini anlamak için gerekliyse de, Menderes'in nasıl bir İstanbul görmek istediğini anlamak için yeterli değildir. Burada kenti biçimlendirme isteğinin arkasındaki kent vizyonunu irdelemek gerekir. Bazen, III. Napoleon'un ünlü Paris belediye başkam Baron Haussmann gibi büyük bulvarlar açma düşüncesi, Menderes etkinliklerini yorumlamak için kullanılmıştır. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bu tavır. Paris'in plancılarına İstanbul için projeler ısmarlamak şeklinde ortaya çıkmıştı. Otomobil kültürü ortamında yeni tavır, karayolu mühendislerinin tasarladığı yolları gerçekleştirmek için eski kenti buldozerle yok etmek şeklinde gerçekleşmiştir.

Aydınların çoğunluğu gibi Menderes'i de en çok rahatsız eden olgunun eski İstanbul'un ulaşımı olduğu görülüyor. Temelde bu rahatsızlık, eski kent dokusunun ve onun çevresindeki yapılaşmanın eskiliğinden kaynaklanıyordu. O görünüm, bitmiş bir yaya dünyasını yansıtıyordu. Değişmesi de kaçınılmazdı. Ne var ki, Menderes döneminin başında İstanbul nüfusu 1.000.000'a ancak ulaşmıştı. Kentte motorlu araç parmakla sayılacak kadar azdı. Ve kentte oldukça iyi çalışan bir tramvay ve deniz işletmesi vardı.

Yeni yollar, bazı pratik zorunluluklara çare bulmak ve hesaplanabilir bir projeksiyon içinde yeni öneriler geliştirmek şeklinde değil, politik despotizmin keskinliği ile gerçekleşmiştir. Bir çağdaşlık simgesi sayılan örnek ise 19- yy'm Champs-Elysees' sidir. Amaç, çevresinde büyük apartmanlar ve bürolar olan geniş bulvarlar yaratmaktır. 1950'lerdeki İstanbul'un geleneksel yol dokusunun çağdaş kent gereksinimlerine yanıt veremeyeceği doğru bir gözlemdir. Fakat sorun, bu gereksinimin diğer kentsel gelişmelerle birlikte, uyum içinde planlanmasıydı. Ne var ki politikacıların buna vakitleri yoktu ve daha sonra da olmamıştır. Aradan 40 yıla yakın bir süre geçtikten sonra, Tarlabaşı Caddesi de aym politik ve bilimsel olmayan tavırla yapılmıştır.

Açılan, genişletilen yolların, motorlu araç trafiğini geliştirmekte büyük etkisi olmuştur, fakat bunların giderek çözümü daha da zorlaşan ulaşım çıkmazları yaratacağı o sırada akla gelmemiştir. Bugünün İstanbullusuna "iyi ki yapılmış" dedirten bu yollar Vatan (bak. Vatan Caddesi) ve Millet caddeleri (bak. Millet Caddesi), Beyazıt-Aksaray arasının açılması, Şehzadebaşı'ndan Edirnekapı'ya uzanan, önce Şehzadebaşı, sonra Macar Kardeşler, daha sonra da Fevzipaşa Caddesi olarak devam eden yolun açılması, Sirkeci-Florya Sahil Yolu(->), Eminönü-Unkapanı yolu (Ragıp Gümüşpala Caddesi), Karaköy-Azapkapı yolu, Kemeraltı Caddesi, Karaköy'den Dolmabahçe'ye uzanan yolun genişletilmesi, Barbaros Bulvarı'mn açılması, Boğaziçi Köprüsü'nün ilk projeleri, Osmanlı İstanbul'unun sonunu getirmiştir. 1950-1960 arasındaki kentsel gelişmelerin, mimari etkinliklerin ve ülke çapındaki karayolu programlarının da, kent içinde bulvarlar açma tutkusuyla birlikte değerlendirilmesi gerekir.

Savaştan sonra alınmaya başlanan Marshall yardımı Türkiye'de tarım alanındaki işgücünün kentlere akmasına neden olduğu gibi, tarihi ve doğal potansiyeli ile sanayi yatırımları için en elverişli durumda olan İstanbul'da fabrikaların açılması da kente göçü hızlandırmıştır. 1952'de Türkiye ithalatının yüzde 74'ü İstanbul'dan yapılmaktaydı. İstanbul tarihindeki işçi hareketlerine bakılacak olursa, kırdan kente göçün en önemli nedenlerinden biri inşaat sektörünün kalifiye olmayan işçi talebidir. İstanbul'un nüfusu 1950-1960 döneminde iki katına yakın artarak 1960'ta 1.800.000'i bulmuştur. 1960'ta Türkiye'deki iç göçün yüzde ll'ini İstanbul almaktaydı (bak. göç; nüfus). Bu işgücü-

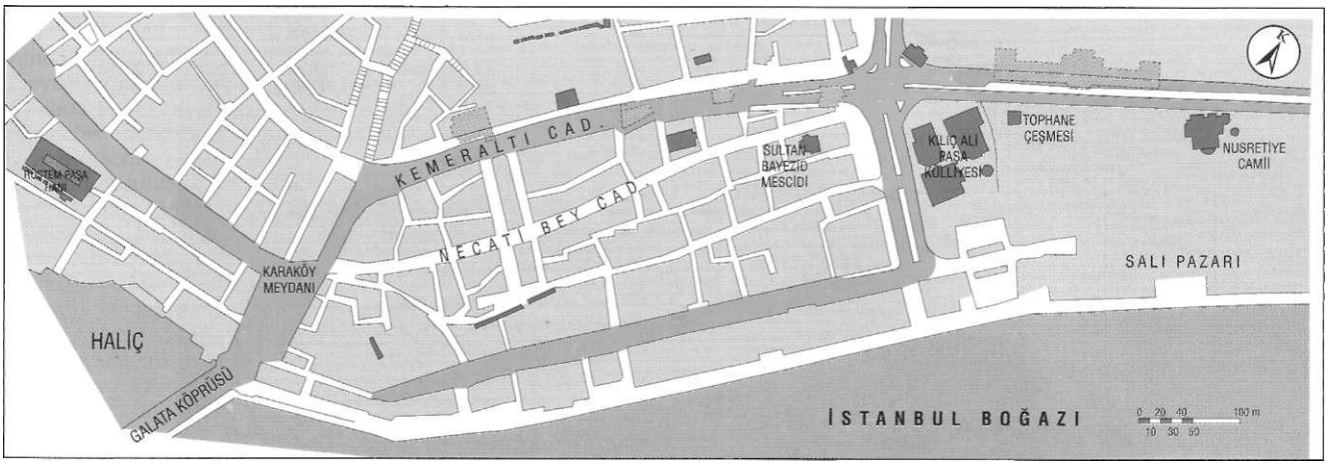

Menderes imarından sonra Karaköy-Tophane arası.
Doğan Kuban

nü absorbe eden en büyük etkinlik imardır. Menderes, 1956'da büyük imar hareketlerine başladıktan soma İstanbul'da kamulaştırma ve imar için belediyenin harcadığı para, Türkiye'deki bütün belediyelere verilen paranın toplamından fazladır. Bu, Demokrat Parti döneminde, hiç demokratik olmayan ve eski sultanların kendilerine külliyeler inşa ettikleri zaman devletin bütün gelirlerini onun için harcamalarına eş bir politik güç gösterisidir. Bu tavır çağdaş bir kentin sağlam veriler üzerine kurulu projeksiyonlara, plan ve programa dayalı imarından tümüyle farklı ve ne yazık ki, dünyanın en büyük tarihi kentlerinden birinin merkezinde yoğunlaşan bir mirasyedi imar hareketi oİarak gelişmiştir. Bu konuda Menderes, toplumun kültür yapısımn fiziksel çevre konusundaki ilgisizliği ve bilgisizliğinin bir simgesidir. Oysa sadece iki faktör, eski kent üzerindeki bu imar baskısını hafifletebilir ve bu büyük yapı potansiyelini başka alanlara kanalize edebilirdi. Bunlardan biri suriçinin eşsiz tarihi varlığı konusunda daha bilgili ve dolayısıyla daha saygılı bir tutum, ikincisi İstanbul'a göçün yoğunluğunu doğru değerlendirerek göçün sorun yaratmayacak bir metropoliten alan içinde dağılmasını sağlamaktı. Birçok hata yapmış olmasına karşın, 1950'ye kadar İstanbul planlamasını kontrol etmiş olan Prost, kentin tarihine saygı gerekliliğini planlarında vurgulamış bir plancıdır, ancak o da göçün boyutlarını düşünememiştir. Menderes döneminde İstanbul Belediyesi'ne danışmanlık eden akademisyenler ve bürokrat uzmanlar ise kent tarihine yeteri kadar ilgi gösterememişlerdir. 1956'da danışman olarak getirilen İT. Högg, plan önerilerini ulaşımı temel alarak hazırlamıştı. Bu yabancı uzmanın daha çok politik İradenin isteklerine kılıf giydirdiği görülmektedir. 1958'de gelen L. Piccinato da, İstanbul'un geçmişiyle yakından ilgilenen duyarlı bir uzman olmasına karşın, uygulamalarda etkili olamamıştır.

Bütün bu yargılar ötesinde, aydınlanması gereken bir nokta, ulaşım sorununun imar hareketlerine egemen olmasının nedenleridir. Tarihi perspektif içinde İstanbul, diğer bütün İslam kentleri gibi, yolları kendiliğinden oluşmuş, başka bir deyişle hiçbir zaman planlanmamış bir kent görünümündedir. 1940'lı yıllarda, İstanbul'un en büyük caddesinden tramvay bazı yerlerde binalara sürünerek geçerdi. II. Dünya Savaşı somasına kadar İstanbul bir yaya kentiydi. Batı kentinin üçüncü dünyalı için en önemli ve hemen farkına varılan özelliği ise geniş yolları ve meydanlarıdır. Rönesans'tan bu yana planlanan Avrupa kentlerinin kent içi mekânları, Türkiye'de hiçbir zaman olmamıştır.

1950'lerde bu geniş caddeler, bulvarlar, meydanlar ve onları dolduran otomobiller, Amerikan kentlerinin görünümüyle de bütünleşerek Doğulunun kalbini fetheden çağdaş dünya imgelerinin başında geliyordu. Savaştan galip çıkanların dünyası motor, otomobil, otoyol, bulvar ve gökdelen imgeleriyle kuruluyordu. İstanbul'u imar etmeye kalkışan politikacıların hayallerini dolduran Batılı kenti gerçekleştirme istekleriyle motorlu araç ve otomobil satmak isteyenlerin ve onların aracılığım yapacak yerli işadamlarının istekleri özdeşleşiyordu. Menderes ve çevresindekiler için çağdaş kent, yol-meydan-otomobil üçgeninde tanımlanmıştır. Geçmişin bununla karşıtlaşan kent dokusu düşünülürse, bu imgenin gücü anlaşılabilir. Burada anlaşılması daha zor olan, bu yol uygulamalarının eski kent dokusu içinde gerçekleştirilmek istenmiş olmasıdır. Bugün, aradan 35 yıl geçtikten sonra, bu yollara bakıldığında, bunların suriçinden ziyade sur dışına hizmet verdiği görülmektedir. Eski kentin böylesine köklü bir şekilde doğranması, bunu yapanların İstanbul'un tarihi dokusuna hiç değer vermediklerini ve İstanbul'un geleceği için tümüyle yanlış projeksiyonlar yapmış olduklarını göstermektedir.

Büyük yol ve meydanların açılması için Menderes döneminde istimlak edilip yıkılan bina sayısı 7.289'a ulaşmıştır. Tarihi İstanbul'un en eski aksı üzerindeki eski eserler ya ortadan kaldırılmış (Murad Paşa Hamamı ve daha birçok yapı) ya da tıraş edilmiş (Simkeşhane, Hasan Paşa Hanı); yollar, karayolcuların standartlarına göre indirilip çıkarılarak büyük anıtların kimisinin temelleri havada kalmış (Bayezid Hamamı, Fatih Külliyesi'nin Akdeniz medreseleri) bazen de toprağa gömülmüştür (Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi ve Sıbyan Mektebi). O dönemde ortadan kaldırılan, kesilen, yeri değiştirilen, gömülen tarihi yapıların, tarihi evlerin listesi oldukça kabarıktır. Ne var ki bu davranışlar Menderes'e özgü olmaktan çok, Türk aydınının, politikacısının ve mimarının, kısaca Türk kent kültürünün -daha doğrusu kentlileşmemiş ya da çağdaşlaşamamış geleneksel kültürün- genel davranışlarıdır.

Cumhuriyet döneminde yapılan ilk kent planları İstanbul'un başına gelenlerin diğer bütün kentlerin de başına geldiğini göstermektedir. Menderes, o çağın genel bilgi ve davranış parametreleri içinde uz-

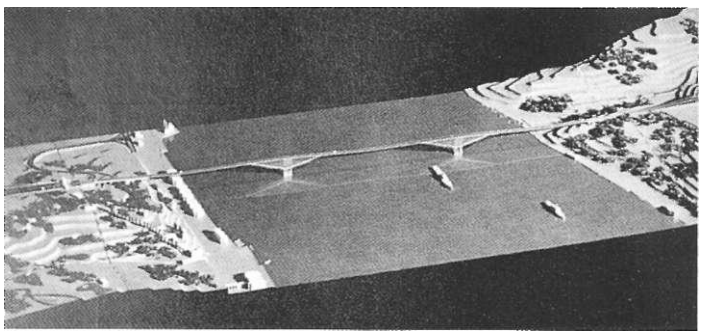

1950'lerde tasarlanan Boğaz Köprüsü'nün maketi. Hans Högg, *istanbul Stadtorganismus und Stademeurung:* Ludwigsburg, 1967

Karaköy meydanında yapılan yıkımlar, 1958
Ara Güler

manian sadece isteklerine kılıf geçirmek için kullanarak patolojik boyutlara ulaşan bir yol açma tutkusuyla (bu patolojik durum bugün de vardır), sağlıklı bir planlamanın çözebileceği konularda acele yapılaşmanın kurbanı olmuştur. Kentin 2000 yıldan fazla bir süre hizmet vermiş iş ve idare merkezlerini hâlâ aynı yerlerde düşünmek, bu yanılgıyı gösteriyor. Tarihi kentin özelliklerinin korunması amaçlansaydi; ulaşım için daha çağdaş alternatifler düşünülebilirdi. Ancak Menderes'ten sonra geçen onca süre de, tarihi çevreye saygının kültürümüzün belirgin bir vasfı olmadığını göstermiştir. Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte kurulan Anıtlar Yüksek Kurulu (bak. Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu) böyle bir bilinçlenmenin tohumu bile olsa. yarım yüzyıla yakın bir süredir kökienip İstanbul'u kurtardığına tanık olunamadığına göre, bilinçlenme sürecinin yıllarla değil, yüzyılın fraksiyonlarıyla ölçülmesi gerektiği anlaşılır. Oysa suriçi ulaşımı için Menderes döneminden beri alternatifler vardı. İstanbul metrosu projesinin 1990'h yıllara kadar uygulamaya geçememiş olması, denizin ulaşım programı içinde ihmal edilmişliği, Abdülaziz döneminde Sirkeci'ye kadar sokulmuş demiryolunun hâlâ aynı yerde bırakılmış olması, kentin liman tesislerinin (bak. limanlar) hâlâ Sirkeci, Galata, Salıpazarı, Haydarpaşa çevresinde düşünülmesi, o dönemin plancılarının ya da herhangi bir plan kararma uyarak hareket etmeyen Menderes'in gelecek için hiçbir tutarlı vizyonları olmadığını gösteriyor.

1950-1960 dönemi Türkiye'de kent ve mimari alandaki başka köklü değişimleri de içerir. İstanbul'da belediye sınırlarının büyütülmesi, imar yasası, istimlak yasası, kat mülkiyeti yasası, kente göç, gerçek anlamda gecekondulaşma hep o yıllarda başlamıştır. Doğru ya da yanlış, kent planlamasının profesyoneller katmda itibar kazanması da o dönemde olmuş, mimarinin II. Ulusal Mimari Akiminin baskısından kurtulup enternasyonal stile dönüşümü de 1950'li yıllarda tekrar başlamıştır. İstanbul'da yeni mimarlığın simgesi Hilton Oteli(-0 (1952-1955) idi. Belediye Sarayı(-») (1953), Divan Oteli ve Pastanesin) (1955-1958) Büyükada'da Anadolu Kulübü(-0 **(1959)** gibi yapılar modernizmin iyi örnekleriydi.

Fakat on binlerce apartman ve büro yapısı, eskiyi yitirmiş, yeninin ne olduğunu tanımlayamamış bir mimarlık uygulamasının spekülasyonun girdabında ürettiği yeni İstanbul imgesini asıl yaratan ürünlerdi. Bir yandan da, daha o zamandan kent kargaşasından kurtulmak isteyenlerin kendilerine yaratmak istedikleri yeni yaşam ortamlarını hazırlamaya çalışan Levent Mahallesi gibi projeler ortaya çıkmıştı. 1950-1960'lar bugünkü dev megalopolis İstanbul'un minyatür habercisiydi ve tarihi İstanbul'u tahrip etme açısından bugünkü kadar acımasız olmuştu.

Menderes uygulamalarının yükü, sadece yukarıdaki temel karar yanlışlarında değildir. Bunlar kadar kötü olan, yanlış birikimlerin giderek onarılması olanaksız ve toplumun kaldırmakta zorluk çektiği ağırlıklar yaratmasıdır. Yıkılan bir eski amt yerine gelemeyeceği gibi, ortadan kalkan bir güzellik de bir daha yaratılamaz. Yeşili kaldırıp apartmanlar dikilmiş yöre, yeniden yeşile kazandırılamaz. Yanlış saptanmış bir yerleşme yeri, üzerinde yüz binlerce insan yerleştikten sonra boşaltılamaz. Menderes döneminin bütün yanlışları katlanarak ve spekülatif boyutları büyüyüp toprak yağması haline dönüşerek günümüze kadar gelmiştir.

Menderes imarı denen 4 yıllık dönem, II. Dünya Savaşından sonra sanayileşmekte geç kalmış yarı köylü toplumların çağdaş dünya yorumlarının, iç göçlerle dolup taşan kentlere yansımasının özgün bir örneğidir. Çoğu fakir olan bu ülkelerde politik egemenliği ellerine geçirenler bir balon gibi sürekli şişen metropollerdeki arazinin rant potansiyelini, bütün diğer kentleşme boyutlarım unutarak paraya çevirmeyi ulusal politika haline getirmişler ve bunu da, dünyada büyük kentlerin içinden geçtikleri deneyimleri göz ardı ederek, çağdaşlık, uygarlık adına yaptıklarını söylemişlerdir. Fakat köklü değişiklik isteklerinin yağmaya dönüşmesi bir politik süreçse, kentleri temelden değiştirme isteği bir kültürel süreç; kentlerin kontrolsüz büyümesi ise tarihi ve biyolojik bir süreçtir. 1950'li yıllara kadar, Türkiye'nin içinde bulunduğu tarihi koşullar büyük kent toprağı spekülasyonunu kısıtlamıştı. Zamanla bütün devlet politikasını kent toprağı rantı üzerine yoğunlaştıran mekanizmalar, toplumun kültürel davranışlarım da bu süreci destekleyecek şekilde yoğurmuşlardır. Menderes imarı olgusu, geç sanayileşen toplumların kontrol edemedikleri bir tarihi sürecin başlangıcıdır.

DOĞAN KUBAN

MERCAN

Eminönü Ilçesi'nde, kuzeyde Tahtakale, güneyde Kapalıçarşı, doğuda Mahmutpaşa, batıda Fuat Paşa Caddesi ve istanbul Üniversitesi merkez binası ve bahçesi ile sınırlı eski semt.

Semtin kuruluşunun II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) kadar gittiği sanılmaktadır. Semte adını da vermiş olan Mercan Ağa'nın kimliği tartışmalıdır. Kami kaynaklarda, Mercan'da bir cami, çeşme ve sıbyan mektebi yaptırmış olan Mercan Ağa'nın Fatih'in darüssaade ağalarından olduğu yer almaktadır. *Hadîka,* Mercan' daki Mercan Ağa Camii'nin(->) banisinin Mercan Ağa olduğunu ve aynı yerde gömülü bulunduğunu yazarsa da, kendisinin darüssaade ağası olmadığını, caminin Darüssaade Ağası Camii diye anılmasının nedeninin, yangından sonra, muhtemelen 1114/1702'de, Darüssaade Nazırı Nezir Ağa tarafından yeniden yaptırılması olduğunu belirtir.

Kapalıçarşı'nm(-0 çekirdeğini oluşturan Eski Bedesten'in (İç Bedesten) bir Fatih dönemi yapısı olduğu, bu çevrede büyük çarşıların ve bir ticaret merkezinin oluşmasının Fatih dönemine gittiği düşünülecek olursa, aynı yörede ve bütünlükte yer alan Mercan'ın tarminin de o kadar geriye gittiği varsayılabilir. Ayverdi, Mercan Ağa Camii Mahallesi'ni Fatih dönemi sonu mahalleleri arasında anar. İbrahim Paşa Camii nahiyesinde "Mahalle-i Mescid-i Mercan Ağa" adıyla kaydedildiğini ve vakfiye tarihinin 878/1473 olduğunu belirtir.

Mercan semtindeki cadde, sokak, mescit adlan bölgenin ticari niteliğini, bir çarşı bölgesi olduğunu ortaya koymaktadır. Örücüler Camii (Mercan Ağa Camii), Terlikçiler Mescidi (1942'de tümüyle yıkılan Pirî Mehmed Paşa Camii), Çakmakçılar Yokuşu, Uzun Çarşı Caddesi veya Mercan Yokuşu olarak da bilinen Yağlıkçılar ve Örücüler caddeleri, Ağızlıkçı, Hamamcı, Nargileci sokaklan, Şamdancı Sokağı, Dökmeciler Sokağı, Çarıkçılar, Sandalyeciler, Fincancılar vb sokaklar, Kapalıçarşı ve Mahmutpaşa yöresinde de aynen görüldüğü gibi, çeşitli esnaf ve zanaatkar gruplarının adlarını taşımaktadır.

Bugün hemen hemen hiç konutun kalmadığı (1980'de Mercan Mahallesi sınırları içinde 2.150 dükkân ve işyerine karşılık sadece 15 konut vardı) Mercan'da Osmanlı döneminde tüccar ve esnafın konakları, evleri bulunduğu bilinmektedir. Fatih döneminde, 15. yy'm son çeyreğinde Mercan Ağa Camii Mahallesi'nden başka Bezzaz-ı Cedid Mescidi Mahallesi'ni, Saman Veren-i Evvel (Saman Virân-ı Evvel) Mescidi (veya Çukur Çeşme Mescidi) Mahallesi'ni ve Saman Veren-i Sani (Saman Virân-ı Sani) Mahallesi'ni de içeren Mercan semti, günümüzde, batıda Fuat Paşa Caddesi, güneyde Mercan Caddesi ve onun güneydoğudaki devamı Çakmakçılar Yokuşu, doğuda, Fincancılar Sokağı ve kuzeyde Saman Veren-i Evvel Mescidimin yakınında Ismetiye ve Vasıf Çınar caddeleri arasında kalan bölümdür.

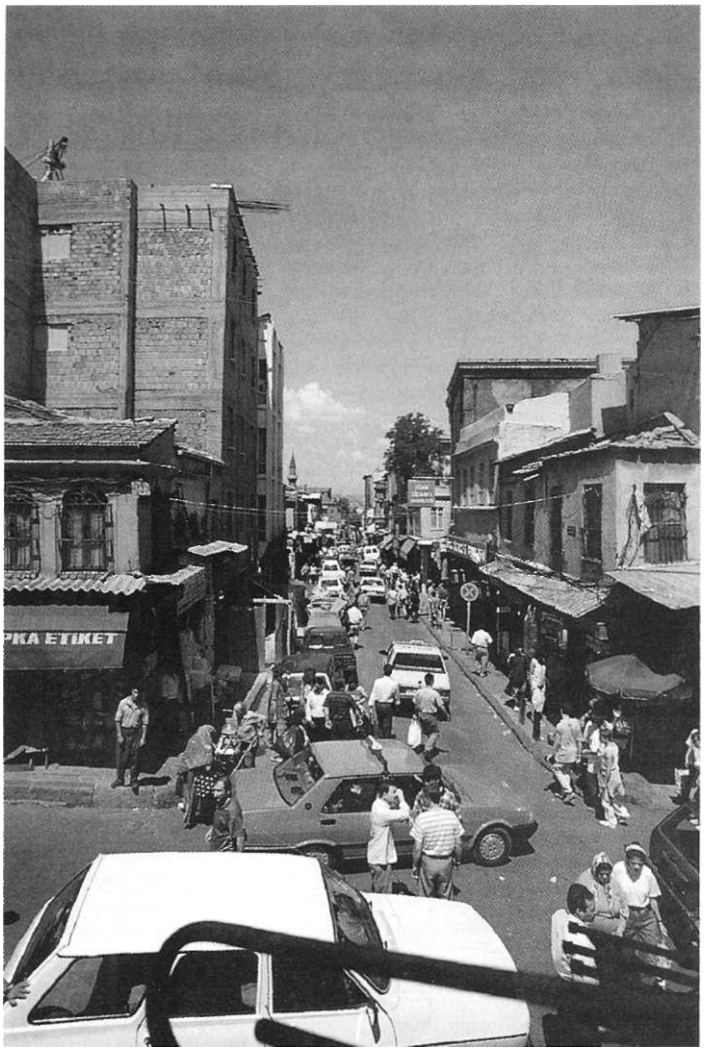

Mercan'dan bir görünüm. *Banu Kutun/Obscura. 1993*

Fatih dönemine kadar geriye giden tarihiyle Mercan'da, çoğu mescit ve han türünden, günümüze kadar gelebilmiş veya yok olmuş çeşitli tarihi binalar vardır. Kapalıçarşı'nın Örücüler Kapısı yakınındaki Mercan Ağa Camii muhtemelen 17. yy'da bütünüyle onarılmış, daha sonra da çeşitli dönemlerde yangınlar geçirmiş ve 1946'da restore edilirken orijinal halinden bambaşka bir görünüm kazanmış olmakla birlikte halen varlığını korumaktadır. Atik İbrahim Paşa Camii. Çandarlı Halil Paşa oğlu Vezirazam İbrahim Paşa tarafından, *Hadîkaya.* göre 1492-1494 arasında yaptırılmış, daha sonra yıkılmış ve onarılmıştır (bak. Çandarlı İbrahim Paşa Camii ve Medresesi).

15. yy eseri Terlikçiler Mescidi (Pirî Mehmed Paşa Camii) 1940'larda yıkılmıştır. Tahtakale'ye yakın Saman Veren-i Evvel (Çukurçeşme) Mescidi, Saman Emini Hoca Sinan'a atfedilir ve vakfiye tarihi 1478'dir. Çevrenin eski ve büyük hanlarından 17. yy yapısı Valide Hanı(->) Çakmakçılar Yokuşu yakınındadır. Hanlarıyla ünlü olan semtte Fatih döneminde Mercan Odalan(->) vardı. Ayakkabıcı, terlikçi bekâr esnafı buralarda kalırdı.

Mercan, Fatih döneminden başlayıp 1960-1970'lere gelene kadar İstanbul'da pabuç ve terlikçiliğin merkezi sayılırdı. Mercan terlikleri âdeta tescilli bir marka gibiydi. Son 25 yılda, hele de 1980'den sonra Kapalıçarşı çevresinin ticari yapısındaki değişme Mercani da etkiledi. Burası yine bir çarşı ve yoğun bir ticari semt olarak kalmakla birlikte dükkân ve işyerlerinin yapısı değişti ve çeşitlendi. Halen bu bölge her çeşit toptan ve perakende ticaretin yapıldığı işyerleri, dükkân ve hanlarla doludur.

İstanbul'un eski semtlerinin tümü gibi Mercan da, tarih boyunca yangın felaketlerine uğramış; semtteki evler, dükkânlar, işyerleri yanmıştır. Haziran 1645'teki yangın, 1790'da Uzunçarşı'dan başlayan yangın, 1795'te, 1911'de ve 1927'de çıkan yangınlarda semt büyük hasar görmüştür.

İSTANBUL

MERCAN AĞA CAMÜ

Eminönü Ilçesi'nde, Mercan'da, Taya Hatun Mahallesi'nde, Örücüler ve Tığcılar sokakları ile Mercan Camii Çıkmazı arasında bulunan yapının banisi Mercan Ağa'dır.

Hadîka, yaptıranın darüssaade ağası olmadığım; yandıktan sonra Darüssaade Nazırı Nezir Ağa tarafından yeniden yapıl-

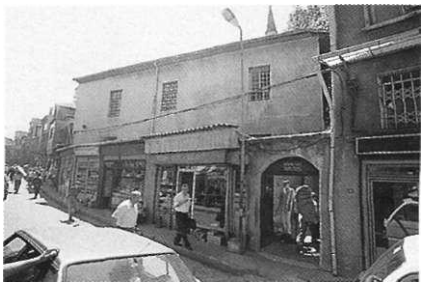

Mercan Ağa Camii
Banu Kutun /Obscura, 1993

dığım, Altuncuzade Hafiz Mehmed adlı bir şairin tarih beytine dayanarak göstermektedir. Bu nedenle camiye Darüssaade Ağası Camii de denir. Bu beyte göre cami, 1114/1702'de yenilenmiştir. Yapı "Örücüler Camii" olarak da anılmaktadır.

E. H. Ayverdi, o tamirde duvarların ve boyutların aynen bırakıldığını; yan tarafta topuz parmaklıklı pencerelerin durduğunu; bunların, altlı üstlü iki sırasının da dikdörtgen olmasının yan mahfiller olduğunu gösterdiğini söyler. Yine Ayverdi'ye göre, duvarların çok kalın olması yapının eski olmasının bir delilidir. Ayrıca, Ayverdi, şimdiki yapının 17. yy başının damgasını taşımadığını da belirtir.

Yığma ahşap caminin, dıştan dışa boyutları 21,65x17,15 m'dir. Duvar ise 1,25 m kalınlığındadır. 4,65 m genişliğindeki son cemaat mahalli bu ölçülerin içindedir. Oldukça uzun kesme taştan yapılan minare 18. yy özelliği taşımaktadır ve tek şerefelidir.

Yapı, 17. yy'da (1652-53) sık sık çıkan yangınlarda çok tahrip olmuş, bu tahripler sonucunda gördüğü onarımlarla da yavaş yavaş tüm özgünlüğünü yitirmiştir. Bugün özellikle yapının iç kısmında orijinal denebilecek hiçbir ize rastlanmamaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 200-201; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 102; Ayverdi, *Fatih Devri III,* 453-455; *Eminönü Camileri,* 134-135.

GÜLBÎN GÜLTEKİN

MERCAN ODALARI

Osmanlı döneminde Mercan(->) daha çok ayakkabı, terlik imalathanelerinin bulunduğu ve bunların "kavafiye" denilen malzemelerinin ticaretinin yapıldığı bir semtti. Esnaf, gedik usulüne bağlı bulunduğundan dükkânların sayısı ve düzeni belli idi (bak. gedikler). Buralarda çalışan bekâr işçiler, dükkânların üzerlerinde bulunan odalarda hayatlarını geçirdiklerinden buralara "Mercan odaları" adı verilmiştir. Böylece gedik usulüyle açılmış dükkânların odalarında yatanlar hem kontrol hem de himaye edilmiş oluyordu. Bazen dükkânı Mercan'da bulunan, bekâr veya evi uzakta olan usta ve kalfaların da bu odalarda kaldıkları olmuştur.

Mercan odalarında barınanlar gündüz işlerini bitirip dükkânlarını kapadıktan sonra akşam yemeğine kadar istirahate çekilirlerdi. Yemekten sonra bir müddet sohbet edilir ve yatılırdı. Odalara yabancı misafir davet etmek, buralarda geçici de olsa hemşeri ağırlamak kesinlikle yasaktı.

Evliya Çelebi, *Seyahatname* 'de Mercan'daki pabuççu odalarının 8 tane olduğunu yazmaktadır. Mercan odalarında yatıp kalkan bekâr uşakları, şehrin diğer semtlerindeki esnaf içindeki bekârlardan gerek terbiye, gerekse fiziki güç açısından üstün olagelmişlerdir. Yine Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre bir gün I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-**1566),** yeniçerilere kızdığında "Terbiyeli olun yoksa sizi Mercan Çarşısı'nda pabuççu bekârlarına kaldırtırım" demiştir. Bu sözü duyan bekârlar da hemen silahlanarak ve "Allah Allah" diyerek Bâb-ı Hümayun'dan içeri girmişler, gülbang-ı Muhammediyye çekip padişahın karşısına geçmişlerdir. Sayılarının 40.000 olduğunu, emir buyrulursa sabaha kadar 80.000 olabileceklerini ve padişahın emrinde olduklarını söylemişlerdir. Padişahın arzularım sormaları üzerine de pabuç ve mestlerini biraz daha yüksek bedelle satmak istediklerini belirtmişler, sultan da bu arzularım kabul etmiştir.

Mercan odalarında bulunan bekârlar, 20. yy'a kadar "odabaşı" denilen oda zabitlerinin gözetiminde disiplinli bir şekilde yaşamışlardır. Gediklerin kaldırılması buradaki çalışma ve yaşama düzenini de değiştirmiş, mercan odalannın sayısı yavaş yavaş azalmıştır.

Günümüzde gayriresmi olarak dükkânlann içinde ya da üstünde yatıp kalkan bekâr çıraklar nadir de olsa bulunmaktadır. Ayrıca bazı uzak semtlerde bekâr odalarının bulunduğu da bilinmektedir.

Bibi. Evliya. *Seyahatname,* I: "Bekâr Hanları, Bekâr Odaları", *İSTA,* V, 2406-2408; H. Kınaylı, "İstanbul'un Eski Dükkânları", *Hayat Tarih Mecmuası.* S. 8 (Eylül 1970), s. 13-15; "Mercan". *İKSA,* 2164-2165; Musahibzade, *İstanbul Yaşayıgı,* 0992), 195.

UĞUR GÖKTAŞ

MERCİMEK TEKKESİ

Eminönü ilçesinde, Osmanlı kaynaklarında "Langa-i Kebir" ya da "Langa Yenikapısı" olarak anılan semtte, Kâtip Kasım Mahallesinde yer almaktaydı.

Mercimek Tekkesi, aynı adı taşıyan mescide 18. yy'ın son çeyreğinde veya 19. yy'ın başlarında Rıfaî tarikatından meşihat konulması ile kurulmuştur. Mercimek Mescidi II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481), Beyazıt'ta, Koska'da ve Cibali'de de birer mescit inşa ettiren Çakır Ağa tarafından yaptırılmış, bütün bu hayır eserlerinin vakfiyesi 884/1479 yılının sefer ayında tescil edilmiştir. Yakınında yer alan Alaca Mescit'in adıyla da anılan tekkenin ilk postnişini, Şeyh Osman Hilmî Efendi'nin halifesi Şeyh Mehmed Sadık Efendidir (ö. 1821). Adı geçen şeyhin tekkenin banisi olması muhtemeldir. Nitekim Mercimek Tekkesi bazı tekke listelerinde "Şeyh Sadık Tekkesi" ve "Şeyh Sadık Efendi Tekkesi" adlarıyla zikredilmiştir.

Şeyh M. Sadık Efendi'den sonra tekkenin postuna, Şeyh Seyyid Ali el-Leyâli'nin halifesi olan ve Silivrikapida, yine Rıfaîliğe bağlı Alyanak Ali Efendi Tekkesinin haziresinde gömülü bulunan Reis Şeyh Mehmed Sabri Efendi (ö. 1826) geçmiş, kendisini oğlu Şeyh Mehmed Sabri Efendi (ö. 1862) ile torunu Şeyh Ali Haydar Efendi (ö. 1887) izlemiştir. Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ*sındaki meşâyih listesinde Şeyh A. Haydar Efendi'nin vefatından sonra tekkenin postuna Nakşibendîliğe bağlı Şeyh el-Hac Süleyman Efendi'nin (ö. 1892) geçtiği belirtilmekte, Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin 1307/1889 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'smd.2.* da Mercimek Tekkesi "Nakşî" olarak gösterilmekte, şeyhinin adı "Süleyman Efendi" olarak verilmektedir. Ancak R. 1329/1913 tarihli *Ihsaiyat Mecmuası't\da* Mercimek Tekkesi Rıfaî tekkeleri arasında gösterilmekte, tekkenin tekrar Rıfaîliğe intikal ettiği anlaşılmaktadır. Ayin günü cuma olan tekkede, Dahiliye Nezaretinin R. 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde 2 erkek ile 5 kadının ikamet ettiği kayıtlıdır.

Bulunduğu semtle beraber 1918 tarihli Aksaray yangınında ortadan kalkan Mercimek Tekkesi'nden günümüze hiçbir iz ulaşmamıştır. E. H. Ayverdi'nin yayımladığı *19- Asırda İstanbul Haritası*'nda, Mercimek Tekkesinin "Rıfaî Tekkesi" adıyla işaret edildiği görülmekte, çevrenin, yangından sonra tamamen değişmiş olan topografyası içinde tekkenin konumu tespit edilmektedir. Bu haritada Mercimek Tekkesinin arsası, Alaca Mescit Caddesi ile Tekke Sokağının kavşağında bulunmaktadır. Tekkenin mimari programı ve tasanın özelliklerini aydınlatacak herhangi bir belge bulunmamaktadır. Mamafih, kagir duvarlı, kırma çatılı bir mescit-tevhidhane ile bunun kuzeyindeki şadırvan avlusunu kuşatan ahşap tekke bölümlerinin mevcut olduğu varsayılabilir. Ayrıca tekke şeyhlerinin gömülü oldukları bir de türbenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 109, no. 611; Ayvansarayî, *Hadîka,},* 206; Aynur, *Saliha Sultan,* 38, no. 184; *Âsitâne,* 4; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 98-99, no. 397 ve no. 151; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 5; *Ihsaiyat II,* 20; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 67; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 102; Ayverdi, *Fatih III,* 326; *Eminönü Camileri,* 135-136.

M. BAHA TANMAN

MERDİVENKÖY

Kadıköy'de aynı adı taşıyan semt ve mahalle.

Kadıköy'ün iç kesimlerinde yer alan Merdivenköy kuzeyde Üsküdar îlçesi'ne bağlı Libade, doğuda Sahrayıcedit, güneydoğuda Erenköy, güneyde Göztepe ve batıda eskiden Frkirtepe Mahallesi'ne bağlıyken sonradan ayrılan Eğitim ve Dumlupmar mahalleleri ile çevrelenmiştir. Kuzeyde yer alan ve kısmen Üsküdar ile sınır oluşturan Ankara Yolu ile güneyde Göztepe ve Erenköy'ü ayıran Kayışdağı Caddesi, yerleşmenin en önemli iki sınırlayıcısıdır. Merdivenköy bu iki ana ulaşım aksı arasında yer alan ve her iki yolu birbirine bağlayan Şair Arşi Caddesi çevresindeki düz alanlarda gelişmiştir. Merdivenköy sınırları içinde yer alıp, Ankara Yolu kenarında bulunan ve adını bu

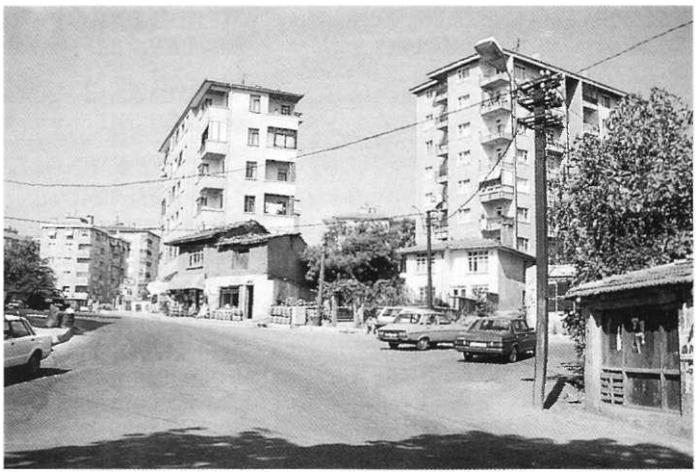

Merdivenköy'den bir görtinüm. *Banu Kutun/ Obscura, 1994*

tepenin güney yamaçlarındaki Gözcü Baba'nm kabrinden alan Gözcü Baba Tepesi (Göztepe) Kadıköy'ün de en önemli yükseltilerindendir. Üzeri halen yapılaşmamış olan bu tepe ile doğusunda Sahrayıcedit'e doğru yükselen oldukça dik yamaçlar arasında yer alan vadi, Merdivenköy'ün ilk yerleşme alanıdır.

Günümüzde Kadıköy'ün en kalabalık semtlerinden olan ve hemen bütünüyle yapılaşmış bulunan Merdivenköy, adından da anlaşılacağı gibi Kadıköy'ün en eski ve kırsal yerleşmelerinden biridir. Kırsal özelliklerini yakın zamanlara dek korumuş ve oldukça geç gelişmiş olan Merdivenköy'de, günümüzde kırsal karakterini hâlâ nispeten koruyabilmiş bir-iki sokağa rastlamak mümkündür.

Merdivenköy çevresinin bir yerleşim alanı olarak oldukça uzun bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Eski çağlarda Kocaeli Yarımadası'nm büyük kısmını yurt edinmiş olan Trakların bu çevrede de yaşamış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bizans döneminde bugünkü asıl Merdivenköy civarında bir kadınlar manastırı olduğu bilinmektedir. Yine, 1329'da Osmanlılar ile Bizanslılar arasında, o zamanki adıyla Pelekanon denen, muhtemelen Maltepe veya Gebze yakınlarında bir yerde meydana gelen savaş sonrası Orhan Gazi (hd 1324-1361) ile III. Andronikos Paleólogos (hd 1328-1341) arasındaki barış görüşmelerinin de Merdivenköy'de, Andronikos'un av köşkünde yapıldığı yolunda bazı kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Çeşitli isimleri yanında bugün daha çok Merdivenköy Tekkesi yahut İstanbul'un fethine katılmış Şahkulu Baba'nın adına ithafen Şahkulu Sultan Tekkesi(->) olarak bilinen tekkenin yerinde olduğu söylenen bu av köşkü, barış görüşmeleri sonucu Osmanlılara terk edilmiş ve burada Orhan Gazi tarafından bir Ahî dergâhı kurulmuştur.

Bununla birlikte, Semavi Eyice'ye göre, Bizans döneminde inşa edilen saraya ait sayfiye ve av köşkleri imparatorluğun son dönemlerinde çoğunlukla manastır türü dini yapılara dönüştürülmüş olabileceği gibi, 14. yy'dan sonra Üsküdar'a kadar olan sahanın Türk akıncılarının etki alanına girmesinden dolayı da, daha geniş bir çevredeki manastır gibi dini yapıların kısa ömürlü ve gittikçe küçülen yerler olduğunu düşünmek yanıltıcı değildir. Bu açıdan. Osmanlılara devredilen manastır ve av köşkü gibi Bizans tesislerinin, bu dönemde önemlerini eyepce yitirmiş olmaları mümkündür.

Osmanlıların Gözcü Baba, Eren Baba, Kartal Baba, Sarı Gazi gibi savaşçı din adamlarmı yerleştirdikleri ileri karakol durumundaki bu tekkelerin bir görevleri de, Osmanlı ilerleyişini kolaylaştırmak için toplumsal ve kültürel taban oluşturmak ve Bizans hakkında bilgi toplamaktı. Tekke şeyhlerine Bizans hakkında bilgi toplama görevi resmen verildiğinden, kendilerine genel olarak Gözcü Baba da deniyordu.

I. Bayezid (Yıldırım) zamanında (1389-1402), Güzelcehisar'ın (Anadolu Hisarı) yapımından sonra Merdivenköy çevresi bu kaleye vakfedilmiştir. 1402 Ankara Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda şehzadeler arasında başlayan taht kavgası sırasında Şehzade Süleyman Çelebi rakiplerine karşı Bizans desteğini sağlayabilmek için Gebze'ye kadar tekrar Bizans eline geçmiş bulunan topraklar üzerindeki fiili durumu kabul ederek, bu toprakları Bizans'a terk eder. Bölgenin Bizans'a geçişi sırasında tekkeler ortadan kaldırıldığı gibi. direnen derviş babalar da öldürülür. Bektaşî inançlarma göre öldürülen bu derviş babalar 40 erenlerdir. Bunlardan Gözcü Baba sonradan kendi ismini alan, Ankara Yolu'na bakan tepeye, Mah Baba ise tekkeye gömülür. Sancaktar Baba ile Hilmi Dede de Gözcü Baba'nın yanında gömülüdürler. Merdivenköy 1424'te Üsküdar'a kadar olan geniş bir çevreyle birlikte tekrar Osmanlı topraklarına katılır ve daha sonra Bektaşî tekkesine dönüşecek olan Ahî tekkesi de yeniden kurulur. Tekke, II. Mahmud döneminde (1808-1839) bir ara Nakşibendî tekkesi olmuşsa da daha sonra tekrar Bektaşî dergâhına dönüşmüştür. Osmanlı döneminde son tamiratı 1898'de yapılan bu tekke en son 1990-1991'de elden geçirilerek kısmen restore edilmiş ve bazı yeni eklemeler yapılmıştır. Şahkulu Sultan Tekkesi diye anılan bu yapı halen sosyal amaçlarla kullanılmaktadır.

Merdivenköy, Osmanlı döneminde, 19- yy'ın ikinci yansına kadar Bizans döneminde olduğu üzere, tarımsal üretim yapılan bir köy yerleşmesi karakterini sürdürdüğü gibi, bu uzun yüzyıllar boyunca hemen hemen batıda Kadıköy, kuzeyde Kısıklı ve doğuda Erenköy'e uzanan geniş bir alan içinde de tek yerleşme olarak varlığını korumuştur. Osmanlı döneminde Merdivenköy'ün batısında. Fikirtepe'ye doğru yer alan mandıradan dolayı yöreye uzun süre Mandıra da denilmiştir. Bugün aynı adı taşıyan ve Kauffer'in 1776 tarihli istanbul haritasındaki Mandıra yoluna yakın bir güzergâhı takip eden cadde Merdivenköy ile Fikirtepeyi birbirine bağlamaktadır.

19. yy'ın ikinci yarısında Kadıköy banliyölerinde hızlanan yerleşme eğilimlerinden Merdivenköy'ün de kısmen etkilendiğini söydemek mümkündür. 1860'ta Merdivenköy muhtarlık haline getirilmişse de özellikle 1880'lerden sonra yerleşme eğilimlerinin bugünkü Göztepe kesiminde yoğunluk ve kararlılık kazanması sonucu zamanla geri plana düşmüş, nihayet 1908' de Göztepe, Merdivenköy'den ayrı bir muhtarlık haline getirilmiştir. Bu dönemde, Kadıköy'den Acıbadem ve Bostancı yönüne uzanan sahalarda geniş bahçeli köşkler inşa edilirken, 1873'te açılan demiryoluna uzak ve sapa düşen Merdivenköy bir süre daha bahçe ve bostanların ortasında ve Şahkulu Sultan Tekkesi çevresinde köy yerleşmesi karakterini devam ettirmiştir. Günümüzde Merdivenköy Mahallesi'nin kuzeydoğu köşesine sıkışmış bulunan asıl Merdivenköy yerleşmesindeki bir-iki köşe ile nispeten genel sokak dokusu bu döneme ait izler olarak halen varlıklarını sürdürmektedirler.

Son dönem Osmanlı yönetici ve ileri gelenlerinin pek azının rağbet ettiği Merdivenköy'de başlıca köşkler de aslında muhit olarak Göztepe'nin bir parçasını oluşturan Fahrettin Kerim Gökay Caddesi (eski Kayışdağı Caddesi) üzerinde yer almaktadır. Bu cadde günümüzde Merdivenköy ile Göztepe arasında da ortak sınır oluşturmaktadır. Bunlardan Dağıstanlı Said Paşa Köşkü'nde I. Dünya Savaşı yıllarında High School Ticaret Mekteb-i Alisi açılmış ve daha sonra, 1950'li yıllarda Fahrettin Kerim Gökay ile Şair Arşi caddeleri köşesinde bulunan köşkün yerine Harun Reşit ilkokulu inşa edilmiştir. Fahrettin Kerim Gökay Köşkü'nde (eski Canib Bey Köşkü) ise 1967'de bir sinir hastalıkları kliniği açılmıştır. Bu köşk bahçesiyle birlikte özgün durumu hemen hiç bozulmadan günümüze ulaşabilmiş nadir sivil mimarlık örneklerinden birini oluşturmaktadır. Bu meydanda bahsedilebilecek diğer yapılar ise Bahriye Nazırı Hacı Vesim Köşkü ile Sivas Valisi Reşid Paşa Köşkü'dür ki arsaları apartmanlarla dolmuş olan bu köşklerden günümüze herhangi bir iz ulaşamamıştır.

Bir zamanlar geniş yeşilliklerin yer aldığı Merdivenköy çevresinde, Gözcü Baba'nın mezarının yer aldığı tepe üzerindeki koru, Şahkulu Sultan Tekkesi'nin ar-

bugün kare planlı, üstü ahşap tavanlı ve kiremit kaplı bir çatı ile örtülüdür. Yapının batı cephesinde hafif bir çarpıklık söz konusudur. Bu cephede yer alan dikdörtgen açıklıklı bir kapı ile mescide geçilir, içeride kuzey ve batı yönde dört tanesi serbest, iki tanesi duvara bitişik olan altı ağaç direk ile taşman "L" şeklinde ahşap bir mahfil bulunmaktadır. Kuzey ve güneyde ikişer, batıda bir, doğuda dört pencere ile yapı aydınlanmaktadır. Mescitte bulunan minber ve vaaz kürsüsü yeni olup ahşap malzemeden yapılmıştır.

Mescidin minaresi alışılmışın dışında batı duvarının mihrap duvarı ile birleştiği köşeye yakm olarak yerleştirilmiştir. Altta yukarı doğru daralan çokgen kaide Çizerinde silindirik gövdeli minare tek şerefeli ve üzeri kurşun kaplı piramidal külahlı olup gövdesi tamamen sıvalıdır.

Caminin mihrap duvarında batı köşesine yakın yerde bulunan ve üzerindeki iki satırlık kitabesinde Merzifonlu Mustafa Paşa'ya ait olduğu anlaşılan bir çeşme vardır. Kitabe bir tamir kitabesi olup üzerinde 1239/1823 tarihi yazılıdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 227; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I. 248; Öz. *İstanbul Camileri,* I, 85-

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

MESE

Kentin bütün tarihi boyunca kaburgasını oluşturan anayol ya da orta yol (Türk döneminin Divanyolu) Roma ve Bizans döneminde Mese (erken dönemlerde Tauri Forumu'na kadar Regia) adını taşımıştır. Bu yol Trakya'dan Bizantium'a gelen eski Via Egnatia'nın sonradan kent içinde kalan bölümüdür.

Mese'nin Beyazıt'tan sonra Edimekapı ve Aksaray'a doğru uzanan bölümü Ayasofya-Beyazıt arasında kalan bölümü kadar iyi bilinmiyorsa da yarımadanın ortasından geçen bu yolun kent yaşamında bir omurga görevi gördüğü, Konstantinopolis'in ve istanbul'un kent içi imgesinin onun çevresinde şekillendiği biliniyor. Mese konusundaki bilgiler temelde yazılı belgelere dayanmaktadır. N. Fıratlı'nın Milion kazısı sırasmda, yolun altındaki kanalizasyona ilişkin bilgiler; Mese ile Antiohos Sarayı arasında 1964'te Naumann tarafından yapılan kazıda ve Çemberlitaş, Beyazıt çevresindeki kazılarda, yol kaplamasına ve revaklara ilişkin bazı ayrıntılar bulunmuştur.

Mese, bugünkü Divanyolu(->) gibi düz bir doğrultuda Beyazıt'a kadar uzanıyordu. Genişliği bütün öğeleriyle birlikte 25 m civarındaydı. Bu revaklar çok kez yanmış, depremlerde yıkılmış, zaman içinde büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. 406'daki büyük yangından sonra II. Teodosios döneminde çıkarılan bütün yasaklara karşın Mese'nin revakları 5. ve 7. yy'lar arasında çok kez yangınlarla tahrip olmuştur.

Meşeyi Roma çağının bir mimari yapıtı ve kent düzeninin bir öğesi olarak tanımlamak gerekir. Constantinus kenti kurarken sarayla kendi forumu arasında iki katlı bir revak yaptırmış ve bunu heykeller ve sanat yapıtlarıyla süsletmişti. Bu revaklı yol Regia (ya da Pigia) adını taşıyordu. Pseudo-Kodinus bu revağın surlara kadar uzandığını yazar. Fakat Augusteion'dan Porta Auera'ya kadar uzanan 3,5 km'yi geçen bu yolun kendinden sonra gelen imparatorlar tarafından tamamlanmış olacağı da düşünülebilir. Kaldı ki Mese'nin çevresindeki görkemli mimarinin, forumların, yapıların oluşması yüzyıllarca sürmüştür.

Doğu Roma başkentinin bu anayolu, ortada büyük taş döşeli yaya ve araba yoluydu. Yolun altında büyük bir itina ile yapılmış ve Roma kent düzeninin ulaştığı düzeyi gösteren, tuğla ile örülmüş kanalizasyon kalıntıları bulunmuştur. Mese'nin iki tarafında yoldan bir-iki basamakla çıkılan iki katlı revaklar vardı (embolos). Bu revakların arkasında dükkânlar sıralanıyordu. Duvarları tuğladan yapılmış, birinci katı muhtemelen tonozlarla örtülü, kolonları mermer olan bu revakların dükkânları ve çatıları ahşaptı. Revaklar arasında ahşap merdivenler; birbirini izleyen revaklarda değişik mesleklere mensup ticaret erbabının dükkânları ya da bölgeleri vardı. Dükkânların sahipleri bunlara yakın civar evlerde oturuyorlardı. Çarşı gibi çalışan bu revaklara halk "agora" diyordu. Bu dükkanlı revaklar Osmanlı döneminin arastalarına tekabül eder. Fakat inşaat sistemleri farklı olduğu gibi, iki katlı idiler ve heykellerle süslenmişlerdi. Zaman içinde bu revaklar çevresinde, derme çatma, ahşap birçok depo. satış yeri cinsinden ek yapı türemiş, Osmanlı dönemindeki yangınlar gibi. Türk dönemi öncesinin birçok yangını da bu revaklarda başlamış, imparatorluğun ekonomik zaafa düştüğü çağlarda giderek yok olmuşlardır.

Bizantion'un agorasına tekabül ettiği düşünülen Augusteion'a(->) saray kapısına ve Milion'a bağlanan Mese, kentin bu gösterişli meydan ve yapılarının, ünlü Basilike Stoa'nın ve Hippodrom'un(->) olduğu bir noktada başlıyordu. Saray, Ayasofya ve Hippodrom nedeniyle burası kentin en önemli sosyal ve politik olaylarının geçtiği yerdi. Batıya doğru uzanırken, yolun hemen başında Milion Meydanı vardı. İmparatorluğun kentlerinin başkentten uzaklıkları Milion'dan başlayarak hesaplanırdı (bak. Milion Taşı) Mese bugünkü gibi hafif yükselerek Çemberlitaş'ın(-0 merkezini oluşturduğu Constantinus Forumu'na(-0 geliyordu. Augusteion'a en yakın olan dükkânlarda en pahalı eşyalar satılırdı. Saray kapısından Milion'a gelene kadar parfüm satıcıları vardı. Böylece kötü kokuların saraya gitmesi önlenmiş oluyordu. Daha sonra ünlü Zeuksippos Hamamı(->) yakınında kumaş satıcıları bulunuyordu. Daha sonraki yüzyıllarda (9. yy) gümüşçülerin (argiropratei a) dükkânlarının da Milion ile Constantinus Forumu arasında olduğunu öğreniyoruz. Kuyumcular da bu bölgedeydi. Constantinus Forumu (Foros) kentin ana forumu kabul edilir, kentte forum dendiği zaman Constantinus Forumu anlaşılırdı. Burada da kumaş tüccarları vardı. Bu forumda diğer idari yapılarla birlikte Praetorium(->) (vilayet konağı) bulunduğu için, aynı zamanda kentin idari merkeziydi. Halic'e inen ticaret bölgesiyle bugün olduğu gibi doğrudan ilişkili birçok yol Mese'ye açılıyordu. Bu yollarda da revaklar vardı. Bunlardan bir tanesi Makros Embolos (Uzun Çarşı) günümüze kadar adını ve revakları hariç varlığını korumuştur (bak. Mercan). Fatih'in ilk bedesteni de Constantinus Forumu çevresinde yapılmıştır. Bu durum, istanbul'da bazı eşyaların satıldığı yerlerin bile Constantinus'tan Fatih'e kadar süreklilikle uzandığını gösterir.

Mese, Constantinus Forumu'ndan sonra yine Regia adı altında batıda Theodosius Forumu'na ulaşıyor ve onun doğusundan geçerek Aksaray'a doğru uzanıyordu (bak. Beyazıt), iki forum arasında fırıncıların (artopoleia) dükkânları vardı. Roma'daki Traianus Forumu'ndan esinlenmiş olan Theodosius Forumu kentin önemli bir anıtsal meydanıydı. Kentin büyük anıt sütunlarından bir diğeri olan Theodosius Sütunu buradaydı. Daha sonraki dönemlerde bu forum batısındaki Tauri Forumu ile bir anlamda birleşerek sadece Tauri Forumu(->) olarak tanınmıştır. II. Teodosios Takı Mese üzerinde olmalıdır. Fakat bu anayolun Beyazıt'tan sonra ikiye ayrılıp Yedikule'ye ve Edirne Kapısı'na gittiği meydan olan Filadelfion'un(->) yeri tartışmalıdır. Bu konuda yeterli arkeolojik veri ortaya çıkmamıştır.

Tauri Forumu ile Bous Forumu (Aksaray) arasında üç önemli kent öğesi vardır: Kapitol, Filadelfion ve Amastrianon. Kapitol Roma'daki gibi merdivenlerle çıkılan bir platform üzerindeydi ve Tauri Forumu'ndan sonra geliyordu. Mango'>a göre burada Jüpiter, Minerva ve Jünon'a ait bir tapınak ve üniversite bulunuyordu. Arazinin topografyasına göre bunun bugünkü Hasan Paşa Medresesi ve Bayezid Hamamı yakınında olması gerekir. Yol bugünküne yakın bir yönde Koska'ya(->) inerken de Filadelfion'a ulaşmış olmalıdır. Çünkü bu noktadan sonra ikiye ayrılarak Şehzadebaşı üzerinden Constantinus'un Martirion'una ve Edirnekapı'ya uzanıyordu. Bu yol ayrımının çok daha aşağı bir kotta olması topografik olarak pek anlamlı değildir. Burası Mese üzerinde ve Veznecilere doğru uzanan bir meydan olarak düşünülebilir. Filadelfion'un genellikle Şehzade Camii civarında olduğu söylenmişse de, Beyazıt'a daha yakın, Kapitol'le ilişkili bir ara kotta olması araziye daha uygundur (Mango, Laleli Camii'nin yerinde olduğu kanısındadır). Daha sonra Mese, Laleli Camii civarında Amastrianon Forumu'na(->) ulaşıyordu. Aksaray'a inen yokuşun Lykos (Bayrampaşa) Deresi vadisi ile buluştuğu düzlükte, sınırlarını bilmediğimiz Bous Forumu(->) vardı. Bous Forumu, Marmara üzerindeki limanlarla ilişkili büyük bir hayvan ve tahıl pazarıydı. Burada Mese dereyi geçerek ve büyük bir olasılıkla bugünkü Cerrahpaşa Caddesi'ni izleyerek istanbul'un yedinci tepesine tırmanıyordu. Bu bölge, sınırları pek belli olmayan ve Bizans döneminde Kse-

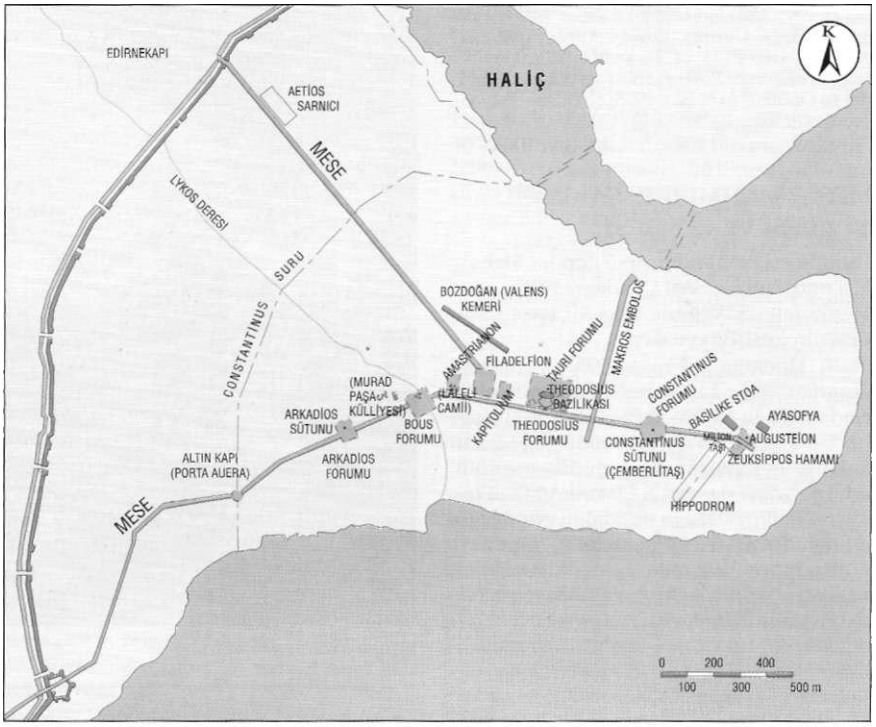

Bizans döneminde kenti boydan boya aşan Mese'nin güzergâhı.
Doğan Kuban

rolofos adıyla anılan Türklerin Yayla dedikleri düzlüğe çıkardı. Yayla'ya çıkıldığı yerde, Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi'nden(->) sonra, surlara giden yol üzerindeki son forum olan, ünlü Arkadios Sütunu'nun(->) süslediği, Arkadios Forumu'na(->) varılıyordu. Daha sonra yol batıya doğru devam ediyor ve Constantinus döneminde kentin anakapısı olan Altın Kapı'ya(-0 (Porta Auera) varıyordu. Constantinus Surunun(->) bu ilk kapısının bugünkü Esekapı Medresesi civarında olduğu tahmin edilmektedir. Teodosios Surları yapıldıktan sonra Altın Kapı Yedikule'ye gitmiş, Mese de oraya kadar uzamıştır.

Mimarisinin bütün görkemine karşın Mese, üzerinde zafer alayları ya da dini alaylar düzenlenmediği zaman, Mahmutpaşa Çarşısı'nın eski dönemlerine benzerdi. Ayaklarına kadar uzanan yünden tunikler giymiş, başları örtülü kadınlar, yine benzer şekilde daha kısa tunikler giymiş erkekler, bazen katırların çektiği süslü arabalara binmiş zengin kadınlar, atla ve maiyetleriyle gezen büyük idareciler ya da zenginler, Osmanlı döneminde olduğu gibi sırt hamalları, yük taşıyan deve, at, katır ve eşekler, sokak satıcıları, revaklarm arasında dükkânlar önünde kurulmuş tezgâhlar, hayvan sürüleri, bugünkü Türklerin hiç de yadsımayacağı, gürültülü ve renkli bir günlük yaşam gösterisiyle kentin bu anayolunu doldururdu. Fakat büyük merasim günlerinde, örneğin dini alaylarda, özellikle imparatorlar seferden zaferle dönerken, esnaf loncaları yollan temizlemek ve çiçeklerle süslemekle görevliydiler (bak. alaylar). Bütün bu yaşamın çevresinde forumlardaki anıtlar, heykeller, çeşmeler, sütunlar, arkada saraylar, kiliseler ve halkın konutları yükselirdi.

Mese hakkındaki betimlemelerin çoğu erken dönemlere ilişkindir. Daha sonraki dönemlerde forumların çoğu harabe haline gelmiş, yapılarla dolmuş, Mese'nin revaklan da ortadan kalmıştır. Buondelmonti 1420-1430'da Mese üzerinde iki revak kaldığını yazar. Fetihten sonra bu revaklardan da iz kalmamış, istanbul'un yeni inşa döneminde ele geçen bütün sütunlar cami, medrese gibi yapılarda kullanılmıştır. Helenistik geleneğin istanbul'daki uzantısı olan revaklı yollar, 6. yy'a kadar yapılmakta devam etmiştir. Bunlara daha çok geç Roma dönemi Konstantinopolis'in bir özelliği olarak bakılabilir. Anıtlar, sütunlar, taklar, heykellerle süslü taş döşemeli meydanları geçerek kenti bir başından öbür başına geçen bir revak düşünmek bugünün insanı için zordur. Fakat Roma'nın günümüze kadar uzanan büyüklüğünün, hayalleri hâlâ işgal eden imgeleri bu olağanüstü yapı gösterileriyle elde edilmiştir.

Bibi. Guilland, ***Etudes,*** II. 69-79; Janin, ***Constantinople byzantine,*** 90-100; C. Mango. ***Le Development urbain de Constantinople (W-MIsiecles),*** Paris. 1985, s. 27-28, 30-32; Müller-Wiener, ***Bildlexikon,*** 269-270.

DOĞAN KUBAN

MESERRET KIRAATHANESİ

Sirkeci'den Babıâli'ye çıkarken Ankara Caddesi ile Ebussuut Caddesi'nin kesiştiği köşede bulunan eski bir kıraathane. Üst katlan da "Meserret Oteli" adıyla faaliyet göstermiştir.

Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 20. yy'ın başlarında faaliyette olduğuna ilişkin kayıtlar vardır. H. Z. Uşaklıgil *Kırk Yıl* (yb 1969) adlı anılar kitabında bu kıraathanenin başlangıçta Yıldız Kıraathanesi adını taşıdığını, ancak saraydan çekinildiği için bazı memurların tavsiyesiyle bu adın Yaldız'a çevrildiğini belirtir. Kıraathane o yıllarda Salih Efendi adında biri tarafından işletilmekteydi. Uşaklıgil, şair Abdülhalim Memduh'la (1866-1905) burada buluşup sohbet ettiklerini yazar. Abdülhalim Memduh'un 1900'de Fransa'ya kaçtığı ve bir daha dönmediği düşünülürse Yaldız Kıraathanesi'nin başlangıcını daha eskilerde aramak gerekecektir.

H. Z. Uşaklıgil, H. C. Yalçın, Mehmed Rauf(->) gibi edebiyatçıların devam ettiği kıraathanede 1910'lu yıllarda aralarında H. F. Ozansoy(->), A. N. Karacan(-») ve S. Enis Atabeyoğlünun(->) da bulunduğu "Nayîler" grubu da sık sık toplanır.

Yaldız Kıraathanesi'nin ne zaman Meserret Kıraathanesi olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Mustafa Ragıp Esatlı da *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi* (yb 1975) adlı eserinde Yakup Cemil ve arkadaşlarının 23 Eylül 1916'da Babıâli'yi basma kararı verdikleri zaman Meserret'te toplandıklarını, baskını haber alan güvenlik güçlerinin binayı sardıklarını yazar. Bu bilgi, kıraathane ve otelin büyük bir ihtimalle işletmeci ya da sahip değiştirdiği için adının da değiştiği anlamında yorumlanabilir.

Meserret Kıraathanesi, 1920'li yılların Babıâli'ye ve diğer devlet dairelerine; gazete ve dergi basımevi ve idare yerlerine, yayınevlerine yakınlığı nedeniyle gazetecilerin, şairlerin, yazarların buluşma yeri haline gelmişti. Ayrıca Sultanhamam, Mahmutpaşa, Eminönü, Kapalıçarşı gibi ticari merkezlere yakınlığı bakımından da Anadolu'dan gelen tacirlerin konaklama yeriydi. Bu yüzden üst katları "Meserret Oteli" olarak hizmet veren binanın giriş katındaki Meserret Kıraathanesi de günübirlik, birkaç günlük istanbul ziyaretçilerinin de uğrak yeriydi.

1930'lu yıllarda da geleneği sürdüren şairler, yazarlar, gazeteciler burada çıkaracakları gazete ve dergi tasarılarını görüşür, tartışırlardı. Bu tartışmalardan biri de Fikret Âdil'in(-0 *Asmalımescit 74* (1933) adlı kitabında anlatılır. Nizamettin Nazif (Tepedelenlioğlu), Peyami Safa, Reşat Nuri (Güntekin), Vâlâ Nurettin, Mahmut Yesari, Necip Fâzıl (Kısakürek), Ahmet Kutsi (Tecer), Sadri Etem (Ertem), Kemalettin Şükrü, Osman Cemal'in (Kaygılı) katıldığı ve oldukça gürültülü patırtılı geçen bu toplantıda gazetenin adı tartışılır. Sonunda, katılanların adlarının ilk hecelerinden oluşan "Penfamoh" gibi garip bir gazete adı ortaya çıkar. Ancak birçok tasarı gibi bu da orada kalır.

Meserret Kıraathanesi'nin 19401ı yılları da şair, yazar ve gazetecilerle dolu olarak geçer. Bu yıllara tanıklık eden Salâh Birsel, *Kahveler Kitabı* 'nda (1975) Meserret'e geniş yer ayırır. Bu yıllarda kahvehane kapıdan girilince sağ tarafa yerleştirilmiş kanepelerle ikiye bölünmüş ve solda kalan bölüme tavla oynayanlar yerleşmiştir. Tezgâh ve ocağın önündeki sağ kö-

şede ise sohbet edenler ya da yazılarını kahvede yazanlar oturur. Ebussuut Caddesi cephesinin sol yanı ile Ankara Cadde - si'ne bakan cephesi baştan başa camlarla kaplıdır. Caddeye gelmeyen sağ tarafın duvarı ise kirli sarı renkte aynalarla kaplıdır. Sol bölümün sonundaki camlı kapı otel kısmına çıkan merdivene açılmakla birlikte otelin ana kapısı Ebussuut Caddesi'nde bulunmaktadır.

1940'lı yılların birçok edebi olayı burada geçer. *Yürüyüş'ü* çıkaran topluluktan Rıfat İlgaz, Hüsamettin Bozok, A. Kadir, Ömer Faruk Toprak, Lütfü Erişçi dergi işlerini burada toplanarak yürütürler. Bu yılların müdavimleri arasında Sait Faik Abasıyanık(->), Sabahattin Batur, Rüştü Onur, Sabahattin Kudret Aksal, Salâh Birsel(->), Münir Süleyman Çapanoğlu(->), Ertuğrul Şevket Avaroğlu, İskender Fikret Akdora ve Haldun Taner(->) dikkati çekerler.

1950'li yıllarda Meserret Kıraathanesi'nde Orhan Kemal(->), Yaşar Kemal, Muzaffer Buyrukçu, Edip Cansever(-») ve Fikret Otyam gibi yeni adlar görülmeye başlar. İkbal Kıraathanesi'ne(->) devam etmeye başlamadan önce Orhan Kemal de buraya sık sık uğrar. Sait Faik ve Orhan Kemal Meserret'in coşkulu söz ve davranışlanyla dikkati çeken ve vaktinin çoğunu burada geçiren bellibaşlı müdavimleridir. Nurer Uğurlu'nun *Orhan Kemal'in İkbal Kahvesi* (1973) adlı kitabı Orhan Kemal'i öne çıkarmakla birlikte Meserret Kıraathanesi'nin bir dönemini anılara, gözlemlere dayanarak anlatması bakımından önemlidir. Orhan Kemal'in "Kahvetül Meserret" diye adlandırdığı, Halid Ziya Uşaklıgil'den Nurer Uğurlu'ya kadar birçok şair, yazar ve gazeteci kuşağına mekân olmuş Meserret Kıraathanesi, 1960'h yılların sonunda eski işlevini yitirmiş, sönük bir yer haline gelmiş; "Meserret Pastahanesf'ne dönüşmüş, otel ise faaliyetine devam etmişti. 1970'li yılların sonunda pastane ve otel de kapanmış, uzun süre boş kaldıktan sonra Ziraat Bankası tarafından satın alınıp restore edilmiş ve banka şubesi olarak hizmete sokulmuştur.

Bibi. F. Âdil, *Asmahmescit 74,* İst., 1933, s. 87-88; H. Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl,* İst., **1969,** s. 152-**153, 163;** N. Uğurlu, *Orhan Kemal'in İkbal Kahvesi,* İst., **1973;** M. R. Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve "Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?",* İst., **1975;** S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* İst., 1975.

M. SABRİ KOZ

Meserret Kıraathanesi'nin uzun yıllar faaliyette bulunduğu bina.
Banu Kutun/Obscura, 1994

MESIH MEHMED PAŞA CAMÜ, TÜRBESI VE ÇEŞMESI

Fatih İlçesi'nde Muhtesip İskender Mahallesi'nde, Hırka-i Şerif Camii(->) yakınında, Mevkufatçı Sokağı ile eski Ali Paşa Caddesi'nin kesiştiği yerdedir.

III. Muradın (hd 1574-1595) vezirazamlarından, Mısır beylerbeyliği yapmış olan Hadım Mesih Mehmed Paşa (ö. 1588) tarafından 1585-1586'da yaptırılmıştır. Mimar Sinan'a ait kaynakların çoğunda caminin adı geçiyorsa da, çırağı Davud Ağa'nın tasarıma katkısı olduğu olasılığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Yapı. doğudan batıya doğru alçalan bir arsa üzerine, batı yönünde sıralanan dükkânlarla zeminin yükseltilmesi sayesinde düz bir zemine oturtulmuştur. Caminin tasarımında daha önce İvaz Efendi ve Mehmed Ağa camilerinde kullanılan sekiz dayanaklı strüktür kullanılmış, ancak yan galerilerin kullanımı ve avlu tasanmıyla yeni denemeler ortaya koyulmuştur. Enlemesine dikdörtgen bir plan şeması gösteren cami, kesme taştan inşa edilmiştir. Harim mekânını örten 12,80 m çaplı kubbenin basıncı kemerler aracılığıyla sekiz dayanağa aktarılmıştır. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmış, dışarıya taşkın derin mihrap bölümü yarım kubbeyle örtülmüştür. Taşıyıcı sistem, merkezi kubbenin etrafını kuşatan, çokgen kesitli ağırlık kuleleriyle dışarıdan da okunabilmektedir. Cami doğu ve batıdan galerilerle kuşatılmış, ancak galeriler orta bölümün mekân bütünlüğüne katılmamıştır. Söz konusu yan mekânlar, üçer birim halinde alt katta dışarı açılmakta, bunların kaburgalı çapraz tonozları üzerine oturan üst kat ise harim mekânına açılmaktadır. Bu tasarımda, galerinin üstü içeriye açılan oldukça geniş mahfiller halini almış, aynca zemin katında duvarların içinde kalan taşıyıcı sistem, yukarıda açıkça görülebilmiştir. Mahfil, pandantiflerle geçilen üçer kubbeyle örtülmüştür. Köşelerde kemerlerin birleştiği yerler iri mukarnaslarla dolgulanıp, mekânı zenginleştirmiştir. Altı granit sütunun taşıdığı beş gözlü son cemaat yeri, yanlarda kubbe, ortada aynalı tonozla örtülüdür. Granit sütunların başlrklan köşeleri pahlanarak kaba bırakılmış, yalnızca batıdaki başlık mukarnaslarla süslenmiştir. Son cemaat yeri kuzeye doğru ikinci bir revakla kuşatılmış, üzeri ahşap çatıyla örtülmüştür. İkinci bölümün mermer sütunları kemerlere baklavalı sütun başlıklarıyla bağlanmaktadır.

Cami aydınlık bir mekâna sahiptir. Yan duvarlarda mahfil seviyesinde açılan pencereler ve kubbe kasnağını kuşatan 24 pencereden yeterli ışık alınmaktadır. Yan galerilerin pencerelerinden ise, harim bölümüne pek az ışık alınabilmektedir. Dışarıdan pencere dizilerini ayıran korniş iki kat

Mesih Mehmed Paşa Camii
Erkin Emiroğlu, 1988

ayrımını göstermektedir. Üst kat pencereleri üç adet sivri kemer içine alınmıştır. Kemerlerin içinde de iki bölüme ayrılan pencereler üstte revzenli, altta lentolu ve demir parmaklıklıdır. Zeminde yan cepheler boyunca açılan üç büyük sivri kemerin ikisi pencere, biri galerilere açılan kapıdır. Pencerelerin kemer aynaları, ajur tekniğinde, çokgenlerin birbirleri içine geçmesinden oluşan geometrik süslemelerle hareketlendirilmiştir. Alt bölümleri düz mermer söveli ve demir parmaklıklıdır. Mermer kapının etrafı baklava biçiminde ajurlu mermerle kuşatılmıştır.

Yapı kuzeyde küçük kubbelerle örtülen on iki birimden oluşan bir revakla kuşatılmıştır. Kuzey duvarı boyunca abdest muslukları sıralanmakta, kayyım ve müezzine ait birer oda avluyu sınırlamaktadır.

Yapının planı gibi süsleme düzeni de Mehmed Ağa Camii'ne benzemektedir. Minber ve mihrap mermerdendir. Mihrabın içi mukarnaslarla dolgulanmış, minber ajur tekniğinde yapılan geometrik geçmelerle dantel gibi işlenmiştir. Camide, çinilerin sade ve ölçülü kullanımı dikkat çeker. Mihrabın etrafı yeşil zemin üzerine kare levhalardan oluşan çinilerle kuşatılmıştır. Levhaların içinde, rozet biçimli kırmızı ve mavi renkli çiçeklerin ve yaprakların, merkezdeki iri bir rozetten çıkarak sıralanmasıyla meydana gelen bir kompozisyon yer almaktadır. Dış bordürde yarım palmetlerle birleşen çin bulutları, mihrabın iki yanmdaki pencerelerin etrafını çevreleyen çinilerle uyumlu bir geçiş sağlar. Doğu ve batı duvarlarındaki ikişer pencere alınlığı lacivert zemin üzerine sülüs yazılıdır.

Minare vezir camilerine uygun olarak kuzeybatıda tektir. Plandaki yeri kıble eksenine göre simetriğinde bir merdiven kulesiyle dengelenmiştir. Kesme taş mina-

renin kare kesitli kaideye ve prizmatik üçgenli papuçluğa oturan çokgen gövdesi sonradan yenilenmiş bir külah ile örtülüdür. Mukarnaslı şerefesi özgündür.

Revaklı avlunun ortasında, genellikle şadırvanın olduğu yerde inşa edilen Mesih Mehmed Paşa'mn türbesi, konumu ve planıyla ilgi çekicidir. Sekizgen planlı, açık türbe mermerdendir. Demir parmaklıklı sekiz adet pencereden oluşmaktadır. Sade görünümlü ve küçük ölçekli yapıyı üstte bir palmet frizi dolaşmaktadır. Mesih Ahmed Paşa'mn ölüm tarihi düşünüldüğünde, tasarımın Davud Ağa'ya ait olması olasıdır. Ancak A. Kuran, cami ve avlunun bir bütün olarak tasarlandığını, bu yüzden türbenin de 1585-1586'ya tarihlendiğini zikretmektedir.

Caminin güneybatı köşesindeki kavşakta bulunan çeşmenin iki cephesi vardır. Mevkufatçı Sokağı üzerindeki tek çeşme günümüze kadar özgün tasarımını korumuş olup klasik üslubu yansıtmaktadır. Kesme küfeki taşıyla inşa edilmiş olan çeşme sivri kemerli bir nişle donatılmıştır. Kitabesiz ve bezemesizdir. Eski Ali Paşa Caddesi'ndeki ikiz çeşme ise, kitabelerde belirtildiği üzere Mesih Mehmed Paşa tarafından 994/1585'te yaptırılmış 1233/1817-18' de de III. Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan(~») tarafından yenilenmiştir. Beyaz mermerle kaplı olan cephesinin eksenine ve yanlarına toplam üç adet pilastr konmuş, bunlann arasına çeşmeler ile onarım kitabeleri, üstlerine de, asıl inşa kitabesini sınırlayan iki silme yerleştirilmiştir. Pilastrların başlıkları volütlerle ve girlandlarla bezelidir. Kıvrımlı yaprak kabartmaları ile taçlandırılan aynataşları, bileşik kemerli nişlerle çerçevelenmiş, onarım kitabesi, uçları bileşik kemerlerle son bulan ve birer yaprak kabartması ile bezeli olan büyük kartuşlar içine alınmıştır. Her ikisi de manzum olan kitabelerden asıl kitabe sülüsle, onarım kitabesi ise talikle yazılmıştır. Günümüzde bakımsız durumda olan çeşmeler kısmen toprağa gömülmüş, ikiz çeşmenin en sağdaki pilastrı sökülmüştür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 192; Öz, *İstanbul Camileri,* I, İ04; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 34; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 270-271; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 104; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Türk Mimarisi,* İst., 1986, s. 306-307; Kuran, *Mimar Sinan,* 222-228, 237; *Fatih Anıtları,* 96; *Fatih Camileri,* 163-164; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 595-596.

TARKAN OKÇUOĞLU

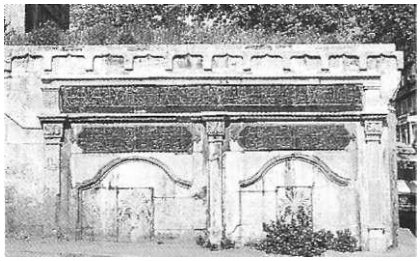

Mesih Mehmed Paşa Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

MESİH PAŞA CAMÜ

bak. BODRUM CAMİİ

MESİRELER

Eskiden halkın rağbet ettiği eğlence yerlerinin en önemlilerinden biri mesirelerdi. İlkbaharın gelmesiyle birlikte tabiattaki canlanma, halkı da harekete geçirir ve mesireler âdeta akma uğrardı.

Mesirelere rağbet Lale Devri'nde (1718-1730) başlamış olmakla beraber II. Mahmud (1808-1839) ve Abdülmecid döneminde (1839-1861) genişlemiş, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) ise yaygınlık kazanmıştır. Şirket-i Hayriye'nin(->) faaliyete geçmesiyle beraber Boğaziçi mesireleri, diğer mesirelere göre tercih edilir olmuştur.

Mesirelerin kimisine suları için, kimisine de manzarası için gidilirdi. Bazı kişiler, mesirelerin zevkine varabilmek için bir günde üç, hattâ dört mesireyi dolaşırlardı. Bu mesirelerin birinde öğle yemeği yenir, diğerinde ikindi gezintisi yapılırdı. Üçüncüsünde de akşam yemeği yenildikten sonra sandalla mehtap gezintisine çıkılırdı.

Gezinti yerlerinde erkekler ağaç altlarında, su başlarında otururlar, kadınlar ise daha çok arabayla etrafı gezerlerdi. Gece geç saatlere kadar devam eden eğlenceler dolayısıyla kadınlarla erkekler, gizlice görüşürler, birbirlerine mektuplar, küçük armağanlar verirlerdi. 18501i yıllann sonlarına doğru kadın-erkek münasebetleri iyice gevşemiş, artık görüşebilmek için akşamın olması bile beklenmez hale gelmişti. Bu gibi davranışları engellemek maksadıyla 1861'de hükümetçe mesire yerlerindeki davranış tarzı hakkında bir "tenbihname" yayımlanmış; buralarda ırz ve edep dahilinde hareket etmeyenlerin cezalandırılacağı bildirilmiştir. Tenbihnamede ayrıca İstanbul'un değişik yerlerindeki mesirelere gidildiğinde kadın ve erkeklerin bir arada olamayacağına, pazar günü Müslüman kadınların mesirelere gidemeyeceğine de dikkat çekilmiş; mesirelere gelecek satıcı, çalgıcı, arabacı takımının söz ve hareketleriyle edep dışına çıktığında kanunen cezaya çarptırılacağı belirtilmiştir. Ayrıca, rütbe sahipleriyle itibarlı kişilerin de bu kanunlara uymak zorunda oldukları, yasaklara uymayanların ise rütbelerini kurtaramayarak cezalandırılacakları, kanunları uygulamakla görevli kimselere hakaret edenlerin de ağır şekilde cezalandırılacağı herkese duyurulmuştu.

İstanbul halkının en çok rağbet ettiği mesirelerin başında Kâğıthane Mesiresi(->) gelmekteydi. III. Ahmed döneminde (1703-1730) ve özellikle Lale Devri'nde(->) Kâğıthane Mesiresi, İstanbul'daki eğlencelerin merkezi haline gelmişti. Patrona Halil Ayaklanması^) ile buradaki eğlence dönemi kapanmış, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde tekrar şenlenmeye başlamıştır.

Kâğıthane Mesiresi'ne en çok ilkbahar mevsiminde gidilirdi. Buralardaki eğlenceler birkaç hafta devam ederdi. Sıcakların bastırmasıyla bu mesire, artık tercih edilmezdi. Kâğıthane Mesiresi, halkın sevdiği bir mesire olmanın yanısıra resmi ziyafetlerin, toplantıların ve düğünlerin de tertip edildiği bir yer olmuştu. Kâğıthane Mesiresi'ndeki eğlenceler, dönüşte de devam ederdi (bak. Kâğıthane âlemleri).

Göksu Mesiresi, II. Abdülhamid dönemine kadar yüksek rütbe sahiplerinin, şehzadelerin ve aristokratik kesimin eğlence yeri olmuş, II. Abdülhamid döneminde ise halk da devam etmeye başlamıştır. Evliya Çelebi, Göksu'dan bahsederken buranın "âb-ı hayat" misali bir nehir olduğunu ve yüksek ağaçlarla süslü bulunduğunu söylemektedir. Göksu'nun mevsimi, Kâğıthane'nin aksine yazın sıcak aylarında başlayıp sonbahara kadar devam ederdi.

Göksu Mesiresi'nin en meşhur dört unsuru mısırı, patlıcanı, testisi ve panayırı idi. Çayıra sıra sıra kurulan kazanlarda mısırlar kaynatılır, uzun maşalarla çekilip tuzlanarak bilhassa çocuklara satılırdı. Çayırın gerisindeki salaş tiyatrolarda cuma ve pazar günleri tuluat kumpanyaları oyunlar oynar, bazen de meydanda sergilenen ortaoyunu izleyicilere hoşça vakit geçirtirdi. Çayırın ilerisindeki "Dörtkardeşler" adındaki kahve, aslında bir-iki kadeh içmek isteyenler için gizli bir meyhane görevini de üstlenirdi. Göksu Mesiresi, II. Abdülhamid döneminin sonundan itibaren bozulmaya başlamış ve II. Meşrutiyetin ilanıyla beraber eski canlılığını kaybetmiştir (bak. Göksu).

Küçüksu Mesiresi, Göksu'nun bir devamı olarak kabul edilirdi. Akşam yaklaşınca, Göksu'daki kalabalık olduğu gibi Küçüksu'ya geçerdi. Buralardaki âlemlere halkın yanısıra edebiyatçılar ve sanatçılar da katılırdı. Samipaşazade Sezai, narin kayığıyla Vaniköy'den; Nigâr Hanım, Rumelihisan'ndan; Recaizade Mahmud Ekrem, lacivert sandalıyla İstinye'den gelip eğlencelere katılırlardı.

Beykoz Mesiresi'nin kuruluşu II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) kadar uzanır. IV. Murad (hd 1623-1640) burada cirit oynamayı ve avlanmayı çok severdi. Çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan ustalığa yükselmeyi sembolize eden "peştemal kuşanma" törenleri de uzun yıllar bu mesirede yapılmıştır. Temmuz ve ağustos aylarında, mesirenin önemli bir bölümü olan Yuşa Tepesi'ne ziyaret ve gezme maksadıyla çıkılırdı.

Yedikule dışındaki Çırpıcı Mesiresi, eğlence ihtiyacı içindeki esnaf ve hovardalar tarafından tercih edilirdi. Her mesire, senenin belirli zamanlarında kalabalıklaştığı gibi Çırpıcı da zencilerin ot toplama eğlencesi yaptıkları mayısın ilk günü büyük bir izdiham yaşardı. Burada toplanan zenciler, kendilerine göre düzenlendikleri eğlencelerde vakit geçirirler, yanlarına sokulan yabancılara da sopalarla hücum ederek saldırmaktan çekinmezlerdi.

Büyükdere Mesiresi, Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre daha II. Selim döneminde (1566-1574) vardı. Bu mesire, daha çok yabancıların dikkatini çekmiştir. İstanbul'a gelen bütün gezginler, bu mesireyi muhakkak ziyaret etmişlerdir. II. Mahmud, 1829 Kurban Bayramı muayedesini bu mesirede gerçekleştirmiştir. 19. yy'm ikinci

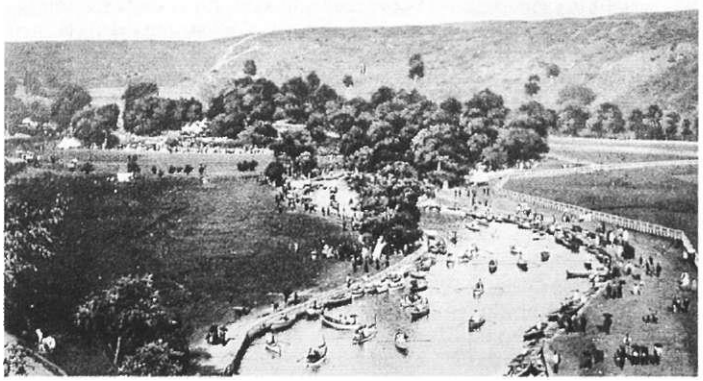

Bilinmeyen bir Fransız ressamın betimlemesiyle Göksu mesiresi (üstte) ve yüzyıl başından bir kartpostalda ünlü mesirelerden Kâğıthane'nin bir görünümü. Çelik Gülersoy, *Küçüksu,* İst., 1985 (üst); A. Eken, *Kartpostallarda İstanbul,* İst., 1992

yarısında Şirket-i Hayriye vapurları cuma ve pazar günleri bu mesireye akın akın insan getirirdi.

Beşiktaş Mesiresi, İstanbul halkının eskiden beri uğrak yeriydi. Her sınıf insan, ulaşım zorluğu olmadan kolayca gidebildiği için oldukça revaçtaydı. Evliya Çelebi, buradan bahsederken mesirenin çınar, sakız ve söğüt ağaçlarıyla dolu ve bunların güneş ışığını engelleyecek kadar sık olduğundan bahseder. Tatil günlerinde yârân-ı safanın buraya geldiğini, taraf taraf oturarak sohbet ettiklerini de yazar. 19. yy'da Beşiktaş Mesiresi'nin yanında bulunan Ihlamur Mesiresi de sevilen yerler arasına girmiştir.

Sarıyer Mesiresi'ne, yazları birçok ziyaretçi gelirdi. En güzel bağ ve bahçelerin bulunduğu Sarıyer'i IV. Murad çok beğendiğinden dolayı arazi, sahibi tarafından kendisine hediye edilmiştir. Sarıyer Mesiresi'nde Hünkâr, Şifa, Fındık, Kestane, Çırçır olmak üzere beş tane de kaynak suyu vardı. Yenimahalle üstündeki Fırıldak Bahçesi'yle Büyükdere üstündeki Fıstık Suyu ve çayırın nihayetindeki Sultan Suyu da mesirenin en önemli bölümlerindendi.

Büyükçamlıca Mesiresi, pazar günleri gidilen bir mesireydi. Ziyaretçiler önce Çamlıca'ya gelirler, buradan Bağlarbaşı bölgesine arabalarla inerlerdi. 1867'de Bağlarbaşı'nda açılan Belediye Bahçesi, halkın en çok uğradığı yerler arasındaydı. Kayışdağı, Alemdağ, Taşdelen Üsküdar halkının sevdiği mesirelerdendi.

Haydarpaşa Mesiresi. Duvardibi'nden demiryoluna, istasyona İbrahim Ağa Çayırı'na kadar olan bölgede bulunurdu. Burada kurulan büyüklü küçüklü çadırlarda, tahta barakalarda pehlivan güreşleri, ortaoyunları, kukla gösterileri yapılır, saz heyetleri fasıllar geçerdi. Seyyar satıcılar, gerek gösteri yapılan yerlerde, gerekse açık alanda mallarını satarlardı. 1844'te İstanbul'a gelen balon göstericileri, ilk kez Haydarpaşa'da seyircilere marifetlerini sergilemişlerdir. Mütareke yıllarında (1918-1922) işgalci İngiliz askerleri, burada hokey oynarlardı. Bu mesire, Devlet Demiryolları tarafından alındıktan sonra tarihe karıştı.

Kadıköy'deki Kuşdili Mesiresi, II. Mahmud döneminde önem kazanmış, halk, öküz arabaları ya da kayıklarla buraya gelmeye başlamışlardı. Burada tiyatro kumpanyaları temsil de verirdi. Kuşdili Mesiresi ve eğlenceleri 1920'den sonra tamamen unutulmuştur.

Bibi. S. M.Alus, "Bir Vanrıış Bir Yokmuş; Bir Âlemdağı Âlemi", ***Yedigün,*** S. 82 (3 Birincikânun 1934), s. 12-13; ay, "Kuşdili Piyasaları", ***Yeni Mecmua,*** S. 18, (29 Birincikânun 1939), s. 35-36: av. "Eski Boğaziçi ve Mesireleri", ***ae*** S. 15 (11 Ağustos 1939), s. 26-27; ay, "Göksu ve Âlemleri", ***Resimli Tarih Mecmuası,*** S. 22 (Ekim 1951), s. 1032-1036; Ercüment Ekrem (Talu), "Geçmiş Zaman Olur ki: Göksu ve Küçüksu", ***Yedigün,*** S. 328 (20 Haziran 1939), s. 10-11; Şehsuvaroğlu, ***Asırlar Boyunca,*** 94, 115, 167, 188; A. Mahir, "Geçen Asırda Teferrüç Yerleri ve Kadınlar", ***Resimli Tarih Mecmuası,*** S. 67 (Temmuz 1955), s. 3945-3947; S. Ayverdi, ***Boğaziçi'nde Tarih,*** İst., 1976, s. 301-316; ay, ***İstanbul Geceleri,*** İst., 1977, s. 87-92; E. Ünal. "İstanbul'un Mesireleri I-II", ***Hayat Tarih Mecmuası,*** Yıl 5. c. II, S. 10-11 (Kasım, Aralık 1969), s. 64-70, 47-54; Ali Rıza, ***Bir Zamanlar,*** 215-220; S. Birsel, ***Boğaziçi Şıngır Mıngır,*** Ankara, 1981, s. 219-232; Sevengil, ***Eğlence,*** 109-110; "Kuşdili", ***İKSA,*** IV, 2080-2081; A. Giz, ***Bir Zamanlar Kadıköy,*** İst., 1988, s. 60-69; Sadri Sema, ***Eski İstanbul'dan Hatıralar,*** İst.. 1991. s. 131-133; J. Deleon. ***Bir Tutam İstanbul*** İst.. 1993. s. 43-46.

UĞUR GÖKTAŞ

MESNEVÎHANE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Çarşamba'da, Tevkii Cafer Mahallesi'nde, batıda Tevkii Cafer Mektebi Sokağı, güneyde Mesnevihane Caddesi, doğuda Sancaktar Yokuşu, kuzeyde Fener Rum Erkek Lisesi'nin arsası tarafından kuşatılan arsada yer almaktadır.

Kaynaklarda "Darülmesnevî Tekkesi" olarak da anılan bu tesis, yakınında yer alan, Nakşibendîliğe bağlı Murad Molla Tekkesi'nin üçüncü postnişini Şeyh el-Hac Hafiz Seyyid Mehmed Murad Efendi (ö. 1848) tarafından 1260/1844'te inşa ettirilmiştir. Murad Molla Tekkesi'nin ikinci postnişini Ahıskalı Şeyh el-Hac Seyyid Abdülhalim Efendimin (ö. 1815) oğlu olan M. Murad Efendi, döneminde İstanbul'un önde gelen *Mesnevi* sarihlerinden ve mesnevihaniarmdan birisi olarak tanınmış, bu tekkeyi de özellikle *Mesnevi* eğitimi vermesi amacıyla tesis etmiştir. Mesnevîhane Tekkesi'ni, kuruluş amacı ve fonksiyonu açısından diğer Nakşibendî tekkelerinden farklı kılan bu husus, klasik tasavvuf edebiyatının temel eserlerinden olan *Mesnevi*'nin, yalnız Mevlevîlerce değil bütün tarikatlar tarafından ne derecede benimsendiğinin somut bir kanıtını oluşturur.

Tekke kuruluşunda şu bölümleri barındırmaktaydı: Aynı zamanda dershane olarak da kullanıldığı anlaşılan mescit, ayrıca bağımsız bir tevhidhane, derviş hücreleri, kütüphane, şadırvan, cümle kapısı, su haznesi, çeşme, muhtemelen bir mutfak ve küçük bir selamlık dairesi. İnşa edilmesinden az sonra mescit-dershaneye bir minare eklenmiş, muhtemelen M. Murad Efendi'nin 1848'de vefatından sonra türbesi inşa edilmiş, 1268/1851-52'de II. Mahmud'un başkadım Nevfidan Kadın Efendi (ö. 1855) avluya bir kuyu bileziği vakfetmiştir. Tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar ayakta kalan yapılar bu tarihten sonra özgün kullanımlarını yitirerek harap olmaya başlamış, bu dönemde tevhidhane, selamlık, derviş hücreleri, kütüphane ve mutfak bölümleri yıkılarak bunlardan bo-

Mesnevîhane Tekkesi'nde mescid-dershanenin avludan görünümü
M. Baba Tanman. 1991

salan alanın bir kısmına kagir bir imam meşrutası inşa edilmiştir. 1968'de onarım gören mescit-dershane günümüzde cami olarak kullanılmaktadır.

Ayin günü cuma olan Mesnevîhane Tekkesi 1925'e kadar Nakşibendî tarikatının denetiminde kalmış ve kuruluş amacına uygun olarak, bir *Mesnevîokaîu* gibi faaliyet göstermiştir. Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885 tarihli istatistiğinde burada 7 erkeğin yaşadığı tespit edilmekte, Maliye Nezareti'nin R. 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri* 'nde ise günde 3 okka et ve yılda 2.244 kuruş tahsisatı olduğu kaydedilmektedir. Postuna geçen ve vakfiyesi gereği icazetli mesnevihan olması gerekli şeyhlerinden Mustafa Efendi'nin adı Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin 1307/ 1889 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'smdz* zikredilmiştir.

Tekkenin, Haliç yönüne (kuzeye) doğru meyilli olan arazisi, istinat duvarı niteliğindeki çevre duvarlarının yardımı ile bir platform haline getirilmiş, güneybatı köşesine cümle kapısı, bunun yanma sırayla su haznesi ile çeşme ve M. Murad Efendi'nin türbesi, cümle kapısının batı yönüne, Tevkii Cafer Mektebi Sokağı boyunca, kuzey-güney doğrultusunda derviş hücreleri ile tevhidhane, arsanın ortasına da mescit-dershane yerleştirilmiştir.

Mesnevihane Caddesi üzerindeki cümle kapısı iki yandan, küfeki taşından örülmüş ve üstleri sıvanmış pilastrlarla kuşatılmış, kapının açıklığı yanlarda mermer sövelerle, üstte de yuvarlak kemer şeklinde yontulmuş mermerden bir söve başlığı ile çerçevelenmiştir. Kilit taşı çıkıntılı olan kemerin üzerinde, "Melek Paşa hafidi" olarak tanınan Ali Haydar Bey'in (ö. 1870) güzel talik hattı ile iki satır halinde yazılmış bulunan mensur kitabe tekkenin özelliğini ("Hazâ dâr-ı tedris'el-Mesnevî li Hazret-i Mevlânâ Celâleddin el-Rûmî kaddese sırrahü's-Sâmî") ve inşa tarihini (1260/1844) belirtmektedir. Günümüzde kapıyı taçlandıran üslupsuz beton saçağın yerinde, zamanında ahşap bir saçağın yer aldığı tahmin edilebilir.

Kareye yakın dikdörtgen bir alanı (8,40x 7,40 m) kaplayan mescit-dershane, kagir duvarlı, kırma çatılı, alelade bir mescit yapısıdır. Duvarları moloz taş ve tuğla ile düzensiz bir biçimde örülmüş, kapı ve pencereler kesme küfekiden sövelerle çerçevelenmiştir. Dikdörtgen planlı, kapalı son cemaat yerinin kuzey duvarında, ortada basık kemerli giriş, yanlarda altlı üstlü, dikdörtgen açıklıklı ikişer pencere yer almaktadır. Kapmın önündeki ahşap saçak somadan iptal edilerek yerine, cephenin görünümünü olumsuz yönde etkileyen, çirkin bir beton sundurma oturtulmuştur. Kapının üzerinde, manzum metni "Hakkı" mahlaslı bir şaire ait, Ali Haydar Beyin talik hattı ile yazılmış, 1260/1844 tarihli bir kitabe bulunmaktadır.

Son cemaat yeri ile harimi ayıran duvarın ekseninde bir kapı, yanlarda birer pencere vardır. Dikdörtgen planlı harimin diğer duvarlarında da ikişer adet dikdörtgen pencere açılmış, doğu ve batı duvarlarındaki pencerelerin arasına birer dolap nişi, güney duvarındakilerin ortasına mihrap yerleştirilmiştir. Mihrabın, güney cephesinde taşkınlık yapan, yarım daire planlı nişi yuvarlak bir kemerle son bulur. Mescit-dershanede hiçbir mahfilin bulunmaması dikkati çekmekte, bu durumun, söz konusu mekânda namaz ve *Mesnevi* eğitimi dışında herhangi bir faaliyetin düşünülmemesinden, başka bir deyimle erkek ve kadın seyircilerin izleyebileceği tarikat ayininin icra edilmemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Çubuklu olan ahşap tavanın ortasında basit, yuvarlak bir göbek dışında herhangi bir süsleme teşhis etmek mümkün değildir. Kapısı kuzeye (avlu yönüne) açılan minare son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde yükselir. Yapı kitlesinden taşan, kare planlı kaidesinde, bir sıra kesme küfeki ile iki sıra tuğladan oluşan almaşık örgü gözlenmekte, kaidenin (ve dolayısıyla) minarenin mescit-dershaneden daha sonra inşa edildiği belli olmaktadır. Tuğla ile örülmüş, silindir biçimindeki gövde, alt ve üst bitimlerinde, küfekiden birer silme ile kavranmış, şerefe basit demir parmaklıklarla kuşatılmıştır. Kurşun kaplı, koni biçiminde bir ahşap külahla son bulan minarenin tek ilginç ayrıntısı Mevlevi sikkesi biçimindeki alemidir.

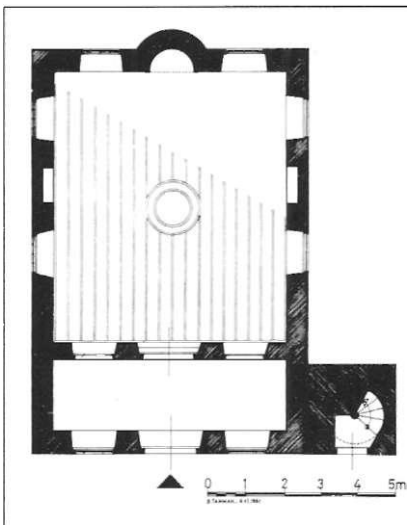

Mesnevîhane Tekkesi'nde mescid-dershanenin planı
M. Baba Tanman, 1981

Dikdörtgen prizma biçimindeki su haznesinin duvarları tuğla ile örülmüş, avluya bakan batı cephesine, mermerden ufak bir çeşme konmuştur. Kurnası ortadan kalkmış bulunan çeşmenin dikdörtgen aynataşı dalgalı bir şerit kabartması ile çerçevelenmiştir. Su haznesine bitişik olan ve tekkenin banisi Şeyh M. Murad Efendi'nin ahşap sandukasını barındıran türbe ufak boyutlu (5,30x3,50 m), tuğla duvarlı, kırma çatılı, iddiasız bir yapıdır. Güney cephesinde dikdörtgen açıklıklı kapı, doğu ve kuzey duvarlarında avluya bakan ikişer dikdörtgen pencere, batı cephesinde de, Mesnevihane Caddesi'ne açılan, aynı biçimdeki ziyaret penceresi bulunur. Ziyaret penceresinin üzerine, M. Murad Efendi' nin adını ve vefat tarihini (27 Şaban 1264/ **29** Temmuz 1848) veren, talik hatlı küçük bir kitabe iliştirilmiştir.

Şadırvanın, altıgen prizma biçimindeki haznesinin yüzleri, benzerlerine tekkenin çeşmesinde ve kuyu bileziğinde de rastlanan, ampir üslubuna(->) özgü bezeme öğelerinden dalgalı şerit kabartmaları ile çerçevelenmiştir. Çerçevelerin köşelerinde, ayrıca muslukların altında ve üstünde kabartma rozetler görülmektedir. Aslında ahşap olduğu halde sonradan betona dönüştürülen çatıyı altı adet, daire kesitli ve Dor başlıklı, ince mermer sütun taşır. Daire kesitli kuyu bileziğinin üzerinde, 1268/1851' de Nevfidan Kadın Efendi tarafından yaptırıldığını belgeleyen, sülüs hatlı, mensur bir kitabe vardır. Türbenin güney yönünde, halen mevcut olmayan selamlık-kütüphane kanadının bulunduğu tahmin edilebilir.

Günümüze intikal etmemiş olan tevhidhanenin küçük boyutlu, ahşap duvarlı, basit bir yapı olduğu, aynı şekilde ahşap, küçük birimlerden ibaret olan sekiz adet derviş hücresinin de avluya açılan dikdörtgen kapıları ve pencerelerinin bulunduğu bilinmektedir.

Bibi. Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 5; *Ihsaiyat II,* 19; Schneider, *Mauern,* V, 75; R. Ülker, *İstanbul Anıtları, Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar,* İst., 1957, s. 70-72; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 142; S. Eyice, "Kaybolan Bir Tarihi Eser Şeyh Murad Mescidi", *TD,* XVII/22 (1968), 126-127; *Osmanlı Müellifleri,* I. 159; *Fatih Camileri,* 164-165, 287.

M. BAHA TANMAN

MESS GREVLERİ

Madeni eşya işkolunda, Haziran 1977'den başlayarak aralıklarla 13 Eylül 1980'e kadar ağırlıklı olarak İstanbul'da süren ve İstanbul işçi hareketi üzerinde iz bırakmış olan grevler.

Türkiye Madeni Eşya Sanayicileri Sendikasına (MESS) bağlı işyerlerinde. Devrimci işçi Sendikaları Konfederasyonuma (DİSK) bağlı Maden-Iş Sendikası'nın kademeli olarak başlatıp sürdürdüğü MESS grevleri, zaman zaman anlaşmayla sonuçlanmışsa da kısa süre sonra yeniden başlayarak ve aylarca uzayarak 12 Eylül 1980 askeri müdahalesine kadar sürmüş, o tarihten sonra, askeri yönetimin bütün grevleri yasaklamasıyla ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın emriyle sona erdirilmiştir.

Türkiye'de sımfsal-siyasal mücadelenin en keskin yaşandığı bir dönemde, zaman zaman sadece İstanbul'da on binlerce işçiyi kapsayarak süren; gerek MESS ve sermaye kesimi, gerekse Maden-İş ve işçi kesimi tarafından "genel grev provası" ve "politik amaç" ağırlıklı olarak nitelenen MESS grevleri, sol kesimde de tartışmalara neden olmuştur.

1976-1980 arası dönem, güçlenen ve militanlaşan işçi hareketine, özellikle de DlSK ve bağlı sendikalara karşı, işveren kesiminin de kendi sendikalarını güçlendirmeye çalıştığı dönemdir. MESS'e karşı grev ve direnişlerin ilk habercisi, 16 Eylül 1976'da DlSK'in Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) kurulmasını engellemek üzere örgütlediği işçi eylemleri ve bu eylemlerde önde görünen Maden-lş üyesi işçilerin bir bölümünün işverenlerce işten çıkarılması ve "kara listeler" hazırlanmasıdır. Toplusözleşmelerin yenilenme dönemine rastlayan o günlerde, *Maden-İş* işten çıkarılan işçilerin yeniden işe alınmasını da içeren taleplerle bazı işyerlerinde grev başlatmış; buna karşılık MESS, grup sözleşmesi ilkelerine uyulmasında ısrar ederek, Maden-İşle MESS dışında sözleşme bağıtlayan işyerlerini sendikadan ihraç etmeye kadar varan sert ve uzlaşmaz bir tavrın ilk işaretlerini vermiştir.

Nisan 1977'de İstanbul'da MESS'e bağlı 30 kadar işyerinde Maden-Iş toplusözleşme uyuşmazlığına düşmüş; 1 Mayıs 1977 kutlamaları sırasında ve sonrasında Maden-İş'in sloganı "DGM'yi ezdik, sıra MESS'te" olmuş; sendikanın kendi gücüne güveninin doruğunda olduğu bir dönemde, İstanbul'da çeşitli işyerlerindeki 16.000 işçi greve çıkmıştır.

Daha sonraki aylarda MESS'in ve Maden-İş'in giderek sertleşmeleriyle; Maden-Iş'e sermaye kesiminden yöneltilen yasadışı Türkiye Komünist Partisi'nin güdümünde olmak; sol içinden yöneltilen, işçileri solun belli bir fraksiyonu adına greve çıkarmak yolundaki eleştirilerle kamuoyunun gündemine giren MESS grevleri, Ekim 1977'de MESS'in 13 işyerinde lokavt uygulamasıyla gelişmiş, tarafların birbirlerine sert ithamlarıyla sürmüş, nihayet Şubat 1978'de uyuşmazlık bir protokolle çözülmüş ve MESS grevlerinin ilk dönemi sona ermiştir.

Ancak MESS'e bağlı çeşitli işyerlerinde tek tek grevler devam etmiş. Mayıs 1978'de istanbul'da 13 işyerinde grev kararı alınmış, bu grevlerin bir bölümü biterken yeni işyerleri greve gitmiş, Maden tş'in dönemin en güçlü işveren sendikası sayılan MESS'e bağlı işyerlerindeki grev ve direnişleri âdeta süreklilik kazanmıştır.

1978'de, Maden-İş'in "Bu grev tekelci sermayenin politik saldırısına karşı koyma grevidir. Genel grevin ilk adımıdır" değerlendirmesi ve Temmuz 1978'de, MESS'e karşı savaşa devam kararı alması, işçi kesiminde hâkim olan havayı yansıtmaktadır.

Mayıs 1979'da MESS başkanlığına Turgut Özal'ın seçilmesinden sonra, sıkıyönetim altındaki İstanbul'da, diğer işyerlerinde olduğu gibi MESS'e bağlı işyerlerinde de grevden çok direnişler görülmüş, 1980 başlarında ise. yeni toplusözleşme döneminde MESS'e karşı Maden-Iş grevleri yeniden başlamış, mart ayında 39 işyerinde 11.000'den fazla işçiyi kapsayan grevler, nisan ayında 50'den fazla işyerine yayılmış ve 22.000'e yakın işçiyi kapsamıştır.

12 Eylül askeri müdahalesi sırasında. İstanbul'da madeni eşya işkolunun 40.000'den fazla işçisi (sendikanın o zamanlar verdiği yuvarlak rakamlara göre 50.000 işçi) MESS işyerlerinde grevde bulunuyordu.

MESS grevleri. 4 yıla yayılmaları, uzunlukları, İstanbul'un çok önemli işyerlerini kapsamaları, siyasal ağırlıkları, yarattıkları tartışmalar, grevlere katılan işçilerin ve sendikanın militan tutumları, ücret artışı yanında siyasal talepler de ileri sürmeleriyle 1976-1980 arasında İstanbul'un önemli işçi hareketlerinden biri olmuştur.

İSTANBUL

MESUD CEMİL

*(Aralık 1902, İstanbul - **31** Ekim **1963,** İstanbul)* Koro şefi, tanburi, viyolonselci.

Babası Tanburi Cemil Bey'in(->) Cağaloğlu'nda. Şeref Efendi Sokağı'ndaki evinde doğdu. Çocukluğu babasının sanat çevresi içinde geçti; ama birkaç ders dışında babasından musiki öğrenmedi. 13 yaşında Daniel Fitzinger'den Batı musikisinde kemana başladı. Babasının en seçkin öğrencilerinden Kadı Fuad Efendi ve Refik Fersan'la(->) tanbur çalıştı. Refik Talat Alpman'dan genel musiki bilgileri konusunda faydalandı. Aynı yıllarda Hamparsum notasını da öğrendi. 17 yaşında tanbur dersleri vermeye başladı. İstanbul Sultanisi'nde öğrenci olduğu bu yıllarda İstanbul'un tamnmış tanburilerinden biriydi.

Ali Rifat Çağatay'm(-«) yönetimindeki Şark Musiki Cemiyeti'nin konserleriyle sahneye ilk adımını attı. Yetişmesinde musiki meclislerine çok genç yaşta girmiş olmasının büyük payı vardır. Yenikapı Mevlevîhanesi(->) ile Galata Mevlevîhanesi'ne(->) devam ederek, o günkü musiki dünyasının bu iki odak noktasında Abdülbaki Baykara, Rauf Yekta, Ahmed Irsoy, Neyzen Emin Yazıcı gibi üstatlarla çalışma imkânı buldu. Subhi Ezgi'den(->), babası Tanburi Cemil Bey'in yıkmış olduğu geleneksel tanbur tavrım öğrendi. 1920'de Şerif Abdülmecid Efendi ile Kari Bergen'den keman dersleri aldı. Ama kısa süre sonra kemanı bırakarak Şerif Muhiddin Targan'dan viyolonsel öğrendi.

Hukuk fakültesinin ikinci sınıfındayken, Hüseyin Saadettin Arel(-+) tarafından Batı musikisi öğrenimi için Berlin'e gönderildi. Stern Konservatuvarı ve Musiki Akademisi'nde okudu; Berlin Üniversitesi Psikoloji Enstitüsü ses arşivinde asistanlık etti. Hugo Becker'le çalışarak viyolonselini ilerletti. Almanya'da tanıştığı Mahmut Ragıp Gazimihal'in aracılığı ile Curt Sachs, Hornbostel ve Robert Lachmann gibi musiki tarihçileri ve müzikologlarla tanışarak müzikolojiye yöneldi. 1924'te annesinin hastalığı yüzünden öğrenimini yarım bırakarak İstanbul'a döndü. Darü'l-Elhân'da(->) tanbur, solfej ve nazariyat dersleri verdi. 1925-1927 arasında viyolonseliyle, Cemal Reşit Rey ve Muhiddin Sadak ikilisine katılarak Union Française'de konserler verdi. 1927'de kurulan İstanbul Radyosunda spiker, idareci, tanbur ve viyolonsel icracısı olarak görev aldı. 1932'de Mısır'da toplanan Şark Musikisi Kongresi'ne Rauf Yekta ile birlikte katıldı. 1935'te konferanslar vermek üzere Viyana'ya gitti.

Mesud Cemil 1938'de Türk musikisi yayınları şefi olarak Ankara Radyosu'na geçti. 2 yıl sonra hem Ankara Radyosu müdürü, hem de Türk ve Batı musikisi bölümleri şefi oldu. Bu yıllarda Ankara'da "Klasik Koro"yu kurdu. Kurduğu koroyla Türk musikisi icrasına getirdiği yeni anlayış, geleneksel icraya bağlı çevrelerce günümüze kadar sürekli eleştirildi. Ancak, Mesud Cemil'in köklü bir yenilik niteliğindeki musiki yorumu, Türk musikisine getirdiği temiz, ciddi icra anlayışı ve disiplin, yarım yüzyılı aşan tarihi içinde kendi geleneğini oluşturarak sağlam bir kummsallaşma örneği durumuna geldi. Mesud Cemil, Türk musikisi icrasına getirdiği yenilik anlayışını somutlaştıran belge niteliğinde çalışmalar da bıraktı. Yönettiği korolarla birçok klasik Türk musikisi eserinin plak kayıtlarım gerçekleştirdi. Aynı yıllarda Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Bölümü'nü bitirerek, yarım kalan yükseköğrenimini tamamladı. 1938'de Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü'nde viyolonsel, 1944'te de Ankara Devlet Konservatuvarı'nda Türk musikisi tarihi dersleri verdi. Aym okuldaki görevine 1948'den sonra viyolonsel öğretmeni olarak devam etti.

1951'de İstanbul Radyosu müdürlüğü göreviyle İstanbul'a döndü. Ankara'da kurduğu Klasik Koro'nun programlarını, ömrünün sonuna kadar İstanbul Radyosu'nda sürdürdü. Aynı yıl Belediye Konservatuvarı'nda^) musiki folkloru dersleri vermeye başladı. 1955'te radyo ve konservatuvardaki görevlerinden ayrılarak Cevdet Çağla(->) ile beraber gittiği Irak'ta 4 yıl Bağdat Güzel Sanatlar Akademisi'nde Şark musikisi bölümü başkanı ve profesörü olarak çalıştı. 1959'da başmüşavir sıfatıyla gene İstanbul Radyosu'na döndü.

Yakalandığı kan kanserinden öldüğünde **61** yaşında ve Abdülmecid'in(->) kızlarından Cemile Sultanın torunu Naime Hanımla evliydi. Mezarı Sahrayıcedit Mezarlığı'ndadır.

Aydın bir musiki adamı olan Mesud Cemil, Türk ve Batı musikileri alanlarındaki

Mesud Cemil
TETTV Arşivi

bilgisi, yorum gücü ve geniş birikimiyle İstanbul kültürünün, yaşadığı döneme damgasını vurmuş özgün kişiliklerinden biriydi. Musiki konularındaki değerli makaleleriyle de basın dünyasının, bir sanat ve kültür adamı olarak vazgeçilmez yazarlarındandı. Nazım Hikmet(->), Âbidin Dino(->), Necip Fazıl Kısakürek, Mustafa Sekip Tunç, Peyami Safa(->), Fikret ÂdilG» ve Burhan Toprak gibi sanatçı ve yazarların oluşturduğu aydın çevresinin ve "Esâfil-i Şark"m(->) belirlediği bir kültürün temsilcilerindendi.

Mesud Cemil Türk musikisinde bestekârlıkla fazla uğraşmadı; çok az sayıda eser bıraktı. Koro yöneticiliği ve icracılığı, bestekârlığmdan daha önde gelse de, yalnızca "nihavent saz semaisi" ile bile önemli bir bestekârdır. Nazım Hikmet'in şiirinden bestelediği ve şairinin adı gerekçe gösterilerek sonradan TRT repertuvarından çıkarılan nihavent "Kanatları gümüş bir yavru kuş", hicaz "Martılar âh eder çırparlar kanat" fantezileri; sultaniyegâh "Bir gören yok bilmiyorlar nedendir" şarkısı ile "İzmir'in yollarında" adlı marşı dışında "şehnaz sirto", "nihavent saz semaisi" ve "çargâh Türk raksı" adlı üç saz eseri vardır. Birçok plağa taksimler ile Tanburi Cemil Beyin eserlerini çalmış, *Mihracenin Gözdesi ve Hind Mezarı, Gülnaz Sultan* gibi bazı Doğu konulu Avrupa filmleri için klasik Türk musikisi eserlerinden düzenlemelerle musiki parçaları hazırlamıştır. *Tanburi Cemil'in Hayatı* adlı kitabı Cemil Bey'in hayatı ve sanatı konusunda birinci elden belge ve gözlemlere dayanan temel bir kaynak olma özelliği dışında, edebi yönüyle de beğenilmiş, değerli bir biyografi çalışmasıdır. Musiki konusunda yazdığı makaleler 200 civarındadır. Öğrencileri arasında Ercümend Batanay, Alâaddin Yavaşça, Necdet Yaşar, Mefharet Yıldırım, Muhiddin Erev gibi çok sayıda musikici vardır. Mesud Cemil tanbur ile viyolonselden başka yaylı tanbur, lavta, kemence, keman, ud, viyola ve bağlama ailesinden halk musikisi çalgılarını da büyük ustalıkla çalardı. Sanat hayatının önceki yıllarında üzerinde çalıştığı halk musikisi konusunda. İstanbul ve Ankara radyolarında görevli olduğu yıllarda önemli uygulamalara girişti. "Yurttan Sesler" programının ortaya çıkmasında ve halk musikisinin radyolardan topluma yayılmasında Mesud Cemil'in payı büyüktür. İcracı, yönetici, hoca ve başspiker olarak Türk radyoculuğuna büyük hizmetlerde bulunduktan sonra, İstanbul Radyosu'ndaki büyük stüdyo ile, Kuştepe semtindeki bir sokağa, Mesud Cemil adı verilmiştir.

Bibi. M. Cemil, *Tanburi Cemil'in Hayatı,* Ankara, 1947; *Mes'ud Cemil,* (40. sanat yılı için basılmış broşür), İst., 1952; S. Aksüt, *500 Yıllık Türk. Musikisi Antolojisi,* ist., 1967; M. Roña, *Yirminci Yüzyıl Türk Musikisi,* İst., 1970; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi.* II. Ankara, 1989; N. F. Kısakürek, *Babıâli,* tst., 1990; Öztuna, *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

MEŞELİ MESCİT

bak. ARAKİYECİ AHMED ÇELEBİ MESCİDİ

MEŞRUTA YALI

bak. AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA YALISI

METANET VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin(-0 41 baca numaralı yandan çarklı vapuruydu. 42 numaralı Resanet adlı bir de eşi vardı.

1893'te, İskoçya, Glasgow'da, Naiper, Shanks&Bell tezgâhlarında yapıldı. 230 grostonluk olup 80 beygirgücünde buhar makinesi vardı. 1893'te hizmete girdi. Saatte 10 mil yapıyordu. Daha çok Köprü-Üsküdar arasında çalıştırıldı. Eşi Resanet'le birlikte, birer gün arayla, çıkacak bir yangında tulumbacıları götürmek üzere geceleri Köprü iskelesinde yangın nöbeti tutuyordu.

I. Dünya Savaşında, ordunun hizmetine verilen Metanet, önce 5 Kasım 1915 günü, Erdek Limanında Akbaş'a sevk edilecek erzak ve askeri malzemeyi almak üzere beklerken, Marmara'ya sızmış bulunan bir İngiliz denizaltısı tarafından torpillenerek hasara uğradı. İstanbul'a çekilerek kömür taşınmasında kullanılmak üzere tadil edildi. Bu sefer de 18 Eylül 1916 günü, Zonguldak'tan yüklediği kömürü İstanbul'a getirirken girdiği Ereğli Limam'nda saat sabahın 6'sında, Rus savaş gemisi İmperaitze Maria tarafından topa tutularak batırıldı.

ESER TUTEL

METOHİTES, TEODOROS

(1270, Nikaia [İznik] - 13 Mart 1332, Konstantinopolts) Bizans devlet adamı, bilgin, sanatçı hamisi ve II. Andronikosün (hd 1282-1328) başmabeyincisi. 14. yy'ın önde gelen edebiyatçı ve felsefecilerindendir.

Paleólogos Hanedanı(->) döneminde önemli görevler üstlenmiş Metohites ailesinden Georgios Metohites'in oğludur. Babası Konstantinopolis'in baş diyakos'u ve Bizans'ın papalık nezdindeki elçilerinden biriydi. Latin ve Bizans kiliselerinin birleşmesi taraftarı olan babasının 1283'te sürgüne gönderilmesi üzerine Teodoros da onunla birlikte Anadolu'ya gitti. Gelecek-' teki kariyerini tehlikeye düşüren bu duruma rağmen, Ortodoks bakış açısını koruyan Metohites, kendisi de yüksek bir kültüre sahip olan II. Andronikosün dikkatini çekmeyi başardı ve 1290'da saraya girdi. 1295'te, imparatorun oğlu veliaht Mihael (IX) ile Ermeni Prensesi Rita-Maria'nın evlilik görüşmelerini yürüttü. 1298-1299'da ise Bizans ile Sırplar arasında bir barış sağlamak amacıyla, imparatorun henüz 5 yaşındaki kızı Simonis ile Sırp Kralı II. Stefan Uros Milutin'in evlenmelerini sağladı. Daha sonra, hepsi de yüksek memuriyetler olan "logothetes ton agelon", "logothetes ton oikeiakon" (1295), "logothetes tou genikou" (1305) ve "megas logothetes" (1321) unvanlarını kazandı. Nikeforos Humnosün yerine 1305'te "mezason" oldu (Osmanlılardaki başvezirliğinin Bizans'taki karşılığı) ve II. Andronikos döneminin sonuna dek başkent siyasetini yönlendirdi. Bir sanatsever olarak 1316-1321 arasında Konstantinopolis'teki Khora (Hora) Manastırı'mn kilisesini restore ettirdi (bak. Kariye Camii).

1328'de yaşlı imparatorun, torunu III. Andronikos tarafından tahttan indirilmesi üzerine, kaderini imparatora bağlamış olan Metohites hapse atıldı, sarayı yağmalandı ve geniş mülkleri müsadere edildi. Didimotehion'da (Dimetoka) geçen acılı sürgün yaşamından sonra 1330'da Konstantinopolis'e döndü ve Teoleptos adını ala-

Teodoros Meto'hides'i, Khora (Hora) Manastırı Kilisesi'nin maketini Hz İsa'ya sunarken gösteren mozaik pano.
Uğur Akyıldız. *Cbora/The KariyeMuseum,* İst., 1992

rak hamisi olduğu Hora Manastırıma çekildi. Son yıllarını kitaplar yazarak ve manastırı restore ederek geçirdi, ayrıca bir de kitaplık oluşturdu.

Teodoros Metohites çok yönlü ve verimli bir yazardı. Eserleri arasında Aristoteles felsefesi üzerine eleştiriler, söylevler, şiirler, azizlerin yaşamöyküleri ve mektuplar vardır. Ayrıca bir astronomiye giriş kitabıyla, klasik düşünce, tarih ve edebiyat üzerine 70'i aşkın Yunan yazarını kapsayan bir ansiklopedik eser yazmıştır. Mektuplar hariç çoğu yayımlanmamış olan bu yazmalar günümüze dek ulaşmıştır. Metohites'in öğrencilerinden tarihçi Gregoras Nikeforos(->) onu "ayaklı bir kütüphane" olarak tanımlarken, ağdalı ve sözü fazla uzatan üslubundan ötürü kınamaktan da geri kalmamıştır.

Metohites'in beş oğlu da yüksek devlet görevlerinde bulunmuş, kızı Eirene ise II. Andronikosün oğullarmdan Joannes (1325' ten itibaren kayser) ile evlenmiştir. Teodoros Metohites'in mozaik portresi Kariye Camii'nin iç narteksinde halen görülebilir.

Bibi. I. Sevcenko, *Etudessur lapolémique entre Theodore MétochiteetNicéphore Choumnos.* Brüksel, 1962; ay, "Theodore Metochites, the Chora, and the Intellecrual Trends of His Time"; (P. A. Underwood), *The Kariye Camii,* New York-Princeton, 1966-1975, c.TV, s. 17-91; H. G. Beck, *Theodoros Metochites: Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert,* Münih, 1952; E. de Vriesvan der Velden, *Theodore Métochite: Une reévaluation,* Amsterdam, 1987; E. Barker, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü,* Ankara, 1982. s. 213-226.

AYŞE HÜR

METRO

1876'da tamamlanarak Karaköy ile Beyoğlu yükseltisini birbirine bağlayan yeraltı raylı sisteminden sonra (bak. Tünel) İstanbul'un 113 yıldır hasretini çektiği yeraltı raylı toplutaşım sistemi. *Webster's Dictionaty'de* yer alan "Londra'da metropoliten bölge demiryolu" tanımından türemiş olan "metro" kelimesi, Türkçeye de yeraltı raylı sistemi anlamında girmiştir.

İngilizce "subway" (alt yol), Almanca "U-Bahn" (Untergmnd-Bahn) yani "yeraltı yolu" sözcükleri de kullanılır. Metro veya yeraltı raylı sistemleri şehir ulaşımında, mevcut yol şebekelerinin yetersiz kalması, yaya ölçülerine göre kurulmuş şehirlerde taşıt yoğunluğunun artması, insanların çalışma, dinlenme ve eğlenme yerleri arasında gidip gelme ihtiyaçları nedeniyle ortaya çıkmış; yeni doğan ihtiyaçların giderilmesi için ilk çare, metronun anası diyebileceğimiz Londra şehrinden gelmiştir.

1862 ve 1863'te, bu şehirde iki deney tüneli inşa edilerek yük taşıyan trafiğin önemli bir kısmının şehir yollarından alınması düşünüldü. Londra'nın bu buluşunu örnek alan *Scientific American'm* yazarı Alfred E. Beach, Manhattan'ın trafiğin en yoğun olduğu yerinde pnömatik takımlı bir metro inşa ettirmeye çabaladı.

1871'de yapılan bu deneme Beach'in heyecanına ve bütün çabalarına rağmen ilerlemedi. Metro sistemlerinin kurulabilmesi için elektrik motorunun gelişmesini beklemek gerekti. 1878'de New Yorkün caddelerinin yetersizliğine bir çare bulmak amacıyla, kısaca "el" demlen, direkler üzerinde yükseltilmiş "elevated" demiryolları yapılmaya başlandı. Böylece halkı ucuz, süratli ve emniyetli taşımak mümkün oluyordu.

Şehrin trafik sorununu tüneller ile çözme önceliği Londra'ya aittir. 1890'da Londra, ilk hakiki metro yolcusunu taşıyarak diğer büyük şehirlere yol gösterdi. Ancak 10 yıl sonra New York "el"lerine ve tramvaylarına ek olarak ilk metro hattını inşaya başladı: bundan sonra da bu yolcu taşıma sistemi, kullanıldığı memleketlere göre "ehemin de fer métropolitain" yahut "undergraund railways" "tube railway" veya kısaca "metro", "subway" diye isimler aldı.

İstanbul şehri, 1876'da yapılmış olan "Tünel" ile toplutaşımada metronun öncüleri arasında bulunmasına rağmen, son yıllara kadar bu sisteme kavuşamamıştır.

İstanbul şehri için, kamu yararı ve ulaşım rahatlığı göz önüne alınarak 1912'den bu yana çeşitli ülke firmaları tarafından yapılmış öneriler olduğu bilinmektedir.

İstanbul'da metro yapılması fikrinin 1908'de ortaya çıktığına dair kayıtlara İETT arşivinde rastlanıyor. *Mecelle-i Umur-ı Beledtye'nin* 3- cildinde Mecidiyeköy ile Yenikapı arasında bir metro imtiyazı verildiğine dair kayda rağmen, projenin gerçekleşmediği anlaşılıyor. Yine 1912'de bir Fransız mühendisin Karaköy-Şişli arasında bir hat önerdiği ve Kurtuluş'a doğru bir giriş yapıldığı anlaşılıyor. İlk etraflı proje ise 1912'ye rastlıyor.

İstanbul Teknik Üniversitesi Müzesi'nde, son senelerde eski kitaplar arasında bulunarak sergilenen, *Avant Projet d'un Métropolitain à Constantinople* (İstanbul'da Bir Metro Ön Projesi) L. Guerby Ing. imzasını taşıyor. Projenin eldeki mavi ozalit kopyası 1/5.000 ölçeğinde. Güzergâh üzerindeki 24 istasyon Topkapı suriçi tramvay durağından başlayarak Şişli tramvay durağında son buluyor. İstasyonlarda peron uzunlukları 75 m; en uzun ara 975 m, en kısa ara 220 m olarak önerilen proje, 10 Ocak 1912 tarihini taşıyor.

Bu projeden sonra İstanbul şehri için yapılan metro projelerinin ikincisi Prostün teklifidir.

Prost Teklifi: Şehri imar etmek gayesiyle 1936'da davet edilen Fransız şehirci, bu ihtiyacı hissederek Taksim-Beyazıt arasında bir metro hattı önermiştir. Taksim'den başlayacak olan hat İstiklal Caddesi ile Tar-

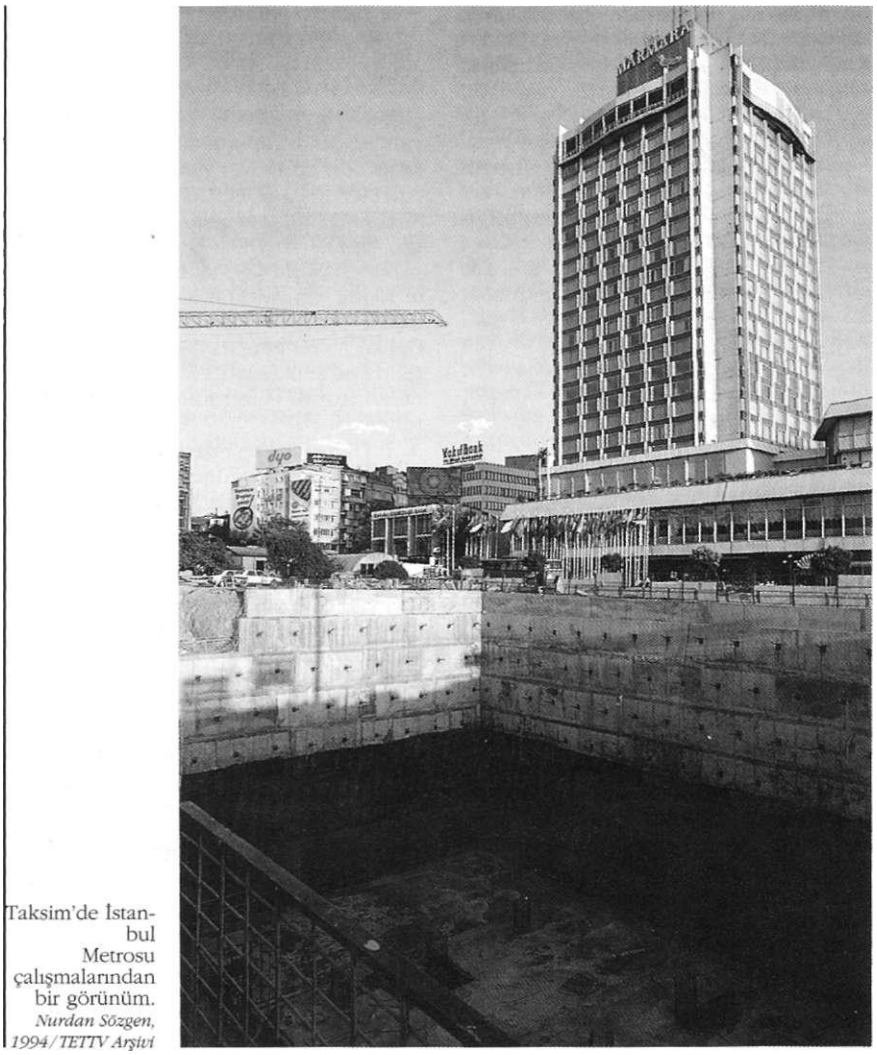

Taksim'de İstanbul Metrosu çalışmalarından bir görünüm. *Nurdan Sözgen, 1994/TETTV Arşivi*

labaşı Caddesi arasından geçerek ingiliz Sarayı ve Tepebaşı'ndan sonra Tünel'e, oradan Şişhane'ye ve Galata Kulesinin doğusundan Karaköy'e inecekti. Hattın Tünel, Karaköy, Taksim arasındaki kot farkı yüzünden helezoni bir güzergâh veya kremayerli (dişli tekerlekli) bir sistem ile Karaköy'e düz inebileceği düşünülüyordu. Haliç Tahmis Sokağı hizasında 50 m'lik bir köprü üzerinden viyadük ile geçilerek istanbul yakasında Rüstem Paşa Camii'nin batısında kurulacak hat, 9 kotunda tekrar yeraltına girmekteydi. Buradan Mahmutpaşa yoluyla Kara Mustafa Paşa Türbesi önlerinde tramvay caddesine varmakta ve Beyazıt'a ulaşmaktaydı. Prost, bu son güzergâhtaki kot farkının doğurduğu yüzde 8'lik meyli de kremayerli bir sistem ile aşmayı düşünmüştü. Öneri, Sandal Bedesteni' ni metro istasyonu olarak gösteriyordu. Ayrıca Halic'in köprü üzerinde bir viyadükle aşılması Yeni Cami'yi gölgeleyecekti. Prostün bu önerisi ancak ön proje olabilmiş, daha ileri gidememiştir.

Nedeco Teklifi: Yabancı Memleketlerde Bayındırlık işleri Hollanda Teknik Müşavere Bürosu "Nedeco", İstanbul şehrinin merkezindeki seyrüsefer meselesi hakkındaki bir incelemeyi Ekim 1951de vilayete vermişti. Halic'in iki yakasındaki tıkanıklıkları bertaraf etmek üzere sınırlı bir "metropoliten" olarak ileri sürülen teklif "kabili tatbik ve kârlı bir işletme" şeklinde önerilmişti. Mevcut ulaşım zorluklarının en kolay hal çaresi gibi gösterilen Nedeco önerisi 1951 şartlarına cevap vermek üzere, o zamanki Prost planını esas olarak almıştır.

Nedeco teklifinde, Taksim-Beyazıt arasında teklif edilen güzergâhta eğimlerin yüzde 4'ü geçmemesi için katarın devamlı olarak yolların altından gitmeyip sağlı sollu kavisler çizmesi öngörülmekteydi. Taksim'deki terminüs durağından başlayarak bir miktar Sıraselviler Caddesi'ni takiple istiklal Caddesi'ne yönelmekte ve Galatasaray istasyonundan sonra gene binaların altına girip Tepebaşı istasyonuna varmakta, tekrar bir kavisle İstiklal Caddesi'ni kat edip caddenin doğusunda bir istasyondan sonra bir "S" çizerek Şişhane istasyonuna, oradan da gene bir "S" ile Tünel çıkışının batısında Karaköy istasyonuna gelmekte; sonra yer üstüne çıkmakta, hem metro hatlarını, hem de gidiş ve geliş ayrı iki yolu taşıyan 45 m'lik bir yüzer köprü ile karşıya geçmekteydi. Eminönü'nde, Mısır Çarşısı ile Rüstem Paşa Camii arasında tekrar yeraltına giren hat, büyük bir kavisle Babıâli ile Ebussuud caddeleri kavşağında bir istasyon yaparak gene yapı adalarının altından Sultanahmet Meydanındaki istasyona çıkmakta, daha sonra bugünkü Adliye Sarayı'nın altından geçerek Binbirdirek civarında bir istasyon yaparak Çarşıkapı istasyonuna gelmekte ve nihayet tramvay yolunu takiple Beyazıt terminüsünde son bulmaktaydı.

Bu güzergâhtan başka gene ilk aşamada inşa edilmek üzere, ileride Boğaz irtibatını yapacak hattın başlangıcı olarak Karaköy-Tophane parçası da teklif edilmiştir.

İstanbul Metrosu'nun Taksim-IV. Levent arasındaki tünel çalışmaları. *Erdoğan Köseoğlu/ Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

Ayrıca, daha sonraki gelişmeler için Taksim'den Şişli'ye ve Beyazıt'tan Topkapı ile Edirnekapı yönlerine yol altlarını takip eden güzergâhlar bu teklifi tamamlamaktaydı.

Nedeco teklifi bir bütün olarak ele alındığında, a) mevcut köprünün (Galata Köprüsü) hemen batısında, dört metropoliten hattı ile iki trafik yolunun yapımını mümkün kılan yeni bir köprünün inşasını; b) bu yeni köprünün her iki ucunda modern trafik için düzenlenecek meydanların tesisini; c) Beyoğlu yakasındaki meydan ile Taksim arasında ve İstanbul yakası ile Beyazıt arasında tünel inşaatını; d) Taksim ile Beyazıt arasında inşa edilecek tünellerin içinden ve yeni Galata Köprüsünün üstünden geçecek bir metropoliten hattının tesisini; e) gelecekte ikinci bir metropoliten hattının işletilmesinde kullanılacak ve Beyoğlu ile Tulumbacı Sıtkı Sokağı arasında bulunacak bir tünelin inşasını; f) Boğaziçi sahilini takip ederek Necati Bey Caddesi'nden geçen tramvayı "e" maddesinde bahsedilen tünelden ve yeni Galata Köprüsü'nden geçirerek İstanbul sahilindeki meydana ulaştıracak uzatmanın yapılmasını; böylece, köprü üzerinden 4 hat geçebilmesini; g) Taksim ile Beyazıt arasında bulunan mahallelerden geçen bütün tramvayların kaldırılmasını içeriyordu.

Bu etüt, bu aşamadan ileri gidememekle beraber, kendinden sonra başka etütlerin yapılmasına zemin hazırlamıştır.

İstanbul Yolcu Nakliyatı İşleri Etüdü: İETT İdaresi tarafından davet edilmiş olan Paris Nakliyat Müstakil Reji İdaresi Etüt Dairesi Direktörü ve Paris Metropoliten Şimendifer Kumpanyası Fahri Genel Müdürü Yüksek Mühendis Mr. Marc Langevin ve ortağı Yüksek Mühendis Mr. Louis Meizzonet'in Eylül 1952'de vermiş oldukları rapor, İstanbul'un ulaşım konusunu ciddi bir şekilde incelemekte ve tekliflerde bulunmaktaydı. 14 fasıldan ibaret olan bu rapor, metrodan başka İstanbul'un genel ulaşım ve taşıma işlerine de çözümler getiren teklifleri bir araya topluyordu. Bu tekliflerin fasılları şöyleydi:

1) Şehir dahilinde trafiğin başlıca unsurları, 2) şehir nâzım planı, 3) şehirlerde işleyen çeşitli taşıma araçlarının türleri, 4) başlıca büyük şehirlerde yolcu taşıma idareleri ve tarifelerinin tanzimi, 5) şehir metropoliteni, 6) bölge metropoliteni ve Avrupa-Asya otomobil yolu, 7) modern tramvay arabalarıyla beslenen esas şebeke, 8)-esas şebekenin troleybüs ile çalışması, ^İstanbul şehrinde halk taşıma işlerinin tertiplenmesi ve bununla ilgili bir ofisin kurulması, 10) ücret tarifeleri, bilet satış ve şekilleri, 12) önerilen çeşitli teknik çözümlerin ve uygulama şartlarının eleştirel olarak incelenmesi, 13) iş programı, 14) Rumeli ve Anadolu yakalarının bir şehir metropoliteni ile bağlanması.

istanbul şehrinin 1952'deki ve gelecekteki ulaşım sorunlarını bütünüyle inceleyen "Langevin" raporu da temenni olmaktan ileri gidememiştir.

Société Générale de Traction et d'Exp-

İstanbul Metrosunun Pangaltı'daki çalışmalarından bir görünüm. ***Garbis Özatay/Cumhuriyet Gazetesi Arşiri***

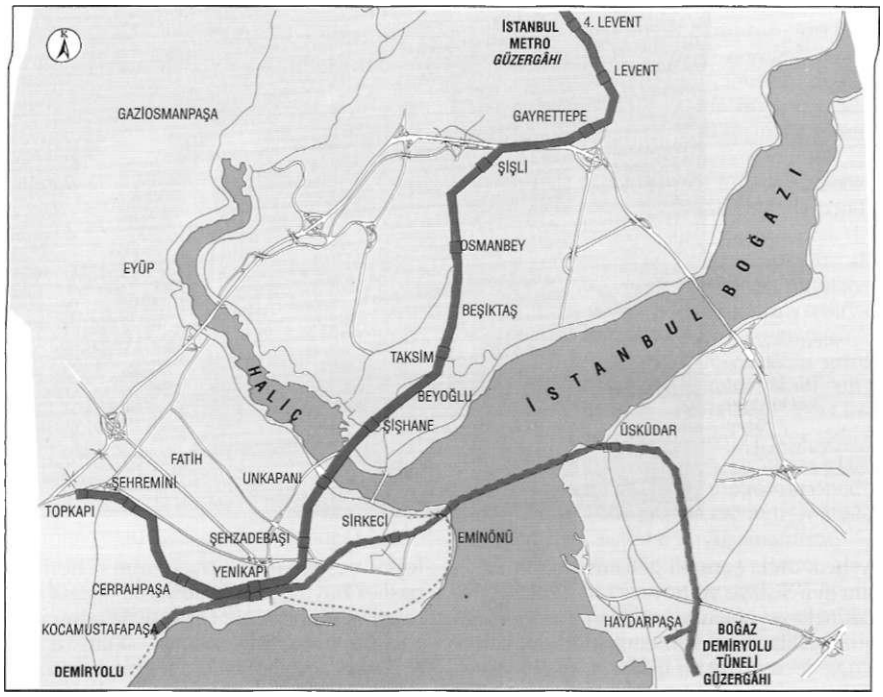

Istanbul Metrosu ve Boğaz demiryolu tüneli güzergâhı.
İstanbul Ansiklopedisi

loitations Teklifi: Bu şirket İstanbul Belediyesi'ne 15 Nisan 1952'de kapsamlı bir ön proje vermiştir. 11 fasikülden ibaret olan etütte Mecidiyeköy-Taksim-Beyazıt arasında yapılacak metro için tamamlayıcı bilgiler bulunmakta, yeni kullanılacak lastik tekerlekli vagonlar sayesinde güzergâhın meyli yüzde 4'ten yüzde 10'a kadar çıkarılmaktadır. İstanbul'da yapılması düşünülen metro inşaatından evvel gerekli ciddi ve eksiksiz etütlerin hazırlanabilmesi için öncü olmaktan başka bir hedef gütmeyen bu teklifin özeti şöyle verilebilir:

1) İstanbul'un şehir içi ve şehir dışı yolcu taşımasıyla ilişkili olmak üzere Mecidiyeköy-Taksim-Beyazıt arasmda 12 istasyonlu bir metro hattının ilk planda inşası gereklidir. 2) Şehrin topografyası, Halic'in geçilmesinin zorluğu ve zeminin durumuna rağmen bu inşaat mümkündür. 3) Normal kullanımının dışında, savaş halinde, metro halkın büyük bir kısmına sığınak vazifesi görecektir. 4) Sondaj çalışmalarından sonra yapılacak etütler, inşaat sistemlerini ve tatbikat için gerekli kati masrafların tespitini mümkün kılacaktır. 5) Gerekli ihtiyatla yapılan tahminler, inşası düşünülen 1 no'lu metro hattının, istimlakler, Halic'in geçilmesi için köprü ve metro ile alakalı kısımların tanzimine gerekli masrafların tümü dahil, maliyetinin 160.000.000 TL civarında olabileceği merkezindedir.

Bu Fransız şirketi 600.000 TL karşılığında İstanbul'un kati metro etütlerini yapmayı Nisan 1959'da taahhüt etmiş; işin tahakkuku için gerekli sondaj ameliyeleri de yapılmış ve ihale projeleri hazırlanmıştır.

13 Kasım 1953'te İngiliz danışman mühendis Richard J. F. Booth bir raporla Fransız teklifini tenkit etmiş ve bilhassa henüz yeni olan lastik tekerlekli sistemi kötüleyerek, bilinen İngiliz sisteminin müdafaasını yapmıştır. Bu arada kati projelerin tamamlanması sırasında 1 no'lu metro güzergâhı Eminönü-Beyazıt arasmda tadil edilmiş, Sirkeci ve Çarşıkapı'da iki istasyon ilavesinden başka, yol Aksaray'a, oradan da Yenikapı'ya uzatılmıştır. Böylece istasyon adedi 15'i. hat boyu da 10 km'yi bulmuştur.

Bu proje Bayındırlık Bakanlığının tetkik komisyonu tarafından 3 Eylül 1956'da verilen bir raporla eleştirilmiş, bazı kayıt ve şartlarla onaylanması uygun göıülmüştür.

İstanbul'a önerilen metro projeleri bunlarla sınırlı kalmamıştır.

1964'te bu defa bir Fransız-İtalyan grubu Yenikapı-Mecidiyeköy metro projesi için teklif vermiş ama proje gerçekleşememiştir.

1968'de Rus Technoexport firmasına bir ön fizibilite raporu yaptırılmıştır. Bu rapor, Mecidiyeköy yerine 4. Levent'in terminal olmasını ve hattın Topkapı dışına kadar uzamasını öngörmektedir. Ayrıca Sultanahmet-Gaziosmanpaşa hattı da ikinci bir hat olarak önerilmiştir.

1970'ten sonra çeşitli tarihlerde Amerikan, İngiliz, İtalyan, Belçika, Almanya ve Rus firma ve grupları metro ile ilgilenmişler, ancak finansman ve proje işleri hazırlanmamış olduğundan konu gene bir neticeye bağlanamamıştır.

1972'de bir Fransız firmasına 4. Levent-Karaköy arasmdaki güzergâha ait bir metro fizibilite rapora ve projelendirme esasları İETT Müdürlüğü'nce hazırlattırılmış; bundan da olumlu bir sonuç alınamamıştır.

1978'de Karayolları 17. Bölge Müdürlüğünün talebi ile İngiliz Freeman Fox ve Türk Botek firmalarına yaptırılan etütte, 4. Levent-Yenikapı arasında bir metro hattı öngörülmüşse de arkası gelmemiştir.

Uygulanmakta Olan Son Proje: İstanbul metrosu ile ilgili *yapılan* son proje IRTC kapsamında 1987'de gerçekleştirilen çalışmadır. Üyeleri, Parsons Brinckerhoff International Inc., Kaiser Engineers International Inc., PB-TSB Müşavirlik ve Mühendislik Ltd. Şti., Temel Mühendislik AŞ, Tümaş Müşavirlik ve Müteahhitlik AŞ olan konsorsiyum, İstanbul metrosu ile birlikte "Boğaz demiryolu tüneli" projesini de birlikte hazırlamıştır.

Bu etütte metro güzergâhı 16.207 m olup, istasyonları Topkapı-Şehremini-Cerrahpaşa-Yenikapı-Unkapanı-Şişhane-Taksim-Osmanbey-Şişli-Gayrettepe-Levent-4. Levent olan bir hat önerilmiştir. Bu projenin Taksim-4. Levent arası halen inşa halindedir. 1985 fiyatlarıyla, Topkapı-4. Levent metrosunun yatırım maliyeti 278.679.821.000. TL olarak hesaplanmıştır. 19 Ağustos 1992'de 2 kısım halinde ihale edilen projenin Taksim-Şişli arasının maliyeti 659.468.906.310 TL'ye çıkmış bulunmaktadır.

Devlet Demiryolları da Boğaz demiryolu tünelini üstlendiği ve gerçekleştirdiği takdirde İstanbul metrosu, Yenikapı aktarmasıyla Anadolu yakasına da bağlanmış olacaktır.

82 yıl önerilerle oyalandıktan sonra, nihayet 1992'de. Nurettin Sözen'in belediye başkanlığı sırasında İstanbul metrosunun temelleri gerçekten atılmış ve projenin uygulanmasına başlanmıştır. Taksim, Osmanbey, Şişli ve Esentepe'den yeraltına girilerek başlatılan çalışmalar, 1994 yazı itibariyle halen sürmektedir.

İstanbul Metrosu'nun tünelleri ortalama yerden 30 m aşağıda olacak, Haliç geçişi ise köprü ile sağlanacaktır. Sistem tamamlandığında maksimum yükle saatte 80.000 yolcu taşınacaktır. İstanbul Boğazı'nı Sirkeci-Üsküdar arasında birleştirecek olan Boğaz Demiryolu Tüp Geçişi, Avrupa yakasında Kocamustafapaşa, Yenikapı ve Sirkeci'de; Asya yakasında ise Üsküdar ve Söğütlüçeşme'de istasyon yapacak şekilde projelendirilmiştir. Güzergâhın istasyon uzunluğu 12.466 m olup, bunun 1.770 m'si denizde batırma tüp tünel olarak gerçekleştirilecektir. Tüp geçit 2 dakika aralıkla bir yönde 57.0000 yolcu taşıyabilecektir.

AHMET KESKİN

METRO HAN

Beyoğlu İlçesi'nde, Galata-Beyoğlu arasında ulaşımı sağlayan Tünel'in(-») Beyoğlu tarafmdaki girişi üzerinde inşa edilmiş olan Erkânıharp Sokağı ile Birinci Belediye Sokağı arasında yer alan adadaki 4 no'lu handır.

Anıtsal özelliğe sahip olan bu görkemli yapı, adını küçük bir metro sayılabilecek olan Tünel'den almıştır. Tünel inşaatının bitimim takiben, bu yapmm önündeki küçük meydana da Tünel Meydanı denilmeye başlanmıştır.

Tünel'in proje ve yapım mühendisi olan Eugene Henry Gavand, İstanbul Tüneli'ni işleyen bir eser yayımlamıştır. 1876'da Paris'te yayımlanan bu eserde, İstanbul metrosunun yapımıyla ilgili 44 sayfalık bir me-

Metro Han
Nazım Timuroğtn,

tinden başka, Tünel güzergâhı, binalar ve makinelerin çizimleri yer almaktadır. Gavand'ın Tünel projesine ait çizimlerden anlaşıldığı kadarıyla Beyoğlu tarafındaki gar binası, zemin katı ile birlikte 4 katlı idi. Terası oluşturan 5. katta ise, dikdörtgen formda küçük bir kulübecik ile 2 katlı bir kule yer almaktaydı. Yine bu çizimden anlaşıldığı kadarıyla Gavand, gar binasının üstünü otel olarak planlamıştı.

Gavand'ın projesine göre Tünel'e giriş ve çıkışlar, yuvarlak kemerli **6** kapıdan yapılacaktı. Bu yolcu kapılarının yanında bulunan iki kanatlı bir diğer kapıdan ise, gar binasına ya da otelin içine girilmekteydi. Zemin katının üstündeki katta art nouveau(->) tarzında yapılmış demir korkuluktu dar bir balkon vardır. Bu balkona, odalardan yapılan çıkışlar, yuvarlak kemer içine alınmış çift kanatlı kapılardan yapılacaktır. Bu kapılar, Metro Han'ın ön cephesinde 14, Tünel'e girişin yapıldığı yan cephede ise 10'ar adettir. 3- katta da aynı durum tekrar eder, ancak bu kattaki kapılar dikdörtgen formda düşünülmüştür. 4. ve son katta ise balkon olmayıp, balkon kapılarının yerini pencereler almıştır.

Gavand'ın eserinde yer alan bu proje, zemin kat hariç uygulanamamıştır. 1875' ten 1914'e değin Tünel İşletmesi'nin yönetim bürolarının nerede olduğu kesin olarak belli değildir. Bunlar, muhtelif binaların kiralanan odalarında dağınık ve ayrı bir halde bulunuyorlardı. Bir araya gelmeleri ise ancak 1912'de hazırlanan projenin, 1914'te gerçekleşmesiyle sağlanmıştır.

Metro Han'ın bugünkü hali, üzerinde 15 Kasım 1912 ve 12 Mart 1913 tarihleri bulunan projelere göre biçimlenmiştir. Bu projeler, Belçika'nın Charleroi kentinde çizilmiş olup, halen İETT Arşivi'nde saklanmaktadır. Metro Han, 1912 ve 1913 tarihli plan ve projelerinden büyük bir sapma göstermemiştir. Yapı, projesinde de görülebildiği gibi zemin kat dahil, **6** kat olarak inşa edilmiştir. Bugün binada görülen 7. kat ise 1930'lu yıllarda yapıya ilave edilmiştir.

Dikdörtgen bir plana sahip olan Metro Han'a giriş, binanın ön cephesi olarak kabul etmemiz gereken yerden, yani Erkânıharp Sokağı'ndaki ana kapıdan yapılmaktadır. Çelik konstrüksiyon kullanılarak inşa edilen binanın zemini ve merdivenleri, mermer malzeme ile yapılmıştır. Merdiven korkulukları, art nouveau tarzında süslemelere sahip olup demirdendir. Yapıda, merdivenlerin yanısıra iniş çıkışı sağlayan bir asansör de vardır.

Bina, önemli derecede bir tadilata ve restorasyona uğramadığı gibi, orijinal planından da fazla bir sapma olmamıştır. Sadece, planda görülen bazı merdivenlerin iptal edildiği, bazı odaların ise aradaki duvarlar kaldırılmak suretiyle büyük bir oda haline dönüştürüldüğü görülmektedir. Ayrıca, orijinal planda en üst katta görülen ve daha ziyade estetik bir unsur olarak düşünülmüş olduğunu varsayabileceğimiz, beşik tonoz biçimli tasarım hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Metro Han, günümüzde de lETT'ye ait idari birimlerin faaliyette bulunduğu bir yapıdır.

Bibi. E. H. Gavand, ***Chemin de fer Metropolitten de Constantinople au ehemin de fer souterrain de Galata Pera dit Tunnel de Constantinople,*** Paris, 1876; R. Ziyaoğlu, *Beyoğlu,* İst., 1989. s. 65; Cezar. *Beyoğlu,* 155-160; J. Deleon. *Bir Tutam İstanbul.* İst.. 1993. s. 65-77: *İSTA,* V, 2705, XI, 5883; C. Ender, "Osman Hamdi Bey "in İmtiyaz İstediği Kabataş-Taksim Metro Projesi"', *Osman Hamdi Bey ve Dönemi (17-18Aralık 1992),* İst., 1993, s. 173.

HALUK KARGI

METROPOLİTEN İSTANBUL

Üç imparatorluk başkentinin görsel anılarını, 19. yy'ın dokusunu, tarihi konutlarının bir bölümünü, Boğaziçi gibi özgün bir kentsel yerleşmenin temel boyutlarını ve doğal karakterini, Osmanlı İmparatorluğumun son dönem burjuvazisinin düzenli büyük bahçeler içinde, kendine özgü üsluplar geliştirmiş ilginç bir geleneğin örnekleri olan büyük konutlarını II. Dünya Savaşı'na kadar koruyan İstanbul, yarım yüzyıldan kısa bir sürede 2.500 yıllık bir tarihi mirası hemen hemen unutarak bütünüyle kimlik değiştirmiştir. Kent nüfusunun bu süre içinde on kat artması bu değişmeyi zorunlu kılan en önemli faktördür. Böyle bir büyümenin sancısını çekmeyen bir dünya kenti yoktur. Ama İstanbul'un alan ve nüfus olarak büyüme hızı, Batılı ülkelerde eşi olmayan ve örneği ancak yoksul Üçüncü Dünya ülkelerinde gösterilebilecek bir boyuttadır. Bu nüfusun kültürel yapısı da göz önüne alındığı zaman Metropoliten İstanbul'un içinden çıkılmaz görünen sorunları, yeni görüntüsü ve mekânsal özellikleri anlaşılabilir bir içerik kazanmaktadır.

Yapılar Kentinden Yollar Kentine

İstanbul son 50 yıl içinde, bir yapılar kentinden bir yollar kentine dönüşmüştür. Gerçekten de, motorlu araçlar (otomobil) toplumun gözünde birincil bir statüye erişmeden önce, bütün dünya kentleri, yapı imgesinin egemen olduğu kentlerdi. Bu imgeye değişik bir vurgu getiren öğeler, antik çağda Helenistik ve Roma dönemlerine özgü büyük revaklı yollar ve forumlar, Batılı kent geleneğinde, özellikle Rönesans'tan sonra, yeni bir kent vizyonunun göstergesi olan meydanlardı. Sanayi döneminde Batı kentleri büyük boyutlu yapılarla orantılı meydan tasarımlarıyla birlikte, düzenli ve geniş bir yol dokusu kavramını da geliştirmişlerdir. İstanbul kent içi ise, yapıyı yol ve meydanla birleştiren bir kentsel imgeye, uygulama açısından ancak Cumhuriyet döneminde ulaşmıştır. Yine de birkaç sınırlı alan düzenlemesi dışında İstanbul, yapılar arasındaki boşluklarm tesadüfen oluştuğu ve kent vizyonuna yapıların egemen olduğu bir İslam kenti görüntüsünü taşımıştır. Oysa bugün İstanbul imgesini oluşturan öğeler içinde bulvarlar, çevre yolları, köprüler, kavşaklar önemli bir yer tutmaktadır. Hattâ bu izlenim Paris, Londra, Roma, Amsterdam gibi kentlerden de daha kuvvetlidir. Çünkü anıtsal yapı geleneğini unutmayan ve büyük boyutlu tarihi yapıları daha yoğun olan bu eski Avrupa başkentlerinde, kent içi görüntüye yollar kadar yapılar da egemendir. İstanbul'da ise büyük yollar çevresinde gecekondular, dar cepheli apartman ve büro binaları, dağınık sanayi yapıları ya da inşaat halinde mahalleler, az gelişmiş bir yapı kavramı ile ithal edilmiş çağdaş yolla sürekli karşıtlık yaratan dengesiz kent görüntüleri oluşturmaktadır.

Göçün Belirleyiciliği

İstanbul, sanayileşmeye yeni başlamış Türkiye'de, Batı'da 150 yılda gerçekleşen kentleşmeyi bir kırsal insan göçü şeklinde birkaç 10 yılda görmüş, yarım yüzyıldan az bir zamanda nüfusu on katına çıkmıştır. Bu kırsal nüfus, Avrupa'nın hiç denemediği bir demokratik süreç içinde, ülkenin ve kentlerin iktidarını doğrudan kontrol eder hale gelmiştir. Bu nüfusun kentsel mekânları sağlıklı örgütleme olanağı, kültürü ve kent deneyimi ile sınırlı olduğu için, İstanbul metropoliten alanının son yarım yüzyıldaki mekânsal gelişmesi -Türkiye'nin başka büyük kentlerinde de benzer süreçler yaşandığı göz önünde bulundurulursa- çağdaş Türkiye tarihinin belirleyici olgusu sayılabilir.

Tarihi bir alışkanlıkla "İstanbul" demeye devam ettiğimiz yeni yerleşme alanlarn, 2.500 yıllık bir tarihi olan ve 15. yy'dan bu yana bir başkent ve dünya kenti olarak biçimlenen İstanbul kenti değildir. Değişiklik, alışılmamış sayısal boyutların ötesinde, II. Dünya Savaşı sonrasına değin bu kenti tanımlayan bütün mekânsal, biçimsel düzenlerin yok olması, bütün işlevsel ilişkilerin yeni özellikler kazanması, kent insanını birleştiren bütün geçmiş imgelerin yıkılması, kendine göre bir burjuva geleneği olan eski kozmopolit İstanbul kentlisinin yok olması, kentli kültürüne sahip olmayanların yönlendirdiği bir toplumsal yaşamın eski İstanbul yaşamının

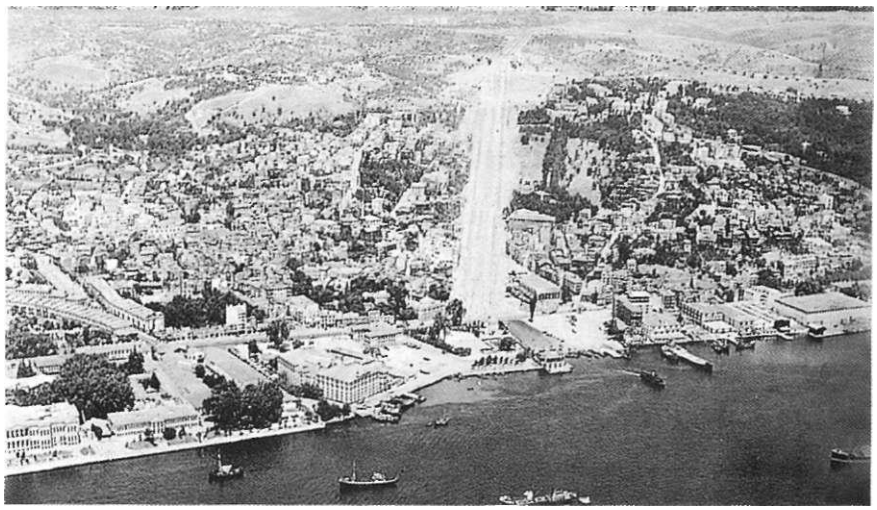

1957-1958'de eski dokuyu bölen Barbaros Bulvan inşaatından bir görünüm.
Semih Eryüdız, ***Avrasya Megapoiü İstanbul.*** Ankara. 1993

yerine geçmesi, kısaca yeni bir insan toplumunun yeni bir mekân tanımlamasıdır. Hafızaya sahip bir yaratık olarak insan, çeşitli belgesel araçları kullanarak geçmişle bağlarını sürdürse de bu sürekliliğin fiziksel mekânda bir süreklilik olarak yaratılması, özellikle İstanbul koşullarında hemen hemen olanaksız hale gelmiştir. Eğer topografyanın değiştirilemeyen konturları olmasa, İstanbul denmeye devam edilen bu kentin, Türkiye'nin herhangi bir yerinden farklı olmadığını görmek kolaylaşırdı. Yarım yüzyılda ortaya çıkan bu tarihi olgu, Türkiye'nin kaderini etkileyecek bir ağırlık taşıdığı için, 1950'den bu yana kentin fiziksel değişmesi, Marmara, hattâ Karadeniz kıyılarına uzanması, kültürel, sosyal, ekonomik ve politik parametreler içinde bu büyük alanların düzenlenmesini yönlendiren etkenlerin saptanması, bir çağdaş tarih sorunu olarak irdelenmek zorundadır.

Türkiye'nin başkentim Anadolu'ya taşıma zorunluluğunun getirdiği bazı işlev ve imge sorunları bir yana bırakılırsa, İstanbul'u değiştirmeye başlayan temel etken kente göçtür. Bu göçün ilk fiziksel görüntüsü, kent sınırları dışındaki gecekondu alanlarıydı. Bu yeni yerleşme alanlarının, eski kentten ayrılan bazı özellikleri vardı. Bunlar bir göçer yerleşmesinin düzenine bile sahip olmayan, acele ve baskı altında spontane kumluvermiş, tek göz yapılardan oluşan mahallelerdi. Gecekondunun çadırdan farkı, sökülebilir olmayışıydı. Köylüler kente konut konforu için değil, marabalığm. topraksızlığın baskısından kurtulmak, kentin verdiği iş olanaklarından yararlanmak için geldiler. Fakat eski kentlilerin aksine, daha başından ve bilmeden, bir baskı grubu oluşturdular. Çünkü yeni Türkiye demokrasisinde köylü oyunu elde etme mekanizması nitelik değiştirmişti. 1950'lerin başından günümüze gelene kadar, oy sağlamaya dönük arazi politikaları çeşitli aşamalardan geçip doğalarını değiştirmiş olsalar bile, yerleşme ve oy (giderek spekülasyon ve yağma ile eşdeşleşmek üzere) ayrılmaz bir bütün oluşturdu. Hükümetler kent toprağı üzerindeki bütün politikalarını, mahalli idareler bütün planlamalarını kente göçenlerin oylarını elde etmek üzere düzenlediler. Eski kentin tarihi imgeleri, kültürel değerleri, yeni kentlinin hiçbir şekilde sahip çıkmadığı nitelikler olarak, oy potansiyeli taşımıyordu. Yeni gelenlerin sayıları arttıkça, yeni yerleşme alanlarının baskısı da arttı. Bu alanlar sosyal yapıları nedeniyle, eski kentli için alternatif yerleşme alanı olamadılar. Başka bir deyişle eski kentlinin yeni kentliyi terbiye etmek, kentlileştirmek, ona örnek olmak şansı hiç olmadı, Eski İstanbul yeni İstanbul'un gelişmesine hiç katkı yapamadı. Gerçi 1930'lu yıllardan bu yana İstanbul'a getirilen yabancı uzmanların ve yerli plancıların kent planlarında, İstanbul'un tarihi varlığım yadsımayan, ona saygı gösteren bir planlama ilke olarak hep savunulmuşsa da, bunun uygulama ile ilgisi ancak birkaç ayrmtıya yansıyabilmiştir (bak. planlama).

Çarpık kentleşmenin yarattığı bir görünüm: Gecekondular ve çöp alanı yan yana.
Doğan Kuban

Böylece Haliç çevresindeki sanayi bölgeleriyle Kartal, Tuzla bölgesindeki sanayi bölgelerinin işçileri, Eyüp'ün üzerinde Taşlıtarla'dan ve Marmara kıyısında Kazlıçeşme'den başlayan ve Anadolu yakasındaki ilk büyük gecekondu bölgesi Fikiıtepe ile devam eden alternatif İstanbul'u kurmaya başladılar. Burada hiçbir plan olmadığı gibi, kentsel altyapı ve konut modeli de yoktu. Bu mahalleler yeni İstanbul mekânının ilkel prototipleriydi. Mülkiyet yasal değildi. Plan, yapı imgesi ve kenti kabaca tanımlayan bir planlı yol dokusu da yoktu. Genelde yeni yapılanan alanların mekânsal gelişmesi, eski İstanbul'u belli yönlerde sürdüren bir plan doğrultusunda olmadı. Aksine eski kentin nefesini tıkayan bir boğma şeklinde gerçekleşti. Kentin en gözde semtlerinin arasına giderek gecekondular yerleşti. Nişantaşı ve Şişli'nin kuzeydoğu yamaçlarındaki gecekondular ve küçük bostanlar gökdelenlerle birlikte yaşadılar. Gökdelenle gecekondu birlikteliği İstanbul'daki kentsel mekân kullanımının en ilginç ve günümüzde de devam eden görüntülerinden biridir.

Hiçbir zaman planlı büyüyemeyen İstanbul'da eski kent alanları, sosyal ve ekonomik statülerdeki değişikliklerle genişlemek eğilimi gösterdikleri zaman, kendilerini boğan gecekondu çemberini yok etmek zorunda idiler. Gecekondu mahalleleri yerlerini, görünüşte daha düzenli mahallelere terk etti. Fakat, bu düzen, gecekondu mirası nedeniyle, gerçek bir planlama niteliği kazanamadı. Planlar daha çok, gecekondu alanlarına yasal 4 kat (genellikle yasal olmayan 6 kat) verme amacına dönük; doğa, su ve tarih için kaygı duymayan, tümüyle spekülatif ve politik nitelikte kararlara geçirilen kılıflardı. Kente göçme sürecinin başındaki spontane işgal sistemi, bu kez yasal planlarla sürdürüldü. Köyden kente göçün düzenli olarak yamtlanamamış iskân istekleri, yarım yüzyıl boyunca giderek artıp yasal olmayan yerleşme sürecini geliştirirken, daha incelmiş mekanizmalar, yasa ve plam, hukuk dışı yapılanma için araç olarak kullandılar. Giderek göç olgusu ve oy kaygısı arazi yağmasının temel desteği oldu. Kente göç denilen tarihi zorunluluk, neredeyse bir yaşam tekniğine dönüştü. İstanbul'da belediye yetkilileri, yapıların yüz-

de 65'inin kaçak olduğunu söyledikleri zaman, bir hukuk devleti için anlaşılması zor, fakat gerçek bir durumu açıklıyorlardı.

Yasal olmayan iskân eski kenti sınırları içine hapsederken, kentsel işlev alanlarının uzun süre aynı yerlere bağlı kalmaları, eski kentin sağlıklı planlamasını da engelledi. Gerçi konutlar için statü sembolü de olan yeni alanlar oluştu. Son Osmanlıların Teşvikiye, Nişantaşı, Maçka, Şişli'ye transferlerini Cumhuriyet kuşakları da sürdürdü. Kadıköy ve Anadolu yakası da, bu yeni statü alanları içine girdi. Kent çevresinde Levent ve Ataköy gibi değişik mimari nitelikte konut alanları oluştu. Eski kentin ünlü mahalleleri, Süleymaniye, Fatih, Cerrahpaşa vb, azınlıkların terk ettikleri Fener ve Balat gibi gerçek burjuva mahalleleri, çöküntü alanı olarak göçle gelen kırsal nüfus tarafından iskân ya da işgal edildi. Beyoğlu gibi üst düzey kültür ve ticaret bölgesi bile aynı şekilde boşaldı. Yeni yerleşenler bu çöküntü yerlerini sürekli olarak iskân etmek için değil, daha uygun ve genellikle yeni gelişen dış mahallelerdeki konutlarına geçmek için kullandılar. Dolayısıyla hiç sahiplenmediler. Bunun sonucu, eski konut alanları nitelik değiştirdi. Bekâr odalan, depolar, küçük işyerleri ve atölye olarak kullanılmaya başlandı. Vilayet, belediye, üniversite, adliye, karakol, hattâ hastaneler gibi kurumlar suriçinde kaldı. Çarşı bölgesi kendi içinde yoğunlaştı ve giderek çöküntü alanlarını da işgal etmeye başladı. Süleymaniye'deki konağından çıkıp Babıâli'ye işine giden üst düzey Osmanlı bürokratının yaşam alanı, her odasında birkaç genç bekâr ve işsiz Anadolu köylüsü oturan ve zemin katlarında narenciye deposu ya da plastik atölyesi olan gecekondu (ya da slum) alanlarına dönüştü. Bu sosyal yapının ne Süleymaniye Külliyesi ne de Süleymaniye konağı ile kültürel ve duygusal ilişkisi vardı. Konaklar birer birer yandı, yıkıldı ya da söküldü. Süleymaniye'nin çevresi otopark oldu, külliyenin içinde de turistik lokanta yerleştirmek için, kabul edilemeyecek değişmeler yapıldı. Bu, yaygın bir değişme mekanizması olarak İstanbul'un her köşesinde binlerce kez yinelendi ve yinelenmeye devam ediyor.

Dünyanın bütün büyük kentlerinde olduğu gibi, eski kent dokularının, anıtlarının gelişmelere direnmesi, toplumun kültür yapısının gücünden kaynaklanır ve kent sahipliği diyebileceğimiz bir davranışın örgütlenmesine bağlıdır. Fakat kimliğini geldiği yöreyle tanımlayan yeni kentli ile onun seçtiği yönetici, İstanbul için hiçbir duyarlık taşımayan, buraya sadece bir altın yumurtlayan tavuk olarak bakan, kent tarihinden habersiz, hattâ o tarihin eski dönemlerini bilinçli olarak yok etmeyi bir tür kahramanlık olarak gören bir dünya görüşünün temsilcileriydi. Sahip çıkılmayan suriçinin ne eski mahallesi, ne de eski yolu kalmış, yeşil bahçeli dokusu yitirilmiş, yeşil alana dönüştürülebilecek bostanları inşaata açılmış, giderek büyüyen kamu yapıları, üniversite ve hastaneler genişleyerek çevrelerini işgal etmiş, her yeni gelen plan kararı ile imar haklan artırılmış ve ulaşım öncelikli planlar, eski kentin büyük ölçüde yok olmasına neden olmuştur.

Kent içinde alt-üst yollar ve yonca yapraklı çözümler, Şişhane Meydanı
Semih Eryıldız. *Avrasya Megapolü İstanbul.* Ankara. 1993

Ulaşım: Yeni Planlama Parametresi

Kentin kullanımının ve fiziksel değişmesinin temel bileşeni olan göç, sadece gecekondu mahallelerinde, çöküntü alanı haline gelmiş eski kent alanlarında ya da kent çevresindeki orman ve su havzalarının işgal ve tahrip edildiği alanlarda gözlenecek bir olgu değildir. Gerçi kaçak yapılaşma adı altında, tek katlıdan 6-7 katlı apartmana ya da villalara kadar uzanan bir skala içinde, hiçbir zaman bitmeyen bir inşaat süreci, bugün metropoliten İstanbul'un fizyonomisini belirleyen en büyük görsel olgudur.

Fakat göçün sosyal ve politik yapıda zorladığı köklü değişiklikler, kentin yapısını ve görüntüsünü başka boyutlarda da etkilemiştir. Bunların başında II. Dünya Savaşı'ndan bu yana kent yolları ve kent ulaşımı sorunları gelir. H. Prost 1936'da istanbul'a uzman olarak çağrıldığı zaman, bir Batılı olarak ilk tepki duyduğu özellik eski İstanbul'un yollarıydı. Sultanların saraylarına hizmet eden yollar dışında, İstanbul düzenli yolu ve meydanı olmayan bir kentti. Prost, İstanbul için, yarımada da dahil olmak üzere, yollar ve çok sayıda meydan önermiştir. Bu isteklerin, politika süzgecinden geçerek uygulanmaya konması, Menderes'ten önce küçük boyutlarda başlamış, fakat onun imar furyası içinde tarihi kentin büyük ölçüde tahribi ile sonuçlanmıştır. İstanbul'a yol, meydan ve açık alan gerektiği açıktır. Fakat bunların, politik gösteri haline dönüşmeden metropoliten alanm ulaşım planlaması içinde, duyarlı projelerle çözümü gerekirken İstanbul'un yolları da, gecekondu yapan tavırla, "ad hoc" gerçekleştirilmiştir (bak. Menderes ve İstanbul). Yakın zamana kadar mahalli idareleri yönlendiren bu tavır, eski kenti, gerekli gördüğü her noktada, dokusu, anıtsal yapıları ve geleneksel konutları ile yok edebilmiştir. Eski kent içinde büyük ulaşım aksları boyunca sınırı saptanamayan büyük yol boşlukları orta-

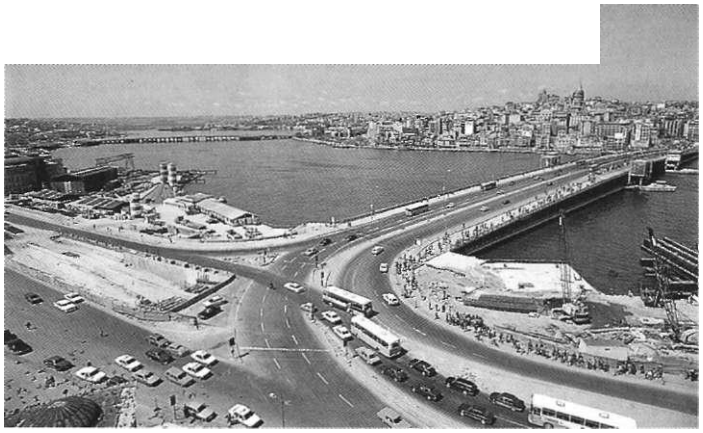

Yeni Galata Köprüsünün yapımından sonra Eminönü Meydanının görünümü. *Tahsin Aydoğmuş, 1993*

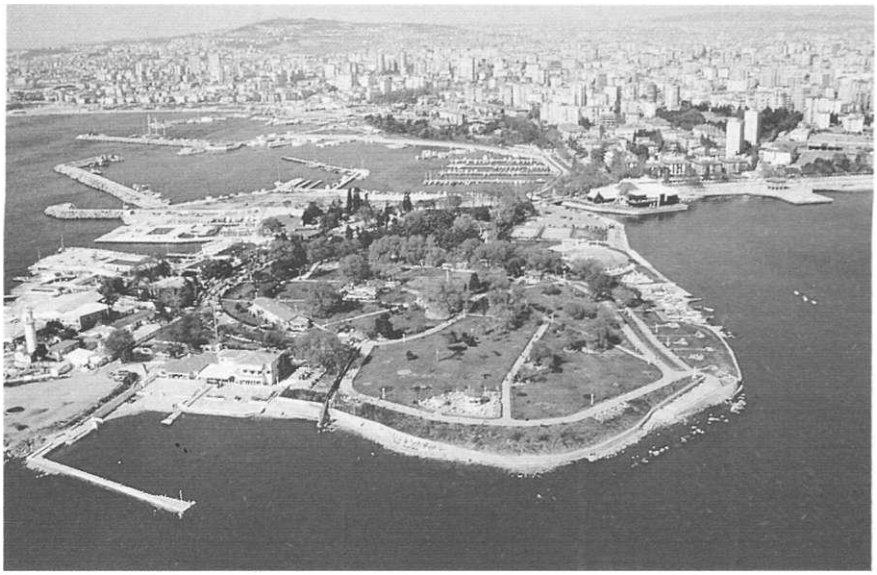

Fenerbahçe Burnundan Kadıköy'deki yoğun yerleşim alanlarının bir görünümü.
Doğan Kuban

ya çıkmıştır. Bunların eski doku içinden geçirilmesi tarihi anıtlara saygılı ve planlamaya değer veren bir tavırla yapılmadığı için, kenti güzelleştirebilecek öğeler olamamışlardır. Yoğun önceliği otomotiv sanayiinin istekleriyle de çakıştığı için, planlama adı altındaki ulaşım uygulamalarında öncelik, evinden işine çabuk ulaşmak isteyen yaya insan yerine otomobile verilmiştir. Bugün kentin bütün meydanları trafik meydanlarıdır. Bütün yollar ve kaldırımlar, bütün anıtların çevreleri otopark olarak kullanılmaktadır. Kaçak yapı ve gecekondudan sonra, otomobilin yozlaştırdığı kent mekânları yeni İstanbul'un ikinci temel görüntüsüdür. Bu boyutu ile İstanbul, çağdaş dünya kentlerinin bir görsel özelliğini kazanmış gibi görünüyorsa da, yollar çevresindeki plansız yapılanma buna olanak vermemektedir.

Nüfusun olağanüstü artması ve yayılmasının, ulaşımı ilerleyen bir dolaşım hastalığı gibi umutsuz hale getirmesi, araç trafiğinin, planlamanın birincil hattâ tek sorunu haline gelmesine neden olmuştur. İstanbul merkezi iş alam ve idari merkezinin eski kentte kalması, buna karşın Tuzla'ya kadar uzayan yerleşme alanları, II. Abdülhamid döneminden bu yana gündemde olan Boğaz köprüsünü yeniden gündeme getirmiştir. Köprünün kentin gelişmesindeki olumlu ya da olumsuz etkileri uzun tartışmalara neden olduğu gibi, görsel olarak Boğaz üzerinde böyle bir köprünün İstanbul'un kimliğini ve Boğaziçi'nin güzelliğini ortadan kaldıracağı da ileri sürülmüştür. Aynı itirazlar ikinci köprü için de ileri sürüldüğü gibi, burada daha da ciddi bir sorun olarak, köprünün İstanbul'un su havzalarının yağmaya ve iskâna açılmasını teşvik ederek orman tahribi ve su havzası kirlenmesine neden olacağı belirtilmiştir. "Köprüler tuzağı" denilen bu sorunun, göç hareketinin çaresiz sonuçlarından biri olduğunu kabul etmek gerekir. Köprü en ileri teknoloji ve uluslararası standartlarla bir kent mekânını işgal ettiği zaman, o kentin fiziksel kimliğini değiştirmesi olağandır. Aslmda Boğaz köprüleri ve onlarla birleşen büyük çevre yolları, ortaçağ davranışları içinde yaşayan bir topluma empoze edilmiş ileri sanayi toplumu vizyonlarıdır. Sultanbeyli ya da Hisarüstü gecekondularında yaşayan insanların, kendi mahalle ve sokaklarından çıkıp köprüden geçen bir araca bindikten ve gişelerden geçtikten sonra girdikleri ortam, ülke ve uygarlık değiştirmeye eşittir. Çağdaş yaşam, bu görsel şokun psikolojik etkilerini, insanların karşılayabildiklerini gösteriyor. Fakat toplumsal etkilerinin analizi henüz yapılmamıştır. Boğaz köprülerinin Boğaziçi'ni çirkinleştirdikleri söylenemez. Çünkü boyutları, insanların alıştıkları yapı boyutlarından çok farklıdır. Estetik değerlendirme alışılmamış boyutlarda yapılamaz. İkinci Boğaz köprüsünün en büyük kötülüğü su havzası tahribi olmuştur. Bunun zararları ise İstanbul'un geleceği için hesaplanamaz büyüklükte olduğu gibi, İstanbul çevresinin zaten sınırlı orman alanlarını da tehlikeye sokmuştur.

IV. Levent ve çevresindeki gökdelenler (solda) ve İstanbul'da topografya tahribi.
Bünyamin Çelebi (sol), Doğan Kuban

Boğaziçi

İstanbul'un üçüncü mekânsal değişmesi Boğaziçi'nin ve Anadolu yakasının sayfiye niteliğindeki kullanımının giderek artan bir yoğunlukla sürekli iskâna açılmış olmasıdır. Kuşkusuz bu da artan nüfusun doğrudan etkilediği bir süreçtir. İstanbul burjuvası diyebileceğimiz sınıfların, 1950' terde biraz da ulaşımın zorluğunu düşünerek özellikle Boğaziçi'ni konut alanı olarak dışladıkları dönemlerde, Boğaz'm her iki yakasında da özel mülkiyette olmayan alanlar gecekondu alanlarına dönüşmüştür. Bu süreç, çoğu kez doğal örtüyü, ormanı yok ederek ve su havzalarını kirleterek gelişmiştir. Fakat 1960'lı yıllardan sonra Şişli-Mecidiyeköy-Zincirlikuyu bölgesinin hafif sanayiye tahsis edilmesi ve 1. Levent gibi ilk sosyal konut alanlarının Boğaz sırtlarına kaydırılması, ulaşımını karayolu ile yapan ve Boğaz'ı yukarıdan seyreden yeni bir lüks konut tipinin varlıklı sınıflar arasında yaygınlaşmasına yol açmıştır. Önce Boğaz'ı seyreden tepeleri işgal eden bu yeni iskân alanları giderek kıyıya doğru inmiş; zaman içinde gecekonduların da apartmanlaşması sonucu, Boğaz'm doğal karakteri ve konut dokusu nitelik değiştirmiş; buna 1980-1990'li yılların plansız politikaları eklenince, Boğaziçi'nin bazı bölgelerinde, doğa tahribinin, çirkin kentleşmenin ve yapı spekülasyonunun dünya çapında örnekleri sayılabilecek uygulamalar ortaya çıkmıştır.

1975 tarihli Boğaziçi Yasası öngörünüm bölgesini biraz koruyabilmişse de yasayı delen merkezi turizm alanı kararlan, kaçak yapıların affedilmesi ve Boğaz öngörünüm sınırlarının topografik belirsizliği, Boğaziçi SIT'inin koruma olanaklarını kısıtlamıştır.

Bugün İstanbul'a uluslararası statüsünü kazandıran en önemli tarihi ve doğal öğe olan Boğaziçi'nin hâlâ yaşanabilir bir ortam olması, eski saray, konak, yalı ve sefarethane koruları ile Boğaziçi Yasası'nm koruması altındaki az sayıda ahşap konut ve öngörünüm alanındaki kat sınırlamasıdır. Fakat Üsküdar, Kuzguncuk, Çengelköy arasındaki, Çamlıca tepelerinin eteklerindeki yoğun yapılaşma, Ümraniye'den Beykoz'a kadar artgörünüm alanlarının giderek yoğunlaşan bir yapılaşmaya açılması ve sözde plan kararlarıyla yeşil alanların yağma edilmesi, Sarıyer İlçesi içinde, Karadeniz'den Rumelihisarı'na kadar yasal olmayan yapılaşma, Bebek tepelerinden Oıtaköy'e kadar uzanan ve Boğaz silueti ne egemen olan çok katlı yapı silueti ve giderek küçülen özel koru alanları 1950' lerde akla bile gelmeyen bir kentsel fizyonomi yaratmıştır. Bunlara Boğaziçi'nin sularının kirlenerek yüzmek ve balık tutmak gibi binlerce yıllık özelliklerini kaybettiği, hattâ sayfiye niteliğinin de kalabalık, kirlilik ve gürültü nedeniyle yok olduğu eklenirse, bu duyarsızlık tarihi bir kültür intihan olarak yorumlanabilir.

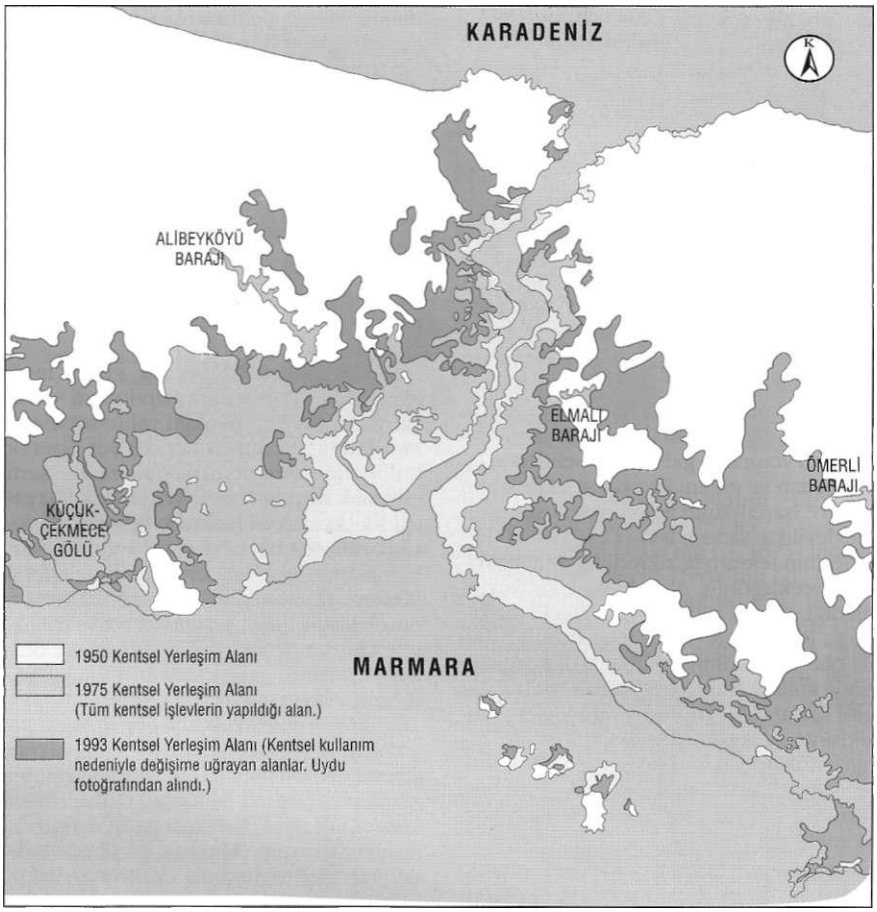

Kentsel yerleşim alanının genişlemesi.
Çiğdem Aysu

Kadıköy ve Üsküdar

İstanbul'un mekânsal ve görsel değişmesinin bütün acımasızlığı ile ortaya çıktığı kent bölgelerinin başında Kadıköy'den öteye Anadolu yakası gelir. II. Dünya Savaşı' ndan öncesine kadar ayakta duran büyük bahçeler ve zengin ağaçlıklar içindeki köşkleriyle son dönem Osmanlı zenginlerinin ve idarecilerinin sayfiye yeri olan ve Kızıltoprak, Feneryolu, Fenerbahçe, Kalamış, Erenköy, Kozyatağı, Bostancı ve daha sırtlarda Yakacık gibi adlarıyla güzel çağrışımlar yaptıran bu yöre, bugün yoğun bir yerleşim alanıdır. Bu bölgenin denize yakın mahalleleri, lüks dükânları ve yaşamıyla ünlü Bağdat Caddesi çevresi, eski dönemin sosyal statüsünü bir dereceye kadar korumuştur. Fakat kıyı yolu, yok olan ağaçları, 20 kata çıkan yüksek apartmanları, ızgara planlı sokakları, lüks eşya mağazaları ile bundan 50 yıl öncesiyle bütün ilişkilerini kesmiş yeni bir kenttir. Kadıköy yöresinin İstanbul'la tarihi ilişkisi, sadece belgelerde, müze gibi korunan bir-iki köşk, çamları hâlâ duran birkaç bahçe köşesi ve sadece semt adlarında kalmıştır.

Kadıköy'ün başına gelenler Üsküdar'da da gözlenebilir. Üsküdar'ın kıyı ile buluştuğu şeritteki bir-iki tarihi anıt dışında, bütün tarihi mahalleler yok olarak yerlerini apartmanlara bırakmışlardır. 1960'larda tarihi dokusunu ve geleneksel konutlarını koruyan Üsküdar, 30 yıl içinde hemen tümüyle ortadan kalkmıştır. Üsküdar'ın en büyük kentsel öğesi ve yeşili olan Karacaahmet giderek küçülen bir içdenize benzemektedir. Yeni ulaşım aksları, Salacak'ın denizle ilişkisini kesen kıyı yolu, giderek büyüyerek neredeyse Boğaziçi'nin girişini kesecek hale gelen Haydarpaşa liman tesisleri ve mendirekleri, Bağdat Demiryolu nun başlangıç noktasını temsil eden Haydarpaşa Garı ile yüzyıl dönümünde başlayan sanayi görüntüsünü katlayarak bugüne getirmişler, buraya yerleşen büyük ticaret limanı, eski İstanbul'da olmayan bir başka vizüel ağırlığı liman çevresine yerleştirmiştir.

Liman

İstanbul kentinin bir bütün olarak algılanmasında Haliç üzerindeki eski kent siluetiyle Galata Kulesi'nin egemen olduğu Beyoğlu siluetinin ve liman çevresinde bunları tamamlayan Üsküdar'ın özel bir yeri vardır. Bir deniz kenti olan İstanbul' un limanı tarih boyunca işlevsel ve görsel bir odak olarak kent imgesini oluşturmuştur. Prostün bugünün İstanbul'una tarihini bir ölçüde bağışlayan en önemli kararı, sonradan gelen plancıların da uydukları, siluetin korunmasına ilişkin kat sınırlaması kararıdır. Bu karar, İstanbul'un ünlü siluetini, sadece bir şans eseri olarak, bugüne kadar ulaştırmıştır. Fakat Galata, Beyoğlu ve Boğaz'm Avrupa yakasında Maslak' a kadar uzanan yerleşme alanları üzerindeki yeni yapı yükseklikleri ve yer yer yükselen gökdelenler, İstanbul'da zaten Batı'yı simgeleyen bu yakanın tarihi görüntüsünü değiştirmiştir. Sadece eski Galata ve Taksim'e kadar Beyoğlu'nda 19. yy'ın kozmopolit başkentini anımsatacak mahalleler kalmış; ondan ötesi korunan birkaç kışla ve yapı dışında, geleneksel görüntüsünü yitirmiştir.

1950'ye kadar gelen eski kent sınırları içindeki, ortalama 20.000 hektarlık (sadece suriçi ortalama 5.800 hektar) alandaki değişmelere rağmen İstanbul kenti bu eski kesiminin tarihi sürekliliğini, biraz da topografyanın yardımıyla, bir ölçüde kommuş sayılabilir. Fakat bugün 33 ilçeden oluşan metropoliten İstanbul 130.000 hektarı geçen bir alanda tahminen 10.000.000 insan barındırmaktadır. 1950'ler sonrasında kentin yayıldığı bu alanların İstanbul denilen tarihi olgu ile ilişkileri, bir yan yana gelmeden ibarettir. Çünkü böyle bir büyümenin sınırı yoktur. Bu sınırı İzmit'e, Tekirdağ'a kadar uzatıp hepsine İstanbul adını vermek, tarih açısından anlamsız olduğu gibi, böyle bir yığılma ve agglomerasyonun kontrol edilebilme şansı da bugün gözlenebildiği kadarıyla, olanaksız görünüyor. Bugün İstanbul'u hâlâ yaşanabilir kılan öğeler deniz ve topografyadır. Bir yerden bir yere ulaşmanın bir sorun haline geldiği ve bu nedenle de bütün yaşamına motorlu araç imgesinin egemen olduğu yeni İstanbul'da, yeni kentli için sanayi toplumunun temel gösterisi haline ge-

len "araba"mn doğrudan ya da dolaylı olarak topografyayı tahrip etmesine olanak verildiği ve denizin kentli yaşamına entegrasyonu sağlanamadığı zaman, İstanbul'un fiziki kimliğinden tarih bağlamında söz etmek, sadece birkaç anıtın müze eşyası gibi gösterisinden ibaret kalacaktır.

DOĞAN KUBAN

MEVLEVİ MUSİKİSİ VE SEMA

Mevlevi musikisi bu tarikata özgü musiki türü, tekke musikisinin de en önemli ve en geniş koludur.

Ömrü boyunca musikiye büyük önem verdiği bilinen, *Mesnevi'sine* de "Bişnev in ney" (Dinle bu neyi) diye başlayan Mevlana'nın yolundan gidenlerce belirlenen tarikat adap ve erkânı ile ayin şekli de onun fikir ve işaretlerinin ilhamı ile oluşmuştur. Mevlevîlikte sadece İsm-i Celâl (Allah) kelimesinin tekrarıyla zikredilir, zikir sessizce gerçekleştirilir. Ayinde bu zikir duyulmadığı, yalnızca icra edilen musiki duyulduğu için, Mevlevîlikte musiki bu açıdan da önem kazanmıştır. Öbür tarikat ayinlerinde kullanılmayan ney, rebab, tanbur, ud gibi sazların kullanılması da Mevlevi musikisinin ayırt edici özelliklerindendir. Zaten ayinin musikisini de neyzenbaşı yönetir. Mevlevi ayini, aynı zamanda Türk musikisinde miraciyeden sonra en uzun beste şeklidir.

"Sema" adıyla tanınan Mevlevî ayininin resmi adı "mukabele-i şeriftir. Mukabele törenleri İstanbul dışındaki tekkelerde genellikle cuma namazından sonra düzenlenirdi. İstanbul'daki 5 mevlevîhanede ise belli günlerde mukabele edilirdi. Cuma ve salı, Galata; cumartesi, Üsküdar; pazar, Kasımpaşa; pazartesi ile perşembe, Yenikapı; çarşamba, Beşiktaş (daha sonra Bahariye) mevlevîhanelerinin ayin günleriydi. Ayrıca, "ihya geceleri" denen bayram ve kandil geceleri ile hilafet törenlerinde de ayinler düzenlenirdi.

Sema: Mevlevî ayini Mevlana'nın belli bir usul ve törene bağlı olmadan, doğrudan doğruya bir vecd halinin ifadesi olarak tarif ettiği semanın bir düzene bağlanmasıyla oluşmuştur. Mevlana'nm oğlu Sultan Veled ile torunu Ulu Arif Çelebi de belli bir düzen olmadan, coşkunca sema ederlerdi. Daha sonra, cuma namazlarını takiben Mevlana'yı anmak için düzenlenen toplantılar ayine belli bir düzen verilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Böylece sema meclislerinde ayine belli bir düzen verilmeye başlamıştır. Ayin, önce ana hatlarıyla Pir Âdil Çelebi, daha sonra da buna bazı ayrıntılar eklenmesiyle Pir Hüseyin Çelebi tarafından bugünkü düzenine kavuşturulmuştur.

Buna göre, mukabele-i şerifin düzeni şöyledir: Meydancı Dede'nin "Buyurun Yâ Hû" seslenişiyle çağrılan dedeler ile öteki Mevleviler teker teker baş kesip selam vererek sağ ayakla, eşiğe basmadan semahaneye girerler, görev ve rütbelerine göre yerlerini alır, ayakta beklerler. Ayinin musikisini icra edecek olan mutrıb heyeti de mutrıbhanedeki yerini alır. Herkes sağ ayak başparmakları sol ayak başparmağının üzerinde, yani ayakları mühürlü denen durumda ve sol eli ile sağ omzunu, sağ eliyle de sol omzunu tutarak ayakta şeyhi bekler. Bu duruş biçimine "niyat vaziyeti" denir.

Şeyh sağ arkasındaki meydancı ile semahaneye girince ayak mühürleyip başını eğerek selam verdiğinde herkes aynı biçimde sessizce selama cevap verir. Şeyh postuna geçince namaz başlar. Tıpkı camideki gibi kılman namaz şeyhin Fatiha'sı ile sona erer.

Namaz safları bozulunca, yüzler mesnevi kürsüsüne dönük olarak yeni yerleşim biçimine geçilir. Şeyh yahut mesnevihan kürsüye çıkınca herkes yer öperek bulunduğu yere oaırur. *Mesnevi* 'den şerh edilecek beyitleri şeyh kendisi okumayacaksa. *Mesnevi* okumakla görevli dede. şerh edilecek beyitleri okur, sonra da şerhine başlar. Şerh bitince, mutnbhanedekilerden biri Kurandan kısa bir bölüm okur, onu izleyen Post duasından sonra da Fatiha okunur. Şeyh kürsüden inerken, herkes yeri öpüp ayağa kalkar, kıbleye göre semahanenin sağmda yerini alır.

Bütün tarikat ayinleri, peygambere duyulan sevgi ve saygının bir ifadesi olarak salavat ile başladığı halde, Mevlevî ayininde Naat-ı Mevlana ile başlar. Güftesi Mevlana'ya ait olan, Itrî'nin rast makamında bestelediği naat, yalnız mevlevîhanelerde değil, başka tekkelerde de 200 yılı aşkın bir zaman boyunca okunmuştur. Naatların en tanınmışı olan bu musiki şaheserinin bir çelebilik makamı tavsiyesi olarak ayinlerde ney taksiminden önce okunması Abdülhalim Çelebi (ö. 1679) yahut II. Bostan Çelebi (ö. 1705) tarafından bütün mevlevîhanelere bildirilmiştir. Aynı beste ile başka naatların da okunduğu olmuştur. Ayrıca kimi çok usta naathanlar bu bestenin sonundaki terennüm bölümünü o gün okunacak ayinin bestelendiği makamın seyrini gösterecek biçimde tamamlamışlardır: Hammamîzade İsmail Dede'nin naatı her defasında başka bir makama göçürerek okuduğu söylenir. Itrî'nin naatından önce, bestesi günümüze ulaşamamış başka naatların yahut Mevlana'nın peygamberi öven gazellerinin kaside tarzında doğaçlama okunduğu tahmin ediliyor.

Ney çalan Mevlevî.
Atatürk Kitaplığı Arşivi

Naat bitince, kudümzenbaşı kudüme birkaç darbe vurur ve neyzenbaşının yahut başka bir neyzenin "post taksimi" denen taksimi başlar. Taksim biter bitmez peşreve geçilir. Peşrevin ilk zahme darbesiyle birlikte şeyh ile semazenler ellerini şiddetli bir şekilde yere vurarak ayağa kalkarlar. Neyzenler de ayağa kalkarak peşrevi çalarlar. Ayaktaki semazenler sağa doğru birbirlerine yaklaşırlar. Bu sırada şeyh, postun önüne çıkıp baş keserek selam verir, aynı selam herkesçe tekrarlanır. Sonra şeyh sağa doğru döner, peşrevin temposuna da uygun bir biçimde sağ ayağım atıp solu yanına çekerek, sonra solu ileri atıp sağı çekerek yürümeye başlayınca semazenler de aynı hareketlerle yürümeye başlar. Şeyhin arkasındaki aşçıbaşı yahut semazen postun önüne geldiğinde ayak mühürleyip baş keser ve "hatt-ı istiva" denen postun ucu ile kapı arasında çizili olduğu varsayılan, şeyhten başkasının basamayacağı çizgiyi atlayarak geçtikten sonra, posta arkasını dönmeden cephesini geliş yönüne çevirerek gene ayak mühürleyip bekler. Arkasındaki, postun önüne yaklaşan semazen de ayak mühürler ve postun önündeki iki derviş birbirlerinin yüzüne, gözüne, özellikle iki kaşı arasına bakarak ve hırkalarının içindeki sağ ellerini kalplerine götürerek selamlaşıp niyazlaşmış olurlar. Postun sağındaki semazen arkasını semahaneye çevirmeden gene sağa dönerek yürümeye başlandığında, kendisinden sonraki semazen gene aynı tarzdaki hareketlerine devam eder. Böylece herkes birbiriyle selamlasın Semahaneyi ikiye böldüğü kabul edilen hatt-ı istivanın post hizasındaki uzantısında gene ayak mühürlenerek baş kesilir, karşı karşıya gelmeden yürümeye devam edilir. Semahane çevresinde birinci devir tamamlandıktan sonra, ikinci, üçüncü devirler de aynı şekilde devam eder. Semazenlerin bu şekilde üç defa semahanenin etrafını dolaşmalarına "devr-i Veledî" (Sultan Veled devri) denir. Peşrev yürüyüşün ortasında bitse bile, tekrar peşrevin başına dönülür, devir tamamlanıncaya kadar çalınır.

Üçüncü devirde sıranın sonundaki semazen şeyhi beklemeden selamını verip yürümeye devam eder. Onun sıradaki yerini almasıyla birlikte şeyh de postuna geçer. O anda kudümzenbaşı peşrev çalmaya son verilmesini işaret etmek için kudüme birkaç defa vurur, onu sadece makamı gösteren çok kısa bir taksim izler. Sultan Veled devrindeki niyazlaşma Konya'daki âsitanede şeyh postu önünde de-

ğil, Mevlana'nın sandukası önünde olur. Devir süresince herkes sessizce Allah adını zikreder.

Ney taksiminden sonra, ayinhan denilen okuyucular saz eşliğinde ayini okumaya başlarlar. Şeyh postunun üzerinde, semazenler şeyhin solundaki safta baş keserek selam verirler. Semai yönetecek olan semazenbaşı dışında, bütün semazenler omuzlarındaki hırkaları çıkararak oturduklan yere bırakır, hemen niyaz vaziyeti alırlar. Şeyh postun önüne doğru üç adım atarak ileri çıkıp baş keser, onu ötekiler izler. Şeyh sağ eli üstte olarak ellerini kavuşturmuş durumdayken semazenbaşı şeyhe doğru ilerler, şeyhin açıkta duran elini, şeyh de eğilerek semazenbaşımn sikkesini öper. Semazenbaşı hatt-ı istivanın sağma geçip şeyhin sağ karşısında niyaz vaziyetinde durur, baş keser. Onun her baş kesmesinde semazenler de baş keserler. Şeyh baş keserek semaya izin verdiğini belirtir. Bütün semazenler sırayla şeyhin önüne gelerek baş kesip el öperler, şeyh de onların sikkelerini öper. Semazenbaşımn sağ ayağını geriye çekerek yahut ileri atarak verdiği işarete göre semazen ya ortaya ya da kenara doğru üç adımda yürüyerek semaya başlar. Semazenlerin omuzlarını tutmakta olan elleri yavaşça aşağıya iner, ellerin dışı vücuda ve sikkeye değdirilerek omuz hizasından yukarı kadar kaldırılır, sağ eller yukarıya, sol eller aşağıya bakacak biçimde sema edilir. Bu şekilde son semazen de semaya girdikten sonra, semazenbaşı şeyhe baş kesip, semai yönetmek üzere semahanede dolaşmaya başlar. Şeyh de postunun gerisinde ayakta semai seyreder.

Ayinin birinci selamının bitip ikinci selamının başladığı usul değişikliğinden anlaşılır. Selamın başında herkes bulunduğu yerde yüzü semahanenin merkezine dönük biçimde durarak niyaz vaziyetinde baş keser, ikili, üçlü kümeler halinde omuz omza yaslanır. Şeyh postun önüne doğru ilerleyip baş kestiğinde gene herkes baş keser. Şeyh sessizce selam duası edip tekrar postun gerisine geçtiğinde gene birlikte baş kesilir. Ama el, sikke öpülmez. Sonra gene bir usul değişikliğiyle üçüncü, daha sonra da dördüncü selama geçilir.

Dördüncü selamda semazenler semahanenin ortasına girmezler, kenarlarda sıralanarak sema ederler. Son semazenin de semaya girmesinden sonra, hepsi bulundukları noktadan ayrılmadan sema eder. Semazenbaşı şeyhe niyaz edip semazenleri de yerleştirdikten sonra şeyhin solundaki yerine geçer, artık yürümez. Şeyh ise postun önüne çıkıp niyaz eder, o da semaya girer. Dördüncü selam bitince sazlar son peşrev ile son yürük semaiyi çalarlar; sonra da son taksime geçilir. Taksim tamamlanınca, mutrıbdan biri Kuran okur. Onu izleyen özel dua, tekbir ve salavattan sonra Fatiha da okunur. Sonra şeyhle birlikte herkes yer öpüp ayağa kalkar. Şeyh "Hu diyelim" sözüyle biten gülbankı okur. Mutrıban ile semazenler baş keserek "Hû" der. ler. Şeyh kapıya doğru yürür. Tam ortaya geldiğinde gene selam verir. Bu selamı neyzenbaşı alır, mutrıbdakiler de baş keser. Şeyh semahanenin çıkışına vardığında posta doğru dönerek baş kestiğinde herkes birlikte baş keser. Şeyhin semahaneden ayrılmasından sonra, herkes posta selam vererek semahaneyi terk eder.

Eski bir kartpostalda neyzen dervişler. *Cengiz Kahraman arşivi*

Musiki: Mevlevi ayininin en önemli özelliği, zikrin tekke görevlilerinin iradesi ve yönetimine göre değil, ayin-i şerifin bestesine göre icra edilmesidir. Ayinlerde belirli usuller kullanılır; peşrevde devr-i kebir; birinci selamda devr-i kebir ile devr-i revan; ikinci selamda genellikle evfer; üçüncü selamın girişinde birinci selamın başındaki usul, sonra aksak semai, sonra da "Ey ki hezar aferin..." diye başlayan ve her ayinde yer verilen Türkçe güfteli iki beyitle başlayan bölümde yürük semai; dördüncü selamda evfer; son peşrevde de düyek usulleri kullanılır. Bütün bu usuller kudümzenlerce, "velveleli" denilen özel, süslemeli vuruş şekilleriyle vurulur.

Mevlevi ayinleri çok çeşitli makamlarda bestelenmiştir. Ayinlerin en eskileri, bestekârları bilinmediği için "beste-i kadim" diye anılan pençgâh, dügâh, hüseyni ayinleridir. Bu eserler ayin denilen beste şeklinin yapısını gösteren ilk örneklerdir. Bestekârı bilinen ilk ayin Köçek Derviş Mustafa Dede'nin (ö. 1684) bayati ayinidir. Onu Itrî'nin, segah ayini ile Nâyî Osman Dede'nin çargâh, hicaz, rast, uşşak ayinleri izler. 18. yy'da ayinler çoğalmış, ancak bunlardan bazıları kaybolmuştur.

Eyüplü Hüseyin Dede'nin (ö. 1740) nühüft; Musahib Seyyid Ahmed Ağa'nın (ö. 1794) hicaz, nihavent ve kaybolan saba; Bursalı Âmâ Sadık Efendi'nin (ö. 1797) bestenigâr; Hafız Abrürrahim Şeyda Dede'nin (ö. 1800) ırak, kayıp ıstafan ile hicazeyn; Kudümzen Hafız Âli Dede'nin (ö. 1800) kayıp nühüft; Ali Nutkî Dede'nin (ö. 1804) şevk-u tarâb; III. Selimin suzidilara; Abdülbâkî Nasır Dede'nin (ö. 1821) acembuselik ve kayıp ısfahan; Abdürrahim Künkî Dede'nin (ö. 1831) hicaz ve kayıp nühüft; Dede Efendi'nin saba, neva, bestenigâr, sababuselik, hüzzam, ferahfeza ve bir selamlık ısfahan; Mustafa Nakşı Dede'nin (ö. 1854) şedd-i araban; Haşim Bey'in suzinak ve kayıp şehnaz; ismet Ağa'nın (ö. 1870) hepsi kaybolan müstear, ısfahan, râhatfeza; Arif Hikmeti Dede'nin (ö. 1874) kayıp mahur; Tanburi Kâmil Dede'nin (ö. 1875) kayıp yegâh; Manisalı Cazım Dede'nin (ö. 1875) hicazkâr; Selanikli Necib Dede'nin (ö. 1883) kayıp suzinak; Müezzinbaşı Rifat Bey'in neveser ve ferahnak; Neyzen Salih Dede'nin (ö. 1888) şedd-i araban; Hacı Faik Bey'in dügâh ve bir selamlık yegâh; Beylikçizade Ali Aşkî Bey'in (ö. 1892) bir kısmı unutulan hüseyni-aşiran ile yarım kalan nikriz; Zekâi Dede'nin mâye, ısfahan, suzinak, sabazemzeme, suzidil; Ahmed Hüsameddin Dede'nin (ö. 1900) râhat-ül ervah; Şeyh Celaleddin Dede'nin (ö. 1907) dügâh; Bolahenk Nuri Bey'in (ö. 1910) buselik, karcığar; Hüseyin Fahreddin Dede'nin acemaşiran; Şeyh Mehmed Şevki Efendi'nin (ö. 1914) kayıp ısfahan; Musullu Hafız Osman Dede'nin (ö. 1918) tek selamlık hüseyni; Abdülkerim Dede' nin (ö. 1920) kayıp yegâh; Rauf Yekta Bey'in yegâh; A. Âvni Konuk'un (ö. 1938) buselik-aşiran, dilkeşide, rûy-ı ırak; Kâzım Uz'un (ö. 1938) sultaniyegâh; Ahmed Irsoy'un (ö. 1943) bayati-buselik, müstear; Rakım Elkutlu'nun (ö. 1948) karcığar; Kemal Batanay'm nikriz; Saadettin Heper'in (ö. 1980) hisarbuselik makamlarında ayinleri vardır. Hüseyin Saadettin Arel(-0 de çeşitli makamlardan 51 ayin bestelemiştir. Mustafa Nakşî Dede dışında bütün bu bestekârlar İstanbul tekkelerinde feyz almış musikişinaslardır. 1925'te tekkelerin kapatılmasıyla birlikte Mevlevi ayini icrası da kalkmış olmasına rağmen, bestekârlar Türk musikisinin bu en büyük beste şekli ile eserler vermeye devam etmişlerdir. Günümüz bestekârları arasında da ayin besteleyenler vardır.

Mevlevi musikisinin asıl merkezi İstanbul'dur; Konya ise daha çok manevi merkez niteliğindedir. İstanbul'daki 5 mevlevîhane genel Mevlevi kültürünün olduğu gibi musikisinin de geliştiği çevrelerdir.

18. yy'da Galata Mevlevîhanesi şehrin en önemli Mevlevi musikisi merkeziydi. Türk musikisi nazariyatına ilk eğilenlerden Nâyî Osman Dede bu tekkenin şeyhiydi. Aynı yüzyılın sonlarında Yenikapı Mevlevîhanesi önem kazanmaya başladı. Bu tekkenin şeyhlerinden bestekâr Abdülbâkî Nasır Dede'nin çalışmaları ve geliştirdiği nota sistemi Türk musikisi nazariyatının

Eski bir kartpostalda sema yapan Mevlevi denişleri.
Nuri Akbayar arşivi

bir inceleme ve araştırma alanı haline gelmesine zemin hazırlamıştır. 19. yy in ortalarında Beşiktaş Mevlevîhanesi de önem kazandı. Son dönemde Bahariye Mevlevîhanesi de önemli bir merkez oldu. Galata Şeyhi Ataullah (ö. 1910), Yenikapı Şeyhi Celaleddin ve Bahariye Şeyhi Hüseyin Fahreddin dedeler de öğrencileri Rauf Yekta, Subhi Ezgi, H. Saadettin Arel'i teşvik ederek çağdaş musiki araştırmacılığının gelişmesine önayak oldular. İstanbul'daki mevlevîhaneler yalnız Mevlevî musikişinasların değil, başka tekkelere bağlı olan, hattâ hiçbir tekkeye bağlı bulunmayan, sadece musikiyle uğraşan kimselerin de bir araya geldikleri çok önemli sanat merkezleriydi. Musikişinaslar buralarda toplanıp musiki icra ederler, meşk edip meşk verirler, musiki konuları üzerinde tartışıp sohbet ederlerdi. Musikiye hevesli kimselerle musiki bilgisini ve repertuvarım gelişletmek isteyenler, bu arada Türk musikisi öğrenmek isteyen gayrimüslim musikişinaslar da mevlevîhanelere devam ederlerdi.

Mevlevîlikte musiki çok büyük önem taşıdığı için, tekkelerde çok değerli bestekâr ve icracılar yetişmiştir. Bunların önemli bir bölümü musikide üstat seviyesine ulaşmış çok ünlü musiki adamlarıdır. Başka tekkelerde de musikiye yer verilmesine rağmen, mevlevîhanelerde besteli ayin icra edilmesi mecburiyeti dolayısıyla Mevlevî musikisi öteki tekkelerin musikisinden daha disiplinli bir musiki olarak gelişmiştir. Ayin-i şerif bestekâra ustalığını gösterme imkânı verdiği için çok rağbet görmüş, başka tarikatlara bağlı musikişinaslarca da bestelenmiştir. Öte yandan. Mevlevî bestekârlar sadece besteleriyle değil, düzenledikleri yeni makamlarla da Türk musikisini zenginleştirmişlerdir.

Mevlevî musikişinasların repertuvarı çok genişti. Ayinhanlar bütün ayinleri ezbere bildiklerinden dındışı musikide de iyi hanende oluyorlardı; eserleri hemen ezberleyebildikleri için fasıl repertuvarını da kolaylıkla öğreniyorlardı. Nitekim geçmişteki iyi fasıl hanendelerinin önemli bir bölümü Mevlevîydi. En iyi naat okuyanlar hep Mevievîlerden çıkmıştır. Yüzyıllar boyunca ney ile tanburda belirli bir üslubu ve tavn temsil eden sazendelerin de çoğu İstanbul mevlevîhanelerinin musikişinaslanydı.

Bibi. İstanbul Belediye Konservatuvarı, ***Türk. Musikisi Klasiklerinden Mevlevi Ayinleri,*** c. VI-XVII, 1934-1939; Ergun, ***Antoloji TII;*** A. Gölpınarlı, ***Mevlanâ'dan Sonra Mevlevîlik.*** İst., 1953; ay, ***Mevlevî Adap ve Erkânı.*** İst., 1963; H. Can. "Mevlevilikte Musiki ve Musikide Mevlevilik", ***Mevlâna Güldestesi,*** Konya, 1967; S. Heper, ***Mevlevî Ayinleri,*** Konya, 1974.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

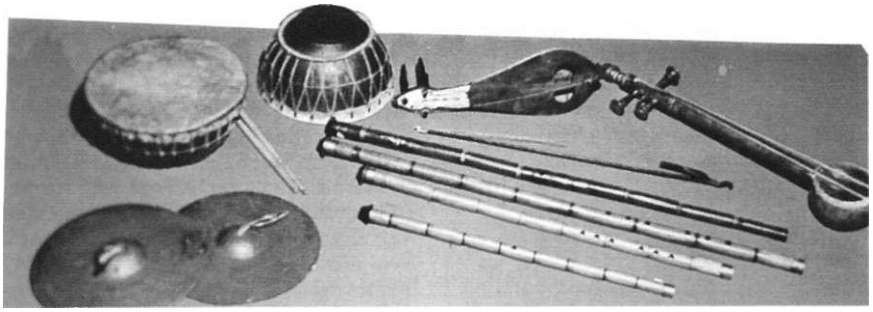

Mevlevî musikisinde kullanılan neyler, rebab, kemence, kudüm ve zil.
Can Kerametli, ***Galata Mevlevîhanesi.*** İst., 1977

MEVLEVİHANE KAPISI

bak. SURLAR

MEVLEVÎLİK

13- yyln sonlarında Konya'da, Mevlana Celaleddin Rumî (ö. 1273) adına oğlu Sultan Veled (ö. 1312) tarafından kurulan tarikat. İstanbul'un fethiyle birlikte şehir hayatına ilk giren tarikatlar arasındadır.

Mevlevîlik, temelleri Anadolu'da atılan klasik tarikat tipi mistik örgütlenmeler içinde, tarihsel bakımdan öncelikli bir konuma sahiptir. Tarikatın 13-15. yy'lar arasındaki tarihi, Mevlana Celaleddin Rumî'nin felsefesi doğrultusunda örgütlenme, adap ve erkânını sistemleştirme dönemidir. Mevlevîlik bu süre zarfında idari yapılanmasını merkeziyetçi kurallar çerçevesinde gerçekleştirmiş ve kurduğu mevlevîhanelerde icra edilen tarikat ayinlerine kesin şeklini vermiştir. Aynı zamanda bu dönem, Mevlevîliğin Anadolu'daki heterodoks tasavvuf akımlarıyla yakın ilişkide bulunduğu, Kalenderîlik, Haydarîlik gibi seyyah dervişliğe bağlı mistik kurumları kendi bünyesine katarak İstanbul'un gündelik hayatına taşıdığı bir zaman kesiti olarak da dikkati çekmektedir. 15. yyin ikinci yarısından itibaren İstanbul'da faaliyet gösteren Mevlevî şeyhlerinin kişiliklerinde bu heterodoks etkilerin izlerini görmek mümkündür. Dolayısıyla Mevleviliğin İstanbul'da bu şeyhler tarafından temsil edilen ve 16. yy İn ortalarına kadar süren mistik ideolojisinin evrimleşme boyutlarını kavrayabilmek için, tarikatın 13-15. yy'lar arasındaki erken dönem kurumlaşma yapısını ana hatlarıyla belirlemek gerekmektedir.

Mevlana Celaleddin Rumî'nin vefatını izleyen Çelebi Hüsameddin dönemi (1273-1284) hariç tutulursa, tarikatı idari açıdan merkezileştiren ve bir toplumsal örgüt olarak inşa eden reformların Sultan Veled zamanında (1284-1312) başlatıldığı görülür. Bu reformlar arasında tarikatın yönetim piramidinde en üst noktayı temsil eden "çelebilik" makamının kurulması, Mevlevîliği idari bakımdan merkezileştiren başlıca düzenlemedir. Söz konusu bu düzenlemenin bir gereği olarak Sultan Veled ailesine mensup bulunan erkek üyeler, sırasıyla bu makama atanmışlar ve Mevlevîlik, tarihi boyunca idari tasarrufu dinde bulunduran bu ailenin kan bağına dayalı meşihat modeline göre yönetilmiştir. Diğer yandan Mevlevîliğin 13-15. yy' lardaki gelişimi ise, Mevlana Âsitanesi postnişini olan Mevlevî çelebisine bağlı iki ayrı zümre tarafından gerçekleştirilir. Bunlardan birinci grubu oluşturanlar, Mevlana soyuna mensup bulunmayan, fakat çelebilik makamından aldığı hilafeti yine bu makam adına kullanma yetkisine sahip Mevlevî şeyhleridir, ikinci gruptakiler ise, tarikat organizasyonunda "inas çelebileri" olarak bilinen ve Mevlana soyunu, Sul-

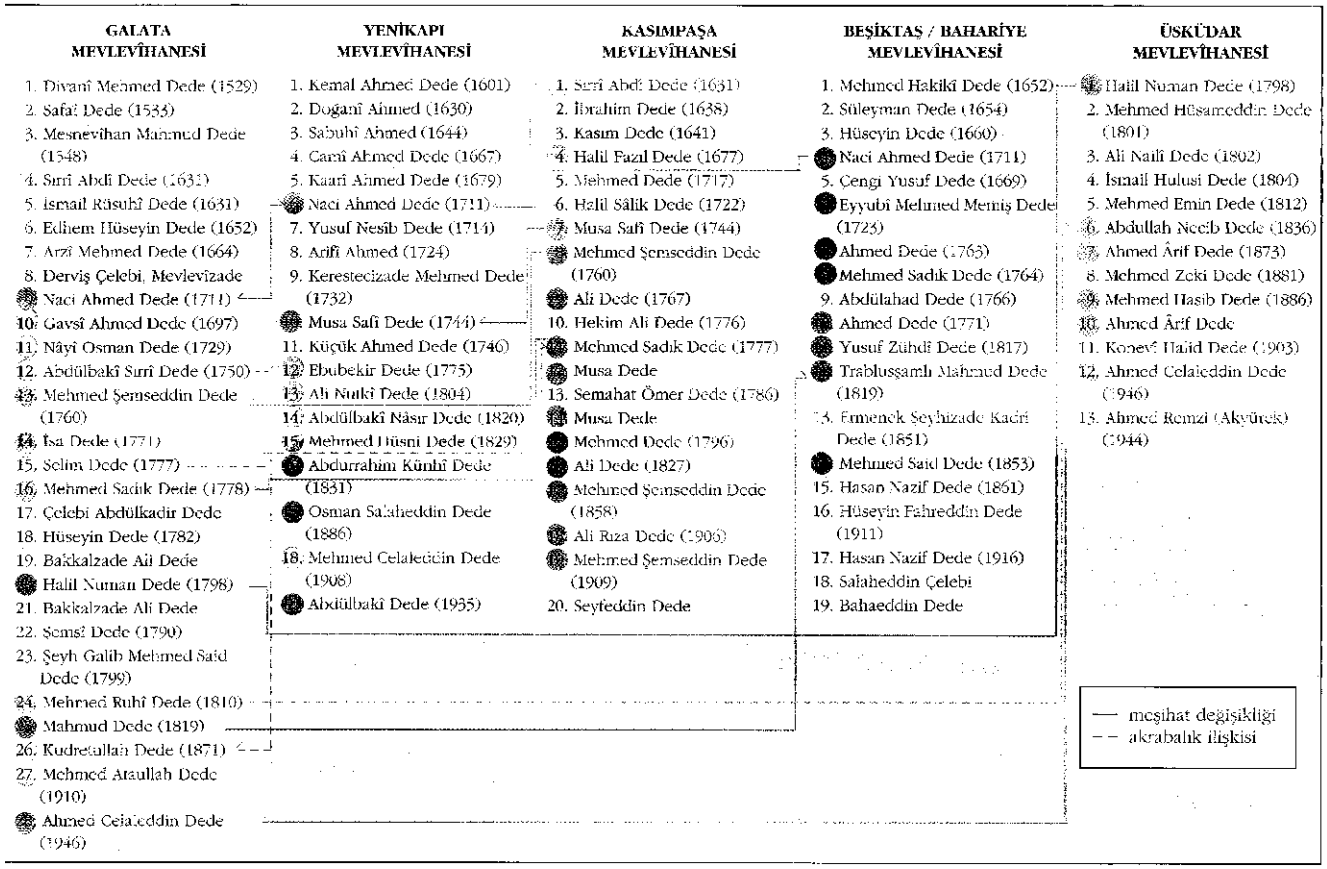

istanbul mevlevîhanelerinin şeyh aileleri.
Ekrem Işın

tan Veledin kızı Mutahhara Âbide Hatun kolundan sürdüren ailenin diğer kanadıdır. Tarikatın Konya dışında temellerini attığı ilk merkezlerden Karahisar ve Kütahya mevlevîhaneleri, bu kola mensup şeyhler tarafından kurulmuş olup Mevlevîliğin İstanbul'daki erken dönem örgütlenmesi de bu zümrenin eseridir.

Tarikatın İstanbul öncesi dönemde geçirdiği sosyokültürel dönüşüm, daha sonra imparatorluk merkezindeki faaliyetlerine de yansımıştır. İstanbul'daki ilk Mevlevi şeyhlerinin mistik öğretileri, bir bakmıa bu dönemde tarikatın temsil ettiği kendi değerleri ile Anadolu'da yaygın olan heterodoks eğilimlerin sentezi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Tarihsel süreç boyunca bu sentez çözülerek ve tarikat kendi bünyesinde barındırdığı heterodoks etkilerden arınarak İstanbul'a özgü bir Mevlevîlik anlayışının temellerini atacaktır.

Sultan Veledin 1312'de vefat etmesiyle çelebilik makamına sırasıyla oğullan Ulu **Arif** Çelebi (ö. 1320), Şemseddin Âbid Çelebi (ö. 1338) ve Hüsameddin Vâcid Çelebi (ö. 1342) geçmiştir. Bunlardan ilk iki çelebi ailesine mensup şeyhler, Mevlevîliğin İstanbul öncesi dönemdeki kültürel yapılanmasında büyük rol oynarlar. Diğer yandan yine bu dönemde inas çelebilerinden Celaleddin Ergun Çelebi (ö. 1373), tarikatın Konya dışındaki merkezlerinden Kütahya Mevlevîhanesi'ni, Âbâpûş-ı Velî lakabıyla tanınan Bâlî Mehmed Çelebi ise Karahisar Mevlevîhanesi'ni faaliyete geçirmiş olup, oğlu Divâne Mehmed Çelebi de Galata Mevlevîhanesi'nin(->) **ilk** postnişinliğini yapmıştır.

Ulu **Arif** Çelebi, Mevlevîliğin İstanbul öncesi dönemine damgasını vurmuş mutasavvıftır. Düşünceleri ve hayat tarzı Anadolu'daki Kalenden zümrelerinin etkisi altında şekillenmiş, heterodoks akımlara duyduğu yakınlık onu bu mistik oluşumlarla Mevlevîlik arasında bir sentez yapmaya yöneltmiştir. Hayatı boyunca bütün Anadolu'yu gezmiş olması, Irak ve Tebriz'e giderek bu bölgelerdeki tasavvuf anlayışlarını Mevlevîlik bünyesine katması onun dikkat çekici taraflarıdır. Ayrıca şarap içtiği ve rintmeşrep bir kişiliğe sahip bulunduğu bilinmektedir. Bütün bu özellikler onu Mevlevî kültürü içinde bir prototip haline getirmiş, daha sonra İstanbul'da faaliyet gösteren tarikat mensuplan üzerindeki etkisi ise uzun yıllar canlı kalmıştır.

Kalenderîlik ile Mevlevîliğin Ulu **Arif** Çelebi'nin kişiliğinde bütünleşmesi ve bu kültürel oluşumun 15. yy'm ortalarından itibaren İstanbul Mevlevîliğine yansıması, bir yandan tarikatın erken dönem kimliği hakkında yeterli ipuçlarını verirken, diğer yandan da çelebilik makamım temsil eden II. Pir Âdil Çelebi'nin (ö. 1460), Mevlevî adap ve erkânını düzenlemesi, söz konusu kimliğin hangi kurallar bütünü içinde şekillendiğini göstermektedir. Ulu **Arif** Çelebiden sonra Mevlevîliğin erken dönem tarihinde en önemli rolü oynayan kişi, bu kurallar bütününü tarikat ideolojisi paralelinde ele alıp yeniden düzenleyen II. Pir Âdil Çelebi'dir. "Mevlevî mukabelesi" de denilen sema ayini onun zamanında (1421-1460) kesin şeklini almış ve tarikat geleneksel kimliği içinde taşıdığı Batınî eğilimlerle birlikte fetihten hemen sonra İstanbul'un gündelik hayatına girmiştir.

İstanbul'un gündelik hayatına giren ilk tarikatlar Mevlevîlik ve Zeynîliktir. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) etkili olan Zeynîliğin İstanbul'dan önceki yönetim merkezlerinden Bursa'nın hâkim tarikatı olması nedeniyle doğrudan doğruya şehir hayatına katılması dikkat çekicidir. Medrese kültürüne yakın bir tasavvuf anlayışına sahip bulunan Zeynîliğin daha sonra üstlendiği bu rolü Nakşibendîliğe^) terk ederek tarih sahnesinden çekildiği görülmektedir. Mevlevîlik ise âdeta bir devlet kurumunun yer değiştirmesine benzer bir şekilde Konya'dan İstanbul'a taşınmış, idari merkez Konya'da kalmak şartıyla tarikat mensuplarının şehir hayatındaki faaliyetlerine izin verilmiştir.

II. Mehmed döneminde, İstanbul'daki tarikat faaliyetleri bugüne kadar henüz yeterince aydınlatılamamış bir konudur. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, II. Mehmed'in derviş zümrelerine karşı duyduğu siyasi kuşku ve bu grapları yerel güç odakları olarak değerlendirip yeniden yapılan-

dırmaya çalıştığı iktidar mekanizmasına karşı potansiyel bir tehlike şeklinde görmesidir. Devletin düşünsel temellerini tarikat ideolojilerine değil, medrese öğretisine ve dolayısıyla ulema zümresine dayandırması bu tavrının tipik bir göstergesidir. İkinci neden ise, tarikatların bu dönemde henüz tam anlamıyla geleneksel teşkilatlarını kuramamış olmaları, daha çok mistik etkiler altında şekillenen ve belli bir organizasyona sahip bulunmayan toplumsal zümreler niteliğini taşımalarıdır.

Mevlevîliğin İstanbul'daki ilk merkezi, Bizans dönemine ait Akataleptos Manastırı Kilisesi'dir. Yapının adı hakkında henüz tam bir görüş birliğine varılamamıştır. Fetihten hemen sonra Mevlevî dervişlerine tahsis edilen bu kilise, daha sonra camiye çevrilerek Kalenderhane Camii(->) olarak da tanınmıştır. Mevlevî kaynaklarında Kalenderhane Zaviyesi şeklinde geçen bu merkezin, *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri* İldeki kayda göre kısa bir süre tarikat tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Vakfiye kayıtlarının verdiği bilgiler doğrultusunda Kalenderhane Zaviyesi'nde bir şeyhin idaresi altında cuma namazlarından sonra dört kişilik mutnp heyetinin eşliğinde Mevlevî semai yapıldığı ve ardından *Mesnevi* okutulduğu bugün bilinmektedir. Ancak tam anlamıyla kesinlik kazanmayan nokta aynı zaviyenin adından ötürü başka kaynaklarda bir Kalenderi merkezi sayılmasıdır. Kalenderîlik ile Mevlevîliğin özellikle Ulu Arif Çelebi'nin kişiliğinde bütünleşen iki ayrı tasavvuf öğretisi olduğu dikkate alınırsa, İstanbul'daki erken dönem Mevlevîliğin Kalenderi meşrep bir mistik akım olarak bu zaviyede temsil edildiğini kabul etmek gerekir. Nitekim bu tasavvuf sentezi, daha sonra Divâne Mehmed Çelebi aracılığıyla Galata Mevlevîhanesi'nin ilk kuruluş yıllarında tekrar gündeme gelecektir. Kalenderhane Zaviyesi'ndeki Mevlevî faaliyetlerinin ne kadar süre devam ettiği ve kimler tarafından idare edildiği bilinmemektedir. Ancak bu merkezin tam teşekküllü bir mevlevîhane olmadığı ve geçici bir süre Mevlevîliğe hizmet ettiği kesindir.

II. Bayezid dönemi (1481-1512), diğer tarikatlar gibi Mevlevîliğin de İstanbul'un gündelik hayatında tam anlamıyla kurumlaştığı ve ilk tekkesi sayılan Galata Mevlevîhanesi'ni faaliyete geçirdiği bir zaman dilimidir. Tarikatın Galata Mevlevîhanesi'ndeki ilk örgütlenme faaliyetlerine geçmeden önce, yine aynı dönemde Mevlevî kültürünü yaşatan Abid Çelebi Tekkesi'ne(-«) değinmek gerekmektedir. Kurulduğu semtten dolayı Fatih Mevlevîhanesi olarak da tanınan bu tekkenin temelleri, Mevlâna soyundan olup Nakşibendîliğe intisap ederek Abdullah İlahî'den(-0 hilafet olan Abid Çelebi (ö. 1497) tarafından atılmıştır. Tekkenin inşa tarihi belli değildir. Ancak vakfiyesinin 1494 tarihini taşıması, bu Mevlevî-Nakşî merkezinin Galata Mevlevîhanesi ile aynı yıllarda faaliyete geçtiği ihtimalini güçlendirmektedir. Abid Çelebi'nin, aslen Mevlevî kültürü içinde yetişmekle birlikte Nakşibendîliği İstanbul'a sokan Abdullah îlahî'ye intisap etmek suretiyle İstanbul'un gündelik hayatında her iki tarikatın tasavvuf kültürünü birleştiren bir merkez oluşturmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Âbid Çelebi Tekkesi'ne ait vakfiyede bu özellikle belirtilmiş ve burada perşembe günleri Mevlevî ayini, cuma geceleri de Nakşî "hatm-i hâcegân'l icra edilmiştir. 15. yy'ın sonlarında her iki tarikat arasında başlayan bu kültürel alışveriş, daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiş, özellikle Nakşibendîler içinden Murad Molla ve Hoca Hüsameddin Efendi gibi tanınmış mesnevihanlar yetişmiş ve Mesnevîhane adıyla *Mesnevi* okutan Nakşî tekkeleri kurulmuştur.

II. Bayezid dönemine kadar İstanbul'daki faaliyetlerini belli bir merkezde yoğunlaştırmayan Mevlevîlik, 15. yy'm sonlarında tam teşekküllü ilk tekkesi sayılan Galata Mevlevîhanesi'nin temellerini atar. 1491'de İskender Paşa'nın Galata sırtlarındaki av çiftliğinde kurulan mevlevîhanenin ilk postnişini Divanî ya da Divâne lakabıyla anılan Mehmed Dede'dir (ö. 1529). Divanî Mehmed Dede, Konya dışında tarikatın yayılmasını sağlayan inas çelebilerinden olup Mutahhara Hatun'un torunu Bâlî Mehmed Çelebi'nin oğludur. Kalenderi meşrep Mevlevîliğin Ulu Arif Çelebiden sonra en önemli temsilcisi sayılmaktadır. Sakıb Dede ve Şahidî gibi Mevlevîlerin eserlerinde Mehmed Dede'nin portresi tam bir Kalenderi dervişi gibi çizilmiştir. Şarap içip esrar çekmekte, sırtında Kalenderi abası ile şehir şehir dolaşmaktadır. Saçlarım, kaşlarını, sakal ve bıyıklarını Kalenderi usulünce "çihar-darp" ettiren Mehmed Dede, İran'da Meşhed'e kadar giderek buradaki heterodoks zümrelerle yakın ilişki kurmuştur. Babası Bâlî Mehmed Çelebi tarafmdan Karahisar Mevlevîhanesi'ne şeyh tayin edilen Mehmed Dede'nin tam olarak hangi tarihte İstanbul'a geldiği bilinmemektedir. Ancak geliş nedeni, Sakıb Dede'nin üstü örtük bir biçimde kaydettiği gibi, saray tarafından kuşkulu görülen faaliyetlerinin araştırılması amacıyladır. Nitekim bu dönemde II. Bayezid'e bir Kalenderi dervişi tarafından düzenlenen bir suikast son anda önlenmiş ve bunun sonucunda söz konusu zümre, siyasi otoritenin sürekli izlediği dini gruplardan olmuştur. Divanî Mehmed Dede'nin saray tarafından İstanbul'a sorgulanmak üzere getirilmesinde ise onun bu zümreyle olan ilişkisinin birinci derecede rol oynadığı açıktır. Ancak Mehmed Dede'nin Mevlana soyuna mensup bulunması ve İskender Paşa gibi döneminin nüfuzlu bir devlet adamı tarafından himaye edilmesi, hakkındaki kuşkularm yersiz olduğu inancım doğurmuşmr.

Divanî Mehmed Dede'nin temsil ettiği Batınî eğilimli tasavvuf anlayışı, İstanbul öncesi dönemde Ulu Arif Çelebi ile başlamış, Kalenderhane Zaviyesi'nde bir süre devam etmiş ve Galata Mevlevîhanesi'nin kuruluşuyla birlikte burada odaklanan heterodoks karakterli Mevlevî kültürünü şekillendirmiştir. İstanbul Mevlevîliğinin daha başlangıçta bu tür bir özellik taşıması, şehir hayatmdaki yaygınlığını belli ölçüde kısıtlayan nedenlerdendir. Kalenderîliğin 16. yy'm sonlarından itibaren etkinliğini kaybetmesi ve Bektaşîliğin mistik öğretiyle bütünleşmesi, Mevlevîlik içindeki şekillendirici rolünün azalmasına fakat 17. yy'm başlarında bu defa Bektaşî-Melamî kültürü olarak tekrar İstanbul Mevlevîliğine katılmasına neden olmuştur. Bu yeniden yapılanmanın izleri daha sonra Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Sabuhî Ahmed Dede'nin Mevlevîlik anlayışında çok net bir şekilde görülecektir.

Galata Mevlevîhanesi'nde çok kısa bir süre postnişinlik yapan Divanî Mehmed Dede, yerine halifesi Safaî Dede'yi (ö. 1533) bırakarak İstanbul'dan ayrılır. Gerek Safaî Dede, gerekse onun yerine geçen Mesnevîhan Mahmud Dede'nin (ö. 1548) ne ölçüde Divanî Mehmed Dede'nin tasavvuf anlayışını sürdürdükleri bilinmemektedir. Ancak Mevlevîliğin İstanbul'da Safaî Dede ile gerçek anlamda kurumlaşmaya başladığı açıktır. **16.** yy'm başlarındaki bu kurumlaşma faaliyetlerinin daha sonra Mahmud Dede ile Aşçıbaşı Velî Dede'nin çabalarına rağmen geçici bir dönem de olsa kesintiye uğradığı ve Galata Mevlevîhanesi'nin II. Bayezid'in siyasi desteğini kazanan Halvetîler tarafından denetim altına almdığı bilinmektedir. Tekkeyi yeniden Mevlevî meşihatına bağlayan Sırrî Abdî Dede (ö. 1631) ise İstanbul Mevleviliğinde sosyokültürel açıdan önemli bir dönüm noktası kabul edilen ve şeyh ailelerinin tarikat yönetiminde söz sahibi olmalarını sağlayan sürecin başlatıcısıdır. Ancak bu sürecin Mevlevîlik içindeki kültürel ve siyasi boyutlarım incelemeden önce, **16.** yy'm sonlarında faaliyete geçen Yenikapı Mevlevîhanesi'nin kuruluş yıllarına dönmek ve buradaki tarikat faaliyetlerini Galata Mevlevîhanesi'yle birlikte paralel bir şekilde incelemek gerekmektedir.

İstanbul Mevlevîliğinin kurduğu ikinci merkez, Yenikapı Mevlevîhanesi'dir(->). 1597'de faaliyete geçen bu tekke, tıpkı Galata Mevlevîhanesi'nin kuruluşunda olduğu gibi, Mevlevîliğin bürokrasi içindeki etkinliğini doğrulayacak bir şekilde devlet ricalinin önde gelen isimlerinden yeniçeri başhalifesi Malkoç Mehmed Efendi tarafından Kemal Ahmed Dede (ö. 1601) için yaptırılmıştır. Taşıdığı "Malkoç" lakabından ötürü İstanbullu olmadığı ileri sürülen Mehmed Efendi'nin ayrıca Yeniçeri Ocağında başhalifelik görevini yürütmesi ve bu nedenle kendisine "Kocabektaş" denilmesi, onun Bektaşîlikle ilgisini kurmaya çalışan bir izlenim doğurmuştur. Oysa başhalifelik, Yeniçeri Ocağından yetişmeyen ve sadrazam tarafından bu askeri zümreyi kontrol etmek amacıyla saraya yakın kişiler arasından seçilerek atanan kişilerin üstlendikleri bir görevdir. Nitekim Kemal Ahmed Dede'ye intisap ederek Mevlevîliğe girmesi ve Yenikapı Mevlevîhanesi'ni kara surları dışındaki kendi arazisi üzerinde inşa ettirmesi, Bektaşîlikle bir ilgisinin bulunmadığım yeterince kanıtlamaktadır.

Mevlevîliğin İstanbul'daki ikinci merkezi Yenikapı Mevlevîhanesi'nin ilk postnişini, Eflakî'nin ünlü eseri *Menakıbü'l-Ârifin'den* yaptığı manzum çeviriyle tanınan Kemal Ahmed Dede'dir. Konya'daki Mevtana Asitanesi Postnişini Ferruh Çelebi tarafından atanmış ve Yenikapı Mevlevîhanesi, 18. yy'm ortalarına kadar merkezden yapılan bu atamalarla yönetilmiştir. İstanbul'daki diğer mevlevîhanelerde 17. yy'dan itibaren başlayan şeyh ailelerinin yönetim üzerindeki denetimleri bu tekkede daha geç bir dönemde ortaya çıkmakla birlikte, 18. yy'da bu köklü değişime Yenikapı Mevlevîhanesi'nin de ayak uydurduğu görülmektedir. Bu dönemde Ebubekir Dede ailesine mensup şeyhler meşihat görevini üstlenerek 1925'e kadar hem İstanbul Mevlevi kültürüne hem de Osmanlı siyasi hayatına damgalarını vurmuşlardır.

Yenikapı Mevlevîhanesi, tıpkı Galata Mevlevîhanesi gibi kuruluşundan itibaren Konya'daki çelebilik makamına bağlı bir merkez halinde gelişmiştir. Tarikatın bu merkeziyetçi niteliği, bir bakıma Osmanlı saray yönetiminin basit bir modeline benzemektedir. Bu model, çelebilik makamı dışında kan bağına dayalı şeyh ailelerinin oluşmasını önlemek ve böylece merkeziyetçi yapıyı zayıflatabilecek güç odaklarının ortaya çıkmasını engeleyebilecek bir programa dayanmakta, imparatorluktaki mevlevîhaneler arasında atama yöntemini esas kabul ederek idari tasarrufu kendi elinde tutmayı amaçlamaktadır. Bu yönetim modelinin erken dönem İstanbul Mevlevîliği üzerinde hiç değilse kültürel açıdan olumlu bir etki yarattığını belirtmek gerekir. İmparatorluğun birbirinden farklı kültür coğrafyalarında kurulan mevlevîhanelerden İstanbul'a yapılan şeyh atamaları, aynı zamanda bu bölgelerin tasavvuf kültürlerini de şehir hayatına taşımış ve Mevlevîlik diğer mistik kurumlara oranla daha erken bir dönemde imparatorluk tarikatı olma özelliğini kazanmıştır. Ancak 17. yy'dan itibaren bu özellik, şeyh ailelerinin tekke yönetimlerinde söz sahibi olmalarıyla değişime uğramış, şehrin kendi kültürel oluşumları bu aile örgütlenmeleri tarafından temsil edilen mistisizmle karışarak İstanbul Mevlevîliğinin toplumsal hayatta hissedilen belirgin çizgileri ortaya çıkmaya başlamıştır.

1601'de vefat eden Kemal Ahmed Dede'nin yerine Yenikapı Mevlevîhanesi meşihatına geçen Doğanî Ahmed Dede (ö. 1630), Sabuhî Ahmed Dede (ö. 1644), Camî Ahmed Dede (ö. 1667) ve Kaarî Ahmed Dede (ö. 1679), hep atama suretiyle bu makama oturmuşlar ve doğrudan çelebilik makamına bağlı birer temsilci olarak görev yapmışlardır. Bu dönemde Galata Mevlevîfıanesi'nde ise Mesnevîhan Mahmud Dede'nin meşihat yıllarında tekkenin bir süre Halvetî denetimine geçtiği ve tekrar Sırrî Abdî Dede tarafından Mevlevîliğe bağlandığı kritik bir süreç yaşanmaktadır. Sırrî Abdî Dede'nin bu başarısına rağmen meşihatının çelebilik makamı tarafından kaldırılması ve yerine İsmail Rüsuhî Dede'nin (ö. 1631) getirilmesi bugün

Destarlı sikke içine istiflenmiş "Ya Hazret-i Mevlana" yazısı.
M. Aksel, *Religious Pictures in TurkishArt,* İst., 1967

için karanlıkta kalan bir konudur. Diğer yandan Abdî Dede'nin Galata Mevlevîhanesi'nden kaldırılan meşihatı, tarikatın İstanbul'daki tarihinde son derece önemli bir oluşuma zemin hazırlar. Sırrî Abdî Dede, Galata Mevlevîhanesi'nden ayırıldıktan sonra İstanbul'daki üçüncü Mevlevi tekkesi sayılan Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ni(->) kurmuştur. Bu tekkenin İstanbul Mevlevîliğine getirdiği iki temel özellikten ilki, devlet yöneticileri tarafından değil, tarikatın kendi üyelerince inşa ettirilmesi ve ikincisi de bu merkezde, atanmış şeyhlerin yerine tarihi boyunca meşihat makamını birbirinden devralan üç ayrı şeyh ailesinin yönetimi üstlenerek İstanbul Mevlevîliğine özgü bir kültürel yapılanmayı gerçekleştirmiş olmalarıdır. Nitekim Sırrî Abdî Dede'den sonra Kasımpaşa Mevlevîhanesi postuna oturan İbrahim Dede (ö. 1638) ve onu izleyen Kasım Dede (ö. 1641) hariç tutulursa, 1641-1722 arasında Sırrî Abdî Dede ailesine mensup Halil Fazıl Dede (ö. 1677), Mehmed Dede (ö. 1717) ve Halil Salih Dede (ö. 1722), bu tekkede meşihat makamını üstlenerek İstanbul'da kan bağına dayalı hilafet modelini ilk uygulayan Mevleviler olma özelliğini kazanmışlardır. Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde başlayan bu aile kökenli meşihat geleneği daha sonra Musa Safî Dede (ö. 1744) ve Mevlanazade Mehmed Dede'ye mensup şeyhler tarafından da sürdürülecektir.

Kasımpaşa Mevlevîhanesi ile aynı dönemde kurulan Beşiktaş Mevlevîhanesi(->) ise, tarikatın İstanbul'daki yaygınlığını sağlayan diğer bir merkez olarak 17. yy'm başlarında Mevlevî organizasyonuna dahil olur. Gerek kuruluş mantığı, gerekse yönetim modeli bakımından kendisinden önceki Galata ve Yenikapı mevlevîhanelerini izleyen Beşiktaş Mevlevîhanesi, **1622'** de Sadrazam Ohrili Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır. İlk postnişini Ağazade Mehmed Hakikî Dede (ö. **1652),** aynı zamanda Gelibolu Mevlevîhanesi Şeyhi olup tıpkı Divanî Mehmed Dede ve Kemal Ahmed Dede gibi, Mevlevîliğin nüfuzunu Osmanlı bürokrasisi içinde kullanmayı bilmiş, Sadrazam Hüseyin Paşa'yı kendisine bağlamak suretiyle tarikata ayrıca siyasi açıdan güçlü bir destek de sağlamıştır. Ancak bu destek Sadrazam Hüseyin Paşa'nm II. Osman'a (hd **1618-1622)** karşı düzenlenen yeniçeri ayaklanmasında katledilmesiyle son bulmuş ise de sonraki yıllarda meşihata geçen postnişinler saray çevresiyle kurdukları yakın ilişkiler sayesinde siyasi gücü tekrar Mevlevîliğe kazandırmışlardır. Mehmed Hakikî Dede'nin postnişinliği, Hüseyin Paşa'nm katledilmesi üzerine kısa sürmüş ve kendisi İstanbul' dan ayrılarak Gelibolu Mevlevîhanesi'ne dönmüştür. Yerine geçen Süleyman Dede (ö. **1654)** ve Hüseyin Dede (ö. **1660),** çelebilik makamının uyguladığı geleneksel politika gereğince tekke meşihatına atanmışlardır. Ancak Hüseyin Dede'nin vefatıyla posta geçen Naci Ahmed Dede'nin (ö. 1711), İstanbul Mevlevîliğinde ayrı bir önemi vardır. Pendarî lakabıyla tanınan Naci Ahmed Dede, İstanbul mevlevîhaneleri arasında ilk defa dönüşümlü meşihat modelini uygulayan kişidir. Bursa Mevlevîhanesi Şeyhi Zihnî Salih Dede'ye intisap ederek çile çıkartmış ve **1660**'ta Beşiktaş Mevlevîhanesi meşihatına atanmıştır. **l663**'e kadar kısa bir süre postnişinlik yapan Naci Ahmed Dede'nin meşihatı aynı yıl Kırım seferine katılması nedeniyle Mevlana Asitanesi Şeyhi Hüseyin Çelebi tarafından kaldırılmış, yerine Galata Mevlevîhanesi neyzenbaşısı Yusuf Dede (ö. **1669)** getirilmiştir. Naci Ahmed Dede ise Kırım seferi dönüşü, bu defa Galata Mevlevîhanesi'ne atanmış ancak buradaki meşihatı **l671**'de kaldırılarak **l679**'da Kari Ahmed Dede'den boşalan Yenikapı Mevlevîhanesi postnişinliğine getirilmiştir. Böylece İstanbul'un üç mevlevîhanesinde birden şeyhlik yapan Naci Ahmed Dede, çelebilik makamının idari tasarrufuna uygun bir şekilde ilk dönüşümlü meşihat modelini gerçekleştirerek Mevlevîlik bünyesindeki kültürel dolaşımı kendi kişiliğinde temsil etmiştir.

17. yy boyunca İstanbul Mevlevîliği çift yönlü bir kültürel yapılanma süreci yaşar. Bir yandan erken dönem Mevlevî kültürü bünyesindeki Batınî kalıntılar tasviye edilmekte, diğer yandan da bu eğilimler Bektaşîlik çerçevesi içinde yeniden şekillenerek Mevlevîliğe katılmaktadır. Galata Mevlevîhanesi bu dönemde söz konusu kültürel arınmanın merkezi iken Yenikapı Mevlevîhanesi de tarikatın Bektaşîlikle ilişki kurduğu başlıca mekânlardan birisi durumuna gelmiştir. İstanbul Mevlevîliğindeki erken döneme ait Batınî kalıntıları bilinçli şekilde tasfiye eden ilk kişi, Bostan Çelebi tarafından Sırrî Abdi Dede'nin yerine Galata Mevlevîhanesi postnişinliğine atanan İsmail Rüsuhî Dede'dir **(1631).** "Şâ-

Yesarîzade Mustafa İzzet ta'lik celisi ile "Ya Hazret-i Mevlana" yazılı levha, 183-1.
C Kerametli, *GalataMevk'vibanesi.* İst., 1977

rih-i Mesnevi" olarak tanınan Rüsuhî Dede. güçlü tasavvuf kültürü ve karizmatik kişiliği sayesinde İstanbul Mevlevîliğinin Divanî Mehmed Dede aracılığıyla Galata Mevlevîhanesi'nde odaklanan Batınî karakterini büyük ölçüde ortadan kaldırmış ve tarikatı Osmanlı üst tabakasında hızla yaygınlaştırırken postnişinliğini yaptığı bu tekkeyi de şehrin başlıca ilgi merkezlerinden birisi durumuna getirmiştir. Fakat diğer yandan Rüsuhî Dede, Mevlevîlik bünyesinde İbnü'l-Arabî etkisini sürdüren tasavvuf anlaşıymm da temsilcisidir. Bu özelliğinden dolayı İstanbul'un medrese çevrelerinde odaklanan zahir ulemasının da şimşeklerini üzerine çekmiştir. 17. yy'da İstanbul Mevlevîliğinin diğer gelişim boyum ise, Yenikapı Mevlevîhanesi'nde ortaya çıkar. Bu gelişimi siyasi ve kültürel olmak üzere ikiye ayırmak gerekmektedir. Siyasi boyut, mevlevîhanenin ikinci postnişini Doğanı Ahmed Dede'nin 1601-1630 arasındaki meşihat döneminde tam anlamıyla şekillenmiş ve Mevlevîlik ile Osmanlı yönetici kadrosu, karşılıklı çıkarlar doğrultusunda ortak bir zemin üzerinde birlikte hareket etmeye başlamışlardır.

Mustafa Rakım'ın celi sülüs ile "Ya Hazret-i Mevlana Muhammed Celaleddin-i Rumi" yazılı levhası, 1843.
C. Kerametli, *Galata Mevlevîbanesi,* İst., 1977

Doğanî Ahmed Dede'nin meşihat dönemi, IV. Murad'm şehir hayatına getirdiği çeşitli sınırlamalar nedeniyle bir bakıma Mevleviliğin temkinli hareket etmesini zorunlu kılmıştır. Bu dönem, Mevlevîlik kadar diğer tarikatların da İstanbul'da son derece güçlü mutasavvıflar tarafından temsil edildiği bir zaman kesiti olarak dikkati çekmektedir.

Doğanî Ahmed Dede'nin çağdaşı olan şeyhler arasmda Celvetîliğin kurucusu Aziz Mahmud Hüdaî(->), Halvetîliğin önde gelen temsilcilerinden Abdülmecid Sivasî(~») ve Abdülahad Nurî(->), Kadirîliği İstanbul'a sokan İsmail Rumî, Melamî örgütlenmesini ilk defa şehir hayatında merkezden yöneten İdris-i Muhtefî(-») ile Hüseyin Lâmekânî de vardır. Tarikatlara birbirleriyle rekabet ortamı hazırlayan böyle bir dönemde Doğanî Ahmed Dede'nin faaliyetleri FV. Murad üzerinde büyük bir etki bırakmış ve Kadızadeliler olarak bilinen tasavvuf aleyhtarı medrese mensuplarının baskılarına rağmen saray halkını Yenikapı Mevlevîhanesi'ne bağlamıştır. Fakat bu başarının beraberinde getirdiği bazı olumsuzluklar da 17. yy'dan itibaren Mevlevîlik bünyesinde hissedilmeye başlanır. Bunlardan en önemlisi, bürokrasi içinde sivrilmeye çalışan devlet adamlarının Mevlevîliğe sığınarak tarikatın giderek artan nüfuzunu kendi kişisel çıkarları doğrultusunda kullanmalarıdır. Doğanî Ahmed Dedeye intisap eden ve zamanını Yenikapı Mevlevîhanesi'nde geçirdiği için "Sûfî" lakabıyla anılan Sadrazam Mehmed Paşa, bu tür yönetici tipinin güzel bir örneği olup halka karşı son derece acımasız davranışları yüzünden hem Mevlevîliği hem de mensubu bulunduğu tekke çevresini büyük ölçüde rahatsız etmiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Mevlevîliğin siyasileşmesi Yenikapı Mevlevîhanesi'nde başlamış ve bir miras olarak sürdürülmüştür. Nitekim bu mirası en iyi temsil edecek olan Halet Efendi bu tekkeden yetişmiş, 19. yy'da Yeni Osmanlılar hareketini destekleyen Osman Salaheddin Dede, burada postnişinlik yapmıştır.

Mevlevîliğin 17. yy'da Yenikapı Mevlevîhanesi'nde siyasi bir odak haline gelmesi ile Batınî tasavvuf anlayışlarını tekrar bünyesinde barındırmaya başlaması bu tekkenin İstanbul Mevlevîliği içindeki çok yönlü rolünü bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir. Doğanî Ahmed Dede'den sonra meşihat görevini üstlenen Sabuhî Ahmed Dede aslen Bektaşî olup Eyüplü Kasım Baba'dan icazet almıştır. Konya'daki Mevlana Asitanesi'nde çile çıkartan ve ardından Şam Mevlevîhanesi şeyhliği yaptıktan sonra Bostan Çelebi tarafından Yenikapı Mevlevîhanesi'ne atanan Sabuhî Ahmed Dede, tam anlamıyla Bektaşî-Melamî meşrep bir Mevlevî şeyhidir. Sâkıb Dede, onun kimliğini çizerken bu özelliğini de önemle vurgulamıştır. İstanbul Mevlevîliğinin Galata Mevlevîhanesi'nde İsmail Rüsuhî Dede ile başlayan Batınî eğilimleri tasfiye hareketi, Yenikapı Mevlevîhanesi'nde ilgi görmemiş ve tarikat gündelik hayat içinde çift kutuplu bir kültürel yapılanmayı bu dönemde gerçekleşmiştir. Nitekim Camî Ahmed Dede'nin (ö. 1667) Yenikapı Mevlevîhanesi'ne postnişin olmasıyla bu kutuplaşma giderek daha da keskinleşmiştir. Sabuhî Ahmed Dede ile başlayan Bektaşî-Melamî meşrep Mevlevîlik anlayışı, onun meşihat döneminde giderek yoğunlaşan bir şekilde sürer. Diğer yandan bu dönem, Kadızadeliler zümresinin tarikatlar üzerindeki baskılarını artırdıkları kritik yıllardır. Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'dan aldığı destekle hünkâr şeyhliğine kadar yükselen Vânî Mehmed Efendimin kışkırtmalarıyla tekkeler basılmakta, dervişler katledilmektedir. Bu baskılar sonucu 1666'da Mevlevîlerin sema yapmaları yasaklanır. Camî Ahmed Dede'nin tam bu sırada İstanbul'dan ayrılarak hacca gitmesi düşündürücüdür. Ayrıldığı Yenikapı Mevlevîhanesi'ne bir daha dönememiş ve Medine'de vefat ederek oraya defnedilmiştir. istanbul Mevlevîliği bu baskı döneminde Türk musikisinin ünlü ismi Buhûrîzade Mustafa Itrî Efendi'yi yetiştirir. Camî Ahmed Dede'nin dervişlerinden olan Itrî, Yenikapı Mevlevîhanesi'ne devam ederek tasavvuf musikisini öğrenmiş ve bütün mevlevîhanelerde mukabe-

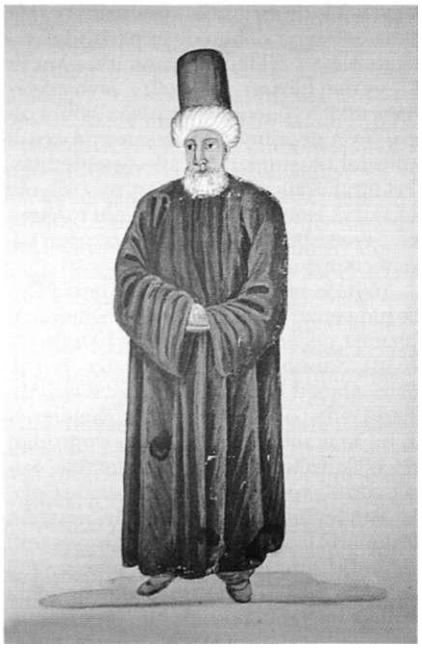

Bir Mevlevî şeyhi.
Türkische Gewänder und Osmanische Gesellschaft im achtzehnten Jahrhundert, Graz, 1966

Galata Mevlevîhanesi Postnişini Ahmed Celaleddin Dede.
M. Baha Tanınan arşivi

le öncesi okunan rast naatını burada bestelemiştir.

İstanbul Mevlevîliği 17. yyin sonuna kadar Galata, Yenikapı ve Beşiktaş mevlevîhanelerinde çelebilik makamı tarafından yapılan atamalarla yönetilmiştir. Atanan her şeyhin farklı bir meşrebe sahip bulunması, bu merkezlerde odaklanan Mevlevi kültürüne bir iç denge ve tutarlılık kazandırma yolunda bazı aksaklıkların ortaya çıkmasına neden olur. Nitekim Galata Mevlevîhanesi'nde İsmail Rüsuhî Dede'den sonra posta geçen Edhem Hüseyin Dede (ö. 1652), Arzî Mehmed Dede (ö. 1664), Mevlevîzade Derviş Çelebi ve Naci Ahmed Dede ile Yenikapı Mevlevîhanesi meşihatını üstlenen Kaarî Ahmed Dede (ö. 1679), yönetim mekanizmasının işleyiş mantığı bakımından bu iç tutarlılığı yeterince sağlayamamışlardır. Kaarî Ahmed Dede ilk defa İstanbul Mevlevîliğine Halvetî kültürünü sokmuş fakat bu mistik akım kendisinden sonra fazla rağbet görmemiştir. Galata Mevlevîhanesi ise Derviş Çelebi zamanında çelebilik makamının kendi içindeki idari hesaplaşmanın tam anlamıyla yansıtıldığı bir siyaset sahnesine dönüştürülmüştür. Mevlana Asitanesi Postnişini Hüseyin Çelebi'ye muhalefet eden grubun sözcüsü olarak tanınan Derviş Çelebimin hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Ancak kendisini destekleyenler tarafından Konya'daki çelebilik makamına getirilmek istendiği, ama bu gerçekleşmeyince kısa bir süre Galata Mevlevîhanesi postnişinliğinde bulunduktan sonra meşihatının kaldırıldığı bilinmektedir. Naci Ahmed Dede'nin 17. yyin sonlarına rastlayan ve Beşiktaş ile Galata mevlevîhanelerini kapsayan dönüşümlü meşihat yıllarını, Mevlevîliğin İstanbul'da atanmış şeyhlerle yönetildiği son tarih sınırı olarak kabul etmek gerekir. Naci Ahmed Dede'nin Yenikapı Mevlevîhanesi'ndeki postnişinlik dönemini ise bir süre daha atanmış şeyhler devam ettirmiş ve 1746'dan itibaren bu tekke de kan bağına dayalı meşihat modeline geçmiştir. Ancak daha önce bu tekkede Naci Ahmed Dede'yi izleyen Yusuf Nesib Dede (ö. 1714), Arifi Ahmed Dede (ö. 1724) ve Keresteciza-de Mehmed Dede'nin (ö. 1732) geleneksel usule uygun şekilde çelebilik makamınca atanma suretiyle şeyhlik yaptıklarını belirtmek gerekir.

İstanbul Mevlevîliği 17. yy'ın sonlarında şehrin zengin kültür dokusuyla bütünleşmiş, kendi gelenekleri ile gündelik hayatın toplumsal oluşumları arasında şekillendirdiği tasavvuf anlayışını temsil eden şeyh ailelerini yetiştirmeye başlamıştır. Bu şeyh aileleri söz konusu dönemden itibaren İstanbul'a özgü Mevlevî kültürünü tarihsel süreklilik esasına bağlı olarak sağlam temeller üzerinde inşa edeceklerdir. Bu kültür, aile bünyesinde kuşaktan kuşağa aktarılarak gelişecek ve özellikle musiki gibi meşke dayalı sanatların gerektirdiği kesintisiz eğitim süreci bu yeni yapılanma içinde yaşanacaktır.

17. yy'm son çeyreğinde Galata Mevlevîhanesi'nin ilk ve İstanbul Mevlevîliğinin Sırrî Abdî Dede'den sonra ikinci önemli şeyh ailesi Gavsî Ahmed Dede (ö. 1697) tarafından kurulur. Gavsî Ahmed Dede, ünlü Bayramî halifesi Ahmed Bîcan Efendi'nin soyundan olup kurduğu aile 18. yy'ın ortalarına kadar Galata Mevlevîhanesi meşihatını elinde tutmuştur. Kendisinden sonra damadı Nâyî Osman Dede (ö. 1729) posta geçmiş, onu da torunu Abdülbâki Sırrî Dede'nin (ö. 1750) meşihatı izlemiştir.

Gavsî Dede ailesinin Galata Mevlevîhanesi'nde 18. yy'm ortalarında sona eren meşihat dönemini, Beşiktaş ve Kasımpaşa mevlevîhaneleri yönetimine gelen iki ayrı şeyh ailesi 18. yyin sonlarına kadar devam ettirirler. Bunlardan birincisi, aynı zamanda Beşiktaş Mevlevîhanesi meşihatını üstlenen ilk şeyh ailesi sayılan Eyyubî Mehmed Memiş Dede'ye (ö. 1723) bağlı gruptur. Yarım yüzyıldan fazla postnişinlik yapan Mehmed Dede'nin yerine oğlu Ahmed Dede (ö. 1763) geçmiş ve onu da torunu Mehmed Sâdık Dede'nin (ö. 1764) bir yıllık kısa meşihat dönemi izlemiştir.

Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde Eyyubî Mehmed Memiş Dede ailesinin **1669**-1764 arasındaki meşihat dönemini, Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde kurulan ve 1722-1787 arasını kapsayan Musa Safî Dede (ö. 1744) ailesinin meşihat dönemi takip etmektedir. Musa Safî Dede ailesi, İstanbul Mevlevîliğinin en kapsayıcı meşihat organizasyonunu gerçekleştiren grup olarak tanınır.

Gerek aile üyelerinin çokluğu, gerekse Kasımpaşa, Yenikapı ve Galata mevlevîhaneleri gibi üç büyük tarikat merkezini denetimleri altına almaları, İstanbul Mevlevîliği üzerinde derin bir etki yaratmıştır. Musa Safî Dede, Trablusşamlıdır. Bu nedenle ailesi İstanbul Mevlevîleri arasında Arapzadeler olarak tanınır. Bir diğer Trablusşamlı Mevlevî ailesi de Beşiktaş ve Galata mevlevîhanelerini 18. yy'ın sonlarından 19. yy'm ortalarına kadar yöneten Ahmed Dede'ye mensup gruptur.

Musa Safî Dede önce 1708'de Halep Mevlevîhanesi şeyhliğini üstlenmiş, daha sonra Halil Sâlik Dede'nin vefatıyla boşalan Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ne 1723'te atanmıştır. 1723-1732 döneminde yalnızca Kasımpaşa Mevlevîhanesi meşihatında bulunan Safî Dede, 1732'de Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Kerestecizade Mehmed Dede'nin vefatıyla bu tekkeye de postnişin olmuş ve her iki mevlevîhaneyi kendi ortak meşihatı altında birleştirmiştir. 1732-1744 arasını kapsayan bu or-

Yüzyıl başında bir grup Mevlevi şeyhi. Galata Mevlevîhanesi Postnişini Ahmed Celaleddin Dede (solda oturan) ve Bahariye Mevlevîhanesi Postnişini Hüseyin Fahreddin Dede (ortada oturan).
İstanbul İçin Şehr-Engiz, İst., 1991

tak meşihat dönemi, Safî Dede'nin vefatıyla son bulur, fakat ailenin diğer üyeleri bu defa Yenikapı Mevlevîhanesi yerine Galata Mevlevîhanesi'ni kendi yönetimlerine bağlarlar. Bunu gerçekleştiren şeyh ise Safî Dede'nin oğlu Mehmed Şemseddin Dede'dir (ö. 1760). Şemseddin Dede babasının ardından Kasımpaşa Mevlevîhanesi postnişini olmuş ve Galata Mevlevîhanesi'nde Gavsî Ahmed Dede ailesinin son üyesi Abdülbaki Sırrî Dede'nin vefatıyla bu tekkeyi de ortak meşihatına almıştır. 1750-1760 arasındaki bu ortak meşihat Şemseddin Dede'nin vefatıyla son bulur, ancak her iki tekke ailenin diğer üyelerince yönetilmeye devam eder.

Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde Musa Safi Dede ailesine mensup şeyhlerden Şemseddin Dede'nin oğlu Neyzenbaşı Ali Dede (ö. 1767), babasından sonra posta geçerken Şemseddin Dede'nin kardeşi Isa Dede de (ö. 1771), Galata Mevlevîhanesi şeyhliğini üstlenir. Daha sonra bu tekkede Safî Dede'nin damadı Selim Dede (ö. 1777) postnişin olmuş, vefatıyla yerine geçen oğlu Mehmed Sadık Dede (ö. 1778), bir yıl gibi çok kısa süren şeyhlik döneminde Galata ve Kasımpaşa mevlevîhanelerini ortak meşihatı altında birleştirmiştir. Sadık Dede'nin ardından şeyh olan Selim Dede'nin oğlu Musa Dede (ö. 1787), yalnızca Kasımpaşa Mevlevîhanesi meşihatım iki ayrı devre halinde yürütmüştür. Bunların ilki 1777-1782, ikincisi de 1786-1787 arasını kapsar. Vefatıyla birlikte Kasımpaşa Mevlevîhanesi, Erzincan Şeyhi olarak tanınan Mevlanazade Mehmed Dede ailesinin yönetimine girer.

İstanbul Mevlevîliğini 18. yy'da temsil eden şeyh aileleri, artık tam anlamıyla şehir hayatına özgü bir kültür yapılanmasının mimarıdırlar. Diğer yandan bu aileler içinde sarayın öncülük ettiği modernleşme hareketine de bir yakınlık başlamış, böylece hem Mevlevî geleneği kendi içinde bu toplumsal hareketin gelişimine katılırken hem de merkezi yönetimin siyasi promgramlanyla bütünleşme sürecine girmiştir. 18. yy'ın ikinci yarısından sonra Konya'daki Çelebilik makamının kendi isteği doğrultusunda İstanbul mevlevîhanelerine şeyh tayini yapamadığı, tarikat içinde güçlenen şeyh ailelerinin babadan oğula devrettikleri hilafet yetkisini kendi tasarruflarında bulundurmak suretiyle bu devir işlemini yalnızca tasdik ettirmek amacıyla çelebilik makamıyla ilişkiye girdikleri anlaşılmaktadır. Sorunun bir de siyasi yönü vardır. III. Selim'in (hd 1789-1807) modernleşme hareketine ayak uyduramayan Konya çelebileri, ana hatlarıyla bu yenilikçi programın karşısında bulunurlarken, İstanbul Mevlevîleri büyük ölçüde değişimin yanmda yer almışlar, böylece saraydan gördükleri siyasi desteği kendi haklarının onaylanması doğrultusunda tarikatın merkezi idaresini temsil eden çelebilere karşı bir koz olarak kullanmışlardır.

Mevlevî organizasyonu içinde 18. yy'da sivrilen ve tarikatın 20. yy'a uzanan tarihinde siyasi ve kültürel açıdan rol oynayan şeyh ailelerinin başmda Mevlanazade Mehmed Dede (ö. 1796) gelir. Kasımpaşa Mevlevîhanesi yönetimini Musa Safi Dede ailesinden devralan bu grup aynı zamanda tekkenin son yönetici kadrosunu da oluşturmaktadır. Erzincan Şeyhi lakabıyla da tanınan Mehmed Dede'nin 1787-1796 arasmdaki meşihatmdan sonra hilafet babadan oğula geçmek suretiyle aile üyeleri tarafından temsil edilmiştir. Mehmed Dede'yi aynı aileden Ali Dede (ö. 1827). Mehmed Şemseddin Dede (ö. 1858), Ali Rıza Dede (ö. 1906) ve Mehmed Şemseddin Dede'nin (ö. 1909) meşihat dönemleri izler. Tekkenin son postnişini Seyfeddin Dede'dir. Kasımpaşa Mevlevîhanesi, bu son şeyh ailesinin yönetimi altında istanbul Mevlevî kültüründe Bektaşî meşrep tasavvuf anlayışının odaklandığı bir merkez durumuna gelmiş ve Hasan Nazif Dede ile Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde başlayıp Hüseyin Fahreddin Dede ile Bahariye Mevlevîhanesi'nde devam eden bir sürecin tamamlayıcı bir unsuru olmuştur.

18. yy'ın sonlannda Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde de tarikatın güçlü şeyh ailelerinden Ahmed Dede'ye mensup bir grubun tekke yönetiminde söz sahibi olduğu görülmektedir. Bu tekkede Eyyûbî Mehmed Memiş Dede ailesinin son üyesi Mehmed Sadık Dede'nin 1764'te vefatından sonra 2 yıl gibi kısa bir süre Abdülahad Dede'nin (ö. 1766) postnişinliği vardır. Bunun ardından Beşiktaş Mevlevîhanesi, Trablus kökenli Ahmed Dede ailesinin idaresine geçer. Bu ailenin bir kolu da Galata Mevlevîhanesi meşihatını üstlenerek 1810-1816 arasında her iki tekkeyi ortak yönetimleri akma almıştır. Ailenin Beşiktaş Mevlevîhanesi'ndeki ilk temsilcisi Ahmed Dede (ö. 1771), Mevlevîliğin Akdeniz merkezli kültür kurumlarından birisi olan Trablus Mevlevîhanesi'nden yetişmiş ve Kuzey Afrika'da kökleşen Mevlevî kültürünün istanbul'a girmesinde başlıca rolü oynamıştır. Vefatıyla yerine hattat ve nakkaş olan oğlu Yusuf Zühdî Dede (ö. 1817) geçer.

Yusuf Zühdî Dede'nin meşihat dönemi, kendileri de birer Mevlevî olan III. Selim ve II. Mahmudün (hd 1808- 1839) saltanat yıllarına rastlaması bakımından önem taşır. Diğer yandan Yusuf Zühdî Dede'nin damadı Mahmud Dede (ö. 1819), Galata Mevlevîhanesi'nde 1810-1816 arasında postnişinlik yapmış, ardından meşihatını Beşiktaş Mevlevîhanesi'ne aktararak vefat ettiği 1819'a kadar bu görevde bulunmuştur. Yerine geçen Said Dede (ö. 1853), Trablusşamlı Ahmed Dede ailesinin son temsilcisidir. 1853'ten tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar önce Beşiktaş, ardından Bahariye mevlevîhanelerini yöneten Hasan Nazif Dede'ye(->) bağlı şeyh ailesi ise Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin son yönetici kadrosunu meydana getirirler. Bu aile İstanbul Mevlevîliğinde "ehl-i beyt" âşığı olarak tanınmış ve Bektaşî meşrep tasavvuf anlayışını temsil etmiştir. Ailenin kurucusu Hasan Nazif Dede (ö. 186i), aynı zamanda Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin son şeyhidir. Yerine geçen oğlu Hüseyin Fahreddin Dede(->), ailenin Bektaşî meşrep tasavvuf anlayışını Bahariye Mevlevîhanesi'nde(-«) sürdürmüş, 1872'de Yenikapı Mevlevîhanesi Postnişini Osman Salaheddin Dede'nin kızı Fatma Aliye Hanım ile evlenerek son dönemin iki büyük ve önemli şeyh ailesi arasında yakın bir ilişkinin kurulmasını sağlamıştır. Fahreddin Dede'nin 1911'deki vefatından sonra yerine oğlu Küçük Hasan Nazif Dede (ö. 1916) geçer. Daha sonra tekke inas çelebilerinden Salaheddin Çelebimin vekâleten yönetimine girmiş ve onu da Bahaeddin Dede izlemiştir.

18. yy'dan 19. yy'a uzanan tarihsel süreçte Galata Mevlevîhanesi'nde de tarikat organizasyonunda ön plana çıkan şeyh aileleri dikkati çekmektedir. 1778'de Mehmed Sadık Dede ile meşihat dönemi kapanan Musa Safî Dede ailesinin yerine 1786'ya kadar çelebilik makamı tarafından üç şeyh atanmıştır. Bunlardan ilk ikisi Çelebi Abdülkadir Dede ve Hüseyin Dede (ö. 1782), Konya Mevlana Âsitanesi mensubudur. Üçüncü şeyh Bakkalzade Ali Dede, 1782-1786 ve 1790'da iki ayrı dönemde postnişinlik yapmış, her iki meşihatının arasında Galata Mevlevîhanesi şeyhliğini üstlenen Halil Numan Dede (ö. 1798) ise, İstanbul'daki son Mevlevî tekkesi olan Üsküdar Mevlevîhanesi'ni(->)

19. yy'ın sonlarında bir grup Mevlevi. *İstanbul İçin Şebr-Engtz* ist.. 1991

İki eski kartpostalda bir grup Mevlevi (solda) ile mesnevîhan, neyzen ve semazen.
Ekrem Işın koleksiyonu

kurmuştur. Galata ve Üsküdar mevlevîhaneleri arasında 19- yy'da gelişen bir ilişki mevcuttur. Ancak bu ilişkiyi kuran Galata Mevlevîhanesi Postnişini Mehmed Ruhî Dede'den (ö. 1810) önce tekke meşihatında bulunan ve Şeyh Galib olarak tanınan Mehmed Said Dede'yi (ö. 1799) burada belirtmek gerekir. Şeyh Galib(->), köklü bir Mevlevî ailesine mensuptur. Babası Mustafa Reşîd Efendi aracılığıyla Melamîliğe(->) bağlanmış ve böylece İstanbul Mevlevî kültüründe Şems kolu olarak bilinen tasavvuf anlayışının yeniden doğuşunu hazırlamıştır. Şeyh Galib, aslen Yenikapı Mevlevîhanesi'nden yetişmiştir. Burada Ali Nutkî Dede'ye intisap ederek çilesini tamamlamış ve III. Selim'e olan yakınlığı nedeniyle Ebubekir Çelebi tarafından 1791'de Galata Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmıştır. Onun döneminde tekke, aralarında Aşçıbaşı Hulusî Dede ve tanınmış tezkireci Esrar Dede gibi Melamî meşrep Mevlevî seçkinlerinin de bulunduğu İstanbul'un bellibaşlı kültür merkezlerinden birisi durumuna gelmiştir.

Şeyh Galibin ardından Galata Mevlevîhanesi postnişinliğine atanan Mehmed Ruhî Dede, 1799-1810 arasında tekke meşihatında bulunmuş, oğlu Abdullah Necib Dede (ö. 1836) ise, Üsküdar Mevlevîhanesi postnişinliği yapmıştır. Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Halil Numan Dede tarafından kurulan Üsküdar Mevlevîhanesi, aslında İstanbul dışından gelen Mevlevî dervişlerinin ikameti için bir zaviye olarak inşa ettirilmiştir.

Halil Numan Dedenin 1790-1798 arasındaki postnişinliğini kısa aralıklarla Mehmed Hüsameddin Dede (ö. 1801), Ali Nailî Dede (ö. 1802), İsmail Hulusî Dede (ö. 1804) ve Mehmed Emin Dede'nin (ö. 1812) meşihat dönemleri izler. 1812-1836 arasında tekke yönetimini üstlenen Abdullah Necib Dede ise, Üsküdar Mevlevîhanesi tarihinde iz bırakan şeyh ailesinin ilk kuşak temsilcisidir. Galata Mevlevîhanesi Postnişini Mehmed Ruhî Dede'nin oğlu olması nedeniyle her iki tekke arasındaki kültürel ilişki Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir. Vefatından sonra yerine kardeşi Ahmed Arif Dede (ö. 1873) geçmişti. 1873-1881 arasında postnişinlik yapan Mehmed Zeki Dede'yi ise Arif Dede'nin oğlu Mehmed Hasib Dede (ö. 1886) izlemiştir. Üsküdar ve Galata mevlevîhaneleri arasındaki kültürel ilişkiyi bu ailenin meşihat döneminden sonra da sürdüren Şeyh Ahmed Celaleddin Dede'dir (ö. 1946). Gelibolu Mevlevîhanesi Şeyhi Hüseyin Azmî Dede'nin oğlu olan Celaleddin Dede 1873'te Mısır Mevlevîhanesi'nde çile çıkarmış, daha sonra İstanbul'a gelerek 1909'da Üsküdar Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmıştır. 1910'da Ataullah Dede'nin yerine Galata Mevlevîhanesi şeyhliğini üstlenen Celaleddin Dede, bu iki tekke arasındaki son kültür halkası sayılmaktadır.

İstanbul Mevlevîliğine 18. yy in ortalarından Cumhuriyet dönemine uzanan süreç içinde damgasını -vuran şeyh ailesi ise, Ebubekir Dede'ye mensuptur. Bu aile Yenikapı Mevlevîhanesi'nde odaklanan bir yönetim mekanizması oluşturarak başta Galata Mevlevîhanesi olmak üzere tarikata ait diğer tekkelerde de kültürel açıdan denetim kurmuştur. Ebubekir Dede ailesi, siyasetle yakmdan ilgilenmiş ve Yenikapı Mevlevîhanesi bu sayede aktif politikanın içinde yer almıştır. İstanbul Mevlevî kültürüne yaptıkları en önemli katkı, musiki alanındadır. Gerek bu aileye mensup şeyhler, gerekse bu sahada yetiştirdikleri sanatçılar son dönem Türk musikisinin temel taşları sayılmaktadır.

Mevlevî organizasyonu içinde son büyük şeyh ailesini kuran Ebubekir Dede (ö. 1775), 17. yyin tanınmış Halvetî şeyhlerinden Seyyid Nureddin Efendi'ye mensuptur. Babası Halvetî Şeyhi Ahmed Efendidir. Tıpkı Kaarî Ahmed Dede gibi, o da Mevlevîlik içindeki Halvetî kültürünün başlıca temsilcilerinden sayılır. Yenikapı Mevlevîhanesi'nde 18. yy İn ortalarından itibaren güçlü bir yönetim kuran Ebubekir Dede, ünlü Melamîlerden Habeşîzade Zâim Ağa'nın sohbetlerine katılarak kendisinden sonra da bu tasavvuf anlayışının Mevlevîlik içinde sürmesini sağlamıştır. Ayrıca Galata Mevlevîhanesi Postnişini Abdülbaki Sırrî Dede'nin kızıyla evli olduğu için bu tekkenin yönetimini üstlenen ilk şeyh ailesinin kurucusu Gavsî Ahmed Dede ile akrabalık ilişkisi de vardır. Henüz 14 yaşında iken babası Ebubekir Dede'nin vefatıyla Yenikapı Mevlevîhanesi postnişini olan Ali Nutkî Dede (ö. 1804) ise, ailenin birinci kuşak üyeleri arasında önemli bir yere sahiptir. Yaşça küçüklüğü nedeniyle tekkenin idaresi amcasının oğlu Aşçıbaşı Sahîh Ahmed Dede'nin elinde kalmıştır. Ancak Sahîh Ahmed Dede, tekke yönetimini kendi ailesine mensup şeyhlere geçirmek istemiş, fakat başarılı olamamıştır. Aile içindeki bu anlaşmazlık nedeniyle Yenikapı Mevlevîhanesi'nden uzaklaştırılan Sahîh Ahmed Dede'nin açık türbesi, bu olayla bağlantılı olarak Halet Efendi tarafından tekke dışında inşa ettirilmiştir.

III. Selim dönemi şeyhlerinden olan Ali Nutkî Dede, zamanının ince sanat zevkiyle yetişmiş, hat, şiir ve musiki dallarında eserler vermiştir. Günümüze gelen iki önemli eseri, kendi türündeki tek örnek niteliğini taşıyan ve Yenikapı Mevlevîhanesi'nin bir çeşit günlüğü olan *Defter-i Dervişân* ile şevk-i tarâb makamındaki Mevlevî ayinidir. Postnişinlik yaptığı dönemde Şeyh Galib ve Hamamîzade İsmail Dede'yi yetiştirmiştir. Yerine kardeşi Abdülbakî Nasır Dede (ö. 1821) geçer. Nutkî Dede zamanında tekkenin neyzenbaşılığını da yapan Nasır Dede, musiki teorisi üzerindeki çalışmalarıyla tanınır. Ailenin ikinci kuşak üyelerinden Mehmed Hüsnî Dede (ö. 1829), babası Nasır Dede'nin yerine meşihat görevini üstlenmiştir. Aslında tarikat geleneğine göre Nasır Dede'nin kardeşi Abdurrahim Künhî Dede'nin şeyh olması gerekirken, o dönemdeki psikolojik rahatsızlığının tekke yönetimine imkân vemıeyeceği düşüncesiyle meşihat doğmdan Hüsnî Dede'ye geçmiştir. 1829'da vefat eden Hüsnî Dede'yi bu defa Abdurrahim Künhî Dede'nin (ö. 1831) postni-

I. Dünya Savaşı'na katılan Mücâhidîn-i Mevleviyye Alayı. *Hayat Tarih Dergisi,* S. 10 (Kasım 1968)

sinliği takip eder. Yenikapı Mevlevîhanesi'nin kudümzenbaşılığını da yapan Künhî Dede, aralarında Vardakosta Mehmed Ağa gibi tanınmış isimlerin bulunduğu bestekârlar yetiştirerek aile geleneğini başarıyla sürdürmüştür.

İstanbul Mevlevîliğinin Tanzimat sonrası dönemine ve Osmanlı siyasi hayatına damgasını vuran Osman Salaheddin Dede (ö. 1887), Ebubekir Dede ailesinin Yenikapı Mevlevîhanesi meşihatmdaki en etkin üyesidir. Amcası Künhî Dede'nin vefatıyla postnişin olmuş ve bu görevi yarım yüzyıldan fazla bir süre üstlenerek dönemin en nüfuzlu şeyhleri arasına girmiştir. Salaheddin Dede'nin üzerinde durulması gereken başlıca özelliği Tanzimat dönemi siyasi kadrolarıyla kurduğu yakın ilişki sonucunda Yenikapı Mevlevîhanesi'ni özgürlük fikirlerinin İstanbul'da tartışılabildiği başlıca merkezlerden birisi durumuna getirmesidir. Kendisine intisap eden devlet adamları arasında Tanzimat'ın iki büyük sadrazamı Keçecizade Fuad Paşa ile Âli Paşa vardır. Ayrıca Mısırlı Kâmil Paşa ve Şeyhülislam Sâhib Molla, Salaheddin Dede'nin Yenikapı Mevlevîhanesi'nde düzenlediği toplantılara devam edenlerin başında gelmektedir. Fakat Salaheddin Dede'nin siyasi hayattaki yerini belirleyen kişi, yakın dostu olan Sadrazam Midhat Paşa'dır. Yeni Osmanlılar hareketinin içinde yer alan Salaheddin Dede'nin Midhat Paşa aracılığıyla V. Murad'ı desteklemesi ve bu dönemde Bektaşîler gibi mason localarıyla ilişki kurması, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), Yenikapı Mevlevîhanesi'nin sürekli gözaltında tutulması sonucunu doğurmuştur. Salaheddin Dede, Tanzimat'ın getirdiği idari reformlar sonucunda şeyhülislamlığa bağlı olarak kurulan ve tarikatları devlet denetimine sokmayı amaçlayan Meclis-i Meşayih'in de ilk başkanıdır.

Vefatmdan sonra yerine oğlu Mehmed Celaleddin Dede (ö. 1908) geçmiş, postnişinliği döneminde babasının bıraktığı siyasi mirasa sahip çıkarak Jön Türklerin yakın destekçisi olmuştur. Mevlevîliğin bu siyasi çizgisi, kendisinden sonra meşihat makamını üstlenen oğlu Abdülbakî Dede (ö. 1935) tarafından da sürdürülmüştür. Nitekim 1915'te İttihad ve Terakki'nin kurduğu Mücâhidîn-i Mevleviyye Alayı'na komutan sıfatıyla katılması, bu siyasi tavrın somut bir kanıtıdır.

Ebubekir Dede aüesinin Yenikapı Mevlevîhanesi'nden sonra söz sahibi olduğu bir diğer tekke, Galata Mevlevîhanesi'dir. Bu tekkede 1818-1871 arasında meşihat görevini üstlenen Kudretullah Dede (ö. 1871), Ebubekir Dede'nin kardeşi Ömer Dede ailesine mensuptur. Babası, Yenikapı Mevlevîhanesi'nden uzaklaştırılan Aşçıbaşı Sahîh Ahmed Dede'dir. Ebubekir Dede ailesinin ikinci kolundan gelen Kudretullah Dede, tıpkı Yenikapı Mevlevîhanesi meşihatını yürüten akrabaları gibi siyasi hayat içinde önemli rol oynamış bir kişidir. Devlet Kethüdası Halet Efendi ile olan yakınlığı, hem Mevlevîliği hem de Galata Mevlevîhanesi'ni dönemin siyaset merkezlerinden birisi yapmıştır. Vefatından sonra yerine geçen oğlu Mehmed Ataullah Dede (ö. 1910), ailenin Galata Mevlevîhanesi'ndeki son temsilcisidir.

İstanbul Mevlevîliği, Osmanlı coğrafyasının zengin kültür birikimini şehrin gündelik hayatma aktaran bir imparatorluk tarikatıdır. Mensupları daha çok toplumun üst tabakalarından gelen kişiler olduğu gibi orta tabaka arasında da yaygınlaşmıştır. İstanbul'da özellikle Bektaşî, Nakşî, Halveti, Gülşenî, Melamî ve Sa'dî tarikatlarıyla kültürel ilişkisi bulunan Mevlevîliğin bu mistik kuruluşlar üzerinde etkisi olmuştur. Diğer yandan Mevlevîlik, İstanbul'un gündelik hayatında edebiyat, hat, musiki gibi alanlarda eser veren sanatçıların yetiştikleri bir okul işlevini de üstlenmiştir.

Bibi. *BOA,* İrade Dahiliye, no. 23883 (6 Ramazan 1273); *BOA,* İrade Meclis-i Vâlâ, no. 17013 (20 Receb 1274); *BOA,* Plan, Proje ve Kroki, no. 392 (11 Safer 1319); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 887 (Rebiülevvei 1086); *BOA,* Plan, Proje ve Kroki, no. 70 (29 Muharrem 1281); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 26698 (Şaban 1189); *BOA,* İrade Meclis-i Vâlâ, no. 20229 (27 Safer 1278); *BOA,* irade Dahiliye, no. 10189 (9 Muharrem 1265); *BOA,* İrade Dahiliye, no. 14092 (17 Receb 1267); *BOA,* İrade Dahiliye, no. 33050 (24 Şevval 1278); Harirîzade, *Tibyân,* III, vr74b-77a; Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik,* 367-368; Sâkıb, *Nefise,* I-III; Sehî Bey, *Tezkîre-iSebî,* İst., 1325, s. 72; *Tarih-iNaima,* I, 357; Evliya, *Seyahatname,* I, 442-444, 450; Jean de Thevenot, *Travels into the Levant,* Londra, 1687, s. 253-254; *Tarih-i Vâsıf* I, 217; *Mür'i't-Tevarih,* II/A, 85; Ali Nutkî, *Defter-i Dervişân,* Süleymaniye Ktp, Abdurrahman Nafiz Paşa, no. 1194; *Tarih-i Şânizade,* I, 249; *Tarih-i Cevdet,* XII, 54-60; *Tarih-i Selânikî,* II, 730; *HadikatüTVüzerâ,* 88-89; Ali Enver, *Semahane-i Edeb,* İst., 1309; Mehmed Tahir, *Yenikapı Mevlevîhanesi Postnişini Şeyh Celaleddin Efendi Merhum,* İst., 1326; *Tarih-i Solakzade, 111-118; Tarih-i Râşid,* I, 161; *Silahdar Tarihi,* II, 65; *Tarih-iLutfî,* X, 64: Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 42, Zâkir, *Mecmua-i^ Tekâyâ;* Vassaf, *Sefine,* V, 161-165, 237-239; *Âsitâne,* 11; John P. Brown, *TheDarvishes or Orientai, Spirutualizm,* Londra, 1927, s. 469; R. Lifches-Z. Çelik, "The Dervish Tekkes of istanbul: A Survey in Progress", *Essays in Islamic Art and Architecture,* Malibu, 1981, s. 102; Mehmed Ziya, *Merâkiz-iMühimme-i Mevleviyyeden Yenikapu Mevlevîhanesi,* İst., 1329; ay, "Şeyh Hüseyin Fahreddin Efendi", *Musavver Nevsâl-i Osmanî,* İst., 1328, s. 274; Hüseyin Fahreddin Dede, *Mecmû'a,* Konya Mevlâna Müzesi İhtisas Ktp, no. 7467; Yeşilzade Mehmed Salih, *Rehber-i Tekâyâ,* Süleymaniye Ktp, Tımovalı, no. 1035/4 m, s. 21; Gölpınarlı, *Mevlevîlik;* A. Gölpınarlı, *Mevlevi' Adâb ve Erkânı,* İst., 1963; A. Işık Doğan, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları: Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları,* İst., 1977, s. 138-161; C. Kerametli, *Galata Mevlevîhanesi, Divan Edebiyatı Müzesi,* İst., 1977; Çetin, *Tekkeler,* 589; E. Yücel, "Galata Mevlevîhanesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 1/2 (1979), s. 75-78; *13O1 İstatistik Cedveli,* 56; Ergun, *Antoloji,* II, *664-666;* İnal, *Türk Şairleri,* I, 217; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can (1905-1973),* İst., 1974; Ş. Uzluk, *Mevlevîlikte Resim. Resimde Mevleviler,* Ankara, 1957; İnal, *Hoş Sada,* 24-26; N. Gögünç, "Osmanlı Devleti'nde Mevleviler", *Belleten,* LV/213 (1991), s. 356; R. Baykara, "Birinci Harb-i Umumîde Mücahidîn-i Mevleviyye Alayı", *Yeni Tarih Mecmuası.* S. 3 (1953), s. 106-108; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* II, 241; *Bostancıbaşı Defteri,* İstanbul Üniversitesi Ktp, TY, no. 8866, vr 13b; *Bostancıbaşı Defteri,* İstanbul Üniversitesi Ktp, TY, no. 8865, vr 22a; *Bostancıbaşı Defteri,* İstanbul Üniversitesi Ktp, TY, no. 8830, vr 25b; *Darü's-Saltanati'l-Aliyye'deZâviyenişin Olan Meşâyihin Defteri ve Hayratı,* Süleymaniye Ktp, Zühdü Bey, no. 489, vr lb; M. Erdoğan. "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD,* IV-V (1976); B. Özkan, *İstanbul'daki Mevlevîhaneler,* İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp, no. 4842 (1967); V. Ç. İzbudak, *Hatıralarım,* İst., 1946; E. Yücel. "Beşiktaş-Balıariye Mevlevîhanesi", *STY,* XII (1982); A. Halet Çelebi, *Mevlâna ve Mevlevîlik,* ist., 1952; M. Celâl Duru, *Tarihi Simalardan: Mevlevî,* İst., 1952; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Mevlevîhaneler", *İstanbul,* S. 4(1993), s. 119-131; ay, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Besiktas/Bahariye Mevlevîhanesi", *İstanbul,* S. 6 (19*93), s. 129-137.

EKREM IŞIN

MEVLİT ALAYI

Osmanlı padişahlarının Hz Muhammed'in doğum günü olarak kabul edilen rebiülevvel ayının 12. gecesinde (mevlit kandili) mevlit okunan camiye gidiş ve dönüşlerinde düzenlenen tören.

Osmanlılarda mevlit kandiliyle ilgili resmi törenlerin ilki 1590'da III. Murad tarafından düzenlendi. Başlangıçta mevlit alayı için Ayasofya Camii'ne gidilirken IV. Murad döneminde 1627'den başlayarak Sultan Ahmed Camii'ne gidilmiştir.

Mevlid alayı ile ilgili en ayrıntılı bilgi Tayyarzade Atâ Bey'in *Tarih-iAtâ* adlı eserinin 1. cildinde bulunmaktadır. Burada mevlit alayı "Mevlid-i Şerif Kıraati Merasimi" başlığı altında en küçük ayrıntısına varıncaya kadar anlatılmıştır.

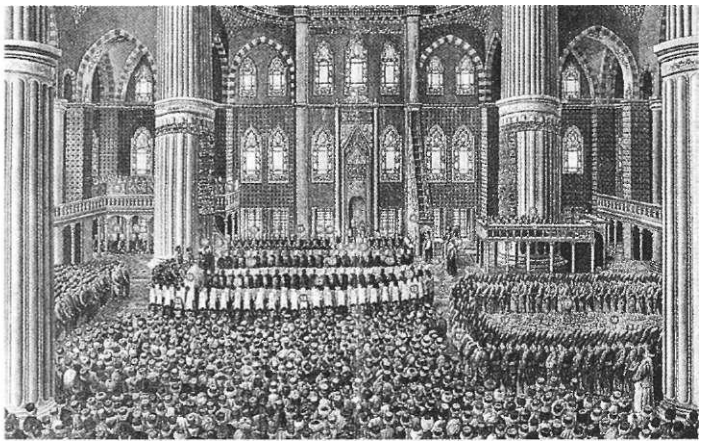

18 yy'da Sultan Ahmed Camii'nde bir mevlit alayı. *Cengiz Kahraman arşivi*

Mevlit alayı, sadrazamdan başlayarak bütün ileri gelenlere saatine varıncaya kadar birkaç gün önceden haber verilirdi. Başta sadrazam, şeyhülislam ve nakibüleşraf olmak üzere alaya katılacak devlet erkânının camiye ne zaman gelip nereye oturacağı ve nasıl ayrılacağı önceden belirlenmişti. 19. yy'a kadar aynen uygulanan bu kurallara göre devlet erkânı camideki yerini aldıktan sonra diğer alaylarda olduğu gibi padişah, alkışlarla bulunduğu saraydan kapıcıbaşılar eşliğinde camiye gelir ve hünkâr mahfilindeki yerini alırdı. Padişahın geldiğini camidekilere bildirmek amacıyla hünkâr mahfilinin perdesi açılır, hazır bulunanlar saygıyla ayağa kalkarlar ve ancak kafes kapandıktan sonra otururlardı.

Asıl tören müezzin mahfilinden okunan Fetih süresiyle başlar, ardından önce Ayasofya kürsü şeyhi(->) soma da Sultan Ahmed kürsü şeyhi kürsüye çıkarak kısa birer vaaz verirlerdi. Vaazdan sonra şeyh efendilere birer kürk giydirilir, kese içinde para ihsan edili ve cemaate şerbet dağıtılırdı.

Daha sonra üç mevlithan sırayla Süleyman Çelebi'nin "Vesiletü'n-Necat" adlı mevlidini okurlardı. Her mevlithana hilatler giydirilir, armağanlar verilir, Hz Muhammed'in doğumunu anlatan bölümde *Geldi bir ak kuş kanadıyla revân /Arkamı sığadı kuvvetle heman* dizeleri okunurken cemaat ayağa kalkar, Mekke emirinden gelen mektup sadrazamın izniyle reisülküttab ve müjdecibaşı da orada bulunmak üzere darüssaade ağası tarafından hünkâr mahfilinde padişaha okunur ve armağanlar dağıtılırdı.

Padişah için Medine'den gönderilen hurmadan sadrazam, şeyhülislam ve diğer ileri gelenlere ikram edilir, görevlilere keseler ihsan olunurdu.

Üçüncü mevlithan da kürsüden indikten sonra Sultan Ahmed ve Ayasofya mütevellileri sadrazam ve şeyhülislama, diğer vakıf mütevellileri de önde gelen vezir ve devlet adamlarına tablalarla şeker ikram ederlerdi. Nakibüleşrafın tablası ayrıca verilir, tören sonunda adamlarıyla birlikte evine dönmesi sağlanırdı.

Duadan sonra başta sadrazam olmak üzere bütün görevliler cami önünde atlarına binmiş olarak padişahı selamlamak üzere beklerlerdi. Alkış çavuşlarının arasında sarayına dönen padişahın ardmdan sadrazam da diğer vezirler ve devlet erkânı tarafından selamla uğurlanır, onu şeyhülislam ve vezirler takip ederdi.

19. yy'da eski görkemini yitirmeye başlayan mevlit alayı sade bir tören halini almış, çoğu zaman saray içinde düzenlenir olmuş ve bu biçimiyle 1924'te halifeliğin kaldırılmasına kadar sürmüştür.

Bibi. Tayyarzade Atâ Bey, *Tarih-i Atâ,* I, ty, s. 234-243; Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyyesi,* ist., 1325; M. F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin OsmanlıMüesseselerine Tesiri,* İst., 1975; Uzuncarsılı, *Kapıkulu,* I, 290. 304, II. 146, 151; İ. H. Üzunçarşılı, "Alay", *ÎA,* I, 293-294; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, 521-522; Esad Efendi, *Teşrifât-ı Kadime,* İst.,' 1979, s. 4-5; Z. Kazıcı. "Alay", *DİA,* II, 347-348.

İSTANBUL

MEYDAN ŞAİRLERİ

Âşık edebiyatı Tanzimat'ın ilanından sonra bir süre daha canlılığını koruyabilmiş, zamanla eski gücünü kaybederek sıradan şairlerin elinde varlığım sürdürmeye çalışmıştır. Bu gerileme saz şairi için yeni bir mekânın doğmasına yol açarken kendi şairlerini de beraberinde getirmiştir. Saz şairlerinin vazgeçilmez çalgısı olup cura, divan sazı, meydan sazı gibi çeşitleri olan sazm dışında da bazı çalgıların çalınması sebebiyle çalgılı kahve veya bir şiir türünün adından dolayı semai kahveleri olarak adlandırılan yeni bir mekânın ortaya çıkışı, bu tür şiirin meraklılarını da yeni bir eğlenceye kavuşturmuştur.

Abdülaziz (hd 1861-1876) ile II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) saltanat yıllarında en canlı dönemini yaşayan bu kahveler, 1910'dan sonra iyiden iyiye azalıp kalitesini kaybetmiş, 1920'den sonra da bütünüyle ortadan kalkmıştır. Bu kahvelerde şiir söyleyenler arasında farklı yapı ve karakterde olan sanatkârlar olduğu için, yerine ve icracısına göre bunlar "tulumbacı şairler" veya "meydan şairleri" diye de adlandırılmaktadırlar; hattâ birincileri için, "külhanbey-tulumbacı şairler" de denilmektedir. Daha çok semai kahvelerinde yer alan meydan şairleri, yılın belli ay ve mevsimlerinde çalıp söyledikleri için belirli zamanlarda da boş kalırlardı. Onların saz çalıp şiir söylediği yerler, kış aylarıyla ramazan gecelerinde dolup taşardı.

Meclisin açılacağı gece, daha önceden duyurulur, kahve de ona göre süslenirdi. Buranın duvarlanna yangın kuleleri, deniz kızı, balıkçı kayıkları, Kız Kulesi, bir yangın resmi ve çeşitli manzaralar suluboya ile çizilirdi. Tavandan aşağıya da renkli kâğıtlardan yapılan zincirler sarkıtılır, "yeni dünya" adı verilen renkli ve cilalı yuvarlaklar da unutulmazdı. Şairler, kahvenin bir meydan olarak düzenlenen uygun bir bölümüne yerleşirlerdi. Çalgıcılar için ayrılan yer ise, sesin iyi yayılmasını sağlayacak bir köşe olurdu.

Bu tür şairler arasında uzun zaman bulunan, onlarla beraber çalıp söyleyen Otakçılarlı Ahmed Cevad, konuyla ilgili yazısında bu tür şairleri "ilim ve isüdat dereceleri" açısından "okur yazar, okur yazamaz ve hiç okumaz yazmaz" diye üçe ayırır. Birinciler kalemlerini kullandıkları gibi hazırlıksız olarak da (irticalen) şiir söyleyebilmektedirler; öbürlerinin şiirleri ya zamanla unutulup gitmiştir veya hafızalarda kendilerine birer yer bulabilmişlerdir.

Bu şairlerin söylediği şiirler koşma, destan, divan, semai, kalenderi, mani gibi eskiden beri bilinen şekiller ile kendilerine has ve "yıldız" adı verilen bir türden oluşmaktadır. Bunların da satrançlı divan, zincirleme yıldız, ayaklı koşma gibi bazı alt dalları bulunurdu.

Düğünlerde, ramazan veya kış gecelerinde kendilerine çok iş düşen meydan şairleri çağırıldıkları yerde önce bir "muamma" ile karşılaşırlardı. Kendine has bir süslü kutu üzerine yazılan muamma, şairler tarafmdan çözülmeye çalışılır; bilene, başta bir takım çamaşır ve bahşiş olmak üzere çeşitli hediyelerle birlikte çözüm ücreti ödenirdi. Bütün bu olayları yönetmek, hattâ şairler veya onlara destek veren yakınları arasında çıkabilecek tatsız olayları önlemek amacıyla görevlendirilen kişiye de çığırtkan adı verilirdi.

Bu meydana herkes "şairim" diyerek çıkamazdı; özellikle okuryazar olmayanlar bir ustaya hizmet edip destur (izin) almak zorundaydılar. Böyleleri bir süre ustalarının yanında çırak olarak dolaşır, onların

sazını taşır, atışmalarından pay alırdı. Ustalıklarını ortaya koyduktan sonra bunlara bir mahlas (takma ad) verilirdi.

Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde yetişen ve kendilerini kabul ettiren meydan şairlerinin başlıcaları şunlardır: Ahmed Derûnî, Ahterî, Aşkî, Behçetî, Bîdârî(-0, Celâl, Dercî, Enverî, Ferdî Dede, Beşiktaşlı Gedâî(->), Giryânî, Deli Hakkı, Halim Baba, İkrârî, Kandî, Küçük Dertli, Memduhî, Meylî, Mihrî, Mustafa Çavuş, Nâmî(->), Nutkî, Resmî, Sabrî, Saddî, Salikî, Serve-rî(-0, Sevdaî, Şirinî, Üsküdarlı Vasıf ve Bahriyeli Yusuf Kenan'dır. Bunların dışında, bu tür kahvelerde sadece mani söyleyenler de vardır. Zil izzet, Perişan Hali, Bodur Tevfik, Otakçılarlı Ahmed Cevad vb bunlardan sadece birkaçıdır. Bunlar, yaşadıkları dönemin şairlerinin eserlerini okuduktan sonra kendi manileriyle meydanlarda yerlerini alırlardı.

Meydan şairlerinin semai kahvelerinde karşılıklı şiir söyleşmeleri belirli bir düzende gerçekleştirilirdi. Çığırtkanın yönetiminde muammanın ilanıyla başlayan fasıl, semai ile devam ederdi. Daha sonra sırasıyla dübeyt, divan, koşma, yıldız, kalenderi, destan ve maniye sıra gelirdi. Lebdeğmez (dudakdeğmez) ve noktasız maniler ise, bu sonuncu daim özel ustalık isteyen alt dallarıydı.

Bir meydan şairi, doğmdan şiire başlamaz, okuyacağı şiirin konusunu ima eden, yine manzum bir parçadan sonra esas şiire geçerdi. Latife yollu bir şiir söylenecekse, daha önce, beyit yapısını gösterse bile, oltadan bölünerek dörtlük de olabilecek şu şiir söylenirdi: *Efendim hoş, nasibim boş, tecelli taksirat meyhoş /İçip aşkın şarabını, bu şeb ben olmuşum serhoş.*

Semainin konusu gerçeğe dair ise şöyle bir beyit esas şiirin önünden okunabilirdi: *Yıkıldı meşreb-i dünya, çekildi bir kenar oldu /Muhabbet kandili söndü, gönül bir türbedâr oldu.*

Benzer bir sunuş da manilerden sonra söylenecek olan şiir türünün takdiminde görülür. Bir mani okuyan meydan şairi, daha sonra okumak istediği türün bestesini çalgıcıdan bir mani söyleyerek ister. Okunacak olan bir semai ise şöyle bir mani söyleniverir: *Adam aman semai/Urdu felek sillesin / Dört dolaştım semayı / Şu manimin peşinden /Bağlayiver semai.*

Okunulacak şiirler koşma veya destan ise, istek bildiren maniler şöyle olabilirdi:

Adam aman koşmaya / Pek küçükten başladım/ Yangınlara koşmaya/ Şu manimin arkasından / Bağlayıver koşmaya //..//Adam aman destane/Bir kez adu olmuşum/ Verir miyim dest ona/Şu maninin arkasından /Bağlayıver destana.

Meydan şairleri, klasik saz şiiri geleneğinin örneklerinin yanında bazı yeni dallar da oltaya koymuşlardır. Saz şaMerinin bilmediği "yıldız" ile, sadece aruzla yazdıkları kalenderinin sekiz heceli olarak yazılıp söylenmesini bu yenilikler arasında sayabiliriz. Yıldız, O. C. Kaygılı'ya göre müstezata çok benzeyen, çalış ve söyleyiş tarzı güç olan bir şiir idi. Ayrıca makamı ötekilerden oldukça farklı olan yıldızı da herkes söyleyemezdi. Ayrıca, maninin, söyleniş tarzına göre, "çingene tarzı mani" ve "külhanbey ağzı mani" gibi dalları da vardır. Semai kahvelerinde söylenen bu şiirleri her şair aynı başarıyla okuyamazdı; bazı dalların ünlü icracıları arasında mani, destan ve semaide Zibidi Raşit, Tatavialı Kör Yani, Badik Ömer, Neyzen Murat, Paşalı İhsan; semaide Örücü Sali; Çingene tarzı manide Hanende Nasib Hanım. Muhsin; külhabey ağzı manide Borazan Tevfik, Çengi ve Hanende Gülüstan'ı sayabiliriz.

Bu kahveler İstanbul'un hemen her semtinde bulunurdu. Beşiktaş'ta. Galata'da Çeşme Meydanımda, Tophane'de, Boğazkesen'de, Unkapam'nda, Kasımpaşa'da, Halıcıoğlu'nda, Defterdar'da bulunanlar en iyileriydi. Buralar aynı zamanda, semtlerinin gözde tulumbacı kahveleri olarak da bilinirdi. Bunlardan Şehzadebaşı ile Laleli arasındaki Çukurçeşme Semai Kahvesinin 1302'deki hali S. M. Alus tarafından uzun uzadıya anlatılmıştır (bak. semai kahveleri).

Döneminde önemli bir görevi üstlenmiş olan meydan şairleri, bugün sadece hatıralarda kalmıştır. Belki, Anadolu'nun bazı yerlerinde (Kars, Erzurum, Kayseri, vb) hâlâ devam eden atışma geleneği, İstanbul'un meydan şairlerini hatırlatan "âşık'larla canlılığım korumaya çalışmaktadır.

Bibi. Ahmet Cevat, "Meydan Sairleri". *HBH.* III, S. 26 (15 Temmuz 1933). *38-43. S. 27 (15 Ağustos 1933), 73-79; O. C. Kaygılı, *İstanbul'da Semaî Kahveleri ve\leydan Şairleri,* İst., 1937; T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri,* İst., 1943; Bayn, *İstanbul Folkloru,* 74-85; M. H. Bayrı. "İstanbul Folkloru: Semai Kahveleri", *TFA.* I, S. 11 (Haziran 1950), 163-165; ay, "İstanbul Folkloru: Meydan Sairlerinden Birkaçı". *TFA.* I. S. 12 (Temmuz 1950), 182-183; Üsküdarlı Vasıf Hoca. "Çalgılı Kahveler". *Bu Sehr-i İstanbul ki....* (haz.'ş. Kutlu). İst., 1972, s.*226-232; A. Kaynardağ, "Eski İstanbul Kahvelerindeki Şiir Şenlikleri", *Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1985,* İst., 1985, s. 401-408; A. E. Bozyiğit, "Eski İstanbul Semai Kahvelerinde (Çalgılı Kahvelerde) Sövlenen Ayaklı Maniler". *Türk Folkloru Araştırmaları,* 1986/1, 73-122.

SAİM SAKAOĞLU

MEYDANCIK MESCİDİ

bak. HOCA KASIM GÜNANİ MESCİDİ

MEYDANLAR

Türkçede içinde etkinlikler yapılan büyük boş alan anlamına kullanılmıştır. Kent içinde, en az üç yanında yapılar olan bir açık alan olabileceği gibi (Atmeydanı, Etmeydanı. Cinci Meydanı, Beyazıt Meydanı); kent dışında çevrelenmemiş bir açık alan da olabilir (Ok Meydanı gibi). Kent yaşamının belirli bir işlevini, özel bir etkinliği ya da özel bir yapıyı barındırdığında o işlev ya da yapının adıyla anılır (Pazar Meydanı, Çeşme Meydanı gibi). Kentsel mekânın özel bir örgütlenmesi, çevresindeki yapılarla birlikte tasarlanmış fiziksel bir düzenleme olarak anlaşıldığı zaman, İstanbul'un tarihinde ancak büyük külliyelerin dış avluları (Fatih Meydanı gibi), bu tanıma uygun bir örnek oluşturur. Batı tarihinde eski Yunan agoralarından bu yana var olan kent içi meydan kavramı, Osmanlı-Türk tarihinde yoktur. Meydana geometrik bir konsept olarak yaklaşmak, sokak dokusunun da bu doğrultuda düzenlenmesine bağlı olduğu için, o dokunun spontane kuruluşu içine geometrik bir düzenin egemen olduğu bir meydan yerleştirme isteği de oluşamaz. Ancak kent tasarımı çağdaş bir kavram olarak Türkiye'ye girmeye başladıktan sonra meydan yapılması düşüncesi de planlamanın amaçlarından biri olmuş, geçen yüzyıldan bu yana İstanbul'da meydan projeleri yapılmıştır.

Roma ve Bizans Dönemi: Bizantion'un agorası, Strategion(->) adlı meydanı, Konstantinopolis'in kurulmasından önce yine Roma döneminin Tetrastoos adlı, sonraki Augusteionün(->) yerinde olduğu sanılan dört stoalı büyük kent meydanı sadece anıları kalan antik dönem mey-

1875'te Sultanahmet Meydanı. *Images d'empire,* İst.,1993

darılarıdır. Fakat kent planlama tarihinin etkileri bugüne kadar süren en görkemli kentsel tasarım örnekleri, kendileri yok olmuş olsalar da, betimlemeleri bize kadar ulaşan Roma döneminin forum adı verilen meydanlarıdır. Yeni Roma kurulduktan sonra, başta Constantinus Forumu(->) olmak üzere, özellikle 6. yy'ın sonuna kadar, Ayasofya önündeki Augusteion, ona bitişik daha küçük bir meydan olan Milion Meydanı (bak. Milion Taşı), Beyazıt'ta Roma'daki Traianus Forumu'ndan esinlenerek, belki de onu kopya ederek yapılmış Theodosius Forumu, Kapitol, biçimi ve konumu üzerinde tartışma olan Filadelfion(->), Amastrianon Forumu(-»), tasarlanmış bir meydan olup olmadığı bilinmeyen Bous Forumu(->), Arkadios Forumu(->) bu meydanların en ünlüleridir. Roma döneminde, kent içindeki gibi görkemli olmasa bile kent dışındaki yerleşmelerde de, örneğin Hebdomon (Bakırköy), Halkedon (Kadıköy) ve belki bugünkü Beşiktaş'ın bulunduğu yörede forumlar yapılmıştır. Limanlar çevresinde, büyük revaklarla çevrili alanlar da, tasarlanmış meydan kapsamı içinde görülebilir. Roma çağı için karakteristik olan, büyük anıtlar, önemli yapılar ve revaklarla çevrili, heykellerle süslü bu kent meydanları aynı şekilde anıtsal iki katlı revaklı yollarla (embolos) birbirlerine bağlanıyorlar ve kente, sonraki çağlarda tasavvur bile edilemeyecek bir mimari görkem getiriyorlardı.

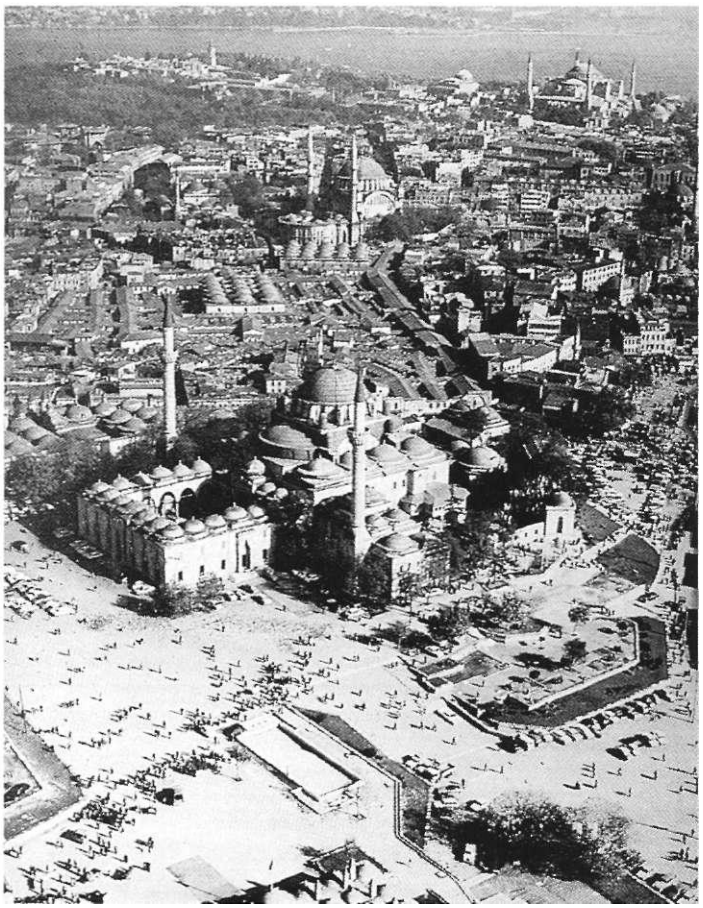

Beyazıt Meydanı'nın 1970'lerdeki görünümü. Müller-Wiener, *Bildlexikon*

Avrupa ortaçağı gibi Bizans ortaçağı da Roma dönemi forumlarım yaşatamamıştır. 7. yy'dan başlayarak büyük forumların giderek tahrip olduğu; 8. yy'da bunların bir bölümünün, adları yaşasa bile artık bir efsane haline geldikleri; imparatorluğun zayıf düştüğü dönemlerde yapıların giderek tahrip olduğu ve Roma'da da görüldüğü gibi daha sonraki dönemlerde eski forumların yıkılıp taşocağı gibi kullanıldığı, özellikle zor elde edilen sütunların yağma edildiği anlaşılmaktadır. Bizans'ın bir ölçüde politik ve ekonomik güce kavuştuğu dönemlerde, örneğin 11. ve 12. yy'larda Komnenoslar döneminde, antik dönemle boy ölçüşecek bir kent meydanı olmadığı gibi eski meydanların görkemli mimarisinden, Hippodrom çevresi dışında fazla bir iz kaldığı da şüphelidir. Ortaçağ, Bizans'ta, Avrupa'da ve islam dünyasında antik dünyanın en önemli kent kavramlarından biri olan meydanı, sadece ekonomik nedenlerle değil, fakat anlaşılması kolay olmayan kültürel ve psikolojik nedenlerle de yadsımıştır. Ortaçağın din, dolayısıyla kilise ve cami çevresinde oluşan sosyal yaşantısı, pagan dönemin dışavurumculuğunu benimsememiştir.

Osmanlı Döneminden Bugüne-. İslamda meydan düşüncesinin, birkaç istisna dışında yok oluşu, islam toplumunun kendine özgü yapısından kaynaklanmaktadır, islam kentinde sosyal yaşam cami ve çarşıda sahnelenir. Kadınların dışlandığı politik yaşamda, erkeklerin her tür mesajı aldıkları, birbirlerini görüp buluştukları kendi içinde zaten kapalı bir bütün olan mahalle, geniş bir toplantı olanağı sağlamadığı için, büyük camiler başka bir deyişle cuma camileri (yani kalabalık cemaatlerin toplanıp cuma namazı kıldıkları camiler), kentlerin ticaret ve üretim alanlarının yani çarşıların yakınında ya da içinde yer alır ya da cami çarşılan kendine çeker. Büyük kalabalıklar camide ve cami avlularında buluşur. Cami, İslam kentinin forumudur, istanbul bu uygulamanın İslam tarihinde eşsiz bir örneğidir.

Kent tarihinin topografyaya ve eski anılara, geleneklere bağlı sürekliliklerı içinde, büyük camiler eski forumlar yakınında inşa edilmişlerdir. Ayasofya(->) camiye dönüşerek dini işlevini sürdürmüştür. Sultan Ahmed Külliyesi(-») Hippodromün yanında ve İstanbul'un tek merasim meydanı olan Atmeydam'nda(->) kurulmuştur. Constantinus Forumu üzerinde Atik Ali Paşa Külliyesi(->) ve Nuruosmaniye Camii (bak. Nuruosmaniye Külliyesi), Tauri Forumu üzerinde Bayezid Külliyesi(-»), Filadelfion yakınında Şehzade Külliyesi(->), Amastrianon yakınında Laleli Külliyesi(->), Bous Forumu üzerinde Valide Camii(->), Arkadios Forumu yakınında Cerrah Mehmed Paşa Camii vardır. Üç büyük cami ve külliyeleri ise bu smırlardan uzaklaşarak kent planlaması açısından değişik eğüimleri ifade etmişlerdir. Fatih Külliyesi(->) simgesel bir jesttir. Süleymaniye Külliyesi(->) kendi dünyasını yaratmıştır. Yeni Cami Külliyesi^) ise Haliç üzerindeki liman ve iskelelerin giderek büyümelerinin ve deniz kıyısının artık tehlikeli ve sakınılır bir bölge olmamasının ifadesidir.

Osmanlı dönemi külliyelerine ve büyük camilerin iç ve dış avlularına, gerek değişik işlevlere hizmet vermeleri, gerek büyük kalabalıkları bir araya getiren mekânlar yaratmaları, gerekse görkemli mimarileriyle, Roma forumlarının bir çeşit içedönük İslami sinonimi olarak bakılabilir. Buna karşılık, kent dokusunun yapı molekülü olan mahallelerde, yer yer spontane mekân genişlemeleri dışında, iradi bir düzenleme ile bir mahalle meydanı oluşmamıştır. Kentin geçen yüzyıl sonundan kalan planları bu yokluğu açıkça belirlemektedir.

İstanbul'da, bir dini yapıyla bütünleşmeyen, daha çok bir kentsel planlama ürünü olan bugün anladığımız anlamda meydan yokluğu, 19- yy'm sonuna kadar sürmüştür. Gerçi 18. yy, o zamana kadar görülmeyen ve bir kentsel mekân tanımlayan meydan çeşmeleriyle, bu mekânların oluşturulmasında bir atılım yapmış sayılabilir. Etrafı açık, bütün cephelerinden ya da birkaç cephesinden algılanan bir meydan çeşmesi, etrafından dolaşılan bir yapı olarak çevresinde bir mekân yaratmış, bir kent meydanı düşüncesine yaklaşmıştır. Ancak çevresinde meydan oluşumunu destekleyen bir yapılaşma düzenlenmemişse, bu tamamlanmamış bir kentsel tasarım süreci olarak görülebilir ya da bir kent mekânını işlevsel ve estetik boyutları olan bir yapıyla belirleme düşüncesi diye tanım-

Üsküdar Meydanı ve çevresinin 19701i yılların başındaki görünümü.
Ü. Serdaroğlu, N. Sinemoğlu, E. İşözen. *Üsküdar Meydanı Kentsel Tasarım Proje Yarışması,* İst., 1987

lanabilir. Meydan çeşmelerine ek olarak, Damat İbrahim Paşa'mn kendi darülhadisi önünde yaptırdığı revaklar (bak. Direklerarasi; Damat İbrahim Paşa Darülhadisi) kent mekânlarının düzenlenmesi fikrine ancak Lale Devri'ndeG» ulaşıldığını gösterir. Ne var ki III. Ahmed (hd 1703-1730) ve Damat İbrahim Paşamın varlıklarına da bağlı olan Lale Devri planlama etkinlikleri, Patrona Halil Ayaklanması nedeniyle fazla gelişme olanağı bulamamıştır.

İstanbul'un elde bulunan 18. yyin sonundan 20. yy'a kadar gelen planları, meydan planlanması denilen etkinliğin II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) kadar ortaya çıkmadığım gösteriyor. II. Abdülhamid döneminde, 1900 Dünya Exposition'unun mimarı Antoine Bouvard'ın, sadece İstanbul'dan gönderilen resimlere ve planlara bakarak, o sırada Fransa'da egemen olan klasik akademizm modası doğrultusunda Beyazıt, Sultanahmet ve Eminönü meydanları için geliştirdiği projeler o dönemin modellerinin ne olduğunu açıklarlar. Ne var ki, bu fanteziler yöneticilerin bazı eğilimlerini açıklasa bile, İstanbul'da bir meydan düzenlenmesini sağlayamamıştır. Cumhuriyet'ten önceki hallerini fotoğraflarıyla tanıdığımız, bir bölümü 1950'lere kadar yaşayan en ünlü meydanlar, suriçinde kentin ilk kuruluşundan bu yana var olan Aksaray ve Beyazıt meydanları, Atmeydanı, Eminönü Meydanı, Karaköy ve Taksim meydanları; Kadıköy'de vapur iskelesinin arkasında İskele Meydam'dır.

Cumhuriyet'ten sonra Beyazıt ve Taksim meydanları, birincisi ortaya yerleştirilen bir havuzun çevresinde daha çok bir trafik meydanı olarak (bak. Beyazıt), ikincisi ise Cumhuriyet Anıtı'mn çevresinde Cumhuriyet Meydanı olarak düzenlenmiştir. Önemli bir kent trafiğinin geçtiği bölgenin merkezinde olan Taksim Meydanı(->), çevresindeki dengesiz ve tesadüfi konumlanmış yapılar yüzünden, bugüne kadar bir trafik meydanı olarak kalmıştır. İstanbul Valisi Lütfi Kırdar(->) dönemi, bu meydanlar üzerinde kent tasarım yöntemleriyle bazı manipülasyonlarm yapıldığı dönemdir. Menderes dönemi planlaması ise, ulaşım akslarının gelişmesi üzerine kurulu politikasıyla Aksaray'da meydan imgesini ortadan kaldırmış (bak. Menderes ve İstanbul); Beyazıt Meydanı için yeni, fakat çeşitli politik ve idari nedenlerle bitirilemeyen bir meydan inşasma başlamış; Eminönü ve Karaköy'deki yol güzergâhlarını saptarken, yok olan eski meydanlar yerine yenisini yapmaya vakit bulamamış ve buraların günümüze kadar çözülememiş ve mimari mekân olarak tasarlanmamış trafik alanlan olarak kalmasına neden olmuştur. Yüzyılların alışkanlıktan ve görsel deneyim eksikliği ve bir kent meydanı oluşturmak için gerekli politik iradenin bir proje arkasında toplanmayışı, İstanbul'da meydan tasarımı gibi estetik ağırlıklı projeleri günümüze kadar olanaksız kılmıştır. Bu durumun, belediye başkanlarının İstanbul'da meydan yapma tutkularını artırdığı da söylenebilir.

Bedrettin Dalanın belediye başkanlığı döneminde **(1984-1989)** Beyazıt, Taksim ve Üsküdar meydanları için uluslararası ve ulusal yarışmalar açılmıştır. Türkiye'den ve yurtdışından çağrılı ünlü mimarlar İstanbul'a çağdaş kentsel tasanm örnekleri getirmişlerdir. Ne var ki bütün bu çabalar, bir meydan yaratacak sürekli idareyi, politik iradeyi ve ekonomik gücü bir araya getirmediği için somut ürünler verilememiştir. Kentsel mekân düzeni, toplumun geleneksel kent uygarlığı ve toplumsal disiplin ile ilişkili bir etkinliktir. Bu yüzden, aydınlânn kafalarında, idarecilerin hayallerinde ve mimarların tasarımlarında ortaya çıkan imgeler, toplumun gerçek bir isteğine *tekabül etmedikleri için gerçekleşememekte,* uygulanamamaktadır. Kaldı ki İstanbul'da, dünyanın her yerinde olduğu gibi, motorlu araç trafiğinin önceliği ve baskısı, metropoliten alandaki yüksek rantın zorlamaları, kentsel tasarımın rasyonel olduğu kadar estetik ağırlıklı uygulamaları için elverişli bir ortam değildir.

İstanbul'a yığılan milyonların sadece yayaya tahsis edilmiş çok sayıda düzenlenmiş alana gereksinmesi olduğu kesindir. Kadıköy'deki vapur iskelesinin arkasında spontane öğelerle, trafik meydanı ile karışık bir yaya alanı kendine özgü bir meydan oluşumudur. Altıyol'dan Bahariye'ye(->) doğru uzanan yaya alanının, eski anlamda bir meydan olarak görülmesi de olasıdır. Motorlu trafiğe kapanmış İstiklal Caddesi de, uzayıp giden bir meydan olarak algılanabilir. Bugün İstanbul'da klasik anlamda iki meydan vardır; Bunlardan biri Bayezid Külliyesinin öğeleri ve üniversite yapıları ile çevrili yaya alanıdır. İkincisi, yine tarihi yapılarla çevrili Sultanahmet Meydam'dır. Günümüz İstanbul'unda meydan, ya tarihi yapıların sağladığı anıtsal etkileri kullanarak çevrelerini düzenleyen ve geleneksele yaklaşan bir tutumla ya da biçimsel olarak itina ile düzenlenmiş yaya alanlarının oluşturulmasıyla ortaya çıkacaktır. Bugün için meydan referansları, artık Avrupa'nın tarihi meydanları değildir. Kendi geleneğimizde yeni bir meydan imgesini teşvik eden veriler olmadığına göre, İstanbul'da günümüz yaşamına çevre oluşturacak kent alanlarının ortaya çıkması, planlama ve mimariye rasyonel bir yaklaşımı gerçekleştirebilen, toprak ve yapı spekülasyonundan uzaklaşabilmiş, yayaya gereken değeri veren bir tavrın karar mekanizmalarına egemen olmasına bağlıdır.

DOĞAN KUBAN

MEYHANELER

Tek basma ya da çeşitli meze ve çerezlerle alkollü içki sunulan ve içki içilen yerler.

İstanbul'da, II. Mehmed (Fatih) döneminden (1451-1481) beri meyhaneler bulunduğu ve bunların Bizans döneminden kalmış oldukları çeşitli kaynaklarda yer almaktadır. Bu kaynaklardan bazıları, o dönemde İstanbul meyhanelerinin dünyaca ünlü olduğunu da yazarlar.

Latifi(->) **16.** yy'da İstanbul meyhanelerinin Tahtakale'de toplandığım, Galata'nm ise "serapa meyhane" olduğunu *Evsâf-ı İstanbul* adlı eserinde belirtir.

Evliya Çelebi *Seyahatname'de* İstanbul esnafından bahsederken, meyhaneciler için "esnaf-ı mel'ûnan-ı menhûsan-ı mezmunan" deyimini kullanmıştır. Evliya Çelebiye göre o dönemde İstanbul ile Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılıkları içinde Hamr Emaneti'ne bağlı binden fazla meyhane faaliyet göstermekte, bu meyhanelerde çalışanların sayıları **6.000**'i bulmaktadır. Galata Domuzkapısında (Domuz Sokağı) bulunan Hamr Emaneti, devlet ha-

zinesine büyük gelir sağlayan emanetlerden biridir.

Evliya Çelebi o dönemde sadece Galata'da 200 meyhane bulunduğunu söylerken, Kefeli, Manyalı, Mihalaki, Kaşkaval, Sünbüllü, Kostantin ve Sarandan'a ait meyhaneleri ve Taşmerdiven adlı meyhaneyi dile getirir. Evliya Çelebi'ye göre, Galata demek meyhane demekti. Ayrıca Hasköy'den bahsederken burada 100 meyhane bulunduğunu ilave eder. O dönemde Samatya, Kumkapı, Balıkpazarı, Unkapanı, Cibali, Ayakapısı, Fener, Balat da birçok meyhanenin faaliyette bulunduğu semtlerdir. Meyhanelerin yoğun olduğu diğer semtler ise, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere ve Anadolu yakasında, Kuzguncuk, Çengelköy, Üsküdar ve Kadıköy'dür. Bu semtlerin tümü istanbul'un gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu semtleridir ve meyhanecilik o dönemlerde kural olarak gayrimüslimlerin, Rumların, Ermenilerin işidir.

Osmanlı döneminde meyhaneler "koltuk" ve "gedikli" olmak üzere iki sınıfa ayrılırdı. Gedikli meyhaneler ruhsatlı olup sayıları tahdit edilmişti. Koltuk meyhaneleri ise ruhsatsız, kaçak olarak çalıştırılırdı. Zaman içinde bunlara "ayaklı meyhaneler" ilave olurken, gedikli meyhaneler Abdülaziz döneminden (1861-1876) sonra "selatin meyhaneleri" olarak anılmaya başlandı. Bir de koltuk ile gedikli arasında bir seviyede, "küplü meyhaneler" vardı.

Genellikle meyhanelerde şaraplar büyük fıçılarda bulundurulurken, küplü meyhanelerde şarap ve rakılar için özel küpler kullanılırdı. Bir rivayete göre rakı küplerinin üzerinde bulunan aslan kabartmalarından esinlenilerek rakıya "aslan sütü" adı verilmişti. Bu tür meyhaneler "humhane" olarak da adlandırılmıştı. "Hum" Acemce "küp" anlamına gelmekteydi. Yüreğine, bileğine, silahına ve kesesine güvenenlerin gidebildiği balozlarda(-0 da içki içilirdi.

Diğer bütün gedikler(-0 gibi meyhane gedikleri de babadan evlada miras olarak kalırdı. Evlat meyhanecilik yapmak istemezse ya da meyhaneci bir erkek evlat bırakmadan ölürse, gedik, meyhaneciler loncası aracılığı ile meyhanenin, işin ehli bilinen ve namusuna kefalet edilen bir çalışanına veya herhangi birine devredilirdi.

Özellikle gedikli meyhaneler bir ustanın idaresinde işletilir, bu ustaya meyhaneci ustası denilirdi. Zamanla meyhaneci ustalarına italyanca "sakallı ihtiyar" anlamında "barba" denmeye başlandı. Meyhane işletme tarzları incelendiğinde meyhaneci ustalarının, yani barbalarm kalendermeşrep, hoşgörü sahibi, bununla birlikte gereğinde otoriter ve sert kişiler oldukları görülür.

Meyhaneler ramazan ayı süresince Müslüman müşterilerinden mahrum kalırlardı. Meyhaneciler, sofrabaşı olan hatırlı müşterilerinin evlerine Ramazan Bayramı'nın ilk günü birer büyük tabak midye veya uskumru dolması yollarlardı.

Meyhanelerde yiyecek ve içecek servisini sakiler yaparken, ortacı hizmetkârlara ve meyhaneci ustalarına "miço" denilen küçük yaşta oğlan çocukları yardım ederdi. Kimi zaman sakiler için "muğbece" tabiri kullanılmıştır, içecek ve az da olsa yiyecek tevzi tezgâhında ise tezgâhçı, diğer bir deyişle tezgâhtar görev alırdı. Tezgâhçılar için çoğu zaman "mastori" tabiri kullanılırdı. Yemekleri aşçı hazırlar, aşçının bir de yamağı bulunurdu. Gedikli meyhanelerde, sofralara şamdan getiren ve müşterilerin çubuklarına ateş koyan meyhane uşaklarına da "ateşçi" ya da "ateşoğlanı" denilirdi. Yaşları 10-18 arasında olan ateşoğlanları için "pedimu" tabiri de kullanılırdı. Bu hizmet görevlilerinden başka özellikle gedikli (selatin) meyhanelerinde köçekler ve tavşanoğlanları da rakkas olarak görev alırdı.

Osmanlı döneminde, meyhaneleri konu alan şiirlerde özellikle sakilere geniş yer verilmiş, sakiler için nice sakinameler yazılmıştır.

Sakiler çoğunlukla efemine tipli, genç ve güzel oğlanlardan seçilir, bunların temizliklerine ve kıyafetlerine büyük özen gösterilirdi. Sakinin güzel yüzlü, güzel huylu, boyu bosu yerinde olması istenirdi. Sakinin yüzünde, halepçıbam dışında (o da, güzelliği Tanrı'nın mührü ile damgalanmış anlamına sayılacak gibi, yüze ayrı bir hava verecek şekilde olmalı) hiçbir çıban, yara, bere, et beni bulunmamalıydı. Saki, güzelliği yanında terbiyeli, sır tutar, duyduklarını işitmez, gördüklerini bilmez, sezdiklerinin farkına varmaz görünüm ve huyda olmalı, müşteriye göre davranmayı bilmeliydi. Sesi yumuşak ve ahenkli olanlar tercih edilirdi. Sakinamelere göre, içki sunucu, yaşı 18-25 arasındakilerden seçilmeli, bu yaşı geçenler mutfak bölümüne ya da tezgâhta içen tektekçilere hizmete verilmeliydi.

Meyhanelerde şakilik görevini genellikle Rum (özellikle Sakız Adalı), Ermeni ve Kıpti gençler yapardı. Sakız Adalı Rumlar kendilerine has kıyafetleriyle çalıştırılırdı. Alınlarında kâkül, şakaklarında zülüf, başlarında fes, festen siyah bir gaytan ile omuz üzerine sarkıtılmış, mavi bir top püskül, göğsü mutlaka açık ve kolları mutlaka sıvanmış beyaz gömlek, üstünde de önü çapraz kavuşur ipek veya sırma işlemeli kolsuz bir yelek (fermene), belde siyah kuşak, onun altında yerde sürünecek kadar uzun ve yürürken iki yana sallanacak şekilde bol ve uzun ağlı kara bezden şalvar, paçalar geniş ve ayak bilekleri üstünde, hizmette ayakları mutlaka çıplak ve çıplak ayaklarında mutlaka takunya bulunurdu.

Kimi meyhanelerde gayrimüslim kadınların da şakilik yaptıklarına seyrek de olsa rastlanırdı.

Meyhanelerin çoğunda bulunan rakkaslar da güzel erkek çocuklar arasmdan seçilir, meşkhanelerde özel olarak müzik eğitimi görür, makamlara ve ezgilere yakınlıkları sağlanır, ayrıca raksın tüm incelikleri ve kuralları öğretilirdi. Rakkaslar, köçekler ve tavşanoğlanları olmak üzere ikiye ayrılırdı. Köçekler, oyun sırasında kadife üstüne sırma işlemeli gömlek, canfesten, ipekliden, "dört kubbe" denilen sırma saçaklı eteklik giyerler, bellerine sırma kemer takarlardı. Başları açık, saçları uzun, kırma kıvırcık, kokulu ve doğal olarak dağınık olurdu. Parmaklama pirinç zil takarlar, raks sırasında bunları müziğe uygun bir biçimde şakırdatırlardı. Tavşanoğlanları ise siyah çuhadan topuklara kadar şalvar, çuhadan oldukça dar, vücutlarının hatlarını belli edecek biçimde bir giysi giyerler, bellerine renk renk şallar sararlardı. Bunların başları açık değildi. Süslü küçük bir başlık giyerlerdi.

Meyhanenin büyük ve çeşitli hizmetlere hazır olduğunu belirtmek için giriş kapısının üst kısmına küçük bir hasır örgü asılırdı. Gedikli meyhaneler ya bulundukları semtin ya sahiplerinin adlarıyla ya da o dönemlerde dükkânlara tabela yerine asılan ahşap veya madeni kafes, hançer, zincir gibi sembollerle anılırdı. Halk arasındaki atmosferlerine, mahbub çırağına ya da köçeğine atfen anılanları da vardı. Ancak böylesine takılmış adlar kısa zamanda unutulurdu. Bu tür sembollerin kullanılma nedeni ise o dönemlerde dükkânlara tabela asma geleneğinin olmamasıydı.

Meyhaneye girildiği zaman kapının yanında sağ veya sol tarafta, bazen de karşıda bir işret tezgâhı (içki tevzi tezgâhı) bulunurdu. Tezgâhta ayaküstü bir-iki tek içip gidecekler için hazırlanmış rakı kadehleri, şarap bardakları ve içinde fasulye piyazı, lahana turşusu, leblebi gibi meze ve çerezler bulunan tabaklar dizilirdi. Gedikli tezgâh başı müşterileri, "dört kaşlı" denilen akşamcı ağalar, esnaf takımı ve ustalar ile karşılaşıp yüz göz olmak istemeyen kalfalar ve çıraklardı. Bunlar dükkânlarını kapayıp evlerine giderken yolları üzerinde bulunan meyhanelerde ayaküstü birkaç tek atarlar, fazla oyalanmadan hemen giderlerdi. Tezgâh önünde, ayaküstü birkaç tek atıp gidenlere, meyhaneciler "tezgâh müşterisi" dedikleri gibi, müşteriler de meyhanenin bu âlemine "tezgâh âlemi" derlerdi. Zaman içinde tezgâh müşterileri için "tekçi" ya da "tektekçi" tabirleri kullanılmıştır.

Tektekçiler için özel "tek" (rakı) kadehi kullanılırdı. Diğer rakı kadehlerine gelince, kesik koni biçiminde, 9-10 cl'lik hacimde, dip kısmı ağız kısmına oranla darca olan "leylekboynu" denen kadehin diğer adları, "bâde" (içki) ve "tiryaki"dir Sonraları, örneğin 20. yy'ın başlarında bu kadehe "dubble" dendi. Rakı için ayaksız "bülbülçanağı" ve ayaklı "bülbüli" kadehleri de vardı.

Tezgâhın arkasına düşen duvarda oymalı raflar bulunur, bu raflara rakı ve şarap binlikleri dizilirdi. Raflardaki çengellere camdan yapılmış rakı ibrikleri (ibrik-i mey) asılırdı. Rakı müdavimlere ibrikle, şarap ise toprak testilerle sunulurdu. Şarap için, şarap bardağı dışında şarap tası, şarap çanağı kullanılırdı. Tulumbacılar gibileri, ne çanak, ne de tas kullanırlar, şarabı testiyi ağızlarına dikerek içerlerdi.

Meyhanede sofra, itibarlı, kesesi dolgun müşterilere kumlurdu. Böyle müşteriler olmadığı zaman meyhanelerde ortada sofra görülemezdi.

Hubanname-Zenanname'de meyhanede bir işret âlemi. *Hayat Tarih Dergisi*, S. 1 (Şubat 1965)

1875-1880'e kadar meyhanelerde masa kullanılmamıştır. Masa meyhanelerde ilk kez, kafe şantan ve gazinoların devreye girmesiyle görülmeye başlandı. Rahle gibi açılır kapanır iskemleler üzerine, bakır veya ağaç sinilerde sofra kurulur; sofrada kısa ayaklı hasır örgü iskemleler kullanılırdı. Sofra kurulduğu zaman, sofranın uğur ve bereketini temsilen. önce ağaçtan oyma bir tuzluk getirilirdi. Meyhanelerde masa kullanılmaya başlandıktan sonra, meyhane müşteri hizmetine açılmadan önce tuzluklar masalara konulmaya başlandı.

Meyhanelerdeki hizmet hazırlıkları ikindi ezanından sonra başlar, rakı güğümleri, ibrikleri ve şarap testileri doldurulurdu. (Daha eskiden ibrik ve güğüm yerine kabak kullanılmıştır.) Tabak, bardak gibi servis malzemelerinin temizliği barba tarafından denetlenip, tezgâhtaki ve mutfaktaki yerlerine özenle yerleştirilirdi. Servise hazırlanan mezelerden bazıları tezgâh üzerine dizilirdi.

Sakiler ve ateşoğlanları tertemiz giyinirler, taranmış kâküller üzerine feslerini oturturlardı. Kollar, ayaklar sıvalı, ayaklarda takunyalar, bellerinde kuşak, sırtlarında kar gibi gömlekler ve işlemeli fermenelerle müdavimlerin hizmetine hazır duruma gelirlerdi.

Sofralara konulacak "fiske şamdanı" denilen el şamdanlarının mumlan dikildikten sonra kapıya geçilir ve müşteri beklenmeye başlanırdı. Saki meyhaneye gelen müşterileri kulağında bir çiçek olduğu halde karşılar, kendilerine: "Buyurun efendim, buyurun!" derdi. Tanıdığı müşterilere ise adlarıyla hitap ederdi.

Sofra kurulur, şamdanı barba kendi eliyle sofraya koyar, sofradakileri "Ağalar sefa geldiniz" diyerek selamlardı. Ardından ateşoğlanı elindeki şamdamyla ustasının sofraya koyduğu mumu yakar, o da müşterilere, "Sefa geldiniz efendim" derdi.

Her meyhanenin bir orta kandili vardı; en sonunda da o yakılırdı. Akşamcılar arasında, orta kandilinin yanması meyhane sohbetinin gelişmesine başlangıç sayılırdı.

Meyhanelerin birer şirvanıyla bazılarında bir-iki döşeli oda bulunur; bu bölüm meyhanenin üst katı sayılırdı. Birkaç basamakla çıkılan üst katta itibarlı müşteriler ağırlanırdı. Kimi zaman bu odalara İstanbul'un azılı zorbaları, gözüpek kabadayıları tarafından gül yüzlü civanların kapatıldığı söylenir.

Meyhanelerde bir çıngırak bulunur, dükkânın kapanma zamanı geldiğinde meyhane sahibi tarafından bu çıngırak çalınarak müdavimlere kapanış saatinin geldiği hatırlatılırdı. Çıngırak gürültüsüyle ayılanlar, uyananlar birer birer meyhaneden çıkarlar, kentin loş sokaklarına dağılırlardı.

Koltuk meyhaneleri ise gizlice içki satılan ve içilen, manav, bakkal gibi dükkânlardı. Koltuk meyhanelerinin bir bölümü de kibar koltuklarıydı. Buralara daha ziyade evlerine içki sokmayan, memur ve kâtip takımı gelerek akşamcılık âdetlerini sürdürürlerdi.

Dükkânı, tezgâhı, fıçısı, ustası, hepsi tek bir kişi olan ayaklı meyhaneler, seyyar içki satıcılarıydı. Sırtlarında cüppe, cüppenin iç cebinde bir kadeh (tas-ı arak) bulunurdu. Kendilerini tanıtmak için omuzlarına bir peşkir atarlardı. Nargile marpucunun üç-dört kat uzunluğunda ve yine o genişlikte bir bağırsak, içi rakı dolu olarak bellerine kuşakvari sarılı dururdu. Bağırsağın bir ucunda ise musluk bulunurdu. Bunlar manav dükkânları önünde dolaşırlar, uzaktan müşterilerini gördükleri zaman hemen manav dükkânına girerlerdi. Müşteriler de onları takip ederlerdi. Ayaklı meyhane bağırsağın musluğunu açarak kadehe ısınmış ve rengi sapsarı kesilmiş rakıyı doldurur ve müşterisine sunardı. Kadehi bir yudumda yuvarlayan müşteri ya üzüm tanesi ya da mevsimine göre bir meyveyi meze yapardı. Çoğu da ağzını elinin tersiyle silerdi. Bu harekete de "yumruk mezesi" derlerdi. Çoğu Ermeni olan ayaklı meyhaneler daha çok Bahçekapı, Yemiş İskelesi Galata ve civarında dolaşırlardı.

15. yy'dan **19.** yy'tn ortalarına kadar çeşitli dönemlerde, zaman zamr.r. çıkarılan içki yasaklarıyla meyhaneler kapatıldı; ancak yasağın kalkması veya gevşemesiyle tekrar açıldılar ve giderek sayıları arttı. Meyhaneler vb eğlence yerleri ancak Tanzimat'tan sonra özgürlük kazandılar. Bu dönemde meyhanelerin İstanbul'da göze batacak şekilde çoğaldığı görülür.

O sıralarda, Balıkpazarı, Zindankapısı, Asmaaltı, Ketenciler, Mahmutpaşa, Tavukpazarı, Iskenderboğazı, Gedikpaşa, Yenikapı, Kumkapı, Samatya, Langa, Yedikule, Unkapanı, Keresteciler, Cibali, Hasköy, Fener, Balat, Topkapı, Karagümrük, Galata, Beyoğlu ve Kadıköy meyhane bölgeleri olarak bilinirdi.

Mehmed TevfikÇ», *Meyhane Yahut İstanbul Akşamcıları* başlıklı çalışmasında İstanbul'un eski ve gedikli meyhanelerini şöyle sıralar:

Balıkpazarı'nda Kafesli, Hançerli, Yahudi; Zindankapısında Salebci; Asmaaltında Çavuşbaşi; Ketenciler'de Sabuncu; Mahmutpaşa'da Çorapçı Hanı, Kürkçü Hanı, Valide Hanı, Mercan'da Ali Paşa Hanı; Tavukpazarinda Saraç Hanı, Bakla Hanı, Yağlıkçı Hanı. Vezir Hanı; Iskenderboğazında Taş Han: Gedikpaşa'da Küçük Müsellim, Büyük Müsellim; Kumkapf da Düzoğlu, Yeni Meyhane, Karabıçak, Küçük Samsun; Yenikapida Kafesli; Langa'da Tandırlı, Mermerli, İkikapılı; Kolluk karşısında Sarayodaları, Uzunodalar; Samat-

ya'da Büyük Kuleli, Küçük Kuleli, Altın Oluk, Gümüş Halkalı, Kel Serkis, Zafiri. Ormanos, Kelepçe. Hacı Manol, Süngerli, Servili: Yedikule'de Mağaza; Altımermer'de Sünbüllü; Karagümrük'te Takkeci; Topkapı'da Karagöz, Yeni Meyhane, Hacı Mardiros, Kaledibi, Sarafim; Tekfursarayı'nda Karagöz, Ekserci Mişon, Kürkçü, Orak, Çubukçu Nesım; Balat'ta Karanlık, Koço Kalfa, Köroğlu, Bahçeli, Yarım Balat, Karanfil, Yasef, Ekserci Nesim, Balta Yasef; Lonca'da Ayvalı, Yavaşko; Balat haricinde Dülgeroğlu, Tümbet, Hacı Mişon, Hacı Avram, Gümüş Endaze, Bayrakdar, Çingene Müslim; Fener'de Sukiyas, Gümüş Halkalı, Kamburoğlu, Tanaşaki; Kiremit Mahallesinde Sakızlı, Kafesli; Cibali'de Halebliođlu, Laşko, Kasavet, Anastas, Yahudi Ayoda; Unkapanı'nda Yenidünya, Baklacıoğlu; Keresteciler'de Kandilli.

Mehmet Tevfik bu meyhanelerden başka, Galata, Beyoğlu, Hasköy, Kadıköy, Üsküdar, Kuzguncuk ve Boğaziçi'nin diğer semtlerinde adları sayılamayacak kadar çok meyhane bulunduğunu dile getirmiştir.

Aslında şarap içilen yer olan meyhanede, Osmanlı döneminde, giderek rakı öne çıkmış, zaman içinde görenekleri ve gelenekleriyle rakı adabı oluşmuştur. Buna paralel olarak meyhanelerde çilingir sofraları kurulmuştur. Halen de rakı sofralarına bu tabir kullanılır. Çilingir sofrası tabirinin ise "çeşnigir"den, yani "çeşnicibaşı"ndan gelmiş olabileceği rivayeti vardır. Çeşnicibaşının tadım tabaklan gibi çilingir sonrasındaki mezeler için küçük tabaklar kullanılmıştır ve halen de meyhane geleneğini sürdürmeye çalışan modern içkili lokantalar mezeler için küçük tabak kullanırlar.

Cumhuriyet döneminde ise geleneksel meyhaneler barlara yenik düşerek, hele de 1970, 1980'lerden sonra yavaş yavaş azalmışlar, yerlerini modern restoranlar, barlar almıştır. Bunda değişen ve gelişen içki kültürünün etkisinin olduğu muhakkaktır. Toma, Dimitri, Agop, Serkis, Ancelo, Todori, Anastas gibi barbalar, meyhanelerin son dönemlerinde İstanbullulara nice çilingir sofraları hazırlamış, bir ölçüde de olsa meyhane geleneklerini yaşatmışlardır. Geleneği sürdürmeye çalışan az sayıda meyhane günümüzde de vardır.

İstanbul'un geleneksel meyhanelerinin hâlâ yaşadığı 1950'li yıllarda bellibaşlı meyhanelerde hazırlanan mezeler, yemekler ve çerezlerden bazıları şunlardır:

Tatlı (kırmızı) soğan garnili torik lakerdası, sirkede yumuşatılmış tereli uskumru çirozu, saman ateşi dumanı isinde pişirilmiş likorinoz (balık pastırması) diğer adıyla likorino, genellikle hamsi, bazen çaça balığından yapılan (tuzlu, yağlı) balık ezmesi, ançüez, ceviz taratorlu midye tavası, ayrıca midye salatası, midye dolması ve pilakisi, tarak, istiridye, kerevides, pavurya, kırmızı (Japon) balık yumurtası, siyah (Rus) havyarı, söğüş karides, söğüş İstakoz, ahtapot salatası, kalamar tava, lüfer ızgara, kalkan tava, defne yapraklı kılıç şiş, kırlangıç buğulama ve uskumru dolması, göz, fındık ve uykuluk ızgara,

Beyoğlu'nda meyhanelerin toplandığı Çiçek Pasajından bir görünüm. *Gül Gülbahar, 1992*

sarımsaklı çoban sucuğu, kuş gömü, bağaç gömü ve kelle gömü pastırma, bumbar dolması, sebzeli işkembe yahnisi, patates, soğan ve nohutla hazırlanmış, çamfıstığı ilaveli topik, yalancıdolma, barbunya pilakisi, zeytinyağlı enginar, haşlanmış yumurtanın özenle kesilmiş dilimleriyle bezenmiş fasulye piyazı, domates soslu patlıcan tava, çerkeztavuğu, soğan piyazı, garnili arnavutciğeri, tarama, damardan işkembe söğüş, fava, cacık ve salata türleri, kızarmış francala dilimleri, "Polonezköy" tereyağı, kekik ve limon suyu ilaveli Tirilye sele zeytini, orta yağlı beyaz peynir ve gravyer, kabuğu soyularak (buz üzerine yatırılmış) taze badem, taze ceviz içi, önce tuzlanarak sonra kum ocağında kavrulmuş (kabuklu) beyaz sakız leblebisi (istragalya), başta Kırkağaç ve topatan kavunu olmak üzere hemen her tür meyve.

1990larda İstanbul'da meyhane geleneğini yaşatmaya çalışan yerler arasında Kumkapı'da Kör Agop, Sahil, Merkez, Talip, İskele, Yengeç, Huzur, Evren, Damak, Devrez, Deniz, Ada, Bohem, Gölçek; Yeniköy'de Aleko; Tarabya'da Hristo; Asma-

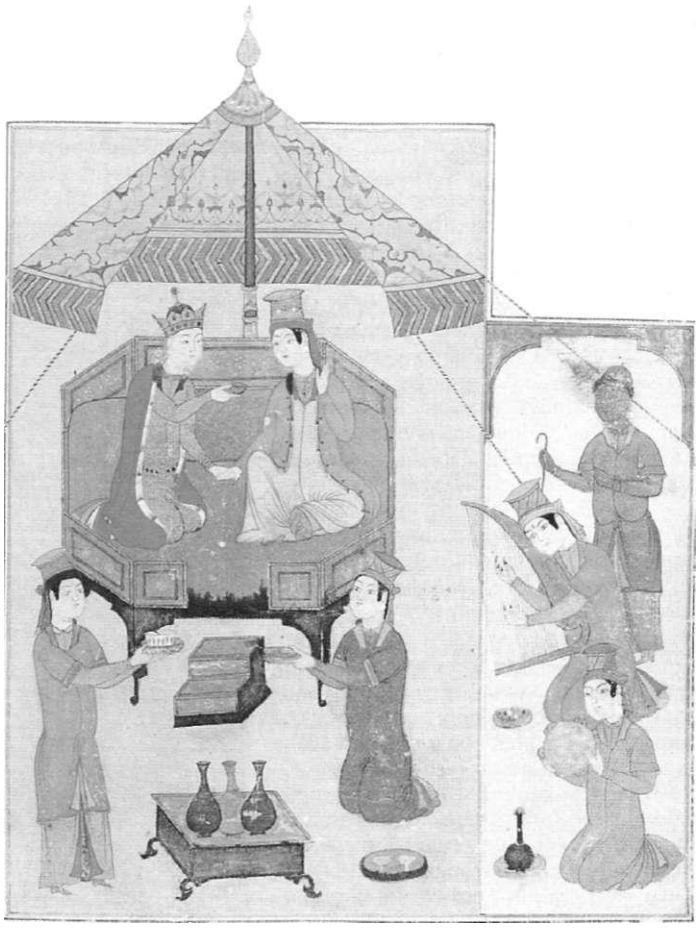

Tek direkli çadırda oturan âşıklara içki sunan sakiler ve saz çalan kızlar. *İskendername,* 1413. İÜ Kitaplığı T. 6044 *Galeri Alfa*

Galatasaray'da tipik bir meyhane: Panayot.
Gül Gülbahar. 1992

lımescit'te Refik ve Yakup; Balat'ta Agora; Tarlabaşında Hasır; Tepebaşında Despina; Sütlüce'de Sadrazam; Moda'da Koço, Beyoğlu'nda Çiçek Pasajindaki ve Nevizade Sokağı'ndaki içkili yerler Boncuk ve İmroz; Pangaltı'da Candaş, Yeşilköy'de Ogün (Ohannes) ve Balıkpazarı'nda Cumhuriyet ilk akla gelenlerdir.

Bibi. Ali Rıza, *Bir Zamanlar;* K. Sülker, *Osmanlıdan Günümüze İçki ve Toplum.* İst.. 1985; Sevengil, *Eğlence,* (1985); R. E. Koçu, *Eski İstanbul'da Meyhaneler, Meyhane Köçekleri,* İst., ty; Mehmet Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* İst., 1991; İ. Ortaylı, 'İstanbul'un Meyhaneleri", *İstanbul'dan Sayfalar,* İst.. 1986. s. 169-174; E. Hiçyılmaz, *Eski İstanbul Meyhaneleri w Alemleri,* İst., 1992.

VEFA ZAT

MEZAR TAŞLARI

Mezarların baş ve ayak uçlarına dikilen, üzerlerinde ait olduğu kişinin toplumsal sınıf, aile, meslek, cins, din vb gibi özelliklerini yansıtan yazı ve semboller bulunan, belirli bir estetik forma sahip taşlar.

İstanbul'un mezarlık ve hazirelerindeki mezar taşları, şehir tarihine birinci derecede kaynaklık eden belgelerdir. Osmanlı toplumunda insanlara ait kayıt tutma geleneği 19. yy'a kadar tam anlamıyla yerleşmediği için, mezar taşları bu konudaki boşluğu dolduran, ayrıca ait oldukları dönemin toplumsal kimliğini günümüze taşıyan kültür objeleridir. Yapıldıkları tarihsel dönemin inanç, gelenek, sanat zevki ve iktisadi koşullarının ortak bir ürünü olan bu estetik eserleri, toplumsal hayatın gerçek tanıkları saymak mümkündür.

Türk kültür coğrafyasında önce Göktürk balbalları şeklinde ortaya çıkan, Anadolu'da Selçuklu ve beylikler döneminde, gerek içerik gerekse form açısından zenginleşen mezar taşları, 15. yy'da Osmanlı etkisiyle klasik çizgilerim kazanmaya başlamışlardır. Fetihten sonraki döneme ait çok az sayıdaki mezar taşında, Bursa üslubu olarak adlandırılan bu klasik formun hâkim çizgilerini görmek mümkündür. Bunlardan üzerleri kaş kemerli form ile kenarları sütunçeli prizmatik taşlar, 18. yy'a kadar gelebilmiştir. Ancak İstanbul mezar taşlarının altın çağı, 18. yy'dır. Bu yüzyıla kadar genellikle toplumun üst tabakasına mensup kişilerin cami hazirelerindeki taşları dışında, diğer kesimlerin zamanın tahribine açık malzemeden yaptırdıkları taşların yok oldukları varsayımı, bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür. Kullanılan malzemenin ise çok sınırlı bir şekilde Roma ve Bizans anıtlarından devşirilmiş olması bu eserlerin yaygınlığını azaltan bir diğer nedendir. III. Ahmed döneminde (1703-1730) İstanbul'da gerçek anlamda bir mezar taşı sanatı doğar. Yapı malzemesi olarak mermer kullanımı bu dönemde yaygınlaşmış, başta çeşme ve namazgah gibi mimari eserlerde uygulanmış ve asıl işlevini mezar taşı yapımında bulmuştur. 18. yy'ın ince sanat zevkini bu taşlarda bütün ayrıntılarıyla görmek mümkündür. 19. yy'da ise daha önceki dönemlerin kültürel sembolizmi sürmekle birlikte, Batı etkisiyle bu soyut sembolizmin yerini realist tasvirler almaya başlamış ve taş işçiliğinde heykel sanatına özgü uygulamalar ön plana çıkmıştır.

İstanbul mezar taşları, gündelik hayatın_ geleneksel dokusunda şekillenen kültürel sembolizmin somut örnekleridir. *Gelenek*- sel hayatın türü, bu taşlara *folklorik açıdan* yansımıştır.

Ayrıca toplumu oluşturan insanların mensubu bulundukları kültür çevrelerinin sembolleri de bu taşlarda ait olduğu kişinin kimliğini netleştiren öğeler şeklinde yer alırlar. Tulumbacı mezar taşlarına işlenmiş bir tulumba sandığı ya da bir kemankeş taşındaki ok ve yay, bu kimlik belirleyen kültür sembolizminin tipik örnekleridir. Diğer yandan mezar taşı başlıklarında görülen çeşitlilik de, kaynağını geleneksel toplumun farklı tabaka ve zümrelerinde bulan bir özelliktir. Diğer yandan mezar taşlarındaki kitabeler, kültürel sembolizmi tarih, edebiyat ve folklor açısından tamamlayan öğelerdir. Mezar taşı kitabeleri basit anlamda kişinin künyesi olabileceği gibi, şiir sanatının bütün imkânlarından yararlanan bir edebiyat eseri de olabilir. Böyle bir mezar taşında din folklorunun ve toplumsal hicvin en başarılı örneklerine rastlamak ve ait bulundukları tarihsel dönemin duygu ve düşünce dünyasını kavramak mümkündür.

Ebced ile tarih düşürme sanatı, mezar taşlarından gelişmiştir. Şiirle doğrudan ilgisi bulunan bu sanat, bir bakıma ölümden sonra yaşanmış hayatın veciz bir şifresi olarak mezar taşlarına kazınmıştır. İstanbul mezar taşlarını eşsiz birer kültür eserine dönüştüren ise. hat sanatıdır. Sülüs ve talik hattın celi şekliyle yazılan bu kitabeler, 18-19- yy'larda en başarılı örneklerini veren bu sanatın somut belgeleridirler. Mustafa Rakım hattıyla yazılmış Ya-

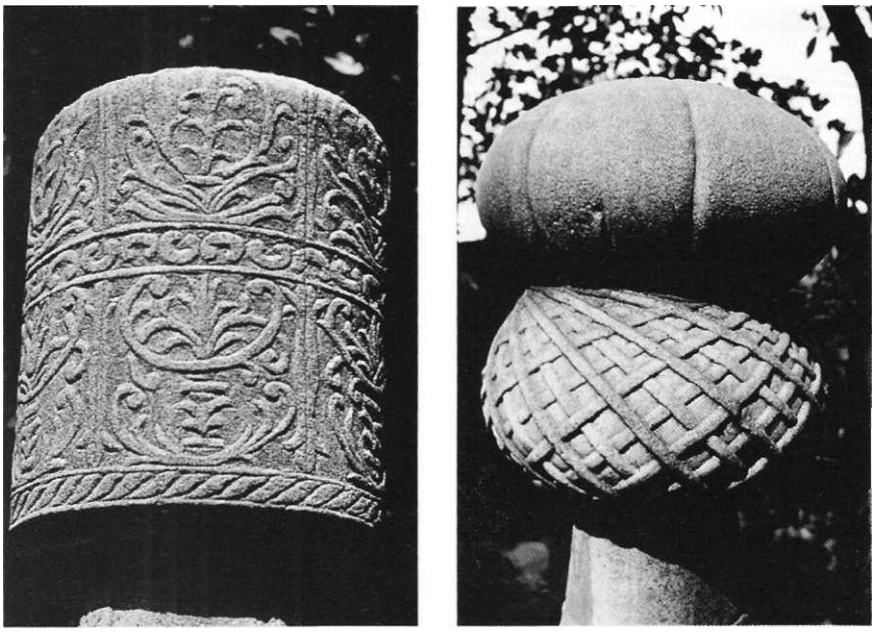

Mezar taşı başlıkları: Enderun mensuplarının mezar taşlarındaki zerrin külah (solda) ve Hacegân-ı Divan-ı Hümayun mensuplarına ait kafesi destarlı başlık.
Ekrem Işın, 1994

zıcı Münif Efendi'nin 1227/1812 tarihli mezar taşı bunun en başarılı örneğidir.

İstanbul'daki Osmanlı dönemi mezar taşları, sahip bulundukları form ve kültürel özellikler açısından değişik şekillerde sınıflandırılabilir. En genel sınıflandırma ise, temel nitelikleri bakımmdan erkek ve kadm mezar taşları arasındadır.

Erkeklere ait taşlar, genellikle mensubu bulundukları toplumsal sınıfın kullandığı başlık tipi ile tanınırlar. Kadın taşları ise başlıksız ve dekoratif süslemelerle bezenmiştir. Fakat, bu sınıflandırma bir noktada yetersiz kalmakta, her iki grup içinde de kendi tipolojisine aykırı örneklere rastlanabilmektedir. Nitekim, erkek taşlarının önemli bölümü başlıksız, silindirik ya da prizmatik bir kütle olarak karşımıza çıkarken, kadın taşlarmda da başlık taşıyanlara rastlanabilmektedir. Örneğin, Karacaahmet'teki 1060/1650 tarihli Hazinedar Hacı Mustafa Ağa'nın kızı Ayşe Hanimin mezarı ile Üsküdar Şemsi Paşa Camii haziresindeki 1230/1814 tarihli mezar, başlıklı kadın taşlarının kendi türlerindeki eşsiz belgeleridir. Diğer bir sınıflandırma biçimi, taşların kütlelerine göre yapılabilir. Silindirik, prizmatik ve dekoratif olmak üzere üç ana grupta toplayabileceğimiz bu sınıflandırmada da gene bir öncekinde olduğu gibi, ana kurala uymayan örnekler çıkabilecektir.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda dikkate alman temel sınıflandırma ölçütleri, taşların başlıklarına göre düzenlenmiştir. Kuşkusuz bu yöntem de yeterli değildir. Fakat, mezar taşlarının toplumsal sınıflara göre tanımlanmasını belli ölçüde sağlayabilir. Söz konusu sosyolojik yöntem, Osmanlı toplumundaki tüm sınıf ya da grupların kendilerine özgü bir kıyafet ve başlık biçimi olduğundan hareket ederek bu belirgin formların mezar taşlarındaki yansımaları üzerinde durur. Hemen belirtelim ki, bu yöntem de kesin sonuç almaktan uzaktır Çünkü, İstanbul mezarlıklarında yapılacak detaylı bir alan araştırması, farklı sosyal grup ve statülerin aynı başlık altında sembolize edildiklerini ortaya çıkaracaktır. Gene de bu yöntem, Osmanlı toplum yapısındaki askeri, mülki sınıflar ile tarikat mensuplan arasındaki ayrımı temel alarak iki farklı mezar taşı grubunu incelemekte başarılı sonuçlar vermiştir.

İstanbul mezarlıklarında mevcut en eski taşlar, fetih sonrasına ait olup, bir kısmı daha sonraki yüzyıllarda yenilendiği için otantik özelliklerini kaybetmişlerdir.

Bu ilk dönem örnekleri iki gruba ayrılabilir: a) başlıksız taşlar; b) başlıklı taşlar.

Başlıksız taşlar, levha biçiminde ve taç kısımları kemerlidir. Bu genel form bazı değişiklikler göstererek tarih içindeki gelişimini sürdürmüş ve 18. yy'dan itibaren kenarları dalgalı bir şekil alarak barok süsleme elemanlarıyla işaretlenmişlerdir. II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) başlıksız taş örneklerinin en güzellerine Kumkapı Nişancı Camii ve Üsküdar Rum Mehmed Paşa Camii hazirelerinde rastlanmaktadır. Birinci hazirede bulunan Sadrazam Karamam Mehmed Paşa'nm mezar taşı, iki

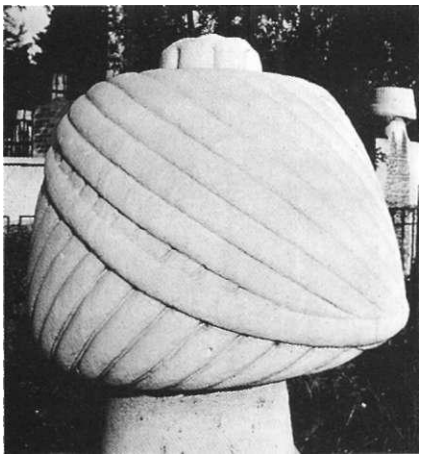

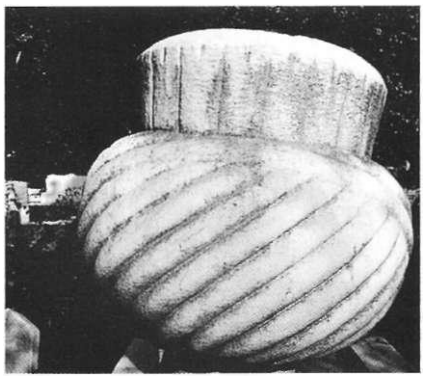

Mezar taşı başlıkları: Kethüda kavuğu (solda) ile kâtibi kavuk.
Ekrem Işın. 1991

tarafı sütunçelerle (kum saatleri) süslü bir mihraba sahiptir ve Arapça kitabesi bu kısımdadır. Mihrabın üzerini kuşatan taç ise, rumî tezyinatla işlenmiştir. Taşın tarihi yoktur ve kitabesi dönemin genel eğilimine göre sülüs hatla Arapça yazılmıştır. Bu döneme ait başlıklı taş örnekleri ise sayıca azdır. Eyüp'te Derviş Mehmed'e ait 918/1512 tarihli kavuklu taş her ne kadar 16. yy'a ait sayılabilirse de tipoloji açısından erken Osmanlı dönemine uzanan Bursa üslubunun ana çizgilerini taşımaktadır. Gövde, prizmatik ve sütunçelidir. Kavuk ile gövdeyi birleştiren stalaktitler hem Bursa üslubunda, hem de 18. yy Osmanlı taş işçiliğinde oldukça bol örneklerine rastladığımız bir bağlantı öğesidir.

Bürokratik sınıflara ait başlıksız taşların 15. yy'dan sonraki gelişmesi, daha önce belirtilen levha tipi dışında silindirik ve prizmatik olmak üzere iki ana doğrultuda oluşmuştur. Silindirik taşlar, yaygın bir grup meydana getirirler. Tüm silindirik ya da konik bir sütundan ibarettirler. Bazılarının tepe kısmında kuşların su içmesi için yapılmış küçük bir oyuk vardır. Silindirik taşlar, üzerlerine uzun kitabelerin yazılmasına olanak veren geniş bir yüzeye de sahiptirler. Çift sıra kartuş içine yerleştirilmiş ve böylece yüzeyin yaklaşık üçte ikisini kaplayan kitabeleriyle hem ölen kişiyi yücelten edebi metinlere, hem de bu metinleri uzaktan rahatça okuyabilme olanağı sağlayan sülüs celisi hattın girift uygulamalarına elverişli bir zemin işlevi üstlenmişlerdir. Silindirik taşlar, 18. yy'dan itibaren dönemin estetiğine uygun bir tasarımla kabartma akantus yapraklarıyla süslenmiş ve tepe kısımlarına stilize motifler yerleştirilmiştir.

Başlıksız taşların ikinci ana grubunu prizmatik yapıdakiler oluşturur. En çok rastlanan örnekleri altıgen ve sekizgen prizma şeklindekilerdir. Bunlar da lahitli ve lahitsiz olmak üzere iki gruba ayrılırlar.

Lahte bağlı prizmatik taşların üzerinde genellikle kitabe yoktur. Taşın sekizgen yapısı, bir yüzey daralmasına yol açtığından, bu tipteki örneklerin kitabeleri lahtin ön yüzünde yer alırlar ve uzunluklarına göre diğer yüzeyleri de kaplayabilirler. Süsleme için en elverişli alan da lahit yüzleridir. 17. yy'da lahte bağlı prizmatik taşlarla kullanılan süsleme öğeleri, simetrik bir düzenleme içinde stilize edilen servi motifleridir. İki servi motifi arasına genellikle bir Mühr-i Süleyman yerleştirilir.

Prizmatik taşların lahitsiz olan türünde ise, kitabe yazılacak yüzeyi genişletmek suretiyle karakteristik yapı üzerinde değişiklik yapılmıştır. Bu amaçla taşın ayak kısmı dar tutulmuş, yukarıya doğru genişleyen yüzey öne bir levha gibi çıkacak şekilde düzenlenmiştir. Böylece sağlanan yüzey genişliği kitabe yazılmaya elverişli duruma getirilerek, taşın karakteristiğini veren prizmatik gövde geriye alınarak kitabeyi destekleyen bir payanda konumuna indirgenmiştir. Fatma Sultanin kethüdası Mehmed Ağa'nın Karacaahmet'teki 1138/1725 tarihli mezar taşı bu türün günümüze gelebilmiş en güzel örneğidir. Şair Nedim'in 1143/1730 tarihli taşı da aynı tipte olup, boyutları daha küçük ve süsleme açısından daha yalındır. Başlıksız prizmatik taşlar Osmanlı bürokrasisinin çeşitli kademelerinde görev yapmış kişiler için dikilmişlerdir; belli bir gruba ait oldukları kesinlikle söylenemez. Bu türün tarihsel süreç içinde değişime uğramış örnekleri de vardır. Özellikle II. Meşrutiyet sonrası askeri erkânı için yapılanları tam bir piramit şeklindedir. Kitabeleri de bazı örneklerinde kabartma değil, gömmedir. Yazı türü olarak rık'a kullanımı yaygındır.

Askeri ve mülki sınıflar ile saray hizmetinde bulunan kişilerin başlıklı mezar taşları kendi aralarında büyük bir grup meydana getirirler. İdari mekanizmanın başında bulunan sadrazamdan en küçük rütbeli memura kadar giderek genişleyen sosyal statü pramidinin kapsamına giren toplum katmalarının çeşitliliği göz önüne alınırsa, bu kalabalık kadronun giyimkuşamlarını düzenleyen ilkelerin mezar taşlarında ne oranda bir başlık zenginliğine ulaşacağını kestirmek güç olmasa gerektir. Fakat, gündelik hayatta toplumun çeşitli kesimleri tarafından giyilen başlıkların, bütünüyle mezar taşlarında da kullanıldığına ilişkin geleneksel yargı tamamıyla doğruyu yansıtmamaktadır. Geleneksel yargı mezar taşlarındaki başlıkların ait olduğu kişinin toplumsal statüsünü, dolayısıyla mesleğini ilk bakışta yansıttığı varsayımına daya-

Osmanlı yönetici sınıfına ait mezar taşları: (üst sıra soldan sağa) Bulak Mustafa Paşa Türbesi'nde Kasım Beğ'e ait burma sarıklı mezar taşı. 16. yy; Kaptan-ı Derya Mehmed Paşanın paşai kavuklu mezar taşı, 1811; Sersekban İsmail Ağa'nın mücevvezeli mezar taşı. 1712; (alt sıra soldan sağa) örfi kavuklu, kafesi ve kâtibi destarlı mezar taşları; Enderun'un Seferli Koğuşu mensuplarından Süfyan Ağanın zerrin külahlı mezar taşı, 1808; barok üsluplu 19 yy'a ait Mahmudiye fesli bir mezar taşı.
Fotoğraflar Ekrem Isın, 1991

mr. Toplumsal statünün saptanması konusunda doğruluk payı taşıyan bu yargı kişinin mesleğini tayin konusunda yanlış sonuçlara yol açmıştır. Özellikle bürokratik meslekler söz konusu edildiğinde, bu yanlış apaçık ortaya çıkmaktadır. Baştan kabul edilmesi gereken ilke, her bürokratik mesleğin kendine özgü başlığının mezar taşlarında da aynen kullanıldığı değil, eşit statüye sahip mesleklerin aynı başlıkla sembolize edildikleridir. Bu ilke bürokrasinin alt ve orta tabakaları için büyük ölçüde geçerlidir. Ancak, yönetim piramidinin üstünde yer alan sadrazam, şeyhülislam ve bunlara bağlı bellibaşlı hizmet kadrolarını oluşturanların mezar taşlarındaki başlıklar farklılık gösterirler, ilk bakışta tanınabilenler de bunlardır.

1829'da II. Mahmud'un resmi başlık olarak fesi kabul edişine kadarki dönemde yönetici kadro şu başlıkları giymişlerdir: Mücevveze, selimi, yusufi (Kanuni'nin kendisi giymiştir), kallavi ve örf. Genellikle üst tabakadan bir yöneticinin tek bir başlık giydiği ve bu başlığın da onun mezar taşında sembolize edildiği yolundaki görüş gerçeğe uymamaktadır. Nitekim, farklı zaman ve mekânlarda bir yöneticinin farklı başlıklar giymekte olması, mezar taşlarında da aynı mesleki kariyere sahip kişilerin farklı başlıklarla sembolize edilmesine yol açmıştır. Örneğin, sadrazamların tipik başlığı sayılan kallavi kavuk yalnızca orduyla birlikte sefere çıkıldığında ve arife günlerinde giyilmekte, bunun dışında sadrazamlar cuma alaylannda, Divan-ı Hümayun toplantılarında mücevveze; padişah huzurunda, kola çıkıldığında ve Eyüb Sultan Türbesi'ni ziyarette selimi kavuk giymektedirler. Sadrazam dışında vezaret görevi yapmış nişancı ve defterdarlar da kallavi kavuk giymişlerdir.

İmparatorluğun isim yapmış sadrazamlarının mezar taşlarındaki kallavi başlık, kuşkusuz bir semboldür ve bu hiçbir zaman o kişinin hayattayken giydiği yegâne kavuk anlamına gelmez. Kallavi kavuk taşıyan mezar taşları genellikle prizmatik bir gövdeye sahiptirler. Kavuğun üzerinde sağdan sola çapraz uzanan dört parmak kadar kalınlıktaki istiva, taşın bir sadrazama ait olduğunu gösterir. Buna karşın, paşai kavuk denilen ve kallaviye oranla daha dar olan bir başlık türü, üzerinde bulunduğu mezar taşının bir sadrazama ait olduğu izlenimi verebilir. IV. Mehmed döneminde (1648-1687) kaptan-ı deryaların giymeye başladıkları paşai kavuklar, biçim yönünden kallavi kavuğa çok benzedikleri için bu tür başlık taşıyan mezar taşlarının, ancak kitabeleri okunduktan sonra hangi toplumsal sınıfa ait oldukları anlaşılabilmektedir. Eyüp'teki Kaptan-ı Derya Mehmed Paşa'nm 1226/1811 tarihli taşı bu benzerliği belgelemesi acısından önemlidir.

Osmanlı bürokrasisinin tören başlığı olan mücevveze, çok değişik kesimler tarafından giyilmiş olup bu başlığı taşıyan mezar *taşlarının* da *bir önceki örnekteki gibi* kitabeleri okunmadan hangi sınıfa ait olduğunu bilmek mümkün değildir. Fatih kanunnamesinde adı geçen mücevveze, II. Bayezid döneminde (1481-1512) yaygınlaşmış ve III. Selim zamanına (1789-1807) kadar cuma alayları ve Divan-ı Hümayun toplantılarında sadrazamlar, yeniçeri ağaları, beylerbeyi ile sancakbeyleri, reis efendi dışındaki Divan-ı Hümayun hocaları, müteferrikalar, çaşnigir ağalan ve dergâh-ı âli çavuşları tarafından giyilmişlerdir. Bu başlık türünün uygulandığı mezar taşları genellikle prizmatik bir gövdeye sahiptirler. Karacaahmet'teki 1124/1712 tarihli Sersekban İsmail Ağa'nın mücevvezeli taşı, bu türün İstanbul mezarlıklarındaki en yetkin örneğidir.

İlmiye sınıfının tipik başlığı örf adını taşır ve bu başlığı taşıyan mezar taşları, belki de en tartışmasız sosyal statü belirleyen grubu oluştururlar. Başta şeyhülislam olmak üzere ilmiye sınıfına bağlı kazaskerler de örf giyerler ve mezar taşları da bu kavuk tipiyle tanınır. Ulemaya özgü örflü mezar taşlan, silindirik ya da prizmatik bir gövdeye sahip olabilecekleri gibi, düz levha şeklinde de olabilirler. Bu tür taşların kitabeleri ilmiyenin resmi yazısı kabul edilen talik hatla yazılmışlardır. Ancak bu da bir kural değildir. Örneğin ünlü Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin mezarı örfsüz olup, kitabesi de sülüs celisiyle yazılmıştır. Beyşehir Kadısı Evliyazade Ahmed Efendi'nin 1180/1766 tarihli taşında da bu kuraldışılık görülmektedir.

Osmanlı sisteminde sadrazama bağlı merkez teşkilatı, geniş bir kadroya sahiptir ve birbirinden farklı idari hizmetleri üstlenen bu kadro kendi içinde değişik statü gmplarını barındırır. Divan-ı Hümayun ve Paşa Kapısı'ndaki kalemlerde görev yapan yüksek bürokratlar, söz konusu merkez teşkilatındaki en üst rütbeli kişiler olup, Hacegân-ı Divan-ı Hümayun sınıfını meydana getirmişlerdir. Mezar taşlarında kafesi destarlı kubbeli kalafat denilen bir başlık türü bulunur. Bu başlığın bazı varyantları vardır fakat hepsindeki temel özellik, iki ayrı parçadan oluşmalarıdır. Alt taraf çaprazlama sarılmış kafes biçimindedir ve bunu basık bir kubbeye benzeyen tepe kısmı bütünlemiştir.

Bu tipteki başlığa sahip mezar taşları çoğunlukla 18. yy'a aittirler. Kafesi destarlı başlık, bize yalnızca mezarda yatanın hacegân sınıfından olduğunu bildirir; meslek türü için kitabenin okunması şarttır. Bu meslekler arasında reisülküttablık, beylikçilik, defterdarlık, nişancılık, tersane ve darphane eminliği başta gelmektedir. 18. yy'ın ikinci yarısından sonra üst düzeydeki kâtipler de bu sınıfa dahil olmuşlar ve

mezar taşlarında kafesi destarlı başlık taşımışlardır. Divan kâtipleri ile yeniçeri, sipahi ve cebeci ocaklarının kâtipleri bunlar arasındadırlar. Reisülküttab Mustafa Efendi'nin Eyüp'teki **1161**/1748 tarihli taşı, kafesi destarlı tipin bellibaşlı özelliklerini yansıtması bakımından dikkat çekicidir. Kafes, ince terkli tepe kısmına göre daha geniş tutulmuş ve bu tipin yaygın örneklerinde rastladığımız her iki kesim arasındaki eşit oran bozularak destarlı parça daha da belirginleşmiştir. Diğer varyantlar ise, her iki parçası eşit ya da terkli tepe kısmı daha büyük olanları kapsamaktadır.

İdari hizmetin en alt kademesinde yer alan memurların giydikleri kâtibi kavuk, İstanbul mezarlıklarında çokça rastlanan bir başlık grubudur. Şekil yönünden gösterdikleri farklılıklara rağmen hepsinin ortak özelliği, destarın kavuk etrafına doğrudan satılmasıdır, Kethüda taşlarındaki bu türden başlıklarda kavuk, diğerlerine oranla daha uzundur Selim Ağa'nın 1201/1786 tarihli taşında da görüleceği gibi destar, uzun kavukla bütünleşmiştir. Bu tipin diğer bir varyantında ise destar, kavuğun her iki yanına taşacak biçimde geniş tutulmuştur. Kavuk kısmı bir öncekine oranla daha kısadır ve üzerini baklava dilimi şeklinde düzenlenmiş bir doku sarmaktadır.

Bir başka tipte ise kavuk kısmı yıldız motifleriyle bezenmiştir. İshak Ağa'nın Karacaahmet'teki 1176/1762 tarihli taşı, bu tipin seçkin örneğidir. Esnaf loncalarından sorumlu devlet görevlileri ile bazı tüccarların mezar taşları da bu tiptedir.

Enderun hizmetinde bulunanların mezar taşları ise bütünüyle farklı bir yapıdadırlar ve bu yüzden ilk bakışta kolayca tanınabilirler. Bu taşlar, zerrin külah adı verilen son derece süslü bir başlık taşımaktadırlar. Çok ince bir işçiliğe sahip olan bu örnekler, çukadarlık, hasodabaşılık, hazinedarlık gibi saray hayatına özgü meslek erbabına aittirler. 1217/1802 tarihini taşıyan zerrin külahlı taş, kendi türünün son temsilcileri arasında yer almaktadır. II. Mahmud'un kıyafet reformuyla birlikte, askeri ve mülki sınıfların mezar taşlarında **19.** yy'ın ilk yarısından itibaren fes formu kullanılmıştır, ilmiye sınıfı ise karakteristik başlığı olan örfü bu yüzyılın sonuna kadar korumuş ve örf bir ulema sembolü olarak mezar taşlarında yaşamıştır.

Tarikat mensuplarına ait mezar taşları ise kendi aralarında önemli bir grup oluştururlar. Bu taşlarda mistik sembolizm en geniş-şekilde kullanılmıştır. Tarikat taşlarının başlıkları, bu sembolizmin açık birer ifadesidir. Mevlevi mezar taşlarının başlık kısmı, tarikatın sembolü sayılan "sikke" şeklindedir. Bu sikkeli taşlardan, kişinin tarikat içindeki mevkiini anlamak mümkündür. Tarikata intisap edip derviş olanların mezar taşlarında destarsız dal sikke vardır. Şeyhlerinki ise destarlı olup birkaç türe ayrılırlar. Erken dönem Mevlevi mezar taşlarında "örfi" ve "cüneydi" destarlı başlıklar kullanılmıştır. 17. yyin ortalarından itibaren, "şekerâviz" ve "şekerâviz kafesi" destarlı başlıklar yaygınlık kazanır. Tarikata intisap edip yalnızca "muhip" derecesinde kalanların mezar taşlarında ise, başlık olarak sikke yoktur. Bunun yerine sikke, bir sembol şeklinde taşın gövdesine işlenmiştir. Bu uygulamaya diğer tarikatlarda da rastlanır. Bektaşî şeyhlerine ait mezar taşlarında genellikle 12 terkli (dilimli) hüseyni ve 4 terkli edhemi başlık kullanılmıştır. Günümüze az da olsa "seyfi" başlıklı Bektaşî mezar taşı gelebilmiştir. Bunlardan en tanınmışı Üsküdar Inadiye'deki Hasan Babanın 1170/1756 tarihli taşıdır. Bektaşî mezar taşlarına ayrıca 12 köşeli "teslim taşı" ile "teber" ve "keşkül" gibi tarikat eşyaları da birer sembol olarak kabartma şeklinde işlenmiştir. Kadiri ve Nakşı tarikatlarına mensup bulunanların mezar taşı başlıkları ise müjgânlıdır. Ayrıca Kadiri taşlarında 18 köşeli yıldız ile 8 yapraklı gül motifi kabartmaları vardır. Diğer tarikatlara ait mezar taşları ise, başlıklarmdaki terk sayısına göre ayırt edilirler. Örneğin Bayramîlerde 6, Celvetîlerde 13 terkli mezar taşı başlıkları bulunur. Tarikat taşları içinde en ilginç grubu ise Melamî/Hamzavîlere ait olanlar meydana getirir. Bu tarikat, özel derviş giysi ve taçlarını reddettiği için mezar taşlarında başlık bulunmaz. Melamiler bütünüyle gizlilik esasma uydukları için ancak ölümlerinden sonra "bî ser ü pâ" (başsız ayaksız) denilen bu özel mezar taşları sayesinde tanınırlar. Bunların bir diğer özelliği de kitabelerinde kesinlikle ait oldukları kişilerin tarikatla ilişkilerine dair bir kaydın bulunmaması, yalnızca isim ve mesleğin belirtilmesidir.

İstanbul'daki kadınlara ait mezar taşları da ayrı bir grup meydana getirirler. Genellikle kadın taşlarında başlık yoktur. Çılanlarda ise "hotoz" şeklindedir. Bu taşlarda daha çok süslemeye önem verilmiştir. İstiridye kabuğu ve bitkisel motifler bu grupta en çok rastlanan süsleme öğeleridir. Modernleşmeyle birlikte kadın mezar taşlarındaki bu süsleme öğeleri, natürmort etkisi bırakacak şekilde değişime uğramıştır.

Bibi. S. Nüzhet Ergun, *İstanbulMeşahirine Ait Mezar Kitabeleri,* İst., 1931; M. Haseki, *Plastik Açıdan Türk Mezar Taşları,* İst., 1977; M. Zeki Kuşoğlu, *Mezartaşlarında Huve'l-Bakl* İst., 1984; B. Oğuz, *Mezartaşında Simgeleşen İnançlar,* ist., 1983; N. Saraçoğlu, *TürkMezarlarına Dair Araştırma,* İst., 1950; A, Akar, "Eski Türk Mezartaşı Süslemelerine Dair", *Sanat Dünyamız,* S. 2 (1974), s. 12-21; ay, "Yüzyıllar Boyunca Mezar Yazılarında Süsleme", *Atatürk Konferansları,* VI (1977); F. İsmail Ayanoğlu. "Fatih Devri Ricali Mezar Taşlan ve Kitabeleri", *VD,* IV (1958), 193-203; ay, "Tahrip Edilen Eski Eserler Serisi: Lütfü Efendinin Mezarı", *VD,* IX (1971); ay, "Türk Tarih Vesikalarından Eşsiz Mezar Taşlan", *Tarih Hazinesi,* s. 12 (1951); ay, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbereler", *VD,* II (1942); M. Koman, "İstanbul'un Bazı Önemli Eski Kabirleri", *TTOKBelleteni,* S. 49/328 (1975), 28-35; U. Derman. "Mezar Kitabelerinde Yazı San'atımız", *TTOK Belleteni,* S. 49/328 (1975), 36-47; A. Koyunlu, "Hukuk ve İdare Sistemimizde Eski Mezar Taşları", *TTOK Belleteni,* S. 49/328 (1975), 27; Fİ. T. Dağlıoğlu, "Mezar Folkloru", *TFA,* XVH/341 (1977); ay, "Mezarlarımız ve Mezar Taşlarımız", *Tarihten Sesler,* S. 3 (1943); *ay,* "Mezarlar ve Mezar Örnekleri", *Yeni Türk,* S. 34 (1935); ay, "Sanat Bakımından Mezarlar ve Mezar Taşlan ve Karacaahmet Mezarlığı", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi,* Ankara, 1962; ay, "İstanbul Mezarları", *Yeni Türk Mecmuası,* S. 23-24 (1934), S. 29 (1935); Halil Edhem, "Bir Atın Mezar Taşı Kitabesi", *TTEM,* S. 9 (86) (1341), 137-145; S. Eyice, "Mezarlıklarımız", *Türk Yurdu,* S. 242 (1955); ay, "Tarihi Mezarlardan Notlar", *TED,* IV-V (1973-1974), 291-334; T. Kut, "Ülkemizde Yangın Tulumbasını İlk Kez İmal eden Gerçek Davud ve Bazı Tulumbacıların Mezar Taşları", *TD,* S. 32 (1979); Mehmed Ziya, "Şimdiye Kadar Tedkik Olunmamış Bir Şehzade Mezarı", *Şehbâl,* IH/58

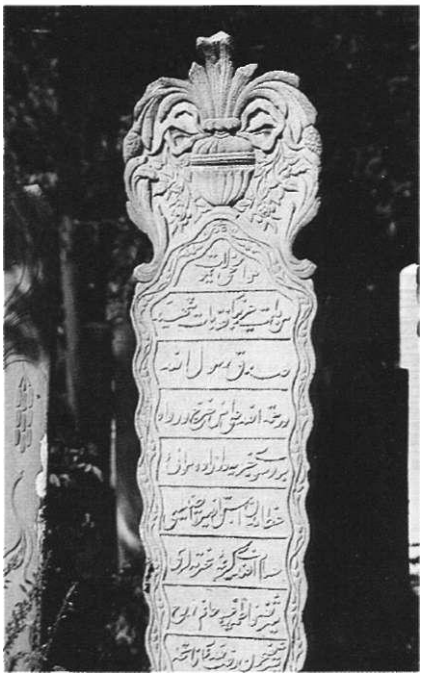

18. ve 19. yy'ın kadınlara ait mezar taşları.
Fotoğraflar Nazım Timuroğlu

Eyüp'teki Kırk Merdiven Mezarlığında üst kısmı bir üçgenle tamamlanan tipik formda bir kadın mezar taşı.
Necdet İşli arşivi

(1328); H. P. Laqueur, "Die Kopfbedeckung im Osmanichen Reich als Soziales Erkennung szeichen Dargestellt Anhand Einiger Istanbuler Grabsteine des 18 und 19 Jahrhunderts". *Der Islam,* 59/1 (1982), s. 80-92; ay, "Osmanlı Mezartaşlarının Süslenmesinde Bitkisel Motifler", *Suut Kemal Yetkine Armağan,* Ankara, 1984; E. Öcal, "istanbul Müzelerindeki Börklü Mezar Taşları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi.* 11/11 (1981), s. 51-75; C. Server Revnakoğlu. "istanbul Mezarlarında Fatih'in Adamları", *Tarih Dünyası, Ti/15* (1950), 11/16 (1950), 11/18 (1950), 11/20 (1951), IH/22 (1951); S. Sungur, "İstanbul Mezar Taşı Kitabeleri ve Kabristan Edebiyatı", *Konya,* S. 48 (1942), S. 49 (1943); M. M. Tayanç, "Türk Süs Sanatında Mezar Taşlan", *Tarih Hazinesi,* 1/7; E. Tekiner, "Nedim ve Damad İbrahim Paşa'nm Mezarları", *VI. Türk. Tarih Kongresi (20-26* Ekim 1961), Ankara, 1967; A. S. Onver, "Hattat Mustafa Rakım Efendi Kabirtaşı", *Tarih Dünyası,* S. 7 (1950); N. İşli, "Tıp Tarihimizle İlgili Birkaç Mezar Kitabesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları,* II (1988). s. 119-125, III (1989), s. 116-123, IV (ty), s. 114-119; H. N. İşli-E. N. işli, "Abdullah Ramiz Paşa'mn Mezarı Hakkında Bazı Bilgiler". *Bilim Tarihi,* S. 20 (1993), s. 3-7; E. Işın, "Mezartaşlarmda Biçim ve Başlıklar", *Arredemento Dekorasyon,* s. 25 (1991), s. 85-87; J. L. B. Grammont-H. P.Laqueur-N. Vatin, "Stelae Turcicae I. Küçük Ayasofya", *İst. Mitt,* S. 34 (1984), 441-5*40.

EKREM IŞIN

MEZARLIKLAR

Antik çağda ve 4. yy'a kadarki erken Hıristiyan dönemde ölüler şehir surlarının dışına gömülürdü. Bu dönemlerden kalma bazı mezarlar ve mezar taşları, çoğu bugünkü Çemberlitaş ve Beyazıt bölgelerinden Trakya'ya doğru uzanan güzergâhta olmak üzere şehrin değişik yerlerinde bulunmuştur. Mezarların Çemberlitaş'm hemen batısında kümelenmesinden anlaşıldığına göre, Bizantionün surları o dönemlerde bu civardan geçiyordu.

Bizans Dönemi

324'te I. Constantinus tarafından yeniden inşa edilerek Konstantinopolis diye anılmaya başlayan şehrin yeni mezarlığı. Constantinus Suru'nun(->) dışında Eksokionion (Altımermer) denen bölgede kurulmuştu. Bu civarda, bir dizi mezar ve kabir tonozu bulunmuştur. 381'de yayımlanan bir ferman ile şehir surları içine gömülmek imparatorluk ailesinin üyelerinin ayrıcalığı haline getirilmiştir

413'te II. TeodoMosün (hd 408-450) yaptırdığı surlar yükseldiği sırada, eski ve yeni surlar arasında kalan toprak parçaları kentin içi ve tam anlamıyla parçası sayılmadı. Böylece, Eksokionion (Altımermer) Mezarlığı, Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar Konstantinopolis'in başlıca mezarlığı olma niteliğini korudu. Buradaki Aziz Lukas adma yapılmış küçük kiliseyi (şapel) İmparatoriçe Eirene'nin (hd 797-802) inşa ettirdiği ileri sürülür.

Teodosios Surlarina yakın birkaç mezarlığın daha varlığı bilinmektedir. I. İustinianos dönemine (527-565) ait kaynaklarda da, sur dışmda bulunan bir mezarlıktan söz edilir. Yakın tarihlerde, Teodosiosün ana surları ile dış duvarları arasındaki bölgede, erken Bizans dönemine ait bazı tek mezarlara ve hipojelere rastlanmıştır.

Konstantinopolis'in ikinci büyük mezarlığı Galata yakasında idi. Bugünkü Cihangir, Ayaspaşa ve Taksim semtlerini kapsayan tepenin üstü, burada bulunan bazı kalıntılardan anlaşıldığına göre Roma döneminden başlayarak bütün Bizans dönemi boyunca mezarlık olarak kullanılmıştır.

VI. Leon döneminde (886-912) ölülerin şehir surlarının içine gömülmelerine izin verilince, kilise ve manastırların çevresinde yeni mezarlıklar ortaya çıktı. Saraçhane'deki Polieuktos Kilisesi ile Şehzadebaşindaki Kalenderhane Camii'nin(->) mezarlıkları bu türdendir.

Antik çağlarda ve erken Bizans döneminde, mezarlıklarda basit taş ya da tuğla mezarlara, kilden küplere veya taş ya da kurşundan lahitlere yerleştirilmiş ölülere yan yana rastlanır. Daha sonraki dönemlerde, ölüler yalnızca kumaş parçalarına sarılarak ya da ahşap tabutlara konularak ve genellikle de mezar steli (taşı) olmaksızın gömülüyorlardı. Lahitler imparatorluk ailesi üyelerine ve az sayıda soyluya mahsustu.

Bibi. N. Fıratlı, "istanbul'un Yunan ve Roma Mezar Stellen", *Belleten.* S. 29 (1965), s. 263-328; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 219-222.

ALBRECHT BERGER

Osmanlı Döneminden Bugüne

İstanbul mezarlıkları ve mezarlan, sahip oldukları mezar taşları bakımından, Osmanlı sanatının bellibaşlı bütün üsluplarmı yansıtan bir sanat tarihi laboratuvarı veya müzesi durumundadırlar. Mezar taşları, kitabelerinin içerikleri ile de çeşitli sosyal bilim dalları açısından önemlidirler. Böylece milli bir servet durumunda olan mezarlar, aym zamanda, tarihin akışı içerisinde etnik yapıyı belirlemeleri nedeniyle de önem taşırlar. Buna rağmen, gerek bu konuyla ilgili makamlar, gerek çeşitli sosyal bilimler alanlarında çalışan araştırmacılar, gerekse halk, mezarlıklara ve onların içerisindeki kıymetlere yeterince alaka göstermemiş, mezarların çoğu ortadan kalkmış, mezarlıklar tahrip olmuştur. Nitekim, bugünkü Tepebaşı sırtlarından başlayıp, Kasımpaşa'ya, Halic'e kadar uzanan geniş bir alan üzerine kurulu Galata Mezarlığı (Küçük Mezarlık veya Petit-Champs des Morts). Taksim'den Gümüşsuyu-Fındıkliya kadar uzanan mezarlık (Büyük Mezarlık, Grand-Champs des Morts), Beşiktaş'taki Abbas Ağa Mezarlığı, Rumelihisarı mezarlıklarının önemli bir bölümü, Karacaah-

G A L A T A M__E__Z A R L I Ğ I

Galata mezarlığı şudur: Pera'nın tepesinden Halic'e kadar, her tarafa meyletmiş ve bayırın üst başından alt başına karmakarışık dağılmış binlerce taş ve mermer sütunu gölgeleyerek dik bir meyille inen büyük bir selvi ormanı. Üstü yuvarlak bir sarık şeklinde olan bu sütunlardan birkaçı eski renk ve yazılarının izlerini muhafaza eder; diğer sütunlar sivridir; birçoğu devrilmiştir; bazılarının sarığı öyle kopanlıp atılmıştır ki, bunların, ölümlerinden sonra bile Sultan Mahmudün kafalarmı gövdelerinden ayırmak istediği yeniçerilere ait olduğu akla gelebilir. Mezarların çoğu başucuna ve ayakucuna iki taş yerleştirilmiş prizma şeklinde bir toprak yığmıyla belli olur. Müslümanların itikadına göre, Münkir ve Nekir adlı iki melek ölünün ruhunu muhakeme etmek için bu iki taşın üstüne otururmuş. Orada burada alçak bir duvarla veya parmaklıkla çevrilmiş küçük tümsekler görülür. Tümseklerin ortasında büyük kavuklu bir sütun, bu sütunun etrafında da daha küçük sütunlar vardır: burası, karılarının ve çocuklarının yanma gömülmüş bir paşaya veya bir beye aittir. Ormanın içindeki yollar kıvrıla kıvrıla ve birbirini keserek gider; göl-geye oturmuş bazı Türkler çubuk içerler; mezarların arasında çocuklar koşup oynar; inekler otlar; yüzlerce kumru selvi dallarının üstünde dem çeker; yaşmaklı kadınların geçtiği görülür; ve, servilerin arasından, İstanbul minarelerinin üstüne beyaz çizgiler çizdiği mavi Altınboynuz pırıl pırıl parlar.

Amicis, *İstanbul*

Eyüp (sol) ve Topkapı mezarlıklarından görünümler.
Fotoğraflar Nazım Timuroğlu, 1992

met Mezarlığınm yüzde 95'e varan büyük bir bölümü yok edilmiştir. Bu belirtilenlerin dışında şehir içindeki küçüklü büyüklü birçok mezarlık ve cami hazireleri çeşitli amaçlarla kısmen veya tamamen kaldırılıp arsa haline getirilmiştir. Bu kıyımdan, Hıristiyan mezarlıkları, Müslüman mezarlıklarına oranla daha az zararla kurtulmuştur denilebilir. Mesela Taksim'den başlayıp Harbiye'ye kadar uzanan mezarlığın ve Ayaspaşa, Gümüşsüyündan Fındıklı'ya kadar inen büyük mezarlığın Hıristiyanlara ait bölümleri, ilgili cemaatlerle yapılan bir anlaşma sonucunda 1852'de Feriköy' deki yeni mezarlık alanına taşınmıştır.

Mezarlıklar ve mezar taşlarının yok edilmesi, arsa temin etmek, otopark yapmak, yol açmak, değerli taşları yurtdışına kaçırmak vb gibi amaçlar doğrultusunda yapılan çalışmalar nedeniyle hâlâ gündemdeki yerini korumaktadır.

Bütün bu olumsuz duruma rağmen, mezarlıkların imarı, korunması, düzenlenmesi gibi amaçlarla, pek yaptırım gücü olmayan bazı komisyonlar ve dernekler kurulmuş, kısmen uygulanan veya hayata geçirilemeyen kanunlar çıkarılmış, nizamnameler düzenlenmiş ve hattâ yabancı uzmanlara raporlar hazırlattırılmıştır.

Mezarlıklar konusunda kurulan ilk komisyon, Atatürk'ün isteği üzerine, 30 Ekim 1924'te tesis edilen "Şehitlikleri İmar Komisyonu" idi. Ancak bu komisyon sadece Edirnekapı ve Sakızağacı şehitliklerinin imarı ile ilgilenebilmiştir. 1942'den itibaren kurulan şehitliklerle ilgili bazı dernekler, Eski Muharipler Cemiyeti gibi örgütler ve Milli Savunma Bakanlığı gibi teşkilatlar da, bu konuda pek yeterli olamamışlardır. İstanbul'da 1955'te kurulan bir komisyonun da, tarihi mezarlıkların tespiti konusunda çalışmakla yükümlü olduğu ifade edilmektedir.

1930'da çıkarılan 1580 sayılı kanunla, mezarlıklar belediyelere devredildi. Aynı yıl çıkarılan 1590 sayılı "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu" da mezarlıklar için birtakım önemli hüküm ve düzenlemeler getiriyordu. Bu arada eski eserlerle ilgili maddelerden birinde de mezarlara zarar veren insanların hapis ve para cezası ile cezalandırılacakları belirtiliyordu.

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun maddelerine göre, mezarlık olarak kabul edilen yerler dışında -gerekli yerlerden izin alınmadıkça- defin işlemi yapılamaz. Belediye, yerleşme yerinin dışında, her yılki ölüm miktarma oranla bir mezarlık mahalli tesis etmek zorundadır. Mezarlıkların düzenlenmesi ve iyi halde muhafazası belediyelerin sorumluluğundadır. Mezarlık olacak toprağın özellikleri, civardaki evlere ve su kaynaklarına zaran olup olmadığı gibi konular sağlık görevlilerince tespit edilmek zorundadır. Ayrıca belediyeler, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 212. maddesi gereğince dışarıdan insan ve hayvan girmesini engellemek için mezarlığın etrafını bir duvar ile çevirmekle yükülümdürler. Bunlardan başka her mezarlığın bir tek kapısının bulunması, kapıdan itibaren geniş bir yolun yer alması, kapıdan başlayarak mezarlık duvarının iç tarafim dolaşacak bir yol bırakılması, lüzumu kadar küçük yolların ve meydanların ayrılması da karara bağlanan hususlar arasındadır.

Mezarlıklar Nizamnamesinin ilgili maddesine uygun olarak hazırlanan bir talimatnamede ise, mezarlık için seçilecek sahanın, yerleşme yerinin aksi istikametinde rüzgâr akımına maruz kalması, su akıntıları ve birikintilerden uzak yerlerde olması, hafif meyilli bir düzlük halinde olması gerektiği bildirilmektedir. Mezarlığa 250 m uzaklıktaki bir saha içerisinde bulunan kuyu ve kaynak gibi yeraltı sularının kullanılması yasaklanmıştır. Toprağın cesetlerin çabucak tahribine uygun yapıda olması lazımdır. Bu açıdan küçük taneli, kum, kil, kireç terkipli topraklar tercih edilmelidir. Bu talimatnameye göre, Hıfzıssıhha Kanunu'nun 214. maddesi gereğince çeşitli bakımlardan yetersiz duruma gelen mezarlıklar yeni gömü için kullanılamayacaktır. Aynı talimatnameye göre her belediye lüzumlu miktarda cenaze hazırlama yerleri yapmaya mecburdur.

Kentin son 30 yıldaki olağanüstü hızlı büyümesi ve nüfus artışı yüzünden bu yasa ve talimatlara uyulması giderek güçle-

Yeni Valide Caminin haziresi.
Hazım Okurer. 1994

Balıklı Rum Mezarlığı
Hazım Oku rer. 1994

sirken, büyük mezarlıklarda da artık yer kalmamış olup, gömülme özel izne tabidir.

Türk-îslam döneminde, istanbul'un ilk Müslüman mezarlığı Üsküdar'daki Karacaahmet Mezarlığı'dır(->). Bir iddiaya göre, burası Orhan Gazi döneminden (1324-136i) bu yana kullanılmaktadır. Bugün acınacak durumda olan ve yeni gömülmeler nedeniyle sanat ve tarih bakımından önemli Osmanlı mezar taşlarının kaldırıldığı mezarlığın alanı, eskiden Üsküdar'dan Söğütlüçeşme ve Kızıltoprak'a kadar uzanmaktaydı. Osmanlı sanat üsluplarını yansıtan pek çok mezar taşı, hâlâ kitabeleri ile Türk tarih ve kültürü için önemli bilim adamı, şair, edip, sanatçı, din adamı, devlet adamı ve askerler hakkında bilgi sunmaktadır.

Osmanlı döneminde erken tarihlerden itibaren defin yapılan mezarlıklardan bir diğeri de Rumelihisarı'ndaydı. Hisarın yapımı sırasında vefat eden ve fetih sırasında şehit olanların defnedildiği mezarlık, onların yakınında gömülmek isteyenler nedeniyle kısa zamanda tepelere doğru yayılmıştı. Ancak mezarlığın büyük bölümü de zamanla ortadan kaldırılmıştır.

Eyüp Mezarlığı(->) da istanbul'un fetihten hemen sonra, erken tarihlerden itibaren defin yapılan en eski ve en büyük islam mezarlıklarındandır. Eski istanbul'un surları dışında, Halic'in batı yakasında kurulan ve arazisi dalgalı düzlükler halinde olan Eyüp(->) semti, Müslümanların istanbul'u kuşattıkları ilk seferlerden birinde, burada şehit olmuş bulunan Hz Peygamberin sahabesi Ebu Eyyub el-Ensarî'nin(-») gömülü bulunduğu yerde, türbesinin ve caminin yapılmasından sonra kurulmuştur. Özellikle sahabeden olan bu kişinin burada son istirahatine çekilmesi dolayısıyla toplumun kalburüstü kesiminden ve her meslekten insan bu türbe ve caminin etrafına, hiç olmazsa yakınma veya bu semte gömülmeyi arzu etmişlerdir. Aynı sebeplerle, Osmanlı Devleti yöneticileri de buraya büyük önem vermişlerdir.

Eyüp Mezarlığı dışında, Topkapı Mezarlığa-») Edirnekapı Mezarlığı(-»), Silivrikapı ve Merkezefendi mezarlıkları da fetihten bu yana gömü yapılan mezarlıklar arasındadır.

Galata-Pera kesiminde ise. 19. yy'm ortalarında bile artık gömü yapılmayan ve yer yer bozulmuş şekilde Tepebaşı ve Kuledibi'nden Kasımpaşa'ya kadar uzanan Galata veya Beyoğlu Mezarlığı(->) ile Taksim, Ayaspaşa, Gümüşsuyu'ndan Fındıklı'ya kadarki yamaçlarda uzanan ve Yahudiler hariç Müslüman ve gayrimüslüm bütün cemaatlerin ayrı yerlere sahip oldukları Büyük Mezarlık (bak. Ayaspaşa Mezarlığı) 19. yy'm sonlarına kadar kentin bu kesiminin en büyük mezarlık alanlarıydı.

Bu büyük mezarlık alanları dışında, İstanbul'un fethinden sonra çeşitli dönemlerde inşa edilen cami, tekke gibi yapıların hazirelerinde de çok önemli kişilerin türbeleri, mezarları mevcuttur ve bunlar özenle korunacak sanat ve tarih hazineleridir.

Bugün halen kullanılmakta olan mezarlıklar "asri mezarlık" olarak anılmakla birlikte, bunlann bir kısmında Osmanlı döneminden beri defin yapılmaktadır. İstanbul Müslüman mezarlıklarının bir bölümü şehitlik olarak düzenlenmiştir. Savaşlarda şehit düşenlerin yattığı şehidikler, Karacaahmet Şehitliği, Edirnekapı Şehitliği, Edirnekapı Hava Şehitliği, Sakızağacı Şehitliği, Okmeydanı Şehitliği, Hadımköy Garnizon Şehitliği, Hadımköy Çifte Nöbetçiler Şehitliği, Hadımköy Sancaktepe Şehitliği, Hadımköy Gaziler Şehitliği, Üç Şehitler Şehitliği, Akpınar Balkan Harbi Şehitliği, Alçıtepe Şehitliği, Dikilitaş Şehitliği, Sarıyer (Istinye) Şehitliği'dir.

Halen şehirde mevcut olan diğer mezarlıklar arasında en önemli olanları, Eyüp Merkezefendi Mezarlığı, Hamuşan, Dedeler, Çürüklük, Kozlu, Yeni Kozlu, Silivrikapı, Yedikule, Bakırköy mezarlıkları, Kasımpaşa'da Kulaksız Mezarlığı, Zincirlikuyu MezarlığıÇ-»), Feriköy, Hasköy, Rumelihisarı, Aşiyan, Beylerbeyi mezarlıkları, Nakkaştepe Mezarlığın», Kandilli, Küp-

B Ü Y_____fi_ K _NL E Z_____A R L ı K

Belle Vue kahvesinden çıktıktan sonra, kendimizi, Museviler hariç, her dinden insanın birbirinden ayrı kabristanlara gömüldüğü Büyük Mezarlıkta bulduk. Bu, uzaktan büyük bir binanın harabesi gibi görünen binlerce mezar taşının aydınlattığı, kesif bir selvi, akasya ve akçaağaç ormanıdır. Ağaçların arasından Boğaziçi ile Asya sahili görülüyor. Mezarların arasında Rumlarla Ermenilerin gezindikleri yılankavi geniş yollar var. Birkaç mezar taşının üstüne bağdaş kurup oturmuş Türkler Boğaz'ı seyrediyorlar. Öyle gölgelik, öyle serin ve huzur dolu bir yer ki, insan buraya girince, yaz sıcağında kocaman, loş bir katedrale girmiş gibi nefis bir duyguya kapılıyor. Ermeni mezarlığında durduk. Ermeni dilinin muntazam ve zarif harfleriyle yazılmış kitabelerle örtülü mezar taşlarının hepsi de büyük ve yassı; hemen hepsinin üzerine ölünün sanatını veya mesleğini gösteren bir işaret oyulmuş. Çekiçler, testereler, kalemler, mücevher mahfazaları ve gerdanlıklar var; sarraf terazi, papaz papaz serpuşu, berber leğen, cenah neşter ile temsil edilmiş. Bir taşın üzerinde, kan içinde bir gövdeden ayrılmış bir baş görüyoruz: bu, katledilmiş veya kafası kesilmiş birinin mezarıydı. Bir Ermeni bu mezarın yanında, çayıra sırtüstü yatmış uyuyordu. Müslüman mezarlığma girdik. Burada da, sıra veya küme halinde, düzensiz bir şekilde dağılmış, sayılamayacak kadar çok sütun var; bazılarının tepesi boyalı ve yaldızlı; kadınlara ait taşların üstünde kabartma çiçek süsleri görüyoruz; birçoğu küçük ağaçlar ve küçük çiçekli nebatlarla çevrilmiş. Bu sütunlardan birini incelediğimiz sırada, bir çocuğun ellerinden tutmuş iki Türk yanımızdan geçerek elli adım ötedeki bir mezarm üstüne oturdular ve kollarının altındaki bir çıkını açarak yemek yemeğe başladılar. Seyretmek için durdum. Yemeği bitirince, daha yaşlı olam bir kâğıda bir şey sardı (bu bana balıkla ekmek gibi geldi), sonra, hürmetkar bir tavırla, kâğıda sardığı şeyi mezarın yanındaki bir deliğe soktu. Daha sonra, her ikisi de çubuklarını yakıp sakin sakin tüttürdüler; çocuk kalktı ve mezarlığın içinde oraya buraya koşmaya başladı. Bu balıkla ekmek, sonradan anlatılana göre, muhtemelen yeni gömülmüş akrabalarına Türklerin bir sevgi işareti olarak bıraktıkları rızık; ve bu delik, defnedilen her Müslümanın başucunda, sevdikleri insanların ağlaşmalarını duymaları, birkaç damla gülsuyu dökülmesi veya çiçek kokusu almaları için toprakta bırakılan boşlukmuş. İki dindar Türk çubuklarım hazin hazin içtikten sonra ayağa kalkarak, çocuğu ellerinden tuttular ve selvilerin arasında kayboldular.

Amicis, *İstanbul*

lüce, Kanlıca, Paşabahçe, Karacaahmet, Çakaldağı, Nuhkuyusu, Sahrayıcedit, Merdivenköy, Bülbülderesi, İçerenköy, Küçükyalı, Maltepe, Kartal, Pendik, Yakacık ve Adalar mezarlıklarıdır.

İstanbul mezarlıklarında türbeler, açık türbeler, sofa tabir edilen aile mezarlıkları, baş ve ayak taşı bulunan taş sanduka-lahitli mezarlar, ev-tapmak biçiminde binaları taklit eden mezarlar gibi çeşitli mezar şekillerine rastlanmaktadır.

İstanbul'un Müslüman mezarlıkları yanında, kentin çeşitli yörelerine dağılmış gayrimüslim mezarlıkları da vardır. Şişli'den Mecidiyeköy'e doğru Büyükdere Caddesinin sol yakasında Rum, Ermeni ve İtalyan Musevi mezarlıkları yan yanadır. I. Levent'in kuzeybatısında Nisbetiye Mahallesinde ve Ulus Mahallesi'nde eskiden birbirine bağlıyken şimdi iki parça halinde Musevi mezarlığı, yine Ortaköy sırtlarında halen tahrip olup dağılmakta olan bir başka Musevi mezarlığı, Hasköy'de ve Anadolu yakasında Kuzguncuk sırtlarında İcadiye'de Musevi mezarlıkları vardır. Balıklı'da, Feriköy'de, Adalar'da, Kuzguncuk'ta Rum mezarlıkları bulunmaktadır (bak. Rum Ortodoks mezarlıkları). Şişli'deki Ermeni mezarlığından başka, Feriköy'de, Pangaltı da Kadıköy yakasında Bağlarbaşı ve Hasanpaşa'da Ermeni mezarlıkları vardır.

İstanbul'da halen 212 büyük mezarlık olduğu, her iki yakada, toplam **5.343.165** ni'lik bir alanın mezarlıklara tahsis edildiği bilinmektedir.

Şehircilik açısından bakıldığında özellikle geçmişte mezarlıkların "şehir panoraması" açısından etkisi olduğu anlaşılmaktadır. İnanç gereği mezarlıklara dikilen ağaçlar, şehirde yeşil köşeler meydana getirmektedir. Bu yeşil görünüm ve sanat açısından özenle işlenmiş mezar taşlarının insan üzerinde olumsuz etkisi olduğunu söylemek güçtür. Taşların boyudan açısmdan bir sınırlamaya gidilmediği için mezarlıklar doğal bir park durumundadır ve tabiat ile doğal bir uyum gerçekleştirmişlerdir.

Bibi. C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi,* c. III, İst., 1966, s. 1317-1319; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-19 78),* İst., 1979; Behçetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-iMu'tebere-i Üsküdar,* İst., 1976; H. T. Dağlıoğlu, "Sanat Bakımından Mezarlar ve Mezartaşları ve Karacaahmet Mezarlığı", *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi 19-24 Ekim 1959,* Ankara, 1962, s. 120-139; ay, "Türk Medeniyeti Eserleri İstanbul Mezarları", *Yeni Türk Mecmuası,* S. 23-24 (Haziran-Temmuz 1934), s. 1537-1544; S. Eyice. "Tarihi Mezarlıklardan Notlar". *TD,* S. 4-5 (1951-1953), 292-334; ay, "Mezarlıklarımız", *Türk Yurdu,* S. 242 (Mart 1955), s. 685-695; Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtîn;* Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 481-520; N. Poroy, *İstanbul'da Gömülü Paşalar,* İst., 1947; N. Saraçoğlu, *Türk Mezarlarına Dair Araştırma,* İst., 1950; Şahabeddin, *Şehir Mimarisinde Mezarlıklar,* İst., 1931; Ünver, *Sahabe Kabirleri.*

YAŞAR ÇORUHLU

MEZATLAR

Kıymetli malların açık artırma yoluyla satılması demek olan mezadın geçmişi hayli eskidir.

Osmanlı döneminde esnaf arasında ve halka açık olarak iki tür mezat vardı. Esnaf mezatları bir esnafın parti halinde aldığı malı hemen değerlendirmek için başvurduğu bir yoldu. İthal edilen malların perakendeci esnafa satışında da uygulanmıştır.

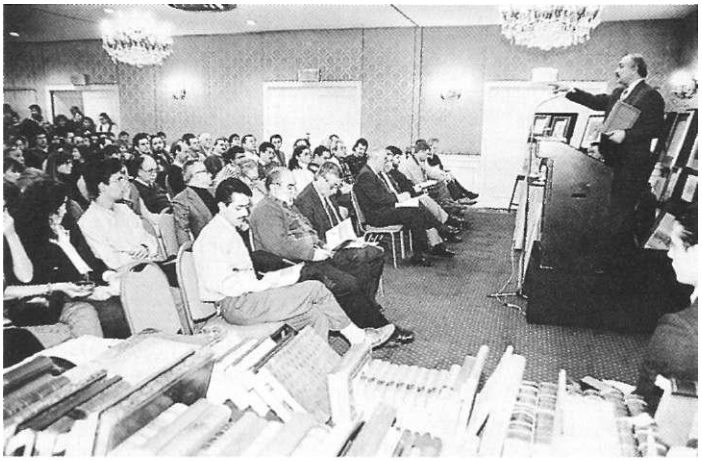

Librairie de Péra'mn düzenlediği bir kitap müzayedesi (üstte), Raffi Portakal'ın Yıldız Sarayı, Silahhane'de düzenlediği antika müzayedesi. *Fotoğraflar Uğur Günyüz (üst), ibrahim Günei. Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

Halkın geniş katılımıyla yapılan mezatların en eskileri, Kapalıçarşı'daki İç Bedesten ile Sandal Bedestenimde yapılanlardır. Burada kıymetli eşyanın mezadı yanında sıradan eşyalarınki de olurdu. Bunların çoğu vefat ya da müsadere yoluyla gelen mallardı. Bedestendeki mezatlarda muhafızlık ve tellallık yapmak için 18 kişilik bir "bölükbaşılık" teşkilatı kurulmuştu. "Nanpareci" ve "küçük ağa" adlarmı taşıyan iki zabit de bunlara nezaret etmekle görevlendirilmişti. Bedestende 10.000 kuruştan fazla değeri olan kıymetli eşyalar, yalnız perşembe günleri mezat edilirdi. Bu gibi pahalı malların mezadında "huzur münadisi" admı taşıyan ayrı tellallar görev yapardı. Öğleye kadar eşyalar mezat edilir, mal sahipleri beklemeyip gitmişse öğle namazından sonra en son pey üzerinden mal sahibinin onayı alınarak mal satılmış olurdu. Malların mezadı her zaman dürüst yollarla yapılmazdı. Malın esas sahipleri, müşteriler araşma kendi adamlanm koyarak suni artırımlar yaptırdıkları gibi tellallar da kendilerine menfaat temin edecek çeşitli hileleri uygulamaktan geri kalmazlardı.

1573'te çıkarılan bir fermanda bu husus dile getirilmiş; mezatlarda bazı kıymetli malların belirli bir ücrete kadar çıkarıldıktan sonra daha fazla etmez denilerek mezadın bitirildiği, daha sonra ise tellal ve diğer esnafın aynı malı kendi aralarında mezat ederek haksız kazanç temin ettikleri belirtilmiştir. Fermanda bedesten kethüdalarına ve tellallarına bu gibi kanunsuz iş yapmamaları, bu emre uymayanların kürek cezasına çaptırılacakları hatırlatılmıştır.

Sandal Bedesteni, II. Mahmud döneminde (1808-1839) depo halini almış, daha sonra şehremaneti tarafından yeniden düzenlenerek mezat yeri olarak hizmete açılmıştır. Uzun yıllar belediye mezat müdürlüğü burada faaliyet göstermiştir.

Düne kadar evlerde de mezat düzenlendiği gibi günümüzde antikaya artan merak yüzünden bu işle uğraşan kuruluşlar belirli aralıklarla mezatlar yapmaya başlamışlardır. Eski mezatlarda görülmeyen, satılacak malların katalogunu hazırlama da son yıllarda ortaya çıkmıştır. Eşyaların özellikleri ve ilk satış bedelleri bu kataloglarda belirtilerek alıcılar eşya hakkında bilgilendirilmektedir.

Günümüz mezatlarına katılabilmek için mezat yerine gitmek de zorunlu olmaktan çıkmıştır. Firmaların çıkarmış oldukları kataloglardan lot numaralarının karşılarına limit fiyatları yazılmak suretiyle mektupla ya da telefonla mezatlara katılmak mümkün hale gelmiştir.

Günümüzde çiçek ve balık gibi taze sa-

turnası gereken metaların fiyatı kurumsal olarak mezat yoluyla saptandığı gibi devlet de borcundan dolayı el koyduğu kişi ve kurumların mallarını, alacağını tahsil için mezat yoluyla satmaktadır.

Bibi. (Altınay), *Onaltıncı Asırda,* **110;** R. E. Koçu, "Sandal Bedesteni", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 1, 2 (Şubat, Mart, **1973),** s. 22-30, 56-57; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 181; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 188, II, 640.

UĞUR GÖKTAŞ

MEZBAHALAR

Küçük ve büyük baş hayvan kesilen yer. Osmanlı döneminde "salhane" ve "kanara" da denirdi.

İstanbul'un iaşesinde(-») et her zaman önemli yer tutmuş ve şehre et sağlamak başlıca işlerden biri olmuştur. O dönemlerin koşullarında, şehir dışında, uzak bölgelerde kesilmiş hayvanların İstanbul'a bozulmadan getirilmesi mümkün olmadığından kesim, surların hemen dışında, yer yer de şehir içinde bu işe ayrılmış yerlerde yapılırdı.

Payitahtın et ihtiyacının öncelikle saray, ordu (Yeniçeri Ocağı ve diğerleri), İstanbul halkı için darlığa düşmeden sağlanabilmesi amacıyla sıkı kurallar, yükümlülükler konmuş, iyi denetlenen bir celep örgütü kurulmuştu. Ülkenin çeşitli yörelerine "tahsis" çıkarılarak, her bölgenin payitahta göndermesi gereken kasaplık hayvan miktarı belirtilmiş, her bölge belli bir miktar hayvan göndermekle yükümlü kılınmış, hayvanların getirilmesi ve gelen kasaplık hayvanın şehirdeki dağıtımının, kesiminin ve gerek saray ve miriye, gerekse tüketici halka ulaşmasının sağlanması celeplere havale edilmişti. Celepler (celepkeşan) özellikle zengin tüccarlar, zenginler arasından seçilir, hattâ bazen bu gibi kişiler celep yazılmaya mecbur tutulurlardı. Bunun nedeni İstanbul'a kasaplık hayvan sağlanmasının güç ve riskli olması, sermayeye ihtiyaç göstermesi, İstanbul'da et fiyatlarının narhla tespit edilerek görece düşük tutulması ve kârın az olması vb idi. Celepler kesim hayvanlarını mezbahalara ulaştırırlar, kesim belli kurallar dahilinde mezbahalarda yapılırdı.

Kötü kokulu, hayvan pislikleri vb yüzünden sağlığa zararlı yerler olduklarından mezbahaların şehrin mümkün olduğu kadar dışında, yerleşme bölgelerinin uzağında olmalarına özen gösterilirdi. Kurbanlık dışında, halka diri kesimlik hayvan satılmaz ve yine kurban dışında, halk istediği yerde kesim yapamazdı. Kaçak et kesimi her dönemde yapılsa da, kural olarak yasaktı ve cezaya tabiydi.

İstanbul'un fetihten sonraki ilk salhanelerinin Yedikule dışmda olduğu bilinmektedir. Fetihten sonra bugünkü Kazlıçeşme'de(-») debbağlar ve dericilikle ilgili diğer işyerleri toplanırken, buraya salhaneler de yapılmıştır (bak. debbağlık; dericilik). Mezbahaların çevresinde kesilen hayvanların etinden başka derisini, bağırsaklarını, içyağlarını hammadde olarak kullanan işletmelerin, örneğin debbağhanelerin, kirişhanelerin, mumhanelerin de bulunması yakın zamanlara kadar da sürmüş bir gelenekti.

17. yy'da şehrin çeşitli yerlerindeki salhaneler kapatılıp hepsi Yedikule'de Kazlıçeşme'de toplanmıştır. 17. yy'm sonlarına gelindiğinde Yedikule dışında debbağhane sayısı 3ö0'ı bulurken aynı yerde salhane sayısının da 33 olduğu anlaşılıyor. 1780'lerde, İstanbul'un ana mezbahaları Yedikule'dedir. Daha önceki dönemlerde Edirnekapı dışında, Eyüp çevresinde ve Üsküdar'da daha küçük salhaneler bulunmakla birlikte Yedikule dışı, hayvan kesiminin merkeziydi. Yedikule mezbahalarından Etmeydanı'na et getirilmesi başlıbaşma bir merasimdi (bak. Etmeydanı).

1780'lerde Yedikule salhanelerinin uzak olması nedeniyle kasaplar şikâyette bulunup İstanbul ve Eyüp çevresindeki eski salhanelerin yeniden açılmasını istediklerine ve kendilerine bu izin verildiğine göre 18. yy öncesinde şehrin çeşitli yerlerinde, çoğunlukla deniz kenarlarında mezbahalar olmalıdır. 18. yy'm sonunda İstanbul'da Yedikule salhaneleri dışında Eğrikapı'da, Çatladıkapı'da, Ayakapısı'nda, Eyüp'te, Balat'ta, Kasımpaşa'da, Eminönü'nde, Balıkpazarı'nda, Hasır İskelesi'nde. Yenikapı'da ve Üsküdar'da da hayvan kesim yerleri vardı.

19. yy'dan 20. yy'ın ilk çeyreğine kadar, şehir içinde Kazlıçeşme'deki salhaneler kadar önemli bir mezbaha da Tophane Salhanesi'ydi. Tophane Mezbahası çok koku yaptığı, pis olduğu, çevreyi kirlettiği ve hastalıklara neden olduğu için sık sık şikâyetlere konu oluyor ve şehremaneti bir mezbaha sorunuyla karşı karşıya bulunuyordu. Daha sonra Sütlüce Mezbahası olarak günümüze kadar gelecek olan Karaağaç Kurumları'nın temeli Cemil Topuzlu'nun(->) ikinci şehreminliği döneminde. Ekim 1920'de atıldı. Ancak mezbahanın Tophane'den buraya nakledilmesi zaman aldı ve Sütlüce (Karaağaç) Mezbahası ancak, 1923'te açılabildi. Sütlüce, 1990'lara kadar İstanbul'un merkez mezbahasıydı.

1980'lerin başında İstanbul'da, Alibeyköy, Bayrampaşa, Güngören, Kâğıthane, Küçükçekmece, Maltepe, Pendik, Sefaköy, Sütlüce (Merkez), Ümraniye, Küçükyalı'da mezbahalar ve Üsküdar Duvardibi'nde kesik et muayene istasyonu vardı. Bunlardan Alibeyköy, Kâğıthane, Sefaköy, Pendik. Küçükyalı mezbahaları 1987'de kapatılmıştır. Et ve Balık Kurumu'nun 1956'da kurduğu özel kesim yeri ve et kombinası ise Zeytinburnu'ndadır.

1990'larda İstanbul'un et ihtiyacı büyük ölçüde, İstanbul dışındaki mezbahalarda kesilen hayvanlardan sağlanmaktadır. İstanbul'da ise halen büyükşehir belediyesine bağlı Mezbahalar Müdürlüğü'nün de merkezi olan ancak artık kesim yapılmayan kesik et kontrol istasyonu durumundaki Sütlüce (Karaağaç) Mezbahası, aynı nitelikteki Duvardibi dışında, kesim yapılan ana merkez Aydınlıköy'e (Tuzla) taşınmıştır. İSMER tesisleri olarak bilinen belediye ve özel kuruluşların bir ortaklığı olan bu mezbaha ve et kombinası dışında Apikoğlu, Beşler vb gibi et mamulleri şirketlerinin de özel et kombinaları vardır ve buralarda da kesim yapılmaktadır.

İstanbul'da çeşitli mezbahalarda yapılan kesim günlük ihtiyacın yaklaşık yüzde 40'ım karşılamakta, ihtiyacın büyük bölümü kent dışındaki kesimden sağlanmaktadır. Öte yandan etiyle ünlü Beykoz köylerinde, Küçükçekmece çevresinde, Şile yolu boyunca İstanbul'un Karadeniz sahiline açılan yörelerinde de özel ve denetim dışı kesim yaygındır.

İSTANBUL

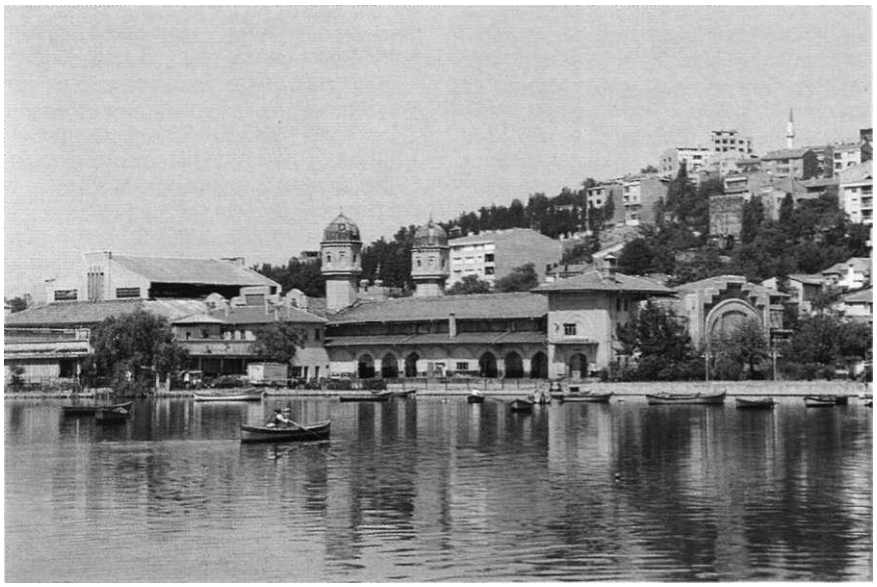

1923'te açılan Sütlüce Mezbahası 1990'lara kadar İstanbul'un merkez mezbahasıydı.
Yavuz Çelenk, 1994

MEZİKİ KÖŞKÜ

Büyükada'da, Maden kesiminde, Malul Gazi Caddesi üzerinde yer alan köşk.

19. yy'ın ikinci yarısı içinde Levanten Meziki ailesi tarafından inşa ettirilmiş, 20.

yy'ın başlarında Şahbaz, daha sonra da Karavan ailelerinin mülkiyetine geçmiştir. Günümüzde sağlam durumda olan yapı konut olarak kullanılmaktadır.

Caddeden biraz geriye çekilmiş olan kagir köşk üç esas kat ile bir çatı katma sahiptir. Masif bir görünüm arz eden, dikdörtgen prizma biçimindeki kitlesi ile Rönesans dönemi İtalyan sivil mimari eserlerini hatırlatır.

Dış görünümü itibariyle ampir ve neorönesans üsluplarına bağlanan köşkün cephelerinde, basık kemerlerle donatılmış ve profilli sövelerle çerçevelenmiş açıklıklar simetrik bir düzen içinde sıralanmaktadır. Caddeye bakan cephenin ekseninde, zemin katta giriş, 1. ve 2. katlarda, önlerinde balkonların yer aldığı birer kapı, her üç katta da, yanlarda birer pencere bulunur. Zemin kattaki giriş yanlardan, ince uzun pencerelerle kuşatılmış, balkon kapılarının yanlarına, aynı eksen üzerinde bulunan ve aynı ende olan birer niş yerleştirilmiştir. 1. kattaki daha geniş balkonlar, bezemeli madeni konsollara oturmakta ve aynı türde korkuluklarla sınırlandırılmış bulunmaktadır. Kat arası silmeleri ile üç kesime ayrılan ve kısa bir saçakla son bulan cephelerin köşeleri, sıva ile oluşturulan, taş örgü görünümünde çıkıntılarla belirtilmiştir. İtalya'da çok rastlanıldığı üzere cepheler oksit sarısına boyanmış, panjurlarda da koyu yeşil tercih edilmiştir.

Cephelerindeki yalınlığa karşılık köşkün içerdiği mekânların duvarlarında ve tavanlarında, inşa edildiği dönemin eklektik zevkini yansıtan yoğun bir süsleme programı uygulanmıştır. Gerek duvarların, gerekse tavanlarm yüzeyi dikdörtgen panolara taksim edilmiş, bunların içi çeşitli üsluplardan derlenen bezeme grupları ile doldurulmuş, bazı mekânların tavanlarında, kıvrık yaprakların çerçevelediği kartuşlar içine peyzajlar resmedilmiştir.

Meziki Köşkü
P. Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları,* I, îst., 1989

Bibi. Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* I, 347-348.

M. BAHA TANMAN

MINAKYAN, MARDİROS

(1839, İstanbul -1920, İstanbul) Ermeni asıllı tiyatro oyuncusu ve yönetmeni.

Hasköy'deki Nersesyan Okulu'nu bitirdi. Aynı okulda yardımcı öğretmenlik yaptı. 1857'de amatör olarak sahneye çıktı. 1862'de Beyoğlu'ndaki Naum Tiyatrosu'nda Bedros Magakyan'la(->) Stepan Ekşiyan'ın kurduğu Sanatsevenler Topluluğu'nun oynadığı *Aristodem* adlı oyunda oyuncu bulunamadığı için kız oyuncu rolüyle profesyonel oldu. Yalnızca Ermenice oyunlar oynadığı bu dönemde, arkadaşlarıyla İzmir'e giderek Vasprogan Tiyatrosu'nda oynadı. 1864'te dönüşünde Fransız operetlerinde sahneye çıktı. Daha sonra oyunculuğu bıraktı. 1868'de evlenerek öğretmenlik yapmak üzere Kayseri'ye gitti ve orada 4 yıl kaldı. İstanbul'a dönüşünde yeniden Magakyan'ın topluluğunda oyunculuğa başladı. Bu topluluk dağılınca arkadaşlarıyla birlikte Güllü Agop'un(->) Gedikpaşa Tiyatrosu'na katıldı. 1877-1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Edirne'de bir süre opera ve operetler sahneledi. Selanik, Adana, Tiflis'e turneler yaptı. İstanbul'da bulunduğu sıralarda gene Güllü Agop'la çalıştı. Güllü Agop, tiyatrosu kapatılarak 1882'de saraya alınınca tiyatronun yönetimi Mınakyan'a geçti. Topluluk daha sonra Serope Benliyan'la(-») birleşti ve Beyoğlu'ndaki Croissant Tiyatrosu'nda operetler sergiledi. 1884'te hıdivin çağrılısı olarak Mısır'a giden grupta yer aldı. Burada oynadığı *Leblebici Horhor Ağa* ve *Güzel Helen* oyunlarıyla basan kazandı. Bundan sonra yalnız Türkçe oyunlarda oynadı. Ertesi yıl yeniden Mısır'a gitti.

Mınakyan Mısır dönüşü, arkadaşlarıyla 1885'te Osmanlı Dram Kumpanyası'nı kurdu. Mınakyan bu toplulukta yaklaşık 250 oyun, operet ve opera sergilemiştir. Rol aldığı yapıtlann sayısı 159'dur. Ancak bu rakamın iki katma çıkabileceğini ileri süren araştırmacılar da vardır. Oyunlarının bir kısmı o günlerin Fransızca oyunlarından yapılmış uyarlamalardı. Topluluk, Şehremini Rıdvan Paşa'nm 1904'te tiyatroyu yasaklaması gibi küçük kesintilerin dışında, 1908'e kadar yaşadı. Mınakyan 1909'da Tasfiye-i Ahlak Kumpanyası'na girdi. 1912'de de Benliyan'm kumpanyasıyla birleşerek 80 kişilik bir kadro oluşturdu. Aynı yıl profesyonel sahne hayatının 50. yılı için bir jübile düzenlendi. Türk tiyatro tarihinin ilk jübilesi olan bu törende V. Mehmed (Reşad) tarafından Maarif nişanıyla ödüllendirildi. 1914'te Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi sanat yönetmenliğine ve o günlerde kuruluş çalışmaları yürütülen Darülbedayi'nin teorik dram dersleri öğretmenliğine getirildi. 13 Ocak 1915'te yapılan, Darülbedayi'nin ilk uygulama gösterisinde, şiirler ve şan konserinin yanısıra Mınakyan'm yönettiği tek bölümlük bir oyun da vardı. Darülbedayf nin uygulama çalışmaları Mmakyan'ın denetiminde Şehzadebaşı'ndaki Ferah Sahnesi ile Kuşdili'nde çeşitli oyunlarla 1916'ya kadar sürmüştür. Mınakyan 1916'da sahne hayatını noktaladıktan 4 yıl sonra *Temâşâ* dergisinin düzenlediği bir ankette "50 yıldan bu yana Osmanlı tiyatrosuna en çok emeği geçen kişi" seçildi.

Mınakyan Efendi
Mınakyan Efendi'nin Ellinci Sene-i Devriyesi Yadigârı, İst., 1912
Nuri Akbayar koleksiyonu

Mınakyan oyunculuğu ve yönetmenliğinin yanısıra yazdığı ve çevirdiği oyunlarla da sahne hayatına katkılarda bulundu. Ayrıca, çok sayıda oyuncunun yetişmesine yardımcı oldu.

Bibi. *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları,* (haz. H. K. Alpman), İst., 1977, s. 121-135; N. Akı, *Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi,* I, İst., 1989, s. 223; And, *Osmanlı,* 264-271; And, *Tanzimat,* 140; And, *Meşrutiyet,* 32; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989, s. 130-132; H. V. Hovanesyan, *Mardiros Mınakyan,* Erivan, 1969; A. Madat, *Sahnemizin Değerleri,* I, îst., 1943, s. 52-58; Nutku, *Darülbedayi,* 32; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* İst., 1985,1, s. 378, H, 271; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967, s. 281-282, 315-317; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I, 56-58.

RAŞİT ÇAVAŞ

MINTZURİ, HAGOP

(16 Ekim 1886, Armudan [Erzincan] - 1 Şubat 1978, İstanbul) Ermeni asıllı yazar.

Asıl adı Hagop Denizciyan olup, "Mmtzuri" soyadını doğduğu yöredeki, Munzur Dağları'ndan almıştır. Gurbetçi bir babanın çocuğu olarak 1890'lı yıllarda İstanbul'a gelen Mmtzuri, köyünün ilkokulunda aldığı eğitimi, burada sırasıyla, Ortaköy'deki Ecole Française, Galata'daki Getronagan Ermeni Okulu ve Robert Kolej'de sürdürmüştür. Öğrencilik yıllarında, babasının Beşiktaş'ta ve Rumelihisarı'nda işlettiği

fırınlarda ekmekçi çırağı olarak çalışmış, gene bu yıllarda, öğrendiği yabancı dillerin de sağladığı kolaylıkla, bir okuma tutkunu olarak, dünya edebiyatını yakından tanımıştır. 1906'da köyüne dönüp, geleneksel aile ocağını tüttürmeyi yeğleyen Mmtzuri, yazları tarlada, bağda çalışmış, kışları ise köy öğretmenliği yapmıştı. I. Dünya Savaşı başladığında (1914) tesadüfen İstanbul'da bulunan yazar, bir daha köyüne dönemeyip, ölümüne değin burada yaşamış, geçimini sağlamak için, ekmekçilik, yemcilik, kömürcülük, muhasiplik vb işler yapmış, bu arada sürekli de yazmıştır.

Rejyonalist bir edebiyatçı olan Mmtzuri, gerçekte İstanbul'u ve İstanbulluluğu hiçbir zaman benimseyememiş, köylü kimliğini hep korumuştur. Ancak İstanbul'a ilk geldiği yıllardan itibaren, İstanbul'da yaşadığı çevreyi, İstanbul'un asıl yükünü çeken insanları gözlemiş, onları ön plana çıkarıp geniş ayrıntılar vererek dönemine tanıklık etmiştir. Bir köylü sadeliği içinde konuşma dilini kullanan yazar, hiçbir sanat kaygısı taşımaksızın, dili çok iyi bilmesine rağmen, dil kurallarına uymaz. Çok özgün bir üslupla yazdığı öykülerinde yer yer çok kısa, tek kelimelik cümleler, yer yer de yan cümleciklerle zenginleştirilmiş çok uzun cümleler kurar. Eserlerinde zaman-mekân sınırı tanımayıp, İstanbul'u anlatırken birden doğduğu köye geçiverir, tekrir sanatmı sıkça kullanır.

Mmtzuri'nin ilk eseri *Yergrort Amusnutyun* (İkinci Evlilik, 1931) kısa bir romandır. Öyküleri *GabuyiLuys* (Mavi Işık, 1958), *Armudan* (1966), *Girung Usdi Gukas* (Turna Nereden Gelirsin?, 1974) adlı kitaplarda toplanmıştır. *Değer Ur Yes Yeğer Yem* (Benim Yaşadığım Yerler, 1984) ölümünden soma yayımlanmış olup İstanbul yaşamını, İstanbul'la ilgili anılarını içermektedir. *İstanbul Anıları* (1993) adı altında Türkçe olarak da basılmıştır.

İstanbul Anılarında, görüntülemeye çalıştıkları, 1890'larda ekmekçilik yaptıkları Beşiktaş semtiyle, Ortaköy, Rumelihisarı, Üsküdar'daki eski İstanbul halkıdır: Türk, Ermeni, Arnavut, Yahudi, Rum, Hırvat, Çerkez, Habeş, Acem... giyimleri, konuşmaları, yaşamlarıyla. Bir kısmı yöresel giysileri içinde gurbetçiler, işsizler, Sinan Paşa Camii'nin avlusundaki garip adamlarla fakir fukara, diğer bir kısmı ise Yıldız, Çırağan, Ortaköy saraylarının ağaları, paşalarıdır. Sultanın Sinan Paşa Camii'ne gelişindeki olağanüstü anlar, saray erkânı, Arnavut, Arap devriyeler, Muzıka-i Hümayun eşliğindeki cuma selamlığı, Beşiktaş'ın cuma günkü kalabalığı, dilenciler, şerbet, kokulu yağ, tespih, ağızlık vb satanlar, atlı tramvaylar. Beşiktaş'ın mahalleleriyle Teşvikiye, Maçka, Akaretler, Nişantaşı'ndaki evlerde yaşam, haremler, sokakları parselleyen köpekler, Ortaköy semti, sokakları, mahalleleri, Yahudilerin cumartesi ayinleri, saray paşalarının, nazırların köşkleri, yalıları, Yıldız ve Çırağan saraylarının mutfaklarından saraylılara tablakârlar tarafından taşman nadide yemekler anlatılmaktadır. Galata'daki Getronagan Okulu'na gidiş geliş yolu üzerinde; Tophane, Salıpazarı'ndaki Tibetli, Türkmen ve Çinli hekimlerin bulunduğu kalabalık kaldırımlar, okul çevresindeki genelevlerle orada çalışan kadınlar, Pera'da oturan Rum ve Ermeni tüccar ailelerinin yaşamları, Yüksekkaldırım'daki sahaflarda, toz toprak içinde satılan kitaplar da onun ilgisini çekmektedir. Rumelihisarindaki fırına taşındıktan sonra, Baltalimanı Koyu'na kadar uzanan yalıların ancak kapı aralıklarından görünebilen haremlerini, ekmekleri silerek alan Çerkez güzeli Temiz Hanimi kavramaya çalışır. Uzun bir yolculuktan sonra, bir geminin ambarında, gurbetçi kocalarım görmeye İstanbul'a gelen Türk, Ermeni. Kızılbaş kadınların kocalarına duydukları özlemi canlandırır.

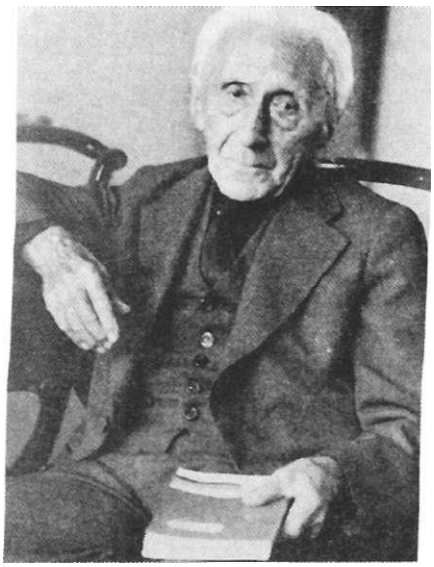

Hagop Mıntzuri
TETTVArşivi

Mmtzuri, köyü anlattığı hikâyelerde ise, bugün artık olmayan, yüzyıl öncesinin köyünü, örf ve âdetleriyle sergiler. Gerçek bir hümanist olan Mmtzuri. kahramanlarım aynı doğayı, aynı zaman diliminde paylaşmış, kendisinin çok iyi tanıdığı, Ermenisi, Türkü. Kürdü, Kızılbaşıyla her dil, din ve mezhebe ait çevresindeki gerçek kişilerden seçmiştir. Anlattıkları kendi öz geçmişi olup amacı, tespit ettiklerini net ve doğru vermektir. Eserlerini kitap haline dönüştürüp yayımlamayı düşünmemiş, onları kaderci bir anlayışla kendi hallerine terk etmiştir.

Bibi. H. Der Antreasyan, ***H. Mıntzuriyi Kıraganutyunı*** (Mmtzuri Edebiyatı), İst., 1958; K. Sevan, ***H. Mıntzuri,*** Erivan, 1981; R. Haddeler. ***H. Mıntzurin Hişelov*** (H. Mıntzuri'yi Anarken). İst., 1993.

SİLVA KUYUMCUYAN

MISIR APARTMANI

Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi'nde no. 303/305'te yer almaktadır. Mısırlı Abbas Halim Paşa tarafından 1910'da mimar Hovsep (Osep) Aznavur'a inşa ettirilmiştir. Bina Abbas Halim Paşa'nm kışlık evi olarak yapılmış, daha sonra vârislerince apartmana dönüştürülmüştür.

Abbas Halim Paşa 1866'da Kahire yakınlarında Subra kasabasında doğdu. Babası Mısır prenslerinden Abdülhalim Paşa, annesi ise Mısır Prensesi Vicdan Hanımefendi idi. Sadrazam Said Halim Paşa'nın kardeşi olan Prens Abbas Halim Paşa öğrenimini İsviçre'de yaptı. Sonra İstanbul'a gelerek çeşitli devlet hizmetlerinde bulundu. 1935'te de, Kahire yakınlarındaki köşkünde öldü.

Abbas Halim Paşa, önce 1897-1899 arasında, Heybeliada'da, mimar Hovsep Aznavur'a önce yazlık köşkler inşa ettirdi (bak. Abbas Halim Paşa köşkleri). Daha sonra ise, o zamanki Grand Rue de Pera üzerinde bulunan, eski Eldorado Cafe Chantan'mm bulunduğu yeri satm aldı. O sırada yandaki Saint-Antoine Kilisesi'nin yapımı sürüyordu.

Binanın temeli 30 Mayıs 1910 günü atıldı. Binanın plan tasarımı 6 kata göre yapılmıştı. Bugün çatıdan sonraki 2 kat daha soma yapılmıştır. Bu katlar teraslı olduklarından dıştan görülmezler. Apartman haline dönüştükten sonra, bir süre ikametgâh olarak kullanılan bina daha sonra tamamen işyerleri ile doldu. Binanın altında uzun yıllar ünlü Lazzaro FrancoÇ-0 mefruşat mağazası bulunuyordu. Köşedeki yer ise 1930'lu yıllarda İş Bankası Beyoğlu Şubesi'nindi.

Mısır Apartmanı
Nazım Timuroğlu. 1994

Bina ikametgâh olarak kullanılırken, katlardan birinde "Dekorasyon" mağazasının sahibi Refik Sırmalı ve Selahattin Sırmalı kardeşler oturmuşlardı. Ünlü dişçi Barry'nin muayenehanesi ve evi de burada idi. Bir ara bir jimnastik salonu da burada hizmet vermişti.

BEHZAT ÜSDİKEN

MISIR BAŞKONSOLOSLUĞU BİNASI

bak. HIDİVA SARAYI

MISIR ÇARŞISI

Eminönü'nde bulunan arasta. Yerinde Bizans döneminde de Makron Envalos adı verilen bir kapalıçarşı bulunuyordu.

Mısır Çarşısı Yeni Cami Külliyesi'nin bir parçası olarak yapılmış ve 1663-**1664**'te tamamlanmıştır. İlk dönemlerde çarşıya "Valide Çarşısı" ve "Yeni Çarşı" adı verilmiş ise de 18. yy'm ortalarından itibaren "Mısır Çarşısı" denilmeye başlanmıştır. Buna sebep bu çarşıdaki dükkânlarda satılan malların Mısır yoluyla gelmekte olmasıdır.

Bina çarşı haline getirildikten sonra aktar ve pamukçu esnafına tahsis edilmiştir. 6 kapısından 3 tanesi (Balıkpazarı, Hasırcılar ve Ketenciler) aktarlara, diğer 3 tanesi (Yeni Cami, Haseki ve Çiçekpazarı) ise pamukçulara ayrılmıştır. Bu dönemde çarşıda bulunan 100 adet dükkândan 49 tanesi aktarlara ve geri kalanlar ise pamukçu ve yorgancı esnafına verilmiştir.

Mısır Çarşısı kapılarına verilen isimler zamanla değişmiştir. Bugün kapılara sırasıyla Eminönü Kapısı (Yeni Cami Kapısı), Balıkpazarı Kapısı (Tahmis Kapısı, Hasırcılar Kapısı), Ketenciler Kapısı (Tahtakale Kapısı), Çiçekpazarı Kapısı, Yenicami Kapısı (Yeni Çiçekpazarı Kapısı) ve Bahçe Kapısı isimleri verilmektedir.

Mısır Çarşısı'ndaki aktarlara ait dükkânlar iki bölümden oluşuyordu. Ön bölümde ahşap peyke halinde, satış yapmaya ve drog kaplarını sıralamaya yarayan bir kısım, arka bölümde ise depo ve imalathane olarak kullanılan bir oda vardı. Geceleri ahşap kepenkler ile kapatılan bu dükkânların önlerinde ahşap süslemeler bulunur, droglarve ilaçlar cam kavanoz, toprak çömlek, tahta veya teneke kutularda muhafaza edilirdi (bak. aktarlar). Bazı dükkânların saçaklarında, dükkânın kolaylıkla tanınmasını sağlayan, bir sembol (yangın kulesi, küçük bir kayık, devekuşu yumurtası, makas, püskül gibi) bulunuyordu. Bu semboller sayesinde halk istediği aktar dükkânını kolaylıkla bulurdu.

Çarşının kuzeydoğu yönüne açılan Balıkpazarı Kapısı'mn üzerinde eskiden, birbirine karşılıklı olarak çizilmiş, iki adet "vav" harfi bulunmaktaydı. Bu sembollerin ne zaman yapıldığı ve ne anlama geldiği tam olarak bilinmemektedir. 1845'te yayımlanan gravürlerde görülmektedir. Bu şekiller 1940'ta çıkan yangından sonra yapılan onarım sırasında ortadan kaldırılmıştır.

Mısır Çarşısı'ndaki esnaf, drog ve baharatı dış ülkelerden getiren Yahudi tüccarlardan toptan alır, halka ve küçük esnafa, perakende olarak satardı. Mısır Çarşısı esnafmın ayrıca çiğ kahve, şeker ve kalay metalini ithalatçılardan alıp diğer esnafa, mezat yoluyla satma imtiyazı vardı. Bu hak değişik dönemlerde çıkarılan fermanlar ile yenilenmiştir.

2 Ocak 1691 gecesi Mısır Çarşısı'nda büyük bir yangın çıkmış ve 24 saat devam etmiştir. Yangın sırasında çarşıya girilememiş ve bu nedenle tek bir eşya bile kurtarılamamıştır. 1940'taki yangında çarşı tekrar büyük hasar görmüş ve eski görünümünü tamamen yitirmiştir. Yapılan onarım ve değişikliklerden sonra 1943'te tekrar açılmış ve dükkânlar her çeşit esnafa kiralanmıştır.

Bugün (1994) Mısır Çarşısı'nda yalnız 9 aktar dükkânı kalmıştır. Bunların bir bölümü de aktardan çok baharatçı durumundadır. Diğer dükkânlar kuyumcu, mobilyacı, kasap, kuruyemişçi, tuhafiyeci, sepetçi, manifaturacı, börekçi vb çok değişik bir esnaf grubu tarafından işletilmektedir.

Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun baharat ve drog satiş merkezi olan Mısır Çarşısı bu niteliğini tamamen yitirmiş, bitkilerle tedaviye meraklı bir grup halk ile Doğu ilaçları ve çarşıları ile ilgilenen yabancı turistlerin alışveriş yaptıkları bir çarşı haline gelmiştir.

Bibi. T. Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi,* İst., 1985; Baytop, *Eczacılık;* A. Demirhan, *Mısır Çarşısı Drogları,* İst., 1975; M. Heilbronn (Başarman), "Eski Mısır Çarşısı Hakkında", *Türk Eczacıları Birliği Mecmuası,* S. 10 (1959); Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* **16.**

TURHAN BAYTOP

YENİ CAMİ VAKFİYESİNDE MISIR ÇARŞISI

Doğruluk ve dine bağlılıklarıyla tanınmış, koruyuculukta benzerine az rastlanan, gerekli hizmete muktedir iki kişi çarşı kapıcıları ola. Münavebe ile çarşı kapılarını akşam kapayıp sabah namazında aça. Ciddi ve doğru sözlü ola. Bir kişi ve bir kimsenin, az ya da çok, değerli ya da değersiz bir nesnesinin asla yitirilmemesi yolunda ellerinden gelen en son gayreti göstereler. Gündelik ücretleri sekizer akçe ola... Altı nefer dürüst ve ayağına çabuk kişilerden ikisi çarşının süpürücüsü olup bunlar her gün çarşının içini silip süpüre. Dört neferi ise helalar süpürücüsü olup bunlar münavebe ile her gün temizlik işlerine devam ederek temizlik işleriyle meşgul ola. Asla tembellik, önemsememe, kolaya kaçma kusuru işlemeyeler. Gündelik ücretleri sekizer akçe ola. Doğru ve sağlam bir kişi süprüntücü olup, camide ve çarşıda toplanan süprüntüyü kaldırıp çöp süprüntü dökme yerine döke. Görev gündeliği on akçe ola.

A. S. Ülgeri, "Yenicami", *VD,* II (1942), 396-397'den sadeleştirilmiştir.

Mimari

Yeni Camii Külliyesi'nin(->) bir parçası olan Mısır Çarşısı'nın mimarı, yarım kalmış olan külliyeyi tamamlayan Hassa Başmimarı Mustafa Ağa'dır. Klasik üslupta, birbirini izleyen taş ve tuğla sıralan ile inşa edilmiş olan Mısır Çarşısı kaynaklardaki "icariye ve müsakkafat olmak üzere çifte çarşı" ifadesinden de anlaşılacağı gibi iki çarşının birleşmesinden ortaya çıkmıştır. Bir "L" meydana getiren bu iki çarşıdan, doğu-batı doğrultusunda uzananı daha uzundur. Bu tür yapılarda kolların kesişme noktalarında genellikle bir dua kubbesi bulunurken Mısır Çarşısı'nda kesişme noktasında çapraz tonoz örtü kullanılmış ve tonoz örtüyü taşıyan kemerler duvarlarda mesnetlendirilmeyerek ayaklar üzerine oturtulmuş, güneydoğu ayağının yanma da bir ezan köşkü yerleştirilmiştir. İki büyük kolun uçlarındaki ana girişler, altı revaklı iki katlı yapılar olarak biçimlenmiştir. G. Özdeş'e göre bu iki katlı yapılar önceleri ticaret mahkemesi olarak kullanılmakta ve bunlardan birinde esnaflar arasındaki anlaşmazlıklara, diğerinde ise esnafla halk arasmdaki anlaşmazlıklara bakılmaktaydı. Mısır Çarşısı'nın Tahmis Sokağı'na açılan kapısı da revaklı olmakla birlikte burada ikinci kat bulunmamaktadır.

Çarşı 1940-1943 arasında, İstanbul Belediyesi'nce gerçekleştirilen restorasyon sonunda bugünkü şeklini almıştır. Daha önce çarşıdaki her dükkân malların sergilendiği ve satıcının oturduğu peykeyi

Yeni Cami Külliyesi'nin bir parçası olan Mısır Çarşısı'nın kuşbakışı görünümü.
Ali Hikmet Varlık, 1994

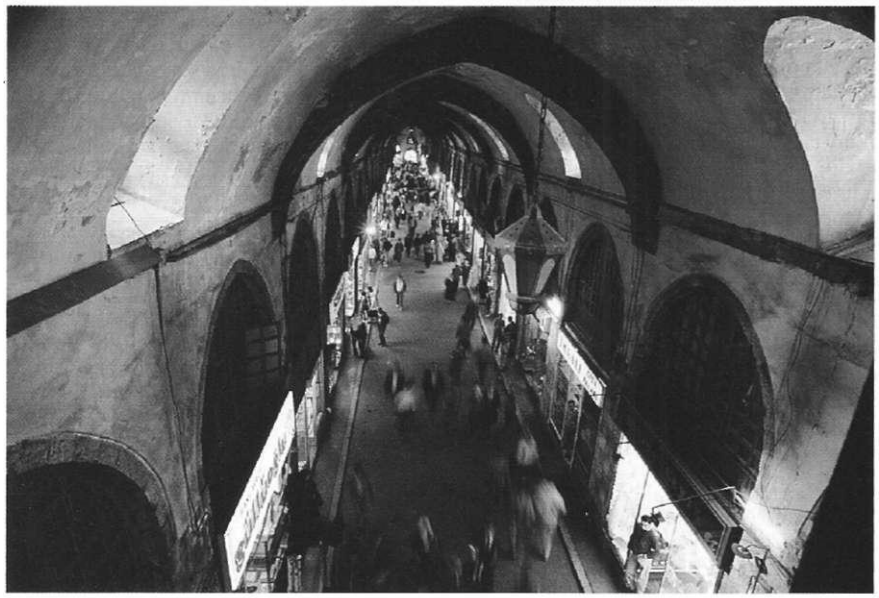

G. Brindesi'nin betimlemesiyle Mısır Çarşısı (üstte) ve Mısır Çarşısı'ndan bir görünüm.
S. Germener- Z. Inankur, *Oryantalizm ve Türkiye,* Ist., 1989 *(üst), Nazım Timuroğlu, 1993*

yerleştirdiği bir eyvan ile, kapısı kapanabilir bir odadan oluşuyordu. Onarım sırasında eyvanlan arkadaki odalara bağlayan kapıların bulunduğu duvarlar açılarak günümüzdeki dükkânlar oluşturulmuştur. Mısır Çarşısı'mn uzun kolunda karşılıklı olarak 23'erden 46, kısa kolunda ise 18'erden 36 eyvan ve hücre, ayrıca iki kolun birleşme bölümünde 6 eyvan ve hücre vardır. Böylece içteki eyvan ve hücre sayısı 88'i bulmaktadır. Çarşının Tahmis Sokağı'na bakan bölümünde de dışta 18 dükkân bulunur. İç ve dıştaki dükkânlar tonoz örtülüdür.

Son restorasyonu sırasında, 1941'de Yeni Cami avlusundan geçirilen yol, cami ile çarşıyı birbirinden ayırmıştır.

Bibi. G. Özdeş, *Türk Çarşıları,* İst., 1953, s. 35-36; Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası,* İst., 1975, s. **161-162;** M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirlerinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* İst., 1985. s. 182-185.

İSTANBUL

MISIRLI OSMAN AĞA ÇEŞMESİ

bak. GÜZELCE MAHMUD PAŞA ÇEŞMESİ

MİDYE

Bilateral simetrili molüsk olup deniz dibine, rıhtım kenarlarma, gemi altlarına sıkıca tutunarak yaşar.

Midye, Karadeniz'in bazı bölgelerinde, Boğaziçi ve Marmara'da bol miktarda bulunur. Yoğun bir şekilde yayılıp üredikleri bölgelere "midye tarlası" adı verilir. Kavaklar, Tarabya, Kandilli, Vaniköy ve Beylerbeyi Boğaziçi'nin bellibaşlı midye çıkarılan yerleridir.

Av "algarna" adı verilen, kalın ipten torba biçiminde hazırlanmış, ağzmda dibi tarayan bir demir olan araçla yapılır. Boğaziçi'nin çeşitli bölgelerinde gün içinde algarnacılık yapan balıkçılara rastlamak mümkündür. Sandaldan dibe bırakılan algamamn, av mahallinden kürekle biraz açıldıktan sonra, ucundaki ip çekilir. Dip tarandıktan sonra torbaya dolan midyeler içeri alınır. Torba boşaltılıp aym işleme devam edilir.

II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) saray için alınan deniz mahsulleri arasında midye ve istiridyenin de adı geçmektedir. Eti son derece lezzetli olan midyenin çeşitli yemekleri vardır. Midye tavası sıcak yemekler arasında birinci sırayı alır. Marmara ve Boğaziçi'ndeki pek çok balık lokantası yanında Beyoğlu Çiçek Pasajı, Kavaklar, Beylerbeyi, Tarabya ve Kandilli, midye tavasıyla meşhurdur. Küçük çöplere sıra sıra dizilmiş, yağda kızarmış, top top midyeler, taratorla servis edilir. Midyenin ünlü yemeklerinden biri olan dolması Ermeni mutfağının özelliklerinden sayılmakla birlikte Türk mutfağında da yeri vardır. Bunun yanında lahana yaprağıyla yapılan dolması nefaset ve lezzet bakımından midye dolmasından kat kat üstündür. Her ikisi de özellikle Kumkapı ve Kurtuluş semtlerindeki mezecilerde satılan, lokantalarda ya da evlerde hazırlanan çok özel yemeklerdir.

Midye salması veya midyeli pilav, dolmasından daha hafif olup eski İstanbulluların en makbul saydıkları deniz ürünleri yemeklerinden biridir. Midye pilakisi ve soğanlı midye yahnisi Arnavutköy, Çengelköy, Tarabya, Balıkpazarı gibi semtlerde özellikle Rum vatandaşlarımız tarafından meze olarak hazırlanan ve rağbet gören lezzetli yemeklerdendir.

ALİ PASİNER

MİGROS

Süpermarket türünde ilk mağaza zinciri.

Her türlü gıda ve ev ihtiyaç maddelerinin tüketiciye, görece ucuz satışı amacıyla faaliyet gösteren Migros, İsviçre Migros Kooperatifleri Federasyonu tarafından 1954'te İstanbul'da kuruldu. 1974'te şirket hisseleri Koç Topluluğu tarafından devralındı ve 1991'de halka açıldı. Halen sermayesinin yüzde 44,6'sı küçük hissedarlara, yüzde 55,4'ü özel sektöre aittir.

Migros'un İstanbul halkı ile tanışması, hizmeti müşterinin ayağına götüren satış arabaları ile başlamıştır. Migros, Bebek, 1. Levent (1958) ve Teşvikiye'de (1959) açılan sabit satış noktaları ile gelişmeye başladı. Bunu Pangaltı (1968), Yeniköy (1969), Kocamustafapaşa (1975), Cennet Mahallesi ve Gayrettepe (1978), Ataköy 4. Kısım (1979), 4. Levent (1980), Kazasker (1981), Göztepe (1982), Bayrampaşa (1983), Aksaray ve Fatih (1984), Moda, Üsküdar ve Zeytinburnu (1985), Kuyubaşı, Bostancı, Ataköy 5. Kısım ve Bakırköy (1986), Suadiye (1988), Kumburgaz, Büyükçekmece ve Ulus (1989) mağazalarının açılışı izledi.

1990'da mağazalarını tümüyle yenile-

Migros'un Kadıköy'deki mağazası.
Laleper Aytek, 1994

yen Migros, çizgi-kod sistemine geçti ve bilgisayarla donatılmış dev MMM Migros' lar açma dönemine girdi. Mağazalarını büyüklüklerine göre M, MM ve MMM şeklinde sınıflandırdı. Bu anlayış uyarınca MM Kızıltoprak ve M Maltepe (1990), MMM Atrium (Ataköy) ve MMM Şişli (199D, MMM Merter, MM Süreyyapaşa (1992), M Silivri, MM Yalova, M Kadıköy, M Pendik, MM Capitol (Altunizade) (1993) ve Migros'un giyim markası olan "Scala" ürünlerinin satıldığı Merter mağazası ile Şişli ve Atrium'daki bölümler (1993) faaliyete geçti. 1994'ün ilk yarısında açılan son merkez MM Avcılar Migros'tur.

Migros, İstanbul'da Avrupa yakasında Bebek'ten Silivri'ye, Anadolu yakasında Kadıköy'den Pendik'e kadar uzanan toplam 38 mağaza ve 20 kadar satış arabası üe hizmet vermektedir. Gezici satış arabaları, Kanlıca'dan Pendik'e, Üsküdar'dan Acıbadem'e, Tarabya'dan Etiler'e ve Merter'den Silivri'ye kadar olan yörelerde, kış ve yazları ayrı programlarla satış yapmaktadır. Yaklaşık 25.000 çeşit ürünün tüketiciye sunulduğu Migros, orta üst ve orta sınıf tüketiciyi hedef alarak İstanbul'da kendi alanında çeşitli konularda öncü olmuş, terazili bilgisayarlı kasalardan, kredi kartı ile alışverişe, indirimli kampanya günlerine kadar çeşitli satış yöntemlerini İstanbul'da ilk kez uygulayan kurum olarak tanınmıştır. Migros, müşterilerini fiyatlar konusunda bilgilendiren *Migroskop* adlı bir yayın çıkarmakta, yatlara yacht-catering servisi sunmaktadır.

İSTANBUL

MİHAEL I KERULAEİOS

(1009 veya 1010, ? - 21 Ocak 1059, Konstantinopolis) 25 Mart 1043-2 Kasım 1058 arasında Konstantinopolis patriği.

Mensuplarının çoğu senato üyesi bir aileden gelen Kerularios, 1040'ta İmparator IV. Mihail'e(->) karşı bir entrikaya karıştıktan sonra keşiş olur. Patrik Aleksios Studitosün ölümünden sonra İmparator IX. Konstantinos Monomahos(->) tarafından Konstantinopolis patriği ilan edilir. Mihael Psellos(->) başta olmak üzere özgürlükçü aydınlarla devamlı çekişen Kerularios, Konstantinopolis ahalisinin kuvvetli desteğini kazanmıştı.

1050 senelerinde Ortodoks patrikhanesi ile Roma papalığı arasındaki bölünme olaylarında Kerularios önemli bir rol oynadı. **11.** yy'da Doğu ve Batı kiliselerinin arasında derin bir uçurum oluşmuştu. Konstantinopolis'te yaşayıp da ayn bir lisan konuşan ve dini törenlerinde değişik uygulamalarda bulunan, kısacası kendisine saygı göstermeyen Latinlere, Patrik Kerularios tahammül edememekteydi. Doğu ve Batı kiliselerinin arasındaki tek ortak alan olarak Güney İtalya kalmıştı. Ancak burayı da dini kontrolü altına almak isteyen Roma devletinin güneydeki temsilcisi Kardinal Humbert, Konstantinopolis patriğinin Ortodoks dünyasına hükmetmesini kabul etmemekteydi. Aynı zamanda İtalya'yı tehlikeye sokan Norman akınlarına karşı direnmek için papa ve patriğin birleşmesi gerektiğinden 1054'te Kardinal Humbert'e eşlik eden Roma delegasyonu, ittifak kurmak üzere Konstantinopolis'e geldi. Patrik Kerularios'la görüşme zıtlaşmaya dönüşünce **16** Temmuz 1054'te Humbert, Ayasofya'nın sunak masasının üzerine Kerulariosün aforoz belgesini koydu. Humbert'in hareketi şehirde patriğin kontrol altına almakta zorluk çektiği bir ayaklanmaya yol açtı ve Kerularios bir dini kurul (sinod) toplayarak papalık elçilerini aforoz edip kendisini Roma'dan tamamıyla bağımsız ilan etti.

Bu olaylarda İmparator IX. Konstantinos'a karşı çıkmaya kadar giden Kerularios, Konstantinopolis'te büyük saygınlık kazanmıştır. Kendisini makamından düşürmeye çalışan Teodora dahi bu gücü elde edememiştir. VI. Mihael döneminde devletin en nüfuzlu kişisi haline gelen Kerularios imparatorluğun I. İsaakios Komnenos'a geçmesini sağladı. Ancak kısa zamanda Komnenos'la ilişkisi bozuldu, ihanet ve dinsizlikle suçlanan Kerularios tutuklanarak başkentten uzaklaştırıldı. Sürgünde görevinden feragat etmeyi reddetti ve Kerularios mahkemeye çıkmadan öldü.

Washington-Dumbarton Oaks Koleksiyonunda bulunan gümüş merasim haçı senelerce Mihail Kerularios haçı olarak bilinmekteydi. Haçtan kalan üç parçanın üzerine savatla işlenmiş dini sahnelerden bir tanesinde, İmparator I. Constantinus' un(->) Papa Silvestrus'a saygı gösterisi ele alınmıştır. Bu sahneyi sanat tarihçileri İsaakios Komnenos'u imparatorluk tahtına getiren güçlü Patrik Kerulariosün propaganda amacıyla ısmarlamış olduğunu varsaymışlardır. Ancak Mango(->) geniş bir makalede bu bağlantmın anlamsız olduğunu ispat etmiştir.

Bibi. E. Kitzinger, "A cross of the Patriarch Michael Cerularius", *Dumbarton Oaks Papers,* no. 21, 1967, s. 235-249; C. Mango "La croix dite de Michel le Cérulaire et la croix de Saint-Michel de Sykéôn", *Cahiers Archéologiques 36,* Paris, 1988, s. 41-49.

BRİGİTTE PİTARAKİS

MİHAEL m

(19 Ocak 840, ? - 23/24 Eylül 867, Konstantinopolis) Amorion Hanedanı(->) üyesi Bizans imparatoru (842-867).

Teófilos (hd 829-842) ile Teodora'nm(->) (hd 842-856) oğlu olan Mihael'in 836'da ya da 838'de doğduğundan söz eden kaynaklar da vardır. Saray uzun süre erkek evlat beklediğinden Teodora'mn 5 kızı prenslik haklarından yararlanmış, paralara onların portreleri basılmıştı. Mihael, 842'de daha bebekken -babasının ölümü üzerine- annesiyle birlikte müşterek imparator ilan edildi fakat 856'ya kadar gerçekten iktidar olamadı. Yönetim, annesi Teodora, dayıları Kayser Bardas(->) ve Petronas, amcası S. Niketiates ve Teodora'mn gözdesi Teoktistos tarafından yürütüldü. Teodora 855'te Mihael'i, gözdesi Eudokia İngerina'dan ayırarak, Eudoksia Dekapolita ile evlenmeye zorlayınca, Mihael, Kayser Bardas'm yardımı ile Teoktistos'u öldürttü, annesini de tahttan uzaklaştırdı ve 15 Mart 856'dan itibaren tahtın gerçek sahibi oldu. Teodora 858'de başarısız bir darbe girişiminden sonra kızlarıyla birlikte Gastria Manastırı'na hapsedildi, Teodora'yı destekleyen Patrik İgnaüos(->) görevden alınarak yerine Fotios(->) atandı. Papa, İgnatios'un görevine iade edilmesinde direttiyse de Mihael, Fotiosü azletmediği için Roma ve Bizans kiliseleri arasında ünlü Fotios bölünmesi ortaya çıktı (bak. kiliselerin birleşmesi).

J. Genesios ve Teofanes Continuatus gibi Bizans tarihçileri, Mihael'i sürekli kötüleyerek içkiye ve at yarışlarına düşkün, buna karşılık devlet işlerini ihmal eden biri olarak tanımlarlar. Bu nedenle, Mihael "Ayyaş" lakabı ile anılmıştır. Oysa, modern araştırmacılar Mihael döneminin gerçekte Bizans İmparatorluğunun parlak döneminin başlangıcı olduğunu, askeri ve kültürel alanda birçok başarının yaşandığını kabul etmektedirler.

III. Mihael döneminde Araplar kontrol altında tutulmuş, Slavlara karşı bazı başarılar elde edilmiştir. 859'da III. Mihael komutasındaki ordu Samosata'da (Samsat) başarısızlığa uğramış ve tam o sırada Rusların kuşattığı Konstantinopolis'i kurtarmak üzere başkente dönmek zorunda kalmıştı. 15 Haziran 860'ta yaklaşık 200 gemi ile başkente saldıran Ruslar geri püskürtülmüş, 863'te Melitene (Malatya) Emiri Ömer yenilgiye uğratılmıştı. Mihael ayrıca Anadolu'daki bazı şehirleri de tahkim etti.

Mihael döneminde asıl canlanma kültürel alanda yaşandı. Teoktistos'tan sonra iktidarın en güçlü adamı olan Kayser Bardas'ın öncülüğünde açılan üniversitede Matematikçi Leon(->) ve Fotios gibi bilim adamları görev alarak özellikle dünyevi

III. Mihael ve annesi Teodora'yı gösteren sikkenin ön ve arka yüzü.
H. G. Goodacre, *A. Handbookfor the Coinage of the Byzantine Empire,* Londra, 1928-1933

bilimler üzerinde çalıştılar (bak. eğitim). Filozof Konstantinos ve Methodios kardeşler sayesinde Moravya Bizans kültürüne entegre edildi ve bu halklar arasında Latinceyi yaymak isteyen papalığa büyük darbe vurularak, Grek alfabesinden esinlenen "glogolitik" alfabe denen Slav yazısı yaratıldı. 864'te Bulgaristan Hıristiyanlaştırıldı ve Bulgar Kralı Simeon vaftiz olarak Mihael adını aldı.

Yakın adamlarının daima etkisi altında kalan III. Mihael, gücü ve atlar hakkındaki bilgisiyle kendisini çok etkileyerek imparatorluk seyisi olan Makedonyalı köylü genci Basileios'un, iktidarın güçlü adamı Kayser Bardas'ı öldürmesine göz yumdu (865). Mihael'in ayrılmış olduğu Eudokia İngerina ile evlenen Basileios 866'da müşterek imparator oldu ve nihayet Mihael'i 867'deAyios Mamas Sarayı'nda bizzat öldürerek, I. Basileios(->) adıyla tahta geçti.

Bibi. J. B. Bury, *A History ofthe Eastern Roman Empirefrom the Fail ofEirene to the Accession of Basil I (802-867),* Londra, 1912; H. Grégoire, "Inscriptions historiques byzantines. Ancyre et les Arabes sous Michel l'Ivrogne", *Byzantion,* S. 4 (1927-1928), s. 437-468; ay, "Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions dAncyre", *ae,* S. 5 (1929-1930), s. 327-346; J. N. Ljubarskij, "Der Kaiser als Mime," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik,* S. 37 (1987), s. 39-50.

AYŞE HÜR

MİHAEL IV

(?, ? -10 Aralık 1041, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (1034-1041).

Halktan gelen bir imparator ve iyi bir askerdi. Fakat onun zamanında izlenen katı devlet politikaları yüzünden imparatorluğun Balkan topraklarında büyük kargaşanın çıkmasına neden olmuştur.

Paflagonyalı (Kastamonu havalisi) bir sarraf ailesinin oğluydu. Sarayın haremine (ginakeion) kardeşi Harem Ağası İoannes Orfanotrofos tarafından sokulmuştu. Mihael yine kardeşi tarafından yaşlı imparatoriçe Zoe'ye(->) takdim edildi ve önce onun gözdesi, sonra da -Zoe'nin kocası III. Romanos Argiros'un (hd 1028-1034) şüpheli ölümü üzerine- onunla evlenerek imparator oldu. Bazı kaynaklarda sabık imparatorun cenaze töreni ile yeni imparatorun tahta çıkma töreninin aynı anda yapıldığı öne sürülür.

Mihael'in tahta çıkmasına muhalefet eden Patrik Aleksios Studites'in direnişi cömert bir bağışla sona erdirilmişti. Mihael dürüst ve basit bir insandı ve şiddetli sara hastalığından rahatsızdı. Bu nedenle, kendini ve devlet yönetimini hadım İoannes'in ellerine bırakmıştı.

Mihael 1037'de Fatımilerle bir barış antlaşması imzaladı. Bu antlaşma ile imparator Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesini onarma izni almıştı. 5.000 Müslüman tutsağı serbest bırakmak kaydıyla Kudüs patriğini atama yetkisini elde ettiği de rivayet edilir. Komutanı Maniakes'in Sicilya'daki başarıları (1040) ise, muhteris planlar peşinde koştuğu iddia edilen Maniakes'in Konstantinopolis'e geri çağrılması yüzünden kalıcı olmamıştır.

IV. Mihael'i gösteren sikkenin ön ve arka yüzü.
H. G. Goodacre, *A. Handbook far tbe Coinage ofthe Byzantine Empire,* Londra. 1928-1933

Sarayın gerçek hâkimi hadım İoannes Orfanotrofos, bir yandan kendi ailesini önemli görevlere getirmeye çalışıyor, diğer yandan da devlet hazinesini zenginleştirmek için çeşitli tedbirler alıyordu. İoannes bu amaçla ağır vergiler koyuyor ve vergilerin tahsilinde acımasız yöntemlere başvuruyordu. Bazı araştırmacılar, Bizans'taki ilk devalüasyonun IV. Mihael zamanında gerçekleştiğini ileri sürerler. Öte yandan dönemin seçkinlerinden Mihael Psellos'un(-») senato üyelerine imparatorun iyi davrandığını kaydetmesinden anlaşıldığına göre, özünde anti-aristokratik nitelikteki bu politikalara karşılık, devlet memurları ve senato üyeleri zarar görmemişti.

İoannes'in acımasız para politikaları hem Konstantinopolis aristokrasisinin (ioannes Dalassenos ve Kerullarios ailesi gibi) hem de taşra halkının tepkisini çekti. Petro Delyan adlı biri 1040'ta Belgrad'da çar ilan edildi. İsyan kısa sürede yayılarak Balkan Yarımadasfnın tümünü kapladı fakat isyancılar arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle ayaklanma 104l'de bastırıldı. Bu seferden ağır hasta olarak dönen Mihael, sonunun yaklaştığını görerek tahttan çekildi ve Ayios Anargfroi Manastırı'na kapandı; 10 Aralık 104l'de geride veliaht bırakmadan burada öldü. Yerine İoannes Orfanotrofos'un girişimleri sonucu yeğeni V. Mihael(->) geçti.

Bibi. A. Schlumberger, *LEpopée byzantine à la fin du dixième siècle: Les Porphyrogénetes Zoé et Theodora, 1025-1057,* c. 3, Paris, 1905; *Cbronographia of Michael Psellus,* (çev. E. R. A. Seuter), Londra, 1953; *Dictionary of Byzantium,* 1365.

AYŞE HÜR

MİHAEL V KALAFATES

(?, ? - 1042'den sonra, ?) Bizans imparatoru (1041-1042).

Kalafatçı Stefan'ın oğlu olup lakabını babasının mesleğinden almıştır. Sarayın güçlü adamı hadım İoannes Orfanotrofos'un çabaları sonunda amcası IV. Mihael'in(->) karısı Zoe(->) tarafından 1035'te evlat edinildi ve "kayser" unvanı ile tahtın vârisi yapıldı. IV. Mihael'in ölümünden 3 gün sonra Zoe'ye bağlılık yemini ederek tahta çıktı.

V. Mihael ilk iş olarak kendisine ikbal yollarını açmış olan akrabası Orfanotrofos'u azletti ve onun muhalifi Konstantinos Dalassenos'u serbest bıraktı. Zoe'yi saf dışı etmeyi kafasına koyan yeni imparator, paskalyada ve bunu izleyen pazar ayinlerinde halkın kendine gösterdiği ilgiyi fazla abarttı ve velinimeti Zoe'yi iktidardan uzaklaştırarak Prinkipo'ya (Büyükada) sürdü. Fakat Zoe taraftarlarının 19 Nisan 1042'de başlattığı isyan sırasında Konstantinopolis baştan başa tahrip edildikten sonra Büyük Saray(->) kuşatılınca, Mihael amcası Konstatinos'un ve kumandan Kekaumenos'un yardımlarına rağmen isyanı bastıramadı. Adamlarıyla beraber, 21 Nisan'da Studios Manastırı'na sığınmak zorunda kaldı, ama Zoe'nin yandaşlarınca yakalandı ve gözlerine mil çekildikten sonra Kios (Sakız) Adası'na sürüldü. Yerine Zoe'nin olaylar sırasında alelacele evlendiği üçüncü kocası IX. Konstantinos Monomahos(-») geçirildi.

BibL Ostrogorsky, *Bizans,* 301-302; *Dictionary ofByzantium,* 1366.

AYŞE HÜR

MİHAEL Vm PALEOLOGOS

(1224/1225, ? -11 Aralık 1282, Trakya) Yaklaşık 190 yıl iktidarda kalan Paleologos Hanedanı'nın(->) kurucusu, Bizans imparatoru (1259-1282).

Konstantinopolis'te 1204-**1261** arasında egemen olan Latin İmparatorluğu'nu(-») sona erdirdikten sonra, tahrip olmuş ve yoksullaşmış Konstantinopolis! imar etmesiyle ve orduyu, donanmayı yeniden kurmasıyla tarihe geçmiştir.

Babası "megas domestikos" (eyalet komutanlarının başı) Andronikos Paleologos'tur. Paleologoslar imparatorluk ailelerinden Dukas Hanedanı(-»), Komnenos Hanedanı(->) ve Angelos Hanedanı(-») ile akrabadır. VIII. Mihael başarılı bir asker olarak sivrilmesine karşın, Nikaia'da (İznik) hüküm süren III. İoannes Dukas Vatatzes (hd 1222-1254) ve II. Teodoros Laskaris'e (hd 1254-1258) yeterince bağlı olmamakla suçlanmıştır. II. Teodoros'un erken yaşta ölümü üzerine Mihael'e iktidar yolları açıldı ve çocuk imparator IV. İoannes Laskaris'in naibi Muzalon'un öldürülmesinden sonra Mihael, onun yerine saltanat naibi, 13 Kasım 1258'de de "despotes" oldu. Laskaris taraftarlarına karşı 1259 sonbaharında kazandığı zaferden sonra, komutanlarından Aleksios Strategopulos'un neredeyse bir rastlantı sonucu Konstantinopolis'i Latin işgalinden kurtarması ile meşruiyetini sağladı, başkent halkının da desteği ile tahtın gerçek sahibi IV. İoannes'in gözlerine mil çektirerek tek başına hükümdarlığını ilan etti.

VIII. Mihael'in iktidarı, 1204-1261 arasında 55 yıl süren Latin işgalinin yarattığı büyük tahribatı onarma dönemi olarak tarihe geçti. Latinler, bu süre içinde başkentte ne kadar Ortodoks kilisesi varsa hepsini yakıp yıkmış, kutsal emanetleri yağmalamış ya da Avrupa'ya taşımışlardı. Saray ve kiliselerdeki mozaikler, ikonalar(->), kitaplar ve her türlü değerli eşya bu yağmadan nasibini almıştı. Konstantinopolis bu dönemde, yoksul ve tenha bir kentti. İtalyan kolonileri kentin hâkimi olmuşlar, Bizans'ın ordu ve donanmasından eser kalmamıştı. VIII. Mihael ilk olarak kentin dini ve sivil yapılarının onarımı ile uğraştı,

başta deniz surları olmak üzere şehir surlarını restore etti. Bütün bu faaliyetin gerektirdiği harcamalar yüzünden para birimi "hiperperion" büyük bir devalüasyona uğramıştı.

VIII. Mihael'in dış politikası diplomasinin başarıyla kullanılmasına dayanır. Bu politikanın temel amacı, Latin istilası yüzünden dağılmış imparatorluğu bir araya getirmek ve Latin egemenliğini yeniden kurmak isteyen Batılıların Konstantinopolis'le ilgili emellerini boşa çıkarmaktı. Bu amaçla Bizans donanmasını teşkil eden Cenevizlilerle(->) ilişkilerini sıklaştırdı ve 1267'de Galata'yı Cenevizlilere verdi. Bu ittifaktan kuşkulanan Venedikllileri-») de 1268'de Bizans'la barış antlaşması imzaladılar. Böylece Bizans'ın deniz gücü yeniden oluşturuluyordu. Yaklaşık 20 yıl, Latin ve Bizans kiliseleri arasında birliği sağlamak amacıyla görüşmelerde bulunan VIII. Mihael, son Latin kralı II. Baudouin'in akrabası Anjou'lu Charles'm Konstantinopolis'i tehdit etmesi üzerine, Charles'a karşı Batı'nın desteğini sağlamak amacıyla 1274'te toplanan Lyon Konsili'ne katıldı (bak. kiliselerin birleşmesi), fakat Mihael'in bu girişimleri, geleneksel olarak Latinlere düşman olan Konstantinopolis halkı ve din adamlarının çoğunluğu tarafından büyük tepki gördü. Bizans prensleri, imparatorluğun Yunanistan ve Bulgaristan topraklarında xMihael'e karşı çok sert bir muhalefet yürüttüler. 1281'de Charles'm adayı IV. Martinus'un Papa seçilmesiyle Bizans imparatorunun planları boşa çıktı ve Lyon'da sağlanan birlik kalıcı olmadı.

1278'den beri Mora'da hâkim olan Anjou'lu Charles, Bizans için sürekli bir tehdit unsuruydu. Nitekim Charles'ın öncülüğünde oluşturulan Haçlı ittifakı VIII. Mihael'in örgütlediği bir mukabil ittifak tarafından ve 1282'de Sicilya'da patlak veren bir ayaklanma sonucu yenilgiye uğratıldı. Böylece Mihael'in diplomatik ustalığı sayesinde Bizans İmparatorluğu ikinci bir Haçlı istilasından kurtulmuş oluyordu.

VIII. Mihael Paleólogos imparatorluğu korumak için diplomatik girişimlerini doğuda da devam ettirerek, Altmordu Devleti, Mısır Memlukları ve Önasya Moğolları ile ittifaklar kurdu. Ne var ki, dikkatini büyük ölçüde batıya çevirmiş olduğundan, Anadolu sınırlarında yaşanan olayların göz ardı edilmesi yüzünden çeşitli Türk boylarının Anadolu'nun içlerine kadar sızması önlenemedi; kendisinin ölümüyle devletin güçlenme süreci sekteye uğradı.

Bibi. F. Dölger, *Paraspora,* Ettal, 1961, s. 178-188; D. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282,* Cambridge, 1959; Ostrogorsky, *Bizans;* C. Chapman, *Michael Paleologue, restaurateur de l'empire byzantin (1261-1282),* Paris, 1926.

AYŞE HÜR

MİHRİMAH SULTAN

(1522?, İstanbul - Ocak 1578, İstanbul)!. Süleyman (Kanuni)(->) ile Hürrem Sultanini-») kızı, Rüstem Paşa'nın eşi.

Adı Mihr-mah, Mihrümah olarak da geçer. Doğum tarihini 1524 olarak veren kaynaklar da vardır.

I. Süleyman'ın tek kızı olan Mihrimah'ın sarayda özel eğitim görerek, Doğu ve İslam kültürü ile yetiştiği, mektuplarındaki üsluptan anlaşılmaktadır. Evlenme yaşına geldiğinde, damat adayları arasmda, Enderun'dan yetişme ve saray kurallarını iyi bilen Hırvat asıllı Rüstem Paşa en şanslı konumdaydı. Ancak, o sırada Diyarbekir beylerbeyi olan Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki karşıtları, kendisinin cüzamlı olduğu dedikodusunu yaydılar. Gerçeğin öğrenilmesi için bir saray hekimi Diyarbekir'e gönderildi. Cüzamlılarda bit yaşamadığından, öncelikle Rüstem Paşa'nın iç çamaşırları kontrol edildi ve bit bulundu. Bu haber İstanbul'a ulaşınca sevinç nedeni oldu. Şehzade Bayezid ile Cihangir'in sünnetleriyle birlikte düğün hazırlıkları başlatıldı. Düğün 11-26 Kasım 1539'da 15 gün sürdü. Tarihçi Mustafa Selânikî, Mihrimah Sultan'm, Eski Saray'dan(-») gelin çıktığım ve Vezirazam Hadım Süleyman Paşa'nın atından inip "tutuk-ı sultan önünce yürüyüp namus-ı saltanat ve kadr ü izzet gözettiğini" yazar. Mihrimah'a kadar, gelin olan sultanlar eşleriyle taşraya giderlerken, I. Süleyman ve Hürrem Sultan biricik kızlarının İstanbul'dan ayrılmasına izin vermediler. Bu, yeni bir hanedan geleneğine yol açtı. Sonraki sultanlar, eşleri taşra görevine gitse de İstanbul'da kaldılar.

Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa'nın vezirazam (1544-1553) olmasında rol oynadı. Bununla da yetinmeyerek annesi Hürrem ve eşi Rüstem Paşa ile güçlü ve etkili bir üçlü oluşturdu. I. Süleyman'ın büyük şehzade Mustafa'yı boğdurtmasında bu üçlü etkili oldu. Fakat bu olay nedeniyle gözden düşen ve azledilen Rüstem Paşa, Mihrimah Sultan'la 2 yıl boyunca Üsküdar'daki sarayında oturdu. Kıskanç olduğu bilinen Rüstem Paşa. o sırada ağır bir rahatsızlık geçiren Mihrimah Sultan'ın tedavisi için, İspanyol asıllı bir hekimi saray haremine sokmak, eşini muayene ettirmek zorunda kaldı. Rüstem'in ikinci kez vezirazamlığa (1555-1561) getirilmesini sağlayan Mihrimah, bu kez, öz kardeşleri Bayezid ile Selim'in geleceğe dönük taht mücadelesinde Bayezid'i destekledi. Ancak bu girişim de Bayezid'in isyanı ve idamı (1562) ile dramatik bir biçimde sonuçlandı. Şehzade Selim tahtın tek vârisi kaldı.

Sarayda özel bir konumu olan ve babasının sevgisini her zaman sıcak tutmayı başaran Mihrimah, annesi Hürrem Sultan'ın (1558), eşi Rüstem Paşa'nın (1561) ölümlerinden sonra, babası da ölünce (1566) kardeşi II. Selim'e, cülus sonrası sıkıntılarında yardımcı oldu. *Tarih-i Selânikîde* yazdığına göre "sultanlann en büyüğü ve saygını" olarak yeni padişahla tüm sorunları görüştü. İvedi ve önemli harcamalar için Hazine-i Amire'nin açılmasına razı olmayarak kendi servetinden II. Selim'e 50.000 altın borç verdi.

Osmanlı sarayında kadınlar saltanatını başlatanların ilk sırasında yer alan Mihrimah Sultan aynı zamanda büyük bir servete sahipti. Babasının tahsis ettiği geliri

Mihrimah Sultan
Hayat, S. 18 (Nisan 1968)

yüksek haslardan başka, Rüstem Paşa'nın rüşvetle edindiği ve Osmanlı tarihinin en büyük serveti sayılan mirası da kendisiyle kızı Hümâşah'a kaldı. Rüstem Paşa'nın kardeşi olup çocuksuz ölen Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın mirasından da yararlandılar. Servetinin günlük getirişi 2.000 altına ulaşan Mihrimah Sultan, hayır ve bayındırlık işlerine yöneldi. Bununla birlikte siyasi kararlarda etkili olma, atama ve uzaklaştırmalara müdahale etme tutkusundan II. Selim döneminde de (1566-1574) vazgeçmedi. Örneğin, vezirliği kaldırılan ve emekli edilen Ahmed Paşa'ya 25 gün sonra yeniden vezirlik verilmesini sağladı.

Mihrimah Sultan, babasının Süleymaniye, annesinin Haseki, eşinin Rüstem Paşa külliyelerine koşut olarak Edirnekapı'da ve Üsküdar'da iki büyük külliye yaptırtarak kentin imarına katkıda bulundu. İstanbul dışındaki önemli bir tesisi ise Arafat Dağı'ndan Mekke'ye döşettiği suyoludur.

Mihrimah Sultan, yeğeni III. Murad'ın (hd 1574-1595) ilk saltanat yıllarını da gördükten sonra genç sayılacak bir yaşta öldü ve Süleymaniye'deki türbesine gömüldü. Rüstem Paşa'dan bir oğlunun olduğu bilinmekteyse de adı ve kimliği konusunda açıklık yoktur. Kızı, Ayşe Hümâşah Hanım Sultan'dır (1543-1594). İlk evliliğini Sadrazam Semiz Ahmed Paşa ile yapan Hümâşah 1580'de Ahmed Paşa ölünce nişancı Feridun Bey'le (Paşa) (1582) evlendi. Mihrimah Sultan'ın, kızının bu evliliklerinden olan torunları Karahisar Sancakbeyi Osman Bey; Kilis Sancakbeyi Mustafa Paşa ile müteferrika Ahmed Bey'dir. Abdurrahman Bey'in oğlu Sultanzade Mehmed Paşa, Sultan İbrahim(-») döneminde vezirazamlık yapmıştır.

Bibi. C. Baysun, "Mihrimah", *LA,* VIII, 307-308; Mustafa Selânikî, *Tarih-i Selânikî,* (haz. M. Ipşirli). İst., 1989. s. 37, 43, 95, 170, 186, 262; *Sicill-i Osmanî,* I, 83; İ. Parmaksızoğlu, "Mihrimah veya Mihrümah Sultan", *TA,* XXIV, 154;

Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 38-39; M. Ç. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları,* İst., 1950, s. 45-47; ay, *Harem,* II, Ankara. 1985, s. 47 vd.

NECDET SAKAOĞLU

MİHRİMAH SULTAN KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde, Hatice Sultan Mahallesi'nde, Edirnekapı girişinde, Fevzi Paşa Caddesi üzerindedir.

Suriçinin Halic'e egemen olan siluetini Edirnekapı'da sonlandıran Mihrimah Sultan Camii, Sinan'ın mimarideki plastik tasarım gücünü en iyi ifade eden yapılarından biri olarak haklı bir üne sahiptir. *Evliya* Çelebi "sair selatin camilerinin kasrı makamındadır" der. Bütün masraflarının I. Süleyman (Kanuni) tarafından yapıldığını söyleyen Evliya, cami ile birlikte odaları avlunun dört tarafını işgal eden bir medrese, hamam ve çarşının olduğunu, fakat darüzziyafe ve darüşşifasının ve sultan mahfilinin olmadığını, dış avlusunun çınar ağaçlarının gölgesinde bulunduğunu söyler. *Hadîka'du* ise caminin iki medresesi, mektebi ve mahfil-i hümayunu olduğu ve arka avluda bulunan türbenin Rüstem Paşa'nın damadı Güzel Ahmed Paşa'nm türbesi olduğu yazmaktadır. *Hadîkdda* cami avlusunda "guzât-ı feth'ten bir kimesne medfundır ki ziyaret olunur" denen kişinin adı belli değildir. Fakat İhtifalci Ziya Bey sağdaki medrese odaları önünde ve bir ağaç altında, hilye sahibi Hakani Mehmed Bey'in mezarı olduğunu yazar. Bu tanımlara göre avlunun hücre bulunmayan tarafında önceleri hücreler ve belki de dershane olduğu düşünülebilir. Hünkâr mahfilinin ise çok sonradan konmuş olduğu anlaşılıyor.

Bu cami ve külliyenin yapılış tarihi, hiçbir yapısında kitabesi olmadığı için, kesin olarak belli değildir. Peçevî ve Evliya'da külliyelerin masrafının Kanuni tarafından verildiğinin yazılması ve babasının türbesinde yatan Mihrimah Sultan'm ölümünün 964/1556-57 olarak *Hadîka* tarafından belirtilmesi Mihrimah Sultanin yapılarının babasına mal edilmesine ve tarihlerinin ona göre düşünülmesine yol açmıştır. İhtifalci Ziya Bey 1555 tarihini verir. Bu bilginin kaynağını vermez. Fakat Süleymaniye Külliyesi yapılırken Mihrimah Sultan Külliyesinin de yapılmasını düşünmek zordur. C. Baysun kızının Kanuni'den çok sonra (1578) öldüğünü yazar. Medresesinin ilk hocasının 976/1568-69'da atandığı bilindiğine (C. Baltacı) ve Ataî caminin inşaatının 970/1652-63'te bir kez durdurularak, sonradan tamamlandığını yazdığına göre Konyalı'nın 1562-1565 arasında yapıldığına ilişkin ve bu kaynaklara dayandığı anlaşılan tarihlemesi doğrudur. Avlu çevresindeki medresenin yine 1560'lı yıllarda bittiği anlaşılıyor. Medresenin sonradan eklendiği şeklinde düşünceler varsa da, Edirnekapı yakınındaki bir zemin yükseltisi üzerinde bu külliye platformunun, başından medreseyi de içerecek şekilde tasarlanmış olduğunu yadsıtan bir vaziyet planı sorunu yoktur. Caminin vakfiyesi 978/1570-71'de tanzim edilmiştir. Bu vakfiyede cami ve medresenin vakfı olarak cami civarında altmış üç dükkanlı bir çarşı, bir ev ve bir bakkal dükkânından söz edilmektedir. Baltacı daha önce burada bir han ve sebil yapılmasının da düşünüldüğünü yazıyorsa da bu konuda bir kaynak göstermemektedir.

Bütün bu bilgiler derlendiği zaman Edirnekapı Külliyesinin cami, medrese, çifte hamam, çarşı, türbe (bak. Güzel Ahmed Paşa Türbesi) ve sıbyan mektebi olarak, belki aralıklarla, fakat 1560'lı yıllarda tamamlandığı kabul edilmelidir. Sıbyan mektebinin duvarında bulunan tarihsiz "Yapdı Mihrimah Sultan mekteb-i ibtida-i sıbyan" şeklindeki kitabe sonraki tamirlerde konmuş olabilir. *Hadîka'du* sözü edilen çifte medrese deyimi pek anlaşılamamaktadır. İhtifalci Ziya Bey burada "iki medrese vardı" derken *Hadîkdyı* tekrar etmiş olabilir. Bu ikinci medresenin nerede olduğu pek anlaşılmıyor. *Tarib-i Raşidde 29* Mayıs 1719'da İstanbul surlarında da' büyük tahribata neden olan büyük depremde Mihrimah Sultan Camii'nin kubbelerinin çöktüğü ve medrese kubbelerinin yıkıldığı yazılıdır. İkinci medresenin bu medrese olup olmadığı ve *Hadîka'du* sözü edilen ikinci medresenin yeniden tamir edilmiş olabilecek bu medrese olup olmadığı bilinmiyor. İhtifalci Ziya Bey 1310/1894'teki büyük depremde cami, medrese, mektep ve türbenin harap olduğunu ve Turhan ve Mehmed Ali paşaların evkaf nezaretleri sırasında "mükemmelen ve birçok yerlerinin tecdiden" tamir edildiğini, fakat kısa bir süre sonra yeni bir depremde caminin yan duvarları ve kemerlerinin tekrar çöktüğünü yazar. Medrese ve türbeye ise dokunulmadığını söyler. Konyalı, caminin restorasyonuna 1907'de başlandığını, fakat Meşrutiyetle birlikte bu tamirin yarıda kaldığını, 1940' larda medrese, hamam, türbe ve darü's-sıbyanın harap olduğunu söyler. Edirnekapı yolu açıldığı sırada başlanan ve Menderes'in eski camilerin restorasyon programı içinde olan cami 1957'de tekrar tamir edilmiş, fakat külliyenin tamiri uzun yıllar sürmüştür. Bugün medrese imam hatip okulu yatakhanesi olarak kullanılmaktadır.

Cami: Mihrimah Sultan Camii, Sinan sanatı içinde özel bir yer işgal eder. Bu yapının kompozisyonu, Selimiye ile birlikte, hattâ belki ondan da fazla, Sinan'ın mimari biçim tasarımındaki yaratıcılığının ifadesidir. Gerçi Sinan her camide değişik bir kubbeli yapı tipolojisi denemiş ya da yaratmıştır. Fakat yapıların hepsinin birbirleriyle bütünleşen, yakınlaşan, birbirlerindeki deneyleri anımsatan tasarımsal niteliklerine karşın, burada Sinan, eşi olmayan bir atlama yapar. Kare bir taşıyıcı sisteme oturan 20 m çapında ve yerden 25 m yüksekten başlayan büyük kubbeyi sadece kasnak üzerinde değil, bütün taşıyıcı kemer sistemiyle birlikte, yapının bütünü içinden yükseltir, köşelerini barok bir vizyonla vurgular, bunu yaparken de, kendisinin bile daha önceki yapılarında kurtulamadığı temel biçimler volümetrisinin arkaizmini arkada bırakır. Kare üzerine kubbeyi, bütün kemerlerin içini, çok sayıda pencere kullanarak, bir ışıklı perde haline getirerek, hem yapının içinde, hem dışında olağanüstü bir mimari kafes haline sokar. Bu geç gotik mimarinin yükselen tonoz örtülü sistemle ulaştığı kafes etkisinin kubbe örtülü kagir yapıda ulaşılan en ileri noktasıdır. **19.** yy'm ikinci yarısında yapılan tek kubbeli, baroksu camilerin bir ölçüde yaratabildiği ışıklı, tek kubbeli mekân etkisi, Edirnekapı'da, 35 m'ye yükselen tek kubbenin altında, onlardan 300 yıl önce, yaratıcı bir biçimsel olgunluk içinde gerçekleşmiştir.

Caminin büyük kubbeli orta bölümünün iki yanında, kubbe örtülü galerilerle enine geliştirilmesi de özgün bir denemedir. Böylece namaz alanını kıble duvarına paralel olarak genişleterek Mihrimah Sultan'm Üsküdar'daki camiinde olduğu gibi, değişik bir kubbeli mekân şeması ortaya konmuştur. Orta hacim mukarnas başlıklı büyük ve nadir bulunacak boyutta granit sütunların taşıdığı yüksek bir üç-

Mihrimah Sultan Külliyesi, Edirnekapı
Ali Hikmet Varlık, 1994

lü kemerle yan sahınlara açılmakta ve burada, geri çekilmiş olarak alçak galeriler dolaşmaktadır. Bu galerilere revak altından ve cami içinden erişilebilir. Üç kemerli revağın orta açıklığı daha geniştir. İhtifalci Ziya Bey cami enteryörünün ünlü granit sütunlarının bu civarda vaktiyle bulunan İoannes Pródromos Manastırı'na ait olduğuna ilişkin bir rivayeti nakleder. Kubbeyle alçak yan bölümler arasındaki boyutsal ilişki Süleymaniye Camii'nde orta kubbe ile yan bölümler arasındaki ilişkiyi anımsatır. Bu Sinan'ın mimarisinde çok rastlanan ve onun kubbeli mimariyi oluşturan sınırlı sayıda öğelerle çok değişik bireşimler yaratma yöntemini açıklayan ilginç bir ayrıntıdır. Kubbeyi taşıyan dört büyük payanda kemerinin pencereli dolgu duvarları ve mihrap duvarının Sinan ve sonrası için çok karakteristik pencereli düzeni, kare baldakenin yükselen hacmi içinde bir ışık kafesi hissini en çok Mihrimah Camii içinde verir.

Caminin Sinan çağınm en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilen mermer bir minberi vardır. Konyalı, kıble duvarındaki bazı vitraylı pencerelerin alçı şebekelerinin Sinan döneminden kaldığını yazarsa da bunu kanıtlamak olanaksızdır. Caminin 1894'teki büyük depremden sonra acele yapılan ve seçmeci bir barokizan üslup gösteren boyalı bezemesi, 1957 restorasyonunda temizlenerek bugünkü bezeme yapılmıştır. Caminin kıble duvarı üzerinde kubbenin iki yanındaki merdiven şeklindeki payandaların da özgün tasanma ait olduğunu söylemek zordur. Tümüyle simetrik ve böylesine iddialı bir tasarımda kubbeyi ana biçimin bütünlüğünü bozacak duvarlarıyla desteklemek Sinan'ın o yıllardaki üstün tasarım aşamasında, beklenmeyecek bir çözümdür. Bu merdivenli duvarlar 1894 depreminden sonra yapılmış olabilir.

Ayvansarayî bu caminin mmaresinin üst kısmındaki on sekiz basamağın 100 yıl kadar önce depremde (1719 depremi olmalıdır) yıkıldığını yazar. Minare daha sonra da yıkılmış olmalıdır. Bu nedenle özgün minare üzerinde kesin bir bilgimiz yoktur. Caminin planı yapının iki minare yapılmak üzere tasarlandığını düşündürmektedir. Klasik dönemde padişah çocukları ve annelerinin yaptırdıkları camiler çift minarelidir. Kanuni ve Hürrem Sultan'm sevgili kızları ve II. Selim'in kardeşinin camimin tek minareli olması kuraldışıdır. Fakat Evliya da 17. yy'ın ortasında tek şerefeli bir minareden söz ettiğine göre, bir ikinci minarenin bitirilmemiş ya da hiç yapılmamış olması gerekiyor. Eğer Sinan, selatin camii kurallarını bir yana koyup, bu büyük anıtsal kubbe siluetine eş olarak çok yüksek bir minare ile yetinmişse burada ilginç bir kompozisyon mesajı vermek istemiş olmalıdır. Fakat böyle bir özgür davranış o dönem mimari uygulamaları için doğal değildir.

Medrese ve Avlu: Cami iç avlusunun güneybatı ve kuzeydoğu kenarlarında on dokuz hücre ve iki küçük eyvan vardır. Bunlardan yan girişlere en yalan iki tanesi imam ve kayyum odalarıdır. Fakat avlunun uzun kenarına hücre konmamıştır. Medresenin dershanesi de yoktur. Helalar güneybatıdaki hücre sırasının arkasındaki küçük bir avluda düzenlenmiştir. Derslerin camide yapılması olasılığı varsa da, bütün Sinan medreselerinde olan dershanenin, Mihrimah Sultan gibi bir ünlü sultan kızının külliyesinde neden olmadığını açıklamak zordur. Derslerin arka bahçedeki sıbyan mektebinde verilmesi gibi yorumlar inandırıcı değildir. Evliya'nın söylediği gibi medrese odaları çepeçevre avluyu çeviriyorsa, burada bir dershane de olmuş olabilir. Bu yapıdaki bazı anomaliler doğal afetler ve sonradan yapılan ve doğasını belgeleyemediğimiz müdahalelerle açıklamak ya da daha ayrıntılı arkeolojik araştırmalara bırakmak zorundayız. Vaktiyle son cemaat mahallinin önüne yapılmış sundurma, caminin iki yanmda olanlar gibi, geç dönemde yapılmış eklerdi. Restorasyonlarda kaldırılmışlardır.

Mihrimah Sultan Camii'nin içinden bir görünüm.
Ertan Uca, 1994

Caminin girişi, asimetrik olarak surlar tarafındaki iki kapıdan iç avluya ve kuzeydoğuda kayyum odası altındaki bir merdivenden dış avluya yapılmıştır.

Avludaki onaltıgen mermer şadırvan payandaları ve onları karşılayan küçük sütunları ile ilginç bir pavyon oluşturur. Mihrimah Sultan bu külliye ve hamamı için özel bir suyu Küçükköy civarından getirmiş, sonradan bu su Fatih yöresinde Atik Ali Paşa ve Nişancı camileriyle birlikte birçok çeşme ve şadırvanı beslemiştir. Edirnekapı'dan giren bu suyolu 1930'a kadar kullanılmıştır.

Sıbyan Mektebi: Güzel Ahmed Paşa Türbesi ile bitişik olan darü's-sıbyan üç kubbe ile örtülü olarak restore edilmiştir. Büyük bir olasılıkla ortada kubbeyle örtülü bir sofa (ya da taşlık) ve tonozla örtülü ve öndeki nazireden Güzel Ahmed Paşa Türbesi'ne geçiş veren tonoz örtülü bir koridor ve kubbeli sofanın güneybatısında bir dershaneden oluşuyordu. Türbe ile birlikte tasarlanmış olmaları her ikisinin de Mihrimah Sultan tarafından yapılmış olduğunu, türbenin kendi ailesi için, sıbyan mektebinin de hayır olarak inşa edildiği kanısını uyandırmaktadır. Mektep bugün meşruta olarak kullanılmaktadır.

Çifte Hamam: Girişlerin iki ayrı cepheden alınmaları dışında, bu hamamın kadın ve erkek bölümleri, ılıklıktaki ufak ayrıntılar dışmda aynı şekilde planlanmıştır. Ortalama 13 m çapındaki kubbelerle örtülü soğukluktan aynalı tonozla örtülü bir ılıklığa ve oradan da bir kubbeli ara odadan dört eyvanlı sıcaklığa geçilmektedir. Kadın ve erkek bölümlerinin arkasm-

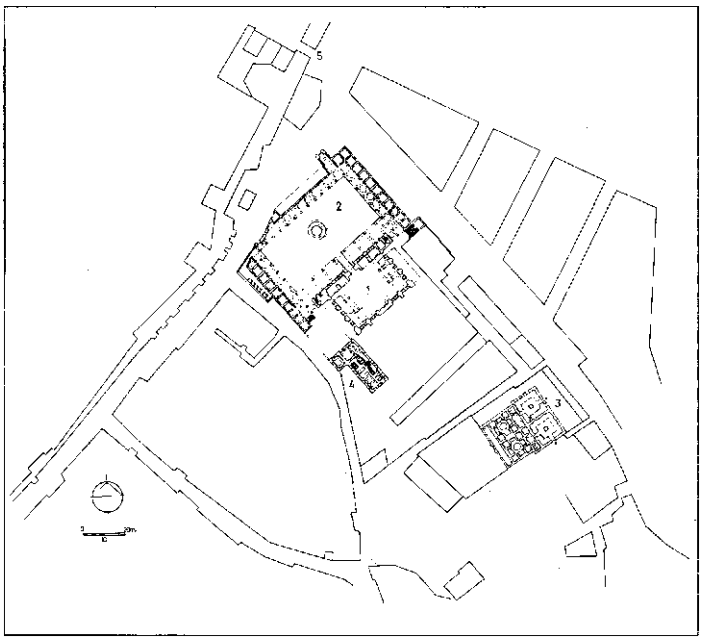

Edimekapı'daki Mihrimah Sultan Külliyesinin planı:
1. Cami,
2. medrese.
3. çifte hamam,
4. Ahmed Paşa Türbesi ve Sıbyan Mektebi,
5. Edirne Kapısı.
Doğan Kuban

da külhan vardır. Bu hamamın 1894 depreminde ya da daha önce yıkıldığına ilişkin bilgi mevcut değildir. Soğukluk kubbelerinin ikisi de yoktur. Fakat ihtifalci Ziya Bey 1328/1912 tarihli yapıtında hamamın işler halde olduğunu yazmaktadır. Diğer bölümlerde de duvarlar ve örtü durmakta, fakat herhangi bir özgün bezeme ayrıntısı bulunmamaktadır. Bu hamama bitişik olan Cağalazade ibrahim Bey Çeşmesinin 1142/1729-30 tarihli kitabesinde, bu çeşmenin önce burada mevcut başka bir çeşme yerine Mihrimah Sultan tarafından yaptırıldığı, yangında tahrip olduğu için "evlad-ı vâkıfan"dan ibrahim Bey'in çeşmeyi yeniden yaptırdığı yazılıdır. Rüstem Paşa ailesi ile Cağalazade (ya da Ciğalazade) ailesi evlenme yolu ile birleşmişlerdir.

Çarşı- Altmış üç dükkândan oluşan çarşının biçimi konusunda bir fikrimiz yoktur. Bu çarşının yirmi üç dükkânı, avlu kotunun altında ve avlunun kuzeydoğu, kuzeybatı duvarlarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Yeni restorasyonda dükkânlar yapılmamıştır. Diğerleri yine dış avlu terasının altında hamama doğru yapılmış, bir arasta da olabilirdi. Fakat burada konutlar yapıldığı için şimdiye kadar bu olasılık incelenmemiştir.

Bibi. Baltacı, ***Osmanlı Medreseleri;*** A. R. Burelli, ***La Moschea di Sinan.*** Venedik, 1988, s. 43-51; Çeçen, ***Halkalı,*** 95-97; Glück, ***Bäder,*** 71; Goodwin, ***Ottoman Architecture,*** 252-255; Gurlitt, ***Konstantinopels,*** 74; Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 24; Ziya, ***Istanbul ve Boğaziçi,*** II, 207-208; Konyalı, ***Istanbul Abideleri,*** 70-72; Kuran, ***Mimar Sinan,*** 123-129; Müller-Wiener, ***Bildlexikon,*** 441-443; H. Sumner Boyd-J. Freely, ***Strolling Through İstanbul,*** 1st., İ972, s. 394-396; C. Baysun, "Mihrimah", ***İA,*** VIII. 307-308.

DOĞAN KUBAN

MIHRIMAH SULTAN KÜLLIYESI

Üsküdar Meydanı'nda yer almaktadır. Sinan'ın Şehzade Camii ile aynı zamanda bitirdiği bu külliye İstanbul fizyonomisinin Anadolu yakasındaki önemli öğelerinden biridir.

Caminin cümle kapısı üzerindeki Arapça kitabe Zilhicce 954/Temmuz 1548'de I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) kızı "Hanım Sultan" (Mihrimah SultanH) tarafından yaptırıldığını yazmaktadır. I. H. Konyalı Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 957 tarihli ve Mihrimah Sultan'la Rüstem Paşa'nın vakıflarına ait defterde külliyenin "cami, on altı hücre ve dershaneli medrese, sekiz bab misafirhane, ahur, bir kiler, bir anbar ve bir han"dan oluştuğunun yazılı olduğunu söyler. Burada sözü edilen tabhane (ya da mihmanhane), imaret ve han bugün yoktur. Peçevi, külliyenin Kanuni tarafından yaptırılmış olduğunu yazar; "Mihrimah Sultan için Üsküdar'da lebiderya da vaki iki bab kervansaray ve medrese, mektep, cami ve imaret serapa ol padişahın hayratından mahsup olup cümlesi kendi fermanı şerifleriyle ve ekser masarif ve levazımları canibi ailelerinden verilmekle bina olunmuştur". Mihrimah Sultan Külliyesi, eski gravürlerde de görüldüğü gibi, kıyıya çok yakın bir set üzerinde denize açılan çift revaklı son cemaat mahallini örten büyük saçağı ve köşkü ile Boğaziçi'nin başlangıcında, bugünkünden de etkili olağanüstü bir mimari gösteriydi. C. Baysun bu külliyenin yakınında sultanın kendisine bir de saray yaptırdığını yazar.

Cami: Sinan'ın sultan ve vezirler için yaptığı bütün yapılar gibi Üsküdar Iskelebaşı'nda yaptığı bu cami de onun sürekli mekân araştırmaları içinde yeni bir sınamadır. Süleymaniye Camii'nde Ayasofya şemasını, belki de sultanın isteğiyle, rasyonalize etmek, Şehzade Camii'nde kubbeli strüktürün ideal bir çözümünü gerçekleştirmek ve kanımca, Kılıç Ali Paşa'nın kişisel isteğinin ifadesi olarak Ayasofya şemasının yinelendiği Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii dışındaki bütün camilerinde son cemaat mahallinden doğrudan doğruya kubbealtına girilir. Sinan kubbeyle örtülü bir hacmin en güçlü etkisinin doğrudan kubbealtma girerek elde edildiğini kabul etmiş olmalıdır. Sinan'ın altıgen ve sekizgen şemaları kullanması da bu etkiyi değişik volümetrilerde denemek istediğini gösteriyor. Mihrimah Sultan Camii'nin özelliği de, aynı zamanda yapılmakta olan Şehzade Camii planının yerine burada giriş yarım kubbesinin kaldırılmış olmasıdır. Başka bir deyişle Şehzade Camii merkezi planlı, kubbeli yapı fikrinin Sinan tarafından son denemesi ise, Mihrimah Sultan Camii Sinan'ın kendi yolunda mekân tasarımlarının ilk basamağıdır. Sinan bu planında sadece kubbenin daha etkili olduğu bir hacim elde etmenin yanında caminin kullanılışı, safların oluşması açısından her zaman yeğlenen enine bir namaz mekânı fikrini de gerçekleştirmiştir. Burada da alt yapı ile kubbeler arasında Şehzade Camii'ndeki gibi orta kubbede pandantif, yarım kubbelerde mukarnas süslü tromplar kullanılmıştır. Fakat orta kubbenin 10 m'den küçük çapı nedeniyle, Şehzade Camii'nde olduğu gibi, burada güçlü bir yan payanda sistemini saklayan dış revak sistemi söz konusu değildir. İç mekândaki iki filayağı, Sinan'ın başka yapılarında olmayan dört yapraklı yonca biçiminde tasarlanmıştır. Müezzin mahfili giriş kapısı üzerindedir. Son cemaat mahalline pencerelerle açılan mükebbire, caminin yapıldığı dönemden değildir. Namaz mekânının dış biçimlenişi açısından bu cami Sinan'ın geometrik kuruluşu en saf olan yapılarından biridir. Kaideleri üzerinde Türk üçgenleriyle yükselen tek şerefeli minareler de Sinan üslubunun daha sonraki dönemlere göre daha ağır kulesel proporsiyonlarına sahiptir.

Bezemesel program, kalan özgün öğeleriyle çağını yansıtır. Mermerden mukarnaslı mihrap ve mermer minber klasik dönem özelliklerini taşır. Enteryörde kakma tekniğiyle ve iyi bir işçilikle yapılmış kürsü ve pencere kapakları ve giriş kapıları vardır. Bezeme açısından ilgi çeken bir

Mihrimah Sultan Külliyesi, Üsküdar
M. Sözen, S.Güner, *Sinan, Architects of Ages,* İst., 1992

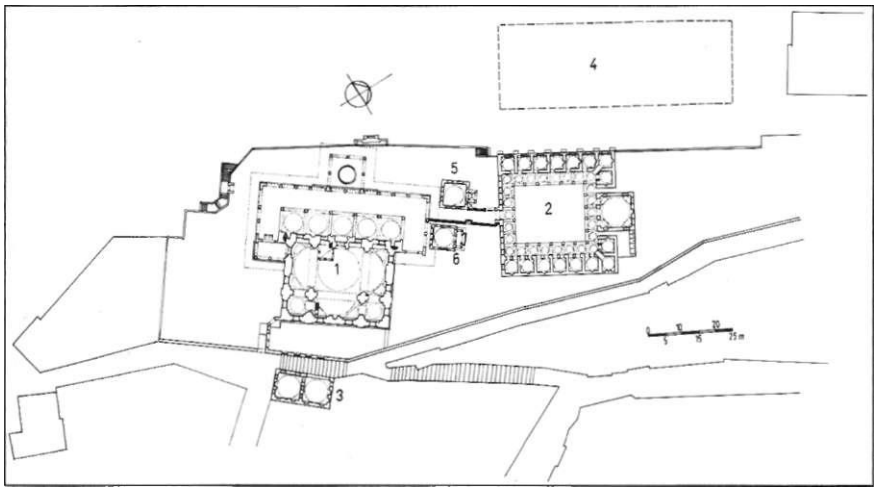

Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Külliyesi'nin planı:
1. Camii, 2. medrese, 3. mektep, 4. Kurşunlu Han, 5. Sinaneddin Yusuf Türbesi, 6. Sadrazam ibrahim Ethem Paşa Türbesi.
Doğan Kuban

başka detay da, girişe göre soldaki minarenin son cemaat mahalline açılan kapısı üzerinde, bir mozaik gibi işlenmiş "kelime-i tevhid" yazıtıdır.

Mihrimah Sultan Camii'nin en etkili öğesi klasik son cemaat mahallini çevreleyen geniş ikinci sıra revak ve denize doğru çıkan şadırvanlı köşküdür. Denize uzanan bir köşk altındaki bu mermer şadırvanın planı yirmi köşeli bir poligondur. Geometrik desenli şebekeleri vardır ve konumu itibariyle istanbul'un en güzel abdest alma yerlerinden biridir. Köşkün altındaki çeşme 17. yy'da eklenmiştir. Vaktiyle hemen kıyıdan yükselen istinat duvarları üzerinde bu kompozisyon Sinan'ın arsanın konumuna ve çevreye duyarlı mimari tasarımının güzel tanıklarından biridir. Dış avlunun asimetrik girişleri ve merdivenleri de (gerçi bunların özgün dönemden kaldığını savunmak zordur) bugün bu yapının pitoreskini artıran öğelerdir.

Medrese: Girişi caminin dış revağmdan gelindiğine göre yerleştirilmiş olan 16 hücreli medresenin cami ile paralel olabilecekken biraz daha kuzeye dönük yapılması vaziyet planındaki yerleşme düzeninin kıyı çizgisini izlediği kanısını uyandırıyor. Dershane ve onun iki yanındaki odaların önündeki avlu revağı cami tarafında avlu duvarının önünde dönmektedir. Sinan'ın birçok medresesinde bir tarafı serbest bırakılmış medrese avlusu düzenlemiştir. Revaklar arkasındaki avlu duvarı pencereleriyle dış çevre ile bağlanan bu avlular dört tarafı odalarla çevrili olan avlulara göre mekân vurgusu daha etkili bir Sinan motifi olarak kabul edilebilir. Medresenin helaları dershanenin iki yanındaki tonozlu koridorlardan çıkılan küçük bir avludaydı. 1961'de sağlık merkezi olarak restore edilen medrese, revakların kapanması ve başka işlevsel müdahalelerle iç mekân özelliklerini yitirmiştir.

Sıbyan Mektebi: Caminin kıble tarafında ondan küçük bir yolla ayrılan darü'ssıbyan kubbeli bir açık eyvan ve kapalı kubbeli bir dershaneden oluşur. Yokuş üzerinde inşa edildiği için kapalı dershanenin altına bir dükkân yapılmıştır. Merdivenle çıkılan yolun üst seviyesinden eyvana girilir. Caminin yapıldığı tarihte bu yol külliye sınırı içinde kalmış olabilirdi. Bu ilginç şema artık tümüyle kubbeli karelerden oluşan modüller üzerine kurulu işlevsel tasarım geleneğinin Sinan elindeki güzel uygulamalarından biridir.

Han: Cami arkasında arazinin kuzeydoğuya doğru yükseldiği düşünülünce büyük bir olasılıkla külliyenin diğer yapıları da güneybatıya doğru, o sırada daha içerilere giren Üsküdar Koyu boyunca diziliyorlardı. 1933 tarihli Pervititch haritasmda yakın bir tarihte yıkıldığı yazılan bir Kurşunlu Han'ın konturları gösterilmiştir. Oysa I. Dünya Savaşı sırasında yapılan bir haritada, bu hanın arsası bir ada olarak durmakta, fakat üzerinde bir tarihi yapı işareti bulunmamaktadır. Melling'in Beyoğlu'ndan Üsküdar'ı gösteren bir gravüründe (18. yy sonu) deniz kenarında bir han görülmektedir.

Külliyenin tabhane odaları ve imaretinin izleri şimdiye kadar saptanamamıştır. Fakat bunların cami dış avlusunun ve şadırvanlı köşkün denize karşı konumları düşünülecek olursa, caminin güneybatısında yerleşmiş oldukları söylenebilir. 1772' de çıkan bir yangında çevresindeki dükkânlarla birlikte tabhanenin yandığı bilinmektedir.

Cami ile medrese arasında Mihrimah Sultamın iki oğlunun sandukalarını içeren bir türbe vardır. Bu türbe külliyeye sonradan eklenmiştir. Bunun güneyindeki yeni türbe ise Sadrazam ibrahim Edhem Paşa'mndır (ö. 1893). Son cemaat yerinin güneybatı bölümünde ise revak altında, oldukça az rastlanan bir uygulama olarak Rüstem Paşa'nm başka bir karısından olan ve984/1576-77'de ölen oğlu Osman Bey'in sandukası bulunmaktadır. Külliyenin haziresi ise caminin kıble tarafmdadır. Burada klasik dönemden kalan değerli mezar taşları ve sandukalar vardır. Cağalazade ailesine ait çok sayıda mezar bu naziredir. Fakat bu hazirenin en önemli yapıtlarından biri Rüstem Paşa'nm kardeşi Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nm itinalı bir işçilik ve muhteşem bir tasarımla yapılmış olan sandukasıdır.

Üsküdar iskele Meydanı'nm açılmasından önce yapılan gravürlerde caminin deniz tarafına yapışmış ahşap dükkân sıraları görülür. Beşiktaş'tan Üsküdar'a geçen deniz ulaşımının çıktığı yer olan Üsküdar Iskelebaşı'ndaki çarşı **16.** yy'da yapılan Mihrimah Sultan Ham'nın buraya yapılmasıyla gelişmiş olabilir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 186; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 213-231; A. Kuran, "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi-HümaniterBilimler,* S. III (1975), s. 43-72; S. Saatçi, *Mimar Sinan'in Yapılarındaki Kitabeler,* ist., 1988, s. 37-39.

DOĞAN KUBAN

MİHRİŞAH HATUN CAMÜ

Fatih İlçesi'nde, Samatya Ali Fakih Mahallesinde Hacı Kadın Caddesi üzerindedir.

"Hacı Kadın" veya "Hızır Bey Mescidi" olarak da bilinir. Banisi hakkında farklı görüşler vardır. Ayvansarayî'ye göre Vezir iskender Paşa kızı Mihrişah Hanım tarafından 1540'ta yaptırılmıştır. Tahsin Öz de bu görüştedir. Ekrem Hakkı Ayverdi ise Hacı Kadın isminin Sultan Hatun ve istanbul Kadısı Hızır Bey'in kızından geldiğini belirtir. Sultan Hatun'un tefsir ilmi ile uğraşacak düzeyde bir bilge olduğu bilinmektedir. *Vakıf Tahrir Defteri'tide* ise Hacı Kadın adıyla bilinen bir mescit olmadığı belirtilerek Fatih döneminin ilk kadılarından olan Hızır Bey tarafından yaptırıldığı söylenir. Bütün bu görüşler bir yana mescit bulunduğu mahalleye Hacı Kadın adını vermiştir ve bu adla anılmaktadır.

İlk haliyle kare planlı olan yapının duvarları moloz taşla örülmüş, üzeri ahşap bir çatı ile örtülmüş, son olarak da 1968' de betonarme son cemaat yeri ve kadınlar mahfili eklenmiştir. Yapılan onarım ve eklemelerle mescidin tüm tarihi özellikleri yok olmuştur.

Son cemaat yeri avlunun bir köşesinde olup farklı bir girişe sahiptir. Planı düzgün olmayan bu kısım fayanslarla kaplanmıştır. Caminin ana mekânı büyük payelere oturur ve bu alt kısım ek bir ibadet mekânı olarak düzenlenmiştir. Cami bu görünümle fevkani bir yapı havasmdadır. Ana mekâna girişin solundaki yüksek merdivenlerle çıkılan kadınlar mahfili birçok bölüm gibi sonradan yapılmış bir ektir. Harime bakan korkulukları mihrap ekseninde yarım yuvarlak bir çıkma yapar. Ana mekân dikdörtgen plandadır. Mihrabın iki yanında birer, doğu duvarında dört, batı duvarında üç pencere vardır. Bu pencerelerin hepsi çift katlı olarak teşkilatlandırılmıştır. Alttakiler yuvarlak kemerli, üsttekiler ise kareye yakın dikdörtgendir. Mescit duvarlarının bir kısmı mermer taklidi plastiklerle kaplanmıştır. Minare kalın silindirik gövdelidir. Şerefe altında üç sıra kirpi-korniş bulunur.

Mescidin yakınında aynı adla anılan bir de hamam mevcuttur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 129; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 64; Ayverdi, *Fatih III,* 414/415; *Fatih Camileri,* 168; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri.*

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

MİHRİŞAH VALİDE SULTAN

(1745?, ?- 16 Ekim 1805, İstanbul) III. Mustafa'nın(->) başkadını, III. Selim'in(->) annesi.

Gürcü asıllı olduğu sanılan Mihrişah'ın saraya nasıl geldiği bilinmemektedir. 1757 de tahta çıkan III. Mustafa'nın ilk kadını olmasına bakılarak 1745'e doğru doğmuş olabileceği sanılmaktadır. 1760'ta kızı Şah Sultan'ı, 1761'de de Selim'i (III. Selim) doğurdu. III. Mustafa'nın diğer 3 kadm efendisinden daha kıdemli olduğundan kocasının ölümüne (1774) değin "başkadm" sanım taşıdı. Dul kalınca Eski Saray'a(->) gönderildi ve burada 15 yıl kaldı. Oğlu III. Selim 1789'da tahta geçince geleneksel valide alayı ile Topkapı Sarayı'na döndü. Mihrişah Sultan için düzenlenen valide alayı görkemli oldu. Eski Saray'dan tahtırevanla çıkan valide sultanı, Divanyolu'nun iki yanmda sıralanan yeniçeriler selamladılar. Divan çavuşları mücevvezeli olarak alaym önünde yürümekteydiler. Bunların arkasmda valide kethüdası Mahmud Bey, paşalı kavuğu, bol yenli kürkü, elinde asası ile yer almıştı. Daha geriden iki taraflı baltacılar ve darüssaade ağası gelmekteydiler. Alay Bâb-ı Hümayun'dan girdiğinde, Has Fırın önünde bekleyen III. Selim üç kez temanna ederek annesini selamladı ve tahtırevan perdesinden elini öptü. Harem kapısına kadar yanında yürüdü. Ertesi gün de bir hatt-ı hümayunla "mehdi ulyâ-yı saltanat"m (valide sultanın) sarayı onurlandırdığı sadrazama-bildirildi. Bu vesileyle devlet erkânı, Mihrişah Sultan'a hediyeler gönderdiler.

Duygulu, iyiliksever ve nazik bir saray kadını olan Mihrişah Sultan, oğlunun yenilikçi girişimlerini destekledi. III. Selim, Topkapı Sarayı harem dairesinin valide sultanlara mahsus bölümünü annesi için geniş bir tadilattan geçirtti. Kendi özel dairesiyle bağlantısı olan bu daire, yer yer üç katlı olup 18. yy sonu mimari ve tezyini özelliklerini yansıtmaktadır. III. Selim, her gün Mihrişah Sultan'm dairesine geçerek sohbet eder, çoğu zaman da kentle ilgili sorunları görüşürdü. Bazen de Mihrişah Sultan oğlunun binişlerine(->) katılır; İstanbul'un uzak mesirelerine, Boğaziçi yalılarına giderdi. Yaz mevsimini ise, kızı Şah Sultan'm Eyüp'teki sahilsaraymda geçirmekteydi.

Yönetim işlerine müdahalesi olmayan Mihrişah Sultan'm bir kez, Hasköy Lağımcılar Kışlası Nazırı Seyyid Mehmed Efendinin, bir başka sefer de ulemadan bazı kişilerin bağışlanması için oğluna ricada bulunduğu bilinir.

Mevlevî tarikatına mensup olan Mihrişah Sultan, son yıllarım hastalıklı geçirdi. Uzun zaman sıtmadan kurtulamadı. Hekimler son tanıyı "ahiret hastalığı nöbeti" olarak koydular. Hallaç Baha'nın verdiği halk ilacı tertipleri de yararlı olmadı. Topkapı Sarayı'ndaki dairesinde öldü. Cenaze alayı(->) Topkapı Sarayı-Edirnekapı-Eyüp yolunda İstanbulluların da katılımı ile yapıldı. 1795'te yaptırdığı külliyedeki türbesine gömüldü.

Osmanlı valide sultanlan arasmda İstanbul'a eser kazandıranların ilk sırasmda yer alan Mihrişah Sultan, Halıcıoğlu'nda cami, Eyüp'te adıyla anılan ve imaret, mektep, kütüphane, sebil, türbe birimlerini içeren külliye, çeşitli yerlerde çeşmeler, Levent Kışlası ile Hasköy Lağımcılar kışlalarına birer cami yaptırdığı gibi Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ni, Kâğıthane'deki Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi'ni de onartmıştır. Bazı eserleri oğlu III. Selim'in yaptırdığı eserler arasında da gösterilir. Hayırları için tesis ettiği vakıflara ilişkin belge ve defterler, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunmaktadır. Bir vakıf defterinde, Mihrişah Valide Sulltan Mektebinin muallimine, kalfasına, şeyhülkurrasına, meşk muallimine ve bevvabma ayda toplam 330 kuruş ödendiği, okuyan 50 talebeye de her yıl birer entari ile hırka, dizlik, kuşak, birer çift yemeni ile mest ve harçlık verildiği yazılıdır. Vakıfları, ölümünden sonra Sultan Mustafa-yı Sâlis evkafı (Laleli, Sultan Selim-i Cedid ve Mihrişah Valide Sultan vakıfları) adı altmda birleştirilmiş; darphane eminlerinin de bu evkafa nezaret etmeleri koşulu getirilmişti. Mihrişah Valide Sultan'm Eyüb Sultan Camii'ndeki vakıf yazma kitapları 1924'te Hüsrev Paşa Kütüphanesi'ne, 1965'te de Süleymaniye Kütüphanesi'ne taşınmıştır.

Bibi. Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 99; M. Ç. Ulucay, *Harem,* II, Ankara, 1985, s. 63 vd; Uzunçarşılı, *Saray,* 155**-156;** *SicilTi Osmanî,* I, 83; Sır Kâtibi Alimed Efendi, *Ruzname,* Ankara, 1993; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?, I, Osmanoğullaıı,* Ankara, 1969, s. 222-223; İ. Parmaksızoğlu, "Mihrişah Valide Sultan", *TA,* XXIV, 154; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. no. 8221, E. no. 7995.

NECDET SAKAOĞLU

MİHRİŞAH VALİDE SULTAN CAMİİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Halıcıoğlu'nda, yol üstündedir. Cami, III. Selim tarafından annesi Mihrişah Valide Sultan (ö. 1805) adına yaptırılmıştır.

Cami başlangıçta tek minareli yapılmış, sonra III. Selim buna bir minare daha ekletmiş, yapı 1218/1803-04'te tamamlanmıştır. Namaz kılınmasına önce fevkani binada başlanmış ve "Humbaracılar Kışlası Camii" olarak adlandırılmıştır. Dört tarafını kışla odaları çevrelemekteydi. Bunlardan Sütlüce tarafında bulunanları lağımcılara, Hasköy tarafında olanları da humbaracılara eşit olarak verilmişti. Deniz tarafında hünkâr kasrı, ayrıca kışlaya yakm mühendishane, demirhane, hamam, kalhane (eritme yeri) ve dökümhane yaptırılmıştır. II. Mahmud döneminde ambarlar yapılmış ve kışla onarılmıştır.

Cami fevkani ve tek kubbeli olarak tasarlanmış, tuğla ve taştan karma malzeme ile inşa edilmiştir. Bugün üzeri harç ile sıvalıdır. Cami enine gelişen dikdörtgen bir plan gösterir. Yüksek bir bodrum üzerine yapılmış olup üç taraftan mermer sütunlu ve basık kemerli galerilere oturmaktadır. Yapıda iki sıra halindeki pencerelerden alttakiler dikdörtgen biçimli ve mermer sövelidir. Üst pencereler ise sivri kemerlidir. Alt pencerelerde dövme demirden parmaklıklar, üsttekilerde ise alçı şebekeler vardır. Camiye merdivenle sivri kemerli iki ayrı kapıdan girilir. İki kapı arasında sivri kemerli bir pencere açılmıştır. Bu pencerenin altında caminin bodrumuna girişi sağlayan küçük bir kapı bulunmaktadır. Merdivenlerin iki tarafındaki dikdörtgen kapılar da bodrumun girişidir. Bu kapıların üzerinde sivri kemerli kornişler bulunur. İki taraftan çıkılan çift kollu merdivenler ortada bir sahanlıkta birleşmektedir. Buradan da son cemaat yerine geçilmektedir. Buranm üzeri kurşun kaplı, düz bir çatı ile örtülmüştür. Şahinlik yuvarlak kemerli ve mermer söveli bir kapı, dikdörtgen ve mermer söveli iki pencere ile son cemaat yerine açılmaktadır. Son cemaat yeri dikdörtgen planlıdır. Günümüzde batı tarafı camekânla ayrılmıştır. Camekânlı bölümden ahşap merdivenler ile mahfile çıkılır. Minare kapıları da buradadır.

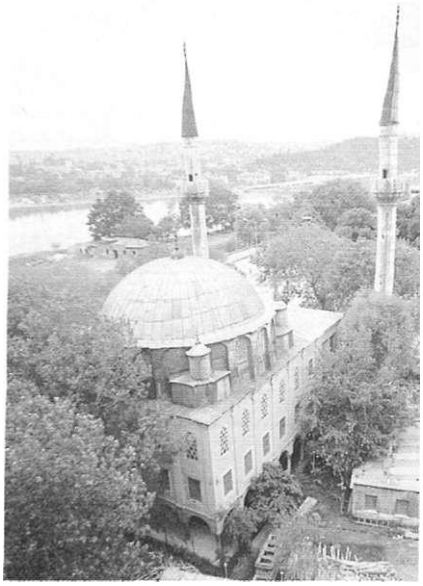

Mihrişah Valide Sultan Camii
Nurdan Sözgen, 1994/ i t i 1 VArşivi

Harime, yuvarlak kemerli mermerden yapılmış bir kapıdan girilir. Kemerin üzerinde caminin tarihini veren kitabe yer alır. Kitabe dört beyitlik olup ta'lik hatla yazılmıştır. 1218/1803-04 tarihini vermektedir. Yapımn doğu ve batı duvarlarında altta ve üstte altışar olmak üzere yirmi dört tane pencere açılmıştır. Güneyde mihrap duvarında ise altta dört, üstte beş pencere vardır. Giriş cephesinde ise sadece dört pencere bulunur.

Mihrap mermerden olup, yarım daire niş şeklinde ve dışan taşkındır. Mihrabın iki yanında birer sütunçe vardır. Minber ve vaaz kürsüsü ahşaptır. Vaaz kürsüsü doğu-

duvarında iki pencere arasına yerleştirilmiştir. Yapının mahfili iki kısımdan oluşur. Geometrik motifli ağaç kafes ile kapalı olan sol kısım, hünkâr mahfili olarak kullanılmakta, mahfil, ikisi duvarlara bitişik dört mermer sütun üzerine oturmaktadır. Bu sütunların ve son cemaat yeri ile harim mekânını ayıran duvar üzerinde dörder mermer sütun bulunur. Sütunlar birbirine basık kemerlerle bağlanmışlardır. Bu kemer ve sütunların görevi kubbenin önündeki düz çatıyı ve kubbeye geçişi sağlayan eksedraları taşımaktır. Yüksek bir kasnak üzerinde oturan ahşap kubbe kurşunla kaplanmıştır. Ahşap olan üç duvar ve giriş kısmında dört sütun üzerine oturan bu kubbeye geçiş eksedralar ile sağlanmıştır. Eksedraların üzerinde ise iki sıra pencere dizisi ile donatılmış, ahşap ve yüksek bir kasnak bulunur. Bunlardan alttakiler daire şeklinde ve her yönde birer tane olmak üzere dört tanedir. Sekiz tane olan üsttekiler ise yuvarlak kemerlidir. Kubbenin dört tarafında, eksedraların üzerine oturan, kurşun kaplı destek kuleleri bulunur. Yapıda, ince ve uzun minareler birer şerefeli olup, caminin girişinin sağ ve sol tarafında, dışarı doğru taşkın biçimde yapılmışlardır. Kesme taştan olup, kare kaideler üzerine oturmaktadır. Minarelerde boğumlu şerefe çıkmaları vardır. Üzerleri kurşun kaplı konik külahla örtülüdür.

Yapıda batı tarafında sekiz, mihrap tarafında altı ve doğu tarafında dokuz mermer sütun bulunmaktadır. Sütun başlıkları yuvarlaktır ve dört tarafında birbirinin aynısı olan yaprak kabartmalar vardır. Pencere aralarında dışarı taşkın duvar payeleri yer alır. Bu payeler zemindeki sütunların hizasmdadır. Cephenin üst hizasında barok profilli bir silme yapıyı kuşatır. İçten harim mekânına giriş kapısının tek süsü mermer söve kemerdeki silmelerdir. Yapıdaki mahfilin tavanı, kemerlerin içleri, duvarlar, kemerlerin sütunlara bağlantı yerleri tamamen neoklasik devirde yapılmış, kalem işleri ile tezyin edilmiştir. Yapıdaki kalem işleri siyah, kırmızı, sarı renkli olup bitkisel motiflerdir. Mahfilin camiye açılan kısmındaki mermer sütunlar arasında ahşap direkler, bunların üst kısmında ahşap süslemeler vardır. Köşeler ahşap oymalarla tezyin edilmiştir. Ahşap alınlıkları lentolar üzerine yerleştirilmiştir. Yapıdaki üst pencereler vitraylıdır. Yapıda duvarların tamamı, pencere alınlıkları ve araları renkli kalem işleri ile doldurulmuştur. Kubbedeki pencereler dıştan alçı şebeke, içten renkli vitraylarla kapatılmıştır. İçinde ise bir ayet bordürü yer alır. Etrafı kalem işleri ile çevrilmiştir. Mihrap nişi kaş kemerli olup üzerinde Arapça kitabe yer almaktadır. Bu kitabenin üstünde alçıdan yapılmış ve barok üslupta kıvrık dallardan meydana gelmiş süslemesi vardır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 309; Raif, *Mir'at,* I, 554-555; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 73; S. Eyice, "istanbul'daki Bazı Cami ve Mescit Minareleri", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I, 1963, s. 66.

N. ESRA DİŞÖREN

MİHRİŞAH VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

bak. KÜÇÜKSU ÇEŞMESİ

MİHRİŞAH VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Yeniköy semtinde, deniz kıyısındaki parkın içindedir. Mihrişah Valide Sultan tarafından 1220/1805'te yaptırılmıştır.

Tamamen mermerden inşa edilen, bu tek cepheli çeşme mazgal benzeri bir konsolla nihayetlenir. Üç bölümlü olan cephenin iki yanındaki bölümler dışa doğru taşkındır ve bunların alt kısımları düz olarak inşa edilmiştir. Köşeleri kavislendirilmiş dörtgen nişlerin hemen üstünde üç adet konsol vardır. Bunun üzerindeki yüzeyler silmelerle hareketlendirilmişlerdir. Her iki yan birbirinin aym ve simetriğidir. Çeşmenin kitabesi, üstteki mazgal nişleri arasındaki ufak alanda yarım daire kemerli bir nişin içine yerleştirilmiştir. Bu bölümün altında at nalı kemerli bir kısım görülmektedir. Burası yuvarlak gövdeli, düz başlıklı iki mermer sütunla taşınmaktadır. Aynataşı süslemesiz olup, tekne taşı kaybolmuştur.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 168; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 609, 611.

ARZU İYİANLAR

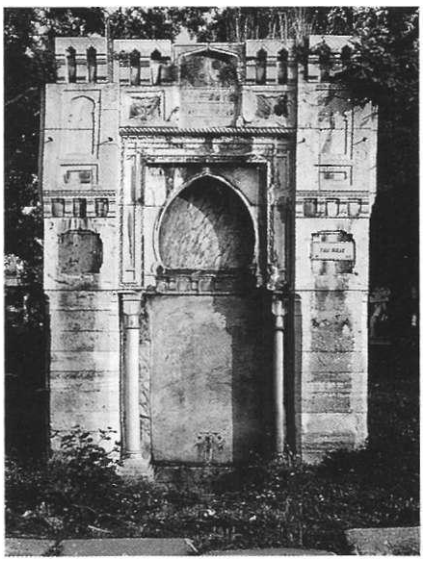

Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi, Yeniköy
Arzu lyianlar

MİHRİŞAH VALİDE SULTAN KÜLLİYESİ

Eyüp semtinde, Bostan İskelesi yakınında yer almaktadır. Türbe, imaret (aşhane), sebil, çeşme ve mektepten oluşan bu grubu kuzey ve doğuda sahil yolu, güneyde Bostan İskelesi Sokağı ve batıda Türbe Çıkmazı Sokağı çevrelemektedir.

18. yy'm sonlarında Arif Ağa'nm hassa mimarbaşılığı sırasmda inşa edilen külliye, III. Selimin annesi Mihrişah Valide Sultan (ö. 1805) tarafından yaptırılmıştır.

iki ayrı avluyu çeviren yapılardan meydana gelen külliye, III. Selim döneminin ilk karakteristik eseri olarak kabul edilmektedir, inşasına 1207/1792'de başlanmış 1210/1795'te tamamlanmıştır. Külliyenin ikisi güney, biri batı, diğeri doğu cephelerinde olmak üzere toplam dört girişi vardır. Bostan İskelesi Sokağı'na parelel olan güney cephesi, güneybatıda Mihrişah Valide Sultan'm türbesi, güneydoğuda ise, sebil ve çeşme grubu ile sınırlandırılmıştır. Tamamıyla barok üslubun özelliklerini bünyesinde taşıyan cephedeki anıtsal giriş, avlu duvarından yüksek olup üç tarafı kubbeli revaklarla çevrili olan, içinde imaretin de (aşhane) bulunduğu birinci avluya açılır. Türbenin hemen yanında bulunan ve birinci avluya açılan anıtsal girişi büyük ölçüde tekrarlayan, bu cephedeki bir diğer anıtsal giriş ise türbe ve hazireyi içine alan, birinciye oranla daha küçük şekilsiz ikinci avluya açılmaktadır. Kapı, iki yanında demet sütunlarla ve aralarmda içbükey alanlara yerleştirilmiş olan kitabesiz süs çeşmeleri ile sınırlandırılmıştır. Külliyenin batı cephesinde yer alan ve ikinci avluya girişi sağlayan kapısı oldukça gösterişsiz ve küçük ölçülerdedir. Doğu cephesindeki giriş ise cepheyi oluşturan demir parmaklıklı yirmi üç pencere açıklığının ortasında yine demir parmaklıklı çok küçük bir kapı ile sağlanmıştır.

Bazı kaynaklarda Eyüp'te Mihrişah Sultan Kütüphanesi'nden söz edilmektedir. Sözü geçen bu kütüphane külliyeyi oluşturan yapılar topluluğundan biri değildir. Mihrişah Valide Sultan, Eyüb Sultan Camii içinde, sol taraftaki iki dolaba bir miktar kitap vakfederek adını taşıyan kütüphaneyi 1210/1796'da kurmuştur. İçlerinde muhtelif şahısların vakfettiği kitapların da bulunduğu 447'si yazma, 93'ü basma toplam 540 adet kitap kütüphanenin Maarif Vekâleti'ne devrinden sonra 1924'te Mihrişah Valide Sultan Sebili'nin yanında bulunan Hüsrev Paşa Kütüphanesi'ne, 1957'de de Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.

Türbe: Külliyenin güneybatı ucunda, ikinci avlunun güney cephesi ortasında, dışa taşkın iki katlı, beyaz mermer türbe en erken tarihli yapıdır. Türbenin yapımına 1207/1792'de başlanmış ve 1209/1794'te tamamlanmıştır.

Osmanlı barok mimarisinin en önemli örneklerinden biri olan on iki köşeli, türbe her kenarına dışbükey şekil verilerek dilimli, dairesel bir form elde edilmiştir. İki basamaklı mermer bir kaide üzerine oturtulan yapı, süslemesiz bir kornişle başlamaktadır. Birinci ve ikinci katlar gerek mimari gerekse süsleme açısından birbirini tekrarlamaktadır. Duvarlara gömülü sütunların çerçevelediği dikdörtgen pencereler dönemin özelliğini yansıtan "S" profilli kemerlerle nihayetlenir. Kemerlerin kilit taşlarında stilize istiridye kabuğu motifleri yer almaktadır. Alt kat pencereleri dökme demir şebekeli, üst kattakilerse filgözü dışlıklara sahiptir ki bunlar son onarım sırasında beton ile kaplanmıştır. Katları birbirinden ayıran süslemesiz korniş ya-

pının başlangıcında olduğu gibi, üst sınırında da tekrarlanmaktadır. Oldukça alçak olan ve yapının daireselliğine uygun devam eden kasnak kurşun kaplı kubbe ile son bulmaktadır. Türbe revaklı bir girişe sahiptir. Üç gözlü olan giriş, her üç cepesinde dörder sütun, üçer kemer ile dışa açılmaktadır. Ön cephenin yanlarda basık yuvarlak, ortada ise diğerlerine oranla daha geniş ve yüksek kemerleri vardır. Yastıklı ve impostlu sütun başlıkları ile bu bölüm ampir üslubuna hazırlık niteliğindeki yenilikleri göstermektedir. Ortada kubbe, yanlarda tonoz ile örtülü olan eyvandan sonra ulaşılan giriş, iki renkli taşların oluşturduğu yuvarlak kemeri ve kilit taşında dönemin sevilen stilize kabuk motifi ile hayli göz alıcıdır. Hemen üstünde dikdörtgen çerçeve içine yerleştirilmiş ayet kitabesi bulunmaktadır. Kapı kemerinin yanlarında, kitabenin üstünde "C" ve "S" kıvrımlı akant ve palmet motiflerinin meydana getirdiği kompozisyon yer almaktadır. Yapının ön cephesi, kapının iki yanmda yer alan dikdörtgen çerçeveli birer pencere ile tamamlanmaktadır.

Bir kartpostalda Mihrişah Valide Sultan Külliyesinin sebil ve çeşmesi.
Burçak Evren koleksiyonu.

Türbe içte 10,20 m çapında bir daire üzerinde tertiplenmiştir. Muntazam on iki kenarlı bir plana sahiptir. Köşelerde birer sütunun yer aldığı on iki kenarın dokuzunda alt sıra pencereleri açılmış, giriş açıklığının iki yanına yuvarlak kemerli nişler içine birer dolap yerleştirilmiştir. Yapının iç görünümüne yoğun bir süsleme hâkimdir. Kubbenin merkezinde yer alan daire motifinden çıkarak on iki kola ayrılan ışınsal kalem işi süsleme tanbura kadar devam etmektedir. Üst kat pencereleri revzenlidir. İç mekâm aydınlatmak için renkli camların kullanıldığı üst kat pencerelerinin altmda yaldızlı yazı frizi dolaşmaktadır. Celi sülüs ile yazılmış olan bu yazılar hattat Mahmud Celaleddin Efendiye (ö. 1829) aittir. Pencerelerin hafifletme kemerleri arasında daireler içinde Allah, Hz Muhammed ve dört halifenin isimleri yazılıdır. Sütun başlıkları en altta kabuk motifi, onun üstünde helezoni kıvrımlar yapan akant yaprakları ve profilli bir kısımdan sonra ayetlerin arasında yer alan büyük akant yaprağı ile birleşmektedir. Pencere aralarındaki bu sütunlar zengin profilli birer kaideye oturmaktadır.

Türbenin içinde Mihrişah Valide Sultan'a. Hatice Sultaria (1821, III. Mustafa'nın kızı), Beyhan Sultan'a (1824, III. Mustafa kızı), Refet Kadına (1867, III. Selim'in dördüncü kadını) ve Rahime Perestu Kadın'a (1904, Abdüimecid'in kadını, II. Abdülhamid'in analığı) ait olan beş sanduka bulunmaktadır. Etraflarını sedef kakmalı bir parmaklığın çevirdiği sandukalar zeminden iki kademeli bir platform üzerinde oturmaktadır. Bu sandukaların içinde en gösterişlisi girişte sağda bulunan Mihrişah Valide Sultan'a ait olanıdır. Sandukasının etrafını rumî, palmet ve kıvrık dalların süslediği ahşap, sedef kakmalı bir korkuluk çevirmektedir.

Türbenin içinde bulunduğu ikinci avlunun doğu cephesinde türbedar odaları yer almaktadır. Bu odaların önünde ise sekiz kemerli, kubbeli revak kısmı uzanır ki bu bölümün başlangıcında anıtsal avlu kapısı, sonunda ise kitabesiz küçük bir çeşme bulunmaktadır. I. avlu ile II. avlu arasındaki, her iki avlu revaklann başlangıcında açılan küçük bir kapı ile bağlantı sağlanmıştır. Türbenin önündeki revaklı bölümde görülen kalem işi bezemeler, ikinci avludaki revak kubbelerinin içlerinde de görülmektedir. İkinci avluda bulunan, Mihrişah Valide Sultan Türbesi haziresinde 18. yy'm sonu, 19- yy ve 20. yy'ın başlarına tarihlenen, ait oldukları dönemlerin üslup özelliklerini yansıtan lahitler bulunmaktadır.

İmaret (Aşhane): Aşhanenin avlusuna, külliyenin güney cephesinden açılan giriş, Selçuklu dönemi portallerini hatılatacak ölçüde anıtsal bir biçimde inşa edilmiştir. Süsleme açısından da diğerine benzerlik göstermektedir. Kapı kemerinin üstünde kitabesi ve kapının kenarındaki ince mermer sütunların üzerinde de III. Selimin imzalı tuğraları mevcuttur. Külliyenin bu cephesinde, mermer avlu duvarı, pencereleri alnında, sebilin sağ tarafındaki hacet penceresi üzerinden başlayan Mehmed Esad Yesarî'nin(->) ta'lik hattı ile yazılmış bir kitabe frizi bulunmaktadır.

Avlu girişinin iki yanında Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa (ö. 1875) ve ailesi efradına ait demir şebekeli lahitler dikkati çekmektedir.

Girişin tam karşısında yer alan imaret (aşhane) kuzey, doğu ve batı yönlerinden kubbeli revaklarla çevrilidir. Doğu ve batı yönündeki revaklann arkasında aynalı tonozların örttüğü mekânlar bulunmaktadır. Tüm bu mekânlar aşağı yukarı kare biçiminde ve birbirine eşit ölçülerdedir. Batı yönündeki ilk üç türbenin bulunduğu diğer avlu revağıyla, pencere ve kapılar aracılığıyla bağlantı halindedir. Bunu izleyen diğer iki mekân aşhane avlusu önündeki revaklara açılmaktadır. Avlunun doğusunda, revaklar arkasında yer alan diğer mekânlar ise hem avlu, hem arkadaki -içinde hazirenin de bulunduğu- alan ile bağlantı halindedir. Bunlar aşhane fonksiyonuna uygun çeşitli hizmetlerle ilgili olarak yapılmışlardır.

Kuzeydeki revaklann arkasında bulunan üç kare mekânın üstleri ortadaki daha

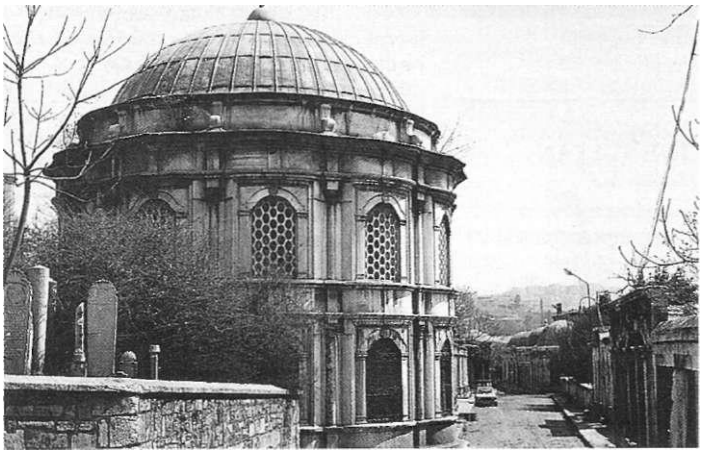

Mihrişah Valide Sultan Türbesi
Yıldız Demiriz

yüksek olan üç kubbe ile örtülmüştür. Ortadaki sekizgen kasnak üzerine oturan yüksek kubbeli mekân, aşhanenin mutfak bölümüdür. Pandantifli kubbenin ortasında aydınlık feneri bulunmaktadır. İçinde iki ocağın bulunduğu mutfağın sağındaki mekân fırın olarak yapılmıştır. Bugün bu mekân erzak deposu olarak kullanılmaktadır. Mutfağın solunda bulunan tek kubbeli mekân sol taraftan tonozlu, dikdörtgen bir ek birimle genişletilmiştir. Bugün burası kesilen etlerin, soğutulma ve dinlendirilme işlemlerinden geçirildiği buzhane bölümü olarak kullanılmaktadır. Aşhanenin 5 tane sekizgen, 6 tane de silindirik olmak üzere toplam 11 bacası vardır. Bacalar tuğla ve horasanharcından olup açık külahlıdır (imaret türbe ile aynı tarihlere sahiptir).

Avlunun batı bölümündeki odalardan ikisi bugün müdürlük olarak kullanılmaktadır. Doğu bölümündeki altı mekân ise, kadın ve erkek tuvaletleri, makbuz odası, ambar memuru odası, soyunma ve jeneratör odası ve elektrik odası olarak kullanılmaktadırlar. Tüm bu mekânların sonunda kuzeyde kesimhane bulunmaktadır. Kesim işlemi alüminyum camekânlı bu bölümde yapılmaktadır. Bugün, faaliyetini sürdürmekte olan Mihrişah Valide Sultan İmareti (Aşhanesi) günde 1.500 kayıtlı yoksula yemek vermektedir.

Sebil ve Çeşme Grubu: Sebil ve çeşme, 1210/1795'te külliyenin güneydoğu köşesinde inşa edilmiştir.

Barok-rokoko stilinde, yarım daire planlı sebil yapısı dalgalı bir forma sahiptir. Yapı dört bölümde incelenecek olursa birinci bölümü volütlerle beşe ayrılmış olan kaide oluşturur. Her yüzeye yerleştirilen kare formlu kartuşlar dönemin yaygın süsleme özelliklerine sahiptir. İkinci bölüm demet sütunlarla sınırlandırılır. Alan dikdörtgen şekilli beş adet pencere ile dışarı açılmaktadır. Su verme yeri olan bu pencerelerin bitkisel tezyinatlı demir dökme, 0,85 m genişliğinde, 2,50 m yüksekliğinde şebekeleri bulunmaktadır. Pencerelerin "C" ve "S" kıvrımlı kemerlerinin kilit taşları akantus yaprakları ile hareketlendirilmiştir. Sebilin üçüncü bölümü, sütunların hizasında yükselen payelerle sınırlandırılan, dışbükey alanların oluşturduğu korniştir. Bu kısımda da oldukça hareketli kartuşlar göze çarpmaktadır. Bu bölüm birkaç sıra profille sonuçlanır. Buradaki kornişe oranla daha geniş bir korniş dördüncü bölümü oluşturur. Akantus yapraklarının süslediği volütlerle sınırlandırılan kartuşların içinde kitabe yer almaktadır. Bu kitabenin yazarı Galata Mevlevîhanesi Postnişini Şeyh Galib'dir (ö. 1799).

Sebilin iki yanında, daha alçakta kalan küp gövdeli çeşmeler, gerek mimari, gerekse süsleme bakımından birbirlerini tekrarlamaktadır. İnce ve kaim profillerle çerçevelendirilen çeşme aynalarına, iç içe üç tane "S" kıvrımlı kemer ve kilit taşlarında stilize edilmiş istiridye kabuğu motifleri yerleştirilmiştir. Bu bölümü iki yanda duvara gömülmüş bir sütun sınırlamaktadır. Üstte yer alan dikdötgen bölüme kitabe

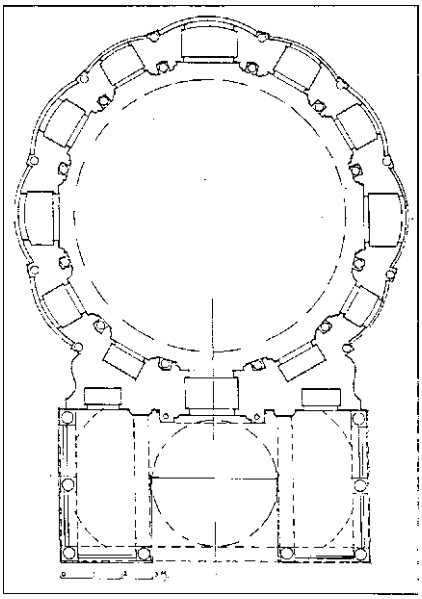

Mihrişah Valide Sultan Türbesi'nin planı.
Ara Alfun

yerleştirilmiştir. Çeşme en üstte merkezine yerleştirilen bir madalyonun oluşturduğu taç kısmı ile son bulur.

Sebilin çeşmelerle olan bağlantısında aradaki ufak kot farkını bir niş ve duvara gömülü bir sütun sıfırlamaktadır. Bu sebil ve çeşme grubunu, içinde kalem işi bezemelerinin varlığına dair izler taşıyan hareketli bir saçak örtmektedir.

Mektep: 1219/1795 tarihli Mihrişah Valide Sultan Mektebi, külliyeyi oluşturan yapılar topluluğu içinde yer almaz. Türbenin karşısında olup bugün mezarlıklar içinde kalmıştır. Önündeki mezarlık mektep binası yapıldıktan yaklaşık 30 sene sonra oluşmaya başlamıştır.

Mektebin bahçe kapısı Ferhad Paşa Türbesi'nin haziresinin arkasında ve Bostan İskelesi Sokağı üzerindedir. Kemerli kapısının üzerinde kitabesi yoktur.

1970'te içinde yaşayan bir ailenin dikkatsizliği sonucunda yanan mektep bugün çok harap durumdadır. Klasik demir parmaklıklı beş penceresi bulunan ve kesme taştan tuğla hatıllı yapılan binanın çatısının ahşap olduğu bilinmektedir.

Bibi. 1. Kumbaracılar, "Türk Mimarları", ***Arkitekt,*** S. 7/3, İst., 1937, s. 35; Kumbaracılar, ***Sebiller,*** 47: Tanışık. ***İstanbul Çeşmeleri,*** 222; Kuban, ***Barok,*** 37, 109, 110; N. Bayraktar, "İstanbul'da Kadınlar Tarafından Kurulmuş Kütüphaneler". ***Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, c.*** XII, S. 1-2, Ankara, 1963, s. 92; A. Arel, ***18. yy Mimarisinde Batılılaşma Süreci,*** ist., 1975, s. 87-88; Sözen, ***Mimar Sinan,*** 288-289; Uluçay, ***Padişahların Kadınları;*** Akakuş, ***Eyyûb Sultan,*** 215-217; O. Aslanapa, ***Türk Sanatı,*** İst., 1984, s. 289-290; ay, ***Osmanlı Devri Mimarisi,*** İst., 1986, s. 415-418; B. Unsal, "Stil Yönünden, Klasik Soması Türk Mimarlığında Sebil Anıtları", ***TAÇ,*** c. I, S. 3, İst., 1987, s. 16-23; A. Ödekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", ***Semavi Eyice Armağanı, İstanbul Yazıları,*** ist., 1992, s. 284; Haskan, ***Eyüp Tarihi,*** I, 23, 42, 47, 49, 125, 154, 155, II, 223-225.

GÜLBİN GÜLTEKİN

MİLİON TAŞI

Bizans döneminde Konstantinopolis'in tam ortasında bulunan ve imparatorluğun bellibaşlı merkezlerinin başkente uzaklığının kaydedildiği anıtsal mil taşı (1 Roma mili yaklaşık 1.480 m).

Bugünkü Sultanahmet Meydanı'nda idi. Roma'da ve başka yerlerde olduğu gibi uzaklık ölçümü mil taşından değil, şehrin surlarında bulunan kapılardan başlanarak yapılırdı.

Bazı kaynaklarda "Altın Milion" diye adlandırılan bu anıtsal yapı Roma'daki Miliarium Aureum'dan esinlenerek şehrin Konstantinopolis adıyla yeniden kuruluşundan (324) kısa süre sonra bir tetrapilon (dört sütunlu) olarak inşa edilmişti. Kare taban üzerinde yükselen, dört kemerle taşınan merkezi kubbeli bir yapıydı, kaynaklarda, taşlarla döşenmiş bir yüzey üzerinde kurulduğu ve şimdi Yerebatan Sarayı'nın üstündeki Basilika Stoa'nın önünde bulunduğu belirtilmektedir.

Milion'a ait kalıntılar 1957'de ortaya çıkarıldı. Bu araştırmalar aynı zamanda, Tetrapilon'un(^) Bizans döneminin en önemli caddesi Mese'nin(->) üzerinde olduğunu ve caddenin tam bu noktada güneydoğuya, Büyük Saray'a(->) ya da sarayın hemen kuzeyine yöneldiğini ortaya koyuyor.

Zosimos ve Hesihios gibi tarihçiler, 5. ve 6. yy'larda Milion'un yeni başkent Konstantinopolis'in koruyucu tanrıçası Tihe'ye(->) adanmış bir pagan (Hıristiyanlık öncesi döneme ilişkin) tapmağı olarak kullanıldığını ileri sürerler.

Milion'un süslemelerine ilişkin değişik kaynaklardan derlenmiş bilgilere göre, doğu yakasının çatısmda, İmparator I. Constantinus(-0 ile annesi Helena'yı ellerinde bir haçı tutarken gösteren bir heykel grubu vardı. Tihe ise başında kertik biçiminde bir taç ve elinde borazanı ile semboli-

Milion kazısında bulunan bir sütun fragmanı.
Nurdan Sözgen, 1994/TETTVArşivi

ze edilmişti. Heykel Constantinus Forumu'nda(->) ve Strategiorf da(-0 oldukları söylenen Tihe heykellerine büyük benzerlik gösteriyordu.

I. İustinianos döneminde (527-565) Milion'un bir güneş çemberi ile süslendiğinden söz edilir, imparator Filippikos (hd 711-713) dinsel politikalarının bir ifadesi olarak, Milion'u ilk beş ökümenik (birleştirici) konsili sembolize eden tasvirlerle süsledi. Onun tahttan indirilmesinden sonra da 6. ökümenik konsile (680-681) ait tasvirler eklendi. İkonoklazma(->) döneminde, V. Konstantinos (hd 741-775) bunları Hippodrom'daki(->) at yarışlarını gösteren resimlerle değiştirdi.

Million'un Augusteion'a(->) yakınlığı yüzünden, II. Teodosios'u (hd 408-450) at üstünde gösteren heykel ile împaratoriçe Sofia'nın (hd 565-578) ve bazı aile üyelerinin heykellerinin, kaynaklarda belirtildiği gibi Augusteion'da mı, yoksa Milion'un yakınında mı olduğu konusu açıklığa kavuşmamıştır.

Orta Bizans dönemlerinde (8-12. yy) imparatorluk seremonileri Milion'un kubbesi altında düzenlenmişti. Stratejik konumu yüzünden 1081'de I. Aleksios'un tahta geçmesi sırasında yaşanan kargaşada ve 1182'de kentin Latin sakinlerine karşı başlatılan ayaklanmada Milion'un önemli rolü oldu.

Milion'dan son kez 1268'de, mülkiyeti Ayasofya Kilisesine devredilmesi nedeniyle söz edilmişse de, Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde hâlâ yerinde durduğu ve sağlam olduğu sanılmaktadır.

Bibi. N. Fıratlı-T. Ergil, "Divanyolu 'Milion' Sondajı", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı,* S. 15-16, i960, s. 199-212; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 216-218; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn. 1988, s. 271-275.

ALBRECHT BERGER

MİLLET BAHÇESİ

Üsküdar ilçesinde, Altunizade'yeC-») 300 m, Kısıklı'ya(->) 500 m uzaklıktadır.

Kuzeyden ve güneyden Ümraniye-Üsküdar yol güzergâhı ile sınırlanmıştır. Yaklaşık 19-500 m^2lik bir alana sahip olan Millet Bahçesi, Üsküdar semti ve çevresinin en büyük bahçelerinden biridir; halk arasında "Millet Parkı" olarak da isimlendirilmektedir.

1867-1870 arasında, Kısıklı yolu üzerinde Bağlarbaşı civarındaki yeşil alan, bir belediye bahçesi olarak kurulmuş, İstanbul'un halka açık ilk bahçelerinden biri olmuştur. Çamlıca Bahçesi diye de anılan bahçe zamanla bozulmuş, 1933-1935 arasında ele alınıp düzenlenerek halka yeniden açılmıştır. Bu yıllarda büyük rağbet gören bahçe, taş duvarlarla çepeçevre emniyet altına alınmıştır. Bugün trafiği çok yoğun, iki gidiş dönüş yolunun ortasında kalmıştır; egzoz gazı, toz ve gürültü kirliliği parkta oturanları huzursuz etmektedir. Son yıllarda yapılan düzenleme ile sert zemin oranı yükseltilmiştir. Zemin öğesi beton, beton plak, beton kilit taşı, doğal parke taşı, doğal taş döşeme gibi çeşitlilik göstermektedir.

Doğal formda iki havuz bahçeye güzellik kazandırmıştır. Bahçede, 522 adet ağaç ve çalı bulunmaktadır. Bunlardan en çok dikimi yapılan tür ova akçaağacıdır *(Acer camestre).* Yaşlı çınarlar, defneler, atkestaneleri ve çitlembik ağaçlan, bir adet Amerikan orijinli sahil sekoyası *(Sequoia sempervirens),* gümüşi ıhlamurlar, yaşlı saplı meşeler *(Quercus robusl.J,* yalancı akasyalar, oyaağaçları Millet Bahçesi'ne dikilen ağaç ve çalılardan bazılarıdır. Diğer park ve bahçelerde olduğu gibi burası da yeterince sulanamamakta ve bakımı yapılamamaktadır.

Bibi. K. Altınkaynak, "İstanbul İli, Üsküdar İlçesi Altunizade Millet Parkı Ağaç Röleve Planı", (İstanbul Üniversitesi, Orman Fak., basılmamış bitirme tezi). 1992.

FAİK YALTIRIK

MİT TET CADDESİ

Aksaray kavşağından başlayıp kuzeybatıya, şehir surlarının Topkapı noktasına kadar uzanan ana ulaşım arteri.

Laleli yönünden gelen Ordu Caddesi. Aksaray'ın merkezinde alt ve üst geçitlerin bir trafik kavşağı meydana getirdiği yerde, Murad Paşa Camii'nin önünde ikiye ayrılır. Yukarıda, daha kuzeye doğru giden cadde Vatan Caddesi'dir. Onun altında, güneyinde kalan cadde ise Millet Caddesi olarak bilinen, ancak günümüzdeki resmi adı Turgut Özal Caddesi olan yoldur.

Millet Caddesi, batıya doğru, Haseki Hastanesi'nin bulunduğu yöreyi solunda bırakarak, Fmdıkzade ve Çapa semtlerinden geçerek, Gureba Hastanesi binalarını sağına, Şehremini'ni soluna alarak dümdüz Topkapı'ya uzanır. Surların Top Kapısı'nın birkaç yüz metre altında (güneyinde) iki burç arasmdan Londra Asfaltı'na kavuşur. Bu güzergâh, şehrin suriçi kesimini Londra Asfaltı, E-5 ve Trakya'ya bağlayan anayollardan biri ve önemli bir trafik akış arteridir.

Günümüzde yaygın adıyla Millet Caddesi olarak bilinen bu yolun, şehrin en eski güzergâhlarından biri olduğu, hattâ bazı bölümlerinde Bizans'ın ünlü Mese'siyle(-») çakıştığı sanılmaktadır. Top Kapı-

1958'de yeniden düzenleme çalışmaları sürerken Millet ve Vatan (sağ) caddeleri (üstte) ve günümüzde Millet Caddesi. *Ara Güler (üst), Nurdan Sözgen, 1994 / TETTV Arşivi*

sı, Bizans döneminde, ama özellikle Osmanlı döneminde şehrin ana giriş kapılarından biri olduğundan, bu yol her dönem önemini korumuştur.

Yola Millet Caddesi adı Cumhuriyet'ten sonra verilmiştir. 1880'lere ait haritalarda Aksaray'dan başlayarak, bugünkü bitiş noktasının biraz kuzeyinde, Top Kapısı'nda sona eren bu yolun adı Topkapı Caddesi'dir. Topkapı Caddesi, surlara yaklaşırken Şehremini semti yakınlarında bir dirsek çizerek kuzeye doğru sapar ve Top Kapısı'ndan sur dışına ulaşırdı. O dönemlerin atlı tramvayları bu yolu izlerdi. Bu yüzden, 1918 tarihli Necip Bey haritasında, Topkapı Caddesi'nin, Gureba Hastanesi'ni geçtikten sonra, Şehremini semtinde kısa bir bölümü Şehremini Caddesi adını almakta, daha sonra bir dirsekle yukarı kıvrıldığı ve sur kapısına ulaştığı bölüm ise Tramvay Caddesi olarak adlandırılmaktadır. Cumhuriyet'ten sonra, yolun Şehremini kavşağından kuzeye doğru giden "Tramvay Caddesi" bölümü yine Topkapı Caddesi diye adlandırılırken, Aksaray'dan Şehremini kavşağına kadarki bölümü Millet Caddesi olmuştur.

Millet Caddesi, 1956-1959 Menderes iman döneminde Vatan Caddesi(->) ile birlikte bütünüyle yeniden düzenlenmiş, çevresi istimlak edilip açılarak genişletilmiş ve asfaltlanmıştır (bak. Menderes ve İstanbul). Bu dönemin imar anlayışına ve dümdüz geniş bulvarlar açma hevesine uygun olarak yolun güzergâhı Tramvay Caddesi (Topkapı Caddesi) kavşağından itibaren değiştirilmiş; eskiden burada dirsek yaparak yukarı, kuzeye doğm çıkıp Top Kapısı'na kavuşan yol düz bir çizgi olarak surlara doğru uzatılmış ve bu noktada sur kalıntıları yıkılarak eski surun iki burcu arasından Londra Asfaltına bağlanmıştır. Böylece surların Top Kapısı, Millet Caddesi'nin suru deldiği noktanın birkaç yüz metre kuzeyinde kalmıştır.

1950'lerin ortalarında inşaatı başlayan yolun güzergâhı üzerinde İstanbul'un eski semtleri bulunduğundan, çevresini açma ve yolu genişletme çalışmaları sırasında birçok eski eseryok olmuş, yerinden taşınmış veya yıkılmıştır. Millet Caddesi 1959'da bitmiş ve çok kısa sürede iki yanı yüksek blok apartmanlarla dolmuş ve yoğun bir yapılaşmaya sahne olmuştur. Günümüzde. İstanbul'un suriçi kesiniinin trafiğin en voğun olduğu anacaddelerinden biri olan Millet Caddesi'nin (Turgut Özal Caddesi) iki yanı çok sık ve yoğun bir yerleşme görünümü sergilemektedir. Yüksek apartmanların altları acente, otomobil galerisi, dükkân, ticarethane olarak kullanılmakta ve çeşitli turistik oteller bulunmaktadır.

Genişliği 50 m olan yolun iki yanında 7,5 m'lik kaldırımlar ve ortada 7 m'lik bir refüj vardır.

İSTANBUL

MİT TFT KÜTÜPHANESİ

Fatih'te Macar Kardeşler Caddesi'nde, İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğüne bağlı araştırma kütüphanesi. Bulunduğu bina Feyzullah Efendi Medresesi'dir(->).

Ali Emiri Efendi'nin(->) 1916'da nadir eserlerden oluşan 16.000'i aşkın kitabını bağışlamasıyla kurduğu kütüphanenin adını da Ali Emiri Efendi koymuştur. Osmanlı tarihleri, özellikle Yemen tarihleri, padişah divanları, şuara tezkireleri, fermanlar, levhalar; ayrıca matematikten tıbba kadar İslam kültürünün birçok alanında yazılmış kitapları kapsayan Ali Emiri koleksiyonu son derece değerlidir.

Millet Kütüphanesinin önemli diğer koleksiyonu, binayı yaptıran Feyzullah Efendimin 1699'da vakfettiği 2.000'i aşkın kitap olup, Feyziye Kütüphanesi adıyla ünlenmiştir. Bu kütüphanede, döneminde üç kütüphaneciye aynı ücretin verilmesi, senede üç defa genel temizlik ve havalandırma yapılması, bunun karşılığında kütüphanecilere ek ücret verilmesi, korumanın tamamen kütüphanecilere yüklenişi, ciltlemenin kütüphane içinde yapılması gibi titiz uygulamalarıyla ilgi çekmişti.

Ali Emiri Efendi'nin, sağlıksız yapılardan getirttiği Veliyüddin Carullah Efendi, Hekimoğlu Ali Paşa, Pertev Paşa, Reşid Efendi vakıf kütüphaneleri, Millet Kütüphanesi 1962'de İl Halk Kütüphanesine dönüştürülünce 1963'te, Süleymaniye Kütüphanesine devredilmiştir.

Yeni kimliğiyle hızlı bir örgütlenmeye giren kütüphane. 1963-1966 arasında, önce Bakırköy İlçesi olmak üzere, Küçükçekmece'den Pendik'e kadar birçok şube açtı, kültürel etkinlikler, yararlandırma, her yönden gelişme yolunda yoğun çaba harcadı. İl Halk Kütüphanesi'nin(->) Beyazıt'taki binasında yeniden örgütlenmesinden sonra 1993'te araştırma kütüphanesi kimliğini kazandı.

Kütüphanede bugün 9-000'i elyazma, 30.000 Arap harfli olmak üzere 70.000 civarında derme bulunmaktadır. Binası genişlemeye elverişli olmadığından, yeni ve fazla dermeden amaca uygun olmayanların, devredilmek üzere seçimleri sürdürülmektedir. Diğer yandan araştırma konularıyla ilgili eski ve bunlara yardımcı yeni derme ile her tür araç gereç bağışı kabul edilmektedir. Kütüphane yönetimi, bu bağışları, kütüphaneyi koruma ve geliştinne yönünde, uygulanan en son teknikler alanına çekmeye özen göstermektedir. Bu nedenle kurulan "Millet Kütüphanesini Kalkındırma Derneği", çalışmalarıyla kütüphaneye destek vermektedir.

1 yönetici ve 9 elemanla hizmet veren kütüphanede Dewey onlu konu katalogu ve alfabetik kataloglar kullanılmakta; ayrıca, eski koleksiyonlara ait yazma ve basma fihristler bulunmaktadır. İki okuma salonunda 60 sandalye vardır ve bir de müzesi mevcuttur.

6.000-12.000 arasında değişen dermeleriyle Âdile Sultan (Küçükmustafapaşa), Murat Molla (Çarşamba), Yusufpaşa (Aksaray) halk kütüphaneleri ile Ebubekir Paşa (Aksaray) Çocuk Kütüphanesi, Millet Kütüphanesinin bağlı birimleridir.

Bibi. G. Kut, "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri". ***TD,*** S. 33 (1980-1981); G. Kut-N. Bayraktar, ***Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri,*** Ankara, 1984 11 Kültür Müdürlüğü, ***İstanbul Kütüphaneler ve Müzeler Rehberi,*** ist., 1993; M. S. Taysi, "Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi ve Fevziye Medresesi", ***Türk Dünyası Araştırmaları,*** S. 23 (1983); M. Cunbur, "Ali Emîrî Efendi Kütüphanesi ve Çıkardığı Mecmua", ***Erdem,*** S. 6 (1990); N. M. Öztürkmen, ***İstanbul ve Ankara Kütüphaneleri,*** Ankara, 1957.

HAVVA KOÇ

MİLLİ REASÜRANS HANI

Sirkeci'de Aşir Efendi Caddesi no. 33'te bulunmaktadır. Karşısında Hobyar MescidiC-») yer alır. Bina günümüzde Türkiye Hanı adıyla anılmaktadır.

Eklektik üslupta inşa edilen yapının tarihi bilinmemekle beraber, mimarları Yenidünya ve Kyriakides'tir.

Giriş katı oldukça yüksek tutulmuş ve girişler binanın iki tarafında açılan kapılarla sağlanmıştır. Cephenin simetri ekseni boyunca bina, ortada ana bölüm boyunca çıkıntı yapmaktadır. Giriş katı, mermer yatay bloklardan oluştumlmuştur. Kapıların arası üçer pencerelidir ve birer kemerle tamamlanmıştır. Giriş kapıları üzerinde orfoz pencereler yer almaktadır. Kapıların iki yanından inen konsollar üçlü sarkmalarla devam etmektedir.

Giriş katı ile üst kat birbirlerinden silme ile ayrılmıştır. Ana bölüm, üç kat halinde oluşturulmuştur, bu kat aralarında ise silme yer almaz. Ana bölümün birinci ve ikinci kat pencere üzerleri denizliklidir. Deniz-

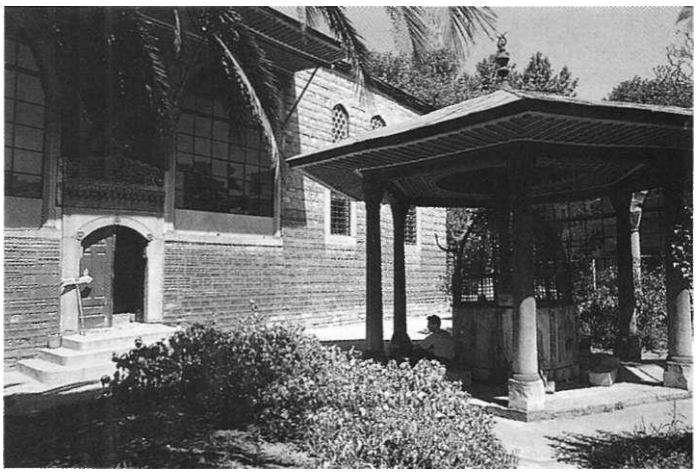

Millet Kütüphanesinin girişi. ***Surdan Sözgen. 1994 / TETTV Arşivi***

Milli Reasürans Hanı
Surdan Sözgen. 1994/ TETTI'Arşivi

likler ile pencere aralarında yer alan panoda arma motifleri bulunmaktadır. Denizliklerin konsolları daire parçaları ile süslenmiştir. Pencere boyunca inen yivler alttaki küçük konsollara ulaşırlar. Bu pencerelerin altlarında yer alan panolarda baklava dilimi motifi yer alır. Bunların içine daire motifi yerleştirilmiştir.

Orta bölümde en üstte, pencere aralarında barok kartuşlar yer alır ve cephe boyunca dalga silme ile bezenmiştir. Barok kartuşlardan başlayan ve iki kat boyunca devam eden ikili sarkmalar stilize çiçek motiflerinden oluşturulmuştur.

Ana bölümün iki yanındaki pencerelerin üzerleri birbirini takip eden dairesel dizilerle bezenmiştir. Bu pencerelerin üzerlerinde bulunan denizliklerden başlayan tekli sarkmalar diğerleriyle aynı şekilde stilize çiçek motiflerinden oluşturulmuştur.

Bina, altta ince testere dişli silme ve üstte ana silme olarak iki dizi ile sonlandırılmıştır.

BANU KUTUN

MİLLİ REASÜRANS KOMPLEKSİ

Teşvikiye'de, Teşvikiye Caddesi üzerinde bulunan ve Milli Reasürans Sigorta Şirketi'nin genel müdürlük bürolarını ve rant tesislerini barındıran mimari kompleks.

Milli Reasürans Şirketi tarafından 1984' te açılan sınırlı proje yarışmasında birinciliği kazanan proje, Şandor Hadi ve Sevinç Hadi adlı mimarlar tarafından tasarlandı. 1987'de yapımına başlanan kompleks, 1992 sonunda kullanıma açıldı.

Yapı, Teşvikiye Caddesi ile arkasındaki Abdi ipekçi Caddesi'ne cephe veren iki yüzlü bir parselde inşa edildi. Bina, genişliği Teşvikiye Caddesinde 54 m'yi, derinliği ise Abdi ipekçi Caddesi'ne kadar 94 m'yi bulan parselin verdiği olanaktan yararlanarak iki caddeyi bağlayan bir pasajı da içermek üzere tasarlandı.

Bina, müelliflerinin de belirttiği gibi yanındaki Maçka Palas'ın(->) dolu ve masif kitlesine, bir boşluk yaratarak yanıt verme ana fikrine oturan bir mimari anlayışla biçimlendirildi. Bina cephesi, Teşvikiye Caddesi üzerinde beş kat yüksekliğince 12 m geriye çekilerek gerçekten etkili bir boşluk oluşturuldu. Caddenin en dar kesiminde yola katılan bu kentsel mekân, aynı zamanda kurumun akılda kalıcı bir imgesini yaratmaktadır. Yapının üst kısmım taşıyan yana çekilmiş tek kolon hem eyvanın bütünlüğünü bozmamakta hem de kurum için güç ve güven simgesi olmaktadır.

Genel müdürlük bölümü, müelliflerinin eyvan olarak adlandırdığı bu boşluğun üstündeki iki köprü katında ve Teşvikiye Caddesi cephesi üzerindedir. Bu cephenin 28 m ve 19 m'lik açıklıkları yola paralel doğrultuda beton, buna dik doğrultuda çelik kirişlerle taşıtılmıştır. Genel müdürlük büroları gerideki altı katlı blokta düzenlenmiştir.

Kiralık bürolar. Abdi İpekçi Caddesi cephesi üzerinde bulunan ayrı bir kitlede çözümlenmiştir. Teşvikiye Caddesi kotuna göre 3 m daha aşağıda olan Abdi Ipekçi Caddesinden zemin altındaki otopark katlarına giriş verilmiştir. Kompleksin toplam inşaat alam 35.000 m²'dir.

Zeminde boşlukla birleşip devam eden pasaj, alışveriş ve rekreasyon mekânlarına ayrıimış ve böylece bölgeye özgü canlılığın yapı içine çekilmesi sağlanmıştır.

Bina. teşekkül etmiş bir kentsel çevrede, bu çevreye saygısız ve umursamaz bir tavır yerine onunla diyaloga girmeyi yeğleyen, Maçka Palas'ın gabari hattını ve silmelerini dikkatle izleyen bir tasarımdır. Bütününden ayrıntılarına kadar özenle düşünülüp biçffiüendirilmiştir. Yüksek teknolojiye dayalı seçkin ve ciddi bir anlatımın arandığı bina. istanbul'un az sayıdaki nitelikli çağdaş mimari örneklerinden biridir.

Bina, TMMOB Mimarlar Odası'nca iki yılda bir verilmekte olan Ulusal Mimarlık Sergisi ödülleri kapsamında 1992'de proje dalı ve 1994 'te yapı dalı ödülünü almıştır.

Bibi. F. Yazman, "Kente ve insana Saygılı Bir Anıt Yapı", *Sigorta Dünyası,* S. 404 (Ocak 1994), s. 20-22.

AFİFE BATUR

MİLLİYET

Günlük siyasi gazete.

Bu ismi önce Siirt Milletvekili Mahmut (Soydan) 1926-1935 arasmda çıkardığı gazetede kullanmıştır. Günümüzde Türkiye' nin en köklü gazetelerinden sayılan *Milliyet'in* bu ilk denemeyle bir ilgisi yoktur. Bugünkü *Milliyet* Ali Naci KaracanG» tarafından 3 Mayıs 1950'de yayıma başlatılmıştır. Gazete çokpartili düzene geçilmesiyle ön plana çıkan haber gazeteciliğindeki başarısıyla Babıâli'de okul niteliği taşıyan bir kurum oldu. ilk defa sporu tam sayfa olarak vererek "arka sayfasından okunan gazete" ününü kazandı. Yine de siyasi tarafıyla Türkiye'nin en ciddi gazeteleri arasında yer aldı. Özellikle Ali Naci Karacan'ın ölümünden sonra yayın politikasını tam kontrole alan Abdi İpekçinin etkisiyle sanayici kesiminin sözcüsü olduğu oranda yeni doğan demokratik sol hareket üzerinde de rol oynadı. İlk döneminde Refi Cevat Ulunay(->), Peyami Safa(->) gibi eski dönemin ünlü imzalarını bir araya getiren *Milliyet,* yavaş yavaş yeni dönemin aydınlarına sütunlarını açtı. Bunlar arasında Refik Erduran, Haldun Taner, Metin Toker, İlhami Soysal, Çetin Altan, Talat S. Halman, Bülent Ecevit, Hasan Pulur, İsmail Cem, Mümtaz Soysal, Ali Gevgilili, Orsan Öymen, Teoman Erel gibi isimleri sayabiliriz.

Gazete bir yandan kültür, sanat ve gençlik ekleriyle ve liseler arası yarışmalarıyla yeni bir kuşağı kendine çekerken, diğer yandan ilk ekonomi köşesini başlatarak toplumumuzdaki temel değişikliği de yönlendirmeye girişti. Tirajı 250-300.000 arasında değişen ama sözü çok dinlenen bir gazete oldu. 1979'da Abdi Ipekçi'nin öldürülmesiyle bir bunalım geçiren gazete, sahibi Ercüment Karacan tarafından 1980'de işadamı Aydın Doğan'a satıldıktan sonra önemli bir hamle yaptı. Okuyucuya kurayla ya da kupon karşılığı ödül verme kampanyaları sırasında *Milliyet* en çok kitap dağıtımıyla ve çocuklara verdiği karton

.Milli Reasürans Kompleksinin mimari çizimi.
Sevinç Hadi

Milliyet gazetesinin İkitelli'deki yeni binası.
Ferhat Atalay, 1994

oyunlarıyla ilgi gördü. Türkiye'de tirajı bir ara milyonu aşan beş gazetenin arasına girdi.

Halen (1994) başyazarlığını Altan Övmen, genel yayın müdürlüğünü Umur Talu, genel koordinatörlüğünü Yalçın Doğan'm yaptığı gazete 1980 sonrası siyasi dengesine uygun olarak büyük sermayenin sözcülüğünü yapmakta ve değişik eğilimli yazarlara sütun vererek uzlaştırmacı bir nitelik taşımaya çalışmaktadır. Yazarları arasında Hasan Pulur, Yavuz Donat, Osman Ulagay, Taha Akyol, Derya Sazak, Ali Sirmen, Oktay Akbal vardır. Babıâli'de üç bina değiştirdikten sonra 1993'te İkitelli'deki modern binasına geçmiştir. *Hürriyet'ie* yaptığı bir anlaşmayla 1994 yazından itibaren Anadolu'daki basımevlerini ortak kullandılar. Daha sonra *Milliyet* gazetesi sahibi Aydın Doğan Hür Holdingin çoğunluk hisselerini satın alarak *Hürriyet* Gazetesi'nin de çoğunluk hisselerini ele geçirmiş oldu.

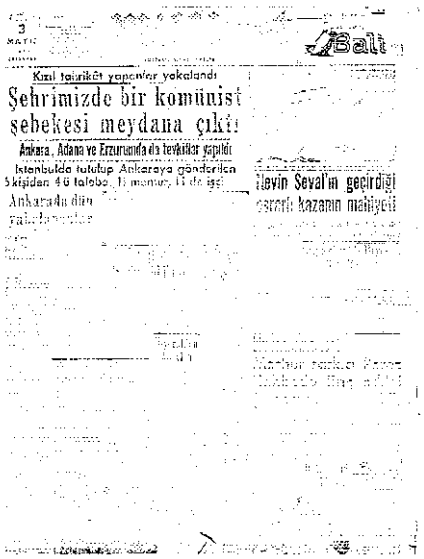
Kızıl teşkilât yapanlar yakalandı
Şehrimizde bir komünist şebekesi meydana çıktı
Ankara, Adana ve Erzurumda da teşkilâtlar yapıldı
İstanbulda toplanıp Ankaraya gönderilen
Milli Savunma Bakanı Sevin Seval'in geçirdiği

Milliyet gazetesinin ilk sayısı.
Ferhat Atalay fotoğraf arşivi

ORHAN KOLOĞLU

MİMAR ACEM CAMÜ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Melek Hatun Mahallesinde, güneyde Mevlanakapı Caddesi, doğuda Küçük Saray Meydam Sokağı, kuzeyde Mimar Acem Camii Sokağı tarafından kuşatılan arsa üzerinde yer almaktadır.

I. Selim (Yavuz) döneminde ve I. Süleyman (Kanuni) döneminin başlarında hassa başmimarlığı görevini üstlenen, bu görevde Koca Sinan'ın selefi olan Acem Ali (ö. 1537) tarafından 930/1523-24'te inşa ettirilmiş, vakfiyesi **931**/1525'te, Zilhicce ayının başlarında tescil edilmiştir. Cami, tekke ve mektepten oluşan bu hayır tesisinin vakfiye özeti 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları TahrirDefterihde* yer almaktadır. Burada Acem Ali'nin vakfetmiş olduğu, İstanbul'un çeşitli yerlerine dağılmış çok sayıdaki gayrimenkulun dökümü bulunmakta, ayrıca bunlardan elde edilecek iradın söz konusu tesiste görevli olanlara, bu tesisin birtakım ihtiyaçlarına ve baninin neslinden gelenlere ne şekilde harcanacağı ayrıntılı biçimde belirtilmekte, tevliyetin neslinden olanlara şart koşulduğu ifade edilmektedir. Benzer nitelikteki birçok tesiste olduğu gibi, burada da cami ile tekkenin gerek fonksiyon gerekse de tasarım açısından bir bütün teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim BOA' da bulunan ve A. Çetin tarafından yayımlanan 1199/1784 tarihli belgede "Mimar Camii derûnunda Şeyh Seyyid İsmail Tekkesi" kaydı görülür.

Mimar Acem Cami-Tekkesi'nin zaman içinde geçirdiği bütün aşamaları tespit edebilmek imkânsızdır. Ancak 1151/1738-39 da II. Mustafa'nın kızı Emine Sultan (ö. 1739) tarafından tamir ettirildiği, ayrıca 19. yy'ın başlarından bu yana iki kere yangın geçirerek ortadan kalktığı, her iki seferde de yeniden inşa edildiği söylenebilir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan ve 19. yy'm ikinci çeyreğine tarihlenen *Hankahnameile* 1256/1840 tarihli *Âsitâne*'de, tekkenin ortadan kalkmış olduğu, yerinin "arsa" durumunda bulunduğu kaydedilmekte, günümüzde cami-tevhidhanenin girişi üzerinde bulunan 1329/**1911** tarihli ihya kitabesinde de yapı için "Yanup çoktan beri mahv u harab olmuşdu ser tâ pâ" denilmektedir. Ancak 1840'tan sonraki tekke listelerine bakıldığında Mimar Acem Tekkesinin faaliyetini sürdürdüğü, bu arada Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada 4 erkek ile 4 kadının ikamet ettikleri belirtilmektedir. Sonuçta cami-tekkenin 19. yy'ın ortalarında ihya edildiği, aynı yüzyılın sonlarına doğru tekrar yanarak ortadan kalkan yapının son olarak 1329/1911'de V. Mehmed (Reşad) tarafmdan yenilendiği anlaşılmaktadır. Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra cami-tevhidhane cami olarak kullanılmış, fonksiyonlarını yitiren diğer tekke bölümleri ile sıbyan mektebi tarihe karışmış, Emine Sultanin türbesi ile çeşmesi ve hazire günümüze gelebilmiştir. Cami-tevhidhane 1981'de bir onarım görmüş, bu arada harimin kuzeyine, betondan iki katlı bir son cemaat yeri eklenmiş, cepheler mozaik sıva ile kaplanmış, bunlardan başka yapının mimari bünyesine uymayan, ayrıntıya ilişkin birtakım başka değişiklikler de gerçekleşmiştir.

Kaynaklarda "Mimar Tekkesi", "Mimar Ağa Tekkesi" ve 7. postnişinden dolayı "Şeyh Seyyid İsmail Tekkesi" olarak da anılan, ayin günü çarşamba olan tekke kuruluşundan 1925'e kadar Halvetîliğe bağlı kalmış, başlangıçta bu tarikatın Sünbülî, Sinanî ve Sivasî kolları arasında el değiştiren meşihatı 18. yy'ın başlarından itibaren kesinkes Sünbülîliğe intikal etmiştir. Postuna geçen şeyhler şunlardır: **1)** Şeyh Sarı Osman Efendi; 2) 1576'da Sünbülîliğe bağlı Merkez Efendi Tekkesi'nin meşihatım üstlenen Şeyh Abdullah Efendi (ö. 1591); 3) Sinanîliğe bağlı Topkapı'daki Pazar Tekkesi(->) ile Şehremini'deki Ümmî Sinan Tekkesi'nde(->) şeyhlik yapan Ümmî Sinanzade Cedd Hasan Efendi'nin (ö. 1677) halifesi Çelebi Şeyh İsmail Efendi (ö. 1679); 4) Hüseyin oğlu Şeyh Mehmed Efendi; 5) Halvetîliğin Sivasî kolunu kuran Abdülahad Nuri'nin(->) halifesi olan, Şehremini'deki Nazmîzade Tekkesi Postnişini Şeyh Mehmed Nazmî Efendi'nin (ö. 1623) halifesi Şeyh Seyyid Ahmed Vecdî Efendi (ö. 1702); 6) A. Vecdî Efendi'nin büyük oğlu ve Sünbülîliğin âsitanesi olan Sünbül Efendi Tekkesi'nin(->) 11. postnişini Şeyh Seyyid Mehmed Nureddin Efendi'nin (ö. 1747) halifesi olan Şeyh Seyyid Mehmed Emin Efendi (ö. 1756); 7) A. Vecdî Efendi'nin küçük oğlu ve M. Nureddin Efendi'nin halifesi olan Şeyh Seyyid İsmail Efendi (ö. 1780); 8) M. Emin Efendi'nin oğlu Şeyh Seyyid Abdülhay Efen-

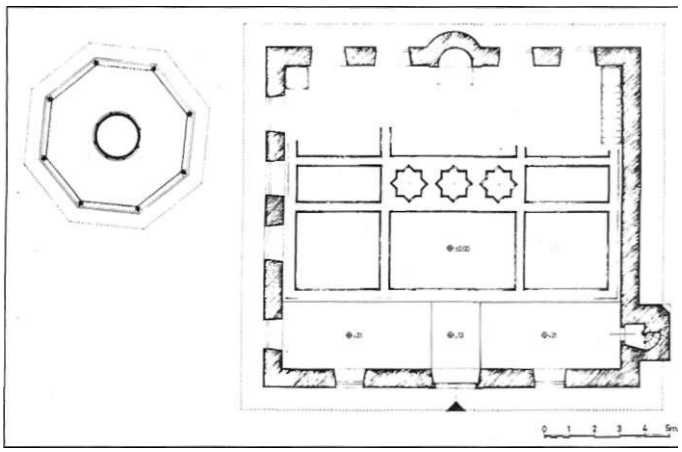

Mimar Acem Camii ve Tevhidhanesi'nin planı.
M. Baha Tanınan. 1981

di (ö. 1797); 9) Abdülhay Efendi'nin oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Habib Efendi (ö. 1817); 10) Habib Efendi'nin oğlu, Merkez Efendi Tekkesi'nin haziresinde gömülü olan Şeyh Seyyid İsmail Efendi (ö. 1840); 11) İsmail Efendi'nin oğlu, 1850'de bu görevden ayrılan Şeyh Seyyid Abdülhay Efendi (ö. 1884); 12) Fındıklı'da Keşfi Cafer Efendi Tekkesi(->) postnişinlerinden Şeyh Yunus Hilmi Efendi'nin (ö. 1862) halifesi Yorganı Şeyh el-Hac Mustafa Sufî Efendi (ö. 1867); 13) M. Sufî Efendi'nin oğlu Yorgam Şeyh Mehmed Arif Efendi (ö. 1908); 14) M. Arif Efendi'nin oğlu olması muhtemel son postnişin Şeyh Mustafa Efendi.

Küçük Saray Meydanı Sokağı boyunca uzanan çevre duvarında cami-tekkenin, kesme küfeki taşından örülmüş, basık kemerli cümle kapısı yer alır. Bunun sağında, son yıllarda yapıldığı anlaşılan diğer bir giriş vardır. Cümle kapısının solunda, Emine Sultanin 1151/1738-39'da yaptırmış olduğu çeşme görülür. Kesme küfeki taşı ile inşa edilmiş olan ve klasik üslubu devam ettiren çeşmenin dikdörtgen cephesi profilli bir silme ile çerçevelenmiş, silmenin üzerine talik hatlı, manzum kitabe yerleştirilmiştir. Çeşme nişini taçlandıran sivri kemerin kilit taşı kabartma bir rozetle süslenmiş, aynataşmm dilimli kaş kemerinin üzerine palmetli bir alınlık oturtulmuştur. Metni şair Remzî'ye ait olan kitabede çeşmeye suyun Emine Sultan'm sarayından getirildiği, çeşmenin kethüdası Hacı Hüseyin Ağa'nın gayreti ile yapıldığı belirtilir. Küçük Saray Meydanı Sokağı'nm adı da muhtemelen bu civarda bulunan, günümüze hiçbir izi ulaşmayan Emine Sultan'a ait sarayın hatırasını yaşatmaktadır. Çeşmenin solunda, aslında cümle kapısının üzerinde yer aldığı tahmin edilebilen, Emine Sultanin 1151/1738-39 tarihli onarımını belgeleyen, talik hatlı manzum bir kitabe dikkati çekmektedir. Kitabeden sonra, hazireye açılan, altı adet, demir parmaklıklı, dikdörtgen pencere sıralanır.

Cümle kapısından avluya girildiğinde sağda, son yıllara ait hela ile meşruta, solda cami-tevhidhane ile bunun mihrap duvarı ile çevre duvarının arasını işgal eden küçük hazire yer alır. Cami-tevhidhanenin harimi enine yerleştirilmiş dikdörtgen (15x13,60 m) biçiminde bir alanı kaplamaktadır. 1981'de eklenen kapalı ve iki katlı son cemaat yerinin daha önce ne şekilde olduğu bilinmemektedir. Günümüzde son cemaat yerinin girişi üzerinde 1329/1911 tarihli, talik hatlı, manzum ihya kitabesi bulunur. Hattı Hüseyin el-Merkezî'ye, metni "Bahar mahlaslı bir şaire ait olan kitabe. V. Mehmed'in tuğrasını içeren beyzi bir madalyonla taçlandırılmış, madalyonun yanlarında kalan yüzeyler çiçek kabartmaları ile bezenmiştir. Harinrin kuzey duvannın ekseninde giriş, bunun yanlarında birer pencere, güney duvarmın ekseninde mihrap, mihrabın yanlarında ikişer pencere, doğu duvarında da dört adet pencere bulunmaktadır. Batı duvarı ise sağırdır. Pencerelerin, dışarıdan dikdörtgen biçimindeki açıklıkları içeriden basık kemerlerle geçilmiştir.

Yarım daire planlı ve yuvarlak kemerli mihrap nişi cephede kavisli bir çıkıntı teşkil eder. Ahşap minber ile vaaz kürsüsü son derecede basittir. Yapı kiremit kaplı bir kırma çatı ile örtülüdür. Harimin tavanında, çıtalarla oluşturulmuş dikdörtgen panolar, ortada da yan yana üç adet sekiz kollu yıldız yer almaktadır. Harimin kuzeybatı köşesinde, dışa taşkın, kare tabanlı bir kaide üzerinde yükselen minare, tuğla örgülü ve sıvalı, silindir biçimindeki gövdesi, bezemesiz, kesme taştan korkulukların kuşattığı şerefesi ve kurşun kaplı, koni biçimindeki ahşap külahı ile sıradan bir görünüm arz eder.

Tasarım ve bezeme açısından ilginç mezar taşlarını barındıran hazirenin ortasında Emine Sultanin açık türbesi bulunmaktadır. Dikdörtgen bir alanı işgal eden türbenin köşelerine, mermerden yontulmuş babalar dikilmiş, bunların arası madeni şebekelerle kapatılmıştır. Gerek Emine Sultanin, gerekse de az ileride yer alan, Emine Sultanin yetiştirmelerinden Mahbube Hanımın (ö. 1738) mezar taşlan, Lale Devri üslubunu sürdüren zengin bezemeleri ve son derecede itinalı işçilikleri ile dikkati çeker. Mimar Acem Ali'nin, mihrap ekseninde yer alan ve küfeki taşından yontulmuş olan lahti kabartma şemselerle bezelidir.

Cami-tevhidhanenin kuzeydoğusundaki şadırvanın silindir biçimindeki haznesi gömme sütunlarla sekiz bölüme ayrılmış, her bölüme birer musluk yerleştirilmiştir. Sütunların alt ve üst bitimlerinde kum saatleri, muslukların üzerinde de içleri rozetlerle bezeli kaş kemerler yer almaktadır. Şadırvanın, basık piramit biçimindeki çatısı sekiz adet sütuna oturur.

Ortadan kalmış olan ve tasarımlan hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan tekke bölümlerinin cami-tevhidhanenin kuzey ve doğu yönlerdeki avlunun sınırında yer aldıkları anlaşılmaktadır. Günümüzde cami-tevhidhanenin kuzeyinde bulunan yeni meşrutanın girişi üzerinde tekkeye ait 1329/1911 tarihli ihya kitabesi göze çarpar. Esasen, kesme küfeki taşından sövelerin çerçevelediği bu dikdörtgen kapının, tekke binalarından arta kalmış olduğu

Mimar Acem Camii
Hüsamettin Özer, 1994

tahmin edilebilir. Talik hatla yazılmış olan bu manzum kitabenin yanlarında sehpa üzerine konmuş birer Sünbülî tacı kabartması yer almaktadır. Dr. I. A. Yüksel'in tespit etmiş olduğu, günümüzde nerede olduğu bilinmeyen diğer bir tekke kitabesi daha söz konusudur. Talik hatlı bir beyitten ibaret olan bu kitabenin üst kesiminde, ortada, beyzi bir çerçeve içinde "Hû" ibaresi, yanlarda Sünbülîliği temsil eden sümbül kabartmaları, beytin altında ise tekkenin ilk inşa tarihi ile son ihya tarihini veren "atîk 930 cedîd 1329" ibareleri görülür.

Küçük Saray Meydanı Sokağı'nın karşı (güney) yakasında, "Örümceksiz Dede" lakaplı bir meczuba atfedilen ancak inşa tarihi tespit edilemeyen bir türbe ile bunun yanında (doğusunda) ufak bir hazire bulunmaktadır. Örümceksiz Dede'nin yaşadığı dönem, hayatı ve kişiliği hakkında hemen hiçbir şey büinmemektedir. Mamafih türbesi, klasik üslubu yansıtan tasarımı ve mimari ayrıntılarına dayanılarak nispeten erken bir döneme, 15. yy'ın ikinci yarısına veya **16.** yy'ın başlarına tarihlendirilebilir. Söz konusu türbeye komşu olmasından dolayı Mimar Acem Camii halk arasında "Örümceksiz Camii" ya da "Örümceksiz Dede Camii" adlarıyla tanınmıştır. Bu türbe ile Mimar Acem Cami-Tekkesi arasında, komşuluktan öte bir ilişkinin olup olmadığı ayrıca araştırılmaya muhtaçtır.

Örümceksiz Dede Türbesi baldaken (cehar tak) tasarımına sahip açık türbelerdendir. Kare planlı (5,50x5,50 m) bir tabana oturan türbenin köşelerinde, kesme küfeki taşından örülmüş, "L" kesitli birer paye yer almakta, bu payelere oturan dört adet sivri kemer tuğla örgülü kubbeyi taşımaktadır, içeriden pandantiflere, dışarıdan sekizgen bir kasnağa oturan ve günümüzde dışı sıvalı olan kubbenin aslında kurşunla kaplı olduğu kesindir. Üstleri sıvalı, kitabesiz iki kabri barındıran türbenin doğu yönündeki açıklığın içine sonradan (muhtemelen 1738 onarımında) basık kemerli bir kapı yerleştirilmiş, basık kemerle yukarıdaki özgün sivri kemerin arasındaki açıklık moloz taş örgü ile doldurulmuştur. Türbeye komşu olan hazirede daha ziyade 18. yy'a ait mezarlar bulunmaktadır. Her iki hazire de âdeta çevre halkının çöplüğü haline gelmiş durumdadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 382-384, no. 2252; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 206-207; Çetin, *Tekkeler,* 587; Kut, *Dergehname,* 234, no. 62; Aynur, *Saliha Sultan,* 36, no. 127; *Asitâne,* 14; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 100-101, no. 155; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 12; *Ihsaiyatll,* 21; Vassaf, *Sefine,* V, 273; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 160: Öz, *İstanbul Camileri,* I, 105; *İKSA,* IV, 2186; *Fatih Camileri,* 168-169, 359; A. Egemen. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 266.

M. BAHA TANMAN

MİMAR AĞA MESCİDİ

Eminönü ilçesi, Vefa semtinde, Kâtip Çelebi Caddesi üzerinde yer alır.

Yapı Fatih Vakfı ruznamecisi Zeyni Mehmed Efendi tarafından 15. yy'ın ikinci yarısında yaptırılmış olan medresenin

Mimar Ağa Mescidi
Nurdan SOzgen, 1994 / TETTV Arşivi

dershanesi iken IV. Murad zamanında mescit haline getirilmiştir. Daha sonra, tarihi kesin olarak tespit edilemeyen bir Cibali yangınında mescit harap olmuştur. Mescidin karşısında evi olan Mimar Mehmed Tahir Ağa yapıyı 1169/1755-56'da yeniden bina ederek minare ilave etmiştir. Zamanla harap olan yapı bir süre demirci ve nalbant dükkânı olarak kullanılmış, 1960'ta yeniden tamir edilerek ibadete açılmıştır. 19801i yıllarda kuzeyde önceleri ahşap, daha sonrada betonarme olarak bir son cemaat yeri ilave edilmiştir.

iki sıra tuğla, bir sıra taş ile almaşık örgülü duvarlara sahip olan yapı 6x6 m ölçüsünde kare planlı olup üzeri pandantiflerle geçişi sağlanan, dıştan sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. İki sıra pencere düzenine sahip yapıda batı yönü hariç diğer üç yönde ikişer alt pencere vardır. Bu pencereler tuğladan sivri hafifletme kemerleri altmda mermer alınlıklı ve söveli olup dikdörtgen açıklıklıdır. Dört yönde yer alan üst sıra pencereler ise ortada tuğladan sivri kemerli, yanlarda yuvarlak pencereler olarak düzenlenmiştir. Alt sırada penceresi olmayan batı duvarında üç tane dolap nişi vardır. Kuzey ve doğu duvarları ortasında mermer alınlıklı ve dikdörtgen açıklıklı birer kapı bulunmaktadır. Doğu duvarındaki kapının alınlığında Nuri İmzalı 1379/1959 tarihi bulunan bir ayet kitabesi vardır.

Harimin kuzeyinde ahşap bir üst mahfil yer almaktadır. Mihrap nişi yanm yuvarlak şekilde olup mermerle kaplanmıştır. Yenilenmiş olan minber ve vaaz kürsüsü ahşaptır. Pencere alt hizasına kadar fayans kaplı olan yapının içi beyaz badana ile boyalıdır.

Minare tek şerefeli olup kuzeydoğu köşeye yerleştirilmiştir. Alttaki kare kaidesi ile geçiş bölgesi bir sıra taş, iki sıra tuğla örgülü, silindirik gövde ise tamamen tuğladan inşa edilmiştir. Şerefeye geçiş yuvarlak hatlarla olup korkuluk levhaları küfeki taşmdandır. Kuzeyde küfeki taşından basık kemerli ve söveli olan minare üstte kurşun kaplı ahşap külah ile örtülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 195-196; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 105; Ayverdi, *Fatih III 455;* 1. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi,* II, İst., 1987, 41; *Eminönü Camileri,* 138-139.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

MİMAR HAYREDDİN MESCİDİ

Eminönü ilçesinde, Çarşıkapı'da, Yeniçeriler Caddesi üzerindedir.

Banisi II. Bayezid dönemi (1481-1512) mimarlarından Mimar Hayreddin'dir. İsmi, 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ndeki* hülasada "Üstad Mimar Hacı Hayreddin" olarak yazılmıştır. Mimar Hayreddin bazı rivayetlerde Bayezid Camii'nin mimarı olarak da geçmektedir. 894/1488 tarihli olan vakfiyesine göre, mescidi için çeşitli yerlerde odalar ve dükkânlar, imam ve müzzin için oda vakfedildiği görülmektedir. Mimar Hayreddin'in kabrinin, mescidin karşısındaki Sinan Paşa Türbesi kabristanında bulunduğu rivayet edilmektedir.

Mimar Hayreddin Mescidi, bugün cadde üzerindeki tuğladan cephesiyle yanındaki diğer binalardan fazla ayırt edilmemektedir. Binaya altındaki iki dükkân arasından girilmektedir. İlk yapısı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bugün çatılı, kiremitli ve minaresi mihrap duvarına bitişiktir. Bu yüzden cadde tarafından zorlukla seçilmektedir. Altında iki dükkândan başka, helalar, abdest alma yerleri bulunmaktadır. Yenileme kitabesi caddedeki kapısı üzerindedir. Talik hatla yazılmış olan bu kitabede II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) aığrası ve 1316/1898'de mescidin yenilendiği yazılıdır. Binanın cadde tarafında biri büyük, beşi küçük, mihrap duvarında da altlı üstlü dört penceresi mevcuttur. Yapı içeride ortadan kırık bir duvarla bölünmüş ve beş kenarlı bir namaz kılma mekânı (harim), bir son cemaat yeri ve buradan merdivenle çıkılan bir üst mahfil yapılmıştır. Harimin üstü dokuz dilimli basık bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe nakışlıdır ve göbeğindeki kufi Ihlas suresi ortasında da

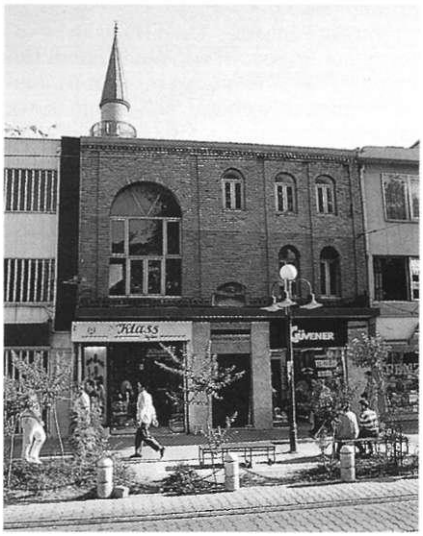

Mimar Hayreddin Mescidi
Turgut Erkişi / Obscura, 1994

Mimar Sinan Hamamı
Tahsin Aydoğmuş

binanın yenileme tarihi olan 1316/1898 yazılıdır. Mihrap basit bir oyuk halindedir. Fakat üst tarafında eski yapısından kalma mermer bir taç ve mihrap ayeti bulunmaktadır. Tuğladan yapılmış olan minareye sağ taraftaki basit ahşap minberin altından girilmektedir. Mahfilde iki pencere arasında bulunan mermer bir levhada İslam dininin ilk müezzini Bilâl-i Habeşî'nin ismi bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 200; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 80; *Öz, İstanbul Camileri,* I, 105; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 285-286.

İ. AYDIN YÜKSEL

MİMAR SİNAN

bak. SİNAN (MİMAR)

MİMAR SİNAN HAMAMI

Üsküdar'da, İskele Meydanı'nın az ilerisinde, Yeni Valide Külliyesi'nin karşısında yer almaktadır.

"Büyük Hamam", "Çarşı Hamamı", "Valide Sultan Hamamı" ve "Yeşil Direkli Hamam" adlarıyla da anılan bu yapı III. Murad'ın annesi Nurbânu Valide Sultan (ö. yak. 1580) tarafından, Üsküdar'daki külliyesine (Atik Valide Külliyesi!-*]) gelir getirmek amacıyla Mimar Sinan'a inşa ettirilmiştir. İnşa tarihi tam olarak tespit edilememekte ancak söz konusu külliyenin tamamlandığı 1579 yılı civarına tarihlendirilmektedir. Zamanında Üsküdar'ın en faal hamamlarından olan, güzelliği Evliya Çelebi tarafından övülen bu yapı, vakıf kurumunda suiistimallerin çoğaldığı son dönemde, birçok benzeri gibi, hileli satış yollarına başvurulmak suretiyle şahıs mülkü olmuş, 1917'den itibaren kullamlmamaya başlayan hamam harap düşmüş, mermer döşemeleri ve aksamı sahipleri tarafından satılmış, çevresi ahşap binalarla kuşatılmıştır. 1929'da enkazcıya satılarak yıktırılmasına karar verilen yapı 1933'te Mehmet Bozkurt tarafından satın alınmış, 1959'da soyunmalık bölümleri kamulaştırılarak yıktırılan hamamın geriye kalan kesimi 1962'de çarşıya dönüştürülmüştür. Günümüzde "Mimar Sinan Çarşısı" adı altmda bu loıllamrmnı sürdürmektedir.

Çifte hamam olarak tasarlanan yapmm, yıktırılmış bulunan soyunmalık bölümlerinin mimari özellikleri tespit edilememiştir. Enine gelişen dikdörtgen planlı ılıklık bölümleri üçer kubbe ile örtülüdür. Kubbelerin arasına kemerler konmuş, ılıklıkların yan taraflarına, cephelerde çıkıntı oluşturan ve beşik tonozlu bir birimin çevresine dizilen dörder hela yerleştirilmiştir. Sıcaklık bölümleri ise Osmanlı hamam mimarisinin Roma dönemi hamam ve kaplıcalarından devralıp geliştirdiği. S. Eyice'nin hamam tipolojisinde "B tipi" olarak adlandırılan "yıldızvari" bir tasarıma sahiptir. Merkezde yer alan, sekizgen planlı ve kubbeli mekânın çevresine sekiz adet eyvan yerleştirilmiştir. Sekizgenin kenarlarına isabet eden bu eyvanlardan köşelerde yer alanlar diğerlerinden daha derin tutulmuş. köşeleri pahlanmış, bir kemer ve bunun gerisinde bulunan bir kubbe ile örtülmüştür. Geriye kalan ve hamamın her iki bölümünde de, birer tanesi girişe tahsis edilen dört eyvan ise beşik tonozludur.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* II, 1969, 174; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 183; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 444-450; Kuran, *Mimar Sinan,* 401.

M. BAHA TANMAN

MİMAR SİNAN MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Yenibahçe semtinde, Ak Şemseddin Caddesi'ndedir. Mescidi ünlü Mimar Sinan tarafmdan 981/1573'te kendi hayratı olarak yaptrrılnıış, minberini Hâkîzade Halil Efendi koydurmuştur. Tezkirelerin hepsinde bu mescit Mimar Sinan'ın eseri olarak gösterilmektedir. Örneğin, *Tezkiretü'l-Ebniye'de* "Yenibahçe kurbinde bu fakirin mescidi", *Tezkiretü'l-Bünyan'da* "Yenibağçe'de bu fakirin mescidi" şeklinde kayıtlar tespit edilmektedir.

1918'de Cibali-Fatih yangınında yanmış, duvarları bir süre ayakta kalmışsa da zamanla yıkılarak bozulmuştur. Minaresi 1938 ve 1962'de onarılmıştır. Caminin sahip olduğu geniş arsası üzerine 1950'den önce gecekondular ve apartmanlar yapılmıştır. Caminin ihyası sırasmdaki çalışmalarda, arsayı işgal edenler engellenmiş, bazı kişilerce burası Mimar Sinan Kültür Sitesi yapılmak istenmiştir. Fakat 1976'da Vakıflar İdaresi tarafından yeniden ihya edilerek ibadete açılmıştır. Bunun için Gurlitt'in 1918' den önce çizdiği kroki, Ali Saim Ülgen'in 1944'te hazırladığı restitüsyon projesi ve 1973'te yapılan kazı sonuçları esas alınarak ana kide 1976'da yeniden ibadete açılmıştır. Mihrabı ise 1981'de taştan yapılmıştır. ***Radikada,*** mescidin civarında c'duğu bildirilen mektebin günümüzde sadece duvar kalıntılarına rastlanmıştır. Ayrıca çeşmesi ve su haznesi de mevcuttur.

Yapmm avlu kapısı mescit ile minare araşma konulmuş olup, mescit bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ile örülmüş almaşık duvarlara sahiptir. Dikdörtgen plan gösterir ve yapmm üstü kırma çatı ile örtülüdür. Mescit eyvan tarzında, önü açık, öbürü tamamıyla kapalı yan yana iki bölümden oluşur. Bunlar yazlık ve kışlık bölüm-

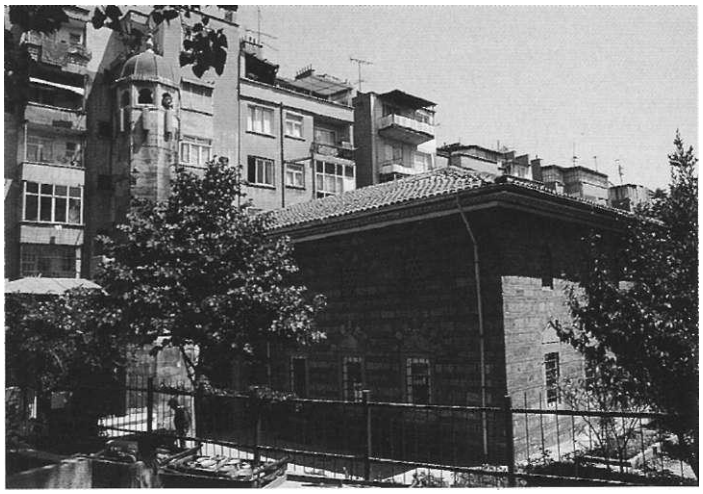

Mimar Sinan Mescidi
Turgut Brkişi/ Obscura, 1994

lerdir. Yazlık diye bahsedilen bölüm, içerisinde mihrabı olan ibadet mekânını da kısmen kuşatan "L" şeklindeki yerdir. Günümüzde ise bu kısım biraz fazla geniş tutulmuş bir son cemaat yeridir. Burarım cephesi iki direkle üçe aynlmıştır. Güney duvarında yarım yuvarlak niş şeklinde mihrap, onun sağında ve solunda birer tane, iki katlı pencere vardır. Günümüzde, açık olarak yapılmış olan duvar camekânla kapatılarak, kapalı mekân haline getirilmiştir. Bu mekânın doğu duvarında üç tane, öbür mekân ile ortak olan batı duvarında iki tane pencere açılmıştır. Alttaki pencereler dikdörtgen şeklinde, üsttekiler ise sivri kemerlidir. Ahşap tavan çıtalarla karelere bölünmüş, duvarlar içten alt pencere hizasına kadar ahşapla kaplanmıştır.

Harimin pencereleri de iki katlıdır. Güney cephesinde dikdörtgen, içi yivli, üzeri sivri kemerle son bulan mihrap bulunur. Her iki yanında altta ve üstte ikişerden toplam dört pencere açılmıştır. Doğu cephesinde ise altta üç, üstte de üçerden toplam altı pencere bulunmaktadır. Alttaki üçüncü pencerenin olduğu yer kapatılarak dolaba dönüştürülmüştür. Batıda ise altta ve üstte üçerden altı pencere açılmıştır. Yapıdaki bütün pencereler aynı özelliği gösterirler. Müezzin mahfili kuzeybatı köşesinde olup buradan demir merdivenlerle kadınlar mahfiline çıkılır. Minberi ve vaaz kürsüsü ahşap olup vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde, duvara bitişik olarak yapılmıştır.

Yapının içinde kalem işleri görülmektedir. Pencerelerin arasında kalem işi ayetler vardır. Pencerelerin üstü ise alınlık şeklinde, içleri siyah, yeşil, beyaz, sarı, kırmızı renkli bitkisel motifli kalem işleri ile doldurulmuştur. Üst pencerelerde alçı şebekelere ayrılmış olup içleri vitraylıdır. Etrafı üç yönden kırmızı, sarı renkli geometrik desenle bezelidir. Pencere aralarında şemse motifleri yapılmıştır. İçten ana mekân pencerelerin altından başlayacak şekilde ahşapla kaplanmıştır.

Yapının en ilgi çekici öğesi minaresidir. Avlu girişinin yanında ve küfeki taşından örülmüş, ufak bir kubbe ile taçlandırılmış olan sekizgen gövdeli, köşk türündeki minaresinin her yüzünde bir adet ezan penceresi bulunmaktadır. Minarenin kürsü ve pabuç kısımları yoktur. Gövde iki yatay bilezik ile üçe bölünmüştür. Dış yüzeyleri köşeli olup, sekizgen bir plana sahiptir. Minare 10 m yüksekliğindedir. İçerisinde **26** basamaklı taş merdiven bulunur.

Bibi., Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 199; Öz, ***İstanbul Camileri,*** I, 105; E. Yücel, "Mimar Sinan Mescidi", ***STY,*** III, 49; ***Eminönü Camileri,*** **169;** Kuran, ***Mimar Sinan,*** 314; A. Kuran, "Mimar Sinan'ın Mescidleri", ***Semavi Eyice Armağanı,*** ist, 1992, s. 139; S. Eyice, "istanbul Minareleri", ***Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri",*** I, İst, 1963, s. 107.

N. ESRA DİŞÖREN

MİMAR SİNAN TEKKESİ

Fatih İlçesinde, Haydar Mahallesinde, güneyde Esrar Dede' Sokağı, batıda Şair Baki Sokağı tarafından çevrili olan arsada, Âşık Paşa Külliyesi'ndeki(->) caminin yanında yer almaktadır.

İstanbul'un en eski tarikat tesislerinden olan bu tekke, II. Mehmed (Fatih) döneminin hassa başmimarlarmdan, "Azadh Sinan" veya Sinan-ı Atik(->) olarak tanınan Sinaneddin Yusuf Ağa (ö. 1471) tarafından 869/1464'te kurulmuştur. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'rıde* söz konusu tesisin "Baba Saltuk Zaviyesi" ve "Zaviye der Mahalle-i Sarı Saltuk" olarak zikredilmesinden, "Gaziyân-ı Rûm" zümresinin ileri gelenlerinden, hayatı menkıbelere konu teşkil etmiş olan ve birçok yerde makamı bulunan San Saltuk'a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Tekkenin çevresindeki mahalle Fatih döneminde "Mimar Sinan" veya "San Saltuk" adlanyla anılırken, muhtemelen 16. yy'ın başlarmdan itibaren, tekkeye komşu olan Âşık Paşa Camii'nin adını almıştır.

Tekkenin zaman içinde geçirmiş olduğu aşamaları tam olarak izlemek mümkün değildir. Ancak 18. yy'm son çeyreğinde veya 19. yy'm başlarında ortadan kalktığı, 19. yy'm üçüncü çeyreğinde tekrar ihya edildiği anlaşılmaktadır. 1256/1840 tarihli *Âsitâne'de* yerinin "arsa" halinde olduğu belirtilmekte, Dahiliye Nezareti'ninR. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde tekkenin faal olduğu ve 3 erkek ile 2 kadının burada ikamet ettiği kaydedilmektedir. Günümüzdeki bina ise, kitabesinden öğrenildiğine göre 1310/1892-93'te bahriye feriklerinden Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra 1970'lere kadar son şeyhin ailesi tarafından mesken olarak kullanılan yapı günümüzde Âşık Paşa Camii'nin imam meşrutası görevini üstlenmiştir.

Başlangıçta hangi tarikata hizmet ettiği bilinmeyen Mimar Sinan Tekkesi *Âsitâne'de* (1840) Halvetîliğe, Dahiliye Nezareti istatistiğinde (1885) ve bundan sonraki listelerde Nakşibendîliğe bağlı olarak gösterilmiştir. ŞeyMeımin tam bir dökümü elde yoktur. Ancak Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* (1889) Şeyh Şevki Efendi'nin adı geçmekte, son şeyhin ise Mehmed Nizayi Şiriner adında bir şahıs olduğu tespit edilmektedir. Ayin günü salı idi.

Mimar Sinan Tekkesi, son haliyle, geç dönemde sayıları artan, maddi imkânları oldukça sınırlı, ufak boyutlu tarikat yapılarının (zaviyelerin) özelliklerini yansıtmaktadır. Tekkenin içerdiği bölümlerden tevhidhane, harem ve mutfak **9xl6** m boyutlarında, yamuk planlı, tek katlı bir bina içinde toplanmış, asgari ölçülerde tutulan söz konusu bölümler, binanın içine, ImUammlarırrın gerektirdiği biçimde yerleştirilmişlerdir. Yapının kagir duvarları tuğla ile örülmüş, cephelerdeki pencereler ve kapılar basık kemerlerle donatılmış ve tuğla örgülü çerçevelerle kuşatılmıştır. Kırma çatı günümüzde Marsilya tipi kiremitlerle örtülüdür.

Kuzey cephesindeki cümle kapısının üzerinde, istifli sülüsle yazılmış olan mensur kitabe tekkenin 1310/1892-93'te bahriye feriklerinden Seyyid Mustafa Paşa'nın oğlu Ferik Ahmed Paşa tarafından yeniden inşa ettirildiğini belgelemektedir. Her ne kadar Ahmed Paşa'dan kitabede "bâni-i sani" olarak söz ediliyorsa da, zaman içinde bulunduğu semti harap eden birçok yangından tekkenin de etkilendiği ve her seferinde yeniden inşa edildiği ya da en azından esaslı surette tamir ettirildiği düşünülebilir. Girişi izleyen yamuk planlı, ufak taşlığın doğu duvarından tevhidhaneye, batı duvarından da harem bölümüne geçilmektedir. Dikdörtgen planlı (9,50x 5 m) tevhidhanenin, cepheden ileri çıkan mihrap duvarında köşeler çeyrek dairelerle yumuşatılmıştır. Tevhidhanenin duvarlarında ikişer adet pencere bulunmakta, batı duvarında yer alan ve sonradan örülmüş olan pencereler hareme ait mekânlara açılmaktadır. Herhangi bir mahfil izine rastlanmayan bu mekânda söz konusu pencerelerin zamanla kafeslerle donatılmış oldukları, arkasındaki mekânlarm da ayinler sırasında kadınlar mahfili gibi kullanıldıkları varsayılabilir. İçeriye doğru çıkıntı yapan mihrabın yarım daire planlı nişi ve yuvarlak kemeri, alçıdan bir silme ile kuşatıl-

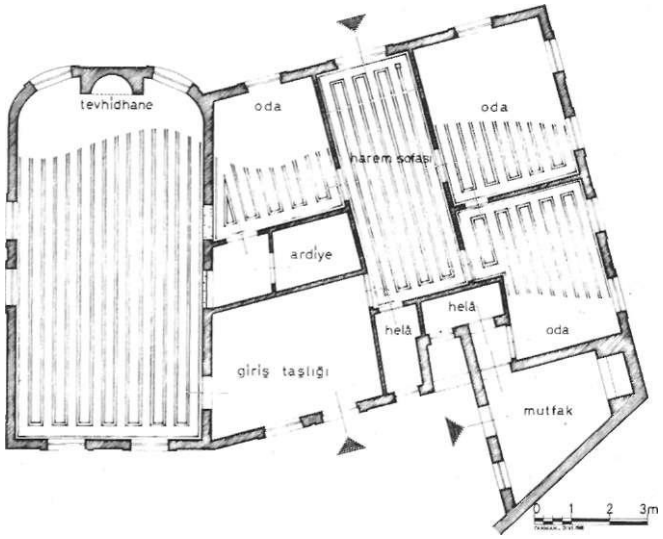

Mimar Sinan Tekkesi'nin planı. *M. Baha Tanman, 1981*

mış, ne tevhidhanede ne de diğer mekânlarda bezemeye yer verilmiştir.

Yapının güney cephesindeki harem girişinin üzerinde cümle kapısmdakinin eşi olan bir kitabe yer alır. Bu girişin arkasında ufak bir taşlık ile ince uzun dikdörtgen planlı bir sofa uzanmakta, bu sofanın doğusunda, tevhidhaneye komşu olan, iç içe iki oda ile bir ardiye, batısında birbirleriyle bağlantılı diğer iki oda, kuzeyinde bir hela bulunmakta, kuzeydoğu köşesinde yer alan kapıdan da cümle kapısının ardındaki taşlığa geçilmektedir. Yapmın kuzeybatı köşesinde çıkıntı oluşturan, yamuk planlı mutfak, haremle bağlantılı olduğu gibi dışarı açılan bağımsız bir kapı ile de donatılmış, sağır olan batı duvarına, yuvarlak kemerli ocak yerleştirilmiştir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 274-275, no. 1627, 290, no. 1703; *Âsitâne,* 13; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 100-101, no. 156; Münip, *Mecmua-i Tekâyâ,* 11; *Ihsaiyatll,* 19; *Fatih Camileri,* 287.

M. BAHA TANMAN

MİMAR SİNAN TÜRBE VE SEBİLİ

Süleymaniye'de, Mimar Sinan Caddesi ile Fetva Yokuşu'nun kesiştiği yerdedir.

Süleymaniye Camii'ni kuşatan doğu duvarlarının yanında, kuzeyden güneye inen dar sokakların kesişme noktasında Mimar Sinan'ın evi bulunmaktadır. Evin üçgen bir arsa biçimindeki bahçesinde Sinan'ın açık türbesi yer alır. Hayatmın son yıllarında inşa edilen türbe, 1922'de kuzey ucuna bitişen sebille birlikte tamamen restore edilmiştir. Türbenin çevresini iki yönden yüksek çevre duvarları kuşatmaktadır. İri palmet dizilerinin taçlandırdığı duvarlar, dikdörtgen pencerelerle dışarı açılırlar. Bu açıklıklar, ajur tekniğinde, geometrik çokgenlerin birbirlerini kesmesiyle, ortada bir yıldızın elde edildiği, özenli bir taş işçiliği gösteren şebekelerle kapatılmıştır. Diğerlerine göre büyük tutulan, mermer söveli ve demir parmaklıklı ziyaret penceresinin üzerinde Şair Mustafa Sa'i'nin mısralarını içeren bir kitabe yer almaktadır. Mermer sandukanın üzerini sivri kemerlerle taşman, arka arkaya bir kubbe ve bir düz örtüden meydana gelen açık bir türbe yapısı örtmektedir. Türbe oldukça küçük ölçekli ve mütevazıdır. Küçük taş kubbeye geçiş zarif mukarnaslarla sağlanmış, arkasındaki düz taş örtü ise sekizgen bir yıldızdan çıkan geometrik geçmeli motiflerle hareketlendirilmiştir. Kemer içleri halat silmelerle dolgulanmış, köşelere kum saati şeklinde başlıkları olan sütunçeler yerleştirilmiştir. Açık türbenin altındaki mermer sandukanın baş tarafındaki mezar taşını büyük bir kavuk taçlandırmaktadır. Başucu, mermer üzerine oyulmuş, iri bir palmetle sonuçlanan bitkisel süsleme ile bezelidir. Türbenin etrafında bazı aile fertleri gömülüdür.

Türbenin kuzey ucuna bitişik, çokgen planlı sebil mermerden inşa edilmiş, sade görünümlü bir yapıdır. Kubbesi betonarme olarak yenilenmiştir. Dört adet basamak, dikdörtgen mermer içine alınmış musluklara ulaşır. Musluklar kenarları pahlı, kısa ve kalın sütunçelerle kuşatılmıştır. Sebil, altı demir şebekeli pencereyle dışarı açılmaktadır. Geniş saçak altını bir sıra mukarnas dizisi çevreler. Mimar Sinan Sebilimin, türbe ve sebili birleştiren tasarımı daha sonra, örneğin 17. yy'da Bayram Paşa ve Kuyucu Murad Paşa külliyelerinde de uygulanmıştır.

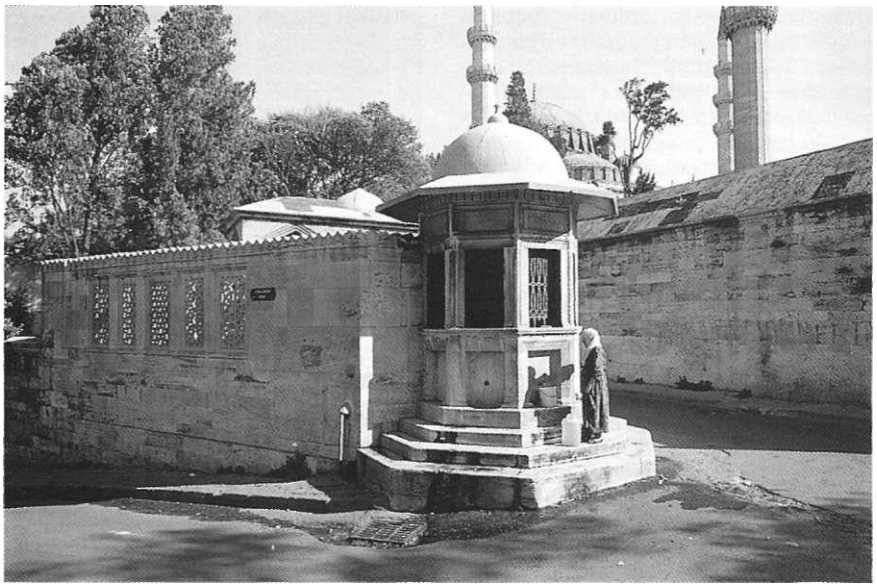

Mimar Sinan Türbe ve Sebili
Nurdan Sözgen. 1994 .itil V Arşivi

Bibi. O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst., 1986, s. 205; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 222.

TARKAN OKÇUOĞLU

MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ

Bilim, sanat ve kültür alanlarında eğitim veren yükseköğretim kurumu. 1982'de kurulmuştur.

Mimar Sinan Üniversitesi'nin (MSÜ) temelini. 1883'te açılan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin(->) devamı olması nedeniyle Türkiye'nin en eski eğitim kuramlarından olan İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi (bak. Güzel Sanatlar Akademisi) oluşturur. Üniversite, fen-edebiyat fakültesi, güzel sanatlar fakültesi, mimarlık fakültesi ile lisansüstü eğitim veren sosyal bilimler ve fen bilimleri enstitülerinden, Mimar Sinan Üniversitesi Devlet Konservatuvarı ve meslek yüksekokulundan oluşmaktadır. Üniversite bünyesinde Atatürk ilkeleri ve inkılap tarihi bölümünden başka Mimar Sinan Araştırma Merkezi, Şehircilik Araştırma ve Uygulama Merkezi, Türk Sanatı Tarihi Araştırma Merkezi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, MSÜ Resim Heykel Müzesi Plastik Sanatlar Restorasyonu Araştırma ve Uygulama Merkezi, Sinema-TV Merkezi yer almaktadır.

MSÜ Fen Edebiyat Fakültesi'nde matematik, istatistik, Türk dili ve edebiyatı, arkeoloji ve sanat tarihi, sosyoloji, tarih, fizik, kimya ve biyoloji bölümleri bulunmaktadır.

Güzel sanatlar fakültesi ise resim, heykel. sinema-TV, fotoğraf, grafik, seramik, tekstil, sahne sanatları, geleneksel Türk el sanatları (cilt, eski çini onarımı, tezhip, eski yazı, halı-kilim ve halı kilim ve eski kumaş desenleri) bölümlerinden oluşmaktadır.

Mimar Sinan Üniversitesi'nin Fındıklı'daki binasının caddeden görünümü. *Laleper Aytek, 1994*

Meslek yüksekokulu, moda konfeksiyon ve mimari restorasyon olmak üzere iki bölümü içermektedir.

Mimarlık fakültesi ise mimarlık, endüstri ürünleri tasarımı, iç mimarlık ve şehir ve bölge planlama bölümlerinden oluşmaktadır. Mimarlık bölümünde bina bilgisi, yapı bilgisi, mimarlık tarihi, restorasyon; iç mimarlık bölümünde iç mimarlık anabilim dalı bulunmaktadır. Şehircilik ve bölge planlama anabilim dalları şehircilik ve bölge planlama bölümünü, endüstri tasarımı anabilim dalı ise endüstri ürünleri bölümünü oluşturmaktadır.

MSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü'nde. mimarlık anabilim dalında yapı bilgisi, yapı fiziği ve malzemesi, bina bilgisi, mimari tasarım sorunları, restorasyon yenileme-koruma, restorasyon tarihi, çevre koruma, mimarlık tarihi; iç mimarlık anabilim dalı ve anasanat dalında iç mimarlık; endüstri ürünleri tasarımı anabilim dalında endüstri tasarımı; şehir ve bölge planlama anabilim dalında kentsel koruma ve kentsel tasarım; devlet konservatuvarı müzik anasanat dalında piyano, arp, gitar, vurmalı ve üflemeli çalgılar, yaylı çalgılar; kompozisyon anasanat dalı; müzikoİoji anabilim dalında müzikoloji ve etnomüzikoloji; matematik anabilim dalında matematik; istatistik anabilim dalında istatistik alanlarında lisansüstü eğitim programları verilmektedir.

MSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde arkeoloji ve sanat tarihi anabilim dalında Batı sanatı ve çağdaş sanatlar ile Türk ve İslam sanatları; sosyoloji anabilim dalında genel sosyoloji ve metodoloji, kurumlar sosyolojisi, sosyometri ve uygulamalı sosyoloji; Türk dili ve edebiyatı anabilim dalında Türk dili ve Türk edebiyatı; tarih anabilim dalında ortaçağ tarihi; resim anasanat dalında resim; heykel anasanat dalında heykel; sahne ve görüntü sanatları anasanat dalında tiyatro dekoru ve kostümü, sinema-TV ve fotoğraf; uygulamalı sanatlar anasanat dalında tekstil, seramik ve grafik; geleneksel Türk el sanatları anasanat dalında eski çini onarımı, Türk çiniciliği, tezhip, halı-kilim, halı kilim ve eski kumaş desenleri, cilt ve eski yazı (hat), devlet konservatuvarı sahne sanatları anasanat dalında tiyatro, opera ve bale alanlarında lisansüstü eğitimi verilmektedir.

MSÜ Devlet Konservatuvan müzik, sahne sanatları ve müzikoloji bölümlerinden oluşmaktadır. Müzik bölümünde kompozisyon ve orkestra şefliği anasanat dalı, yaylı çalgılar, üflemeli ve vurmalı çalgılar anasanat dalı, piyano anasanat dalı; sahne sanatları bölümünde tiyatro, opera ve bale anasanat dalı; müzikoloji bölümünde genel müzikoloji, etnomüzikoloji ve folklor, geleneksel ve modern müzikler anasanat dalları eğitim vermektedir.

20 Eylül 1937'de Atatürk'ün emriyle Dolmabahçe Sarayı Veliaht Dairesi'nde kurulan Resim ve Heykel Müzesi idari yönden Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlıdır. Türkiye'nin ilk ve en zengin plastik sanatlar müzesi olan kurumda yerli ve yabancı sanatçılara ait 30 özgün baskı, 60 desen, 2.145 resim, 596 heykel ve 36 seramik bulunmaktadır. Mimar Sinan Üniversitesi 1993-1994 öğretim yılında Fındıklı, Beşiktaş, Bakırköy, Balmumcu, Salıpazarı ve Tophane'de bulunan binalarmda toplam 512 öğretim üyesi ve 4.488 öğrencisiyle eğitim faaliyetini sürdürmekteydi. 1993'te İstanbul Büyükşehir Belediyesi ile imzalanan bir protokolle Sütlüce Mezbahası kısmen Mimar Sinan Üniversitesi'nin hizmetine devredilmiştir. Ayrıca daha önce Askeri Müze tarafından kullanılmakta olan Tophane'deki Tophane-i Amire binası ile Zevkî Kadın Çeşmesi Vakıflar Başmüdürlüğü tarafından 1989'da MSÜ'ye tahsis edilmiştir. Üniversitenin Kilyos'ta eğitim ve dinlenme tesisleri bulunmaktadır. Salıpazarı'ndaki Nusretiye Kasrı, Mimar Sinan Üniversitesi'nin misafirhanesi olarak işlevlendirilmiştir.

MSÜ Sinema-TV Merkezi, kendi alanında Türkiye'deki tek merkezdir. Burada yanar tabanlı Atatürk fümlerinin yanısıra Türk sinemasına ait orijinal filmlerle dünya sinema klasiklerinin önemli örneklerinin konduğu 4.000'in üzerinde film, 30.000 civarında fotoğraf, afiş, senaryo ve sinemayla ilgili her türlü belgenin korunduğu büyük bir arşiv bulunmaktadır.

MSÜ, temelini oluşturan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşundan beri, Türkiye'de sanatın kurumlaşması ve yaygınlaşmasına büyük katkıda bulunmaktadır. Geleneksel olarak 2 yılda bir düzenlenen Sanat Bayramı ve bu kapsamda Yeni Eğilimler Yarışmalı Sergisi ve Sempozyumu; Avsa Belediyesi ile ortak düzenlenen Hadi Bora Taş Heykel Sempozyumu; Değirmendere Belediyesi ile ortak düzenlenen Zühtü Müridoğlu Ahşap Heykel Sempozyumu'nun ve güzel sanatlar, mimarlık ve sanat tarihi konularında yapılan sempozyum, seminer, konferans ve kongrelerle ciddi ve bilimsel inceleme ve çalışmaların gerçekleştirilmesini desteklemektedir.

İSTANBUL

MİNAS (AYİOS) KİLİSESİ

Samatya'da, doğuda alt seviyedeki Abdurrahman Nafiz Gürman Caddesi, batıda Bestekâr Hakkı Bey Sokağı arasında yer alır. İçinde bulunduğu avluyu kuzey-güney doğrultusunda ikiye bölen kilisenin, doğu duvarı alttaki yola kadar iner. Avlunun güneydoğusunda bulunan baldaken tipi çan kulesi beyaz mermerdendir. Kilisenin altında aynı adı taşıyan ayazma vardır.

Kilisenin bulunduğu yerde, yapım tekniği ile 4-5. yy'a tarihlenen Ayios Karpos-Papilos veya Ayios Polikarpos adıyla bilinen ve İsa'nın mezarının model alınarak yapıldığı öne sürülen martiriumun var olduğu kabul edilir. Rus hacılardan Novgorod, 1200'de İstanbul'u ziyaret ettiğinde, Altın Kapı'daki kutsal yerler arasında Karpos-Papilos Kilisesi'nden de söz etmiştir.

Kilise, 1583 tarihli Tryphon, 1604 tarihli Paterakis ve 1669 tarihli Thomas Smith listelerinde kaydedilir. Kerameus, Ayios Polikarpos'a ithaf edilen kilisenin 1782'de yandığını belirtirken, 1786'da Le Chevalier, bodrumunda Ayios Minas Ayazması'nm bulunduğu ve kubbe çapı 36 ayak olan bir yapıdan söz eder. Kitabesine göre, 1833'te yeniden inşa edilen kilisenin mimarı Konstantis Yolasığmazis'dir. Ayazması Ayios Minas'm adı ile anılan kilise, 1955'te Altı-Yedi Eylül 01ayları'nda(->) büyük ölçüde tahrip olmuş, daha sonra yenilenmiştir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve iki yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Kuzey cephesi sıvalı olan yapı kaba yonu taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Doğuda düzenli tuğla sıraları vardır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında, iki düz silme arasında bir içbükey silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç neflidir. Naosun doğusunda, orta nef hizasında apsis yerindeki mimari öğe, içte az derin ve yarım yuvarlak olup, yanlarda kare kesitli iki duvar paye ile sınırlanır ve doğu duvarının yaklaşık üçte ikisine kadar yükselir. Naosta nef ayrımı altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak, doğudaki ilk sütunlar hizasında belirlenen bema yan neflerden bir, orta neften iki basamak yüksektir.

Nefleri sınırlayan sütunlar, betondan kirişlerle bağlanır. Sekizgen mermer altlıklar üzerindeki sütunlar, mavi renkte boyalı ve Korint tipi başlıklı, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Kilisenin beton örtü sis-

Ayios Minas Kilisesi'nin içinden bir gorunum. *Zafer Karaca*

teminde orta nefin örtüsü basık tonoz, yan neflerin örtüsü düz tavandır.

Kilisede, naosa açılan üç girişten ikisi kuzey ve güneyde eksenden batıya yakın ve karşılıklı, diğeri güneyde batı köşesindedir. Girişler, eş boyutlu ve yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklıklardır.

Yapının kuzey ve güneyinde bulunan, karşılıklı altı pencere eş aralıklı ve yuvarlak kemerlidir. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte karşılıklı üç pencere yuvarlak kemerlidir. Doğuda, eksende bir küçük kare pencere vardır.

Naosun doğusunda, eksende ve kuzey-güney yanlarda birer niş ile bemanın kuzeyinde dikdörtgen bir niş bulunur. Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan üçüncü sütununa oturan ambon ve karşısında yer alan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

Bibi. İnciciyan, *İstanbul,* 134; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos.* XXVIII (1904), s. 118-145; Müller-Wiener, *Bildlexikon;* Scheider. *Byzanz.*

ZAFER KARACA

MİNÜBÜS

bak. DOLMUŞ

MİNYATÜRDE İSTANBUL

15- yy'dan sonra birçok Osmanlı yazmasında İstanbul'u görüntüleyen minyatürler vardır. Daha çok tarihi eserleri minyatürleyen Osmanlılar, saray törenlerini, fetih ve kuşatmaları, başarıyla sonuçlanan savaşları ve kimi güncel olayları tüm ayrıntılarıyla resimleyerek, bir tür tarih belgeleyiciliği yapmışlardır. Bu belgeleyicilik yöre görüntüleri için de geçerlidir. Nakkaşlar, tarihi olayların geçtiği yörelerin ayrıntılı topografik görüntülerini çizmişlerdir. Hattâ fethedilecek kaleler için kuşatma planları hazırlamışlardır. Topografik resim geleneğinin kökeninde, I. Süleyman (Kanuni) döneminde(1520-1566) Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye* adlı eseriyle önderlik ettiği haritacılığın izleri yatar. Ancak tüm Ege ve Akdeniz limanlarının şematik çizimlerini yapan Piri Reis, seyrine Gelibolu'dan başladığı için İstanbul'u görüntülememiştir.

15. yy boyunca yapılmış bir dizi İstanbul minyatürü vardır. İstanbul kentinin ilk çizimi, Kanuninin seferlerine katılan tarih yazarı ve nakkaş Matrakçı Nasuh'un Kanuninin **1534-1535**'te Irak'a yaptığı seferdeki uğrak yerlerini canlandıran *Mecmuai Menazil* (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. **5954**) adlı yazmasında yer alır. Kanuni'nin sefere çıkış noktası olan İstanbul kentinin bu kuşbakışı görüntüsünde, İstanbul ve Galata yakası, Haliç, Kız Kulesi ve Üsküdar ile Boğaz'ın bir bölümü gösterilmiştir. Surlarla çevrili İstanbul yakasında en önemli yapılar belgelenmiştir. Yedi kuleli iç sunuyla Topkapı Sarayı, Ayasofya ve Aya İrini kiliseleri, Hippodrom, İbrahim Paşa Sarayı, Kapalıçarşı, Eski Saray, Bozdoğan Kemeri, Fatih Camii ve Yedi Kule, o günkü haliyle çizilmiştir. Matrakçının İstanbul minyatürü ne bir şehir planı ne de tam bir kuşbakışı çizimdir. Şehir tek bir açıdan görünmekle birlikte, yapılar birbiri arkasında gizlenmesin diye kimi zaman karşıdan, kimi zaman yandan gösterilerek tüm ayrıntılarıyla belgelenmiştir. Bu yönüyle, Avrupa'da 15. yy'ın sonunda Jacopo di Barbari'nin Venedik planıyla başlayan o geometrik perspektifle çizilmiş kuşbakışı şehir görüntülerinden farklıdır. İstanbul'a minyatürcü gözüyle bakan Matrakçı, Galata sırtlarına eklediği ağaçlar ve renkli bitki kümeleriyle eserini bir plan-harita olmaktan kurtarmıştır. İstanbul'un bu minyatürü 15301u yılları belgeleven en önemli kaynaklardan birisidir.

16. yy boyunca rrunyatürlenmiş birçok tarihi yazmada, metinde geçen olaylarla ilişkisi nedeniyle bazı İstanbul görüntülerine yer verilmiştir. Örneğin, 1579 tarihli *Tarih-i Sultayı Süleyman'da* (Dublin Cherter Beatty Kitaplığı, no. 413) Kanuni döneminde Mimar Sinan'ın inşa ettiği Kırkçeşme Tesislerimin anlatıldığı bölümde, ayrıntılı bir Haliç görüntüsü vardır. Kovuk Kemer, Uzun Kemer gibi büyük kemerler, yöredeki bazı yapılar ve Eyüp semti aynı yöntemle çizilmiş, boş alanlardaki bitki örtüsüne de yer verilmiştir. 1584 tarihli *Hünername'ain* I. cildindeki (Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, H. 1623) büyük İstanbul minyatürü, şehrin güneyine bakılarak çizilmiş gibidir. Daha çok plan niteliğindeki bu görüntüde, İstanbul yakası, Galata. Üsküdar ve Halic'in önemli semtleri belirtilmiş ancak yapılar Matrakçı'daki kadar ayrıntıyla çizilmemiştir. Aynı üslupta bir plan-çizim 1581-1582'de minyatürlenmiş *Şehinşahname'nin* I. cildinde yer alır (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, F. 1404). 1581'de İstanbul göklerinde görülen kuyrukluyıldızı anlatan bölüme yerleştirilmiş bu minyatür, tüm kentin topografik görüntüsünü verir. Siluet halinde çizilmiş olmalarına rağmen, Topkapı Sarayı, Hippodrom, Galata Kulesi, Kasımpaşa Tersanesi, Üsküdar Mihrimah Sultan Camii gibi yapılar açıkça seçilir.

Bunlardan farklı bir İstanbul görüntüsü 15701i yıllarda yapılmış bir Osmanlı deniz atlasında yer alır (Baltimore Walters Art Gallery, M. 660). Bu atlastaki ufak İstanbul tasviri, kuşbakışı görüntüden çok yatay doğrultuda bir panorama niteliğini taşır. İlk bakışta tek bir açıdan çizilmiş gibi görünürse de İstanbul, Galata ve Üsküdar semtlerinin ayrı ayrı karşıdan bakılarak resimlendiği dikkat çeker. Topkapı Sarayı, Ayasofya, Bayezid, Süleymaniye, Fatih, Sultan Selim camileri karşıdan görünür. Galata bölümü Tophane'ye kadar uzanır fakat en önemli yapı, büyük bir alam kaplayan Kasımpaşa Tersanesi'dir. Kanuni döneminde İstanbul'a gelen Danimarkalı Melchior LorichsG» gibi Avrupalı bu tür ressamlar, İstanbul panoramalan çizmişlerdir. Benzer bir panorama Viyana Ulusal Kitaplığı'ndadır (no. 8626). Baltimore atlasındaki görüntüde bu çizim yöntemi benimsenmiş gibidir.

17. yy'da yapılmış *Kitab-ı Bahriyekop*yalarınm çoğunda İstanbul kenti vardır. Bunlar daha çok plan-resim niteliğini taşıyan kuşbakışı çizimlerdir, ancak çoğu Marmara Denizi'nin bir bölümünü ve Adalar! da içine alarak görüntüyü genişletmiştir (Paris Bibliothèque Nationale supp, turc, 956 Londra British Museum, Or. 4131, Baltimore Walters Art Gallery, W. 658, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, H. 1633 ve

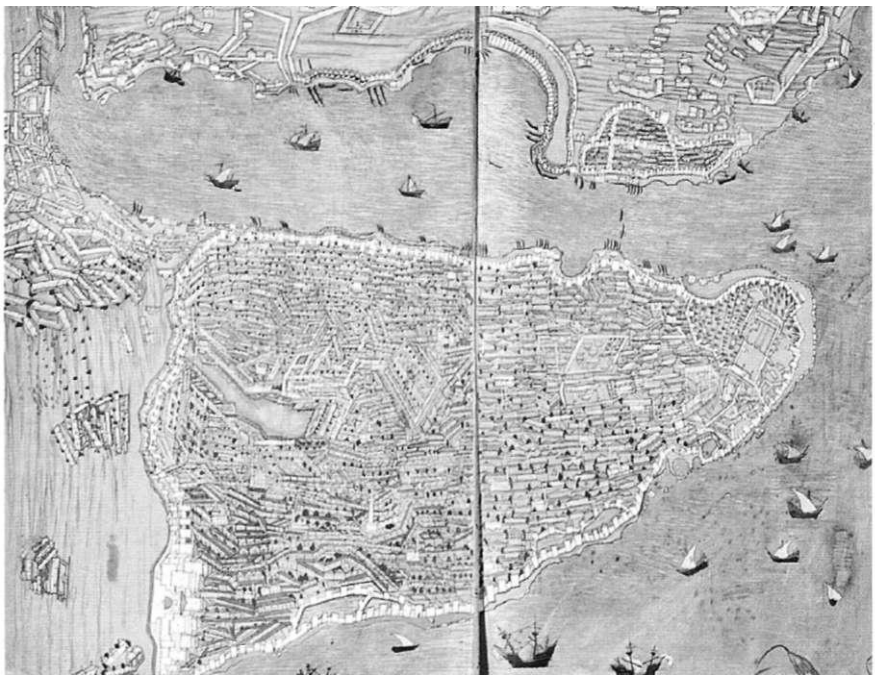

Nakkaş Osman'ın İstanbul tasviri
Hünerrıame, I, 1584, TSM Kitaplığı

H. 337, Nuruosmaniye Kitaplığı, no. 2997, İstanbul Deniz Müzesi, 990, Londra Halili Collection vb.)

16. yy'dan itibaren panoramik İstanbul görüntülerinin yanısıra İstanbul'un bir semtini veya bazı ünlü yapıları çevreleriyle birlikte gösteren minyatürlere rastlanır. Örneğin, Levnî(->) tarafından 1720'lerde minyatürlenmiş olan *Surname-i Vehbî'de* (Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, A. 3593) Haliç şenlikleri sahnelerinde Aynalıkavak Kasrı ve bahçelerini içeren minyatürler veya III. Mustafa'yı Topkapı Sarayı'nda gösteren bir portrede açık pencereden izlenen Üsküdar manzarası (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 9360) aynı belgeleyicilik anlayışının ve topografik resim geleneğinin sürdüğünü gösterir. 18. yy'ın ilk yarısında resimlenmiş tüm *Hamse-iAtaî* kopyalarında, Boğaziçi'nin güzelliklerini anlatan bölümde Rumeli ve Anadolu hisarlarını gösteren bir minyatür vardır (Türk ve İslam Eserleri Müzesi, 1969, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, R. 816, British Museum, Or. 13883, Baltimore Walters Art Gallery, W. 666). Boğaziçi'ne Karadeniz yönünden bakışı sağlayan bu minyatürler kuşbakışı çizim geleneğini sürdürürler. Ancak 18. yy'ın minyatüre getirdiği suluboya tekniği ve ışık-gölge kullanımı gibi yenilikler sayesinde plan-resim görüntüleri terk edilmiş ve bu çizimler manzara resmi niteliğini kazanmıştır.

Bibi. N. Anafarta, *Hünername ve Minyatürleri ve Sanatçıları,* lst., 1969; W. Denny, "A Sixteenth Century Architectural Plan of Istanbul", *Art Orientalis,* VIII (1970), s. 49-63; H. Yurdaydın, *Nasuhü's Silahi (Matrakçı), Beyan-i Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman,* Ankara, 1976; G. Renda, "Representations of Towns in Sea Charts of the Sixteenth Century and Their Relation to Mediterranean Cortography", *Solimán le Magniftgue et son Temps,* Paris, 1992, s. 279-298; ay, "An Illustrated 18th Century Hamse in the Walters Art Gallery", *The Journal of the Walters Art Gallery,* S. 39 (1981), s. 15-39; J. M. Rogers, "Itinoraries and Town Views in Ottoman Histories", *The History of Cartography,* Chicago, 1992, s. 228-255; S. Soucek, *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus,* Londra, 1992; D. Halbout du Yanney, *Istanbul vu Par Matrakçı,* lst., 1993.

GÜNSEL RENDA

MİRAHUR AĞA ÇEŞMESİ

Kâğıthane'de, Silahtarağa Caddesinin kuzeydoğusunda Çağlayan Çayırı diye bilinen mevkide bulunur.

III. Murad'ın fermanıyla Mirahur Nuh Ağa tarafından 998/1589'da yaptırılmıştır.

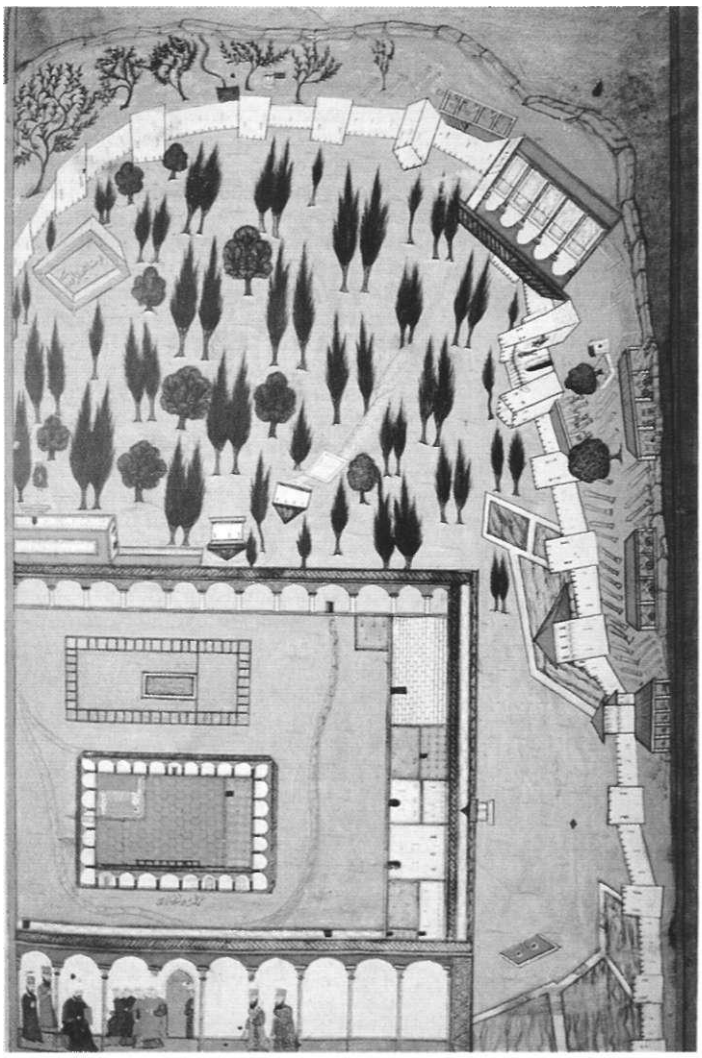

Hünername Sarayburnu'nun bir bölümü ile Topkapı Sar ve Sur-ı Sultani'yi gösteren bir minyatür, 1: *TSM Kitaplığı*

Çeşmenin iki kitabesi vardır. İkisi de manzum olan kitabelerden ilki inşa tarihini (998/1589) vermekte, diğeri de 1310/1892'de II. Abdülhamid tarafından onartıldığını belgelemektedir.

Mirahur Ağa Çeşmesi kesme küfeki taşından oldukça muntazam olarak inşa edilmiştir. Çeşmenin alt kısmında bulunan ve kısmen toprak altında kalmış olan tekne (yalak) bölümü mermerdir. Klasik devir çeşmelerinde görülen sade ve asil üslup Mirahur Ağa Çeşmesi'nde de görülür. Çeşmenin ön cephesindeki sivri kemer klasik tarzdadır. Kemeri oluşturan taşlar alternatif olarak iki renkli ve birbirine geçmeli şekilde düzenlenmiştir. Bu uygulama kemerin statik sağlamlığının yanısıra süsleme yönünden sade olan çeşmeye dekoratif bir görüntü vermektedir. Çeşmenin sivri kemerli nişinin üzerinde kitabe bulunmaktadır. Kitabe kuşağı saçak frizle nihayetlendirilmiştir. Mirahur Ağa Çeşmesi'nin sivri kemerli nişinin ayna kısmının altında, musluğun üstünde su içmek için kullanılan bardakların konulması için yapılmış iki küçük niş yer alır. Musluk bölümünün üst kısmına silme hattı ile kemer şekli verilmiştir. Çeşmenin süsleme yönünden sade olmasının yanısıra, saçak frizinin iki kademeli olarak düzenlenişi hoş bir görünüm vermektedir. Çeşmenin üst ve yan kenarlarını çevreleyen ikili silmeler, süsleme unsuru olarak oldukça dengeli ve orantılı kullanılmıştır. Kullanılan bu silmelerle çeşmenin kitabe kuşağı, kemerli kısım ve musluk bölümünü daha da belirgin hale getirmektedir. Bugün suyu akmayan ve musluğu bulunmayan Mirahur Ağa Çeşmesi bakıma muhtaçtır.

Bibi. A. Süheyl Ünver, "Her Devirde Kâğıthane", *VD,* X, 455, resim 5; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 42-43; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 663.

FİKRET ÖZTURNA

MİRAHUR MESCİDİ

bak. İMRAHOR MESCİDİ

MİRELAİON MANASTIRI

bak. BODRUM CAMİİ

MİRELAİON MANASTIRI SARNICI

bak. BODRUM CAMİİ SARNICI

MİRİMİRAN MEHMED PAŞA TÜRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Beybaba Sokağı'nda, Feridun Paşa Türbesi'nin karşısmdadır. Girişindeki kitabeye göre 1589 tarihlidir.

Türbede yatan Mirimiran Mehmed Paşa, III. Murad dönemi (1574-1595) ricalindendir. Rumeli beylerbeyliği yapmış, bu görevde iken vezirliğe getirilmiştir. İdamı istendiğinde III. Murad bunu önlemek için yeniçerileri ikna edememiş, Mehmed Paşa, Defterdar Mahmud Çelebi ile birlikte 1589'da idam edilmiştir. Türbede yatan iki kişiden birinin Mahmud Efendi olması mümkündür. Kitabenin son satırı ebced hesabıyla tarihi verir: "Ola ruh-ı Mehmed'e rahmet 998/1589".

Türbe onikigen planlıdır. Aynı plan içe-

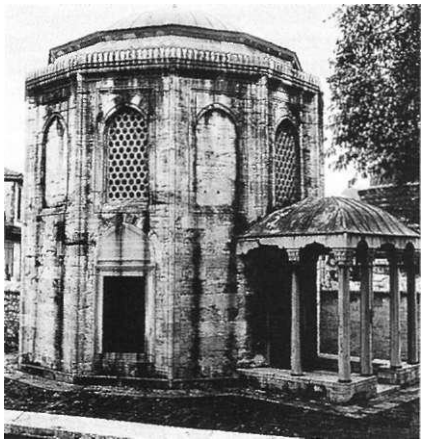

Mirimiran Mehmed Paşa Türbesi
Yıldız Demiriz

riye de aksetmiş, kubbe onikigen çok alçak bir kasnağa oturtulmuştur. Altı sütuna oturan revağın dilimli yalancı kemerleri, saçak hattının palmet bezemeleri, klasik dönem sonlarının üslubu için tipiktir. Küfeki taşından inşa edilen türbenin cepheleri yarım silindir silmelerle birbirinden ayrılmıştır. İki katlı düzendeki cephenin yüzeylerinden dönüşümlü olarak biri pencerelidir, birinde ise açıklık yokaır. Ancak, görünüşü hareketlendirmek için üst katta bu kapalı yüzeylere sağır pencereler açılmıştır. Üst katta sivri kemerli olan pencereler, alt katta dikdörtgendir ve üstlerindeki hafifletme kemerleri mermer alınlıklarla dolguludur. Türbe içinde penceresiz cephelerde nişler vardır. İçeride orijinalliği kesin olmayan kalem işlerinden başka süsleme yoktur.

Bibi., Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 218-219; Demiriz, *Türbeler, 62-63;* Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası,* ist., 1975, s. 11-12; Unsal, *Türbeler,* 85; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 231-232.

YILDIZ DEMİRİZ

MİRZA BABA TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Samatya'da (Davutpaşa İskelesi'nde). Kasap İlyas Mahallesi'nde, Samatya Caddesi ile Etyemez Tekkesi Sokağı'nm kavşağında bulunmaktaydı.

Kaynaklarda "Etyemez Tekkesi" ve Karabıçak Veli Tekkesi" olarak da anılan bu tesis, Bizans dönemine ait bir dini tesisin II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Derviş Mirza Baba adında bir tarikat şeyhi tarafından tekkeye dönüştürülmesi suretiyle kurulmuştur. Tekkenin kuruluş tarihi tespit edilememekte ancak *Hadîka'da* vakfiyesinin, "tekyeşinas" terkibinin ebcedle karşılığı olan 886/1481'de tescil edildiği belirtilmektedir. Aynı kaynakta Derviş Mirza Baba'nın Ömer el-Buharî admda bir şahsın oğlu olduğu ve İstanbul'un fethine katılan tarikat ehli arasında yer aldığı ifade edilir. Ancak ne *Hadîka* da ne de diğer kaynaklarda Mirza Baba'nın mensup olduğu tarikat hakkında bilgi bulunmakta, ayrıca tekkeye verilen "Etyemez" adının kökeni de aydınlığa kavuşmamaktadır. Bir rivayete göre bu ad, tekkeye dönüştürülen manastırın et yemeyen keşişlere mahsus olmasından kaynaklanmakta, diğer taraftan bazı tekke listelerinde karşılaşılan "Etyemez Mirza Baba Tekkesi" adı bunun Mirza Babaya ait bir lakap olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bu arada Zâkir Şükrî Efendinin *Mecmua-i Te*Mj'fl smda yer alan ve tekkenin 18. yy'm ikinci yarısında tekrar faaliyete geçmesinden itibaren posta geçen şeyhlerin dökümünü veren listenin başındaki el-Hac Ali Hulusi Efendinin adından sonra "el-ma'ruf bi Karabacak, Etyemezzade" ibareleri bulunmaktaydı. "Etyemez Tekkesi" adının, ikinci bani durumundaki bu şeyhin mensup olduğu aileden kaynaklanması en makul ihtimal olarak görünmektedir. Diğer taraftan tekkeye dönüşen dini tesisin niteliği (manastır ya da kilise) ve adı da kesin olarak tespit edilememekte, bazı araştırmacılar söz konusu yapının Dios Manastın olduğunu ileri sürmektedir.

Mirza Baba Tekkesi'nin, kuruluşunu izleyen 200 yılı aşkın süre zarfında hangi tarikata hizmet ettiği, burada kimlerin şeyhlik yaptığı da meçhuldür. Tespit edilemeyen bir tarihte ilk yapı ortadan kalkmış, tarikat faaliyeti kesintiye uğramış olsa gerektir. Nitekim Zâkir Şükrî Efendi'nin listesinde Sa'dî tarikatından. Şeyh Ebü'l-Vefa-i Sami'nin halifesi olan ve "Karabacak" lakabıyla tanınan Etyemezzade Şeyh el-Hac Hulusi Efendi'nin (ö. 1783) buraya "vaz'-ı meşihat" ettiği belirtilmiştir. Tekkenin hangi tarihte A. Hulusi Efendi tarafından canlandırıldığı bilinmemektedir. R. E. Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* hde yayımlanan maddede, *Mir'at-ı İstanbul* müellifi Mehmed Raif Bey'in notlarından nakledilen tekkenin 1199/1784'te Sadrazam Halil Hamid Paşa (ö. 1785) tarafından yeniden yaptırıldığı yolundaki kaydın doğruluğu çok şüphelidir. Burada Mirza Baba Tekkesi ile adı geçen paşanın, 1199/1784'te, çok yakında tesis ettiği, aynı şekilde Sa'dî tarikatına bağlı Kadem-i Şerif Tekkesi(->) birbirine kanştınlmış olmalıdır. Mamafih Mirza Baba Tekkesi'nin Kadem-i Şerif Tekkesi'nden az önce ihya edildiği söylenebilir. Ayrıca Halil Hamid Paşa'nın,

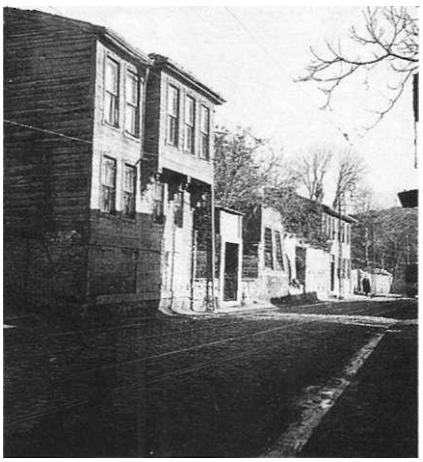

Mirza Baba Tekkesi
Encümen Arşivi. 1951

banisi olduğu tekkeye neredeyse komşu olan Mirza Baba Tekkesi'nin canlandırılışına katkıda bulunmuş olması da bir ihtimal olarak düşünülebilir. İkinci kuruluşundan tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar Etyemez Tekkesi, İstanbul tekkelerine ilişkin listelerin hepsinde, perşembe günü ayin icra edilen bir Sa'dî tekkesi olarak zikredilmiştir. Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada **6** erkek ile 5 kadının ikamet ettiği kaydedilmiş. Maliye Nezareti'nin R. 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Def*ten hde de yılda 540 kuruş, günde **2** çift 200 dirhem ekmek ve 1 okka 200 dirhem et tahsisatı olduğu belirtilmiştir.

Tekkenin postuna geçen şeyhler şu kimselerdir: **1)** Lakabı Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* "Karabacak", Bandınnalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda.* ise "Karabacak-ı Velî" olarak verilen Şeyh A. Hulusi Efendi (ö. 1783). **2)** A. Hulusi Efendi'nin halifesi olan ve Odabaşı'ndaki Kelamî Tekkesi ile Şehremini'deki Remlî Tekkesi'nin meşihatlarında bulunduktan sonra 1206/1791-92'de Koska'da, Sa'dî tarikatının âsitanesi olan Abdüsselam Tekkesi'nin postuna geçen Kolancı Şeyh İbrahim Sabri Efendi'nin (ö. 1806) halifesi, 5 Muharrem 1207/1791-92'de meşihatı devralan Şeyh Seyyid Sadullah Hulusi Efendi (ö. 1801). 3) Şeyh Yusuf el-Şamî'nin halifesi olan ve 1222/1807'de Mirza Baba Tekkesi'nin meşihatını bırakarak vefatına kadar Abdüsselam Tekkesi'nde bu görevi sürdüren Koğacı Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1835). 4) A. Hulusi Efendi'nin halifelerinden, **1226**/1811'de bu görevi terk ederek Mollagüranî (bugünkü Fmdıkzade) semtinde, ilerde kendi lakabı ile tanınacak olan Fmdıkzade Tekkesi'nin meşihatını üstlenen Fmdıkzade Şeyh Seyyid Ahmed Raşid Efendi (ö. 1828). 5) A. Raşid Efendi'nin halifesi olan, **1** Cemaziyelahir **1226**/1811'de tekkenin meşihatı kendisine tevcih edilen Çorbacızade Şeyh el-Hac Mehmed Sadeddin el-Saidü'l-Enverî (ö. 1813). **6)** M. Sadeddin Efendi'nin oğlu Şeyh Ahmed Raşid Efendi (ö. 1816). 7) Mehmed el-Bağdadî'nin oğlu ve Şeyh Abdullah Piri el-Buharî'nin halifesi olan, tekkenin meşihatı 24 Sefer 1231/T8l6'da kendisine tevcih edilen Şeyh Seyyid el-Hac İsmail Sıdkî Efendi (ö. 1830). 8) İ. Sıdkî Efendi'nin halifesi Şeyh Seyyid el-Hac Mustafa Vehbî Efendi (ö. 1858). **9)** M. Vehbi Efendi'nin oğlu Şeyh Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1881). 10) Şeyh Mustafa Ferid Efendi (ö. 1896). **11)** Son şeyh Hüsnü Efendi.

Mirza Baba Tekkesi son olarak 1309/1891-92'de II. Abdülhamid tarafından yenilenmiş, tekkelerin kapatılmasından sonra bakımsız kalarak harap düşen binaları 1950'li yıllarda kamulaştırılarak yıktırılmış, yerlerine Sosyal Sigortalar Kurumu hastanesi inşa edilmiştir. Günümüzde tekkeden arta kalan unsurlar yakındaki Bayezid-i Cedid Mescidi'nin avlu girişi üzerine yerleştirilmiş olan 1309/1891-92 tarihli yenileme kitabesi ile aynı mescidin avlusuna nakledilmiş bulunan haziresidir.

Mirza Baba Tekkesinin, Encümen Arşivi'nde bulunan fotoğraflarında Samatya Caddesi üzerindeki, dikdörtgen açıklıklı ve kitabeli cümle kapısı ile iki adet ahşap bina görülmektedir. Kapının sağında bulunan ve iki adet dikdörtgen pencere ile caddeye açılan ufak yapının türbe, kapının solunda yer alan, iki katlı, üst kaü çıkmalı yapının da harem ve selamlık bölümlerini barındıran kesim olduğu tahmin edilebilir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 379; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 32-33; Kut, *Dergehname,* 231, no. 25; Çetin, *Tekkeler,* 586; Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 63; *Âsitâne,* **16;** Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 13; *Ihsaiyat II,* 21; Vassaf, *Sefine,* V, 270; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* **61-62;** Öz, *İstanbul Camileri,* I, 53; H. Göktürk, "Etyemez Tekkesi", "Etyemez Tekkesi Mescidi", *İSTA,* X, 5395-5396; Janin, *Eglises et monastères,* 97-99; Ayverdi, *Fatih III,* 457-458; Ötüken, *Kiliseler,* 76; S. Eyice, "İstanbul'un Camiye Çevrilen Kiliseleri", *TAÇ,* 1/2 (Mayıs 1986), 13; *Fatih Camileri,* 94, 275, 277.

M. BAHA TANMAN

MİRZAZADE CAMİİ VE KÜTÜPHANESİ

Üsküdar Sultantepe'de, Hacce Hasna Hatun Mahallesi'nde, Servilik Caddesi ile Kirişçi Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Şeyhülislam Mirzazade Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1743) tarafından 1144/1731-32' de yaptırılmıştır. Mirzazade Mehmed Efendinin Sultantepe'de bir çiftliği ile bağının bulunduğu, söz konusu hayır eserlerini arazisinin bir kısmı üzerinde inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Harimin batı duvarında asılı bulunan ve 1317/1899-1900'de saray hocalarından Ahmed Rakım Efendi tarafından yeniden yazıldığı anlaşılan talik hatlı manzumede Mirzazade'nin gördüğü bir rüya üzerine bu camiyi yaptırdığı nakledilir. Yapının aslında mescit olarak tasarlandığı, baninin, bu manzume ile birlikte saraya sunduğu bir arzuhalle mescidinin cami olarak kullanılması için müsaade aldığı bilinmektedir. Zaman içinde birtakım onarımlar geçirmesine rağmen aşağı yukarı ilk haliyle günümüze gelebilen caminin mihrap duvarındaki çinilerden bir kısmı İstanbul'un işgal altında bulunduğu yıllarda (1918-1922) çalınmış, aslında ahşap olan son cemaat yeri betona dönüştürülmüş, yapının çevresine yeni meşrutalar ve dernek binaları inşa edilmiştir.

Dikdörtgen planlı bir harim ile kapalı bir son cemaat yerinden oluşan caminin girişi son cemaat yerinin kuzey cephesinde, eksende yer alır. Kagir duvarlı, kırma çatılı mescitlerin tasarım özelliklerini sergileyen yapının basık kemerli harim girişi ahşap malzeme ile oluşturulmuştur. Harimin duvarlarında, klasik Osmanlı mimarisindeki düzene uygun olarak, iki sıra halinde düzenlenmiş pencereler vardır. Alt sıradakiler dikdörtgen açıklıklı olup ahşap pervazlarla çerçevelenmiş, tepe pencereleri ise sivri kemerli ve revzenli olarak tasarlanmıştır. Doğu duvarmda, altta üç, üstte dört, batı duvarında altta, pencerelerle aynı boyutlarda bir dolap nişi, üstte üç pencere görülmekte, mihrap duvarında ise, mihrabm yanlarında dörder pencere bulunmaktadır. Mihrap nişinin içi, ayrıca, alt sıradaki pencerelerin üst hizasına kadar mihrap duvarının yüzeyi çinilerle kaplıdır. Söz konusu çini bezeme, farklı dönemlerde (16-**19-** yy) ve değişik yerlerde (İznik, Kütahya, Avrupa) imal edilmiş parçalardan meydana gelmektedir. Mihrap nişinin içinde yer alan çiniler büyük bir ihtimalle Avrupa kökenlidir. Mihrabın dilimli ve sivri kemerli kavsarasının altında, ahşaptan oyma bir mukarnas kuşağı uzanır. Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen bodur minarenin kaidesi taştan, gövdesi ise tuğladan örülmüştür.

Mihrap duvarının arkasında, bağımsız yapı olarak inşa edilen kütüphaneden geriye duvar kalıntıları kalmıştır. Dikdörtgen planlı, ufak boyutlu bir yapı olduğu anlaşılan kütüphanenin duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, basık kemerli pencereleri kesme taştan sövelerle çerçevelenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 238; Raif, *Mir'at,* 140-142; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 48; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 232-234, II, 403-

M. BAHA TANMAN

MİSAFİRLİK

Eski dönemlerde misafiri gereği gibi ağırlayıp hoş tutmak, dini vecibelerden sayılmış, misafir Tanrının gönderdiği bir nimet olarak kabul edilmiştir. Misafir gelmeyen evler, komşular ve mahalle sakinleri arasında iyi kabul edilmezdi.

Mirzazade Camii
Banu Kutun / Obscura, 1994

Gündüz konağa gelen misafirler, kapının halkasına dahi vurmaya fırsat bulamadan ayvaz tarafından karşılanır ve buyur edilirdi. Gelen misafir harem ağası tarafından teslim alınır, kadınsa harem kapısına götürülerek kalfaya; erkekse selamlığa çıkarılarak ağaya bırakılırdı. Eğer misafir mütevazı bir aileye gelmişse yine kapıda hoş geldiniz denilerek karşılanır, misafir odasına buyur edilirdi.

Eski İstanbul'da gece misafirlikleri yegâne vakit geçirilecek, dostlukları pekiştirecek ziyaretlerdendi. Ellerindeki işkembe fenerle gece misafirliğine gelenlere, karşılandıktan sonra çubuk ve kahve ikram edilirdi. Saraylarda ve konaklarda çubukçubaşıların idaresindeki çubuk ağaları bu hizmete tahsis edilmişti. Çubuklar misafir adedine göre önceden hazırlanır, çubukçular tarafından en hatırlı misafirden başlamak üzere ikram edilirdi.

Kahve ikramımn da devirlere göre değişik şekilleri olurdu. Özel olarak pişirilen kahveler, zarf içindeki fincanlarda nezaketle sunulurdu. Misafirlere kahveden sonra harup, koruk, ahududu, demirhindi gibi İstanbul halkının çok sevdiği şerbetler ikram edilirdi. Şerbetten sonra meyve ve tatlı da muhakkak surette verilmesi gerekli yiyeceklerdendi. Kışın misafirlere sunulan en önemli içeceklerden biri de bozaydı. Boza sıcak leblebiyle birlikte ikram edilirdi. Yemeğe kalacak olanlara emek isteyen yemekler yapılırdı. Bu ikram sırasında muhakkak et yemeği ve tatlı bulundurulurdu.

Günübirlik misafirliklerden başka gece yatışma kalan misafirler de olurdu. Böyle misafirlere en iyi oda açılır, özel olarak saklanan, işli yatak takımları, yastıklar çıkarılırdı. Mevsim kış ise odaya bir de mangal bırakılırdı. Misafire çıkarılacak havlulara bilhassa dikkat edilirdi. Bu havlular, değişik çiçek motifleriyle, bazıları da güzel özdeyişler ve beyitlerle işlenmiş olurdu. "Sabah-ı şerifler hayırlı olsun" ibresi, en çok işlenen sözdü. Bundan başka, *Safa geldin gözümün nuru kusura hiç nazar etme /Bu yaz burdaye iç eğlen sakın kış gelmeden gitme* beyti, havlulara sıkça işlenirdi.

Yaz aylarım Boğaziçi'nde geçirenler sık sık misafir baskınlarına uğrardı. Bu misafirlerin çoğu bir haftalığına, hatırlıları ise bir ya da birkaç aylığma misafir gelirlerdi. Eski sayfiyelerde âdeta aileden kabul edilen ve gelmesi dört gözle beklenen müdavim misafirler, kendi hizmetçileri, kalfaları ve âdetleriyle gelirlerdi. Hattâ, gelmesi beklenip de bir türlü gelmeyen, varlıklarına alışılmış misafirlerin evlerine haberciler gönderilerek davet edilirlerdi.

Yalılarda oturan kibar İstanbullular, misafirlerini uğurlarken kendi bahçelerinde yetiştirdikleri çiçeklerden, meyvelerden hediye paketleri hazırlarlardı. Misafir de gelirken bir hediye getirmişse ona mukabele etmek ev sahibinin dikkat etmesi gereken kurallardandı.

Misafiri gücendirmek Tanrı'yı gücendirmek gibi kabul edildiğinden "Tanrı misafiri" tabiri, İstanbul'da yaygın olarak kullanı-

lirdi. Ev sahibinin misafirine olduğu kadar misafirin de ev sahibine karşı vazifeleri vardı. İkram edilen yemeklerin bitirilmesi, yemekten sonra dua edilmesi, misafirin yapmakla yükümlü olduğu şeylerdendi. Misafirlerin oturacağı odalar özel olarak tanzim edilir, süslenir, diğer zamanlarda bu odalara kimse sokulmazdı. Bazı kibar konaklarının misafire ayrılmış odalarının yüksek yerlerine, *Misafirim safa geldin başın kaldır tavana bak/Şükür gerdanını gördüm otur artık safana bak* gibi beyitler asılırdı.

Eski istanbul'da kadınların "nöbet" dedikleri gece misafirlikleri mahalle hanımları arasında aksatmadan yapılırdı. Nöbet kimin evinde ise telaşı gündüzden başlar, şerbetler ezilir, yemiş tepsileri hazırlanırdı. Vakit gelince üç-dört mumlu pirinç fenerleri çeken ağaların arkasından hanımlar, kafileler halinde gelmeye başlardı. Erkekler arasında da bu tür misafirlikler, davet ve ziyafetler eksik olmazdı. Özellikle helva sohbetleri(->) İstanbul kış gecelerinin misafir ağırlama geleneği içinde anılabilir. Ayrıca ramazanlarda verilen iftar ziyafetleri de kendilerine özgü geleneklere sahip misafirliklerdendi.

Tekkelerin de kendi kurumsal yapıları içinde misafir gelenekleri vardı. Tekkeye, ziyaret amacıyla uzak yerlerden tavsiyeyle ya da iş için gelen misafirlerin güleryüzle karşılanıp ağırlanması da gelenek haline gelmişti. Özellikle Bektaşîler arasında misafirliğe de çok önem verilmiştir. Bir Bektaşî evine ya da tekkeye misafir gelmesi Hz Ali'nin gelmesi gibi kabul edilmişti. Misafirin de bir Bektaşî evine gideceği zaman "lokma" denilen ekmek, "çerağ" denilen mum ve "dem" denilen içkiyi götürmesi âdetti.

Günümüzde değişen yaşam biçimi geleneksel misafir ağırlama âdetlerinin birçoğunu ortadan kaldırmış, kalanlar da hayli değişikliğe uğramıştır.

Bibi. M. Alp, "Komşu, Komşuluk", *TFA,* S. 171 (Ekim **1963),** 3194-3196; Bayn, *İstanbul Folkloru,* (1972), 205-208; M. Aksel, *İstanbul'un Ortası.* Ankara, 1977, s. 357-361; S. Ayverdi, *İstanbul Geceleri,* İst., 1977, s. 31-33, 141-143; ay, *İbrahim Efendi Konağı.* İst., 1982, s. 22-24. 54-55, 177-178; ay, *Hey Gidi Günler Hey,* İst., 1988, s. 209-211; "Misafir", *TDEA,* VI, 378-379; R. H. (Karay), *AgoPaşa'nınHatıratı,* ist., ty, s. 67-71.

UĞUR GÖKTAŞ

MİSKİNLER ÇEŞMESİ

Üsküdar'da, Karacaahmet Mezarlığının bir bölümünün içinden açılan Doktor Eyüp Aksoy Caddesi (İbrahimağa Yolu) kenarında, mezarlık duvarına bitişik vaziyettedir.

Osmanlı döneminin en önemli cüzamhanesi olan ve 1514'te I. Selim (Yavuz) zamanında inşa edilen Miskinler Tekkesinin yakınında bulunduğundan yayınlara bu ad ile geçmiştir. 1027'ye kadar faaliyetini sürdürdükten sonra 1938 yangınıyla tamamen ortadan kalkan bu tekke; mescidi, hasta hücreleri, sebili, kuyu ve muslukları ve de bu çeşme ile bir bütün teşkil ediyordu.

Kare planlı, kubbeli sebilinin ardından caddenin açılması sırasında kuyu ve muslukla da yok olmuştur. İ. H. Tanışık, kitabesindeki "nâm" kelimesini yanlışlıkla "balım" okumuş, bundan dolayı çeşmeyi kitabına bu başlık altmda (Bâlim Ağa olarak) almıştır. Mehmed Raif ise bu adı "Hafız Selim" okumuştur. Oysa kitabede II. Mahmud zamanında (1808-1839) yaptırılmış olan bu çeşmenin banisinin Vekil-i Kenz-i Şâhî (Hazine Vekili) Hafız İsa Ağa olduğu belirtilmiştir. Çeşmenin metnini Enderunî Vâsıf Osman Beyin hazırladığı, nefis bir talik hatla Mustafa Rakım tarafından yazılmış olan 17 beyitlik mermer kitabesi 1226/1811 tarihlidir.

İ. H. Konyalı, çeşmenin yok olduğunu kaydederek tarih beytini *Tarih-iAtadan* verir. A. Egemen ise, kitabında aynı bilgileri kullanmıştır. Çeşme bugün harap bir durumda olsa da mevcuttur. Selimiye Suyolu ile Duvardibi'nden tekkeye giden yol üzerindeki maslaktan gelen boruyla su alan bu çeşme bugün kurumuş durumdadır.

Tuğla ve kesme taştan yapılmış olan geniş bir haznenin caddeye bakan cephesinin ortasında yer alan çeşme mermer kaplamalıdır. Dikdörtgen şeklinde bir çerçeve içine alınmış olan basık, sağır bir kemer içindeki sathi nişin ortasında aynataşı yer almaktadır. Dilimli bir sağır kemere sahip olan aynataşı süslemesizdir. Cepheden taşkınlık gösteren mermer teknesi ve bunun iki yanında testi setleri bulunmakta idi. Çeşme nişi iki pilastr araşma alınmış olup, bunlar üç kademeli düz bir saçağı taşımaktadır. Geniş mermer çerçeveli kitabesi bu saçak üzerinde yer almakta olup ortasında II. Mahmud'un tuğrası bulunan mermer alınlığı ve bunun iki yanındaki çam kozalağı bugün mevcut değildir. Halen aynataşınm üst seviyesine kadar toprağa gömülü vaziyette, hayli harap durumdadır.

Miskinler Çeşmesi ampir üslubunun(->) Türk sanatma yeni yeni girdiği yıllarda inşa edilmiş, süslemesiz fakat mimari unsurian ile ön plana çıkan yalm bir örnektir.

Bibi. Atâ Bey, *Tarih,* İst., 1293. s. 165**-166;** Raif, *Mir'at,* 91: Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* II, 408. 410-411; S. Eyice, "Istanbul-Şam-Bağdad Yolu Üzerindeki Mimari Eserler". *TD.* IX/T3 (1958), 87-89; M. K. Özergin, "Üsküdar-Bostancıbaşı Güzergâhı Kitabeleri". *TD,* IX/13 (1958), 119-120; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 74*75; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri.* İst, 1993, s. 615.

ENİS KARAKAYA

MİSKİNLER TEKKESİ

bak. CÜZAMHANELER

MİSMÂRÎ ŞÜCÂ MESCİDİ

Fatih İlçesinde, Sultan Selim Camii altında, Fener'de Mismarcı Sokağı'ndadır. Enserci, Iksirci ve Çivici Mescidi olarak da bilinir.

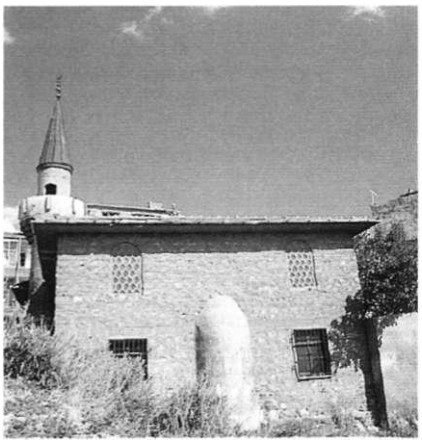

Mismârî Şüca Mescidi
Levent Yalçın, 1994/ TETTVArşivi.

Banisi çeşitli kayıtlara göre Mismarcı Şücâeddin'dir. Ancak, 1553 tarihli vakıf tahrir defterinde, Mismârî Hacı Şücâ Mescidi Mahallesi'ndeki kayıtlarda mescit sahibi olarak Ilyas bin Hızır isminde birisi görülmektedir. Ayrıca 935/1528'de Hacı Şücâ bin Hızır isimli bir başka şahsın da vakfı kayıtlıdır. Baba ismi benzerliklerinden bu iki şahsın kardeş oldukları ve bani isminin de böylece bir karışıklığa uğradığı akla gelebilir. Bazı kaynaklarda kabrinin de burada olduğu rivayet edilmektedir. Ilyas bin Hızır'ın 911/1505 tarihli vakıf suretinde mescit için 30 cilt Kuran-ı Kerim ve bir miktar nakit, çeşitli yerlerde evler, dükkânlar, arsa, mahzen ve imam, mü-

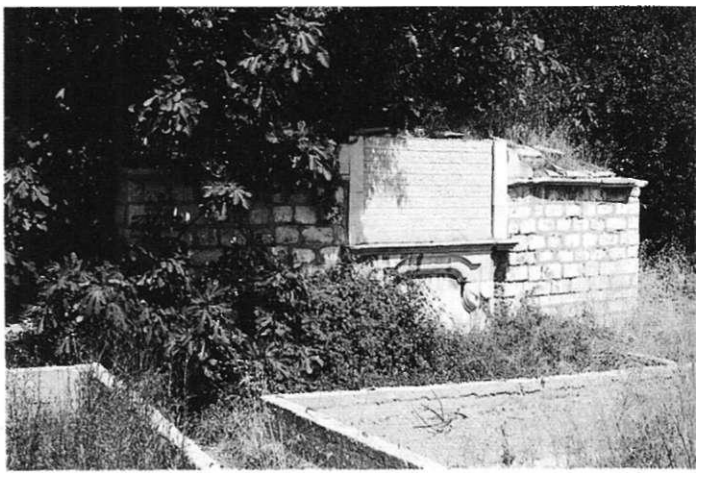

Miskinler Çeşmesi
Banu Kutun/ Obscura, 1994

ezzin, muallim, cabi ve mütevelli için de ayn evler vakfedildiği görülür. Ayrıca mescit ve mektebindeki vazifelilere ve talebelere de maaşlar tayin edilmiştir. Binanın inşa tarihi bilinmemekte ve bir kitabesi bulunmamaktadır.

Mescit uzun zaman harap olarak durduktan sonra 1979'da tamamen yenilenmiştir. Moloz taşla ve betonarme hatıllı olarak inşa edilmiştir. Çatılı, saçaklı ve betonarme tavanlıdır. Sağda bulunan minaresinin kesme taş kaidesi eski olabilir. Tamirde yeniden güdük ve kısa olarak tuğla ile inşa edilmiştir. Bina dış ölçüleri ile son cemaat yeri dahil 9x15 m kadardır. Her duvarda iki alt ve iki üst pencere mevcuttur. Yeni olan mermer mihrap dışarı doğru yuvarlak bir çıkıntı yapmıştır. İçeride duvarlar yeni mavi fayanslarla kaplanmıştır. Vakfiyede belirtilen mektebi hakkında bilgi alınamamıştır. Mescidin solunda bir kabristanı bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 30; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 304; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 286.

İ. AYDIN YÜKSEL

MİTOLOJİDE İSTANBUL

Kökleri tarihin derinliklerinde bulunan her önemli kent gibi, İstanbul kentinin en eski sahipleri de onun ilk varoluşunu efsanelerle süslemişler, süslemekten de öte, açıklamışlardır. Bu nedenle "mitolojide İstanbul" denilince kuşkusuz, İstanbul'un İstanbul olduğu, hattâ Konstantinopolis olduğu dönemleri değil, ilk Bizantion(->) evresini anlamak gerekir.

Antik toplumda somut yaşamın, yani insanlar arası ilişkilerin (reel dünyanın) insan imgelemindeki nahif bir yansıması olan ve bu anlamda genel olarak sanatın edebiyat ve tiyatronun ilk şekillenmelerinden sayılan mitolojilerin günümüze en gelişkin ve en yaygın (çünkü en fazla yazılmış) biçimde ulaşmış olanı, eski Yunan mitolojisidir. Daha sonra ortaya çıkmış komşu Roma uygarlığı da büyük ölçüde Yunan mitolojisindeki tanrıları, tanrıçaları, öyküleri almış, onlara Latince isimler bulmuştur.

Sonradan Bizans İmparatorluğu adını alacak topraklar, başlangıçta Roma İmparatorluğu kapsamındaydılar. İmparatorluğun bu kesiminde Latin dili ve kültürü Helen dili ve kültürüyle birlikte yer alırken, Doğu Roma'mn Bizans İmparatorluğu adıyla, 395'te ayrılmasını izleyen süreçte Yunan dili ve kültürü hâkim kılındı. Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki ayrılık keskinleştikçe, Bizans halkmdaki Latin düşmanlığıyla orantılı olarak Latin kültürünün kalıntılarının yok edilmesine çalışıldı, ülkedeki ve başkentteki Latin kolonileri ise Bizans toplumundan ayrı tutuldular. Bu zıtlaşma nedeniyle, Batılılar Bizans'm artık "Batı kültürü"nü de temsil etmediğini, Helenizmden koptuğunu, bölge toplumlarının (Arap, Fars [Safevi], vb kültürlerinin) etkisinde kaldığını ve Batılı bir ülke olmaktan çıkıp, Doğulu bir ülke haline geldiğini ileri sürüyorlardı. Bizanslılar ise bu saptamaları yadsımaktaydılar. Bu savlarda*gerçek"payı olmakla ve Bizans'm birçok özelliği o zamanki Ön Asya ülkelerindekilere benzemekle birlikte, kültüründeki Helenistik öğeler ağırlıklarını daima hissettirmiştir.

Öte yandan, ülkenin insanları Hıristiyanlığı benimsemiş oldukları halde, çoktannlılıktan tektanrılılığa geçişin başka birçok toplumda görülmüş yansımaları Bizans'ta da yaşanmıştır. Binlerce yıl sürmüş olan paganizmin, çoktanrılı bir kültürün (inanış, gelenek ve alışkanlıkların) izleri yeni toplumda da devam etmiş, buna karşı koyan Ortodoks mezhebinin "Ortodokslukları" da (örneğin İkonoklazmaH akımında olduğu gibi) toplum kültürünü derinden etkilemiştir.

Kentin embriyonunun MÖ 7. yy'da oluşturulduğu konusunda tarihçiler hemfikirdirler: Bizantionlu Dionisios kendi kentinin kuruluş tarihini MÖ 660 olarak verir, Caesarea (Filistin'de) piskoposu ve ünlü *Ekklesiastike historia'nm* (Kilise Tarihi) yazarı Pamphili Eusebius da aym tarihi zikreder. Bugün tarihi yanmada dediğimiz yöreye yerleşenler, Megara'dan gelmiş Dorlardı, yani kent bir Yunan kolonisi olarak kurulmuştu. Daha önceden gene Dorlardan bir başka göçmen grup gelip, Halkedon kolonisini oluşturmuştu. Birbirleriyle hiç de iyi geçinmemiş olan iki kolonin kuruluş tarihleri arasında Herodot'a göre 17 yıl, Eusebius'a göre 27 yıl fark vardı. Bir başka deyişle, Bizantion ve Halkedon halkı, Hıristiyan olmadan önce yüzyıllar boyu çoktanrılı kültürle yaşamışlardı. Bizantion'un kültürel dokusu sadece Helenistik karakter taşımamaktaydı. Bugün Çatalca Yarımadası dediğimiz ve Haliç(-0 ile Marmara arasında kalan yarımadaya gelen Megaralı Dorlar, orada kendilerinden önce gelip yerleşmiş Trakya kabilelerine mensup topluluklarla karşılaşmışlardır. Dolayısıyla, toprağa çok önceden yerleşmiş, kent devletlerini kurmuş, insanlığın evriminde üçüncü işbölümünü gerçekleştirerek uygarlığa geçmiş olan Yunan toplulukları, toprağa henüz yerleşmekte, göçebelikten yeni yeni çıkmakta olan Trakyalılarla karşılaşmışlardır. Üstün olan kültür baskın çıkacaktı ama Yunan kültürü de göçebe Trakya kültüründen öğeler içerecek, bir bakıma karma bir kültür ortaya çıkacak, derken hep birlikte Hıristiyanlaşarak, önce bu dinin ve sonra da onun içinde şekillendirecekleri belli bir mezhebin yarattığı monolitik bir kültürel yapıya varacaklardı.

Uygar Yunan ve göçebe Trakya kültürlerinin bir çeşit bileşkesi sayılabilecek Zeuksippos kültü Yunan mitolojisindeki Tanrılar Tannsı Zeus ile Trakya mitolojisindeki Atlıların Tanrısı Hippios'un tek bir tanrıda birleştirilmiş bir şekliydi. Nitekim antik Bizantion Agora'sınm ortasında Zeuksippos'un anıt sütunu bulunmaktaydı. Kentin Tihe'si (koruyucu tanrıçası) ise Rhea (veya Rheia) idi. Yunan mitolojisindeki soyağacınm başlangıcı olan Uranos (Gök) ile Gaia'mn (Yer) kızı ve Olympos tanrılarının başlatıcısı (Zeus'un annesi) Rhea, Byzantion tarafından koruyucu seçilmiş ve onun için de Agora'da bir heykel dikilmişti. Agora'nın ilerisinde Hippoclrom bulunmaktaydı ve Yunan mitolojisinde Herakles'in 12 "büyük işf'nden Trakyalıları ilgilendiren birisini burada başardığına inanılırdı.

Grek boyları arasında en çok Dorlar tarafından yüceltilen, onların kahramanlık anlayışlarının öngördüğü özellikleri kendisinde toplamış bulunan mitolojik kahraman Herakles (Roma mitolojisinde Herkül), Trakya Hükümdarı Diomedes'in insan etiyle beslediği atlarını etkisiz hale getirmek için hükümdarla çarpışıp onu öldürür ve cesedini atlara yedirir, atlar bundan sonra evcilleşirler. Başka versiyonları da bulunan bu efsane, Dorların ve Trakyalıların ortak kenti Bizantion'a taşınmıştı. Kentteki diğer mitolojik isimler adına yapılmış amt ya da tapmaklardan bazıları da şunlardı: Uranos ile Gaia'mn torunlarından birisi olan Helios (Güneş) adına dikilmiş anıt, Zeus, Artemis (Zeus'un kızı ve Apollon'un ikizi, av tanrıçası), Atena (Zeus'un başından doğan kızı, kimilerine göre akıl ve zekâ tanrıçası), Poseidon (denizler tanrısı), Apollo (güzellik tanrısı, Artemis'in ikizi), Afrodite (aşk ve güzellik tanrıçası), Hera (Zeus'un kansı), Demeter (toprak ve bereket tanrıçası) adlarına yapılmış, tapmak, sunak ya da anıtlar ile 12 Tanrı Tapmağı (Olimpos'un 12 tanrı ve tanrıçası vardır) sayılabilir.

Yunan mitolojisinde Bizantion kentinden bağımsız olarak yer alan, belki de kent daha kurulmadan önce söylenmiş olan iki efsane vardır. Bunlardan ikisi de, Boğaziçi'nin(->) mitolojideki ve Batı dillerindeki adı olan Bosporusla da ilgilidir.

Argos Hükümdarı İnahos'un İo adlı bir kızı vardır, Zeus kızı görüp çok beğenir ve elde etmek ister, ama karısı Hera durumu fark edince, Zeus İo'yu beyaz bir inek haline sokar, kuşkucu Hera da ineği kocasından isteyerek alır, onu Argos'un aym adlı ejderhasına emanet eder ve ineğin yanma kimseyi yaklaştırmamasını tembihler. Ama Zeus kurnaz Hermes'i göndererek Argos'u öldürtür, Hera da ineğin başına yapışkan bir at sineğini musallat eder. İnek nereye giderse, sinek de peşinden gelmekte ve İo'yu rahatsız etmektedir. İo inek kılığında sinekten kaçarken büyük bir geçidi de aşarak karşıya geçer, buranın adı ondan sonra İnek-Geçidi (Bous-Porus) kalır ve zamanla Bosphorus'a, Bosphor'a ya da kısaca Bosfor'a dönüşür.

Yunan mitolojisinin Bosporus'u ilgilendiren ikinci önemli öyküsü Argonautların serüvenlerinde geçmektedir. Anlatıya göre Teselya'da, İolkos hükümdarı Aison'un tahtını üvey kardeşi.gaspetmiştir. Aison'un İason (kimi Batı dillerinde Jason olarak geçer) adındaki oğlu büyüyünce, kendi hakkı olan hükümdarlığı amcasından ister. O da Karadeniz'in doğusundaki Kolhis ülkesinde bulunan Altın Post'u alıp getirmesi şartını koşar. Söz konusu Altın Postun da ayrı bir öyküsü vardır: Rüzgârlar Tanrısı Aiolos'un oğlu Athamas'm, sonradan boşandığı bulut tanrıçasından olan Frikos ve Helle adlarında bir oğlu, bir de

kızı vardır. Bu çocuklar üvey annelerinin ölümcül bir tertibinden kanatlı ve altın postlu bir koçun üzerinde Kolhis'e kaçarlarken, Helle bugünkü Çanakkale Boğazı'na düşerek boğulur (buraya "Helle Denizi" anlamında Hellepontos adı verilir). Bir başka versiyona göre genç kızı Poseidon kurtarmış ve onunla evlenmiştir. Baz kardeşini yitiren delikanlı Kolhis'e vardığında koçu Zeus'a kurban eder, altın postunu da oranın hükümdarı Aites'e o da Savaş Tanrısı Ares'e armağan olarak sunar, işte, Pelias'm lason'dan getirmesini istediği bu posttur. îason 50 kürekli bir gemi yaptırır. Argo (hızlı) adındaki bu tekneyle sefere 50 kişi katılır, bunlar arasında gemiyi inşa etmiş olan Argos, dümenci Tifis, İdmon, kâhin Amfiaraos (Bizantion'da adına bir tapmak vardı), kâhin Mopsos, Bóreas (kuzey rüzgârı, bugün poyraz denilen rüzgâra değil yıldıza tekabül eder) ve oğulları Kalais ile Zeres, Kastor. Polideukes, Peleus, Meleagros, Telamón. Misia (Mudanya) kıyılarında yitirip yola onlarsız devam ettikleri Hilas ve Herakles ve Yunan mitolojisinin büyük ozanı Orfeus bulunmaktadır.

Yolculuk ciddi tehlikelerle doludur. Örneğin, Yunanlıların Pontos Euksenios (Konuksever Deniz) diye adlandırdıkları denize (Karadeniz) çıkmak için Bosporus'tan geçmek lazımdı, bu boğazın da ağzında Simplegad denilen Mavi Kayalar vardı. Bir tekne aralarından geçmeye kalkışacak olsa, hemen kapanarak birbirleriyle çarpışıyorlar ve aralarındaki tekneyi de içindekileri de ezip parçalıyorlardı. Argo gemisi ve onun yolcuları bu kayaların çarpışmasını önlerler Bir versiyona göre, tavsiye üzerine lason önce kayaların arasından bir güvercin uçurur sonra da gemi kazasız belasız geçer. Fakat asıl yaygın olan anlatıda. Argo çarpışan kayaların arasına geldiğinde Orfeus lirini çalmaya başlar, kayalar da durup bu harikulade musikiyi dinlerler, böylece tekne de kazasız belasız oradan geçer, dahası da, çarpışan kayalar artık bir daha yerlerinden kıpırdamazlar, denizcilerin açık denize çıkmalarına engel olmazlar.

Bu efsaneler, Bizantion'dan ayrı olarak vardı, ama Bizantion kenti kurulup geliştikten sonra onun içinde yaşayanlar kendi kentlerini de mitolojinin içine oturttular. Kentin kurucuları olan Megaralılarm başındaki kişinin Bizas(->) adını taşıdığı ve yer adlarını türetmek için "ion" ekinin sona getirildiği, bu nedenle de Bizantion kentinin de, Bizans sözcüğünün de Bizas'tan türediği belirtilir.

Bizas diye bir kişi var mıydı yok muydu (paraların üzerinde ona atfedilen kabartma portrelere rastlanmıştır) ya da böyle bir kişi sadece efsane kahramanı mıydı, bu sorulara kesin yanıt verebilecek kaynaklar bulunmuyor, fakat kentin sakinlerinin kendilerine ve kurucularına yakıştırdıkları efsane, gerçeklerden çok daha süslü ve sevimli gözüküyor. Bizas'a ve Bizantion'a atfedilen efsane, tabii ki, Bosporus öyküsünün devamı olacaktı ve öyle de şekillendirilmiştir. İo, Hera'nın kendisine tebelleş ettiği at sineğinden kaçarken, inek boynuzuna benzeyen bir deniz parçasının ucuna gelir ve burada Barbisos (Kâğıthane) ile Kidaros (Alibeyköy) dereleri arasındaki sırtta Hrisokeras (ya da Keroessa) adını verdiği kız çocuğunu doğurur, bu çocuğun babası Zeus'tur, Hrisokeras ise "Altın Boynuz" anlamına gelmektedir.

Hrisokeras. ağaçlarla bahçelerle, kuşlarla, balıklarla dolu olan bu cennet köşesinde büyür ve Denizler Tannsı Poseidon'dan bir erkek çocuk doğurur. Adı Bizas konulan bu çocuk, büyüyecek ve Altın Boynuz'un başlangıç kısmındaki yarımadaya gelerek ve bir kent kurarak oraya kendi adını verecek, babası Poseidon'dan ve Tanrı Apollon'dan yardım alarak (Apollon'un kargası güzergâhı gösterir) kent surlarını inşa edecektir vb. Ne var ki. Trakya Kralı Hiamos'un orduları kenti kuşatırlar, Bizas ve askerleri onları geri püstürtür. bir daha gelmemeleri için ülkelerine kadar kovalarlar, bu arada İskitler kenti kuşatırlar: Bizas'ın karısı Fidaleia'nın başını çektiği Bizantionlu kadınlar İskitleri yılanlarla kaçırırlar; derken, Bizas geri döner, kentte rahat bir dönem başlar...

Bizas'la ilgili diğer bir anlatı, Megaralı Dorların Bizantion'u kuran kolu ile Halkedon'u kuran kolu arasındaki rekabetten ve hoşnutsuzluktan kaynaklanan bir öyküdür. Söylenceye göre, Bizas'ın önayak olduğu grup göçe çıkmadan önce. Delfi Adası'nın kâhinlerine danışır, onlar da "koloniyi körler ülkesinin karşısına kurun" diye salık verirler. Bu efsane, Haliç ile Marmara Denizi arasındaki yanmada kadar güzel ve elverişli bir yer varken Halkedon'a (Kadıköy) koloni kurmuş olan Dorları yermek için icat edilmiş olmalıdır.

YALÇIN YUSUFOĞLU

MİZZİ KÖŞKÜ

Büyükada'da. Çankaya (Nizam) Caddesi üzerinde yer alan bu köşk, 19. yy'ın ikinci yarısında, Maltız kökenli George Mizzi tarafından inşa ettirilmiştir. Miras ve satış yoluyla çeşitli şahıslar arasında el değiştiren. 1930-1940 arasında otel (San Remo Oteli) olarak kullanılan yapı günümüzde yazlık konut olarak kullanılmaktadır.

Halk arasında "Kırmızı Kuleli Köşk" ve "Al Palas" adlarıyla tanınan Mizzi Köşkü. İstanbul'un mimari geleneğine hiç uymayan ve bazı ayrıntılarıyla İngiliz malikânelerini, kimi ayrıntılarıyla da ortaçağ şatolarını hatırlatan eklektik bir görünüme sahiptir. Biri bodrum olmak üzere, üç katlı kagir yapının duvarları kırmızı renkli prese tuğlalarla örülmüş, duvarların dış yüzeyi sıvanmayarak, özenli bir işçilik arz eden bu örgü cephelere yansıtılmıştır. Köşkün girişi, ön cepheden geriye çekilmiş olan verandada yer alır. Söz konusu verandanın açıklığı, mermer sütunlara oturan üç adet basık kemerle geçilmiş, sütunların üzerine İyon nizamında başlıklar oturtulmuştur. Sütunların arasında kalan üç açıklıktan ortadaki merdivenlerle donatılmış, yandakiler geometrik taksimatlı korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Verandaya açılan giriş ile bunun yanlarında sıralanan pencereler yuvarlak kemerlidir. Verandanın sağında ve solunda, basık kemerli, ince uzun birer pencere görülür. Üst katta veranda kemerlerinin hizasında yer alan üçlü pencere grupları, 19- yy'da özellikle İzmir ve civarındaki Rum evlerinde görülen çıkmaları hatırlatan bir tasarım sergiler. Üst katta, köşkün sağ köşesi pahlanarak buraya bir teras yerleştirilmiş, verandanın solundaki pencerenin üzerine de ince uzun bir pencere açılmıştır.

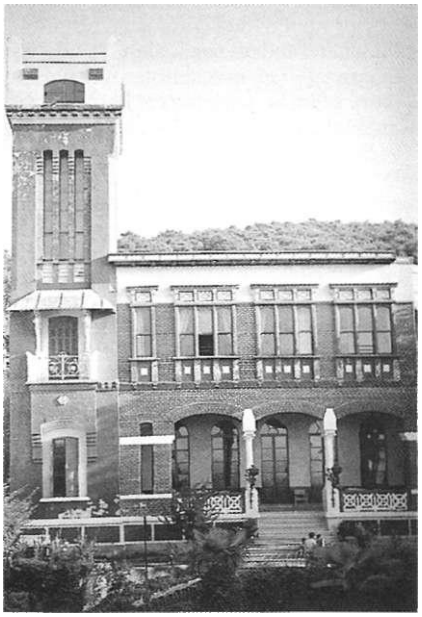

Mizzi Köşkü
Tuğlacı. *İstanbul Adaları,* II

Giriş cephesinden bakıldığında köşkün solunda yükselen kare kesitli kule bir burç görünümündedir. Tasarımına egemen olan bu yabancılığa rağmen son dönem Osmanlı köşklerindeki cihannüma modasının çerçevesinde değerlendirilebilen bu kulede, zemin kat hizasında basık kemerli bir pencere, üst kat hizasında, önü balkon şeklinde değerlendirilmiş ve bir saçakla taçlandırılmış, dikdörtgen açıklıklı bir kapı bulunmaktadır. Bu ilginç balkon yanlardan korkuluk duvarları ile kuşatılmış, önüne, kıvrımlı dallardan oluşan madeni bir korkuluk konmuş, saçak ise iri konsollarla desteklenmiştir. Saçağın bitiminde başlayan ve merdiveni aydınlatan üç adet dar ve uzun pencere kulenin diğer cephelerinde de tekrar edilmiştir. Köşkün ikinci sahibi Giovanni Mizzi tarafından kulenin üzerine, içinde bir teleskopun bulunduğu, çepeçevre camla kaplı, kendi ekseni etrafında dönebilen bir rasathane kulesinin yaptırıldığı bilinmektedir.

Bibi. Tuğlacı. ***İstanbul Adatan.*** I. 349-350.

M. BAHA TANMAN

MODA

Kadıköy İlçesi'nde semt.

Kadıköy'den güneye doğru deniz kenarı boyunca yayılır; doğusunda Bahariye ^) semtiyle birleşir. İdari açıdan, Kadıköy İlçesi'nin Cafer Ağa Mahallesi'yle örtüşür. Asıl Moda. Devriye Sokağı'nın kuşat-

tığı küçük burundur. Bu semte ününü kazandıran şık evlerin çoğu bu burunda yapılmıştır. Plajın üstündeki alana da Küçükmoda denir.

Moda'nın halkını, geçen yüzyılda, genellikle Rum ve Ermeniler oluşturuyordu. Daha sonra, çoğu Levanten bazı zenginler de buraya yerleşmeye başladı. Örneğin, İngiliz kökeniyle karışık Vitol (Whitehall) ailesinin bir kolu izmir'den istanbul'a geldiğinde Moda'ya yerleşti. Moda Caddesi'nin Devriye Sokağı ile birleştiği köşeden denize kadar uzanan geniş bahçe içinde. Vitol Konağı vardı.

Moda 20. yy'ın başlarında İstanbul'un seçkin ve zengin semtlerinden biri haline geldi. Deniz kenarında, yeşilliği bol bir alan olarak bir yazlık semti özelliklerine sahipti; aynı zamanda. Kadıköy'e çok yakın olduğu için, şehre gidip gelmesi de kolaydı. Bu özellikler Moda'nın rağbet görmesine yol açtı.

Burada inşa edilen evler, klasik konaklardan, Boğaziçi yalılarından ve Adalar'daki köşklerden epey farklıydı. Zaman açısından Moda, bu sayılan semtlerden sonra gelişti. Moda zenginleri Batı tipi villalar yapmayı tercih ettiler. Çoğu bahçe içinde, iki katı genellikle geçmeyen, farklı ve bireysel üsluplarda evler inşa ettiler. Moda bu anlamında bir hayli eklektik bir mimari görünüm sergilemekle birlikte, bütün olarak bakıldığında, ortak bir karakteri de olduğu görülebiliyordu.

Burundan Kadıköy'e giderken, anacaddeye açılan sokaklarda, daha çok bitişik nizam evler hâkimdi ve ara sokaklarda birbirine benzeyen cumbalı, üç veya dört katlı azınlık evleri sıralanıyordu.

Güzel Moda evlerinden bazdan yangınlarla yok oldu. Örneğin 1950'lerdeki büyük Moda yangınında, Devriye Sokağı'nın Kalamış Koyu'na bakan kolundaki Moda Palas, Mano Palas gibi küçük sevimli oteller yandı. Ama Moda'yı Moda yapan karakterini değiştiren asıl etken apartmanlaşma oldu. Çoğu villa sahipleri "kat karşılığı" villalarını müteahhitlere verip aldıkları fazladan katların kiralarıyla gelirlerini artırmayı tercih ettiler. Bu süreç özellikle 1960larda hızla yayıldı ve kısa süre içinde bütün semt apartmanlaştı. Eski Moda evlerinden bugüne, burundaki Frederici Evi, çıkmazdaki Cimcoz Evi, cadde üstündeki, büyüklüğüyle Modada her zaman biraz yabancı durmuş olan Sarıca Köşkü gibi birkaç bina kaldı.

Moda
Laleper Aytek, 1994

Villalar apartmanlaşırken. boş ve yeşil alanlar bu yeni düzenin mantığına daha kolay ayak uydurdular. Örneğin Bostan Sokağı ile Saint Joseph'in bahçe duvarı arasında kalan bölüm sahiden bostandı; bostan kuyusu bile vardı. Buraları tamamen apartmanlaştı; Moda Spor Kulübü'nün toprak zeminli basketbol sahasının üstüne de Moda Camii yapıldı. Küçükmoda'da "Mustafa'nın Çayırı" diye bilinen boş ve yeşillik alan da aynı şekilde apartmanlaştı.

Nüfusu genellikle gayrimüslim olduğu. Müslümanları da fazla dindar olmadığı için, ibadethaneler arasında Moda'ya son yapılan cami oldu. Bundan önce en yakın cami Kadıköy'de AltıyoPdaki Osman Ağa Camii'ydi. Moda ile Bahariye sınırında, cadde üstünde, Ayia Trias Rum Ortodoks Kilisesi vardır. En yakın Ermeni (Gregoryen) kilisesi Kadıköy çarşısı içindedir. Moda'da ayrıca bir Anglikan, bir de Katolik kurumu bulunur. Vitollerle birlikte, başka ingiliz uyruklu aileler de burada yaşadığı için Yusuf Kâmil Paşa Sokağında bir ingiliz şapeli yapılmıştı (aynı sokakta bir örnek iki ingiliz evi de vardı; bunlardan biri yıkıldı). Cem Sokağında ise Fransız Katolik L'Assomption Kilisesi ve Manastırı vardır. Burada kalan birkaç yaşlı rahibe, hâlâ iğne yapmak gibi hayır işleri görerek yaşamaktadır.

Moda İlkokulu eskiden "Sekizinci Ilkmektep" adıyla bilinirdi. Halen de Kadıköy'ün en nitelikli ilkokulları arasındadır. Ermeni Aramyan Ortaokulu da Moda'da, Leylek Sokağı üstündedir. Bunlardan başka çeşitli özel yuvalar açılıp kapanmaktadır. Neşe Sokağı'ndaki Rum ilkokulu öğrencisi olmadığı için kapalıdır. Bu okulun yanındaki gene Rumlara ait Moda Kültür Cemiyeti ile Kadıköy Fukaraperver Cemiyeti de faaliyetlerini durdurmuştur.

Ortaöğrenim düzeyinde St. Joseph ve Moda Maarif Koleji Bahariye sınırlarına girer. Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu Mazhar Muhtar Paşa'nın, Moda Caddesi ile deniz kıyısı arasındaki geniş bahçeli konağı Kadıköy Kız Lisesi olmuştur. Gene cadde üstünde ve Cem Sokağı'nın başında Kadıköy Kız Sanat Enstitüsü vardır.

Moda Plajı (Moda Deniz Hamamı diye de bilinirdi) istanbul'un tarihi geçen yüzyılın sonlarına uzanan, en eski plajlarından biridir. Bostancı, Fenerbahçe, Moda plajları gibi eski plajlar, böyle bir yeniliği kaldırmaya daha yatkın, görece Batılılaşmış semtlerde yapılmıştı. Ama o zamanların koşullarında, kadınların denize girme yerinin ayrı olması zorunluydu. Sonraları, halk plaja alıştığı için bu zorunluluk ortadan kalktı; adı geçen eski plajlarda ise kadınlar kısmı gelenekleşerek devam etti.

Moda'da fazla kumluk olmadığı için plaj kışın kaldırılıp yazın yeniden döşenen tahtalarla yapılmıştı. Eskiden bazı yüzme yarışları da bu plajda yapılırdı.

Moda, denizle ilişkisi yoğun bir semtti. Plajın ve iskelenin yanında iki kayıkhanede çeşitli boylarda tekneler barınır, ayrıca sandal kiraya verilirdi. Moda zenginleri ise genellikle denize Moda Deniz Kulübü'nün(->) raftından girer ve gene aynı kulübe ait yelkenlilerle deniz sporları yaparlardı. Son dönemlerde denizler de yoğun şekilde kirlendiği için, bu denizcilik faaliyetleri zamanla asgariye indi.

Moda Deniz Kulübü semtin kurumlarından biridir. 1950lerde burada Demokrat Parti iktidarının etkisi vardı. Yazları mü-

Moda'daki çay bahçelerinden bir görünüm.
Nazım Timuroğlu. 1993

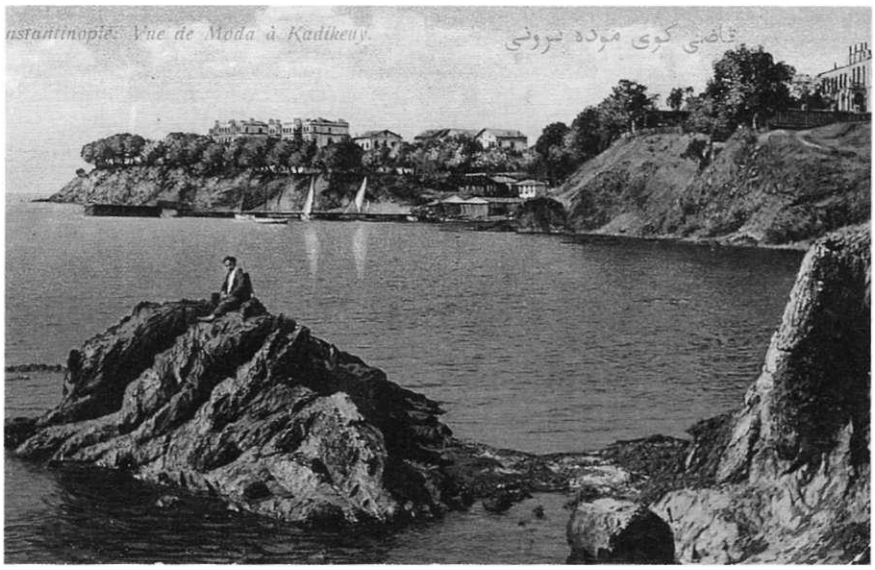

Yüzyıl başından bir kartpostalda Moda.
Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

zik çalınırdı (o sıra Ankara'da olan Süreyya, yani Karpiç Usta'nın başgarsonu ve izleyicisi Sergei, yazları deniz kulübünün lokanta işletmesini üstlenir ve orkestrasını da getirirdi). Dolayısıyla yaz akşamları, özellikle Moda İskelesi'nin üstü, Kadıköy'ün her yerinden buraya akan gençlerin piyasa yeri haline gelirdi. Gündüz daha çok plajın kadınlar kısmı önünde kalabalıklaşan kiralık sandallar gece kulübün önünde toplanırdı.

"Raft", kabineleri olan, dört köşe tahta bir saldı. Yazları zincirle Moda Koyu'ndaki tonozlarına bağlanır ve kulüp üyelerine özel plaj imkânı sağlardı. Gene kulübün olan tenis kortu, Moda Burnu'nda hâlâ çalışıyor. Demokrat Parti ve onun devamının ağırlığı hissedilen deniz kulübüne karşı, Cumhuriyet Halk Partisi geleneğine bağlı Modalılar da Lozan Kulübü'nü kurdular. Lozan Kulübü, ilkin, Zekeriya Sertel' in Devriye Sokağı'ndaki eski evinde açıldı: şimdi Moda Caddesi üstünde kalmış tek tuk eski Moda evlerinden birinde faaliyetini sürdürmektedir. Lozan Kulübü'nün de Moda Burnu'nda bir plajı vardı ama su kirliliği yüzünden o da kapandı.

Moda'da bitişik nizam cumbalı evlerin bulunduğu Ağabey Sokağı.
Nazım Timuroğlu. 1993

Moda ve Kadıköy spor bu semtin önde gelen kulüpleridir. İkisi de en çok basketbol dalında başarılı olmuş, Moda Spor Kulübü birçok kere İstanbul Basketbol Ligi'nde şampiyonluğa ulaşmıştı, ayrıca su sporlarında da faaldi. Lokali halen Mühürdarda, Leylek Sokağı'nın başındadır.

Mühürdar Bahçesi, plajm üstünde Küçük Moda Gazinosu *ve* iskelenin sol yanında Koço(->), bellibaşlı içkili lokallerdi. Mühürdar Bahçesi bütünüyle ortadan kalktı: Küçük Moda Gazinosu ile ondan önceki Bomonti Bahçesi de epey karakter değiştirdi. Koço'nun Rum sahipleri meyhaneyi satıp Yunanistan'a göçtüler. Koço, Modalılarm çok sevdiği, sereserpe rahatça oturabildiği bir içkili lokantaydı, ama Moda dışından da müşterisi çoktu. Ayrıca, birkaç merdivenle inilen bir ayazması vardır.

Son 20 yılda Moda'da yemekli ve içkili yerlerin sayısı, nüfusla da orantılı olarak çok arttı. Moda Burnu çay bahçeleriyle çevrildi. Dondurmacılar yaz mevsiminin kalıcı bir özelliği haline geldi. Kadıköy'den deniz kulübü önüne kadar gelen (daha ileri gitmesini kulüp engelliyor) sahil yolu da yeni bir piyasa ve eğlence yeri olarak Moda'nın yaşamına katıldı.

Moda çarşısı öteden beri oldukça renkli ve zengin bir çarşıdır. Burada pastacı Istardi. berber Kozma, antikacı (eskici) Acem. manav Abdullah, meyhaneci Gramatikos gibi çeşitli renkli dükkân ve dükkâncılar günümüzde tarihe karıştı. Ama geleneği olan, kurumlaşmış çeşitli dükkânlar hâlâ duruyor: Bulgar mezeciler, Argiri ve daha ilerideki Milka, Sezen ailesinin donanımı çok az değişmiş Sıhhat Eczanesi, Meraklı Boyacı gibi.

Eski Moda, zengin bir semt olmakla birlikte, orta halli ve yoksulları da bulunan, organik bir mahalle özellikleri gösteren, insanların birbirini tanıdığı, her sınıftan belirli tiplere sahip, asude bir semtti. Artan nüfus ve değişen insan ilişkileriyle, bu eski Moda şimdi küçüldü ve ancak içinde yaşayanlara aşinalığını koruyan bir iç çevre olarak kaldı.

MURAT BELGE

MODA DENİZ KULÜBÜ

İstanbul'un deniz sporlan ile uğraşan sosyal amaçlı ilk kulüplerinden biri.

1934'te Moda Koyu'nda gezintiler yapan Celal Bayar'ın deniz sporları ile ilgili bir kulübün kurulması konusundaki ilk girişimleri, Cumhuriyetin ilk yıllarında, Türkiye'nin özellikle yatçılık konusunda diğer Akdeniz devletlerine nazaran herhangi bir ilerleme kaydetmediği görüşünden kaynaklanmıştır. Bu konuda Atatürk'ün de denize inmenin medeniyet şiarı olduğu yolundaki düşünceleri bilinir.

Moda Koyu'nda "Moda kayığı" tabir edilen birkaç küçük sandal ile Moda İskelesi'nin üst katında bulunan İngiliz Kulübü'ne ait üç-dört dingiden başka teknenin bulunmadığı bu dönemde, Celal Bayar İstanbul'da deniz gezileri yaptığı Ceylan yatının sahibi olan Zeki Rıza Sporel ile görüşerek, bir deniz kulübünün kurulmasını istemiştir.

Bunun üzerine kulüp, 1935 yazma yetiştirilmesi için gerekli para ve imkânlar araştırılarak Türkiye İş Bankası tarafmdan sağlanan 30.000 liralık kredi ile; İzmir Milletvekili Celal Bayar, Yüniş Fabrikaları İstanbul sorumlusu Zeki Rıza Sporel, Türkiye İş Bankası genel müdür yardımcıları Fazıl Öziş ve Muvaffak Ismen'den oluşan dört kişilik Türk heyeti ve Deutsche Orient Bank İstanbul Şubesi Müdürü Arnolt Hendel ile İngiliz Sefareti Pasaport Dairesi Şefi Arthur Whittal ve tüccar Rejinald Whittal tarafmdan, 64 üyesi bulunan mevcut İngiliz Kulübü ile birleşerek 8 Nisan 1935'te kurulmuştur.

O dönemde kulübün yerleştiği binada İngiliz Kulübü'nün diğer bir lokali bulunmaktaydı. Aynı binada İngiliz Kulübünden önce ise halka açık bir gazino hizmet vermekteydi.

Temmuz 1935'te üye sayısı 192'yi bulan kulübe, üyelerinin mali ve teknik yardımları ile 2 olimpik, 2 orta ve 2 kaba yole ile 6 sandal ve motorlu tekne alınabilmiştir.

Bugün dahi kulübün ve Moda Koyu' nun simgesi olan ve küçük yatlar için âdeta bir karakol görevi gören raftın planlaması ve inşası da bu döneme rastlar. Eylül 1964' te çıkan lodosun parçalaması üzerine raft ilk planlayan ve inşa eden Naci Erk tarafından yemden inşa edilmiştir.

19501i yıllarda kulübün genişletilmesi

Moda Deniz Kulübü
Laleper Aytek, 1994

amacı ile başlatılan inşaatlar çeşitli zorluklar nedeniyle yarım kalmış ve ilk binanın *Son Havadis* gazetesinin sahibi Mustafa Özkan tarafından satın alınmasına kadar, kulüp faaliyetlerini burada sürdürmüştür.

Her dönemde, ileri gelen Türk devlet adamları yanında İran şahı, İngiltere kralı gibi yabancı devlet adamlarının da ağırlandığı kulüp, Moda Burnu'nu dolaşan Devriye Sokağı ile Lütfi Bey Sokağı'nm kesiştiği köşeden sahile doğru olan yamaçtaki dolgu alan üzerinde yapılan yeni binaya ancak 21 Haziran 1984'te törenle taşınmıştır.

Mahmut Baler, Falih Rıfkı Atay, Dr. Müfit Ekdal, Nejat Eczacıbaşı, Dr. Fahrettin Kerim Gökay, Prof. Dr. N. Şazi Kösemihal, Nadir Nadi, M. Nurettin Selçuk, Necati Gökçen, Celal Yardımcı, Ord. Prof. Dr. Emin Onat, Prof. Dr. Sedat Hakkı Eldem, Prof. Dr. Ertuğrul Yenen gibi kişilerin de üyesi olduğu bilinen kulüp, yaz aylarında 105 kişiye ulaşan personeli, yazlık ve kışlık yemek ve çay salonları, oyun salonu, diskoteği ve 1994'te inşa edilen havuzu ile bugün 3.200'e ulaşmış üyesine hizmet vermektedir.

MEHMET YENEN

MODA İSKELESİ

Kadıköy İlçesi'nde, Moda Caddesinin denize doğru uzantısı olan iskele yolu üzerinde, Ferit Tek Sokağı'nm karşısında yer alır. 1985'ten bu yana ulaşıma kapatılmış olan yapı orijinal özelliklerini yitirerek günümüze ulaşmıştır. Oysa iskele binası mimarisi, süslemeleri dışında 19601ı yıllara kadar Moda'nın kültürel dokusunun önemli bir parçasıydı.

Mimarı Vedat Tek(->) olan iskele binası 1335/1916-17 tarihlidir. Tek katlı teras çatı ile örtülüdür. Önceleri üstü ahşap bir konstrüksiyonla kapalı bir mekân biçiminde tasarlanmış bu teras çatı gazino olarak hizmet vermekteydi. Sonradan sökülen ahşap konstrüksiyondan bugüne terasın çevresini kuşatan, köşeleri birer sütunla bağlanan bir korkuluk kalmıştır. Sütunlarla taçlandınlmış teras katıyla Büyükdere İskelesini akla getiren yapının sol cephesinde terası zemin kata bağlayan profilasyonlu bir merdiven bulunmaktadır. Altı kömürlük olarak değerlendirilmiş bu merdivenin basamaklarını teras katm korkuluklarına benzeyen bir korkuluk sınırlayarak aşağı doğru inmektedir. Yer yer sütunlarla bezenmiş, bu korkuluk merdiven üstünün de örtülü olduğunu ortaya koymaktadır.

Yapının zemin katı yolcu salonu, personel odaları ve WC olarak ünitelere bölünmüş bir dikdörtgenden oluşmaktadır. Altı ayağa oturmuş sarkan kirişlerle terasa bağlanan yolcu salonu üç ünitelidir. Moda yönünde üçlü girişle başlayan bu salon Kalamış-Adalar yönünde üçlü çıkışla son bulmaktadır. Sağ tarafı ön cepheye bir kapıyla açılan bekleme salonu olarak düşünülmüş bu yolcu salonunun Kalamış Koyu'na bakan sol cephesi üç oda ve WC ünitelerine bölünmüştür. Ön cepheye bir kapıyla açılan köşedeki memur odasının önüne sonradan yapılan eklemelerle bir koridor ve bir çımacı odası ile iki gişe oturtulmuştur. Böylece içte yapılan yeni düzenleme ile yapının ana aksı kaydırılmış ve ters "L" biçimine dönüşen yolcu salonunun iki ayağının biri çımacı odası, diğeri ikinci gişe duvarına gömülmüştür.

İskele binasının dört cephesi birbirinden farklıdır. Ön cephede baş kapı yer almaktadır. Ortadaki kapı diğerlerinden daha geniş tutulmuştur. Sivri kemerle birbirine bağlanan iki ayak arasına oturtulmuş kapının kemer tablası üzerinde kitabe vardır. Beyaz mermere oyulmuş iki tarafı bitkisel bezemelerle dolgulanmış köşebentlerle son bulan hareketli, Arap harfleriyle, 'Moda 1335" yazılı kitabe iyi bir hattatın kaleminden çıkmadır. Bu kapının iki tarafında çift sivri kemer gözü içine yerleştirilmiş ikişer kapı görülmektedir. Bunların üstü ortada birbirine bağlanan bir kemer tablası ile bütünleştirilerek ortadaki kapıya ağırlık kazandırılmıştır. Demirden yapılmış üst tablaları şebekeli tasarlanmış kapıların üstü sivri kemerlerin üzengi seviyesine kadar inen demir şebekeli kafa pencereleriyle dolgulanmıştır. Bugün çinileri dökülmüş kemer tablaları süslemeler konusunda bilgi vermeyi engellemektedir.

Binanın yan cephelerinde benzer kapılar kullanılmıştır. Sol cephede Kalamış yönüne açılan bir kapı ve iki dikdörtgen pencere vardır. Sağ cephede ise yolcu salonuna açılan ön cephe köşesine oturtulmuş bir kapı ve iki tarafında birer pencere bulunan, derin bir sivri kemer gözü içine yerleştirilmiş bir pencere görülmektedir. Bu cephedeki pencereler diğer yan cepheden farklıdır. Bunlar dikdörtgen kasalar üzerinde yatay dikdörtgen panolar bulunan sivri kemer alınlıklarla taçlandırılmıştır.

Moda yönündeki arka cephenin ortasında diğerlerinden farklı basık kemer gözleri içine oturtulmuş üst tablaları şebekeli, üç demir kapı ile iki tarafında sağ cephedekilere benzeyen birer pencere vardır. Bu pencerelerin alınlıkları küçük, kare formlu lacivert çinilerle çerçevelenmiştir.

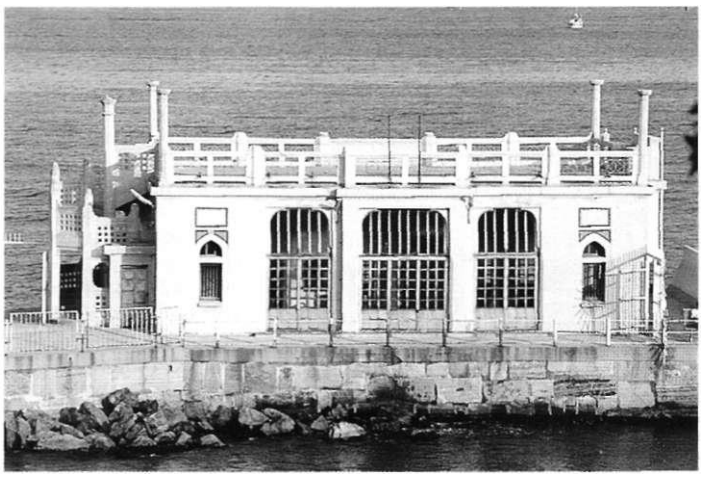

Moda İskelesi
Tahsin Aydoğmuş

Çerçevenin içi dikdörtgen formlu, turkuvaz çinilerle dolgulanmış, kilit taşı turkuvaz bir kabarayla belirlenmiştir. Tablaların üzerine dışta kare biçiminde küçük lacivert çinilerle, içte dikdörtgen biçiminde turkuvaz çinilerle çerçevelenmiş birer pano oturtulmuştur. Bu cephedeki iri mozaik çinilere benzeyen Kütahya işi çini kaplamalar değer arz etmektedir. Önceden de değinildiği gibi yapının diğer cephelerindeki pencere ve kapıların üstünü kuşatan sivri kemerlerin tablalarını bezeyen çinilerin büyük bir kısmı dökülmüş, bir kısmı sökülmüş, bir kısmında ise sıvalı duvar eti günümüze ulaşmıştır.

Bugün terk edilmiş olan yapı iskelelere ait ilginç bir örnek olmasının yanısıra Çinili Köşkten 20. yy'a taşman, Haydarpaşa tskelesif-»), Büyük Postane vb yapılarda benzerlerine rastlanan iri mozaik çinilere benzeyen çini kaplamalarıyla ve çevresindeki dokusuyla korunması gerekli bir kültür varlığıdır.

Bibi. M. Sözen-M. Tapan, *50 Yılın Türk Mimarisi,* İst., 1973, s. 103; H. Ö. Barışta, "Son İmparatorluk Dönemi Yapılarından Süs Kubbesi ile Taçlandırılmış İskele Binaları". *VD,* XTX (1985), 285-294.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

MODA VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi tarafından, 1912'de Fransa, Marsilya'da Ati. & Chantier de Provence, Port de Bouc tezgâhlarmda buharlı yolcu vapuru olarak inşa ettirildi. Burgaz ile Kadıköy adlı iki de eşi vardı. 1928'de Kalamış ile Heybeliada adlı iki eşi daha inşa ettirildi. 697 grostonluk olup uzunluğu 61,2 m, genişliği 9,1 m, sukesimi 3,4 m idi. Toplam 700 beygirlik 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurlu olup saatte 10 mil hız yapıyordu. Yazın 1.453, kışın 963 yolcu alıyordu. Daha çok Köprü-Kadıköy, Köprü-Adalar-Yalova hatlarında çalıştı. Şehir hatlarının en sevilen vapurlarından biriydi. 15 Aralık 19ö7'de hizmet dışı bırakıldıktan sonra sökülmek üzere 31 Mayıs 1968'de Hüseyin Bingöl firmasına satıldı.

Bir de günümüzde çalışmakta olan Moda adlı motorlu bir yolcu vapuru vardır. 1986'da Haliç Tersanesi'nde motorlu yolcu vapuru olarak inşa edildi. Şehit sınıfı vapurlardandır. 456 grostonluk olup, uzunluğu 58,2 m, genişliği 10**,6** m, sukesimi 2,4 m'dir. Pendik-Sulzer yapımı, her biri 750 beygirgücünde 2 adet dizel motoru vardır. Çift uskurlu olup saatte 14 mil hız yapmaktadır. 1.500 kişiliktir.

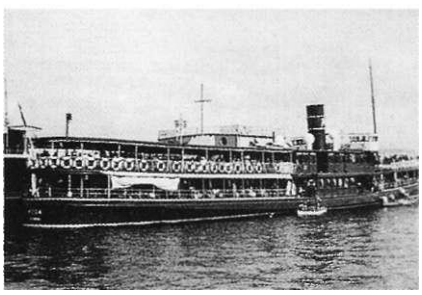

Moda Vapuru
M. Tuğrul Acar arsivi

ESER TUTEL

MODESTUS SARNICI

İmparator I. Constantinus tarafından Bizantion(->) yeniden kurulduktan kısa süre sonra Dometius Modestus adındaki şehir başkam (praefectus) 3ö9'da, Havariyun Kilisesi dolaylarında bir ev yaptırmış, onun yanında bir de sarnıç inşa ettirmişti. Bu ev ve sarnıç şehrin XI. bölgesinde bulunuyordu. **16.** yy'da istanbul'u arkeolog gözüyle dolaşan Albiii Pierre Gilles(->) bu sarnıcın, Fatih Külliyesinin Saraçhanebaşı tarafmda olmasını mümkün görmüştür.

Fatih Külliyesinin bir parçasmı oluşturan Çukur Hamam(->), adından anlaşıldığı gibi çukur bir arazide inşa edilmişti. Bu hamamın II. Mehmed (Fatih) döneminde, (1451-1481) sütunları ve tonozları artık yok olmuş Modestus Sarnıcının kalıntısı üzerinde inşa edilmiş olabileceği ileri sürülmüştür. Çukur Hamam hiçbir iz kalmamacasına ortadan kalktığından sarnıcın yerini tayin etmek de mümkün değildir. Bazı eski yayınlarda, son olarak da Mamboury'nrnÇ-O turist rehberinde Bodrum Camii altındaki sarnıca Modestus adı yakıştırılmıştır ki, bu bütünüyle yanlış bir teşhistir.

Bibi. F. W. Unger, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte,* I, Viyana, 1878. s. 107: Janin. *Constantinople byzantine,* (1. bas.), 203.

SEMAVİ EYİCE

MODIANO CAM FABRİKASI

Paşabahçe'de, bugünkü Tekel İçki Fabrikası ile vapur iskelesi arasında, deniz kıyısında 1884'te kurulmuştur. Modiano Cam Fabrikası, 19. yy'ın başlarında Beykoz'da başlatılan camcılık(->) geleneğinin canlı tutulmasında önemli bir rol oynamıştır.

Saul D. Modiano isimli bir İtalyan girişimci tarafından "Fabbrica Vetramini di Constantinople" adıyla kurulmuş olan bu cam fabrikası, o tarihlerde istanbul'daki tek cam fabrikasıydı. Belgelere göre, "kendine has kişiliğiyle" tanınmış olan Saul Modiano'nun cam fabrikasında 100 u Avrupalı olmak üzere 600 kişi çalışıyordu ve bunların 500'ü doğrudan üretimle ilgili işçilerdi. Belgelere göre 1906'da fabrikanın dört cam fırını ve 80 üretim tezgâhı bulunmaktaydı ve bunların 24'ü ileriye dönük olarak kurulmuştu.

Sağlık koşullarına uygun bir hacim içinde rahat çalışma koşullarına göre kurulmuş bulunduğu anlaşılan fabrikada, değişik üretim bölümlerinde düzenli gruplar ve grup başlan bulunmaktaydı. Modiano Cam Fabrikasının en önemli ürünleri, dönemin temel ihtiyacı olan aydınlatmada kullanılan gaz lambaları, globlar. abajurlar ve küçük lambalardı. Bunlar fabrikanın hem kendi standart üretimi olarak, hem de sipariş olarak üretilmekteydi. Ayrıca cam atölyesinde, renkli de dahil olmak üzere çeşitli şişeler, nargileler, irili ufaklı bardaklar, tam veya yarı bitmiş çeşitli camlar üretilmekteydi.

Fabrikada üretim tekniği olarak da hem yukarıda sıralanan ürünler için "üfleme", hem de bardak, tabak, yağlık ve sirkelikler için gereken "pres" tekniği kullanılmaktaydı. 1906'da fabrikada 100.000.000 franklık cam üretilmekte olduğu bilinmektedir. Yaklaşık 10.000 m^2 alanda kurulmuş olan fabrikada çeşitli lokaller dışında, değişik bölümler halinde, fırınlar, makine daireleri, kesimhane, marka işleme, tornalar, ambalajlama, marangozhane, depolama tesisleri bulunduğu anlaşılıyor. Ayrıca tesise yakın bir yerde de 4.000 m^2'ye kadar bir alanda yerleşme birimleri bulunmaktaydı.

Bu önemli cam fabrikası hakkında, ne yazık ki çok az belgeye sahibiz. 1922'ye kadar üretimini sürdürmüş olan fabrika, Tekel İçki Fabrikasının yapımı dolayısıyla yıkılarak, camcılık tarihi içinde bir hatıra olarak kalmıştır. Fabrikanın kuruluşu ile canlanmış olan Boğaziçi camcılık geleneği, fabrikanın kapanışından sonra yeniden sessizliğe gömülmüştür. Fabrikanın cam ustaları, çevrede küçük ölçekli birkaç cam atölyesi işletmeye uğraşmışlar ama başarılı olamamışlardır. 1934'te İş Bankası tarafından Paşabahçe Cam Fabrikası'nın kurulmaya başlamasıyla, bölge camcılığı geleneği yeniden canlanabilmiştir.

Bibi. Ö. Küçükerman, *Cam Sanatı ve Geleneksel Türk Camcılığından Örnekler,* Ankara, 1985; ay, "Boğaziçi Camcılığının Ünlü Eserleri: Cesmibülbüller", *Türkiyemiz,* S. 66 (1992); ay. "Ceşmibülbül", *Antik-Dekor,* S. 20 (1993).

ÖNDER KÜÇÜKERMAN

MOKİOS SARNICI

Fatih İlçesi'nde Altımermer'de bulunan Bizans döneminde yapılmış açık su haznesi,

Şehrin içindeki büyük su hazneleri veya havuzlarının üçüncüsü olan Mokios Sarnıcı, adını, komşusu Ayios Mokios kiliselerinden almıştı. Türk döneminde Çukurbostan olarak adlandırılan bu sarnıcın İmparator I. Anastasios (hd 491-518) tarafından yaptırıldığı bilinir. Sarnıcın yerinin Altımermer semtinde Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi(->) yakınında olduğuna şüphe edilmez. Mokios Sarnıcı bu tür su tesislerinin en büyüğüdür. Uzunluğu 170 m, genişliği ise 147 m olarak hesaplanmıştır. Gerçek derinliği, tabanı toprak dolarak yükseldiğinden tam olarak bilinmez, ama 15 m kadar olduğu sanılır. Duvarlarının kalınlığı en üstte **6** m kadardır. Bunların beş sıra tuğladan oluşan hatılları vardır. İçleri moloz taş dolgudur 19. yy'ın sonlarında, içinde oldukça derin iki kuyunun varlığı da tespit edilmiştir. Daha Bizans döneminde bu büyük su havuzları esas görevlerini yapamaz duruma gelmişti. Bu sarnıçların, surlar önündeki hendeklere su sağlamak düşüncesiyle yapıldıkları yolundaki J. B. Papadopulos tarafından ortaya atılan hipotez inandırıcı görülmemiştir. Bizans döneminde içi bostana dönüşmüş olan Mokios Sarnıcı'nm, Türk döneminde de bostan olarak kullanımı sürmüştür. Bir duvarı şiddetli bir depremde "(belki 1509'daki) yıkıldığından içine rampa halinde toprak kaymıştır. Osmanlı döneminde bu sarnıcın kenarında ahşap kahve-

Mokios Sarnıcı
Cengiz Kahraman, 1994

hanelerin sıralandığı söylenir. Burada toprak içinde çok sayıda çubuk lülesinin bulunması bu söylentiyi desteklemektedir.

Son yıllarda Mokios Sarnıcının içinde bazı spor tesisleri yapılması düşünülmüş, hattâ proje de hazırlanmıştı.

Bibi. Strzygowski-Forchheimer, ***Byzantinischen Wasserbehälter,*** 44-45, 159; J. B. Papadopulos, ***Les citernes â del ouvert et les fosses des murailles de Byzance,*** 1st., 1919; Janin, ***Constantinople byzantine,*** (1. bas.), 198.

SEMAVİ EYİCE

MOLLA AŞKÎ MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Balafta, Molla Aşki Mahallesi, Paşa Hamamı Sokağı'ndadır. Banisi II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) ulemasından şair Aşkî Mehmed Efendidir. Mescidin giriş kapısında yer alan kitabeye göre, Fatma Hanım tarafından, 1238/1822'de yeniden inşa ettirilmiştir.

Dikdörtgen planlı, kagir duvarlar üzerine kiremit çatıyla örtülü mescidi II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) üslubunu yansıtan, yuvarlak kemerli ince uzun büyük pencereler çevrelemektedir. II. Mahmud dönemi (1808-1839) mimarisinde bu tarz pencerelere rastlanmadığından yapının 20. yy'ın başlarında da esaslı bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Minare kuzeybatıda yer almaktadır. Harim kısmında mihrap çiniden, minber ise ahşaptandır. Fatih döneminde yapılan yapıdan günümüze bir iz kalmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 96; Ayverdi, ***Fatih III,*** 458; Öz, ***İstanbul Camileri,*** I, 106; ***Fatih Camileri,*** 171.

EMİNE NAZA

MOLLA ÇELEBİ CAMÜ

Beyoğlu İlçesi'nde, Fındıklı'da, Ömer Avni Mahallesi'nde, Meclisi Mebusan Caddesi'nin batı (deniz) tarafında yer almaktadır.

"Fındıklı Camii" olarak da anılan bu yapı, ulemadan, İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği gibi önemli görevler üstlenmiş olan Mehmed Vusulî Efendi (ö. 1590) tarafından Mimar Koca Sinan'a inşa ettirilmiştir. Caminin inşa tarihi tam olarak tespit edilememekte ancak aym şahıs tarafından yakınında inşa ettirilen 969/1561-**62** tarihli hamamla aşağı yukarı aym yıllara tarihlendirilmektedir. Molla Çelebi Camii, günümüzde mevcut olmayan, söz konusu hamam ve bir sıbyan mektebi ile beraber küçük bir külliye meydana getirmekteydi.

"Molla Çelebi" lakabına sahip olan M. Vusulî Efendi, Akşemseddinzade Şemsi Efendi'nin eşi ve III. Murad'm (hd 1574-1595) musahibesi, şair Ayşe Hubbî (Hubbâ) Hatun'un (ö. 1598) damadı olduğundan ve sarayda büyük nüfuzu olan kayınvalidesinin iltiması ile önemli mevkilere getirildiğinden "Hubbî (Hubbâ) Mollası" olarak da şöhret yapmıştı. M. Vusulî Efendi'nin Eyüp'te, Debbağhaneler (Tabakhaneler) mevkiinde yaptırdığı tekkenin haziresinde, yanlışlıkla şair Fitnat Hanım'a atfedilegelen türbede gömülü olduğu anlaşılmaktadır.

Molla Çelebi Camii zaman içinde depremlerden ve yangınlardan hasar görmüş, birçok onarım geçirmiş, yine de günümüze aşağı yukan ilk haliyle gelebilmiştir. Caminin 1723 ve 1724'te çıkan yangınlarda harap olduğu, daha sonra harim bölümünün aslına uygun biçimde onarıldığı ancak son cemaat yerinin ahşap direkli bir sundurmaya dönüştürüldüğü bilinmektedir. Son olarak 1822'deki onarımda yenilenen bu sundurma 1958'de Vakıflar İdaresinin yaptırdığı esaslı onarımda iptal edilmiş, yerine, caminin inşa edildiği dönemin klasik üslubuna uygun, kubbeli bir son cemaat yeri revağı konmuş, aynı şey özgün olmayan süslüme öğeleri ve birtakım ekler için de gerçekleştirilmiştir. Ne var ki bu onarımdan bir yıl önce, Meclisi Mebusan Caddesi'ni genişletmek ve çevreyi yeniden düzenlemek amacıyla, Molla Çelebi Hamamı ile birlikte camiyi kuşatan ve onunla bütünleşen doku ortadan kaldırılmış, sonuçta cami, doğal çevresinden soyutlanarak cadde ile deniz kıyısı arasındaki yeşil alanın içinde tek başına bırakılmıştır.

Molla Çelebi Camii, Sinan'ın altı destekli (altıgen şemail) camileri arasında yer alır. Osmanlı mimarisinde ilk olarak, merkezi planlı camiler çığrını açan Edirne'deki Üç Şerefeli Cami'de (1437) uygulanan bu şema **16.** yy'ın ortalarından itibaren Sinan tarafından ele alınarak geliştirilmiş ve çeşitli varyantları İle başarılı örnekler ortaya konmuştur. Sinan daha önce Beşiktaş'taki Sinan Paşa, Kadırga'daki Sokollu Mehmed Paşa ve Topkapı'daki Kara Ahmed Paşa camilerinde, enine yerleştirilmiş bir dikdörtgenin ortasında bir kubbe ve bunu yanlardan (doğu ve batı yönlerinden) kuşatan ikişer yarım kubbe ile, büyük ölçüde Üç Şerefeli Cami'nin şemasını tekrar etmiş, ancak taşıyıcı sisteme ve üst yapıya ilişkin birçok ayrıntıda yenilikler getirmiş, bunlardan sonra Molla Çelebi Camii ile Babaeski'deki Semiz Ali Paşa Camii'nde bu şemayı, kıble yönüne eklenen beşinci bir yarım kubbe ve bunun örttüğü bir mihrap çıkıntısı ile zenginleştirmiştir. Mihrabın, harim mekânma eklenen bir çıkıntının içine alınması, Osmanlı mimarisinde, 1385 tarihli Bursa'daki Hüdavendigâr Cami-Medresesi'nden beri gözlenen, İstanbul'da da II. Mehmed (Fatih) (1451-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) dönemlerinde eski Eyüb Sultan, Şeyh Vefa ve Davud Paşa camilerinde sürdürülen bir geleneğe bağlanmaktadır.

Kesme küfeki taşı ile örülmüş duvarların kuşattığı harim bölümü, kareye yakın dikdörtgen planlı (18,90x16,40 m) ana mekânla, 8,80x4,60 m boyutlarındaki mihrap çıkıntısından oluşmaktadır. Ana mekânın merkezinde yer alan 11,80 m çaplı kubbe, bir altıgenin kenarlarını oluşturan altı adet kemere oturmakta, kubbenin ağırlığı 6 paye ile zemine aktarılmaktadır. Doğu ve batı yönlerinde bulunan, sekizgen kesitli birer paye beden duvarlarına gömülmüş, kuzeyde yer alan, aynı biçimdeki iki paye bağımsız olarak tasarlanmış, güneydeki kare kesitli iki paye de ana mekânla mihrap çıkıntısının köşelerine kondurulmuşum Kuzeydeki hariç, söz konusu kemerlerin arkasına merkezdeki kubbeyi kuşatan beş adet yarım kubbe yerleştirilmiş, mihrap çıkıntısını örten yarım kubbe diğerlerinden bir miktar daha derin tutulmuştur. Kasnaksız olan yarım kubbelere birer tane yuvarlak kemerli pencere açılmış, merkezi kubbe, altıgen tabanın üzerine oturan ve aynı türde pencerelerin sıralandığı, on iki köşeli bir kasnakla yükseltilmiştir. Doğu, batı ve güney yönlerinde yer alan toplam 4 payenin üzerinde yükselen ağırlık kuleleri, yapının taşıyıcı sistemini, kısmen de olsa üst yapıya yansıtmaktadır.

Harim duvarlarındaki pencereler, iki sıralı yerleşimleri ve ayrıntıları ile klasik üslubun özelliklerini yansıtır. Bu pencere

Molla Çelebi Camii
Firdevs Sayılan

gruplarından doğu ve batı duvarlarında dörder, kuzey ve güney duvarlarında ikişer, mihrap çıkıntısında da altı tane bulunmaktadır. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen açıklıklı olup mermer söveler, demir parmaklıklar ve sivri hafifletme kemerleri ile donatılmış, tepe pencereleri de sivri kemerli ve alçı revzenli olarak tasarlanmıştır. Mukarnaslı mihrap, minber ve kalem işi bezemeler de klasik üsluptadır. 1958 onarımında yeniden inşa edilen beş gözlü son cemaat yeri mermer sütunlara oturan sivri kemerlerin taşıdığı kubbelerle örtülüdür. Mermerden yontulmuş olun sütun başlıktan "baklavalı" denilen türdendir. Pandantifli olan revak kubbelerinden giriş ekseninde yer alanı, bir kasnak üzerine alınmış, böylece kasnaksız olan diğer kubbelerden daha yüksek tutulmuştur. Harimin güneybatı köşesinde yükselen minarenin kare kesitli kaidesi batı cephesinde çıkıntı teşkil etmekte, minarenin basık kemerli girişi son cemaat yerine açılmaktadır. Tek minareli camilerinin birçoğunda olduğu gibi, Sinan burada da, harimin güneydoğu köşesine, minare kaidesi ile simetrik konumda bir merdiven kulesi yerleştirmiş, son cemaat yerinin cephesine de, minare girişinin simetriği olan bir merdiven girişi açmıştır. Söz konusu merdiven, harimin kuzey duvarı boyunca gelişen bu yöndeki payelere oturan fevkani mahfile aittir. Son cemaat yeri harimden bir miktar daha geniş tutulmuş, bu yüzden doğu ve batı uçlarında birer duvar parçası ile donatılmış, bu duvarlara, harimdekilerle aynı özellikte ikişer pencere kondurulmuştur. Caminin batı yönünde küçük bir hazire, doğu yönünde de, son yıllarda inşa edilen ve zemin kotunun altına alındığı için yapının görünümünü rahatsız etmeyen abdest alma mahalli bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 82; Raif, *Mir'at,* 334; Konyalı, *Mimar Sinan,* 180; C. Orhonlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma". *TD,* VII (Eylül 1954), 66; Eyice, *İstanbul,* 108; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 24, 25: D. Kuban, "Les mosquées à coupole à base hexagonale". *Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens-In Memoriam Ernst Diez,* İst, 1963, 49-68; Kuran. *Mimar Sinan,* 113-114, 288.

M. BAHA TANMAN

MOLLA ÇELEBİ HAMAMI

Beyoğlu İlçesi, Fındıklı semtinde yer alan aynı adlı külliyeye aitti.

Günümüze yalnızca camii ulaşan bu yapı topluluğu vaktiyle cami. mektep ve hamamdan oluşmakta idi. Yapının banisi "Hubbî [Hubba) Mollası" veya "Molla Çelebi" adıyla tartman İstanbul kadısı ve Anadolu kazaskeri Mehmed Vusulî Efendidir (ö. 1590). *Tuhfetü'l-Mimarin, Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye*'deki kayıtlara göre cami ve hamam Mimar Sinan'ın eseridir.

Molla Çelebi Hamamı, caminin batısında cadde üzerinde yer almakta iken, 1957' de Tophane-Dolmabahçe yolu genişletilirken yıMmlmıştrr. Elimizde olan fotoğraf ve rölöveleri yapının haçvari planlı sıcaklığı, kagir duvarlı, sakıflı soyunma bölümleri olan çifte bir hamam olduğunu kanıtlamaktadır. Yıkılmadan bir süre önce sıcaklıkları birleştirilmiş, erkekler bölümünün tuvaletleri ile kadınlar bölümünün soyunmalığı kesilmiş, böylelikle yapının özgün biçimi bozulmuştur. Böylece Mimar Sinan'ın Ayasofya Hamamı'nın bir varyantı olarak tasarladığı yapı, tek hamam haline dönüştürülmüştür.

Eski fotoğrafından hamamın giriş kapısının üzerinde altı satırlık bir kitabesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitabenin üç satırlık parçası günümüzde İstanbul Fetih Cemiyetine ait binanın bahçesinde bulunmaktadır. Diğer bölümü kaybolmuştur.

Bu kitabenin tam metnini veren kaynaklardan kitabenin tarih beyti üzerinde yapılan araştırmada Arap harfleri ile değişik yazımdan dolayı iki farklı tarih beyti ortaya çıkmaktadır. *Hadîka'da* yer alan 979/1571 tarihine karşılık, kitabenin tarih mısrama göre ebced hesabı ile 959/1551-52 tarihi çıkmaktadır. Yalnız bu mısrada

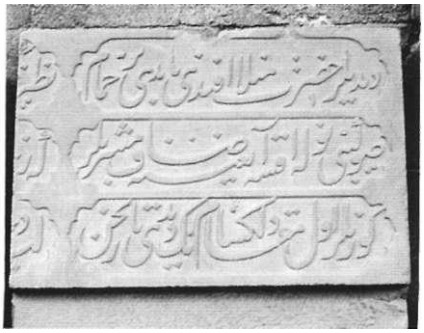

Molla Çelebi Hamamı'nın İstanbul Fetih Cemiyetinin bahçesinde bulunan kitabe parçası.
Arzu îyianlar, 1994

geçen "hammamm" kelimesi *Mir'at-ı İstanbul'daki* tarih mısraında "hammamını" olarak yazılmıştır. Bu durumda bir harf ilavesinden dolayı ebced hesabı ile **969/1561-62** tarihi çıkmaktadır. Doğrusunun bu olduğu tahmin edilebilir. Çünkü kitabedeki mısralarm veznine bu yazım şekli uymaktadır. Buna göre C. Orhonlu ve A. Kuran'm eserlerinde belirttiği **973/1565-66** tarihinin ebced hesabı ile bu tarih mısramdan çıkması imkânsızdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 84; Raif, *Mir'at,* 339-340; C. Orhonlu. "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *TD, c.* VII, İst, 1957, s. 65-66; Kuran, *Mimar Sinan,* 113; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* s. 212-213; Ataî, *Hadaiku 'l-Hakaik,* 311-312; B. Unsal, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, c.* II, İst, 1969, s. 51: Avvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 374.

ARZU İYİANLAR

MOLLA ÇELEBİ TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Osmanlı döneminde "Debbağhaneler mevkii" olarak anılan kesimde, Cezeri Kasım Mahallesi'nde, Feshane Caddesi ile Kızıl Değirmen Sokağının kavşağında yer almaktadır.

Fındıklıdaki Molla Çelebi Camii'nin(->) banisi Kazasker Mehmed Vusulî Efendi (Molla Çelebi) (ö. 1590) tarafından yaptırılmış, vakfiyesi 992/1584'te tescil edilmiştir. Kaynaklarda "Debbağhane Tekkesi" ve

Molla Çelebi Hamamı'nın yıkılmadan önceki durumu.
Müller-Wiener *Bildlexikon*

"Mahmud Efendi Tekkesi" adları ile de anılan bu tesisin, 18. yy'a gelinceye kadar bağlı olduğu tarikat, postuna geçen şeyhler, geçirmiş olduğu onarım ve yenilemeler hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Haziresinde mevcut olan şeyh mezarlarından, tekkenin 18. yy'ın başlarında Kadirîliğe bağlı bulunduğu, Şeyh Selim Efendi (ö. 1719), Şeyh İbrahim Efendi (ö. 1719), Şeyh Mehmed Feyzullah Efendi (ö. 1737) ve tekkeye adını veren Şeyh Mahmud Efendi'nin (ö. 1730) bu dönemde meşihat görevini üstlendikleri anlaşılmaktadır. Daha sonra, tespit edilemeyen bir tarihte tekkenin meşihatı Nakşibendîliğe geçmiş olmalıdır. Zira II. Mahmud'un (hd 1808-1839) kızlarından Saliha Sultanin 1249/1834'teki düğününe davetli Nakşibendî şeyhleri arasında "Eyüb Ensarî'de Molla Çelebi Tekkesi Şeyhi Ahmed Hayatî Efendi'nin" adı geçer. Bundan az sonra 1256/1840'ta bastırılan *Âsitâne'de* ise söz konusu tekke "Kadirîyye'den Mahmud Efendi Tekkesi der nezd-i Debbağhane der Eyüb" olarak kayıtlıdır. Aradan geçen 6 yıl zarfında tekkenin meşihatı Nakşibendîlerden tekrar Kadirîlere intikal etmiş ve tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu dönemde posta geçenlerden Şeyh el-Hac Ahmed Sıdkı Efendi (ö. 1878), Şeyh Seyyid Abdülkadir Efendi (ö. 1880) ve Şeyh el-Hac Mehmed Eşref Sabri Efendi (ö. 1904) tekkenin haziresinde gömülüdür. Tekkenin son şeyhi ise M. Eşref Sabri Efendi'nin damadı Hafız Hüseyin Kâmil (Gönülkırmaz) Efendi'dir. Dahiliye Nezaretinin R. 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde tekkede 2 erkek ile 5 kadının ikamet ettiği belirtilmekte, ayin günü *Âsitâne* (1840) ile *Mecmua-i Cevâmi'de* (1886) salı, Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ* sında ise cuma olarak verilmektedir.

Molla Çelebi Tekkesi'nde, inşa edildiği dönemden günümüze intikal edebilen öğeler, banisi M. Vusulî Efendi ile kayınvalidesi Ayşe Hubbî (Hubbâ) Hatun'a ait türbelerdir. Klasik üslupta, çokgen planlı ve kubbeli olan bu türbelerden M. Vusulî Efendiye ait olanı birçok kaynakta yanlışlıkla şair Fitnat Hanım'a mal edilmiş, söz konusu yapının gerçek kimliği B. Turnalı'nın ayrıntılı bir çalışmasıyla aydınlığa çıkarılmıştır.

Tekkenin 19. yy'ın ortalarında (muhtemelen 1268/1851'de) yenilendiği ve ahşap bölümlerden meydana geldiği anlaşılmaktadır. M. Vusulî Efendi Türbesi'nin (Fitnat Hanım Türbesi olarak bilinen türbenin) kuzeyinde yer alan, ufak boyutlu tevhidhane tamamen ortadan kalkmıştır. Günümüzde tevhidhanenin yerinde, tekkenin arka bahçesinden buraya taşındığı söylenen bir abdest tekkesi teşhis edilmektedir. Mermerden yontulmuş, dikdörtgen prizma biçimindeki bu teknenin bir yüzünde, musluk deliğini kuşatan dikdörtgen bir çerçeve ile bunun içinde, bir palmetle son bulan kırık kaş kemer, çerçevenin yanlarında da 18 Zilhicce 1272/1856'da Hatice Fitnat Hanımın ruhu için vakfedildiğini belgeleyen, talik hatlı bir kitabe göze çarpar. Söz konusu tekkenin daha eski bir döneme (muhtemelen 18. yy'a) ait olduğu, kitabenin sonradan üzerine kazındığı söylenebilir. Ayşe Hubbî (Hubbâ) Hatun Türbesi'nin çevresinde yoğunlaşan hazirede, geç dönem mezar taşlarının çok çarpıcı örnekleri bulunmakta, özellikle şeyhlerden bazılarına ait şahidelerde, özenle yontulmuş Kadirî taçları dikkati çekmektedir. Ayşe Hubbî (Hubbâ) Hatun Türbesi'nin arkasında yer alan iki katlı ahşap bina tekkenin harem ve selamlık bölümlerini barındırır. Cumhuriyet döneminde son şeyhin ailesi tarafından ikametgâh olarak kullanılmayı sürdüren yapı günümüzde yarı yıkılmış durumdadır. Ayakta kalabilen kesimi de son derecede haraptır. Tekkenin haziresinde, buraya ait olduğu şüpheli bir kitabe tespit edilmiştir. Mermerden yontulmuş olan kitabenin üst kısmında, beyzi bir çerçeve içinde yer alan, su ile ilgili hayır eserlerinin kitabelerinde kullanılan ayet hemen bütünüyle kazınmıştır, iki satır halinde düzenlenmiş olan, talik hatlı ve 11 Şevval 1288/1871 tarihli kitabede "sahibül-hayrat ve'l-hasenât Kasımpaşalı Kuşakçı el-Hac Mustafa Ağa'nın" ruhu için Fatiha talep edilmektedir. Çeşme, şadırvan, sarnıç türünden bir yapıya ait olduğu anlaşılan bu kitabede "Mustafa" ve "Fatiha" ibarelerinin kazınmış olduğu dikkati çeker.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*$_x$ II, 82-83; Aynur, *Saliha Sultan,* 36. no. 129: *Âsitâne,* 12; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II. 10-11, no. 23: Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 5: *İhsaiyatll.* 19: Vassaf, *Sefine.* V. 271; *Sİciİl-i Osma'ni* IV, 127-128; B. Turnalı. "Şair Fitnat Hanımın Mezarı". *Arkeoloji ve Sanat.* S. 8-9 (1980), s. 39-44; Demiriz, *Türbeler,* 42, 79-81: Haskan, *Eyüp Tarihi,* 136-137, 205, 220-222; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları,* ist., 1994. s. 39.

M. BAHA TANMAN

MOLLA FENARİ MESCİDİ

bak. ÇATALÇEŞME MESCÎDI

MOLLA GÜRANİ CAMİİ

bak. VEFA KİLİSE CAMİİ

MOLLA HÜSREV MESCİDİ

Eminönü ilçesi, Vefa semtinde, eski adı "Kovacılar" yeni adı "Cemal Yener Tosyalı" olan cadde ile Taştekneler Sokağımın kavşağında, Vefa Lisesi'nin karşısındadır. Hüsrev Kethüda Darülhadisi karşısında sebili ve yanında Ekmekçizade Ahmed Paşa Medresesi(-») bulunmaktadır. Banisi ulemadan Molla Hüsrev Efendi'dir. 1480'de vefat eden Molla Hüsrev'in istanbul'daki üç camiinden biridir. 1460'ta yapılmış, vakfiyesi 1465'te tescil edilmiş ve II. Abdülhamid zamanında onarım görmüştür.

Minare, çeşme ve çevre duvarları dışında ilk döneminden iz kalmamıştır. Büyük bir olasılıkla yanan ilk dönem yapısı yerine yeni bir mescit bulunmaktadır. Son onarım ise 1978'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılmıştır, istanbul'un erken tarihli örneklerinden biri olan çeşme günümüzde yol yükseltildiği için kemer başlangıcına kadar gömülüdür.

Cemal Yener Tosyalı Caddesine açılan

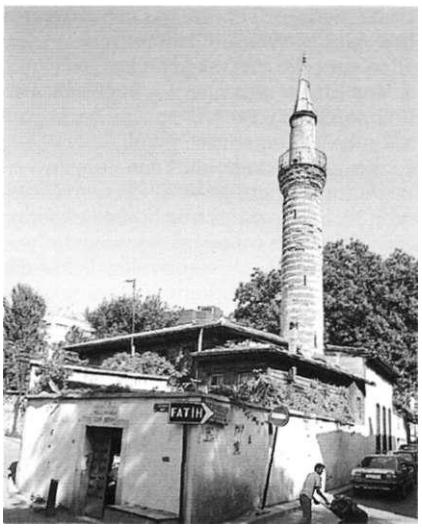

Molla Hüsrev Mescidi, Vefa
Surdan Sözgen. 1994/ TETTVArşivi

bahçe kapısından küçük bir avluya girilir. Bu avlunun bir yanında tuvaletler ve abdest alma yerleri bulunur. Basamaklarla, sonradan kapatıldığı belli olan bir giriş kısmına çıkılır. Düz çatı ile örtülü son cemaat yeri girişi mihrap ekseninde değildir. Bu girişin sağ tarafında iki pencere vardır. Son cemaat yerinin bir kısmı camekânla kapatılarak imam odası olarak düzenlenmiştir. Kadınlar mahfiline son cemaat yerinin sağından beş basamakla çıkılır. Dört tane sütunun taşıdığı kadınlar mahfilinin mihrap yönü kafeslerle örtülüdür. Son cemaat yerinden ana mekâna ahşap kanatlı bir kapı ile girilir. Bu kapının iki yanında ikişer pencere mevcuttur. Caminin harim kısmı kare planlıdır. Harimin doğu tarafında beş tane, batı tarafından üç tane yuvarlak kemerli pencere vardır. Ahşaptan yapılmış minber ve vaaz kürsüsü yeşil boyalıdır. Harim duvarlarının alt kısmı son yıllarda beş sıra mavi fayansla kaplanmıştır. Düz tavanlı mescide yakın zamanda yapılan eklemelerin tamamı ahşaptır ve bu kısımlar imam meşrutasıdır.

Son cemaat yeri ile harimin birleştiği yerde bulunan minarenin girişi mescidin içindedir. Kaim silindirik gövdeli minare üç sıra tuğla, bir sıra kesme taşla örülmüştür. Şerefenin alt kısmında kirpi korniş yer almaktadır. Yapının mihrap yönündeki bahçesinde haziresi mevcuttur.

Bibi. Barkan-Ayverdi. *Tahrir Deften,* 165, no. 936; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 201; Ayverdi, *Fatih İH,* 462-463; *Eminönü Camileri,* 143-144; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 106.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

MOLLA HÜSREV MESCİDİ

Fatih ilçesi, Küçük Mustafa Paşa Caddesi üzerinde yer alır. Banisi II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) önde gelen âlimlerinden ve şeyhülislamlarından Molla Hüsrev Mehmed Efendi'dir (ö. 1480). 15. yy'da fevkani olarak yapılan mescit **19.** yy'da tekrar fevkani ve kagir olarak inşa edilmiştir.

Caddeden, demir bir kapı Üe kapalı avluya girilir. Avlunun sol tarafında abdest alma yerleri vardır. Sağında ise son cemaat yeri olarak düzenlenmiş küçük bir oda bulunmaktadır. Bu odanın solundaki yüksek merdivenlerle kare planlı, içten 8,70x 8,70 m ölçülerinde olan son cemaat yeri ve harim kısmına geçilir. Son cemaat yerinin bir kısmı camekânla bölünerek imam odası olarak ayrılmıştır. Son cemaat yeri 3,80 m derinliğinde olup mihrap ekseninde bulunmayan bir kapı ile harime açılır. Kapının sağ yanında basık kemerli bir pencere bulunur. Yarım yuvarlak mihrap nişi taştandır. İki yanında dikdörtgen söveli birer pencere vardır. Vaaz kürsüsü güneydoğu köşesine yerleştirilmiştir. Minber ve tavan ahşaptır. Yapıda ayrı olarak düzenlenmiş bir kadınlar mahfili bulunmaz.

Minare giriş kapısı üzerinde yükselmektedir. Şerefe korkulukları düz profilli ince metaldendir. Üzerini soğan şeklinde olan metal bir külah örtmektedir.

Alt kısmında dükkânlar bulunan yapının ilk bakışta bir mescit olduğu akla gelmez. Mihrap nişi yapının dışından da belli olacak bir çıkıntı yapar. Eğer söz konusu çıkıntı bulunmasaydı harim kısmı kolayca dükkânlara ait üst odalar şeklinde algılanabilirdi.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 267, no. 1584, 165, no. 936; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 185; Ayverdi, *Fatih III,* 464; *Fatih Camileri, 173;* Öz, *İstanbul Camileri,* I, 95.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

MOLTKE, HELMUTH VON

(26 Ekim 1800, Parchim, Mecklenburg - 24 Nisan 1891, Berlin) Alman asker.

Yoksul ama soylu bir ailedendi. Öğrenimini Kopenhag'da yapıp önce Danimarka ordusuna sonra da 1822'de Prusya ordusuna girdi. 1835'te Prusya hükümeti tarafından Osmanlı ordusuna danışman olarak istanbul'a gönderildi. Moltke Bükreş üzerinden 29 Kasım 1835'te istanbul'a vardı. Yapılan anlaşmaya göre Osmanlı hükümetinin emrine giren Moltke aynı zamanda istanbul kent planını çizmekle görevlendirilir. Bu, Osmanlı Devleti'nin çizdirdiği ilk İstanbul haritasıdır. Bundan önceki 1776 ve 1786'da Kauffer(->) ve Chevalier tarafından çizilen harita, Fransa Elçisi Choiseul-Gouffier'nin(-0 emriyle yapılmıştı.

Moltke ilk önce seraskerlik tercümanı Mardiros Efendi'nin Arnavutköy'deki yalısına yerleşir ve gördüklerini kız kardeşine yazdığı mektuplarla anlatır. Ermeniler Türklerin örf ve âdetlerini, hattâ dillerini kabul ettiklerinden, onlardan, Rumların aksine, pek ayrılmazlar. Ermeni kadmlan sokakta Müslümanlar gibi peçeli dolaşırlar. Tophane'de yaptığı ziyarette balıkçılardan, lülecilerden ve II. Mahmud tarafından 1826'da yaptırılan Nusretiye Camii'nden söz eder. Bebek'te ise Bebek Köşkü dikkatini çeker.

2 Nisan'da Gelibolu ve Kale-i Sultaniye tabyalarını teftiş etmek için Çanakkale'ye giden Moltke, 5 Mayıs'ta II. Mahmud'un kızı Mihrimah Sultanin düğününde hazır bulunur. 11 Temmuz'da Çanakkale'ye ikinci bir yolculuktan sonra 19 Temmuz'da İzmir'e doğru yola çıkar, dönüşte, ağustos sonunda, Çanakkale'ye üçüncü bir yolculuktan sonra, İstanbul'da harita işini sürdürür. O ara, Kaptan-ı Derya Ahmed Paşa tarafından, padişahın emriyle, Azapkapı ile Unkapanı arasında ilk köprü kurulmaktadır. Köprünün asıl amacı padişahın Beşiktaş Sarayı'ndan İstanbul'daki selatin camilerine cuma namazma ya da Topkapı Sarayına gidebilmesidir. Oysa Unkapanı'ndan şehir içine yol yoktur ve Moltke'den böyle bir güzergâhın açılması istenir. Moltke'nin önerisi üzerine var olan yolların kenarındaki dükkânlar, kahveler ve bahçe çitleri başka hiçbir işlem gerekmeden birkaç gün içinde yıktırılır ve böylece padişah köprünün açılış günü (1836 Eylül başı) doğrudan Bayezid Camiine cuma namazma gider.

Helmuth von Moltke
Galeri Alfa

İstanbul'da bulunduğu sırada Moltke'ye İstanbul'un bir haritası ve bir de planı yaptırılmıştır. Bu planın kendisinden önceki küçük çaplı bir-iki mevzi plan sayılmazsa İstanbul'un ilk imar planı olduğunu söylemek mümkündür.

Halihazır durumu gösteren harita üzerinde imar kararlarının işaretlenmesi yoluyla hazırlanmış olan plan halen kayıptır. Osman Nuri Ergin, Haliç'te Halıcıoğlu'ndaki eski Mühendishane Kütüphanesinde bulunan haritanın 1914-1915'te belediyeye getirilerek incelenmiş olduğundan söz etmektedir. Yine O. N. Ergin'e göre Moltke'nin İstanbul'un imanyla ilgili önerileri tam olarak ortaya çıkmış değildir. Sadece Divan-ı Hümayun defterlerinde "ilmühaber" adı altında bu önerilere ait bazı özet bilgiler yer almaktadır.

Buna göre İstanbul'da yeni yapılacak binalarm kagir olması ve ahşap yapıya kesinlikle müsaade edilmemesi, yeni yapılacak mahallelerin geometrik şekilde planlanması ve yeni yolların doğrusal şekilde açılması Ebniye-i Hassa Müdüriyeti'nin(-0 sorumluluğuna yeriliyordu. Yeni yapılacak yollar da, 10, 12, 15, 20 zira (1 zira= 75,8 cm) genişlikte olmak üzere dört kademeye ayrılıyor, çıkmaz sokaklara müsaade edilmemesi emrediliyordu. Moltke'nin planında yeni açılacak yollara "top. tüfek, süngü, alay" sokağı gibi mesleğiyle ilgili isimler verdiğinden de bahsedilmiştir. Anayollar üzerindeki yapı yükseklikleri de 20 zira ve 3 kat olarak sınırlandırılıyor, uygun yerlerde de meydanlar açılmasından söz ediliyordu. İlmühaberde 20 zira genişlikte açılması önerilen anayollar da şunlardı: Bâb-ı Hümayun-Divanyolu-Aksaray ve buradan Silivrikapı ile Mevlevihane Kapısı (Mevlanakapı) yönüne olan yollar, Beyazıt'tan Edirnekapı'ya, Çarşamba'dan Egrikapı'ya ve Kadırga Limam'ndan Yedikule'ye. Unkapanı'ndan Eyüp'e, Yalı Köşkü'nden Unkapanı'na uzanan güzergâhlar. Bu güzergâhlarda yolun her iki yanında 4'er zira genişlikte yaya kaldırımı bırakılması ve araç kullanımı için geri kalan 12 zira genişliğindeki yolun ayrılmasından bahsediliyordu ki bu da o dönem istanbul'u için önemli bir yemlikti. Doğan Kuban Haliç üzerinde bir köprü yapılması fikrinin de bu planda olabileceğinden bahsetmiştir.

Moltke Planimn başlıca üç amacı olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki şehirde yangınların ve yangınların yarattığı tahribatın bir ölçüde önlenmesidir. İkincisi ise, yeni geniş yollarla şehir içinde erişilebilirliğin artırılarak sağlık koşulları ve asayişin iyileştirilmesidir. Üçüncüsü de erişilebilirliğin artırılmasıyla bağlantılı olarak, özellikle II. Mahmud döneminde hissedilmeye başlanmış bir soran olarak, dağınık yapıda bir şehir olan İstanbul'un iç bütünlüğünün sağlanmasıdır. Suriçinde genişletilmesi önerilen yol güzergâhlarının şehrin idari ve ticari merkezlerini doğrudan ve doğrusal olarak giriş kapılarına bağlamak suretiyle hem böyle bir amaca, hem de ulaşımın kolaylaştırılarak ticaretin de canlanmasına yönelik olduğunu düşünmek mümkündür.

Moltke Planı sadece mevcut şehir dokusunda kararlar üretmekle kalmamış, şehrin yeni gelişecek alanlarında uyulması gereken kuralları da tanımlayarak kontrollü ve düzenli büyüme prensiplerini de ortaya koymuştur. Bu özelliği Moltke Planı'nı Cumhuriyet'e kadar İstanbul için gündeme gelen birçok imar teşebbüsünden de farklılaştırmıştır.

O. N. Ergin, Moltke Plam'nın büyük olasılıkla uygulanamadığından söz etmiş, hattâ, 10 yıl sonraki ebniye nizamnamelerinde yol genişliklerinin azami 10 zira olarak kabul edilmiş olmasını gerekçe göstererek planın yeterince etki dahi uyandırmadığını iddia etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kent bütünü ölçeğinde ilk imar planı sayılabilecek bu çalışmanın daha sonra da etkisini bir süre koruduğu, en azmdan İstanbul'da benzer çalışmalar için etkisini günümüzde de devam ettiren bir ivme yarattığı gerçektir. Osmanlıların ilk imar mevzuatı olan 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi'ndeki kurallar ile ilmühaberde söz edilen büyük benzerlik bu yönde bir etkinin varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte, ilhan Tekeli 1839 tarihli ilmühaberin hazırlanmasında Moltke'nin mi, yoksa Balyan ailesine ait mimarların önemli bir güce sahip ol-

duklan hassa mimarlarının mı daha etkili olduğunun belli olmadığını ifade etmektedir.

Şehircilik faaliyetlerinin yanısıra Moltke mimarlık konularında da seferber edilir. Padişah ona Çırağan Sarayı'nı gezmesini önerir. Ahşap olan Çırağan Sarayı'nın önünde mermer sütunlardan oluşan bir cephe ve denize inen uzun bir mermer merdiven vardır. Çaüdaki teras da ahşap binanın güçlükle taşıdığı mermer döşeme ile kaplanmıştır. Haremin sofası üst kattadır ve ışığı tepeden alır. Selamlığın divan odası ise ovaldir. II. Mahmud bu binaya bir de kule eklemek ve Moltke'den bunun yerini belirlemesini ister. Ancak Moltke bu konuda uzman olmadığını söylemekle birlikte bir kulenin binanın estetik dengesini bozacağını ifade eder.

1836 sonbaharında Prusya'nın Büyükdere'deki yazlığına taşınan Moltke bu ara Belgrad Ormanı'ndaki bent ve kemerleri ziyaret eder. Ahşap evlerin çerden çöpten yapısı onu şaşırtır ve karkas ahşap inşaatta ısrar etmenin nedenini bol pencere yapma eğiliminde bulur. Hattâ evlerin çıkmalı olmasının nedenini de buna bağlar 28 Aralıkta gözden düşmüş Hüsrev Paşa'yı konağında ziyaret ederken gördüklerini anlatma fırsatını bulur.

18 Ocak 1837'de kardeşine yazdığı bir mektupta Türklerin hayvan sevgisinden uzun uzun söz eder. Üsküdar'da bir kediler hastanesi, Bayezid Camii'nde güvercinler için bir vakıf vardır. 19 Ocak'ta padişah tarafından kabul edilip bir nişanla taltif edilen Moltke, şubatın sonlarına doğru haritasını bitirir ve Mayıs 1837'de II. Mahmud'a Rumeli seyahatinde refakat eder. Temmuzda yeniden padişah tarafından kabul edilir, şimdi söz konusu Anadolu haritasını yapmaktadır. Bu işte çalışacak Alman harita mühendisleri, ki aralarında Heinrich Kiepert de vardır eylülde istanbul'a gelirler. Moltke kasım başında Tuna seyahatine ve aynı ayın sonunda dördüncü defa Çanakkale'ye gider.

Harita ekibi Şubat 1838'de Karadeniz'e doğru yola çıkar. 1 yıl kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Musul vilayetini dolaştıktan soma Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanı ile askeri olaylara karışır ve Nizip Savaşı'na katılır. 5 Ağustos 1839'da istanbul'a döner ve 9 Agustos'ta Karadeniz yoluyla kesin olarak İstanbul'dan ayrılır, Tuna ve Bükreş üzerinden Berlin'e döner.

Moltke'nin Doğu mektupları *Briefe über Zustânde und Begebenheiten in der Türkei aus dem Jahren 1835 bis 1839* adıyla ilk defa 1841'de yayımlanmıştır. Türkçeye de *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar* (1960) adıyla çevrilmiştir.

1858de Prusya'nın genelkurmay başkanı olan Moltke bu görevde tam 30 yıl kalmıştır. Danimarka, Avusturya ve Fransa ile verilen savaşları kazandıktan ve Alman Imparatorluğu'nun genelkurmay başkanı olduktan sonra 1888'de II. Wilhelm'in imparator olmasıyla bu görevden ayrılmıştır.

Bibi. Ergin, *İmar-lskâir.* (Ergin). *Mecelle.* I. 1340-1343; I. Tekeli. "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri". *Türkiye'de İmar Planlaması,* Ankara, 1980, s. 37-38; D. Kuban, "istanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık,* S. 79 (Mayıs 1970), s. 41-44.

M. RIFAT AKBULUT

MONGERI, GIULIO

(19-20. yy) İtalyan mimar.

1909'da Osman Hamdi Bey tarafından İstanbul'a davet edilen ve Sanayi-i Nefise xMektebi'nde (1928'den sonra Güzel Sanatlar Akademisi) ders vermeye başlayan Mongeri, Ekim **1911**'de Trablusgarp Savaşı çıkınca ülkesine dönmek zorunda kaldı. Nisan **1913**'te ikinci kez geldiği istanbul'dan Ağustos 1915'te I. Dünya Savaşı dolayısıyla ayrıldı. 1922'de yeniden istanbul'a geldi. Bu kez 1934'e kadar kaldı. Bu yıllarda Sanayi-i Nefise Mektebindeki iki mimarlık atölyesinden birini yönetti.

Mongeri, 1908'de II. Meşrutiyet'le ortaya çıkan Milli Mimari Üslubu'nun öncü mimarlarındandır. Vedat Tek(->) ile birlikte Ulusal Mimarlık Akımı anlayışı içinde atölyelerini sürdürmüşler, bu durum 1930' larda Ernst Egli'nin -yeni bir anlayış getirmek üzere- mimarlık eğitimini örgütlemesine kadar uzamıştır.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Mongeri'nin öğrencileri sırasıyla Bizans ve Osmanlı, klasik düzenler, Greko-Romen, gotik, Rönesans ve en sonunda da o zamanki adıyla "Ottoman" üslubunda projeler yapmışlardır. Mongeri, öğrencilerini, etraflarında olup biteni algılamaları, yöresel ve geleneksel mimariyi öğrenmeleri için eskizler yapmak üzere arazi çalışmalarına yöneltmiştir. Atölyesine, sanat ve çizim kabiliyeti yüksek olan seçme öğrenciler devam edebilmiştir. Arif Hikmet Koyunoğlu da, Giulio Mongeri'nin Ulusal Mimarlık Akımı etkisinde yetişen öğrencisi olarak, bazı uygumalarında onunla birlikte çalışmıştır.

Mongeri'nin. Türk kültür ortamındaki değişimleri mimari ürüne yansıttığı yapıtlarını üç farklı dönemde ele almak mümkündür. Bunlar, italyan etkili seçmeci, Osmanlı canlandırmacı ve modern dönemlerdir. İstanbul'daki eserleri, Beyoğlu'nda Saint Antoine Kilisesi(->), Maçka Palas(-»), Karaköy Palas(->), italya Elçiliği binası(-»), Eminönü Katırcıoğlu Hanı. Nişantaşı Güzelbahçe Kliniği (kendi evi), Haseki Hastanesi Nurettin Bey Pavyonu **(1911**-1914, Denari ile) ve Cumhuriyet Anıtı(->) kaidesi olarak sayılabilir. Ankara ve Bursa'da da ürünler vermiştir.

Ortaya koyduğu yapılara bakarak, Mongeri'nin cephelere önem veren bir mimar olduğu ve süslemenin mimariye egemen olmasına izin vermediği söylenebilir. Mongeri, Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi olarak tanımlanan Osmanlı canlandırmacı mimarisinin de öğreticisi ve uygulayıcısı olmuştur.

Mongeri'nin Nişantaşı'ndaki kendi evi (Güzelbahçe Kliniği) ve Bursa Çelik Palas Oteli gibi uygulamalarında modern anlayışta arayışları sergilediğini görürüz. Ancak, başarılı olmadığını ifade ettiği bu yapıların da Türk mimarlığındaki yeni dönemin dikkate değer örnekleri olduğunu belirtmek gerekir. Çelik Palasla yeniden yorumlanan tarihsel formlar, Güzelbahçe'de ise modern anlayışta değerlendirilen kütle ilişkileri dikkat çekicidir.

Mongeri, ortaya koyduğu yapılarla, Batılı anlayışta nitelikli örnekler vermenin dışında, son Osmanlı döneminden, Cumhuriyetin ilk yıllarına, Türk kültür ortamının beğeni ve eğilimlerini yansıtan, bunlara uygun yerel mimariyi geliştirmeye çalışan bir yaklaşım sergilemiştir. Yapılarının büyük çoğunluğu inşa edildikleri dönemdeki işlevlerini yerine getirmektedir.

Bibi. M. Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı,* Ankara, 1984; A. Mori, *Gli İtaliani a Constantinopoli,* Milano, 1906; Cezar, *Beyoğlu.*

PELİN AYKUT

MONGOLİON KİLİSESİ

bak. PANAYİA MUHLiOTİSSA (KİMİSİS) KİLİSESİ

MONTAGU, LADY MARY WORTLEY

(26 Mayıs 1689, Londra - 21 Ağustos 1762, Londra) ingiliz gezgin, yayımcı, kadın hakları savunucusu.

Varlıklı bir aileden (Pierrepont), bir parlamenter kızı olarak dünyaya geldi. Gençliğinde doymak bilmez bir okuyucu ve heyecanlı bir şairdi. Bir parlamenter olan E. W. Montagu ile babasının onayı dışında evlendi. Eşinin elçi olarak atanmasıyla 1717'de İstanbul'a geldi. Dokuz aylık geliş, dört aylık dönüş yolculuğuna karşın İstanbul'da ancak on beş ay kalabildi, ingiltere'ye dönüşünden sonra eşinden ayrıldı. 1739'da genç ve delişmen bir sevgilinin ardında italya'ya gitti. Başta Venedik olmak üzere bu ülkede 23 yıl süreyle gazetecilik ve yayımcılık yoluyla kadın hakları savunuculuğu yaptı. Londra'ya döndükten birkaç ay sonra meme kanserinden öldü.

İstanbul'dan dost ve akrabalarına gönderdiği mektuplar birer başyapıt niteliğindedir. Londra'dan karayoluyla gelirken gördüğü Avrupa'daki yerleşim yerlerini, Hague, Bohemia, Viyana'yı pis ve yaşanmaz nitelikte bulmasına karşın İstanbul'a hayran kaldı. Burada yeni bir dünya keşfettiğine inanıyordu. Kısa sürede anlaşılabilir ölçüde Türkçe öğrendi. Her iki cinsten ve farklı kesimlerden dostlar edindi. İngiliz hastalığı olarak tanımladığı doğa sevgisinin bu ülkede yeniden depreştiğini, İstanbul ve çevresindeki doğanın Ingiltere'dekinden çok daha geniş ve güçlü olduğunu yazıyordu. Türklerin görkem kavramının Batidakinden farklı bir tadı olduğuna inanıyordu. Türk giysileriyle (ferace ve yaşmak) toplum içine girdi. Erkek giysileriyle Ayasofya'nın içini görme şansına ulaştı, istanbul yaşam biçimini, sebze, çiçek bahçelerinin düzenini, yeme özelliklerini büyük beğeniyle dile getirdi. Günlük yaşamı zengin ve canlı, insanları nazik ve içten buluyordu. Dönem içinde Osmanlı imparatorluğu Avrupa'dan çekilmeye başlamasına karşın Lady'nin saray çevresi ve

sokaktaki yaşama ilişkin güncel yazılan, politik ve ekonomik sıkıntıların günlük yaşama yansımadığını düşündürüyordu.

İstanbul kadınlarına duyduğu büyük hayranlık, mektuplarının ana konusunu oluşturdu. Hareme, paşa konaklarına, halka açık hamamlara girdi. Kadınların uygarlığı ve güzelliği, davranışlarmdaki zarafet, giysi ve takılarındaki zenginlik ve incelik, en çok da davranışlarmdaki nezaket ve alçakgönüllülük onu etkiliyor, ve onları sayfalar dolusu tanımlamasına yol açıyordu. Türk kadınlarının belki de dünyanın en özgür kadınları olduğunu, kocalarının onları el üstünde tutarak her isteklerini yerine getirdiğini, evlilikte erkeğin rolünün para kazanmak, kadınınkinin ise parayı ziyaretler, banyolar ve modayı izleyerek harcamak ve eğlenmek olduğunu yazıyordu.

İstanbul'dan Batı'ya aktardığı bir diğer konu çiçek aşısı oldu. Bu hastalık yıllar önce hem çok sevdiği erkek kardeşinin 20 yaşında ölümüne neden olmuş, hem de Lady' nin olağanüstü yüz güzelliğini cildini delik deşik ederek ve kirpiklerini dökerek noktalamıştı. İstanbul ve çevresindeki kasaba ve köylerde çiçek aşısının uygulanışını dikkatle inceledi. Edirne'den yazdığı bir mektupta uygulamanın çok güvenli ve yan etkisiz olduğunu belirtti ve sevgili küçük oğluna da bu aşıyı yaptıracağım açıkladı. Bunu Nisan 17İ8'de gerçekleştirdi. Londra'ya dönüşünde bu kez kızma gözlemcilerin önünde aynı yöntemi uygulattı. Hekimler, politikacılar, din adamları ve kraliyet ailesinin acımasız tepkilerine ve Tanrı'nın isteğine karşı gelme suçlamasına göğüs gerdi. 1796'da Edward Jenner'in aşıyı yaygın olarak uygulamasıyla daha da alevlenecek bir savaşımı başlattı ve birçok konuda olduğu gibi herkesten bir adım daha ileri attı.

Lady Mary Wortley Montagu Türk giysisiyle bir tabloda.
Victoria and AJbert Museum, The Searight Collection
Gazanfer Aksakoğlı fotoğraf arşivi

Londra'ya döndüğü 1719'dan sonra .İstanbul mektuplarına ve günlüğüne dayanarak kaleme aldığı birbirinden güzel 52 mektubu *Embassy Letters* ismiyle basmak için yoğun çaba harcadı. 1762'de bu kez İtalya'dan yeniden Londra'ya döndüğünde çabasını sürdürdü. Ölüm döşeğinde kitabın mutlaka basılması gerektiğini heyecanla vurguluyordu. Ancak mektupların tümünün basılması için tam 200 yıl daha geçmesi gerekecekti (1965-1967). İstanbulla ilgili mektuplar Türkçede *Şark Mektupları* (1933), *Lale Devri Başlarında Türkiye* (1938) ve *Türkiye Mektupları* (1973) adlarıyla yayımlanmıştır.

İstanbul'daki kısacık öyküsü Lady'nin yaşamını çarpıcı biçimde etkiledi ve yönlendirdi, istanbul'u Batı'ya anlatan ve etkileyen önemli ürünler oluşmasına da yol açtı. Bunların arasında V. "Woolf un *Orlando* isimli yapıtındaki İstanbul betimlemeleri ve İngres'nin başta "Türk Hamamı" olmak üzere ünlü tablolarının da bulunduğu kabul edilir. Voltaire, onun mektuplarının yalnızca kendi ulusu için değil, yönlendirilmek isteyen tüm uluslar için yazıldığını, bu nedenle çok üstün olduklarını ifade eder.

Bibi. C. Pick. *Embassy to Constantinople.* Londra, 1988; R. Halsband (haz.), *The Complète Letters of Lady Mary Wortley,* I-III, Londra, 1965-1967.

GAZANFER AKSAKOĞLU

MORAL, ŞAZİYE

(1903, Kırcaali [Bugün Bulgaristan 'da] - 9 Nisan 1985, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu.

Kocamustafapaşa Numune Mektebi'ni, 1922'de de Darülmuallimat'ı(->) bitirdi. Mütareke yıllarında öğrenimini sürdürürken ilk kez 1919'da *Kırık Kalp* adlı oyunla sahneye çıkan sanatçı, birçok amatör topluluğun çalışmasında rol aldı. Müslüman kadının tiyatro oyuncusu olamayacağı gerekçesiyle polis kovuşturmasına uğrayan ilk kadın sanatçılarımızdan olan Moral, kısa bir süre Anadolu'ya turne yapan topluluklarda yer aldı.

1924'te Darülbedayi'ye (bugün Şehir Tiyatroları) giren Moral 1977'de emekli oluncaya kadar bu kurumda çalıştı. *Erenler, Süt Kardeşler, Aynaroz Kadısı, Mürai, Kokotlar Mektebi, Bir Kavuk Devrildi, Fermanlı Dell Hazretleri, Otello, Müddeiumumi, Pazartesi-Perşembe, Bir Ölü Evi, Lüküs Hayat. Bir Çiçek İki Böcek, Macbeth, Ayak Takımı Arasında. Turandot. Windsorun Şen Kadınları, Anna Karenina, Çifte Keramet, Yaşadığımız Devir, Elektra, Yaprak Dökümü, Üç Kızkardeş, Ceza Kanunu, Kayseri Gülleri, Paydos. Pembe Evin Kaderi, Renkli Fener, Meraki, Deli, Fazilet Eczanesi, SekizKadın, Kökler, Dolap Beygiri, Kadınlar, Erkeklere Yasak, Tango, Yumurcak, Çamsakızı, İlk Göz Ağrısı, Kadınlar Arasında, Hisse-i Şayia* rol aldığı 200'ü aşkın oyundan bazılarıdır.

Moral, tiyatro ve sinemadaki yumuşak, kendine özgü oyunculuğuyla büyük beğeni kazandı. 1945'te *Hürriyet Apartmanı* adlı filmle sinemaya başlayan Moral, *Yavuz Sultan Selim Ağlıyor* (1953), *Ölmüş Bir Kadının Evrakı Metrukesi* (1956), *Tilki Leman* (1958), *Yaprak Dökümü* (1958), *Samanyolu* (1959), *İki Aşk Arasında* (1961), *Kızıl Vazo* (1961), *Küçük Hanımefendi* (1961), *Küçük Hanımefendi Avrupa'da* (1962), *Kader Böyle İstedi* (1968), *Lekeli Melek* (1969), *Aşkımı Kanla Yazdım* (1971), *Bizim Kız'*(1977), *Sevgili Dayım* (1977) başta olmak üzere 50'nin üzerinde filmde karakter rolleri oynadı.

Şaziye Moral, *İlk Göz Ağrısı* adlı oyunda.
Şehir Tiyatroları Arşivi

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

MORALİ, MAHMUT

(1902, Bursa -4Eylül 1965, lstanbul)T\- yatro ve sinema oyuncusu, seslendirme yönetmeni.

Orhangazi Idadisi'nde, Bursa Sanayi Mektebimde ve Bursa Sultanisi'nde okuduktan soma 1917'de çok genç yaşta tiyatro oyunculuğuna başladı. Bir süre Burhanettin Tepsi'nin topluluğunda suflörlük yaptıktan sonra babasından kendisine kalan mirasla 18 yaşında kendi topluluğunu kurdu. Bursa'mn işgali nedeniyle bu topluluk dağılınca İstanbul'a gitti. Sadi Tek ve Şadi Fikret Karagözoğlu(->) ile birlikte çalıştı. Onlarla Anadolu'yu dolaştı. 1924'te Muhsin Ertuğrul ve Arkadaşları Topluluğu'nda ve ardından Raşit Rıza ve Arkadaşlan'nda oynadıktan soma, ölünceye kadar sahneye çıkacağı Darülbedayi'ye (bugün Şehir Tiyatroları) girdi. Burada 100'ü aşkın oyunda ikincil rollerde oynadıktan sonra başrollere çıkmaya başladı. Rol aldığı başlıca oyunlar *Aynaroz Kadısı* (1930), *Bir Kavuk Devrildi* (1930), *Balayı* (193D, *Kafatası* (1932), *Lüküs Hayat* (1933), *İstanbul Efendisi* (1934), *Hülleci* (1935), *Ceza Kanunu* (1937), *Bir Adam Yaratmak* (1938), *Çifte Keramet* (1939), *Ayaktakımı Arasında* (1940), *Büyük İhtilal* (1942), *İki Efendinin Uşağı* (1943), *Mum Söndü*

Mahmut Morali
Cengiz Kahraman arşivi

(1944), *Cyrano de Bergerac* (1945), *Kral Lear (İHI),* *Ruy Blas* (1948), *Nemo Bankası* (1949), *Tersine Dünya* (1950), *Kadıköy İskelesi* (1953), *Makine* (1954), *Figaro 'nun Düğünü* (1955), *Benim Üç Meleğim* (1957), *Cennet Yolunda* (1958), *Köprüden Görünüş* (1959), *Beybaba* (1960), *Sinekler* (1961), *DövmeGül(1965), Küçük Şehir* (1964) olarak sıralanabilir.

Mahmut Morali, Muhsin Ertuğrul'un 1932'de çektiği *BirMillet Uyanıyor*'adlı filmle sinemaya geçti. Daha sonra Muhsin Ertuğrul'un yönettiği *Leblebici Horhor Ağa* (1934), *Aysel Bataklı Damın Kızı* (1935), *Aynaroz Kadısı* (1938), *Bir Kavuk Devrildi* (1939), *Tosun Paşa* (1939), *Harman Sonu* (1946) adlı filmlerde oynadı. Muhsin Ertuğrul'un dışmdaki film yönetmenleriyle de çalıştı. Gene Muhsin Ertuğrul'un yönlendirmesiyle, İpek Film stüdyolarında film seslendirme yönetmenliğini yapmaya başladı. 1941'de de o günlerde yeni açılan Marmara Seslendirme Stüdyosu'nun kuruluşuna katıldı.

Bibi. *Tiyatro 1963,* ty, by, s. 206; M. And, *Elli Yılın Türk Tiyatrosu,* İst, 1973, s. 181; A. Madat, *Sahnemizin Değerleri,* İst, 1943, c. II, s. 70-75; Ö. Nutku, *Darülbedayi;* M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* ist, 1967, s. 296-297.

RAŞİT ÇAVAŞ

MORAN, NAİLİ

(3 Şubat 1908, İstanbul -14 Mart 1968, Bolu yakınları) Sporcu ve spor adamı.

Son Osmanlı sadrazamı Tevfik Paşa'mn torunudur. Dedesinin Ayaspaşa'daki konağında doğdu. Spora, 1923'te öğrenimini yaptığı Göztepe Amerikan Kolejinde başladı. Önceleri atletizm ve yüzme sporlarıyla uğraştı. 1931'de atletizm milli takımına seçildi. 1935'e kadar milli forma altındaki yerini korudu. Bu arada disk atmada bir de Türkiye rekoru kırdı. Atletizmle uğraşırken basketbola da merak sardı. Yükseköğrenimi için gittiği Amerika'da basketbolü yakından tanımak imkânını buldu. Galatasaray kulübünde arkadaşı Feridun Şerifzade ile birlikte ilk basketbol takımını kurdular. 1936'da basketbol milli takımının kurulmasına öncülük ettiği gibi, Yunanistan'la yapılan ilk milli maçta takım kaptanlığını yaptı. Aynı yıl Berlin Olimpiyatlarına katılan milli basketbol takımında da yer aldı. 19301u yıllarda boks ve yüzme milli takımlarında da milli formayı giydi. Dört ayrı branşta milli olan tek Türk sporcusu oldu. Amerika, Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında 481 basketbol maçı oynadı. Bu arada Göztepe Amerikan Koleji, Galatasaray (B) ve Fransa'nın Olympique takımlarında futbol, Amerika'da da Amerikan futbolu oynadı. 1929'da Fransa'nın Balzac ve 1937'de de Chicago'nun Yüksek Beden Eğitimi Enstitüsü'nden mezun oldu. 1954-1958 arasında Atletizm Federasyonu başkanlığı yaptı ve Türk atletizmine büyük hizmetlerde bulundu. Basketbol hakemi olarak da 1948 Londra Olimpiyat Oyunları'nda maç yönetti. Ankara'dan İstanbul'a gelirken Bolu yolunda bir trafik kazası sonucu öldü.

CEM ATABEYOĞLU

MORDTMANN, ANDREAS DAVİI) (Baba)

(11 Şubat 1811, Hamburg - 31 Aralık 1879, İstanbul) Alman Doğubilimci.

Annesi 1813'te, babası 1829'da öldüklerinden, Mordtmann oldukça sıkıntılı bir gençlik yaşadı. Hamburglu diplomat Kari Sieveking tarafından himaye edilerek, Hansa şehrinin senatosunun görevlisi oldu. 5 Mayıs 1836'da evlendi, Hamburg şehir kütüphanesindeki Doğu yazmalarının kataloğunu hazırlamakla görevlendirildi. Birçok Batı dilinden başka mükemmel Arapça da öğrenmişti. Arapçadan yaptığı tercümelerinin takdir toplaması üzerine, Kiel Üniversitesi Felsefe Fakültesi ona 6 Kasım 1845'te doktor payesini verdi.

Mordtmann 25 Ocak 1846'da İstanbul'a ayak bastı. 1847 sonlarında Hansa şehri Hamburg'un Osmanlı Devletindeki temsilcisi oldu ve bu görevi küçük Alman idarelerinin lağvedilip, temsil yetkisinin Prusya devletine geçtiği, 1 Temmuz 1859'a kadar sürdü. Mordtmann, istanbul'a yerleşti ve 1860'ta, o sırada yeni kurulan Ticaret Mahkemesinde hâkim olarak görev aldı. 10 yıl Osmanlı Devletimin hizmetinde bu işi yürüttü ve 27 Kasım 1871'de Sadrazam Mahmud Nedim Paşa tarafmdan görevden almdı. 1872 başlarından Ekim 1873'e kadar Alman taraftarı olarak bilinen *Phare du Bosphore* gazetesinin yayın müdürü olarak çalıştı. 1877'de Mekteb-i Mülkiye'nin öğretim üyeliğini kabul ederek, burada coğrafya ve istatistik derslerini üstlendi. En büyük desteği Vezir Münif Paşa'dan (1830-1910) gören Mordtmann, istanbul'da öldü. Büyük bir törenle kaldırılan cenazesi 2 Ocak 1880'de Feriköy Protestan mezarlığına gömüldü (no. 1552). Bu satırların yazarı tarafından yapılan araşürmada mezarına işaret eden herhangi bir taş bulunamadı.

Pek çok bilimsel kuruluşun asli veya şeref üyesi seçilen Mordtmann'm zengin bir kütüphanesi, sayısı 36'yı bulan eski Islami yazmaları, Part, Sasani sikkeleri ile Bizans kurşun mühürlerinden meydana gelmiş koleksiyonları vardı. Üçü kız olan çocuklarından en büyüğü Andreas David Mordtmannf-*) tıp doktoru olmakla beraber Bizans arkeolojisine dair pek çok yayını olan bir yazardır, ikinci oğlu August Justus (1839-1912) *Münchener Neuesten Nachıichten* gazetesinin uzun yıllar başyazarlığını yapmış, ayrıca romanlar yayımlamıştır. Kızı Doris Reeck (1841-?), *Aus dem Reiche des islam* başlıklı bir kitap dışında Ahmed Midhat Efendi'nin(->) bir kitabını Almancaya çevirmiştir. Diğer kızları Patrizia ile Konstanze'nin yazarlıkla ilgileri olmamıştır. Fakat çocuklarının sonuncusu Johannes Heinrich Mordtmann (1852-1932) aslında konsolos ve başkonsolos olmakla beraber ünlü bir Doğubilimci olarak pek çok eser vermiş, 1914-1918 arasında İstanbul Darülfünunu'nda öğretim üyeliği yapmıştır.

Mortmann genellikle Bizantolog ve Türkolog iki oğlu ile karıştırıldığından "Baba" olarak ayırt edilir. Mordtmann, yaşamının büyük kısmım Tükler arasında geçirmiş olmakla beraber, yazılarından anlaşıldığı kadarı ile Türklere aşırı bir sevgisi yoktur. Anadolu içlerinde 1850-1859 arasında yaptığı pek çok gezinin notları 1925'teF. Babinger tarafından, XXXIV+591 sahifelik kalın bir cilt halinde yayımlandı *(Anatolien, Skizzen undReisebriefe aus Kleinasien,* Hannover, 1925, yeni tıpkıbasımı, Osnabrück, 1972). Mordtmann, *Augsburger Allgemeine Zeitung* adlı gazeteye Anadolu'da gördükleri, yeni çıkan Türkçe kitaplar, İstanbul'daki politik durum gibi konularla ilgili 1853'ten 1878'e kadar makaleler göndermiştir. Bilimsel dergilere dağılmış olan makaleleri çeşitli konulara dairdir ve bunların İstanbul ile ilgileri yoktur.

Doğrudan doğruya istanbul ile ilgili bir yayını şehrin kuşatılması ve fethine dairdir *(Belagerung und Eroberung Konstantinopels durch die Türken in Jahre 1453, Nach den Originalauellen bearbeitet,* Stuttgart ve Augsburg, 1858). Orijinal kaynaklara dayanmak suretiyle yazıldığı başlığında bildirilen bu kitap, Yunanlılar arasında çok beğenilmiş ve Grekçeye çevrilerek üç defa basılmıştır (Atina, 1859 ve 1879; ist, 1909). Bu sonuncu baskının Osmanlı hükümeti tarafından yasaklandığı söylenir. Aynı eserin hiçbir bibliyografyada yer almayan bir de Karamanlıca, yani Grek harfleriyle Türkçe baskısı olduğuna da işaret etmek gerekildir. *Feth-i Konstantinie* başlığı ile lordanes İ. Limnides tarafından herhalde Almancadan değil, Grekçeden çevrilen bu baskı 1909'da İstanbul'da 176 sahifelik ufak boyda bir cilt halinde yayımlanmıştır. Grekçe üçüncü baskının (1909) yasaklandığı söylentisine, aynı kitabın Türkçesi o yılda çıkabildiğine göre inanmak zordur.

Bu kitap çıktığında, evvelce İstanbul'da yazarın yanında bulunurken aralarında baş gösteren bir anlaşmazlık yüzünden görevine son verilen E. Sperling adlı bir memur, *KölnischeZeitung'da.* ağır bir tenkit yazısı yayımlamış, Mordtmann da ona başka bir gazetede cevap vermiştir.

Mordtmann'm İstanbul arkeolojisine dair bir eseri ise P. A. Dethier(-») ile birlikte hazırladıkları İstanbul'un antik çağdan 1453'e kadar geçen dönem içinde yazılmış kitabeleridir *(Epigraphik. von Byzantion und Constantinopolis von den ältesten Zeiten bis zum Jahre Christi 1453, [Denkschriften der Akademie der Wissenschaften,* XIII, 2 Abtl, Viyana, 1864). Bu çalışmanın yalnız birinci bölümü yayımlanmıştır.

Andreas David Mordtmann (Baba)
Semavi Eyice arşivi

Abdülaziz'in tahtından indirilmesi, V. Murad'ın kısa saltanatı, Meşrutiyetin ilanı II. Abdülhamid'in tahta geçmesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gibi olaylar yüzünden Osmanlı Devleti'ne büyük ilgi uyandığı günlerde Leipzig'de Duncker ve Humblot yayınevi, Mordtmann'dan çok acele teslim edilmesi şartı ile bir kitap istemişti. Yazarın ifadesine göre bu iş o derecede aceleye gelmişti ki, kitabın devamı daha yazılmadan baştan 10 forması basılmıştı bile. Bu yüzden kitabın başlık sahifesinde yazar adı olmayıp, sadece bir "Osmanlı" tarafından kaleme alındığı bildirilmiştir: *Stambul und das moderne Türkenthum, politische, sociale und biographische Bildervon einem Osmanen* (Leipzig, 1877 ve 1878).

2 ciltlik, VII+259 ve 324 sahifelik bu kitap son dönem Osmanlı tarihi ile İstanbul'un politik ve kültür tarihi hakkında çok değerli bilgilerle doludur. Ayrıca bu yıllarda Beyoğlu sosyetesindeki pek çok kişinin kritiği de yer alır.

Bibi. Hayatı ve yazılarının tamama yakm bibliyografyası, Mordtmann'm Anadolu hakkındaki kitabını yayımlayan F. Babinger tarafından bu kitabın başına konulmuştur: "Andreas David Mordtmann's Leben und Schriften", *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien,* Hannover, 1925, s. VII-XXXIV. İstanbul'a dair büyük çapta yayım olmayan küçük oğlu hakkında bak. F. Babinger, "J. H. Mordtmann zum Gedächtnis", *Mitteilungen des Seminars für Oriental Sprachen,* XXXV (1932) s. 1-l'6, ayrıca broşür olarak da basıldı, Berlin, 1933.

SEMAVİ EYİCE

MORDTMANN, ANDREAS DAVİD (Oğul)

(1 Mayıs 1837, Hamburg - 29 Şubat 1912, İstanbul) Alman hekim ve Bizantolog.

A. D. Mordtmann'm(->) büyük oğlu olan Mordtmann genellikle esas mesleğinin unvanı ile doktor olarak ayırt edilir. Tıp öğrenimi görerek hekim oldu. Babası İle İstanbul'a yerleşti ve Beyoğlu'nda muayenehane açtı. Hayatının ayrıntılarına dair etraflı bilgi edinilemedi.

Dr. Mordtmann, o yıllarda İstanbul'da çok sayıdaki amatör arkeolog ve Bizans eserleri uzmanlarının en ünlüsü oldu. İstanbul'un Bizans dönemindeki tarihi topografyasına dair çalışması, önce bir dergide dört makale halinde basıldı: *Revue de Part Chrétien.* (IX [1891] s. 22 vd, 207 vd, 363 vd. 463 vd). Arkasından da 91 sahifelik bir kitap halinde piyasaya çıktı: *Esquisse topographique de Constantinople,* (Lille, 1892). Fransızca olarak yazılan bu kitabın sonunda C. Stolpe'nin Boğaziçi haritasının bir röprodüksiyonundan başka, Comte Riant m isteği üzerine Dr. Mordtmann'm hazırladığı ve Riaut'ın ölümünden sonra F. de Mély'nin yayımladığı renkli ve büyük boyda, İstanbul'un Bizans dönemi yapılarının yerlerim gösteren bir harita da bulunmaktadır.

Mordtmann Bizans kaynaklarım oldukça dikkatle taramak ve şehrin içinde de dolaşmak suretiyle, zaten fazla bir iddiası olmadığı için başlığında 'taslak" (esquisse) terimini kullandığı kitabım meydana getirmiştir. İçinde eskimiş ve geçerliliğini kaybetmiş, hattâ oldukça hatalı görüşler yer almasına rağmen aradan geçen yüzyıl bu kitabı tamamen eskitememiştir. Bugün ihtiyatla da olsa hâlâ başvurulmaktadır.

Mordtmann tarih ve arkeolojiye dair makalelerim genellikle İstanbul'daki Elinikos Filoloyikos Siloğos Konstantinopoleos(->) yıllığmda ve Arman Gezinti Kurumu' nun *Ausflugs-Verein* dergisinde yayımlamıştır. Bunlardan İstanbul ile ilgili olarak şu yazılan anılabilir: "Topografia Konstantinupoleos", *Elinikos Filoloyikos Siloğos,* XIX. eki *Parartema,* 1891; "Bogdan Serai...", *ae.* 1891: Bizans'ta liman mahalleleri hakkında, "Die Hafenquartiere von Byzanz", *Mitteilungen des deutschen Excursions-Clubs in Constantinopel,* S. 3 (1891), s. 1-24; Bizans'ın son günlerine dair. 'Die letzten Tage von Bvzanz". *ae. 2.* seri, S. 1 (1893). s. 34-47 ve S. 2 **(1894),** s. 1-21; 1573-1578'de İstanbul'da bulunan bir Alman elçilik heyeti hakkında, "Eine deutsche Botschaff in Konstantinopel", *ae,* S. 3 (1895), s. 1-50 (Kasım 1894'te Teutonia Alman Kulübümde konferans olarak verilen bu çalışma derginin bütününü kaplar); İmparator İustinianos'a karşı yapılan Nika Ayaklanması hakkında, "Justinian und der Nika-Aufstand, 18-**19** Januar 532", *ae,* S. 4 (1898), s. 3-48 (Teutonia'da 6 Mart 1898'da verilen konferans); Konstantinopolis önünde Avarlar ve Persler'e dair, "Die Avaren und Persen vor Konstantinopel", *ae,* S. 5 (1903), s. 1-29; I. Süleyman (Kanuni) döneminde İstanbul'a gelen ve şehrin büyük bir resmini çizen Melchior Lorichs'in(->) bu eserinin yayımlanması münasebetiyle imzasız olarak uzun bir makalesi de vardır: "Constantinopel zur Zeit S. Süleiman des Grosser nach einen Bilde von Melchior Lorichs", *Bosporus,* 3. seri, S. 1 (1906), s. 8-44. Diğer makaleleri ise şunlardır: Boğaziçi'nden görüntüler, en erken dönem ve Boğaz'da Fenikelilere dair, "Historische Bilder von Bosporus", *ae,* S. 3 (1907), s. 3-59; bu makalenin devamı, Boğaz'da Alman hatıralan hakkında, "Historische Bilder von Bosporus, III-Deutsche Erinnerungen von Bosporus", *ae,* S. 4 (1907). s. 73-103; Bizans döneminde İzmit Körfezi ve kıyı konulu, "Bosporus Christianus, Golf von Nicomedien und Asiatisches Ufer", *ae,* S. 6 (1911), s. 3-94.

Bunlar dışında Dr. Mordtmann, aslı 15. yy'ın ikinci yarısı içinde (belki Fatih dönemi sonlarında) yapılmış olmakla beraber, **16.** yy'ın sonlarına kadar defalarca ağaç gravür olarak yeniden yayımlanan İstanbul gravürüne dair de Caedicius takma adı altında ince bir broşür yayımlamıştır: *Ancien plan de Constantinople, Imprime entre 1566et 1574,* İst., ty, (1889'a doğru ?). Dr. Mordtmann'm İstanbul'daki yabancı ticaret odası yıllığında, şehrin eski

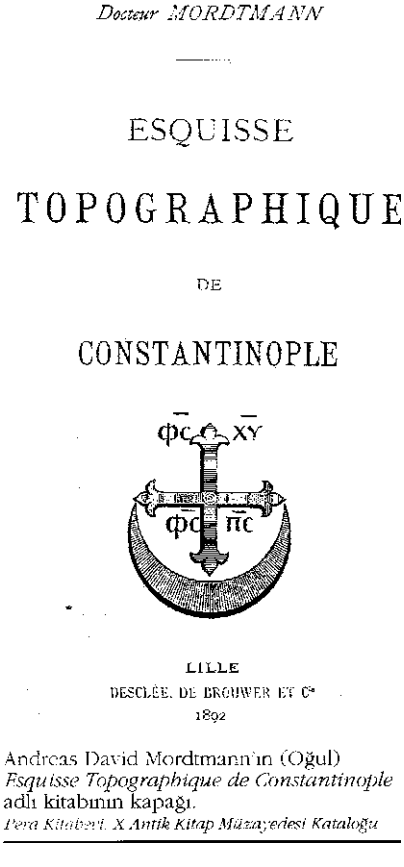
Docteur MORDTMANN

ESQUISSE

TOPOGRAPHIQUE

DE

CONSTANTINOPLE

LILLE
DESCLÉE, DE BROUWER ET Cie
1892

Andreas David Mordtmann'ın (Oğul)
Esquisse Topographique de Constantinople
adlı kitabının kapağı.
Pera Kitabevi X Antik Kitap Müzayedesi Kataloğu

eserlerine ve tarihçesine dair çok kısa yazıları da basılmıştır: "Antiquités et Lieux remarquables de Constantinople", s. 515-532 (basım tarihi tespit edilemedi); Cervati kardeşlerin yayımladıkları, *L'Annuare Oriental'de* aynı yazı tekrarlanmıştır.

SEMAVİ EYİCE

MOZAİK

İstanbul'un çeşitli yerlerinde 20. yy'ın ikinci yansında başlayan temel kazılarında rastlantı sonucu ilginç döşeme mozaikleri ortaya çıkmıştır. Bunlar kentin tarihi ve arkeolojisini aydınlığa kavuşturacak önemli bilgiler vermiş, İstanbul müzelerinin de zenginleşmesini sağlamışlardır. Saraçhanebaşı, Cağaloğlu, Kapalıçarşı, Tuzla, Yakacık, Kurtköy'de rastlantı sonucu bulunan mozaikler 9-13. yy'lara tarihlendirilir.

İstanbul'un yakınındaki Esenköy'de bir evin yapımında zengin görünümü olan bir mozaiğin bulunuşu rastlantıya verilecek en güzel örnektir. Çerçeveler içerisine alınmış, sarımtırak pembe zemine gri, mavi ve kırmızı renkli taşlardan yapılmış kuş ve çiçeklerin resmedildiği bu mozaik, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndedir. Atina Missus Manastırı kalıntıları ile Manavgat yöresinden bulunup Antalya Müzesi'ne götürülen 5. yy mozaikleri ile çok yakın benzerlikleri vardır. Sultanahmet'teki Adliye Sarayı ile Saraçhanebaşı'ndaki Belediye Sarayı yapımında ortaya çıkan mozaikler bugün Ayasofya Müzesi'ndedir. Beyaz, koyu mavi, pembe, kırmızı, bordo, açık ve koyu yeşil taşlardan yapılmış, insan ile hayvan figürlü döşeme mozaiklerinde ilginç kompozisyonlarla karşılaşılmıştır. Bunlarda odun, kuzu, tavuk taşıyan köylüler, dans eden kadınlarla erkekler çerçeveler içerisine alınmıştır. 5. yy'a tarihlendirilen bu eserler üslup olarak eski Roma geleneğini sürdürmekte, aynı zamanda da Bizans mozaik sanatının belirgin etkisi gözlenmektedir. Antakya yöresindeki mozaiklerle bunlar arasında çok yakın benzerlikler vardır.

Saraçhanebaşı, Sultanahmet kazıları başta olmak üzere kentin çeşitli yerlerinde bulunmuş mozaikler Ayasofya Müzesi'nin iç ve dış narteksinde teşhir edilmektedir. Bunlardan derlenmiş bir grup mozaik Ayasofya Müzesi'nde açılan Ali Sami Boyar mozaik bölümünde sergilenmektedir. Özellikle 5. yy'a tarihlenen Belediye Sarayı temel kazılarında ortaya çıkan yıldızlı, toprak tanrıçalı, kantharoslu, geometrik motifli, sonbahar, yaz, ilkbahar, kış figürlü, av sahneli, pazara giden köylü, koşan adam, haçlı, dansözlü, baklavalı, kıvrık dallı, kuşlu ve karışık parçalı mozaikler Bizans mozaik sanatının en güzel örnekleridir. Ayrıca, onları gene 5. yy'a tarihlenen Cağaloğlu mozaikleri tamamlamıştır. Burada da geometrik motifli, fınldaklı, yıldızlı, balık pullu, halat motifli, defne dallı, kuşlu, kantharoslu mozaikler görülmektedir. Sultanahmet, Tuzla kilise ile Pendik Kurtköy kilise kazısı, Yakacık'ta bulunmuş Opus Sectile mozaikleri bu ilginç koleksiyonunun bir diğer örnekleridir.

İstanbul'un çeşitli yerlerinde bulunan mozaikler Ayasofya, Arkeoloji Müzeleri ve Mozaik Müzesi'ndedir. Ayrıca Sadberk Hanım Müzesi'nde bir Urfa mozaiği ve Patrikhane'de de Fethiye Camii'nden getirilmiş iki mozaik ikona vardır. Ayasofya(->), Kariye Camii(->), İmrahor Camii(->), Zeyrek Kilise Camii(->), Fenarî İsa Camii(-0, Aya lrini(->) ve Büyük Saray'ın(->) mozaikleri de yerlerinde korunan Bizans mozaikleridir.

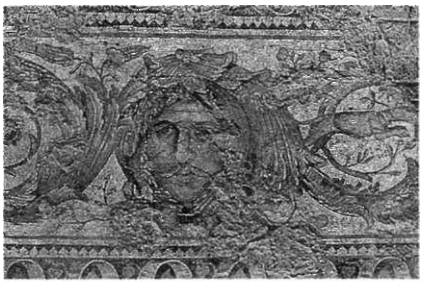

(Yukarıdan aşağıya) Mozaik Müzesi'nde bulunan bir zemin mozaiğinin bordürü, deve üstünde çocuklar, geyiğe saldıran ayı ve Ayasofya'da kuzey galeride bulunan VI. Leonün kardeşi Alexsandros'un tasviri. *Fotoğraflar Tahsin Aydoğmuş*

Bibi. G. Bred-W. Maconlay-R. B. Stevenson, *The Great Palace of the Byzantine Emperors,* Londra, 1949: R. Duyuran, *1952 Yılında Arkeolojik Çalışmalar,* İst., 1953; ay, "Belediye Sarayı Mozaikleri", *Arkitekt,* S. 9-12 (1955), s. 166-170; A. Cengiz Üstüner, "Mozaik", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi,* S. 7 (1990), s. 52-66; M. L. Veloccia, "Problèmes de Conservation Provenant", *Mosaioquel. Deterioration et Conservation,* Roma, 1978, s. 36-41.

ERDEM YÜCEL

MOZAİK MÜZESİ

Sultan Ahmed Külliyesinin arastasında, Büyük Saray(->) kalıntılarının bir bölümünde Bizans mozaiklerinin teşhir edildiği müze.

20. yy'ın başlarmda E. Mamboury, Th. Wiegand ve W. Schneider gibi araştırmacılar burada araştırmalar yapmıştır. Edinburg St. Andrews Üniversitesinin yaptığı kazıları D. Talbot Rice'nin çalışmaları izlemiştir. Böylece Büyük Saray'ın mozaiklerinin bir bölümü temizlenmiş, yeni buluntularla daha da zenginleşmiştir. Aynı yerde bir mozaik müzesinin açılmasının yerinde olacağı düşünülmüş ve Arkeoloji Müzelerinin bir bölümü olarak 3 Aralık 1953'te ziyarete açılmıştır. Türkiye'nin en büyük mozaik müzesi olan Antakya Müzesi'nden sonra ayrı bir önem taşıyan müze **26** Eylül 1979' da Ayasofya Müzesi yönetimine bırakılmıştır. Büyük Saray mozaiklerinin yanısıra İstanbul ve çevresinde bulunan mozaikler de burada sergilenmiştir. Mozaik Müzesi olarak kullanılan arastanın onarımına başlanınca müze bir süre için kapanmış, mozaikler Ayasofya Müzesi ile Aya îrini'ye götürülerek korumaya alınmıştır.

Arastanın onarımı tamamlanınca Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Avusturya Bilimler Akademisi arasında 4 Mayıs 1982 günlü bir protokol yapılmış, Büyük Saray mozaiklerinin bilimsel araştırılması, koruması ve konservasyonunun yapılmasına karar verilmiştir. Bundan sonra Avusturya Bilimler Akademisinden Werner Jobst, Kari Herold, Alfons Krici ve Robert Widtmann 16 Mart 1983'te İstanbul'a gelerek Türk uzmanlarla birlikte çalışmalara başlamıştır.

Büyük Saray mozaiklerinin meydana çıkarılışından sonra küçük önlemler dışında geniş kapsamlı bir koruma yapılmamıştı. Bu nedenle döşemenin bulunduğu yerin nem oranının yüksekliği, koruyucu çatının yeterli olmayışı, doğanın etkilerini önleyememişti. Böylece mozaiklerin bulunduğu alanda kimyasal, fiziksel ve biyolojik zararlar gözle görünür dereceye ulaşmıştır. Periyodik aralıklarla yapılan çalışmalar sonunda Mozaik Müzesi 25 Ağustos 1987'de ziyarete yeniden açılmıştır. Ancak Türk ve Avusturya ekiplerince konservasyon çalışmaları 1994'e kadar sürmüş ve Büyük Saray'ın tüm mozaikleri konservasyonu yapılarak yerlerine konulmuştur.

Mozaik Müzesi'ndeki mozaikler Bizans imparatorluk atölyesinin en güzel örnekleri arasındadır. Bu atölyelerde Bizans İmpa-

Mozaik Müzesinin içinden bir gömnüm.
Tahsin Aydoğmuş

ratorluğu'nun her yanından gelmiş sanatçılar çalışmış ve âdeta bir resim galerisini andıran eserler ortaya konulmuştur. Kireçtaşı, mermer küp, cam ve pişmiş toprak ve bazen de değerli taşların oluşturduğu mozaiklerin büyük çoğunluğu 5-6. yy'lara tarihlendirilmiştir. Hıristiyan sanatının çok sevdiği ve sık sık uyguladığı dini sembollere burada yer verilmemiştir. Günlük yaşantıdan alınmış kompozisyonlar, hayvan ve insan figürlerinin yanısıra mitolojik sahneler de sevilen örneklerdir. Mozaik Müzesindeki bu örneklerde Helenistik ve Roma geleneğinin Bizans'ta uzun süre devam ettiğini göstermektedir.

Mozaik Müzesi'nde Büyük Saray'ın 143 mozaik panosu ile çevreden toplanmış Bizans mimari parçaları teşhir edilmektedir. Müze, arastanın ortasından geçen yol ile ikiye ayrılmış ve alttan geçen bir dehlizle iki kısım birbirlerine bağlanmıştır. Demir konstrüksiyonlu bir çatı ile örtülen müzenin aydınlık bir görünümü vardır.

Bibi. T. Ergil, *İstanbul Müzeleri,* İst. 1993; S. Eyice, 'İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi.* S. 3 (1988). s. 3-36: E. Yücel, "Mozaik Müzesi". *Eski Eserler ve Müzeler Bülteni.* 1987, s. 15-20.

ERDEM YÜCEL

MUALLA, FİKRET

bak. SAYGI, FİKRET MUALLA

MUALLİM CEVDET

bak. İNANÇ ALP, MEHMET CEVDET

MUAYEDE RESMİ

bak. BAYRAM ALAYI

MUHALLEBİCİLER

Eskiden İstanbul'un gezici esnafından olan muhallebiciler, "sumuhallebisi" denilen muhallebiyle beraber yazın dondurma da satarlardı. Çoğunluğunu Debre, Prizren ve Priştinelilerin oluşturduğu satıcılar daha çok mesirelerde dolaşırlardı.

Mallarını, başlarının üzerine yerleştirdikleri bir tablada taşırlardı. Üstünü çiçek ve yaprak motifleriyle süslerler, tablanın yarısına yarım rafların içindeki süslü tabaklarını, kâselerini, gülabdanlarını dizerler, diğer yarısına bir tepsi içindeki muhallebilerini koyarlar, ellerinde de su ve pekmez güğümleri bulunurdu. Muhallebi, sütlü veya pekmezli olmak üzere iki şekilde satılırdı. Muhallebiden bir parça kesilip tabağa konulur, üzerine pudraşekeri ve gülsuyu serpildikten sonra sütlü isteyenin muhallebisine süt, pekmezli isteyeninkine ise pekmez ilave edilirdi. Küçük kaplar içindeki sütlaçlar da arzu eden müşterileri beklerdi.

Muhallebicilerin bacaklarında siyah şeritli beyaz potur, ayaklarında renkli işlemeli çoraplar ve püsküllü yemeniler, sıtlarmda cepken, başlarında uzun püsküllü beyaz takkeden ibaret kıyafetleri vardı. Bellerinde ise kırmızı kuşak ve önlerinde muhakkak bir peştamal olurdu.

Gezgin muhallebicilerin yanında İstanbul'un değişik semtlerinde o semtin adıyla ünlenmiş birçok muhallebici dükkânını da bulmak mümkündü. Buralardaki muhallebicilerde tatlı çeşitlerinin yanısıra döner kebabı, pilav ve özellikle tavuk söğüşü ile çorbası bulunurdu. Bu dükkânlar, hem tatlı, hem tuzlu çeşitleriyle her çeşit damak zevkine hitap ettiği gibi ucuzluğuyla da tercih edilirdi. Önemli muhallebiciler içinde Beyazıt, Çemberlitaş, Sarıyer muhallebicileri ve bir devre damgasını vurmuş olan Çukur Muhallebici sayılabilir. Kapalıçarşı içindeki Çukur Muhallebici, çarşı içindeki buluşmaların ve adres tariflerinin de odak noktasını oluşüırmuştur. Bugün kapanmış olsa da adı unutulmamıştır. Eski İstanbul muhallebicileri arasında sütçülüklerimle tanınmış Bulgarlar da vardı. Bunlardan Pangaltı'daki Yordan Muhallebicisi çok ünlüydü.

Günümüzde her alanda olduğu gibi muhallebici dükkânları da yerlerini ayaküstü bir şeyler yenebilecek büfelerle hamburger salonlarına bırakmakla birlikte son yıllarda bellibaşlı semtlerde yeniden açılmaya başlanmıştır.

Bibi. S. M. Alus, "Ayak Esnafı (Muhallebici)", *İSTA,* III, 1406; ay, "Dünkü istanbul'da Ayak Satıcıları". *Yeni Tarih.* S. 26 (Şubat 1959), s. 591; V. Hiç, 'Ayak Esnafı (Muhallebici), *İSTA.* III. 140*7: Şehsuvaroğlu. *İstanbul,* 214.

UĞUR GÖKTAŞ

MUHAMMED EL-ENSARÎ TÜRBESİ

Fatih ilçesinde, Ayvansaray'da, Atik Mustafa Paşa Mahallesi'nde, Ayvansaray Caddesi üzerinde, arkadan surlara, yandan Hatice Sultan Sıbyan Mektebine bitişik olarak yer almaktadır.

Türbe Ayvansaray-Eğrikapı kuşağında yoğunlaşan sahabe makamlarındandır. Bu makamların hemen hepsi gibi ilk olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemekte ancak kitabesinde Muhammed el-Ensarî'nin Ebu Eyyub el-Ensarî(->) ile birlikte İstanbul'un kuşatmasına katıldığı ("Halid ibn Zeyd'e hemrâh-ı gazâ" olduğu), burada bulunan "mesnedinin" II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 1251/1835'te genişletilerek yeniden inşa ettirildiği belirtilmektedir.

Sırtını surlara dayayan, batı yönünde de IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) kızı Hati-

Yüzyıl başından bir kartpostalda muhallebiciler.
Nuri Akbayar koleksiyonu

Muhammed el-Ensarî Türbesi
Levent Yalçın, 1994

ce Sultan'ın (ö. 1743) sıbyan mektebine bitişen türbe dikdörtgen bir alanı kaplar. Son yıllarda onarım geçirmiş olan türbenin duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş, üzeri kiremit kaplı bir kırma çatı ile örtülmüştür. Ayvansaray Caddesi üzerindeki cephesi, inşa edildiği dönemde revaçta olan ampir üslubunun özelliklerini yansıtır. Cephe iki yandan Dor başlıklı pilastrlarla kuşatılmış, cephenin eksenine giriş, bunun yanlarına da ikişer pencere yerleştirilmiştir. Kapının ve pencerelerin açıklıkları, ancak içeriden görülebilen yuvarlak kemerlerle geçilmiş, cephede ise mermerden sövelerle çerçevelenmiştir. Girişin üzerinde yer alan ve 11. Mahmud'un tuğrasını içeren beyzi bir madalyonla taçlandırılmış bulunan talik hatlı, manzum kitabenin nâzımı Vakanüvis Mehmed Esad Efendi (ö. 1848), hattatı Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'dir (ö. 1849). Pencereler baklava taksimatlı demir parmaklıklarla donatılmış, kısa bir saçak silmesi ile son bulan cephede herhangi bir bezemeye yer verilmemiştir. Türbenin içinde bir ahşap sanduka ile bir kuyu yer almakta, N. işlinin yayımlamış olduğu eski fotoğraflarda görülen, ahşap duvarların sınırladığı türbedar odası tarihe karışmış bulunmaktadır. Söz konusu fotoğraflarda, türbedar odasının, dikdörtgen açıklıklı kapısının üzerinde, yarım daire biçiminde bir alınlığın içinde "Sultan Mahmud güneşi" tabir olunan ışınsal süsleme dikkati çeker.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 287; Ünver, *Sahabe Kabirleri,* 45-46; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri,* ist., 1987, s. 61-**62;** işli, *Sahabe,* 52-54; *Fatih Camileri,* 336.

M. BAHA TANMAN

MUHARREM ÂDETLERİ

Hicri takvimde yılın ilk ayı olan muharrem, Müslümanlarca kutsal sayılır. Hz Adem'in tevbesi, Hz Musa'nın firavunun elinden kurtuluşu, Nuh tufanının bitişi, Hz İbrahim'in Nemrut'un ateşinden kurtuluşu, Hz Eyüb'ün şifa buluşunun bu aya rastladığına inanılır.

Muharrem ayında birbiriyle akran olanlar el sıkışır, tebrikte bulunulurdu. Büyüklerin elleri tıpkı bayramlarda olduğu gibi öpülürdü. Bu tebrikler sırasında verilen paralar uğur kabul edilir; harcanmaz, saklanırdı. Eski sadrazamlar, şeyhülislamlar ve diğer devlet büyükleri saraya giderek padişaha tebriklerini arz ederler; padişahtan "muharremiye" denilen armağanlar alırlardı. Yakın zamanlara kadar muharremin ilk gününde, akraba ve yakın dostlar birbirlerinden borç para alırlar, daha soma da aldıkları bu borcu ödemezlerdi. Zamanla ödemedikleri bu borç hatırlatıldığında "Yeni yılınız mübarek olsun" denilerek bir şaka yapıldığı ve artık paranın alınamayacağı söylenirdi.

Alevî ve Bektaşîlerce muharrem ayı matem ayı olarak kabul edilir ve bu günlerde "su orucu" tutulurdu. Sulu gıdaların yenilip suyun katiyetle içilmediği bu zamanlarda sakal tıraşı olunmaz, çamaşır değiştirilip yıkanmaz, aynaya bakılmaz, şarkı söylenmez, bir şey koklanmaz, canlılara bitki ve hayvan dahi olsa zarar verilmez, tütün içilmezdi. Bu oruç, muharrem ayının onuncu gününe kadar sürerdi.

Bektaşî tekkelerinde muharrem ve aşure törenleri uzun ve ayrıntılı bir gelenekti. 1 Muharrem'den başlayarak Bektaşîlerin yabancılarla görüşmeyip kapalı bir hayat yaşamaya başlamaları 10 günlük oruç ya da su orucunda dünyevi zevklerden uzak durmaları bu aya özgüdür.

Hz Muhammed'in torunu Hz Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesi dolayısıyla muharremin onuncu günü özel bir öneme sahipti, istanbul'da onuncu günde billur bardaklar dolaplara kaldırılarak su, bakır veya toprak kaplardan içilirdi. Fakat bu ayın özelliğine hürmeten, Şiî olsun, Sünnî olsun her kesimde kana kana su içilmezdi. Yine bu ayda düğün yapılmaz, aşırıya kaçan eğlenceler de düzenlenmezdi. Muharrem ayı boyunca İstanbul sokakları, şehit edilme olayını kendilerine mahsus şiirlerle anlatan ve "goygoycu" denilen kör dilencilerle dolardı (bak. goygoycular).

Muharrem ayının İstanbul halkınca belki de en sevilen tarafı şüphesiz ki pişirilen aşureydi(->). Aşureler, herkesin gücüne göre değişik şekillerde süslenerek mahalle arasmdaki komşulara dağıtılırdı.

istanbul'daki lranlılar(->) muharrem ayında 10 gün Karacaahmet'teki tekkelerinde çeşitli ayinler yapar, onuncu günde, "matem gecesi" düzenlerlerdi. Muharremin 10. günü halktan da birçok kişi Üsküdar'a akın ederek buradaki törenlere katılırdı. Akşam vakti yaklaştığında bütün bu kalabalık, yollara dökülür, önde giden iranlı hocaların başkanlığında mersiyeler, kasideler okurlardı. Çeşitli yazılarla donatılmış pankartlar, kanatları kırmızıya boyanmış güvercinler, sırtlarım zincirlerle döven dervişler, bu törenlerin ilginç görüntülerinden bazılarıydı. İstanbul tekkelerinde 10 Muharrem'de her tekkenin kendine özgü gelenekleri çerçevesinde mersiye okunması, aşure pişirilmesi vazgeçilmez uygulamalardandı. İstanbul'da bu törenlerin ilki Kocamustafapaşa'daki Sünbül Efendi Tekkesinde yapılır, bunu diğer tekkeler izlerdi.

Muharrem ayında Kerbela olayını canlandırmak için mersiyeler, *Maktel-i Hüseyin,* Fuzuli'nin *Hadikatu's-Süeda*gibi eserlerinin günlere bölünerek okunması âdetti. Ayrıca, çeşitli adlarla anılan hikâye anlatıcıları da insanların toplu olarak bulundukları tekke, zaviye, kahve gibi yerlerde ve evlerde Kerbela olaymı kendi tarzlarına göre canlandırırlardı.

Son yıllarda istanbul'un bazı kenar semtlerinde nüfus yoğunluğu kazanmış

İstanbul'da yaşayan Şiî-Azerilerin gerçekleştirdiği bir muharrem töreni, **1994.**
Zafer Aknar/Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

olan Şîî-Azeri vatandaşlar muharremde kitlesel olarak yas tutmakta, Kerbela olayını İran'daki taziye törenlerini andıracak biçimde canlandıran temsili gösteriler düzenlemektedirler.

Bibi. Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, 565-566; M. And, "Dramatik Köylü Oyunları Açısından Muharrem, Aşure ve Taziye", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi,* S. 6 (1975), Ankara. 1977, s. 49-83; "Muharrem", *TDEA,* VI, 422-423; B. Noyan, *Bektaşîlik Alevîlik Nedir,* Ankara, 1987; Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar,* İst., 1991, s.140-144; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı.* 123-124.

UĞUR GÖKTAŞ

MUHARREM NURİ BİRGİ YALISI

Üsküdar Salacak'ta bulunan yalı. Çürüksulu Yalısı olarak da tanınır.

Yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber bazı mimari unsurlarının **16**-17. yy yapısı olduğu restorasyon sırasında tespit edilmiştir. Yalının son sahiplerinden biri Tırnakçızadeler ailesi idi ve yalmın hemen bitişiğinde bugün mevcut olmayan ikinci bir yalı ile birlikte bu iki yapı, haremlik ve selamlık olarak kullanılıyordu. Tırnakçızadeler ailesinin iki genç üyesine miras kalan bu çifte mülk bölüşülünce Muharrem Nuri Birgi Yalısı bazı tadilatlar yaşamış olmalıdır. Bulunan bazı izlerden anlaşıldığına göre, yaklaşık 100-120 yıl önce yapılan bu değişikliklerden biri, yalının bahçe duvarının kuzey ucunda ve deniz tarafmda bulunan birer odanın iptal edilmesi ve merdivenin bir oda cephesi kadar batıya doğru kaydırılması ile binanın orta aksında bulunması gereken girişin kenara kaydırılmasıdır. Böylece yapının güneydoğu ucunda açılan giriş kapısı ile birlikte binanın plan düzlemi de tümüyle değiştirilmiş oluyordu.

Tırnakçızade ailesinden Çürüksulu Ahmed Paşa ailesine intikal eden yalı ve bitişiğindeki ikinci yapı, 1928'dePervititch(->) tarafmdan hazırlanan paftalarda görülebilmektedir. Ahmed Paşa'nın kızı Belkıs Hanımefendinin mülkü olan ve o zamanlar Çürüksulu Yalısı olarak tanınan yalı, muhtemelen 1910-1930 arasında iki büyük onarım görmüştü ve bu onarımlar sırasında bina dar fitilli ahşap kaplamalarla kaplanmış, pencere pervazlarının kenar ve ortalarındaki oyma tekniğiyle hazırlanmış ahşap süslemeler de yine bu dönemde binaya eklenmişti.

Belkıs Hanımefendi'den Büyükelçi Muharrem Nuri Birgi Bey'e geçen yalı, 1968-1971 arasında Mimar Turgut Cansever tarafından restore edilmiştir. Bu restorasyon sırasında yalının kuzeybatı köşesindeki üst kat kaplamaları bağdadi sıva onarımı için açıldığında 16-17. yy'a ait altm yaldızlı çok zengin süslemelere rastlanmıştır. Ayrıca çatı arasında kenara atılmış ve ele alınamayacak kadar çürümüş tavan tahtaları da 17-18. yy'a ait olması muhtemel bir tezyinat ihtiva etmektedir. Yine yenileme çalışmaları sırasında, yalının girişinin hemen yanındaki kaplamalar açıldığında, 19. yyln başlarında boyanmış olduğu aşikâr dikmelere rastlanmıştır. Bu dikmelerin bir başka yerden getirilmiş olması ya da yalıya ait olup açıkta bırakılmış olması mümkündür. Binanın kuzey-güney aksının hemen alt katmda bulunan tonozlu bölüm ise erken Osmanlı ya da daha önceki dönemlere ait olmalıdır. Bu bölüm Tırnakçızadeler zamanında muhtemelen depo olarak kullanılmaktaydı. Öte yandan bahçe duvarının bir kısmı, yine **16**-17. yy duvar tekniği ile örülmüştür. Dolayısıyla Çürüksulu ya da Muharrem Nuri Birgi Yalısı diye tanınan bu binanın, **16**-17. yy'da bu yörede mevcut önemli yapılarının kalıntıları kullanılarak, 18. yyln sonu. 19. yy'ın başında inşa edilmiş olması mümkündür.

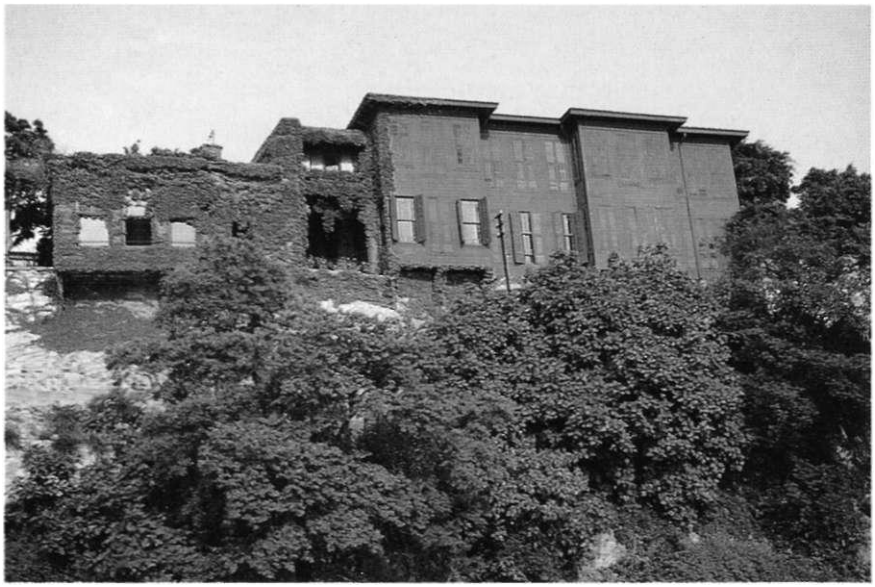

Muharrem Nuri Birgi Yalısı
Kadir Aktay / Onyx, 1994

Yaklaşık 4 dönümlük bakımlı bahçede muhteşem fıstık ağaçlarının önünde yükselen yalı, 687 m^2'lik kullanım alanına sahip iki kattan oluşmaktadır. Bahçe, doğal bir sınır oluşturan seni ağaçlan ile çevrelenmişti. Bahçeyi süsleyen çınar büyüklüğündeki erguvan ağacı ise 1980lerde bir fırtına sonucu ydcılmıştır. Ortasında iki adet havuz bulunan bu bahçede ayrıca mutfak ya da hamam olarak kullanılmış olması muhtemel bir mekânın izlerine de rastlanmıştır. Eskiden denize kadar inen yak arsasının deniz kıyısındaki şeridi, 1990'larm başında açılan Üsküdar-Harem sahil yolu yapımı sırasında kamulaştırılmış ve yalının denizle bağlantısı koparılmıştır.

Turgut Cansever tarafmdan yapılan yenileme çalışması sırasında, binanın asli unsuru olmayan ve sanat değeri bulunmayan birçok ekleme kaldırılmış, buna karşılık **16**-17. yy unsurlan ile 19. yy'a ait boyalı sütunlar onarılarak korunmuştur. Kaldırılan unsurlar arasında, üst katta bulunan korkuluktu balkon, balkonun bağlandığı mekânı merdivenlerden ayıran filgözü camekân, salondaki şömine, 1910larda pençelere eklenmiş ahşap pencere süslemeleri bulunmaktadır. Buna karşılık 19- yyln başında yapıldığı sanılan büyük aynalı kapı ile, hemen yanındaki zayıf profilli, oransız kapı onarılarak muhafaza edilmiştir. Çürümüş olan güney cephesi tavanı, fitilli ve dalgalı paşalarla yeniden tasarlanmış, ayrıca Muharrem Nuri Birgi Bey tarafından İstanbul'un çeşitli yerlerinden toplanmış olan profiller ve tezyinat parçaları restorasyon sırasında yalının değişik yerlerinde kullanılmıştır. Bu ekleme parçalardan biri, yemek salonunun tavanını süsleyen ve Muharrem Nuri Birgi'nin bizzat boyadığı lahana kabartmasıdır.

Restorasyon sırasında yalının kuzeyinde komşusu olan ikinci Tırnakçızadeler Yalısı arasında bir zamanlar var olup sonra yıkılan odaların yerindeki, Sarayburnu'na hâkim bir alkov (oyuk balkon) onarıldı. Üst kata somadan eklenmiş yan oda geriye çekilerek ve tavan alçaltılarak binanın çatısının asli düzeni tekrar tesis edildi ve yalının arka tarafındaki köşe odanın köşe penceresini kapayan mutfak geri çekilerek bu bölüm asli binadan ayrıldı.

Muharrem Nuri Birgi Yalısı'nm tavanlan, bir çadır kompleksinin tavanları gibi renkli bir dünyanın neşesini yansıtacak şekilde boyandı ve böylece kapı ve pencereler açıldığında hem içerden hem de dışandan, yalının asli kültürel bağlarına işaret edecek şekilde, görkemini öne çıkaran bir restorasyon gerçekleştirilmiş oldu.

Yalı bu restorasyonu takiben 1971-1988 arasında Muharrem Nuri Birgi tarafından konut olarak kullanıldı. Bu dönemde evde düzenlenen davetlere katılan pek çok sanatçı ve politikacının yanısıra, dönemin NATO genel sekreteri J. Lunz, kemancı Yehudi Menuhin ile Churchill ve Rotchild ailelerinin üyeleri yalının ünlü konukları arasındadır. Avrupa Konseyinin İstanbul'u koruma kapsamına almasına ilişkin 1977 tarihli kararlar ve UNESCO tarafından Avrupa Konseyimin başlattığı kampanyaları destekleme karan da Muharrem Nuri Birgi Yalısı'nda görüşülerek tasarlanmış, fakat maalesef Bedrettin Dalan tarafından

durdurularak İstanbul'un kurtarılması için ortaya çıkan bu çok önemli imkân engellenmiştir.

TURGUT CANSEVER

MUHLİS SABAHATTİN

bak. EZGİ, MUHLİS SABAHATTİN

MUHSİNE HATUN MESCİDİ VE TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Kumkapı'da, Münşine Hatun Mahallesinde, İbrahim Paşa Yokuşu ile Çifte Gelinler Caddesinin kavşağında yer almaktadır.

Sadrazam Makbul (Maktul) İbrahim Paşa'nm (ö. 1536) hanımı Muhsine Hatun tarafından 939/1532'de Mimar Koca Sinan'a inşa ettirilmiştir. Mahmud Cemaleddin el-Hulvî'nin *Lemezât-ı Hulviyye's'm*de, burada bulunan kiliseden bozma bir mescidin, I. Süleyman (Kanuni) tarafından İstanbul'a davet edilen, Gülşenîliğin(->) kurucusu Şeyh İbrahim Gülşenî'nin (ö. 1534) Mısır'a dönerken Kanuni'nin ricası üzerine İstanbul'da bıraktığı halifesi Şeyh Hasan Zarifi Efendi'ye (ö. 1569) tahsis edildiği, giderleri miri hazineden ödenen bu tesisin mihrap duvarı önündeki boş arsaya bir yeniçeri tarafından, derviş hücreleri olan bir zaviye yaptırıldığı ve vakıflar tahsis edildiği kayıtlıdır. Yine aynı kaynak, Şeyh H. Zarifi Efendi'nin postuna oturduğu bu mescit-zaviyenin bir depremde yıkıldığını, Şeyh H. Zarifi Efendi'ye olan sevgisi ve saygısından dolayı, Muhsine Hanın'un aynı yerde bir cami, caminin mihrabı önündeki yere bir zaviye ve etrafmda hücreler yaptırdığını, söz konusu tesise vazife ve vakıf tayin ettiğini bildirir. Yapının adı, Mimar Sinan'ın eserlerinin dökümünü içeren *Tezkiretü'l-Ebniye, Tezkiretü'l-Bünyanve Tuhfe-iMimarin'de* "İbrahim Paşa Zevcesi Mescidi" ya da "Muhsine Hatun Mescidi" olarak zikredilmektedir.

Başlangıçta mescit-tekke, daha sonra cami-tekke niteliğinde olan bu yapı, tarihleri tespit edilemeyen birçok onarım ve yenileme geçirmiş olmalıdır. Ancak taç kapının yanlarındaki nişler, minarenin pabuç kısmı ve şadırvan 18. yy'ın son çeyreğinde esaslı bir onarım geçirdiğini, belki de yeniden inşa edildiğini düşündürmektedir. Diğer taraftan Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885 tarihli İstatistik cetvelinde tekkede kimsenin ikamet etmediği, Bandırmahzade A. Münib Efendi'nin 1307/1889 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ*'sında ise yerinin "arsa" durumunda olduğu belirtilmektedir. Mescidin harimindekineogotik üsluba bağlanan pencerelerin de işaret ettiği gibi, yapının **19-** yy'ın sonlarında bugünkü biçimiyle ihya edildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde cami olarak kullanılan mescit-tevhidhane ve şadırvan dışında kalan tekke bölümleri ortadan kalkmıştır.

Muhsine Hatun Mescit-Tekkesi'nde, Şeyh H. Zarifi Efendi'den sonra kimlerin posta geçtiği, tekkenin, kuruluşunu izleyen yüzyıllarda hangi tarikata hizmet ettiği tespit edilememektedir. Kuruluşundan sonra bir müddet Gülşenîliğe bağlı kaldığı, söz konusu tarikatın **16.** yy'dan sonra etkinliğini giderek yitirmesi üzerine başka tarikatlara intikal ettiği varsayılabilir. Nitekim Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan ve 19. yy'ın ilk çeyreğine tarihlenen İstanbul tekkeleri listesinde Nakşibendîliğe bağlı olarak gösterilmekte, II. Mahmud'un kızı Saliha Sultanin 1249/1834 tarihli düğününe davetli Sünbülî şeyhleri arasında "Kumkapı'da İbrahim Paşa Tekkesi Şeyhi Abdullah Efendi'nin" adı verilmektedir. Kaynaklarda daha ziyade "ibrahim Paşa Tekkesi" olarak anıldığı, 19. yy'a ait tekke listelerinde ayin gününün salı olarak belirtildiği görülür. Tekke 19. yy'ın ikinci çeyreğinde Halvetîliğin Sünbülî koluna intikal etmiş, tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar da bu kola bağlı kalmıştır. Son şeyhinin adı *Sefine'de* Hafız Ahmed Efendi olarak verilir.

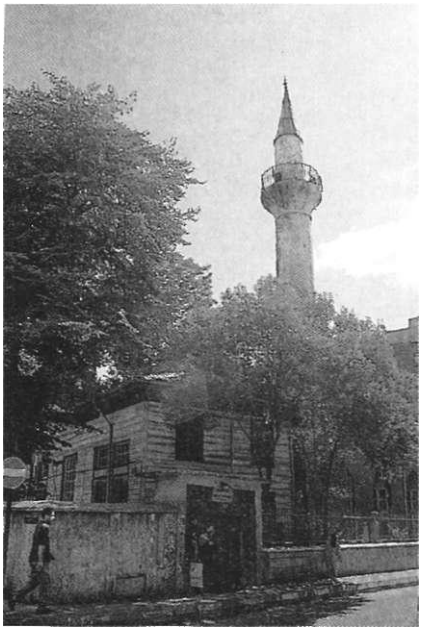

Muhsine Hatun Mescidi
Levent Yalçın, 1994

Kuzeyde ibrahim Paşa Yokuşu, batıda Çifte Gelinler Caddesi, diğer yönlerde de, üzerinde apartmanların bulunduğu parsellerle çevrili olan arsanın ortasında mescit-tevhidhane yer alır. Dikdörtgen bir alanı kaplayan yapıda harimin duvarları kagir, kapalı son cemaat yerinin duvarları ahşaptır. Her iki bölümü de örten kırma çatı günümüzde Marsilya tipi kiremitlerle kaplıdır. Son cemaat yerinin duvarları, ahşap dikmelerin dıştan ahşap kaplama, içten bağdadi sıva ile kaplanması suretiyle meydana getirilmiştir. Mescidin ilk yapımından günümüze hemen hiç değişmeden gelen harim girişi basık kemerlidir.

Kapının kemeri ile beş sıra mukarnaslı yaşmağı arasına 939/1532 tarihli inşa kitabesi yerleştirilmiş, sülüs hatlı, manzum kitabenin ilk satırı bir hadise ayrılmıştır. Harimin kuzey duvarından taşkınlık yapan bu kapının yanlarındaki nişler ise 18. yy'ın son çeyreğine ait bir onarımdan kalma, barok üslupta kemerlere sahiptir.

Harimin kuzey duvarının ekseninde giriş, yanlarda dikdörtgen açıklıklı birer pencere, güney duvarının ekseninde mihrap, bunun yanlarında, neogotik üslupta sivri kemerlerin taçlandırdığı birer pencere, doğu ve batı duvarlarında da aynı türde kemerleri olan üçer pencere sıralanır. Kuzey duvarı boyunca uzanan iki katlı mahfiller basit ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış, ahşap dikmelere oturan fevkani mahfil, orta yerinde bir çıkma ile genişletilmiştir. Tavan kaplaması enli çıtalarla ince uzun dikdörtgenlere taksim edilmiştir. Mihrap nişinde, yağlıboya ile acemice resmedilmiş perde ve kandil motifleri, oldukça basit bir tasarım sergileyen ahşap minberin yanlarında, muhtemelen II. Mahmud dönemine ait beyzi kabartmalar mevcuttur. Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan minare, yapının batı cephesinde taşkınlık yapan, kare tabanlı bir kaideye oturur. Kaide gibi kesme küfeki taşı ile örülmüş olan pabuç kısmı kesik koni biçiminde olup köşelerinde, alt uçlan volütler, üst uçlan pilastrlar ile sonuçlanan, süsleyici nitelikte gömme sütunlar bulunmaktadır. Tuğla örgülü, silindir biçimindeki gövdenin üzerinde, basit demir korkuluklarla sınırlandırılmış şerefe, aynı malzeme ile örülmüş peteğin üzerinde de kurşun kaplı, koni biçimindeki ahşap külah vardır.

Arsanın kuzeydoğu köşesindeki şadırvan doğu yönünde komşu apartmana, kuzey yönünde arsanın çevre duvarına bitişmekte, üzerini örten kırma çatı, güney ve batı yönlerinde bulunan altı adet ahşap dikmeye oturmaktadır. Ongen prizma biçimindeki haznesinin her yüzünde, kaş kemerlerin taçlandırdığı birer musluk vardır.

Mescit-tevhidhaneyi batı ve güney yönlerinden kuşatan hazirenin Çifte Gelinler Caddesi üzerindeki çevre duvarında, burada gömülü olan Müderris Ömer Efendi'ye ait 1209/1794 tarihli, sülüs hatlı bir mezar kitabesi dikkati çeker.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 121, no. 679; Evliya, *Seyahatname,* I, **216;** Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 28-29; Ayvansarayî, *Mecmua-i* 7e*vârih,* 293-294; Mahmud Cemâleddin el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye,* (haz. M. S. Tayşî), ist., 1993, s. 540; Çetin, *Tekkeler,* 584; Aynur, *Saliha Sultan,* 36, no. 93; *Asitâne,* 12; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 2-3, no. 1; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 10; *Ihsaiyatll,* 21; Vassaf, *Sefine,* V, 273; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 76; Sözen, *Mimar Sinan,* 375; Kuran, *Mimar Sinan,* 19, 242, 252, 261, 269, 315; *Eminönü Camileri,* 145.

M. BAHA TANMAN

MUHTARLIK

En küçük idari birim sayılan mahalle ve köylerin yönetim ve yürütme organı. Seçimle gelen bir muhtar ve ihtiyar heyetinden oluşur. Muhtar devletin (hükümetin) mahalle veya köydeki temsilcisidir.

İstanbul mahallelerinde muhtarlık örgütü ilk kez 1829'da kurulmuştur. Daha önce köylerde "ihtiyar", "muhtar", "kethüda" da denen ve devletle köy arasında bir çeşit köy temsilcisi olarak görev yapan kimseler olduğu; kentlerin mahallerinde ise, günümüzün muhtarının bazı görevlerini mahalle imamının yaptığı bilinmektedir.

1977'de bazı haklar talep etmek için vilayet önünde toplanan muhtarlar.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

İstanbul'da mahallelerin yönetiminin yeniden örgütlenmesi ve mahalle muhtarlıklarının kuruluşu II. Mahmudün(->) (hd 1808-1839) payitahtta düzen ve güvenliği sağlama çabalarının bir sonucudur. O zamana kadar benzer görevleri yapan mahalle imamlarının yerini alan muhtarlar İstanbul mahallelerinin güvenliğinin sağlanması, mahalleye yerleşen ve ayrılanların saptanması, denetlenmesi vb görev ve yetkilere sahip kılınmışlardır. İmparatorluğun diğer kent ve köylerinde muhtarlık örgütünün kurulması 1836'ya doğru olmuştur.

1829'daki düzenlemeyle İstanbul'un mahallelerinde muhtarın göreve seçimle gelmesi, "muhtar-ı evvel" ve "muhtar-ısani" olarak iki muhtar seçilmesi ve muhtarlara mahalle imamlarının da kefil olması esası getirilmiştir. Böylece o zamana kadar mahalle veya köy halkı ile devletin (hükümetin) ilişkisi imamlar aracılığıyla sağlanırken bu bağlantı görevi 1829'dan soma İstanbul'da muhtarlara verilmiş; Tanzimat'ın ilanından sonra görevlerinin kapsamı daha da genişletilmiş; ancak muhtar ve muhtarlığın görevleri ve yetkileri özünde aynı kalmıştır.

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi köy teşkilat ve idaresinin esaslarını saptarken, köy muhtarlarının her sınıf ahali için ikişer olmak üzere seçileceğini, 20 haneden küçük yerleşmelerde tek bir muhtar olacağını belirtir. Köy muhtarı ve ihtiyar meclisleri azaları 1 yıl için seçilirler. Köylerde 18 yaşından yukarı, Osmanlı tebaası ve devlete 50 kuruş (yıllık) vergi veren her sınıftan kimse seçmen sayılır. Muhtar ve ihtiyar heyetine seçilme yaşı 30, devlete vermesi gerekli vergi miktarı da 100 kuruştur. 1864 tarihli nizamname kent mahallelerini de "köy" hükmünde saymaktadır.

1871'deki yeni düzenleme, muhtarlık kurumuna bazı değişiklikler getirmiş, her köye gereği kadar muhtar seçileceğini hükme bağlamış, görevlerini genişleterek yeniden saymış ve muhtarları nahiye müdürlerine bağlamıştır.

Cumhuriyetten sonra köy muhtarlarının yetki ve görevleri Mart 1924 tarihli 442 sayılı Köy Kanunu ile belirlenirken mahalle muhtarlarının yetki *ve* görevleri Nisan 1944 tarih ve 4541 sayılı Şehir ve Kasabalarda Mahalle Muhtarı ve İhtiyar Heyetleri Teşkiline Dair Kanunla belirlenmiştir. Mahalle muhtarlarının tüzel kişiliği ve kendi özel bütçesi yoktur.

Günümüzde bütün Türkiye'de olduğu gibi İstanbul'da da muhtarlar 5 yıl için mahalle veya köy halkı tarafından seçilmektedir. Muhtarlık seçimlerinde partiler aday gösteremezler. 1994 yerel seçimlerine esas alman muhtarlık listelerine göre İstanbul'da büyükşehir belediyesi sınırları içindeki ilçelerde 606, büyükşehir belediyesi dışındaki ilçelerde 57 olmak üzere, toplam **663** mahalle muhtarlığı ile 242 köy muhtarlığı bulunmaktadır.

İSTANBUL

MUHYÎ EFENDİ TEKKESİ

bak. MEHMED ŞEMSEDDİN EFENDİ TEKKESİ

MUHYÎEDDİN ÇELEBİ CAMÜ

bak. ÇUKURCUMA CAMİİ

MU'İD AHMED EFENDİ MEDRESESİ

Fatih'te Kadı Çeşmesi olarak anılan yörede. Yarhisar Camii'nin doğusundadır. Sultan İbrahimU-0 dönemi (1640-1648) şeyhülislamlarından Muld Ahmed Efendi tarafından yaptırılmıştır.

Bil' külliyeye bağlı olmayan medresenin yapımına Ahmed Efendimin sağlığında başlanmış, ölümünden (25 Nisan 1647) kısa bir süre soma Ağustos 1647'de tamamlanmıştır. Evliya Çelebi "sanatlı, yeni, süslü bir medrese" olarak tanımladığı medresenin adım yanlışlıkla "Said Ahmed Efendi Medresesi" şeklinde vermiştir. 1869'da işler durumda olan medrese, 1870lerde hazırlanan İstanbul haritasında, küçük bir avluyu üç yönde saran bir kütle düzeninde gösterilmiştir; kollardan kuzeydekinin derinliği daha fazladır. Girişin hangi yönden olduğu belirtilmemiştir; medresenin diğer iki yönü binalarla sarılı olduğu için, kapının kuzeydeki Şebnem Sokağı ya da yeni imar planlarıyla Gelenbevi Sokağı'na dönüşen çıkmaz sokak üzerinde olması gerekiyor. 1914'te yapılan tespitte 10 hücresi, ders okunur bir dershanesi, yeterli boyutta bir avlusu, suyu mevcut bir şadırvanı, kuyu, çamaşırhane, gusülhane ve abdesthaneleri olduğu saptanan medrese genel olarak harap bulunarak yerine yenisinin yapılması önerilmiştir. 1918'de yangın sonucu evsiz kalanların barındığı yapı hiç onarılmadan kendi haline bırakıldığından, şadırvan, kuyu gibi öğelerin tümü yok olmuş, geriye Şebnem Sokağı üzerinde bulunan kubbeli bir mekân ve duvar kalıntıları kalmıştır.

Hadîkatü'l-Cevâmi'de Ahmed Efendi' nin medresenin dershanesinde gömülü olduğu belirtilmiştir. İ. H. Danişmend ise mezarın medresenin yanında olduğunu ileri sürmektedir. Bugün üzerine gecekondular yapılan medresenin duvar kalıntıları arasında bir mezara ait mermer kapak taşı "in-situ" durmaktadır. 50 yıldır burada yaşadığını söyleyen Faris Yurdakul adlı kişi üzeri çöp dolu olan kalıntıları temizlerken mezarın ortaya çıktığını, moloz içinde mezar şahidesini aradığını fakat bulamadığım; kabri olduğu gibi koruduğunu belirtmiştir.

Bugün işgal edilmiş ve harap durumu nedeniyle, mezarı çevreleyen duvarların dershaneye ait olup olmadığını anlayabilmek zordur. Kütükoğlu medresenin en iyi korunmuş parçası olan kubbeli odayı dershane olarak değerlendirmekteyse de hacmin boyutları (plan ölçüleri 384x386 cm) bu görüşü desteklememektedir. Girişi güneyden olan bu mekânın avlu yönünde tek, kuzey duvarında iki alt penceresi vardır; içinde özgün ocak, niş gibi ayrıntılar kalmamıştır. Mekânın girişinin cephenin ortasında değil, yanda olması, yalnız alt pencereleri bulunması ve kubbesinin dışta kasnaksız olarak, doğrudan duvarlara oturması, bu odanın bir hücre olduğu kanısını güçlendirmektedir. Medrese Halic'e doğru eğimli bir arsa üzerine yerleştiği için, avlu ve çevresindeki mekânların döşeme kotu kuzeydeki Şebnem Sokağından yüksektedir. Kuzey cephe duvarının alt kesimi küçük boyutlu, düzgün kesme küfeki taşıyla yapılmıştır; pencere seviyesine kadar bu özellikte yükselen duvar, yukarıda düzensizleşmekte, tuğladan yapılan basık pencere kemerlerinin üstünde gelişigüzel taşlarla onarılmış izlenimi veren bir doku sergilemektedir. Küfeki taşıyla yapılan saçak kornişi bir düz, bir pahlı şeritten oluşmaktadır. Örtü özgün kaplama malzemesini yitirmiştir; baca, alem gibi ayrıntılar kalmamıştır. Revak tarafına yeni bina eklendiği için bu yöndeki izler incelenememektedir. Sağlam durumda olan hücre, Yarhisar Camii Koruma ve Yaşatma Derneği tarafından güney ve doğu tarafına ya-

pılan yeni eklerle 1991'den bu yana Kuran kursuna bağlı olarak kullanılmaktadır. Mezarın bulunduğu kalıntıların arasındaki tek katlı barakalarda oturanlar Vakıflar İdaresi'ne kira ödeyerek burada barınmaktadırlar. Medresenin tümü hakkında daha sağlıklı bilgi edinebilmek ve kimliğini ortaya çıkarabilmek için kalıntıları saran eklerin dikkatle temizlenmesi gerekmektedir.

Bibi. *Sicill-i Osmant,* IV, 504; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 220; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* C 5; Danişmend, *Kronoloji,* 123-124; Evliya, *Seyahatname,* II, 19; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 104-105; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 361; *Fatih Camileri,* 339.

ZEYNEP AHUNBAY

MUMCULUK

Bizans Dönemi

"Keros" ya da "kerion" denen mum, evlerde ya da kilise aydınlatmalarında kullanılırdı. Antik çağda mum kullanımı pek yaygın değilken, Romalılar mumu, cenaze merasimlerinde ve kilise ayinlerinde meşale gibi kullandılar. "Kerion" sözcüğü klasik metinlerde "bal peteği" anlamına gelmekte ve "keroprates" (mum tüccarı) ya da "keropoleion" (mum atölyesi) sözcükleri ile birlikte yer almaktadır. Geç Roma döneminde mumlar, donyağı ile balmumu karışımından yapılırdı. Konstantinopolis'teki ticaret ve lonca yaşamına ilişkin önemli bir kaynak olan 10. yy eseri *Eparhos'un Kitabı'nd'd* (bak. Eparhos tes Poleos) ise mum yapımında balmumu ve zeytinyağı kullanıldığı, hayvani yağlardan kaçınıldığı kaydedilir.

Kiliselerde "ikonostasis" denen yerde sürekli yanan mumlar bulunurdu. Patrik kiliseye mumların ve buhurların eşliğinde gelirdi ki bu geleneğin kaynağı saray törenleriydi. Kilisede mumların yerleştirildiği üç kollu şamdan (trikerion) Hıristiyanlığın üçleme (teslis) öğretisini, iki kollu şamdan (dikerion) ise İsa'nın insani ve ruhani doğalarını sembolize ediyordu.

"Kerullarios" denen mumcular loncasına Roma döneminde rastlanmaz. Bu mesleğin önem kazanması ancak 7. yy'da antik seramik yağ lambalarının yerini mumun almasıyla olmuştur. "Kerullarios" sözcüğü ilk kez 7. yy eseri *St. Artemios'un Mucizeleri* adlı kitapta görülür. 9. yy'da tarihçi Teofanes, Constantinus Forumu'nda(->) faaliyet gösteren varlıklı bir mum yapımcısından söz eder. 931'de burada yaşanan büyük bir yangın sonucu meydandaki mumcu atölyeleri (keropoleia) ile kürkçü dükkânları yanmıştı.

Eparhos'un Kitabı'm göre kerullariosslar mum yapımında kullanmak üzere gereken balmumunu ve zeytinyağının bir bölümünü tüccarlardan, bir bölümünü de kiliselerden temin ederler, mum haline getirdikten sonra dükkânlarında satarlardı. Mumcu dükkânları arasında olası bir yangın tehlikesine karşı, belli bir uzaklık olması gerekliydi. Bu konudaki tek istisna, Ayasofya civarındaki dükkânlardı.

Mum yapımı özellikle önemli yortular söz konusu olduğunda büyük bir beceri gerektirirdi, ikinci kalite mumlarda "pinai" yani fitiller olmazdı. 14. yy'a ait bir kaynakta, bir Noel alayında kullanılan kandiller tanımlanırken bunların tepelerinin sülüğen ile boyandığı ve ortalarının, üzerlerine haç resimleri kazınmış levhalar taşıyan altın yapraklarla süslenmiş oldukları anlatılır. (Ayrıca bak. aydınlatma.)

Bibi. C. Mango, "Addendum to the Report on Everyday Life", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik,* S. 32 (1982). s. 255.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

Eldeki belgeler Osmanlı döneminde mumculuğun diğer mesleklerde olduğu gibi devlet denetiminde olduğunu göstermektedir. 17. ve özellikle 18. yy'larda devletin bu denetimi artırdığı, mum kıtlığı yüzünden aydınlatma sorunu ile karşı karşıya kalan İstanbul'da zorlayıcı önlemler alındığı görülüyor.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'de verdiği bilgiye göre 17. yy'm ortalarında Eminönü'nde Odunkapısı (Hatap Kapısı) içinde büyük bir mumhane bulunuyordu. Ağası, emini ve 100 işçi ve ustasıyla bu mumhanede İstanbul'daki bütün selatin camileri, Topkapı Sarayı ve vezir konakları için mum dökülürdü. Bu mumhanede balmumu ya da içyağından olmak üzere iki çeşit mum yapılmaktaydı. Saf balmumundan yapılanlar daha kaliteliydi. Ayrıca yanma sırasında güzel kokmaları için değişik maddeler de katılırdı. Büyüklü küçüklü birçok kalıba göre dökülen mumların en büyükleri selatin camilerin mihraplarının sağ ve soluna konulan devasa mumlardır. Süleymaniye Camii'nin mihrap mumlarından her biri 880 okka **(1.126** kg) tutmakta, fitilleri ise kol kalınlığında olmaktaydı. Uyandırılmak (yakılmak) için 10-15 ayaklı merdivene ihtiyaç gösteren bu mumlar heybetli görünüş ve yanışlarıyla cami için aydınlatma yanında bir güzellik aracıydı. Ayrıca caminin iç ve dışını, gerektiğinde minarelerini aydınlatmada çok sayıda mum ve kandilden de yararlanılmaktaydı.

Zaman zaman üretim azlığından ya da dış ülkelere fazla ihracat yapıldığından İstanbul'da balmumu sıkıntısı çekildiği, devletin bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak için balmumu ihracatını ya da serbest tacirlere satılmasını yasaklayan kararlar aldığı belgelerden anlaşılıyor. İzmir kadısına yazılan 1579 tarihli bir hükümde şemhane (mumhane) mülteziminin şikâyeti üzerine dışarıya balmumu satılmaması ve doğrudan doğruya İstanbul'a gönderilmesi çok sert bir biçimde buyurulmuştur. 1605 tarihli ve İstanbul kadısına yazılmış bir başka hüküm de içyağından üretim yapan mumcularla ilgilidir. Belgede Yedikule mezbahalarında kesilen koyun ve sığırların içyağları öteden beri mumculuk yapan gayrimüslimlere verilirken başka kimselerin de devletin bilgisi dışında mumculukla uğraştığı ve içyağı satın aldığı için asıl üreticilere yeteri kadar hammadde ulaşmadığı, bu yüzden üretimin düştüğü ve Yeniçeri Ocağı'nda ve diğer yerlerde mum sıkıntısı çekilmeye başlandığı belirtilerek mumcular dışında ellerinde içyağı bulunduranların cezalandırılması da buyurulmuştur.

İstanbul'da tüketilen mumların adileri kasaplık hayvanların içyağından, orta kalitede olanları içyağı ve balmumu karışımından, iyi mumlar ise balmumu ve diğer katkı maddelerinden yapılırdı. Halk büyük ölçüde ucuz ve orta kalite mum tüketti için mumcularla kasapların işbirliği yapmaları zorunluydu. Bu yüzden Evliya Çelebi "Esnaf-ı Mumcuyân" başlığı altında tanıttığı adi mum yapanların kasapların yamağı olduğunu bildirir. Bu kaynağa göre içyağmdan mum imal eden 555 işyerinde 5.500 usta ve işçi çalışmaktaydı.

Evliya Çelebi "Esnaf-ı Tacirân-ı Şem'-i Asel" başlığı altında Zindan Kapısı dışındaki 55 dükkânda balmumundan mum yapanlardan da söz eder. Evliya Çelebi ayrıca "Esnaf-ı Mumcuyân-ı At Meydanı" başlığıyla, Yeniçeri Ocağı'na iş yapan ve yeniçerilere 3 mumu 1 akçeye satan 75 mumcu dükkânından da söz eder. Bu dükkânlarda askerlere ucuz mum satıldığı için esnafın zararım defterdar paşanın karşıladığını belirtir.

İstanbul'da mumculuğun **16**-18. yy'larda genellikle gayrimüslimlerce yapıldığı belgelerden anlaşılmaktadır. Kaynaklarda "Şemhane mültezimi İshak nam Yehudi"den **(16.** yy) ve "İstanbul'da mumculuk eden kefere taifesi"nden (17. yy) söz edilmesi, mumculuğun uzun süre Yahudi ve Hıristiyan mesleği olduğunu göstermektedir.

1640 tarihli "Es'âr Defteri"nde İstanbul'da uygulanacak mum fiyatları verilirken "yağ mumu"nun 20 dirheminin 1 akçeye; "şem'-i kâfur"un (kâfurulu mum) vukiyyesini (okka) "getürücü"nün (toptancı) 66, dükkân sahibinin 70 akçeye; "sarı balmumu"nun vukiyyesini "getürücü"nün 62, dükkân sahibinin 65 akçeye satacağı belirlenmiştir.

1766 tarihli İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılıklarına yazılmış bir hükümde buralarda işlemekte olan 44 mumhaneden söz edilmiş, gedik usulüne göre çalışan bu işyerleri dışında herhangi bir mumhane açılmasına müsaade edilmemesi istenmiştir.

19. yy'da, İstanbul'un pek çok yeniliklere kucak açtığı yıllarda saray ve konaklarda Avrupa'dan gelen ispermeçet mumu kullanılmaya başlanmış, biraz daha yaygınlık kazandıktan sonra da 1863'te Beykoz'da bir ispermeçet fabrikası kurulmuştur. 1924-1925'e ait *Türk Ticaret Salnamesi* hde İstanbul'da faaliyet gösteren 9 balmumcu, 11 mumcu ad ve adresleriyle yer almış bulunmaktadır.

Şehrin muhtelif yerlerinde bulunan "mumhane", "balmumu" ve "mumcu" adlarını taşıyan sokaklar ve ünlü Balmumcu semti bu mesleğin anılarını yaşatmaktadır.

Bibi. *BOA,* Cevdet İktisat, no. 1784 (Recep 1180); Evliya, *Seyahatname,* I, 559-560; *Türk Ticaret Salnamesi. Birinci Sene. 1340/1341,* İst., 1340/1341, s. 83, 206, 367; (Altınay), *Onaltıncı Asırda,* **112-113,** 123; (Altınay), *Onbirinci Asırda,* 28-**29;** "Balmumu", *İSTA,* IV,

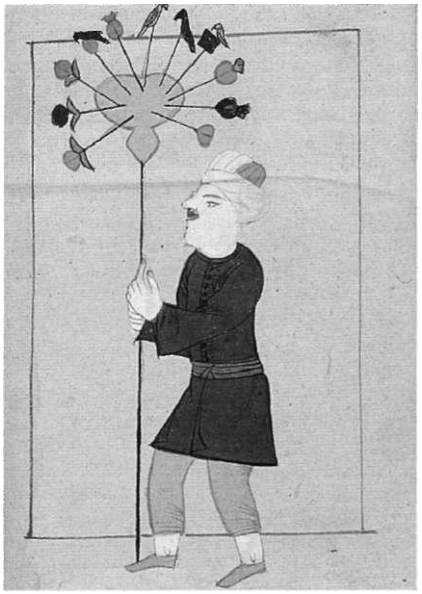

Çarşı ressamı gözüyle mum satıcısı, 17 yy.
Berlin Kunsbübliothek/Galeri Alfa

2056-2058; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 59; Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Kaynak. Es'âr Defteri (1640 Tarihli),* Ankara, 1992, s. 30-35: Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992. 193.

İSTANBUL

MURAD m

(4 Temmuz 1546, Bozdağ Yaylağı/Manisa -16 Ocak 1695, İstanbul) 12. Osmanlı padişahı (21 Aralık 1574-16 Ocak 1595).

"Murad-ı Sâlis", "Sultan Üçüncü Murad", "Sultan Murad bin Sultan Selim" olarak da bilinir. II. Selim(->) ile Nurbânû Sultan'm oğludur. Saltanatı boyunca İstanbul' dan ayrılmamış, Edirne'ye dahi gitmemiştir. Padişahlığı salt saray yaşamı olarak algıladığından döneminde, haremin etkinliği, sarayın resmi işlevinin önüne geçmiş; Topkapı Sarayı harem dairesi de bu yıllarda en geniş kadrosu ile teşekkül etmiştir. Buna koşut biçimde, gösteri sanatları, düğün ve şenlikler de III. Murad döneminin bir özelliğini oluşturmuştur. Ancak II. Mehmed'den (Fatih) (hd 1451-1481) beri kent yaşammı ve ticaretini düzenleyen temel ilkelerin bozulması, rüşvet ve yolsuzlukların yaygınlaşması, ilk yüksek enflasyon, kapıkulu askerlerinin saraya dönük eylemleri de bu yıllardadır.

Fas'ın Osmanlı himayesine girmesi (1576), Lehistan'ın tabiyet altına alınması (1577), Osmanh-lran savaşlarında Tiflis. Şirvan, Revan ve Tebriz'in fethedilmesi (1578-1585) ile Osmanlı Devletinin nüfuz ve egemenlik sınırlarını genişletme siyaseti sürdürülmüş, 1593'te Almanya'ya savaş açılmıştır.

I. Süleyman'ın (Kanuni) torunu olan III. Murad, babası II. Selim Manisa sancakbeyi iken doğdu, sünnet düğünü de 1557'de Manisa'da yapıldı. 1558'de Akşehir sancakbeyi oldu. 156l'de büyükbabasının elini öpmek ve onu görmek için istanbul'a geldi. Babası Selimin Kütahya valiliğine atanması ile Manisa sancakbeyi oldu. Manisa Sarayı'ndaki yaşamı, din, siyaset, edebiyat, müzik ve dil (Arapça ve Farsça) programlarını kapsayan uzun bir eğitim sürecinden soma. başta binicilik ve atıcılık olmak üzere spor ve eğlencelerle geçti. Bu dönemde, Venedikli Baffo ailesinden eşi Safiye Sultan dışmda, harem yasanıma fazla ilgi duymadı. İstanbul sarayından ayrılmayan annesi Nurbânû, küçük üvey kardeşlerinin sancağa çıkmalarını engelleyerek taht varisliğini güvencede tuttu.

II. Selim'in beklenmedik ölümü, Nurbânû Sultan tarafından gizlendi. Vezirazam Sokollu xMehmed Paşa bir mektup yazıp Hasan Çavuşla Manisa'ya gönderirken Kılıç Ali Paşa da bastarda ve yedeği ile III. Murad'ı alıp getirmek için Mudanya'ya hareket etti. Fakat yeni padişah, bastardayı beklemeden, iskeledeki Feridun Bey'in 18 oturaklı forsa kalyete denen ve zahire taşıyan gemisine, silahdar, rikâbdar, çuhadar ağaları, hocası ile binip uygun bir rüzgârla gece yarışma doğru Sarayburnu'na geldi. Sultan Bayezid Köşkü'ne çıktı ve vezirazama haber gönderdi. Sokollu Mehmed Paşa fenerle gelip Murad'la birlikte saraya gittiler. Gece vakti Bâb-ı Hümayun açtırıldı. Hasodaya geçilerek taht kurduruldu ve ivedilikle iç biat yapıldı. Ertesi sabah 22 Aralık 1574'te devlet erkânı matem giysileriyle Ayasofya'da namaz kılıp saraya geldiler. Gece ise III. Murad'm emriyle, küçük 5 şehzadenin boğulması gerçekleştirilmişti. Devlet erkânı yeni padişah cülus(->) için çıkıncaya kadar divanhanede oturup beklediler. Taht Bâbüssaade önüne kuruldu. III. Murad uzun yenli siyah çaprastlı nimtene ve mor atlas dolama ile iki yanmda ağalar ve çaşnigirler olduğu halde erkânı selamlayıp tahta oturdu. Cülustan soma II. Selimin cenaze alayı(->) yapıldı. Bu kez padişah, mor butraki kadife nimtene ile namazda yer aldı. II. Selimin tabutu serviler arasında tahtadan bir taht üstüne konulup Şeyhülislam Hamid Mahmud Efendi namaza imamlık etti. Cenaze, Ayasofya'ya kadar kalabalıktan zor götürüldü. O sırada kapıcılar kethüdası gelip devlet erkânım saraya davet etti. Bu kez beş şehzadenin ayrı ayrı namazını kılıp tabutlarını alarak aynı yere getirdiler. Cenazeler çadırda 1 gün bekletildikten sonra ertesi gün defnedildi.

III. Murad'm iç hazineden her biri 10.000'er altınlık 110 kese altın çıkarması üzerine 25 Aralıkla cülus bahşişi dağıtıldı. **26** Aralıkla matem giysileri çıkarıldı ve kış nedeniyle mevsim kürkleri giyildi. Çıkma yöntemiyle de Enderun'un(->) üst kadroları yenilendi. 31 Aralık günü yeni padişahın ilk cuma selamlığı(->) Ayasofya'da yapıldı. III. Murad, camiyi dolduran cemaati, hünkâr mahfilinin kafesinden selamladı. 5 Ocak 1575 günü türbeler ziyareti de denen kılıç alayı(-») düzenlendi. Eyüp'e denizden gidilip karadan saraya dönüldü ve Fatih, Süleymaniye, Bayezid türbeleri de ziyaret edildi. 10 Ocak günü kadir alayı(->) düzenlenerek kandillerle aydınlatılan Ayasofya'da dualar edildi.

m. Murad
G. Renda. *Osmanlı Padişah Portreleri.* Isı., 1992

III. Murad, ilk bunalımla 11 Ocak 1575 günü yapılan ulufe divanında karşılaştı, Ulufe divanını, Kasr-ı Adl'den bir süre izleyip Arzodası'na(->) geçtiğinde dışarıda "kapıkulu gulgulesi" başladı. Bölük halkları "Ağalarımız bize ulufemizi kusur üzere ve terakkilerimizi eksik vermek isterler. Bunun aslı nedür?" deyip eyleme geçtiler. Olay, noksan dağıtılan ulufelerin tamamlanması ile güçlükle yatıştırıldı.

Eski vezirlerden Ferhad Paşa'nın 7 Şubat günü ölümü, istanbul hekimlerini bir itham karşısında bıraktı. Dönme bir düzmece hekim, Divan-ı Hümayun'a başvurup Ferhad Paşa'nın "mesirditos" verilerek zehirlendiğini ileri sürdü. Hekimbaşı ve istanbul hekimleri divanda sorgulandılar. Ferhad Paşa'ya mesirditos veren Şeyh Şücâ tutuklandı.

III. Murad'm cülusu nedeniyle 1575-1577 arasında istanbul'a pek çok elçi geldi ve hükümdarları adına yeni padişahı kutlayarak hediyeler sundular. Venedik doju adına Balyos Soranzo, Divan-ı Hümayun'a 50.000 duka takdim etti. Avusturya İmparatoru Maximilian'm elçisi von Preyner, değerli hediyelerle geldi. Iran Şahı Tahmasb'm elçisi Revan ve Nahcivan Hâkimi Tokmak Han ve maiyeti için öngörülen protokol ve törenler çok görkemli oldu. Tokmak Han geldiği zaman III. Murad avlanmak İçin gittiği Halkalı Sarayı'ndaydı. Padişahm saraya dönmesi münasebetiyle bütün vezirler silahlı kapı halkları ile başka başka alay bağlayıp kent dışına çıktılar. Tokmak Han'ın, Acemioğlanlar Meydanı'ndaki Aşçıbaşı evlerine yerleştirilen kalabalık maiyeti, vezir alaylarını hayranlıkla izlediler. Şahın gönderdiği "kırk hazindik" murassa eşya ve silahlar, paha biçilmez değerdeydi. Aynı günlerde, İstanbul semalarında görülen kuyrukluyıldız korku uyandırdı. Saî-i Daî bu münasebetle "Didim târihin Acem Sa-

hı ola nâ-gâh mât" diye bir tarih düşürdü ve kısa bir zaman geçince Tahmasb'ın öldüğü (1576) haberi geldi.

Tahta geçtiği ilk yıl harem yaşamına soğuk duran III. Murad'a eşi Safiye Sultan'ın büyü yaptırdığına inandıyordu. Bu nedenle büyüyü çözücü önlemlere başvuran annesi Nurbânû Sultan'ın çabasıyla ¨ükde-i murad ber-mukteza-yı fuad" çözüldü. Esir pazarlarından, vezir saraylarından getirtilen cariyelerle Murad'm hareme ilgisi günden güne artırıldı. Eski Saray'daki harem örgütü de bütünüyle Topkapı Sarayı'na taşındı. Darüssaade ağalığı da ak hadımlara verilmekte iken ilk kez Habeş (zenci) Mehmed Ağa bu göreve getirildi ve haremin yönetimi, bekçiliği zenci harem ağalarına geçti. Nurbânû Sultan, Eski Saray'dan gelen Canfeda'yı harem kethüdası yaptı. Manisa Sarayı hareminden gelen Raziye Kalfa da yeni harem örgütünde vekilharç oldu. Canfeda'nm, Nurbânû'ya bağlılığı oranında Raziye Kalfa da Safiye Sultan'ın sırdaşı ve yardımcısıydı. Bu dört kadın, saray hareminde kadınlar saltanatım ve rekabetini başlatanlar olarak bilinir. Henüz hayatta olan Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan'la(->) II. Selim'in kızı ve Sokollu Mehmed Paşa'nın eşi Esmahan (Ismihan) Sultan da bu kadrolarda yer almışlardı. III. Murad, salt haremin etkisinde kalmadı. Kendisini etkileyen dış çevrede ise başta Hâce-i Sultanî Sadeddin Efendi olmak üzere Şemsi Paşa, Kara Üveys Paşa, Kadızade Şemseddin Efendi, Şeyh Şücâ ve Bâbüssaade Ağası Gazanfer Ağa vardı.

Diğer yandan, Kanuni döneminden beri görevde olan Vezirazam Sokollu Mehmed Paşa'nın, devletin tüm kurumları üzerinde egemenliği sürmekteydi. Doğu'da Gürcistan ve Azerbaycan'a yönelik istila, İran'a akınların başlatılması kararları da 1578 başmda Sokollu'nun yönettiği Divan-1 Hümayunda alındı. Böylece, yıllarca sürecek ve hazineyi ilk kez açık vermeye zorlayacak bir bunalım sürecine de girildi. O yıl Lala Mustafa Paşa, şark serdarı olarak istanbul'dan hareket etti.

III. Murad'ın, eniştesi Sokollu Mehmed Paşa'yı tasfiye etmek düşüncesi, kendi yakın çevresindekilerin telkinleriyle bir kine dönüşmek üzereyken 12 Ekim 1579 günü, Sokollu ikindi divanında iken bir "harabati müfsid Bosnalı divane", eskiden beri iyiliğini gördüğü paşaya, arzuhal sunacak gibi yaklaşıp yeninden çıkardığı hançeri göğsüne sapladı. Akşam ezanına doğru ölen Sokollu Mehmed Paşa, ulemanın fetvası ile "şehid-i hakikî" sayıldı ve ertesi gün defnedildi. Katil ise dört parçaya ayrılıp bir beygire bağlandı ve istanbul sokaklarında sürüklendi. 14 Ekim günü Ahmed Paşa vezirazam oldu. Fakat bir varlık gösteremeden 28 Nisan 1580'de öldü. III. Murad, bir süre vezirazam atamadı. "Lazım değil mühür verilmek simden gerü. Kimseye mühür verilmez... Her kim itaat ve inkıyad etmezse kapusu önünde salb ve siyaset eyleyesin!" diyerek Siyavuş Paşa'yı "kaimmakam" sanıyla divan işlerinin tedvirinde görevlendirdi. Fakat bir süre gecince, şark serdarlığmdan dönen Lala Mustafa Paşa'yı kaymakam atadı. Mustafa Paşa ölünce de Şark Serdarı Sinan Paşa'ya 25 Ağustos 1580'de mühr-i hümayunu gönderip "ılgar ile istanbul'a dönmesini" emretti. Alman önlemlere karşın, hayat pahalılığı her gün artmakta, narhlara ve para rayiçlerine uyulmasına ilişkin buyruklara uyulmamaktaydı. Piyasa, kırkık ve ayarı düşük akçelerle dolmuştu. İstanbul kadısına çıkarılan hükümlerde 1 altının 60 akçe, 1 kuruşun 40 akçe düzeyinde tutulması, halis gümüşün israf edilmemesi istenmekle birlikte para darlığı yüzünden hükümler geçersiz kalmaktaydı. Bu sıkıntılar sürerken 10 Nisan 1582 de Mihrimah Sultanla Rüstem Paşa'nın kızı Ayşe Hümâşah Sultan, Nişancı Feridun Beyle evlendi. Aynı günlerde istanbul düğünlerinin en büyüğü ve görkemlisi için de hazırlıklar başlatılmıştı. Şehzade Mehmed'in (III) sünneti için 51 gün sürecek bir sur-ı hümayun programı hazırlandı ve aylarca önceden tüm eyalet kadılarına, beylerbeylerine, bağlı beyliklere, komşu devletlerin hükümdarlarına hükümler, davetiyeler gönderildi. Acem şahı, "Kum ve Kâşân hâkimi Türkmen oymağından ibrahim Han Tavacı'yı bin nefer yarar kızılbaş ve nice pesendide âdemler ve tuhaf pişkeşler ile" herkesten önce İstanbul'a gönderdi. Buhara'dan Çağatay padişahının elçisi, Kırım, Kıpçak hanlarının elçileri, Gürcistan hâkimlerinin Mağrib-i Zemin meliklerinin, Moskov, Üngürüs (Macar), Leh krallarının elçileri değerli hediyelerle istanbul'a geldiler. Alman, Çek, Fransa, Venedik, Dubrovnik, Boğdan ve Eflâk temsilcileri de bu yarışta geri kalmadılar. Osmanlı başkenti, dünyanın dört bucağından gelen, giyimleri, dilleri ile birbirinden çok farklı davetlilerle doldu. Heyetlere büyük konaklar ve saraylar ikametgâh olarak tahsis edildi. III. Murad, çok sevdiği büyük şehzadesinin sünnet düğünü için Rumeli Beylerbeyi İbrahim Paşa'yı düğüncübaşı, Anadolu beylerbeyini şerbetçibaşı, yeniçeri ağasını kolcubaşı, Matbah-ı Amire Emini Kara Bâlî Beyi "sûr emini", eski nişancı Hamza Bey'i "sûr nazın" atadı.

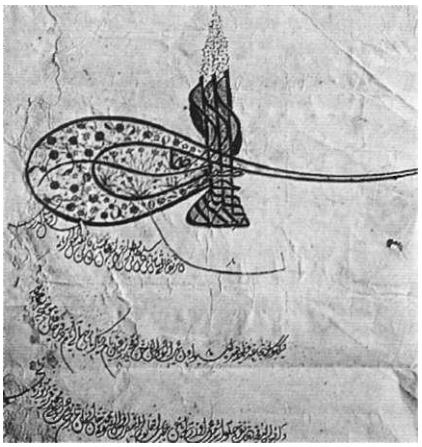

III. Murad'm tuğrası.
S. Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları,* İst., 1991

Hazineden 50 yük akçe çıkarıldı. Atmeydanı'nda yapılacak düğün için Sinan Paşa Sarayı kiler seçildi. Miri fırın önünde ateştaşmdan ocaklar ve mutfaklar inşa edildi. 5.000 adet büyük ve derin kazan, sahan ve tepsi alındı. Bölüklerden 600 nefer sipahi, taşıma ve servis işleri için, görüp gözetme için de Cebeci Ocağı görevlendirildi. Seyrangâh olarak ibrahim Paşa Sarayı onarıldı, bir şahnişin eklendi, devlet erkânına mahsus divanhane yapıldı, elçilere ve konuklara da özel yerler hazırlandı. Düğün 29 Mayıs 1582'de başlayıp, 19 Temmuz'a değin sürdü. Şehzadenin sünnetini Cenah Mehmed Paşa yaptı. Düğünde sipahilerle yeniçeriler arasında kavga çıktı ve 2 kişi öldürüldü. Düğün boyunca, ip cambazlığından köpeklerle domuzların boğuşmalarına, maskara, soytarı, maymun gösterilerine, hünerbazların dikilitaşlara tırmanmalarma, savaş sahnelerinin canlandırılmasına, cirit, binicilik, nişan müsabakalarına, esnaf geçitlerine, dans, konser ve oyunlara değin sayısız etkinlik sergilendi. Düğünün amsma çok değerli minyatür albümleri hazırlandı. Vezirazam Koca Sinan Paşa, düğünden birkaç gün sonra 22 Temmuz'da İstanbul'a geldi.

Düğün ertesinde İstanbul, III. Murad'la ilgili bir rüşvet skandalıyla çalkalandı. Padişahın yanından ayrılmayan saray cücesi Nasuh'un "taşra halkıyla eli olub küllî ihtilatı" olduğu ortaya çıktı. Sözde soruşturma başlatıldı. Cüce Nasuh hapsedildi ve bazı eyalet valileri görevden alındı. Nasuh aklanamadığı gibi, defterdarların da saraya akıtılan rüşvetlerden kendilerine düşen payları, odun yığınlarının akma sakladıkları anlaşıldı.

Doğu seferinde bir başarı gösteremeden İstanbul'a dönen Vezirazam Sinan Paşa 6 Aralık 1582'de azledilerek 24 Aralıkta Siyavuş Paşa atandı. Ferhad Paşa da şark serdarı oldu. Eski vezirazamın Üsküdar'daki sarayında oturmasına izin verilmeyerek "İstanbul zahiresine sıklet vermesün, Malkara otlu ve sulu yerdür, anda karar eylesün" denilerek Malkara'ya sürgün edildi.

ilk ingiltere elçisinin, Kraliçe Elizabeth'i temsilen **26** Mart 1583'te gemiyle İstanbul'a gelişi heyecan uyandırdı. "Susan of London" adlı gemi ilkin Yedikule açıklarında demirledi. Elçi Harborne'un İstanbul Limam'na girişi, Venedik ve Fransız balyoslarım telaşlandırdı, ingiltere elçisi III. Murad'a pek değerli hediyeler sunduktan sonra, ülkesi tüccarlarına Osmanlı topraklarında serbest ticaret hakkı tamyan bir ferman elde etmeyi başardı. W. Harborne, İngiltere'ye gönderdiği raporlarda ise İstanbul'a ilişkin hayli ilginç bilgilere yer verdiği gibi, çarşı pazar, bedesten yaşamlarını, kentin saray, konak ve evlerini, tarihi yapılarını ve meydanlarını da uzun uzun anlatmıştır. Onunla birlikte ve daha sonra gelen pek çok İngiliz de İstanbul'u her yönüyle tanıtan değerli eserler bırakmışlardır. Bunlar arasında, ilk gelişi 1584'te olan John Sanderson'ın seyahatnamesi, III. Murad dönemine ilişkin olarak hazırlanan ve günlük yaşamdan tabloları içeren albümler önemlidir. Sanderson, İstanbul'a

gelen her yabancının mutlaka uğradığı Saraçhane'yi, Fatih îmareti'ni, şehre gelen suları, kent içi kaldırımları, evleri ve inşaat malzemelerini, evlerin iç zenginliğini, yangınların verdiği zararı anlatmıştır.

7 Aralık 1583'te III. Muradin annesi Nurbânû Valide Sultan öldü. Cenaze alayına devlet erkânıyla birlikte oğlu da katıldı. Valide sultan, Fatih Camii'nde kılınan namazdan sonra Ayasofya'da II. Selim Türbesi'ne defnedildi. Bundan bir hafta sonra da Şehzade Mehmed sancağa çıktı.

Meşale Savaşı'nı kazanarak Şirvan'ın merkezi Şamahiyı alan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 30 Haziran 1584'te istanbul'a gelişi, kent halkına günlerce süren bir bayram havası yaşattı. Şâdmânlık topları atıldı, şölenler verildi. III. Murad, Osman Paşa'nın hizmetlerinden memnun olarak onu Siyavuş Paşa'nın yerine 28 Temmuzda vezirazamlığa atadı. Aynı günlerde İstanbul'da, halkın aymazlığından ötürü Tanrı'nın bir cezası kabul edilen ve bu nedenle de "mübarek taun" denilen veba salgını başladı. Ahlar ve ağlayışlar göklere yükseldi. Kentte ölenlerin sayısı belli değildi. Diğer yandan yoğun sefer hazırlıkları devam ediyordu. Kasım ayı sonuna doğru Vezirazam ve Serdar-ı Ekrem Osman Paşa, Kırım'da çıkan sorun nedeniyle Üsküdar'da çadır kurup hareket etti. Donanma da Karadeniz'e çıktı. Mesih Paşa, İstanbul kaymakamı oldu.

1585 Ramazanim (Ağustos) Eski Saray'da geçiren III. Murad kadir alayı için Süleymaniye Camii'ne gitti. Ertesi gün, Topkapı Sarayindaki oda. salon, havuz ve hamamların yapımı tamamlandığından buraya taşındı. Mısır'dan dönen ibrahim Paşa, III. Murad'a hediyelerini bayram alayından sonra sundu. Bunlar arasında 80.000 miskal altından yapılma üzeri zümrüt işlemeli taht da vardı (1922'ye kadar cülus tahtı olarak kullanılmıştır). Padişah, İbrahim Paşa'ya, Atmeydanı Sarayini (ibrahim Paşa Sarayı) verdi. Azerbaycan'ın fethi haberinin gelmesi üzerine Aralık 1585'te üç gün üç gece şenlikler yapıldı. Fakat aynı günlerde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Acıçay menzilinde öldüğü haberi de istanbul'a ulaştı ve üzüntü nedeni oldu. 1 Aralık 1585'te Hadım Mesih Paşa vezirazamlığa, Ferhad Paşa da şark serdarlığına atandılar. Divan-ı Hümayun çalışmalarına müdahaleleri onaylamayan Mesih Paşa 14 Nisan 1586'da istifa etti ve Siyavuş Paşa ikinci kez vezirazam oldu. Mayıs ayında, Vezir İbrahim Paşa, III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'la evlenerek damat oldu. Kılıç Ali Paşa'nın sağdıç olduğu düğünde, Ayşe Sultan'a gönderilen hediyeler arasında cevahir işlemeli istefanlar, elmas, yakut, lal ve zümrüt işli levhler, bilezikler, Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nın gönderdiği duvak ve çizme, İstanbul şekercilerinin hazırladıkları şekerleme sepetleri ve tepsileri, düğünde giydirilen 3-000 hilat, nikâh mihri olarak ödenen 300.000 altın, düzenlenen ziyafetler, eğlence ve gösteriler, hanendelerin, kalabalık saz gruplarının konserleri, gelin sultanın eski geleneklere göre kırmızı atlas cibinlik ile Eski Saray'dan çıkarılışı ve görkemli gelin alayı, İstanbul halkına heyecanlı günler yaşattı. III. Murad Ağustos 1586'da Tersane Bahçesi'nde bir süre kalarak yeni yapılan bastardanın denize indirilişinde hazır bulundu. 2 yıl önceki veba salgını o yıl bir kez daha arttı ve "yakub yıkmaduk ev ve insan" bırakmadı. Tarihçi Mustafa Selanikî'nin deyişiyle "Saki-yi ecel câm-ı mevti sunub meclis be-meclis devr etrii". İstanbul'a gelmiş bulunan Buharalı Nakşibendî ulularından Taşkendî Şeyh Ahmed Sadık da vebadan öldü. Cenazesi, III. Muradin buyruğu ile devlet töreni yapılarak kaldırıldı. Veba salgını, izleyen yıllarda da devam etti ve ancak 1590'a doğru etkisini yitirdi.

1587'de İstanbul Kadısı Ali Efendi, kentteki Yahudilerin şeriata aykırı olarak cariye satın almalarını yasaklamak istedi. Yasakçı ve muhzırlarla Yahudi evlerine baskınlar düzenletti. Bu evlerden çok sayıda cariye çıkarılınca İstanbul'da karışıklıklar başladı. III. Murad, bu yüzden Ali Efendiyi azlederek HubbîMollası Muhyiddin'i istanbul kadılığına atadı. 21 Haziran 1587'de Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nın öldüğü, ertesi günkü divan toplantısına resmen bildirildi. III. Muradin buyruğu ile malları müsadere edildi. 60.000 nakit altını ve 500.000 altına ulaşan mallarının bedeli hazineye devredildi.

Hz Muhammed'in doğum günü olan 12 Rebiülevvel gecesi münasebetiyle 9 Şubat 1588 akşamı İstanbul'da selatin camilerin minareleri kandillerle donatıldı. Daha sonra diğer kutsal günlerde de kandil yakma âdet olduğundan halk böyle gecelere "kandil" "kandil-i şerif" demeye başlamıştır. Yaptığı sayısız anıtsal eserle İstanbul'a yepyeni bir siluet kazandıran Mimarbaşı Koca Sinan'ın 9 Nisan 1588'de ölümü, büyük üzüntü nedeni oldu ve Süleymaniye'deki türbesine gömüldü.

2 Nisan 1589'da istanbul'da gergin bir gün yaşandı. Tarihe Beylerbeyi Olayı(-0 olarak geçen o günkü eylemde, kapıkulu sipahileri, kendilerine dağıtılan ulufe akçesinin ayarı yan yarıya bozulmuş gümüşten kesilmiş olması nedeniyle saraya saldırdılar. III. Murad. ilk an direnmek istemekle birlikte gözü dönen eylemcilerin 'Yerine başka padişah buluruz" tehdidi karşısında Doğancı Mehmed Paşa ile Defterdar Mahmud Efendi'nin boyunlannı sofalı çınar altında vurdurarak Vezirazam Siyavuş Paşa'yı, şeyhülislamı ve birçok görevliyi azlederek olayı yatıştırmak zorunda kaldı. Koca Sinan Paşa ikinci kez vezirazamlığa getirildi.

10 Nisan 1589 ve 30 Haziran 1589'da İstanbul iki büyük yangın geçirdi, ilkinde Kapalıçarşı bedestenleri, Bitpazan, Gedikpaşa Hamamı çevreleri ile birçok mahalle 24 saat boyunca yandı. Yeniçeriler, söndünneden çok, yağmaya giriştiler. Yangın yerleri ise zenginlere mülk oldu. İkinci yangın Tahtakale'de başladı ve fazla yayılmadan yeniçeriler etrafını kestiler.

28 Aralık 1589'da elçi olarak İstanbul'a gelen İran Şehzadesi Haydar Mirzaya, tarihçi Selanik! Mustafa Efendi mihmandar oldu. *1.000* kişilik maiyeti olan elçiye ve Mehdi Kulî'ye Pertev Paşa Sarayı tahsis edildi. Elçilik heyeti Pendik'te karşılandı. Pendik'ten Üsküdar'a kadar yol boyunca her taraf seyre çıkanlarla doluydu. İzdihamdan İstanbul'a geçiş gecikti. Ortalık mahşer gibiydi ve "er ile avret" seçilememekteydi. Tören alaylarının elçiyi Üsküdar'daki karşılayışı çok görkemli oldu. İstanbul'da ise dükkânlar, çarşı pazar gün boyunca kapanmıştı. Herkes Tersaneden tahsis edilen kadırgalara binip Anadolu yakasına geçtiğinden kent ıssızlaşmıştı. Karşılamadan sonra bu kez Üsküdar'dan İstanbul'a geçişte zorluklar oldu ve halkın çoğu karanlığa kaldı. Bu, İstanbul'da yaşanmayan bir durum olduğundan herkes ne yapacağım şaşırdı. "Güneş görmeyen hatunlar ta yatsu namazına değin" evlerine varamadılar. Ya tanıdıklarına konuk oldular veya yollarda zamparaların tuzağına düştüler. 500 kadar kadın, çaresizlikten Sultan Bayezid Hamamı'na girip sabahlamaya mecbur oldu. Evlerde nahoş olaylar geçti. Kan kocaların araları açıldı, boşananlar oldu. O gün. zendostlar için bulunmaz bir fırsat olmuştu. Olay, istanbulluların seyir merakına, kış ortasında bile her şeyi göze alarak uzak yerlere alay izlemeye gitmekten vazgeçemeyişlerine ilginç bir örnektir. Şehzadenin gelişi gecikince sarayda divanhanede kandiller yakıldı ve içeriden şamdanlar getirtildi. Elçilik heyetinin 1.500 atı, yük taşıyan 336 baş katırı ve devesi ise Üsküdar Kervansarayina bağlandı. Elçilik heyetine her gün için 100 koyun, 100 kile şeker, 100 parça balmumu, mutfak ve diğer gereksinimleri için de buna göre sebze, baharat ve diğer malzeme tahsis edilmişti. Ertesi gün Haydar Mirza III. xMuradin huzuruna çıkarak hediyelerini sundu ve İran şahının barış dileğini bildirdi. Hediyeler arasında, çok özenli yazılıp ciltlenmiş Kuranlar, *Şehname, Hamse-i Nizamî, Külliyat-ı Hakanı, Yusuf ü Züleyhâ, Hafiz Divanı, Mahzenü'l-Esrar, Rıubaiyyat-ıHayyam, Cemşid ü Huıpdvb* çok sayıda eser de vardı.

Mart 1590 başında Karaman Pazarinda, birkaç gün sonra da Saraçhane'de yangınlar çıktı. Bu iki yer ve çevreleri tamamen yandı. Bunların birer kundaklama eseri olduğu halk arasmda konuşuldu. Taşra eşkıyasının ünlü sergerdelerinden olan ve Mehdi Kethüdası diye ün yapan Yahya'nm, iç organları boşaltılmış cesedi İstanbul'a getirilip Bayezid Camii avlusunda eskiden remmallik yaptığı yerde kazığa asılıp teşhir edildi. Temmuz ayında ise irsaliyelerin tahsilinde yeterince çaba göstermeyen bazı Rumeli kadıları tutuklanınca İstanbul'daki ulema efendiler, danişmentleri, suhteleri kahvehanelere salıp "Ulemaya bu ihanet nedür? Cümlemize sirayet eder!" dedirttiler ve Fatih Camii avlusunda toplandılar. III. Murad, bunları yönlendiren 7 kadıyı Yedikule'de tutuklattı.

Mart 1591 başında Eski Bedesten'de benzeri görülmedik bir soygun gerçekleştirildi. Bunun, öğle vakti bütün hacegîlerin namaza gittiği bir sırada bedesteni iyi bilen birisince yapıldığı anlaşıldı, istanbul Ka-

dışı Çivizade Ali Çelebi, Yeniçeri Ağası Mehmed Ağa ve Subaşı Rıdvan Çavuş, 15 gün bedesteni açtırmayarak soruşturma yaptılar. Kimi esnafı zincire vurup işkenceye koştular. Sonuçta, bedestenin Kuyumcular Kapısı'nda misk amber satan bir Acemin dükkânında, çalınan tüm paralar bulundu.

III. Murad, İstanbul'un en önemli sorunlarından olan odun gereksinimi için kendisine önerilen projeyi başlangıçta uygun bularak 6 Mart 1591'de bir ferman çıkardı. Buna göre, I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Mimar Sinan ile Kiriz Nikola'nın tasarısı olan İzmit Körfezi ile Ayan (Sapanca) Gölü arasında bir kanal açılması, Sapanca Gölü ile de Sakarya arasının bağlanması yeniden gündeme geldi. Bu kez aynı projeyi Vezirazam Sinan Paşa canlandırmak istedi. Mimarlar buldurup işin üstüne düştü. Sakarya'dan ark açılıp nehir suyunun göle akıtılması için yer yer rakımlar ölçüldü. Hazırlanan planlar III. Murad'a sunuldu. 1 yılda hazırlıklar tamamlandı. 30.000 usta, işçi, ırgat yazıldı. Anadolu Beylerbeyi Hasan Paşa mübaşir atandı. Kazıların başlatılacağı Hendek'e giden Vezirazam Sinan Paşa, 3 gün kalıp mimar ve mühendislerle çalışmaları görüştü. Dönüşünde de durumu padişaha aktardı. Bu bağlantı sağlandığında Bolu ve Kocaeli'nden İstanbul'a daha çok odun ve kereste sevk edileceği, Tersane'nin gemi kerestesi ihtiyacının da daha kolay sağlanacağı kesindi. Fakat bu, odun ve kereste ticaretini tekellerinde tutanlarca hoş karşılanmayarak elaltından padişah ikna edildi. III. Murad daha önce ferman vermiş olmasına rağmen ikinci bir fermanla işi durdurup donanmaya öncelik verilmesini istedi. III. Murad'a "Sinan Paşa bu işe el atmakla kendi adını ve yüceliğini sizi unutturacak biçimde ebedileştirecek bir niyet gütmektedir" denildiği de dönemin tarihini yazanlarca rivayet edilmiştir.

1591 nevruzunda eğlenmek ve dinlenmek için kıyıdaki Sultan Bayezid Köşkü'ne indi. Bu sırada Galata halkı peremelerle gelip feryat ettiler, Galata kadısının kötülüklerinden yakındılar. Kadı Abdullah Efendi azledildi. Yapımına 1590'da başlanan ve bütün masrafı Vezirazam Sinan Paşa tarafından karşılandığı için onun adıyla anılan, kıyı surları üstündeki ünlü köşkün yapımı Mayıs 1591'de tamamlandı. Mimar Davud Ağa'nın(->) eseri olan Sinan Paşa Köşkü, bir cepheden Boğaz'a ve Marmara'ya, diğer cepheden de sarayın Kabak Meydanı'na bakmaktaydı. Burada, III. Murad'm da katılımı ile bir açılış şöleni düzenlendi. Köşk önünde yapılan "kayıklar koşusuna, peremeler yarışına öğdüller" konuldu, Kabak Meydam'nda da silahşorlar hüner gösterdiler.

Temmuz 1591'e rasüayan ramazan içinde Tophane çarşısında yangın çıktı. Halk teravih namazındaydı. Verilen kandil işaretleri ile kentin her tarafında bir panik başladı. Yangının nerede çıktığı bilinmediğinden halk dedikodulara inanıp oraya buraya koşmaya başladı. Yeniçeriler kent kapılarım açtılar ve ateş söndürmeye sebğirttiler. Oysa, onlar gidinceye kadar yangın durmuştu. Bu kez odalarına dönen yeniçeriler Şehzadebaşı'nda Peripeyker evlerinde kalan Diyarbekir beylerbeyi ve Kethüda Canfeda Kadımın kardeşi Deli İbrahim Paşa'nın kapısı önünde toplandılar. Halka yaptığı kötülükleri sayıp dökmeye, öldürülen bir yoldaşlarının kan davasıyla bağırmaya başladılar. Ellerinde baltalar ve nacaklar "Hukuk-ı nas görülsün! "Biz bu heriften öcümüzü almaz mıyuz?" demekteydiler. Kapıya yüklenip içeriye girdiler. Otluğu ateşe verdiler, ibrahim Paşa, paralar saçıp kaçmaya çalıştı. Yeniçeriler buldukları her şeyi, hattâ paşanın III. Murad'a hediye edeceği mücevherli eşyayı, akmişe ipeklileri de kapıştılar. Evi yakıp kül ettikten sonra odalarına gittiler. Ertesi gün ise ulufe divanında eyleme geçtiler, ibrahim Paşa'nın, evinde kamu malını tuttuğunu, suiistimallerini anlattılar. III. Murad, zorunlu olarak ibrahim Paşa'yı azledip Rumeli Hisarına kapattırdı. Hocalar ve vaizler ise bunun, uzun zamandan beri camilerde cemaatle yaptıkları duaların bir sonucu olduğunu halka inandırmaya çalışmaktaydılar. Oysa aradan çok geçmeden, Canfeda Kadının baskısı sonucu III. Murad, ibrahim Paşa'yı bağışlayıp yeniden Diyarbekir beylerbeyliğine atadı.

1 Ağustos 1591'de Sinan Paşa azledilerek eski şark serdarı Ferhad Paşa vezirazam atandı. İstanbul halkı, Sinan Paşa'yı iyi tanımadıklarından bu değişiklik herkesi memnun etti. 30 Ağustosla Iran Elçisi Kara Ahmed Sultan, 3 Eylül'de de Gilan Hâkimi Han Ahmed'in elçisi Hüsameddin Tacir istanbul'a gelip huzura çıktılar ve nameleriyle hediyelerini sundular. **16** Eylül'de de Lehistan elçisi III. Murad tarafından kabul edildi.

Mart 1592'de İstanbul'a gelen Erzurumlular, kentlerinde yurt tutan yeniçerilerin geçimlerine engel olduklarım, kendilerinin ise terk-i vatan etmek zorunda kaldıklarını bildirdiler. Oysa Erzurum'daki yeniçeri ve sipahilerden tam tersi bilgiler alındığı için, şikâyetçilerin kimi tutuklandı, kimi sorgulanıp asıldı. 5 Nisan 1592'de divan toplantısına gelen Vezirazam Ferhad Paşa'nın yolunu kesen yeniçeriler "Erzurum'dan gelenler asılarak bizim hakkımız alınmış mıdır?" deyip paşaya saldırdılar. Satırlar güçlükle engel olup Ferhad Paşa'yı kurtardılar. Yeniçeriler o günkü ulufe divanında çorbayı tepip serkeşliğe yönelince III. Murad, silahdar ağa aracılığı ile önlemler aldırdı. Ferhad Paşa azledilip Siyavuş Paşa üçüncü kez vezirazam oldu. Nisan sonunda Ayasofya-yı Kebir Mahallesi'nde Üsküplü Mescidi yanında çıkan yangın sonucu çok sayıda Müslüman evi kül oldu.

O dönemde halk tarafından "başıbüyükler" diye anılan muhtekir ve madrabazlar kente gelen yiyecek maddelerine kendi yöntemleriyle türlü zamlar uygulayıp öyle piyasaya sürmekteydiler. Bunun için de Haliç'teki iskelelerde büyük mahzenleri ve ambarları vardı. III. Murad, ne kadar madrabaz mahzeni varsa hepsinin yıkılması için emir verdi. Bu operasyondan sonra İstanbul'da özellikle tahıl ve zahire fiyatları yarıya düştü. Buna karşılık, zarar görenler, III. Murad'm hasta olduğu söylentisini yaydılar. Halk o yılki ramazanı (Haziran-Temmuz 1592) endişe içinde geçirdi. Padişahın bir süre cuma selamlıklarına çıkmaması da söylentileri doğrular nitelikteydi. Fakat padişahın bayram alayına katılması herkesi sevindirdi.

Temmuz 1592'de veba salgını bir kez daha İstanbul'u kavurdu. 12 Temmuz 1592' de Okmeydanı'na çıkılıp vebadan kurtuluş için dua edildi. O yılın Kurban Bayramı da (18 Eylül) İstanbul ve Üsküdar kadılarının anlaşamaması yüzünden tam belirlenemedi. Herkes arife mi bayram mı şaşırdı. Vebanın giderek etkisini artırması üzerine III. Murad "taun-ı vebadan halas için" kent halkını topluca Alemdağı'na duaya çağırdı. Bütün din bilginleri, şeyhleri ile halk, donanma kadırgaları ile Anadolu hisarı'na geçirildiler. Hemen herkes bu çağrıya koştuğundan istanbul'da kimse kalmadı. Çarşılar ve dükkânlar kapandı. On binlerce insan, yaya veya arabalarla Alemdağı'na yürüdü. Bir gece Alemdağl nda kalınıp ertesi seherde "cemiyet-i azîm" ile dualar edildi. Padişah sadakası olan kurbanlar kesilip bostancıbaşı tarafından onca kalabalığa sofralar donatıldı. İstanbul tarihinin en kalabalık sofraları kumlup kaldırıldı. Kadı sicillerine göre dua öncesinde her gün İstanbul kapılarından 325 cenaze çıkarken duadan sonra bu sayı 100'e düştü, yatanlar kalkmaya, hastalar iyileşmeye başladı. Veba illetinin istanbul'dan uzaklaşması dileğiyle kent zindanlarmdaki mahkûmlardan yeterince ceza çekenler de serbest bırakıldı.

Ülkesi Safevilerce istila edilen ve elçi göndererek III. Murad'dan yardım isteyen Gilan Hâkimi Han Ahmed, Osmanlı topraklarına sığınarak verilen izin üzerine İ2 Ocak 1593'te İstanbul'a geldi. Selanikî Mustafa Efendinin mihmandarlığında Kırkçeşme'deki Yusuf Paşa Sarayı'na yerleşti. III. Murad kendisini kabul ettiği gibi, tahsisat da bağladı. Han Ahmed, Osmanlımın barışının bozulmasını gerektirecek askeri yardımı temin edemediği için istanbul'da üç ay kaldıktan sonra Kerbela'ya gitmek üzere kentten ayrıldı.

26 Ocak 1593'teki ulufe divanında, sipahiler mevaciplerini tam alamadıkları için ayaklandılar ve Divanhaneye yürüdüler. Çavuşlar ve kapıcılarla aralarında kavga başladı. Divan-ı Hümayun'u birbirine kattılar. Vezirazam Siyavuş Paşa ile Başdefterdar Emir Paşa'nın ve harem kethüdası Canfeda Kadm'ın başlarım istediler. Vezirlere taş yağdırdılar. Dışarıdan halk da geldi. Sarayın alay ve adalet meydanları mahşer yerine döndü. Sipahiler ek ödeme önerisini de reddettiler, iki namaz arası böylece geçti. Bir kazasker Kuran hükümlerinden söz edip yatıştırmak isteyince "Biz ânı bilirüz, gerekmez!" dediler. "Kâfir olursunuz!" dendiğinde ise "Biz çoktan kâfir olduk. Hemen bize defterdarın ve Kethüda Kadm'ın başlarını getirin!" cevabını verdiler. Defterdar seyitlerdendi ve idamı seran uygun değildi. Bu hatırlatıldığında ise "isterse Hasan ve Hüseyin'in başı olsun!" di-

ye bağırdılar. Bostancılarla baltacıların silahlanıp gelmeleri, yeniçeri ağasının da yeniçeri bölükleri ile saray dışını tutmuş olması karşısında ise dikbaşlılığı bırakıp korkuya kapıldılar. Kaçmaya yönelen sipahileri, divan avlusundaki odunları kapan kapıcılar kovalarken saray kapılarında izdiham yaşandı. Ezilip ölenler oldu. Kapılar kapatılınca içeride katliam başlatıldı. Mutfaklara, odalara sığınan sipahiler öldürüldü. Dışarı çıkabilenleri ise yeniçeri ağası değneklerle haklattı. Ertesi gün avlulardan, saray çevresinden toplanan sipahi cesetleri denize atıldı. Siyavuş Paşa ve defterdar azledildi. Sinan Paşa üçüncü kez vezirazam oldu.

6 Mayıs 1593'te gece temcit vaktinde "zelzele-i azîm" oldu. Halk korku içinde sokaklara dökülüp duaya koyuldu. Herkes bu afeti doğruluktan sapmaya, ümmete layık olmayan gidişata bağlamaktaydı, istanbul'a elçi olarak gelen fakat rehin tutulan Safevi Şehzadesi Haydar Mirza'nm sünnet düğünü 17 Mayıs 1593'te Kadırga Limanindaki Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nda yapıldı. 9 Haziran 1593'te de Saraçhane'de haffaflar çarşısmda çıkan yangında, Saraçhane'nin bir kısmı ile haffaf dükkânları ve semerciler, Büyük Karaman Pazarı, Mücellitler, Keçeciler ve Atpazarı civarı yandı.

Avusturya ile ilişkilerin bozulması ve savaş olasılığı yüzünden 4 Temmuz günü istanbul'daki Nemçe elçisi tutuklanarak ordunun ve donanmanın hazırlanması emri verildi. O gün, Topkapı Sarayinin kıyı köşklerinden bir yenisi daha (eski Sultan Bayezid Köşkü yerinde) tamamlandı. 20 Temmuz 1593'te Vezirazam ve Serdar-ı Ekrem Sinan Paşa, Avusturya seferi için Rüstem Çelebi Çayırina ordugâh kurdu. Ferhad Paşa istanbul kaymakamı oldu. Ağustos sonunda Rumelihisarı'ndaki gayrimüslim mahkûmlar, döşek çarşaflarından halat yapıp kubbeyi de delerek kaçtılar. Kale dizdarı ve kethüdası bu yüzden idam edildi. Kaçanların ise kadın giysileriyle gayrimüslim evlerinde gizlendikten sonra bir Venedik gemisi ile İstanbul'dan ayrıldıkları öğrenildi.

İstanbul'a gelen İngiltere'nin ikinci elçisi Richard Wrag, 19 Ekim 1593'te III. Murad tarafından kabul edildi. R. Wrag İngiltere'ye yolladığı raporda, Avusturya cephesine gönderilmek istenen askerlerin doğu cephesinden geldiklerini ve yağmadan başka şey düşünmediklerini, III. Muradin savaşa gitmek konusunda isteksiz olduğunu anlatmıştır.

III. Murad, kızı Fatma Sultani. Vezir Halil Paşa ile 1593 sonunda, öncekiler gibi görkemli bir düğünle evlendirdi. Gelin alayında şekerden yapılma filler, aslanlar, atlar, develer, zürafalar, türlü kuşlar taşındığı gibi, türlü nahıllar, çiçek sepetleri de vardı. Eski Saray'a davul ve nakkare ile gidildi. III. Murad kızının düğün alayını Saray-ı Âmire'de burç üstündeki bir şahnişinden izledi. Saraya dönük dedikoduların ve yolsuzluk iddialarının her gün biraz daha artması, padişah üzerinde aşırı etkisi olan maskara Cehud Cüce'nin nedimliğe yük-

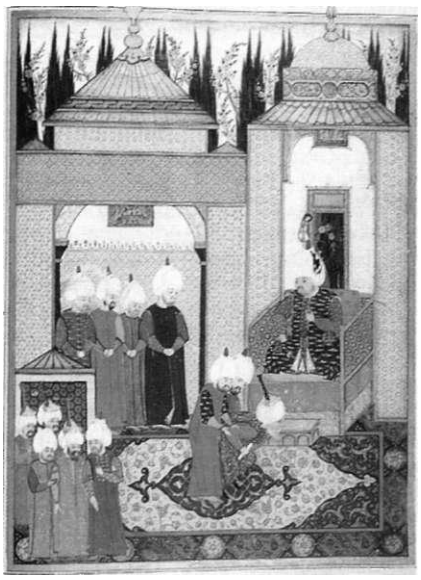

III. Muradin Doğulu bir elçiyi kabulü.
Şebinşahname, TSM Ktp., B 200
Galen Alfa

selmesi ve vezirlere bile hakaretlerde bulunması; gittiği yerleri haraca kesen, İstanbul'a gelişlerinde de padişaha değerli hediyeler sunarak görevde kalmayı başaran Deli İbrahim Paşa'nın zulümleri her yerde konuşuluyordu. Uyarılar üzerine III. Murad, Cehud Cüce'yi saraydan attırmak ve mallarını müsadere ettirmek zorunda kaldı. Onunla rüşvet ve yolsuzluk ortaklığı eden defterdar, muhasebeci, çavuş vb kamu görevlileri azledildi. Bu sırada İstanbul'da özellikle sarayda rüşvetsiz iş gördürme olanağı yoktu. Rüşvet vermek ve almak, apaçık pazarlıkla yapılmaktaydı. Diyarbekire dönmek için Üsküdar'a geçmiş bulunan Deli İbrahim Paşa şikâyetler üzerine tutuklanarak boynuna, ayaklarına zincirler vurulup Rumeli Hisan'na kapatıldı.

Macaristan'daki kalelerde muhafiz iken asıl görevlerini bırakarak İstanbul'a gelen dirlikli ve paralı askerler, kentte kapı kapı dolaşıp hem dilencilik etmekte, hem "Kâfirler çok dürüst, bizlere kötülükleri olmadı, kimseyi öldürmüyorlar. Sayıları ise bizden kat kat fazla. Sınırlara ne mevacip ne erzak ne de cephane gelmiyor!" diyerek halkın moralini bozmaktaydılar.

7 Mayıs 1594'te Vezir Cerrah Mehmed Paşa'nın, İstanbul'un en seçkin semtlerinden olan Dikilitaş'ta (bugün Cerrahpaşa) yaptırdığı camide berat gecesi münasebetiyle açılış töreni düzenlendi. Bundan 4 ay sonra ise Tavukpazarinda Sinan Paşa vakfı Yeni Han yandı, yeniçeriler seferde olduğundan sekbanbaşı ve İstanbul ağası sekbanları ve acemioğlanlan getirip yangını söndürdüler. Eylül 1594'teki bir olay, sarayda neler döndüğünü ortaya çıkardı. Cevher alıp satan bir Yahudinin baltacı Rıdvan'a verip saray haremine gönderdiği murassa kemerle sorgucun ne olduğu öğrenilmediği gibi, Yahudi de ortadan kayboldu. Rıdvan'ın Yahudiyi boğup cesedini sakladığı saptandı. Baltacı Rıdvan usulen sorguya çekilmek istenince sarayın bu tür işlerini ve rüşvet pazarlıklarını yürüttüğünü, fazla sıkıştırılırsa çok şeyler açıklayacağını bildirdi ve "Beni konuşturmayın, rüşvete bulaşmayan yok" dedi. Olay güçlükle örtbas edildi.

İstanbul'da rüşvet kadar ribahorluk denen tefecilik de yaygındı. Yönetim işlerini eski kuralları hiçe sayarak üstlenenler, tefecilerle ortaktılar. Biri beşe, hattâ ona faize vermek yaygındı. "Akçeler almub kapudan kapuya rüşvetler verilüb üslûb-ı sabık ile" faizcilik yapılmaktaydı. Öte yandan mukataa ve iltizam ihalelerinde III. Murad, haremden aldığı telkinlerle Müslüman ve dürüst kişileri değil, bol rüşvet veren gayrimüslimleri, özellikle de Yahudileri tercih etmekte, bunun için de "Hazine mühimdir, ümerâ ve hükkâm elinde mal hasıl olmaz, kendülere sa'y ederler, hazineye kefere enfâdur" gerekçesini ileri sürmekteydi. Diğer yandan istanbul kadı ve naipleri de işlemleri ve davaları rüşvetle yürütmekteydiler. Eyüp'te vakıf bir dükkânda esnaflık eden Balabanin şikâyeti buna bir örnektir. Kadı, şer'e aykırı olarak dükkânı bir başkasına verdirmiş, Balabanin arzuhalini okuyan III. Murad 4 Kasım 1594'te Bostanzade Efendi'ye konuyla ilgilenmesini emretmişti. Yerinde, kazaskerce bakılan davada her ne kadar Balaban haklı çıkmışsa da bir süre sonra söz konusu dükkân yine Kuş Yahya'ya verilmiştir.

III. Muradin 20 yıllık saltanatının son günlerinde İstanbul bir yangın felaketi daha yaşadı. Kasım 1594'te Ayasofya-yı Kebir Çarşısinda çıkan yansında mülk ve vakıf olarak çok sayıda ev ve dükkân yandı. Yeniçeriler ve acemioğk-,1 ;-ı ise yangın söndürme gerekçesiyle binaıarı tahrip ettiler. Saraya yakın bir semtteki bu felaketten etkilenen ve rahatsız olan III. Murad "Civarımızda bu alamet bize işarettir" dedi ve kendi ölümünün yakın olduğuna yorumladı.

1594'ün son günlerinde İstanbul'da padişahın ölümcül hastalığı konuşulmaya başlandı. Divan çalışmaları düzenli sürdürülerek padişahın iyi olduğu izlenimi verilmekteydi. Hekimler ilk tanıyı soğuk algınlığı olarak koydular ve kış soğuklarının artması ile hastalığın da tehlike göstereceğinden kaygılandılar. Oysa asıl rahatsızlığın mesanede taş olmasından kaynaklandığı saptandı, istanbul'daki yabana elçiler ise kendi devletlerine padişahın böbrek taşı ve tümörden rahatsız olduğunu, hekimlerin uygulamak istediği tedavileri kabul etmediğini, buz tedavisini tercih ettiğini, bu yüzden de soğuk aldığını yazmışlardı. Birkaç gün, kentte iyileştiği haberi yayıldı. Bu bile çarşı pazar yaşammı etkiledi. Fakat yeniden, öncekinden daha ağır hasta olduğu, ardından da öldüğü söylentileri yayıldı. Kentte evlerin, dükkânların yağmalanacağı korkusu egemen oldu. Gerçi 15-**16** Ocak 1595 gecesinde vuku bulan ölümü resmen gizlendi ve Manisa'daki Şehzade Mehmed'e haber gönderildi ama durumu kent halkından bilmeyen yoktu. Venedik elçisi bir notunda

"Murad'ın ölümünden sonraki 11 gün boyunca İstanbul'da birçok insan öldürüldü. Sarayda da karışıklık var. Her gece silah sesleri duyuluyor!" diye yazmıştı. III. Mehmed'in(->) tıpkı babasının 20 yıl önce yaptığı gibi, kar kış demeden Mudanya'ya inip rastladığı ilk tekne ile İstanbul'a gelmesi ve tahta geçmesinden sonra III. Murad'ın ölümü de resmen açıklandı ve o gün cenazesi törenle kaldırılıp Ayasofya avlusunda II. Selim Türbesi'nin yanına gömüldü. III. Mehmed, babası ve boğdurduğu kardeşleri için buraya bir türbe yaptırmıştır. III. Murad'ın 19 şehzadesi sarayda boğdurularak ertesi gün defnedildiler. 27 kızı ile bazıları hamile 200 kadar haseki ve cariyesi Eski Saray'a gönderildi. *Tarih-i Selânikî'de* çocuklarının sayısının 100 dolayında olduğu belirtilmiştir. Bunlardan çoğu, kendi sağlığında ve küçük yaşlarda ölmüştü. Hasekileri Safiye Sultan (ö. 1605), Şemsiruhsar'dır (ö. 1613). Kızlarından Ayşe Sultan (ö. 1605) Bosnalı ibrahim Paşa ile, Fahriye Sultan (ö. 1641) Sofu Bayram Paşa ile, Fatma Sultan 1593' te önce Halil Paşa ile, **1601**'de de Cafer Paşa ile evlenmişlerdir. Eski Saray'a gönderilen kızlarından 20 kadarı veba salgınlarından ölmüş, birkaçı da olasılıkla emekli ocak ağaları ile evlendirilmişlerdir.

Yabancıların yaptıkları portreleri III. Murad'ı, fiziğinin gerçek çizgileriyle yansıtır. Ablak yüzlü, kartal burunlu, iri badem gözlü, küçük ağızlı, açık tenli, kırmızı yanaklı ve kumral seyrek sakallıydı. Mücevhere, takılara aşırı düşkündü. Sarığına paha biçilmez sorguçlar takardı. Sanata ve edebiyata ilgisi sonraki padişahların hepsinden daha fazla olmuştur. Yabancı elçilerin kendisine değerli kitaplar hediye etmeleri, istanbullu sanatçıların da ona divanlar, minyatürlü eserler sunmaları bu ilgisine bağlanabilir. Saltanatı sırasındaki sur-ı hümayunlar (Şehzade Mehmed'in 1582'deki sünneti, kızlarının düğünleri ve elçileri için düzenlenen şenlikler), sanat, spor ve folklor açılarından İstanbul'un ulaştığı düzeyin kanıtlarıdır. Eğlenceye ve müziğe tutkun olan III. Murad'ın çevresi müzisyenler, rakkaslar, rakkaseler, mukallidler, maskaralar, cüceler ile dolmuştu. Bunlara ve eğlencelere sarf ettiği paralardan dolayı saray giderleri sürekli artmış ve ölümünde bıraktığı 800 yük borç, iç hazineden ödenmişti. Kadına ve harem yaşamına düşkünlükte Osmanlı padişahlarının ilk sırasında yer alan III. Murad, çocuk sayısı itibariyle de bir rekora sahiptir. Uğursuzluğa inandığı için çevresinde birçok müneccim, remmal, okuyucu ve şeyh vardı. Buna karşılık dünya tarihine ilgi duyar, çağdaşı hükümdarların siyasetlerini ve savaşlarını öğrenmek isterdi. Gördüğü rüyalan Halvetî Şeyhi Şücâ'ya anlatarak veya yazıp göndererek tabir ettirirdi. Nakşibendî Şeyhi Şaban Efendi ile de yakınlığı vardı. Cuma selamlıklarını zaman zaman aksatan ve bazen uzun zaman camiye gitmeyen III. Murad, Medine'de bir medrese ve imaret yaptırarak ayrıca babası II. Selim döneminde (1566-1574) başlatılan Kabe'nin onarımım tamamlatarak dindarlığını kanıtlamak istemiştir. Telkinlere kapılan bu padişahın şairlere, din bilginlerine saygısı, cömertçe davranışları çokça övülmüştür. Takiyeddin'in yaptığı rasathaneyi (bak. İstanbul Rasathanesi) yıktırması, kişiliğine yakışmayan bir davranış kabul edilir. Hoca Sadeddin Efendi'nin devlet yönetimine ilişkin uyarılarına önem vermiş, fakat Şemsi Ahmed Paşa'mn telkinleriyle rüşvete dayalı bir yönetime giderek alışmıştır. Kuşkusuz III. Murad'ı en çok etki altında bırakanlar ise Safiye Sultan, Harem Kethüdası Canfeda, vekilharç Raziye kadınlar, annesi Nurbânû Sultan, Yahudi Ester Kira idi.

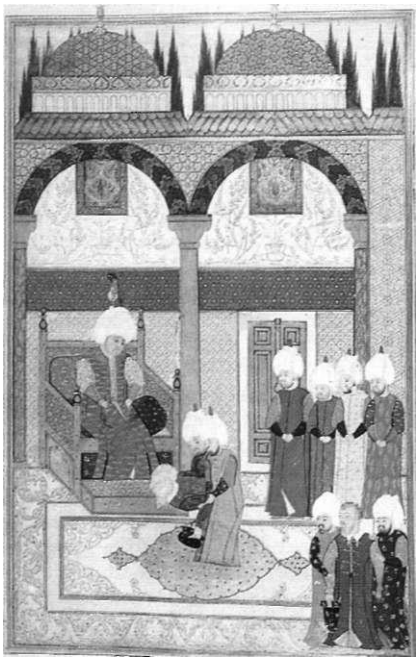

III. Murad'ın Frenk elçilerini kabulü. *Şebinşabname,* TSM Ktp., B 200
Galeri Alfa

Döneminde İstanbul'da bir enflasyon yaşandı. Gümüş paranın değeriyle sürekli oynandı ve yiyecek fiyatları arttı. Yasalar gereği 600 dirhem gümüşten 400 akçe kesilmesi gerekirken dönemin sonunda 800 akçe kesilmekteydi ki bu yüzde 100lük bir enflasyon demektir. Aynı nedenle ücretlerin alım gücü yarıya düştü. Bu durumun gündeme getirdiği olgu, sonraki dönemlerde de sık sık yinelenecek olan aylıklı askerlerin ayaklanmaları olmuştur. Kapıkulu ocaklarına "esnaf-ı ecnebiye ve erazil-i nâs" denen ve acemi ocağından yetişmeyen kişilerin alınması, ocak disiplinine indirilen en büyük darbe olarak nitelendirilmiştir. Diğer yandan, III. Murad'ın zaafını bilen herkes, köle sınıfından olmayan güzel oğlanları ve kızları da eğitimden geçirip "kuldur" diyerek padişaha hediye etme yarışma girmişler, daha da ilginci, erkeklerin girmesi yasak olan saray harem inde III. Murad alımlı ve yakışıklı gençleri "cariye" gibi istihdam etmişti.

İstanbul nüfusunun iyice arttığı ve ülkenin her tarafından başkente göçlerin olduğu bu dönemde, iskân, beslenme, taşımacılık ve su gereksinimi başlıca sorunlardı. Önceki disiplinler yitirildiği için de "kul vezirden, halk kadıdan korkmaz" olmuşm. Tüccarlar, dünyanın dört bucağından malın en iyisini, ürünün en kalitelisini İstanbul'a getirip pazarlarken, gümrük vergisinin artırılması yüzünden eski bolluk ve kalite kalmadı. Gümrük işleri Yahudi mültezimlerin tekeline geçti. Müslüman tüccarlar, bunlara vergi ödememeyi, hileli yollardan iş görmeyi, rüşveti tercih etmeye başladılar. Gümrük mukataaları 3 yıl için 235 yük karşılığı satılırken 600-700 yüke çıkartılmıştı. Kente mal getirenler ağır gümrük ödemekten bıkmışlardı. Şarap, rakı mukaataları da aşırı oranlarda artırılmış bulunuyordu. Kumaşlar da yine gümrük vergisinin yüksekliğinden eksik ölçülerek satılıyordu.

Türkçe, Arapça, Farsça divanlan olan III. Murad, *Fütuhat-ı Siyam* adlı, tasavvuf konulu bir de eser yazmıştır. Osmanlı padişahlarının en kültürlülerinden olan bu padişah şiirlerinde "Muradî", bazen de "Murad" mahlasını kullanmıştır. Hatt-ı hümayunlarını da çoğu kez manzum yazardı. Babası için yaptırdığı türbeden başka, Beşiktaş'ta Yahya Efendi Türbesi'ni yaptırmıştır. İstanbul'a kazandırdığı en önemli eser ise Topkapı Sarayı'nda adıyla anılan (III. Murad Yatak Odası) büyük mekân ve bazı bölümlerdir. Şehzadeliği sırasında ise Manisa'da Muradiye Külliyesi'ni yaptırmıştı.

Bibi. Mustafa Selanikî, *Selânikî Tarihi,* (haz. M. Ipşirli), I-II, İst., 1989; B. Kütükoğlu, "Murad III", *İA,* VIII, 615-625; Bostanzade Yahya, *Duru Tarih,* (haz. N. Sakaoğlu), İst., 1978, s. 105-109; Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı,* I, İst.. 1332, s. 105 vd; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 43-46; M. Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1985; G.Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?I, Osmanoğullan,* Ankara, 1969, s. 66-67, 227; T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599),* Ankara, 1983; S. Sanderson, *The Travels of John Sanderson in theLevant 1584-1602,* (yay. Sir William Foster), Londra, 1931; Danişmend, *Kronoloji,* III, 1-140; M. And, *Kırk Gün Kırk Gece,* ist., 1959; *III Murad Albümü,* Topkapı Sarayı Ktp., H. no. 1344.

NECDET SAKAOĞLU

MURAD m TÜRBESİ

Eminönü İlçesi'nde Ayasofya(-0 bahçesinin güney köşesinde konumlanan Osmanlı mezar anıtlarından biridir.

İçinde III. Murad'dan (hd 1574-1595) başka III. Mehmed'in (hd 1595-1603) annesi Safiye Sultan, III. Murad'ın 21 oğlu ve 3 kızı, Sultan Ahmed'in bir oğlu ile Sultan ibrahim'in 1 oğlu ve 2 kızı gömülüdür. Kapı üzerindeki kitabesi III. Murad'ın ölüm tarihi olan 1003/15951 verirse de, yapının adı geçen sultanın ölüm tarihinde hazır durumda olmadığı bilinir. Sultan önce II. Selim Türbesi'nin yanında hazırlanan bir mezara gömülmüş, üzerine de bir otağ kurulmuştur. Türbenin konumu bu gömülme noktasının seçimindeki aksaklıktan ötürü sorunlu olmuştur. Yapı II. Selim Türbesine fazlasıyla yaklaşmış, bu nedenle de simetri bozularak köşelerden biri geriye çekilmek zorunda kalınmıştır. Ayrıca, yerleşim alanının sıkışıklığı, III. Murad'm tah-

IH. Murad Türbesi
Nurdan Sözgen, 1994 /TETTV Arşivi

ta çıkan kardeşleri III. Mehmed tarafından öldürtülen 4 oğlu için burada aynı yıllarda inşa edilen Şehzadeler Türbesi ile bitişmeyi de gerektirmiştir.

İnşaatın bitim tarihi bilinmez. Mimarının o yıllarda hassa mimarbaşı olan Davud Ağa olduğu düşünülür. Yapı yalın üç birimli bir revak ile ana türbe kitlesinden oluşur. Ana kitle altıgen planlıdır. Üstü dış duvarlarca taşınan bir kubbeyle örtülüdür. İç mekânıysa, altı sütunun taşıdığı bir kubbeden oluşan bir baldaken egemenlik altında tutar. Dıştaki kubbe içteki bu inşai-mekânsal gerçekliği gözden saklar. Klasik Osmanlı mimarlığının mezar yapıları alanında, iç içe iki ayrı strüktürel sistemi birbirine eklemlendirmeyi öngören "çift çeperli eklemlenme" anlayışına getirdiği son önemli katkı III. Murad Türbesi'dir.

UĞUR TANYELİ

M UR AD IV

(9 Temmuz 1611, İstanbul - 8 Şubat 1640, İstanbul) 17. Osmanlı padişahı (10 Eylül 1623-8 Şubat 1640).

I. Ahmedü*) ile Kösem Sultanin(->) oğludur. "Murad-ı Râbi", "Sultan Murad Han Gazi", "Sultan Murad bin Sultan Ahmed Han" "Fatih-i Bağdad" adlarıyla da bilinir. Şiirlerinde ve bestelerinde Muradî, Şah Murad mahlaslarını kullanmıştır. Annesi Kösem Sultanin naibeliğinde geçen ilk saltanat yıllarından sonra 1632'den itibaren giderek artan bir şiddetle yönetime egemen olmuş, ülkeye özellikle de İstanbul'a korku salmış, koyduğu yasaklarla başkentte kesintisiz bir sıkıyönetim uygulamıştır. İstanbul tarihinde IV. Murad düzeyinde korku veren ve şiddeti öne çıkartan bir başka hükümdar yoktur. Kent, dönemindeki yangınlarda geniş ölçüde zarar görmüştür. İstanbul folklorunu zenginleştiren Bekri Mustafa(->), meddah Tıflî gibi ilginç tipler, Hezarfen Ahmed Çelebi(->), Evliya Çelebi(-0, Nefî(-0, Kâtip Çelebi(-0, Koçi Bey gibi şahsiyetler, IV. Murad'la çağdaştılar. Topkapı Sarayı'nın en güzel iki mekânı olan Bağdat Köşkü(->) ile Revan Köşkü'nü(->) IV. Murad yaptırmıştır.

IV. Murad, babası I. Ahmed'in yaz mevsimini geçirdiği Üsküdar'daki İstavroz Bahçesi Sarayında doğdu. Doğum tarihini 1018/1609 ve 1021/1612 olarak veren kaynaklar da vardır. Babasının öldüğü I617'de **6**-7 yaşında olan Muradin, kendisinden büyük Osman ve Mehmed ile yaşça küçük Süleyman, Kasım, Ibrahim(-») ve Bayezid'in saraydaki yaşam koşullan konusunda hiçbir bilgi yoktur. Muradin tahta çıkışı, amcası I. Mustafa'nm(->) iki kez tahttan indirilmesi, arada ağabeyi II. Osman'ın^) "haile-i Osman" denen korkunç bir ayaklanma sonucu tahttan indirilip öldürülmesi ile noktalanan kısa saltanatlanndan sonra ve henüz 12 yaşında iken gerçekleşti. Vezirazam Kemankeş Ali Paşa ile Şeyhülislam Yahya Efendi, ruh ve akıl sağlığı yerinde olmayan I. Mustafa'nın tahttan indirilip Muradin cülusunu ocak ağalarına da kabul ettirdiler. Bu değişiklik, 1617'den beri **6** yılda dördüncü cülus olduğu için kapıkulu askerleri bahşiş istemeyeceklerine söz verdiler. Fakat, sözlerinde durmadılar. Ertesi gün. çocuk padişah, alayla Eyüb Sultan Türbesi'ne götürülerek Aziz Mahmud Hüdaî(-») elinden hem Hz Muhammed'in hem de I. Selim'in (Yavuz) kılıçlarını kuşandı. Bundan beş gün sonra da sünnet edildi.

Vezirazam Kemankeş Ali Paşa, IV. Muradin çocuk oluşundan yararlanarak ve onu tahta geçiren de kendisi olduğu için basma buyruk bir yönetim uyguladı. Rakip gördüğü iki eski vezirazam, Halil Paşa ile Gürcü Mehmed Paşa'yı ortadan kaldırmaya çaba gösterdi. Bunların, Abaza Mehmed Paşa'ya arka verdiklerini ileri sürdü. Eyalet valisinin Bağdat'ı İran şahma teslim ettiğini IV. Murad'dan saklamaya çalıştı. Sonunda bu yanlış siyasetinin kurbanı olarak. Kösem Sultanin oğlunu yönlendirmesiyle 3 Nisan 1624'te idam edildi. Yeni vezirazam Çerkeş Mehmed Paşa, Doğu sorunlarını çözümlemek ve Abaza Mehmed Paşa'yı tenkil etmek için serdar-ı ekrem sanı ile 17 Haziran'da Üsküdar'dan Anadolu'ya hareket etti. Bu sırada Kırım'da ayaklanma başladığı gibi. Kazaklar da şaykalara dolarak Ereğli'ye kadar Anadolu kıyılarım, hattâ Boğazin. Karadeniz'e yakın köylerini vurmaktaydılar. 20 Temmuz 1624'te Don Kazaklarının 50-100 şayka ile Boğaziçi'ne girip Yeniköy'ü, Sarıyer'i yağmalamaları, dükkânları yakıp yangınlar çıkarmaları, İstanbul'dan sevk edilen, sekbanbaşı komutasındaki güçler yetişinceye değin Karadeniz'e açılmaları, başkentte korku uyandırdı. Bostancılar, azaplar, kolcu yeniçeriler seferber edilerek Tersane'de mevcut teknelerle Boğaz dışma savunma birlikleri gönderildi. Saldırgan Kazakların Lehlerle olan yakınlığı nedeniyle de İstanbul'daki Lehistan uyruklarına karşı tepkiler doğdu. Halk her gün aslı olan ya da olmayan yeni baskın haberleriyle dehşete kapılıyordu. Örneğin Kazakların Boğaz girişindeki feneri tahrip ettikleri, geceleri iç kıyılara kadar pervasızca sokuldukları, yönetimin, Bizans'tan kalma zincirleri Karadeniz çıkışına gerdirdiği gibi haberler, tedirginliği giderek artırmaktaydı. İstanbul'dan gönderilen yapı ve istihkâm elemanları ile kavaklar(->) ve tabyalar takviye edilerek buralardaki muhafiz sayıları artırıldı.

1625 yılı boyunca İstanbul'u ilgilendiren olaylar daha da yoğunluk kazandı. Tokat kışlağında bulunan Vezirazam Çerkeş Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine Diyarbekir Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa 8 Şubat günü vezirazam ve serdar-ı ekrem oldu. Donanmayla İstanbul'a gelen Kaptan-ı Derya Receb Paşa da Kırım ham ile Nogaylar arasındaki düşmanlığı çözümlemek ve daha da önemlisi Kazak saldırılarım önlemek için Karadeniz'e açıldı. Kazaklar, 350 şaykadan oluşan ince donanmaları ile her kadırgaya karşı 20-30 şayka ve her bir şaykada 50 tüfekçi bulunduğu halde saldırdılar. Fakat şiddetli bir topçu ateşi ve iyi bir manevra ile Karaharman denen yerde Kazaklara üstünlük sağlayan Osmanlı donanması 172 şaykayı zaptedip 781 Kazak tutsak ile istanbul'a döndü.

Askeri ayaklanmalar bakımından tehlikeli olaylar yaşayan IV. Murad, ilk eylemle Eylül 1625'te karşı karşıya geldi. İstanbul'daki sipahiler ulufe yüzünden ayaklandılar. "Akçe canlu" bilinen ve askerin ulufesini noksan dağıttıran Başdefterdar Yahnikapan Abdülkerim Paşa, gençliğinde imaretlerde yahni kapmasıyla ünlenmiş, Bayezid Camiinde hatiplik yapmış, her işte yetenekli ilginç bir kişiydi. Kısa zamanda yükselmiş ve zenginleşmişti. Mültezimleri yoksul düşürmekle de tanınıyordu. Bir önceki başdefterdar da aynı yolu izlediğinden, bir ozan bunlar için *Ekmekçizade kıldı dünyayı nâna muhtaç / Âhir sımat-ı devlet Yahnikapan'a muhtaç* demişti. IV. Murad sipahilerin saraya yürümelerinden öfkeye kapılarak başdefterdarı görevinden aldı ve mallarının müsaderesini emretti. Mal düşkünü Abdülkerim Paşa, idam edilmesine gerek kalmadan üzüntüden ve parasının yerini söyletmek için çıplak vücuduna yapıştırılan kızgın demirlerin açtığı yaralardan öldü.

1625 yazmda başlayan ve Bayrampaşa vebası denen salgın, İstanbul'un nüfusunu tehdit edecek boyutta ilerleme gösterdi. Her gün ortalama 1.000 kişi ölmekteydi. Halk, din adamlarının öncülüğünde Okmeydanı'na "mübarek taundan" kurtulmak için duaya çıktı.

Kasım 1625'te Gürcülerin katlettikleri Rafizîlerin kelleleri çuvallarla İstanbul'a getirilip Bâb-ı Hümayun önüne döküldü. İranlılara tutsak düşüp 8 yıl sonra kurtulan Özbek hanının oğlu Buhara Hanı Bahadır, İstanbul'a gelerek IV. Muradin katına çıktı. **1** yıl İstanbul'da kaldıktan sonra Özbek Ham İmam Kulî'ye ve Hint Padişahı Selim Han'a yazılan name-i hümayunları alıp memleketine döndü.

1625 yılı boyunca Tersane'de yoğun çalışmalar sürdürüldü ve Tersane-i Amire'nin gözleri, mahzenleri yenilenirken donanma mühimmatı da takviye edildi. İstanbul'a gelen İngiltere elçisi, Kral I. James'in öldüğünü ve oğlu I. Charlesin tahta çıktığını bildirip yeni kral adına ticaret imtiyazları elde ettikten sonra memleketine döndü.

1626'da Bağdat kuşatmasında güç durumda kalan ve istanbul'dan takviye kuvvetler isteyen Vezirazam Hafız Ahmed Paşa'nın *Aldı etrafı adû imdada asker yok mudur / Din yolunda baş verir bir merd-i server yok mudur* diye başlayan manzum mektubuna, IV. Murad *Hâfizâ Bağdad'a imdâd etmeğe er yok mudur/Bizden istimdâd edersün sende asker yok mudur* matlalı manzum bir cevap verdi. Hafız Ahmed Paşa Bağdat kuşatmasını kaldırıp başkente dönerken istanbul'da da ocaklıları eyleme geçirten zorbabaşılardan bazıları idam edildi, istanbul muhafızlığını yapan Sekbanbaşı Mihalıçlı Sarı Mehmed Ağa yeniçeri çorbacılarından Lofçalı Ömer, Camcızade Ahmed Çelebi de bunlar arasındaydı. Sadaret kaymakamı olan ve hükümet işlerini yürüten Gürcü Mehmed Paşa ise para konusunda esaslı bir ıslahata girişmişken, İstanbul'daki zorbaları "Gürcü Paşa, Bağdat seferine niçin imdat etmemişdür" diye bağırttıran Kaptanı Derya Receb Paşa'nın entrikasına hedef oldu ve Ağustos **1626**'da sarayında idam edildi. Recep Paşa sadaret kaymakamı oldu.

1 Aralık **1626**'da Receb Paşa'nın sarayındaki meşveret toplantısına vezirler ve ulema katıldılar. İlk kez "cumhurun reyi ile" bir vezirazam seçildi ve Hafız Ahmed Paşa'nın azledilip bu göreve eski vezirazamlardan Halil Paşa'nın getirilmesi IV. Murad'a önerildi. Yeni vezirazam kış soğuklarının giderek artmasına karşılık alay tertipleyip Üsküdar'a geçti, sefer hazırlıklarına başladı. Kar aralıksız yağmaktaydı. Halil Paşa'yı ordugâh önünde karşılayan Yeniçerilerin sakalları buz tutmuştu. Halil Paşa'nın Doğu seferiyle görevlendirilmesinde tek neden asi Abaza Mehmed Paşa'nın vezirazamm kapısında yetişmiş olmasıydı,

1627, IV. Muradin padişah olarak biraz daha öne çıktığı yıl oldu. Annesi Kösem Sultanin ve Darüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın baskı ve müdahalelerinden kurtulmayı amaçlayan genç hükümdar, sık sık tebdil çıkmaya, istanbul'un semtlerini, çarşı pazar, ulaşım düzenlerini incelemeye başladı. Oysa Kösem Sultan, kendisini harem yaşamına çekmeye, türlü eğlencelere ve şenliklere alıştırmaya çaba harcıyordu.

Abaza Mehmed Paşa'ya yenilip Tokat kışlağına çekilen Halil Paşa'yı azleden IV. Murad, yeni vezirazamın belirlenmesi için yine meşveret emretti. Görüşmelerden sonra en genç vezir olan Hüsrev Paşa **6** Nisan **1628**'de sadarete getirildi ve Tokat'a gitmek üzere Üsküdar'a geçti. Aynı günlerde Abaza Mehmed Paşa'nm iki casusu yakalandı. IV. Muradin buyruğuyla bunlar, oyulan omuz başlarına mumlar dikilip çarmıha gerilerek birer beygire bağlandılar, istanbul sokaklarında gezdirildikten sonra birinin başı kesildi, diğeri çengele vuruldu.

1624'ten beri süregelen Kırım Hanlığı-Nogay Mansuroğulları gerginliğine karadan ve denizden kuvvet gönderilerek gerçekleştirilen müdahaleler kalıcı bir sonuç vermedi. Donanmanın Kırım'a gidiş ve dönüşünde de Kazaklarla mücadele sürdürüldü. 1628'de Canbeg Girayin hanlık tahtına oturmasından sonra Kaptan-ı Derya Hasan Paşa, donanmayla İstanbul'a dönüşünde yüzlerce şaykadan oluşan bir Kazak korsan donanmasını yenip 400 tutsak aldı.

1628'de Abaza Mehmed Paşa'nın, Erzurum'da Hüsrev Paşa'ya teslim olduğu haberi İstanbul'da sevinç uyandırırken başkent halkının saygısını kazanan Aziz Mahmud Hüdaî'nin ölümü de üzüntüye neden oldu. Vezirazam Hüsrev Paşa, yanında Abaza Mehmed Paşa olduğu halde 9 Aralık 1628'de İstanbul'a geldi. Devleti 4 yıl uğraştıran Abaza Paşa ayaklanması sonuçlandığı için zafer alayı düzenlendi. Abaza Mehmed Paşa ile Şah Abbasin Kars valiliğine atadığı Köse Sefer Paşa da bu alayda yer aldı. IV. Murad, daha sonra Abaza Mehmed Paşa'yı Bosna beylerbeyliğine atadı.

1628 yılı içinde istanbul'a gelip IV. Murad'dan yardım isteyen Baysungur Mirza, devlet töreniyle karşılandı. Hindistan'ın Babürlü hükümdarlarından Ekber Şahin torunu olan Baysungur, Şah Cihanin kardeşlerini öldürtmesi üzerine kaçmıştı. İstanbul'da bir süre kaldıktan sonra Hindistan'a döndü. Mısır'da 3 yıl valilik yaptıktan sonra İstanbul'a çağrılan Bayram Paşa'yı, IV. Murad kubbe vezirliğine atadı. Aradan bir süre geçince, Hüsrev Paşa padişaha çıkıp asker arasında gözlemlenen eylem hazırlıklannı Bayram Paşa'nın yönlendirdiğini ileri sürdü. Bayram Paşa azledilip sarayda kapıcılar odasında tutuklandı. Malları müsadere edildi. Günlerce hasır üstünde kalan ve idamını bekleyen Bayram Paşa bağışlanarak vezirliği geri verildi.

Vezirazam ve Serdar-ı Ekrem Hüsrev Paşa, Bağdat'ı geri almak için **1629**'da sefere çıktı. Ordu, Üsküdar'da iken şiddetli bir sağanak yüzünden seller kabardı ve çadırları sürükledi. Halk arasında sefere çıkılamayacağı dedikodusu yayıldı ama 9 Temmuz 1629'da Üsküdar'dan hareket edildi. Recep Paşa bir kez daha sadaret kaymakamı olarak İstanbul'un yönetimini üstlendi.

Avrupa'daki 30 Yıl Savaşlarinin (1618-**1648)** ilginç bir yansıması 1630'a doğru istanbul'da yaşandı. Başkentteki Katolik ve Protestan devletlerin elçileri kıyasıya bir mücadele başlatmış bulunmaktaydılar. Amaç, IV. Murad'dan kendi çıkarları için yeni imtiyazlar elde etmekti. Fransa Elçisi Comte de Cesy, Protestanlığı dinsizlik ve itaatsizlik olarak tanıtırken, Hollanda ve İngiltere elçileri, Cizvitlerin padişahm hayatı için bir tehlike oluşturduklarını iddia etmekteydiler. Bunun sonucu olarak bu tarikatın İstanbul'daki mensupları Sakız Adasina sürüldüler.

Kaptan-ı Derya Hasan Paşa'nın donanma ile Akdeniz'e açıldığını öğrenen Kazaklar, önceki saldırılarından daha korkutucu baskın ve yağmalarını İstanbul'a yakın kıyılara yöneltmekten çekinmediler. Kenan Paşa kentteki kolluk kuvvetleri ve tersane azapları ile 14 kadırga donatıp Poyraz Limanindan Karadeniz'e çıktı. Kazak korsanlarının son 8 şaykasına yetişilerek 300 tutsak ve pek çok kelle ile İstanbul'a dönüldü.

24 Haziran 1630 günü İstanbul'a şiddetli yağmurlar yağdı ve yıldırımlar düştü. O sırada Beşiktaş'taki Sultan Ahmed Köşkü'nde olan ve Nefî'nin *Siham-ı Kaza* adlı hiciv mecmuasını okuyan IV. Murad, hemen yakınına bir yıldırım isabet etmesinden korktu. Huzurundaki enderun ağaları yüzleri üstüne yere düştüler. Meclis te büyük korku yaşandı. IV. Murad, elindeki mecmuayı parça parça edip fırlattı. Nef î'yi de yazdığı hicivlerden dolayı azarladı ve işlenen günahlardan ötürü tanrıya tövbe etti.

Gelen haberlerden, Mekke'ye de yağmurlar yağıp yıldırımlar düştüğü, Kabe'nin ve Harem-i Şerifin **2** kulaç su ile dolduğu, selden ve yıldırımdan Kabe duvarlarının yıkıldığını öğrenen IV. Murad, onarım için Nakibüleşraf Sofçu Emir Efendi'yi Mekke'ye gönderdi. Sofçu Emir, Kabe'nin dört duvarını temeli buluncaya kadar yıktırıp yeni baştan ve eski durumuna göre inşa ettirdi. Bu, Kabe'nin dokuzuncu yapılışıydı.

Eylül 1630'da donanma ile Karadeniz'e açılan Kaptan-ı Derya Hasan Paşa, Kazaklara ağır kayıplar verdirdi. 800 kadar Kazak yakalanıp zincire vuruldu. 25 şayka yedeklenip İstanbul'a dönüldüğünde halk kıyılarda sevinç gösterileri yaptı. Hasan Paşa, büyük ün kazandı. Bunu çekemeyen Sadaret Kaymakamı Receb Paşa, 19 Ekim 1630'da Sultan Ahmed Camii'ndeki mevlitte şekerler, şerbetler dağıtılırken IV. Murad'a yaklaşıp Hasan Paşa hakkında birçok iftirada bulunarak azline neden oldu. Canbulatoğlu Mustafa Paşa kaptan-ı deya atanırken Hasan Paşa da Budin beylerbeyliği ile istanbul'dan uzaklaştırıldı. Rivayete göre Receb Paşa'nm zehirletmesi sonunda da yolda öldü. Cenazesi İstanbul'a getirilip Gedikpaşa'da yaptırdığı mektebin avlusuna gömüldü. **26** Kasım 1630'da, İstanbul'un ermişliğine inanılan dervişlerinden Koyun Dede, İstanbul kadısına gidip rüyasında Hz Muhammedin kendisine evliyalığı reddeden Kadızade Mehmed Efendinin münkir olduğunu ve boynunun vurulmasının gerektiğini söylediğini iletti ve bu rüyasının aynen sicile yazılmasını istedi. Bir tesadüf sonucu **6** gün sonra Kadızade'nin ölmesi, halkta şaşkınlık yarattı. Herkes, Koyun Dede'nin ermişliğine bir kez daha inandı. Kadızade'nin cenazesi, sağlığında öngördüğü tarzda zikir ve tehlillerle kaldırıldı.

Bağdat'ı alamayan ve Diyarbekir kışlağında bulunan Vezirazam Hüsrev Paşa hakkında İstanbul'a ulaşan şikâyetler 1631' de daha da arttı. Anadolu'da yapmadığı kötülük bırakmayan ve en akla gelmedik cezaları, işkenceleri uygulamaktan çekinmeyen Hüsrev Paşa, eski Celali başbuğlarının yöntemlerini uygulamaktaydı. 25 Ekim 1631'de azledilerek istanbul'a dönmesi emredildi. IV. Murad eniştesi Hafiz Ahmed Paşa'yı ikinci kez vezirazamlığa getirdi. Hüsrev Paşa, Tokat'a çekilirken yanındaki yeniçeri ve sipahileri, istanbul'a dönüşlerinde kendi lehine bir ayaklan-

ma çıkartmaya teşvik ettiği gibi Deli İlahi, Rum Mehmed, Baba Ömer, Kmahoğlu, Kör Ali, Köse Şaban gibi azılı sipahi zorbalarını da Anadolu'nun birer köşesinde soygunlar yapmaya ve İstanbul'u kaygılandıracak eylemlere yöneltti. Hafız Ahmed Paşa'nın sarayında yapılan meşveret toplantısında, ocak askerlerinin oyalanmayıp İstanbul'a dönmeleri kararlaştırıldı. Kış da yaklaştığından sipahi ve yeniçeri bölükleri, sel gibi başkente akmaya başladılar. Her taraf askerle doldu. Bunlar bir başarı elde edememekle beraber zaferden dönmüşçesine taşkınlıklara giriştiler. Darphane civarındaki Kurşunlu Han, sipahilerin çoğunlukla kaldıkları yerdi. Burası, daha pek çok han ve hattâ boş evler, konaklar Anadolu'dan gelen sipahilerle dolup taştı. Kentte her gün olaylar çıkıyor, fakat kimse askerlerden şikâyet etme cesaretini gösteremiyordu. Zorba başları da yanlarında silahlı çeteleriyle İstanbul'da serbestçe dolaşmaktaydılar. Bu ortamı Hafiz Ahmed Paşa aleyhine kullanmak için harekete geçen Receb Paşa, elaltmdan Saka Mehmed, Cin Ali, Mahmudağaoğlu. Emir Halife, Bıçakçıoğlu, Kütahyalı Kalem Bey, Nazlı Muslu, Rum Ahmed gibi sipahi zorbalarını, onlarla dayanışma kuran Boşnak ve Arnavut yağmacıları İstanbul'u karışıklığa boğmak için bir eyleme kışkırttı.

İlk eylem 7 Şubat 1632'de Atmeydaninda sergilendi: "Hüsrev Paşa gibi Aceme velvele salan bir vezirazamın azline sebeb nedür?" diyerek Topkapı Sarayı'na yürüyen binlerce kişi, Hafiz Ahmed Paşa'nın, Şeyhülislam Yahya Efendi'nin, Yeniçeri Ağası Hasan Halife'nin de adlarını içeren 17 kişilik bir listeyi padişaha göndererek bunların başlarım istediler. Eylemler üç gün boyunca yinelendi. Dükkânlar açılmadı. Halkın büyük bir kısmı evlerine kapandı veya kentin uzak semtlerine çekildi. Zorbalar geceleri de kışa ve soğuğa aldırmadan Sultan Ahmed Camiinde kalmaktaydılar. Üçüncü gün ulemayı çağırıp ileri geri tartıştılar. 10 Şubat günü sarayın dış kapısı olan Bâb-ı Hümayun'u aşıp Orta Kapı'ya kadar ilerlediler ve geniş avluyu bağırışlarla velveleye verdiler. IV. Murad'ın yanında bulunan Bayram Paşa'nın, saraya gelmemesi yolundaki uyarısına rağmen Hafiz Ahmed Paşa, yanında satırları olduğu halde geldi. Kendisini gören askerler iki yana çekilip ilerlemesini bekledikten sonra, taşlar atarak atından yere yıktılar. Satırlar paşayı güçlükle koltuklayıp Otta Kapı'dan içeriye soktular. Kaftanı ve kavuğu asilerin elinde kaldı. Satırlarından birkaçı öldürüldü. Hafiz Ahmed Paşa, sadaret mührünü padişaha teslim edip Yalı Köşkü'ne indi. Tebdilen Üsküdar'a geçti. Zorbalar ise Orta Kapı'yı da açtırıp Adalet Meydanı'na girdiler ve taht kapısı olan Bâbüssaade'ye dayanıp "padişaha sözümüz var!" diyerek ayak divanı(->) istediler. Bütün enderun halkı içeride silahlanmıştı. Çok öfkelenen IV. Murad, kızgınlığını belli etmeden kapı önüne kurulan tahta oturdu. "Nedir kullarım, muradınız?" diye sordu. Saygısız ve korkusuz kalabalıktan olmadık sesler duyuldu, ithamlar yöneltildi. Verdikleri listede yazılı olanların başlarını istediler: "Elbette verirsiz, parelerüz yoksa iş gayri olur!" diyerek IV. Murad'a doğru hamlede bulundular. Padişah hızla kalkıp içeri girdi. Zorbalar büsbütün azıttılar. Sarayda olan Receb Paşa, Hafız Paşa'nın geri getirtilmesini önerdi. Gelince de padişah ikinci kez ayak divanına çıktı. Fakat kalabalığı yatıştırmanın olanağı yoktu. Hafiz Paşa öne fırlayıp "Padişahım! Hezar Hafız kulun yoluna fedadır, ancak ricam budur, beni sen öldürtme, ko, bunlar öldürsün, şehit olayım" dedi ve asilerin ortasına atıldı. O an indirilen pala ve kılıç darbeleri ile paramparça edildi. Bu tablodan çok etkilenen IV. Murad. tekrar içeriye girdi. Asileri yatıştırması için Receb Paşayı vezirazam yaptı. Zorbalar, Atmeydanı'na çekildiler. Şeyhülislam Yahya Efendi azledildi. Olay, bir süre için yatıştırıldı.

bir resmi, 1815.
Galen Alfa

IV. Murad tüm bu olanların Hüsrev Paşa İle Receb Paşa'nın ortak komplosu olduğunu biliyordu. Diyarbekir beylerbeyliğine atadığı Murtaza Paşa'ya gizli bir emir verip Tokat'taki Hüsrev Paşa'nın boynunu vurdurdu. Receb Paşa. bundan kaygılandı ve Hüsrev Paşa'nın başı İstanbul'a geldiği gün 2 Mart 1632'de zorbaları bir daha harekete geçirdi. Bu kez, saray avlusunda toplananlar "Hüsrev Paşa gibi vücudu lazım bir vezirin katline bâis olanlardan intikam alıruz!" diye bağırdılar. IV. Murad, üçüncü kez ayak divanına çıktı. Başdefterdar Mustafa Paşa ile yeniçeri ağasının, musahip Musa Çelebi'nin kellelerini isteyen ayaklanmacılar, "Şehzadeler bizim efendimizin oğullarıdır, gayri sana itimadımız kalmadı, illa bize göster!" diyerek sarayın şimşirlik dairesindeki şehzadeleri kapıya çıkarttırdılar. Padişahtan, bunların güvenliği için kefil göstermesini talep ettiler. Receb Paşa ve Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi kefil oldular. Zorbaların başını istediği Yeniçeri Ağası Hasan Halife'nin İstanbul'da saygınlığı söz konusuydu. Defterdar Mustafa Paşa, daha ilk günden çareyi kaçmakta bulmuş, izini kaybettirmişti. Zorbalar kalabalık gruplar halinde bunların yalı ve saraylarını basıp yağmaladılar. Yeniçeri ağasını Mehterhane'de bulup Atmeydanı'na getirdiler. Burada biriken gözü dönmüş kalabalığa Hasan Halife'nin yakarışları fayda vermedi. "Bre sefih oğlan! Mülûkâne saray ve padişahane yalılar yapub arz-ı ihtişam etmeği bilirsün!" deyip nacak, kılıç, hançer üşürdüler. Ayağından sürüyüp çınar ağacına başaşağı astılar. İstanbul'da korku ve vahşet egemen oldu. Günlerce çarşı pazar açılmadı. Defterdar Mustafa Paşa'yı da Vefa Meydam'nda bulup Atmeydanı'na getirdiler. Diz çökertip kılıçla başını kestiler. Olayların, kente dönük korkunç bir yağmaya dönüşmesi an meselesiyken 14 Mart'ta yoğun kar yağışı başladı. Asiler Sultan Ahmed Camii'ne doldular. Ertesi gün, Receb Paşa'nın sarayında ele geçirdikleri Musa Çelebiyi paraladılar.

Sipahilerle yeniçerilerin bu taşkınlıklarını günlerce izleyen cebeciler, onlardan geri kalmamak için yaşlı bir yoldaşlarım salt güç gösterisi için katlettikten sonra sokağa döküldüler. Zulümler arttı. Saka Mehmed, Cin Ali, Çalık Derviş, Yemişçi Mustafa İstanbul'un hâkimleri oldular. Hattâ "gulüvv edüb bu padişah bize yaramaz!" demekten çekinmediler. Fakat aralarında ikilik çıktı. Seçtikleri yeniçeri ağası Köse Mehmed, buna yanaşmadı.

22 Mart 1632'de başlayan ramazan, rezaletlerle geçti. Sipahiler, takım takım silahlı gezmekte, ramazan, oruç demeyip "semt semt cemiyetlerde iyş ü işret etmeğe, önlerine cemaller ve develer ve ucube heykeller düzüb mahiyeler tasnif edüb fevc fevc tabi u surnay ile allah allah deyü her gece meşaleler yakub" İstanbul mahallelerinden haraç toplamaktaydılar. "Ahaliden seyr ü temaşa akçesi cem' edüb vüzera ve ulema konaklarına gidüb tabi ü nekkare ile cemallerim oynadub çuka ve kumaş ve nukud surreleri" aldılar. Takımlar 100 kuruşa kanaat etmeyip 1.000 kuruşa zor razı olmaktaydılar. Vermeye yanaşmayanların saçaklarına, şahnişinlerine ellerindeki meşalelerle ateş vermekteydiler. Güruhun biri savuşturulsa arkasından öbürü geliyordu. Yoksul evlerine bile askıntı olup para topladılar. Alenen oruç yiyen zorbalar, herkesin gözü önünde tütün ve şarap içtiler. "Açıkta sofra kurup lehv ü raks ve şürb ü fısk edüb sokaklarda avretlere ve oğlanlara taarruz eylediler". Bayramda ise yer yer salıncaklar kurup tekrar cer sevdasına düştüler. Sadrazamdan başlayıp ileri gelen herkese balmumları ile saçı istediler.

25 Nisan 1632'de mülazim yazılmak sorunu yüzünden zorbalar birbirine düştü. Onların bu zaafım iyi değerlendiren IV. Murad, beklenmedik bir çıkışla 18 Mayıs günü Topal Receb Paşa'yı saraya çağırdı. "Gel berii topal zorbabaşı!" diye gürledi.

Nikrisli (gut) olduğu için aksak yürüyen vezirazama "Bre kâfir abdest aldın mı?" diyerek Hafız Paşa olayında ayak divanına çıkarken kendisine "abdest al padişahım!" uyarısında bulunduğunu unutmadığını gösterdi. Zülüflü baltacılar kement atıp Receb Paşa'yı boğuverdiler. Ölüsü, Bâb-ı Hümayun önüne atılınca zorbalar korkuya kapıldılar.

Yeni vezirazam Tabamyassı Mehmed Paşa kentte geniş önlemler aldı. 9 Haziran günü Okmeydaninda toplanan zorbalar, İstanbullu olanlara, hanlarda oda döşemeyenlere mülazemet verilmemesini istediler. IV. Murad bir fermanla mülazemet yöntemini yasakladı. Atmeydaninda yeni bir ayaklanma hazırlığının yapıldığını öğrenince de Sinan Paşa Köşkü'ne inip ayak divanı ferman etti. Vezirler, din uluları, ocak ağaları çağırıldı. Gelenler bahçe kapısı önünde toplandılar. Padişah köşkte tahtta oturdu. Atmeydanindaki zorbaların ihtiyarları da ayak divanına katıldılar. Sahil ise ahaliyle dolmuştu. Divana çağırılanların hepsi Kuran'a el basıp padişaha sadakat yemini ettiler. Zorbabaşılarm yakalanıp teslim edileceğine ilişkin bir de hüccet yazıldı. İzleyen üç gün içinde hanlar boşaltıldı. Saka Mehmed, Cin Ali ve diğerleri birer ikişer yakalanıp idam edildiler. Tabamyassı Mehmed Paşa, her gün sarayında toplantılar yapıp sonra ya kola çıktı ya da tebdil gezdi. "İstanbul sokaklarında nerede bir eğri sarıklı sipahi görse kılıçla yahut iple katlettirdi". Ele geçirilemeyenlerin sipahilik kayıtları silindi. Küstah yeniçeriler sindirildi. Eyaletlere fermanlar çıkartılıp Celalilik yapan ve ulufe bahanesiyle İstanbul'a gelenlerin idamları emredildi.

IV. Muradin titretici ve acımasız padişahlığı bu tarihte başladı.

İstanbul'daki karışıldıklardan yararlanıp Manisa ve Balıkesir taraflarında âdeta egemenlik kuran, geceleri *Şehname, Timurname* okutup padişahlık hülyalarına kapılan İlyas Paşa İstanbul'a getirildiğinde IV. Murad İstavroz Kasrinda bu azılı paşayı da idam ettirdi. İstanbul'da tek kabadayı, zorba bırakılmadı. Ağustos 1633'te bir kız çocuğu dünyaya gelen IV. Murad, bu vesile ile şehir donanması yaptırdı. Kandilli Bahçesi'nde şenlikler düzenlendi. Fakat bundan 20 gün sonra 2 Eylül 1633'te şehrin beşte birini yakan büyük Cibali yangını çıktı. O gün bir kalafatçının Cibali Kapısı dışında funda yakıp gemi kalafat etmesi sırasında çıkan yangın, ilkin kıyıdaki kayıkhaneyi tutuşturdu. Şiddetli poyraz ile ateş surlardan içeriye girdi. Paşaların, ağaların söndürme kolları erişinceye kadar Cibali, Küçükmustafapaşa Çarşısı kül oldu. Alevler minare boyunda yükselmekteydi. Kara Musa menzili, Hamza Paşa, Yahya Paşa sarayları -ki her biri dörder beşer katlı eski binalardı- yok oldu. Âşıkpaşa'ya doğru ilerleyen yangın bundan sonra üç koldan şehre yayıldı. "Beyt-i fakir ve saray-ı emir demeyüb" evleri, ulema konaklarını kül yığınına döndürdü. Bir kol denize doğru indi. Haydarpaşa ve Üskübî Camii semtlerini tutuşturdu. Kurşuncubaşızade Mustafa Paşa Sarayı bir anda yok

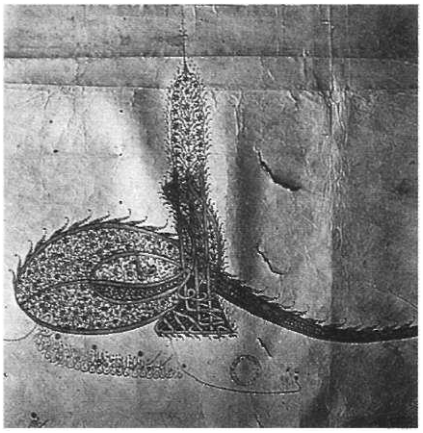

IV. Muradin tuğrası.
S. Umur. *Osmanlı Padişah Tuğralan,* İst., 1980

oldu. Ateş, Zeyrek'ten dönüp Atpazarina yürüdü. Diğer kolları Büyükkaraman, Küçükkaraman, Sultanmehmet (Fatih), Saraçhane, Sarıgürz (Sarıgüzel) semtlerini harabeye çevirdi. IV. Murad, cümle vezirler, bostancı ve yeniçeri bölükleri seyretmekten başka bir şey yapamadılar.

Yeniodalar, Mollagürani semtleri de yandı. Gece ve ertesi gün Fener Kapısından Sultanselim'e. Mesihpaşa'ya, Bâli Paşa ve Lutfî Paşa camilerine, Şah-ı Huban Sarayina, Unkapanindan yukarı Atpazarina, Bostanzade evlerine, Sofular Çarşısına kadar, İstanbul'un en güzel semtleri mahvoldu. 30 saat süren yangın, rüzgâr kesilince söndürülebildi.

Bu felaketin ardından halk arasında türlü dedikodular yayıldı. Bunların kaynağı ise kahvehanelerdi. Padişah, fitne olasılığını önlemek için İstanbul'daki bütün kahvehanelerin kapatılmasını ve yıkılmasını emretti. Yine "duhan-ı bed-hûy" denen tütünü de yasakladı. Camilerde vaizler, hocalar bu yasağın gerekliliğini uyardıkça halkta tütüne karşı tutku giderek artmaktaydı. İstanbul'da çıkan yangınlara çoğu zaman meyhanelerde içip lülesi yanıkken sızanların sebep oldukları savıyla "yasağ-ı padişahi'nin kapsamı genişletildi. Akşam hava karardıktan sonra fenersiz sokağa çıkmak da yasaklandı. Bekâr odalan(->) kapatılıp buralar debbağhane veya nalbant dükkânı yapıldı. Gece gündüz kentte dolaşan IV. Murad, fenersiz yakaladığını, bacasından tütün kokusu yayılanları idam ettirmeye başladı. Halk tütün içmek şöyle dursun, ocak yakamaz, kapıdan dışarı çıkamaz oldu. Her sabah, sokaklarda birer-ikişer boğulmuş ya da boynu vurulmuş cesetler görülmekteydi. IV. Muradin amacı, İstanbul'u tüm serserilerden, işsizlerden, zorbalardan temizlemekti. Fakat kurunun yanında pek çok yaş da can vermedeydi. Padişahın istisnai hoşgörüsü ise aydınlara idi. Üç kişinin bir araya gelip konuşmalarına, evlerde toplantılar yapılmasına izin vermezken "Kitapları ile seyre giden ulemaya, tespihi ve seccadesi ile zikir için toplanan dervişlere, kâğıt ve kalemi ile kitabet eden yazıcılara iznimiz var!" demekteydi. İstanbul'da, Kadızadeliler-Sivasîler(->) mücadelesi de bugünlerde başladı.

Vezirazam Tabamyassı Mehmed Paşa 22 Ekim'de Üsküdar'dan hareketle Doğu seferine çıkarken Bayram Paşa da sadaret kaymakamı olarak İstanbul'da kaldı. IV. Murad ise 1633'ün son günlerinde karadan Bursa gezisine çıktı. Yolları onartmadığı için İznik kadısını idam ettirmesi İstanbul'daki ilmiye sınıfının tepkisine neden oldu. Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi, Kösem Sultan'a bir tezkire yazarak üzüntüsünü belirtti. Ama karşıtları, şeyhülislamın IV. Muradi tahttan indirmek çabasmda olduğunu yaydılar. Bundan kaygılanan Kösem Sultan oğluna "benim arslanum acele üzre gelesiz, cülus tedbiri içün sözler ve cemiyetler olmakdadur" diye haber gönderdi. Derhal İstanbul'a dönen padişah, ilkin Ahizade ile oğlunun, akşam olduğuna bakmadan bir gemiye konulup Kıbrıs'a sürülmeleri için Bostancıbaşı Duçe Mehmed'e emir verdi. Duçe Mehmed, Ahizade'yi konağından alıp bir koçu ile Bahçekapiya getirdi. Buradan bir gemiye bindirdi. Hırsını alamayan IV. Murad, Duçe'yi yeniden gönderip yoldan çevirttirdiği şeyhülislamı Yeşilköy'de boğdurttu. Nereye gömüldüğü bilinmediğinden de Ahizade'nin, medresesi yanındaki türbesi boş kaldı.

10 Mart 1634'te padişahın bir şehzadesi doğduğu için İstanbul'da ve Galata'da büyük şenlikler yapıldı. 8 Nisan'da da Davutpaşa'da otağ-ı hümayun kurulup Lehistan seferi ilan edildi. IV. Murad 15 Nisan 1634'te sefer için Edirne'ye hareket etti. Fakat Lehistan yönetiminin önerilen koşulları kabul etmesi üzerine 5 Ağustos'ta İstanbul'a döndü. Bu sırada İstanbul'da bazı yiyecek maddelerinin, özellikle de sadeyağın kıtlığı çekiliyordu. Bunun İstanbul Kadısı Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin(->) narh konusundaki aşırı tutumundan kaynaklandığını öğrenen IV. Murad, Bostancıbaşı Duçe Mehmed'e, İstanbul kadısını deryaya çıkartıp adalardan birinde boğmasını ve denize atmasını emretti.. Duçe Mehmed, Karaçelebizade'yi bir kayığa bindirip Adalar'a yöneldi. Fakat Vezirazam Bayram Paşa, idamı önlemeyi başardı. Duçe, Adalar'a yaklaşmışken af hattı hümayununu götüren mübaşir yetişti. Abdülaziz Efendi idamdan kupayı kurtuldu ve bunun için *Hatt-ı mensuh gelmedi a 'mele / Hatt-ı nasih giderdi hele* diyerek tarih düşürmüştür.

Edirne'den İstanbul'a döner dönmez bir fermanla içki yasağı koyan IV. Murad, kentteki bütün meyhanelerin yıkılmasını emretti. Önceden olduğu gibi kendisi de gece gündüz tebdil gezmeye, gizlice çalıştırılan meyhaneleri bulmaya, sarhoşları yakalamaya başladı. Çoğu sarhoşu, kendi eliyle öldürdüğünden söz edilir. Kantemiroğlu(->) ise IV Muradia Bekri Mustafa arasında, içki yasağı sürerken geçen olayları anlatmıştır. Ne zaman neye kızacağı ve ne yapacağı artık bilinmeyen IV. Muradin, ortada bir neden yokken kendisine has nedim edindiği Abaza Mehmed Paşa'yı 24 Ağustos 1634'te idam ettirmesi bu tutumu-

na bir örnektir. O gece, Bostancıbaşı Duçe Mehmed'in Anadolu Hisarı'nda tertiplediği içkili eğlencede iken "Kırmızı Yumurta Bayramı" gününün belirlenmesinde doğan ihtilaftan ötürü Divan-ı Hümayun'da davaları görülen Ermeni ve Rum cemaatlerinin arasına girdiği ve Ermenilerden rüşvet aldığı söylenen Abaza Mehmed Paşa'yı, sabahı beklemeden idam ettirmeye karar verdi. Duçe ile bir kayığa binip Rumeli Hisarı'na geçti. Nedimlerinin ve korumalarının gelmesini beklemeden atlandılar. Beşiktaş'ta bir köylünün öküz arabası yolu kesmişti. Bir ok atıp adamı kolundan yaraladı. Duçe'ye "Var şu küstahın başmı kes!" dediyse de Duçe, zavallının ölmüş olduğunu söyleyip köylüyü kurtardı. Güneş doğmadan Okmeydam'na çıkıp oradan Kâğıthane'ye indiler. Kâğıthane Köprüsü'nden geçip İstanbul'a geldiler. IV. Murad, başına yağmurluğunu çekip Ayasofya'da bekledi ve Duçe'yi, henüz toplanmış bulunan divana gönderdi. Ermenilerin birkaçının o günkü murafaadan sonra boğdurulmasını istedi. Alelacele Çinili Köşk'e getirtilen Abaza Paşa da orada idam edildi. Abaza Mehmed Paşa, giyim kuşamı, kılıcı, atı ile İstanbul'da bir modaya öncülük etmiş ilginç bir tipti (bak. Abaza Paşa modası).

IV. Murad, vezirazamın arkasmdan Doğu seferine çıkmak üzere Aralık **1634**'te Cebehane önüne tuğlar diktirdi. Bayram Paşa'yı İstanbul'un muhafazasıyla görevlendirdi. Murtaza Paşa'yı sefer kaymakamı atadı. Rumeli'ye ve Anadolu'ya asker sürücüleri gönderdi. Sefere katılmak istemeyen Kırım Hanı Canbeg'i azledip yerine İnayet Giray'ı han yaptı. Şiirlerim özellikle de hicivlerini çok sevdiği fakat *Siham-ı Kaza* olayından sonra fazla ilgi göstermediği Nef'î'yi çağırıp Bayram Paşa için bir hiciv yazmasını istedi. Nef'î hicviyesini yazıp sunduğunda beğenmekle birlikte daha önce bu tür şiirler yazmayacağına ilişkin yeminini hatırlattı ve kendisini Bayram Paşa'ya havale etti. Bayram Paşa, 27 Ocak **1635**'te Nefî'yi sarayma çağırıp boğdurduktan soma denize attırdı. Nef'î'nin ölümüne en çok dönemin din adamları sevindiler ve Bayram Paşa'ya dualar ettiler. Onu, odunluğa boğmaya götüren çavuşbaşı Boynueğri Mehmed Ağa (Paşa) ise Hasankaleli (Anadolulu) ve Türk asıllı olmasından dolayı hakaretlerde bulunmuş ve "Behey Türk âdemisi! Gel. odunlukta hiciv düzecek kişi var, bildiğinden kalma, bre melun Türk!" demişti.

IV. Murad 10 Mart **1635**'te Üsküdar'a geçti ve ilk Doğu seferine de 28 Mart günü hareket etti. Devlet erkânı ve ulema, padişahı Maltepe'ye kadar uğurladılar. Padişah Revan cephesinde iken İstanbul kaymakamı Bayram Paşa'ya bir hatt-ı hümayun gönderip Anadolu'dan, önceki yıllardaki Celali istilaları sırasında topraklarını bırakıp İstanbul'a göçenlerin ("kırk seneden beri terk-i vatan eden reayanın") eski yurtlarına göç ettirilmelerini emretti. Bu tahrir ve sürgün buyruğunu alan Bayram Paşa, eski Mısır kadısı Seyyid Mehmed Efendi'yi müvellâ, kethüda beyliğinden emekli Hüseyin Ağa'yı mübaşir tayin edip birkaç ay boyunca İstanbul mahallelerini "teftiş belasına mübtela" kıldı. Fakat bu zor işin yerine getirilmesine olanak yoktu. Herkes tanıklar dinleterek 40 yıldan daha fazla zamandır İstanbul'da olduğunu kanıtlamaktaydı.

Bayram Paşa. padişahın yokluğunda kentin bakımı ve temizliği ile ilgili bir dizi çalışma yaptı. İstanbul surlarına yakın evleri, işyerleri olanlara, vakıf mütevellilerine yükümlülükler getirip "hisar duvarlarının halel-pezir olan" yerlerini onarttı. Soma da içten ve dıştan badana ettirip temizleterek ağarttı.

26 Ağustos 1635'te İstanbul'a ulaşan Revanın fethi haberi üzerine 7 gün 7 gece boyunca şenlik ve şehir donanması yapıldı. Kapıcılar Kethüdası Salih ve Musahip Beşir ağaların Bayram Paşa'ya getirdikleri gizli bir hatt-ı hümayun ile de padişahın Topkapı Sarayı'nın Şimşirlik Kasrı'ndaki kardeşlerinden Süleyman ve Bayezid'in boğulmaları isteniyordu. Kent halkı fetih sevinciyle "iyş ü işret ederlerken" Bayram Paşa ile bostancıbaşı "içerü girüb Bayezid'i ve Süleyman'ı birer bahane ile çıkartub boğdurdular". Bu sırada 20-25 yaşlarındaki şehzadelerin yakarışları, infaz görevlilerini bile ağlattı. İki şehzade, gizlice yıkanıp kefenlenip babalan I. Ahmed'in türbesine gömüldü.

IV. Murad, ayrılışından 9 ay sonra 27 Aralık 1635'te İstanbul'a döndü. İzmit'te kadırgaya binip Üsküdar'a geldi. Bir gece Üsküdar Sarayı'nda kalıp ertesi gün muhteşem bir alayla İstanbul'a geçti. Padişahın gelişi nedeniyle kentte bir hafta şenlik yapıldı.

Ulufe almak için İstanbul'a gelen sipahilerin mevaciplerinin, Gümrük Emini Mehmed Çavuş'un yolsuzluğu yüzünden ödenemediği anlaşılınca Mehmed Çavuş'un Bâb-ı Hümayun önünde boynu vuruldu. Yeni Gümrük Emini Ali Çelebi öncekini aratacak bir zalimdi. Koyun Emini San Kâtibin de bir dizi yolsuzluğu saptandı ve o da Bâb-ı Hümayun'da idam edildi. Yine, yeniçeri kâtiplerinin, ölen yoldaşlarının kaydını silmeyip, rüşvet veren dışarıdan birisini ocağa yazmalan da devam ediyordu. IV. Murad da bir adamını gönderip rüşvetle esame defterine yazdırttı. Bunun üzerine huzuruna getirttiği Kâtip Osman Efendinin boynunu umdurdu.

2 Şubat 1637'de, Tabanıyassı Mehmed Paşa. Revanin düşmesinden sorumlu tutularak azledildi. Bayram Paşa vezirazam ve serdar-ı ekrem oldu. İstanbul'a çağrılan Mehmed Paşa, Çinili Köşk'te tutuklandı. Bir süre sonra da bağışlanıp Özi muhafızlığına gönderildi. Bayram Paşa 7 Martla Üsküdar'a geçip ordugâh kurdu ve 20 Mart 1637'de Doğu seferine çıktı. Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa istanbul kaymakamı oldu.

Azak Kalesi'nin kaybedilmesine neden olan ve padişaha karşı ayaklanan Kırım Hanı inayet Giray ile Nogay Tatarlarının bağlılık gösteren hanı Kantemir Mirzamın durumu 1637'nin ikinci yarısında IV. Murad! meşgul etti. Kırım hanlığına atanan Bahadır Giray, istanbul'dan kadırga ile hareket edip Kırım'a çıktığında İnayet Girayla savaşmak zorunda kaldı. Kantemir Mirza, İnayet Giray'm saldırılarından kaçıp İstanbul'a geldi. Bir süre geçince İnayet Giray da bağışlanma umudu ile IV. Murad'm huzuruna çıktı. Padişah, önce İnayeti, sonra Kantemir! idam ettirdi. Temmuz 1637'de İstanbul'a gelen İran Elçisi Maksud Han da Davud Paşa Sarayı'nda tutuklandı. Bu yılın eylül aymda İstanbul'da salgın başladı.

Doğu seferine hazırlanan IV. ivlurad, ordunun takviyesi için 5.000 yeniçerinin kapıya çıkmasını buyuran bir ferman yayımladı. 17 Şubat 1638'de de hayatta kalan iki kardeşinden Şehzade Kasım! sarayda boğdurdu. 20 Şubat günü Cebehane önüne tuğlar dikildi. Bu sırada Kâğıthane'deki baruthanede bir infilak oldu. 20 kantar barutun tutuştuğu kubbe havaya uçtu ve 6 kişi öldü. Budin Beylerbeyi Musa Paşa'yı İstanbul muhafızı atayan IV. Murad mart ayı başında otağ-ı hümayununu Üsküdar'a kurdurttu. Kendisi de 8 Nisan günü benzeri görülmedik bir alayla Üsküdar'a geçti. Yanında Şeyhülislam Yahya Efendi ile Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa da vardı. Padişahın tören giysisi, ilk İslam gazilerini ve mücahit sahabeleri anımsatıyordu. "Ejderha misillü", zırhlı, tolgalı bir ata binmişti. Başındaki "miğfer-i alıenin'ln üstüne "bir kırmızı şal amame sarunub sorguc-ı husrevânî ve ataka-i sahibkıranî takınub sahabe-i kirama" benzemeyi gözetmişti. Üsküdar'da 29 gün oturdu. 7 Mayıs günü Bağdat'a hareket etti. Anadolu'yu çok yönlü etkileyen bu büyük sefer sırasında, İnönü'de padişahın ordusuna katılan Vezirazam Bayram Paşa, 26 Ağustos 1638'de, Bilecik'e yakın Cüllab'da öldü. Diyarbekir Beylerbeyi Ta war Mehmed Paşa vezirazam oldu. Acımasız bilinen IV. Murad'ın Bayrampaşa'nın ölümüne ağlaması, Bağdat kuşatması sırasında da otağının yanına kurdurduğu yaralı çadırlarını sık sık dolaşıp yaralı askerlerle ilgilenmesi onun duygusallığına kanıt gösterilmiştir. Tayyar Mehmed Paşanın da 23 Aralık 1638'de elinde kılıcı savaşırken şehit düşmesi karşısında da IV. Murad üzüntüsünü gizleyememişti. Kaptan-ı *Derya* Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Bağdat'm fethinden bir gün önce vezirazamlığa atandı.

Kentin alınmasından sonra burada fazla kalmayan IV. Murad, Vezirazam Kara Mustafa Paşa'yı serdar-ı ekremlikle İran seferine memur ettikten sonra Diyarbekir'e, oradan da İstanbul'a yöneldi. Yolda iken 17 Mayıs 1639'da İran'la Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı.

Bağdat Fetihnamesi İstanbul'da coşku uyandırdı ve ramazanın 10. gününden sonuna kadar (15 Ocak-**4** Şubat 1638) kentte donanmalar ve şenlikler yapıldı. Diğer yandan, padişahın sefere çıkarken yapımlarım emrettiği Topkapı Sarayı Sofa-i Hümayunu'ndaki iki kasr-ı âlinin (Bağdat ve Revan köşkleri) yapımları da bir senede tamamlandı. 1623'ten beri saraydaki dairesinde münzevi yaşayan I. Mustafa 1639'da öldü ve Ayasofya'da gömüldü.

8 Haziran 1639'cla İzmit'e gelen IV.

Muradi burada İstanbul'dan gelen devlet erkânı ve ulema karşıladı. İki gün sonra 50 kadar kadırga ve tekne ile İstanbul'a hareket edildi. O akşam Sinan Paşa Köşküne inen padişah yorgun ve hastaydı. Ayaklarındaki gut da dayanılmaz acılar vermekteydi. Fakat İstanbul halkının kendisini görmek istemesi karşısında 12 Haziran günü Bahçekapidan saraya kadar, zafer alayına katıldı. Bu alayda 100 kadar İran prens ve hanının, zincirlerle bağlı olarak geçirilmesi halkı heyecana boğdu ve herkes padişahın iyileşmesi için dua etti.

Vezirazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Ocak 1640'ta orduyla İstanbul'a döndü ve alay gösterdikten sonra sancak-ı şerifi Bâbüssaade önünde padişaha teslim etti.

Sağlığının tehlikeli biçimde bozulması nedeniyle 3-4 ay içki içmeyen IV. Murad, bir ara iyileşir gibi oldu. Ramazan ayında yeniden rahatsızlandı. Bayramda son kez durumu iyileşti. Bayram alayına katıldı. Bayram töreninden sonra Sinan Paşa Köşkü'ne inerek oyuncu ve sanatçı gösterilerini izledi. Kabak Meydanînda at koşturup ok attı. Atmeydanina, Silahdar Paşa'nın sarayına çıktı. Burada büyük bir ziyafet düzenlenmişti. Silahdarı ve öteki yakınları padişahı içmeye teşvik ettiler. Bu içki âleminden saraya dönünce komaya girdi. Hekimlerin tedavileri ve verdikleri ilaçlar bir yarar sağlamadı. 8 Şubat 1640 Çarşamba günü gurup vakti öldü.

Ölürken İmam-ı Sultanî Şâmî Yusuf Efendi, Hekimbaşı Zeynelâbidin Efendi başucundaydılar. Haber, sarayı mateme boğdu. Haremde ve enderunda camlar kırıldı, kepenkler söküldü, kıyametler kopartıldı. Silahdar Siyavuş Ağa ve diğer hasoda erkânı ölünün üzerine bir şal örttüler. Vezirazam Kara Mustafa Paşa'yı içeriye çağırdılar. Kapı ağası da Şehzade İbrahim'i tahta davet için Şimşirlik Dairesi'ne gönderildi. IV. Murad öldüğü sırada, Bağdat Köşkü'nün iç süslemeleri ve yazı kuşakları henüz tamamlanmamıştı. Hattat Tophaneli Mahmud Çelebi ve "nice ancılayın eshabı maarif ve hünermedan, meşgul-i nükuş ve tezhib-i eyvan idiler". İlginç bir rastlantı olarak da altın suyu ile "Hz ibrahim" hakkındaki bir ayet yazılıyordu ve o gün İbrahim padişah oldu.

Ertesi gün cülus bitince bir ağlaşma daha oldu. Sonra vezirazamın buyruğuyla hazırlanan tabut içeriye götürüldü. IV. Murad "taht-ı münakkaşdan tahta-i na'şa muttasıl oldu", istanbul'daki selatin camilerde salalar verildi ve halk korkuyla üzüntüden kaynaklanan bir sessizliğe gömüldü. Sultan İbrahim de hazır olunca vezirler tabutu çıkartıp Bâbüssaade önünde musallaya koydular. "Üzerine çar tekbir ile namazın eda edüb vüzera ve ulema piyade ağlaşarak götürdüler. Merhumun gazalarda bindiği üç atı, ters eyerlenüb tabutu önünce yedildi. Feıyad ü figan ile babası Sultan Ahmed Han türbesine defnedildi." Tersane'deki özel bastardası o gün "kara katran ile" matem rengine boyanıp karaya çekildi.

"Yavuz-ı Sam" diye anılan IV. Murad uzun boylu, heybetli bakışlarıyla ve garip çehresiyle korku uyandıran bir fiziğe sahipti. Kantemiroğlu'na göre IV. Murad bedensel ve ruhsal yeteneklerle donatılmıştı ve bir askerde aranan tüm beden özellikleri onda vardı. Gücü, biniciliği, silahşorluğu ile ünlüydü. Bir pehlivan olan iri vücutlu Silahdar Musa Paşa'yı sağ eliyle kuşağından tutup ayaklarını yerden keser, hasodada birkaç tur dolaştırdıktan sonra hiçbir yorgunluk belirtisi göstermeden bırakırdı. Okçulukta hocaları Hüsamzade Abdurrahman Efendi, Hacı Süleyman ve Sarı Solak'tı. Binicilik eğitimini Mirahor Cundî Halil Paşa'dan almıştı. Ok atıcılıkta, Tozkoparan istisna edilirse şampiyondu. Topkapı Sarayindaki demir-gümüş alaşımı bir kapıyı okla delmesi meşhurdur. Ok, harbe ve cirit ile birkaç kalkanı delmek, bir kılıç vuruşu ile bir merkebi ikiye bölmek, 200 okkalık gürzü kaldırıp salmak gibi hünerleri vardı. Eski Saray'dan attığı cirit, Bayezid Camii minaresinin dibine düşmüştü. Hint elçisinin hediye ettiği gergedan derisi kaplı siperi, ok ve tüfek fındığı ile delmişti. At meraklısı olup sarayında 300-400 seçme binek atı, 40-50 yarış atı, ayrıca kendisine mahsus 9 atı vardı. Nefî, Muradin atları için bir "kaside-i rahşiyye" yazmış ve kimi atlarını adları ve özellikleri ile anmıştır. Bindiği atların ünlüleri Tayyar, Dağlardelisi, Celalibeyazı ve Ağaalacasiydı.

Kantemiroğlu, IV. Muradin yaşamı konusunda Türklerin ciltler dolusu kitaplar yazdıklarından söz eder ve onun için anlatılanların bazılarının gerçek olamayacağını vurgular. Bir imparatorluğun onuru ile bağdaşmayan, ayrıca doğa yasalarına da aykırı davranışlar yaptığını, örneğin çok yakın dostları ile İstanbul'un dışındaki bahçelere ve mesirelere gidip bir padişaha yakışmayacak şekilde eğlendiğini, ateş yaktığını, yemek pişirdiğini, sofraya şarap getirip şakilik ettiğini, laubali biçimde içtiğini; ilginç denemelere kalkışıp çok yaşlı kadınlarla delikanlıları, ihtiyar erkeklerle genç kızları evlendirdiğini; önceki padişahlarla kıyaslanmayacak düzeyde içki düşkünü olduğunu ve bu tutkusunda Bekri Mustafa'nın rolü bulunduğunu; şeyhülislamı, kazaskerleri de zorla içki meclisine oturtup onlarla içtiğini; içki yasağı koymazdan önce bir ara, herkesin şarap satmasına ve içmesine izin verdiğini; afyondan nefret ettiğini, tütün içenleri yakaladığında kendi eliyle boğduğunu anlatır. Kanla besleniyordu denecek kadar kana susamış olduğunu, hattâ bazı geceler sırtında kemersiz bir entari, elinde kılıç, yalınayak haremden fırlayıp deliler gibi sokaklarda koştuğunu, rastladığını kılıçtan geçirdiğini, bazen de pencere önünde oturup keyfince ok atıp yoldan geçen günahsız insanları öldürdüğünü de ekler. Salt zulmetmek ve öldürmek için tebdil çıktığında birkaç zavallıyı katletmeden saraya dönmediğini belirten Kantemiroğlu'na göre IV. Muradin 17 yıllık saltanatında 14.000 insan öldürülmüştür. Bu sayıyı 20.000 olarak veren kaynaklar da vardır. Silahdar ağayı ve Bostancıbaşı Duçe Mehmedi, akşam içkiye başladıktan sonra verdiği idam emirlerinin infaz edilmemesi için uyardığı da rivayet edilir. Çok kısa ve kesin ifadeli olan hatt-ı hümayunlarından biri "Hasan habsolunsun. Amma bu mel'unu hemen şimdi kapucular kethüdasına gönderüb çeşme önünde başını kesdiresin. Ben dahi yukarıdan bakarım. Elbette olsun!" biçimindedir.

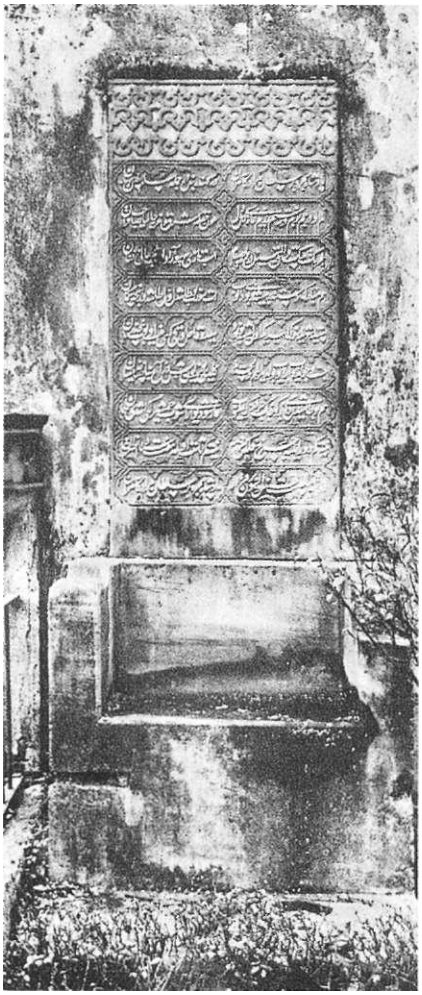

IV. Muradin tombak oyunlarını izlediği kürsü ve bir cirit atışını anlatan kitabe. *Hayat Tarih Mecmuası.* S. 9 (Ekim 1972)

Koçi Bey, yönetim işlerinde IV. Murad'a danışmanlık etmiş, eski yasaların nasıl uygulanması gerektiği konusunda layihalar sunmuştur. IV. Muradin, saltanatının ikinci dönemi (1632-1640) kısa fakat İstanbul ve imparatorluk açısından bu süreye sığdırılması zor olaylar ve gelişmelerle doludur. Evliya Çelebi, sesinin güzelliğiyle IV. Muradin dikkatini çekmiş ve onun himayesiyle yetişmiştir. Evliya Çelebi *Seyahatname* 'sinde, İstanbul, o yıllardaki tüm özellikleri ile anlatılır. Örneğin, IV. Muradin Alay Köşkü'nden izlediği esnaf geçitleri, kentin o zamanki iş ve ticaret hacmi konusunda fikir verir.

Vezirlik vererek musahip yaptığı Emirgûneoğlu Yusuf Paşa'nın İstanbul'a yeni bir eğlence anlayışı getirdiği, İstinye'de Feridun Paşa Bahçesi'nin yeni bir Boğaz semti olarak (Emirgân) gelişimine hizmet ettiği bilinir. Yine Evliya Çelebi'nin anlattı-

gına göre Hezarfen Ahmed Çelebi(-0 ilginç bir denemeyi IV. Muradın izniyle gerçekleştirmiş ve "İhtida Okmeydam'nın menberi üzere rüzgârın şiddetinde kartal kanadı bağlayub havada sekiz dokuz kere pervaz" ettikten sonra Galata Kulesinden lodos rüzgârıyla uçup Üsküdar'da Doğancılar Meydanı'na inmiş, olayı Sinan Paşa Köşkü'nden seyreden IV. Murad "Bu pek havf edilecek bir âdemdür. Her ne murad eder ise elinden geliyor" deyip sürgüne göndermiştir.

IV. Murad'm, nedimi Tıflî Çelebi ve efsanevi bir kişilik olan Bekri Mustafa ile olan öyküleri, sonraki yakıştırmalarla birlikte İstanbul halk kültürünü zenginleştirmiştir.

Anadolu'da özellikle de Doğu Anadolu' da unutulmaz izler bırakan ve bu bölgenin imarıyla ilgilenip yollar, hanlar, köprüler yaptırtan IV. Muradın adını taşıyan yerleşim yerleri ve büyük bir akarsu (Fırat'ın kolu Murad Suyu) vardır, istanbul'da ise Boğaz güvenliği için ve Kazak saldırılarına karşı Kavak kalelerini yaptırtmış, Bayram Paşa'ya, surları ve harap camileri onarttırmıştır. Üsküdar'da ve Kandillide yaptırdığı saraylar yıkılmış bulunmaktadır. Bağdat ve Revan köşkleri istanbul'a kazandırdığı çok değerli mimari eserlerdir. Göksu, Kandilli, Tokat Bahçesi mesirelerine düşkün olan IV. Murad'm, temmuz ayını İstavroz Sarayı'nda, eylülü Davud Paşa Sarayı' nda geçirdiği bilinmektedir. Şiirleri olan IV. Murad saz eserleri de bestelemiştir. Topkapı Sarayı'nda giyim kuşamı, zırh ve miğferleri, kalkanı, gürzü, kılıcı, koşum takımları vardır.

IV. Murad'm hasekileri ve cariyeleri konusunda hemen hiçbir bilgi yoktur. Ayşe adlı bir hasekisinin adı, ölümünden sonraya ait bir belgede geçer. Şehzadeleri (Ahmed, Süleyman, Mehmed. Alaeddin) kendi sağlığında ölmüştür. Adlan bilinen kızları Gevherhan, Kaya, Ayşe, Fatma, Hafise, Safiye, Rukiye sultanlardır.

Bibi. *Tarih-i Naima,* II. 95. 261 vd, III; Kâtib Çelebi, *Fezleke,* II, İst., 1286; Karaçelebizade Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar,* Kahire, 1248; *Tarih-i Solakzade;* Evliya, *Seyahatname,* I; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,* II, Ankara. 1979. s. 152-164, 328; M. C. Baysun, "Murad IV", *İA,* VIII, 625-647; Danişmend, *Kronoloji,* III, 325-386; Ahmed Refik, "Murad-ı Râbî'nin Hatt-ı Hümayunları", *TOEM,* s. 39 (1332); (Altmay). *Onbirinci Asırda;* R. E. Koçu, *Osmanlı Tarihinde Yasaklar,* ist., 1950; Y. Öztuna, *Türkiye Tarihi,* IX, ist. 1966, s. 7-68; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 54-56; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi-I, Osmanoğullan,* Ankara, 1969, s. 74-75; Öztuna, *BTMA,* II, 67-68.

NECDET SAKAOĞLU

MURAD V

(21 Eylül 1840, İstanbul - 29 Ağustos 1904, İstanbul) 33. Osmanlı padişahı (30 Mayıs 1876-31 Ağustos 1876).

"Murad-ı Hamiş", "Sultan Murad bin Sultan Abdülmecid Han" olarak da bilinir. Abdülmecid(->) ile Şevkefza Kadın Efendi'nin oğludur. Cülusu, Topkapı Sarayı'nda geleneksel törenle olmadığı gibi cülus tahtına oturmamış: kılıç alayı düzenlenmemiş; cuma selamlığına da bir kez çıkmıştır.

Abdülmecid'in ilk şehzadesi olan Muradın doğumu münasebetiyle Babıâli'ye gönderilen hatt-ı hümayunda "Hazret-i Hakk'ın ihsanına hamd ü sena olsun. İşbu pazartesi günü saat 10.00'da gülistan-ı sulb-i şahanemden bir şehzadem dünyaya geldi" denilerek Mehmed Murad adının verildiği belirtilmişti. Henüz 17 yaşında olan Abdülmecid. Murad'm doğumundan duyduğu mutlulukla ülkede ve İstanbul'da şenlikler düzenlenmesini. 7 gün boyunca her gün beşer nöbet top atılmasını, isteyenlerin evlerini ve konaklarını geceleri kandillerle donatmalarını buyurdu. Eski Çırağan Sarayı'nda da geleneksel veladet şenlikleri yapıldı. Bezmiâlem Valide Sultana) saray salonlarına çil çil altınlar saçtı. Dışanda Muzıka-i Hümayun, içeride tavşan sazendeleri konserler verdiler. Saraya hediyeler yağdı. Bezmiâlem Valide, gelini

V. Murad'm Ayvazovski tarafından yapılmış portresi.
TSM 17/123
Cengiz Kahraman arşivi

Şevkefza'ya bir çift "ayn-ı bakar" (inekgözü) iğne, şallar, kumaşlar ve cariyeler hediye etti. Abdülmecid, oğluna elmas işli maşallah, avizeler, horoz mahmuzlan, gümüş sübekler yaptırdı. Şevkefza'ya çok değerli saray giysileri diktirildi. Devlet erkânı padişaha ziyaret ederek tebrik etti. Çırağan Sarayı önüne Tersane'den getirilen sallarda geceleri fişek gösterileri yapıldı. Şairler doğumuna tarih düşürme yarışına girdiler. Esad Efendi. *Şehzade geldi dehre/ Nâsa Murad erdi* ve "Verdi Şeh-i Abdülmecid'e hamd ola bâri Murad" diye iki tarih birden düşürdü.

1840 sonlarından başlayarak Abdülmecid'in diğer sultanları (kız) ve şehzadeleri doğmakla birlikte Murad hepsinden farklı ve özenle yetiştirilmeye çalışıldı. Abdülmecid çevresindekilere "Murad'm terbiyesiyle meşgul olmaktan" duyduğu mutluluğu söylemekteydi. Muradın hocaları arasında Ferid Efendi (lisan-ı Osmani), Şeyh Hafız Efendi (hadis), Gerdankıran Ömer Hulusi Efendi (buharî-i şerif) ve Mösyö Gardet (Fransızca), Guatelli Paşa ve İtalyan Lombardi de (piyano) vardı. Murad Efendi tarihe, felsefeye, resme ilgi duymakla birlikte en çok mimarlıkla ve müzikle ilgilendi. Eskizler, krokiler çizerek, mobilya ve marangoz işleri, piyano için besteler yaparak boş vakitlerini değerlendirdi.

Kadınlarla ilk teması ise daha 13-14 yaşında iken oldu. Buna ilişkin anılarında, saraydaki dairesinde marangozlukla uğraştığı bir gün, yanına yaklaşan cariyenin eski saray geleneklerine göre ilişki önerisinde bulunuşunu anlatmış ve duygusallığa dayanmayan ilişkileri doğru bulmadığını vurgulamıştır.

Babası Abdülmecid'in amacı, eğitimiyle hiç ilgilenmediği kardeşi Abdülaziz'in yerine oğlu Muradı veliaht olarak hazırlamaktı. Bu düşüncesini ingiltere Büyükelçisi Lord Canning'e de açtığı halde ondan olumlu cevap alamamıştı. Saraym mabeyin erkânı ise padişaha yaranmak için hemen her gün bu konuyu gündemde tutmaktaydılar. Murad Efendi ise bütün törenlere son derece alımlı ve Avrupai görünümde katıldığı gibi. İstanbul'un giderek alafrangalaşan sosyal yaşamına da iştirak ederek sempati toplamaktaydı.

1861'de babasının ölümü ve amcası Abdülaziz'in tahta çıkması ile resmen Osmanlı veliahtı olan Murad Efendi, kendisine tahsis edilen Dolmabahçe Sarayımın veliaht dairesinde, Bebek sırtlarındaki Nisbetiye Kasn'nda, Kurbağalıdere'deki köşkünde ve çiftliğinde yaşamaya başladı. Mason locasına yazıldığı, Jön Türklerle ve hümyetpen^er aydınlarla dostluklar kurduğu bu 15 yıllık dönemde, hazineden kendisine ayrılan ödenek yetmediği için Galata sanallarına borçlandı, istanbul bankerleri ise geleceğin padişahına borç vermeyi çıkarlanna uygun gördüklerinden ellerinde, günün birinde faiziyle nasıl ödeneceği bilinmeyen "Mehmed Murad bin Abdülmecid Han" mühürlü yüzlerce senet birikti.

Kendisini Avrupalı prenslerden farklı görmeyen ve Abdülaziz'in alaturkalığına inat alafranga yaşama biçimini seçen Murad Efendi, dairesinin ve köşklerinin konuklarla dolup taşmasını istediğinden, Abdülmecid'in şehzadeleri, kızlan, bunların eşleri ve çocukları, Jön Türkler, yabancı ve İstanbullu aydınlar veliahtı ziyarete gelmekte ve ağırlanmaktaydılar. Murad Efendi'nin başkanlık ettiği oturum ve davetler, avrupavari, aynı zamanda da her düşünce ve görüşe açık geçiyordu. Özellikle Kurbağalıdere'deki köşkünde yaz boyunca her akşam düzenlenen ziyafetlerde alafranga sofralar donatılıyor, özel eğitimli sofracılar (garsonlar) servis yapıyor, yemek müziği veya muzıka çalmıyordu. II. Abdülhamid'in anılarında belirttiğine göre Murad'ı içki müptelası yapan ise çok sık görüştüğü Namık Kemal'di. Murad Efendi, İstanbul içinde de özgürdü. Özellikle Boğaz'da zengin ve soylu dostları vardı. Kız kardeşi Fatma Sultanin Baltalimanı'ndaki yalısına, Refia Sultanin

Çamlıca'daki sarayına, Köçeoğlu'nun Arnavutköy'deki yalılarına sıkça gider, buralarda da çoğu zaman içkili eğlenceler yapılırdı. Kış boyunca kapandığı Dolmabahçe Sarayindaki dairesinde ise kız kardeşi sultanlarla mektuplaşır, *Monte Kristo* okur, piyano için besteler yapardı. Murad Efendimin bu döneme ait mektuplarında, örneğin. Sultan İbrahim'in kışın kedilere kürk giydirmesi gibi eski saray öyküleri, kış aylarında haremde fazla oturmasından dolayı kendisine "bari başına hotoz koy!" denilmesi, haremde, doğuran kediler için lohusa şerbeti hazırlanması, kedi düğünü yapılması gibi pek çok ilginç bilgi vardır.

Abdülaziz'in 1863'te Mısır'a. 1867'de Avrupa'ya yaptığı gezilere Murad Efendi de katıldı. Fransızcası ve nezaketi ile Avrupa hükümdarlarının takdirini kazandı. Abdülaziz bundan sıkılarak onu İstanbul'a geri göndermeyi veya Feyz-i Cihad yatında oturtmayı dahi düşünmüştü. III. Napoleon, Kraliçe Viktoria, Abdülaziz'den çok Murad Efendi'ye ilgi gösterdiler. Veliaht için özel davetler ve geziler düzenlendi.

Avrupa gezisi dönüşünde Abdülaziz, Muradin özgürlüklerini ve savurganlığını kısıtlamaya çalıştı. Borç almasını, özellikle de Tmgıroğlu Agop'la ilişkisini yasakladı. Önce üç gün, daha sonra bir yıl dairesinden çıkmamasını irade etti.

1870'e doğru Jön Türklerle temaslarını artıran veliaht, Namık Kemal ve Ziya Bey (Paşa) ile özgürlük ve anayasa konularını tartışıyordu. İstanbul'a gelen bir Fransız hukukçudan da hükümdar olduğu zaman yürürlüğe koyacağı bir anayasa hazırlamasını istedi. Fakat giderek içkiye daha fazla düşkünlük göstermesi, müzik ve mimari tutkusuyla birlikte açığa çıkan melankolizmi, ona güvenenleri umutsuzluğa sevk ediyordu. Abdülhamid (II) ağabeyi Muradin, gece sabahlara kadar Namık Kemal'le içtiklerini, okuyup yazdıklarını, bu işretler sonunda asabileştiğini anılarında açıklar. Sarayın baskısı ya da izlemesi sonucu Namık Kemal ve diğerleri, Kurbağalıdere'ye gidemedikleri zamanlarda veliahtla ilişkilerini "Cibril" namıyla anılan baltacı Topal Süleyman aracılığıyla sürdürmekteydiler. Namık Kemal yazılarında, açıktan olmasa da ülkenin geleceğinin Muradin başa geçmesine bağlı olduğunu sık sık ima eder, örneğin "erbab-ı şebab (gençlik) milletin murâd-ı âtisidir" derdi. Murad da çevresindekilere padişah olursa köleliği, kadınların tutsaklığını yasaklayacağını yineliyordu. Siyasi gündemli toplantılar çoklukla Mustafa Fazıl Paşa'nın bağında veya konağında, Köçeoğlu'nun Üsküdar'daki bağında, Nisbetiye Kasrında, Madam Flori'nin köşkünde yapılıyordu. Bununla birlikte Yeni Osmanlıların Veliefendi Çayırı'ndaki ihtilal toplantısının öğrenilmesinden, Gedikpaşa Tiyatrosu'nda *Vatan Yahud Silistre'ma* oynandığı gece tiyatrodan çıkanların Namık Kemal'in evine yürüyerek "Muradınız nedir? Muradımız budur. Allah muradımızı versin!" sloganlarıyla gösteriler yapmalarından ve Jön Türklerin Avrupa'ya kaçmalarından

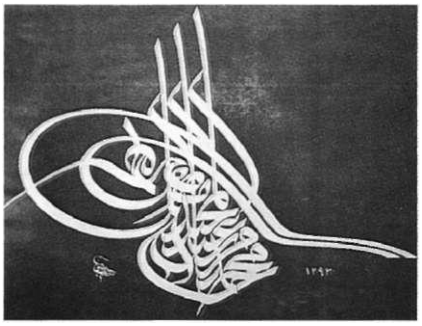

V. Muradin tuğrası.
S. Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları.* İst.. 1980

sonra Murad Efendi'nin temasları da kısıtlandı. Comte de Keratry, *Mourad* Uadlı eserinde İstanbul'a gelen bir yabancının onunla görüşmesindeki güçlükleri anlatmıştır. 1871'de asabi rahatsızlığının artması nedeniyle deniz banyosu salık verilen Murad Efendi, İngiltere Büyükelçisi Sir Henry Elliot'un kiraladığı yalıdan denize girdiği için onunla dost olmuş ve birtakım ilişkilerini onun aracılığı ile yürütmek zorunda kalmıştı. Bir yabancının veliahtla görüşmesi için Elliot bile izin alamadığından, gezgin. Galata'da bir işadamıyla buluşup Üsküdar'a geçmiş, uzun bir araba yolculuğundan sonra keçiyollarım izleyerek Kurbağalıdere'ye ulaşmış, koltuk kapısından girerek köşkün bir pavyonunda Murad'la görüşebilmişti.

1873'ten sonra Abdülaziz, Murad Efendi'ye bir ölçüde yeniden serbestlik tanıdı. Borçlarını Hazine-i Hassa'dan ödettirdiği gibi, 40.000 altınlık bir ek ödenek tahsis etti. Murad Efendi, savurganlığı için yeni bir kaynak bulmanın sevinciyle dadısının kocası Boşnak Mehmed Paşa'ya 400 altına Pariskâri bir araba, 500 altına da orlof cinsi bir çift araba beygiri aldırıp hediye etti. Paranın üçte birini de sürgündeki Namık Kemal'e gönderdi.

Murad Efendi'nin tahta geçmesiyle sonuçlanacak ihtilal öncesinde 1873'ten 1876'ya kadar, kısa aralıklarla sadrazam ve vükela değişiklikleri, Hersek ve Bulgaristan ayaklanmaları. Selanik Vak'ası gibi iç ve dış sorunlar gündemdeydi. Buna bağlı olarak "talebe-i ulum" denen medrese öğrencileri boykota yönlendirildi ve İstanbul'da karışıklıklar başladı. 10 Mayıs 1876'daki gösteriler, bir söylentiye göre, Velitaht Murad Efendi'nin sarrafı Hıristaki ve Midhat Paşa'nm destekleriyle medrese öğrencilerine para dağıtılarak gerçekleştirilmişti. Softalar da bu karışıklıktan yararlanma amacını gütmüşlerdi. Kalabalık. Bâb-ı Seraskeri'ye, oradan Abdülaziz'in o sırada oturduğu Yıldız Kasrina yürüyerek Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nm istifasını istediler ve ertesi gün sadrazam azledilerek yerine Mütercim Rüşdi Paşa atandı. İhtilali gerçekleştirecek olanlardan Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe, Haymllah Efendi şeyhülislamlığa, Midhat Paşa Mecalis-i Âliye üyeliğine, Kayserili Ahmed Paşa bahriye nazırlığına atandılar. Bunlar, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, Murad'm cülusu için anlaşmışlardı. Abdülaziz ise gelişmelerden tedirgin olarak Abdülmecid şehzadelerinin hareketlerini kısıtlamış, hepsini sayfiyelerden çağırttırmış, Dolmabahçe Sarayindaki dairelerinde oturmalarım emretmişti. Murad Efendi'nin dışarı çıkmasına da yasak konmuştu. Sinirleri büsbütün bozulan veliaht, gecelerini içerek geçirmekteydi. "Hal'ü akd eshabı" (ihtilal komitesi) denen paşaları ise askeri ve mali konuları görüşmek gibi bahanelerle hemen her akşam toplanıp ihtilalin ayrıntılarını konuşmaktaydılar. **26** Mayıs **1876** gecesi Serasker Hüseyin Avni Paşa'nm Paşalimanf ndaki yalısında alman kararla Muradin 31 Mayıs günü tahta oturtulması kararlaştmlmıştı. Ertesi gün de ihtilali fiilen gerçekleştirecek olan Mekteb-i Harbiye Nazırı Süleyman Paşa ile konu görüşüldü ve buna göre önlemler alındı. Ziya Bey (Paşa) ve Dr. Kapoleon aracılığı ile de durum Murad Efendi'ye bildirildi. Fakat **29** Mayıs akşamı Abdülaziz'in, Hüseyin Avni Paşayı saraya çağırması komiteyi telaşlandırdığından bir gün daha beklemeden o gece harekete geçilmesi uygun görüldü. Saray, denizden gemilerle, karadan da 3 tabur askerle kuşatıldı. Sabaha doğru Hüseyin Avni Paşa Fındıklı tskelesi'ne çıktığı gibi Kayserili Ahmed Paşa da Mesudiye gemisine geçti. Taburlara komuta eden Mekteb-i Harbiye Nazırı Süleyman Paşa, gün ışımakta iken şiddetli yağmur altında, Dolmabahçe Sarayı'nın veliaht dairesine girerek Muradi dışarıya davet etti. Murad Efendi, hareketin bir gün önceye alındığını bilmediği için henüz uykudaydı. Uyandırılıp hazırlandıktan sonra eski paltosunu giyinip çıktı. Murad ilk büyük korkuyu bu beklemediği andaki davet ne-

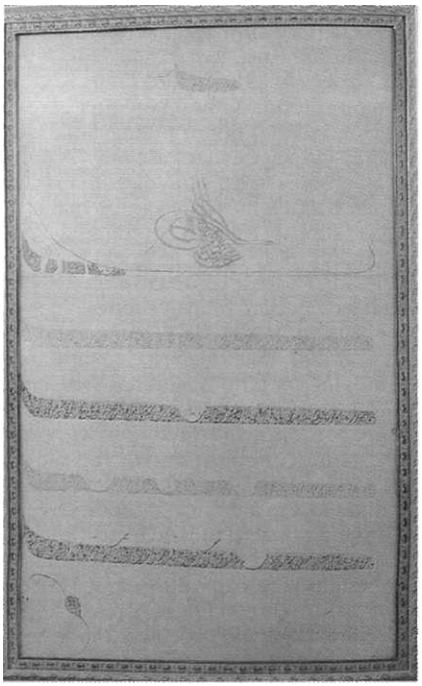

V. Muradin Vezir Osman Paşa'ya hitaben yazılmış bir fermanı.
Antik AŞ 148. Müzayede, İst., 1992

deniyle yaşadı. Süleyman Paşa ile dış kapıya geldiğinde Mekteb-i Harbiye talebeleri kendisini selamladılar. Buradan Hüseyin Avni Paşa ile Dolmabahçe rıhtımına gidildi ve kayığa binildi. Denizde kayık değiştirilmesi, sonra çatanaya binilmesi, Hüseyin Avni Paşa'nın kendisine tabancasını uzatması gibi nedenlerle Murad'm sinirleri büsbütün bozuldu. Sirkeci'de arabaya binilerek Beyazıt'a Bâb-ı Seraskeri'ye çıkıldı. Burada bekleyen sadrazam Mütercim Rüşdi Paşa ile Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Midhat Paşa, yeni padişahı karşılayıp daire-i hümayuna götürdüler ve biat ettiler. Haber ulaştırılabilen vezirler de birer-ikişer gelip aynı görevi yerine getirdiler. İstanbul'un muhtelif semtlerinden ve Boğaz'daki donanma gemilerinden cülus topları da atılmaya başladı. Bu sırada Abdülaziz de Dolmabahçe'den alınıp Topkapı Sarayı'na götürülmüştü.

Sabahın erken saatlerinde İstanbul halkı "Sultan Murad padişah olmuş" haberiyle uyandı ve sokaklara döküldü. Bekçiler her yerde cülusu ilan etmekteydi. Beyazıt Meydanı, Babıâli ve Sirkeci kalabalıklarla doldu.

Abdülaziz'in ailesinin Dolmabahçe Sarayımdan tamamen çıkartıldığı haberi geldikten soma, V. Murad arabayla Sirkeci'ye indirilip saltanat kayığı ile Dolmabahçe Sarayı'na götürüldü. Görenler yeni padişahın dudaklarının irili ufaklı uçuklarla dolu olduğunu fark ettiler. Donanma tarafından selamlanan V. Murad sofasına çıkarak yaldızlı bir koltuğa oturdu. Biraderleri, damat paşalar, sarayda biat ettiler. Bu sırada, her nasılsa orada olan mukallit Vehbi Molla'nın bir hareketi, yeni padişahın gülme krizine tutulmasına neden oldu. Cülusu geç öğrenen ve Dolmabahçe'ye gelmeye başlayan vezirler, devlet erkânı, cemaat temsilcileri bir süre aşağıda bekletildiler. Yusuf Kâmil Paşa, karşılaştığı sadrazama ağır sözler söyledi. Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi de hal' ve cülus gerekçelerini (fetvayı) doğru bulmayarak sadrazamla tartıştı. Cevdet Paşa'nm *Tezâkir'* de anlattığına göre sarayda toplananlar gruplar halinde huzura çıkartılıp biat ettirildiler. Topkapı Sarayı'ndan cülus tahtı getirilmediği gibi, cülus geleneklerine de uyulmadı. Padişah yorulmasın diye, siyah giysili gayrimüslim ruhban zümresinin topluca biata yürümeleri de V. Muradı son bir kez korkuttu. Biattan çıkışta Yusuf Kâmil Paşa ilginç bir tarih düşürerek *Hal' olub Sultan Aziz Şâh Murâd Hân oldu/Biri giryan gözümün diğeri bandan oldu* dedi.

V. Murad'm cülusunu izleyen ilk iki gün içinde sarayda bir yağma olayı yaşandı. Abdülaziz'in annesine, eşlerine ve cariyelerine ait değerli mücevherat, "Erkân-ı Erbaa" (Dörtler) denen paşalarca müsadere edilip yeni padişahın sarraf Hıristaki'ye olan 1.000.000 liralık borcuna karşılık verildi. Diğer ele geçenleri Valide Şevkefza Sultan ile damat Nuri Paşa aldılar.

Cülusu izleyen ilk cuma günü (2 Haziran 1876) ata binerek ilk cuma selamlığına çıkan ve Topkapı Sarayı'na giderek Bağdat Köşkü'nde, kardeşlerinin ödeneklerinin artırılmasına ilişkin ilk iradesini bildiren V. Murad, Dolmabahçe Sarayı'nda kendisi için düzenlenen dairelerden başka, kız kardeşleri Fatma ve Seniha sultanlar için de birer daire tanzimini emretti. O gün akşam Nisbetiye Olayı diye tarihe geçen asılsız bir suikast dedikodusu doğdu. Yeni padişahın rahatsız olduğuna ilişkin söylentilere son vermek üzere Şevkefza Valide Sultanin uygun gördüğü tarzda, Abdülmecid'in şehzadeleri Nisbetiye Kasrıma akşam yemeğine davet edilmişlerdi. Ancak, kuruntusuyla ünlü Abdülhamid'e (II) yakın adamlarından biri, bunun, ihtilal komitesinin bir komplosu olduğunu, şehzadelerinin o ıssız kasra öldürülmek kastıyla çağırılmış olabileceklerini söyleyince Abdülhamid Nisbetiye'ye gidemeyeceğim bildirdi. Bu yüzden davetin yeri değiştirildi ve şehzadeler Dolmabahçe Sarayı'na çağırıldılar. Abdülhamid saraya da gelmedi. V. Murad'm diğer kardeşleri Reşad (V. Mehmed), Süleyman. Kemaleddin, Nureddin ve Vahideddin (VI. Mehmed) için ortaya bir masa getirilip yemek servisi yapıldı. Daha sonra şehzadeler huzura çıktılar. V. Murad, fesi elinde ve bitkin vaziyetteydi. Kardeşlerine "halim pek fena!" diyebildi.

Abdülhamid de ertesi gün huzuruna çıktığında V. Murad'ı kuyruklu setre giymiş, tebrike gelecek sarrafları beklerken buldu. Yine rahatsız görünüyordu. Ağzının çevresi uçuklarla doluydu, gözbebekleri küçülmüştü. Abdülhamid'e de "birader halime bak!" diyerek başının ağrıdığını işaret etti.

İstanbul'da cülus şenlikleri sürerken ihtilal komitesi içinde de uzlaşmazlıklar ve umutsuzluk doğmaktaydı. Midhat Paşa Karnımı Esasi'nin ilanım istiyordu. Süleyman Paşa da aynı düşüncedeydi. Oysa IMütercim Rüşdi Paşa ile padişah adma tüm yetkileri elinde tutan Serasker Hüseyin Avni Paşa buna yanaşmamaktaydılar. Bu nedenle cülus hatt-ı hümayununda meşrutiyetten söz edilerek bu konu geçiştirildi. Hüseyin Avni Paşa, V. Murad'ın mabeyincilerini seçmesine bile izin vermedi. Güvendiği kişileri, başkâtiplik, başmabeyincilik ve mabeyincilik görevlerine getirdi. Damat Nuri Paşa da mabeyin müşiri oldu. Bu arada V. Murad, amcası Abdülaziz'in Topkapı'dan başka bir sarayda kalmak isteğini olumlu karşdayıp eski padişahın tezkiresine Midhat Paşa'nm kaleminden bir hatt-ı hümayunla cevap vererek Ortaköy'deki Feriye Sarayı'na taşınmasına izin verdi. Abdülaziz'in. buraya gelişinin ikinci günü intihar etmesi, V. Murad'ı büsbütün çileden çıkarttı ve kahvaltı sofrasında olayı öğrendiğinde elindeki çatalı fırlatıp "eyvah, millet bunu benden bilir!" diyerek yere düştü ve bayıldı. Tedavisi için gelen tabip Salih Efendi ile Türk Emin Paşa padişahın Yıldız Kasn'nda oturmasını tavsiye ettiler. Orada, delilik denebilecek davranışları günden güne sıklaştı. Bahçede gezerken havuza atladı, huzuruna giren nazırları öpüp kucaklamaya başladı. Bu yüzden de kılıç alayı düzenlenemedi ve padişahın sırtında çıban çıktığı için bu törenin ertelendiği açıklandı. 14 Haziran günü Mütercim Rüşdi Paşa, Yıldız'da huzuruna girdiğinde, gecelik entarisiyle karyoladan fırlayıp "paşa ben iyiyim!" demesi ve arkasından baş ağrısından şikâyetçi olması, sadrazamı da kaygılandırdı. **16** Haziran gecesi ise Çerkeş Hasan Olayf nda(->) Hüseyin Avni Paşa öldürülünce hal' erkânının en güçlü kişisi aradan çıktı. Hükümet V. Murad'm tedavisi çarelerini araştırmaya yöneldi. Deniz havası önerildiğinden bir vapurla Marmara'da gezdirildi. Viyana'dan getirtilen Dr. Leidesdorf hükümdar sıfatı bulunmaksızın bir klinikte üç ay tedavi edilmesi gerektiğini önerdi. Fakat sadrazam ve Midhat Paşa buna yanaşmadılar. 2 Temmuz 1876'da Sırbistan ve Karadağ'la savaş durumu doğunca hasta padişahı kamuoyundan gizleme olanağı büsbütün zorlaştı. Dr. Akif Paşa ile Kapoleon'un 1 Ağustos 1876'da verdikleri raporda ise V. Murad'ın iyileşmesi olasılığının azlığmdan söz edilmekteydi. Leidesdorf'un üç ay süreyle odasında gözlemde tutulması önerisini içeren 13 Ağustos tarihli raporu da kabul edilmedi. İstanbul'da ise herkes V. Murad'm çıldırdığını konuşmakta, "Mütercim Rüşdi Paşa, devleti padişahsız yönetmek istiyormuş" denilmekteydi.

Asabi buhranlar geçiren, yemek yemeyen, hayaller gören V. Murad'm tahttan indirilmesinden başka çözüm kalmayınca Midhat Paşa, Veliaht Abdülhamid ile temasa geçti. Veliaht, Kanun-ı Esasi'yi ilan edeceğine söz verdikten sonra Şeyhülislam Hayrullah Efendi "İmamül-müslimin cünun-ı mutbık ile mecnûn olmağla imametden maksûd fevt olsa uhdesinden akdi imamet münhall olur mu? Beyan buyurula, el-cevab, Allahü âlem olur" diye fetva verdi. Bu fetvaya "cünûn-ı mutbık" (daimi delilik) terimini, V. Murad'm ileride tahta döndürülmesi olasılığını önlemek için Abdülhamid'in koydurduğu iddia edilmiştir. 30 Ağustos 1876'da Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı'nda toplanan Heyet-i Vükela'da bu fetva okundu ve hal' kararlaştırıldı. O gün ve gece, İstanbul'da ve saraylarda sıkı güvenlik önlemleri alındıktan sonra gece Topkapı Sarayı'na gelen Abdülhamid, 31 Ağustos sabahı Bâbüssaade önünde kurulan tahta oturdu ve geleneksel cülus töreni yapıldı. Bu sırada bir heyet de V. Murad'ın annesi Şevkefza Valide Sultan'a durumu tebliğ etti. V. Murad, kapalı bir arabaya bindirilip Çırağan Sarayına götürüldü. Hükümdarlığı üç ay süren V. Murad için *Doksanüçde doksanüç günpadişah-ı dehrolub/Göçdü uzletgâbına Sultan Murad-ı nâ-murad* diye tarih düşürüldü.

Eski padişahın tedavisine daha bir süre devam edildi. Annesi de okuyucu hocalar bulduttu, çamaşırlarını tütsületti, muskalar yazdırttı. Murad'm dostları Doni adlı bir hekimi saraya sokarak bir süre kalmasını ve tedavi etmesini sağladılar. Eski padişahı kaçırmak için de 5 Aralık 1876'da bir girişim oldu. Kadın kıyafetinde saraya girmeyi başaran Hüsnü ve Mehmed adlı iki kâtiple İstavridi adlı bir Rum, Jüli adlı bir Leh, Murad'la oğlu Selahaddin Efen-

di'yi Avrupa'ya kaçırmak düşüncesindeydiler. Bu kişiler yakalandı. İkinci kaçırma girişimi İ878'de mason komitesinden geldi. Cleante Scalieri ile Aziz Bey, Muradi kaçırıp yeniden tahta geçirme işini planladılar. C. Scalieri ile komite üyesi Ali Şefkati Bey, suyollarından gizlice Çırağan Sarayina girerek Murad'la ve Şevkefza Valide Sultan'la görüştüler. Artık tamamen iyileşmiş olan eski padişah "Benim zincirlerimi kırmak millete düşen bir vazifedir" dedi. Komite, İstanbul'un her semtinde duvarlara yaftalar yapıştıracak kadar cesur hareket etti. Bu yaftalarda *Yeter ayyuka çıktı tık tık artık/Çık ey bigâne meşreb çık çık artık/Neden çıkmazsın artık geldi saat/Kapıdan pencereden bakmak mı âdet/Bırakmazlar seni bir lâhza rahat/Çık ey bigâne meşreb çık çık artık* yazılıydı. Komite, Muradi Şubat 1878'de kaçırmayı, Fatih Camiine götürüp halka ilanı tasarlamışken ertelendi. 20 Mayıs 1878' de ise Ali Suavi'nin düzenlediği Çırağan 01ayı(->) meydana geldi. Olaydan sonra sarayın temizlenmesi ve soruşturma için Murad, Malta Köşkü'ne çıkartıldı. Burada kaldığı günlerde piyano için bir beste yaptı. Tekrar Çırağan'a döndüğünde asıl saraya değil Feriye Dairesi'ne yerleşti. Annesi ile başkadmı ise saraydaki dairelerinde kalmaya devam ettiler. Murad da her gün düzenli olarak saraya geçip orta kattaki köşe odada oturmaya, çocukları ve torunları ile ilgilenmeye başladı. Akşam yemekten sonra ise kendi dairesinde eşleri ve çocuklarıyla müzik ve dans yapılmakta, saray kadmlarınca temsiller verilmekteydi.

Çırağan Olayı soruşturmaları sürerken mason locasının kaçırma girişimi de ortaya çıktı ve yakalananlar sürgüne gönderildiler. Yıldız mahkemesinde Şevkefza Valide Sultan defalarca sorguya çekildiği halde Murad "cinnete mübtelâ" denilerek sorgudan muaf tutuldu.

Bütün bu olaylardan sonra Abdülhamid, Çırağani âdeta yasak bölge durumuna soktu ve kuş uçurtmamaya çalıştı. Denizden veya karadan, Çırağanin önünde durmak, oyalanmak, buradan sık sık geçmek kuşku uyandırır, hafiyeler peşe düşerlerdi. V. Murad ise hekim denetiminden uzak, zehirlenme korkusu yüzünden ilaç da almayarak hastalıklara direnmeye çalıştı. Annesi Şevkefza 1889'da öldü ve Yeni Cami Havatin Türbesi'ne gömüldü. Bu kayıp ve II. Abdülhamidin Yıldız Sarayina aldırarak evlendirdiği kızları Hatice ve Fehime sultanların mutlu olmamaları, Muradi üzüntülere boğdu. Kızı Hatice Sultan'ın yalı komşusu ve II. Abdülhamidin damadı Kemaleddin Paşa ile olan aşk macerası ise eski padişahı büsbütün yıktı. Şeker hastalığı giderek arttı. 1904'te durumu ağırlaştığı halde oğlu Selahaddin Efendi bundan II. Abdülhamidl haberdar etmedi ve kendisi için aldığı ilaçlarla babasını tedaviye çalıştı, Muradin durumu büsbütün ağırlaşmca padişaha bilgi verildi. Abdülhamid, Ali Rıza Paşa ile İbrahim Paşa'yı muayene için gönderdiğinde yapılabilecek bir şey kalmamıştı. V. Murad, 29 Ağustos 1904'te öldü. Çırağan'a gelen bir tabipler heyeti muayene sonucunda "hakan-ı sabık Sultan Murad Han hazretlerinin bir hayli vakitden beri tebevvül-i sükeri ve tasallüb-i şiryan ile mustarib olduğundan eyyam-ı âhirede bunlara munzam olarak nezf-i miaî ve ishâl-i müzik ve felc-i lisânı ve bülûmî hastalıklarına mübtelâ olduğunu" belirttiler ve deliliğine ilişkin hiçbir bulgu saptamadılar.

Başkadmı Mevhibe ve oğlu Selahaddin Efendi, V. Muradin Yahya Efendi Türbesi'ne gömülmeyi vasiyet ettiğini bildirdilerse de II. Abdülhamid buna izin vermedi ve Yıldız hademesine kaldırttığı cenazeyi Yeni Cami haziresinde annesinin yanma gömdürttü. Topkapı Sarayinda yıkanıp kefenlenen Muradin namazı Hidayet Camii'nde(-») kılındı ve cenaze alayı düzenlenmedi.

V. Muradin eşleri ve ikballeri Mevhibe (Elârû), Reftarıdil, Şayan, Meyliservet, Resan, Cevherriz, Nevdürr, Remişnâz, Lem'an, Filisten kadınlardır. Oğulları Süleyman ve Seyfeddin küçük yaşlarda ölmüşlerdir. Büyük oğlu Mehmed Selahaddin Efendi (1861-1915), kızları Hatice, Fehime, Fatma ve Aliye sultanlardır.

Bibi. H. Y. Şehsuvaroğlu. "Sultan Beşinci Murat", *Resimli Tarih Mecmuası,* Yeni Seri, s. 1-12; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamiş,* İst., 1326; İ. H. Uzunçarşılı, "Murad V", *İA,* VIII, 647-651: ay. "Beşinci Murad ile Oğlu Selahaddin Efendiyi Kaçırmak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağana Girmek İsteyen Şahıslar", S. 32; ay, "Beşinci Muradi Avrupa'ya Kaçırma Teşebbüsü", *Belletten,* VIII, S. 29; ay "Beşinci Muradi Tekrar Padişah Yapmak İsteyen Cleanthe Scalieri-Aziz Bey Komitesi, *Belleten,* S. 30; ay, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,* Ankara, 1967: A. F. Türkgeldi. *Görüp İşittiklerim,* Ankara, 1987, s. 272-273; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat,* I-III, İst., 1326-1327; Mehmed Memduh (Paşa). *Mir'at-ı Şuûnat,* izmir, 1328: Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb,* II. İst.. 1295; Süleyman Paşa. Hiss-i Inkilâb. İst.. 1326; Cevdet, *Tezâkir:* İ. H. Uzunçarşılı "Beşinci Muradin Tedavisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar", *Belleten,* S. 38 (1946). s. 349 vd; Danişmend, *Kronoloji,* IV, 251-347.

' NECDET SAKAOĞLU

MURAD V TÜRBESİ

bak. YENİ CAMİ KÜLLİYESİ

MURAD BUHARÎ

(1645/1646, Keşmir veya Kabil - 23 Şubat 1720, İstanbul) Nakşibendîliğin Müceddidî kolunu istanbul'da ilk olarak yayan, kendisine Muradî adında tali bir kolun nispet edildiği mutasavvıf.

Aslen Keşmirli ya da Kâbilli olan Şeyh Seyyid Mehmed Buharî tahsilini tamamladıktan sonra hacca gitmiş, dönüşte Hindistan'a yerleşerek Nakşibendî-Müceddidî şeyhlerinin ileri gelenlerinden Muhammed Masum Efendiye intisap etmiş ve kendisinden hilafet almıştır, iki kez daha hacca gittikten ve çeşitli şehirlerde (Mekke, Buhara, Belh, Semerkant, Bağdat, Kahire, Şam) ikamet ettikten sonra ilk olarak l681'de İstanbul'a gelmiştir. 5 yıl kadar Eyüp'te oturduktan sonra Şam'a gitmiş, buradan iki kez daha hacca gidip birer yıl "mücavir" kaldıktan sonra 1708'de ikinci defa istanbul'a gelerek Sultan Selim Camii yakınında "Bıçakçı Efendi Menzilinde" ikamete başlamıştır. Halkın kendisine aşırı teveccüh göstermesinden rahatsız olan Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın (ö. 1711), sabık kethüdası Kaptan-ı Derya ibrahim Paşa'ya şeyh efendinin yine hacca gitmek istediğini söylemesi üzerine donanma-i hümayun ile yola koyulmuş, Alanya'da sahile çıkartılıp Konya ve Kütahya üzerinden Bursa'ya götürülerek burada ikamete mecbur edilmiştir.

A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* adlı eserinde, La'lîzade Abdülbaki Efendi'denG» naklen Murad Buharî'nin Bayramî-Melamî (Hamzavî) kutuplarından Şeyhülislam Paşmakçızade Seyyid Ali Efendi'ye (ö. 1712) müntesip bulunduğu ve "cümleden ziyade tarikat-ı aliyye-i Melâmiyye-i Bayramiyye sohbetinin zat-ı şeriflerine münhasır olduğu" bildirilmekte, buna karşılık aynı müellifin *Melâmilik ve Melâmiler* başlıklı eserinde Paşmakçızade'nin Murad Buharî'nin müridi olduğu belirtilmektedir. Bu çelişkili ifadelere rağmen Murad Buharî ile Paşmakçızade arasında manevi bir bağın mevcut olduğu, şeyh efendinin, Nakşibendîliğin yanısıra Bayramî Melamîliğine de mensup bulunduğu anlaşılmakta, dönemin Melamî kutbu olan Paşmakçızade'ye Murad Buharî'nin intisap etmiş olması daha akla yakın gelmektedir. İstanbul'a ikinci gelişinde bir tekke yerine bir evde misafir kalması, mazhar olduğu büyük ilginin devlet ricalini rahatsız etmesi de muhtemelen, yönetim ile arası açık olan Melamî zümresine yakınlığı ile açıklanabilir.

Son olarak 1717'de istanbul'a gelen Murad Buharî, Eyüp civarında önce Hüseyin Efendizade Bahçesi'nde, sonra Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın (ö. 1758) babası "reisü'l-ettibâ" Nuh Efendinin yalısında ağırlanmıştır. Şeyhülislam Damadzade Ebüİ-hayr Ahmed Efendinin (ö. 1742) kendisi için tekkeye dönüştürdüğü medresede (Murad Buharî Tekkesi[->D postnişin olmuş, 12 Rebiülevvel 1132/1720'de vefat edince cenaze namazı Eyüb Sultan Camiinde eda edilmiş ve sabık medresenin mescit-dershanesine gömülmüştür. H. Algar vefat tarihini 1729 olarak verir. Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi* ve *Mecmua-i Tevârih* adlı eserlerinde vefatına söylenmiş çeşitli tarihler yer alır.

Murad Buharî'nin ilim ve irfan sahibi bir zat olduğu, hafızasında 10.000'den fazla hadis bulunduğu rivayet edilir. Kendisinden sonra halifelerinden Kilisli Şeyh Ali Efendi (ö. 1734) tekkesine postnişin olmuştur. *SicilTi Osmanî'de,* muhtemelen Bursa'daki ikameti sırasında yetiştirdiği halifelerinden Karababazade İbrahim Efendi (ö. 1722) ile Attâr-ı Sani Mustafa Efendinin (ö. 1751) adları verilmektedir. Ayrıca A. Gölpınarlı, Murad Buharî'nin *Mesnevî*şârihi olduğunu iddia etmekte ancak müellifin Murad Buharî ile aynı tarikata mensup ve aynı adı taşıyan, Çarşamba'daki Murad Molla Tekkesi'nin üçüncü postnişini, yine aynı semtteki Mesnevîhane Tekkesi'ninÇ-») banisi Şeyh el-hac

Hafız Mefimed Murad Efendiyi (ö. 1848) karıştırdığı anlaşılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 292-293; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 224; *Sicill-i Osmara,* IV, 357-358; Gölpmarlı, *Melâmilik.* 164; Gölpınarlı, *Mevlevilik,* 144, 320-321; H. Algar, "A Brief Histoıy of the Xaqshbandî Order", *Varia Turcica, Naqshbandis,* XVIII, ist.. 1990, S. 27-28, Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 280-281.

M. BAHA TANMAN

MURAD BUHARI TEKKESİ

Eyüp îlçesi'nde, Nişanca Mahallesi'nde (Eyüp Nişancası'nda), Davut Ağa Caddesi ile Nişancı Mustafa Paşa Caddesi'nin kavşağında yer almaktadır.

Şeyhülislam Minkârîzade Yahya Efendinin (ö. 1678) damadı Anadolu Kazaskeri Çankırılı Damat Mustafa Efendi (ö. 1684) tarafından 17. yy'ın ortalarında medrese olarak tesis edilmiş, 1715'te baninin oğlu Şeyhülislam Damadzade Ebü'l-hayr Ahmed Efendi (ö. 1742) tarafından, Nakşibendîliğin(->) Müceddidî kolunu ilk olarak istanbul'da yayan, kendisine de Muradı adında tali bir kolun nispet edildiği Şeyh Seyyid Mehmed Murad Buharî(-0 adına tekkeye dönüştürülmüştür. Murad Buharî vefat ettiğinde sabık medresenin, mescit-tevhidhane olarak kullanılan mescit-dershanesine gömülmüş, böylece türbeye dönüşen bu mekâna kendisinden sonraki postnişinlerden de gömülen olmuştur. Arsanın güneydoğu köşesindeki bağımsız mescit-tevhidhanenin Şeyhülislam Hacı Veliyeddin Efendi (ö. 1768) tarafından bunun üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, medresenin tekkeye dönüştürülmesinin ardından harem ve selamlık daireleri eklenmiş, talebe hücrelerinden bazıları kahve ocağı, taamhane gibi birtakım yeni fonksiyonlara tahsis edilerek geriye kalanlar derviş hücresi olarak kullanılmıştır.

Kuruluşunu izleyen yüzyıllarda Murad Buharî Tekkesi'nin bazı eklerle donatıldığı, mevcut yapılarının da çeşitli onarımlar geçirdiği bilinmektedir. Bu meyanda IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultanin (ö. 1743) kethüdası ve Tersane Emini Mehmed Efendi 1143/1730'da tekkeye şadırvan ve çeşme yaptırmış, Sadrazam Bahir (Maktul) Mustafa Paşa (ö. 1757) ikinci sadareti (1 Nisan 1756-11 Ocak 1757) sırasmda mescit-tevhidhaneye minber koydurarak vaizlik vazifesini Edimekapı dışında inşa ettirdiği tekkesinin (Mustafa Paşa Tekkesi!-»]) vakfından tayin ettirmiş, Sadrazam Mehmed Said Paşa (ö. 1761) 18. yy'ın ortalarında Nişancı Mustafa Paşa Caddesi'nin kuzey yakasına Kuşluk (Peştemalcılar) Hamamı'nı inşa ettirerek tekkeye ilhak ettirmiştir. Tekkeye eklenen yapılar arasında, ünlü hattatlardan Şeyhülislam Hacı Veliyeddin Efendi'nin türbesi de zikredilebilir. Böylece 18. yy'ın son çeyreğinde tekke bir tarikat külliyesi niteliği kazanmıştır. Ayrıca Reisülkurra Şeyh Hafız Feyzullah Efendi'nin meşihatı (1844-1867) sırasında 1272/1855'te, vaktiyle türbeye dönüştürülmüş olan mescit-tevhidhaneye bitişik yeni bir mescit-tevhidhane inşa ettirilmiş, aynı yıllarda selamlık ve harem bölümleri de yenilenmiştir. BOA'da bulunan bazı belgeler tekkenin 1315 1897 ve 1325/1907'de Evkaf Nezareti'nce tamir ettirildiğini kanıtlamaktadır.

Tekkelerin kapatıldığı 1925'ten sonra kaderine terk edilen Murad Buharî Tekkesi, özellikle çevresinde sanayileşmenin hız kazandığı 1950lerden sonra gecekonduların istilasına uğramış, bu arada deniş hücreleri ile önlerindeki revağın bir kısmı yok edilmiş, geriye kalanlar tahrip edilmiş, 2. mescit-tevhidhanenin çatısı çökmüş, şadırvan ile çeşme tamamen ortadan kalkmış, türbenin içindeki ahşap sandukalar ile diğer türbe eşyası çürümüş, haziredeki mezar taşlarının önemli bir kısmı kırılmış. 1. mescit-tevhidhane ile Feyzullah Efendi Türbesi büyük ölçüde yıpranmış, son olarak 1977'de ahşap harem ile selamlık binaları çevre sakinlerince yakacak temini maksadıyla imha edilmiştir. Bu arada hamamın da tarihe karıştığı anlaşılmaktadır. Neden soma 1980lerde Vakıflar idaresi şadırvan avlusunu ve derviş hücrelerinin kalıntdarını işgal eden gecekonduları kaldırarak külliyenin onarımım başlatmış, oldukça gelişigüzel biçimde gerçekleştirilen bu onarım da yarım kalmıştır. Son yıllarda (1. mescit-tevhidhane ile günümüze ulaşmayan selamlık ve harem bölümleri dışında) Hakyol Vakfı tarafından aslına uygun biçimde tamir ettirilen ve bakımı yapılan Murad Buharî Tekkesi günümüzde çeşitli kültür faaliyetlerine tahsis edilmiş bulunmaktadır.

Murad Buharî Tekkesi kuruluşundan kapatılışına kadar bağlı kaldığı Nakşibendîliğin yanısıra, gerek ilk postnişini Murad Buharî'nin, gerekse de 13. postnişini Abdülkadir Belhî'mn(->) aynı zamanda Bayramî Melamîliğine (Hamzavîlik) mensup olmalanndan ötürü bu meşrebin de temsil edildiği bir merkez olagelmiştir. Ayrıca tekkenin. Abdülkadir Belhî ile olan yakınlıklarından ötürü son dönem Mevlevîlerinin ve Bektaşîlerinin de uğrağı olduğu, hemen her hafta, zikir halkasının ortasında semazenlerin sema ettikleri bilinmektedir. Her ne kadar Murad Buharî Tekkesi İstanbul'daki Özbek tekkeleri gibi. özellikle Türkistanlı seyyah dervişleri barındırmak amacıyla tesis edilmemiş ise de postnişinlerinin çoğunlukla Orta Asya kökenli olmasından ötürü bu bölgeden İstanbul'a gelen tarikat ehlinin ziyaret ettiği, icabında da barındığı bir kuruluş olarak da görev yapmıştır. Ayin günü, Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan ve 19. yy'ın ikinci çeyreğine tarihlenen *Hankahname'de, Âsitânede* (1840) ve *Mecmua-i Cevâmvde* (1886) pazar; *Mecmua-i Tekâyâda* (1889) ise cuma olarak verilmektedir. Dahiliye Nezaretimin R. 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde tekkede **16** erkek ile 14 kadının ikamet ettiği, burasının istanbul'daki en kalabalık tekkelerden olduğu görülmektedir.

"Şeyh Murad, Şeyh Murad Nakşibendî, Şeyh Murad Efendi, Hazret-i Şeyh Murad Efendi" gibi adlarla da anılan tekkenin postuna geçenler şu kimselerdir: 1) Şeyh Mehmed Murad Buharî (ö. 1720), 2) M. Buharî'nin halifesi Kilisli Şeyh Ali Efendi (ö. 1734), 3) Şeyh Sırrı Ali Efendi (ö. 1755), 4) Gelibolulu Şeyh Mustafa Efendi (ö. 17**.62),** 5) Çanakhisarlı (Çanakkaleli) Şeyh el-Hac Hafız Mehmed Efendi (ö. 1784), 6) Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1793), 7) Meşihatı 1208/1793'te ref edilen (kaldırılan) Şeyh Hasan Efendi, 8) Meşihatı ref edilen Şeyh Mehmed Efendi. 9) Hisarlı Şeyh Hüseyin Efendi (ö. 1821), 10) Hüseyin Efendi'nin damadı Şeyh Mehmed Esad Efendi (ö. 1844), 11) M. Esad Efendi'nin oğlu Reisülkuna Şeyh Hafız Feyzullah Efendi (ö. 1867), **12)** Şeyh Seyyid Süleyman Belhî (ö. 1877), 3) Süleyman Belhî'nin oğlu Şeyh Seyyid Abdülkadir Belhî (ö. 1923).

Murad Buharî Tekkesi, Osmanlı döneminde, havasının ve manzarasının güzelliği ile ünlü, bağlar ve bahçelerle kaplı bir mesire olan Eyüp Nişancası'nm merkezini oluşturan tepede, altı adet ulaşım ekseninin kesiştiği meydancığın batı kıyısında, geniş bir arazi içinde inşa edilmiştir. Kuzeyde Nişancı Mustafa Paşa Caddesi, doğuda Davut Ağa Caddesi, diğer yönlerde komşu parsellerle çevrili olan arsası, doğu ve güney sınırları boyunca istinat duvarları inşa edilmek suretiyle tesviye edilmiş, bir platform haline getirilmiştir. Son onarımlarda büyük ölçüde yenilenen çevre duvarları farklı kesimlerinde değişik

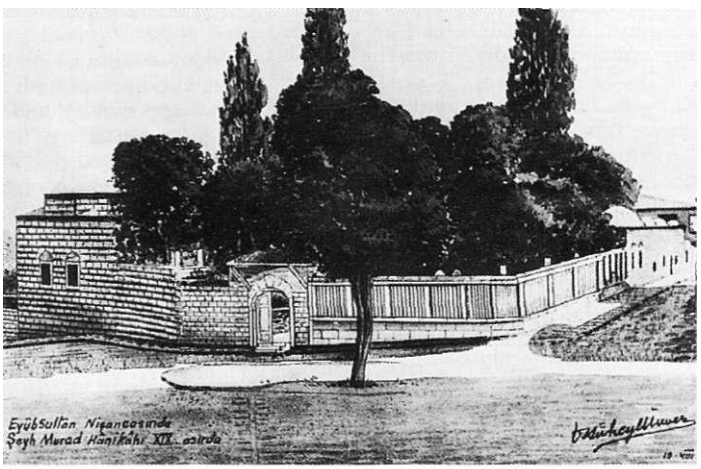

A. Süheyl Ünver'in Murad Buharî Tekkesi restitüsyonu, 1964 (cümle kapısının sağındaki Mehmed Keüıüda Çeşmesi unutulmuştur). *A. S. Ünver cu-şüi*

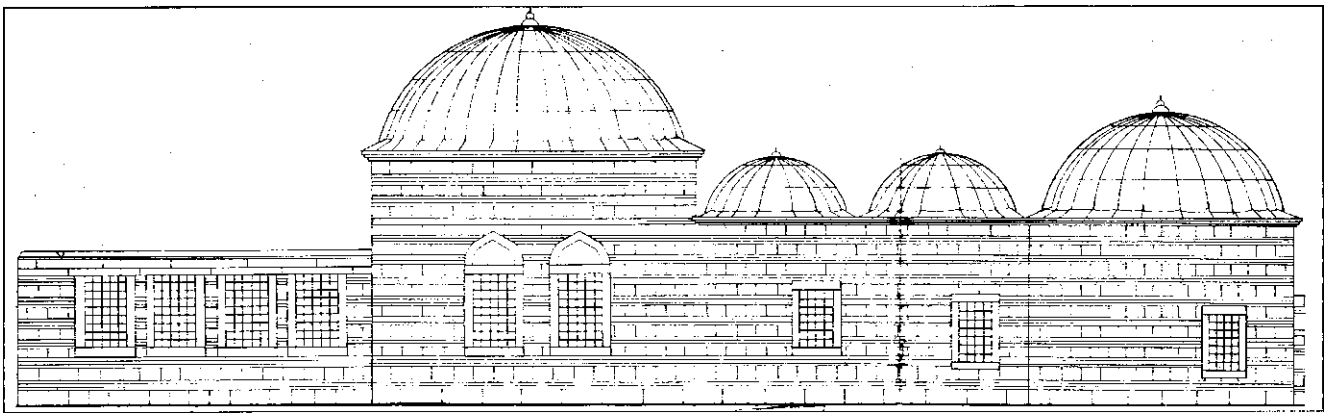

Murad Buharî Tekkesi'nin kuzeyden görünüşü: Türbe (eski mescit-dershane) ve derviş hücreleri.
MSÜ Arşivi

malzeme ve tasarım özellikleri sergiler. Duvarın, Nişancı Mustafa Paşa Caddesi üzerinde, türbeye bitişik olan 7 m'lik kesiminde türbe duvarındaki almaşık örgü (bir sıra kaba yontulu küfeki taşı, iki sıra tuğla) devam etmekte, bu kesimde, dikdörtgen açıklıklı, kesme küfeki söveli ve demir parmaklıklı dört adet pencere sıralanmaktadır. Duvarın, kuzey kolunun geriye kalan kesimi ile arsanın kuzeydoğu köşesindeki pahta ise çok sık aralıklarla yerleştirilmiş kesme küfekiden dikmeler sıralanmakta, bunların altında aynı malzemeden bir korkuluk duvarı, üstünde de çift meyilli bir harpuşta uzanmaktadır. Mimar Koca Sinan tarafından daha önce Edirne'deki Selimiye Camii'nin çevre duvarlarında uygulanışına tanık olunan bu ayrmtı âdeta "modern" görünümüyle dikkati çeker.

Arsanın doğu sınırında, kaba yontulu küfeki taşı ile örülmüş duvar parçaları arasında cümle kapısı ile bunun sağında, günümüzde mevcut olmayan Mehmed Kethüda Çeşmesi yer alır. Mermerden sövelerle ve basık bir kemerle çerçevelenmiş olan cümle kapısının üzengi taşlarında, III. Selim ya da II. Mahmud döneminde yenilendiğini kanıtlayan ay-yıldız kabartmaları vardır. Kilit taşında da küçük bir rozet kabartması bulunan kemerin üzerinde, inşa kitabesinin yuvası Encümen Arşivi'ndeki 1949 tarihli fotoğraflarda seçilebilmektedir. Aynı şekilde ancak eski fotoğraflarda görülebilen Mehmed Kethüda Çeşmesinde cephe bütünüyle mermer kaplanmış, aynataşı çiçekli dal kıvrımları ile çerçevelenmiş ve mukarnaslı bir silme ile taçlandırılmıştır. Kemerin içi ışınsal bir bezeme ile doldurulmuş, musluğun üzerine, palmetle son bulan bir kırık kaş kemer oturtulmuştur. Mukarnaslı silme ile rumîli alınlığın arasında, 1143/1730 tarihli, talik hatlı manzum kitabe yer alır.

Arsanın güneydoğu köşesini işgal eden ve 1. mescit-tevhidhane olarak adlandırdığımız yapı kare bir alan (10x10 m) üzerine almaşık örgülü duvarlarla inşa edilmiş, içeriden sivri kemerli tromplara, dışarıdan sekiz köşeli kasnağa onaran bir kubbe ile örtülmüştür. Zamanında kubbenin kurşun kaplı olduğu, girişin yer aldığı kuzey cephesinin önünde de bir ahşap sundurmanın bulunduğu söylenebilir. Her duvarda ikişer pencere açılmış, batı duvarmdakiler sonradan örülmüş, kuzey duvarınm batı ucuna giriş, güney duvarının eksenine de yarım sekizgen planlı mihrap yerleştirilmiştir. Kapı ve pencere açıklıkları tuğladan basık kemerlerle geçilmiş, kesme küfekiden sövelerle ve demir parmaklıklarla donatılmış, sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Mihrapta kavsara bölümünün barok üsluba özgü dalgalı bir yatay silme ile bunun üzerindeki dilimlerden oluşması bu mimari öğenin 18. yyin ikinci yarısında ya da 19. yyin ilk çeyreğinde elden geçirildiğini kanıtlar. Asıl bu mekânda şaşırtıcı olan, batı duvarının güney kesiminde, sonradan örülmüş bulunan bir ocağın varlığıdır. Söz konusu mekânda, muhtemelen 19- yyin sonlarına ait kalem işi bezemelerin izleri dikkati çeker. Mihrabın kavsarası farklı tonlarda, somaki görünümü veren boyamalarla renklendirilmiş, mihrap nişinin yüzlerine de şablonla, eklektik zevke uygun bezemeler yapılmıştır. Ayrıca tromp kemerleri ile duvarlardaki sağır kemerlerin alınlıklarında ve kubbe eteğindeki küçük pandantiflerde yine şablonla yapılmış olan uçuk renkli süslemeler görülür. Batı duvarındaki sağır kemerin aynasında, geç dönem Osmanlı mimari süslemesinde tekrar revaç bulan çiçekli kufi hatla bir besmele ve makılî hatla yazılmış ayetler bulunmaktadır.

Derviş hücrelerini, türbeyi (sabık mescit-dershaneyi) ve sonradan eklenen 2. mescit-tevhidhaneyi barındıran ana bina arsanın ortasında, sırtım Nişancı Mustafa Paşa Caddesi'ne vermiş olarak yer alır. Karnı doğuya bakan "U" biçiminde bir kitle oluşturan yapı iki aşamada bugünkü şeklini almıştır. Başlangıçta medrese olarak tasarlandığında 11 adet talebe hücresi ile bir mescit-dershaneden meydana gelmekteydi. "U"nun 8,90 m'lik güney kolunda 2, 30,25 m'lik batı kolunda 6, 23,07 m'lik kuzey kolunda ise 3 hücre ile sonradan türbeye dönüşen mescit-dershane bulunmaktadır. Duvarlarda almaşık örgü görülmekte, kapılar ve pencereler kesme küfekiden sövelerle çerçevelenmiş ve tuğladan hafifletme kemerleri ile donatılmış bulunmaktadır. Farklı boyutlardaki kare planlı hücreler pandantifli kubbelerle örtülmüş, "U"nun güneybatı köşesindeki hücrenin yeri helalara tahsis edilmiştir. Kuzeybatı köşesindeki hücre, dikdörtgen planı ve aynalı tonoz örtüsü ile diğerlerinden ayrılır. Tonozun merkezinde bir havalandırma fenerinin bulunduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Tekkenin taamhanesi olarak kullanılan bu mekânın sağır olan batı duvarında, arkasındaki mutfak ile servis bağlantısını sağlayan bir dönme dolap vardır. Kuzey kanadındakiler hariç dışarıya kapalı olan hücreler birer kapı ve pencere ile avluya açılır. Taamhane ile bunun sırasındaki hücrelerin ise caddeye bakan birer penceresi vardır. Söz konusu mekân birimleri birer ocakla ve dolap nişi ile donatılmış, tuğladan örülmüş olan yuvarlak ocak kemerleri kesme küfekiden konsollara oturtulmuştur.

Hücrelerin önünde uzanan 19 birimli revağın aslmda 20 birimi içerdiği, 2. mescit-tevfiidhanenin eklenmesi sırasında bunlardan bilinin iptal edildiği anlaşılmaktadır. Revak birimleri, sivri kemerlere oturan 18 adet pandantifli kubbe ve 1 adet tekne tonoz ile örtülmüştür. Sütunları birbirine bağlayan kemerler ile bunların arasında kalan üçgen yüzeyler kesme küfeki ile, sütunları hücrelerin duvarına bağlayan kemerler ile üst yapı ise tuğlayla örülmüştür. Daire kesitli sütunlar ile baklavalı başlıklar mermerden yontulmuş, taamhane ile bunun güneyindeki hücrenin arasına, mutfak ve harem bölümlerinin bulunduğu batı yönüne açılan, üstü iki kubbecikle örtülü bir geçit yerleştirilmiştir. Söz konusu revak, baklavalı başlık ve sivri kemer gibi klasik üslup öğelerinin kullanıldığı, ancak oranlarda birtakım farklılıklar arz eden 17. yy. üslubunu sergiler. Nitekim burada, klasik Osmanlı mimarisindeki uygulamalardan farklı olarak, her hücreye bir revak birimi tekabül ettirilmemiş, böylece sayıları artan ve boyutları küçülen revak birimlerinin sivri kemerleri, klasik üsluba uymayan ve gotik mimariyi hatırlatan bir düşeylik kazanmıştır.

Türbeye dönüşmüş olan mescit-dershane kareye yakın dikdörtgen (5,62x5,23 m) bir plana sahiptir. Avlu yönünde hücrelerden ileri doğru taşan mekânın batı du-

İMurad Buharı Tekkesi'nin 2. mescit-tevhidhanesi ile derviş hücrelerinin avludan görünüşü. *M. Baha Tanman, 1980*

varında 2 dolap nişi, kuzey duvarında 2, doğru duvarında da 3 adet pencere vardır. Yarım sekizgen planlı mihrabın bulunduğu güney duvarında, yanlarda yer alan ve aslında birisinin kapı, diğerinin pencere olduğu tahmin edilebilen açıklıklar bu mekânın türbeye dönüştürülmesi sırasında tadil edilmiş, her ikisi de kapı haline getirilen bu açıklıklar, mukarnaslı ve palmetli küçük takozlara sahip söve dikmeleri ve basık kemer biçiminde söve başlıkları ile çerçevelenmiş, başlıklara, velilerin tanımını yapan ayetler yazılmıştır. Pandantifli bir kubbe ile örtülü olan türbede Murad Buharı ile kendisinden sonraki bazı tekke şeyhlerine ait, oymalı ahşap parmaklıklarla kuşatılmış ahşap sandukalar bulunmaktaydı. Eski fotoğraflarda yan duvarların üçgen alınlıklarla (fronton) yükseltildiği, kubbenin, kiremit örtülü bir beşik çatı altında gizlendiği görülmektedir. Binanın özgün tasarımına yabancı düşen ve ampir üslubuna bağlanan bu tadilatın, türbenin önüne 1272/1855'te yeni bir mescit tevhidhanenin eklenmesi sırasında yapıldığı kesindir.

Sonradan eklenen 2. mescit-tevhidhane 11,70x7,85 m boyutlarında, kagir duvarlı, kırma çatılı bir mekândır. Moloz taş örgülü duvarlar köşelerde kesme taş örgüsü ve demir gergilerle takviye edilmiş, doğu ve batı duvarlarına birer giriş açılmış, mekân toplam 9 adet pencere ile aydınlatılmıştır. Pencerelerden ikisine, muhtemelen 1. mescit-tevhidhanenin batı duvarında iptal edilen 2 pencereden arta kalan klasik üsluptaki demir parmaklıklar yerleştirilmiş ve herhalde bu yüzden söz konusu pencereler dikdörtgen açıklıklı olarak tasarlanmıştır. Diğer pencereler ise yuvarlak kemerli olup ampir üslubundaki demir parmaklıklara örtülüdür. Güney duvarının ekseninde mihrap nişi yer almaktadır. Tekkenin cümle kapısının bulunduğu doğu yönüne açılan kapının, cemaatin kullandığı esas giriş, hücreler ile harem dairesinin yer aldığı batı yönündeki diğer kapının ise tekke sakinlerince kullanılan tali bir giriş olduğu söylenebilir. Esas girişteki kemerin aynasına, dış yüzde bu bölümün inşa tarihini (1272) veren ve "Rüşdî" imzasını taşıyan bir hadis levhası, iç yüzde de aynı tarihin görüldüğü bir ayet levhası yerleştirilmiştir. Mermerden olan her iki levha da sülüs hatlıdır. Bu mekânla türbeye komşu olan hücre arasında doğrudan bağlantı kurulmuş ve büyük bir ihtimalle bu hücre yeni mescit-tevhidhanenin şerbethanesi olarak kullanılmıştır.

Ana binanın kıble yönünde bulunan şadırvandan geriye sekizgen biçimindeki tabanının izleri ile barok üslupta, köşeleri volütlü bir sütun başlığı kalabilmiştir. Bu arada, günümüzde hazire duvarı üzerine konmuş olan, şadırvanla bağlantılı olması muhtemel ilginç bir öğe dikkati çekmektedir. Mermerden, kare biçimindeki bir bloğun yüzeyine helezoni bir suyolu oyulmuş, merkeze de suyun akması için bir delik açılmıştır.

Şeyhülislam Veliyeddin Efendinin, dikdörtgen bir alanı (7x4,50 m) kaplayan türbesi kesme taş örgülü ve harpuştalı duvarlarla kuşatılmış, üstü açık bırakılmıştır. Avluya bakan kuzey cephesinde basık kemerli giriş ile bunun solunda dikdörtgen

Murad Buharî Tekkesinde 1. mescit-tevhidhanenin mihrabı. *M. Baha Taranan, 1980*

açıklıklı ve demir parmaklıklı 3 adet pencere sıralanır. Üç parçaya ayrılmış olan hazirede, tasarımlan ve bezemeleri ile dikkati çeken mezar taşları vardır.

Harem ve selamlık bölümleri, kagir olan diğer bölümlerden bağımsız, ahşap yapılardır. Veliyeddin Efendi Türbesi ile derviş hücreleri arasındaki dikdörtgen planlı (98x 7 m), iki katlı selamlıklıkta, her katta, küçük birer sofanın çevresinde dörder odanın bulunduğu, selamlığa komşu olan hücrenin, konumundan ötürü kahve ocağına dönüştürüldüğü bilinmektedir. Arsanın batı kesiminde, geniş bir bahçe içinde bulunan harem ise 15x14 m boyutlarında, üç katlı bir konak yavrusudur. Nişancı Mustafa Paşa Caddesi üzerindeki zemin kat duvarları kagirdir. Almaşık örgülü bir duvarın ekseninde, zemin katın "zülvecheyn" sofasma açılan esas harem girişi bulunmakta, sofanın batısında harem mutfağı ile buna bitişik bir su haznesi, doğusunda da ana binadaki taamhane ile bağlantılı esas tekke mutfağı yer almaktadır. 1. ve 2. katlarda da orta sofalı (karnıyarık) plan şeması uygulanmış, yapıyı boydan boya kat eden sofaların yanlarına, yüklüklerle donatılmış, geleneksel düzende odalar ve hela-abdestlik birimleri yerleştirilmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 292-294; Ayvansarayî. *Mecmua-i Tevârih.* 224; Kut, *Dergehname,* 235, no. 90; Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* 38, no. 182; *Âsitâne,* 6; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 6-7, no. 15; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 5; *Sicill-i Osmanî,* IV, 357-358; *Ihsaiyat II,* 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 56; Vassaf, *Seßne,* II, 227-230; Gölpmarlı, *Melâmilik,* 164, 181-186, 239, 320; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri.* I. 140; Ergun, *Türk Şairleri,* I, 229-233; İnal, *Son Hattatlar,* 487-489, 517-521, 522-523, 582-583; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 142; R. C. Ulunay, "Harabeler", *Milliyet,* 31 Ocak 1966; İnal. *Türk Şairleri,* I, 7-8, 181-183; Gölpınarh, *Mevlevilik,* 144-188, 320-321; A. Gölpınarlı, "İşte Türkiye'nin Açık Müzeleri", *Milliyet.* 12 Kasım 1977; ay, "Dününü Bilmeyen Yaşayan Bir Ölüdür Ancak", *ae,* 19 Ekim 1977; M. H. Şenalp, "Eyüpsultan'da Şeyh Murad Külliyesi", *Lâle,* 1 (Temmuz 1982), s. 22-26; K. Kreiser, "İzzî Süleyman Efendi und seine Stiftung für den Konvent des Şeyh Murâd: Anmerkungen zum Istanbuler Grundstücksmarkt im 18. Jahrhundert auf Grund Zweier Privater Defters", *Comité International d'Etudes Pré-ottomanes et Ottomanes,* VIth Symposium, Cambridge, (yay. J. L. Bacquè-Grammont-E. van Donzel), Ist., 1986, s. 215-221; Th. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches rurkestanais et indiens a Istanbul". *Anatolia Moderna,* II (1991), s. 144-145; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 89-92. 280-286, II, 42, 87, 124-125; I. Erünsal, *TürkKütüphaneleri Tarihi,* Ankara, 1988, II, 126; J. von Hammer. *Osmanli Devleti Tarihi,* İst., 1989, XV, 114; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 568; M. Özdamar, *Dersaâdet Dergâhları,* İst., 1994, s. 41-43; *BOA,* irade Evkaf, no. 13Ö5/15 (27 Cemaziyelafiir 1315), no. 547/7 (14 Rebiyülevel 1316). no. 488/2 (3 Rebiyülevvel 1325).

M. BAHA TANMAN

MURAD MOLLA TEKKESİ VE KÜTÜPHANESİ

Fatih İlçesinde, Çarşamba'da, Tevkii Cafer Mahallesinde, Murat Molla Caddesi'nde yer almaktadır.

Aynı arsada yer alan ve küçük bir kül-

üye oluşturan bu iki tesis "Murad Molla" lakaplı Rumeli Kazaskeri Damadzade Mehmed Murad Efendi (ö. 1778) tarafından tesis edilmiştir. Tekkenin inşa tarihi 1183/1769, kütüphaneninki ise 1189/1775'tir. Kütüphanenin günümüze kadar özgün tasarımını ve kullanımını koruyabilmesine karşılık tekke II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından 1308/1890'da yenilenmiş, tekkelerin kapatılmasını (1925) izleyen dönemde, 1930'larda tevhidhane binası yanarak ortadan kalkmış, harem ve selamlık bölümlerini barındıran meşruta bir müddet Biçki İhtisas Mektebi olarak kullanıldıktan sonra Vakıflar İdaresi'nin kiracılarına mesken olmuştur.

Bazı kaynaklarda "Murad Efendi Tekkesi" olarak da anılan tekkede pazar günleri ayin icra edildiği, Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde burada 6 erkek ile 2 kadının barındığı tespit edilmektedir. Nakşibendîliğe bağlı olan Murad Molla Tekkesi'nin postnişinleri şu kimselerdir: 1) "Beyzade" lakabı ile tanınan, Ahıskalı Şeyh Ebü'l-İşrak el-Hac Seyyid Mustafa Efendi (ö. 1785), 2) Mustafa Efendi'nin halifesi Ahıskalı Şeyh el-Hac Seyyid Abdülhalim Efendi (ö. 1815), 3) Aynı semtte bulunan Mesnevîhane Tekkesi'nin^) banisi, Sultan Ahmed Camii vaizi, döneminin ünlü mesnevifıanlarından, Abdülhalim Efendi'nin oğlu Şeyh el-Hac Hafız Seyyid Mehmed Murad Efendi (ö. 1848), 4) M. Murad Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Arif Efendi (ö. 1889), 5) Nakşibendîliğin Halidî koluna mensup Şeyh Ali Talib Efendi (ö. 1913).

Tekkenin arsası batıd Murat Molla Caddesi, diğer yönlerde komşu parsellerle çevrilidir. Caddeye açılan cümle kapısı kesme küfeki taşı ile örülmüş, basık kemerinin üzerine yan yana iki kitabe yerleştirilmiştir. Sülüs hatlı olan soldaki kitabe üç satır halinde düzenlenmiş, ilk iki satırda bir ayete, son satırda da baninin adına ve vefat tarihine (1192/1778) yer verilmiştir. Ta'lik hatlı ve manzum olan sağdaki kitabe ise, 1308/1890'da tekkenin II. Abdülhamid tarafından yenilendiğini belgelemektedir. Arsanın kuzeybatı kesimi kütüphane ile bunun meşrutasına, güneydoğu kesimi ise tekke binalarına tahsis edilmiştir. 1929 tarihli Pervititch paftasında, henüz ayakta olan tevhidhanenin, güneydoğu köşesinde arsanın sınırına teğet konumda, yaklaşık 10x8,50 m boyutlarında, iki katlı, ahşap bir yapı olduğu görülür. Günümüzde mevcut olan tekke meşrutası da sırtını arsanın doğu yönündeki çevre duvarma dayamış, 10x10 m boyutlarında, iki katlı ahşap bir meskendir. Alelade bir eski İstanbul evinin özelliklerini sergileyen yapının üst katı, avlu (batı) yönüne doğru bir çıkma ile genişletilmiştir.

Kütüphanenin ana binası cümle kapısından tekke meşrutasına doğru ilerleyen yolun solunda yer alır. Söz konusu bina, Bizans dönemine ait tonozlu bir alt yapının üzerine oturtulmuş, kitaplar için zararlı zemin rutubetini önlemek amacıyla, bu alt yapının duvarlarında karşılıklı küçük pencereler açılarak havalandırma sağlanmıştır. Yaklaşık 13x13 m boyutlarında bir alanı kaplayan yapının duvarları tuğla ve moloz taş sıralarıyla düzensiz bir şekilde örülmüş, köşeler kesme küfeki taşından pilastrlar ile takviye edilmiştir. Güney cephesinin ekseninde yer alan basık kemerli giriş, yanlardan mermer pilastrlarla kuşatılmış ve iki adet ince mermer sütuna oturan, kurşun kaplı ahşap bir sundurma altına alınmıştır. Kapının üzerinde yer alan metni şair Fitnat Hanım'a (ö. 1780) ait, ta'lik hatlı manzum kitabe kütüphanenin inşa tarihini (1189/1775) verir.

Murad Molla Kütüphanesi'nin giriş cephesi.
M. Baha Tanman, 1983

Kütüphane binasının en ilginç yönü, Türk-İslam mimarisinin en erken örneklerini oluşturan (9- yy'ın ilk yarısı-11. yyin ortaları) Karahanlı camilerinden başlayarak daha sonra Anadolu'da 15. yy'ın ortalarından itibaren Osmanlı cami tasarımında geliştirilen, merkezi kubbeli ve dört yarım kubbeli şemayı yansıtmasıdır. Nitekim kare planlı mekânın ortasında, dört adet sütuna oturan kemerlerin üzerinde pandantifli bir kubbe yükselmekte, dikdörtgen planlı birer aynalı tonoz bunu dört yönden kuşatmakta, köşelerde kalan kare planlı alanların üzerinde de birer ufak kubbe yer almaktadır. Aynı tasarım bu yapıdan az önce 1176/1762'de inşa ettirilen Ragıb Paşa Kütüphanesi'nde(->) de görülür. Beden duvarları saçak hizasından yukarıya doğru devam ederek, kurşunla kaplanmış ve alemlerle taçlandırılmış olan bu örtü öğelerini gizlemektedir. Cephelerdeki pencereler iki sıra halinde düzenlenmiş, dikdörtgen açıklıklı olan alttakiler kesme küfekiden sövelerle çerçevelenmiş, demir parmaklıklar ve tuğladan sivri hafifletme kemerleri ile donatılmış, tepe pencereleri ise yuvarlak kemerli ve alçı revzenli olarak tasarlanmıştır. Osmanlı mimarisine tamamen barok üslubun egemen olduğu I. Abdülhamid dönemine (1774-1789) ait bu yapının cephelerinde, klasik üslubun âdeta simgelerinden birisi olan sivri kemerin kullanılması dikkati çekmektedir. Cümle kapısından girince, solda, arsanın batı yönündeki çevre duvarına bitişik olarak yer alan tek katlı kagir binanın kütüphaneye ait bir müştemilat (muhtemel bir meşruta) olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu yapı, malzemesi ve mimari aynntıları ile esas kütüphane binasının özelliklerini tekrar eder. Murad Molla Kütüphanesi'nin kitap koleksiyonunun temelini Murad Molla ile yakın akrabalarının vakfettiği kitaplar oluşturur. 1893 tarihli sayıma göre kitap mevcudu 1.836'ydı. Cumhuriyet döneminde çevredeki bazı tekke ve medreselerin kitapları da buraya nakledilmiş, kitap sayısı hayli artmıştır. Bunlar Darülmesnevi, Düğümlü Baba, Esad Efendi Medresesi, Hamidiye Medresesi, Mahmud Paşa Medresesi, Mehmed Ağa Camii, Rüstem Paşa Medresesi, Saliha Hatun ve Servili Medrese koleksiyonlarıdır. Büyük bölümü yazma eserlerden oluşan bu koleksiyonlar 1949 ve 1954'te Süleymaniye Kütüphanesi'ne taşınmış, kütüphanede yalnız Murad Molla koleksiyonu kalmıştır. Günümüzde II Halk Kütüphanesi'ne bağlı bir halk ve çocuk kütüphanesi olarak hizmet vermektedir.

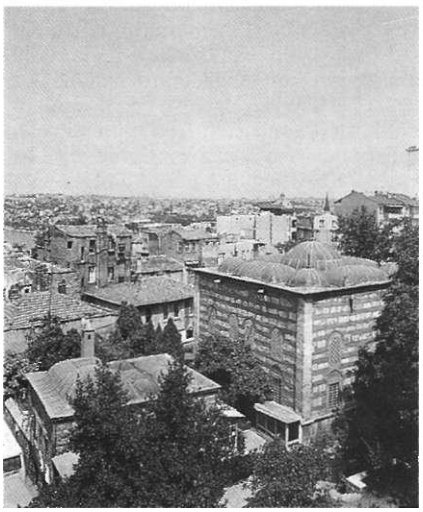

Murad Molla Kütüphanesi
Ertan Uca, 1994 / TETTVArsivi

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan,* 36, no. 131; *Âsitâne,* 6; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 98-99, no. 151; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 9; *İhsa-*

iyat II, 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 16; M. Gökman, *Murad Molla, Hayatı, Kütüphanesi ve Eserleri,* İst., 1943, s. 7 vd; Eyice, *İstanbul,* 63; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 107; S. Eyice, "Kaybolan Bir Tarihî Eser: Şeyh Murad Mescidi", *TD,* 22 (1968), 124, 129;' Goodwin, *Ottoman Architecture,* 396; İ. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi,* II, Ankara, 1988. s. 110: *Fatih Anıtları.* 115; *Fatih Camileri,* 257-258. 288.

M. BAHA TANMAN

MURAD PAŞA KÜLLİYESİ

Külliyenin günümüzde mevcut tek yapısı olan cami Fatih İlçesinde, Aksaray'da, Murat Paşa Mahallesi'nde, Vatan ve Millet caddelerinin kavşağında yer almaktadır.

Cami, medrese, imaret ve hamamdan oluşan bu külliyenin banisi II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) ricalinden, Otlukbeli Meydan Savaşîndan bir hafta önce şehit olan Sadrazam Has Murad Paşa'dır (ö. 1474). Yapı topluluğunun merkezim oluşturan cami 876/1471-1472'de tamamlanmış, külliyenin vakfiyesi Şevval 877/ Mart 1473'te tescil edilmiş, Has Murad Paşa'nm şehadeti üzerine inşaatı yarım kalan medrese Sadrazam Mesih Paşa tarafından 882/ 1477-78'de bitirilmiştir.

Murad Paşa Külliyesi ve çevresi. Osmanlı döneminin sonlarında sıklaşan büyük yangınlar ve özellikle Demokrat Parti döneminde yoğunlaşan bilinçsiz imar faaliyetleri sonucunda özgün dokusunu bütünüyle yitirmiş bulunmaktadır. Caminin batısındaki medrese 1929-1930'da, doğusundaki hamam Vatan Caddesi'nin açılması sırasında, 1956'da yıktırılmış, 1957'de Millet Caddesi'nin genişletilmesi sırasında yerinden sökülen Şirmerd Çavuş Türbesi(->) caminin güney yönündeki nazireye, aynı sırada yıktırılan Oğlanlar Tekkesi'nin(->) sebil-türbe-çeşme grubu caminin kuzeyindeki avluya taşınmıştır. Mimar Vasfi Egelinin denetiminde 1935'te onarım geçiren cami, İstanbul'un geleneksel dokusuna tamamen yabancı olan iki büyük caddenin kavşağında, tek başına bırakılmış durumdadır. •

Cami: Murad Paşa Camii, Osmanlı mimarisinde Orhan Gazinin hükümdarlık yıllarında (1326-1359) ortaya çıkan ve kuruluş döneminde yaygm biçimde kullanılan tabhaneli (zaviyeli) cami tipinin İstanbul'daki sayılı örneklerindendir. Yapı, mihrap ekseninde sıralanan, eşit büyüklükte, kare planlı ve kubbeli iki birimin meydana getirdiği harim ile bunun yanlarındaki ikişer tabhane biriminden ve kuzey (giriş) cephesi boyunca gelişen son cemaat yeri revağından oluşmaktadır. Karimde ve tabhane kanatlarında duvarlar, iki sıra tuğla ve bir sıra kesme küfeki taşından meydana gelen almaşık örgü ile inşa edilmiş, son cemaat yeri revağmda kemerler iki renk taşla örülmüş, kemerler arasında kalan yüzeylerde kesme küfeki örgü tercih edilmiştir. Üst yapıyı oluşturan tuğla örgülü kubbeler kurşunla kaplanmıştır.

Ahenkli oranları ve itinalı ayrıntıları ile dikkati çeken son cemaat yeri revağı, kare planlı ve kubbeli beş birimden oluşur. Pandantifti olan kubbeler, sekiz köşeli, alçak kasnaklar üzerine oturtulmuş, ortadaki kubbe diğerlerinden bir miktar yüksek tutulmak ve kare bir kasnakla donatılmak suretiyle giriş cephesinde mihrap-taç kapı ekseni vurgulanmıştır, iki yandaki sütunlar granit, diğerleri yeşil Eğriboz taşındandır. Farklı yapılardan devşirildiği anlaşılan bu sütunların boyları eşit olmadığından bazılarına ilaveler yapılmış, ayrıca farklı türde ve yükseklikte başlıklar kullanılarak bu sakınca giderilmiştir. Granit sütunların başlıkları baklavalı, diğerleri mukarnaslıdır. Yapının kuzey duvarında, eksende taç kapı, biri harime. diğeri tabhane odalarına ait ikişer pencere, pencerelerin arasında da yaşmağı mukarnaslı iki adet küçük mihrap yer alır. Taç kapının, cepheden hafifçe taşan kitlesi bir silme ile çerçevelenmiş, basık kemerli giriş, Bursa kemerli bir eyvanın içine alınmış, girişin üzerine, 876/1471-72 tarihini veren, sülüs hatlı Arapça manzum kitabe yerleştirilmiştir.

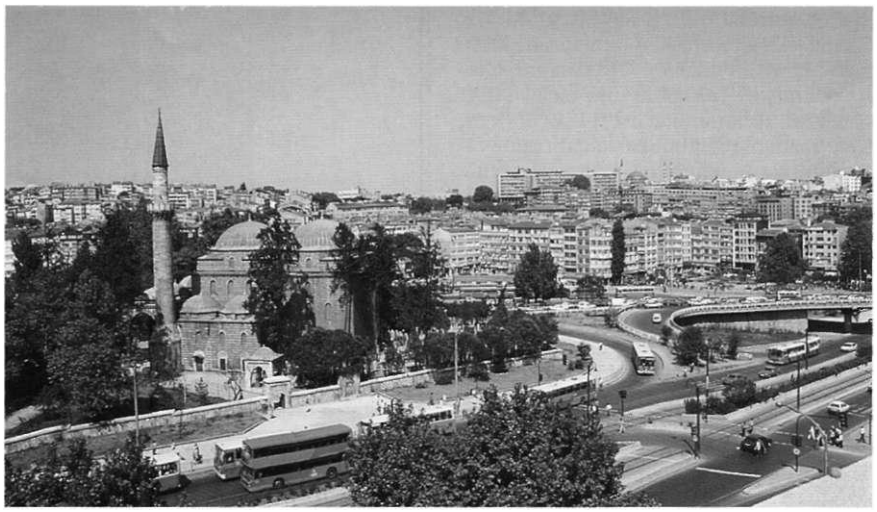

Murad Paşa Camii
Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

Tabhaneli camilerin önemlerini yitirmeye başladığı bir dönemin ürünü olan Murad Paşa Camiinde, özellikle harim bölümünde birtakım yeniliklerin denendiği gözlenir. Taç kapıyı izleyen ve erken tarihli örneklerde kapalı avlu özelliğini yansıtan sofa bölümü burada, aydınlık feneri ve havuz gibi belirleyici öğelerinden soyutlanarak, kıble yönündeki asıl cami ile kaynaştırılmıştır. Buna rağmen, mihrabın ve minberin yer aldığı asıl cami ile bir dağılım merkezi niteliğindeki sofa arasında kot farkı görülmektedir. Ancak burada söz konusu iki birim arasındaki seki mümkün olduğunca (kıble yönündeki tabhane biriminin kapısına kadar) kuzeye doğru kaydırılmak suretiyle mihrap önündeki ibadet alanı genişletilmiştir. Murad Paşa Camii'ni diğer tabhaneli camilerden farklı kılan diğer bir özellik de mihrap ekseninde gelişen sofa-harim ikilisi ile tabhane kanatları arasında alışılmadık bir yükseklik farkının bulunmasıdır. Böylece bir yandan hareketli bir kitle elde edilmiş, diğer taraftan, sofanm. tabhane kubbelerinden sonra devam eden beden duvarlarında pencereler açmak ve iç mekâna bol ışık sağlamak mümkün olabilmiştir.

Taç kapının yanlarındaki pencereler gibi sofanın batı ve doğu duvarlarında yer alan ikişer adet tabhane girişi de sivri kemerli nişlerin içine alınmıştır. Basık kemerli tabhane girişlerinin arasında, zemini yerden bir miktar yükseltilmiş, mihrap görünümünde, yaşmağı mukarnas dizileri ile dolgulu, ince uzun bir niş bulunmaktadır. Herhangi bir inşai fonksiyonu olmayan bu niş, bulunduğu duvarın arkasındaki tabhanelerden dolayı, tabhane girişleri ile tepe pencereleri arasında ortaya çıkan büyük boşluğu bir miktar doldurmak için tasarlanmış olmalıdır. Sofanın ve asıl caminin kubbeleri on iki köşeli, basık kasnaklar üzerine alınmış, içeriden on altı dilimli olan sofa kubbesinde geçiş öğesi olarak prizmatik üçgenler kuşağı, diğer kubbede ise mukarnas dolgulu pandantifler kullanılmıştır. Kasnaklarda sivri kemerli dörder pencere vardır. Sofanın batı ve doğu duvarlarında üçer adet aynı türde tepe penceresi açılmıştır.

Asıl cami bölümünde pencereler üç sıralı bir yerleşim gösterir. Batı, doğu ve güney duvarlarının alt kesimlerinde, dikdörtgen açıklıklı, söveli, demir parmaklıklı ve sivri hafifletme kemerli ikişer pencere, üst kesimlerinde de alt sırada üçer, üstte birer tane olmak üzere dörder tane tepe penceresi görülür. Ayverdi gibi bazı araştırmacılar sofa bölümündeki tepe pencereleri ile bunların farklı yüksekliklerde bulunmalarını olumsuz yönde eleştirmişlerdir. Minberin sadeliğine karşılık mihrap, mukarnaslı bir yaşmakla donatılmıştır. Kubbelerin göbeklerinde ve eteklerinde, ayrıca duvarların ve kemerlerin yüzeyinde, Fatih döneminden kalma kalem işleri bulunmaktadır.

Sivri kemerli geniş bir açıklıkla birbirine bağlanan tabhane mekânlarını örten kubbeler içeriden pandantiflere, dışarıdan

sekizgen kasnaklara oturur. Kuzey yönündeki tabhane birimleri birer ocakla donatılmış, biri son cemaat yerine (kuzeye), ikisi yanlara açılan, toplam üç pencere ile aydınlatılmış, bunlardan biri sonradan kapıya dönüştürülmüştür. Kuzeybatı köşesindeki tabhane biriminde, batı duvarındaki pencerelerden birisi, bu köşedeki minarenin kaidesinden dolayı iptal edilerek yerine bir niş konmuştur. Kıble yönündeki tabhane mekânlarında ise, ikisi yanlara, ikisi güneye bakan dörder pencere bulunmaktadır.

Yapının kuzeybatı köşesinde yükselen minarenin kare tabanlı kaidesi cephede çıkıntı oluşturur. Kesme küfeki taşı ile örülmüş olan gövdesi ve mukamas dolgulu şerefesi ile minare Fatih döneminden kalma olduğunu belli eder. Caminin kuzeyindeki şadırvan ise 17. yy'da Kara Davud Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Medrese ve İmaret: Mimari özellikleri bilinmeyen ancak açık avlulu ve revaklı olduğu tahmin edilebilen medresenin kitabesi Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Üç satır halinde düzlenmiş olan, sülüs hatlı Arapça manzum kitabede medresenin, Has Murad Paşa'nm şehadetinden sonra Sadrazam Mesih Paşa tarafından tamamlandığı belirtilir. Adı geçen paşa, vefatında Murad Paşa Camii' nin haziresine gömülmüştür. İmaretin ise ne konumu ne de mimarisi hakkında bir bilgi bulunmaktadır.

Hamam: İstanbul'un en eski, en büyük ve en güzel hamamlarından olan bu yapı, çifte hamam olarak tasarlanmıştır. Erkeklere ait olan kısmın girişi, Osmanlı hamam mimarisinde pek görülmeyen bir biçimde, sivri kemerli büyük bir eyvanla donatılmıştır. Her iki bölümün de soyunmalık (soğukluk/camekân) mekânları kare planlıdır. Erkeklere ve kadınlara ayrılan soyunmalık bölümleri yapının farklı cephelerine alınmak suretiyle birbirinden uzaklaştırılmış, ılıklık ve sıcaklık bölümleri bitişik olarak tasarlanmıştır. Sıcaklık bölümlerinde, Türk hamam mimarisinin en eski ve en yaygın tasarım şeması olan, merkezi kubbeli ve dört eyvanlı planın üç eyvanlı bir varyantı uygulanmış, eyvanlardan birisi, göbek taşının yer aldığı merkezi mekândan duvarla soyutlanarak ılıklığa tahsis edilmiştir. Düzgün olmayan sekizgen planlı merkezi mekânlar, dikdörtgen planlı eyvanlar ve kare planlı köşe halvetleri kubbelerle örtülmüş, eyvanların kubbeleri tonoz birimleri ile yanlardan takviye edilmiştir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 307-308, no. 1795; Ayvansarayî, *Hadîka,* 1, 204; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 98-99, no. 398; Gurlitt, *Konstantinopels,* 1, 63, levha 15.B; Glück, *Bäder,* 94-96; Gabriel, *Constantinople,* 365; Halil Edhem, *Nos Mosquées de Stamboul,* 1st, 1934, s. 55-56; F. J. Ayanoğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbereler". *VD,* II (1942), 401-402; A. S. Ünver, "istanbul'un Yedinci Tepe Hamamlarına Dair Bazı Notlar", *VD,* II (1942), 249; N. Poroy, *İstanbul'da Gömülü Paşalar,* İst, 1947, s. 29-30; E. Mamboury, *istanbul Touristique,* 1st, 1951, s. 400; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 108; Cezar, *Yangınlar,* 336; A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture,* Chicago, 19Ö8, s. 94-95; C. E. Arseven, *Türk Sanatı,* 1st, 1970, s. 150; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 114; Ayverdi, *Fatih III, 466-474;* Müller-Wiener, *Bildlexikon, 444-446;* O. AsİanapaTürk Sanatı, 1st, 1984, s. 239; ay, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 1st, 1986, s. 87; *Fatih Anıtları,* 57-58; *Fatih Camileri,* 177-179, 239, 306.

M. BAHA TANMAN

MURADİYE CAMÜ

Beşiktaş İlçesi'nde Muradiye Mahallesi' nde, Nüzhetiye Caddesi'nin üst tarafında, Göknar Sokağı ile Şair Nazım Sokağımın kesiştiği köşede yer almaktadır.

Adı geçen sokaklara açılan madeni kanatlı avlu kapılarının üzerinde birbirlerinin eşi olan yapım kitabeleri bulunmaktadır. Dört satırlık mermer kitabelerde, yapının 1316/1898'de II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) analığı Perestû Kadirim başağası Server Ağa, Nazseza ile Ferahnak kalfalar, Halime Hatun isimli bir zat ve çevre halkının katkılarıyla yeniden inşa edildiği anlatılmaktadır. Mimarı bilinmeyen yapının ilk durumuyla ilgili herhangi bir bilgiye de rastlanılmamıştır.

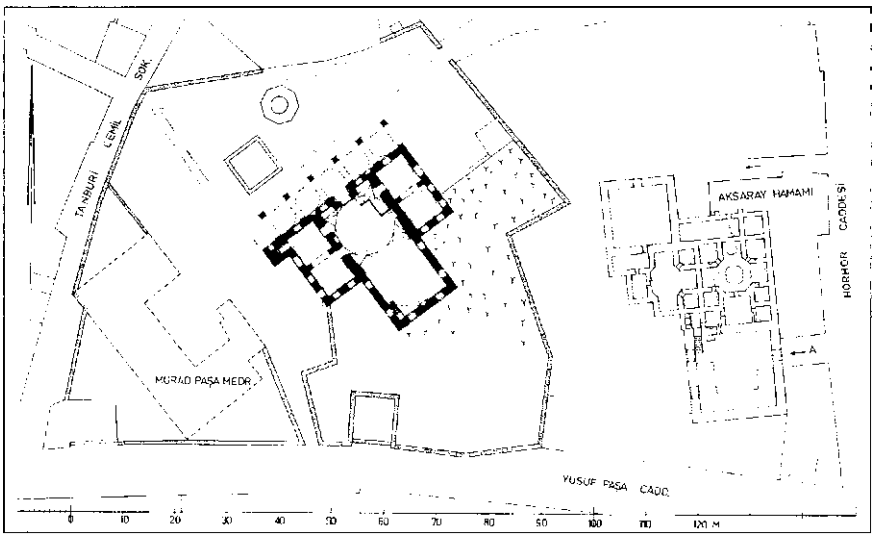

Murad Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı.
Müller-Wiener, *Bildlexikon*

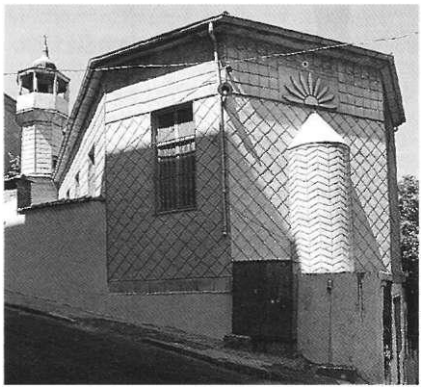

Muradiye Camii
Nurdan Sözgen, 1994 / TETTVArşivi

Yapı, üzerinde yer aldığı sokaklar arasındaki kot farkı nedeniyle oldukça eğimli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Bu durum avluda basamaklarla, yapıda ise yarım bodrum katıyla çözülmüştür. 1.700 m^2'lik, kareye yakın bir arazi üzerine inşa edilen caminin mihrap cephesi doğrudan sokakların kesişme noktasına oturtulmuş, diğer cepheleri ise yüksek duvarlı avlu içerisinde kalmıştır. Yapı esas itibariyle dikdörtgen planlı olup mihrap cephesinin köşeleri pahlanarak avlu duvarlarıyla birleştirilmiştir.

Dış cepheleri madeni levhalarla kaplı olan caminin üzeri kiremitli kırma bir çatı ile örtülmüştür. Dışa doğru yarım yuvarlak bir çıkma yapan mihrabın bulunduğu cephede, pahlı yüzeylerde birer dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Yine aynı pencerelerden batı ve doğu duvarlarında üçer tane olduğu görülmektedir. Son cemaat yeri cephesi ise mahfil bölümü nedeniyle iki katlı bir görünüm kazanmıştır. Bu cephede sağ tarafta yer alan minarenin, caminin dikdörtgen planının dışında, camiye bitişik, kare kaideli, çokgen gövdeli, eklektik özellikli olduğu görülmektedir.

Yakın bir geçmişte önüne camekânlı bir giriş bölümü eklenen son cemaat yerinin iki yanından merdivenlerle, iki ahşap direkle taşman mahfile çıkılmaktadır. Harim kısmına girişte, aynen son cemaat yerine geçişi sağlayan düz ahşap kanatlı kapının bir benzeri bulunmaktadır. Yapının içine girildiğinde duvarların sıvalı olduğu ve üzerinin de ortasında sekiz kollu bir yıldız bulunan düz ahşap bir tavanla örtülü olduğu görülmektedir. Tavamn duvarlarla birleştiği noktada yine ahşaptan, geometrik bezemeli bir friz dolanmaktadır. İçi oldukça aydınlık olan caminin mihrabının çok sade olduğu, buna karşın ahşap minber ve vaaz kürsüsünün bitkisel bezemeli, daha hareketli olduğu görülmektedir. Genelde sade bir görünüme sahip olan camide özellikle madeni kaplama levhalarıyla oluşturulan hareketlilik, mihrap cephesinde yoğunlaşmıştır. Mihrap çıkması balıksırtı dizilmiş levhalarla ve üzerindeki güneş motifi ile dikkat çekmektedir.

Günümüzde yüksek binalar arasmda sıkışıp kalan yapının avlusunda 1317/1899 tarihli mermer bir kitabeye sahip meşruta binası ile mermerden sekizgen bir şadırvan bulunmaktadır. Şair Nazım Sokağına bakan cephesinin, bodrum katının ön kısmı dükkân şeklinde değerlendirilmiştir.

Göknar Sokağına bakan avlu duvarında ise üzerinde Latin harfleriyle yazılmış kitabede, 1918'de Şayeste isimli bir kadın tarafından yaptırıldığı, 1952'de de Fatma isimli bir kadın tarafından tamir ettirildiği belirtilen, günümüzde çok bakımsız halde olan küçük ölçülü bir sokak çeşmesi bulunmaktadır.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri,* II, 49.

HAKAN ARLI

MURADİYE SEBİLİ

Eminönü İlçesi'nde, Sirkeci'de, Hüdavendigâr Caddesi ile Muradiye Caddesi'nin kesiştiği köşede olan sebilin arkası düz, önü beşgen bir şema içerir.

Aslında Mirimiran Mehmed Paşa (ö. 1589) tarafından yaptırılan bu sebil 1293/1876'da üç ay tahtta kalan V. Murad adına yenilenmiş, bu yüzden "Muradiye" adını almıştır.

Beş yüzlü olan sebilin iki yan kenarında sebille aynı tarihli olan iki çeşme vardır. Çeşmeler mukarnas başlıklı iki sütunçe ile hareketlendirilmiştir. Sivri kemerli ve kademeli nişleri olan çeşmelerin kubbeleri dönemin özelliği olan eklektik kalem işleriyle bezelidir. Sebilin çeşmelerle buluştuğu köşelerde tek sütunçeler vardır. Mermer olan sebilin kubbeleri de çeşmelerin kubbeleri gibi kurşun kaplı ve yine eklektik kalem işleriyle süslüdür. Kubbe altlarındaki kitabeler üçer silme ile dikdörtgenler halinde birbirlerinden ayrılmıştır. Bu kitabelerin hemen altında sebili çepeçevre dolaşan yüksek, taşkın bir silme, bu silmenin altında ise çift kademeli bir sivri kemer vardır. Bu kemerin etrafım dolaşan ince silmenin köşeleri yarım daire şeklinde yumuşatılmıştır. Kemer aynası dörde ayrılarak ortasına metal bir hilal yerleştirilmiş, kemerin üstüne de bir kabara konmuştur.

Muradiye Sebili
Nurdan Sözgen, 1994 / TETTVArşivi

Sebil, planı ve mukarnas başlıklar gibi bazı mimari ayrıntıları ile ilk inşa edildiği dönemin (16. yy'ın son çeyreği) klasik üslubunu yansıtmakta, neogotik üsluptaki sivri kemerler ile saçaklardaki bezemeler ise onarım gördüğü dönemin eklektik zevkinden kaynaklanmaktadır.

Bibi. Kumbaracılar, *Sebiller.* 59; A. Egemen, *İstanbul'un Cesme ve Sebilleri.* İst.. 1993. s. 618-621.

ALEV ERARSLAN

Musahibzade Celal
Cengiz Kahraman arsivi

MUSAHİBZADE CELAL

(19 Ağustos 1868, İstanbul - 20 Temmuz 1959, İstanbul) Oyun yazarı.

III. Selimin (hd 1"[T]89-1807) musahibi besteci Şakir Ağamın torunu, Gazhane Başkâtibi Musahibzade Mehmed Ali Beyin oğludur. Firuzağa Sıbyan Mektebini, Feyziye Rüştiyesi'ni ve Numune-i Terakki İdadisini bitirdi. 1889 da Babıâli Tercüme Odasinda çalışmaya başladı. Aynı zamanda Hukuk Mektebine de devam ettiyse de bitiremedi. 1908de Tercüme Kalemi'ndeki görevinden ayrıldı. 1917'de Üsküdar Defterdarlığinda çalışmaya başladı ve 1923'te emekli oldu. Evkaf Müzesi'nde bir süre tarihi serpuşlar, elbiseler ve kumaşlarla ilgili çalışmalar yaptı. Şehir Tiyatrosu Kütüphanesindeki görevi hayatının son yıllarına kadar devam etti.

Musahibzade Celalin tiyatroyla ilgisi gençlik yıllarında tiyatro yazarı İbnürrefik Ahmed Nuri (Sekizinci), ressam Muazzez. Avukat Tırnakçızade Baha ve Rıza Tevfik'in de (Bölükbaşı) bulunduğu ortaoyunu heveskârlarıyla birlikte gösterilere çıkmasıyla başladı. Zenne rollerinde ve özellikle kocakarı, mahalle karısı ve ihtiyar hanımefendi rollerinde başarı sağladığı için arkadaşları arasında "Kocakarı Celal" lakabıyla anılırdı.

Oyunlar yazmaya II. Meşrutiyetten sonra başlayan Musahibzade Celal, *Türk Kızı* adlı ilk oyununu 1909'da yayımladı (sonradan *Gülsüm* adıyla, 1936). 1912de yazdığı tarihi oyunu *KöprülülerMaıdims* Mınakyan(->) tarafından aynı yıl içinde sahnelendi. Bunu izleyen başlıca oyunları *İstanbul Efendisi* **(1913),** *Lale Devri* (1914), *Macun Hokkası* (1916), *Kaşıkçılar* (1920), *Yedekçi* (1920), *Atlı Ases* (1921), *Fermanlı Deli Hazretleri* **(1924),** *Aynaroz Kadısı* (1927), *Bir Kavuk Devrildi* (1930), *Mum Söndü* (1930), *Pazartesi-Perşembe* (1931), *Balaban Ağa* (1933), *Selma'dv:* (1934).

Musahibzade Celal, aşağı yukan bütün oyunlarında Osmanlı kurumlarını, Osmanlı toplum düzenindeki bozulmayı mizahi bir yaklaşımla gerçekçi bir biçimde ele almıştır. Oyunları, doğup büyüdüğü İstanbul'un kültürel dokusunu toplumun her katmanındaki biçim ve işlevi ile canlandıran; bilgi, gözlem ve eleştiri üçlüsünün ışığıyla her türlü yerli girişim ve kültür öğesini destekleyen; çarpıklıkları sergilerken yer yer çözümler de öneren ya da düşündüren; batıl inançlarla mücadele eden özellikler sergiler.

Her biri İstanbul'un değişik ortamlarından ses ve renkler getiren oyunlarında gayrimüslim tiplerden soylular, din adamları, köylü ve esnaf takımı, tacirler; padişah, sadrazam ve diğer tarihi kişiler ve devlet kapısında çalışan her düzeyde görevliler; çok çeşitli ve ilginç mahalleli tipleri; İstanbul'a dışarıdan gelmiş ve taşralı kimliğini korumuş kimseler ve her kesimden kadın örnekleri, giyim kuşam, dil özellikleri ve dünya görüşleriyle canlandırılır.

Musahibzade Celalin Türk oyun yazarlığındaki öncülüğü, çeviri ve uyarlama yerine telif eserler ortaya koymak biçiminde özetlenebilir. 1912-1927 arasmda İstanbul'da çeşitli tiyatro ve operet topluluklarmca oynanan eserleri 1927'den itibaren Darülbedayi'de (bugün Şehir Tiyatroları) sürekli olarak sahnelenmeye başladı.

Muhsin Ertuğrul tarafından 1938'de *Aynaroz Kadısı,* 1939'da da *Bir Kavuk Devrildi* oyunları filme alınmış, büyük ilgi gören bu filmler 1958de İstanbul Belediyesi Film Deposu'nda çıkan bir yangında yanmıştır.

Musahibzade Celal, oyunlarında kullandığı halk kültürü öğelerinin yanısıra anı, gözlem ve derlemelerinden oluşan *Eski İstanbul Yaşayışı* (1946, yb 1992) adlı incelemesiyle de şehir kültürünün tanıtılmasına hizmet etmiştir. "Aile", "Mektep", "Esnaf, "İçtimai Hayat", "Kıyafet", "Çarşılar-Hanlar". "Boğaziçi Sahilleri" gibi bölümlerden oluşan bu eser, İstanbul halk kültürünün çok sayıda özgün çizimlerle de zenginleştirilmiş temel kaynaklarından biridir.

Bibi. .Mehmet Şükrü (Erden), "Musahipzade Celal, Hayatı ve Eserleri Hakkında Bir Konuşma", *Türk Tiyatrosu,* S. 107, 108, 109 (Ekim, Kasım, Aralık 1939), s. 4-7, 2-4, 5-7; S. Şener, *Musahibzade Celal ve Tiyatrosu,* Ankara, 1963; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967, s. 298-299; K. Ertop, "Gelenekten Doğan Bir Sanatçı: Musahipzade Celal", *Türk Tiyatrosu,* S. 373 (Ağustos 1967), s. 18-20; Nutku, *Darülbedayi,* 137; O. Hançerlioğlu, *Musahipzade Celal-Bütün Oyunları,* İst., 1970; M. Tuncay, "Musahipzade Celalin Oyun-

larında Halkbilimsel Öğeler", *Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı 1977,* Ankara, 1979, s. 289-311; *Ölümünün 20. Yılında Musahipzade Celal,* İzmir, 1980.

İSTANBUL

MUSEVİLER

bak. YAHUDİLER

MUSİKİ HAYATI

Bizans Musikisi

"Bizans musikisi" terimi ortaçağda Rum Ortodoks kilisesinde icra edilen teksesli, sözlü musiki ürünlerini içine alır. Doğu Roma kilisesine özgü bu musikinin tarihi 4. yy'ın başlarında Konstantinopolis şehrinin kurulmasıyla başlar. Bu kilisenin ayin şekli çevirilerle Suriye ve Kıpti, Arap, Ermeni, Gürcü, Slav ülkeleri kiliselerine yayılarak son 1.500 yıl boyunca Hıristiyan Doğu'nun ana ayin şekli oldu; İskenderiye, Kudüs, Antakya patrikhanelerinde, bütün Yunanistan'da, bütün Rusya'da, bazı Slav ülkelerinde yerleşti; çeşitli dönemlerde İspanya'yı **(6.** yy'da), Kuzeydoğu ile Güney İtalya'yı da etkiledi.

Bizans'ta gelişen dini musikinin ilk evrelerine ilişkin bilgiler yok denecek kadar azsa da, bu musikiye ait hiçbir yazılı belgenin günümüze ulaşamadığı dönemlerde bile dini ezgilerin Bizans dini törenlerinde önemli bir yeri olduğundan şüphe edilemez. Bizans musikisinin en eski nota örnekleri **9.** yy'a dayanır. Bu örnekler imparatorluğun son beş yüzyılında Bizans Ortodoks kilisesinde icra edilen musiki konusunda belirgin bir fikir verir. 15-**16.** yy'dan kalma musiki kaynaklarında yer alan ezgiler bu musiki üslubunun evriminde keskin değişiklikler görülmediği, bütün değişikliğin temelde sözlü geleneğe dayalı bir türün, yazılı kaynakların zamanla artması sonucu, yazılı bir musikiye doğru yönelmekte olduğu fikrini uyandırır.

Bazı kaynaklarda, Bizanslılarrn dini musikisi dışında, Konstantinopolis'teki imparatorluk sarayında icra edilen bir de din dışı musikisi olduğuna değinilir. Ancak, bu konudaki bilgiler son derece sınırlı olduğundan, dini musikiden büsbütün ayrı bir musiki türünden söz edilebilmesi güçtür. Gene de imparatorluk sarayında musiki icra edilmesi ilgi çekicidir. İmparatorların taç giyme törenleri ile saraydaki öteki törenlerde, günümüze sadece birkaç örneği ulaşabilen, "alkış" anlamım taşıyan "acclamation'lar icra edilirdi. Törenlerin niteliğine göre bu musiki parçalarını iki ayrı koro okurdu; koroların başında birer korobaşı bulunurdu. Ama okunan parçaların ne tür bir ezgi olduğu konusunda pek az şey biliniyor. Bu alandaki bütün bilgilerin tek kaynağı İmparator VII. Kontantinos Porfirogenne-tos'un (hd **913-959)** *De Ceremoniis(->)* adlı eseridir. Öte yandan, imparatorluk sınırları içinde gelişen Rum halk musikisi de bir yana bırakılırsa, Bizans musikisinin özellikleri şöyle sıralanabilir: Bizans musikisi Rum Ortodoks kilisesindeki törenlerde kullanılan, Yunanca güfteli, dini bir musikidir; kilisede çalgı kullanılması yasak olduğundan bu musiki sadece insan sesiyle icra edilir; ezgilerinde "ihos" denilen 8 makam (mod) kullanılır; bütünüyle teksesli yapıdadır, ancak, icrada ezginin arkasında karar perdesini uzatarak "dem tutma"ya dayanan hafif bir armoni hareketi de görülür.

Bizans musikisinin ilk merkezinin Suriye, özellikle Antakya ile Şam yöresi olduğu, 6-7. yy'da ise merkezin Filistin ile Kudüs'e kaydığı sanılıyor. Bu dönemlerde Tevrat'tan, İncil'den seçilen metinler konuşma sesiyle (recitative) okunurdu. Konstantinopolis en geç 9- yy'da bu musikinin en önemli merkezi oldu, bu durumunu 15. yy'ın sonlarına kadar korudu. Asıl Bizans ezgileri bu dönemde şekillendi ve notaya alınmaya başladı. Daha sonra Selanik ve Aynaroz Manastırı önem kazandı. 13. yy' dan sonra musikici sayısı gitgide arttı, yeni beste türleri gelişti. Musikicilerin bestelediklerı eserlere adlarını vermeye başladıkları bu dönemde şair ile besteci ayrıştı, kişisel üsluplar ortaya çıktı. Batılı musiki tarihçileri bu musikinin 13. yy'a kadarki dönemini "klasik" dönem, 13. yy'dan İstanbul'un fethine kadarki dönemini "klasik soması" dönem, fetihten sonrasını da "yeni Bizans musikisi" dönemi olarak kabul ederler.

8. yy'ın sonlarına kadar kullanılan, güftenin belirli yerlerindeki ses ve vurguları göstermekten ibaret ekfonetik "nota" bir yana bırakılırsa, Bizans musikisi, 9. yy'da notaya alınmaya başladı. Bizans ezgilerinin çoğunun kaynağı bu parçaların notalarının yazıldığı beş büyük yazma koleksiyonda şu ezgiler yer alır: Batı kiliselerinde okunan ilahilere benzer "heirmologion" ilahileri; güfteleri, nesir ya da nazım biçiminde kısa metinlerden oluşan, dini geçit törenlerinde iki koronun karşılıklı okuduğu melismalı "sticherarion" ezgileri; genellikle korolarca, bazen de solo olarak okunan. Konstantinopolis'te kaleme alman "asmatikon" adlı, komünyon şarkılarının melismalı okunuşundan ibaret süslü ayin şarkıları; gene Konstantinopolisli bir şarkıcının solo okuduğu, "psaltikon" adlı son derece melismalı ayin ezgileri; 1300 dolaylarında yazılmış, bazdan daha önceki dönemlerden kalma "akolouthiai" adlı, kiliselerde her gün okunan ilahiler ve bu tarzın türevleri. Akolouthiai ezgilerini bir kitapta toplayan, Konstantinopolis'te faaliyet göstermiş olan Yoannis Kukuzelis 1300 dolaylarının en büyük bestecilerinden, bütün Bizans musikisinin de en büyük kuramcılarından biridir.

Bizans musikisinin dayandığı en önemli nazım ve musiki şekillerinden biri "kontakiori'dur. Bayramlarda okunan bu ezgilerin Kutsal Kitap'tan alınan güfteleri 20-30 kıta olabilirse de, her kıta aynı ezgiyle okunur. Bu türün en büyük bestecisi Suriyeli bir Yahudi iken Hıristiyan olup 6. yy'm ilk yarısında geldiği Konstantinopolis'teki kiliselerde görev alan Aziz Romanos Melodos'tur. Bugün bu besteciye atfedilen pek çok eser vardır. İkinci önemli musiki şekli olan kanonlar kiliselerde sabahleyin okunurdu; İstanbul kiliselerinde günümüzde de okunuyor. Dokuz kasideden oluşan bu ezgilerin de güfteleri Kutsal Kitap'tan alınırdı. Bu şekle katkıda bulunan besteciler arasında İstanbullu rahip Theodoros Studites (759-826) ile kardeşi Joseph de vardır. Çok sayıda kanon ezgisi Osmanlı döneminde İmrahor Camii olan Studios Manastırı'nda adları geçen İstanbullu musikicilerce yazılmıştır. Bu iki musiki şeklinin yanısıra yukarıda özelliklerine değinilen "sticherarion", "asmatikon" ezgileri ile, güfteleri kısa olan "hypakoai", "prokeimena" ilahileri, "alleluia" denilen hamd ve şükran duaları ile mezmur ezgileri Bizans musikisinin öteki beste türlerini oluşturur.

Bizans musikisi gerek kuramsal temeli, gerekse ezgi yapısı bakımından Doğu musikisinin bir koludur. Bu musikinin 8. yy'dan itibaren Batı dünyasından uzaklaşarak Yakın ve Orta Doğu musiki geleneklerinin etkisi altına girmeye başladığı, 11. yy'da ise Roma ve Batı'dan büsbütün koptuğu söylenebilir. Oysa 1054'te Hıristiyan dünyasının Doğu ve Batı diye ikiye bölünmesinden önce Batı Avrupa'nın dini merkezleri ile Konstantinopolis arasında kilise musikisi çerçevesinde canlı bir musiki bağı vardı.

Bizans şarkı güftelerinin Yunanca olması, Bizans makamlarının eski Yunan makamlarından kaynaklandığı yolundaki önyargılar yüzünden Batılı müzikologlar uzun süre Bizans musikisinin eski Yunan musikisine dayandığına inanmışlardı. Bati daki son araştırmalar eski Yunan "mod'larıyla Bizans "ihos'larının özdeşlenemeyeceği gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bizans musikisinde "makam" karşılığı olarak kullanılan "ihos" teriminin bu musikide henüz hiçbir nota yönteminin geliştirilmediği dönemlerden kalma yazma kaynaklarda da kullanıldığı görülmüştür. Bu olgu, musikinin doğrudan doğruya sözlü geleneklerle yayıldığı dönemlerde bu terimin eski Yunan musikisinde ve Batinin Gregor şarkılarında olduğu gibi bir "dizi'den (gam) çok, bir ezgi örgüsü anlamında kullanıldığı yolunda güçlü bir ipucu sağlıyordu.

Neum notasının daha yakından incelenmesiyle ihosların karmaşık yapısı daha iyi fark edildi. îhoslarm son araştırmalarla ortaya çıkan özellikleri Bizanslıların bu terimi sadece bir "dizi" olarak değil, daha çok, ezgiye yol gösterici bir formül gibi düşündüklerini ortaya koydu. Bizans Neum notasının çözümlenmesinden sonraki çalışmalar aynı ezgilerin daha önceki çeviri yazımlarının ezgiye ne ölçüde sadık kaldığını da ortaya çıkardı; ihosun Doğu musikisine özgü bir musiki anlayışını yansıttığını ve bu ezgi formüllerinin Hint musikisindeki "raga", Türk ve Arap geleneklerindeki "makam" yahut Suriye Arap musikisindeki "riskolo"ya benzediğini gösterdi.

Bizans musikisinin ses sistemi ile ihosları kesin ölçülerle açıklanamamıştır. Bu konuda farklı yaklaşımlar ve görüşler vardır. Geçmişte bir oktav 68, iki ses arasındaki aralıklar da 12, 9, 7 parçaya ayrılıyordu. Diyatonik dizinin aralıkları şöyleydi:

Pa-9-Vu-7-Ga-12-Dİ-12-Ke-9-Zo-7-Nİ-12-Pa
Re Mi Fa Sol La Si Do Re

Günümüzde ise 72 aralığa ayrılan diyatonik sekizlinin bölünüşü şöyledir:
Pa-10-Vu-8-Ga-12-Di-12-Ke-lu-Zo-8-Nİ-12-Pa
Re Mi Fa Sol La Si Do Re

9 komalık tam sesler 12; 8 komalık büyük yarım ses 10; öteki yarım sesler 8 ve 6; yarımdan daha küçük sesler ise 4, 3 aralığa bölünüyor. Artık ikililerin değeri ise 14 ile 20 arasında değişebiliyor.

Bizans musikisinde 4 ana ihos, 4 tane de plagal (yan) ihos vardır. Bunlar şöyle sıralanır: 1. I. Ihos-protos; 2. II. ihos-deuteros; 3. III. ihos-tritos; 4. IV. ihos-tetartos; 5. I. ihos'un plagali; 6. II. ihosun plagali; 7. III. ihosun plagali; 8. IV. ihosun plagali.

Bizans musikisinin 5. yy'a kadarki repertuvarı musikicilerin ezberleyemeyeceği kadar geniş değildi. Sonraları bayramların ve törenlerin sayısı arttıkça dini şarkı ve ilahilerin de sayısı arttı, ezgilerin hatırlanması için bazı işaretler kullanılmaya başlandı.

Kullanılan notalama yöntemleri bakımından Bizans musikisinin tarihi üç döneme ayrılır.

4-8. yy'lar arasındaki ekfonetik dönemde aslında belli bir notalama yöntemi geliştirilmemiş, sadece güftenin vurgulu bölümleri ile seslerin tizlik ve pestlik derecelerini gösteren, temeli eski Yunan prozodi işaretlerine dayanan ekfonetikon işaretleri kullamlrmştır. Bu işaretler bu dönemin en önemli musiki adamı Şam doğumlu Yoannis Damaskinos'a (7-8. yy) atfedilir.

9. yy'da notalamada "neum" denilen işaretler kullanılmaya başladı. Neumlar sesleri değil, ses aralıklarını gösteriyordu. Bu işaretler sonraki yüzyıllarda bazı değişikliklere uğradı. 1300 dolaylarında Konstantinopolis'te yaşayan Yoannis Kukuzelis "neum'lara yeni işaretler ekledi, pek çok eseri kendi geliştirdiği yöntemle notaya aldı. 15. yy'da "megalai ipostasis" (büyük temeller) denilen yeni işaretler kullanılmaya başladı. Neum dönemi bu şekilde evrilerek 19. yyin başlarına kadar sürdü. 15. yy'da istanbul'da yaşayan Gabriel Hieromonakus ile gene aynı yüzyılda İstanbul manastırlarında faaliyet gösteren Manuel Hrisaphos eserleri geniş ölçüde kaynak olarak kullanılmış musikicilerdir.

Yeni Bizans notası 19. yy'dan başlayarak günümüze kadar kullanılmıştır. Ama neum yöntemimin günün ihtiyaçlarını karşılamadığı çok önce fark edilmişti. Yenilik ihtiyacı, nota yazımının basitleştirilmesi ve ezgilerin daha doğru bir biçimde yazılması ihtiyacının bir sonucuydu. Klasik dönem musikisini de iyi bilen, kilise ve Mevlevi çevrelerinde "Hırsız Petro" diye anılan Fener Patrikhanesi sol taraf hanendesi Petros Peloponisios'un (18. yy) çalışmaları yeni bir nota yöntemi için zemin hazırladı. Petros geliştirdiği yöntemle birçok ilahiyi notaya aldı. Ancak, bu yöntem kalıcı olmadı. 1843'te İstanbul'da ölen Hrisantos 19- yyin başlarında son derece ayrıntılı bir yöntem geliştirdi. Onun yönteminde tam perdeler dışında yarım seslerle daha kısa aralıklı sesler, aralıklar, zamanı uzatmak, kısaltmak ve sus değerlerini göstermek için geçmiştekilere göre anlaşılması daha kolay işaretler kullanılıyordu. Bizans musikisinin üç büyük üstadı, hepsi de Petros'un öğrencileri olan Çanakkale doğumlu Hrisantos Prusis (ö. 1843), Fener Patrikhanesi arşivcisi Hurmuzios Hartofilakos (ö. 1840) ve Balat'taki Sinai Kilisesi hanendelerinden Grigorius Levitis (ö. 1820) bu notalama yönteminin yanısıra geçerliliğini günümüze kadar sürdüren, Bizans musikisiyle ilgili kuramsal bilgileri 19. yyin ilk yarısında temellendirip sistemleştirdiler.

18. yy'dan itibaren, ama özellikle Petros ile Hrisantos dönemlerinden sonra Bizans musikisinin kuramsal temeli Türk musikisi terimleriyle açıklanmaya çalışılmış, bu süreç içinde birçok Türk musikisi terimi Bizans musikisine girmiştir. Wellesz, Tillyard, A. Gastoue gibi Bizans musikisi araştırmacıları 14. yy'da Konstantinopolis'in Bizans musiMsinin asıl yapısından uzaklaşmaya başladığı, 18. yy'da ise büsbütün Türk musikisinin etkisi altma girdiği kanısmdadırlar. Fener'deki Patrikhane musikicileri ise Bizans musikisinin Türk musikisinden ve herhangi bir musiki türünden etkilendiği görüşünü hiçbir zaman kabul etmemişlerdir. Onlara göre, Türk musikisi ile Bizans musikisi arasındaki benzerlikler iki musikinin de aynı kaynakta, Anadolu'da doğup gelişmesinin sonucudur; Bizans musikisi terminolojisinde hüseyni, hüzzam, hicaz, neva gibi Türk musikisi makamlarının kullanılması da Bizans ihoslarımn Türk musikisindeki karşılıklarını gös-' tererek öğretimde kolaylık sağlamak içindir. Ayrıca, yeni Bizans notasıyla Türk musikisi ezgileri de yazılmıştır. Patrikhane Kilisesi, Bizans musikisini fetihten önceki biçimiyle korumuş, günümüze kadar yaşatmıştır. Batılı araştırmacıların Bizans musikisinin kişiliğini yitirdiğini ileri sürdükleri 18. yy, Peloponesli Petros, Larisalı Daniel, Petros Bereketis, Petros Bizantios gibi bestecilerin yaşadıkları, Patrikhane açısından parlak bir dönemdir. Aslında, Bizans musikisiyle ilgili pek çok konuda Batılı musiki tarihçileriyle Fener Patrikhanesi arasında ciddi görüş ayrılıkları vardır.
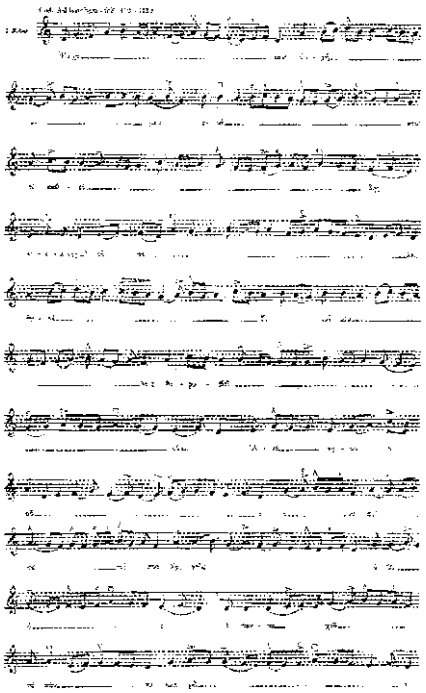
Aziz Romanos Melodos'a (6. yy) atfedilen bir kontakion ezgisinin Batı notasıyla yazımı.
E. Wellesz, *Die Musik der Byzantinischen Kirche,* Köln, 1959

Bizanslıların kullandıkları çalgılar hakkında pek az şey biliniyor. İstanbul'daki imparatorluk sarayında kullanılan çalgılar hakkında bazı bilgiler elde edilebilmiştir. İmparatorluğun ilk dönemlerinde su ile, daha soma da hava ile ses veren orglar geliştirildi. Bu orgların sesi son derece gürdü. Bizanslılar özellikle korkunç bir sesi olan su orgunu savaşta düşmanı şaşkına çevirmek için kullanırlardı. Orgun Batiya da 8. ve 9- yy'larda Konstantinopolis'ten gittiği biliniyor. 757'de İmparator V. Konstantinos, Karolenj hanedanından Kısa Papen'e; 812'de de İmparator I. Mihail, Kari Magnus'a (Charlemagne) birer org ile org çalmasını bilen musikiciler göndermişlerdir. Seyahatnamelerde ve çeşitli yazılı kaynaklarda söz edilen, fresklerde ve minyatürlerde de resimleri görülen birtakım telli ve nefesli Bizans çalgıları vardır. Ama bu kaynakların incelendiği eleştirel bir araştırma yazılmamıştır. H. G. Farmer, Arap yazarı el-Mes'udî'ye (ö. yak. 956) dayanarak, orgun yanısıra 9. yy'da kullanılan mızraptı ve yaylı telli Bizans çalgılarını teşhis etmeye çalışmıştır. Bunlar cenge (harp) benzeyen 24 telli "selbak"; rebabın aynısı olan 5 telli "lura"; 24 teli olan, mızraplı çalgı "kitare'i "saline" adlı, dana derisinden yapılmış bir başka telli çalgı ve "erganun"dur.

Yüzyıllar boyunca Bizans musikisinin İstanbul'daki en önemli merkezi "Büyük Kilise" adıyla anılan Patrikhane Kilisesi olmuştur. Büyük Kilise yüzyıllar boyunca musiki geleneklerine bağlılığı ve disiplini temsil etmiştir. Günümüzde bu musikinin icrasında dört ayrı üslup gözleniyor; bunlar Patrikhane, Aynaroz, Selanik ve Atina üsluplarıdır. Bugün İstanbul'da Patrikhaneden sonra ikinci önemli kilise Beyoğlu'ndaki Panayia Kilisesi'dir. Yüzyılımızda, Kurtuluş'taki Ayios Dimitrios, Taksimdeki Ayia Trias, Dolapdere ile Yedikule'deki Ayios Konstantinos kiliseleri de çeşitli dönemlerde önem taşımışlardır. Yedikule'deki kiliseden yetişen İstanbullu Konstantin Psahos 20. yyin başlarında Atina Konservatuvarf mn dini musiki bölümünü kurmuştur.

İstanbul'daki bütün Ortodoks kiliseleri Patrikhane'ye bağlı olduklarından musiki yönünden aralarında temel bir farklılık yoktur, sadece icrada bazı tavır farklılıkları söz konusudur. Günümüzde hemen bütün İstanbul Rum kiliselerinin pazar ayinlerinde musiki icra edilmekte, ancak Rum cemaati çok azaldığından pek çok kilisede amatör icracılar görevlendirilmektedir.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΙΣ ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ,

ΣΥΝΤΑΧΘΕΙΣΑ,

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΑΖΟΝΤΩΝ ΑΥΤΗΝ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΕΑΝ ΜΕΘΟΔΟΝ,

ΠΑΡΑ

ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΜΑΔΥΤΩΝ

Διδασκάλου τοῦ Θεσσαλικοῦ τῆς Μουσικῆς.

ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ.

Ἐκ τῆς τυπογραφίας ΡΙΓΝΙΟΥ.

Hrisantos'un Bizans musikisine getirdiği sistemi açıkladığı kitabın kapağı. *Bülent Aksoy arşivi*

Bizans musiki repertuvarmda bugün icra edilen 6.000 dolayında eser vardır. Rum kiliselerinde hanendeler kilisenin sağında ve solunda yer alırlar. Kilisenin girişine göre sağdaki hanendeye "protopsaltis", soldaki hanendeye de "lambadarios" denir. Bu terimler aynı zamanda birer unvandır. Onların yanında, "domestikos" denilen yardımcı hanendeler yer alırlar. Bugün Fener Patrikhanesi'nin protopsaltisi İstanbul Devlet Operası sanatçılarından Leonidas Asteris, lambadariosu Basil Emmanuilidis'tir.

Bibi. Petros Protosaltou, *Eirmologhion TonKatabafion Petroy Toy Peloponnifioy,* İst., 1825; Panayot Kilcanidis, *Methotkiki Didaskalia Theoritiki TeKePraktiki,* 1st., 1881; R. Yekta, "Rum Kiliselerinde Musiki", *İkdam,* 17 Kânumsani, 1899; A. Gastoué, *Catalogue des manuscrist de musigue byzantine...,* Paris, 1907; J. B. Thibaut, *Monuments de la Notation Ekphonétique et Hagiopolite de l'église grecque,* St. Petersburg. 1913; H. J. W. Tillyard, "The Modes in Byzantine Music", *Annual of the British School at Athens,* c. XXII, 1916-1918, s. 133-156; ay, *Byzantine Music and Hymnography,* Londra, 1923; H. G. Farmer, "Byzantine Musical Instruments in the Ninth Century", *Journal of the Royal Asiatic Society,* 1925, s. 299-304; C. Hoeg, *La Notation ekphonétique,* MMB. Subsidia, 1/2, 1935; ay, *The Hymns of the Hirmologium: L,* MMB, Transcripta, vi, 1952; O. Strunk, "Intonations and Signatures of the Byzantine Modes", *Musical Quarterly,* XXXI, 1945, s. 339; E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography,* Oxford, 1949, 1961; E. Wellesz-Milos Velimirovic, *Studies in Eastern Chant,* I-III, Londra, 1966; H. S. Arel, *Türk Musikisi Kimindir?,* 1st., 1969; Ç. Ö. Birol, "Bizans Müziği ve Bizans Sanatındaki Akisleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak., Sanat Tarihi Bölümü, basılmamış lisans tezi), 1970; K. Levy, "The Byzantine Rite...", *The New Grove Dictionary of Music and Musicians,* c. 3, Londra, 1980; M. Bardakçı, *Fener Beylerine Türk Şarkıları,* 1st., 1993.

BÜLENT AKSOY

15. ve 16. Yüzyıllar

Osmanlı İstanbul'unun musiki hayatına ilişkin belgeler son dört buçuk yüzyıl içinde İslam dünyasında yer alan başka hiçbir şehrinkiyle karşılaştırılamayacak ölçüde zengindir. Sayısı bir hayli kabarık musiki kaynaklarında olduğu kadar musiki dışı kaynaklarda da şehrin müsikicileri, çalgıları ve repertuvarları hakkında bilgi verilmiştir.

II. Mehmed 1453'te İstanbul'u fethettiğinde nüfusu çok azalmış bulunan şehir geçmişten devralacağı önemli bir musiki geleneğinden yoksun durumdaydı. Yeni başşehir, taşra halkını kendine çekerek ve yakın zamanda fethedilmiş şehirlerdeki sanatçı ve zanaatkarları toplayarak kuruldu. Bu süreç içinde Maveraünnehir'den, İran' dan, Azerbaycan'dan ve Anadolu'nun musiki merkezlerinden musikiciler İstanbul'a geldiler. Onların getirdikleri musiki Timurlu saraylarında dinlenen, ileri gelen temsilcisi Abdülkadir Merâgî'nin (ö. 1435) icra edip açıkladığı musikiydi. Herat'tan Kahire'ye ve Bursa'ya kadar uzanan İslam şehirlerindeki seçkinlerin değer verdikleri bu musikinin "uluslararası" İslam musikisinde gelişen son üslupta olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Bu gelenek birinci elden, Abdülkadir Merâgî'nin en küçük oğlu Abdülaziz tarafından İstanbul'a getirildi. Abdülaziz, II. Mehmed döneminde (1451-1481) musikici, besteci, hoca ve musiki yazarı olarak yaşadı. Onu, II. Bayezid döneminde (1481-1512) önde gelen bir saray musikicisi olan oğlu Mahmud izledi; Mahmud, I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) hâlâ etkin bir musikiciydi. Merâgî okulunun son kuşağı da yok olunca eski repertuvarm büyük bir bölümü 16. yyln sonlarına doğru unutuldu. Merâgî'nin besteleri Türk musikisinin "babası'na duyulan saygının bir ifadesi olarak yayılmaya devam etti, ama zevkler değiştikçe bu eserler de büyük değişikliklere uğradı.

Yerli zevk **16.** yy'da buna paralel bir hareketle o musikiyi devraldı; sanat musikisi 17. yyln üstatları elinde bugün "klasik" diye adlandırılan, Osmanlı'ya ve istanbul'a özgü yeni bir üslubun oluşumu doğrultusunda gelişti. Hafız Post'un (ö. **1694)** güfte mecmuası, Ali Ufkî Bey(->) ile Kantemiroğlu'nun(->) notaya aldıkları ezgiler bu musikinin ilk belgeleridir. "Uluslararası" üslubun Farsça ve Arapça gûfteli örnekleri yerine Türkçe gûfteli eserlerin sayıca anması, makam sisteminde, usullerde, beste şekillerinde ve çalgıların kullanımında görülen değişiklikler bu evrimin çeşitli yönleridir. Dini, askeri musikilerle şehir eğlence musikisi **16.** yy'da birer musiki türü olarak oluştu, çalgı musikisi de önem kazandı.

Eski üsluptaki sanat musikisinin yarımda birtakım kuramsal yazılar ortaya çıktı. Çoğu II. Mehmed, II. Bayezid ve I. Süleyman'a sunulan bu Arapça, Farsça yahut Türkçe risalelerin çoğu 14. ve 15. yyln modellerine dayanıyordu. Bu yazılarda musikinin temelleri, makam sistemi (12 makam, 7 âvâze, 4 şube ve değişen sayılarda "terkip") ve usullerin yamsıra, bu sistem içindeki bazı yenilikler ile yeni gelişmeler de açıklanıyordu. Bu incelemelerin çoğunda musiki kuramının bilimsel, matematiksel ve fiziksel yönüne hiç değinilmiyordu. Daha çok, beste ve icra uygulamaları üzerinde duruluyordu. Bir de makam sisteminin yıldız falıyla ilgili yönleri musikiyle tedavinin temeli olarak vurgulanıyordu. Musiki icrasının kuralları ile saray töresiyle yetişen saray musikicilerinin davranışları konusunda ise geleneksel islam nasihatname edebiyatı (sözgelimi Farsça *Kâbusname)* örnek almıyor, bu durum, örneğin *Muradname* adlı eserde ortaya konuyordu.

Eski üsluptaki, "incesaz" denilen saray musikisinin çalgılan arasında en çok kullanılan uddu. Merâgî'nin "ud-ı kâmil" dediği, 5 telli geleneksel ud, bu çalgıya 15. yy' da ve 16. yyln başlarında ilkin altıncı tel (ud-ı ekmel), daha soma da, İstanbul'da yedinci tel eklenerek (ud-ı mükemmel) geliştirildi. Bu yenilikleri, sırasıyla, Merâgî'nin en büyük oğlu Abdurrahman ile torunu Mahmud gerçekleştirmişlerdi. Amaç özel "şed'lerin yardımıyla ilgili makamlar arasındaki geçişleri teller üzerinde kolaylaştırmaktı. Uddan somaki en önemli çalgı çengdi. Udun tersine çeng, daha çok kadın musikicilerce çalmıyordu. Sarayda kullanılan çeng şehir eğlence musikisinde de kullanılacak hale getirilmişti. **16.** yy'dan sonra çeng ile ud kanunla birlikte gözden düşmüştü. Kanunun yerini santur almıştı. Gerçekleşen estetik değişimden sonra gözden düşmeyen tek çalgı ney, bir de daireydi. Bu gelişmenin küçük bir örneği ud, kemence (o dönemin "ayaklı keman'l), ney ve daireden kurulu saz takımına mıskallerin katıldığı bir musiki icrasını dinleyenleri canlandıran, I. Süleyman ve meclisini tasvir eden bir minyatürde görülebilir *(Süleymanname,* Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, hazine no. 1517, **1558** tarihli, vr **360a).** O dönemde 18 yahut 24 borulu mıskaller gözde çalgılar arasına girmiş, istanbul sokaklarmda bile çalınmaya başlamıştı. Doğal bir üslubu yansıtan o dönemin minyatürleri *(Süleymanname,* III. Murad Surname's!) sarayda ve açık havada kullanılan çalgılar ve icra edilen musiki konusundaki bilgilerimize önemli kat-

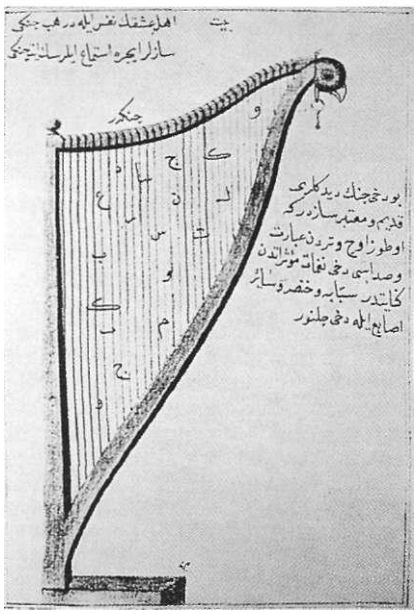

15 ve 16 yy'larda kullanılan çeng adlı Türk sazı.
Belleten, S. 161 (Ocak 1977)

kılar sağlıyor. Bu minyatürler zamanın musikicilerinin âdeta birer portresini de verir. Yukarıda sözü geçen minyatür canlı bir modele bakılarak yapıldığı açıkça anlaşılan esmer, sakallı bir dairezeni canladırır.

Erken dönemin saray musikisi repertuvarında "uluslararası" üslubun nevbet, kavi, gazel, terane, çehârdarb, nakış ve öteki beste şekilleri vardı. Beste şekilleri Merâgî, Mehmed bir Abdülhamid el-Lâdikî, Seydî ve Merâgî'nin oğlu Abdülaziz tarafından tanımlanmış, dikkate değer sayıda eserin güftesi de 16. yy'm güfte mecmualarında özenle kaydedilmişti. Owen Wright'in yakın bir zamanda gösterdiği gibi, kuramsal açıklamalar bu mecmualarda toplanan güftelerin yapılarına enikonu uygunluk gösteriyor. Eski gelenek 16. yy'm sonlarına doğru ortadan kalkınca, dört bölümlü "birleşik suit" (nevbet-i müretteb) yerlileşerek beş bölümlü "fasıT'a dönüştü. Fasıl geçmişten kalan iki bölüm (nakış ile amel; amelin adı "kâr" oldu) ile, 17. yy'a kadar şarkı ve İstanbul repertuvarınrn öteki tipik beste şekilleriyle birlikte oluşan üç yeni bölümden, taksim, beste ve semaiden meydana geliyordu.

Güfte mecmualarından eski saray musikisi üslubuna ilişkin bazı sayısal bilgiler elde edilebilir. Örneğin, zamanın en yaygın makamları rast, pençgâh, hüseyni, dügâh ve ırak idi. En yaygın usuller de sedarb, hafîf ve sakil idi. En önemli usul olan sedarb 16. yy'dan sonra yaşamamıştır. Geleneksel ölçülerin uzatılması, usullerin kullanılışıyla ilgili terminolojideki keskin değişiklikler (doğrudan doğruya vuruş sayılarını gösteren "ten", "te" terimlerinin vuruşların niteliğini gösteren "düm", "tek" vb terimlerine dönüşmesi) usul konusunda löOO'den sonraki gelişmeyi yansıtır.

Saray çevresindeki sanat musikisinin tersine, erken dönem Osmanlı saraymdaki halk ve ozan musikisiyle ilgili veriler görece daha az belgelenmiştir. Bununla birlikte, II. Murad'm Edirne'deki saraymda icra edilen musikinin de gösterdiği gibi, "hikâye" adı verilen Türk destanları, bu arada, belki de Ali Şîr Nevâî'nin (Ali Şîr Nevâî İstanbul sarayında çok saygı duyulan bir şair ve yazardı) tanımladığı halk ezgilerinin söylenmesi saraydaki musiki etkinlikleri arasında gitgide kabul görüyordu. Minyatürlerde, saray çevresinde uzun saplı çırpma telli çalgılar çalan musikiciler (tek ve çift) görülür. Merâgî'nin oğlu Abdülaziz küçük bir teknesi ve uzun bir sapı olan, dörtlülere göre düzenlenen 2 (çok ender olarak 3) telli "tanbur'u (günümüzdeki tanburla karıştırılmaması gerekir; bu çalgı Kaşgar "dotar"ma benziyordu) "Türklere özgü telli çalgı" (saz-ı mahsus-i etrâk) diye tanımlıyordu. Türk ezgilerinin, daha çok, dönemin yazarlarınca "Türk" makamı diye anılan uşşak, neva ve buselik diyatonik makamlarının sesleriyle sınırlı olduğu düşünülebilir. İlk saray musikicileri arasında sayılan kopuz çalan sazendeler, saraydaki Türk halk geleneğinin temsilcileri olarak görülebilir. Bunlar saz şairlerinin "ozan" (kopuz-ı ozan) dedikleri çalgıyı çalıyorlardı. Merâgî'nin tanımına göre yarısı parşömenle kaplı olan teknesi "bütün telli çalgılarınla arasında en uzun olanı"dır. Üç telinden ikisi dörtlülere göre düzenlenir, üçüncü tel ikincininkinden bir ses aşağıya çekilir, bu çalgı ağaçtan yapılan bir tezeneyle çalınır. Ozan, yani saz şairi, Abdülaziz'in deyişiyle, "nesir ve nazım şeklindeki Türkçe halk destanlarını bu çalgı eşliğinde okur". Bu çalgı löOO'den sonra ozanlık mesleğiyle birlikte kayıplara karıştı. 15. ve 16. yy'ın sevilen halk musikisi çalgılarından biri de şeştâr (şeştâ, çeşte) idi. Bu çalgının teknesi armut biçiminde, burguluğu yarı yuvarlaktı, sapı perdeli olabildiği gibi perdesiz de olabiliyordu. O dönemin yazılı kaynaklarında belirtilen, minyatürlerinde de görülen 6 teli teker teker yahut çifter çifter akort ediliyordu. 16. yy'm ortalarında İstanbul sokaklarında şeştâr çalan acemioğlanları görülüyordu. 1550 dolaylarında İstanbul'da bulunan açık fikirli bir Fransız olan Pierre Belon du Mans İstanbul halkının bu tür çalgıları çalmada Fransız ve İtalyanlara göre daha yetenekli olduğunu yazıyordu.

İstanbul'daki Türk halkının kendi musikisine gösterdiği ilgi, *Mevâ'idü'n-nefâ'is'in* (1586) yazarı Gelibolulu Mustafa Ali'nin "gûyende-i mücerred" diye nitelendirdiği bir gezici şehir çalgıcılan sınıfı oluşmasını özendirmişti. Bu musikiciler telli saz eşliğinde yahut eşliksiz olarak para karşılığı "murabba", "bayati", "varsağı" gibi musiki şekillerinde ezgiler söylerlerdi. 17. yy şehirli âşıklarının onların yolunu izledikleri söylenebilir.

16. yy'm ortalarının musikicileri Eyüp mesireleri ile gene aynı dönemde gözde bir uğrak haline gelen kavehanelerde çalıp söylüyorlardı. O yüzyılın sonunda yapılan bir minyatürde (yazm. Dublin, Chester Beatty Ktp, no. 439, vr 9a) seçkin bir İstanbul kahvesinde mızraplı bir telli çalgı, kemence (ayaklı keman), ney ve daire çalan çalgıcılardan kurulu dört kişilik bir saz takımı görülüyor.

Saray hayatı yaşayan insanların da bulunduğu İstanbul'un bir başşehir olarak ayırt edici özelliği İslam dininin dindışı musiki ile çalgı musikisini onaylamamasına karşı gevşek bir tavır takınmasıydı. Şeyhülislam İbn Kemal (ö. 1534) ile öteki hukuk otoritelerinin sema ve raks konusundaki şiddetli eleştirilerini dinlemeyen yahut bu tür eleştirilere karşı koyan tarikat erbabının **16.** yy'da gittikçe artması da bu tavrı destekler nitelikteydi. Sûfiyyûn, dini bir sanat musikisi repertuvarı bile yaratmıştı. Şehirli cami ve tekke musikisi üslupları İstanbul musikisine ve genel olarak Osmanlı musiki kültürüne özgül katkılar sağlayan üsluplar olmuşlardır. Zâkirî Hasan Efendi (ö. 1623) İstanbul dini sanat musikisinin ilk temsilcilerinden biri sayılır. 15. ve 16. yy'ın kaynaklarında daire ile neyin dervişlerin raksına eşlik eden çalgılar olduğundan söz edilir. Dönemin minyatürleri de bu bilgiyi destekler. Cemaati ve mekânı genişledikçe şehir tekkelerinde daha zengin saz takımları kurulduğu söylenebilir.

16. yy'm sonlarından başlayarak hazırlanan Türk ve yabancı minyatür, resim albümlerinde musikiyle ilgili üç ayrı İstanbullu tipi canlandınlmıştır: Raks eden, ayin okuyan, ney yahut kudüm çalan dervişler; kadın çalgıcılar ile rakkaseler; mehterhane sazendeleri.

Resmi, askeri musikinin varlığı İstanbul'daki musiki hayatının en çarpıcı yönlerinden biriydi. II. Bayezid'in saltanatı sırasındaki sazende bölükleri nakkarezenler, zurnazenler, tablzenler, zilzenler ve nefirilerden (boru çalanlar) oluşuyordu (bölüklere sonradan kös çalanlar da alınmıştı). Alemdarlarla birlikte bunların sayısı 187'yi buluyordu. 16. yy'da padişah mehteri sayılan 107 ile 228 arasmda oynayan sazendelerden kuruluydu. Mehterler acemioğlanlarından almıyor, Enderun'da yetiştiriliyordu (bak. Mehterhane). Bunlar arasmda adı bilinen mehter sazendelerinden biri olan Nefîri Behram 1542'de 5 akçe alan bir boruzendi. Bu sazendenin adı Ali Ufkî ile Kantemiroğlu'nun notaya aldıkları bazı saz eserlerinde de geçer. Yedikule yakınlannda, davul yapımcılarının yaşadığı "Davulcular" adlı bir semt bulunduğuna bakılırsa, bu dönemde nitelikli çalgılara çok ihtiyaç duyuluyordu (Avedis Zilciyan zil imal etmeye ancak 1623'ten sonra başladı).

Farklı kavimlerden insanlar İstanbul'da yan yana yaşıyorlardı. Galata'daki çoğu İtalyan olan Avrupalıların musikisi göz önüne alınmazsa, 16. yy'da Rumların, Yahudilerin, Ermenilerin musikileri, hattâ bu cemaatlerin dini musikileri, musiki hayatında ağır basan Türk unsurundan gitgide daha çok etkilendi. Türk musikisine aşina olan Yahudiler ve Ermeniler musikici, cariyelerin musiki hocası ve çalgı yapımcısı olarak daha o dönemde İstanbul musiki hayatına katkıda bulunmaya başlamışlardı bile. Halkı eğlendirmek için kullanılan davul-zurna 16. yy'm ortalarında Çingene çalgıcıların elindeydi. Şarkiyatçı Guillaume Postel'in gördüğü ve canlı bir dille anlattığı gibi, Çingene kadın çalgıcılarla rakkaseler İstanbul'da 1530 dolaylarında para karşılığı çalıp oynuyorlardı. Bunlar çeng, def ve çalpara çalıyorlardı.

Saraydaki Hanendelerle Sazendeler: II. Mehmed'in saltanatı sırasmda saray musikicileri arasında Şîr-i Merd adlı İranlı bir udi, Kanuni İshak ve Usta Şemsî bulunuyorlardı. Bunlardan Usta Şemsî İran'da yetişip II. Mehmed'e kapdanan Aydınlı Molla Şemseddin'le aynı kişi olabilir. Şemseddin, Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazmış, musiki eserleri bestelemiş ve musiki üstüne kitap yazmıştır. II. Mehmed döneminin belki de en ünlü musikicisi Abdülaziz bin Abdülkadir Merâgî'ydi. Abdülaziz *Nekâvetü 'l-edvâr* adlı kitabında sultan için bestelediği bir "kavl-i murassamın (Arapça-Farsça karışımı şiir) güftesini verir. Bu eser Abdülaziz'in bu vesileyle düzenlendiği "şâhî" adlı bir makamda (şu'be) bestelenmiştir. Abdülaziz'in bazı çırakları ile oğlu Mahmud, II. Bayezid ve I. Süleyman saraylarının musikicileri oldular.

Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki, konuyla il-

gili belgeleri kullanıp değerlendiren İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nm sayesinde daha sonraki dönemlerde yaşamış olan pek çok saray musikicisinin adlarını ve aldıkları yevmiyeleri biliyoruz. Bu belgelere göre, II. Bayezid döneminde sarayda bulunan kopuziler Şaban ile Husrev'in, kanuniler Şâdî, Muharrem Seydî, Muhyiddin ile kemençeci Nasuh'un adları I. Süleyman zamanının musikicileri arasmda da geçiyor. II. Bayezid'in, günümüzde kimi yazarların ileri sürdükleri görüşün tersine, besteci olduğu pek söylenemez; çünkü eski güfte mecmualarında "Bayezid" adlı birkaç besteciye rastlanır. Buna karşılık Bayezid'in oğlu Korkud musikiyi seven bir kimseydi, nitekim "gıda-yı ruh" adlı bir çalgı da icat etmişti.

I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) aralarında üç neyzen, Hasan, Şeyh Murad, İmam Kulu; kanuni Şeyh Murad; dairezen Maksud; kemençeci Şah Kulu; hanende Yusuf bin Saka ile hanende Siyâhiç'in de bulunduğu birçok musikici Tebriz'den İstanbul'a geldi. Kopuzi Zeynî ile hanende Ali Sultan Trabzon'dan gelmişlerdi. Bütün bu musikiciler etkinliklerini I. Süleyman döneminde de sürdürdüler.

Bugün, I. Süleyman'ın sarayında bulunan 40'tan fazla musikicinin adları biliniyor. Bu musikiciler Harem-i Hümayun (iç sazendeler) ile Enderun musikicileri (dış sazendeler) olmak üzere iki kümeye ayrılmıştı. Enderun musikicileri arasında saraydan yevmiye alan 7 kemençeci, 6 neyzen, 6 nanende, 5 udi, 4 kopuzi, 4 çengi, 3 kanuni, 2 rakkas vardı. Bunlar arasında en çok saygı duyulan musikici, Merâgî'nin belgelerde adı "Derviş Mahmud bin Abdülkadirzade" diye geçen torunuydu. Ud çalan Mahmud 47 akçe alıyordu; bu, o zaman için sarayın ödediği en yüksek yevmiyeydi. Ondan sonraki en yüksek yevmiyeyi (45 akçe), II. Bayezid'in oğlu Şehzade Ahmed, Amasya Valisi iken "mîr-i alem" olarak hizmet gören udi Hasan Ağa alıyordu. Öteki musikicilerin yevmiyeleri bu kadar yüksek yevmiyeler yanında düşük kalıyordu. Merâgî'nin oğlu Abdülaziz'in çırakları olan 2 udi, Ayâs ile Mehmed 9 akçe, rakkas Yusuf 8 akçe, onun çırağı rakkas Ali de 2 akçe alıyordu. Saraydaki ustalarla çıraklar arasındaki meşk silsilesi 15. yy'ın ikinci yarısı ile 16. yy'ın ilk yarısını birleştiren üç kuşak boyunca izlenebilir. Bu durumu "eski" repertuvarın pek değişmeden yayıldığını gösteren bir işaret sayabiliriz. Ama bu musikicilerden pek azı besteci olarak tanınıyordu; sadece birinin, Abdülaziz bin Abdülkadir'in adına o dönemden günümüze ulaşan güfte mecmualarında rastlanıyor. Öte yandan, bu mecmualarda hiç tanınmamış olan pek çok bestecinin adı da geçer; bunlardan bazılarının İstanbul'a uğramış yahut orada yaşamış musikiciler olduğuna ihtimal verilebilir. Örneğin Alican Kalender adlı bir musikici II. Mehmed için bir methiye bestelenmiştir.

Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Mevâ'i dü'n-nefâ'is'mde* ve zamanın şuara tezkirelerinde 16. yy'ın ikinci yarısında İstanbul'da ve sarayda musiki icra eden bazı ünlü hanendelerin adları verilmiştir. Şamlı Şeyhzade Şâmî Mehmed ile Trabzonlu Tâb'î Mehmed II. Selim döneminin (1566-1574) musikicileriydiler. Tâb'î Mehmed, sultanın saraya davet ettiği şair musikicilerden biriydi. Enderun hanendelerinden İskender, Mısırlı Ali Mısrî, Ankaralı Hasan Çavuş, Abdî Çavuş ile Defterdar Lâm Ali Çelebi'nin kardeşi Hafız Mehmed Çelebi, III. Murad döneminde (1574-1595) parlamışlardı. Kemençenevâz Hızır Bey, udi (avvâd) Ken'an ve bir 16. yy kopuz çeşidi olan "şeşhane" adlı çalgıyı çalan şeşhanesaz Muslî (Muslu) aynı dönemin sazendeleri arasındaydı.

16. yy'ın sonlarında imparatorluğun karşılaştığı siyasi ve iktisadi sorunların bir sonucu olarak saraydaki musiki etkinlikleri neredeyse durmuştu. Musiki etkinlikleri 1630 dolaylarında, besteci olan ilk Osmanlı padişahı IV. Murad (ö. 1640) tarafından yeniden canlandırıldı.

Bibi. Eski üsluptaki İstanbul saray musikisiyle ilgili güfte mecmuaları (karş. O. Wright, *Words Without Songs):* yazm, İst. Nuruosmaniye 3652 (177 vr yak. 1500), yazm. Gotha, Forschungsbibliothek. Orient. P87 (259 vr yak. 1500): yazm. Oxford, Bodleian Ktp. Ouseley 127 (114 vr yak. 1500); yazm. Paris, Bibliothèque Nationale, persan 260 (278 vr yak. 1570); Sultanlara Sunulan Risaleler: Abdülaziz bin Abdülkadir el-Merâgî, *Nekâvetü'l-Edvâr* (II. Mehmed'e), İst., en eski yazm. Nuruosmaniye Ktp. 3646 (72 vr belki de yazarın yazısı); Fethullah eş-Şirvanî, *Mecellefi'l-mûsiki* (II. Mehmed'e), 1st., Topkapı Sarayı Ktp. III. Ahmed. 3449 künyeli yazmanın tıpkıbasımı. Frankfurt, 1986; Anonim, başlıksız, (= eş-Şirvanî'nin *Mecellesinin* genişletilmiş biçimi. II. Mehmed'e), Fransızca'ya çeviren Rodolphe d'Erlanger, *La Musique Arabe,* c. 4, Paris, 1939; Mahmud bin Abdülaziz bin Abdülkadir el-Merâgî, *Muhtasar der 'ilm-i mûsiki* (II. Bayezid'e), en eski yazm., İst., Nuruosmaniye Ktp, 3649 (57 vr kendi el yazısıyla 1502); Mehmed bin Abdülhamid el-Lâdikî, *er-Risâletü'lFethiye* (1481'de II. Bayezid için yazılmış), (yay. haz. Haşim Muhammed Recep, Kuveyt, 1986), Fransızca çevirisi Rodolphe d'Erlanger, *La Musique Arabe,* c. 4, Paris, 1939, Mehmed bin Abdülhamid el-Lâdikî, *Zeynü'l-elbânfi'ilmi't-te'lifve'l-evzân(1483'te* II. Bayezid için yazılmış), en eski yazm. , İst., Nuruosmaniye Ktp, 3655 (106 vr, 16. yy): ikincil kaynakları: Ergun, *Antoloji;* H. G. Farmer, "Turkish Musical Instruments in the Fifteeth Century", *Oriental Studies: Mainly Musical,* Londra/New York, 1953; R. Martin, "Historical Series", *Turkish Music Quarterly,* II. no. 2-3, 1989, V, no. 2-3, 1992; Öztuna, *BTMA:* H. Sanal. *Mehter Musikisi.* İst., 1964; 1. H. Uzunçarşılı. "Osmanlılar Zamanında Saravlarda Musiki Havatı", *Belleten,* XLI (1977); O. Wright, *Words Without Songs. A Musicological Study of an Early Ottoman Anthology and its Precursos,* Londra, 1992.

ECKHARD NEUBAUER

17. ve 18. Yüzyıllardaki Yapısal Değişimler

Osmanlı klasik musikisi yüzyıllar boyunca çeşitli yönlerde gelişti ve değişti. Sadece musiki dilinin çekirdeğini oluşturan öğeleri (makam, usul, beste türü yapıları) değil, çalgılar, çalgıların kullanıldığı yerler, icracıların kimlikleri ile toplumsal kökenleri de bu değişmeden etkilendi. Eldeki kanıtlar bu tür dönüşümlerin hep aynı hızda, yavaş yavaş gerçekleşen niceliksel değişimlerle oluşmadığını düşündürür. Bu süreç içinde hızlı gelişme dönemleri olduğu kadar, getirilen yeniliklerin pekiştiği daha durgun aşamalar da bulunabilir.

Hızlı değişim dönemlerinden birinin 16. yy'ın ikinci yansı olduğu söylenebilir. Pek muhtemeldir ki, I. Süleyman'm (Kanuni) sarayında icra edilen musiki hâlâ, Timurluların himaye, Safevilerin de icra ettikleri, Ortadoğu'nun geniş bir bölümünde yaşayan musiki geleneğine bağlıydı. Bu musikinin repertuvarı bölgenin çeşitli saraylarında çalıp söylemiş, Mısır'dan, Irak'tan (İran) yahut Osmanlı ülkesinin çeşitli yörelerinden geldiği tahmin edilebilecek musikicilerce bestelenip söylenen, büyük ölçüde Farsça (bir ölçüde de Arapça) güfteli eserlerden oluşuyordu. Bu musikide kullanılan makamların, usullerin, beste şekillerinin adları 14-16. yy'lar arasında yaşamış büyük kuramcıların risalelerinde kullanılan adları taşıyordu. Ancak, 17. yy'm başlarındaki tablo oldukça farklıdır. Eski repertuvar terk edilmiş, yeni bestelenen eserlerin güftelerinin çoğu Osmanlı Türkçesi ile yazılmaya başlamıştı. Hiç olmazsa peşrev türünde "Acem" üslubu kavramı hâlâ "sürürlükte olmakla birlikte, yeni bestelerin çok büyük bir çoğunluğu geçmiştekine oranla çok dar bir coğrafi bölgeden ses getiriyordu. Bu yeni musikicilerin bazıları Diyarbakırlı, Antepli, Mardinli, öbürleri Edirneli ve Selanikliydi. Benzeri Orta Asya, İran, Azerbaycan geleneklerinden ayırt edilebilecek hale gelen bir Osmanlı, daha özel bir deyişle, bir İstanbul klasik musiki geleneğinden söz edilebilirdi artık. Bu üslup ileride Suriye ve Mısır Araplarmca da örnek almacaktı.

17. yy'da Ali Ufkî ile Kantemiroğlu'nun nota yazımlarında görülen makam sistemi bildik olduğu kadar yanıltıcıdır da. Örneğin hüseyni, neva, segah gibi terimler sık sık kullanılır, bu makamlardaki ezgi dili de günümüzdekine çok kere yabancı değildir. Ne var ki bu ezgiler dört önemli farklılık gösterir; bunlara bağlı olarak da dört önemli gelişmeden söz edilebilir. Birinci farklılık dizi (gam, skala) ile, yani eldeki hammaddenin ana aralıkları ile; ikincisi, küçük aralık kümelerinin daha büyük yapılar kurma biçimleri; üçüncüsü, uzun aralıklarda ezgi hareketini denetim altında tutan özel sınırlamalar; dördüncüsü de makamların konumundaki iç değişiklikler ile ilgilidir.

Dizideki en büyük değişiklik bugün ancak çok dar, çok özel çevrelerde yaşayan, yürürlükteki resmi nota yazımında dikkate alınmayan zayıf aralıkların yerlerini yavaş yavaş daha kesin bir ölçüsü olan daha tiz aralıklara bırakmasıdır. Örneğin bugün buselik (si) perdesinin normal olarak 1 koma aşağısında bulunan segah perdesi 17. yy'da aynı perdenin yaklaşık 2,5 koma aşağısmdaydı. Ayrıca, bir oktavda genellikle daha az perde kullanılıyordu, ama daha sonra perde sayısının artması sekizlinin yeni aralıklara bölünmesinin değil, ikinci gelişmenin, yani küçük ses kümelerinin, normal olarak 4 sesin (dörtlülerin) yahut 5 sesin (beşlilerin) gitgide artan bir şerbetlik içinde bir sekizliye sığdırılabilmesinin

bir sonucuydu. Örneğin, bugünkü hicaz makamına eşdeğer dörtlü (la, bakiye bemollü si, bakiye diyezli do, re) 17. yy'da normal olarak la (dügâh) ile mi (hüseyni) sesleri ile gösterilirdi; evcârâ gibi fa diyez (ırak) ile do diyez (nim hicaz), şedaraban gibi re (yegâh) üzerindeki makamlar sistemin daha sonraki genişlemeleridir.

Üçüncü önemli genel değişim, repertuvarın en temel makamlarını bile etkilemiştir. Ali Ufkînin nota yazımında makamların genel düzeninde birtakım benzerlikler görülebiliyorsa da, modern "seyir" kavramıyla eşleştirilebilecek geniş çaplı bir ezgi örgüsü genellikle yoktur; bu örgünün ancak 17. yy'ın sonlarmda ortaya çıktığı ve ondan sonra olgunlaştığı söylenebilir. Bu konunun bir yönü de ezginin özgül sınırları kavramına uygulamadaki bağımlılığı, dolayısıyla makamların birbirleriyle ilişkilerinin nasıl anlaşıldığı sorunuyla ilgili dördüncü gelişmedir. 17. yy sisteminde, aynı zamanda, çekirdek niteliğindeki ana makamlardan çoğunda tek bir ses dizisi kullanıldığı fikri ağır basıyordu, ama bu fikir yavaş yavaş zayıfladı. Makam fikrinde, makamların belirgin sesleri ile karar seslerine ilişkin temel kurallara ve karara yol gösteren ölçülere bağlı kalınmakla birlikte, makamlar görece bir ezgi özgürlüğü içinde kullanılıyordu. Çoğu kez her makamın çevresinde, ona bağlı olduğu kabul edilen, görece bir ezgi alanıyla sınırlanan ve normal olarak bestenin yalnızca bir bölümünde ortaya çıkan, "terkip" denilen bir ikincil makamlar kümesi vardı. O dönemden sonraki başlıca gelişmeler şunlar oldu: Bu hiyerarşik ayrım yavaş yavaş ortadan kalktı; hiyerarşi kalkınca, "seyir" demlen anahtar kavramın evrilmesiyle ezgi üretme yolları eşit bir düzeye geldi; daha önce ana makamlara bağımlı olan terkiplerin gitgide bağımsızlaşması, daha da önemlisi, terkiplere durmadan yeni öğeler eklenmesi sonucu toplam makam sayısı büyük ölçüde arttı. Aslında yeni makamların ortaya çıkması geleneğin içindeki yaratıcılığın önemli bir yönü olarak görülebilir. Yeni bileşimler kurulması, temel dörtlülerin başka perdelere göçürülmesi, özellikle pest uçtaki re-sol dörtlüsünde biten göçürümlerdeki (örneğin şedaraban ile sultaniyegâhta) önemli eklemeler bu tür yaratıcı yeniliklerdendir.

Usul sistemi de geniş kapsamlı değişimlere uğradı. Makamlarm olduğu gibi usullerin de bazı belirgin özellikleri değişmediyse de, örneğin 20. yy'ın başında bestelenmiş bir yürük semainin bölümlerini 17. yy'm başında bestelenmiş bir yürük semaininkinden ayırt etmek gene de zor olabilir. Ama tabii, belli usullerin kullanılma sıklığı konusunda gözle görülür bir değişme de oldu. Bu değişme hiç olmazsa bir ölçüde, repertuvardaki öbür usulleri de etkileyen bir ağırlaşmaya bağlanabilir. Bunun bir sonucu olarak, 17. yy'da 14 zaman birimli bir usul olan devr-i kebir, daha sonra 28 zaman birimli bir usul olarak açıklandı, bu da daha sonra yeniden ikiye katlanarak 56 zaman birimli muzaaf devr-i kebir usulünü doğurdu. Bu yavaşlama süreci ezgi yapılarının gitgide daha karmaşık hale gelmesiyle birlikte gerçekleşti, bu da ezgi biçimi ile repertuvarm daha önceki usullerinin iç örgüsü arasmdaki ilişkiyi bozdu, dolayısıyla daha büyük usullerin ağır bastığı daha karmaşık beste türlerindeki (nakış, kâr gibi) eserlerin ezberlenmesini güçleştirdi. Gene de, bu tür gelişmelere rağmen, ustadan çırağa sözlü geleneksel meşk yönetiminde ezgiyi dillendiren temel kalıp niteliğindeki ritmik çerçevenin en ön planda tutulması anlayışı, 20. yy'daki kurumlaşmış konservatuvar eğitimine kadar sarsılmadı. Buna rağmen, sonunda küçük usuller tercih edilmeye başladı, böylece 19. yy'ın sonlannda küçük usullerle bestelenen "şarkı" türü en yaygın beste şekli oldu. Burada, özellikle büyük usullerin yapısını gizleyen notaya gittikçe daha çok bağlanmanın etkilerinden de söz edilebilir. Bazı musiki topluluklarında vurma çalgdara hiç yer verilmez oluşu da bu yöndeki değişimi pekiştirdi; örneğin, eski repertuvarda 48 zaman birimli olan sakil usulü özellikle yaygındı, bu usulün şimdiki eşdeğeri çok daha kısa olan 9 zamanlı aksak usuldür.

Usullerin ağırlaşmasının biçimsel sonuçları da oldu. Bundan etkilenen parçaların ezberlenmesi de icrası da güçleşti, bu yüzden eser yapısı budandı, genellikle de eserlerin son haneleri çıkarıldı. Daha önce "mülazime" denilen, çoğu kez eserin en uzun kesitini oluşturan ritornello (tekrar edilen) bölümü keskin bir değişikliğe uğratılarak kısaltıldı ve bu bölüm bir hane ile, bugün "teslim" denilen, her haneyi tamamlayıcı nitelikteki kısa bir ezgiye dönüştürüldü. Bunun dışında, her hanenin gitgide daha çok uzatılması da hane içi geçkilerin gitgide daha çok kullanılmasına bağlanabilecek apayrı bir olgudur.

Çoğu yahut hepsi aynı makamda eserlerden seçilmiş geniş ölçekli bir düzenleme olan "fasıl" daha az değişikliğe uğradı. Başta çalman taksim ile peşrevi izleyen, her biri farklı bir beste türünde, gelenekte "devirlerle ifade edilen farklı bir usulde bestelenmiş sözlü eserlerden oluşan fasıl, 17. yy'da yerleşen, doğrudan doğruya Osmanlı'ya özgü, döngüsel (devri, cyclical) yapıda bir musiki gerçekliğidir (ayrıca, sadece saz eserlerinden meydana gelen bir fasıl olduğunu da belirtmek gerekir). Daha sonra bu konuda da bazı gelişmeler oldu. Çünkü bir yüzyıl sonra eski "kâr" ve "nakış" türleri daha az kullanılır hale geldi, buna karşılık sevilen bir tür olan "şarkı" bir birliğe kavuştu, "semai" de ağır ve yürük diye ikiye ayrıldı. Fasla benzer büyük ölçekli bir besteler bütünü olan "Mevlevi ayini"nde de baştaki naattan sonra saz eserleri çalınır, bunu "selam" denilen sözlü bölümler izler, ama eser baştakinden daha kıvrak saz eserleriyle tamamlanır. Bununla birlikte, fasıl ile ayin arasındaki benzerlikten daha çarpıcı olan farklılık, çalınan eserlerin bestecileriyle ilgilidir; çünkü fasıl hanendesi okuyacağı her parçayı uygun gördüğü çeşitli bestecilerin eserlerinden seçebilir, ama "ayin" bir tek besteciye ait belli bir eserdir.

Mevlevi ayini geleneğin en uzun beste şekli olmasının yanısıra, repertuvarm genişlemesini ve yeni icracılar yetişmesini sağlayan bir mezanizma olması yönünden de dikkate değer bir beste şeklidir. 17. yy'da saray fasıl repertuvarının büyük bölümü hükümdar saraymdaki musikici içoğlanlarınca icra ediliyordu. Saray musikicileri arasına daha sonra haremdeki kadınlar da alındı, bunların en tanınmışı 18. yy'ın ortalarının bestecilerinden Dilhayat Kalfa'dır. Osmanlı-İstanbul klasik geleneği içindeki önemli bir gelişme de bu geleneği sadece musikiyle uğraşabilecek boş vakti olan varlıklı sınıflardan kimselere değil, daha mütevazı çevrelerde yetişmiş insanlara, bu arada değişik dini ve etnik azınlıklara da artan bir hızla açması oldu. Fenerli Rum ve Yahudi cemaatleri yüksek bir itibarı olan Osmanlı musikisini benimsediler; 18., 19. yy'larda Yahudi, Rum ve Ermeni kökenli ünlü musikicilerin sayısı gitgide arttı. İslam kurumlarının da değerli besteci ve icracılar yetiştirdiğini önemle belirtmek gerekir. Sözlü musikide naat, durak, ilahi gibi özel dini beste şekilleri olmakla birlikte, dini-dindışı ayrımının kaldırılmak istendiği açıktır, nitekim ayin bestecileri dindışı nitelikteki saray musikisi repertuvarına da katkıda bulunmuşlardır. Bu durum, bestecilerin bu musikinin daha erken aşamalarında, sonradan halk musikisinin bir parçası olarak görülecek olan "türkü", "varsağı" gibi türlere yönelmelerine yol açmış olabilir; oysa 19. yy'ın ikinci yarısında yeni bir üslup farklılaşması ortaya çıktı. Çünkü bu dönemde Mevlevi muhiplerince savunulan muhafazakâr nitelikteki yüksek, saf üslup ile, çoğu etnik azınlıklardan çıkmış, Pera yahut Galata kahvelerinde musiki icra eden profesyonel musikicilerce desteklenen daha halka dönük, yenilikçi üslup arasında bir ayrım doğduğuna ilişkin işaretler vardır.

20. yy'da kaleme alman musiki tarihleri gerek saz, gerek söz eserlerinin tekniğindeki önemli gelişmeleri açığa çıkanyor. Bu musikinin erken dönemlerindeki benzer gelişmelere ilişkin kanıtlar yetersizdir, ama şurası açıktır ki, bu dönemlerdeki değişiklikler kullanılan çalgıların kapsamını da etkilemiştir. Tanbura gitgide daha çok önem verilmesi 17. yy'daki en çarpıcı gelişmelerden biri olarak kabul edilebilir. Anadolu etkilerine bağlanabilecek olan bu gelişme İstanbul geleneğinin İran ve Arap geleneklerinden ayrılışını yansıtır; çünkü İran geleneğinde uzun saplı mızraplı çalgıların tanbur dışındaki tipleri, Arap geleneğinde de kısa saplı ud tercih edilir. Türk geleneğinin İran geleneğinden ayrılışının daha sonraki bir örneği santurun, Arap geleneğinden ayrılışı da kanunun gitgide daha az kullanılmasında görülebilir. Aslında 18. yy boyunca İstanbul klasik geleneğinde âdet üzre kullanılan çalgıların yavaş yavaş eksilmesi olgusu dikkati çeker. Gerek çengin, gerek mıskalin terk edilmesi özellikle çarpıcıdır. Bu değişme söz konusu çalgıların yerlerini başka çalgılara bırakmasının bir sonucu da olabilir; şöyle ki,

Türk musikisinde yaylı bir çalgı hep kullanılmıştır, ama daha önce kullanılan rebabın yerini daha sonra bir Avrupa çalgısı olan, Türklerin sinekemam dedikleri "viola d'amore" almıştır. Sinekemam da yerini daha sonra bugünkü kemana bırakmıştır. Bu konudaki en son ve daha ilginç olan gelişme yaylı çalgı ihtiyacının günümüzde de kemence ile doldurulmak istenmesidir.

Bibi. Ali Ufki, *Mecmûa-i Süz ü Söz,* British Library MS Sloane 3114; Ş. Elçin, *Ali Ufîî: Hayatı, Eserleri ve Mecmûa-i Sâzü Söz.* İst, 1976, [Müsvedde, Bibliothèque Nationale MS Turc 292); C. Behar, *Ali UfkiveMezmurlar,* lst., 1990; D. Cantemir, *Kitâb-i 'Um al-mûsiki alâ vech al-hurûfât,* (yay. E. Popescu-Judetz, *Dimitrie Cantemir: cartea stintei muzicii,* Bükreş, 1973), Esad Efendi, *Atrabu '/-âsârfi tezkiret 'urefâi 'l-edvâr,* Istanbul Üniversitesi Ktp, Türkçe Yazmalar, 1739; Hıdır Ağa, *Tefhim al-makâmâtfl tevlid al-nagan&t,* MS Topkapı Sarayı Kpt, H 1793; Ch. Fonton, *18. Yüzyılda Türk Müziği,* lst., 1987; Abdülbaki Nasîr Dede, *Tedkik u Tahkik,* İstanbul Üniversitesi Ktp, Türkçe Yazmalar, no. 5572, Topkapı Sarayı Ktp, Emanet Hazinesi no. 2069; Haşim Bey, *Edvar,* lst., 1864; Tanburi Cemil Bey, *Rehber-iMûsiki,* lst., 1903; Rauf Yekta Bey, *Türk Musikisi,* lst., 1986; Ezgi, *Türk Musikisi;* H. Sanal, *Mehter Musikisi,* lst, 1964; H. S. Arel, *Türk Musikisi Kimindir,* lst., 1969; Öztuna, *BTMA;* 1. B. Sürelsan, *Dimitrie Cantemir (1673-1723),* Ankara, 1975; İ. H. Uzunçarşıii, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten,* c. 41, 1977, s. 79-114; C. Behar, *Zaman, Mekân, Müzik, Klasik Türk Musikisinde Eğitim (Meşk), İcra ve Aktarım,* İst., 1992; O. Wright, *Words Without Songs: a Musicological Study of an Ottoman Anthology and its Precursors,* Londra, 1992; M. Bardakçı, *Fener Beylerine Türk Şarkıları,* İst., 1993.

OWEN WEIGHT

Saray Dışında Musiki Hayatı

Osmanlı-Türk musikisinin en büyük merkezi olan İstanbul'da, şehrin 15. yy'da fethiyle birlikte musiki saray ortamında ciddi bir destek görmeye başlamıştır. Yüzyıllar boyunca bu ortamda büyük bestekâr ve icracılar yetişmiş, musikinin gelişmesine önemli katkılarda bulunulmuştur. Özellikle musikiye meraklı yahut bizzat bestekâr ve icracı olan padişahlar zamanında saraydaki musiki hayatı daha bir canlılık kazanmıştır. Sarayın Türk musikisinin önemli bir merkezi olması bu musikinin sadece saray ve çevresinde icra edilip dinlenen, sarayın desteği sayesinde varlığını sürdüren bir musiki türü gibi görünmesine yol açmıştır. Oysa İstanbul'un musiki hayatı bir bütün olarak incelendiğinde farklı bir görünüm ortaya çıkar. Sarayın dışında kalan çevrelerde, tekkelerde, camilerde, özel meşkhanelerde, konak ve köşklerde, evlerdeki özel musiki meclislerinden, son dönemde de musiki derneklerinde üstün seviyeli musiki ürünleri öğrenilip icra edildiği, özellikle 19- yy'dan itibaren de semai kahvelerinde, çalgılı meyhanelerde ve kahvelerde, kısacası halkın içinde, destanlar, koşmalar, maniler, İstanbul'a has anonim nitelikle şarkı ve türküler söylendiği, böylece halkın her kesimine seslenen musikinin toplum hayatındaki yerini alarak vazgeçilmez bir sanat geleneği olarak şehirde yaşatılıp geliştirildiği bilinen bir gerçektir.

Geçmiş yüzyıllardan kalma belgeler İstanbul musiki geleneğinin ilk dönemlerinde bile musiki öğreniminin saray çevresiyle sınırlı bir faaliyet olmadığını gösteriyor. 17. yy'da saray dışında, şehirdeki musikişinasların evlerinde musiki öğretildiğini gösteren tarihi kayıtlar vardır. Bu evler hiç şüphesiz birer özel meşkhaneydi. Gerçi birçok üstat musikiyi sarayda öğrenmiştir, ama saray dışındaki çevrelerde öğrenip de sonradan saraya davet edilenlerin sayısı da kabarıktır. Şunu da belirtmek gerekir ki, sarayın musikiye verdiği destek yüzyıllar boyunca kesintisiz bir şekilde sürmemiştir; musikiden anlamayan, hoşlanmayan, hattâ sarayda musiki icra edilmesine karşı çıkan sultanlar da olmuştur. Bu devirlerde bile şehirdeki musiki faaliyetleri daha önce olduğu gibi hiç aksamadan sürmüş, canlılığından bir şey kaybetmemiştir. Evliya Çelebi'nin yazdıkları 17. yy İstanbul'unda nasıl canlı bir musiki hayatı olduğunu gözler önüne serer.

En olgun şekline İstanbul'da kavuşan dini musiki cami ve tekkelerde; dindışı musiki ise özel musiki meclisleri ile meşkhanelerin, konak ve köşklerin yanısıra tekkelerde icra edilmiştir. Tekkeler sadece dini musiki icra edilen yerler değildi. Bu dini kurumlar şehrin musiki üstatlarının toplanıp musiki icra ettikleri, yetişmekte olan genç musikişinas adaylarıyla tanıştıkları, yeni besteleri dinledikleri, musiki sohbetleri ettikleri faal bir sanat çevresiydi. Osmanlı-Türk geleneğinde dini musiki ile dindışı musiki birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaz. Her iki türün de kendine has beste şekilleri olmakla birlikte, dini eser bestekârlarının büyük çoğunluğu dindışı eserler de bestelemişlerdir.

Bu mekânların dışında musikiyle uğraşan sanatkârlar esnaf sayılırlar, kendine has bir esnaf loncasına bağlı bulunurlar, bu lonca vasıtasıyla iş bulup geçimlerini sağlarlardı. Esnaf sanatkârlar daha çok semai kahveleri ile çalgılı kahvelerde, mesirelerle düğünlerde ve eğlencelerde musiki icra ederlerdi. Bunlardan başka Karagöz, kukla, ortaoyunu gibi geleneksel sanatların da özel musiki repertuvarları vardı.

Fetihten hemen sonra toplumsal kurumlar yerine oturmadan kültür ve musiki faaliyetlerinin seviyeli bir işlerlik kazanması mümkün değildi. Bu yüzden Bursa, Edirne, Konya, Ankara, Bağdat gibi Türk kültürünün geliştiği şehirlerde yaşamış mutasavvıfların, şair ve musikişinasların hazır eserleri İstanbul'a intikal etmiş ve yeni başşehrin kültür hayatına girmiştir. Bursa'dan Süleyman Çelebi'nin *Mevlid'i,* Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediyési,* Ankara'nın Solfasol köyünden Hacı Bayram-ı Veli'nin kurduğu tarikat yolundaki mutasavvıfane şiirleri ve besteleri 15. yy'm ikinci yansmda İstanbul'da musiki özelliğine kavuşabilmiştir. Aynı yüzyılda Şeyh Vefa, Şikestî, Sâgarî, Kâtibî, Makamî, Serifî, Nizârî, Hasanoğlu gibi dini musikinin ilk temsilcilerinin eserleri İstanbul camilerinde, tekkelerinde hayatiyet bulmuştur. Ne yazık ki bu eserler günümüze ulaşamamıştır. Bu dönemde musiki konuları ve nazariyatıyla uğraşan yazarlar da çıkmıştır.

Şehrin **16.** yy'da musiki hayatı hakkında elde edilebilen bilgiler biraz daha fazladır. O zamandan kalma belgelerde adları geçen musiki üstatları bu dönemde musikişinas sayısının arttığını gösterir. Ayrıca, bu yüzyılda bestelenmiş, günümüze ulaşabilen eserler de vardır.

16. yy'da eserleri İstanbul'a intikal edip yayılan bestekârlardan Üsküplü Niyazi'nin dini ve dindışı eserler bestelediği ve bunların "Niyazi Murabbaları" adı altında İstanbul'daki musiki meclislerinde okunduğu, Âşık Çelebi'nin kayıtlarından anlaşılmaktadır. Trabzonlu Tab'î Mehmed'in de (Büyük Tab'î) zamanın üstat bestekârlarından olduğunu, Ahdî ile Âşık Çelebi'nin yazdıklarından öğreniyoruz. 16. yy'm ünlü dini musiki bestekârı Sinaneddin Yusuf (Ö.1565) ise İstanbul doğumlu bir sanatkârdır. Nev'îzade Ataî'den(->) cami musikisinde üstün bir icra gücü gösterdiğini öğrendiğimiz Mahmud Çelebi (Ö.1603) üe, Hasan Çelebi'nin dönemin sayılı bestekârlarından olduğunu bildirdiği Zâkirbaşı İstanbullu Recai bu yüzyılın belgelerde adları geçen öbür musikişinaslarındandır.

Bütün Mevlevî ayinlerinin ilham kaynağı olan, bestekârları bilinmediği için "beste-i kadim" denilen, pençgâh, dügâh ve hüseyni ayinlerinin 15. yahut en geç **16.** yy'da bestelenmiş olduğu sanılıyor. Nefiri Behram Ağa (Ö.1560) ile Kul Ahmed (ö. 1580) az sayıda da olsa eserleri günümüze ulaşabilen **16.** yy saz eserleri bestekârlarıdır.

17. yy, Türk musikisinde klasik bir üslubun oluştuğu ve ilk olgun ürünlerini verdiği bir dönem sayılabilir. Dini ve dindışı musikide pek çok eser besteleyen Hafiz Postun (1620-1694) klasik Türk musikisinin şekillenmesinde önemli bir payı bulunan ilk büyük bestekâr olduğu söylenebilir. "Hisar çenber tevşihi" dini musikinin abidelerindendir. Durak ve ilahileri de yüksek zevk mahsulüdür. Dindışı musikideki dügâh, hüseyni, hisar, neva, uşşak besteleri onun bestekârlıktaki dehasının ölçüsüdür. Bestekâr, Halvetî tarikatındadır; musikiyi Kasımpaşalı Osman Efendi'den öğrenmiş, tamamıyla saray dışında yetişmiş, sonradan sarayın da ilgisini çekmiştir. Itrî'nin(->) hocası da olduğu sanılan Hafiz Post hiç olmazsa kendisinden sonrakilerin yolunu açmıştır.

Kasımpaşalı Osman ile Derviş Ömer Gülşenî'nin de hocası olduğu sanılan, 16. yy'm son yıllarında doğmuş olsa bile adı 17. yy güfte mecmualarında geçen Abdü'l-Ali döneminin en büyük musikişinaslarından sayılmış, "hâce-i evvel" olarak anılan Abdülkadir Merâgî'den sonra "hâce-i sani" payesine layık görülmüş, hayatı hakkında hemen hiçbir şey bilinmeyen çok büyük bir bestekârdır.

Bu süreçte oluşan İstanbul üslubuna en çok katkıda bulunan bestekârların başında Itrî gelir IV. Mehmed (hd 1648-1687) sarayında ün kazanmış olmakla birlikte Mevlevî çevrelerinde yetişmiş bir musikişinastır. Cami musikisinde eserleri 300 yıldır bütün halk kesimlerinin hafızasına nakşolmuş ezgilerdir. Itrî'nin dini ve dindışı hemen her beste şeklinde eser vermesi, bu

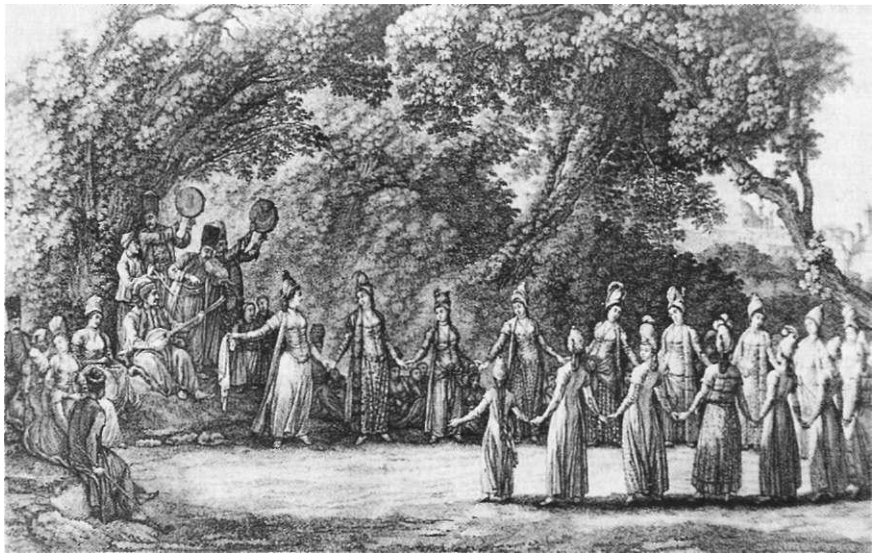

D'Ohssonün çizgileriyle açık havada incesaz heyeti ve oynayan kadınlar, 1788.
Bülent Aksoy arşivi

arada hafif şarkı ve türküler de bestelemiş olması onun şehirdeki her türlü zevke seslenen bir musikişinas olduğunu gösterir.

Itrî dışında Hafız Kumral, Amâ Kadri, Küçük İmam, Kasımpaşalı Osman Efendi, Ayntâbî Mehmed Bey, Çömlekçizade ve Taşçızade Receb çelebiler, Hafız Kömür, Ahenî Mehmed Çelebi, Sütçüzade İsa Efendi ya saray dışında tanınmış ya da saray dışında yetişip sonradan saraym ilgisini çekmiş, İstanbul üslubuna katkıda bulunan 17. yy bestekârlarından bazılarıdır.

17. yy İstanbul'unda dini musiki de şekillenmiş, bu alanda büyük eserler verilmiştir. Bestekârı bilinen en eski Mevlevi ayini olan "Bayatî Ayin"in bestekârı Kûçek Derviş Mustafa Efendi (ö. 1684) bu yüzyılda yaşamıştır. Mevlevi musikisinin belki de en güzel örneği olan bu ayin İstanbul'daki mevlevîhanelerde en çok okunan ayindir. Dini musikinin gelmiş geçmiş en saygıdeğer adlarından biri olan Ali Şîr ü Gani'nin 17. yy musikisine katkısı büyüktür. Gülşenî şeyhi olan Şîr ü Gani naat, savt, durak, tevşih, ilahi, şuul gibi beste şekillerinde 1.000'i aşkın eser bestelemişse de bunlardan ancak 20'si günümüze ulaşabilmiştir. Gene bu yüzyılda yaşayan Hatib Zâkirî Hasan Efendi cami musikisinde ölümsüz eserler vermiştir. Aynı zamanda bestekâr olan büyük mutasavvıf Aziz Mahmud Hüdaî(->) de bu yüzyılda yaşamıştır.

18. yy, klasik üslubun olgunluk çağıdır. Gerek dini, gerekse dindışı musikinin repertuvarı bu yüzyılda artık iyice genişlemiştir. En zengin güfte mecmularından biri olan ve Hekimbaşı Abdülaziz'e atfedilen elyazması kaynakta (İstanbul Üniversitesi Ktp, Türkçe Yazmalar 3866) 18. yy repertuvarının ne kadar geniş olduğu açıkça görülebilir.

Bu dönemde saray dışında faaliyet gösteren değerli musikişinasların büyük çoğunluğu dini çevrelerde yetişmiş ve e-ser vermişlerdir. Bunlar ya çeşitli tekkelere bağlı ya da hafız, hatip, müezzin gibi dini görevleri olan musikişinaslardır. Galata Mevlevîhanesi(-0 önemli bir musiki merkezidir: yüzyılın sonlarına doğru ise Yenikapı Mevlevîhanesi(->) önem kazanmaya başlamıştır. Bu yüzyılda yaşayan, dini musikinin en büyük bestekârlarından Kutb-i Nâyî Osman Dede bütün Türk musikisinin en uzun eseri *Mi'râciye* dışında dört Mevlevi ayini, ilahiler, tevşihler ve birbirinden güzel peşrevlerler, saz semaileri besteyerek dini ve dindışı musikiye geniş ölçüde katkıda bulunmuştur. Osman Dede ayrıca bir harf notası geliştirmiş, bir edvar ile *Rabt-ı Tâ'birat-ı Musiki* adlı, musiki terimleriyle ilgili bir kitap yazmıştır. Özellikle "rast naat", "eve durak" gibi şaheserleriyle tanınan Yusuf Çelebi de aynı yüzyılın musikişinaslarındandır.

Dindışı musikide bu yüzyılın en dikkate değer musikişinaslarından biri Tanburi Mustafa Çavuş'tur(->). Yüksek zümrenin zevkiyle İstanbul halkının zevkini kaynaştıran ölümsüz şarkıları şehrin en seçkin musiki çevrelerinden en sade halk kesimlerine kadar çok geniş bir kitle tarafmdan günümüze kadar sevilmiştir. Tam bir İstanbullu şehir çocuğu olan Mustafa Çavuşun şarkılarında işlediği konular da eski İstanbul hayatından canlı tablolar sunar.

İstanbul musiki geleneği içinde gayrimüslim musikişinasların da yer alması bu geleneğin çok dikkate değer bir özelliğidir. Türk musikisine icracı, bestekâr, nota sistemi kurucusu, hattâ nazariyattı olarak katkıda bulunmuş pek çok gayrimüslim musikişinas vardır. 18. yy gayrimüslim musikişinas ve bestekârların Türk musikisinde ağırlıklarını iyice duyurdukları bir dönemdir. Aynı zamanda Rum Patrikhanesi'nde hanende olduğu söylenen Zaharya'nm eserleri klasik repetuvann en değerli örnekleri arasındadır. Sinagoglarda okunmak üzere eserler de bestelediği söylenen Yahudi asıllı Tanburi İzak hem değerli bir bestekâr, hem de geleneksel tanbur üslubunun bilinen en eski temsilcisidir. Batı kemanını Türk musikisine soktuğu söylenen, Rum asıllı Kemani Âmâ Corci, Petraki, Şivelioğlu Yorgaki; Yahudilerden Boncukçu, Haham Musi musikide sivrilmiş 18. yy gayrimüslim bestekârlarından birkaçıdır. Ancak, gayrimüslim musikişinaslar arasmda 17. yy'da yaşamış Leh asıllı Ali Ufkî ile aynı yüzyılın sonlarıyla 18. yy'da İstanbul'da uzun yıllar oturan Boğdanlı Prens Kantemiroğlu'nun özel bir yeri vardır. 17. ve 18. yy repertuvarlan bu iki musikişinasın kitaplarıyla aydınlanabilmiştir. Kantemiroğlu'nun nazariyat konularına da eğilen kitabı Türk musikisi tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Nâyî Mustafa Kevserî, Kantemiroğlu edvarında notası verilen eserleri kopya etmiş, ama ona aynı nota işaretleriyle yeni eserler de ekleyerek 18. yy musikisi için değerli bir kaynak eser yazmıştır.

Bestekâr ve icracı sayısının daha da arttığı 19. yy'da musiki zevki de artık bütün şehre yayılmıştır. Geleneksel fasıl repertuvarı yüzyıl boyunca genişlemiş ve yüzyıl sonlarında en geniş şekline ulaşmıştır. Bu dönemde musiki eserlerini notayla tespit etme ihtiyacı duyulması repertuvarın genişlemesine de bağlanabilir. Saray dışındaki en ciddi musiki mahfillerini oluşturan tekkeler çevresindeki bestekârlar gerek dini, gerekse dindışı repertuvara gene önemli katkılarda bulunmuşlardır. Klasik üslubun dışmda oluşan, musikiye daha duygusal bir üslup getiren "şarkı bestekârlığı" da bu yüzyılın bir ürünüdür. Musikinin şehre daha çok yayılmasından şehir eğlence musikisi ile şehir folkloru da payını almıştır; günümüzde de zevkle dinlenen köçekçelerle İstanbul türkülerinden önemli bir bölümünün 19. yy'dan kalma olduğu tahmin edilebilir. Günümüze ulaşan musiki repertuvarmın en eski kaynakları 19. yy 'muştadandır;bununyamsıra, 20.yy'da bizlere kadar gelen çeşitli beste, icra, üslup ve tavır geleneklerinin kaynakları da 19. yy musikişinaslarına bağlanabilmektedir.

19. yy'ın en büyük bestekârı Hammamîzade İsmail Dede Efendi(->) uzun yıllar sarayda bulunmuş olmakla birlikte aslında mevlevîhaneler çevresinde yetişmiş bir musikişinastır. Sarayda bulunduğu yıllarda da ünü bütün şehre yayılmıştı. Dede, Mevlevî ayininden türkü tarzındaki sade şarkılara, kâr, murabba ve semailerden köçekçelere kadar hemen her türdeki eserleriyle şehrin bütün kesimlerinin zevkine seslenmesini bilmiştir. Onun halk katındaki şöhreti günümüze kadar eksilmeden sürmüştür. Çevresinde toplanan musikişinaslarla başlıbaşına bir musiki merkezi oluşturan Dede Efendi o dönemde İstanbul'un en büyük musiki otoritesi durumundaydı. Mutafzade Ahmed ve Yağlıkçızade Ahmed, Çilingirzade Ahmed Ağa, Eyyubî Mehmed Bey, Dellâlzade İsmail Efendi, Zekâi Dede gibi arkadaşı ve öğrencisi olan musikişinaslar da ya bestekârlıklarıyla ya da repetuvar, üslup ve tavır bilgileriyle İstanbul'un en değerli musiki adamları arasmdaydılar.

19- yy'da geleneksel fasıl musikisi sü-

rerken bir yandan da, özellikle yüzyılın ortalarından itibaren Hacı Arif Bey(->) "şarkı" formunu yeni bir üslupla işliyordu. Eski zevkin yeni zevkle kaynaştırılmaya çalışılması bu tarzın en belirgin özelliğidir. Arif Bey de ömrünün uzunca bir bölümünde sarayda bulunduğu halde şarkıları bütün şehre yayılmıştı. Rifat Bey, Şevki Bey, Hacı Faik Bey, Nikoğos, Rahmi Bey ve öteki şarkı bestekârlarının eserleriyle bu yeni tarz yaygınlaşarak Türk musikisinin en çok kullanılan beste şekli oldu.

Türk saz musikisinin geçmişini 19- yy'da ve bu yüzyılın başlarında yaşamış ustaların icra şekilleri hakkında günümüze ulaşan bilgilerle yahut bu sanatkârların bıraktığı plaklarla tanıyabiliriz. Kuyumcu Oskiyan, Kozyatağı Rıfaî Tekkesi Şeyhi Abdülhalim Efendi ve Tanburi Ali Efendi geleneksel tanbur üslubunun 19- yy'daki üç önemli temsilcisidir. Tanburi Cemil Bey de 19. yy'ın sonlarıyla 20. yy'm başlarında eski tavra karşı çıkarak tanbur üslubuna köklü bir yenilik getirmiştir. Şeyh Said Dede, Dede Salih Efendi, Veli Dede, Şeyh Halim Efendi, Aziz Dede, Hüseyin Fahreddin Dede neyde; Kanuni Hacı Arif Bey ile Kanuni Amâ Nâzım kanunda; Vasilaki kemeçede; Andon, Civan ve Hristo lavtada bu dönemin öteki üstatlarıdır.

Gayrimüslim musikişinasların katkısı 19. yy'da da sürmüştür. Ermenilerden Tatyos, Ekmekçi Bağdasar, Bedros Çömlekçiyan, Mandoli Artin, Nikoğos, Markar, Manol, Onnik, Asdik ağalar; Yahudilerden haham Şemoil Mandil, Behar David; Rumlardan Nikolaki ile Yani bu dönemin en tanınmış musikişinasları arasındadır.

19- yy musiki hayatının en dikkate değer faaliyetlerinden biri de aşağı yukan aynı yıllarda iki ayrı nota sistemi geliştirilmesidir. Ermeni asıllı Hampartzum Limonciyan'm(->) geliştirdiği, kendi adıyla anılan nota sistemiyle sayısız eser unutulmaktan kurtarılmıştır. Gene Ermeni asıllı hanende Mandoli Artin Hamparsum notası kullarak pek çok eserin kaybolmasım önlemiştir. Şeyh Abdülbâkî Nasır Dede de bir harf notası geliştirmiş, III. Selim ile Vardokosta Ahmed Ağa'nm ayin ve saz eserlerini kendi icadı nota işaretleriyle yazmıştır; ancak bu nota tutunamamıştır. Bu yüzyılın ilk yarısından itibaren Batı notası da kullanılmaya başlamıştır.

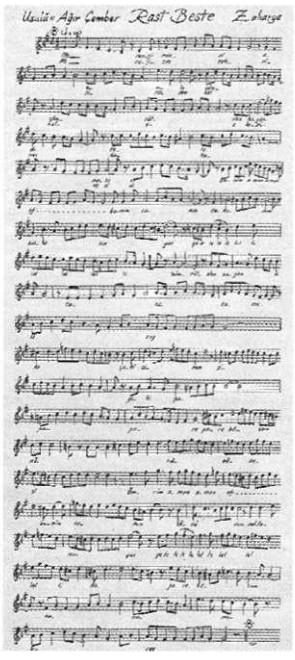

Zaharyan'ın "rast ağır çember" bestesinin notaları. *Cengiz Kabraman arşivi*

19. yy'da nota bilenlerin artmasıyla nota koleksiyonculuğu doğmuştur. Edhem Paşa (1830-1894), Necib Paşa (1815-1883). Piyanist Mimar Esad Efendi (ö. 1895), Abdülhalim Paşa (1830-1894) 19- yy'm ünlü koleksiyoncularıdır.

Gelişimini 20. yy'da gösterecek olan musiki nazariyatçılığı ile musiki tarihçiliğinin temelleri de 19. yy'm sonlarına doğru atılmıştır. Galata, Yenikapı ve Bahariye mevlevîhaneleri şeyhleri Ataullah, Celaleddin ve Hüseyin Fahreddin dedeler Türk musikisi nazariyatına eğilmişlerdir. Bu üç musikişinas Mevlevi şeyhi, edindikleri bilgileri A. A. Konuk, Rauf Yekta, Subhi Ezgi ve H. Sadettin Arel'e aktararak onları bu alanda çalışmaya teşvik etmişlerdir.

Görüldüğü gibi, saray dışındaki en ciddi musiki merkezi tekkelerdir. İstanbul'daki tarikatlar dini musikiye olduğu kadar dindışı musikiye de önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Türk musikisi bilgileri yüzyıllar boyunca "meşk" usulüyle öğretilmiştir. Musiki dünyasının temsilcileri olan musikişinaslar hiçbir karşılık beklemeden ustadan çırağa birbirlerini meşk geleneği içinde yetiştirmişlerdir. Öte yandan, musikiye meraklı devlet adamları ile toplumun saygın kişilerinin konak, köşk ve yalılarmdaki musikili toplantılarda da meşk çalışmalarına yer verilmiştir. Bu tür musikili toplantılar gayrimüslim musiki meraklüannm evlerinde de düzenlenirdi. Türk musikisine sevgiyle bağlı olan, İstanbul'un zenginlerinden Ermeni asıllı Köçeoğlu Agop Efendi ile Rum asıllı Tülbentçi Andrias ve oğlu Beyoğlu'ndaki konakları, Boğaz'daki yalılarında, Çamlıca'daki köşklerinde sık sık musiki ziyafetleri verirlerdi. 19- yy'm sonlarıyla 20. yy'ın başlarında paralı meşk veren meşkhaneler de açılmıştır. Bunları daha sonra "mektep" ve "cemiyet" gibi adlar altında faaliyet gösteren musiki dernekleri izledi. Bu dernekler sarayın musikiye eski ilgiyi göstermemesi, dini kuruluşların da güç yitirmesi sonucu, musikişinaslarla halkın kenetlenerek ihmale uğrayan musikiye sahip çıkma isteğinden doğan bir örgütlenme biçimiydi. Evlerdeki özel musiki meclisleri de bu örgütlenmenin bir başka yönüdür.

Hazırcevap, nüktedan kimselerden başka semt tulumbacılarının, külhanbeyleri ile bıçkınların da müdavimi oldukları, özellikle ramazan ayında çok ilgi çekici bir mekân haline gelen semai kahvelerinin 19. yy'm sonlarıyla 20. yy'm başlarında İstanbul hayatında ayrı bir yeri vardı. Zincir şeklinde birbirine geçirilmiş renkli kâğıtlar ve kâğıt fenerlerle süslü, ortada zilli maşa, çığırtma, gırnata ve darbukadan kurulu çalgı takımının oturduğu yüksekçe bir yer, kahve önündeki çardaklarla fenerler bu kahvelerin dekorunu tamamlardı. Meydan şairleri(->) ile mani söyleyenler bu kahvelere giderlerdi. Saz şairlerinin de katıldığı bu toplantılarda "muamma" bir kelime seçilir, bu muammaya göre düzenlenen manilerle sürdürülen yarışmayı kazanana para, şal, ipekli kumaş gibi hediyeler dağıtılırdı. Semailer, destanlar, maniler, divanlar, koşmalar, bu kahvelerdeki repertuvarı oluştururdu. Çalgılı kahvelere, meyhanelere, düğünlere ve mesire yerlerindeki eğlencelere loncalara bağlı esnaf çalgıcılar giderlerdi. Daha çok denizcilerin, macera arayanların, yabancı turistlerin eğlence yeri olan balozlar(->), meyhane ile kahvehane karışımı, bir sahnesi olan, içki içilen mekânlardı. Devrin ünlü kantocuları balozların sahnelerini süslerdi.

İstanbul'un musiki repertuvarında bir de, kentin bağrından doğan, anonim nitelikte şarkı ve türküler vardır (bak. türküler). İstanbul'u musiki ile dile getiren bu şarkı ve türküler şehrin her kesiminde sevilmiştir. İstanbulluların hatıralarında yaşayan bu güzel ezgiler bugün de zevkle dinlenmektedir.

Bibi. Evliya, ***Seyahatname,*** I; Ali Rıza, ***Bir Zamanlar;*** Belediye Konservatuvarı, ***Bektaşî Nefesleri,*** İst., 1933; Ergun, ***Antoloji,*** I-II; Musahibzade, ***İstanbul Yaşayışı;*** İnal, ***Hoş Sada;*** A. Gölpınarlı, ***Alevi-BektâşîNefesleri,*** İst., 1963; S. Ayverdi, ***İstanbul Geceleri,*** İst., 1971; Bayrı, ***İstanbul Folkloru;*** E. R. Fiğlalı, ***Mezhepler ve Tarikatlar,*** İst., 1987; M. Kara, ***Din, HayatSan'at Açısından Tekkeler-Zaviyeler,*** İst., 1990; Öztuna, ***BTMA,*** I-II; Gölpınarlı, ***Melâmilik.***

A1ÂEDDİN YAVAŞÇA

Musiki Meclisleri

Bu tür meclisler, çok eski tarihlerden zamanımıza kadar yapı, mekân, kişilik değiştirerek gelmiştir. Bu meclisleri, a) saraylarda düzenlenen "huzur meclisleri", b) konaklarda düzenlenen meclisler, c) evlerde düzenlenen "musiki meclisleri" diye isimlendirebiliriz. Saraylardaki musiki meclisleri ya hükümdar huzurunda ya da üst düzey devlet adamları huzurunda toplanırdı. Konaklardaki meclisler ise, yine bazı devlet adamları ile zamanın sanatsever ve varlıklı kişilerinin saraydakine benzer, bir özentiyi yansıtan meclisleriydi.

Saray ve konaklardaki musiki meclisleri aristokrat bir hava taşırdı. O meclislere sıradan bir kimse katılamazdı. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu tür toplantıların düzenlendiği dönemde Türk musikisi daima himaye görmüş ve teşvik edilmiştir.

Evlerdeki özel musiki meclislerinin anlamı oldukça farklıdır. Bunu daha iyi anlayabilmek için musikinin çok eski dönemlerine bakmak gerekir. Türk musikisinin belirli sanat çevrelerinde gelişmesi 8. yy'da belirgin bir hale gelmiş, fakat en parlak devrini Osmanlı döneminde yaşamıştır. Ancak, musiki meclislerinin Osmanlı'dan önceki musikinin tarihi içinde de bir yeri vardı. Mesela Güney Azerbaycanlı büyük bestekâr Abdülkadir Merâgî ile talebesi Golam Şâdî 15. ve 16. yy'larda Horasan hükümdarı sanatsever Hüseyin Baykara'nın sanat meclislerinde bestelerini icra etmişlerdir. Golam Şâdî bu meclislerde bü-

yük bilgin Ali Şîr Nevaî'den çok destek görmüştür. Sadî'nin hocası Abdülkadir Merâgî'nin çağdaşı olan Celayir hükümdarı Sultan Ahmed'in ve Moğol hükümdarı Timur'un huzur meclislerinde de bulunmuş, eserlerini bu hükümdarlara sunma imkânını bulmuştur.

Türk musikisi en büyük ilgiye Osmanlı döneminde kurulan Enderun teşkilatı ile kavuşmuştur. Bu teşkilat, o zamanın bir üniversitesi gibi, devlet adamları, şairler, edipler, musiki üstatları, hocalar yetiştirmiştir. Enderun'un Seferli Koğuşumdan yetişen musiki sanatkârları bizzat padişahın ilgisini ve teşvikini görmüş, sık sık huzur meclislerine katılmışlardır. Ayrıca şehzadeler ve devlet adamları da saraylarında, konaklarında musiki meclisleri düzenlemişler, sanatçıları himaye etmişlerdir.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) Enderunün itibarını kaybetmesi ile Türk musikisi-saray ilişkileri gittikçe zayıflamıştır. Bu ilgisizlik konaklara da yansımış, gitgide sahipsiz, himayesiz kalan Türk musikisine esas sahibi olan halk dört elle sarılmıştır. Böylece saray ve konaklardaki musiki meclisleri, yerini evlerdeki toplantılara, halkın kurduğu musiki derneklerine bırakmıştır. 1925'te tekkelerin kapatılması ile de Türk musikisinin önemli bir dalı olan tekke musikisi unutulmaya terk edilmiştir. Ortaya çıkan bu boşluğu doldurmak için devreye giren evlerdeki musiki meclisleri üç farklı görünümdedir:

1) Haftanın belli günlerinde "fasıl meşki" biçiminde, düzenli olarak tekrarlanan öğretici vasıftaki çalışmalar. Örnek: Hakkı Süha Gezginin evi.

2) Haftanın veya ayın tespit edilmiş günlerinde, günübirlik seçilmiş bir faslın icrası için düzenlenen, sohbetin ve görgü kurallarının ağırlık taşıdığı musiki meclisleri. Örnek: İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın(->) evi.

3) Ev sahibinin girişimi ile ayın belli gününde yapılan toplantıda bulunanların istekleri doğrultusunda düzenlenen musiki ve sohbet toplantıları. Örnek: Dr. Necmeddin Hakkı İzmirlinin evi. Bu üç tür toplantıda da ev sahibinin kişiliği, toplantının düzenli ve ömürlü olmasında etkin rol oynardı.

Bu meclislerde musikinin yanısıra edilen sohbetlerde, orada bulunan kişiler, hiçbir yerde veya okulda öğrenilemeyecek değerli bilgileri, görgü kurallarını, saygı ve sevginin değerini, tarihi, edebiyatı en yetkin ağızlardan öğrenir, çevre edinir ve tanınırlardı.

Tanzimat'tan sonra konaklarında muntazam musiki meclisleri düzenleyen tanınmış kişiler olarak Necib Paşa (1815-1883), Edhem Paşa (1830-1886), Tanburi Cemil Bey'i de himaye etmiş olan Yanyalı Mustafa Paşa, Mahmud Celaleddin Paşa(-»), Hafız Yusuf Efendi'nin yetişmesini sağlayan Müşir Şakir Paşa ile Ahmed Midhat Efendin) sayılabilir.

MehmedEmin Paşa'nın (1837-1908) Bakırcılar'daki konağında düzenlediği meclisler daha sonra oğlu İbnülemin Mahmud Kemal İnal tarafından da sürdürülmüştür. Pazartesi geceleri düzenlenen musiki ve

Bonanni'nin çizgileriyle kanun çalan Türk kızı, 1723.
Hayat Tarih Dergisi. S. 1 (Şubat 1965)

sohbet meclisine zamanın kalburüstü kişileri katılırdı. İlk sohbeti müteakip genellikle yaşlı sazendelerden oluşan amatör saz heyetine yaşlı ve genç kuşaktan okuyucular katılarak bir fasla başlarlar, fasıl ortasında sazlardan biri taksim ederken çay ikram edilir, faslın ikinci bölümü bittikten sonra "mevlevîhane peşrevi" çalınır, onu sözleri Aziz Mahmud Hüdaî'ye ait olan "çargâh tevşih" takip ederdi. Kuran'dan bir aşır okunmasıyla icraya son verilir ve gecenin esas sohbetine geçilirdi. Bu gecelerde herkesin oturacağı yer belliydi. Kimse başkasının yerine oturamazdı. İlk gelenlerin oturacağı yeri Mahmud Kemal Bey tayin ederdi. Bu toplantılara katılanlar her yönden çok şeyler öğrenmişlerdir. Amatör fasıl kadrosuna sık sık zamanın meşhur sazendeleri ve okuyucuları da katılmıştır.

Evinde musiki meclisleri düzenleyenlerden Enderunî Ali Bey (1830-1900) önce Zeyneb Kâmil Hanımefendinin evinde, sonra kendi meşkhanesinde toplantılar yapmıştır. Sinekemani Nuri Bey, bestekâr udi Şekerci Cemil Bey bu toplantılarda yetişmişlerdir. Bolahenk Nuri Bey (1834-1911) Karagümrük'teki meşkhanesinde musiki meclisleri düzenlemiştir. Hacı Keramî Efendi (1840-1909) Taşkasap'taki bir kahvehanede ve kendi evinde meşkhane açmış, Ahmed Avni Konuk, Hafız Kemal, Zeki Arif Ataergin gibi kıymetlerin yetişmesinde katkısı olmuştur. Musullu Hafız Osman Efendi (1840-1920) Çemberlitaş'taki kitapçı dükkânında musiki meclisleri düzenlemiş ve meşkhanesinde Cevdet Çağla gibi birçok kıymet yetiştirmiştir. Leyla Saz da (1850-1936) evinde musiki meclisleri düzenlemiştir. Şeyh Edhem Efendi (1854-1934) Fatih Sangüzel'deki evinde kurduğu meşkhanede Süleyman Erguner, Hafiz Cevdet gibi musikişinaslar yetiştirmiştir. Ali Galip Türkkan (1868-1949) evinde muntazam musiki geceleri düzenlerdi. Abdülkadir Töre (1873-1946) Gülşen-i Musiki Mektebi'ni(->) kurmuş, Cerrahpaşa'daki evinde hem nazariyat öğretmiş, hem de meşkler vermiştir. Zeki Arif Ataergin, Ekrem Karadeniz talebeleridir. Kâzım Uz (1873-1943) emekliliğinde Koska'da "Darü'l-Musiki" adını verdiği bir meşkhane açmış, Sadeddin Kaynak(->), Kemal Batanay(->) gibi değerler yetiştirmiştir. Udi Sami Bey (1876-1939) Üsküdar'da Musiki-i Osmani Cemiyeti'nde bir meşkhane kurmuştur. Selahaddin Pınar talebelerindendir. İzzeddin Hümâyi Elçioğlu (1876-1950) evinde özel meşkhane kurmuştur. Üsküdarlı Ziya Bey (1877-1923) Kadıköy Şark Musiki Cemiyeti'ndeki meşkhanesinde Hafız Sami, Hafız KemalC», Münir Nureddin Selçuk, Zeki Arif Ataergin, Selahaddin Pınar, Münir Mazhar Kamsoy gibi pek çok değerlerin yetişmesini sağlamıştır. Üstün tavırlı bir hocaydı.

Hüseyin Sadettin Arel(->) de Bomontf deki evinde cumartesi günleri musiki sohbetleri ve icraları düzenlenir, nazariyat konusunda tartışılırdı. Dr. Subhi Ezgi, Dr. Osman Şevki Uludağ, Salih Murad Uzdilek, Kemal Emin Bara, Hasan Ferid Alnar, Ruşen Ferid Kam, Kemençevi Hafid, Muhiddin Sadak, Laika Karabey, Mildan Niyazi Ayomak, Münir Mazhar Kamsoy, Süleyman Erguner, Ercümend Berker, Ahmed Çağan, Yılmaz Öztuna, Cahid Atasoy meclise devam edenlerdendir.

Ahmed Nuri Canaydm da (1882-1962) evinde meşk ve musiki toplantıları düzenlemiştir. Neyzen Emin Yazıcı'nın (1883-1945) meşkhanesinde Halil Dikmen, Halil Can, Hakkı Süha Gezgin, Süleyman Erguner gibi değerli neyzenler yetişmiştir. Dr. Rasim Ferid Talay Yeniköy'deki yalısında, yaşadığı sürece musiki ve sohbet toplantıları düzenlemiştir. Udi Nevres, Zeki Arif Ataergin, Fehmi Tokay, Cevdet Çağla, Alâeddin Yavaşça, Haluk Recai (Haldun Menemencioğlu), Rahmi Duman, Faruk Nafiz Çamlıbel, Ruşen Eşref Ünaydın, İsmail Hakkı Tekçe ve Rasim Ferid'in kızı viyolonselist ve tanburi Feyha Talay meclise katılanlardandır. Mildan Niyazi Ayomak (1887-1947) evvela İzmir'de, 1933'ten sonra da İstanbul'da Cağaloğlu'n daki evinde ve kurduğu dernekte musiki sohbetleri, nazariyat çalışmaları ve meşkler düzenlemiş, ayrıca bir musiki dergisi çıkarmıştır. Fehmi Tokay (1889-1959) önce İstanbul'da, sonra Ankara'da, daha sonraları yine İstanbul'da evinde musiki meclisleri düzenlemiştir. Ahmet Mükerrem Akıncı'nın (1884-1940) evinde de musiki sohbetleri ve icra toplantıları düzenlenirdi. Abdülkadir Karamürsel'in Vişnezade'deki evinde Beşiktaş'tan yetişme musikişinaslar toplanırlardı. Hakkı Süha Gezgin de (1895-1963) Beşiktaş'taki evinde haftada iki gece Tanburi Dr. Selahaddin Tanur' un riyasetinde fasıllara çalışılırdı. Meşk edilen fasıllar, müteakip ayın ilk cumartesi günü öğleden sonra kendi evinde, ikinci cumartesi şair Dr. Çörçöp Sami Bey'in evinde seçkin bir topluluğun huzurunda icra edilirdi.

Kemani Enise Can (1896-1975) eşi Fahri Can'm da katılmasıyla neşeli musiki sohbetleri ve icrasına uzun süre evini açmıştı. Neyzen Süleyman Erguner'in (1902-1953) evinde her hafta salı günü akşamları nükteli sohbetler edilir, dini musiki üzerinde çalışılırdı. Mühendis Zeki Toros' un Gümüşsuyündaki evinde 1940'lı yıllarda Osman Şevki Uludağ, udi Marko Çolakoğlu, Izzeddin Ökte, Burhaneddin Ökte, Alâeddin Yavaşça, Mustafa Kovancı'nın katıldıkları musiki meclisleri düzenlenirdi. Dr. Necmeddin Hakkı İzmirli (1900-1973) her ayın belli bir gününde evinde musiki sohbet toplantıları düzenlerdi. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, Behçed Kemal Çağlar, Vasfi Rıza Zobu, Mahmud Baler, Alâeddin Yavaşça, İrfan Doğrusöz, Recep Birgit, Nadir Hilkat Çulha, Cevdet Çağla, Niyazi Sayın, Necdet Yaşar bu toplantılara katılanlardandır. Ekrem Karadeniz (1904-1981) Fatih'teki evinde muntazam musiki toplantıları düzenlerdi. Yekta Akıncı (1905-1980) babası Ahmed Mükerrem Akıncı'nın musiki toplantılarını evinde devam ettirmiştir. Cahid Gözkân (d. 1912) evinde muntazam musiki toplantıları düzenleyenlerdendir. Ercümend Berker (d. 1920) evinde sohbet, Türk musikisinin muhafazası ve geliştirilmesi yönünde fikir alışverişi ve seçilmiş eserlerin icrası için toplantılar düzenlemiştir. 1976'da eğitime başlayan bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı bu toplantıların meyvesidir.

Bibi. Ergun, *Antoloji,* I, 47; İnal, *HoşSada;* İnal, *Son Sadrazamlar,* I, 196-263; İnal, *Son Hattatlar,* 672-689; Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun,* İst., 1987, s. 59, 85, 148, 156, 164, 195, 220; N. Özalp, *Türk Mûsikisi Tarihi,* Ankara, 1986, II, s. 96, 138, 154, 162, 172, 179, 186; Öztuna, *BTMA,* I, 256, 258, 267, 294; M. Rona, *Yirminci Yüzyıl Türk Musikisi,* İst., 1970, s. 76, 197, 505, 519, 580; Mesud Cemil, *Tanhuri Cemil'in Hayatı,* ist., 1947, s. 71, 74, 80, 96, 99; Uzunçarşılı, *Saray,* 311; S. Yiğitbaş, *Mûsiki ile Tedavi,* İst., 1972, s. 134-135.

ALÂEDDİN YAVAŞÇA

Batı Müziği

Osmanlı toplumunda Batı müziğine ilgi başka alanlardaki yenileşme hareketleri gibi ilkin sarayda oluştu ve uzun zaman saray çevresiyle sınırlı kaldı. Batı müziğine ilginin II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) sarayına kadar geriye uzandığı düşünülebilir. Nitekim, daha sonraki dönemlerde şehzadelerin sünnet ya da düğün eğlencelerinde Batı'dan getirtilen toplulukların gösterileri, bale ve opera örneklerinin ilgi ile seyredildiği, çeşitli kaynaklardan biliniyor. Bunun yanısıra, doğrudan doğruya İstanbul'daki Batılıların düzenlediği şenlikler de bu tür ilişkilerin artmasına vesile olmuştur. Örneğin, 1524'te İstanbul'daki İtalyanlar, Venedik balyosunun evinde bir bale gösterisi düzenlemişler, gösteriye oyuncu ve seyirci olarak Türkler de katılmışlardı. 1543'te Osmanlı-Fransız antlaşması dolayısıyla Fransa Kralı I. François' nm, I. Süleyman'a (Kanuni), teşekkür etmek için gönderdiği armağanlar arasında bir de orkestra bulunuyordu. 1599'da Kraliçe I. Elizabeth'in, Doğu Tüccarları Kumpanyası'na kolaylık sağlanması ve padişahın dostluğunu kazanmak amacıyla İstanbul'a gönderdiği çeşitli armağanlar arasında Thomas Dallam adında bir İngiliz tarafından yapılmış orglu mekanik bir saat de vardı. Bununla birlikte, bu gibi olayların genel bir yönelmeden kaynaklanmadığı ve sürekli bir etki oluşturmadıkları da gerçektir.

Osmanlı yönetiminin Batı'ya yönelmesinin önemli etkenlerinden biri de en başta Rusya'nın gittikçe artan baskısını hissetmesiydi. Saray ve ileri gelenler, uğranılan askeri yenilgilerin nedenlerinin, doğrudan doğruya askerlik alanındaki zaaflardan kaynaklandığı sonucuna varmışlar ve ordunun yeniden örgütlenmesini ilk çare olarak görmüşlerdi. Özellikle Avrupa ordularının disiplinli, düzenli, eğitimli ve en yeni silahlarla donanmış askeri örgütlenmeleri ilgilerini çekti. III. Selim'in Fransız Devrimi'nin etkisiyle tasarladığı ıslahat programı içinde bulunan, Yeniçeri Ocağı'ndan ayrı ilk Nizam-ı Cedid birliği 1793'te oluşturuldu. Bu kapsamda, sarayda bir de bando takımı kurulmasına karar verildiyse de 30 yıl boyunca bu alanda somut bir sonuç alınamadı. II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı kaldırıldı (1826). Eski tip ordunun rütbelerinden giyimine kadar her şeyi değiştirildi; bütün kurumları dağıtıldı. Kapatılan Mehterhane'nin(->) yerine gençlerden bir boru-trampet takımı oluşturuldu. Orduya dışarıdan getirilen çeşitli uzman ve danışmanlarla istenilen sonuç alınamayınca, o sırada bu alanda en ileri ülke olduğu düşünülen İtalya'dan uzman getirmek yoluna gidildi. 1828'de ünlü besteci Gaetano Donizetti'nin ağabeyi, Giuseppe Donizetti Muzıka-i Hümayunu kurmakla görevlendirildi. Ölümüne (1856) kadar bu görevini sürdüren Donizetti'nin çabalarıyla boru-trampet takımı bandoya dönüştürüldü ve Muzıka-i Hümayun kuruldu. Böylece bir tür konservatuvar oluşturulmuş oldu. Muzıka-i Hümayun içinde bir süre sonra Türk müziği bölümü oluşturuldu.

1924'te bir saz takımı. Soldan itibaren, kemani Bülbül Sabit, hanende Hıristaki, hanende Lambo, hanende Burhaneddin, udi Fethi, kanuni Solak Mihal ve kemençeci Vasilaki'nin oğlu Yorgo. *Cengiz Kahraman arşivi*

Donizetti öğrencilerine Batı notasını öğretti. Porteli Batı notasını öğretebilmek için kendisi de öğrencilerinin bildiği Hamparsum notasını öğrendi. Bütün Hampursum işaretleri ile Türk musikisi perde adlarının Batı müziğindeki karşılıklarını bir liste halinde bir kâğıda yazdı. Bazı klasik Türk musikisi eserlerini notaya geçirdi. Birkaç hafta içinde bu yoğun çalışmanın sonucunda yeni nota yazımının sazlara uygulanabilmesi mümkün oldu. 4-5 ayda bir "çırak" bandosu yetiştirerek, II. Mahmud için yazdığı "Mahmudiye Marşf'nı 19 Nisan 1829'da Rami Kışlası'nda padişaha dinletti. İtalya'dan yeni çalgılar ve bu çalgıları çalıp öğretecek öğretmenler getirtti. O güne değin düzensiz ve programsız yürütülen yenileşme çalışmalarını bir düzen ve programa bağlamak için çaba gösterdi. 1831'de Muzıka-i Hümayun adını alan bandoyu, Mehterhane ve Enderun'dan alınarak yetiştirilen icracılarla bir saray orkestrası olarak yeniden düzenledi. Bandolar açık havada dinletiler verdiler. Böylece Türkiye'de Batı müziği ilkin bandoların açık havada çaldığı marşlar, valsler, mazurkalar, polkalarla duyuldu. Batı müziğinin yaygınlaşmaya başlaması üzerine, 1850'de kurulan mağazalar çok sayıda Batı çalgısı getirtti; yaprak ve defter biçiminde 6.000 kadar nota yayımlandı. Saray ve saraylı aileler, özenilen Avrupa örneği yaşamın bir parçası olarak giyim kuşamdan ev eşyalarına, selamlaşmadan eğlenmeye kadar uzanan alafrangalığın bir gereği sayarak bu müziği benimsediler. Piyanoya özellikle ilgi gösterdiler. Hattâ açık hava takımlarından derledikleri parçaları bazen viyolonsel ve flüt eşliğinde piyanoda seslendirerek oda müziği parçaları gibi çaldılar.

Donizetti'den sonra bu göreve getirilen Callisto Guatelli, öğrencilerini Türk müziğinin aralık ve özelliklerini göz önünde bulundurarak Batı tekniğiyle marşlar bestelemeye teşvik etti. Kendisi de ulusal ezgilerden yararlanarak marşlar besteleyen Guatelli, birçok öğrenci yetiştirdi. Sarayda da dersler veren Guatelli'nin bu derslerine V. Murad, II. Abdülhamid ve Fatma Sultan da katılmışlardı. Onun ardından göreve getirilen Yesarizade Ahmed Necib Paşa, Batı müziği terimlerine Türkçe karşılıklar bulmaya çalıştı; aynca haremde 80 kişilik bir "kız fanfan" kurdu. 1880'de Guatelli ile birlikte çalışmak üzere saraya alman

Abdülmecid zamanında Naum Tiyatrosu opera ve orkestrasını yöneten Luigi Arditi. *TETTV Arşivi*

d'Arenda zamanında nota kitaplığı yeniden düzenlendi, bandoya saksofonlar alındı ve bando yenilendi; gençlere yeni müzik akımları tanıtıldı. Batı müzik kuramı üstüne ilk yapıt olan Hüseyin Remzinin. Alexis de Garaudé'nin *Principes élémentaires de musique* (Müziğin Temel İlkeleri) adlı kitabının *Usul-i Nota* başlıklı çevirisi bu sıralarda yayımlandı (1875). Bandoya şef olan ilk Türk, "İzmir" ve "Plevne" marşlarının bestecisi klarnetçi Mehmed Ali Bey'di (1840-1895).

Cumhuriyet'ten önceki dönemde Batı müziği alanındaki gelişmeler, tahta çıkan sultanların ilgi ve tutumlarma büyük ölçüde bağımlı kalmıştır. Bu yüzden, bazı ciddi girişimler daha sonuçlanmadan, yeni padişahın engellemesi ya da ilgisizliği ile suya düşmüş ya da gerçekleşmemiştir.

1919-1920'de Mehmed Baha Bey (Pars) yayımını 18 sayı sürdüren *Âlem-i Musiki* adlı ilk Türkçe müzik dergisini çıkardı. Cumhuriyet'ten hemen önceki bu dönemde adını en çok duyuran besteciler Mehmed Zati Bey (Arca) (1863/64-1951), İsmail Zühtü Bey (Kuşçuoğlu) (1877-1924) ve Osman Zeki Bey'dir (Üngör) (1880-1958).

Orkestralar: II. Mahmudün kızı Âdile Sultan'ın(->) emrinde kadınlardan kurulu bir orkestra bulunduğu biliniyor. Ama Türkiye'de ilk orkestra, Giuseppe Donizetti'nin çalışmaları sırasında, çeşitli İtalyan müzikçilerce yetiştirildi. Bu orkestranın polka vb dans parçaları ile bazı opera ezgilerinden oluşan bir repertuvarı vardı. Sarayda erkeklerden kurulu bando ve orkestra çalışmalarını kesintisiz sürdürdü. Donizetti'nin sağlığında, Rossini'nin öğrencisi, ünlü orkestra şefi Angelo Mariani 1848'de İstanbul'a gelerek 3 yıl saray orkestrasını yönetti. Ondan sonra İstanbul'a gelen (1856) ikinci orkestra şefi, kemancı Luigi Arditi'dir. Donizetti'nin ölümünden sonra Abdülmecid zamanmda (1839-1861) saray orkestrası bir süre Pizzani adlı bir İtalyanm yönetiminde çalışmalarını sürdürdü. Onu Guatelli, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Dussap Paşa, ardından da d'Arenda (Aranda Paşa) izledi. Safvet Bey (Atabinen) (1858-1939), 1885'te Muzıka-i Hümayun'da özel bir orkestra kurarak Viyana klasiklerini çaldırdı. O yıllarda İstanbul'a gelen ve Kızılay yararına konserler veren iki Alman orkestrasıyla bir Macar orkestrası da senfonik çaldıkları yapıtlarıyla saray orkestrasını etkilediler. II. Meşrutiyet'ten sonra Makam-ı Hilafet Muzıkası admı alan bu topluluk, bu kez Kızıl Haç yararına, Osman Zeki (Üngör) yönetiminde Aralık 1917-Ocak 1918 arasında Almanya. Avusturya, Macaristan, Bulgaristan'ı kapsayan bir turneye çıktı ve ilk kez Wagner'in yapıtlarım başanyla seslendirdi. Gene bu dönemde saray orkestrası, padişahın izniyle düzenli halk dinletileri vermeye başladı. II. Abdülhamid döneminde daha önceki hazırlıklar uygulamaya konarak bandolar çeşitli ordu kademelerinde yaygınlaştırıldı. 1881'de İtalo Silvelli'nin yönetiminde Tophane Muzıkası, 1888'de Bahriye Tersane Mektebi'nde Sıbyan Muzıkası kuruldu. Bunlardan başka Ertuğrul Yatı için deniz bandoları oluşturuldu. Aynı dönemde öğretim kurumları da artarak yaygınlaştı. Pek çok öğrenci yetişti ve bunlar Cumhuriyet döneminin birçok müzikçisini yetiştiren öğretmen kadrosunu oluşturdular.

İstanbul'un gayrimüslimleri arasmda, özellikle Ermeni cemaati içinde, Türk müziği ile uğraşanların yanısıra, Batı müziği üzerinde çalışmış ve yapıtlar vermiş müzikçiler yetişmiştir. Bu müzikçilerin en önemlisi ünlü etnomüzikolog ve besteci Komitas Vardabet (1869-1935) 1912'de Trablusgarp askeri malulleri için Harp

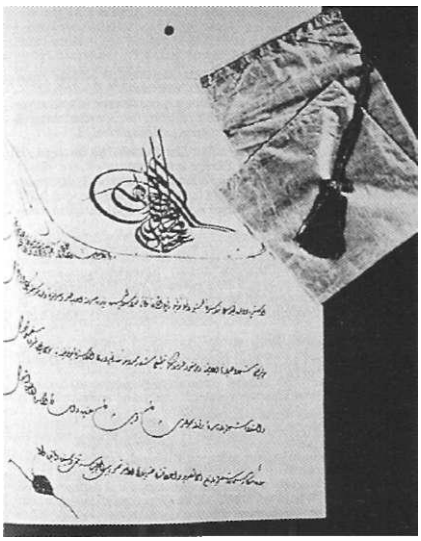

Abdülmecid'in Liszt'e verdiği nişanın beratı. *TETTV Arşivi*

Okulunda düzenlenen büyük konserde bazı Türkçe şarkılarım altı ve sekiz parti üzerine armonize ederek kendi öğrencilerinden oluşan koroya söyletmişti.

Türkler, Batı gösteri sanatlarından ilk olarak bale(->), bale-pandomim ve opera(->) ile tanıştılar. Daha sonra bunlara operet(-0 de eklendi.

Müzik Eğitimi ve Orkestralar: Özellikle Ziya Gökalp'in 1923'te Ankara'da yayımlanan *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında Fransız düşünürlerinden aktardığı iki düşünce, Cumhuriyet devrimlerini yürüten kadro üzerinde etkili oldu. Gökalp, klasik Türk musikisinin bize Bizans'tan geçtiğini, halk musikisinin ise eski Türk musikisinin devamı olduğunu; yeni ulusal musikinin halk ezgilerinin derlenerek "usulüne göre" armonize edilmesiyle elde edilebileceğini ileri sürüyordu. 1926'da Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin başkanlığında Ankara'da toplanan Sanayi-i Nefise Encümeni'nin kararıyla, klasik Türk musikisi eğitimi, bütün okullardan kaldırıldı, yerine Batı müziği eğitimi konuldu. 1926-1927'de İstanbul gazetelerinde Batı müziği-Doğu ve Türk musikisi üzerine haftalarca süren bir tartışma yer aldı. Atatürk de birçok demecinin yanısıra, özellikle 8 Ağustos 1928 Sarayburnu konuşmasında musiki konusuna değinerek Batı musikisinden yana tutumunu vurguladı. **1** Kasım 1934'te Atatürk'ün meclisteki konuşması üzerine İçişleri Bakanlığı'na bağlı Matbuat Umum Müdürlüğünün başında bulunan Vedat Nedim'in (Tör) uyarısıyla, Türk musikisi yasaklandı. 8 Şubat 1936'da Matbuat Umum Müdürlüğü'nden İstanbul Radyosuna gönderilen bir tezkere ile "radyoda milli çeşniyi ihtiva eden musikiye yer verilebileceği, fakat Enderun musikisinin bu kayıttan hariç bulunduğu" bildirilerek klasik Türk musikisinin çalınması yasaklandı. Ayrıca İçişleri Bakanlığınca halk türkülerinin de hangi sazlarla çalmabileceğini saptayacak ve radyoda çalmacak havalan seçecek bir heyet belirlendi.

1934'te Cemal Reşit Rey tarafmdan kurulan yaylı çalgılar orkestrası, Tepebaşı Tiyatrosunda ilk kez altı konser verdi. Daha sonra İstanbul Şehir Orkestrası haline gelen bu topluluk, 1945-1946'da eklenen nefesli çalgılarla bir senfoni orkestrası haline geldi. Filarmoni Derneği'nin aracılık ve girişimleriyle Rockefeller Vakfından sağladığı yardımlarla çalgılarını yenileyerek dünyanın ünlü sanatçılarıyla konserler düzenledi. Bu orkestrayı **1968**'e kadar Cemal Reşit Rey, 1984'e kadar da Demirhan Altuğ yönetti. 1972'de Devlet Senfoni Orkestrası^) adı ve 92 kişilik kadrosuyla Kültür Bakanlığı'na bağlandı.

1961'de Hamit Alacalıoğlünun yönetiminde, Türk-İngiliz Kültür Derneği'nin desteğiyle İstanbul Oda Orkestrası kuruldu ve 1974'e kadar düzenli konserler verdi. 1972'de Harutyun Hanesyan Oda Orkestrası kuruldu; bu orkestra 1981'de Atatürk'ün **100.** yıl kutlama törenlerine katıldı. Aynca 1983'te İstanbul'da "Mimar Sinan Solistleri" adlı yaylı çalgılar topluluğu 1984'

Arturo Stravolo ***Sevil Berberi*** oyununda kadın kılığıyla.
P. Tuğlacı, ***Mehterhanemden Bandoya.*** İst., 1986

ün sonuna kadar konserler verdikten sonra dağıldı. 1983'te Filarmoni Derneği'nin desteğiyle, Cem Mansur yönetiminde İstanbul Filarmoni Oda Orkestrası kuruldu.

Muzıka-i Hümayun, Osmanlı Devleti'ndeki tek musiki eğitim kurumuydu. Ayrıca ordudan yetişen icracılar sivil kurumlarda çalışarak yeni müzikçiler yetiştirdiler. Sanat okulları ile çeşitli sultanilerde değerli müzikçiler görev alarak pek çok öğrenci yetiştirdiler. Musikinin örgün eğitim içinde yerini alması, ancak 1915'te gerçekleşti. 1914'te şehremanetinin girişimiyle açılan Darülbedayi'nin (bugün Şehir Tiyatroları) biri tiyatro, öbürü musiki olmak üzere, iki bölümü vardı. Musiki bölümünün başında Ali Rifat (Çağatay)(->) bulunuyordu; bu bölüm 1916'da kapandı. 1917'de Maarif Nezareti, Darü'l-Elhân(-0 adlı yalnızca Türk musikisi öğretimi veren ilk ulusal musiki okulunu açtı. 1923'te bu okulun müdürlüğüne atanan Musa Süreyya DarüTElhân'a Batı müziği eğitimi için gerekli bölümleri ekledi, ayrıca burada bir senfoni orkestrası, bir koro, bir de armoni muzıkası kurdu. 1926'da Türk musikisi bölümü kapatılan Darü'l-Elhân, Avrupa konservatuvarları örnek alınarak yeniden örgütlendi. 1931'de İstanbul Belediyesinin çağrısıyla İstanbul'a gelen Avusturyalı müzikçi, Viyana Müzik ve Tiyatro Akademisi Başkanı Joseph Marx'ın önerileri üzerine yeni bir düzene kavuşturuldu ve daha sonra Belediye Konservatuvarı(->) adını aldı.

İstanbul Şehremaneti'nin 1910'da açtığı Muzıka Mektebi (öbür adıyla Darülaceze Bandosu), 1912'de izmir'de açılan ve amaçlan arasına "milli ruhu gençlere aşılayacak bir ilkenin belirlenmesf'ni alan, İsmail Zühtü'nün ders verdiği İttihad Terakki Okulu, başta A. Adnan Saygun olmak üzere, Cumhuriyet döneminin etkili olacak bazı müzikçilerinin yetişmesini sağlayan kurumlar olarak işlev gördü.

İstanbul'a Gelen ve Konser Veren Yabancı Sanatçılar: Bu dönemde önemli bazı bestecilerle müzik yorumcuları İstanbul'a gelerek sarayda ve tiyatrolarda konserler vermişler ya da bir süre kaldıkları Osmanlı ülkesinden edindikleri esini bazı yapıtlarında dile getirmişlerdir.

Franz Liszt, Haziran 1847'de İstanbul'a gelerek 6 ay kaldı. Abdülmecid'in huzurunda bir resital, ayrıca iki de özel resital verdi. Donizetti Paşanın "Mecidiye Marşı" üzerine çeşitlemeler yazarak padişaha sundu; bunun üzerine nişan ve armağanlarla ödüllendirildi. Félicien César David, 1833'te Galata'daki Saint Simone Manastırında 2 yıl kaldı ve dönüşünde "Lalla Roukh" (Lale-ruh) adlı operayı yazdı.

Keman virtüözü ve besteci Henri Vieuxtemps, piyanist eşi Joséphine ile birlikte 1848'de İstanbul'a gelerek Abdülmecid'in huzurunda bir resital verdi. Vieuxtemps, Muzıka-i Hümayun'da Türk oyuncularca temsil edilen Bellini'nin "II Somnanbula" operasından bir perde seyretmişti. Sultanın onuruna bir marş besteledi, o da para ve nişan ile ödüllendirildi.

Besteci ve orkestra şefi Luigi Arditi 1856-1857 mevsiminde opera temsillerini yönettiği sırada Abdülhamid için bir kantat bestelemiş, o da nişanla ödüllendirilmişti.

Alman keman virtüözü August Wilhelm (1845-1908) 1885'te II. Abdülhamid'in çağrısıyla İstanbul'a gelerek haremde konser vermişti.

I. Dünya Savaşı'mn ardından İstanbul'a gelen çarlık Rusya'sının bazı müzikçileri, Beyoğlu'nda nitelikli orkestralar kurmuşlardı. Şefleri de iyi müzikçi olan bu topluluklarda Türk muzıkacıları da bir süre çalışarak deneyimlerini artırmışlardır.

Daha sonra İstanbul'a Gustav Holst, Henry Barraud, Joaquin Rodrigo, Ernesto Halffter, Benjamin Britten, Léonard Bernstein, Aribert Reimann, Jacques Thibaut, Cortot, Emil Gilels'in de aralarında bulunduğu pek çok yorumcu gelerek konserler verdiler. 1936'da Sovyet besteci Dmitri Şostakoviç, kemancı David Oyştrah ve piyanist Lev Oborin, bale ve orkestra sanatçılarından oluşan bir toplulukla birlikte çıktıkları Türkiye turnesinde İstanbul'a da gelerek konserler ve gösteriler düzenlediler. Özellikle İstanbul Festivali'nin başlamasından sonra dünyaca ünlü icracılar sıklıkla İstanbul'a gelerek konserler vermeye başladılar.

Bibi. A. Bocolla, ***La Musique en Turquie et Quelques traits biographiques sur Giuseppe Donizetti Pacha,*** İst., 1911; M. R. Kösemihal, ***Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri,*** Ist., 1939; ay, ***Türk Askeri Muzıkalan Tarihi,*** İst., 1955; Sevengil, ***Saray;*** Sevengil, ***Opera;*** Sevengil, ***Meşrutiyet;*** Sevengil, ***Tanzimat;*** G. Oransay, ***Batı Tekniğiyle Yazan 60 Türk Bağdar,*** Ankara, 1965; ay, ***Çağdaş Seslendiricilerimiz ve Küğ Yazarlarımız,*** Ankara, 1969; And, ***Meşrutiyet;*** M. And, ***Türkiye'de İtalyan Sahnesi,*** İst., 1989; L. Saz, ***Haremin İçyüzü,*** İst, 1974; B. Aksoy, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musiki ve Batılılaşma", ***TCTA,*** V; C. M. Altar, ***Opera Tarihi,*** I-IV, Ankara, 1982; S. Umur, "Abdülmecid, Opera ve Dolmabahçe Saray Tiyatrosu", ***Milli Saraylar,*** I, 1987; E. Yenal, "19üncu ve 20'nci Yüzyıllarda Türkiye'deki Çoksesli Müzik Etkinliklerine Ordu ve Sivil Toplum Kurumlarının Katkıları", (Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, yüksek lisans tezi), İst., 1993.

M. HALİM SP ATAR

Hafif Müzik

Hafif müzik, kabaca tanımlanırsa, anlaşılması kolay güfte ve ezgilerle bestelenmiş, halkın gündelik müzik ihtiyacını karşılayan, yerine göre dans ve gösteriye de başvuran, şehirlere özgü modern bir müzik türüdür. Hafif müzik terimi bu türün örneklerinde hiçbir "sanat değeri" bulunmadığı anlamına gelmez. Yüksek sanat müziği kapsamına giren müzik türlerinin bi-

(Soldan sağa) Muzıka-i Hümayunun kemancısı Osman Zeki Bey (Üngör) piyanist İtalo Selvelli, viyolonselist Cemil Bey.
P. Tuğlacı, ***Meh terhane 'den Bandoya,*** İst., **1986**

le pek çok kötü örneği bulunmasına karşılık, bu kapsama girmeyen halk müziği ezgileri arasında sanat değeri tartışma götürmez ürünlerin sayısı az değildir. Aynı şekilde, hafif müziğin de hiçbir sanat değeri taşımayan sayısız ***"hafif"*** örneği bulunduğu gibi, belli bir müzik kültürünü yansıtan, sıradışı, hattâ usta işi örnekleri de vardır. Ancak, bu müzik türünde asıl amaç, incelmiş, yüksek bir sanat beğenisi olan seçkin çevrelere değil, toplumun olabildiğince geniş kesimlerinin beğenisine seslenebilmek, onları duygulandırabilmektir. Terim bu şekilde tanımlandığında, Türkiye'de üretilen, içerik, biçim ve icra şekli yönünden birbirinden çok farklı müzik ürünlerinin hafif müzik düzeyinde buluştukları söylenebilir. Aynca, "sanat müziği", halk müziği, caz müziği kapsamına giremeyecek müzik ürünleri de çok kere hafif müzik çerçevesinde ele alınmaktadır.

Toplumun geniş kesimlerinin beğenisi doğrultusunda gündelik müzik ihtiyacım karşılama amacına yönelik müziğin geçmişi Cumhuriyet öncesine, kanto(->) dönemine kadar geriye götürülebilir. 1920'li yıllar kantonun son yıllandır. Ama kanto bundan sonra biraz biçim değiştirerek fokstrot, rumba, çarliston gibi hafif müziğin yeni türlerini, revü ve film şarkılarını, hattâ operetleri etkiledi. Bir yandan da "fantezi" adı verilen, geleneksel Türk musikisi bestecilerince bestelenen şarkıları etkisi altına aldı. Cumhuriyet döneminde Refik Fersan(->), Bimen Şen(->), Muhlis Sabahattin Ezgi(-»), Dramalı Hasan, Sadeddin Kaynak(->), Yesari Âsim Arsoy(->) gibi Türk musikisi sanatçıları kantonun uzantısı sayılabilecek sayısız fantezi şarkı bestelediler.

Bu dönemin ürünlerinden biri de tangolardı(->). Tango dışarıdan gelmiş bir türdü. Ama bu tür kısa zamanda İstanbul'da yerli bestecilerini buldu. Özellikle Necip Celal Antel(-0, Fehmi Ege(->), Necdet Koyutürk(->) gibi besteciler bir Türk tangosu üslubu geliştirerek geniş bir dinleyici kitlesine ulaşmayı başardılar. Kantoyla başlayıp tangoyla biten bu süreç Türk hafif müziğinin kuruluş dönemi sayılabilir. Söz konusu müzik türünün adı henüz konmamıştı, ama geniş bir kesimin gündelik müzik ihtiyacını karşılama amacıyla üretilmiş olması yönünden hafif müzik işlevi gören, gelenek dışı, yeni bir müzik türüydü bu. Gerçi bu müzik örneklerinin çoğu dans öğesiyle iç içedir, ama bu parçalar danstan bağımsız birer müzik parçası olarak da dinlenmiş ve sevilmiştir. İstanbul'un yemekli, içkili müzikli eğlence yerlerinde dansla birlikte oluşan bu yeni müzik plaklarla Anadolu'ya da yayıldı. Hafif müziğin başlıca amaçlarından biri halkı eğlendirmek olduğu için, Türk hafif müziğinin Türkiye'nin en büyük eğlence merkezi olan İstanbul'da oluşması doğaldı.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra gramofonun yanısıra radyonun da yaygınlaşmasıyla başka ülkelerin hafif müzik örnekleri de Türkiye'de kolaylıkla dinlenebilir hale geldi. Latin Amerikan, İtalyan, İspanyol, Fransız, İngiliz hafif müzik şarkıcı ve topluluklarının söyledikleri günün gözde şarkıları İstanbul ve Ankara radyolarmdan neredeyse günü gününe izlenebiliyordu artık.

Türk hafif müziğinin kendini ayrı bir müzik türü olarak kabul ettirmesi 1960' tan sonra gerçekleşti. Başlangıçta hafif Batı müziği parçalarmı kendi özgün dillerinde söyleyen şarkıcılar vardı. İlham Gencer, Metin Ersoy, Erol Büyükburç, Erkut Taçkın, Ayla Dikmen, Ayten Alpman, Tanju Okan, Alpay, Ajda Pekkan, Rana-Selçuk Alagöz kardeşler müzik hayatlarına Batı türü hafif müzikle başlayan sanatçılardır. 1960'ların başmda, sözlerini Fecri Ebcioğlu'nun yazdığı, Ajda Pekkan'm okuduğu "Bak Bir Varmış Bir Yokmuş" sözleriyle başlayan şarkı Batı'da sevilen günün gözde ezgüerinin Türkçe sözlerle söylenmesi yolunda yeni bir akım başlattı. "Aranjman" diye andan bu yabancı ezgili Türkçe sözlü şarkılarla hafif müzik İstanbul'da olduğu kadar Anadolu'da da daha geniş bir dinleyici kitlesine ulaştı. Ancak, 19601ı yılların en önemli hafif müzik hareketi Türk halk müziğinin keşfine dayanır. O dönemde Tülay German, Erol Büyükburç, Tanju Okan, Vasfi Uçaroğlu, Yurdaer Doğulu gibi sanatçılardan kurulu "Milli Hafif Müzik Orkestrası"mn armonize ettiği geleneksel halk ezgileri hafif müziğin ülke çapında sevilmesi yolunda önemli bir başlangıç oldu. Özellikle Tülay German'ın plağa okuduğu "Burçak Tarlası" adlı şarkı çok sevildi. Gene aynı dönemde *Hürriyet* gazetesinin üst üste birkaç yıl düzenlediği Altın Mikrofon hafif müzik yarışmaları halk müziğine yaslanma eğilimindeki sanatçılara düzenledikleri ezgileri geniş bir dinleyici kitlesine sunma imkânr sağladı. Büyük ilgi gören bu yarışmalar Mavi Işıklar, Siluetler, Beyaz Kelebekler gibi sevilen toplulukları da ortaya çıkardı. Halk ezgilerinin olduğu gibi alınıp hafif müzik kalıplan içinde birkaç ses için armonize edilmesine dayanan bu akım zamanla yerini gene halk müziği tarzında, ama bu müziği özgün ezgilerle kullanma doğrultusundaki yeni bir tutuma bıraktı. Fikret Kızılok, Esin Afşar, Cem Karaca, Moğollar, Barış Manço, Üç Hürel, Ersen ve Dadaşlar, Edip Akbayram ve Modern Folk Üçlüsü 19601ı yıllardan başlayarak günümüze kadar süren bu çizgiyi temsil ettiler. Halk müziğinden yola çıkarak, "protest müzik" denilen akıma özgü siyasi muhalefet temaları işleyen ve Atilla Özdemiroğlü nun düzenlemeleriyle çıkardığı albümle özellikle 1980'lerde büyük ilgi gören Zülfü Livaneli de bu çizginin geç bir uzantısıdır.

Altın Mikrofon yarışmalarının gördüğü ilgi üzerine, 1960'ların sonunda *Milliyet* gazetesi de ülke çapında bir liseler arası hafif müzik yarışması düzenledi. Uzun yıllar süren bu yanşmalar pek çok yetenekli genci hafif müziğe kazandırdı.

1960'ların ikinci yarısında adını duyuran Timur Selçuk özgün besteleriyle hafif müzik türünün gelişimi içinde önemli bir aşama oldu. Selçukün besteleyip plaklara okuduğu ilk parçalar geleneksel Fransız şarkılarının etkisini taşımakla birlikte, sanatçının yeteneğini gösteren, başarılı beste denemeleriydi. Selçuk ilk şarkılarında gözlenen etkilerin dışında, 1970'lerde Nâzım Hikmet, Orhan Veli, Attilâ İlhan gibi şairlerin şiirlerini ezgilerine başarıyla yedirerek bestelediği şarkılarla, tiyatro oyunları için yazdığı eserlerle, 1980'lerde de film müziği parçalarıyla kendine özgü, kişilikli bir müzik ortaya koydu; o zamana kadarki hafif müzik anlayışının sınırlarını aştı; gelişigüzel yazılmış şarkı sözleri yerine değerli Türk şairlerinin şiirlerini bestelemekle de hafif müziğin düzeyini yükseltti. Noray Demirci ile Şerif Yüzbaşıoğlu da müzik düzenlemeleriyle 19öOTı yılların hafif müziği üzerinde çok etkili oldular. Yüzbaşıoğlu yetiştirdiği öğrencilerle hafif müziğe pek çok sanatçı kazandırdı.

Metin Bükey'in bestelediği, Berkant'm okuduğu "Samanyolu" şarkısı 1960'larm sonuyla 1970'lerin başmda Türk hafif müziğinde görülmemiş bir başarı kazandı; şarkının ünü ülke sınırlarını aştı; ezgi, bütün dünyada yeni düzenlemelerle söylendi. "Kâtibim" türküsünden sonra dünyaca tanınmış ikinci ezgi oldu.

Hafif müzik alanındaki en önemli çıkışlardan birini de 1970'lerde Bülent Ortaçgil gerçekleştirdi. Ortaçgil hafif müzik kavramı dışına taştığı da söylenebilecek, nitelikli bir dinleyiciye yönelik, daha sonra başkalarınca taklit edilip sürdürülemeyen, bütünüyle kendine özgü müziğiyle yalnız kendisinin temsil ettiği bir müzik anlayışının yaratıcısı oldu. Atilla Özdemiroğlü, Onno Tunç, Selçuk Başar yönetimindeki İstanbul Gelişim Orkestrası da hafif müziğin düzeyini yükselten düzenleme ve icra örnekleri ortaya koydular. Türk hafif müziğine besteci ve düzenlemeci olarak uzun yıllar emek veren Selmi Andak ise halk müziğine hiçbir zaman yaslanmadan. Türk hafif müziğinin Batı türü ezgilerle gelişmesinden yana bir besteci olarak göründü. İcra düzeyinde ise, önce Durul Gence Beşlisi, sonra Onlusu, 1960'larm ikinci yansıyla 1970'lerin başında hafif Batı müziğindeki başarılı çalışmalarıyla iz bıraktı. Gene aynı dönemde Önder Bâli yönettiği İstanbul Belediye Bandosu'nu bir "hafif müzik orkestrasına dönüştürdü. Bu bando ve orkestra törenlerde marşlar dışında hafif Batı ve Türk müziği parçaları da çaldı, böylece bu türü resmi törenlere kadar sokarak yaygınlaştırdı.

Hafif müziğin 1970'li yıların sonlarından günümüze kadarki gelişimi içinde çok çeşitli eğilimler ve tutumların ortaya çıktığı gözlendi. Ajda Pekkan, Nükhet Duru, Nilüfer gibi ünlü şarkıcıların hemen her türde şarkılar okumaları da bu çeşitliliği yansıtır. Türk müziğine özgü bir ezgi örgüsü arayışma dayanan yeni bir tavır bu çeşitlilik içinde ayırt edilebilecek bir yer edindi. Erkin Koray, Ergüder Yoldaş, Erol Evgin-Melih Kibar-Çiğdem Talu üçlüsü, Kayahan ve Sezen Aksu'nun birbirlerinden ayrılan yanları da olmakla birlikte, ortak özellikleriyle "yerli ezgi örgüsü" denebilecek bir düzlemde birleştikleri gözlendi. E. Yoldaş'm bestelediği Nur Yoldaş'm kasetlere okuduğu ezgiler geleneksel makam zevkini hafif müzikte yaşatmak gibi zorlu bir denemenin ürünleridir. Kibar ise

Yoldaş'ınkinden farklı olmakla birlikte birçok parçasında geleneksel makam zevkine yalan duran bir besteci olarak göründü. Evgin-Kibar-Talu üçlüsü de beste, güfte ve icranın bir bütün olduğunu vurgulamaları yönünden hafif müziğin gelişimi içinde özel bir yer edindi. Sezen Aksu ise bu çizginin ünü gün geçtikçe artan, en tanınmış temsilcisi oldu. Bir "Türk popu" olabileceği yolunda umutlar uyandıran Aksu'nun bir özelliği de hafif müzikte ilk kez usta-çırak ilişkisi içinde öğrenciler yetiştiren bir sanatçı olmasındadır. Düzenleme türü müzik 1970'lerde de sürdü. Günümüze kadar pek çok Rus geleneksel ve Çigan ezgisinin yamsıra Türkçe tangoları da yeniden düzenleyen Esin Engin bu tür müziğin en önde gelen temsilcilerinden biri oldu.

İlk kez 1970'li yıllarda düzenlenmeye başlayan Eurovision şarkı yarışmaları toplumun bütün kesimlerinde çok geniş bir ilgi uyandıran bir hafif müzik olayı yarattı. 1980'li yıllarda aynı derecede ilgi görmeyen bu yarışmalar Türk hafif müziğinin Avrupa'ya açılma özleminin başarısız bir ifadesi olarak kaldı.

Yeni Türkü topluluğu ile Mazhar-Fuat-Özkan üçlüsü 1980'li, 1990'lı yıllarda Türk hafif müziğine değişik bir ses ve tim getirdiler. Yeni Türkü geleneksel Türk musikisi sazlarından kemence ile udu hafif müziğe soktu, Akdeniz duyarlığını yansıtan ezgileriyle de geniş ilgi uyandırdı. Mazhar-Fuat-Özkan ise söz ağırlıklı olduğu halde toplu halde seslendirilen, kendine özgü, değişik bir hafif müzik türü geliştirdi.

Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren hafif müzik zevki bütün ülkeye yayılmıştır. Ama bütün hafif müzik türlerinin üretim merkezi hep İstanbul olmuştur. Hafif müzik ürünleri günümüzde en çok, plak, kaset ve CD'lerle geniş bir kitleye yayıldığı için, bu müzik türü başlıbaşma bir sanayi sektörü de yaratmıştır. İstanbul bu müziğin hem üretim merkezi, hem de pazarlama merkezi durumundadır. Bu pazarlama merkezinin yönetim yeri de Unkapanı'ndaki, Manifaturacılar Çarşısı'dır(-0.

Hafif müziğin bir sanayi sektörü haline gelmesinde 1980'lerin başında kurulan POPSAV'ın girişimleri sonucu kasetlere bandrol konulması mecburiyetini getiren yasanın çıkmasının büyük etkisi oldu. Yasa, korsan kasetçiliği önledi; müzikçilerin ürünleri üzerindeki haklarını güvence altına aldı; hafif müziğin gelişmesi için gerekli olan yasal zemini hazırladı.

BÜLENT AKSOY

Arabesk

Arabesk hem bir müzik türüne, hem de popüler bir kent kültürüne verilmiş olan bir.addır. Gelişimini temelde 1950 sonrası merkez ile çevreyi bütünleştirici bir rol oynayan hızlı "modernleşme" sürecine borçludur. Gerek arabesk müziğin ortaya çıkışı, gerekse benimsenme koşulları, endüstriyelleşme ve kentleşme süreçleriyle yakından ilişkilidir. Bir müzik türü olarak üretimi, 1960'larda İstanbul'da, Türkiye'de müzik üretiminin kalbi olan bu kentin müzik piyasasında başladı. İstanbul odaklı müzik endüstrisinin gelişmesiyle yaygınlaşan arabesk müzik, buradan Anadolu'nun bütün kent, kasaba ve köylerine doğru yayıldı. Başta Orhan Gencebay olmak üzere bu müziğin ünlü temsilcileri, Anadolu'nun farklı yörelerinden müzikle uğraşmak için İstanbul'a göç eden kimselerdir. Dolayısıyla arabeskin, Türkiye'nin farklı yörelerinin yaşama biçimleri ile kültürlerini belli ağırlıklarla temsil eden, aynı zamanda onları ortaklaştıran karma bir müzik türü olarak oluşması bir rastlantı değildir. Arabesk müziği ortaya çıkaran 196Ö'lı yılların çarpıcı özelliği Anadolu folklorunun yeniden keşfiydi. Bağlama öne çıkmıştı. Halk müziği öğelerini Batı tarzıyla, rock ritimleriyle birleştiren çalışmalar 45'lik plaklarla yayılıyordu. Müzik piyasasında, geleneksel Türk musikisi popülerleşmiş, halk musikisinde de yöresel çeşitlilikle birlikte serbest ve yenilikçi yorumlar ilgi uyandırmaya başlamıştı. Bu biçimlenmelerde, özellikle 1930'lu yıllardan başlayarak radyonun, daha önce belli yörelere kapalı olan halk musikisi ile geleneksel Türk musikisini Anadolu'nun her yanma tanıtması bir birikim oluşturmuştu. Bunlar dışında, 1950'lerde hafif Batı müziğinin yaygınlaşmasının, 1970'lerde de müzik teknolojisindeki gelişmelerin arabeskin oluşumundaki etkisi büyüktür.

196ÖTı yıllarda Orhan Gencebay'm bestelediği şarkılar halk musikisinden sanat musikisi ve "aranjmari'a dek her daldan şarkıcılarca söylenmiş, farklı kent kesimlerinin ilgisini toplamıştı. Ancak, arabeskin bir müzik türü olarak yaygınlaşması, müzikten de öte popüler bir kent kültürü olarak görülmeye başlaması 1968'den sonra gerçekleşti. Bu, endüstriyelleşme ve kentleşme sürecinde büyük kentlere göç etmek zorunda kalan ve hızlı modernleşmenin sonuçlarını en keskin biçimde yaşayan kesimlerin bu müziği kitle halinde benimsemelerinin bir sonucuydu. Böylece arabesk denen müziğe ilk toplumsal kimliğini veren kesimler 1950'lerden başlayarak Anadolu'nun çeşitli yörelerinden, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlere göç eden ve kentlerin çevresindeki gecekondu mahallelerini oluşturan konargöçerler ile kent yoksulları oldu. Kentler çevresinde oluşan gündelik hayat, davranış, düşünce ve ilişki biçimlerine, giyim kuşamdan ev döşemeye kadar temel ihtiyaçların karşılanma tarzına da arabesk kültür denmeye başladı.

Arabesk bir müzik türü olarak zamanla kendi içinde alt türlere ayrıldığı gibi, başka müzik türlerini de etkileyerek yaygınlaştı. Arabeskin alt türleri etrafmda farklı arabesksever dinleyici kesimlerin oluşması ve arabeskin gecekondululardan orta sınıflara doğru yayılması ise 1980'den sonra gerçekleşti.

İstanbul müzik ortamında "arabesk" sözcüğü ilk kez 1960'ta Suat Saym'm şarkıları için kullanılmaya başladı. Gerçi 1928'den sonra, örneğin Haydar Tatlıyay'ın Arap tarzı yay kullanması, 1940'lardan sonra da Sadeddin Kaynak'm Mısır filmleri için yazdığı şarkılar "Arap müziği" sözünü ortaya çıkarmıştı. Ama Suat Sayın şarkılarını, başta ünlü Mısırlı bestekâr ve şarkıcı Abdulvahab'inkiler olmak üzere doğrudan doğruya Arap ezgilerini örnek alarak bestelemeye başlamıştı. Özellikle Ahmet Sezgin'in popülerleştirdiği "Sevmek Günah mı" şarkısı böyle bir parçaydı. Sayın bu parçada aynca, Batı tekniğinin uygulandığı Arap sanat musikisi icrasını da taklit etmişti. Parçanın icrasında Türk sanat musikisi geleneği dışına çıkılarak belki de ilk kez çok sazlı bir uygulamaya başvuruluyor, on bir yaylı saz kullanılıyordu. Sayın'm bu tür şarkılarına özgü ezgiler Arap taklidi ya da Araptan çalıntı anlamında "arabesk" diye adlandırıldı. Sözlük anlamıyla arabesk gerçekten de Araplara özgü olan demektir; Endülüs aracılığıyla Batı'ya geçerek mimarlıktan bale ve dekorasyona dek kullanılan iç içe geçmiş, sarmal motiflerle örülü Arap üslubu anlamına gelir.

Arabesk denilen müziğin "babası" sayılan Orhan Gencebay, Suat Saym'm çok sazlı parçalarından etkilenmişti. Nitekim 1966'da "Deryada Bir Salım Yok" adlı parçasında 23 kişilik bir orkestra kullandı. Bu şarkının icrasında Türk musikisi sazlarının yamsıra Batı çalgılarından gitar, vibrafon vb ile, Batı tekniğinde 8 keman kullanılıyordu. Bundan sonra geniş bir yay ailesinin kullanımı, arabesk denen müziği belirleyen özelliklerden biri olacaktı. Parçanın bir başka özelliği ise geleneksel Türk musikisi icrasında genellikle fazla öne çıka-

Arabeskin önde gelen isimlerinden Orhan Gencebay.
THA İstanbul, 1972/ Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Arabesk müziğin son dönemdeki ünlü seslerinden Kibariye 1981'deki bir konserinde. *Ender Erkek/ Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

nlmayan vurma sazlara ve ritme verilen önemdi. 4/4'lük düyeğin 2/4'lükmüş gibi seri ve velveleli çalınmasına dayanan bu ritim, sonradan arabesk şarkılarda çok kullanılacak ve piyasada buna "civciv çıkacak kuş çıkacak" adı verilecekti. Gencebay'm 50 civarında farklı biçimini kullandığını söylediği bu ritmin adı müzik çevrelerinde "arabesk ritim" olarak geçecekti. Gencebay'm söz konusu parçasının ezgisi Arap müziğinden alınmamış olduğu halde icrası ve ezginin örülüş biçiminde gözlenen akrabalık, Suat Sayın'ın ardından onun müziğine de "arabesk" denmesine yol açtı. Ancak, o sıralarda arabesk sözcüğü henüz yaygın değildi.

Gencebay'm I96OT1 yılların ortalarında bestelediği şarkılar Ahmet Sezgin'den Ajda Pekkan'a kadar her daldan şarkıcılarca söylendi. Ancak, Gencebay'm müziğine asıl kimliğini verenler, 1968'den sonra, İstanbul gecekondularında ve kentin kenar mahallelerinde yaşayan sınıflar oldu. 1968'de besteleyip söylediği "Bir Teselli Ver" şarkısı, sadece bir müzik parçası olmaktan öte kültürel bir çıkıştı. Bestesi bakımından bu parça da, halk musikisi ile sanat musikisi özelliklerini birleştiriyordu, ama ritme önem veriyor, alt porte-üst porte ayrımı olmasa da partisyonlara dayanıyordu. Bu parçada görülen, düz notayı çarpma ve kaydırmalarla süslemeler, ritim dışma çıkıp gecikmeli söyleme tarzı ve vurgular Gencebay'm müziğini farklı kılıyordu. Kimilerine göre bu özellikler Abdullah Yüce gibi gazelcilerin üslubunu yansıtıyordu. Ardından gelen "Hor Görme Garibi" şarkısında da görüldüğü gibi. Gencebay arabeskinin ayırt edici niteliği, Batı tekniği kullanılmasına rağmen, Türk musikisi içinde halk musikisinin daha ağır bastığı bir melezleşme olmasıdır. Suat Saym'm sanat müziği içindeki icra arayışını devralan Gencebay'a asıl kimliğini veren şarkıları bu icra biçiminin merkezine, bağlamanın (ve elektrobağlamanm) ağırlığını koymasıydı. Gencebay arabeskinde müziksel yapının belirleyici özelliği, karma bir yapı göstermesidir. Türk musikisinin (Türk halk musikisi, Türk sanat musikisi, oryantal) makam (ayak), ritim, saz ve beste türleri ile Batı müziği ritim, çalgı ve tekniğini çeşitli ağırlıklarla kullanan; ritmi öne çıkaran ve kemanların önemli bir öğe olarak kullanıldığı eklemlenmiş bir yapıdır bu. Parçalarda güfte, genel olarak Türk musikisinde olduğu gibi, "nağme" ön plandadır. Gencebay'm da belirttiği gibi, beş çeşit arabesk şarkı vardır. Türk sanat musikisi ağırlıklı, halk musikisi ağırlıklı (özellikle Orta Anadolu âşık tarzı), oryantal (oyun havası) ağırlıklı, Batı müziği ağırlıklı (armonik), bir de bestelerinin çoğunluğunu oluşturan ve asd tavrını temsil eden "ortadaki" (kanşık, melez) şarkılardır. Arabeskin 1976'dan sonra ikinci büyük ismi olan Ferdi Tayfur'dan başlayarak bugüne dek gelen farklı türlerinin Orhan Gencebay'daki bu beste özellikleri farklı şarkı çeşitlerinin -teknik yeniliklere ve değişen değerlere paralel biçimde- kendi içinde bir çizgi oluşturarak geliştiği söylenebilir.

Gencebay'm parçalarının "tınısı" dramatik sesi, sözleri ve işlediği "abi" teması yeni kentlilerin geçmiş müzik kulaklan ve yeni yaşama ritimlerine denk düşen, onların özlemleri, dertleri ve kimlikleriyle örtüşen bir patlama yarattı; neredeyse duygusal bir sözlük, bir anlam haritası oluşturdu. İstanbul müzik ortamında üretilen bu müziğin kentin kenar semtlerine yayılmasını sağlayan şey, önce 45'lik plaklar, 1970' ten sonra da kasetler oldu. Resmi müzik kategorilerine uygun düşmediği için, Polis Radyosu dışındaki radyolarla televizyondan yayımlanması bayramlar dışında yasak olmasına rağmen arabesk, 1970'lerin ortasında artık sokaklardan sinemalara dek her yerdeydi. Dolmuş ve minibüslerde, gazino ve lokantalarda, meyhanelerde, seyyar satıcıların tezgâhlarında, küçük işyerlerinde, hapishanelerde ve evlerde çalınıyordu. Özellikle minibüs ve dolmuşlarda, kendileri de konargöçer yeni kentli olan şoförlerce dinlenen arabesk, kent kenarlarından kent merkezlerine doğru yayıldı. Minibüs, dolmuş ve kamyonlar arabesk şarkıcıların kartpostallarıyla ve öbür süs eşyalarıyla süslendi, üzerlerine şarkıların sözlerinden alman sloganlar yapıştırıldı. Bir göç ve yolculuk kültürü haline gelmesinden dolayı, arabeske 1970' lerin sonlarma dek daha çok "gecekondu müziği" ve "minibüs müziği" denildi. Bu müzik ve kültürün adlandmlmasında, arabesk sözcüğünün yerleşmesi ise asıl 1970'lerin sonlarında gerçekleşti. Gecekondularda oluşmakta olan kültürün minibüslerle sınırlı kalmadığı, artık gerek kentlerin kültürel yaşamında, gerekse de yerel ve ulusal seçimlerin sonuçlarının belirlenmesindeki ağırlıklı yeri olduğu ortaya çıktıktan sonra, Türkiye'de müzik ve kültür tartışmasında arabesk 1980'ler boyunca merkezi bir yer aldı.

Gencebay başta olmak üzere bu müziğin önde gelenleri, Arap taklitçiliği anlamına gelen "arabesk" ismine karşı çıkarak, bu müziğin Türk musikisi içinde bir arayış, "serbest" bir müzik türü olduğu görüşünde ısrar ettiler. Gencebay, gecekondulaşmaya bağlanmasına da karşı çıktı. Gerçekten de, arabeskin ilk ortaya çıktığı 1960'lardan önce onun gelişimini hazırlayan etmenler olduğu gibi, ortaya çıktıktan sonra müzik olarak da, toplumsal anlamı ve yaşantı biçimi olarak da değişen bir serüveni oldu. Her ne kadar arabesk müziğin ilk yaygınlaşması gecekondularda olmuş olsa da bu müziğin gelişiminin ardındaki etmen, yalnız mekânsal bir göç olgusuna bağlanamazdı. Arabeskin, daha genel olarak, Türkiye'de Batılılaşmanın kitleselleştiği bir dönemde Türkiye'nin doğusu ile batısının etkin karşılaşmasının ilk popüler ürünü olduğu söylenebilir. Bu müziği üretenler de, ilk kez benimseyerek yaygınlaştıran yeni kentliler de, kültürel-ekonomik iktidarın çizdiği yüksek sınırların dışında kalan kesimlerdi. Yani resmi müzik politikasının, müzik kurumlarının dışına ittiği müzikçiler ile "modernleşmekte" olan hayat pratiğinin toplumun kenarına ittiği, hayatını daha çok "gayriresmi" sektörde kazanan yeni kentliler, işsiz ve yoksul insanlardı. Arabesk müzik ve kültürün oluşmasında birbiriyle ilişki içinde üç temel etmen bulunduğu söylenebilir. Bunlar, devletin kültür politikası ve müdahaleleri, pazar güçlerinin gelişmesi ve "modernleşen" hayat pratiğinin kentlerde ortaya çıkardığı yeni yaşama biçimidir.

Arabesk müziğin ortaya çıkışı sadece, 1930'ların ortalarında 20 ay süreyle Türk musikisine getirilen radyo yasağıyla birlikte Arap radyolarında yayımlanan musikinin dinlenmeye başlamasının, 1930'lu yılların şarkılı Mısır filmlerinin, bu arada bu filmler için şarkılar besteleyen Sadeddin Kaynak'tan Münir Nureddin Selçuk'a kadar birçok ünlü sanatçının etkilerine bağlanamayacak, çok daha karmaşık bir süreçtir. Şüphesiz, bu dönemle bazı bağlar kurulabilir. Örneğin, 1940'larm Mısır filmleri ile "Avare" gibi Hint filmlerindeki duygu yapısı ve temalar, "O dönemler biz biraz garip, biraz yoksul, azıcık da berduştuk" diyen Abdullah Yüce'nin gazelleri ve Müzeyyen Senar'm külhanbeyvari söyleyiş tarzıyla akrabalık gösteriyordu. Benzer bir duygu yapısı, 1970'lerin sonlarındaki çalkantılı dönemde parlayan arabeskin ikinci ünlü ismi Ferdi Tayfur'un ve sonra Müslüm Gürses'in şarkılarında yeniden ortaya çıktı. Gencebay'la birlikte bu üçlü, 1980 öncesi arabeskin özelliklerini sürdürdü. Ama her arabesk şarkıcı, türün or-

taya çıkan temel kalıplarına kendi damgasını vururken, acılara, dertlere, hasrete ve insanca yaşama isteğine ses vererek, feleğe ve zalime karşı çıkan bir mazlum duyarlılığını yansıttılar. Ferdi Tayfur'un dinleyicileri, onu, çaresizlik ve kimsesizlik şarkıları söylediği için sevdi. Tayfur, erkekler ağlamaz denen bir toplumda, erkeklerin de ağladığını göstererek direndi. Mazlumların sesine daha "delikanlıca" bir karşı çıkışla kulak veren Müslüm Gürses ise, piyasada çok görünmeyen bir gizli cemaati, sadık sevenleri olan bir arabeskçi olarak ünlendi.

1980'lerin genç arabeskçileri olarak bilinen Küçük Emrah ile Küçük Ceylan, önce gözyaşı döktüren türkü türündeki arabesklerle başladılar, sonra günün koşullarına uydular. Özellikle Küçük Emrah, başlangıçtaki tavrını büsbütün bırakmasa da kendini yeniledi, müziğine biraz pop özelliği verdi. Arabeskin "acılı" ve kaderci olduğuna ilişkin yaygın eleştiri, 1980'lerin sonlarında zamanın Kültür Bakanlığı'nca da ele alınmış ve arabeski iyileştirmek için yılların arabeskçisi Hakkı Bulutun söylediği bir şarkıyla basında "acısız arabesk" arayışı diye bilinen bir yönelim başlatılmıştır. Bu yönelim, dönemin "çağ atlayan" ve kendine güvenen bir Türkiye kampanyasına içerik kazandırma çarelerinden biri olarak düşünülmüştür. Bu anlamda bir popüler kültür olarak arabeskin 1960'lar sonlarıyla 1970'ler sonları arasındaki serüveniyle, 1980'den sonraki serüveni ve toplumsal anlamının değiştiği görülmektedir. Bu değişimde, devlet ile halk ilişkisinin, muhalefet imkânları ve sınırlarının, teknoloji ithali ve eğlence endüstrisindeki gelişmenin, arabesk dinleyicilerin yöresel kökenleri ve geçim koşullarının, taşra kökenli yeni finans ve ticaret erbabı dahil olmak üzere dinleyici kesimlerinin çoğalmasının ve karmaşıklaşmasının, seçim yatırımları ve arsa spekülasyonunun, değişen özlemler ve yükselen değerlerin kaçınılmaz etkileri vardır.

Bugün artık ne türdeş bir arabesk müzikten, ne de türdeş bir arabesk dinleyici kitlesinden söz edilebilir. Başlangıçta bir altkültür niteliği gösteren arabesk, bu kültürü ilk kez sahiplenen kesimleri aşıp genelleşmiş, yaygmlaşarak öteki müzik türlerini etkilemiş ve kentsel yaşam içinde erimeye başlamıştır. Bu süreç, arabesk müziğin kendi içinde çeşitlenmesiyle iç içe geçmiştir. Gencebay arabeskinin çeşitli yönlerine yaslanan ve arabesk içinde çeşitli dallar meydana getiren tarzlar ortaya çıkmıştır. Folk arabesk (İbrahim Tatlıses, Küçük Emrah, Ceylan); taverna (Nejat Alp, Cengiz Kurdoğlu); sanat musikisi ağırlıklı arabesk (Kibariye); oryantal arabesk; devrimci arabesk (Ahmet Kaya). Arabesk icra tarzı, "fantezi" ya da "çoksesli sanat müziği" denen Türk sanat müziği türünü etkilediği gibi (Samime Sanay), ezgi örgüsüyle Türk hafif müziğini de etkilemiştir (Sezen Aksu, Kayahan, Attila Özdemiroğlu). Ayrıca, arabesk denen müzik içinde, çok sazlılığı aşan çokseslilik arayışları da gözlenmiştir (Yıldırım Gürses). 1990'larda ise,

Müslüm Gürses'in Gülhane Parkı'nda verdiği bir konser, 1989. *Muharrem Aydın/ Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

icra benzerliği dolayısıyla "ülkücü arabesk" ve "İslami arabesk" denen müzik ve şarkıcılarından söz edilmeye başladı.

Arabesk müzik alt dallara ayrılarak çeşitlenirken bir yandan da zamanla bir altkültür olmaktan çıkarak daha çok eğlence sektörünün bir parçası olmaya başladı. Her yıl en çok satan müzik türü olarak gelişmesi, Türkiye'nin müzik üretiminin kalbi olan Manifaturacılar Çarşısı'nda yapımcılarından, bestecilerine, şarkıcılardan düzenlemecilere dek uzmanlaşan bir sektör oluşturarak bir müzik endüstrisini de doğurmuştu. Yaygınlaşması da. üretilmesi de teknolojik değişimlerle paralel gitti. Arabesk müzik endüstrisinin gelişmesiyle yakından ilgili bir ürün oldu. 1962-1963 yılları arabesk müziği yaygınlaştıran 45'lik plakların çıkmaya başladığı dönemdir. Ama müzik teknolojisi, ithal ve üretim yoluyla asıl 1970 sonrası gelişti; 1974'te stereo kayda geçildi ve kasetten kasete hızlı kayıt eden cihazlar ithal edildi. 1983'ten sonra da Batı artık teknoloji ithali ile günü gününe izlenmeye başlandı. Tamamıyla ithal malı elektronik klavye ve "ritim box" kullanımına dayanan taverna müziği, arabeski yaygmlaştırırken, yeni dinleyici kitleleri oluşturdu ve eğlence hayatında değişiklik yarattı. Taverna türünün ilk örneklerini 1978'de piyanist-şantör olarak ortaya çıkan, arkasında bir orkestra da kullanabilen ve daha çok hafif müzik türünde karışık şarkılar okuyan Ferdi Özbeğen vermişti. 1980'lerde bu tarz Ümit Besen'le birlikte, daha çok arabesk şarkıların söylenmesi ile değişiklik gösterdi ve orkestra kullanımı azaldı. Bugün taverna müziği olarak bilinen tür asıl 1980'lerin ortasında yaygınlaştı. Elektronik aletlerin kolayca ithali sonucu getirilen ve solistin çaldığı "synthesizer" ve "ritim box" ikilisi üzerine, başta arabesk şarkılar olmak üzere günün bütün popüler türlerinden şarkıları bir araya getiren bu müzik, İstanbul'un geceli gündüzlü eğlence hayatının bir parçası haline geldi; lokantaların yanısıra, kasetlerde de müzik arasındaki sunuş ve yorumlarla lokantayı eve taşıyan bir eğlenme aracı oldu.

1980'lerin ortalarından başlayarak arabeskin moda şarkıları piyasadan gelip geçerken, birçok şarkı da futbol maçları için uyarlandı. Arabesk şarkılar, siyasi partilerin seçim kampanyalarında slogan işlevi gördü ya da türün şarkıcıları bu kampanyaları destekledi. Bu süreç, seçim kampanlarında gecekondu mahallelerini özel olarak hedefleyen, bu arada arabesk şarkıcılarla ilişki kuran dönemin Başbakanı Turgut Özal ve Anavatan Partisi (ANAP) tarafından başlatıldı. Özal, arabesk bir kültürden izler taşıyan ilk başbakan ve cumhurbaşkanı oldu; "Yoksulları sevmiyorum, zenginleri seviyorum" dediği zaman bile, bu söz çoğu kimse tarafından "çağ atlamak" ve yoksulluktan kurtulmak umudunun simgesi olarak anlaşıldı. Böylece arabesk, 1980'lerde taşradan büyük kentlere göç eden, finans ve ticaret sektöründe yükselenlerce dinlendiği gibi, yeni siyasal seçkinlerin müziği ve kültürü olarak da yayıldı. Ayrıca, seçim yatırımı olarak dağıtılan tapular, imar afları ve arsa spekülasyonları sonucu bir kesim gecekondulunun paraya kavuşması, arabeskin artık değiştiği, yeni-liberal dünyaya uyduğu yorumlarını getirdi; arabeskçilerin kenti ele geçirdiği yorumunu destekleyen bir olgu olarak ele alındı. Bu gelişmeler, "sosyete de arabesk dinliyor" yorumları ile "viski ve lahmacun" simgesinin yerleşmesine de yol açtı. 1980'lerdeki bu gelişmeler başlangıcından beri Arap taklidi, zevksiz, kaderci, köylü vb diye nitelenen arabeskin tartışmalı statüsünü iyice karmaşıklaştırdı. 1980'lerdeki folk arabesk türünün olağanüstü sesli temsilcisi İbrahim Tatlıses'in Yunanistan konseri arabeski meşrulaştıran bir aşama olarak yorumlanırken, Devlet Konukevi'ndeki bütçe yemeğinin arabesk gazinoya dönüştüğü ya da Meclis'te çiğköfte partisi verildiği haberleriyle, siyasal seçkinlerin arabeskleşmesine karşı çıkıldı. Başta İstanbul olmak üzere, kentin köyleştiği eleştirisiyle arabesk etrafında oluşan bir yaşama biçimi sorunu dile getirildi. 1990'larda varlıklı bir yaşama biçimi ile kentin kenarlarındaki eski ve yeni yoksul gecekondu semtleri arasındaki yaşama düzeyi ve biçimi gittikçe farklılaşmaya başladı. Kent kenarlarında yapılmaya başlanan yeni villa kentler de, ayrışmaya başlayan yaşama biçimlerinin göstergesi oldu. "Birinci İstanbul" ve "ikinci İstanbul" olarak iki farklı İstanbul görüntüsü veren bu gelişme, yaşama biçimlerinin çatışması şeklinde de kendini göstermeye

Ferdi Özbeğen Orkestrası bir konser sırasında. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

başladı. Beyoğlu kültürüne karşı Gülhane Parkı kültürü simgeleşti. Ayrıca Ortaköy' de olduğu gibi, bu farklı yaşama biçimlerini temsil eden gençlerin ortaklaşa kullandığı mekânlarda, kültürel çatışmanın fiziksel çatışmaya dönüştüğü olaylar görüldü. Arabesk bir kültürü simgelediği söylenen "maganda", "zonta" yakıştırmalarına kendilerine Anadolulu diyenler, "entel" İstanbullular yakıştırmasıyla karşılık verdiler. 1990'lann Vitamin gibi müzik toplulukları, bu çaüşmalardan söz edilen, içinde "arabesk", "özgün müzik" ve "maganda" sözleri geçen şarkılar bestelediler.

Arabesk, 1980'lerde çok tartışıldı, ulusal kültür tartışmasının neredeyse merkezinde yer aldı. Çok çeşitli kesimlerin görüşlerine göre, arabesk, köyü kente taşıyan, zevksiz, geri, kaderci, yoz bir yığın kültürüdür. Temelde, Türkiye'nin çarpık modernleşmesinin ürünü olup, demokrasiden ekonomiye bütün çarpıklıkların bir ifadesi, kentlileşememiş olmanın sıfatıdır. Devlet aygıtı içindeki kimi bürokratlar da arabeskin müzik türleri içine giremeyecek kadar zevksiz olduğunu düşünmüşlerdir. Bir müzik türü değil, toplumsal olgu olduğu da söylenmiştir. Klasik Türk musikisi. Türk halk musikisi temsilcileri arabeskin bu iki türü de yozlaştırdığını ileri sürdüler. Gecekondu mahallelerinin 1983'ten sonra ANAP ve öbür merkez ve sağ partilere oy vermeleri, arabeskseverlerin kandırılmaya ve yönetilmeye açık bir insan kitlesi olduğunun kanıtı olarak görüldü. Buna karşılık, arabeskin yoksul ve dışlanmış kesimlerin dünyalarını dile getiren bir müzik türü olduğunu ve bir halk duyarlığını yansıttığını ileri sürenler oldu. Ayrıca, arabesk ya da benzeri popüler kültürel ürünlerin estetik olarak değerlendirilmesinin bir yana bırakılarak toplumsal bir olgu olarak ele alınması gerektiği yönündeki yaklaşım da sürdü. Arabesk sözcüğü 1980'den sonra ekonomiden politikaya gündelik hayatın neredeyse her alanını tanımlayan bir sıfat olarak kullanıldı. "Çarpık modernleşme "yi ve "ekonomik liberalizmin" sonuçlarını anlatmak için olumsuzlayıcı bir terim olarak da kullanıldığı görüldü. Özellikle, bankerlik olaylarından, hayali ihracatlara ve özelleştirmelere dek uygulamalarıyla piyasa ekonomisinin adı "arabesk ekonomi" olarak geçerken, hukuk devleti, insan hakları ve halk katılımına karşı olan demokratik yönetimin adına arabesk diyenler bile oldu. Buna karşı, dönemin yeni liberalleri ve özel televizyonları, arabesk dahil çok satabilen "her şeyin mubah" olduğu görüşünü savundular. Bugün, arabesk etrafmdaki sıcak tartışma eski ateşini kaybetmiş, Türkiye'deki kültür tartışmasının ekseni değişmiş görünmekte. Ama, Orhan Gencebay, Ferdi Tayfur, Müslüm Gürses, Ahmet Kaya ve türün öbür temsilcileri şarkılar bestelemeye devam ediyorlar. Bu şarkıların çoğu, geri bırakılan, ezik "ikinci İstanbul'da ses buluyor. Her ne kadar hafif müzik denen alanda 1990'larda bir yükseliş görünse de, arabesk türleri çok farklı kesimlerce gene en çok dinlenen müzik türü durumunda görünüyor.

Bibi. M. Belge, "Müzik, Arabesk, Fotoroman", ***Tarihten Güncelliğe,*** İst., 1983; E. Ertan, ***Niçin Arabesk Değil,*** İst., 1984; E. Ergönültaş, "Orhan Gencebay'dan Ferdi Tayfur'a Minibüs Müziği", ***Sanat Emeği,*** S. 15 (Mayıs 1979), s. 5-22; N. Güngör. ***Arabesk,*** Ankara, 1990: M. İnceoğlu, "Arabesk Müzik Sorunu", ***Ankara Üniversitesi Basın ve Yayın Yüksek Okulu-Yıllık,*** Ankara. 1981, s. 401-414; C. Kozanoğlu, ***Cilalı İmaj Devri.*** İst., 1992; A. Oktay, "Arabesk ve Pop: Hicrandan Boşvermişliğe". ***Türkiye'de Popüler Kültür,*** İst., 1993, s. 235-241; M. Özbek, ***Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski,*** İst., 1991; Ö. Şenyapılı, "Arabesk", ***Müzik Ansiklopedisi,*** I, Ankara, 1985; T. Şenyapılı, "Gecekondu Yaşamı ve Arabesk Müzik". ***Türkiye Yazılan,*** 42 (Eylül 1980), s.14-17; A. Uğur, "Cumhuriyetin İlk Özgün Popüler Kültürü: Arabesk", ***Keşfedilmemiş Kıta,*** İst., 1991.

MERAL ÖZBEK

MUSIKI YAYıMCıLıĞı

İstanbul'da musiki yayımcılığı 1850'lerde başladı. 1950'li yıllara kadar daha çok nota basma faaliyetiyle kendini gösterdi. Kitap ve musiki dergisi yayımcılığı nota yayımcılığı ölçüsünde kurumlaşamadı, günümüze kadar genellikle kişisel çabalarla sürdürüldü.

Nota Yayımcılığı: İstanbul'da nota yayımcılığı başlıca iki semtte yoğunlaştı. Bunlardan Vezneciler-Şehzadebaşı eksenindeki ilk grup, daha çok Türk musikisi ağırlıklı nota yayımcılığında kurumlaştı. Bunda Darü'l-Elhân(->), Darü't-Talim-i Musiki(->), Musiki-i Osmani Cemiyeti gibi kuruluşların da bu semtlerde bulunmasının etkisi olmalıdır. Beyoğlu-Galata eksenindeki yayın faaliyeti ise bu semtlerin özelliğine uygun olarak Batı müziği ağırlıklıdır. Her iki bölgede de çalgı yapımı ve ticareti ile uğraşan musiki mağazaları etrafında yoğunlaşan nota yayımcılığından bugüne kayda değer bir şey kalmamıştır, ama çalgı ve yay, tel, kiriş, anahtar gibi gereçlerin satışı günümüzde aynı bölgelerde eskisinden de hareketli bir biçimde sünnektedir.

İlk kez sistemli bir şekilde nota yayımcılığım başlattığı için ilk nota yayımcısı olarak kabul edilen Notacı Hacı Emin Efendi, Batı tekniğiyle notaya aldığı Türk musikisi eserlerini yayımladı. Emin Efendi, yayımladığı toplam 400 kadar notanın bir bölümünü de *Malûmat ve Servet-i Fünun* dergilerinin eki olarak okurlarına verdi.

Emin Efendi'den sonra nota yayımcılığında bir süre yabancı uyruklu kişiler de faaliyet gösterdiler. Bu yayımcılar genellikle Batı müziği parçaları bastılar. Beyoğlu' ndaki musiki mağazasında önceleri Leipzig'de bastırıp getirdiği notaları satan A. Comendiger, 1900lerden soma notalarını İstanbul'da bastırdı. Genellikle Batı müziği eserlerini aktaran Comendiger'in yayımladığı notalar arasında Türk marşları da vardır. Kendisinden sonra işi bir süre oğlu Ernest Comendiger sürdürmüştür.

Kari Kopp-Alfred Kopp kardeşler 1903-1918 arasında İstanbul'daki musiki mağazalarında bir yandan ithal çalgı ticaretiyle uğraşırlarken, bir yandan da 300 kadar Batı müziği eserinin notasını yayımladılar. Beyoğlu'nda 1900'lü yılların hemen başlarında yayımcılığa başlayan J. d' Andria Cumhuriyet sonrasında da faaliyet gösterdi, aralarında Türk marşlarının da bulunduğu çok sayıda Batı müziği eserinin notasını yayımladı. Sotiri Christides, d'Andria ile aynı yıllarda, yine Beyoğlu'nda marşlar, kantolar, operetler, dönemin hafif müzikleri olan çarliston, fokstrot gibi sevilen eserleri yayımladı.

Bu dönemde, musiki dergisi olmayan çeşitli dergilerde de musiki konularında ciddi inceleme yazıları ile belgeler yayımlanmıştır. *Şehbal* (1909-1914) ile *Millî TetebbularMecmuası* bunların başmda gelir.

Şamlı Selim (1876-1924), nota yayımcılığına damgasını vuran ünlü Şamlı kardeşlerin en büyüğüdür. Şam'dan İstanbul'a geldikten sonra Vezneciler'deki dükkânda nota yayımcılığına girişti. Yaprak nota ile başladığı yayımcılığım, kanto ve fasıl defterleri, kartpostal üzerine basılmış notalarla sürdürdü 200 kadar saz eseri notası bulunan ünlü *Sazende* de Selimin yayınıdır.

Şamlı kardeşlerin en küçüğü İskender Kutmani(-») çeşitli diziler halinde bastığı notaları Vezneciler'deki işyerinde piyasaya sundu. *Müntehabat* başlıklı büyük bir dizide 1.600 civarında eser notası yayımladı. Bu dizide dönemin sevilen şarkıları, türküler, oyun havalan, tangolar yer aldı. Aynca fasıl defterleri, çeşidi bestecilere ait toplu eserler (külliyat), operet, marş ve okul şarkısı notaları, çalgı metotları ya-

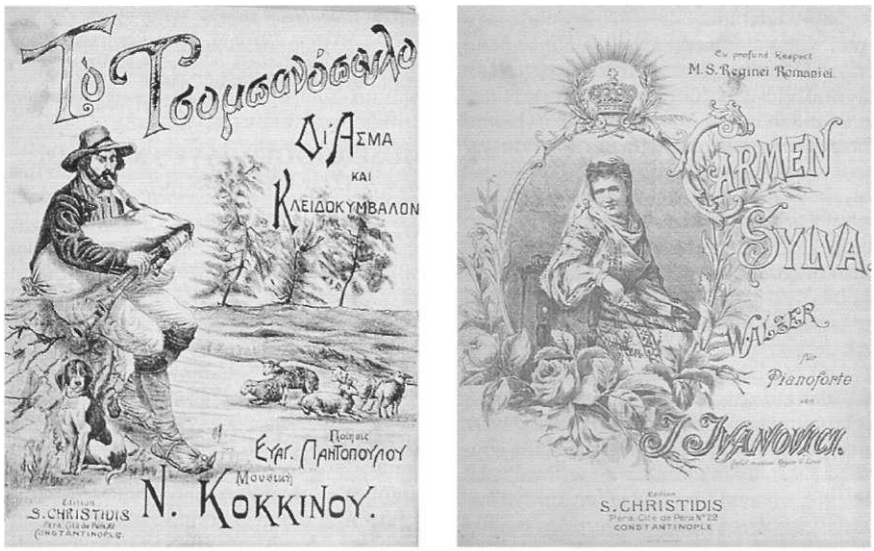

S. Christidis'in yayımladığı notaların kapaklarından iki örnek.
Burçak Evren arşivi

yımlayan Şamlı İskender süreklilik, kapsam ve verim açısından en önemli nota yayımcısıdır.

Merkezi ve satış mağazası Vezneciler'de bulunan Darü't-Talim-i Musiki, konser ve eğitim faaliyetleri dışında, 200 kadar yaprak nota halinde fasıl defteri bastı. Udi Arsak Çömlekçiyan (1880-1930) sadece fasıllar; Onnik Zaduryan (1888-1968) ise Beyazıt çevresindeki İstikamet Musiki Mağazası'nda yaprak nota ve fasıl defterleri yayımladılar.

Jorj D. Papajorji, Yüksekkaldmm'da aynı zamanda musiki mağazası olan dükkânında 1935-1950 arasında musiki yayımcılığıyla da uğraştı. Cumhuriyet döneminde Batı tekniğinde bestecilerin eserlerini yayımlayarak önemli bir boşluğu dolduran Papajorji, çeşitli hafif müzik parçalarıyla birlikte yaklaşık 200 nota yayımladı.

1926'ya kadar Darü'l-Elhân, daha sonra İstanbul (Belediye) Konservatuvarı tarafından sürdürülen yayım faaliyetinin, özellikle Türk musikisinin anıt eserlerinin notaya alınması açısından tarihsel bir önemi vardır. Rauf Yekta(->), Zekâizade Hafız Ahmed (Irsoy), Muallim İsmail Hakkı Bey(->), Ali Rifat Çağatay(->), Subhi Ezgi(->), Mesud Cemil(->) gibi geleneksel musikinin doruk isimlerinin yer aldığı kurulların görevlendirilmesiyle, *Daril i-Elhân Külliyatı* olarak bilinen 180 yaprak nota (1924-1927), 18 ciltlik cami ve tekke musikisi örnekleri (1931-1939), 15 türkü defteri, 3 ciltlik *Zekâi Dede Külliyatı* (1940-1943), *Buselikli Fasıllar* **(1943),** 21 fasıl defteri (1954-1958), *Tanburî Mustafa Çavuş'un* **36** *Şarkısı* (1948), Subhi Ezgi'nin 5 ciltlik *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi* (1935-1953) gibi bugün için de kaynak değerini koruyan çe-
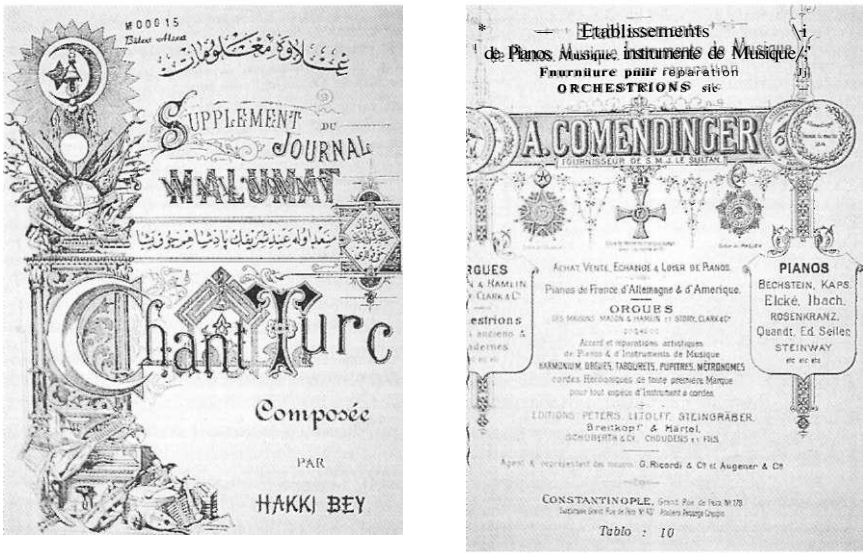
Notacı Hacı Emin Efendi'nin ***Malûmat*** dergisinde yayımladığı bir notanın kapağı (solda); Comendiger'in yayımladığı ***Le Nuova Befane*** adlı eserin kapağı.
B. Alaner, *Osmanlı İmparatorluğu lulan Günümüze Belgelerle Muzik Yayıncılığı 11876-1986),* Ankara, 198Ó

şitli eserler yayımlanmıştır. 1950'lerden sonra hızını kaybeden nota yayımcılığı bugün de Türk musikisi ağırlıklı olarak çeşitli kurumlarca sürdürülmektedir. Cümbüş yayını saz eserleri ile, Sadun Aksüt tarafından hazırlanmış fasıl defterleri dizisi 1970'li yıllarda yayımlanmıştır. Kubbealtı Cemiyeti, 1970'li yıllarda Yusuf Ömürlü yönetiminde başlattığı fasıl ve saz eserleri yayımını yaprak nota biçiminde, dini musiki örneklerinden oluşturulan kitap yayımını ise *İlahiler* başlığı altında sürdürmektedir. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Nevzad Atlığ yönetimindeki bir kurulca yayıma hazırlanan Türk musikisi notalarını, Devlet Klasik Türk Müziği Korosu'nun seslendirdiği biçimiyle *Türk Musikisi Klasikleri* adı altında fasiküller halinde yayımlamaktadır.

İstanbul'da yaşayan azınlıklar da dini ve dindışı musiki örneklerinin notalarını yayımlamışlardır. Rumlar geleneksel Bizans notasının basitleştirilmiş biçimi olan Hrisantos sistemiyle notaya alınmış, aralarında Türk musikisi örneklerinin de bulunduğu eserleri İstanbul'da 1800'lü yıllarda kitap olarak basmışlardır. Ermeni cemaati de gerek Hamparsum notalı ilahileri, gerekse öteki musiki ürünlerini kendi basımevlerinde hazırlamıştır. İzak Algazi'nin hazırladığı, 1925 tarihli "Hüseyni Faslı" da Musevi cemaatinin yayım faaliyeti için verilebilecek bir örnektir.

Kitaplar: Nota yayımı dışında musikinin kuramsal sorunlarına, tarihine, besteci biyografilerine ve eser güftelerine ilişkin çok sayıda kitap yayımının merkezi İstanbul oldu. Bu konuda 1980'li yıllara kadar sistemli bir yayım faaliyetinden söz etmek zordur. Yayımlanan kitaplar yayınevlerinin listeleri araşma serpiştirilmiş tekil örneklerden öteye gitmemiştir.

Kitap olarak basılan ilk eserlerden biri olan *Hâşim Bey Mecmuası* ilkin 1852'de İstanbul'da *Mecmua-i Karha ve Nakşha ve Şarkiyat* adıyla yayımlandı. İlk bölümü nazariyat konusuna ayrılan, ikinci bölümü ise güfte antolojisi niteliğindeki bu kitap 1864'te ikinci kez basıldı. Bolahenk Nuri Bey'nin *Mecmua-i Şarkiyat ve Karha ve Nakşha'sı* (1873), Şeyh Hacı Edhem Efendinin *Bergüzar-ı Edhem'i* (1890) bu dönemin anılması gereken öbür eserleridir.

Rauf Yekta Bey ünlü bestecilerin hayat hikâyelerini verdiği 3 kitaplık *Esatiz-i Elhân* dizisini (1902, 1902 ve 1925), *Türk Musikisi Nazariyatı* (1924) ve *Şark Musikisi Tarihi* (1925) kitaplarını İstanbul'da yayımladı, *Risale-i Musiki* (1912) ile *Milli Notamız ile Kıraat-i Musikiye Dersleri* hin (1919) yayımını ise tamamlayamadı.

Sadettin Nüzhet *Evgan'unTürk Musikisi Antolojisi-Dini Eserlerkitabı* 2 cilt olarak 1942-1943'te, İbnülemin Mahmud Kemal İnaPın(->) ünlü *Hoş Saddsı* 1958'de çıktı.

Mahmut Ragıp Gazimihal (1900-1961) musiki yazarı ve tarihçisi olarak çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere birbiri ardı sıra pek çok kitap yayımladı. İlhan Mimaroğlu'nun *Musiki TarihiÇl.* bas. 1961), Vural Sözer'in *Müzik ve Müzisyenler Ansik-*

Arsak Çömlekçiyanin yayımladığı *Hicaz Faslı'mn* kapağı.

B. Alaner, *Osmanlı İmparatorluğu 'ıdan Günümüze Belgelerle Müzik Yayıncılığı (1876-1986).* Ankara. 1986

lopedisiil. bas. 1964). Faruk Yener'in *Müzik Kılavuzu (l.* bas. 1970) istanbul'da yayımlanan ve birden çok baskıya ulaşan musiki kitaplarıdır. 1985'ten sonra İstanbul'da kurulan Pan Yayıncılık ile Korsan Yayıncılık, sadece musikiye ilgili kitaplar yayımlayan iki yayınevi olarak tanındılar.

Dergiler: İstanbul'da yayımlanmış çok sayıda musiki dergisi arasında başlıca şu

Arsak Çömlekçiyan'ın yayımladığı *Sûznâk Faslı'nm* kapağı.

B. Alaner, *Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Belgelerle Müzik Yayıncılığı (1876-1986),* Ankara, 1986

dergiler anılabilir: 1924-1926 arasmda toplam 7 sayı yayımlanan *Darü 'l-Elhân Mecmuası;* İstanbul Filarmoni Derneği'nce ilk sayısı Aralık 1948'de yayımlanan ve 30 sayı çıktıktan sonra Mayıs 1951'de kapanan *Filarmoni;* ilk sayısı 1 Kasım 1947'de yayımlanan ve Mayıs-Haziran 1952'de 49. sayısı ile yayın hayatına son veren *Türk Musikisi Dergisi;* Mildan Xiyazi Ayomak'm 1933-1935 arasmda 37 sayı sürdürdüğü *Nota* dergisi. İhsan Hmçer'in Ağustos 1949' da başlayan ve 30 yılı aşkın bir süre yayımım sürdürdüğü *Türk Folklor Araştırmaları* dergisi halk müziği konusunda önemli süreli yayınlardan biridir. Türk hafif müziği alanında çok uzun yıllar geniş bir okur kitlesine ulaşan *Hey* dergisi 18 Kasım 1970' te başladığı yayımına 6 yıl ara verdikten sonra 14 Nisan 1994'ten itibaren tekrar başladı. 1985'te yayın hayatına atılan *Stüdyo İmge* dergisi, 10 sayı çıkıp bir süre ara verdikten sonra, değişik bir boyda iki sayı daha yayımlandı, bu derginin üçüncü yayın dönemi Haziran 1992'den itibaren "rock" müzik ağırlıklı olarak başladı.

Türkiye'nin yayımını bugün de sürdüren en uzun ömürlü musiki dergisi de, yine İstanbul'da Hüseyin Saadettin Arel' in(->), görüşleri doğrultusunda, İleri Türk Musikisi Konservatuvarı'nın yayın organı olarak yayın hayatına atılan *Musiki Mecmuası*'dır. Önceleri hem Türk hem Batı musikisi yazılarına yer verilen dergide sonraları Türk musikisi ağırlık kazandı; klasik eserlerin notaları dışında tefrika yoluyla bazı önemli kaynak eserler de yayımlandı. İlk sayısı 1 Mart 1948'de, "Her ayın birinde çıkar ilim ve sanat mecmuası" altbaşlığıyla yayımlanan *Musiki Mecmuasîmn* sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden, A. İhsan Tayşılı'dır. 3. sayıda bu görevleri Lâika Karabey üstlenmiştir. Kasım 1962 tarihli 177. sayıdan itibaren derginin bugüne kadarki sahibi, genel yönetmem ve sorumlu müdürü Etem Ruhi Üngör'dür.

İstanbul'da yayımlanmakta olan *Orkestra* dergisi, İstanbul Belediye Konservatuvarı Şehir Orkestrası'nm yaym organı olarak Kasım 1962'de yayıma başladı. Önceleri orkestranın konser programları ve programlarla ilgili tanıtıcı yazıların çoğunlukta olduğu dergide, ağırlıklı olarak Batı müziği konulan işlendi. Yayımım dizi yazılar, müziği sevdirme amacına yönelik denemeler, besteciler hakkındaki özel sayılarla sürdürülen *Orkestra* hm ilk sayılarındaki sahibi İstanbul Şehir Orkestrası üyeleri adına Fuat Türkoğlu, yazı işleri müdürü de Panayot Abacı idi. 6. sayıdan itibaren her iki görevi de üstlenen Panayot Abacı bugün de derginin sahibi ve sorumlu yönetmenidir.

Bibi. E. Borrel, "Contribution al la Bibliographie de la Musique Turque au XXe Siècle", *Revue des Etudes Islamiques,* defter IV, 1928; V. Arseven, *Açıklamalı Türk Halk Müziği Kitap ve Makaleler Bibliyografyası,* İst., 1969; E. R. Üngör, "Nota Basımında 100. Yıl", *Musiki Mecmuası,* S. 337 (Kasım 1977); G. Oransay, "Türkiye'de Defter ve Dergi Biçiminde Fasıl Yayınları 1875-1976", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.* XXII (1978); B. Alaner, *Osmanlı İmparatorluğu 'ndan Günümüze Belgelerle Müzik Yayıncılığı (1876-1986),* Ankara, 1986; M. Bardakçı, *Fener Beyleri'ne Türk Şarkıları,* ist., 1993; C. Behar, *Zaman, Mekân, Müzik,* ist., 1993.

FERRUH GENÇER

MUSLİHİDDİN ÇAVUŞ MESCİDİ

bak. TATLIKUYU MESCİDİ

MUSTAFA I

(1591?, Manisa-20 Ocak 1639, İstanbul) 15. Osmanlı padişahı (1. kez **22** Kasım **1617-26** Şubat **1618. 2.** kez 19 Mayıs **1622-10** Eylül **1623).**

III. Mehmed'in(->) oğludur. "Sultan Mustafa-yı Evvel", "Deli Mustafa", "Sultan Mustafa bin Sultan Mehmed-i Salis" olarak da bilinir. İstanbul'da, tahttan indirilip bir aradan sonra ikinci kez tahta çıkartılan, annesinin, eşlerinin adları bilinmeyen tek padişahtır. Akli dengesi yerinde olmadığından "deli" ve "derviş-meşreb", sıfatlarıyla anılmıştır. Kardeşinin yerine tahta geçen padişahların da ilki olan Mustafa'nın çocuğu olmamış; darüssaade ağasının ve annesinin teşviklerine karşın kızlara ve kadınlara ilgi göstermemiştir.

I. Ahmed'in(->) ölümünün ardından, büyük oğlu Osman'ın (I) değil de kardeşi Mustafa'nın tahta oturtulmasındaki neden, kesin olarak bilinmemektedir. Tarihçi Naima bunu, I. Ahmed'in şehzadelerinin küçük olmalarına ve söz sahibi devlet adamlarının, Mustafa'yı uygun görmelerine bağlar. Oysa Darüssaade Ağası Mustafa Ağa, Mustafa'nın akli dengesinin yerinde olmadığı yolunda uyarıda bulunmuştu. Ayrıca o sırada I. Ahmed'in büyük şehzadesi Osman, babasının tahta çıkışındaki gibi 14 yaşında bulunuyordu.

Sadaret Kaymakamı Sofu Mehmed Paşa ile Şeyhülislam Esad Efendi'nin ısrarı ile gerçekleşen Mustafa'nın padişahlığı, babadan oğula süregelen Osmanlı saltanat geleneğini de bozdu. Tarihçi Hammer, bu değişikliği, I. Ahmed'in yine bir hanedan geleneği olan, tahta geçenin kardeşlerini öldürtmesi kuralına uymamasına ve yaşça büyük bir şehzade hayattan iken daha küçüğünü padişah yapmanın doğru olmayacağı görüşü ile açıklar. Sofu Mehmed Paşa ve Şeyhülislam Esad Efendi, Mustafa'nın ruhsal ve akılsal rahatsızlıklarının ise uzun zaman saray hapsinde kalmasından kaynaklandığını, zamanla geçeceğini savunmuşlardı.

Mustafa'nın eğitimi ve yetişmesi konusunda bilgi yoktur. Babası III. Mehmed'in ve kendisinden **1** yaş büyük kardeşi I. Ahmed'in saltanatları boyunca gözlerden uzak tutulmuş, ortaya çıkartılmamıştı. I. Ahmed' in ölümü üzerine **22** Kasım **1617** günü sabah namazından önce toplanan Divan-ı Hümayuna, Vezirazam ve Serdar-ı Ekrem Halil Paşa İran seferi nedeniyle İstanbul' da olmadığından Sadaret Kaymakamı Sofu Mehmed Paşa başkanlık etti. Toplantıda Mustafa'nın cülusu uygun görüldü. Bâbüssaade önüne konan tahta Mustafa oturtuldu ve "umum biati" denen cülus töreni yapıldı. Camilerde salalar verilirken münadiler de kentin muhtelif semtlerinde nida

ettiler. Aynı gün I. Ahmed'in cenaze namazı kılınıp türbesine defnedildi.

Cülustan iki gün sonra cuma günü I. Mustafa için kılıç alayıG» yapıldı. Bu münasebetle yoksullara sadakalar dağıtılıp kurbanlar kesildi. İzleyen günlerde İstanbul'daki saltanat değişikliği, Batı'daki ve Doğu'daki hükümdarlara nameler gönderilerek bildirildi. Askere cülus bahşişi dağıtıldı. Saray kadroları da silahdardan başlanarak değiştirildi. Saltanat ve yönetim işleri ile ilgilenebilecek durumda olmayan Mustafa'nın sorumluluklarını adı bilinmeyen annesi (valide sultan) üstlenmişti. Kantemiroğlu, I. Mustafa'nın bu ilk padişahlığında kendisini eğlenceye verdiğini yazar. Hasanbeğzade ise darüssaade ağası olan Mustafa Ağa'nın, I. Ahmed döneminde devlet erkânım kendisine bağladığı gibi bu yeni dönemde de yetkinliğini sürdürmek istediğini fakat I. Mustafa'nın "lakayd ve derviş-meşreb olması" yüzünden uyuşamadığım, padişahtan iltifat görmediğini ve atamalara karıştırılmadığım, bu yüzden de yeni padişahın akıl kıtlığını ve yetersizliğini gizlemek yerine büsbütün ifşa ettiğini, daha da ileri giderek "eğer bir zaman padişahlıkda kalur ise" altınları gümüşleri denize saçıp hazineyi tüketeceğini, uluorta konuştuğunu yazar. Ayrıca, padişaha okuyup üflemeye gelen şeyhlerin de böyle "devlet sırrı" şeyleri, darüssaade ağasının şurada burada konuşmasının doğru olmadığını ve Mustafa Ağa'nın derhal bu görevden alınması gerektiğini valide sultana söylediklerini ekler. Yine Hasahbeğzade'nin anlattığına göre, Mustafa Ağa bunlarla yetinmeyerek İstanbul halkının padişahtan soğumasını gerektirecek dedikodular yaydı. Ulemaya, ileri gelenlere haberler gönderip "padişah cümle şehzadeleri katletmek üzeredir, inkıraz-ı âl-i Osman'a sebeb olur" dedi ve onları canlarını başlarına sıçratıp I. Mustafa'yı tahtan indirmeye yönlendirdi.

I. Mustafa ise sergilediği davranışlarla Mustafa Ağa'yı birçok yönden doğruluyordu. Hekimlerin tedavilerine, üfürükçülerin okumalarına ve muskalarına karşın dengesizliği devam ediyordu. Vakitli vakitsiz sokağa çıkmakta, para dağıtmakta, Divan-ı Hümayun toplantı halindeyken içeri girip vezirlerin kavuklarını çıkartmakta; oturduğu mekânın penceresinin altında ortaoyunu oynatıp aynı oyunu mütemadiyen tekrar ettirmekteydi. Oyunculardan birisini pek beğendiği için ona, Osmanlı hazinesinin en değerli mücevherlerini pencereden atmaya kalkıştı. Kâtip Çelebi, onun garip davranışlarını anlatırken aklının kıtlığı ve tuhaf halleri ile halk arasında ünlenen I. Mustafa'nın "türbeleri gezüb deryada mâhîlere altun atmak ve abes yere yollarda dirhem ü dinar döküb saçmak gibi" garipliklerini herkesin gözlemlediğini yazar.

Nihayet sadaret kaymakamı Sofu Mehmed Paşa ile Şeyhülislam Esad Efendi, doğru bir kararla I. Mustafa'yı tahttan indirmeyi kararlaştırdılar. **26** Şubat I618'de ulufe divanı münasebetiyle devlet erkânı saraya çağrıldı. Askerler de saray avlusunda iken I. Mustafa'nın daire kapısı, üzerinden kilitlendi. Şehzade Osman, başka bir kapıdan dışarıya çıkartıldı. Bâbüssaade önüne kurulan tahta oturtulup biat edildi. Bu, Osmanlı tarihinin en kolay ve tehlikesiz başarılan hal' olayı olmuştur. I. Mustafa'nın **96** gün süren ilk padişahlığından hal' edilmesinde bir neden de yatağma asla kadın yaklaştırmaması, bunun ise Osmanlı hanedanının sürmesi bakımından doğru bir hareket sayılmamasıydı.

I. Mustafa, Topkapı Sarayı'mn harem dairesinde, muhtemelen Şimşirlik Kasrı'na kapatıldı. Kantemiroğlu eski padişahın Yedikule Zindanları'na gönderildiğini yazmışsa da doğruluğu kuşkuludur.

I. Mustafa'nın ikinci kez tahta oturtulması "Haile-i Osmaniyye" olarak tarihe geçen ve II. Osman'ın öldürülmesi ile sonuçlanan korkunç ayaklanmanın ikinci günündedir. Yeniçerilerle sipahilerin II. Osman'a karşı ayaklanıp saraya saldırdıkları 19 Mayıs **1622** günü, Bâbüssaade denen Enderun girişini de geçen yeniçeriler, büyük ve küçük odaların önünde durup ağalardan, Mustafa'nın kaldığı yeri sordular. Hasoda'ya doğru ilerlediklerinde bir içoğlanı harem tarafim işaret etti. Asiler, sırıklara tırmanıp kubbeye çıktılar. Mutfaklardan getirttikleri baltalarla Mustafa'nın hapsedildiği yerin kubbesinden delik açmaya başladılar. Harem ağaları bunlara ok attı. Yeniçeriler de tüfekle iki harem ağasını öldürdü. Divanhane'nin perde ipleriyle kubbeden içeriye inen birkaç yeniçeri, Mustafa'nın bir minder üstünde oturduğunu, iki cariyenin ayakta beklediklerini gördü. Üç gündür yemek ve su verilmediği için, Mustafa'nın ilk isteği su oldu. Yukarıdan su indirildi. Açılan delikten Mustafa ve cariyeleri dışarıya çıkartıldılar. Avluya getirilen şeyhülislamın atma bindirilen Mustafa'nın eyerde oturacak hali yoktu. İndirip önce Arzodası'na, oradan da Divanhane'ye götürdüler. Yeniçeriler, sırtına giydirilecek bir ferace dahi bulamadılar. Divanhane'de bulunan ulemayı kılıçla korkutarak Mustafa'ya biat ettirdiler. İstanbul'un dört bir yanma da münadiler salınıp I. Mustafa'nın padişahlığı duyuruldu. Bu gelişmeler olurken, ulemadan Kafzade Faizi Efendi aşırı heyecandan yere yığıldı ve öldü. Biat işi tamamlanınca asker kalabalığı, saraya mahsus bir hasta arabasına cariyeleriyle bindirilen yeni padişahın önünde, yanında ve arkasında yürüyerek "nice yüz âdem arabayı çeküb ve nice bin gaziler seyflerin üryan edüb..." Eski Saray'a yöneldiler. Mustafa'nın annesi buradaydı. II. Osman'ın Eski Saray'ı basacağı haberi alınınca valide sultanı da arabaya bindirip Yeni Odalar'a gittiler ve Mustafa'yı Orta Cami'ye oturttular. Yol boyunca dilenciler kadar halk da yenlerini, eteklerinin ucunu padişahın arabasından içeriye uzatıp bahşiş ve sadaka almaya çalışıyordu. Mustafa, annesi ve cariyeleri, geceyi Orta Cami'de geçirdiler. Kente dağılan yeniçeriler ise Baba Cafer, Galata ve Tersane zindanları ile taş gemilerindeki mahkûmlarla mücrimleri cülus nedeniyle serbest bıraktılar. II. Osman'ın, amcasının Mustafa'yı ele geçirmek amacıyla Orta Cami'ye gönderdiği Yeniçeri Ağası Ali Ağa öldürüldü. I. Mustafa'ya ise -muhtemelen okuma yazma bilmiyordu- "yazmayı bilen" Kara Mazak önüne oturtularak ilk hatt-ı hümayunları yazdırtıldı. Valide sultanın isteği üzerine damat Kara Davud Paşa vezirazamlığa atandı. Güvenilen kişiler de ocak ağalıklarına getirildi. Kara Mazak,' kendisi için de çavuşbaşılık hattı yazdı. İdam edilecek kişilerle yeni yasalar konulması için de hatt-ı hümayunlar yazıldı.

20 Mayıs Cuma günü, Yeniçeri Ocağı'na sığman II. Osman da Orta Cami'ye getirildi. Aynı anda iki padişah ve hangisinin hükmü geçerli belli değil iken taraftarları arasında tartışmalar başladı. Annesi, I. Mustafa'yı mihrabın önüne oturtmuş; iki cariye eteklerini tutmaktaydı. Dışarıdan gürültüler yükselince "yerinden sıçrayub seğirdüb pencereden bakdıkda demürü muhkem dutub validesi yalvarub arslanım koyuver gel otur diyerek zor ve zâr ile ayurub mihraba götürürdü". II. Osman ise "görün hey derdmendler, padişah etdiğiniz âdemi, bu devletin inkırazına sebeb olub kendi ocağınızı söndürürsünüz!" diyordu. I. Mustafa'nın annesi, hemen orada II. Osman'ın idamım istediğinden, Davud Paşa birkaç kez kement attırıp boğdurmaya çalıştı. Ocak ileri gelenleri bırakmadılar. Valide sultan ise "Ağalar siz bilmezsiz, bu ne yılandır, bundan sağ kurtulur ise bizden ve sizden kimse komaz!" diye bağırmaktaydı. O gün öğleye doğru I. Mustafa, annesi ve cariyeleri arabaya kapatılıp Topkapı Sarayıma götürüldü. Tahta oturtulup Davud Paşa, nakibüleşraf ve yeniçeri ağasmca biatta bulunuldu. Cuma olduğu için, camilerde hutbeler I. Mustafa adına okundu. II. Osman ise Orta Cami'de yeniçerilerin korumasındaydı. Kentte ise yeniçeri ve sipahilerce amansız bir yağma sürdürülmekteydi. Ayaklanmacılar, öteden beri kin besledikleri veya malına göz koydukları ne kadar adam varsa hepsinin evlerini, konaklarını yağmalayıp harap etmekteydiler. Halk, kapıkulu askerlerinin bu edepsizliklerini üç gün boyunca izlediği gibi, Ağa Kapısı'ndan Orta Cami'ye götürülen II. Osman'a yapılan hakaretleri, 24 saat görevde kalabilen II. Osman'ın son vezirazamı Ohrili Hüseyin Paşa'nm Ağa Kapısı'ndan kaçarken Beyazıt Meydam'nda asilerce yakalanıp parçalanışım da izledi. 20 Mayıs gününün en korkunç cinayeti ise II. Osman'm Yedikule'de boğulması oldu Cebecibaşı, II. Osman'ın kulağını kesip I. Mustafa'nın annesine getirdi.

21 Mayıs günü cenaze alayı düzenlenen II. Osman için, sipahiler kan davası güderek ve yeniçerileri padişah katilliği ile suçlayarak ayaklandılar. Davud Paşa'nın sarayına yürüdüler "Sultan Osman'ı ne sebeb ile katleyledünüz?" diye bağırdılar. O gün sipahilere cülus bahşişi dağıtıldı ve olay yatıştırıldı. Yeniçeriler ise "Altun isteriz, hurda akçe almazız!" dediklerinden cülus inamları ancak 2 Haziran'da verilebildi. Vezirazam Davud Paşa kendisine yönelen öfke ve nefreti yumuşatmak için, görevde kaldığı 23 gün boyunca ödünler verdi. Kamu görevleri şuna buna dağıtıldı. I.

Mustafa'nın, I. Ahmed'in şehzadelerini boğduracağı söylentisi yayılınca içoğlanları Bâbüssaade ağasını parçalayıp ölüsünü Atmeydanı'na bıraktılar. 13 Haziran **1622**'de Davud Paşa azledilerek Mısır valiliğinden dönen Mere Hüseyin Paşa vezirazam oldu. Kaçmak isteyen Davud Paşa yakalanıp sarayında göz hapsine alındı. Mere Hüseyin Paşa'nm 25 gün süren sadareti boyunca da İstanbul'da karışıklıklar eksik olmadı. 21 Haziran'da asi askerler "koyun akçesi" adı altında verilen toplu parayı Sultan Ahmed Camii'nde üleşmektelerken bir elinde bıçak, öteki eliyle abasını kalkan etmiş bir sipahi içeri dalıp "anı anda bunu bunda vurmak suretiyle" birkaç mülazimi yaraladı. 100'den fazla askeri birbirine kattı. Fakat toparlanan asilerce başı kesildi.

24 Haziran'da I. Mustafa, atalarının kıyafetine öykünerek sözde "aba vü ecdadının dârât ü ayinin ihya" etti. Halk ise, II. Osman'ın levendane basit giyimlerini hatırlayıp güya bundan mutlu oldu.

Yeniçeri ağasını Mudanya'ya sürmesi, kapıkulu askerlerinin bir kısmım İstanbul' dan çıkartması, Mere Hüseyin Paşa'yı güç durumda bıraktı. **8** Temmuz **l622**'de azledilerek yerine Lefkeli Mustafa Paşa getirildi. Sultan Mustafa ise, devlet işleriyle ilgilenecek durumda olmadığından ancak bir delinin yapabileceği şeylerle meşguldü. Bir beygire binip gideceği yeri bilmeden başını alıp gidiyor, "iki cebini altun ve akçe doldurup gâhi deryada tuyûr u mahiye gâhi yollarda bulunan tebâhiye" döküp saçıyor; vezirler arz için katına çıktıklarında "evzâ-ı garibe idüb kiminün dülbendin kakarak" başlarmı açıyordu. 5 Ağustos'ta, ramazanın son cuması münasebetiyle vaaza çıkan Cerrahî Şeyhi İbrahim Efendi "ey ümmet-i Muhammed, padişah-ı veli, üç gündür bir tenha odaya girüb kapanmış namaz kriub ağlamaktadır. Hiç kimseye söylemez. Sizler de duayla meşgul olun. Sırrına yine kendi vâkıfdır. Dahi Sultan Osman Han'ın mertebesini âlem-i rüyada müşahede eylemişler. Katı âli görmüşler. Hakk teala rahmet eyleye!" diyerek cemaati ağlattı ve I. Mustafa'nın ermişliğine inandırmaya çalıştı. Ramazan Bayramı'nda ise divana çıkan padişah, taht önünde ayakta durdu, oturmadı. Zaten kendisini bir yerde uzun süre tutma olanağı yoktu. Bayram tahtına oturmayışma ise bir gerekçe uyduruldu ve "adab-ı hulefaya riayet içündür!" denildi. İstanbul'a egemen olan zorba askerler ise Vezirazam Lefkeli Mustafa Paşa'yı da istememekte gecikmediler. Padişah ve annesi Davud Paşa Sarayı'nda iken haber gönderip vezirin rüşvet yediğini, yumuşak davrandığını ileri sürdüler ve "Biz bu veziri istemeyiz!" dediler. Deneyimli bir vezir olan ve daha önce iki kez sadaret kaymakamlığı yapan Gürcü Mehmed Paşa **21** Eylül **l622**'de vezirazam oldu.

1 Ekim günü Kaptan-ı Derya Receb Paşa'nm Kazakları yenmiş olarak İstanbul'a zincire vurulmuş 500 Kazak tutsağı getirmesi heyecan nedeni oldu. **8** Ekim günü İran elçisi İstanbul'a geldi ve alay gösterdikten sonra Vefa'da Kızılbaş Hasan'm konağına yerleşti. Kısa bir süre sonra, önce Rusya, arkasından Lehistan elçileri de İstanbul'a geldiler. Lehistan elçisi 700 aüı ile gelmiş olup "ağır elçi" idi. Vezirazam, sarayında Rusya elçisi ile bir araya gelip iki devİet arasındaki savaş yüzünden tartıştılar.

I. Mustafa
G. Renda. *Osmanlı Padişah Portreleri,* İst., 1992

II. Osman'ın boğulması, Anadolu'da yer yer ayaklanmaların çıkmasına ve yeniçerilere karşı kan davası güden tımarlı sipahilerin İstanbul'daki kapıkullanna karşı eylemler başlatmalarına sebep oldu. En ciddi hareket ise Erzurum Valisi Abaza Mehmed Paşa'nm ayaklanmasıydı. Bu olaylardan kaygılanan yeniçeriler ve kapıkulu sipahileri de söz konusu cinayetten aklanmak için harekete geçtiler. Çünkü İstanbul halkı, yeniçerileri ve sipahileri padişah katilliği ile açıkça itham etmekteydi. 13 Ekim günü yeniçeriler ilk eylemi gerçekleştirip Yeniçeri Ağası Derviş Ağa'nın azlini istediler. Taşkınlıklarını üçer beşer gün aralıklarla sürdürdüler. Bunları, elaltmdan eski vezirazam Mere Hüseyin Paşa kışkırtıyordu. 24 Aralık **l622**'de yeniçeriler Vezirazam Gürcü Mehmed Paşa'nm gerekli tedbirleri almadığını, Abaza Mehmed Paşa' nın isyan edip Erzurum'daki yeniçerileri öldürmesinde vezirazamın ve Halil Paşa'nın eli olduğunu ileri sürdüler. Halil Paşa'nm yolunu kesip "Abaza sana dayanub bu denlü hareket eder!" dediler. Ertesi günkü divan toplantısı sırasında "gulüvv edüb" toplandılar. Zabitleri araya girerek kalabalığı dağıttı. Bir hafta sonra 31 Aralık **1622**' de bu kez sipahiler II. Osman'ın kan davası ile Divanhaneye gelip "Taşra kadılan ve reaya bize katil-i sultan deyü ta'n ederler. Elbetde kim katletdiyse hakkından gelinsün!" diye bağırdılar. Buradan Etmeydanı'na gidip "Eğer padişah ferman eylediyse kendisi bilür ve illa katili katleylesün. Bühtandan halas olalım!" diyerek I. Mustafa'ya haber gönderdiler. Sipahilerin eylemleri ve her gün divana gelmeleri ocak ayının ilk haftası boyunca sürdü. İstanbul'da korkulu anlar yaşandı. I. Mustafa "tiz katiller bulunsun!" sözcüklerinden ibaret bir hatt-ı hümayun yayımladı. Kaçarken yakalanan Cebecibaşı Kara Mazak, Yedikule'ye götürülürken II. Osman'ın su içtiği çeşme başında boynu vurularak idam edildi. Eyüp'te saklandığı samanlıkta ele geçen eski vezirazam Kara Davud Paşa 5 Ocak günü Yedikule'ye hapsedildi. İdamını, I. Ahmed'in kızı olan eşi, cellat Süleyman Usta'ya rüşvet vererek ertelemeye çalıştı. 7 Ocak günü Divan-ı Hümayun'dan, Davud Paşa'nm idam kararı çıktı. Halk padişah katili bilinen Davud Paşa'nm da Yedikule yolundaki çeşme başında idamını istiyordu. Çeşme başına getirilen eski vezirazam, koynundan, II. Osman'ın boğulması için I. Mustafa'nın verdiği fermanı, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin fetvasını çıkartıp gösterdi. Yeniçeriler, paşayı ata bindirip Orta Cami'ye götürdüler. Ertesi gün Gürcü Mehmed Paşa'nın görevlendirdiği 200 asker Orta Cami'yi basıp Davud Paşa'yı Yedikule'ye götürdüler. Davud Paşa'yı, II. Osman'ın boğulmasında rolü olan Kalenderuğrusu'nu, Vezir Derviş Paşa'yı, Meydan Bey'i idam ettiler. İstanbul'a ve yönetime büsbütün egemen olan zorba yeniçeriler, bu kez Gürcü Mehmed Paşa'yı hedef seçtiler. Divan toplandığı sırada saraya gelip Mehmed Paşa'ya hakaretle "Tavaşî taifesinün vezaretde alakası olduğuna razı değülüz, yok dersen hançer üşürüb seni pârelerüz" dediler. Bunun üzerine Mehmed Paşa 5 Şubat 1623'te mühr-i hümayunu padişaha gönderip konağına çekildi. I. Mustafa adına saraydan verilen hatt-ı hümayunda "kul kimi isterse mühr ana verülsün" denildiğinden, baştan beri zorbaları kışkırtan Mere Hüseyin Paşa ikinci kez vezirazam oldu. Fakat, arası çok geçmeden zorba askerler bu kez de Defterdar Hasan Paşa'nm sadarete getirilmesini istediler. Mere Hüseyin Paşa'nın bir divan toplantısmda, aynı zamanda "seyyid" olan bir kadıyı falakaya yatırması üzerine İstanbul ulemasından, Karaçelebizade Abdülaziz, Uşşakizade Aziz, İstanbul Kadısı Hasan efendiler ile kadı ve müderrisler Fatih Camii'nde toplanıp Mere Hüseyin

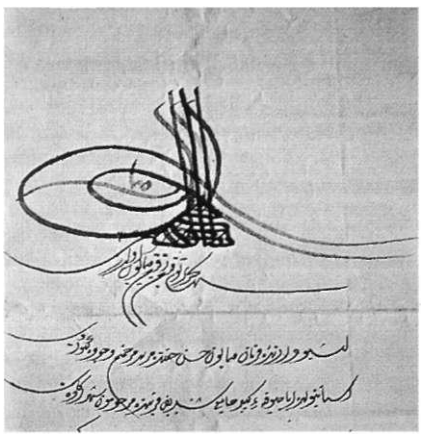

I. Mustafa'nın tuğrası.
S. Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları,* İst., 1980

Paşa'nın kâfir, kanının da helal olduğuna ilişkin bir fetva yazdılar. Ayrıca I. Mustafa'nın da aklında hafiflik bulunduğunu, imametinin (halifeliğinin) caiz olmadığını, bu nedenle de hükümlerinin geçersiz sayılması gerektiğini ileri sürdüler. Şeyhülislam Yahya Efendi'nin de şeriat kurallarını uygulatmadığı için istifasını istediler. Fatih Camii'ne çağrılan Yahya Efendi, padişahla görüştükten sonra fetva verebileceğini söyledi. Üsküdar Sarayı'na I. Mustafa'nın yanma gitti. Ulemanın baskısı ile Mere Hüseyin Paşa, azledilecekken zorba askerler onaylamadığı için görevinde bırakıldı. Fatih Camiindeki din adamları da üzerlerine gönderilen acemioğlanlarmdan korkup evlerine dağıldılar. Fakat yaşanan izdiham ve panik yüzünden ayak altında kalıp ezilenler oldu.

Dengesiz ve acımasız olan Mere Hüseyin Paşa divan toplantısında bir beylerbeyini sopa altında öldürttü. Kendisinden öç alamayan ulema ise Abaza Mehmed Paşa'yı İstanbul'a yürümesi için tahrik etti. Mere Hüseyin Paşa, Fatih toplantısına katılan kadı ve müderrisleri sürgüne gönderdi. Konumunu güçlendirmek için de yeniçerilerle sipahileri karşı karşıya getirmeyi amaçladı. İstanbul'da terör estirterek suçlu suçsuz çok kimseyi idam ettirdi. Ocak ağaları ile anlaşıp ulufe dağıtımında yeniçerilerin sipahileri kılıçtan geçirmelerini planladı. Fakat bu komplo duyuldu. Sipahiler ayaklanıp vezirazamm konağına yürüdüler. Mere Hüseyin Paşa kaçıp saklandı. 30 Ağustos 1623'te Kemankeş Ali Paşa vezirazam oldu.

Ali Paşa, süregelen disiplinsizliği ve I. Mustafa'nın dengesizliğinden kaynaklanan sorunları aşmak için öncelikle tahtta değişiklik yapılması gerektiğini vezirler, ulema ve ocak ağaları ile konuştu. İstanbul 1,5 yıldan beri tam bir zorba tahakkümü altındaydı. Rumeli ve Anadolu valileri padişahın fermanlarını dinlememekteydiler. Taht değişikliğinin getireceği en büyük sorun ise 2-3.000.000 altın tutan cülus bahşişiydi. Hal' konusunda, her işi oğlu adına yürüten valide sultana, ilmiye ricalinin padişahla yüz yüze görüşüp bazı sorular yöneltmeleri, alacakları cevaplara göre tahtta kalıp kalmamasına karar verilmesi önerildi. Buna yanaşmayan valide sultan "hali sizce de malum" dedi. Ancak oğlunun öldürülmemesi için güvence istedi. Hazırlıklar yapıldıktan sonra 9 Eylül günü Davud Paşa Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na getirilen I. Mustafa, 10 Eylül 1623'te eski dairesine kapatıldı ve IV. Murad(->) tahta oturtuldu. Annesi de Eski Saray'a gönderildi. Topkapı Sarayı'ndaki dairesinde büsbütün aklım yitiren Mustafa'nın oraya buraya koşup "Osman! Osman!" diye bağırdığı rivayet edildiği gibi, yaşamının sonuna doğru Osmanlı hanedanının şehzadelerini boğdurtmaya başlayan IV. Murad'ın amcası Mustafa'yı da öldürttüğü ileri sürülmüştür. Naima eski padişahın daha **16** yıl sarayda münzevi yaşadığım ve Ramazan 1048 ortasında öldüğünü, yaşının ise 50'ye yaklaştığını yazar. Evliya Çelebinin anlattığına göre nereye gömüleceği bilinmediğinden ölüsü 17 saat bekletilmiş, sonunda Ayasofya'mn eskiden vaftizhane olarak kullanılan bölümüne gömülmesi, ancak buranın zeminindeki toprak uygun görülmediğinden Hasbahçe'den toprak getirtilmesi kararlaştırılmıştır.

İstanbul'da adına yapılmış hiçbir eser bulunmayan I. Mustafa'yı halk bazen deli, bazen veli (ermiş) görmüş, ondan çıkar sağlayan şeyhler de bu padişahı, halka bir veli gibi tanıtmaya çalışmışlardır. Osmanlı padişahlarının aynı zamanda en cahili olan Mustafa, okuryazar olmadığı için hatt-ı hümayunlannı cariyesi Sanuber'in çok bozuk bir yazıyla yazdığı sanılmaktadır.

Bibi. *Tarih-i Naima,* II, 153 vd, III, 418; J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* VIII, İst., 1334; Evliya, *Seyahatname,* I, 354; *Tarih-i Peçevî,* II; Karaçelebizade Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar,* İst., 1284; Danişmend, *Kronoloji,* III, 267-381; D. Kantemir, *Osmanlı Devletinin Yükseliş ve Çöküş Tarihi,* II, Ankara, 1975, s. 149-151; M. Aktepe, "Mustafa I", *İA,* VIII, 692-695: *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi,* no. E-8394. 8395.

NECDET SAKAOĞLU

MUSTAFA I SULTAN İBRAHİM TÜRBESİ

Eminönü İlçesi'nde, Ayasofya Camii'nin avlusunda yer alan ve daha önce vaftizhane iken I. Mustafa (hd **1617-1618, 1622-1623)** ile Sultan İbrahim'in (hd **1640-1648)** türbesi haline getirilen yapı.

Erken Hıristiyan ve Bizans mimarilerinde önemli bir yeri olan Ayasofya Vaftizhanesi, ana yapının güneybatı köşesinin yakınında kare planlı abidevi bir bina olarak yapılmıştır. Vaftizhanenin üstü dıştan kasnaksız, kurşun kaplı basık bir kubbe ile örtülüdür. İçeride köşelerde, kare dış duvarlarının içlerine dört eksedra oyulmuş olduğundan binanın üst yapısı sekizgene dönüşmüştür. Bu biçim binanın içinde daha belirgindir. Duvarlarda çepeçevre yayılan sekiz niş bu sekizgen görünümü daha da kuvvetlendirir. Nişlerden doğu duvarında olanı hafifçe dışa taşkın olup bir apsis oluşturmaktadır. Köşelerde olanların yarım yuvarlak oluşuna karşılık, nişlerden üçü köşeli ve dikdörtgen biçiminde yuvalar halindedir. Bunlardan batıda olanın içinde büyük esas giriş bulunmaktadır. Bu giriş vaftizhanenin batı tarafında uzanan narteks biçimindeki bir hole açılır. Kuzeyde bulunan köşeli nişin içinde de daha önce bir yan kapının bulunduğu anlaşılmaktadır. Vaftizhanenin batısında kalan narteks, her biri bir çapraz tonozla örtülü olan üç bölüm halindedir. Bu narteksin Ayasofya'mn bugün esas girişi olan güneybatı köşesindeki yan kapısının önünde uzanan avluya açılan bir kapıya sahip olduğu kolayca tahmin edilebilir. Osmanlı döneminde bu giriş kapatılıp, demir parmaklıklı bir hacet penceresi biçimine sokulmuştur. 17. yy'dan beri eski vaftiz binasına kuzeydoğu köşesindeki eksedranın içinde açılmış olan bir kapıdan girilmektedir.

Ana bina ile vaftizhane arasındaki boşluk küçük bir avlu meydana getirmektedir. Burada ayrıca abidevi görünüşlü bir porche bulunmaktadır. Bu küçük aralık veya avlunun bugün dışarıya veya ana binaya bir bağlantısı ya da çıkışı yoktur. Günümüzde bu avluya dolambaçlı şekilde, vaftizhane ile Ayasofya arasındaki bir dehlizden geçilerek girilir. Oysa burada yükselen porche oldukça kuvvetli bir sanat eseri iddiasındadır. Porche üst üste bindirilmiş sütunlar yardımıyla biçimlendirilmiştir. Alttaki sütunların altlarında aşırı derecede yüksek postament'ler vardır. Sütunların üstlerindeki başlıklar ise "faltkapitell" olarak adlandırılan türdendir. Alttaki iki sütunun arasında tam ortaya mermerden bir kapı çerçevesi yerleştirilmiştir. Vaftizhanenin kuzey tarafında bulunan üstü kemerli ve Osmanlı döneminde örüldüğü anlaşılan yan giriş, ortasında mermer çerçeveli bir kapı bulunan porche ve iki bina arasında bulunan ve bugün bir çıkışa sahip bulunan ufak avlu, hiç değilse Bizans döneminin bir süresi boyunca vaftizhanenin, ana binanın yan nefiyle bağlantılı olduğunu ve buradan vaftizhaneye geçilebildiğini akla getirmektedir. Bu konuda ileri sürülebilecek ikinci bir hipotez, Mısır'daki Ebu Menas veya Suriye'deki Simeon Stylites Manastırı vaftizhanelerinde olduğu gibi Ayasofya Vaftizhanesi'nin dışında da çepeçev-

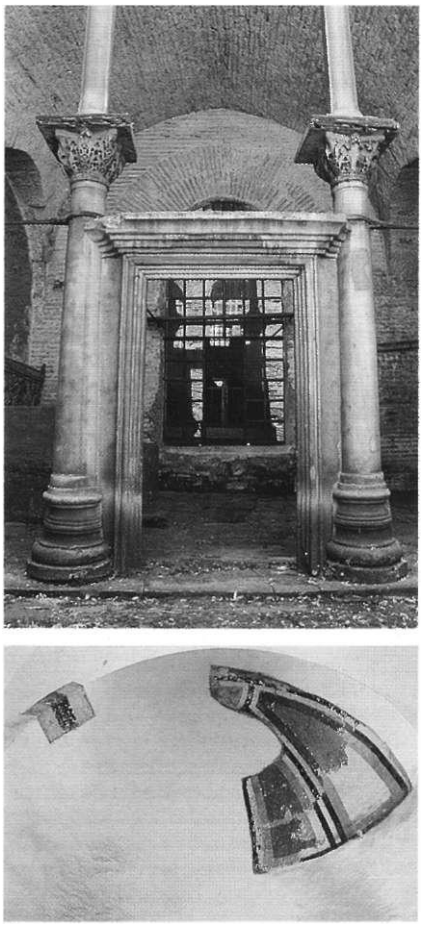

I. Mustafa Türbesi ile Ayasofya arasındaki avluda yer alan anıtsal görünüşlü porche (üstte) ve türbede 1982-1983'te yapılan restorasyon sırasında bulanan fresko parçası. *Fotoğraflar Tahsin Aydoğmuş, 1993*

I. Mustafa-Sultan İbrahim Türbesi
Tahsin Aydoğmuş, 1993

re revaklar veya dehlizler olduğudur. Ayasofya Vaftizhanesi'nin güney yan cephesinin ortasında, kuzey cephede olduğu gibi bir yan girişin izleri bulunabilmiş olsaydı, güneyde de bir revak veya dehlizin varlığı hipotezi kuvvetli bir dayanak kazanmış olurdu.

Ayasofya ile bitişiğindeki vaftizhane arasında organik bir bağlantının bulunmaması, vaftizhane binasının, Ayasofya Kilisesinin I. îustinianos zamanındaki (527-565) yapımından daha eski olduğunu akla getirmektedir. Vaftizhanenin Ayasofya'mn Constantinus tarafından ilk yapılışı ile yaşıt olup olmadığım ya da II. Teodosios döneminde, 404-415 arasındaki ikinci yapım zamanından kalıp kalmadığını bilemiyoruz. Yandaki porcheün mimarisinin, Studios Manastırı Kilisesi'nin (461 veya 463) narteks girişi ile yakın benzerliği yapının 5. yy'dan kalma olduğuna işaret eder gibidir. Porche'daki başlıklardan ikisi, Ayasofya'da hiçbir benzerine rastlanmayan bir türdedir. Oysa bu başlıkların benzerlerine İstanbul'da, 6. yy'dan kalan ve evvelce Sergios ve Bakhos Kilisesi olan Küçük Ayasofya Camii'nde rastıyoruz.

Vaftizhanenin duvar örgü tekniği de Ayasofya'nınkinden farklıdır. Burada kullanılan harç pembemsi renkte olup içinde iri parçalar halinde tuğla kırıkları vardır. Oysa Ayasofya'da kullanılan harç hem daha kaimdir, hem de rengi griye çalmakta ve içinde daha ufak dövülmüş tuğla kırıkları bulunmaktadır. Bu durum da her iki yapının aynı tarihlerde yapılmış olamayacağına işaret eder. Lalelide, Mirelaion Manastırı Kilisesi (Bodrum veya Mesih Paşa Camii) yarımdaki 5. yy'a ait olarak tarihlenen bir yuvarlak yapının (rotunda) duvar örgü tekniği vaftizhanedeki örneğe çok yakındır. Vaftizhanenin bir başka elemanı da yapının tarihlenmesine ışık tutmaktadır. Bu eleman 17. yy'da vaftizhanenin içinden çıkarılarak, porcheün bir köşesine yerleştirilen ve bugün de orada bulunan yekpare mermerden yontulmuş büyük vaftiz teknesidir. Daha önce vaftizhanenin tam ortasında, kısmen döşemenin içine gömülü olan bu büyük mermer kitlesi yerden 1,54 m yüksekliğindedir. Bunun 54 cm'lik bölümünün döşeme hizasından yukarı taştığı, altta kalan bölümlerin düzeltilmeden bırakılmasından anlaşdmaktadır. Teknenin genişliği 2.50 m. uzunluğu ise 3,20 m'dir. İçine oyulmuş havuz kısmı iki yanlarda yarım yuvarlak eksedralar biçiminde şekillendirilmiştir. Teknenin içine her biri üçer basamaklı iki merdivenle inilebilmekteydi. Teknenin derinliği, en üst kenanndan 1,17 m'dir. Teknenin bu boyutları, içine dalıp çıkmak (immersion) suretiyle vaftiz edilmek üzere yetişkinler için yapddığını göstermektedir. Bu da vaftizhane yapısının Hıristiyanlığın erken bir çağına, herhalde I. İustinianos'tan önceki bir döneme ait olabileceğini gösteren bir işaret sayılabilir. Teknenin üst kenannda birkaç yerde haç biçiminde oyuklar bulunmaktadır. Evvelce bu yuvaların içlerinde altın yaldızlı bronzdan ve belki de altmdan haçların çakılı olduğu anlaşılmaktadır.

Bizans döneminde vaftizhanenin içinde mozaik veya fresklerin bulunduğu bilinmektedir. 1200'e doğru Konstantinopolis'e gelen Rus hacılardan Novgorodlu Anton, vaftizhane kubbesinin ortasında İsa'nın vaftiz edilişini tasvir eden bir sahne görmüştü. Yapı 1639'da bir sultan türbesi biçimine sokulmuş olduğundan yapmm içindeki bütün duvar yüzeyleri ve kubbeyi kaplayan sıva tabakasında Osmanlı dönemi kalem işi nakışları görülür. Ancak Ayasofya Müzesi Müdürlüğünün 1982-1983'te yaptırdığı restorasyon çalışması sırasında yapının iç duvarlan ve kubbesinin iç yüzünün sıvaları tümüyle raspa edilmiş, fakat sadece küçük bir fresko parçası bulunabilmiştir.

Ayasofya Vaftizhanesi fetihten sonra komşusu olan yapı cami haline getirildiğinde, burada yakılan kandillerin yağlarının ciepolandığı bir ambar olarak kullanılmış ye bu durum 1639'a kadar sürmüştür. 1623'te, akli dengesinin bozukluğu nedeniyle tahtan indirildikten sonra **16** yıl boyunca hapis hayatı yaşayan I. Mustafa 20 Ocak 1639'da öldüğünde, İstanbul'da mevcut padişah türbelerinin hiçbirinde yer bulunamadığı için vaftizhanenin türbe haline getirilmesine karar verilmiştir. Bu amaçla binaya yeni bir kapı açılmış, bunun önüne bir saçak ile bir türbedar odası eklenmiş, yapının eski esas girişi pencere biçimine sokulmuş, Kuran ve cüzlerin konulması için dolaplar yapılmak üzere duvarlar oyulmuş ve herhalde bu sırada sıvanarak üstlerine nakış işlenmiştir. Binanın türbeye dönüştürülmesi sırasında en önemli iş ortadaki vaftiz teknesinin kırılmadan dışarı çıkarılmasıydı. Yapmm kuzey duvarındaki yan kapının kenarları bu amaçla tekne genişliğinde yıkılmış ve sonra tekrar örülmüştür. Vaftizhanenin türbeye dönüştürülmesi işinin dönemin hassa başmiman Koca Kasım Ağa tarafından gerçekleştirildiği kuvvetli bir ihtimaldir. Evliya Çelebi yapının türbeye dönüştürülmesi sırasında duvar delinirken iki tuğla arasında demirden bir tütün lülesi bulunduğunu yazar. Bu öğenin ne olduğunu anlayacak bilgiden yoksunuz. Bunun demirden bir çubuk lülesine benzeyen madenden yapılmış bir şey olduğuna ve duvarın harcı içine gömüldüğüne ihtimal verilebilir.

Artık Ayasofya etrafındaki padişah türbelerinden biri haline gelen Ayasofya Vaftizhanesi, 10 yıl sonra ikinci bir padişaha daha mezar olmuştur. 18 Recep 1058/8 Ağustos 1648'de tahtan indirildikten sonra 28 Recep'te öldürülen Sultan İbrahim de bu türbeye gömülmüştür. I. Mustafa ve Sultan İbrahim Türbesi'ne daha sonra şu kişilerin gömülmüş olduğu bilinmektedir: IV. Murad'ın kızı ve Melek Ahmed Paşa'nın zevcesi 1659'da ölen Esmahan Kaya Sultan, I. Ahmed'in kızı ve Bayram Paşa'nın zevcesi Hanzade Sultan, yine I. Ahmed'in kızı ve Kenan Paşa'nın zevcesi Atike Sultan (ö. 1660), Sultan İbrahim'in kızı ve İbşir Mustafa Paşa'nın zevcesi Buy-unaz Ayşe Sultan (ö. **1660),** Sultan İbrahim'in oğlu Şehzade Selim (ö. 1669). IV. Mehmed'in oğlu Şehzade İbrahim (ö. 1679) ve II. Ahmed'in oğlu Şehzade İbrahim (ö. 1714). Türbede 18 sanduka bulunduğuna göre bu durumda bunlardan sadece yansının kime ait olduğu bilinmektedir.

Yazdıklarından öğrendiğimize göre Evliya Çelebi, Esmahan Sultan'm ölümünden sonra eşi Melek Ahmed Paşa tarafından bu türbenin türbedarı olarak atanmıştır. Türbenin içinde bulunan ve Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği değerli şamdan, kandil, örtü gibi eşyalardan bugün bir şey kalmamıştır. Türbeden çıkarılmış bir rahlenin Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunduğunu biliyoruz. Diğer eşyaların da bu müzede olmasına ihtimal verilirse de bu hususta aydınlatıcı bir bilgi edinilememiştir. Yine Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre, Sultan İbrahim kadınlara düşkün olduğu kadar onları "çırağ" etmekle de ün kazanmıştı, bu bakımdan kadınlar onun türbesini, bir veli kabri gibi ziyaret ederlerdi.

Binanın dış yüzünde türbe haline getirildiği tarihten bu yana önemli bir değişiklik olmadığı ileri sürülebilir. Yalnız yapı türbe haline getirildiğinde doğu tarafında açılan girişin önünde inşa edilmiş olan barok üsluptaki saçak ile türbedar odası, 18. yy'tn ikinci yansında, belki de 1766 depreminin arkasından, o yuların zevkine uygun biçimde yenilenmiştir. Bu ahşap unsurlar 1982-1983 restorasyonu sırasında sökülmüştür.

Elimizde 1982-1983 restorasyonuna dair bir rapor bulunmamakla birlikte bu çalışma sırasında içerideki nişlerin eski biçimlerine sokulmaya çalışıldığını ve bunların önlerindeki dolap kapaklarının kaldırıldığını, apsis yarım yuvarlağının duvarının oyularak burada bir araştırma yapıldığını, gerek burada, gerekse de başka yerlerde çok sayıda Bizans ve Osmanlı dönemi keramik parçaları bulunduğunu biliyoruz.

Bibi. W. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel...,* Berlin, 1854. s. 19. levha 6, 7, 11, 12, 18; W. *R.* Lethaby-H. Swainson, *The Church of Sanda Sophia, A Study of Bzantine Building,* Londra-New York, 1894, s. 21, resim 3 ve s. 154-155, 217, res. 39; E. E. Antoniades, *Ekphrasis tes Hagias Sophias,* Atina, 1907, I, s. 123-130, resim 178-181; ay, *He Magia Sophia,* Paris, 1906; Gurlitt, *Konstantinopels,* 21-22, resim 51; E. H. Swift, *Hagia Sophia,* New York, 1940, s. 174-176, resim 33, levha 1, 2, 7 ve 20a; Gennadi0s Arabacıoğlu, "To Baptisterion tes Hagias Sophias", *Ortodoksiya ,* XVIII (1943), s. 127-135; F. Dirimtekin, "Avasofya Baptisteri", *Türk Arkeoloji Dergisi,* XII, 2 (1963), s. 54-64, resim s. 76-87; G. Bonfiglioli, 5. *Sofia di Constantinopoli-L Architettura,* Bologna, 1974, s. 44-47, resim 7; H. Kâhler, *Die Hagia Sophia,* Berlin, 1967, resim 1, 16, 17, 19; Th. F. Mathews, *The Byzantine Churches of istanbul,* Pennsylvania, 1976, s. 311-312; R. van Nice, *Saint Sophia in Istanbul, An Architectural Survey,* Washington, tz (1968?), levha 1, 2, 6, 13; vaftiz teknesi hakkında, S. Lansen, "The Baptismal Font of St. Sophia: A Recent Interesting Discovery at Istanbul", *The Illustrated London News,* 13 Ekim 1945, s. 415, (Türkçesi Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Ressam Ali Sami Boyar,* lst., 1959, s. 51-55); *Tarih-i Naima,* III, 395; Evliya, *Seyahatname,* I, 354-355; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 5; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 153; S. Eyice, "Le baptistère de Sainte Sophie d'Istanbul", *Atti del Congresso Intemazionale di Archeologia Cristiana,* Roma, 21-27 Ekim 1975, II, Roma, 1978, s. 257-273; ay, "Ayasofya Vaftizhanesi, Sultan I. Mustafa ve Sultan İbrahim'in Türbesi Olan Yapı", *Atatürk Konferansları,* VIII (1983), s. 139-174.

SEMAVÎ EYİCE

MUSTAFA II

(5 Haziran 1664 Edirne -20 Aralık 1703 İstanbul), 22. Osmanlı padişahı (6 Şubat 1695-22 Ağustos 1703).

"Mustafa Han-ı Sani", "Gazi Sultan Mustafa Han", "Sultan Mustafa bin Mehmed Han-ı Rabi" adlarıyla da bilinir. IV. Mehmed^) ile Emetullah Gülnûş Valide Sultan'm(->) oğludur. Fetihten sonra Edirne'de tahta oturan padişahlann ikincisi (ilki II. Ahmed) olup Edirne'de tahttan indirilen tek padişahtır. Edirne'yi İstanbul'a tercih ederek devleti buradan yöneten padişahların da sonuncusudur. Kısa saltanatının büyük bölümünü Edirne'de geçiren ve Divan-ı Hümayun oturumlarını da burada yaptırtan II. Mustafa döneminde İstanbul, sadaret kaymakamlarmca yönetilmiştir.

II. Mustafa, babası IV. Mehmed'in Edirne'de oturmaya başladığı dönemin başında doğdu ve çocukluğu burada geçti. 1669' da babası ile Mora Yenişehir'inde bulunurken bed-i besmele töreni ile eğitimine başlandı. İlk dersi Vânî Mehmed Efendi verdi ve "Rabbi yessir"i okuttu. Yazı hocası ünlü hattat Hafız Osman'dı. 1670'te Seyyid Feyzullah Efendi kendisine hoca tayin edildi. Tarihçi Raşid'in yazdığına göre "karargâh-ı saltanat olan dârü'l-meymene-i Edirne'de nâz ü naîm ile terbiyesi" önlemleri titizlikle alındı.

1675'teki muhteşem sünnet düğünü de yine Edirne'de yapıldı. Bu düğün geceli gündüzlü 15 gün sürdü. IV. Mehmed, çıktığı seferlere ve düzenlediği av partilerine Mustafa'yı da götürdü. Bu sayede genç şehzade Osmanlı Avrupa'sını tanıma olanağı elde etti. Buna karşılık İstanbul'da kısa sürelerle kaldığı için başkentin yabancısıydı.

1687'de babası tahttan indirildiği zaman hükümdarlık için ideal adaydı ve IV. Mehmed de yerine oğlunun geçirilmesi konusunda uyarıda bulunmuş fakat "ekber evlad" olan kardeşi II. Süleyman tahta oturtulmuştu. Mustafa, 1687'de Topkapı Sarayı'mn Şimşirlik Kasrı'nda göz hapsine alındı. Amcası II. Süleyman 1689'da haremiyle birlikte Edirne'ye nakledirlerken Mustafa da babası ve küçük kardeşi Ahmed'le (III. Ahmed) kapalı arabalara bindirilip Edirne Sarayı'na götürüldü. II. Süleyman 1691' de Edirne'de ölünce Mustafa'nın tahta çıkartılması bir kez daha gündeme geldi. Ancak yine "ekber evlad" yaklaşımı ile II. Ahmed padişah oldu. II. Ahmed'in saltanatı boyunca (1691-1695) Mustafa da Edirne' de kaldı. Bu padişahın ölümcül hastalığı sırasında, yerine oğlu İbrahim'in tahta oturtulması ve Mustafa'nın padişahlık hakkından yoksun bırakılması vezirler arasında tartışılmakla birlikte Mustafa, Hazinedarbaşı Nezir Ağa'nın yardımı ile Ahmed'in ölümünü herkesten önce haber aldı ve derhal hasodaya geçti. Sadrazam Sürmeli Ali Paşa'yı ve devlet erkânını, baltacılarla saraya çağırdı. Onların gelmelerini beklemeden de Edirne Sarayinm "cülus mahalli" olanmekânma taht kurdurup oturdu. Saraya gelen sadrazam, vezirler, ulema ve ağalar, misafir odasında toplanıp biat için huzura girdiler. Cülus töreni bitince Alay Köşkü'ne geçti ve amcası II. Ahmed'in cenazesinin İstanbul'a götürülmes için buyruk verdi.

Cülusunun üçüncü günü (8 Şubat 1695) sadrazama bir hatt-ı hümayun göndererek zevk ve safaya dalan padişahlann uyruklarının huzur ve rahat görmediklerini, bu nedenle saltanat zevklerini kendisine haram edip dinsiz düşmanlardan intikam almak için gazaya ve cihada çıkacağını, büyük atası Kanuni Sultan Süleyman'ın yolunu izleyeceğini bildirdi. Ayrıca devlet adamlarının toplanarak kendisinin ordunun başında savaşa gitmesinin mi veya serdar-ı ekrem atamasının mı daha doğru olacağını tartışmalarını istedi. Sürmeli Ali Paşa'nm başkanlığında yapılan ve üç gün süren toplantılar sonunda, padişahın başkomutanlığının çok isabetli olacağı, ancak bunun masraflarının altından kalkılamayacağı, bu nedenle sadrazamın orduya komuta etmesinin uygun görüldüğü kendisine bildirildi.

Amcası II. Ahmed gibi Edirne'de Eski Saray'da kılıç kuşanan II. Mustafa, İstanbul' da Eski Saray'da bulunan annesi Emetullah Gülnûş Valide Sultan'm Edirne'ye gelmesi için bir ferman çıkardı. Tevkii Elmas Mehmed Paşa ile darüssaade ağası ve matbah emini bu amaçla görevlendirildiler. Valide sultan kalabalık bir hizmetli kadrosu ve kapalı arabalarla Babaeski'ye ulaştığında II. Mustafa büyük alay tertipleyerek annesini karşılamaya çıktı. Solak Çeşmesi yakınındaki İskender Çelebi Bahçesinde ziyafetler düzenlendi ve Gülnûş Sultan dinlendirildi. Buradan, yine büyük bir törenle Edirne Sarayı'na gidildi. II. Mustafa, Erzurum'da sürgünde olan hocası Feyzullah Efendi'yi de önce İstanbul'a getirtip oradan da şeyhülislamlık makamına atamak üzere yanma davet etti. Savaş durumu öne sürülerek cülus bahşişinin her ocağa toptan ve belli oranlarda verilmesi kararlaştırıldı. Yeniçerilere 250, cebecilere, sipahi ve silahdarlara 15'er, topçulara 5 kese akçe cülus inamında bulunuldu.

II. Mustafa, Edirne'ye gelen hocası Feyzullah Efendi'nin tavsiyesi ile askeri seferden alıkoymakla suçlanan Ali Paşa'yı azledip Elmas Mehmed Paşa'yı 2 Mayıs 1695' te sadrazam atadı. **26** Mayıs'ta da Feyzullah Efendi şeyhülislam oldu.

Tahta geçtiği sırada, Avusturya ile karada, Venedik ile denizde ve karada savaşlar. Lehistan ve Rusya ile sorunlar devam ettiğinden askeri merkez konumundaki Edirne'den ayrılamayan II. Mustafa öncelikle savaş işlerine el attı. Başkent İstanbul la ilgilenmedi. Bu ilgisizlik IV. Mehmed döneminden (1648-1687) beri süregeldiği için halk arasındaki hoşnutsuzluk giderek artmaktaydı.

II. Mustafa, ilk Avusturya seferine Edirne'den 30 Haziran 1695'te hareket etti. Belgrad'a geldiğinde Kurs (Orta Macar) Kralı Tökeli İmre'nin burada oturmasını sakıncalı bularak 20 kadar yakını ile bir Tuna şaykasına bindirip İstanbul'a gönderdi. Lugoş zaferini kazanarak "gazi" sanını alan II. Mustafa, Edirne'ye, buradan da İstanbul' a hareket etti. 14 Kasım 1695'te Davutpaşa ordugâhına indi. Burada dört gün kaldıktan sonra kendisini karşılamaya gelen İstanbul uleması, şeyhleri, müderrisleri ve kentin ileri gelenleri ile 18 Kasım günü büyük bir alayla kente girdi. Kışı, Topkapı Sarayinda geçirdi.

Padişahın İstanbul'da kaldığı beş ay zarfında, önemli ekonomik ve mali kararlar alındı. İlkin, artan savaş masraflarının karşılanması için müsadere işlerinin daha ciddi yürütülmesi, vergilerin toplanmasında titizlik gösterilmesi ve gerektiğinde ileriki yılların vergilerinin de tahsil edilmesi kararlaştırıldı. İstanbul'da hayat pahalılığına neden olan para kaçakçılığı ise en önemli sorundu. Darphane'de kesilen halis altınları toplayan Mısır tüccarları, bunları Kahire'de kesilen düşük ayarlı altınlarla değiştirdiklerinden piyasada sağ altın ve gümüş para giderek azalmakta, bu yüzden de fiyatlar artmaktaydı. II. Mustafa, her çeşit paranın sürümde olmasına kısıtlama getirerek kendi adına ilk kez "tuğralı" altın ve gümüş paralar bastırttı. "İstanbul eşrefisi" yerine aynı ayarda ve vezinde "tuğralı cedit altun" darp edildi. İstanbul'da sürümde olan veya tüccarların Akdeniz limanlarından getirdikleri her çe-

şit yabancı altın, 110 dirhemine 100 cedit altını karşılığında toplanıp Darphane'de eritildi. Bunlardan da yine halis cedit altınları kesildi. Bu yeni altımn rayici 300 akçe olarak belirlendi. İzmir ve Edirne darphanelerinde de cedit altm çıkartılması için fermanlar gönderildi. Ayrıca, tahsil edilecek vergilerin de tuğralı cedit altın ile ödenmesi öngörüldü. Bu operasyona koşut olarak "sikke-i kefere", "zolta/zolata" "guruş" denen her çeşit gümüş yabancı paraların da halis olanlarının üzerine II. Mustafa'nın tuğrası darp edildi. Zolta ve "esedî" ile aynı ayar ve vezinde cedit kuruş kesildi. Bir süre geçince de tüm yabancı zokalar toplanıp Darphane'de eritildi. Cedit altm ve cedit kuruşların İstanbul dışına çıkartılması da yasaklandı.

II. Mustafa İstanbul'da iken, Venedik donanmasını yenen Mezomorta Hüseyin Paşa alay göstererek başkente geldi ve Yalı Köşkünde huzura çıktı. Kışı hazırlıkla geçirdikten sonra 7 Nisan 1696'da donanma ile Akdeniz'e açıldı. Padişah da ertesi gün saraydan ayrılıp Davutpaşa'da kurulan otağ-ı hümayuna geçti ve bu vesileyle büyük bir alay düzenlendi. II. Mustafa o yılki Avusturya seferi için **22** Nisan 1696'da Davutpaşa'dan Edirne'ye hareket etti. **2** Ağustos 1696'da Şehzade Mahmudün doğumu üzerine Edirne'de. İstanbul'da şenlikler yapıldı. II. Mustafa İstanbul'da iken kararlaştırılan vergi düzenlemeleri de yürürlüğe konuldu. Bunlardan ilki. yıllardan beri yasaklarla içimi önlenmeye çalışılan tütünle ilgiliydi. Tütün içme yasağı IV. Murad'dan (hd 1623-1640) beri kaldırılmamıştı. Fakat "amme-i nâsm şürb-i duhan ibtilâ ve inhimakleri" önlenememişti. Pek çok insanın idamına neden olan yasaklamalar sonuç vermediği gibi kamu hazinesi de tütün tüketiminden bir gelir elde edemedi. Yeni düzenleme ile "resm-i dönüm" adı altında tütün ekilen arazinin her bir dönümünden maktu vergi alınması, İstanbul'a ve diğer iskelelere getirilen yabancı tütünlerin gümrüğe bağlanması, böylece hem hazineye ek gelir elde edilmesi hem de tütünün fiyatı artacağından halktan gücü yetmeyenlerin tütün tiryakiliğinden caydırılması amaçlandı. İstanbul ve Edirne gümrüklerine getirilen tüccar malı tütünlere okka basma dörder akçe resm-i gümrük bağlandı. Yapılan hesaplarla bu yoldan hazineye yılda 50 yük akçe sağlanmış olmaktaydı. İstanbul'daki tütüncü esnafı ise dönüm ve gümrük vergilerinin getirdiği fiyat artışını fırsat bilip "maktu ve gümrük bağlandı" diyerek tütünün okkasını yarım kuruştan 2 kuruşa kadar satmaya başladı. Bunun üzerine gümrük vergileri yeniden belirlendi ve Yenice-i Vardar tütününün okkasından yarım kuruş. Kırcaali tütününden 40 akçe, kaba tütünden de 25 akçe resm-i gümrük, tütün ekilen arazinin her dönümünden de birer altm resm-i dönüm alınması için yeni bir ferman yayımlandı.

Avusturya seferinden **26** Ekim 1696'da Edirne'ye dönen II. Mustafa, İstanbul'a o kış gelmedi. Daha önce yanmış bulunan Galata Kalesi içindeki kilisenin boş arsasına bir cami yapılması valide sultanın dileği olduğundan yapımı süratle tamamlanan "cami-i şerif ve ma'bed-i latif" özenle döşendi. İmam, müezzin, hademe görevlendirmeleri yapıldıktan sonra Şubat 1697'de ibadete açıldı. Halkın Galata Yeni Cami adını verdiği iki minareli bu mabet sonradan yıkılmıştır.

Iı. Mustafa
G. Renda. *Osmanlı Padişah Portreleri.* İst.. 1992

Diğer yandan savaş giderlerini karşılamak için yeni bir uygulamaya geçilip İstanbul'dan başlanarak gayrimüslimlerin bir yıl sonra ödeyecekleri (1109) cizye bedellerinin ilk taksidini peşin vermeleri istendi. Ancak bu parayı toplamakla görevli Tersane Emini Yusuf Ağa'nm. işi ağırdan aldığı saptandı ve idam edildi.

II. Mustafa 20 Mayıs 1697'de üçüncü kez Avusturya cephesine gitmek üzere Edirne'de otağa çıktı. 11 Eylül'de Zenta yenilgisiyle sonuçlanan bu seferde Vezirazam Elmas Mehmed Paşa ve bazı komutanlar şehit düştüler. 18 Eylülde Amcazade Hüseyin Paşa vezirazam oldu. Elmas Mehmed Paşa'nm koynundaki sadaret mührü, ordudaki değerli eşya ve savaş ağırlıkları, toplar, 9.000 araba, binlerce deve, at, öküz, 40.000 florilik hazine, padişahın 8 atla çekilen arabası, Mehterhanemin bütün çalgıları, Macar krallık tacı Almanların eline geçti. Bozgunun başlıca nedeni, savaşın kritik bir anında yeniçerilerin sadrazama karşı ayaklanmaları olmuştu. Kantemiroğlu, Elmas Mehmed Paşa'nın şehit düşmediğini, yeniçeriler tarafından öldürüldüğünü yazar. II. Mustafa, süratle Temeşvar'a çekildi. Oradan da Edirne'ye döndü. Yeni birçok atamalar yapıldı. İstanbul kaymakamı olan Vezir Silahdar Hasan Paşa, Halep Beylerbeyliğime gönderildi. Savaşta şehit olan beylerbeylerinin ve vezirlerin malları müsadere edilerek hazine kayıplarının telafisine çalışıldı. Şehit yeniçeri ağası Baltazade Mahmud Paşa'nın İstanbul'daki varlığına el konuldu. Bu işle görevlendirilen mübaşir. Mahmud Paşa'nın para saklamış olabileceği yerleri arayarak 375 kese akçe ortaya çıkarttığı gibi, yine evi-İstanbul'da olan, Egriboz beylerbeyi şehit ibrahim Paşa'nın da 22 kese parası çıktı.

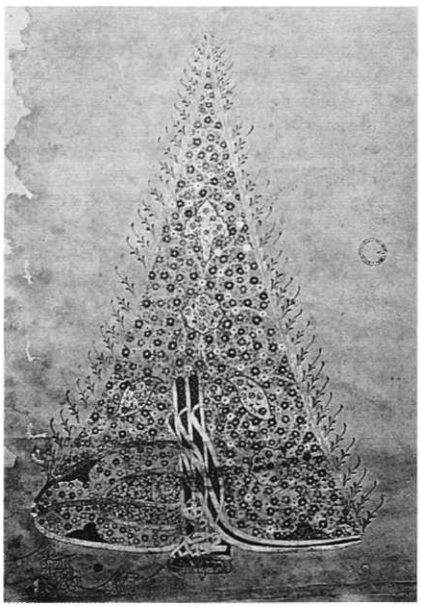

II. Mustafa'nın tuğrası.
S. Umur, *Osmanlı Padişah Tuğralan.* İst, 1980

Yeni sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa, İstanbul'da "Küçük Müezzin" diye ünlü olup başkentin her türlü işret ve eğlence meclisinde bulunan, kendisi İstanbul kaymakamı iken de basılıp huzuruna getirilen Mehmed Çelebi'yi II. Mustafa'nın has nedimleri arasında görünce şaşırdı. Çünkü bu adam İstanbul'un "namdârân-ı hevâ vü heveslerinden olub kemal-i irtikâbla şöhret" kazanmıştı. Mehmed Çelebimin, padişah katında yapılan bir toplantıda ileri geri sözler söylemesi ve küstahça aıtumu, Hüseyin Paşayı rahatsız etti. II. Mustafa'ya, böyle adamların toplantılarda bulunmalarının, dışarıda dedikodulara neden olacağını izah ettikten sonra Mehmed Çelebi'yi Anadolu muhasebeciliğinden azledip İstanbul'daki evine gönderdi.

Hazine darlığı nedeniyle düşünülen yeni bir kaynak "resm-i bid'at" adı altında kahve vergisi oldu. I. Süleyman (Kanuni) döneminden (1520-1566) beri Yemen'den Cidde İskelesi'ne. oradan da Mısır'a ve İstanbul'a sevk edilen kahve, yılda 4.000 keselik bir tüketim kalemi oluşturmaktaydı. Daha önce kahve için öngörülen vergi, okka başına Müslümanlardan 8, gayrimüslimlerden 10 akçe idi. Kahvenin okkası ise 2-2,5 kuruşa kadar yükselmişti.

Özellikle İstanbul'da kahve tüketimi aşırı düzeyde olup uygulanan verginin artırılmasında hazine açısından yarar düşünüldü. Bu amaçla bir ferman yayımlanarak İstanbul gümrüğüne ve diğer gümrüklere gelen kahvenin, diğer emtia gibi gümrüklendirildikten sonra özel bir depoya alınması, buradan beher okkası için "bid'at-ı kahve" adı altında 5 para daha vergi alınıp tevzi edilmesi, bunun için de ayrı bir kahve emini ile bir de kâtip atanması kararlaştırıldı.

1698 kış aylan boyunca İstanbul'da şiddetli soğuklar oldu. Cemrelerin düştüğü şubat-mart aylarında Haliç dondu. "Eni altı karış, boyu ona göre bir büyük balık" Haliç kıyısında sığlığa vurup öldü. Karnından 9 kılıçbalığı çıktı. Balığın ciğeri bir piyade kayığını doldurmuştu.

1687'de İstanbul'un en kalabalık semtlerinden olan Şehremini'nde çarşıya yakın bir yerde yapılan baruthanede İ698'de, ordu gereksinimi için barut üretilirken beygirlerin döndürdüğü çarklar kızışarak kıvılcımlar çıktı ve 310 kantar barut, bir anda tutuştu. Ameleden 7 kişi ile 22 beygir yanarken o civarda 425 ev de kül oldu. Ayrıca Silivrikapı, Edirnekapı, Aksaray ve Fatih semtlerindeki yüksek binalarda çatlaklar meydana geldi. Camilerin üst sıra pencereleri kırıldı. Yanıp yıkılan evlerde enkaz altında kalanlar oldu. Bu felaketi Edirne'de öğreneni! Mustafa hadaik-i hassadan olup uzun zamandır bakımsız kalan İskender Çelebi Bahçesi'nde (Bakırköy) yeni bir baruthane yapılmasını emretti. Halk, şehrin ortasındaki baruthanenin kaldırılmış olmasından dolayı padişaha dualar etti.

Daha önceki yangınlarda harap olan ve Yeni Odalar diye bilinen yeniçeri kışlalarının yenilenmesi ve onarılması çalışmaları da 1699'da tamamlandı. 24 ağa bölüğü, 49 cemaat ve sekban odası yeni baştan yapılırken 5 oda da onarıldı. Bunlar için harcanan 212 kese akçenin 100 kesesini sadrazam ve devlet erkânı, 40 kesesini yeniçeri ağası ile kul kethüdası ve ocak ağaları, 72 kesesini ise hazine karşıladı.

1699'da Avusturya, Rusya, Venedik ve Lehistan ile Karlofça Antlaşmasının imzalanması üzerine bu devletlerden gelecek elçilerin Edirne'de değil, İstanbul'da huzura kabul edilmeleri gerekli görüldüğünden II. Mustafa zorunlu olarak 10 Eylül 1699'da İstanbul'a geldi. Rus çarının gönderdiği orta elçi, Azak Denizi'nde yapılmış bir kalyonla İstanbul'a gelerek Kumkapı'da hazırlanan konağa indi. Bir kalyonla Çanakkale'ye gelen Venedik balyosu için İstanbul'dan 2 çektiri gönderildi. Venedik elçisi ve maiyeti 15 Kasım 1699'da Galata' daki özel konağa indirildi. Fransa'nın balyosu Galata'daki sefaret binasına indi. Birkaç gün dinlendikten sonra 4 Ocak 1700'de Divan-ı Hümayun'a getirildi. Gelenekler uyarınca ziyafet verildi, elçiye ve 40 kişilik maiyetine hilatler giydirildi. Padişahın huzuruna çıkarılacak elçiye Divan-ı Hümayun tercümanı tarafından gerekli protokol kuralları hatırlatılarak, üzerinde silah ve benzerinin bulunmayacağı uyarıldı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin, Avusturya, Rusya ve Venedik'le bir dizi ticari hakları da içeren Karlofça Antlaşması'm imzalamış olmasından rahatsızlık duyan Fransa, elçisini olumsuz tavır sergilemekle görevlendirdiği için, meçini çıkarmamakta direnen elçiyle görevliler arasında tartışma çıktı. Amcazade Hüseyin Paşa araya girip durumu yumuşatmaya çalıştı. Fakat elçi, diplomatik skandal yaratmak amacında olduğu için diretti. Sadrazam huzura girip durumu padişaha açıkladı. Öfkelenen II. Mustafa, elçiyi kabul etmedi, getirdiği hediyeler iade edilirken, giydirilen hilatler de geri alındı. 12 Şubat 1700' de gelen Avusturya elçisi için benzeri görülmedik bir ağırlama uygulandı. II. Mustafa, elçi kabulleri biter bitmez Mart 1700' de İstanbul'dan Edirne'ye döndü. İstanbul'a bir daha gelmedi.

16 Aralık 170Tde geceleyin Bedesten-i Atik yakınında çıkan yangın sonucu Kapalıçarşı ve bedestenler, Sipahi Çarşısı, Kebeciler Hanı, Bitpazarı ve Mercan Çarşısı yandı. İstanbul'da Fener Kapısı'na yakın, kendisine tahsis edilen konakta ikamet etmekte olan Orta Macar Kralı ve Erdel Beyi Tökeli İmre, Avusturya elçisinin, İstanbul'dan çıkartılması yolundaki talebi üzerine, hazine tarafından İzmit'te bir çiftlik alınarak Ocak 1702'de oraya gönderildi. İstanbul'daki İngiltere elçisinin yerine gelen yeni mukim elçi, II. Mustafa'ya "name arzı" için Edirne'ye gidip döndü.

1701-1702 yıllarının önemli bir olayı Ermeniler arasında yaşandı. Misyonerlerin, Ermenileri Gregoryen kilisesinden caydırıp Katolikliği kabule zorlamaları, cemaat içinde ikiliğe neden oldu, Ermeni mahallelerinde çatışmalar oldu. Valide Hanindaki bir Ermeni matbaasında Katoliklik propagandası için broşürler basıldığı öğrenilince Gregoryenler buraya saldırdılar. Edirne'den gelen ferman üzerine İstanbul kaymakamı ve kadısı olaya el koydu. İstanbul'da Katoliklik propagandası yasaklandı. Cemaat mensuplarını yönlendiren Ermeni papazlar tutuklandı. Fakat İstanbul'da Katolikliğe çalışan başka matbaalar olduğu gibi, Ermeni patriği de cemaatin tamamını Katolikliğe geçmeye teşvik ediyordu. Bu nedenle patrik de tutuklandı. Çalışmalarını Edirne'de sürdüren Divan-ı Hümayun'dan, bu konuya ilişkin art arda hükümler çıkartılarak İstanbul'a gönderildi.

19 Mayıs 1702'de. ikindiden önce İstanbul'da hava aniden değişti. "Deryalar gibi yağmur yağıp" İstanbul'un sokaklarında seller revan oldu. Kente 20 kadar yıldırım düştü. Bunlardan biri Tersane-i Âmire'de yeni yapılan kalyona isabet etti. Unkapani nda iskelede bağlı bir saman kayığına da yıldırım düşüp iki gayrimüslimin ölümüne neden oldu. Balat'ta da bir Yahudinin evine yıldırım düşerek uşağını öldürdü.

Ünlü tarihini yazmakta olan Naima Mustafa Efendi, eserinin tamamlanan birkaç bölümünü, bir adamı ile Edirne'ye sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'ya gönderdi. Sadrazam, eseri beğenerek teşvik için Naima'ya bir kese akçe gönderdiği gibi İstanbul gümrüğünden de 120 akçe gündelik bağlattı.

İstanbul Kaymakamı Osman Paşa'nın girişimi ile yapımı tamamlanan büyük bir kalyonunun denize indirilmesi için 15 Ağustos 1702'de Tersane'de düzenlenen törene halk da geldi. Ancak kalyon kızağa çakılarak yürümedi. Seyre gelen halk arasında türlü yorumlar ve rivayetler konuşulmaya başladığından Osman Paşa azledildi. Şile'de oturan eski Hanya muhafızı Yusuf Paşa kaymakam oldu. "Cerr-i eşkal" tekniğini bilen bir gayrimüslim, söz konusu kalyonu kolaylıkla denize indirdiğinden cizye yükümlülüğünden affedildi. İstanbul'da herkesi dehşete boğan bir cinayet ortaya çıkartıldı. Kadırga Limam'nda Mehmed Paşa Tekkesi Şeyhi Manevî Efendi, herkesin saydığı, vaazlarına koşulan bir şeyhti. Yedikule dizdarının dul karısı ile evlendi. Çok zengin olan bu kadın, çok geçmeden öldü. Cenazesi mezara götürülürken bir kadının ihbarı üzerine tabutu açıldı ve işkence ile boğulduğu anlaşıldı. Tutuklana şeyh, davası görülemeden öldü.

4 Eylül 1702'de Amcazade Hüseyin Paşa azledilerek, Daltaban Mustafa Paşa sadrazam atandı. Hüseyin Paşa, II. Mustafa'nın izniyle Silivri'deki çiftliğine yerleşti. Ancak 22 Eylülde burada öldü. Cenazesi Saraçhane'deki türbesine gömüldü. Edirne'de ve İstanbul'da bulunan tüm mallarının müsadere edilmesine ferman çıktığından sayım ve soruşturmalar başlatıldı. Yakınları sıkıştırıldı, hattâ zindana atılanlar oldu. Dalbatan Mustafa Paşa ise, padişah üzerin-

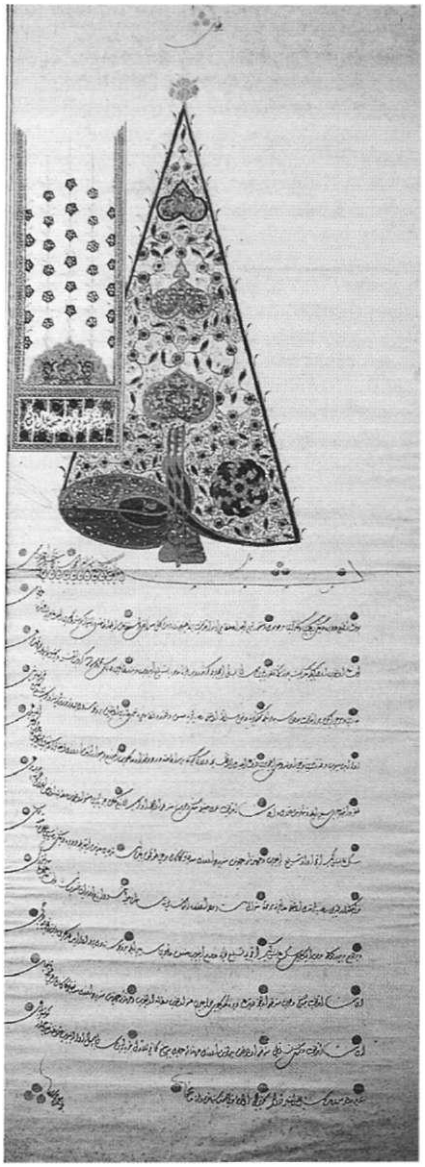

II. Mustafa'nın bir fermanı.
Cengiz Kahraman arsivi

de çok etkili olan Şeyhülislam Feyzullah Efendi ile geçinemediğinden 4 Ocak 1703' te görevden alınıp üç gün sonra da idam edildi. Sadarete, Rami Mehmed Paşa getirildi. 23 Şubat 1703'te İstanbul kaymakamı Çelebi Yusuf Paşa'dan gelen haberler, İstanbul'da durumun gergin oluduğu yönündeydi. Halk, gizli ya da açık toplantılarda, yönetimin İstanbul'u boşaltmasmdan, Feyzullah Efendi'nin tam yetkiyle devletin tüm işlerini yürütmesinden, önemli görevleri ve mansıpları kendi yakınlarına vermesinden yakınmaktaydı. Feyzullah Efendi, olası bir ayaklanmayı önlemek için damatlarından Köprülüzade Abdullah Paşa'yı İstanbul kaymakamı, Seyyid Mahmud Efendi'yi de İstanbul kadısı olarak İstanbul'a gönderdi.

Kantemiroğlu'nun anlattığına göre II. Mustafa'nın başkenti terk etmesi ve Edirne' de oturması Feyzullah Efendi'nin isteğiydi. Fakat bu durum, uzun zaman devam edince İstanbul yüzüstü kalmış ve sorunları da giderek artmıştı. Diğer yandan Edirne kalkmıyordu. İstanbullular yoksulluğa sürüklenirken Edirneliler o kadar zengin ve kibirli olmuşlardı ki İstanbul'dan küçümseyerek söz etmekteydiler. Feyzullah Efendi, henüz yeniyetme bir genç olan Abdullah Paşa'yı İstanbul'a kaymakam atayarak başkente verdiği değeri göstermişti. II. Mustafa ise 8,5 yıl süren saltanatı boyunca ancak iki kez İstanbul'a gelmiş ve toplam 8 ay kadar kalmıştı. Önceki padişahların geleneklerine uymamış, başkente kalıcı bir eser de kazandırmamıştı, bu nedenlerle halk kendisini tanımıyor ve sempati duymuyordu.

Anadolu'da ayaklanmalar ve eşkıyalık, İstanbul'da ise hayat pahalılığı başlıca sorunlardı. Avrupa'dan mal getirilmesi ve başta savaş araç gereçleri olmak üzere İstanbul'dan mal çıkartılması yasaklandığından ticaret olanakları kısıtlanmıştı. Yeni vergiler de halkı ezmekteydi. Yerli çuha kullanımını, gayrimüslimlerin kırmızı elbise ve sarı mest giymemelerini, kadınların sokağa kalın yaşmak örtünerek çıkmalarım içeren hükümler çıkaran Rami Mehmed Paşa da, kendisini sadrazamlığa getiren Feyzullah Efendi'nin baskısından yılgınlık göstermekte gecikmedi. II. Mustafa ise sadrazama, hocasının dediklerini aynen yapmasını uyarıyor, Rami Mehmed Paşa'yı, Feyzullah Efendi'nin arabasının önünde sadrazam sıfatıyla yayan yürümek gibi bir zillete boyun eğdirtiyordu.

Sonuçta beklenen oldu ve tarihe Edirne Vak'ası, Feyzullah Efendi Vak'ası diye geçen ayaklanma İstanbul'daki 200 cebecinin ulufelerini alamamaları ile başladı, (bak. ayaklanmalar). Kaymakam Abdullah Paşa'nın gevşekliğinden yararlanan cebeciler, sahipsiz denebilecek durumdaki İstanbul'a egemen olmayı başardılar. 15 Temmuz 1703'te Atmeydam'nda toplandılar. İstanbul'daki yeniçeriler, halktan yüzlerce insan da cebecilere katıldı. Ayaklanmanın gerisinde Rami Mehmed Paşa vardı. Ayaklanmacılar, padişahın İstanbul'a gelmesini, Şeyhülislam Feyzullah Efendi ile oğullarının ve yakınlarının da yargılanmak üzere başkente gönderilmelerini isterlerken, Feyzullah Efendi buna engel oldu. Çünkü, İstanbul'daki ulemanın, kendisine ve her birine en üst ilmiye rütbelerini verdiği oğullarına diş bilediğini biliyordu. 18 Temmuz'da ulemanm ve esnaf temsilcilerinin de katılımı ile Etmeydanı'nda büyük bir toplantı oldu. Kentte dükkânlar kapandı. 20.000'i asker sınıflarından, kalanı halktan 50.000 kişi ayaklanmaya katıldı. Topkapı Sarayı'ndan sancak-ı şerif ve hırka-i şerif çıkartılarak aralarında ulemadan, ocaktan temsilcilerin de bulunduğu bir heyet, yazılan ariza ile Edirne'ye gönderildi. Bunlar, Feyzullah Efendi'nin Edirne'den sevk ettiği bostancılar tarafından tutuklanıp Eğridere'de hapsedildiler. Getirdikleri ariza da, II. Mustafa'ya verilmeyerek yakıldı.

Bunun üzerine örgütlenen muazzam kalabalık 9 Ağustos günü Edirne'ye doğru harekete geçti. Yürüyüşü kul kethüdası Çalık Ahmed Ağa ile eski nişancı Ahmed Paşa yönetmekteydiler. Rami Mehmed Paşa'nm girişimi ile II. Mustafa gerçi Feyzullah Efendi'yi azlettirdi, fakat Silivri'ye varan ayaklanmacılar. II. Mustafa'nın tahttan indirilip Ahmed'in (III) padişah yapılmasını kararlaştırdıklarından yürüyüşlerini sürdürdüler. Padişahın tahtan indirilmesi için fetvalar yazıldı. Rami Mehmed Paşa'nın ikili oynadığı anlaşılınca, ihtilal ordusundaki sadaret kaymakamı Ahmed Paşa vezirazam ilan edildi. Edirne' de ise Kuran, kılıç ve ekmek-tuz üzerine yemin ettirilenlerden bir savunma ordusu oluştumlmaya çalışılıyordu. Bunlara, Vezir Hasan Paşa serdar atandı. İki taraf, Çorlu' da karşılaştı. Fakat Hasan Paşa direniş göstermeden Havsa'ya çekildi. 19 Ağustos günü Havsa'ya gelen II. Mustafa, topladığı askerin kendisine destek vermeyeceğini anlayarak Edirne'ye döndü. Ertesi gün İstanbul Ordusu Tunca kıyısına kadar geldiğinden II. Mustafa, 22 Ağustos günü tahttan çekilerek yerini kardeşi III. Ahmed'e bıraktı. FeyzulİAh Efendi ile oğlu Fethullah Efendi 3 Eylül günü Edirne'de parçalanddar.

Edime Vak'ası'nrn en önemli sonucu ise, III. Ahmed'in kısa zamanda Edirne'yi terk edip saray ve yönetim kadroları ile İstanbul'a dönmesi oldu. Böylece 40 yıl kadar süren Edirne'deki saray yaşamı da kapandı. Oğullan ile İstanbul'a getirilen ve Topkapı Sarayı Kafes Kasrı'na kapatılan II. Mustafa 30 Aralık 1703'te öldü ve Yeni Cami Türbesi'ne gömüldü.

Kızıl sakallı, kısa boyunlu, orta boylu ve heybetli olarak tanımlanan II. Mustafa' nın Levnî tarafından yapılmış bir minyatürü vardır. 1799'dan sonra, babası gibi ava ve eğlenceye ilgi duymuş, edebiyatla uğraşmış ve İkbali mahlası ile şiirler yazmıştır. Celi, nesih ve sülüs tarzında hatlan olan II. Mustafa'nın diğer merakları arasında okçuluk da vardı. Döneminin tarihini yazmak üzere Silahdar Fındıklık Mehmed Ağa'yı görevlendirmiş ve *Nusretname* adlı eser böylece hazırlanmıştır. Hasekileri Saliha, Hafise ve Şehsuvar kadınlardır. 11 oğlundan 2'si (I. Mahmud ve III. Osman) padişah olmuşlardır. Kızlarından lOünun adları bilinmektedir.

Bibi. *Tarih-i Raşid,* I, 71, II, 292 vd, III, 11 vd; *Silahdar Tarihi,* I, 354; Silahdar, *Nusretname;* F. Ç. Derin, "Mustafa IFye Ait Bir Risale", *TD,* IX, (1958), s. 45 vd; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat,* III, İst, 1327, s. 10 vd; Uzunçarşılı, *Saray,* 98 vd; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu 'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,* III, Ankara, 1980, s. 242 vd; Danişmend. *Kronoloji.* III, 477 vd; C. Orhonlu, "Mustafa II", *LA,* VIII,' 695-700; *BOA,* İbnülemin Tasnifi (saray mesalihi). no. 2086; *Mühimme Defterleri,* no, 111, 606, 629, 636, 638 nolu hükümler.

NECDET SAKAOGLU

MUSTAFA m

(28 Ocak 1717, Edirne - 21 Ocak 1774 İstanbul) 26. Osmanlı padişahı (30 Ekim 1757-21 Ocak 1774).

"Mustafa-yı Salis", "Sultan Mustafa Han bin bin Ahmed-i Salis" olarak da büinir. III. Ahmed(-0 ile Mihrişah Kadm'ın (ö. 1732) oğludur. Cihangir mahlası ile şiirler yazan III. Mustafa, İstanbul'un imarına çalışan padişahlardandır. Laleli Külliyesi(-+), Ayazma Camii(-*), Fatih Camii ve Türbesi, Eyüb Sultan Camii ve Türbesi, Büyük Yeni Han, Bend-i Cedid, Paşabahçe Mescidi, Kadıköy İskele Camii bıraktığı eserlerin başlıcalarıdır. Yenikapı'da kıyıyı doldurup bir mahalle tesis etmiş, buraya dükkânlar, vakıf evler yaptırmıştır. Hükümdarlığı boyunca İstanbul'dan ayrılmamıştır.

Lale Devri'ne(->) girilirken doğan Mustafa, çocukluğunu bu kısa dönemin renkli ortamında geçirdi. Babası III. Ahmed ile eniştesi Damat İbrahim Paşa'nın İstanbul'a dönük çalışmalarını izledi. 1730 Patrona Halil Ayaklanması'nda(->) tahttan indirilen babasıyla birlikte Topkapı Sarayı'nın Kafes Kasrı'na kapatıldı. Bu tarihten tahta geçişine kadarki 27 yıl boyunca dış dünya ile her türlü bağı kesilmiş olarak yaşadı. Kendisiyle aynı yazgıyı paylaşan yetişkin şehzadeler Osman (III), Mehmed (1717-1756), Bayezid (1718-1771), Nu'man (1723-1764) ve Abdülhamid (I) de Kafes Kasn'mn başka odalarında hapistiler. Şehzadeler, zehirlenerek öldürülmekten korktukları için kendilerince birtakım önlemler almaktaydılar. Özellikle de Mustafa, panzehirler üreterek ve aşırı ilgi duyduğu ilm-i nücum (astroloji) yöntemlerine başvurarak suikastlardan korunmaya çalışıyordu. Rivayete göre birkaç kez zehirlendiği halde kurtulmayı başardı. Kendisinden **26** gün büyük olan üvey kardeşi Mehmed'in 1756'da ölümü ile de kafesteki şehzadelerin en yaşlısı olarak taht varisliğinde öncelik aldı.

Amcasının oğlu III. Osman'ın(->) ölümü üzerine 40 yaşmdayken 30 Ekim 1757 günü sabaha doğru Kafes Kasrı'ndan çıkartılıp Sünnet Odası'na davet edildi ve padişahlığı tebliğ olundu. Burada bekleyen devlet erkânını "sabahlar hayrola" diye selamlayan III. Mustafa için Bâbüssaade önünde cülus(->) töreni yapıldı. İstanbul'da tellallar tarafından ve toplar atılarak yeni padişahın cülusu duyuruldu. Saraybumundan, Tophane'den, Tersane'den ve Yedikule'den toplar atılması için de bostancıbaşına, topçubaşma ve diğer ilgilile-

re buyrultular gönderilcli.4 Kasım Perşembe günü "seyf-i saltanatı takallüb" (kılıç kuşanmak) için büyük alayla önce Fatih Türbesi'ne, oradan Edirnekapı'dan Eyüp'e giden yeni padişaha, şeyhülislam, Hz Ömer'in kılıcını kuşattı. Dönüş, denizden saltanat kayığı ile yapıldı ve Yalı Köşkü'ne gelinirken Tersane gemileri sancaklarla donatılıp Tersane, Tophane ve Kurşunlu Mahzen'den toplar atıldı.

Hz Ömer'in kılıcını kuşanarak adaletle hükmedeceğini ima eden III. Mustafa bir "adaletname" yayımlayarak ülkenin şen ve bayındır, halkın refah içinde olması için çalışacağını ilan etti. Koca Ragıb Paşa'yı sadrazamlıkta bıraktı. 8 Kasım'da cülus bahşişinin dağıtılması sırasında Venedik balyosunu Arzodası'nda(->) kabul etti.

Saltanatının ilk günlerinde yayımladığı fermanla istanbul'da oturan gayrimüslimlerin eski giyim kuşamlarına dönmelerini, bunu cemaat reislerinin sağlamasını, "zimmilerin sarı mest pabuç, elvan libas" giymemelerini emreden III. Mustafa, kakum ve vaşak kürkün devlet erkânına mahsus olduğunu, barata denen başlığın ise saray mensuplarınca giyilmesi gerektiğini uyardı. Müslüman kadınların açık saçık gezmemelerini, yüzlerini kalın yaşmakla örtmelerini, mesire yerlerine gitmemelerini de bir başka fermanla emretti. Kendisi de sık sık tebdil gezerek koyduğu yasaklara uyulup uyulmadığını denetlemeye başladı. Ermeni bir ekmekçi ile bir Yahudiyi, kıyafet yasaklarına uymadıkları için idam ettirdi.

işlevini ve iç disiplinini yitiren, ayrıca haremeyn evkafı gelirlerini yiyen, saraya mensup olduklarından da her işe karışıp rüşvet alan Baltacı Ocağını kaldırdı. Galata Sarayı Ocağından(->) bir oda içoğlanı getirterek saray hizmetleriyle görevlendirdi. Bunların ve ağa çuhadarlarının çok şatafatlı giyim kuşamlarını da yasakladı. Hademe sınıfından olanların şal kuşak, sim bıçak, çiçekli entari, kakum kürk giyinip kuşanmalarına da son verildi. Kamu görevlilerinin rüşvet almamaları için de ferman ve hükümler yayımlandı.

Saltanatının ilk aylarında, Kanlıca'da "bir kebir balığın" kıyıya vurması ve yalnız havyarının 400 okka gelmesi, padişahın uğur ve bolluk getireceğine yorumlandı. Şubat 1758'de, Tersane'de yapılan Hısn-ı Bahrî adlı kalyonun denize indirilişi töreninde bulunan III. Mustafa, hapishanelerdeki borçlu mahkûmları, yarı borçlarından alacaklılarının vazgeçmeleri koşulu ile kalanını hazineden ödeterek serbest bıraktırdı. Mart ayında da dul kız kardeşi Saliha Sultan'ı Koca Ragıb Paşa ile evlendirdi.

1757-1758 kışı boyunca ülke genelinde yaşanan kıtlık İstanbul'u da etkiledi. Açlıktan, yoksulluktan kurtulma umuduyla istanbul'a gelenler, başkentte ekmek kıtlığına neden oldular "her fırın önünde birkaç yüz âdem cem' olup pişmemiş çiğ ekmekleri" kapışmaktaydılar. Güçsüzler ve kadınlar ise kalabalıktan fırına yaklaşıp ekmek alamamaktaydı. Ekmek bulamayanlar pirinç almaya koşmaktaydı. Bu yüzden "pirinç yağması" denen bir olay yaşandı. Ramazan yaklaştığı için kentte pirinç de bulunmaz olmuştu. 8 Mayıs 1758'de (ramazandan bir gün önce) birkaç yüz kadın, Gümrükönü'nde (Eminönü) gayrimüslim bir pirinççiyi basıp aralarmdan biri, yatağan çekerek dükkân sahibini kaçırttı. Kadınlar mahzendeki pirinç çuvallarım çıkartıp yağmaladılar. Olay yerine gelen Yeniçeri Ağası Nalbant Mehmed Paşa'ya küfürler savurdular. Olay, Ragıb Paşa'ya haber verildi. Saz faslı dinlemekte olan sadrazam istifini bozmadı ve kul kethüdasını görevlendirdi. Kadınları dağıtan kul kethüdası, Nalbant Mehmed Paşa'nm yerine yeniçeri ağası atandı, iki gün sonra istanbul'a pirinç yüklü bir Mısır gemisinin gelmesi herkesi sevindirdi.

Haziran 1758'de istanbul'a dönen hanedan damadı paşalardan Ayşe Sultan'm eşi Silahdar Mehmed Paşa'ya Bahariye'de, Muhsinzade Mehmed Paşa'ya Davutpaşa' da yemeklikler verildi. Sa'dâbâd'da ocak askerlerinin tüfek atışlarım izleyen III. Mustafa, kız kardeşi Büyük Esma Sultan'ı(->) sarayında ziyaret etti.

Temmuz ayında Eyüp'e cuma selamlığına gidişinde sunulan 30 kadar arzuhaldeki şikâyetlerin haklılığı nedeniyle kendisine yazı hocalığı yapmış olan Rumeli Kazaskeri Ekşizade Veli Efendi'yi azleden III. Mustafa, tebdil gezmelerini daha da sıklaştırdı. Bir seferinde Üsküdar'da tebdil gezerken kendisini tanıyan Çorum alaybeyi, çarşı ortasında saygısızca mansıp istedi, "padişahım seninle emr-i şer' ederim!" deyince tebdil hasekilerince tutuklandı ve idam edildi.

Ağustos 1758'de, Kütahya'da ölen eski sadrazamlardan Hekimoğlu Ali Paşa'nın cenazesi 20 gün gömülü kaldıktan sonra, Ragıb Paşa'nın III. Mustafa'yı ikna etmesi üzerine İstanbul'a getirilip Altımermer'deki türbesine gömüldü. Yetim iki oğlu da istanbullu 800 çocukla birlikte Paşakapısı'ndaki "azîm ziyafet ve aheng" ile sünnet edildi. Kasım ayında Nahlbend mahallesinde başlayan yangın Sultan Ahmed İmareti'ne ve kent surlarına kadar genişledikten sonra güçlükle söndürüldü.

Şubat 1759'da Tophane'deki geleneksel top dökümü merasiminde hazır bulunan III. Mustafa, ekmeğin vezni (gramajı) ile oynayan ve pişkin ekmek yapmayan birkaç fırıncıyı kulaklarından mıhlattı, birini de idam ettirdi.

14 Mart 1759'da, Hibetullah adı verilen, III. Mustafa'nın ilk çocuğunun doğması, istanbul'da, o vakte kadar hiçbir şehzade ve sultan için düzenlenmemiş biçimde şenliklerle kutlandı. Daha o doğmadan bütün camilerde dualar edildi. Doğum öncesinde 40 gün boyunca esnaf dükkânlan, rical konaklarının kapıları süslendi. Sarayda hazırlanan küçük modelde bir caminin içi kandillerle donatıldı ve Hibetullah doğunca saray meydanına çıkartıldı. Çevresindeki ağaçlara fanuslar asıldı, istanbullular bu manzarayı hayranlıkla izlediler. 7 gün 7 gece şenlik ve şehir donanması yapıldı. Fakat halkın "şevk u sefası müşahede olunmağın" eğlenceler üç gün daha uzatıldı. Devlet erkânı, Yalı Köşkü'nde padişahı tebrik etti. Meyhaneler açılmadı, "avretler sokağa çıkmakdan, hammallar sokaklara girmekden" men edildi. Gelenek uyarınca görevdeki rical ile ocak halkının ve tüm esnafın konak, oda ve dükkânlarını süsleyip donatmaları gerekirken bu kez "mansub ve mazul" herkes kapılarını süsledi, evlerin önüne türlü kameriyeler, avlulu havuzlu köşk maketleri, "mir'at-ı zibâlar, dibalar ve akmişeler, fiddâ şamdanlar, billur avizeler, billur bağçeler, fıskiyeli havzlar, selsebiller, tel hotoslar..." yaptırıldı. Bu içten coşkunun ve katılımın nedeni III. Mustafa'dan önceki iki padişahın (I. Mahmud ve III. Osman) çocuklarının olmamasıydı. Şair Haşmet(->) de Hibetullah'm doğumu münasebetiyle vilâdetname yazdı.

Şenlikler sırasında kimilerini kızdıran olaylar da yaşandı. Örneğin, istanbul kadısı kıyafetinde birisinin merkebe ters bindirilip hayvanın kuyruğu eline verilerek şehirde dolaştırılması, esnafın teftiş ettirilmesi, ulemanın tepkisini çekti. Topluca Paşakapısı'na giden ilmiye sınıfı ileri gelenleri "tahkir-i ulema ne demekdür, kitab ve şeriat kalkdı mı, yoksa padişah camileri kapadub meyhaneler açılsun deyü ruhsat mı verdi" dedikten sonra kavuklarını başlarından çıkartıp yere attılar. Ragıb Paşa ise bu tepki karşısında "buyurun aşağıya inelim." diyerek ulemaya, kendisinin "on arşın(!) kutrunda bir hartavi kavuk ile eyersiz beygire bindirilip hayal-i fenerde teşhir edilişini" gösterdi ve "Bakın veled-i zinalar benim tasvirimi dahi hayale koyup döndürmüşler, insaf buyurun ben destur-i mükerrem olub vekil-i mutlak iken beni hayal-i fenere koyub zamane veled-i zinaları fırıl fırıl çeviriyorlar, sürûr-ı hümayundur, izn-i âmm oldu, ben darılmadım" sözleriyle din adamlanm yatıştırdı. Sonraki günlerde derya donanması için sallar hazırlandı. Padişah, Yalı Köşkü'ne gelip gümüş tahta oturdukça Cebehane, Tersane ve Tophane halkı, sallardan fişekli gösteriler yaptılar ve halk da kıyılardan veya kayıklardan gece şenliklerini izledi.

istanbul'daki bu görülmemiş şamatadan yararlanan Ermeniler, Sarraf Agobün Beşiktaş'ta yaptırdığı kiliseyi genişlettiler. Semtin Müslüman halkının ihbarı üzerine III. Mustafa, mimarbaşma kilisenin eklentilerini yıktırdı. İstanbul Kadısı Bekrizade Şamlı Halil Efendi ise narh işlerine aşırı ilgi gösterip "sütden sünger ile suyu fark ve ekmeğe çuvaldız ile kazel geçürüb çiğ mi pişmiş mi bilmek, hamamda kefere bacağına çıngırak bağlatmak gibi" akla gelmedik yöntemlere başvurmaktaydı. Bu titizliğini beğenen III. Mustafa, Şamlı Halil Efendi'yi ödüllendirip kürk giydirdi.

Boğaziçi'nde bir gece tuhaf bir gökyüzü olayı meydana geldi. Herkes bunu büyük bir yangının kızıllığı sandı. Yeniçeriler oradan oraya koşuştular. Ahali sokaklarda sabahladı. Mart 1759'da Tophane'de iki adet üçer kantarlı top, Karabaş Tekkesi şeyhinin duası ile döküldü. Bu yeni toplarla Fenerbahçe'ye yapılan "menzile ve sekdirme" atışlarım padişah da Saraybur-

nu'ndan izledi. I. Mahmud'a(->) Iran hükümdarı Nadir Şah'm armağanı olan fakat onun öldürülmesinden sonra Bağdat'ta bekletilen "taht-ı tavus", nisan ayında İstanbul'a getirilip saray hazinesine konuldu. Daha önce iki kez gündeme gelen fakat gerçekleştirilemeyen Sapanca Gölü'nün izmit Körfezime bağlanması tasarısı, İstanbul'un odun ve kereste gereksiniminin karşılanamaması nedeniyle üçüncü kez etüt edildi. 1759'da bölgeye giden Hezarfen Mustafa Ağa, mühendis Giridî Ahmed Efendi ile suyolcu ve lağımcılar, Anadolu'dan sevk edilen tımar ehli çalışmalara başladılar. Fakat kış yaklaşınca iş bırakıldı. "Bu kadar eşhas-ı muhtelifenin padişahın yakınma getirilmesinde" sakıncalar görüldüğü ve bu hususun hazineye büyük yük getireceği gibi gerekçelerle padişah caydırıldı. Oysa, III. Ahmed döneminde (1703-1730) odunun çekisi 8 paradan 12 paraya, I. Mahmud döneminde (1730-1754) 14-15 paraya, kış şiddetli ise 17'ye, III. Osman döneminde de (1754-1757) 40-46 paraya, denizlerin donduğu 1755 kışında ise 50-60 paraya kadar çıkmıştı. Tarihçi Şemdanizade "III. Mustafa, bir cami inşasına 4-5 bin kese harcıyor, imaretinden 70-80 kişi faydalanıyor ve bu kamu hizmeti sayılıyor. Oysa bu kanal açılsa İstanbul'un 400.000 nüfusu. 50-60 yıl bundan istifade edecekti" diye tarihine not düşmüş ve bu projenin Koca Ragıb Paşa tarafından engellendiğini eklemiştir.

Ağustos 1759'da iki yalancı tanık halka ibret olsun diye eşeklere ters bindirilip yüzlerine pekmezli aşıboyası sürüldükten sonra, çevrelerinde 200 kadar çocuk, Yahudi, kefere olduğu halde tellallar da "yalancı şahidin hali budur!" diye bağırarak anayollarda, mahkeme önlerinde dolaştırıldı. Ekim ayında galebe divanı için vezirler saraya giderlerken Kubbealtı'nda yangın çıktı. Vezir kethüdası ile sekbanbaşı gelip binaya zarar vermeksizin yangını söndürdüler. Fakat sekbanbaşı ile mimarbaşı damdan düşerek ağır yaralandılar.

III. Mustafa yasak dinlemeyen istanbul kadınlarını yola getirmek için bir ferman daha yayımladı. Lale Devrinden beri "müştehâ libas giyinüb men' olundukça avrete siyaset yok, deyip üç günden ziyade fermana imtisal etmeyüb fahiş libaslar ve fâcir edalar ile" sokaklarda gezen İstanbul hanımları bir kez daha uyarıldılar. Tarihçi Şemdanizade, altı ay dahi geçerli olmayan bu yasak fermam için "biri, Anadolu kapusuzİarı ve biri İstanbul avretleri, haklarında yılda iki kez ferman çıkmadıkça" yasakların geçerli olamayacağını yazmıştır.

Bu yılların İstanbul'ca maruf bir siması Defterdar Halimi Paşa ise sarayındaki gayri ahlaki yaşam biçimi ile ünlenmişti. "Hanesine her nev'i puştları, yani Ermeni, Rum ve müslim evladından paşalı ve kalyoncu ve berber ve kalpaklı on kadar taze ve kart oğlan" almıştı. Şehzadebaşı'ndaki sarayında biri hareme, biri de bu oğlanlara mahsus iki hamamı vardı. Kethüdası Vanî Hüseyin Efendi ise "ilm-i cifr ile meşgul olup" hayli zenginleşmişti. Bunlarla ilgili dedikodular III. Mustafa'nın da kulağına gidince Halimi Paşa. vezirliği kaldırılarak Limni'ye sürüldü, mallarına da el konuldu. Hapsedilen Hüseyin Efendi'nin malları da satılıp efendisinin borçlarına yatırıldı.

nı. Mustafa'nın Young albümünde yer alan bir portresi. 1815-
TETTİ' Arşiui

Çoğu hekimlik ve sarraflık yapan Fenerli Rumların vazgeçemedikleri bir iş, devlet aleyhine casusluk olduğundan, III. Mustafa tebdil gezmelerinde bunların neler çevirdiklerini de saptamaya çalışıyordu. Bir seferinde Fenerli bir tercümanın kıyafet değiştirip rical ve kibar konaklarına gittiğini, "nakl-i kelam" (casusluk) ettiğini bizzat saptadı. Adamı, Yalı Köşkünde huzuruna getirtip boynunu vurdurdu.

17ö0'ta Ortaköy'de çıkan yangında çok sayıda ev yandı. 5 Nisan 1760'ta ise III. Mustafa'nın da hazır bulunuşu ile Laleli Külliyesinin temeli atıldı. Padişahın, annesi Mihrişah adına Üsküdar Ayazma'da yaptırdığı cami-i şerif ise Ocak 176l'de ibadete açıldı. Ayazma Cami-i adı verilen camide, görkemli bir cuma selamlığı düzenlendi.

Ağustos 176l'de mazlumların ahım almış İstanbul kadılarından Karahalilzade Abdurrahim Molla öldü. Bu kadı "halk bana poh poh desün" diyerek çarşılarda hava atan, çekindiği ocaklının kdma dokunmayan, ama yoksullara, güçsüzlere en ağır cezaları uygulayan, örneğin 80 değnekten fazlası seran caiz değilken, kimilerine sokak ortasında 100-120 değnek vurduran bir adamdı. Bir gün. Şehzadebaşı'nda 80 yaşında bir zimmi ekmekçiyi eski bir seccade üzerinde oturmuş görünce, Müslümanların secdegâhına oturmasını suç sayıp çamura yatırttı ve 85 değnek vurdurttu. Yoğurt çanaklarını kırdırdı. Karahalilzade'nin şir-i pençeye yakalandığı duyulunca halk sevindi, fakat arası çok geçmeden iyileştiği öğrenildi. Sonunda diline felç geldi, oğlu ve kızı öldü. Ölümünden sonra ise yalısı ve eşyası satıldı. Ağustos ayında İstanbul'a şiddetli yağmurlar yağdı ve yıldırımlar düştü. Eminönü'ndeki Yeni Caminin bir minaresi yıkıldı.

III. Mustafa'nın kız kardeşi ile eşi Sinek Mustafa Paşanın ısrarı sonucu hakkında idam fermanı çıkan Konya Valisi Sarı Abdurrahman Paşa ayaklandı. "Padişah tuğlarımı ref eder, lakin ruhuma bana halikım verdi, muhafazasına memurum, hatun sözü, sinek sözü ile vermem!" diyerek 2.000 kişiyle Gerede'ye ve Bolu'ya yürüdü, istanbul'da korku başladı. Gürcü Abdünnebi 01ayimn(-») bir benzerinin yaşanacağı konuşulmakta iken padişah Abdurrahman Paşayı bağışlamak zorunda kaldı.

20 Ekim 176l'de istanbul kadısı olan Damatzade Mehmed Murad Efendi, tarihçi Şemdanizade Fındıklık Süleyman Efendiyi Balkapanı eminliğine atadı. 24 Aralık 17öl'de III. Mustafa'nın ilk oğlu olan Selimin (III) doğumu, kentte ve ülkede günlerce süren şenliklerle kutlandı. Şemdanizade, kendisinin de bu vesileyle Balkapanı'm süslediğini, tarihinde yazmaktadır.

Nisan 1762'de İstanbul'un renkli simalarından şair, hazırcevap, ehl-i meclis, Ragıb Paşa'nm "enîs ü celîs"i ve musahibi Haşmet "istihza ve zemm ve ilan-ı fısk, âdeti olduğundan" Bursa'ya sürüldü. 22 Mayıs 1762'de Destereciler'de yangın çıktı. 30 saat süren bu yangında Vezir Hanı'ndan Langa Kapısına kadar semtler zarar gördü. Eylül 1762'de, kendisini satan esircinin karısını bıçaklayarak öldüren bir cariye Esir Pazarında asılarak idam edildi. 28 Eylül 1762'de Beyoğlünda çıkan yangında, caddenin iki yanındaki "balyos ve efrenc bezirganları konakları", Sicilyateyn, Rusya ve Felemenk elçilikleri, 40 kadar dükkân ve birçok ev yandı. Ekim ayındaki şiddetli yağmurda yıldırımlar düştü, seller oldu.

Şubat 1763'te III. Mustafa, Köpıülüzade Sarayı ile Silahşor Hüseyin Ağa evini satın

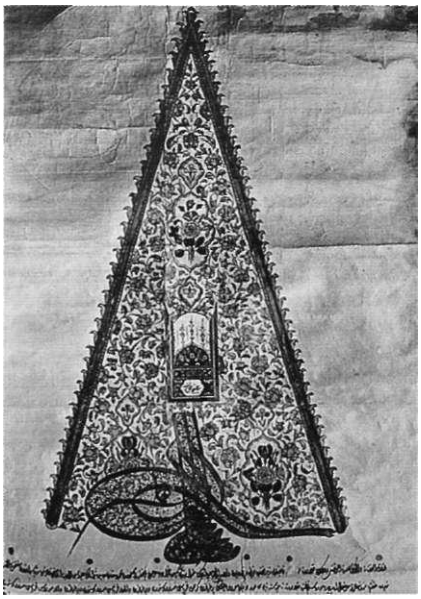

III. Mustafa'nm tuğrası.
S. Umur. ***Osmanlı Padişah Tuğraları,*** ist., 1980

alıp aynı yerdeki Yeşillioğlu Sarayı'nı ve biniş mahallini genişletti. Yine, Çengelköy ile İstavroz Köyü arasında kalan, padişahların vişne ve kiraz mevsiminde bir süre oturageldikleri eski saray da yıktırılıp enkazı Yeşillioğlu Sarayına taşındı. Arsasına ise III. Mustafa'nın iki kızı için çifte saray inşa edildi. Aşırı tutumlu olan padişah yıkılan sarayın eşsiz güzellikteki vitraylarını, "muhailâ sakıflarını" ve ahşap, taş malzemelerini bu yeni saraylarda değerlendirdi.

Mart 1763'te 25 yıldan beri İstanbul gümrükçüsü olan İshak Ağa öldü. Bu adam, kimi ne zaman kollayacağım bilir, kızdığına iyilikte bulunur, gözden düşmüş devletlilere hediyeler gönderir, onlar bir gün göreve döndüğünde de her birinden çıkar sağlardı. Sarayla ve elçiliklerle de ilişkisi eksik değildi. Elçilerle kurduğu dostluklarla sır götürüp sır getirir; Avrupa tüccarları ile dostluğunu sürdürürken "saraydan isteniyor" diyerek onlara uzak ülkelerden türlü güzel şeyler getirtir, sırası düştükçe de bu güzel şeyleri saraya gönderirdi. İstanbullu zengin gayrimüslimlerin aracılığım yapardı. "Memduh-ı enam, lakin veled-i zina, rahmana secdesi olmayan, sekran gezen, fuhşiyat ve kelimat-ı küfrü seven" ilginç bir tipti. Tersane kalyonlarında görevli kalyoncuların ve reislerin İstanbul'a gümrüksüz mal getirip pazarlamaları âdet iken bunlardan da gümrük alınması için ferman çıkarttırmış; işleri denizcilikten çok esnaflık olan sözde kalyoncular da bu yüzden gemileri terk etmeye başlamışlardı. Yine, önceleri Mısır malını, ağır hareket eden büyük kalyonlar getirirken, İshak Ağa bunların mal yüklü olarak İstanbul'a gelişlerinin zaman aldığını ve tüccar malının heder olduğunu gerekçe gösterip Avrupa gemileri ile Mısır malı taşınmasına olanak sağlamıştı. Bu sayede gümrük gelirleri arttığı gibi, İstanbul'a sevk edilen mal ve zahire de bollaştı. Eskiden 40-50 kalyon bu işi görürken Avrupa gemilerinin sayısı kısa zamanda 200'ü bulmuştu. Ancak bu kez de Avrupa gemileri, yükledikleri malları ve pirinci İstanbul'a getirmeyip başka iskelelerde satmaya başladılar. Bu yüzden başkentte pirincin okkası 40 paradan 80-120 paraya kadar çıktı.

İstanbul'da Koska'da bir külliye yaptıran Sadrazam Koca Ragıb Paşa 8 Nisan 1763'te öldü. Ragıb Paşa, salt iyi bir devlet adamı olarak değil, hazırcevaplığı, okuryazarlığı, zengin kitaplığı, hukuk bilgisi, ozanlığı ve sohbetleri ile de İstanbul kimliğine katkıda bulunmuştur. Fakat, Acem Ali, Hindî Hasan, Kazar vb kişiler, Ragıb Paşa'ya rüşvet aracılığı yapmaktaydılar. Hayli zenginleşen, büyük saraylar ve yalılar edinen Acem Ali'nin boynu vuruldu, Kazar asıldı.

Ramazan 1176/Mart-Nisan 1763'te III. Mustafa'nın önünde huzur dersleri verilirken Tatar Ali ve Abdülmümin adlı iki müderrisin kavgaya tutuşmaları bir skandal oldu ve padişah, Ali Efendi'yi sürgüne yolladı. Dönemin ünlü kişilerinden olan Bedesten hacegîsi ve kuyumcubaşı Seyyid Tahir Çelebi, III. Mustafa'nın cehver tutkusundan dolayı her gün saraya gelmekte ve cevherdarlık etmekteydi. Çok zengin olan Tahir Çelebi, padişah için Beykoz'da Sultaniye'de bir yazlık saray ve divan toplantıları için de bir paşakapısı yaptırmıştı. Beykoz'daki boş kıyı arsalarına da dönemin devlet erkânı yeni yalılar inşa ettirdiler. Tahir Çelebi kendi yalısı için de 150 kese harcadı. "Mümtaz reftarlı kırk elli civan içoğlanı ile mümtaz ve müştehâ reftarlu cariyeler" edindi. Yalısını özenle donattı. Her türlü saz, söz ve zevk olanağını hazırladı. Beykoz'da ve Boğaz'da yalı merakı, kısa zamanda herkese yayıldı. Kente uzaklığına bakılmadan yapılan yalılarla Beykoz, kentin en güzel sayfiyesi oldu. Bir çarşı kuruldu, cami ve hamam inşa edildi. Dükkânlar geceleri bile açılmakta "şehrayin üzre mumlar ve kandiller" yakılmaktaydı. "Esnaf-ı sazende ve ahbab-ı nazende, hayalbaz, hokkabaz, canbaz, zorbaz ve hürde reftarlu rakkaslar, şirin-zeban, bârık-miyan, afet-i can, fitne-i cihan köçekler" gösterilere başladılar. Bunları haber alan İstanbullular, geceleri "kayık kayığa bir iki bin kayık, kimi serhoş kimi ayık" Beykoz'a gitmeyi âdet edindiler. Beykoz süfehâ meskeni oldu. Dedikodular artınca III. Mustafa gösteri dükkânlarını yıktırdı. Tahir Çelebi'nin ise talihi döndü. Önce Ayasofya'daki konağı, sonra Yeşillioğlu'ndaki yalısı yandı. En son Paşabahçe ve Beykoz'daki yalıları "tahir ve tahir ahvali bahir" oldu. Aradan 3 yıl geçince, 60 keseye yapılmış yalılar 4 keseye zor satıldı.

1763'te piyasadaki paralara el atıldı. Ayarları ve ağırlıkları aynı olan fındık altını ile Venedik yaldız altını arasında ayar ve ağırlık farkı olduğu şayiasını halk arasına yayan Yahudi ve Hıristiyan sarraflar, yaldız altınının fiyatının artmasına, fındık altını fiyatının da düşmesine neden olmuşlardı. Bunlar, piyasadan ucuza topladıkları fındık altınlarını İstanbul'dan Avrupa'ya götürüp yaldız altını ile değiştirmekte ve büyük kazanç sağlamaktaydılar. III. Mustafa, resmen vezin ve ayar kontrolü yaptırdıktan sonra her iki altın için de 155 akçe rayiç verdirdi. Bu kez, hilekârlar, altın törpüleme yolunu tuttular. Önceleri 1 "buğday" kadar törpülenen altınlardan giderek 4 "çekirdek'e kadar çalınır oldu. Bu yüzden alım satımlarda kavgalar olmaya baş-

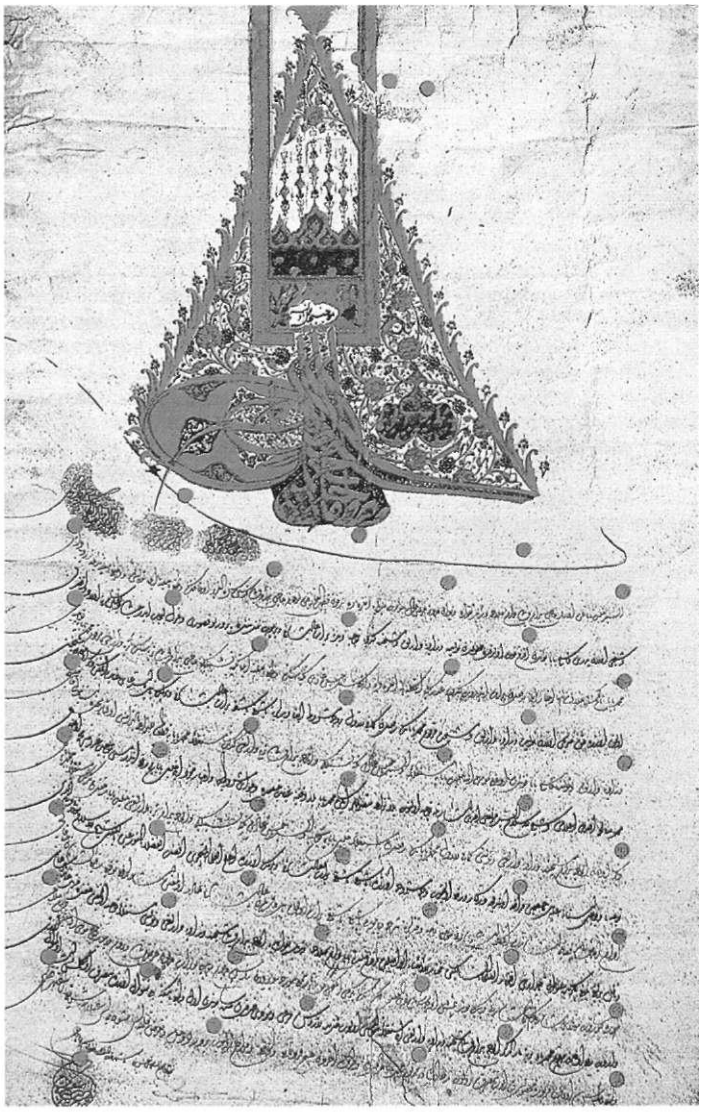

III. Mustafa'nın hatt-ı hümayunlu fermanı, 10 Temmuz 1760. *Fuat Bayramoğlu arşivi/ Kültür ve Sanat,* S. 4 (Haziran 1976)

ladı. III. Mustafa bir başka fermanla vezni noksan altınların sürümünü yasakladı. Piyasada mevcut fındık altını, istanbul zincirli altını, zer-i mahbub, Mısır zincirlisi, Mısır tuğralısı, yaldız Venedik ve Macar altını türlerinden vezni noksan olanların Darphane tarafından toplanması gerçekleştirildi. Marbaş denen gümüş kuruş da 12 akçe olarak ıslah edildi.

Ekim 1763'te ölen mimarbaşı Kara Mimarin yerine, hendese fennini bilen Mehmed Tahir AğaG» getirildi. 1 Kasım 1763'te de Hamza Paşa azledilerek Halep Valisi Mustafa Paşa sadrazamlığa atandı.

5 Mart 1764'te yapımı tamamlanan, Laleli Külliyesi'nin açılışı yapıldı. III. Mustafa buraya cuma selamlığına geldi. Başlangıçta tek minareli olan camiye ikinci minaresi 7 yıl sonra eklenmiştir.

Fatih'te Paşmakçızade Sarayımın yanması ve yangının çevreye yayılmaması dedikodulara neden oldu. Halk bu sarayı "taife-i cinniyân'ln yaktığma inandı. Temmuz ayında çoğu Eğinli olan İstanbul sarraflarının şikâyeti üzerine Eğin nakibi kısasen idam edildi. Nakibin İstanbul'a gelen yakınları, kentteki seyitleri çevrelerine toplayıp kazasker kapısında gösteri yaptılar. Sarrafların katlini istediler. Kazaskeri ve şeyhülislamı korkuttular. Şeyhülislam Dürrizade Mustafa Efendi, bir fitne çıkabilir kaygısıyla dört sarrafın katli için fetva verdi. Suçlular Bâb-ı Hümayun önünde katledildiler. Aralık 1764'te hizmetkâr ve esnaf sınıfından kimselerin vaşak kürk, çiçekli kaftan ve entari, kemerbend şal kuşak kullanmamaları için bir ferman daha yayımlandı ama bu da öncekiler gibi yürümedi. İstanbul Kadısı Ebubekir Fazıl Efendi, İstanbul'a gelen şekerin tevziinden çıkan ihtilaf nedeniyle azledildi. Ebubekir Efendi'ye gelesiye İstanbul'a getirilen şekeri önce "Mısır Çarşulular" denen aktarlar almakta, Yeni Cami vakfına yılda 7.000 akçe ödeyip şekeri de esnafa ve şekercilere muayyen bir kârla satmaktaydılar. Fakat şeker getiren bezirganlar Mısır Çarşısı'na vermeden doğrudan şekercilere mal satmaya başlayınca uyuşmazlık doğmuştu. Ebubekir Efendi'den önce bu davaya defalarca bakılmış, fakat çözüm bulunamamıştı. Ebubekir Efendi ise sekercileri aktarlara hissedar ederek çözüm buldu. 28 Aralık 1764'te, sarayın Kafes Kasn'nda hapis tutulan şehzadelerden Numan öldü ve cenaze alayı düzenlenerek Yeni Cami Türbesi'ne gömüldü.

Kethüdası Ahmed Efendi'nin bazı yolsuzluklarına ortaklığı ortaya çıkan Sadrazam Köse Bahir Mustafa Paşa, 28 Mart 1765'te azledilip iki gün Kapıarası'nda tutuklu kaldı. Daha sonra Midilli'ye sürgün, bir ay geçince de idam edildi. Muhsinzade MehmedPaşa sadrazam oldu. Mart aymda Tophane'de ve Boğazkesen'de etkili olan yangın 15 saat sürdü. Firuz Ağa Mahallesi'ne kadar olan yerler yandı. Nisan ayında, bölgesinde yaptığı zulümlerden dolayı idam edilen Bozok Mustassarrıfı Çapanoğlu Ahmed Paşa'nın kesik başı İstanbul'a getirilerek Bâb-ı Hümayun önünde teşhir edildi. 29 Haziran 1765'te III. Mustafa'nın davetlisi olarak istanbul'a gelen Kırım Hanı Selim Giray onuruna törenler, gösteriler ve ziyafetler düzenlendi.

Muhsinzade Mehmed Paşa, Selim Giray'ı Davutpaşa'da karşıladı. Buradan Topkapı'ya kadar karşdıklı sıralanan yeniçeri, topçu, cebeci, arabacı ve kalyoncu sınıfları hanı selamladılar. Konuk için Kabasakal'da bir konak hazırlandı. Dolmabahçe'de, Küçüksüda ve Kâğıthane'de verilen ziyafetler görkemliydi. Selim Giray padişahın katma da çıktı ve İstanbul'daki misafirliği 29 gün sürdü.

ihaneti saptanan Eflâk voyvodasının kapı kethüdası Stavrakioğlu, Eylül 1765'te idam edilerek ölüsü Akmtıburnu'ndaki yalısının önüne asıldı. Müsadere edilen malları ve nakit parası mavnalarla taşmdı.

8 Mart **1766**'da ramazanın 26. gününde başlatdan bayramlaşma törenleri bayramın üçüncü gününe kadar sürdü. III. Mustafa bu günler boyunca Yalı Köşkü'nde, Gülhane'de, şenlikleri, bamyacı-lahanacı müsabakalarmı(->) izledi. Toplam 10 fasıl olmak üzere bayramın **3** günü boyunca Sarayburnu, Tophane, Tersane, Kurşunlu Mahzen, Kızkulesi ve Yedikule'den, aynca çektirilerden toplar atıldı. Kentte kandiller yakıldı. O yılın Kurban Bayramı da benzer biçimde kutlandıktan sonra bayramın 4. günü 22 Mayıs 1766'da, tarihe "zelzele-i azim" diye geçen, büyük deprem oldu. 2 dakika kadar süren bu korkunç depremde hasar görmeyen yapı kalmadı. Kagir binaların çoğu yıkıldı, istanbul toz duman içinde kaldı. Bayezid ve Mihrimah Sultan camileri, Şeherciler Ham, Kapakçarşı'da Dua Meydanı, Kalpakçılar, Bedesten, Esir Pazarı, hanlar, camiler büyük hasar görürken Fatih Camii tamemen çöktü. Topkapı Sarayımda yıkıntılar ve çatlaklar meydana geldi.

Surlarda yer yer büyük gedikler açıldı. Halk şaşkına döndü. Herkes evini terk edip cami avlularında, meydanlarda toplandı. Ertesi cuma günü, III. Mustafa, ahaliye moral vermek için Sultan Ahmed Camiine selamlığa çıktı. Padişah camide iken öncekinden hafif bir deprem daha oldu. İlkinden 75 gün sonra şiddetli bir sarsıntı daha yaşandı. Bu kez Galata, Üsküdar, İzmit'e kadar olan yerler hasar gördü.

31 Ocak 1767'de akşamdan sonra çok şiddetli bir deprem daha oldu. Böylece 8 ayda dört büyük deprem İstanbul'u harabeye çevirdiği gibi halkta da güven duygusu ve yaşama isteği kalmadı. Herkes, kırlara, bahçelere çadırlar ve çergeler kurarak kent yaşamını bıraktı. III. Mustafa İstanbul'un bir an önce onarılması için hazine olanaklarını seferber etti. Kapalıçarşı ile çevresinin onarımı işine Tıflî Efendi, surların onaranına Mehmed Ağa, Baruthane'ye Yenişehirli Osman Efendi, Saraçhane ve Arasta'ya Âtıfzade Ömer Efendi, Enderun-ı Hümayun binalarına şehremini, yeniçeri kışlalarına Haseki Mustafa Ağa, Yedikule'ye Hezarfen Kara Mustafa Ağa, Tophane'nin onarımına Mahmud Bey, Fatih Camii ile türbesinin yeniden yapımına da Hamiş Bey bina emini tayin edildiler. Kentin tahrip olan toprak altı suyolları da onarıma alındı. 8 Ocak 1767'de Tersane önünde bir kalyonda çıkan yangın, Kalafayteri'ndeki demirli gemileri de tutuşturdu. Ateş alan tekneler rüzgârın ve akıntıların etkisiyle başıboş dolaşırken Cibali yahudhaneleri ve çarşısı, Aynalıkavak Sarayı, Halıcıoğlu İskelesi yandı. Kül olan Aynalıkavak Sarayı'nın çok değerli aynaları ve bir kısım eşyası güçlükle kurtarıldı. Bu olay nedeniyle Kaptan-ı Derya Tosun Mehmed Paşa ile Tersane Emini İzzet Ahmed azledildiler. Kumkapı'daki Ermeni kilisesinin etrafma, satm alman arsalara keşiş odaları, mutfak ve bimarhane eklendiğini çevredeki Müslümanlar İstanbul kadısına şikâyet ettiler. Eklentiler yıktırıldı. Ayrıca Kaşıkçılar'daki bir kahvehanede topladığı yalancı şahitler ve şerirlerle şirretlikler planlayan ve günahsız insanları suçlu duruma sokup haraç alan bir Ermeniyi de işlettiği kahvehanenin önünde astırdı.

16 Haziran 1767'de Karaağaç'tan Evhadüddin (Ayvat Deresi) denen yere giden III. Mustafa, yaptırdığı Ayvat Bendi'ni(->) ve burada toplanan suyu gördü. 30 Temmuz 1767'de ise yeni Fatih Camii'nin temeli atddı. Depremde yıkılmış olan Beşiktaş Sarayı'nın yapımı da bu yıl tamamlandı. İçi çinilerle kaplı bu yeni kasrı III. Mustafa pek beğendi. 27 Eylül 1767'de Beyoğlu'nda bir Frenk terzihanesinde başlayan yangın, elçiliklerle birçok evin 1762 yangınında olduğu gibi birkaç kez yanmasına neden oldu. Bu yangın Dörtyolağzı denen yerde kendiliğinden söndü.

13 Ocak 1768'de Hocapaşa Çarşısı ile Paşakapısı arasında bulunan Bostancıbaşızade Konağında başlayan yangında ise Aydınzade Tekkesi'nin hücreleri, Kapuağası Medresesi ve bu havalideki evler yandı. Saraya bitişik muhzır ağa binaları da yangmı kesmek için yıkıldı.

1768 kışmda zatülcenp olan III. Mustafa 20 Şubat 1768'de düzenlenen muayede törenine, Bâbüssaade önünde kurulan tahtın çevresi perdelerle kapatılmak suretiyle katılabildi. Bayram namazına da gidemedi.

7 Ağustos 1768'de Muhsinzade Mehmed Paşa azledilerek Silahdar Hamza Mahir Paşa sadrazam atandı. Rusya'ya savaş açılması nedeniyle de istanbul'daki elçi Obreskoff tutuklanıp Yedikule'ye kapatıldı. 20 Ekim 1768'de sadaret bir kez daha el değiştirip Yağlıkçızade Hacı Mehmed Emin Paşa sadrazamlığa getirildi. 17 Mart 1769'da Paşakapısı önüne tuğlar dikildikten sonra Arzodası'nda kürsü şeyhleri de hazırken dua edildi. Tuğlar ve otağ-ı hümayun, törenle Davutpaşa'ya götürüldü. İzleyen günlerde ordu alayı, yeniçeri alayı, cebeci, topçu alayları, sancak-ı şerif alayı düzenlendi. Bu hareketli ve heyecanlı günlerde "fitne-i müteseyyidin" denen bir olay yaşandı. Bedesten tellallarından Hüseyin adlı düzmece seyit, bir beygire binip "bugün bizim hizmet günümüzdür" diyerek gördüğü her yeşil sarıklıyı etrafına toplamaya başladı. Gelmeyen emirleri zorla yanına aldı. Sayı 700-800'e ulaşınca "iki yanımızda Yahudi, ya nasrani olmasun" diye bağırıp uzaktan geçen gayrimüslimleri yakalatıp

üstlerinde başlarında ne varsa gasp etmeye koyuldu. Bazılarını öldürdü. Bu gözü dönmüş kalabalık Edirnekapı'dan çıkınca tarlalarda çalışan gayrimüslim köylüleri daha acımasızca soyup öldürmeye başladı. Eyüp kadısı tarafından kendi bölgesinde 28 eeset, 200 soyulmuş insan saptandı.

27 Mart 1769'da Davutpaşa'da toplanan ordu, Serdar-ı Ekrem ve Sadrazam Hacı Mehmed Emin Paşa'nm komutasında 8 Nisan günü cepheye hareket etti.

1 Mayıs 1769'da Hotin zaferi haberinin ve düşmandan alınan bayrakların İstanbul'a ulaşması sevinç uyandırdı. Üzerlerinde haçlar bulunan büyük çuha bayraklar Paşakapısı'nda sergilendi. Camilerde ordu için dualar edildi. Sıbyan mektepleri "feryad-ı âmin"e çıkartıldı. 12 Ağustos'taki ikinci Hotin zaferinden sonra III. Mustafa "gazi" sanını aldı. Mehmed Emin Paşa azledilip Moldovancı Ali Paşa sadrazam ve serdar-ı ekrem atandı.

10 Temmuz 1769'da Valide Hamamı yakınında çıkan yangında Atmeydanı, Mehterhane, Defterdar Kapısı, Şengül Hamamı, Ciğalazade Sarayı, bunların çevresindeki dükkânlar ve evler yandı.

12 Aralık 1769'da Moldovancı Ali Paşa da cephede azledilerek İvazzade Halil Paşa" sadrazam ve serdar-ı ekrem oldu.

13 Nisan 1770'te Fındıklı'da Çöpçü Limam'nda çıkan yangm Fındıklı'ya kadar yayıldı ve beş saat sürdü. Cihangir Camii'nden kıyıya kadar bütün semt boş arsa haline geldi. 7 Temmuz 1770'te Çeşme'de donanmanın yakılması, cephe savaşlarında ise Kartal ve Bender bozgunları, İstanbul'daki yaşamı etkiledi ve fiyatlar birden yükseldi. 25 Ekim 1770'te İvazzade Halil Paşa da azledilip Bosna Valisi Silahdar Mehmed Paşa sadrazam ve serdar-ı ekrem oldu.

7 Ocak 1771'de Boğaziçi'nde küçük bir yerleşim yeri olan Yeniköy tamamen yandı. 25 Ocak günü ise III. Ahmed'in oğlu ve III. Mustafa'nın kardeşi, "ekber-i şehzadegân" Bayezid öldü ve Yeni Cami türbesine gömüldü. **26** Nisan 1771'de 5 yıldır yapımı devam eden ve temelden yenilenen Fatih Camii ibadete açıldı. Diğer yandan Rusya cephesindeki savaşlar kayıplarla sonuçlanırken ağır masraflar da III. Mustafa'nın çok önem verdiği hazineyi eritti. 24 Haziran 1771'de Kırım'ın Rus işgaline uğraması üzerine kaçan Selim Giray İstanbul'a geldi. Büyükdere'de Damatzade Mehmed Murad Efendi Sahilhanesi'nde konuk edildi. Hazineden kendisine tahsis edilen 300 kese paranın hesabını veremedi. Suçlu görülerek Silivri'deki çiftliğinde oturmasına müsaade edildi. Öncekiler gibi başarısız olan Silahdar Mehmed Paşa da görevden alınıp 11 Aralık 1771'de Muhsinzade Mehmed Paşa ikinci kez sadrazamlığa getirildi.

İstanbul'a bağlı kadılıklardan olan Eyüp Kadılığı Aralık 1771'de "devriye" düzeyinden mahreç düzeyine yükseltildi ve Uzuncaova ile Hasköy de buraya bağlandı. Ağa Kapısı'nm(->) tamamen yanması herkeste hayretler uyandırdı. Çünkü içinde yüzlerce nöbetçi, bekçi asker bulunduğu gibi yanındaki yangm köşkünde de bekçiler bulunuyordu.

25-27 Şubat arasında "Galata Vak'ası" denen ilginç bir olay yaşandı. Kalyoncuların Galata'da bir kahveciyi öldürüp dükkânını yağma etmeleri sonucu kalyoncularla Galata kulluğu neferleri arasında çıkan tartışma giderek büyüdü. İki tarafın yoldaşları, kalyoncu-Tersane neferatı ile 64. ve 25. yeniçeri ortaları, bunlara katılan serseriler, aylaklar, yağmacı ve kavgacı kalabalıkları, Galata İskelesi'ndeki gemilerden toplar çıkartıp Kürkçü Kapısı'ndan Galata Kulesine ve Sandıkçılar'a kadar siperler, metrisler hazırlayarak cenge başladılar. Savaşa katılanlar 4-5.000 dolayındaydı. Üç gün üç gece top ve tüfek sesleri eksilmedi. Kalyoncular, Arnavut pergendelerinden, yeniçeriler Laz gemilerinden karşılıklı kurşun ve top attılar. Kurşunlu Mahzen'den İstanbul'a üç gün boyunca tek insan geçemedi. İki taraf hayli kayıp verdikten sonra sadaret kaymakamı ile sekbanbaşı Çardak'a gelip seslerini karşı tarafa duyurmaya çalıştılar. Fakat geçmeye cesaret edemediler. Ahali ve Topçu Ocağı ile üzerlerine "nefir-i âmm olunacağını" duyurdular. Kavgacılan yatıştırmak için de bir yeniçeriyi öldürmüş olan pergendi filikacısı zimmi idam edildi. Olay güçlükle yatıştırıldıktan sonra dağılıp kaçan tahrikçiler birer-ikişer yakalanıp cezalandırıldı.

29 Nisan 1772'de İstanbul'da, öncekiler kadar şiddetli olmayan bir deprem daha oldu.

Paraya, hazmenin altın ve gümüşle doldurulmasına düşkünlüğü ile tanınan III. Mustafa, saltanatının ilk 10 yılında topladıklarını, son 6 yılda Rusya Savaşı, Çeşme faciası, İstanbul depremleri gibi büyük harcamalar gerektiren olaylar yüzünden sarf etmek zorunda kaldı. 1773 sonlarına doğıu hastalıkları giderek arttığından 1774'e ağır hasta girdi. Hepsi de ölümcül olan rahatsızlıkların ihtilatı sonunda 21 Ocak 1774 Cuma günü ilginç bir rastlantı ile öğle ezam okuyan müezzinlerin "hayye ale'l-felâfı" (kurtuluşa koşun) dedikleri anda öldü. Laleli'deki türbesine gömüldü.

Döneminin tarihçilerince her ne kadar "İskender-i Zülkarneyn-i Sani" gibi bir unvana layık görülmüşse de III. Mustafa sıradan bir hükümdardı. Fakat İstanbul'a hizmet bakımından önceki büyük birçok padişahtan daha önde gelir. Kentin imarıyla yakından ilgilenmiş, temel sorunlardan olan yiyecek yetersizliğini kalıcı çözümlerle gidermeye çalışmıştır. Bu amaçla büyük zahire depoları yaptırdığı bilinmektedir. Anadolu'daki güvensizlik ve üretim azlığı nedeniyle İstanbul'a en çok göçlerin olduğu yıllar, III. Mustafa'nın saltanatına rastlamıştır. Pahalılığı ve lüks tüketimi önlemek, ithalatı kısmak, rumî denen değerli kumaşların, kürklerin tüketimini azaltmak, Venedik dibası taklidi kumaş üretimi için yerli tezgâhları faaliyete geçirmek, büyük ticaret hanları yaptırmak, para piyasasını karmaşadan ve hilelerden arındırmak gibi akılcı ve yararlı girişimleri olmuştur. El attığı bir diğer alan, ordunun teknik eğitim olanaklarına kavuşturulmasıydı. Bu amaçla Baron de Tott'dan istifade etmiştir. Kâğıthane'de yaptırdığı kışlada seçme askerlere Avrupa usulünde atışlar ve savaş eğitimleri verdirmiş, Süratçiyan Ocağı denen hafif topçu birliğini kurdurmuştur. 1773'te Mühendishane-i Bahri-i Hümayunü(->) açtırması, eğitim alanında başlıbaşma bir dönüm noktası kabul edilmiştir. III. Mustafa'nın bu tür girişimlerini izleyen Batılılar onun için "en büyük, fakat en talihsiz Osmanlı padişahı" demişlerdir. İstanbul'un imarına harcadığı para 11.000.000 akçe olarak hesaplanmıştır. Kente akıtılan suyun çoğaltılması için yeni bir tesis yaptırdığı gibi eski suyollarını da onartmış, ayrıca su tüketimim azaltmak için yeni hamam yapımını yasaklamıştır. Avrupa ile ilişkilere önem vermiş, Paris'e, Berlin'e, Viyana'ya ve Varşova'ya elçiler göndermiştir. Elçilerin ve maiyetlerindeki diplomatların İstanbul'a pek çok yenilikler getirdikleri ve başkentin sosyal yaşamını etkiledikleri bilinir. Örneğin, İstanbul'da yabancı elçilerin aileleriyle devlet ricali eşleri arasında ilk ziyaretler ve tanışmalar III. Mustafa zamanındadır. Çağdaşı ulema düzeyinde din bilgisine ve genel kültüre sahip olan III. Mustafa bilginleri toplayarak huzurunda çeşitli konulan tartıştırırdı. İlmi nücuma düşkünlüğü ve bununla her şeyi çözümlemek ve yorumlamak istemesi onun bir zaafı sayılmıştır. Fransa'dan astroloji kitapları getirttiği gibi, Prusya Kralı II. Friedrich'ten uzman müneccimler istemesi de meşhurdur. Kahvecibaşısı Kastamonulu Mustafa Nakşi Efendiye tutturduğu ruzname, *Vekayi-i Sultanî Tarih-i Nakşîndmı* taşımaktadır. "Cihangir" mahlası ile şiirleri olan III. Mustafa'nın, döneminin yöneticilerini ve genel durumunu eleştiren ünlü dörtlüğü *Yıkılubdur bu cihan sanma ki bizde düzele/Devleti çarhı denî verdi kamu mübtezel&Şimdi ebvabı saadetle gezen hep hezele / İşimiz kaldi heman merhemet-i lem-yezele* başta Koca Ragıb Paşa olmak üzere şairlerce tanzir edilmiştir.

Önceki padişahlardan farklı bir giyim ve başlık formu benimseyen III. Mustafa, ulema örfünü andıran fakat yüzeyi düz bir kavuk biçimi seçmiş, bunun tepesine de pırlantalı bir tuğ ile süslü uzun bir sorguç takmıştır. Resmi törenlere mahsus bu kavuk dışında diğer günlerde paşalı kavuk kullandığı bilinmektedir. Yaz aylarını Beşiktaş'ta ve Karaağaç'ta geçiren III. Mustafa'nın bir tutkusu tebdil gezmekti. Çoğu kez kahvecibaşısı Mustafa Nakşı Efendi ile ve tebdil hasekisi kıyafetinde sokağa çıkan padişah, sabah namazım Ayasofya'da kıldıktan sonra İstanbul'un hemen her semtine gider, denetimler yapar, tebdil geleneğinin bir gereği olarak da ya bir ödüllendirme veya siyaseten katlettirme uyguladıktan sonra saraya dönerdi. Bazen de binişe(->) çıkar veya donanmayı, askerlerin eğitimlerini denetlerdi.

Kadınlara düşkün olan III. Mustafa saray dışında da "sevgili" edinen ilginç bir gönül adamıydı. Rıfat Kadm'la saray dışındaki ilişkisi, daha sonra onu haremine aldırtması ile ilgili hatt-ı hümayunları ve mektupları Topkapı Sarayı Müzesi Arşi-

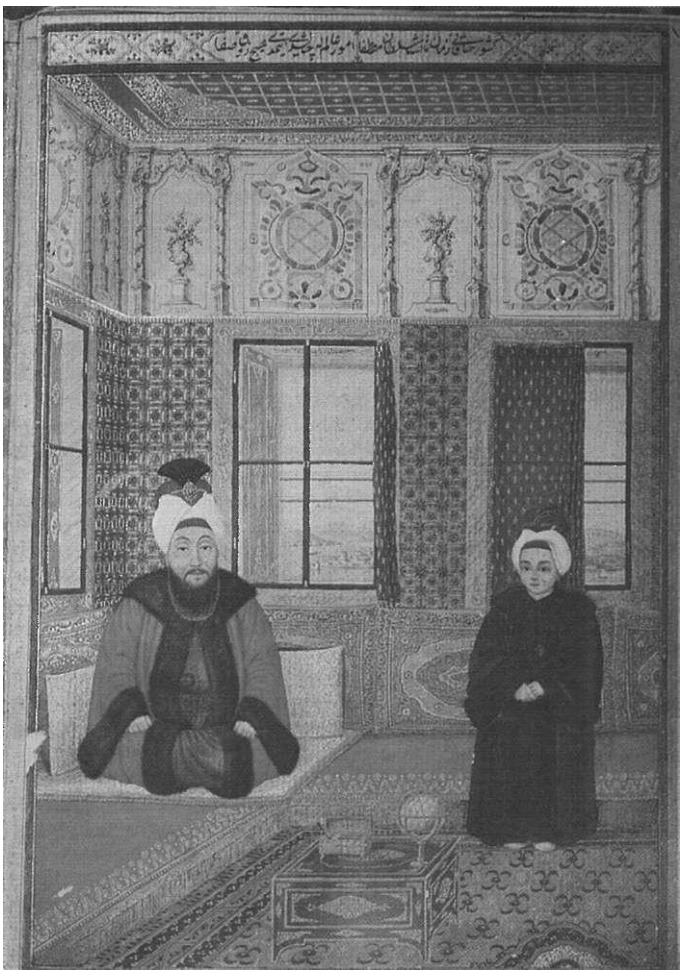

III. Mustafa ve Şehzade Selim. İÜ Ktp, T 9366 *Ara Güler*

vi'ndedir. Kadınları, Adilşafı, Aynülhayat, Mihrişah ve Rıfat kadın efendilerdi. İki oğlu Selim (III) ile küçük yaşta ölen Mehmed'di. Kızları Hibetullah, Mihrimah, Şah, Mihrişah, Beyhan, Hatice, Esma ve Fatma sultanlardır.

Bibi. *Mür'i't-Tevarih; 11/A,* II/B; Çeşmizade Mustafa Reşid, *Çeşmizade Tarihi, Ist.,* 1993; Ahmed Vasıf Efendi, *Mehasinü İ-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbâr,* (yay. M. İlgürel), İst., 1978; B. S. Baykal, "Mustafa III", *LA,* VIII, 700-708; Uzunçarşılı, *Saray,* 33 vd; Danişmend, *Kronoloji,* IV, 40-56; M. Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1985, s. 22 vd; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 98 vd; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi,* E. no. 7014, 7019, 7029.

NECDET SAKAOĞLU

MUSTAFA m CAMÜ

Kadıköy'ün eski iskele meydam yakınında, Tavus Sokağı'nda bulunmaktadır. III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından 1174/1760'-ta yaptırılmıştır. Mimarının, dönemin hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa(->) olduğu anlaşılmaktadır. Cami, konumu itibariyle "iskele Camii" diye anılmaya başlamış ve bugüne dek bu adla anılagelmiştir. Ancak bugün sahilden oldukça içeride kalmıştır. Etrafı yapılarla kuşatılmış olan caminin yalnızca denize bakan kuzeybatı cephesi görülebilmektedir.

Hadîka'&a. belirtildiğine göre, caminin inşa tarihi ebced hesabı ile 1174/1760'tır. Bu tarih Türk mimarisinde barok üslubun egemen olduğu bir döneme rastlar. Yine *Hadîka'da* caminin mahallesinin bulunmadığı kaydedilmiştir ki. Kadıköy'de 18. yy'da yerleşimin Osman Ağa Camii çevresinde yoğun olduğu ve Kadıköy'ün ancak 19- yy'dan sonra geliştiği bilinmektedir. Aynı eserde camiye daha sonra bir sıbyan mektebinin ilave edildiği de belirtilmiştir. Yapı 1270/1853'te yangın geçirmiş, 5 yıl harap durumda kalmış ve Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından 1275/1858'de kagir olarak yeniden inşa ettirilmiştir. Cami kare planlı, üzeri kubbe örtülü asıl mekân ile hemen bu kısma bitişik olarak kuzeybatı cephesine inşa edilmiş ek bölümden oluşur. Minare bu iki kısmın arasında kalmıştır.

Harim kısmına, basık yuvarlak kemerli üç açıklıktan girilir (şimdi buraya ahşap kapılar koyulmuştur). Orta açıklık diğerlerine oranla daha geniş ve yüksektir. Yan duvarlarda, yine ortadakiler büyük olmak üzere yuvarlak kemerli üçer pencere vardır. Mihrabın iki yanmda da birer pencere yer alır. Doğu ve batı duvarlarının üst seviyesinde ve mihrap üzerinde üç pencere vardır. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Kubbenin ağırlığı yapının kalın duvarları ile taşınır.

Duvarlar, üstteki pencerelere kadar bitkisel motifli, yeşil, lacivert, firuze ve kırmızı renklerin hâkim olduğu, geç devir Kütahya çinileri ile kaplıdır. Duvarlardaki bu süslemenin alt ve üst sınırı lacivert rengin hâkim olduğu çini bordürlerle belirlenmiştir. Bu bordürler tüm mekânın duvarları ile pencere kenarlarını dolaşır. Üstteki pencerelerde iki tane vazodan çıkan çiçek kompozisyonunun görüldüğü çok renkli zarif vitraylar vardır. Çini süslemenin bittiği yerden itibaren, yan duvarlarda oldukça sade bir kalem işi süsleme görülür. Bunlar gri ve beyaz rengin hâkim olduğu, aralarında kiremit rengi ile zenginleştirilen, geometrik geçmelerden oluşmuş dikdörtgen kasetlerin içlerindeki bitkisel motiflerden meydana gelen bezemelere sahip bordürlerdir. Buna benzeyen bir bordur de kubbe kasnağmı dolaşır. Kubbe göbeğinde ise zengin bitkisel motiflerle çok güzel bir kompozisyon meydana getirilmiştir. Tüm kalem işlerinde gri-beyaz rengin hâkimiyeti ve motiflerin benzerliği ile zarif bir bütünlük sağlanmıştır. Pandantiflerde ilk dört halifenin adının yazılı olduğu madalyon şeklinde birer pano bulunmaktadır. Bunlar, iyi bir hattat olan Abdülmecid tarafından yazılmıştır. Ayrıca caminin içinde bulunan Lafza-i Celal, İsm-i Nebî ve Kelime-i Tevhid levhalarının hattı da Abdülmecid'e aittir.

Mihrap bitkisel motifli Kütahya çinileri ile süslenmiştir. Bunun etrafını lacivert zemin üzerine beyaz yazılı kalın bir bordur çevreler. Mihrabın sağındaki ahşap minberin ajurlu aynalık kısmının ortasında bitkisel bir kompozisyon oluşturan geçme bir çiçek deseni ve etrafında yıldız motifleri bulunmaktadır. Mihrabın solundaki ahşap vaaz kürsüsünün geometrik motiflere sahip ajurlu bir korkuluk kısmı ve beş basamaklı bir merdiveni bulunmaktadır.

Harime bitişik kuzeybatı kısma eklenmiş bölüm düzgün kesme taştan ve iki katlıdır. Cümle kapısı tarafında "U" şeklinde bir girinti yapar. Cephesi bol pencereli olup alt kat pencereleri dikdörtgen, üst kat pencereleri ise basık yuvarlak kemerlidir. Bu bölümün üzeri iki yana hafif meyilli bir çatı ile örtülüdür. Alt katta, ortada üzeri mozaik kaplı yuvarlak bir paye vardır ve bu üst kat tavanına dek uzanır. Bu payenin sağ ve solundaki merdivenlerle üst kata çıkılır. İkinci kat mekânına yuvarlak kemerli üç açıklıkla girilir. Diğerlerine göre daha geniş kemerli olan ortadaki bölüm ileriye doğru küçük bir çıkıntı yapar. Burası hünkâr mahfilidir.

Yapının cümle kapısı üzerinde 1275/1858 tarihli binanın ihyasına ait kitabe panosu Şair Safvet tarafından tertip edilmiş ve dönemin ünlü hattatlarından Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından ta'lik hatla yazılmıştır. Bu panonun üstündeki üçgen alınlığın (şu anda üst kısmı kırıktır) ortasında bir madalyon içinde Sultan Abdülmecid'in tuğrası görülmektedir. Bu madalyonun iki kenarında, mermer üzerine kabartma olarak yapılmış, kıvrık dal ve çiçek motifleri ile süslü ampir üslubunda bir çerçeve bulunur.

Caminin minaresi kuzeybatı cephesinin batı köşesindedir. Pabuç kısmı ek bölümün

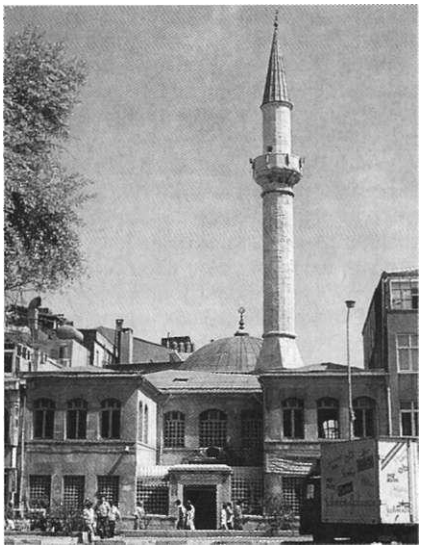

İÜ. Mustafa Camii
Banıl Kutun / Obscura, 1994

çatısından başlar ve kapısı cami içine açılır. Kesme taştan, tek şerefeli olan minarenin pabuç ve şerefe kısımları birer bilezikle gövdeden ayrılmıştır. Kubbesinin alemi dönemin özelliği olan ay ve çok kollu yıldız şeklindedir.

Cami 1975'te Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tamir ve restore edilmiş, binanın kuzeybatı kısmında, tali kapıya açılan yere abdest muslukları ve tuvaletlerin yer aldığı bölümler eklenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 256; M. Erdoğan, "Mehmed Tahir Ağa", ***TD,*** X (1954), 166-167; Öz, *İstanbul Camileri,* II. 61; M. Şükrü Usluduran, "Kadıköy-Bostancı Arası Türk Mimari Eserleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak., yayımlanmamış lisans tezi) İst., 1979.

TÜLAY AKIN

MUSTAFA LU ÇEŞMESİ

bak. LALELİ KÜLLİYESİ

MUSTAFA m MEKTEBİ

Üsküdar İlçesi'nde, Şemsi Paşa Mahallesinde, Ayazma Camii'nin güneydoğusunda bulunmaktadır.

III. Mustafa (hd 1757-1774) 1757-1760 arasında, annesi Mihrişah Emine Kadm'm adına Ayazma Camii'ni(->) yaptırırken bir mektep ve hamam da inşa ettirmiştir. Ahşap bir yapı olan bu mektep, küçük ve kullanışsız olduğu için yıktırılmış ve yerine yeni bir bina yaptırılmıştır. Binanın yapımına 1913'te başlanmış ve savaş nedeniyle ancak 1917'de bitirilebilmiştir. Kitabesinde, Ayazma Vakıf İbtidai Mektebinin "Müdafaa-i Milliye" tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Okulun günümüzdeki adı Ayazma İlkokuludur.

Planı Mimar Kemaleddin Bey'e ait olan bina bodrumla birlikte üç katlı ve altı dersliklidir. Tuğla yığma olarak yapılan binanın döşemelerinde çelik kirişler kullanılmış, üzeri kırma çatı ve kiremitle örtülmüştür. Kabaca dikdörtgen biçiminde planlanmış olan binanın yer katında düz bir koridor çevresinde üç büyük derslikle bir toplantı salonu, müdür odası ve tuvaletler bulunmaktadır.

Koridora yerleştirilen bir merdivenle diğer katlara ulaşılmaktadır. Bu katlarda yer katı düzeni tekrarlanmıştır. Bodrumda, yer katındaki dersliklerin altına gelen mekânlar yemekhane ve depo olarak kullanılmaktadır. Üst katta ise giriş katındaki toplantı salonunun üstüne gelen mekânda kütüphane bulunmaktadır.

Binanm cephesi girişe göre bakışık bir biçimde düzenlenmiştir. Orta bölüm, yapının yüzeyinden dışarı ve saçak düzeyinden yukarı doğru taşırılarak orta doğrultu vurgulanmıştır. Basık kemerli giriş kapısı profilli bir silme ile çerçevelenmiş, girişin üstündeki katta bulunan dikdörtgen pencerenin üzerine, sivri kemer biçimli, profilli bir silme yapılmıştır. Yapının tüm yer katı pencerelerinin sivri kemerlerle geçildiği, bodrum ve üst kat pencerelerinin ise dikdörtgen açıklıklar olarak bırakıldığı görülmektedir. Yer katı pencerelerinin üzerinde dolaştırılan silmeler, kemer üzengileri düzeyinde birbirlerine bağlanarak bunlara süreklilik kazandırılmış, yüzeyden girintili panolar içinde düzenlenmiş olan üst kat pencereleri üzerindeki silmeler ise panoların kenarlarında bitirilmiştir. Duvarları sıvanarak taş izlenimi verecek biçimde yatay çizgilerle derzlenmiş olan yapının dış yüzeyinde bezeme öğeleri bulunmaktadır.

III. Mustafa Mektebinin giriş cephesi. *Yıldınm Yavuz, 1970*

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 188; M. Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı,* İst., 1919, s. 235; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 265; Yavuz, *MimarKemalettin,* 208-209.

YILDIRIM YAVUZ

MUSTAFA IH TÜRBESİ

bak. LALELİ KÜLLİYESİ

MUSTAFA IV

(8 Eylül 1779, İstanbul - 17Kasım 1808, İstanbul) 29. Osmanlı padişahı (29 Mayıs 1807-28 Temmuz 1808).

'Mustafa-yı Râbî", "Sultan Mustafa bin Abdülhamid Han" olarak da bilinir. I. Abdülhamid(->) ile Ayşe Sineperver Valide Sultanın oğludur. Annesinin adını Nükhetsezâ olarak veren kaynaklar da vardır. Kabakçı Mustafa Ayaklanması(-0 ile tahta çıkan, Alemdar Mustafa Paşa'nm saray baskını ile tahttan indirilen IV. Mustafa'nın 14 ay süren saltanatı boyunca İstanbul'da Boğaz yamaklarının ve yeniçerilerin terörü sürmüş; yangınlar, şiddetli yağmurlar ve yiyecek yetersizliği yüzünden kent halkı sıkıntılı günler yaşamıştır.

IV. Mustafa, babası I. Abdülhamid öldüğü sırada 10 yaşındaydı. Amcasının oğlu III. Selim'in(->) hükümdarlığı sırasında sarayda bir ölçüde özgür ortam bulmasına karşın yeniliklere ve kültür edinimine gereksinim duymadı. Muhakeme yeteneğinden yoksun, zekâsı kıt, gelişmelerden habersiz, çağdaşlarının gözlemlerine göre çabuk kanan "sade-dil ve saf-derûn", ama saltanat hırsı aşırı bir şahsiyetti.

Kabakçı Mustafa Ayaklanmasının üçüncü günü 29 Mayıs 1807'de Paşakapısı, Ayasofya ve Topkapı Sarayı çevreleri kalabalıklarla dolup taşarken "güruh-ı eşkıya, Sultan Mustafa Efendimizi isteriz!" diye bağırmaktaydı. Bunlar, Babıâli'deki ulema ve ricali de önlerine katıp sarayın ilk iki kapısından geçip Bâbüssaade önüne geldiler. Sadaret Kaymakamı Köse Musa Paşa ile Şeyhülislam Ataullah Efendi'yi içeriye göndererek Mustafa'yı cülus için kapı önüne çıkartmalarını istediler. Sekbanbaşı da III. Selim'e gidip cuma selamlığa-») için hazırlık yapılıp yapılmayacağım sorduğunda padişah "ben ne selamlığa çıkarım ne de benim teb'am vardır, kavganın bana karşı olduğunu anladım" diyerek Mustafa'ya haber gönderdi. "Tahta buyursun, uğurlu kademli olsun!" dedi. Mustafa kafesten çıkıp Sofa-yı Hümayun'a geldi. Şeyhülislam ve kaymakam orada biat ettiler.

Enderun halkına mahsus biat-ı hastan sonra Hırka-i Saadet odasına girilerek dua edildi. Yeni padişah için Bâbüssaade önünde biat-ı amme denen cülus yapıldı. Bu törenin hazırlanması ve tamamlanması zaman aldığından ikindi vakti olmuştu. İvedilikle Ayasofya'ya cuma selamlığına gidildi. Ayaklanmacı gruplar da Atmeydam'na döndüler. Saraydan dönüş sırasında III. Selim'in mabeyincisi Ahmed Muhtar Bey, asilerin kılıç darbeleri ile parçalandı. IV. Mustafa Ayasofya'dan çıkınca cü-

lus toplan atılmaya başladı ve o ana kadar korku içinde evlerinde bekleyen kent halkı, günlerdir süren olaylann bittiğini ve taht değişikliği olduğunu anlayarak sokaklara çıktı. Çünkü dolaşan söylentilere göre köylerin basılacağı, kaüiam yapılacağı sanılıyordu. Akşamüstü, Beylerbeyi'ndeki yalısına gizlenmiş olan Umur-ı Bahriye Nazın Hacı İbrahim Efendi de yakalanıp getirildi. Onu da Etmeydanı'na götürürken Beyazıt'ta Çömlekçilerbaşı'nda kılıç darbeleriyle öldürdüler. Ertesi 30 Mayıs günü, Sır Kâtibi Ahmed Faiz Efendi'nin^) kesik başı Atmeydam'na getirildi. Zorbalar, isteklerini bir kâğıda yazıp IV. Mustafa'ya gönderdiler. Bu istekler hemen yerine getirildi. Kabakçı Mustafa, turnacıbaşdrkla Rumeli kaleleri nazın ve ağası, Arnavut Ali Anadolu kaleleri ağası, Bayburtlu Süleyman Tersane-i Amire sancak kaptanı oldular. Memiş Ağa ise "ben bin altun isterim!" dedi, daha sonra da 120 akçe gündelikle haseki tekaütlüğüne razı oldu. İsyana elebaşdık eden 17 çavuşa da aylıklar bağlandı. Zorbalar, oybirliği ile Mustafa Reşid Efendi'yi Tersane emini, Seyyid Mehmed Efendi'yi Darphane emini seçtiler.

IV. Mustafa yamakların ve yeniçerilerin "Sultan Abdülhamid zamamndaki nizama dönülsün" önerisini de kabul ettiğinden 1 Haziran 1807'de Nizam-ı Cedid resmen lağvedildi. Yeni padişah, kendisine taht yolunu açan zorbalara çuvallar dolusu pirinç, tulumlarla yağ gönderip ziyafet verdirtti.

Zorbaların ortalıktan çekilmesinden sonra Köse Musa Paşa ulemayı ve devlet ricalini şeyhülislam konağında meşverete çağırdı. Sadrazam, yeniçeri ağası, defterdar cephede olduğundan bu toplantıya istanbul'da bulunan ve Kabakçı ayaklanmasında kıyıma uğramayan görevlilerle, bazı ocak ihtiyarları katıldılar. Fakat bir karar alınamadı. Çünkü ayaklanmacılann daha ne gibi isteklerde bulunacakları bilinmiyordu. IV. Mustafa, binbir güçlükle temin edilen 180.000 kuruşu ve kız kardeşi Esma Sultanin verdiği 20.000 kuruşu cülus bahşişi olarak İstanbul'daki ocak mensuplarına ve orduya gönderdi. Kılaı Seb'a (yedi kaleler) denen Boğaziçi istihkâmlarının muhafız ve yamaklarına da 100.000 kuruş inam dağıtıldı.

4 Haziran günü sakal bırakan IV. Mustafa, 8 Hazfran'da valide alayı ile Eski Saray' dan(-0 Topkapı Sarayı'na gelen annesini Orta Kapı'da karşıladı. 12 Haziran'da da kılıç alayı(->) düzenlendi. Önce Fatih Türbesi'ne giden IV. Mustafa, Edirnekapı'dan Eyüp'e indi. Eyüb Sultan Türbesinde, Şeyhülislam Ataullah Efendi'nin elinden Osman Gazi'nin kılıcım kuşandı. Defterdar İskelesi'ne kadar alayla gelip burada saltanat kayığma bindi ve saraya döndü.

Padişahın her şeye kolayca inanmasından ve öngörü yoksunluğundan yararlanan Sadaret Kaymakamı Köse Musa Paşa, ayaklanma sırasında öldürülen veya kaçan kişilerin tüm mallarının ve servetlerinin müsadere edilmesini ve bu şekilde sağlanacak gelirlerin doğrudan ordu giderlerine aynlmasmı padişaha önererek bir ferman çıkarttırdı. Bundan amacı, kendisine ve çevresindekilere bir tür yağma olanağı sağlamaktı. Musa Paşa ve Enderun ricali Cevdet Paşa'mn deyimiyle aç kurtlar gibi her tarafa saldınp hayli şeyler çalıp çırptılar. Müsadere edilenlerin çoğu şunun bunun elinde kaldı. Öldürülenlerin sahilhaneleri, konakları bile "miras-ı peder" gibi paylaşıldı.

18 Haziran 1807'de Silistre'de bulunan Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem İbrahim Hilmi Paşa azledilerek Çelebi Mustafa Paşa bu göreve getirildi. O gün istanbul'da da IV. Mustafa Darphane-i Âmire'yi ziyaret etti. Hovhannes Çelebi Düzyariın odasında bir süre oturup izahat aldıktan sonra aşağıya inip kârhaneleri gezdi.

IV. Mustafa
G. Renda, *Osmanli Padişah Portreleri.* İst., 1992

IV. Mustafa'nın otorite kuramamasından, Köse Musa Paşa'mn kendi çıkarını düşünmesinden ve ordunun cephede olmasından dolayı zorbalar, verdikleri "hüccet-i şer'iye"ye karşın giderek yönetim işlerine daha çok karışır oldular. 23 Haziran'da Süleymaniye Camii avlusunda toplanıp sadaret kaymakamını, şeyhülislamı, sekbanbaşını ve ricalden bazı kimseleri istemediklerini ilan ettiler. Kendilerine noksan cülus bahşişi verdildiğini ileri sürdüler. Sekbanbaşı azledildi. 29 Haziranda da Musa Paşa azledilip Bursa'da oturmaya memur edildi. Sadaret kaymakamlığına yaşlı ve deneyimli bir kişi olan Şehsuvarzade Hamdullah Bey, vezaret verilerek getirildi.

10 Temmuz günü Galata'da çıkan yangın **16** saat sürdü ve pek çok bina kül oldu. 13 Temmuz'da da Şeyhülislam Ataullah Efendi bu görevden uzaklaştırıldı. Fakat o gün ve gece konaklarda kulisler yapılıp zorba reisleri ile içkiler içilerek bu değişikliklerin iyi belirtiler olmadığı konuşuldu. Ataullah Efendi'nin lalazadesi olan rikâb reisülküttabı Halet Efendi(->) ile sekbanbaşı sabaha kadar görüşmelerini sürdürdüler ve ertesi gün zorbalar ve yeniçeriler bir kez daha Süleymaniye Camii avlusunda toplandılar. Bir günlük yeni şeyhülislam Ömer Hulusi Efendi tebrikleri kabul ederken Süleymaniye Camii avlusunda da Ataullah Efendi'nin tekrar şeyhülislam olması kararlaştırıldı. Sekbanbaşı ile kaymakam paşa bu konuyu tebdil-i kıyafetle geldikleri II. Bayezid Türbesi'nde konuştuktan sonra IV. Mustafa'yı ikna ettiler. Eğer Ataullah Efendi eski makamına getkilmezse "şimdi bir fitne-i azîme kopar, İstanbul here ü merç olur!" dediler. Halet Efendi de bir istifa yazısı hazırlayıp Ömer Hulusi Efendi'ye imzalattı.

Öte yandan, İstanbul'da en çok konuşulan, ayaklanma sırasında öldürülenlerin ceplerinden, koyunlarından, müsadere edilen malları arasından çıkan büyüler,, muskalar, tdsımlardı. Örneğin eski valide kethüdası Yusuf Ağa'nm Kapıarası'nda malları satılırken Edirne işi üç sandığın topraklarla dolu olduğu görüldü, bunların içinde, üzerinde "vav" harfi yazılı bir küre, bir kız tasviri, insan kemiği külü, mezar toprağı vb vardı. Başkalarına ait eşyalarda da tılsım ve büyü şekilleri, resimler, haçlar çoktu. Dönemin aydınları bunca zamandır devleti idare edenlerin böylesine tılsım ve büyü düşkünü olmalarına şaşakaldılar. Ataullah Efendi'nin şeyhülislamlığa getirilmesine koşut olarak Musa Paşa da ikinci kez sadaret kaymakamı oldu.

18 Temmuz'da yamak dayıları ile ocaklılar şeyhülislamlıkta bir araya gelip tartıştılar. Ocaklılar yamaklara "yaptıklarınız yetişir, her işe karışmaktan vazgeçin!" dediler. Öte yandan Musa Paşa, o sıkıntılı günlerde sanki en gerekli işmiş gibi kalpak yasağı çıkarttı. Sivri kalpak yasaklanıp tepesi düz biçimlilerinin giyilebileceği duyuruldu. Kentte kıtlık ve pahalılık almış yürümüştü. Halk aylardır et yüzü görmez, açlıktan kırılırken kol gezenler, Türk, Rum, Ermeni demeden nizama uymayan kalpakları yırtıp atmaktaydılar.

19 Temmuz'da Balkapanı'nda Kadı Hanı'nda geceleyin çıkan yangın 7 saat sürdü. İki gün sonra da Şehzadebaşı'nda Acemi Oğlanlar Kulluğu köşesinde başlayan yangm 10 saatte geniş bir çevreyi harabeye çevirdi.

28 Temmuz'da Boğaz yamaklarını susturmak için IV. Mustafa yeniden para gönderdi. Ayrıca ilmiye ileri gelenlerine de özenli bohçalarla hediyeler tertip edildi. Fakat yamakların uslanmaları ve disiplin altına alınmalan olanaksızdı. Boğaziçi'nde ve İstanbul'da" silahlı dolaşmakta, kalelerine fahişeler götürmekte, bununla da yetinmeyip namuslu kadınlara takılmaktaydılar. Alenen içip sokaklarda sarhoş naralan atmaktayddar. **16** Eylülde IV. Mustafa kız kardeşi Esma Sulltan'nın Gülşenâbâd denilen Çırağan Sarayı'nda dinlenmede iken o gün Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin mukabele günü olduğundan çevre ana baba günü gibiydi. Birkaç yamak bunların

araşma girdi. Sarayın önünde nöbet tutan bostancılara sataştılar. Çıkan kavgada bostancılardan ve yamaklardan ölen ve yaralananlar oldu. Padişah da olayı bizzat gözlemledi. Silah seslerine başka yamaklar ve bostancılar da koşunca ortalık savaş yerine döndü. Yakalanan yamaklar zindana atılıp gece boğuldular. IV. Mustafa ancak bu olaydan sonra kentteki güvensizliğin derecesini anlayabildi. Saraya dönünce bir hatt-ı hümayunla zorbaların temizlenmelerini emretti. Sekbanbaşı, ertesi gün ocaklıları, yamakların takibi işiyle görevlendirdi. Kendisi de tebdil çıkıp yakaladığı tüm tabyacıları tutuklattı. İstanbul'da kapılar kapatılarak halkın da yardımı ile bütün zorbalar saklandıkları yerlerden çıkartıldılar. Ortaköy olayında tepelere kaçıp korularda gizlenenler de Hırvatlar tarafından vuruldu veya yakalandılar. 23 yamak boğulup cesetleri hamalların sırtlarına verilerek denize atıldı.

Fenerli Divan-ı Hümayun tercümanı Sarıbeyzade Aleko ise göreviyle ilgisi olmayan devlet işlerine karıştığı ve casusluk yaptığı için 11 Eylül 1807'de idam edildi. Boynuna asılan yaftada ihaneti ve düşmana devlet sırlarını-verdiği yazılıydı. Fakat bu idam, Osmanlı-Fransız ilişkilerini daha da gerginleştirdi. Fransız elçisi Sebastiani, hükümetinin himayesinde olan Aleko'nun idamını Babıâli'ye giderek protesto etti. 14 Eylül'de İstanbul semasında, kuyruğu doğuya dönük ve kuzey kutbuna doğru ilerleyen bir kuyrukluyıldız görüldü ve üç ay süreyle izlendi.

Ruslarla imzalanan ateşkes antlaşmasından ve Silistre ordugâhında çıkan karışıklıklardan sonra, esasen adı dışında silahlı kuvvet olma niteliği bulunmayan ordu Edirne'ye döndü. Rumeli'deki asıl gücü ise 5.000'den fazla silahlı ve eğitimli askere sahip Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa temsil etmekteydi. Ordudan ve İstanbul'dan kaçanlar da kendisine sığınmış bulunmaktaydılar. Alemdar'm İstanbul'a yürümesi durumunda karşısına çıkabilecek herhangi bir kuvvet yok gibiydi. 19 Ekim 1807'de ise Nizam-ı Cedid karşıtlığı ile tanman ve Rusya'ya kaçmış bulunan Tayyar Mahmud Paşa bir gemiyle İstanbul'a geldi.

IV. Mustafa, Kapı Kethüdası Ömer Ağanın yalısına yerleşen Tayyar Paşa ile birkaç kez görüştükten sonra onu önce Trabzon valiliğine sonra da İstanbul'a düzen vermesi koşulu ile sadaret kaymakamlığına atadı. Öte yandan, Rusçuk'ta örgütlenen "cem'iyet-i hafiyye"nin önde gelenlerinden Refik Efendi de İstanbul'da özellikle Enderun ağaları ve padişaha yakın kişilerle görüşerek Alemdar'm, padişaha bağlılık sunmak üzere başkente gelmek istediğini ve onun gelmesiyle her şeyin yoluna gireceğini anlattı. Amacı, III. Selim düşmanlarının eski padişahı öldürtmelerine fırsat vermeden Rusçuk'taki milis ordusunun İstanbul'u işgal etmesine ortam hazırlamaktı. Refik Efendi IV. Mustafa'nın da huzuruna çıkarak onu iknaya çalıştı. Padişah saflığına karşın Alemdar'm gelmesine izin vermedi. Ama Refik Efendiyi reisülküttablığa atayarak Edirne'ye sadrazamın yanma gönderdi.

İstanbul'da bütün işler rüşvetle görülebilmekte, pahalılık ise giderek artmaktaydı. Halk, Tayyar Paşa'mn kaymakam olması ile yolsuzlukların kalkacağını ve pahalılığın önleneceğini sanıp sevindi. **Oy**sa 1808 kışının şiddetli geçmesi, cemreler düşerken görülmedik soğuklar olması odun ve kömür sıkıntısına yol açtı. Edirne'de ise kıtlık yaşandığından oradaki birlikler ve sadaret kadroları perişan oldu. Ateşkes süresinin sona ermesi nedeniyle eyalet valilerine emirler gönderilerek asker şevki istenmekle birlikte, mayıs ayma kadar ancak İzmit ve Şile gibi İstanbul'a çok yakın birkaç yerden gülünç denecek sayıda asker geldi. Çünkü Anadolu'daki Nizam-ı Cedid yanlısı ayanlar ve başta Çapanoğlu Süleyman Bey, İstanbul'a dönük her türlü yardımı kesmiş bulunmaktaydılar. Eski padişahlara öykünerek arada tebdil gezen IV. Mustafa, tanık olduğu yolsuzlukları önleyici buyruklar vermekte bile isteksizdi. Bir seferinde idam edilmek üzere götürülmekte olan bir katilin, Atmeydam'nda cinayeti işlediği yerde boynunun vurulmasını emretmesi bu bakımdan herkesi şaşırtmıştı. Kentin hemen her semtinde her gün cinayetler işlenmekte, sinmiş gözükmekle birlikte zorbalar uzak köylerde haksızlıklar yapmaktaydılar. Örneğin Rumelifeneri Köyü'ndeki Rum kilisesinin avlusuna girip ezan okuyan ve "biz burayı camiye çevirdik!" diyen yamakların bu eylemine karşı, şeyhülislam bir fetva yazarak köyün Rum halkının ödemekte oldukları cizye akçesini her yıl toptan hazineye yatırmaları gerektiğini hatırlatmış,

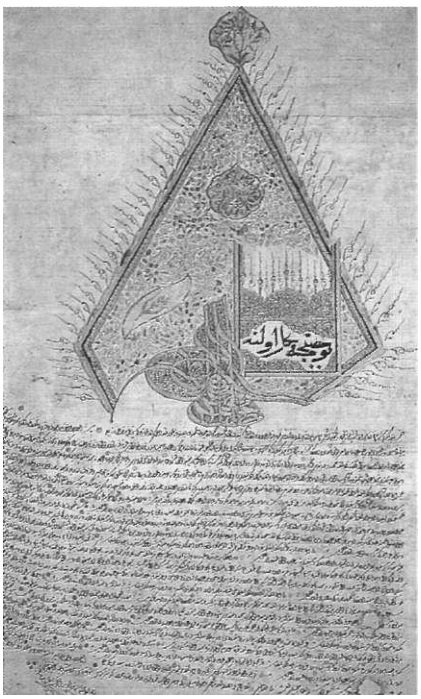

IV. Mustafa'nın 31 Ocak 1808 tarihli bir fermamndaki tuğrası.
Cengiz Kahraman arşivi

ancak bu şekilde kilise zorbalardan boşaltılmıştı. Üsküdar cihetine bakan Haseki Ağa, yanında 100 bostancı neferi halkı haraca kesmekte, kente koyun getiren celeplerle kavga çıkarmaktaydı. Hamalbaşı ile Eskici Hüseyin de bu kasabanın zorbabaşılarmdandı. Bunlar bir gün Haseki Ağa'yı camide abdest alırken öldürdüler. İzmit paşası, Karadeniz'den gelecek ani bir Rus saldırısı olasılığı nedeniyle Domuzderesi'nden Karaburun'a kadar kıyıların sözde muhafızlığını yapıyordu. Bir gün, Boğaz yamaklarından birkaçını saygısızlık ettikleri için tutuklatıp prangaya vurdurdu. Ertesi gün tüm tabyacılar Çardak Kulluğu-'nu basıp yoldaşlarını kaçırdılar. Kuruçeşme'de bir çilingire prangalarını açtırdılar. Başka bir gün Macar Kalesi dayısı Kerim Çavuş, adamlarını toplayıp Galata'yı bastı. Kulluk kandilini çaldı. Kulluk zabiti Hasan Ağa'yı da yanına aldı. Nedeni ise Karaköy'de yaptırdığı kahvehaneye izin verilmemesiydi. Buradan İstanbul'a geçip Ağa Kapısına gitti. İstanbul'un güvenliğinden sorumlu sekbanbaşım gecelik kıyafetiyle yaka paça götürüp hapsetti. Olay duyulunca IV. Mustafa sekbanbaşım azletti ve dayı ile adamlarının isteği doğrultusunda Muhib Ağa'yı sekbanbaşı atadı.

13 Mayıs 1808'de ilginç bir başka olay daha yaşandı. İstanbullu Müslüman kadınlar ellerinde uzun sırıklar olduğu halde İstanbul kadısmm konağına gittiler. Ellerindeki yemek sahanlarını gösterip "papaz herif, sen böyle mükellef taam eylerken biz açlıktan ölüyor, bir ciğeri yirmi beş paraya yiyoruz!" diyerek üzerine yürüdüler. Kadı, sofrayı bırakıp hareme kaçtı» Buradan selamlık alayının geçeceği yol üzerine gelen kadınlar IV. Mustafa'ya arzuhal sundukları gibi "efendimiz, uyan ve bizi düşün! Pahalılığa dayanamıyoruz aç kaldık!" diye bağırdılar. Diğer yandan, Macar Kalesi dayısının eylemini, kendisine karşı bir hareket olarak değerlendiren Kabakçı Mustafa Ağa ise 17 Mayıs'ta Macar Kalesi'ni kuşattı. Kaledekiler, Yuşa Tepesi'ne toplar çıkartıp metrisler kazarak savunmaya geçtiler. Kerim Çavuş öldürüldü. Kabakçı kaleyi teslim aldı. Ocaklılar da topçuları, cebecileri, kalyoncuları yanlarına alıp Macar Kalesi yamakları ile birleşip Ağa Kapısı'nı basan, sekbanbaşım kaldıran 56. ortanın subay ve neferlerine karşı harekete geçtiler. Başyasakçı Hasan Ağa'yı, bir vezir çuhadarını ve birçok yeniçeriyi öldürdüler. Kaptan-ı Derya Seyyid Ali Paşa'mn askerleri ise Kasımpaşa'daki Ermeni kilisesini "mes ayini" yapılırken ansızın bastılar. Ayin giysili papazı ve halkı önlerine katıp Kaptan Paşa Divanhanesi'ne götürdüler. Seyyid Ali Paşa, adamlarına kızıp Ermenileri serbest bıraktırdı. Ermeni ileri gelenleri, benzeri bir eylem olmaması için aralarında para toplayıp kaptan-ı deryaya 15 kese rüşvet verdiler. Kentte yaşanan bir başka garip olay, bir medrese yobazının Sultan Mehmed (Fatih) Kulluğu neferleriyle fahişe kavgası ettikten sonra kaçıp medreseye sığınmasıyla başladı. Peşinden gelen yeniçeriler sıkıştırınca adam Fatih Camii'ne girip müezzin

mahfilinde sipere yattı ve içeri gireni vuracağını bağırdı. Medrese talebeleri, yeniçeriler cami avlusunu doldurdular. Çok kavgalar, iki taraftan da ölen ve yaralananlar oldu. En son kurşunu biten yobaz "dal hançer" dışarı fırlayıp birkaç yeniçeriyi daha yaraladıktan sonra sopa ve matrak darbeleriyle öldürüldü. Bu ve benzeri olaylar sürerken beceriksizliği ortaya çıkan Tayyar Paşa kaymakamlıktan azledilip Dimetoka'ya sürgün edildi. Eğinli Hacı Mustafa, İstanbul kaymakamı oldu.

30 Haziran 1808'de yapımı tamamlanan yeni bir kalyon Tersane önünde denize indirildi. 23 büyük kalyon, 12 firkateyn, 2 korvet hazırken bunlara bindirilecek kalyoncu, bunlara kumanda edecek bahriye zabiti yoktu. Kalyoncular dağılmış, subaylar Kabakçı Mustafa Ayaklanmasında öldürülmüş veya kaçmışlardı. Yine, hazine olanakları zorbalara sık sık atiyyeler vermekte kullanıldığından donanma ve ordu için para da kalmamıştı. İlk kez bir dış borçlanma gündeme geldi ve Fas hâldminden IV. Mustafa'nın bir name-i hümayunu ile 20.000 kese borç istendi. Şeyhülislam konağında yapılan mali gündemli toplantıda ise Edirne'den gelen kethüda-yı sadr-ı âli, müsadere edilen mal ve paraların 120.000 kese tutması gereken toplam bedellerinin hesabını sordu ve elde avuçta bir şey bulunmadığını açıkça söyleyerek ithamlarda bulundu. Cevdet Paşa'mn deyimiyle "vadi-yi ta'rizde meydan-ı itiraza bir büyük taş yuvarlamayla" herkesi önüne baktırttı.

istanbul halkı, III. Selim ile IV. Mustafa dönemlerini "gündüz ile geceye" benzetmekteydiler. Hattâ. III. Selim'in karşıtları bile onun devrini arıyorlardı. Bir başka kaygı, III. Selim kısır olduğu gibi, IV. Mustafa'nın da tahta geceli bir yılı geçmesine karşın henüz çocuğu ve hamile hasekisi yoktu. Herkes Osmanlı hanedanının söneceğine inanıyordu. Saraydaki dairesinde tutuklu olan III. Selim, gelecek için tek umut gördüğü şehzade Mahmud'a (II) fırsat buldukça "kendi sergüzeştlerini hikâye ile kavaid-i lâzıme-i hükümet ve saltanatı" öğretmekteydi.

1808 kış ayları boyunca yağan karlar, ilkbahardaki yağmurlar sellere neden olduğundan Trakya'da ve Anadolu'da hayvanlar büyük ölçüde telef olmuştu. Bu yüzden İstanbul'a canlı hayvan sevkıyatı durmuştu. Oysa İstanbullular öteden beri hıdrellezde ama az, ama çok kuzu eti yemeye pek meraklıydılar. O yıl ruz-ı hızırda ancak birkaç kasapta kuzu eti görülebildi. "Her lokmasına hezar müşteri olmağla yekdiğerini çiğneyerek birkaç adam yaralandı, öldü." Cevdet Paşa'mn anlattığına göre "ol vaktin İstanbul kadınları bu makule âdetlere riayetten başka bir şey bilmez ve düşünmez olduklarından nicesi kocalarıyla ruz-ı hızırda kuzu eti görmedik! deyü kavga edüb hattâ bazıları boşanmıştı."

Benzeri görülmedik bir kasırga ise Kâğıthane ve Haliç semtlerini altüst etti. Hava gece gibi karardı. "Kasırga rüzgârı önüne gelen ebniye ve eşcarı yıkıp söküp" Kasımpaşa'yı, Tersaneyi, karşı yakada Balat ve Fener kıyılarından Halic'i sıyırıp geçti. Birçok gemiyi ve kayığı silsüpür etti. İstanbul'un bağ ve bostanları mahvoldu. Bundan iki ay kadar sonra ise 8 Temmuz' da şiddetli bir sağanak indi. Yağmur olanca şiddetiyle 50 saat sürdü. İstanbul'da ve Boğaziçi'nde zarar görmedik yapı kalmadı. Bütün bu olaylar nedeniyle İstanbul'da "ufk-ı ma'nevi nasıl karanlık ise ufk-ı mer'i dahi öyle bulanık"tı.

Diğer yandan Rusçuk yaranı denen ve çoğu önemli görevlerde bulunan III. Selim yanlısı, Sadaret Mektupçusu Tahsin, başmuhasebeci Ramiz, Tuna Yalısı Mubayaacısı Behiç, Sadaret Kethüdası Refik. Reisülküttab Galip efendilerin çabalarıyla Alemdar Mustafa Paşa, ortalığı velveleye vermeden Edirne'ye kadar geldi. Yollar ve konaklar gelip gidenlere kapatıldıktan sonra ilkin Pmarhisar Ayanı Hacı Ali Ağa 300 süvari ile ansızın Rumelifeneri Kalesi'ni basıp Kabakçı Mustafa'yı öldürdü. Kaleyi ele geçirdi. Yamakların İstanbul'dan getirdikleri toplara, kaledeki toplarla karşılık verdi. İstanbul'da ise top seslerinin nedenini henüz bilen yoktu. 14 Temmuz'da Rumelifeneri'nde şiddetli bir savaş yaşandı. Yamaklar kırılmaya başlayınca köyü ateşe verdiler. Rumelikavağı, Sarıyer, Yeniköy yakılıp yıkıldı. Herkes can korkusuna düşüp kayıklarla kaçmaya başladı. Buradaki çarpışmalar dört gün sürdü. Yamaklardan 300, Alemdar milislerinden de 13 kişi öldü. IV. Mustafa durumdan kaygılanıp Hazine Vekili Nezir Ağa'yı Edirne'ye göndererek sadrazamı ve orduyu İstanbul'a çağırdı.

Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa ve Alemdar Mustafa Paşa yürüyüşe geçerek 19 Temmuz 1808'de İstanbul'a geldiler. Şeyhülislam ve devlet erkânı sadrazamla Alemdarı, İncirli Çiftliği'nde karşıladılar. IV. Mustafa ise sancak-ı şerifi karşılamak üzere İncirli ile Davutpaşa arasındaki Kırkkavak denen yere gelmişti. Çelebi Mustafa Paşa ile Alemdar Mustafa Paşa'yı burada kabul edip görüştü. Rusçuk yaranının tavsiyesi, *W.* Mustafa'nın burada tutuklanması ve Alemdarın Kırcali milisleriyle İstanbul'a girip III. Selim'i tahta oturtması iken. Alemdar bu öneriyi "mertliğe" uygun görmemişti. Oysa bu fırsatın kaçırılması III. Selim'in öldürülmesine yol açtı.

19 Temmuz'da akşam sancak-ı şerif alayı Edirnekapı'dan şehre girdi. Halk birbirinin üstüne yığılmış vaziyette seyre çıkmışken. Kovacılarbaşı'nda bir Ermeni öldürüldü. Alemdar Mustafa Paşa binlerce askeri ile Çırpıcı Çayırımda ordugâh kurduğu gibi sadrazam da yanındaki askerleri kışlalarına gönderip konağına gitti. 20 ve 21 Temmuz'da bir dizi atama yapıldı. Şeyhülislamlığa Arapzade Arif Efendi getirildi. 21 Temmuz'da Alemdar askerleriyle Alay Köşkü önünde, IV. Mustafa'ya alay gösterdi. Padişah Alemdar'm kendisine sadık bir paşa olduğuna inanarak sadrazama bir hatt-ı hümayun gönderip "Mustafa Paşa benim has ve kahraman bir vezirimdir, kendisini devletimin murahhası ve serdarı tayin ettim, Edirnekapısı'ndan Tuna Suyu'na kadar selahiyettar kıldım..." dedi. Alemdar 28 Temmuz'da binlerce tüfekli askeri ile şehre girip Babıâli'yi bastı. Çelebi Mustafa Paşa'dan sadaret mührünü alıp kendisini ordugâhına gönderdi. Bu sırada tebdil binişine çıkmış olan rv Mustafa acele saraya döndü. Alemdar, İstanbul'un her tarafına kendi adamlarını yerleştirdikten ve devlet adamlarını saraya çağırdıktan sonra Soğukçeşme Kapışımdan saraya gitti. Orta Kapı'nın önü bir anda 5-6.000 kırcali askeri ile doldu. Akağalar Kapısı önünde namazgaha oturan Alemdar, silahdar ağayı çağırıp sadaret mührünü teslim etti. Daha önce içeriye gitmiş bulunan şeyhülislam ve kızlar ağası geri gelip Alemdar'a, IV. Mustafa'nın kendisini sadrazam yapmak istediğini bildirdiler. Alemdar, mühür almaya gelmediğini, III. Selim'i görmeye ve ayağını öpmeye geldiğini, onun dışarı çıkartılmasını bildirdi. Şeyhülislam ve kızlar ağası tekrar, Bâbüssaade'den içeriye girdiler. Fakat zaman geçip haber gelmeyince kaygılandı. Nice sonra gelen kızlar ağası, Selim'in çıkmak istemediğini haber verince Alemdar "git Sultan Mustafa'ya söyle tahtından inip rahatına baksın, bize gün görmüş padişah lazımdır..." dedi ve kızlar ağasını yine içeriye gönderdi. Akağalar kapıları arkadan kapattılar. Tahttan inmeye yanaşmayan IV. Mustafa, kendi adamlarının telkinine uyarak III. Selim'in ve kardeşi Şehzade Mahmud'un boğulmalarını emretti. Başçuhadar Abdülfettah, Hazine Kethüdası Ebe Selim, Hazine Vekili Nezir, Mirahor Kör Mehmed, Tebdil Hasekisi Hacı Ali ve Bostancı Deli Mustafa, yanlarındaki bostancılarla önce III. Selim'in dairesine girerek Refet Kadının, cariyelerin güçsüz savunmalarını kırıp kendisini bir neyle müdafaaya çalışan III. Selim'i bir kılıç darbesi ile başını ikiye yarıp öldürdüler. Şehzade Mahmud'u ise Anber Ağa ve cariyeler güçlükle kaçırıp sakladılar. Haremde bu cinayet işlenirken Alemdar da Bâbüssaade'nin kapı kanatlarını kırdırmaya başladı. Askerleri ise duvarlara ve revzenlere tırmandılar. Akağalar korkup kapıyı açtılar. Alemdar. Arzodası'nın önünde Selim'in getirilmesini beklerken bir ehrama sarılı ölüsü önüne konuldu. Alemdar çok sinirlendi. Herkesi kılıçtan geçirmek isterken Şehzade Mahmud'un getirilmesi ile yatıştı.

Selim'in katilleri yakalanıp fırın mahbesine gönderildiler. Yeni padişah II. Mahmud'a hemen biat edildi ve cülus töreni düzenlendi. Bu sırada IV. Mustafa ise Bağdat Köşkümde "ben tahttan inmedim, Mahmud'u kim padişah yaptı" diyerek bağırmaktaydı. Hünkâr İmamı Kâmilî Efendi kendisini yatıştırıp harem dairesine götürdü. Annesi Ayşe Sineperver Sultani da teskin etti.

IV. Mustafa, Topkapı Sarayı haremindeki dairesinde Alemdar 01ayı'na(->) değin kapalı yaşadı. Ayaklanan yeniçeriler ve gerici kesim, onu yeniden tahta çıkartmak üzere saraya yürüyünce II. Mahmud, 17 Kasım 1808'de IV. Mustafa'yı boğdurttu ve Osmanlı hanedanının tek erkek bire-

yi kalarak yaşamını ve tahtını güvenceye aldı. Söylentiye göre Demirkapı semtinde oturanlar o gece Mustafa'nın boğulması sırasında saraydaki kadınların bağırışlarını ve ağlayışlarını duymuşlardı. IV. Mustafa'nın cenazesi törenle kaldırılıp babası I. Abdülhamid'in Bahçekapı'daki türbesine gömüldü. Bu tören sırasında ise kimileri, tabutun boş olduğunu, ayaklanmacıları yatıştırmak için böyle bir oyuna başvurulduğunu iddia etmişlerdi. IV. Mustafa, acı ve korkunç anılardan başka İstanbul'da iz bırakmamış bir padişahtır. IV. Mustafa'nın kadınları, Seyyare, Dilpezir, Şevkinur'dur. Peykidil adlı bir kadınının da II. Mahmud tarafından öldürtüldüğü ileri sürülmüştür.

Tek çocuğu Emine Sultan, tahttan indirilmesinden sonra 1809'da doğmuş, 8 aylıkken ölmüştür. Annesi Ayşe Sineperver Valide Sultan, IV. Mustafa'dan sonra 20 yıl kadar yaşamış, 1828'de ölmüş ve Eyüp'te gömülmüştür. İstanbul'da bir mektep yaptırtan Ayşe Sineperver'in, kızı Esma Sultanla, IV. Mustafa'yı tekrar tahta geçirmek için, Alemdar Olayında ayaklanmacılarla gizli görüşmelerde bulundukları bilinir.

Bibi. ***Asım Tarihi,*** II, İst., ty; ***Tarih-i Cevdet,*** VIII, 175 vd; Mustafa Nuri Paşa, ***Netayicü'l-Vukuat,*** IV, İst., 1327; I. H. Uzunçarşılı, ***Alemdar Mustafa Paşa,*** Ankara, 1942; ***Georg Oğulukyan Ruznamesi, 1806-1810İsyanları,*** (çev. H. D. Andreasyan), İst., 1972, s. 11 vd; Atâ Bey, ***Tarih-i Atâ,*** II, İst., 1293. M. C. Bavsun, "Mustafa IV", ***İA,*** VIII, 708-714; Uluçay, ***Padişahların Kadınları,*** 119; M. Ç. Uluçay, ***Harem,*** II, Ankara, 1985, s. 56-65; G. Oransay, ***Osmanoğulları,*** Ankara, 1969, s. 94-95.

NECDET SAKAOĞLU

MUSTAFA AĞA ÇEŞMESİ

Mevlanakapı'da, Uzun Yusuf Mahallesinde, Uzun Yusuf Camii ile Kurşunlu Camii arasında, Evliyaata Sokağı'ndadır. Çeşmenin kemeri üzerinde, biri çeşmenin yapılışı diğeri ise tamiri ile ilgili olmak üzere iki tane kitabe vardır. Bunlardan dış çerçevesi dikdörtgen, içten köşeleri oval, üç satırlık celi bir hat ile mermer üzerine yazılmış olanı, 1157/1744 tarihli inşa kitabesidir. Bunda çeşmenin Silahdar Kethüdası Mustafa Ağa'nın ruhu için yapıldığı kayıtlıdır. Çeşme 1173/1759'da Saraylı Rahkamer Hanimin ruhu için imar edilmiştir ki, diğer kitabe de bu ihya ile ilgilidir. Satır araları cetvelli, 4 satırlık mermer bir kitabedir.

Mustafa Ağa Çeşmesi
Ertan Uca, 1994

Çeşmenin haznesi dikdörtgen planlıdır. Duvarları kaba arazi taşı ve yer yer tuğla kullanılarak yapılmış, bağlayıcı olarak horasanharcı kullanılmıştır. Çeşmenin aynası sivri kemerli, dar ve sığ bir niş içinde bulunmaktadır.

Aynanın sağ üst kenarında bir tane maşrapa yuvası ile sol tarafında maşrapanın bağlandığı halka yer alır. Eski resimlerinden maşrapalığın sivri kemerli olduğu görülmektedir. Çeşmenin suyunun şehir şebekesine bağlanması sırasmda lülesi sökülmüş, yerine bir bom takılmış ve etrafı çimentolanmıştır. Çeşmenin aynataşının olmadığı anlaşılmaktadır. Çeşmenin önünden geçen yolun seviyesinin asfaltlamalar nedeniyle zamanla yükselmesi sonucunda teknesi yol seviyesinden aşağıda kalmış ve görünmez hale gelmiştir. Sadece teknenin sol kenarında bulunan mermer testi seti şimdiki zeminin seviyesinde belli olmaktadır.

Bir zamanlar iki yana hafif eğimli olan hazne çatısı bugün cepheden bakıldığında eğimli bir görüntü verse de aslında hazne örtüsü çimento ile düzlenmiş haldedir.

Çeşmenin yakın bir zamana kadar akan suyu belediye tarafından kesilmiştir.

Bibi. Tanışık. ***İstanbul Çeşmeleri,*** I, 174-175; A. Egemen. ***İstanbul'un Cesme ve Sebilleri,*** ist., 1993. s. 628-629.

TÜLAY AKIN

MUSTAFA AĞA MEYDAN ÇEŞMESİ

Eyüp'te, İslam Bey Caddesi ile Balıkçı Bakkal Sokağı'nm kavşağında, Kasım Çavuş Camii'nin mihrabının önündeki nazirenin nihayetlendiği köşededir.

Çeşme, bitişiğindeki camiden dolayı "Kasım Çavuş Camii Çeşmesi", karşısındaki hamamdan dolayı "Eski Yeni Çeşmesi" isimleriyle de tanınır. Kitabesi olmadığı için tarihi bilinmeyen çeşme asıl adını biraz ilerisinde bulunan Kapı Ağası Mustafa Ağa'nın 1015/1606 tarihli çeşmesinden alır.

Klasik üslupta yapılmış çeşme bugün teknesinin hizasma kadar önünden geçen yol seviyesinin altında kalmıştır. Kesme küfeki taşından yamuk oturtulmuş bir dikdörtgenden meydana gelir. Çeşme kısmı 15 cm olarak dışa taşkındır. Bu taşkın kısmın iki kenarı dikdörtgenlerle hareketlendirilmiştir. Çeşme nişi sivri kemerle nihayetlendirilmiştir ve sivri kemerin üstü tekrar dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır.

Çeşmenin aynası ise büyük olasılıkla bir lahtin dar yüzünün yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Saçağı duvardan 10 cm dışa taşkın olan çeşmenin musluğu bir boru ile toprağın altından çıkarılmıştır. Teknesi ve testilikleri ise yol seviyesinin altındadır.

Cumhuriyet sonrası su deposu olarak kullanılan çeşmenin bugün suyu akmamaktadır.

Bibi. Haskan, ***Eyüp Tarihi,*** II, 125-126.

ALEV ERARSLAN

MUSTAFA AĞA MEYDAN ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Karagümrük'te, Zincirlikuyu mevkiinde, Sarayağası Caddesi ile Hasan Fehmi Paşa Sokağı'nın kesiştikleri yerde, Halil Efendi Medresesi önündeki meydanda bulunmaktadır.

Halkalı sularına bağlı Mihrimah Suyolu'ndan beslenen bu çeşme Edirne Sarayı ağalarından Mustafa Ağa tarafından yaptırılmıştır. Kemeri üzerine yerleştirilmiş ve iki yanında birer gülbezek bulunan mermer kitabesi 1092/1681 tarihlidir. Mısraları kartuşlar içine alınmış olan, manzum bir dile sahip iki beyitlik kitabe güzel bir hatla yazılmış, aralarda kalan boşluklar tam ve yarım rozetler, yıldız ve sarmaşık dalı motifleriyle doldurulmuştur.

Mustafa Ağa Meydan Çeşmesi, Karagümrük
Banu Kutun / Obscura, ***1994***

Mustafa Ağa Meydan Çeşmesi klasik üslupta inşa edilmiştir. Tamamı kesme taştan yapılmış, kare planlı su haznesinin üzeri dört yöne eğimli, basık piramit biçiminde bir çatıyla örtülmüştür. Kilit taşında bir rozet bulunan, sivri kemer içine alınmış çeşme nişi içinde, aynataşı haricinde süslemeye rastlanmaz. Lülesinin iki yanında birer servi motifi ile ortalarında iri bir rozet yer alır. Aynataşının üst kenarında, içinde 7 tane daireden oluşan ve bir antrolakı anımsatan basit bir süslemeye sahip bordur bulunmaktadır. Aynataşının iki yanında birer küçük tas yuvası yer alır. Mermerden yapılmış olan teknesinin yan kısımlarında testi setleri bulunmaktadır.

Çeşme bugün oldukça bakımlı bir durumdadır. Lülesine yeni bir musluk takılarak şehir suyuna bağlanmıştır. Teknesi ise bugünkü yol seviyesinden aşağıda kalmıştır.

Bibi. Tanışık, ***İstanbul Çeşmeleri,*** I, **90-91;** Ayvansarayî, ***Mecmuâ-i Tevârih,*** 146; Çeçen, ***Halkalı,*** **164;** A. Egemen, ***İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,*** İst., **1993,** s. **626-627.**

ENİS KARAKAYA

MUSTAFA BEHÇET EFENDİ

(24 Nisan 1774, İstanbul -31 Mart 1834, İstanbul) Hekim.

Divan-ı Hümayun kâtiplerinden Mehmed Emin Şukûhi Efendi'nin oğlu, Abdülhak Molla'nın(->) ağabeyidir. Süleymaniye Tıp Medresesi'ni bitirdikten sonra 1791' de Sinan Ağa Medresesi müderrisliği ile görevlendirildi. 1803-1807 arasında, III. Selimin hekimbaşılığını yaptı. Padişahın

tahttan indirilmesi üzerine bu görevinden *azledildi. 1812'de Mısır, 18l6'da Mekke* mollalığına tayin olundu. 1817'de ikinci kez hekimbaşılığa getirildi. Ancak, Rikâb-ı Hümayun Kethüdası Halet Efendi'nin(->) çekememezliği nedeniyle tekrar görevinden alınarak 1822'de kardeşi Abdülhak Molla ile birlikte Keşan'a sürüldü. Halet Efendi idam edilince Rumeli kazaskerliği payesini aldı ve Temmuz 1823'te üçüncü kez hekimbaşı oldu. 1824'te fiilen Rumeli kazaskerliğine getirildi.

Ordunun hekim ve cerrah ihtiyacının Süleymaniye Tıp Medresesi'nden yetişen az sayıdaki hekimlerle karşılanmadığını görerek, orduya hekim ve cerrah yetiştirmek üzere yeni bir tıp okulu açılmasını önermiştir. Girişimleri sonunda, 1827'de, ilk modem tıp okulu Tıbhane-i Âmire(->) öğretime başlamış ve Mustafa Behçet Efendi de okulun nazırlığına getirilmiştir. Zaman içinde çeşitli düzenlemeler geçirerek günümüze kadar gelen bu kurum. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin nüvesidir.

Orduya cerrah yetiştiren Cerrahhane-i Mamure'nin(-V) açılmasında ve karantina(->) uygulamasının başlatılmasında da etkin rol oynayan Mustafa Behçet Efendi, çevirileri ve yazdığı eserlerle de Türkçe tıp literatürünü zenginleştirmiştir.

Türkçe ilk fizyoloji kitabı olan, İtalyan Hekim Marc Antoni Caldani'den yaptığı *Fizyoloji Tercümesi'ne* bu eser yazıldıktan sonra yapılan, konuyla ilgili çalışmaları da eklemiştir. Johannes von Plench' in, *Methodus nuova et Facialis Argentum vivum Avquis Venera Labe Infedis Exhibendi* (Viyana, 1776) adlı eserini İtalyancasından çevirerek, *Makale-i Emrazi'l-Firengi* adıyla Türkçeye kazandırmıştır.

George Louis Ledere Buffon'un, *Histoire Naturelle Générale et Particulaire* adlı kitabının, hayvan ve bitki örtülerinin karşılaştırıldığı, birinci cildinin ikinci bölümünü *Ma 'rifet-iArz*adıyla Türkçeye çevirmiştir.

Giuseppe Marshall'm, *Osservazioni sopra il vajuolo vaccino* (Palermo, 1801)' adıyla İtalyancaya çevirdiği Edward Jenner'in çiçek aşısı hakkındaki eserini, İtalyancasından çevirerek, *Risale-i Telkih-i Bakari* adını vermiştir.

Sütçocuklarında görülen bir hastalığı konu edinen, *Ruhiye Risalesi* de, Anton von Stoerck'ün *Abhaltung von der Drohung derKinderblattem* adlı kitapçığının çevirisidir.

Telif eserlerinin en önemlisi, 1831'de İstanbul'da görülen kolera salgım nedeniyle yazdığı *lllet-i Cedide (Kolera) Risalesi'dir* (İst., 1831). Halkı bu hastalığa karşı uyarmak amacıyla yazdığı bu kitapçık Almancaya da çevrilmiştir. Hacca gidenlerin gerektiğinde başvurabilecekleri bir sağlık rehberi niteliğindeki, *Tertib-i Ecza* (İst., 1817), Mustafa Behçet Efendi'nin eklemeleriyle yayımlanmıştır. Folklorik tıp bilgilerini derlediğini *Hezar Esrar'ı* (İst., 1868) tamamlayamadan vefat edince kitap, kardeşi Abdülhak Molla ve .onun oğlu Hayrullah EfendiG-*) tarafından tamamlanarak yayımlanmıştır. Bebek'teki yalısı çok ünlüydü (bak. Hekimbaşı Behçet Efendi *Yalısı).*

Bibi. F. N. Uzluk, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Kitapları ve Bitik Sevgisi, Bitik Evleri". ***Türk Tıp Tarihi Araştırmaları,*** c. III (1935). s. 118-121: ay, "Mustafa Behçet ve Eserleri", ***Dirim.*** c. 29, S. 5-6 (1954); ay, "Cholera Asiatica'nm Epidemi Tarihi Üstüne Bir Araştırma". ***Türk Ijiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi,*** c. 8. S. 1 (1948). s. 1-30: ay, ***Hekimbaşı Mustafa Behçet.*** Ankara, (1954); E. Kâhya, "İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri". ***Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe,*** Ankara, 1978, s. 233-269; ay, "On Dokuzuncu Yüzyılın İlk Yansında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz". ***Erdem.*** S. 3 (Eylül 1985), s. 703-705.

NURAN YILDIRIM

MUSTAFA ÇAVUŞ (Tanburi)

(yak. 1700. İstanbul - yak. 1760. İstanbul) Bestekâr ve tanburi.

Kadıköylü Kadı Mehmed Efendi'nin oğlu olduğu için "Kadızade" lakabıyla da anılmıştır. Enderun'da yetişmiş, çavuş rütbesi almıştır. 1729'da Enderun'da hanende olduğu bilinmektedir. Tanburiliği, bestekârlığı ve hanendeliği dışında âşık edebiyatı tarzında şiirler de yazmış, bu şiirlerde "Tanburi" mahlasını kullanmıştır. "Âşık" diye de anılması, halk şiiriyle uğraşmış olmasındandır.

Güftelerinin çoğu kendisine ait olan Mustafa Çavuş, büyük beste şekillerinde de eser vermesine rağmen, "şarkı" bestekârı olarak ün kazandı. Bestekârlığının en belirgin özelliklerinden biri, eserlerindeki güfte diliyle musiki üslubunun, çağdaşı olan bestekârların eserlerinde görülen dil ve üsluptan farklılıklar göstermesidir. Şarkılarının güfteleri ve ezgi örgüsü halk zevkinin ve dilinin sadeliğiyle İstanbul şehir zevkinin ve dilinin ustalıkla kurulmuş bir bileşimini yansıtır. Bu dikkate değer özellik, eserlerinin hem geniş bir halk kesiminde benimsenmesini, hem de klasik musiki geleneğinin yaygın olduğu yüksek musiki çevrelerinde kabul görmesini sağlamıştır.

Mustafa Çavuş'un Türk musikisinde "şarkı musikisi" kavramının yerleşmesinden uzun zaman önce ortaya çıkması, ona Türk musikisi tarihinde özel bir yer kazandırmıştır. Hacı Arif Bey'le(->) başlayan şarkı musikisi döneminden yaklaşık olarak 125 yıl önce eserlerini ortaya koyduğu dönemde şarkı, pek fazla kullanılmayan bir beste şekliydi. Hemen hemen aynı dönemde yaşayan Ebubekir Ağa, Enir Hasan Ağa, Kara İsmail Ağa, Tabi Mustafa Efendi gibi önde gelen bestekârlar, şarkı formuna ilgi duymamışlardır. Bu bakımdan Mustafa Çavuş, kendisinden bir yüzyıl kadar sonra ortaya çıkacak olan şarkı bestekârlığınm hazırlayıcılarmdandır.

Eserlerindeki ezgi dili ve güfte özellikleri, Lale Devri(-0 İstanbul'unu çarpıcı bir biçimde yansıtır. Birçok dindışı musiki bestekârında görülen mistik eğilimler onun şarkılarında hiç duyulmaz. Lale Devri'nin ayırt edici özelliği olan hayatın maddi zevklerine yöneliş, Mustafa Çavuş'un şarkılarının en belirgin yönünü oluşturur. Kadın, aşk, eğlence temaları ön planda ele alınır *ve bir bağ-bahçe dekoru içinde işlenir.* Kimi şarkılarında çarpıcı mecazlarla cinsellik duygusu yansıtılır. Bazen sevgilinin vefasızlığı karşısında kaçma ihtiyacı dile getirildiğinde dekor, şehir kültürüne ait güllük gülistanlık ve bağlık bahçelik mekânlardan sıyrılarak "dağlara doğru genişler. Şarkılarında âşık, maşukuna karşı daima fırsat kollayan, bir bekleyiş içindedir. Sevgiliye talepkâr ve davetkâr seslenişler, daima alttan alta hissedilen bir hüznün çevrelediği içtenlik, şuhluk ve nüktedanlık özelliğini taşır. Bestekâr, kavuşma gerçekleştiğinde taşkm bir mutluluk duyar. Ama gerçekleşmezse kimi zaman isyana varan tepkisini umutsuzca dile getirir. Bestelediği "tavşanca'İar, Lale Devri'nde belirgin bir şekilde gelişerek yaygınlaşan raks sanatının tamamlayıcı unsuru olarak dikkat çeker.

Mustafa Çavuş'un eserlerinde İstanbul, işlenen temanın doğal, değişmez dekorudur. Bayati şarkısı "Çıkalım sayd-ı şikâre"de, Tarabyalı bir sevgilinin peşindedir. Hüzzam "Vefa yoktur akan suda" mısraıyla başlayan şarkısında, hasret kaldığı sevgilisini saklayan mekân için "Yere batsın Büyükada" diyerek sitem eder. "Kail olmam zevka varma" mısraıyla başlayan güftesinde, "Adalarda ne zevk ettim" sözleriyle, beddualar arasında, geçmişin güzel günlerini hatırlar. "Bir Rum dilbere ben oldum mübtela" güfteli bayati şarkısında, İstanbul'un gayrimüslim cemaatlerinden bir güzele duyulan aşkın ilgi çekici hikâyesi terennüm edilir. "Kâkülleri lüle lüle" güfteli eve şarkısındaki "Galata basması, Urumeli yosması, sarsak olmaz mı" terennümü, İstanbul motifli, şuh bir anlatımla bestelenmiştir. Çok meşhur olan "Küçüksu'da gördüm seni" şarkısı ise, güftesiyle olduğu kadar ezgisiylede eski İstanbul'un mesire yerlerinde yaşanan bir aşkı, hayal gücünde ustaca canlandırır.

35 şarkısının aranağmelerini Subhi Ezgi(-0, ünlü "Dök zülfünü meydane gel" güfteli hisar-buselik şarkısının aranağmesini ise Udi Nevres Bey(->) bestelemiştir. Şarkılarının bir özelliği de birden fazla kıtadan kurulu olmasıdır.

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Tanburi Mustafa Çavuş hakkında 1976' da Sadeddin Heper'den Sadun Aksüt'ün aldığı bilgiler, bestekârın Lale Devri'nde değil, 19. yy'da yaşadığı konusunda bir iddiayı içermektedir. Dr. Hamid Hüsnü Bey tarafından Sadeddin Heper'e anlatılan bir hatıraya göre, 1865 dolaylarında Nuri Şeyda Beyle birlikte Cibali'de bir meyhaneye giden Hamid Hüsnü Bey, orada tanbur çalıp şarkı söyleyen bir musikiciyle tanışmış ve adının Tanburi Mustafa Çavuş olduğunu öğrenmiştir. Hamid Hüsnü Beyin, tanıştığı bu musikicinin 20 şarkısını, *Tanburi Mustafa Çavuş'un 36 Şarkısı* adlı eseri hazırlayan Dr. Subhi Ezgi'ye verdiğini belirtmesi de dikkat çekici bir ayrıntıdır. Daha önce, S. N. Ergun da 1930'da yazdığı bir yazıda "Tanburi Mustafa"yı 19. yy'da yaşamış bir saz şairi ve musikici olarak göstermişti.

Şehremini semtinde bir sokak, bestekârın adını taşımaktadır.

Bibi. Müstakimzade Süleyman Sadeddin, *Mecmua,* Süleymaniye Ktp, Esad Efendi Yazmaları no. 3397; Sadettin Nüzhet (Ergun), "XLX'uncu Asır Saz Şairlerinden Tanburî Mustafa", *HB,* S. 4, (1930); S. Ezgi, *Türk Musikisi.* II-IV; F. Köprülü, *Türk Saz Şairleri Antolojisi,* III, İst., 1940; Ergun, *Antoloji;* S. Ezgi, *Tanburî Mustafa Çavuş'un 36Şarkısı,* İst., 1948; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* II; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı,* İst., 1993; A. Özgün, "Tanburi Mustafa Çavuş'un Eserlerinde Edebi ve Teknik Çalışma", (İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, yüksek lisans tezi), 1992.

MEHMET GÜNTEKİN

MUSTAFA ÇAVUŞ MESCİDİ

bak. MANASTIR MESCİDİ

MUSTAFA İZZET EFENDİ (Kazasker)

(1801, Tosya -15Kasım 1876, İstanbul) Bestekâr, neyzen, hanende ve hattat.

Destanağazade Mustafa Ağa'nm oğludur. Küçük yaşta babasını kaybedince, iyi bir eğitim görmesi için annesi tarafından İstanbul'a gönderildi. Akrabası olan bir müderrisin himayesinde, Fatih Başkurşunlu Medresesi'nde okudu. Medrese öğreniminin yanında Kömürcüzade Hafız Efendi'den musiki meşk etti, bu arada ney üflemeyi de öğrenmeye çalıştı.

Bahçekapı'daki Hidayet Camii'nde görevliyken okuduğu naatı dinleyen II. Mahmud'un iradesiyle, 1818'de Galata Sarayı Ocağı'na(->) alındı. 3 yıllık bir eğitimden sonra 1821'de, asıl eğitimini göreceği Topkapı Sarayı'ndaki Enderun'a geçti. Burada Hammamîzade İsmail Dede Efendi(->), Şakir Ağa(->), Dellalzade İsmail Efendi(-t), Numan Ağa, Zeki Mehmed Ağa(->) ve Basmacı Abdi Efendi gibi dönemin önde gelen musikicilerinin oluşturduğu bir musiki çevresine adım attı. Ayrıca Mustafa Vasıftan aklâm-ı sittede, Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'den(->) ta'lik yazıda icazet aldı. Padişah için sarayda ve Boğaziçi'ndeki Sultaniye Çayırı, Ayazağa'daki Osman Paşa Çiftliği gibi saray dışı mekânlarda düzenlenen mehtap âlemleriyle fasıllara, neyzen veya hanende olarak katıldı. Zamanla neyzenliği daha ön plana çıktı ve dönemin en iyi neyzenlerinden biri olarak anılmaya başladı.

Saray protokolünden sıkılarak başka görevler istemesi bir sonuç vermeyince, padişahtan, hacca gideceğini bahane göstererek saraydan ayrılma izni alabildi. Güçlükle koparabildiği bu izinden sonra, bir süredir müridi olduğu Nakşibendî Şeyhi Kayserili Ali Efendiyle birlikte 1831'de Hicaz'a gitti. Haccı tamamladıktan sonra 7 ay Kahire'de kaldı.

İstanbul'a döndükten sonra Mahmud Paşa Hamamı civarında aldığı eve yerleşerek kendini tamamıyla tasavvufa verdi ve genç yaşta münzevi bir hayata başladı. Tekrar göreve çağrılma korkusuyla sarayı ziyaret etmekten özellikle kaçınmasına rağmen, bir namazda Bayezid Camii'nde II. Mahmud'la karşılaştı. Padişah, eski bir Enderun mensubu ve şöhretli bir sanatkâr olan bestekârı, derviş kıyafeti içinde görünce, şiddetle cezalandırmak istedi. Fakat araya giren hatırlılar sayesinde ceza önce sürgüne çevrildi, peşinden de huzurda icra ettiği bir ney taksiminden sonra tamamıyla kaldırıldı, bestekâr bundan sonra artık sürekli biçimde saraya devam etti.

Kazasker Mustafa İzzet'in celi sülüs levhası. *Cengiz Kahraman arşivi*

Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Abdülmecid döneminde, yüksek dini görevlerden biri olan Eyüb Sultan Camii hatipliğini ve Laleli Camii evkaf kaymakamlığını yürüttü. 1845'te sarayın ikinci imamlığına atandı. Selanik, Mekke ve İstanbul kadılığı payelerini aldıktan sonra 1849'da önce Anadolu, sonra Rumeli kazaskerliğine getirildi. Aynı yıl sarayın başimamı oldu. 1850'de, sürdürdüğü görevlere ek olarak şehzadelerin hat hocalığına ve veliaht Abdülaziz Efendi'nin müzarekereciliğine atandı. 1852'de başimamlık görevinden ayrıldı. Çeşitli yüksek devlet görevlerinden sonra, son yıllarını geçirdiği Bebek'teki yalısında 75 yaşında öldü. Anne tarafından dedelerinden olan Pir İsmail Rumî adına kurulan Tophane'deki Kadirîhane Tekkesi'nin(->) haziresine gömüldü.

Haşim Bey(->), Dellalzade İsmail Efendi ve Rifat Bey gibi musiki üstatları tarafından "hâce-i zaman" olarak değerlendirilen Mustafa İzzet Efendi, "tarz-ı cedid" makamım terkip etmiş, bir hoca olarak çok sayıda musikici yetiştirmiştir. Medenî Aziz Efendi, Yeniköylü Hasan Efendi ve Abdülaziz, öğrencileri arasındadır.

3 durak, 1 ilahi, 1 peşrev, 1 ağır semai, 1 yürük semai ve geriye kalanı şarkı olmak üzere elde bulunan 30 dolayında eseri, Türk musikisi repertuvarının seçkin örnekleri arasında sayılmaktadır. Günümüze ulaşamayan eserleri de çoktur. Hüzzam makamından bestelediği "Çıksan yalnız meh gibi bir kerre Boğaz'a" mısraıyla başlayan eseri, tipik bir İstanbul sarkışıdır. Bestenigârdan "Gayrıdan bulmaz teselli sevdiğim"; evcden "Bir sebeble gücenmişsin sen bana" ve segahtan "Doldur getir ey saki-i gül-çehre piyale" mısralarıyla başlayan şarkıları, eserlerinin en ünlülerinden birkaçıdır.

Bezm-i vahdetten cüda bir nây, bir ben, bir gönül/ Fânî-i bâkî-nümâ bir nây, bir ben, bir gönül/ Hayretinden geh güler, geh ağlar, inler dem-be-dem/Bül'aceb dî-

Kazasker Mustafa İzzet'in sülüs bir levhası. *Cengiz Kahraman arşivi*

vâne-hâ bir nây, bir ben, bir gönül dörtlüğünde olduğu gibi tasavvufi neşve ile bazı şiirler de yazan Mustafa İzzet Efendi'nin yüksek değerdeki neylerinden ikisi günümüze ulaşabilmiştir. Neyzen Niyazi Sayının koleksiyonundaki bu neylerden birinin üzerinde talik hatla yazılmış olan *Dürbîn-i nâyi destine al, seyret ne imiş/ Neye halketti deme Hazret-i Mevlânâ'yı* beyti, bestekârın sanat ufkunun ve anlayışının bir özeti gibidir. Beşiktaş Belediyesi tarafından, Mecidiye Mahallesi'nde bir sokağa, bestekârın adı verilmiştir.

Bibi. Tayyarzade Ahmed Atâ, ***Tarih-i Atâ,*** III, ist., 1876; Hızır İlyas Ağa, ***Vekayi-i Letaif-i Enderun,*** İst., 1859; S. Ezgi, ***Türk Musikisi;*** Ergun, ***Antoloji,*** II; İnal, ***Türk Şairleri;*** İnal, ***Hoş Sada;*** R. F. Kam, "Kazasker Mustafa İzzet Efendi", ***Türk Musikisi Dergisi,*** S. 28 (1950): M. N. Özalp, ***Türk Musikisi Tarihi,*** Ankara. 1989; Öztuna, ***BTMA,*** II; S. Aksüt, ***Türk Musikisinin 100Bestekârı,*** İst., 1993.

MEHMET GÜNTEKİN

Hattatlığı

Mustafa izzet Efendi değerli bir hattattı. Hattatlar arasında "Kazasker Efendi" olarak anılırdı. On bir Kuran, o kadar delâil-i hayrat, 30dan fazla enam, 200'den fazla hilye, sayısız kıt'a ve murakka yazmıştır. Ayasofya'daki dairevi 8 levha dünyanın en büyük hat levhalarıdır. Bunlar bir aralık dışarı çıkarılmak istenmişse de kapılardan geçirilemediği için tekrar yerlerine asılmıştır. Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi merkez binasının bahçe kapısının iç tarafındaki dört satırlık talik yazı da Mustafa İzzet Efendi'nin eseridir. Çok sayıdaki öğrencisi arasında en iyileri, Mehmed Şefik, Muhsinzade Abdullah Bey(->), Vahdeti, Abdullah Zühdü, Burdurlu Hafız Osman, Mehmed Hilmi ve İlmî Efendi'dir.

Mustafa İzzet Efendi aklâm-ı sittede Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım, talikte de Yesarîzade Mustafa izzet Efendi'nin takipçilerindendir.

Bibi. Habib, ***Hat ve Hattatân,*** İst., 1306, s. 175-176; İnal, ***Son Hattatlar,*** 154-162; ***Sicilt-i Osmanî,*** II, s. 462- 463; Abdurrahman Şeref. ***Tarih Musahabeleri,*** İst., 1920, s. 314-318; U. Derman, ***Türk Hat Sanatının Şaheserleri.*** İst.. 1982, 28 ve 46 no'lu levhalar; "Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve Yazdığı Hilye-i Saadet", ***Hayat Mecmuası,*** S. 47 (1970); Y. Öztuna, ***Devletler ve Hanedanlar,*** II, Ankara, 1990, s. 275; Rado, ***Hattatlar,*** 216-218; U. Derman, ***İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı,*** İst.. 1992, 111, 113, 114, 135. levhalar (s. 210, 211, 216); A. Alparslan, ***Ünlü Türk Hattatları,*** Ankara. 1992, s. 97-98.

ALİ ALPARSLAN

MUSTAFA İZZET EFENDİ (Yesarîzade)

(1770 ?, İstanbul - 23 Haziran 1849, İstanbul) Talik hattatı.

Mehmed Esad Yesarî'nin(->) oğludur. Taliki babasından öğrendi ve icazetname aldı. Ayrıca başka hattatlar de kendisine icazet verdiler. İlmiye sınıfından olmadığı halde sanatına duyulan saygı dolayısıyla, Mekke, İstanbul ve Anadolu kazaskerliği payeleri verildi. 1839'da fiilen Anadolu kazaskeri oldu. 1842'de Takvimhane nazırı oldu. Burada talik hattıyla harfler döktürdü. Bu haflerle ilk olarak onun zamanında kitap basıldı. 1846'da fiilen Rumeli kazaskerliğine getirilen Mustafa İzzet Efendi, vefatında Fatih'te Gelenbevi Caddesi'ndeki setin üstünde babasının yanma gömüldü. Burası sonradan yola gittiğinden her ikisinin kitabeleri Fatih Camii naziresine taşınmıştır. Kitabesi, öğrencisi Ali Haydar Bey tarafından yazılmıştır.

Mustafa İzzet, babası gibi büyük bir hattattır. Önceleri o da babası gibi İran talik ekolünü takip etmişse de, babasının ölümünden sonra yavaş yavaş kendine has, daha doğrusu Türk zevkine uygun bir üslup ortaya koymaya başladı. 1820'ye doğru tamamen kendi üslubunda yazmaya başlayınca bir Türk talik ekolü doğmuş oldu. 1834'ten sonra sanatının zirvesine çıkan Mustafa İzzet Efendi 60 yıl kadar süren sanat hayatında durmadan yazdı. II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılmış birçok binadaki kitabeler onun kaleminden çıkmıştır. Örnek olarak Sultan Mahmud Türbesi, Beyazıt Yangın Kulesi, Babıâli (bugün İstanbul Valiliği binası), Alay Köşkü, Hidayet Camii ve Nusretiye Camii ve Sebili kitabeleri sayılabilir.

Çok çabuk yazan.'belgili, musikiden anlayan, şakacılığı yanında mübalağacı olan Mustafa İzzet Efendi'nin en tanınmış öğrencileri Kazasker Mustafa İzzet Efendi(-0, Abdülfettah Efendi(->) ve Ali Haydar Bey'dir(-0. 1820'den sonra talik yazıda bütün hattatlar onun üslubunu takip etmişlerdir. Kendisinin kurduğu ekol ile İran ekolü arasındaki en önemli fark; İran ekolünde haflerde ölçü birliğinin olmaması, Türk üslubunda yani Yesarîzade ekolünde ölçü birliğinin bulunmasıdır.

Bibi. Habib, ***Hat ve Hattatân,*** İst., 1306, s. 248; C. Huart, ***Les calligraphes et le miniaturistes de l'orient Musulman,*** Paris. 1908, s. 188; ***Sicill-i Osmanî,*** III, 459; Abdurrahman Şeref. ***Tarih Musahabeleri,*** İst.. 1920, s. 314-318: İnal. ***Son Hattatlar,*** 562-569: U. Derman. "Yazı Sanatının Eski Matbaacılığımıza Akisleri", ***Türk Kütüphaneciler Demeği Basın ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı,*** Ankara, 1979, s. 97-118; ay, ***Türk Hat Sanatının Şaheserleri,*** ist., 1982, 31. levha; av. ***İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı,*** İst., 1992, 105-106, 109-110. levhalar (s. 208-209); Rado, ***Hattatlar,*** 209; Öztuna, ***BTMA;*** A. Alparslan, ***Ünlü Türk Hattatları,*** Ankara. 1992. s. 110-129.

ALİ ALPARSLAN

MUSTAFA NEVZAT

bak. PISAK, MUSTAFA NEVZAT

MUSTAFA PAŞA ÇEŞMESİ

Paşabahçe'de. İskele Meydanında, "Ayazma Seti" tabir edilen yerin ortasında bulunmaktadır.

Çeşmenin banisi, Işkodralı Gazi Mehmed Paşa'nın torunu Mehmed Asaf Paşa'mn oğlu olan Mustafa Şerif Paşa'dır. Sırasıyla seraskerlik, valilik ve şeyhülharemlik görevlerini yapmış olanMustafa Paşa, 1276/-1859'da Medine'de ölmüş ve Cemetül-Bâki Kabristanı'na defnedilmiştir.

Çeşme, mermerden yapılmış kare kesitli dikdörtgen bir sütun ve bu sütunun üzerine yerleştirilmiş lahana formundan oluşan şekliyle âdeta bir heykeli andırır.

Mustafa Paşa Çeşmesi
Banu Kutun/Obscura, 1994

Çengelköy'deki Ahmed Ağa Çeşmesi de (1270/1854) tasarım itibariyle bu çeşmeyle benzerlik gösterir.

Mustafa Paşa Çeşmesi'nin dikdörtgen biçimindeki gövdesinin köşeleri, burmak ince birer sütunçe şeklinde süslemelere sahiptir. Ayrıca, sütun biçimindeki gövdenin üst kısmının dört yüzünde de ay ile sekiz şualı bir yıldızdan oluşan motifler yer almaktadır. Çeşmenin musluğu, denize bakan yüzde yer almakta ve suyu da yine bu yüzdeki yekpare taştan yapılmış olan ufak bir tekneye akmaktadır.

Çeşmenin talik hat ile yazılmış olan kitabesi, altı mısradan ibaret olup 1257/ 1841 tarihini taşımaktadır. Kitabenin metni karantina kâtipliği, zaptiye meclis kâtipliği ve üyeliği yapmış olan Sermet Mehmed Efendi'ye (ö. 1847) aittir.

Bibi. ***İA,*** VII, 3866; Tanışık, ***İstanbul Çeşmeleri,*** II, 436, 438, 439; A. Egemen, ***İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,*** İst., 1993, s. 651-653.

HALUK KARGI

MUSTAFA PAŞA KÖŞKÜ

Topkapı Sarayı'mn dördüncü avlusuna, Bizans döneminden kalma istinat duvarları üzerine, lale bahçesine nazır şekilde 17. yy'm sonlarına doğru inşa edilmiştir. Bağdat Köşkü ile Lala Kulesi'nin (Baş Lala Kulesi) arasında kalan yapının banisi, 1676'dan 1683'e kadar başvezirlik görevini sürdüren Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dır. *Silahdar Tarihi'nde* Sofa Köşkü'ne İ682'de bir Rus elçisinin geldiği bildirildiğinden, yapının bu tarihten önce inşa edildiği bilinmektedir.

Ahşap yapı, arazinin konumu akıllıca değerlendirilerek zülvecheyn (iki cepheli) denilen tipte inşa edilmiştir. Sofa Köşkü'nden kısa bir süre önce inşa edilen, Topkapı Sarayı'ndaki Şehzadeler Mektebi'nin büyük divanhanesi, iki çıkmalı iç

mekân planını gösteren güzel bir örnektir. Bu plan Boğaziçi yalılarında da sevilerek kullanılmıştır. Mermer bir merdivenin ayırdığı çıkmalı iki bölüm mermer sütunlarla taşınmaktadır. Hekimbaşı Kulesi'nden Bağdat Köşkü'ne uzanan duvarın bir ucunda kule şeklinde bir köşk yer almaktaydı. Bu iki köşkü ayıran kapı ve merdivenlerin arasına sofa köşkü inşa edilmiştir. Bahçeye bakan, yerden 3,5 m kadar yükseklikteki iki çıkma daha önce ağaç desteklerle taşınmaktaydı. I. Mahmud zamanındaki (1730-1754) onarım ve yenilemeler sonrasında ağaç destekler yerine barok etkili, kompozit başlıklı sütunlar dikilmiştir. Yapı dışarıya bol ışık alan, dikdörtgen kesitli, geniş pencerelerle açılmaktadır. Üst pencereler yapının özgün halinde olmayıp, büyük olasılıkla 1166/1752'de I. Mahmud'un tadilat ve onarımları sırasında yapılmışlardır. Bu camlar kıvrımlı, ovale yakın alçı kayıtlar içinde hareketli bir görünümdedirler. Aynı zamanda, kaplamalar, pervazlar değiştirilmiş, pencere kapakları kaldırılarak yerine sürme camlıklar yerleştirilmiştir. Saçak altında ayrılan geniş bölümde soğuk kış günlerinde yapıyı dışarıdan örten perdeler sarılı olarak bulunmaktaydı.

Sofa bölümü yalın ve düz çizgilere sahip, iki bölümlü geniş ve ferah bir mekândır. Kapıdan girişte, bir eksen üzerinde yerden hafifçe yükseltilmiş iki simetrik bölüm yer almaktadır. İki bölümü de, üç yönden minderler kuşatmaktadır. Enine dikdörtgen mekân, yalın çizgilerine karşıt olarak, I. Mahmud döneminden başlayarak barok ve rokoko üslubunda hareketli bezemelerle süslenmiştir. Tavan, altın yaldızlı, ince çıtalarla baklava şeklinde düzenlenmiş, kesişme yerlerine yapraklar ve her bölümün içine natüralist çiçek motifleri işlenmiştir. Köşelere "S" ve "C" kıvrımlı, akantus yapraklı, altın yaldızlı iri madalyonlar aplike edilmiştir. Zeminin üç bölümlü olmasına rağmen tavanın yekpare oluşu ilgi çekicidir. Geniş pencere açıklıkları altta ve üstte triglifli ve kompozit başlıklı pilastrlarla ayrılmıştır. Birer sekiyle yükselen sofa mekânları iki yandan geniş "S" ve "C" kıvrımları yapan korkuluklar ile sınırlandırılmıştır. İç mekânda, pilastrlar arasında alt ve üst pencere sıralarını, altta yazılı üstte yazısız kitabe çerçeveleri kuşatır. Kapı ekseni üzerinde yer alan duvar parçaları daha geç döneme ait olan kalem işleriyle bezelidir. Sofa bölümünün aynı eksen üzerinde olmayan iki kapısı da yuvarlak kemerli, kilit taşı üzerinde iri akantus yapraklarının bulunduğu altın yaldızla bezeli kapılardır. Dışarıdaki küçük odaya açılan kapının yanında kalem işiyle bezeli alçı raflar bulunmaktadır. Mekânı dolaşan kitabelerin birinde **1116/-** 1704'te III. Ahmed (hd 1703-1730) tarafından yapılan onarım bildirilmektedir.

Şerbet Odası adıyla anılan küçük bölüm abdest odası ve tuvalet olarak kullanılmaktaydı. Bu yapının cephe düzenlemesi benzer fakat daha farklıdır. Alt pencereler dikdörtgen kesitli olup, üst sıra ise alçı kayıtlı ve eğrisel çizgilere sahiptir.

Mustafa Paşa Köşkü
Ali Hikmet Varlık, 1994

Pencere boyutları sofa bölümüne göre daha küçüktür. İç mekân olarak da mütevazı bir yapıdır. İçindeki küçük alçı ocağı dikkat çekicidir.

Konumu ve mekân düzenlemesi açısından son derece estetik olan Mustafa Paşa Köşkü uzun süre sevilerek kullanılmış, güzel panoraması gerek devlet işleri gerek eğlence için akıllıca değerlendirilmiştir.

Bibi. A. Refik, "Sofa Köşkü", *Cumhuriyet,* 25 Mayıs 1935; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 259-268; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 393, 425; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı,* levha 90; U. Voght-Göknil, *Ottoman Architecture,* Fribourg, 1966, s. 148; M. Sözen, *Devletin Evi Saray,* lst., 1990, s. 66, 89; A. Ertuğ-İ. Kölük, *Topkapı,* İst., ty, s. 81-83.

TARKAN OKÇUOĞLU

MUSTAFA PAŞA MEYDAN ÇEŞMESI

Eyüp'te, Tahta Minare Caddesi ile Tahta Minare Bostanı Sokağımın kesiştiği köşede, Bayıldım Çıkmazı'nm başında yer alır. Barok üsluplu çeşme, aynasının yanısıra hemen arkasındaki ayrı bir yapı olarak inşa edilmiş, büyük bir sarnıç niteliğindeki su deposu ile de dikkati çeker. Semt sakinleri tarafından "Lahanalı Çeşme" adıyla bilindiği rivayet edilir.

Üzerindeki kitabeden Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın 1223/1808'de halkın suya çok ihtiyacı varken çeşmeyi yaptırdığı ve semti ihya ettiği anlaşılmaktadır. Kitabesi A. Egemen tarafından okunmuş ve yayımlanmıştır.

Kareye çok yakın planlı bir yapıdır. Yan cephelerden ikisi 3,90 m, ön cephe ise 3,86 m uzunluğundadır. Sonradan çevresindeki yollara dökülen asfalt ve karşısına yapılan park düzenlemesinde tekne ve dinlenme taşları yol kotu altında kalan çeşmenin yüksekliği konusunda kesin bilgi vermek mümkün değildir. Benzer durum duvar dokusu ve örtü sistemi için de söz konusudur. Sonradan sıvanmış haznenin sıvasının dökülmüş olduğu üniteler altından taş-tuğla karışımı ile örülmüş duvar dokusu gözlenmektedir. Bugün üzeri düz çatı ile örtülü yapının 1940'lı yılların ilk yarısında kiremit çatı ile örtülü olduğu İ. H. Tanışık tarafından kaydedilmiştir.

Arka cephesinde metal hazne kapağı için oluşturulmuş dikdörtgen bir kasa boşluğu bulunan yapının ön cephesinin ortasına sol cepheye doğru kaydırılarak, beyaz mermerden oyulmuş, çeşme aynası kaplanmıştır. Sol tarafta 78 cm, sağ tarafta 89 cm uzunluğundaki iki ünite boş bırakılarak bir duvar çeşmesi biçiminde haznenye monte edilmiş bu çeşme aynası, yapıdan ayrı bir kuruluş, bir tasarım niteliği arz etmektedir. Göründüğü kadarıyla üç yatay kuşak biçiminde yükselen bu kompozisyon aşağıdan yukarı doğru kısaca şöyle özetlenebilir:

Sepet kulpu biçiminde kör bir kemer

Mustafa Paşa Meydan Çeşmesi
Ertan Uca, 1994 / TETTV Arşivi

çekirdeğinden gelişen aynataşınm musluk lülesi yol seviyesinin altında gömülüdür. İki tarafta yükselen, dikey ince silmeler üzerine oturtulmuş, midye kabuğundan ve alev dillerinden oluşan bir tasarımla taçlandırılmış aynataşı prefilasyonlu, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Aynataşı iki yanındaki ünitelere üçlü sütun çanakları ile son bulan, bir daire biçimiyle süslü, yivleri belirlenmiş üçlü, deste sütunçeyle bağlanmaktadır. Aynataşmın üstünde sekiz mısralık kitabe vardır. Kitabe iki yönde diyagonal oturtulmuş, kabara niteliğinde birer fiyonkla bezenmiş, kornişle sınırlanmıştır. Kitabenin üstünde ise iki baba arasına yerleştirilmiş, yarım yuvarlak formlu rokay bezemeli, alev dilleriyle taçlanmış, midye kabuğundan gelişen bir alınlık görünmektedir. Alınlık tablası oval bimçimli "Maşallah" yazılı bir madalyonla bezenmiştir.

Bugün suyu akmayan, 1 m'den fazlası yere gömülmüş eser, Eyüp'ün barok üslubu sergileyen eserlerinden biri olması açısından önem taşımaktadır. Arkasındaki ayrı inşa edilmiş su deposu ise yakın bir geçmişe kadar itfaiyenin bile yararlandığı bir yapı olarak değer arz etmektedir.

Bibi. Tanışık, ***İstanbul Çeşmeleri,*** I, 228; Haskan, ***Eyüp Tarihi,*** II, 93-94; A. Egemen, ***İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,*** İst., 1993, s. 650.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

MUSTAFA PAŞA TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Defterdar Mahallesi'nde, Edirnekapı'yı Otakçılaf a bağlayan Fethi Çelebi Caddesi (eski Otakçılar yolu) üzerinde yer almaktadır.

"Bahir", "Köse" ve "Maktul" gibi lakaplarla anılan Sadrazam Mustafa Paşa (ö. 1765) tarafından 1166/1753'te yaptırılmıştır. *Hadîka'da,* tekkenin yerinde Haşimî biraderi Ali Efendi adında bir şahsın bahçesinin bulunduğu, bahçenin Mustafa Paşa tarafından satın alınarak buraya Nakşibendî tarikatına bağlı bir cami-tekkenin inşa ettirildiği, 7 Cemaziyelevvel 1166/12 Mart 1753'te temel hafriyatına başlandığı. 107 gün sonunda inşaatın bitirildiği, tekkenin meşihatına Şeyh Muradzade Ali Efendinin getirildiği belirtilmektedir. Zâkir ŞükrîEfendinin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* ise ilk postnişinin adı Şeyh Muradzade Şeyh Mehmed Efendi, vefat tarihi de 1169/1755 olarak verilir. Her halükârda Eyüp Nişancası'nda, kendi adıyla anılan tekkenin ilk şeyhi Murad Buharî'nin(-») oğlu veya torunu olan bir şahsın burada postnişin olduğu anlaşılmaktadır. Kabri her iki tekkenin de nazirelerinde teşhis edilemeyen söz konusu şeyhin Murad Buharî Tekkesinin^) türbesinde gömülü olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan Mustafa Paşa, Murad Buharî Tekkesi'ndeki mescit-tevhidhaneye minber koydurmuş ve gereken ödeneğin kendi tekkesinin vakfından ödenmesini sağlamıştır. Bütün bunlar, tekkenin banisi Mustafa Paşa'nm Murad Buharî Tekkesi ile bağlantısı olduğunu gösterir.

Başlangıçta cami-tevhidhane, derviş hücreleri, selamlık, harem, mutfak, şadırvan ve kuyu gibi bölümlerden oluşan tekkeye 1168/1754'te Mustafa Paşa tarafından bir çeşme eklenmiş, hazireye 19. yyin ortalarında Şeyhülislam Mehmed Arif Efendi Türbesi(->) inşa edilmiştir. Tekkenin, özellikle cami-tevhidhanenin, büyük bir ihtimalle II. Mahmud döneminde (1808-1839) onarım geçirdiği, ancak bu onarımın yapının mimari özelliklerini değiştirmeyip süsleme düzeyinde kaldığı anlaşılmaktadır. Harem dairesinin de aynı dönemde yenilendiği söylenebilir. BOA'da bulunan iki belge tekkenin 1311/-1893 ve 1324/1906'da Evkaf Nezareti'nce tamir ettirildiğini göstermektedir.

Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra terk edilen tekke binaları hızla harap olmaya başlamış, 1935'te cami-tevhidhanenin, selamlığın, deniş hücrelerinin ve şadırvanın üst yapıları büyük ölçüde ortadan kalkmış, daha sonra bunların kalıntıları gecekondular tarafından istila edilmiş ve tanınmaz hale gelmiştir. Bu arada harem, mutfak, çeşme ve şadırvanın bütünüyle tarihe karıştıkları anlaşılmaktadır. Yakın zamana kadar tam bir mezbelelik halinde olan Mustafa Paşa Tekkesinin yıkıntıları günümüzde onarıma alınmış bulunmaktadır.

Mustafa Paşa Tekkesi sonuna kadar Nakşibendî tarikatına bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Murad Buharî Tekkesi ile olan ilişkisine dayanarak bu tekkenin de Nakşibendîliğin Müceddidî koluna bağlı olduğu, ayrıca Murad Buharî Tekkesi'nde olduğu gibi Bayramî-Melamî (Hamzavî) meşrebinin burada da yaşatıldığı tahmin edilebilir. Nitekim ikinci postnişin Şeyh Seyyid Ahmed Efendi'nin (ö. 1774), Fethi Çelebi Caddesi'nin karşı yakasında bulunan mezar taşı, Hamzavîlere özgü biçimi ile dikkati çeker. Ayin günü *Âsitâne'de* (1840) pazar, Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* (1889) perşembe olarak gösterilmiş, Dahiliye Nezaretimin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde bu tekkede 13 erkek ile 6 kadının barındığı belirtilmiştir.

Tekkenin meşihatını şu şahıslar üstlenmiştir: 1) Şeyh Muradzade Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1755) (veya Ali Efendi), 2) Şeyh Seyyid Ahmed Efendi (ö. 1774), 3) Şeyh el-Hac Mehmed Efendi (ö. 1801), 4) Kastamonulu Şeyh el-Hac İbrahim Efendi'nin halifesi Şeyh Hâce Ahmed Hüdaverdi Efendi (ö. 1810), 5) A. Hüdaverdi Efendi'nin halifesi Şeyh Seyyid el-Hac Mahmud Efendi (ö. 1812), 6) Â. Hüdaverdi Efendi'nin diğer halifesi Şeyh Veliyeddin Dede (ö. 1820), 7) yine A. Hüdaverdi Efendi'nin halifelerinden Silistreli Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1832), 8) Mustafa Efendi'nin büyük oğlu Şeyh Seyyid Ahmed Efendi (ö. 1848), 9) Mustafa Efendi'nin küçük oğlu Şevh Seyyid Mehmed Yahya Efendi (ö. 1879), 10) Silivrikapı'daki Bâlâ Külliyesi'nde(->) bulunan tekkenin postnişini. Nakşibendî-Müceddidî şeyhlerinden Şumnulu Hacı Ali Efendi'nin halifesi Şeyh Yahya Efendi (ö. 1898), 11) Şeyh Mehmed Efendi.

Mustafa Paşa Tekkesi, Osmanlı döneminde, sur içindeki yerleşimi (nefs-i İstanbul) Eyüp'e bağlayan ulaşım eksenlerinden, günümüzde Fethi Çelebi Caddesi adını taşıyan Otakçılar Yolu üzerinde, mezarlık alanı içinde inşa edilmiştir. Çevrede sanayi tesislerinin ve gecekonduların yaygınlaşması, daha sonra Haliç Köprüsü'ne bağlanan çevre yollarının yapımı tekkeyi kuşatan dokunun önemli ölçüde bozulmasına sebep olmuştur. Arsanın batı kesiminde cami-tevhidhane, bunun doğusunda, içinde bir kuyunun da bulunduğu şadırvan avlusunun çevresini' kuşatan derviş hücreleri ile selamlık birimleri yer almaktadır. Cami-tevhidhanenin etrafı hazire ile kuşatılmış, yapının kuzey yönüne, Fethi Çelebi Caddesi üzerine Meşr^bzade M. Arif Efendi'nin açık türbesi, yine aynı cadde üzerine, daha doğuya harem binası inşa edilmiş, harem bahçesinin duvarına da çeşme yerleştirilmiştir.

Cami-tevhidhanenin harimi, kareye ya-

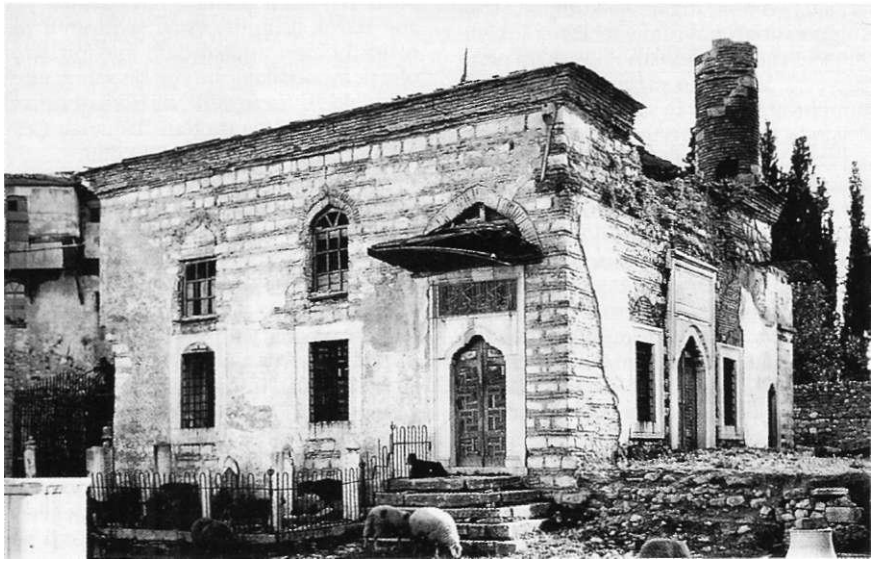

Mustafa Paşa Tekkesi'nde cami-tevhidhanenin kuzeydoğudan görünüşü.
Encümen** Arsili. **1935

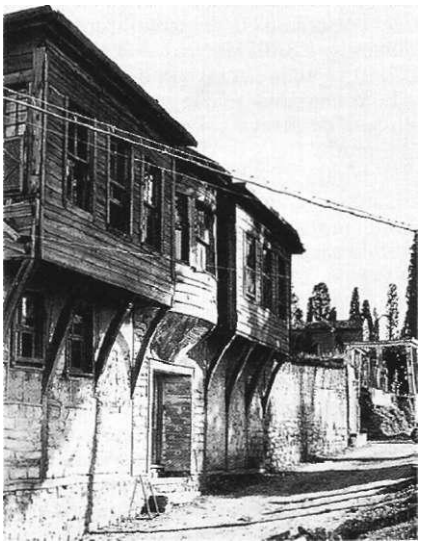

Mustafa Paşa Tekkesi'nde harem dairesi.
***Encümen** Arşivi, 1935*

kın dikdörtgen planlı (9,90x9,75 m) bir bölüm ile mihrabı barındıran, içeriden yarım daire (3,12 m çapında), dışarıdan beş kenarlı bir çıkıntıdan meydana gelir. Duvarlar bir sıra kaba yontulu küfeki taşı ve iki sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüştür. Kuzey cephesinin üst kesiminde göze çarpan kiriş yuvaları, bu cephenin önünde ahşap direkli bir son cemaat sundurmasının mevcut olduğunu kanıtlamaktadır. Söz konusu cephenin ekseninde, beyaz mermerden sövelerle ve barok üslupta dilimli bir kemerle çerçevelenmiş olan cümle kapısı yer alır. *Encümen Arşivi'ndeki* 1935 tarihli fotoğraflarda kapının, kündekârî tekniği ile imal edilmiş, çarkıfelek motifleri ile bezeli ahşap kanatları, üzerinde de istifli sülüsle yazılmış bir ayet levhası görülmektedir. Cümle kapısının yanlarında, dikdörtgen açıklıkları mermer sövelerle kuşatılmış, demir parmaklıklarla donatılmış ve tuğladan hafifletme kemerleri ile taçlandırılmış birer pencere bulunmaktaydı.

Harimin ana mekânı, kırma çatı altında gizlenen, ahşap iskeletli ve bağdadi sıvalı bir kubbe ile, mihrap çıkıntısı ise tuğla örgülü bir yarım kubbe ile örtülmüştür. Duvarların iç yüzeyinde gözlenen ikişer tane yuva, kagir taşıyıcılar ile ahşap örtünün dikmelerle birbirine bağlandığını gösterir. Bağdadi kubbe ile duvarlar arasında kalan köşe boşlukları kuzey yönünde pandantiflerle, güney yönünde basık tromplarla kapatılmış, böylece kubbenin ahşap (başka bir deyimle yalancı) oluşu gizlenmek istenmiştir. Doğu, batı ve güney duvarlarında, ayrıca mihrap çıkıntısında, kuzey duvanndakilerin eşi olan ikişer pencere bulunmaktadır. Ancak mihrap çıkıntısında bulunanların söveleri mermerden, diğerlerininki küfeki taşından yontulmuştur. Bu açıklıklardan başka doğu duvarının kuzey kesiminde, şadırvan avlusuna açılan ve daha ziyade tekke sakinleri tarafından kullanıldığı anlaşılan ikinci bir giriş bulunmaktadır. Malzeme ve tasarım açısından cümle kapısının daha ufak boyutlarda bir tekrarı olan bu kapı, bugün mevcut olmayan bir ayet levhası ile taçlandırılmış ve sivri kemerli bir nişin içine alınmıştır.

Harimin bezemeleri içinde, günümüze ulaşmamış olan bağdadi sıvalı kubbenin içindeki kalem işleri, 19. yy'ın ilk çeyreğine, III. Selim dönemine veya II. Mahmud döneminin başlarına ait sivil yapıların divanhane kubbelerini süsleyen kalem işleri ile büyük benzerlik gösterir. Kubbenin merkezinde, aralarında zencereklerin bulunduğu üç adet yuvarlak çerçevenin ortasında, istifli sülüsle yazılmış Ihlas suresi yer almakta, en dıştaki çerçeveyi dalgalı ve püsküllü bir perde kornişi kuşatmaktadır. Söz konusu kornişten başlayarak kubbe eteğine kadar devam eden, dilimlere ayrılmış, yüzeyi beş kollu yıldızlarla, eteği püsküllerle bezenmiş kumaş desenleri harim mekânına bir otağ görünümü kazandırmaktadır. Diğer taraftan güneydoğu ve güneybatı köşelerindeki pandantifler, küçük volütlere oturan yaprak kıvrımlarının oluşturduğu dolgularla beslenmiş, bunların yüzeyi somaki görünümünde boyanmıştır. Ayrıca pandantiflerde ve mihrap çıkıntısını örten yarım kubbenin eteklerinde, içlerinde, siyah zemin üzerine "Allah, Muhammed, Dört Halife" isimlerinin yazılı olduğu anlaşılan, palmet dizileri ile çerçevelenmiş yuvarlak madalyonların izleri seçilir. Eski fotoğraflarda, kuzey (giriş) cephesinin sağındaki pencerenin üzerinde, ortadan kalkmış bir çini kaplamanın izleri göze çarpar. Yarım daire planlı mihrabın iç dolgusu tamamen ortadan kalkmış, minber de tarihe karışmıştır. Yapının kuzeybatı köşesinde, batıya doğru çıkıntı yapan, kare tabanlı ve almaşık örgülü kaide üzerinde yükselen minarenin pabuç kısmı küfeki taşı ile, silindir biçimindeki gövdesi ise tuğla ile örülmüştür. Gövdenin örgüsünde, küfekiden yontulmuş olan basamaklar dışarıdan algılanabilmektedir. Şerefenin ve daha yukarısının ne şekilde olduğu tespit edilememektedir. Minarenin, kuzeye açılan ve dilimli bir kemeri olan kapısından, minare merdiveninin yanısıra, kuzey duvarının içinden geçerek bu yöndeki fevkani mahfillere geçit veren diğer bir merdivene de ulaşılmaktadır.

Tekkenin derviş hücreleri ve selamlık mekânları cami-tevhidhanenin doğusundaki şadırvan avlusunu üç yönde (kuzey, güney ve doğu) "U" biçiminde kuşatan bir yapının içinde toplanmıştır. Cami-tevhidhane gibi duvarları almaşık örgüyle meydana getirilmiş olan bu yapıda, kuzey kanadının ekseninde beşik tonozlu bir geçit yer almaktadır. *Encümen Arşivi* ildeki fotoğraflarda bu geçidin yanlarında ikişer derviş hücresi, kuzeydoğu köşesinde, pahlı bir çıkma ile genişletilmiş, şeyh odası ya da meydan odası olması muhtemel, derviş hücrelerinden daha geniş bir mekân görülmekte, bundan sonra derviş hücreleri devam ederek "U"nun doğu kanadını oluşturmaktadır. Mekânların önünde bir kaldırım uzanmakta, kaldırımın sınırında, eşit aralıklarla sıralanan kare tabanlı kaideler ahşap dikmeli bir sundurmanın varlığına işaret etmektedir. Birer kapı ve pencere ile avluya, ikişer pencere ile dışarıya açılan derviş hücreleri, dikdörtgen planlı, beşik çatı örtülü birimlerdir. Avlunun kuzeydoğu köşesinde, şadırvanın kaldırıma teğet duran yuvarlak kaidesi, kuzeybatı köşesinde, kaldırımın üzerinde de kuyu bileziği dikkati çeker.

İki katlı bir mesken olan harem binasının duvarları zemin katta ahşap karkas arasına kaba yontulu küfeki taşı ile meydana getirilmiş, üst katta ise dışarıdan ahşap kaplama, içeriden bağdadi sıva ile donatılmıştır. Fethi Çelebi Caddesi üzerindeki cephenin ekseninde, zemin katta giriş, üst katta kavisli bir çıkma, bunun yanlarında da dikdörtgen izdüşümlü iki çıkma görülmektedir. Kavisli çıkma bağdadi sıvalı bir dolgu ile, diğer çıkmalar ahşap eliböğründelerle desteklenmiştir. Cephenin özelliklerinden hareketle harem binasının orta sofalı plan tipini yansıttığı, muhtemelen beyzi planlı ve kubbeli bir merkezi sofanın köşelerinde çıkmalı odaların yer aldığı tahmin edilebilir.

Sülüs hatlı kitabesinde 1168/1754'te Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilen çeşme mermerden yontulmuş, aynataşı, kitabenin yanları ve tepelik kısmı barok üslupta kabartmalarla ("S" ve "C" kıvrımları, ince sütunçeler, armutlu girlandlar) bezenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 290-291; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih,* 237; Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* 32, no. 32; *Âsitâne,* 7; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 116-117, no. 170; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 15; *Ihsaiyat II,* 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 52-53; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 109; Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 313; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 70-73: M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları,* İst., 1994, s. 47; *BOA,* Irade-Evkaf, no. 782/6 (6 Rebiyülâhır 1311) ve no. 1671/22 (23 Recep 1324).

M. BAHA TANMAN

MUSTAFA PAŞA TÜRBESİ

Şehzade Camii'nin avlusunda, caddeye paralel batı duvarına bitişik olarak yer alır.

Banisi olan ve "Destarî" lakabı ile tanınan Mustafa Paşa'nın 1023/1614'te katledilip Şehzade Camii avlusundaki türbesine gömüldüğü, kaynaklarda belirtilmektedir. Dolayısıyla yapı bu tarihten hemen önceye tarihlendirilebilir.

Avlu duvarının kesilmesi ile buraya paralel olarak yerleştirilen türbe kesme küfeki taşından inşa edilmiş olup dikdörtgen planlıdır. İçte iki sivri kemerle üç birime bölünen yapı ortada pandantiflerle geçişi sağlanan dıştan sekizgen kasnaklı kubbe, yanlarda ise birer aynalı tonoz ile örtülmüştür.

Avlu duvarı üzerindeki kapının hemen solunda türbenin kısa kenarı önünde iki yanda zemini yükseltilmiş, biri paye. üçü baklavak başlıklı mermer sütun ile taşınan sivri kemerli sakıf yer almaktadır. Cadde-

Şehzadebaşı Camii'nin avlusunda, cadde duvarına bitişik bulunan Mustafa Paşa Türbesi. *A. Vefa Çobanoğlu, 1987*

ye bakan yönde, solda dikdörtgen açıklıktı bir pencereye sahip olan sakıf, köşede duvara gömülü, biri sütuna, diğerleri konsollara oturan sivri kemerlerle yapıya bağlanmıştır. Sakıfta orta kemer diğerlerine göre daha geniş ve yüksek ele alınmış olup kilit taşında bir küçük, kemer köşe dolgularında ise birer iri rozet ile cephesi süslenmiştir. Ayrıca üstte cadde yönü hariç diğer iki cephede baklavalı bir friz bulunmaktadır.

Cephe ortasında basık kemerli bir kapı yer almaktadır. Kapı kemeri üzerinde üç satır halinde sülüs hat ile yazılı 6 beyitlik bir kitabe vardır. Caddeye bakan cephede sakıfa açılan pencerenin alınlığında beş satır halinde sülüs hat ile yazılı olan 10 beyitlik bir kitabe bulunmaktadır.

İçte kapının iki yanında birer tane dolap nişi, karşı duvarda ise bir dolap nişi ile dikdörtgen açıklıklı bir pencere vardır. Yapının caddeye ve cami avlusuna bakan uzun kenarlarında çift sıra pencere düzeni mevcuttur. Alt sıra pencereler içten ve dıştan mermer söveli, dikdörtgen açıklıklı, üst sıra pencereler ise sivri kemerlidir. Saçak altında rumî palmetli bir frizin varlığı yer yer belli olmaktadır.

Türbe içinde kapının bulunduğu duvar hariç diğer üç duvarda pencere aralarındaki duvarlar panolar halinde sıraltı tekniğinde çinilerle kaplanmıştır. Devrinin kaliteli örneklerinden uzak olan bu çinilerdeki desenlerde üslubun bozulmaya başladığı görülür. Çoğunlukla beyaz zemin üzerine mavi, yeşil, firuze ve kiremit kırmızısı renkler kullanılmıştır. Kompozisyonlarda hatayiler, nar çiçekleri, rozet çiçekleri, laleler, tomurcuklar, yapraklar, rumîler, palmetler ve çin bulutu motifleri görülmektedir. Yer yer alt kısımlarda dökülmüş olan çinilerin bir kısmı çivilerle tutturulmuş, dökülen yerler de sıvanmıştır.

Türbede Destan Mustafa Paşa ve hanımına ait olan iki ahşap sandukadan başka iki kız ve bir oğluna ait olan üç mermer lahit bulunmaktadır. Lahitlerde rumî, palmet, karanfil, rozet çiçeklerinden oluşan süslemeler vardır. Boyalı olan bu mermer lahitlerin üzerinde kumaş taklidi kalem işi süslemenin yapılmış olması dikkat çekicidir. Erkek çocuğa ait kavuklu lahitte kemere takılı olarak hançer tasvir edilmiştir.

Bibi. Ayvansarayî. *Vefeyât-ı Selâtîn,* 16; Ayvansarayî. *Hadîka,* I. 16; Unsal, *Türbeler,* 79-80; Ş. Yetkin, "Destari Mustafa Paşa Türbesi'ndeki Boyalı Lahitler". *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya-Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri.* İst.. 1989. s. 103-106.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

MUSTAFA RAKIM

(1757, Ünye - 25 Mart 1826. İstanbul) Hattat.

Mehmed Kaptan adında birinin oğludur. Tanınmış hattat İsmail Zühdi'nin kardeşidir. Ağabeyi gibi genç yaşında İstanbul'a geldi. Medrese eğitimi sırasında Derviş Ali ile ağabeyi İsmail Zühdi'den ders gördü ve on iki yaşındayken icazetname aldı. Yazıda ilerledikten sonra ileri gelenlerin çocuklarına ders verdi. Resme de kabiliyeti vardı. III. Selim tahta çıktığında (1789) yaptığı resmini takdim etmiş, padişah da ona müderrislik payesini vermişti. Bu şekilde saraya yakın olunca Şehzade Mahmud'a (II) yazı dersleri verdi. Onun padişahlığı sırasında tuğrasını tertip etti, bastırdığı paranın resmini yaptı ve büyük iltifatlara mazhar oldu. 1809'da molla payesini kazandı ve İzmir kadısı oldu. 1814'te Edirne. 1816'da Mekke, 1818'de İstanbul, 1820'de de Anadolu kazaskeri payesini aldı. 1823'te de fiilen Anadolu kazaskerliğine getirildi.

Mustafa Rakım önceleri ağabeyinin üslubunda yazdı ise de, 1806'da onun vefatından sonra kendine mahsus bir yol tuttu. Kendinden öncekilerin eksiklerini tamamladı; kompozisyonu güzelleştirdi. Osmanlı tuğrasına son derece ölçülü bir güzellik kazandırdı. Ayrıca celi sülüs yazısını sülüs güzelliğinde yazmayı başardı ve ona son güzelliğini vererek kendi adıyla anılan ekolün kurucusu oldu. Bugün bütün hattatlar onun yolunda yürümektedirler.

Eserleri çoktur. Nusretiye Camii ile Nakşıdil Sultan Türbesi'ndeki yazıları bugün hattatlar için paha biçilmez yazı örnekleridir. Bu büyük hattat, ta'lik yazı ile fazla uğraşmadı. Bu yazı ile yazdığı Zeyneb Sultan Camii arkasındaki çeşmenin

19. yy'm güçlü hattatı Mustafa Rakım'ın celi müsenna kompozisyonu. Rado, *Hattatlar*

kitabesi ile Miskinler Tekkesi kitabesi elimizdedir.

Mustafa Rakım aklâm-ı sittede Hafız Osman, talikte Iran ekolüne bağlıdır.

Bibi. Habib, *Hat veHattatân,* İst., 1306, s. 165-166; C. Huart, *Les caüigraphes et le miniatturistes de l'orientMusulman,* Paris, 1908, s. 191; înal, *Son Hattatlar,* 269-285; t. Hakkı Baltacıoğlu, *Türklerde Yazı Sanatı,* Ankara, 1958, s. 50-58; U. Derman. *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982, 22 ve 30. levhalar; U. Derman, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı.* İst., 1992, 90, 92, 93, 94, 97 no'lu levhalar (s. 204-206); Rado, *Hattatlar,* 196-199; A. Alparslan, *Ünlü Türk Hattatları,* Ankara, 1992, s. 84-101.

ALİ ALPARSLAN

MUSTAFA RAKIM EFENDİ TÜRBESİ VE MEDRESESİ

Fatih İlçesinde, Karagümrük'te, Fevzi Paşa Caddesi ile Hasan Fehmi Paşa Caddesi arasında kalan türbe ve medrese, Atik Ali Paşa (Zincirlikuyu) Camii avlusunun batı kapısına bitişik olarak yapılmıştır; girişi Hattat Rakım Efendi Sokağı üzerindedir. *19. Asır İstanbul Haritası* hda Zincirlikuyu Caddesi'ne (Hasan Fehmi Paşa Caddesi) yakın konumda olan türbe o yönden bakılacağı ve ulaşılacağı düşünülerek tasarlanmışsa da, Fevzi Paşa Caddesi'nin açılmasıyla durum değişmiştir. Zincirlikuyu Caddesi eski önemini kaybettiğinden türbe ve medrese geri planda kalmış, buna karşılık, herhangi bir cephe düzenine sahip olmayan medrese arka duvarı cadde üzerine çıkmıştır. Türbe ve medrese, 19. yy'ın ünlü hattatlarından Mustafa Rakım Efendi adına ölümünden sonra yaptırılmıştır.

Türbe: Türbe ve medrese düzgün olmayan bir arsa üzerinde yer almaktadır. Batıdaki dar, sivri uçlu bölüme giriş ve türbe yerleştirilmiş, avlu ve medrese hücrelerinin geniş olan doğu kısımda gelişmesine olanak sağlanmıştır. Rakım Efendi'nin dörtgen planlı (457x477 cm) türbesinin girişi güneybatı cephesindeki yuvarlak kemerli kapıdan sağlanmaktadır. Avlu yönündeki cepheler sokak cephesine göre daha mütevazı teknik ve malzemeyle yapılmıştır; duvarlar bir sıra taş, iki sıra tuğla almaşık örgülüdür. Giriş önünde koruyucu bir saçak bulunmamaktadır. Dönemin eğilimlerine uygun olarak kilit taşı sarkık olarak yapılan kemerli kapının iki yanında dikdörtgen çerçeveli birer pencere vardır. Pencere üstü seviyesinde, yalnız kapı ve pencerelerin üstünü örten ince bir damlalık silmesi uzanmaktadır. Prizmatik alt yapı en üstte bir düz şerit ile bir kaval silmeden oluşan ince bir kornişle sonlanmakta; kubbe kasnaksız olarak duvarlara oturmaktadır.

Mustafa Rakım Efendi'nin kimliğine yaraşır biçimde özenle yapılan türbenin kuzeydoğu cephesinde celi sülüsle yazılmış, görkemli bir mermer kitabe bulunmaktadır. Sanatçının ölüm tarihini veren kitabenin metni ("Sabıka sadr-ı Anadolu ve hazini kelamül rabani hattat Mustafa Rakım Efendi ruhiçün fatiha 1241/1826 Ketebehu Mustafa Rakım") sanki kendisi tarafından yazılmış gibi bir izlenim veriyorsa da onun ölümünden sonra öğrencisi Haşim Efendi tarafından yazıldığı ileri sürülmektedir. Türbenin kesme taştan yapılan sokak cephesinin köşeleri yuvarlatılmış, ayrıca yatay korniş ve pilastrlaıla cephe zenginleştirilmiştir. İlk korniş pencere alt seviyesinden binayı dolaşmaktadır. Pencere kemerlerinin üst seviyesinde yer alan ikinci kornişin üstünde üç pencerenin üstünü örtecek biçimde, yanları "S" kıvrımlı öğelerle sınırlanan kitabe levhası bulunmaktadır. Yazıt, simetri ekseni üstünde yerleştirilen bir madalyon ve bir çelenkle taçlandırılmıştır. Sokak kapısının üstündeki kalkan duvar kuzey cephesinin neoklasik eğilimli görüntüsüne barok esintiler taşıyan dalgalı siluetiyle katılmaktadır. Türbe kütlesinden aşağıya doğru eğrisel bir hareketle alçalan kapı 18. yy'da birçok çeşme vb yapıdaki (Nuruosmaniye Sebili. Dülgeroğlu ve Yusuf Efendi çeşmeleri, Nakşıdil Sultan Türbesi) yüksek-alçak kütle bağlantılarını anımsatmaktadır.

Mustafa Rakım Efendi Türbesi
Ertan Uca, 1994 / TETTV Arşivi

İçeride Mustafa Rakım Efendi'nin sandukasının yanında kitabeyi yazan öğrencisi Haşim Efendi'ye ait 1261/1845 tarihli mezar yer almaktadır. Duvarlar, tonoz bingiler ve kubbe beyaz badanalıdır; eskiden nakışlar olduğuna ilişkin izler sezilmektedir; kuzeybatı duvarındaki nişin yanında silik bir madalyon içinde dört halifeden "Osman" okunabilmektedir. Türbenin doğu yönünde bugün tuğla bloklarla örülerek kapatılmış olan kemerli bir hacet penceresi vardır.

Medrese: Medresenin dershane ve hücereleri bugün mevcut değildir. 1929 tarihli Pervititch haritasında kuzey ve doğu duvarları boyunca sıralandığı görülen hücre ve revaklar muhtemelen ahşaptan yapıldıkları için kısa sürede yok olmuşlardır. 1914 tespitlerine göre medresenin ahşap olan 10 odası ve dar bir avlusu bulunduğu belirtilmiş, dershaneden söz edilmemiştir. O sırada harap durumda bulunan yapının çevresinin evlerle sarılmış olması nedeniyle yeniden yapılması uygun görülmemiştir.

1918'de yangın sonucu evsiz kalanlarca işgal ediİen yapının bakımsızlık sonucu ancak dış duvarları ayakta kalabilmiştir. Bugün medrese avlusunda türbe yanında yeni yapıldığı belli olan bir bekçi evi bulunmaktadır. Avludan bakıldığında duvarlar üzerinde hücrelerin yerleri hakkında fikir veren kemerli ocak nişleri ve dörtgen söveli pencereler görülmektedir. Bu izlere dayanarak doğu duvarında 4, kuzey duvarında 2 hücre bulunduğu ileri sürülebilir. Avlunun güneydoğu köşesine yakın bir konumda bir kuyu bileziği bulunmaktadır.

Medresenin bir sıra taş, iki sıra tuğla almaşık örgülü olan avlu duvarları bir düz, bir içbükey şeritten oluşan saçak kornişi ile sonlanmaktadır. Hücrelerin bacalarına ait bir iz kalmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 63; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* D 5; *Sicill-i Osmanî,* II, 365-366; İnal, *Son Hattatlar.* 269-275; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 369-370; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 149; *Fatih Camileri,* 240-356.

ZEYNEP AHUNBAY

MUSTAFA REŞİD PAŞA TÜRBESİ

Bayezid Camii'nin düzensiz bir plan veren haziresinin güney köşesinde bulunmaktadır. Hazire alanının dışında batı cephesi Beyazıt Meydanina, güney cephesi ise Yeniçeriler Caddesi'ne bakmaktadır. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın 1858'deki ölümü üzerine, Gaspare Fossati'nin(->) tasarladığı değişik öneriler arasından seçilerek uygulanmıştır. Çokgen ve haç planlı diğer önerilere göre uygulanan proje daha az gösterişlidir.

Kabaca 6 mlik dış kenar ölçülerine sahip kare planlı prizma biçiminde bir gövde ile geçiş elemanı olarak pandantiflerin kullanıldığı bir kubbe kütleyi belirlemektedir. Hazire sınırları içinde önemli bir kot farkı olmaksızın türbeye yaklaşılabilirken, mekânı sınırlayan duvarlar, hazire duvarı dışında kalan iki cephede yaklaşık 2 mlik bir podyum üzerine oturur durumdadır. Her dört cephe de birbirinden farklı anlayış ve özenle ele alınmıştır. Tek pencereli batı cephesinin 1960 öncesinde gerçekleştirilen yıkımlara kadar bitişik düzendeki yapılaşmanın gerisinde kaldığı belirtilmektedir. Doğuda bulunan giriş, saçağını kısmen iki serbest sütunun, kısmen de doğu duvarının taşıdığı küçük bir portiko ile vurgulanmıştır. Kuzey cephesinde de büyük bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Güney yönündeki "esas cephe'de ise malzeme ve bezeme yoğunlaşmasına bağlı bir özen ve vurguyla karşılaşılmaktadır. Yapı genelinde inşaat malzemesi olarak küfeki taşı kullanılmışken, burası için mermer seçilmiştir. Saçak altındaki yazıt şeritlerinin seviyesine kadar yükselen üç büyük pencere, güney cephesinin oluşumunu belirlemektedir.

Cephe şeması, kemerleri taşıyan çerce-

Mustafa Reşid Paşa Türbesi
Ertan Uca, 1994 ' TETTVArşivi

veli ayak parçaları, bitkisel bezemenin karakteri, akantus yaprakları, rozetler ve silmeler ile yapıya genelde (ve özelde, güney cephesiyle) klasisist bir anlayış egemendir. Seçmeci yaklaşımın diğer bileşenleri ise, mukarnaslı başlıklar, mukarnas ve palmet bezemeli saçak friziyle Osmanlı revivalizmi, ayrıca pencerelerdeki at nalı biçimli kemerlerle oryantalizme ilişkin düzen elemanlarıdır. Kubbenin iç yüzeyinin de ana hatlarıyla, merkezden eteğe inen ışınsal şeritler, kemerler ve etekte oval madalyonlardan oluşan bir kalem işi bezeme programı ile değerlendirilmiş olduğu belli olmaktadır. Ancak bozulmadan dolayı burada sadece, rengi ve düzeni rekonstrüksiyona ihtiyaç gösteren bir kalıntı söz konusudur.

Türbede Mustafa Reşid Paşa'nm yanısıra oğulları Mehmed Cemil Paşa, Ali Galib Paşa ve Salih Bey gömülü bulunmaktadır. Yapının kuzey cephesine bitişik durumdaki demir şebekeli açık mezar da Reşid Paşa'nm eşi Âdile Hanım'a aittir.

Bibi. C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış doktora tezi). 1993. s. 142, resim 123-124; G. Paksoy, İstanbul Rical Türbeleri". (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak., basılmamış tez). 1979. s. 114-115.

TURGUT SANER

MUSTAFA ŞÜKRÜ (Eyüplü)

(19- yy sonu - 20. yy) Destancı âşık.

Hayatı hakkında bir şey bilinmiyor. İstanbul'da destan yazıp tek yaprak halinde bastırarak satmayı meslek edinmiş destancı âşıklar arasında Eyüplü Mustafa Şükrünün ayrı bir yeri vardır.

II. Meşrutiyetten (1908) sonra destancılık(-») geleneğinde de değişmeler olmuş, birbirini izleyen savaşlar dönemin destancılarından Mehmed Kemâlî(->) ile birlikte Eyüplü Mustafa Şükrü'nün eserlerinde ele alınmıştır.

Mustafa Şükrü, kendisini "Eyüplü" olarak tanıtır. Destanlarının alt kısmına koyduğu beyzi mühürde yer alan *Nâzım-ı destan / Der Eyüb Sultan* ibaresi ile "Mahall-i füruhtu"nu (satış yeri) gösterirken "Necm-i İstikbal Matbaası'nda Destancı Eyüblü Mustafa Şükrü Efendi" notu onun kimliğine ilişkin tek bilgidir.

Destanlarıyla halkı bilgilendirmeye, duygularına hitap etmeye çalışan Mustafa Şükrü. Balkan. Çanakkale. I. Dünya ve Kurtuluş savaşlarına; savaşlar sonundaki antlaşmalara destanlar, şarkılar yazmış; destanlarına sıra numarası vererek bir süreklilik imajı yaratmaya çalışmıştır. Destanlarına "toptan ve perakende" satış yapıldığına ilişkin notlar ekleyen, baskı tarihi 1918 olması kuvvetle muhtemel olan bir destanda "Önümüzdeki kânumsaninin birinci günü haftada bir defa olmak üzere gayet eğlenceli destan mecmuası neşr olunacaktır, abone kaydedilir" açıklaması koyan Mustafa Şükrü destancılığa yeni bir boyut getirmiştir. Destan yapraklarında 11 heceli asıl destan metninden önce konuyla ilgili 8 heceli şarkılara da yer veren Mustafa Şükrü'nün tek yaprak halinde hamasi marşlar ve eğlenceli yeni şarkılar, kantolar da bastırıp sattığı eldeki örneklerden anlaşılmaktadır.

Destancılık geleneğinde 1928'deki harf devriminden sonraki aşamanın, eski konuları sürdürmek ve yeni yeni ortaya çıkan toplumsal olayları destan dünyasında canlandırmak biçiminde ortaya çıkışıyla birlikte Mustafa Şükrü'nün de yeni harflerle iki kez basılmış bir destanı görülmektedir: "Şanlı Ordumuzun Şehit Yavrularının Millî Manzumesi" (1934, 1935).

Eyüplü Mustafa Şükrü'nün saptanabilen 20 kadar destanından bazılarının başlıkları şöyledir:

"Edirne-Kırkkilise-Mustafa Paşa Fütuhat Destanı", "Dördüncü Ordu Kahramanlarının Destanı" (Balkan Savaşları, 1912-1913), "Çanakkale Bombardımanı ve Şanlı Askerler Destanı", "Çanakkale Kabatepe Muzafferiyât Destanı", "Alman Tahtelbahirlerinin Faaliyetleri Destanı", "Çanakkale Şarkısı" (Çanakkale Savaşları, 1915-1916), "Destami Şanlı Asker", "Kafaların Muamması Harb-i Umumiyi Kim Kazanacak", "Kahraman Osmanlıların Harp Destanı", "Mısır ve Süveyş ve Kafkas Muzafferiyât-ı İslamiye Destanı" (I. Dünya Savaşı, 1914-1918), "Moskoflarla Mütareke ve Sulh Destanı" (1917); "Sulh Destanı", "Mütareke ve Sulh Destanı" (1918).

Bibi. M. S. Özeğe, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu,* I-V, İst., 1971-1979; T. Acaroğlu-F. Ozan, "Türk Halk Ozanları ve Destanları Kaynakçası (1928-1973)", *Folklora Doğru-Ozel Sayı,* S. 47-48-49 (1978), s. 139-140; A. Yalçın, "19. Asır Türk Edebiyatında Destan", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri.* ıı, Ankara, 1986, s. 428-429, 439; A. Oy, "Eyüplü Mustafa Şükrü'nün Ortak Başlıklı İki Destanı". *Türk Folkloru Araştırmaları,* 1988/1, Ankara, 1988, s. 11-19.

M. SABRİ KOZ